

مثنوي رومي

مڪمل ڇهه ٽي دفتر

مشرق جي ڏاهپ، تصوف، اخلاقيات ۽ ستارڪ ڌارا جو شهپارو
مثنوي روميءَ جي بيتن جو سولو سنڌي ترجمو ۽ سمجھاڻي

PDFBOOKSFREE.PK

سنڌيڪار

تاليف

مولانا محمد رمضان مهيري

حضرت شيخ جلال الدين رومي رحمۃ اللہ علیہ

Sindhica
سنڌيڪا

Courtesy www.pdfbooksfree.pk

مجله علمی و ادبی

شماره ۱۰۰ - زمستان ۱۳۸۵
تأسیس و انتشار: ۱۳۸۵
محل انتشار: تهران

انتشارات
فرهنگ

مثنوی و مولوی و معنوی
هست قرآن در زباں پہلوی

ﷺ

مثنوی مولانا روم

مشرق جي تصوف، ڏاهپ، اخلاقيات ۽ ستارڪ ڌارا جو شهپارو
مثنوي روميءَ جي بيتن جو سولو سنڌي ترجمو ۽ سمجھاڻي
مڪمل ڇھ ٽي دفتر

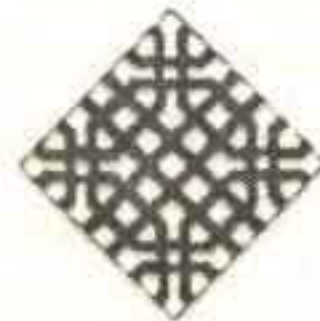
تاليف

حضرت مولانا جلال الدين رومي رحمۃ اللہ علیہ
۶ ربيع الاول ۶۰۴ هـ - ۶ جمادي الثاني ۶۷۲ هـ

سنڌيڪار

مولانا محمد رمضان مهيري

Sindhica
سنڌيڪا

ڇپائيندڙ جا سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

هن ڪتاب جا تمام حق ۽ واسطا سنڌيڪا وٽ محفوظ آهن. ان ڪري ڪتاب جي ڪنهن به حصي جو نقل، فوٽو يا ڦير ڦار سان اتارو مڪمل طرح منيع آهي. ڪتاب جي ڪنهن به حصي کي ڪنهن به وضع يا جلد ۾ ڇاپڻ ۽ وڪرو ڪرڻ خلاف قانوني ڪارروائي ڪئي ويندي.

پهريون ڇاپو: 2010ع
ڪتاب جو نالو: مثنوي مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ
ليکڪ: مولانا جلال الدين رومي
سنڌيڪار: مولانا محمد رمضان مهيري
ڪمپوزنگ: فهيم احمد سولنگي
ڪمپيوٽر لي آئوٽ نديم احمد سولنگي
ڇپيندڙ: آزاد ڪميونيڪيشنز، ڪراچي
ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي

قيمت: 800/= رپيا (اعليٰ ايڊيشن)

“MASNAVI MOULANA ROOM”
(Sindhi Translation of Poetry Moulana Rumi)
By: Moulana Jalaluddin Rumi
Translated by: Muhammad Ramzan Maheri
Published by: Sindhica Academy,
B-24, National Auto Plaza, Marston Road,
Karachi-74400 Phone:021-32737290
www.sindhica.org
Email:sindhica_academy@yahoo.com

اسٽاڪسٽ

سنڌيڪا بوڪ شاپ، 19 بلدي پلازه گھنٽا گھر چوڪ سکر فون: 071-5628368
سنڌيڪا بوڪ شاپ، جتوئي منزل حيدر چوڪ حيدر آباد فون: 03013594679
العماد بوڪ سيلرز، اردو بازار، ڪراچي فون: 0212214521، 0300-3431115

ڪتاب مرڪز فريئر روڊ، عزيز ڪتاب گھر بئراج روڊ، سکر - ڪاٺياواڙ بوڪ اسٽور اردو بازار ڪراچي - سنڌي ادبي بورڊ بوڪ شاپ، تلڪ ڇاڙهي حيدر آباد -
شاھ لطيف بوڪ شاپ، پٽ شاھ - عثمانيه لائبريري، چنڀاڻي ڪنڊيارو، قاسميه لائبريري ڪنڊيارو - نيشنل بوڪ اسٽور، نوراني بوڪ ڊپو بندر روڊ،
راڀيل ڪتاب گھر اسٽيشن روڊ، رهبر بوڪ اڪيڊمي رابعا سينٽر بندر روڊ لاڙڪاڻو - رحيم ڪتاب گھر مھراڻ چوڪ بدين - جنيد بوڪ اسٽور ۽ رشيد
بوڪ اسٽور نئون چوڪ، ممتاز ڪتاب گھر، اسٽيشن روڊ، دادو - حافظ بوڪ اسٽور مسجد روڊ، خيرپور ميرس - سعيد بوڪ اسٽور، گل ڪتاب گھر
لکي در شڪارپور - المھراڻ ڪتاب گھر، زاهد بوڪ ڊپو، سانگھڙ - سيد ماس ميگا اسٽور، جيڪب آباد - سرتاج ۽ گلزار بوڪ اسٽور، ڪنڌڪوٽ -
ميمڻ بوڪ اسٽور، شاھي بازار نوشهروفيروز - ڪنول ڪتاب گھر، مورو - حافظ اينڊ ڪمپني، لياقت مارڪيٽ، نواب شاھ - ٿر ڪتاب گھر،
عمر ڪوٽ - ديدار بوڪ ڊپو، ٽنڊوالھيار - رفعت بوڪ هائوس، ماتلي - مرچو لال پريمي، بدين - مڪتبہ يوسف، ميرپورخاص -
فون: 0300-3319565، عطار ڪتاب گھر، بدين، مھراڻ ڪتاب گھر، عمر ڪوٽ، حافظ ڪتاب گھر، ڪپرو، سنڌ ڪتاب گھر، مورو.

لکپڙهه ۽ رابطي لاءِ
سنڌيڪا اڪيڊمي
B-24، نيشنل آٽو پلازه مارسٽن روڊ
ڪراچي 74400

فهرست

دفتر پھريون..... 43

- 43 بانسريءَ جي درد ڀري دانھن
- 44 بادشاھ جو ھڪ ٻانھيءَ تي عاشق ٿي خريد ڪرڻ، پوءِ ٻانھيءَ جو بيمار ٿيڻ ۽ علاج ڪرائڻ
- 45 طبيب جو عاجز ٿيڻ، بادشاھ کي خبر پوڻ ۽ حقيقي بادشاھ ڏانھن رُخ ڪرڻ
- 46 اديب بنجڻ جي خواهش ۽ بي ادبيءَ جي نحوست
- 46 خواب ۾ ڏنل خدائي طبيب سان بادشاھ جي ملاقات
- 47 بادشاھ جو غيبي طبيب کي بيمار وٽ وٺي وڃڻ
- 48 مرض معلوم ڪرڻ لاءِ طبيب جو ٻانھيءَ سان نوڪلائي ۾ ملاقات ڪرڻ
- 48 طبيب جو ٻانھيءَ جي بيماريءَ کي سڃاڻڻ ۽ بادشاھ تي ظاھر ڪرڻ
- 49 سوناري کي ڳولي وٺي اچڻ لاءِ بادشاھ جو ايلچين کي سمرقند روانو ڪرڻ
- 50 سوناري کي مارڻ ڪنھن بري خيال سان نہ ھو پر خدائي اشاري سان ھو!
- 50 ھڪ دڪاندار ۽ طوطي جو قصو
- 52 حقيقت کي ڄاڻڻ ۽ اڻ ڄاڻ ۽ حق ۽ باطل ۾ فرق
- 52 عيسائين کي تعصب جي ڪري قتل ڪندڙ يھودي بادشاھ جو قصو
- 53 بادشاھ جي مڪار وزير جو قصو
- 53 وزير جو عيسائين سان دوکي جو ارادو ۽ ساڻن مڪر ڪرڻ
- 54 وزير وٽ عيسائين جو گڏ ٿيڻ ۽ اُن جو راز بيان ڪرڻ
- 54 مرد عارف جو مثال ۽ آيت اللہ يَتَوَكَّلْ الْاَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا (الزمر: ۴۲) جو تفسير
- 55 خليفي جو ليليٰ کان سوال ۽ ان جو جواب
- 55 راھنما جي تابعداريءَ جي ترغيب
- 56 يھودي وزير جي حسد جو بيان
- 56 ماھر عيسائين جو وزير جي مڪر کي سمجھي وڃڻ
- 56 بادشاھ جو خفيہ پيغام مڪار وزير جي نالي
- 57 انجيل جي احڪامن ۾ وزير جي ملاوت ۽ چالاڪي

- 58 اختلاف "صورت" ۾ آهي "حقيقت" ۾ ڪو اختلاف ناهي
- 58 مڪر ۽ فريب ۾ وزير کي نيٺ هاڃو رسڻ جو بيان
- 59 وزير مڪار جو قوم ۾ ڏڦيڙ وجهڻ
- 59 وزير جو پنهنجي تابعدارن کي دفع ڪرڻ
- 60 تابعدارن جو وري عرض ڪرڻ ته خلوت کي ڇڏيو
- 60 وزير جو جواب ڏيڻ ته آئون اڪيلائي ڪونه ڇڏيندس
- 60 وزير جي خلوت متعلق تابعدارن طرفان ٻيو دفعو خوشامد:
- 61 وزير جو اڪيلائي ختم ڪرڻ کان انڪار:
- 62 وزير جو هر سردار کي ڌار ڌار وٺي عهد بنائڻ
- 62 وزير جو اڪيلائيءَ ۾ آپگهات ڪرڻ
- 62 تابعدارن جو وٺي عهد ڳولھڻ؟
- 62 سڀئي پيغمبر برحق آهن
- 63 ماڻهن سان سندن عقل مطابق مخاطب ٿيڻ جي حڪمت
- 63 سردارن جو هڪٻئي سان جهڳڙو ڪرڻ
- 64 انجيل ۾ حضور ﷺ جي تعريف ۽ تعظيم جو بيان:
- 64 عيسوي دين جي هڪ ٻئي دشمن بادشاه جي ڳالھ
- 65 بادشاه جو باھ ٻارڻ ۽ وٽس هڪ بت رکڻ ۽ پڙهو ڏيارڻ ته جيڪو ان کي سجدو ڪندو چوٽڪارو لهندو!
- 65 هڪ عورت جو پنهنجي ٻار سان گڏ اچڻ، انڪار ڪرڻ تي ٻار کي باھ ۾ اڇلائڻ ۽ باھ ۾ ٻار جو ڳالهائڻ!
- 66 ماڻهن جو پنهنجو پاڻ کي ذوق شوق وڃان باھ ۾ وجهڻ:
- 66 مسخريءَ سان حضور ﷺ جن جو نالو ڪٽندڙ شخص سان ٿيل تعدي
- 66 يهودي بادشاه جو باھ تي ڪاوڙجڻ ته اها ساڙي چوٽي ۽ باھ جو جواب ڏيڻ:
- 67 هوا جو هوڏ ﷻ جي قوم کي مارڻ جو قصو:
- 67 يهودي بادشاه جي، نصيحت ڪرڻ وارن جي نصيحت تي طنز ۽ انڪار:
- 68 شڪار جي جانورن جو قصو، توڪل ۽ ڪوشش ترڪ ڪرڻ جي بابت:
- 69 شينهن جو جواب ڏيڻ ۽ ڪوشش جي خصوصيت بابت:
- 69 شڪارن جي توڪل کي ڪوشش ۽ ڪمائڻ تي ترجيح ڏيڻ
- 69 شينهن جو وري ڪوشش کي توڪل ۽ تسليم تي ترجيح ڏيڻ:
- 69 وري شڪارن جو توڪل کي ڪوشش ۽ ڪمائي تي ترجيح ڏيڻ:
- 70 شينهن جو توڪل تي ڪوشش کي ٻيو دفعو ترجيح ڏيڻ:
- 70 شڪارن جو توڪل کي ڪوشش تي وري ترجيح ڏيڻ
- 71 عزرائيل ﷺ جو هڪ شخص کي گھوڙو ۽ اُن جو سليمان ﷺ جي گھر ڏانهن پڇڻ ۽ مشقت ۽ ڪوشش کي توڪل تي ترجيح ڏيڻ بابت:
- 71 شينهن جو وري توڪل تي ڪوشش کي ترجيح ڏيڻ ۽ ڪوشش جا فائدا بيان ڪرڻ

- 72 ڪوشش جي توڪل تي ترجيح ثابت ٿيڻ
- 72 شينهن وٽ وڃڻ ۾ سهي جي دير تي جانورن جي ناپسنديدي گي:
- 72 سهي جو جانورن کي جواب ڏيڻ ۽ مهلت گهرڻ:
- 72 جانورن جو سهي جي ڳالهه تي اعتراض:
- 73 سهي جي عقلمندي جو ذڪر ۽ عقلمندي جي فضيلت ۽ نفعن جو بيان:
- 73 جانورن جو سهي جي تدبير ۽ رازن کي ٻيهر معلوم ڪرڻ:
- 74 سهي جو جانورن کان راز کي ڳجهو رکڻ
- 74 سهي جي شينهن سان چالاڪي ۽ ان جو نتيجو
- 75 مڪ جي حقير تاويل جو بيان
- 75 سهي جي دير سان اچڻ ڪري شينهن جو ڪاوڙ ۾ ڀرجي وڃڻ:
- 75 هي بيان به سهي جي چالاڪي ۽ شينهن وٽ دير سان وڃڻ جو آهي:
- 76 سهي جو شينهن وٽ پهچڻ ۽ شينهن جو مٿس ڪاوڙجڻ:
- 77 دير جي ڪري سهي جي شينهن کان معذرت ۽ سندس خوشامد ڪرڻ:
- 77 شينهن جو سهي کي جواب ۽ اُن سان گڏ روانگي:
- 78 حضرت سليمان عليه السلام ۽ هُڏ جو قصو ۽ اها ڳالهه ته جڏهن قضا ايندي آهي ته ڏهن اکيون بند ٿي وينديون آهن: ..
- 78 هُڏ جي دعويٰ ۾ ڪانگ جي طعن زني:
- 78 طعني جي باري ۾ هُڏ جو حضرت سليمان عليه السلام کي جواب:
- 79 حضرت آدم عليه السلام جو قصو
- 79 ڪوه وٽ اچي سهي جو شينهن کان پوئتي هٽڻ:
- 80 شينهن جو سهي کان رُڪجڻ جو سبب پڇڻ ۽ اُن جو جواب:
- 81 شينهن جو ڪوه ۾ ٺهڻ، پاڻ کي ۽ سهي جي پاڇي کي ڏسڻ:
- 81 سهي جو ساٿين وٽ خوشخبري ڪڍي وڃڻ ته شينهن ڪوه ۾ ڪري ٻڌي مري ويو!
- 82 سڀني جانورن جو سهي وٽ گڏ ٿيڻ ۽ اُن جي مدح ۽ ثنا ڪرڻ:
- 82 سهي جي جانورن کي نصيحت ڪرڻ ته دشمن جي مرڻ تي خوش نه ٿيو:
- 83 (جهاد اصغر يعني ڪافرن سان جهاد ڪرڻ، جهاد اڪبر يعني نفس اماره سان جهاد ڪرڻ)
- 83 قيصر روم جي ايلچي جو حضرت عمر رضي الله عنه وٽ پيغام ڪڍي اچڻ:
- 84 قيصر روم جي ايلچيءَ جو حضرت عمر رضي الله عنه کي ڪجيءَ جي وٽ هيٺان سَتل ڏسڻ:
- 84 حضرت عمر رضي الله عنه جي قيصر روم جي ايلچيءَ سان گفتگو ۽ ايلچيءَ جو حضرت عمر رضي الله عنه کان سوال:
- 85 حضرت آدم عليه السلام جو ڪوتاهيءَ کي پاڻ ڏانهن ۽ شيطان جو الله ڏانهن منسوب ڪرڻ:
- 86 تمثيل
- 86 ”وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ“ (الحديد: 4) آيت جو تفسير ۽ ان جو بيان:
- 87 روم جي ايلچي جو حضرت عمر رضي الله عنه کان هن پاڻي ۽ مٽي واري جسم ۾ روحن جي مبتلا ٿيڻ جو سبب پڇڻ:
- 87 ”جيڪو الله سان گڏ ويهڻ جو ارادو ڪري، اهو اهل تصوف سان گڏ ويهي“ واري حديث جو بيان:

- 88 هڪ واپاريءَ جو هندستان وڃڻ ۽ اتي جي طوطن کي سندن طوطيءَ جو پيغام ڏيڻ:
- 88 عقل الاهي جي بردار پکين جو ذڪر
- 89 سوداگر جو جهنگ ۾ طوطن کي ڏسڻ ۽ پيغام پهچائڻ
- 89 شيخ فريد الدين عطار قدس سره جي قول جو تفسير
- 90 جادوگر طرفان حضرت موسيٰ عليه السلام جي تعظيم ڪرڻ ته پهريان توهان لٽ اُڇلايو
- 90 سوداگر طرفان هندستان ۾ ڏنل روداد طوطي کي ٻڌائڻ
- 91 هندستاني طوطي جي حرڪت تي پاليل طوطي ۽ سوداگر جو ردعمل
- 93 حڪيم سنائي رحمته الله عليه جي قول جو تفسير:
- 94 وڏي سوداگر جي حڪايت ڏانهن رجوع
- 95 سوداگر جو مئل طوطي کي پيجري مان ڪڍي ٻاهر اُڇلائڻ ۽ اُن جو اُڏامڻ:
- 95 طوطي جي سردار کان موڪلائي، کيس نصيحت ڪرڻ ۽ اُڏامڻ
- 95 ماڻهن جي تعظيم ۽ شهرت جو نقصان
- 96 ”جيڪو الله تعاليٰ چاهيو، ٿيو ۽ جيڪو نه چاهيو، نه ٿيو“ جو تفسير
- 97 حڪيم سنائي قدس سره جي قول جو تفسير
- 97 چنگ وڃائڻ واري پوڙهي جو قصو جيڪو حضرت عمر رضي الله عنه جي زماني ۾ بگ جي ڏينهن چنگ وڃائيندو هو:
- 97 حديث شريف ”مَنْ كَانَ لِلَّهِ كَانَ اللَّهُ لَهُ“ جيڪو شخص الله جو ٿي ويو الله اُن جو ٿي ويو، جو بيان:
- 98 هڪ حديث جي معنيٰ جو بيان
- حضرت بي بي عائشه رضي الله عنها جو پيغمبر صلي الله عليه وسلم کان سوال ڪرڻ ته مينهن وسيو توهان جا بابرڪت ڪپڙا ڪونه پُسيا ۽
- 100 پيغمبر صلي الله عليه وسلم پاران اُن جو جواب
- 100 حڪيم سنائي جي شعر جو تفسير
- 101 هڪ حديث جي معنيٰ جي بيان ۾
- 101 حضرت عائشه رضي الله عنها جو حضور صلي الله عليه وسلم کان پڇڻ ته مينهن جو راز ڇا هو؟
- 102 چنگ وڃائڻ واري پوڙهي جو باقي رهيل قصو ۽ اُن جو خلاصو:
- 102 حضرت عمر رضي الله عنه کي ننڊ ۾ غيبي نڌا ٿيڻ ته قبرستان ۾ ستل ماڻهوءَ کي بيت المال مان هيترا پيسا ڏيو:
- 103 پيغمبر صلي الله عليه وسلم جي جدائيءَ ۾ ڪجيءَ جي ٿڙ جو روئڻ
- 104 پترين جو ابوجهل جي هٿ ۾ ڳالهائي، حضور صلي الله عليه وسلم جي معجزِي ۽ رسالت جي شاهدي ڏيڻ:
- 104 چنگ وڃائڻ واري پوڙهي شخص جو رهيل قصو ۽ اُن کي پيغام پهچائڻ:
- 105 حضرت عمر رضي الله عنه جو کيس مقام گريه کان مقام استغراق ڏانهن ڦيرڻ:
- ٻن ملائڪن جو خرچ ڪرڻ واري لاءِ برڪت ۽ بخيل لاءِ هلاڪت جي دعا گهرڻ ۽ هي به ته الله جي رستي ۾
- 105 خرچيندڙ ئي مجاهد آهي
- 106 عرب سردارن طرفان قبوليت جي اميد تي قرباني ڪرڻ
- 106 ان خليفي جو قصو جيڪو سخاوت ۾ حاتم طائي کان به وڌيڪ هو:
- 106 هڪ بدوي فقير جو قصو ۽ سندس زال جو فقر فاقِي جي باري ۾ ساڻس جهڳڙو ڪرڻ:

- 107 ضرورت مند طالبن جو دوکو کائڻ ۽ ڪامل عارف کي نه سڃاڻڻ:
- 107 نوڳي پير جو مقام
- 107 بدويءَ جو پنهنجي عورت کي صبر جو حڪم ڏيڻ ۽ صبر جي فضيلت بيان ڪرڻ:
- 108 زال جو مڙس کي ڪوڙي ٻڌاڪ هڻڻ کان منع ڪرڻ.
- 109 مرد جي عورت کي نصيحت نه فقيرن کي مهڻا نه ڏي!
- 109 ٻين کي پاڻ جهڙو سمجهڻ جي غلط فهمي
- 110 عورت جو مرد جي رعايت ڪرڻ ۽ پنهنجي چيل ڳالهين کان توبه ڪرڻ:
- 111 هيءَ حديث انهن الفاظن سان حديث جي مشهور ڪتابن ۾ نه آهي.
- 111 روزگار جي باري ۾ مرد جو عورت جي درخواست کي قبول ڪرڻ ۽ ان اعتراض کي الله جو اشارو سمجهڻ:
- 111 موسيٰ عليه السلام ۽ فرعون ٻئي هڪ ئي مشيت جا تابع آهن، جيئن زهر ۽ ترياق، اوندھ ۽ روشني
- 112 بدبخت ماڻهن جو ٻنهي جهانن ۾ محروم رهڻ جو سبب.
- 113 دشمنن جو حضرت صالح عليه السلام جي ڏاچي کي حقير سمجهڻ.
- 116 بعض مباحات ڪاملن جي لاءِ مفيد آهن پر ناقصن جي لاءِ نقصانڪار هوندا آهن. حضور ﷺ جن جو اهو مقام هو جنهن ۾ ڪنهن مباح مان تلذذ ۽ نفع اندوڙي نقصان جو سبب بڻجي نٿي سگهي.
- 116 بدوي ۽ سندس زال جي فقر ۽ شڪايت واري قصي جو خلاصو
- بدويءَ جو پنهنجي محبوب جي ڳالھ تي راضي ٿي وڃڻ ۽ قسم کڻڻ ته ان رضامنديءَ مان سندس مقصد ڪا آزمائش نه آهي.
- 117 عورت جو پنهنجي مڙس جي لاءِ روزي طلب ڪرڻ جو رستو متعين ڪرڻ.
- 118 بدويءَ جو جهنگ مان پلر جو مٽ هڏي طور بغداد ۾ خليفي وٽ کڻي وڃڻ ۽ خليفي سمجهيو ته اُتي پاڻيءَ جي اثاٺ آهي:
- 118 عورت جو گهڙي کي ڪپڙي ۾ بند ڪري سبڻ ۽ ان تي مهر لڳائڻ:
- 119 صبر: گدا جو ڪمال، سخيءَ جو عيب.
- 119 الله جي منگتي / پياسي ۽ خدا کان بي نياز ۽ غير جي گهوري ۾ فرق.
- 120 بدويءَ جي اعزاز لاءِ خليفي جي درٻانن ۽ نقيبن جو اڳتي وڌي سندس هڏي کي قبول ڪرڻ:
- 120 دنيا جي عاشق جو مثال
- 121 بدويءَ جو پنهنجي تحفي کي خليفي جي نوڪرن حوالي ڪرڻ ۽ تفصيل.
- 122 ملاح سان گڏ ٻيڙيءَ ۾ سوار نحوي عالم جو قصو
- 122 ان هڏي کان پوري بي نيازي جي باوجود خليفي طرفان هڏي قبولي بخشش ڪرڻ:
- 123 اصل پير جي تعريف ۽ اُن جي تابعداريءَ جو بيان:
- 125 هڪڙي قزويني جو ڪنڌ تي چٽ ٺهرائڻ ۽ سئيءَ جي زخم جي ڪري شرمندو ٿيڻ.
- 126 بگهڙ ۽ لومڙيءَ جو شينهن سان گڏ شڪار تي وڃڻ:
- 127 شينهن جو بگهڙ کي آزمائڻ ۽ چوڻ ته هن شڪار کي تقسيم ڪر
- 127 وڏي عرصي بعد ٻيهر دوست جي در تي موٽي اچڻ
- 128

- 129 سنئين راه تي اچڻ بعد دوست جو دوست کي گھرائڻ:
- 129 ٻڌڻ وارن جي بي توجهي جي ڪري ڳاله کان منهن موڙڻ:
- 129 بگھڙ کي ان جي بي ادبيءَ تي شينهن طرفان سزا ڏيڻ:
- 130 آخر زماني ۾ پيدا ٿيڻ وارن جي فضيلت جو بيان:
- حضرت نوح عليه السلام جو قوم کي ڊيچارڻ ته مون سان نه الجھو، آئون خدا جو نقاب آهيان، توهان مون سان نه، خدا سان
 130 الجھي رهيا آهيو:
- 131 بادشاهن جو صوفين کي پنهنجي سامهون وهارڻ تان ته سندن اکيون روشن ٿي وڃن:
- 131 حضرت يوسف عليه السلام جي ديدار لاءِ هڪ دوست جو پري کان ڪهي اچڻ:
- 132 حضرت يوسف عليه السلام جو ان شخص سان گفتگوءَ کان پوءِ تحفو طلب ڪرڻ:
- مهمان جو يوسف عليه السلام کي چوڻ ته توهان جي لاءِ تحفي ۾ آئينو آندو اٿم تان ته جڏهن توهان هن ۾ ڏسو ته مون کي
 132 ياد ڪريو:
- وحي جي ڪاتب جو مرتد ٿيڻ، ڇاڪاڻ ته وحي جو پرتو مٿس پيو ته پيغمبر کان اڳ ۾ آيت پڙهيائين ۽ چيائين مون
 133 تي وحي نازل ٿئي ٿي:
- بلعم باعور جو دعا گھڙڻ ته موسيٰ عليه السلام ۽ ان جي قوم کي هن شهر مان، جنهن جو انهن گھيرو ڪيو هو، ناکام
 134 واپس ڪر ۽ سندس دعا جو قبول ٿيڻ:
- 135 هاروت ۽ ماروت جو پنهنجي پاڪدامنيءَ تي گھمند جو نتيجو، دنيا جي سرداري ڇاهڻ ۽ فتني ۾ ڦاسي وڃڻ:
- 135 هاروت ۽ ماروت ۽ کين ڏنل عذاب جي قصي جو باقي مهيل حصو:
- 136 هڪ ٻوڙي جو بيمار پاڙيسريءَ جي گھر مزاج پرسيءَ جي لاءِ وڃڻ ۽ بيمار جو وڌيڪ بيمار ٿيڻ:
- 136 سڀ کان پهريان صريح نص (سنئين سڌي هدايت جي مقابلي ۾ قياس ڪرڻ وارو شيطان هو):
- 137 پنهنجي حالت ۽ مستيءَ کي لکائڻ جو بيان:
- 138 نقاشي ۽ مصوريءَ جي علم ۾ رومين ۽ چينين جي مقابلي جو قصو:
- 139 پيغمبر صلي الله عليه وسلم جو حضرت زيد رضي الله عنه کان حال احوال معلوم ڪرڻ:
- 139 حضرت زيد رضي الله عنه جو حضور صلي الله عليه وسلم کي جواب ڏيڻ ته ماڻهن جا احوال مون کان لڪل نه آهن:
- 140 ساڻين طرفان حضرت لقمان تي عمدا ميوا چورائي ڪاٺ جي تهمت هڻڻ:
- 141 حضور صلي الله عليه وسلم جن ۽ حضرت زيد رضي الله عنه جي حال احوال جو باقي قصو:
- 141 حڪايت:
- 142 حضور صلي الله عليه وسلم جن جو زيد رضي الله عنه کي فرمائڻ ته هن راز کي ان کان وڌيڪ فاش نه ڪر ۽ فرمانبرداريءَ جو لحاظ رک! ..
- 142 حضرت زيد رضي الله عنه واري حڪايت ڏانهن واپسي:
- 143 امير المومنين حضرت عمر رضي الله عنه جي زماني ۾ شهر کي باه لڳڻ:
- 144 امير المومنين حضرت علي رضي الله عنه سان بدتميزيءَ جو قصو ۽ امير المومنين طرفان هٿ مان تلوار اڇلائڻ:
- امير المومنين حضرت علي رضي الله عنه کان اهو دريافت ڪرڻ ته ”توهان مون کي قتل ڪري پي سگھيو پر توهان ڇا جي
 145 ڪري تلوار اڇلائي ڇڏي ۽ مون کي قتل نه ڪيو!“
- 145 امير المومنين حضرت علي رضي الله عنه جو جواب ڏيڻ ته اُن وقت تلوار کي اڇلائڻ جو سبب ڪهڙو هو!

- 146 امير المومنين حضرت علي رضي الله عنه جي خادم کي حضور ﷺ جو ڪن ۾ چوڻ ته ”عليءَ جي شهادت تنهنجي هٿان ٿيندي، مون توکي ٻڌائي ڇڏيو آهي“
- 147 ابليس لعين جي گمراهيءَ تي حضرت آدم عليه السلام جو تعجب ڪرڻ
- 148 امير المومنين حضرت علي رضي الله عنه جي قصي ڏانهن واپسي
- 148 هر دفعي خادم جو امير المومنين جي پيرين پئي ٻاڏائڻ اي امير المومنين! مون کي ماري وجهو!
- 149 خدا جي حڪم سان مڪي جي فتح جي طلب
- 149 امير المومنين حضرت علي رضي الله عنه جي دشمن کي سمجهاڻي
- 150 پڄاڻي

دفتريون 151

- 153 امير المومنين حضرت عمر رضي الله عنه جي زماني ۾ چنڊ کي ڏسڻ بابت هڪ شخص جي غلطي فهمي:
- 154 هڪ جوڳيءَ جو نانگ چورائجڻ
- 154 حضرت عيسيٰ عليه السلام جي ساٿيءَ جي، هڏين کي زنده ڪرڻ جي گذارش
- 155 صوفيءَ جي خادم کي جانور جي خبر گيري لاءِ نصيحت ۽ اُن خادم جو لاهول پڙهڻ:
- 155 مخلوق پيدا ڪرڻ لاءِ الله تعاليٰ جو ملائڪن سان مشورو ڪرڻ:
- 156 ظاهري معنيٰ ڏانهن ڌيان نيڻ سان اصل مقصد حاصل نه ٿيندو آهي
- 156 خادم جو چوپائي جي نگراني پنهنجي ذمي ڪٽڻ ۽ وعدي خلافي ڪرڻ
- 157 قافلي وارن جو سمجهڻ ته صوفيءَ جو گڏهه بيمار آهي!
- 159 بادشاهه جي گم ٿيل باز کي پوڙهي عورت جي گهر ۾ لهڻ
- 160 الله تعاليٰ جي الهام سان شيخ احمد خضرويه جو قرض گهرندڙن جي لاءِ حلو وڃڻ:
- 161 هڪ شخص جو هڪ زاهد کي ڊيچارڻ ته گهٽ روءِ، متان انتون ٿي وڃين!
- 161 حضرت عيسيٰ عليه السلام جي دعا سان هڏين جي زنده ٿيڻ واري قصي جي پڄاڻي
- 162 هڪڙي بهراڙيءَ جي ماڻهوءَ جو شينهن کي اهو سمجهي ٻڌڻ ته اها ڳئون آهي!
- 163 سماع جي خاطر صوفين جو هڪ مسافر جي وهت کي وڪڻي ڇڏڻ
- 164 قاضيءَ جي حڪم تي شهر ۾ هڪ مفلس جي تشهير ڪرڻ
- 165 قيدين جي قاضيءَ جي وڪيل سان شڪايت
- 165 مفلس پيتوڙيءَ جي قصي جو باقي حصو:
- 166 مناجات
- 167 ”اگر مگر“ جي شادي ۽ ”شڪي“ ٻار جي پيدائش
- 168 اُن شخص تي ماڻهن جي لعنت ملامت جنهن ماءُ کي تهمت هڻي قتل ڪري ڇڏيو:
- 170 ٻن نون خريد ڪيل غلامن کان بادشاهه جو امتحان وٺڻ
- 171 بادشاهه جو ٻن غلامن مان هڪ کي روانو ڪري ۽ ٻئي کان حالات دريافت ڪرڻ:
- 172 بادشاهه آڏو غلام جو پنهنجي دوست جي سچائي ۽ وفاداري بيان ڪرڻ

- 175 وري اُن غلام جي حالت پڇڻ:
- 176 غلامن جو مخصوص غلام سان حسد ڪرڻ
- 178 ويراني ۾ باز جو چڀن ۾ ڦاسڻ:
- 180 اُڃايل جو ديوار تان پاڻيءَ جي نهر ۾ پتر اُڇلائڻ
- 181 حاڪم جو هڪ شخص کي چوڻ ته رستي تي ڏنل ڪنڊن جي واڙ پتي ڇڏ
- 182 سُنن ڪمن کي سياڻي تي ڇڏڻ جي آفت
- 184 پاڻيءَ جو ناپاڪن کي پاڪائيءَ ڏانهن سڌڻ
- 185 دوستن جو شفاخاني ۾ ذوالنون مصريءَ عليه السلام جي مزاج پُرسِيءَ جي لاءِ اچڻ:
- 186 مريدن جو سمجهڻ ته ذوالنون عليه السلام چريو ڪونه ٿيو آهي، قصداً اها صورت بنائي اٿس:
- 186 ذوالنون عليه السلام جي حڪايت ڏانهن واپسي:
- 187 حضرت لقمان عليه السلام جي ذهانت جي آزمائش:
- 188 آزمائش وارن اڳيان حضرت لقمان عليه السلام جي بزرگي ۽ ذهانت جو ظاهر ٿيڻ:
- 189 بادشاهه جي خاص غلام سان ٻين غلامن جو حسد ڪرڻ
- 190 بي بي بلقيس جي دل تي حقير هُڏ هُڏ جي صورت جي ذريعي حضرت سليمان عليه السلام جي تعظيم جو عڪس
- 191 قرآن پاڪ جي آيت قُلْ اَرَعَيْتُمْ اِنْ اَصْبَحَ مَاءُكُمْ غَوْرًا کان فلسفيءَ جو انڪار
- 193 هڪ ڌنار جي دُعا گهرڻ ۽ حضرت موسيٰ عليه السلام جو کيس چيڻيڻ
- 194 ڌنار جي ڪري الله تعاليٰ جي حضرت موسيٰ عليه السلام تي ناراضگي
- 195 ان ڌنار کان معذرت جي سلسلي ۾ حضرت موسيٰ عليه السلام تي وحي اچڻ:
- 196 ظالمن جي غلبي جي راز بابت حضرت موسيٰ عليه السلام جو سوال ڪرڻ:
- 198 هڪ امير جو اُن ستل کي تڪليف ڏيڻ جنهن جي وات ۾ نانگ گهڙيو پئي ويو
- 199 هڪ شخص جو رچ جي ڇاپ لوسي ۽ وفاداريءَ تي پروسو ڪرڻ:
- 200 هڪ انڌي پنڻ واري جو ماڻهن کي چوڻ ته مون ۾ به اندايون آهن:
- 201 رچ ۽ اُن بيوقوف جي حڪايت جو باقي حصو جنهن رچ جي وفاداريءَ تي پروسو ڪيو هو:
- 201 حضرت موسيٰ عليه السلام جو گابي جي پوڄاريءَ کي اهو فرمائڻ ته تنهنجي سمجهه ۽ پختگي ڪيڏانهن وئي!
- 202 گهڻي نصيحت کانپوءِ ناصح جو، رچ جي دوست کان جدا ٿيڻ
- 203 هڪ چرئي طرفان جالينوس جي خوشامد ڪرڻ ۽ جالينوس جو ان کان خوف زده ٿيڻ:
- 203 هڪ پکيءَ جو غير جنس پکيءَ سان اُڏامڻ ۽ چڱڻ جو سبب:
- 204 دوکي ۾ مبتلا شخص جو رچ جي ڇاپلوسيءَ تي پروسو ڪرڻ وارو باقي قصو:
- 204 حضرت محمد مصطفيٰ عليه السلام جو بيمار صحابيءَ جي مزاج پُرسِيءَ لاءِ وڃڻ ۽ ان جو فائدو:
- 205 حضرت موسيٰ عليه السلام کان خدا جو پڇاڻو ته تون منهنجي بيمار پُرسِيءَ جي لاءِ چونه آئين؟:
- 205 باغبان جو صوفي مولوي ۽ سيد کي هڪ ٻئي کان جدا ڪرڻ ۽ سزا ڏيڻ:
- 206 حضور عليه السلام جو مزاج پُرسِيءَ لاءِ وڃڻ واري قصي ڏانهن رجوع:
- 206 هڪ نيڪ نام جو بايزيد عليه السلام کي چوڻ ته آئون ڪعبي ۾ آهيان، تون منهنجو طواف ڪري وٺ!

- 207 هڪ مرید جو مکان ناھڻ ۽ پير جو مرید کي آزمائڻ
- 208 حضور ﷺ جو ڄاڻڻ ته اُن شخص جي بیماریءَ جو سبب دعا ۾ گستاخي هئي
- 209 هڪ لنگهي جو پنهنجي آقا آڏو، هڪ بدڪار عورت سان نکاح ڪرڻ جو عذريان ڪرڻ:
- 210 سائل جو تدبير سان بزرگ کي ڳالهين تي آماده ڪرڻ
- 210 هڪ نابينا فقير تي ڪٽي جو حملو ڪرڻ:
- 211 محتسب جو هڪ بدمست کي قيدخاني ڏانهن سڏڻ:
- 212 سائل جو شيخ کان بيمر حال احوال معلوم ڪرڻ
- 213 بیمار کي حضور ﷺ جن جي نصيحت واري قصي جو باقي رهيل حصو
- 213 آخرت جي عذاب جي ڏکيائي ۽ سختيءَ جو ذڪر:
- 214 موسيٰ علیہ السلام جي قوم ۽ سندن شرمندگيءَ جو تذڪرو:
- 216 هن معنيٰ جي بيان ۾ هڪڙو مثال: تُوْمِنْ بِالْقَدْرِ خَيْرًا وَشَرًّا يعني اسان ايمان آندو سٺي ۽ بُري تقدير تي:
- 216 حضور ﷺ جن جو بیمار کي نصيحت ڪرڻ ۽ دعا سيکارڻ:
- 217 شيطان جو حضرت معاويہ رضی اللہ عنہ کي نماز لاءِ ڄاڳائڻ
- 218 حضرت امير معاويہ رضی اللہ عنہ کي شيطان جو جواب ڏيڻ:
- 218 شيطان جو ٻئي دفعي حضرت معاويہ رضی اللہ عنہ کي جواب ڏيڻ:
- 219 حضرت معاويہ رضی اللہ عنہ جي ابليس لعين کي بيمر ورندي
- 219 ابليس جو ٽئين ڀيري حضرت معاويہ رضی اللہ عنہ کي جواب ڏيڻ:
- 220 حضرت معاويہ رضی اللہ عنہ جو ابليس سان سختي ڪرڻ
- 221 حضرت معاويہ رضی اللہ عنہ جي سامهون پنهنجي مڪاريءَ بابت شيطان طرفان ٻيو دفعو تقرير ڪرڻ
- 221 حضرت معاويہ رضی اللہ عنہ جو شيطان کان مقصد جي حقيقت کي وري معلوم ڪرڻ:
- 222 قاضيءَ جو قاضي بڻجڻ کي مصيبت پائڻ ۽ نائب جو کيس سمجھائڻ:
- 222 حضرت معاويہ رضی اللہ عنہ جو شيطان کان اقرار ڪرائڻ ته هُن کيس ڇو ڄاڳايو:
- 222 شيطان جو امير معاويہ رضی اللہ عنہ سان سچ سلڻ
- 223 نماز باجماعت جي فوت ٿيڻ تي افسوس جي فضيلت:
- 223 حضرت امير معاويہ رضی اللہ عنہ آڏو شيطان طرفان پنهنجي مڪر ۽ فريب جي اقرار ڪرڻ واري قصي جي پڇاڻي:
- 223 شيطان جي اقرار کانپوءِ امير المومنين معاويہ رضی اللہ عنہ جو جواب ڏيڻ:
- 224 ڀاڳي جي بيوقوفي، ٻئي چور جي سڏڻ تي پهرئين پڪڙيل کي ڇڏي ڏيڻ:
- 224 ان وزير جو قصو جنهن کي بادشاهه وزارت تان هٽائي چوڪيدار بڻائي ڇڏيو
- 225 منافقن طرفان مسجد ضار بنائڻ جو قصو:
- 225 منافقن جو دوکي سان پيغمبر ﷺ کي پنهنجي مسجد ۾ وٺي وڃڻ ۽ پاڻ ﷺ جي بردباري
- 226 صحابين مان هڪ ڄڻي جو هيئن سوچڻ ته حضرت رسالت مآب پرده پوشي چون ٿا ڪن:
- 227 وڃايل اُٺ جي ڳولائو اوناڙ جو قصو
- 227 مختلف مذهبن ۾ مرتد ٿيڻ ۽ انهن کان ٻاهر ٿيڻ ۽ چوٽڪارو لهڻ

- 228 هر شيء جي آزمائش ڪرڻ، تان ته اُن ۾ جيڪا ڀلائي ۽ بُرائي آهي اها ظاهر ٿي وڃي
- 229 اُت ڳولڻ واري شخص جي حڪايت جي ڪارائتي تشريح
- 230 هر هڪ نفس ۾ مسجدِ ضرار جو فتنو موجود آهي
- 231 هڪ هندستانيءَ جو پنهنجي دوستن سان وڙهڻ ته اهي بدڪار آهي، جڏهن ته هو خود ان بيماري ۾ مبتلا هو!
- 231 غزون جو هڪ شخص کي قتل ڪرڻ جو ارادو ڪرڻ، تان ته ٻيو ڊڄي
- 232 انهن ماڻهن جو ذڪر جيڪي نبين ۽ ڪامل عارفن جي وجود جي نعمت جا ناشڪرا ۽ خودپرست آهن
- 233 هڪ جهونڙيءَ جي طبيب سان بيمارين جي شڪايت ۽ طبيب جو کيس جواب ڏيڻ
- 234 پيءُ جي جنازي اڳيان روئندڙ ٻار جو قصو ۽ شيخ جوحِي جي ڳالھ
- 235 هڪ ٻار جو هڪ ٽلهي شخص کان ڊڄڻ ۽ اُن جو چوڻ ته: ٻچڙا، مون کان نه ڊڄ، آئون نامرد آهيان، تون مرد آهين:..
- 235 هڪ ڊڄڻي تير انداز جو قصو
- 236 بدويءَ جو ٻوريءَ ۾ واري پرڻ جو قصو ۽ هڪ عقلمند طرفان کيس ملامت ڪرڻ
- 237 حضرت سلطان ابراهيم بن ادهم رحمۃ اللہ علیہ جون ڪرامتون
- 238 غيب کي ڏسڻ واري نور سان عارف جا حواس منور ٿيڻ جو آغاز
- 240 اجنبِي شخص جون هڪ شيخ تي چڙيون ۽ بزرگ جي طالب جو اجنبِيءَ کي جواب ڏيڻ:
- 241 حضرت ابراهيم بن ادهم رحمۃ اللہ علیہ جي قصي جو باقي رهيل حصو:
- 242 حضرت شعيب عليه السلام جو ان شخص کي سمجھائڻ ته گناه تي گرفت آهي:
- 243 شيخ تي چڙ ۽ مريد جي جواب واري قصي جو رهيل حصو:
- 243 حضرت عائشہ رضي اللہ تعالیٰ عنہا جو حضور کي چوڻ ته توهان بنا مِصلي وڃائڻ جي نماز پڙهندا آهيو!
- 244 ڪوئي جو اُت جي مهار کي چڪڻ ۽ گھمند ۾ اچڻ
- 245 اُن درويش جي ڪرامت جنهن تي ٻيڙيءَ ۾ چوري ڪرڻ جي تهمت لڳائي ويئي
- 246 صوفين جو هڪ شيخ جي اڳيان ٻئي صوفيءَ کي اهو طعنو ڏيڻ ته هو گھڻو ڳالھائي ۽ گھڻو ڪائي ٿو
- 247 خانقاه جي شيخ سان فقير جو عذر ڪرڻ:
- 248 دعويٰ جي سچائيءَ جو بيان
- 249 حضرت يحيٰ ۽ حضرت مسيح عليه السلام جو ماءُ جي پيٽ ۾ هڪ ٻئي کي سجدو ڪرڻ
- 249 نادانن جو حضرت عيسيٰ واري قصي تي اعتراض وارڻ
- 250 اعتراض جو جواب ۽ قصي جو مقصد
- 250 شمع ۽ پرواني ۽ گل ۽ بلبل جو افسانو
- 251 باطل ڳالھ جو باطل ماڻهن جي دل ۾ ويهڻ:
- 251 اُن وٽ جي تلاش جنهن جو ميوو جيڪو به کائيندو، ڪڏهن ڪونه مرنديو:
- 251 مقلد طلبگار جي لاءِ شيخ طرفان وٽ جي راز جي تشريح:
- 252 انگور جي معاملي ۾ چئن چئن جو پاڻ ۾ تڪرار
- 253 پيغمبر صلي اللہ علیہ وسلم جي وجود جي برڪت سان انصارن مان مخالفت ۽ دشمنيءَ جو ختم ٿيڻ:
- 255 بدڪ جي انهن ٻچن جو قصو جن کي گھريلو ڪُڪڙ پاليو

255 حاجين جو ان درويش جي ڪرامتن تي حيران ٿيڻ جيڪو صحرا ۾ گرم واريءَ تي ويٺو هو

دفتريون 257

259 هاڻيءَ جي ٻچن کائڻ جو قصو

260 هاڻيءَ جي ٻچن پويان وڃڻ وارن جو رهيل قصو

261 هاڻيءَ جي ٻچن واري حڪايت ڏانهن واپسي

261 دوستن جي غلطي ڌارين جي سنائي کان سٺي آهي

262 الله تعاليٰ جو حضرت موسيٰ کي فرمائڻ ته جنهن منهن سان گناهه نه ڪيو هجي ئي ان سان پڪار

262 هڪ شخص جو الله الله چوڻ ته هڪ ڏينهن الله جو ڪيس ليڪ چوڻ

263 هڪ بهراڙي واري جو شهر واري کي دوکو ڪرڻ، خوشامد ۽ عاجزيءَ سان دعوت ڏيڻ

264 اهل سبا جو قصو ۽ الله جي نعمت ۽ شڪر جي فضيلت جو بيان

264 مصيبت ماريلن جو حضرت عيسيٰ جي گرجا گهر تي هر صبح جو شفا حاصل ڪرڻ جي لاءِ گڏ ٿيڻ

266 سبا وارن جو باقي رهيل قصو

267 بهراڙي واري جي دعوت تي شهريءَ جو ڳوٺ وڃڻ واري قصي جو رهيل حصو

267 باز جو بدڪن کي پاڻيءَ مان جهنگ جي دعوت ڏيڻ ۽ بدڪن جو جواب

268 شهري ۽ بهراڙيءَ واري جي قصي ڏانهن واپسي

268 ضروان وارن جو قصو ۽ انهن جو هٿ پير هڻڻ، تان ته اهي فقيرن جي زحمت کان بچي باغ جا ڏيوا پتين

269 شهريءَ جو ٻارن سان گڏ ڳوٺ ڏانهن روانو ٿيڻ

270 شهر واري ۽ ان جي ڀاتين جو ڳوٺ ڏانهن وڃڻ

271 مجنون جو ان ڪٽي کي نوازڻ جيڪو ليليٰ جي گهٽيءَ ۾ رهندو هو

271 شهريءَ جو ڳوٺ ۾ پهچڻ ۽ ڳوٺاڻي جو اڻوڻندڙ رويو اختيار ڪرڻ

273 جيڪو پاڻ کي هروڀرو ڪامل سڏائيندو ان جي سڃاڻپ جو اشارو

274 گذر جو رنگ جي هوديءَ ۾ ڪري رنگين بنجڻ ۽ گذرڻ ۾ مور هجڻ جي دعويٰ ڪرڻ

274 هڪ ٻٽاڪيءَ جو روزانو مڃون سڻيون ڪري قسمين قسمين ڪاڌي کائڻ جي دعويٰ ڪرڻ

275 بلعم باعور جو مطمئن هجڻ ته خدا ان جو امتحان ورتو آهي ۽ ان مان اها ڳالهه ثابت ٿي

275 ٻليءَ جو دُٻي جي ڪل ڪٽي ڇڏڻ ۽ پهلوان جو خوار ٿيڻ

276 ان گذر جو مور هجڻ جي دعويٰ ڪرڻ جيڪو ڪٽيءَ جي رنگ واري هوديءَ ۾ ڪريو هو

276 فرعون طرفان خدائي جي دعويٰ ڪرڻ ۽ ان کي ان گذر جي مشابهت ڏيکارڻ جنهن مور هجڻ جي دعويٰ ڪئي

277 آيت وَلَتَعْرِفَهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ (محمد - ۳۰) جو تفسير

277 هاروت ۽ ماروت جو قصو ۽ الله تعاليٰ جي آزمائش تي انهن جي دليري

277 ٻڪريءَ کي ڏسي ٻڪر جو مستيءَ ۾ جبل تان ٽپو ڏيڻ

278 هاروت ۽ ماروت جو بشریت جي مقام جي تمنا ڪرڻ ۽ الله تعاليٰ جي غيرت

278 خواب ۾ فرعون جو حضرت موسيٰ عليه السلام کي ڏسڻ ۽ ان کي روڪڻ جي تدبير ڪرڻ

- 279 فرعون جو حضرت موسي عليه السلام جي پيدائش کي روڪڻ لاءِ تدبير ڪرڻ
- 279 مثال طور هڪ حڪايت
- 279 فرعون جو اسرائيلىن کي عورتن کان ڌار ڪرڻ کانپوءِ خوش ٿي واپس ورت
- 280 عمران جو حضرت موسي عليه السلام جي ماءُ سان مجامعت ڪرڻ ۽ موسي عليه السلام جي ماءُ جو حامله ٿيڻ
- 280 صحبت کانپوءِ عمران جو زال کي نصيحت ڪرڻ ته مون وٽ نه اچ
- 280 فرعون جو گوڙ ۽ شور کان ڊڄڻ
- 281 حضرت موسي عليه السلام جي ستاري جو آسمان تي ظاهر ٿيڻ ۽ ميدان ۾ نجومين جو گوڙ ڪرڻ
- 281 فرعون جو بني اسرائيل جي انهن عورتن کي مڪاريءَ سان ميدان ڏانهن سڏڻ جن کي هينئر ٻار ٿيا هئا
- 282 سپاهين جو عمران جي گهر داخل ٿيڻ ۽ حضرت موسي عليه السلام کي سندس والده جو تنور ۾ اچڻ
- 282 حضرت موسي عليه السلام جي ماءُ وٽ وري وڃي اچڻ ته ٻار کي درياءَ ۾ اچلاءِ
- 283 اُن جوڳيءَ جو قصو جنهن سڀني ۾ ستيل نانگ کي مئل سمجهيو ۽ رسين ۾ ٻڌي ويڙهي بغداد ۾ کڻي آيو
- 285 فرعون جو حضرت موسي عليه السلام کي ڌمڪائڻ
- 285 حضرت موسي عليه السلام طرفان ڌمڪيءَ جو جواب
- 286 فرعون جو حضرت موسي عليه السلام کي جواب ڏيڻ لاءِ چاليهن ڏينهن جي مهلت گهرڻ
- 286 حضرت موسي عليه السلام جو فرعون کي جواب ڏيڻ
- 286 حضرت موسي عليه السلام کي فرعون جو جواب ڏيڻ
- 286 فرعون کي حضرت موسي عليه السلام جو مهلت ڏيڻ تان ته هو شهرن مان جادوگرن کي گڏ ڪري
- 288 فرعون جو جادوگرن کي سڏڻ لاءِ شهرن ڏانهن ماڻهن کي روانو ڪرڻ
- 289 ٻنهي جادوگرن جو ماءُ کان پيءُ جي قبر دريافت ڪرڻ ۽ سندس روح کان حضرت موسي عليه السلام جي اصليت معلوم ڪرڻ
- 289 مئل جادوگر جو پٽن کي جواب ڏيڻ
- 291 جادوگرن جو گڏ ٿيڻ ۽ اُن وٽان خلعتون وٺڻ ۽ سندس مخالف کي مغلوب ڪرڻ جي هام هڻڻ
- 291 اوندھ رات ۾ هاڻيءَ جي شڪل ۽ ڪيفيت ۾ اختلاف ڪرڻ
- 293 حضرت نوح عليه السلام جو پٽ کي سڏڻ ۽ اُن جو انڪار ڪرڻ
- 294 ٻن حديثن ۾ مطابقت
- 295 هن بيان ۾ هڪ مثال ته حيرت، بحث ۽ فڪر ۾ رڪاوٽ آهي
- 296 حڪايت
- 297 عاشق جو معشوق اڳيان ويهي عشق نامو پڙهڻ
- 298 محنت کانسواءِ رزقِ حلال جي تمنا!
- 299 دعا گهرڻ واري جي گهر ۾ گئون جو گهرڙي اچڻ ۽ عاجزي بابت رسول ﷺ جن جو قول
- 300 علم جا ٻه پَر، شڪ جو هڪ پَر:
- 300 معتقدن جي رغبت جي وهم ۾ بيمار ٿيڻ ۽ ٻارن جي استاد جو قصو
- 300 عقلن ۾ فرق جو بيان

- 301 مڪاريءَ سان ٻارن جو استاد کي وهم ۾ وجهڻ
- 301 فرعون جو، ماڻهن جي تعظيم جي وهم سان بيمار ٿيڻ
- 301 وهم وگمان جي ڪري استاد جو بيمار ٿيڻ
- 302 استاد جو بستري تي ليٽڻ ۽ بيماريءَ جي وهم کان روئڻ
- 302 ٻارن جو استاد کي بهر وهم ۾ مبتلا ڪرڻ
- 302 مڪاريءَ جي ڪري ٻارن جو چوٽڪارو حاصل ڪرڻ ۽ مائرن جو کائڻ پيڻ
- 303 صبح جو ٻارن جي مائرن جو استاد جي طبيعت پڇڻ لاءِ وڃڻ
- 303 روح مثل لباس جي ۽ هٿ ان جو ٻانهو ٿيڻ ۽ پير ان جو موزو هڻڻ جو بيان
- 303 تابذانيءَ کي تن آمد چوڻ لڳس رَو بَو لاءِ لڳس لڳس
- 303 خلوت نشين درويشن جو قصو
- 304 سوناري جو نتيجي کي ڏسڻ ۽ ساھمي وٺڻ واري کي انجام جي مطابق ڪم چوڻ
- 304 خلوت نشين عبادت گذار جو رهيل قصو
- 305 قضا جي چار جي تشبيه جيڪا ظاهر ۾ لڪل ۽ اثر ۾ ظاهر آهي
- 305 خلوت نشين درويش جو وڻ مان زيتون پٽڻ تي مجبور ٿيڻ ۽ بنا دير الله تعاليٰ جي طرفان پڇاڻو
- 306 خلوت نشين درويش تي چورن سان گڏ هجڻ جي ٽھمت لڳڻ ۽ سندس هٿ ڪٽجڻ
- 307 لولي شيخ جي ڪرامت ۽ اڪيلائي ۾ اُن جو ٻنھين هٿن سان ٿيلھو اُٿڻ
- 307 فرعون جي جادوگرن جو هٿن پيرن ڪٽجڻ تي جرئت جو سبب
- 308 خچر جواڻ کان ”گھٽ ڪرڻ“ ۽ پاڻ ”گھڻي ڪرڻ“ جو سبب پڇڻ
- 309 الله تعاليٰ جي حُڪم سان عزيز عليه السلام جي مٿل گڏھ جي اجزاء جو فوراً سندس اکين اڳيان گڏجڻ
- 309 هڪڙي الله واري بزرگ جو پنهنجي اولاد جي مرڻ تي گھبراھٽ جو اظهار نہ ڪرڻ
- 310 اولاد جي موت تي نہ روئڻ متعلق شيخ جو عذر بيان ڪرڻ
- 311 هڪ نابين بزرگ جو قرآن پڙهڻ وقت اُن کي ڏسي ڪري پڙهڻ ۽ الله تعاليٰ جي حُڪم سان بينا ٿي وڃڻ
- 311 لقمان عليه السلام جو صبر ڪرڻ
- 311 نابين جي ڏسي ڪري قرآن پڙهڻ واري قصي جو رهيل حصو
- 312 خدائي احڪامن تي هر حال ۾ راضي رهڻ وارن عارفن جو بيان
- 312 حضرت بهلول عليه السلام جو هڪ ولي درويش کان ڪجهه دريافت ڪرڻ
- 313 دقوقي عليه السلام ۽ ان جي ڪرامتن جو قصو
- 314 دقوقي عليه السلام جي قصي ڏانهن واپسي
- 314 قرب ۽ نبوت جي باوجود حضرت موسيٰ عليه السلام جو حضرت خضر کي ڳولڻ جو راز
- 315 دقوقي عليه السلام جي قصي ڏانهن رجوع
- 315 ڪناري ڏانهن ستن شمعن جھڙو نظر اچڻ
- 316 ستن شمعن جو هڪ جھڙو ٿي وڃڻ
- 316 شيخ جي نظر ۾ ستن شمعن مان ست مرد ظاهر ٿيڻ

- 316 ستن شمعن جو وري ست وٽ پنجڻ
- 316 وٽن جو ماڻهن جي نگاهن کان گجهو هجڻ
- 318 دقوقيءَ جي نگاه ۾ ستن ئي وٽن جو هڪ وٽ بنجي وڃڻ
- 318 ستن وٽن جو ست مرد بنجي وڃڻ
- 319 دقوقي عليه السلام جو اُن قوم جي امامت جي لاءِ اڳتي وڌڻ
- 320 امامت جي لاءِ دقوقي عليه السلام جو اڳتي وڌڻ
- 320 قوم جو دقوقي عليه السلام جي پيروي ڪرڻ
- 321 الله تعاليٰ جي پڇاڻي جي ڪري ساڄي پاسي سلام جو اشارو ۽ انبيائن کان شفاعت گهرڻ جو بيان
- 321 نماز جي حالت ۾ دقوقي عليه السلام جو ٻيڙي ٻڌڻ وارن جي فرياد ٻڌڻ
- 322 محتاط انسان جا خيالات
- 322 ٻيڙيءَ وارن جي چوٽڪاري لاءِ دقوقي عليه السلام جي دعا ۽ سفارش
- 324 ماڻهن جو دقوقيءَ جي سفارش کان انڪار، بزرگن جا غائب ٿيڻ ۽ دقوقيءَ جي حيرانيت
- 325 حضرت دائود عليه السلام جي زماني ۾ بنا مشقت جي حلال روزي طلب ڪرڻ واري شخص جي حڪايت
- 325 بنهين چئن جو حضرت دائود عليه السلام وٽ هلي وڃڻ
- 327 حضرت دائود عليه السلام جو ٻاهر نڪري ڪري اچڻ ۽ ٻنهي چئن جي ڳالهه ٻڌڻ ۽ سوال جواب ڪرڻ
- 327 ڳئون ذبح ڪرڻ واري جي خلاف حضرت دائود عليه السلام جو فيصلو
- 328 اُن شخص جو حضرت دائود عليه السلام جي فيصلي تي خدا آڏو فرياد ڪرڻ
- 328 حضرت دائود عليه السلام جو اڪيلائي اختيار ڪرڻ تان ته جيڪا ڳالهه صحيح آهي واضح ٿي وڃي
- 329 حضرت دائود عليه السلام جو ڳئون جي مالڪ جي خلاف فيصلو ڏيڻ
- 329 حضرت دائود جو ڳئون واري کي حُڪم ڏيڻ ته پنهنجو سڀ مال هن کي بخشي ڇڏ!
- 329 حضرت دائود عليه السلام جو ماڻهن کي جهنگ ڏانهن سڏڻ جو ارادو ڪرڻ
- 330 ظالم تي دنيا، هٿن پيرن ۽ زبان جي شاهدي
- 330 ماڻهن جو اُن وٽ ڏانهن ٻاهر وڃڻ
- 331 دليل قائم ڪرڻ کانپوءِ حضرت دائود عليه السلام جو قاتل تي قصاص جو حڪم فرمائڻ
- 331 ڳئون جي دعويٰ دار، ذبح ڪندڙ ۽ حضرت دائود عليه السلام جو مثال
- 333 حضرت عيسيٰ عليه السلام جو بيوقوفن کان پڇي جبل ۾ لڪي وڃڻ اُتي به ڪانئس سوال ڪرڻ
- 334 اهل سبا ۽ انهن جي بيوقوفي ۽ انبيائن جي نصيحت جو مٿن اثر نه ڪرڻ جو قصو
- 335 پري تائين ڏسڻ واري انڌي ۽ چٽي ٻُڌڻ واري ٻوڙي ۽ اُن ڊگهي پلانڊ واري اُگهاڙي بابت سمجهاڻي
- 336 سبا جي شهر جي خوشحالي ۽ شهر واسين جي ناشڪريءَ جو بيان
- 336 اهل سبا جي نصيحت جي لاءِ پيغمبرن جو اچڻ
- 337 قوم جو پيغمبرن کان معجزو گهرڻ
- 338 قوم جو انبياءَ عليهم السلام تي تهمت لڳائڻ
- 338 هاڻيءَ وٽ چنڊ جو قاصد ٿي ويندڙ سهي جو قصو

- 339 انبيائن طرفان اعتراض جو جواب ڏيڻ ۽ هڪ مثال بيان ڪرڻ
- 340 هن جو بيان ته هر شخص کي اهو حق نه آهي ته الله بابت مثال بيان ڪري
- 340 نوح عليه السلام جي قوم جو حضرت نوح عليه السلام کي ٻيڙي بنائڻ وقت مذاق ۾ مثال بيان ڪرڻ
- 341 چور جي حڪايت
- 341 سمي جي قاصد بئجڻ جو مثال ۽ جيڪو مُنڪرن بيان ڪيو اُن جو جواب
- 342 پُخت ڪاري جي معنيٰ جو بيان ۽ پُخت ڪار انسان جو مثال
- 343 اُن پڪيءَ جي تباهي جنهن حرص ۽ لالچ جي ڪري پُخت ڪاري ڇڏي ڏني
- 343 ڪُتن جو هر سياري ۾ اهو ارادو ڪرڻ ته جڏهن گرمي ايندي تڏهن اهي سياري جي لاءِ گهر بنائيندا
- 344 مُنڪرن جو انبياءَ عليهم السلام کي وعظ، نصيحت کان روڪڻ لاءِ جبرين وانگر تدبيرون ڪرڻ
- 344 جبرين کي انبياءَ عليهم السلام جو جواب ڏيڻ
- 345 مُنڪرن جو جبرين جي دليلن کي دُهرائڻ
- 345 انبيائن جو وري جبرين کي جواب ڏيڻ
- 346 قوم جو انبيائن تي ساڳيو اعتراض وارڻ
- 346 انبيائن جو اُنهن کي وري جواب ڏيڻ
- 347 دوزخ ۽ قيدخاني کي هن جهان ۾ پيدا ڪرڻ جي حڪمت
- 348 قوم تي بادشاهه ٽافڻ جو مقصد
- 348 کاڌي کان خالي دسترخوان تي هڪ صوفيءَ جي عشق جو قصو
- 349 حضرت يعقوب عليه السلام جو حضرت يوسف عليه السلام جي خوشبوءِ مان الله جي خوشبو حاصل ڪرڻ
- 350 هڪ حاڪم جي اُن غلام جو قصو جيڪو الله تعاليٰ جي نماز ۽ سرگوشيءَ سان محبت رکندو هو
- 351 انبياءَ عليهم السلام جو مُنڪرن جي قبول ۽ پذيرائيءَ مان نااميد ٿيڻ
- 351 هن جو بيان ته مُقلد جو ايمان اُميد ۽ خوف جي وچ ۾ آهي
- 352 هن جو بيان ته حضور ﷺ جن فرمايو آهي ته الله جا ڪجهه لڪل ولي آهن
- 352 حضرت انس بن مالڪ رضي الله عنه جو رومال کي تنور ۾ وجهڻ ۽ اُن جي نه سڙڻ جو قصو
- 353 عرب جي قافلي جي اڃ جي فرياد جو حضور ﷺ تائين پهچڻ
- 354 حضور ﷺ جن جي مُعجزِي سان مُشڪ جو پُر ٿيڻ ۽ غلام جو رنگ سفيد ٿي وڃڻ
- 354 غلام تي مالڪ جو شڪ آڻڻ
- 355 تمام موجودات، حاجت ۽ ضرورت تحت بنايل آهن
- 356 هڪ ڪافر عورت جي کير پياڪ ٻار جو حضور ﷺ اڳيان ڳالهائڻ
- 356 باز جو حضور ﷺ جي موزي کي ڪٽي هڻا ۽ اڏامڻ ۽ اونڌو ڪرڻ ۽ موزي مان ڪاري نانگ جو ڪرڻ
- 357 هن حڪايت مان عبرت حاصل ڪرڻ جو پهلو ۽ يقيني طور تي ڄاڻڻ ته تنگيءَ سان گڏ سهولت آهي
- 357 هڪ شخص جو حضرت موسيٰ عليه السلام کان جانورن جي ٻولي سکڻ
- 358 الله تعاليٰ طرفان وحي اچڻ ته کيس ڪجهه سيڪاري ڇڏيو
- 359 نوجوان جو رڳو پنهنجي ڪڪڙ ۽ ڪُتي جي ٻولي سکڻ لاءِ عرض

- 359 ڪڪڙ جو ڪٽي کي جواب
- 359 ٽيئي دعوائون ڪوڙيون ثابت ٿيڻ سان ڪڪڙ جو ڪٽي اڳيان شرمندہ ٿيڻ
- 360 ڪڪڙ جو آقا جي مرڻ جي خبر ڏيڻ
- 361 اُن شخص جو اُن وقت حضرت موسيٰ عليه السلام ڏانهن پناهه جي لاءِ ڊوڙ ڇڏڻ هُن پنهنجي موت جي خبر ٻڌي ..
- 361 حضرت موسيٰ عليه السلام جو اُن شخص جي ايمان جي لاءِ سلامتيءَ جي دعا گهرڻ
- 361 حضرت موسيٰ عليه السلام جي دعا کي الله تعاليٰ جو قبول فرمائڻ
- 362 عورت جي اولاد جو نه بچڻ الله پاڪ طرفان ان کي مجاهدي ۽ رياضت جي قائم مقام چوڻ
- 363 حضرت حمزه رضي الله عنه جو جنگ ۾ بنا زهر جي اچڻ
- 363 انهن ماڻهن کي، حضرت حمزه رضي الله عنه جو جواب ڏيڻ
- 365 خريد و فروخت ۾ دوکي کائڻ کان بچڻ جي تدبير
- 366 حضرت بلال رضي الله عنه جو خوشي ۽ مستيءَ جي حالت ۾ وفات ڪرڻ
- 366 موت جي ڪري جسم جي برباد هجڻ جي حڪمت
- 367 دنيا وسيع هئڻ باوجود تنگ آهي ۽ خواب تنگيءَ کان چوٽڪارو ڏئي ٿو
- 367 جسم عرض آهي ۽ غفلت، سستي جو سبب آهي
- 368 نص جي قياس سان تشبيه
- 369 شيخ جي زبان مان حڪمت جي فيض وقت ٻڌڻ وارن ۽ مريدن جا آداب
- 369 جانور به پنهنجي دشمن کي سڃاڻي بچاءُ ڳولين ٿا
- 370 هڪ شيءِ کي مثال سان ڄاڻڻ ۽ اصليت سان ڄاڻڻ ۾ فرق آهي
- 371 انڪار ۽ اقرار جو هڪ جاءِ تي گڏ ٿيڻ
- 371 ڪامل درويش جي فنا ۽ بقا جو معاملو
- 372 صدر جهان جي وڪيل جو تهمت لڳڻ ڪري شهر مان ڀڄي وڃڻ
- 372 بي بي مريم عليها السلام وٽ غسل ڪرڻ مهل حضرت جبرئيل عليه السلام جو اچڻ
- 374 حضرت جبرئيل عليه السلام جو چوڻ ته ”آئون قاصد آهيان گهراءِ نه!“
- 374 محبت جي ڪري اُن وڪيل جو ارادو ڪرڻ ته لاڀرواھ ٿي ڪري بخارا ۾ واپس اچي ويندو
- 375 معشوق جو عاشق کان ڪنهن بهترين شهر بابت پڇڻ
- 375 دوستن جو کيس بخارا وڃڻ کان منع ڪرڻ
- 376 عاشق جو عشق جي ڪري لاڀرواھيءَ سان ناصح ۽ ملامت گر کي جواب ڏيڻ
- 377 اُن عاشق جو بخارا ڏانهن رُخ ڪرڻ
- 377 بي نياز عاشق جو بخارا ۾ اچڻ ۽ دوستن جو کيس ظاهر ٿيڻ کان ڊيچارڻ
- 378 عاشق جو ملامت گرن ۽ ڊيچارڻ وارن کي جواب ڏيڻ
- 379 عاشق جو ان وقت معشوق وٽ پهچڻ جڏهن هُن ساھ تان هٽ ڪنيو
- 379 اها مسجد جنهن ۾ رهڻ وارو مري ويندو آهي
- 379 هڪ مهمان جو مسجد ۾ اچڻ

- 380 مسجد وارن جو عاشق کي رات جو ان جاء تي سمهڻ تان ملامت ڪرڻ ۽ ڊيچارڻ:
- 380 عاشق جو نصيحت ڪرڻ وارن ۽ ملامت ڪرڻ کي جواب ڏيڻ:
- 381 مسجد واري جو، مهمان کي رات جو مسجد ۾ سمهڻ تي ملامت ڪرڻ:
- 382 شيطان جو پيغمبر ﷺ سا جنگ لاءِ، قريش کان اڀارڻ ۽ پاڻ وچان ڀڄي وڃڻ:
- 384 مسجد جي مهمان کي ملامت ڪرڻ جي مُڪرَر نصيحت ڪرڻ:
- 384 مهمان جو انهن کي جواب ۽ مثال ڏيڻ:
- 386 مصيبت ۾ مومن جي ڀڄڻ ۽ اُن جي تڪرر ۽ بي صبري ۽ هنديءَ ۾ ڀڄندڙ چڻي جو مثال:
- 387 مومن جي صابر هجڻ جو مثال، جڏهن ته اهو مصيبت جي راز کان واقف ٿي وڃي:
- 388 مالڪيائيءَ جو چڻن سان عذر ڪرڻ ۽ کين جوش ڏيڻ جي حڪمت بيان ڪرڻ:
- 388 مهمان مارڻ واري مسجد جي مهمان جي سچائي ۽ پڪي ارادي جو قصو:
- 389 ناسمجھ ماڻهن جي بدگمان سوچن جو ذڪر:
- 389 قرآن جو ظاهر ۽ باطن آهي، حديث جي سمجهاڻي:
- 389 انبياءَ ۽ اولياءَ جو جبلن ۽ غارن ۾ وڃڻ عوام کي تنگ ڪرڻ لاءِ نه هوندو آهي:
- 390 ڪاملين کي حضرت موسيٰ ﷺ جي لٽ ۽ حضرت عيسيٰ ﷺ جي ڦوڪ سمجھڻ:
- 390 الله پاڪ جو جبلن ۽ پکين کي تسبيح داؤدي ۾ شامل ٿيڻ لاءِ حڪم ڪرڻ:
- 391 مثنويءَ تي اعتراض ڪرڻ وارا ڪوتاهه بين آهن:
- 391 سوارن جي سڀني وڃائڻ سان وڃيري جي ٽهڻ جو مثال:
- 392 مهمان ۽ مهمان کي قتل ڪرڻ واري مسجد جي قصي جو باقي حصو:
- 392 هن آيت جو تفسير: **وَأَجْلِبْ عَلَيْهِم بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكْهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَعَدْتُمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا**
- 393 مسجد جي مهمان کي اڌ رات ۾ جادوءَ جي آواز جو پهچڻ:
- 394 ان عاشق جو صدر جهان سان ملڻ:
- 395 هر عنصر جو پنهنجي اُن جنس کي چڪڻ جيڪا ٻي جنس سان ماڻهوءَ جي بناوت ۾ ڦاٿل آهي:
- 396 جان (روح) جو به عالم ارواح ڏانهن چڪڻ:
- 396 ارادن کي منسوخ ڪرڻ ۽ جاري رکڻ جي پويان الاهي حڪمت:
- 397 حضور ﷺ جو انهن قيدين تي تعجب ڪرڻ جن کي ٻيڙيون ۽ ڳت هڻي گهليو وڃي!
- 397 حق تي هلڻ واري لاءِ ڪاميابيءَ جي ۽ ناحق واري تي پٿرن جي وسڻ لاءِ دعا گهرڻ:
- 398 حديبيه مان بنا مقصد حاصل ڪري موٽڻ کي به ”فتح مبین“ چوڻ جي راز جو بيان:
- 399 حضور ﷺ جن جي هن حديث جو تفسير ته مون کي يونس بن مٽي تي فضيلت نه ڏيو:
- 399 خوشيءَ تي انهن جي طعن زنيءَ کان حضور ﷺ جن جو واقف ٿي وڃڻ:
- 400 حضور ﷺ جو انهن قيدين جي دل جي ڳالهه سمجھي وڃڻ:
- 400 هن جو بيان ته سرڪش عين غلبي ۾ مغلوب آهي ۽ عين فتح مندي ۾ قيدي آهي:
- 402 معشوق جو عاشق کي گهمي نموني جذب ڪرڻ ۽ عاشق جو خوف ۽ مايوسي ۾ رهڻ:
- 402 عاشق بخاري جو صدر جهان جي خدمت ۾ پهچڻ:

- 402 مچر جو حضرت سليمان ﷺ جي دربار ۾ هوا تي فرياد ڪرڻ
- 403 مظلوم مچر کي حضرت سليمان ﷺ جو حڪم ڏيڻ ته مدعا عليه کي ڪچھريءَ ۾ حاضر ڪر!
- 403 معشوق کي بيهوش عاشق کي هوش ۾ آڻڻ لاءِ تدبير ڪرڻ
- 404 بيهوش عاشق جو هوش ۾ اچڻ ۽ معشوق جي تعريف ۽ شڪر ڏانهن متوجه ٿيڻ
- 406 ڊگهي مچر واري امتحان ۾ مبتلا عاشق جو قصو
- 407 عاشق جو معشوق کي لهڻ ۽ اهو ته جستجو ڪرڻ وارو نيٺ ڳولي لهندو آهي

409 دفتر چوٿون

- 413 واعظ جي حڪايت
- 414 حضرت عيسيٰ ﷺ کان هڪ شخص جو سوال
- 415 عاشق طرفان خيانت جو ارادو ڪرڻ ان عاشق جو قصو جنهن معشوق سان چڪ چميءَ جو ارادو ڪيو
- 417 اُن صوفيءَ جو قصو جيڪو گهر ۾ آيو ۽ پنهنجي زال کي هڪ ڌارئي شخص سان ڏنائين
- 417 تمثيل جي نموني حڪايت
- 418 معشوق کي چادر هيٺان لڳائڻ
- 419 زال جو مڙس کي جواب ته ڏاج جي ڳڻتي نه ڪر!
- 419 الله تعاليٰ کي بصير، سميع ۽ علیم چوڻ جو مطلب
- 421 دنيا بني، تقويٰ حمام ۽ مالدار ان ۾ ڇيٽا وجهڻ وارا آهن
- 422 ڪَل رڱڻ واري جو قصو جيڪو بازار ۾ عطر جي خوشبوءِ سببان بيهوش ٿي ويو
- 423 چمڙي واري جي پاءُ جو علاج ڪرڻ
- 424 عاشق طرفان معافي وٺڻ
- 425 معشوق جو عاشق جي عذر کي رد ڪرڻ
- امير المومنين حضرت علي رضی اللہ عنہ کي هڪ يهوديءَ جو خدا جي حفاظت تي يروسي جو ثبوت ڏيڻ لاءِ چوڻ ۽
- 426 حضرت جن جو جواب
- 427 هڪ عاجز ٻانهو الله تعاليٰ جو ڪهڙو امتحان وٺي سگهي ٿو!؟
- 427 حضرت دائود ﷺ جو مسجد اقصيٰ کي تعمير ڪرڻ جو قصو
- 428 ”اِنَّا الْيَوْمُ نُونُ اخوة“ جي شرح
- 431 حضرت سليمان ﷺ جي هٿان مسجد اقصيٰ جي تعمير جو رهيل قصو
- 432 حضرت عثمان رضی اللہ عنہ جي خلافت جو آغاز
- 434 مثل اُمِّي ڪُشَلِ سَفِيئَةِ نَوْر... واري حديث جو تفسير
- 435 بلقيس جو هڏيو موڪلڻ
- 437 شيخ عبد الله مغربيءَ جو نور ۽ ڪرامتون
- 437 حضرت سليمان ﷺ جو قاصدن کي واپس ڪرڻ ۽ بلقيس کي ايمان آڻڻ ۽ سج جي پوڄا ڇڏڻ جو چوڻ
- 438 عطار جي ساهميءَ جو تورو

- 439 حضرت سليمان جي قاصدن کي دلداري ۽ تحفو قبول نه ڪرڻ جو عذر ۽ ان جي تشريح ڪرڻ
- 439 آخرت جي ملڪن خاطر، دنيا جي سلطنت ۽ بادشاهي کي خيرباد چئي ڇڏيو
- 440 درويش جو بزرگن جي جماعت کي ڏسڻ
- 440 ڪانير کي سون ڏيڻ جو ارادو ڪرڻ
- 441 قاصدن کي حضرت سليمان عليه السلام جي ترغيب ڏيڻ
- 441 سلطان ابراهيم ادهم عليه السلام جي هجرت جو سبب
- 442 اُڃاري شخص جي حڪايت
- 443 مَارْمِيَتَ اِذَرْمِيَتَ جو مفهوم
- 443 بانسري واري جو قصو
- 444 برداشت خاطر تواضع جو رستو اختيار ڪرڻ جو بيان
- 444 حضرت سليمان عليه السلام جي بلقيس کي ڏمڪي
- 445 حضرت سليمان عليه السلام جو بلقيس تي حقيقت واضح ڪرڻ
- 446 ابراهيم ادهم عليه السلام جو رهيل قصو
- 447 سبا وارن جو رهيل قصو ۽ حضرت سليمان عليه السلام جي نصيحت
- 447 بلقيس جو ملڪ مان آزاد ٿيڻ ۽ ايمان جي شوق ۾ مست ٿيڻ
- 449 بلقيس جي اچڻ کان اڳ تخت حاضر ڪرڻ لاءِ حضرت سليمان عليه السلام جي تدبير
- 449 حليم جو ٻٽن کان مدد وٺڻ
- 450 حضرت عبدالمطلب کي حضور ﷺ جن جي گم ٿيڻ جي خبر پهچڻ ۽ الله تعاليٰ کي ٻاڏائڻ
- 451 حضرت عبدالمطلب کي ڪعبي مان جواب اچڻ ۽ حضور ﷺ بابت معلوم ٿيڻ
- 451 حضرت سليمان عليه السلام جو بلقيس کي ايمان جي دعوت ڏيڻ وارو رهيل قصو
- 452 دنيا ۾ انسان جي قانع هجڻ جو بيان
- 453 حضرت سليمان عليه السلام جو بلقيس کي دعوت ڏيڻ واري قصي جو رهيل حصو
- 453 حضرت سليمان جو مسجد اقصيٰ کي ٺاهڻ
- 455 شاعر جو قصو ۽ بادشاهه جو انعام ڏيڻ ۽ حسن نالي وزير جو ان کي ٻيڻو ڪرڻ
- 455 چند سالن کان پوءِ شاعر جو موتي اچڻ
- 457 فرعون جي وزير سان مشابھت
- 458 سليمان عليه السلام جي جاءِ تي ديو جو ويهڻ
- 458 مسجد اقصيٰ ۾ هر روز حضرت سليمان عليه السلام جو اچڻ
- 459 قابيل قبر کوٽڻ جو علم ڪانگ کان سکيو
- 461 ان صوفيءَ جو قصو جيڪو باغ ۾ مُنهن مُونن ۾ هنيون ويٺو هو
- 461 مسجد اقصيٰ ۾ خُروب جو ڦٽڻ ۽ حضرت سليمان عليه السلام جو رنجيده ٿيڻ
- 463 نالائق کي علم سيکارڻ کيس برباد ڪرڻ آهي ۽ ڌاڙيل هٿ ۾ ترار ڏيڻ برابر آهي
- 464 ”يايها المزل“ جو تفسير

- 465 جواب نہ ڏيڻ جواب آهي
- 465 حديث نبويءَ جو تفسير
- 466 عقل جو نفس سان مقابلو
- 467 پگهار گھنڊڻ تي بادشاهه کي غلام جي دانھن
- 468 پٽکي واري رذيله فقيه جي حڪايت
- 468 دنيا دارن کي نصيحت
- 470 عارف جي غذا
- 470 دنيا کان دوکو کائڻ وارن ۽ نفس جي قيدين سان گفتگو
- 471 فَاَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ واري آيت جو تفسير
- 472 ڪوڙن دعوي دارن کي چٽاءُ
- 472 غلام طرفان بادشاهه کي چٽي لکڻ واري قصي جو رهيل حصو
- 473 آبروءَ لاءِ تعريف ڪرڻ
- 474 الاهي طبيبن جو دل جي بيماريءَ کي سڃاڻي وٺڻ
- 474 حضرت بايزيد طرفان خوشخبري ڏيڻ
- 475 سلطان بايزيد جو جواب
- 476 شيخ ابوالحسن جو ڄمڻ
- 476 غلام جي روزيءَ جي گھٽتائيءَ واري حڪايت ڏانھن واپسي
- 478 بادشاهه جي طرفان خط جو جواب نہ اچڻ تي ان غلام جو پريشان ٿيڻ
- 478 حضرت سليمان عليه السلام جي تخت تي ان جي لغزش جي ڪري هوا جو ٽيڙو هلڻ
- 479 حضرت شيخ ابوالحسن خرقاني عليه السلام جو، حضرت بايزيد جي پيدا ٿيڻ کان اڳ ڏنل خبر کي ٻڌڻ
- 479 غلام طرفان ٻيو خط لکڻ
- 480 پيغمبر ﷺ جو عقلمندن جي تعريف ۽ بيوقوفن جي مذمت ڪرڻ
- 480 هڪڙي شخص جو ٻئي سان مشورو
- 481 رسول الله ﷺ جن جو، هڏيلي نوجوان کي، امير بنائڻ
- 482 رسول الله ﷺ جن جي فيصلن تي اعتراض وارڻ
- 484 اعتراض ڪرڻ واري کي پيغمبر ﷺ جو جواب
- 485 ”سُبْحَانِي مَا اعْظَمَ شَانِي“ وارو قصو
- 486 فصاحت جي ڪري گھڻو ڳالهائڻ
- 486 رسول الله ﷺ طرفان هڏيلي نوجوان کي تجربڪارن جو اڳواڻ بنائڻ
- 487 ڪامل عاقل ۽ نيم ۽ نيم ڪامل عاقل انسان جون نشانيون
- 488 تلاءُ، شڪاري ۽ ٽن مڇين جو قصو، هڪ عقلمند ۽ نيم عاقل ۽ هڪ مغرور بيوقوف ۽ غافل جو انجام
- 488 وضوءَ ۾ دعائن جو اڳتي پوئتي ڪرڻ ۽ وطن جي حب ايمان جي تشريح
- 489 عقلمند مڇيءَ جو واقف ٿيڻ ۽ دانائيءَ سان ٻين جي مشوري کان سواءِ روانو ٿيڻ

- 489 اُن قاتل پڪيءَ جو قصو جنهن وصيت ڪئي ته ناممڪن ڳالهه جو يقين نه ڪر
- 490 اڌ عقل واري مڇيءَ طرفان رت رتي پاڻ کي مئل بنائڻ:
- 490 بيوقوف جو ڏکيءَ ويل وڃڻ ڪرڻ ۽ نادم ٿيڻ ڪجهه فائديمند نه آهي
- 491 وهم عقل جو کوٽو سڪو
- 491 حضرت موسيٰ (عقلمند) ۽ فرعون (وهميءَ) ۾ سوال جواب
- 492 هر شيءِ جو ضد ۽ جوڙو آهي جيئن تعمير لاءِ تخریب وغيره!
- 492 حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو فرعون کي جواب ڏيڻ
- 493 فرعون جو حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي جواب ۽ ان جي ڌمڪي
- 493 حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو پنهنجي باري ۾ سحر ۽ جادوگريءَ کان انڪار ڪرڻ
- 493 هر جس جا مُدرڪ جدا آهن
- 495 دنيا جو حملو
- 495 انسان جو خاڪي بدن
- 496 حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو فرعون جا لڪل راز ٻڌائڻ ۽ ان حبشيءَ جي ڳالهه جنهن آئيني کي گندو ڪيو
- 496 توبه ۽ استغفار جو دروازو
- 497 حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو فرعون کي نصيحت قبول ۽ فضيلتن حاصل ڪرڻ لاءِ چوڻ
- 497 حضرت موسيٰ (عليه السلام) طرفان چئن فضيلتن جي شرح
- 497 ”کُنْتُ كَنَزًا مَخْفِيًّا...“ جو تفسير: ”آءُ لڪل خزانو هوس، پوءِ مون چاهيو ته آءُ سڃاتو وڃان“
- 498 انسان جو پنهنجي ذهانت ۽ پنهنجي طبعي تصورن کان دوکو کائڻ
- 498 حضرت موسيٰ (عليه السلام) طرفان چئن فضيلتن جي تشريح مڪمل ڪرڻ
- 498 ”كَلِمَاتٍ عَلَى قَدْرِ عَقُولِهِمْ...“ ماڻهن سان سندن سمجهه مطابق ڳالهائڻ جو بيان
- 499 حضرت عڪاشه (عليه السلام) جي ڳالهه
- 499 حضرت موسيٰ (عليه السلام) تي ايمان آڻڻ ۾ حضرت آسيه سان فرعون جو مشورو ڪرڻ
- 500 بادشاهه جي باز ۽ ڪراڙيءَ جو قصو
- 501 حضرت علي المرتضيٰ کي ٻار کي حفاظت سان هيٺ لاهڻ لاءِ سندس امڙ جي گذارش
- 502 حديث آهي ته ”قيمت ۾ جهمم مؤمن کي چونڊو ته جلد لنگهي وڃ، منهنجي باهه ٿي وسائجي.“
- 502 فرعون جو حضرت موسيٰ (عليه السلام) تي ايمان آڻڻ جي باري ۾ پنهنجي وزير هامان سان مشورو ڪرڻ
- 503 فرعون عليه اللعنة سان هامان جي ڳالهين جي ڪمزوري:
- 503 فرعون جو هامان جي ڳالهين ۾ ڦاسڻ ۽ حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو فرعون جي ايمان آڻڻ کان مايوس ٿيڻ
- 504 عرب سردارن جو تڪرار ختم ڪرڻ لاءِ حضور اڪرم (صلي الله عليه وسلم) کي ملڪ ورهائڻ جو مشورو
- 504 سيلاب جو اچڻ ۽ ان کي روڪڻ لاءِ سردارن جو ڪاٺي اڇلائڻ ۽ مصطفيٰ (صلي الله عليه وسلم) جو مٿن غالب اچڻ
- 504 حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي قصي جي تڪميل ۽ فرعون کي ڌمڪائڻ ۽ ڊيچارڻ
- 505 الله پاڪ جي قدرت سڃاڻڻ وارا جنت جهمم جو نه پڇندا آهن
- 505 سني ۽ فلسفيءَ جو بحث

- 507 "ماَخَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ" واري آيت جو تفسير
- 508 الله تعاليٰ جي وحي حضرت موسيٰ (عليه السلام) ڏانهن
- 508 بادشاه جو مصاحب تي ڪاوڙجڻ
- 510 جبرئيل (عليه السلام) جو حضرت ابراهيم خليل سان گفتگو
- 511 مخلوق جي پيدائش ۽ تباهي بابت حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو خدا کان سوال
- 512 حيواني روح جهڳ مثل آهي جڏهن ته وحي جو روح لکڻ مثل آهي
- 512 ان معنيٰ ۾ ٻيو مثال
- 513 حقيقي بادشاهيءَ جو راز سمجھ ۾ اچڻ
- 514 هڪ بادشاه جو قصو، جنهن حقيقي بادشاهت ڏسي ورتي ۽ قيامت جو منظر سندس اڳيان اچي ويو هو
- 515 نسل ختم ٿيڻ جي ڊپ کان بادشاه طرفان پنهنجي پٽ لاءِ ڪنوار ڳولڻ
- 515 بادشاه جون نڪ شخص جي ڌيءَ کي پسند ڪرڻ
- 516 هڪ ڪابلي ڪراڙيءَ جو شهزادي تي جادو ڪرڻ
- 516 ڪابلي جي جادوگر يا ٿيءَ کان چوڻڪاري جي باري ۾ بادشاه جي دعا قبول پوڻ
- 517 شهزادو: انسان سمجھ سندس پيءُ: حضرت آدم (عليه السلام)، ڪابلي ڪراڙي: هيءَ دنيا سمجھ!
- 518 ڏڪار ۾ مُسڪرائيندڙ زاهد
- 518 سڄو جهان عقل ڪل جو مظهر آهي
- 519 حضرت عزيز (عليه السلام) جي فرزندن جو قصو جيڪي پيءُ کان ئي پيءُ جو احوال پڇي رهيا هئا!
- 520 "لَا تَسْتَغْفِرُ اللَّهُ رَبِّي..." حديث جو تفسير
- 520 ناقص عقل قبر کان اڳتي نٿو ڏسي ۽ باقي معاملن ۾ اهو نبين ۽ ڪامل انسانن جو مُقلد آهي
- 521 يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْدِمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ جُوبِيَان:
- 522 خچر جو اُٺ کي چوڻ ته اڌ رستي ۾ ڪري پوان ٿو تون نٿو ڪرين
- 523 خچر طرفان اُٺ جي جوابن جي تصديق ۽ اُن جي وڌائيءَ جو اقرار ڪرڻ
- 524 قبطين جي وات ۾ پاڻي جو رت بنجي وڃڻ ۽ سبطين وٽ پاڻي جو پاڻي هجڻ!
- 525 قبطي جي، سبطيءَ کي دعاءَ خير لاءِ گذارش
- 526 بدڪار زال جو قصو
- 528 حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو باقي رهيل قصو
- 528 قبطين تي ڏکيا ڏينهن اچڻ ۽ فرعون جي حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي سفارش
- 529 حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي دعا جي نتيجي ۾ مينهن پوڻ ۽ بنين جو سرسبز ٿيڻ
- 530 ماڻهوءَ جي پيدائش جا مرتبا ۽ حالتن جو بيان
- 531 دوزخ جي بڪايل خلق جو بيان
- 532 ماڪوڙين جي گفتگو
- 533 ذوالقرنين جي ٻيهر التجا ۽ الله تعاليٰ جي تعريف ۽ عجائب جو بيان
- 534 حضور (ﷺ) جن جو جبرئيل کي اصل صورت ۾ ڏسڻ

536 يهودين ۽ نصارن جي اعتقاد جو بيان

537 دفتر پنجنون

538 فَخْذُ اَرْبَعَةٍ مِنَ الطَّيْرِ واري آيت جو تفسير

539 هن حديث جي وارد ٿيڻ جو سبب ته ”ڪافر جو ستن آندن ۾ ۽ مومن هڪ آندي ۾ ڪائيندو آهي“

539 حضور ﷺ جن جو مهمان لاءِ حجرو ڪوٺڻ

540 ڪافر مهمان جو حضور ﷺ جن جي گهر واپس موٽڻ ۽ پنهنجي حالت تي شرمندگي بعد مسلمان ٿيڻ

541 حضور ﷺ جن جو مهمان کي نوازڻ

542 نماز، روزو، حج ۽ ٻيون ظاهري عبادتون باطني نور جون گواه آهن

542 پاڻيءَ جي سڀني پليدين کي پاڪ ڪرڻ الله تعاليٰ جي پاڪائيءَ جو ثبوت آهي

543 گدلي ٿيڻ کانپوءِ پيهر صاف ٿيڻ لاءِ پاڻيءَ جو الله تعاليٰ اڳيان ٻاڏائڻ

544 باهرين قول ۽ فعل جو دل ۽ اندروني نور تي شاهدي ڏيڻ

544 خدا جو نور عارف جو اندروني راز ظاهر ڪري ٿو

545 حضور ﷺ جن طرفان مهمان کي ڪلمو پڙهڻ جي آڇ

546 تن پرورن جو روحاني غذا کان انڪار ۽ ٿوري جسماني غذا کان لنوائڻ

546 دعا

547 عقل جي (حضرت) جبرئيل سان مشابھت

547 جدا جدا روپن جا مثال

548 آيت: يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَاد... جو تفسير

548 اهو بيان ته شروع ۾ فرجي کي فرجي چيو ويو

549 دعا

549 مور جي صفت ۽ ان جو مزاج ۽ حضرت ابراهيم عليه السلام خليل الله جو اُن کي مارڻ جو سبب

550 قهر کي مهر ۽ مهر کي قهر ۾ پوشيده ڪرڻ واري حڪمت جو راز

550 عقلن ۾ فرق ۽ انهن جا مرتبا

551 بدوي ۽ ان جي بڪايل ڪٽي جو قصو

552 انسان جي لاءِ ڪابه بدنظر خود پسندي ۽ وڏائي جهڙي هاجيڪار نه آهي!

552 آيت: وَارِ يَكَاذُ الَّذِينَ كَفَرُوا جو تفسير

553 پنهنجي چنڊ سان پنهنجا پرپٽيندڙ مور ۽ هڪ دانءَ جي گفتگو

554 حضور ﷺ جي هن قول جي وضاحت ته اسلام ۾ رهبانيت نه آهي

555 الله تعاليٰ جي طرفان عاشق جي عمل جو ثواب فقط الله جل جلاله آهي

555 هن حديث جو بيان ته هر مرڻ وارو ضرور هيءَ تمنا ڪندو ته جيڪر هو اڳ ۾ مري وڃي ها

556 عقل ۽ روح جسم جي مٿي ۽ پاڻيءَ ۾ ايئن قيد آهن جڻ هاروت ۽ ماروت بابل جي ڪوه ۾ قيد هجن!

557 مور جو سوال ڪرڻ واري دانا کي جواب ڏيڻ

- 557 دنيا جو هنر، ذهانتون ۽ مال مور جي پرن وانگر جان جا دشمن آهن
- 558 پنهنجي ئي شر ۽ هنر کان بچي ويل بيخودن جو بيان
- 559 الله ڪانسواءِ هر شيءِ ڪائيندڙ ۽ ڪاڇ ٿيندڙ آهي
- 561 حضرت ابراهيم عليه السلام جو ڪانگ کي مارڻ جو سبب
- 561 دعا
- 563 حضور ﷺ جن طرفان ٽن ماڻهن تي رحم جي هدايت
- 563 هرڻ جي بچي جو گڏ هن جي واڙي ۾ قيد ٿيڻ جو قصو
- 563 سلطان محمد خوارزم شاه جي حڪايت
- 565 گڏ هن جي واڙي ۾ قيدي بڻايل هرڻ جو رهيل قصو
- 566 سَبْعَ بَقَرَاتٍ سَيَّانَ... جو تفسير
- 566 حضرت ابراهيم عليه السلام جو ڪڪڙ کي ڪهڻ
- 567 لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ... جو تفسير
- 568 تفسيرِ الْأَذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ... جو تفسير
- 569 مثال موجوده عالم جو جيڪو بظاهر معدوم آهي ۽ معدوم عالم جيڪو بظاهر موجود آهي
- 570 حضور ﷺ جن جي قول لَا بُدَّ مِنْ قَرِينٍ يُدْفَنُ... جو تفسير
- 571 آيت: وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَا كُنْتُمْ جو تفسير: "توهان سان گڏ آهي جتي به توهان هجو."
- 571 حضور ﷺ جن جي قول: مَنْ جَعَلَ الْهُمُومَ مَتَأً وَاحِدًا كَفَاءَ اللَّهِ... جو تفسير
- 572 هڪ رباعيءَ جي معنيٰ
- 572 ان شخص جو قصو جنهن پيغمبريءَ جي دعويٰ ڪئي
- 573 آب حيات ڏانهن رهنمائي
- 574 نيڪين کان محروم شخص جو ٻين جون پلايون ڏسي حسد جي باهه ۾ سڙڻ
- 575 دعا
- 576 نبوت جي دعويدار کان بادشاهه جو پڇاڻو
- 576 تابعدار عاشق طرفان خدمتون آڇڻ جي موت ۾ معشوق جو جواب
- 577 نماز ۾ روئڻ بابت هڪ شخص جو عارف ڪامل کان سوال
- 578 مقلد مريد ۽ مرشد جي روئڻ ۾ فرق
- 579 مقلد مريد جي حال جو باقي حصو
- 580 مرشد جو مريدن ۽ پيغمبرن جو امت کي تلقين ڪرڻ جو مثال
- 581 هڪ بزرگ جو خواب: ڪتيءَ جي گلرن جو پيت اندر پوئڻڪڻ!
- 582 ضروان جي رهاڪن جو قصو
- 583 الله تعاليٰ ۽ ٻانهن جي عطا ۾ فرق
- 584 حضرت آدم عليه السلام جي پيدائش ۽ جبرئيل کي زمين تان مٽي آڻڻ جو حڪم
- 585 حضرت آدم عليه السلام جي مبارڪ جسم جي ترتيب ۽ ترڪيب خاطر مٽي آڻڻ لاءِ حضرت ميڪائيل کي موڪلڻ

- 585 حضرت يونس عليه السلام جو قصو
- 586 ساڳئي مقصدن لاءِ حضرت اسرافيل عليه السلام کي زمين ڏانهن موڪلڻ
- 586 حضرت عزرائيل کي مٿ مٽيءَ آڻڻ لاءِ موڪلڻ
- 588 الله تعاليٰ جو عزرائيل عليه السلام کي جواب: اصل ۽ اسباب جي وڌيڪ سمجهاڻي
- 590 بيوقوف چوڻ لڳو: موت نه هجي ها ته هيءُ جهان ۽ زوال نه هجي ها ته هيءُ دنيا ڪيڏي نه سٺي هئي!
- 590 بدعملين کي نيڪين ۾ تبديل ڪندڙ رحمت اللعالمين
- 592 اياز جو پنهنجي چيل ۽ گودڙيءَ کي الڳ حجري ۾ لڪائي رکڻ جو سبب
- 594 تنهن کي تارو، تازيءَ کي اشارو!
- 595 چيل ۽ گودڙيءَ کي ڏسڻ جي حڪمت
- 595 آيت: خَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَّارِجٍ مِّنْ نَّارٍ ... بابت
- 596 بين کي پاڻ جهڙو سمجھڻ جي غلط فهمي
- 598 عاشق ۽ معشوق ۾ اتحاد ۽ نياز ۽ بي نيازيءَ ۾ ظاهري تضاد جي سمجهاڻي
- 598 عاشق ۽ معشوق جي اتحاد جي وڌيڪ وضاحت
- 599 اياز جي حجري جو در کولڻ کانپوءِ چغلخور اميرن جو نااميد ۽ شرمندو ٿيڻ
- 600 چغلخورن جو ڪافرن وانگر خوار ٿي واپس موٽڻ
- 600 چغلخورن جي سزا جزا جو اختيار اياز کي سونپڻ
- 601 بادشاهه جو اياز کي چوڻ ته جيڪو وٺئي سو ڪر!
- 602 اياز کي حڪم ته جلد فيصلو ڪر، چو ته انتظار موت کان وڌيڪ اڌائيندڙ ٿيندو آهي
- 603 گفتگوءَ کان پوءِ خاموشيءَ جي صبر کي آزمائڻ جي حڪايت
- 603 نصوح واري توبه بابت حڪايت
- 604 عارف واصل جو الله تعاليٰ آڏو عرض خدا جو خدا اڳيان ٻاڏائڻ آهي
- 605 نصوح جي تلاشيءَ جي نوبت اچڻ ۽ معاملو حل ٿيڻ
- 605 موتي ملڻ ۽ شهزاديءَ جي درٻارن ۽ ٻانهين جو نصوح کان معافي گهرڻ کي ڄمڻ ۽ معذرت ڪرڻ
- 606 شهزاديءَ جو نصوح کي توبه مستحڪم ٿيڻ کانپوءِ مالش جي لاءِ ٻيهر سڏڻ
- 606 توبه ۽ شرمندگيءَ کي وساري ٻيهر مصيبت ۾ ڦاسڻ
- 607 قطب، عارف ۽ واصل جي مرتبن جو بيان
- 607 لومڙيءَ جو شينهن کي جواب ڏيڻ
- 608 پخالي گڏهه ۽ عربي گهوڙي جي حڪايت
- 609 لومڙيءَ جو گڏهه کي جواب ڏيڻ
- 609 گڏهه جو لومڙي کي جواب ڏيڻ
- 609 لومڙيءَ جو گڏهه جي ان ڳالهه جو جواب ڏيڻ ته آئون پنهنجي حصي تي راضي آهيان
- 609 گڏهه جو ٻيهر لومڙيءَ کي جواب ڏيڻ
- 610 توڪل کي آزمائڻ واري زاهد جو قصو

- 610 لومڙيءَ جو وري گڏهه کي جواب ڏيڻ ۽ اُن کي ڪمائيءَ جو شوق ڏيارڻ
- 611 گڏهه جو لومڙيءَ کي جواب ڏيڻ ته توڪل بهترين ڪمائي آهي
- 611 لومڙيءَ جو گڏهه کي جواب ڏيڻ
- 613 ڪامل شيخ واصل ۽ ناقصن جي ڳالهه فرق
- 613 گاهه جي حرص جي ڪري گڏهه جو لومڙيءَ جي هٿان مغلوب ٿيڻ
- 613 ڪڏڙي ۽ لوطيءَ جو قصو
- 614 لومڙي جو مڪر غالب اچڻ ۽ گڏهه کي شينهن ڏانهن نيٽڻ
- 614 گڏهن پڪڙڻ واري مهم کان ڊڄي پاڻ کي گهر ۾ بند ڪرڻ واري شخص جي حڪايت
- 615 شينهن جو گڏهه تي ناڪام حملو ۽ لومڙيءَ کي ٻيهر گذارش
- 616 توبه ۽ وعدي جي پڇڪڙيءَ جو نتيجو
- 616 ڀڳل گڏهه وٽ ٻيو دفعو لومڙيءَ جو اچڻ تان ته ان کي ڌوڪو ڏي
- 617 گڏهه جو لومڙيءَ کي جواب ڏيڻ
- 617 لومڙيءَ جو گڏهه کي جواب ڏيڻ
- 618 شيخ محمد سررزي غزنوي رحمته الله عليه جي ڳالهه
- 620 لَوْلَاكَ لَمَّا خَلَقْتَ الْأَفْلَاقَ ... جيڪڏهن توهان نه هجو ته آئون آسمانن کي پيدا نه ڪريان ها، جي معنيٰ
- 621 هڪ الله واري جو چار پيرا امير جي در تي وڃي صدا هڻڻ
- 622 بزرگ جي سچائي ڏسي امير جو روئي پوڻ ۽ سمورو خزانو پيش ڪرڻ
- 622 ٻن سالن کانپوءِ شيخ محمد کي نئون حڪم
- 623 سائل جي سوال کان اڳ شيخ جو دل جي ڳالهه کي ڄاڻڻ
- 623 ماڻهن جي دل جي ڳالهه ڄاڻڻ جو سبب
- 623 لومڙيءَ جي مڪر جو گڏهه جي بچاءَ تي غالب اچڻ
- 624 پر هيز ۽ بڪ جي فضيلت جو بيان
- 624 حريص مريد کي توڪل جي قوت بخشڻ
- 625 سرسبز بيت ۾ رهندڙ اڪيلي ڏاند جي حڪايت
- 625 شينهن جو گڏهه کي مارڻ
- 626 بازار ۾ ڏينهن جو ڏيئو ڪڍي گهمندڙ شخص جي حڪايت
- 627 مسلمان جو هڪ آتش پرست کي اسلام جي دعوت ڏيڻ ۽ ان جو جواب
- 628 رحمان جي در تي شيطان جو مثال
- 628 ٻانهي جو اختيار ثابت ڪرڻ جي باري ۾ سني مومن جو جبري ڪافر کي جواب
- 630 باطني احساس ۽ حس جي اهميت
- 631 پنهنجي ڪارگاريءَ کي خدا جي تقدير چونڊڻ چور جي حڪايت
- 632 جبري جي جواب ۾ اختيار ثابت ڪرڻ ۽ حڪم ڏيڻ جي باري ۾ حڪايت
- 634 تقدير جي قلم جو هر ننڍي وڏي ڳالهه لکي ڇڏڻ ۽ بعد ۾ اُن جو سُڪي وڃڻ

- 635 وزير جي غلامن کي ڏسي حيران ٿيندڙ فقير جي حڪايت
- 636 جبري ڪافر جو سني مومن کي جواب ۽ مناظرو ڊگهو ٿيڻ
- 637 بادشاه جو اياز کان پڇڻ ته تون بي روح چيل ۽ گودڙيءَ سان روح رهاڻيون چوڻو ڪرين؟
- 639 مجنونءَ جي رشتيدارن جو ليليٰ جي حسن کي معمولي چوڻ ۽ کين مجنونءَ جو جواب
- 640 بادشاه جو اياز کي ٻيهر حڪم ڏيڻ ته چيل ۽ گودڙيءَ جو راز کولي ٻڌاءِ!
- 640 بايزيد رحمۃ اللہ علیہ جي زماني جي هڪ ڪافر جو قصو جنهن کي ماڻهن مسلمان ٿيڻ جو مشورو ڏنو
- 641 اڻ وڻندڙ آواز واري موٽڻ جي حڪايت
- 642 ڪافر واري حڪايت ڏانهن ٻيهر رجوع
- 642 اُن زال جو قصو جنهن مڙس کي چيو ته گوشت ٻلي کائي ويئي
- 643 اُن امير جي حڪايت جنهن غلام کي چيو ته شراب کڻي اچ
- 644 حڪايت: دراز قد ضياءِ بلخ ۽ سندس ڪوتاهه قد پاءُ شيخ الاسلام جو قصو
- 645 امير جي غلام ۽ زاهد واري حڪايت ڏانهن واپسي
- 645 امير جو ڪاوڙ ۽ اچي زاهد کي سزا ڏيڻ جي لاءِ وڃڻ
- 646 هڪ مسخري جي سيد شاه ترمذ کي مات ڏيڻ جي حڪايت
- 646 امير جو زاهد جي دروازي تي اچڻ ۽ در کي لتون هڻڻ
- 647 وحيءَ ۾ دير جي ڪري حضور ﷺ جن جو ردعمل
- 647 امير جو زاهد جي سفارشين کي جواب
- 648 پاڙيسرين ۽ سفارشين پاران امير جي ٻيهر خوشامد ڪرڻ
- 649 امير جو سفارشين کي وري جواب ڏيڻ
- 649 آيت: وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ... جو تفسير
- 651 بادشاه جو اياز کي ٻيهر چوڻ ته پنهنجو مطلب سمجها!
- 651 ماڻهوءَ جو جسم: اوطاق، سوچون: مهمان، عارف صابر: مهمان نواز ابراهيم خليل الله
- 651 آويلي مهمان ۽ گهر ڏيائڻ جي ڳالهه
- 652 دل ۾ ايندڙ خيالن کي بدمزاج مهمان سمجهو!
- 653 سلطان محمود جو اياز کي نوازڻ
- 653 پيءُ جي ڌيءَ کي فقير مڙس مان حامله نه ٿيڻ جي نصيحت
- 654 آرام پسند صوفيءَ جي دل جي ڪمزوري ۽ سستيءَ جو بيان
- 655 حضرت عياض رحمۃ اللہ علیہ جي حڪايت
- 656 هڪ ٻئي مجاهد صوفيءَ جي جانبازيءَ جي حڪايت
- 656 چانديءَ جي ٿيلهيءَ مان هر روز هڪ درهم ڪڍي ڪاهيءَ ۾ اڇلائڻ واري مجاهد جي حڪايت
- 657 ٻانهيءَ جي حاصلات لاءِ رتوڇاڻ
- 657 حاڪم جو خليفي کي پنهنجي ٻانهي ڏيڻ ته خونريزي نه ٿئي
- 658 پهلوان جو موصل کان مصر ڏانهن واپس ٿيڻ ۽ رستي ۾ ٻانهيءَ سان همبستر ٿيڻ

- 659 پهلوان جو شرمندو ٿي راز لڪائڻ لاءِ ٻانهيءَ کي قسم ڏيڻ
- 659 حڪايت
- 660 آخرت جي منڪرن جو دليل ۽ ان دليل جي ڪمزوريءَ جو بيان
- 660 هم بستريءَ جي لاءِ خليفي جو ان حسينه وٽ اچڻ
- 661 ٻانهيءَ جو ڪلڻ ۽ خليفي جو راز سمجھي وڃڻ
- 661 ٻانهيءَ جو خليفي کي اصل راز ٻڌائڻ
- 662 بادشاهه جو پهلوان جي خيانت کي پنهنجي ظلم جي سزا سمجھي ٻانهي سندس حوالي ڪرڻ
- 663 بادشاهه جو پهلوان کي هڪ تدبير سان ٻانهي بخشڻ
- 663 حيواني قوت ۽ نبين جهڙي ذهانت جي تقسيم جو بيان
- 663 بادشاهه جو اياز کي ٻيهر خطاب ڪرڻ ۽ حڪومتي ڪارندن جو امتحان وٺڻ
- 664 بادشاهه جو هڪ وزير کي قيمتي موتي ڏيئي امتحان طور کيس پيڇڻ لاءِ چوڻ؟
- 664 تقليدي ايمان جي حيثيت
- 665 اميرن جو اياز کي ملامت ڪرڻ ته تو قيمتي موتي چو پڳو ۽ اياز جو کين جواب ڏيڻ
- 665 بادشاهه جو اميرن کي قتل ڪرڻ جو ارادو اياز جي سفارش ڪرڻ ته معاف ڪرڻ زياده بهتر آهي
- 666 لَا ضَيْرَ اِنَّ اِلٰی رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ ﴿٥٠﴾ (الشعراء - ٥٠) چوڻ جو تفسير
- 668 سفارش ڪرڻ ۾ اياز جو پنهنجو پاڻ کي مجرم سمجھڻ ۽ ان خطا جي معافي گهرڻ

671 دفتر چيهون

- 674 هڪ شخص جو واعظيءَ کان پڇڻ ته پکي جو ڪهڙو عضوو ڌيڪ شريف آهي
- 676 بکرين کي بگهڙ سمجھندڙ ڪڏڙي جي حڪايت
- 676 اختيار ۽ ان جي اسباب جي فتني کان پناهه جي دعا
- 677 امير زاديءَ جي عاشق غلام جي حڪايت
- 678 آقا جو پنهنجي زال کي صبر جي تلقين ڪرڻ ۽ غلام لاءِ تدبير سوچڻ!
- 679 اهو بيان ته هر ماڻهو هندي غلام وانگر ڪڏهن نه ڪڏهن دوکو کايو وڃي، جنهن کي الله بچائي!
- 680 آيت کُفٍّ اَوْ قَدْ اُنَا رَا جِي تاويل
- 680 آيت جي معنيٰ ۽ تفسير سان لاڳاپيل قصو
- 681 بادشاهه جو مانائتي طريقي سان اياز جي مرتبي کي ظاهر ڪرڻ
- 682 اميرن جو جبرين وانگر شرڪ ۽ اپيل ڪرڻ ۽ سلطان محمود جو انهن کي جواب ڏيڻ
- 683 دوکيباز شڪاري ۽ هوشيار پکيءَ جو قصو
- 684 ان شخص جو قصو جنهن جو چور پهريان دنيو ۽ پوءِ ڪپڙا به چورائي ويا!
- 684 پکيءَ جو شڪاريءَ سان رهبانيت اختيار ڪرڻ جي باري ۾ مناظرو
- 686 چوري ڪري سامان کڻي وڃڻ کانپوءِ چوڪيدار جي هاءِ گهوڙا ڪرڻ

- پڪيءَ جو چار ۾ پنهنجي گرفتاريءَ کي زاهد جي فعل کي مڪر ۽ ڌوڪي سان وابسته ڪرڻ ۽ زاهد جو پڪيءَ کي
 جواب ڏيڻ 687
- معشوق جي انتظار ۾ حجري ۾ نند ڪندڙ عاشق 688
- هڪ مخمور ترڪ امير جو گويي کان شراب گهرڻ ۽ ان حوالي سان هڪ حديث ۽ آيت جو تفسير 689
- هڪ نابينا جو حضور جن جي گهر ۾ اچڻ ۽ بيبي عائشه رضي الله عنها جو ان کان پردو ڪرڻ 690
- حضور ﷺ جن جو حضرت عائشه رضي الله عنها کان سوال ته توکي انڌي کان لڪڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ 691
- هڪ قوال جو سردار جي وڏي تعريف ڪرڻ ۽ سردار جي کيس منع ڪرڻ 692
- حضور ﷺ جن جي قول ”مرڻ کان اڳ مرو“ ۽ حڪيم ثنائيءَ جي شعر جو تفسير 692
- شاعر جو حلب جي شيعن کي طعنو 695
- حضرت بلال رضي الله عنه جي عشق ۽ قربانيءَ جو قصو 698
- حضرت صديق رضي الله عنه جو بلال رضي الله عنه جي واقعي کان حضور ﷺ جن کي آگاهه ڪرڻ 699
- حضور ﷺ جو چوڻ ته ڪافر ان جي گهڙي بها وٺندا ان ڪري آءُ به ان ۾ حصي دار ٿيندس! 700
- ڪافر جو ڪلڻ ۽ اهو سمجهڻ ته صديق رضي الله عنه هن معاملي ۾ توتي ۾ آهي 702
- رسول الله ﷺ جن جو صديق اڪبر رضي الله عنه تي ناراضگيءَ جو اظهار ڪرڻ 703
- خدا جي مخلص بانهي هلال رضي الله عنه جو قصو 704
- موتي پٽي کي پٿر بنائڻ جي سمجهاڻي 705
- ان معنيٰ جي اثبات ۾ حڪايت 705
- ان معنيٰ جي اثبات ۾ حڪايت 705
- هلال رضي الله عنه جي قصي ڏانهن رجوع 706
- هلال رضي الله عنه جي بيماريءَ کان آقا جي لاعلمي ۽ حضور ﷺ جن جو دل جوئيءَ لاءِ وٽس هلي وڃڻ 706
- مزاج پرسيءَ لاءِ مصطفيٰ ﷺ جن جو سردار جي طنبيلي ۾ وڃڻ ۽ هلال کي نوازڻ 707
- پنهنجي ڪوجهي چهري تي پائوڊر مليندڙ پوڙهي عورت جو قصو 709
- گيلانيءَ کي دعا ڏيندڙ فقير جو قصو 709
- ان پوڙهيءَ جي ڳالهه ڏانهن رجوع ڪرڻ 710
- ان فقير جو قصو جنهن گهر ڏئين کان جڏهن به ڪا شيءِ طلبي ٿي ته هُنن چيو: ”ڪانهي!“ 710
- پوڙهيءَ جي قصي ڏانهن واپسي 711
- ان مريض جي حڪايت جنهن جي صحتياب ٿيڻ جو آسرو نه هو 712
- بيمار جي قصي ڏانهن واپسي 713
- هندو غلام ۽ سلطان محمود جو قصو 714
- نبي ﷺ فرمايو ته وڃڻ وارن کي موت جو غم ناهي، کين فوت ٿيڻ جي حسرت آهي 716
- صوفي ۽ قاضيءَ جي قصي ڏانهن بيهر واپسي 717
- صوفيءَ جو، پاڻ کي تڙ هڻڻ واري ڏانهن وڃڻ ۽ کيس قاضيءَ وٽ وٺي وڃڻ 718
- قاضي ۽ صوفيءَ جي قصي بابت تقرير 719

- 720 ان بيمار فقير جي تقرر سان قاضي جو ناراض ٿيڻ ۽ صوفيءَ جو قاضيءَ کي ملامت ڪرڻ
- 721 قاضيءَ جو صوفيءَ کي جواب ڏيڻ
- 721 صوفيءَ جو قاضيءَ کان سوال ڪرڻ
- 722 قاضيءَ جو صوفيءَ کي جواب ڏيڻ
- 723 وري صوفيءَ جو قاضيءَ کان سوال ڪرڻ
- 724 صوفي جي سوال تي قاضيءَ جو جواب ۽ ترڪ ۽ چور جي قصي جو مثال ڏيڻ
- 724 حضور ﷺ جن جي قول جو تفسير
- 724 هڪڙي ترڪ جي دعويٰ ڪرڻ ۽ بازي لڳائڻ ته ڪو درزي سندس ڪا شيءِ نٿو چورائي سگهي
- 725 ترڪ جو درزيءَ جي گهر جو پتو معلوم ڪرڻ
- 726 ان نفس کي خطاب جيڪو اهڙي مصيبت ۾ ڦاٿو آهي
- 726 درزيءَ جو چوڻ ته گهڻي ڪٺ ڪري جو سوڙهو نه ٿي وڃي!
- 726 چالاڪ درزي ۽ ترڪ واري قصي جو تمثيلي بيان
- 727 زماني جي ظلم سان فقيرن کي تسڪين ڏيڻ ۾ هن دنيا جو مثال
- 727 صوفيءَ جو ان سوال کي بيمرور جائز
- 728 قاضيءَ جو صوفيءَ کي جواب ڏيڻ
- 728 ڏک تي صبر ڪرڻ دوست جي وچوڙي جي تڪليف کان آسان آهي
- 729 هڪ عارف جو پادريءَ کان پڇڻ ته تون ڏاڙهيءَ کان وڌي عمر جو آهين يا ڏاڙهي توکان وڌي آهي؟
- 730 ان فقير جو قصو جنهن هٿ پير هڻڻ کانسواءِ روزي ٿي چاهي!
- 732 صوفيءَ کي غيبي آواز ذريعي خزانو هٿ اچڻ جو اشارو
- 733 فقير جي قصي جي تڪميل ۽ ان خزاني واري جڳه جي خبر پوڻ
- 733 ان خزاني جي خبر بادشاهه تائين پهچڻ
- 734 خزانو نه ملڻ تي بادشاهه جو نااميد ٿيڻ
- 734 بادشاهه جو نااميد ٿي گنج نام واپس وٺڻ
- 737 شيخ ابوالحسن خرقاني قدس سره جي مريد جو قصو
- 737 شيخ جي زال جو مريد کي نامناسب جواب ڏيڻ
- 738 مريد جو جواب ڏيڻ ۽ ان طعن زن عورت کي ڪفر ۽ بيهودگيءَ کان جهڻڪڻ
- 740 شيخ جي گهر مان مريد جو موٽڻ ۽ ماڻهن کان پڇڻ
- 740 مريد جي جهنگ جي ويجهو شيخ سان ملاقات ۽ مراد حاصل ٿيڻ
- 741 انسان کي پنهنجو خليفو سڏڻ واري ڳالهه ۾ سمايل خدائي حڪمت
- 742 پيغمبر هود عليه السلام جو معجزو
- 745 قبي ۽ خزاني واري قصي ڏانهن واپسي
- 746 خزاني جي طالب جي دعا ته خزانو ظاهر ڏيکار!
- 748 خزاني جي طلبگار کي غيبي سڏ

- 749 نصراني، يهودي ۽ مسلمان مسافر جو قصو
- 751 اُن، ڊگهي ۽ دٻي جو قصو
- 751 خودپرستي ۽ ڀلائي جي آڙ ۾ بُرائي واري حالت جي بيان ۾ حڪايت
- 751 اُن، ڊگهي ۽ دٻي جي ڳالهه ڏانهن واپسي، هر هڪ جو پنهنجي عمر جي تاريخ ظاهر ڪرڻ
- 752 عيسائي ۽ يهوديءَ کي مسلمان جو جواب ڏيڻ
- 753 بادشاهه جو ٽن ڏينهن اندر سمرقند مان حال وٺڻ لاءِ ماڻهو موڪلڻ مسخري جو چوڻ ته اهو مون کان نه پڇي
- 756 گهوڙي ۽ ڏيڏر جي حڪايت
- 757 گهوڙي ڏيڏر جو هڪٻئي سان ملاقات لاءِ رستو تجويز ڪرڻ
- 758 خوشامد ۾ گهوڙي جو وڌاءُ کان گم وٺڻ، عاجزي ڪرڻ
- 759 اوڏر کان روڪڙ ۽ سپاڻي کان اڃ بهتر آهي
- 760 گهوڙي ۽ ڏيڏر جي حڪايت ڏانهن رجوع
- 762 رات ۾ چورن جو قصو، جڏهن سلطان محمود وٽن پهچي چوڻ لڳو ته آءُ به توهان جو ساڻي آهيان
- 765 پاتل ۾ پيهي موتي آئيندڙ سامونڊي ڊگهي ۽ جوهرِيءَ جو قصو
- 766 گهوڙي ۽ ڏيڏر جي دوستيءَ واري قصي ڏانهن واپسي
- 767 عبدالغوث جو قصو
- 768 قريدار ۽ سخي محتسب جو قصو
- 769 حضرت جعفر طيار رحمۃ اللہ علیہ جو اڪيلي سر قلعي تي حملو ۽ وزير جو مشورو
- 771 قريدار شخص جي حڪايت ڏانهن رجوع
- 772 مقروض پرديسيءَ جو محتسب جي وفات کان باخبر ٿيڻ بعد الله تعاليٰ ڏانهن رجوع ڪرڻ
- 774 ٻاڏائي جي هاجيهار اثرن جي بيان ۾، شهر ڪاشان جي رافضين جو ”عمر“ نالي سان نه پوڻ جو قصو
- 775 مسافر لاءِ تمام ٿورو چنڊو گڏ ٿيڻ، ان جو محتسب جي قبر تي وڃي نوحه خواني ڪرڻ
- 776 بهريءَ جو حضرت موسيٰ عليه السلام کان پڇڻ
- 780 حضرت يوسف عليه السلام جي آزمائش
- 781 بادشاهه، گهوڙي ۽ عماد الملڪ جي قصي ڏانهن رجوع
- 783 مددگار ۽ مقروض پرديسيءَ جي قصي ڏانهن واپسي
- 784 خواب ۾ خواجه جو اُن مددگار کي مقروض دوست جي قرض جي ادائينگيءَ جو طريقو ٻڌائڻ
- 785 اُن بادشاهه جي حڪايت جنهن پنهنجي ٽن پٽن کي بهترين وصيت ڪئي
- 786 عارف جو ابدِي زندگيءَ جي سرچشمي مان مدد حاصل ڪرڻ جو بيان
- 787 تنهي شهزادن جو سفر تي روانو ٿيڻ ۽ بادشاهه جو وصيت کي دهرائڻ ته هوش ربا قلعي ۾ نه وڃجو!
- 789 شهزادن جو حرص وچان هوش ربا قلعي ڏانهن وڃڻ
- 791 قلعي ۾ چيني شهزاديءَ جي تصوير ڏسي شهزادن جو بيهوش ٿيڻ
- 793 صدر جهان بخاري جي حڪايت جنهن کان گهرڻ وارو سائل عام صدقي کان محروم ٿي ويندو هو
- 794 دنيا جو طالب ۽ علم جو طالب

- 794 تنهي شھزادن جو ان واقعي جي ڪوڃنا ڪرڻ
- 795 سڀ کان وڏي پاءَ جي گفتگو
- 795 فقيه سان تعدي
- 797 شھزادن جي پنهنجي مقصد کي ويجهو ٿيڻ جي جستجو
- 797 امرءُ القيس جي حڪايت
- 801 وڏي عرصي کانپوءِ وڏي پاءَ جو بي صبر ٿيڻ
- 804 هڪڙي بندي من ۾، بي جا ڪري الله
- 805 ان شخص جي حڪايت جنهن خواب ۾ ڏٺو ته جيڪا مالداري هو چاهي ٿو اها مصر ۾ ملندي
- 805 مومن جي دعا جي قبوليت ۾ دير جو سبب
- 806 ان شخص جي قصي ڏانهن واپسي جنهن کي مصر ۾ خزاني جو ڏس مليو
- 807 خزاني جي متلاشي شخص جو مصر پهچڻ ۽ گرفتار ٿيڻ
- 807 اُن همراه ڏاڍا قسم ڪنيا ته آئون چور نه آهيان آئون مصر جو پرديسي ۽ بغداد جو رهاڪو آهيان
- 808 چوڪيدار جو مسڪين پرديسيءَ کي پنهنجو خواب بيان ڪرڻ ۽ سندس گهر ۾ خزاني جي خبر پڌرائڻ
- 809 اُن شخص جو خوش ٿي واپس وڃڻ
- 811 پائرن جي وڏي پاءَ کي بيهر نصيحت
- 812 جوحيءَ جي زال تي عاشق ٿيڻ کانپوءِ قاضيءَ سان ٿيل جٺ
- 813 قاضيءَ جو جوحيءَ جي گهر اندر وڃڻ، جوحيءَ جو ڪاوڙ مان در ڪڙڪائڻ ۽ قاضيءَ جو صندوق ۾ لڪڻ
- 815 قاضيءَ جي نائب جو جوحِي کان صندوق خريدڻ
- 816 حضور ﷺ جن جي حديث: ”مَنْ كُنْتُ مَوْلَا فَعَلَيْ مَوْلَا“ جو بيان
- 816 ٻئي سال جوحِيءَ جي زال جو قاضيءَ وٽ وڃڻ
- 818 شھزادي جي قصي ڏانهن واپسي ۽ ان جي بادشاه جي دربار سان وابستگي
- 818 چين جي بادشاه جو پرديسي عاشق شھزادي کي نوازڻ
- 818 مومن سان دوزخ جي گفتگو
- 819 وڏي شھزادي جو مرڻ ۽ وڃڻ جو بادشاه سان سنگت
- 820 وڃت پاءَ جو پاءَ جي جنازي ۾ شريڪ ٿيڻ ۽ کيس بادشاه جو نوازڻ
- 824 وسوسي جي ڪري شھزادي کي هاجورسڻ
- 825 الله تعاليٰ جو عزرائيل عليه السلام کان پڇڻ ته ساه ڪيندي، توکي سڀ کان وڌيڪ رحم ڪنهن تي آيو؟
- 826 شيخ شيبان راعي قدس سره العزيز جون ڪرامتون
- 827 الله تعاليٰ جو نمرود کي ننڍپڻ ۾ ماءُ ۽ ڏاڏي کانسواءِ پرورش ڪرڻ جو قصو
- 828 اُن شھزادي جي قصي ڏانهن واپسي جيڪو سرڪشيءَ جي ڪري نقصان ۾ پيو
- 828 تن ڪاهلن جو قصو
- 830 مثال

پبلشر نوٽ

مثنوي مولانا جلال الدين رومي کان سموري دنيا خاص ڪري مشرق جي ڏاهپ، اخلاقيات ۽ سڌارڪ ڌارا بخوبي واقف آهي. اسان سنڌين جي لاءِ مثنويءَ جي اهميت هن حوالي سان به آهي جو اسان جي سماج جو سڀ کان وڏو مسيح شاه عبداللطيف ڀٽائي پنهنجي علمي ۽ فڪري ماخذن جي طور تي قرآن مجيد ۽ مثنوي روميءَ کي هميشه پاڻ سان گڏ رکندو هو. سفر حضر ۾ کائڻ پيئڻ ۽ پائڻ پهرڻ جي سامان بجاءِ گنديڙيءَ ۾ پئي ڪتاب سندس ڪل ڪائنات رهندا هئا. انساني نفس جي اصلاح ۽ اخلاقن جي سڌاري جي باري ۾ قومن جي حوالي سان جيڪو واقعن ۽ قصن جو طريقو قرآن اختيار ڪيو ۽ فردن جي حوالي سان جيڪو ڪهاڻين جو طريقو مثنويءَ اختيار ڪيو، شاه عبداللطيف ڀٽائي انهن ٻنهي طريقن جي سنگم سان سنڌي سماج ۾ قومي ۽ افراڊي اخلاقي سڌاري جي واٽ اختيار ڪئي. سندس ڪمال اهو هو جو هن انهيءَ ڪائنات رنگ کي مقامي رنگ ۽ مقامي ڪهاڻين جي پسمنظر ۾ وڏي ڪاميابيءَ سان ٺاهيو. ٻه سؤ سالن تائين اسان سنڌي ماڻهن ۾ قومي ۽ افراڊي سطح تي ان ڏاهپ ۽ سڌارڪ ڌارا جا اثر نسل در نسل هڪ قالب ۽ سانچي وانگر گهڙيل ڏسون ٿا. بدقسمتيءَ سان ويجهڙائيءَ وار اسان جا ڪجهه نسل انهن سرچشمن سان پنهنجي قومي ۽ افراڊي زندگيءَ جي تعمير وارو تعلق توڙي نفسي ۽ اخلاقي سڌاري واري نسبت وڃائي ويٺا آهن. نتيجي ۾ ويجهڙائي وارن ڏهاڪن ۾ جتي اسان قومي وحدت، اجتماعي سوچ ۽ اعليٰ انسان قدرن جي سرچشمن کان محروم رهڻ ڪري سخت خساري جو شڪار بڻيا آهيون، اتي ذاتي زندگيءَ ۾ به ماڻهه جي جوهر جي کوٽ، نفسي مسئلن ۽ ويڳاڻپ اسان کي سماج ۾ مؤثر ۽ مثالي ڪردار ادا ڪرڻ جهڙو نه ڇڏيو آهي. هينئر جڏهن صورتحال قومي زوال جي انتهائن کي چهي رهي آهي انهيءَ ڪري اسان ضروري ٿا سمجهون ته مشرقي ڏاهپ جي انهن هيڏي ساري سرچشمن سان پنهنجو اهو ساڳيو قلبي تعلق جوڙي تازو ڪريون جيڪو اسان جي مصلحن ۽ سڌارڪن اسان جي لاءِ پنهنجي قلمي ڪوششن جي ذريعي نروار ڪيو هو.

مثنوي رومي جو پهريون ڇاپو 1999ع ۾ سنڌيڪا اڪيڊمي جي پاران شايع ٿيو هو جيڪو غلام محمد شاهواڻي جو ترجمو ڪيل هو. شاهواڻي صاحب مثنوي جا ٽي دفتر ترجمو ڪري سگهيو هو. ۽ هن بيتن جي لفظي ترجمي بجاءِ هڪ ئي موضوع جي چئن پنجن بيتن جي مفهوم کي سامهون رکي نثري ترجمو ڪيو هو. انهيءَ ڪتاب جي اشاعت سنڌ ۾ نوجوانن، ڀٽائي جي پاڙهوئن ۽ ساڃاهه وندن کي بيحد متاثر ڪيو ۽ انهن جي پاران تقاضا ٿيندي رهي ته مثنوي رومي جي ڇهن ئي دفترن تي مشتمل مڪمل ترجمو شايع ڪجي. سنڌيڪا جي پاران اهو ڪم سنڌ جي ناليواري عالم مولانا محمد رمضان مهيريءَ کي سونپيو ويو ۽ ان ڪاهوڙي عالم اهو ڪم مختصر عرصي ۾ مڪمل ڪري سنڌيڪا اڪيڊمي جي حوالي ڪيو. اسان محترم علي حسن چانڊيو جا ٿورائتا آهيون جنهن هن ڪتاب جي پروف ريڊنگ ۽ ايڊيٽنگ ۾ پاڻ موڪيو.

اسان کي اميد آهي ته هيءَ ڪتاب سنڌ جي سوچ، ڏاهپ ۽ فڪري ڌارائن جي لاءِ آب حيات جو ڪم ڏيندو ۽ خاص ڪري سنڌ جا نوجوان پنهنجي شخصي تعمير ۽ قومي وحدت جي تشڪيل جي لاءِ هن ڪتاب مان ڀرپور اثر پذيري حاصل ڪندا.

نور احمد ميمڻ

چيئرمين

سنڌيڪا اڪيڊمي

سنديڪار پاران به اکر

سڀ ٿنائون ۽ ساراهون اُن صاحب کي جڳائين جيڪو پنهنجن جهانن جو پالڻهار آهي. درود ۽ سلام رسول مقبول ﷺ تي ۽ اُن جي آل اطهار ۽ اصحابن تي جيڪي ستارن وانگر رهبر ۽ راهنما آهن.

حمد ۽ صلوا ڪانپوءِ هي ٻانهون احقر حقير پر تقصير فقير محمد رمضان ولد حاجي سائينداد ولد حاجي محمد عمر مهيري عرض ٿو ڪري ته مثنوي شريف حضرت مولانا جلال الدين رومي ﷺ ستن صدين کان صوفين سڳورن لاءِ حرز جان رهي آهي. مُصنّف کي حياتِ جاوداني هن ڪتاب عطا ڪئي. هن ڪتاب جي مقبوليت جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو ته سڀئي ايراني تصنيفون هن جي مقابلي ۾ هيچ ٿي ويون. هن مثنوي ۾ ڪُل شعر ٻه هزار ڇهه سو چاهٺ (۲۶۶۶) آهن. اسان جي اڳوڻي سنڌ سڳوريءَ جا بزرگ، عالم ۽ خانقاهن جا صوفي بزرگ مثنوي شريف جو درس هلائيندا هئا پوءِ جڏهن آهستي آهستي فارسيءَ جو اثر ختم ٿيو تڏهن مثنوي شريف جو درس ختم ٿي ويو. هاڻي اهي نه ساقي رهيا نه محبت وارا مٿ.

اهڙي علمي انحطاط واري دور ۾ صاحب ذوق ماڻهن کي لفظي ترجمو چاشني وارو لُطف ۽ مزو نه ڏي ها، بامحاوره ترجمو ڏيگهه جي ڪري مطلب رساني تائين انتظار جي عذاب ۾ وجهي ها، انهيءَ ڪري مون ٽيون طريقو اختيار ڪيو آهي جنهن کي ترجماني وارو ترجمو چئجي ته بهتر ٿيندو. مون پوري ڪوشش ڪئي آهي ته مصنف جي ڳالهه کي آسان انداز ۾ اوهان تائين پهچايان، جيڪڏهن ڪٿي مون کان لغزش، خطا يا غلطي ٿي هجي ته بزرگ رومي ﷺ جي روحاني شاگرد ۽ مريد حضرت شاه سائين عبداللطيف ڀٽائي ﷺ بقول جي ته،

پائي پاند گچي ۽ ۾، اڱڻ جي اچن
اوڳڻ عيب ڪچائيون ڍڪڻ ٿي ڍڪجن
توڙي لک هجن، ته به معافيون ڏجن ميندرا

جيڪڏهن قارئین کي ڪا سهو نظر اچي ته راقم کي اطلاع ڪن ته ايندڙ اشاعت ۾ اُن جي درستي ڪئي وڃي. ترجمي جي ترتيب هن طرح آهي ته عنوان جو پورو ترجمو ڏنو ويو آهي. ان کانپوءِ هيٺ ايندڙ بيتن مان هڪ ٻن بيتن جو بامحاوره ترجمو ڏيئي پوءِ مفهوم واري طريقي سان بيت فارسيءَ جا ڇڏي معنيٰ جي موتين کي لڙهي ۽ ۾ پوئڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي هن ترجمي جو ڪم مون کي سنڌيڪا اڪيڊميءَ جي پاران پنهنجي حقن ۽ واسطن سان سپرد ڪيو ويو. آئون سنڌيڪا اڪيڊميءَ چيئرمين محترم نور احمد ميمڻ صاحب ۽ سندس ٽيم جو ٿورائتو آهيان جن منهنجي هن ڪيل محنت کي پڙهندڙن تائين پهچايو آهي. الله تعاليٰ کان دعا آهي ته الله تعاليٰ هن ترجمي کي اصل وانگر مقبول فرمائي ۽ منهنجي لاءِ پنهنجن جهانن جو وسيلو فرمائي، آمين يا سيد المرسلين.

والسلام

محمد رمضان مهيري

مختصر احوال مولانا جلال الدين رومي

مولانا جلال الدين رومي رحمته الله جو اصل نالو محمد هو، پوءِ سندس لقب جلال الدين مشهور ٿيو. جيئن ته هن ننڍپڻ کان وٺي پڇاڙيءَ تائين روم (ايشياٽڪ ترڪي جو اصلوڪو نالو) ملڪ ۾ گذاريو هو، تنهنڪري ”رومي“ سڏجڻ ۾ آيو.

مولانا جلال الدين رحمته الله تاريخ 6 ربيع الاول هجري 604 هجري (30 سيپٽمبر سنه 1207ع) ۾ بلخ شهر ۾ ڄائو هو، جو سندس اباڻو وطن هو. سندس ڏاڏو حسين بن احمد خطيبي رحمته الله وڏو مشهور صوفي درويش هو، جنهن کي وقت جا بادشاهه به گهڻي عزت ڏيندا هئا. خراسان جي بادشاهه محمت خوارزم شاهه پنهنجي ڌيءَ جو سڱ حسين بلخي رحمته الله کي ڏنو هو، جنهن مان مولانا رومي جو والد شيخ بهاءُ الدين صوفي رحمته الله پيدا ٿيو. بهاءُ الدين بلخي رحمته الله به وقت جو ڪامل صوفي درويش هو. ان وقت خلق جي تمام گهڻي اڇ وڃ ۽ مڃتا ڏسي وقت جي حڪومت کي ڪي سياسي شڪ شبها پيدا ٿيا، تنهن ڪري شيخ بهاءُ الدين بلخي رحمته الله ٽن سون خاص مريدن سميت بلخ مان هجرت ڪئي. ان وقت مولانا رومي جي عمر ڇهه ورهيه هئي. شيخ بهاءُ الدين رحمته الله سفر ڪندي پنهنجي اٽالي سميت جڏهن نيشاپور ۾ پهتو، تڏهن فريد الدين عطار رحمته الله سندس زيارت لاءِ آيو. مولانا رومي رحمته الله جي چمڪندڙ پيشاني ڏسي شيخ بهاءُ الدين رحمته الله کي عرض ڪيائين ته، ”هن ننڍڙي املهه ماڻڪ جي خبرداريءَ سان سنڀال ڪجو، انشاءِ الله تعاليٰ ڏينهن جو ڏيو ٿيندو.“

شيخ بهاءُ الدين بلخي بغداد، حجاز، شام، زنجان کان سفر ڪندو روم (ايشياٽڪ ترڪي) جي شهر قونية ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي ۽ اتي تاريخ 18 ربيع الثاني هجري 628 هـ ۾ رحلت ڪيائين. ان وقت مولانا رومي رحمته الله جي عمر چوويهه ورهيه هئي.

مولانا رومي رحمته الله کي شروعاتي تعليم سندس والد صاحب ڏني هئي، پوءِ سندس والد جو خاص مريد سيد برهان الدين محقق مشهور عالم ۽ درويش سندس اتاليق (استاد) مقرر ٿيو. والد جي وفات کان هڪ سال پوءِ مولانا رومي رحمته الله حلب شهر جي ”جلاديه مدرسي“ ۾ وڃي تعليم ورتي، جتي ”تفسير، حديث ۽ فقه“ ۽ عربي زبان جي ٻين علمن ۾ نهايت قابل ٿي ويو.

”مدرسہ جلاديه“ مان ”دستار فضيلت“ (قابليت جي سند) حاصل ڪرڻ بعد مولانا رومي رحمۃ اللہ علیہ قونية ۾ موٽي آيو ۽ اتي ديني علمن جي تعليم جو مدرسو اچي کوليائين، جتي پاڻ تعليم ڏيندو هو، وعظ ڪندو هو ۽ شرعي فتوائون لکندو هو ۽ پوريءَ طرح عالمانہ زندگي گذاريندو هو ۽ صوفيانہ ”سماع“ کان پرهيز ڪندو هو.

مولانا شمس تبريزي رحمۃ اللہ علیہ جيڪو مشهور خدا شناس صوفي هميشہ سوداگرن جي لباس ۾ ملڪن جا ملڪ گهمندو وٽندو هو، جتي ويندو هو اتي مسافر خاني ۾ رهندو هو، سماع ۽ فقيرائين مجلسن ۾ مشغول رهندو هو، انهيءَ ڪري هو ملڪن ۾ مشهور هو ۽ شهر شهر ۾ سندس طالب ۽ مرید هئا، اهو ڪنهن ڏينهن قونية شهر جي مسافر خاني ۾ اچي لٿو، شهر ۾ هل پئجي ويو، ته شمس تبريز رحمۃ اللہ علیہ شهر ۾ آيو آهي.

قونية شهر جو وڏي ۾ وڏو مولوي ۽ تقويٰ جو صاحب مولانا رومي رحمۃ اللہ علیہ هوندو هو، تنهن جڏهن شمس تبريز رحمۃ اللہ علیہ جي اچڻ جي خبر ٻڌي، تڏهن عالمانہ لباس پائي پنهنجا خاص شاگرد پاڻ سان ڪري مسافر خاني ۾ شمس تبريزي رحمۃ اللہ علیہ سان ملاقات ڪرڻ ويو ۽ ارادو هوس ته هن جا ڪي غير شرعي ڪم هجن، ته انهن جي ڇڏڻ لاءِ هدايت ڪريانس، جڏهن شمس تبريزي رحمۃ اللہ علیہ سان اچي ملاقات ڪيائين ۽ پاڻ ۾ گچ وقت تائين شريعت ۽ طريقت بابت گفتگو ۽ سوال جواب ڪيائون ۽ اڪيون اڪين سان ملي وين، تڏهن شمس تبريزي اهڙي ڪا روحاني نظر ڪئي، جو مولانا رومي رحمۃ اللہ علیہ عالمانہ لباس لاهي ڦٽو ڪري شمس تبريزي رحمۃ اللہ علیہ سان گڏ بيهي ”سماع“ ڪرڻ لڳو هن سان گڏ چلو ڪڍي مراقبي ۾ ويهي رهيو.

قونية شهر جي عام خاص، ننڍن وڏن، مردن توڙي زالن ۾ هاءِ هاءِ! ۽ ترلو پئجي ويو، ته هي ڪهڙو جادوگر آيو آهي، جنهن اسان جو عالم سڳورو مست ڪري ڇڏيو آهي. آخر ڪي ماڻهو شمس تبريزي رحمۃ اللہ علیہ کي قتل ڪرڻ لاءِ به سنيريا. شمس تبريزي رحمۃ اللہ علیہ ته رمتو فقير هو، سو راتو واه قونية مان نڪري ويو ۽ وڃي دمشق کان نڪتو. شمس تبريزي رحمۃ اللہ علیہ جي گهر ٿي وڃڻ کان پوءِ هن جي فراق ۾ مولانا روميءَ هڪاري حال کان بي حال ٿي ويو. آخر مولانا رومي جو فرزند سلطان ولد گچ جيترا ماڻهو ساڻ ڪري مولانا رومي کان هڪڙو خط، جو نهايت درد پريل نظم جي صورت ۾ هو، سو وٺي شمس تبريزي کي ڳولڻ نڪتو ۽ آخر دمشق مان هن کي وٺي اچي قونية ۾ مولانا رومي وٽ رهايائين. ٻه ورهيه مولانا شمس ۽ مولانا رومي پاڻ ۾ روحاني رهاڻيون ڪيون، تنهن کان پوءِ هجري سنه 745 ۾ مولانا شمس اوچتو گهر ٿي ويو ۽ وري روءِ زمين تي پڌرو نه ٿيو. ”نفحات الانس“ ڪتاب ۾ لکيل آهي ته مولانا شمس کي مولانا رومي جي پٽي فرزند علاؤ الدين قتل ڪرائي سندس لاشوئي گهر ڪرائي ڇڏيو هو.

مولانا شمس تبريزي رحمۃ اللہ علیہ جي شهادت کان پوءِ مولانا رومي رحمۃ اللہ علیہ جو درد ۽ فراق زياده ڇيئون ڪرڻ لڳو. قونية شهر ۾ شيخ صلاح الدين نالي هڪ درويش سوناري رهندو هو. جو سيد برهان الدين محقق ۽ خدا رسیده جو مرید هوندو هو، سو پنهنجو ڌنڌو ڦٽو ڪري مولانا روميءَ جي دل کي گهڻو نارو ۽ آرام بخشيو. نون ورهين کان پوءِ شيخ صلاح الدين وفات ڪئي، جنهن جي تربت مولانا رومي پنهنجي والد جي تربيت سان گڏ ٺهرائي.

شيخ صلاح الدين جي وفات کان پوءِ شيخ حسام الدين چلبي، جيڪو مولانا روميءَ جو نهايت پيارو ۽ سعادت مند مرید هوندو هو، سو اچي سندن صحبت ۾ رهيو. مولانا روميءَ ۽ شيخ حسام الدين هڪٻئي جو اهڙو ادب رکندا هئا، جو سمجهي ڪين سگهيو هو ته ٻنهي مان ڪهڙو مرشد آهي ۽ ڪهڙو مرید آهي. مولانا رومي ”مثنوي شريف“ ۾

جيتري قدر مولانا شمس تبريزي ۽ شيخ صلاح الدين جي نيڪي ڳائي آهي، تنهن کان گهڻو وڌيڪ شيخ حسام الدين چلبي جون نيڪيون بيان ڪيون اٿس.

شمس تبريزي جي ملاقات ۽ صحبت کان پوءِ مولانا رومي جا مدرسا ۽ وعظ چڻي ويا. هو سدائين عبادت، مراقبي سماع ۾ گذاريندو هو. درويشن ۽ مريدن جون قطارون هر وقت سندس محفل ۽ مجلس ۾ حاضر رهنديون هيون. ذڪر ۽ سماع جي لولي لڳي پئيهوندي هئي.

وقت جا حاڪم ۽ امير سندس زيارت لاءِ ايندا هئا ۽ قيمتي نذرانا اڳيائينس اچيو رکندا هئا، سڀ خير خيرات ۾ ڏيو ڇڏيندو هو. سندس عيال هميشه مسڪينيءَ جي زندگي بسر ڪندو هو.

مولانا رومي انهن ورهين جي ڄمار ۾ تاريخ ۶ جمادي الثاني هجري سنه ۶۷۲ ۾ قونية شهر ۾ وفات ڪئي. جتي سندس عاليشان درگاه اڄ تائين قائم آهي.

حاش لله! ايس حكايت نيست ايس
نقد حال ما و تست اے خوش بيب

ترجمو: خبردار! الله الله ڪر! هي ڪي سڪڻيون آکاڻيون نه آهن، پر ويچار سان
پڙهي ڏس، ته انهن ۾ انسان جي ۽ تنهنجي موجوده حال جو نقشو چٽيل آهي.

”مون هيءَ ’مثنوي‘ جا نظم جي صورت ۾ لکي آهي،
تنهن ۾ ان لپ ۽ عجيب نڪتا، روشني پريل ڳالهيون ۽ هدايت جا
موتي سمائل آهن. هن ۾ زاهدن لاءِ زهد جو رستو ڏيکاريل ۽
عابدن جي لاءِ عبادت جو باغ برسايل آهي. هن ۾ لفظ محدود،
مگر معنائون غير محدود رکيل آهن.“

(مولانا رومي)

بسم الله الرحمن الرحيم

دفتر پھريون

بانسريءَ جي درد پري دانھن

بشنو از نئے چوں حکایت می کند
وز جدائی ہا شکایت می کند

ترجمو: ”بانسريءَ کان ٻڌا! ڇا بيان ڪري ٿي ۽ جدائيءَ جي ڪهڙي شڪايت ڪري ٿي.“

چوي ٿي ته جڏهن مون کي بانس جي ٺاريءَ مان ڪٽيو ويو آهي، منهنجي دانھن کان مرد ۽ عورتون سڀ روئن ٿا. آئون اهو سينو چاهيان ٿي جيڪو جدائي کان ٽڪرا ٽڪرا هجي، تان ته آئون عشق جي درد جو تفصيل ٻڌايان، جيڪو پنهنجي وصل جو زمانو وري گوليندو آهي. آئون هر مجمع ۽ جماعت ۾ رئيس، سُنن وقتن ۾ (جن ماڻھن پنهنجي حالت سڌاري) ۽ بد احوال ماڻھن سان به رهي آهيان جن دنيا سان لٽئون لڳايو. هر شخص پنهنجي خيال مطابق منهنجو ساٿاري ٿيو پر ڪنھن به منهنجي اندر جي رازن جي ڳولا نه ڪئي! جيڪو منهنجي دانھن کي ٻڌي لڪل غم کي سمجهي سگهي. منهنجو راز منهنجي دانھن کان پري نه آهي پر اک ۽ ڪن لاءِ اهو نور نه آهي يعني اهو باطني نور جنھن سان منهنجو راز ڏسي ۽ ٻڌي سگهي. بدن روح کان ۽ روح بدن کان لڪل نه آهي پر ڪنھن لاءِ روح کي ڏسڻ جو دستور نه آهي. بدن روح جو مشاهدو نٿو ڪري سگهي. بانسري جو اهو آواز باھ آهي، هوا نه آهي. جنھن ۾ اها باھ نه آهي اهو نيست و نابود ٿئي! مطلب ته بي عشق انسان جو موت بهتر آهي. بانسري ۾ عشق جو سوز آهي ۽ شراب ۾ عشق جو جوش آهي. بانسري اُن جي ساٿي آهي جيڪو يار کان ڪٽيل/ جدا هجي. اُن جي راڳن اسان جي دل جا پرڌا ڦاڙي ڇڏيا آهن. بانسري جهڙو ساٿي ۽ عاشق ڪنھن ڏٺو آهي؟

بانسري ۾ زهر به آهي ۽ ترياق به آهي. بانسري خطرناڪ رستي جي ڳالهه ڪري ٿي. مجنون جي عشق جا قصا بيان ڪري ٿي: بانسري وانگر ڄڻ ته اسين به مُنھنن آهيون. هڪ مُنھن اُن جي چپن ۾ لڪل آهي. بانسري جو هڪ مُنھن بانسري وڃائڻ واري جي مُنھن ۾ لڪل هوندو آهي. اُن جي ٻئي مُنھن مان جيڪو آواز اچي ٿو اهو حقيقت ۾ بانسري وڃائڻ واري جو ئي آهي. اهڙي طرح اسان جا سڀئي ڪم مشيت ايزدي جي ڪري آهن. بانسري جي ظاهري سوراخ مان جيڪا دانھن ظاهر ٿي رهي آهي اهو اُن سوراخ جو آواز آهي جيڪو بانسري وڃائڻ واري جي وات ۾ لڪل آهي. ان بانسري جو آواز اُن ڦوڪ جي ڪري آهي. روح جو ڳوڙ ۽ شور ان جي تنبيهن جي ڪري آهي. ان هوش جو رازدان بيهوش کان سواءِ ڪونه آهي. زبان جو خريدار ڪنڻ جهڙو ڪونه آهي. بانسري جي فرياد جو جيڪڏهن ڪو نتيجو نه هجي ته بانسري دنيا کي عشق جي مٺاڻ سان نه پري ها! فراق جي غم جو زمانو بيڪار گذري ٿو ۽ سوزش کان سواءِ ڪجهه حاصل نٿو ٿئي. محبوب جيڪڏهن باقي آهي ته فراق جي ڏينھن جي بربادي جي ڪا پرواهه نه آهي. جيئن مڇي پاڻيءَ مان ڏوٽي ڪري، تيئن عاشق عشق جي درياءَ مان ڪڏهن ڏوٽو ڪري. ڪامل عاشق جا احوال

ناقص نٿو سمجھي سگهي. ڪمال عشق جون ڳالهيون عام ماڻهن کي ٻڌائڻ بيڪار آهي. شراب ۾ اهو جوش ڪٿي جيڪو عشق صادق ۾ آهي. آسمان جو سير ۽ گردش مشهور آهي پر عاشق صادق جو سير ان کان ڪيترا درجا وڌيڪ آهي. عاشق پنهنجي منزلن جي سير جون ڳالهيون عام کي ٻڌائي ته اهي انهن جا متحمل نٿا ٿي سگهن. عشق ۾ ڪمال جو رستو هي آهي ته انسان الله جي غير جي قيد ۽ بند کان آزاد ٿي وڃي. دنيا جي حرص ۽ هوس کي ظاهر ڪندي فرمائي ٿو ته جيڪڏهن تون درياءَ کي هڪ پيالي ۾ وجهيندين، تڏهن به حريصن جي اک جو پيالو نه پرڻو. جڏهن سڀ مينهن جو هڪ ڦڙو ڪٿي جهٽي وات بند ڪري ٿي تڏهن ان ۾ موتي بنجي ٿو.

عشق جي جذبي سان ئي نڙسائي رڌائل پري ٿين ٿا. عشق جي جنون کان بهتر ڪا شيءِ نه آهي، اهوئي سڀني نڙسائي رڌائل جو معالج آهي. تڪبر ۽ مرتبي جي محبت واري بيماري ان سان ئي سڃاتي وڃي ٿي. اهوئي انهن بيمارين جو افلاطون ۽ جالينوس آهي (افلاطون حضرت عيسيٰ عليه السلام جي زماني جو مشهور حڪيم آهي، جالينوس روم ۽ مصر جو مشهور حڪيم آهي ٿي گذريو جنهن جو مشهور شاگرد بقراط آهي) حضور ﷺ ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام کي آسماني معراج عشق سان حاصل ٿيو. ڪوه طور جو زلزلو عشق جي تجليءَ جي ڪري هو. اي عاشق! عشق طور جان بناء، طور مست بنيو ۽ موسيٰ عليه السلام بيهوش ٿي ڪري پيو. بانسري جي سرن جي هيٺاهين ۽ مٿاهين ۾ وحدت الوجود جو راز پوشيده آهي. جيڪڏهن ان مسئلي کي واضح ڪيو ويندو ته عوام نه سمجھي سگهندو ۽ گزٽر پڪڙندي. انهن پنهنجن معاملن ۾ بانسري جيڪي چوي ٿي، اهو جيڪڏهن آئون بيان ڪريان ته دنيا تباھ ٿي وڃي.

جيڪڏهن آئون پنهنجي يار جي چپن سان مليل هجان ته بانسري وانگر چوڻ جون ڳالهيون چوان ها. جيڪو شخص دوست کان جدا هجي اهو بي سهارو ٿيو، جيتوڻيڪ سَو سهارا رکندو هجي. بلبل بهار جي موسم ۾ پنهنجي چنڻ ۾ پنهنجي عشق جو داستان ٻڌائيندي آهي. خزان جي موسم فراق جي موسم آهي ان ۾ خاموش ٿي ويندي آهي.

جڏهن گل ويا ۽ باغ ويران ٿيو تڏهن فراق يار جي خوشبوءِ تسلي جو سبب هوندي آهي. خدا جو هڪ ئي وجود آهي جيڪو سڄي ڪائنات ۾ موجود آهي. ممڪن جو وجود خالي ان جو هڪ پردو آهي. خدا جي رحمت جڏهن ٻانهي جي شامل حال نه هجي ته اهو ٻانهو بنا پرڻ جي پڪي ۽ وانگر آهي. ان جو عشق اسان جي لاءِ ڦاهي جو ڪم ڪري ٿو. ان جا وار دوست جي گهٽيءَ تائين وٺي وڃن ٿا. جيستائين نور خداوندي شامل حال نه هجي انسان مدهوش آهي. عشق خداوندي جي تقاضا آهي ته هر دل تي ان جي تجلي هجي پر زنگ آلود دل تجلي کي قبول نٿي ڪري. عشق چاهي ٿو ته اها ڳالهه ظاهر هجي. تنهنجي آئيني تي عڪس نه پوي ته پلي نه پوي، توکي خبر آهي ته تنهنجي آئيني تي عڪس ڇو نٿو پوي؟ هن ڪري ته زنگ ۽ ڪٽ ان جي چهري کان جدا نه آهي. صاف قلب تي رب جي تجلين جو ظهور ٿيندو آهي. وڃ، آئيني جي چهري تان زنگ صاف ڪر، ان کانپوءِ نور حاصل ڪر. ان حقيقت کي دل جي ڪن سان ٻڌ، تان ته تون مادي جسم مان ٻاهر نڪري اچين. انسان پهريان روح جي تربيت ڪري، ان کان پوءِ عشق جي رستي تي گامزن ٿئي.

بادشاه جو هڪ ٻانهيءَ تي عاشق ٿي خريد ڪرڻ، پوءِ ٻانهيءَ جو بيمار ٿيڻ ۽ علاج ڪرائڻ

بشنويد اے دوستاں ایں داستاں

خود حقیقت نقدِ حالِ ماست آل

ترجمو: ”اي دوستو! هن قصي کي ٻڌو، اهو اسان جي ئي حال جي حقيقت آهي.“

اسان کي روح جي بيمارين جي ازالِي لاءِ هڪ اهڙي طبيب جي ضرورت آهي جهڙو ٻانهيءَ جو علاج ڪندڙ هو. جيڪڏهن اسين پنهنجي اصلاح ڪنداسون ته دنيا ۽ آخرت جي فائدي مان بهره ور ٿي سگهنداسون. اڳين زماني ۾

هڪ بادشاهه هو (جنهن جي حڪومت) دنيا ۽ دين جي ملڪ تي هئي. مطلب ته اهو دنيا جي دولت جو مالڪ هو ۽ نيڪ عمل ڪندڙ به هو. اتفاقاً هڪڙي ڏينهن بادشاهه شڪار جي لاءِ پنهنجي خاص ماڻهن سان گڏ سوار ٿيو. شڪار لاءِ جهر جهنگ ڦرندو رهيو. هو اوچتو عشق جي چار ۾ ڦاسي پيو رستي تي بادشاهه هڪ ٻانهي ڏٺي. بادشاهه ان ٻانهي جو غلام بنجي ويو، پوءِ پئسن سان اها ٻانهي خريد ڪيائين. تقدير سان اها ٻانهي بيمار ٿي پئي. هڪڙي شخص وٽ گڏهه هو پر پلاڻ ڪونه هو، جڏهن پلاڻ هٿ ڪيائين ته گڏهه کي بگهڙ کائي ويو. ان وٽ پيالو هو پر پاڻي هٿ نه آيو، جڏهن پاڻي مليو ته پيالو ٽٽي پيو.

هن دنيا ۾ پوري ڪاميابي حاصل نٿي ٿئي. بادشاهه ٻانهي خريد ڪئي پر ان جي بيماري جي ڪري ان مان لطف اندوز نه ٿي سگهيو. ساڄي ڪاٻي کان بادشاهه طبيبن کي گڏ ڪيو. طبيبن چيو ته معشوق جو موت عاشق جو موت آهي. بادشاهه چيو ته منهنجي جان معمولي آهي پر منهنجي جان جي جان اها آهي. آئون ڏکائيل ۽ زخمي آهيان، منهنجو علاج اهو آهي. جنهن منهنجي جان جو علاج ڪيو اهوئي منهنجا موتي ۽ مرجان ڪڍندو. سڀني طبيبن چيو ته اسين پوري ڪوشش ڪنداسون ۽ پاڻ ۾ مشوري سان علاج ڪنداسون. اسان منجهان هر هڪ دنيا جو مسيح آهي، اسان وٽ هر درد جو مرهم آهي، تڪبر جي ڪري انهن انشاءِ الله نه چيو ته خدا انسان جي مجبوري انهن تي واضح ڪري ڇڏي. هونئن خالي زبان سان انشاءِ الله چوڻ ڪا خاص معنيٰ نٿو رکي. دل ۾ هي يقين هجڻ گهرجي ته هر ڪم الله جي مشيت سان آهي. جيڪڏهن دل جو اهو عقيدو مضبوط آهي ته زبان سان نه چوڻ ۾ به ڪو حرج نه آهي. طبيبن سڀئي حيل هلايا پر بيماري وڌندي ويئي. ان ڪري ٻانهي وار جهڙي ڪمزور ٿي ويئي. بادشاهه جون اکيون رت جا ڳوڙها ڳاڙينديون رهيون. جڏهن موت ايندو آهي ته طبيب بيوقوف بنجي ويندو آهي، دوا فائدو نه ڏيندي آهي. سڪنجين صفراءِ کي گهٽائيندي آهي پر تقدير سان ان صفراءِ کي وڌايو. بادام تري ۽ آلاڻ پيدا ڪندو آهي پر ان خشڪي پيدا ڪئي. هريڙ قبض ڪشا آهي پر ان قبض پيدا ڪيو. بدن جو پاڻي گاسليت وانگر باهه ٿي ويو. طبيبن جي علاج سان بيماري ۾ اڃان وڌيڪ اضافو ٿي ويو. اکين ۾ ساڙو ۽ دل درد سان پرڃي ويئي. طبيبن کي ڏٺو ٿيو پيو.

طبيب جو عاجز ٿيڻ، بادشاهه کي خبر پوڻ ۽ حقيقي بادشاهه ڏانهن رخ ڪرڻ

شہ چوں عجز آل طبیبان را بدید

پا برهنہ جانب مسجد دوید

ترجمو: ”بادشاهه جڏهن طبيبن جي بيوسي ڏٺي ته اگهاڙي پيرين مسجد ڏانهن پڳو.“

مسجد ۾ ويو، محراب ڏانهن منهن ڪيائين. بادشاهه جي لڙڪن سان سجدي جي جڳهه آلي ٿي ويئي. جڏهن هوش ۾ آيو، مدح ۽ ثنا ۾ زبان خوب کوليائين: اي مالڪ! هيءَ دنيا جي سلطنت تنهنجي معمولي بخشش آهي، آئون ڇا چوان؟ تون خود پوشيده ڳالهه ڄاڻين ٿو. اسان جو ۽ سڀني طبيبن جو حال تنهنجي عام مهرباني اڳيان بيڪار آهي. پهرين غلطي هيءَ ٿي ته طبيبن تي ڀروسو ڪيوسين. تون علام الغيوب آهين، توکي حال ٻڌائي رهيو آهيان، تو فرمايو آهي ته: اَدْعُوْا اَسْتَجِبْ لَكُمْ (المومن-60) ”مون کان گهرو آئون پوري ڪندس.“ جڏهن بادشاهه ته دل فرياد ڪيو، ته مالڪ جي بخشش جو دريا جوش ۾ آيو. روئندي روئندي بادشاهه کي ننڍا ڇي ويئي، خواب ۾ ڏٺائين ته هڪ بزرگ ظاهر ٿيو جنهن چيو ته اي بادشاهه! بشارت آهي. تنهنجون حاجتون پوريون ٿي ويون، جيڪڏهن سڀاڻي ڪو اجنبی شخص اچي ته اهو اسان جو موڪليل آهي، ان کي سچو ۽ امانتدار سمجهج. ان جي علاج ۾ جادوءَ جو اثر ۽ مزاج ۾ خدا جي قدرت ڏسج. بادشاهه ستو پيو هو، اهو خواب ڏٺائين، سجاڳ ٿيو. ٻانهيءَ جي غم ۾ غلامن وانگر مجبور هو. هاڻي اها خوشخبري ٻڌي، بادشاهن وانگر غم کان آزاد ٿي ويو. جڏهن وعدي جو ٿاڻم آيو. ڏينهن ٿيو، سج نڪتو،

تارا غائب ٿي ويا. بادشاه منتظر هو تان ته ان راز کي ڏسي جيڪو مٿس ظاهر ٿيو هو. بادشاه هڪ شخص ڪامل پر هنر ڏٺو جيڪو اوندهه ۾ سج هو، اهو شخص عبادت ۽ رياضت جي ڪري نحيف، لاغر ۽ ڪمزور هو پر عيد جي چند وانگر هو. جيئن خيال ڪڏهن موجود هوندو آهي ته ڪڏهن معدوم، دنيا جو وجود به ائين محض خيال آهي. اهو شخص به پري کان ائين هو. الله وارن جا خيالات علوم باري جو پرتو آهن، انهيءَ ڪري اهي ثابت ۽ قائم آهن.

الله واري کي نور سان سڃاڻي سگهجي ٿو. بادشاه به اهل دل هو انهيءَ ڪري ان سڃاڻي ورتو. بادشاه دربانن جي بجاءِ اڳتي وڌيو ۽ پنهنجي غيبي مهمان جي اڳيان آيو. جڏهن ان جو استقبال ڪيائين تڏهن جن ته ڪنڊ گلاب جي پنن سان ملي. ٻئي هڪ جان به قالب ٿيا، ٻئي ائين متحد ٿيا جيئن هڪ اڃايل پيو پاڻي، هڪ مست پيو شراب. هن چيو ته منهنجو معشوق تون هئين، پر هن دنيا ۾ ڪم مان ڪم نڪرندو آهي. پانهيءَ جو عشق ان غيبي مهمان جي ملاقات جو سبب بڻيو. ائون تنهنجو اهڙو ئي خدمت گذار آهيان جهڙي طرح حضرت عمر رضي الله عنه حضور ﷺ جو هو.

اديب بنجڻ جي خواهش ۽ بي ادبيءَ جي نحوست

از خدا جويم توفيق ادب

بے ادب محروم ماند از فضل رب

ترجمو: ”اسين خدا کان ادب جي توفيق گهرون ٿا، چو ته بي ادب خدا جي فضل کان محروم رهيو.“

عام چوڻي آهي ته ”با ادب بانصيب، بي ادب بي نصيب“. بي ادب جهان جي تباهيءَ جو سبب هوندو آهي. حضرت موسيٰ عليه السلام جي قوم بني اسرائيل وٽ قدرتي طور تي ”من“ جيڪو ترنجبين وانگر هڪ شيءِ هئي ۽ ”سلوي“ هڪ پتير وانگر پکي هو، ايندا هئا پر انهن بي ادبيءَ سان ٿور ۽ مسور دال جي خواهش ڪرڻ شروع ڪئي. بي ادبيءَ جي ڪري آسمان مان ماني بند ٿي وئي، ڪوڏر پوک ۽ ڏانتي جو غم باقي رهجي ويو. حضرت عيسيٰ ع جڏهن سفارش ڪئي ته الله تعاليٰ دستر خوان ۽ طباق ۽ غنيمت جو مال موڪليو. حضرت عيسيٰ عليه السلام اَنزِلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً ”نازل ڪر اسان تي دستر خوان...“ جي دعا گهري هئي، پوءِ انهن گستاخن ادب ڇڏيو، فقيرن وانگر بچيل، رکيائون. بدگمانن ۽ لالچ شاهي دسترخوان تي ناشڪري هوندي آهي، انهيءَ ڪري انهن تي رحمت جو دروازو بند ٿي ويو. آسمان مان من و سلوي بند ٿي ويو. زڪواة نه ڏيڻ سان مينهن بند ٿي ويندو آهي. زناڪاريءَ جي ڪري وبا پکڙندي آهي. انساني گناهن جي ڪري خدا جون رحمتون بيهجي وينديون آهن ۽ مصيبتون نازل ٿينديون آهن. انسان جي بي ادبي مصيبتن جو سبب بڻبي آهي. احڪام خداوندي ۾ بي باڪي پين جي تباهيءَ جو سبب بنجندي آهي. آسمان اطاعت ڪئي. چند سج مان روشن ٿيو. ملائڪن آدم عليه السلام جي خليف بنجڻ تي اطاعت ڪئي جنهن ڪري معصوم ۽ پاڪ قرار ڏنا ويا. بدڪارن کي ڊيچارڻ لاءِ سج گرهن ٿيندو آهي.

شيطان آدم عليه السلام کي سجدو نه ڪرڻ جي ڪري مردود ٿي ويو. سلوڪ جي رستي ۾ جيڪو گستاخي ڪري ٿو اهو حيرت جي واديءَ ۾ پڙي وڃي ٿو. (يعني اهو ڪڏهن به ڪامياب نه ٿيندو رومي صاحب پاڻ کي مخاطب ڪندي چوي ٿو). بادشاه ۽ مهمان جو پورو حال ٻڌاءِ، ڇاڪاڻ ته ادب جي فضيلتن ۽ بي ادبيءَ جي برائين جي انتها نه آهي.

خواب ۾ ڏنل خدائي طبيب سان بادشاه جي ملاقات

شہ چوں پیش میهمان خویش رفت

شاه بود و لیک بس درویش رفت

ترجمو: ”بادشاه جڏهن پنهنجي مهمان جي سامهون ويو، (توڙي جو) بادشاه هو، پر مڪمل فقير بنجي ويو.“

پاڪر پائي مهمان سان مليو. هٿن ۽ پيشاني کي چمڻ لڳو ۽ مهمان کان مقام ۽ رستي جو حال پڇڻ شروع ڪيائين. بادشاهه چوڻ لڳو ته صبر ڪرڻ سان مون کي خزانو ملي ويو آهي. صبر ڪرڻو آهي پر ان جو ڦل منو آهي. مهمان چيو ته صبر ڪشادگي جي ڪنجي آهي. بادشاهه چيو ته جيڪو اسان جي دل ۾ آهي تون ان جو ترجمان آهين، بيوسن جو تون مددگار آهين! جڏهن مجلس ختم ٿي ته بادشاهه ان جو هٿ پڪڙيو ۽ حرم سرا ۾ وٺي ويس.

بادشاهه جو غيبي طبيب کي بيمار وٽ وٺي وڃڻ

قصه رنجور و رنجوري بخواند

بعد ازال درپيش رنجورش نشاند

ترجمو: ”طبيب بيمار ۽ مرض جو حال ٻڌائين، ان کانپوءِ بيمار کي سامهون وهاريائين.“

طبيب مريض جي چهري جو رنگ ۽ اسباب ٻڌڻ کانپوءِ چيو ته حڪيمن جي علاج سان مريض جي بربادي ٿي آهي. حڪيمن غلط بياني اها ڪئي جو غير مرض کي مرض ٻڌائي رهيا هئا. طبيب تي راز کلي ويو پر بادشاهه کي نه ٻڌايائين. اها دل جي بيماري آهي. بدن ٺيڪ آهي. دل جي بيماري عشق جي نشاني آهي. طبيب سمجهي ويو ته ٻانهي عشق جي بيماريءَ ۾ مبتلا آهي.

عشق مجازي حقيقي عشق جو ذريعو بنبو آهي. عشق جي حقيقت بيان کان ٻاهر آهي. عشق هڪ ذوقي شيءِ آهي، ان جو بيان زبان ۽ قلم سان ممڪن نه آهي. خود عشق ۾ مبتلا هجي ته ان جي ڪيفيت کي سمجهي سگهجي ٿو. ڪجهه شيون اهڙيون آهن جو انهن جي وجود جو دليل خود انهن جو وجود ئي هوندو آهي. عشق ۽ سج انهن شين مان آهن. دنيا جي سج جي سڃاڻپ پاڇي سان ٿيندي آهي، ڇاڪاڻ ته دنياوي شين مان هر شيءِ جي ضد سان ان جي سڃاڻپ ٿيندي آهي. ذات حق جي سڃاڻپ ان جي نور سان ٿيندي آهي، جنهن جو پرتو روح انساني تي پوي ٿو. ذات حق جي لاءِ دوام ۽ بقا آهي. ڪائنات جو سج جيتوڻيڪ هڪ آهي پر ان جهڙو ٻيو تصور ڪري سگهجي ٿو. جڏهن ته حقيقي سج جي ذات جو تصور ئي ناممڪن آهي، ته ان جي مثل جو تصور ڪيئن ٿي سگهي ٿو؟

حضرت يعقوب عليه السلام کي پنهنجي پٽ حضرت يوسف عليه السلام جي لباس جي خوشبوءِ آئي هئي، ته هو بي خود ٿي ويو هو. رهبرِ ڪامل جيڪي تصوف جا راز ٻڌايا آهن، انهن جي ذڪر سان جهان ۾ خوشيءَ جي لهر ڊوڙي ويندي آهي. مون پنهنجي روح کي چيو ته تون پنهنجي محبوب شمس تبريزي کان پري ٿي ويو آهين. ڇڻ ته مريض طبيب کان پري آهي. مدهوش جيڪڏهن پنهنجي ممدوح جي تعريف ڪندو، ته اها نامناسب ٿيندي. ائون هن وقت فنا جي مقام ۾ آهيان جتي پنهنجي هستي باقي نه ٿي رهي. هن مسئلي وحدت الوجود کي ڇڏي ڏي، جيڪو اهل الله جي عشق جو سرمايو آهي. سالڪ پنهنجي هر مقام کي هجر سمجهندو آهي، انهيءَ ڪري سج جي ڪا حد نه آهي. وقت کي تيز تلوار چيو ويندو آهي ڇاڪاڻ ته اهو به جلد تيز تلوار وانگر گذري ويندو آهي. صوفي اهو شخص آهي جيڪو پنهنجو پاڻ کي غير الله کان محفوظ رکي ۽ دل ۾ ڪا نفساني خواهش اچڻ نه ڏئي. ابن الوقت اهو صوفي آهي جيڪو پنهنجي احوالن کان مغلوب ٿي وڃي ۽ راز کي ظاهر ڪرڻ لڳي. اضطراري طور تي ان کان ڪرامتن جو ظهور ٿيڻ لڳي. اهڙي صوفيءَ کي رند ۽ قلندر به چيو ويندو آهي.

ابن الوقت ان صوفيءَ کي به چوندا آهن جيڪو قلبي واردات تي فوراً عمل ڪري ۽ ابوالوقت اهو صوفي آهي جيڪو پنهنجي احوال تي ڪنٽرول رکي، رازن کي ضبط ڪري ۽ ڪا ڪرامت ظاهر ٿيڻ نه ڏي. اڄ جي ڳالهه کي سياڻي تي ڇڏڻ مناسب نه آهي. سڀني نبين لا اله الا الله جي تعليم ڏني آهي، جنهن مان هن ڳالهه ڏانهن اشارو آهي ته ڪمال جي صفتن سان فقط هڪ وجود باري تعاليٰ متصف آهي. بهتر ائين آهي ته معشوقن جو حال ٻين جي قصن ۾

بيان ٿي وڃي. محبوب جو پيراهن به حقيقي وصال کان مانع آهي. مون روح کي چيو ته جيڪڏهن هن راز کي بلڪل کوليو ويو ته نفس درهر برهر ٿي ويندو ۽ برداشت نه ٿي سگهندو. حد کان وڌيڪ وصال وبال بنجي ويندو آهي. جڏهن ظاهري سج جي روشنيءَ جو تاب جهلي نه سگهيو آهي ته معنوي سج جو تاب ڪهڙو هوندو؟ هيءَ ڳالهه ختم ٿيڻي نه آهي، وري شروع کان هن قصي کي بيان ڪر.

مرض معلوم ڪرڻ لاءِ طبيب جو ٻانهيءَ سان نويڪلاڻي ۾ ملاقات ڪرڻ

چون حڪيم از ايس سخن آگاه شد

وز درون هم داستان شاه شد

ترجمو: ”طبيب جڏهن ان ڳالهه کان باخبر ٿي ويو ۽ اندران بادشاهه جو راز دار ٿي ويو...“

تڏهن بادشاهه کي چيائين ته هڪ گهر خالي ڪر، تان ته آئون اڪيلاڻي ۾ ٻانهيءَ کان ڪجهه پڇا ڳاڇا ڪريان. ڇاڪاڻ ته عشق جو راز اڪيلاڻيءَ ۾ معلوم ٿي سگهيو ٿي. بادشاهه گهر خالي ڪرايو ۽ ٻاهر ويو تان ته طبيب ٻانهيءَ تي لاشق جو منتر پڙهي. طبيب ٻانهيءَ کان پڇا ڪئي ته تنهنجو شهر ڪهڙو آهي؟ ڇاڪاڻ ته مختلف ملڪن ۾ رهڻ وارن جو مزاج جدا هوندو آهي، انهيءَ ڪري علاج به جدا هوندو آهي. طبيب نبض تي هٿ رکيو ۽ پڇيو ته ان شهر ۾ تنهنجو رشتيدار ڪير آهي؟ پنهنجائپ جو تعلق ڪنهن سان آهي؟ عشق جي مرض کي سمجهڻ آسان ڪم نه آهي. دل جي بيمارين جو علاج رهبرِ ڪامل ئي ڪري سگهي ٿو. ٻانهي کلي ڪري ڳالهائي رهي هئي ۽ طبيب ڪن لڳائي سندس ڳالهين ٻڌي ۽ نبض ڏسي رهيو هو ته ڪهڙي نالي تي ٻانهيءَ جي نبض تيز ٿئي ٿي. ٻانهيءَ پنهنجي شهرن جا نالا ڳڻايا ۽ طبيب پڇيو ته پنهنجي شهر ڇڏڻ کانپوءِ تون زياده ڪهڙي شهر ۾ رهي آهين؟ ٻانهي شهرن جا نالا وٺندي ويئي پر ان جي چهرې جو رنگ ۽ نبض نه بدلي. طبيب جڏهن سمرقند جو حال پڇيو، تڏهن ٻانهيءَ ٿڌو ساهه ڀريو. اکين مان ڳوڙها وهائڻ لڳي ۽ چوڻ لڳي ته سمرقند ۾ مون کي هڪ واپاريءَ آندو. اتي مون کي هڪڙي سوناري خريد ڪيو. ان 6 مهينا مون کي پنهنجي پاسي ۾ رکيو ۽ پوءِ وڪڻي ڇڏيائين. جڏهن اهو چيائين تڏهن طبيب نبض ۽ چهرې مان فوراً سمجهي ورتو ته ٻانهيءَ کي ان سوناري سان عشق آهي. طبيب بيماريءَ جو بنياد سمجهي ورتو. چيائين ته هاڻي تون بيماريءَ مان چوٽڪارو حاصل ڪري وٺيندڙ ۽ پر اهو راز هرگز ڪنهن سان نه کولج. پلي بادشاهه پڇا ڪري ته به نه ٻڌائج. جيئن برسات باغ کي شاداب ۽ پُر رونق بنائيندي آهي، اهڙي طرح آئون توکي سرسبز بنائي ڇڏيندس. باقي راز نه کولج، ڇاڪاڻ ته راز ظاهر ٿيڻ تي مخالفن کي مخالفت جو موقعو ملي ويندو آهي ۽ ڪاميابي ڏکي ٿي ويندي آهي. پيغمبر ﷺ فرمايو آهي ته ”جنهن شخص پنهنجو راز لکايو جلدئي پنهنجي مراد کي لهندو.“ زمين ۾ بچ لڪل هوندو آهي، تڏهن سرسبز ۽ شاداب ٿي اُڀرندو آهي. راز جو لڪل رهڻ ئي مفيد آهي. طبيب جي وعدن سان بيمار ٻانهي مطمئن ٿي. ڪوڙا وعدا ڪرڻ وارو سرد دل ۽ ڪچي ڪم وارو هوندو آهي. وعدي کي دل ۽ جان سان پورو ڪرڻ ضروري آهي تان ته قيامت ۾ تون ان جو فيض ڏسين.

طبيب جو ٻانهيءَ جي بيماريءَ کي سڃاڻڻ ۽ بادشاهه تي ظاهر ڪرڻ

آں حڪيم مهرباں چوں راز يافت

صورت رنج کنيزک باز يافت

ترجمو: ”ان مهربان طبيب جڏهن راز معلوم ڪري ورتو ۽ ٻانهيءَ جي بيماريءَ سڃاڻي...“

ته اتان اُٿيو ۽ بادشاهه ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيائين پر ٻانهيءَ جي عشق جو پورو قصو کيس ڪونه ٻڌايائين تان ته بادشاهه کي غيرت نه اچي. بادشاهه چيو ته هاڻي ڪهڙي تدبير آهي؟ طبيب چيو ته ان مرد کي علاج لاءِ گهرائجي ته قاصد موڪلي چئون ته توکي بادشاهه انعام لاءِ گهرايو آهي. انعام جي لالچ ۾ اهو سونارو هليو ايندو ۽ ان جي اچڻ سان تنهنجي محبوبه خوش ٿي ويندي.

سوناري کي ڳولي وٺي اچڻ لاءِ بادشاهه جو ايلچين کي سمرقند روانو ڪرڻ

چونڪه سلطان از حڪيم آڙا شنيد

پند او را از دل و جاں برگزيد

ترجمو: ”جڏهن بادشاهه طبيب جي اها ڳالهه ٻڌي ته دل و جان سان ان جي نصيحت کي قبول ڪيائين.“

ٻه هوشيار ۽ نيڪ قاصد ان ڏانهن روانا ڪيائين. ٻئي قاصد سمرقند ۾ آيا. سوناري کي بادشاهه جي طرفان خوشخبري ڏنائون ۽ چيائون ته تنهنجي مشهوري جي ڪري فلاڻي بادشاهه توکي زيورات ٺهرائڻ جي لاءِ گهرايو آهي. هي سون چاندي ۽ ڪپڙا انعام ۾ وٺ. سوناري جڏهن ڪپڙا ۽ پئسا ڏنا تڏهن گهر ٻار ڇڏي گهوڙي تي چڙهي، بادشاهه ڏانهن روانو ٿيو. اها خبر نه هيس ته اهو شاهي جوڙو سندس خون جو عيوض آهي. خوشيءَ مان موت ڏانهن پنهنجا پير ڪڍڻ لڳو. جڏهن مسافر رستو طئي ڪري پهتو تڏهن طبيب ان کي بادشاهه جي اڳيان آندو. بادشاهه کيس ڏٺو ۽ سندس ڏاڍي تعظيم ڪيائين ۽ سون جو خزانو ان جي حوالي ڪيائين ۽ حڪم ڪيائين ته ڪنگڙ ۽ پيرن ۾ پائڻ وارا زيور ۽ چيلو جا پتا ۽ ٻيا ٿانوَ جيڪي بادشاهه جي مجلس جي لائق هجن اهي بنا. سونارو ڪم تي لڳي ويو. پوءِ طبيب بادشاهه کي چيو ته هاڻي ٻانهيءَ کي هن جي حوالي ڪر تان ته ٻانهي ان جي وصل سان خوش ٿئي ۽ سوناري جي وصل جو پاڻي ان جي باهه جو دفع ڪندڙ ٿئي. بادشاهه چند جهڙي ٻانهي ان جي حوالي ڪئي ۽ ٻنهي جو پاڻ ۾ نڪاح ڪري ڇڏيائين. ڇهن مهينن تائين سوناري مقصد برآري ڪئي ايستائين جو ٻانهيءَ جي طبيعت صحيح ٿي وئي. ان کانپوءِ طبيب ان جي لاءِ شربت ٺاهيو. سونارو شربت پيئندو ويو ۽ سندس حسن ختم ٿيندو ويو. هاڻي ٻانهي ان جي لاءِ وبال بنجي وئي، ڇاڪاڻ ته سڄو عشق نه هو، محض صورت پرستي هئي. صورت خراب ٿيڻ سان عشق زائل ٿي ويو. ان جي اکين مان رت اچڻ لڳو ۽ سندس چهرو جان جو دشمن بنجي پيو. عشق مجازي ۾ به جيڪڏهن پائيداري هجي ته اهو تنگ شمار نه ٿئي. مطلب ته ان سوناري جي خوبصورتِي ان جي هلاڪت جو سبب بڻي. مور جا دشمن ان جا پير ٿيا. جڏهن سونارو بيماري ۾ بدحال ٿي ويو ۽ سندس جسم گرڻ لڳو.

هرڻ کي هن لاءِ ماريو ويندو آهي ته ان جي ڏن مان مُشڪ نڪرندي آهي. لومڙي جي ڪل مان پوستين بنائي ويندي آهي. هاڻي جي ڏندن وانگر ان جا هڏا به قيمتي آهن. سونارو اهي ڳالهيون ڪرڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو ته بادشاهه ڪمتر آهي. ڇاڪاڻ ته سونارو ٻانهي جو معشوق هو ۽ بادشاهه ناڪام عاشق ۽ چوڻ لڳو ته منهنجو خون رائيگان نه ويندو. گنهگار جو عمل جزا ۽ بدلي جي صورت ۾ ان ڏانهن موٽندو آهي. جيئن ديوار جو پاڇو واپس ان ڏانهن موٽندو آهي. پڙاڏو جبل يا ڪوهه ۾ انسان جي آواز کانپوءِ ٻڌڻ ۾ ايندو آهي، ائين زمين ۾ غرق ٿي ويو. فاني شين جو عشق پائيدار نه رهندو آهي. اها ٻانهي درد ۽ غم کان چوٽڪارو لهي وئي. زندهه جو عشق روح ۽ اکين ۾ هر وقت مُڪڙي کان وڌيڪ ترو تازو رهندو آهي. ان جو عشق اختيار ڪر جنهن جي عشق سان سڀني نبين شرف ۽ عزت حاصل ڪئي. تون هي نه چئو ته اسان جي رسائي ان بادشاهه تائين نه آهي. ڪريم تي وڏا ڪم ڏکيا نه هوندا آهن. الله تعاليٰ ڪريم ۽ ڪارساز آهي، اهو پنهنجي فضل ۽ ڪرم سان ڪاميابي ۽ باريابي مرحمت فرمائيندو.

سوناري کي مارڻ ڪنهن بري خيال سان نه هو پر خدائي اشاري سان هو!

کشتن آں مرد بر دستِ حکيم

نه ٻي اميد بود و نه ز نيم

ترجمو: ”اُن مرد جو طبيب جي هٿان مارجڻ نه ڪنهن اميد جي بناء تي هو ۽ نه ڪنهن کان خوف جي بناء تي هو.“
طبيب جو سوناري کي مارڻ بادشاهه سان لالچ يا خوف جي ڪري نه هو. حضرت خضر عليه السلام جنهن ٻار کي قتل ڪيو هو جنهن جو ذڪر قرآن مجيد ۾ آهي، جنهن جي مصلحت هي هئي ته ٻار ڪافر ٿئي ها ۽ ان جي ڪفر جي ڪري والدين جي ايمان کي خطرو هو. اهو راز مخلوق نه سمجهي سگهي. هتي به امرِ الاهي هو. حضرت اسماعيل عليه السلام کي حضرت ابراهيم عليه السلام فرمايو ته مون کي حڪم ٿيو آهي ته تنهنجي قرباني ڪريان، تڏهن حضرت اسماعيل عليه السلام فوراً اطاعت ڪندي مٿو زمين تي رکيو. حضور ﷺ کي تسليم ۽ رضا جي بناء تي قرب جو مقام حاصل ٿيو. عاشق خوشيءَ جو جامر ان وقت لهندا آهن جڏهن معشوق پنهنجي هٿن سان انهن کي قتل ڪندا آهن. بادشاهه جو سوناري کي قتل ڪرائڻ اشاره خداوندي سان هو. جهڙي طرح سون بني ۾ ويڻ کانپوءِ ڇمڪندو ۽ نڪرندو آهي اهڙي طرح انسان جون نفساني خواهشون ۽ رذائل، رياضت سان پري ٿيندا آهن. حضرت خضر عليه السلام جو پيڙيءَ کي ٽوڙڻ وارو واقعو قرآن ۾ ذڪر ڪيل آهي. اها بظاهر بُري ڳالهه هئي پر ان ۾ مصلحتون لڪل هيون. حضرت موسيٰ عليه السلام جو نور ۽ هنر ان مصلحت تائين نه پهچي سگهيو جيڪا حضرت خضر عليه السلام جي پيش نظر هئي. اهو ڳاڙهو گل آهي تون اُن کي رت نه چٽو ۽ اهو عقل سان مست آهي تون ان کي ديوانو نه سمجهه. بدبخت ۽ سنگ دل جي تعريف سان عرش ڏکي ٿو ۽ پرهيزگار بدگمان ٿئي ٿو. اهو بادشاهه باخبر هو ۽ الله تعاليٰ جو مقرب هو. ان سوناري جو قتل ظلم نه هو. جيڪڏهن ظلم به مڃيو وڃي ته عام مصلحت ۽ مفاد جي پيش نظر ڪنهن هڪ تي ظلم جائز آهي. سوناري جي قتل ۾ سوناري جو فائدو هو. خراب ٿي ويل رت ڪڍڻ لاءِ جراحي عمل ڪرائڻ يا سڱي لڳرائڻ سان ان ٻار کي تڪليف ٿئي ٿي پر سندس ماءُ ان عمل سان خوش ٿئي ٿي. الله تعاليٰ جي ڪمن کي پاڻ تي قياس نه ڪر، مون کي ويجهو اچ، تان ته توکي هڪ قصو ٻڌايان. ٿي سگهي ته تون منهنجي بيان مان ڪجهه حاصل ڪرين.

هڪ دڪاندار ۽ طوطي جو قصو

بود بقالے مر او را طوطی

خوش نوا و سبز و گویا طوطی

ترجمو: ”هڪ دڪاندار هو ۽ اُن جو هڪڙو طوطو هو، جيڪو سُني آواز، سائي رنگ ۽ ڳالهائڻ وارو هو.“
طوطو دڪان جي حفاظت ڪندو هو ۽ سڀني سوداگرن سان دلچسپ ڳالهيون ڪندو هو. هڪڙي ڏينهن مالڪ پنهنجي گهر ويو ۽ طوطو دڪان جي حفاظت ڪري رهيو هو. اوچتو هڪڙي ٻليءَ ڪٿي جي پُٺيان دڪان ۾ ٽپو ڏنو ۽ طوطو خوف وچان دڪان ۾ پڳو ته تيل جون شيشيون هارجي پيون. دڪان جو مالڪ گهران واپس آيو ۽ بي فڪر ٿي دڪان تي ويهي رهيو. اوچتو ڏٺائين ته دڪان تيل سان ڀريو پيو آهي ۽ ڪپڙا سٽيا ٿيا پيا آهن. پوءِ اچي طوطي کي ورتائين. مار سان نه رڳو طوطو گنجو ٿي ويو پر اُن ڳالهائڻ به ٻڌي ڏنو. دڪاندار کي ڏاڍو افسوس ٿيو ته مار جي ڪري طوطي ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو آهي. هو فقيرن کي تحفا ڏيڻ لڳو ته من خيرات جي برڪت سان طوطو ڳالهائي. عجيب ۽ انوکيون شيون طوطي کي ڏيکارڻ لڳو ته انهن شين کي ڏسي من طوطو ڳالهائي. جڏهن طوطو انهن تي به نه ڳالهائيندو هو ته دڪاندار کي تعجب ٿيندو هو. اتفاقاً هڪڙو ڪمبل پوش فقير اُتان اچي لنگهيو جنهن جو مٿو تاله

جي پٽ وانگر وارن کان خالي هو. طوطي اُن کي ڏسي عقل مندن وانگر ڳالهائو ۽ چوڻ لڳو: اي گنج! تون گنجن ۾ چو شامل ٿيڻ؟ شايد تو به شيشيءَ مان تيل هاريو آهي. طوطي جي قياس سان ماڻهو کلي پيا ته هن ڪمبل پوش فقير کي پاڻ جهڙو سمجهيو.

پلارن جي ڪم کي پاڻ تي قياس نه ڪر، جيتوڻيڪ شير (ڪير) ۽ شير (شينهن) لکن ۾ برابر (هڪجهڙو) آهي پر وڏو فرق آهي. (شير) ڪير کي ماڻهو پيئندو آهي ۽ (شير) شينهن ماڻهن کي ڦاڙيندو آهي. ان فرق نه ڪرڻ جي ڪري گمراهي ٿي آهي جو عام ماڻهو انبيائن ۽ اوليائن سان برابري ڪري چوڻ لڳا ته هو به انسان ۽ اسين به انسان آهيون ۽ هو به کائڻ ۽ سُمهڻ ٿا ۽ اسين به کائون ۽ سمهون ٿا. بيوقوفن اهو نه سمجهيو ته پنهنجن ۾ وڏو فرق آهي. ماڻهي جي مک ۽ ڏينهو هڪڙي گل مان رس چوسين ٿا پر هڪڙي ۾ ڏنگ ۽ ٻئي ۾ ماڻهي آهي. پنهنجن قسم جي هرئن ساڳيوئي گاه ڪاڌو ۽ پاڻي پيتو، پر هڪڙي مان چيڻو ٺهيو ۽ ٻئي مان خالص مُشڪ ٺهي آهي. سُر (يانتر) ۽ ڪمند ساڳئي پاڻي کي پيئن ٿا پر هڪڙو ڪوڪلو ۽ ٻيو مڻو آهي. اهڙا سوين مثال تنهنجي اڳيان آهن. مطلب ته بزرگن کي پاڻ تي قياس نه ڪرڻ گهرجي. گهڻين شين جا ڪم، هڪ جهڙا آهن پر نتيجا جدا آهن. هن جي کائڻ سان بخل ۽ حسد پيدا ٿئي ٿو هن جي کائڻ سان خدا جو نور ظاهر ٿئي ٿو. مڻو ۽ ڪارو پاڻي ٻئي صاف هوندا آهن، صاحب ذوق چڪي پنهنجن ۾ فرق ڪري سگهي ٿو. جنهن شخص ڪڏهن ماڻهي نه چڪي هجي اهو مڻو ۽ ماڻهي ۾ ڪهڙو فرق ڪري سگهي ٿو؟ اهڙو ماڻهو جادوءَ کي معجزتي تي قياس ڪري مڪر ۽ فريب سمجهندو آهي.

جادوگرن جي لٽ ۽ حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٽ ۾ وڏو فرق آهي. جادوگرن جي لٽ پُٺيان لعنت ۽ حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي عصا (لٽ) پُٺيان الله جي رحمت آهي. ڪافر باندر وانگر آهن. باندر انسان جي مسلسل حرڪتن کي ڏسي ان جو نقل ڪندو آهي، اصل ۽ نقل جي فرق کي اهو ڪونه سمجهندو آهي. منافق شخص، مومن جي نماز، روزي حج ۽ زڪوات ۾ شريڪ هوندو آهي پر ان جو مقصد عبادت نه آهي بلڪ فساد آهي. مومن کي مومن چئو ته اهو خوش ٿيندو آهي. منافق کي منافق چئو ته اهو چڙندو. لفظ مومن ۾ مومن جي ذات جي شرافت سان شرافت آئي. منافق جي برين حرڪتن جي ڪري اهو لفظ مدفون ٿيو. مومن جي لفظ ۾ جيتري قدر حرف آهن انهن ۾ ڪا ذاتي شرافت نه آهي. ٻين نالن وانگر مُسَي (نالي رکيل) جي شناخت ۽ سڃاڻپ لاءِ آهي. هيءَ به آهي ته هاڻي ان ۾ شرافت مومن جي وصفن جي ڪري آئي آهي جيڪا ان جي معنيٰ آهي. منافق جي الفاظ ۾ جيڪا ناگوار آهي اها به معنيٰ جي ڪري آهي. منافق جي معنيٰ ۾ اهي وصفون ملحوظ آهن جيڪي ان کي دوزخ ۾ وٺي وينديون. جهڙي طرح ڪنهن پاڻيءَ جو ڪڙو هجڻ ٿانوَ جي ڪري ڪونه هوندو آهي، اهڙي طرح لفظ معنيٰ جو برتن ۽ ٿانوَ آهي. سڀني صفتن ۽ معنائن جو سرچشمو الله تعاليٰ جي ذات آهي، جنهن وٽ اُمر الڪتاب يعني لوح محفوظ آهي. ذات باري تعاليٰ متضاد صفتن جي حامل آهي ۽ هر صفت جو مظهر ٻي صفت جي مظهر کان ممتاز ۽ جدا آهي. صفت رحمت ۽ صفت قهر جو سرچشمو هڪ ذات آهي ۽ سالڪ جو مقصد ۽ منتهي ذات وحده لا شريڪ آهي. سچو ۽ ڪوڙو سون ڪسوٽي تي پرکڻ سان معلوم ٿيندو آهي. نيڪي ۽ بدِي به ڪسوٽيءَ تي پرکڻ سان معلوم ٿيندي آهي. مومن جي دل ۾ اها ڪسوٽي هوندي آهي. مُفتيءَ کان دريافت ڪرڻ جي ضرورت نه آهي، دل کان فتويٰ وٺو. هيءُ انهن ماڻهن جي لاءِ حڪم آهي جن جي دليين ۾ اها ڪسوٽي پيدا ٿي چڪي آهي. عوام مفتيءَ جي فتويٰ تي عمل ڪري. جهڙي طرح ظاهري حس دنياوي ترقي جي باعث آهي اهڙي طرح جيڪڏهن ڪنهن جي باطني حس بيدار آهي، مڪروهات ۽ گناهن کان بچي ٿو ته ان کي اخروي ترقي ۽ معراج حاصل ٿيندو آهي. جڏهن رياضتن جي ذريعي انسان بدن کي ڳاري ٿو تڏهن ان جي باطني حس بيدار ٿيندي آهي، جنهن کي شيخ ڪامل ئي معلوم ڪري سگهندو آهي. اهڙين روحاني ڪيفيتن کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ هڪ کائڻ سان جسم کي لاغر ۽ ڪمزور ڪيو ويندو آهي. قلعي کي فتح

ڪرڻ کانپوءِ ويران ڪيو ويندو آهي، پوءِ فاتح اُن جي ٻيهر سهڻي نموني تعمير ڪندو آهي. اهڙي طرح جسم کي شيطان جي قبضي مان ڪڍڻ لاءِ ويران ڪرڻو پوندو آهي، پوءِ روح جي ذريعي اُن جي تجديد ڪئي ويندي آهي. خدا جي ويجهڙائي حاصل ڪرڻ جو ضرورت آهر بيان ڪيو ويو آهي ورنه اُن جون پوريون ڪيفيتون بيان کان ٻاهر آهن. رب جون تجليون گوناگون آهن، سالڪ انهن ۾ حيران رهندو آهي. جيڪي حقيقت جي راز کان واقف آهن اهي هر معاملي ۾ قدرت ۽ حڪمت کي ڏسي حيران رهندا آهن. حيراني ٻن قسمن جي آهي: هڪ ته اها آهي جيڪا شڪ شها پيدا ڪندي آهي، ٻي حيراني اها آهي جيڪا محويت پيدا ڪندي آهي. وري حيراني جي محويت ٻن قسمن جي آهي هڪ ۾ طالب ۽ مطلوب ممتاز ۽ جدا هوندا آهن، ٻي حيراني ۾ طالب ۽ مطلوب ۾ امتياز نه رهندو آهي. ٻنهي قسمن جا حيران ماڻهو بارگاهِ الاهي ۾ مقرب آهن. شريعت، عالم جي ڏسڻ کي، جيڪو عبادت قرار ڏنو آهي ان مان اهڙن ئي بزرگن جي زيارت مراد آهي، جيڪا باعثِ سعادت آهي. بيعت جي لاءِ شيخ ڪامل جي جستجو ۽ ڳولا ڪرڻ گهرجي، مڪارن ۽ نقالن کان بچڻ گهرجي.

حقيقت کي ڄاڻڻ ۽ اڻ ڄاڻڻ ۽ حق ۽ باطل ۾ فرق

چوڻ بے ايليس آدم روئے هست

پس بهر دستے نشاید داد دست

ترجمو: ”جيئن ته گهڻا شيطان انسان مهاندا آهن، انهيءَ ڪري هر هٿ ۾ هٿ نه ڏيڻ گهرجي.“

شڪاري، پکيءَ جهڙو آواز هن لاءِ ڪيندو آهي ته جيئن ٻئي پکيءَ کي دوکو ڏئي پڪڙي سگهي. پکي آواز ٻڌي چار ۾ ڦاسندو آهي. مڪار ماڻهو درويشن جو روپ ڪري الله جي مخلوق کي ڦاسائيندا آهن. گداگر ۽ پنڻ وارا هٿرادو شينهن ٺاهي پنهنجي ڪاٺيءَ تي لڳائيندا آهن حالانڪ اهي شينهن نه هوندا آهن. مسيلم ڪذاب يمام جي علائقي ۾ ڪوڙي نبوت جي دعويٰ ڪئي ۽ پنهنجي مُريدن جي طاقت سان حڪومت قائم ڪئي هئي، حضرت خالد بن وليد رضي الله عنه حضرت ابوبڪر رضي الله عنه جي دور خلافت ۾ شڪست ڏئي مسيلم جو خاتمو ڪيو.

عيسائين کي تعصب جي ڪري قتل ڪندڙ يهودي بادشاه جو قصو

بود شاهے در جهوداں ظلم ساز

دشمن عيسیٰ و نصرانی گداز

ترجمو: ”يهودين ۾ هڪ ظالم بادشاه هو، حضرت عيسيٰ عليه السلام جو دشمن ۽ عيسائين کي تباھ ڪرڻ وارو.“

حضرت عيسيٰ عليه السلام جو زمانو هو ۽ اُن بادشاه جي حڪومت هئي. اهو بادشاه حضرت موسيٰ عليه السلام کي مڃيندو هو. ٿيڙي بادشاه ٻنهي نبين ۾ فرق سمجهيو. هڪڙي استاد ٿيڙي شاگرد کي چيو ته اندروچ، هوءَ بوتل ڪٿي اچ. ٿيڙو اندر ويو، جتي کيس هڪ جي جاءِ تي ٻه بوتلون نظر آيون، چوڻ لڳو ته سائين ٻن بوتلن مان ڪهڙي ڪٿي اچان؟ استاد چيو ته ٻه بوتلون نه آهن، چالاڪي ڇڏ، بوتل ڪٿي اچ. اُن استاد کي چيو ته مون کي طعنو نه ڏي، بوتلون ٻه آهن. استاد چيو هڪڙي بوتل ڀڄي ڇڏ. جڏهن همراه بوتل ڀڳي ته ٻئي بوتلون غائب ٿي ويون. حقيقت ۾ بوتل هڪ هئي، ان کي ٻه ڀئي نظر آيون، ائين انسان به محبت ۽ ڪاوڙ ۾ ٿيڙو بنجي ويندو آهي. محبت ۽ ڪاوڙ ۾ به اصل حقيقت نظر ڪونه ايندي آهي.

جڏهن قاضي رشوت جي نيت ڪندو آهي ته ظالم ۽ مظلوم جو فرق ڪيئن ڪري سگهندو؟ جڏهن قاضي رشوت وٺڻ جو سوچي ته ان جي ذهن ۾ ظالم ۽ مظلوم جو فرق ڪونه رهندو آهي.

بادشاھ يھوديت جي ڪري ڪميٽو بڻجي چڪو هو. لکين مومن مظلوم مارائي ڇڏيائين ۽ هو پاڻ کي حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي دين جو پشت پناه سمجهڻ لڳو.

بادشاھ جي مڪار وزير جو قصو

شہ وزیرے داشت رہزن عشوہ رہ
کو بر آب از مکر بر بخت گرہ

ترجمو: ”اُن بادشاھ جو هڪ مڪار ۽ رهنزن وزير هو، جيڪو مڪاريءَ سان پاڻيءَ کي گندي ڏيندو هو.“
ان چيو ته نصراني پنهنجي جان جي اهڙي طرح حفاظت ڪندا جو بادشاھ کان پنهنجو دين لڪائيندا، انهيءَ ڪري انهن کي قتل نه ڪر، ڇاڪاڻ ته قتل ڪرڻ ۾ ڪو فائدو نه آهي. مذهب خوشبوءِ نه آهي، اهو سوين غلافن ۾ لڪل راز آهي. اهي ظاهر ۾ توسان گڏ ۽ باطن ۾ تنهنجي خلاف آهن. مطلب ته انهن کي سڃاڻڻ مشڪل آهي. بادشاھ چيو ته ان مڪر ۽ فريب جي تدبير ۽ علاج ٻڌاءِ؟ بادشاھ چيو آئون چاهيان ٿو ته دنيا ۾ ڪوبه عيسائي نه بچي. وزير چيو ته منهنجا ڪن ۽ هٿ وڌ، منهنجو نڪ ۽ چپ چير. اهو ڪم عام جاءِ تي ڪيو وڃي، ان کانپوءِ مون کي ڦاسيءَ تي آندو وڃي. ايتري ۾ هڪڙو سفارشي مون کي گهري وئي ۽ مون کي هن شهر مان ڪنهن ٻئي شهر ۾ ڪڍيو وڃي ته هنن ۾ سوين فتور وجهان. جڏهن اهي مون کان دين قبول ڪندا ته انهن جو ڪم بلڪل ابتر ٿي ويندو، پوءِ آئون انهن ۾ اهڙو فتور وجهندس جو شيطان به حيران ٿي ويندو. آئون انهن سان اهڙو ورتاءُ ڪندس جيڪو بيان نٿو ڪري سگهجي. جڏهن اهي مون کي امين ۽ رازدان سمجهندا تڏهن آئون ٻئي قسم جو چار پڪيڙيندس، ايستائين جو اهي پنهنجن هٿن سان پنهنجو رت وهائيندا.

وزير جو عيسائين سان دوکي جو ارادو ۽ ساڻن مڪر ڪرڻ

پس بگویم من بسرِ نیرانیم

اے خدائے رازداں میدانیم

ترجمو: ”پوءِ آئون چوندس ته آئون پوشيده طور تي عيسائي آهيان، اي رازدان خدا! تون مون کي ڄاڻين ٿو.“
مطلب ته بظاهر يهودي پر پوشيده عيسائي آهيان. بادشاھ منهنجي ايمان کان واقف ٿي ويو ۽ تعصب جي ڪري منهنجي جان جي پويان پئجي ويو. مون چاهيو ته پنهنجو دين لڪايان ۽ بادشاھ وارو دين ظاهر ڪريان. بادشاھ کي منهنجي راز جي خبر پئجي ويئي. جيڪڏهن حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جو روح منهنجو مددگار نه هجي ها ته بادشاھ يهودين وانگر مون کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏي ها! حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي لاءِ جان ڏيڻ جي تمنا آهي. جيڪڏهن اها سعادت مون کي ملي وڃي ته هزارين احسان ميان، باقي جيئن جي تمنا هن لاءِ ڪريان ٿو ته حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي دين جي حفاظت ۽ تبليغ ڪريان. ا ۽ عيسيٰ (عليه السلام) جو شڪر آهي ته اسين ان سچي دين جا راهنما بڻجي ويا آهيون. جڏهن کان اسان جڻيو ٻڌو آهي تڏهن کان يهوديت اسان کان ڇڏائي ويئي آهي. هن وقت ماڻهو حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي شريعت جا مڪلف آهن. اهو عيسائين سان اهڙي طرح جون ڳالهيون ڪري رهيو هو پر دل ۾ بادشاھ جو گرويده ۽ عاشق هو. بادشاھ کي چيائين ته صبر ڪر، آئون هنن جي پاڙ پتي وٺان. جڏهن اهي مون کي امانتدار ۽ پيشوا سمجهندا تڏهن منهنجي اڳيان ڪنڌ جهڪائيندا ۽ مون کان رهنمائي وٺندا. جڏهن وزير بادشاھ جي اڳيان اهو فريب بيان ڪيو تڏهن بادشاھ جي گهڻي ختم ٿي. اُن کانپوءِ اُن جا هٿ پير نڪ ۽ ڪن ڪٽي کيس عيسائين جي علائقي ۾ ڪڍي ڇڏيو. اُن عيسائين جي علائقي ۾ تبليغ شروع ڪري ڏني. عيسائي ان جي عاجزي ۽ بدحاليءَ تي روئڻ لڳا. اي چوڪرا! دنيا جو اهو حال آهي. حسد اهو سڀ ڪرائيندو آهي جيڪو وزير عيسائين سان ڪري رهيو هو.

وزير وٽ عيسائين جو گڏ ٿيڻ ۽ اُن جو راز بيان ڪرڻ

صد هزاراں مرو ترسا سوتے او

اندڪ اندڪ جمع شد در کوئے او

ترجمو: ”لکين عيسائي اُن جي حمايت ۾ ٿورا ٿورا ٿي سندس گهٽي ۽ ۾ گڏ ٿي ويا.“

وزير انجيل، صليب ۽ نماز جا اسرار بيان ڪرڻ لڳو. وزير جو ڪم ائين هو جيئن شڪاري پکي شڪار ڪرڻ لاءِ آواز ڪيندو آهي. اصحابي سڳورا پيغمبر ﷺ کان دين جا اسرار سکندا هئا. حضرت حذيفه بن یمان ﷺ کي دين جا اسرار حضور ﷺ کان حاصل ٿيا. حضرت حسن بصري ﷺ جيتوڻيڪ حضرت حذيفه ﷺ کانپوءِ پيدا ٿيو پر اُن کي حضرت حذيفه ﷺ جي واسطي سان علم پهُتو آهي. امام غزالي ﷺ فرمايو آهي ته حسن بصري ﷺ جو ڪلام انبيائن جي ڪلام سان مشبه هوندو آهي. مطلب ته سڀني عيسائين اُن کي دل ڏيئي ڇڏي ۽ اُن کي حضرت عيسيٰ ﷺ جو نائب سمجهڻ لڳا. اهو وزير حقيقت ۾ دجال هو. جيڪڏهن اسين باز سيمرغ بنجي وڃون ته به اُن جي چار ۾ گرفتار آهيون. چون ٿا ته سيمرغ هڪ نادر الوجود پکي آهي جيڪو ڪوه قاف ۾ رهندو آهي. هن جي پرن ۾ ٽيهه رنگ هوندا آهن. انسان کي پهريان شيطاني وسوسن کان نجات حاصل ڪرڻ گهرجي. ان کانپوءِ پاڻ لاءِ عبادت جو ذخيرو ڪري. نماز تڏهن مڪمل ٿيندي جڏهن دل ۾ شيطاني وسوسي جو دخل نه رهي. عام طور تي چاليهه سال عمر جواني جي هوندي آهي جنهن ۾ انسان باطن جي اصلاح ڏانهن متوجه ڪونه ٿيندو آهي. شيطان انهن چئننگن کي وسائي ڇڏيندو آهي جيڪي عبادت جي لاءِ پيدا ٿينديون آهن. جهڙي طرح خدا روحن کي آزاد ڪري ڇڏيندو آهي اهڙي طرح (اي خدا) اسان کي شيطاني وسوسن کان آزاد ڪر! قرآن شريف ۾ اصحاب ڪهف جي ڳالهه ذڪر ڪيل آهي. اصحاب ڪهف بزرگن جي هڪ جماعت هئي جنهن دقيانوس بادشاهه جي زماني ۾ وقت جي پيغمبر تي ايمان آندو هو. بادشاهه جي ظلم ۽ خوف کان هڪ غار ۾ وڃي لڪا هئا. اصل ڪاتب جو هٿ آهي اهو جهڙي طرح چاهي ٿو قلم هلي ٿو. سٺل رات ڏينهن جي احوال کان غافل هوندو آهي. خدا جي دستِ قدرت ۾ تصرف قلم وانگر آهي.

مرد عارف جو مثال ۽ آيت الله يَتَوَقَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا (الزمر: ۴۲) جو تفسير

شمه زیں حالِ عارف وا نمود

خلق را هم خواب حتی در ربود

ترجمو: ”عارف جي حال جو ڪجهه حصو الله تعاليٰ واضح ڪري ڇڏيو آهي جو ماڻهن کي حسي نند به بي خود ڪري ڇڏيندي آهي.“

عالم مثال جنهن کي عالمِ برزخ به چوندا آهن. هي جهان جيڪو اسانجي اکين جي اڳيان آهي ان کي عالمِ اجسام يا عالمِ شهادت چيو ويندو آهي. جيڪي ڪجهه عالمِ شهادت ۾ آهي اهو بنان ڪنهن مادي جي عالمِ مثال ۾ به آهي. اهوئي عالمِ مثال مرڻ کانپوءِ قيامت تائين انسان جو مقام آهي. خواب ۾ اهوئي عالمِ مثال نظر ايندو آهي. ان کان سواءِ هڪ ٻيو عالمِ ارواح آهي جيڪو مادي ۽ ڪيفيت ٻنهي کان پاڪ ۽ منزّه آهي. انسان جي مٿ ۾ جا وار فڪر ۽ پریشاني جي ڪري گهٽجي ويندا آهن. بيداري ۽ سجاڳي ۾ انسان کي طرح طرح جي درد ۽ تڪليفن سان مقابل ٿيڻو پوندو آهي. صبح کي پيدا ڪرڻ وارو اسرافيل وانگر سڀني روحن کي واپس صورت ۾ آڻيندو آهي، جيئن جانورن کي چراگاه مان واپس آڻڻ کانپوءِ لڏيو ويندو آهي. ڪاش اصحاب ڪهف وانگر ان روح کي ايئن محفوظ ڪري ها جيئن ٻيڙيءَ حضرت نوح ﷺ جي حفاظت ڪئي هئي. سجاڳي ۾ انسان طرح طرح جي مصيبتن ۾ ڦاسندو

آهي. اصحاب ڪهف وانگر گهڻا مقبول بندا هن وقت به آس پاس ۾ موجود آهن پر اسان کي بصيرت حاصل نه آهي جو انهن کي سڃاڻي سگهون. ظاهر آهي ته اها بي بصيرتي اسان جي معصيت ڪاري جي ڪري آهي.

خلفي جو ليليٰ کان سوال ۽ ان جو جواب

گفت ليلى را خليفه کان توئي

کز تو مجنوں شد پریشان و غوى

ترجمو: ”خلفي ليليٰ کي چيو: ڇا تون اهائي آهين جو تنهنجي ڪري مجنون پريشان ۽ ديوانو ٿيو آهي.“

خلفي چيو ته تون ٻين حسينن کان وڌيڪ ته نه آهين. ليليٰ چيو: ڇپ ڪر، تون به مجنون نه آهين، جيڪڏهن تو وٽ مجنون واري اک هجي ها ته تو لاءِ ٻئي جهان بي قدر هجن ها. تون هوش ۾ آهين پر مجنون بيهوش آهي. عشق جي راه ۾ بيداري بُر يا آهي. جيڪو شخص دنياوي ڪاروبار ۾ ڦاٿل آهي ۽ جاڳي رهيو آهي، اُن جي بيداري نند کان بهتر آهي. خواب غفلت ۾ مبتلا ماڻهن جو بيدار هجڻ بهتر آهي. الله جي معاملي ۾ بيدار رهڻ گهرجي. دنياوي ڌنڌن ۾ روح گدلو ٿي ويندو آهي ۽ اُن کي عالمِ بالا جي سير جو رستو ڪونه ملندو آهي. خوابن جي دنيا آباد آهي. بيدار غفلت جي نند ۾ آهي. خواب ۾ جيڪي ظاهر ٿيو حقيقت ۾ اهو ڪجهه نه آهي. جيئن اڏامندڙ پکي جو پاڇو زمين تي پوندو آهي. بيوقوف ان پاڇي جو شڪاري ٿئي ٿو. اهو نٿو سمجهي ته هيءُ عڪس آهي ۽ عڪس ۾ تير اندازي ڪندي سندس ترڪش خالي ٿي وڃي ٿو. عمر پاڇي جي پويان ڊوڙندي برباد ٿي، جڏهن الله جي رحمت شامل حال ٿئي تڏهن ان خيال مان نجات ۽ چوٽڪارو حاصل ٿيندو.

راهنما جي تابعداريءَ جي ترغيب

سايه يرداں بود بنده خدا

مردۀ ایں عالم و زنده خدا

ترجمو: ”الله جو ٻانهون الله جو پاڇو هوندو آهي. اهو هن دنيا لاءِ مثل آهي پر خدا لاءِ زنده هوندو آهي.“

شڪ شُبهي کان سواءِ اُن جو وڃي دامن جهل، تان ته آخرت جي مصيبت کان چڻي وڃين. قرآن مجيد ۾ مَدَّ الظِّلَّ (الفرقان: ۴۵) فرمايو ويو آهي. بزرگ رومي رحمته الله عليه فرمائي ٿو ته ان آيت جي ٽڪري ۾ فرمايو ويو آهي ته ”اي نبي! ڇا تون پنهنجي رب ڏانهن نٿو ڏسين جو اُن ڪهڙي طرح پاڇي کي ڊگهو ڪيو آهي؟“ بزرگ رومي رحمته الله عليه چوي ٿو ته ان پاڇي مان شيخ ڪامل جي وجود ڏانهن اشارو آهي. حضرت ابراهيم عليه السلام ستاري جي الوهيت کان انڪار ڪندي فرمايو هو ته لَا أَحِبُّ الْآفِلِينَ (الانعام: ۷۶) ”آئون لهي وڃڻ واري کي نٿو پسند ڪريان.“ ان مان مراد ناپائيدار ۽ غير جڻادار دنيا جا تعلقات آهن. پاڇي جي ذريعي سج حاصل ڪرڻو اٿئي ته شمس تبريزي جو دامن جهل. جيڪڏهن جشن ۽ خوشيءَ جو توکي رستو معلوم نه آهي ته ضياءِ الحق حسام الدين کان پڇي وٺ. تون ان حسد کي شيطاني وسوسو سمجهه، ڇاڪاڻ ته شيطان کي حسد پيدا ڪرڻ ۾ غلو (وڌي ڄاڻ) آهي. شيطان حضرت آدم عليه السلام جو قدر ۽ مرتبو ڏسي حسد ڪيو ۽ چوڻ لڳو ته آدم عليه السلام مٽيءَ مان ٺهيو آهي ۽ آئون باهه مان ٺهيو آهيان. ان حسد جو اظهار ڪيائين ته هميشه جي لاءِ سعادت کان محروم ٿي ويو. حضرت ابراهيم عليه السلام ۽ حضرت اسماعيل عليه السلام کي حڪم ٿيو ته بيت الله کي بتن کان پاڪ ڪريو. ان جي معنيٰ ڪبر، وڌائي ۽ حسد واري به آهي. باز پکين ۾ اشرف آهي، ڪانگ (کانو) گنديون شيون کائيندڙ آهي پر حسد جي ڪري بادشاهي باز ڪانگ بنجي ويندو آهي. جڏهن انسان رياضتون ۽ مجاهدا ڪندو آهي تڏهن اهي نفساني عيب زائل ٿي ويندا آهن. خاصان خدا جي پيرن جي مٽي ٿي وڃي ۽ حسد تي مٽي وجهي.

يهودي وزير جي حسد جو بيان

آل وزيرڪ از حسد بودش نژاد
تا باطل گوش و بني باد داد

ترجمو: ”اهو ڪمينو وزير حسد مان ٺهيو هو، انهيءَ ڪري هن ناحق پنهنجا ڪن ۽ نڪ برباد ڪيا.“
هن اميد تي ته حسد جي ڏنگ جي ذريعي ان جو زهر مسڪينن جي جان تي پهچي ويندو. جيڪو شخص حسد جي ڪري پنهنجا ڪن ۽ نڪ ڪٽي ٿو اهو پنهنجو پاڻ کي بي نڪو ۽ بي ڪنو ڪري ٿو. نڪ سان ماڻهو سنگهندو آهي. جنهن ۾ اها صلاحيت نه آهي اهو بي نڪو آهي. پوءِ به دين واري هجي. جڏهن پوءِ سنگهيائين ۽ شڪر ادا نه ڪيائين ته اهو نعمت جو ڪفران ٿيو، اهو ائين آهي جيئن سڄي سونهين کي سڃاڻي ان مان فائدو نه وٺجي، اهو به ڪفران نعمت آهي. طالب کي شيخ ڪامل جي اڳيان ائين بنجڻ گهرجي جيئن مردو غسل ڏيڻ واري جي لاءِ هوندو آهي.

ماهر عيسائين جو وزير جي مڪر کي سمجهي وڃڻ

ناصح ديس گشته آل کافر وزير
کرده او از مکر در لوزينه سير

ترجمو: ”اهو ڪافر وزير دين جو واعظ بنجي ويو، ان مڪر سان بادام جي حلوي ۾ ٿورم ملائي ڇڏي.“
صاحب ذوق ماڻهو بيان جي لذت به محسوس ڪندا هئا ۽ مڪاري جي تلخي به محسوس ڪندا هئا. ڪنڊ ۽ گلاب ۾ زهر ملائيندو هو. بري جي ڳالهه به بري هوندي آهي.
انسان جي گفتگو انسان جو ٽڪرو هوندي آهي. مانيءَ جو ٽڪرو يقيناً ماني هوندو، انهيءَ ڪري حضرت علي رضه فرمايو ته جاهلن جي ڳالهه ارورڙيءَ تي سبزيءَ وانگر آهي. ارورڙيءَ تي جيڪو ويهندو اهو گندگيءَ تي ويٺو، ان کي پاڪائي حاصل ڪرڻ گهرجي. اهو وزير بظاهر جيتوڻيڪ نصيحت ڪندو هو پر ان جو تاثير زنگيل هو، ڇاڪاڻ ته ظاهر جي خوبي باطن جو دليل ڪانه هوندي آهي جيئن چاندي ته اڇي آهي پر ان جي ڪس سان هٿ ۽ ڪپڙا ڪارا ٿين ٿا. باه جون چڻنگون ۽ آلا ته ڳاڙها آهن پر ڪاراڻ به ته ڏس. بجلي روشن آهي پر ان جي خاصيت اکين جي بينائي ڪسي وٺندي آهي. ڇهن سالن جي عرصي ۾ وزير عيسائين جي جاءِ پناهه ٿي ويو ۽ عيسائي ان جي احڪامن تي جان ڏيڻ لڳا.

بادشاه جو خفيہ پيغام مڪار وزير جي نالي

درميان شاه و او پيغام ها
شاه را پنہاں بدو آرام ها

ترجمو: ”بادشاه ۽ سندس درميان پيغام جاري هئا. بادشاه کي مخفي طور ان مان آرام ۽ اطمينان حاصل هو.“
بادشاه وزير کي لکيو ته اي اقبال مند! جلدي ڪر، وقت اچي ويو آهي، منهنجي دل کي فارغ ڪر، آئون انتظار ۾ آهيان. وزير جواب ڏنو ته آئون هاڻي هن ڪم ۾ لڳو پيو آهيان ته حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي دين ۾ فتنو وجهان. عيسائين ۾ فتني وجهڻ جي انتظام ۾ ٻارهن امير لڳل هيا. هر فرقو لالچ ۾ پنهنجي امير جو غلام آهي، اهي ٻارهن حاڪم ۽ انهن جي قوم وزير جي غلام بنجي ويئي ۽ ان جي ڳالهه تي اعتماد ڪرڻ لڳا. جڏهن ان ڪميٽي يهودي سيني کي قابو ڪيو ته مڪر ۽ چالاڪيءَ سان فتنو برپا ڪيائين.

انجيل جي احڪامن ۾ وزير جي ملاوت ۽ چالاڪي

ساختمن طومارے بنام هرکے
نقش هر طومار دیگر ملے

ترجمو: ”هن هر هڪ جي نالي تي هڪ تحرير تيار ڪئي ۽ هر تحرير جي عبارت ٻئي مسلڪ جي هئي.“

شروع کان پڇاڙي تائين هر تحرير ٻئي جي خلاف هئي. هڪڙي تحرير ۾ رياضت ۽ بڪئي رهڻ کي توبه جو رُڪن ۽ شرط قرار ڏنو ويو، ٻي تحرير ۾ هو ته رياضت مان ڪو فائدو نه آهي، سخاوت ڪرڻ ڪافي آهي. ڪنهن ۾ لڪيل هو ته نجات ڏيندڙ خدا آهي، فاقه ڪشي ۽ سخاوت کي ذريعو نجات بنائڻ شرڪ آهي، عبادت ۽ رياضت ضروري آهي. ڪنهن ۾ لڪيل هو ته خدا تي اعتماد جي ضرورت آهي ۽ پنهنجو پاڻ کي خدا جي حوالي ڪرڻ نجات جو ذريعو آهي. خالي توڪل کي نجات جو ذريعو سمجهڻ نبيءَ تي تهمت جي مترادف آهي، ڇاڪاڻ ته نبيءَ عبادت کي ضروري قرار ڏنو آهي. جيتري قدر خدائي احڪام آهن اهي ڪرڻ جي لاءِ نه آهن پر ٻانهي کي عاجزي تسليم ڪرائڻ جي لاءِ آهن، انهن تي عمل ناممڪن آهي. انهن جي ڪري ٻانهو پاڻ کي عاجز تسليم ڪندو رهي. حقيقت ۾ اها جبر جي تعليم آهي. ٻي تحرير ۾ لڪيل هو ته پنهنجو پاڻ کي مجبور محض نه سمجهو ورنه خدا جي عطا ڪيل نعمت قدرت جو ڪفر ٿيندو. انسان جي قدرت خدا جو عطيو آهي، انهيءَ ڪري انسان قادر آهي ۽ پنهنجي افعال جو خود خالق آهي. ڪٿي لڪيل هو ته جبر ۽ اختيار جي بحث کي ڇڏيو ڇاڪاڻ ته اهي بحث ۱ کان بي خوفي پيدا ڪندا، انهيءَ ڪري اهي بحث بُت جي قائم مقام آهن. جبر ۽ قدر جا بحث ۽ جيڪي ڪجهه انساني افڪار آهن خود بخود ختم ٿي ويندا، انهيءَ ڪري انهن کي ڇڏڻ جي اهميت ۾ ضرورت نه آهي. انهن بحثن جو ڇڏڻ به نفسياتي خواهش آهي جيڪا گمراهيءَ جو سبب آهي. مذهبي احڪام ۽ عقيدا عقلي آهن، انسان کي پنهنجي عقل کان ڪم وٺڻ گهرجي. ٻيا چوڻ لڳا ته ديني معاملن ۾ عقل کي دخل نه ڏي، ديوانگي اختيار ڪر، ديوانگي اختيار ڪرڻ سان تون خدا جو محبوب بنجي ويندين. عقل کي پاسيرو رکي ڪري جيڪو دنيا کي ڇڏيندو ته دنيا پاڻ ان کي وڌيڪ ملندي. خدا ازل ۾ جيڪي ڪجهه تنهنجي لاءِ مقدر ڪري ڇڏيو آهي اهو ملندو، ان جي لاءِ ڊڪ ڊوڙ ڇو ٿو ڪرين ۽ ڇو حلال ۽ حرام جو بحث ٿو چيڙين. ٻيا چوڻ لڳا ته جنهن شيءِ ڏانهن دل راغب ٿئي اها بُري ۽ مردود آهي، ان کي اختيار نه ڪر، پنهنجي پسند جي شيءِ اختيار ڪرڻ سان ئي مذهبن جو اختلاف پيدا ٿيو آهي، انهيءَ ڪري پسنديدگي حقانيت جو دليل نه آهي. آسان شيءِ به درست آهي جنهن سان دل زنده ٿيندي آهي ۽ روح جي لاءِ اها غذا آهي. آسان ۽ مزاج جي مطابق شيون اختيار ڪرڻ سان ڪو فائدو نه آهي. آسان ڪم شروع ۾ آسان آهي پر انجام جي اعتبار سان ڏکيو آهي. روح ۽ عقل جنهن ڪم کي آسان سمجهي اهو عين دين آهي. هڪڙي تحرير لکيائين ته تون خود استاد آهين ڪنهن استاد يا شيخ جي ڪهڙي ضرورت آهي. ڇاڪاڻ ته جيڪو شيخ کي سڃاڻي سگهي ٿو اهو خود آخرت کي به سمجهي سگهي ٿو. هن ڪائنات ۾ وجود فقط واحد جو آهي جيڪو سڄي ڪائنات ۾ جاري ۽ ساري آهي. ٻي ۾ لکيائين ته ڪروڙين ڪائناتون هڪڙو وجود ڪيئن بنجي سگهنديون. ان جي ڳالهين ۾ اهڙوئي اختلاف هو جئين زهر ۽ ڪنڊ ۾ هوندو آهي. هر تحرير جي لفظن ۽ معنيٰ ۾ وڏو اختلاف هو. جيستائين مختلف مظاهر کان لنگهي ذات واحد تائين نه پهچنديون تڪميل نه ٿيندي. هيءَ مثنوي وحدت در وحدت آهي. اي معنيٰ جا طالب! مڃيءَ کان سماڪ تائين هليو وڃ. هڪ فرضي عقيدو آهي ته هڪ مڃي آهي. اُن مڃيءَ جي پُٺ تي هڪ ڍڳو آهي، اُن ڍڳي جي سڱن تي زمين بيٺل آهي. سماڪ به تارا آهن جيڪي انتهائي بلنديءَ تي آهن. هڪ کي سماڪ اعزل ۽ ٻئي کي سماڪ راح چوندا آهن. هن مثنوي ۾ وحدت الوجود جو ئي بيان آهي، جنهن جي ذريعي زمين کان آسمان تائين جو سير ڪري سگهجي ٿو.

اختلاف "صورت" ۾ آهي "حقيقت" ۾ ڪو اختلاف ناهي

زير نمط زير نوع ده طومار و دو

بر نوشت آل دين عيسى را عدو

ترجمو: "ان انداز ۽ ان قسم جا ٻارهن ڊگها خط ان حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي دين جي دشمن لکيا.

ان کي حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي يڪ رنگيءَ جي خوشبوءِ ڪونه پهتي هئي ۽ نه حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي مٿ وارو مزاج رکندو هو. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جو مٿ مشهور آهي. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) انگريزي ڪندو هو. رنگ جو هڪ مٿ هو جنهن ۾ هر رنگ جو ڪپڙو رنگيندو هو، جيئن درياءُ ۾ يڪ رنگي آهي جنهن مان مڇي ڪڏهن نٿي ٽڪي. ۽ خشڪيءَ ۾ ڪٿي زمين ڪاري آهي ڪٿي ڳاڙهي، ڪٿي واري آهي ۽ ڪٿي مٽي آهي. بخشش جا گهڻا مينهن وٺا، ڪرم جا گهڻا سج اُڀريا. انهن سخاوتمند مان ڪڪر ۽ سمنڊ سخاوت سڳي آهي. پاڻي ۽ مٽيءَ تي ان جو ڪرم ئي زمين جي صلاحيت جو سبب آهي. زمين ۾ اها ديانتداري ان جي مهرباني سان آهي، ڇاڪاڻ ته ان تي انصاف جو سج چمڪيو آهي. جمادات جيتوڻيڪ بي جان آهن پر عنايت خداوندِي سان جاندارن جهڙو ڪم ڪن ٿا. قدرت جا ڪمالات بيان ڪندي دل ۾ جيڪو جوش پيدا ٿئي ٿو ان جو تاب نه آهي. ان جوش سان ٻڌل ڏنل ٿي ويو، سنگ دل به نور سان واسجي سنگ يشب بنجي ويو. يشب هڪ قسم جو قيمتي نوراني پٿر آهي، اهو ڪيميا ساز آهي. ڪيميا ڇا ٿيندي آهي؟ معجزو عنايت ڪرڻ وارو آهي سيميا ڇا ٿيندي آهي؟ ڪيميا اهو فن جنهن سان قلعي ٽامي وغيره کي چاندي يا سون بنايو ويندو آهي. سيميا اهو علم آهي جنهن جي ذريعي انسان مختلف شڪليون اختيار ڪري سگهي ٿو. حضرت حق جي ذات جي اڳيان ممڪن، هجڻ جي باوجود عدم آهي. پنهنجي وجود جو احساس مشاهدي جو حجاب آهي. جنهن اکين کي اندو ۽ محروميءَ جي ڪري سياه پوش بنائي ڇڏيو آهي. آفتاب حق جو مشاهدو فنا ڪري ڇڏيندو آهي.

مڪر ۽ فريب ۾ وزير کي نيٺ هاچورسٽ جو بيان

پنجو شه نادان و غافل بد وزير

پنجه ميزد باقديم و ناگزير

ترجمو: "وزير بادشاهه وانگر نادان ۽ غافل هو جيڪو واجب الوجود ۽ قديم سان زور آزمائي رهيو هو."

ان خدا سان لڙائي ڪري رهيو هو جيڪو قادر مطلق آهي. الله تعاليٰ سڀني کي پنهنجي معرفت عطا فرمائي. هي جهان محدود ۽ هو غير محدود. نقش ۽ صورت ان جي اڳيان آڙ آهن يعني عالم سفلي عالم علوي آڏو رکاوٽ آهي. فرعون جا لکين نيزا حضرت موسيٰ (عليه السلام) هڪ لٽ سان ٽوڙي ڇڏيا. جالينوس جي طبابت حضرت عيسيٰ (عليه السلام) ۽ ان جي ڦوڪ اڳيان بيڪار هئي. جالينوس يونان جو مشهور حڪيم آهي، جيڪو حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جو همعصر هو. فلسفي ۽ حڪماء محض عقل جي زور تي الله جي معرفت حاصل ڪري وٺن اهو ممڪن نه آهي. الله تعاليٰ عجز ۽ نياز سان ئي دستگيري فرمائيندو آهي. گهڻا "گنج گاؤ" جهڙا خزانو گڏ ڪرڻ وارا عقلمندن جي لاءِ مسخري جو سامان بنجي ويا. "گنج گاؤ" مشهور خزانو جيڪو جمشيد جي زماني جو هو ۽ بهرام جي زماني ۾ هڪ هاريءَ کي هٿ آيو، جنهن ۾ گئون جا بت چانديءَ مان ٺهيل هئا، انهيءَ ڪري ان جو نالو "گنج گاؤ" پئجي ويو. سون ۽ چاندي ڇا آهن؟ جو تون انهن جو ديوانو ٿو بنجين. اهي دنياوي شيون طريقت جي راهه ۾ رکاوٽ آهن. الله تعاليٰ پنهنجو رحم ڪري، بدڪاريءَ جي ڪري عورت کي مسخ ڪري زهره بنائي ڇڏيائين. زهره هڪ ستاري جو نالو آهي، عوام

۾ هڪ غلط قصو مشهور آهي ته زهره هڪ عورت هئي. هاروت ۽ ماروت نالي ٻن ملائڪن ان سان زنا ڪئي. ان سزا ۾ اهي ٻئي بابل جي کوھ ۾ اونڌا تنگيا ويا ۽ زهره عورت انهن پنهنجن کان جيڪو اسم اعظم سکيو هو، ان جي ذريعي آسمان تي هلي ويئي، تڏهن الله تعاليٰ ان کي مسخ ڪري زهره ستارو بنائي ڇڏيو. ان سڄي قصي جو شريعت ۾ ڪو بنياد نه آهي محض افسانو آهي. تو پنهنجي همت جو گهوڙو ستارن ڏانهن ڊوڙايو پر ملائڪن جي مسجود حضرت آدم (عليه السلام) کي نه سڃاتو. تون آدم جو اولاد آهين، ڪيستائين ذلت کي شرافت سمجهندي. جيڪڏهن پوري دنيا صفا برن سان پرچي وڃي ته به سج جي گرمي هڪ نظر ۾ کين ڳاري ڇڏيندي. خدا جي بخشش مان نااميد نه ٿيڻ گهرجي، جيڪو ويرانن ۾ خزانن کي محفوظ رکي ٿو. ڪنڊي کي گل ۽ جسم کي جان بنائي ٿو. حضرت ابراهيم (عليه السلام) کي نمرود باهه ۾ وڌو پر اها باهه باغ بنجي ويئي.

حڪماء جو هڪ گروهه سوفسطائي آهي جيڪو علت ۽ معلول جو سلسلو قائم ڪري ٿو يعني هڪ وجود کي ٻئي وجود تي موقوف رکي ٿو. انهن جو ٻيو گروهه ڪنهن حقيقت کي موجود نٿو مڃي، هر شيءِ جي وجود کي وهمي ۽ خيالي سمجهي ٿو.

وزير مڪار جو قوم ۾ ڏڦيڙ وجهڻ

چون وزير ماکر بداعتقاد
وين عيسىٰ را بدل کرد از فساد

ترجمو: ”جڏهن مڪار بداعتقاد وزير حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي دين کي فساد وجهڻ جي لاءِ بدلايو.“

وزير ٻيو مڪر اهو ڪيو، جو وعظ ڪرڻ ڇڏي ڏنائين، اڪيلائيءَ ۾ ويهي رهيو. چاليهه پنجاهه ڏينهن کانپوءِ مريدن ۾ شوق وڌيو ۽ چون لڳا ته توکان سواءِ اسان جي لاءِ روشني نه آهي. لڳ ڀڳ کان سواءِ اٽو ڪيئن هلي سگهندو؟ اسين ٻارن وانگر آهيون تون دائي آهين، اسان جي پرورش ڪر ۽ تربيت ڪر. تڏهن مڪار جواب ڏنو ته منهنجي جان به اومان لاءِ حاضر آهي پر مون کي ٻاهر اچڻ جو حڪم نه آهي. ٻارهن مريد آيا ۽ چون لڳا ته اسان کي تنهنجين مٿين ڳالهين جي عادت ٿي ويئي آهي. توکان سواءِ اسانجو چارو نه آهي مهرباني ڪر اسان تي ايترو ظلم نه ڪر. جيئن مڇي پاڻيءَ کان ٻاهر تڙپندي آهي اسين ائين تڙپون پيا، خدا جي واسطي اسان جي فرياد ٻڌ!

وزير جو پنهنجي تابعدارن کي دفع ڪرڻ

گفت هاں اے سخرگان گفتگو
وعظ و گفتار و زبان و گوش جو

ترجمو: ”هڻ چيو: خبردار! اي گفتگو جا پابندو! وعظ، گفتار، زبان ۽ ڪن، جي تلاش ڪرڻ وارو!“

جيستائين ظاهري ڪن کليل آهن باطني ڪن ڪم نٿا ڪن. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته: يَأْتِيهَا النَّفْسُ الطُّبَيِّئَةُ ﴿٢٨﴾ اَرْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكَ رَاضِيَةً مُّرْضِيَةً ﴿٢٩﴾ (الفجر: ٢٨) ”اي مطمئن نفس! پنهنجي پروردگار ڏانهن خوش ٿي موٽ.“ انسان جو ظاهري حس مٿيءَ مان ٺهيو آهي انهيءَ ڪري ان جي سير جي جاءِ به آب و گل (مٿي ۽ پاڻيءَ) جو جهان آهي. روح ملاءِ اعليٰ جي شئيءَ آهي ان جو سير به ملاءِ اعليٰ ۾ هوندو آهي، حس خشڪي ڏني آهي ڇاڪاڻ ته اهو خشڪيءَ مان پيدا ٿيو آهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) پيدائش کانپوءِ درياءَ نيڻ ۾ وهايو ويو جو خشڪ جسم جو سير خشڪيءَ تي ٿيو، جان جي سير لاءِ درياءَ جي دل تي پير رکيو. اسان جي عمر خشڪيءَ ۾ گذري آهي. ڪڏهن جبل، جهنگ ته ڪڏهن ميدان ۾ رهون ٿا. تون آب حيات کي ڪيئن لهي سگهندين؟ درياءَ جي موج کي ڪيئن چيري

سگھندين؟ خاڪي موج اسان جي سمجھ، اسان جو وهم ۽ اسان جي سوچ آهي، آبي موج محويت، سُڪر ۽ فنا آهي. محو تصوف جي اصطلاح ۾ فنا في الذات کي چوندا آهن. جنهن جي مقابل اثبات آهي. سُڪر تصوف ۾ اها كيفيت مراد آهي، جنهن ۾ انوار غيبي جي غلبي سان ظاهري ۽ باطني احڪام ۾ امتياز ختم ٿي ويندو آهي. ان جي مقابلي ۾ كيفيت صحو آهي. ظاهري گفتگو لٽ ۽ غبار وانگر آهي. ڪجهه وقت چپ رهڻ جي عادت وجهه، هوش ۾ اچ. حديث شريف ۾ آهي ته ڪثرتِ ڪلام دل ۾ قساوت پيدا ڪندو آهي.

تابعدارن جو وري عرض ڪرڻ ته خلوت کي ڇڏيو

جمله گفتند اے حکيم رُخنه جو

اين فريب و اين جفا با ماگو

ترجمو: ”سڀني چيو ته اي حڪيم خلل انداز! اها لڳي ۽ اهو ظلم اسان کي نه ٻڌاء.“

وضعداري اها آهي ته جڏهن اسان کي خادم بنايو اٿئي ته خادم رک، توکي خبر آهي ته اسان جي دوا تنهنجو قرب آهي. اسان سان هاڻي اهو برتاءُ ڪر جيڪو قابل برداشت آهي. پڪي ۽ جو داڻو ان جي حيثيت مطابق هوندو آهي. نئين ڄاول ٻارڙي کي کير جي بجاءِ ماني ڏجي ته مري ويندو. جڏهن ڏند نڪرندا تڏهن پاڻي مانيءَ جي تلاش ڪندو. ڀرڻ کان سواءِ پڪي پليءَ جو ڪاڇ بنجي ويندو. تون اسان جي لاءِ بمنزل ڀرڻ جي آهين، توکان سواءِ اسان جي هلاڪت آهي. اسان جو شيطان کان بچڻ ۽ اسان جو هوش تنهنجي صحبت ۽ گفتگو تي موقوف آهي. تون اسان جي لاءِ چنڊ ۽ روشني آهين. الله جي واسطي اسان تي هڪ نظر وجهه. اسان کي مايوس نه ڪر، اسان جو غم وڌي ويو آهي.

وزير جو جواب ڏيڻ ته آئون اڪيلائي ڪونه ڇڏيندس

گفت حُجَّت هائے خود کوه کنيد

پند را در جان و در دل ره کنيد

ترجمو: ”هن چيو: پنهنجي حجتن کي مختصر ڪريو، جان ۽ دل ۾ نصيحت کي رستو ڏيو.“

مطلب ته منهنجيون ڳالهيون دل ۽ جان سان قبول ڪريو. جيڪڏهن آئون امانتدار آهيان ته امين، مُتهم ڪونه هوندو آهي، چاهي آئون آسمان کي زمين چوان. جيڪڏهن آئون ڪامل آهيان ته ڪمال جي هوندي انڪار ڇا جو؟ جيڪڏهن ڪامل نه آهيان ته پوءِ اها زحمت ۽ تڪليف ڇو ٿا ڏيو؟ آئون خلوت مان ٻاهر ڪونه نڪرندس، ڇاڪاڻ ته آئون باطني احوالن ۾ مشغول آهيان.

وزير جي خلوت متعلق تابعدارن طرفان ٻيو دفعو خوشامد:

جمله گفتند اے وزير انکار نيست

گفت ماچوں گفتہ اغيار نيست

ترجمو: ”سڀني چيو ته اي وزير! انڪار ڪونهي، اسان جي ڳالهه غيرن جهڙي نه آهي.“

اسان جون اهي ڳالهيون پنهنجن جون آهن جيڪي توهان جي ڪمال کان انڪار جي ڪري نه آهن. جيڪڏهن ڪمال جو انڪار هجي ته اها حالت ڇو هجي. ٻار پنهنجي اندروني تڪليف جي ڪري روئندو آهي، ماءُ کي ستائڻ ان جو مقصد ڪونه هوندو آهي. انهيءَ ڪري اسين جيڪي ڪجهه ڪري رهيا آهيون ان جو مقصد توهان کي ستائڻ نه آهي. تنهنجي وجود جي اڳيان اسان جو وجود معدوم آهي. ممڪن جو وجود حقيقت ۾ ڪجهه نه آهي فقط نظر اچي

ٿو. انهيءَ ڪري اها ڏسڻ ۾ ايندڙ هستي عدم آهي ۽ واجب جو وجود حقيقي آهي جيڪو نظر نٿو اچي. انهيءَ ڪري اهو وجود مطلق فاني نٿو آهي. اسين جهنڊي وارا يا ڪاغذي شينهن آهيون. جهنڊو هوا ۾ ڦڙڪي ٿو ته معلوم ٿئي ٿو جن اهو حملو ڪندڙ شينهن آهي. اسين معدوم هئاسون، تو وجود جو مزو چڪايو، ازل ۾ عهد الست وٺي ڪري اسان کي شيدا بنايئي. ممڪنات واجب جا نقش و نگار آهن. اسان جو وجود به نعمت آهي، گهرڻ کان سواءِ مليو ۽ اسين اشرف المخلوقات ٿياسون. جيڪڏهن خدا پنهنجون نعمتون اسان کان چني وٺي ته اسين ڇا ڪري سگهون ٿا. اسين ته عاجز آهيون. غزوه بدر ۾ حضور ﷺ هڪ مٺ پٿرين جي ڪافرن ڏانهن اڇلائي جنهن سان اهي بدحواس ٿيا ۽ شڪست کاڌائون. الله سائين قرآن پاڪ ۾ فرمايو ته ”اها تو ڪونه اڇلائي“ (انفال: ۱۷) پر الله اڇلائي، اسين محض هڪ اوزار آهيون، اصل فاعل خدا جي ذات آهي. فرقه جبريه جو عقيدو آهي ته انسان پنهنجي افعالن ۾ محض مجبور آهي، انسان کي بلڪل اختيار نه آهي. اهل سنت وٽ انسان کي اختيار آهي پر اهو اختيار خدا جي اختيار جي تابع آهي. تعاليٰ جي جباري صفت سان انسان جو مجبور محض هجڻ لازم نٿو اچي. مطلب ته انسان ۾ جبر ۽ اختيار مليل جليل آهي. انهيءَ ڪري اهو مضطر به آهي ۽ مختار به آهي.

جيڪڏهن انسان محض مجبور هجي ها ته پنهنجي گناهن تي ڇو شرمائي ها؟ جيڪڏهن شاگرد مجبور محض هجي ها ته استاد ان کي ڇو جهٽڪي ها. مدبرن جون تدبيرون ڪرڻ به جبر جي منافي آهي. جيڪڏهن هي اعتراض ٿئي ته مدبرن جي سرگرداني ۽ استاد جو جهٽڪڻ هن بنياد تي آهي ته ان کي جبر جو احساس نه آهي ته ان جو تمام سٺو جواب هيٺ ايندڙ مضمون ۾ ذڪر ڪيل آهي ته انسان کي پنهنجي جبر ۽ اختيار جو صحيح هوش بيماريءَ جي وقت ٿيندو آهي. چهرې جي زردِي خوف جي علامت آهي. جيڪڏهن الله جي طرفان جبر هجي ته انسان کي هر ڪم کان عاجز هجڻ گهرجي حالانڪ ائين نه آهي ۽ ڪٿي ته جبر جو آواز هجڻ گهرجي. مجبور ٻين تي جبر نٿو ڪري سگهي ۽ انسان ٻين تي جبر ۽ ظلم ڪري ٿو. اها انسان جي عادت آهي ته پنهنجي مرضيءَ جي ڪمن ۾ پنهنجو اختيار سمجهندو آهي ۽ جيڪو ڪم نه ڪرڻ گهرجي ان ۾ پاڻ کي مجبور ظاهر ڪندو آهي. انبياءِ آخرت جي ڪمن کي اختياري سمجهندا آهن ۽ ڪافر دنيا جي ڪمن کي مختياري سمجهندا آهن. پڪي پنهنجي جنس ڏانهن ايتري قدر خوشيءَ سان ويندو آهي جو تون خود ان جي پويان ويندو آهين ۽ ان جي جان ان کان به اڳيان هوندي آهي. ڪافر سجين جي جنس مان آهن. دنيا جي قيدخاني جا قانون خوب سمجهن ٿا. سجين اها جڳهه آهي جتي ڪافرن جا نالا محفوظ آهن. جهنم جي هڪ واديءَ جو نالو به سجين آهي. انبيائن جا روح عليين جي جنس مان آهن، انهيءَ ڪري عليين ڏانهن متوجہ ٿيا. عليين نيڪن جو رجسٽر ۽ جنت جو هڪ مقام پڻ آهي. اي خدا! تون روح کي اهو مقام عنايت فرمائ جتي قال و قيل کان سواءِ مُڪاشفي سان مسئلا حل ٿيندا آهن. ان ڳالهه جي ڪا انتها نه آهي! اسين وري ان باقي رهيل قصي کي ٻڌايون ٿا.

وزير جو اڪيلائي ختم ڪرڻ کان انڪار:

آں وزير از اندرون آواز داد

ڪاے مریداں از من این معلوم باد

ترجمو: ”اُن وزير اندران آواز ڏنو ته اي طالبو! منهنجي طرفان هي معلوم هجي...“

... ته مون کي حضرت عيسيٰ ﷺ پيغام ڏنو آهي ته گوشه نشيني اختيار ڪر، دوستن کان اڪيلو ره. ڳالهائڻ جو حڪم نه آهي، ائون مُثل آهيان، پنهنجو سامان چوٿين آسمان تي ڪڍي چڪو آهيان. هن کانپوءِ چوٿين آسمان جي بلنديءَ تي حضرت عيسيٰ ﷺ جي پاسي ۾ ويهندس. حضرت عيسيٰ ﷺ چوٿين آسمان تي زنده ۽ سلامت آهي.

وزير جو هر سردار کي ڌار ڌار ولي عهد بنائڻ

وانگهاڻا ۽ آل اميرال را بخواند

يک بيک تنها بهر يک حرف راند

ترجمو: ”آهن انهن اميرن کي گهرايائين ۽ هڪ هڪ ڪري هر هڪ سان اڪيلائيءَ ۾ ڳالهه ڪيائين.“
هر هڪ کي چوڻ لڳو ته عيسوي دين ۾ تون الله جو نائب ۽ منهنجو خليفو آهين ۽ ٻيا امير تنهنجا تابع آهن، جيڪو امير سرڪشي ڪري ان کي مارين يا قيدي بنائين تنهنجي مرضي آهي. جيستائين آئون زندهه آهيان تيستائين سرداري جي ڪوشش نه ڪج. هر هڪ امير کي ائين چيائين ۽ هر هڪ کي هڪڙو دفتر ڏنائين جيڪو ٻئي دفتر جي خلاف هو.

وزير جو اڪيلائيءَ ۾ آپگهات ڪرڻ

بعد ازاڻ چل روز ديگر در به بست

خويش راکشت از وجود خود برست

ترجمو: ”ان کانپوءِ وري چاليهه ڏينهن دروازو بند رکيائين ۽ پنهنجو پاڻ کي قتل ڪري پنهنجي وجود کان چوٽڪارو حاصل ڪيائين.“

جڏهن ماڻهن کي ان جي موت جي خبر پيئي تڏهن ان جي قبر تي گڏ ٿي ويا. ڏک ۾ وار پئڻ ۽ ڪپڙا ڦاڙڻ لڳا. افسوس ڪرڻ وارن ۾ رومي ۽ ڪرد، عرب ۽ ترڪ سڀ شامل هئا. هڪڙي مهيني تائين روئندا ۽ مٿي ۾ مٽي وجهندا رهيا. هن جي جدائي ۾ ننڍا وڏا توڙي جو بادشاهه به، آه زاري ڪري رهيو هو.

تابعدارن جو ولي عهد ڳولھڻ؟

بعد ما به خلق گفتند اے مہان

از اميرال کے ست برجائش نشان

ترجمو: ”هڪ مهيني کانپوءِ ماڻهن چيو ته اي بزرگو! سردارن مان هن جو قائم مقام ڪهڙو آهي؟“
اسين ان کي پنهنجو امام سمجهون ۽ ان جي ذريعي ڪم مڪمل ڪريون، ان جي حڪم جي اطاعت ڪريون. سج لهي ويو ته ڏيئو ضروري آهي جيڪو روشني ڏي. پيغمبر الله جا نائب ۽ خليفه آهن ۽ اسان کان پلا آهن، جيئن اڪيون به آهن پر انهن جي روشنيءَ ۾ وحدت آهي. ٻئي اڪيون جڏهن ڪنهن شيءِ کي ڏسنديون آهن ته اها شيءِ هڪ نظر ايندي آهي.

سيئي پيغمبر برحق آهن

ده چراغ ار حاضر آری درمکال

هرے کے باشد بصورت غیر آل

ترجمو: ”جيڪڏهن تون ڏهه ڏيئا هڪ جڳهه تي آئي رڪين ته به هر ڏيئو صورت ۾ ٻئي کان جدا هوندو.“
ڏهه ڏيئا بظاهر ڏهه آهن پر سڀني جي روشنيءَ ۾ وحدت آهي. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْ رُّسُلِهِ (البقره: ۲۸۵) ”اسين الله جي رسولن مان ڪنهن ۾ تفريق نٿا ڪريون.“ تعداد لفظن ۾ آهي، معنيٰ ۾ وحدت آهي ۽ اصل شيءِ معنيٰ آهي. محنت ۽ رياضت جي ذريعي ظاهر پرستي ختم ڪري ڇڏ، ته وحدت نظر ايندي.

جيڪڏهن تنهنجي رياضت به ڪم نه ڪري ته الله تعاليٰ جون مهربانيون ان منزل تي پهچائينديون. مومن جو قلب ۽ دل ذاتِ خداوندي جو مظهر آهي. پنهنجي جمال سان درويشن جون نٿل دليون جوڙي ڇڏيندو آهي. عالم ارواح ۾ سڀئي هڪ بسيط جوهر هئا، عضوا به ڪونه هئا. جڏهن ان خالص نور جو مظهر ڪائنات بڻي ته ان ۾ تعدد پيدا ٿي ويو، جيئن سج جي بسيط روشني مختلف ڪنگرن تي پئجي تعدد قبول ڪندي آهي. رياضت جي ذريعي مختلف مظهرن کان قطع نظر جي طاقت پيدا ڪريو تان ته اهو تعدد ۽ فرق مٽجي وڃي.

ماڻهن سان سندن عقل مطابق مخاطب ٿيڻ جي حڪمت

شرح ايس راگفته من از مرے

ليک ترسم تانه لرزد خاطرے

ترجمو: ”هن راز جو تفصيل زور شور سان بيان ڪر پر آئون ڊڄان ٿو ته ڪٿي ڪا دل لغزش نه ڪائي وڃي.“
هن بيان جا نُڪتا تلوار وانگر تيز آهن، ڍال نه اٿئي ته پڇي پاسي ٿي. انهيءَ ڪري مون تلوار کي ميان ۾ رکيو آهي تان ته ڪو اُبتو پڙهڻ وارو متان اُبتو پڙهي. هاڻي اسين قصي جي اختتام تي اچي وياسون ته وزير جي مرڻ کانپوءِ ان جا پيشوا اُٿيا ۽ سندس قائم مقام ٿيڻ گهريائون.

سردارن جو هڪٻئي سان جهڳڙو ڪرڻ

يک اميرے زال اميراں پيش رفت

پيش آل قوم وفا اندیش رفت

ترجمو: ”انهن سردارن مان هڪ سردار اڳتي وڌيو ۽ ان وفادار قوم جي اڳيان ويو.“
هڪڙي چيو ته آئون قائم مقام آهيان. هيءَ دفتر دليل آهي ته هاڻي قائم مقامي تي منهنجي دعويٰ درست آهي. ٻيو سردار به دفتر کڻي آيو. ائين سڀئي سردار اُٿي پيا. هر هڪ وٽ وڏو لشڪر هو. تلوارون ميان مان نڪري آيون. لکين عيسائي مري ويا. خراب اخروٽ ۾ ٽٽڻ جي آواز کان سواءِ ڪجهه ڪونه هوندو آهي. جيڪو منو آهي اهو قيمتي آهي. جسم جي پرواز باطني خوبين جي ذريعي هوندي آهي. اي صورت جا پوڄاري! اهل باطن جو هم نشين ٿي ته توکي انعام ملي. اهو روح جنهن ۾ ڪا بزرگي نه آهي اهو ميان ۾ ڪاٺيءَ جي تلوار وانگر آهي. زندگيءَ ۾ ڪجهه قدر ۽ قيمت ٿي سگهي ٿي. مرڻ کان پوءِ جهنم جو ٻارڻ آهي. ميدانِ حشر ۾ اهوئي روح ڪم جو ثابت ٿيندو جيڪو فضيلتن سان ٽٽار هوندو.

جيڪڏهن پنهنجي روح کي اُبدار تلوار وانگر قيمتي بنائڻو اٿئي ته رهبرِ ڪامل جي صحبت اختيار ڪر. اها صحبت اڪسير آهي. شيخ طريقت ان کي بناءِ جنهن ۾ آثارِ نبوت نمايان هجن ۽ ان جي دل موتيءَ وانگر صاف هجي. رهبرِ ڪامل جي صحبت سو سالن جي بي ريا عبادت کان بهتر آهي. جيڪڏهن تون سخت قسم جو پٿر هجين پر جڏهن صاحبِ دل وٽ پهچندين ته تون موتي بنجي ويندين. انسان کي رهبرِ ڪامل جي صحبت جو شيدائي هجڻ گهرجي. شيخ ڪامل جي وجود کان انسان کي مايوس نه هجڻ گهرجي. انسان جي طبيعت جي تقاضا مختلف هوندي آهي. ڪنهن دولت واري درويش جو دامن جهل تان ته ان جي بزرگيءَ مان تون بلندي حاصل ڪرين. نيڪ صحبت توکي نيڪ بنائيندي، بدبخت جي صحبت توکي بدبخت بنائيندي.

انجيل ۾ حضور ﷺ جي تعريف ۽ تعظيم جو بيان:
 بود در انجيل نام مصطفیٰ
 آل سر پيغمبراں بحر صفا

ترجمو: ”مصطفیٰ (ﷺ) جو نالو انجيل ۾ هو جيڪو پيغمبرن جو سردار ۽ صفا جو سمند آهي.“
 حضور ﷺ جي حُلتي ۽ شڪل، جهاد ۽ روزي ۽ کاڌي جو ذڪر هو. عيسائين جي هڪڙي جماعت ثواب جي لاءِ حضور ﷺ جي متبرڪ نالي کي چمندي هئي. هن قصي ۾ جنهن جماعت جو مون ذڪر ڪيو آهي اها خوف ۽ خطري کان بي خوف هئي. سردارن ۽ وزيرن جي شر کان حضور ﷺ جي نالي جي پناهه ۾ هئي. حضور ﷺ جو نور انهن جو مددگار ٿيو. انهن جو نسل به وڌي ويو. عيسائين جو ٻيو گروه حضور ﷺ جي نالي جي بي حرمتي ڪندو هو، اهو گروه ذليل ۽ خوار ٿي ويو. سندن مذهب ۽ قانون متضاد دفترن جي ڪري ختم ٿي ويو. حضور ﷺ جيئن ته امت جا مدبر ۽ امانتدار آهن تنهنڪري پاڻ سڳورن ﷺ جو نالو مضبوط قلعو بنيو ته پوءِ ان روح الامين جي ذات ڪهڙي درجي جي هوندي!

عيسوي دين جي هڪ ٻئي دشمن بادشاهه جي ڳالهه
 بعد ازيں خونريز درماں ناپذير
 کاندر افتاد از بلائي آل وزير

ترجمو: ”ناقابل علاج خونريزيءَ کانپوءِ جيڪا ان وزير جي مصيبت جي ڪري واقع ٿي هئي...“
 ان يهوديءَ جي نسل مان هڪ ٻيو بادشاهه حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي قوم جي هلاڪت ڏانهن متوجہ ٿيو، ان واقعي ڏانهن سوره بروج جي آيت قَتْلَ اَصْحَبِ الْاُخْدُوْدِ (البروج: ٤) ۾ اشارو موجود آهي. جيڪو شخص ڪا بري رسم جاري ڪري ٿو ته قيامت تائين جيڪي ماڻهو ان تي عمل ڪندا اهي به ان جي برائيءَ ۾ شريڪ سمجهيا ويندا ۽ نيڪ طريقي ايجاد ڪرڻ واري کي قيامت تائين عمل ڪرڻ وارن جي نيڪين ۾ شريڪ سمجهيو ويندو. قيامت جي ويجهو اسرافيل ملائڪ ڏنڊ وڄائيندو (صور ڦوڪيندو). قرآن پاڪ ۾ مذڪور آهي ته ثُمَّ اَوْرَثْنَا الْكِتٰبَ الَّذِيْنَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا (الفاطر: ٣٢) ”پوءِ پنهنجي ٻانهن مان انهن کي ڪتاب جو وارث بنايوسون. جن کي اسان چونڊيو.“ هن آيت ۾ جنهن ميراث جو ذڪر آهي، ان مان مراد اهوئي اخلاق حسنہ ۽ عبادات صالحہ آهن.

جتي سچا سونهان هوندا اتي ئي انوار نبوت هوندا. ازل کان ئي آفتاب نبوت مختلف انبيائن تي روشنيءَ جي پالوت ڪندو رهيو ته انبيائن کي روشني هڪ ئي جڳهه تان حاصل ٿي. انهيءَ اصول دين ۾ سڀ متحد آهن. جنهن جي ڪنهن ستاري سان وابستگي آهي ان ستاري جا اثر منجهس ڪجهه نه ڪجهه هوندا آهن. زهره ستاري جو نالو آهي، ان سان جنهن کي مناسبت هوندي آهي ان ماڻهوءَ جو عشق ۽ محبت ڏانهن لاڙو هوندو آهي. مريخ جا اثرات جنگ جوئي ۽ خونريزيءَ جي نشاندهي ڪندا آهن. ستارن جا لامحالہ اثرات ٿين ٿا. جيڪڏهن ستارن جا اثرات بقضاءِ الاهي مڃيا وڃن ته ڪو حرج نه آهي پر انهن کي حقيقي موثر مڃڻ ڪفر آهي. رهبرِ ڪامل اهڙا ستارا آهن جن جي تاثير ۾ خير ئي خير آهي.

رهبرِ ڪامل جو سير ستن آسمانن ۽ زمينن کان وراءِ الوراءِ آهي. آسماني ستارن ۾ پاڻ ۾ ملڻ ۽ جدا ٿيڻ سان جيڪي نقص پيدا ٿين ٿا، سچا ٻانهن انهن کان آجا آهن. آسماني ستارن کان قدرت هي ڪم وٺندي آهي ته جڏهن شيطان غيبي خبرون چورائڻ جي لاءِ آسمان ڏانهن وڃن ٿا، تڏهن ستارا اُٿڻ ٿي انهن کي لڳندا آهن. سچا سونهان به

نفس اماره ۽ ڪافرن جي لاءِ ائين ئي آهن. الله جي مدد سان اهي غالب آهن پر منڪسر المزاجي جي ڪري مغلوب نظر ايندا آهن. جانورن جو رنگ گل مان ڏٺو ويندو آهي. انساني رنگ مان مراد باطني وصفون آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً (البقره: ۱۳۸) ”الله جو رنگ ۽ ڪير آهي الله کان وڌيڪ سٺي رنگ وارو.“ پاڻي درياءَ مان ايندو آهي ۽ درياءَ ۾ ويندو آهي جتان اچي ٿو ان جاءِ تي وڃي ٿو. سمنڊ جو پاڻي بخارات بنجي ڪڪرن ۾ تبديل ٿيندو آهي وري وسي ان سمنڊ ۾ واپس ويندو آهي. جبل جي چوٽيءَ تان تيز ايندڙ سيلاب ۽ اسان جي جسم سان عشق ۾ ٻڌل جان روان هوندي آهي.

بادشاه جو باه ٻارڻ ۽ وٽس هڪ بت رکڻ ۽ پڙهو ڏيارڻ ته جيڪو ان کي سجدو ڪندو چوٽڪارو لهندو!

آل جهو و سگ به ٻين چه راءِ ڪرو

پهلوءِ آتش تے برپائے ڪرو

ترجمو: ”ڏسو ان يهودي ڪٿي ڪهڙي تدبير ڪئي جو باه وٽ هڪ بت بيهاري ڇڏيائين.“

چوڻ لڳو ته جيڪو هن بت کي سجدو ڪندو بچي ويندو، جيڪڏهن نه ڪندو ته باه ۾ ساڙيو ويندو. اصل بت انسان جو نفس آهي جيڪو سوين بتن کي جنم ڏئي ٿو. لوھ سان لوھ يا پٿر سان پٿر ٽڪرائجي ٿو ته چٽنگ نڪري ٿي. چٽنگ کي اجهائڻ ممڪن آهي پر پٿر اندر جيڪو چٽنگ پيدا ڪرڻ جو مادو آهي ان کي اجهائي نٿو سگهجي. اهڙي طرح نفس جا پيدا ڪيل بت فنا ڪري سگهجن ٿا پر نفس جي اها قوت جيڪا بت پيدا ڪري ٿي ان جو ازالو ڏاڍو ڏکيو آهي. ان کان مطمئن نه هجڻ گهرجي. بت جو مثال ان ڪاري پاڻيءَ جهڙو آهي جنهن جو سرچشمون انساني نفس آهي. گندي پاڻيءَ جا سو گهڙا يا مت هڪ پٿر سان ٽوڙي سگهجن ٿا پر چشمو بند نٿو ڪري سگهجي. دوزخ جا جيتري قدر عذاب آهن اهي حقيقت ۾ خبيث نفس جا عمل آهن ته گويا نفس جي مڪمل تصوير دوزخ آهي. نفس هر پل ۾ هڪ مڪر ڪري ٿو جنهن ۾ سوين فرعوني شخصيتون غرق رهن ٿيون. فرعون جي مقابلي ۾ حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو ذڪر آهي. خدا ۽ رسول (صلي الله عليه وسلم) جي تابعداري ئي نجات جو ذريعو آهي. ابوجهل جو رستو هلاڪت وارو آهي.

هڪ عورت جو پنهنجي ٻار سان گڏ اچڻ، انڪار ڪرڻ تي ٻار کي باه ۾ اچلائڻ ۽ باه ۾ ٻار جو ڳالهائڻ!

يک زنه با طفل آورد آل جهود

پيش آل بت و آتش اندر شعله بود

ترجمو: ”ان يهوديءَ هڪ عورت کي ٻار سان گڏ آندو بت جي اڳيان ۽ باه پڙڪي رهي هئي.“

يهودي ۽ ڇيو ته بت کي سجدو ڪر، ورنه توکي باه ۾ ساڙيو ويندو. عورت يقين واري هئي بت کي سجدو نه ڪيائين. يهوديءَ عورت کان ٻار کي ڦري باه ۾ وڌو. عورت کي ڊپ ٿيو ۽ دل مان ايمان هٽائڻ جو سوچيائين ۽ بت کي سجدي جو ارادو ڪيائين. اندران ٻار آواز ڏنو ته بظاهر باه ۾ آهيان پر هتي رحمت ۾ خوش آهيان. اطاعتون بظاهر ناگوار آهن پر انهن جو نتيجو سٺو آهي. گناه بظاهر منو آهي پر حقيقت ۾ ڏاڍو ڪڙو آهي. ماءُ جي رحم جي زندگي پسند هئي. پيدا ٿيڻ کان ڊپ ٿيندو هو. پيدا ٿيڻ کانپوءِ دنيا سٺي لڳي. جيئن ته رحم مادر کي ماڻهو سٺو سمجهندو هو ۽ دنيا کي برو پر پوءِ دنيا سٺي لڳي، اهڙي طرح دنيا کي ڇڏي باه ۾ وڃڻ کي برو سمجهيائين پر باه ۾ وڃڻ کانپوءِ دنيا خراب لڳي. ماءُ باه کي خراب ۽ هاجيڪار سمجهي رهي هئي پر معلوم ٿيو ته ان جي ذري ۾ مسيحيائي آهي. ٻار چوڻ لڳو ته اندر اچ، ٻين کي به وٺي اچ. جيڪي دنيا جي لذتن ۾ مست ۽ برباد آهن انهن کي به وٺي اچ. ٻار ماءُ جو هٿ پڪڙيو، عورت الله جي رحمت ۾ ويئي ۽ ماڻهن کي چوڻ لڳي ته باه اندر هن باغ کي ڏسو!

ماڻهن جو پنهنجو پاڻ کي ذوق شوق وچان باهه ۾ وجهڻ:

خلق خود را بعد ازان بے خوشتن

میسند اندر آتش مرد و زن

ترجمو: ”ان کانپوءِ بيخود ٿي ڪري ماڻهو مرد ۽ عورتون پنهنجو پاڻ کي باهه ۾ وجهڻ لڳا.“

ڪنهن جي سڏڻ ۽ زور ڀرڻ کان سواءِ دوست جي عشق جي ڪري ويا پئي، ڇاڪاڻ ته هر ڪڙي شيءِ کي منو ڪرڻ ان جي طرفان آهي. سپاهي ماڻهن کي باهه کان روڪي رهيا هئا پر ماڻهو زور ڪري وڃي رهيا هئا. يهودي شرمندو ٿي رهيو هو. خدا جو شڪر آهي جو شيطان يهودي، خود پنهنجي چار ۾ ڦاسي پيو. جهڙي طرح اهو يهودي بادشاهه پنهنجي ڪم کان خود ذليل ٿيو اهڙي طرح حضور ﷺ جو مذاق اڏائڻ وارا ذليل ٿيا.

مسخريءَ سان حضور ﷺ جن جو نالو ڪٽندڙ شخص سان ٿيل تعدي

آں دهن کڙ کرد و از تسخر بخواند

نام احمد را و هانش کڙ بماند

ترجمو: ”جنهن منهن ٽيڙو ڪيو ۽ احمد ﷺ جو نالو مسخري سان ورتو، ان جو منهن ٽيڙو ٿي رهجي ويو.“

مسخري ڪرڻ وارو واپس آيو ۽ چوڻ لڳو ته اي محمد ﷺ مون کي معاف ڪريو، توهان کي خدا جي مهربانين سان لدني علم حاصل آهي. (علم لدني براه راست خدا کان، ڪنهن استاد کان سواءِ حاصل ٿيندو آهي) مون جهالت جي ڪري توهان جو مذاق اڏايو. خدا ڪنهن جي پرده دري ڪرڻ چاهيندو آهي ته ان جي واتان پاڪ ماڻهن تي طعن زني ڪرائيندو آهي ۽ جيڪڏهن خدا چاهيندو آهي ته ڪنهن جي عيب پوشي ڪري ته اهو شخص عيبدارن جا عيب به بيان نه ڪندو آهي. اها اک مبارڪ آهي جيڪا خدا جي خوف ۾ روئي ٿي ۽ اها دل مبارڪ آهي جيڪا خدا جي محبت ۾ جلي ٿي.

هر سختيءَ کانپوءِ راحت هوندي آهي. جيڪو شخص انجام تي نظر رکي ٿو، اهو قابل مبارڪباد آهي. الله جي خوف کان اڪيلائي ۾ روئڻ الله کي ڏاڍو محبوب آهي. سيد الڪونين ﷺ معاف ڪري ڇڏيو ۽ فرمايو: تون رحم چاهين ٿو ته ڳوڙها ڳاڙڻ واري تي رحم ڪر. تون رحم چاهين ٿو ته ڪمزورن تي رحم ڪر.

يهودي بادشاهه جو باهه تي ڪاوڙجڻ ته اها ساڙي چوڻ ٿي ۽ باهه جو جواب ڏيڻ:

رو با آتش کرد ش کائے تندخو

آں جهاں سوز طبعی خوت کو

ترجمو: ”بادشاهه باهه ڏانهن متوجہ ٿيو ته اي بدمزاج! تنهنجي دنيا کي ساڙڻ واري فطري عادت ڪيڏانهن ويئي؟“

تون چوڻ ٿي ساڙين؟ تنهنجي خاصيت ڪيڏانهن ويئي؟ يا اسان جي نصيب سان تنهنجي نيت بدلجي ويئي؟ تون پنهنجي پوڄارين کي ڪڏهن به بخش نٿي ڪرين. تون انهن کي جيڪي توکي نٿا پوڄين، چوڻ ٿي ساڙين؟ هاءِ تعجب! هيءَ ڪهڙي نظربندي يا حواس بندي آهي جنهن سان انسان جا حواس گم ٿيو وڃن يا ڪنهن توتي جادو ڪيو آهي يا سيميا آهي. سيميا اهو علم آهي جنهنجي ذريعي انسان پنهنجي شڪل بدلائي ڇڏيندو آهي. موهوم شين کي موجود ڪري ڏيکاريندو آهي. باهه جواب ڏنو ته آئون ساڳي باهه آهيان اندر اچي ڏس. آئون خدا جي حڪم سان ساڙيندي آهيان، جيئن ظاهري باهه خدا جي حڪم جي پابند آهي اهڙي طرح باطني باهه به خدا جي حڪم جي پابند

آهي. خدا اسباب جا اثرات بدلائي ڇڏيندو آهي. جيتري قدر عنصر آهن خدا جي حڪم جا پابند آهن ۽ اُن جي احڪامن کي سمجهن ٿا. فقط ائون باهه خدا جي حڪم جي پابند نه آهن پر منتظر به رهندي آهيان. حقيقتاً الله تعاليٰ سبب الاسباب آهي يعني اسباب ۾ تاثير اهوئي پيدا ڪندو آهي. عوام جي نگاهه ظاهري اسباب تي رهي ٿي، انبيائن جي نظر سبب الاسباب تي رهندي آهي. ڏول جي چڪڙ جو سبب بظاهر رسي آهي پر حقيقي سبب رسي چڪڙ وارو آهي. فلسفي آسمان کي سبب الاسباب مڃين ٿا.

مولانا رومي رحمۃ اللہ علیہ فرمايو ته اسباب بمنزل گهڙيءَ جي آهي ۽ اصل سبب گهڙيءَ کي گهمائڻ وارو الله تعاليٰ آهي. فلسفي فلڪ الافلاك جي گردش کي حقيقي سبب قرار ڏين ٿا. تون خالي آسمان وانگر سرگردان نه ره ۽ بي عقليءَ جي ڪري مرخ وانگر نه جل ۽ سڙ. مرخ هڪ وڻ آهي جنهن مان باهه ڪيندا آهن. هوا ۽ باهه الله جي حڪم سان وجود ۾ اچي ٿي. عاد جي قوم جنهن ۾ حضرت هود عليه السلام کي پيغمبر بنائي موڪليو ويو هو انهن جي سرڪشي ۽ نافرمانِي جي ڪري انهن تي هوا کي مسلط ڪيو ويو، جنهن انهن مان ڪافرن کي هلاڪ ڪيو. هرا جيڪڏهن الله جي حڪم کان سواءِ هجي ها ته نيڪ ۽ بد ۾ فرق ڪيئن ڪري ها؟

هوا جو هود عليه السلام جي قوم کي مارڻ جو قصو:

هود گرد مومناں خطے کشيد

نرم می شد باد کانبجا ميرسيد

ترجمو: ”مومنن کي چئني پاسان حضرت هود عليه السلام ليڪو ڪڍيو. جڏهن هوا اُن جڳهه تي پُهتي ٿي ته هلڪي ۽ نرم ٿي ويئي ٿي.“

جيڪي دائري کان ٻاهر هئا انهن کي هوا ٽڪرا ڪري رهي هئي. اهڙي طرح حضرت شيان (هڪ نيڪ انسان جو نالو) جڏهن جمعي جي نماز جي لاءِ ويندو هو تڏهن پنهنجي پڪرين جي چوڌاري ليڪو ڪڍي ويندو هو، اُن ليڪي ۾ نه بگهڙ اچي سگهندو هو ۽ نه وري ڪا پڪري ٻاهر نڪري سگهندي هئي. اولياءِ الله تي موت جا بهتر آثار طاري ٿيندا آهن. باهه حضرت ابراهيم عليه السلام کي تڪليف نه پهچائي. فرعون، حضرت موسيٰ عليه السلام جو پيڇو ڪيو ته درياءِ نيل جي موجن اُنکي ۽ اُن جي قوم قبطين کي غرق ڪري ڇڏيو. قارون حضرت موسيٰ عليه السلام جو سوٽ هو، وڏو مالدار هو. حضرت موسيٰ عليه السلام کي هُن ڏاڍو ستايو، تڏهن الله تعاليٰ خزائن سان گڏ قارون کي زمين ۾ گيهائي ڇڏيو. حضرت عيسيٰ عليه السلام چمڙي جي شڪل جهڙو هڪڙو پڪي مٽيءَ مان ٺاهيو ۽ اُن تي دم ڪيائين ته اهو پڪي اڏامڻ لڳو. تنهنجو ”سبحان الله“ چوڻ بمنزل گادي (مٽيءَ) واري پڪيءَ جي آهي ۽ سڄي دل سان چوڻ بمنزل دم عيسيٰ جي آهي. حضرت موسيٰ عليه السلام طور جبل تي ويو ۽ اُن جي لاءِ رب جي تجلي رونما ٿي ته طور جبل کي وجد اچي ويو ۽ اُن ۾ صفتِ انساني يعني وجداني حرڪت پيدا ٿي ويئي ۽ اُن جي جماديت جو نقص ختم ٿي ويو. حضرت موسيٰ عليه السلام جو جسم به مٽيءَ مان ٺهيو هو، جيڪڏهن مٽيءَ جو جبل، صوفي بنجي ويو ته ڪهڙو تعجب آهي.

يهودي بادشاهه جي، نصيحت ڪرڻ وارن جي نصيحت تي طنز ۽ انڪار:

اين عجائب دید آل شاه جهود

جز که طنز و جز که انکارش نبود

ترجمو: ”جڏهن يهودي بادشاهه هي عجائب ڏٺا ته طنز ۽ انڪار کان سواءِ اُن کي ڪجهه حاصل ڪونه ٿيو.“

نصيحت ڪرڻ وارن چيو ته حد کان نه وڌ، قتل ڪرڻ ڇڏي ڏي، اهو برو ڪم نه ڪر ۽ اهو ظلم جهنم ۾ جلڻ جو سبب بنبو. ظالم بادشاهه نصيحت ڪرڻ وارن جا هٿ ٻڌا ۽ کين قيد ڪيو، تڏهن آواز آيو ته اي ڪٿا! بيهه اسان جو قهر پهچي چڪو آهي. چاليهه گز باهه مٿي اُڀري ۽ يهودين کي ساڙڻ لڳي. هيءَ بادشاهه به شيطان هو ۽ شيطان باهه مان ٺهيو آهي. هو باهه ۾ هليو ويو، ڇاڪاڻ ته جُز جو رستو ڪُل ڏانهن هوندو آهي ۽ هاويه ۾ ويو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته اَمَّا مَنْ حَقَّتْ مَوَازِينُهُ ﴿١﴾ فَأَمُّهُ هَاوِيَةٌ ﴿٢﴾ وَمَا أَذْرَاكَ مَاهِيَةً ﴿٣﴾ (القارعة: ٨-١٠) ”جنهن جا نڪ عمل هلڪا ٿيا انهن جو ٺڪاڻو هاويه آهي.“ ڪافرن جي ماءُ جهنم آهي انهيءَ ڪري انهن کي طلب ڪندي. چار عنصر آهن. پاڻي به عنصر آهي ۽ هوا به، انهيءَ ڪري هوا پاڻيءَ کي پاڻ ڏانهن ڇڪي وٺندي آهي.

جيئن ته روح عالم بالا جي شيءِ آهي ته باهه جي هوا اسان کي آهستي آهستي اُن جي اصل مقام تي پهچائيندي آهي. پاڪ ڪلمن جو به اصل مقام ملاءِ اعليٰ آهي، انهيءَ ڪري اهي پنهنجي مقام ڏانهن رجوع ڪن ٿا. ڪلمات طيبه مٿي چڙهندا آهن ۽ خدا جي رحمت هيٺ لهنديا آهن. انسان کي جنهن شيءِ جو ذوق هوندو آهي اُن ڏانهن ڇڪبو آهي. حقيقت ۾ هر هڪ شيءِ کي پنهنجي جنس جو ذوق هوندو آهي ۽ ڪڏهن اُن شيءِ سان به ذوق ٿيندو آهي جيڪا في الحال ته هم جنس نه آهي پر پوءِ هم جنس بنجي ويندي آهي. جيئن ماني پاڻي. هونئن اهي انسان جي جنس مان نه آهن پر انساني بدن ۾ وڃي ڪري انسان جو جز بنجي وڃن ٿيا. ڪڏهن ذوق هن ڪري ٿيندو آهي ته اها شيءِ حقيقتاً ته هم جنس نه آهي پر هم جنس سان مشابھت رکندي آهي پر اهو ذوق عارضي آهي.

پڪي شڪاريءَ جي سيند ڏانهن هن ڪري ڇڪجي ٿو ته اها سيند اُن جي هم جنس پڪيءَ جي آواز سان مشابھت رکي ٿي پر حقيقت ڪُل تي فوراً پڇندو آهي. چمڪندڙ واري (رُج) جيڪا پري کان پاڻي نظر ايندي آهي، حقيقت ۾ اها رُج آهي، اڃايل اُن ڏانهن پڇندو آهي. مسڪين کوٽي سڪي سان خوش ٿئي ٿو پر ٽڪسال ۾ وڃڻ کان پوءِ پريشان ٿيندو آهي. خبردار! متان ڪو ملمع ساز توکي پٽڪائي نه ڇڏي ۽ ڪج خيالي توکي ڪوهه ۾ نه ڪيرائي. اهڙا قصا ڪليله دمن* ۾ ڳول ۽ انهن قصن ۾ پنهنجو حصو طلب ڪر. تو ڪليله دمن پڙهيو هوندو، اهو چلڪو ۽ افسانو آهي جان جو مغز نه آهي.

شڪار جي جانورن جو قصو، توڪل ۽ ڪوشش ترڪ ڪرڻ جي بابت:

طائفه نچير در وادي خوش

بودشان باشير دائم ڪشش

ترجمو: ”شڪار جي جانورن جي هڪڙي جماعت عمره وادي ۾ رهندي هئي، شينهن سان انهن جي ڊڪش مڪش هلندڙ هئي.“

جانور جيڏي مهل چرڻ آيا ٿي ته شينهن انهن تي حملو ڪيو ٿي. جانورن تدبير ڪئي ۽ شينهن وٽ آيا ته اسين توکي پيٽ پيٽ جيتري خوراڪ ڏينداسون، پيٽ پريل هجڻي ته ڪنهن جي پُٺيان نه پئج تان ته اهو گاهه اسان جي لاءِ ڪڙو نه ٿئي.

* (ڪليله دمن مشهور ڪتاب آهي. ڪليله ۽ دمن ٻن فرضي گذرڻ جا نالا آهن جن جي زماني گهڻا نصيحت آميز قصا ۽ ڪهاڻيون نقل ڪيون ويون آهن. اهو اصل ڪتاب سنسڪرت ۾ هو. پوءِ اُن جو فارسي ترجمو ٿيو، پوءِ خليفي هارون الرشيد فارسيءَ مان عربيءَ ۾ ترجمو ڪرايو. هاڻي اُن جا فارسي ۽ سنسڪرت وارا نسخا گم آهن. عربي نسخي تان اهو ڪتاب دنيا جي مشهور زبانن ۾ منتقل ٿيو آهي.)

شينهن جو جواب ڏيڻ ۽ ڪوشش جي خصوصيت بابت

گفت آري گر وفا بے نم نہ مکر

مکر ہا ویدم بے از زید و بکر

ترجمو: ”اُن چيو: هاڻو جيڪڏهن آئون وفاداري ڏسندس مڪاري نه. زید ۽ بکر جي مون گهڻي مڪاري ڏني آهي.“
عام انسانن جي قول ۽ فعل کان آئون تباهه ٿيو آهيان، آئون نانگ ۽ وچونءَ جو ڏنگيل آهيان. منهنجو نفس هر وقت تاڙ ۾ آهي. مکر سڀني انسانن کان بدتر آهي. حديث شريف ۾ آهي ته: لَا يُدْعَى الْيَوْمَ مِنْ جُحْرٍ وَاحِدٍ مَرَّتَيْنِ ”مومن هڪ سوراخ مان ٻه دفعا نه ڏنگيو ويندو.“

شڪارن جي توڪل کي ڪوشش ۽ ڪمائڻ تي ترجيح ڏيڻ

جمله گفتند اے امیر باخبر

الْحَذَرُ دَعْوُ لَيْسَ يُغْنِي عَنْ قَدَرِ

ترجمو: ”سڀني چيو ته اي باخبر سردار! احتياط کي ڇڏ، اهو تقدير کان بي نياز نٿو ڪري.“
بچاءُ ۾ شور ۽ شر کي ڇڏي ڏي، وڃي توڪل ڪر، خدائي فيصلي جو مقابلو نه ڪر، الله جي حڪم جي اڳيان سر تسليم خم ڪر، تان ته الله جي طرفان عذاب نه اچي.

شينهن جو وري ڪوشش کي توڪل ۽ تسليم تي ترجيح ڏيڻ:

گفت آري گر توکل رهبر ست

اين سبب هم سنت پيغمبر ست

ترجمو: ”اُن چيو بيشڪ، جيتوڻيڪ توڪل راهنما آهي، هيءُ سبب (اختيار ڪرڻ) به پيغمبر جي سنت آهي.“
اسباب کي اختيار ڪرڻ حضور ﷺ جي سنت آهي. حضور ﷺ فرمايو آهي ته اِعْقِلْ وَتَوَكَّلْ ”اُٺ کي ڏاڻ ڏي ۽ خدا تي ڀروسو ڪر.“ يعني حفاظت جا جيڪي اسباب آهن اهي به اختيار ڪر. اَلْكَاسِبُ حَبِيبُ اللَّهِ ڪمائڻ وارو الله جو محبوب آهي. اهو مشهور مقولو آهي. انسان کي اسباب اختيار ڪرڻ ۾ سستي نه ڪرڻ گهرجي. انسان جو محنت ڪرڻ ۽ دنياوي اسباب اختيار ڪرڻ توڪل جي خلاف نه آهي. جيڪڏهن تون ڪوشش کان باز رهين ته اها بي وقوفي آهي.

وري شڪارن جو توڪل کي ڪوشش ۽ ڪمائي تي ترجيح ڏيڻ:

قوم گفتندش که کسب از ضعف خلق

لقمه تزویر داں بر قدر خلق

ترجمو: ”قوم اُن کي چيو ته ڪوشش ماڻهن جي ڪمزوريءَ جي ڪري آهي ۽ اُن کي بقدر خلق (نٿي) فريب جو گراه سمجه.“

انسان کي ڪمائي هن ڪري ڪرڻي پوي ٿي ته اُن جي عقيدتي ۾ ڪمزوري اچي ويئي آهي، خدا تي ڀروسو نٿو ڪري. خدا جي حڪم تي سر تسليم خم ڪرڻ گهرجي. انسان تدبير ڪئي ۽ تدبير چار ٻئي. فرعون دروازو بند ڪيو ۽ دشمن گهر ۾ هو، فرعون جي تدبير ان قسم جي هئي.

نوٽ: فرعون لقب آهي، نالو وليد بن مصعب اٿس. اهو مصر جو ظالم بادشاهه ٿي گذريو آهي. جادوگر هن کي ٻڌايو هو ته بني اسرائيل ۾ هڪ چوڪرو پيدا ٿيندو جيڪو تنهنجي سلطنت جي زوال جو باعث بڻبو. انهيءَ ڪري فرعون بني اسرائيل ۾ پيدا ٿيڻ وارا ٻار قتل ڪرائڻ شروع ڪيا. حضرت موسيٰ کي ان جي والده پيدائش کانپوءِ درياءَ نيڻ ۾ وجهي ڇڏيو، جيڪو نيٺ وڃي فرعون جي گهر ۾ پهتو ۽ اتي ان جي پرورش ٿي ۽ حضرت موسيٰ (عليه السلام) ان جي سلطنت جي زوال جو سبب بڻيو. ٻار جيستائين هليو نٿي تيستائين والد جو ڪنڌ ان جي سواري هئي، جڏهن پيرن سان هليو تڏهن مصيبت ۽ مشقت جي اوندھ ۾ ڦاسي ويو. روح عالم ازل ۾ هٿن ۽ پيرن کان سواءِ ڦريا پئي ڇاڪاڻ ته عالم بالا ماده کان صاف آهي. حضرت آدم (عليه السلام) ۽ حوا کي ڪڻڪ کائڻ کانپوءِ حڪم ٿيو ته هيٺ زمين تي لهو. اسين الله جو عيال آهيون. جيئن حديث قدسي ۾ فرمايو ويو آهي ته **الْخَلْقُ عِيَالُ اللَّهِ** مخلوق الله جو عيال آهي. الله سائين آسمان مان مينهن وسائي ٿو، هيءَ به ڪري سگهي ٿو ته اهو ڪرم سان ماني ڏي.

شينهن جو توڪل تي ڪوشش کي ٻيو دفعو ترجيح ڏيڻ:

گفت شیر آری ولی رب العباد

نزد بانه پیش پائے ماهاد

ترجمو: ”شينهن چيو ته هاڻو پر ٻانهن جي پروردگار اسان جي پيرن وٽ چاڙهي رکي ڇڏي آهي.“

جڳهه تي درجہ بدرجہ چڙهڻ گهرجي. توکي پير آهن پوءِ منڊو چو ٿو ٿئين؟ هٿ آهن پوءِ چنبو چو ٿو لڪائين؟ آقا غلام کي بيلچو ڏنو آهي، مطلب هي آهي ته زمين ڪوٽ. جڏهن خدا اهي عضوا ڏنا آهن ته اشارو آهي ته هٿ پير ڪم ۾ هلا. جڏهن تون انهن اشارن کي دل تي نقش ڪندين، محنت ۽ رياضت ڪندين، تڏهن مجاهدي سان ڪشفِ شهود ٿيندو. هاڻي توتي عملن جو بار ٿيندو، سياڻي اهي ئي عمل راحت جو سبب ٿيندا. پنهنجو پاڻ کي مجبور نه سمجه. جڏهن تون الله جي درٻار ۾ پهچندين ۽ توکي حق جو مشاهدو ميسر ٿيندو. اهو شخص جيڪو عقيدو جبر جو قائل آهي انسان کي مجبور محض سمجهي ٿو، اهو به پنهنجي نفعي جي لاءِ ڀڄندو وڃي. عبادت ۽ اطاعت ۾ پاڻ کي مجبور سمجهي ٿو. پاڻ کي مجبور سمجهڻ ائين آهي جيئن چورن جي وچ ۾ سمهڻ. جيڪو ڪڪڙ بي وقت ٻانگ ڏئي ٿو ان کي ذبح ڪيو ويندو آهي. قوتِ عقليہ کي جيڪڏهن ڪم ۾ نه آندو وڃي ته اها بيڪار ٿي ويندي. الله جي نعمتن جو انڪار عذاب جو سبب آهي. ڪم ۾ لڳڻ کانپوءِ توڪل ڪرڻ گهرجي. الله تي ڀروسو ضروري آهي ورنه انسان مصيبت ۾ مبتلا ٿي ويندو آهي.

شڪارن جو توڪل کي ڪوشش تي وري ترجيح ڏيڻ

جمله باوے بانگ ها برداشتد

کاں حریصاں کیں سبب ها کاشتد

ترجمو: ”سڀئي ان تي واويلا ڪرڻ لڳا ته اهي اسباب حريصن پوکيا آهن.“

مطلب ته حريص انسان اسباب اختيار ڪن ٿا، جيڪڏهن اسباب اختيار ڪرڻ مفيد هجي ها ته لکين انسان جن اسباب اختيار ڪيا، محروم چو ٿيا؟ پيٽ پرڄڻ تي ارڙ نانگ به سمهي رهندو آهي ورنه زبان ٻاهر ڪڍي ڦرندو پيو آهي. جيڪي ماڻهو اسباب کي حقيقي موثر مڃين ٿا انهن جي مڪرن سان جبل به هٽي ويندا آهن. اهي نامدار! ڪوشش کي براءِ نام سمجهه، ڪوشش وهم کان سواءِ ڪجهه به نه آهي.

عزرائيل عليه السلام جو هڪ شخص کي گهورڻ ۽ اُن جو سليمان عليه السلام جي گهر ڏانهن ڀڄڻ ۽ مشقت ۽ ڪوشش کي توڪل تي ترجيح ڏيڻ بابت:

سادہ مردے چاشتگا ہے در رسيد

درہ سرا عدل سليمانی در دويد

ترجمو: ”هڪڙو سادو ماڻهو ٽاک منجهند جو ڊوڙي اچي حضرت سليمان عليه السلام جي عدالت ۾ پهتو.“

حضرت سليمان عليه السلام حضرت دائود عليه السلام جو پٽ هو، جنهن کي بخت سان گڏ دنيا جي عظيم الشان سلطنت به ملي هئي ۽ انسانن کان سواءِ جنن تي به حڪمران هو. اُن شخص جو چهرو غم جي ڪري هيڊو ۽ چپ نيرا هئا. حضرت سليمان عليه السلام پڇيو: ڇا ٿيو اٿئي؟ همراه جواب ڏنو ته عزرائيل عليه السلام مون کي ڪاوڙ واري نظر سان ڏٺو آهي. حضرت سليمان عليه السلام چيو ته هاڻي تون ڇا ٿو چاهين؟ همراه جواب ڏنو ته هوءا تنهنجي تابع آهي، هوءا کي حڪم کي ڏي ته مون کي هندستان ۾ پهچائي. شايد اتي منهنجي جان بچي وڃي. حضرت سليمان عليه السلام هوءا کي حڪم ڏنو. هوءا اُن کي سومنات* ۾ رکڻي ويئي.

مسڪينيءَ جي ڊپ کان ماڻهو توڪل کي ترڪ ڪن ٿا پوءِ به محروم رهن ٿا. جيئن اهو شخص اُتان کان هندستان ڏانهن پڳو پر اتي به نه بچيو. هتي ڏينهن دربار ۾ ملاقات جي وقت حضرت سليمان عليه السلام عزرائيل عليه السلام کان پڇيو ته ڪهڙي ڪاوڙ جي ڪري تو مسڪين تي اڪيون ڪڍيون؟ تڏهن عزرائيل عليه السلام جواب ڏنو ته مون کي الله تعاليٰ حڪم ڏنو آهي ته اڄ ئي هندستان ۾ هن شخص جو روح قبض ڪر. مون هن کي هتي ڏٺو تڏهن حيران ٿيس ۽ پريشان ٿيس ته هي هندستان ڪيئن پهچندو! ائون جڏهن الله جي حڪم سان هندستان ۾ پهتس ته ان کي اتي ڏٺم ۽ ان جي جان قبض ڪيم. (اي مخاطب) تون دنيا جي سڀني ڪمن کي ان تي قياس ڪر، اڪيون کول ۽ ڏس، تقدير کان ڀڄڻ ائين آهي جيئن انسان پنهنجو پاڻ کان ڀڄي، جيڪو ناممڪن آهي.

شينهن جو وري توڪل تي ڪوشش کي ترجيح ڏيڻ ۽ ڪوشش جا فائدا بيان ڪرڻ

شير گفت آرے و لے کن ہم ہیں

جہد ہائے انبیاء و مرسلین

ترجمو: ”شينهن چيو ته نيڪ آهي پر هيءُ به ته ڏس ته انبيائن ۽ رسولن جون ڪوششون به آهن.“

رسولن ۽ نبين به دنيوي اسباب اختيار ڪيا آهن ۽ جدوجهد ڪئي آهي. نيڪن جي ڪوشش ۽ مومنن جو جهاد شروع کان جاري آهي. الله تعاليٰ انهن کي غلبو ڏنو ۽ طرح طرح سان انهن جي مدد ڪئي. اي عقلمند! جيتري قدر ٿي سگهي ڪوشش ڪر. انسان جي ڪوشش به تقدير الاهي جي ماتحت آهي. معذور ته معذور آهي پر تندرست معذور ڪونه سمجهيو ويندو. دنيا جي جستجو باطل جستجو آهي. آخرت جي جستجو سٺي آهي. قيد مان آزادي جي ڪوشش ڪجي. قيد مان آزاديءَ جي تدبير هي آهي ته اهو قيدي قيدخاني ۾ سرنگهه هڻي پوءِ نڪري ڀڄي. دنيا مومن جو قيد خانو آهي. دنيا ڇا آهي؟ الله کان غافل ٿيڻ، نه ساز و سامان ۽ نه زال ۽ بچا آهن. ٻيڙيءَ هيٺان پاڻي پلو آهي پر ٻيڙيءَ اندر تباهي آهي. حضرت سليمان عليه السلام مال ۽ ملڪ جي محبت دل مان ڪڍي ڇڏي هئي، انهيءَ ڪري پاڻ کي مسڪين سمجهندو هو. منهن ٻڌل پيالو گهري پاڻي ۾ ويو. هوءا سان پيٽ پريل هئس انهي ڪري پاڻي تي تريو پئي. اهو شخص جنهن جي قلب ۾ درويشي آهي اهو دنيا جي پاڻيءَ تي پرسڪون هوندو. اهو غوطا ڪونه

* (نوٽ: سومنات گجرات صوبي جو هڪ شهر آهي جنهن جو مندر دنيا ۾ مشهور آهي، جنهن کي سلطان محمود ڏاهي ڇڏيو هو. هاڻي هندستان جي حڪومت اُن کي ٻيهر تعمير ڪرايو آهي.)

ڪائيندو، ڇاڪاڻ ته اُن جي دل خدا سان مسرور آهي. سلطنت ان جي نگاهه ۾ هيچ آهي. جدوجهد جو مُنڪر ان انڪار ۾ خود جدوجهد ڪري ٿو. تون دل جو وات بند ڪر ۽ مهر لڳاءِ. مِنْ لَدُنَّا جِي دريءَ مان دل کي پر ڪر، لدني علم اهو آهي جيڪو سڌو سنئون باري تعاليٰ کان حاصل ٿئي. جيئن قرآن شريف ۾ آهي ته وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا (الكهف: ٦٥) ۽ اسان پنهنجي طرفان ان کي علم ڏنو. “ڪوشش ڪر تان ته اهو راز سمجهين. سڄي دنيا عالم اسباب آهي پر جاهل يعني ان عقيدتي تي يقين نه رکڻ وارو ان کي نٿو سمجهي.

ڪوشش جي توڪل تي ترجيح ثابت ٿيڻ

زير نمط بيار برهان گفت شير
کز جواب آل جبرياں گشتند سير

ترجمو: ”شينهن ان طريقي سان گهڻا دليل بيان ڪيا جن جي جواب کان اهي جبر جا قائل خاموش ٿي ويا.“
لومڙيءَ، سهي ۽ گدڙ جبر جي عقيدتي وارو بحث ڇڏي ڏنو ۽ شينهن چيو ته ٻيو دفعو چوڻ جي ضرورت ڪونه پوندي، مون کي روزانو حصو ملندو رهندو. شينهن سان وعدو ڪيائون ۽ چراگاهه ڏانهن روانا ٿيا. ان فيصلي سان وحشي جانورن ۾ جوش پکڙي ويو. هر ڪو ٻئي کي مارڻ لاءِ آيو هو، نيٺ سڀني اتفاق سان ڪٿي وجهڻ وارو فيصلو قبول ڪيو ته جنهن جو نالو ڪٿي ۾ نڪري اهو شينهن جي خوراڪ آهي. روز جنهن جو نالو نڪرندو هو اهو شينهن ڏانهن ويندو هو.

شينهن وٽ وڃڻ ۾ سهي جي دير تي جانورن جي ناپسنديدي:

چوں بخر گوش آمد این ساغر بدور
بانگ زد خر گوش کاخر چند جور

ترجمو: ”جڏهن اهو پيالو ڦيري ۾ سهي وٽ آيو، تڏهن هو دانهون ڪري چوڻ لڳو ته اهو ظلم ڪيستائين جاري رهندو؟“
جانور چوڻ لڳا ته وعدي وفائي خاطر اسان ايتريون جانيون قربان ڪيون، تون ضدي ۽ جهڳڙالو آهين. جلدي وڃ متان شينهن ناراض نه ٿي پوي.

سهي جو جانورن کي جواب ڏيڻ ۽ مهلت گهرڻ:

گفت اے ياراں مرا مهلت دهيد
تا بمکرم از بلا اے من شويد

ترجمو: ”اُن چيو ته اي يارو! مون کي مهلت ڏيو تان ته توهان منهنجي تدبير جي ڪري مصيبت کان بيخوف ٿي بچي وڃو.“
هي جهنگ توهان جي اولاد جي ميراث هجي. جيئن آئون نجات جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان، هر نبيءَ پنهنجي امت جي نجات جي ڪوشش ڪئي آهي. ڇاڪاڻ ته اهي آسمان کان ٻاهر جو رستو ڏسي چڪا هئا ۽ اک جي ماڻڪيءَ وانگر لڪل هئا.

جانورن جو سهي جي ڳالهه تي اعتراض:

قوم گفتندش که اے خر گوش دار
خویش را انداز، خر گوش دار

ترجمو: ”قوم اُن کي چيو ته اي بيوقوف پنهنجو پاڻ کي سهوئي رهڻ ڏي، توکان وڌا به اهو ٻڌاڪا نٿا هڻن، تون خود

پسند ۽ اسان جي پُٺيان لڳو آهين.

سهي جواب ڏنو ته الله تعاليٰ جيڪو ماڪيءَ کي سڀڪاريو آهي اهو شينهن ۽ گورخر کي نه سڀڪاريو اٿس، جيڪو الله تعاليٰ ريشم جي ڪيڙي کي سڀڪاريو آهي اهو هاڻي نٿو ڄاڻي. مٽيءَ مان ٺهيل انسان کي الله تعاليٰ علم سڀڪاريو، جنهن سان ست آسمان روشن ٿي ويا. ملائڪن حضرت آدم جي خلافت تي اعتراض ڪيو. حضرت آدم عليه السلام جي علم جي ڪري انهن کي آدم عليه السلام جي خلافت تسليم ڪرڻي پئي. مشهور آهي ته شيطان ملعون ٽيڻ کان اڳ 6 لک سال عبادت ڪئي هئي. جيئن ڊگهيءَ جي گابي کي ٻوٽارو چاڙهيو آهي ته ڏائي نه سگهي، شيطان کي به ٻوٽارو چاڙهيو ويو ته دين جي علم جو ڪير نه پي سگهي. اهي عاقل جيڪي مشاهدي کي ئي وجود جو دليل مڃين ٿا ۽ باطني ۽ سري علمن جا مخالف آهن اهي انهن ڳالهين کي نٿا سمجهي سگهن. امانتِ الاهي جو بار آسمانن زمين ۽ جبلن برداشت ڪرڻ کان انڪار ڪيو. فقط انسان جو قلب ان کي ڪٿي سگهيو. حضور ﷺ ۽ ابوجهل جي صورت ته هڪ جهڙي هئي پر باطني اوصاف ۽ معنويت جو ڪيڏو وڏو فرق هو! حضور ﷺ فتح مڪي جي موقعي تي ڪعبه الله ۾ داخل ٿيا ته بت منهن پر ڪريا هئا. جهڙو ماڻهو هوندو آهي آئيني ۾ تصوير اهڙي ڏسڻ ۾ ايندي آهي. اصحابِ ڪهف جي ڪتي دنيا جي شينهن جا ڪنڌ جهڪائي ڇڏيا. ظاهري حسن قابلِ تحرير نه آهي، انسان جي باطني خوبين کي تحرير ۾ آڻي سگهجي ٿو. اهي معنوي خوبيون مڪان ۽ زمان سان مقيد نه آهن، انهن باطني خوبين جو نزول عالمِ قدس مان ٿيندو آهي ۽ روح جون وسعتون لامحدود آهن. واضح رهي ته ان ڳالهه جي انتها نه آهي. سهي جي ڳالهه ڏانهن ڪن لڳاءِ، گڏهه جا ڪن وڪڻي ڪي ٻيا ڪن وٽ، ڇاڪاڻ ته ان ڳالهه کي گڏهه جا ڪن نٿا ٻڌي سگهن.

سهي جي عقلمندي جو ذڪر ۽ عقلمندي جي فضيلت ۽ نفعن جو بيان:

رو تو روپه بازی خرگوش میں

مکر و شیر اندازی خرگوش میں

ترجمو: ”هل ته سهي جي چالاڪي ڏس، سهي جو مکر ۽ شينهن جي شيرائپ ڏس.“

مشهور آهي ته حضرت سليمان عليه السلام وٽ مُنڊي هئي جنهن جي ڪري سڄو جهان اُن جي لاءِ مسخر ٿي ويو هو. انسان علم جي ڪري بحر ۽ بر تي حڪمران آهي. محتاط انسان سمجهدار آهي. سُٺا ۽ خراب ملائڪ ۽ شيطان سڀ موجود آهن. انسان کي غلبي هجڻ جي باوجود پر خطر ۽ شيطان جي مکر کان هوشيار رهڻ گهرجي. ڪي شيون نظرن کان غائب آهن پر انهن جي اثرات سان انهن جو وجود معلوم ٿي ويندو آهي. لفظن جو تڪرار معنيٰ جي ڪثرت پيدا ڪندو آهي. رياضت ۽ مجاهدي سان باطني حواس پيدا ٿيندا آهن پوءِ نظرن کان غائب شيون مشاهدي ۾ اينديون آهن.

جانورن جو سهي جي تدبير ۽ رازن کي ٻيهر معلوم ڪرڻ:

بعد ازاں گفتند کائے خرگوش چُست

درمیاں نہ آنچہ در ادراک تُست

ترجمو: ”پوءِ انهن چيو ته اي چالاڪ سها! جيڪو توکي سمجهه ۾ آيو آهي اهو اسان کي به واضح ڪري ٻڌاءِ.“

تو ڪهڙي تدبير سوچي آهي، مشورو عقل ۽ سمجهه عطا ڪندو آهي. حضور ﷺ فرمايو آهي ته اَلْمُسْتَشَارُ مُؤْمِنٌ ”مشورو ڏيڻ وارو امين هوندو آهي.“ پيغمبر ﷺ جي ڳالهه کي دل ۽ جان سان ٻڌڻ گهرجي، تون جلدي ٻڌاءِ ته تنهنجو مقصد ڇا آهي؟

سهي جو جانورن کان راز کي ڳجهو رکڻ

گفت هر رازے نشاید باز گفت

بُفت طاق آید گه که طاق بُفت

ترجمو: ”ان چيو ته هر راز ٻڌائڻ جي لائق نه هوندو آهي، ڪڏهن اڪي ٻڌي هوندي آهي ۽ ڪڏهن ٻڌي اڪي.“
ڪن راندين ۾ ڪٿڻ ۽ هارائڻ هن ڳالهه تي هوندو آهي ته جنهن شيءِ جي ذريعي کيڏيو پيو وڃي اها ٻڌي نڪري ٿي يا اڪي آهي. مطلب ته انسان ڪٿڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ۽ هارائي ويندو آهي. ائينو صاف شيءِ آهي، جيڪڏهن ان تي ڦوڪ ڏبي ته ڌنڌلو ٿي ويندو. اهڙي طرح دوست جو سينو صاف هوندو آهي، جيڪڏهن ان سان راز بيان ڪيو وڃي ته ان جي دل ۾ طرح طرح جا خيالات ڦرڻ لڳندا آهن، جيڪي گهڻو ڪري مفيد ڪونه هوندا آهن. هنن ٽن شين ۾ لب ڪشائي نه ڪر. سفر، سون ۽ منزل مقصود ۾. سون جو مطلب مال ۽ دولت آهي. سفر جو مطلب جيڏانهن انسان وڃي رهيو آهي. جيڪڏهن تو پنهنجو راز ڪنهن هڪ سان به بيان ڪيو ته ان کي الوداع چئو. هاڻي اهو راز، راز نه رهندو. راز جو مثال پکين وانگر آهي، جيڪڏهن ٻڌايا هوندا ته رهندا، کليا ته ويا. مشورو اهڙي طريقي تي ڪريو جنهن ۾ ٻئي تي ڳالهه نه ڪئي. اهو مغالطي ۾ پيو رهي ۽ توهان کي مشورو به ملي وڃي. صحابه کي صحيح ڳالهه جو پتو ڪونه پوندو هو ۽ مشورو به ٿي ويندو هو. ڪو مثال ڏيئي مشورو ڪندا هئا تان ته مخالف مٿو ۽ پير نه سمجهي سگهي. ان ڳالهه جو خاتمو نه آهي، بهادر سهي جي ڳالهه ڏانهن موت ته ان ڇا ڪيو.

سهي جي شينهن سان چالاڪي ۽ ان جو نتيجو

حاصل آں خرگوش راءِ خود نگفت

مکر اندے شيد باخود طاق و بُفت

ترجمو: ”حاصل مطلب ته ان سهي پنهنجي راءِ نه ٻڌائي، جوڙ توڙ ڪري خود تدبير سوچي ورتي.“
سهو دير ڪري هڪڙي ڪلاڪ کانپوءِ شينهن وٽ ويو. شينهن ڪاوڙ ۾ زمين کوٽيندو ۽ گوڙ ڪندو رهيو ۽ چيائين پئي ته مون کي خبر هئي اهي ڪميٽا وعدو ڪونه پاڙيندا، انهن ڪميٽن مون کي ماري ڇڏيو. ڪيستائين مون کي دوکو ڏيندا. بيوقوف حاڪم عاجز رهندو آهي. ڪوڙن پيرن جا وڏا وڏا لقب ڏاڍا مٺا هوندا آهن پر اهي طالب جي زندگي کي برباد ڪندا آهن. اصل باطني اخلاق سڌارڻ وارو شيخ تلاش ڪر. مڪار پير اها واري آهي جيڪا تنهنجي عمر برباد ڪندي. شيخ ڪامل جي تربيت سان طالب علم ۽ حڪمت جو سرچشمو بنجي ويندو آهي، ان کي مدرسي ۾ وڃڻ ۽ تحصيل علم جا اسباب اختيار ڪرڻ جي ضرورت ڪونه رهندي آهي. ان کي لدني علم حاصل ٿي ويندو آهي. جڏهن اسرار الاهي حاصل ٿي وڃن ٿا تڏهن عقل انهن مان روشني حاصل ڪري ٿو. معراج ۾ حضرت جبرائيل (عليه السلام) حضور ﷺ کي چيو هو ته جيڪڏهن هڪڙو قدم اڳتي وڌندس ته تجلي مون کي ساڙي ڇڏيندي. تون پنهنجي ڪوتاهي ۽ بي عملي کي جبر سمجهين ٿو. سُستي کي جبر سمجهڻ اهڙي بيماري آهي جيڪا قبر ۾ پهچائيندي. جبر ڇا آهي؟ جبر لغت ۾ ٽٽل يا پڳل کي ڳنڍڻ جي معنيٰ ۾ آهي، انهي ڪري جبرهه ان پٽي کي چئبو آهي جيڪا هڏيءَ تي ڳنڍڻ جي لاءِ ٻڌي ويندي آهي، انهيءَ ڪري پهريان طلب ۾ پير پتون ڪر، ان کانپوءِ جبر جو عقيدو اختيار ڪر. جنهن ڪوشش ڪئي ۽ پير پتون ڪيا، ان جي لاءِ براق پهتو ۽ اهو سوار ٿيو. براق اها سواري جيڪا حضور ﷺ کي معراج ۾ ملي هئي يعني مجاهدي کان پوءِ جذب الاهي وصول الي الله جو سبب ٿيندو آهي. فرمانبرداري کانپوءِ فرمان روائي جو مقام ملندو آهي. جيستائين انسان تي خواهش نفعي جو غلبو آهي ان تي علوم رباني جو دروازو ڪونه کليلو.

مک جي حقير تاويل جو بيان

ماند احوالت بداں طرفه مگس

کو همی پنداشت خودرا هست کس

ترجمو: ”تنهنجا احوال اُن عجيب مک وانگر آهن جيڪا پنهنجو پاڻ کي ڪجهه سمجهندي هئي.“

جنهن کي پيئڻ کان سواءِ مستي هئي ۽ پنهنجو پاڻ کي ڪجهه سمجهي رهي هئي، هن بازن جي تعريف ٻڌي هئي. چوڻ لڳي ته آئون پنهنجي وقت جي عنقاء آهيان (عنقاء هڪ خوبصورت پکي هو جيڪو هاڻي اٽلپ ٿي ويو آهي، اٽلپ جي معنيٰ ۾ به استعمال ٿيندو آهي) اها مک گاهه جي ڪڪ ۽ گڏهه جي پيشاب تي ملاح وانگر وڌائي ڪرڻ لڳي هئي، چوڻ لڳي ته مون ڪتابن ۾ پيڙي جي باري ۾ پڙهيو آهي.

هيءُ درياءُ ۽ هيءُ پيڙي آئون آهيان. ڪشتيان ۽ صاحب تدبير فن آهيان. درياءُ تي اها ونجهه هلائي رهي هئي ۽ کيس اهو پيشاب لامحدود نظر اچي رهيو هو. جيتري اُن جي اک آهي. اوترو ئي اُن جو درياءُ آهي. زيغ ۾ مبتلا ماڻهو جيڪي قرآن جي غلط تاويل ڪن ٿا، انهن جا خيالات گڏهه جي پيشاب ۽ ڪڪ وانگر آهن ۽ اهي خود مک جهڙا آهن. مک جيڪڏهن راءِ جي تاويل ڇڏي ڏي ته بخت اُن کي هُما بنائي ڇڏي (هُما هڪ پکي آهي جيڪو مبارڪ سمجهيو ويندو آهي. مشهور آهي ته جنهن جي مٿي تان اهو لنگهي وڃي نه اهو بادشاهه ٿيندو آهي) دين جي غيرت هجي ته باطل تاويل نه ڪر. اهڙي باغيرت انسان جو روح بلند هوندو آهي، چاهي صورت ۽ ظاهري علم ايترو بلند نه هجي. جيئن سهي جو قد نه ننڍو هو پر اُن جو روح بلند هو.

سهي جي دير سان اچڻ ڪري شينهن جو ڪاوڙ ۾ ڀرجي وڃڻ:

شير می گفت از سر تیزی و خشم

کز ره گوشم عدو بر بست چشم

ترجمو: ”شينهن تيزي ۽ ڪاوڙ مان چڻي رهيو هو ته دشمن ڪن جي ذريعي منهنجيون اکيون بند ڪيون آهن.“

دشمن اهي ڳالهيو ٻڌايون جو آئون عقل جو اندوڻي ويس. جبر جو عقيدو رکڻ وارن جانورن مون کي مجبور ڪيو، انهن جي ڪاڻي جي تلوارن مون کي ڦٽي وڌو، هاڻي آئون انهن جي ڳالهه ڪونه ٻڌندس. پاڻيءَ تي جيڪي لهرون پيدا ٿينديون آهن انهن کي اک چنپ جيتري بقا هوندي آهي. ڪل يا چلڪو عيب کي لڌڪائيندو آهي ۽ عمدہ مغز کي نظرن کان پوشيده رکڻ جو به ڪم ڪندو آهي. پاڻيءَ تي نقش جلد فنا ٿي ويندو آهي. الله سان تعلق جوڙ جنهن جي ذات هميشه رهڻ واري آهي. انبيائن جي عزت خدا جي طرفان آهي. بادشاهن جا نالا سڪن سان مٽايا ويندا آهن. حضور ﷺ جو نالو قيامت تائين رهندو، ڇاڪاڻ ته حضور ﷺ سڀني انبيائن جو مجموعو آهن، انهي ڪري جهڙي طرح 100 جي ضمن ۾ 99 جو عدد موجود آهي، اهڙي طرح حضور ﷺ جي نالي ۾ سڀني نبين جو نالو اچي وڃي ٿو. اي پٽ! هن ڳالهه جو خاتمو نه آهي، شينهن ۽ سهي جو قصو ٻڌ.

هي بيان به سهي جي چالاڪي ۽ شينهن وٽ دير سان وڃڻ جو آهي:

در شدن خرگوش بس تاخير کرد

مکر را با خویشتن تقرير کرد

ترجمو: ”سهي شينهن وٽ وڃڻ ۾ گهڻي دير ڪئي ۽ پنهنجي حيله سازيءَ کي ثابت ڪيو.“

گهڻي دير کانپوءِ سهو آيو ته جيئن شينهن سان هڪ ٻه راز سلي سگهي. حيوانن ۾ به شعور جي قوت آهي. انسان

جو عقل لامحدود سمند آهي. ان تي غور ڪرڻ گهرجي. اسان جون صورتون ان سمند ۾ ائين ڊوڙي رهيون آهن جيئن پاڻيءَ جي سطح تي پيالا هوندا آهن. جيستائين جسم روحانيت سان پُر نٿو ٿئي تيستائين ان تي ماديت جو غلبو رهندو آهي. عقل جو درياءَ جيتوڻيڪ نظرن کان غائب آهي پر جسم ان جي هڪ موج آهي. ظاهر پرست جيڪي تعينات کي وسيلو بنائيندا آهن. درياءَ کان پري ٿي وڃن ٿا.

جيستائين انسان کي روح جو مشاهدو ۽ ان سان توسل حاصل نٿو ٿئي تيستائين اهو سمجهندو آهي ته روح غير موجود آهي. ان جو مثال ان شهنسوار وانگر آهي جيڪو گهوڙي تي سوار به هجي ۽ پنهنجي گهوڙي کي گم ٿيل سمجهي رهيو هجي. اهو شهنسوار پنهنجي گهوڙي کان ايتري قدر غافل آهي جو ان جون نشانيون بيان ڪرڻ کانپوءِ به ان کي نٿو سڃاڻي. جيئن روح انتهائي نزديڪ ۽ ظاهر هجڻ جي ڪري مخفي ٿي ويو آهي. ڪنهن شيءِ جو انتهائي بديهي هجڻ ان جي مخفي هجڻ جو سبب بنجي ويندو آهي. ڇاڪاڻ ته هر شيءِ پنهنجي انتها کي پهچي پنهنجي ضد ڏانهن منتقل ٿي ويندي آهي. جيئن خوشيءَ جي زيادتي روئڻ جو سبب بنجي ويندي آهي. صوفين وٽ لطائف غيب مختلف رنگن جا آهن، جيستائين باطن جو نور پيدا نه ٿيندو تيستائين غيبي لطائف نظر نه ايندا. ظاهري رنگ به سج جي روشنيءَ کان سواءِ نظر نٿو اچي، اهڙي طرح باطني رنگ به باطني نور کان سواءِ نظر نه ايندو. ظاهري روشني سج ۽ سها ستاري جي ڪري آهي ۽ باطني نور عالم بالا جو عڪس آهي. اکين جي بصارت بصيرت قلبي جو فيض آهي. بصيرت قلبي خدا جي نور جو فيض آهي جيڪو عقل ۽ حس کان هڪ جدا شيءِ آهي. نور جو احساس اسان کي ان جي ضد يعني رات جي ڪري ٿيو. نور کان سواءِ ڪوبه رنگ نظر نه ايندو. مشهور چوڻي آهي ته ”شيون پنهنجي ضد سان سڃاتيون وينديون آهن.“ خوشيءَ جي وضاحت رنج ۽ غم جي ذريعي ٿيندي آهي. جيئن ته الله تعاليٰ جو ڪو ضد نه آهي انهيءَ ڪري اهو نگاهن کان مخفي آهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) ڏسڻ جي خواهش ڪئي، تڏهن فرمايو ويو ته تون ڏسي نٿو سگهين، ٿوري تجلي ڏيکاري ويئي ته جبل ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو ۽ حضرت موسيٰ (عليه السلام) بيهوش ٿي ويو. صورت ۽ معنيٰ جي نسبت ائين آهي جيئن شينهن ۽ ان جي گوڙ يا آواز ۽ خيالن جي مناسبت آهي. ظاهر آهي ته گر ۽ خيال پائيدار شيءِ آهي ۽ ان جي بنسبت شينهن ۽ آواز جلد فنا ٿيڻ واريون شيون آهن. آواز نڪري ٿو ۽ فنا ٿي وڃي ٿو. جيئن دريا جي موج ۽ چولي اٿندي آهي ۽ وري دريا ۾ فنا ٿي ويندي آهي. هر شيءِ پنهنجي اصل ڏانهن موٽندي آهي.

هن دنيا ۾ تجدد امثال ٿيندو آهي. هڪ شيءِ فنا ٿيندي آهي ته ان جهڙي ئي ان جي قائم مقام بنجي ويندي آهي. صرف آواز ۽ ڪلام ۾ ئي نه، دنيا جي هر شيءِ ۾ تجدد امثال ٿي رهيو آهي. نهر جو پاڻي هر گهڙي بدلجي رهيو آهي پر نظر ۾ هڪ ئي اچي رهيو آهي. اهڙي طرح عمر جي حالت آهي. جيڪڏهن هڪ ٻرندڙ ڪاٺيءَ کي تيز گهمائيندڙ ته اها ڪاٺي شعل جو الڳ نظر ايندي. ايجاد جي تيزيءَ مان اهو بقا جو طول الله تعاليٰ جي ايجاد جي تيزيءَ کي ظاهر ڪري ٿو. وري اصل قصي ڏانهن موٽون ٿا.

سهي جو شينهن وٽ پهچڻ ۽ شينهن جو مٿس ڪاوڙجڻ:

شير اندر آتش و در خشم و شور
ويد کان خرگوش می آيد ز دور

ترجمو: ”شينهن شديد غصي، ڪاوڙ ۽ شور ۾ ڏٺو ته اهو سهو پري کان اچي پيو.“

پر بي خوف اچي پيو، ڇاڪاڻ ته عاجزيءَ سان اچڻ ۾ تهمت لڳي ها ۽ دليريءَ ۾ تهمت ڪونه لڳندي آهي. جڏهن سهو ويجهو پُهو تڏهن شينهن چيو ته اي ناخلاق! مون ڪيترين ڊگين کي چيريو آهي ۽ نر شينهن جي گوشمالي ڪئي آهي، تون ڇا آهين جو اسان جي حڪم کي ليکين ئي ڪونه ٿو؟ غفلت ڇڏ، شينهن جي گجگوڙ ٻڌ.

دير جي ڪري سهي جي شينهن کان معذرت ۽ سندس خوشامد ڪرڻ:

گفت خرگوش الاماں عذر یم هست

گر دهد عفو خداوندیت دست

ترجمو: ”سهي چيو ته جان جي امان ملي، منهنجو هڪ عذر آهي جيڪڏهن تنهنجي مالڪي خطا بخشي ۽ منهنجي دستگيري ڪري.“

جيڪڏهن تون اجازت ڏئين ته آئون چوان! تون مالڪ ۽ بادشاهه آهين ۽ آئون غلام آهيان. شينهن چيو ته اي بيوقوفن مان سڀني کان گهٽ ۽ حقير! ڪهڙو عذر آهي؟ تون بي وقتو ڪڪڙ آهين. اهو ڪڪڙ جيڪو بي وقت ٻانگ ڏي اهڙي ڪڪڙ کي ذبح ڪيو ويندو آهي، تان ته غير وقت ۾ صبح صادق جو ڏوڪو نه ٿئي. عقل کان خالي بي عقل سها! آئون گڏهه نه آهيان جو مون کي عذر ٿو ٻڌائين.

سهي چيو ته مظلومن جو عذر ٻڌ، پنهنجي مرتبي جي صدقي بادشاهه سلامت! گمراهه کي رستي تان نه هٽاءِ، اهو درياءُ جيڪو هر نهر کي پاڻي ڏيندو آهي ڪن ۽ ڪچرن کي منهن تي رکندو آهي. ان ڪرم جي ڪري درياءُ گهٽجي نٿو. شينهن چيو ته آئون ڪرم ڪريان ٿو. تڏهن سهو چوڻ لڳو ته اي بادشاهه! آئون چاشت جي وقت پنهنجي ساٿيءَ سان تو ڏانهن آيس پئي ته گس ۾ هڪ پئي شينهن اسان جو رستو روڪيو. مون چيو ته اسين بادشاهه جا غلام آهيون، اسين بادشاهه جي دربار جا حاضر باش آهيون. تڏهن ان شينهن چيو ته شرم ڪر، ان نالائق جو نالو نه وٺ، جيڪڏهن تون ۽ تنهنجو ساٿي هتان ويا آهيو ته بنهين کي چيري ڦاڙي ڇڏيندس. مون کيس چيو ته هڪڙو دفعو ڇڏ ته بادشاهه جو چهرو ڏسان ۽ تنهنجو ان کي اطلاع ڪريان. ان شينهن چيو ته تنهنجو ساٿي مون وٽ گروي آهي. مون ڏاڍيون منتون ڪيون پر هن منهنجي ساٿيءَ کي نه ڇڏيو. منهنجو دوست پاڪيزگي ۾، خوبيءَ ۾ ۽ بدن ۾ ڏاڍو ٺاهو ڪو هو. ان شينهن جي ڪري اسان جو رستو بند هو. اسان جو اهو حال هو جيڪو توکي ٻڌايوسون، اڄ کانپوءِ پنهنجو روزينو ختم سمجه! سچ ٿو چوان ۽ سچي ڳالهه ڪڙي هوندي آهي، جيڪڏهن توکي روزينو گهرجي ته پنهنجو رستو صاف ڪر ۽ ان بي شرم شينهن کي ماري مڃاءِ.

شينهن جو سهي کي جواب ۽ ان سان گڏ روانگي:

گفت بسم الله بيا تا او کجاست

پے شرو شوگر همی گوئی تو راست

ترجمو: ”شينهن چيو: بسم الله! اڄ، آئون ڏسان ته اهو ڪٿي آهي؟ جيڪڏهن تون سچ چوين ٿو ته اڳيان اڳيان هل.“ ان جهڙن سوين شينهن کي سزا ڏيان. جيڪڏهن ڪوڙ آهي ته توکي سزا ڏيندس. سهو رهبر وانگر اڳيان اڳيان هلڻ لڳو ته جيئن کيس پنهنجي چار ۾ شينهن کي ڦاسائي. سهو اڳ ۾ هڪ ڪوهه ڏسي آيو هو، ان ڪوهه وٽ پهتو واه سها واه، ”ڇڻ ته گاهه جي هيٺان پاڻي آهي.“ اهو فارسي پهاڪو آهي ”چو آب زير کاه“. مڪر ۽ ڌوڪي ۾ ضرب المثل آهي. ناواقف ماڻهو ڪوهه مٿان ڪنن کي ڏسي پير رکندو آهي ۽ ٻڏي ويندو آهي. سهي جو عجيب ڦندو هو. فرعون حضرت موسيٰ عليه السلام جي تعاقب ۾ نيڀ درياءُ ۾ غرق ٿيو. نمرود هڪ بادشاهه جو لقب آهي جيڪو بابل ۽ عراق جي علائقي جو حاڪم هو ۽ خدائي جو مدعي هو، ان حضرت ابراهيم عليه السلام کي باهه ۾ وڌو هو. خدا ان کي هڪ مچر جي ذريعي هلاڪ ڪيو. مچر ان جي دماغ ۾ گهڙي ويو جيڪو ان جي موت جو سبب بنيو. هاما فرعون جو وزير هو جنهن فرعون کي گمراهه ڪيو هو. نمرود شيطان جو مداح ۽ ان جو پوڄاري هو. دشمن توکي ڪنڊ ڏي ته ان کي زهر

سمجھ، مهرباني ڪري ته اُنڪي قهر سمجھ. مطلب ته دشمن جي ڳالهه کي اُٿو سمجھ. ان مان اصل معاملي تائين نٿو پهچي سگهي. اي خدا، تون جيڪا حقيقت آهي اها اسان تي واضح ڪر، جو نفس جي خواهش جي ڪري، اسين نقصان وارين شين کي مفيد نه سمجهون.

حضرت سليمان عليه السلام ۽ هُڏ جو قصو ۽ اها ڳالهه ته جڏهن قضا ايندي آهي تڏهن اڪيون بند ٿي وينديون آهن:
چون سليمان را سرا پرده زدند
جمله مرغانش بخدمت آمدند

ترجمو: ”جڏهن حضرت سليمان عليه السلام جو تنبو لڳايو ويو ته سڀئي پڪي خدمت ۾ اچي حاضر ٿيا.“
حضرت سليمان عليه السلام مشهور نبي آهي، جنهن جي حڪومت جنن ۽ انسانن تي هئي ۽ پڪين جون ٻوليون سمجهندو هو. هن زباني قرابت ۽ رشتيداري آهي. حقيقت ۾ هن دلي هن زباني کان بهتر آهي. ڳالهائڻ ۽ لکڻ ۽ اشاري کان سواءِ دل مان لکين ترجمان پيدا ٿيندا آهن. سڀئي پڪي پنهنجا هنر ۽ پنهنجي تعريف ڪري رهيا هئا. ٻڌائڻ جو مطلب وڌائي ڪونه هو پر رستو ٻڌائڻ هو، جيئن غلام پنهنجي مالڪ کي ٻڌائيندو آهي. جڏهن هُڏ جو وارو آيو تڏهن چيائين ته بادشاهه سلامت! هڪ ننڍڙو هنر ڄاڻان ٿو. حضرت سليمان عليه السلام چيو ته اهو ڪهڙو هنر آهي؟ هُڏ چيو ته آئون جنهن وقت مٿي هوا ۾ هوندو آهيان ته يقين جي اک سان زمين ۾ پاڻي جي گهرائي ڏسي وٺندو آهيان ۽ اهو به ڏسي وٺندو آهيان ته پاڻي ڪٿي آهي، پاڻي جو رنگ ڪهڙو آهي ۽ پاڻي ڪهڙي شيء مان نڪري رهيو آهي، مٽيءَ مان يا پٿر مان. سائين چيو ته اي سليمان عليه السلام! هن کي سفر ۾ پاڻ سان کڻ ته جتي پاڻي جي ضرورت پوي اتي هيءَ ڪم ڏي. حضرت سليمان عليه السلام چيو: ٺيڪ آهي هُڏ هاڻي تون اسان سان گڏ رهندين ۽ اسان کي پاڻيءَ جي معاملن کان باخبر ڪندو رهندين.

هُڏ جي دعويٰ ۾ ڪانگ جي طعنہ زني:

زاغ چون بشنود آمد از حسد
باسليمان عه گفت کوکثر گفت و بد

ترجمو: ”جڏهن ڪانگ ٻڌو ته حسد جي ڪري هلي اچي. حضرت سليمان عليه السلام کي چيائين ته هن غلط ۽ غير مناسب چيو آهي...“

بادشاهه جي اڳيان ڳالهائڻ خلافِ ادب آهي. خاص طور تي ڪوڙي ڳالهه وڌيڪ خراب آهي. جيڪڏهن هُڏ جي ڳالهه سچي هجي ها ته مٿي هينان چار کي چو نٿو ڏسي، جنهن ۾ ڦاسي پوي ٿو.

طعني جي باري ۾ هُڏ جو حضرت سليمان عليه السلام کي جواب:

گفت اے شه برمن عور و گدا
قول دشمن مشنوا از بهر خدا

ترجمو: ”هن چيو ته اي بادشاهه مون ننڳي ۽ فقير جي خلاف خدا جي واسطي دشمن جي ڳالهه نه ٻڌ!“
جيڪڏهن مون غلط دعويٰ ڪئي آهي ته منهنجو ڪنڌ ڪپي ڇڏيو. ڪانگ خدا جي قضا ۽ تقدير الاهي جو انڪاري آهي. الله جي قضا ۽ قدر جو انڪاري ڪافر آهي. ڪُفر جي عقيدن مان هڪ کي مڃڻ وارو به ڪافر آهي. هوا ۾ پاڻي ڏسان ٿو چار نٿو ڏسان، ڇاڪاڻ ته قضا اک کي بند ڪري ڇڏيندي آهي. جڏهن قضا ايندي آهي تڏهن عقل

سُهي رهندو آهي. جڏهن سج گرھڻ ٿيندو آهي چنڊ ڪارو ٿي ويندو آهي. قضا ڪان اهو لڪائڻ ڪڏهن نئين ڳالهه آهي؟ اها به قضا آهي ۽ ڪانگ قضا جو انڪاري آهي.

حضرت آدم عليه السلام جو قصو

بوالبشر ڪو علم الاسماء بگ ست
صد هزاراں علمش اندر هر رگ ست

ترجمو: ”انسانن جو پيءُ جيڪو علم الاسماء جو سردار آهي جنهن جي هر نفس ۾ لکين علم آهن.“

حضرت آدم عليه السلام کي فقط نالن جي تعليم ڪونه ڏني وئي هئي پر کيس شين جون حقيقتون به ٻڌايون ويون هيون. پوءِ جنهن شيءِ کي جيڪو لقب آدم عليه السلام ڏنو ان ۾ تبديلي ڪونه آئي. ايمان ۽ ڪفر جو مدار انسان جي آخري احوال تي آهي. انسان ڪنهن شيءِ جي ظاهر کي ڏسي ڪري ان جو نالو وٺندو آهي. الله تعاليٰ ان جي حقيقت جي اعتبار سان ان جو نالو وٺندو آهي. حضرت موسيٰ عليه السلام جي لٽ بظاهر ڪاٺي هئي پر حقيقت ۾ نانگ هئي. انسان جو نطفو انجام جي اعتبار سان انساني صورت اختيار ڪندو آهي، اوت مني اها ئي صورت اختيار ڪيل موجود آهي. جيڪا شيءِ جنهن شيءِ جو انجام آهي ان اعتبار سان اوت ان جو نالو آهي. ملائڪن حضرت آدم عليه السلام ۾ الله جي نور جو مشاهدو ڪيو، انهيءَ ڪري سجدو ۾ ڪري پيا.

جڏهن قضا آئي تڏهن آدم عليه السلام کان منع سمجهڻ ۾ لغزش ٿي. حضرت آدم عليه السلام سمجهيو ته منع وقتي هئي. جهڙي طرح باغبان جي پير ۾ ڪنڊي لڳڻ تي چور کي موقعو ملي ويندو آهي، اهڙي طرح حضرت آدم عليه السلام جي حيرانيءَ سان شيطان کي موقعو ملي ويو. حضرت آدم عليه السلام لغزش جي معافي لاءِ هيءَ دعا رَبَّنَا ظَلَمْنَا (الاعراف: ۲۳) ”اي اسان جا رب، بيشڪ اسان پاڻ تي ظلم ڪيو،“ پڇاڙيءَ تائين ورجائيندو ۽ پاڏائيندو رهيو. خداوندي قضا ۽ قدر چمڪدار کي بي نور ۽ بهادرن کي بزدل بنائيندي آهي. جيڪڏهن تقدير سان مصيبتون اچن ته ان جي تدبير دعا ۽ استغفار آهي. الله جي طرفان مصيبتون تنبيهه آهن تان ته انسان غفلت مان سجاڳ ٿئي، ورنه امن ۽ اطمينان جي زندگي ڪنهن وقت غفلت جو سبب بنجي ويندي آهي... هن ڳالهه جي انتها نه آهي، سهي ۽ شينهن جو قصو ٻڌ.

ڪوه وٽ اچي سهي جو شينهن کان پوئتي هٽڻ:

شير با خرگوش چوں همراه شد
پُر غضب پُر کينه و بدخواه شد

ترجمو: ”شينهن جڏهن سهي سان گڏ آيو تڏهن ڪاوڙ ۽ ڪيني سان پريل ۽ دشمن ٿيو پئي آيو.“

سهي جي ٻڌايل ٻئي شينهن تي ڪاوڙيل هو. سهو ڪوه تي پهتو ۽ پوئتي هٽيو. شينهن چيو تون پوئتي ڇو هٽيو آهين؟ پوئتي نه هٽ اڳيان اچ. شينهن چيو ته سهو ڪٿي آهي؟ سهي چيو منهنجي چهري جو رنگ نٿو ڏسين، سون جهڙو ڳاڙهو ٿي ويو آهي. هر شيءِ جو آواز ان جي خبر ڏيندو آهي. گهوڙي جو آواز گهوڙي جي خبر ڏيندو آهي، گڏه جو آواز دروازي جي آواز کان جدا آهي.

انسانن جي سلسلي ۾ پيغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فرمايو ته اَلْبَرُّ مَخْبُوءٌ فِي لِسَانِهِ لَا فِي طَبَقَاتِهِ ”انسان پنهنجي زبان ۾ لڪل آهي چادر ۾ نه آهي“ 1 چهري جو رنگ دل جي حالت جي نشاني آهي. چهري جي سُرخي مان دل جي شڪر گذاري جو پتو پوندو آهي ۽ چهري جي زردِي دل جي تڪليف جي نشاني آهي. چنڊ چوڏهين جي رات ۾ مڪمل هوندو آهي، پوءِ هلال جي شڪل ۾ ائين ٿي ويندو آهي جيئن ٽي بي وارو مريض هوندو آهي. زمين ساڪن ۽ بادب آهي پر زلزلي

۾ اهڙي ٿي ويندي آهي جيئن سيءَ واري بخار ۾ بيمار هوندو آهي. مصيبت ۾ جبل واري بنجي ويندا آهن. هيءَ هوا جيڪا روح سان وابسته آهي پر جڏهن قضا ايندي آهي تڏهن اها موت ۽ عام ويا جو سبب بنجي ويندي آهي. هن سرڪش باهه کي هوا جو هڪڙو جهٽڪو وسائي ڇڏيندو آهي. دريا جو حال ان جي اضطراب ۽ جوش مان سمجهي وٺ، اهو ان جي هوش جي تبديلي آهي. باهه پاڻي، هوا ۽ مٽي ۽ مواليد ثلاثه يعني حيوانات، نباتات ۽ جمادات، انهن جي تبديلي جو بيان اڳ ۾ ٿي چڪو آهي. سرگردان آسمان به جستجو ۾ آهي جنهن ۾ صعود، هبوط، شرف ۽ اوج ۽ خفيض وغيره آهي. ست ٿي ستارا هڪ دائري تي حرڪت ڪن ٿا. ان دائري جو مرڪز فلڪ الافلاڪ جي مرڪز کان مٿي آهي. ان دائري تي هڪ نقطو فلڪ الافلاڪ جي مرڪز کي بلڪل ويجهو آهي ان کي خفيض چوندا آهن ۽ هڪ نقطو گهڻو پري آهي ان کي اوج چوندا آهن ۽ ان دائري جي محيط يا گهيريندڙ تي به نقطا آهن، جن جو فاصلو فلڪ الافلاڪ جي مرڪز کان هڪ جيترو آهي، جن کي اوسط چوندا آهن. مثنوي ۾ بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ انهن کي ميان چيو آهي. سعد جي معنيٰ سعادت ۽ نحس جي معنيٰ نحوست ۽ بدبختي آهي. هر ستاري جو هڪ اصل برج آهي، اهو ستارو حرڪت ڪندو جڏهن ان برج ۾ داخل ٿيندو آهي ته اهو برج ان جو خانہ شرف چورائيندو آهي. سج جي لاءِ برج حمل خانہ شرف آهي. شرف جي مقابل وٺال آهي يعني ستاري جو خانہ شرف ڇڏي انتهائي پري يعني ستين برج ۾ داخل ٿيڻ آهي. سج جو برج دلو ۾ پهچڻ وٺال چورائيندو آهي. صعود مٿي چڙهڻ ۽ ان جو ضد هبوط هيٺ لهڻ آهي. ڪنهن ستاري جو برج شرف کان نڪري مقابلي واري برج ۾ اچڻ مثال طور سج جو برج ميزان ۾ اچڻ آهي فرح. هر ستاري جو هڪ خاص خانو فرح چورائيندو. مثال طور عطارد جي لاءِ حمل خانہ فرح قرار ڏنو ويو آهي. فرح جي مقابلي ۾ ترح آهي.

جنهن جي معنيٰ رنج آهي. ڪنهن ستاري جو خانہ فرح کي ڇڏي ستين خاني ۾ پهچڻ عطارد جو ميزان ۾ پهچڻ. هر جز پنهنجي ڪل سان مليل آهي. انسان عناصر اربعه جو جزو آهي ۽ عناصر اربعه ڪليات آهن. هيءَ انهن سان ملي ٺهيو آهي. هن دنيا جي زندگي مخالف شين جو صلح آهي. مخالف شين جي جنگ ۽ لڙائي ابدي زندگي آهي. حقيقي دشمن جو صلح بلڪل عارضي هوندو آهي. وري دشمنيءَ تي لهي ايندا. خدا جي مهرباني آهي جو ان شينهن ۽ سهي ٻن مخالفن ۾ الفت ۽ محبت پيدا ڪئي. جڏهن دنيا بيمار ۽ قيدي هجي ته پوءِ ڪهڙو تعجب آهي جيڪڏهن بيمار فاني هجي.

شينهن جو سهي کان رڪجڻ جو سبب پڇڻ ۽ ان جو جواب:

خواند بر شیر او ازیں رو پندہا

گفت من پس ماندہ ام زیں بندہا

ترجمو: ”هن شينهن کي ان قسم جون نصيحتون ٻڌايون، چيائين ته انهن رڪاوٽن جي ڪري پوئتي رهجي ويس.“
شينهن چيو ته تون پوئتي ڇو هٽئين؟ مون کي ان جو سبب ٻڌاءِ! سهي چيو ته اهو شينهن هن کوهه ۾ آهي ۽ منهنجي ساٿي سهي کي پڪڙي هن کوهه ۾ کڻي ويو آهي. اڪيلائي ۽ تنهائي ۾ دل جي صفائي حاصل ٿيندي آهي. انهيءَ ڪري هي عقلمنديءَ جو ڪم آهي. انسانن سان زياده ملڻ جي ڪري دل ۾ تاريخي پيدا ٿيندي آهي، جيڪا غفلت جو سبب آهي ۽ غافل هلاڪ ٿي ويندو آهي. تون ڏس ته اهو شينهن کوهه ۾ موجود آهي. شينهن چيو ته آئون ڪونه ٿو ڏسان. سهي ان کي جواب ۾ چيو: تون منهنجي مدد سان ان کي ڏسي سگهندين. ائين چئي شينهن سان گڏ اچي بيٺو ۽ شينهن کي چيائين ته هاڻي هن کوهه ۾ نگاهه ڪري ڏس.

شينهن جو ڪوھ ۾ نهارڻ، پاڻ کي ۽ سھي جي پاڇي کي ڏسڻ:
چونڪ شير اندر برخواست ڪشيد
در پناه شير تاجہ مي دويد

ترجمو: ”جڏهن شينهن سھي کي پنهنجي بغل ۾ ورتو ۽ شينهن جي حفاظت ۾ اھو ڪوھ تائين ڊوڙيو.“
شينهن جڏهن جھاتي پاڻي ۽ پاڻيءَ ۾ پنهنجو عڪس ۽ پاسي کان ٿلھو متارو سھو ڏٺائين، تڏهن ڪوھ ۾ ٽپو ڏنائين. ان ئي ڪڏ ۾ ڪريو جيڪا ان ڪوٽي ھئي. شينهن ڪوھ تہ نہ ڪوٽيو ھو پر اھو پنهنجي ظلمن جي ڪري ڪريو، ظالمن جي ظلمن جو نتيجو انھن جي لاءِ اندو ڪوھ ھوندو آھي. جيڪڏھن تون ڪمزور تي ظلم ڪرين ٿو، تہ سمجھ تون بہ ڪوھ ۾ پوندين. قرآن مجيد ۾ اٺ سائين فرمايو آھي ”إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ“ (النصر ۱-) جڏھن اللہ جي مدد آئي. ھي آيت سورت نصر جي آھي. ھن ۾ فرمايو ويو تہ مسلمان مظلومن جي لاءِ ھڪ وقت اھو ايندو جڏھن اھي فوج در فوج ھوندا ۽ ظالمن کي ظلم جو بدلو چڪائيندا. سورت فيل ۾ ذڪر ڪيل آھي تہ ابرھ نالي بادشاھ بيت ۱ شريف کي ڏاھڻ جي لاءِ ھڪڙو ھاٿين جو لشڪر مڪي ۾ موڪليو. مڪي وارا مقابلي جي ھمت نہ ڪري سگھيا. اللہ تعاليٰ پکين جي ھڪڙي جماعت موڪلي، جن جي چنبن ۾ پٿريون ھيون. پٿرين جي ذريعي ابرھ جو لشڪر تباھ ٿيو. آسمان جا ملائڪ مظلوم جي مدد لاءِ ڊوڙندا آھن. شينهن پنهنجو پاڻ کي ڪوھ ۾ ڏٺو ۽ حملو ڪيائين. پنهنجي عڪس تي حملو ڪرڻ خود پاڻ تي حملو ڪرڻ آھي. ڪنھن وقت انسان ٻئي کي ظالم سمجھندو آھي حالانڪ اھو خود ان جو عڪس آھي، جيڪو ٻئي ۾ ڏسي رھيو آھي. ٻين ۾ جيڪو نفاق، ظلم ۽ تڪبر نظر اچي رھيو آھي، حقيقت ۾ اھي خود ان جون صفتون آھن، جيڪي ٻين ۾ منعڪس ٿي رھيون آھن. پنھنجا عيب توکي نظر نہ اچن، ورنہ خود پنهنجي جان جو دشمن ھجين. جڏھن تون پنهنجي عادت جي گھرائيءَ تي پھچندي تڏھن توکي پنهنجي نالائقي نظر ايندي. شينهن کي گھرائي ۾ وڃڻ کانپوءِ معلوم ٿيو تہ اھو پنهنجو ئي عڪس ھو، جيڪو ٻيو نظر اچي رھيو ھو. حديث شريف ۾ آھي تہ اَلْمُؤْمِنُ مِرْآةُ الْمُؤْمِنِ ”ھڪ مومن ٻئي مومن جو آئينو آھي.“ جھڙي طرح ھڪ شخص آربي ۾ ڏسي پنهنجي اصلاح ڪندو آھي، اھڙي طرح ھڪ مومن ٻئي مومن کي ڏسي پنهنجي اصلاح ڪري سگھي ٿو.

ھي انھن ماڻھن جي باري ۾ فرمايو ويو آھي جيڪي صحيح معنيٰ ۾ مسلمان آھن. ماڻھن کي گھرجي تہ انھن جا حالات ڏسي پنهنجي اصلاح ڪن. جيڪڏھن توهان جي اکين تي پٽي پڌل آھي تہ پوءِ توهان ان مان فائدو حاصل نہ ڪري سگھندا. حديث شريف ۾ آيو آھي تہ اِتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ ”مومن جي فراست کان ڊڄندا رھو، ڇاڪاڻ تہ اھو اللہ جي نور سان ڏسندو آھي.“ اوهان جا سڀئي عيب ڏسي وٺندو، ڇاڪاڻ تہ اھو مومن اللہ جي نور جي ذريعي ڏسي ٿو. درياءَ ۽ جبل سڀ تنهنجي حڪم جي ماتحت آھن. اي خدا! پاڻي ۽ باھ تنهنجي ملڪيت آھي، جيڪڏھن تون چاهين تہ باھ عمدو پاڻي بنجي وڃي. جيڪڏھن چاهين تہ پاڻي بہ باھ بنجي وڃي. اي خدا! اسان جو گھرڻ بہ تنهنجي ئي ايجاد آھي. ظلم کان چوڻڪارو لھڻ تنهنجي عطا آھي. تون گھرڻ کانسواءِ پوشيده خزانو ڏين ٿو. تو دنیا کي مفت ۾ جان بخشي. جنت ۾ وڃڻ تائين اھڙي طرح انعام فرمائيندو رھ. سرور ڪائنات محمد مصطفيٰ ﷺ جي محابي انعام فرمائيندو رھ.

سھي جو سائين وٽ خوشخبري ڪڍي وڃڻ تہ شينهن ڪوھ ۾ ڪري ٻڌي ويو!
چونڪ خرگوش از رھائی شاد گشت
سوئے نخیرال رواں شد تابدشت

ترجمو: ”سھو جڏھن آزاديءَ مان خوش ٿيو. تڏھن جھنگ ۾ (شينهن جي) شڪارن ڏانھن روانو ٿيو.“

خوشيء مان نچندو تازیون و جائیندو ۽ دوتندو ویو ۽ خدا جو شکر ڪرڻ لڳو. کائنات جي هر شيءِ خدا جي تسبیح ادا ڪندي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته فَاسْتَغْلَظْ فَاسْتَوَى (الفتح: ۲۹) خدا جي قدرت سان هڪ ننڍي بچ مان ٻوٽو نڪري ٿلهو ٿئي ٿو ۽ سڌو بيهي ٿو. جيئن ٻوٽا زمين جي قيد مان نڪري ٻڙن ٿا ۽ خوش ٿين ٿا، اهڙي طرح نيڪ ماڻهن جا روح عصري جسم جي قيد مان آزاد ٿي ڪري خوشيءَ ۾ رقص ڪندا آهن. نيڪ ماڻهن جا جسم به بُرن اخلاق جي صفائي کانپوءِ رقص ڪندا آهن ۽ اهڙن ماڻهن جي جان جو ڇا ٿو پڇين ته اها جان ڪيتري قدر رقص ڪندي آهي. اهي ماڻهو مجسم روح بنجي ويندا آهن ۽ زندگيءَ ۾ علائق جسماني کان آزاد ٿي ويندا آهن. انهن جو تون ڇا ٿو پڇين؟ جيڪو شينهن سهي کان مار کائي وڃي، اُن لاءِ ٻڏي مرڻ جو مقام آهي. تون شينهن آهين ۽ تنهنجو نفس سهو آهي. جيڪڏهن تون ان کان مار کائي وئين ته اها تنهنجي لاءِ ذلت آهي.

سهي پنهنجي ساٿين کي چيو ته مبارڪ هجيو! اهو دوزخ جو ڪتو وري دوزخ ۾ ويو. الله جي قهر اُن جا ڏند ٽوڙي ڇڏيا. خدا جي مهربانيءَ سان ان کي تقدير ڪوه ۾ ڪيرايو. جيڪو چنبي سان پين جا ڪنڌ پڇندو هو موت اُن کي ٻهاري ڇڏيو. مظلومن جي آه اُن کي تباهه ڪيو. شينهن جي ڪري اسين جن تڪليفن ۾ هئاسون انهن مان جان ڇڏي. الله جي مهربانيءَ سان دشمن نابود ٿيو ۽ عظيم دشمن مان توهان کي سبق مليو.

سڀني جانورن جو سهي وٽ گڏ ٿيڻ ۽ اُن جي مدح ۽ ثنا ڪرڻ:

جمع گشتند آل زماں جمله وحوش

شاد و خنداں از طرب در ذوق و شوق

ترجمو: ”ان وقت سڀئي جانور گڏ ٿيا، ذوق ۽ جوش ۽ سرهائيءَ جي عالم ۾ خوش هئا.“

سڀئي جانور سهي کي گهيري ويا ته تون آسماني ملائڪ آهين يا پري يا نر شينهن جو ملڪ الموت آهين. تون جيڪي به آهين اسان جي جان توتي قربان آهي، توکي شاباس هجي، تون وري به اسان جي جانين جو مرهم بڻئين. تو اُن ظالم کي ڪيئن چالاڪيءَ سان ختم ڪيو؟ اهو قصو اسان کي ٻڌاءِ، ڇاڪاڻ ته اهو قصو خوشي وڌائيندڙ آهي. اسان جي روح جي غذا ۽ جان کي وڌائيندڙ آهي. سهي چيو ته اي بزرگو! خدا جي تائيد هئي ورنه سهو ڪهڙي شيءِ آهي. خدا مون کي قوت عطا فرمائي ۽ دل کي نور ڏنو ۽ دل جي نور هٿن ۽ پيرن کي طاقت ڏني.

سهي جي جانورن کي نصيحت ڪرڻ ته دشمن جي مرڻ تي خوش نه ٿيو:

از برحق می رسد تفضیل ہا

باز ہم از حق رسد تبدیل ہا

ترجمو: ”فضيلتون الله جي طرفان ملنديون آهن، پوءِ خدا جي طرفان ئي تبديليون ٿينديون آهن.“

عزت ۽ ذلت سڀ الله جي طرفان آهي ۽ دنيا جي ڪنهن حالت کي قرار نه آهي. واري واري سان الله تعاليٰ ناقص ماڻهن کي (جيڪي مشاهدي جي درجي کي ڪونه پهتا آهن) ۽ ڪاملن کي (جيڪي مشاهدي جي مقام تائين پهچي چڪا آهن) ڏيکاريندو آهي.

اها سلطنت جيڪا واري واري سان خاندانن ۾ ۽ افراد ۾ منتقل ٿيندي آهي، ان تي خوش نه ٿي. پنهنجي روح کي محبت الاهي جي شراب سان سيراب ڪندو ره. جڏهن توکي اها سلطنت واري سان ملي ٿي ته تنهنجي مڃ وڌائي ۾ ڦڙڪي ٿي. حقيقت ۾ دنيا هڪ ڏينهن نه، پر هڪ گهڙي آهي. جنهن دنيا کي ڇڏيو اهو راحت ۾ آهي. مشهور مقولو آهي ته اَلدُّنْيَا سَاعَةٌ وَتَرْكُهَا رَاحَةٌ ”دنيا هڪ گهڙي آهي ان جو ڇڏڻ راحت آهي.“ فنا کي ڇڏ، بقا جو پيالو پي.

ان مردار کي کتن جي لاءِ ڇڏ، غرور جي شيشي کي ڇڏ. مشهور مقولو آهي ته الدُّنْيَا جِنْفَةٌ وَطَالِبُهَا كِلَابٌ ”دنيا ڍونڍ آهي ۽ ان جا طلبگار ڪتا آهن.“

”رَجَعْنَا مِنَ الْجَهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجَهَادِ الْأَكْبَرِ“ جو تفسير:

(جهاد اصغر يعني ڪافرن سان جهاد ڪرڻ، جهاد اڪبر يعني نفس اماره سان جهاد ڪرڻ)

اي شهاڻ ڪشتيم ماخضم برون

ماند خضم زان بتر در اندرون

ترجمو: ”اي بزرگو! اسان ٻاهر جي دشمن کي ماري ڇڏيو پر ان کان وڌيڪ بدتر دشمن باطن ۾ جيئرو رهجي ويو.“
اندروني دشمن نفس اماره آهي. نفس دوزخ آهي ۽ دوزخ ارڙ نانگ آهي. ست سمنڊ پيءُ ته به ان مخلوق سوز جي جلن ۽ ساڙ گهٽ ڪونه ٿيندو. ان نفس ارڙ نانگ جي اڃ ست سمنڊ پيئڻ سان به ختم ڪونه ٿيندي. قرآن شريف ۾ آهي ته وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ (البقره: ۲۴) ”جهنم جي خوراڪ انسان ۽ پٿر هوندا.“ قرآن پاڪ ۾ بهي جاءِ تي آهي ته الله تعاليٰ جهنم کان پڇندو: هَلْ امْتَلَأْتِ (ق: ۳۰) ”ڇا تنهنجو پيٽ ڀرجي ويو؟“ جهنم جواب ڏيندو هَلْ مِنْ مَّزِيدٍ (ق: ۳۰) ”ڇا اڃا ڪجهه آهي؟“ حديث شريف ۾ آيو آهي ته جهنم جو پيٽ ڪونه ڀريو. تڏهن الله تعاليٰ ان تي پنهنجو قدم رکندو، تڏهن جهنم چوندي: ڪافي آهي، ڪافي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (يس: ۸۲) ”ان جو شان ته هيءُ آهي جڏهن اهو ڪنهن شيءِ جو ارادو ڪري ٿو ته ان کي چوي ٿو: ٿي ته اها ٿي وڃي ٿي. انهيءَ ڪري نفس جي پياس به محض رب جي تجليءَ سان وسامي سگهي ٿي. ڪمان مان ٿيڙو تير نٿو هلي، سڌو تير خوب هلندو آهي. اسين نبي ﷺ جي سنت جي سهاري نفس جي بُت سان جهاد اڪبر ڪري رهيا آهيون. انسان جي پنهنجي قوت سوئي جهڙي آهي ۽ نفس بمنزل ڪوه قاف جي آهي. الله تعاليٰ جي اطاعت سان اهو ڪوه قاف ٿوڙي سگهجي ٿو. اهو شينهن بنجن آسان سمجهه جيڪو صفون ڦاڙي ڇڏي، پر اصل شينهن اهو آهي جيڪو نفس کي شڪست ڏي. انسان جو نفس تي غلبو ائين آهي جيئن موسيٰ (عليه السلام) جو فرعون تي غلبو هو.“

قيصر روم جي ايلچي جو حضرت عمر رضه وٽ پيغام ڪٿي اچڻ:

در بيان ایں شنو یک قصه

تا بری از سر گفتم قصه

ترجمو: ”ان سلسلي ۾ هڪ قصو ٻڌ! تان ته تون منهنجي ڳالهه جو راز ڏرو معلوم ڪري سگهين.“
نفس تي غلبي جو قصو آهي. قيصر، روم جي بادشاهن جو لقب آهي. قصو هن طرح آهي ته قيصر روم جو ايلچي حضرت عمر رضه وٽ آيو. مديني ۾ پهتو، پڇا ڪيائين ته خليفي جو محل ڪٿي آهي، جتي سامان رکان ۽ گهوڙو ٻڌان. ماڻهن چيو ته خليفي جو ڪو محل نه آهي، ان جي شهرت سردارن جهڙي آهي پر ان جي جهوپڙي فقيرن جهڙي آهي. تون عمر رضه جو محل ڪيئن ٿو ڏسي سگهين، جڏهن ته تنهنجي اکين ۾ پڙوال پيدا ٿي چڪو آهي. دل جي اک سان پڙوال کي صاف ڪر، پوءِ محل ڏس. جڏهن نفسي خواهشون ختم ڪندو، تڏهن الله جي ذات کي ڏسي سگهندو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته آيِنَّمَا تُولُؤْا قَشَمٌ وَجْهَ اللَّهِ (البقره: ۱۱۵) ”توهان جيڏانهن منهن ڪندا اتي الله جي ذات موجود آهي.“ الله تعاليٰ جو مشاهدو ٻين شين جي عظمت کي ختم ڪري ڇڏي ٿو. جيئن تارا چنڊ جي مشاهدي بهي وقعت ٿي ويندا آهن. جيڪڏهن ڪو شخص اک بند ڪري ڇڏي ته دنيا جي ڪا به شيءِ انکي نظر ڪونه ايندي پر شيون

گم يا معدوم نه آهن. اهڙي طرح دل جون اڪيون جيڪڏهن بند هجن ته حق جو مشاهدو ڪونه ٿيندو پر اهو موجود آهي. وَاسْتَغْشُوا ثِيَابَهُمْ (النوح: ٧) انهن پنهنجا ڪپڙا پاڻ مٿان وڌا آهن. قرآن پاڪ ۾ اهو حضرت نوح عليه السلام جي قوم جو حال بيان ڪيو ويو آهي ته ان جي دعوت تي انهن ڪنن ۾ آڱريون وڌيون ۽ پاڻ مٿان ڪپڙا وڌا تان ته نه حضرت نوح کي ڏسن ۽ نه ان جي ڳالهه ٻڌن. حضرت نوح عليه السلام جي جواب جو خلاصو هي آهي ته جيستائين توهان جو ڪُفر آهي ته هاڻي ڪٿي ثواب نظر ايندو. جيڪڏهن ماڻهو حقيقت جو ادراڪ نه ڪري ته اهو ماڻهو سڌرائڻ جو مستحق نه آهي ۽ ادراڪ به محبوب حقيقي جي متعلق هجي. ان ماڻهو جو اندو هجڻ سٺو آهي جيڪو محبوب جو ديدار نه ڪري هيءَ فاني ڪائنات محبت جي قابل نه آهي. قيصر جي ايلچيءَ سامان ڇڏي ڏنو. حضرت عمر رضه کي ڳولڻ لاءِ لوڻا هڻي پيو. چرين وانگر هر طرف ڦري پيو. روح جون فضيلتون معنوي آهن، اهي ادراڪ کان بالاتر آهن. حضرت عمر رضه جا فضائل به اهڙي طرح آهن، جيڪو ڳوليندو آهي سو لهندو آهي.

قيصر روم جي ايلچيءَ جو حضرت عمر رضه کي ڪجيءَ جي وٽ هيٺان سٽل ڏسڻ:

ديد اعرابي زنه او را دخیل
گفت عمر نک بزر آل نخل

ترجمو: ”هڪ بدوي عورت ان کي اجنبي ڏسي ڪري چيو ته عمر رضه هن ڪجيءَ جي هيٺان (آرامي) آهي.“ ايلچيءَ حضرت عمر رضه کي ڏٺو ته ڪجيءَ جي پاڇي هيٺ سٽل آهي. مُنصف حاڪم خدا جو ساڻو ۽ پاڇو آهي. ايلچيءَ جي دل ۾ هڪ عجيب خوش ڪندڙ ڪيفيت پيدا ٿي، جنهن ۾ محبت به هئي ۽ ڊپ به هو. دل ۾ چوڻ لڳو ته مون بادشاهن کي به ڏٺو آهي پر انهن جي هيبت مون تي طاري نه ٿي. هن شخص جي هيبت منهنجا حواس گم ڪري ڇڏيا آهن. آئون جنگ جي ميدان ۽ شينهن جي غار ۾ به ويو آهيان پر اتي به هيبت نه ٿي اٿم. هيءُ شخص بنان هٿيارن جي زمين تي سٽو پيو آهي. اها خدا جي هيبت آهي، مخلوق جي نه آهي. جيڪو الله تعاليٰ کان ڏنو ۽ تقويٰ اختيار ڪيائين. جن ۽ انسان سڀ ان کان ڊڄندا آهن. ڪجهه وقت کانپوءِ حضرت عمر رضه اتيو، ان شخص تعظيم ڪئي. حديث شريف ۾ آهي ته اَلَسَّلَا قَبْلَ الْكَلَامِ ”سلام ڳالهه ٻولهه کان اڳ ۾ آهي.“ جيڪو شخص خدا کان ڊڄي ٿو ان کي طمانيت حاصل ٿئي ٿي. پوءِ ڪنهن شيءِ جو ان کي خوف نٿو رهي. حضرت عمر رضه ان کي چيو ته ڊپ نه ڪر. ان جي برباد طبيعت کي آباد ڪيائين ۽ گهرايل ايلچيءَ کي خوش ڪيائين.

حضرت عمر رضه جي قيصر روم جي ايلچيءَ سان گفتگو ۽ ايلچيءَ جو حضرت عمر رضه کان سوال:

بعد ازاں گفتش سخن های دین
در صفات پاک حق نعم الرفیق

ترجمو: ”ان کانپوءِ ايلچيءَ باريڪ ڳالهيون ڪيون: پاڪ جي صفتن جي باري ۾، جيڪو بهترين رفيق آهي.“ مومنن تي الله تعاليٰ جون نوازشون آهن، جيڪي حال ۽ مقام جا صاحب آهن. مقام اها باطني ڪيفيت آهي جيڪا شريعت تي عمل ڪرڻ ۽ ڪسب ۽ رياضت سان حاصل ٿيندي آهي، حال اها قلبي ڪيفيت آهي جيڪا بنا ڪسب جي پيدا ٿيندي آهي. تنهنڪري مشهور مقولو آهي ته اَلْبَقَاءُ مَاتُ بِكَاسِبٍ وَلَا حَوَالٍ مُّوَاهِبٍ يعني مقامات ڪسب سان حاصل ڪيا وڃن ٿا ۽ احوال خدا جي دين آهن. مقام هڪ مستقل ڪيفيت آهي، انهيءَ ڪري بزرگ رومي ان کي ڪنوار سان تشبيهه ڏني آهي ۽ حال هڪ زوال پذير ڪيفيت هوندي آهي، انهيءَ ڪري ان کي جلوه قرار ڏنو اٿس. اهل

حال جا آثار هر کس ۽ ناڪس تي ظاهر ٿي وڃن ٿا، صاحب مقام جي ڪيفيت عوام کان گجهي رهندي آهي. روح جون منزلون هي آهن ته اهو پهريان جز هو، پوءِ عالم مثال ۾ آيو، پوءِ عالم خلق يعني ناسوت ۾ آيو. ان کانپوءِ جسم کان جدا ٿي ڪري عالم برزخ ۾ ويندو، وري حشر ۾ ان جسم سان متعلق ٿيندو. مخلوق جو زمانو حادث آهي. ان کان اڳ ۾ هڪ اهڙي حالت هئي جيڪا زماني کان خالي هئي. ان شخص چيو ته اي امير المومنين روح عالم بالا کان زمين تي ڪيئن آيو؟ فرمايائين الله تعاليٰ روح کي ڪلم ”ڪُن“ (ٿي وڃ) فرمايو. ائين روح پيدا ٿي ويو. وري روح جو عالم خلق ۾ اچڻ ان جو اختياري فعل نه آهي. الله جي حڪم سان آيو آهي. جيڪو واري واري سان پن گهوڙن تي سفر ڪندو جلد منزل مقصود تي پهچي ويندو. جسم جو زنده ٿيڻ ۽ سج جو چمڪڻ ان جي حڪم سان آهي. حديث ۾ آهي ته چنڊ ۽ سج جو گرهڻ ڪنهن جي موت ۽ زندگي جي ڪري نه آهي پر اهي الله تعاليٰ جون علامتون آهن، جن سان الله تعاليٰ پنهنجي ٻانهن کي تنبيه ڪندو آهي. گلن جو ٻڙڻ، کنوڻ جو چمڪڻ، ڪڪرن جو وسڻ سڀ خدا جي حڪم سان آهي. انسان جڏهن دنياوي مشغلا ڇڏيندو آهي تڏهن ان کي ملاءِ اعليٰ سان مناسبت ٿي ويندي آهي. روح جا دَڻ ۽ اڪيون جسم جي ڪنن ۽ اکين کان سواءِ آهن. عقل جي ڪنن ۽ گمان جي اکين کان به جدا آهن. جڏهن اها ڳالهه سمجهه ۾ اچي ويئي ته مطلق اختيار صرف ذات باري کي حاصل آهي ته منهنجي عشق ۾ اڃان اضافو ٿي ويو جيڪو عبادت ۽ رياضت جي اضافي جو متقاضي آهي. جيڪي ماڻهو عشق کان خالي آهن اهي جبر جي معنيٰ مجبور محض وٺي عبادتن کي ترڪ ڪري ڇڏيندا آهن. جڏهن ذات باري تعاليٰ سان تعلق قائم ٿي ويندو آهي تڏهن اهو ان کي ئي متصرف حقيقي سمجهندو آهي پر ان کي جبر چوڻ غلطي آهي. جيڪڏهن ڪو الله جي ڪامل اختيار جي مقابلي ۾ پنهنجي ناقص اختيار کي جبر سان تعبير ڪري ته ڪو حرج نه آهي. عارفن جو جبر وڌيڪ عشق ۽ اطاعت جو سبب آهي. عام ماڻهو جيڪا جبر جي معنيٰ سمجهن ۽ وٺن ٿا اها شرعي احڪامن جي معطل ٿي وڃڻ جو سبب آهي. جبر محمود ۽ جبر مذموم کي چند مثالن سان بزرگ سمجهائي ٿو. پهريون مثال پاڻيءَ جي ڦڙن جو آهي جو اهي سڀ کان ٻاهر معمولي قطرا آهن، سڀ ۾ پهچي ڪري قيمتي موتي بنجي وڃن ٿا. اهڙي طرح عارفن ۾ جبر جي ڪيفيت موجب خير آهي. ٻيو مثال ”ناف“ جو آهي جو اها ٻاهر رت آهي هرڻ جي ناف (دُن) ۾ پهچي ڪري مُشڪ بنجي ويندي آهي.

ٽيون مثال ”مس“ نامي جو آهي، جيڪو اڪسير ۾ داخل ٿي ڪري خالص سون بنجي ويندو آهي. عوام ۾ جبر جي معنيٰ محض هڪ خيال آهي، عارفن ۾ اهو نور بنجي ويندو آهي. چوٿون مثال مانيءَ جو آهي. دسترخوان ۾ اها هڪ بي جان شيءِ آهي، انساني بدن ۾ پهچي ڪري روح بنجي ويندي آهي. روح انساني، روح حيواني سان متعلق آهي ۽ روح حيواني جسم سان متعلق آهي. ماني روح حيواني جي غذا آهي. روح انساني جي غذا علوم ۽ معارف آهن. ماڻهو گوشت جو ٽڪرو آهي پر جبل به چيريو ڇڏي. فرهاد جيڪو شيرين جو عاشق هو. هن شيرين سان وصال جي شوق ۾ جبل ٽڪيو هو پر نامراد مري ويو. حضور ﷺ جو معجزو شق القمر مشهور آهي. روح انساني جي طاقت اهي ڪم ڪري ٿي. گجهن اسرارن جي بيان کي عام ماڻهو نه سمجهندا ته عالم ۾ فساد جو سبب بنجي ويندو.

حضرت آدم عليه السلام جو ڪوتاهيءَ کي پاڻ ڏانهن ۽ شيطان جو الله ڏانهن منسوب ڪرڻ:

فعل حق و فعل ماہر دوہیں

فعل مارا هست دال پيدا است ایں

ترجمو: ”الله جي فعل ۽ اسان جي فعل ٻنهي کي ڏس، اسان جي فعل کي تون موجود سمجهه، اهو ظاهر آهي.“

رَبَّنَا ظَلَمْنَا (اعراف: ۲۳) ”اي اسان جا رب اسان ظلم ڪيو.“ قرآن پاڪ ۾ اهو حضرت آدم عليه السلام جو قول نقل

ڪيو ويو آهي. ان ۾ حضرت آدم عليه السلام پنهنجي لغزش کي پاڻ ڏانهن منسوب ڪيو. رَبِّ بِنَا أَعُوْتُنِي (الحجر-۳۹) ”اي رب تو مون کي ڪهڙي سبب سان گمراه ڪيو!“ اهو قرآن شيطان جو قول نقل ڪيو آهي. ان ۾ شيطان گمراه ڪرڻ جي نسبت الله تعاليٰ ڏانهن ڪئي آهي.

جيڪڏهن مخلوق جو فعل موجود نه هجي ته تون ڪنهن کي ڇو چوين ته ائين ڇو ڪيئي؟ اسان جا فعل اسان جي اختيار ۾ آهن، جنهن جي جزا ۽ بدلو بصورت عذاب ٿيندو ۽ چڱي فعل جي جزا پسنديده ٿيندي. بزرگ رومي رحمه الله هي ثابت ڪري ٿو ته انسان جي افعال جو خالق به الله تعاليٰ آهي، ڇاڪاڻ ته خالق جو پنهنجي مخلوق تي علمي احاطو ضروري آهي، ورنه اهو ان کي ڪيئن پيدا ڪري سگهندو ۽ انسان کي پنهنجي افعال جو هر طرح سان علم هجي ائين نه آهي، انهيءَ ڪري انسان کي پنهنجي افعال جو خالق قرار نٿو ڏيئي سگهجي. لَا يَشْغَلُهُ، شَأْنٌ عَنْ شَأْنٍ ”الله تعاليٰ کي هڪ حالت ٻئي حالت کان غافل نٿي بنائي.“ حضرت آدم عليه السلام ظلم جي پاڻ ڏانهن نسبت ڪسب جي اعتبار سان ڪئي، ورنه ان جو خلق الله ڏانهن منسوب هو جنهن کي ادباً ذڪر نه ڪيائين. حضرت آدم عليه السلام عذر جي وقت اهو نه چيو ته تقدير جي ڪري مون ڪڻڪ جو داڻو کاڌو آهي. مطلب ته بي ادبي نه ڪيائين، جيڪو شخص عزت ڪري ٿو عزت لهي ٿو. پاڪ شيون ڪنهن جي لاءِ آهن؟ پاڪ ماڻهن جي لاءِ آهن. الله کي خوش رک، رنجيده نه ڪر، پوءِ ڏس.

تمثيل

يک مثال اے دل پئے فرقه بيار

تا بدانی جبر را از اختیار

ترجمو: ”اي دل! هڪ مثال فرق ڪرڻ جي لاءِ آڻ، تان ته تون جبر کي اختيار کان جدا سمجهي سگهين.“ جبر ۽ اختيار ۾ فرق ڪرڻ جي لاءِ هڪڙو مثال هن طرح آهي ته هڪڙو هٿ تون لوڏي رهيو آهين، ٻيو رعشي جي ڪري ڏڪي رهيو آهي. هٿ جي ٻنهي قسمن جي حرڪت ان جي پيدا ڪيل آهي پر ٻنهي ۾ فرق آهي. هڪ جبري آهي ٻي اختياري آهي. اضطراري حرڪت جي ڪري انسان ڪڏهن شرمندگي محسوس ڪونه ڪندو آهي. اختياري ناشائسته حرڪت سان شرمندو ٿيندو آهي. جبر ۽ اختيار جو فرق سمجهائڻ جي لاءِ جيڪا اسان پهرين تقرير ڪئي اهو عقلي بحث آهي پر عقل ويچارو خود ڪهڙي شيءِ آهي جو ان جو بحث قابل قدر هجي، اها ته محض عوام يا روحانيت کان خالي ماڻهن جي لاءِ رهنمائي جي هڪ تدبير آهي. عقلي بحث چاهي ڪيترو حسين هجي روحاني بحث جو مقام حاصل نٿو ڪري سگهي. روحاني بحث جو مرتبو وحي ۽ الهام جو مرتبو آهي. ابو الحڪم عمر بن هشام جي ڪنيت آهي. هن کانپوءِ ان جي ڪنيت ابوجهل مشهور ٿي ويئي. رشتي ۾ حضور ﷺ جو چاچو هو پر دشمنيءَ ۾ سيني کان اڳيان هو. جنگ بدر ۾ ماريو ويو. ابوجهل جي عقل ۽ حواس ۾ ڪا ڪمي ڪونه هئي پر روحانيت کان بلڪل خالي هو. عقلي بحث انڌي جي لٽ آهي جيڪا ان جي رهنمائي ڪندي آهي. اکين واري کي ان جي ڪابه ضرورت نه آهي.

”وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ“ (الحديد: ۴) آيت جو تفسير ۽ ان جو بيان:

بار دے گر ما بقصہ آدمیم

ما ازیں قصہ بروں خود کے شدیم

ترجمو: ”اسين وري قصي ڏانهن موٽون ٿا. اسين ان قصي مان ٻاهر ڪڏهن نڪتا آهيون؟“

جهالت ۽ ناداني خدا جو قيد خانو آهي. علم يعني قرب الاهي، ان جي درٻار ۾ باريابي جو سبب آهي. انسان جون

سڀئي صفتون الله تعالى جي شان جو مظهر آهن. الله جي ذات عيب کان پاڪ آهي. الله کان سواءِ دل مان ٻيا خيال ڪڍي ڇڏ، هن فاني دنيا مان دل هٽائي ڇڏ. هيءُ ڳالهه ختم ٿيڻي ناهي. روم جي ايلچي ۽ حضرت عمر رضی اللہ عنہ جي ڳالهه ڪر.

روم جي ايلچي جو حضرت عمر رضی اللہ عنہ کان هن پاڻي ۽ مٽي واري جسم ۾ روحن جي مبتلا ٿيڻ جو سبب پڇڻ:

از عمر چوں آں رسول این را شنید

روشنی در دلش آمد پدید

ترجمو: ”ان ايلچي ۽ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کان جڏهن هيءُ ٻڌو، ته سندس دل ۾ هڪ روشني پيدا ٿي وئي.“

حضرت عمر رضی اللہ عنہ روح جي باري ۾ جيڪا تقرير ڪئي هئي ان سان ايلچي جا سوال جواب ختم ٿي ويا ۽ ان کي شرح صدر ٿي ويو. انکي معلوم ٿي ويو ته شين جي وجود جو اصل سبب ڪلم ”ڪُن“ آهي. شين جي وجود جا جزوي اسباب جن کي فروع چئبو آهي. ايلچي الله جي افعالن جون حڪمتون پڇڻ شروع ڪيون.

هن پڇيو ته روح کي جسم ۾ قيد ڪرڻ جي ڪهڙي حڪمت آهي؟ پڪي ۽ ڪي بند ڪرڻ جو ڪهڙو فائدو آهي؟ حضرت عمر رضی اللہ عنہ چيو ته تون معنيٰ کي لفظن ۾ قيد ڪري رهيو آهي، جيئن آزاد شين کي لفظن ۾ قيد ڪرين ٿو ته ان ۾ لامحالہ ڪا نه ڪا حڪمت ۽ ڪو نه ڪو فائدو پيش نظر هوندو آهي. جيڪا ذات فائدين جي خالق آهي، ان جي افعالن ۾ ڪو نه ڪو فائدو لڪل ڪيئن نه مضمر هوندو. روح کي قيد ڪرڻ ۾ لکين فائدا آهن ۽ انهن مان هر هڪڙو اسان جي لکين فائدين کان وڌيل آهي. الله جو اکر ”ڪُن“ سڀني جاندارن جي جان جو اصلي سبب آهي. انسان جو ڪلام جيڪو حادث آهي، جڏهن اهو فائدي کان خالي نه آهي ته ڪلام قديم ڪلم ”ڪُن“ فائدي کان ڪيئن خالي ٿي سگهي ٿو! جڏهن انسان جو ڪم فائدي کان خالي نٿو ٿئي، ته پوءِ ذات باري جي ڪم تي بي فائدي هجڻ جو طعنو بيڪار آهي. تنهنجو ڪلام جيڪو تو سوال ۾ چيو آهي جيڪڏهن مفيد آهي ته مدعي ثابت ٿي ويو، يعني ڪلام باري به مفيد آهي، جيئن مٿي ٻڌايو ويو. ۽ جيڪڏهن تنهنجو اهو ڪلام غير مفيد آهي ته اهڙو ڪلام ئي نه ڪرڻ گهرجي. انهيءَ ڪري توکي اهو سوال ترڪ ڪرڻ گهرجي. هي به مطلب آهي ته غير مفيد سوال ڪرڻ درست نه آهي. مفيد سوال به اعتراض جي شڪل ۾ نه هجڻ گهرجي پر شڪر گوئي جي طريقي تي هجڻ گهرجي. انسانن جو شڪر گذار ٿيڻ الله جو شڪر گذار ٿيڻ آهي. لڙائي ۽ جهڳٽي جي طريقي تي سوال ڪرڻ شڪر گذاري جو طريقو نه آهي. جيڪڏهن ترش روئي شڪر ادا ڪرڻ جو طريقو هجي ته پوءِ سرڪي کان وڌيڪ شڪر گذار ڪير ٿيندو؟ جيڪڏهن جگر تائين مقبوليت جي خواهش آهي ته سرڪي کي ڪنڊ ۾ ملائي سڪنجبين ناهي وٺو. هن موضوع جي وضاحت شاعريءَ جي ذريعي نٿي ٿي سگهي. شعر ۾ مطلب کي ٿوري مروڙي پيش ڪيو ويندو آهي، معنيٰ هڪ وسيع شيءِ آهي.

”جيڪو الله سان گڏ ويهڻ جو ارادو ڪري، اهو اهل تصوف سان گڏ ويهي“ واري حديث جو بيان:

آں رسول اينجا رسد و شاه شد

واله اندر قدرت الله شد

ترجمو: ”اهو ايلچي ان جڳهه تي پهچي شاه بنجي ويو. ان جي قدرت ۾ فريفت ٿي ويو.“

ايلچيءَ کان سفارت وارو پيغام وري ويو. دائو جڏهن ٻنيءَ ۾ پوندو آهي ته کيتي بنجي ويندو آهي. سراب سمنڊ ۾ پهتو ته فنا ٿي ويو. سج جي تلوار کان ڪڪر روڪي ڇڏيو. اهو به فيض صحبت سان تبديليءَ جو هڪ مثال آهي. ناقص ڪامل جي صحبت مان ڪمال حاصل ڪندو آهي. مرد خدا مومن زنده دل هوندو آهي. جيڪڏهن ڪامل

رهنما موثر نه لپي ته قرآن مان فيض حاصل ڪرڻ گهرجي. انبيائن ۽ الله وارن جي تعليمات تي عمل ڪرڻ گهرجي. انبيائن ۽ الله وارن جي تعليمات تي عمل ڪرڻ جهڙي طرح مفيد آهي اهڙي طرح انهن جي زيارت به مفيد آهي. اهڙي طرح قرآني تعليمات تي عمل ڪرڻ به مفيد آهي. خالي زباني قرآن جي تلاوت به مفيد آهي. قرآني تعليمات تي عمل آخرت ڏانهن متوجہ ڪندو، دنيا کان دل گهٽائي. روح کي آزاد ڪرڻ جي ترڪيب قرآن خواني آهي، جيڪڏهن ان تي ڪو عمل نه ڪري ته ناداني آهي. انبيائن ۽ ڪامل عارفين جا روح پڇري کان آزاد آهن. انهن جا روح عام انسانن کي عبرت جو درس ڏيئي رهيا آهن ۽ روح جي آزاديءَ جو طريقو ٻڌائي رهيا آهن. انسان جو غرور ۽ وڌائي ان رستي تي هلڻ ۾ رڪاوٽ آهي. مال ۽ دولت جي ذريعي انسان شهرت طلب ڪري ٿو. اي سٺا ساٿي! هڪ قصو مثال طور ٻڌ. تان ته تون ڳالهه جي رازن کان باخبر ٿي وڃين.

هڪ واپاريءَ جو هندستان وڃڻ ۽ اتي جي طوطن کي سندن طوطيءَ جو پيغام ڏيڻ:

پهريان سمجهايو ويو آهي ته واصل بحق ٿيڻ جو طريقو فنا آهي. شهرت رڪاوٽ بڻبي آهي. هن قصي ۽ حڪايت جو خلاصو اهو آهي ته هڪ طوطي مُردو بنجي، ٻئي طوطي کي پڇري مان آزادي جو طريقو ٻڌايو. مُوتُ اَقْبَلُ اَنْ تَمُوتُوا جو اهوئي تفسير آهي.

بود بازرگانے اورا طوطے

در نفس مجوس زيبا طوطے

ترجمو: ”ڪنهن سوداگر وٽ هڪ طوطو هو. اهو خوبصورت طوطو پڇري ۾ قيد هو.“

سوداگر هندستان وڃڻ جو ارادو ڪيو. ٻانهين ۽ غلامن کي بطور بخشش جي چيائين ته توهان جي لاءِ ڇا وٺي اچان؟ سڀني پنهنجي خواهش ظاهر ڪئي، جڏهن طوطي کان پڇيائين ته تنهنجي لاءِ هندستان مان ڇا آڻيان؟ طوطي جواب ڏنو ته اتي جڏهن تون منهنجا پائر طوطا ڏسين تڏهن منهنجو حال بيان ڪج ته توهان جو مشتاق طوطو آسماني فيصلي مطابق قيد آهي ۽ ان سلام موڪليا آهن ۽ انصاف جي درخواست ڪئي آهي ۽ توهان کان رستي جي تدبير ۽ رهنمائي گهري آهي. وڌيڪ چيو اٿس ته ڇا هي مناسب آهي ته آئون هتي تربتي تربتي جان ڏيان ۽ فراق ۾ مري وڃان. ڇا هي جائز ٿيندو ته آئون سخت قيد ۾ هجان ۽ توهان وٽن تي گهمندا ۽ آزاد فضا ۾ اڏامندا وٺو. دوستو! وفا اهڙي ٿيندي آهي جو آئون قيد ۽ توهان باغ ۾ هجو!؟ اسان جي محبت کي ياد ڪريو، خاص طور جڏهن عشق اهڙو هجي جهڙو ليليٰ ۽ مجنون ۾ هو. توهان محبوب سان جام پيو آئون خون پي رهيو آهيان. جيڪڏهن منهنجي حق ۾ انصاف ڪرڻ چاهيو ٿا ته هڪڙو شراب جو پيالو هنجي ياد ۾ به پيو. اهي واعدا ڪيڏانهن ويا، جيڪي توهان ڪيا هئا. جڏهن بُري سان بُرائي ڪئي وڃي ته پوءِ چڱائي ڪيڏانهن ويندي. هڪ مومن جي تڪليف ان جي گناهن جو ڪفارو ٿيندي آهي. انجام جي اعتبار سان اهي مصيبتون خوشيءَ جو سبب آهن. تون يقين ڪر ته منهنجو روئڻ مصيبت جي ازالو آهي. رحيم ڪر، ستائڻ ڇڏي ڏي. سڄي عاشق جي لاءِ دوست جي طرفان قهر ۽ مهر ۾ هڪ جهڙي لذت هوندي آهي. اهو گل جو عاشق آهي ۽ اهو خود گل آهي. پاڻ پنهنجو عاشق آهي ۽ پنهنجي عشق کي گوليندڙ آهي.

عقل الاهي جي بردار پکين جو ذکر

قصه طوطي جاں زمينساں بُود

کوکے کو محرم رُغلاں بُود

ترجمو: ”طوطي جو حال هن طرح آهي. اهو ڪٿي آهي جيڪو انهن پکين جو محرم هجي.“

روح جنهن جو جسم عنصري رياضتن جي ڪري ڪمزور ٿي ويو آهي ۽ معصوم آهي، ان ۾ حضرت سليمان عليه السلام ۽ ان جي لشڪر جي طاقت آهي. جڏهن اهڙو روح درد ۽ فراق سان دانهن ڪندو آهي ته ملائڪ متاثر ٿيندا آهن. اهڙي روح سان الله تعاليٰ جا پيغام جاري رهندا آهن.

اهو روح هڪڙو دفعو يا رب چوي ٿو، ته الله جي دربار مان ڪيترا دفعا لبيڪ جو آواز ايندو آهي. لبيڪ جي معنيٰ آهي ته آئون حاضر آهيان. جڏهن ان جي نسبت خدا جي طرف هجي ته ان جي معنيٰ دعا قبول ڪرڻ واري ٿيندي. جيئن ته ان جي لغزش توبه ۽ استغفار جو سبب بنجي ٿي، ته مرتبا اڃا وڌي وڃن ٿا. لغزش جو مطلب خلاف شريعت ڳالهه آهي، جيئن ڪن عارفن جو ڪلمو ”سبحاني ما اعظم شاني“ منهنجي ذات پاڪ آهي، منهنجو شان ڪيتريقدر وڏو آهي. اي دوستو! هتان اسين واپس موٽون ٿا. هندستاني واپاري ۽ پڪي ۽ جو قصو بيان ڪريون ٿا.

سوداگر جو جهنگ ۾ طوطن کي ڏسڻ ۽ پيغام پهچائڻ

مردِ بازارِ گل پذيرفت ايس پيام

کو رساند سوتے جنس از وے سلام

ترجمو: ”سوداگر اهو پيغام قبول ڪيو ته هو سندس هم جنس کي ان جا سلام پهچائيندو.“

واپاري جڏهن هندستان جي حد ۾ پهتو، جهنگ ۾ طوطا ڏٺائين ۽ پنهنجي سواري روڪيائين ۽ انهن کي پيغام ڏنائين ته انهن طوطن مان هڪڙو طوطو پيغام ٻڌندي ڏکڻ لڳو ۽ مري ويو. واپاري پريشان ٿيو ۽ افسوس ڪرڻ لڳو ته شايد هي طوطو ان جو رشتيدار آهي، هي پاڻ ۾ به جسم هڪ جان آهن. ها! مون پيغام چو پهچايو. خواص خواه هن کي ماريم. ساڳي ڳالهه ڪڏهن جهان کي ويران ڪري ڇڏيندي آهي، ڪڏهن مٿل لومڙين کي شير بنائي ڇڏيندي آهي. توحيد جا اسرار تاريڪ دل عوام جي اڳيان بيان ڪرڻ تباهي ۽ بربادي جو سبب آهن. اهي ماڻهو جيڪي دل جا اندا آهن ۽ مدعي آهن، غلط انداز سان اسرارن جون ڳالهيون ڪري جهان ۾ فساد پکيڙين ٿا. اهي ماڻهو جيڪي دين جي ڳالهين تي اعتراض ڪرڻ جا عادي آهن اهي لومڙيون آهن.

اهي ماڻهو جن جي ڦوڪ ۾ اهو اثر هجي جيڪو حضرت عيسيٰ عليه السلام جي دمر ڪرڻ ۾ هو، جو بيمار ٿيڪ ٿي ويندا هئا، شينهن آهن. روح کان جسماني حجاب پري ڪرڻ جي ترڪيب سمجهه ۾ اچي وڃي ته هر روح جي ڳالهه مسيح جهڙي بنجي وڃي. جسماني لذت کي ڇڏي ڏيڻ گهرجي. صبر ڪرڻ وارن جا مرتبا بلند هوندا آهن. جسماني لذتن سان انسان جي مرتبن ۾ تنزل ٿيندو آهي.

شيخ فريد الدين عطار قدس سره جي قول جو تفسير

تو صاحبِ نفسِ اے عاقلِ میانِ خاکِ خوں میخود

که صاحبِ دل اگر زهرے خورد آں انگبین باشد

ترجمو: ”اي عقلمند! تون صاحبِ دل آهين! مٽيءَ ۾ رت پي وڃ، ڇاڪاڻ ته صاحبِ دل جيڪڏهن زهر کائي ته اهو ماڪي بنجي ويندو آهي.“

ناقص ماڻهن جي لاءِ جيڪي ڳالهيون نقصانڪار آهن، ڪمال درجي تي پهچي ڪري نقصانڪار نٿيون رهن. گهڻيون شيون مريضن لاءِ نقصانڪار هونديون آهن، صحتياب ٿيڻ تي اهي نقصانڪار نه رهنديون آهن، پر مفيد هونديون آهن. نمر : اهو ظالم بادشاهه آهي جنهن حضرت ابراهيم عليه السلام کي ساڙيندڙ باهه ۾ وڌو هو. الله جي فضل و ڪرم سان اها باهه ان جي لاءِ گلزار بنجي وئي. يعني نمرودي صفتون آهن ته باهه باهه آهي ۽ جيڪڏهن تون پنهنجي

اندر ابراهيمي ﷺ صفتون پيدا ڪرين ته تنهنجي لاءِ باهه گلزار آهي. ڪامل ناقص شين ۽ نقصانڪار ڳالهين مان نفعو وٺندو آهي. بيمار جيڪا شيءِ کائيندو آهي اها شيءِ بيماري بنجي ويندي آهي.

جادوگرن طرفان حضرت موسيٰ ﷺ جي تعظيم ڪرڻ ته پهريان توهان لٽ اڇلايو

ساحراں در عهد فرعون لعين

چوں مرے کردند با موسیٰ ز کیں

ترجمو: ”ملعون فرعون جي زماني ۾ جادوگرن ڪيئي جي ڪري حضرت موسيٰ ﷺ سان جهڳڙو ڪيو.“

جادوگرن حضرت موسيٰ ﷺ کي چيو ته اڳ ۾ لٽ توهان اڇلايو، حضرت موسيٰ ﷺ چوڻ لڳو ته نه، اڳ ۾ توهان اڇلايو. جادوگرن حضرت موسيٰ ﷺ جي تعظيم به ڪئي ۽ ان سان مقابلو به ڪيو. تعظيم جي نتيجي ۾ اهي خود مومن ٿي ويا ۽ مقابلي ۾ گستاخيءَ جي ڪري آخر ڪار انهن جا هٿ پير ڪٽيا ويا. جادوگر جڏهن حضرت موسيٰ ﷺ جا معتقد ٿيا تڏهن پنهنجي گستاخيءَ جي، خوشيءَ سان سزا يوڳڻ لاءِ آماده ٿي ويا، ورنه ڪنهن حيلي سان فرعون کان چوڻڪارو حاصل ڪري وڃن ها. مرتبن جي تڪميل کانپوءِ لذت شين جو استعمال ۽ تصوف جا باريڪ مسئلا بيان ڪرڻ جائز آهن، باقي سالڪ جي لاءِ لذت شين جو ترڪ ضروري آهي ۽ کيس تصوف جي مسئلن تي ڪلام ڪرڻ جي اجازت نه آهي. ناقص جو ڪم ٻڌڻ آهي، انهيءَ ڪري اهو بمنزل ڪن جي آهي. ڪامل جو ڪم تعليم ڏيڻ آهي انهي ڪري اهو بمنزل زبان جي آهي. ٻار هڪ عرصي تائين ٻڌندو آهي پوءِ ڳالهائيندو آهي. جيستائين تعليم مڪمل نٿو ڪري ان وقت تائين خاموشيءَ سان ٻڌندو آهي ۽ جيڪڏهن ڳالهائيندو به آهي ته غلط سلط ڳالهائيندو آهي. جيڪو مادر زاد ٻوڙو هوندو آهي اهو گونگو به هوندو آهي، ان کي ڳالهائڻ ڪونه ايندو آهي. فطرت جي تقاضا اها آهي ته پهريان ٻڌو ۽ جڏهن خوب سکي وڃو پوءِ ڳالهايو. هر ڪم ان جي طريقي مطابق ڪرڻ گهرجي. خدا جي گويائي ٻڌڻ جي محتاج نه آهي. انسان جي گويائي لامحالہ ٻڌڻ کانپوءِ آهي. باطن جي تڪميل جو طريقو هي آهي ته گوڏڙي پائي ويران ۾ آه و زاري ڪريو. حضرت آدم ﷺ کي ان جي آه و زاري ۽ اشڪباري نجات ڏياري هئي ۽ ان جي تڙ به قبول ٿي هئي. جهڙي طرح باغ جي نشوونما ۽ تازگي ڪڪر جي پاڻيءَ ۽ سج جي گرميءَ سان آهي، اهڙي طرح انسان جي ترو تازگي آبِ ديدہ (اکين جي پاڻي) ۽ عشق جي گرميءَ سان آهي.

جيڪو تيل ڏيئي کي اجهائي ڇڏي اهو تيل نه آهي پر پاڻي آهي. عشق ۽ دل جي گرمي حلال لقمي مان پيدا ٿيندي آهي. ڪڏهن ائين ٿيو آهي جو تو ڪڻڪ پوکي هجي ۽ جَوَ ڦٽا هجن. ڇا تو ڏٺو آهي ته گهوڙي ڪوڏڙو ڇڻيو هجي. لقمون (گرهه) ٻج آهي ۽ ان جو ڦل خيالات آهن. انسان جهڙي طرح جي غذا کائيندو اهڙائي خيالات پيدا ٿيندا. اي بزرگ! هن ڳالهه جي ڪا انتها نه آهي، سوداگر ۽ طوطي جو بحث شروع ڪر.

سوداگر طرفان هندستان ۾ ڏنل روداد طوطي کي ٻڌائڻ

کرد بازرگاں تجارت را تمام

باز آمد سوائے منزل شاد کام

ترجمو: ”سوداگر واپار مڪمل ڪري وطن ڏانهن خوشيءَ سان واپس موٽيو.“

سوداگر واپس اچي هر غلام کي سوغات ۽ هر ٻانهيءَ کي نشاني ڏني. طوطي چيو: منهنجو تحفو ڪٿي آهي؟ سوداگر چيو ته آئون پريشان آهيان، پنهنجي غلطيءَ تي غصو ٿو اچيم، طوطي چيو سردار، شرمندگي جي ڪهڙي ڳالهه آهي؟ سوداگر چيو ته مون تنهنجيون شڪايتون ۽ پيغام اتي جي وطن کي ڏنا. اهو ٻڌي انهن وطن مان

هڪڙو طوطو وڻ تان هيٺ اچي ڪريو ۽ ڦٽڪي ڦٽڪي مري ويو. آئون ڏاڍو شرمندو ٿيس پر هاڻي شرمندگيءَ مان ڪهڙو فائدو؟ هر انسان جي عمل جو عالم غيب ۾ اثر ۽ نتيجو مرتب ٿيندو آهي. ۱. جو دوست جڏهن پنهنجي ڪنهن فعل تي شرمندو ٿيندو آهي تڏهن الله تعاليٰ سبب سان پيدا ٿيڻ وارن نتيجن جا دروازا بند ڪري ڇڏيندو آهي ۽ ان سبب تي نتيجا مرتب ڪونه ٿيندا آهن. عارف اهو شخص آهي جنهن ۾ هي ٽي ڳالهيون هجن: (1) الله جي ذات ۽ صفات جي معرفت (2) اطاعتن جي بجا آوري (3) محرمات کان اجتناب ۽ پاسو. عارف ڪمان مان ويندڙ تير کي واپس ڪري سگهن ٿا. اها سندن ڪرامت آهي. عارفن تي الله جي قرب جو دروازو کليل هوندو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته مَا تَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا (البقره: ۲) نٿا منسوخ ڪريون اسين ڪنهن آيت کي يا پلايون (وساراين) ان کي پرهيءَ ته آئينون ٿا بهتر ان کان.

قرآن پاڪ ۾ ٻيءَ جاءِ تي آهي ته فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سَخِرِيًّا حَتَّىٰ أَنْسَوْكُمُ ذِكْرِي (المؤمنون: ۱۱۰) ”توهان انهن نيڪ ماڻهن تي مسخري ڪئي پوءِ انهن (تي مسخريءَ) توهان جي دليين مان منهنجي ياد وسارائي ڇڏي.“ دنياوي بادشاهه جسمن تي حڪمراني ڪن ٿا ۽ عارف ۱. دليين تي فرمان روائي ڪن ٿا. علم کانپوءِ عمل آهي ۽ علم جو ذريعو اک آهي ته انسان حقيقت ۾ پُٽلي جو نالو آهي پر ماڻهو ان کي هڪ ننڍڙي شيءِ سمجهن ٿا. اهو ئي عارفن جو حال آهي جو بظاهر اهي انسان آهن پر انهن جا ڪارناما عظيم الشان آهن. رات جي وقت ۾ بزرگ متعلقين جا خراب خيالات پنهنجي توجهه جي ذريعي بدلائي دليين ۾ بهترين خيالات پيدا ڪري دليين جي سڀن کي موتين سان پُر ڪندا آهن. شيخ پنهنجي باطني قوت سان طالب جا پهريان خيال ۽ وسوسا ڄاڻي وٺندو آهي. باقي پيشو ۽ هنر ڪمائي جو ذريعو ۽ سبب آهي. سوناري جو ڌنڌو هار جو نه آهي. پيشو ۽ اخلاق قيامت جي ڏينهن مالڪ ڏانهن ايندا. پيشو ۽ اخلاق رات جو به مالڪ ڏانهن موٽندا آهن. صبح ٿيندي ئي اهو ڌنڌو ۽ خيال ان شخص وٽ پهچي ويندا آهن جنهن جي لاءِ اهي سُنائي ۽ بُرائي جو سبب هوندا آهن. اهي خيال ائين آهن جيئن ڪبوتر (اڳي) پنهنجي حصي جون خبرون ۽ خط کڻي ڪري پنهنجي شهرن ڏانهن موٽن ٿا.

هندستاني طوطي جي حرڪت تي پاليل طوطي ۽ سوداگر جو ردعمل

چون شنيد آل مرغ کاں طوطی چه کرد

هم بلرزيد و فاد و گشت مرد

ترجمو: ”جڏهن ان پکي هندستاني طوطي بابت ٻڌو ته اهو پاڻ به ڏکي ڏکي ڪريو ۽ مري ٿڌو ٿي ويو.“ مالڪ جڏهن ڏٺو ته سندس پالتو طوطو به مري ويو ته ٽوپي زمين تي اڇلائي ڪپڙا ڦاڙڻ لڳو. هاءِ افسوس! منهنجا ٻولڻ وارا طوطا! منهنجي روح جي راحت، سُني پيشاني وارا طوطا! حضرت سليمان عليه السلام پکين جي ٻولي سمجهندو هو، انهيءَ ڪري پکين سان دلچسپي رکندو هو. منهنجي زبان سان مون کي نقصان پهتو. منهنجي زبان مرڻ واري طوطي جو قصو نه ٻڌائي ها ته منهنجو پيارو پالتو طوطو نه مري ها پر آئون زبان جي ڪهڙي شڪايت ڪريان. جڏهن ته اها شڪايت به زبان ئي ادا ڪري رهي آهي. زبان ئي ذخيرو ڪندي آهي ۽ زبان ئي ان کي تباهه ڪندي آهي. انسان جي تباهي زبان جي ڪري ٿيندي آهي. زبان ڏيئي ڪري (وعدو ڏيئي) ڪڏهن انسان کي خلاف مزاج ڪم ڪرڻو پوندو آهي. زبان خزانو به گڏ ڪندي آهي ۽ لاعلاج مصيبتن ۾ به مبتلا ڪندي آهي. زبان ئي سڀني وڃائي پکيءَ جي ڌوڪي جو سبب بڻبي آهي ۽ پکي ان کي پنهنجي هر جنس جو آواز سمجهي ڪري اچي چار ۾ ڦاسندو آهي ۽ اها ئي زبان اڪيلائي ۾ مونس، مددگار ۽ غمخوار بنجندي آهي. قرآن شريف ۾ الله تعاليٰ فرمايو آهي ته ”لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ“ (البقره: ۴) يعني اسان انسان کي رنج ۽ سختيءَ ۾ پيدا ڪيو آهي. يعني طوطا، توکي ڏسي

ڪري منهنجو رنج ۽ غم متجي ويندو هو، هاڻي ديدار تڏهن ٿيندو جڏهن روح جسدِ عنصرِي کان جدا ٿي ويندو. الله تعاليٰ گهريو ته خدا کي سُڃاتو وڃي. انهيءَ ڪري اسان کي عالمِ عنصرِي ۾ پيدا فرمائين. الله تعاليٰ جي غيرت جو بيان ناممڪن آهي.

اهو طوطو الله تعاليٰ جو عطيو هو، جنهن جو آئون شڪريو ادا نه ڪري سگهيس. اهو طوطو صبح جو اُٿي ڪري الله جي ياد ۾ لڳي ويندو هو، انهيءَ جي ڪري مون کي به خدا ياد اچي ويندو هو. بزرگ طوطي جي بيان ۾ روح جو قصو شروع ڪري ٿو ته روح جو ملهم ۽ جسم کان پهريان مخلوق هجڻ مشهور آهي. توهان روح کي نٿا ڏسي سگهو، ان جا آثار جيڪي جسم تي طاري آهن، انهن کي ڏسو ٿا. روح جي عڪس ۾ مشغوليت رنج جو سبب آهي پر روح ۾ مشغول هجڻ گهرجي. انسان تن پروريءَ ۾ لڳندو آهي ۽ روح کي فنا ڪندو آهي. آئون عشقِ الاهي ۾ پنهنجي جسم کي جلائي چڪو آهيان، جيڪڏهن ڪو عشق جي باهه ۾ جلڻ گهري ته مون کان باهه وٺي. جيڪو شخص روح کي بلڪل فنا ڪري چڪو هجي ان ۾ عشق جي باهه نٿي لڳي. اهڙو شخص تلاش ڪريو جيڪو ان باهه کي قبول ڪري سگهي. عشقِ الاهي جو پورو بيان ناممڪن آهي. آئون ٺيڪ حالت ۾ به عشق جي بيان تي قادر نه آهيان، مستيءَ جي حالت ۾ ڇا بيان ڪري سگهندس.

آئون مست شير آبي کان ٻاهر آهيان! اها مولانا پنهنجي حالت بيان ڪئي آهي. قافيي ۾ جڏهن شعر جو قافيو تلاش ڪريان ٿو ته محبوب جي تقاضا هوندي آهي ته منهنجي ديدار کان سواءِ ڪجهه به تلاش نه ڪر. قافيي جي تلاش ۽ ڳولا ۾ مشاهدي جي دولت حاصل نه ٿيندي، انهيءَ ڪري آئون لفظي ڪلام کي ڇڏي ڪلامِ نفسي جي ذريعي هم ڪلام ٿيندو آهيان، جيڪو حرفن وغيره کان آجو هوندو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته قَاوُحِي اِلَى عِبْدِهِ مَا اَوْحَى (النجم - ۱۰) پوءِ الله تعاليٰ حضور ﷺ کي وحي ڪئي جيڪا به ڪئي. هن آيت ۾ انهن اسرارن ڏانهن اشارو آهي جيڪي حضرت جبرائيل عليه السلام جي واسطي کان سواءِ حضور ﷺ کي ٻڌايا ويا هئا ۽ جيئن ته اهي اسرار طريقه محمديه جي متعلق هئا، ٻين انبيائن سان انهن جو ڪو تعلق ڪونه هو، انهيءَ ڪري اهي اسرار انهن کي ڪونه ٻڌايا ويا. جڏهن آئون پنهنجي لاءِ لفظ ما (نه) ڳالهائين ته نفي جي معنيٰ ٿيندي، ڇاڪاڻ ته آئون پنهنجي ذات کي فنا ڪري چڪو آهيان. مولانا پاڻ کي چوي ٿو ته بي حجاب تجلي جي سوال کان باز اچ! ڇاڪاڻ ته اها تجلي هن جهان ۾ بربادي جو سبب ٿيندي، جيئن ڪوڙ طور تي ٿيو. مون کي ويرانيءَ جو ڪو غم نه آهي ويراني ۾ خزانو ملندو آهي. جيڪو شخص شهود جي مقام تائين پهچي ويو اهو ته اڃا به وڌيڪ قُرب جو متمني ٿيندو ۽ چاهيندو ته جسدِ عنصرِي جو حجاب جلد رفع ٿي وڃي. عشق ۾ فاني وڌيڪ فنا چاهيندو آهي، ڪنهن طرح به پنهنجي بقا پسند نه ڪندو. فانيءَ کي عتاب ۽ لطف ۾ هڪ جهڙو مزو اچي ٿو. عاشقِ صادق، مُراد ۽ بي مراديءَ کي منشاءِ باري تعاليٰ سمجهي ڪري پنهنجن مان لطف اندوز ٿيندو آهي. جڏهن اطاعتِ ڪمال کي پهچي ويندي آهي تڏهن آقا ان جي ڳالهه تي سر تسليم خم ڪرڻ لڳندو آهي ۽ عاشق پنهنجي عاشقن سان عشق ڪرڻ لڳندو آهي. بادشاهه پنهنجي فرمانبردارن جا فرمانبردار بنجي ويندا آهن ۽ جنهن غلام مولا جي مرضيءَ ۾ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري ڇڏيو هجي، مولا انجي لاءِ فنا هوندو آهي. شڪاري شوق ۾ خود شڪار بنبو آهي پوءِ شڪار ان کي هٿ لڳندو آهي.

عاشقِ صادق معشوق جي دل ۾ گهر ڪري وٺندو آهي، ان اعتبار سان اهو معشوق بنجي ويندو آهي. شاخن، نهرن ۽ دريائن ۾ پاڻي وهي ڪري اڃايلن کي تلاش ڪندو ۽ ڳوليندو آهي. جڏهن حضرت حق خود مهربان ٿي ويو آهي ۽ روئف و رحيم آهي ته هاڻي هم تن گوش بنجي وڃ، ۽ آه و فرياد ڇڏي ڏي. عاشق جي زندگي موت ۾ مُضمَر ۽ لڪل آهي. جيستائين تون دل کي محبت ۾ فنا نه ڪندين ته اها حقيقي دل نه ٿيندي. آئون ديدار جو طالب ٿيس، ان فرداءِ قيامت تي ڇڏي ڏنو. جان ۽ دل جي زاري ڏيکاري ڪري ديدار جو طالب نه بڻج، جيستائين توکي جان ۽ دل جو خيال

آهي ديدار جو مستحق نه آھين، چو ته اهو پياڻي وارو آھي. جيئن ته ان پنهنجي جان ۽ دل ڏانهن به نظر ڪئي ۽ محبوب ڏانهن به ڏٺو. الله جي ڪرم جي درياء مان دوست ۽ دشمن سيراب ٿي رهيا آهن. ٻار کي جڏهن مفت موتي ملي ويندو آهي ته اهو ان کي مانيءَ تڪر عيوض وڪڻي ڇڏيندو آهي. پاڻ کي بزرگ رومي چوي ٿو ته اسرار معرفت کان واقفيت جي باوجود پنهنجو پاڻ کي لاعلم ظاهر ڪر، ڇاڪاڻ ته هر ماڻهوءَ جي اڳيان اهي مضمون بيان نٿا ڪري سگهجن.

حڪيم سنائي رحمۃ اللہ علیہ جي قول جو تفسير:

جنهن شيءِ جي ڪري تون رستو پٽڪي وڃين اهو ڪفر جو ڪلمو ٿيو ۽ ڇا ايمان ٿيو ته ڇا، جنهن جي ڪري تون دوست کان پري ٿي وڃين اهو نقش برو هجي ته ڇا منو هجي ته ڇا.

حضور صلی اللہ علیہ وسلم جي هن حديث جي معنيٰ

حضور صلی اللہ علیہ وسلم جي هن حديث جي معنيٰ ته ”بيشڪ، سعد غيرت مند آهي ۽ آئون ان کان به وڌيڪ غيرت مند آهيان ۽ الله مڙني کان وڌ غيرت مند آهي ۽ الله تعاليٰ پنهنجي غيرت مندي جي ڪري سڀني کليل ۽ ڍڪيل بدڪارين کي حرام قرار ڏنو آهي.“

(نوٽ: حضرت سعد رضي اللہ عنہ مشهور صحابي آهي، حد قذف جي سلسلي ۾ ان عرض ڪيو هو ته جيڪڏهن زال کي زنا ڪندي ڏسان ته فوراً قتل ڪري ڇڏيندس، چار شاهد آڻڻ جو مون ۾ تاب ڪونه رهندو. ان تي حضور صلی اللہ علیہ وسلم اهو ارشاد فرمايو هو. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ اسرارن جي بيان جو ترڪ، غيرت خداونديءَ جي ڪري ڪيو آهي، انهيءَ ڪري هاڻي غيرت خداوندي جو بيان شروع ڪيو اٿس. مترجم)

جمله عالم زان غيور آمد که حق

برو در غیرت بریں عالم سبق

ترجمو: ”سڄي دنيا هن لاءِ غيرتمند بڻي ته الله تعاليٰ غيرت ۾ هن دنيا تي سبقت ڪري ويو آهي.“

جملي عالم، عالم صفات باري جو مظهر آهي ته مخلوق جي غيرت، غيرت حق جو پرتو آهي. جسر حرڪت ۽ سکون ۾ روح جو تابع آهي. اهڙي طرح ڪائنات جا احوال مشيت باري جا تابع آهن. مشاهدي کان تنزل اختيار ڪري دلائل سان يقين حاصل ڪرڻ غيرت رب جو سبب آهي. اعليٰ مرتبا ڇڏي ادنيٰ مرتبا اختيار ڪرڻ به غيرت جو سبب آهي. دست بوسي جي مقابلي ۾ پير چمڻ خدمت جو ادنيٰ درجو آهي. هيءُ به غيرت جي ڳالهه آهي ته ديدار جو موقعو هجي ته ان کي ڇڏي خوشبوءِ سنگهڻ تي اکتفا ڪرين. اصل غيرت حق آهي ۽ انسانن جي غيرت چميءَ وانگر بي قدر آهي. حديث شريف ۾ آيو آهي ته الله تعاليٰ کي ٻه قطرا ڏاڍا محبوب آهن. هڪ اهو جيڪو الله جي خوف کان اک مان ڪري، ٻيو اهو رت جو ڦڙو جيڪو جهاد ۾ ڪري. معشوق عاشق جي درد مان هن لاءِ خوش آهي ته اهو درد عشق جي تقاضا آهي. انهيءَ ڪري ان جي خوشيءَ لاءِ اسين پنهنجي درد ۽ رنج کان خوش آهيون. جيڪو لڙڪ محبوب جي ياد ۾ وهي اهو موتي آهي. آئون پنهنجي درد جو جيڪو بيان ڪريان ٿو اهو بصورت شڪايت ضرور آهي پر حقيقت ۾ اهو شڪايت نه آهي، بلڪ هڪ واقعي کي نقل ڪرڻ آهي. دل محبوب کان رنجيده هجڻ جو اظهار ڪري ٿي. آئون دل جي ان نفاق تي ڪلان ٿو، ڇاڪاڻ ته اها دل حقيقت ۾ خوشي محسوس ڪري رهي آهي. مون کي ناز ۽ ڪرشمو نه ڏيکار، تون صدر مجلس آهين، آئون آستان وانگر پامال آهيان، انهيءَ ڪري مون تي ظلم ڪرڻ تنهنجي شايدان شان نه آهي.

بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ محبوب کي صدر مجلس ۽ پاڻ کي آستان چيو ته کيس ان مان پياڻي جي بوءِ آئي جيڪا فنا

جي خلاف آهي، انهيءَ ڪري هاڻي اُن جو تدارڪ ڪري ٿو ته ذاتِ حق واحد آهي. هي ممڪنات ان جا عارضي تعينات آهن. اهائي ذات واحد روح جو جوهر آهي جنهن مرد ۽ عورت جي عارضي جسم کي قائم ڪيو آهي. اهي ممڪنات جا عارضي تعينات ختم ٿي ويندا ته اهائي ذات واحد جي قيوم باقي رهجي ويندي. بيشڪ، ذات واجب الوجود ممڪنات جي حجاب ۾ محجوب آهي. منهنجي تمنا هي آهي ته بيان ۽ سُخن کان لنگهي اُن ذات حق جو مشاهدو ڪريان. اڳين مضمون کان بزرگ گريز ڪري ٿو ته اها تمنا غلط آهي. هيءَ اسان جي جسماني اک ڪيئن مشاهدو ڪري سگهي ٿي ۽ اسين غم ۽ خوشيءَ جا پابند آهيون اسان تي مادي عوارض طاري آهي، تنهنڪري ڪيئن مشاهدو ڪري سگهون ٿا. اها دل جيڪا طبعي ڪيفيتن ۾ قيد آهي اها ديدار نٿي ڪري سگهي. جڏهن انسان ۾ لافاني صفتون پيدا ٿي وينديون تڏهن اهو ديدارِ الاهي جي قابل ٿيندو. عشق جي باغ جي ترو تازگي لافاني آهي. تون ٻڌاءِ اسان جي روح کي ديدار ڪڏهن ميسر ٿيندو؟ آئون ته چوندو رهيس ته منهنجو خون وهائڻ حلال آهي پر اهو خونريزيءَ تي آماده نه ٿيو، انڪار ڪيائين. حضرت حق قيوم آهي انهيءَ ڪري اهو جهان جي لاءِ بمنزل جان جي آهي ۽ هر روز ان جي هڪ شان جو ظهور ٿيندو آهي. محبوب جي ديدار جون ڳالهيون ختم ڪري هاڻي عاشق جي مهجوريءَ جو حال ٻڌاءِ. عشق مجازي جي لذت ۽ تڪليف محبوب جي قهر ۽ مهر تي موقوف آهي. عشق حقيقي کي عشق مجازي تي قياس ڪرڻ نه گهرجي، ڇاڪاڻ ته ان جون ڪيفيتون عوارض سان وابسته آهن جيڪي فاني آهن ۽ عشق حقيقي جو تعلق ذاتِ باري سان آهي جيڪو حي ۽ قيوم آهي.

تجليات جي محويت ۾ صبح ٿي ويو ۽ مثنوي لکڻ ۾ تاخير ۽ دير ٿي وئي، انهيءَ ڪري اي عشق! توکي حسام الدين سان عذر خواهي ڪرڻ گهرجي، جنهن جي فرمائش ۽ اصرار تي مثنوي لکڻ شروع ڪئي اٿم. (حسام الدين مولانا جو خاص طالب آهي جنهن جو ذڪر مولانا ڏاڍي تعظيم سان ڪري ٿو.) انگريزي شراب جو جوش اسان جي مستيءَ جي جوش جي مقابلي ۾ هيچ آهي، اسان جي وجد ۽ حال جي گردش آسمان جي گردش کان وڌيل آهي، اهو قصو ڊگهو آهي، اي صاحب ٻڌاءِ ته ان نيڪ مرد سوداگر جو ڇا ٿيو؟

وڏي سوداگر جي حڪايت ڏانهن رجوع

خواجہ اندر آتش و درد و حزن

صد پرانده هي گفت ايس چنيس

ترجمو: ”سردار باهه، تڪليف ۽ روئڻ جي حالت ۾ اهڙي قسم جون سوين ٽڙيل ڳالهيون ڪري رهيو هو.“ مشهور چوڻي آهي ته ”ٻوڙو به ٻڏڻ واري لاءِ سهارو هوندو آهي“ ته جيئن اُن جي مدد ڪري. الله تعاليٰ کي ڪوشش ۽ سعيو پسند آهي، جيتوڻيڪ نتيجو اُن پنهنجي اختيار ۽ قدرت ۾ رکيو آهي. الله تعاليٰ سڀني بي نيازين ۽ صمديت جي باوجود مصروفِ ڪار آهي. بيماريءَ کان سواءِ آه و زاري جهڙي طرح باعثِ تعجب آهي اهڙي طرح حضرت حق جي بي نيازي جي باوجود مشغوليت باعثِ تعجب آهي. قرآن مجيد جي سوره رحمان ۾ ارشاد آهي ته ڪُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِى شَأْنٍ (الرحمن: ۲۹) صفاتِ ذات جن جو اهو اظهار ڪندو رهندو، اهي ڪنهن کي ماري نٿو آهي، ڪنهن کي رزق ڏيندو آهي، ڪنهن کي حياتي بخشيندو آهي. قرآن پاڪ ۾ بهي جاءِ تي آهي ته لَا أُضِيقُ عَمَلٌ مِّنْكُمْ مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ (آل عمران: ۱۹۵) آئون توهان مان ڪنهن ڪم ڪرڻ واري جو ڪم ضايع نه ڪندس، چاهي اهو مرد هجي يا عورت. الله تعاليٰ هر شخص جي ڪم کي ٻڌندڙ ۽ ڏسندڙ آهي. اي چاچا! اها ڳالهه ته ختم ٿيڻي نه آهي، طوطي ۽ سوداگر جو قصو ٻڌاءِ.

سوداگر جو مئل طوطي کي پڇري مان ڪڍي ٻاهر اڇلائڻ ۽ اُن جو اڏامڻ:

بعد از انش از قفس بيرون گند

طوطيک پريد تاشاخ بلند

ترجمو: ”ان کانپوءِ طوطي کي پڇري مان ٻاهر اڇلايائين. طوطو اڏامي وڃي مٿي تاريءَ تي ويٺو.“

طوطو وڻ ڏانهن ائين اڏاڻو جيئن سج اڀرندي کان الهندي ڏوڙندو آهي. سردار پڪيءَ جي حرڪت تي حيران ٿي ويو ۽ چوڻ لڳو ته تو پنهنجي تدبير سان اسان جون اکيون بند ڪري ڇڏيون. اسان کي ساڙي ڇڏيڻ ۽ پاڻ کي روشن ڪيئي. دراصل واپاريءَ جي طوطي جهنگ جي وطن کان پنهنجي چوٽڪاري جي راهنمائي گهري هئي، تڏهن جهنگ جي طوطي مري ڪري اُن کي سيڪاريو ته خاموشي نجات جو سبب آهي. مري ڪري اُن هيءُ سمجهايو هو ته مرڻ سان تنهنجي خوش بياني ختم ٿيندي، پوءِ توکي نجات ملندي. انسان جو نمود ۽ ڏيک اُن جي تباهي آهي. دنيا آخرت جي ڪيتي آهي جيڪڏهن هتي نه پوکيندا ته آخرت ۾ نه لٿندا. انسانن کان خلوت اختيار ڪري الله سان دوستي جوڙڻ گهرجي ۽ الله جي پناهه ۾ اچڻ گهرجي. خدا جي پناهه اها پناهه آهي جنهن جي ذريعي ڪائنات خادم بنجي ويندي آهي. الله تعاليٰ طوفان موڪليو جيڪو حضرت نوح (عليه السلام) جي نجات ۽ دشمنن جي تباهي جو سبب بنيو. درياءُ نيل فرعون کي ٻوڙي ڇڏيو ۽ حضرت موسيٰ کي چوٽڪارو ڏياريو. نمرود اهو ظالم بادشاهه آهي جنهن ابراهيم (عليه السلام) کي باهه ۾ وڌو. باهه ابراهيم (عليه السلام) لاءِ آت ٻڌجي ويئي ۽ نمرود جي دل مان ڏونھون اُٿيو. مشهور آهي ته حضرت يحيٰ (عليه السلام) کي جڏهن قوم قتل ڪرڻ جو ارادو ڪيو تڏهن هڪ جبل اُن کي پاڻ اندر پناهه ڏني. جڏهن قوم حضرت يحيٰ (عليه السلام) جي تعاقب ۾ اُتي پهتي تڏهن اُن جبل جي پٿرن اُن قوم کي هلاڪ ڪري ڇڏيو.

طوطي جي سردار کان موڪلائي، ڪيس نصيحت ڪرڻ ۽ اڏامڻ

يک دو پندش داد طوطي بے نفاق

بعد از ان گتش سلام افراق

ترجمو: ”طوطي اُن کي مخلصانه به نصيحتون ڪيون، ان کانپوءِ چيو سلام افراق.“

”الوداع ۽ الفراق“، اهي ٻئي لفظ جدائي جي وقت ڳالهايا ويندا آهن. الوداع سردار! تو مون تي ڪرم ڪيو. دنياوي لڳ لاڳاپن مان آزاد ٿيو آهيان. سردار طوطي کي چيو: اِن امان الله (الله جي حفاظت ۾) اهو لفظ به رخصت ڪرڻ وقت ڳالهايو ويندو آهي. طوطي پنهنجي اصلي وطن هندستان ڏانهن رخ ڪيو. سردار پنهنجو پاڻ کي چيو ته اها منهنجي لاءِ نصيحت آهي. اهو ئي رستو اختيار ڪندس، آئون طوطي کان ٿورو ئي گهٽ آهيان.

ماڻهن جي تعظيم ۽ شهرت جو نقصان

تن قفس شکل ست وراں شد خارجاں

از فريب داخلان و خارجاں

ترجمو: ”جسم پڇري وانگر آهي، انهيءَ ڪري جان لاءِ ڪندو آهي. اندروني ۽ بيروني ماڻهن جي لاءِ مڪر جي ڪري ڪندو آهي.“

هڪ کي چوندو آهي ته تنهنجو ساٿي آهيان، ٻئي کي چوندو آهي تنهنجو آهيان. اهي سڀ جلوت جا نقصان آهن. هن کي چوندو ٻئي جهان تنهنجي ڪري آهن اسين تنهنجي ملڪيت آهيون. ڪنهن کي چوندو ته عيش ۽

خوشيءَ جو وقت آهي، پيئڻ پيارڻ ۽ ياري دوستي جو وقت آهي. جڏهن ماڻهن کي پنهنجو شيدائي ڏسندو آهي تڏهن
تڪبر جي ڪري آبي کان ٻاهر نڪري ويندو آهي. دنيا جي مڪاري ۽ مهرباني مريدگار گراه آهي، ان کي نه ڪاءِ،
چاڪاڻ ته اهو باهه سان ڀريل آهي. واکاڻ سان انسان ابتداء ۾ لطف اندوز ٿيندو آهي پر انجام تباهي آهي.
ڪي ماڻهو سمجهندا آهن ته ماڻهن جي غلط مدح سرائيءَ سان مٿن ڪو اثر ڪونه ٿيندو. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ ان
جي ترديد ڪندي چوي ٿو ته ضرور اثر ٿئي ٿو، جيڪو توهان جي لاءِ غير محسوس آهي. توهان خود سمجهو ٿا ته
توهان کيس محروم ڪيو آهي، انهيءَ ڪري برائي ڪري رهيو آهي پر ان جي برائي کان متاثر ٿيو ٿا. تعريف مٺي
آهي انهيءَ ڪري سٺي لڳندي آهي، برائي جيئن ته ڪڙي آهي انهيءَ ڪري بُري لڳي ٿي. برائي جُلاب وانگر آهي.
جُلاب جو اثر سڄو ڏينهن رهندو آهي، پيٽ ۾ وٽ پوندا رهندا آهن ۽ دست ايندا رهندا. حلوي جو اثر ٿوري دير
رهندو آهي. هڪ ضد کي ٻئي ضد سان سُجائو ويندو آهي. جڏهن ڪڙي دوا جو اثر دير تائين رهندو آهي ته پوءِ ڪنڊ
جو اثر به دير تائين هوندو. ڪنڊ جو اندروني اثر هيءُ ٿيندو ته ان مان ڦرڙيون پيدا ٿينديون، جن کي چيرڻ جي
ضرورت پوندي. ڪوڙي دوا پيءُ گندي مادي کان پٽ پاڪ ڪر ۽ خاڪسار ٿي، بادشاهه نه ٿي، بال وانگر برداشت
ڪر، جڏهن تنهنجي مهرباني ختم ٿيندي آهي ئي خوشامدي پڄي ويندا. جيئن چوڪري کي ان جي چاهڻ وارا دل جو
ڌڻي پيا چوندا آهن. جڏهن عاشقن جي صحبت سان بدنامي ٿيندي آهي يا ڏاڙهي ايندي ته پڄي ويندا آهن، انهيءَ
ڪري شيطان جي شر کان بچ.

”جيڪو الله تعاليٰ چاهيو، ٿيو ۽ جيڪو نه چاهيو نه ٿيو“ جو تفسير

اين همه گتيم ليک اندر بسج

بے عنایات خدا همجیم هر پنج

ترجمو: ”هي سڀ اسان چيو پر ارادي ۾ خدا جي عنايتن کان سواءِ اسين ڪجهه به نه آهيون.“

ماشاء! ”جيڪي! چاهيو“. اهل سنت جو عقيدو آهي ته خدا جي مشيت ۽ ارادي کان ان جي مراد جدا نٿي ٿي
سگهي. جيڪي! چاهي ٿو اهو ٿئي ٿو. الله جي ذات جي حقيقت دريافت نٿي ڪري سگهجي. انسان جو علم الله جي
علم جي پيٽ ۾ ائين آهي جيئن سمنڊ جي آڏو هڪ قطرو. دنيا ۾ تنازع للبقا جو عمل جاري آهي، شيون فنا ٿي وڃن
ٿيون، قدرت وري انهن کي پيدا ڪري ٿي. جهڙي طرح موجودات خارجي معدوم مان موجود ٿين ٿيون، خيالن جو به
اهوئي حال آهي.

سرءُ جي موسم ۾ ٿاريون ۽ پن ڪومائجي چٽي ويندا آهن ۽ پکي پڪڙ ڇڻ ته انهن تي روئندا آهن. پوءِ قدرت
وري انهن کي نئين سر ڦٽائيندي آهي. انسان جي نفس ۾ سرءُ هي آهي ته اهو تعلقات ڪونه سان متعلق هجي ۽ بهار
هيءُ آهي ته معارف وحدانيه سان واسيل هجي. هي مضمون جيڪي سمجهايا وڃن پيا اهي ان باطني گلزار جي مهڪ
آهن، جيئن شراب کان سواءِ مستي ممڪن نه آهي تيئن گل کان سواءِ خوشبوءِ ممڪن نه آهي انهيءَ ڪري انهن
مضمونن ۾ جوش ۽ خوشبو يقيناً باطني شراب ۽ باطني گلزار جو فيض آهي. باطني گلزار جي خوشبوءِ جنت ۽
ڪوثر جي رهنمائي ڪندي آهي. حضرت يعقوب عليه السلام حضرت يوسف عليه السلام جي فراق ۾ روئندي روئندي اکين جو
نور وڃائي ويٺو هو. حضرت يوسف عليه السلام جي قميص جي خوشبوءِ سان وري سندس نور موٽي آيو. جيڪڏهن توهان
مطلوب نه آهيو ته طالب ئي بنجو، جي تون شيرين نه آهين ته فرهاد ٿي ۽ ”جي تون ليليٰ نه آهين ته مجنون ٿي پئو.“

حڪيم سنائي قدس سره جي قول جو تفسير

ناز را روئے بايد همچو ورد
چون نداری گرد بدخوی مگرد

ترجمو: ”ناز ڪرڻ جي لاءِ گلاب جهڙو چهرو گهرجي، جيڪڏهن توت اهو نه آهي ته به، مزاجيءَ کي ويجهو نه وڃ.“
انڌي اک سان جيڪڏهن ڪو اشارو ڪري ته اهو عيب ٿيندو. حڪيم سنائي چوي ٿو ته مطلبن کي سمجهڻ ۾ پوري هوش ۽ حواس کان ڪم وٺو. مطلب جي اڳيان اشارو ۽ ناز مناسب نه آهي. عاجزي ۽ آه و زاريءَ کان ڪم وٺ. طوطي جو مرڻ هن ڳالهه ڏانهن اشارو آهي ته نياز کان ڪم وٺ ۽ مطلوب جي اڳيان پاڻ کي مرده بناءِ، پوءِ حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جو دم توکي زنده ڪندو. يعني مطلوب جو فيض توکي زنده ڪندو. بهار جي موسم ۾ پٿر تي گاهه ڪونه ڦٽندو آهي پر مٽيءَ تي گاهه ڦٽندو آهي. تون پٿر نه ٿي، مٽي ٿي پٿر!

چنگ وڃائڻ واري پوڙهي جو قصو جيڪو حضرت عمر (رضي الله عنه) جي زماني ۾ بک جي ڏينهن چنگ وڃائيندو هو:

اين شنيدستی که در عهد عمر
بود چنگی مطربی با کروف

ترجمو: ”تو هي ٻڌو آهي ته حضرت عمر (رضي الله عنه) جي زماني ۾ هڪ چنگ وڃائڻ وارو گويو شان ۽ شوڪت سان هو.“
جنهن جي آواز سان ماحول تي مستي چانئجي ويندي هئي، ان جي آواز سان اسرافيل (عليه السلام) جي آواز وانگر مرده بدن ۾ جان اچي ويندي هئي. اسرافيل هڪ ملائڪ جو نالو آهي جيڪو قيامت کان اڳ صور ڦوڪيندو جنهن سان ڪائنات جو سڄو نظام درهم برهم ٿي ويندو. چاليهن سالن کانپوءِ اهو ٻي صور ڦوڪيندو، تڏهن سڄي ڪائنات اصلي حالت ۾ اچي ويندي. پريءَ جو آواز ماڻهو نٿو ٻڌي ڇاڪاڻ ته انسان پرين جي آواز کان ناواقف آهي. قرآن مجيد جي سورة الرحمن ۾ چئن ۽ پرين جو ذڪر آهي، جنهن ۾ انسانن سان گڏ جنن کي به خطاب ڪيو ويو آهي. ان سورت ۾ فرمايو ويو آهي تہ يُعْشَرُ الْجَنِّ وَالْإِنْسُ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَنِ (الرحمن: ۳۳) ”اي جنن ۽ انسانن جي جماعت، جيڪڏهن توهان کان ٿي سگهي ته توهان آسمان ۽ زمين جي ڪنارن کان نڪري وڃو (۽ اسان کان بچي وڃو) ته نڪري وڃو، نه نڪرندؤ پر زور سان.“

عارف به اهوئي ڪم ڪن ٿا جيڪو اسرافيل (عليه السلام) ڪندو، ان جي صور سان مرده زنده ٿي ويندا ۽ عارف به مرده دليين کي زندگي عطا ڪن ٿا. جڏهن انهن روحن ۽ دليين کي زندگي ملي وڃي ٿي تڏهن اهي عارفن جي آواز کي خدائي آواز سمجهن ٿا، ڇاڪاڻ ته زنده ڪرڻ خدا جي آواز جو تاثير آهي. اهو خدا جو آواز ستوسنئون آهي يا رسولن جي واسطي سان آهي. بي بي مريم کي خدا جي آواز حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جهڙو اولوالعزم پيغمبر عطا فرمايو. هن ڳالهه کان قطع نظر ڪري، ته اهو آواز ڪنهن جي نڙيءَ مان اچي رهيو آهي. حديث شريف ۾ آهي ته ”جڏهن آئون پاڻهي سان محبت ڪريان ٿو ته ان جو ڪن بنجي وڃان ٿو جنهن سان اهو ٻڌندو آهي، ان جو هٿ بنجي ويندو آهيان جنهن سان اهو جهلي ٿو. بِنِ يَسْتَعْمُ مِنْهِن جِي ذَرِيعِي ٻڌندو آهي. بِنِ يَبْصُرُ مِنْهِن جِي ذَرِيعِي ڏسندو آهي. هاڻي اهو پاڻهو نه صرف رازدان آهي پر مجسم راز آهي.“

حديث شريف ”مَنْ كَانَ لِلَّهِ كَانَ اللَّهُ لَهُ“ جيڪو شخص الله جو ٿي ويو الله اُن جو ٿي ويو، جو بيان:

چوں شدی من کان لله از وله
من ترا باشم که کان الله له،

ترجمو: ”جڏهن تون عشق جي ڪري منهنجو بڻئين، آئون تنهنجو ٿي ويس.“

اهڙي ٻانهي کي ”تون“ چئي ڪري سڏيو يا ”آئون“ چئي پڪاريو، مقصد منهنجي ذات هوندي آهي. پوءِ ”تون“ ۽ ”آئون“ جو قصو ختم ٿي ويندو آهي ۽ ذات باريءَ سان وحدت پيدا ٿي ويندي آهي. جڏهن ڪنهن دل ۾ رب جي تجلي ظاهر ٿي ويندي آهي ته ان سان هر قسم جي مُشڪلات حل ٿي ويندي آهي. حضرت آدم عليه السلام کي الله تعاليٰ دنيا جي شين جا نالا سيکاريائين، پوءِ فرمايائين ته هاڻي ٻين کي اهي نالا ٻڌاءِ. اهو فيض حضرت آدم عليه السلام جي واسطي سان خدا جو ٿي آهي. چند مثال ڏيئي ڪري بزرگ رومي رحمه الله سمجهايو آهي ته درميان واسطي جي اچڻ سان حقيقت نٿي بدلجي. پاڻي نهر جو آهي پوءِ پلي مٿ مان ٿي پيئو وڃي. چند جي روشني سج جي ٿي روشنيءَ مان آهي، منهنجا صحابي ستارن وانگر آهن، جنهن مان هدايت وٺندو هدايت حاصل ڪندو، اها حديث شريف آهي. سچي عارف جي ذات جو باري تعاليٰ سان ڳانڍاپو آهي. ڪدوءَ کي سُڪائي ان مان ڳرُ ڪڍي ان ۾ شراب ٺاهيندا آهن. شراب ساڳيو آهي مٿ مان پيئو يا ڪدوءَ مان پيئو. حديث شريف ۾ آهي ته ’طوبى لِمَنْ رَأَى أَوْ رَأَى مَنْ رَأَى‘ خوشخبري آهي ان لاءِ جنهن مون کي ڏٺو يا ان شخص کي ڏٺو، جنهن مون کي ڏٺو.“ صحابين سڳورن ۾ بالواسطه حضور صلی اللہ علیہ وسلم جو نور هو. جيڪو چراغ يا ڏيئو شمع ۽ بتيءَ مان روشن ٿيو آهي ان چراغ کي ڏسڻ گويا شمع کي ڏسڻ آهي. طالب جي بيعت ۾ جيڪڏهن چند واسطا به هجن ته نور اصل کان ئي حاصل ٿيو آهي، انهيءَ ڪري شيخ طريقت سان بيعت حضور صلی اللہ علیہ وسلم سان بيعت آهي. مطلب ته روشني منتقل ٿيندي رهندي آهي ان مان فيض حاصل ڪرڻ اصل مان ئي فيض حاصل ڪرڻ برابر آهي.

هڪ حديث جي معنيٰ جو بيان

گفت پیغمبر که نعت های حق

اندر این ایام می آرد سبق

ترجمو: ”پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فرمایو آهي ته الله جون خوشبويون هن زماني ۾ اڳتي وڌيون آهن.“

وقت صوفين جي اصطلاح ۾ اهو وقت آهي جنهن ۾ وارداتِ غيبي جو دل تي نزول ٿئي ٿو. اهڙن وقتن ۾ جيئو ۽ خوشبوءِ حاصل ڪريو. حضور صلی اللہ علیہ وسلم جي دمر مبارڪ جي خوشبوءِ، عارفن جي دمر مبارڪ جي خوشبوءِ، جن بدنصيبن انهن خوشبوءن مان واس نه ورتو، اهي وڌيڪ تباهيءَ ۾ مبتلا ٿيا، جن گنهگارن اها شيءِ حاصل ڪئي ته انهن جا گناه معاف ٿي ويا. اوليائن جي خوشبوءِ سان جيڪا زندگي ۽ تازگي ميسر اچي ٿي اها شجرِ طوبي (جنت ۾ هڪ وڻ جو نالو آهي) جي تازگي ۽ زندگي جيان آهي، ممڪنات جهڙي عارضي تازگي نه آهي، اها خوشبوءِ زمين ۽ آسمان برداشت نٿي ڪري سگهيا. قرآن پاڪ ۾ آهي ته اِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا (الاحزاب: ۷۲) ترجمو: اسان امانت آسمانن ۽ زمين ۽ جبلن تي پيش ڪئي، انهن انڪار ڪيو جو ان کي کڻڻ ۽ ان کان ڊڄي ويا.

نفس جي لذت کي تون مفيد سمجهين ٿو حالانڪ اها نقصانڪار آهي. روح ۽ جان تي جيئن تي وحي الاهي جو نزول ٿيندو آهي انهيءَ ڪري ان کي لقمان عليه السلام قرار ڏنو اٿس. نفس اٽ وانگر آهي انساني جسم به اٽ وانگر ڪنڊا وغيره کائي ويندو آهي. بزرگ رومي رحمه الله روح کي شرافت جي ڪري مصطفيٰ صلی اللہ علیہ وسلم ٺاهه چوي ٿو. اٽ ريگستان ۾ خوش رهندو آهي ۽ ٻهر جا ڪنڊا کيس پسند آهن. روح لامڪاني شيءِ آهي. جهان جون وسعتون ان جي لاءِ تنگ آهن پر نفس جي لذت جي ڪري اهي غائب ٿي وڃن ٿيون. بي بي عائشه رضی اللہ عنہا جو لقب حُميراء آهي جنهن جي معنيٰ ڳاڙهي رنگ واري آهي. بزرگ رومي رحمه الله مصطفيٰ صلی اللہ علیہ وسلم مان مراد مردِ عارف ۽ حُميراء مان مراد روح ورتي آهي، يعني عارف ڪامل پنهنجي روح سان هم ڪلام ٿئي ٿو. ۽ مردِ عارف چوي ٿو ته اي روح! عشقِ الاهي ۾ پاڻ کي بيقرار ڪري ڇڏ

تان تہ اهو جسم بي قرار ٿي وڃي. حميراءَ مونث جو صيغو آهي ۽ عربيءَ ۾ روح يعني نفس کي مونث مڃيو ويندو آهي، انهيءَ ڪري لفظ حميراءَ مان روح مراد وٺڻ مناسب آهي. هن روح مان مراد روح حيواني نه آهي جنهن جي پرورش خشڪ ۽ تر غذائن سان ٿيندي آهي. روح جي عشق جا مرتبا ٿي آهن: هڪ هيءَ ته روح عشق کي خوش ڪرڻ وارو هجي، ٻيو ته عشق مان خود خوش هجي. ٽيون ته عين خوشي بنجي وڃي. جيڪڏهن انسان لذت نفس جي رشوت خوري ڇڏي ڏي ته سوين مسرتون ۽ خوشيون حاصل ڪري. عشق ۾ وفا جي ذريعي خود مصري بنجي وڃو ته لازوال مٿان حاصل ٿيندو. عشق ۾ بيوفائي زهر آهي.

سُني مخلوقات جيڪا وفادار آهي، اي اسان جا پروردگار، اسان کي اها عطا فرمائ! ناقص عقل وجود باري تي دليل قائم ڪري واقف اسرار ٿيڻ چاهيندو آهي پر عشق جي عجائبن جو انڪار ڪري ٿو. اهڙو عقل ڳالهه ٻوله ۽ ٻين ڪمن ۾ رهنمائي ڪري ٿو. حضور ﷺ حضرت بلال رضی اللہ عنہ کي فرمايو ته اَرْحَنِيَا بِلَالُ ”اي بلال رضی اللہ عنہ اسان کي راحت پهچاءَ! وحي الاهي سان حضرت آدم ﷺ مدهوش ٿي ويو هو. حضور ﷺ حضرت بلال رضی اللہ عنہ جي سهڻي آواز سان مدهوش ٿي ويا ۽ ليله التعريس ۾ نماز به فوت ٿي ويئي. غزوہ بني المصطلق تان واپسيءَ مهل حضور ﷺ جن سمهي رهيا. لشڪر به سمهي رهيو. فجر جي نماز قضا ٿي ويئي. حضور ﷺ جي نند حقيقت ۾ هڪ استغراقي كيفيت هئي جنهن جي ڪري حضور ﷺ جن بروقت نماز نه پڙهي سگهيا. جيئن ڪنوار پردي ۾ هوندي آهي اهڙي طرح عشق ۽ جان به پوشيده آهي. بزرگ رومي فرمائي ٿو ته ائون ذات حق کي عروس (ڪنوار) چوڻ کان باز اچان ها پر غلبه حال جي ڪري چوڻ تي مجبور آهيان. اهي لفظ مون غيبي اشاري سان چيا آهن. اهي لفظ چوڻ انهن وٽ عيب هوندا جن کي عيب کان سواءِ ڪجهه نظر نٿو اچي. ڪي لفظ جاهل چون ته عيب شمار ٿيندو ۽ جيڪڏهن اهي ئي لفظ صاحب حال چوي ته ان جي اعتبار سان اهي عيب نه آهن. نسبت جي بدلجڻ سان لفظن ۽ اقوالن جو حڪم بدلجي ويندو آهي. مثال طور جيئن ڪفر آهي. ۱. ڏانهن ان جي خلق جي نسبت عين حڪمت آهي. اسان جي نسبت سان اها انتهائي خراب ڳالهه ۽ عيب آهي. مون حضرت حق جي باري ۾ گهڻين ڳالهين جو ذڪر ڪيو آهي جن جي ڪري مون ۾ خوبيون گهڻيون وينديون. جيڪڏهن هڪ لفظ عروس (ڪنوار) چوڻ منهنجو عيب آهي ته گرفت نه ڪجو. مصريءَ سان گڏ مٽي ۽ ڪڪ به ان اڳهه ۾ ٽري ويندا آهن. پلائي ۽ بُرائي نسبتي آهي ته جسم عام جي اعتبار سان روح کان گهٽ درجي جي شيءِ آهي، پر بزرگن جي اعتبار سان جسم انهن جي روح وانگر پاڪ ۽ صاف آهي. پاڪ ماڻهن جا افعال جيڪي جسم سان تعلق رکن ٿا اهي به بمنزل روح جي آهن. عارفن جو دشمن نفسي لذتن جي مٽيءَ ۾ مليو ۽ مجسم مٽي بنجي ويو، ڪامل شخص محبت جي چاشنيءَ ۾ غرق ٿي ڪري پاڪ ٿي ويو. حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته منهنجو پاڻ يوسف ﷺ صبيح هو ۽ ائون مليح آهيان. ٻي جاءِ تي فرمايائون ته ائون عرب ۾ سڀني کان فصيح آهيان ان کان سواءِ ائون قريشي آهيان. يعني حضور ﷺ جي جسم ۽ زبان ۾ ملاحه هئي جنهن جي ڪري پاڻ مليح ۽ فصيح ٿيا. حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته علماء انبيائن جا وارث آهن يعني حضور ﷺ جي معرفت جي چاشني ۽ ملاحه عالمن ۽ ڪامل عارفن ۾ منتقل ٿي آهي، جيڪي اڄ به دنيا ۾ موجود آهن. اهي نبيءَ جا وارث موجود آهن پر اهي ماڻهو جيڪي پنهنجي وجود ۾ روح کي گم ڪريو ويٺا آهن انهن کي احساس نه آهي. جيستائين انسان پنهنجي هستيءَ کي فنا نٿو ڪري ان کي دستگيري ڪندو روح ميسر نٿو ٿئي. جيڪڏهن انسان کي پنهنجي اڳيان پويان جو خيال آهي ته اهو جسماني مونجهارن ۾ گهيريل آهي ۽ روح جي لذتن کان محروم آهي، اهي سڀ حرڪتون جسم جون آهن روح انهن کان پاڪ آهي. حقيقي معرفت حاصل ٿيڻ تي انسان غم ۽ خوشي وغيره جهڙين صفتن کان بي نياز ٿي ويندو آهي. الله جي فيض جو وسڪارو جاري آهي، اهڙي حالت ۾ گهر ۾ ويٺو رهڻ مناسب نه آهي، ان فيض جو ادراڪ روح جي اک ڪري سگهي ٿي.

حضرت بي بي عائشه رضي الله عنها جو پيغمبر صلي الله عليه وسلم کان سوال ڪرڻ ته مينهن وسيو توهان جا بابرڪت ڪپڙا ڪونه پُسيا ۽ پيغمبر صلي الله عليه وسلم پاران اُن جو جواب

مصطفى روزے بگورستان برفت

باجنازه يارے از ياراں برفت

ترجمو: ”حضور صلي الله عليه وسلم جن هڪڙي ڏينهن، دوستن مان هڪ دوست جي جنازي ۾ شرڪت لاءِ قبرستان ۾ ويا.“
مرڻ واري کي دنياوي موت کانپوءِ برزخ واري زندگي نصيب ٿي ويئي. مٽيءَ مان پيدا ٿيڻ وارا مرڻ کانپوءِ مٽيءَ ۾ ويندا. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته ”ڪائنات جي هر شيءِ خدا جي تسبيح ۾ رڌل آهي پر توهان اها تسبيح نٿا سمجهو.“ (۱۷:۴۴) بزرگ رومي وٽن جي ٽن حالتن کي ٽن پڪين سان تشبيهه ڏئي ٿو. وڻ سرءُ جي موسم ۾ ساوڪ ختم ڪري ڪاري ڪانگ وانگر ٿي ويندا آهن پر رطوبت حاصل ڪرڻ ۾ ڄڻ ته بدڪ آهن جيڪا پاڻيءَ ۾ ٽٻي هڻي غذا حاصل ڪندي آهي. بهار جي موسم ۾ گل نڪرڻ کانپوءِ اهي مور بنجي ويندا آهن. ناستڪ يا دهر يا جيڪي وجود باري جا مُنڪر آهن ۽ فلسفي جيڪي خدا کي مانع ۽ مختار نٿا مڃين، اهي چون ٿا ته ڪائنات قديم آهي، خدا سان اُن جو ڪو تعلق نه آهي. اها عقيدتي جي اندازي آهي ورنه ڪامل عارفن جا سينا علوم معرفت سان باغ بهار آهن. انهن جي ٻوٽن ۽ گلن جي خوشبوءِ جا مُنڪر اهڙي طرح پريشان ٿين ٿا جهڙي طرح چيڙي جو ڪيڙو خوشبوءِ سان يا ڪمزور دماغ وارو ڏهل جي آواز سان پريشان ٿيندو آهي. مُنڪر عقلي دليلن ۾ پنهنجو پاڻ کي مصروف ڪن ٿا ۽ دليلن جي روشنيءَ کان پنهنجين اکين کي بند ڪن ٿا. حقيقت ۾ انهن کي اڪيون ئي نه آهن، کين اڪيون هجن ها ته صحيح ڏسن ها. حضور صلي الله عليه وسلم جڏهن جنازي تان واپس موٽيا تڏهن بي بي عائشه صديقہ رضي الله عنها حضور صلي الله عليه وسلم جن جي چهري ۽ پٽڪي، جسم ۽ وارن تي هٿ رکيو. تڏهن حضور صلي الله عليه وسلم فرمايو ته تڪڙو تڪڙو ڇا ٿي ڏسين؟ بي بي صاحبه چيو ته اڄ مينهن وسيو آهي، مون کي تعجب آهي ته توهان جا ڪپڙا ڪونه پُسيا آهن. حضور صلي الله عليه وسلم فرمايو ته مٽي تي ڪهڙي ڪپڙي جي پوتي اٿي؟ بي بي صاحبه جواب ڏنو ته توهان جي چادر پوتي بنائي اٿم. حضور صلي الله عليه وسلم فرمايو ته اي پاڪ دل! خدا تنهنجي پاڪ اک کي اهو غيبي مينهن ڏيکاريو آهي، هن ڪڪر ۽ هن آسمان جو مينهن نه آهي. ان مينهن جي وسڻ ۾ خدا جي رحمت لڪل آهي. انهن رمزن ۽ اشارن جي باري ۾ سنائي جو هڪ قول ٻڌ، تان ته تون به خزانن کان واقف ٿئين جيڪڏهن باطني اک کوليندين ته جلد سُر مون حاصل ڪندين.

حڪيم سنائي جي شعر جو تفسير

آسمانها ست در ولايت جاں

ڪار فرمائے آسمانِ جهاں

روح جي اقليم ۾ آسمان آهن جيڪي دنيا جي آسمان ۾ ڪار فرما آهن.

در ره روح پست و بالا هاست

ڪوه هائے بلند و دريا هاست

روح جي رستي ۾ لاها چاڙها آهن، وڏا جبل ۽ درياءُ آهن.

پير دانا اندريس رمزے که گفت

در حقيقت زیں صدف دُرے سفت

ترجمو: ”دانا بزرگ ان سلسلي ۾ جيڪو اشارو ڪيو حقيقت ۾ ان سڀ جو موتي پوتائين.“

عالم غيب جا ڪڪر ۽ پاڻي ٻيو آهي. آسمان ۽ سج ٻيو آهي. اهي ڳالهيون خاصان خدا تي ظاهر ٿينديون آهن. حشر جي مُنڪرن جي باري ۾ قرآن پاڪ ۾ جيڪي فرمايو ويو آهي. اهي ئي آيتون بزرگ رومي امور غيبه تي شڪ ڪرڻ وارن جي لاءِ استعمال ڪري ٿو. غيبي بارش ۽ مينهن جا ٻه قسم آهن: هڪ نقصانڪار ٻيو فائديمند. بهار جي بارش باغ لاءِ ڀلي آهي پر سرءُ جو مينهن باغ لاءِ بخار آهي، اهڙي طرح سيارو، هوا ۽ سج جدا سمجهه ۽ ان اصول کي سمجهه. عالم غيب ۾ ان جا اهڙي طرح قسم آهن. اوليائن جا نفس بهار جو ڪم ڪندا آهن ۽ دليين ۾ سبزي پيدا ڪندا آهن. بزرگن جي نفس سان بدبختن جي بدبختي ۽ ۾ اضافو ٿي ويندو آهي. اهو تڏهن ٿيندو آهي جڏهن بدبخت انهن ڪامل عارفن جا منڪر ٿي وڃن ٿا. عارفن جي شفقت اصلاح عوام جو ڪم ڪندي آهي ۽ جيڪي انهن مان مستفيد ٿين انهن سان چڱاڙو ڪندا آهن، جن جون دليون پٿر ٿي ويون آهن اهي ناقابلِ اصلاح آهن.

هڪ حديث جي معنيٰ جي بيان ۾

(اِغْتَسَبُوا بَرْدَ الرَّايِيعِ فَإِنَّهُ، يَعْمَلُ بِأَبْدَانِكُمْ كَمَا يَعْمَلُ بِأَشْجَارِكُمْ وَاجْتَنَبُوا بَرْدَ الدَّخْرِيفِ فَإِنَّهُ، يَعْمَلُ بِأَبْدَانِكُمْ كَمَا يَعْمَلُ بِأَشْجَارِكُمْ)۔ ترجمو: ”بهار جي موسم جي سرديءَ کي غنيمت سمجهو، اها توهان جي بدن تي اهوئي عمل ڪندي جيڪو وڻن تي ڪندي آهي ۽ خريف جي موسم جي سرديءَ کان بچو، اها توهان جو جسم تي اهوئي عمل ڪندي آهي جيڪو وڻن تي ڪندي آهي.“

قول پیغمبر شنو اے جانِ من

دور کن از خویشتن انکارِ وطن

ترجمو: ”اي جان من! پیغمبر ﷺ جي ڳالهه ٻڌ، انڪار ۽ گمان پاڻ کان پري ڪر.“

جهڙي طرح بهار جي موسم جي برسات سان وڻ سرسبز ۽ شاداب ٿين ٿا اهڙي طرح غيبي فيض سان، روح تازا ٿيندا آهن. اهو وقت غنيمت آهي جنهن ۾ غيبي واردات جو قلب تي نزول ٿئي. سرءُ جي هوا سان انگور ۽ ٻيون شيون تباھ ٿي وينديون آهن. روايت ڪرڻ وارن حديث جي راوين ان کي ظاهري معنيٰ ۾ ورتو، حقيقت ۾ ان جاءِ تي عالم غيب جي باد و بهار ۽ سرءُ مراد آهي. جيڪڏهن اهي غيبي مضمون توکي سمجهه ۾ نٿا اچن ته ڪنهن ڪامل عارف جو دامن پڪڙ، پوءِ توکي سمجهه ۾ اچي ويندا. شيخ ڪامل جي بيعت توکي هوا ۽ حرص کان روڪي ڇڏيندي. مينهن جي ٿڌاڻ ۽ سج جي گرمي سبزه زار پيدا ڪندي آهي، اهڙي طرح ڪامل عارف جون گرم ۽ سرد نصيحتون ايمان جي تازگيءَ جو سبب آهن.

حضرت عائشه رضی اللہ عنہا جو حضور ﷺ کان پڇڻ ته مينهن جو راز ڇا هو؟

پس سوالش کرده صدیقه ز صدق

باخشوع و باادب از جوشِ عشق

ترجمو: ”صدیقه رضي اللہ عنہا سڄائيءَ سان حضور ﷺ کان سوال ڪيو، محبت جي جوش مان، عاجزي ۽ ادب سان.“

”اي الله جا رسول ﷺ! اڄ جي مينهن جي ڪهڙي حڪمت آهي؟“ پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو ته اها بارش تسڪين لاءِ هئي. جيڪڏهن انسان کي غم کان بلڪل سُڪون نه ملي ته زندگيءَ جي مشغولين ۾ خلل پئجي وڃي. انسان غم جي مايوسين ۾ پيو هوندو آهي. حرص جي ڪري جيڪا ڪوشش آهي اها ختم ٿي وڃي ۽ دنيا ويران ٿي وڃي. مشهور مقولو آهي ته لَوْلَا الْحَقَّاءُ لَخَرِبَتِ الدُّنْيَا جيڪڏهن بي وقوف نه هجن ها ته دنيا تباھ ٿي وڃي ها. جيڪڏهن آخرت جو پورو احساس ٿي وڃي ته پوءِ دنيا بي حقيقت نظر اچڻ لڳي، هوشياريءَ جو سج حرص جي برف

ڪي ڳاري ڇڏي ۽ هيءَ دنيا جيڪا ميراڻ ۽ گندگي آهي، هوشياريءَ جو پاڻي اُن کي ڌوئي ڇڏي. عالمِ آخرت مان هن دنيا ۾ معمولي ٿيڻو هوندو آهي تان ته ماڻهو غفلت ۾ مبتلا رهي ۽ حرص ۽ حسد جي بنياد تي دنيا جو ڪاروبار ڪندا رهن. جيڪڏهن غفلت وڌي وڃي ته هر انسان سُڪر ۾ مبتلا ٿي وڃي ۽ دنيا مان سُٺين ۽ بُرين صفتن جو خاتمر ٿي وڃي. هيءَ ڳالهه پئي هلندي. شروع ڏانهن هل ته سارنگي (چنگ) وڃائڻ واري جو قصو ڇيڙيون.

چنگ وڃائڻ واري پوڙهي جو باقي رهيل قصو ۽ اُن جو خلاصو:
مُطر بے کز وے جهاں شد پُرب
رُست ز آوازِ خيالات عجب

ترجمو: ”اهو گويو جنهن سان جهان مستي ۾ ٿڀ هو. اُن جي آواز مان عجيب خيالات پيدا ٿيندا هئا.“
ان گويي جو آواز مستي ۽ عجيب خيالات پيدا ڪندو هو. انسانن جون دليون ڌڙڪڻ لڳنديون هيون ۽ مدهوشيءَ جو عالم چانئجي ويندو هو. پوءِ پوڙهو ٿيو ۽ ڪمزور ٿيو. پيري ۽ ڪمزوريءَ ۾ هاڻي به پنهنجي ناتواني جي وقت مڃڻ کان به عاجز ٿي ويندو آهي، اهڙيءَ طرح پيريءَ ۾ اُن گويي جو آواز گڏه جي آواز جهڙو بدترين بنجي ويو. مشهور چوڻي آهي ته ”هر ڪماله رازواله“. عارف الله جا پيارا آهن انهن جي ڳالهه پي آهي. ٻي دفعي صور قوڪڻ سان مرده زنده ٿي ويندا، عارف جي باطن جي ڪري گهڻا باطن مست آهن. اهي فنا ٿيڻ وارا ضرور آهن پر اسان جو وجود انهن جي وجود سان قائم آهي.

اهو گويو تمام ڪمزور ٿي ويو. انهيءَ لاءِ محتاج هو ۽ چوڻ لڳو ته اي خدا، تو مون کي عمر ۽ مهلت ڏني، مون ستر سال گناه ڪيا، هاڻي آئون تنهنجو مهمان آهيان. چنگ وڃائڻ وارو الله جي طلب ۾ روانو ٿيو. مديني جي قبرستان ۾ دانهون ڪرڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو ته چنگ گهڻو وڃايم. هڪڙيءَ قبر تي ڪري پيو، ننڊ اچي ويس. پڃري مان پڪي اڏامي ويو ۽ مري ويو. سندس روح عالم ارواح جي ميدان ۾ پهتو، اهي سڀ ڳالهيون گويي جي روح ڪيون جن ۾ عالمِ روح جي ڪيفيتن جو ذڪر آهي. حضرت ايوب عليه السلام جڏهن سخت تڪليف ۾ پئجي ويا ته پوءِ ان جي دعا سان خدا هڪ چشمن پيدا ڪيو ۽ حضرت ايوب کي حڪم ڏنو ته هن جو پاڻي پيءُ ۽ ان ۾ وهنج، ائين ڪرڻ سان ٿورن ڏينهن ۾ حضرت ايوب عليه السلام جو سڄو جسم نيڪ ٿي ويو. هي مثنوي جنهن ۾ عالم ارواح جون ڳالهيون ذڪر ڪيون وڃن پيون، زمين ۽ آسمان جي بيان جو ٿورو ٽڪرو به هن ۾ سمائجي نٿو سگهي. هي جهان جيڪو مون کي ننڊ ۾ نظر آيو ان جي وسعت جي ڪري منهنجا وار ۽ پر ختم ٿي ويا.

حضرت عمر رضي الله عنه کي ننڊ ۾ غيبي ندا ٿيڻ ته قبرستان ۾ ستل ماڻهوءَ کي بيت المال مان هيترا پيسا ڏيو

آل زماں حق بر عمر خوابے گماشت

تاڪه خویش از خواب نتوانست داشت

ترجمو: ”ان وقت الله تعاليٰ حضرت عمر رضي الله عنه تي ننڊ طاري ڪري ڇڏي، ايستائين جو ننڊ جي ڪري پنهنجو پاڻ کي نه سنڀالي سگهيو“

تعجب ڪيائين ته هيءُ غيبي آواز بي مقصد نه آهي. اهو آواز ڪلم ”ڪن“ جو آواز هو جنهن سان سڄي ڪائنات وجود ۾ آئي آهي. جيئن ته اهو الله جو آواز آهي ۽ اهو چين کان پاڪ آهي. ان کي دل ٻڌندي آهي ان لاءِ ڪنن جي ضرورت ناهي. الله سائين فرمايو اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ* (الاعراف-۱۷۲) ڇا آئون اوهان جو رب نه آهيان؟ اهو خدا ازل ۾ روحن کي خطاب ڪري فرمايو، جنهن تي روحن ”بلى“ (هاڻو) چيو. هي عهد الست آهي. ان کانپوءِ جوهر ۽ عرض

عدم کان وجود ۾ آيا. جوهر اهو وجود آهي جيڪو خود قائم آهي. جيئن انسان ملائڪ وغيره، عرض پنهنجي وجود ۾ ٻئي جو محتاج هوندو آهي جيئن رنگ وغيره. هي ڪائنات جيتوڻيڪ زبان سان ”بلي“ نٿي چوي، پر ان جو وجود ۾ اچڻ بلي چوڻ جي برابر آهي. مون هيءَ ڳالهه چئي ته پتر ۽ ڪاٺيون به روحاني ڪلام کي ٻڌنديون آهن، ان سلسلي ۾ ڪجيءَ جي ٿڙ جو قصو ٻڌو.

پيغمبر ﷺ جي جدائيءَ ۾ ڪجيءَ جي ٿڙ جو روئڻ

مسجد نبوي ﷺ ۾ شروع ۾ هڪ ڪجيءَ جو ٿڙ هو، جنهن تي حضور ﷺ ٽيڪ ڏيئي خطبو ڏيندا هئا. ان کان پوءِ منبر بنايو ويو، تڏهن حضور ﷺ جي جدائيءَ تي اهو ڪجيءَ جو ٿڙ روئڻ لڳو. حضور ﷺ منبر تان لٿا ته ان کي پيار ڪيائون، تڏهن اهو چڻ ٿيو. ان کانپوءِ ان ٿڙ کي مسجد جي اولهندي پاسي واري ديوار ۾ لڳايو ويو.

اُستن خا نه در هجر رسول

نالہ میزد ہچو اربابِ عقول

ترجمو: ”ڪجيءَ جو ٿڙ رسول ﷺ جي جدائيءَ ۾ سمجهدارن وانگر روئندو هو.“

واعظ جي مجلس ۾ اهڙي طرح رُنو جو پوڙها ۽ جوان حيرت ۾ پئجي ويا ته هيڏو وڏو ٿڙ ڇو ٿو روئي؟ حضور ﷺ پڇيو تون ڇا چاهين ٿو؟ ٿڙ جواب ڏنو ته آئون توهان جي جدائيءَ ۾ سڙي ويو آهيان. رت روئان ٿو، توهان مون کان پري ٿي ويا آهيو. منبر تي وڃي وينا آهيو. حضور ﷺ فرمايو ته جيڪڏهن تون چاهين ته توکي ڪجي بنايون، مشرق ۽ مغرب جا ماڻهو تنهنجو ميوو چوندين يا هن جهان ۾ الله توکي سَرو بنائي. ٿڙ چيو ته مون کي دائمي حياتي گهرجي. ڪاٺيءَ حيات ابدی جي خواهش ڪئي. انسان کي ان کان گهٽ سمجهدار نه هجڻ گهرجي. پوءِ ان ٿڙ کي زمين ۾ دفن ڪيو ويو، انسانن وانگر قيامت ۾ اُٿاريو ويندو. ٿڙ کي دفن ڪرڻ ۾ هن ڳالهه ڏانهن اشارو آهي ته جيڪو خدا جو ٿيو اهو دنيا جي ڌنڌي کان واندو ٿي ويو.

اهو شخص جنهن کي اسرارن جي بخشش نه هجي اهو بي جان جي روئڻ جي تصديق ڪيئن ڪندو؟ پر ڳالهه هيءَ آهي ته جيڪڏهن دين جي سڀني مسئلن جو مدار عقلي دليلن تي هجي ها ته فخر الدين رازي دين جو سڀ کان وڏو رازدان هجي ها. شيطان دل ۾ وسوسا پيدا ڪندو آهي. انڌي کي نه پوکڻ اچي نه لٿڻ ڄاڻي ۽ نه وري تعمير ۽ تجارت ڪري سگهي. جيئن انڌو پنهنجيون ضرورتون پوريون ڪرڻ ۾ ٻين جو محتاج آهي، اهڙي طرح عوام شيخ ڪامل جي رهبريءَ جا محتاج آهن. جيڪڏهن بزرگن جو توجہ نه هجي ته محض استدلال سان علوم معرفت حاصل نٿا ٿي سگهن. الله تعاليٰ انهن فلسفين کي قوت استدلال هن ڪري ڏني هئي ته اهي انبيائن کي سڃاڻن پر انهن اُبتو ڪم ڪيو ۽ انهن اُبتو دليلن سان انڪار جو ڪم وٺڻ شروع ڪيو. جڏهن دليل مقصد جي خلاف استعمال ٿين ته انهن دليلن کي ٽڌي ڇڏڻ گهرجي. حضرت آدم ﷺ جي باري ۾ قرآن پاڪ ۾ آهي ته فَعَصَىٰ آدَمُ رَبَّهُ، فَعَوَىٰ پوءِ آدم ﷺ پنهنجي رب جي نافرمانِي ڪئي ته ٿڙي ويو. مُعْجَزَات جي ذريعي دين جي غلبي جو اظهار ٿئي ٿو. الاهيات جا بحث خالي عقلي دليلن سان طئي نٿا ٿي سگهن، هر صورت ۾ وحي تي اعتماد ڪرڻ ضروري آهي. علوم اخروي جو ادراڪ عام عقلن کان بالاتر آهي، انهن جو ادراڪ ڪشف ۽ ذوق سان ٿيندو آهي. بزرگ روميءَ جي دور ۾ ملحد پنهنجو پاڻ کي ظاهر نه ڪندا هئا پر صوفين جي لباس ۾ لڪل هوندا هئا. فلسفي چون ٿا ته جمادات ۾ شعور نه آهي، اهي ڪيئن ٻئي جو حڪم مڃيندا. انهن فلسفين جا هٿ ۽ پير خود انهن جي خلاف شاهدي ڏين ٿا. انهن ۾ به شعور نه آهي پر روح جو حڪم مڃين ٿا.

پٿرين جو ابوجهل جي هٿ ۾ ڳالهائي، حضور ﷺ جي معجزِي ۽ رسالت جي شاهدي ڏيڻ:
هن معجزِي جو تذڪرو حديث جي معتبر ڪتابن ۾ نه آهي. بزرگ رومي رحمہ اللہ جي منشاء هيءُ آهي ته ندا ۽
غيبِي آواز کي جهڙي طرح نباتات ٻڌن ٿا، جنهن کي ڪجيءُ جي ٿڙ واري واقعي ثابت ڪيو آهي اهڙي طرح جمادات
به ٻڌن ٿا.

سڻها اندر ڪفِ بوجهل بُود
گفت اے احمد بگوايں چيست زور

ترجمو: ”پٿريون ابوجهل جي هٿ ۾ هيون، چيائين: اي احمد ﷺ جلدي ٻڌاءِ ته هٿ ۾ ڇا آهي؟“
اسلامي دور کان اڳ ۾ ابوجهل کي ابوالحڪم چيو ويندو هو، حضور ﷺ جي دشمنيءَ ۾ انتهائي حماقتون
ڪيائين، انهيءَ ڪري اسلامي دور ۾ ان کي ابوجهل چيو ويو. مطلب ته ابوجهل حضور ﷺ جن کي چيو: جڏهن
توهان آسماني راز ٻڌايو ٿا ته هيءُ معمولي شيءِ آهي اها ضرور ٻڌائڻ گهرجي. حضور ﷺ فرمايو ته آئون ٻڌايان ته
تنهنجي مُٺ ۾ ڇا آهي يا جيڪا شيءِ مُٺ ۾ آهي اها ٻڌائي ته آئون ڇا آهيان؟ ابوجهل چيو ته اها خود شيءِ ٻڌائي. پاڻ
سڳورن ﷺ فرمايو ليڪ آهي. مُٺ ۾ پٿرين فوراً شهادت جو ڪلمو پڙهڻ شروع ڪيو. اهي پٿريون ڇهه هيون.
ابوجهل ڪاوڙ مان پٿريون زمين تي اڇلايون. مطلب ته پٿرين خدا جي وحدانيت جي شاهدي ڏني. پوءِ حضور ﷺ جي
رسالت جي شاهدي ڏنائون، ابوجهل اندر ۾ سڙي ويو ۽ چوڻ لڳو ته تون وڏو جادوگر آهين. شيطان به حضرت آدم
عليه السلام جي پٽلي کي مٽي پانيو، باطني وصفن کي نه ڏٺائين.

چنگ وڄائڻ واري پوڙهي شخص جو رهيل قصو ۽ اُن کي پيغام پهچائڻ:

بانگ آمد مر عمر راکای عمر
بندي مارا از حاجت باز خر

ترجمو: ”عمر رضی اللہ عنہ کي آواز آيو ته اي عمر رضی اللہ عنہ! اسان جي هڪ ٻانهي کي ضرورت کان چوٽڪارو ڏيار.“
اي عمر رضی اللہ عنہ اٺ بيت المال مان چنگ وڄائڻ واري کي ست سؤ دينار ڏي، اهو ان جو انعام آهي. حضرت عمر
رضی اللہ عنہ همياڻي بغل ۾ کڻي ۽ قبرستان ڏانهن ويو. اتي پوڙهي کان سواءِ ڪوبه نه هو. تڏهن سمجهيائين ته اهو لڪل
بزرگ آهي. ٻيو دفعو به چڪر ڏنائين، پوءِ چيائين ته گهڻا روشن دل اوندهه ۾ هوندا آهن. پوءِ ادب سان چنگ واري
وٽ اچي ويٺو. حضرت عمر رضی اللہ عنہ کي ڇچ آئي ته اهو پوڙهو اٿي پيو. حضرت عمر رضی اللہ عنہ کي ڏسي حيران ٿيو ۽ ڏکڻ
لڳو. وڃڻ جو ارادو ڪيائين. چنگ نواز احتساب جي ڪري ڏنو هو. اسلامي دور ۾ هڪ شخص مقرر ڪيو ويندو هو
جيڪو ماڻهن جي نگراني ڪندو هو ۽ بدڪارن کي سزا ڏيندو هو. حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمايو ته ڊڄ نه، آئون الله جي
طرفان تنهنجي لاءِ خوشخبري ڪئي آيو آهيان. ويهه، ته توکي راز ٻڌايان. الله توکي سلام چيا آهن ۽ هيءُ چنگ وڄائڻ
جو انعام ڏنو آهي. هي رقم خرچ ڪر، ضرورت پوي ته وري هتي اچج. پوڙهو شرمندو ٿي ويو، روئڻ لڳو ۽ هٿ
ڏکڻ لڳس. چنگ کي پڇي ڇڏيائين ۽ چوڻ لڳو ته ستر سال مون ظلم ڪيو آهي، اي خدا! تون ڏيڻ وارو وفادار آهين.
خدا جيڪا عمر عطا ڪئي آهي ان جي هڪ ڏينهن جي قيمت جو ڪو اندازو نٿو ڪري سگهي ۽ انسان ان کي
ضايع ڪري ڇڏيندو آهي، جيئن مون پنهنجي عمر موسيقيءَ ۾ ضايع ڪري ڇڏي ۽ موت جي ڪڙاڻ کي وساري
ڇڏيم. مون پنهنجو پاڻ تي ظلم ڪيو آهي. اي خدا آئون توکان ان جي معافي گهران ٿو. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو
آهي ته گناهه ۽ ڪفر سان خود انسان پنهنجو پاڻ تي ظلم ڪري ٿو. ٻي جاءِ تي قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته ”اسين

انسان کي ان جي شہ رڳ کان بہ وڌيڪ ويجهو آهيون. “صوفين وٽ تجدد امثال آهي يعني انسان جو هر گهڙي ۾ هڪ وجود فنا ٿئي ٿو ۽ الله جي طرفان ان گهڙي ۾ ان جهڙو ٻيو وجود عطا ٿيندو آهي. جڏهن پنهنجي هستي کي فنا ڪندين تڏهن ديدار ميسر ٿيندو. جڏهن انسان پنهنجي گناهن جو احساس ڪري روئندو آهي تڏهن ان جي نظر پاڻ ڏانهن هوندي آهي. ڇاڪاڻ ته اهو هستي جو مقام آهي جنهن ۾ پنهنجي وجود جو ڌيان رهندو آهي ۽ استغراق جي مقام ۾ انسان پاڻ کان ۽ ماسوي الله جي وجود کان غافل ٿي ڪري فقط بحر وحدت ۾ غرق ٿي ويندو آهي. اهو پوڙهو اهڙي طرح روئي ۽ پنهنجا سالن جا گناه گڻي رهيو هو.

حضرت عمر رضي الله عنه جو کيس مقام گريه کان مقام استغراق ڏانهن ڦيرڻ:

پس عمر گشت که ایں زاری تو

هست هم آثارِ ہشیاری تو

ترجمو: ”پوءِ حضرت عمر رضي الله عنه کيس فرمايو ته اهو تنهنجو روئڻ بہ تنهنجي هوش جي علامت آهي.“

پوءِ حضرت عمر رضي الله عنه ان کي مقام هستي کان هٽائي مقام استغراق ۾ پهچايو. گذريل واقعن جي يادگيري خودي آهي، گذريل ۽ ايندڙ وقت جو فڪر خدا کان حجاب آهي. بزرگ گذريل ۽ ايندڙ جي ياد کي بانسريءَ جي ڳنڍين سان تعبير ڪري ٿو، جيڪي حجاب آهن. جڏهن بانسريءَ جون ڳنڍيون صاف ڪيون وينديون آهن تڏهن اها وڃائڻ واري جي همراز بنجي ويندي آهي. خوديءَ سان ڪعبي جو طواف ڪرڻ بہ شرڪ آهي. جيڪو پنهنجي ماضي ۽ مستقبل جي فڪر ۾ آهي اهو واقعا رونما ڪرڻ واري کان غافل آهي. اهڙي شخص جي پنهنجي واقعن کان توبه گناه کان بدتر آهي. فنا جي مقام ۾ انسان سڀ ڪجهه فراموش ڪري ڇڏيندو آهي. جنهن ۾ خودي باقي آهي ۽ ان حالت ۾ توبه ڪري ٿو ان کي اهڙي توبه کان توبه ڪرڻ گهرجي. بزرگ رومي رحمته الله عليه گوئي کي خطاب ڪري چوي ٿو ته تون ڪڏهن نغمي ۽ ڳائڻ ۾ مشغول هئين، هاڻي گريه ۽ زاريءَ جي خوديءَ ۾ مشغول آهين. جيئن ته حضرت عمر رضي الله عنه جي رخ انور مان اسرارِ الاهي نمايان هئا ۽ انهن کي ڏسي پوڙهي جو روح بيدار ٿي ويو هو. هاڻي اهو مجسم روح هو. روح گريه (روئڻ) ۽ کلڻ کان منزله ۽ پاڪ آهي. هاڻي پوڙهي جو روح حيواني فنا ٿي چڪو هو ۽ ان کي مجرد روح حاصل ٿي ويو هو. ان جي جستجو ۽ ڳولا ڪسبي ڪونه هئي پر انجذابي هئي جنهن جي ڪيفيت واضح نٿي ڪري سگهجي. جيڪي ڪجهه ذات باري تعاليٰ جي متعلق چيو ويو آهي غيب جي بناء تي چيو ويو آهي. جيڪا پوڙهي کي عشرت (خوشي) حاصل ٿي ان لاءِ لکين جانيون قربان ڪرڻ گهرجن. سج پنهنجي روشني هر وقت ٻين تي نچاور ڪندو آهي ۽ سج کي عالم غيب مان روشني ملندي رهندي آهي. درياءَ جي سطح جيڪا توهان کي نظر اچي رهي آهي، هر گهڙي ان مان سامهون ڏسڻ ۾ اچڻ وارو پاڻي گذرندو رهندو آهي ۽ نئون پاڻي ان جي جاءِ وٺندو آهي. اهو ئي حال صوفين وٽ انساني روح جو آهي. ”جسم جي دنيا مان نڪري وڃ!“ اهو غيبي آواز انسان کي ايندو رهندو آهي. عارف پراڻي دنيا کي نئين بنائي ڇڏيندو آهي.

هن ملائڪن جو خرچ ڪرڻ واري لاءِ برڪت ۽ بخيل لاءِ هلاڪت جي دعا گهرڻ ۽ هي بہ ته الله جي رستي ۾ خرچيندڙ ئي مجاهد آهي

گفت پیغمبر که دائم بهر پند

دو فرشته خوش منادی می کنند

ترجمو: ”پیغمبر صلی الله علیه و آله فرمایو ته نصیحت جي لاءِ هميشہ بہ ملائڪ عمدي دعا ڪندا آهن.“

اَللّٰهُمَّ اَعْطِ كُلَّ مُنْفِقٍ خَلْفًا وَكُلَّ مُسِيْكَ تَلْفًا ”اي الله هر خرچ ڪرڻ واري کي سنو بدلو ڏي ۽ هر بخیل کي تباهي عطا فرما...!!“

اها دعا هيءَ آهي ته اي خدا دنيا ۾ بخیلن کي تون محروم ڪر ۽ سخین کي نواز. موقعي تي خرچ ڪرڻ وارو ۽ اجائي خرچ نه ڪرڻ وارو بهتر هوندو آهي. مسلمان کي ته ايتار ڪرڻ گهرجي. ايتار جو مطلب آهي ته ڪنهن فائدي جي معاملي ۾ پاڻ تي ٻين کي ترجیح ڏيڻ گهرجي، باقي فضول خرچي باعث حسرت ۽ افسوس بنجندي.

عرب سردارن طرفان قبولیت جي امید تي قرباني ڪرڻ

سرورانِ مکہ در حربِ رسول

بودشال قربان بامید قبول

ترجمو: ”رسول الله ﷺ سان جنگ ۾ مڪي جي سردارن جي قرباني قبولیت جي امید تي هئي.“
مومن خرچ جي مصرف ۾ الله کان ڊڄندو آهي. سخيءَ جو ڪم الله تعاليٰ جي دربار ۾ مال، دولت ۽ عاشق جو ڪم جان پیش ڪرڻ آهي. ماني خیرات ڪرڻ سان رزق جي ڪشادگی ٿيندي، جان قربان ڪرڻ سان ابدی زندگی ملندي. وڻ پن ڇاڻيندو آهي ته الله تعاليٰ ان کي ٻيا پن ڏيندو آهي، توهان جان قربان ڪندؤ ته الله تعاليٰ ابدی زندگی عطا فرمائيندو. الله جي راه ۾ جيڪڏهن مال خرچ ٿيندو ته الله جو فضل ڪڏهن به ذلیل ٿيڻ ڪونه ڏيندو. خدا جي راه ۾ ڏيڻ ائين آهي جيئن بچ پوکڻ آهي. في الحال ته ان سان ڍڳ ۾ ڪمي ايندي پر انجام ۾ وڌيڪ حاصل ٿيندو، جيڪڏهن ڪو نه پوکيندو ۽ اناج رکيو ويٺو هوندو ته اناج وڌڻ جي بجاءِ گهٽ ٿيندو ويندو. عارضي زندگی جي بجاءِ ابدی حیاتی حاصل ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن تون هن آستان تي تان نٿو وڃين ته هيءُ قصو به ٻڌي وٺ.

ان خلیفی جو قصو جيڪو سخاوت ۾ حاتم طائي کان به وڌيڪ هو:

حاتم بنو طئي قبيلي جي مشهور سخي سردار جو نالو آهي جيڪو حضور ﷺ جي زماني کان اڳ ۾ وفات ڪري ويو هو. حاتم جو پٽ صاحبزادو عدي رضی اللہ عنہ مسلمان ٿيو هو.

یک خلیفہ بود در ایام پیش

کرده حاتم را گدائے جو خوش

ترجمو: ”آڳاٽي زماني ۾ هڪ خلیفو هو جنهن حاتم کي به پنهنجي بخشش جو فقیر بنايو هو.“
هن سمنڊ جا موتي ۽ کاڻين جي سڄي چاندي ۽ سون خرچ ڪري ڇڏيو هو. سمنڊ موتين کان ۽ کاڻيون سون چانديءَ کان خالي ٿي ويون هيون. هن جي سخاوت عرب ۽ عجم، روم ۽ ترک ۾ مشهور هئي. اهو آب حیات ۽ ڪرم جو درياءُ هو، ان جهڙي هاڪاري بادشاهه جي زماني جو هاڻي هڪ قصو ٻڌ.

هڪ بدوي فقیر جو قصو ۽ سندس زال جو فقر فاقی جي باري ۾ ساڻس جهڳڙو ڪرڻ:

یک شب اعرابی زنی مر شوی را

گفت و از حد برد گفت و گوئے را

ترجمو: ”هڪ رات بدوي عورت مڙس سان جهيڙيو ۽ گفتگوءَ ۾ حدون اورانگهي وئي.“
اسان جيڪي آسمان ڏانهن دعا جي لاءِ هٿ ڪنيا آهن ڄڻ ته چنڊ کي مانيءَ جو ٽڪرو سمجهي رهيا آهيون. اسين ايتري قدر مفلس ۽ غریب آهيون جو اسان جي ان مسڪينيءَ کان فقیر به شرمائجي وڃن ٿا. مانيءَ جي فکر ۾ اسان

جو ڏينهن به اونداھي رات آھي. اسان کان پنھنجا ۽ پراياون ٿا وڃن جيئن سامريءَ کان ڀڄندا هئا. سامري اهو شخص آھي جنھن حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي عدم موجودگيءَ ۾ بني اسرائيل کي گابي جي پوڄا ۾ لڳايو هو. پوءِ حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي ان کي بددعا لڳي ۽ ان جو حال اهڙو ٿي ويو جو جيڪڏهن ڪو ان کي چوندو هو ته پنھن کي بخار ٿي ويندو هو. انهيءَ ڪري سامري ماڻھن کان لڪندو ۽ ڀڄندو هو. جيڪڏهن ڪو اسان وٽ مهمان اچي ته پنھنجي اصليت ڏيکاري ان کان روزي حاصل ڪريون. اسين ذلت ۽ مسڪينيءَ ۾ مبتلا آھيون، جيڪڏهن ڪو مهمان تحقيق کان سواءِ اچي وڃي، سمجهو ته اسين مهمان جا جوتا وڪڻي کائينداسون.

ضرورت مند طالبن جو دوکو کائڻ ۽ ڪامل عارف کي نه سڃاڻڻ:

بهر ايس گفتند داناياں بفن

ميهمان محنال بايد شدن

ترجمو: ”انهيءَ ڪري فن جي قدردانن چيو آھي ته محسنن جو مهمان ٿيڻ گھرجي.“

تون اهڙي شخص جو مهمان ۽ طالب آھين جيڪو تنھنجي ڪمائي ڪميٽپ سان وصول ڪري ٿو. جنھن جي باطن ۾ نور نه آھي تون ان کان ڪيئن روشني حاصل ڪندين. افلاس ۽ تڪليف ۾ اسان جو هيءَ حال آھي جو ڪو مهمان اسان کان ڌوڪو نه کائي. توڙي ڪار نه ڏنو هجي ته اسان کي ڏس. اسان جو ظاهر ڪوڙي مدعي جي باطن وانگر آھي. شيطان به حضرت آدم (عليه السلام) کي پنھنجي اصل صورت ڪونه ڏيکاري هئي. شيطان ڳالھين ۾ حضرت بايزيد بسطامي (مشهور بزرگ) جا به عيب ڪيندو آھي پر ان جي باطن کان يزد کي به شرم ايندو آھي. ڪافي وقت گھرجي جو انسان کي راز ۽ ڪمي پيشي معلوم ٿئي. جسم جي ديوار جي هيٺان معارفِ الاهيه جو خزانو آھي يا ماکوڙين ۽ نانگن جا سوراخ آهن. جڏهن معلوم ٿيو ته اهو ڪجهه ڪونه هو ته طالب جي عمر گذري ويئي، هاڻي معلوم ٿيڻ مان ڪهڙو فائدو؟

نوڳي پير جو مقام

ليک نادر طالب آيد کز فروغ

در حق او نافع آيد آل دروغ

ترجمو: ”ناممڪن آھي ته روشنيءَ جي ڪري طالب لاءِ ڪوڙ مفيد ٿي وڃي.“

مريد پير کي مجسم روح سمجهندو آھي پر اهو پير نسورو جسم هوندو آھي. پوءِ ان مريد جي لاءِ اهڙا احوال رونما ٿيندا آهن جيڪي سندس ناچيز پير خواب ۾ به ڪونه ڏٺا هوندا. قبلي معلوم نه هجڻ جي صورت ۾ جيڪڏهن اندازي سان نماز پڙهيائين ۽ ان جو منهن قبلي طرف نه هو، تڏهن به نماز درست ٿي ويندي. بناوٽي پير وانگر اسان کي پنھنجي مسڪيني لڪائڻ جي ضرورت نه آھي ۽ ڪوڙي عزت جي لاءِ جان جو ڪي ۾ وجهڻ نه گھرجي.

بدويءَ جو پنھنجي عورت کي صبر جو حڪم ڏيڻ ۽ صبر جي فضيلت بيان ڪرڻ:

شوئے گفتش چند جوئی دخل وکشت

خود چه ماند از عمر افزول تر گذشت

ترجمو: ”مڙس کيس چيو ته آمدني ۽ پيداوار جي ڪيستائين گفتگو ڪندين، زندگي ڪيتري وڃي رهي آھي، گهڻي ته گذري ويئي!“

دنيا ۾ نه راحت ڪي بقا آهي ۽ نه رنج ڪي! ڪيترا جانور عيش ۽ آرام جي زندگي بسر ڪري رهيا آهن. گيريءَ وٽ رات گذارڻ لاءِ گهر نه آهي پر وٽ تي الله جو شڪر ادا ڪندي آهي. بلبل خدا تي ڀروسو رکيو تعريف ۾ لڳي پئي آهي. باز جي اصل خوراڪ مُردن جون هڏيون آهي پر باز بادشاهه جي دعوت تي ان جي هٿ تي ويٺو آهي. مڇر کان وٺي هاڻيءَ تائين سڀ الله جو ڪٽنب آهن. اهي غم انسان جي موهوم هستيءَ جا اثرات ۽ وسوسا آهن. رنج ۽ غم موت جا اجزاء آهن ۽ موت کان بچڻ نه آهي. قيد حيات ۽ بند غم اصل ۾ ٻئي هڪ آهن. موت کان پهريان انسان غم کان نجات چوڻو حاصل ڪري. جيڪو مصيبتن برداشت ڪرڻ جو عادي نه آهي، موت جي وقت ان کي وڏي تڪليف جو مقابلو ڪرڻو پوندو آهي. ٿلهي پڪريءَ کي موت جلد ايندو آهي.

زال مڙس جي بحث ۾ رات گذري ويئي. مڙس زال کي چيو: اڳي تون صابر هئين هاڻي تون زر جي طلبگار آهين. اڳي خود زر هئين، مطلب ته استغناء جي ڪري تون خود بمنزل سون جي هئين، هاڻي تون ابتي وٽيل رسيءَ وانگر ٿي وئي آهين. جنهن رسيءَ کي اُبتو وٽ ۽ ور ڏنو وڃي، هٿ ڪڍڻ کانپوءِ ان جا اُبتا ور ۽ وٽ کلي ويندا آهن. تون منهنجو جوڙو آهين. شينهن ۽ بگهڙ جو جوڙو ڪونه بنبو آهي آئون جرات سان قناعت طرف وڃان پيو، تون برائي ڏانهن چو وڃي رهي آهين. صابر مرد خلوص ۽ دل سوزيءَ سان سڄ نڪرڻ تائين اهڙي طرح زال کي چوندو رهيو.

زال جو مڙس کي ڪوڙي ٻڌاڪ هڻڻ کان منع ڪرڻ

زال جي مڙس کي نصيحت ته پنهنجي طاقت ۽ مقام کان وڌي ڪري ڳالهه نه ڪر! قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي تہ لَمْ تَقُولُوا مَالًا تَفْعَلُونَ ”جيڪو توهان نٿا ڪريو اهو ڇا جي لاءِ چئو ٿا“ انهيءَ ڪري اهي ڳالهيون جيتوڻيڪ سچيون آهن پر توکي توڪل جو مقام حاصل نه آهي ۽ اها ڳالهه مقام ۽ معاملي کان وڌي ڪري ڪرڻ تنهنجي نقصان جو سبب آهي ۽ الله وٽ ڪَبَر مَقْتًا عند الله جو مصداق ٿيندي. قرآن پاڪ ۾ آهي تہ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَالًا تَفْعَلُونَ (الله وٽ هيءَ ڳالهه وڏي عذاب جو سبب آهي جو توهان اها ڳالهه چئو جيڪا ڪريو نٿا).

زن بروز دبانگ ڪائے ناموس ڪيش

من فسون تو نخواهم خورد ميش

ترجمو: ”عورت ان تي دانهون ڪيون ته اي عزت جا شيدائي! هاڻي آئون وڌيڪ تنهنجي دوکي ۾ نه اينديس.“

مسڪيني ۽ محتاجي ۽ ساڳئي وقت غرور اهڙو آهي جڻ سياري جي سيءُ ۾ برفباري هجي، جنهن سان ڪپڙا به آلائين ۽ پسن. پوءِ ته مصيبت مٿان مصيبت آهي. تو ڪڏهن قناعت سان پنهنجو روح روشن ڪيو آهي ۽ قناعت جو نالو سڪيو آهي؟ حديث شريف ۾ آهي تہ الْقَنَاعَةُ كَنْزٌ لَا يُفْقَدُ قناعت اهڙو خزانو آهي جيڪو ڪڏهن ختم نٿو ٿئي. قناعت ”گنج روان“ آهي. قارون جي خزانن مان هڪڙي خزاني جو نالو گنج روان آهي.

تون مون کي زال نه چئو ۽ مڙس هجڻ جو اظهار نه ڪر. ٻن ڪبوترن جو گڏجي ڪري پرواز ڪرڻ جوڙي جي نشاني آهي. آئون انصاف جي بنياد تي زال آهيان، مڪاريءَ واري بنياد تي نه آهيان. تون سردارن ۽ بادشاهن سان همسري ڇا جي لاءِ ڪرين ٿو. اڏامندڙ مک وارا نشتر لڳائين ٿو. تو پنهنجي عقل کي مون کان وڌيڪ سمجهيو ۽ جوڙي جي لاءِ مون کي چو پسند ڪيو. تون عقل جي ذريعي ماڻهن کي ڦاسائين ٿو، تون ماڻهن کي تباھ ڪرين ٿو، نانگ آهين. ماڻهن کي ڦاسائين ٿو، تون جوڳي آهين. جوڳي جيڪڏهن نانگ تي منتر پڙهي ٿو ته نانگ به ان تي منتر پڙهندو آهي. جوڳي نانگ جهلڻ جي شوق ۾ مبتلا آهي. نانگ جيڪو منتر پڙهيو آهي اهو جوڳيءَ لاءِ چار آهي. نانگ جوڳيءَ کي چوندو آهي ته تون الله جو واسطو ڏيئي مون کي ڦاسائيندو آهين. منتر ۾ الله جا نالا استعمال ٿيندا آهن. پوءِ نانگ جو تماشو ڏسڻ وارن وٽ مون کي پيش ڪندو آهين. جوڳي الله جي نالن جو غلط استعمال

ڪري نانگ کي قيد ڪيو آهي. نانگ چونڊو: الله جو نالو مون کي توکان انصاف ڏياريندو، مون الله جي نالي تي پنهنجي جان تنهنجي حوالي ڪئي آهي. الله تعاليٰ منهنجي زخمن جي بدلي تنهنجي ساهه جي رڳ ڪئي يا توکي ائين قيد ڪري جيئن جوڳي نانگ کي قيد ڪيو آهي. عورت اهڙي قسم جون سخت ڳالهيون مڙس کي ٻڌائيندي رهي.

مرد جي عورت کي نصيحت ته فقيرن کي مهڻا نه ڏي!

مرد چوڻ ايس طعنه ٻا از زن شيفت

متمع شد بعد ازيں ميں تاجہ گفت

ترجمو: ”مرد جڏهن عورت جا اهي طعنا ٻڌا ۽ ٻڌندو رهيو، ان کانپوءِ ڏسي ڪري ڇا چيائين؟“

چيائين: مالدارن کي حشر ۾ غم برداشت ڪرڻ پوندا ۽ مسڪيني باعثِ فخر آهي. مال ائين آهي جيئن گنجي لاءِ ٽوپي، پر جنهن جا سُنا وار هجن اهو ٽوپيءَ کان سواءِ به سُٺو لڳندو آهي. لالچي واپاري عيب لڪائيندا آهن. فقير جيڪڏهن خالص سون جهڙي ڳالهه ڪندو ته ان جو سامان دڪان ۾ راهه ياب ڪونه ٿيندو. درويشي جو معاملو تنهنجي سمجهه کان مٿي آهي، انهيءَ ڪري تون درويش کي ڏلت سان نه ڏس، اهي اڃا پيارا آهن. جيڪو خدا جي باري ۾ هيءُ خيال ڪري ته غنا (شاهوڪاري) باعثِ رحمت ۽ فقر باعثِ عذاب آهي، ان کي خدا برباد ڪري. حديث شريف ۾ آهي ته اَلْفَقْرُ فَخْرٌ فَقْرٌ منهنجو فخر آهي. ان ۾ لکين ناز ۽ عزتون پوشيده آهن. تو مون کي ڪاوڙ ۾ جوڳي چيو. آئون نانگ جهليندو آهيان ته ان جا ڏند ڪڍي ڇڏيندو آهيان. ڏندن جي ڪري نانگ کي ماريو ويندو آهي. آئون دشمن کي علم جي ذريعي دوست بنايان ٿو. مون دل مان لالچ کي ڪڍي ڇڏيو آهي. تون زيتون جي وڻ هيٺان ائين ڏسين ٿي. ان تان لهي اچ، تان ته اهو گمان نه رهي. بزرگ روميءَ چوٿين دفتر ۾ هڪڙو قصو نقل ڪيو آهي ته هڪ بدڪار عورت پنهنجي مڙس سان هيءُ فريب ۽ ڌوڪو ڪيو جو ان کي باغ ۾ وٺي ويئي. مرد کي چيائين ته تون هيٺ ويه، آئون مٿان کان زيتون پٽي توکي ڏينديس. مڙس هيٺ ويٺو ۽ زال مٿان زيتون ڏيڻ لڳي. ٿوري دير کانپوءِ شور ڪرڻ لڳي ته تون بدفعلي ڪرائي رهيو آهين. مرد حيران ٿيو ۽ انڪار ڪيائين. تڏهن چوڻ لڳي ته تون مٿي چڙهي زيتون پٽ ۽ مون کي ڏي. ائين چئي زال پاڻ هيٺ لهي آئي. جڏهن مڙس زيتون پٽي ڏيئي رهيو هو تڏهن زال هڪڙي يار کي سڏيو ۽ ان سان زنا ۾ مصروف ٿي ويئي. مڙس مٿان رڙيون ڪيون ته هيءُ ڪهڙي حرڪت آهي؟ تڏهن چوڻ لڳي ته ڪجهه ڪونهي. ها، اهو ان وڻ جو اثر آهي جو ان تان هيٺيون ماڻهو بدفعلي ڪرائيندي نظر ايندو آهي. بزرگ ان قصي ڏانهن هتي اشارو ڪيو آهي. جنهن شخص جو مٿو ڦرندو آهي ان کي هر شيءِ ڦرندي نظر ايندي آهي.

بين کي پاڻ جهڙو سمجهڻ جي غلط فهمي

ويد احمد را ابو جهل و بگفت

زشت نقش کز بني هاشم شگفت

ترجمو: ”ابو جهل احمد (عليه السلام) کي ڏٺو ۽ چيائين ته تون بد صورت آهين جيڪو بني هاشم ۾ پيدا ٿيو آهين.“

پاڻ سڳورن (عليه السلام) فرمايو ته تون سچو آهين، جيتوڻيڪ بڪواس ڪندڙ آهين. حضرت صديق (عليه السلام) ڏٺو ۽ چيائين ته اي حضور (عليه السلام)! توهان صرف مشرق ۽ مغرب وارن جي لاءِ ئي نه آهيو پر توهان رحمة للعالمين آهيو. پاڻ سڳورن (عليه السلام) فرمايو ته تو سچ چيو آهي. مجلس ۾ حاضر ماڻهن چيو ته توهان ٻن متضاد ڳالهين ڪرڻ وارن کي سچو ڪيئن ٿا چئو؟ پاڻ فرمايائون ته آئون ائينو آهيان جنهن ۾ سڀڪو پنهنجي تصوير ڏسي ٿو. جهڙي ان شخص جي

تصوير آهي اهو مون کي به اهڙو ڏسي ٿو.

مرد زال کي چيو: تون مون کي لالچي سمجهين ٿي. اهي زنايون ڳالهائون ڇڏي به ڏينهن فقر آزمائي ڏس ڇاڪاڻ ته فقر ۾ خداداد عزت آهي، ترش روئي نه ڪر، ٿوري تي صبر ڪر. معرفت جا اسرار ڪامل عارف تي ان وقت وارد ٿيندا آهن جڏهن ڪو طالب صادق هجي. عارف جي طبيعت حاضر نه به هجي ته به واردات شروع ٿي ويندا. جيڪو شخص اسرار معرفت کي ٻڌڻ جي صلاحيت نٿو رکي اهو زالن وانگر پردي ۾ لڪي ويندو آهي. خدا جا اسرار، معرفت جا صاحب ٿي سمجهن ٿا. هيٺ رهڻ وارو انسان مٿي واري جو مخالف هوندو آهي. سڀ ۾ لڪل موتي جيڪو نهايت آبدار هوندو آهي، جيڪڏهن تنهنجو ان ۾ حصو نه هجي ته آئون ڇا ڪريان؟! زال چيو ته جنگ و جدل ته درڪنار صلح جي به منهنجي دل ۾ گنجائش نه آهي. مڙس چيو منهنجي انهن زخمن تي ڏنگ نه هڻ. جيڪڏهن تون خاموش رهين ٿي ته ٺيڪ، ورنه آئون گهر ڇڏي ويندس، سوڙهي جُتيءَ کان اگهاڙو پير بهتر هوندو آهي. خانہ جنگيءَ کان سفر جي تڪليف بهتر آهي.

عورت جو مرد جي رعايت ڪرڻ ۽ پنهنجي چيل ڳالهين کان توبه ڪرڻ:

زن چو ديد اورا که تند و توسن ست

گشت گرياں گريه خود دام زنت

ترجمو: ”جڏهن عورت ان کي ڏٺو ته تند ۽ تيز آهي تڏهن روئڻ لڳي ۽ روئڻ ته خود عورت جو چار آهي.“

چوڻ لڳي ته مون توکي ائين نه سمجهيو هو. خاڪساري ڪرڻ لڳي. آئون مٽي آهيان، زال نه آهيان، منهنجو جسم جان سڀ تنهنجي ملڪيت آهي. تنهنجي جان جو قسم، مون فقيري کان پاسو تنهنجي ڪري ڪيو پئي، منهنجو روئڻ تنهنجي لاءِ آهي. آئون نٿي چاهيان ته تون بي سرو سامان هجين. توتي منهنجي جان قربان آهي. ڪاش تون منهنجي دل جي ڳالهه کان واقف ٿي وڃين ها ۽ منهنجي ظاهري لفظن کي برو نه مڃين ها. تو بدگمانيءَ سان سمجهيو ته آئون محض پنهنجي آرام جي لاءِ زر جي طالب ٿي آهيان. انهيءَ ڪري آئون جيئن ڪان بيزار آهيان ڇاڪاڻ ته تنهنجا خيال منهنجي باري ۾ صحيح نه آهن. اهو وقت به ياد ڪر جڏهن تون بُت وانگر مون کي پوڄيندو هئين. مون تنهنجي موافقت جي لاءِ دل کي منور ڪيو آهي، هاڻي توکان هڪ قدم اڳتي وڌي ڪري تنهنجي تائيد ڪنديس. مون اڳ ۾ مڪر ڪيو، هاڻي ايمانداريءَ سان حاضر آهيان. اعتراض کان توبه ڪيم. تنهنجي اڳيان ڪفن ۽ تلوار رکان ٿي ۽ ڪنڌ جهڪايان ٿي. مون اهي بداخلاقيون تنهنجي خوش اخلاقيءَ جي پروسلي تي ڪيون هيون. عورت نرميءَ سان دل کولي آهي ڳالهائون چيون ۽ اونڌي منهن روئي رهي هئي. عورت جو روئڻ جڏهن حد کان وڌي ويو تڏهن مرد جي دل ۾ ڪهڪاءُ پيدا ٿيو. ڇاڪاڻ ته عاشق غلام وانگر آهي، محبوب آزاد ۽ آقا وانگر هوندو آهي. محبوب جا ناز نخرا عاشق جي لاءِ چار آهي. پوءِ معشوق جي ليلائڻ بعد عاشق جو ڪهڙو حال هوندو، جڏهن معشوق فرمانبرداري ڪرڻ لڳي ته باقي ڇا گهرجي!

قرآن پاڪ جي آيت آهي ته زَيْنَ لَيْلَاسِ حُبِّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ (آل عمران: ۱۴) ماڻهن کي مرغوب شيون يعني زالن جي دل بستگي پرڪشش لڳي ٿي. ٻي جاءِ تي فرمايو ويو ته يَسْكُنَ إِلَيْهَا (الاعراف: ۱۸۹) اهو ان مان سکون حاصل ڪري. حضرت آدم عليه السلام ۽ حويٰ جي باري ۾ قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته حويٰ کي هن لاءِ پيدا ڪيو ويو تان ته آدم عليه السلام ان مان سکون حاصل ڪري. جيڪڏهن زال جو پٽ رستم هجي ۽ حضرت حمزه رضه ڪان ويل به هجي ته اهو پنهنجي پوڙهي زال جي حُڪم جو قيدي آهي. حضرت حمزه رضه هڪ مشهور پهلو ان ٿي گذريو آهي ۽ حضور ﷺ جي ننڍي چاچي جو نالو به حمزه رضه آهي، جنهن جي شجاعت ۽ بهادري ضرب المثل ۽ مشهور هئي. اها

ذات جنهن جي گفتگوءَ سان عالم مست ٿي ويندو هو، حميرا (بي بي عائشه رَضِيَ اللہُ عَنْہَا جو لقب آهي) کي چوندو هو ته مون سان ڳالهائ. وڏائي جي ڪري پاڻي باهه تي غالب آهي، پردي ۾ هجي ته باهه کان جوش کائيندو آهي. جڏهن باهه ۽ پاڻي جي وچ ۾ ڊيگ حائل ٿي ويئي ته باهه پاڻي کي هوا بنائي ڇڏيو. جيتوڻيڪ بظاهر تون عورت تي پاڻي وانگر غالب آهين پر باطن ۾ مغلوب ۽ عورت جو شيدائي آهين. انس ۽ محبت انسان جو خاصو آهي. حيوان ۾ نقص جي ڪري محبت گهٽ آهي. مطلب ته حيوان جي خلقت انسان کان ناقص آهي.

هن حديث جي بيان ۾ ته إِنَّهُمْ يَغْلِبُونَ الْعَاقِلَ وَيَغْلِبُهُنَّ الْجَاهِلُ بيشڪ اهي عورتون عقل مند تي غالب آهن ۽ جاهل انهن تي غالب آهي.

هيءَ حديث انهن الفاظن سان حديث جي مشهور ڪتابن ۾ نه آهي.

گفت پیغمبر که زن بر عاقلان

غالب آید سخت بر صاحب دلاں

ترجمو: ”پیغمبر فرمایو ته عورت عقلمندن ۽ دل وارن تي گهڻو غالب آهي.“

جاهل عورت تي غالب هوندا آهن، ڇاڪاڻ ته انهن ۾ محبت گهٽ ۽ طبيعت تي حيوانيت وڌيڪ غالب هوندي آهي. محبت ۽ نرمي انساني وصف آهي، ڪاوڙ ۽ شهوت حيواني وصف آهي. عورت ئي مرد کي جنم ڏيندي ۽ ان جي تربيت ڪندي آهي.

روزگار جي باري ۾ مرد جو عورت جي درخواست کي قبول ڪرڻ ۽ ان اعتراض کي الله جو اشارو سمجھڻ:

بزد عقل هر داندۀ هست

که باگردندہ گردانندۀ هست

ترجمو: ”هر عقل مند و ت هيءَ مڃيل حقيقت آهي ته گهمڻ واري سان گڏ گهمائڻ وارو به هوندو آهي.“

جيئن پوڙهي چرخو گهمائي ٿي تيئن آسمان به گهمي ٿو. جيئن ظالم مرڻ وقت ظلم کان شرمندو ٿيندو آهي، مرد به ائين شرمندو ٿيو ته مون جو بدسلوڪي ڪئي. حضرت علي رَضِيَ اللہُ عَنْہُ فرمايو آهي ته إِذَا جَاءَ الْقَضَاءُ الْبَصْرُ جڏهن قضا ايندي آهي ته اکيون بند ٿي وينديون آهن. قضا گذرڻ کانپوءِ انسان افسوس جا هٿ مهڻيندو آهي.

مرد چيو ته آئون شرمندو آهيان، جيڪڏهن آئون ڪافر هئس ته مسلمان ٿيان ٿو. مون تي رحم ڪر، منهنجو عذر قبول ڪر. الله جي دربار رحم ۽ ڪرم سان ڀريل آهي. وجود ۽ عدم ٻئي ان جي حڪم جا تابع آهن. ٽامون ۽ چاندي ان ڪيميا جا غلام آهن.

موسيٰ عَلَيْهِ السَّلَام ۽ فرعون ٻئي هڪ ئي مشيت جا تابع آهن، جيئن زهر ۽ ترياق، اوندھ ۽ روشني

موسىٰ و فرعون معنیٰ را رہی

ظاهر آں ره دارو و ایں بے رہی

ترجمو: ”موسيٰ عَلَيْهِ السَّلَام ۽ فرعون هڪ حقيقت جا تابع آهن، بظاهر هو سڌي رستي تي ۽ هي پٽڪيل آهي.“

نيڪوڪار ۽ خطاڪار ٻئي پنهنجي اختيار سان فرمان جا تابع آهن. حضرت موسيٰ عَلَيْهِ السَّلَام به الله جي اڳيان روئندو هو ۽ اڌ رات جو فرعون به رنو هو: اي خدا! منهنجي ڪنڌ ۾ هيءَ امانت جو ڪهڙو طوق آهي. موسيٰ عَلَيْهِ السَّلَام کي تو چنڊ جهڙي شڪل عطا ڪئي، منهنجي جان جي چنڊ کي ڪارو ڪري ڇڏيو. منهنجي چنڊ کي گرھڻ لڳي ويو

آهي، هاڻي ڇا ڪريان؟ ماڻهو مون کي رب ۽ سلطان چون ٿا. جڏهن چنڊ گرھڻ ٿيندو آهي ته ماڻهو ٿالهيون وڃائيندا آهن. ڪي قومون چنڊ گرھڻ وقت ٿالهيون وڃائينديون هيون ۽ دهل به وڃائينديون هيون تان ته چنڊ گرھڻ مان نڪري اچي. فرعون مصر جي بادشاهن جو لقب هو. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي زماني ۾ جيڪو فرعون هو ان جو نالو مصعب بن وليد هو. فرعون چيو ته اَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَىٰ (النارعات: ۲۴) ”آئون توهان جو سڀ کان وڏو رب آهيان“، اهو فرعون جو مقولو آهي. تنهنجا ٻه غلام هجن: هڪڙو جهنگ ۾ تاريون ڪپيندو هجي. هاڻي شاخ جو ڪهاڙي تي ڪو وس نٿو هلي، تون پنهنجي ڪرم سان ان ڪهاڙيءَ کان بچائي سگهين ٿو. آئون سڄي رات: ”اي اسان جا پروردگار!“ ڪري پڪاريان ٿو ۽ عاجزي ڪريان ٿو.

بزرگ رومي (رحمه الله) فرمائي ٿو ته فرعون جون عادتون فنڪاري هيون. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي باهه اڳيان ان جو سونهري رنگ ڪارو ٿي ويندو هو. سڀ خدا جي مشيت جا تابع آهن. الله تعاليٰ جنهن جو جيڪو معاملو ڪري مرضي جو مالڪ آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته جڏهن خدا ڪنهن ڪم جو ارادو فرمائيندو آهي تڏهن ان کي ڪن جو حڪم ڏيندو آهي ته ٿي پئو! پوءِ اها شيءِ ٿي ويندي آهي. وجود مطلق جڏهن تعين جي قيد ۾ ايندو آهي ۽ اهو وجود صفت امڪان سان متصف ٿي ويندو آهي باقي جيڪي اختلاف آهن اهي تعينات جي ڪري آهن. وجود مطلق جي تقاضا صلح ۽ آشتي آهي. جڏهن وجود مطلق جا سڀ تعينات آهن ته پوءِ وجود مطلق جا خواص ممڪنات ۾ ڪيئن بدلجي ويا؟! ان اعتراض جو جواب هي آهي ته ممڪن پاڻي مان نشوونما لهندو آهي پر پاڻيءَ ۽ تيل ۾ دشمني ۽ وير آهي. ٻيو جواب هي آهي ته گل ۽ ڪنڊو ٻنهي جي نشوونما هڪ وٽ مان ٿي آهي، پوءِ به ٻنهي ۾ تضاد آهي. ٽين ڳالهه هي آهي ته انهن ۾ حقيقي اختلاف نه آهي پر مصلحت جي ڪري بناوٽي اختلاف آهي. جڏهن انسان دنياوي لذتون ڇڏيندو آهي تڏهن کيس استغراق في الحق نصيب ٿيندو آهي پوءِ ادراڪ جا احساس معطل ٿي ويندا آهن. وهر ۽ خيالات آبادي وانگر آهن. خزانو ويران ۽ ۾ ملندو آهي آبادي ۾ ڪونه ملندو آهي. عمارت سان هستي ٿيندي آهي، فاني في الله کي دنيا کان نفرت هوندي آهي. اهل الله توکي پاڻ ڏانهن سڏين ٿا. اهي بظاهر ائين آهن جيئن ٻليءَ کي پچائڻ جي لاءِ ڏنڊو استعمال ٿيندو آهي يا هيئن سمجهو ته چور جوتي ۾ ايتا لڳائيندا آهن تان ته پيري انهن جي اچڻ کي وڃڻ سمجهي. حقيقت ۾ اهل الله کي اهل دنيا سان نفرت هوندي آهي پر نظر هي ايندو آهي ته دنيا دار انهن کي ذليل سمجهي رهيا آهن.

بدبخت ماڻهن جو ٻنهي جهانن ۾ محروم رهڻ جو سبب

آل حليمڪ اعتقادے کرده است

کآسمان بيضه زمين چون زرده است

ترجمو: ”فلاسفر کي پڪ آهي ته آسمان آبي وانگر ۽ زمين بيدي جي زردي ۽ هيڊاڻ وانگر آهي.“

سوال ڪرڻ واري پڇيو ته زمين آسمان جي وچ ۾ ڪيئن بيٺل آهي. فلاسفر جواب ڏنو ته ڇهن پاسن جي ڪشش جي ڪري هوا ۾ بيٺي آهي. ٻئي چيو ته صاف آسمان ڇهن ئي پاسن کان زمين کي دفع ڪري ٿو. اٺ وٽ ڪهريا آهي. (ڪهريا اهو پٿر آهي جيڪو ڪڪن کي چقمق وانگر پاڻ ڏانهن ڇڪيندو آهي) اها ڪهريا اٺ وٽ لڪل آهي جنهن کي چاهيندو آهي پاڻ ڏانهن ڇڪيندو آهي. قرآن پاڪ ۾ ارشاد آهي ته قُلْ يَا عِبَادِئِ اِي منهنجا ٻانهو! عام مفسرين يا عبادي اٺ جو مقولو قرار ڏنو آهي پر بزرگ رومي هتي جيڪو تفسير ڪيو آهي ان جي اعتبار سان ”يا عبادي“ کي حضور (صلي الله عليه وسلم) جو مقولو بنايو ويو آهي. عارف ماڻهن جي عقل جي لاءِ بمنزله عقل جي آهن. بزرگن کي سبق ۽ عبرت جي نگاهه سان ڏسو. عارفن کي شتر بان وانگر سمجهڻ غلط آهي پر اهي آفتاب آهن. ڪامل عارفن کان سواءِ دنيا ۾

اونده آهي. دنيا پنهنجي روشني جي لاءِ انهن جي وجود جي منتظر آهي، جيئن رات منور ٿيڻ ۾ سج جي منتظر رهندي آهي. جنهن درياءَ جي سطح تي گاهه هجي اتي ڏاڍي احتياط جي ضرورت پوندي آهي. انسان گاهه سمجهي قدم رکندو آهي پر هيٺان گهرو پاڻي هوندو آهي. فقيرن سان حسن ظن قائم رکڻ جي ڪري رهنما ملي ويندو آهي. انسان عالم صغريٰ آهي. پيغمبر انسان جي صورت ۾ رونما ٿيندو آهي پر ڪائنات تي ان جو تصرف هوندو آهي. بيوقوفن چيو ته هڪ انسان کان وڌيڪ ان جي ڪا حيثيت نه آهي. مٿن افسوس آهي، جو اهي عاقبت انديش نه آهن. ڪامل انسان انجام تي نظر رکندو آهي.

هاڻي حضرت صالح عليه السلام جو مشهور قصو ٻڌو، الفاظ ڇڏي ڏي، معنيٰ طلب ڪر، ڇاڪاڻ ته ظاهر بين انجام کي ڪونه ڏسندو آهي. تون انجام تي نظر ڪندين ته عافيت وارو ٿيندين. حضرت صالح عليه السلام قوم ثمود جو نبي هو. ان جي لاءِ بطور معجزه هڪ ڏاڇي پٿر مان پيدا ڪئي ويئي، جنهن کي قوم هن ضد ۾ ماريو ته اها تلاءُ جو گهڻو پاڻي پي ويندي هئي. ان جي ڪري ثمود جي قوم تي زلزلي جو عذاب آيو ۽ اها تباهه ٿي وئي.

دشمن جو حضرت صالح عليه السلام جي ڏاڇي کي حقير سمجهڻ

جڏهن خدا چاهيندو آهي ته ڪنهن لشڪر کي هلاڪ ڪري تڏهن انهن جي نگاهه ۾ دشمنن کي حقير ڏيکاريندو آهي وَيَقْلِلْكُمْ فِيْ اَعْيُنِهِمْ لِيَقْضِيَ اللّٰهُ اَمْرًا كَانَ مَفْعُوْلًا (الانفال: ۴۴) ۽ اهو توهان کي انهن جي نظر ۾ گهٽ ڏيکاري ٿو تان ته ان ڪم کي سرانجام ڏي جيڪو ڪرڻ چاهي ٿو.

(هي آيت جنگ بدر جي متعلق نازل ٿي آهي جنهن جو مطلب هي آهي ته قدرت مشرڪن جي نظرن ۾ مسلمانن کي ٿورو ڪري ڏيکاريو تان ته اهي جنگ تي آماده ٿين ۽ قدرت مسلمانن جي هٿان انهن جو خاتمو ڪرائي. مترجم)

ناٽو صالح بصورت بدشتر

پهريون بدشتر ٻڌل آل قوم مر

ترجمو: ”حضرت صالح عليه السلام جي ڏاڇي بظاهر هڪ ڏاڇي هئي. ان سخت قوم جهالت سان ان جون ڪچون ڪاٽي ڇڏيون.“ جاھل ماڻهو پاڻيءَ جي ڪري ڏاڇيءَ جا دشمن ٿي ويا. اهي الله جا احسان فراموش ٿي ويا. الله جي ڏاڇيءَ ڪڪر جو پاڻي نهر مان پيتو ٿي، انهن حقيقت ۾ الله جو پاڻي الله کان روڪيو. نيڪ ماڻهن کي ستائڻ هلاڪت جو سبب آهي. حضرت صالح عليه السلام جي ڏاڇيءَ کي ستائي ثمود جي قوم هلاڪ ٿي. قرآن پاڪ جي سورہ شمس ۾ ارشاد آهي ته نَاقَةُ اللّٰهِ وَ سُقِيَّهَا (الشمس: ۱۳) هن آيت ۾ چيو ويو آهي ته الله جي رسول انهن کي چيو ته الله جي ڏاڇيءَ کي نه ستائجو ۽ نه ان جو پاڻي بند ڪجو پر انهن نه مڃيو. نيٺ خدا انهن کي هلاڪ ڪيو. انسان ۾ روح کي حضرت صالح عليه السلام وانگر ۽ جسم کي بمنزل ان جي ڏاڇيءَ جي سمجهو ۽ انسان جو نفس گویا قیدار آهي جنهن ڏاڇيءَ کي هلاڪ ڪيو هو. روح اصل بحق آهي ۽ خوش آهي. جسم تي مصيبتون اچن ٿيون. شرير ماڻهو نيڪ ماڻهن جي جسم کي ستائين ٿا ته عذاب ۾ مبتلا ٿين ٿا. روح جي نسبت الله سان اها ئي آهي جيڪا مٿ جي درياءَ جي پاڻيءَ سان آهي. انبيائن ۽ الله وارن عارفن جي روحن کي جسمن سان هن لاءِ به متعلق ڪيو ويو آهي ته اهي جهان جي پناهه بنجن. جسم بمنزل ڏاڇيءَ آهي ۽ روح بمنزل حضرت صالح عليه السلام جي آهي. انهن بدبختن کي ڏاڇيءَ جي پاڻي پيئڻ سان حسد پيدا ٿيو. حضرت صالح عليه السلام فرمايو ته اوهان الله جي ڏاڇيءَ کي ماريو آهي. تن ڏينهن کانپوءِ خدا جو عذاب ايندو. توهان جي چهرن جو رنگ هيڊو ٿي ويندو. پهرين ڏينهن توهان جا چهره زعفران جهڙا ٿيندا، ٻئي ڏينهن ارغوان جهڙا ڳاڙها ٿيندا. ٽئين ڏينهن چهره ڪارا ٿي ويندا. ان کانپوءِ الله جو عذاب اچي ويندو. جيڪڏهن توهان عذاب کان بچڻ چاهيو ٿا ته ڏاڇيءَ جو ڦر جبل ڏانهن ڀڳو ٿو وڃي ان کي پڪڙي وٺو. پر اهي ان ڦر کي نه پهچي سگهيا. ڦر جبلن ۾

غائب ٿي ويو. حضرت صالح عليه السلام جي ڏاڇيءَ جي ڦر جو مثال هڪ عارف جي دل کي سمجهو، جنهن جي خدمت ۽ احسان مندي توهان جي لاءِ ضروري آهي. جيڪڏهن ڏاڇيءَ جو ڦر انهن کان راضي ٿي وڃي ها ته عذاب الاهي کان چوٽڪارو حاصل ڪري وڃن ها. اهڙي طرح جيڪڏهن ڪامل عارف جي دل کي خوش رکندڙ ته چوٽڪارو حاصل ڪندڙ ورنه حسرت ۽ افسوس کان سواءِ ڪجهه ڪونه ورنڊو. وعيد ٻڌڻ کانپوءِ انتظار ڪرڻ لڳا. پهرين ڏينهن ڇهرا هيڏا ڏنائون. نااميدي وڌي وئي. ٻي ڏينهن ڇهرا ڳاڙها ٿي ويا توبه جو وقت ختم ٿي ويو. ٽئين ڏينهن ڇهرا ڪارا ٿي ويا. خدا جو عذاب اچي ويو. قرآن پاڪ ۾ شهود جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته **فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جُثَيِّنَ** (الاعراف: ٩١) ”پوءِ اهي پنهنجن گهرن ۾ اونڌي منهن ڪريا پيا هئا. انسان کي تعليم حاصل ڪرڻ جي لاءِ استاد ۽ عارف جي اڳيان ٻئي گوڏا کوڙي ڪري وهڻ گهرجي. عذاب ۾ شهر نيست و نابود ٿي ويو. انهن جو روئڻ عبرت جو سبب هو. حضرت صالح عليه السلام به روئڻ شروع ڪيو. الله تعاليٰ فرمايو ته صبر ڪر، انهن کي نصيحت ڪر. مون الله تعاليٰ کي عرض ڪيو ته نصيحت جا جذبا محبت سان اُڀرندا آهن. هنن ماڻهن ته مون تي ظلم ڪيا آهن، انهيءَ ڪري نصيحت جو ڪير خشڪ ٿي ويو آهي. الله تعاليٰ فرمايو ته اسين تو ۾ پنهنجي صفتِ لطف وديعت ڪنداسون، انهن جي ايذا رساني وارن زخمن تي مرهم رکنداسون. پوءِ الله تعاليٰ منهنجي دل کي آسمان وانگر صاف ڪري ڇڏيو. وري نصيحت ۾ ڪنڊ جهڙيون مٺيون ڳالهيون ڪريان پيو. قرآن پاڪ ۾ حضرت شعيب جو مقولو منقول آهي ته آئون ڪافرن جي هلاڪت تي ڪيئن غم ڪريان. آيت ۾ **عَلَى قَوْمٍ آهِي** پر بزرگ رومي رحمه الله **خَلْفَ قَوْمٍ** فرمايو آهي، يعني مون کي هاڻي غم ڪرڻ جي ڪا ضرورت نه آهي. حضرت صالح عليه السلام پنهنجو پاڻ کي تسلي ڏئي پر پوءِ به اکين ۾ ڳوڙها اچي ويس. خدا جي رحمت علت ۽ غرض کان سواءِ هوندي آهي. حضرت صالح عليه السلام حيران هو ته اکين مان ڳوڙها ڇو وهي رهيا آهن؟ عقل چئي رهيو هو ته اهو روئڻ وري ڇا جي لاءِ؟ اهڙن ظالمن تي روئڻ گهرجي جنهن قوم جو هر فرد مجسم ڪينو هجي ۽ سندن اکين ۽ منهن مان زهر آلود نظرون ۽ ڳالهيون نڪرنديون هجن. خدا انهن کي عذاب ۾ گرفتار ڪيو آهي انهن جي سڀني عضون ۾ ٿيڏاڻپ هئي. ڪوبه عضو صحيح ڪم نه ڪري رهيو هو. جيڪي غلط ڳالهيون پنهنجي وڏن کان ٻڌيون هئائون انهن تي گندي ڏيون بيٺا هئا. حضرت صالح عليه السلام جي ڳالهه کي ڪن نه ڏنائون. بي وقوف گڏه وانگر هئا. هڪ ٻئي کي پنهنجي زبان ۽ اک سان وڌيڪ حماقتن ۾ مبتلا ڪري ڇڏيائون. الله تعاليٰ انبيائن جي بعثت هن لاءِ به ڪئي آهي ته اهي ڪافرن جو حسرتناڪ انجام ڏسن. هن آيت جي معنيٰ ۾ **مَرْجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقَيْنِ** **بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغَيْنِ** (الرحمن: ١٩-٢٠) هلايائين ته دريا گڏجي هلڻ وارا، جن ٻنهي ۾ هڪ ٻيو ڪونه هجي هڪڙو ٻئي تي زيادتي نٿو ڪري.

ال تار و خلد را بين همد کال

ورميان شان بَرَزَخِي لَا يَبْغِيَانِ

ترجمو: ”جهنمين ۽ جنتين کي همر نشين ڏس، انهن جي وچ ۾ پردو آهي، هڪ ٻئي سان خلط ملط نه آهن.“

هن سمنڊن وانگر دوزخي ۽ بهشتي مليل آهن ۽ فرق وصفن سان آهي. جهڙي طرح کان ۾ مٽي ۽ سون مليل آهي پر وچ ۾ سوين فاصلا آهن. جهڙي طرح هار ۾ موتي ۽ گل هڪ رات جي مهمان وانگر مليل جليل آهن. جيڪو فقط هڪ رات جو مهمان آهي ۽ گهر وارن سان مليل جليل آهي پر ٻئي ڏينهن ته جدا ٿي ويندو. ائين نيڪ ۽ بد مليل آهن. اڪيون ڪول ته خبر پئجي وڃي. سمنڊ جو اڌ ڪنڊ جهڙو مٺو ۽ اڌ زهر جهڙو ڪڙو آهي. ناري ۽ نوري ماڻهن ۾ ٽڪراءُ ٿيندو رهندو آهي پر ٻئي پنهنجي پنهنجي حالت تي رهن ٿا، جيئن ته اها ڪيفيت ازلي آهي. اها جسمن جي ڪشمڪش حقيقت ۾ روحن جي ڪشمڪش آهي. نوري هي ڪوشش ڪن ٿا ته حق جي طرفان نارين ۾ ڪينو نه رهي،

محبت پیدا ٿي وڃي. ناري هن لاءِ ڪوشاڻ رهندا آهن ته عداوت پکڙي ۽ محبت جو غلبو نه ٿي سگهي. محبت ڪڙي کي مٺو بنائيندي آهي، عداوت ۽ دشمني مٺي کي به زهر ڪري ڇڏيندي آهي. اهي ڳالهون انجام جي اعتبار سان آهن ڇاڪاڻ ته گهڻيون شيون ڪنڊ جهڙيون هونديون آهن پر انهن ۾ زهر مليل هوندو آهي. سمجهدار ماڻهو فوراً ان ملمع سازي کي سمجهي ويندو آهي. مدعي فقيرن کي سڃاڻڻ ۾ انسان جا مختلف مرتبا آهن. ڪي ماڻهو مصنوعي بزرگ کي تڏهن سمجهن ٿا جڏهن ان جي اڳيان پهچن ٿا ۽ ڪي تڏهن سمجهندا آهن جڏهن هٿ ۾ هٿ ڦاسندو آهي. ڪي تڏهن سمجهندا آهن جڏهن ٿورو ميل جول ٿيندو آهي. ڪي تڏهن سمجهندا آهن جڏهن گڏجي کائيندا پيئندا آهن. ان مصنوعي بزرگ جي تعليمات کي نڙيءَ تائين پهچڻ ڪونه ڏيندا آهن. ڪي تڏهن سمجهندا آهن جڏهن اها تعليم نڙيءَ تائين پهچي ويندي آهي.

ڪن ماڻهن کي تڏهن احساس ٿيندو آهي جڏهن ان جي زهريلي تعليم جو بدن تي اثر پوندو آهي. خراب غذا جو اثر ڪنهن وقت ڪاڪوس ڪرڻ مهل ظاهر ٿيندو آهي. زندگيءَ ۾ ڪي ماڻهو خراب اثر محسوس ڪري وٺندا آهن. ڪي شخص ان بري تعليم جو احساس قبر ۾ وڃي ڪري معلوم ڪندا آهن. مطلب ته بدعقيدي پيرن جي تعليم جو نقصان وارو اثر محسوس ڪرڻ ۾ انسان لاءِ ان کي محسوس ڪرڻ ۾ هڪ وقت لڳندو آهي. الله جي طرفان هر ڪم جو هڪ وقت مقرر آهي. ان وقت کان پهريان ان ڪم جي تڪميل نٿي ٿئي. الله تعاليٰ هر شيءِ جي تڪميل لاءِ هڪ وقت مقرر فرمايو آهي. سج موتي ۽ لعل جي هزارين سال تربيت ڪندو آهي تڏهن ان جو رنگ ۽ روپ نڪرندو آهي. ميويدار وڻن ۾ ميوو پنجن ڇهن سالن ۾ پيدا ٿيندو آهي. قرآن مجيد جي سورة انعام ۾ الله تعاليٰ فرمايو آهي: هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِّنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا (الانعام: ٢) ترجمو: ”اهو ئي الله آهي جنهن توهان کي مٽيءَ مان پيدا ڪيو، پوءِ هڪڙو وقت مقرر ڪيائين.“ الله تعاليٰ اها وقت واري ڳالهه ۽ ميعاد هر شيءِ لاءِ مقرر فرمايو آهي ۽ نيڪ ۽ بد بظاهر مشتبھ آهن پر حقيقت ۾ سڃاڻپ وارن جي لاءِ جدا ۽ ممتاز آهن. الله تعاليٰ هر هڪ شيءِ جي لاءِ پنهنجي طرفان هڪ ٽائيم مقرر ڪيو آهي جنهن ۾ اها شيءِ ڪمال کي پهچندي آهي. اها معمولي ڳالهه نه آهي، جيڪڏهن انهيءَ کي چڱيءَ طرح سمجهي عمل پيرا ٿجي ته ابدي حياتي ملي وڃي ٿي. جيڪي ماڻهو ميعاد ۽ قدر جي معاملي ۾ اسباب کي موثر بالذات ۽ الله جو غير سمجهن ٿا اهي هلاڪ ٿين ٿا. هي مسئلو انهن جي لاءِ خوشگوار آهي جيڪي اسباب جي ڪثرت ۾ وحدت حق جو مشاهدو ڪن ٿا. انهن ماڻهن جي لاءِ زهر آهي جيڪي اسباب جي ڪثرت کي غير حق سمجهي ويهن ٿا. انهن ماڻهن جي لاءِ دوا آهي جيڪي ڪثرت ۾ وحدت جو مشاهدو ڪن ٿا. اهو ئي مسئلو خوف جو سبب آهي ۽ ان سان ئي اميد وابسته آهي پر دل ان جي سمجهڻ ۾ ڪڏهن بخل کان ڪم وٺندي آهي، ڪڏهن سخا کان ڪم وٺندي آهي. فقر يعني مسڪيني دولتِ ايمان کان خالي بنائيندي آهي. ڪڏهن ماڻهو ايمان سان مسڪينيءَ جي ڪري مالا مال ٿي ويندو آهي، ڪڏهن اها ڦهر خداوندي جو سبب بڻبي آهي ۽ ڪڏهن رضا الاهي جو باعث آهي. جڏهن انسان ان مسئلي کي سمجهڻ ۾ غلطي ڪري ته اهو ظلم آهي، صحيح سمجهي ته پاڻ سان وفاداري آهي. اهو ئي مسئلو حصولِ سعادت ۾ رڪاوٽ به آهي ۽ سعادت عطا به ڪندو آهي. مطلب ته مهل بدلجڻ سان شين جون خاصيتون ۽ اثر بدلاجي ويندا آهن. جڏهن انگورن جو شيرو ۽ رس شراب بنجي وڃي ته حرام آهي، سرڪو بڻجي وڃي ته بهترين آهي. اهڙي طرح معاملن ۾ به فرق هوندو آهي. ڪامل انسان ان کي چڱيءَ طرح ڄاڻي ٿو.

بعض مباحات ڪاملن جي لاءِ مفيد آهن پر ناقصن جي لاءِ نقصانڪار هوندا آهن. حضور ﷺ جن جو اهو مقام هو جنهن ۾ ڪنهن مباح مان تِلْذِذٌ ۽ نفع اندوڙي نقصان جو سبب بڻجي نٿي سگهي

گر ولي زهرے خورد نوشے شود

ور خورد طالب سیه هوشے شود

ترجمو: ”جيڪڏهن ولي زهر کائي ته ترياق ٿئي، جيڪڏهن طالب کائي ته بيهوش ٿي وڃي.“

رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي ۚ (ص: ۳۵) ترجمو: ”اي منهنجا خدا مون جهڙي سلطنت مون کانپوءِ ڪنهن ٻئي کي نه ڏجان.“ هيءُ حضرت سليمان ﷺ جي دعا آهي جيڪا قرآن پاڪ ۾ منقول آهي. بزرگ رومي ﷺ هن آيت جو مطلب هي سمجھائي ٿو ته اها دعا حسد تي مبني نه هئي پر حضرت سليمان ﷺ اهو سمجھيو هو ته هن عظيم الشان سلطنت جو بار آئون کڻي سگهان ٿو پر ڪو ٻيو ڪونه کڻي سگهندو، انهيءَ ڪري ان قسم جي سلطنت نقصانڪار ٿيندي. اهو فرمائڻ ٻين تي شفقت جي ڪري هو، حسد جي ڪري نه هو.

حضرت سليمان ﷺ ۾ ان عظيم سلطنت جي تحمل جي طاقت هئي پر پوءِ به اها خلل انداز ٿي. وَ أَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا (ص: ۳۴) ۽ اسان اڇلايو ان جي ڪرسي تي هڪ جسم. هيءُ آيت حضرت سليمان ﷺ جي قصي ۾ ذڪر ڪيل آهي. جنهن جو تفسير ڪن مفسرن هي ڪيو آهي ته حضرت سليمان ﷺ لاعلميءَ ۾ هڪ مشرڪيائيءَ عورت سان نڪاح ڪيو جنهن جي پاداش ۾ حضرت سليمان ﷺ جي اها منڊي صخر نالي جن کڻي ويو جنهن ۾ سندس سلطنت جو راز مضمر هو ۽ اهو جن سندس تخت سلطنت تي قابض ٿي ويو، چند ڏينهن کانپوءِ اها منڊي وري حضرت سليمان ﷺ کي هٿ لڳي تڏهن تخت سلطنت ٻيهر سندس قبضي ۾ آيو. ان مسئلي جي وڌيڪ تشريح ڪرڻ ضروري آهي پر آئون وري مرد ۽ عورت جي قصي ڏانهن موٽان ٿو.

بدوي ۽ سندس زال جي فقر ۽ شڪايت واري قصي جو خلاصو

ماجرائے مرد و زن را محضے

باز می جوید روان محضے

ترجمو: ”مرد ۽ عورت جي قصي جي خلاصي کي هڪ مخلص جو روح تلاش ڪري رهيو آهي.“

مرد ۽ عورت جو قصو هڪ تمثيل آهي. عورت مان مراد نفس ۽ مرد مان مراد عقل آهي. عورت گهر جون ضرورتون چاهي ٿي. نفس عورت جي لاءِ تدبير جي پويان آهي. عقل انهن فڪرن کان واقف نه آهي. ان جي دماغ ۾ الله جي غم کان سواءِ ڪجهه نه آهي. هن قصي جي حقيقت بمنزله ڏاڻي جي آهي ۽ قصي جي صورت بمنزله جار جي آهي. جيڪڏهن محبت خداوندي خالي هڪ باطني معاملو هجي ها ته پوءِ نماز روزي جي فرضيت جي ضرورت نه هجي ها، حالانڪ اهي به شريعت ۾ ضروري آهن. دوستن ۾ پاڻ ۾ تحفن جي ڏي وٺ وارو عمل قلبي محبت جو شاهد آهي. هونئن محبت دل ۾ لڪل هوندي آهي. ڇاڪاڻ ته ظاهري احسان لڪل محبت جا شاهد هوندا آهن پر شاهد هميشه سچا ڪونه هوندا آهن. جيڪو ظاهري هستي ڏيکاريندو آهي ڪڏهن اهو حقيقتاً مست هوندو آهي. ڪڏهن اُن جي مستي بناوٽي هوندي آهي.

رياکار جي نماز ۽ روزو ڪوڙا شاهد آهن، ڇاڪاڻ ته اُن جي دل محبت خداوندي کان خالي آهي. حقيقي عمل ۽ ریاکاری ۾ انسان فرق تڏهن ڪري سگهي ٿو جڏهن اُن کي الله تعاليٰ پنهنجو نور عطا فرمائي. ظاهري عملن کان سواءِ ٻيا اسباب به محبت جو ڏس ڏيندا آهن، مثلاً رشتيداري آهي. جيڪڏهن ظاهري ڏيتي ليتي نه هجي ته به رشتيداري اهو

ٻڌائي ٿي ته پاڻ ۾ محبت آهي. جڏهن نور خداوندي دل ۾ سمائجي ويندو آهي تڏهن ظاهري عمل بتقاضاءِ محبت صادر ٿيندا آهن. ثواب ۽ عذاب يا اظهار عبوديت انهن جو مقصد ڪونه هوندو آهي. جڏهن ڪنهن جي باطن ۾ محبت جي باهه لڳل هوندي آهي ۽ اها محبت توانائي حاصل ڪري وٺندي آهي تڏهن علامتن کان سواءِ به سڃاڻي ويندي آهي. هن مضمون جو تفصيل تمام گهڻو آهي تون خود تلاش ڪر. محبت جو ظهور عملن جي صورت ۾ ٿيندو آهي پر محبت ۽ علامت ۾ گهڻي مناسبت به آهي ۽ ٻئي هڪ ٻئي کان جدا به آهن. وڻ جي ساوڪ پاڻي ۽ جو وجود ٻڌائي ٿي پر پاڻي ۽ وڻ به جدا حقيقتون آهن. وڻ، ٻج، مٽي ۽ پاڻي سج جي گرمي مان بنجن ٿا پر انهن جون حقيقتون هڪ ٻئي کان جدا آهن. ماهيتن ۽ خاصيتن جي بيان کي ڇڏي ڏي. مرد ۽ عورت جو قصو وري ٻڌاءِ ڇاڪاڻ ته اها ڳالهه ختم ٿيڻي نه آهي.

بدويءَ جو پنهنجي محبوب جي ڳالهه تي راضي ٿي وڃڻ ۽ قسم ڪڍڻ ته ان رضامنديءَ مان سندس مقصد ڪا آزمائش نه آهي.

مرد گفت اکنون گزشم از خلاف

حکم داری تیغ برکش از غلاف

ترجمو: ”مرد چيو ته هاڻي آئون اختلاف کان باز آيس، توکي حڪم ڏيڻ جو حق آهي. تلوار ميان مان ڪڍي وٺ.“ مطلب ته مون اختلاف ختم ڪيو، توکي حڪم ڏيڻ جو اختيار آهي. تلوار هلائين ته منهنجو ڪنڌ حاضر آهي. آئون تنهنجي وجود ۾ فنا ٿي ويندس، ڇاڪاڻ ته آئون عاشق آهيان ۽ عاشق محبت ۾ اندو ۽ پوڙو هوندو آهي. عورت چيو ته تون مون سان ڀلائي جو ارادو ڪري رهيو آهين يا چالاڪيءَ سان منهنجا راز کولين؟ مرد چيو ته الله تعاليٰ دلين جا راز ڄاڻڻ وارو آهي، جنهن آدم عليه السلام کي مٽيءَ مان پيدا فرمايو ۽ پنهنجي نالن جي تعليم ذريعي ان کي علم بخشيائين. ان علم جي تعليم سان فرشتا مدهوش ٿي ويا. ملائڪن الله پاڪ جي پاڪائي بيان ڪئي ۽ چوڻ لڳا ته سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا بِالْمَاعْلَمَتَا ”اي خدا! تنهنجي ذات پاڪ آهي. اسان کي ان کان سواءِ ڪجهه معلوم نه آهي جيڪو تو اسان کي سيکاريو آهي.“ جيڪا معلومات ملائڪن کي حضرت آدم عليه السلام کان حاصل ٿي اها آسمانن کان حاصل نه ٿي. اسماءِ الاهي جي تعليم کانپوءِ آدم عليه السلام جي وسعتن جي آسمانن ۾ گنجائش ٿي نه هئي. حديث قدسي آهي ته لَا يَسْعَىٰ أَرْضُ وَلَا سَمَاءٌ وَلَٰكِنْ لِّيَسْعَيْنِ قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ ”مون کي نه منهنجي زمين سمائي سگهي ٿي نه منهنجو آسمان. ها، منهنجي مومن ٻانهي جي دل سمائي سگهي ٿي.“ قرآن پاڪ ۾ آهي ته فَادْخُلْ فِي عَبْدِي عليه السلام وَادْخُلْ جَنَّتِي عليه السلام (الفجر: ۲۹-۳۰) پوءِ داخل ٿي وڃ اسان جي ٻانهن ۾ ۽ داخل ٿي وڃ اسان جي جنت ۾.“ بزرگ رومي رحمته الله هن آيت جو مطلب هي ورتو آهي ته مومن جي دل ۾ سمائجي ڪري ديدار جي جنت ۾ پهچي وڃ. يعني قلب مومن ۾ الله جي رويت ميسر اچي سگهي ٿي. آدم عليه السلام جو جسم ته خاڪي آهي پر ان ۾ نور علم آسماني آهي. الله تعاليٰ ملائڪن کي زمين مان منتقل ٿيڻ جو حڪم ڏنو ته ملائڪن کي اهو حڪم ناگوار لڳو. ملائڪن اهو چوڻ شروع ڪيو ته تون زمين ۾ اسان جي جاءِ تي انسانن کي وسائڻ چاهين ٿو جيڪي زمين ۾ فتنو ۽ فساد برپا ڪندا. اسين ته روءِ زمين تي تنهنجي تسبيح ۽ تهليل ڪريون ٿا، تون انسانن کي آباد ڪندين ته اهي تسبيح ۽ تهليل (لا اله الا الله چوڻ) بجاءِ فتنو ۽ فساد برپا ڪندا. الله تعاليٰ دلين جي رازن کي ڄاڻندڙ آهي. الله تعاليٰ ملائڪن کي فرمايو ته توهانجي زبان ۾ آواز اسان ٻڌڻ چاهيون ٿا. حديث قدسي ۾ آهي ته إِنَّ رَحْمَتِي سَبَقَتْ غَضَبِي ”منهنجي رحمت منهنجي ڪاوڙ کان اڳيان آهي. اهو هن لاءِ ٿيو ته ملائڪ اعتراض ڪن ۽ آئون گرفت نه ڪريان ۽ منهنجي علم جو ثبوت ٿي وڃي ۽ انهن جي لاءِ انڪار جو موقعو نه رهي. سوين مائرن ۽ پيٽرن جي بردباري الله جي بردباريءَ جي اڳيان هيچ در هيچ آهي. سمنڊ جي مقابلي ۾ گجي بي حقيقت شيءِ هوندي آهي.“

زال، مڙس کي چيو هو ته تنهنجو اظهار محبت امتحان جي لاءِ آهي يا حقيقت تي مبني آهي؟ انجي جواب ۾ مڙس چيو ته منهنجيون ڳالهيون محبت تي مبني آهن، امتحاني ۽ آزمائش نه آهن. ڇا ڪريان منهنجي وس ۾ ڪهڙي تدبير آهي، غور ڪر ته آئون ڪهڙي ڪم جو آهيان هاڻي جڏهن تون روزي ڪمائڻ لاءِ چوين ٿي ته ٻڌاء ته ڪهڙي طرح ڪمايان؟

عورت جو پنهنجي مڙس جي لاءِ روزي طلب ڪرڻ جو رستو متعين ڪرڻ
گفت زن نک آفتابے تافت ست
عالے زو روشائی یافت ست

ترجمو: ”عورت چيو ته هيءُ سچ چمڪيو آهي ۽ دنيا ان مان روشني ماڻي آهي.“

الله جي خليفي جي ڪري بغداد جو شهر بهار جي موسم جهڙو آهي (بغداد عراق جو مشهور شهر آهي. اصل ۾ ان جو نالو باغ داد هو، ان باغ ۾ ويهي ڪري نوشيروان انصاف ڪندو هو) جيڪڏهن تون ان بادشاهه سان وابسته ٿي ويندين ته بادشاهه بنجي ويندين. بادشاهن جي نظر ڪيميا کان وڌيڪ آهي. حضور ﷺ جي نگاهه سان ابوبڪر رضی اللہ عنہ صديق بنجي ويو، حضرت ابوبڪر صديق رضی اللہ عنہ معراج واري واقعي جي تصديق ڪئي. صديق حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ جو لقب آهي جنهن جي معنيٰ آهي زياده تصديق ڪرڻ وارو، گهڻو سچ ڳالهائڻ وارو.

مڙس زال کي چيو ته ذريعي کان سواءِ ان وٽ ڪيئن وڃان؟ مون کي ڪا تدبير يا تعلق ڳولڻ گهرجي، جيئن مجنون ڪنهن کان ٻڌو ته ليليٰ بيمار آهي. تڏهن چوڻ لڳو ته افسوس بهاني کان سواءِ ڪيئن وڃان؟ مزاج پرسيءَ کان رهجي ويس ته منهنجو ڪهڙو حال ٿيندو؟ ڪاش آئون طبيب هجان ها ته ليليٰ وٽ شوق سان وڃان ها. قُلْ تَعَالَا (الانعام: ۱۵۱) قرآن پاڪ جي آيت آهي ته ”اي نبي ﷺ چئو ته هليا اچو.“ الله تعاليٰ ”هليا اچو!“ فرمائي ڪري بغير حيلي جي وڃڻ ۾ جيڪو شرم هو ان کي توڙي ڇڏيو آهي. زال چيو ته جڏهن شاه ڪرم ميدان ۾ نڪرندو آهي تڏهن بي سرو ساماني ڪاميابيءَ جو ذريعو بنجي ويندي آهي. ڇاڪاڻ ته ساز و سامان ۾ انسانيت آهي جنهن سان محرومي ٿيندي آهي. بي سرو ساماني ۾ عاجزيءَ سان سوال ۾ ڪاميابي ٿيندي آهي. مطلب ته ايترو خلوص ٿي وڃي جو تحفي جي ضرورت نه رهي. صدق ۽ اخلاص جي ڪا علامت هجڻ گهرجي. بزرگ رومي رضی اللہ عنہ فرمائي ٿو ته خدا جي اڳيان وڃڻ جي لاءِ به اخلاص جي شاهديءَ جي ضرورت آهي. جيڪڏهن دل ۾ اخلاص نه هوندو ته خالي ظاهري گفتگوءَ سان ڪم ڪونه هلندو. مڙس چيو ته باطني گواهه جي ضرورت آهي. سچائي ان جي حال جي گواهه هجڻ گهرجي تان ته ان جو نور ان جي گفتگوءَ کان سواءِ چمڪي وڃي.

بدويءَ جو جهنگ مان پلر جو مٿ هڏي طور بغداد ۾ خليفي وٽ ڪٿي وڃڻ ۽ خليفي سمجهيو ته اُتي پاڻيءَ جي اثاث آهي:

گفت زن صدق آل بود کز بود خویش
پاک بر خیزی تو از مجبور خویش

ترجمو: ”عورت چيو ته سچائي هيءُ آهي ته پنهنجي وجود کان پنهنجي ڪوشش سان بلڪل جدا ٿي وڃ.“

مطلب ته عورت مڙس کي چيو ته پنهنجي هستي ۽ جدوجهد سان لڳڻ ئي سچائي آهي. اسان جي دلي ۾ پلر (مينهن جو پاڻي) آهي، اهو ڪٿ ۽ تحفو ڪري بادشاهه وٽ وڃ. جهڙي طرح بدوي پنهنجي دلي جو پاڻي ڪٿي شاهه بغداد جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ جي لاءِ هليو، اسان کي به پنهنجي بدن جو مٿ دربار خداوندي ۾ پيش ڪرڻ گهرجي. بادشاهه کي چئو ته اسان وٽ جهنگ ۾ هن کان ٻيو سٺو ڪو پاڻي ناهي. بادشاهه وٽ موتي ۽ خزانا هوندا پر ههڙو پاڻي

ڪونه هوندو. قرآن پاڪ ۾ آهي اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اَنْفُسَهُمْ وَ اَمْوَالَهُمْ بِاَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ (التوبه: ۱۱۱) ترجمو: خدا مومنن کان انهن جون جانيون ۽ مال جنت جي عيوض ۾ خريد ڪري ٿو. بدن جي مٿ ۾ پنج حواس پنجن نلڪين جيان آهن. انهن حواسن جي ذريعي اندر گندگي نه پهچڻ گهرجي.

حديث شريف ۾ آهي ته الله جا اخلاق پاڻ اندر پيدا ڪريو. بدوي کي گهمند هو ته اهڙو تحفو ڪنهن کي ميسر نه آيو هوندو ۽ عجيب تحفو يقيناً بادشاهه جي لائق آهي. بدوي کي اها خبر ڪونه هئي ته عراق شهر جو مشهور درياءَ دجله بغداد جي وچان وهي ٿو، جنهن جي پنهين ڪنارن تي بغداد جو شهر آباد آهي، جتي پاڻي ۽ پيرڙيون ۽ مڇيون جهلڻ وارن جي کوٽ ٿي ناهي. قرآن پاڪ ۾ جنت جي باري ۾ فرمايو ويو آهي، تَه تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ (التوبه: ۷۲) يعني ان جي هيٺان نهرون جاري آهن. اهڙي طرح اسان جي معلومات ۽ احساسات ان سمنڊ جو هڪ قطرو آهن. طلب ڪر ۽ مشاهدو ڪر ۽ حاصل ڪر ته ڪهڙي ذات آهي جنهن وٽ لوح محفوظ آهي. مطلب ته علومِ الاهي جو طالب ٿي! اهي توکي خدا کان حاصل ٿيندا.

عورت جو گهڙي کي ڪپڙي ۾ بند ڪري سبڻ ۽ ان تي مهر لڳائڻ:

مرد گفت آری سَبُو سربند

پس کہ ایں ہدیہ است ما را سودمند

ترجمو: ”مرد چيو: ها، ٺيڪ آهي، ڏلي جو منهن بند ڪريون ٿا. يقيناً اهو تحفو اسان جي لاءِ مفيد آهي.“

هن تحفي سان اسان جي روزي ڪشادي ٿي ويندي. بدوي کي هيءَ غلط فهمي هن ڪري هئي ته ماڻهو جهنگ ۾ عام طور تي ڪسارو ۽ ڪارو پاڻي پي ڪري بيمار رهندا آهن ۽ ڪمزور ٿي ويندا آهن. اهو ماڻهو جنهن منو پاڻي نه پيتو هجي ته ان کي فرات جي پاڻي جو ڪهڙو قدر هوندو. سالڪ کي صحو، سکر ۽ انسان جون روحاني ڪيفيتون پيش اينديون آهن. ٻارن کي حروف تهجيءَ جي ابجد جي حقيقتن جو ڪو علم نه آهي. اهي صرف رڻيندا آهن. انهن کي معلوم ناهي ته انهن جي ترتيب سان عددن جي ذريعي تاريخون ڪڍيون وينديون آهن. هي به خبر ناهي ته اهي صرف تعويذات ۽ طلسمات ۾ ڪم ايندا آهن ۽ ٻارن کي اها به ڄاڻ ناهي ته انهن حرفن سان اسماءِ باري تعاليٰ ٺهندا آهن، جن جو اثر اڻ ڪٽ آهي. انهن ٻارن کي هي به خبر ناهي ته انهن حرفن کي ملائي جيڪي اٺ ڪلما بنايا ويا آهن انهن ۾ حضرت آدم عليه السلام جي واقعن جي پوري تاريخ آهي.

مطلب ته مائيءَ گهڙو ڪٿي ڪپڙي ۾ ويڙهيو. زال مڙس جي لاءِ دعا گهري ته اي خدا هن گهڙي کي سلامت رکجان، بادشاهه جي خدمت ۾ اسان جو تحفو قبول پوي. موتيءَ جا هزارين دشمن هوندا آهن. موتي ڇا آهي؟ موتي حوض ڪوٺر جو پاڻي آهي. موتي ان پاڻي جي ڦڙن مان ٺهندا آهن. مرد پاڻي ڪٿي انعام حاصل ڪرڻ جي نيت سان دارالخلافت بغداد ۾ پهتو، جتي ماڻهن جا هجوم هئا. بادشاهه جي سخاوت کي گدا ائين تلاش ڪري رهيا هئا جهڙي طرح پينو بخشش ۽ عطا کي تلاش ڪندا وٽندا آهن. سخين جي سخاوت جو وجود ۽ ظهور فقراء جي وجود سان آهي، انهيءَ ڪري سخي پنهنجيءَ سخاوت جي لاءِ فقراء جا محتاج آهن جيئن توبه جو وجود توبه ڪرڻ وارن جي لاءِ آهي.

صبر: گدا جو ڪمال، سخيءَ جو عيب

جود محتاج ست و خواهد طالبي

همچنانکه توبه خواهد تائب

ترجمو: ”سخاوت ضرور تمند آهي ۽ ڪو طلبگار چاهيندي آهي، جهڙي طرح توبه، توبه ڪرڻ واري کي چاهيندي آهي.“

سخاوت فقيرن ۽ ڪمزورن کي ائين تلاش ڪندي آهي جيئن سهڻا آرسِي کي ڳوليندا آهن. حسينن جو چهرو آرسِي سان حسين بنو آهي. خبردار! ڦوڪ ڏيڻ آئيني جي چهري جي بربادي آهي. سورت والضحىٰ ۾ حضور ﷺ کي چيو ويو آهي ته: **وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ** (يونس: ۹۳) ”۽ سائل کي نه جهٽڪ!“ هڪ سخيءَ جي سخاوت کي منگتو ظاهر ڪندو آهي. ٻيو قسم سخيءَ جو هي آهي ته سائل کي گهرڻ کان سواءِ ٻيٽو ڏي. فقيرن جو هڪ قسم اهو آهي جيڪو صبر ڪندو آهي ۽ ڪنهن جي اڳيان دست سوال دراز نه ڪندو آهي. اهي الله جي صفت جود جا مظهر آهن. ڪي فقير اهڙا آهن جو الله انهن جي دل کي غني ڪري ڇڏيو آهي اهي جود مطلق آهن. جيڪي الله جي سخا واري صفت اختيار ڪري چڪا آهن. تئين قسم جا فقير اهي آهن جيڪي دست سوال دراز ڪن ٿا. اهي الله جي دروازي تي نه آهن. اهي دروازي جي پردي جو نقش آهن جيڪو دروازي کان ٻاهر هوندو آهي.

الله جي منگتي / پياسي ۽ خدا کان بي نياز ۽ غير جي گهوري ۾ فرق
ليک درويش ڪه او تشنه خداست
هست دائم از خدايش کار راست

ترجمو: ”الله تعاليٰ جو پياسو آهي ان جي پياسي فقير جا ڪم سائين سنواريندو آهي.“
جيڪو فقير غير جو پياسو آهي اهو ذليل ۽ بيوقوف آهي. اهڙي فقير جي اڳيان معرفت خداوندي جا نڪتا بيان ڪرڻ بيڪار آهن. اهو مڇي مانيءَ جو فقير آهي. ان جي اڳيان علوم معرفت خداوندي جو طبق رکڻ فضول آهي. اهو گهريلو پڪي آهي، هوا جو سيمرغ نه آهي. سيمرغ هڪ فرضي پڪي آهي جنهن ۾ ٽيهن رنگن جا ڪنڀ ٻڌايا ويا آهن (اهو فقير لذت ڪاڌن جو شوقين آهي سچو عاشق ناهي. اهو وهم جي تصوير جو عاشق آهي. هن ڳالهه جو بيان تفصيل چاهي ٿو پر ائون ڪمزور عقلن جي ڪري وڌيڪ تفصيل نٿو بيان ڪريان. هر پڪي جي خوراڪ انجیر نه آهي. مڇيءَ جي تصوير جي لاءِ درياءُ ۽ خشڪي برابر آهن. جيئن ته اها اصلي نه آهي انهيءَ ڪري اها پنهنجي اصلي حياتيءَ جي ڳولا ٿو نه آهي. تصوف جي نام نهاد دعويٰ دارن ۽ نوڳين جو اهوئي حال آهي. هندستان جا رهاڪو جيڪي عام طور تي ڪارا هوندا آهن، انهن جي لاءِ صابن ۽ ڦٽڪي برابر آهي، انهن جي ڪاراڻ ختم نه ويندي. تصوير ۾ جيڪي ڪيفيتون ظاهر ڪيون وينديون آهن اهي حقيقت کان پري هونديون آهن. خالي صورت رنج ۽ غم جي هوندي آهي. حقيقت غير موجود هوندي آهي. الله وارن تي جيڪا قبض ۽ بسط جي ڪيفيت طاري ٿيندي آهي. ان جي مقابلي ۾ عام انسانن جو غم ۽ خوشيءَ گهٽ ۽ هيچ آهي. اهو ظاهري غم ۽ خوشي هن لاءِ آهي ته اهو انسان اهل الله جي غم ۽ خوشيءَ ڏانهن رهنمائي حاصل ڪري.

هي دنيا جنهن ۾ خالي نقشا آهن، حقيقت کان خالي آهي. دنيا حمام وانگر آهي. حمام جو اهو درجو آهي جتي ڪپڙا لٽا ويندا آهن. بزرگ رومي رحمته الله عليه هنن شعرن ۾ تنبيهه ڪئي آهي ته انسان ظاهر کان ٿيندو حقيقت تائين پهچي سگهي ٿو. ڪپڙن مان مراد بدن جا آثار ۽ خصوصيتون آهن. جيستائين انسان انهن کي ترڪ نه ڪندو، حقيقت تائين نه پهچي سگهندو. مطلب هيءُ ٿيو ته جسماني تقاضائن کان خالي ٿي ڪري حقيقت جي حمام ۾ داخل ٿيڻ گهرجي. ڳجهه ۽ عجيب راز جي بيان سان ائون وري بدوي جي قصي ڏانهن موٽان ٿو.

بدويءَ جي اعزاز لاءِ خليفي جي دربانن ۽ نقيبن جو اڳتي وڌي سندس هديي کي قبول ڪرڻ:

آل عرابي از بے ابان بعید

بر در دارالخلافه چوں رسید

ترجمو: ”اهو بدوي پرانهين جهنگ مان ٿيندو جڏهن دارالحڪومت جي دروازي تي پهتو“

تڏهن دربانن آڃيان طور بدويءَ تي گلاب چڻڪاريو ۽ گفتگوءَ کان سواءِ ان جي ضرورت کي سمجهيائون. نقيب ۽ دربان چوڻ لڳا ته عرب جا سردار، تون ڪٿان آيو آهين؟ تنهنجو ڪهڙو حال آهي؟ بدويءَ چيو ته آئون سردار تڏهن آهيان جيڪڏهن مون کي ذريع معاش ڏيو، پر جيڪڏهن نظر انداز ڪري ڇڏيو ته بي حقيقت آهيان. توهان جي چهرن تي سرداريءَ جا نشان آهن، توهان جو شان ۽ شوڪت جعفري سون کان وڌيڪ خوش نما آهي (جعفر هيدي رنگ جو هڪ گل آهي ۽ هڪ ڪيمياگر جو نالو به آهي ۽ جعفر برمڪي بني عباس جو مشهور وزير پڻ هو) حديث شريف ۾ آهي ته اَتَقُوا مِنْ فَرَاَسَةِ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ، يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ تَعَالَى ترجمو: ”مومن جي فراست کان ڊڄندا رهو ڇاڪاڻ ته اهو الله جي نور سان ڏسندو آهي.“

آئون مسافر آهيان، مهربانيءَ جي اميد تي آيو آهيان. انسان ڪڏهن ڪنهن معمولي مقصد جو ارادو ڪندو آهي پر کيس هڪ اعليٰ مقصد حاصل ٿي ويندو آهي. هيٺ مولانا مختلف واقعا پيش ڪري ان مضمون کي بيان فرمايو آهي. هڪڙو شخص مانيءَ لاءِ نانوائِيءَ ڏانهن ڊوڙيو. جڏهن نانوائِيءَ جو حسن ڏٺائين ته جان ڏيئي ڇڏيائين. هڪ شخص تفريح لاءِ باغ ۾ ويو. باغبان جو حسن ان جي تفريح جو سبب بنجي ويو. اهو به مسافر هو جنهن ڪنعان جي ڪوه ۾ پاڻيءَ جي لاءِ ڏول وڌو ۽ اتي حضرت يوسف عليه السلام کي ڏسي ورتائين. حضرت موسيٰ عليه السلام ڪوه طور تي باه ڪڍڻ جي لاءِ ويو هو پر اتي کيس رب جي تجليءَ جو مشاهدو ٿي ويو. حضرت عيسيٰ عليه السلام دشمن جي چنبي مان نڪرڻ جي لاءِ ٽپ ڏنو ته اتان کان چوٿين آسمان تي پهچي ويو. حضرت عيسيٰ عليه السلام جو چوٿين آسمان تي هجڻ عوام جو خيال آهي، حضرت عيسيٰ عليه السلام ٻئي آسمان تي آهي. حضرت آدم عليه السلام ڪڻڪ کاڌي ۽ اها ئي هن جو سبب بڻي جو حضرت آدم عليه السلام جي نسل مان سوين انبياءَ ۽ رسول پيدا ٿيا. باز دائي خوريءَ جي ارادي سان چار ۾ قاسي ٿو ۽ اهوئي ان جي عروج جو سبب بڻي ٿو، جو کيس بادشاهه جي هٿ تي وهڻ نصيب ٿئي ٿو. پيءُ ٻار کي معمولي جهرڪي جي لالچ ڏيئي ڪري اسڪول موڪليندو آهي ۽ ٻار ان جي ڪري صدر ٿي نڪرندو آهي. حضور ﷺ جو چاچو عباس رضي الله عنه مخالفت جي ڪري ميدان ۾ آيو، اتي گرفتار ٿي مسلمان ٿيو ۽ ان جي نسل کي خلافت ملي. حضرت عبدالله ابن عباس رضي الله عنه جو اولاد ست اٺ سؤ سالن تائين بغداد ۾ خلافت تي متمڪن رهيو. حضرت عمر رضي الله عنه ابوجهل وغيره سان حضور ﷺ کي قتل ڪرڻ جو وعدو ڪيو هو، پر اهو ساڳيو مسلمانن جو امير المومنين بنيو. حضرت عمر رضي الله عنه ابتداء ۾ خليفه رسول الله چورائيندو هو، پوءِ امير المومنين جو لقب پئجي ويو. بيڪار جهنگ ۾ ڪو شخص گهميو پئي ته اوچتو بي خبريءَ ۾ سندس پير خزاني تي پئجي ويو. اڃايل درياءَ تي آيو ته ان ۾ چنڊ جو عڪس ڏٺائين. مطلب ته انسان ڪنهن وقت معمولي شيءِ جو ارادو ڪندو آهي ۽ ان کي اعليٰ شيءِ حاصل ٿي ويندي آهي. مون کي مانيءَ جي طلب بادشاهه وٽ آندو، ڪڻڪ حضرت آدم عليه السلام کي جنت مان ڪڍيو. ملائڪ وانگر آئون مانيءَ ۽ پاڻيءَ کان چوڻڪارو حاصل ڪري ويو آهيان. آئون هن آسمان جهڙي در جو بغير ڪنهن غرض جي طواف ڪريان ٿو.

دنيا جي عاشق جو مثال

بے غرض نبود گردش درجهاں

غير جسم و غير جان عاشقان

ترجمو: ”عاشقن جي جسم ۽ جان کان سواءِ دنيا ۾ گردش بي غرض ڪونه هوندي آهي.“

عاشق محبت جي تقاضا سان ڪم ڪندو آهي، ان جي ڪا غرض ڪونه هوندي آهي. مخلوق جو عاشق ائين آهي جيئن مخلوق ڪنهن مخلوق تي عاشق ٿئي، سڀئي ممڪنات فنا ٿي ڪري ذاتِ احديت ۾ ملي ويندا آهن. باقي جيڪو ٻڌندڙ آهي ان لاءِ ڪڪ به سهارو هوندو آهي. انسان جيڪو به ڪم ڪري بلند همتيءَ سان ڪري. معشوق

جڏهن پنهنجي مالڪ سان وڃي ملندو، تڏهن اهو عاشق عاجز ۽ محروم رهجي ويندو، انهيءَ ڪري مخلوق سان عشق بيوقوفي آهي. خالق سان عشق ڪرڻ گهرجي. جز ڪل جو عين آهي، پوءِ جز تي عاشق ٿيڻ ڪل تي عاشق ٿيڻ آهي. جيڪڏهن جز جو ڪل سان بلڪل اتصال هجي ته رسولن کي موڪلڻ بيڪار هجي ها. ڇاڪاڻ ته رسولن جي بعثت جو مقصد مخلوق کي خالق سان ملائڻ آهي. اي چوڪرا! هن ڳالهه جو خاتمو ناهي ڇاڪاڻ ته اها گهڻو ڪشش رکي ٿي. اي منتظم! بدوي جي حال جو تفصيل ٻڌاءِ! ڏينهن بي وقت ٿي ويو، ڪهاڻي ختم ڪر.

بدويءَ جو پنهنجي تحفي کي خليفي جي نوڪرن حوالي ڪرڻ ۽ تفصيل

بالتقياں حال خود را آں عرب

چوں بگفت او دید هنگام طلب

ترجمو: ”بدوي پنهنجي حالت جڏهن نقيب سان بيان ڪئي ۽ سوال جو موقعو ڏنو.“

تڏهن پاڻيءَ جو ڏلو پيش ڪيائين ۽ چيائين ته بادشاهه لاءِ هي تحفو ڪٿي وڃو. مينهن جو پلر پاڻي ڪوري مٽ ۾ ڪٿي آيو آهيان. نوڪر کلي رهيا هئا پر تحفو قبول ڪيائون ڇاڪاڻ ته بادشاهه جي سٺي عادت نوڪرن تي سٺو اثر ڇڏيو هو. عربيءَ ۾ مشهور چوڻي آهي ته: اَلنَّاسُ عَلٰى دِينِ مُلُوكِهِمْ؛ معنيٰ ”جهڙو راجا تهڙي پرڄا“. روح جيئن ته سڄي بدن تي حڪمراني ڪري ٿو انهيءَ ڪري ان کي شهنشاهه چيو اٿس ۽ جيئن ته اهو هن جهان جي شيءِ نه آهي انهيءَ ڪري ان کي دنيا جي اعتبار سان بي وطن چيو اٿس. روح کي بدن سان اها ئي نسبت آهي جيڪا بادشاهه کي رعيت سان آهي. جهڙي طرح رعيت بادشاهه جا اوصاف قبول ڪندي آهي ۽ عضوا روح جي اثرن کان متاثر ٿيندا آهن. اهڙي طرح شاگرد استاد جون وصفون نقل ڪندا آهن. مختلف علمن جا اثر مختلف آهن. علم اصول اهو علم آهي جنهن ۾ ڪنهن علم جا ڪلي قاعدا بيان ڪيا ويا هجن. جيئن علم اصول فقهي. اهڙي علم جي ڄاڻو عالم کي اصولي سڏبو آهي. فقاهو علم آهي جنهن ۾ شريعت جا عملي احڪام بيان ڪيا وڃن، اهڙي علم جي ڄاڻو عالم کي فقيهي چئبو. بيان اهو علم آهي جنهن ۾ هڪ معنيٰ کي مختلف انداز سان بيان ڪرڻ ٻڌايو ويندو آهي. علم نحو جي ماهر کي نحوي سڏبو آهي. علم جي انهن قسمن مان آخرت جو ساز و سامان علم فقر ٿئي آهي.

ملاح سان گڏ ٻيڙيءَ ۾ سوار نحوي عالم جو قصو

آں یکے نحوی بہ کشتی در نشست

رو بکشیباں نهاد آں خود پرست

ترجمو: ”هڪ نحوي عالم ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿيو، هو غرور وڃان ملاح سان مخاطب ٿيو.“

ملاح کي چوڻ لڳو: تو نحو (گرامر) پڙهيو آهي؟ ملاح ورائيو: نه، جنهن تي نحويءَ پنهنجي علميت جو رعب وجهندي چيو ته تنهنجي اڌ عمر برباد ٿي ويئي. اهڙي ٽوڪ ملاح کي ڏکارو ڪري ڇڏيو پر هو خاموش رهيو، اوچتو تيز هوا جي ڪري ٻيڙي ڪن ۾ وڃي ڦاٽي. تڏهن ملاح نحويءَ کي چيو: تون ڪجهه ترڻ ڄاڻين ٿو؟ نحويءَ چيو ته نه، جنهن تي ملاح ورائيو: تنهنجي ته سڄي عمر برباد ٿي ويئي، هتي ترڻ جو علم هجڻ گهرجي. انهن شعرن مان مولانا روميءَ رحمۃ اللہ علیہ جو مقصد هي آهي ته جهڙي طرح سمنڊ ۾ جان بچائڻ جي لاءِ ترڻ جي خبر هئڻ گهرجي ۽ علم نحو بيڪار آهي، اهڙي طرح بحر طريقت ۾ فقط فنائيت ڪم ڏيندي. پنهنجي جسمي خصلتن کي فنا ڪريو، تڏهن نجات ملندي. مثل انسان پاڻيءَ جي سطح تي اچي ويندو آهي، گهرائپ وارو اندر هوندو آهي. جيڪو شخص رسمي علمن جي بنياد تي ٻين کي بيوقوف سمجهي ٿو اهو خود اڻڄاڻ ۾ هوندو.

مون هتي نحويءَ جو قصو هن لاءِ نقل ڪيو آهي ته توهان کي فنا جو طريقو سيکاريان. رسمي علمن تي ناز ڪرڻ اسان جي حماقت ۽ بي وقوفي آهي. اسان جي علم جي علوم خداوندي جي مقابلي ۾ اهاڻي حيثيت آهي جيڪا مٿ واري پاڻيءَ جي دجله نديءَ جي آڏو هئي. بدوي دجله کان واقف نه هو انهيءَ ڪري هڪ مٿ پاڻيءَ جو کڻي ڪري بغداد هليو. جيڪڏهن اهو دجله کان واقف هجي ها ته ڪڏهن به بادشاهه جي خدمت ۾ بغداد وڃي ڪري هڪ مٿ پاڻيءَ جو پيش نه ڪري ها. اهڙي طرح جيڪڏهن اسين الله جي علم جي درياءَ کان واقف ٿي وڃون ته پنهنجي مختصر علم جون ننڍڙيون سانداريون پيش ڪرڻ جي جرئت نه ڪريون. اهو شرم ۽ ذلت سان ڀريل مٿو پٿر تي هڻي ڇڏڻ، علوم معرفت حاصل ڪر.

ان هديي کان پوري بي نيازي جي باوجود خليفي طرفان هديو قبولي بخشش ڪرڻ:

چون خليفه ديد وا حوالش شنيد

آل سبو را پرز زر کرد و مزيد

ترجمو: ”جڏهن خليفي کيس ڏٺو ۽ حال احوال، ان مٿي کي اشرفين سان پري ڇڏيائين بلڪه اڃا وڌيڪ نوازيائينس.“
بادشاهه بدويءَ کي فاقو کان نجات ڏياري ۽ انکي بخشش ۽ خلعت سان نوازيائين. بادشاهه نقيبن کي حڪم ڏنو ته هن کي دلو اشرفين سان پري ڏيو ۽ هن کي دجله ڏانهن وٺي وڃو، ڇاڪاڻ ته اهو رستو سفر لاءِ آسان آهي. لطف سان دولت به ملي ويئي ۽ دجله جو سير به ٿي ويندو! بدوي جڏهن پيڙيءَ ۾ ويٺو ته حيا جي ڪري سندس ڪنڌ هيٺ هو. پٿر! هن سڄي دنيا کي مٿ سمجھ، جيڪو لطف ۽ خوبين سان ڪنارن تائين ڀريل آهي. حديث شريف ۾ آهي ته ”كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَاحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ“ ”آئون هڪ لڪل خزانو هئس، مون چاهيو ته آئون سڃاتو وڃان.“ يعني ڪائنات جي پيدائش معرفت خداوندي جي لاءِ آهي. انسان کي الله تعاليٰ پنهنجي صفتن سان موصوف بنايو آهي. جن ماڻهن تي علم باري جي حقيقت منڪشف ٿي ويئي آهي انهن پنهنجي حقير علم کي خير باد چئي ڇڏيو آهي. مقام فنا ۾ پهچي ڪري انسان کي ڪمال حاصل ٿيندو آهي. مقام فنا ۾ پهچي ڪري رڳ ۽ نس نس ۾ محبت جو نور سرايت ڪري ويندو آهي ۽ هر جز رقص ۽ حال ۾ هوندو آهي ۽ ڪمال ذاتي به فنا ڪونه ٿيندو آهي. ان مقام تي پهچي انسان کي نه پنهنجي بدن جو هوش رهندو آهي ۽ نه پنهنجي ذاتي ڪمالات جو. جيڪڏهن تون علوم الاهي جو طالب آهين ته ڪوشش ڪر ته خدا تنهنجي مدد ڪندو. جيئن ته تو عالمِ سفليءَ کي پنهنجي خوراڪ بنايو آهي انهيءَ ڪري تون علوم عالمِ کان محروم ٿي ويو آهين. انساني خوراڪ سڀ مٽيءَ جي پيداوار آهي، ان جي گهٽائي ان کي مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيندي آهي. انسان جڏهن بکيو هوندو آهي تڏهن ان ۾ درندگي اچي ويندي آهي. گهڻو ڪاڻ انسان ۾ مُردگي پيدا ڪندو آهي، انهيءَ ڪري شڪر سيري ۽ انتهائي بک پئي نقصانڪار آهن. اهڙين پنهنجي حالتن ۾ سلوڪ جو رستو طئي ڪيئن ٿيندو؟ تون به بي نوائي اختيار ڪندين ته دربار خداوندي ۾ جلد پهچي ويندين. بدوي ۽ خليفي جي قصي مان انهن احسانات الاهيه ڏانهن اشارو آهي، جيڪي هر وقت ٻانهن تي ٿيندا رهندا آهن. اسين ته عشق الاهي ۾ مبتلا آهيون. اسان جي قصن ۽ ڪهاڻين مان به عشق جي مضمونن جي ٻوڙ اچي ٿي. عارف جيڪڏهن فق جو مسئلو به بيان ڪري ٿو ته جيئن ته مقصد ان جو رضاء الاهي هوندو آهي، انهيءَ ڪري اهو علم فقر ۽ تصوف بنجي ويندو آهي. بظاهر ان جو نامناسب ڪلام به عين دين هوندو آهي. عارف ڪامل جا سڀئي ڪم جيئن ته عشق تي مبني هوندا آهن. انهيءَ ڪري اهي صحيح آهن. اهل عرفان جا بظاهر بُرا ڪلما به باطن ۾ مفيد هوندا آهن ۽ اعتبار باطن جو آهي ظاهر جو نه آهي. ڪنڊ جي مانيءَ جو ظاهر ماني آهي پر باطن ڪنڊ آهي. اهڙي طرح بُت جو ظاهر بُرو آهي پر باطن سون آهي، انهيءَ ڪري مومن ان کي کڻي وٺندو. عارفن جي ڳالهه بظاهر جيڪڏهن ناگوار به آهي ته ان جي ڪري

حقيقت کان ڪناره ڪش نه ٿي، انهيءَ ڪري بزرگن جي ظاهر الفاظ کان در گذر ڪري معنيٰ تائين پهچ، ڇاڪاڻ ته اعتبار باطن جو آهي ظاهر جو نه آهي. عاشق جو تعلق جيئن ته ذات خداوندي سان آهي جيڪا ازلي ۽ ابدی آهي، انهيءَ ڪري ان جي معاملي جي نه ابتدا آهي ۽ نه انتها، جيڪڏهن قطري کي درياءَ کان ڌار ڪريو ته ان جي انتها آهي ۽ ابتدا به آهي ۽ جيڪڏهن ڌار نه ڪريو ته قطري جي پنهنجي نه ابتدا آهي نه انتها آهي. اهوئي حال عاشق جي احوالن جو آهي.

بدوي ۽ ان جي زال جو قصو حقيقت ۾ خود اسان جو قصو آهي. عاشق رضا ۽ تسليم جي ڪري انجام کان به بي خبر هوندو آهي. بدوي، مٿ ۽ بادشاهه جي عطا جو قصو جيڪو اسان نقل ڪيو آهي اهو اسان جي ۽ الله جي معاملي جو هڪ مثال آهي. اسين اهي عبادتون ۽ تحفا پيش ڪريون ٿا جن جي الله وٽ ڪا ڪمي نه آهي. الله پوءِ به قبول فرمائي ٿو. انهن ڳالهين جو اهو انڪار ڪندو جيڪو الله جو تڙيل هوندو. عقل کي بمنزل مڙس جي سمجهو. نفس ۽ انساني طبيعت کي بمنزل عورت جي سمجهو ۽ پنهنجن جي ڳالهه ٻولهه کي عقل ۽ نفس جي ڳالهه ٻولهه سمجهو. باطني دولت هڪ حقيقت آهي پر طبيعتون مختلف آهن، انهيءَ ڪري ڪجهه طبيعتون انڪار ڪن ٿيون ۽ ڪجهه اقرار ڪن ٿيون. اسين بار بار رب العزت کي ڪُل سان ۽ انسانن کي جُز سان تعبير ڪندا آيا آهيون پر ان مان مراد حقيقي جزئيت ۽ ڪُليت نه آهي. الله تعاليٰ جي ذات اجزاء کان آجي ۽ پاڪ آهي ۽ اها نسبت به مراد نه آهي جيڪا خوشبوءِ ۽ گل ۾ آهي، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ حادث صفت کان پاڪ آهي. جُز ۽ ڪل مان هتي مراد تابع ۽ متبوع آهي. مون جيڪا نسبت بيان ڪئي ان ۾ به اعتراض آهن پر جيڪڏهن طرح طرح جي اعتراض ۽ جوابن جي پويان لڳندس ته پوءِ حقيقتون بيان نه ڪري سگهندس. صبر ڪر ڇاڪاڻ ته صبر سان ذوق ۽ وجدان پيدا ٿيندو جنهن سان اعتراض حل ٿي ويندا. وسوسن کان بچڻ ضروري آهي. وسوسا طريقت جي راهه جا درندا آهن. اصل دوا کان به وڌيڪ ضرورت پرهيز جي آهي. جيڪڏهن ائين ڪبو پوءِ روح ۾ اهڙي طاقت پيدا ٿي ويندي جنهن سان سڀئي اعتراض رفع ٿي ويندا. جُلاب واپرايو وڃي بدپرهيزي جي ڪري. اهو هضم به ٿي وڃي ته نوان مرض پيدا ٿيندا. تصوف جا مسئلا سمجهڻ جي قابليت پيدا ڪريو پوءِ توهان جو مرتبو ڪائنات کان بلند ٿي ويندو. جيئن ته انسان باوجود انسان هجڻ جي مختلف المزاج آهي، ڇاڪاڻ ته ڪن جي طبيعتن ۾ اعتراض پيدا ٿيندا آهن. انسانن جي طبيعتن جو اختلاف ائين آهي جيئن حروف تهجي ۾ اختلاف آهي. حالانڪ سڀ حروف تهجي ئي ته آهن. جيئن ڪي جملا هوندا آهن. جملو ته هڪ ئي آهي. مذاق ۾ ان جي معنيٰ ٻي آهي ۽ جڏهن حقيقت طور تي ڳالهايو وڃي ته ٻي معنيٰ هوندي آهي. اختلاف جي اسباب کي سمجهڻ کان وڌيڪ ضروري آهي ته ان اختلاف جي نتيجن تي غور ڪيو وڃي جيڪي قيامت ۾ ظاهر ٿيندا. جيڪي ماڻهو سڪن شهن کان پنهنجا مُنهن ڪارا ڪري گهمن، محشر جي ڏينهن انهن جي گهڻي رسوائي ٿيندي. معارف الاهيه سان جن جا چهره منور نه هوندا اهي مُنهن لڪائيندا. جنهن ڪندي ۾ گل جي هڪ پتي به نه هجي اهو بهار جي موسم ۾ وڌيڪ خوار ٿيندو آهي. جڏهن ته ٻيا ڪنڊن وارا وڻ گلن سان سٽجي ويندا آهن. جيڪو شخص نيڪ عملن سان سينگاريل هوندو قيامت جي ڏينهن اهو نهايت خوش هوندو. بدعمل ٻين کي به بدعمل ڏسڻ جو خواهشمند هوندو. بدعمل چاهيندو ته پڇاڻي جو وقت نه اچي تان ته سُني ۽ بري جي تميز نه ٿي سگهي. شيخ ڪامل ان جي بد اعمال کي ڄاڻي ٿو. بدعمل کي گهرجي ته ان شيخ جي اڳيان پنهنجا مخفي احوال بيان ڪري اصلاح ڪرائي تان ته قيامت جي ڏينهن بيشمار مجمع ان جي عيبن کي ڏسي نه سگهي. شيخ ڪامل خود هڪ عالم آهي، ٻيا نيڪ ماڻهو ان جا اجزاء آهن. شيخ ڪامل جيتوڻيڪ هڪ شخص آهي پر مڪمل هڪ جهان آهي. اهو چنڊ آهي ٻيا ستارا آهن. حقيقت انساني کي تندرست رکڻ جو ان وٽ نسخو هوندو آهي. ڪائنات پنهنجي فاني هجڻ جي ڪري قيامت جو پيغام ڏئي رهي آهي تان ته جيئن زهر جا مٽڪا چمڪن ٿا اهڙي طرح ڪليون چمڪي وڃن ۽ ميوو اچي وڃي. اهو بهار جو پيغام ان لاءِ آهي. مڪرڙين جا پن ڇڻڻ جي ڪري اندران ڦل ظاهر ٿيندا آهن. روح جو جسم کان تعلق منقطع

ٿيڻ تي ان جا آثار اڃا طاقتور ٿي ويندا آهن پوءِ قيامت ۾ اُهي آثار خوب ظاهري ٿيندا. مُڪڙي گل جي اڇڻ جو پيغام ڏيندي آهي. مانيءَ جا پور جيستائين گراه نٿا بڻجن تيستائين اهي بدن کي طاقت نٿا پهچائن. انگور ٽٽڻ ڦاٽڻ کانپوءِ شراب بڻبو آهي. اهڙي طرح هريڙ جا فائدا تڏهن آهن جڏهن ان کي ڪٽي دوائن ۾ ملايو وڃي. اهڙي طرح رياضت ۽ مجاهدي سان بدن کي جيستائين پائمال نه ڪندا تيستائين فائدو حاصل ڪري سگهندا.

اصل پير جي تعريف ۽ اُن جي تابعداريءَ جو بيان:

هن کان پهريان چيو هئائين ته رياضت ضروري آهي، هاڻي ٻڌائي ٿو ته رياضت پير جي رهنمائيءَ ۾ هجڻ گهرجي.

اے ضياء الحق حسام الدين بگير

يک دو کاغذ بر فزاو وصف پير

ترجمو: ”اي ضياء الحق حسام الدين وٽ، پير جي بيان ۾ هڪ ٻه کاغذ پيا به لکي ڇڏ.“

ضياء الحق بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ جو خاص مرید آهي جنهن جي فرمائش تي مثنويءَ جي تڪميل هن طرح ٿي جو مولانا چونڊو هو ۽ هو لکندو ويندو هو.

رياضت جي ڪري تنهنجو جسم ڪمزور آهي پر تو کانسواءِ ڪم نٿو هلي، انهي ڪري تو کي تڪليف ڏيئي پوي ٿي. ضياء الحق مرید آهي پر مولانا ان جي محبت ۾ اهڙا الفاظ ادا ڪندو آهي جيڪي پير جي لاءِ ڳالهائيا ويندا آهن. پير پوڙهي کي چوندا آهن. بزرگي جيئن ته گهڻو ڪري پيريءَ ۾ ايندي آهي، انهي ڪري پير ۽ شيخ بزرگ جي معنيٰ ۾ ڳالهائيو وڃڻ لڳو. مولانا فرمايو ته ضياء الحق عمر جي اعتبار سان پير نه آهي جو انهي پر بزرگيءَ جي اعتبار سان پير آهي. پيري پيغمبري جو ڀرتو آهي ۽ حضور صلی اللہ علیہ وسلم فرمايو آهي ته آئون ان وقت پيغمبر هوس جڏهن حضرت آدم عليه السلام جو صرف پتلو بڻيو هو. پير جي پوڙهائپ ڪمزوري جو دليل نه آهي پر پراڻي شراب وانگر ان جي روحاني قوت اڃا تيز ٿي ويندي آهي. توکان وڌيڪ عقلمند پير کانسواءِ گمراه ٿيا آهن. قرآن مجيد ۾ گهڻين قومن جا قصا مذڪور آهن جن کي شيطان گمراه ڪيو. انهن هلاڪ ٿيلن مان عبرت حاصل ڪريو. انهن جو رستو اختيار نه ڪريو. ”شاوروهن“ انهن عورتن سان مشورو ڪريو، اها صحيح حديث نه آهي البتہ طاعة النساء ذمامة ”عورت جي اطاعت ندامت جو سبب آهي“، صحيح حديث آهي. جيئن عورت جي اطاعت ندامت جو سبب آهي. تيئن نفس جي اطاعت به ندامت جو سبب آهي. قرآن پاڪ ۾ ارشاد آهي ته وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ (ص: ۲۶) ”۽ نفسياني خواهش جي تابعداري نه ڪر، ورنه اهي توکي الله جي رستي کان پٽڪائي ڇڏينديون.“ عارف ڪامل راهنما هوندو آهي. ۽ سندس رهنمائي ضروري آهي. مجبوري جي صورت ۾ به نفس جي خواهش جي خلاف عمل ڪندو رهڻ گهرجي.

گفت پیغمبر علیٰ را کای علیٰ

شیر حق پهلوانی پُر ولی

ترجمو: ”حضرت علي رضی اللہ عنہ کي پيغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فرمايو ته اي علي! تون الله جو شیر، بهادر ۽ دلير آهين.“

پير بهادريءَ تي ڀروسو نه ڪر، تون پنهنجي عقل ۽ محبت جي ذريعي الله جو قرب حاصل ڪر. اهڙي عاقل مرد جي پاڇي ۾ اڇ، جنهن کي هٽائڻ وارو نه هجي، ان جي ذريعي تقرب حاصل ڪر ۽ ان کان منهن نه موڙ، ڇاڪاڻ ته اهو ڪنڊن کي گل بڻائيندو آهي ۽ بي نور کي نوراني بنائيندو آهي. شيخ ڪامل جو پاڇو پوري جهان تي هوندو آهي. مطلب ته مرد عارف دستگيري ڪندو آهي. حضرت موسيٰ عليه السلام جڏهن خضر عليه السلام کان تعليم حاصل ڪرڻ لڳو تڏهن

بلڪل اُن جي حڪم جي تابع بنجي ويو. جڏهن حضرت موسيٰ (عليه السلام) کان صبر نه ٿيو تڏهن حضرت خضر (عليه السلام) اُن کي چيو ته هاڻي جدا ٿي وڃ. ان چوڻ کان اڳ ۾ حضرت خضر (عليه السلام) اُن پيڙيءَ ۾ سوراخ ڪيو جنهن ۾ سوار ٿيو هو ۽ معصوم ٻار کي ماريائين. شجر رضوان جي هيٺان جڏهن حضور (صلي الله عليه وسلم) صحابين جي هٿ تي هٿ رکي بيعت ڪئي هئي اُن جي باري ۾ قرآن مجيد ۾ آهي ته اهو نبيءَ جو هٿ ڪونه هو پر الله جو هٿ انهن جي هٿن تي هو. حضرت خضر (عليه السلام) جنهن ٻار کي ماريو هو، اهو اُن جو موت ڪونه هو پر اُن جي جاودان حياتي هئي. شيخ ڪامل کان سواءِ ڪنهن کي مشڪل سان ڪو مرتبو حاصل ٿيو هجي. جيڪڏهن ڪنهن کي ٿيو آهي ته اهو به حقيقت ۾ ڪنهن بزرگ جي روح جو تصرف آهي. الله واري جو هٿ حقيقت ۾ الله جو هٿ آهي. شيخ جو فيض جيتوڻيڪ غائبانه به پهچندو آهي پر جنهن کي قرب حاصل ٿيندو آهي اهو يقيناً بهتر آهي. جيڪي ماڻهو شاهي دربار جا حاضر باش هوندا آهن اهي يقيناً انهن کان پلا هوندا آهن جيڪي دربار تائين نٿا پهچي سگهن. جن کي شيخ جي صحبت نصيب ٿيندي آهي اهي اهلِ ڪشف هوندا آهن. جيڪي ماڻهو مجلس کان غير حاضر آهن انهن کي علومِ الاهي جو ڪشف حاصل نٿو ٿئي. شيخ جي هر ڳالهه کي تسليم ڪرڻ ضروري آهي پوءِ اها ڳالهه گوارا هجي يا ڀلي ناگوار لڳي. مجاهدن جي تڪليفن برداشت ڪرڻ کان سواءِ دل جو آئينو صاف ڪونه ٿيندو آهي.

هڪڙي قزويني جو ڪنڌ تي چٽ ٺهرائڻ ۽ سئيءَ جي زخم جي ڪري شرمندو ٿيڻ

اين حكايت بشنو از صاحب بيان

در طريق و عادت قزوينيان

ترجمو: ”بيان ڪرڻ واري کان قزوينين جي طور طريقي جي باري ۾ هيءُ قصو ٻڌ!“

قزوين عراق جي هڪ شهر جو نالو آهي. قزوين جا ماڻهو جسم جي هٿن ۽ ڪنڌ تي شينهن جون تصويرون ڏينپوڙيون هڻائيندا آهن. اهي تصويرون سئيءَ سان ٺاهيون آهن. هڪڙو قزويني حجام وٽ ويو ته مزدوري وٺ ۽ منهنجي ڪنڌ تي شينهن جي تصوير ٺاهه! منهنجو طالع به برج اسد آهي جنهن جي معنيٰ شينهن آهي. حجام چيو ته تصوير ڪٿي بنايان؟ چيائين ته ڪنڌ تي ٺاهه ته جيئن شينهن وانگر رزم ۽ بزم ۾ مضبوط هجان. حجام سئي هڻڻ شروع ڪئي ته همراه کي تڪليف ٿيڻ لڳي. پهلو ان روئڻ لڳو ته ڪهڙي تصوير ٺاهين ٿو؟ مون کي ماري رهيو آهين؟ حجام چيو ته تو شينهن ٺاهڻ لاءِ چيو آهي. پهلو ان چيو، ڪهڙو عضو ٺاهڻ شروع ڪيو اٿئي؟ حجام چيو ته پُچ ٺاهيان پيو. پهلو ان چيو ته پُچ ڇڏي ڏي ڇو: پُچ، منهنجو ساھ گهٽي ڇڏيو آهي، اهو شينهن پُچ کان سواءِ صحيح آهي. حجام ٻي جاءِ تي سئي هڻڻ شروع ڪئي ته همراه ڏانهن ڪري پڇيو: هاڻي ڪهڙو عضو ٺاهين ٿو؟ حجام چيو: ڪن ٺاهيان پيو. پهلو ان چيو: ڪن کي ڇڏي ڏي، اهو شينهن ڪنن کان سواءِ به صحيح آهي. وري حجام ٻي جاءِ تي سئي چپاڻڻ لڳو ته قزوينيءَ شور مچايو ته اتي ڪهڙو عضو آهي؟ حجام چيو ته اهو شينهن جو پيٽ آهي. قزوينيءَ جواب ڏنو ته شينهن جو پيٽ نه هجي ته ڪهڙو فرق ٿو پوي! شينهن کي پيٽ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ سور گهٽاءِ زخم گهٽ ڪر. حجام حيران رهجي ويو، ڏندين آڱريون اچي ويس سئي ڪٿي پٽ تي اڇلايائين ۽ چوڻ لڳو ته پُچ، پيٽ ۽ مٿي کان سواءِ ڪنهن شينهن ڏنو آهي. اهڙو شينهن ته خدا پيدا ٿي نه ڪيو آهي.

جڏهن تو ۾ سئي سهڻ جي طاقت نه آهي ته پوءِ شينهن بڻجڻ جي ڳالهه ٿي نه ڪر. اي پاء! سئي جي سور تي صبر ڪر، تان ته تون پنهنجي بي دين نفس جي ڏنگ کان چوٽڪارو لهين. قرآن پاڪ ۾ ذڪر ڪيل آهي ته سَحَرُ لَكُمْ مَّائِي السَّلَوتِ وَمَائِي الْأَرْضِ (الباقية: ۱۳) الله توهان جي تابع بنايو آهي انهن شين کي جيڪي آسمانن ۾ آهن ۽ زمين ۾ آهن. ”قرآن پاڪ ۾ اصحاب ڪهف جي قصي ۾ فرمايو ويو آهي ته ”جڏهن سج نڪري ٿو ته ساڄي پاسي کان بچاءُ ڪري

نڪري ٿو ۽ جڏهن لهي ٿو ته کاهي پاسي کان ڪنارو ڪري وڃي ٿو. “(الكهف: ۱۸) مطلب ته سج جي تپش ۽ گرمي انهن کي نٿي پهچي پر اصحاب ڪهف غار ۾ سٽا پيا هئا. جيڪي ماڻهو ذاتِ واحد ۾ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري ڇڏين ٿا انهن جي لاءِ ڪنڊا به گل بنجي ويندا آهن. توحيد اهائي آهي ته ذاتِ احد ۾ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري ڇڏ. جيڪڏهن تون منور ٿين ڇاهين ٿو ته پنهنجي ذات کي فنا ڪري ڇڏ، پنهنجي هستيءَ کي خدا جي هستيءَ ۾ ڳاري ڇڏ. آئون ۽ اسان کي تو مضبوط پڪڙيو آهي، هن وجودن جي ڪري اها سڄي خرابي آهي.

بگهڙ ۽ لومڙي جو شينهن سان گڏ شڪار تي وڃڻ:

هن قصي مان مقصد هي آهي ته بگهڙ شينهن جي مقابلي ۾ انانيت اختيار ڪئي ۽ پياڻي کي ختم نه ڪيو ته خود به فنا ٿي ويو. انهيءَ ڪري انسان جو چوڻ ڪارو ۽ نجات به پياڻي ختم ڪرڻ ۾ آهي.

شير و گرگ و روبه بهر شڪار

رفته بودند از طلب در کوهسار

ترجمو: ”شينهن ۽ بگهڙ ۽ لومڙي شڪار جي لاءِ ڳولا ڪندي جبلن ۾ وڃي پهتا.“

جيئن هڪ ٻئي جي مدد سان عمدو شڪار ڪن چاڪاڻ ته يَدُ اللَّهِ عَلَى الْجَبَاعَةِ ”جماعت تي اڻ جو هٿ هوندو آهي. انهن مثالن جو مقصد هي آهي ته ڪامل جيڪڏهن ناقصن کي پاڻ سان گڏ کڻن ٿا ته اُن سان ناقصن کي مغرور ٿيڻ نه گهرجي بلڪ شڪر گذار هجڻ گهرجي جو اهي پنهنجو نقصان ڪري انهن جو پلو ڪري رهيا آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته ”اي پيغمبر ﷺ جنگ جي باري ۾ انهن کان مشورو وٺ، جڏهن توهان پڪو ارادو ڪري وٺو ته پوءِ خدا تي ڀروسو ڪريو.“ (آل عمران: ۱۵۹) جو کي اها شرافت سون سان گڏ هجڻ جي ڪري حاصل ٿي آهي جيئن جسم کي روح سان گڏ رهڻ جي ڪري. جو کي سون سان گڏ ٿرڻ جي ڪري هيءُ نه سمجهڻ گهرجي ته کيس ڪا ذاتي فضيلت حاصل ٿي وئي آهي. مطلب ته جسم کي روح جي معيت مان فائدو پهتو. اهڙي طرح ڪامل سان گڏ رهڻ مان نعمتون حاصل ٿين ٿيون.

اهي ٽيئي جبل ڏانهن روانا ٿيا. تنهنن جهنگلي ڳئون، چيلو ۽ ٿلهو سهو شڪار ڪيو. شڪار ڪئي واپس جهنگ ۾ پهتا. ان وقت لومڙي ۽ بگهڙ خواهش ظاهر ڪئي ته انصاف سان شڪار تقسيم ٿئي. شينهن سندن ارادي کي سمجهي ويو. اهڙي طرح ناقص طالب کي ڪامل عارف جي متعلق دل ۾ وسوسا نه آڻڻ گهرجن، ورنه هو انهن کي ڄاڻي وٺندو. عارف پنهنجي طالب جي خيالن کي سمجهي ويندو آهي انهيءَ ڪري اُن جي مجلس ۾ برا خيال دل ۾ نه آڻڻ گهرجن. طالب ڄاڻندو آهي پر ظاهر ڪونه ڪندو آهي جيئن شينهن ظاهر نه ڪيو. شينهن چوڻ لڳو ته منهنجي راءِ تي توهان کي اعتماد نه آهي پر توهان پنهنجو پاڻ کي حصي دار سمجهو ٿا. توهان جي راءِ ۽ توهان جو وجود منهنجي راءِ جي تابع آهي. توهان جو وجود دنيا جي لاءِ عار جو سبب آهي. منهنجو خيال توهان کي سزا ڏيڻ جو آهي تان ته توهانجي سزا ٻين جي لاءِ عبرت جو سبب بڻجي. دنيا جي دولت به بظاهر ته نعمت آهي پر مصيبت جو سبب آهي، انهي ڪري ان کي الله جي راه ۾ رکاوٽ سمجهو. جيڪڏهن فقر اختيار ڪندؤ ته هن زهر کان بچي ويندؤ.

شينهن جو بگهڙ کي آزمائڻ ۽ چوڻ ته هن شڪار کي تقسيم ڪر

گفت شير اے گرگ ایں را بخش کن

معدلت را نو کن اے گرگ کہن

ترجمو: ”شينهن چيو ته اي بگهڙ هن کي تقسيم ڪر، اي جهونا بگهڙ! انصاف جي رسم کي تازو ڪر.“

شينهن چيو: تون منهنجو قائم مقام ٿي، آئون ڏسان تو ۾ ڪهڙو جوهر آهي؟ بگهڙ چيو: تون وڏو آهين انهيءَ ڪري جهنگلي گئون تنهنجو حصو آهي. بڪري منهنجي آهي ۽ سهو لومڙيءَ لاءِ آهي. شينهن ڪاوڙجي پيو ۽ چوڻ لڳو ته منهنجي موجودگيءَ ۾ ڪهڙي بڪواس ٿو ڪرين؟ تون پاڻ کي وڏو ٿو سمجهين. هيڏانهن اچ ته تنهنجي خبر وٺان. بگهڙ آيو. شينهن چنبو هڻي بگهڙ جو پيٽ ڦاڙي وڌو ۽ سزا ۾ بگهڙ جي ڪل لاهي ورتي. شينهن چوڻ لڳو ته توکي منهنجي ديدار مان نفعو نه ٿيو، فنا نه ٿئين، هاڻي تنهنجو مرڻ بهتر آهي. آئون ڪڏهن رحم کان ڪم وٺندو آهيان ڪڏهن رحم ڪرم تي انصاف کي ترجيح ڏيندو آهيان ۽ جيڪا انصاف جي تقاضا هوندي آهي اهائي ڪندو آهيان. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته ”الله تعاليٰ جي پاڪ ذات کانسواءِ هر شيءِ فنا ٿيڻ واري آهي.“ (العنكبوت: ۸۸) جيڪو شخص پنهنجي ذات کي ذات باري ۾ فنا ڪندو اهو ئي بچندو، ورنه هلاڪ ٿي ويندو. ڇاڪاڻ ته فقط ان جي ذات فنا کان بچندي. ان جي ذات هلاڪت کان مستثني آهي.

ان شخص جو قصو جنهن دوست جي در تي بيهي کيس سڏيو. دوست اندران پڇيو: ڪير آهي؟ تڏهن هن چيو: ”آئون“ آهيان. دوست جواب ڏنو ته جي تون آهين ته آئون دروازو نه کوليندس، ڇاڪاڻ ته آئون ان کي دوست نٿو سمجهان جيڪو پنهنجي پاڻ کي آئون چوي!

آل کي آمد در يارے بزد
گفت يارش کيستی کيس در مزد

ترجمو: ”هڪ شخص دوست جو در اچي کڙڪايو. اندران ان دوست پڇيو: تون ڪير آهين جو دروازو ٿو کڙڪائين.“ هن چيو ته ”آئون“ آهيان. دوست کيس ورائيو: واپس موٽي وڃ، ملاقات جو وقت نه آهي. ان جي دروازي تي بيائي ختم ٿيڻ گهرجي ورنه هلاڪت ٿيندي. اهو شخص پنهنجي وجود جو دوست آهي ۽ دوستيءَ ۾ ڪچو آهي. هن پنهنجي وجود کي دوست جي وجود کان جدا سمجهيو. نيٺ اهو دوست شرمندو ٿي ويو ۽ رياضت ۽ مجاهدي سان ان بيائي کي ختم ڪيائين، پوءِ ٻيو دفعو واپس دوست جي دروازي تي آيو.

وڏي عرصي بعد ٻيهر دوست جي در تي موٽي اچڻ

رفت آل مسکين و سالے در سفر
در فراق دوست سوزيد از شرر

ترجمو: ”اهو ويچارو هليو ويو ۽ هڪ سال تائين سفر ۾ دوست جي جدائيءَ جي آڱ ۾ سڙندو رهيو.“ جڏهن واپس موٽيو تڏهن پڇڻ تي چيائين: دروازي تي ”تون“ ٿي آهين. آئون پنهنجي وجود کي ختم ڪري چڪو آهيان ۽ بيائي مٽائي چڪو آهيان. هاڻي ”تون“ ”آئون“ هڪ ٿي ويو آهي ۽ بيائي ختم ٿي وئي آهي. همراه سال کانپوءِ موٽيو هو، دروازي تي آواز ڏنائين. دوست پڇيو ته دروازي تي ڪير آهي؟ همراه ورائيو: دروازي تي تون آهين. دوست چيو ته هاڻي اندر هليو اچ، بيائي واري گنجائش نه رهي آهي. هن سرين وارو ڏاڳو سئيءَ جي پاڪڙي ۾ ڪونه ايندو آهي، جڏهن بنهين ڏاڳن کي ملائي هڪ ڪبو آهي تڏهن سئي ۾ پوندا آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته، ”ڪافر اوستائين جنت ۾ نه ويندا جيستائين ڏاڳي سئيءَ جي پاڪڙي ۾ داخل نه ٿي وڃي.“ (الاعراف: ۴۰) ٿلهو نفس رياضتن جي ذريعي ئي ڪمزور بنائي سگهجي ٿو، تڏهن اهو سلوڪ جي تنگ ۽ سوڙهن مقامن تان گذري سگهي ٿو. نفس کي ڪنهن قابل بنائڻ جي لاءِ دستِ قدرت جي ئي ضرورت آهي. جنهن جي لاءِ هر ناممڪن به ممڪن آهي. حضرت حق جو ”ڪُن“ جو حڪم هر محال ۽ ناممڪن کي موجود ڪري ڇڏيندو آهي. مرده کان به وڌيڪ مرده هجي ته به ڪلم

”ڪُن“ سان موجود ٿي ويندو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته ڪُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (الرحمن: ۲۹) هر ڏينهن اهو ڪنهن ڪم ۾ آهي. ٻين ڪمن کان علاوه ٿي لشڪر هي به روانا ڪندو آهي: هڪ لشڪر پيءُ جي پُٽ مان ماءُ جي رحم ڏانهن ويندو آهي، ٻيو لشڪر ماءُ جي رحم مان دنيا ڏانهن ويندو آهي. ٽيون لشڪر دنيا مان موت ڏانهن سَنا ۽ بُرا عمل ڏسڻ لاءِ ويندو آهي. انهن ٽنهي لشڪرن کان سواءِ هڪ طاقت آهي جيڪا الله جي طرفان انساني بدن ۾ پيدا ڪئي ويندي آهي، جنهن جي ڪري انسان جماع تي قادر ٿيندو آهي. سورة مدثر ۾ آهي ته وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ وَمَا هِيَ إِلَّا ذِكْرَى لِلْبَشَرِ (المدثر: ۳۱-۳۲) ”پروردگار جي لشڪرن کي سواءِ پروردگار جي ڪوبه نٿو ڄاڻي.“ اهي انسانن جي لاءِ عبرت آهن. اهي ڳالهيون پيون ٿينديون، ۽ ٻن پاڪباز ۽ پاڪ دوستن جو قصو ٻڌا!

سنئين راه تي اچڻ بعد دوست جو دوست کي گهرائڻ:

گفت يارش کاندرا آاے جمله من

نہ مخالف چوں گل و خار چمن

ترجمو: ”دوست کيس چيو ته اي منهنجي ڪُل ڪائنات! اندراج، هاڻي اسين باغ جي گل ۽ ڪنڊي وانگر مخالف نه آهيون.“ اڳ ۾ يڪتائي جو بيان هو، هاڻي سمجهاڻي ٿو ته يڪتائي مان ٻن وجودن جو هڪ هجڻ مراد نه آهي پر عمل جي يڪسانيت مراد آهي. جانورن جا پير متعدد آهن ڪم هڪ آهي. قينچيءَ جون ڌارون به آهن عمل هڪ آهي. ٻه ڌوبي ڪم ڪن ٿا ته پر ڪم هڪ آهي. هر نبي ۽ هر ڪامل عارف جو هڪ الڳ رستو آهي پر الله تعاليٰ تائين پهچڻ واري منزل سڀني جي ساڳي آهي.

ٻڌڻ وارن جي بي توجهي جي ڪري ڳالهه کان منهن موڙڻ:

چونکہ جمع مستمع را خواب بُرد

سنگهای آسپا را آب بُرد

ترجمو: ”جيئن ته ٻڌڻ وارن جي ٽولي کي نند اچي ويئي آهي، الله تعاليٰ چڪيءَ جي پُڙن کي هلائڻ وارو پاڻي بند ڪري ڇڏيو.“

بزرگ روميءَ کي مثنوي جي املاء ڪرائڻ ۾ ڪجهه انقباض ٿيو جنهن جو سبب ٻڌڻ وارن جي غفلت هئي. اسرار خداوندي جي اصل جڳهه دل آهي. اي خدا! اسان کي اهو مقام عطا فرما، جتي الهام ٿئي. عام طور تي غم جو سبب هيءُ هوندو آهي جو واقعي جي پوري حڪمت منڪشف نه هوندي آهي. عالم مثال ۾ عالم غيب جي اعتبار سان روح کي انڪشاف تام حاصل نٿو ٿئي، انهيءَ ڪري روح کي رنج پهچندو آهي. عالم شهود عالم مثال جي اعتبار سان تنگ آهي، انهيءَ ڪري غم ۾ چنڊ جهڙا ڇهرا هلال (پهرين تاريخ جي چنڊ) جهڙا بنجي ويندا آهن. عالم ناسوت جي تنگي ان جي مادي هجڻ جي ڪري آهي. مادي هجڻ جي ڪري اهو معدوم ۽ مرکب بنجي ويو آهي. عالم غيب ۾ پهچڻ کانپوءِ توحيد جو پورو انڪشاف ٿيندو آهي. لفظ ”ڪُن“ پهريان ڪلام نفسي هو، جيڪو حرفن ۽ آواز کان پاڪ هو، پوءِ ڪلام لفظي بنجي ويو. هيءُ ڳالهه ڪٿي نه آهي، واپس موت، جهنگ ۾ بگهڙ جو ڪهڙو حال ٿيو!

بگهڙ کي اُن جي بي ادبيءَ تي شينهن طرفان سزا ڏيڻ:

گرگ را بر کند تر آں سرفراز

تا نماید دوسری و امتیاز

ترجمو: ”اُن معزز شينهن بگهڙ جو ڪنڌ بچي ڇڏيو تان ته ٻيئي سرداريءَ اختيار نه رهي.“

قرآن پاڪ ۾ فرعون جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته فَاتَّقِنَا مِنْهُمْ (الاعراف: ۱۳۶) ”پوءِ اسان انهن کان بدلو ورتو.“ بگهڙ کانپوءِ شينهن لومڙيءَ کي مخاطب ٿيو ۽ چيائين ته کاڌي لاءِ هن کي ورهائ. لومڙيءَ پهريان کيس سجدو ڪيو ۽ پوءِ چوڻ لڳي ته ٿلهي ڳئون توهان جو ناشتو آهي، ٻن پهرن جي يخني لاءِ ٻڪري آهي، باقي سهو رات جي لاءِ آهي. شينهن چيو ته اي لومڙي! تو انصاف کي روشن ڪيو آهي، اهڙي قسم جي تقسيم تو ڪٿان سڪي آهي؟ لومڙيءَ چيو ته دنيا جا بادشاهه! بگهڙ سان ٿيل حشر مان سڪي اٿم، ٻئي جي انجام کي ڏسي ڪري عبرت حاصل ڪرڻ گهرجي. شينهن چيو ته تو اسان جي ڪري ائين ڪيو، تنهن ڪري ان جي انعام طور هاڻي ٽيئي ڪٽي وڃ، تون هاڻي لومڙي نه، شينهن آهين. هن قصي جي منشا هيءَ آهي ته جيڪو پنهنجو پاڻ کي ذات حق ۾ فنا ڪندو اهو نجات پائيندو ۽ انسان کي گهرجي ته ٻين کان عبرت حاصل ڪري. لومڙي هن ڳالهه تي شڪر گذار ٿي ته شينهن کيس پهريان ورڇ ڪرڻ لاءِ نه چيو، ورنه اها بگهڙ جي انجام مان عبرت حاصل نه ڪري سگهي ها.

آخر زماني ۾ پيدا ٿيڻ وارن جي فضيلت جو بيان

پس پاس او را که مارا در جهان

کرد پیدا از پس پیشینیاں

ترجمو: ”اُن خدا جو شڪر آهي جو هن، دنيا ۾ اسان کي اڳين کانپوءِ پيدا فرمايو آهي.“

اڳين امتن جون سزائون اسان ٻڌي ورتيون. حضور ﷺ پنهنجي امت کي اهڙي امت قرار ڏنو آهي جنهن تي خدا جي رحمت آهي ۽ الله تعاليٰ اسان کي ٻين امتن کانپوءِ پيدا ڪيو آهي تان ته عبرت حاصل ڪريون. قرآن پاڪ بار بار فرمايو آهي ته پهرين قومن جي مُنڪرن کان عبرت حاصل ڪريو. فرعون ۽ عاد جون قومون الله تعاليٰ جي عذاب سان هلاڪ ٿيون، انهيءَ ڪري انسان کي گهرجي ته انهن قومن جي انجام مان سبق وٺي.

حضرت نوح ﷺ جو قوم کي ڊيچارڻ ته مون سان نه الجھو، آئون خدا جو نقاب آهيان، توهان مون سان نه، خدا سان الجھي رهيا آهيو:

هن قصي جو خلاصو هي آهي ته فنائيت کان پوءِ ذات احد سان عمل ۾ ايتري قدر وحدت ٿي ويندي آهي جو انساني فعل^۱ ڏانهن منسوب ٿي ويندو آهي.

گفت نوح اندر نصیحت قوم را

در پزیرید از خدا آخر عطا

ترجمو: ”حضرت نوح ﷺ نصيحت ڪندي قوم کي چيو ته خدا جي عطا کي قبول ڪريو.“

اي سرڪشو! غور ڪريو. آئون فنا ٿي چڪو آهيان، هاڻي منهنجي بقا الله جي ذريعي آهي ۽ مون کي ابدي زندگي ملي ويئي آهي. حضرت نوح ﷺ جي هڪ جسم ۾ لکين شينهن هئا ڇاڪاڻ ته حضرت نوح ﷺ ”تون“ ۽ ”آئون“ کان ڪناره ڪش ٿي ويو هو. قرآن پاڪ ۾ هڪ معذب قوم جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته فَاتَّقِنَا مِنْهُمْ (الاعراف: ۱۳۶) ”جڏهن انهن نافرمانن ڪئي ته اسان انهن کان بدلو ورتو.“ هڪ انسان جي مخالفت تعاليٰ جي مخالفت آهي، ان جي وضاحت تمام نازڪ مسئلو آهي ڇاڪاڻ ته جڏهن هڪ ٻانهون فنا في الله ٿي ويندو آهي ته اهو صفات رب جو حامل ٿي ويندو آهي، فنائيت حاصل ڪرڻ جو طريقو رياضت ۽ مجاهدو آهي جنهن ۾ قلتِ خوراڪ به ضروري آهي. جڏهن توهان صفاتِ نفسانيه کان پاڪ ٿي ويندو تڏهن توهان کي معيت حاصل ٿيندي، جيڪو الله تي ڀروسو ڪندو آهي اهو توڪل جي ذريعي نعمتن جو مستحق بنجي ويندو آهي. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو ته خَلَقَ لَكُمْ مَائِي

الْأَرْضِ جَبِيْعًا (العنكبوت: ٢) ”اي انسانو! توهان جي لاءِ پيدا ڪيو ويو جيڪي ڪجهه زمين ۾ آهي. وسوسن کي دل ۾ جاءِ نه ڏيندڙ شخص جي دل تي اسرارِ غيبي جو نزول ٿيڻ لڳندو آهي، انهيءَ ڪري اهو ٻين جي دل جي وسوسن کي ڄاڻي وٺندو آهي. حديث شريف ۾ آهي ته اَلْمُؤْمِنُ مِرْأَةُ الْمُؤْمِنِ ”هڪ مومن ٻئي مومن جو آئينو آهي يعني مومن ڪامل جي قلب تي ٻئي مومن جي وسوسن جو عڪس پوندو آهي“، پوءِ اهو سُنڻ ۽ بُڻ خيالن ۾ فرق ڪري وٺندو آهي.

بادشاهن جو صوفين کي پنهنجي سامهون وهارڻ تان ته سندن اڪيون روشن ٿي وڃن:

بادشاهان را چُنيسِ عادت بود

اين شنيده باشي اريادت بود

ترجمو: ”بادشاهن جي اها عادت هوندي آهي، توهان به ٻڌو هوندو جيڪڏهن توکي ياد هجي.“

بادشاهن جي ڪاٻي پاسي فوجي آفيسر بيٺل هوندو آهي ڇاڪاڻ ته انسان جي دل سڀني ۾ ڪاٻي پاسي آهي، باقي دفتر لکڻ وارا ساڄي پاسي هوندا آهن ڇاڪاڻ ته لکڻ جو ڪم عام طور تي ساڄي هٿ سان ٿيندو آهي. صوفي عام آئينن کان گهڻو افضل آهي. آئينو سامهون رکيو ويندو آهي انهيءَ ڪري صوفين کي سامهون وهاريو ويندو آهي. صوفي الله جي دربار جا دربان آهن، انهن جون دليون دنياوي تعلقات کان آزاد آهن. ابتدا ۾ شيءِ کي ماضي پوءِ عمدہ نقش و نگار بنايا ويندا آهن. صوفين دل کي ماضي آهي، انهيءَ ڪري انهن جي دليين تي علومِ الاهي مُنڪشف ٿين ٿا. الله وارن جي صحبت مان پاڪ فطرت ماڻهو مستفيد ٿين ٿا جيڪي دل جا مُتقي آهن. انهن جو روح صقيل (رواٽ وانگر) ٿي ويندو آهي. هاڻي هڪ ٻا معنيٰ مثال ٻڌ، تان ته تون وري ظاهري ڳالهه نه ٻڌين.

حضرت يوسف عليه السلام جي ديدار لاءِ هڪ دوست جو پري کان ڪهي اچڻ:

آمد از آفاق يارے مهربان

يوسف صديق راشد ميهمان

ترجمو: ”هڪ مهربان دوست پري کان ڪهي اچي حضرت يوسف عليه السلام صديق جو مهمان ٿيو.“

پهرين هيءَ ٻڌائي آياسين ته ڪامل عارف جو مثال آئيني وانگر آهي ۽ آئينو اهوئي پسند ڪري ٿو جيڪو خوبصورت هجي ۽ پنهنجي حسن کي سنوارڻ چاهيندو هجي. ان ڳالهه کي واضح ڪرڻ جي لاءِ بزرگ هيءَ قصو نقل ڪيو آهي ته حضرت يوسف عليه السلام جيئن ته حسين ۽ جميل هو انهيءَ ڪري سندس دوست کيس آئينو پيش ڪيو. حضرت يوسف کي ان جي پائرن رشڪ ۽ حسد جي ڪوه ۾ ڪيرايو هو سندس دوست کيس هيءَ ڳالهه ياد ڏياري ته شينهن کي زنجير کان ڪو عار ڪونه هوندو آهي. شينهن بهرحال شينهن رهندو آهي. الله جي فيصلي کان ڪا گلانه آهي. شينهن جي ڪنڌ ۾ جيتوڻيڪ زنجير هئي پر سڀني قيدين جو سردار هو. دوست پڇيو ته قيد ۽ ڪوه ۾ ڪهڙو حال هو؟ جواب ڏنائين ته چنڊ جهڙو حال هو. چنڊ مهيني جي شروع ۾ سنهون هوندو آهي، چوڏهين جو چنڊ وڌو هوندو آهي. بزرگن جي آزمائش وڌيڪ بزرگيءَ جو سبب ٿيندي آهي. ڪڻڪ جو داڻو مٽيءَ ۾ پوي ٿو سنگ بنجي ٿو، چنڊ ۾ پوي ٿو ته ان جي قيمت وڌي ٿي. ماني بنيو ته عقلمند جي عقل ۽ فهم جي جان بنجي ويو. جڏهن جان الله جي عشق ۾ فنا ڪيائين ته مستيءَ مان هوش ۾ اچي ويو. هڪ جهان کي نيڪيءَ جو قل مليو، ٻيءَ قوم کي فلاح ۽ ڪاميابيءَ جي توقع حاصل ٿي. هيءَ ڳالهه ختم ٿيڻي نه آهي. ان نيڪ انسان ڏانهن موت ته هن حضرت يوسف عليه السلام سان ڇا ڪيو.

حضرت يوسف عليه السلام جو ان شخص سان گفتگوءَ کان پوءِ تحفو طلب ڪرڻ:

بعد قصه گفتنش گفت اے فلاں

ہیں چہ آوردی تو مارا ارمغان

ترجمو: ”هن ڪي قصي ٻڌائڻ کان پوءِ حضرت يوسف عليه السلام فرمايو ته اي فلاڻا! هائو، تو اسان جي لاءِ ڪهڙي سوغات آندي آهي.“

خالي هٿين دوستن سان ملاقات ائين آهي جيئن اٿي جي چڪيءَ تي ڪڻڪ کان سواءِ ويڃي. الله تعاليٰ حشر ۾ مخلوق کي فرمائيندو ته نشر جي لاءِ ڪهڙو تحفو آندو اٿو؟ اسان وٽ ائين ساز و سامان کان سواءِ ايندا جيئن اسان توهان کي پيدا ڪيو هو. قرآن پاڪ ۾ مومنن جي حالت بيان ڪئي ويئي آهي ته اهي رات جو گهٽ سمهندا آهن ۽ صبح جو استغفار ڪندا آهن. هاڻي الله جي درٻار ۾ تحفو ڪٿي وڃڻ جي تدبير ٻڌائي ٿو. ٻار ماءُ جي پيٽ مان حرڪت جي ڪري ٻاهر ايندو آهي ته ان کي حواس عطا ٿيندا آهن. جڏهن تون به رياضت ڪندين ته توکي باطني حواس ملي ويندا. هيءَ دنيا ماءُ جي رحم وانگر تنگ آهي ۽ عالم ارواح وسيع تر آهي. انسان تي ان جا حواس مُسلط ٿيندا آهن ۽ انسان ان جي سواري بنبو آهي. سواري ٿڪندي آهي، سوار آرام سان رهندو آهي. جنهن وقت انسان سٺل هوندو آهي تڏهن حواسن تي سوار هوندو آهي ۽ حواس ان کي ڪٿي ڦرندا آهن، انهيءَ ڪري انسان کي ٿڪاوٽ ڪونه ٿئي ٿي. الله وارا به حواسن جا محمول هوندا آهن، اختيار ۽ ارادي کي ترڪ ڪري ڇڏيندا آهن ۽ اها حالت انهن جي مستقل هوندي آهي. سندن مثال بلڪل اصحاب ڪهف جهڙو آهي جيڪي غار ۾ بي خود ليٽيا هئا ۽ قدرت انهن جا پاسا بدلايا ٿي. اصحاب ڪهف جي ارادي کان سواءِ الله تعاليٰ انهن کان افعال صادر ڪرايا ٿي. قرآن پاڪ ۾ اصحاب ڪهف جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته وَنَقَلَبْنَاهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ (الڪهف: ١٨) ”اسين انهن کي ساڄي ۽ کاٻي ڦيرايون ٿا.“ هن آيت ۾ ذات اليمين مان روحاني مشغوليت ۽ ذات الشمال مان جسماني مشغوليت مراد آهي. اوليائن تي تڪليفون ظاهري هونديون آهن، نفس الامر ۾ انهن تي نه خوف طاري ٿئي ٿو ۽ نه غم. عارفن کان عمل بغير ارادي جي ٿيندا آهن، ان جو مثال بلڪل ائين آهي جيئن پڙاڏو جبل مان ظاهر ٿيندو آهي ۽ ان ۾ جبل جي ڪنهن ارادي کي ڪو دخل ڪونه هوندو آهي.

مهمان جو يوسف عليه السلام کي چوڻ ته توهان جي لاءِ تحفي ۾ آئينو آندو اٿم تان ته جڏهن توهان هن ۾ ڏسو ته مون کي ياد ڪريو:

گفت يوسف ”هیں بے اور ارمغان

اور شرم ایں تقاضا درغماں

ترجمو: حضرت يوسف عليه السلام فرمايو ته هائو، تحفو ڪٿي اچ، اهو اهڙي تقاضا تي آهيون ڀرڻ لڳو.

چوڻ لڳو ته مون تنهنجي لاءِ تحفا ڳوليا پر سٺو تحفو نه مليو. حضرت يوسف عليه السلام جو حسن مشهور آهي، انهيءَ ڪري بزرگ کيس ڪنڻ چوي ٿو. فنا في الله ٿيڻ سان بقا بالله حاصل ٿيندي آهي. همراھ حضرت يوسف عليه السلام کي آئينو پيش ڪيو ۽ چوڻ لڳو ته هي توهان جي لاءِ تحفو آهي. نقص ڪمال ڪرڻ جو سبب بڻبا آهن يعني نستي ۽ فنا سان بقاء حاصل ٿيندو آهي. مشهور مقولو آهي ته تُعْرِفُ الْأَشْيَاءَ بِأَضْدَادِ ”ڪنهن شيءِ جي سڃاڻپ ان جي ضد جي ذريعي ٿيندي آهي.“ شيطان هي دعويٰ ڪئي ته آئون بهتر آهيان پر حضرت آدم عاجزي ڪئي جنهن ڪري ڪامياب ٿيو ۽ شيطان تڙجي ويو. انسان پنهنجي مصيبتن جو علاج خود نه ٿو ڪري سگهي، ڪنهن الله واري ڏانهن

رجوع ڪرڻ گهرجي. شيخ ڪامل جي علاج سان بيماري پري ٿي ويندي. شيخ جي صحبت سان جيڪڏهن ڪجهه سکون آهي ته پنهنجي صحت جي غلط فهمي جي بنياد تي ان جي صحبت کي ترڪ نه ڪرڻ گهرجي. عارضي سکون کي مرهم جو اثر سمجهو. زخم باقي آهي. هيءَ ڳالهه ختم ٿيڻي نه آهي، ان جي ضمن ۾ هڪ قصو ٻڌ.

وحي جي ڪاتب جو مرتد ٿيڻ، ڇاڪاڻ ته وحي جو پرتو مٿس پيو ته پيغمبر کان اڳ ۾ آيت پڙهيائين ۽ چيائين مون تي وحي نازل ٿئي ٿي:

هي عبدالله ابن سعد ابن ابي سرج جو قصو آهي. هن قصي مان هي سمجهايو اٿس ته ڪمان کان سواءِ ڪمال جي ڌوڪي مان ڪهڙو نقصان ٿئي ٿو.

پيش از عثمان کي نسخ بود
کوبه نسخ وحي جدی می نمود

ترجمو: ”حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کان پهريان هڪ وحيءَ جو ڪاتب هو جيڪو وحي لکڻ ۾ سرگرم رهندو هو.“
سوره مومنين جي آيت وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ الْخَ جُو نَزُول ٿيو. ان جي پڇاڙيءَ ۾ فَتَبَرَّكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَلْقَيْنِ آهي. حضور ﷺ ان آيت کي لکائي رهيا هئا ته ڪاتب جي زبان تي حضور جي ڳالهائڻ کان پهريان فَتَبَرَّكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَلْقَيْنِ جاري ٿي ويو. حضور ﷺ فرمايو نيڪ آهي، اهو لکو. ان سان کيس هي خيال پيدا ٿي ويو ته مٿس وحي نازل ٿي آهي، حالانڪ هي حضور ﷺ جي پرتوي جو اثر هو. حضور کي جڏهن ان جي حالت جي حقيقت معلوم ٿي ويئي ته خدا جو قهر نازل ٿي ويو ۽ وحي جا آثار ان جي دل مان فنا ٿي ويا. هتي ڪن شارحن جو خيال آهي ته اهو ڪاتب وحي جو مرتد ٿي ويو هو، اهو مسيلم ڪذاب آهي ڇاڪاڻ ته عبدالله ابن سعد ابن ابي سرج مڪي جي فتح ۾ مسلمان ٿي ويو هو ۽ مسيلم ڪفر جي حالت ۾ حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ جي زماني ۾ مارجي ويو هو، پر ان جو ڪو ثبوت نٿو ملي ته مسيلم ڪنهن زماني ۾ ڪاتب وحي رهيو هجي. انسان ڪنهن وقت پنهنجي گناه جي اعتراف ۽ توبه کان ان ڪري نتائي ويندو آهي ته اها ان جي بي آبروي جو سبب بنبي آهي. اها ڳالهه هڪ اهڙي ٻيڙي ۽ بند آهي جيڪو خود ان کي به نظر ڪونه ايندو آهي. سوره ياسين ۾ آهي ته إِنَّا جَعَلْنَا فِيْ أَعْنَاقِهِمْ أَغْلًا فَبِهِ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُّقْمَحُونَ ۝ وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ ۝ (ياسين: ۸-۹) ”بيشڪ، اسان انهن جي ڪنڌ ۾ گت هنيا آهن، اهي منهن ڪنيو بيٺا آهن ۽ اسان سندن اڳيان ۽ پويان ديوار بيهاري آهي. اسان انهن کي مٿان ڍڪي ڇڏيو آهي، پوءِ اهي نٿا ڏسن.“

جهڙي طرح صحرا ۾ ڪو اُڀار ڪونه هوندو آهي ۽ نه اُتي ڪا آڙ ۽ پردو هوندو آهي، اها ديوار به اهڙي ئي آهي. دنيا جون محبوب شيون محبوب حقيقي جي ديدار ۾ رڪاوٽ بڻبيون آهن. ان ديوار مان مخفي ديوار مُراد آهي جيڪا لوه جي ديوار کان به وڌيڪ سخت آهي. انسان کي نظر اچڻ واري نقصانڪار شيءِ کي انسان جي طبيعت فوراً دفع ڪندي آهي. بيروني دشمن جو مقابلو آسان هوندو آهي. اندروني دشمن زياده خطرناڪ هوندو آهي. ڪبر، وڏائي ۽ ناموس غيبي بند آهن جنهن جي علت قضاء الاهي آهي. ان جو تفصيل مايوسي پيدا ڪندو. مرشد جي ڪلمات جو پرتو مريد تي پوندو آهي. انسان کي وڏائي نه ڪرڻ گهرجي. ائون ان شخص جو معتقد آهيان جيڪو ڪنهن مقام کي به مقام ڪمال نه سمجهي. سالڪ گهڻيون منزلون طئي ڪري مقام قرب تائين پهچندو آهي. مقصد هي آهي ته گهڻين شين جون وصفون پنهنجيون ڪونه هونديون آهن پر ٻين جو عڪس ۽ پرتو هونديون آهن. ان جو هڪ مثال جيتوڻيڪ بزرگ رومي رحمته الله عليه درخان نور سان ڏٺو آهي. ٻيو مثال هي آهي ته لوه جي سُرخي ۽ ڳاڙهاڻ پنهنجي نه آهي پر باه جو پرتو آهي. ٽيون مثال هي آهي ته گهر ۾ نور پنهنجو ڪونه هوندو آهي پر سج جو پرتو آهي. چوٿون مثال هي آهي ته

سبزيء جي آلاڻ ۽ تازگي پنهنجي نه آهي پر بهار جي موسم جي عطا ڪيل آهي. پنجنون مثال هي آهي ته بدن جون سيئي خوبيون روح جي ڪري آهن، روح کان سواءِ بدن بيڪار آهي. قرآن مجيد جي سورہ الزلزال ۾ چيو ويو آهي ته ”جڏهن زمين وڏي زور سان ڌوڻي ويندي ۽ اها پنهنجا خزانا ڪڍي ڪري اڇلائيندي ۽ انسان چوندو ته هن کي ڇا ٿي ويو آهي، ان ڏينهن زمين سڀ خبرون ٻڌائيندي.“

فلسفي جمادات جي ڳالهائڻ جا منڪر آهن. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ انهن جي ترديد ڪري ٿو ۽ چوي ٿو ته جمادات ۽ نباتات جو ڪلام اهل دل بدن ٿا. حضور صلی اللہ علیہ وسلم منبر بنجڻ کان پهريان ڪجيءَ جي ٿڌ تي خطبو ڏيندا هئا. منبر ٺهڻ تي جڏهن پاڻ سڳورن صلی اللہ علیہ وسلم ان جو سهارو ڇڏيو، تڏهن اهو ٿڌ سڌڪا پري روئڻ لڳو هو. فلسفي جمادات ۽ نباتات جي ڪلام جي اعتقاد کي چريائپ سان تعبير ڪري ٿو. فلسفي شيطان جو انڪار ڪري ٿو حالانڪ ان شيطان جي اطاعت ۾ حقيقتن جو انڪار ڪري ٿو. فلسفيءَ جيڪڏهن شيطان کي نه ڏٺو آهي ته خود پنهنجو پاڻ کي ڏسي وٺي. ان ۾ شيطان جا اثرات موجود آهن. جنون کي به ان جي اثرن سان سڃاڻي سگهجي ٿو. فلسفي ڪنهن خاص گروه سان خاص نه آهي پر هر ڪج فهم فلسفي ٿي هوندو آهي. ڪو شخص جيڪو مومنن جي زمري ۾ داخل آهي اهو به فلسفي ٿي سگهي ٿو. هڪ مومن جي دل ۾ فاسد خيالات اچي سگهن ٿا، انهيءَ ڪري ڏاڍي احتياط جي ضرورت آهي. ٻاهتر گمراه فرقن جا عقيدا انسان جي دل ۾ لڪل آهن. مومن جو ڪم هيءُ آهي ته انهن جي نشوونما نه ڪري، ايماندار جو ڪم آهي ته اهو بدخيالن جي خوف کان هميشه ڏڪندو رهي. شيطان جي مصجصدي کي ڪل جهڙي ڳالهه اهو پائيندو جيڪو پنهنجي پاڻ کي وڏو پارسا ۽ پرهيز گار سمجهندو آهي پر جڏهن انسان جا مخفي احوال کڻن ٿا تڏهن ان جا معتقد اوڀلا ڪرڻ لڳندا آهن. جيستائين ڪسوئيءَ تي نٿو پرکجي تيستائين ڪرو ۽ ڪوٽو برابر معلوم ٿيندو آهي. جڏهن هيءُ ثابت ٿي ويو ته هر انسان ۾ مخفي عيب آهن، انهيءَ ڪري الله کان پناهه وٺڻ گهرجي. شيطان مردود ٿيڻ کان اڳ وڏو ولي الله ۽ فرشتن جو سردار هو. بادشاهه جي سواريءَ کان پنهنجي سواري اڳتي وڌائڻ اصول جي ڀڃڪڙي آهي.

بلعم باعور جو دعا گهرڻ ته موسيٰ عليه السلام ۽ ان جي قوم کي هن شهر مان، جنهن جو انهن گهيرو ڪيو هو، ناکام واپس ڪر ۽ سندس دعا جو قبول ٿيڻ

(بلعم حضرت موسيٰ عليه السلام جي زماني ۾ هڪ مشهور عبادت گذار هو، جيڪو ڪنعان يا شهر جبارين جو رهاڪو هو. حضرت موسيٰ عليه السلام جڏهن ڪنعان تي چڙهائي ڪئي تڏهن شهر وارن اصرار ڪيو ته بلعم موسيٰ عليه السلام جي پسپائي جي لاءِ دعا گهري. گهڻي اصرار کانپوءِ اهو دعا لاءِ راضي ٿي ويو. ان تي سندس دين ۽ ايمان به ويو پر حضرت موسيٰ عليه السلام جو ڪجهه به نه بگڙيو. تڏهن بلعم سازش ڪري موسيٰ عليه السلام جي قوم ۾ زنا جي رسم جاري ڪئي. شمعون نالي سردار زنا ڪئي، جنهن سان طاعون جي وبا پکڙي ۽ هزارين ماڻهو مري ويا. اڳ ۾ بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ بزرگن سان مقابلي نه ڪرڻ جي نصيحت ڪئي هئي. هاڻي بلعم جي قصي جي ذريعي ان جي انجام بد کان ڊيچارڻ مقصود آهي.)

بلعم باعور را خلق جهاں

سُغَبه شد مانند عیسیٰ زماں

ترجمو: ”بلعم باعور تي دنيا جي مخلوق ايئن فدا ٿي ويئي، جهڙي طرح عيسيٰ عليه السلام تي ان جي زماني ۾ ماڻهو فریفت ۽ فدا هئا.“

بلعم جي دمر ڪرڻ سان بيمار ٿيڪ ٿي ويندا هئا. بلعم حضرت موسيٰ عليه السلام جو مقابلو ڪيو جنهن جي نتيجي

۾ سندس زبان ڪُتي وانگر ٻاهر نڪتل رهندي هئي، تان ته ماڻهو ان جي حالت کي ڏسي ۽ ٻڌي ڪري عبرت حاصل ڪن. ڳوٺ وارا ڌاڙيلن جا لاش ڏسي ڪري ڏوهن کان باز رهندا آهن. پاڻ کان وڏي سان مقابلو هلاڪت جو سبب هوندو آهي. نبي خدا جا پيارا آهن ۽ نبين کي خدا تي ناز هوندو آهي.

قارون کي زمين ۾ ڳيهايو ويو، قوم لوط کي سنگسار ڪيو ويو، قوم ثمود تي وڃ ڪري. جهڙي طرح حيوانن کي انسانن جي لاءِ ذبح ڪيو ويندو آهي اهڙي طرح انبيائن جي لاءِ نافرمانن کي قتل ڪرايو ويندو آهي. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته حُرْمُتُتَّفَرُّدٌ ﴿١٠﴾ ”اهي ڪافر حق کان اهڙي طرح ڀڄن ٿا جهڙي طرح گورخر ۽ گڏھ شينهن کان ڀڄن ٿا.“ گڏھ مان بار برداريءَ جو به فائدو آهي. فاجرن جو خون مباح آهي، ان سلسلي ۾ هڪ قصو چڱي طرح ڏيان ڏيئي ٻڌ.

هاروت ۽ ماروت جو پنهنجي پاڪدامنيءَ تي گهمند جو نتيجو، دنيا جي سرداري چاهڻ ۽ فتني ۾ ڦاسي وڃڻ: مشهور آهي ته هاروت ۽ ماروت ٻه ملائڪ هئا، جن کي پنهنجي عبادت تي وڏو گهمند پيدا ٿي ويو هو، جنهن ڪري اهي قهر خداوندي ۾ مبتلا ٿي ويا هئا. اهو قصو محض افسانو آهي جنهن کي بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ عبرت ۽ سمجھائيءَ لاءِ نقل ڪيو آهي، جنهن جو خلاصو خود اعتمادي ۽ گهمند جي خراب انجام کي واضح ڪرڻ آهي.

پڇو هاروت وڇو ماروت شهر

از بطر خوردند زهر آلود تير

ترجمو: ”هاروت ۽ ماروت جهڙن مشهورن تڪبر جي ڪري زهر آلود تير کاڌو آهي.“

هاروت ۽ ماروت کي پنهنجي پاڪائيءَ تي وڏائي هئي، جيئن ڄاهو پنهنجي دفاع ۾ ڪندا ڪيندو آهي تيئن هنن به پاڻ کي مضبوط سمجهيو هو پر تيز هوا وڻ کي پٽي ڇڏيندي آهي. گاهه جي ڪمزوريءَ تي هوا ڪڏهن رحم کاڌو آهي؟! ڪهاڙيءَ ڪڏهن وڻن تي رحم ڪيو آهي. سُڪل ڪاٺيءَ مان باهه کي ڪهڙو ڊپ آهي! پڪرين جي ڌڻ تي ڪڏهن ڪاسائي رحم ڪيو آهي؟ انسان جو روح ساهه کي مختلف حرفن جي آواز ۾ وات مان ٻاهر ڪڍندو آهي. ڪڏهن سٺا لفاظ نڪرندا آهن جيڪي پاڻ ۾ دوستي ۽ صلح جو سبب بنبا آهن ۽ ڪڏهن اهڙا لفاظ نڪرندا آهن جن سان دشمني پيدا ٿيندي آهي. ڪڏهن اهو ڪلام باغ وانگر باعثِ تفریح هوندو آهي ته ڪڏهن ڪنڊي وانگر چيندو آهي. الله تعاليٰ فرعون جي لاءِ پاڻيءَ کي هلاڪت جو سبب بنايو، قوم عاد تي هوا مسلط ڪئي، جنهن ان کي تباھ ڪيو. غزوه احزاب ۾ هوا ئي مسلمانن جي فتح منڊيءَ جو سبب بڻي هئي. موثر حقيقي صرف الله تعاليٰ آهي ۽ سڀني اسباب جو اهوئي مرجع آهي. الله تعاليٰ جي اڳيان آسمانن ۽ زمينن جي حقيقت هڪ ڪڪ کان وڌيڪ نه آهي، جهڙيءَ طرح هڪ سمنڊ هڪ ڪڪ تي اثر انداز آهي اهڙي طرح حضرت حق زمين ۽ آسمانن تي اثر انداز آهي. جڏهن قيامت ۾ ڪائنات کي ٻيهر وجود ۾ آڻيندو، ايتري قدر جلد تاثير پيدا ڪندو جيئن باهه ڪڪن کانن ۾ اثر ڪندي آهي، هيءَ ڳالهه ڪٿي نه آهي. اي جوان! وري هاروت ۽ ماروت جي قصي ڏانهن هل.

هاروت ۽ ماروت ۽ ڪين ڏنل عذاب جي قصي جو باقي رهيل حصو

چون گناه و فسق خلقان جهان

مي شدے روشن بايشاں آل زماں

ترجمو: ”جڏهن دنيا جي مخلوق جي بدڪاري ۽ گناهه ان وقت انهن تي واضح هجي.“

ان وقت انتهائي افسوس ڪن ها پر اکين سان پنهنجو عيب نه ڏسن ها. بدشڪل پاڻ کي آرسيءَ ۾ ڏٺو، تڏهن

منهن ڦيري ڇڏيائين ۽ آرسِيءَ تي ڪاوڙيو. دين جي غيرت سان جيڪا ڪاوڙ اچي ٿي اها دنيا جي خوشگوارِيءَ جو باعث هوندي آهي. ملائڪ الله جا سپاهي ۽ دربار جا خادما آهن، پرتوي پنهنجي ذاتي صفت سمجھڻ غلط آهي جيئن عبدا بن سعد بن ابي سرح جي ڳالهه اڳ ۾ ڪري آياسين. انبياء جن جي روح جا پکي قدس باري جي قريب رهندا آهن. پکين جي ٻوليءَ کان تون ڪيئن واقف ٿي سگهين ٿو. جيڪڏهن اٽڪل سان ڪجهه سمجهندي ته اهو حقيقت جي ابتڙ هوندو. ٻوڙا ٻين جي چپن جي حرڪت سان ڪجهه سمجھڻ جي ڪوشش ڪندا آهن جيڪا عام طور تي صحيح ڪونه هوندي آهي، ان مضمون کي هن قصي مان واضح ڪري ٿو.

هڪ ٻوڙي جو بيمار پاڙيسريءَ جي گهر مزاج پرسيءَ جي لاءِ وڃڻ ۽ بيمار جو وڌيڪ بيمار ٿيڻ:

آل ڪرے را گفت افزوں مایه

که ترا رنجور شد همسایه

ترجمو: ”هڪ سرنديءَ واري ماڻهوءَ ٻوڙي کي چيو ته تنهنجو پاڙيسري بيمار ٿي پيو آهي.“

ٻوڙي چيو ته آئون ڪنن کان ڳرو، ٻڌان به ڪونه. پاڙيسري بيمار ۽ ڪمزور به آهيان پر وڃڻ کان سواءِ ڪو چارو نه آهي. بس، جڏهن ان جا چپ چرندا ته آئون ان تي اندازو ڪري وٺندس. جڏهن آئون چوندس ته اي دوست تون ڪيئن آهين؟ هو چوندو ته خوش آهيان، نيڪ آهيان، آئون چوندس ته الله جو شڪر آهي. وري پڇندس ته ڇا کاڌو اٿي؟ هو چوندو ته شوربو يا اڙڏ جو شوربو (رس) کاڌو اٿم. آئون چوندس: تنهنجو پيئڻ مبارڪ. وري پڇندس: تنهنجو طبيب ڪهڙو آهي؟ هو چوندو ته فلاڻو. آئون چوندس ته ڏاڍو سٺو آهي. تنهنجو ڪم صحيح ٿي ويندو، اسان آزمايو آهي، جتي پهچي ٿو حاجت روا بنجي وڃي ٿو. اهي خيال پڇائي بيمار وٽ ويو. ٻوڙو بيمار جي سرانديءَ وٽان ويٺو ۽ مٿي تي هٿ ڦيرائڻ لڳو. مريض کان پڇيائين: ڪيئن آهين؟ بيمار چيو: مران ٿو. ٻوڙي چيو: شڪر آهي. ان سان بيمار کي تڪليف ٿي. ٻوڙي پڇيو: ڇا کاڌو اٿي؟ بيمار چيو: زهر! ٻوڙي چيو: توکي مبارڪ هجي. ان سان مريض کي اڃان ڪاوڙ لڳي. وري ٻوڙي پڇيو ته ڪهڙو ڊاڪٽر علاج لاءِ اچي ٿو؟ مريض چيو ته ملڪ الموت. ٻوڙي چيو ته ڏاڍو سٺو ڊاڪٽر آهي. آئون هينئر ان وٽان اچان پيو.

ٻوڙاڻپ جي ڪري ان جا سڀ انداز الٽا، ۽ نقصانڪار ثابت ٿيا، جن سان مريض کي وڌيڪ تڪليف پهتي. اها بيمار پرسي نه ٿي پر مريض سان عداوت ٿي. انسان پنهنجا گهڻا عمل صحيح سمجهندو آهي حالانڪ اهي غلط هوندا آهن. حضرت ابوهريره رضي الله عنه کان روايت آهي ته هڪ شخص مسجد ۾ آيو ۽ ان رکوع سجدا صحيح ڪرڻ کان سواءِ نماز پڙهي ۽ پوءِ حضور ﷺ کي سلام ڪيائين. حضور ﷺ فرمايو ته وڃ، تون نماز ڪونه پڙهي آهي، ٻيهر نماز پڙه. ٽي دفعا ائين ئي ٿيو پوءِ حضور ﷺ ان کي صحيح نماز جو طريقو ٻڌايو. اها روايت ان شخص جي باري ۾ آهي جنهن تعديل ارڪان ڪونه ڪيو هو. ”اي الله اسان کي سڌو رستو ڏيکار...“ اها دعا سورة فاتحه ۾ آهي، جيڪا هر نماز ۾ پڙهي وڃي ٿي. ٻوڙي ۽ بيمار پاڙيسريءَ جي ذهن سالن جي دوستي ٿي ويئي. مطلب ته وحي الاهيءَ جو حقيقي ادراڪ ظاهري حواسن سان نٿو ٿي سگهي. انهيءَ ڪري نص (واضح هدايت) جي مقابلي ۾ تنهنجو قياس لائق ۽ مناسب نه آهي.

سڀ کان پھريان صريح نص (سنئين سڌي هدايت جي مقابلي ۾ قياس ڪرڻ وارو شيطان هو

اول آل کس کيس قياس ڪر ٻا نمود

پیش انوار خدا ابليس بود

ترجمو: ”سڀ کان پھرين خدائي انوارن جي مقابلي ۾ بيھوده قياس ڪندڙ شيطان هو.“

شیطان چيو ته مٽيءَ کان باهه بهتر آهي، آئون باهه مان آهيان ۽ آدم عليه السلام مٽيءَ مان آهي. شيطان جو مادو ناري آهي ۽ آدم عليه السلام خاڪي آهي. قياس ۾ ڪنهن جزوي مسئلي کي ڪنهن ڪليي سان مستنبط ڪيو ويندو آهي ته فرع مان مراد جزوي مسئلو آهي ۽ اصل مان ڪليه مراد آهي. روحاني معاملن ۾ حسب نسب جو عمل دخل نه آهي. ابوجهل جو پٽ حضرت عڪرم رضي الله عنه پڇاڙيءَ ۾ مسلمان ٿيو ۽ وڏا ڪارناما ڪيائين. جنگ ڀرموڪ ۾ شهيد ٿيو. نوح عليه السلام جي پٽ ڪنعان ايمان نه آندو ۽ طوفان ۾ غرق ٿيو. ڪڪرن واري ڏينهن يا رات ۾ جيڪڏهن قبلي جو طرف معلوم نه هجي ته جنهن طرف به قبلي هجڻ جو زياده گمان هجي اودانهن منهن ڪري نماز پڙهي ۽ اها نماز درست ٿي ويندي. پوءِ ڀلي صحيح رخ جي مخالف منهن ٿيو هجيس نماز ٿي ويندي. جيڪڏهن ڪعبو سامهون هجي ته ان کي ان ڏٺو بنائي تحري ڪرڻ غلط ٿيندو. انبياءَ ۽ الله وارا حظيره قدس جا پڪي آهن، تون پاڻ کي انهن تي قياس نه ڪر اهڙو نه ٿي. بزرگ رومي رحمه الله وارن جي مقابلي ۾ قياس آزمائي جي برائي ظاهر ڪندي فرمائي ٿو ته جهڙي طرح ٻوڙي مان اهو مريض دل شڪسته ٿيو. بزرگن جون دليون تو کان ارهيون ٿينديون. عبدا بن سعد بن ابي سرح کي هيءُ خيال ٿيو ته آئون به وحي ۾ شريڪ آهيان، مون تي به وحي اچي ٿو. هاروت ۽ ماروت جون دليون بي چين هيون، انهن سمجهيو هو ته انهن کان بديءَ جو صدور ممڪن نه آهي، ڇاڪاڻ ته اسان جو خمير مٽيءَ ۽ پاڻيءَ جو نه آهي پر غلطي ڪري ويٺا. مطلب ته آسمان جي حال کي زمين تي قياس نه ڪر! ايئن درست نه ٿيندو، گهڻو فرق آهي.

پنهنجي حالت ۽ مستيءَ کي لکائڻ جو بيان

بشنو الفاظِ حڪيم پرده

سرهم آنجا نه که باده خورده

ترجمو: ”رازدان حڪيم جا لفظ ٻڌ ته جنهن جاءِ تي تو شراب پيتو آهي اتي مٿور ڪ.“

مطلب ته اهل باطن کي اسرارن جو اظهار نه ڪرڻ گهرجي، تان ته عوام غلط قياس آرائيءَ جي ڪري تباهه نه ٿئي. اها ڳالهه حڪيم سنائي رحمه الله پنهنجي شعرن ۾ چئي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ (العنكبوت: 64) (دنيا جي زندگي راند روند ۽ تماشو آهي انهيءَ ڪري دنيا دار ٻار آهن). جيڪي دنيا جي رانديڪي سان ڪيڏن ٿا. نابالغ ٻار جي جماع جو ڪو نتيجو نه آهي. اهڙي طرح دنيا وارا حقيقت تائين نٿا پهچي سگهن. عام طور ٻار ڪاٺيءَ تي سوار ٿي ڪري ان کي گهوڙو سمجهي ڪيڏندا آهن، اهڙي طرح ظاهر بين غير حقيقي دليلن تي سوار آهن. ٻار ايئن به ڪندا آهن جو پنهنجي قميص جي پلانڊ کي تنگن جي وچ ۾ جهلي ان کي گهوڙو تصور ڪندا آهن، اهوئي حال اهل ظاهر جو آهي، جيڪي غلط دليلن تي سوار آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته ”اهي ماڻهو فقط گمان جي تابعداري ڪن ٿا ۽ گمان حق ڳالهه جي مقابلي ۾ ذرو به مفيد نه آهي“ انهيءَ ڪري باطني حقيقتن جو محض ظن (شڪ/قياس) جي بنياد تي انڪار درست نه آهي. ظن غالب تي تڏهن عمل ٿيندو آهي جڏهن ان جي مقابلي ۾ به ظن ئي هجي. يقين جي مقابلي ۾ ظن بلڪل باطل آهي. جڏهن سج سامهون هجي ته ان جي انڪار جا ظني دليل بلڪل بيڪار آهن. جيڪي ماڻهو ظني علوم تي عامل آهن انهن جي ان جي باطل هجڻ جو يقين ٿي ويندو. عقلي دليلن جي اهائي حقيقت آهي جيڪا ٻارن جي ڪاٺيءَ واري گهوڙي جي آهي، جنهن کي انهن گهوڙو سمجهيو آهي. يقيني علوم راحت رسا آهن، ظني علوم وبال جان آهن. اهو علم جيڪو الهام ۽ وحي جي ذريعي حاصل ٿئي مددگار ٿيندو. اهو علم جيڪو بدن جي حواسن جي ذريعي حاصل ٿئي بوجه ٿيندو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته ”جن ماڻهن تي تورات تي عمل ڪرڻ جو بار وڌو، ويو پوءِ اهي ان تي ڪار بند نه ٿيا انهن جو مثال ان گڏه وانگر آهي جنهن تي ڪتاب لڏيل هجن.“ ڪسي علوم کانپوءِ دل ۾ هڪ نور پيدا ٿيندو آهي جيڪو وهبي آهي. هتي علم مان مراد اها ڪيفيت آهي.

ڪسبي علوم بيڪار نه آهن، انهن کي الله جي لاءِ حاصل ڪيو وڃي ته نور عطا ٿيندو آهي. نور جي ڪري ڪسبي علوم جي ڪثافت ۽ بوجھ هلڪو ٿي ويندو. مومن کي الله جي ذات جو طالب بنجڻ گهرجي، محض الله جي نالن تي اڪتفا نه ڪرڻ گهرجي. الله جي نالن ۽ صفتن جو ورد ذات تائين پهچڻ ۾ رهنمائي ڪندو آهي. دلالت ڪرڻ واري جو وجود ان شيء جي وجود جي نشاني آهي جنهن تي اهو دلالت ڪري ٿو. هر اسم جو مسميٰ ضرور آهي چاهي ان جو وجود خارج ۾ هجي يا ذهن ۾. حقيقت ۾ نفعو مسميٰ سان متعلق آهي نالي سان نه آهي، جيئن گل جي گ ۽ ل ۾ ڪا خوشبوءِ نه آهي، اسماءِ الاهي کان ذات الاهي تائين ان وقت پهچندو جڏهن خودي کان پنهنجو پاڻ کي پاڪ ڪندو. آرسيءَ کي لوه مان ٺاهيو ويندو آهي، ان کي رنگ ۽ ڪٽ کان صاف ڪري صيقل (روايت) ڪيو ويندو آهي جنهن ۾ عڪس نظر اچڻ لڳندو آهي. جيڪڏهن لوه ۾ ان جو پنهنجو رنگ رهي ته ان ۾ عڪس نمودار نه ٿيندو. دل جي رنگ کي دور ڪندو ته ان ۾ انبيائن جو علوم جي عڪس نظر اچي سگهندو. حضور ﷺ بشارت ڏني آهي ته امت ۾ اهڙا ماڻهو پيدا ٿيندا جيڪي جوهر علم ۽ همت ۾ منهنجا شريڪ هوندا. هڪ روايت ۾ آهي ته منهنجي امت ۾ اهي ماڻهو هوندا جن کي الله جي طرف کان الهام ٿيندو. مشاهدي جي اها صورت مشرب عشق سان حاصل ٿيندي آهي، جيڪو روح جي لاءِ آب حيات آهي. حضرت ابو الوفا ﷺ ڪرد قوم مان هو جيڪو عربيءَ کان ناواقف هو، حضرت حق ان کي رات وچ ۾ علوم عربيءَ عطا فرمائي ڇڏيا. صبح جو جڏهن ان وعظ فرمايو تڏهن چيائين ته شام جو آئون ڪرد هئس ۽ عربيءَ کان ناواقف هئس، الله جو ڪرم آهي جو ان رات پيٽ ۾ عربي علوم عطا فرمايا ۽ آئون صبح جو عربي ٿي ويو آهيان. جيڪڏهن علم لدني جو مثال چاهين ٿو ته رومين ۽ چينين جو قصو دهراڙ.

نقاشي ۽ مصوريءَ جي علم ۾ رومين ۽ چينين جي مقابلي جو قصو

چينياں گفتند ما نقاش تر

رومياں گفتند مارا ڪر و فر

ترجمو: ”چينين چيو: اسين وڏا نقاش آهيون، رومين چيو ته اسين شان ۽ شوڪت وارا آهيون.“

بادشاه چيو ته ٻنهي جو مقابلو ڪرائيندس، جڏهن چيني ۽ رومي آيا. ڏسڻ ۾ رومي ماهر هئا. چينين چيو ته اسين محنت ڪنداسون، هڪڙو گهر رومين کي ۽ هڪڙو گهر چينين کي ڏنو ويو. ٻنهي جا دروازا آمهون سامهون هئا. چينين بادشاه کان سو رنگ ورتا. رومين چيو ته رنگ روغن فائدي مند ڪونه ٿيندو. ديوارن کي صاف ڪرڻ ۽ مائجڻ مفيد ٿيندو. ايئن اهي پنهنجي جاءِ کي آسمان وانگر صاف ڪرڻ لڳا. عالمِ ڪثرت عالمِ وحدت جو رهنما آهي. هتان کان مولانا رومي ﷺ جو ذهن چينين جي رنگارنگي ۽ رومين جي بي رنگي کان ڪثرت ۽ وحدت جي بي رنگيءَ ڏانهن منتقل ٿي ويو آهي. ڪڪر ۾ چمڪ ۽ روشني انهن ستارن يا چنڊ ۽ سج جي ڪري ٿئي ٿي جيڪي ان جي پويان هوندا آهن. اهڙي طرح عالمِ امڪان ۾ هر ڪمال ذات واحد کان آيو آهي. جڏهن چيني ڪم کان فارغ ٿيا ته خوشيءَ ۾ ڏهل وڃائڻ لڳا. بادشاه آيو هن نقش و نگار ڏٺا. ان کانپوءِ بادشاه رومين ڏانهن ويو، هنن وچان پردو مٽي ڪنيو ته چينين جي ديوار جو سڄو عڪس رومين جي ديوار ۾ نظر آيو. رومي اهي صوفي آهن جن دل کي ڌوئي صاف ڪيو آهي. جيئن ته رومين پاڻ کي نقش نگار ڪونه بنايا هئا پر چينين جي نقش و نگار کي منعڪس ڪيو. اهڙي طرح صوفي پنهنجي دل جي پٽيءَ تي علومِ الاهي منعڪس ڪن ٿا. دل اهڙو آئينو آهي جو جڏهن اهو صاف ٿي ويندو آهي تڏهن بي انتها صورتن کي پاڻ اندر منعڪس ڪندو آهي. حضرت موسيٰ ﷺ کي علم لدني حاصل ٿيو، جيڪو بي انتها هو ۽ بي صورت هو. جيئن ته اهو علم حصولي نه هو جيڪو شين جي ذهني صورتن جي ذريعي حاصل ڪيو ويندو آهي بلڪ علم لدني زمين ۽ آسمان ۽ دريا ۽ دريائي حيوانن ۾ نه سمائجي سگهيو ڇاڪاڻ ته اهي

سڀ شيون محدود آهن ۽ اهو غير محدود آهي، پر دل جي آئيني ۾ غير محدود کي قبول ڪرڻ جي صلاحيت آهي. هن معاملي ۾ ته دل ۾ علم لدني سمائجي سگهي ٿو، عقل گمراه ٿي ويندو آهي، ڇاڪاڻ ته اهو سمجھ ۾ نه ٿو اچي ته قلب ۽ صورت ۾ قربت آهي يا پنهي ۾ عينيت آهي. قيامت تائين جيتري قدر نقش آهن چاهي محدود هجن يا غير محدود. دل کانسواءِ ڪنهن آئيني ۾ منعڪس نٿا ٿي سگهن. دل علوم و هبي جو سمنڊ آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته پرهيزگار سچائي واري جڳهه ۾ هوندا، جيڪي الله جي ذات ۾ پاڻ کي فنا ڪن ٿا اهي اهو ديدار ڪن ٿا.

پيغمبر ﷺ جو حضرت زيد رضی اللہ عنہ کان حال احوال معلوم ڪرڻ

گفت پيغمبر صاڄي زيد را

كيف اصبت اے رفيق باصفا

ترجمو: ”هڪڙي ڀيري پيغمبر ﷺ زيد رضی اللہ عنہ کي فرمايو ته اي مخلص رفيق، تو ڪهڙي حالت ۾ صبح ڪيو؟“
زيد بن حارث رضی اللہ عنہ کي زيد الخير به چيو ويندو آهي. حديث ۾ حضور ﷺ جن جي اهڙي قسم جي ڳالهه ٻوله وارو قصو عوف بن مالڪ کان ته ملي ٿو پر حضرت زيد رضی اللہ عنہ جي باري ۾ فقط ايتري قدر ملي ٿو ته حضور ﷺ کانئن پڇيو هو ته توهان صبح ڪهڙي حالت ۾ ڪيو؟ هن قصي جو مقصد هي آهي ته مجاهدي سان مشاهدو پيدا ٿيندو آهي. حضرت زيد رضی اللہ عنہ جواب ڏنو ته ڏينهن ۾ روزو رکندو آهيان ۽ رات جو خدا جي ياد ۾ مصروف رهندو آهيان. زيد رضی اللہ عنہ چوندو هو ته زماني جي شين سان منهنجو تعلق نه رهيو آهي ۽ معيت حق جيڪا غير فاني آهي اها حاصل ٿي وئي آهي. ذات حق وحدت تام آهي ۽ اها غير فاني آهي. حضرت زيد رضی اللہ عنہ مقام وحدت ذات ۽ فنا ڪثرت تعينات ۾ پهچي ويو هو. ازل ۽ ابد جيئن ته زماني آهن، انهيءَ ڪري غير زماني ذات جي لاءِ اهي هڪ جهڙا آهن. جيئن ته حضرت زيد رضی اللہ عنہ اهڙي مقام جون ڳالهيون شروع ڪيون هيون جيڪي عوام جي عقل کان بالاتر هيون، انهيءَ ڪري حضور ﷺ ان کي تنبيه ڪئي ۽ پوءِ ان دوزخ ۽ جنت وغيره جي متعلق ڳالهيون بيان ڪرڻ شروع ڪيون. جنت ۽ دوزخ جا سڀئي طبقا منهنجي لاءِ روشن ٿي ويا آهن، عوام کي ته جنتي ۽ جهنميءَ جي صحيح قيامت ۾ پوندي پر ڪامل عارف کين هن دنيا ۾ سچائي وٺڻ ٿا. قرآن پاڪ ۾ آهي ته جنهن ڏينهن کي چهره نوراني هوندا ۽ کي چهره ڪارا هوندا. جهڙي طرح حضرت زيد رضی اللہ عنہ کي مشاهدو حاصل هو، ايئن الله وارن کي به مشاهدو ٿي ويندو آهي. قيامت کان پهريائين روح نظرن کان لڪل هو ۽ ان کي عيب نظر نه ٿي آيا. جهڙي طرح ٻار ماءُ جي پيٽ ۾ لڪل هوندو آهي ۽ ان جون وصفون معلوم نٿيون ٿين. ٻار جو دوزخي يا جنتي هجڻ ماءُ جي پيٽ ۾ رهندي طئي ٿي ويندو آهي پر عوام ان جي پيدا ٿيڻ کان پوءِ ان جي جسماني حرڪتن سان ڪنهن فيصلي تي پهچندا آهن. بدن روح کي اهڙي طرح لڪايو وينو آهي جهڙي طرح حامله عورت ٻار کي ۽ موت ڄڻ ته ڄڻ جو وقت آهي. مٿيون قصو ته عالم برزخ جو آهي جو اتي جهنمي کي جهنمي ۽ جنتي تي جنتي سڃاڻيندا پر جڏهن دنيا ۾ ٻار پيدا ٿيندو آهي اتي جهنمي ۽ جنتي جو فرق محسوس نٿو ٿئي. جهنمي ۽ جنتي جنهن نطفي مان پيدا ٿين ٿا ۽ جنهن سان جسم جي ساخت ٿئي ٿي ان ۾ يڪسانيت آهي. فرق جيڪو پيدا ٿئي ٿو اهو روح جو عڪس آهي. قيامت جي ڏينهن جهنمي ۽ جنتي گروهه ۽ جماعتون بلڪل جدا ٿي وينديون.

حضرت زيد رضی اللہ عنہ جو حضور ﷺ کي جواب ڏيڻ ته ماڻهن جا احوال مون کان لڪل نه آهن

جمله را چوں روز رستا خيز من

فاش می بینم عیاں از مرد و زن

ترجمو: ”آئون سڀن کي قيامت جي ڏينهن وانگر پڌري پٽ ڏسان ٿو، چاهي مرد هجي يا عورت.“

اي الله جا رسول! مون کي اجازت ڏيو ته آئون ٻڌايان، ته ڪهڙا ماڻهو پنهنجي عملن جو ڦل پائيندا ۽ ڪهڙا ماڻهو نيڪ عملن جي ثمر کان محروم رهندا. جنت ۽ دوزخ جي وچ ۾ برزخ آهي. ڪافرن کي حوض ڪوثر مان سيراب نه ڪيو ويندو، جنتي پاڻ ۾ ملندا ۽ بغلگير ٿيندا. جهنمي هاءِ افسوس! جا شوڪارا پريندا. قيامت جي واقعن جي باري ۾ ڪجهه اشارا ڪري رهيو آهيان. تفصيل ٻڌائڻ کان ڊڄان ٿو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته الله تعاليٰ سڄي ڳالهه چوڻ کان حيا نٿو ڪري. آئينو ۽ ساهمي حقيقت واضح ڪرڻ کان چپ نه رهندا آهن، چاهي ڪنهن کي وڻي نه وڻي. انسان کي پنهنجي حقيقت سڃاڻڻ گهرجي، پنهنجي ڌاڙهي ۽ مڇن جو مذاق نه ڪرڻ گهرجي. سٺا انسان قيامت جي ڏينهن عزت سان بيهندا. الله تعاليٰ حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي طور جبل تي تجلي ڏيکاري هئي. ڪنهن شيءِ جي پوشيده هجڻ جون ٻه صورتون آهن: هڪ هيءُ آهي ته ان شيءِ کي لڪايو وڃي، ٻيو هيءُ آهي ته پنهنجون اکيون بند ڪيون وڃن. الله تعاليٰ جو پوشيده هجڻ ٻئي قسم جو آهي. انسان سمندڻ مسخر ڪيو آهي، جهڙي طرح چاهي ٿو انهن تي جهاز راني ڪري ٿو. پوءِ جڏهن سمند تابع آهي ته خيالن جي سمند کي به قابو ۾ رکڻ گهرجي. دل تي قابو حاصل ڪريو ۽ انجي ڪشف کي ظاهر نه ڪريو ۽ غور ڪريو ته جڏهن الله تعاليٰ سمند کي انسان جو محڪوم بنايو آهي ته دل به محڪوم بنجي سگهي ٿي. جنت جون ٻه نهرون سلسيل ۽ زنجبيل به انسان جون محڪوم آهن. چار نهرون جنت ۾ موجود آهن. هڪ پاڻيءَ جي ٻي ڪير جي ٽين ماڪيءَ جي چوٿين شراب جي آهي. اهي نهرون هر ان پاسي ڏانهن جاري ٿينديون جنهن طرف جنتي چاهيندو. اهي به انسان جون محڪوم آهن. انسان جون ٻئي اکيون دل جون محڪوم آهن. اهي شيون جيڪي حواسن جي ذريعي معلوم ڪيون وڃن ۽ اهي شيون جن جو حواس جي ذريعي ادراڪ نه ٿي سگهي، مطلب ته جزي ۽ ڪلي جو ادراڪ بصيرت سان ٿيندو آهي. حواس خمسہ به دل جا محڪوم آهن. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٽ انجي محڪوم هئي. هٿ به دل جا محڪوم آهن. دل جي حاڪميت عجيب آهي. حضرت سليمان (عليه السلام) جي منڊيءَ جو تاثير هي هو جو اهو جنن ۽ انسانن تي حڪومت ڪندو هو. ظاهري پنج حواس (۱) ڏسڻ جي طاقت (۲) ٻڌڻ جي طاقت (۳) سنگهڻ جي طاقت (۴) چڪڻ جي طاقت ۽ (۵) هٿ لڳائڻ جي طاقت دل جي تابع آهن. باطني پنج حواس (۱) خيال (۲) وهم (۳) حافظو (۴) متصرف (۵) حس مشترڪ سڀئي دل جي تابع آهن. ست عضوا (۱) سينو (۲) مٿو (۳) پٺ (۴) ٻئي هٿ (۵) ٻئي پير دل جا محڪوم آهن. باطني ست عضوا، (۱) دماغ، (۲) ڦڦڙ، (۳) دل (۴) جگر (۵) تلي (۶) پتو ۽ (۷) گردا به دل جا تابع آهن. جڏهن انسان کي قوت سليمان حاصل آهي ته پوءِ پنهنجي قوت تي حڪمراني هجڻ گهرجي. اهو جن جنهن حضرت سليمان (عليه السلام) جي منڊي چورائي هئي ان جو نالو ”سُديو“ هو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته **يُخَسِّمُهُ عَلَى الْعِبَادِ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ** (ياسين: ۳۰) ”ٻانهن جي حال تي افسوس آهي جو وٽن ڪو اهڙو رسول نه آيو جنهن تي هنن چڙيون نه ڪيون هجن.“ ڇا ڪريان هن ڳالهه جو خاتمو نه آهي، هن کانپوءِ آئون حضرت لقمان (عليه السلام) جو قصو ٻڌائڻ چاهيان ٿو.

سائين طرفان حضرت لقمان تي عمدا ميوا چورائي ڪاٺ جي تهمت هڻڻ
لقمان هڪ وڏي دانشور ۽ صاحبِ حڪمت شخص جو نالو آهي، کيس ڪي ماڻهو نبي به مڃين ٿا.

بود لقمان پيش خواجه خوشن

درميان بندگانش خوار تن

ترجمو: ”حضرت لقمان (عليه السلام) پنهنجي آقا جي اڳيان اُن جي غلامن ۾ حقير هو.“

حضرت لقمان (عليه السلام) جي ٻين غلامن جي مقابلي ۾ آقا وٽ ڪا عزت ڪونه هئي. لقمان (عليه السلام) حڪمت جو صاحب هو. رنگ جو ڪارو هو پر غلامن ۾ طفيل وانگر هو. (طفيل هڪ شخص جو نالو آهي جيڪو گهراڻي کان سواءِ

دعوتن ۾ شرڪت ڪندو ۽ ذليل ٿيندو هو/ ان ڪوٺيو مهمان (غلامن گڏ ٿيل ميوا پاڻ کاڌا پر آقا کي چيائون ته لقمان
 عليه السلام کاڌا آهن. مالڪ لقمان عليه السلام کان سبب پڇيو. لقمان عليه السلام جواب ڏنو ته خيانت وارو غلام رب کي پسند نه آهي،
 اي آقا! هاڻي اصل حقيقت لاءِ امتحان وٺو. اسان کي پيٽ پري گرم پاڻي پياريو، ان کانپوءِ اسان کي جهنگ ۾ پيادل
 ڊوڙايو، پاڻهي راز کلي پوندو. آقا کين گرم پاڻي پياريو. سڀني غلامن ڊپ ۾ پاڻي پيتو. ان کانپوءِ آقا انهن کي
 خوب ڊوڙايو. نيٺ مشقت ۽ تڪليف ۾ اٿيون ڪيائون ته ان ۾ ميوا نڪتا. حضرت لقمان عليه السلام جي اٿي ۾ خالي پاڻي
 نڪتو. جڏهن حضرت لقمان عليه السلام جي دانائي اهو ڪرشمو ڏيکاري سگهي ٿي ته پوءِ رب جي حڪمت ڪهڙي هوندي؟
 پٿر کي آتش گير مادي سان ٽوڙي سگهجي ٿو. ڪافرن جي دلين کي قرآن پاڪ پٿر سان تعبير ڪيو آهي. حديث
 شريف ۾ آهي ته اَلْبَرُّ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ فَلْيَنْتَظِرْ أَحَدَكُمْ مَنْ يُخَالِلُ انسان پنهنجي دوست جو مذهب اختيار ڪندو آهي، تون
 غور ڪر ته ڪنهن سان دوستي ڪري رهيو آهين. اي زيد! اُت! هيءُ ڳالهه ڪٿي نه آهي، گويائيءَ جي براق کي ٻڌ.
 هاڻي بزرگ رومي اسرارن جي مخفي هئڻ جون حڪمتون ٻڌائي ٿو.

حضور ﷺ جن ۽ حضرت زيد رضی اللہ عنہ جي حال احوال جو باقي قصو

ناطقه چوں فاضح آمد عیب را

مید راند پرد هائے غیب را

ترجمو: ”ڳالهائڻ سان عيب پڌرا ٿي پوندا آهن، گفتگو غيب جي پردي کي چاڪ ڪري ڇڏيندي آهي.“
 الله تعاليٰ کي غيب مطلوب آهي. هر انسان جو پنهنجي خيال مطابق خوش رهڻ بهتر آهي. اهي ماڻهو جيڪي
 غلط عقيددي جي ڪري نفس الامر ۾ مايوس آهن يعني راز لڪل هجڻ ۾ هيءُ به حڪمت آهي ته اهي ماڻهو مايوس نه
 ٿين. جيستائين انسان جا عمل پردي ۾ آهن اميد ۽ خوف آهي، ورنه يڪسو ٿي ويندا.

حكايت

هن حكايت جو مقصد هيءُ آهي ته انڪشاف حقيقت کانپوءِ خوف ۽ رجا ختم ٿي ويندو آهي.

بر لب جو بُرد ظنّے یک فتی

که سلیمان ست ماهی گیرا

ترجمو: ”هڪ نوجوان کي دريا ڪناري خيال آيو ته اسان جو ماهي گير (مڇيءَ وارو) سليمان عليه السلام آهي.“
 جيڪڏهن ماهي گير واقعي سليمان عليه السلام آهي ته اڪيلو ۽ هن حالت ۾ ڇو آهي! ان خيال ۾ پريشان ٿي رهيو
 هو، ايستائين جو حضرت سليمان عليه السلام مستقبل جو بادشاهه بنجي ويو. اهو ديو جنهن حضرت سليمان عليه السلام جي مُنڊي
 چورائي هئي تخت تان ڀڄي ويو. حضرت سليمان عليه السلام جي سلطنت ٻيهر مضبوط ٿي ويئي. اهو شخص جنهن حضرت
 سليمان ع کي مڇيون جهليندي ڏٺو هو (ان وقت حضرت سليمان عليه السلام سلطنت کان محروم ٿي هڪ ملاح جي گهر ۾
 روپوش ٿي ويو هو) هڪڙي ڏينهن حضرت سليمان عليه السلام جي چار ۾ اها مڇي اچي ويئي جنهن اها مُنڊي گهي هئي
 جيڪا ديو کان درياءَ ۾ ڪري پئي هئي ۽ جنهن جي زور تي حضرت سليمان عليه السلام حڪومت ڪندو هو ۽ ان مڇيءَ
 جي پيٽ مان اها مُنڊي ڪڍي ڪري حضرت سليمان عليه السلام پنهنجي آڱر ۾ پائي ڇڏي. جيڪا شيءِ پوشيده ۽ مخفي
 هجي اتي وهم ڪارفرما هوندو آهي. جهان جي شادابيءَ لاءِ مينهن جو هجڻ ضروري هوندو آهي. مينهن به ڪڪرن
 جي حجاب سان نازل ٿيندو آهي ورنه زمين ۾ باليدگي نه ٿيندي. اهڙي طرح غيب جي پوشيده هئڻ ۾ به مصلحت آهي.
 سڄي دنيا جو مومن هجڻ به مصلحت باري جي خلاف آهي. جيڪڏهن ائون غيب جي مشاهدي جي لاءِ آسمانن کي

شق کریان ها ته هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ (الملک: ۳) جي دعوت ڪونه ڏيان ها. قرآن پاڪ ۾ الله تعاليٰ جي حڪمت تي استدلال ۾ هيءَ آيت آهي فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ (الملک: ۳) ”اي انسان تون آسمان تي نظر ڊوڙا! ڇا توکي ان ۾ ڪو چير نظر اچي ٿو؟ غيب ۾ هيءَ به حڪمت آهي ته ڪجهه ڏينهن ڪم اڳيان پويان هلندا رهن. غائبانه اطاعت جو وڏو درجو آهي. آياتِ الاهيه جي مشاهدي کانپوءِ ايمان معتبر نه ٿيندو. خدا جنهن کي چاهيندو خود علم و هبي عطا فرمائيندو ۽ اهو غيب تي واقف ٿي ويندو. تنهن ڪري ان ڳالهه ۾ خاموش ره. جڏهن مشاهدو ٿيندو ته پوءِ ڪنهن شاهد جي ضرورت نه رهندي. اڳ ۾ بزرگ رومي ارشاد فرمايو ته فقط الله جي ئي شاهدي ڪافي آهي ”آفتاب آمد دليل آفتاب.“ هاڻي ان مضمون کان پاسو ڪري چوي ٿو ته ها، الله جي شاهدي ڪافي ضرور آهي پر جيئن ته الله تعاليٰ پنهنجي شاهديءَ ۾ ملائڪن ۽ اهل علم کي شريڪ ڪيو آهي ته ائون به شاهدي ڏيان ٿو ته قرآن پاڪ ۾ آهي ته شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ (آل عمران: ۱۸) ”الله هن تي شاهدي ڏئي ٿو ته ڪانئس علاوه ڪوبه معبود نه آهي ۽ ملائڪ ۽ اهل علم به شاهدي ڏين ٿا.“ هاڻي هيءُ سمجهائي ٿو ته خدا جي شاهديءَ کانپوءِ ملائڪن ۽ عالمن جي شاهديءَ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ ان جو جواب هن طرح ڏئي ٿو ته جهڙي طرح سج جي هوندي چنڊ ۽ ستارن جي وجود ۾ مصلحت ڪارفرما آهي ۽ جهڙي طرح تاريخن جي چنڊن جي نور ۾ فرق آهي، اهڙي طرح ملائڪن جي مرتبن ۾ فرق آهي. ائين انسانن جي عقلن ۾ به فرق آهي.

حضور ﷺ جن جو زيد رضی اللہ عنہ کي فرمائڻ ته هن راز کي ان کان وڌيڪ فاش نه ڪر ۽ فرمانبرداريءَ جو لحاظ رک!

گفت پیغمبر که اصحابی نجوم

رهرواں را شمع و شیطان را رجوم

ترجمو: ”پیغمبر ﷺ فرمایو ته منهنجا صحابي ستارا آهن، جيڪي مسافرن لاءِ شمع ۽ شيطانن جي لاءِ گرز آهن. حديث شريف ۾ آهي ته أَصْحَابُ كَالنَّجُومِ بِأَيِّهِمْ اِقْتَدَيْتُمْ اِهْتَدَيْتُمْ ”منهنجا صحابي ستارن وانگر آهن، توهان جنهن جي به پيروي ڪندؤ ته سڌو رستو وٺندؤ ستارن جا به فائدو آهن: هڪ رهنمائي، ٻيو هيءُ ته اهي شيطانن جي لاءِ گرز به آهن. جيڪي شيطان آسماني ڳالهين چورائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا انهن کي هلاڪ ڪري ڇڏين ٿا. اهڙي طرح صحابي جيڪي اهل العلوم آهن اهي منڪرن جي هلاڪت جو سبب آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ (الكهف: ۱۱۰) ”اي نبي ﷺ! تون ماڻهن کي چئو ته ائون توهان جهڙو انسان آهيان مون تي وحي اچي ٿو.“ حضور ﷺ کي خطاب ڪري الله تعاليٰ فرمايو آهي: ”اهڙي طرح سان اسان پنهنجي حڪم سان دين جي جان (يعني قرآن) توهان ڏانهن وحي جي ذريعي موڪلي آهي. توهان نٿي ڄاتو ته ڪتاب ڪهڙي شيءِ آهي ۽ هيءُ به نٿي ڄاتو ته ايمان ڇا آهي چوندا آهن. سڌو سنئون منجانب الله افاض عوام جي لاءِ مناسب نه آهي انهيءَ ڪري رسول واسطو بنيو آهيان. هاڻي ڦاٽي ۽ ڦاٽي تعليمات جي ضرورت نه آهي. اسرارِ الاهي جي معرفت بذريعه علمِ لدني حاصل ٿيڻ لڳندي. جڏهن دل هوا ۽ هوس کان پاڪ ٿي ويندي تڏهن الله جون تجليات ان تي ائين ٿي ٿينديون جيئن عرش تي هونديون آهن. جڏهن الله سان رابطو پيدا ٿي ويندو آهي ته الله تعاليٰ دل تي سڌو سنئون الهام فرمائيندو آهي ۽ ان کي علومِ لدني حاصل ٿي ويندا آهن. اسرارن جو کولڻ رسوائي جو سبب آهي. قيامت جي ڏينهن سڀ لڪل راز کلي ويندا.

حضرت زيد رضی اللہ عنہ واري حڪايت ڏانهن واپسي

زيد را اکنوں نيابی کو گريخت

جست از صفِ نعل و نعل ريخت

ترجمو: ”اي مخاطب، هاڻي تون زيد کي نه لهندين ڇاڪاڻ ته هاڻي اهو ڀڄي ويو. مجلس جي آخري صف مان تيزيءَ

سان روانو ٿي ويو.

زيد هاڻي فنا جي ان مقام تي پهچي ويو آهي جو کيس پنهنجي به خبر نه آهي. عالم ارواح ۾ اسان جا سڀئي حواس خدائي نور ۾ اهڙي طرح محو هئا جيئن حضرت زيد عليه السلام تي محويت طاري هئي. سورة ياسين ۾ ذڪر ڪيل آهي ته **إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَبِيئًا لِّدُنَا مُحْضَرُونَ** (ياسين: ۵۲) ”قيامت بس هڪ زوردار آواز هوندو، پوءِ سڀ ماڻهو اسان جي حضور ۾ حاضر ڪيا ويندا.“ جهڙي طرح ستارا ڏينهن ۾ لڪي ويندا آهن ۽ رات ٿيندي ئي مصروف عمل ٿي ويندا آهن، اهڙي طرح جڏهن انسان تي رات يعني موت طاري ٿيندو آهي ۽ روح عالم ارواح ۾ پهچي ويندو آهي ته ملائڪا ان ۾ تصرف شروع ڪندا آهن. سڪرات الموت کان بيهوشي طاري ٿي ويندي آهي ۽ عالم برزخ ۾ روح تي غنودگي طاري ٿي ويندي آهي. صبح ٿيندي ئي سڀئي انسان ننڊ مان بيدار ۽ سجاڳ ٿي ويندا آهن. اهڙي طرح قيامت جو صبح به ايندو ۽ قيامت جي ميدان ۾ سڀ بيهوش هوش ۾ اچي ڪري جناب باري ۾ پهچي ويندا. انهيءَ ڪري حديث ۾ سُهَي اُتُي جي هيءَ دعا ٻڌائي وئي آهي: **اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِيْ اَحْيَاْنَا بَعْدَ مَا مَاتْنَا وَ اِلَيْهِ النُّشُوْرُ** - روح حضرت آدم عليه السلام جي جسم ۾ اچڻ کان پهريان انڪار ڪيو هو، ازل ۾ روح جسم ۾ اچڻ لاءِ آماده نه هو، مجبوراً روح کي جسدِ عنصرِي اختيار ڪرڻو پيو ۽ دنيا جي احوالن ۾ مبتلا ٿيڻو پيو.

وڏن عهدن جي ڪاوش انسان مال حاصل ڪرڻ جي لاءِ ڪري ٿو جنهن جو سبب افلاس ۽ مسڪينيءَ جو ڊپ هوندو آهي، جيڪو بقدر الله آهي ته گويا انسان جو عهدا حاصل ڪرڻ الله کان ڏکڻ آهي. مشهور آهي ته آب حيات تائين پهچڻ لاءِ گهڻين ئي اونداهين مان گذرڻو پوي ٿو، مطلب ته رات جي اونداهي ۾ آب حيات تلاش ڪر. انسان جيڪو نطفي مان پيدا ٿيو آهي، ان جا دشمن ناري آهن. مخلوق کان علاوه شهوت جي باهه پڻ ماڻهوءَ جي دشمن آهي. جهڙي طرح دوزخ جي باهه پاڻيءَ سان نه وسامندي اهڙي طرح شهوت جي باهه به پاڻيءَ سان ڪونه وسامي سگهندي پر دين جي نور جي ذريعي وسامندي. نمرود حضرت ابراهيم عليه السلام کي باهه ۾ وڌو هو.

حضرت ابراهيم عليه السلام تي باهه گلزار بنجي وئي هئي. حضرت ابراهيم عليه السلام جو نور باهه جي وسامن جو سبب بنيو هو، توهان به جيڪڏهن شهوت روڪيندؤ ته رُڪجي ويندي. شهوت ۽ ان جي تقاضائن کي پوري ڪرڻ جو مثال باهه ۽ ٻارڻ آهي. جيتري قدر شهوت جي تقاضا پوري ڪندؤ اوترو ان ۾ اضافو ٿيندو. حضرت ابراهيم عليه السلام کي باهه ساڙي ڪونه سگهي. اهڙي طرح آتش نفس کان پاڪ ماڻهو محفوظ رهن ٿا. جيڪي ڪامل ٿي ويا آهن انهن کي جائز لذتون نقصان نٿيون ڏين. ابتدائي مجاهدن ۾ انهن جو ترڪ مناسب آهي. مريضن کي ماڪي نقصانڪار ٿي سگهي ٿي، طبيب کي نقصانڪار نه آهي. اهڙي طرح شيخ ڪامل دنياوي لذتن جو استعمال ڪري سگهي ٿو پر مبتدي ۽ سيڪڙاٽ جي لاءِ مناسب نه آهي. شيخ ڪامل جو مثال وهندڙ چشمي وانگر آهي ۽ مبتدي مٽ وانگر آهي. جيڪڏهن بيمار غذا کائيندو ته بيماريءَ ۾ اضافو ٿيندو، صحت مند کائيندو ته اڳتي وڌندو.

امير المومنين حضرت عمر رضي الله عنه جي زماني ۾ شهر کي باهه لڳڻ:

آتش افاد در عهد عمر

پهو چوپ خشک ميخورد او حجر

ترجمو: ”حضرت عمر رضي الله عنه جي زماني ۾ اهڙي باهه لڳي وئي جيڪا پٿرن کي به سُڪل ڪائيءَ وانگر ساڙي رهي هئي.“
پاڻي خوف زده ۽ حيران هو ته ان سان باهه چوڻي وسامي! پاڻي ۽ سرڪي جا مٽ باهه تي وجهي رهيا هئا، الله جي قدرت لامحدود آهي. ماڻهو حضرت عمر رضي الله عنه وٽ آيا ته باهه پاڻيءَ سان به نٿي وسامي، ڇا ڳالهه آهي؟ حضرت عمر رضي الله عنه فرمايو ته اهو خدا جو قهر آهي ۽ توهان جي بخل جي گناهه جي سزا آهي. پاڻيءَ کي ڇڏيو، بخل کان توبه.

کريو. غريبن ۾ ماني تقسيم کريو. ماڻهن چيو ته غريبن ۽ مسافرن جي لاءِ اسان جا دروازا کليل آهن. حضرت عمر رضه فرمايو ته توهان جي لاءِ مهمان نوازي عادت آهي پر عبادت نه آهي. ديندارن ۽ دشمنن ۾ فرق کريو. پنهنجي ضرورت تي پئي کي ترجيح ڏيو، وڌائي نه کريو.

امير المومنين حضرت علي رضه سان بدتميزيءَ جو قصو ۽ امير المومنين طرفان هٿ مان تلوار اُچلائڻ:

از علي آموز اخلاص عمل

شير حق راداں مطهر از دغل

ترجمو: ”حضرت علي رضه کان اخلاص جو عمل سک، اسد الله کي کوٽ کان پاڪ سمجه.“

اسدالله حضرت علي رضه جو لقب آهي. جهاد ۾ حضرت علي رضه هڪ پهلوڻ تي قابض ٿيو ۽ جلد تلوار ڪڍيائين ته جيئن کيس قتل ڪري، ايتري ۾ ان حضرت علي رضه جو چهرو ننڍن وڏن سڀني جي لاءِ باعثِ فخر بلڪ چنڊ لاءِ به باعثِ تعظيم آهي پر ان ڪافر اها گستاخي ڪئي. ان تي حضرت علي رضه پنهنجي تلوار واپس ميان ۾ وڌي. اهو ڏسي ڪافر پهلوڻ حيران ٿي ويو ۽ چوڻ لڳو ته توهان تلوار ڪڍي هئي، پوءِ ڇا جي ڪري واپس رکي ڇڏي؟ توهان جي ان عمل منهنجي دل ۾ جوت جاڳائي ڇڏي آهي. اهو اهو بيابان هو جنهن ۾ حضرت موسيٰ عليهما السلام جي قوم بني اسرائيل تي آسمان مان ڪڪر آيو ۽ من، سلوي به لهندو هو. معمولي ڪڪر به مينهن وسائي ڪڻڪ پيدا ڪري ٿو جنهن مان محنت ۽ مشقت ڪري انسان نفع اندوز ٿئي ٿو. حضرت موسيٰ عليهما السلام جي ڪڪر سان گڏ محنت ۽ مشقت کان سواءِ من، سلوي لهندو هو.

جيڪي پڪل کاڌي جا شوقين هئا انهن حضرت موسيٰ عليهما السلام کان پڇين ۽ ٿور ۽ ڌال جي گهر ڪئي. سندن حرص جي ڪري من ۽ سلوي بند ٿي ويو. حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته اَيُّتُ عِنْدَ رَبِّ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِيْنِي ائون پنهنجي رب وٽ رات گذاريان ٿو، اهو مون کي ڪارائي ۽ پياري ٿو.

پهلوڻ حضرت علي رضه کي چيو ته توڇا جي ڪري مون کي قتل ڪرڻ کان سواءِ ڇڏي ڏنو. بزرگ رومي رحمته هتي مشاهدي جا مختلف مرتبا ذڪر ڪري ٿو: هڪ ”مشاهده حق“ جنهن کي جمع به چوندا آهن ٻيو ”مشاهده خلق“ جنهن کي فرق چوندا آهن. ٽيون حق ۽ خلق جي مجموعي جو مشاهدو جنهن کي ”جمع الجمع“ چوندا آهن. خلق جو مشاهدو صاحبِ فرق جي لاءِ نقصانڪار ۽ صاحبِ جمع الجمع جي لاءِ عينِ ايمان آهي. عالم جي ڪثرت جو هر شخص مشاهدو نٿو ڪري سگهي. اي علي مرتضيٰ رضه! تون اهو راز کول جيڪو توتي منڪشف ٿيو آهي. جيڪو توهان تي منڪشف ٿيو آهي ان جو عڪس مون تي به ڪجهه پيو آهي. چنڊ ڳالهائڻ کان سواءِ رهنمائي ڪندو آهي. جيڪڏهن ڳالهائي ته ڪر وڌيڪ رهنمائي ڪري. حضور ﷺ جو ارشاد آهي ته اَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلَىٰ بَابِهَا ”آئون علم جو شهر آهيان ۽ علي رضه ان جو دروازو آهي.“ مشاهده حق جي لاءِ دروازي جو ٿي ڪلڻ ضروري نه آهي. ڪائنات جي هر ذري ۾ ان جو مشاهدو ٿي سگهي ٿو پر پوءِ به نگران جي ضرورت آهي. جيئن اڳئين شعر ۾ فرمايو اٿس ته جيڪو دروازو هن جي لاءِ بنايو ويو آهي ته اچڻ وارو ان مان داخل ٿئي، اهو بند ڪونه ڪيو ويندو آهي. شيخ ڪامل جي ذريعي ئي اهو اطمينان حاصل ٿيندو ته هر ذري جي ذريعي مشاهدو ٿي سگهي ٿو. مشاهد کي حيرت جي ڪيفيت لاحق ٿيندي آهي ۽ اهو وڌيڪ انڪشاف جي لاءِ ڪوشش ڪندو آهي. ان جو مثال ائين آهي جيئن ڪنهن کي هڪ خزانو ملي وڃي ته اهو شوق ۾ جهنگ ۾ وڌيڪ خزانن ڳولڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. شيخ ڪامل کان سواءِ ذاتي جدوجهد سان ڪمال حاصل نٿو ٿئي. غيب سان مناسبت شيخ ڪامل جي ذريعي ٿي سگهي ٿي.

امير المومنين حضرت علي رضي الله عنه کان اهو دريافت ڪرڻ ته ”توهان مون کي قتل ڪري پي سگهيؤ پر توهان ڇا جي ڪري تلوار اڇلائي ڇڏي ۽ مون کي قتل نه ڪيو!“

پس بگفت آل نو مسلمان ولي

از سر مستي ولدت باعلی

ترجمو: ”اُن نئين مسلمان ولي حضرت علي رضي الله عنه کي لذت ۽ سر مستي جي حالت ۾ چيو“

ماءُ جي پيٽ ۾ ٻار جي تدبير ۽ نشوونما ۾ مختلف ستارن جو دخل ٿيندو رهندو آهي. روح پوڻ وقت سج مددگار بڻبو آهي، جنهن جي ڪري ٻار ۾ حيواني روح ايندو آهي. سج کان سواءِ ٻيا ستارا فقط جسماني نشوونما جي لاءِ تدبير ڪندا آهن. سج ڪائنات ۾ گهڻن رستن سان اثر انداز آهي. اهو مخفي رستو جنهن سان اهو ماءُ جي پيٽ جي ٻار تي اثر انداز آهي، اسين حواسن سان ان جو ادراڪ نٿا ڪري سگهون. اهو ئي اهو رستو آهي جو سج کان ۾ سون جي پرورش ڪندو آهي. ان رستي سان ان جي ذريعي پٿر ياقوت بڻبو آهي. لعل ۾ ڳاڙهاڻ سج جي ڪري ٿيندي آهي. گهوڙي جي نعل ۾ گهڻي مهل ان رستي سان سج جو تاثير ٿيندو آهي جنهن سان باهه پيدا ٿيندي آهي. ميون جو پڇڻ سج جي اثر سبب آهي. حضرت ابراهيم عليه السلام جي لاءِ قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته ابراهيم اڪيلو هڪ قوم هو. ارڙ نانگ کي مارڻ گهرجي ان کي پڇڻ جو رستو نه ڏيڻ گهرجي. توهان کي گهرجي ها ته مون جهڙي دشمن کي قتل ڪري ڇڏيو ها پر توهان ڇڏي ڏنو.

امير المومنين حضرت علي رضي الله عنه جو جواب ڏيڻ ته اُن وقت تلوار کي اڇلائڻ جو سبب ڪهڙو هو!

گفت من تخ من از پئے حق ميزنم

بنده حقم نه مامور تنم

ترجمو: فرمايائين: آئون الله جي لاءِ تلوار هلايان ٿو، آئون خدا جو ٻانهو آهيان پنهنجي جسم لاءِ تلوار نٿو هلايان.“
منهنجو جهاد فقط الله جي لاءِ آهي. حضور ﷺ بدر جي جنگ ۾ ڪافرن ڏانهن هڪ مُٺ پٿرين جي اڇلي هئي، جنهن سان ڪافر پريشان ٿي ويا. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو ته اهو توهان جو اڇلائڻ نه هو اسان جو ڪم هو جنهن جو اهو تاثير ٿيو. جڏهن ٻانهو ڪو ڪم الله جي عين مرضيءَ مطابق ڪري ٿو ته اُن ڪم کي الله ڏانهن منسوب ڪيو ويندو آهي. الله تعاليٰ جي معاملي ۾ منهنجي ڪا ذاتي غرض نه آهي. خدا جي مرضيات ۾ بلڪل خدا جي تابع آهيان جيئن پاڇو سج جي تابع آهي. آئون درٻار آهيان. درٻار جو ڪم درٻار تائين پهچائڻ آهي. بادشاهن جي تلوارن ۾ موتي جڙيل هوندا آهن. منهنجي تلوار جو زيور خدا جو وصال آهي. منهنجي جهاد جو مقصد قتل ڪرڻ نه آهي پر راه حق ڏيکاري هميشه جي حياتي ڏيڻ آهي. آئون ڪڪ نه آهيان. آئون ته صبر، حلم ۽ انصاف جو جبل آهيان. هوا جبل کي ڪيئن لوڏيندي؟ ڪڪ ته هر ناموافق هوا ۾ اڏامي ويندو آهي. آئون حلم ۽ بردباريءَ جو جبل آهيان ۽ منهنجو وجود ان حلم جي جڙ ۽ بنياد آهي پر الله جي هوا جي لاءِ آئون بمنزل ڪڪ جي آهيان. ڪاوڙ ۽ غصو بادشاهن تي حڪمران آهي، مون ان کي قابو ڪيو آهي. هڪ دفعي حضرت علي رضي الله عنه حضرت فاطمه رضي الله عنها کان رنجيده ٿي ڪري مسجد نبويءَ جي ڪچي فرش تي وڃي ليٽيو. پگهر جي ڪري زمين جي مٽي سندن بدن تي لڳي ويئي. حضور ﷺ کي معلوم ٿيو ته پاڻ سڳورن ﷺ مسجد ۾ پُهچي سندن جسم تان مٽي صاف ڪرڻ شروع ڪئي ۽ محبت مان فرمايائون: قُمْ يَا أَبَا تُرَابٍ ”اي مٽيءَ ۾ پريل اُت“ اُن ڏينهن کان حضرت علي رضي الله عنه جو لقب ابو تراب پئجي ويو. حديث شريف ۾ آهي ته مَنْ أَحَبَّ لِلَّهِ وَأَبْغَضَ لِلَّهِ وَأَعْطَى لِلَّهِ فَقَدْ اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ ”جنهن شخص ڪنهن سان محض الله جي لاءِ

محبت ڪئي ۽ الله جي لاءِ بغض رکيو ۽ ڪنهن کي محض الله جي لاءِ ڏنو ۽ محض الله جي لاءِ نه ڏنو، ان پنهنجي ايمان کي مڪمل ڪيو. ”مطلب ته انهن ڪمن ۾ ان جي ذاتي غرض شامل نه هجي ته اهو خاصان خدا مان آهي. عمل جو اهو اخلاص ماڻهن کي ڏيکارڻ جي لاءِ نه آهي پر منهنجو اهو عمل عين اليقين آهي. قرب الاهي جي نور جي ڪري منهنجو هر ڪم علي وجه البصيره آهي. آئون هر وقت الله تعاليٰ کان نور جو ڪسب ڪندو رهندو آهيان. جيتري قدر آئون پنهنجي باري ۾ چئي چڪو آهيان ان کان وڌيڪ چوڻ جو موقعو نه آهي. بخاري شريف ۾ حضرت علي رضه جو قول منقول آهي ته حَدَّثَنَا النَّاسُ بِمَا يَعْرِفُونَ أَتَحِبُّونَ أَنْ يُكَذِّبَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ ”ماڻهن سان اهي ئي ڳالهيون ڪريو جيڪي اهي سمجهي سگهن. ڇا توهان هي پسند ڪريو ٿا ته الله ۽ ان جي رسول کي ڪوڙو چيو وڃي، يعني عوام جي لاءِ ناقابل فهم ڳالهيون ڪندو ته اهي انهن ڳالهين جي تڪذيب ڪندا. آئون پنهنجي انهن ڳالهين تي دليل ته قائم نٿو ڪريان ڇاڪاڻ ته اهي ذوق ڳالهيون آهن. خود شاهدي ڏيان ٿو ۽ جيئن ته آئون آزاد آهيان، آزاد شخص جي شاهدي شريعت ۾ معتبر هوندي آهي، جيڪا خود پنهنجي جڳهه تي دليل آهي. غلام کي جيڪڏهن سندس آقا ۽ مالڪ چوي ته اَنتَ حُرٌّ (تون آزاد آهين) ته فوراً آزاد ٿي ويندو آهي پر شهوت جو غلام موت تائين غلام رهندو آهي. گناهن جي ڪري قساوت قلبي ٿيندي آهي. قرآن مجيد قساوت قلبي جو بيان ڪيو آهي ۽ ڪافرن جون دليون خون نه ٿيڻ جو سبب انهن جي فساوت قلبي جي انتها آهي. انهن قسي القلب ماڻهن جا جگر به خون ٿيندا پر قيامت ۾ ٿيندا، جڏهن ته خون جگر وهائڻ مان ڪو نفعو نه ٿيندو. شاهديءَ جي لاءِ عدالت شرط آهي جنهن جي حریت (آزادي) ضروري آهي. شيطان جو غلام عادل نه سڏبو ۽ ان جي شاهدي معتبر نه ٿيندي. قرآن پاڪ ۾ حضور ﷺ جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَهِيدًا (الفتح: ۸) ”اي رسول! اسان توکي شاهد ڪري موڪليو آهي.“ هاڻي آئون خدائي اخلاق ۽ صفات جو حامل آهيان. حديث قدسي ۾ آهي ته إِنَّ رَحِمَتِي سَبَقَتْ غَضَبِي ”بيشڪ منهنجي رحمت منهنجي غضب تي سبقت ڪري ويئي.“ حضرت علي رضه ان شخص کي چيو ته هاڻي تون ۽ آئون هم شرب ۽ هم مذهب ٿي وياسون. تو هڪڙي گهڙيءَ ۾ عروج حاصل ڪري ورتو. هاڻي تون مسلمان بنجي چڪو آهين هتي بزرگ رومي رحمته کي اهي مثال بيان ڪري ٿو جن ۾ گناه نجات جو سبب بنيو آهي جيئن هتي به قتل جو ارادو گستاخ ڪافر جي مسلمان ٿيڻ جو سبب بنيو. حضرت عمر رضه حضور ﷺ کي ايذاء ۽ تڪليف پهچائڻ هليو هو ۽ مسلمان ٿي ويو. فرعون جا جادوگر حضرت موسيٰ عليه السلام جي مقابلي جي لاءِ آيا ۽ مسلمان ٿي ويا. جڏهن الله تعاليٰ جي ڪرم سان سيئات (گناه) به حسنات (نيڪيون) بنجي وڃن ٿا ته پوءِ گنهگارن کي مايوس ٿيڻ نه گهرجي. شيطان جو مقصد گناه ڪرائي تباه ڪرڻ آهي. جڏهن گناه اطاعت بنجي ويندو آهي تڏهن ان کي انتهائي صدمو ۽ ڏک پهچندو آهي. جڏهن الله تعاليٰ جو مخالفن سان اهو ورتاءُ آهي ته دوستن تي ڪيڏي نه باجهه فرمائيندو هوندو.

امير المومنين حضرت علي رضه جي خادم کي حضور ﷺ جو ڪن ۾ چوڻ ته ”عليءَ جي شهادت تنهنجي هٿان ٿيندي، مون توکي ٻڌائي ڇڏيو آهي“

حضرت علي رضه ابن ملجم خارجيءَ جي هٿان شهيد ٿيو جيڪو صحابي ڪونه هو، ان صورت ۾ هن قصي جي تصديق صحيح روايتن سان نٿي ٿئي.

گفت پیغمبر بگوش چاکرم

کو بُرد روزے زگردن ایں سرم

ترجمو: ”منهنجي خادم جي ڪن ۾ پيغمبر ﷺ فرمايو ته تون هڪ ڏينهن هن ڪنڌ کي ڪوريندين.“

رسول الله ﷺ وحي جي ذريعي فرمايو ته منهنجي هلاڪت ان جي هٿان ٿيندي. حديث شريف ۾ آهي ته جَفَّ

الْقَلَمُ بِمَا أَنْتَ لَاقٍ ”جيڪو تون سان ٿيڻ وارو آهي ان کي لکي ڪري قلم خشڪ ٿي چڪو آهي.“ مطلب ته تقدير جو لکيو هائي منجھي نٿو سگهي. جڏهن قاتل خود نٿو قتل ڪري پر قدرت جو هٿ قتل ڪري ٿو ته قاتل کان بدلو جو ورتو وڃي ٿو؟ قاتل کي صدور قتل کان اڳ قتل ڪرڻ اضطرار محض تي قتل ڪرڻ آهي ۽ جڏهن ان کان قتل صادر ٿئي ٿو ته ان جو اختيار به ڪارفرما هجي انهيءَ ڪري هائي ان جو قتل عين حڪمت آهي، باقي هيءَ ڳالهه ته بهرحال اهو هڪ آلہ صدور قتل کان اڳ ۽ پوءِ به هو ۽ الله تعاليٰ هائي قصاصاً ان کي قتل ڪرڻ جو حڪم فرمايو ته الله کي اختيار آهي ته پنهنجي هڪ آلي کي پاڻ ٽوڙي ڇڏي. پنهنجي ڪنهن ڪم کي هائي خلاف مصلحت قرار ڏي ۽ ان جي بجاءِ ٻيو حڪم ڏي ته اهو ان بي حڪم تي مصلحتن جا باغ کولي ڇڏيندو آهي.

تشريع ۾ جيڪا تبديلي ٿيندي آهي اها مصلحتن سان ڀريل هوندي آهي. الله تعاليٰ قرآن پاڪ ۾ فرمايو آهي ته مَا تَسْلَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ تَنْسَهَا نَاثٍ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلَهَا (البقره: ۱۰۶) ”جڏهن اسين ڪنهن آيت کي منسوخ ڪندا آهيون يا ڀلائيندا آهيون ته ان کان بهتر ائيندا آهيون.“ تڪوينيات ۾ به جڏهن الله تعاليٰ ڪو تغير فرمائيندو آهي ته ان ۾ به مصلحت هوندي آهي. بظاهر نور جي تبديليءَ کانپوءِ ظلمت جي آمد ڪا مناسب معلوم نٿي ٿئي پر جاندارن کي حقيقتاً ان سان آب حيات حاصل ٿئي ٿو ۽ سڀئي قوت نئين سر تروتازه ٿين ٿا. رات ۾ انسان خاموش رهيو، عقل ۽ خرد ترو تازو ٿيو، جيڪو ان جي شهرت جو سبب بنجي ٿو. وري بزرگ رومي رحمه الله ٻين تغيرات جو ذڪر فرمائي ٿو ته جيڪي شيون پاڻ ۾ مقابل آهن، انهن مان هڪ شيءِ وڃي ٿي ته ان جي مقابلي ۾ ٻئي شيءِ نمودار ٿئي ٿي. حضور صلوات الله عليه جا جيتري قدر غزوات آهن انهن ۾ بظاهر تخریب آهي پر حقيقت ۾ تعمير آهي. مالي تاريون ڪپي ٿو ۽ گاهه پٽي ٿو، ان جي ڪري باغ ۾ ميوا ۽ گل گهڻا ٿين ٿا، طبيب ڏند ڪڍندو آهي پر مصلحت هيءَ هوندي آهي ته بيمار کي آرام ملي. گهڻين شين ۾ جيڪو نقصان نظر اچي ٿو اهوئي اضافن جو سبب آهي. انسان شهيد ٿي ڪري بقاء دوار حاصل ڪندو آهي. شهيدن جي باري ۾ آيت يُرْزَقُونَ ۽ فَرَحِينَ نازل ٿي آهي يعني انهن شهيدن کي رزق ڏنو ويندو آهي ۽ اهي خوش ٿين ٿا. الله جي نالي تي جانور ذبح ٿئي ٿو ۽ انسان ان کي کائي ٿو ته ان کي هيءَ فضيلت حاصل ٿئي ٿي جو اهو اشرف المخلوقات جي بدن جو جزو بنجي ٿو. انسان جو ڪند جيڪڏهن الله تعاليٰ جي نالي تي ڪنجي ته سوچيو ته ان کي ڪهڙيون فضيلتون حاصل ٿينديون. بزرگ رومي رحمه الله فرمائي ٿو ته انسان جو ڪند الله جي نالي تي ڪتبو ته انسان کي هڪ اهڙو ڪند عنايت ٿي ويندو جيڪو ان جا انوار ۽ شربت پيئندو. جيڪڏهن تون خود ترڪ دنيا نٿو ڪري سگهين ته ڪنهن ڪامل عارف جو هٿ پڪڙ، اهو تنهنجي نامي کي سون بنائيندو. اهو سونهون تنهنجو دامن پاڪ ڪندو، جيڪڏهن تون پاڻ تقويٰ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندين ته ڪو نه ڪو شيخ ڪامل توکي پاڻ ڏانهن ڇڪيندو. هڪ ماهر ڪاريگر گهر کوٽيندو آهي، پوءِ ان کي جنت نشان بنائيندو آهي، هڪ بُري عادت ڇڏائي لکين پليون عادتون پيدا ڪندو آهي. قرآن پاڪ ۾ الله تعاليٰ فرمايو آهي ته وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ (البقره: ۱۷۹) ”توهان جي لاءِ قصاص ۾ زندگي آهي.“ حضرت علي رضي الله عنه فرمايو ته قاتل جيڪو تقدير جو اسير آهي، ان کي خدا جي حڪم کان سواءِ ڪير ماري سگهي ٿو؟ جيڪڏهن پُٽ جو قتل پيءُ جي هٿان مقرر ٿي چڪو آهي ته شفقت پڌري ان کي نٿي روڪي سگهي. وڃ! الله جي حڪم اڳيان ڪند جهڪاءِ، ٻين تي مذاق ۽ طعن زني نه ڪر!

ابليس لعين جي گمراهيءَ تي حضرت آدم عليه السلام جو تعجب ڪرڻ

هن قصي جو مقصد به اهوئي آهي ته گنهگارن تي چڙهن نه ڪجن ۽ پاڻ تي وڌائي نه ڪرڻ گهرجي.

روزے آدم بريليے کوشقی ست

از حقارت وز زیافت بگریست

ترجمو: هڪ ڏينهن آدم عليه السلام ابليس بدبخت کي حقارت ۽ ڪوٺ واري نگاه سان ڏٺو.

خود بيني جي ڪري شيطان تي چٿرون ڪيائين. الله تعاليٰ فرمايو ته توکي لڪل رازن جو علم نه آهي. حضرت آدم ع عرض ڪيو ته مون ان نظر کان توبه ڪئي، اي منهنجا رب! مون تي گرفت نه ڪر، اسان جي مصروفيت اسان کي سلوڪ جي رستي ۾ هلڻ نٿي ڏي. اها جان جيڪا معرفت الاهي کان خالي آهي، جيڪڏهن بچيل به آهي ته به ڪجهه فائدو نه آهي. اهڙي جان ته ڊپ ۽ خوف جو سرمايو آهي. جڏهن الله تعاليٰ رستو نه ڏي ته جان جو بچڻ فرضي ۽ غير واقعي آهي، ڇاڪاڻ ته اهڙي جان ته خودمرده آهي. اندو بيڪار آهي، هلي ڦري نٿو سگهي. ۱. کان سواءِ هر شيءِ باطل آهي. بيشڪ، الله جو فضل اڻڪت آهي.

امير المومنين حضرت علي رضه جي قصي ڏانهن واپسي

بازرو سَوَے علی و خونیش

وال کرم با خونی و افز و نیش

ترجمو: ”حضرت علي رضه ۽ اُن جي قاتل جي قصي ڏانهن وري هل ۽ قاتل تي اُن جي ڪرم ۽ ڪرم ۾ اضافي ڏانهن هل.“
حضرت علي رضه پنهنجي مقابل کي چيو ته آئون دشمن کي اکين سان ڏسان ٿو پر ذاتي معاملي ۾ ڪاوڙ نٿو ڪريان. حديث شريف ۾ آهي ته مَوْتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا (مرتا اڳ مري ڏيکاريو). موت ڪافرن جي لاءِ باعثِ خوف ۽ مومن جي لاءِ باعثِ امن آهي. جيئن دريا بدڪ جي لاءِ قوت جو سبب ۽ ڪڪڙ لاءِ ڪمزوري جو باعث آهي، پار جو ماءُ جي پيٽ مان ٻاهر اچڻ ان جو انتقال آهي ۽ پيٽ ۾ اُن جي نشوونما ٿئي ٿي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَلَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ (البقره: ۱۹۵) ”توهان پنهنجو پاڻ کي هلاڪت ۾ نه وجهو.“ بزرگ هلاڪت جي معنيٰ موت ڪئي آهي، جڏهن ته هڪ صحيح حديث ۾ ان جي معنيٰ جهاد کي ڇڏڻ ٻڌائي ويئي آهي. هيءُ ڳالهه سمجهڻ گهرجي ته ”نهي“ انهن شين جي لاءِ هوندي آهي جن ڏانهن انسان کي رغبت هجي، ناپسنديده شيءِ کان روڪڻ جي ڪا معنيٰ نه آهي. هاڻي بزرگ جي ڪلام جو مقصد هيءُ ٿيو ته حضرت علي رضه فرمايو: هيءُ موت جيئن ته منهنجي لاءِ مرغوب ٿي چڪو آهي. انهيءَ ڪري ”لَا تَلْقُوا“ جو خطاب مون ۽ ٻين مون جهڙن جي لاءِ آهي. جيڪي ماڻهو موت کي خود ئي پسند نٿا ڪن اهي حقيقت ۾ ان نهي جا مخاطب نٿا بڻجي سگهن ۽ نه اهي هن نهي تي عامل سمجهيا ويندا. جيڪي عشقِ الاهي ۾ مُبتلا آهن ۽ وصال ڳوليندڙ آهن انهن جي لاءِ موت ئي ذريعو وصال آهي ۽ اهي سَارِعُوا جو پنهنجي پاڻ کي مخاطب سمجهن ٿا ۽ ان تي عمل ڪن ٿا ۽ لَا تَلْقُوا جي نهي تي عمل ڪرڻ ۾ معذور آهن. مرغوب شيءِ کان منع هوندي آهي، مڪروه شيءِ جي لاءِ ممانعت جي ضرورت ڪونه هوندي آهي. شهيدن جي باري ۾ قرآن پاڪ ۾ چيو ويو آهي ته لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا ۚ بَلْ أَحْيَاءُ (آل عمران: ۱۶۹) ”انهن ماڻهن جي لاءِ گمان نه ڪريو جيڪي الله جي رستي ۾ قتل ڪيا ويا آهن. اهي مُئل نه پر زنده آهن. هيءُ ڳالهه ڪٿي نه آهي، منهنجي خادم، حضور ﷺ کان جڏهن اهو راز ٻڌو ته شرم کان سندس ڪنڌ جُهڪي ويو.“

هر دفعي خادم جو امير المومنين جي پيرين پئي ٻاڏائڻ اي امير المومنين! مون کي ماري وجهو!

آمد و در خاک پيشم اوفاد

ومبدم درپائے من سَرَمی نهاد

ترجمو: ”اهو خادم آيو ۽ منهنجي اڳيان زمين تي ڪري پيو، اُن بار بار منهنجي پيرن تي مٿو رکيو.“
۽ چوڻ لڳو ته اي علي رضه مون کي جلد قتل ڪريو ته آئون اهو برو وقت نه ڏسان. آئون خون معاف ڪريان ٿو. حضرت علي رضه جواب ڏنو ته آئون تنهنجو هڪ وار به ونگو نٿو ڪري سگهان. جڏهن تقدير جي قلمر تنهنجي لاءِ

لکي ڇڏيو آهي ته پوءِ تون بي فڪر ره، آئون تنهنجو سفارشي آهيان. آئون روح جو مالڪ آهيان، جسم جو غلام نه آهيان. جسم جي ڪابه قيمت نه آهي. اي عقل مند! خبردار برو گمان نه ڪر، هوش ۾ اچ ۽ الله بهتر ڄاڻي ٿو.

خدا جي حڪم سان مڪي جي فتح جي طلب

جهدِ پيغمبرِ بفتحِ مڪه هم
ڪے بود در حُبِ دنيا مَشْمُوم

ترجمو: ”حضور ﷺ جي فتح مڪي واري ڪوشش دنيا جي محبت سان متهم ڪيئن ٿي سگهي ٿي؟“

حديث شريف ۾ آهي ته لَيْ وَقْتُ لَا يَسْعُنِي فِيهِ غَيْرُ رَبِّي ”منهنجي لاءِ ڪو وقت اهڙو اچي ٿو جو ان ۾ منهنجي اندر منهنجي رب کان سواءِ ڪنهن جي گنجائش نه آهي.“ سورة نجم ۾ آهي ته مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى (النجم: ١٧) ”ديدارِ الاهي جي وقت حضور ﷺ جي نظر هيڏانهن هوڏانهن نه ٿڙي.“ قرآن پاڪ ۾ آهي ته صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً (البقره: ١٣٨) ”خدا جو رنگ ۽ خدا کان بهتر رنگ وارو ڪير آهي؟“ جنهن ذات جو اهو مقام هجي ان ۾ دنيا جي محبت ڪيئن ٿي سگهي ٿي. جيڪڏهن ڪو زرد ۽ هيڊو چشمو لڳائيندو ته هر شيءِ ان کي زرد نظر ايندي. اهو ئي حال سُنن سان بدگماني ڪرڻ جو آهي. جيئن شيطان آدم ع جي فقط صفات بشري تي نظر ڪئي. قرآن شريف ۾ ڪافرن جو انبيائن جي باري ۾ مقولو منقول آهي ته أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا (الابراهيم: ١٠) ”توهان فقط اسان جهڙا انسان آهيو.“ انهن فقط ظاهر کي ڏٺو، باطني فضيلتن تي نظر نه ڪئي. موت جي تمنا سچن جي گلي جو طوق آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِنْ زَعَمْتُمْ أَنْكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَسَبَّحُوا لَهُمُ الْبُكْرَةَ وَالْعِشَاءَ (الجمعة: ٦) ”اي يهوديو! جيڪڏهن توهان سمجهو ٿا ته توهان جا دوست آهيو، ٻين ماڻهن کان سواءِ توهان موت جي تمنا ڪريو، جيڪڏهن توهان سچا آهيو.“

نيڪن لاءِ موت ڪاميابي ۽ نفعو آهي. حضرت علي رضه جي مقابل چيو: خدا جي واسطي ان جو تفصيل ٻڌايو ۽ مون کي ضرور غلامي ۽ قبول ڪريو.

امير المومنين حضرت علي رضه جي دشمن کي سمجهاڻي

گفت امير المؤمنين با آل جوان

که بهنگام نبرد اے پهلوان

ترجمو: ”امير المومنين اُن جوان کي فرمايو ته اي پهلوان! مقابلي جي وقت...“

جڏهن تو ٿڪيو ۽ گستاخي ڪئي ته مون ۾ اشتعال پيدا ٿيو، اڌ ڪم (جهاد) الله لاءِ ٿيو ۽ اڌ نفس لاءِ ٿيو، الله جي ڪم ۾ شرڪت درست نه آهي. ڪافر اها ڳالهه ٻڌي مسلمان ٿي ويو ۽ ڪفر کان توبه ڪيائين. توهان ته بزرگيءَ جا معيار ۽ انصاف جا حامل نڪتا، مون اوهان کي ٻيو ڪجهه سمجهيو هو. آئون هاڻي پنهنجي خاندان ۽ مذهب مان نڪري ڪري توهان جي غلامي ۽ مذهب اختيار ڪريان ٿو. حضور ﷺ کان حضرت علي رضه نور حاصل ڪيو، آئون به اتان ئي نور حاصل ڪريان ٿو، ڇاڪاڻ ته شمع جي روشني چئني پاسن ۾ هڪ جهڙي هوندي آهي. حضور ﷺ جو فيض به عام آهي، مون کي ڪلمو شهادت جو پڙهايو، هن شخص جي قوم جا پنجاهه ٻيا ماڻهو به مسلمان ٿيا. حضرت علي رضه بردباريءَ جي تلوار سان ڪيترن ماڻهن کي تلوار کان بچايو. بردباريءَ جي تلوار لوهه جي تلوار کان زياده تيز آهي. سوين لشڪرن کان وڌيڪ فتح ڪرڻ واري آهي.

پڄاڻي

مولانا رومي دفتر اول ختم ڪرڻ کان گهڻا ڏينهن پوءِ دفتر ٻيو شروع ڪيو هو. مولانا دفتر اول کي ختم ڪرڻ جا ٻه سبب بيان فرمايا آهن: هڪ ته سامعين (ٻڌندڙن) جو قصن ۽ حڪايتن ۾ لڳي وڃڻ ۽ انهن جي بيان مان جيڪو اصلي مقصد عبرت ۽ نصيحت آهي، ان ڏانهن توجه گهٽ ڪرڻ آهي. ٻيو سبب ڪلام جي طوالت آهي جيڪا سامعين ۾ ملال پيدا ڪري ٿي ۽ ڪلام وڌيڪ مفيد نٿو رهي.

اے دريغا لقمه دو خورده شد

جوشش فکرت ازالا افسرده شد

ترجمو: ”هائ افسوس! ٻه چار گراه ڪائي ورتم، فڪر جو جوش ان سان جھڪو ٿي ويو.“

حڪايتن ۽ قصن کي ماڻهن جسماني خوراڪ بڻائي ورتو. سامعين جي غفلت مقرر جو جوش ختم ڪري ڇڏيندي آهي. حضرت آدم عليه السلام ڪڻڪ جو ڍاڻو کاڌو ته جنت مان نڪرڻو پيس. مدارِ شمس ۽ مدارِ قمر جي پاڻ ۾ تقاطع سان ٻه نقطا پيدا ٿين ٿا. انهن مان هڪ جو نالو راس ۽ ٻئي جو ذنب آهي. جنهن وقت سج نقطه راس تي هجي ۽ چنڊ نقطه ذنب تي هجي ته ٻنهي جي وچ ۾ زمين حائل ٿي ويندي آهي ۽ چنڊ گرهن ۾ اچي ويندو آهي. جيستائين قصن ۽ حڪايتن مان اسرار ۽ حڪمتون اخذ ڪيون وڃن ته مفيد آهن، پر جڏهن اهي محض قصه گوئي هجن ته قابلِ سماعت نه آهن. ڪنڊا جيستائين سبز ۽ ساوا آهن ته اهي ڏاچيءَ جي لاءِ مفيد آهن، سڪڻ کانپوءِ انتهائي نقصانڪار آهن. اڳ ۾ حڪايتن کي نتيجہ خيز بنائي ڪري ٻڌي رهيو هو، هاڻي جڏهن ته اهي بي نتيجہ ٿي ويون آهن ته پراڻي عادت مطابق انهن کي ٻڌو پيو وڃي ۽ اهي هاڻي بي معنيٰ ٿي ويون آهن، ان ڪري انهن کان پرهيز ضروري آهي. ڳالهه خاڪ آلود نڪري ٿي، پاڻي گدلو ٿي ويو، کوھ جو منهن بند ڪري ڇڏ! تمنائون صبر سان پوريون ٿيون، جلد بازي بي فائده آهي.

دفتر پيون

مٽي ايس مثنوي تاخير شد
مٽي بايت تاخون شير شد

ترجمو: ”ڪجهه عرصو هن مثنويءَ ۾ تاخير ٿي مهلت درڪار آهي تان ته خون ڪير ٿئي.“

مثنويءَ جو پيون دفتر دير سان شروع ٿيو، ان جا ڪئين سبب آهن: (1) مولانا حسام الدين جيڪو مثنويءَ جي تحرير جو سبب هو ان جي گهر واريءَ جي انتقال سان پريشانين لاحق ٿيون (2) ٻڌندڙن جي بي ڌيانيءَ کي شوق سان بدلائڻ هو (3) مولانا دفتر ٻئي جي مضمونن کي ذهن ۾ گڏ ڪيو. مطلب ته رت ڪير بنجي ان ۾ وقت لڳي ٿو. ٻار پيدا ٿيڻ تي رت ڪير بنجي پوءِ ٿڌن ۾ ايندو آهي. حضور ﷺ معراج ڪيو، تڏهن روحاني فيض سان مڪڙيون ٽري پيون هيون. هن ٻئي دفتر ۾ مضامين عاليه جو بيان آهي. علوم ۽ معارف جو جيڪو دروازو بند ٿي ويو هو اهو رجب جي پندرهنين تاريخ تي کليو. ان ڏينهن رحمت خداوندي جا دروازا کلندا آهن ۽ خانه ڪعبه جو دروازو زائرين جي لاءِ کوليو ويندو آهي. اهو سن 662 هه هو جنهن ۾ پيو دفتر شروع ٿيو. مولانا حسام الدين مضامين عاليه جي شڪار ڪرڻ جي قابل نه هو. جڏهن شڪار ڪرڻ جي قابل ٿيو تڏهن مثنوي جي فيض جو دروازو کوليو آهي. هن فيض مان اهو بهره مند ٿيندو جيڪو خواهش ۽ نفس جي شهوت کان بچندو، زبان ۽ نڙيءَ جي لذتن تان هٽ ڪندو. ڇاڪاڻ ته وات ۽ نڙيءَ جون لذتون اسرار معرفت ۾ رڪاوٽ آهن. جيڪڏهن انسان حرام لقمون کائي ٿو ته دوزخ ۾ پهچي وڃي ٿو.

جنت ۽ دوزخ جي وچ واري مقام جو نالو برزخ آهي جنهن ۾ جنت ۽ دوزخ ٻنهي جا آثار آهن. حضرت آدم ﷺ هميشه رهڻ جي شوق ۾ منع ڪيل وڻ جو ميوو کائڻ، ته جنت مان تڙيو ويو. آدم ﷺ کان شيطان متنفر هو، هاڻي ملائڪه به ڀڄڻ لڳا. حضرت آدم ﷺ جي لغزش معمولي هئي پر ”زريڪاڻ رايش بود حيراني“ جي روءِ سان ان تي عتاب ٿيو. معمولي خطا حضرت آدم ﷺ جي اعتبار سان وڏي سمجهي ويئي، جيئن اڪ جهڙي شفاف شيءِ ۾ معمولي وار به جبل بنجي ويندو آهي. گناهه کان بچڻ جي ترڪيب هيءَ آهي ته اهل علم سان مشورو ڪيو وڃي. مشوري ڪرڻ واري جي لاءِ عقل ۽ صاحب معرفت جي ضرورت آهي ۽ بُري صحبت کان بچڻ به ضروري آهي. ڪامل جي صحبت تنهائي ۽ اڪيلائي جي عبادت کان وڌيڪ فيض رساڻ آهي.

اهل الله جي صحبت الله جي قرب جو سبب آهي. خلوت پسندي جا فائدا ڪنهن شيخ جي صحبت ۾ سڪبا ته اهي مفيد ٿيندا، انهيءَ ڪري صحبت کي مفيد چيو ويو آهي. هر خلوت ۾ فضيلت نه آهي. اغيار سان خلوت مفيد آهي، يار سان صحبت مفيد آهي. شيخ جي صحبت نور افزا آهي. ان کان خلوت اختيار ڪرڻ مفيد نه آهي. بُري ساٿيءَ کان خلوت مفيد آهي. جڏهن ته ڪامل عارف جي صحبت به ضروري آهي ته ان جي آدابن جو لحاظ رکڻ به ضروري آهي ٻيو ته سندس شان ۾ بد گوئي نه ڪرڻ گهرجي. ڪامل عارف هدايت جو رستو ڏيکاري ٿو، انهيءَ ڪري

اهو اک جو ڪم ڪري ٿو. حديث شريف ۾ آهي ته **الْمُؤْمِنُ مِرَاةُ الْمُؤْمِنِ** جيئن اک عيب ڏيکاريندي آهي ۽ اُن کي مشهور ڪونه ڪبو آهي، اهڙي طرح هڪ مومن کي ٻئي مومن سان سلوڪ ڪرڻ گهرجي.

آئيني تي ڦوڪ نه ڏيڻ گهرجي ڇاڪاڻ ته ڦوڪ سان آئينو ڌنڌلو ٿي وڃي ٿو. ڪنهن وقت به عارفن جي اڳيان لاف زني ۽ ٻڌاڪ نه هئڻ گهرجي. جڏهن زمين پنهنجي يار (موسم بهار) سان هم صحبت ٿئي ٿي ته طرح طرح جا گل ڦٽائي ٿي. طالب کي به ڪامل عارف جي صحبت مان اهڙي طرح استفادو ڪرڻ گهرجي. موسم بهار وڻ جي لاءِ يار موافق آهي، اُن جي صحبت سان وڻ شگفت ٿي ويندو آهي. اهڙي طرح عارفن جي صحبت باعث شگفتگي هوندي آهي. سرءُ جي موسم وڻن جي لاءِ يار ناموافق آهي. وڻ اُن جي صحبت پسند نٿا ڪن انهيءَ ڪري سمهي رهندا (ڪوماڻجي ويندا) آهن. يعني بد صحبت کان خلوت ۾ سمهڻ بهتر آهي. اصحاب ڪهف جو پورو قصو دفتر اول ۾ گذري چڪو آهي. انهن جي دور ۾ دقيانوس ظالم بادشاهه هو. هي ڀلارا بزرگ اُن کان جدا ٿي غار جي تنهائي ۾ وڃي سٽا هئا. اهو سمهڻ جيڪو بهتر مقصد جي پيش نظر هجي اُن سجاڳيءَ کان بهتر آهي جنهن ۾ بُري صحبت ملي. سج جي لهڻ سان بيداري ۽ سجاڳيءَ جا چهچتا ختم ٿي ويندا آهن. اهڙي طرح طالبن جي غائب ٿيڻ سان عارف تي خاموشي طاري ٿي ويندي آهي. سج کي فيض رسائڻ جي لاءِ هڪ جڳهه کان ٻئي جڳهه تي منتقل ٿيڻو پوندو آهي. سج زمين جي مٿاهين سطح کان منتقل ٿي ڪري زمين جي هيٺانهين سطح جي باشندن کي نور پهچائي ٿو. ڪامل عارف پنهنجي جڳهه تي رهندو آهي ۽ زمين جي هر حصي جي باشندن کي فيض پهچائيندو آهي. سندس توجهه سان روح ۽ عقل روشني حاصل ڪندا آهن. الله تعاليٰ جي ذات عالم امڪان کان ماوراءِ آهي. سڪندر ذوالقرنين جو واقعو قرآن پاڪ ۾ ذڪر ڪيل آهي. هي نيڪ بادشاهه هو ۽ اُن مشرق کان مغرب تائين پنهنجي سلطنت کي وسيع ڪيو هو.

حواس خمس ظاهري، مادي شين جو ادراڪ ڪن ٿا ۽ اهي ظلمت ۽ اوندهه جا طالب آهن. انسان جا 6 لطيفا (1) قلب (2) روح (3) نفس (4) سر (5) خفي (6) اخفي مراد آهن، جن جي انڪشافات تي معرفت حق مبني آهي. مادي حواس لطيفن جي ڀيٽ ۾ گهٽ آهن. آخرت ۾ ڇهن لطيفن جي قيمت ڪم ڪندي. بزرگ رومي **رحمۃ الله عليه** دعا ۾ چوي ٿو ته حضرت موسيٰ **عليه السلام** جو يد بيضا، اونهاهيءَ کي پري ڪري ڇڏيندو آهي. اي ڪامل! تون به هٿ کي ٻاهر ڪڍ تان ته تنهنجي نور جي تجلي اسان جي جهل جي اوندهه کي پري ڪري. صفات خداوندي ذات جي معرفت جو ذريعو آهن. سج به صفات باري جو مظهر آهي. سج چند سيئي شيون قدرت جا مظهر آهن.

مظاهر قدرت عين ذات باري نه آهن. اُن جي ذات وهر کان به وراڻ وراڻ آهي. روح جيتوڻيڪ مادي بدن ۾ متصرف آهي پر مادي اثر کان پاڪ ۽ آجو آهي. خدا کي مخلوقات سان شبيهه ڏيندڙ ماڻهن کي مشتبّه چئجي ٿو. خدا کي ذات ۽ صفات ۾ اڪيلو مڃيندڙن کي موحد چئجي ٿو. پنهنجن گروهن مان ان جي حقيقتن تائين ڪو به نٿو پهچي سگهي. مشتبّه حيران ٿي ڪري تنزيه جو قائل ٿي وڃي ٿو ۽ موحد بنجي وڃي ٿو. ڪڏهن موحد حيران ٿي ڪري تشبيهه جو قائل ٿيو وڃي. عارف ڪامل ڪڏهن ڪنهن ٻار ۾ جلوو ڏسي ڪري تشبيهه جا الفاظ ڳالهائيندو آهي. موحد غلبه تنزه ۾ پنهنجي وجود کي ٿي معدوم سمجهڻ لڳندو آهي ۽ فقط ذات واحد کي موجود مڃيندو آهي. معتزلن جو عقيدو آهي ته حشر ۾ به ديدار خدا ناممڪن آهي. باطني بصيرت جي تقاضا آهي ته ديدار حق ٿيندو. هي اهل سنت والجماعت جو عقيدو آهي. جيڪي سُني محض ظاهري حس رکن ٿا، اهي به حقيقتاً معتزلي آهن، انهن کي به ديدار حق ميسر نه ٿيندو. سُني ته حقيقتاً اهو آهي جيڪو باطني بصيرت پيدا ڪري ۽ ديدار حق ڪري سگهي. الله جي ڪنهن نشاني ۾ الله جي جمال جو مشاهدو ڪرڻ مستقل عبادت آهي. صاحب نظر عقل ۽ حواس کان ڪم نه وٺندو آهي بلڪه اهو بصيرت قلبي کان ڪم وٺندو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته **وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ**: ”۽ البت اسان بني آدم کي عزت بخشي.“ (بني اسرائيل - ۷۰) خدا جو باصورت هجڻ يا صورت کان منزّه هجڻ ان شخص جي لاءِ متحقق

آهي، جيڪو مجاهدہ ڪري سراپا مغز بنجي ويو هجي. جيڪڏهن استعداد ئي اٿلپ آهي ته مجبوري آهي، ورنہ صبر سان مجاهدا ڪندو ته اهو مقام حاصل ٿي ويندو. صبر اکين تان پردو هٽائي ڇڏيندو آهي. حضرت ابراهيم عليه السلام ستاري کي ڏسي ڪري: هَذَا رَبِّي (الانعام-77) ”هي منهنجو رب آهي“ چيو. هي هڪ مدعي هئي جيڪا بظاهر بت پرستي هئي پر حقيقت ۾ ان جو اثبات ان جي ابطال جي لاءِ هو، جيڪو بت شڪني هو. اهڙي طرح رهبر ۽ راهنما جو تصور بظاهر بت پرستي آهي پر جيئن ته اهو الله تائين پهچائي ٿو، انهيءَ ڪري حقيقتاً اهو بت شڪني آهي.

رهنما جي تصور الله تعاليٰ جي تصور تائين پهچايو، ان جي ذريعي اسان کي پنهنجي نفس جي حقيقت معلوم ٿي ويئي ۽ معرفت خداوندي حاصل ٿي. مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ ”جنهن پنهنجي نفس کي سڃاتو ان خدا کي سڃاتو.“ پوڙهي عورت کي ڪو نوجوان پسند نه ڪندو آهي. هر هڪ ماڻهو سُنائي چاهيندو آهي، قرآن پاڪ ۾ آهي تہ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ (نور-۲۶): ”پاڪ عورتون پاڪ مردن جي لاءِ آهن.“ مطلب ته جنس جنس ڏانهن ڇڪ ڪندي آهي. اک جو نور بيروني نور جو طالب آهي ورنہ گهٻراهت پيدا ٿي ويندي آهي. اک کليل هجڻ تي جيڪڏهن گهٻراهت طاري ٿئي ته سمجه ته، اهو اضطراب دل جي اک بند هجڻ جي ڪري آهي. دل جي گهٻراهت دل جون اکيون بند هجڻ جي ڪري ٿي، جيڪي بي انتها نور جو مُشاهدو چاهين ٿيون. جڏهن اهو طئي آهي ته هر جنس، هر جنس جو طالب هوندو آهي، ته جيڪڏهن حسين ڪنهن بد صورت جو طالب بنجي ٿو، ته اهو مذاق جي لاءِ هوندو آهي. ڪامل عارف جي ذريعي طالب جي حقيقي تصوير سامهون اچي ويندي آهي. يعني اهڙو راهنما تلاش ڪريو جنهن جي ذريعي توهان تي پنهنجي حقيقت واضح ٿي وڃي. آربي ۾ ڏسي ڪري پنهنجي خوبصورت ۽ بد صورت تي سڃاتي ويندي آهي. جنهن آئيني ۾ باطن جي خوبصورت ۽ بد صورت تي نظر اچي ٿي، اهو ڪامل عارف آهي، جنهن جي صحبت ۾ پنهنجا نقص نظر ايندا آهن. اهڙي شيخ جو تعلق عالمِ ملڪوت سان هوندو آهي. حضرت مريم عليها السلام جي روزي جو اضطراب ڪجيءَ جي پاڇي، ميوي، ٿڌي پاڻي ۽ ٻار جي ديدار سان رفع ٿيو هو. اسان جي دل بي معرفت هجڻ ۾ سو ڏلين جي برابر آهي.

مون نور مطلق کي تعينات جي دونهن کان جدا ڪيو، ته ان ۾ تنهنجو نقش محسوس ڪيم. ڪامل عارف جي دل جي آئيني ۾ پنهنجي صورت کي ڏسي ڪري اطمينان ٿيو ۽ ان جي ڪري مون کي راه جي هدايت حاصل ٿي. منهنجي صورت ٻڌايو ته اها صورت واقعي آهي، محض خيالي ناهي. منهنجي نقش هيءُ به چيو ته اڄ واري جي دل ۾، جيڪا هميشه حقيقت سان وابسته آهي ڪا غير واقعي خيالي شيءِ سمائجي نٿي سگهي. ناقص جي چشمر دل ۾ غير حقيقي شيءِ نمودار ٿي سگهي ٿي. جيئن ته اهو ناقص آهي ۽ ان جي چشمر بصيرت عالمِ سفلي ۾ ڦاٿل آهي، اتي شيطاني تصور پهچي وڃي ٿو. ان جي اکين ۾ غير حقيقي شيون گهر ڪريو ويٺيون آهن. الله تعاليٰ جي تصور سان گڏ باطل نٿو ٿي سگهي. جيستائين عالمِ ناسوت سان تنهنجو ادنيٰ تعلق قائم رهندو تيستائين تنهنجي خيال ۾ موتي به سنگ يشب (هڪ قيمتي پٿر جيڪو من جي مونجهه ختم ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي) رهندو. فنا کانپوءِ حقيقتون مُنڪشف ٿينديون آهن. اي جو هري! هڪ حڪايت ٻڌ، تان ته تون مُشاهدي کي قياس کان جدا سمجهين.

امير المومنين حضرت عمر رضي الله عنه جي زماني ۾ چند کي ڏسڻ بابت هڪ شخص جي غلطي فهمي:

ماه روزه گشت در عهدِ عمر

بر سرِ کوه دويدند آلِ نر

ترجمو: ”حضرت عمر رضي الله عنه جي زماني ۾ رمضان جو مهينو آيو، سيئي ماڻهو جبل جي چوٽيءَ تي چڙهي ويا.“

ان لاء ته جيئن رمضان جو چنڊ ڏسن. هڪڙي شخص چيو: اي عمر! چنڊ هو بيٺو آهي. جڏهن حضرت عمر رضه آسمان تي ڏٺو ته چنڊ ڪونه هو، ان تي همراهه کي چيائين ته تنهنجو چنڊ محض خيالي آهي. حضرت عمر رضه جي نظر ان کان زياده تيز هئي يا حضرت عمر رضه جو پنهنجي ڪشف ڏانهن اشارو هو. حضرت عمر رضه کيس چيو ته تنهنجي ڀرون جي وار توکي گمراهه ڪيو، اهو چنڊ ڪونه هو.

حضرت يوسف عليه السلام جي ڀائرن پنهنجي پيءُ حضرت يعقوب عليه السلام کي چيو هو ته يوسف عليه السلام کي بگهڙ کائي ويو، جيتوڻيڪ اهو غلط هو. بزرگ رومي عليه السلام انهن جي قول مطابق بگهڙ ۽ حضرت يوسف عليه السلام جي دشمنيءَ جو ذڪر ڪيو آهي... جنهن شطرنج جيءَ جو بادشاهه قيد ٿي وڃي اهو راند هارائي ويندو آهي. شطرنج جي مهرن ۾ فرزين بمنزله وزير جي هوندو آهي، جيڪو ٻي طرفي چال هلندو آهي. ان کي گهيڙڻ سان ڪٽڻ آسان هوندو آهي. فرزين بند اهڙي چال کي چٽبو آهي جنهن ۾ فرزين گهيرجي وڃي. شيطان حضرت آدم عليه السلام سان اها چال هلي هئي. فاني مال جيڪو توکي ابدي زندگي کان روڪي ٿو، ڪو چالاڪ دشمن جيڪر ان کي ڪٽي وڃي. ڪڏهن ائين ٿيندو آهي جو هڪ ڌاڙيل جو مال ٻيو ڌاڙيل کڻي ويندو آهي.

هڪ جوڳيءَ جو نانگ چورائجڻ

وزدڪے از مار گیرے مار بُرد

ز ابلهی آل را غنیمت می شمرد

ترجمو: ”هڪ چور جوڳيءَ جو نانگ کڻي ويو. بيوقوف ان کي مال غنيمت سمجهي رهيو هو.“
جوڳي نانگ کان بچي ويو. چور کي نانگ ماري ڇڏيو. جوڳي جڏهن ان کي ڏٺو تڏهن سڃاتائين ۽ چيائين: هن کي منهنجي نانگ ڪڍيو آهي. نانگ جي واپسيءَ لاءِ جوڳي دعا گهري رهيو هو ته چور ملي ته ان کي پڪڙيان ۽ نانگ واپس وٺان. الله تعاليٰ دعا جي مصلحت کي سمجهي ٿو. دعا گهرڻ وارو ان ڳالهه کي نٿو سمجهي، انهي ڪري راضي به رضا رهڻ گهرجي. الله تعاليٰ توهان جي دعا قبول نه ڪري ته اهو ئي سمجهڻ گهرجي ته ڀلائي ان ۾ هئي.

حضرت عيسيٰ عليه السلام جي ساٿيءَ جي، هڏين کي زنده ڪرڻ جي گذارش

گشت با عیسیٰ کے ابله رفیق

استخوانها دید در گورے عمیق

ترجمو: ”هڪ بيوقوف حضرت عيسيٰ عليه السلام جي سفر جو ساٿي بنجي ويو، ان هڪ گهري قبر ۾ هڏيون ڏٺيون.“
هن حڪايت جي منشا به اها آهي ته انسان هڪ ڳالهه جي خواهش ڪندو آهي پر ان ۾ سندس ڀلائي ڪانه هوندي آهي. اهو همراهه چوڻ لڳو ته اي عيسيٰ عليه السلام ان اعليٰ ذات جو نالو (اسم اعظم) مون کي سڀڪار جنهن جي نالي سان تون مرده زنده ڪندو آهين ته آئون به هڏين کي جاندار بنايان. حضرت عيسيٰ عليه السلام فرمايو ته چپ ڪر! اهو تنهنجو ڪم نه آهي. اهو شخص چوڻ لڳو ته جيڪڏهن آئون ان قابل نه آهيان ته توهان ئي هڏين کي زنده ڪري ڏيکارو! حضرت عيسيٰ عليه السلام چيو ته اي خدا! هي ڪهڙو راز آهي جو بيوقوف ان گفتگو ڏانهن لاڙو رکي ٿو. هن کي پنهنجي بيماري ۽ جان جو غم ڇو نه آهي. پنهنجي روح کي ڇڏي ٻين جي ڀلائي چاهي ٿو. الله تعاليٰ فرمايو ته اهو بدبخت آهي، هن جي پوک جو نتيجو ڪندا آهن. اهڙي دوست جي صحبت هلاڪت جو سبب بنجي ويندي. اهو متقي نانگ جي زهر وانگر ڪيميا آهي جيڪو زنده کي مرده بنائي ڇڏيندو آهي. متقي شخص بُرن جي ماهيت تبديل ڪري انهن کي ڀلو بنائيندو آهي. خبردار! ان شخص جي قول ۽ فعل تي پروسو نه ڪر، اهو بيد مُشڪ جي وڻ وانگر بي ثمر آهي.

صوفيء جي خادم کي جانور جي خبر گيري لاءِ نصيحت ۽ اُن خادم جو لاهول پڙهڻ:

صوفيءَ مي گشت در دور افت

تا شے در حنا نقا ہے شد قن

ترجمو: ”هڪڙو صوفي ڪنڊ ڪڙچ ۾ گشت ڪندو وڌندو هو، هڪ رات هڪ خانقاه ۾ مهمان ٿي ويو.“

سواريءَ جي وهڻ کي اصطبل (طنبيلي) ۾ ٻڌائين، پاڻ دوستن سان گڏ چبوتري جي وچ تي ويهي مراقبي ۾ لڳي ويو. صوفي جو دفتر حس ۽ حرف نه آهن. صوفيءَ وٽ برف وانگر صاف دل کان سواءِ ڪجهه نه آهي. عقلمند جو توشو قلمر جا نشان آهن. صوفيءَ جو توشو الله جا انوار آهن. سالڪ ابتدا ۾ تجليات افعال جو مشاهدو ڪندو آهي پوءِ فرط شوق ۾ مطلوب حقيقي جي قرب جون منزلون طئي ڪرڻ لڳندو آهي. پوءِ من جانب الله جذب ۽ ڪشش ٿيندي آهي ته منزلن جون دشاريون گهٽ ٿيڻ لڳنديون آهن ۽ صفات جون تجليات ذاتي ٿي وينديون آهن. سلوڪ جو تعلق سالڪ جي ذاتي سعي ۽ ڪوشش سان آهي ۽ اُن ۾ غلطيءَ جو امڪان آهي. جذب من جانب الله آهي، اُن ۾ شيطاني مداخلت ممڪن نه آهي. انهيءَ ڪري مجرد سالڪ کان مجذوب سالڪ بدرجها افضل آهي. ڪنهن بزرگ چيو آهي ته جَذْبَةُ رَبَّائِيَّةٌ خَيْرٌ مِّنْ عِبَادَةِ الثَّقَلَيْنِ ”الله تعاليٰ ڏانهن ڪشش جنن ۽ انسانن جي عبادت کان وڌيڪ آهي.“ اڳ ۾ بزرگ رومي رحمه الله چيو ته صوفيءَ جي لاءِ اُن جي دل دفتر آهي، هاڻي چوي ٿو ته اُن جي دل جي ذريعي معرفتن جا دروازا کُلن ٿا. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا (الزمر-71) ”جنتين جي لاءِ جنت جا دروازا پهريان کوليا ويندا.“ عام انسان دل جي دفتر مان ڪجهه نٿو پڙهي سگهي، انهيءَ ڪري اُن جي لاءِ دل بمنزل ديوار جي آهي. ڪامل عارفن جا روح عالم ارواح ۾ اهو سڀ ڪجهه حاصل ڪن ٿا جيڪو عوام کي عالم ناسوت ۾ اچڻ کان پوءِ حاصل ٿيندو. اهي جسم کان پهريان جان حاصل ڪري چڪا آهن، درياءُ کان اڳ ۾ ئي موتي ماڻي چڪا آهن.

مخلوق پيدا ڪرڻ لاءِ الله تعاليٰ جو ملائڪن سان مشورو ڪرڻ:

مشورت مي رفت در اے جاو خلق

جان شال در بحر قدرت تا خلق

ترجمو: ”مخلوق پيدا ڪرڻ لاءِ مشورو ٿي رهيو هو، انهن جو روح گچيءَ تائين قدرت جي سمنڊ ۾ ٻڌل هو.“

ملائڪن ايجاد انسان ۽ اُن جي خلافت جي خلاف مشورو ڏنو هو، جيئن ته عارفن جي ارواحن کي مصلحتن جو علم هو، انهيءَ ڪري ملائڪن جي راءِ تي از راه بي تڪلفي ڪليا. عملن جي نتيجي جو ڪين علم هو. مطلب ته انهن کي ازل ۾ قوت علميه ۽ نصرت حاصل هئي. عالم ناسوت جي خلق کان اڳ جيڪي ڪجهه اُن جي شين جو مشاهدو ڪامل عارفن کي ٿيو اهو انهن جي علمن ۾ بمنزل فڪر جي آهي، جنهن جي ذريعي ادنيٰ درجي جو علم حاصل ٿئي ٿو. عوام کي جيڪڏهن اهو مشاهدو حاصل ٿيندو ته بمنزل رويت چورائيندو آهي، جنهن جي ذريعي اعليٰ درجي جو علم حاصل ٿئي ٿو. ڇاڪاڻ ته عوام جي علوم ۾ اُن کان وڌيڪ اعليٰ ڪو علم نه آهي. فڪر جو تعلق ماضي ۽ مستقبل سان هوندو آهي، جيئن ته عارفن جي اڳيان سڀ حاضر آهي انهيءَ ڪري انهن جو فڪر، فڪر نه آهي پر مشاهدو آهي. ممڪنات جي وجود کان پهرين ئي اهي اهڙين ڪيفيتن کي حاصل ڪري چڪا هئا. روح اعظم ۾ سڀني جو اشتراڪ آهي، انهيءَ ڪري سڀئي ڪامل عارف حقيقت ۾ متحد ۽ هڪ آهن. تشخص جي اعتبار سان انهن ۾ بيائي آهي ۽ باطني قوت جي اعتبار سان اهي ٻه قائم مقام ڇهن لکن جي آهن. موجن ۽ چولين جو تعدد هوا جي ڪري آهي ورنه حقيقت ۾ سڀ سمنڊ آهي. سج جو تعدد مختلف جسمن جي ڪري آهي، ورنه حقيقت ۾ اهو هڪ آهي.

روح حيواني جو خاصو درندگي ۽ شهوت آهي جيڪو تفرق جو سبب آهي. روح انساني تعدد جي باوجود متحد آهي. خدا جي نور ۾ تفرقو ممڪن نه آهي. جوش جي اظهار جي لاءِ صرف زبان ڪافي نٿي ٿئي. بدن ڦاٽڻ گهرجي، آئون ڇا ڪريان! لب ڪشائي جو موقعو نه آهي. تدبير ڪر، تان ته خدا رهنمائي ڪري. ان دير ۾ آئون ماکوڙي ۽ وانگر خوش آهيان. پنهنجي طاقت کان وڌيڪ بار کڻي رهيو آهيان.

ظاهري معنيٰ ڏانهن ڌيان نيٺ سان اصل مقصد حاصل نه ٿيندو آهي
ڪه گذارد آنکه رشک روشني ست
تا بگویم آنچه فرض و گفتنی ست

ترجمو: ”اسرارن جي وضاحت تي رشڪ ڪرڻ واري ذات ڪڏهن موقعو ڏئي ٿي؟ جو آئون فرض ۽ چوڻ جي ڳالهه چوان.“

الله تعاليٰ اسرارن جي انشاء کان روڪي ٿو، مادي جسم جي مشغوليت ٻاراڻي حرڪت آهي. جيڪڏهن انسان ذاتي ڪوشش سان روح جون منزلون طئي نٿو ڪري سگهي ته خدا جي مدد شامل حال ٿي ويندي آهي. هاڻي انساني صورت ٻڌ، پر خبردار! ڀڳت کان ان کي جدا ڪڍڻ.

خادم جو چوپائي جي نگراني پنهنجي ذمي ڪٽڻ ۽ وعدي خلافي ڪرڻ
حلقه آل صوفيان مستفيد
چونکه دروحد و طرب آخر رسيد

ترجمو: ”استفادي ڪرڻ وارن صوفين جو حلقو جڏهن وجد ۽ طرب ۾ ختم ٿيو.“

صوفين تي وجد جي ڪيفيت طاري ٿيندي آهي. جڏهن ان مان واندا ٿيا ته مهمان لاءِ کاڌو آندائون. تڏهن مهمان کي پنهنجو وهڻ ياد آيو. خادم کي چيائين ته اصطبل ۾ وڃي جانور کي گاهه ۽ داڻو ڏيئي اچ. خادم چيو اها ڪا چوڻ جي ڳالهه آهي، اهو ته منهنجو هميشه جو ڪم آهي. صوفيءَ چيو ته داڻي کي پهريان پساء چو ته گڏه جا ڏند ڪمزور آهن. خادم چيو لاهول، سائين ڇا ٿا چئو اهي ڳالهيون ماڻهو مون کان سڪندا آهن. صوفيءَ چيو ته گڏه تان اٿر (پلاڻ) لاهي پوءِ ان جي پنن تي دوا لڳائج، چو ته گڏه کي چٽا آهن. خادم چيو ته ان حڪمت کي ڇڏ. مون وٽ تو جهڙا هزارين مهمان آيا آهن، مون سڀني جي سٺي خدمت ڪئي آهي، سڀئي خوش ٿي ويا آهن. ان جي باوجود صوفيءَ خادم کي هدايتون جاري رکندي چيو ته گڏه کي نيم گرم پاڻي پيار! خادم چيو لاهول، آئون توهان کان شرمندو ٿي رهيو آهيان. وري صوفيءَ چيو ته داڻي ۾ گاهه گهٽ ملائجان. خادم چيو ته لاهول، ڳالهه مختصر ڪر. صوفيءَ چيو ته هن جو وٿاڻ صاف ڪجان. جيڪڏهن گپ وارو هجي ته سُڪل مٽي وجهجان. خادم چيو ته لاهول پڙه، سمجهدار قاصد سان گهٽ ڳالهه ڪر. صوفيءَ چيو ته ڪر ڪريو ڪڻ، گڏه جي چيلهه کي هن. خادم چيو ته اي بابا! لاهول پڙه، شرم ڪر. صوفيءَ چيو ته هن جي پڇاڙي ننڍي ڪري ٻڌ، تان ته ڦرندي ان ۾ ڦاسي نه پوي. خادم چيو اي بابا لاهول، گڏه لاءِ ايتري قدر نه روءِ، صوفيءَ چيو ته سياري جي رات آهي، گڏه جي چيلهه تي جهل وجهي ڇڏ. خادم چيو اي بابا! لاهول، اهڙيون ڳالهيون نه ڪر، کير ۾ هڏي ڳولڻ فضول آهي. آئون پنهنجي ڪم ۾ تو کان وڌيڪ استاد آهيان. مهمان جي مناسب خدمت ڪندو آهيان خادم اهو چيو ته پهريان گاهه ۽ داڻو آڻيان ٿو.

صوفي سڀني رهيو ۽ خادم کي ڳالهه ياد نه رهي. ڪڇون ۽ سهي جي ڊوڙ واري ڳالهه مشهور آهي. ائين صوفي غفلت ۾ سمهي رهيو. خادم چند آوارن شخصن وٽ پهتو ۽ صوفيءَ تي چڙيون ڪرڻ لڳو. صوفيءَ خواب ۾ ڏٺو ته

گڏھ هڪ بگهڙ جي چنبي ۾ آهي ۽ بگهڙ گڏھ کي چيري ڦاڙي رهيو آهي. صوفي چوڻ لڳو ته لاهول، ڪهڙي ديوانگي آهي. تعجب آهي، خادم ڪٿي آهي. وري خواب ۾ ڏٺائين ته گڏھ ڪڏهن ڪوه ۾ ڪري ٿو ته ڪيڏي مهل ڪڏ ۾ ڪري ٿو. صوفي قسم قسم جا ناخوشگوار واقعا ڏسندو ۽ سوره الحمد ۽ القارعه پڙهندو رهيو. اهي ٻئي سورتون مصيبت دفع ڪرڻ جي لاءِ پڙهيون وينديون آهن. صوفي چوڻ لڳو ته ڇا ڪريان! دوست ٽڪل آهن، دروازو بند آهي. مون خادم سان نرمي ڪئي پر اهو اُبتڙ ڪينو رکي ٿو. پهريان سوچيائين ته بدلي ڪرڻ جو ڪو سبب هوندو آهي. پوءِ خيال آيس ته بُرائي ڪرڻ وارا بنان سبب جي به بُرائي ڪندا آهن. پنهنجي ذاتي حسد جي ڪري انسان ٻئي انسان سان بي سبب بُرائي ڪندو آهي. صوفي وسوسن ۾ ۽ گڏھ اهڙي مصيبت ۾ مبتلا هو جيڪا دشمن کي نصيب ٿئي. ٽڪل گڏھ پٿرن ۽ مٽيءَ ۾ دعا ڪري رهيو هو ته شال، هڪ مُٺ گاهه ملي وڃي ته چڱو. منهنجي ناتجربيڪار مالڪ خادم تي ڀروسو ڪيو. گڏھ ويچارو سڄي رات بُڪ ۾ رهيو. جيئن جوع البقر (گئون جي بُڪ) جي بيماري آهي، جڏهن انسان ان ۾ مبتلا ٿيندو آهي ته هر وقت کائيندو رهندو آهي. ڪنهن وقت به بُڪ بند نه ٿيندي اٿس. مطلب ته سڄي رات گڏھ بکيو رهيو. صبح ٿيو ته خادم اچي پهتو. گڏھ جي پُٺيءَ تي آڻ وڌائين. واپارين وانگر گڏھ کي به ٽي ڏنڊا هنياين. ڏنڊن جي ڪري گڏھ ٽپا ڏيڻ لڳو. زبان ڪٿي هئي جو گڏھ پنهنجي حالت ٻڌائي؟

قافلي وارن جو سمجهڻ ته صوفيءَ جو گڏھ بيمار آهي!

چونڪه صوفي بر نشست وشد رواں

خر برو اُفتادن آمد در زماں

ترجمو: ”جڏهن صوفي گڏھ تي چڙهي بازار روانو ٿيو ته گڏھ منهن ڀر ڪرڻ لڳو.“

ماڻهو ان کي بيمار سمجهڻ لڳا. جانور جي اکين جي رنگ مان بيماريءَ جي سڃاڻپ ڪئي ويندي آهي. ماڻهو چوڻ لڳا: اي شيخ! هن جي ٿيڙ کائڻ جو ڪهڙو سبب آهي؟ تو چيو ٿي ته تنهنجو گڏھ سگهارو آهي. صوفيءَ جواب ڏنو ته منهنجي گڏھ رات جو گاهه جي بجاءِ خادم جي لاهول کاڌي آهي. رات جو اها تسبيح پڙهيائين ۽ ڏينهن جو سجدي ۾ پيو آهي. جڏهن ڪنهن کي تنهنجو فڪر نه هجي ته پنهنجو ڪم پاڻ ڪر، ڌوڪي ۽ فريب ۾ نه اچ. مشهور آهي ته جنت ۾ حضرت آدم عليه السلام کي ڌوڪو ڏيڻ جي لاءِ شيطان نانگ جي پيٽ ۾ لڪي ويو هو. شيطان ڌوڪي ڏيڻ جي لاءِ ”جان من“ چوندو آهي ۽ محبت جو اظهار ڪندو آهي، پوءِ ڌوڪو ڏيندو آهي. تنهنجو پرائي شيءِ سان ڪهڙو واسطو. پنهنجي شيءِ کي ڏس. ماڻهو بيگانو فقط غير ماڻهوءَ کي سمجهن ٿا پر خاڪي جسم به بيگانو آهي، جيڪو ساڻ نه ڏيندو. تن پروري به بيگاني جي ڪم ۾ لڳڻ آهي. تن پروريءَ سان روح ڪمزور ٿيڻ لڳندو آهي.

سڙي ڳري وڃڻ واري شيءِ جي نگهبانتي زياده مناسب نه آهي. الله تعاليٰ جي ذڪر سان روح معطر هوندو آهي. منافق بظاهر خدا جو نالو وٺي ٿو پر ان جي دل ۾ گندگي آهي. ذڪر خداوندي جو مقام منافق نه آهي. پاڪيزه رهڻ جي اها ئي ترڪيب آهي ته ڪينه پروري نه ڪر. حديث شريف ۾ آهي ته ڪيني وارو جنت ۾ نه ويندو. جڏهن ته ڪيني جو اصل دوزخ آهي ۽ ڪينارو دوزخ جو جزو آهي. جنتي ۽ دوزخي هجڻ جو مدار خيالات ۽ اعتقادات تي آهي ۽ اها ئي انسان جي خصوصيت آهي، ورنه گوشت ۽ پوست ته ٻين حيوانات ۾ به آهي. نيڪ عملن جي ڪري تون بمنزل گلاب جي ٿي ويندين. عالم ارواح ۾ نيڪ ۽ بد روح جدا هئا، عالم ناسوت ۾ نيڪ ۽ بد ملي جُلي ويا.

نيڪ ۽ بد واري تقسيم انبياءَ جي بعثت کانپوءِ ٿي آهي. رات جي مسافرن ۾ باهمي امتياز ڪونه هوندو آهي. ائين نيڪ ۽ بد انبيائين جي اچڻ کان اڳ ۾ گڏ هئا. انبياءَ بمنزل اک جي آهن جيڪي سُئي ۽ بري کي سڃاڻن ٿا. اک کي ڪڪ يا ڪتر هن لاءِ ستائيندو آهي ته اهو ان جي قدر کي گهٽائي ٿو. کوٽا سڪا ٺاهڻ وارا اهي ماڻهو رات جي

اوندھ ۾ پنهنجو ڪم هلائيندا آهن ۽ سڄو سون جيئن ته خالص آهي ۽ ڏينهن ۾ ان جو قدر وڌي ٿو، ان ڪري سڄا ڏينهن جو ڪم هلائيندا آهن. صوفين جي اصطلاح ۾ ظاهر کي حقيقت ۽ مظاهر کي صورت چيو وڃي ٿو. سڄي ڪائنات اسماءِ الاهي جو مظهر آهي. اسماءِ الاهي ظاهر ۽ حقيقت آهن ۽ سڄي ڪائنات ۾ انسان مظهر اتم آهي. قيامت جي ڏينهن جي حقيقت عارفن جو باطن آهي. جيئن ته اهو اسمِ مقسط جو مظهر آهي، ايئن ڪوئي ۽ ڪري کي جدا ڪرڻ جو مظهر قيامت جو ڏينهن آهي ۽ ان جي حقيقت عارفن جو باطن آهي. ڪاملن جي قلوب ۾ ڪري ۽ ڪوئي کي جدا ڪرڻ جي صلاحيت آهي ۽ پرده پوشيءَ جي به، انهيءَ ڪري رات ۽ ڏينهن انهن جي قلوب جو عڪس آهن. بزرگ رومي رحمه الله فرمائي ٿو ته وَالصُّحَىٰ مان مراد حضور صلی الله علیه و آله جي قلب مبارڪ جو نور آهي، جنهن جو قسم خدا ڪنڀو آهي. جيڪڏهن ٻين مفسرن جي قول مطابق وَالصُّحَىٰ جي معنيٰ چاشت جي وقت واري ورتي وڃي ته به ان جو قسم ان بنياد تي آهي ته اهو نور مصطفوي جو مظهر آهي، ورنه محض چاشت جو وقت هڪ فاني شيءِ آهي، جيڪا خدا جي قسم جي لائق نه آهي. وَاللَّيْلِ (الضحى: ۲) خدا جيڪو رات جو قسم ڪنڀو آهي ان مان حضور صلی الله علیه و آله جي ستاري ۽ جسدِ عنصري مراد آهي جنهن ۾ نور لڪل آهي. رات وانگر جسم به نور جي لاءِ سائر ۽ ڍڪيندڙ آهي. مَا وَدَّعَكَ (الضحى: ۳) ”ان خدا توکي ڇڏيو نه آهي.“ حضور صلی الله علیه و آله کان يهودين روح جي حقيقت جو سوال ڪيو، حضور صلی الله علیه و آله ٻڌائڻ جو وعدو ڪيو پر ”انشاء الله“ چوڻ ڀڄي ويا. ان تي بطور تنبيهه ڪجهه ڏينهن جي لاءِ وحي منقطع ٿي ويو ۽ پوءِ سوره والضحى نازل ٿي جنهن ۾ فرمايو ويو ته خدا توهان کي ڇڏيو نه آهي يعني توهان کي وصل حاصل آهي. انهيءَ ڪري توهان کي آزمائش مان وصل جي بشارت ملي. عبارت جي ذريعي ڪنهن حالت کي بيان ڪيو ويندو آهي ۽ انهن پنهنجن جي اها ئي نسبت آهي جيڪا هٿ ۽ ڪاريگر جي اوزار جي آهي. جيڪڏهن هٿ ۽ اوزار ۾ مناسبت آهي ته ڪم ٿيڪ ٿيندو، ورنه غلط. اهڙي طرح جيڪڏهن عبارت حال جي مطابق هوندي ته صحيح آهي ورنه غلط. هر اوزار هر هٿ ۾ ڪم ڪون ڪندو آهي. هٿ ۽ اوزار ۾ تناسب ضروري آهي. ڪٿو گاهه نٿو کائي سگهي، گڏهه هڏي نٿو چٻاڙي سگهي. منصور علاج پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري ”انا الحق“ چيو هو. عبارت ۽ حال ۾ مطابقت هئي. فرعون به ”انا الله“ چيو جيڪو ڪوڙ هو ڇاڪاڻ ته عبارت ۽ حال ۾ مطابقت نه هئي. حضرت موسيٰ عليه السلام جي هٿ ۾ هٿ جي ڪاٺي ارڙ نانگ ٿي پئي، جيڪا معجزو هجڻ جي ڪري رسالت جي گواه بڻي. آلي ۽ هٿ ۾ مناسبت هئي ته جادوگر هارائي ويا. انهن جون لنيون بيڪار ٿي ويون. جڏهن هٿ ڪم جو نه هجي ته اوزار ڪم نه ڪندو. انهيءَ ڪري حضرت عيسيٰ عليه السلام پنهنجي ساٿيءَ کي اسمِ اعظم نه سيکاريو ته پنهنجو قصور نه سمجهندو. اسمِ اعظم کي غلط چونڊو. صحيح نتيجي لاءِ جوڙو ۽ صحيح اوزار هجڻ ضروري آهي پر اهو انسانن جي لاءِ آهي. خدا اوزار ۽ جوڙي کان پاڪ آهي. چند خدا هجڻ ثابت نه آهي. چند خدائن جي مڃڻ وارا به هڪ خدا جا ته لامحالہ قائل ٿيا آهن ٻاڏائي يا ٿيڌ جي ڪري هڪ شيءِ مان چند شيون نظر اينديون آهن. موحد جي لاءِ ضروري آهي ته ان جي فرمان جو تابع بنجي. موحد کي چوگان قضا جي مطابق عمل ڪرڻ گهرجي. نصيحت ٻڌي صحيح عقيدو قائم ڪر، نصيحت ان تي اثر ڪري ٿي جيڪو دل جو اندو نه هجي. شيطاني گالهين کي به دل قبول ڪندي آهي، ڇاڪاڻ ته اهي گالهيون به ٿيڙيون آهن. علم سڪڻ جي لاءِ مناسبت شرط آهي.

علم حاصل ڪرڻ جي لاءِ سڀ تدبيرون اختيار ڪرڻ گهرجن. الله تعاليٰ ڏانهن متوجه هجڻ معرفتن جو سرچشمو آهي. علم بي استادي وٽ ڪونه رهندو آهي. جيئن بادشاهه جو باز بادشاهه وٽان وڃي ڳولائي جي گهر ۾ رهيو.

بادشاه جي گم ٿيل باز کي پوڙهي عورت جي گهر ۾ لهڻ
علم آں بازيست کوازشه گريخت
گنده پير از جهل پيشش گاه ريخت

ترجمو: ”علم اهو باز آهي جيڪو بادشاهه کان پڳو، پوڙهيءَ نادانيءَ مان ان جي اڳيان گاهه وڌو.“

علم کي اهو باز سمجهه جيڪو بادشاهه کان اڏامي اڀوجهه پوڙهيءَ وٽ اچي پهتو. جهونڙيءَ، باز جي خوراڪ کان ناواقفيت جي ڪري ان جي لاءِ اهو کاڌو تيار ڪيو جيڪو باز کان مناسب نه هو. باز جا پير ٻڏي پر ۽ ننهن ڪٽيائين. پوءِ ان کي ڪاٺ لاءِ گاهه ڏنائين ۽ چوڻ لڳي ته نااهلن تنهنجي صحيح سار سنڀال نه ٿدي. ان ڪري پر حد کان وڌي ويا ۽ ننهن ڊگها ٿي ويا اٿئي. هر نااهل جو هٿ خراب هوندو آهي. اي دوست! جاهل جي محبت کي ائين سمجهه. اهو توکي زخمي ڪري ڇڏيندو. بادشاهه سڄو ڏينهن باز کي گوليندو رهيو. نيٺ هو پوڙهيءَ جي گهر ڏانهن روانو ٿيو. اوچتو بادشاهه پوڙهي جي چلھ تي باز کي ڏٺو. دونهين ۾ باز جي حالت خراب هئي. بادشاهه کي روئڻ اچي ويو ۽ چوڻ لڳو ته تنهنجي ڪم جي اها ئي سزا آهي ڇاڪاڻ ته تو اسان سان وفاداري نه ڪئي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته ”دوزخي ۽ بهشتي برابر نٿا ٿي سگهن، بهشتي چوٽڪارو لهڻ وارا آهن.“ جاهل پوڙهي هيءَ ڪميني دنيا آهي، جيڪو ان ڏانهن جهڪيو اهو ذليل ۽ بيوقوف آهي. دنيا جاهلن جو وڌيڪ قدر ڪندي آهي. عقلمند اهو آهي جيڪو نجات حاصل ڪري. جيڪو جاهلن جو همراز ٿيندو ته اهي ان کي ملندا. باز زبان کانسواءِ زبان حال سان بادشاهه کي چئي رهيو هو ته مون خطا ڪئي آهي، آئون ظالم آهيان. بادشاهه معاف ڪرڻ وارا هوندا آهن، براين کي پلاين ۾ تبديل ڪندا آهن. خدا جي رحمت جي پروسي تي گناهه ڪرڻ مناسب نه آهي. اسان جون نيڪيون به ان جي شايدان شان نه آهن. اسان جي دعا قبوليت جي لائق ڪئي آهي! انسان کي بي تڪلفي سان گستاخ نه هئڻ گهرجي. باز توبه ڪئي ۽ بادشاهه جي جهوليءَ ۾ ڪري پيو.

نمرود هڪ ظالم بادشاهه هو، جيڪو خدائيءَ جو مدعي هو. هڪ مڇر ان جي نڪ ۾ گهڙي ويو ۽ ان جي هلاڪت جو سبب بنيو. ابره خانہ ڪعبه کي ڏاهڻ جي لاءِ هاڻين جي لشڪر سان حملو ڪيو ته ننڍن ننڍن پکين ان جي لشڪر تي جوابي حملو ڪيو ۽ معمولي پٿريون پنهنجي پيرن جي ذريعي انهن تي ڪيرائي انهن کي هلاڪ ڪري ڇڏيو. جادوگرن جي مقابلي ۾ حضرت موسيٰ (عليه السلام) لٽ ڪئي ويو هو فرعون جي تلوار کي لٽ ماري وئي. حضرت نوح (عليه السلام) جي طوفان جي موجن اهو ڪم ڪيو جيڪو تلوارون ڪنديون آهن. حضور (ﷺ) کان شق القمر جو معجزو ظاهر ٿيو، هاڻي ستارن جي چنڊ جي پوڄا جو زمانو ختم ٿي ويو آهي. ابو نعيم پنهنجي ڪتاب ”حليہ“ ۾ هڪ حديث نقل ڪئي آهي جنهن ۾ حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي ان تمنا جو اظهار آهي ته مون کي حضور (ﷺ) جو زمانو ملي وڃي ته بهتر. جيتوڻيڪ تنهنجو زمانو دور احمدي (ﷺ) کان پري آهي پر تون ان کان متمتع ۽ نفع اندوز آهين. آئون ڏيڻ چاهيان ٿو ۽ پانهن کي پنهنجي نعمتن جي جهلڪ ڏيکارين ٿو تان ته اهي تنهنجي خواهش ۾ گريه ۽ زاري ڪن ۽ منهنجي نعمت جو درياهه جوش ۾ اچي وڃي. ماءُ سُتل ٻار کي سجاڳ ڪندي آهي تان ته اهو روئي ۽ ٿڻن ۾ ڪير جوش ڪري ته اهو ٻار کي پياري. حديث شريف ۾ آهي ته: كُنْتُ كُنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخُلِقْتُ الْخُلُقُ ”آءٌ لِكُلِّ خَزَانٍ هُئِسَ، مَوْنٌ چَاهِيُو تَهْ آئُون سِيَاَتُو وِيَاَن، پوءِ مون مخلوق کي پيدا ڪيو.“ امت محمديه کي معرفت ذات ۽ صفت جو پورو علم عطا ڪيو ويو آهي. حضور (ﷺ) جي بعثت به انهن عطپين مان آهي جنهن جي نمائش جي ڪري اشرف المخلوقات پنهنجو مقام لڌو ورنه پاڻ کان گهٽ جي اڳيان سر بسجود هئا. الله جو شڪر وڌيڪ نعمت جو سبب بنجندو ۽ انسان باطني بُت کان نجات حاصل ڪندو. نسلي مسلمان کي اسلام جي نعمت جو قدر نه آهي. انسان

جيتري قدر ذاتي ڪمائيءَ جو قدر ڪري ٿو، پيءُ جي ميراث جو ايترو قدر نٿو ڪري. ڪمائن وارو بهادري ۽ محنت سان مال ڪمائي ٿو، وارث ان کي اڏائي ڇڏين ٿا. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ وري پهرين مضمون کي شروع ڪري ٿو ته گريه ۽ زاري سان الله جي رحمت کي جوش اچي ٿو. نعمت خداوندي پڪاريندي آهي ته آءٌ موجود آهيان. جنهن کي ڏيڻ مقصد نه هوندو آهي ان کي نعمت جي جهلڪ به نه ڏيکاريندو آهيان. جڏهن اهو شوق جي ڪري دل گرفتہ ٿيندو آهي ته ان کي ڏئي ڪري خوش ڪندو آهيان. ان الله جي سنت جو ڪائنات ۾ مشاهدو ڪريو. ٻار جي روئڻ سان ماءُ جي ٿڌ ۾ کير جوش ڪندو آهي. ڪڪر جي روئڻ ۽ پاڻي وسائڻ سان باغ شگفته ٿيندو ۽ ٽرندو آهي.

الله تعاليٰ جي الهام سان شيخ احمد خضرويه جو قرض گهرندڙن جي لاءِ حلوو خريد ڪرڻ:

بود شيخه دائماً او دام دار

از جوانمرديكه بود او نامدار

ترجمو: ”هڪ شيخ هميشه قرضدار رهندو هو ان سخاوت جي ڪري، جنهن ۾ هو مشهور هو.“

هو مالدارن کان قرض وٺندو هو ۽ غريبن تي خرچ ڪندو هو. درويش هڪ خانقاه ٺاهي هئي. سندس نالو احمد خضرويه هو. سندس ڪم خدا جي عاشقن جي خدمت ڪرڻ هو. هن قصي جو مقصد به گريه جي فضيلت ۽ ان تي نعمتن جي نزول جو بيان ڪرڻ آهي. مشهور آهي ته حضرت ابراهيم عليه السلام خادم کي مهمانن جي لاءِ قرض طور ڪڍڻ جي لاءِ موڪليو، اتي ان کي قرض نه مليو ته واپسيءَ تي هو شرمندگي کان بچڻ جي لاءِ اٺ تي واري پري گهر ڏانهن واپس آيو. تڏهن حضرت ابراهيم عليه السلام فرمايو ته ڪڍڻ بجاءِ اٿو ڪٽيائين! پوءِ ان نوڪر ڏٺو ته اها واري نه پر واقعي اٿو هو. شيخ احمد جو به الله تعاليٰ قرض ڪٽان نه ڪٽان ادا ڪري ڇڏيندو هو. فرشتا الله جي راه ۾ خرچ ڪرڻ واري جي لاءِ برڪت جي دعا ڪندا آهن. بخیل جي لاءِ بد دعا گهرندا آهن. الله تعاليٰ خواب ۾ حضرت ابراهيم عليه السلام کي حضرت اسماعيل عليه السلام جي ذبح ڪرڻ جو حڪم ڪيو. شهيدن کي اخروي حيات ابدي ملي آهي سندن جسم خاڪي کي ڏسي ڪري ڪافر ان ڳالهه جو منڪر بڻبو آهي. سالن جا سال شيخ اهو ڪم ڪندو رهيو، دل جي درد سان گڏ پيريءَ ۾ شيخ جي ڦڦڙن جي درد ۾ به اضافو ٿي ويو. قرض گهرندڙ قرض جي ادائينگيءَ ۾ بدگمان هئا. شيخ جي ذمي چار سؤ اشرفين جو قرض هو. ٻاهران هڪ چوڪرو حلوي وارو آواز ڏيڻ لڳو ۽ حلوي جي تعريف ڪرڻ لڳو. شيخ ۾ ڳالهائڻ جي طاقت نه هئي، خادم کي اشاري سان حلوي خريد ڪرڻ جو حڪم ڏنائين. خادم دروازي مان ٻاهر آيو. چوڪري کي چيائين: سمورو حلوي ڪيتري جو آهي؟ چوڪري چيو: اڌ دينار کان ڪجهه مٿي آهي. خادم چيو ته صوفين کان وڌيڪ نه وٺ، آئون توکي اڌ دينار ڏيندس. خادم حلوي جو ٿال کڻي اندر وڃي شيخ جي اڳيان رکيو. شيخ قرضين کي اشارو ڪيو ته هيءُ بخشش ۽ برڪت آهي، خوب کائو.

سڀني حلوي کاڌو. جڏهن ٿال خالي ٿيو تڏهن چوڪري پئسا گهريا. شيخ چيو ته آئون قرضي آهيان، پئسا ڪٿان آڻيان. چوڪرو ٿال زمين تي اڇلائي روئڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو ته هتي نه اچان ها ته بهتر هو. چوڪري جي گوڙ سان ماڻهو گڏ ٿي ويا. چوڪرو چوڻ لڳو ته خالي هٿين ويندس ته مار کائيندس. قرضي به شيخ ڏانهن متوجه ٿيڻ لڳا ته شيخ هن جهان مان وڃي پيو، اسانجي پئسن سان گڏ هن جا پئسا به کنيو پيو وڃي ٽپهريءَ تائين چوڪرو روئندو رهيو، شيخ خيال ٿي نه ڪيو ڇاڪاڻ ته جنهن جو روح ان جي اڳيان مسڪرائي ان لاءِ ڪنهن جو منهن خراب ڪرڻ مُضر نه هوندو آهي. هر شخص پنهنجو ڪم ڪندو آهي. حضور اڪرم عليه السلام چند کي به ٽڪرا ڪيو، ڪيني جي ڪري ابو لهب بڪواس ڪئي. حضرت عيسيٰ عليه السلام معجزِي سان مُردن کي زندهه ڪندو هو. بادشاهه درياءُ جي ڪناري تي شراب نوشي ڪندا آهن، ڇاڪاڻ ته درياءُ جي ڪناري تي شراب نوشي وڌيڪ لطف جو سبب هوندي آهي.

ماڻهن جي چندي ڏيڻ ۾ شيخ جو باطني توجه رکاوٽ بڻيو ۽ ٻين قرضين جي باوجود چوڪري جي قرض جي ادائينگي ٻين کي پسند نه آئي. ڇاڪاڻ ته بزرگن جي باطني قوت جي مقابلي ۾ اهو سڀ قرض معمولي هو. وچين نماز کانپوءِ هڪ سخي وٽان هڪڙو خادم ٿال ڀري آيو. ان کي شيخ جي قرض جي خبر هئي. ٿال ۾ چار سو دينار هڪڙا، اڌ دينار ٻيو ۽ هڪ ڪاغذ جو ٽڪڙو هو. نوڪر ٿال شيخ اڳيان رکيو. بزرگن کان جيڪا ڳالهه غيبي نظام جي ماتحت عام سنت جي خلاف ظاهر ٿئي، ان کي ڪرامت چئبو آهي. ماڻهو حيران ٿي ويا ته هي ڪهڙو راز آهي ۽ معافي گهرڻ لڳا. اڪثر ائين ئي ٿيندو آهي ته عوام بزرگن جي ڳالهه جي ته تائين نه پهچندا آهن ۽ پنهنجي قياس ۽ اٽڪل سان ڳالهيون ٺاهيندا آهن. حضرت موسيٰ (عليه السلام) حضرت خضر (عليه السلام) جي ڪمن جي ته تائين نه پهتو هو ۽ اعتراض ڪري شرمندو ٿيو هو. عارفن جي چشم بصيرت آسمانن کي پار ڪري ويندي آهي. شيخ چيو: توهان جيڪي بيهوده ڳالهيون ڪيون، مون توهان کي معاف ڪيو. منهنجي دعا تي الله تعاليٰ مون کي صحيح رستو ڏيکاريو. بزرگ رومي (رحمته الله عليه) نصيحت ڪندي فرمائي ٿو ته جهڙي طرح بخشش جو دروازو حلوي وڪڻندڙ ٻار جي روڻ سان کليو، اهڙي طرح تون به پنهنجو معاملو سمجھ، مصيبتون نعمتن ۾ تبديل ٿي وينديون. جيڪڏهن تون چاهين ٿو ته توکي اها پوشاڪ ملي ته ان لاءِ اک جي ٻار کي جسم جي ضرورت تي رٿار.

هڪ شخص جو هڪ زاهد کي ڊيچارڻ ته گهٽ روءِ، متان اندو نه ٿي وڃين!

زاهد ۽ راگفت يار ۽ در عمل

کم گری تا چشم رانا يد خلل

ترجمو: ”سالڪ هڪ زاهد کي چيو ته گهٽ روءِ، تان ته اک کي نقصان نه پهچي.“

زاهد جواب ۾ چيو ته آئون ان جي ياد ۾ روئي اڪيون خراب ڪري رهيو آهيان، هاڻي به صورتون آهن: يا ته ان روڻ جي نتيجي ۾ منهنجيون اڪيون برباد ٿينديون ۽ مون کي ديدار حق ميسر ٿيندو ۽ پوءِ مون کي هنن جسماني اکين جي برباديءَ جي ڪا پرواهه نه رهندي ۽ جيڪڏهن ديدار حق ميسر نه ٿئي ته پوءِ اهڙين اکين جو برباد ٿيڻ ئي بهتر آهي جيڪي حق جي ديدار کان محروم هجن. جسماني اکين جي برباديءَ جو ڪو رنج نه آهي. الله تعاليٰ جيڪو مردن کي زندهه ڪري ٿو ۽ روحن کي زندگي ڏئي ٿو ان خدا کان روح جي زندگي گهرو. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي ان بي وقوف ساٿيءَ وانگر نه ٿيو، جنهن هڏن کي زندهه ڪرڻ تي اصرار ڪيو هو. اصل روح آهي ۽ جسم محض ان جي قيام گاهه ۽ رهڻ جي جڳهه آهي. اصل حضرت نوح (عليه السلام) جي ذات هئي ۽ ٻيڙي محض ان جي نشست گاهه هئي. جيڪڏهن الله تعاليٰ جا وفادار سپاهي بنجندڙ ته اهر خود توهان جو بندوبست فرمائيندو.

حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي دعا سان هڏين جي زندهه ٿيڻ واري قصي جي پڄاڻي

چونکہ عیسیٰ دید آں ابلہ رقیق

بجز کہ استیزہ نمی داند طریق

ترجمو: ”جڏهن حضرت عيسيٰ (عليه السلام) ان بي وقوف ساٿيءَ کي ڏٺو، ته هو جهڳڙي کان سواءِ ڪو طريقو نٿو ڄاڻي.“

نادانيءَ جي ڪري ڪا نصيحت قبول نٿو ڪري ۽ حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي اسم اعظم نه پڙهڻ کي بخل تي محمول ڪري رهيو آهي. نيٺ نوجوان جي اصرار تي حضرت عيسيٰ (عليه السلام) هڏن تي اسم اعظم پڙهيو. الله تعاليٰ هڏين جي ان ڍانچي کي زندهه ڪيو. ان ڍانچي مان ڪاري شينهن ٽپو ڏيئي نوجوان کي چنبو هنيو ۽ سندس مڇالو ڪڍي ڇڏيائين ۽ نوجوان جي کوپري خالي اخروٽ وانگر ٿي وئي. نوجوان ۾ عقل هجي ها ته کيس نقصان نه پهچي ها.

حضرت عیسیٰ (علیہ السلام) شینهن کي چيو: تو ايترو جلدي هن جي سرکوبي ڇو ڪئي؟ شينهن جواب ڏنو ته ان ڪري جو هن بيجا سوال ڪري توکي پريشان ڪيو هو. حضرت عیسیٰ (علیہ السلام) شينهن کي چيو: تو هن جو خون ڇو نه پيتو؟ شينهن جواب ڏنو ته آئون پنهنجي مقدر جي روزي کائي طبعي موت مٿو هوس، هاڻي منهنجي روزي نه هئي. جيڪڏهن دنيا ۾ منهنجو رزق هجي ها ته مٿن ۾ شامل نه ٿيان ها. بزرگ رومي (رحمته الله عليه) نصيحت ڪندي فرمائي ٿو ته اهي ماڻهو عبرت حاصل ڪن جيڪي بزرگن کي سوال ڪري پريشان ڪن ٿا. ان بي وقوف کي حضرت عیسیٰ (علیہ السلام) جي ذات گرامي ميسر آئي جيڪا بمنزل صاف پاڻيءَ جي هئي. ان جي ذريعي ان شخص کي پنهنجي روح جي پاڪيزگي ڪرڻ گهرجي ها پر هن گڏه وانگر ان جو غلط استعمال ڪيو. حديث شريف ۾ اچي ٿو ته ”تنهنجو سڀ کان وڏو دشمن تنهنجو نفس آهي جيڪو تنهنجي پن پاسن جي وچ ۾ آهي.“ انساني جسم هڏين ۽ خون جو مجموعو آهي. هڏي کڻي جي خوراڪ آهي ۽ رت جونءَ جي خوراڪ آهي. جيڪڏهن تنهنجي نگاهه ۾ ڪل ۽ مغز ۾ ڪو فرق نه آهي ته تنهنجيون اکيون بيڪار آهن، امتحان جي وقت رسوا ۽ خوار ٿينديون. جيڪڏهن انسان جسماني لذتن ۽ اخروي نعمتن ۾ فرق نٿو ڪري سگهي ته پوءِ اها قابلِ معافي ڀل نه آهي. اها ته انداڻپ آهي. توکي ٻين جا عيب ڇڏي پنهنجين مصيبتن تي روئڻ گهرجي. جهڙي طرح مينهن سان نباتات ۽ ٻوٽن جو فروغ آهي، اهڙي طرح پنهنجين مصيبتن تي روئڻ سان روح کي فروغ ملي ٿو. ميڻ به ڳري لڙڪن جي صورت ۾ ٽپڪندي آهي. مردي تي روئڻ ۽ نوح ڪرڻ ان ڪري ممنوع آهي جو اهو ڏيکاءُ جو روئڻ آهي. ان ممانعت کي پُر خلوص روئڻ سان ختم ڪريو. تقليدي ڪم چاهي وڏو هجي پر انجي ڪابه حقيقت نه آهي. جيستائين حال نه هجي تيستائين ڦاٽ بيڪار آهي. بي عمل واعظ ۽ بي بصر مقلد جو مثال نهر ۽ بانسريءَ جهڙو آهي، ڇاڪاڻ ته نهر خود نفون تي حاصل ڪري ۽ بانسريءَ جي دل ۾ سوز نه آهي. پئسن تي روئڻ وارن نوحو گرن مان جيئن سندن اڳواڻ چونڊو آهي ٻيا ان کي دهرائيندا آهن. محقق جيڪو پنهنجي تحقيق سان ڳالهه جي ته تائين پهچي اهو حضرت دائود (عليه السلام) وانگر آهي. حضرت دائود (عليه السلام) مشهور نبي آهي، جنهن جي لهجي ۾ ڏاڍو اثر هو. مطلب ته سٺي ڪم جي تقليد ڪرڻ به باعث ثواب آهي. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته ”تورات کي سمجهڻ باوجود ان تي عمل نه ڪندڙ ماڻهن جو مثال ان گڏه وانگر آهي جنهن تي ڪتاب لڏيل هجن“ جيڪڏهن انهن جي چپن جي ڳالهه دل تي چمڪي ته انهن جو جسم الله تعاليٰ جي نالي جي تجلي سان ٽڪرا ٽڪرا ٿي وڃي ها. سفليات ۾ جادوگر شيطان جي نالي کان ڪم وٺندا آهن. تون الله جي نالي جي ذريعي پئسا حاصل ڪرين ٿو!

هڪڙي بهراڙيءَ جي ماڻهوءَ جو شينهن کي اهو سمجهي ٻڌڻ ته اها ڳئون آهي!

روستا ئي گاؤ در آخر به بست

شير گاوش خورد و برجائش نشست

ترجمو: ”هڪڙي ڳوٺاڻي ڳئونءَ کي وٽان ۾ ٻڌي ڇڏيو، شينهن ان ڳئونءَ کي کائي ساڳي جاءِ تي ويهي رهيو.“ ڳوٺاڻو رات جو ڳئونءَ کي ڳوليندو رهيو، رات جي اوندھ جي ڪري شينهن جي پُٺن تان هٿ ڦيريندو رهيو. جهڙي طرح اڻڄاڻائيءَ جي ڪري شينهن تي هٿ ڦيرائڻ جي باوجود ان ڳوٺاڻي جي دل نه ٽٽي، اهڙي طرح الله تعاليٰ جي پليءَ ۾ معرفت نه هجڻ سان ان جي نالي جو تحمل ٿي ويندو آهي، ورنه طور جبل وانگر انساني جسم ٽڪرا ٽڪرا ٿي وڃي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته ”جيڪڏهن اسين هن قرآن کي هڪ جبل تي نازل ڪريون ها ته توهان ان کي ڏسو ها ته اهو خدا جي خوف کان جُهڪي ۽ ڦاٽي وڃي ها.“ ماءُ پيءُ کان جيڪو ملندو آهي انسان ان جو وڌيڪ قدر ڪونه ڪندو آهي. تشبيهه جي لاءِ هي قصو ٻڌ، تان ته تون تقليد جي هلاڪت کي سمجهي سگهين.

سماعَ جي خاطر صوفين جو هڪ مسافر جي وهت کي وڪڻي ڇڏڻ
هن قصي جو مقصد هيءُ آهي ته ٻڌل ڳالهين کي رٿڻ ۽ حقيقت تي غور نه ڪرڻ ڏاڍو نقصانڪار هوندو آهي.

صوفي در خانقاه از ره رسيد

مرکب خود برد و در آخر کشيد

ترجمو: ”هڪ صوفي سفر ڪندي هڪ خانقاه ۾ پهتو. پنهنجي چڙهيءَ جي وهت کي طنبيلي ۾ ٻڌي ڇڏيائين.“
صوفيءَ پنهنجي وهت کي پاڻي ۽ چارو ڏنو. اڳ ۾ جنهن صوفيءَ جو ذڪر ٿي گذريو، ان پاڻ پنهنجي گڏه کي
ڏاڻو نه ڏنو هو، خادم تي ڀروسو ڪيو هو. جڏهن قضا ايندي آهي تڏهن احتياط مان ڪهڙو فائدو؟ حديث شريف ۾
آهي ته ”قريب آهي ته افلاس ۽ مسڪيني ڪفر بنجي وڃي.“ يعني مفلس جو ايمان هيٺ مٿي ٿي ويندو آهي. اي
مالدار، تون نه ڪل، تنهنجو پيٽ ڀريل آهي. خانقاه جي صوفين هن مسافر جي گڏه کي وڪڻڻ جو ارادو ڪيو. شرعي
اصول آهي ته مجبورون ممنوع شين کي جائز ڪنديون آهن، انتهائي مجبوري جي وقت مُردار کائڻ جائز آهي. هنن
ڪوشش ڪري صوفيءَ جو گڏه وڪڻي ڇڏيو ۽ مزيدار کاڌو وٺي آيا. خانقاه ۾ هر ڪنهن جي وات اها ئي وائي هئي
ته اڄ رات لذت کاڌو آهي. سماع به آهي، مستي به آهي. تن ڏينهن جي بڪ اڄ ختم ٿيندي. چمڙي جو ٿيلهو جنهن ۾
فقير پنهنجي کاڌي جون شيون رکندا هئا پري آيا. اڄ رات دولت اسان جي مهمان آهي. هنن نفس اماره کي روح
سمجھي انهن جي پرورش شروع ڪري ڇڏي. ايل صوفي ٽڪل هو. سڀئي صوفي ان جي چڱي طرح خدمت ڪرڻ لڳا
۽ زور ڏيڻ لڳا. کاڌي جي لاءِ نشست ۽ قيام گاه جي باري ۾ پڇندا رهيا. جڏهن مسافر صوفي سين جو لاڙو پاڻ
ڏانهن ڏٺو تڏهن ڏاڍو خوش ٿيو. سڀني کاڌو، کاڌو ۽ سماع شروع ٿيو. بورچي خاني مان دونهون ٻاهر وڃي رهيو هو.
صوفي رقص ۾ مشغول هئا. ڪڏهن سجدي ۾ چبوتر تي پيشاني گهمائي رهيا هئا ڇڻ ته جهوپڙيءَ کي صاف ڪري
رهيا هجن. حقيقي صوفي بغير خور ۽ گهڻو کائيندڙ نه هوندا آهن، پنڻ کي عيب سمجهندا آهن، بناوٽي صوفي به
حقيقي صوفين جي ڪري ڪجهه کائي وٺندا آهن. سماع جي آخر ۾ قوال چوڻ لڳو: ”گڏه هليو ويو، گڏه هليو
ويو!“ قوال گرم جوشيءَ سان نچندو ۽ صبح تائين ايئن چوندو رهيو. تقليد ڪندي مهمان صوفي به ائين چوندو
رهيو. خانقاه خالي ٿي وئي. مسافر صوفي اڪيلو رهجي ويو ۽ پنهنجو سامان سهيڙڻ لڳو سامان هجري کان ٻاهر
ڪڍيائين ته جيئن گڏه تي رکي. طنبيلي ۾ ويو، اتي گڏه نه هو. دل ۾ خيال ڪيائين ته شايد نوڪر گڏه کي پاڻي
پيارڻ لاءِ ڪاهي ويو هوندو. جڏهن خادم آيو ته صوفيءَ ان کان پڇيو ته گڏه ڪٿي آهي؟ خادم چيو پنهنجي ڏاڙهي
جو خيال ڪر ۽ مون کان غلط سوال نه ڪر. صوفيءَ چيو ته مون گڏه تنهنجي حوالي ڪيو هو ظاهر آهي ته توکان
پڇندس، مون کي گڏه هٿ ڪري ڏي. حديث شريف ۾ آهي ته عَلَى الْيَدِ مَا أَخَذْتُ ”هٿ جيڪي ڪجهه وٺي ان جو ادا
ڪرڻ ضروري آهي.“ جيڪڏهن تون گڏه نه ڏيندين ته آئون قاضي وٽ درخواست ڪندس. خادم چيو: مون کي
صوفين مجبور ڪيو ۽ گڏه ڪاهي ويا. صوفيءَ چيو: تون اچين ها ۽ مون کي ٻڌائين ها ته گڏه ڪاهيو وڃن پيا ته
آئون پنهنجو گڏه واپس وٺان ها. هاڻي چئو ڪري مون کي قيمت پري ڏي. آئون هن وقت ڪنهن کي پڪڙيان ۽
قاضي وٽ وٺي وڃان؟! مون تي اها مصيبت تنهنجي ڪري آئي آهي. خادم چيو ته آئون ڪيترا دفعا آيو هوس پر تون
ٻين صوفين کان به وڌيڪ ذوق سان چئي رهيو هئين ته ”گڏه ويو هليو.“ اهو ٻڌي آئون واپس موٽي ويس ان وقت
صوفي تسليم ڪيو ته سوچڻ سمجهڻ کان سواءِ انڌي تقليد مون کي برباد ڪيو. پيٽ ڀرڻ جي لاءِ هنن صوفين خيانت
ڪئي. هنن ماڻهن جي ذوق منهنجي اندر به ذوق پيدا ڪري ڇڏيو. سڻي تقليد فائديمند هوندي آهي. سالڪ ابتدا ۾
رهبر ڪامل جي تقليد ڪندو آهي ۽ ڪمال حاصل ٿيڻ تي اهو مقلد محقق بنجي ويندو آهي. جيڪڏهن رڪاوٽ نه

هجي ته ڪامل جي تربيت سان فائدو پهچندو آهي. ڪامل عارف کان مستفيض ٿيڻ جي لاءِ ٻرن اخلاقن جو ڇڏڻ ضروري آهي. آربي حقيقت حال کي صحيح طور تي واضح ڪندي آهي، انهي ڪري اها صاف گوئي ۾ ضرب المثل آهي. تارازي (ساهمي) به گهٽ وڌ شيءِ کي صحيح صحيح ٻڌائيندي آهي. هر نبي پنهنجي قوم کي صحيح صحيح پيغام پهچايو. حضرت ابو بڪر رضي الله عنه تي پنهنجي سڄي دولت خرچ ڪري ڇڏي. ڪن روايتن ۾ اچي ٿو ته جنهن وقت اهو مسلمان ٿيو هو ان وقت حضرت ابوبڪر رضي الله عنه جي ملڪيت ۾ چاليهه هزار دينار هئا. لالچ ۾ انسان ڪنهن جي نصيحت قبول ڪونه ڪندو آهي ۽ لالچي ماڻهو صحيح ڳالهه ڪرڻ تي قادر ڪونه رهندو آهي، ڇاڪاڻ ته مال ۽ مرتبي جي لالچ انسان کي بي بصيرت بنائي ڇڏيندي آهي. حق جي مٿي جو پياڪ آزاد هوندو آهي. ڪنهن جي بيجا ڳالهه قبول ڪونه ڪندو آهي. حديث شريف ۾ آهي ته دنيا مردار آهي ان جا طلبگار ڪُٽا آهن. ”اهو بي نور صوفي کاڌي ۽ سماع جي لالچ ۾ گڏهه وڃائي ويهي رهيو.“

قاضيءَ جي حڪم تي شهر ۾ هڪ مفلس جي تشهير ڪرڻ

بود شهنشاهه مغل ٻي خان و ماڻ

ماند در زندان و بند ٻي اماڻ

ترجمو: ”هڪ ننڍڙو مفلس ۽ مسڪين شخص قيدخاني ۾ بند هو.“

مطلب ته اهو شخص بي گهر ۽ بي در هو، لالچ جي ڪري قيدين جو کاڌو کائي ويندو هو، ماڻهن لاءِ ڪوھ قاف وانگر ڳرو هو. ماڻهن کان گراهه ڦري پڄي ويندو هو. اهي ته رسمي قيدخاني جون مصيبتون آهن پر دنيا جيڪا مومن لاءِ هڪ قيدخانو آهي ان جي مصيبتن جو ڪهڙو ذڪر پڇو ٿا. دنياوي زندگيءَ ۾ هن جهان کان چوٽڪارو نه آهي. انسان جي لاءِ خارجي مصيبتون تمام گهڻيون آهن پر خود انسان جي اندر به ڪئين مصيبتون آهن. سٺا خيال انسان جي ترو تازگي جو سبب آهن. جيڪڏهن انساني خيالات ڪو ناخوش گوار تصور قائم ڪن ٿا ته انسان ميٺ وانگر ڳري ويندو آهي. انسان سٺي سوچ جي ڪري دشمنن ۾ به راحت سان زندگي گذاريندو آهي. سٺا خيال دشمنن کي به دوست بنائيندا آهن. مومن جو ايمان آهي ته صبر جو ثواب ملندو. حديث شريف ۾ آهي ته صبر ايمان جو حصو آهي. خيالات جهڙي طرح اثرن جي اعتبار سان مختلف آهن اهڙي طرح پنهنجي ذات جي اعتبار سان به مختلف آهن. هڪ ئي انسان جي باري ۾ هڪ انسان جو خيال هوندو آهي ته اهو ڏنگڻ وارو نانگ آهي. ٻيو ان کي پنهنجو دوست سمجهندو آهي. نانگ سمجهڻ واري جي نظر ۾ ان جون بُرايون آهن، دوست سمجهڻ واري جي خيال ۾ ان جون پلايون آهن.

هر شخص جي نفس الامر ۾ ڳڻ ۽ اوڳڻ هوندا آهن. هر انسان ۾ ڪافرانہ صفتون به هونديون آهن ۽ مومنانہ صفتون به هونديون آهن. انسان جو مثال چٽڪرو سمجهو، جنهن ۾ اڇا ۽ ڪارا ٽڪا هوندا آهن. حضرت يوسف عليه السلام پنهنجي پيءُ حضرت يعقوب عليه السلام جو نور نظر هو ۽ سندس پائر کيس بُرو سمجهندا هئا. جيئن ته هن جي پائر جا خيال بُرا هئا انهن کي يوسف عليه السلام بُرو نظر آيو. ڇاڪاڻ ته جسماني اک، دل جي اک جي تابع آهي. اصل دل جي اک آهي، انسان ۾ اصل رو حاوي ۽ ان جو مسڪن عالم بالا آهي، انهيءَ ڪري انسان کي عالم ارواح جي ڪاروبار ۾ لڳڻ گهرجي. ڇهن ئي پاسي ساڄي کاٻي، اڳيان پُٺيان، هيٺ ۽ مٿي انسان گهيريل آهي، جيئن شطرنج جي ڇهن خانن ۾ نرد جو مهره ڦاسندو آهي ۽ مُشڪل مان نڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي اهوئي انسان جو حال آهي. جڏهن شطرنج ۾ بادشاهه گرفتار ٿي وڃي ته راند هارجي ويندي آهي. ان ڳالهه جو خاتمو نه آهي، قيدي ان ديوت گڏهه مان پريشان آهي.

قیدین جي قاضيءَ جي وکیل سان شکایت

باوکیل قاضي ادراک مند

اھل زنداں در شکایت آمدند

ترجمو: ”عقلمند قاضيءَ جي وکیل سان قيدي شکایت ڪرڻ لڳا.“

وکیل کي چيائون ته قاضيءَ کي اسان جا سلام چئج ۽ ٻڌائج ته اسين هن ڪميٽي مان قاسي ويا آهيون ۽ اهو هميشه قيدخاني ۾ رهي ٿو. گهڻو ڪائي سندس پيٽ ڏهل وانگر ٿي ويو آهي ۽ هر وقت کاڌو گهري ٿو ۽ کاڌي تي مک وانگر ڪري ٿو پوي. جيڪڏهن ايئن ڪرڻ کان کيس روڪجي ٿو ته ٻوڙو بنجي وڃي ٿو. اهو پيئو ٽن سالن کان جيل ۾ هو. خوش مزاج وکیل قاضيءَ وٽ ويو. قاضيءَ قيدخاني مان همراه کي گهرايو ۽ سڀ شکايتون ثابت ٿيون. قاضيءَ کيس چيو ته جيل ڇڏ، پنهنجي گهر وڃ. حديث شريف ۾ آهي ته ”دنيا مومن لاءِ قيدخانو ۽ ڪافر لاءِ جنت آهي.“ قيديءَ چيو ته جيڪڏهن مون کي جيل مان ڪڍيندين ته آئون مري ويندس. قرآن پاڪ ۾ شيطان جو مقولو ذڪر ڪيل آهي ته ”اي منهنجا پروردگار! مون کي قيامت تائين مهلت ڏي.“ آئون اتي خوش آهيان. حضرت آدم عليه السلام سان شيطان جي دشمني آهي. جنهن وٽ ايمان جي روزي آهي آئون ان جو زاد راه ڦري وٺندو آهيان. قرآن پاڪ ۾ آهي ته ”شيطان توھان کي افلاس جي گشتين ۾ مبتلا ڪري ٿو ۽ توھان کي بيحيائي جي ترغيب ڏئي ٿو.“ هن دنيا جي قيدخاني ۾ مومن ۽ شيطان جي اها ئي صورت آهي، جيڪا ٻين قيدين ۽ ان پيئو مفلس جي هئي. عبادت سان جيڪا روزي حاصل ٿيندي آهي ان کي شيطان اڏائي ڇڏيندو آهي. ابليس هڪ آهي، ان جو اولاد گهڻا شيطان آهن. شيطاني اثر سان انسان به شيطان بنجي ويندو آهي. هر اها شيءِ جيڪا انسان جي عبادت جي سرگرمين کي سرد ڪري ان ۾ شيطاني اثر سمجهو. شيطان جو تباھ ڪاريءَ لاءِ ان جو مجسم ٿي سامهون اچڻ ضروري نه آهي. اهو انساني خيالات ۾ شيطانيت ملائيندو آهي جيڪا تباھيءَ جو سبب بنبي آهي. انسان جي تباھي ان جي فاسد خيالن سان ٿيندي آهي. فاسد خيالن جي دفع ڪرڻ جي اها ئي صورت آهي ته انسان دل ۽ جان سان لاهول پڙهندو رهي.

مفلس پيئوڙيءَ جي قصي جو باقي حصو:

گفت قاضي مفلسي را و نما

گفت اے نڪ اھل زندانت گواه

ترجمو: ”قاضيءَ چيو ته مفلسيءَ کي ثابت ڪر، ان چيو ته هي قيدي توھان جي اڳيان گواه آهن.“

جيڪڏهن مفلس جو افلاس ثابت ٿي وڃي ٿو ته ان کي قيد نٿو رکي سگهجي. قاضيءَ چيو ته قيدي تنهنجو افلاس ثابت نه ڪندا. جيڪڏهن شاهديءَ ۾ شاهد جو غرض ۽ مطلب ثابت ٿي وڃي ته ان جي شاهدي معتبر ڪونه رهندي آهي. سڀني ماڻهن چيو ته اسين هن جي مفلسيءَ جا گواه آهيون. قاضيءَ چيو ته هن کي سڄي شهر ۾ گهمايو ۽ پڙهو ڏياريو ته ڪوبه هن کي قرض نه ڏي. قرض ڏيڻ واري جي سزا قيد آهي پر جڏهن ان جو افلاس ثابت ٿي وڃي ته پوءِ کيس قيد نٿو ڪري سگهجي. انسان کي دنيا جي قيد ۾ قدرت هن لاءِ مقيد ڪيو آهي تان ته عمل صالح سان ان جو افلاس يا دلداري ثابت ٿي سگهي. الله تعاليٰ شيطان جي مفلسيءَ جو ان ڪري اعلان ڪيو آهي تان ته ڪوبه ان سان ڪنهن قسم جو معاملو نه ڪري. جيئن ته قاضيءَ ان مفلس جي باري ۾ اعلان ڪرايو هو. ان مفلس جو اعلان ۽ تشهير ڪرائي هئي ۽ مفلس کي سڄي شهر ۾ گهمائڻو هو، ان ڪم لاءِ سپاهين کي هڪ ڪرد جو اٺ هٿ اچي ويو. چاشت جي وقت اٺ ورتائون، رات تائين اٺ کي هڪليندا ۽ پڙهو ڏيندا رهيا. ڪرد سپاهيءَ کي پئسا ڏيئي خوش ڪرڻ

گهريو تان ته سپاهي اُت مان هٿ ڪڍي. ڪُرد به اُت جي پويان هليو پئي. اهو مفلس قيدي جيئن ته سڀني کي بُڪ ماريندو هو اُن کي سُڃاڻڻ لاءِ سڀني ماڻهن ڏٺو. اعلان ڪرڻ وارا ڏهه ماڻهو هئا جيڪي مختلف زبانن ۾ اعلان ڪري رهيا هئا ته هيءُ بُڪ، حريص ۽ پيتوڙي آهي دغا باز آهي مطلب ته بظاهر ڀلو معلوم ٿئي ٿو پر باطن ۾ بُرو شخص آهي. اڌورو سٺو لباس پائي ماڻهن کي ڌوڪو ڏئي ٿو. بيوقوف شخص دانائي جون ڳالهيون ڪندو آهي ته اهي به ڪنهن ٻئي جون چيل هونديون آهن. چور جو عام طور تي هٿ ڪٽيل هوندو آهي. جيڪڏهن اهو لڪائڻ جي لاءِ وڏيون ٻانهون قميص جون پائي ته به هٿ ڏيڻ وقت راز کلي ويندو آهي. اهوئي بي وقوف جو حال آهي. رات جو جڏهن مفلس اُت تان لٿو. تڏهن ڪُرد چوڻ لڳو ته صبح کان اُت تي ويٺو آهين، گاهه جو ته خرچ ڏي. مفلس چيو: تو هيترا اعلان ڪونه ٻڌا جڏهن ته پتيون به سُٽي رهيون هيون. ”گهر ۾ ڪو لائق ماڻهو نه آهي.“ اهو محاورو اُن شخص جي لاءِ ڳالهايو ويندو آهي جنهن تي ڪا نصيحت اثر نه ڪري. سڀئي اثر الله تعاليٰ جي اجازت تي موقوف آهن. اڪ، ڪن وغيره پنهنجو ڪم تڏهن ڪندا آهن جڏهن خدا چاهيندو آهي. قيامت جي ڏينهن سڀ ڳالهيون ظاهر ٿي وينديون. حديث شريف ۾ آهي ته ”خدا جيڪا بيماري پيدا ڪئي آهي اُن جي دوا به پيدا ڪئي آهي.“ انهيءَ ڪري حق ۽ باطل ۾ امتياز ۽ فرق نه ڪري سگهڻ جي مرض جي دوا ضرور آهي. ان مرض جي دوا، خداوندي تائيد سان حاصل ٿي سگهندي. منادين جي اعلان جو اثر ڪرد تي نه پيو چاڪاڻ ته اهو لالچ ۾ ڀريل هو. مقتول جون اکيون عام طور تي کليل رهجي وينديون آهن، جن هو پنهنجي جان کي ڏسي رهيو آهي، تون به درد جي علاج لاءِ عالم ملڪوت تي نظر رک. هن عالم ڪون و مڪان کي ذات بي جهت ۽ لامڪان پيدا ڪيو آهي. تون اُن ڏانهن نظر رک ۽ جهت ۽ مڪان کان نظر هٽاءِ، الله تعاليٰ نيسٽ مان هست ڪري ٿو ۽ اُن جي ايجاد جو تعلق نيسٽيءَ سا ناهي، انهيءَ ڪري تون به پنهنجو پاڻ کي نيسٽ بنا.

مناجات

اے خدائے پاک بے نیاز و یار
دست گیر و مجرم مارا درگزار

ترجمو: ”اي خدائ پاڪ، لاشريڪ ۽ مددگار کان بي پرواه! دستگيري فرمائ ۽ اسان جي خطا کي درگزر ڪر.“
خدائي اهڙي دعا جي توفيق عطا فرمائيندو آهي جنهن کي اهو قبول ڪري. خدا جي غفارت کان اطمينان آهي ۽ اُن جي قهاريت کان ڊڄ آهي. اي خدا! دعا ۾ جيڪڏهن ڪا غلط ڳالهه نڪري ته اُن جي اصلاح فرمائ، جهڙي طرح ڪيميا نامي کي سون بنائيندي آهي اهڙي طرح الله تعاليٰ به سيئات کي حسنات ۾ تبديل فرمائيندو آهي. جڏهن الله تعاليٰ پاڻي ۽ مٽيءَ مان اشرف المخلوقات بنائي سگهي ٿو ته براين کي پلاين ۾ تبديل ڪرڻ معمولي ڳالهه آهي. معمولي مٽيءَ ۽ پاڻيءَ ۾ رشتن واريون نسبتون پيدا فرمائي ڇڏيون ۽ اُن کي اهڙي حس عطا ڪئي. جو اُن ۾ غم ۽ خوشيءَ جا جذبا آهن، وري انهن انسانن مان ڪن کي سڄي دنيا کان بي نیاز ڪري پنهنجو بنايائين. هيءُ جهان سندن عشق ۾ مبتلا آهي. بزرگ رومي رحمۃ الله عليه حقيقي عشق اپنائڻ جي تلقين ڪري ٿو ۽ مجازي عشق کان پرهيز جي هدايت ڪري ٿو. جيڪڏهن معشوق حقيقت ۾ صورت آهي ته مرڻ کانپوءِ به ته اها صورت باقي آهي. هاڻي اُن سان عشق چونه آهي! اهو صورت جي معشوق نه هجڻ جو پهريون دليل آهي.

صورت جي معشوق نه هجڻ جو ٻيو دليل هي آهي ته صورت جنهن جو حواسن سان ادراڪ ٿيندو آهي، جيڪڏهن اهائي معشوق آهي ته جانورن کي به اُن سان عشق هجڻ گهرجي، چاڪاڻ ته صورت کي ته اهي به ڏسن ٿا. صورت جي معشوق نه هجڻ جو ٽيون دليل هي آهي ته معشوق جي وفا سان عشق ۾ اضافو ٿئي ٿو حالانڪ صورت اها

ئي آهي. انهيءَ ڪري معلوم ٿيو ته عشق جو تعلق صورت سان نه آهي. اصل جمال جمال حق آهي ۽ ممڪنات تي ان جو پرتو آهي، انهيءَ ڪري ان سان عشق جو تعلق آهي. جڏهن اهو حال آهي ته پوءِ عشق اصل ئي ڪرڻ گهرجي. ڪي ماڻهو مجازي معشوق کي معشوق حقيقي جو مظهر قرار ڏيئي ڪري ان سان عشق ڪندا آهن ۽ پنهنجو پاڻ کي صورت پرستن کان افضل سمجهندا آهن. اهي ته خالي انهن جي عقل جون اٽڪلون آهن ۽ اها انهن جي ملمع سازي آهي. عقلي دليلن جي زور سان حقيقت ڪونه بدلي آهي. حسين معشوق به پيريءَ ۾ پوڙهي گڏه جهڙو نظر اچڻ لڳندو آهي. الله تعاليٰ پنهنجي جمال کي انسان کان واپس وٺندو آهي ۽ سر سبز شيءِ نيٺ سُڪي ويندي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَمَنْ نَعْبِرْهُ نَكْسِهُ فِي الْخَلْقِ (ياسين-68) ۽ جنهن کي اسين وڏي عمر ڏيون ٿا ان کي بناوٽ ۾ اُبتو گهٽايون ٿا. جڏهن انسان جي خودي مٽجي ويندي آهي تڏهن سڀني ممڪنات ۾ ان کي وجود واحد ئي نظر ايندو آهي. ذات خداوندي کي مجاهدن جي ذريعي سُجائي سگهجي ٿو. تون جنهن کي حقيقت سمجهي عاشق ٿيو آهين اهو به محض صورت آهي، ورنه تنهنجو عشق محض معشوق جي مناسب ۽ موزون عضون جي ڪري آهي. حقيقت جو عشق انسان جي خودي مٽائي ٿو ۽ صورت پرستيءَ کان بي نياز بڻائي ٿو. چشم بصيرت جا اندا حقيقت کي ڇڏي ڪري مجاز تي فدا آهن. صاحب بصيرت کي اصلي مقصود جي پويان وڃڻ گهرجي، فروعات ۾ نه ڦاسڻ گهرجي. جڏهن مقصود حاصل ٿي ويندو آهي ته ان جا لوازم به مهيا ٿي ويندا آهن. هڪ شيءِ هڪ جي اعتبار سان مقصود بالذات هوندي آهي، ٻي شيءِ جي اعتبار سان اها اصلي مقصد ڪونه هوندي آهي. گڏه پلاڻ جي اعتبار سان مقصود آهي پر ڪمائيءَ جي اعتبار سان اصل مقصد نه آهي پر گڏه مان ڪمائي کائڻ اصل مقصد آهي. اصل مقصد سان سرويڪار رکڻ گهرجي، چاهي فروع حاصل نه ٿين. جيڪڏهن پلاڻ نه به هجي ته به گڏه تي سوار ٿي وڃڻ گهرجي ۽ جيڪڏهن گڏه به نه هجي ته منزل تائين پيادل ئي هلڻ گهرجي. نفس اماره کي قابو رکڻ گهرجي ۽ ان جي حيله جوئي جي ڪري مجاهدن ۽ رياضتن کان لنوائڻ نه گهرجي. انسان کي لامحالہ پنهنجا فرائض سرانجام ڏيڻا آهن. عمل کان سواءِ ڪو ڦل نٿو ملي. خالي ڳالهين مان ڪجهه حاصل ڪونه ٿيندو آهي. جيستائين انسان ۾ طاقت آهي ڪم ڪرڻ گهرجي. انسان جنهن غيبي خزاني جي لالچ ۾ پيو آهي، ڪمائي ڪري کائڻ ان جي لاءِ ڪڏهن مانع آهي؟ جيڪڏهن ملڻو آهي ته اهو به خود ملي ويندو. اگر مگر ۾ ڦاسڻ ڪسب، ڪمائي ۽ عمل ۾ رڪاوٽ آهي ۽ ان مان سواءِ افسوس جي ڪجهه حاصل نٿو ٿئي. اگر مگر ۾ ڦاسڻ يقين جي منافي آهي ۽ يقين عين ايمان آهي، انهيءَ ڪري اگر مگر ۾ ڦاسڻ انسان مومن نه آهي. حضور ﷺ فرمايو ته إِنَّ لَوْ تَفَتَحَ عَمَلُ الشَّيْطَانِ: ”اگر مگر جو خيال شيطاني ڪم جو دروازو کولي ٿو.“ مشڪوڪ ۽ مبهم جملو شڪي انسان ڳالهائيندو آهي. تون اگر مگر جي نقصان کي نٿو سمجهين، هيءُ قصو ٻڌ! شايد تون سمجهين وڃين.

”اگر مگر“ جي شادي ۽ ”شڪي“ ٻار جي پيدائش

يک غريبه خانه مي جست از شاب

دوست بر دوش سوي خانه خراب

ترجمو: ”هڪ مسافر جلديءَ ۾ گهر تلاش ڪري رهيو هو، هڪڙو دوست کيس ڪريل گهرو وٺي ويو.“

دوست چيو ته جيڪڏهن ان گهر تي ڇت هجي ها ته منهنجي پاڙي ۾ تنهنجي رهڻ جي جاءِ هجي ها، تنهنجي ٻارن ٻچن کي به آرام ملي ها. جيڪڏهن وچ ۾ ٻيو حجرو هجي ها ته تنهنجو مهمان اچي ها ۽ آرام ڪري ها. ڪاش، اهو مڪان آباد هجي ها. مسافر دوست چيو ته اگر مگر جو خيالي مڪان آهي ان ۾ رهائش نٿي ٿي سگهي. سڀئي اها ڳالهه چاهين ٿا ته آخرت جي ڪاميابي حاصل ٿئي پر شيطان انهن کي گمراه ڪري ٿو ۽ اهي حسرت جي باهه ۾ سڙن

ٿا، جيئن اُن مسافر سان سندس دوست ڪيو. هر انسان نڪ عمل چاهي ٿو پر شيطان جيڪا ملمع سازي ڪئي، اها نٿو سڃاڻي سگهي. شيطان برن عملن کي سينگاري ڏيکاري ٿو. جيڪڏهن ڪو اهڙو صاحب باطن هجي جو خود اُن جي فريب کي سمجهي سگهي ته امتياز ڪري عمل ڪري ورنه پنهنجو پاڻ کي ڪنهن عارف ڪامل جي حوالي ڪري تان ته اهو شيطاني ۽ رحمانِي عمل ۾ امتياز ڪري ڇڏي. بري پلي ۾ تميز ڪرڻ وارو نور فراست پاڻ اندر هجڻ گهرجي. انسان جي پنهنجي اندروني جذبات ۾ جيڪا مال و جاه ۽ آبرو جي خواهش آهي اها غول ۽ پوت جي آواز وانگر آهي.

آسمان جي اوڀرندي ڪناري تي پهريان سفيدي ايندي آهي، اُن کي صبح ڪاذب چئبو آهي. هن ڪري ته ان کانپوءِ اوندھ ٿيندي آهي. اُن اوندھ ۽ تاريڪي ۽ کانپوءِ ايندڙ روشنيءَ کي صبح صادق چيو ويندو آهي. جيڪو حقيقت ۾ صبح آهي. مطلب ته پاڻ ۾ اصل کي عارضي شيءِ کان جدا ڪرڻ جي استعداد پيدا ڪر. انسان جي اک ۾ ست پردا آهن، جن کي بزرگ رومي هفت رنگ چئي ٿو. صبر ۽ استقلال دل جي اک کولي ڇڏيندو. جڏهن قلب جي اک کلي ويندي ته اصل حقيقت واضح ٿي ويندي. فقط موتين کي ڏسڻ ٿي نه آهي پر تون اهڙو سمنڊ بنجي ويندين جنهن ۾ موتي پيدا ٿين ٿا ۽ پوءِ تون عالمِ بالا جو سير ڪرڻ لڳيندين. الله تعاليٰ کي ان جي مصنوعات ۽ مخلوقات ۾ ڏسي سگهجي ٿو. مصنوع مان صانع جي وجود تي استدلال ڪيو ويندو آهي. الله تعاليٰ جي صفت اُن جي لاءِ پرده پوش آهي، سو هاڻي اُن کي کارگاه عالم ۾ ئي ڏسي سگهجي ٿو. ڪاريگر ڪارخاني ۾ هوندو آهي انکي ٻاهر تلاش ڪرڻ بي وقوفي آهي. پنهنجي وجود ۽ هستيءَ کي فنا ڪرڻ کانپوءِ ئي وجود واحد جو مشاهدو ٿي سگهي ٿو. هستيءَ کي ختم ڪري مشاهده حق ڪرڻ جو مقام آهي. جيستائين انسان پنهنجي هستيءَ جو قائل آهي اهو مشاهدي کان محروم آهي. فرعون پنهنجي هستيءَ ڏانهن متوجھ هو، انهيءَ ڪري اهو کارگاه عالم کان اڏو هو. هيءُ مقدر ٿي چڪو هو ته موسيٰ (عليه السلام) اُن جي سلطنت کي ڊانوان ڊول ڪندو. فرعون بني اسرائيل جي نون ڄاول ٻارن کي قتل ڪرائي ڇڏيندو هو. فرعون کي اُن جي هڪ خواب جي تعبير ۾ ٻڌايو ويو هو ته بني اسرائيل جو ڪو ڇوڪرو سندس سلطنت جي زوال جو سبب بڻبو. قضاء الاهي کان بچڻ جي لاءِ بني اسرائيل جي ٻارن کي فرعون قتل ڪرائيندو هو پر حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي پرورش فرعون جي گهر ۾ ٿي رهي هئي ۽ ٻاهران جي قتل عام جي بازار گرم هئي. جيڪو انسان تن پروري ڪري رهيو آهي ۽ ٻين تي دشمنيءَ جو گمان ڪري رهيو آهي اُن جو مثال فرعون جهڙو آهي، جيڪو اصل دشمن حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي پالي رهيو هو ۽ بي قصور ٻارن کي قتل ڪرائي رهيو هو. تن پروري روح جي موت جو سبب آهي ۽ اصل دشمن انسان جو بدن آهي. نفس جسم جي گهر ۾ ناز سان پلجي رهيو آهي ۽ ٻين تي ڪيني سان هٿ چٻاڙي رهيو آهي.

اُن شخص تي ماڻهن جي لعنت ملامت جنهن ماءُ کي تهمت هڻي قتل ڪري ڇڏيو:

آل کي از خشم مادر را بکشت

هم بزخم خنجر و هم زخم مست

ترجمو: ”هڪ شخص ڪاوڙ ۾ خنجر جا وار ڪري ۽ مُڪون هڻي ماءُ کي ماري ڇڏيو.“

هن حڪايت جي منشا هيءَ آهي ته برائيءَ کي بنياد کان ختم ڪرڻ گهرجي. نفس اماره ٿي سڀني برائين جي پاڙ آهي. هڪڙي شخص قاتل کي چيو: توکي امڙ جو حق ياد نه آيو! تو ماءُ کي ڇو ماريو؟ ڪهڙو اُن جو قصور هو؟ همراه جواب ڏنو ته اها هڪ اجنبِيءَ سان ملوث هئي. هاڻي قبر جي مٽي ان لاءِ پرده پوش آهي. اُن پڇڻ واري چيو ته جنهن سان اها متهم هئي ان کي ماري ڇڏ؟ همراه جواب ڏنو ته اڄ جنهن سان متهم آهي اُن کي قتل ڪريان، سڀاڻي

ڪنهن ٻئي سان متهم ٿئي ته ان کي قتل ڪريان... مون هڪڙي ماءُ کي ماريو، ٻين ماڻهن جي خون کان چڻي پيس. اي انسان! اهو بدعادت تنهنجو نفس آهي. انسان جون سڀئي برائون نفس اماره جي ڪري آهن. هن نفس جي ڪري توتي دنيا تنگ آهي. نفس جي ڪري هڪ ٻئي سان دشمني ڪري ٿو ۽ پوءِ ان کي معذرت به ڪرڻي پوي ٿي. جڏهن دشمني ختم ٿي ويندي ته پوءِ معذرت جي ضرورت ڪونه رهندي. هيءُ ان اعتراض جو جواب آهي ته انبيائن ۽ الله وارن ته پنهنجي نفس اماره کي ماري ڇڏيو هو پوءِ انهن سان دشمن حسد ڇو ڪيو؟ جواب جو خلاصو هيءُ آهي ته انبيائن ۽ عارفن جا دشمن اصل ۾ انهن جا دشمن نه پر پنهنجا دشمن هئا ڇاڪاڻ ته دشمني سان خود انهن کي نقصان پهتو. مخالفن جو روح تباھ ٿيو. چمڙو خود ئي سج جي نور کان محروم آهي، ان جي نور ۾ ڪو ٻيو خلل انداز نه آهي. دشمن ته اهو آهي جنهن جي دشمنيءَ سان نفعي جو نقصان ٿئي. پنهنجي زماني جي يڪتا ماڻهن سان دشمنن جي دشمني انهن جي اک جو حجاب نٿي بنجي سگهي پر دشمن خود پنهنجو پاڻ کي اندو ۽ پوڙو بنائڻ ٿا.

هندستان جو هڪ غلام پنهنجي مالڪ سان دشمني ۽ ڪينو رکندو هو. ڪيني جي ڪري پاڻ کي پت تان ڪيرائين ته جيئن مالڪ کي نقصان پهچي. آقا کي ڪهڙو نقصان پهتو؟ دشمني ۾ هن خود پنهنجو پاڻ کي هلاڪ ڪيو. ان طريقي سان نه عقل جي تڪميل ٿيندي ۽ نه ساهه جي باليدگي ٿيندي. ڏوهيءَ کي ڪپڙا سڪائڻ جي لاءِ سج جي ضرورت آهي، مڇيءَ کي پنهنجي زندگي جي لاءِ پاڻي جي ضرورت آهي. ڪو عيب آهي ته ان ۾ اضافو نه ڪرڻ گهرجي. انبيائن ۽ عارفن جا دشمن جاهل هئا. دشمني جي ڪري وڌيڪ پنهنجو پاڻ کي تباھ ڪيائون، اگهاڙن پيرن سان هلڻ مصيبت آهي. پٿرن واري زمين ۾ هلڻ سان وڌيڪ پير ڦٽيا، اهڙي مصيبت ۾ اضافو نه ڪرڻ گهرجي. حسد جو بنياد ٻئي جي مال ۽ مرتبي جي زيادتي آهي. حاسد جو مال ته گهٽ ئي ٿيندو آهي، حسد جي ڪري اڃا مصيبت ۾ اضافو ڪري ٿو. شيطان حضرت آدم عليه السلام تي حسد ڪري سوين مصيبتن ۾ پنهنجو پاڻ کي ڦاسايو. حسد جي ڪري بلندي نه ملي پر پاڻ کي تباھ ڪيائين. حضور صلي الله عليه وسلم جي چاچي عمرو بن هشام کي ابوالحڪم چيو ويندو هو. سيني جا فيصلا ڪندو هو. حسد ۾ مبتلا ٿيو ته ابوجهل يعني نادان جو لقب پيس. نيڪ خصلت هجڻ سڀ کان وڏي خوبي آهي. الله تعاليٰ پنهنجي ۽ ٻانهن جي وچ ۾ انبيائن کي واسطو ان لاءِ بنايو آهي تان ته حاسدن جو مخلصن کان امتياز ٿي وڃي. خدمت گذاري ۽ خوش خلقي ڪم جون شيون آهن. جيڪڏهن الله تعاليٰ رسولن جو واسطو نه بنائي ها ته حاسدن جو حسد ظاهر نه ٿئي ها، الله تعاليٰ کي ڪوبه پنهنجي برابر جو تصور ڪري حسد نه ڪري ها. انسان جي حسد جو بنياد اهو ئي آهي ته اهو ٻين کي پنهنجي برابر سمجهندو آهي، پوءِ ان وڌائي تي حسد ڪندو آهي. رسولن جو سلسلو ختم ٿيڻ سان حاسدن جي حسد جي اظهار جو موقعو ختم نه ٿيو آهي. هاڻي ڪامل عارفن جي ذات به حاسدن کي پرڪڻ جي ڪسوٽي آهي. قطب الاقطاب جيڪو سڄي عوام تي فرمان روا هوندو آهي ۽ بقاء عالم ان جي بقا سان آهي. سڀني عبادتن وارا ان جي تابعداري ڪري نجات حاصل ڪندا. بدمزاج محروم رهندا. شيعه حضرات پارهين امام محمد مهدي کي زنده قائم مڃين ٿا: جيئن ته انهن وٽ امام صرف اهل بيت مان ئي ٿي سگهي ٿو. بزرگ رومي رحمه الله فرمائي ٿو ته امام جي لاءِ نسلي ڪا خصوصيت نه آهي. هر دور جو قطب الاقطاب امام جي ۽ قيوم آهي. مهدي به اهو ئي آهي ۽ هادي به اهو ئي آهي. ان جون اهي خوبيون مخفي هونديون آهن ۽ اهو ماڻهن جي نگاهن جي اڳيان هوندو آهي. شيعن جي عقيدتي مطابق اهو ماڻهن جي نگاهن کان لڪل آهي، ان جو عقل ان جي لاءِ من جانب اڻ پيغام رساڻ آهي، ٻيا عارف ان جي ئي نور سان فيض پهچائين ٿا. قطب الاقطاب نور آهي ۽ جيڪي عارف ان مان مستفيد آهن اهي بمنزل قنديل جي آهن. بزرگ جيڪي انهن عارفن کان منور آهن، انهن جو مثال جاري وانگر آهي جيڪو قنديل ۽ ڏيئي سان منور آهي. ڪامل عارفن جا مختلف طبعا آهن جيڪي قطب الاقطاب تي ختم ٿين ٿا. آخري صف وارا زياده تجلي جا متحمل نٿا ٿي سگهن. اها نور جي تجلي صف اول وارن لاءِ باعث حيات آهي. ٻئين ۽ ٽئين درجي

جا الله وارا به مجاهدن/مراقبن جي ذريعي ترقي ڪري ۽ حجابات طئي ڪري عارف ڪامل بنجي ويندا آهن. جهڙي طرح محسوسات ۾ هر باهه کي هر شيءِ برداشت نٿي ڪري سگهي، اهڙي طرح هر تجلي جو هر شخص متحمل نٿو ٿي سگهي. جيڪڏهن اها گرمائش جيڪا لوهه جي لاءِ مفيد آهي سبزي تي وڌي وڃي ته سبزي سڙي خاڪ ٿي ويندي. جيڪا گرمائش لوهه جي لاءِ درڪار آهي اها لوهه جي لاءِ ئي لطيف آهي. اهو درويش جيڪو مجاهدن ۽ رياضتن جي بنيءَ ۾ پڄي ٿو ان جي حالت لوهه جهڙي آهي. اهي ان باهه کي سڌو سنئون بدن تي برداشت ڪري ويندا آهن. ڪاڌو جڏهن ”ٺٽي“ جي واسطي سان باهه تي پچندو تڏهن ان کي ماني چيو ويندو آهي. گرم هوا سان وڻ وغيره نشوونما حاصل ڪن ٿا. عارف ڪامل براه راست ڪسب فيض ڪندو آهي. قطب الاقطاب عالم جي لاءِ بمنزل دل جي آهي. جسم جا سڀ ڪمالات دل جي ڪري آهن. خدا جو منظور نظر قطب الاقطاب هوندو آهي. قطب الاقطاب ٻين ولين کي فيض پهچائيندو آهي. الله وارن جي مرتبن جي وضاحت لاءِ مفصل ڪلام درڪار آهي، جنهن جو مال وحدت الوجود جو مسئلو آهي جيڪو عوام جي سمجهه کان بالاتر آهي. آئون ڊڄان ٿو ته ان مسئلي جي وڌيڪ وضاحت نيڪي برباد ۽ گناهه لازم جي مصداق نه ٿي وڃي. عوام جي ذهن مطابق عوام سان ڳالهه ڪرڻ گهرجي. باريڪ مسئلا انهن جي اڳيان بيان ڪرڻ مناسب نه آهي. فقير دروازي تان ڪجهه خيرات گهرندو ته ڪجهه نه ڪجهه ملي ويندس. گهر ۾ گهڙندو ته اها عادت خراب آهي.

بن نون خريد ڪيل غلامن کان بادشاهه جو امتحان وٺڻ

اڳ ۾ بزرگ فرمايو هو ته هر شخص جي مناسب حال ڳالهه ڪرڻ گهرجي، ان جي ضمن ۾ هيءَ حڪايت آهي.

بادشاهه ۽ دو غلام ارزاڻ خريد

تائڪي زالاڻ دو سخن گفت و شنيد

ترجمو: ”هڪ بادشاهه ٻه غلام خريد ڪيا، ٻنهي کي ساڳئي ڳالهه چيائين ۽ ٻڌائين.“

سستي شيءِ خريد ڪرڻ وقت وڌيڪ پرڪ ڪونه ڪئي ويندي آهي، انهيءَ ڪري بادشاهه غلامن کي خريد ڪرڻ کانپوءِ آزمايو. هڪڙي غلام تمام سٺو ۽ مٺو ڳالهايو. عربي جو مشهور محاورو آهي ته اَلْبُرءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ ”ماڻهو پنهنجي زبان هيٺ لڪل هوندو آهي.“ جڏهن ڳالهائيندو آهي تڏهن زبان جو پردو هٽي ويندو آهي. انسان ۾ سٺيون ۽ بريون ٻئي خصلتون هونديون آهن. عام طور تي سٺن ۾ به ڪونه ڪو عيب هوندو آهي. اهو غلام برجسته اهڙي ڳالهه چوندو هو جو ٻيو سوين دفعا به اهڙي ڳالهه سوچي نه ڪري سگهندو هو. بزرگ رومي رحمۃ الله عليه اڳ ۾ فرمايو ته ان غلام جي ڳالهين سان حق ۽ باطل ۾ امتياز ٿي ويندو هو، ان تي هي شبهو ٿيو ته اها صفت ته قرآن ۾ به نه آهي، ورنه دنيا ۾ ڪوبه گمراهه نه رهي ها. بزرگ رومي رحمۃ الله عليه ان شهبي جو جواب هيءُ ڏنو آهي ته بيشڪ قرآن ۾ پنهنجي جاءِ تي اهائي خوبي آهي پر ڏسڻ واري جي اک جي ٽيڙاڻ ان ۾ آڏي اچي ويندي آهي. ”فرقان“ ڪلام الله جو هڪ نالو آهي، ڇاڪاڻ ته قرآن پاڪ حق ۽ باطل ۾ امتياز پيدا ڪندو آهي. جيڪو شبهو انسان کي پوي ٿو ان جو جواب خود قرآن ۾ ملي ويندو آهي. ٻاڏي کي صحيح حقيقت نظر ڪونه ايندي آهي. ان ڳالهه جو جواب اهوئي آهي ته تون پنهنجي نظر کي صحيح ڪر، ته قرآن جي فرقانيت واضح ٿي ويندي. صحيح فڪر خدا جي ذات آهي. ڪنهن شهبي جو حقيقي جواب صحيح فڪر سان حاصل ٿيندو آهي، ٻين جي جواب ٻڌڻ سان حاصل ڪونه ٿيندو آهي.

ٻڌل ڳالهه ۽ صحيح فڪر سان حاصل ٿيل ڳالهه ۾ اها ئي نسبت آهي جيڪا دلال ۽ محبوبه ۾ آهي. صاحب حال ڪنهن به ڪيفيت ۾ خود مبتلا هوندو آهي، صاحب قال اها ڪيفيت ماڻهن کان ٻڌندو آهي. ڪنهن بري ڳالهه جي نتيجي کي ٻڌي ڪري انسان ان کان پرهيز ڪندو آهي، جنهن ۾ اهو ممڪن هوندو آهي ته ان برائي کي وري ڪري

وهندو پر انجام بد ۾ ڦاسي ڪري اهڙي نصيحت حاصل ٿيندي آهي جو ان برائي جو ارتڪاب ممڪن ڪونه رهندو آهي. باهه ٻارڻ جي جيڪڏهن ڪو ڀروسو جوڳو مخبر خبر ڏي ته ان سان جيڪو يقين باهه جي ٻارڻ تي حاصل ٿيو اهو علم اليقين آهي. ڪنهن کي باهه ۾ سڙندي ڏسي ڪري جيڪو ان جي ساڙڻ تي يقين حاصل ٿيو اهو عين اليقين آهي. خود پنهنجو هٿ سڙڻ سان جيڪو باهه جي ساڙڻ تي يقين حاصل ٿيو اهو حق اليقين آهي. ڪن کي جيڪڏهن ڪمال حاصل ٿي ويندو آهي ته اهو به اک جو ڪم ڪرڻ لڳندو آهي ۽ ٻڌڻ به ڏسڻ جي جاءِ والاري وٺندو آهي. ان ڳالهه جي پڄاڻي نه آهي. واپس موت، ڏس ته بادشاهه پنهنجي غلام سان ڇا ڪيو؟

بادشاهه جو ٻن غلامن مان هڪ کي روانو ڪري ۽ ٻئي کان حالات دريافت ڪرڻ:

آل غلامڪ را چوید اهل ذکا

آل دگر را کرد اشارت که بیا

ترجمو: ”جڏهن بادشاهه ان پياري ذهين غلام کي سمجهيو ته ٻئي کي اشارو ڪري چيو: هلي آ.“

جڏهن ٻيو غلام بادشاهه جي اڳيان آيو. وات خراب ۽ ڏند ڪارا هئس. بادشاهه ان جي وات جي بدبوءِ مان ناخوش ٿيو. بادشاهه کيس چيو ته پري ٿي ويهه، پر ايترو پري نه ٿي جو ڳالهه ٿي نه ٻڌي سگهان. جيئن ته تنهنجو وات خراب آهي انهيءَ ڪري تون هر مجلس نه بڻبين پر توکان خط پٽ جو ڪم ورتو ويندو. جهڙي طرح هڪ منگهڻ جي ڪري ڳوڙي ساڙڻ بي وقوفي آهي، اهڙي طرح محض وات خراب هجڻ جي ڪري توکان جدائي مناسب نه آهي. جيئن ته راز معلوم ڪرڻو هو انهيءَ ڪري اهڙي قسم جي گفتگو شروع ڪيائين. پوءِ بادشاهه ذهين غلام کي وهنجي اچڻ جي بهاني روانو ڪري، ٻئي غلام کي چيو ته تون ڪيترو نه سمجهدار آهين؟ تون ته سؤ غلامن جي برابر آهين. تون اهڙو نه آهين جهڙو تنهنجي ساٿيءَ ظاهر ڪيو آهي. هن حاسد تنهنجي باري ۾ الائي ڇا ڇا پئي چيو. هو چوي پيو: تون چور آهين، بدڪار آهين. ڊڄڻو ۽ نامراد آهين. ان تي بدصورت غلام جواب ۾ چيو ته هو سچو ۽ سڌو ماڻهو آهي، آئون عيبدار آهيان. مون کي هن جهڙو سچو ماڻهو ڪٿي ڪونه سڃهجي. هو منهنجي باري ۾ جيڪو ڪجهه چوي ٿو، ان کي پاڻ تي تهمت ڪونه ٿو سمجهان. هو جيڪو ڪجهه منهنجي باري ۾ چوي ٿو صحيح ٿو چوي. ٿي سگهي ٿو ته مون کي بدنام ڪرڻ لاءِ ائين ڪري رهيو هجي. خدائي نور باقي رهڻ وارو آهي. ان کي حاصل ڪرڻ گهرجي. جڏهن اهو نور حاصل ٿيندو پوءِ پنهنجا عيب ان کي ائين صاف نظر ايندا جيئن ٻين جا نظر ايندا آهن. بادشاهه ان کي اڀاري ٻئي غلام جي باري ۾ پڇيو ته تون به ان طرح عيب لڳاءِ جيئن هن تنهنجا ٻڌايا آهن. هن غلام اهڙي طرح تعريف ڪئي جيڪا بظاهر عيب جوئي آهي. چيائين ته ان جو عيب محبت، وفاداري ۽ انسانيت آهي. ان جي عادت سچائي ذهانت ۽ همدرد آهي ۽ ان ۾ جوانمردي آهي. اهو سخاوت جو انتهائي درجو آهي جو پنهنجي جان به ضرور تمند کي ڏيئي ڇڏي.

جيڪڏهن هڪ جان جي بدلي ۾ گهڻيون ابدي جانين ملي وڃن جو يقين هجي ته جان ڏيڻ ۾ ڪوبه بخل ڪونه ڪندو. درياءَ جي ڪناري تي پاڻيءَ ۾ اهو ٿي بخل ڪندو جيڪو درياءَ جو پاڻي نه ڏسي رهيو هجي. حديث شريف ۾ آهي ته كُلُّ عَمَلٍ ابْنِ آدَمَ بَعَثَهُ اَمْثَالِهَا ”انسانن کي هر عمل جو بدلو ڏهون ٿي ملندو.“ شيطان فقر ۽ مسڪينيءَ جي ڊپ کان ڊيڄاري سخاوت کان روڪيندو آهي. انسان بخل تڏهن ڪندو آهي جڏهن آخرت جي بدلي تي ان کي يقين نه هجي. بدلي جو عين اليقين سخاوت جو سبب آهي، باقي هٿ ته خالي آله ڪار آهن. بخل کان اهوئي چوڻڪارو حاصل ڪندو جنهن کي بدلو نظر اچي رهيو هجي. انسان ڪنهن وقت ٻين جي تعريف هن لاءِ ڪندو آهي ته ماڻهو سندس نيڪيءَ جا قائل ٿي وڃن. انهيءَ ڪري آئون ان کي آزمائيندس، ان قصي ۾ توکي شرمندگي ٿيندي.

بادشاه آڏو غلام جو پنهنجي دوست جي سچائي ۽ وفاداري بيان ڪرڻ

گفت نه والله باله العظیم

مالک الملک و رحمن و رحیم

ترجمو: ”اُن غلام چيو ته، خدا جو قسم جيڪو بزرگ آهي، سلطنت جو مالڪ آهي ۽ مهربان آهي ۽ رحم و اُرو آهي.“

اُئون جيڪا تعريف ڪري رهيو آهيان سا غلط نه آهي. الله تعاليٰ انبيائن کي موڪلڻ ۾ مجبور ڪونه هو پر انبيائن جي رسالت به اُن جو ڪرم آهي. حديث شريف ۾ آهي ته ازل ۾ الله تعاليٰ سڀني روحن کي گڏ ڪري انهن تي نور وسايو. جنهن تي اهو نور پيو اهو هدايت وارو ٿيو، جنهن تي اهو نور نه پيو اهو گمراه ٿيو. حضرت شيث عليه السلام حضرت آدم عليه السلام جو پٽ هو جيڪو آدم عليه السلام کانپوءِ نبي ٿيو ۽ حضرت آدم عليه السلام پنهنجي زندگي ۾ اُن کي پنهنجو جانشين بنايو. حضرت آدم عليه السلام جي وفات کان هڪ سؤ چاليهه سال پوءِ حضرت نوح عليه السلام جي ولادت ٿي. جوان ٿيو ته کيس رسول بنايو ويو. نمرود جو زمانو هو جنهن وقت حضرت ابراهيم عليه السلام ستاويهن سالن جو هو، اُن وقت نمرود حضرت ابراهيم عليه السلام کي باهه ۾ ساڙڻ گهريو هو. حضرت ابراهيم کي خواب ۾ حڪم ٿيو ته پنهنجي پٽ اسماعيل عليه السلام جي قرباني ڏي، تنهنڪري حضرت اسماعيل عليه السلام قربان ٿيڻ لاءِ تيار ٿي ويو. حضرت دائود عليه السلام حضرت شمويل عليه السلام ۽ اُن دور جي بادشاهه طالوت کانپوءِ بني اسرائيل ۾ پيدا ٿيو، رسول بنايو ويو ۽ زبور مٿس نازل ٿيو. حضرت دائود عليه السلام جو معجزو اهو هو ته لوهه اُن جي هٿ ۾ مٿس وانگر نرم ٿي ويندو هو، جنهن مان هو زرهون ٺاهيندو هو. حضرت سليمان عليه السلام حضرت دائود عليه السلام جو پٽ هو ۽ پنهنجي پيءُ وانگر سلطنت ۽ نبوت جو جامع هو. سندس سلطنت جنن ۽ انسانن تي هئي. حضرت يعقوب عليه السلام پنهنجي پٽ يوسف عليه السلام جي فراق ۾ ايتري قدر رُنو جو نظر هلي ويس. پوءِ يوسف عليه السلام جي قميص جي خوشبوءِ سان سندس نظر موٽي.

حضرت يوسف عليه السلام حسن ۽ خواب جي تعبير ۾ عديم النظير هو، جنهن جو قرآن پاڪ ۾ ذڪر موجود آهي. نباتات ۾ پاڻي زندگيءَ جو سبب آهي. سُڪل ڪاٺي حضرت موسيٰ عليه السلام جي هٿ جي ڪري زنده ٿي ڪري نانگ بڻي، ته ڇڻ اُن حضرت موسيٰ عليه السلام جي هٿان پاڻي حاصل ڪيو. حضرت موسيٰ عليه السلام جو معجزو فرعون جي سلطنت جي زوال جو سبب بنيو. حضرت جرجيس عليه السلام حضرت عيسيٰ عليه السلام جي حواري جو پٽ ۽ پيغمبر آهي. سندس قوم ڪئين ڀيرا کيس هلاڪ ڪيو پر اهو زنده ٿي ويو ٿي. حضرت زڪريا عليه السلام خدا جو پيغمبر حضرت سليمان عليه السلام جي اولاد مان آهي. قوم کيس ستايو، تڏهن هُن هڪ وڻ ۾ پناهه ورتي، جنهن کي قوم آري سان چيري حضرت زڪريا عليه السلام کي شهيد ڪري ڇڏيو. حضرت يونس عليه السلام نينوا ۾ مبعوث ٿيو. قوم کي سمجهايائين. نيٺ انهن جي نافرمانيءَ کان ناراض ٿي ڪري هن خيال سان ته هاڻي مٿن عذاب نازل ٿيندو. هو، پنهنجي اهل عيال سان گڏ اُن ڳوٺ مان نڪري روانو ٿيو. عذاب نازل نه ٿيو ته شرمندگيءَ جي ڪري ڪنهن ٻئي پاسي روانو ٿيو، اُن تي الله جو عتاب ٿيو. هو، جنهن ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿيو اها نه هلي. پوءِ درياءَ ۾ اڇلايو ويو ۽ مڇيءَ کيس گهيو. توبه ڪيائين. مڇيءَ جي پيٽ مان زنده باهر نڪتو. حضرت يحيٰ عليه السلام مردوس بادشاهه جي دور ۾ مبعوث ٿيو، جنهن کي هڪ عورت سازش جي ذريعي کيس شهيد ڪرايو ۽ سون جي تالھ ۾ سندس سر مبارڪ اُن عورت کي پيش ڪيو. حضرت شعيب عليه السلام اهل مدين ۽ اصحابِ اڪبر جي لاءِ مبعوث ٿيو، جن تي نافرمانيءَ جي ڪري وڃ ڪري ۽ اهي هلاڪ ۽ تباھ ٿيا.

حضرت ايوب عليه السلام جي طرح طرح سان آزمائش ٿي، مال ۽ اولاد تباھ ٿيو، جسم ڦاٽڻ لڳو پر سندس صبر ۽ شڪر ۾ فرق نه آيو. حضرت الياس عليه السلام بني اسرائيل ۾ نبي بنا ٿي ڪري موڪليو ويو هو پر قوم اُن جو چيو نه مڃيو، پوءِ حضرت اليسع عليه السلام کي قائم مقام بنا ٿي ڪري روپوش ٿي ويو. هن کي ۽ حضرت خضر عليه السلام کي روءِ

زمین تي زنده میجو وحي ٿو. حضرت عیسیٰ علیہ السلام ٻئي آسمان تي زنده آهي. چوٿين آسمان واري ڳالهه عوام ۾ مشهور آهي. شق القمر وارو معجزو حضور ﷺ کان مڪي ۾ ظاهر ٿيو. حضرت عثمان "جي شادي حضور ﷺ جي بن صاحبزادين حضرت رقيه رضی اللہ عنہا ۽ حضرت ام کلثوم رضی اللہ عنہا سان هڪٻئي پٺيان ٿي، انهيءَ ڪري سندس لقب ذي النورين ٿيو. حضرت حسن رضی اللہ عنہ کي زهر ڏنو ويو جنهن سان ان جي شهادت ٿي. حضرت حسين رضی اللہ عنہ کي دشت ڪربلا ۾ شهيد ڪيو ويو. حضرت جنيد رضی اللہ عنہ مشهور بزرگ آهي، تصوف ۾ صاحب تصانيف آهي. شريعت ۽ طريقت جو جامع هو. سندس مزار بغداد ۾ آهي. حضرت جنيد رضی اللہ عنہ کي سيد الطائفة چوندا آهن، حضرت بايزيد کي بسطامي سڏبو آهي. سندس لقب قطب العارفين آهي. حضرت معروف رضی اللہ عنہ ڪرخ جو رهڻ وارو هو (ڪرخ بغداد يا بلخ جو هڪ ڳوٺ آهي) انهي ڪري ڪرخي مشهور ٿيو. جيئن ته حضرت معروف رضی اللہ عنہ مقام ڪرخ ۾ سڄي رات بيداري ۽ گريه زاري ۾ مصروف رهندو هو انهيءَ ڪري کيس ڪرخ جو نگهبان به چوندا آهن. حضرت ابراهيم بن ادهر رضی اللہ عنہ شاهي خاندان مان هو. بلخ جي سلطنت ڇڏي ڪري فقيري اختيار ڪئي هئائين. حضرت امام ابو حنيفه رضی اللہ عنہ جو شاگرد ۽ جامع شريعت و طريقت هو. حضرت شقيق بلخ جو رهڻ وارو مشهور واپاري هو، پوءِ سڀ ڪجهه خيرات ڪري فقيري اختيار ڪئي هئائين. هو امام ابو يوسف رضی اللہ عنہ جو شاگرد هو. حضرت فضيل رضی اللہ عنہ ابتدائي زندگي ۾ چور ۽ ڌاڙيل هو پر نمونو صوفين جو بنائيندو هو. نماز باجماعت جو پابند هو. آخرڪار هدايت مليس ۽ اولياءِ کاملين ۾ شمار ٿيو. حضرت بشر حاني رضی اللہ عنہ اگهاڙن پيرن سان هلندو هو. وڏو عالم هو ۽ پوءِ وڏو ولي ٿيو. حضرت بشر رضی اللہ عنہ هڪ ڪاغذ تي بسم الله الرحمن الرحيم لکيل ڏني ان کي ادب سان کنيائين ۽ ان تي خوشبوءِ لڳايائين. پوءِ هڪ جاري ۾ رکيائين. سندس اهو ادب روحاني عروج جو سبب بنيو ۽ ڪامل عارفن ۾ شمار ٿيو. حضرت ذي النون مصري رضی اللہ عنہ مشهور بزرگ آهي. ملامتي فرقي ۾ سندس شمار آهي. حضرت سري رضی اللہ عنہ مشهور بزرگ آهي. سندس نالي سان گڏ سقطي به لڳايو ويندو آهي ڇاڪاڻ ته پاڻ ڪپاڙ فروش به هو. حضرت معروف ڪرخي رضی اللہ عنہ جو خليفو ۽ حضرت جنيد بغدادی رضی اللہ عنہ جو مامون آهي. پاڻ کي فنا ڪري ڇڏيو هئائين ۽ پاڻ مان انانيت بلڪل ختم ڪري ڇڏي هئائين. لکين ڪامل عارف الله کي اهڙا محبوب آهن جو خدا رشڪ جي ڪري انهن کي مخفي رکي ٿو ۽ هن ڳالهه کي گوارا نٿو ڪري ته ٻيا انهن کي سڃاڻن. عارفن جي تشبيهه مڃين سان به ڏني ويندي آهي ڇاڪاڻ ته جيئن مڇي پاڻيءَ کان سواءِ زنده نٿي رهي سگهي، اهڙي طرح اهي تقرب الاهي کان سواءِ زنده نٿا رهي سگهن. قبر ۾ روشني نيڪ عملن سان ٿيندي. حيواني روح موت سان فنا ٿي ويندو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا (الانعام- ۱۶۰) "جنهن هڪ نيڪي آندي ان لاءِ ڏهون ٿي اجر آهي." بزرگ رومي رضی اللہ عنہ فرمائي ٿو ته ان شرطيه جملي ۾ مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ جو مطلب محض نيڪي ڪرڻ نه آهي پر نيڪيءَ کي خدا جي درٻار ۾ پيش ڪرڻ آهي. تون انسانيت جو جوهر رکين ٿو يا خالي گڏهه آهين، عرض سڀ فنا ٿي ويندا. اصطلاح ۾ اها شيءِ جوهر چورائيندي آهي جيڪا پنهنجي وجود ۾ ڪنهن ٻئي شيءِ جي محتاج نه هجي پر بالذات قائم هجي. عرض اها شيءِ آهي جيڪا خود قائم نه هجي پر پنهنجي وجود ۾ ڪنهن ٻئي شيءِ جي محتاج هجي. جيئن رنگ وغيره آهي. نماز ۽ روزو بظاهر حرڪت ۽ اقوال جو مجموعو آهي جنهن جو وجود وقتي آهي، زمانه وجود کانپوءِ ٻئي زماني ۾ انهن جو وجود نٿو رهي. عرض هڪ جاءِ کان ٻي جاءِ تي منتقل نٿو ڪري سگهجي. اوگڻن کان پرهيز عرض آهي، ان جي ذريعي بيماريون پري ٿي وڃن ٿيون ۽ انسان ۾ تبديلي اچي وڃي ٿي. صفراوي بيمار پرهيز ڪندو آهي ته وات جي ڪڙاڻ هلي ويندي آهي ۽ مناس پيدا ٿيندي آهي. پوک ڪرڻ عرض آهي، زمين جي مٽي جوهر آهي جيڪا تبديل ٿي ڪري اناج بنجي ويندي آهي. دوا ڪرڻ عرض آهي، وار جوهر آهن، جنهن ۾ دوا سان واڌارو ٿئي ٿو. نڪاح ڪرڻ عرض آهي جنهن سان ٻار پيدا ٿئي ٿو، جيڪو جوهر آهي. گهوڙي ۽ ڏاڇي جي جفتي ڪرائڻ عرض آهي، انهن جو ڦر جوهر

آهي. باغ جو لڳائڻ عرض آهي باغ جو ڦل جوهر آهي، جيڪو اصل مقصد آهي. ڪيمياگري هڪ عرض آهي. ان مان جيڪو سون ٺهي ٿو اهو جوهر ۽ مقصود آهي. صيقل ڪرڻ يا روات لڳائڻ عرض آهي، ان سان جيڪا شيء صاف ٿئي ٿي اها جوهر ۽ مقصود آهي.

بادشاهه جي تقرير جو خلاصو هي آهي ته انسان جون عبادتون وغيره سڀ عرض آهن جيڪي ناقابل انتقال آهن ۽ دربار خداوندي ۾ پيش نٿيون ڪري سگهجن پر روح پيش ٿيندو جيڪو جوهر آهي ۽ عبادت وغيره مان ان جي نشوونما مقصد آهي. ٻڪري جوهر آهي ان جو پاڇو عرض آهي. ٻڪري جي قرباني تقرب جو سبب بڻبي نه ڪي پاڇي جي قرباني. غلام جي تقرير جو خلاصو هي آهي ته جيڪڏهن عبادتن کي عرض چئي ڪري ناقابل انتقال چيو ويندو ته انهن جي اهميت ختم ٿي ويندي ۽ عابدن ۾ مايوسي پيدا ٿيندي ۽ هيءُ چوڻ ته عبادتون عرض آهن انهن کي دربار خداوندي ۾ دنيا کان ڪيئن منتقل ڪري سگهجي ٿو. جڏهن صحيح آهي ته اهي عرض، عرض ٿي رهن پر جيڪڏهن انهن عرضن جي تبديلي بصورت جوهر جي ڪئي وڃي ته پوءِ انهن جي منتقل ٿيڻ ۾ ڪو عقلي اعتراض نه آهي ۽ شريعت ٻڌايو آهي ته انسان جي هر عبادت ۽ عمل هڪ خاص جوهر جي شڪل اختيار ڪندو ۽ دربار خداوندي ۾ پيش ٿيندو. اٺن جو ”اوتار“ پيو هوندو آهي ۽ ٻڪرين جو ”ٻڪرار“ پيو هوندو آهي. عرض مختلف جوهرن جي صورت اختيار ڪندو جن جي لاءِ وقت مقرر آهي. اهي اهڙا مثال آهن جن مان معلوم ٿئي ٿو ته عرض جوهر جي صورت اختيار ڪندو آهي، ماءُ پيءُ جي هر بستري عرض آهي پر ان، ٻار جي جوهر جي صورت اختيار ڪئي. انجنيئر جو ذهني خاڪو عرض آهي جيڪو گهر جي جوهر جي صورت اختيار ڪري ٿو. صرف انجنيئر ۾ نه، پر هر ڌنڌي ۾ ڪاريگر هڪ تصور قائم ڪندو آهي جيڪو عرض آهي ۽ پوءِ اهو تصور جوهر جي صورت اختيار ڪندو آهي. مشهور عربي مقولو آهي ته **أَوَّلُ الْفِكْرِ آخِرُ الْعَمَلِ** ”پهريان تجويز هوندي آهي پوءِ عمل ٿيندو آهي.“ جملي اجزاء عالم ازل ۾ صور علميه هئا. پوءِ انهن جو وجود خارج ۾ ٿيو. باغ لڳائڻ جو نقشو ذهني هوندو آهي آخر ۾ عملي صورت وجود ۾ ايندي آهي. تصور جو ابتدائي نقشو عمل جي آخر ۾ وجود ۾ ايندو آهي. شاخ، ٽاريون ۽ پن اصلي مقصد نه آهن. مقصد ڦل ۽ ميوو آهي، جيڪو آخر ۾ وجود ۾ اچي ٿو. هڪ حديث قدسي ۾ آهي ته **لَوْلَاكَ لَبَا خُلِقْتُ الْأَفْلَاكُ** ”اي محمد! جيڪڏهن تنهنجو وجود پيش نظر نه هجي ها ته ائون جهان کي پيدا نه ڪريان ها.“ جهان جي پيدائش مان اصل مقصد حضور ﷺ جي ذات گرامي آهي، انهيءَ ڪري سڀني کان آخر ۾ ظهور پذير ٿيا. محدثن وٽ اهو مضمون ته صحيح آهي پر اها حديث صحيح نه آهي. عرض جي منتقل هجڻ نه هجڻ جو اهو بحث به عرض کي ئي منتقل ڪرڻ آهي. شروع ۾ تصور هئا، پوءِ بصورت جوهر وجود ۾ آيا. شينهن گدڙ وغيره جي افسانن جو پهريان تصور ڪيو ويندو آهي پوءِ لکيا ويندا آهن. قرآن مجيد ۾ آهي ته ”بیشک انسان تي اهڙو وقت آيو جڏهن اهو ڪجهه ڪونه هو.“ ان مان معلوم ٿيو ته جهان عدم کانپوءِ وجود ۾ آيو آهي. مثالي صورتون جيڪي عالم شهرد کان پهريان عالم مثال ۾ هيون، اهي الله تعاليٰ جي صورت علميه مان پيدا ٿيون. نوڪر جي چوري هڪ عرض آهي. اها بصورت زنجير ۽ قيدخاني جي ظهور ۾ ايندي آهي. خدمت ڪرڻ عرض آهي، اها بصورت خلعت ظاهر ٿئي ٿي، جيڪا جوهر آهي. عرض ۽ جوهر جي اها ئي نسبت آهي جيڪا آني ۽ ڪڪڙ جي آهي. آني مان ڪڪڙ ۽ ڪڪڙ مان آيو ٺهندو رهندو آهي. اهڙي طرح عرض مان جوهر ۽ جوهر مان عرض صادر ٿيندو رهندو آهي، انهيءَ ڪري هي چوڻ ته عرض ناقابل انتقال آهي يا عرض جو جوهر ۾ تبديل ٿيڻ ممڪن نه آهي، غلط ڳالهه آهي.

بادشاهه چيو ته نيڪ آهي. اهوئي صحيح ته عرض جوهر بنجي ويندو آهي، پوءِ توهان جو ڪو عمل جوهر بڻبو؟ غلام چيو ته عرض بصورت جوهر دنيا ۾ نمايان نٿو ڪيو وڃي. قدرت کي اهو ئي منظور آهي ورنه دنيا آزمائش جي جاءِ ڪونه رهندي. جيڪڏهن عرض بشڪل جوهر نمودار ٿي وڃن ته مومن جا اعمال سڀني صورتن ۾ ۽

ڪافرن جا اعمال برين صورتن ۾ نمايان ٿي وڃن، پوءِ نه ڪو ڪافر هجي ۽ نه دين جو مذاق اڏائڻ وارو هجي. پوءِ هي دنيا محشر بنجي وڃي، جنهن ۾ اعمال پنهنجين شڪلين ۾ ظاهر ٿيندا. محشر ۾ سڀ مطيع ۽ فرمانبردار هوندا. بيشڪ، عمل جي جزا پوشيده ۽ لڪل آهي پر اهو عوام لاءِ آهي، باقي خاصان خدا جي نظرن جي اڳيان آهي. اميرن جو مثال عوام جهڙو آهي ۽ وزير جو مثال خاصان خدا وارو آهي. بادشاهه عارف ڪامل ۽ خاصان خدا مان هو. تون پنهنجي عمل جي صورت ٻڌاءِ؟ آئون سمجهي ويندس ته اهو سُٺو آهي يا بُرو آهي. غلام چيو ته جڏهن توهان جو ڪشف ايتري قدر وڌيل آهي ته پوءِ مون کان ڇو ٿا پڇو؟ بادشاهه چيو ته سنت الله اها ئي آهي ته اهو زبان سان چورائيندو آهي ورنه ان جي علم ۾ سڀ ڪجهه آهي، ڇاڪاڻ ته ان جهان کي بنايو آهي ۽ پوءِ ان کي عالمِ تڪليف قرار ڏنو آهي. انسان بيڪار نٿو ويهي سگهي، لامحالہ سُٺو يا بُرو ڪم ڪري ٿو. انسان کي ڪم تي هن لاءِ مجبور ڪيو ويو آهي تان ته ان جي پوشيده نيڪي ۽ بدِي وجود ۽ مشاهدي ۾ اچي وڃي. جيڪڏهن توکي اهو تسليم ۽ قبول نه آهي ته پوءِ اهو ٻڌاءِ ته انساني بدن جو چرخو هر وقت ڇو ٿو گهمي ۽ ان کي قرار ڇو نه آهي؟ بيڪاريءَ ۾ انسان جي بي چيني هن ڳالهه جو دليل آهي ته هو پنهنجي قلبي تقاضا مطابق ڪم ڪري. دنيا کي عالمِ اسباب بنائين ۽ هر سبب جو هڪ نتيجو ۽ اثر متعين ڪيائين جيڪو ان سان وجود ۾ اچي ٿو. اهو سڀ هن لاءِ آهي ته الله تعاليٰ کي پنهنجي معلومات جو خارجي وجود پيدا ڪرڻو هو. هڪ سبب جي ڪري هڪ مسبب وجود ۾ ايندو آهي. پوءِ اهو مسبب، سبب بنجي ڪري ٻئي مسبب کي موجود ڪندو آهي. پُٽ جي وجود جو پيءُ سبب بنيو ۽ پٽ مسبب ٿيو. اهو پٽ سبب بنيو پوٽي جي وجود جو. ايئن اهو سلسلو نسل در نسل هلي ٿو. غلام ۽ بادشاهه جي گفتگو ايستائين ٿي ته بادشاهه غلام جي عملن جون صورتون ڏسڻ جو ذڪر ڪيو. ان صورتون ڏٺيون يا نه ڏٺيون اها ڳالهه ضرورت کان زياده آهي، انهيءَ ڪري اسين ان جو ذڪر مناسب نٿا سمجهون. جيئن ته بادشاهه عارف ڪامل هو انهيءَ ڪري اهو بذريعه ڪشف به ڏسي سگهيو ٿي. جڏهن اهو غلام حمام مان آيو تڏهن ملڪ معظم ان کي پاڻ ڏانهن سڏيو.

وري ان غلام جي حالت پڇڻ:

گفت صحالک نعيم وائم،

بس لطيفي و ظريف و خورو

ترجمو: ”بادشاهه چيو: خدا ڪري تندرست رهين ۽ تنهنجي لاءِ دائمي نعمت هجي، تون پاڪيزه، خوشي طبع ۽ خوبصورت آهين.“

ٻئي غلام کي بادشاهه ڪم لاءِ موڪليو، جيڪو غلام وهنجي آيو هو، ان کي چيائين ته اي اوندهه ۾ اُڀرندڙ چنڊ! (چنڊ جو حسن رات جي اونداهيءَ ۾ نمايان هوندو آهي، ڏينهن ۾ ان جو قدر ۽ قيمت نه آهي). ڪاش تو ۾ اهي ڳالهيون نه هجن جيڪي هن غلام ٻڌايون آهن. غلام چيو: بادشاهه سلامت! انهن ڳالهيون مان ڪجهه مون کي ٻڌايو جيڪي ان بي ايمان منهنجي باري ۾ چيون آهن. بادشاهه چيو ته تنهنجي لاءِ چيو اٿس ته تون منافق آهين. بظاهر دوا، باطن ۾ درد آهين. جڏهن ان غلام اهي ڳالهيون ٻڌيون تڏهن جوش ۾ آيو ۽ منهن ڳاڙهو ٿي ويس. چوڻ لڳو ته ڪٿو خود ذليل جانور آهي ۽ ان جي ڪميٽپ آهي ته بُڪ ۾ نه کائڻ جي به شيءِ کائي ويندو آهي. بادشاهه غلام جي وات تي هٿ رکيو ۽ چوڻ لڳو ته آئون تنهنجي ۽ هن جي فرق کي سمجهي ويس. تنهنجو روح گندو آهي ۽ هن جو وات گندو آهي. حضرت علي ”جو مَقُولُو آهي ته مَنْ سَكَتَ نَحَى وَ رَاحَةُ الْإِنْسَانِ فِي حِفْظِ اللِّسَانِ“ جيڪو خاموش رهيو بچيو ۽ انسان جي راحت زبان جي نگهداشت ۽ حفاظت ۾ آهي. ”خلاصو هي آهي ته اصل خوبي باطن جي آهي. حسن صورت معتبر نه آهي. خوبصورت غلام جيئن ته بد سیرت هو انهيءَ ڪري ان جي ڪا قيمت نه هئي. صورت جي نه، پر سیرت جي

قدر داني هجن گهرجي. جسم خاك ۾ ملي ويندو آهي سنا اخلاق دنيا ۾ باقي رهندا آهن. هر انسان ۾ روح آهي پر هر روح پاڪيزه نه آهي. هر روح ۾ خوبيون نه آهن. جنهن ۾ خوبيون هجن ان کي پسند ڪريو. جسم جي وڌائي ۽ خوبي ڪا شيءِ نه آهي ورنه جبل ۽ پهاڙ لعل ۽ موتي کان افضل هجن ها. انسان جو باقي بدن ان جي اکين کان سؤ حصا وڏو آهي پر شرافت اکين کي حاصل آهي. فڪر ۽ خيال به هڪ معنوي شيءِ آهي جيڪو سؤ جهانن کي زير و زبر (هيٺ مٿي) ڪري ڇڏيندو آهي. هڪ بادشاهي ارادي سان سوين ملڪ تباهه ٿي ويندا آهن. بادشاهه جو هڪ جسم سپاهين جي هزارين جسمن تي محض پنهنجي باطني خوبين جي ڪري حڪمران آهي. پوءِ اهوئي حڪمران جو جسم ان جي خيال ۽ فڪر جو فرمانبردار آهي. مطلب ته فضيلت جو مدار معنيٰ ۽ باطن تي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته ”الله تعاليٰ جڏهن ڪنهن قوم کي تباهه ڪرڻ جو ارادو ڪندو آهي ته اها فوراً تباهه ٿي ويندي آهي.“ تون غور ڪندين ته سڄي ڪائنات الله تعاليٰ جي ارادي سان قائم آهي ۽ سڀني شين جي بقا الله تعاليٰ جي ارادي سان وابسته آهي، جهڙي طرح مڇيءَ جي زندگي درياءَ سان وابسته آهي. جڏهن ايترو مثالن سان هيءُ سمجهايو ويو ته اصل خوبي باطن جي آهي نه ڪه ظاهر جي، ته پوءِ جسم کي حضرت سليمان عليه السلام جهڙو ۽ فڪر ۽ خيال کي ماکوڙي جهڙو سمجهڻ حماقت ۽ بي وقوفي آهي. جسم جي وڌائي جي ڪري جبل جي عظمت جو خيال حماقت آهي. ارادي کي پڪري ۽ جبل کي بگهڙ سمجهڻ غلطي آهي. تون جسمن کان ڊڄين ٿو، بجلي ۽ وچ جي تباهيءَ کان خوف زده آهين، فڪر ۽ خيال سان جيڪي تباهيون اچن ٿيون انهن کان بي خبر ۽ مطمئن آهين! تون تصوير آهين جيڪا عقل کان ڪوري ۽ خالي هوندي آهي. انسان جي فضيلت عقل ۽ خرد ۽ فڪر جي ڪري آهي جيڪو حق جي معرفت پيدا ڪندو آهي. تو غير مقصود کي مقصود ۽ مقصود کي غير مقصود بنائي رکيو آهي. انسان غير مقصود کي مقصود هن ڪري بنائيندو آهي ڇو ته هو حقيقت ڪري پوري چٽائيءَ سان ڏسڻ کان محروم هوندو آهي. هڪ وقت اهڙو ايندو جڏهن صحيح حقيقت سامهون اچي ويندي. غائبانه نظر حقيقت کي بزرگ رومي رحمه الله باهه جي مثال سان سمجهائي ٿو ته باهه هڪ لطيف عنصر آهي جيڪا نظرن کان غائب آهي، نظر تڏهن اچي ٿي جڏهن اها ڪنهن ڪثيف جسم ۾ لڳي وڃي ٿي. باهه جهنگ کي ايتري قدر تباهه ڪندي آهي جو هزارين ڪاٽ ۽ ڪهاڙا به ان کي ايترو تباهه نٿا ڪري سگهن. اراده الاهي جيڪو نظرن کان مخفي آهي، ان جا تاثيرات به هڪ ڏينهن ظاهر ٿيندا. اراده الاهيءَ سان قيامت جي ڏينهن وڏي کان وڏو وجود حقير ۽ لاشيءَ ٿي ويندو. انسان الله تعاليٰ جي غيبي ارادي کان غافل آهي. هيٺ ايندڙ قصي جي ضمن ۾ به ان ڳالهه کي واضح ڪيو ويو آهي ته ٻيو غلام بادشاهه جي فڪر ۽ ارادي کان غافل هو. حسد جو به اهوئي سبب هوندو آهي.

غلامن جو مخصوص غلام سان حسد ڪرڻ

پادشاهه بنده را از کرم
برگزیده بود بر جمله حشم

ترجمو: ”بادشاهه ڪرم ڪري هڪ غلام کي سڀني غلامن مان پسند ڪيو هو.“

ان جو پگهار 40 سردارن جي پگهار برابر هو. سؤ وزيرن به ان جي مرتبي جي ڏهين حصي جو مزدو نه ماڻيو هو، اهو پاڻوند غلام اياز ۽ بادشاهه محمود غزنوي هو. سلطان محمود غزنوي جي محبوب غلام جو نالو اياز هو. پنهيءَ جو پاڻ ۾ تعلق ضرب المثل ۽ مشهور آهي. سلطان محمود جي وفات 431 هه ۾ ٿي ۽ غزنيءَ ۾ دفن ٿيو. بادشاهه جو روح غلام جي روح سان مليل هو. اهميت انهن ڳالهين جي آهي جيڪي جسم عنصر جي کان اڳ پيش آيون. عارف اهو آهي جنهن کي معرفت خداوندي حاصل ٿي وئي آهي، جيڪو مقدر ۾ لکيل آهي اهو ئي سامهون ايندو. تدبيرون سڀ

بيڪار آهن. جڏهن هيءُ ثابت ٿي ويو ته تقدير تدبير تي غالب آهي ته معاملو تقدير جي حوالي ڪرڻ گهرجي. جڏهن خدا سان دوستي جي دعويٰ آهي ته ان جي شريعت تي عمل ڪرڻ گهرجي ۽ ان جي لاءِ مخلصانه عمل ڪرڻ گهرجي. نفس اماره جا ڪم الله جي مرضي مطابق نه آهن. قيامت جي ڏينهن شيطاني ڪمن کان عليحدگي بي معنيٰ ڳالهه ٿيندي. تقدير جي خلاف عاقلن جون تدبيرون بلڪل بيڪار آهن. تقدير الاهي طوفان آهي ۽ تدبير ڪڪ وانگر آهي. اعتراض جو خلاصو هيءُ آهي ته جڏهن تقدير جي مقابلي ۾ تدبير بيڪار آهي ته خدا جو عالم تدبير کي پيدا ڪرڻ بي فائدو آهي؟ ان جو الزامي جواب هي آهي ته تنهنجي ان اعتراض ۾ ڪو فائدو آهي يا نه؟ جيڪڏهن بي فائدو آهي ته بي فائدو سوال جي جواب جي ضرورت نه آهي ۽ جيڪڏهن تنهنجو سوال مفيد آهي ۽ بيڪار نه آهي ته الله جو عالم تدبير کي پيدا ڪرڻ ڪيئن بي فائدو ٿي سگهي ٿو؟ جڏهن هڪ انسان جو فعل بيڪار نه آهي ته حڪيم ۽ علیم جو فعل ڪيئن بيڪار ٿي سگهي ٿو؟ هر شيءِ جو هر حيثيت سان مفيد هجڻ ضروري نه آهي. جيڪڏهن عالم تدبير به مقابلہ تقدير بي فائدو آهي ته ان ۾ بي حيثيت سان گهڻا فائدا آهن. هيءُ به ضروري نه آهي ته هر شيءِ هر شخص جي لاءِ مفيد هجي. هڪ شيءِ هڪ جي لاءِ بيڪار آهي ته ٻئي جي لاءِ مفيد آهي. حضرت يوسف عليه السلام جي حسن جي افاديت سين جي لاءِ هئي پر پائرن جي لاءِ نه هئي.

حضرت دائود عليه السلام جو نغمو پکين جي لاءِ مفيد هو پر ڪافرن جي لاءِ مفيد نه هو. درياءُ نيڻ جو پاڻي مخلوق خدا جي لاءِ مفيد هو پر فرعون لاءِ مهلڪ (هلاڪ ڪندڙ) بنيو. شهادت مومن لاءِ مفيد آهي ڪافر لاءِ مضر آهي. دنيا جي هر نعمت جو اهوئي حال آهي ته ڪن انسانن جي لاءِ اها مفيد آهي ۽ محروم انسانن لاءِ مفيد نه آهي. الله تعاليٰ هر نعمت هر هڪ جي لاءِ پيدا ڪونه فرمائي آهي. شڪر انسانن جي لاءِ نعمت ۽ غذا آهي، حيوانن لاءِ نه آهي. ڪي اصلي غذا کي ڇڏي ٻي غذا جا عادي ٿي ويندا آهن ۽ اهي اصل غذا حاصل ڪرڻ لڳندا آهن. ڪي ماڻهو بيماريءَ جي حالت ۾ مٽيءَ کي غذا بنائيندا آهن ۽ ان کي پنهنجي غذا سمجهن ٿا. اصلي غذا ماڻهيءَ وانگر مفيد هوندي آهي ۽ بيماريءَ جي ڪري جنهن شيءِ کي ان غذا سمجهيو آهي اها ان جي لاءِ نقصانڪار ۽ زهر هوندي آهي جيڪا ان کي ٿلهو ڪرڻ جي بجاءِ ڪاٺيءَ جهڙو سڪل بنائيندي آهي. اهي غذائون مٽيءَ ۽ پاڻيءَ جي پيداوار آهن ۽ روح ۾ ڪمزوريءَ جون علامتون پيدا ڪنديون آهن. آسماني غذا الله تعاليٰ جي مخصوص ٻانهن جي غذا آهي جنهن جي ڪاٺ جي لاءِ عالم ناسوت جي وسيلن ۽ ذريعن جي ضرورت نه آهي. قرآن پاڪ ۾ شهيدن جي لاءِ فرمايو ويو آهي ته **بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ** (آل عمران- ۱۶۹) ”پر اهي پنهنجي خدا وٽ زنده آهن جن کي ڪاڌو ۽ غذا ڏني وڃي ٿي. جنت جي اها غذا مادي ذريعن ۽ وسيلن کان سواءِ ڪاڌي ويندي آهي، جهڙي طرح دنيا دارن ۽ اهل الله جي غذا ۾ ۽ دنيا ۽ آخرت جي غذا ۾ فرق آهي، اهڙي طرح انسان جي مختلف عضون جون مختلف غذائون آهن، دل جي غذا دوست جي ملاقات ۽ حصول علم آهي. چشم بصيرت جي غذا انسان جا باطني اوصاف آهن. هر شيءِ ٻي شيءِ سان ملي ڪري ڪجهه نه ڪجهه غذا ۽ قوت حاصل ڪندي آهي. هاڻي بزرگ رومي رحمه الله ڪجهه مثال پيش فرمايا آهن جن مان هن هيءُ ثابت ڪيو آهي ته هر شيءِ ٻئي شيءِ سان ملي ڪري ڪا غذا ۽ طاقت حاصل ڪندي آهي. قرآن السعدين ۽ قرآن النحنين مان هر ستارو ٻئي ستاري سان تقويت ۽ غذا حاصل ڪندو آهي ۽ اثر وڌي ويندو آهي، زال، مڙس جي همبستريءَ سان ٻار پيدا ٿيندو آهي. پٽ ۽ لوهه کي ملائي رڳڙيو وڃي ته چڻگون پيدا ٿينديون. انسان باغ جو سير ڪري ٿو ته سرور حاصل ٿئي ٿو. انسان کي خوشي ميسر اچي ٿي ته قواءِ باطني ۾ اضافو ٿئي ٿو، ۽ بُڪ لڳندي آهي، جيڪا صحت کي وڌائيندي آهي، گلن ۾ خون ڊوڙندو آهي ته چهرو ڳاڙهو ٿي ويندو آهي. خوشي سان خون ۾ سرخي ۽ ڳاڙهاڻ پيدا ٿيندي آهي. سُرخي سج جي اثر سان پيدا ٿيندي آهي. زحل هڪ ستارو آهي جنهن کي نحس اڪبر به چيو ويندو آهي. ان جو تاثير هي آهي ته جنهن زمين ڏانهن ان جو رخ هجي اتي قحط ۽ جنهن ڏانهن ان جي پُٺ هجي اتي وبا پکڙندي آهي. منافقن

جو شیطان سان میلاپ انهن جي شر ۾ اضافو ڪندو آهي. نائين آسمان کي شرع ۾ عرش چيو ويندو آهي ۽ حڪماء ان کي فلڪ الافلاک ۽ فلڪ اطلس چوندا آهن، جيڪو بلڪل سادو آهي، ان ۾ ڪو ستارو نه آهي. صوفين وٽ علوم معارف رباني جو نزول ان ئي آسمان مان ٿيندو آهي. جيئن ته پاڻ ۾ ميل جول سان ڪانه ڪا شيء حاصل ٿيندي آهي، انهي ڪري انسان کي علوم ۽ معارف سان وابسته هجڻ گهرجي، جنهن ۾ وڏو شان ۽ شوڪت آهي. اسين جتان نور حاصل ڪريون ٿا اها ذات باري آهي جيڪا وراء الورا آهي. ذات باري لاءِ بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ جڏهن لفظ مشرق ڳالهائي ٿو ته ان جو مطلب هيءُ هوندو آهي ته ذرات يعني عارف ڪامل ان وقت ان کان ڪسب نور ڪري رهيا آهن جيڪو ڪسب دائمي نه آهي پر ڪنهن وقت ڪسب نور ۾ حجابات حائل ٿي ويندا آهن. ورنه الله جي لاءِ نه مشرق آهي ۽ نه مغرب. ان جي ذات هر وقت نور فشان آهي. اسين ان جي مقبول عارفن مان تمام گهٽ درجي جا آهيون. آئون باوجود سج هجڻ جي. وڌيڪ تقرب حاصل ڪرڻ جي لاءِ ان سج کي جهٽيو آهيان ۽ اهو منهنجو جهٽڻ تقرب جو سبب آهي. اهو به ان سج جو عطا ڪيل آهي. منهنجي گردش جيڪا تقرب جو سبب آهي ان جي ئي پيدا ڪيل آهي. جهڙي طرح نتيجا قدرت جي ئي اختيار ۾ آهن اهڙي طرح ان جا اسباب به قبضه قدرت ۾ آهن. اسباب جو مهيا ٿيڻ ۽ نه ٿيڻ قدرت خداوندي جي تابع آهي. وصول الي الله جي سعي ۾ لکين دفعا مايوسيون پيدا ٿين ٿيون پر مايوسي هٿ پير نه هڻڻ جو باعث نٿي بڻجي. مايوس ٿي صبر ڪري ويهي رهان اهو ممڪن نه آهي. مڇي پاڻيءَ کان صبر ڪري نٿي وهي سگهي. تربوي تربوي جان ڏيندي آهي. مايوس ڪرڻ به الله تعاليٰ جو فعل آهي. الله سان وڌيڪ تعلق پيدا ڪندو آهي. مايوسي جيڪا موجود آهي اها غير موجود جو فعل ڪڏهن ٿي سگهي ٿي؟ وَلَا مَوْجُودَ إِلَّا اللَّهُ انهيءَ ڪري الله جي ئي پيدا ڪيل آهي. سنا هجن يا برا، سڀني وجود ان ئي ذات کان حاصل ڪيو آهي. جن کي بصيرت حاصل نه آهي اهي ان طرف ڌيان نٿا ڏين ۽ مردود بارگاه ٿي وڃن ٿا. جيڪي ماڻهو اسباب کي من جانب الله نٿا سمجهن، اهي اسباب کي قبله گاه بنائين ٿا. منڪرن جي ڪج فطرت انهن کي تباهه ڪري ڇڏيندي آهي. حقيقتن کي صحيح طور تي ڏس ۽ سڀئي تصرف من جانب الله سمجهه. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ جي تصرفات کان معذوري فنائيت جي بناء تي هئي يا هو تصرف کان محجوب هو يا ماڏون ته هو پر تشبه بالانبياء جي بناء تي تصرف ڪرڻ پسند نه ڪندو هو. ڪي عارف ڪامل به اهڙو تصرف ڪندا آهن جو منڪر اچي قدمن تي ڪرندو آهي. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ پنهنجي خليفي ضياء الحق کي فرمائي ٿو ته تون گمراهن تي تصرف ڪري راه راست تي آڻ. ضياء الحق جي دل چنڊ وانگر روشن آهي. حاسد ڪنهن طرح به فيضياب نٿو ٿي سگهي. سج جو ڪم روشني پهچائڻ آهي پر حاسد اڪيون بند ڪرڻ جي ڪري اڃان وڌيڪ اندو ٿي وڃي ٿو. حسد جو ڪو علاج نه آهي. سچو طالب اهو آهي ته جيڪڏهن ڪنهن وقت فيض حاصل نه ٿئي ته منڪر نه بڻجي پر ڪوشش جاري رکي، پوءِ مناسبت پيدا ٿيندي ۽ فيض حاصل ٿيڻ لڳندو، منڪر ٿيو ته تباهي آهي.

ویرانی ۾ باز جو چہن ۾ قاسم:

هن حڪايت جو به خلاصو هيءُ آهي ته باز بادشاهه جي ڪارائي کان محروم ٿي ويو هو پر طلب ۾ برابر لڳو رهيو ۽ نيٺ ڪامياب ٿيو.

باز در ویراں برچرخداں قناد

راه را گم کرد و در ویراں قناد

ترجمو: ”باز ویرانی ۾ چہن ۾ وڃي ڪريو، رستو ڳولي ويو ۽ ویرانی ۾ وڃي لٿو.“

هن حڪايت ۾ باز مان مراد نبي ۽ عارف آهي، چہن مان مراد منڪر ۽ محجوب آهن، بادشاهه مان ذات حق ۽

قید مان مراد دنیاوي لذتون آهن. عارفن جي به ڪڏهن آزمائش ٿي ويندي آهي ۽ اهي قضاء الاهي سان رستو گم ڪري ويهندا آهن، چيئون باز کي ٺونگا هڻنديون هيون ۽ انهن ۾ شور مچي ويو ته باز آيو آهي. جيئن ڪتا فقير کي ڦري ايندا آهن، ائين چيئون باز کي ڦري ويون. انبيائين جي باري ۾ به منڪر اهوئي چوندا هئا ته يُرِيدَنَّ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ ”اهو چاهي ٿو ته توهان کي توهانجي سرزمين مان ڪڍي ان تي قبضو ڪري.“ چيئون چوڻ لڳيون ته باز اسان جي جڳهه تي قبضي ڪرڻ لاءِ آيو آهي. انبيائن ۽ عارفن جا منڪر به گهڻو ڪري اهوئي چوندا آهن. باز چوڻ لڳو ته آئون هتي رهڻ ڪونه آيو آهيان، آئون بادشاهه ڏانهن وڃان ٿو. اهو ويرانو ته ان جي نظرن ۾ آباد آهي، منهنجي رهڻ جي جاءِ بادشاهه جي ڪارائي (پانهن) آهي.

هڪڙي چپ چيو ته باز مڪاري ۽ بڪواس ٿو ڪري ته اُن جي بادشاهه سان دوستي آهي ۽ اهو بادشاهه جي ڪارائي تي ويهي ٿو. گهڻو ڪري منڪرن به اهڙي طرح ڌمڪيون ڏنيون آهن. انبيائن ۽ الله وارن کي ستائڻ تي ڳوٺ ۽ بستيون ويران ڪيون ويون آهن. عارفن کي ستائڻ سان عوام ته درڪنار، وڏا وڏا ماڻهو صاحب علم و هنر برباد ٿيا آهن. خدا انبيائن ۽ عارفن جي حفاظت جو وعدو ڪيو آهي. باز چوڻ لڳو ته جيڪڏهن منهنجو هڪ پر به ٽوڙيندا ته بادشاهه اوهان جي خبر وٺندو. جڏهن خدا مون کي روحاني عروج عطا فرمائيندو آهي ته مون کي روح جي ترقي ۾ سٺي پرورش حاصل ٿئي ٿي. انبيائن کي معراج جسماني ۽ ڪامل عارفن کي معراج روحاني حاصل ٿيندو آهي. ملائڪن کي نور منهنجي ڪري حاصل ٿيو آهي. آسمانن جو چيرچڻ انبيائن جي معراجن يا مينهن جي وسڻ لاءِ آهي. افضل بشر افضل ملائڪن کان افضل آهن. ڪافر انبيائن جي صحبت سان مومن ۽ محجوبين عارفن جي صحبت سان ڪامل بنجي ويندا آهن. انبيائن ۽ عارفن جي اتباع سان نجات ۽ چوڻڪارو حاصل ٿيندو آهي. مقربن جو روڻ عشق جي ڪري آهي جيڪو مرتبن جي بلندي پيدا ڪندو آهي. باز جڏهن شڪار ڪري وٺندو آهي ته اُن کي واپس سڏڻ لاءِ نغارو وڃايو ويندو آهي. الله تعاليٰ پنهنجي پانهن جي پاڪ روحن کي واپس سڏڻ جي لاءِ فرمائيندو ته ارْجِعْ (الفجر: ۲۸) ”تون واپس اچ“، الله تعاليٰ جو اهو فرمائڻ طبل باز آهي. چپن اعتراض ڪيو هو ته باز بادشاهه ۽ وزير جي جنس نه آهي، انهيءَ ڪري اُن سان سندس ڪهڙو تعلق آهي. ان جو جواب هيءُ آهي ته آئون هر جنس ته نه آهيان پر اُن جي نور جي تجلي مون تي پيئي آهي. جنسيت جي معنيٰ هيءُ نه آهي ته شڪل ۽ صورت ۾ هڪ هجي پر تعلق ۽ مناسبت جي ڪري هر جنس بنجي ويندو آهي. زمين جي پيداوار ۾ پاڻي ۽ مٽيءَ جو پاڻ ۾ تعلق آهي حالانڪ ٻنهي جي شڪل ۽ صورت جدا آهي. بزرگ رومي رحمته الله عليه چند مثال ڏيئي ڪري سمجهائي ٿو ته پاڻ ۾ تعلق شڪل ۽ صورت جي اتحاد تي موقوف نه آهي. هوا ۾ باهه جي حقيقت داخل آهي ۽ اُن سان متعلق آهي. جيڪڏهن هوا نه هجي ته باهه فوراً وسامي ويندي آهي. انساني طبيعت ۽ شراب ۾ تعلق آهي. شراب پيئڻ سان انساني طبيعت ۾ چڻستي ايندي آهي. اسين الله تعاليٰ جا هر جنس ته نه آهيون پر اسان پنهنجي هستيءَ کي اُن جي لاءِ فنا ڪيو آهي. اسان پنهنجو پاڻ کي مٽيءَ ۾ ملايو آهي ۽ اُن مٽيءَ تي اُن جا نقش قدم آهن. محض ظاهري صورت تي نظر ڪري تحقير نه ڪرڻ گهرجي ۽ استفاضه کان محروم نه رهڻ گهرجي. ڪافر انبيائن کي شڪل شباهه ۾ پاڻ جهڙو ڏسي منڪر بنيا هئا ۽ مخالفت ڪندا هئا، جيڪا حقيقت ۾ الله تعاليٰ جي مخالفت هئي. جسم ۽ روح جو پاڻ ۾ تعلق آهي ۽ هڪ ٻئي جي مشابهه نه آهن ته پوءِ منڪرين صورت جي عدم مشابهت سان تعلق جو انڪار ڇو ڪن ٿا! جڏهن اک جي چرهي نور چشم جو مظهر ۽ دل جو قطره خون نور جو مظهر ٿي سگهن ٿا ته هڪ انسان جي نور حق سان متجلي هجڻ ۾ ڪهڙو شڪ ٿي سگهي ٿو؟ گرده ۽ جگر ۾، خوشي ۽ غم ۾، عقل ۽ مغز ۾ صوري مشابهت نه آهي پر پاڻ ۾ تعلق ظاهر آهي. نڪ ۽ دل ۾ صورتاً مشابهت نه آهي پر تعلق ظاهر آهي. پهريان جن شين جو پاڻ ۾ تعلق ٻڌايو ويو آهي ان تعلق کي پوري طرح سمجهائڻ مُشڪل آهي، انهي ڪري تعلق مع الله جي ڪيفيت بيان ڪرڻ به ممڪن نه آهي. الله تعاليٰ

انسان جي دل کي متاثر ڪيو ۽ انسان حامل امانت ٿي ويو. جهڙي طرح جبرئيل عليه السلام حضرت مريم عليها السلام جي گريبان ۾ ڦوڪ ڏني ۽ بي بي صاحب حضرت مسيح عليه السلام سان حامل ٿي ويئي. حضرت بي بي مريم عليها السلام ته هڪ انسان سان حامل ٿي ويئي، مومن جو قلب تجليات رب جو حامل ٿي ويو. ڪامل عارف جي قلبي نور سان سڄي دنيا مستفيد ٿئي ٿي. بزرگن کان فيض حاصل ڪرڻ وارا پنهنجي پهرين بزرگن جي شهرت ۽ نمود جو سبب بنجن ٿا. جهڙي طرح قيامت ۾ سڀني جا وجود ظاهر ٿي ويندا اهڙي طرح مستفيدين بزرگن جو وجود نمايان ڪن ٿا. پوءِ مستفيدين ۽ مستفدين کان مستفيدين جو سلسلو قيامت تائين جاري رهندو. جڏهن ته بزرگن جو سلسلو قيامت تائين جاري آهي ته ان جو شمار مشڪل آهي. جيڪي عارف، الله تعاليٰ جي طرفان ماڻهن جي اصلاح تي مامور هوندا آهن انهن جو وعظ ۽ نصيحت ڪرڻ ذڪر الاهي جي هم معنيٰ هوندو آهي. ذڪر ۽ نصيحت سان خدا سان شرف هم ڪلامي حاصل ٿئي ٿي. الله تعاليٰ جي طرفان لبیک جي صدا اچي ٿي ته جن يارب چون الله تعاليٰ جي گفتگوءَ جي لاءِ چار ۽ سبب آهي. جڏهن ذڪر سان شرف هم ڪلامي حاصل هجي ته پوءِ کير بدنصيب هوندو جيڪو ذڪر ڪرڻ کان باز اچي. لبیک: ”آئون حاضر آهيان“، اهو پڪارڻ واري جي جواب ۾ چيو وڃي ٿو. الله تعاليٰ جو اهو جواب شنيدني ڪونه هوندو آهي پر ذوق آهي. ذڪر ڪرڻ واري جي لاءِ الله تعاليٰ جي طرفان جيڪو لبیک جو آواز اچي ٿو اهو شنيدني ۽ ٻڌڻ وارو نه آهي پر ذوق آهي. ان کي بزرگ رومي رحمه الله هيٺين قصي ذريعي سمجھائڻ چاهي ٿو ته پياسي ۽ اڃايل لاءِ پاڻيءَ جو آواز به هڪ ذوق شيءَ آهي. جيڪو اڃايل نه آهي اهو ان آواز مان ڪو لطف حاصل نٿو ڪري سگهي.

اڃايل جو ديوار تان پاڻيءَ جي نهر ۾ پتر اڇلائڻ

بر لب جو ٻوڏ وارو ٻنڌ

بر سر دے وار تشنه دردمند

ترجمو: ”هڪ نهر جي ڪناري تي هڪ وڏي اونچي ديوار هئي، ديوار تي مصيبت زده اڃايل ويٺو هو.“

اڃايل بي قرار هو، ديوار پاڻيءَ تائين پهچڻ ۾ رڪاوٽ هئي. هو مڇيءَ وانگر بي تاب هو. اوچتو هن هڪ سر پاڻيءَ ۾ اڇلائي. سندس ڪن ۾ پڪار وانگر پاڻيءَ جو آواز آيو. سرن ۽ پترن اڇلائڻ سان جيڪو پاڻيءَ ۾ آواز پيدا ٿيو اهو اڃايل جي لاءِ ائين ئي هو جيئن ذاڪر جي لاءِ لبیک جو آواز! پاڻي زبان حال سان چئي رهيو هو ته توکي ان مان ڪهڙو فائدو؟ اڃايل جواب ڏنو ته ان مان به فائدا آهن: هڪ ته جيئن اڃايل ڪڪر کي ڏسي ڪري خوش ٿيندو آهي، ائين پاڻيءَ جو آواز ٻڌي ڪري به خوش ٿيندو آهي. حضرت اسرافيل عليه السلام جي صور سان مرده زنده ٿي ويندا، ائين جيڪو اڄ مري رهيو آهي پاڻيءَ جي آواز سان ان کي زندگي ملي وڃي ٿي. باغ بهار جي موسم ۾ ڪڪر جي آواز ۽ وچ سان بشارت حاصل ڪندو آهي. فقير جڏهن زڪوات ڏيڻ جو آواز ٻڌندو آهي ته ان ۾ نشاط ۽ خوشي پيدا ٿي ويندي آهي. حضور صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد فرمايو ته مون کي خدائي ساهه يمن جي طرف کان پهچي ٿو. خدا جو ڪلام ۽ ساهه وات کان منزه ۽ پاڪ آهي. شفاعت جي وقت حضور صلی اللہ علیہ وسلم جي خوشبوءِ گنهار جي لاءِ جانفزا هوندي. حضرت يعقوب عليه السلام حضرت يوسف عليه السلام جي قميص جي خوشبوءِ پري کان محسوس ڪئي هئي جيڪا ان جي نشاط ۽ خوشيءَ جو سبب بني. ڪيميا جو آواز سون جي لاءِ اهڙوئي روح افزا آهي جيئن اڃايل جي لاءِ پاڻيءَ جو آواز آهي. ٻيو فائدو هي آهي ته اڪيڙڻ ۽ سرون ڪيڏن سان ديوار ننڍي ٿي رهي آهي ۽ پاڻيءَ جو قرب ويجهو ٿي رهيو آهي. اڃايل جو جيتري قدر پاڻيءَ کان فاصلو هو، اهو سرون اڪيڙڻ جي ڪري گهٽجي رهيو هو. سرن جو اڪيڙڻ اڃايل کي پاڻيءَ جي وصل سان قريب ڪري رهيو هو. جهڙي طرح سان ديوار جو ننڍو هجڻ قربت ۽ وصل جو سبب هو اهڙي طرح انسان جو ننڍو هجڻ ۽ سجدي ۾ ڪرڻ قرب خداونديءَ جو سبب آهي، جيئن قرآن مجيد ۾ چيو ويو آهي. جيستائين انسان تن پروري

ڪندو ۽ پنهنجي ڪنڌ کي اوچو رکندو تيستائين اها ديوار آهي جيڪا پاڻيءَ جي وصل کان مانع هئي. ذاتِ خداوندي جو سجدو ۽ قرب تڏهن حاصل ٿيندو جڏهن خاڪي بدن جون سرون اُڪيڙيندو جيڪو وصل جو زياده پياسو هوندو اهو وصل جا اسباب جلد حاصل ڪندو. سرن اڇلائڻ سان اڇايل کي پاڻيءَ جي آواز مان شراب جهڙو سرور حاصل ٿي رهيو هو. جوانيءَ جي عبادت ۽ مجاهدو افضل آهي. جوانيءَ جا مجاهدا جلد ثمر آور ٿيندا آهن. تروتازه زمين ۾ تخم ريزي بهتر پيداوار ڪندي آهي. جوانيءَ ۾ حواس ظاهري ۽ باطني سڀئي صحيح حالت ۾ هوندا آهن. هن وقت اوگڻ زائل ۽ ختم ڪري ڇڏ، ڇاڪاڻ ته پيريءَ ۾ عبادت نه ٿي سگهندي. پيريءَ ۾ عبادت ۽ رياضت جا عمدہ ثمرات حاصل نٿا ٿين. پيريءَ جو بدن ڪلرائيءَ زمين وانگر آهي جيڪو بار آور نٿو ٿئي. جنهن زمين جي آبپاشي نٿي ٿئي ان جي پيداوار سُئي نٿي ٿئي. پيريءَ ۾ انسان نه پنهنجي لائق رهندو آهي نه مهمان جي لائق رهندو آهي. پيريءَ ۾ پروون لڙڪي اکين تي اچي ويندا آهن. پيريءَ ۾ موتيو ٿي ويندو آهي ۽ اکين ۾ ڏند پيدا ٿي ويندي آهي. عضوا سُڪن ٿا ته ڪل ۾ گهنج پئجي وڃن. چهره گوهر جهڙو ٿي ويندو آهي. پيريءَ ۾ برون عادتون راسخ ۽ مضبوط ٿي وينديون آهن ۽ انهن کي ڇڏڻ جي طاقت ڪمزور ٿي ويندي آهي.

حاکم جو هڪ شخص کي چوڻ ته رستي تي ڏنل ڪنڊن جي واڙ پتي ڇڏ

پڇو آں شخص درشت خوش سخن

درميان ره نشاند او خاربن

ترجمو: ”ان ڳالهه ۾ سنڌل انسان وانگر جنهن رستي ۾ ڪنڊن جو لوڙهو ڏنو هو.“

هلڻ وارا ان کي ملامت ڪري رهيا هئا ۽ چئي رهيا هئا ته لوڙهو پٽ، پر همراھ ڪنڊا نه هتايو. ماڻهن جا پير زخمي ۽ ڪپڙا ڦاٽندا رهيا. جڏهن حاڪم کي خبر پئي تڏهن حڪم ڏنائين ته اهو ڪنڊن جو لوڙهو پتي ڇڏ. همراھ چيو ته ڪنهن ڏينهن پتي ڇڏيندس. ڪنڊا وڌندا رهيا ۽ همراھ پتي ڏينهن جو واعدو ڪندو رهيو. ڪنڊا وڌندا ويا ۽ همراھ پوڙهو ٿيندو ويو. هن ڳالهه جو خلاصو به هيءُ آهي ته برين عادت جو جيڪڏهن جلد ازالو نه ڪيو ويو ته اهي جڙ وٺي وينديون آهن. ڪنڊن وارو وڻ پنهنجين برين عادت کي سمجهي، برين عادت سان انسان کي تڪليف پهچندي آهي. اوگڻ مجاهدن ۽ رياضتن جي ذريعي پري ڪري ڇڏ. حضرت علي ”جو مسلڪ، مسلڪ هدايت هو جنهن ۾ مخلوق کان ڌار ٿي مجاهدن ۽ رياضتن جي ذريعي مقامات طئي ڪيا وڃن ٿا خير مديني کان اندازاً ٻه سؤ ميل آهي. اتي يهودي قلعہ بند ٿي ويا هئا، تڏهن حضرت علي رضه قلعي جو دروازو کوليو هو، جيڪو ايتري قدر گرو هو جو ان کي ستن ماڻهن ۽ هڪ روايت مطابق چاليهن ماڻهن کڻڻ گهريو ته نه کڻي سگهيا. حضرات شيخين جو مسلڪ مسلڪ نبوت هو جنهن ۾ متوجہ بمخلوق للحق رهندا هئا. ٽيون طريقو هيءُ آهي ته ڪنهن شيخ جي خدمت ۾ رهو، جيڪو توهان کي اوگڻ کان آجو ڪري. جن ٻن شين ۾ تضاد جي نسبت هوندي آهي اهي هڪ ٻئي کي ختم ڪنديون آهن. نار ۽ نور هڪ ٻئي جو ضد آهن، قهر ۽ مهر هڪ ٻئي جو ضد آهن. نار قهر جو مظهر آهي ۽ نور مهر جو مظهر آهي، انهيءَ ڪري اهي به هڪ ٻئي جو ضد آهن. برا پلن جي صحبت کان هن لاءِ پڇندا آهن ته برون جو مزاج ناري ۽ سُنن جو آبي ۽ نوري آهي.

الله وارا لذتن ڇڏڻ جو حڪم ڏيندا آهن. عوام لنوائيندو آهي. عوام جو احساس ۽ فڪر اخلاق رذيلہ جي پيداوار آهن. ڪامل عارف جي صحبت سان جڏهن اخلاق رذيلہ جو ازالو ٿيندو آهي ته طالب خود اها ڪيفيت محسوس ڪندو آهي. اخلاق رذيلہ جي ازالو سان جيڪڏهن نفس ۾ بيچيني ٿئي ته ان سان پريشان نه ٿيڻ گهرجي. برون عملن سان سٺا عمل تباه ٿي ويندا آهن. حديث شريف ۾ آهي ته حسد نيڪين کي اهڙي طرح کائي ٿو جيئن باهه ڪاٺين کي

ڪائيندي آهي. ڪي گناهه اهڙا آهن جو انهن سان سڀ نيڪيون ختم ٿي وينديون آهن. نفس جي اصلاح کان پوءِ عملن جا سڀ سٺا ثمرات مرتب ٿيندا آهن. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ هڪ قصو نقل ڪيو آهي ته ٽي مڇيون هڪ تلاءَ ۾ هيون. هڪ عقلمند، ٻي بيوقوف ۽ ٽين اڌ عقل واري هئي. شڪاري چار ڪٿي آيو. عقلمند مڇي فوراً درياھ جي تري ۾ هلي ويئي ۽ چوٽڪارو حاصل ڪيائين، باقي ٻه مڇيون ڦاسي ويون. جيڪا اڌ عقل واري هئي ان ڪجهه عقل کان ڪم ورتو ۽ پنهنجو پاڻ کي مٿل بنائين. شڪاريءَ ان کي مٿل سمجهي پاڻيءَ ۾ اڇلائي ڇڏيو. اها به ٻجي وئي. ٽين بيوقوف مڇي چار ۾ به ٿپا ڏيڻ لڳي. شڪاريءَ ان جا ڪباب بنايا. انسان جي سٺ سال عمر هڪ چار آهي. ان کان بچڻ جي هڪ صورت هيءَ آهي ته سٺ سالن کان پهريائين درياءَ حقيقت ۾ ٽپي ڏني وڃي. ان عمر ۾ پهچي ڪري نجات ۽ چوٽڪاري جي تدبير ڪئي وڃي ورنه باھ ۾ پچڻو پوندو. سٺ سالن تائين به نيڪي نه ٿي ته وڏي خواري ۽ رسوائِي جي ڳالهه آهي.

سُنن ڪمن کي سياڻي تي ڇڏڻ جي آفت

پڻ مگو فردا ڪه فرداها گذشت

تا بکلي نگذرد ايام ڪش

ترجمو: ”خبردار سياڻي نه چئو، ڇو ته اهڙا ته گهڻا سڀاڻا گذري ويا، متان پوکيءَ جو ٺاڻو ٿري نه وڃي.“

عمل جو وقت نه وڃاءِ، روح جي عملن لاءِ جسم رکاوٽ آهي. خالي ڳالهين سان ڪم ڪونه هلندو. سخاوت ۽ خيرات ڪر. بدن جي سخاوت هيءَ آهي ته جسماني لذتن ۽ شهوتن کان پرهيز ڪجي ۽ انهن کي عبادت ۾ صرف ڪيو وڃي. حديث شريف ۾ آهي ته سخاوت بهشت جو هڪ وڻ آهي، جيڪو شخص سخي آهي اهو ان وڻ جي هڪ ٽاريءَ کي جهلي ٿو، اها ٽاري ان کي ڇڏي، جيستائين ان کي بهشت ۾ داخل نٿي ڪري. حضرت يوسف عليه السلام کي پاڻن ڪوه ۾ وڌو هو پر هر شخص دنيا جي ڪوه ۾ ڪريو پيو آهي. خدا جو شڪر آهي ته هن نجات ۽ چوٽڪاري جو ذريعو بنايو آهي جيڪو توبه ۽ استغفار آهي. توبه ۽ استغفار جي ذريعي خدا جي مقربن ۾ شامل ٿي ويندو. جڏهن واپوڙو اٿي ٿو ته گرد غبار نظر اچي ٿو ۽ هوا جيڪا اصل آهي اها نگاهن کان مخفي رهندي آهي. انسان اهو ڏسي ڪري سمجهندو آهي ته ڌوڙ ئي حرڪت ڪري رهي آهي. عالم شهود ۾ به حقيقت ۾ عالم غيب ڪم ڪري رهيو آهي. اصل عالم غيب کي سمجهه، اسان جا ظاهري حواس عالم شهود کي ڏسن ٿا. اهل الله جي اک عالم غيب کي ڏسي ٿي. عالم شهادت جون جيڪي موجودات مصروفِ عمل آهن اهي خالي چلڪا ۽ گلون آهن، اصل محرڪ عالم غيب آهي جيڪو نظرن کان لڪل آهي. هر جنس هم جنس کي ڄاڻي سگهي ٿو. حسي نظر ته عالم شهود جي شيءِ آهي، انهيءَ ڪري اها عالم شهود جي شين کي ئي ڄاڻي سگهي ٿي. ظاهري اک جو سوار الله جو نور آهي، ان کان سواءِ هي اک ڪنهن ڪم جي نه آهي. اصل رهبري سوار جي اک ڪندي آهي، گهوڙي جي مدنظر فقط گاهه ۽ چراگاهه هوندو آهي. اهڙي طرح حسي اک جي پيش نظر فقط دنياوي لذتون آهن. جڏهن نور بصرتي نور حق سوار ٿيندو آهي. تڏهن ان کي آخرت جون نعمتون نظر اينديون آهن. نور بصيرت کان سواءِ محض نور بصارت سان وصول الي الحق ممڪن نه آهي. نور بصارت جي زيب و زينت نور بصيرت سان ئي آهي. قرآن پاڪ ۾ ”نُورٌ عَلَى نُورٍ“ (النور: ۳۵) مان اهوئي مراد آهي. ظاهري بصارت دنيا ڏانهن مائل ڪندي آهي ۽ نور بصيرت انسان کي ملاءِ اعليٰ جي رهبري ڪندي آهي. نور حسي انسان کي دنيا ڏانهن هن ڪري وٺي ويندو آهي ته ان جا جملي محسوسات عالم اسفل جا آهن. نور حق ۽ نور چشم جو مثال درياءَ شبنم (ماڪ) جهڙو آهي. جن ماڻهن کي نور حق حاصل ٿي ويندو آهي انهن جي ڳالهين ۽ ڀلن ڪمن مان سمجهيو ويندو آهي ته انهن کي نور حق حاصل آهي. جڏهن ته نور بصارت به نظر نٿو اچي

حالانڪ اها مادي شيء آهي. پوءِ نور بصيرت ۽ نور ايماني جيڪا غيبي شيء آهي ڪيئن نظر اچي سگهي ٿي؟! عالم شهادت ان تصرف کي قبول ڪندو آهي جيڪو عالم غيب ۾ ڪم ڪندو آهي. عالم غيب عالم شهادت ۾ هر طرح جا تصرفات ڪندو رهندو آهي. ڪوبه قلم ڪاتب جي هٿ کان سواءِ نٿو لکي سگهي ۽ ڪوبه گهوڙو سوار کانسواءِ نٿو ڊوڙي. پوءِ ظاهر آهي ته عالم جي جملي تصرفات جو ڪو ڪرڻ وارو آهي. قضا ۽ قدر جا جيتري قدر تير آهن اهي علیم ۽ قدیر جا هلايل آهن. لامحالہ انهن ۾ حڪمت پوشيده آهي. جنگ بدر ۾ حضور ﷺ هڪ مٽيءَ جي مٺ دشمنن ڏانهن اڇلائي، جنهن جي لٽ گرد و غبار وانگر انهن جي اکين کي متاثر ڪيو. ان تي هيءَ آيت نازل ٿي: وَمَا رَمَيْتَ اِذْ رَمَيْتَ (الانفال: ۱۷) جيڪڏهن ڪو تير اچي لڳي ته ان کي قضاء قدر سمجھ، ان تي غم ۽ غصو نه ڪر. غصي ۽ ڪاوڙ جي حالت غلط بيني جو باعث هوندي آهي. انسان کي قضا تي راضي رهڻ گهرجي. عالم شهادت مجبور محض آهي. قضا ۽ قدر جي اڳيان بيوس آهي. قضا قدر جي ڦندي ۾ اسين مرغ اسير ۽ پجري جا پکي آهيون. اسان جا ڪم چوگان قدر جا تابع آهن. جيڪا ذات حقيقتاً متصرف آهي اها نگاهن کان لڪل آهي. انسان جي دل قبض قدرت ۾ آهي. هڪ گهڙي ۾ هيٺ مٿي ٿئي ٿي. صديقيت جو مرتبو نبوت کان گهٽ ۽ ولايت کان وڌيل آهي. مجاهدا ڪندڙ سالڪ کي راه سلوڪ ۾ گهڻا خطرا لاحق ٿين ٿا. سالڪ کي گهڻا مرتبا طئي ڪرڻا هوندا آهن. سالڪ مرتبا طئي ڪرڻ کانپوءِ مقام امن تي پهچي ويندو آهي. ڪمال حاصل ڪرڻ کانپوءِ خطرن جو ازالو ٿي ويندو آهي ۽ وري نقصان ڏانهن ڪونه موٽندو آهي. صوفين جو مقولو آهي ته اَلْقَائِ لَا يُرَدُّ يعني سالڪ مقام فنا ۾ پهچي ڪري وري مردود ڪونه ٿيندو آهي. اڳئين زماني ۾ آئينو لوه مان ٺاهيندا هئا. بزرگ رومي رضه شروع ۾ مولانا برهان الدين محقق رضه سان بيعت ٿيو هو. پوءِ شمس تبريزي رضه سان بيعت ٿيو. ڪامل عبدیت کانپوءِ سلطاني حاصل ٿيندي آهي. صلاح الدين زرڪوب مولانا جو پير پائي آهي پر مولانا ان جي تمام گهڻي تعظيم ڪري ٿو ۽ اهڙا الفاظ استعمال ڪري ٿو جهڙا پيرن جي لاءِ ڪيا ويندا آهن. عارف ڪامل جي جسم تي بزرگيءَ جا آثار نمايان هوندا آهن. الله وارو باطني طور تي تصرف ڪندو آهي. شيخ جي تصرف سان ڪڏهن قبض جي ڪيفيت پيدا ٿيندي آهي جيڪا باعث ننگ هوندي آهي، ڪڏهن بسط جي ڪيفيت جيڪا موجب نام هوندي آهي. سالڪ جي دل تي ڪامل عارف جو نقش اُڀرندو آهي. جيڪو نقش خداوند هوندو آهي. پوءِ جيتري قدر طالب ٿيندا ويندا انهن جي اهائي صورت هوندي. شيخ جي توجه سان طالب جي دل ۾ اسرار ۽ حڪمتن جا لکين چشما ڦٽن ٿا. فيوض باطني جي بند ٿيڻ سان معارف ڪفر يه خيالات جو سبب بنجي ويندا آهن. ڪوه طور تجلي کي قبول ڪيو. جبل ته فيض قبول ڪري پر انسان پاڻ اندر اها صلاحيت پيدا نه ڪري ته وڏي شرم جي ڳالهه آهي. دل ۽ عضون تي فيوض طاري هجڻ گهرجن. بدن کي مجاهدن جي تيشيءَ سان اڪوڙيو وڃي. قيامت ۾ جبل اڪڙي ويندا پر قيامت مان فيض حاصل نه ٿيندو ۽ مجاهدي جي ذريعي بدن جي جبل کي اڪيڙڻ سان فيض حاصل ٿيندو. مجاهدن جي ذريعي ڪوه جسم کي اڪيڙڻ جو مطلب هي آهي ته مجاهدن جي ذريعي سان قيامت جي زخمن ۽ ڦٽن کي چٽائي سگهجي ٿو، چاهي ابتدائي زندگي خراب هجي. جيڪڏهن اهو مجاهدن سان مقام فنا حاصل ڪري وٺندو ته ان کي مقام احسان حاصل ٿي ويندو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنْ اللَّهِ صِبْغَةً (البقره-۱۳۸) ”الله جو رنگ ۽ الله جي رنگ کان ڪنهن جو رنگ بهتر هوندو؟“ مقام فنا تي فائز ٿيڻ وارو ڪنهن جي ملامت کي پسند نه ڪندو آهي. مقام فنا ۾ پهچي ڪري جڏهن خدائي رنگ ۾ رڳيو ويندو آهي تڏهن پنهنجو پاڻ کي خُمر (مٺ) چونڊو آهي. اهائي صورت شيخ منصور علاج جي هئي. اهو مقام فنا ۾ پهچي ڪري انا الحق چئي رهيو هو. انا الحق چوڻ جو سبب هي هو ته اهو صفات خداوندي سان متصف ٿي ويو هو. جيئن لوه باهه ۾ باهه جو رنگ اختيار ڪندو آهي ۽ اهو بظاهر اڱار يا ٽانڊو نظر ايندو آهي پر باهه، باهه آهي ۽ لوه، لوه آهي. لوه ڳاڙهو ٿي ڪري زبان حال سان پنهنجي باهه هجڻ جي دعويٰ

ڪندو آهي. لوه باهه ۾ پئجي ڪري باهه جو رنگ ۽ مزاج حاصل ڪندو آهي ۽ باهه هجڻ جي دعويٰ ڪندو آهي. اهل الله به جڏهن اخلاق خداوندي حاصل ڪندا آهن تڏهن وحدت جا مدعي ٿي ويندا آهن. انسان ۾ جڏهن اخلاق خداوندي پيدا ٿي وڃن ٿا ته ان ۾ مسجود هجڻ جي صفت خداوندي پيدا ٿي ويندي آهي. صالحين جو به اهو مسجود بنجي ويندو آهي. اڳين شعرن ۾ ذات حق کي باهه سان تشبيهه ڏني ويئي هئي جيڪا محض سمجهاڻي جي لاءِ هئي پر پوءِ به خالق کي مخلوق جي مشابهه قرار ڏيڻ جيئن ته مشتبّه وارن جو مسلڪ آهي، انهيءَ ڪري پنهنجو پاڻ کي بزرگ رومي رحمته الله عليه خاموش رهڻ جو حڪم ڏئي ٿو، تان ته تشبه جو شبهو پيدا نه ٿي وڃي. ذات ۽ صفات جا بحث ناپيدا ڪنار سمند آهن، انهن ۾ گهڙڻ نه گهرجي. سوين روميءَ جهڙا عالم به ملي ڪري انهن بحثن کي سلجهاڻي نٿا سگهن. بزرگ رومي رحمته الله عليه فرمائي ٿو ته بيشڪ، اهو نازڪ مقام آهي پر ائون صفات ۽ ذات جي ذڪر کان سواءِ صبر نٿو ڪري سگهان. جڏهن ته مون کي جان ۽ عقل جو خون بها ملي چڪو آهي ته ان جي قربان ڪرڻ ۾ ڪو دريغ نه آهي. بدڪ پنهنجو پاڻ کي درياءَ جي حوالي ڪندي آهي ته درياءُ جنهن پاسي ان کي وهائي کڻي وڃي. ذات ۽ صفات جي ذڪر ۾ غلبه حال ۾ ڪڏهن سوءِ ادب ٿي ويندو آهي پر ذڪر ڪرڻ، ذڪر نه ڪرڻ کان بهرحال بهتر آهي. زنجير جو حلقو ۽ ڪٽو جيتوڻيڪ ٿيڙو ۽ آڏو آهي پر دروازي تي ڪم ڏئي ٿو. بزرگ درياءَ حق مان استفادي جي ترغيب ڏئي ٿو. في الحال نفس پاڪ صاف آهي پر بُرائي جو امڪان آهي. جيڪڏهن عارف ڪامل کان پري آهين ۽ پنهنجي ذاتي طهارت نه رهي ته طهارت ۽ پاڪائي ممڪن نه رهندي. اڻ واري جي باطن جو اتصال ذاتِ باري سان آهي. نيڪ ماڻهن کي به عارفن جو دامن جهلڻ گهرجي ورنه ان جي محدود پاڪائي ڪنهن ڏينهن ختم ٿي ويندي

پاڻيءَ جو ناپاڪن کي پاڪائيءَ ڏانهن سڌڻ

هن قصي جو خلاصو هي آهي ته ناپاڪ کي پاڻيءَ کان شرم ۽ گريز ڪرڻ نه گهرجي يعني باطني طهارت حاصل ڪرڻ ۾ راهنما کان شرم يا گريز مناسب نه آهي.

آبِ گفت آلوده را در من شتاب

گفت آلوده که دارم شرم ز آب

ترجمو: ”هڪ گندي شخص کي پاڻيءَ چيو ته مون ۾ اندراج، گندي چيو ته مون کي پاڻيءَ کان شرم ٿو اچي.“
پاڻيءَ چيو ته مون کان شرم ڪندين ته پاڪائي ڪيئن حاصل ٿيندي. حديث شريف ۾ آهي ته اَلْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِّنَ الْإِيمَانِ ”حيا ايمان جي هڪ شاخ آهي“ ته پوءِ حيا کي ايمان جي لاءِ مانع نه بنجڻ گهرجي. انسان جي بدن ۾ گويا به حوض آهن: هڪ اهو جيڪو برين خصلتن جو مخزن آهي ۽ ٻيو اهو جيڪو پلاين جو مخزن آهي. بُرين جو مخزن حوض تن آهي ۽ پلاين جو مخزن حوض دل آهي. پنهنجن قسمن جي اخلاقن جا مخزن مليل جليل آهن. سلوڪ ۾ ڪا غلطي به ٿي وڃي ته به منزلون طئي ڪرڻ ۾ توقف نه ڪرڻ گهرجي. دربارِ حق جي حاضري مصريءَ کان به وڌيڪ شيرين ۽ مٺي آهي. جيڪڏهن ان جي حاصل ڪرڻ ۾ جان به هلي وڃي ته ڪا ڳالهه نه آهي. عشقِ الاهي جي سلسلي ۾ ملامت ڪرڻ واري جو سهارو خود ڪمزور آهي. عشق به اهوئي ڪم ڪري ٿو جيڪو باهه جي بُني ڪم ڪندي آهي. فنا ٿيڻ کانپوءِ بقا حاصل ٿيندي آهي. عشق جو غم جان نه آهي پر جان فزا آهي. ٻئي جي لاءِ غم خوف جو سبب آهي. عاشق جي لاءِ موجب اطمينان آهي. سمند پالتو ڪڪڙ جي لاءِ هلاڪت ۽ بدڪ جي لاءِ باعثِ مسرت آهي. عشق جو هر حلقو هڪ نئين قسم جو جنون پيدا ڪندو آهي. مشهور چوڻي آهي ته اَلْجُنُونُ فُتُونُ ”چريائي جا گهڻا قسم آهن. ٻيا چريا چون ٿا ته جنون ۾ ايتري قدر بي خود نه هجڻ گهرجي.“

دوستن جو شفاخاني ۾ ذوالنون مصري ؑ جي مزاج پُرسیءَ جي لاءِ اچڻ:

ذوالنون معنيٰ مڇيءَ وارو، حضرت ثوبان بن ابراهيم ؑ تي اهو لقب پئجي ويو. اهو تمام وڏو بزرگ هو. اُن جو سبب هيءُ ٿيو ته هڪ سفر ۾ ڪنهن پيڙيءَ ۾ سوار هو. اُن پيڙيءَ ۾ ڪنهن واپاريءَ جو موتي چوري ٿي ويو. ماڻهن ان بزرگ تي تهمت هڻي. بزرگ عاجز ٿي دعا گهري ته سوين مڇيون پنهنجي وات ۾ اُن جهڙا موتي کڻي نمودار ٿيون. هُن هڪڙي مڇيءَ کان موتي وٺي اُن واپاريءَ کي ڏنو.

اين چنيس ذوالنون مصري رافاؤ

کاندرو شور و جنون نو بزاز

ترجمو: ”اهڙي طرح ذوالنون مصريءَ لاءِ ٿيو جو منجهس هڪ نئون جنون ۽ ولولو پيدا ٿيو.“

بزرگ رومي ؑ فرمائي ٿو ته مون پنهنجي جنون عشق جي سلسلي ۾ ذوالنون جي عشق جو قصو ذڪر ڪيو پر اُن مان ڪو هيءُ نه سمجهي ته آئون پنهنجي عشق کي اُن جي عشق جهڙو سمجهان ٿو. هُن جو عشق تمام بلند هو. اهو جنون عشق ۾ رباڪارن جو پردو فاش ڪندو هو، جنهن سان اهي شرمندہ ٿيندا هئا. عوام ۾ فتنو ڪرڻ ممنوع آهي پر ذوالنون ان باري ۾ مجبور هو. عوام جي طرف کان ذوالنون کي ته فقط قيدخاني جي تڪليف برداشت ڪرڻي پئي، ٻين بزرگن جي ته جان کي خطراً لاحق ٿيا آهن. عوام بزرگن جي باطن کي نٿو سمجهي سگهي، انهن جي ظاهر تي بزرگيءَ جي ڪا نشاني ڪونه هوندي آهي. اڳ ۾ بزرگ رومي ؑ ذوالنون کي دريٽيم چيو هو، هاڻي فرمائي ٿو ته موتي نه، پر اهو لکين موتين وارو سمنڊ هڪ قطري ۾ ۽ معرفت جو آفتاب هڪ ذري ۾ آهي. عوام ان جي بزرگي کي نه سمجهي سگهيو. وقت جي بادشاهه جو وزير جنهن علماء کي ظاهر تي فتويٰ ڏيڻ تي مجبور ڪيو هو. سورة آل عمران ۾ ذڪر ڪيل آهي ته وَيَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ (آل عمران-۱۱۲) ”اهي ماڻهو انبيائن کي ناحق قتل ڪن ٿا.“ سورة ياسين ۾ ته إِنْ أَنْتَ إِلَّا نَذِيرٌ (ياسين-۱۸) ”ڳوٺ وارن رسولن کي چيو ته اسين توهان جي وجود کان بدفالي وٺون ٿا.“ اڳ ۾ بزرگ ؑ جاهلن جي دشمنيءَ جو ذڪر ڪيو هو، هاڻي جاهلن جي محبت جو ذڪر ڪري ٿو. جاهلن جي عقيددي مطابق حضرت عيسيٰ ؑ کي سوريءَ تي چاڙهيو ويو ۽ اهو پنهنجو پاڻ کي نه بچائي سگهيو ۽ هيءُ اُن جي ذريعي پنهنجي نجات ۽ چوٽڪاري جا قائل آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ (انفال-۳۳) حضور ﷺ کي خطاب آهي ته ”جيستائين تون انهن ۾ موجود آهين انهن تي عذاب ڪونه ايندو.“ بزرگ رومي ؑ فرمائي ٿو ته ”تون انهن ۾ موجود آهين“ جو مطلب هي آهي ته جيستائين قوم توکي نه ستائي، ته محض موجود هجڻ عذاب جي دفع ڪرڻ جي لاءِ ڪافي نه آهي. اهڙي طرح محض الله وارن جو وجود عذاب ناري نه سگهندو ۽ جيئن ته ذوالنون کي قوم ستايو انهيءَ ڪري قوم جو بچاءُ نه ٿي سگهندو. خالص سون ۽ سونارو جعل ساز کي رُسوا ۽ خوار ڪندا آهن، انهيءَ ڪري جعلساز جي دشمنيءَ مان اهي خطرو محسوس ڪندا آهن. اهوئي حال انبيائن ۽ عارفن جو عوام سان آهي. بُرن جي ڪري پلن جي زندگي تلخ ٿي ويندي آهي. حضرت يوسف ؑ کي پائرن حسد جي ڪري ڪوه ۾ ڪيرائي ڇڏيو هو. حسد جي ڪري حضرت يوسف ؑ جي پائرن بگهڙ جي ڪاڇ ٿيڻ جو افسانو گهڙيو هو. حضرت يوسف ؑ کي بگهڙ ڪو نقصان ڪونه پهچايو هو، پائرن جو حسد تڪليف جو سبب بنيو، پائرن هي چيو هو ته اسين ڊوڙي رهيا هئاسين ۽ يوسف ؑ کي بگهڙ کڻي ويو. اها مڪاري جنهن جو سبب حسد هو، سو بگهڙن کان به ممڪن نه هئي. نيٺ پائرن کي حضرت يوسف ؑ جي عظمت جو رُسوا ٿي ڪري مجبوراً اقرار ڪرڻو پيو ۽ آخرت جي رسوائِي هيءُ ٿيندي ته عام حاسدن جو حشر بگهڙن جي شڪل ۾ ٿيندو. حضرت يوسف ؑ جا پائرن ته توبه تائب ٿي ويا هئا ۽ انهن مان هر هڪ کي مقام نبوت حاصل ٿيو هو، انهيءَ ڪري انهن جو حشر بگهڙن جي صورت ۾ نه

ٿيندو. حرامخور جو حشر خنزير جي صورت ۾ ٿيندو. زناڪارن جو حشر ان حالت ۾ ٿيندو جو انهن جون شرمگاهون سڙنديون هونديون، ڏلين ۾ لڪل گندگيون نمايان ۽ ظاهر ٿي وينديون. جهنگ ۾ هاجيڪار جانور رهن ٿا، اهڙي طرح انسان جي وجود ۾ هاجيڪار خصلتون آهن. جيڪا خصلت غالب هوندي ان مطابق حشر ٿيندو. اشرفيءَ ۾ ٿورو ٿامون ضرور هوندو آهي پر اها سون سڏبي آهي. ڪنهن وقت انسان ۾ اخلاقِ ذميه جو غلبو هوندو آهي. ڪنهن وقت وري اخلاقِ حميده جو غلبو رهندو آهي. صحبت سان انسان ۾ سُنا ۽ برا اخلاق اُڀرندا آهن. حيوانات انسان جي صحبت سان متاثر ٿيندا آهن. انسان جي صحبت سان ڪتي ۾ ڪم ڪرڻ جو حرص ۽ هوس ايندو آهي، پوءِ اهو ٻڪرين جو ڌنار يا شڪاري يا نگهبان بنجي ويندو آهي. قطمير نالي اصحابِ ڪهف جو ڪتو جنت ۾ ويندو. اڳ ۾ بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ فرمايو هو ته هڪ سيني کان ٻئي سيني ۾ خيالات منتقل ٿيندا آهن، هاڻي فرمائي ٿو ته جيڪڏهن خفيه رستي تان ڪجهه حاصل ڪرڻو آهي ته عارفن جي دل جا پاڪيزه خيالات حاصل ڪر.

مریدن جو سمجھڻ ته ذوالنون رحمۃ اللہ علیہ چريو ڪونه ٿيو آهي، قصداً اها صورت بنائي اٿس:

چونکہ ذوالنون سوئے زنداں رفت شاد

بند برپا دست بر سر زانقا

ترجمو: جڏهن ذوالنون پير ڪڙين باوجود خوشيءَ سان قيدخاني ڏانهن روانو ٿيو، ته کيس ويڙهي وٺڻ دوست مٿو پڪڙي (ويهي رهيا).

اهي قيدخاني ڏانهن اُن جو حال دريافت ڪرڻ ويا، ذوالنون جي ديوانگيءَ جي باري ۾ مختلف رايون جو اظهار ڪرڻ لڳا. ڪن ماڻهن جو رايو هي ٿيو ته هو ڄاڻي ٻُجهي ڪري ديوانو (چريو) بنيو آهي يا خدا کيس ديوانو بنايو آهي، اُن ۾ الله جي ڪا حڪمت هوندي. ڪن ماڻهن چيو ته اهو ممڪن نه آهي ته ان جهڙو عقلمند ديوانگيءَ سان بي وقوفيءَ جا ڪم ڪري. جيئن ته عقلمند ماڻهو باعثِ ننگ ڪم ڪرڻ لڳا آهن، انهيءَ ڪري اُن پنهنجو پاڻ کي ديوانو بنائي پاڻ کي انهن جي زُمرِي مان خارج ڪيو آهي. اهو قصداً قيدخاني ۾ ويو آهي ۽ چرين وانگر پنهنجو پاڻ کي گئون جي چمڙي جي ٽڪري سان مارائي رهيو آهي. حضرت موسيٰ عليه السلام جي زماني ۾ هڪ ڀاڻي پنهنجي چاچي کي قتل ڪيو هو. قاتل جو پتو نٿي پيو. حضرت موسيٰ عليه السلام هڪ گئون ذبح ڪرائي ۽ ان جو چمڙو کڻي ڪري مُردِي کي هنياڻين ته اهو زنده ٿي ويو ۽ اُن مُردِي قاتل جو پتو ٻڌايو. جهڙي طرح اُن مقتول جي روح اسرارن جو انڪشاف ڪيو اهڙي طرح انسان پنهنجي هستيءَ کي فنا ڪري ٿو ته ان تي اسرار منڪشف ٿيڻ لڳندا آهن. مقامِ فنا تي پهچي ڪري اسرارِ آخرت منڪشف ٿي ويندا آهن ۽ انسان کي محسوس ٿي ويندو آهي ته شيطان ان جو قاتل آهي ۽ ان جي مڪر ۽ فريب کي سڃاڻي ويندو آهي. تمام جلد پنهنجي نفس جي گئون کي ذبح ڪر (ماري جسم کي فنا ڪر) ته مخفي روح هوش سان زنده ٿي وڃي. ان ڳالهه جي ابتدا ۽ انتها تلاش نه ڪر، حضرت ذوالنون جي پيروڪارن جو قصو ٻڌ، جيڪي پاڳل خاني ۾ ويا هئا.

ذوالنون رحمۃ اللہ علیہ جي حڪايت ڏانهن واپسي:

چوں رسیدند آں نفر نزد کب او

بانگ برزد هے کیا نند اِتَّقُو

ترجمو: ”جڏهن اهي ماڻهو وٽس پهتا تڏهن هن ڏانهن ڪيون: خبردار توهان ڪير آهيو، ڇو هتان.“

مریدن جواب ڏنو ته اسين دوستن مان آهيون، توهان کي پُڇڻ آيا آهيون. توهان جي عقل تي جُنون جو الزام

ڪوڙو آهي. جيئن بنيءَ جو ڏونهون سج تائين نٿو پهچي سگهي ۽ عنقاء ڪانگ کان شڪست نٿو کائي سگهي، اهڙي طرح تنهنجي عقل تائين نه جنون جي رسائي ٿي سگهي ٿي ۽ نه توهانجو عقل جنون سان مغلوب ٿي سگهي ٿو. اسان کان حقيقت نه لڪايو، اسين توهانجا دوست آهيون. روپوشي ۽ مڪر سان فراق ۾ مبتلا ڪرڻ مناسب نه آهي. جڏهن ذوالنون انهن جي ڳالهه ٻڌي ته چرين وانگر هل هنگامو شروع ڪيائين ۽ مٿن پٿرن جو وسڪارو لائي ڏنائين. ڌڪ لڳڻ جي ڊپ کان اهي سڀ پهچي ويا. پوءِ هو ڪنڌ لوڏي ڪلڻ لڳو ته دوستيءَ جي نشاني ڪٿي آهي؟ دوستيءَ جي نشاني اها ئي آهي ته هر حالت ۾ راضي برضاء دوست رهي. جيئن سون باهه سان ٺڪرندو آهي. اهڙي طرح دوستيءَ ۾ دوست جون تڪليفون برداشت ڪرڻ سان خلوص جو اظهار ٿيندو آهي.

حضرت لقمان عليه السلام جي ذهانت جي آزمائش:

هن قصي جو خلاصو هيءُ آهي ته جهڙي طرح حضرت لقمان عليه السلام دوست جي هٿان ڪڙو گدرو به رغبت سان کاڌو، اهڙي طرح هڪ انسان کي من جانب الله مصيبتن تي به راضي برضاء الاهي رهڻ گهرجي.

نہ کہ لقمان را کہ بنده پاک بود

روز و شب در بندگی چالاک بود

ترجمو: ”چا ائين نه ٿيو ته لقمان عليه السلام جيڪو هڪ سٺو غلام هو، رات ڏينهن خدمت گذاريءَ ۾ چُست هو.“ آقا ان کي معزز ۽ اولاد کان وڌيڪ پيارو رکندو هو. حضرت لقمان عليه السلام کي جيڪڏهن ولي ۽ بزرگ مڃيو وڃي ته غلام زاده هجڻ ۾ ڪو اعتراض نه آهي ۽ جيڪڏهن اهو نبي هو ته ان جي پيءُ کي جبراً غلام بنايو ويو هوندو. جيئن لقمان عليه السلام هوا ۽ هوس کان آزاد هو، انهيءَ ڪري غلام نه هو پر آقا هو.

بزرگ رومي رحمه الله اڳ ۾ هوا ۽ هوس کان آزاد هجڻ جو ذڪر ڪيو آهي، انهيءَ ڪري ان سلسلي ۾ هيءَ حڪايت نقل ڪئي اٿس. بادشاهه هڪڙي بزرگ کي چيو ته مون کان بخشش (انعام) ۾ ڪجهه گهر. بزرگ چيو ته اها ڳالهه تنهنجي مقام کان ڪريل آهي. توکي شرم نٿو اچي جو مون کي چوين ٿو؟ تون پنهنجي ٻن غلامن جو غلام آهين. بادشاهه چيو ته اهي ٻه ڪهڙا غلام آهن؟ جو غلامن جو غلام هجڻ منهنجي لاءِ ذلت جو سبب آهي. بزرگ چيو ته هڪ ڪاوڙ ۽ ٻيو شهوت آهي. بادشاهه ته اهو آهي جيڪو دنيا جي بادشاهت کان به بي نياز هجي. حقيقت ۾ لقمان عليه السلام سردار هو ۽ ان جو سردار حقيقت ۾ غلام هو. هيءُ دنيا اُتي آهي، قيمتي شيءِ کي گهٽ قيمت ۽ گهٽ قيمت شيءِ کي قيمتي سمجهي ٿي. ڪاميابي جي جڳهه صحراءِ کي چون ٿا حالانڪ اها هلاڪت جي جاءِ آهي. دنيا وارا عزت ۽ ذلت جي خيال سان بي عقلي وارا ڪم ڪن ٿا. ڪپڙن سان انسان کي سُڃاڻن ٿا، ان جي حقيقت تي نظر نٿا رکن. گودڙيءَ واري کي فقير سمجهن ٿا ۽ قبا پائڻ واري کي معمولي انسان تصور ڪن ٿا. ڪي ماڻهو ظاهري مڪاري کي ڏسي ڪري زهد جا قائل ٿي وڃن ٿا. ڪنهن کي سُڃاڻڻ لاءِ قلبي نور درڪار آهي جنهن جي ذريعي ڳالهائڻ ۽ ڪم ڏسڻ کان سواءِ انسان کي سُڃاڻي سگهجي ٿو. سچي عارف تي طالب جي دل جا احوال منڪشف ٿي وڃن ٿا. جهڙي طرح خيالات انسان جي دل ۾ اچن ٿا اهڙي طرح خاص پانهان به دل ۾ گهڙي ڪري پوشيده احوال ڄاڻي وٺن ٿا. انبيائن ۽ عارفين کي آسمانن جو سير ڪرايو ويندو آهي. حضرت دائود عليه السلام جو معجزو هو جو ان جي هٿ ۾ لوهه مين وانگر نرم ٿي ويندو هو. حضرت لقمان عليه السلام ڄاڻي بجهي ڪري ظاهري طور غلامي اختيار ڪئي هئي ورنه اهو آقا هو. غلاميءَ جي شڪل اختيار ڪرڻ جو سبب هيءُ آهي ته اجنبِي جاءِ تي ڪن مصلحتن جي بناء تي گهڻو ڪري پنهنجي پاڻ کي غلام ۽ غلام کي شاهه ظاهر ڪندا آهن. ڇاڪاڻ ته پاڻ کي بادشاهه ظاهر ڪرڻ ۾ خطرا هوندا آهن. گهڻا بزرگ پنهنجي بزرگيءَ جي اخفاء جي لاءِ معمولي ڪم اختيار ڪندا آهن تان ته عوام جي نگاهن کان

لڪل رهن. بزرگان دين معمولي پيشو اختيار ڪندا آهن تان ته انهن جي استعدادِ قربِ الاهي ۾ اضافو ٿئي. جيڪي ماڻهو حرص ۽ هوا جا غلام آهن اهي پنهنجي وڏائي ظاهر ڪندا آهن. بزرگان دين هميشه فروتنِي اختيار ڪندا آهن. جيئن هي واقعو آهي ته بظاهر حضرت لقمان عليه السلام غلام ۽ اُن جو آقا، آقا آهي پر حقيقت ۾ حضرت لقمان عليه السلام آقا ۽ سندس آقا اُن جو غلام هو. اهڙي طرح هن جهان ۽ عالمِ آخرت ۾ ٻيون به گهڻيون شيون آهن جيڪي حقيقت ۾ ظاهر جي برعڪس آهن. مطلب ته حضرت لقمان عليه السلام ظاهراً غلامي اختيار ڪئي هئي ورنه باطن ۾ اُن جو رُتبو آقايت آهي. حضرت لقمان عليه السلام جي خواهش هئي ته سندس آقا اُن کي غلام بنائي رکي. ڪمالن کي ٻين جي نگاهن کان مخفي رکڻ به ڪمال آهي پر پنهنجي نگاهن ۾ پنهنجا ڪمالات ڪمال نه هجن ته اهو وڏو ڪمال آهي. خود پنهنجي نظر بد کان پنهنجن عملن کي بچايو. پنهنجو پاڻ کي غلام سمجهي مزدوري ڪريو، تڏهن پنهنجي رذائل کي پنهنجو پاڻ کان چورائي غائب ڪري سگهندو. آفيم ڪارائي خودي مٽائي ويندي آهي، تڏهن مريض جي اصلاح ڪئي ويندي آهي. مطلب ته خودي کي مٽائڻ سان اصلاح ٿيندي. موت جي وقت انسان جسماني تڪليف ۾ مبتلا ٿيندو آهي، تڏهن اُن ڏانهن توجه ويندو آهي ۽ روح کان غفلت ٿي ويندي آهي ته روح چوري هليو ويندو آهي. انسان جو جنهن شيءِ ڏانهن توجه هوندو آهي اها بچي ويندي آهي، جنهن کان غفلت ڪندو آهي اها چوري ٿي ويندي آهي. قيمتي شيءِ ڏانهن توجه ڪريو متان ضايع ٿئي. تون مطمئن ٿي ڪري بي توجهي ڪرين ٿو ته چور اها شيءِ چورائي ويندو آهي. جنهن شيءِ جو انسان فڪر رکندو آهي اُن ڏانهن چور ڪونه ايندو آهي. اڳ بزرگ رومي رحمه الله فرمايو هو ته سُئي شيءِ ڏانهن نگاهه رکڻ تان ته معمولي شيءِ ضايع ٿئي (سُئي بچي وڃي) هاڻي اُن جو مثال ڏيئي ڪري سمجهائي ٿو ته جيڪڏهن ٻيڙي ججهي بار جي ڪري ٻڏڻ لڳي ته معمولي شيءِ اڇلائي ويندي آهي. ايمان به قيمتي شيءِ آهي، الله تعاليٰ جي درٻار ۾ پيش ڪرڻو آهي. ان جي حفاظت ڪر، پنهنجي رذائل جي حفاظت نه ڪر، تان ته اهي چوري ٿي وڃن.

آزمائڻ وارن اڳيان حضرت لقمان عليه السلام جي بزرگي ۽ ذهانت جو ظاهر ٿيڻ:

خواجہ لقمان چوں لقمان را شناخت

بنده بود اورا داد عشق باخت

ترجمو: ”حضرت لقمان عليه السلام جي آقا جڏهن لقمان عليه السلام کي سڃاڻي ورتو ته سندس غلام ٿي ويو ۽ اُن تي عاشق ٿي پيو.“
جڏهن آقا بزرگي کي سڃاڻي ويو تڏهن جيڪو ڪاڌو ايندو هو پهريان لقمان ڏانهن موڪليندو هو. لقمان عليه السلام جو اوبارو مالڪ تبرڪا کائيندو هو. جيڪو ڪاڌو لقمان عليه السلام نه کائيندو هو اهو ضايع ڪري ڇڏيندو هو ۽ سمجهندو هو ته اهو ڪاڌو مڪروه آهي. هڪڙي دفعي ڪجهه گذرا آيا. اُن وقت حضرت لقمان عليه السلام موجود ڪونه هو. آقا غلام کي موڪليو ته لقمان عليه السلام کي جلد وٺي اچ، جڏهن لقمان عليه السلام آيو تڏهن مالڪ گذري جي هڪڙي ڦار وڌي لقمان عليه السلام کي ڏني. لقمان عليه السلام ڪنڊ ۽ ماڪي وانگر اها ڦار کائي ويو. مالڪ ڏيندو ويو، لقمان عليه السلام کائيندو ويو، ايستائين جو گذرو ختم ٿيڻ وارو هو. ڪڙو گذرو کائڻ سان نڙي ۽ ڀر سوزش ۽ زبان تي ڦلڪڻا ٿي پيا. جڏهن آخري ڦار مالڪ کاڌي ته ڄڻ زهر زبان تي رکيائين. تڏهن مالڪ چيو ته ڪڙو گذرو کائڻ جان سان دشمني آهي تو ايترو صبر ڇو ڪيو؟ صاف انڪار مناسب نه هو ته ڪو عذر گهڙي وٺو ها. حضرت لقمان عليه السلام فرمايو ته جڏهن ان هٿ سان سوين مڻيون شيون کائي چڪو آهيان ته هڪ ڪڙي شيءِ جو انڪار بي شرمي آهي. منهنجي بدن جا سڀئي اجزاء تنهنجي نمڪ جا پرورده آهن. ڪنهن وڏي محسن جي معمولي زيادتيءَ تي واويلا ڪرڻ ذليل حرڪت آهي. محسن جي هٿ جي ڪڙي شيءِ ڪڙي ڪونه رهندي آهي. بزرگ رومي رحمه الله فرمائي ٿو ته محبت شين جي حقيقت بدلائي ڇڏيندي آهي. محبت ۾ ڪڙيون شيون مڻيون ٿي وينديون آهن. عشق ۽ محبت ڪامل عقل جو نتيجو آهي. ناقص

عقل به عشق پیدا ڪندو آهي پر غير واقعي معشوق سان ڪندو آهي. ناقص عقل جڏهن ڪنهن شيءِ تي محبوب حقيقي جو عڪس ڏسندو آهي ته ان جو گرويده ٿي ويندو آهي. اهو ڏوڪو ائين ٿي آهي جيئن پکيءَ شڪاريءَ جي سيندي تي ڏوڪو کائي ويندو آهي ۽ ان کي پنهنجي هر جنس جو آواز سمجهي ڪري چار ۾ ڦاسندو آهي. ناقص عقل فاني کي باقي تصور ڪندو آهي. جنهن ناقص کي ”ملعون“ چيو ويو آهي ان مان مراد ناقص عقل وارو آهي. باعث لعنت اها برائي ٿي سگهي ٿي جنهن جو ازالو ممڪن هجي ۽ نه ڪئي وڃي. بي عقل، عاقلن جي صحبت ۾ عقل حاصل ڪندو آهي. منڊو ته بلڪل معذور آهي، وڃ جي جهٽڪي کي ٽهڪ سان تعبير ڪندا آهن. قرآن پاڪ ۾ ڪافرن جي باري ۾ چيو ويو آهي ته يَكَاذُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ (البقره-۲۰) ”قريب آهي ته وڃ انهن جي نگاهن کي جهٽي وٺي.“ ناپائيدار عشق ائين آهي جيئن درياءَ جي گجيءَ تي گهوڙو ڊوڙائڻ يا وڃ جي روشنيءَ ۾ خط پڙهڻ جي ڪوشش ڪرڻ. عقل انساني انجام تي نظر رکندو آهي. نفس ڪوتاهه بين آهي. مشتري سعد ستارو آهي پر زحل منحوس ستاري جي چڪر ۾ اچي ڪري منحوس بنجي ويندو آهي. جيڪڏهن انسان قلبي وسوسن ۾ مبتلا هجي ته ان جي پويان نه پئو پر هيءُ مراقبو ڪرڻ گهرجي ته اهي وسوسا به الله جي طرفان آهن. ائين ڪرڻ سان وسوسن جي نحوست ختم ٿيندي ۽ عروج جي سعادت حاصل ٿي ويندي آهي. انسان جي احوالن جي تبديليءَ ۾ مصلحت هيءُ آهي ته عاقبت جو قدر ان کي هوندو آهي جيڪو مصيبت ۾ ڦاسي چڪو هجي. ساڄي پاسي وارا جنتي ۽ کاٻي وارا جهنمي هوندا. قرآن پاڪ ۾ اصحابِ ميمنه ۽ ميسره جو ذڪر آيو آهي. وَالسَّيْقُونَ السَّيْقُونَ ﴿١١﴾ أُولَٰئِكَ الْبُقْعَةُ ﴿١٢﴾ (الواقعه-۱۱، ۱۲) ”جيڪي ساڄي ۽ کاٻي پاسي وارن کان اڳيان هوندا اهي مقرب هوندا.“ بزرگ رومي رحمته الله عليه فرمائي ٿو ته اسرارن جو اهو بيان ختم ٿيڻ گهرجي يا توجه ڪيو وڃي تان ته بيان پورو ٿي سگهي. عقل ڪامل هجي ته حضرت ابراهيم عليه السلام جهڙو هجي جيڪو دشمنن جي باهه ۾ به آخرت جو منظر ڏسي رهيو هو.

سالڪ کي مسلسل ترقي ڪرڻ گهرجي تان ته خلوت راز کان ٻاهر نه رهي. ڪُنڊيءَ جو ڪٽو دروازي کان ٻاهر هوندو آهي. لَا أَحِبُّ الْأَفْلِدِينَ ﴿٧٦﴾ (الانعام-۷۶) ”آئون لهڻ وارن کي پسند نٿو ڪريان.“ حضرت ابراهيم عليه السلام اهو ان وقت فرمايو هو جڏهن چنڊ ۽ سج جي الوهيت جو انڪار ڪري رهيو هو.

بادشاهه جي خاص غلام سان بين غلامن جو حسد ڪرڻ

قصه شاه و اميران و حسد

بر غلام خاص و سلطان خرد

ترجمو: ”خاص غلام ۽ بادشاهه جي عقل تي اميرن جي حسد جو قصو“

وڃ ۾ بزرگ ڪجهه اسرارن ۽ حڪمتن جون ڳالهيون شروع ڪيون هيون. هاڻي وري ان قصي ڏانهن موٽي ٿو. بادشاهه ۽ غلامن جو مثال مالهي ۽ وڻن جهڙو آهي. مالهي سڀني وڻن کي سڃاڻي ٿو ۽ انهن سان انهن جي حيثيت مطابق وهنوار ڪري ٿو. بظاهر سڀ وڻ هڪ جهڙا آهن. سڄو عارف سمجهندو آهي ته ڪهڙو طالب نيٺ ڪهڙي مرتبي تي فائز ٿيندو. حاسدن جي عملن جا نتيجا ڪٿا هئا. بين غلامن جو ارادو هو ته مخصوص غلام کي قتل ڪن. بوبڪر ربابي رحمته الله عليه هڪ مجذوب وليءَ جو نالو آهي جيڪو ستن سالن تائين بلڪل خاموش رهيو هو. بوبڪر ربابي رحمته الله عليه وانگر بادشاهه خاموش هو پر انهن جي رازن کان واقف ٿي ويو هو. ڪامل عارف کي ڏکي ڏيڻ وارو گڏهه آهي. سپاهي، بادشاهه ۽ سڀ سالار کان طريقو سکندو آهي. سالڪ، ڪامل عارف کان، آداب سکندو آهي. اهو شاگرد منحوس آهي جيڪو استاد کان سڪيل هنرن جي ذريعي استاد جو ئي مقابلو ڪرڻ لڳي. استاد به اهو جيڪو روحاني استاد آهي، جنهن جي اڳيان هر شخص جو ظاهر ۽ باطن يڪسان آهن. حديث شريف ۾ آهي ته اتَّقُوا مِنْ فِرَاسَةِ الْمُؤْمِنِ

فَائِدَةُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ "مومن جي فراست کان ڊڄو، اهو الله جي نور سان ڏسي ٿو." جيڪا دل مصيبتن جي ڪري پُراڻي گودڙيءَ وانگر سوراخ در سوراخ آهي اهو ان جي راز کي لڪائڻ چاهي ٿو. ان دل جي سوراخن تي پردو وجهي ٿو تان ته راز نه کلي وڃي. پردي جي پٺيان دل جو هر سوراخ راز ٻڌائي رهيو آهي. استاد شاگرد کي چونڊو آهي ته تون ڪٿي کان به وفاداريءَ ۾ گهٽ آهين. جيڪڏهن تون مون کي تمام وڏو استاد نه سمجهين ته به گهٽ ۾ گهٽ مون تنهنجي تربيت ته ڪئي آهي. پوءِ اها احسان فراموشي ڇو آهي. توکي جيڪو عزت جو تخت نصيب ٿيو آهي اها منهنجي دل جي ڪاريگري آهي. شاگرد استاد کي ڏوڪو ڏيڻ جي لاءِ چوي ٿو ته منهنجي دل ۾ تنهنجي محبت آهي. ڪامل عارف، طالب جي دل جي حالت کي معلوم ڪري وٺندو آهي. طالب جي دل ٻڌائي ڇڏيندي ته اهو ڪوڙو آهي. ڪامل عارف، طالب جي هر مڪر کي سمجهندو آهي پر ڪنهن وقت پنهنجي شرافت جي ڪري ان جو اظهار نٿو ڪري ۽ ان جي هام ها ملائيندو آهي. راهنما جي مسڪراھٽ ۽ مرڪ تصديق جي لاءِ ڪونه هوندي آهي، تحقيق جي لاءِ هوندي آهي. جهڙي طرح ڪامل عارف سان پيش ايندو هو به اهڙو ئي ورتاءُ ڪندو. سر جو جواب پٿر سان هوندو آهي. عارف طالب جي ڪمن مان خوش ٿي ڪري کلي ته سمجهو سالڪ مالامال ٿي ويو. جڏهن سج گردش ڪندي حمل ۾ ايندو آهي ته بهار جي موسم شروع ٿي ويندي آهي. بهار جي موسم ۾ پکي بوليون ڪندا آهن. جڏهن طالب حس باطن کان بي بهره هجي ته اهو نه فيض جي آمد کي سمجهندو ۽ نه ان جي محروميءَ کي سمجهندو. ميون جو ڪلڻ هيءُ آهي ته انهن تي پڇڻ جي رونق اچي وڃي. ڪوري (انڌي) باطن کي جڏهن اهو نظر نٿو اچي ته سندس روح تي خزان طاري آهي ته اهو سڄي عارف جي ڪاوڙ جي اثرات کي به نٿو سمجهي سگهي. پير جي ناراضگيءَ سان قلب ڪارو ٿي ويندو آهي. جيئن ڪاتب جو اثر ڪاغذ تي پوندو آهي تيئن ڪامل جو اثر روح تي پوندو آهي ۽ طالب جي قلبي حالت ئي ان جي سنائي يا برائي جو معيار آهي. شيخ جا انوار مختلف انواع جا هوندا آهن، جيئن انڊلٽ ۾ مختلف رنگ هوندا آهن. ڪامل عارف، الله جا مظهر آهن. بي بي بلقيس حضرت سليمان عليه السلام جي خط کي ان جو مظهر سمجهي ڪري تعظيم ڪئي ۽ هُڏ هُڏ جي حقارت (ڪمزور پکي هجڻ) کي مدنظر نه رکيو، ان مقصد ۾ تون هڪ قصو ٻڌ، تان ته تون به معافيءَ مان حصول ٿين.

بي بي بلقيس جي دل تي حقيرو هُڏ هُڏ جي صورت جي ذريعي حضرت سليمان عليه السلام جي تعظيم جو عڪس ملڪ يمن جي شهر سبا جي حڪمران بي بي بلقيس هئي جنهن جو قصو قرآن ۾ مذڪور آهي.

رحمتِ صد تو براں بلقيس باد

که خدایش عقلِ صدمرداں بداد

ترجمو: "ان بلقيس تي سؤ دفعا رحمت هجي جنهن کي خدا سوين مردن جو عقل عطا فرمايو."

بي بي بلقيس جيتوڻيڪ عورت هئي پر الله تعاليٰ ان کي سوين مردن جو عقل عطا فرمايو هو. حضرت سليمان عليه السلام هُڏ هُڏ جي ذريعي بلقيس وٽ پنهنجو خط موڪليو. هو ظاهري طرح ته هُڏ هُڏ هو پر جيئن ته حضرت سليمان عليه السلام جو قاصد هو انهيءَ ڪري باطني نگاهه ان کي عنقاء سمجهيو. ٻه شيون جيڪي بظاهر حقير آهن پر باطن ۾ عظيم آهن انهن جي باري ۾ عقل ۽ حس ۾ جنگ ٿيندي رهندي آهي. ڪافر حضور ﷺ جي ظاهري بشريت کي ڏسندا هئا. محض ظاهر بين نگاهه عقلي ۽ مذهب جي دشمن آهي، خدا ان کي اندو قرار ڏنو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ (الانعام - 50) "توهان ٻڌايو ته ڇا اندو ۽ ڏسندڙ برابر آهن؟ هن آيت ۾ اعمى مان مراد آهي آهن جيڪي فقط حسي اک کان ڪم وٺن ٿا ۽ قلبي نظر کان محروم آهن. ڪافرن جي ظاهر بين نظر حضور ﷺ جو فقط ظاهر ڏٺو، روحاني قوتن کي نه ڏٺو. حضور ﷺ قيامت جا آقا آهن. ڪافر فقط حضور ﷺ جي

موجوده زندگي کي ڏسڻ ٿا. حضور ﷺ هڪ عظيم خزانو آهن، اُن مان انهن کي فقط ڪوڏي ۽ دمڙي نظر آئي. حضور ﷺ جو معجزو شق القمر مشهور آهي. قرآن پاڪ ۾ اِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ (انشقاق - ۱) ن ڏانهن اشارو آهي. حضور ﷺ جو معراج جسماني هو، معراج جسماني محض اُهو جو عطيو هو، ورنه جسماني حواس جي تقاضا ته ان جي خلاف هئي. سفلي اهي شيون آهن جن جي طبعي تقاضا زمين ڏانهن رهڻ جي آهي، چئن عنصرن مان هئا ۽ باهه علوي آهن، جن جي طبعي تقاضا مٿي وڃڻ آهي. الله تعاليٰ پنهنجي قدرت سان درد کي دوا بنائي ڇڏيندو آهي. زمين ۽ پاڻي سفلي آهن. مٿي ۽ پاڻي مان بنيل پيغمبرن کي آسمانن جو سير الله تعاليٰ ڪرايو. هوءا ۾ لطافت ۽ باهه ۾ روشني آهي. قدرت انهن ۾ سفلي عنصرن جون خاصيتون ڪيئن پيدا ڪري ڇڏيندي آهي؟ ان راز کي سمجهڻ ۾ گهڻا جگر خون ٿيا آهن. جيڪو سفلي آهي ان کي الله تعاليٰ آسمانن تي پرواز ڪرائي ٿو. شيطان ناري علوي آهي ان کي سفلي بنايو ويو. ڪن فلسفي دوستن جو خيال آهي ته ڪائنات ۾ عناصر اربعه ئي بالاضطرار متصرف آهن. ڪن فلسفين جو خيال آهي ته الله تعاليٰ صرف عقل اول کي پيدا ڪيو آهي ۽ اُن مان سڄي ڪائنات وجود ۾ آئي آهي. هاڻي ڪائنات ۾ الله تعاليٰ جو تصرف نه آهي. انسان جي ڪم جي ڪا علت ڄاڻي ۽ غرض هوندو آهي. الله تعاليٰ بي نياز آهي. پنهنجي عام قاعدي ۾ الله تعاليٰ تبديلي فرمائڻ تي قادر آهي. سمنڊ کي جيڪڏهن حڪم ڏي ته پاڻي ۽ جي بجاءِ باهه سان پر جي وڃي. باهه کي حڪم ڏي ته گلزار بنجي وڃي. جبل کي حڪم ڏي ته اهو ڪپهه بنجي وڃي، جيئن قيامت ۾ ٿيندو. آسمان زمين بنجي وڃي. قيامت ۾ سج ۽ چنڊ پاڻ ۾ ملي ويندا ۽ پنهنجن جو نور ختم ٿي ويندو. جيئن سورة تڪوير ۾ ذڪر ڪيل آهي ته ”سج بي نور ٿي ويندو.“ خدا جي قدرت سان هرڻ جي دُن ۾ رت مُسڪ بنجي ويندو آهي. فقط صفات جي تبديلي نه، خدا چاهي ته ماهيت به بدلائي ڇڏي. سج ۽ چنڊ ٻن ڪارن ڊگن وانگر آهن. الله تعاليٰ انهن کي پاڇاري ۽ ۾ جوتي ڇڏيو آهي.

قرآن پاڪ جي آيت قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا ڪان فلسفيءَ جو انڪار

مُقرئ می خواند از روءِ کتاب

ماءُ کم غوراً از چشمه بندم آب

ترجمو: هڪ قاري قرآن ۾ پڙهي رهيو هو: ماءُ ڪم غوراً ”آئون چشمي مان پاڻي بند ڪري ڇڏيان.“

قرآن پاڪ ۾ آهي ته إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَّعِينٍ (الملك - ۳۰) ”جيڪڏهن توهان جو پاڻي زمين ۾ هيٺ لهي وڃي ته پوءِ توهان وٽ وهڻ وارو پاڻي ڪير آڻيندو. هيٺ ان آيت جي معنيٰ جو بيان آهي. فلسفي چوڻ لڳو ته نَأْتِيهِ بِالْعَوَّلِ وَالْمُعِينِ ”اسين ان پاڻيءَ کي ڪوڏر ۽ ٻئي مددگار جي ذريعي ڪڍنداسون.“ رات جو اهو فلسفي سُهي رهيو. هڪ بهادر مرد سندس اکين تي چنبو هنيو. فلسفي جي پنهنجن اکين جو نور ختم ٿي ويو. جيڪڏهن گستاخيءَ تي نادم ٿي توبه ڪري ها ته الله تعاليٰ جي ڪرم سان اکين جي روشني موٽي اچي ها. هر انسان کي توبه جي توفيق ڪونه ملندي آهي. گناهان سان سنگدلي پيدا ٿيندي آهي. بزرگ رومي عليه السلام فرمائي ٿو ته حضرت شعيب عليه السلام جي دعا سان جبل پوک جي قابل ٿي ويو هو پر اُن جو ثبوت نه آهي. حضرت ابراهيم عليه السلام جي دعا سان نمرود جي باهه گلزار بنجي ويئي هئي.

مصر جي بادشاهه مُقوقس (جنهن ڏانهن رسول الله ﷺ دعوتي خط موڪليو هو ۽ جنهن جا عڪس شايع ٿي چڪا آهن) رسول الله ﷺ کي درخواست ڪئي هئي ته پٿريلي زمين پيداوار جي قابل بنجي وڃي. اهڙي طرح انسان جو انڪار اُتوسون کي ٿامون ۽ صلح کي جنگ بنائيندو آهي. توبه جي سهاري گناهه ڪرڻ مناسب نه آهي، ڇاڪاڻ ته حقيقي توبه مُيسر اچڻ آسان نه آهي. اها دعا گناهه مٽائيندي آهي جيڪا سوز دل ۽ ڳوڙهن واري هجي. ميوي پڇڻ

لاء گرمي ۽ پاڻي ضروري آهي. اهڙي طرح عملن جو ڦل دل جي گرمي ۽ اک جي ڳوڙهن سان پڇندو آهي. گناهن تي الله تعاليٰ جو ڌڙڪو ۽ ڪاوڙ آهي. جهڙي طرح موسم بهار جون بهارون ڪڪر ۽ وڄ تي موقوف آهن، اهڙي طرح دل جي پوک اندروني سوزش ۽ اک جي لڙڪن تي موقوف آهي. بهار جي موسم ۾ چشمان وهن ٿا. اهڙي طرح دل جا ڏاڳا گرمي ۽ روڻن سان ڪلن ٿا. گل بنفش ۽ گل سمين بهار جي موسم ۾ پڙندا آهن. لال جو رنگ ڳاڙهو آهي. ڳيريءَ جي ”گهوگهو ٿو“ کي ”محبوب تلاش ڪر“ سمجهيو وڃي. لک لک پاڻيءَ جو پڪي آهي جنهن کي لق لق به چوندا آهن. ان مان لک لک جو آواز نڪرندو آهي، جنهن جي معنيٰ ”تنهنجي لاءِ“ آهي. بزرگ رومي رحمه الله فرمائي ٿو ته ان جو مطلب آهي مُنْكَ لَكَ يَا مُسْتَعَانُ ”اي خدا ملڪ تنهنجو آهي“ موسم بهار جا گل زمين جي دل جا اسرار آهن. موسم بهار ۾ نوبهاران چمن کي خدا لباس عطا فرمائيندو آهي. هڪ عابد ۽ عارف برگ درختان سبز (وڻن جي ساون پنن) کي معرفت ڪردگار جو ذريعو بنائيندو آهي. جيڪو معرفت کان خالي آهي ان جي نظر مصنوع تي رُڪجي ويندي آهي، صانع تائين نٿي پهچي. ازل ۾ خدا روحن کي گڏ ڪري چيو هو ته اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ (الاعراف- ۱۷۲) ”ڇا آئون توهان جو رب نه آهيان؟“ آثارن کان موثر تائين پهچڻ جا ڪجهه مثال بزرگ ذڪر فرمايا آهن. حديث شريف ۾ آهي ته دانائي مومن جي گم ٿيل شيءِ آهي جتي ان کي ڏسندو آهي ان کي حاصل ڪندو آهي. اهڙي طرح آيات الاهيه مان الله جي ذات تي دلالت ٿئي ٿي. هڪ عارف کي انهن آيتن کي ڏسي ڪري ذات حق ياد اچي ويندي آهي.

الله تعاليٰ جي نشانين سان الله تعاليٰ کي سڃاڻڻ جو ٻيو مثال آهي ته جيڪڏهن خواب ۾ اچي ڪري توهان سان ڪو وعدو ڪري ۽ اهو نشانين ٻڌائي ڇڏي، پوءِ جڏهن اهي نشانين سامهون اچن تڏهن توهان تي ڪهڙي ڪيفيت طاري ٿيندي؟ مقصد پوري ٿيڻ جي پهرين نشاني هيءُ آهي ته صبح جو هڪ سوار ايندو، ٻي نشاني هيءُ آهي ته اهو پاڪر پاڻي اچي ملندو. ٽئين نشاني هي آهي ته اهو ڪلندو. چوٿين نشاني هيءُ آهي ته اهو هٿ ٻڌي ڪري سامهون بيهي رهندو. پنجين نشاني هي آهي ته تون اهو خواب ڪنهن سان بيان نه ڪري سگهندين. حضرت زڪريا عليه السلام کي جڏهن حضرت يحيٰ عليه السلام جي پيدائش جي بشارت ڏني وئي هئي ته ٽن ڏينهن تائين ڳالهه نه ڪرڻ جو به حڪم ڏنو ويو هو. ان شخص جو مقصد هي هو ته ان کي مُلڪ ۽ جاه حاصل ٿئي. ان جي حصول جون اهي نشانين ٻڌايون ويون، جن جي لاءِ تون راتين جو روئندو هئين ۽ صبح سويري عاجزيءَ سان دعائون ڪندو هئين. سامان ٿي نه پر نند ۽ چهر جي رونق سڀئي ان تمنا ۾ وڃائي ڇڏي. ڪنهن مطلوب جي عاشق کي گهڻين شين سان منهن ڏيڻو پوندو آهي. رات جي ٻڌايل نشانين ۾ تون نظرون ڊوڙائيندو رهين. صبح جي نشانين جي تلاش ۾ هن خوف کان ڏڪندو رهين ته اهي نشانين متان نه ڏسان ۽ وڃايل جانور وانگر ڳوليندو رهين، ڇاڪاڻ ته اهي خواب جون ڳالهيون ڪنهن کي ٻڌائي نٿو سگهين. خواب کي نه ٻڌائڻ به هڪ نشاني آهي. چوڻ يا ٻڌائڻ سان اها نشاني فوت ٿي ويندي ۽ ان جو فوت ٿيڻ موت جي برابر آهي، ڇاڪاڻ ته مقصد هٿ مان هليو ويندو. اشتياق ۽ شوق ۾ چرين وانگر هر سوار کي ڏسندو رهين ۽ چيئي ٿي ته گهورڻ ۾ مون کي معذور سمجهو ۽ معاف ڪريو، ڇاڪاڻ ته مون هڪ ساٿي وڃايو آهي، ان کي ڳوليان ٿو. مشهور مقولو آهي ته مَنْ جَدَّ وَجَدَ ”جنهن ڪوشش ڪئي ان لڌو.“ اوچتو هڪ سوار آيو. گرم جوشيءَ سان پاڪر پاڻي مليو. تون بيهوش ٿي وئين ۽ محراب ۾ ڪري پئين. جيڪي ماڻهو اصل قصي کان ناواقف هئا اهي چوڻ لڳا ته اهو مڪر ۽ نفاق آهي. ان شيءِ کي ڏٺو جنهن جي اها نشاني هئي. مقصد حاصل ٿيڻ جي، جيڪا نشاني اهو ڏسي رهيو هو ان ۾ جان پئجي رهي هئي. پاڻيءَ کي ڏسي ڪري جهڙي طرح مڇيءَ ۾ ساهه پوندو آهي. خواب ڏسڻ واري جي لاءِ اهي نشانين جيڪي آيات قرآني وانگر يقيني آهن ۽ جان پوڻ جو سبب آهن تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ (يونس- ۱) ”اهي قرآن جون آيتون آهن.“ يعني اهي نشانين اهڙيون ئي سچيون آهن جهڙو قرآن جي آيتن ۾ شڪ ۽ شهبو نه آهي. انبيائن ۾ جيڪي نشانين آهن انهن مان اهوئي متاثر ٿئي ٿو جنهن کي حق تعاليٰ سان شناسائي حاصل

هجي. انبيائن جون نشانين ذرن وانگر بي شمار آهن ۽ پوءِ ديوانو عاشق انهن کي ڇا ڳڻي سگهي ٿو؟ باغ جا پن ۽ پکين جا آواز ڳڻي نٿا سگهجن. انبيائن جي لاتعداد نشانين مان ڪجهه بيان ڪريان ٿو. رُحل ستاري جون نحوستون بي شمار آهن. مُشتري ستاري جون سعادتون به بي شمار آهن. بي شمار هجڻ جي باوجود به ڪجهه اثر بيان ڪيو ويندو آهي. الله تعاليٰ جي ذات ۽ نشانين جو بيان صحيح طور تي ممڪن نه آهي. ڪا تجلي غيرت ۾ آئي ته قوڪي ڇڏيندي. اڳ بزرگ رومي رحمه الله ستارن جي باري ۾ ڪجهه فرمايو، هاڻي چوي ٿو ته نجوم جي ڳالهين ۾ مشغوليت بيڪار آهي، انهن مان ڪو فائدو نه آهي. ستارن جون حالتون صحيح ڪونه هونديون آهن. فائدو الله تعاليٰ جي مهربانيءَ تي موقوف آهي. الله جو ذکر ڪريو، اهو مفيد آهي، چاهي اسين ان جي حمد و ثناء ۾ ان جي شايان شان ڳالهين ته به چئي سگهون. الله تعاليٰ جي صفات کي ممڪنات جي صفات سان تشبيهه ڏيئي ڪري سمجهايو ويندو آهي. ظاهر آهي ته اهي ناقص مثال آهن. خدا جي ذات ان کان پاڪيزه آهي. جيئن ته انسان مادي شين کي سمجهڻ جو عادي هوندو آهي، انهيءَ ڪري مادي شين جو مثال ڏيئي ڪري ان کي الله تعاليٰ جون صفتون سمجهائي سگهجن ٿيون. الله جي تعريف ۾ اسين اهو چئون ته اهو انسان وانگر عاجز نه آهي ته اهو ائين ئي آهي جو ڪنهن بادشاهه جي تعريف ۾ اسين هيئن چئون ته اهو واڏو نه آهي. اها ڪهڙي تعريف آهي؟

هڪ ڌنار جي دُعا گهرڻ ۽ حضرت موسيٰ عليه السلام جو کيس چيئي

بزرگ رومي رحمه الله فرمايو هو ته الله تعاليٰ جي حقيقي تعريف امڪان کان ٻاهر آهي، پوءِ به جهڙي طرح ٿي سگهي تعريف ڪرڻ گهرجي. ان مناسبت سان هيءُ قصو نقل ڪيو اٿس ته ڌنار جي ناشائسته تعريف جيئن ته خلوص نيت سان هڻي انهيءَ ڪري الله تعاليٰ کي قبول پئي.

ويد موکيٰ يڪ شُبَانِي را براه

کو همی گفت اے کریم و اے آل

ترجمو: ”حضرت موسيٰ عليه السلام هڪ ڌنار کي رستي ۾ ڏٺو جيڪو چئي رهيو هو: اي ڪريم، اي خدا تون ڪٿي آهين.“
 اٺون تنهنجو نوڪر ٿيان، تنهنجو جوتو ڳنديان، تنهنجي مٿي ۾ ڦٽي ڏيان، تنهنجي خدمت ڪريان، تنهنجا ڪپڙا سِبان، تنهنجا ڪپڙا ڌوئان، جُون ماريان، توکي ڪير پياريان، تون بيمار هجين ته تنهنجو غمخوار ٿيان، توکي زور ڏيان، تنهنجو بسترو چنڊي صاف ڪريان ته تون سمهين، منهنجو گهر ٻار ۽ منهنجي جان تو تان قربان. جيڪڏهن مون کي تنهنجي گهر جي خبر هجي ته صبح شام تنهنجي لاءِ ڪير، گيه، پنير ۽ دهلي آڻيان، توهان کائو ها. منهنجيون سڀ پڪريون توهان تان قربان... ڌنار اهڙيون ڳالهيون ڪري رهيو هو. حضرت موسيٰ عليه السلام کيس چيو ته تنهنجي انهن ڳالهين سان ڪفر ۽ الحاد پکڙندو ۽ دين ۾ رُخو پيدا ٿيندو، خبر اٿئي تون ڪنهن سان مخاطب آهين؟ ڌنار ورائيو: جنهن اسان کي ۽ زمين آسمان کي پيدا ڪيو آهي. حضرت موسيٰ عليه السلام چيو ته هڪ شخص جو گناهه ٻين تي به اثر انداز ٿيندو آهي. جيڪڏهن عذاب هيئن نه آيو ته ان جا آثار اچي ويا آهن جنهن سان دل سياهه ٿي ويئي آهي. بي وقوف دوست کان عقل مند دشمن بهتر آهي. غذا جي ان کي ضرورت آهي جنهن جو جسم هجي ۽ ان جي نشوونما ٿيندي هجي. الله تعاليٰ کي نه پيرن جي ضرورت آهي، ها، نه جوتي جي ضرورت آهي، انهن سڀني ڳالهين کان الله تعاليٰ پاڪ آهي. ڪي خدا جا نيڪ ٻانها آهي هوندا آهن جيڪي پنهنجي شخصيت ۽ خواهشات کي فنا ڪري، حضرت حق جي مرضيءَ مطابق پاڻ کي بنائيندا آهن. انهن جي باري ۾ حديث شريف ۾ آهي ته الله تعاليٰ قيامت ۾ بني آدم کي خطاب ڪري فرمائيندو ته **إِنِّي مَرِضْتُ لَمْ تَعُدَّنْ** ”اٺون بيمار ٿيو هئس، تون مزاج پُرسی تي ڪونه آئين؟“ ان مان مراد هيءُ آهي ته منهنجو اهو خاص ٻانهو بيمار ٿيو هو، تو ان جي مزاج پُرسی ڇو نه ڪئي هئي. اهڙن ئي ٻانهن

جي باري ۾ حديث شريف ۾ آيو آهي ته اهو اهڙو ٻانهو هوندو آهي جنهن لاءِ الله تعاليٰ فرمائي ٿو: **بِئْسَ مَا يَجْعَلُ الْوَقْرُ** ”اهو منهنجي ذريعي ٻڌندو آهي ۽ منهنجي ذريعي ڏسندو آهي“ يعني ان جي قوت سامهه ان ڳالهه کي ٻڌندي آهي جيڪا منهنجي مرضي ۽ مطابق هجي ۽ قوت باصره ان کي ڏسي ٿي، جنهن ۾ منهنجي رضا هجي. الله تعاليٰ جي انهن مخصوص ٻانهن سان گستاخانه ڳالهيون دل کي مرده ۽ اعمال نامي کي سياهه ڪري ڇڏينديون آهن.

فاطمه جي معنيٰ آهي ڪير ڇڏائڻ واري، هيءُ جنتي عورتن جي سردار ۽ حضور ﷺ جن جي صاحبزاديءَ جو نالو آهي، جيڪو هر عورت پاڻ لاءِ پسند ڪندي پر ڪنهن مرد کي چئو ته اهو ٻرو سمجهندو. انسان جي هٿ ۽ پير ۾ نقص هجي ته عيب آهي. الله تعاليٰ جي لاءِ اها ڳالهه ثابت ڪندڙ ته تنزيه جي منافي آهي. **لَمْ يَدَدْ وَلَمْ يُؤَلَدْ** (الاخلاص- ۲) ”نه ان ڪنهن کي چئيو ۽ نه ان کي ڪنهن ڄاڻو. ڏنار حضرت موسيٰ کي چيو: توهان نبي آهيو تنهنڪري توهان جي اطاعت ضروري آهي. الله جو ذڪر ڇڏڻ شرمندگي آهي، جيڪا ڳالهه روح کي ساڙي رهي آهي. ذڪر کان محروميءَ جي ڪري ڪپڙا ڦاڙڻ لڳو ۽ بيابان جو رخ ڪيائين.“

ڏنار جي ڪري الله تعاليٰ جي حضرت موسيٰ ﷺ تي ناراضگي

وحي آمد سوتل مويٰ از خدا

بندہ مارا زما ڪردی جدا

ترجمو: ”الله تعاليٰ جي طرفان حضرت موسيٰ ﷺ تي وحي آيو ته تو اسان جي ٻانهي کي اسان کان جدا ڪري ڇڏيو.“
ذڪر جي ڪري جيڪو ان کي قرب حاصل هو اهو نه رهيو. انبيائن جي بعثت جو مقصد مخلوق کي خالق سان وابسته ڪرڻ آهي. حديث شريف آهي ته **أَبْغَضُ الْحَلَالِ عِنْدَ اللَّهِ الطَّلَاقُ** ”حلال شين مان طلاق الله کي سڀ کان وڌيڪ ناپسند آهي.“ طلاق سان زال مڙس ۾ جدائي ٿيندي آهي. هر انسان پنهنجي استعداد ۽ پنهنجي مروج الفاظ ۾ تعريف ڪري ٿو. جڏهن ته دل ۾ عقيدت آهي ته ان جي تعريف بهرحال مقبول آهي ۽ ان جو اهو حمد، ان جي لاءِ باعث تعريف آهي. هڪ عام ماڻهو پنهنجي استعداد مطابق جيڪا تعريف ڪري ٿو، جيڪڏهن اهي لفظ لکيل پڙهيل ڳالهائي ته ان جي لاءِ اها برائي آهي. حضور ﷺ هڪ گونگي ٻانهيءَ کان پڇيو ته ”خدا ڪٿي آهي؟“ هن جواب ڏنو ته آسمانن ۾ آهي، ته اهو چوڻ ان جي لاءِ نور بنيو. حضور ﷺ ان جو اسلام معتبر مڃيو. جيڪڏهن اهو ئي جملو هڪ عالم فاضل چوي ته ڪفر آهي ۽ موجب نار آهي. انسان تقديس ۽ تسبيح ۾ جيڪي ڪجهه چوي ٿو، الله تعاليٰ جي ذات ان کان بلند آهي، انهيءَ ڪري هاڻي جيڪي به چوي ان کي نه روڪيو. الله تعاليٰ جي احڪامن جي پابنديءَ ۾ الله تعاليٰ جو ڪو فائدو نه آهي پر ٻانهي پابندي ڪري رحم ۽ ڪرم جا مستحق ٿين ٿا. هر ملڪ وارا پنهنجي لغت ۾ ۽ اصطلاح ۾ تعريف ڪري سگهن ٿا. الله تعاليٰ ٻانهي جي تسبيح کان پهريان ئي پاڪ آهي. الله تعاليٰ جي تسبيح موتيءَ جا داڻا آهن. حديث شريف ۾ آهي ته الله تعاليٰ توهان جي صورتن ۽ مالن کي نٿو ڏسي پر توهان جي نيتن ۽ اعمالن کي ڏسي ٿو. اي موسيٰ ﷺ! آداب ڄاڻڻ وارا ٻيا آهن. اهي ماڻهو جن جا روح عشق خداوندي ۾ جلي ويا آهن انهن جي ڳالهه ٻي آهي. ويران ڳوٺ کان ڪو ٽيڪس وصول ڪونه ڪيو ويندو آهي پر معاف ڪيو ويندو آهي. اهڙن عاشقن کان رسم جي پابنديءَ جو مطالبو ڪونه ڪيو ويندو آهي. جذبه عشق ۾ الله جي شان ۾ نامناسب الفاظ به الله کي پسند آهن. جهڙي طرح خون پليل آهي پر شهيد جو خون الله تعاليٰ پاڪ قرار ڏنو آهي. ان کي وهنجاريو ڪونه ويندو آهي. خون آلوده شهيد پاڻيءَ سان غسل ڏياريل ٻين مُردن کان افضل آهي. جڏهن انسان بيت الله ۾ پهچي ڪري نماز پڙهي ته پوءِ جيڏانهن جيءُ چاهي اوڏانهن منهن ڪري نماز پڙهي سگهي ٿو. غلبه حال ۾ فقط ذات باري ڏانهن توجه هوندو آهي، مذهبي رسمن ۽ قيدين جي پابندي ڪونه هوندي آهي. لعل تي جيڪڏهن ٺپو نه آهي ته پرواهه نه آهي، اها خود قيمتي آهي. عاشق غم جي دريا سان غمگين ڪونه ٿيندو آهي.

ان دنار کان معذرت جي سلسلي ۾ حضرت موسيٰ (عليه السلام) تي وحي اچڻ:
بعد ازال در بر موسيٰ حق نهفت
رازهاے گفت کان نايد بگفت

ترجمو: ”ان کانپوءِ الله تعاليٰ حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي باطن ۾ اهي راز پڌرا ڪيا جيڪي بيان نٿا ڪري سگهجن.“
حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي عروج حاصل ٿيو ۽ گهڻا نوان انڪشاف ٿيا. عالمِ ملڪوت جا احوال بيان ۽ عقل کان بالاتر آهن. ذات ۽ صفات جو بيان عقل ۽ تحرير جي وس جو نه آهي. اهي ڪيفيتون خود پاڻ تي طاري ڪريو، تڏهن ڪجهه معلوم ٿي سگهندو. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جڏهن الله تعاليٰ جي ناراضگي معلوم ڪئي ته جهنگ ۾ ان ڌراڙ جي پويان پڳو. چرين جا قدم به آڏا اُٿا هوندا آهن. چريو ڪيڏي مهل سڌو پڇندي نظر ايندو، ڪيڏي مهل پيٽ ڀر رڙهندي نظر ايندو. مجنون ليليٰ جو نالو زمين تي لکندو وتندو هو. نيٺ اهو ڌراڙ حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي ملي ويو. حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو ته توکي ان طريقي تي مناجات جي اجازت ملي ويئي آهي، جيڪو به تنهنجي زبان تي اچي چوندو ره، ٻين جي لاءِ جيتوڻيڪ اهي ڪلمات ڪفر به هجن پر تنهنجي لاءِ عينِ دين آهن. توکي خدا جي طرفان امن حاصل آهي ۽ تنهنجي ڪري دنيا کي به امن حاصل آهي. وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ (الابراهيم- ۲۷) ”الله جيڪي چاهيندو آهي اهو ڪندو آهي.“ هن توکي انهن ڪلمن جي اجازت ڏني آهي.

آئون سد المنتهي (ستين آسمان تي پير جي وڻ جهڙو ڪو وڻ آهي جيڪو حضرت جبرئيل (عليه السلام) جي پرواز جي آخري حد آهي) کان اڳتي لنگهي ويس، جتي غا به حال ۾ نامناسب الفاظ استعمال ڪيم، منهنجي طبيعت لاءِ توهان جي تنبيهه هڪ تازيانو ثابت ٿي. عالمِ ذاتِ الاهي جنهن ۾ پُهچي ڪي سالڪ کي فنا جو مقام حاصل ٿي ويندو آهي.، ذوقِ حالت کي لفظن ۾ بيان نٿو ڪري سگهجي. الله تعاليٰ جي تعريف هر شخص پنهنجي استعداد مطابق ڪري ٿو. آرسِيءَ ۾ ڏسندڙ جو عڪس نظر اچي ٿو، جيڪي ڪجهه نظر اچي ٿو اهي آرسِيءَ جا نقش و نگار ڪونه هوندا آهن. الله تعاليٰ هن تي قادر آهي ته پنهنجي تعريف پنهنجي شان مطابق ڪري پر اسان جي استعداد ان کي قبول نٿي ڪري سگهي. جيئن بانسري وڃائڻ وارو پنهنجي طاقت جي اعتبار سان بانسريءَ ۾ ڦوڪ نٿو پري، ورنه ان جا پرڏا ڦاٽي ويندا. هو بانسريءَ جي اعتبار سان ڦوڪ پريندو آهي. اسين جيڪا به تعريف ڪريون ٿا اها دنار جي تعريف وانگر ڪريون ٿا. اسان جي تعريف خدا جي اعتبار سان ناقص آهي. توهان جي تعريف توهان جي اعتبار سان بهتر آهي. ڪاش ان جي بدران توهان جي دل ۾ سوز و گداز هجي. قيامت ۾ جڏهن حجابات رفع ٿي ويندا تڏهن توهان کي پتو پئجي ويندو ته ذاتِ باري اها نه هئي جيڪا توهان سمجهي هئي. اسان جي ناقص تعريف کي الله تعاليٰ پنهنجي رحمت سان قبول ڪري ٿو، جهڙي طرح هو مستحاضه جي نماز کي باوجود طهارت نه هئڻ جي قبول ڪري ٿو. اسين جيتري قدر تعريف ڪريون ٿا ان ۾ لامحالہ تشبيهون ۽ مثال هوندا آهن جيڪي الله تعاليٰ جي شان جي مناسب نه آهن. اسان جي مثالن جي ناپاڪائي مستحاضه جي رت کان به وڌيڪ آهي. باطني نجاست فقط رحمت جي ئي پاڻيءَ سان ڌوئي سگهجي ٿي. سجدي ۾ سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَىٰ جي معنيٰ هيءَ آهي ته پاڻهو عرض ڪري ٿو ته منهنجو سجدو به تنهنجي لائق نه آهي ۽ هي سجدو تنهنجي خدمت ۾ پيش ڪرڻ گستاخي آهي پر تنهنجي ذات اها آهي جيڪا برائيءَ جو بدلو ڀلائي سان ڏيندي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ (الفرقان- ۷۰) ”الله انهن جي بُرائين کي ڀلاين سان تبديل ڪري ٿو.“ زمين الله تعاليٰ جي صفت علم سان متصف آهي. پاڻ ۾ نجاستون هونديون آهن. قيامت ۾ ڪافر سمجهندو ته اهو زمين کان به بدتر آهي. زمين بُرائيءَ جو بدلو ڀلائي سان ڏيندي آهي ۽ هُن الله جي نعمتن جي بدلي ۾ ڪفر ڪيو. زمين ناپاڪ کي پاڪ ڪيو. ڪافر پاڪين کي ناپاڪ ڪيو. قيامت ۾ حسرت سان

ڪافر چوندو ته ڪاش آئون مٽي هجان تان ته بُرائي جو بدلو ڀلائي سان ڏيئي سگهان ها. زمين ۾ ٻج پوکيو ويندو آهي ته اها بدلي ۾ ميوا ڦٽائيندي آهي. سفر جي حالت ۾ انسان جي صحيح فطرت ظاهر ٿي ويندي آهي. مون کي ترقيءَ مان ڪو فائدو حاصل ڪونه ٿيو. ان جو چوڻ ته يَلَيْتَنِي كُنْتُ تَرَانًا ﴿١﴾ ”ڪاش آئون مٽي ٿي وڃان ها“ يعني مٽي بنجڻ جي خواهش عجز ۽ نياز مان آهي جيڪا ۱۰ کي پسند آهي. جيئن ڪن بزرگن کان ان جو اظهار ٿيو آهي. ڪافر جي مٽي بنجڻ جي خواهش جو مثال هيءُ آهي ته گاهه ۾ جيستائين نشوونما آهي وڌڻ ۽ مٽي چڙهڻ جي خواهش آهي. جڏهن مُردگي ڄاڻجي ويندي آهي تڏهن ان جو هيٺ جُهڪاءُ ٿيندو آهي. انساني روح کي جڏهن مٽي وڃڻ جي خواهش هوندي آهي ته مٽي وڃڻ ۾ ان کي ترقي حاصل ٿيندي آهي. جڏهن روح اونڌو ٿي ويندو آهي تڏهن زمين تي واپس ٿيڻ جي خواهش ڪندو آهي.

ظالمن جي غلبي جي راز بابت حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو سوال ڪرڻ:

گفت موسیٰ اے کریم کارساز

اے کہ یک دم ذکر تو عمر دراز

ترجمو: ”حضرت موسيٰ (عليه السلام) عرض ڪيو: اي ڪارساز ڪريم! اي اها ذات جنهن جو هڪ گهڙي ذکر ڪرڻ عمر دراز برابر آهي.“

اها گهڙي ساعت، اهو ڪن پل جنهن ۾ ذڪر الاهي هجي عمر دراز جي برابر آهي. حضرت آدم (عليه السلام) جي تخليق تي ملائڪن جو سوال ۽ اعتراض حسد ڀريو ڪونه هو پر، حڪمت سمجهڻ جي لاءِ هو. دنيا جي شين ۾ ڀلائي سان گڏ بُرائي جو به پهلو آهي. ڪفر جو غلبو ٿئي ٿو ته ان ۾ فساد، مسجدن جي ويراني ۽ سجدي ڪرڻ وارن جو قتل عام ٿئي ٿو. انسان جي تخليق مني ۽ رت مان ٿئي ٿي، پوءِ اهو ظلم ۽ فساد جي راند کيڏي ٿو. اهو يقين آهي ته ان ۾ الله جي حڪمت آهي پر منهنجو مقصد مشاهدو آهي. الله تعاليٰ ملائڪن کي سمجهايو هو ته انسان جون متضاد قوتون ٿي خلافت خداوندي جون اهل ۽ صفات الاهي جون مظهر ٿي سگهن ٿيون. انسان جي فطرت ۾ فتنو ۽ فساد به مُضمَر آهي. خلافت آدم (عليه السلام) تي جيڪي ملائڪن جا اعتراض هئا تو حل ڪيا. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي سوال جو جواب هيءُ آهي ته هر شيءِ جي خوبي ان جي انجام سان ظاهر ٿيندي آهي. قيامت ۾ معلوم ٿيندو ته موت جهڙي تلخ ۽ ڪڙي شيءِ پيدا ڪرڻ ۾ خدا جي حڪمت هيءُ هئي ته اهوئي اخروي نعمتن جي حصول جو سبب بنجي. وڻن جا پن بظاهر بيڪار آهن پر جڏهن اهي ميوي کي گرمي ۽ سرديءَ کان بچائي پچائڻ ٿا تڏهن انهن جي پيدائش جي حڪمت معلوم ٿئي ٿي. انساني خمير جو حسن تڏهن ظاهر ٿئي ٿو جڏهن ان سان انسان جوان ۽ حسين بنجي ويندو آهي. ناقص شيءِ ڪمال حاصل ڪندي آهي. هر ڪمي بيشي جو سبب آهي. تختي (ڦرهيءَ) تان سڀ کان پهرين هر شيءِ مٽائي ويندي آهي پوءِ ان تي حسين نقش بنايا ويندا آهن. سالڪ انسان روئي روئي ڪري دل کي خون ڪندو آهي پوءِ ان تي اسرار نمودار ٿيندا آهن. عقلمند انسان ڪمي بيشي کي سمجهي ويندو آهي. نئون گهر بنائبو آهي ته پهرين بنيادن کي اُکوڙيو ويندو آهي. پاڻي حاصل ڪرڻ لاءِ ته پهريان زمين کوٽي ويندي آهي. تخريب ۾ تعمير جو راز مُضمَر آهي. سڱي لڳرائڻ سان تڪليف ٿئي ٿي پر نتيجي ۾ بيمارين کان شفا حاصل ٿئي ٿي. بوجه ڪڻڻ وارو تڪليف برداشت ڪندو آهي تڏهن مزدوري حاصل ڪندو آهي. ديندار پنهنجو پاڻ کي هن لاءِ تڪليف ۾ مبتلا ڪري ٿو ته بهترين نتيجا حاصل ڪري. دنيا ۾ به تڪليفن کان پوءِ راحتون آهن ۽ آخرت ۾ به. انسان نفس جي خواهشن جي خلاف ڪندو آهي ته جنت لهندو آهي. شهوتن کي پورو ڪندو آهي ته جهنم مليندو اٿس. شاخ (ناري) آلي هوندي آهي ته سُڪائي ان کي ساڙيو ويندو آهي. جڏهن ٻرندي آهي ته ان تي پاڻي ڇنڊي باهه وسائي ويندي آهي. نفس جي لذتن جي نتيجي

۾ جيل خاني ۾ ويٺو پوندو آهي. جنگين جون مشقون ۽ محنت برداشت ڪرڻ سان ئي شاهي تخت حاصل ٿيندو آهي. ڪمائي جي محنت تي صبر ڪرڻ سان انسان دولت جو مالڪ بڻبو آهي. مطلب ته جڏهن محنت ۽ مشقت کانپوءِ راحت آهي ته ظالمن جو ظلم جيئن ته مظلومن جي راحت جو سبب بڻجندو تنهن ڪري سندن پيدائش ۾ حڪمت آهي. اڳ بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ مصيبتن ۽ تڪليفن کي راحت جو سبب ٻڌايو هو، هاڻي اسباب اختيار ڪرڻ جو بحث شروع ڪري ٿو ته جيستائين انسان حواسن جي قيد ۽ بند ۾ آهي تيستائين ان جي نظر اسباب تي هوندي آهي. اسباب اختيار ڪرڻ ضروري آهن ۽ جڏهن حواسن کان آزاد ٿي ويندو آهي ته هر شيءِ کي اسباب کان سواءِ قدرت الاهي سان سمجهندو آهي، تڏهن ان لاءِ ترڪ اسباب جائز آهي. جڏهن رياضت جي ذريعي ظاهري حواسن کان آزاد ٿي ويندو آهي ته ظاهري سبب ان جي نگاه ۾ ڪونه هوندو آهي. هاڻي ان کي هيءُ مقام حاصل ٿي ويندو آهي جو اهو اسباب کي ترڪ ڪري سگهي. جهڙي طرح انبيائن جا معجزا اسباب سان متعلق ڪونه هوندا آهن، محض ان جي قدرت سان انهن جو ظهور ٿيندو آهي. اهڙي طرح ٻين شين کي به محض ان جي قدرت سان سمجهندو آهي، اسباب سان انهن کي ڪونه ڳنڍيندو آهي. عام انسانن جي لاءِ سبب اختيار ڪرڻ ائين ئي ضروري آهي جيئن مريضن جي لاءِ طبيب يا ڏيئي جي لاءِ وٽ. مطلب ته عام انسانن جي لاءِ سبب اختيار ڪرڻ ضروري آهي. جيڪي ڪامل آهن اهي اسباب اختيار ڪرڻ کان پاڪ آهن. راڳو ۽ گارو گهر جي لاءِ ضروري آهي ورنه گهر ڊهي پوندو. آسمان ان ڳالهه کان پاڪ آهي. اهو ئي عوام ۽ خواص جو اسباب اختيار ڪرڻ ۾ فرق آهي. جيئن ته پهريان اسين رذائل سان ڀريل هئاسون انهيءَ ڪري اسان تي تجلي نه پئي. خاص مقام ۽ تجلي نه پوڻ جو سبب جسم پروري آهي. علم ۽ معرفت روح جو حصو آهي، نفس ان کان بي بهره آهي. نفس پنهنجي خواهشات جي لاءِ واويلا ڪندو آهي، تڏهن انهن کي پورو ڪندو آهي. روح جي پرورش ڪر، نفس کي روح تي غالب نه بڻاءِ. گڏه وارو جيڪو گڏه کان پٺيان آهي، اهو گڏه کانپوءِ منزل تي پهچندو. حديث شريف ۾ عورتن جي باري ۾ آيو آهي ته **أَخْرُجْنَ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجَهُنَّ اللَّهُ** ”پوئتي ڪريو انهن کي، جيئن پوئتي ڪيو آهي انهن کي الله تعاليٰ.“ بزرگ فرمائي ٿو ته ان حديث ۾ جهڙي طرح عورتن کي مردن کان پوئتي رکڻ جو حڪم آهي، اهڙي طرح نفس کي عقل کان پوئتي رکڻ جو به حڪم آهي. عقل سان نفس کي مغلوب بنائيندو ته نفس ۾ به عقل جا خواص پيدا ٿي ويندا جيئن حضرت عيسيٰ عليه السلام جي گڏه ۾ ٿيا. جڏهن انسان جو روح ڪمزور هجي ته نفس کي تمام گهڻو غلبو حاصل هوندو آهي.

هاڻي بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ سڄي راهنما کي خطاب ڪري ٿو ته عارف ڪامل بمنزل حضرت عيسيٰ عليه السلام جي آهي جيڪو مُرده روح کي زنده ڪري ٿو. جيڪڏهن استاد جي تربيت ۾ ڪنهن ڳالهه سان دل کي رنج ۽ ڏک به پهچي ته برداشت ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته صحت جو ذريعو اهو ئي آهي. راهنما جو توجه روح جي عمر دراز ڪري ٿو. صفراوي مزاج وارا جن تي صفراءِ جو غلبو هوندو آهي، نه اهي تندرست آهن نه انهن کي صحيح شيءِ نظر ايندي آهي ۽ مٿي جي سور ۾ مبتلا رهندا آهن. جيئن سج باوجود سڀني نالائقين جي سڀني کي منور ۽ روشن ڪري ٿو، اهڙي طرح توهان به طالبن جي بدڪاريءَ جي ڪري انهن کي فيض کان محروم نه ڪريو. راهنما جا افعال ۽ اخلاق ماڪيءَ وانگر مٺا آهن. طالبن جون بد اعماليون سرڪي وانگر تلخ ۽ ڪڙيون آهن. نفس تي جيڪو صفراءِ جو غلبو آهي اهو سڪنجين سان ڏور ٿيندو. سڪنجين دوا آهي جيڪا ماڪيءَ ۽ سرڪي ۾ ملائي ٺاهي ويندي آهي. توهان بمنزل سُرْمي جي آهيو جيڪو بينائي ۽ روشني پيدا ڪري ٿو. بيشڪ طالبن جي بد عملين سان توهان جي دل جلي ٿي. ”اي الله، منهنجي قوم کي هدايت ڏي. اها دعا حضور ﷺ ان وقت گهري، جنهن وقت قوم کين ستايو ۽ پاڻ سڳورن عليه السلام انهن کي بددعا نه ڏني. عود جي ڪاٺيءَ کي جيڪڏهن ساڙيو وڃي ته ان جون اڃا وڌيڪ خوبيون ظاهر ٿينديون آهن. عارف ڪامل بمنزل عود جي ذخيري جي آهي جيڪو ختم نٿو ٿئي يعني طالبن جي بدڪاري ان جي فيض کي ختم

نٿي ڪري سگهي. استاد جي سختيءَ سان شاگرد جي اصلاح ٿيندي آهي. عقلمند جو ظلم نادان جي دوستيءَ کان بهتر هوندو آهي. عقلمند علم ۽ معرفت تي عمل ڪندو آهي، جاهل محض زبان سان ذکر ڪندو آهي. عقلمند دشمني ڪونه ڪندو آهي. جيڪڏهن ڪندو ته بظاهر دشمني هوندي آهي پر ان ۾ ڪانه ڪا مصلحت پوشيده هوندي آهي.

هڪ امير جو اُن ستل کي تڪليف ڏيڻ جنهن جي وات ۾ نانگ گهڙيو پئي ويو

هن قصي جو خلاصو هيءُ آهي ته سوار جيڪي ڪجهه ڪيو، بظاهر دشمني پئي لڳي پر اُن ۾ حڪمت لڪل هئي.

عالم برآسپ مي آمد سوار

در دهان خفته مي رفت مار

ترجمو: ”هڪ عقلمند گهوڙي تي چڙهيو پئي آيو (ڏٺائين ته) هڪ ستل شخص جي وات ۾ نانگ گهڙي رهيو هو.“
گهوڙي سوار اهو ڏسي ڊوڙيو ته همراهه کي بچائي پر بچائڻ جو موقعو نه مليو. نانگ اُن جي وات ۾ گهڙي ويو. گهوڙي سوار عقلمند هو. ستل کي به ٿي ڪوڙا هئي ڪڍيائين. هن اُتي ڏٺو ته ترڪ گهوڙي سوار مٿس ڪوڙو تاثير بيٺو هو. حيران هو ته هو کيس ڇو ماري رهيو آهي، سو وٺي پڳو. پڇندي پڇندي هڪ وڻ وٽ اچي پهتو، جتي ستريل صوف پيا هئا. همراهه صوف کائڻ لڳو، ايترا صوف کاڌائين جو وات مان اچڻ لڳس. سوار چيس ته اڃا به ڪاءُ، همراهه چيو: مون توتي ڪو ظلم ته ڪونه ڪيو آهي. توکي مارڻو آهي ته هڪ دفعو ماري ڇڏ، اهو شخص مبارڪباد جي قابل آهي جنهن تو جهڙي ظالم جو چهرو نه ڏٺو. خدا بي دين کي اهڙي سزا ڏي. ترڪ گهوڙي سوار ستل همراهه جي پچر نه ڇڏي ٻيهر ڊوڙائڻ تي مجبور ڪيائينس. همراهه جا پير ڦٽجي پيا، صوفن سان پيٽ ڀريل هئس. شام تائين ترڪ کيس ڊوڙايو. نيٺ همراهه الٽي ڪئي جنهن ۾ صوفن سان گڏ نانگ به هو. جڏهن همراهه جي پيٽ مان نانگ نڪتو، تڏهن تعظيم جي لاءِ ترڪ جي اڳيان جُهڪي پيو. نانگ جي ڊپ کان زخمن واري تڪليف وسري ويس ۽ ترڪ گهوڙي سوار کي فرشتو سمجهڻ لڳو، جنهن کيس بچايو.

گڏه جي پڇڻ ۾ گڏه جي ٿي هلاڪت آهي. جيڪڏهن مالڪ گڏه کي نه پڪڙيندو ته گڏه کي بگهڙيا پيو ڪو درندو ماري کائيندو. هو، ترڪ گهوڙي سوار کي چوڻ لڳو: مبارڪ آهي اهو شخص جيڪو تنهنجو چهرو ڏسي. ڇاڪاڻ ته تون ان جي نگهباني ڪندين. نيڪ ماڻهو به تنهنجي تعريف ڪن ٿا. مون نادانيءَ جي ڪري بڪواس ڪئي، منهنجي پيٽ ۾ نانگ گهڙي ويو ۽ تون ان کي ڪڍڻ جي تدبير ڪري رهيو هئين. جيڪڏهن مون کي خبر هجي ها ته بڪواس نه ڪريان ها. انهن معذرتن کانپوءِ ترڪ چيو ته جيڪڏهن نانگ جي پيٽ ۾ وڃڻ واري ڳالهه ڪريان ها ته تنهنجو پتو ڦاٽي پوي ها، بدحواسي طاري ٿي وڃي ها، پوءِ نه عاجزي ڪرڻ جي طاقت رهي ها، نه روزي نماز جي. ڪوئو ٻليءَ جي اڳيان ۽ چيلڙو بگهڙ جي اڳيان مُرده ٿي ويندو آهي پر ائون بوبڪر ربابيءَ وانگر خاموش رهيس (بوبڪر ربابي عليه السلام هڪ مشهور بزرگ ٿي گذريو آهي جيڪو چند سال بلڪل خاموش رهيو هو) جڏهن حديبيه جي موقعي تي حضور ﷺ پنهنجو هٿ صحابه جي هٿ تي رکي ڪري بيعت ورتي هئي ته ان تي هيءُ آيت نازل ٿي يٰاَ اللّٰهُ فَوْقَ آيِدِيْهِمْ (الفتح- ١٠) ”انهن جي هٿن تي الله جو هٿ آهي.“ هن آيت ۾ الله تعاليٰ حضور ﷺ جي هٿ کي پنهنجو هٿ قرار ڏنو. شق القمر جو معجزو حضور ﷺ جي آڱر سان ظاهر ٿيو هو. حضور ﷺ جي هٿ کي الله جو هٿ چوڻ اسان کي سمجهائڻ جي لاءِ آهي. باقي قدرت جا راز قيامت ۾ ڪلندا.

هاڻي بزرگ وري اصل قصي ڏانهن موٽي ٿو ته ستل همراهه نه پڇي سگهيو ٿي ۽ نه الٽي ڪري سگهيو ٿي پر دل ۾ رُبَّ يَسِّرَ ”اي خدا مُشڪل آسان ڪر“ چئي رهيو هو اِذَا قَوْمٌ اِنْتَهَمَ لَا يَغْلِبُوْنَ ”منهنجي قوم کي هدايت ڪر اهي نٿا ڄاڻن.“ حضور ﷺ اها دعا ان وقت ڪئي هئي جڏهن طائف ۾ پاڻ سڳورن ﷺ کي دشمنن ستايو هو. جڏهن اهو

شخص گهوڙي سوار جي مهربانين کي سمجهي ويو ته تعظيم جي لاءِ جهڪي پيو ۽ چوڻ لڳو ته آءٌ ڪهڙي منهن تنهنجي تعريف ڪريان! بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ هن قصي ۾ هيءُ سمجهايو آهي ته عقلمند جي دشمني نادان جي دوستيءَ کان بهتر آهي. هاڻي هو بي وقوف جي دوستيءَ جو هڪ قصو ٻڌائي ٿو.

هڪ شخص جو رچ جي چاچلوسي ۽ وفاداريءَ تي ڀروسو ڪرڻ:

اڙدھائے خرس را درمی کشید

شیر مردے رفت و فریادش رسید

ترجمو: ”اڙڻانگ رچ کي گهلي ڪڍي وڃڻ جي ڪوش ڪري رهيو هو ته هڪ بهادر آيو ۽ رچ جي مدد ڪيائين.“
 بهادرن جو ڪم مدد ڪرڻ آهي. اهو مولانا جو مقولو آهي. بهادرن جو ڪم هيءُ آهي ته اهي مظلومن جي مدد لا ڏوڙن. بهادرن جي محبت بغير ڪنهن غرض ۽ رشوت جي هوندي آهي. جيڪڏهن ڪو انهن کان سوال ڪري ته اهي مدد ڇو ٿا ڪن؟ بهادر جواب ۾ چوندو ته بهادرن جو ڪم آهي ٻين جو پرجهلو ٿيڻ. اهي مهرباني ڪرڻ جي اهڙي طرح جستجو ڪندا آهن جهڙي طرح شڪاري شڪار جي ڳولا ڪندا آهن. هر شيءِ هڪ مهل چاهيندي آهي. مهرباني ڪرڻ جو موقعو ۽ مهل بهادر آهي. دوا جو مهل درد آهي، بخشش ۽ عطا جو مهل فقر آهي. پاڻيءَ جو مهل نشيب (هيناهين) آهي. جواب جو مهل اعتراض ۽ سوال آهي. پياس ۽ اُڃ پيدا ڪندويءَ، تڏهن پاڻي ملندو. پاڻيءَ جي آمد جو مهل پياس آهي. جنتين جي باري ۾ قرآن پاڪ ۾ مذڪور آهي ته وَسَقُّهُمْ رَبُّهُمْ (الذهر-۲۱) ”انهن جو رب انهن کي پياريندو.“ پاڻ ۾ پستي پيدا ڪريو. رحمت جي پاڻيءَ جو محل بنجي ويندو ڪنهن هڪ جاءِ تي نه رُڪجو. فضل بي پايان جا طالب رهو. ايتري قدر مجاهد ڪريو جو آسمان قدم بوسي ڪرڻ لڳي. پوءِ شيطاني اثرن جو ازالو ڪري اسرار حق ٻڌي سگهندو. چشم بصيرت کي وسوسن جي پڙوال کان صاف ڪريو تان ته اسرار غيب ڏسي سگهو. حواس باطن کي نفساني خواهشن کان صاف ڪريو تڏهن عالم غيب جي لذتن کان مستفيد ٿيندو. صفراوي بخار ۾ مٺي شيءِ ڪڙي لڳندي آهي. اعليٰ صلاحيتون پيدا ڪريو تان ته توهان مظهرِ کمالات بنجي سگهو. روح جي لاءِ جسم بمنزل ٻيڙيءَ جي آهي.

اڳوڻي زماني ۾ جڏهن جيل خانا ڪونه هئا تڏهن قيديءَ جو پير ڪاٺيءَ جي وڏي ڪنڊي ۾ ڦاسائي ڇڏبو هو. پوءِ قيدي هلي چلي نه سگهندو هو.

پير ڪڙيون به ڪڍ ۽ ڪنڌ ۽ هٿن جون پيڙيون به لاه، پوءِ نئون نصيب حاصل ٿيندو. خدا جي رحمت کي متوجه ڪرڻ جو سڀ کان قوي سبب انسان جي گريه و زاري آهي. دائي ۽ ماءُ کير پيارڻ جو بهانو ڳولينديون آهن. اهڙي طرح الله جي رحمت آهي. الله تعاليٰ انسان جي پُٺيان ضرورتون لڳائي ڇڏيون آهن جن جي ڪري انسان گريه و زاري ڪري ٿو. گویا اهي ضرورتون بمنزل ٻار جي آهن. الله جي ڪمن ۾ لڳڻ سان رزق جي ڪميءَ جو انديشو شيطاني وسوسو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ (البقره-۲۶۸) ”شيطان توهان کي فقر (سجائي) جي ڌمڪي ڏئي ٿو.“ جنهن طرف کان آواز اچي ٿو انسان اودانهن متوجه ٿئي ٿو. شيطان بني آدم کي تباه ڪرڻ گهري ٿو. هاڻي بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ بلندي ۽ فوقيت جا قسم سمجھائي ٿو. فرمائي ٿو ته ڪڏهن بلندي پستي مڪان جي اعتبار سان هوندي آهي. اها هتي مراد نه آهي پر روحاني ۽ عقلي فوقيت ۽ بلندي مراد آهي. سبب کي نتيجي تي فوقيت حاصل آهي. تنهنڪري چقمق جنهن کي لوه ۽ پٿر مان ملائي ٺاهيو ويندو آهي. اها سبب آهي ۽ ان مان جيڪا باه نڪتي آهي اها نتيجو آهي. ان اعتبار سان چقمق کي باه جي چٽنگن ۽ اُن تي فوقيت حاصل آهي پر اها فوقيت ۽ برتري مڪاني نه آهي. هڪ انسان کي ٻئي انسان کان بلند جڳهه تي مڃيو وڃي ٿو حالانڪ اهي ٻئي هڪ جاءِ تي وينا آهن ته اها بلندي به مڪاني نه آهي پر

رتبي جي آهي. صدر مجلس جيتوڻيڪ هيٺ جڳهه تي ويٺل هجي پر ان جاءِ کي فوقيت حاصل آهي. هڪ شيءِ ۾ هڪ اعتبار سان فوقيت هوندي آهي ۽ ٻئي اعتبار سان پستي هوندي آهي. چقمق سبب هجڻ جي ڪري باهه تي فوقيت رکي ٿو پر باهه مقصود هجڻ جي ڪري ان تي فوقيت رکي ٿي. پٿر ۽ لوھ کي جسم سمجهو ۽ باهه کي روح ڄاڻو. چٽنگون پوءِ وجود ۾ اچن ٿيون. چقمق کي تقدم ۽ شرف زماني آهي پر باهه مقصود آهي. انهيءَ ڪري ان کي تقدم (مٿيائپ) ۽ شرف جو رتبو حاصل آهي. شاخ کي ميوي تي تقدم زماني حاصل آهي پر شرف ۾ ميوو مقدم آهي.

اسين وري رڃ ۽ ارڙ نانگ جي قصي ڏانهن موٽون ٿا. ارڙ ۾ طاقت ته هئي پر تدبير ڪونه هئي. بهادر ۾ طاقت ۽ تدبير ٻئي گڏ هئا، انهيءَ ڪري ارڙ نانگ تي غالب اچي ويو. انسان کي پنهنجي تدبير تي گهمند نه ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته خدا جي تدبير توهان جي تدبير کان زياده قوي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته **وَاللّٰهُ خَيْرُ الْبٰرِئِينَ** (آل عمران-۵۴) ”پنهنجي تدبير کي به خدا جي عطا سمجهو. صرف انسان جي تدبير نه پر دنيا جي هر شيءِ خدا جي عطا ڪيل آهي. مصيبتن ۾ قاسم سان ذات حق کان غفلت ٿيندي آهي پر جڏهن انسان ان کي من جانب الله سمجهندو آهي تڏهن غم جو ازالو به ٿي ويندو آهي. اک کي نور معرفت جو عادي بنائڻ گهرجي. چمڙو نور ۽ روشنيءَ کان گهٻرائيندو آهي. جنهن شخص کي نور معرفت حاصل ٿي ويندو آهي اهو انجام تي نظر رکندو آهي.

شهوتون پوريون ڪرڻ سان آخرت جون خوشيون معدوم ٿي وينديون آهن. ڪامل عارف قدرت جا سوين جلوا ڏسي ٿو، انتهائي بي وقوفي آهي جو قدرت جو معمولي ڪرشمو ڏسي ڪري پنهنجو پاڻ کي ڪامل بزرگن کان مستغني ۽ بي پرواهه سمجهيو وڃي. سامري بني اسرائيل جو هڪ شخص هو جنهن درياءَ نيڻ پار ڪندي هڪ فرشتي جي گهوڙي جو هيءُ تاثير ڏٺو ته جتي به ان جو قدم پيو ٿي ته اتي گاهه ڦٽي ويو ٿي ۽ زندگيءَ جا آثار نمودار ٿي ويا ٿي. پوءِ سامريءَ مٽيءَ مان هيءُ ڪمر ورتو جو حضرت موسيٰ **عليه السلام** جڏهن ڪوه طور تي ويو تڏهن ان چاندي ۽ سون جو هڪ گابو بنائي ڪري ان ۾ اها مٽي وڌي جنهن سان ان ۾ زندگيءَ جا آثار پيدا ٿي ويا ۽ قوم کي ان جي پوڄا تي لڳائي ڇڏيو ۽ حضرت موسيٰ جو مقابلو ڪرڻ لڳو. حضرت موسيٰ **عليه السلام** بددعا ڪئي ته ان جو حال هيءُ ٿيو جو ڪنهن جي جسم سان ان جو جسم ملي وڃي ته ان تي بخار چڙهي ويندو هو. انسان پلائي جي لاءِ تدبير ڪري ٿو، اهائي ان جي هلاڪت جو باعث بنجي وڃي ٿي. ان هلاڪت کان بچڻ جو فقط هي طريقو آهي ته پنهنجو پاڻ کي عارف ڪامل جي حوالي ڪريو. طالب کي چاهي ڪيترا به ڪمالات حاصل ٿي وڃن ان جي لاءِ شيخ جو اتباع ضروري آهي. ساهه کان سواءِ ڍانچو بيڪار آهي. سڄي سونهين سان پاڻ کي متحد ڪريو. ”گهو گهو تو“ ڳيريءَ جو آواز آهي جنهن جو مطلب آهي ”ڪٿي آهين ڪٿي آهين“ يعني اها پنهنجي محبوب کي تلاش ڪري ٿي ۽ پڪاري ٿي. انسان هن دوکي ۾ تباھ ٿئي ٿو ته پاڻ جهڙي انسان کي عارف ڪامل ڪيئن بنائي، رهبر جي رضامندي بمنزل ڪندڙ جي آهي. جيڪڏهن توهان شيخ جو دامن پڪڙيندؤ ته توهان کي وسوسن جي هلاڪت کان نجات ملي ويندي. جيڪڏهن توهان ۾ خود صلاحيت نه آهي ته الله تعاليٰ کان گريه ۽ زاري ڪريو، اهو ڪنهن ڪامل جي رهبري ڪندو پوءِ ان جي تابعداري ڪجو. رڃ ڏانهن ڪيون تڏهن بهادر ان جي مدد لاءِ پهتو. جيئن ته ڪامل جي نافرمان هلاڪت جو سبب آهي ته اهڙي طالب لاءِ بزرگ دعا فرمائي ٿو ته اي خدا ان کي روئڻ جي توفيق ڏي ۽ ان جو روئڻ مقبول هجي.

هڪ انڌي پنڌ واري جو ماڻهن کي چوڻ ته مون ۾ به اندايون آهن:

هن حڪايت جو خلاصو هي آهي ته جيڪڏهن ڏانهن ۾ درد هوندو آهي ته اها قابلِ رحم هوندي آهي.

بود کورے کو ہی گفت الاماں

من دو کوری دارم اے اہل زماں

ترجمو: ”هڪ انڌو چئي رهيو هو: پناه بخدا، آئون پيشو اندو آهيان اي دنيا وارو!“

هن انداين جو مطلب هڪ اک جي اندائي ۽ ٻيو آواز جي خرابي آهي، انهيءَ ڪري مون تي ٻيڻو رحم ڪريو. ماڻهن تعجب مان پڇيو ته ٻيڻي انداڻ جو مطلب ڇا آهي؟ جواب ڏنائين ته هڪ انداڻ ته توهان ڏسو ٿا. ٻيو آواز جي انداڻ به محروميءَ جو سبب آهي انهيءَ ڪري اهو به اندڻ آهي. ماڻهن کي منهنجو آواز ناگوار لڳي ٿو. مون تي رحم ڪريو. آواز جي خرابي ته گهٽ ڪونه ٿي پر جيئن ته جذبه دل سان ڳالهه ڪيائين ان ڪري ماڻهن کي رحم اچي ويو. جيئن ته شڪايت دردمند دل سان ڪيائين انهيءَ ڪري ان جو به اثر ٿيو. جنهن جي اک به انڌي هجي ۽ آواز به خراب ۽ پوءِ جذبه دل به شڪايت ۾ نه هجي ته ان ۾ ئي اندايون گڏجي وڃن ٿيون. انهن ٽن قسمن جي انڌي کي مايوس نه ٿيڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته ڪي ماڻهو بنان ڪنهن ذاتي غرض ۽ سبب جي به ڏيندا آهن. پٿر دل به ڪڏهن نرم ٿيندا آهن. رحم دلن جو نرم هجڻ ته ظاهر آهي. جيئن ته اهو درد دل کان خالي آهي انهيءَ ڪري مردود آهي.

قرآن پاڪ ۾ آهي ته **قَالَ اخْسَوْا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونَ** (المؤمنون - ١٠٨) ”پري ٿيو ان ۾ پيا رهو، مون سان نه ڳالهايو.“ اهو ڪافرن کي ان وقت چيو ويندو جڏهن اهي جهنم مان نڪرڻ جي لاءِ واپس ڪندا. مطلب ته ان دانهن جي ناپسند هجڻ جو دليل آهي. دانهن جي قبول نه ٿيڻ جو سبب هيءُ هوندو ته توهان حقوق النفس ۽ حقوق العباد کي تلف ڪيو آهي. ڦٽ پراڻو ٿيندو آهي ته داغ ڏبو آهي. اي پوڙهي لومڙي! بگهڙ واري عادت ڇڏي ڏي، الله کان مدد طلب ڪر، اهو بهترين مددگار آهي.

رڃ ۽ اُن بيوقوف جي حڪايت جو باقي حصو جنهن رڃ جي وفاداريءَ تي ڀروسو ڪيو هو:

خُرس از اژدها چوں واريد

وال کرم زان مردِ مردانه بدید

ترجمو: ”رڃ جڏهن ارڙ نانگ کان چوٽڪارو حاصل ڪيو ۽ ان بهادر جو بهادرانه ڪارنامو ڏٺو.“

اصحابِ ڪهف جو ڪٿو نيڪيءَ ۾ مشهور آهي. حضرت ابوبڪر رضي الله عنه هجرت جي وقت حضور جن جو ساٿ ڏنو ۽ ٽي ڏينهن ساڻن گڏ غار ٿور ۾ گذاريا، ان ڪري کين يارِ غار چيو ويندو آهي. هاڻي هر مخلص کي يارِ غار چيو ويندو آهي.

بهاڊر شخص ٿڪ جي ڪري سهمي رهيو ۽ رڃ سندس حفاظت ڪرڻ لڳو. اتان کان هڪ شخص لنگهيو ۽ چوڻ لڳو: هي ڪهڙي مصيبت آهي. هيءُ تنهنجو رڃ ڪهڙو آهي؟ پهلو ان پورو قصو ٻڌايو. همراه چيو: بيوقوف، رڃ سان دل نه لڳاءِ، بيوقوف جي دوستي دشمن کان بدتر آهي. توکي ڪنهن طريقي رڃ مان جان ڇڏائڻ گهرجي. همراه چيو ته نه، توکي حسد آهي. رڃ کي مون سان محبت آهي. همراه چيو ته جيڪڏهن بالفرض مون حسد سان به اها ڳالهه چئي آهي ته تنهنجي لاءِ بهتر آهي. مون سان گڏ هل، رڃ کي ڇڏي ڏي. منهنجو ڪم نصيحت ڪرڻ هو، تنهنجي نصيب ۾ قبول ڪرڻ نه هو، منهنجي ڳالهه الهامي آهي خوامخواه دعويٰ نٿو ڪريان. ”الْمُؤْمِنُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ“ الله جي نور سان ڏسندو آهي. نصيحت ڪرڻ واري هٿ پڪڙيو پر رڃ واري همراه هٿ ڇڏايو ۽ نصيحت نه ٻڌائين. نصيحت ڪرڻ واري رڃ واري شخص کي وري چيو ته آئون تنهنجو دشمن نه آهيان، منهنجي پويان اچ. رڃ واري شخص چيو ته مون کي ڇڏ، مون کي ننڊ ٿي اچي. بهرحال، نصيحت واري جي نصيحت کي نه مڃيائين. رڃ وارو شخص بددماغ هو. نصيحت ڪرڻ واري جي باري ۾ ڪو سٺو خيال ان جي دل ۾ نه آيو، البت رڃ کي سٺو سمجهائين.

حضرت موسيٰ عليه السلام جو گابي جي پوڄاريءَ کي اهو فرمائڻ ته تنهنجي سمجھ ۽ پختگي ڪيڏانهن وئي!

هن قصي جو خلاصو هيءُ آهي ته گابي جي پوڄاري کي سڌو رستو نظر نه آيو.

گفت موسیٰ بایکے مست خیال کائے بداندیش از شقاوت در ضلال

ترجمو: ”حضرت موسیٰ هڪ وهميءَ کي فرمايو: اي بدبختيءَ جي ڪري گمراه ۽ بيخيال! توکي منهنجي پيغمبري ۾ اڃا شڪ آهي!؟ تو لکين معجزا ڏنا پر تنهنجو شڪ، وهم ۽ وسوسو ختم نه ٿيو.“

حضرت موسيٰ (عليه السلام) جڏهن بني اسرائيل سان گڏ درياءَ نيل کي پار ڪيو تڏهن بطور معجزوي جي رستو بلڪل سُڪي ويو هو. فرعون جو لشڪر بني اسرائيل کي گرفتار نه ڪري سگهيو هو. تيهه جي ميدان ۾ بني اسرائيل تي چاليهن سالن تائين آسمان مان من و سلوي نازل ٿيندو رهيو. پتر تي حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي ڌڪ هڻڻ سان ٻارهن چشما ڦٽي نڪتا هئا. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٽ ارڙ نانگ بنجي وئي هئي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي يد بيضاء جو معجزو حاصل هو جنهن سان سج جي حيثيت گهٽجي وئي. اهڙي قسم جي سوين معجزن تنهنجو وهم نه مٽايو! سامري جيڪو گابو ٺاهيو هو اهو جادوگريءَ سان ڳالهائي رهيو هو. پيغمبر جي سلسلي ۾ جيڪي شڪ هئا، گابي جي خدائي ۾ نه پيدا ٿيا. سامري ان شخص جو نالو آهي جنهن بني اسرائيل کي گابي جي پوڄا ۾ لڳايو هو. سامريءَ جو جادو اهو ئي هو جو هن حضرت جبرئيل (عليه السلام) جي گهوڙي جي پيرن جي مٿي ان گابي جي بُت ۾ وڌي هئي جيڪا ان جي زندگيءَ جو سبب بنجي وئي. گابي جو بت سامري بنايو هو. هر جنس هر جنس سان پرواز ڪندو آهي. ڳئون، شينهن جي جنس نه آهي. حضرت يوسف (عليه السلام) سان گڏ بگهڙ جو تصور سندس ڀائرن جي ڪوڙ تي مبني آهي. بگهڙ بگهڙ پوڄڻي انسان جو ساٿي بنجي سگهي ٿو، جهڙي طرح اصحابِ كهف جو ڪتو ڪتپو ڇڏي انهن جو ساٿي بنيو هو. حضور (ﷺ) جن ۽ حضرت ابوبڪر جي اوصاف ۾ هڪجهڙايون هيون، انهيءَ ڪري هن جو پاڻ سڳورن (عليه السلام) ڏانهن ميلان ۽ لاڙو ٿيو. حضور (ﷺ) کي پنهنجي دعويٰ ۾ سچو مڃيائون ۽ ابوجهل ۽ حضور (ﷺ) جي اوصاف ۾ اشتراڪ نه هو، انهيءَ ڪري شق القمر جي معجزوي سان به قائل نه ٿيو. جيڪو شخص طلبِ حق ۾ دردمند نه آهي ان کي رستو نظر نه ايندو. ڪافرن جي دل جو آئينو زنگ آلود هو، انهيءَ ڪري اهي مُنڪر ٿيا. تون دل جو آئينو داف ڪر تان ته ان ۾ سُئي ۽ بُري صورت جو فرق ڪري سگهين.“

گهڻي نصيحت کانپوءِ ناصح جو، رچ جي دوست کان جدا ٿيڻ آل مسلمان ترک آل ابله گرفت زیر لب لاحول گویاں باز رفت

ترجمو: ”اُن مسلمان اُن بي وقوف کي ڇڏي ڏنو، خاموشيءَ سان لاحول پڙهندو موٽي ويو.“
جيڪڏهن نصيحت وڌيڪ انڪار جو سبب بنجي ته پوءِ نصيحت کان پاسو ڪرڻ گهرجي.
أَعْرِضْ عَنْهُمْ (المائدہ- ۴۲) ”انھن کان مُنھن موڙ.“ اهو حضور (ﷺ) جن کي انهن ڪافرن جي باري ۾ فرمايو ويو جن تي نصيحت ڪارگر نه رهي. حضور (ﷺ) جن قريش جي وڏن سرمائيدارن کي سمجھائي رهيا هئا. ان وچ ۾ ابنِ امر مڪتوم (نابين صحابي) حاضر ٿيو ۽ قرآن ٻڌائڻ جي فرمائش ڪيائين. حضور (ﷺ) جن جي چھري تي ناگواريءَ جا آثار پيدا ٿيا، ان جي باوجود پاڻ سڳورن (عليه السلام) انهن سردارن سان گفتگو کي ختم ڪرڻ پسند نه ڪيو. ان تي سورت عبس نازل ٿي جنهن جو مضمون بزرگ رومي بيان فرمايو آهي. عربيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”النَّاسُ عَلَى دِينٍ مُّلُوكِهِمْ“ ”ماڻهو پنهنجي بادشاهن جي مذهب تي هوندا آهن.“ عام طور تي هي گهٽ هوندو آهي جو ماڻهو نصيحت ٻڌن. النَّاسُ مَعَادٍ كَمَعَادِنِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ فَيَخَارُهُمْ فِي الْجَاهِلِيَّةِ، خَعَارُهُمْ فِي الْإِسْلَامِ حديث شريف ۾ آهي ته

”جيئن سون ۽ چاندي جون کاڻيون آهن، ماڻهو به ائين آهن. انهن مان جيڪي جاهليت ۾ سُٺا هئا اهي اسلام ۾ به سٺا آهن پر شرط اهو آهي ته دين جي سمجهه حاصل ڪن.“ سج کان چمڙي جي نفرت سج مڪمل هجڻ جو دليل آهي. بدبوءِ ۾ پرورش پائڻ وارو ڪيڙو جيڪڏهن گلاب سان رغبت ڪرڻ لڳي ته گلاب جو گلاب هجڻ ئي مشڪوڪ ٿي ويندو. چور رات جي اونداهيءَ ۾ پنهنجو ڪم هلائيندو آهي انهيءَ ڪري چور ۽ دغا باز مونکي پسند نٿا ڪري سگهن. ڊگهيءَ کي بي عقل گابو ٿي سمجهي سگهي ٿو. اٺ ڪنڊا کائڻ پسند ڪندو آهي. ناقص ڪمال جي ڪمال جو انڪار ڪري سمجهندو آهي ته هن ڪامل جو ڪجهه بگاڙي ڇڏيو. ڏٺو وڃي ته اهو انڪار ئي ڪامل جي ڪمال جو بنياد بنبو آهي.

هڪ چرئي طرفان جالينوس جي خوشامد ڪرڻ ۽ جالينوس جو ان کان خوف زده ٿيڻ:

گفت جالينوس با اصحاب خود

مر مرا تا آل فلاں دارو دهد

ترجمو: ”جالينوس پنهنجي شاگردن کي چيو ته ڪو مون کي فلاڻي دوا آڻي ڏي.“

هن حڪايت جو خلاصو هيءُ آهي ته جالينوس کي هڪ چرئي جي مانوس ٿيڻ سان هي شهبو ٿيو ته سندس عقل ۾ ڪو نقص آهي، ورنه چريو ڏانهس مائل نه ٿئي ها. شاگردن کي چيائين: فلاڻي دوا جيڪا جنون جي مرض ۾ ڪارائتي آهي کڻي اچو. هڪڙي شاگرد چيو: خدا توهان کي جنون کان بچائي. جالينوس چيو ته چرئي مون کي غور سان ڏٺو. بي تڪلفيءَ ۾ مون کي پڪڙي مذاق ڪرڻ لڳو. جيڪڏهن آءُ ان وانگر چريو نه هجان ها، ته مونسان ائين نه ڪري ها، ڇاڪاڻ ته جنس جنس ڏانهن لاڙو ڪندي آهي. ڪا اهڙي ڳالهه آهي جيڪا اسان پنهنجن ۾ مُشترڪ آهي. هنج پڪيءَ پنهنجي جنس سان اڏامندو آهي.

هڪ پڪيءَ جو غير جنس پڪيءَ سان اڏامڻ ۽ چڱڻ جو سبب:

آل حکيمے گفت وديم ہم تگے

در بياياں راغ را بالکے

ترجمو: ”هڪ دانءُ چيو ته مون جهنگ ۾ ڪانگ ۽ ٻگهه کي گڏ گهمندي ڦرندي ڏٺو.“

ٻگهه ۽ ڪانگ هر جنس نه هئا پر انهن ۾ منڊائي قدر مشترڪ هئي. ان دانءَ حيرانيءَ ۾ ڏٺو ته هي ٻئي ڪيئن گڏجي گهمڻ ڦرڻ پيا، ڇاڪاڻ ته اهو غير جنس جو گڏجي هلڻ هو. پوءِ ڏٺائين ته ٻئي منڊا هئا. جڏهن ٻگهه ۽ ڪانگ کي ڏسي ڪري هڪ عقلمند حيران ٿيو، حالانڪ ٻئي زميني پڪي آهن ته پوءِ نبي جيڪو عرش جو شهباز آهي ۽ مُنڪر جيڪو ويراني جي چب آهي، پاڻ ۾ ڪيئن مانوس ٿي سگهن ٿا؟ انبيا ۽ بزرگن جي غيرت جي تقاضا آهي ته خدا جا دشمن انهن کان پري رهن. بُرن جو پلن سان ميلاپ پلن جي نقصان جو سبب آهي. حضور ﷺ جن جو سينو مبارڪ ڪئين دفعا شق ڪيو ويو، منجهانئس رت جو هڪ ڦڙو ڪڍيو ويو ۽ ان کي زمر سان پاڪ ڪيو ويو. حضرت آدم عليه السلام جي ڪمال جون ٻه نشانين هيون. هڪ ته ملائڪا ان کي سجدو ڪن، ٻيو ته شيطان سجدو نه ڪري. شيطان چيو هو ته آئون آدم عليه السلام کان بهتر آهيان. ان کي سجدو چو ڪريان! جيڪڏهن شيطان سجدو ڪري ها ته ڪمال جي ٻي نشاني مفقود ٿي وڃي ها، حضرت آدم عليه السلام جي ڪمال تي جهڙي طرح ملائڪن جو اقرار ۽ سجدو گواهه آهي، اهڙي طرح شيطان جو انڪار به گواهه آهي. ناقصن جو انڪار ڪاملن جي فضيلت جو دليل آهي. ان ڳالهه جي انتها نه آهي. واپس هل، ته ڏسون ته رڃ ان بهادر شخص سان ڇا ڪيو؟

دوڪي ۾ مبتلا شخص جو رچ جي چاپلوسيءَ تي ڀروسو ڪرڻ وارو باقي قصو:
او بخت و خرس ميراندش مڪس
وز ستيز آمد مڪس شد باز پس

ترجمو: ”هو سڀي رهيو ۽ رچ ان تان مڪيون اڏائي رهيو هو. مڪيون وري وري واپس اچي رهيون هيون.“
رچ گهڻا دفعا مڪيون اڏايون پر اهي واپس اچي پيون ويهن. رچ کي ڪاوڙ آئي. وڏو پٿر کڻي آيو. ڏنائين ته وري
همراه جي منهن تي اچي مڪيون ويئون آهن، سو ڪاوڙ مان پٿر کڻي مڪين کي ٺڪاءُ ڪرايائين. ظاهر آهي، ننڍ
پيل همراه جو منهن سڃاڻپ کان چڙهي ويو هوندو!

بيوقوف دشمنيءَ ۾ جدا ٿي ويندو ته نقصان نه پهچائي سگهندو. البتہ دوستيءَ جي ڪري نقصان رسائيندو.
بيوقوف جو ڪو عهد و پيمان مضبوط ڪونه هوندو آهي، اهو ڳالهين جو هوندو آهي. ان ۾ وفاداري ڪونه هوندي
آهي. بيوقوف جي قسم تي به ڀروسو نه ڪرڻ گهرجي. اهو فوراً گهير قسم ٽوڙي ڇڏيندو آهي. بي وقوف جي عقل
تي ان جو نفس حاڪم هوندو آهي. جيڪڏهن اهو قسم بجاءِ لکين قرآن به کڻي وڃي ته به ڪهڙو اعتبار؟! وعدي
ٽوڙڻ جو عادي بهرحال وعدو ٽوڙيندو. ان جو سبب هيءُ آهي ته ان تي نفس حاڪم هوندو آهي ۽ ڇا حاڪم ڪهڙي
به قسم جي رڪاوٽ ڪڏهن برداشت ڪري سگهي ٿو؟ هو وعدي جو لحاظ به ڪونه ڪندو. ها، جيڪڏهن انسان جي
طبيعت سليم هجي ته ته پوءِ هو، قسم ضرور پاڙيندو. اهو بيوقوف جيڪو نفس جي قيد ۾ آهي، قسم ٽوڙائي ٻيئي
عذاب ۾ مبتلا ڪندو. اَوْفُوا بِالْعُقُودِ (المائدہ-۱) مومنن کي حڪم آهي ته پنهنجي وعدن کي پورو ڪريو. وَاحْفَظُوا
آيَاتَكُمْ (المائدہ-۸۹) پنهنجي قسمن جي نگهداشت ڪريو.

مومن سمجهندو آهي ته هو قسم کڻي خدا سان وعدو ڪري ٿو. پنهنجي جسم کي ڏاڳو بنائي ان کي مضبوط
بڌي ٿو ۽ ان جي حفاظت لاءِ جان قربان ڪري ٿو.

حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جو بيمار صحابيءَ جي مزاج ڀُرسِيءَ لاءِ وڃڻ ۽ ان جو فائدو:
هن حڪايت جو مقصد هي آهي ته ڪي خدا جا ٻانهن فنائيت جي ان مقام تي هوندا آهن جو انهن سان ڪو عهد يا
ٻيا معاملو هجن ته اهي خدا سان سمجهيا ويندا آهن.

از صحابه خواجه بيمار شد

واندراں بيماريش چوں تار شد

ترجمو: ”صحابه مان هڪ بزرگ بيمار ٿي پيو ۽ ان بيماريءَ ۾ هو ڏاڳي وانگر ٿي ويو.“

حضور ﷺ جن جا اخلاق ڪريمان هئا. بيمار صحابيءَ جي مزاج ڀُرسِيءَ لاءِ ويا. عبادت جو فائدو خود عبادت
ڪرڻ واري جو پنهنجو فائدو آهي. پهريون فائدو هيءُ آهي ته ٿي سگهي ٿو ته قطب ۽ وڏو شاهه هجي (قطب اوارن مان
هڪ خاص مرتبي رکڻ واري کي چيو ويندو آهي) جڏهن تون خاص قطب کي نٿو سڃاڻين ته هر مومن جي عبادت
ڪندو ڪر! دنيا سڄن سونهن کان خالي نه آهي. تلاش جاري رک، حاصل ڪري وٺيندين. جڏهن راهنما دستياب ٿي
وڃي ته ان تي جان قربان ڪري ڇڏ. اهل باطن کي حاصل ڪرڻ جي تدبير اهائي آهي ته هر جڳهه تي انهن کي ڳوليندا
وتو. بيمار جيڪڏهن قطب نه هوندو ته ڪو سالڪ راهِ طريقت هوندو. دشمن سان ڀلائي ڪريو ته دشمني دوستيءَ ۾
بدلجي ويندي. ڀلائي ڪرڻ سان دشمن دوست نه بڻبو ته به دشمنيءَ ۾ ڪمي اچي ويندي. خلاصو هي آهي ته عبادت
سان معاشري جي اصلاح ٿئي ٿي ۽ هڪ سٺو معاشرو پيدا ٿئي ٿو ۽ سٺي معاشري ۾ زندگي، گوشه تنهائي جي
زندگي کان بهتر آهي. مرده دليين ۾ محبت پيدا ڪريو، اها اجتماعي زندگي جي فضيلت آهي.

حضرت موسیٰ علیہ السلام کان خدا جو پڄاڻو ته تون منهنجي بيمار پُرسِيءَ جي لاءِ چو نه آئين؟
هن قصي مان هيءُ ٻڌائڻ مقصود آهي ته هر انسان جي عيادت ڪرڻ گهرجي چاهي ڪير به هجي.

آمد از حق سَوِيءَ مَوِيءَ ايس عَتِيب

ڪا لے طلوعِ ماهِ ویده توز حبیب

ترجمو: ”حضرت موسیٰ علیہ السلام ڏانهن الله جي طرفان هيءَ ناراضگي پھتي ته تو گربان مان سج جو اُڀرڻ ڏٺو آهي!“
گربان مان حضرت موسیٰ علیہ السلام جي يدبيضاء واري معجزِي ڏانهن اشارو آهي. حضرت موسیٰ علیہ السلام نور خداوندي جو مظهر هو. الله تعاليٰ فرمايو ته آئون بيمار هوس تون پڇڻ چو نه آئين؟ حضرت موسیٰ علیہ السلام عرض ڪيو ته اي خدا! تون بيماريءَ کان پاڪ آهين. اي الله! پنهنجو پاڻ کي بيمار چوڻ جو راز ڪول! الله تعاليٰ فرمايو ته جڏهن انسان فنائيت جي مقام تي پهچندو آهي ته گویا اتحاد ٿي ويندو آهي. مقام فنا ۾ پهچڻ واري جو بيمار ٿيڻ گویا خدا جو بيمار ٿيڻ آهي. ان مضمون جي حديث مشڪواه شریف ۾ موجود آهي. جڏهن سچن سونهن جو خدا سان اتحاد آهي ته انهن وٽ ويهڻ خدا وٽ ويهڻ آهي. ڪاملن جي صحبت باعثِ نجات آهي، ورنه شيطاني وسوسا هاجيڪارين جو سبب بنجندا. ٿوري دير جي لاءِ هڪ ٻاڙيءَ جترو به جماعت کان پري رهڻ شيطان جو مڪر هوندو، خوب سمجهي وٺ. مطلب ته ڪاملن کان پري ٿي شيطان ڏانهن ويندو ته شيطاني هاجيڪارين جو سبب بنجي ويندو.

باغبان جو صوفي مولوي ۽ سيد کي هڪ ٻئي کان جدا ڪرڻ ۽ سزا ڏيڻ:

بزرگ رومي رحمہ اللہ اڳ ۾ جماعت کان عليحدگيءَ جو نقصان سمجهايو هو، هاڻي ان کي هن ڳالهه سان واضح ڪري ٿو:

باغبانے چوں نظر در باغِ کرد

ويد چوں دزداں باغِ خود سه مرد

ترجمو: ”ماڻهيءَ جڏهن باغ ڏانهن ڏٺو ته اُتي کيس ٽي چٽا چورن جيئن نظر آيا.“

هڪ فقيه، سيد ۽ صوفي ٽيئي باغ ۾ آيا هئا. باغائي سوچيو ته هنن جي مقابلي ۾ سوين دليل آهن پر زباني دليلن سان انهن کي قائل نه ڪري سگهندس چو ته هي جماعت آهن، پاڻ ۾ گڏ آهن. اڪيلو مقابلو نه ڪري سگهندس، جيڪڏهن مار ڪٽ جي نوبت آئي ته آئون تنهن کي پڇي نه سگهندس، انهيءَ ڪري کين جدا ڪرڻ گهرجي منجهن ڦيٽارو وجهي ۽ پوءِ هڪ هڪ ڪري مقابلو ڪرڻ گهرجي. اهو سوچي باغبان صوفيءَ کي چيو: تون گهر وڃ، هنن ساڻن جي لاءِ ڪمبل کڻي اچ. صوفي گهر ويو. عوام فقيه جي فتويٰ سان حلال ۽ حرام جو فيصلو ڪن ٿا. فقيه عقلي دليل قائم ڪري ٿو. باغائي سيد کي چيو: تون مصطفيٰ ﷺ جي خاندان مان آهين. صوفي پيٽوڙي آهي. ان کي ڪپهه وانگر صاف ڪج. باغ تنهنجي ملڪيت آهي. هڪ هفتي تائين باغ ۾ رهي سگهين ٿو.

باغائي منجهن دوکي سان وسوسو پيدا ڪيو. يارن کان صبر نه ٿيو. جڏهن صوفي روانو ٿيو ته باغائي لٽ کڻي ان جي پٺيان پڳو. صوفيءَ کي ماري اڌ مٿو ڪيائين ۽ چوڻ لڳو ته اي ڪٿا! توکي اهو رستو ڪهڙي صوفيءَ ڏيکاريو آهي؟! صوفيءَ مار کائڻ کانپوءِ مولوي ۽ سيد کي چيو ته توهان مون کي پاڻ کان غير سمجهيو، هاڻي پنهنجو خيال ڪجو. هيءَ دنيا جبل جيئن آهي جنهن ۾ سڌجو پٿر ڏو به ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. جڏهن باغبان صوفيءَ کي سٽي ڪٽي واندو ٿيو، تڏهن سيد صاحب کي چيائين ته مون توهان جي لاءِ ناشتي ۾ نرم مانيون (چپاتيون) تيار ڪرايون آهن، جڏهن دروازي تي پهچين تڏهن نوڪر کي چئج ته تنهنجي لاءِ ڪٽي اچي. ان کانپوءِ باغائي، مولوي صاحب کي چيو ته

تون مولوي صاحب آهين. هيءُ سيد هجڻ جي دعويٰ دليل کان سواءِ ڪري رهيو آهي. هن جي ماءُ جي باري ۾ ڪير ڄاڻي ٿو ته ان ڇا ڪيو هوندو! نسب جو معاملو عورت جي قول ۽ فعل تي مبني آهي.

هن زماني ۾ گهڻا بيوقوف پنهنجو پاڻ کي حضور ﷺ ۽ حضرت عليؑ جو اولاد چورائين ٿا، جيئن اڳ ۾ سيد سڳوري لاءِ باغبان نامناسب قول جو ذڪر ڪيو هو، انهيءَ ڪري بزرگ رومي ﷺ فرمائي ٿو ته ٻين کي حرامي چوڻ خود حرامي هجڻ جو دليل آهي، جيئن خود ڦرڻ واري کي گهر ڦرندي نظر ايندو آهي، اهڙي طرح حراميءَ کي ٻيا حرامي نظر ايندا آهن. مولوي باغبان جا اهي منتر ٻڌا ته هو ان جي تابع بنجي ويو. باغائي سيد صاحب کي چيو: ٻڌاءِ، توکي هن باغ ۾ ڪنهن گهرايو آهي؟ توکي پيغمبر ﷺ کان ورثي ۾ چوري ملي آهي؟ شينهن جو ٻچو شينهن جي مشابهت هوندو آهي. تون ٻڌاءِ ته تو ۽ پيغمبر ﷺ ۾ ڪهڙي مشابهت آهي. مطلب ته باغائي سيد سان اهو ڪجهه ڪيو جيڪو خارجي خاندان نبوت سان ڪندو آهي. يزد ۽ شمر وانگر هن کي به آل رسول سان دشمني هئي. سيد صاحب مار کاڌي. روئي مولوي صاحب کي چيائين ته هاڻي تنهنجي ڏهل بنجڻ جو نمبر آهي. تو مون کي هن خود غرض جي حوالي ڪيو. باغائي مولوي صاحب کي چيو ته تو هيءُ مسئلو فقه جي ڪتاب بسيط يا محيط ۾ پڙهيو آهي ته بنا موڪل جي پرائي باغ ۾ نقصان ڪجي؟! ائين چئي مولوي صاحب کي ڪٽڻ شروع ٿي ويو. مولوي صاحب چوڻ لڳو: تون ڀلي مار، اها ئي سزا ان جي آهي جيڪو دوستن کان ڇڳو. مجمع ۽ جماعت کان عليحدگيءَ جو اهوئي انجام هوندو آهي. قصو مختصر ته باغائي تنهن کي سڻي ڪٽي باغ مان ڪڍي دروازو بند ڪري ڇڏيو. عيادت سان جماعتي زندگي بنجي ٿي. بيمار پُرسِي ان تعلق جي لاءِ آهي ۽ اهو تعلق سوين صحتن جو حامل آهي.

حضور ﷺ جو مزاج پُرسِيءَ لاءِ وڃڻ واري قصي ڏانهن رجوع:

در عيادت شد رسول بے تدید

آں صحابی را بحال نزع دید

ترجمو: ”بي نظير رسول (ﷺ) بيمار پُرسِيءَ جي لاءِ روانو ٿيو. هن صحابي سڳوري کي سڪرات جي حالت ۾ ڏٺو.“
بزرگ رومي ﷺ عيادت جي قصي کي پورو ڪرڻ چاهيو پئي پر سچن جي صحبت جي ترغيب جي بيان مولانا کي اهو قصو پورو ڪرڻ نه ڏنو. وري سچن سونهن جي صحبت جي ڳالهه شروع ڪئي اٿس. جيڪڏهن اهل اڪان دوري قرب حق کان محرومي جو سبب نه به هجي ته به جذباتي جو غم ڇا گهٽ آهي؟! سچ ته ظاهري انوار پُهچائي ٿو ڪامل عارف جي فيض سان باطني نور حاصل ٿئي ٿو الله وارن جي صحبت خواهشاتِ نفساني کان آزاد ڪندي آهي. انسان سفر ۾ هجي يا حضر ۾، هر حالت ۾ الله وارن جي صحبت جي جستجو ڪري.

هڪ نيڪ نام جو بايزيد ﷺ کي چوڻ ته آئون ڪعبي ۾ آهيان، تون منهنجو طواف ڪري وٺ!

سوئے مکہ شیخ امت بایزید

از برائے حج و عمره می دوید

ترجمو: ”امت جو شيخ بايزيد رح مڪي ڏانهن حج ۽ عمري جي لاءِ وڃي رهيو هو.“

بايزيد رح جنهن به شهر ۾ ويندو هو ته اتي الله وارن جي ڳولا ڪندو هو. الله تعاليٰ بايزيد رح جي دل ۾ الهام فرمايو ته تون سفر ۾ جتي به وڃين ته پهريان توکي مرد حق آگاه جو طالب بنجڻ گهرجي. سفر جو مقصد ڪنهن ڪامل جي زيارت کي بناء، سفر جا ٻيا نفعا پوءِ حاصل ڪر. بلڪ انهن کي ذريعو سمجه، جيئن هاريءَ جو اصل مقصد ڪٽڪ آهي، ڀڏ (بُه) ضمناً حاصل ٿيندو آهي. حج جو اصلي مقصد ڪعبي جي زيارت آهي، مڪي شهر جي

زيارت ڏيڻا ٿي ويندي آهي. حضور ﷺ جو مقصد معراج ۾ ڏيڏار باري تعاليٰ هوءَ عرش ۽ ملائڪن جو ڏيڏار تبعاَ حاصل ٿي ويو. حضور ﷺ جن ارشاد فرمايو آهي ته اِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ ”عملن جو مدار نيتن تي آهي.“ جهڙي نيت هوندي اهڙوئي اُن عمل جو نتيجو ٿيندو. حديث شريف ۾ آهي ته يَثْبُتُ الْإِيمَانُ مِنْ خَيْرٍ مِّنْ عَمَلٍ وَالنُّفَاقُ خَيْرٌ مِّنْ نِّيَّةٍ: ”مومن جي نيت عمل کان به بهتر هوندي آهي ۽ منافق جو عمل نيت کان بهتر هوندو آهي“ يعني منافق جيڪو عمل ڪري ٿو ان ۾ فاسد ۽ خراب نيت هوندي آهي.

هڪ مريد جو مڪان ٺاهڻ ۽ پير جو مريد کي آزمائڻ

هن حڪايت جي منشاء هيءَ آهي ته عمل ۾ اصل مقصد جي نيت ڪرڻ گهرجي، ادنيٰ مقصد پاڻهي حاصل ٿي ويندو.

خانہ نوساخت روزے یک مُريد

پير آمد خانہ اُورا بدید

ترجمو: ”هڪ مريد نئون گهر بنايو، پير آيو سندس گهر کي ڏسڻ.“

پير پنهنجي مريد جو امتحان ورتو. هي مريد شيخ يا پير جي تعليمات مان اڃا پورو مستفيد ڪونه ٿيو هو. شيخ پڇيو: تو روشنڊان ڇا جي لاءِ بنايو آهي؟ مريد چيو ته اهو ان لاءِ آهي ته ان جي ذريعي روشني اندر اچي. شيخ چيو: اهو ته اضافي مقصد ٿيو. اصل ۾ اهو اطاعت لاءِ هجڻ گهرجي. بهتر هي آهي ته تون ان جو مقصد الله جو ذڪر ۽ پاڻگ جو آواز قرار ڏي. روشني، روشنڊان مان خود بخود حاصل ٿيندي پر توکي نيت جو ثواب ملندو. اهو شيخ پيريءَ ۾ گهڙو ٿي ويو هو. ۽ دل جي اکين سان عالمِ ملڪوت جو سير ڪري مسرور هو، جهڙي طرح هاڻي جيڪو هندستان جو جانور آهي، ٻين ملڪن ۾ وڃي جڏهن هندستان کي خواب ۾ ڏسندو آهي تڏهن مسرور ۽ خوش ٿيندو آهي. ڪامل عارف اڪيون بند ڪري جڏهن عالمِ ملڪوت جو سير ڪن ٿا تڏهن انهن کي عجائب قدرت نظر اچن ٿا، جيڪي اڪيون کولڻ تي نظر نٿا اچن. جڏهن اڪيون بند هونديون آهن تڏهن دل عالمِ ملڪوت جو روشنڊان بنجي ويندي آهي. الله وارا بيداري ۽ سجاڳيءَ ۾ اڪيون بند ڪري اهي حسين منظر ڏسڻ ٿا جيڪي عام انسانن کي خواب ۾ نظر ايندا آهن. بايزيد رحم سفر ۾ ڳولا ڪئي ته ڪنهن وقت جي خضر کي حاصل ڪري. بايزيد رضه جڏهن اهڙي قسم جي بزرگ سان مليو ته اهو بزرگ رضه تنگ دست هو ۽ گهڻو عيالدار هو. شيخ جو بايزيد رضه کي پنهنجي طواف جو حڪم غلبه حال ۾ هو، ورنه طواف بنظر عبادت ڪعبي کان سواءِ جائز نه آهي. بايزيد رضه جو حج نفلي هوندو، انهيءَ ڪري فرمايو ويو ته اهڙي صورت ۾ حاجت مند الله واري تي ڏوڪر خرچ ڪرڻ حج کان بهتر آهي، ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ حج کان به زياده ثواب ملي ويندو. تو عمرو ڪيو ۽ هميشه رهڻ واري ابدي زندگي حاصل ڪئي.

حضرت عمر رضه ڪعبي کي خطاب ڪري فرمايو هو ته مومن توکان افضل آهي يعني اسرارِ الاهي جو مخزن آهي. حضرت حق جل مجدده جو جيڪو تعلق قلبِ مومن سان آهي اهو تعلق ڪعبي سان نه آهي. انهيءَ ڪري قلب تجلياتِ باري جو وڌيڪ مظهر آهي. اتحاد جي ڪري اهل الله جي زيارت گويا خدا جي زيارت آهي. انهيءَ ڪري بايزيد کي بزرگ چيو ته منهنجي زيارت ڪعبي جي زيارت آهي. قرآن پاڪ ۾ ذڪر ڪيل آهي ته حضرت ابراهيم رضه ۽ حضرت اسماعيل کي خطاب ڪري فرمايو ويو ته: ”طَهَّرَا بَيْتِي“ (البقره- ۱۲۵) توهان ٻئي منهنجي گهر کي پاڪ ڪريو. مومن جڏهن به سورت فاتحه پڙهندو آهي ۽ اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ”اسان کي سڌي رستي جي هدايت فرما“ تي پهچندو آهي ته حضرت حق جي طرف کان چيو ويندو آهي: لِعَبْدِي مَا سَأَلَ: ”منهنجي ٻانهي جي لاءِ آهي جيڪو اُن گهريو.“ ان گفتگو سان حضرت بايزيد رضه جا مقامات وڌيا. پهرين ئي ولايت جو ڪمال حاصل هوس. هن گفتگو سان وڌيڪ ڪمال حاصل ٿيو.

حضور ﷺ جو ڄاڻڻ ته اُن شخص جي بيماريءَ جو سبب دعا ۾ گستاخي هئي

چوڻ پيمبر ويد آل بے مار را

خوش نوازش ڪرو يار غار را

ترجمو: ”جڏهن پيغمبر ﷺ اُن بيمار کي ڏٺو ته سڄي دوست تي سٺي نوازش ڪيائون.“

ان صحابي رضی اللہ عنہ کي نئين سر زندگي ملي وئي. حضور ﷺ کي ڏسي خوش ٿيو ۽ دل ۾ چوڻ لڳو ته اها بيماري عبادت جو سبب بڻي ۽ چيلهه جي سور جي ڪري لامحالہ رات جو اُٿان ٿو ۽ تهجد پڙهان ٿو. بيماريءَ جي مبارڪ هجڻ جو ٻيو سبب هي آهي ته حضور ﷺ جن جي دعا سان دوزخ کان نجات ملي وئي. بيماري غفلت جا پرڏا ڇاڪ ڪري ٿي ۽ روح کي تازو رکي ٿي. مرض جي تڪليف تي صبر ڪرڻ رحمت جو سبب آهي. مرتبن جون بلنديون مصيبتن جي پستين ۾ لڪل آهن. غم ۽ وحشت تي صبر ڪرڻ سان ابدي زندگي حاصل ٿيندي. نفس اماره هميشه برائي ڏانهن راغب ڪندو آهي. اُن جي مشوري جي خلاف عمل ڪريو. نفس اماره جي خلاف ڪرڻ جي سڀني انبيائن وصيت ۽ نصيحت ڪئي آهي. بيشڪ، شرعي طور تي مشوري ڪرڻ جو حڪم آهي. مشوري سان انجام جي پشيماني کان نجات ملي ٿي پر نفس سان مشورو مناسب نه آهي.

نبين ۽ رسولن جي تدبيرن سان ماڻهو هدايت يافته بنيا آهن. نفس اماره راهِ هدايت جي خلاف مشورو ڏيئي ڪري برباد ڪرڻ چاهي ٿو. مشورو عقل سليم واري سان ڪرڻ گهرجي. شرعي حڪم آهي ته ٻار ۽ عورت جو مشورو قابل قبول نه آهي. جڏهن عورت سان مشورو ناقابل قبول آهي ته نفس جو ان کان به وڌيڪ ناقابل قبول هجڻ گهرجي. ٿي سگهي ٿو ته ان جو مقصد هيءُ هجي ته تون سمجهي وٺ، ته نفس هاڻي مطمئن ٿي ويو آهي ۽ مجاهدن کي ترڪ ڪري ڇڏ. جيڪڏهن انسان خود نفس جو مقابلو نه ڪري سگهي ته ڪامل عارف جي مدد حاصل ڪري. طالب جو عقل ڪامل جي عقل سان ملي ڪري طاقتور ٿي ويندو آهي. ڪمند جيڪڏهن ڪنهن ٻي پوک ۾ پوکيو وڃي ته سُو ڪونه ٿيندو. عام پيشن ۾ به استاد کان ئي ڪمال حاصل ٿيندو آهي.

نفس سُئي ۽ خراب جي تميز ختم ڪري ڇڏيندو آهي. انسان جي وڏي عمر ۾ ته نفس هر روز هڪڙو بهانو نيڪي نه ڪرڻ جو گهڙيندو آهي. مشهور آهي ته جادوءَ وسيلي مرد کي عورت جي ذريعي ٻڌو ويندو آهي. پوءِ اهو مرد عورت جي قابل ڪونه رهندو آهي يعني نفس اهڙو جادو ڪندو آهي جو نيڪيءَ جي طاقت ڪانه رهندي آهي. نفس جي مڪارين جو هڪ پردو آهي جيڪو آسمان سان لٽڪيل آهي، تان ته ان ۾ مبتلا ملامت جو مستحق بنجي. نفس جون مڪاريون به قضاء خداوندي سان آهن ته پوءِ قضاء خداوندي ئي انهن جو علاج ڪري سگهي ٿي، انساني عقل انهن جي علاج کان عاجز آهي. نفس هڪ معمولي ڪيڙو هو، پوءِ نانگ بنيو ۽ نانگ مان ارڙ بنجي ويو. ضياءِ الحق حسام الدين کي الله تعاليٰ اها روحانيت ڏني آهي جنهن جي ذريعي اهو نفس کي راهِ راست تي آڻي سگهي ٿو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته خُذْهَا وَلَا تَخَفْ (طه- ۲۱) ”جڏهن حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٽ نانگ بنجي ويئي ته هو ڊڻو.“ تڏهن حڪم ٿيو ته ان کي پڪڙ ۽ ڊپ نه ڪر. حضرت موسيٰ (عليه السلام) پنهنجو هٿ بغل ۾ وجهي ٻاهر ڪڍندو هو ته هٿ چمڪندو هو. ضياءِ الحق! تون به پنهنجي روشن ضميريءَ کان ڪم وٺي نفس جي اصلاح ڪر. اي ضياءِ الحق! توهان جو ڦوڪڻ اُن دوزخ جي باهه کي وسائڻ ۾ سمنڊ کان به وڌيڪ آهي. نفس بظاهر حقير معلوم ٿئي ٿو پر شديد تباهي جو سبب آهي. الله جو ڪرم آهي جو نفس توهان کي ننڍو نظر اچي ٿو، ورنه اُن سان مقابلي جي همت ڇڏي ويهي رهو. جنگ بدر ۾ دشمنن کي حقير ڪري ڏيکارڻ جي اهائي مصلحت خداوندي هئي. جيڪڏهن ڪافرن جي فوج زياده نظر اچي ها ته حملي ڪرڻ ۾ پس و پيش ڪرڻو پوي ها. جنگ بدر جو جهاد باطني به هو ۽ جسماني به هو. جنگ

بدر ۾ حضور ﷺ کي دشمن گهٽ نظر آيا. اهوئي فتح منديءَ جو سبب بنيو جنهن سان خوشي حاصل ٿي. اهو گهٽ نظر اچڻ الله جو ڪرم هو. الله جي مدد جنهن جي شامل حال نه هجي، ان کي دشمن جو گهٽ تعداد زياده نظر ايندو آهي ۽ اهو دشمن کي قوي سمجهندو آهي. دشمنن جو گهٽ نظر اچڻ ڪڏهن الله جي ڪرم سان هوندو آهي ۽ ڪڏهن قهر سان. ڪافرن سان قهر جو معاملو هو تان ته دوکو کائي جنگ ۾ ٽپي پون ۽ شڪست کائين. سيڪڙاٽ کي نفس هڪ حقير شيءِ معلوم ٿيندو آهي ۽ ان جي اصلاح کي معمولي ڳالهه سمجهندو آهي حالانڪ اهو ڏاڍو خطرناڪ آهي. نفس وڏن وڏن انسانن کي تباھ ڪيو آهي. هيءُ نفس جو مثال آهي ته اهو بظاهر معمولي واهڙ معلوم ٿيندو آهي پر وڏي کان وڏي انسان کي ٻوڙي ڇڏيندو آهي. هن نفس جي خون جي موج مشڪ جو دڙو نظر ايندي آهي. بصيرت اهل حق کي حاصل ٿيندي آهي. فرعون احمق ان جو حقدار نه هو. اهو شخص جيڪو خدا جي وجود جو قائل نه هجي ۽ سڀني مادي تصرفات کي خود مادي ڏانهن منسوب ڪري ان کي دهريو چئبو آهي. اهو مڪڙي ۽ وانگر آهي. مڪڙي به پنهنجي چاري کي ازلي سمجهندي آهي. اهو ڪيڙو جيڪو وڻ جي ڪاٺيءَ ۾ پيدا ٿئي ٿو، اهو ان وڻ جي ابتدا کان ناواقف هوندو آهي پر اهو جيڪو وڻ جي حادث هجڻ کي سمجهي وڃي سو بظاهر جيو آهي پر حقيقت ۾ اهو عقل مجسم آهي. عقل هڪ مجرد شيءِ آهي جيڪا ڪيڙي جي شڪل ۾ متشڪل ٿي سگهي ٿي جيئن جن ۽ پري وغيره... پر اهو ته پريءَ کان به وڌيڪ لطيف شيءِ آهي. عقل فرشتي کان به وڌيڪ مجرد آهي. هر سادي ۽ عام انسان جي عقل جي پرواز مک وانگر پستيءَ ڏانهن آهي جيڪا جهان جي حادث هجڻ ڏانهن پرواز نٿي ڪري. دهرئي ۽ عام ماڻهوءَ ۾ به عقل آهي جيڪو عالم جي حادث جو ادراڪ ڪري سگهي ٿو پر ان جو تقليدي علم مانع بنجي ٿو. تقليدي علم حقيقت تائين نٿو پهچائي ۽ انسان ان سان دوکي ۾ مبتلا ٿي ويندو آهي. ناقص عقل ۽ تقليدي علم کان جهل ۽ ديوانگيءَ جي بي عقلي بهتر آهي. ناقص عقل جنهن کي سٺو سمجهي ان کي برو سمجهڻ گهرجي. ناقص عقل جنهن کي زهر سمجهي اهو حقيقت ۾ آب حيات آهي ۽ جنهن کي آب حيات سمجهي اهو زهر آهي. ناقص عقل وارو انسان پنهنجي تعريف سان خوش ٿيندو آهي. توهان کي گهرجي ته منهن تي تعريف ڪرڻ واري کي برو پلو چئو ۽ منهن تي تعريف جي نفعي ۽ سرمائي کي نيڪين سان مفلس جي حوالي ڪريو. ناقص عقل جنهن جڳهه کي امن جي جاءِ سمجهي ان کي ڇڏي ڪري ان جاءِ ته وڃو جنهن کي اهو ڊپ جي جاءِ سمجهي، جنهن کي ناقص عقل عزت سمجهي ان کان گريز ڪريو ۽ جنهن کي اهو ذلت سمجهي ان کي اختيار ڪريو. مون دورانديش عقل کي آزمايو، ان کانپوءِ پنهنجو پاڻ کي ديوانو بنائيندس.

هڪ لنگهي جو پنهنجي آقا آڏو، هڪ بدڪار عورت سان نڪاح ڪرڻ جو عذريان ڪرڻ:

گفت با دلڪ شے سيد اجل

تجبه را خواستی تو از عجل

ترجمو: هڪڙي رات وڏي آقا لنگهي کي چيو ته تو جلد بازيءَ ۾ رنديءَ سان نڪاح ڇو ڪيو؟

مون کي ٻڌائين ها ته پرده نشين عورت سان تنهنجو نڪاح ڪرايان ها. لنگهي (دهلاري) چيو ته مون پرده نشين سان نڪاح ڪيو هو پر اها رندي بڻي ۽ آئون ان غم ۾ ڳري ويس. اهڙي طرح عقل جا نقصان محسوس ڪري چريائي جو تجربو حاصل ڪرڻ گهرجي جهڙي طرح ان ڳاڙهي پرده نشين کان عاجز ٿي رنديءَ جو تجربو شروع ڪيو هو، اهڙي طرح آئون عمل کان عاجز ٿي ڪري چريائي جو تجربو شروع ڪندس.

سائل جو تدبیر سان بزرگ کی گالھین تی آمادہ کرڻ

حضرت بھلول عليه السلام، هارون الرشید جي زماني جو هڪ معروف بزرگ هو، جنهن مصلحتاً پنهنجو پاڻ کي چريو بنايو هو. هو ڪاٺيءَ جو گهوڙو بنائي ٻارن سان کيڏندو هو. خاموش رهندو هو. گالھائيندو هو ته دانائيءَ جون گالھيون ڪندو هو.

آل ڪي مي گفت خواهم عاقل
مشورت آرم بدو در مشكل

ترجمو: ”هڪ شخص چئي رهيو ته آئون عقلمند چاهيان ٿو ته ساڻس هڪ مُشڪل ۾ مشورو ڪريان.“ مطلب ته معرفت جو مُشڪل مسئلو اُن وٽان حل ڪرائيندس، هڪڙي شخص مذڪوره همراھ کي چيو: بغداد ۾ حضرت بھلول عليه السلام پنهنجو پاڻ کي چريو ظاهر ڪيو آهي. رات ڏينهن ٻارن سان راند ۾ مشغول هوندو آهي. معرفت جي علم جو لڪل خزانو آهي. دنيا اُن جي ڪري قائم آهي. بھلول صاحبِ راءِ ۽ ذهين آهي ۽ بلند شخصيت جو مالڪ آهي. ملائڪ اُن جي تعظيم ڪن ٿا. هن پنهنجي مرتبي کي چريائيءَ ۾ لڪايو آهي. هر چرئي کي الله وارو سمجهڻ به غلط آهي. تون پلي ۽ بُري ۾ امتياز نه ڪري سگهئين. جڏهن ولي اصل حالت ۾ هو ته تون اُن کي نه سڃاڻي سگهئين ته هاڻي جڏهن هو چريائي ۾ لڪل آهي ته تون ان کي ڪيئن سڃاڻي سگهندين؟! ولي جنهن کي چاهيندو آهي پنهنجي ولایت کان روشناس ڪرائيندو آهي، محض عقل سان ڪنهن عارفن کي نٿو سڃاڻي سگهجي. اندو چور جهڙي طرح ادنيٰ انسان کي عقل سان نٿو سڃاڻي سگهي ته اعليٰ انسان کي عقل سان ڪيئن ٿو سڃاڻي سگهي.

هڪ نابينا فقير تي ڪُتي جو حملو ڪرڻ:

يک سگه در کوئے بر کورے گدا
حمله می آورد چوں شیر و غا

ترجمو: ”هڪڙي ڪُتي ڪنهن گهٽيءَ ۾ نابينا فقير تي شينهن وانگر حملو ڪري ڏنو.“

ڪتا يعني اڻ ڄاڻ، درويشن جي آزار ٻُنيان هوندا آهن حالانڪ اهي درويش ايتري قدر بلند مرتبه هوندا آهن جو چند جهڙيون روشن دليون سندن پيرن جي خاڪ کي سُرمو سمجهنديون آهن. نابين، ڪتي جي تعظيم ۾ هيءُ چوڻ شروع ڪيو ته مجبوريءَ ۾ انسان گڏھ کي به پيءُ بنائيندو آهي. مون جهڙي ڪمزور شڪار سان توکي ڪهڙو فائدو ٿيندو؟ علم جي هيءُ فضيلت آهي ته اندڙا به اُن کي حاصل ڪري منزل ماڻي وٺن ٿا ته پوءِ ساڃهه وند انسان علم ذريعي ڪيتري قدر فضيلتون حاصل ڪري سگهي ٿو! اصحابِ ڪهف جي ڪتي جو نالو قطمير هو، ڪُتي کي به اهڙو نور عطا ٿي ويندو آهي جنهن سان اهو پنهنجي مالڪ کي سڃاڻندو آهي. اي خدا اهو نور اسان کي به عطا ڪر، جنهن سان اسين پنهنجي مالڪ کي سڃاڻون!

انڌي جو نه سڃاڻڻ حقيقت ۾ قلبي بصيرت نه هجڻ جي ڪري آهي. زمين جون اکيون نه آهن پوءِ به اها سڃاڻي ٿي. حضرت موسيٰ عليه السلام کي اُن سڃاڻو ۽ ساڻس سُٺو معاملو ڪيو. نيل جي زمين سُڪي ويئي هئي ۽ حضرت موسيٰ عليه السلام دريا پار ڪري ويو. قارون کي سڃاڻي گيهي ويئي. مُنڪرن کي زلزلي سان هلاڪ ڪيائين. حضرت نوح عليه السلام جي نجات ۽ چوٽڪاري جي لاءِ زمين پاڻيءَ کي ڳوري ويئي. عناصر اربعه جون اکيون نه آهن پر اهي الله تعاليٰ کي خوب سڃاڻن ٿا. انسان جون اکيون آهن. غير الله کي خوب سڃاڻي ٿو پر انبيائن جي ڊيچارڻ جي باوجود الله تعاليٰ کان بيخبر بنيل آهي. أَشْفَقْنَ مِنْهَا (الاحزاب - ۷۲) قرآن پاڪ ۾ ذڪر ڪيل آهي ته الله تعاليٰ امانت جو بار آسمانن،

زمين ۽ جبلن تي وجهڻ گهريو پر اهي ڊڄي ويا ۽ ان کي قبول نه ڪيائون. سندن ڊڄڻ جو سبب هي هو ته ان جي تحمل جي لاءِ حيوانيت جا اوصاف ضروري هئا، جن ۾ خدا کان غفلت جو مادو به آهي. انهن ان وصف کان ڊڄي ڪري امانت جي تحمل کان انڪار ڪيو. مخلوق سان اهڙو تعلق هجي جو جيڪڏهن اهو ختم ٿي وڃي ته انسان يتيمن وانگر نڌڪو ٿي پوي. حيوانيت جي هوندي خدا سان انس قلب سليم جو ڪم آهي جيڪو اسان کي حاصل نه آهي. ايسٽائين جو اهو قول ان ڪائنات جو هو جنهن امانت جو بار کڻڻ کان انڪار ڪيو آهي.

اندو چور کي نٿو سڃاڻي. روئي ۽ دانهون ڪري ٿو. جڏهن انسان نور چشم ۽ نور باطن کان محروم هجي ته پوءِ چور کي نٿو سڃاڻي سگهي، جڏهن چور اقرار ڪري ته پوءِ سخت گيري ڪرڻ گهرجي تان ته اهو چوريءَ جو پورو پتو ٻڌائي. اهو ئي معاملو انسان جو پنهنجي نفس سان هجڻ گهرجي. صوفين جي اصطلاح ۾ نفس سان مجاهدو ڪرڻ جهادِ اڪبر آهي. نفس سڀ کان پهريان انسان جي بصيرت چورائيندو آهي. انساني نفس جڏهن انسان کي حڪمت ۽ دانائي کان محروم ڪري ته اها حڪمت دوباره اهل دل کان حاصل ڪري سگهجي ٿي، ڪور باطن (دل جو اندو) باوجود ظاهري حواسن جي شيطاني اثرات کي محسوس نٿو ڪري سگهي. حڪمت اهل دل وٽ آهي. عوام بي حس پتر آهي. اسين حضرت بهلول عليه السلام واري قصي کي دوباره شروع ڪريون ٿا. حضرت بهلول عليه السلام جو رتبو پيءُ وارو هو پر هو ٻار بنيل هو.

محتسب جو هڪ بدمست کي قيدخاني ڏانهن سڏڻ:

هن قصي جو مقصد هيءُ ٻڌائڻ آهي ته ناسوتي انسان کي لاهوتيءَ جي رازن جو علم نه هوندو آهي.

محتسب در نيم شب جائے رسيد

در بن دے وار مے خفته ديد

ترجمو: ”چوڪيدار اڌ رات جو هڪ جاءِ تي پهتو ته ڀت جي اوٽ ۾ هڪ مست کي ستل ڏنائين.“

چوڪيدار مست کان پڇيو: توڇا پيتو آهي؟ جنهن جي ڪري نشي ۾ آهين! مست جواب ڏنو: جيڪو صراحيءَ ۾ آهي، اهو پيتو اٿم. چوڪيدار چيو: صاف ٻڌاءِ ته صراحيءَ ۾ ڇا آهي؟ مست جواب ڏنو: جيڪو مون پيتو اهو صراحيءَ ۾ آهي. چوڪيدار چيو: اها ڳالهه واضح نه ٿي ٿئي، نيٺ تو جيڪو پيتو آهي سو ڇا آهي؟

چوڪيدار ۽ مست جو اهو سوال جواب هلندو رهيو. چوڪيدار گڏه وانگر گپ ۾ ڦاسي ويو. چوڪيدار چيو: خبردار هاڻي توکي قيدخاني ۾ وڃڻو آهي. ان تي ”هه هه! ڪندي ان مست چيو: آهه... هه... هه... مطلب ته آئون خوش آهيان. مست چيو ته هه! هه! تون غمزده ڪرين ٿو. هونئن شرابي ته مستيءَ ۾ خوشيءَ جا نعرا لڳائيندو آهي. چوڪيدار چيو: اتي هل، جهڳڙو ختم ڪر. مست چيو: تنهنجو ۽ منهنجو رستو جدا آهي. آئون توسان گڏ ڇو هلاڻ؟ جيڪو خود اگهاڙو هجي ان جا ڪپڙا گروي ڪيئن رکي سگهجن ٿا. مون کي قيدخاني تائين هلڻ جي لاءِ چوڻ ائين ئي آهي جيئن اگهاڙي کي ڪپڙا گروي ڪرڻ جو چيو وڃي. جيڪڏهن ٻاهر هلڻ جي طاقت هجي ها ته گهر هليو وڃان ها ۽ هي قصو پيش نه اچي ها...“

بزرگ رومي عليه السلام وچ ۾ شرابيءَ جو قصو شروع ڪري ڇڏيو. هاڻي وري حضرت بهلول عليه السلام جي ڳالهه شروع ڪري ٿو. حضرت بهلول رح مشوري گهرڻ واري کي چيو ته جيڪڏهن مون ۾ عقل هجي ها ۽ آئون پنهنجي قابو ۾ هجان ها ته ٻيا مشائخ منهنجي طريقت واري پاڇي هيٺ هجن ها. منهنجي به جهولي ۽ بيڪ روزانه نظر ۽ بخشش جي هجي ها. تو غلط انتخاب ڪيو. راز دريافت ڪرڻو آهي ته ڪهف دراز ريش بزرگ وٽ خانقاه ۾ وڃ.

سائل جو شيخ کان بيمر حال احوال معلوم ڪرڻ

گفت آں سائل ڪه آخر ڪي نفس

اے سواره وڻے ایں سواراں فرس

ترجمو: ”ان سائل چيو ته نيٺ ٿوري دير جي لاءِ اي ڪاٺي جي گهوڙي جا سوار! گهوڙي ڪي هن پاسي ڏانهن هڪل.“

حضرت بهلول ڪاٺيءَ جو گهوڙو ٺاهي ان تي سوار ٿيو. گهوڙي ڪي اوڏانهن موڙي چيائين: جلدي ڪر، منهنجو گهوڙو سرڪش آهي. ڇا تُو پڇين؟ مشوري گهرڻ واري راز دل چوڻ جو اهو موقعو مناسب نه سمجهي ٻي ڳالهه شروع ڪري ڇڏي ۽ مذاق ۾ چوڻ لڳو ته گهڻيءَ ۾ مون هڪ عورت ڏٺي آهي، ان سان شادي ٿو ڪريان. اهو منهنجي لاءِ مناسب ٿيندو؟ درويش جواب ڏنو ته دنيا ۾ عورتون ٽن قسمن جون آهن. ٻه مصيبت ۽ هڪ گنج روان آهي (گنج روان نه ختم ٿيڻ واري خزاني کي چئبو آهي. اهو قارون جي خزاني جو نالو آهي) هڪ عورت اها آهي جيڪا نهن کان چوڻي تائين هوندي آهي. ٻي عورت اڌ مڙس جي لاءِ ۽ اڌ مڙس کان اجنبِي هوندي آهي. ٽئين قسم جي عورت مڙس کان بلڪل بيگاني هوندي آهي. تو اها ڳالهه ٻڌي! هاڻي پڇ، منهنجو گهوڙو لتون هڻندڙ، تون مري پوندين. همراهه شيخ کي عرض ڪرڻ لڳو ته منهنجي لاءِ عورتن جي تنهي قسمن مان ڪا منتخب ڪريو. درويش گهوڙو ورائي چيو ته اڻپڙيل عورت سان شادي ڪئي وڃي ته اها سڄي مڙس جي هوندي آهي. بيوه جو تعلق پهرئين مڙس سان به باقي رهندو آهي، انهيءَ ڪري اڌ تنهنجي هوندي. جيڪا عورت مڙس جي بلڪل نه آهي، اها اهڙي بيوه عورت هوندي آهي جنهن جو پهرئين مڙس مان اولاد به هجي. ائين چئي درويش گهوڙو ڊوڙايو ۽ ٻارن سان راند ۾ لڳي ويو. سوال ڪرڻ واري همراهه درويش کي عرض ڪيو ته اي شهنشاهه! هڪڙو سوال رهجي ويو. اهو ته هيڏي عقل ۽ ادب جي هوندي هيءُ ڪهڙو روپ ڌاريو اٿو؟ توهان سچ آهيو. پاڻ کي چريائي ۾ چو لڪايو اٿو؟ بزرگ جواب ڏنو ته هن شهر جا ماڻهو مونکي قاضي بنائڻ چاهين ٿا، انهن کي ٿارڻ جي لاءِ هي طريقو اختيار ڪيو اٿم، باقي حقيقت ۾ اهوئي آهيان جيڪو هوس. عقل بمنزل خزاني جي آهي ۽ دفينو هميشه ويرانِي ۾ هوندو آهي. انهيءَ ڪري مون پنهنجي ظاهر کي ويرانو بنائي رکيو آهي. هاڻي جيڪڏهن آئون عقل جو اظهار ڪريان ته چريائي ٿيندي. ويرانو ته اهو آهي جيڪو پنهنجي عقل جي نمائش ڪري ۽ بوقت ضرورت انکي لڪائڻ جي لاءِ ويرانو ۽ چريو نه ٿئي. ان جو مثال ته ان شخص جهڙو آهي جنهن جي گرفتاريءَ جي لاءِ سپاهي اچي رهيو هجي ۽ اهو وري به گهر ۾ نه لڪي. جيڪو عقل پختو ۽ پائيدار هوندو آهي. اهو نمائش کان مستغني هوندو آهي. منهنجو عقل ان کان افضل آهي جو آئون ان کي دنياوي ڪمن ۾ خرچ ڪريان. آئون پنهنجي علوم ۽ معارف مان خود استفاده ڪريان ٿو. جنهن علم جو مقصد صرف دنيا هوندي آهي، اهو دنياوي علم جي برابر آهي. حقيقي علم جي منشا دنيا کان چوٽڪارو ۽ تقرب الي الله هوندي آهي. جنهن طالب علم جو مقصد دنيا هجي ان جو مثال چور جهڙو آهي جيڪو روشنيءَ کان پڇي ٿو. هيءُ به نور معرفت کان متنفر آهي. اڙي طالب علم کي جيڪڏهن خدا عقل عنايت فرمائي ته پڪين وانگر عالمِ بالا ڏانهن پرواز ڪري. اهو علم جنهن ۾ حقانيت جو نور نه هجي ۽ ان ۾ محض عقلي ٽپ ٽاپ هجي اهو بيجان ۽ داد ڏيڻ وارن جو محتاج هوندو آهي. داد ڏيڻ وارا نه هوندا آهن ته فنا ٿي ويندا آهن. حضرت بهلول عليه السلام فرمايو ته منهنجي علم جو خدا خريدار آهي، انهيءَ ڪري اهو علم منهنجي عروج جو سبب آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته خدا مومنن کان سندن جانيون ۽ مال خريد ڪري ورتا آهن، ان جي عيوض انهن جي لاءِ جنت آهي. (التوبه - ۱۱۱) هاڻي مون کي جمال جو ديدار حاصل آهي. اهو عالم جيڪو پنهنجي علم تي انسان کان داد جو طالب آهي اهو مٽي کائڻ واري وانگر آهي جنهن جو چهرو هيڊو نظر ايندو آهي ۽ چهرِي جي زردِي شرمندگيءَ جي علامت آهي. ڪنهن دل واري جي دل وٺو.

سندس دل جي نور سان توهان جو چهرو گل بابونه وانگر سرخ ۽ تڙيل رهندو، جيڪو خوشيءَ ۽ جواني جي علامت آهي. جيڪا دل ماديت جي طالب هجي اها حقيقت ۾ دل ئي نه آهي، ورنه پوڙهي شيءِ ۽ گهٽ شيءِ جي ڪيئن طالب بنجي سگهي ٿي. جيئن ته ماديات کان دل کي هٽائڻ ڏکيو ڪم آهي، انهيءَ ڪري بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ الله کي سوال ڪري ٿو ته اي الله اسان جي دل کي ماديات کان متنفر ڪر، تون اسان کي شـرڪ کان به وڌيڪ قريب آهين. اسين نفس جي قريب کان نجات ۽ چوٽڪاري جي لاءِ جيڪا دعا گهري رهيا آهيون اها به تنهنجي توفيق سان آهي. اسان جي طبيعت بني جهڙي آهي. دعا باغ وانگر آهي. باهه جي بنيءَ ۾ باغ اڀارڻ قدرتِ خداوندي جو هڪ مثال آهي. انساني جسم جي رت ۽ آنڊن ۾ عقل جهڙي شيءِ پيدا فرمائڻ قدرتِ خداوندي جو ٻيو مثال آهي. انسان جي اکين ۾ اهڙو نور پيدا ڪرڻ جيڪو آسمان تائين پهچي ٿو قدرتِ خداوندي جو ٽيون مثال آهي. انسان جي زبان مان جيڪا محض هڪ گوشت جو ٽڪرو آهي، حڪمت ۽ دانائيءَ جون ڳالهيون ڪنن تائين پهچن ٿيون ۽ ڪن انهن کي روح تائين پهچائين ٿا، جنهن سان انسان ۾ هوش منڊي پيدا ٿئي ٿي. اهو قدرتِ خداوندي جو چوٿون مثال آهي. حڪمت جي باغ ۾ پهچڻ جو رستو شريعت آهي. پيا باغ هن جون شاخون آهن: *تَجَرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ* (البقره- ۲۵) بزرگ رومي رحه هن آيت ۾ نهن مان حڪمت ۽ معارفِ الاهيءَ جون نهرون مراد ورتيون آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته جيڪڏهن الله جي نعمتن کي ڳڻيندو ته شمار نه ڪري سگهندو الله جي نعمتن جو شڪريو ادا ڪرڻ ناممڪن آهي، ڇاڪاڻ ته نعمت تي شڪر ادا ڪرڻ خود هڪ نعمت آهي. هاڻي جيڪڏهن ان جو شڪريو ادا ڪندو ته ان جي هڪ ٻي نعمت موجود ٿي ويندي ۽ اهو سلسلو ڪڏهن ختم نه ٿيندو ۽ توهان شڪرئي مان فارغ ٿي نه ٿي سگهندو اسين ان شڪرئي کان عاجز آهيون. بس اسان جو اهو ئي شڪريو آهي.

بیمار کي حضور ﷺ جن جي نصيحت واري قصي جو باقي رهيل حصو

گفت پیغمبر مرآل بیمار را

چوں عیادت کرد یار زار را

ترجمو: ”پیغمبر ﷺ جن اُن بیمار کي فرمایو، جڏهن بیمار دوست جي مزاج پرسي ڪئي.“

تو شاید ڪا دعا گهري آهي. نادانيءَ سان زهريلو شوربو پيئي. ياد ڪر، ڪهڙي دعا گهري اٿئي؟ جڏهن نفس جي مڪرن سان پریشان ٿيو آهين. چيائين: دعا وسري ويئي اٿم. توجه دل تي وجهو ته ياد اچيم. حضور ﷺ جن جي باطني توجه سان سندن قلب مبارڪ مان ان جي قلب تائين نور پهتو جنهن سان دعا ياد اچي ويس. صحابيءَ کي دعا ياد اچي ويئي ۽ چوڻ لڳو ته جڏهن آئون گناهه ۾ مبتلا ٿيس. گنهگار نجات جو دروازو ڪٽڪائيندو آهي ۽ گنهگارن جي لاءِ سخت عذاب آهي. انهن حالتن ۾ پریشان ٿي ويس! نه صبر جو مقام ۽ نه ڀڄڻ جي جاءِ رهي، نه توبه جي اميد ۽ نه جهڳڙي جي جاءِ! آئون غم ۾ هاروت ۽ ماروت وانگر آهون ڪري رهيو هوس (هاروت ۽ ماروت اهي ٻه ملائڪ جيڪي پنهنجي گناهن جي پاداش ۾ بابل جي کوھ ۾ اُبتا ٽنگيل آهن. اها ڳالهه شرعي اعتبار سان محض هڪ افسانو آهي جنهن جي ڪا حقيقت نه آهي)

آخرت جي عذاب جي ڏکيائي ۽ سختيءَ جو ذڪر:

از خطر هاروت و ماروت آشکار

چاه بابل را بگردند اختیار

ترجمو: ”هاروت ۽ ماروت خطرن جي ڪري بابل جي کوھ کي پسند ڪيو.“

قصو هيئن آهي ته هاروت ۽ ماروت زهره سان زنا ڪئي. تڏهن کين چيو ويو ته آخرت ۾ عذاب پوگيو يا دنيا ۾، جنهن جي هيءَ صورت ٿيندي ته اهڙي ڪوھ ۾ جنهن ۾ دونهن پريل هوندو، منجهس قيامت تائين اُبتا ٿنگيا ويندا. ان تي انهن دنيا جي سزا کي پسند ڪيو. هاروت ۽ ماروت ماڻهن کي جادوءَ جي تعليم ڏيندا هئا. اهو انسان قابلِ مبارڪباد آهي جيڪو پنهنجي جسم کي دنياوي تڪليفن ۾ مبتلا ڪري عبادتون ۽ مُجاهدا ڪري ۽ آخرت جي عذاب کان چوٽڪارو حاصل ڪري. جسم سان اهو ئي انصاف آهي ته عبادت ڪري ان کي آخرت جي عذاب کان ڇڏائجي.

ان اصحابي حضور ﷺ کي عرض ڪيو ته مون اها ئي دعا گهري هئي ته مون کي آخرت بجاءِ دنيا ۾ عذاب ۾ مبتلا ڪيو وڃي. پاڻ فرمايائون ته خبردار! وري اهڙي دعا نه گهرج، پاڻ پنهنجيون پاڙون نه پٽ! صحابي چيو توبه ڪيم، آئنده عذاب پوڳڻ جي دعا ڪونه گهرندس، پر معافي جي درخواست ڪندس. هيءَ دنيا تيهه آهي ۽ توهان موسيٰ ﷺ آهيو ۽ اسين گناهن جي ڪري تيهه ۾ مبتلا آهيون. تيهه اهو بيابان هو جنهن ۾ نافرمانين جي ڪري بني اسرائيل چاليهن سالن تائين سرگردان ڦرندا رهيا. ان ميدان ۾ انهن تي من و سلوي به لٿو ۽ پٿر جي پاڻيءَ جا چشما به ڦٽا. بني اسرائيل تيهه ۾ صبح جو هلندا هئا پر شام جو وري اتي ئي اچي پهچندا هئا، نڪرڻ جو ڪو رستو ڪونه ملندو هون. اهو ئي حال اسان جو آهي. توبه ۽ استغفار سان قرب الاهي حاصل ٿيندو آهي پر اسين گناهه ڪري ويهي رهون ٿا. نتيجي ۾ اتي جو اتي بيٺا آهيون.

موسيٰ ﷺ جي قوم ۽ سندن شرمندگيءَ جو تذڪرو:

قوم موسيٰ راه مي پيموده اند

آخر اندر گام اول بوده اند

ترجمو: ”حضرت موسيٰ ﷺ جي قوم رستو طئي ڪندي هئي پر وري به ساڳي جاءِ تي هوندي هئي.“ بني اسرائيل چوندا هئا ته جيڪڏهن حضرت موسيٰ ﷺ بلڪل خوش هجي ها ته اسين تيهه کان نڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃون ها، جيڪڏهن بلڪل ناراض هجي ها ته اسان تي من و سلوي چو لهي ها ۽ پٿر مان پاڻيءَ جا چشما چو ڦٽن ها. جيڪڏهن ناراض هجي ها ته من و سلوي بدران اسان تي باهه نازل ٿئي ها. حضرت موسيٰ ﷺ جي دل ۾ اسان سان پيار به آهي ۽ ناراضگي به آهي. ان جي ڪاوڙ اسان جي تباهيءَ جو سبب آهي. اسين ان وقت جا مُنتظر آهيون جڏهن خدا جي مهربانيءَ سان سندس ڪاوڙ بردباريءَ ۾ تبديل ٿي وڃي.

ان بيمار صحابيءَ حضرت موسيٰ جو ذڪر ڪري انهن جون ڪجهه فضيلتون بيان ڪيون. هاڻي فرمائي ٿو ته اهي فضيلتون حقيقت ۾ توهان جون آهن پر جيئن ته منهن تي تعريف ڪرڻ سان توهان کي ناگواري ٿئي ٿي انهيءَ ڪري مون حضرت موسيٰ ﷺ جي لڪ ۾ توهان جي فضيلت جو ذڪر ڪيو آهي. حضرت موسيٰ ﷺ خود ان کي ناپسند ڪري ها جي سندن موجودگيءَ ۾ سندن جي تعريف ڪئي وڃي.

اسان بندگيءَ جو وعدو ڪيو جيڪو هزارين دفعا ٿيو. الله تعاليٰ ربوبيت جو اظهار ڪيو جيڪو هر وقت برقرار آهي. ڪڏهن اسين توبه ڪريون ٿا، ڪڏهن ان کي ٽوڙيون ٿا. ڪڏهن اطاعت ۽ عبادت ڪريون ٿا. ڪڏهن نافرمان ڪريون ٿا ۽ اهو سڀ ڪجهه قدرتِ خداونديءَ جو ظهور آهي. جيڪڏهن تون اسان کي امتحان ۾ نه وجهيندين ته ٻيون رسوائيون لڪل رهنديون. الله تعاليٰ جو جمال ۽ ڪمال لامحدود آهي ۽ پاڻي جون خطائون لامحدود آهن، ان ڪري اهو ئي پرده پوشي ڪري سگهي ٿو. اسان جي پرده پوشيءَ جا ظاهري اسباب ختم ٿي ويا آهن. لباس جي فقط هڪ تار رهجي ويئي آهي. نيڪيءَ جون سڀئي قوتون اسين فنا ڪري چڪا آهيون ان جا فقط آثار باقي رهجي ويا آهن. جيڪي ڪجهه باقي آهي ان جي حفاظت ڪر، تان ته بلڪل تباهي نه ٿئي!

اسان تي رحم پنهنجي قديم رحم جي طفيل ڪر، جيڪو گنهگارن کي معاف ڪرڻ جي لاءِ تلاش ڪندو آهي. انسانن ۽ جانورن ۾ رحم جو مادو خدا جي رحمت جو جزو آهي. جيڪڏهن اسان جا هي دعائيٰ الفاظ پسند نه آهن ته تون ئي ڪا به دعا سڀڪار جيئن تو حضرت آدم (عليه السلام) کي خود سڀڪاري هئي جنهن سان ان جي لغزش معاف ٿي. حقيقت ۾ شيطان جيڪو مڪر حضرت آدم (عليه السلام) جي نقصان جي لاءِ ڪيو، اهو ان جي نقصان جو سبب بنيو ۽ توبه کانپوءِ حضرت آدم (عليه السلام) کي وڌيڪ قرب حاصل ٿي ويو. شيطان پنهنجي مڪر ڏانهن ڌيان ڪيو. الله تعاليٰ جي تدبيرن کي ذهن ۾ نه رکيو ۽ پنهنجي مڪر سان خود دهر باد ٿي ويو. شيطان حضرت آدم (عليه السلام) کي تباهه ڪرڻ جي لاءِ مڪر ڪيو ۽ خود ان جي چار ۾ ڦاسي ويو. شيطان جي لاءِ الله جي لعنت اڪ جي پتي ثابت ٿي. اهو پنهنجي انجام کي نه ڏسي سگهيو. شيطان ته حضرت آدم (عليه السلام) جي تباهي جو سبب نه بڻيو البتہ حضرت آدم (عليه السلام) شيطان جي تباهي جو سبب بنجي ويو. جڏهن ڪو خدا جي لعنت ۾ گرفتار ٿئي ٿو ته ڪج بين، حاسد، متڪبر ۽ ڪينه پرور بنجي وڃي ٿو.

برائيءَ جو وبال خود بُرائي ڪرڻ واري کي پوڳڻو پوندو. جيڪڏهن ٽڪبر نه هجي ته انسان پنهنجي برائي کي برائي سمجهي ڪري ازالو ڪندو آهي. پنهنجي خطا تي جيڪڏهن انسان درد پڇتاءِ محسوس ڪري ته نجات ۽ چوڻڪارو ملي وڃي ٿو. ماءُ کي جيڪڏهن ويم جا سور نه ٿين ته خوش ڪن نتيجو سامهون نه اچن. پلائي جون طاقتون دل ۾ بمنزلہ حمل جي آهن ۽ روح انساني حامله آهي ۽ وعظ و نصيحت ان قوت کي ڪم آڻڻ واريون شيون آهن. ان ڪري اهي بمنزلہ دائي جي آهن. ناصح جي نصيحت سان جيڪڏهن پڇتاءِ جو احساس نٿو ٿئي ته پلائيءَ جون طاقتون ڪم نٿيون اچن. جهڙي طرح دائي تڏهن ٻار ڄڻائيندي آهي جڏهن ته عورت کي ويم جا سور ايندا آهن. جنهن ۾ درد جو مادو نه آهي اهو بي درد ڌاڙيل وانگر آهي. بي درد متڪبر هوندو آهي ۽ ٽڪبر جو آخري درجو هي آهي ته انسان پنهنجو پاڻ کي خدا جو درجو ڏيئي ڪري خدائي جي دعويٰ ڪندو آهي، جيئن متڪبر بي درد فرعون اَنَّا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى (الزمر-۲۴) چيو هو. اهو ئي اَنَّا الْحَقُّ چوڻ جو هڪ مطلب اهو به آهي.

پهريان بزرگ رومي (رحمه الله) اَنَّا الْحَقُّ چوڻ کي بي دردي ۽ ٽڪبر جو بنياد ڄاڻايو هو. هاڻي ان جو تفصيل فرمائي ٿو ته بي وقت اَنَّا الْحَقُّ چوڻ منع آهي پر موقعي تي چوڻ درست آهي. منصور حلاج (رحمه الله) وحدت الوجود جي غلبي ۾ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري ۽ صفات خداوندي سان متصف ٿي حق جي علامت بڻجي ڪري اَنَّا الْحَقُّ چيو ته اهو موجب رحمت هو. فرعون بي موقع چيو ته موجب لعنت ٿيو. جيڪو ڪڪڙ ڪمهي پانگ ڏي ان کي ذبح ڪيو ويندو آهي. اهڙي طرح فرعون بي وقت انا الحق چيو ۽ هلاڪ ڪيو ويو. جيڪڏهن انسان جو نفس ٽڪبر ۾ انا الحق جو مدعي بنجي ته ان جي ڪنڌ ڪپڻ جي ترڪيب هيءُ آهي ته مجاهدن جي ذريعي ان کي قتل ڪري. نفس کي مارڻ سان انسان جي نجات ٿي ويندي آهي، جيئن وچونءَ جو ڏنگ ٽوڙيو وڃي ته به اهو هلاڪ ٿيڻ کان بچي ويندو آهي. جيڪڏهن نانگ جو زهريلو ڏند ٽوڙيو وڃي ته اهو هلاڪت کان بچي ويندو آهي. اهڙي ريت نفس کي ڪامل جي پاڇي هيٺ ماري سگهجي ٿو. ڪامل عارف جو دامن پڪڙڻ به توفيق خداوندي آهي ۽ طالب کي باطني قوت سچي سونهين کان حاصل ٿئي ٿي. غزوه بدر ۾ جڏهن حضور (صلي الله عليه وسلم) هڪ مٿ مٽيءَ جي دشمن ڏانهن اچي ۽ ان سان انهن جون نظرون خيره ٿي ويون ته قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ (الانفال-۱۷) ”اهو توهان جو اچلائڻ ڪونه هو خدا جو اچلائڻ هو“ يعني طالب کي مراد ئي سان قوت حاصل ٿئي ٿي، انهيءَ ڪري ان جو فعل ان ڏانهن منسوب ٿي وڃي ٿو. خدا ئي دستگيري فرمائي ٿو: ان سان جذب جي اميد ڪر، جيڪڏهن وصول الي الحق ۾ دير لڳي ته گهٻرائڻ نه گهرجي. جهڙي طرح خدا جو عذاب دير ۾ ايندو آهي ۽ سخت ايندو آهي، اهڙي طرح ان جي رحمت به آزمائش کان پوءِ متوجه ٿيندي آهي. ان جي رحمت آزمائش کانپوءِ جڏهن متوجه ٿيندي آهي ته پوءِ ايتري قدر قرب حاصل ٿيندو

آهي جو هڪ گهڙيءَ جي لاءِ به دوري ڪونه ٿيندي آهي.

پاڻ سڳورن يهودين جي سوال تي جواب ڏيڻ جو وعدو ڪيو پر ”انشاء الله“ نه چيائون ته ڪانئن وحيءَ جو انقطاع ٿي ويو، جنهن سان حضور ﷺ کي ڏاڍي پریشاني ٿي پر پوءِ انتهائي پيار سان حضور ﷺ جن کي سورہ والضحيٰ جي ذريعي تسلي ڏني وئي. بي وقت انا الحق چوڻ ۽ قلب ۾ بُرين قوتن جو پيدا ٿيڻ به الله تعاليٰ جو فعل آهي. هونئن اهو بظاهر ڪمال خداوندي جي خلاف آهي، بزرگ رومي رحمته الله عليه جواب ۾ فرمائي ٿو ته بديءَ جو خلق ۽ پيدائش به الله جو ڪمال آهي ۽ ان ڳالهه کي هڪڙي مثال ۾ سمجھائي ٿو.

هن معنيٰ جي بيان ۾ هڪڙو مثال: نُؤْمِنُ بِالْقَدَرِ خَيْرَ وَشَرٍّ يعني اسان ايمان آندو سٺي ۽ بُري تقدير تي:

ڪرد نقاشے دوگونه نقشا

نقشائے صاف و نقش بے صفا

ترجمو: ”هڪڙي نقاش ٻن قسمن جا نقش بنايا: سٺا نقش ۽ بُرا نقش!“

مطلب ته هڪڙو حسين نقش ۽ ٻيو خراب نقش بنائين. حضرت يوسف رحمته الله عليه جو نقش حسين ترين آهي، پوت ۽ شيطان جو نقش پيانڪ ۽ خراب آهي. حسين نقش ۽ خراب نقش جيڪڏهن مڪمل آهن ته نقاش جي ڪمال تي دلالت ڪندڙ آهن. حسين نقش مان هر انسان لطف اندوز ٿيندو آهي. حسين نقش کي حسين ترين بنائڻ مصور جو ڪمال آهي ۽ خراب نقش کي انتهائي خراب بنائڻ به نقاش جو ڪمال آهي. جيڪڏهن الله تعاليٰ بد صورت بنائڻ جي طاقت نٿو رکي ته اهو ان جي ناقص هجڻ جو دليل ٿيندو ۽ الله تعاليٰ هر طرح جي نقصن کان پاڪ آهي، انهيءَ ڪري الله تعاليٰ کي مومن ۽ ڪافر ٻنهي جو خلاق مڃڻو پوندو. ڪفر ۽ ايمان ان جي خلاقي ۽ خدائي جا گواه آهن ۽ ٻئي ان کي سجدو ڪن ٿا. ڪافر ۽ مومن جي سجدي ۾ فرق هيءُ آهي ته مومن جو سجدو اختياري ۽ رضاءِ قلب سان آهي ۽ ڪافر جو سجدو اضطراري آهي ۽ اضطراري نه ايمان معتبر آهي ۽ نه عبادت. مضطر جيڪو ڪم ڪندو آهي ان ۾ سندس قصد ۽ ارادو شامل ڪونه هوندو آهي. اضطراري عبادت جو مثال هي آهي ته هڪ اهڙو شخص جنهن جو ارادو بغاوت ڪرڻ جو آهي پر هڪ قلعو تعمير ڪري ٿو ۽ مجبوراً ظاهر اهو ٿي ڪري ٿو ته اهو قلعو بادشاهه جي لاءِ بنائي رهيو آهي. جڏهن ته سندس اصل ارادو هيءُ آهي ته بغاوت ڪري ان قلعي ۾ بادشاهي ڪندو. اهڙي ماڻهوءَ جو انجام تباهيءَ کان سواءِ ڪجهه نه آهي. قلعي جا مفاد ان کي حاصل ڪونه ٿيندا. اهڙي طرح ڪافر جو اضطراري سجدو ان جي لاءِ قطعي مفيد نه آهي. مومن صحيح نيت سان ڪم ڪري ٿو ته مقصد کي لهي ٿو. سڄي بحث جو خلاصو هي ٿيو ته جيڪو ان گهريو سو ڪيائين. سٺي ۽ خراب کي ڪنڊي ۽ گل وانگر ڪيائين. شهنشاهي خدا جي صفت آهي. الله تعاليٰ پنهنجي هر فعل ۾ مختيار ڪل آهي.

حضور ﷺ جن جو بيمار کي نصيحت ڪرڻ ۽ دعا سیکارڻ:

گفت پيغمبر مر آں بیمار را

اين بگو که سهل کن دشوار را

ترجمو: ”حضور ﷺ جن بيمار کي فرمايو ته هيئن چئو ته اي خدا مُشڪل کي آسان ڪر.“

مطلب ته انسان کي هر حالت ۾ پنهنجي پلائيءَ جي لاءِ دعا ڪرڻ گهرجي. پُلصراط تان مومن ۽ ڪافر ٻنهي جو گذر ٿيندو. پُلصراط جهنم تي قائم ڪئي ويندي. مومن پُلصراط تان لنگهي جنت ۾ پهچي ويندو. حضور ﷺ جي ڏسيل ۽ سيڪاريل دعا جو اثر هي ٿيندو ته پُلصراط تان لنگهڻ ۾ دوزخ جو منظر مومن جي لاءِ سبز باغ جو منظر بنجي

ويندو. جيڪڏهن مومن نفس جي جهنمي صفتن کي مجاهدن سان زائل ڪري ڇڏيو ته آخرت ۾ جهنم جون صفتون به هن لاءِ تبديل ٿي وينديون. مومن مجاهدن جي ذريعي نفس جي براين کي پلائين ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. جڏهن هڪ انسان الله جي لاءِ نفس جي براين کي زائل ڪري ٿو ته الله تعاليٰ کيس آخرت جي براين کان محفوظ فرمائي ٿو. جڏهن انسان نيڪ عمل وارو بنجي وڃي ٿو ته الله تعاليٰ ان جي براين کي به پلاين ۾ تبديل ڪري ڇڏي ٿو. ان باغ ۾ درياءُ معرفت جي ڪناري ذڪر ۽ تسبيح جون بلبلون نغما ڳائڻ ٿيون. قرآن پاڪ ۾ آهي ته نيڪيءَ جو بدلو نيڪي آهي.

اڳ ۾ خطاب عام مومنن جي لاءِ هو. هاڻي عاشقن جي لاءِ خطاب آهي. الله وارن عاشقن جي صحبت اختيار ڪريو. انهن عاشقن جي صحبت اختيار ڪندڙ ته اهي پنهنجي دل ۾ توهان کي جڳهه ڏيندا ۽ شراب معرفت سان مست ڪري ڇڏيندا. اهي عاشق مرتبي جي بلندي ۾ آسمان وانگر آهن. اهي عطارد ستاري وانگر دل جو دفتر کولي ڇڏيندا. جڏهن تو ۾ صلاحيت آهي تڏهن اهي تنهنجا عاشق آهن. تون انهن کان چو ٿو پڄين. عاشقان خدا جي صحبت ۾ توکي وحدت حقيقي جو جلوو نظر ايندو ۽ تون سڀني شين ۾ هڪ وجود ڏسندين. انهن جي صحبت ۾ توکي مشاهدي ۾ اسرار ملي ويندا. عورتون تمام جلد غلط تعريفن جي فريب ۾ اچي وينديون آهن. هڪ انسان جي لاءِ دنيا وارن جي ڪوڙين تعريفن کان بزرگن جون ڪڙيون ڳالهيون زياده مفيد آهن. بزرگن جي سختي برداشت ڪرڻ ۾ نفعو آهي. جسم جيڪو هڪ بي حس شيءِ آهي، روح جي صحبت ۾ حساس ٿي وڃي ٿو. اهڙي طرح سالڪ، عارف ڪامل جي صحبت سان زندگي حاصل ڪري ٿو. جيڪو استاد جو ادب نه ڪندو ۽ صحبت برداشت نه ڪندو اهو محروم رهندو. استاد کان ڀڄڻ جو سبب هيءُ هوندو آهي ته طالب استاد کي پنهنجي منشاء تي هلائڻ چاهي ٿو ۽ ان ۾ جڏهن ڪاميابي نٿي ٿئي تڏهن ڀڄي ٿو. جيڪڏهن مريد شيخ جي مرضيءَ مطابق مجاهدو ڪري ته پنهنجي ۽ ٻين جي هدايت جو سبب بنجي ويندو. دينداريءَ سان روح جي اصلاح ٿئي ٿي جنهن کي بقا حاصل آهي. دين ۾ نامردي دنيا ۾ ته لڪي سگهي ٿي پر آخرت ۾ ڪلندي. آخرت ۾ اعمال حسنہ جا اڳهه سٺا لڳندا ۽ بداعماليون ڪونه اڳها منديون. دنيا ۾ دنيا جي ڪمن جي اجرت ۽ مزدوري ملي ٿي. قرآن پاڪ ۾ دنياوي زندگي کي بيڪار راند روند سان تعبير ڪيو ويو آهي. دنياوي ڪاروبار محض نمائش آهي، جنهن ۾ ڪا حقيقت ۽ بقا نه آهي، جيئن هڪ پار ٻئي ٻار سان جماع ڪري ته اهو محض جماع جو نقل چئبو. دنياوي ڪاروبار ٻارن جو فرضي دڪان آهي. هن دنيا کي ٻارن جي دنيا سمجهو ۽ موت کي رات تصور ڪريو. جيڪڏهن دنيا ۾ لڳا رهندڙ ته جهڙي طرح فرضي دڪان وارو ٻار بنا ڪمائي جي گهر ڏانهن اڪيلو موٽي ٿو، اهڙي طرح موت اچڻ تي توهان اڪيلا ڪمائي کان سواءِ سفر ڪندڙ. دين جي ڪمائي عشق خداوندي ۽ باطني جذبو آهي ۽ ان جي قابليت خدا داد آهي. دنيا جي تقاضا فاني لذتون حاصل ڪرڻ آهي. نفس اماره جيڪڏهن ڪنهن پلي ڪم جي ترغيب ڏئي ٿو ته ان جي پٺيان ڪو ڌو ڪو هوندو آهي.

شیطان جو حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ کي نماز لاءِ جاڳائڻ

در خبر آمد که خالی مومنان

بود اندر قصر خود خفته شبان

ترجمو: ”قصي ۾ مذڪور آهي ته مسلمانن جو مامورات جو پنهنجي محل ۾ ستو پيو هو.“

حضرت امير معاویہ رضی اللہ عنہ حضرت امير المومنين زوجہ النبي ﷺ جو ڀاءُ آهي. ان اعتبار سان هو مسلمانن جو مامو آهي. حضرت امير معاویہ رضی اللہ عنہ ماڻهن سان ملاقاتن کان ٽڪي ڪري محل جو دروازو اندران بند ڪري سمي رهيو هو. اوچتو هڪ شخص اچي اٿياريس. جڏهن اڪ کوليائين ته اهو شخص لڪي ويو. دروازو بند هو. اندر اچڻ جو رستو کليل ڪونه هو. ڪير هو جنهن ننڊ مان اٿاريو ۽ بنا اجازت محل ۾ آيو؟ ڳولا ڪيائين ته لڪل

جي خبر وئي. ايتري ۾ دروازي جي پٺيان هڪ شخص کي مُنهن لڪائيندي ڏٺائين. پڇيائين: تون ڪير آهين؟ تنهنجو نالو ڇا آهي؟ ان تي هن جواب ڏنو ته منهنجو نالو بدبخت شيطان آهي.

حضرت امير معاويه رضي الله عنه کي شيطان جو جواب ڏيڻ:

گفت بيدارم چرا کردی بجد
راست گوبامن مگو برعکس و ضد

ترجمو: ”هن چيو: تو مون کي ڪوشش ڪري ڇو جاڳايو؟ سچ ٻڌاء! مون سان اُتي ڳالهه نه ڪج!.“
شيطان چيو ته عبادت جو وقت آخري ٿي ويو آهي، مسجد ڏانهن ڀڄ. وقتي عبادت، وقت ختم ٿيڻ کان پهريان ۽ غير وقتي عبادت فوت ٿيڻ کان پهريان ادا ڪر. حضرت امير معاويه رضي الله عنه شيطان کي چيو ته تون ا جي اسم مظل جو مظهر آهين. توکان خير جي رهنمائي ممڪن نه آهي. انسان ٻئي جي نگهباني يا ثواب جي لاءِ ڪندو يا مزدوريءَ جي لاءِ. چور جو انهن پنهنجن سان واسطو نه آهي. مطلب ته توهڙو ڌاڙيل مون تي اهڙو مهربان ڇو بنيو؟

شيطان جو ٻئي دفعي حضرت معاويه رضي الله عنه کي جواب ڏيڻ:

گفت ما اول فرشته بوده ايم
راه طاعت را بجاى پيووده ايم

ترجمو: ”شيطان چيو ته آئون شروع ۾ ملائڪ هوس، مون فرمانبرداريءَ جو رستو دل و جان سان طئي ڪيو آهي.“
شيطان امير معاويه رضي الله عنه کي چيو ته آئون ڪنهن زماني ۾ معلم الملڪوت هوس. ملائڪن کي تعليم ڏيڻ ۽ نيڪيءَ جي رهنمائي ڪرڻ منهنجو ڪم هو. وطن جي محبت ابتدائي محبت آهي. اها ڪنهن به حالت ۾ نٿي ختم ٿئي، چاهي انسان ڪنهن ٻئي بهتر شهر ۾ وڃي آباد ٿئي. عشق خداوندي جو شراب جن پيتو آهي انهن کي خبر هوندي. اسان نوازشون ڏٺيون آهن. جڏهن ان جا ايتري قدر احسان آهن ته اسان جي دل ۾ ان جي محبت ڪيئن نه هوندي! ان وقتي آئون تڙيو نه ويو هوس. ستيءَ ۾ پيل عداوت ڪونه بدلي آهي. هو ناراض آهي پر آئون ان جي ڪرم کان مايوس نه آهيان. حديث شريف ۾ آهي ته خدا فرمايو: سَبَقَتْ رَحْمَتِي عَلَى غَضَبِي ”منهنجي رحمت منهنجي غضب تي غالب آهي.“

الله تعاليٰ جي مهربانيءَ سان جهان وجود ۾ آيو. الله تعاليٰ پنهنجي دربار کان ان ڪري پري ڪري ٿو ته جيئن دربار جو قدر معلوم ٿي وڃي. جڏهن جدائيءَ جي سزا ملي ٿي تڏهن وصل جو قدر ٿئي ٿو. دنيا جي پيدا ڪرڻ ۾ الله جو پنهنجو ڪوبه فائدو نه آهي. ننڍي اڳهاڙي کان ڪو چادر ڪيئن ڦري سگهي ٿو. مخلوق جڏهن خود محتاج آهي ته ان مان الله تعاليٰ ڪهڙو فائدو حاصل ڪري سگهي ٿو. انهيءَ ڪري آئون ان جي رحمت جو اميدوار آهيان. الله تعاليٰ پنهنجي ناراضگيءَ ۾ اهڙو ڪو سبب پيدا فرمائيندو آهي جنهن سان پاڻهي کي تڪليف پهچندي آهي ته عام ماڻهو ان سبب جي ڪري اُها ٿيندا آهن. آئون مُسبب يعني الله تعاليٰ تي نظر رکندو آهيان ۽ ان جو قائل آهيان. مهرباني الله قديم صفت آهي ۽ قهر پوءِ جي شيءِ آهي. آئون قديم صفت کي پيش نظر رکندو آهيان ۽ مايوس ڪونه ٿيندو آهيان. قهر کان قطع نظر ڪندو آهيان. حضرت آدم عليه السلام کي سجدو نه ڪرڻ جو سبب حسد هو ۽ اهو حسد عشق خداوندي تي مبني هو. مون نٿي گهريو ته منهنجي محبوب جو ٻيو مقرب بنجي. رقابت ۾ جيڪو حسد پيدا ٿيندو آهي اهو دوست جي دوستيءَ تي مبني آهي، ڇاڪاڻ ته حاسد رقيب اهو ڪونه چاهيندو آهي ته ٻيو محبوب جو هم نشين بنجي. دوستي ۽ عشق ۾ رقيب سان حسد لازمي شيءِ آهي. جهڙي طرح دعا چڪ ۽ سڪ جي گهرجن مان آهي.

جڏهن ته تقدير الاهي جي بساط تي منهنجي لاءِ فقط اها ئي بازي هئي ته آئون آدم عليه السلام کي سجدو نه ڪريان ۽ مردود بارگاه بنجان ته منهنجي لاءِ ان کان تجاوز ڪرڻ جو ڪهڙو امڪان هو؟! آدم عليه السلام کي سجدو نه ڪرڻ جي بازي مون کيڏي ۽ آئون مصيبت ۾ ڦاسي ويس، جيئن ته مون ان جي ذات کان بازي هارائي، انهيءَ ڪري آئون ان بازي هارائڻ مان به لطف اندوز ٿيان ٿو.

حضرت معاويه رضي الله عنه جي ابليس لعين کي ٻيهر ورندي

گفت امير اورا که اينهاراست ست

ليک بخش تو ازينها کاست ست

ترجمو: ”امير معاويه“ کيس چيو ته اهو سڀ درست آهي پر ان ۾ تنهنجو حصو نه آهي.

تو مون جهڙن لکين ماڻهن کي گمراه ڪيو آهي. شيطان باهه مان ٺهيو آهي جنهن جو ڪم ساڙڻ آهي. توتي خدا جي لعنت جي صورت هي آهي ته توکي ساڙڻ وارو ۽ چورن جو سردار بنائي ڇڏيائين. شيطان حضرت آدم عليه السلام کي سجدو نه ڪرڻ جي معاملي ۾ آمهون سامهون جواب ڏنو. قوم عاد جي هدايت لاءِ حضرت صالح عليه السلام کي موڪليو ويو هو پر شيطان انهن کي راه راست تي اچڻ نه ڏنو. حضرت لوط عليه السلام حضرت ابراهيم عليه السلام جو ڀاڻيجو هو، کيس قوم جي هدايت جي لاءِ موڪليو ويو پر شيطان کين گمراه ڪيو جنهن جي ڪري انهن تي پٿرن جو عذاب آيو. نمرود خدائي جو دعويدار ٿيو. خدا هڪ مڇر ان جي دماغ ۾ گهيڙي ڇڏيو، جنهن سان اهو هلاڪ ٿيو. بلعم بن باعور مشهور شخص هو. هو وڏو عبادتگذار هو پر حضرت موسيٰ عليه السلام جي مخالفت جي ڪري تباهه ۽ برباد ٿيو. برصيصا هڪ مشهور عبادت گذار راهب هو جنهن کي شيطان گمراه ڪيو هو.

ابليس جو ٽئين پيري حضرت معاويه رضي الله عنه کي جواب ڏيڻ:

گفت ابليس کشا ايس عقدا

من محکم قلب را و نقد را

ترجمو: ”شيطان کيس چيو ته هنن گندين کي کول، آئون ته ڪري ۽ کوٽي جي لاءِ ڪسوٽي آهيان.“

مون کي الله تعاليٰ امتحان جو ذريعو بنايو آهي. کوٽو سڪو جڏهن تپايو ويندو آهي ته ڪارو ٿي ويندو آهي. شيطان جي تقرير جو خلاصو هيءُ آهي ته انسان ۾ خير ۽ شر جي قوت مون پيدا ڪونه ڪئي آهي پر قدرت پيدا ڪئي آهي، آئون ته فقط ان کي ظاهر ڪريان ٿو، انهيءَ ڪري آئون قصور وار نه آهيان! شيطان جي اها تقرير غلط آهي. بيشڪ، خير ۽ شر جو مادو الله تعاليٰ پيدا فرمايو آهي، جيڪو شخص جهڙي طرح جي قوت ۽ طاقت کي ڪم آڻڻ جو سبب بنجن ٿو اهو اهڙي طرح جي جزا ۽ سزا جو مستحق ٿيندو. انبياء انسانن جي قوت خير کي ڪم آڻين ٿا، انهيءَ ڪري جزا ۽ بدلي جا حقدار آهن. شيطان انسان جي شر جي قوت کي ڪم آڻي ٿو، انهيءَ ڪري لعنت جو حقدار آهي. جيڪڏهن ڪو شخص بارود ۾ باهه لڳائي ۽ چوي ته ان ۾ خود جلڻ ۽ سڙڻ جو مادو هو ته اهو شخص پنهنجي ان تقرير مان بري نٿو ٿي سگهي.

شيطان جي اها دعويٰ به غلط آهي ته آئون باغبان آهيان. باغبان (مالهي) ته آلي شاخ جي پرورش ڪندو آهي پر هن ته گهڻن نيڪن کي برباد ڪيو آهي. هن، حضرت آدم عليه السلام کي گمراه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. شيطان چيو ته آئون انسانن کي برائي جي دعوت ڏيئي ڪري هيءُ معلوم ڪريان ٿو ته ٻرو ڪير ۽ پلو ڪير آهي؟ جيڪڏهن ڪتيءَ جي جفتي هرڻ سان ڪئي وڃي ۽ ٻچو پيدا ٿئي، جنهن جي ڪتي ۽ هرڻ هجڻ ۾ شڪ ٿي وڃي ته اصليت معلوم ڪرڻ

جي ٽرڪيب هيءَ آهي ته اُن جي اڳيان ڪٿي جو کاڌو جيڪو هڏي آهي ۽ هرڻ جو چارو جيڪو گاهه آهي، ڇڏيو وڃي. پوءِ ڏسو ته جيڏانهن وڌي، سمجهو ته اُن جنس جو آهي. الله تعاليٰ جي قهر ۽ لطف جي ميل جول سان خير ۽ شر پيدا ٿيو. نيڪ ۽ بد جي سڃاڻپ لاءِ توهان به انهن جي اڳيان سندن خوراڪ اڇلائي ڏسو! نفس جي خوراڪ شر آهي ۽ روح جي خوراڪ خير آهي، جنهن ڏانهن اُن جي رغبت هجي اهو ان جهان جو انسان هوندو. تن پروري بي عقلي جو دليل آهي، جيڪو گڏهه پڻو آهي. خير ۽ شر جيتوڻيڪ ٻه مختلف شيون آهن پر ٻنهي جو ڪم سُئي ۽ خراب ۾ امتياز پيدا ڪرڻ آهي. نئين سڳورن جو به اهوئي ڪم آهي ته اهي نيڪن کي بُرن کان ممتاز ۽ جدا ڪندا آهن. شيطان جو به ساڳيوئي ڪم آهي پر ٻنهي ۾ فرق آهي. انبياءَ خير کي پيش ڪري ڀلي ۽ بُري ۾ امتياز پيدا ڪن ٿا. جڏهن ته دين جو دشمن برائي کي پيش ڪري امتياز پيدا ڪري ٿو. سٺا ۽ بُرا پيدا ڪرڻ الله تعاليٰ جو فعل آهي. شيطان چيو: آئون ته فقط آئيني وانگر سُئي ۽ بُري کي اُن جي صورت ڏيکاريان ٿو. جيڪڏهن بد صورت آئيني تي ڪاوڙ ڪري ته اُن جي بي عقلي آهي. جيڪڏهن اهو ڪو گناهه آهي ته آئيني يا آرسِيءَ ٺاهڻ واري جو ڪم آهي ته هن آئينو ڇو بنايو؟ اها حقيقت اهو واضح ڪري. شيطان چيو ته آئون انسانن جي بُرائي تي گواهه ۽ شاهد آهيان. جيل خانو ڏوهاريءَ جي لاءِ آهي، گواهه جي لاءِ نه آهي. باغبان جو ڪم اهو آهي ته سُنن وڻن جي پرورش ڪري ۽ خراب وڻن کي ڪٽي اڇلائي ڇڏي. جهڙي طرح سُڪل وڻ کي مالهي وڌي ٿو ته اهو باغبان جي شڪايت ڪري ٿو. اهڙي طرح ناقابلِ اصلاح ماڻهن کي جڏهن آئون تباهه ڪريان ٿو تڏهن اهي شڪايت ڪن ٿا. سُڪل وڻ باغبان سان شڪايت ۾ چوي ٿو ته آئون سڌو هوس، آڏو ڦڙو ڪونه هوس، تو مون کي ڇو ڪٽيو آهي؟! باغبان چونڊو آهي ته آڏي ڦڙي وڻ جي حيات ۽ زندگي جي ته اميد آهي، پر سُڪل وڻ جي زندگي ناممڪن آهي، انهيءَ ڪري اُن کي وڌيو ويندو. شيطان چوي ٿو ته اهڙي طرح جن جي اندر ۾ ايمان جو پاڻي بلڪل باقي نه آهي ۽ انهن جون دليون خشڪ ٿي ويون آهن. انهن کان مايوس ٿي ڪري آئون کين تباهه ڪريان ٿو. جنهن جو اصل تخم بُرو هجي اهو بيڪار آهي. ڪڙي ۽ ڪاري شاخ جو جيڪڏهن مٺي پاڙ سان پيوند لڳايو وڃي ته اُن جي ڪوڙاڻ گهٽ ٿي وڃي ٿي. اهڙي طرح بدعمل جي اصلاح ممڪن آهي پر بدنسل جي اصلاح ناممڪن آهي. شيطان حضرت امير معاويه رضه کي جواب ڏئي ٿو ته جڏهن تون اهو سمجهي وئين ته آئون سُنن سان چڱائي ۽ ناقابلِ اصلاح ماڻهن کي تباهه ڪريان ٿو ته پوءِ سمجهي ڇڏ ته مون توکي دين خاطر جاڳايو آهي.

حضرت معاويه رضه جو ابليس سان سختي ڪرڻ

گفت امير اے راهزن حجت مگو

مر ترا ره نيست در من ره مجو

ترجمو: ”امير معاويه رضه فرمايو ته: اي ڌاڙيل! حجت نه ڪر، تنهنجو مون ۾ رستو نه آهي، رستو تلاش نه ڪر.“
تون ڌاڙيل آهين، آئون مسافر واپاري آهيان. سفر جي حالت ۾ واپاري هوشيار رهندو آهي. شيطان جو ڪم نيڪ عملن کي تباهه ڪرڻ آهي، انهن جو معاوضو ڏيئي ڪري خريدڻ ناهي. ڌاڙيل جو ڪم ڦرلٽ آهي، خريداري ڪرڻ ناهي. جيڪڏهن هو پنهنجو پاڻ کي خريدار ظاهر ڪري ته ان ۾ ڪا مڪاري هوندي.

حضرت معاويه رضه جو شيطان جي مڪر کان الله تعاليٰ جي مدد گهرڻ ۽ آه واري ڪرڻ:

تاچه دارد ایں حسود اندر کدو

اے خدا فریادرس مازیں عدو

ترجمو: ”نجان اهو حاسد ڪهڙي چال چلي رهيو آهي. اي خدا! ان دشمن بابت اسان جي دانهن ٻڌ.“

شیطان تي محض دليلن سان، فضل خداوندي کان سواء غلبو مُمكن نه آهي. حضرت آدم عليه السلام جي باري ۾ قرآن پاڪ ۾ ذڪر ڪيل آهي ته وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ (البقره-۳۱) ”الله تعاليٰ آدم عليه السلام کي اسماء جي تعليم ڏني پر شيطان ساڻس دوکو ڪيو. رَبَّنَا ظَلَمْنَا (الاعراف-۲۳): ”اي اسان جا ڏئي! اسان ظلم ڪيو.“ حضرت آدم عليه السلام توبه جي وقت اهو اقرار ڪيو هو. شيطان وڌن بهادرن جي بهادري هڪ ڦوڪ ۾ ختم ڪري ڇڏيندو آهي. اي مخلوق کي تباھ ڪرڻ وارا شيطان! سچ ٻڌاء ته مون کي توڇو جا ڳايو؟ ڇاڪاڻ ته تنهنجي حيله بازي مون تي اثر نٿي ڪري سگهي. خبردار! مڪاريءَ کان سواءِ مقصد ٻڌاء!

حضرت معاويه رضي الله عنه جي سامهون پنهنجي مڪاريءَ بابت شيطان طرفان ٻيو دفعو تقرير ڪرڻ
گفت هر مردے که باشد بدگماں
نشود او راست را باصد نثال

ترجمو: ”چيائين ته جيڪو شخص بدگمان هجي، اهو سو نشانين واري سڄي ڳالهه به ڪونه ٻڌندو.“
شڪي انسان کي جيتري قدر سمجهائبو، ان جي شڪن ۾ اڃا اضافو ٿيندو ويندو آهي. اهڙو ماڻهو غلط دليلن جو استعمال ڪندو آهي، جيئن چور ڪنهن غازيءَ جي تلوار چورائي وٺي ته ان سان غلط ڪم ڪندو. شيطان، حضرت امير معاويه رضي الله عنه کي چيو ته توهان جو مون کي برو سمجهڻ توهان جي نفس جو ڌوڪو آهي ۽ توهان نفس جي قيد ۾ گرفتار ڪيل آهيو. ان کان رهائي ۽ آزادي جي دعا گهرو. شيطان حشر ۾ اهوئي چوندو: فَلَا تَلْمُزُوهُمْ وَلَا تَنصِيحُوهُمْ (الابراهيم-۲۲) ”پوءِ مون کي ملامت نه ڪريو ۽ پنهنجن نفسن تي ملامت ڪريو.“ بزرگ نصيحت ڪندي فرمائي ٿو ته انسان شيطان کان ته بچي ٿو پر خود ان جو نفس شيطان کان وڌيڪ شرير آهي. ان ڏانهن بي توجهي ڪري ٿو. بُرائي ته پاڻ ڪري ٿو، لعنت شيطان تي وجهي ٿو. انسان جو نفس لذتن جي پويان ڊوڙي ٿو ۽ انجام جي هلاڪت کان غافل ٿئي ٿو، نفس جي خواهش انسان کي اندو بنائي ٿي. نفس سان وڙهه ٻين سان نه وڙهه! شيطان چوي ٿو: مون کي بُرائي کان نفرت آهي. ٿوري بُرائي مون کان ضرور ٿي، جنهن کان آئون شرمندو آهيان. ڪينو ۽ حرص عناصرِ اربعه جي پيداوار آهن ۽ آئون انهن چئن عنصرن مان ڪونه ٺهيو آهيان. آئون ان خطا جي بخشش جو اميدوار آهيان. بگهڙ خواهه مخواهه بدنام آهي، نقصان ڪري يا نه ڪري. بگهڙ بُڪ جي ڪري هلڻ تي قادر نه آهي. تهمت هڻڻ وارا چون ٿا تلهو جانور کائي ويو آهي، انهيءَ ڪري هلي نٿو سگهي. بدهضمي ٿي اٿس.

حضرت معاويه رضي الله عنه جو شيطان کان مقصد جي حقيقت کي وري معلوم ڪرڻ:
گفت غير راستی نرہادت
داد سوائے راستی می خواندت

ترجمو: ”حضرت معاويه رضي الله عنه فرمايو: توکي سچ کان سواءِ ڪير ڪونه ڇڏائيندو. انصاف توکي سچائي جي دعوت ڏي ٿو.“
انصاف جي تقاضا هيءَ آهي ته تون سچ ٻڌاء! شيطان، امير معاويه رضي الله عنه کي چيو ته جيڪڏهن آئون سچي ڳالهه چوندس ته توهان ڪيئن سمجهندا ته اهو سچ آهي. جڏهن ته توهان شڪ ۾ مبتلا آهيو! امير معاويه رضي الله عنه فرمايو ته سچ ۽ ڪوڙ جون نشانيون حضور صلی اللہ علیہ وسلم ٻڌائي ڇڏيون آهن. ڪوڙي ڳالهه ٻڌي مومن جي دل مطمئن نه ٿيندي آهي، وٽر دل ۾ خلجان پيدا ٿيندو آهي. سچي ڳالهه ٻڌي ڪري مومن جي دل مطمئن ٿي ويندي آهي. مومن جي دل ڪوڙ سان مطمئن ڪانه ٿيندي آهي. جهڙي طرح ڏيئو پاڻيءَ جي تيل سان روشن نٿو ٿئي. جهڙي طرح پکي ڏاڻي تي ڪرندو آهي. اهڙي طرح مومن جي دل سچائي ڏانهن لاڙو ڪندي آهي پر اها نشاني مومن جي دل لاءِ آهي. جيڪڏهن ڪنهن

جي دل گناهن جي ڪري بيمار هجي ته ان لاءِ اها نشاني ناهي. جڏهن دل بيمارين کان آجي هجي تڏهن ان جي ڪيفيت ايئن هوندي آهي جيئن حضرت آدم عليه السلام ۾ ڪڻڪ کائڻ جي ڪري حرص پيدا ٿي ويو هو، ان ڪري اهو شيطان جي ڪوڙ کي نه سڃاڻي سگهيو ۽ دوکو کائي ويو. جيئن ته عام ماڻهو حرص و هوا جي مرض ۾ مبتلا آهن، انهيءَ ڪري شيطان جي ڪوڙين ڳالهين کان دوکو کائي وڃن ٿا.

جهڙي طرح ماڻهن هڪ حڪايت ۾ بيان ڪيو آهي. ان کي ٻڌ، تان ته تنهنجي ڳنڍ کلي وڃي. هن حڪايت جو خلاصو هي آهي ته جڏهن انسان هوا ۽ حرص کان پاڪ هوندو آهي ته سچ ۽ ڪوڙ ۾ امتياز ۽ فرق ڪري ويندو آهي.

قاضيءَ جو قاضي بڻجڻ کي مصيبت پائڻ ۽ نائب جو ڪيس سمجھائڻ:

قاضی بنشانند او می گریست

گفت نائب قاضیا گریه زچیت

ترجمو: ماڻهن هڪڙي قاضي کي انصاف جي ڪرسيءَ تي وهاريو ته هو روئڻ لڳو. نائب چيس: قاضي صاحب! ڇا جي ڪري ٿو روئين؟

قاضي بڻجڻ تي روئڻ ڇاجو! هيءُ ته مبارڪباد جو وقت آهي. قاضيءَ جواب ڏنو: ڪو ناواقف ڪهڙي طرح فيصلو ڪندو. مدعي ۽ مدعي عليه ٻئي دعويٰ جي حقيقت کان واقف هوندا آهن. جهل ۽ غفلت کي سمجهندا آهن. قاضيءَ جي نائب چيو ته جيتوڻيڪ ٻئي ڌريون معاملي کي ڄاڻڻ ٿيون پر انهن جي دليين ۾ خودغرضي سمائجي وئي آهي. انسان جي بي غرضي معاملي کي واضح ڪندي آهي. بي غرضي ۽ خلوص جهل کي علم سان بدلائي ڇڏيندو آهي ۽ خودغرضي عالم کي جاهل بنائي ڇڏيندي آهي. نائب، قاضيءَ کي چيو: جيستائين تون رشوت نه وٺيندين حقيقت کي ڏسي وٺيندين، ورنه حقيقت کي نه پسي سگهندين. امير معاويه رضي الله عنه فرمايو ته مون هوا ۽ هوس کي ڇڏي ڏنو آهي ۽ نفسياني خواهش جي غذا کي ترڪ ڪري ڇڏيو آهي، انهيءَ ڪري منهنجي دل ۾ اهڙي روشني پيدا ٿي وئي آهي جو ڪوڙ ۽ سچ ۾ فرق ڪري سگهان ٿو. آئون ڄاڻي وٺندس ته تون سچ ڳالهائي رهيو آهين يا ڪوڙ.

حضرت معاويه رضي الله عنه جو شيطان کان اقرار ڪرائڻ ته هن کيس ڇو جاڳايو:

اے سگِ ملعون جواب من بگو

راست گو و در دروغ ره بگو

ترجمو: ”اي ملعون ڪٿا! مون کي جواب ڏي! سچ ٻڌاءِ ۽ ڪوڙ جو رستو تلاش نه ڪر.“

تو مون کي ڇو جاڳايو؟ شيطان جو ڪم آهي ته اهو خواب غفلت ۾ ماڻهوءَ کي مُبتلا رکي پر تو غفلت مان مون کي سجاڳ ڪيو. تون خش خاش وانگر مجسم نٿو آهين. شراب وانگر عقل زائل ڪندو آهين. آئون هر ماڻهوءَ کي سڃاڻي وٺان ٿو ۽ ان کان ان ڪم جي اميد رکندو آهيان جيڪو ان جي فطرت ۾ داخل آهي. سرڪي جي طبيعت ۾ ڪٽاڻ آهي ان کان مٺاڻ جي توقع رکڻ غلط آهي. ڪڏڙي کان بهادري جي توقع غلط آهي. بُت کان اها اميد رکڻ ته اهو خدا هجي يا خدا جي ڪا نشاني، ته اهو به غلط آهي. چور کان چوڪيداري جي توقع غلط آهي. شيطان جي طبيعت ۾ خير نه آهي. انهيءَ ڪري ان کان هيءَ توقع رکڻ ته اهو خير لاءِ جاڳائيندو، بلڪل غلط آهي.

شيطان جو امير معاويه رضي الله عنه سان سچ سلڻ

گفت بسیار آں بلیس از مکر و عذر

میر ازو نشنید کرد استیز و نکر

ترجمو: ”شيطان مکر ۽ عذر جون گهڻيون ڳالهيون ڪيون پر امير المومنين نه ٻڌيون، جهڳڙو ۽ انڪار ڪيو.“

شیطان عاجزيء سان چيو: مون توھان کي هن لاءِ اُتاريو ته توھان نماز باجماعت ۾ شريڪ ٿي وڃو، پيغمبر جي سنت ادا ڪريو، جيڪڏهن توھان کان نماز هلي وڃي ها، ته هيءَ دنيا توھان جي لاءِ بي رونق بنجي وڃي ها. حضرت امير معاويه رضي الله عنه کي نماز باجماعت جو ڏاڍو ذوق هوندو هو. شيطان مجبور ٿي ڪري کيس جاڳائڻ جو صحيح سبب ٻڌايو، ڇو ته جماعت فوت ٿيڻ تي امير معاويه رضي الله عنه کي جيڪو صدمو ٿئي ها، ان تي هو روئي ها ته ان جي ڪري گهڻي ثواب جو حقدار بنجي ها. مون کين ثواب کان محروم ڪرڻ جي لاءِ جاڳايو هو.

نماز باجماعت جي فوت ٿيڻ تي افسوس جي فضيلت:

هن قصي جو خلاصو هي آهي ته عبادت جي فوت ٿي وڃڻ سان هڪ عابد کي جيڪو افسوس ٿئي ٿو، ان جي تمام گهڻي قيمت ۽ قدر آهي.

آل کي ۾ي رفت در مسجد درون

مردم از مسجد همي آمد برون

ترجمو: ”هڪ شخص مسجد ۾ وڃي رهيو هو، ماڻهو مسجد کان ٻاهر اچي رهيا هئا.“

ماڻهن کان پڇيائين ته اهي جلدي مسجد مان ٻاهر ڇو نڪري رهيا آهن، جماعت جو ڇا ٿيو؟ نماز پڙهي نڪرڻ وارن مان ڪنهن شخص ان کي چيو ته حضور صلی الله علیه و آله جماعت ختم ڪري دعا کان به فارغ ٿي ويا آهن. ان تي جماعت کان محروم نمازي اهڙي آه پري جنهن ۾ درد هو ۽ ان مان دل جي خون جي بوءِ اچي رهي هئي. جيڪو شخص جماعت جي نماز پڙهي چڪو هو، تنهن چيو: آئون پنهنجي نماز جو ثواب توکي ڏيان ٿو، تون پنهنجي ان آه جا ثمرات مون کي عطا ڪر! آه ڀرڻ وارو شخص قرب الاهي ۾ پهرئين مرتبي کان به وڌي ويو. خواب ۾ کيس هڪ غيبي آواز آيو ته تون اب حيات ۽ شفا خريد ڪئي آهي. تنهنجي آه جي ڪري سڀني نمازين جي نماز قبول ٿي ويئي.

حضرت امير معاويه رضي الله عنه آڏو شيطان طرفان پنهنجي مڪر ۽ فريب جي اقرار ڪرڻ واري قصي جي پڇاڻي:

پس عزازيلش بگفت اے امير راو

مکر خود اندر میاں باید نهاد

ترجمو: ”پوءِ شيطان چيو ته اي دانا امير! مون کي پنهنجو مڪر بيان ڪرڻ گهرجي.“

شيطان، امير معاويه رضي الله عنه کي چيو: جيڪڏهن تنهنجي نماز فوت ٿي وڃي ها ته تون دل جي درد سان آه ڪرين ها. نماز جي فوت ٿيڻ تي توھان جيڪو افسوس، فرياد ۽ عاجزي ڪريو ها، اها به سؤ نفلن کان به وڌي وڃي ها. مون ان خوف جي ڪري توھان کي جاڳايو تان ته اهڙي آه ان پردي کي نه جلائي يعني قرب الاهي جو اهو پردو جيڪو اڃا تائين حائل آهي. انهيءَ ڪري منهنجو جاڳائڻ حسد تي مبني هو. توھان منهنجو مڪر ڏٺو. مون کان مطمئن نه ٿيا، تان ته توھان زماني ۾ جهان جا صدر بنجي وڃو.

شیطان جي اقرار کانپوءِ امير المومنين معاويه رضي الله عنه جو جواب ڏيڻ:

گفت اکنون راست گفتم صادق

از تو ایس آید تو ایس را لائق

ترجمو: ”امير معاويه رضي الله عنه فرمايو: تو هاڻي سچ چيو. تون سچو آهين. توکان اهو ئي اچي ٿو، تون ان جي لائق آهين.“ گمراه ڪرڻ ۽ ثواب کان محروم ڪرڻ تنهنجو ڪم آهي. اي ڪٿا! تون مکين ۽ مڪڙين جو شڪار ڪندو

آهين. آئون مڪڙي ۽ مڪ نه آهيان. قرآن پاڪ ۾ آهي ته إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَنٌ (الحجر-۴۲) ”منهنجي مخلص ٻانهن تي تنهنجو زور ڪونه هلندو.“ آئون سفيد باز آهيان. باز کي بادشاهه پڪڙيندا آهن. شيطان جو ڪم چڱائي کان هٽائي بُرائي طرف آڻڻ آهي. تون جنهن کي ماڪي چوندين، اها لسي هوندي ڇو ته تون ڪوڙو آهين، جيئن سجاڳ ڪري ثواب کان محروم ڪرڻ لاءِ ڪيئي. شيطان، تون جيڪا ڀلائي ڏيکارين ٿو اها تباهي آهي.

ڀاڳتي جي بيوقوفي، ٻئي چور جي سڌڻ ٿي پهرئين پڪڙيل کي ڇڏي ڏيڻ:
هيءُ قصو نقل ڪري ٻڌائڻ جو مقصد هيءُ آهي ته گهڻيون ڳالهيون اهڙيون آهن جيڪي بظاهر سُنيون معلوم ٿينديون آهن پر انهن جي ته ۾ شرارت لڪل هوندي آهي.

اين بداا مانده که شخصے دزد دويد

دروثاق اندر پئے او می دويد

ترجمو: ”ڳالهه هيئن آهي ته هڪ شخص چور کي ڏٺو. چور گهر ۾ هو ۽ ڀاڳيو ان جي پويان ڊوڙڻ لڳو.“
چور گهڻو ئي ڊوڙيو، پگهرجي پيو. ڀاڳيو ڪوشش ڪري ها ته چور کي پڪڙي وٺي ها. گهر ڏٺي چور کي ٽڪائي وڌو. هاڻي ايتري قدر ويجهو پهچي چڪو هو جو ذري گهٽ چور کي قابو ڪرڻ وارو هو. ايتري ۾ ٻئي چور سڌ ڪيو. ڀاڳيو چور جو آواز ٻڌي چيو ته جيڪڏهن آئون واپس نه موٽيس ته جنهن طرف کان آواز اچي رهيو آهي تي سگهي ٿو ڪو ٻيو چور آهي جيڪو منهنجي ٻارن کي حملو ڪري کين ماري نه ڇڏي. هن اڌ مٿي چور کي مارڻ مان مون کي ڇا ملندو! هن ته مون کي سڌي مون تي ٿورو ڪيو آهي. گهر ڏٺي چور کي ڇڏي واپس موٽيو ۽ ٻئي چور وٽ پهچي چوڻ لڳو: دوست ڪهڙا حال آهن، توڇا جي ڪري سڌ ڪيو؟ ان تي هن چيو: هي چور جا پير ڏس! چور هن پاسي ويو آهي، هنن نشانين جي پويان روانو ٿي. مالڪ چيو: بيوقوف! مونکي ڇا ٿو سمجهائين. آئون چور کي جهلي رهيو هوس، تنهنجي سڌن تي واپس موٽيس ۽ کيس ڇڏي ڏنم. تون گڏهه آهين. مون توکي شريف ماڻهو سمجهيو پر تون ته چور جو ساٿي آهين. چور کي ڇڏائي ڇڏيئي. هاڻي چوڻ پيو ته پيرا ڏس! جڏهن ته آئون اصل مقصد تائين پهچي چڪو هوس. تون مقصد جا اسباب ٻڌائي رهيو آهين.

سالڪ تي پهرئين افعالن جي تجلي پوندي آهي، پوءِ صفات جي، پوءِ ذات جي. جڏهن سالڪ صفات جي تجلي کان محروم هوندو آهي ته افعالن جي تجلي ۾ لڳو رهندو آهي ۽ صفات جي تجلي کانپوءِ افعالن جي تجلي کان قطع نظر ڪندو آهي ۽ جڏهن ان کي ذات جي تجلي حاصل ٿي ويندي آهي ته پوءِ کيس صفات جي تجلي جي ضرورت ڪونه رهندي آهي. واصل بحق، ذات جي تجلي ۾ غرق رهندا آهن. ان جو مثال هيءُ آهي ته جيڪڏهن ڪو شخص پاڻيءَ جي تري ۾ پهچي وڃي ته پاڻيءَ جو رنگ ان جي پيش نظر ڪونه رهندو آهي. جيڪڏهن ڪو ذات جي تجلي کانپوءِ صفات جي تجلي ۾ غرق ٿي وڃي ته اهو هڪ اونچي مرتبي کان ڪري ادنيٰ مرتبي ۾ اچي ويندو آهي. حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُقَرَّبِينَ ”عام ماڻهن جون نيڪيون مقربين جي لاءِ بمنزل گناهه جي آهن.“ مثلاً صفات جي تجلي عام جي اعتبار سان ڀلائي آهي پر واصل بحق جنهن کي ذات جي تجلي حاصل آهي، جيڪڏهن ان مقام تي اچي وڃي ته اهو ان جو تنزل آهي.

ان وزير جو قصو جنهن کي بادشاهه وزارت تان هٽائي چوڪيدار بڻائي ڇڏيو

گر وزیرے را کند شه محتسب

شه عدو او بود بود مُحِب

ترجمو: ”جيڪڏهن بادشاهه ڪنهن وزير کي چوڪيدار بنائي ته اها ان سان دوستي نه پر دشمني چڻبي.“

اتندي ئي چوڪيداريءَ جي عهدي تي مقرر ٿيڻ خوشنصيب آهي پر ڪنهن کي وزارت تان هٽائي چوڪيداري ڏيڻ سزا آهي ڇاڪاڻ ته اهو وڏي عهدي تان هيٺ ڪريو. انسان پنهنجي مرتبي جي ڪرڻ کي تقدير سمجهي چوي ٿو ته منهنجي قسمت ۾ ائين لکيل هو، حالانڪ ان ۾ خود ان جو قصور هوندو آهي، ورنه ان کي پهريان اهو رتبو جو حاصل هو! انسان پنهنجي نادانيءَ سان پنهنجي قسمت گهٽائي ٿو، ورنه اهل انسان جدوجهد سان پنهنجي قسمت وڌائيندو آهي.

منافقن طرفان مسجد ضرار بنائڻ جو قصو:

شيطان جي قصي مان بزرگ اهو سمجهايو هو ته ڪنهن وقت ڪو معاملو بظاهر سٺو نظر ايندو آهي پر ان ۾ برائي لڪل هوندي آهي. ان ڳالهه کي منافقن طرفان مسجد ضرار ٺاهڻ واري واقعي ذريعي سمجهايو اٿس. مسجد ضرار ٺاهڻ بظاهر سٺو ڪم هو پر ان جو مقصد نهايت ناپاڪ هو.

اين چنيس ڪڙ بازيءَ در جفت و طاق

با نبي مي باختند اهل نفاق

ترجمو: ”اهڙي طرح اُتي بازيءَ جي چال چلي نبي ﷺ سان منافق ڪيڏندا هئا.“

مسجد ضرار منافقن مسجد قبا جي مقابلي ۾ تيار ڪئي هئي. عبدالله بن ابي ۽ سندس اهو فعل دينداري تي مبني ڪونه هو پر بي ديني هو ۽ صحابين کي متنفز ڪرڻ هو. اهي حضور ﷺ وٽ آيا. گوڏا پيچي اچي ويٺا ۽ چوڻ لڳا ته سائين! توهان هلو ان مسجد ۾ ته جيئن ٻين نمازين لاءِ رستو هموار ٿئي. اسان مسجد هن لاءِ ٺاهي آهي ته گپ ۽ مينهن جي مجبوري ۽ ضرورت ۾ هتي نماز پڙهي وٺنداسون. هن مسجد ۾ هيءُ به فائدو آهي ته مسافر اتي رهي پوندا ۽ مسجدن جي ڪثرت به ٿي ويندي. مسجد بنائڻ مشڪل ڪم آهي. اسان جي تابعداريءَ ۾ ٻين کي به مسجدون بنائڻ آسان ٿي ويندو. توهان جو نالو ئي دُلين کي پاڪ ڪندڙ آهي. توهان جي نور سان اسين سياهه باطن ۾ منور ٿي وينداسون. اهي سڀ انهن جون ڪوڙيون ڳالهيون هيون. جيڪڏهن سچيون هجن ها ته، انهن جو مقصد ضرور پورو ٿئي ها. بيوفائن جي مهرباني پراڻي پُل وانگر آهي. انسان بي خبريءَ ۾ ان تان لنگهي ٿو ته پُل ويهي رهي ٿي ۽ هو پير پڇائي ويهي ٿو. لشڪر جي شڪست به عام طور تي بيوفائن جي ڪري ٿيندي آهي. هڪ بُزدل جي پڇڻ جي ڪري پوري لشڪر جي چيلهه ٽٽي ويندي آهي. بيوفائيءَ جي نقصانن جو قصو ڊگهو ٿي رهيو آهي، اصل مقصد (يعني مسجد ضرار وارو) مخفي ٿي رهيو آهي.

منافقن جو دوکي سان پيغمبر ﷺ کي پنهنجي مسجد ۾ وٺي وڃڻ ۽ پاڻ ﷺ جي بردباري

بر رسول حق فسونها خواندند

رخش وستان و خيل مي راندند

ترجمو: الله جي رسول ﷺ تي انهن گهڻا منتر پڙهيا، مگر ۽ فريب جا گهوڙا ڏوڙائيندا هئا.

حضور ﷺ منافقن جي انهن چابلويسين کي سمجهي ويندا هئا پر پنهنجي شرافت جي ڪري ان جو اظهار نه فرمائيندا هئا. حضور ﷺ فرمايو آهي ته منهنجو مثال ۽ توهان جو مثال هيئن آهي ته هڪڙي شخص باهه ٻاري، پتنگ ان ۾ ڪرڻ چاهين ٿا ۽ اهو شخص انهن کي روڪي رهيو آهي. توهان ڪرڻ وارا ۽ آئون روڪڻ وارو آهيان، حضور ﷺ پهريان مسجد ضرار ۾ وڃڻ جو ارادو ڪيو هو. ان کانپوءِ وحي جي ذريعي ممانعت ڪئي وئي ۽ انهن منافقن جي احوال کان حضور ﷺ کي باخبر ڪيو ويو. منافقن جي پيش نظر دين جو فروغ نه آهي پر انهن جو مقصد

دين کي برباد ڪرڻ آهي. منافقن جو مقصد هو ته هڪ يهودي ابو عامر کي شام کان هتي وٺي اچن. ابو عامر جيڪو مديني جو رهواسي هو. هن عيسائي مذهب اختيار ڪيو هو ۽ هن کي راهب چيو ويندو هو. ابو عامر شروع ۾ حضور ﷺ جي پيشين گوئين جو به ذڪر ڪندو هو جيڪي حضور ﷺ جي باري ۾ انجيل ۾ هيون پر هجرت کانپوءِ هن حضور ﷺ جي مخالفت شروع ڪئي. جنگ بدر کان پوءِ هو مدينو ڇڏي مڪي هليو ويو ۽ پوءِ اتان کان شام جي علائقي ۾ وڃي آباد ٿيو ۽ اتان مسلمانن جي خلاف سازشون ڪندو رهندو هو. حضور ﷺ غزوہ تبوك جي لاءِ روانا ٿيڻ وارا هئا. پاڻ فرمايائون ته واپسيءَ ۾ ان مسجد ڏانهن هلندس پر حضور ﷺ کي حڪم ٿيو ته انهن کي صاف انڪار ڪر، ڀلي نتيجي ۾ جنگ برداشت ڪرڻي پوي. حضور ﷺ منافقن کي چيو ته چپ رهو، ورنه توهان جون ٻيون سڀ سازشون ڪوليندس. صحابين کي آگاهه ڪرڻ جي لاءِ انهن جون چند ٻيون سازشون بيان ڪيائون. اهي منافق حضور ﷺ جي راز ڪولڻ تي شرمندہ ٿي ڪري ان وقت ته واپس ٿي ويا پر وري ٻئي پيري جرئت ڪندي قرآن شريف کڻي حضور ﷺ وٽ آيا. قرآن شريف ۾ الله تعاليٰ فرمايو ته ”منافقن پنهنجي قسمن کي ڍال بنايو آهي.“ (المنافقون- ۲) ڪج فطرت، ڪوڙا گهڻا قسم ڪندا آهن.

ڪج فطرت ۾ دينداري ڪونه هوندي آهي. الله تعاليٰ قرآن ۾ فرمايو آهي ته وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اَنَّ الْمُنٰفِقِيْنَ لَكَذِبُوْنَ (المنافقون- ۸) ”خدا شاهدي ڏئي ٿو ته ضرور منافق ڪوڙا آهن.“ انهن منافقن هٿ ۾ قرآن کڻي قسم ڪنيا ۽ هيءُ به چيائون ته اسين روزيدار آهيون. قرآن جو قسم کڻي ڪري چوڻ لڳا ته هيءُ مسجد اسان خدا جي لاءِ ٺاهي آهي. خدا جو حڪم ٿيو ته لَا تَقُمْ فِيْهِ اَبَدًا (التوبه- ۱۰۸): ان مسجد ضرار ۾ ڪڏهن به قيام نه ڪج. قرآن پاڪ ۾ آهي ته ”خدا انهن منافقن جي ڪنن ۽ دلين تي مهر لڳائي ڇڏي آهي.“ (البقره- ۸): پاڻ فرمايائون ته مون وٽ صاف صاف وحي آيو آهي، جيئن حضرت موسيٰ عليه السلام کي ڪوه طور تي هڪ وڻ مان آواز آيو هو: اِنِّىْ اَنَا اللّٰهُ (ط- ۱۴) بيشڪ، آئون ئي خدا آهيان. ”منافق جڏهن اهو ڏسندا هئا ته وحي جي نور جي ڪري حضور ﷺ اسان جي تڪذيب تي مصر آهن ته دوباره قسم ڪندا هئا. الله تعاليٰ فرمايو آهي ته: اِتَّخَذُوْا اٰيٰتَنَّهُمْ جُنَّةً (المنافقون- ۲) انهن پنهنجي قسمن کي ڍال بنايو آهي.“ ڍال کي جنگجو ڪنهن به حال ۾ ڪونه ڇڏيندو آهي، انهيءَ ڪري منافق نااميدي جي باوجود قسم کڻي رهيا هئا.

صحابين مان هڪ ڄڻي جو هيئن سوچڻ ته حضرت رسالت مآب پرده پوشي چوڻا ڪن:

تايڪي يارے ز يارانِ رسول

دردش انکار آمد زان کول

ترجمو: ”رسول جي دوستن مان هڪ جي دل ۾ قسم جي نه مڃڻ سان وسوسو پيدا ٿيو.“

ان صحابي حضور ﷺ جي طرفان منافقن جي تڪذيب کي ڪرم، سترپوشي ۽ حيا جي خلاف سمجهيو. ان صحابيءَ جي دل ۾ منافقن جي لاءِ جيڪا همدردي پيدا ٿي ان کان استغفار ڪيائين. اها محبت پنهنجو رنگ ڏيکاري رهي هئي ۽ استغفار جي باوجود ان وسوسي جو ازالو نه ٿيو. محبت جو نتيجو خراب حاصل ٿيو. انسان جي دل ۽ نظر قابو ۾ نه هجي ته پوءِ وسوسا پيدا ٿيندا. ان صحابيءَ خواب ۾ ڏٺو ته اها مسجد ضرار نجاست سان ڀريل آهي. ان مسجد ضرار جا پٿر پليٽي سان ڀريل آهن. پٿرن مان ڪارو دونهون اٿي ٿو جيڪو خواب ڏسڻ واري صحابيءَ جي نڙي ۾ پيو وڃي، جنهن سان هو بيحال ٿي ويو ۽ ننڊ مان سجاڳ ٿيو. ان صحابيءَ سمجهيو ته اهو خواب هن جي لاءِ تازيانو آهي. حضور ﷺ جنهن ڪاوڙ جو اظهار ڪيو اهو بهتر هو، به نسبت ان علم جي جنهن کي مون سٺو سمجهيو هو ۽ ان کي بهتر سمجهڻ جي ڪري نور ايمان جي دولت کان محروم ٿيڻ وارو هئس. اهي ماڻهو جيڪي حقيقت کان محروم آهن انهن جي عملن جي هر شيءِ بصر جي گل وانگر بي مغز ۽ بدبودار هوندي. منافق مسجد قبا کي تباھ ڪرڻ جون سؤ

سؤ چالون هلي رهيا هئا. قبا مديني شريف جي ويجهو اهو ڳوٺ آهي جنهن ۾ حضور ﷺ هجرت کانپوءِ اچي ڪري مقيم ٿيا هئا ۽ اتي اها مسجد تعمير فرمائي هئائون جنهن کي منافقن برباد ڪرڻ چاهيو ٿي. انهن منافقن جو مسجد قبا کي تباھ ڪرڻ جو ارادو اهڙي طرح جو هو جيئن ابرھ جي لشڪر ڪعبي کي برباد ڪرڻ گهريو هو. مڪي واري ڪعبي جي مقابلي ۾ يمن جي شهر عنعاء ۾ هڪ ڪعبو بنايو ويو. حبشه ۾ ڪونه بنايو ويو هو پر بزرگ رومي ﷺ حبشه جو ذڪر ان لاءِ فرمايو آهي ته يمن ان دور ۾ شاھ حبشه جي ماتحت هو. هڪڙي شخص ابرھ جي ڪعبي ۾ پاخانو ڪري ڇڏيو هو. اهو پورو واقعو سوره فيل ۾ ذڪر ڪيل آهي. جهڙي طرح سان هيءُ صحابي حضور ﷺ جي ان معاملي ۾ مشڪوڪ هو. ڪي ٻيا صحابي به مشڪوڪ هئا. انهن سڀني به اهڙو ئي خواب ڏٺو. صحابه جي جماعت ناز پرورده هئي. صحابه اصلي مسلمان هئا نسلي نه هئا. ثبوت جي تصديق ۽ احڪام تي اڪ بند ڪري عمل ڪندا هئا. قرآني احڪام انهن جي لاءِ پنهنجي گم ٿيل شيءِ وانگر هئا جنهن کي ڏسي ڪري انسان فوراً دليل کان سواءِ سڃاڻي ويندو آهي.

ويجايل اُٺ جي ڳولائو اوناڙ جو قصو

هن قصي جو خلاصو هيءُ آهي ته انسان پنهنجي گم ٿيل شيءِ کي بنا سوچڻ جي سڃاڻي ويندو آهي.

اُشرے گم کردی و جستیش پُست

چوں بیابی چوں ندانی کان تست

ترجمو: ”تو اُٺ ويڃايو ۽ اُن کي چُستيءَ سان ڳوليئي. جڏهن تون ان کي ڳولي لهندين، ڪيئن نه سمجهيندين ته اهو تنهنجي ملڪيت آهي“

گم ٿيل اٺ جيڪو تنهنجي هٿ مان نڪري ويو. قافلو، جنهن ۾ تون شريڪ هئين اهو روانو ٿيو ۽ رات ويجهي اچي ويئي. تنهنجو اُٺ گم ٿي ويو. رستو به خطرناڪ ۽ پریشاني جو باعث هو. تون اُٺ ڳولي رهيو آهين. جنهن جو اُٺ گم ٿي ويو اهو مسلمانن کي چوڻ لڳو ته آهوري تان منهنجو اُٺ ڀڳو آهي، جيڪو پتو ٻڌائيندو آئون اُن کي هيترا درهم انعام ڏيندس. ماڻهو اُن گم ٿيل اُٺ جا مختلف اهڃاڻ ڏيئي رهيا هئا. ڪو ڪاٺو ته ڪو منڊو ۽ ڪو وري ٻانڊو ٻڌائي رهيو هو. مطلب ته راز اهو ئي آهي ته جنهن ۾ قبول حق جي استعداد هوندي آهي اهو ئي حق کي قبول ڪندو آهي.

مختلف مذهب ۾ مرتد ٿيڻ ۽ انهن کان ٻاهر ٿيڻ ۽ چوٽڪارو لهڻ

فلسفی از نوع دے گر کرده شرح

باحث مرگفت او را کرده جرح

ترجمو: ”فلسفيءَ ٻئي نموني شرح ڪئي، متڪلمر اُن جي بحث تي جرح ڪئي.“

صفات باري جي معاملي ۾ فلسفو چوي ٿو ته ذات باري ذاتِ خالص آهي ۽ صفتون محض فرضي آهن. متڪلمين صفات باري جي وجود جا قائل آهن. ڪي صفتون جيئن يَد، وَجْهٌ وغيره ۾ تاويل ڪن ٿا. مُحقق صوفي جيڪي سڀني صفتن کي مڃين ٿا ۽ ڪيفيت جو تفصيل نٿا ڪن. بزرگ رومي ﷺ فرمائي ٿو ته انهن گروهن جون نه سڀ ڳالهيون صحيح آهن ۽ نه سڀ ڳالهيون غلط آهن. ڪجهه صحيح آهن ۽ ڪجهه غلط آهن. هر باطل سان گڏ ڪجهه حق ضرور مليل هوندو آهي. بزرگ رومي ﷺ ان جا ڪجهه مثال بيان فرمايا آهن. ڪوئي سڪي ۾ ملاوت سان گڏ ڪجهه اصل ضرور هوندو آهي. ڪوڙو ماڻهو به ڪوڙ ۾ سچ ملائي ڳالهه ڪندو آهي. جيڪڏهن ٽيڙائي سان گڏ

سڌائي نه هجي ته ٿيڙائيءَ جو ڪو خريدار نٿو بنجي سگهي. زهر ۾ جيڪڏهن ڪنڊ نه هجي ته ڪوبه دوڪي ۾ زهر نٿو کائي سگهي. جيڪڏهن جَوَن ۾ ڪڻڪ مليل نه هجي ته ڪڻڪ وڪڻندڙ جو ڪيئن ٿو وڪڻي سگهي. اهو ئي حال مذهب جو آهي ته انهن ۾ حق ۽ باطل مليل جليل هوندو آهي. هر مذهب جي هر ڳالهه کي باطل قرار نٿو ڏيئي سگهجي. حق باطل ۾ اهڙي طرح پوشيده هوندو آهي جيئن شب قدر بين راتين ۾ هوندي آهي. پوشيده رکڻ ۾ حڪمت هيءَ آهي ته هر رات ۾ ان جي تلاش جاري رهي. مصنوعي فقيرن ۾ به ڪو الله جو خاص ٻانهو هوندو آهي. عقلمند مومن جو ڪم هيءُ آهي ته هو انهن مان ان شيءِ جي جستجو ۽ ڳولا ڪري. جيڪڏهن سڀ سودا بي عيب هجن ته هر بيوقوف واپاري بنجي وڃي. جيڪڏهن سڀ مذهب معيوب هجن ته عقل بيڪار آهي، ان جو ڪم باقي نٿو رهي. رات ڏينهن کي هڪ جهڙو سمجهڻ وارو بيوقوف آهي. سڀني کي باطل چوڻ تکبر آهي جيڪو بدبختي آهي. جيڪي ماڻهو انبياء جي هدايت هيٺ اعمالِ حسنہ جو ڪاروبار ڪن ٿا، اهي نفعي ۾ آهن. دنيا دار نانگ کي مال سمجهندو آهي. دنياوي نفعي نقصان تي غبطو نه ڪريو. فرعون ۽ ثمود دنياوي نفعي کي نفعو سمجهيو، انهن جو حشر ڏسو.

هر شيءِ جي آزمائش ڪرڻ، تان ته اُن ۾ جيڪا پلائي ۽ بُرائي آهي اها ظاهر ٿي وڃي
جيئن ته دنيا ۾ نه رڳو خير آهي ۽ نه وري رڳو شر ٿي شر! ان ڪري هر شيءِ تي غور ڪرڻ گهرجي.

اندریں گردوں مکرر کن نظر

زانکه حق فرمود ثم ارجع بصر

ترجمو: هن آسمان تي ٻيهر نگاهه وجهه، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ فرمايو آهي: وري نگاهه موٽاءِ.

قرآن پاڪ ۾ آهي ته **ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ** ﴿٢٠﴾ ”پوءِ بار بار نظر موٽاءِ، اها ٽڪجي ماندي ٿي ڪري تو ڏانهن واپس موٽندي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته **فَارْجِعِ الْبَصَرَ ۚ هَلْ تَرَىٰ مِنْ فُطُورٍ** ﴿٢١﴾ نظر کي واپس موٽاءِ ته ڪو (آسمان ۾) شگاف ۽ چير ڏسين جڏهن الله تعاليٰ آسمان جهڙي شفاف شيءِ تي بار بار نظر ڪرڻ جو حڪم ڏنو آهي ته پوءِ تاريڪ ۽ اونڌاهي زمين تي ڪيترا دفعا نظر وجهڻ ان کي پسند هوندو. خارجي شين ۾ غور و فڪر کي ظاهر ڪرڻ کانپوءِ بزرگ رومي **رحمۃ الله عليه** فرمائي ٿو ته پنهنجي اخلاق سان سُني ۽ بُري ۾ تميز ڪرڻ جي لاءِ عقل تي زياده زور ڏيڻ جي ضرورت آهي. تڪوينيات ۾ زمين تي اهي مختلف عوارض هن لاءِ طاري ٿين ٿا تان ته زمين ۾ مخفي شين ۾ فرق واضح ٿي وڃي.

انهن ئي آزمائشن جي ڪري زمين لعل موتي ۽ سنگ ڦٽائي ٿي ۽ لعل ۽ سنگ جو امتياز واضح ٿي وڃي ٿو. لعل ۽ سنگ وغيره سڀ زمين لڪائي رکيا آهن، جيڪي الله جي خزانن جون شيون آهن. زمين کان اهي امتحان اقرار ڪرائيندا آهن. زمين کي گرم ۽ سرد امتحانن مان لنگهائي لڪيل شين جو اقرار ڪرائڻ ائين ٿي آهي جيئن چوڪيدار ڏوهاري سان ڪڏهن نرم ۽ ڪڏهن سخت ورتاءُ ڪندو آهي، تان ته اهو اقرار ڪري ۽ راز ٻڌائي. زمين تي موسم بهار جو اچڻ چوڪيدار جو ڦهر آهي. زمين جي لاءِ سياري جي موسم سخت سزا آهي جيئن شڪنجي ۾ مجرم ۽ ڏوهاري جا هٿ پير ڪليا ويندا آهن. مُجاهدي ڪرڻ واري تي جيڪي سُنيون ۽ بُريون حالتون طاري ٿين ٿيون اهي به ان لاءِ آهن ته جسم جيڪو بمنزلہ زمين جي آهي، روح جو نور چورايو اٿس. انساني جسم تي قدرت جي طرفان جيڪي مختلف سختيون ٿين ٿيون اهي هن لاءِ آهن ته ان روح جي نقد کي چورايو آهي. الله تعاليٰ جي طرفان جنت ۽ نعمتون ۽ جهنم جا وعيد به هن لاءِ آهن ته سُني ۽ بُري ۾ امتياز ٿي وڃي. بزرگ رومي سُني ۽ بُري ۾ امتياز ڪرڻ جي عقل کان علاوه هي ترڪيب به ٻڌائي آهي ته تجربڪار عارف ڪامل جي ذريعي ان ڪم جي تڪميل ڪئي وڃي ۽ کيس اهڙن ڪمن جو دستور اعظم بنايو وڃي. عارف ڪامل کي سڃاڻڻ لاءِ فطرتِ سليمہ جي ضرورت آهي. سليم

فطرت وارو عهد الست کان هن ذوق سان واقف آهي ته جنهن وٽ اهو ذوق هوندو اهو ان کي فوراً سڃاڻندو. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي ماءُ کي، کير پياري صندوق ۾ بند ڪري پنهنجي پٽ کي نيل نديءَ ۾ وجهڻ جو حڪم ان لاءِ ٿيو ته هو پنهنجي ماءُ جي ٿڃ کان واقف ٿي وڃي. جڏهن کير پيارڻ واريون کير پيارڻ اچن ته هو ماءُ جي کير کي سڃاڻي وٺي. جيڪڏهن تون چاهين ٿو ته تنهنجي ٻار ۾ به کيرن جي امتياز ڪرڻ جي صلاحيت پيدا ٿي وڃي ته ان کي پهريان کان ئي کير پيار، تان ته اهو بروقت ٻين کيرن کان تنهنجي کير کي ممتاز ڪري ۽ ڪامل رهبر ۽ ناقص رهبر کي سمجهي سگهي.

اُٺ ڳولڻ واري شخص جي حڪايت جي ڪارائتي تشريح
اُترے گم کردہ اے معتمد
ہر کس از اُتر نشانت می دهد

ترجمو: ”اي معتمد! تو اُٺ گم ڪيو آهي. هر شخص تو کي اُٺ جون نشانين ٻڌائي رهيو آهي.“
جڏهن انسان تلاش حق ۾ نڪرندو آهي تڏهن کيس مختلف ماڻهن سان واسطو پوندو آهي. ڪي صحيح رهنمائي ڪندا آهن ۽ ڪي غلط. جيڪڏهن انسان جي فطرت سليم آهي ۽ ان ۾ عهد الست جي بوءِ آهي ته هو انهن ماڻهن جي صحيح ۽ غلط نشاندهيءَ ۾ امتياز ڪري وٺندو آهي ۽ صحيح انسان جي دستگيريءَ ڪندو آهي. ڪن ماڻهن ۾ حقيقي طلب ڪونه هوندي آهي. اهي ديڪا ديڪيءَ ۾ راهنما سان گڏ لڳي پوندا آهن ۽ تلاش جا مدعي بنجي ويندا آهن ۽ طالب جي حصي مان حصو ورهائڻ جو فڪر ڪرڻ لڳندا آهن. جيڪڏهن ڪو کين غلط نشاندهي ڪري ٿو ته اهي غلط صحيح ۾ ڪو فرق نٿا ڪري سگهن. جنهن جو اُٺ واقعي گم ٿيو آهي، ٻڌائڻ وارو جڏهن ان جون صحيح نشانين ٻڌائي ٿو ته ان کي يقين اچي وڃي ٿو ۽ اهي نشانين ان جي خوشي جو سبب بنجي وڃن ٿيون ۽ هو ان جي بيان کي بلاغ مبين قرار ڏي ٿو ۽ ان کي پنهنجو پيشرو بنائي ٿو. ان جي جسماني ۽ روحاني طاقت ۾ اضافو ٿي ويندو آهي. حقيقي طالب صحيح نشانين ٻڌائڻ واري کي چونڊو آهي ته تو سچ چيو آهي. جڏهن تو صحيح نشانين ٻڌايون آهن ته هاڻي مون سان گڏجي هل، ته ان کي پڪڙيون. جيڪو ان گم ٿيل اُٺ جو مالڪ نه آهي ۽ محض مقابلي جي لاءِ تلاش ۽ ڳولا جو مدعي بنجي ويو آهي ته ان جي لاءِ صحيح نشانين به ڪا معنيٰ نٿيون رکن. اهو مدعي حقيقي طالب جو نقل ڪري رهيو آهي. ان نقال کي طالب جي خوشيءَ مان هي محسوس ٿيو ته اهو حقيقي طالب هو.

حقيقي طالب جو جيڪو اُٺ هو تنهن ۾ ان نقال جو ڪو حصو نه هو پر ان جو به اُٺ گم ٿي ويو هو. ان اُٺ جي لالچ ۾ هن هن کي فراموش ڪري ڇڏيو هو. صحيح طالبن سان جڏهن نقال لڳندو آهي ته ڪنهن وقت ان کي پنهنجي وڃايل شيءِ به ياد اچي ويندي آهي ۽ اهو ان کي حاصل ڪري وٺندو آهي. حقيقي طالب کي جنهن جاءِ تي مطلوب مليو اتي ان نقال کي به وساريل مطلوب ملي ويو. هاڻي ان ۾ اخلاص پيدا ٿي ويو ۽ پنهنجي وڃايل شيءِ جي حاصل ڪرڻ لاءِ لڳي ويو. حقيقي طالب ته فطري صلاحيت جي بنياد تي ڪامياب ٿيو ۽ نقال سندس ڪاميابي کي ڏسي سڌي واٽ ورتي. پهريائين ان جي طلب نقلي هئي. هاڻي حقيقي طلب ٿي ويئي. هاڻي هي مدعي به حقيقي طالب بنجي رستي تي لڳي ويو. هاڻي ائون حقيقي معنيٰ ۾ هم آهنگ ۽ همدرد آهيان. جڏهن مون پنهنجي حقيقي مطلوب کي سمجهيو ته تنهنجي شيءِ کان بي نيازي پيدا ٿي وئي. جيستائين مون کي پنهنجو مطلوب نظر نه آيو هو، ائون ان جو حقيقي طالب نه بڻيو هوس. هاڻي نقلي طلب ختم ٿي وئي ۽ حقيقي طلب غالب اچي وئي. منهنجي نقالي هڪ بُرائي هئي. اها پلائي ۾ تبديل ٿي وئي ۽ هاڻي آءٌ حقيقي طالب بنجي ويو آهيان. تنهنجي حقيقي طلب تو کي طالب بنايو هو. منهنجي نقالي مون کي حقيقي طالب تائين پهچايو. تنهنجي سچي طلب تو کي جستجوءَ ۾ لڳايو. منهنجي نقلي

جستجو مون کي طالب صادق بنايو. طلب ۽ جستجو ته هئي پر نقالي جي ڪري بيڪار هئي، الله تعاليٰ جي فضل ان کي ڪارآمد بنايو. ان جا بهترين نتيجا سامهون آيا. غلط ڪار به ڪڏهن ڪڏهن مقصد حاصل ڪري وٺندو آهي. رباڪاريءَ کانپوءِ خلوص حاصل ٿي ويندو آهي. انسان کي جدوجهد ڪرڻ گهرجي ۽ مصيبتون برداشت ڪرڻ گهرجن، تڏهن راحت ملندي. مدعي ۽ طالب جي لاءِ به اٺ ٻڌايا ويا هئا. اهو تعبير لفظن جي ڪوتائي هئي، ورنه حقيقت ۾ هڪ ئي اٺ هو، يعني آخر ۾ ٻئي واصل بحق ٿيا ۽ ذات حق واحد آهي: ڪنهن بزرگ جو مقولو آهي: مَنْ عَرَفَ رَبَّهُ، كُلُّ لِسَانَةٍ ”جنهن پنهنجي رب کي سڃاتو ان جي زبان گونگي ٿي وئي.“ يعني ذات ۽ اوصاف جي بيان ڪرڻ کان الفاظ عاجز آهن. اهو آلو جنهن سان آسمانن ۽ ستارن جا فاصلا ماپيا ويندا آهن، جنهن کي اضطراب چيو ويندو آهي، ظاهر آهي اهو آلو آسمان جا سڀئي احوال ۽ سج جون سڀئي حقيقتون نٿو ٻڌائي سگهي. ساڳيو حال الفاظ جو آهي. جڏهن ته گويائي ۽ لفظ بمنزل اضطراب جي آهن. اهي آسمان جي سڀني حقيقتن کي نٿا ٻڌائي سگهن. اهڙي طرح الفاظ عالم غيب جي ان آسمان ۽ سج جي حقيقت کي واضح نٿا ڪري سگهن جنهن جي مقابلي ۾ هيءُ آسمان ۽ سج بي حقيقت آهن.

هر هڪ نفس ۾ مسجدِ ضرار جو فتنو موجود آهي

چوڻ پديد آمد ڪه آل مسجد نبود

خانه حيلت بدو دام جهود

ترجمو: ”جڏهن ظاهر ٿي ويو ته اها مسجد نه، مڪاريءَ جو گهر ۽ يهودين جو چار هو.“

جڏهن هيءُ ڳالهه کلي وئي ته مسجد ضرار حقيقت ۾ مسجد نه آهي، پر يهودين جو هڪ چار ۽ دوکو آهي، تڏهن حضور ﷺ ان کي ڪيرائي اروريءَ ۾ تبديل ڪرائي ڇڏيو. ابو عامر راهب جنهن جي لفظي معنيٰ آهي ”آباد ڪندڙ“ اهو آباد ڪندڙ نه هو پر ان جو تباھ ڪندڙ هو، انهيءَ ڪري اهو ”برعڪس نامر نهند زنگي ڪافور“ جو مصداق هو. صورت تي حڪم نه لڳندو آهي پر حقيقت تي حڪم لڳندو آهي. ابو عامر جي صورت تعمير واري هئي پر حقيقت ۾ اها تخریب هئي.

ڪنڊيءَ ۾ ڳاھُ مڇيءَ جي لاءِ خوراڪ جي صورت ۾ موجود هوندو آهي پر حقيقت ۾ اها خوراڪ ناهي. انهي ڪري ان کي بخشش ۽ سخاوت نٿو چئي سگهجي. مسجد قبا پٿر جي ٺهيل هئي ۽ پٿر احساس ۽ جذبي کان خالي هوندو آهي. پر ان به غيرجنس يعني مسجد ضرار کي گوارا نه ڪيو. جيڪڏهن مسجد ضرار مسجد قبا جي برابر ڪئي وڃي ته اهو وڏو ظلم ٿيندو. جهڙي طرح مسجد ۽ مسجد ۾ فرق آهي، اهڙي طرح حقائق انساني جيڪي سڀني حقيقتن جو اصل ۽ بنياد آهن، انهن ۾ به گهڻو فرق آهي. هڪ انسان ۽ ٻئي انسان ۾ وڏو فرق آهي. افضل ۽ مفضول جي زندگيءَ هڪجهڙي ناهي ۽ نه موت هڪجهڙو اٿن. دنيا ۾ پنهنجن جي قبرن ۾ به وڏو فرق آهي، آخرت ۾ جيڪو فرق هوندو ان جو بيان ڪتي ٿو ڪري سگهجي؟

انسان کي پنهنجن عملن کي پرکڻ گهرجي، متان انهن ۾ حسد ۽ رباڪاري لڪل نه هجي ۽ ان جي عمل جي صورت مسجد ضرار جهڙي نه هجي. ڪنهن وقت انسان ٻئي انسان جي انهن عيبن جو مذاق اڏائيندو آهي جيڪي ان ۾ خود لڪل هوندا آهن. ان مضمون کي بزرگ رومي رحمۃ الله عليه هن حڪايت سان واضح فرمايو آهي.

هڪ هندستانيءَ جو پنهنجي دوستن سان وڙهڻ ته اهي بدڪار آهي، جڏهن ته هو خود ان بيماري ۾ مبتلا هو!
چار هندو دريڪي مسجد شدند
بهر طاعت رائج و ساجد شدند

ترجمو: ”چار هندستاني هڪ مسجد ۾ پڙهتا، عبادت جي لاءِ رڪوع ۽ سجدي ۾ ويا.“

هر هڪ نيت ڪري تڪبير چئي نماز ۾ لڳي ويو. موٽڻ آيو ته نماز جي حالت ۾ انهن مان هڪ چئي ڳالهيون ۽ چوڻ لڳو ته بانگ ڏي وقت ٿي ويو آهي. ٻئي نمازيءَ نماز جي حالت ۾ پهرئين نمازي کي چيو: تو نماز ۾ ڳالهايو، تنهنجي نماز ٽٽي ويئي. ٽئين شخص نماز جي حالت ۾ ٻئي کي چيو: تون پهرين کي ڪهڙو طعنو پيو ڏين، خود تنهنجي نماز ٽٽي ويئي. چوٿين چئي نماز جي حالت ۾ چيو: خدا جو شڪر ٿيو جو مون هنن ٽنهي وانگر ڳالهائي پنهنجي نماز خراب ڪانه ڪئي!

چئني مان هر ڪو ٻئي جو عيب ظاهر ڪري رهيو هو حالانڪ اهوئي عيب خود منجهس موجود هو. اهو شخص قابل مبارڪباد آهي جيڪو ٻين جي عيب جوئي نه ڪري ۽ پنهنجي عيب کي تسليم ڪري. انسان جو اڌ حصو جسم آهي ۽ اڌ حصو روح آهي. جسم عالم خلق جي شيءِ آهي جيڪا فسادن سان ڀريل آهي. انهيءَ ڪري هر انسان جو عيبدار هجڻ ممڪن آهي، تنهن ڪري ان کي پنهنجو عيب تسليم ڪرڻ گهرجي. هر انسان ۾ جڏهن عيب موجود آهن ته پوءِ پنهنجي عيبن جي اصلاح جو فڪر ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن انسان پنهنجي زخم کي ٻرو سمجهي ٿو ته ضرور ان جي علاج لاءِ هٿ پير هڻندو. پنهنجي عيب کي تسليم ڪرڻ انڪساري ۽ عاجزي اختيار ڪرڻ آهي جيڪا رحمت جو سبب ۽ مقام آهي: اِرْحَمُوْا: ”توهان رحم ڪريو“ يعني خدا انسان تي رحم ڪرڻ جو حڪم صادر فرمايو آهي.... جيڪو عيب ٻين ۾ ٻڌائي رهيو آهي ته جيڪڏهن اهو تو ۾ نه آهي ته به، ان عيب جي باري ۾ مطمئن نه ٿي. ٿي سگهي ٿو ته اهو عيب تو ۾ ظاهر ٿي وڃي. ڪامل مومن جي لاءِ قرآن پاڪ ۾ اَلَا تَخَافُوْنَ اَلَّذِيْنَ لَا تَحْزَنُوْنَ (حمر سجدہ- ۳۰) ”نه توهان ڊڄو، نه ڊپ ڪريو،“ جي بشارت آهي پر اها ڪامل مومن جي لاءِ آهي، تو پنهنجي لاءِ ته ڪونه ٻڌي، تون چو مطمئن ٿي وئين! شيطان معلم الملڪوت هو، پوءِ ابليس بنيو. انسان کي پنهنجي باري ۾ مطمئن نه هجڻ گهرجي. ٻين جي عيب جوئي نه ڪئي وڃي. پنهنجي عيبن جي نگراني ڪرڻ گهرجي. زندگيءَ ۾ نه امن حاصل ٿيندو نه خوف کان رهائي ملندي. بي ريش (ڏاڙهيءَ کان سواءِ) هجڻ مردانگيءَ جو عيب آهي. جيستائين پنهنجو عيب ڙايل نه ڪريو تيستائين ٻئي کي طعنو نه ڏيو. ٻئي جي عيب مان صرف عبرت حاصل ڪريو. خدا جو شڪر ڪر، تون ان جي لاءِ باعثِ عبرت نه ٿي بلڪه عبرت حاصل ڪر.

غزون جو هڪ شخص کي قتل ڪرڻ جو ارادو ڪرڻ، تان ته ٻيو ڊڄي
”غز“ ترڪ قبيلي جا ماڻهو هئا جن جو پيشو غارتگري هو.

آل غزان ترڪ خونريز آمدند

بهر يغما برو ۽ ناگه زدند

ترجمو: ”خونريز ترڪ ڦرلٽ جي لاءِ غز ۾ آيا، اوچتو انهن هڪ ڳوٺ تي حملو ڪيو.“

هنن ڳوٺ جي ٻن مک ماڻهن کي پڪڙي ورتو. هڪڙي کي مارڻ لڳا. ان جا هٿ پير ٻڌائون ته اهو شخص چوڻ لڳو: جڏهن مون وٽ ڪجهه به نه آهي ته پوءِ مون کي قتل ڪرڻ مان ڪهڙو فائدو؟ ان تي هڪڙي رهن چيو: توکي هن لاءِ قتل ڪريان ٿو تان ته ٻيو عبرت حاصل ڪري ۽ پنهنجا پئسا ڪڍي ڏئي! ان ٻڌل شخص چيو: اهو ته مون کان به

وڌيڪ مفلس آهي. رهڙن چيو ته ان ڄاڻي وائي پنهنجو پاڻ کي مفلس بنايو آهي ورنه اهو مالدار آهي. ٻڌل شخص چيو: ان جي مالداريءَ جو وهر آهي، يقين ته نه آهي. اهو وهر مون تي به ٿي سگهي ٿو، انهيءَ ڪري ان معاملي ۾ اسين ٻئي برابر آهيون، تنهن ڪري هن کي قتل ڪريو ته آئون عبرت وٺان.

هن قصي مان هيءَ ثابت ٿيو ته اهو خوش نصيب آهي جيڪو ٻئي مان عبرت حاصل ڪري، پوءِ اهو اڃا جو ڪرم آهي جو امت محمديه ﷺ کي الله تعاليٰ سڀني امتن کانپوءِ پيدا ڪيو تان ته اها پهرين امتن جي فرمانن مان عبرت حاصل ڪري ۽ زياده نيڪيون حاصل ڪري. حديث شريف ۾ آهي ته نَحْنُ الْأَفْرَؤْنَ السَّابِقُونَ ”اسين دنيا ۾ سڀني امتن کانپوءِ پيدا ٿياسون پر قيامت ۾ اسان کي سڀني تي سبقت حاصل هوندي.“ اڳين قومن مان عبرت حاصل ڪرڻ اسان جي لاءِ رحمت بنجي ويو. قوم عاد لاءِ ڪڪر عذاب جي صورت ۾ نمودار ٿيو ۽ اسان تي ابر رحمت بنيو. اسان کي انهن مان عبرت حاصل ڪرڻ گهرجي.

انھن ماڻھن جو ذڪر جيڪي نبين ۽ کامل عارفن جي وجود جي نعمت جا ناشڪرا ۽ خودپرست آھن

ھر چہ ز ايشال گفت از عيب و گناه

وز دل چوں سنگ و زجانِ سياه

ترجمو: ”انھن جي عيب ۽ گناه سنگدلي ۽ اندر جي ڪاراڻ جو جيڪي ڪجهہ الله تعاليٰ ذڪر فرمايو“

قيامت جي غم کان بي فڪري ۽ ڪميٽي دنيا جو عشق توتي غالب اچي ويو نصيحت کان ڀڄڻ، اهل دل کان اجنبيت، مطلب ته انهن فردن ۽ انهن قومن ۾ اهي ڪم اختيار ڪيا انهن جا بُرا احوال ۽ بُرو انجام تنهنجي اڳيان آهي پر توکي ان مان ڪا عبرت حاصل نه ٿي. تنهنجي حالت هيءَ آهي ته جيڪڏهن ڪو بزرگ ماڻهن جي برائي برداشت ڪري ٿو ۽ ڪچي پڇي نٿو ته تون چوين ٿو اهو عاجز آهي، ڪنهن جو ڇا ٿو بگاڙي سگهي ۽ جيڪڏهن اهو ناگوار جو اظهار ڪري ته ان کي مغلوب النفس چوين ٿو. بزرگن سان ته منافقانہ ورتاءُ ڪرين ٿو پر دين جي ڪمن ۾ نه لڳڻ جو سبب ٻارن ٻچن جي مصروفيت ٻڌائين ٿو ۽ چوين ٿو ته مٿي ڪنهن جي فرصت نه آهي، دين جي ڪمن ۾ ڪيئن لڳان؟ ڪجهه ڪرڻ کان سواءِ بزرگن کان باطني توجه جو خواستگار آهين تان ته ولي بنجي وڃين. دعا ۽ باطني توجه جي درخواست ڪرين ٿو. تنهنجي ان درخواست جو مثال ايئن آهي جيئن ڪو ننڊ ۾ جوڙي ۽ وري سمهي رهي. مجبوري ظاهر ڪرين ٿو ته ٻارن ٻچن جو پيٽ پالڻ جي لاءِ محنت سان حلال روزي ڪمائڻ ۾ مصروف آهين. انهن صورتن ۾ حلال روزي ته ڇا پر تنهنجو خون ڪرڻ به جائز آهي ۽ تون واجب القتل آهين. اهي سڀ مجبوريون خدا ۽ دين جي معاملي ۾ آهن، شيطان ۽ کاڌي ڪمائڻ ۾ نه آهن. دنياداريءَ ۾ پڇندو ڦرندو ۽ دين جي معاملي ۾ بي عمل بنجي ڪري صبر ڪريو ويٺو آهين. قرآن پاڪ ۾ الله تعاليٰ پنهنجي باري ۾ فرمايو آهي ته وَالْأَرْضَ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْبَهْدُونَ ﴿٤٨﴾ (سوره الذرئ- ٤٨): ”اسين سٺو فرش وڇائڻ وارا آهيون.“ دنيا جي لذتن ۾ صابر نه آهين، انهن جي لاءِ ڊوڙ ڊڪ ۾ آهين. الله جي معاملي ۾ صبر آهي، ڪابه ڪاوش نه آهي. دنيا جي هوا سٺي ۽ خراب جي لاءِ جدوجهد آهي. الله تعاليٰ جيڪو خالق آهي ان کان بي نيازي آهي. بي عمل عُذر طور چوي ٿو ته الله تعاليٰ غفور ۽ رحيم آهي بخشي ڇڏيندو. بزرگ رومي رحمته فرمائي ٿو ته اهو شيطاني وسوسو آهي. حضرت ابراهيم خليل الله غار مان نڪرندي (جتي ان جي پرورش ڪئي پئي ويئي) خدا جي جستجو ۽ ڳولا شروع ڪري ڇڏي. ستاري کي ڏسي ڪري فرمايائين: هيءُ خدا ٿي سگهي ٿو. جڏهن اهو غروب ٿي ويو تڏهن فرمايائين: غروب ٿيڻ وارو ستارو خدا نٿو ٿي سگهي. حضرت ابراهيم عليه السلام فرمايو: آئون پنهنجن جهانن مان ڪنهن ڏانهن نگاهه ڪونه ڪندس جيستائين خدا کي نه سڃاڻان. پوءِ فرمايائين: خدا جي صفتن کي ڏسڻ کان سواءِ ماني به ڪونه کائيندس. جڏهن حضرت ابراهيم عليه السلام جو اهو حال

هو ته پوءِ انهن ماڻهن تي تعجب آهي جيڪي خدا جي ذات ۽ صفات کي سڃاڻڻ کان سواءِ زندگي بسر ڪن ٿا. خدا جي معرفت کانسواءِ ڪاٺ پيئڻ جانورن جو ڪم آهي، جيڪي ماڻهو خدا جي معرفت کان سواءِ زندگي گذارين ٿا انهن کي قرآن پاڪ ۾ چوپاين جانورن جهڙو بلڪ انهن کان به وڌيڪ گمراه قرار ڏنو ويو آهي. معرفت کان سواءِ زندگي گذارڻ وارو ڪٿي ڪيترو به چالاک هجي پر سندس مڪاري ۽ زندگي سڀ تباھ آهي منجهس دنيا جو به عقل ڪونه رهيو، پوري زندگي ختم ڪري ڇڏيائين ۽ آخرت جو ڪو سامان حاصل نه ڪيائين. الف کي خالي چيو ويندو آهي ڇاڪاڻ ته ان تي ڪو نقطو ڪونه ڏبو آهي. دين جي ڪمن ۾ نه لڳڻ وارا عام طور تي اهوئي چوندا آهن ته فلاڻي ڪم کان فارغ ٿي ڪري دين جي ڪم ۾ لڳندس ۽ خدا غفور رحيم ۽ نڪته نواز آهي، بنا عمل جي به بخشي ڇڏيندو! اهي سڀ نفس جا ڌوڪا آهن. ان جي صفتن جو بهانو ڪري دين جو عمل ڇڏي ٿو ڏين پر پنهنجي پيٽ جي فڪر ۾ ڦرندو رهين ٿو! الله جي رزاقيت تي پروسو ڪري ترڪ عمل چوڻو ڪرين.

هڪ جهونڙيءَ جي طبيب سان بيمارين جي شڪايت ۽ طبيب جو کيس جواب ڏيڻ

هن حكايت جو مقصد هيءُ آهي ته جڏهن ڪنهن جي نفس جي برائي ظاهر ڪئي ويندي آهي ته نفس کي ڏاڍو ڀرو لڳندو آهي. انهيءَ ڪري مرض جو علاج ضروري آهي نه ته مرض لا علاج ٿي ويندو.

گفت پيرے مرطیے را کہ من

در زحرم از دماغ خوشترن

ترجمو: ”هڪڙي پوڙهيءَ (عورت) طبيب کي چيو ته آئون پنهنجي دماغ جي معاملي ۾ ڏاڍي مُشڪل ۾ آهيان.“

طبيب چيو ته دماغ جي ڪمزوري پيريءَ جي ڪري آهي. پوڙهيءَ چيو ته اکين ۾ ڌنڌ به آهي. طبيب چيو ته اها به پيريءَ جي ڪري آهي. پوڙهي چيو ته چيلهه ۾ سور آهي. طبيب چيو ته اهو به پيريءَ جي ڪري آهي. پوڙهيءَ چيو: ڪاڌو هضم نٿو ٿئي. طبيب چيو پيريءَ جي ڪري معدو ڪمزور آهي. پوڙهيءَ چيو: ساهه گهٽجي ٿو. طبيب چيو ته پيري ايندي آهي ته سوين بيماريون پيدا ٿي پونديون آهن. پوڙهيءَ چيو ته منهنجي شهوت به گهٽجي ويئي آهي ۽ پير سن ٿي ويندا آهن. طبيب چيو اهو به پيريءَ جي ڪري آهي. جهونڙيءَ چيو: چيلهه ڪمان جهڙي ٿي ويئي آهي. طبيب چيو ته اهو به پيريءَ جي ڪري آهي. ان تي پوڙهيءَ ڪاوڙ ۾ چيو ته تو حڪمت ڪونه سگهي آهي، تون بيوقوف آهين. هڪ ئي ڳالهه تي گندي ڏيئي بيهي رهيو آهين ته سڀ ڪجهه پيريءَ جي ڪري آهي. الله سائين هر درد جو علاج رکيو آهي، حديث شريف ۾ آهي ته مَا أَتَزَلَ اللَّهُ دَاءً إِلَّا أَنْزَلَ لَهُ شِفَاءً ”خدا ڪا اهڙي بيماري پيدا نه ڪئي آهي جنهن جو هن علاج پيدا نه ڪيو هجي. طبيب ان پوڙهيءَ کي چيو ته تنهنجي عمر سٺ سال آهي جنهن ۾ غصو ۽ ڪاوڙ وڌي ويندي آهي، اهو پيريءَ جو ئي اثر آهي. نوجوان ۾ قوت برداشت وڌيڪ هوندي آهي، پيريءَ ۾ قوت برداشت گهٽجي ويندي آهي. جن کي روحاني طاقت حاصل هوندي آهي انهن تي پيريءَ جا آثار نمايان ڪونه هوندا آهن. عارفن ۽ انبيائن جو جسم پوڙهو هوندو آهي ته به همت جوان رهندي آهي. ناقص ماڻهن جو بغض ۽ حسد ڪامل ماڻهن جي ڪمال جو دليل آهي. جيڪڏهن حاسدن کي پنهنجي ان سزا جو يقين ٿي وڃي جيڪا قيامت ۾ کين ملندي ته اهي ڪڏهن به عارفن ۽ انبيائن سان حسد ڪونه ڪن ۽ انهن کي اڳهاڙي ترار سمجهي سائن مقابلو نه ڪن. بزرگن جي ظاهري علم سان ڌوڪي ۾ نه پوڻ گهرجي، سندن وجود منڪرين جي قهر جو مظهر آهي. انبيائن ۽ عارفن جي جسم جا اجزاء الله جي دوزخ ۽ بهشت جا مظهر آهن. جيئن ته انبياء ۽ الله وارا اخلاق خداوندي حاصل ڪري چڪا آهن انهيءَ ڪري انهن جا مرتبا تصور کان بالاتر آهن جيڪو انساني فڪر ۾ سمائجي وڃي اهو فاني آهي اهو خدا نٿو ٿي سگهي، خدا اهوئي آهي جيڪو انساني فڪر ۽ عقل کان بالاتر آهي. انبيائن ۽ عارفن سان گستاخي ڪرڻ وارا جيڪڏهن اهو ڄاڻن ته انهن جي

باطن ۾ ڪير وسي ٿو ته ڪڏهن به گستاخي جي جرئت نه ڪن. بيوقوف مسجد جي تعظيم نه ڪن ٿا پر بزرگن جي دل جي تعظيم نٿا ڪن جيڪا حقيقي مسجد ۽ خانہ خدا آهي. نبي ۽ عارف جي دل اصلي خانہ خدا آهي. عارفن جي دل رنجائڻ قوم جي تباهي ۽ جو سبب بنبو آهي. دشمنن جي نگاه فقط عارف جي جسم تي آهي. هر انسان ۾ تباه ٿيل قومن جا اخلاق موجود آهن ان ڪري ڊڄڻ گهرجي ته متان ان سان به اهو سلوڪ نه ٿئي جيڪو گذريل قومن سان ٿيو. جڏهن تباه ٿيل قومن جا مثال موجود آهن ته مطمئن نه هجڻ گهرجي. جيڪڏهن ڪنهن وقت انهن تي گرفت نٿي ٿئي ته هيءُ نه سمجهڻ گهرجي ته ڪڏهن به گرفت ڪونه ٿيندي.

پيءُ جي جنازي اڳيان روئندڙ ٻار جو قصو ۽ شيخ جوحِي جي ڳالھ
اڳ ۾ بزرگ اهو سمجهايو هو ته هر انسان ۾ اهي خصلتون موجود آهن جيڪي برباد ٿيل قوم ۾ موجود هيون پر ماڻهو انهن کي غافل آهي. هن قصي جو خلاصو هيءُ آهي ته روئڻ وارو چوڪرو جيڪو قبر جون خصوصيتون بيان ڪري رهيو هو اهي جوحِيءَ جي گهر ۾ موجود هيون.

کوڙڪ ڊرپڻ تابوت پدر

زارمي ناليد و برمي کوفت سر

ترجمو: ”هڪ ٻار پيءُ جي جنازي جي اڳيان گهڻو روئي ۽ منهن مٿو پٽي رهيو هو.“

ها، بابا! توکي ڪيڏانهن ڪنيو پيا وڃن! مٽي هيٺان ڍڪڻ لاءِ وڃن پيا، نه اتي تڏو آهي، نه توري. رات جو اُتي نه بتي آهي ۽ نه کاڌو. نه دري آهي نه دروازو، نه اتي پاڻي آهي ۽ نه ڪو پاڙيسري. هتي ماڻهو تنهنجي جسم کي چمندا هئا. اتي تنگ ۽ سوڙهي جڳهه آهي... جتي نه چهرو باقي رهي ٿو ۽ نه رنگ سلامت رهي ٿو. روئڻ واري چوڪري جيتري قدر قبر جون وصفون ٻڌايون هيون، اهي سڀ جوحِيءَ جي گهر ۾ هيون. ان تي جوحِي چوڻ لڳو ته اهي نشانيون ته منهنجي گهر جون آهن.

جهڙي طرح جوحِي قبر جي سڀني نشانين کي پنهنجي گهر ۾ ڏٺو اهڙي طرح تباه ٿيل قومن جون علامتون هر انسان ۾ موجود آهن. جنهن دل ۾ خدا جو نور نه آهي اها الله تعاليٰ جي محبت کان بي ذوق آهي. ان دل کان ته قبر جي ڪڏ بهتر آهي. پنهنجي دل کي ان ڪڏ مان ڪڍڻ خود انسان جو ڪم آهي. جهڙي طرح عارضي طور حضرت يوسف عليه السلام قيدخاني ۾ هليو ويو هو ۽ ٻاهر نڪتو. تون به دل کي قيدخاني کان ٻاهر ڪڍ. تنهنجو روح بمنزل يونس عليه السلام جي آهي. حضرت يونس عليه السلام نجات ۽ چوٽڪاري لاءِ تسبيح پڙهي ته مڃي ۽ جي پيٽ مان ٻاهر نڪتو. تون به تسبيح پڙه. حضرت يونس عليه السلام جي قصي ۾ آهي ته قُلْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ ﴿١٣٠﴾ لَكَ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿١٣١﴾ (الصف: ١٣٠، ١٣١) ”جيڪڏهن يونس عليه السلام تسبيح پڙهڻ وارن مان نه ٿئي ها ته ان (قيامت) ڏينهن تائين مڃي ۽ جي پيٽ ۾ رهي ها.“

ازل ۾ الله تعاليٰ روحن کان پنهنجي ربوبيت جو اقرار ڪرايو هو. انسان جي تسبيح ۽ خدا ڏانهن فطري ميلان ان جي عهد الست جي علامت ۽ نشاني آهي. جيڪڏهن ڪنهن انسان ۾ عهد الست جي فطرت سليم باقي نه رهي آهي ته الله وارن کان اها حاصل ڪري. جنهن بحر وحدت جو مشاهدو ڪيو اهو مڃي سڏبو. دنيا کي سمند، جسم کي مڇي ۽ روح کي يونس عليه السلام سمجهو. جهڙي طرح حضرت يونس عليه السلام تسبيح جي برڪت سان مڇيءَ جي پيٽ مان نجات حاصل ڪئي، ورنه قيامت تائين ان ۾ رهي ها. اهڙي طرح توهان پنهنجي روح کي تسبيح جي ذريعي جسم جي مڇيءَ کان چوٽڪارو ڏياريو، ورنه مڇي هضم ڪري ويندي. عارف ڪامل خواهشمند آهن ته تون انهن کان فيض حاصل

جوحِي هڪ فرضي شخصيت آهي، جنهن ڏانهن ڪل پوڳ جا قصا منسوب ڪيا وڃن ٿا، جيئن اسان وٽ وٽايو فقير آهي. سنڌيڪار

کریں. جهڙي طرح پلصراط تان گذري ڪري بهشت ۾ داخلا ٿيندي، اهڙي طرح صبر سان ڪشادگي حاصل ٿيندي. صبر بد صورت غلام آهي ۽ ڪشادگي محبوب آهي. ڪشادگي حاصل ڪرڻ جي لاءِ صبر جي تلخي برداشت ڪرڻ ضروري آهي. واصل بحق هجڻ ۾ صبر جي دشوارين سان اهل الله لذت حاصل ڪن ٿا. ٻيو صبر جي لذتن کان واقف نه آهي، صبر جي لذت مرد خدا ڄاڻي ٿو. جهڙي طرح مرد ميدان جنگ ۽ شان و شوڪت جي لذت سمجهي ٿو، نامرد انهن لذتن کان واقف نه آهي. ان جو فڪر ۽ لذت ته محض شرمگاه ۽ ان جي ذڪر تائين محدود آهي. جيڪڏهن ڪو مرد خدا نه آهي ۽ ان ميدان جو مرد نه آهي ته ان جو عروج عارضي آهي، ان تي اعتماد نه ڪرڻ گهرجي. نامرد جو عروج ته اهڙو ئي آهي جهڙو فقيرن جا جهنڊا، جيڪي فقط ماني گهرڻ جي لاءِ استعمال ٿيندا آهن، انهن کي غازين جي جهنڊن سان ڪا نسبت نه آهي. انهن ڳالهين کي خوب سمجهه، جيڪڏهن تون نٿو ڄاڻين ته ان سلسلي جي ڳالهه ٻڌ.

هڪ ٻار جو هڪ ٿلهي شخص کان ڊڄڻ ۽ ان جو چوڻ ته: ٻچڙا، مون کان نه ڊڄ، آئون نامرد آهيان، تون مرد آهين: نامرد جو ظاهري ڏيک ناقابل اعتبار آهي، اهو محض ڪڏري جو بدن آهي.

گنگ زفته ڪوڊڪ را يافت فرد

زرد شد ڪوڊڪ زبم قصير مرد

ترجمو: ”هڪ ٿلهي متاري شخص ٻار کي اڪيلو ڏٺو، ٻارڙو ان مرد جي ارادي جي ڊپ کان هيڊو ٿي ويو.“ مطلب ته اهو چوڪرو ان ٿلهي ڪڏري جي ارادي کان ڊنو. ان تي هن کيس چيو: ڊپ نه ڪر، تون مرد آهين ۽ منهنجي مٿان هوندين. منهنجو ٿلهو بدن صرف ڏسڻ ۾ خوفناڪ آهي. همت ۽ بهادريءَ کان خالي آهيان. تون مون تي سوار ٿي اٿ وانگر مون کي هڪلي سگهين ٿو.

گهڻا انسان بظاهر بهادر معلوم ٿيندا آهن پر اندران بزدل شيطان هوندا آهن. ڊهل ٿلهو هوندو آهي پر اندران خالي هوندو آهي. ڊهل وڻ تي اهڙي جڳهه لتڪيل هو جتي هوا جي زور تي ٽاري ڌوڻنڪي وانگر ان تي اچي پئي لڳي. ڪنهن لومڙيءَ ان کي ٿلهو شڪار سمجهي ڪري پنهنجو ننڍو شڪار به ڇڏي ڏنو. بدن جي ٿلهي ۽ همت جي ڪوتاهه شخص کان بي عقل ماڻهو ڊجن ٿا. ڊهل جي آواز کان لومڙيون ڊجن ٿيون. عقلمند ان کي ايترو ڪٽي ٿو جو خبرون نه پڇ! مطلب ته ايترو ڪٽي ٿو جيڪو ناقابل بيان آهي. اها ئي صورت ڏيکاءِ پسند بزرگن جي آهي جو عوام سندن دوکي ۾ اچي وڃي ٿو.

هڪ ڊڄڻي تير انداز جو قصو

يک سوارے باسلاح ولس مهيب

ے شد اندر بیشه براپے نجيب

ترجمو: ”هڪ هيبتناڪ هٿيار بند سوار عمدي گهوڙي تي جهنگ ۾ وڃي رهيو هو.“

هڪ تيرانداڙ کيس ڏٺو. ڊپ جي ڪري تير هڻڻ لاءِ ڪمان تائياڻين. سوار چيو: جيتوڻيڪ منهنجو بدن ٿلهو آهي، پر آئون ڪمزور آهيان. منهنجي ٿولهه تي ڊپ نه ڪر. آئون جنگ ۾ پوڙهي عورت کان به ڪمزور آهيان. جسم ٿلهو آهي اندر ڪجهه ڪونهي. منهنجن هٿيارن کان ڊپ نه ڪر. اهي جنگي هٿيار جن جي استعمال ڪرڻ جي ماڻهوءَ ۾ صلاحيت نه هجي ته انهن جي ڪري ڪمزورن جي لاءِ انهن جي ظاهري حالت ئي تباهي جو سبب بڻبي. جيڪڏهن بزدل ميدان ۾ بهادري جا هٿيار نه ٻڌي اچي ته بچيل رهي ها. دنيا دارن جي مقابلي ۾ دنيا داريءَ جي هٿيارن يعني مڪر ۽ فريب سان مسلح نه ٿيو ته چوٽڪارو حاصل ڪندؤ. مڪر ۽ فريب جو هٿيار خود انسان جو پيدا ڪيل آهي ۽ خود ان

جي ٿي تباهيءَ جو سبب آهي. انسان جي مڪاري هڪ منٽ جي لاءِ به انسان جي لاءِ مفيد ناهي. دين ۽ آخرت جي معاملي ۾ محض عقل سان رهنمائي حاصل نٿي ٿي سگهي. بيڪار عقل کان جهالت بهتر آهي. اي صاحب قبول، هڪ حڪايت ٻڌ جيڪا جهل ۽ فضول عقل جي باري ۾ آهي. هتي بزرگ جيڪو قصو نقل ڪري ٿو ان جو خلاصو به اهو ئي آهي.

بدويءَ جو پوريءَ ۾ واري ڀرڻ جو قصو ۽ هڪ عقلمند طرفان کيس ملامت ڪرڻ

يڪ عرابي ٻار ڪروه اُترے

يڪ بجوالے زفت از دانه برے

ترجمو: ”هڪڙو بدوي اُن تي ڪڻڪ جي ڍانڻن جو هڪ ٿلهو پورو لڏيو پئي ويو.“

رستي مان هڪ ٻيو مٽيءَ جو پورو پريائين. پاڻ پنهنجن پورن جي وچ ۾ ويهي رهيو. هڪڙي وانهڙو ڪانئس پڇيو: تنهنجو وطن ڪٿي آهي؟ ۽ ان کانپوءِ چيائين: پنهنجن پورن ۾ سچ ٻڌاءِ ته ڇا پريل آهي. بدويءَ چيو: هڪ پوريءَ ۾ ڪڻڪ آهي، ٻيءَ ۾ واري آهي. همراهه چيو: واري ڇو پري اٿئي؟ بدويءَ چيو: هن لاءِ ته پنهي پاسن جو وزن برابر ٿئي. ان تي عقلمند وانهڙو کيس مشورو ڏيندي چيو: ٻي پوري واريءَ سان پري توازن قائم ڪيو اٿئي، ان جي بدران هن ڪڻڪ جي پوريءَ جو اُن ٻن پورين ۾ وجهه ته ٻار هلڪو ٿي ويندو. اهڙي سٺي صلاح تي بدويءَ ان کي شاباش ڏني ڇاڪاڻ ته سندس عقل ۾ اها ترڪيب نه آئي هئي. هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ وانهڙو جي تعريف ڪرڻ لڳو. پوءِ بدويءَ ان عقل واري شخص کي چيو ته هيتري عقل ۽ ذهانت جي باوجود تون پيادو ۽ ننگو ڇو آهين؟ بدويءَ کي اُن دانءَ تي ترس آيو ۽ کيس پنهنجي اٺ تي وهاريائين. پوءِ اُن کي چيائين ته ڪجهه پنهنجو احوال ٻڌاءِ! تون وزير آهين يا بادشاهه، ڇاڪاڻ ته وڏن ڪمن کي تنهنجا انجام ڏيڻ جي صلاحيت بادشاهه يا وزير ۾ هوندي آهي. دانءَ چيو ته آئون نه وزير آهيان ۽ نه بادشاهه. بدويءَ پڇيو: مال ڪيترو اٿئي؟ دانءَ چيو ته ڪجهه به نه آهي. نه کاڌو، نه لباس ۽ نه اسباب، نه گذارو آهي. وڌيڪ مون کي ڪوٽ نه. بدويءَ چيو ته تو پنهنجي عقل ۽ دانش مان گهڻو ڪجهه ڪمايو هوندو. دانءَ چيو ته اي عرب جا سردار! مون وٽ گذاري جو سامان به ڪونه آهي. اگهاڙا پير ۽ ليڙون لٽا، وتان ٿو ڦرن، جتي مانيءَ جي اميد هوندي آهي اودانهن هليو ويندو آهيان. ان تي بدويءَ سخت بيزاري ظاهر ڪندي چيو: ان عقل جي هوندي ايترو افلاس ۽ مسڪيني بدبختيءَ جو دليل آهي. مون کان پري ٿي، متان اها بدبختي مون تي نه پوي. جيڏانهن تون ويندين آئون اودانهن ڪونه ويندس، مطلب ته تنهنجو ساٿ مون کي گوارا نه آهي. منهنجي بي وقوفي تنهنجي ان عقلمنديءَ کان بدرجها بهتر آهي. تنهنجو اهو عقل ۽ دانائي ئي بدبختيءَ جو سبب آهي. تون، تنهنجي دانائي کي گهٽ ڪر، تان ته بدبختي گهٽجي وڃي.

اها دانائي ۽ چالاڪي جيڪا جرئتو ۽ الله جي نور کان بي فيض هجي اها بدبختيءَ جو سبب بڻبي آهي. دين جي حفاظت ۽ سمجهه انسان جي عروج جو سبب آهي. اهي فلسفي جيڪي محض پنهنجي عقلي اندازن جي بنياد تي متقدمين تي تحقيق ۽ غور ڪن ٿا اهي به اصحاب حال حق جو مشاهدو ڪن ٿا، محض ظن ۽ تخمين کان ڪم نه ٿا وٺن. خالي دنيا ڪمائڻ جا حيل ۽ تدبيرون وڏي جگر سوزيءَ سان حاصل ڪيون اٿن. علوم خداوندي سان اخلاق حسنه پيدا ٿين ٿا ۽ اهو اصل فائدو آهي جنهن کي انهن برباد ڪيو آهي. دنياوي معاش جي تدبير ۽ فڪر بي حقيقت آهي. تدبير ۽ فڪر ته اهو آهي جنهن سان ڪنهن ڪامل هاديءَ ڏانهن رستو نمودار ٿئي جيڪو حقيقي بادشاهه آهي. دنياوي بادشاهه لشڪر ۽ خزاني جي ذريعي بادشاهي ڪن ٿا، ڪامل هاديءَ اهو بادشاهه آهي جنهن کي پنهنجي بادشاهي لاءِ انهن شين جي ضرورت نه آهي. بزرگن جي بادشاهي لازوال آهي، جيئن دين احمدي ﷺ جي عزت ۽ سلطنت لازوال آهي. قيامت تائين شريعت کي زوال نه آهي ۽ شريعت کي نظر بد نٿي لڳي سگهي.

حضرت سلطان ابراهيم بن ادهم رحمۃ اللہ علیہ جون ڪرامتون

هن قصي جو خلاصو هيءُ آهي ته بزرگن جي بادشاهي دنياوي شهنشاهت کان وڌيڪ آهي.

هم ز ابراهيم ادهم آمد ست

کو ز راه بر لب دريا نشست

ترجمو: ”ابراهيم بن ادهم رحمۃ اللہ علیہ جي باري ۾ ڄاڻايل آهي ته هو هڪ رستي تي درياءَ ڪناري ويٺو هو.“

ادهم جو پٽ ابراهيم ڪنهن درياءَ جي ڪناري تي ويهي پنهنجي ڦاٽل گودڙي سبي رهيو هو. اوچتو اُتي هڪ سردار آيو. ابراهيم کي سڃاڻي تعظيمي سجدو ڪيائين. تعظيمي سجدو بادشاهن جي دربار ۾ رواج هو جيڪو شرعي اعتبار سان ناجائز آهي. سردار ابراهيم جو اڳوڻو بادشاهي ٺٽ ڏٺو هو سو کيس هن حالت ۾ ڏسي حيران ٿي ويو. خفي تحرير ۾ شان و شوڪت ڪونه هوندو آهي. اهوئي حال فقر ۽ تصوف جو آهي. سردار چوڻ لڳو ته هيڏي سلطنت ڇڏي فقيري اختيار ڪئي اٿو؟ حضرت ابراهيم رحمۃ اللہ علیہ تمام وڏي سلطنت ڇڏي فقيري اختيار ڪئي هئي. بزرگان دين ماڻهن جي قلبي وسوسن کي تازي ويندا آهن. اهي بمنزل شينهن جي آهن ۽ ماڻهن جون دليون پيلا. جهڙي طرح اميد ۽ ڊپ دل ۾ سرايت ڪن ٿا، اهڙي طرح الله وارا به ماڻهن جي دليين ۾ روان دوان رهندا آهن ۽ لڪل وسوسن کي ڄاڻي وٺندا آهن. بزرگن جي اڳيان دل ۾ برا وسوسا نه اٿن گهرجن. عام طور ماڻهو ظاهري بادشاهن جي اڳيان اخلاص سان وڃن ٿا ۽ بزرگن جي مجلس ۾ فاسد خيال ڪشي وڃن ٿا. جيڪڏهن تون باطن جو اندو آهين ته باطني اندن جي مجلس ۾ منهن کي پُر رونق بناء. جيڪڏهن تون ڪور باطن آهين ته بزرگن جي اڳيان منهن تي گندگي لڳائي وڃ پر اها تنهنجي حالت تنهنجي لاءِ باعثِ فخر نه آهي.

جيئن ته ان سردار روحاني بادشاهيءَ کي گهٽ سمجهيو هو انهيءَ ڪري سندس اصلاح جي لاءِ سلطان ابراهيم بن ادهم هيءَ ڪرامت ڏيکاري جو پنهنجي سٺي ان درياءَ ۾ اڇلائي ڇڏيائين جنهن جي ڪناري تي ويٺو هو ۽ پوءِ وڏي آواز سان اها سوئي درياءَ کان گهريائين ته لکين مڇيون سون جون سوڻيون وات ۾ کڻي درياءَ جي ڪناري تي ظاهر ٿيون. شيخ ابراهيم رحمۃ اللہ علیہ فرمايو: اي خدا آئون ته فقط پنهنجي سٺي گهران ٿو، اها عطا ڪري پنهنجي مهر جي سڄي نشاني ظاهر فرما! ان تي هڪ ٻي مڇي ظاهر ٿي جنهن جي وات ۾ شيخ جي سٺي هئي. شيخ ابراهيم رح سردار کي چيو ته دنياوي بادشاهي سٺي آهي يا روحاني؟! روحاني بادشاهيءَ جو طالب ٿي! ظاهري بادشاهي تي اڪتفا نه ڪر، دنيا جو مثال هڪ شهر جهڙو آهي ۽ عالم غيب هڪ باغ آهي جنهن جو ٿورو حصو هن دنيا ۾ ڏيکاريو ويو آهي. باغ مان چند گلن واريون تاريون بازار ۾ آنديون وينديون آهن. هن دنيا جو آسمان به ان باغ جو هڪ پتو آهي. عالم غيب مغز آهي ۽ عالم شهود ان جو چلڪو ۽ ڪل آهي. عالم غيب ۾ جيڪڏهن قدم نٿا پهچن ته اها خوشبو حاصل ڪر، جنهن سان ان زڪام کي رفع ڪري سگهين جيڪو خواهش نساني جي ڪري توتي طاري ٿي ويو آهي. جڏهن عالم غيب جي خوشبوءِ سنگهندين تڏهن روح عالم غيب ڏانهن ڇڪبو ۽ اها خوشبوءِ اکين جي لاءِ نور بصيرت بنجي ويندي ۽ عالم غيب جي لاءِ راه نمودار ٿي ويندي. سالڪ جو سينو ڪوه سينا بنجي ويندو جنهن ۾ رب جي تجليات جو ظهور ٿيندو. جڏهن حضرت يعقوب عليه السلام، حضرت يوسف عليه السلام جي فراق ۾ روئندي روئندي ناهين ٿي ويو هو، تڏهن حضرت يوسف عليه السلام پنهنجي ڀائرن جي ذريعي پنهنجي قميص موڪلي هئي ۽ چيو هو ته اها حضرت يعقوب عليه السلام جي چهري تي لڳائجو. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ چوي ٿو ته ان قميص ۾ اها ئي عالم غيب جي خوشبوءِ هئي جنهن جي اثر سان حضرت يعقوب عليه السلام جي بينائي موٽي آئي هئي. اها ئي عالم غيب جي خوشبوءِ هئي جيڪا حضور ﷺ جن کي نماز جي حالت ۾ محسوس ٿيندي هئي ۽ ان ڪري حضور ﷺ فرمايو ته منهنجي

اڪين جي ٿڌاڻ نماز آهي.

لطائف ست: (1) قلب (2) روح (3) نفس (4) سر (5) خفي (6) اخفي. جيئن ته ڪن بزرگن نفس کي روح جي تابع مڃيو آهي. انهيءَ ڪري بزرگ پڻ پنج لطائف چيا آهن. جيڪڏهن سالڪ هڪ لطيفي کي مُصفي ڪندو آهي ته پيا تصفيه قبول ڪندا آهن. جيڪڏهن هڪ کي غذا حاصل ٿيندي آهي ته باقي لطيفن جي لاءِ به اهائي قوت جو سبب بنجي ويندي آهي. مثال طور لطيف قلب کي ذڪر جي غذا حاصل ٿئي ٿي ته اها ٻين لطيفن جي لاءِ باعث تقويت آهي. هڪ لطيفي جي اثر سان ٻين لطيفن جي متاثر ٿيڻ جو مثال هيءُ آهي ته اک متاثر ٿئي ٿي ته ان سان دل به متاثر ٿي وڃي ٿي ۽ ان ۾ عشق جي ڪيفيت پيدا ٿي وڃي ٿي، جنهن سان صدق ۽ اخلاص پيدا ٿي ويندو آهي. عشق سان اخلاص پيدا ٿيو ته ان سان پيا سڀ حواس متاثر ٿين ٿا ۽ انهن ۾ وصل محبوب جو ذوق پيدا ٿي وڃي ٿو.

غيب کي ڏسڻ واري نور سان عارف جا حواس منور ٿيڻ جو آغاز

چوڻ لکي جس در روش بکشد بند

ماڻي جسا هم مبدل شوند

ترجمو: ”جڏهن هڪ حس رفتار ۾ بندش کي کولي ڇڏي ته باقي سڀ حواس بدلجي وڃن ٿا.“

جڏهن هڪ لطيفو رکاوٽن جي قيد کان آزاد ٿي وڃي ٿو ته باقي لطيفن ۾ به تبديلي اچڻ لڳندي آهي. هڪ لطيفي کي عالم غيب جو مُشاهدو ٿيڻ لڳندو آهي ته باقي لطيف به عالم غيب جو ادراڪ شروع ڪندا آهن. هڪ لطيفي سان ٻين لطيفن کي آزادي ملڻ جو مثال هي آهي ته ڌڻ مان هڪ ٻڪري جيڪڏهن نهر ٽپي ويندي آهي ته باقي ٻڪريون به نهر ٽپي وينديون آهن. سالڪ کي گهرجي ته پنهنجي لطيفن جي ٻڪرين کي عالم غيب جي چراگاه ۾ چاري ۽ لطيفن جي لاءِ ان جهان مان معارف ۽ اسرار حاصل ڪري: أَخْرَجَ الْمَرْعَى (الاعليٰ: 4) ان خدا، چراگاه پيدا فرمايو آهي. بزرگ رومي رح چراگاه مان عالم غيب وارو چراگاه مُراد ورتي آهي. هر لطيفو ٻئي لطيفي جي لاءِ معارف جنت جي پيغامبريءَ جو ڪم ڏيڻ لڳي ٿو. جڏهن لطيف مصفي بنجي ويندا آهن تڏهن سالڪ لفظي گفتگو کان سواءِ جنهن ۾ حقيقت ۽ مجاز ۽ زبان جو استعمال ڪونه ٿيندو آهي، عارف ڪامل جي لطيفن سان پنهنجو راز چوندا آهن. لفظي عبارت جنهن ۾ حقيقت ۽ مجاز جو استعمال ٿيندو آهي ان ۾ ته تاويل جي گنجائش هوندي آهي پر لطيفن جي پاڻ ۾ گفتگو ۾ ڪنهن تاويل جي گنجائش ڪونه هوندي آهي ڇاڪاڻ ته هتي نفس الامر جو مشاهدو هوندو آهي.

جڏهن ٻين جا حواس عارف جي حواسن جي تابع ٿي ويا ته آسمان ۽ زمين به ان جا تابع بنجي ويندا. جيڪڏهن گل تي ٻن ڄڻن جو جهڳڙو هجي ته گل ان جي ملڪيت قرار ڏئي ويندي جنهن جي ملڪيت ۾ مغز آهي. آسمان ڪائنات جو چلڪو ۽ گل آهي. پوءِ جڏهن ڪائنات جون دليون ڪنهن جي تابع هجن ته لامحالہ آسمان به ان جي تابع هوندو. هيءُ ٻيو مثال آهي ته جيڪڏهن ڀڳ تي جهڳڙو هجي ته ڀڳ ان جو قرار ڏنو ويندو، جيڪو منجهس پوشيده ڏاڻن جو مالڪ هوندو. چلڪو ڳر تي هوندو آهي ۽ ڳر کي گهيريندو آهي. ظاهر آهي ته مغز ان ۾ لڪل هوندو آهي.

هاڻي وري بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ ڪجهه مثال ظهور ۽ خفا جا ڏئي ٿو ۽ مخفي مرتبن جو ذڪر فرمائي ٿو: جِسم ۽ روح جي اها ئي نسبت آهي جيئن ٻانهوئي ۽ هٿ جي آهي. عقل ۽ روح جي مخفي هجڻ ۾ فرق آهي. عقل روح جي پيٽ ۾ وڌيڪ مخفي آهي، انهيءَ ڪري حس ٻئي جي روح کي جلد سُڃاڻي ويندي آهي ۽ عقل کي دير سان سُڃاڻندي آهي. ڪنهن جسم ۾ حرڪت هجي ته فوراً سمجهبو ته ان ۾ روح آهي پر خالي حرڪت سان عقل جو پتو نٿو لڳائي سگهجي. جيڪڏهن انهن جون حرڪتون ۽ سُڪون موزون آهن ته توهان کي يقين ٿيندو ته اهو صاحب عقل آهي. وحي جي قبوليت جي استعداد عقل کان به زياده مخفي آهي. هر انسان حضور ﷺ جي عقل کي ڄاڻي ورتو ۽ کين عقلمند

چيو پر گهڻا انسان پاڻ سڳورن ﷺ جي قبول وحي جي استعداد کي نه سڃاڻي سگهيا. وحيءَ جي استعداد جا به ڪي آثار ۽ ڪجهه علامتون آهن پر جيئن ته اهي نادر هونديون آهن، انهيءَ ڪري انهن کي عقل نٿو سڃاڻي. انهن آثارن کي عقل جنون جو سبب سمجهي ٿو. ڪڏهن عقل حيران ٿي ويندو آهي ۽ اهو ان لاءِ ته عقل جو ان استعداد کي سمجهڻ هن ڳالهه تي موقوف آهي ته پنهنجن ۾ پوري مناسبت پيدا ٿي وڃي. حضرت موسيٰ ﷺ حضرت خضر ﷺ جي ڪمن کي غير موزون قرار ڏنو ۽ اعتراض ڪيو. اسرارِ غيبي کي سمجهڻ ۾ جڏهن حضرت موسيٰ ﷺ جهڙي عظيم پيغمبر جو عقل ناڪاره ثابت ٿيو ته ڪوئي جهڙي عقل وارا انهن جو ادراڪ ڪيئن ٿا ڪري سگهن. تحقيقي علم وارو خاموشيءَ سان الله تعاليٰ سان خريد و فروخت ۾ لڳو رهندو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ (التوبه-۱۱۱) ”خدا مومنن کان انهن جون جانيون ۽ مال جنت جي بدلي ۾ خريد ڪيا آهن.“

هر علم جو ان جي مناسبت سان خريدار هوندو آهي. حضرت آدم ﷺ جي علوم جا خريدار ملائڪ هئا، ديو ۽ پريون ڪونهيون. قرآن پاڪ ۾ آهي اَنْبِئُهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ (آل عمران-۳۳) ”اي آدم ﷺ انهن ملائڪن کي اسماءِ الاهي جي تعليم ڏي. علومِ عقلي وارن جو تعلق عالمِ سفلي سان آهي. ڪوئي جي علم جو تعلق به زمين سان آهي. ڪوئي کي فقط خوراڪ جي ضرورت آهي انهيءَ ڪري ان کي ايترو عقل عطا ٿيو. ضرورت کان سواءِ ڪنهن کي عطيو نٿو ملي. دنيا کي جيڪڏهن زمين جي ضرورت نه هجي ها ته زمين وجود ۾ نه اچي ها، جيڪڏهن زمين جي ٽهراءِ لاءِ جبلن جي ضرورت نه هجي ها ته اهي پيدا نه ٿين ها، جيڪڏهن دنيا کي آسمانن جي ضرورت نه هجي ها ته اهي پيدا نه ڪيا وڃن ها. سج، چنڊ تارا سڀ ضرورت جي ماتحت پيدا ڪيا ويا آهن، مطلب ته شين جو وجود ضرورت جي ڪري آهي. جيتري قدر ضرورت ٿئي ٿي اوتري قدر ذريعا ڏنا وڃن ٿا. پنهنجي باطني احتياج ۽ ضرورت کي وڌاءِ، ته درياءُ ڪرم جوش ۾ اچي.

دنيا جو اهو ئي دستور آهي ته فقير جيستائين پنهنجي مجبوري ۽ ضرورت جو اظهار نٿو ڪري ته کيس ڪير ڪجهه ڪونه ڏيندو آهي. فقير ڪڏهن اهو ڪونه چوندو ته آئون گهڻو مالدار آهيان، مون کي ماني ڪارايو. بچو (هڪ جانور) کي اڪ جي ضرورت ڪونه هئي انهيءَ ڪري ان کي اڪ عطا ڪانه ٿي، عالمِ ناسوت ۾ ڦاٿل جيڪڏهن ضرورت محسوس ڪن ته خدا انهن کي نور بصيرت عطا ڪري ڇڏي. جڏهن کين نور بصيرت حاصل ٿي وڃي ته انهن جي عالمِ لاهوت ڏانهن پرواز ٿيڻ لڳندي آهي، پوءِ انهن تي اسرارِ خداوندي ڪلن ۽ اهي بلبل وانگر نغمه سرائي ڪرڻ لڳن.

الله تعاليٰ ڪن جي هڏيءَ ۾ ٻڌڻ جي قوت پيدا فرمائي آهي. جڏهن ڪو نالو پڪاريون يا سڏيون ٿا ۽ ان سان ڪجهه سمجهه ۾ اچي ٿو. اسم ۽ مسميٰ جو پاڻ ۾ تعلق جيڪڏهن سمجهه ۾ اچي ٿو ته فقط ايتري قدر، جيتري قدر پڪيءَ جو تعلق اڪيري سان آهي. جسم ۽ روح جي نسبت جيڪڏهن سمجهه ۾ اچي ٿي ته فقط ايتري قدر، جيتري قدر پاڻي ۽ نهر جي نسبت آهي پر ان تعلق ۽ نسبت جي حقيقت غير معلوم آهي. روح جي قوتِ فڪريه ۾ سٺا ۽ بُرا خيال ايندا رهندا آهن. روح کي پاڻيءَ سان تشبيهه ڏجي ته جهڙي طرح پاڻيءَ جي سطح بيٺل نظر ايندي آهي حالانڪ اهو روان دوان آهي، اهڙي طرح روح ملاءِ اعليٰ ڏانهن روان آهي پر ان جو احساس ڪونه ٿو ٿئي. پاڻيءَ جي سطح جي رواني ڪن ڪن کانن جي لڳاتار گذرڻ سان معلوم ڪئي ويندي آهي. اهڙي طرح روح جي قوتِ فڪريه ۾ مختلف خيالن جي اچڻ سان ان جي رواني معلوم ڪري سگهجي ٿي. روح جي قوتِ فڪريه جي سطح تي به سٺن ۽ بُرن خيالن جو ظهور ٿيندو رهندو آهي. روح جي قوتِ فڪريه جي سطح تي جيڪي چلڪا ۽ ڪلون آهن انهن جو مغز باغ ۾ تلاش ڪر. اتان کان ئي پاڻي هليو آهي. اتي معارفِ غيبي جو مغز توکي حاصل ٿيندو. لامحالہ ان جو منبع ۽ سرچشمو آهي. عام عارفن جي روح جي رواني تيز آهي، انهيءَ ڪري انهن تي غم ۽ غصي جا ڪڪ پن زياده دير ڪونه بيهندا آهن، خاص عارفن جا روح غم ۽ غصي کي قبول ٿي نٿا ڪن.

اجنبی شخص جون هڪ شيخ تي چٿرون ۽ بزرگ جي طالب جو اجنبیءَ کي جواب ڏيڻ:
هن حڪايت جو خلاصو هيءُ آهي ته عارفن ڪاملن جو روح ڪنهن مصيبت کي قبول ٿي نٿو ڪري.

بلڪه يڪ شيخ را تهمت نهاد

کو بدست و نیست بر راه رشاد

ترجمو: ”هڪ بيوقوف هڪڙي الله واري تي تهمت هنئي ته اهو بُرو آهي ۽ هدايت جي رستي تي نه آهي.“

هو ان ڪري بيوقوف هو جو الله واري جي مقام کي نٿي ڄاڻائين. وڏن تي تهمت لڳائڻ ڪا معمولي ڳالهه نه آهي. عام طور تي وهندڙ پاڻي گدلو هوندو آهي. تو جيڪي بُرايون بيان ڪيون آهن اهي ان ۾ نه هونديون ۽ جيڪڏهن هجن به، ته اهي ان جي معصيت ڪونه سمجهيون وينديون ڇاڪاڻ ته فنائيت جي غلبي جي ڪري ان معصيت کي شرعي لحاظ کان ان جي لاءِ گناهه نه سمجهيو ويندو. جيئن وڏي درياءَ ۾ جيڪڏهن مردار ڪري پوي يا اُڇلايو وڃي ته شرعي اعتبار سان ان درياءَ کي گندو قرار نه ڏنو ويندو. به مٿ پاڻيءَ جا جيڪي ٻارهن سئو رطل هجن، جيڪڏهن ان مقدار ۾ پاڻي هجي ته امام شافعي رحمته الله عليه جي نظر ۾ ان ۾ ٿوري پليتي ڪرڻ سان اهو ناپاڪ نه ٿيندو. جيڪڏهن ان مقدار کان گهٽ آهي ته نجس ٿي ويندو. مختلف جاين تي شين جا احڪام ۽ آثار جدا هوندا آهن. نجاست جو ڦڙو، ٿوري پاڻيءَ کي پليت بنائي ٿو، زياده کي نه بنائي سگهندو. باهه نمرود کي نقصان پهچايو حضرت ابراهيم عليه السلام کي نقصان نه پهچائي سگهي. نفس جي خواهش سان اهو ئي فعل بمنزل باهه جي آهي ۽ روح جي تقاضا تحت اهو گلزار آهي. روح ۽ نفس جي اعتبار سان احڪامن ۾ فرق آهي ۽ ان جو سبب هيءُ آهي ته روح حق جي مشاهدي ۾ لڳل آهي جنهن کي دليل جي ضرورت نه آهي. نفس ان کان محروم آهي ۽ طالب دليل آهي. وانتهڙو لاءِ سونهون ضروري آهي. جيڪي مقصود تائين پهچي ويا اهي انهن شين کان بي نياز ٿي ويا آهن. عارف جيڪي اصل هوندا آهن اهي به ڪڏهن استدلال کان ڪم وٺندا آهن پر اهو خود انهن لاءِ ڪونه هوندو آهي بلڪه اهي ٻين جي تفهيم ۽ سمجهائڻ جي لاءِ پنهنجي مرتبي کان ڪري ڪري استدلال کان ڪم وٺندا آهن. پيءُ جي زبان صاف ۽ روان هوندي آهي پر ٻار جي خاطر باتڙائي ڳالهائيندو آهي. وڏي کان وڏو عالم ٻار کي پڙهائڻ وقت ”الف“ خالي ”ب“ جي هيٺان هڪ نقطو چونڊو آهي ته اهو مُبتيديءَ جي لاءِ چونڊو آهي، ورنه سندس مقام ان کان گهڻو بلند آهي. هو ٻار کي پڙهائڻ جي لاءِ حروف ابجد جو تلفظ ڪڍي ٿو ۽ ”ابجد هوز حطي“ چوي ٿو، مطلب ته جيڪا زبان ٻار سمجهي ٿو ان لهجي ۽ زبان ۾ کيس تعليم ڏئي ٿو. پنهنجي لهجي ۽ زبان کان قطع نظر ڪري ٿو. شيخ کي به پنهنجي مريدن جي استعداد ۽ حالت مطابق تعليم ڏيڻ گهرجي. ان معترض چيو جيڪو ڪُفر ۽ گمراهي مان پريل هو، ته شيخ جو مثال تيز تلوار ۽ بادشاهه جهڙو آهي جنهن سان وڙهڻ پنهنجو پاڻ کي تباهه ڪرڻ آهي. جيئن ته شيخ اخلاق خداوندي سان متصف آهي انهيءَ ڪري اهو به لامحدود ۽ درياءُ ناپيدا ڪنار آهي. جڏهن شيخ لامحدود درياءُ آهي ته محدود ڪُفر ان جي اعتبار سان غير موجود آهي. خدا کان سواءِ سڀ ڪجهه فاني آهي. ڪُفر ۽ ايمان اهي ٻئي پاڻهن جا فعل آهن ۽ مقام فنا ۾ پهچي ڪري جڏهن ذات باري سان وحدت ٿي وئي ته ان مقام تي ڪُفر ۽ ايمان ان جي صفت نٿا بنجي سگهن. ان جو هيءُ مطلب هرگز نه آهي ته جيڪڏهن اهو ڪُفر ڪري ته ڪُفر ڪُفر نه آهي پر مطلب هيءُ آهي ته اهو ان مقام تي ڪُفر سان موصوف ٿي نٿو ٿي سگهي. فاني شيون جيڪي شيخ سان متعلق آهن اهي ان جي غير فاني حقيقت جي لاءِ پردو آهن، انهيءَ ڪري عوام انهن کي نٿو ڏسي سگهي. جسماني مٿو ان جي حقيقي مٿي کي لڪايو ويندو آهي. انهن ٻنهي ۾ ايتري قدر فرق آهي جيئن مومن ۽ ڪافر ۾ آهي. انهيءَ ڪري ان ظاهر تي ٿي تڪفير ۽ لعن طعن ٿيندو رهندو آهي.

بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ جيئن ته شيخ جي جسماني مٿي کي ڪافر چيو، هاڻي اُن کان رجوع ڪري ٿو ۽ چوي ٿو ته ڪافر ۽ مرده ته حقيقت ۾ شيخ جو مُنڪر آهي ۽ ان جي اوصافن کان جاهل آهي. علم جان جي لوازم مان آهي، جڏهن ته اهو شيخ جي اوصافن کان جاهل آهي ته بي جان ۽ مرده آهي. علم جي ڪثرت ۽ قلب سان جان جي قوت ۽ ڪمزوريءَ جو پتو پوي ٿو. انسان جي جان حيوان جي جان کان وڌيڪ قوي آهي. جيئن ته ان جو علم وڌيل آهي. انسان کي ڪليات ۽ جزئيات ٻنهي جو علم حاصل آهي. حيوانن جو علم جزئيات تائين محدود آهي. جيڪي ادراڪ ۽ حواس انسان ۽ حيوان ۾ مشترڪ آهن ملائڪ انهن کان بالاتر آهن، انهيءَ ڪري ڪثرتي معلومات جي ڪري اهو انسان کان افضل آهي، جيتوڻيڪ ٻين لحاظن کان انسان افضل آهي. اهل الله جي جان ملائڪن کان وڌيڪ قوي آهي، انهيءَ ڪري آدم عليه السلام ملائڪن جو مسجود بنيو. جيڪڏهن حضرت آدم عليه السلام جي جان ۽ روح ملائڪن کان گهٽ هجي ها ته افضل کان ڪمتر کي ڪيئن سجدو ڪرايو وڃي ها. گل ڪنڊي کان افضل آهي ته اهو ڪنڊي جو مسجود نٿو ٿي سگهي. جڏهن اهل الله جي جان سڀني جانين کان قوي آهي ته ٻين جاندارن جون جانين اُن جي تابع فرمان آهن، انهيءَ ڪري مڇيون حضرت ابراهيم بن ادهم رحمۃ اللہ علیہ جون خادم بنجي ويون ۽ ان جي گودڙي سبڻ واري سئي ڪڍي نمودار ٿيون.

حضرت ابراهيم بن ادهم رحمۃ اللہ علیہ جي قصي جو باقي رهيل حصو:

چون نفاذ امر شيخ آل ميريد

ز آمد ماہي شدش وجدے پديد

ترجمو: ”جڏهن اُن سردار حڪم کي جاري ٿيندي ڏٺو ته مڇين جي اچڻ سان، اُن تي وجد طاري ٿي ويو.“
جڏهن هُن امير مڇين کي حضرت ابراهيم رحمۃ اللہ علیہ جي تابع فرمان ڏٺو ۽ جڏهن ڏٺائين ته هڪ مڇي سندس سئي ڪڍي آئي، تڏهن اُن تي وجد جي ڪيفيت طاري ٿي ويئي. اُن سردار پنهنجي لاعلميءَ تي افسوس جو اظهار ڪيو ڇاڪاڻ ته اُن جي دل ۾ وسوسو اچي چڪو هو. بادشاهه ڇڏي فقر اختيار ڪرڻ تي متعجب هو. جڏهن مٿس اسرارن جو دروازو کلي ويو ته اُن جي عشق ۾ ديوانو ٿي ويو.

وري بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ شيخ يا رهنما تي اعتراض ڪرڻ واري کي خطاب ڪري ٿو ته شينهن جي پُڄ سان ڪيڏن وارو يقيناً ماريو ويندو. اُن معترض، شيخ کي شرابي وغيره چيو هو. حقيقت ۾ شيخ مجسم نيڪي هو. بد ۽ برو اهو شخص آهي جيڪو ٽامي وانگر آهي ۽ شيخ جو محتاج اهو آهي جيڪو ڪيميا وانگر آهي. جيڪڏهن ڪو مريد فيض حاصل نه ڪري ته اُن سان شيخ ۾ ڪو نقصان پيدا نٿو ٿئي. ٿامون جيڪڏهن ڪيميا جو اثر قبول نه ڪري ته ڪيميا ۾ ڪا خرابي نٿي اچي. جنهن جا جهنمي اعمال آهن. اهو بد آهي شيخ ازلي دريا آهي. بد ظالم ۽ ظلمت افزا آهي. شيخ خدائي انوار جو پرتو آهي. بد باهه آهي ۽ شيخ آبِ ڪوثر... ته باهه کي پاڻيءَ سان نقصان پهچندو آهي، پاڻيءَ کي باهه سان ڪو نقصان نٿو پهچي. شيخ سج آهي، اُن ۾ ڪو عيب نه آهي. بهشت ۾ ڪنڊن جي تلاش ۽ ڪوشش لاهاصل آهي. اهڙيءَ طرح شيخ ۾ عيب تلاش ڪرڻ عيب آهي. جيڪڏهن ڪو بهشت ۾ ڪنڊا ڳولڻ وڃي ته خود اُن جو وجود ڪنڊا آهي. اهڙيءَ طرح شيخ ۾ عيب تلاش ڪرڻ وارو خود عيبدار آهي. عيب ته عيب ان ڪري ٿيا آهن جو انهن کي شيخ پاڻ پنهنجي اندر پسند نه ڪيو آهي. اسرارِ غيبي هن ڪري غيب آهن جو انهن کي شيخ ظاهر ڪرڻ گوارا نه ڪيو آهي، جنهن هنر کي شيخ پسند نه ڪري اهو هنر نه آهي، جنهن يقين کي شيخ يقين نه سمجهي اهو شڪ آهي. حسد جي ڪري بزرگن جي فيض کان محروم نه ٿي. وَحْيٌ مَّا كُنْتُمْ (البقره: ۱۴۴) جهڙيءَ طرح سان قبلي جو حڪماهي ته پري کان به اُن ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهي ويندي آهي، اهڙي طرح شيخ به قبلو آهي.

ان ڏانهن پري کان به متوجہ ٿيڻ سان فيض حاصل ٿي سگهي ٿو. گڏهه گپ ۾ ڦاسڻ کانپوءِ نڪرڻ جي مسلسل ڪوشش ڪندو آهي ۽ ان کي رهڻ جي جاءِ نٿو سمجهي. ايئن انسان به دنياڌاريءَ جي گپ ۾ ڦاٿل آهي ته ان کي نڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. بدعمل جيڪڏهن بدعملن کان چوٽڪاري حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪري ته گڏهه کان به بدتر آهي. ڪي بدعمل ۽ ڪوتاهه عمل مجبوريءَ جو اظهار ڪري پنهنجو پاڻ کي مضطر قرار ڏين ٿا ۽ چوندا آهن ته مجبور ڪي خدا معذور سمجهي ٿو. اهو انهن جو نهايت غلط خيال آهي. اهو گنهگار جنهن جو خيال آهي ته سندس گناهه تي خدا ان جي گرفت ڪونه ڪندو، بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ ان کي بجو سان تعبير ڪري ٿو، جيڪا شڪارين جي طرز عمل کان ڌوڪي ۾ اچي جهلجي پوندي آهي. مشهور آهي ته شڪاري بجوءَ جي ڌڙي تي بيهي پاڻ ۾ اهڙيون ڳالهيون ڪندا آهن جن مان ظاهر ٿئي ته بجو کي ڌڙي کان ٻاهر سمجهي رهيا آهن. حقيقت ۾ اهي بجوءَ کي ڌوڪي ڏيڻ جي لاءِ اهڙي گفتگو ڪن ٿا. بجو انهن جي گفتگو سان مطمئن ٿي ويندي آهي ۽ گرفتار ٿي ويندي آهي.

حضرت شعيب عليه السلام جو ان شخص کي سمجهائڻ ته گناهه تي گرفت آهي:

هن قصي جو خلاصو هي آهي ته گنهگار پڪڙ ۾ اچي ويندو آهي پر کيس پنهنجي گرفتاريءَ جو احساس ڪونه ٿيندو آهي.

آل يڪي مي گفت در عهد شعيب

که خدا از من بے ويد است عيب

ترجمو: ”حضرت شعيب عليه السلام جي زماني ۾ هڪ شخص چوندو هو ته خدا منهنجا گهڻا عيب ڏٺا آهن.“

الله تعاليٰ وحيءَ جي ذريعي ان جو جواب حضرت شعيب عليه السلام کي هن ريت ڏنو ته اهو شخص حقيقت جي خلاف چوي ٿو. گرفتار آهي ۽ چوي ٿو ته خدا منهنجي گرفت نٿو ڪري. مسلسل گناهه ڪرڻ واري کي پنهنجي گناهه جي اثر ۽ ان تي گرفت جو احساس ڪونه رهندو آهي. ان کي چند مثالن سان بزرگ هن طرح سمجهائي ٿو: نئين ديگ تي دونهين جو اثر نمايان هوندو آهي پر جنهن تي دونهين جا ته ڄميل هجن ان تي اثر نمودار ڪونه ٿيندو آهي. جيڪڏهن شيدي لوهار ڪو ڪم ڪندو هجي ته ان جي چاهي جو رنگ جيئن ته اڳتي ڪارو آهي، تنهن ڪري ان تي دونهين جو اثر ظاهر ڪونه ٿيندو. رومي (روم ملڪ جو رهاڪو) جيئن ته گورو هوندو آهي، ان جي چاهي تي دونهين جا نشان ظاهر ٿيندا. جڏهن ان شخص کي گناهه جو احساس ٿي ڪونهي ته اهو خدا آڏو ڪٿي ٻاڏائيندو! هاڻي ان کي گناهه، گناهه نظر نٿو اچي.

جڏهن گناهه جي باري ۾ گناهه جو تصور ٿي نٿو رهي ته پوءِ توبه به نٿو ڪري ۽ ايئن دين کان خارج ٿي ويندو آهي. دل جي لوهه کي گناهه جو رنگ ۽ ڪٽ ڪاٽڻ شرع ڪندو آهي ۽ من جو گوهر بد رنگ ٿي ويندو آهي. اچي ڪاغذ تي لکندؤ ته ڪتابت نظر ايندي، لکيل تي لکندؤ ته ڪتابت جو اثر معلوم نه ٿيندو. اهوئي حال گناهه جو آهي. انسان شروع ۾ گناهه ڪندو آهي ته گناهه جو اثر محسوس ڪندو آهي، بار بار ڪندو آهي ته ان جو اثر نظر کان غائب ٿي ويندو آهي. اڳ لکيل ڪاغذ تي لکندؤ ته اڳوڻي ۽ هاڻوڪي تحرير نه پڙهي سگهبي ۽ نه ان جي معنيٰ سمجه ۾ ايندي. ڪافر کي گناهه جو احساس بلڪل ڪونه رهندو آهي. اهڙي معصيت ڪار ۽ گناهگار جي حالت ڏاڍي خطرناڪ ٿي ويندي آهي. پوءِ به مايوس نه ٿيو، الله جي نظر ڪرم اصلاح ڪري سگهي ٿي. پنهنجي مايوسين کي درٻار خداوندي ۾ پيش ڪري سڌاري جي دعا گهرو. حضرت شعيب عليه السلام تي جيڪا وحي نازل ٿي اها ان گنهگار ٻڌي ته سندس دل ۾ ڪجهه روشني پيدا ٿي پر وري به گناهه تي خدا جي گرفت ۽ پڪڙ جي نشاني گهرڻ لڳو. گناهه تي گرفت جي هڪ معمولي نشاني هيءَ آهي ته گنهگار هر طرح جي عبادت ڪندو آهي پر عبادت جي ذوق ۽ لطف کان

محروم رهندو آهي. ظاهري عبادتون ته ٺيڪ آهن پر هو انهن جي مغز ۽ روح کان محروم آهي ۽ سندس عبادت اهڙي آهي جيئن بنا گر جي اڪروٽ! جيستائين ذوق عبادت حاصل نه هجي جيڪو بمنزل مغز جي آهي ته ان عبادت مان شجر و ثمر پيدا ڪونه ٿيندو. جڏهن حضرت شعيب عليه السلام ان کي اهي نُڪتا ٻڌايا تڏهن سوچ ۾ آئين ٻڌي ويو جيئن گڏه گپ ۾ قاسي ويندو آهي.

شيخ تي چتر ۽ مريد جي جواب واري قصي جو رهيل حصو:

آل خبيث از شيخ می لایند تا
کز نگر باشد همیشه چشم کار

ترجمو: ”اهو خبيث، شيخ جي باري ۾ بيهوده بڪواس ڪري رهيو هو. ٻاڏي جي اک هميشه ٽيڙو ڏسندي آهي.“
معترض چيو ته آئون ان شيخ جي بدهلڪت جو گواه آهيان. اهو شرابي ۽ ٻرو آهي. جيڪڏهن توکي يقين نه آهي ته اڄ رات مون سان هل ۽ اکين سان ڏس. رات جو مريد کي ان مجلس جي هڪ روشن دان وٽ وٺي ويو جتي شيخ شراب جي مجلس ۾ ويٺو هو. ڏينهن جو مڪاريءَ سان بزرگ بڻيو وتندو هو. رات جو فسق و فجور ڪندو هو. ڏينهن جو سنت نبويءَ تي عمل، رات جو ابولهيبي ۾ مبتلا! يعني شيطان جنهن کان اسين پناهه گهرندا آهيون. شيخ خود چيو هو ته شراب جي جام ۾ شيطان پيشاب ڪندو آهي. شيخ جواب ڏنو ته منهنجو جام ايتري قدر ڀر آهي جو ان ۾ شيطان جي پيشاب جي گنجائش ئي نه آهي. تو، شيخ جي ڳالهه جو مطلب صحيح نه سمجهيو. شيخ جام مان جام شراب مطلب ڪونه ورتو هو پر جام مان مراد شيخ جو پنهنجو وجود هو. شيخ جو پورو جسم نور حق سان ڀر آهي. ان ۾ شيطان جي اثرات جي گنجائش نه آهي پر اهو ته مقام فنا ۾ آهي، جڏهن ته شيخ نور مطلق آهي، ان ڪري ڪا به جڳهه ۽ مقام ان کي نقصان نٿو پهچائي سگهي. سج جي روشني جيڪڏهن اروڙيءَ تي پوي ته ان سان روشني نجس ۽ پليد ڪونه ٿيندي. جيئن ته اهي ڳالهيون روشن دان جي ذريعي ٿي رهيون هيون، باقي شيخ جي هٿ ۾ شراب نه پر خالص ماکي هئي. شيخ پنهنجي مريد جي بدگمانِي کي دور ڪرڻ جي لاءِ ان کي چيو ته منهنجي تڪليف بُڪ جي تڪليف کان به وڌي ويئي آهي ۽ آئون مضطر جي حڪم ۾ آهيان، جنهن جي لاءِ جان بچائڻ خاطر حرام شيءِ کائڻ جائز ٿي ويندي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته **فَمَنْ اضْطُرَّ فِي مَخْصَصَةٍ غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِآيَةِ اللَّهِ عَظِيمَةٍ** (المائدہ-۳) ”جيڪو بُڪ جي ڪري مجبور ٿي وڃي ۽ گناهه ڏانهن ان جو لاڙو نه هجي ۽ اهو حرام کائي وٺي ته الله غفور رحيم آهي.“ شيخ جو هر مٿ شراب بدران ماکيءَ سان ڀريل هو. ٻئي ڏينهن مريد شرابخاني ۾ ويو ۽ شيخ جو هر مٿ چڪيائين ته اهو ماکيءَ سان ڀريل هو. مريد سڀني شرابخانن ۾ شراب نه ڏٺو، تڏهن ٻين شرابين کان دريافت ڪيائين ته ڇا معاملو آهي، ڪنهن به مٿ ۾ شراب نه آهي؟! تڏهن سڀئي رند شيخ وٽ ويا ۽ چوڻ لڳا ته توهان شرابخاني ۾ آيا، توهان جي اچڻ سان سمورو شراب ماکي ٿي ويو. اسين ان ڪرامت کان متاثر ٿيا آهيون. شراب ناپاڪ آهي، ماکي پاڪ آهي. اوهان شراب کي ماکي بنايو. هاڻي اسان کي به پاڪ بنايو.

الله تعاليٰ پنهنجي نيڪ ٻانهن جي لاءِ حلال روزيءَ جي سبيل پيدا فرمائيندو آهي. ايندڙ حڪايت جو به اهو ئي خلاصو آهي ته الله تعاليٰ امت محمديه جي لاءِ ناپاڪ زمين کي به حڪم سان پاڪ بنائي ڇڏيو آهي.

حضرت عائشه رضي الله عنها جو حضور کي چوڻ ته توهان بنا ماصلي وچائڻ جي نماز پڙهندا آهيو!

عائشہ روزے بہ پیغمبر بہ گفت

یا رسول اللہ تو پیداؤ نہفت

ترجمو: ”هڪڙي ڏينهن حضرت عائشه رضي الله عنها پيغمبر کي عرض ڪيو ته يا رسول الله صلي الله عليه وسلم توهان ميڙاڪي توڙي

تنهائيءَ ۾، جتي موقعو ملي ٿو نماز پڙهي وٺو ٿا، مڃي ڪان سواءِ به پڙهو ٿا، ان جو راز ٻڌايو.“
عام طور ٻار پيشاب ۽ پاخاني سان گهر جي زمين کي ناپاڪ ڪري ڇڏيندا آهن. حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته سڄي زمين منهنجي لاءِ سڄي گاهه ۽ باعثِ پاڪائي بنائي ويئي آهي انهيءَ ڪري آئون هر جڳهه تي نماز پڙهي سگهان ٿو. ٻين امتن کي حڪم هو ته اهي فقط عبادتخاني ۾ عبادت ڪن. پاڻي نه هجڻ جي صورت ۾ زمين جي مٽيءَ سان تيمر ڪرڻ تنهنجي لاءِ پاڪائي آهي. خدا جي خاص ٻانهن سان حسد ڇڏي ڏي. خدا جو خاص ٻانهو جيڪڏهن زهر به کائي ته خدا ان جو تاثير بدلائي ڇڏيندو آهي ۽ اهو قَوْلُكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ (الفرقان- ۷۰) جو مصداق هوندو آهي. هڪ گنهگار جي نماز ۽ روزو به مردود ٿي ويندو آهي. الله تعاليٰ پنهنجي مخلوق ۾ پنهنجي صفت جو پرتو وجهندو آهي، نه ته ابابيل جهڙو پکي ابرهه جي هاٿين کي ڪيئن شڪست ڏئي ها. سوره الفيل ۾ ابابيلن جي ذريعي ابرهه جي هاٿين جي هلاڪت جو ذڪر آهي. وڏن سان جهڳڙو ۽ همسريءَ جي دعويٰ ڪرڻ هلاڪت جو سبب آهي.

ڪوئي جو اُٺ جي مهار کي چڪڙ ۽ گهمند ۾ اچڻ

هن قصي جو خلاصو هيءُ آهي ته ڪوئي پاڻ کان وڏي اُٺ سان همسري ڪئي ۽ نيٺ شرمندو ٿيو.

موٽڪي در ڪفِ مهارِ اُترے

در ربود و شد رواں او از مرے

ترجمو: ”هڪڙو حقير ڪوٺو اُٺ جي مهار هٿ ۾ جهلي ٻڌندو روانو ٿيو.“

جڏهن اُٺ ساڻس گڏ هليو ته ڪوٺو چوڻ لڳو: مون ۾ ايتري طاقت آهي جو اُٺ کي قابو ڪيو پيو وڃان. ڪوئي جي وڏائي جو اُٺ تي اُٻو اثر پيو. ايتري ۾ نهر تي پهتا جنهن ۾ هاڻي به نه بيهي سگهي. ڪوٺو ڪناري تي پهچي بيهي رهيو. اُٺ چيس: جهنگ جا ساڻي بيهي ڇو رهين؟ حيراني ڇا جي آهي؟ تون منهنجو رهبر ۽ رهنما آهين. ڪوئي چيو: نهر وڏي آهي ان ۾ ٻڏڻ جو خطرو سمجهان ٿو. اُٺ چيو ته چڱو بيهه، آئون پاڻيءَ جي خبر وٺان. اُٺ پنهنجي ٽنگ پاڻيءَ ۾ وڌي ۽ چوڻ لڳو ته گوڏي جيڏو پاڻي آهي، تون ڇو حيران آهين. ڪوئي چيو ته تنهنجي لاءِ معمولي ۽ ننڍي شيءِ آهي پر منهنجي لاءِ خطرناڪ ۽ وڏي آهي. تنهنجي گوڏي ۽ منهنجي گوڏي ۾ وڏو فرق آهي. تنهنجي گوڏي جيڏو پاڻي آهي ته منهنجي مٿي کان سئو گز اونچو هوندو! تڏهن اُٺ چيو ته پوءِ همسريءَ جي دعويٰ ۽ گستاخي نه ڪج، متان ان چڻنگ سان تنهنجو جسم ۽ جان جلي وڃي!

جڏهن انسان ۾ صلاحيت نه هجي ته صلاحيت پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. انسان کي پنهنجي حيثيت ۾ رهڻ گهرجي. جيڪڏهن پيڙيءَ ۾ لهرن جا لوڏا برداشت ڪرڻ جي صلاحيت نه آهي ته ان کي ڪناري ڪناري سان وٺي وڃڻ گهرجي، گهرائي ۾ نه وڃڻ گهرجي. جيستائين واپار ۾ مهارت نه هجي تيستائين مستقل دڪان نه بنائڻ گهرجي ورنه نقصان ٿيندو. اتي ۾ جڏهن خمير اُٿندو آهي تڏهن ماني پچائڻ جي قابل ٿيندو آهي. آزادانه زندگي بسر ڪرڻ جي صلاحيت نه هجي ته غلام بنجي رهڻ گهرجي. مطلب ته جيستائين ڪمال حاصل نه هجي ڪنهن ڪامل عارف جي تابع رهڻ ضروري آهي.

الله تعاليٰ فرمايو آهي ته ”جڏهن قرآن پڙهيو وڃي ته خاموش رهو.“ جيستائين وعظ ۽ تلقين جي صلاحيت نه هجي خاموشيءَ سان نصيحت ٻڌندو ره، جيڪڏهن ڪو اعتراض پيش اچي ته اعتراض واري تي سوال نه ڪر، پر تعليم حاصل ڪرڻ جي طور تي دريافت ڪر. انسان بزرگن سان همسري ٽڪر جي ڪري ڪندو آهي ۽ اهڙي قسم جون برائيون نفس جي تقاضا سان پيدا ٿينديون آهن ۽ جڏهن انسان انهن برائين کي بار بار ڪندو آهي ته نفس جي ان خواهش ۾ ٽڪاءُ پيدا ٿيندو آهي، جنهن کان پوءِ جيڪڏهن ڪو ان برائي کان پاڻ روڪي ته ڪاوڙ ايندي آهي، شيطان

کي سرداريءَ جي عادت پئجي ويئي هئي انهيءَ ڪري حضرت آدم عليه السلام کي سجدو نه ڪيائين. آڪڙ نفس جي رذيل حرڪت آهي. الله وارن وٽ تريقا آهي انهيءَ ڪري ٿيڳر ۽ مرتبي جو نانگ مٿن اٿر نٿو ڪري. جڏهن ڪو ڪنهن عادت جي خلاف کين نصيحت ڪندو آهي ته اهو سمجهندا آهن ته نصيحت ڪرڻ وارو پنهنجي وڏائي ۽ سرداري پيو جتائي. جيڪڏهن انسان ۾ بُري عادت نه هوندي آهي ته نصيحت سان کيس ناگواري ڪانه ٿيندي آهي. ڪاوڙ جو سبب اهو آهي ته تنهنجي بُري عادت پڪي ۽ مضبوط ٿي ويئي آهي. انساني خواهش کي ابتداءَ نه دبائڻ گهرجي ورنه خطرناڪ صورت اختيار ڪندي. عيبدار پنهنجي عيب کي معمولي سمجهندو آهي. ڪنهن ڪامل عارف کان ان رذيل جو انجام دريافت ڪر! جڏهن انسان جي ڪا خرابي زائل ٿيندي آهي تڏهن سمجهندو آهي ته اها خرابي ڪيتري قدر خطرناڪ هئي. هر شيءِ ضد جي ذريعي سُجائي ويندي آهي. جيڪو عارف تنهنجي حقيقت بدلائي ڇڏي اهو اڪسير آهي. تون ان جي لاءِ بمنزل نامي جي آهين. ڏينهن رات کي پڇائيندڙ مڃيو ويندو آهي. صاحبِ دل به دنيا کان پڇندڙ ۽ متنفر هوندو آهي. جيڪڏهن تون اهل الله تي تهمت هڻين ته حقير ترين بنجي ويندين ۽ شيطان جو تابع ٿي ويندين.

اُن درويش جي ڪرامت جنهن تي ٻيڙيءَ ۾ چوري ڪرڻ جي تهمت لڳائي ويئي
هن قصي جو خلاصو هيءُ آهي ته بزرگن تي تهمت هڻڻ تباهيءَ جو سبب آهي.

بود درويش درون ڪشے

ساخته از رختِ مردی پشے

ترجمو: ”ٻيڙيءَ ۾ هڪ درويش هو، جنهن مردانگيءَ جي وڪرن کي پنهنجو سهارو بنايو هو.“

ان ٻيڙيءَ ۾ اشرفين جي هڪ همياڻي گم ٿي وئي ۽ هو ستل هو. درويش جو اعتماد ۽ پروسو صبر ۽ قناعت تي هو. جنهن جي همياڻي گم ٿي ان سڀني جي تلاشي ورتي. مالڪ ان ستل فقير کي به ماڻهن آڏو آڻي بيهاريو. ٻيڙيءَ ۾ چمڙي جي ٿيلهي گم ٿي ويئي، ايتري تلاشيءَ کانپوءِ به نه ملي آهي. درويش کي چيائون: ماڻهن کي توتي چوريءَ جو گمان آهي انهيءَ ڪري گودڙي لاه! اهڙي سلوڪ تي درويش الله کي پُڪاريو. جڏهن فقير جي دل مان اهو نڪتي ته درياءُ ۾ چئني پاسان مڇيون ظاهر ٿيون. هر هڪ مڇيءَ جي وات ۾ اهڙو بي مثل ۽ قيمتي موتي هو، جنهن جي قيمت هڪ مُلڪ جي آمدني برابر هئي. جيئن ته اهو بي مثل الله جي طرفان هو، انهيءَ ڪري خود به بي مثل هو. درويش مڇين کان چند موتي وٺي ٻيڙيءَ ۾ اڇلائي ڇڏيا ۽ پاڻ بادشاهن وانگر هوا ۾ ڪرسي لڳائي ويهي رهيو. هوا ۾ معلق ٿي ڪري ان فقير چيو: آئون توهانجي ٻيڙيءَ ۾ نه ويهندس تان ته توهان مون چور فقير سان گڏ نه رهو. هاڻي خبر پوندي ته هيءُ جڏائي توهان جي لاءِ نقصانڪار آهي يا منهنجي لاءِ. هاڻي منهنجو ۽ الله جو جوڙ آهي ۽ آئون مخلوق کان ڌار آهيان. خدا مون تي نه تهمت لڳائي ٿو، نه مون کي رسوا ۽ خوار ڪري ٿو. ٻيڙيءَ وارا پڇڻ لڳا ته هوا ۾ ڪرسي لڳائڻ واري ڪرامت ۽ اهو بلند مقام توهان کي ڪهڙي سبب جي ڪري مليو آهي؟ درويش طنز ڪندي چيو ته اهو مقام فقيرن تي تهمت لڳائڻ ۽ معمولي ڳالهه تي اُن کي رنجائڻ سان مليو آهي!

فقير اها ڳالهه ته طنز طور ڪئي هئي پر هاڻي ڪرامت جو صحيح سبب ٻڌائي ٿو: جن فقيرن جي تعظيم سان هيءُ مقام حاصل ٿيو آهي اهي پاڪ نفس فقير آهن جن جي تعظيم ۾ سورت عيس نازل ٿي، جڏهن حضور ﷺ جن اهڙي ئي هڪ فقير کان ٿورو بي التفاتي جو معاملو ڪيو هو. حضور ﷺ قريش جي سردارن سان گفتگو فرمائي رهيا هئا. ان وچ ۾ عبدالله بن امر مڪتوم رضي الله عنه نابين آيو ۽ ڪو سوال ڪري ويٺو ته اهو حضور ﷺ کي ناگوار گذريو. ان تي سورت عيس نازل ٿي جنهن ۾ الله تعاليٰ حضور ﷺ جن تي پنهنجي ناگواري جو اظهار ڪيو. الله وارن جي فقيري فقط تعلق مع الله جي لاءِ آهي، ماڻهن کي قاسائڻ جي لاءِ نه آهي. جڏهن الله وٽ امين آهن ته انهن تي

چوريءَ جي تهمت ڪيئن ٿيندي. اهي بزرگ مجسم عقل ۽ نور آهن ۽ تهمت کان پري آهن. سوفسطائي فلسفين جو هڪ فرقو آهي جيڪو شين جي حقيقت کي نٿو مڃي. منجهانئن هڪ فرقو آهي جيڪو هر دليل جي باري ۾ هيءُ چوندو آهي ته اسين ان کي نٿا مڃون. ان جي باري ۾ متڪلمين چيو ته انهن جي لاءِ پنجنون ڪتاب يعني لٽ دليل آهي، جڏهن مار کائيندا تڏهن ان حقيقت جا قائل ٿيندا. اهي ماڻهو معجزِي کي به حقيقت نه ٿا مڃين پر محض هڪ خيال سمجهن ٿا ۽ چون ٿا ته جيڪڏهن حقيقت هجي ها ته مستقل طور تي نظر اچڻ گهرجي ها. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٽ جيڪڏهن حقيقت ۾ نانگ هئي ته هميشه نانگ نظر اچي ها. چند جيڪڏهن حقيقت ۾ چيريو هو ته هميشه چيريل نظر اچڻ گهرجي ها! بزرگ رومي (رحمه الله) فرمائي ٿو ته انهن جون اکيون ناپاڪ آهن انهيءَ ڪري معجزِي جهڙي پاڪ شيءِ انهن ۾ نه ٿي بيهي، پاڪ نگاهن ۾ اها هميشه قائم رهي ٿي. مور جهڙو حسين پکي تاريڪ ۽ اونداهي ڪوه ۾ ڪونه ترسندو آهي. منهنجي ناصحانه تقريرن جي ڪري مون تي واترئي هئڻ جو الزام نه لڳاءِ، ڇاڪاڻ ته گهڻو ڳالهائڻ هڪ نسبتي شيءِ آهي. منهنجي خيال ۾ اها بسيار گوئي نه آهي. آئون ته سؤ نصيحتن مان بقدر هڪ نصيحت جي ڳالهه ڪري رهيو آهيان.

صوفين جو هڪ شيخ جي اڳيان ٻئي صوفيءَ کي اهو طعنو ڏيڻ ته هو گهڻو ڳالهائي ۽ گهڻو ڪائي ٿو هن حڪايت جو مقصد به هي آهي ته ان درويش جي بسيار خوري ۽ بسيار گوئي اعتراض ڪرڻ واري جي نسبت سان هئي، صوفيءَ جي لحاظ کان ڪانه هئي.

صوفياں بر صوفي شنت زدند

پيش شيخ خانقاه آمدند

ترجمو: ”صوفين هڪ صوفيءَ جي بُرائي ڪئي ۽ خانقاه جي شيخ وٽ هلي آيا.“

شيخ کي چيائون ته هن صوفيءَ کان شڪايت آهي، توهان انصاف ڪريو. شيخ پڇيو ته شڪايت ڇا جي آهي؟ هڪڙي صوفيءَ چيو ته هن ۾ ٽي بريون عادتون آهن. (1) گهڻيون ڳالهيون ڪري ٿو، (2) گهڻو ڪائي ٿو، (3) گهڻو سُهي ٿو، جيئن اصحاب ڪهف صدين کان سُهي رهيا آهن. شيخ ان فقير ڏانهن رخ ڪري چيو ته هر معاملي ۾ درمياني راه اختيار ڪرڻ گهرجي. حديث شريف ۾ آهي ته خَيْرَ الْأُمُورِ أَوْسَطُهَا ”هر معاملي ۾ ميانه روي اختيار ڪرڻ گهرجي.“ بدن جا چارئي خلط (1) سودا، (2) صفراء، (3) رت، (4) بلغم جيڪڏهن اعتدال تي رهن ٿا ته صحت نيڪ رهي ٿي، ورنه انسان بيمار ٿي وڃي ٿو. جهڙو ساڻي ڪو ڪم ڪري اهڙو ئي ٿي تون ڪر. ان کان وڌيڪ نه ڪر ورنه اختلاف پيدا ٿي پوندو. حضرت موسيٰ (عليه السلام) ۽ حضرت خضر (عليه السلام) جي گفتگو ۾ جيتوڻيڪ حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي گفتگو پنهنجي اندازي مطابق هئي پر حضرت خضر (عليه السلام) جي لحاظ کان اجائي هئي. جدائيءَ ان ڪري ٿي ته جيڪو ڪجهه آئون چوان ان جي باري ۾ سوال نه ڪر، جيڪي خود ڏسين ان تي اعتراض نه وارا! منهنجي مرضيءَ کان سواءِ گڏ رهندؤ ته به پنهنجي طور مون کان عليحدو رهندؤ جيڪڏهن نماز ۾ ڪو ناپاڪ ٿي وڃي ۽ پوءِ اهو رکوع سجدا ڪندو رهي ته بيڪار آهي. اهو خالي اٿڻ ويهڻ آهي نماز نه آهي. جيڪو تو وانگر بسيار گو هجي ۽ تو وانگر گهڻو ڳالهائڻ کي پسند ڪندو هجي ان سان گڏ ره، جڏهن فائدو ۽ استفادو ختم ٿي ويو ته حاضري محض پهريداري آهي، جنهن جي اهل الله کي ضرورت نه آهي. پهريداريءَ جي ضرورت سمهڻ وارن کي هوندي آهي، اهل الله هر وقت سجاڳ ۽ بيدار رهن ٿا. ڪپڙا پائڻ وارن ۽ ڌوپين جو جوڙ آهي. اڳهاڙن ۽ ڌوپين جو ڪو جوڙ نه آهي. يا ته تون به دنياوي تعلق ٿوڙي اهل الله جي صحبت اختيار ڪر، ورنه انهن کان عليحدگي اختيار ڪر. جيڪڏهن دنيا کان بلڪل قطع تعلق نٿا ٿي سگهو ته تعلق کي گهٽ ڪريو.

خانقاه جي شيخ سان فقير جو عذر ڪرڻ:

پس فقير آں شے رخ را احوال گفت

عذر را با آں غرامت کرد بخت

ترجمو: ”پوءِ درويش اُن شيخ سان احوال ڪيا، هُن الزام سان گڏ عذر ڪي ملايو.“

شيخ جي سڀني سوالن جا جواب ڏنائين، جيئن حضرت خضر عليه السلام حضرت موسيٰ عليه السلام کي تسلي بخش جواب ڏنا هئا. حضرت موسيٰ ڪليم الله جي سوالن جا جواب الله تعاليٰ حضرت خضر عليه السلام جي زبان سان ڏياري، حضرت موسيٰ عليه السلام کي جيتري قدر اعتراض پيش آيا هئا اهي اُن جي لاءِ ياد داشت کان به حل ٿي ويا ۽ اعتراضن کي ڪولڻ جي ڪنجي هٿ اچي ويئي. اُن درويش کي به جوابن ڏيڻ جو ورثو حضرت خضر عليه السلام کان حاصل هو. درويش جواب ۾ چيو ته بيشڪ، درمياني راه ڏانائي جي ڳالهه آهي پر ڪنهن شيءِ جو درميانو هجڻ نسبتي ڳالهه آهي. هر شيءِ ڪنهن شيءِ جي اعتبار سان درمياني آهي. ڪنهن شيءِ جي اعتبار سان گهٽ هجي ۽ ڪنهن شيءِ جي اعتبار سان زياده هجي. گذريل قصي ۾ نهر جو پاڻي اٺ جي اعتبار سان گهٽ هو ۽ ڪوئي جي اعتبار سان گهڻو هو. جنهن جي خوراڪ چار مانيون هجن، جيڪڏهن اهو به يا ٽي ڪائي ته درمياني ڳالهه آهي. جيڪڏهن چار ڪائي ته اوسط ۽ درمياني ڳالهه نه ٿيندي. پنجاه مانيون کائڻ واري جي خوراڪ عليه السلام مانيون اوسط يا برابري نه آهي. هڪ شخص نماز جي ڏهن رڪعتن ۾ ٿڪي پوي ٿو ته ڏهن رڪعتون اُن جي اعتبار سان زياده آهن. هڪ شخص پنج سو رڪعتن سان به نٿو ٿڪي، اُن جي اعتبار سان اهي ڏهن رڪعتون گهٽ آهن. هڪ شخص ڪعبي تائين اُگهاڙن پيرن سان وڃي سگهي ٿو ته ڪعبي تائين اُگهاڙين پيرن وڃڻ اُن جي اعتبار سان افراط نه آهي. ٻيو شخص جيڪو محلي جي مسجد تائين به اُگهاڙين پيرن نه هلي سگهي، اُن جي اعتبار سان اهو افراط آهي. هڪ پاڪباز جي لاءِ جان ڏيڻ آسان آهي پر بخیل جو ماني ڏيڻ سان ساهه نڪري ٿو.

هن وقت تائين ته درويش اهو سمجهايو هو ته منهنجي خوراڪ انهن جي اعتبار سان زياده آهي پر منهنجي اعتبار سان اها اوسط درجي جي آهي. هاڻي گفتگو جي باري ۾ جواب ڏي ٿو ته درميان اُن شيءِ جو هوندو آهي جنهن جي ابتدا ۽ انتها هجي، اُن شيءِ جو وسط ۽ درميان متعين ٿي سگهي ٿو پر لامحدود ۽ لامتناهي جو وسط متعين نٿو ڪري سگهجي. ڪلمو ۽ ڪلام لامحدود آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته

قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لَّكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفَذَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِبِشْرِهِ مَدَدًا (الڪهف: ۱۰۹)

”توهان چئو ته منهنجي رب جا ڪلما لکڻ جي لاءِ جيڪڏهن سمنڊ مس بنجي ته ان کان اڳ جو الله جا ڪلما پورا ٿين، سمنڊ سُڪي ويندو، جيتوڻيڪ اُن جهڙو ٻيو سمنڊ به مدد لاءِ آڻيون پر الله جا ڪلما ختم نه ٿيندا.“ اها الله جي ڪلمن لاءِ آيت آهي پر بزرگ رومي رحمه الله ان مان مطلق ڪلم ۽ ڪلام مراد وٺي استدلال ذڪر ڪيو آهي. اُن درويش پنهنجي ننڊ جي باري ۾ اعتراض جو جواب شروع ڪيو: جڏهن ته آئون بظاهر سُتل آهيان اُن وقت به دل ياد خدا ۾ هوندي آهي. حديث شريف ۾ آهي ته تَنَامُ عَيْنَانِ وَلَا يَنَامُ قَلْبِي ”منهنجيون ٻئي اکيون سُمنهن ٿيون پر منهنجي دل نٿي سمي. ظاهري حواسن کان سواءِ منهنجي دل جا به حواس آهن. ظاهري حواس هن دنيا جو ادراڪ ڪن ٿا ۽ دل جي حواسن جو منظر عالمِ آخرت آهي. تون پنهنجي حالت تي مون کي قياس نه ڪر، تنهنجي دل سُتل آهي منهنجي دل سُجاڳ آهي. تنهنجي رات منهنجو صبح آهي. دنياوي مشغوليون تنهنجو قيد خانو آهن. آئون هن دنيا ۾ به باغ ۾ آهيان، دنياوي مشغولين کان آزاد آهيان، تون دنياوي مشغولين ۾ مشغول آهين. آئون انهن کان فارغ آهيان، تون دنيا ۾ ڦاٿل آهين ۽ اهائي دنيا منهنجي توجهه الي الحق جو ذريعو آهي. اها تنهنجي لاءِ سوڳ، منهنجي لاءِ خوشي ۽ خوشيءَ جو ذريعو

آهي. آئون دنيا ۾ رهندي به عالمِ بالا جو سير ڪريان ٿو. منهنجو جسم ناسوتي تنهنجو هم نشين آهي جيڪو بمنزل پاچي جي آهي ۽ اصل روح آهي جيڪو وحدت جي ڪري فڪر ۽ انديشي کان بالاتر آهي. مون کي پنهنجي خيالن تي پورو ڪنٽرول آهي جيئن رازي جو عمارت تي ڪنٽرول هوندو آهي. عام ماڻهو پنهنجن خيالن جي تابع هوندا آهن، انهيءَ ڪري غم ۽ فڪر ۾ مبتلا رهن ٿا. الله وارا پاڻ تي استغراق وغيره جون ڪيفيتون طاري ڪندا رهندا آهن. بلند پرواز پکيءَ تي مک ڪانه ويهندي آهي. انبياء ۽ عارف ڪامل پنهنجي مقام کان نزول اختيار ڪندا آهن تان ته عوام انهن کان مستفيد ٿي سگهي. جڏهن عوام جي سطح اختيار ڪرڻ سان ملال پيدا ٿيندو آهي ته پوءِ عروج اختيار ڪندا آهن. اهو منهنجو عروج ذاتي آهي ٻئي کان ورتل ناهي. حضور ﷺ جن جو سوت حضرت جعفر طيار سن 80 هه ۾ غزوه موت ۾ چند هزار مجاهدن سان گڏ ٿي لڪ فوج جو مقابلو ڪندي پنهنجن ٻانهن ڪڙجن کانپوءِ شهيد ٿيو ته حضور ﷺ جن بشارت ڏني ته الله تعاليٰ کيس جنت ۾ به ٻانهون اهڙيون عنايت ڪيون آهن جن جي ذريعي هو جتي چاهي اڏامي وڃي ٿو. ان بشارت جي ڪري سندس لقب طيار (گهڻو اڏامڻ وارو) ۽ ذوالجناحين (ٻن ٻانهن وارو) پئجي ويو. جيب ڪنرو عرب جو مشهور شخص، جعفر طرار هو جنهن به به فرضي بازو لڳايا هئا. اسرارن جون اهي ڳالهيون انهن ماڻهن وٽ محض دعويٰ آهن جيڪي ان ذوق کان واقف نه آهن. اصحاب ذوق لاءِ اهي حقيقت آهن. مک جي لاءِ هڪ ذرو خوراڪ ڪافي آهي اها ڊيگ پريل هجڻ يا خالي هجڻ جي فرق کي محسوس نٿي ڪري سگهي. جڏهن ته لذت غذائون شهنائي قوت جي اضافي جو سبب نه بنجن ته حسب خواهش کائي سگهجن ٿيون. اهو درويش جيڪو پنهنجي بيسار خوريءَ جي ڪري معذرت ڪري رهيو هو، ان کي ڪاڌل ڪاڌو، الٽي ڪري ڏيکاريو جنهن ۾ رڳو موتي هئا. ڪاڌي جو موتي بنجڻ جيتوڻيڪ حقيقت ۾ ڪونه ٿيندو آهي پر اهو عارفن جي پيٽ ۾ پر انوار بنبو آهي، ليڪن هن ڪرامت طور معنوي موتيءَ کي به ظاهري موتي ڪري ڏيکاريو. عوام ۽ راه سلوڪ ٻڌي ڪرڻ وارن جي معدي ۾ پاڪ شيءِ پهچي ڪري به ناپاڪ بنجي ويندي آهي، انهيءَ ڪري انهن کي گهٽ کائڻ گهرجي.

دعويٰ جي سچائيءَ جو بيان

هاڻي بزرگ چند مثال اهڙا ڏئي ٿو جن ۾ خود دعويٰ ئي دليل هوندي آهي ۽ اها دعويٰ دليل کان آجي هوندي آهي. ”آفتاب آمد دليل آفتاب“

گر تو هستی آشنای جان من

نیست دعویٰ گفت معنی لان من

ترجمو: ”جيڪڏهن تون منهنجي جان کان واقف آهين ته منهنجي حقيقت آسيانه گفتگو دعويٰ نه آهي.“

ڪي دعوائون خود پنهنجو دليل هونديون آهن، ڪنهن ٻئي دليل جون محتاج ڪونه هونديون آهن. سامهون هجڻ ۽ رشتيدار هجڻ اهڙيون به دعوائون آهن جو عقل سليم انهن کي حقيقت سمجهندو ۽ ثبوت جو طالب نه بڻبو. رشتيدار جي آواز جي لذت، دعويٰ جي گواه ۽ شاهد آهي. جيڪي الله جي طرفان الهام کان محروم آهن اهي پنهنجن ۽ پراون جي آواز ۾ امتياز نٿا ڪري سگهن. انهن جي اڳيان ڪنهن بزرگ بابت ڪجهه چوڻ بيڪار آهي اهي پنهنجي نادانيءَ سان فوراً انڪار ڪندا آهن. جيڪي ماڻهو عقلمند آهن ۽ انهن کي حق سان مناسبت آهي، اهي فوراً بزرگن جي ڳالهه تي يقين ڪندا آهن ۽ ڪنهن دليل جا طالب ڪونه ٿيندا آهن.

هيءُ ٻيو مثال آهي ته عربي ڌانيءَ جي عربي زبان ۾ دعويٰ ڪرڻ، خود دعويٰ جو دليل آهي. هيءُ ٽيون مثال آهي ته جيڪڏهن ڪو شخص ڪاغذ تي لکي ته آئون حروف تهجي کان واقف آهيان ۽ لکڻ ڄاڻان ٿو ته اها دعويٰ به آهي ۽ خود دليل به آهي. هيءُ چوٿون مثال آهي ته جيڪڏهن ڪو بزرگ ڪنهن سان راتوڪو ڏنل خواب بيان ڪري ۽

هيءَ چوي ته تو جيڪو خواب ۾ هڪ شخص کي ڏٺو هو ۽ اُن فلاڻيون فلاڻيون نصيحتون ڪيون هيون، اهو آئون هوس ته توهان اُن دعويٰ کي فوراً مڃيندؤ ۽ ڪڏهن به وڌيڪ دليل جا طالب نه بنجنڌو. حڪمت ۽ دانائي جي ڳالهه مومن جي گم ٿيل شيءِ آهي. پنهنجي شيءِ گم ڪرڻ وارو جڏهن گم ٿيل شيءِ کي ڏسي ٿو ته فوراً سڃاڻي وٺندو آهي، اُن کي ڪنهن دليل جي ضرورت نه آهي. هڪ مومن جي حڪمت کي سڃاڻڻ جو مثال هيءُ آهي ته جيڪڏهن اڃايل کي چيو وڃي ته جلدي اچ، پيالي ۾ پاڻي آهي، اچي وٺ! ته هو فوراً ڊوڙندو، ڪڏهن به دليل جو طالب ڪونه ٿيندو، جيڪڏهن ماءُ پنهنجي کير پئڻندڙ ٻار کي چوي ته جلدي اچ ته آئون توکي کير پياريان ته اهو ٻار فوراً ماءُ جي دعويٰ مڃي ٿو، ڪنهن دليل جو طالب نٿو بنجي. جن ماڻهن جي دليين ۾ حق جو ذوق هوندو آهي، نبيءَ جو چهرو ۽ اُن جو اواز انهن جي لاءِ مُعجزو هوندو آهي. اهي معجزا جا ڪڏهن طالب ڪونه ٿيندا آهن نبيءَ جي دعويٰ تي فوراً انهن جو روح سر تسليم ڪندو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته قَاتِلَ قَرِيْبٍ (البقره - ۱۸۶) بيشڪ، آئون ويجهو آهيان، جڏهن اسان جا ٻانهان توهان کان اسان جي باري ۾ پڇن ته چئو آئون انهن کي قريب ۽ ويجهو آهيان.

حضرت يحيٰ ۽ حضرت مسيح عليه السلام جو ماءُ جي پيٽ ۾ هڪ ٻئي کي سجدو ڪرڻ

مادر مڱي ڇو حامل بودازو

بود بامرءِ م نشته دودو

ترجمو: ”حضرت يحيٰ عليه السلام جي ماءُ جڏهن اُن سان حامل هئي، حضرت مريم عليها السلام جي روبرو ويئي هئي.“

حضرت زڪريا جي زال حضرت يحيٰ عليه السلام جي ماءُ آهي. بي بي مريم عليها السلام حضرت عيسيٰ عليه السلام جي ماءُ آهي. حضرت يحيٰ جي ماءُ بي بي مريم عليها السلام کي چيو ته مون کي يقين آهي ته تنهنجي پيٽ ۾ وڏي درجي وارو باخبر رسول آهي. جڏهن آئون تنهنجي ويجهو آيس ته منهنجي حمل سجدو ڪيو. پيٽ ۾ ٻار جي حرڪت سان ماءُ کي تڪليف ٿيندي آهي. حضرت بي بي مريم عليها السلام فرمايو ته منهنجي پيٽ جي ٻار به تنهنجي پيٽ جي ٻار کي سجدو ڪيو هو. اولوالعزم، عزم ۽ عزيمت جا ڌڻي پنج وڏا رسول آهن: (1) حضرت نوح عليه السلام (2) حضرت ابراهيم عليه السلام (3) حضرت موسيٰ عليه السلام (4) حضرت عيسيٰ عليه السلام (5) حضرت محمد صلي الله عليه وسلم.

نادانن جو حضرت عيسيٰ واري قصي تي اعتراض وارڻ

ابلهان گوئے ند ايس افسانه را

خط بکش زیرا دروغ ست و خطا

ترجمو: ”بيوقوف چون ٿا ته ان قصي تي لکير ڦيراءِ، ڇاڪاڻ ته اهو ڪوڙو ۽ غلط آهي.“

ٻنهي حملن جو هڪ ٻئي کي سجدي وارو قصو غلط آهي، مٿاڻي ڇڏ، ڇاڪاڻ ته قرآن پاڪ ۾ حضرت مريم عليها السلام جي قصي ۾ آهي ته فَحَلَّتْهُ فَانْتَبَذَتْ بِهِ مَكَانًا قَصِيًّا (مريم - ۲۲) ”ان تي بي بي مريم عليها السلام کي حمل رهجي ويو ۽ هوءَ حمل ساڻ ڪٿي الڳ پري مڪان ۾ وڃي ويئي، يعني حضرت مريم عليها السلام جي حالت حمل ۾ اُن وٽ ڪو ٻيو ڪونه هو. بي بي صاحب شهر کان ٻاهر نڪري ويئي هئي، اتي حضرت يحيٰ عليه السلام جي والده ڪٿي هئي؟ قرآن پاڪ ۾ آهي ته فَاتَتْ بِهِ قَوْمَهَا تَحِيَّةً (مريم - ۲۷) ”مريم عليها السلام اُن ٻار کي ڪٿي پنهنجي قوم وٽ آندو.“ بزرگ جواب ڏئي ٿو.

اعتراض جو جواب ۽ قصي جو مقصد

اين بداند کانڪه اهل خاطر ست

غائب آفاق او را حاضر ست

ترجمو: ”هن کي اهو سمجهي ٿو جيڪو صاحب دل آهي، غائب دنيا ان جي اڳيان حاضر آهي.“

هن قصي کي اهو سمجهي سگهي ٿو جيڪو اهڙو صاحب دل هجي جو غائب از نظر شيون به ان جي اڳيان هجن. هڪ جواب هيءُ آهي ته ٻنهي جي پاڻ ۾ گفتگو روحاني طور تي... جن ماڻهن مجاهدن جي ذريعي پنهنجي بدن کي پروڻ ڪري ڇڏيو هجي اهي اڪيون بند ڪري پري جون شيون ڏسي وٺندا آهن. ٻيو جواب هيءُ آهي ته جيڪڏهن حضرت مريم عليها السلام حضرت يحييٰ عليه السلام جي والده کي نه ظاهري طور تي ڏٺو ۽ نه باطني طور تي ڏٺو ۽ قصو غلط به هجي، ته به، نتيجو صحيح آهي، ان تي عمل ڪريو يعني ان جي نيڪ ٻانهن جي تعظيم ڪريو. توهان سڀني کان افسانا ٻڌو ٿا جن جو نفس الامر ۾ وجود ڪونه هوندو آهي پر انهن کي دلچسپيءَ سان ٻڌي صحيح نتيجو ڪڍو ٿا. ”ڪليل ۽ دمنه“ ٻن فرضي گذرڻ جا نالا آهن جن جي پاڻ ۾ ڳالهه ٻول وغيره هن ڪتاب ۾ درج آهي. ان ۾ ذڪر ڪيل آهي ته ڪليل ڇپ چورڻ کان سواءِ هيءُ چيو. هاڻي ٻڌايو ته دمنه جي ڳالهه ٻڌائڻ کان سواءِ هن ڪٿي ٻڌي جو ٻڌائڻ ڪانسواءِ جواب جي نوبت آئي! ڇڱو نيڪ آهي، اهي جيڪڏهن پاڻ ۾ هڪ ٻئي جي ڳالهه به سمجهيا هئا ته پوءِ هيءُ انسان ان کي ڪيئن سمجهي ويو جيڪو نقل ڪري رهيو آهي؟! ان ڪتاب ۾ لکيل آهي ته دمنه شينهن ۽ ڍڳي جي وچ ۾ ايلچي ٿيو ۽ پوءِ هن ٻنهي کي دوکو ڏنو. ٻي جاءِ تي لکيل آهي ته هڪ ڍڳو هڪ شينهن جو وزير هو ۽ هڪ هاڻي چنڊ جي عڪس ۽ پاڇي کان ٺهي ويو. مطلب ته ڪليل دمنه جو سڄو قصو فرضي آهي، ورنه ڪانگ ۽ لڪ لڪ جو ڪهڙو جهڳڙو آهي، پر انهن سڀني قصن مان نتيجا اخذ ڪيا وڃن ٿا. لفظن جو مثال ماڻهي وانگر آهي ۽ معنيٰ جو مثال ان جهڙو آهي، مقصد ان آهي، نه ڪي ماڻهو.

شمع ۽ پرواني ۽ گل ۽ بلبل جو افسانو

شمع ۽ پرواني، گل ۽ بلبل جو افسانو به، ان نموني جو آهي ته ان مان معنيٰ ۽ نتيجا اخذ ڪيا وڃن.

ماجرائے بلبل و گل گوش دار

گرچه گفتے نیست آنجا اشکار

ترجمو: ”گل ۽ بلبل جو قصو ٻڌ، جيتوڻيڪ گفتگو هتي به نمايان نه آهي.“

گل ۽ بلبل جون پاڻ ۾ ڪڏهن به ڳالهيون ڪونه ٿيون. اهڙين خبرن ۾ جيتوڻيڪ گفتگو ۽ ڪلام ڪونه آهي پر مقصد ڪلام جو نتيجو آهي، اهو حاصل آهي. ضَرْبُ زَيْدٌ عَمْرُوًا علم نحو ۾ عام طور جملي جو مثال ۽ فاعل تي پيش ۽ مفعول تي زبر جو اهو مثال ڏنو ويندو آهي. عَمْرُو ۽ عُمَرُ ۾ فرق جي لاءِ عمرو ۾ هڪ واو زياده لکيو ويندو آهي. مثال جي معنيٰ آهي ته زيد عمرو کي ماريو. مثال جو اصل مقصد سمجهڻ گهرجي. مقصد سمجهڻ بجاءِ، اجايا سوال ڪرڻ ته ”زيد عمرو کي ڇو ماريو؟“ لفظي ڪج بحثي آهي. استاد شاگرد کي سمجهايو ته مثال جو اصل مقصد سمجهڻ، جيڪڏهن زيد عمرو کي ڪونه ماريو ۽ اهو ڪوڙ به آهي ته توکي ان سان ڪهڙو بحث، اصل مقصد سمجهڻ!

شاگرد اصل ڳالهه کي سمجهڻ جي لاءِ تيار نه ٿيو ۽ وري اهوئي دريافت ڪرڻ لڳو ته زيد عمرو کي ڇو ماريو؟ نحويءَ مذاق ۾ جواب ڏنو ته زيد عمرو کي هن لاءِ ماريو ته عمرو ۾ جيڪو واو، وڌيڪ لکيو ويندو آهي، اهو هن چورايو هو، ان ڪري کيس ماريائين.

باطل ڳاله جو باطل ماڻهن جي دل ۾ ويهڻ:

غلط ماڻهن کي غلط ڳالهيون پسند اينديون آهن.

گفت ايک راست پڌر فتم بجا

کڙ نمايد راست درپيش کڙا

ترجمو: ”شاگرد چيو ته هاڻي ٺيڪ آهي، مون دل سان مڃيو ته ٿيڙي ڳاله ٿيڙن کي سڌي نظر ايندي آهي.“

ٻاڏو، چنڊ جي هڪ هجڻ کي تسليم ڪونه ڪندو. چنڊ جو به هجڻ غلط آهي پر ان کي تسليم ڪندو، مطلب ته ڪوڙا ڪوڙ کي جلد تسليم ڪندا آهن.

ان وٽ جي تلاش جنهن جو ميوو جيڪو به کائيندو، ڪڏهن ڪونه مرنڊو:

هن قصي جو خلاصو هي آهي ته ظاهر بين لفظن سان رغبت رکندو آهي، معنيٰ تي ڌيان ڪونه ڏيندو آهي.

گفت دانائے برائے داستان

که درختے هست در هندوستان

ترجمو: ”هڪ عقلمند داستان طور چيو ته هندستان ۾ هڪ اهڙو وڻ آهي.“

اهڙو وڻ آهي جنهن جو ميوو جيڪو به کائيندو اهو ڪڏهن پوڙهو ڪونه ٿيندو ۽ نه ڪي مرنڊو.

بادشاه ان بيان جي لفظن ڏانهن توجه ڪيو ۽ اهو سمجهيائين ته حقيقت ۾ ڪو اهڙو وڻ آهي جنهن سان مستقل جواني ۽ زندگي حاصل ٿئي ٿي. سو، ان جي ڳولا ۾ هڪ همراھ روانو ڪيائين. بادشاه جو قاصد ڳولا ۾ سالن جا سال گهمندو رهيو. جنهن کان پڇا ڪري اهو هن تان مسخري ڪري، ڪو هن کي چيو سمجهي. قاصد هر شخص کان نئين قسم جي ڳاله ٻڌندو هو. ان دوران بادشاه خرچ جي لاءِ کيس پئسا موڪليندو رهيو. جڏهن قاصد ٽڪجي پيو ۽ جنهن وڻ جي ڳولا ۾ نڪتو هو اهو به ڪونه مليو ته هو ناقابلِ جستجو ثابت ٿيو، تڏهن روئندي بادشاه ڏانهن واپسيءَ جو پڪو ارادو ڪيائين ۽ رستو طئي ڪندي واپس موٽيو.

مقلد طلبگار جي لاءِ شيخ طرفان وڻ جي راز جي تشريح:

بود شيخ عالمی قطبے کریم

اندرائ منزل که آس شد ندیم

ترجمو: ”هڪ شيخ عالم قطب شريف (رهندو) هو ان پڙاءِ تي جتي مايوس هم مجلس ٿيو.“

مايوس شخص سوچيو ته ان بزرگ جي رستي تي وڃان شايد اهو مقصد تائين پهچائي ڇڏي. مايوس همراھ ڳوڙها ڳاڙيندي شيخ وٽ ويو ۽ چيائين ته مهرباني ۽ شفقت جو وقت آهي. شيخ پڇيو: تنهنجو مقصد ڪهڙو آهي؟ قاصد ٻڌايو ته بادشاه مون کي هڪ وڻ جي تلاش لاءِ موڪليو هو جنهن جو ميوو آبِ حيات جو سرمايو آهي. ڪيترا سال ڳوليندو رهيس پر مون کي هٿ نه آيو. شيخ کليو ۽ چوڻ لڳو ته اهو وڻ علم جو وڻ آهي. علم جا پنهنجي وصفن جي اعتبار سان گهڻا نالا آهن. جيئن ته علم جي پاڇي ۾ انسان راحت سان زندگي گذاري ٿو، انهي ڪري علم کي وڻ سان به تعبير ڪري سگهون ٿا. ان وڻ مان مراد علم آهي. علم جو وڻ عظيم الشان آهي. علم باري ان جو سرچشمو آهي ۽ اهو آبِ حيات آهي، جيڪو آبِ حيات پيئندو اهو ابدی زندگي حاصل ڪندو. تو وڻ جي ظاهري ۽ لغوي معنيٰ مراد ورتي آهي، انهيءَ ڪري تون معنيٰ جي شاخ کان محروم آهين.

ماڻهو علم جي ثمر مان فائدو حاصل ڪن ٿا انهيءَ ڪري اُن کي وڻ سان تعبير ڪيو ويندو آهي. علم کي آفتاب ۽ سج به چيو ويندو آهي ڇاڪاڻ ته ماڻهو اُن جي روشنيءَ مان مستفيد ٿين ٿا. جيئن ته علم هڪ بي پايان شيءِ آهي ان ڪري اُن کي سمنڊ سان به تعبير ڪيو ويندو آهي. جيئن ته علم شادابي ۽ سرسبزيءَ جو سبب آهي انهيءَ ڪري علم کي ڪڪر به چيو ويندو آهي. علم هڪ آهي پر اُن جا نتيجا ۽ آثار لکين آهن، انهن مان هڪ هيءُ به آهي ته اُن جي ذريعي ابدي زندگي حاصل ٿئي ٿي، انهيءَ ڪري اهو آبِ حيات به آهي. انسان مان هڪ شخص کي مختلف حيثيتن ۽ مختلف نالن سان تعبير ڪيو ويندو آهي، اهوئي انسان پيءُ به آهي، پُٽ به، چاچو به آهي ۽ مامو به آهي. هڪ لحاظ کان دشمن ۽ قهر به آهي، ٻئي لحاظ کان نيك ۽ مهربان آهي. هر شخص هڪ وصف کان واقف آهي ۽ ٻي وصف کان ناواقف آهي. صرف نالي جي پويان پوڻ وارو چاهي ڪيترو ئي پلو هجي اهو حصولِ مقصد ۾ ناڪام ۽ مايوس ٿيندو آهي.

شيخ قاصد کي چيو ته وڻ جي نالي تي زور نه رک. وڻ جو بظاهر اهو مفهوم آهي جيڪو قاصد سمجهيو هو. ان جي مُراد هي آهي ته اها شيءِ جنهن جا ثمرات انسان کي حاصل ٿين، جڏهن ته معنائن جي معاملي ۾ نالن جي ڪا اهميت نه آهي، پوءِ نالن ۾ نه ڀُڪج، پر صفتن ڏانهن ترقي ڪر، جيڪي انهن اسمن جون معنائون آهن ۽ انهن سان تون ذات تائين پهچي ويندين جيڪا صفتن جي حقيقت آهي. ذات ۾ گم ٿي تن پروريءَ کان نجات حاصل ڪري سگهندين ۽ وحدت جي غلبي جي ڪري تنهنجي اک جي لاءِ نڪ ۽ بد ۾ يڪرنگي پيدا ٿي ويندي. نالن جو اختلاف صرف حيثيتن جي اختلاف سان آهي، انهيءَ ڪري نالن جا پابند پنهنجي ان اختلاف ۾ سرگردان آهن، انهن جي حقيقت تائين رسائي نه آهي.

انگور جي معاملي ۾ چئن چئن جو پاڻ ۾ تڪرار

هن قصي جو خلاصو هيءُ آهي ته اکرن ۾ اڙڻ وارا صرف اکر جي فرق جي ڪري پاڻ ۾ اختلاف ڪن ٿا، جيڪڏهن حقيقت تائين پهچي وڃن ته وحدت پيدا ٿي وڃي.

چار کس را داد مرده يك درم
هر يک از شهرے افتاده بهم

ترجمو: ”هڪڙي شخص چئن ماڻهن کي درهم ڏنو. اهي مختلف شهرن مان پاڻ ۾ اچي مليا هئا.“

ايراني، ترڪ، رومي ۽ عربي، انهيءَ ڪري سندن زبانون مختلف هيون. پاڻ ۾ نٿي ٺهيا. ايرانيءَ چيو ته اسين انگورن واري کان انگور وٺون ۽ سڀ گڏجي کائون. عرب چيو ته آئون انگور ڪونه وٺندس ”عنب“ وٺندس. ان جي معنيٰ ساڳي انگور واري آهي. ترڪ چيو ته آءٌ ”عنب ڪونه وٺندس“ ”اوزم“ خريد ڪندس. اوزم جي به اهائي معنيٰ آهي جيڪا عنب جي آهي. روميءَ چيو ته اسان کي استافيل وٺڻ گهرجن. اهي پاڻ ۾ جهڳڙو ڪري رهيا هئا ڇاڪاڻ ته نالن جي حقيقت کان ناواقف هئا. هڪ ٻئي کي ڏک هڻي رهيا هئا. جيڪڏهن ڪو انهن لفظن جي معنيٰ ۽ مختلف زبانن ۾ ڄاڻڻ وارو هجي ها ته انهن ۾ صلح ڪرائي ڇڏي ها. ڇاڪاڻ ته جهڳڙي وارن جي خواهش ساڳي هئي. ان هڪ درهم مان چئني جو مقصد پورو ٿي وڃي ها. جيئن ته توهان خالي لفظن ۽ اکرن ۾ اڙيا آهيو ان ڪري توهان جي گفتگو اختلاف جو سبب آهي. منهنجي گفتگو توهان ۾ اتفاق پيدا ڪندي. توهان جيڪا زبان ڄاڻو ٿا اها في الحال بند ڪريو. انگور، عنب، اوزم ۽ استافيل سڀني جي معنيٰ ساڳي آهي، هونئن ته چئني چئن ۾ اتحاد هو جيڪو فقط هڪ معمولي ڳالهه تي ختم ٿي ويو، اهڙي طرح گرمي ۽ سردي جيڪا اصلي آهي ۽ حقيقي اثر رکي ٿي. عارضي گرمي ۽ سردي ڪو تاثير نٿي رکي. جيئن سرڪو سرد آهي، جيڪڏهن باهه تي گرم ڪيو وڃي ته اها عارضي گرمي

موثر نه ٿيندي. انگور جي شيري جو اثر گرم آهي ان جي عارضي ٿڌاڻ موثر نه آهي. شيخ جي رباڪاري به اصول شريعت مطابق هوندي آهي ۽ ان ۾ حقيقت ۽ اصليت هوندي آهي. عوام جو اخلاص به حقيقت کان پري آهي انهيءَ ڪري اهو موثر نه آهي. جيئن ته شيخ حقيقت کان واقف هوندو آهي، انهيءَ ڪري سندس ڳالهه موجب اتحاد آهي. هو مختلف المزاج مُريدن کي هڪ ڏاڳي ۾ مُنسلڪ ڪري ڇڏيندو آهي، حضرت سليمان (عليه السلام) حقيقت کان باخبر هو، سڀني جانورن ۾ اتحاد جو سبب بنجي ويو هو. چيئي شينهن ۽ هرڻ جي دشمني مشهور آهي پر اهي متحد ٿي ويا هئا. باز ڪبوتر جو دشمن آهي پر حضرت سليمان (عليه السلام) جي دور ۾ متحد ٿي ويا هئا. حضرت سليمان (عليه السلام) سڀني مختلف طبيعت وارن جانورن ۾ صلح ڪرائڻ وارو ثالث بالخير بنجي ويو هو. ڪنهن شيخ کي تلاش ڪر، جيڪو پنهنجي وقت جو سليمان (عليه السلام) هجي. ماکوڙيءَ وانگر جيڪو فقط ڏاڻو ڳوليندو اهو چار ۾ ڦاسندو. سليمان (عليه السلام) کي تلاش ڪندو ته پنهين جهانن جي دولت ملنديس، آخري زمانو شقاق ۽ اختلاف جو دور آهي، ان ۾ سليمان (عليه السلام) جهڙي شيخ جي زياده ضرورت آهي. سليمان صفت بزرگ هر دور ۾ موجود آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته **إِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ** (فاطر - ٢٤) ڪا اهڙي امت نه آهي جنهن ۾ ڪو ڊيچارڻ وارو نه گذريو هجي. انهيءَ ڪري هر دور ۾ ڪو نه ڪو نبوت جي صفتن جو حامل ضرور هوندو. جيڪڏهن ان جي دستگيري ڪئي وڃي ته اهو دليين کي صاف ڪري سڀني کي يڪدل بنائي ڇڏيندو. اهي ماڻهو ان بزرگ جي ڪري ماءُ وانگر هڪ ٻئي تي شفيق بنجي ويا. حضور (ﷺ) جن مسلمانن کي هڪ جسم چيو آهي. حضور (ﷺ) جن فرمايو آهي ته **الْبُؤْمِنُونَ كَرَجُلٍ وَاحِدٍ** ”سڀ مسلمان بمنزل هڪ جان جي آهن.“ اوس ۽ خزرج جون جنگيون مشهور آهي. اهو اتحاد جنهن ۾ پاڻ ۾ شراڪت ۽ ٻيائي جي بوءِ نه هجي اهو تڏهن حاصل ٿيندو جڏهن ”آئون“ ۽ ”تون“ جو جهڳڙو نه رهي ۽ خالص وحدت ٿي وڃي. اوس ۽ خزرج مسلمانن تي اسلام کانپوءِ ”انصار“ لقب پئجي ويو.

پيغمبر (ﷺ) جي وجود جي برڪت سان انصارن مان مخالفت ۽ دشمنيءَ جو ختم ٿيو:

دو قبيله کاوس و خزرج نام داشت

يک ز ديگر جان خوں آشام داشت

ترجمو: ”ٻه قبيلن جن جا اوس ۽ خزرج نالا هئا، هڪ ٻئي جو رت پيئڻ لاءِ آتا هئا.“

اوس ۽ خزرج ٻئي قبيلن پاڻ ۾ وڙهندا رهندا هئا. هجرت کان پهريان به انهن جي جنگ بعاث مشهور آهي. حضور (ﷺ) جن جي برڪت سان پاڻ ۾ بنجي ويا. انگورن جي پاڻ ۾ ته يڪسانيت هوندي آهي پر تشخص هر هڪ جو عليحده هوندو آهي. اهڙي طرح انصارن ۾ شروع ۾ يڪسانيت پيدا ٿي پر هر هڪ جو تشخص پڻ باقي رهيو. ابتدائي طور پائبندي جي يڪسانيت ٿي. ان کان پوءِ ترقي ڪري اهي يڪجان ٿي ويا ۽ هر هڪ پنهنجو تشخص به ختم ڪري ڇڏيو ۽ انگور جي شيري وانگر هڪ ٿي ويا. شروع ۾ اهي انگورن وانگر يڪسان ۽ هڪ جهڙا بنيا. جڏهن انگورن کي ٺپوڙيو وڃي ته پوءِ يڪجان شيرو بنجي ويندو آهي. اهي به ترقي ڪري يڪجان بنجي ويا. ڪچي ۽ پڪي انگور ۾ يڪسانيت ڪونه هوندي آهي. پڇڻ کانپوءِ سڀئي هڪ جهڙا ٿي ويندا آهن. عبدا بن ابي ۽ ابوجهل وغيره پاڻ ۾ نه بنيا ۽ نه مسلمانن سان متحد ٿيا. اهي ڪچا ئي رهيا ۽ انهن ۾ پختگي جي صلاحيت پيدا نه ٿي. ڪافر اڙلي جي ڪفر جو اظهار مصلحت شرعيه جي خلاف آهي. اهو لڪل رهڻ ئي بهتر آهي ته ڪير ڪافر اڙلي آهي ۽ ڪير مومن اڙلي آهي. ڪور باطن ڪافرن جي باطن جا احوال به مسلمانن کي ٻڌائڻ بهتر نه آهن، اهو ڏونهون آهي ۽ مسلمان باغ ارم آهن. باغ کان ڏونهين جو پري هجڻ بهتر آهي. اهي ماڻهو جن ۾ استعداد ۽ صلاحيت هوندي آهي اهي اهل دل جي صحبت ۾ يڪجان ٿي ويندا آهن. کين تمام جلد مومنن سان يڪسانيت حاصل ٿي ويندي آهي. يڪسانيت کانپوءِ

انهن جي مومنن سان وحدت ٿي ويندي آهي. جيستائين ”آئون“ ۽ ”تون“ آهي ته پاڻ ۾ اختلاف ۽ اثبوت جو امڪان آهي ڇاڪاڻ ته دوست دشمن بنجي ويندو آهي پر وحدت کانپوءِ نزاع ۽ جهڳڙي جو امڪان ختم ٿي ويندو آهي ڇاڪاڻ ته ڪوبه شخص پنهنجو پاڻ سان دشمني نٿو ڪري. عشق متحد الوجود بنائڻ ۾ ڪامل استاد آهي. عشق ذرن کي ائين جوڙي ٿو جيئن، ڪنڀار مختلف جُزن کي ملائي گهڙو بنائيندو آهي. ڪنڀار ۽ ذرن سان ملي ڪري گهڙي ٺهڻ جو مثال ناقص آهي، جانين جو اتحاد ان کان گهڻو وڌيل آهي. مومنن جي روحن جي اتحاد جا مختلف مثال جيڪڏهن ٻڌايان ته ٿڪي پوندؤ دنياوي معاملن ۾ گهري سوچ ويچار اسان کي آندو بنائي ڇڏيو آهي، ورنه هر دور ۾ سليمان عليه السلام صفت بزرگ موجود آهن. دنياوي فڪر ۾ انسان اهڙو محو ٿي ويندو آهي جو ان کي آس پاس جي خبر ڪونه هوندي آهي. اسين دنياوي الجهن کي سلجھائڻ جا عاشق آهيون ۽ ان ۾ سوال جواب لاءِ قاعدا گهڙيون ٿا. دنياوي ڌنڌن جي گره ڪشائي ۾ اسين ان پکي ۽ وانگر آهيون جيڪو چار جي گنڍين کولڻ ۽ ٻڌڻ ۾ مهارت پيدا ڪري رهيو هجي. اهو لامحالہ باغ جي سير کان محروم رهندو ۽ پوري عمر ان ڪم ۾ صرف ڪندو. چار جون گنڍيون کولڻ ۾ مهارت پيدا ڪرڻ وارو پکي خود پنهنجا پر پٽائي ويهندو، چار ته ان جي قابو ۾ ڪونه ايندو. اهڙي طرح دنيا جي ڌنڌن کي سلجھائڻ وارو پنهنجو پاڻ کي تباھ ڪندو، دنيا ان جي قابو ۾ ڪونه ايندي. وڏن وڏن دنيا دارن سان دنيا غداري ڪئي آهي، قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ هَلْ مِنْ مَّحِيصٍ (ق-۳۶) ۽ انهن کان اڳ ۾ اسان ايتريون امتون هلاڪ ڪيون جيڪي ڪانئن طاقت ۾ وڌيڪ هيون. انهن کي شهرن ۾ بچاءُ جي جاءِ نه ملي. اهي تباھ ٿي ويا.

چئني چئن (ترڪ ۽ رومي، عرب ۽ ايراني) جي لڙائي معاملو حل نه ڪري سگهي هئي. رسم ۽ رواج جي اختلاف کي ڇڏي متحد ٿي وڃو. وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ (البقره-۱۴۴) مسلمانن کي حڪم آهي ته جتي به هجو نماز ۾ قبل رخ ٿي وڃو. بزرگ رومي رح فرمائي ٿو ته سڀني کي متوجه الي الحق هجڻ گهرجي، اها ئي شيءِ اتحاد پيدا ڪندي. بزرگان دين وقت جا سليمان آهن. اسين ايترا انڌا آهيون جو انهن کي نٿا ڏسون. ڇپ ۽ باز جي دشمنيءَ جو قصو بزرگ رومي عليه السلام اڳ ۾ بيان ڪري چڪو آهي. اهي طائران قدس آهن. الله وارن جا تربيت يافتہ ماڻهو ڪڏهن ظلم نٿا ڪن پر معذورن جي خدمت ڪندا آهن. بزرگ رومي رح وقت جي شيخ کي سليمان وقت قرار ڏئي ٿو، انهيءَ ڪري ان جي مريدن کي انهن پکين سان تعبير ڪري ٿو جيڪي حضرت سليمان عليه السلام جي جلو ۾ رهندا هئا. سَبُوحٌ قُدُّوسٌ جو وظيفو پڙهڻ سان حضرت سليمان عليه السلام جو هد هڊ بي بي بلقيس لاءِ رهنما بنيو هو. قرآن پاڪ ۾ حضور عليه السلام جن جي باري ۾ آهي ته مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى (النجم-۱۷) ”نگاهه نڪي ٻئي طرف ڦري نڪي حد کان ٻاهر نڪري ويئي“ يعني پاڻ سڳورا ديدار ۾ مصروف رهيا. پکيءَ جي ٻولڻ جو آواز ”لڪ لڪ“ آهي ته گوريا اهو لَكَ الْحَدُّ لَكَ الثَّنَاءُ ”اي پروردگار تنهنجي لاءِ تعريف آهي تنهنجي لاءِ ثنا آهي“ چوي ٿو ۽ توحيد جا ڳڻ ڳائي ٿو. طالبن ۽ مجازين مان جيڪي مسڪنت ۾ ڪبو تر آهن دنيا جا سرڪش انهن جي اڳيان سرنگون ٿين ٿا ۽ انهن جي بلبل پنهنجي اندر گلشن کي ڏسي ڪري وجد ڪري ٿي. اهڙن بزرگن جي طوطي کي ظاهري ڳڙ ۽ ڪنڊ جي ضرورت نه آهي، انهن جا باطن خود ڪنڊ سان معمور آهن. مور جو پير بد صورت ۾ ۽ ان جو پر حسن ۾ مشهور آهي يعني ان شيخ جي مريدن جا بظاهر نازبا افعال ٻين جي زيبا افعالن کان وڌيڪ قابل قدر آهن. چڪور جو ٽهڪ ۽ رفتار ضرب المثل ۽ مشهور آهي. افضل الدين خاقاني شاعر هڪ مشهور قصيدو لکيو آهي جنهن ۾ پکين جي زباني گفتگو آهي. حضرت سليمان عليه السلام کي به منطق الطير (پکين جي ٻولي) حاصل هئي. جڏهن توهان اهل الله سان نه مليا ته انهن جي متعلقين جي ڪمالن کي ڇا سمجهي سگهندؤ انهن مريدن ۽ متوسلين جو تعلق عالم بالاسان آهي. انهن جي پرواز زمين کان آسمان تائين آهي. اهي ماڻهو جيڪي نه ڪنهن نبيءَ جا پيروڪار آهن، نه ڪنهن شيخ سان متعلق آهن اهي

نور خدا کان محروم رهن ٿا. شيخ جي زیر تربیت ٿورو مجاهدو به تمام گهڻو مفید هوندو آهي. جيتري قدر عیب شيخ وٽ کڻي ويندين ته سڀني کان نجات ملي ويندي.

بدڪ جي انهن ٻچن جو قصو جن کي گهريلو ڪڪڙ پاليو

هن قصي جو خلاصو هيءُ آهي ته جيڪڏهن استعداد آهي ته ٿوري محنت سان مقصد حاصل ٿي سگهي ٿو. بدڪ جو اهو ٻچو جنهن کي ڪڪڙ پاليو، اهو ٿوري محنت سان ترڻ سگهي ٿو. اهڙي طرح سان روح جيڪو ملاءِ اعليٰ جي شيءِ آهي، جيتوڻيڪ ان جي پرورش خاڪي جسم جي اثر هيٺ ٿي رهي آهي، معمولي محنت سان ملاءِ اعليٰ ڏانهن پرواز ڪرڻ لڳندو آهي.

شخم بطني گرچه مرغ خانه ات
کرد زیر پر چو دایه تربیت

ترجمو: ”تون بدڪ جو آئو آهين، جيتوڻيڪ توکي گهريلو ڪڪڙ ڪوڙي هيٺان ڏائي وانگر پاليو آهي.“

انساني جسم عروج کان مانع بنبو آهي. انسان جسم ۽ روح جو مجموعو آهي. جسم خاڪي شيءِ آهي ۽ روح کمالات سان متعلق آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبُحْرِ (بني اسرائيل - ۷۰) ”اسان بني آدم کي عزت ڏني ۽ انهن کي خشڪي ۽ سمنڊ ۾ سوار ڪيو.“ بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ هتي ”بحر“ مان بحر وحدت مراد ورتو آهي. مقصد هي آهي ته انسان کي مادي زندگي کان گذري ڪري حَمَلْنَاهُمْ عَلَى الْبُحْرِ واري زندگي حاصل ڪرڻ ۽ بحر وحدت جو سير ڪرڻ گهرجي. ملائڪن جو دنياوي زندگي سان تعلق نه آهي. حيوانات جو عالمِ آخرت سان ڪو تعلق نه آهي. انسان ۾ حيوانيت به آهي ۽ ملڪوتيت به. انهيءَ ڪري انسان جو پنهنجن عالمن سان تعلق آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ (الكهف: ۱۱۰) حضور صلی اللہ علیہ وسلم کي خطاب آهي ته ”توهان چئو ته آئون توهان جهڙو بشر آهيان. مون ڏانهن وحي اچي ٿي.“ سو، جهڙي طرح حضور صلی اللہ علیہ وسلم جو جسم عالمِ دنيا سان متعلق آهي ۽ دل جو تعلق عالمِ بالا سان آهي، اهڙي طرح وقت جي عارف ڪامل جو تعلق پنهنجن جهانن سان آهي. اسان جي ۽ شيخ جي اها ئي نسبت آهي جيڪا آڙي پکي ۽ درياءَ جي آهي. سمنڊ جيڪو شيخ آهي اهو اسان جون سڀ ڳالهيون سمجهي ٿو، شيخ بمنزل درياءَ جي آهي ۽ اسين ان سليمان جا پکي آهيون. درياءَ معرفت ۾ جڏهن شيخ وانگر گهڙندؤ ته توهان جي حفاظت جي لاءِ سوين زرهن تيار ٿي وينديون جيڪي اسان کي ان راه جي خطرن کان محفوظ رکنديون. درياءَ ۾ قدم رکڻ سان لهريون بصورت زره ٿينديون آهن. شيخ وقت موجود آهي پر تون پنهنجي وڏائي جي ڪري ان جي هٿ ۾ هٿ ڏيڻ غيرت جي خلاف ٿو سمجهين، انهيءَ ڪري توکي اهو نظر نٿو اچي، جيڪڏهن انسان کي انجام جي پلائي تي يقين هجي ته ان جي لاءِ مقصد جي حصول جون تڪليفون آسان ٿي وڃن ٿيون. انسان پنهنجي غفلت جي ڪري ادنيٰ مطلوب ۾ لڳو رهندو آهي ۽ اعليٰ مقصد کان غفلت ڪندو آهي. جيڪي ماڻهو دنياوي اسباب کي سڀ ڪجهه سمجهن ٿا اهي انهن سببن کي پيدا ڪرڻ واري خدا کان غافل رهن ٿا. جنهن شخص کي حضرت حق جو مشاهدو حاصل آهي ۽ اهو مسبب الاسباب کي ڏسي رهيو آهي. اسباب ان جي نگاه ۾ هيچ ٿي وڃن ٿا، جيڪي ماڻهو مسبب الاسباب سان تعلق پيدا ڪن ٿا. اهي ٿوري دير ۾ اهو ڪجهه حاصل ڪري وٺن ٿا جيڪو اسباب کي اختيار ڪرڻ وارو سَوَن سالن ۾ به حاصل نٿو ڪري سگهي.

حاجين جو اُن درويش جي ڪرامتن تي حيران ٿيڻ جيڪو صحرا ۾ گرم واريءَ تي ويٺو هو

هن قصي مان هيءُ ٻڌائڻ مقصود آهي ته اسباب کان سواءِ به الله تعاليٰ گهڻو ڪجهه عطا فرمائيندو آهي.

زاهدے بُد درميانِ باديہ

در عبادت غرق چوں عباديہ

ترجمو: ”صحرا ۾ هڪ زاهد عبادان جي رهواسين وانگر عبادت ۾ غرق هو.“

عباديہ، عباداه ڏانهن منسوب مڃيو وڃي ٿو. هي نهايت گرم مقام آهي. حاجي مختلف شهرن مان ٿيندا اُتي پُهتا. اهو صحرا حاجين جو گذرگاهه هو. گرم لڪ ان زاهد جي بيماريءَ جو سبب ڪانه هئي پر گرمي سندس صحت جو سبب هئي. ايتري قدر مهلڪ صحراء ۾ صحيح سلامت رهڻ باعثِ حيرت بنجي ويو. واري ايتري قدر گرم ٿيندي هئي جو ان جي گرمي پاڻيءَ کي به ٽهڪائي ڇڏي. ايتري تڪليف ده مقام تي اهو عبادت ۾ ايتري قدر خوش هو جيئن ڪو سبزه (پارڪ) ۽ گل ۾ سرور ۽ خوش هجي. گرم واري ان جي لاءِ ريشمي ڪپڙو هئي. اهو بزرگ نماز ۾ خشوع ۽ خضوع سان بيٺو الله سان سرگوشي ڪرڻ لڳو ۽ استغراق جي ڪيفيت ۾ هو (استغراق اها ڪيفيت آهي جنهن ۾ بزرگ ماسواءِ الله کان غافل ٿي ويندو آهي) حاجي نيازمنديءَ سان بيهي رهيا ته درويش نماز مان فارغ ٿئي. هڪڙي روشن ضمير حاجيءَ ڏٺو ته وضوءَ جو پاڻي هٿن ۽ چهري تان ٽمي رهيو هو. ڪپڙن تي به وضوءَ جي پاڻيءَ جو اثر هو. ان روشن ضمير حاجيءَ پڇيو ته توهان کي پاڻي ڪٿان مليو؟ ان درويش آسمان ڏانهن اشارو ڪري چيو ته جيڏي مهل چاهيون ٿا ته ڪوه، ڏول ۽ رسيءَ کان سواءِ ملي وڃي ٿو. حاجيءَ چيو ته اي دين جا بادشاهه! اسان جي مُشڪل حل ڪر ته جيئن توهان جي ڪرامتن کي ڏسي ڪري اسان جي يقين جي مرتبن ۾ اضافو ٿي وڃي. درويش آسمان ڏانهن اک کڻي ته اي خدا حاجين جي دعا قبول فرمائ! تو منهنجي لاءِ عالمِ بالا جو دروازو کولي ڇڏيو آهي، آئون اتان رزق جي تلاش جو عادي آهيان. قرآن پاڪ ۾ آهي وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ (الذريت - ۲۲) ”۽ آسمانن ۾ توهان جو رزق آهي.“ ان دعا جي دوران هڪڙو گهرو ڪڪر پاڻي ڀرڻ واري هاڻيءَ جهڙو جلد رونما ٿيو. ڪڪر مشڪ (ڪليءَ) جي پاڻيءَ وانگر وسڻ شرع ڪيو ۽ سڀئي ڪڏون پري ڇڏيائين. سڀني حاجين مشڪون کولي ڇڏيون هيون. جهنگ ۾ هڪ عجيب ڪرشمو ظاهر ٿيو، جنهن سان ماڻهن جا شڪ شهباه ختم ٿيا پر جيڪي ماڻهو ازلي ناقص هئا ۽ انهن ۾ حق قبول ڪرڻ جي صلاحيت ڪونه هئي، اهي رهجي ويا.

دفتر ٽيون

اے ضياء الحق حسام الدين بيار
اين سوم دفتر که سُت شد سه بار

ترجمو: ”اي ضياء الحق حسام الدين ٽيون دفتر آڻ، ڇاڪاڻ ته ٽي دفعا سنت آهي.“

ضياء الحق چلپي مولانا جو اهو ئي خليفو ۽ مريد آهي جيڪو مثنوي لکڻ جو سبب بنيو. ظاهري طهارت وضو ۽ غسل ۾ ٽي دفعا ڏوئڻ سنت آهي، انهيءَ ڪري طهارت باطني جيڪا مثنويءَ جي مضمونن مان حاصل ٿئي ٿي ان جي لاءِ به ٽئين دفتر ۾ ٽيون دفعو مضمونن جو آڻڻ مناسب آهي. رازن جو خزانو کول. اهي عذر جيڪي ٻئي دفتر جي دير سان شروع ڪرڻ جو سبب بنيا هئا اهي ڇڏي ڏي. جسماني ڪمزوري جو عذر نه ڪر، ڇاڪاڻ ته تنهنجي طاقت جسم ۽ نبض جي پيداوار نه آهي پر عطاءِ خداوندي آهي. جيئن سج جي روشني ظاهري اسباب جي بناء تي نه آهي، اهڙي طرح تنهنجي طاقت ظاهري اسباب سان متعلق نه آهي. جيئن آسمانن جو قيام ۽ بيهڻ به ظاهري اسباب جي تعلق سان نه آهي. حضرت جبرئيل عليه السلام جي اها طاقت جو پانهن جي سهاري ڳوٺن کي اونڌو ڪري ڇڏيائين، جسماني غذا جي ڪري ڪونه هئي. وجود کي پيدا ڪرڻ واري (الله) جي ديدار جي ڪري هئي. اهڙي طرح عارفن جي طاقت الله جي طرفان هوندي آهي، مادي طاقت ڪونه هوندي آهي ۽ ابدالن جا جسم به نوراني آهن ۽ اهي انساني روح ۽ سڀني ملائڪن کان وڌيل آهن. (شيخ حسام الدين کي خطاب ڪري بزرگ رومي فرمائي ٿو ته) جيئن ته تون وڏين وصفن سان موصوف آهين، حضرت ابراهيم عليه السلام وانگر نمروڊ جي باهه يعني نفسياني ردائيل کان لنگهي وڃ. اربع عناصر توهان جي مزاج کان مغلوب آهن، انهيءَ ڪري باهه توهان جي لاءِ ٿڌي ۽ سلامتي واري آهي. عام انسانن جو مزاج چئن عنصرن مان ٺهيو آهي پر توهان جو مزاج الله تعاليٰ جي اخلاقن سان ٺهيو آهي. جيئن ته توهان اخلاق الاهي سان مُتصف آهيو انهيءَ ڪري توهان کي الله سان اتحاد حاصل ٿي ويو آهي. هاءِ افسوس! عوام جي سمجهه جي نڙيءَ مان هي وحدت جو مضمون هيٺ نٿو لهي. عوام جو اهو ڳلو نه آهي جو انهن مضمونن کي ڳهي سگهي پر ضياء الحق طالب ۾ اها طاقت آهي جو پٿر جي ڳلي سان به هن مضمون کي حاصل ڪري سگهي ٿو، جو ان معرفت جي مضمونن کي ڪوه طور سمجهيو، حالانڪ اهي پٿر وانگر سخت آهن. ڪوه طور جو رقص به معرفت جي شراب پيئڻ جي ڪري هو. هڪ انسان ٻئي کي لُقمو (گراهه) ته ڏيئي سگهي ٿو پر خُلق عطا ڪرڻ فقط خدا جو ڪم آهي. يعني تعليم ۽ تربيت ڏيڻ ته انساني فعل آهي پر طالب جي عضون جو ان کي قبول ڪرڻ ۽ ان ۾ قبوليت جي استعداد پيدا ڪرڻ الله جو ئي ڪم آهي. الله تعاليٰ هر عضوي کي ۽ روح کي ان جي مناسب نڙي بخشيندو آهي. الله تعاليٰ هر عضوي ۽ روح کي نڙي ان وقت بخشيندو آهي جڏهن انسان خدائي اخلاق سان موصوف ٿي وڃي ۽ بُرائين کان پنهنجو پاڻ کي

پاڪ ڪري. جڏهن الله جي اها عطا توهان کي حاصل ٿي وڃي ته نااهلن تي پنهنجا اسرار ۽ راز ظاهر نه ڪريو. الاهي معارف ان وقت حاصل ٿيندا آهن جڏهن انسان ۾ انهن کي مخفي رکڻ جي پوري صلاحيت پيدا ٿي وڃي ۽ نااهلن جي اڳيان انهن کي ظاهر نه ڪرڻ تي ان کي قدرت ۽ طاقت حاصل ٿي وڃي. الله تعاليٰ جي مهرباني مٿي ۽ ڪي به ڳلو عنايت ڪيو آهي. ايسٽائين جو مٿي پاڻي پيئي ٿي ۽ سوين گاهه ڦٽائي ٿي. حيوانات نباتات کي پنهنجي غذا بنائين ٿا. حيوانات مان وري انسان پنهنجي غذا حاصل ڪري ٿو. وري انسان جي مرڻ کانپوءِ مٿي ان کي پنهنجي خوراڪ بنائي ٿي ۽ انسان مان روح ۽ بينائي جدا ٿي وڃي ٿي. ڪائنات ۾ پاڻ ۾ جياپي جي جنگ جو نظام جاري آهي ۽ ڪائنات جو هر ذرو ٻئي کي کائڻ جي لاءِ منهن کوليو ويٺو آهي. وڻن جا پن جيڪي حيوانات جي خوراڪ آهن انهن کي به الله تعاليٰ خوراڪ عطا فرمائي ٿو. ڪائنات ۾ جيڪي شيون ٻين جي پرورش ڪن ٿيون انهن جي خدا پرورش ڪري ٿو. ڪڻڪ خود رزق آهي پر جيڪڏهن ان کي رزق ميسر نه اچي ته ان جي پرورش ڪونه ٿئي. ان ڳالهه جو چيهه مون هڪڙو ٽڪرو بيان ڪيو آهي، ان مان تون پيا ٽڪرا سمجهه.

عالم امڪان ۾ سڀ شيون هڪ ٻئي کي فنا ڪري رهيون آهن. بقا فقط ان کي حاصل آهي جيڪو مقبول بارگاهه الاهي آهي. عالم امڪان ۽ ان جا باشنده جدا ٿيڻ وارا آهن ڇاڪاڻ ته عالم امڪان متضاد عناصر مان ٺهيو آهي. عالم آخرت ۽ ان جا باشنده هميشه رهڻ وارا آهن. هي جهان ۽ ان جا عاشق مٽجي وڃڻ وارا آهن. هن جهان وارا هميشه ۽ گڏ رهڻ وارا آهن. پوءِ بزرگ اهو آهي جيڪو پاڻ کي معارف الاهيه جو پاڻي پياري تان ته هميشه رهي. بزرگ جيئن ته فضائل جو مجموعو بنجي ويو ته اهو باقي رهڻ وارو نيڪي ۽ جو مجسمو آهي. عارف ڪامل ۽ بزرگ هڪ روح هزار قالب هوندا آهن. هن جهان ۾ جيڪي کائڻ وارا آهن ۽ کاڌل آهن انهن جو ته فقط ڳلو ۽ نٿي آهي، جيڪي ماڻهو پنهنجي نفس تي غالب آهن ۽ الله جي مرضي کان مغلوب آهن اهي عقل وارا آهن. الله تعاليٰ حضرت موسيٰ عليه السلام جي لٽ کي نٿي عنايت فرمائي. اها جادوگرن جي لٽن ۽ رسن کي ڳهي ويئي. حضرت موسيٰ جي لٽ سڀ ڳهن کانپوءِ به ٽلهي نه ٿي ڇاڪاڻ ته ان جو کاڌو حيواني ڪونه هو. جهڙي طرح حضرت موسيٰ عليه السلام جي لٽ جي نٿي (حلق) هئي اهڙي طرح يقين جو به حلق آهي جيڪو وسوسن کي ڳهي ويندو آهي. جهڙي طرح خارجي شين جو به حلق آهي اهڙي طرح اندروني ۽ مخفي شين جو به حلق آهي. تحت الشري کان ويندي چند تائين ڪابه اهڙي مخلوق نه آهي جنهن جي نٿي نه هجي. جيڪڏهن انسان پنهنجو پاڻ کي شيطاني وسوسن کان پاڪ ڪري ته الله جي وحي جو مهمان ٿي وڃي. روح کي جيڪڏهن مادي ضرورت کان پاڪ ڪري ته ان جي روزي خدائي ٿي ويندي آهي. جنهن انسان پنهنجي عقل ۽ دل کي مادي ضرورتن کان پاڪ ڪيو ان جي معدي لاءِ تازو معارف الاهيه جو رزق حاصل ٿي ويو. مزاج کي بدلائڻ شرط آهي ڇاڪاڻ ته غلط خوراڪ سان بيماريون پيدا ٿينديون آهن. جڏهن مادي مزاج ۾ تبديلي اچي ويندي آهي ته انسان انوار الاهي جو محل بنجي ويندو آهي ۽ قدرت ان کان برون عادتون ڇڏائيندي آهي. قدرت جڏهن ننڍڙي ٻار کان کير ڇڏائيندي آهي ته ان کي باغن جا ميوا ڪارائيندي آهي. جيستائين ٻار کير پيئندڙ هوندو آهي تيستائين بيشمار لذت غذائن کان محروم رهندو آهي. دنياوي لذتن جو کير ڇڏڻ تي اخروي نعمتون موقوف آهن، مطلب ته کير ڇڏڻ جي ڪوشش ڪر. جيستائين انسان ماءُ جي پيٽ ۾ هو تيستائين رت ان جي خوراڪ هئي. ضرورت جي وقت مومن جي لاءِ نجس غذا حلال ٿي ويندي آهي. جهڙي طرح ٻار جو کير ڇڏڻ غذائن جي ترقي جو سبب بنيو، اهڙي طرح جيڪڏهن جسماني لذتون ترڪ ڪندڙ ته روحاني غذائن بهتر کان بهتر حاصل ٿينديون. جسماني لذتن جي ترڪ ڪرڻ سان حڪمتون حاصل ٿينديون ۽ ذات خداوندي جي طلب پيدا ٿيندي. لقمي (گراه) ڇڏڻ سان انسان لقمان يعني صاحب حڪمت ٿي ويندو آهي ۽ هڪ ڳجهي مطلوب جو طالب بنجي ويندو آهي. جيڪڏهن پيٽ جي ٻار کي ڪو رحم ۾ چوي ته ٻاهر هڪ وڏي منظم دنيا آهي، ڪشاده زمين آهي، ان ۾

بیشمار غذائون ۽ نعمتون آهن، جبل دریا ۽ جهنگ آهن، ٻنيون ۽ باغ آهن. تمام بلند آسمان، روشن سج، چنڊ ۽ سوين سڻا (آسمان جي هڪ تاري جو نالو آهي) آهن. اتر ۽ ڏکڻ ۽ اولهه جي هوائن سان باغ جشن ۽ تازگي رکن ٿا. ان جا عجائبات بيان نٿا ٿي سگهن. تون هن انديري ۾ آزمائش ۾ ڇو پيو آهين؟ ان تي اهو ٻار پنهنجي حالت جي تقاضا جي ڪري خارجي (ٻاهرين) دنيا جو منڪر ٿيندو ۽ چوندو ته اهو ناممڪن آهي، فريب ۽ ڊوڪو آهي. ڇاڪاڻ ته اندي جو وهر انهن ڳالهين کان پري آهي، جهڙي طرح ماءُ جي پيٽ جو ٻار هن خارجي جهان جي ڳالهين جو انڪار ڪري ٿو اهڙي طرح عوام عالم آخرت جي ڳالهين جو انڪاري آهي. ابدالن جون ڳالهيون دنياوارن نه مڃيون ڇاڪاڻ ته دنياوي لالچ انهن جي لاءِ پردو بنجي ويئي. جيئن رت کائڻ جي لالچ ان پيٽ جي ٻار کي دنيا جي نعمتن کان محروم ڪري ڇڏيو. اهو ٻار ماءُ جي رت کائڻ کان سواءِ ٻي غذا نٿو ڄاڻي، توکي به هن ڌوڪي جي زندگي سڄي زندگي کان اندو ڪري ڇڏيو. لالچ جي ڪري توکي حق، باطل نظر اچي ٿو. سچن وانگر لالچ کان بيزار ره. جڏهن تون ان درگاهه ۾ پهچيندين چوٽڪارو حاصل ڪندين. دنيا جي غم ۽ خوشي کان تنهنجا قدم ٻاهر ٿيندا. تنهنجي روح جي اک روشن ۽ حق ڏسڻ واري بنجي ويندي. دين جو نور ڪفر جي اوندهه کان پاڪ ٿي ويندو. دل ۽ جان سان مردان حق آگاهه جي نصيحت کي قبول ڪرڻ وارو بنجي وڃ تان ته خوف کان نجات ۽ چوٽڪارو لهن ۽ امن وارو بڻجي وڃين. هاڻي ان جو مثال ۽ هڪ قصو ٻڌ تان ته توکي حقيقتا روح جو نور حاصل ٿي وڃي.

هاڻيءَ جي ٻچن کائڻ جو قصو

هن قصي جو خلاصو هي آهي ته انهن ماڻهن ناصح جي نصيحت نه مڃي ۽ تباھ ٿيا. اهڙي طرح ابدال جي نصيحت نه مڃڻ سان تباھي ٿيندي آهي.

آل شيدى تو که در هندوستان

ويد دانائے گروه دوستاں

ترجمو: ”تو اهو قصو ٻڌو آهي ته هندستان ۾ ڪنهن عقلمند، دوستن جي هڪ ٽوليءَ کي ڏٺو.“

اهي دوست بڪايل ۽ ٽڪل هئا. دور دراز جي سفر تان بي سرو سامان اچي رهيا هئا. ان داناءَ جي دانائي جوش ۾ آئي. مسافرن کي پرتپاڪ سلام ڪيائين ۽ گل وانگر ٻڙي پيو ۽ چوڻ لڳو ته بُڪ ۽ معدي خالي هجڻ جي ڪري ۽ ڏورانهين سفر جي ڪري توهان وڏيون تڪليفون ڏٺيون آهن. جيڏانهن توهان وڃي رهيا آهيو اوڏانهن توهان جي رستي ۾ هاڻيءَ جا ٻچا آهن، دل ۽ جان سان منهنجي نصيحت ٻڌو. انهن کي هرگز نه کائڻجو! ٻچا شڪار ڪرڻ ته آسان آهن پر انهن جي ماءُ تار ۾ لڪل هوندي آهي، هزارين ميلن تان ٻچن جي حفاظت لاءِ ڊوڙي ايندي آهي ۽ ان جي سونڊ مان باهه جو دونهون نڪرندو آهي. ان جي ٿلهن ٻچن کان بچجو.

پٽرا! الله وارا ۽ سڀ مخلوق الله جو عيال آهي انهن جي موجودگي ۽ غير حاضريءَ ۾ انهن کان باخبر آهي. اهي الله وارا بظاهر بي سهارا هن لاءِ بنايا ويا آهن تان ته عوام جي آزمائش ٿي سگهي. اهي سڀئي اللهوارا سيرت جي اعتبار سان هڪ آهن، جيڪڏهن کين تائيد خداوندي حاصل نه هجي ته حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٽ فرعون کي تباھ ڪونه ڪري ها ۽ حضرت نوح (عليه السلام) جي بددعا مشرق ۽ مغرب کي ڪونه ٻوڙي ها ۽ حضرت لوط (عليه السلام) جي بددعا ڪافرن جي ڳوٺ کي زمين تان نه ڪوري سگهي ها. اهي نشان تون شام ڏانهن بيت المقدس جي رستي تي ڏسندين. لکين حق پرست نبي آيا آهن، انهن جي نافرمانن سزا جو سبب بڻبي آهي. انهن واقعن جو تفصيل ڏاڍو دردناڪ آهي. جيڪڏهن بيان ڪجي ته جبلن جا جگر رت بنجي وڃن، انسان انهن کي عبرت جي نگاهه سان نٿو ڏسي. انسان جو اندڻ به عجيب آهي. انسان نفعي ۽ نقصان جي ذري پرزي کي ڏسي ٿو، دنيا جي خوشيءَ تي نچڻ ٿيڻ مناسب نه آهي.

انسان پنهنجي هستي کي مٽائي ۽ شهوت مان آزاد ٿئي تڏهن خوشي ملهائڻ جو موقعو آهي. مردن جو رقص جهاد جي ميدان ۾ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪرڻ وقت هوندو آهي، جڏهن پنهنجي بُري اخلاق، حسد ۽ وڏائي وغيره کان چوٽڪارو لهن ٿا ۽ نقص کان آزاد ٿين ٿا، تڏهن تاريون وڄائيندا ۽ رقص ڪندا آهن. قدرت جي طرفان انهن جي رقص جا اسباب مهيا ڪيا ويندا آهن. جوش ۾ سمنڊ جون موجون تاريون وڄائينديون آهن. وڻن جا پن هوائن سان پاڻ ۾ ٽڪرائبا آهن اهو پڻ جو رقص ۽ تاريون وڄائڻ آهن. عوام نه ٿو سمجهي پر خواص انهن ڳالهين کي سمجهن ٿا. مٿي جي ڪنن کي مذاق ۽ ڪوڙ کان بند ڪر، پوءِ روح جي شهر ۾ رونق پيدا ٿيندي. حضور ﷺ جن جي باري ۾ قرآن شريف ۾ فرمايو ويو آهي ته اُذُنْ خَيْرٌ لَّكُمْ (التوبه-61) حضور ﷺ جن کي نيڪي ٻڌڻ وارا ڪن آهن، يعني حضور ﷺ اسان جي پلائي جي لاءِ مجسم ڪن ۽ اک آهن ۽ سندن رحمت اسان جي تربيت ڪندڙ آهي ۽ اسين کير پيئندڙ ٻار آهيون. جسماني ڪنن جي بند ڪرڻ ۽ باطني ڪنن جي کولڻ واري ڳالهه جي انتها نه آهي. واپس هاڻي جي قصي وارن ڏانهن موٽ.

هاڻيءَ جي ٻچن پويان وڃڻ وارن جو رهيل قصو

هر دهاں را پيل بُوے می کند

گرِوِ معده هر بشر بر می تند

ترجمو: ”هاڻي هر منهن سنگهندو آهي. هر انسان جي معدي جي آسپاس چڪر لڳائيندو آهي.“

هاڻي منهن هن لاءِ سنگهندو آهي تان ته پنهنجي ٻچن جي گوشت کي ڪباب ڪري کائڻ وارن کي سڃاڻي ۽ کائڻ بدلو وٺي سگهي. ڳلا ڪرڻ کي قرآن شريف ۾ پيءُ جو گوشت کائڻ چيو ويو آهي. غيبت ڪرڻ وارن جي منهن کي الله تعاليٰ سنگهندو يعني سزا ڏيندو. قبر ۾ منڪر ۽ نڪير سوال جواب ڪرڻ وارا ملائڪ آهن، تون انهن کان منهن کي خوشبودار ڪري سگهندين، نه وري مٿين ڳالهين سان پاڻ کي ٻچائي سگهندين. بڪواس ڪرڻ واري کي ملائڪ گرز سان ماريندا. جيڪڏهن ملڪ الموت جو گرز نظر نٿو اچي ته ان جا آثار ڏس. ڪڏهن اثر کان سواءِ بيمار خود به گرز ڏسندو آهي ۽ گهر وارن کي چونڌو آهي ته ڏسو، مون کي ڪير ماري رهيو آهي. بيمار چونڌو آهي ته اي منهنجا محترم دوست! مون کي ڪو ماري رهيو آهي. جڏهن ته ان جي دوستن مان ڪوبه نه ڏسندو آهي، تڏهن جواب ۾ چونڌو آهي ته اي چاچا! اسان کي ته ڪجهه نظر نٿو اچي، اهو تنهنجو وهم آهي. بيمار جواب ڏيندو آهي ته اها وهي ڳالهه نه آهي پر منهنجو ساھ ڪيڏ لاءِ مون کي ماري رهيا آهن. هاڻي هي منهنجي وڃڻ جو وقت آهي. عزرائيل عليه السلام جي تلوار وهي نه آهي پر اهڙي يقيني آهي جو هاڻي ان جي اثر سان زمين ۽ آسمان وهم نظر اچن ٿا. اهو گرز فقط بيمار ڏسي ٿو، ٻيو ڪو نٿو ڏسي. فقط ان جي ڏسڻ جي ڪري ان بيمار جي اک دنيا جي حرص کان خالي ٿي چڪي آهي. جيڪڏهن پهريان ئي حرص ختم ٿي وڃي ۽ عذاب جي ڪيفيت نظر اچي وڃي ته نيڪ عمل ڪري سگهي ها. هاڻي اک جو کُل ڪمهلو آهي ۽ ڪمھلي ڪم جو نتيجو تباهي آهي، جيئن بنا وقت جي بانگ ڏيڻ وارو ڪڪڙ ذبح ڪيو ويندو آهي. هر وقت انسان جي جسم جا اجزاء فنا ٿيندا رهندا آهن ۽ ان جي جاءِ پيا عضوا وٺندا آهن. تنهنجي عمر اشرفين جي ٿيلهيءَ وانگر آهي. رات ۽ ڏينهن اشرفين کي ڳڻڻ واري وانگر آهن. ايستائين جو همياڻي (جنهن ۾ اشرفيون پونديون آهن) خالي ٿي ويندي آهي ۽ عمر جي چنڊ کي گرھڻ لڳي ويندو آهي. جيڪڏهن جبل جا پٿر مسلسل ڪڍبا رهبا ته هڪڙي ڏينهن اهو جبل ختم ٿي ويندو. دنيا جي ڪمن ۾ بقدر ضرورت ڪوشش ڪر. آخرت جي ڪمن ۾ انھماڪ رک، جيڪڏهن آخرت جو ڪم نه ڪندين ته دنيا مان ناڪام ويندين. قبر جي آبادي قبر تي ڪنگرن بنائڻ سان ڪونه ٿيندي آهي پر دل جي صفائي ۽ پنهنجي مرضيءَ کي الله جي مرضيءَ جي تابع بنائڻ سان آهي. بداعمال سان قبر تي قبلي بنائڻ جو مثال هي آهي ته رند (شرابي) کي اٽلس جي ريشم جي قبا پارائي

وڃي ته ڇا اها قبا ان جي روح جي دستگيري ۽ مدد ڪندي؟ بدڪار سٺو لباس پائڻ سان سڪون قلب حاصل نٿو ڪري سگهي. جيڪڏهن نيڪ اعمال انسان گودڙيءَ ۾ به هجي ته به ان جي دل باغ بهار هوندي آهي.

هاڻيءَ جي بچن واري حڪايت ڏانهن واپسي

گفت ناصح بشنوءِ و ایں پند من

تا دل و جاں تان نه قدر محن

ترجمو: ”نصيحت ڪرڻ واري چيو ته منهنجي اها نصيحت ٻڌو تان ته توهان جي دل ۽ جان تڪليف ۾ نه ڦاسي.“

بُڪ جي وقت گاهه ۽ وڻن جا پن کائڻ جو، هاڻيءَ جي بچن جو شڪار نه ڪجو. ناصح چيو ته مون نصيحت جو قرض ادا ڪري ڇڏيو، نيڪ بخت ٿي نصيحت قبول ڪندو آهي، لالچ جي ڪري هاڻيءَ جي بچن جو شڪار نه ڪجو. موڪلائڻ وقت في امان الله چئي روانا ٿيا. رستي ۾ همراهن کي بُڪ آڻي ورايو. ايتري ۾ اوچتو انهن هاڻيءَ جو ٿلهو بچو ڏٺو. بگهڙ وانگر ان تي ٿئي پيا. ان کي ڪباب ڪري کائي هٿ ڌوئائون. انهن مان هڪڙي همراھ ڪونه کائڻ ۽ انهن کي نصيحت ڪيائين، ڇاڪاڻ ته ان کي فقير جي ڳالهه ياد هئي. همراھ کائي پي سُمهي رهيا. جنهن ڪباب ڪونه کائڻ هئا اهو چوڪيداري ڪرڻ لڳو. ان ڏٺو ته هڪ خوفناڪ هاڻي آيو ۽ نگهبان وانگر پهريان ڊوڙڻ لڳو. هاڻيءَ ڪئين چڪر ڏنا ۽ پوءِ هليو ويو ڇاڪاڻ ته چوڪيدار جي وات مان ان کي ڪابه بوءِ محسوس نه ٿي. ان کانپوءِ هاڻي هر سٽل جا چپ سنگهيا ته کيس ان جي وات مان بچن جي گوشت جي بوءِ آئي ڇاڪاڻ ته انهن بچا کائڻ هئا. پوءِ غصي ۾ هاڻيءَ هر هڪ کي انتهائي وحشيائي نموني ماري ختم ڪري ڇڏيو.

اي مخلوق جو رت پيئڻ وارا واپس موت، تان ته انهن جو رت تنهنجي لاءِ جنگ پيدا نه ڪري. ڪنهن جي مال کي تباھ ڪرڻ جان جي تباھ ڪرڻ جي برابر آهي. هاڻيءَ جي بچي کي کائڻ وارن کان بدلو بچن جي ماءُ وٺي ٿي. اي رُشوت خور! تون هاڻيءَ جو بچو کائين ٿو، هاڻيءَ جو محافظ توکي برباد ڪري ڇڏيندو. مڪار کي ان جي مڪر جي بوءِ رُسوا ۽ خوار ڪندي آهي. حضور ﷺ فرمايو ته مون کي يمن جي طرف کان رحمان جي خوشبوءِ اچي ٿي. ان فرمان ۾ حضرت اويس قرنيءَ رضه ڏانهن اشارو آهي. اسان جي منهن جي بوءِ جو محسوس نه ڪندا. اسان جا سڀ عمل حضور ﷺ کي پيش ڪيا ويندا آهن پر پاڻ سڳورا ﷺ پرده پوشي فرمائيندا آهن. سُني ۽ بُري بوءِ ته آسمان تي پهچي ويندي آهي. تڪبر جي بوءِ، ڪاوڙ جي ۽ حرص جي بوءِ بصر جي بوءِ وانگر محسوس ٿيندي ۽ پڪڙندي آهي. جيڪڏهن تون قسم کائڻ کان پوءِ به انڪار ڪندين ته ان جي بدبوءِ تنهنجي خلاف شاهدي ڏيندي. گناهن جي بوءِ سان دعائون مردود ٿي وڃن ٿيون ۽ دل جي ڪچائي زبان سان ظاهر ٿيندي آهي. ڪافرن جي پُڪار جي جواب ۾ چيو ويندو ته پري ٿيو، هر دغا باز جو جواب لٽ جي مار سان هوندو آهي. اخلاص سان نامناسب لفظ به مقبول بارگاهه آهن. جيڪڏهن دعا ۾ اخلاص نه آهي ته بهتر الفاظ به مردود آهن.

دوستن جي غلطي ڌارين جي سُنائي کان سُنِي آهي

آں بلال صدق در بانگ نماز

حي رائی خواند از روءِ نیاز

ترجمو: ”اهو سچو بلال رضه بانگ ۾ (لفظ) حي کي عاجزيءَ سان هي پڙهندو هو.“

حضرت بلال رضه حضور ﷺ جن جو مشهور موذن هو. بانگ ۾ حي علي الصلاه ۾ ح خطي بجاءِ ه هوز جو تلفظ ڪندو هو. منافقن چيو ته اي پيغمبر ﷺ! بانگ اسلامي تعليم جي ابتدا آهي، ان ۾ غلطي مناسب نه آهي. اهڙو

موئن هجي جيڪو صحيح طريقي سان مخرج ادا ڪري سگهي. حضور ﷺ کي منافقن جي اعتراض تي ڪاوڙ آئي ۽ فرمايائون ته بلال رضی اللہ عنہ جو لفظ حَيَّ کي هَيَّ چوڻ اُن حَيَّ کان بهتر آهي جنهن ۾ اخلاص نه هجي. مطلب ته دعا جي قبوليت جي لاءِ اخلاص شرط آهي، جيڪڏهن پاڻ ۾ اخلاص نه هجي ته مخلص کان دعا ڪرائي وئي.

الله تعاليٰ جو حضرت موسيٰ کي فرمائڻ ته جنهن منهن سان گناهه نه ڪيو هجي ئي ان سان پڪار هن قصي جو خلاصو هي آهي ته جيڪڏهن پاڻ ۾ اخلاص نه هجي ته مخلص کان دعا گهرائي.

بهر ايس فرمود باموڪيٰ خدا

وقت حاجت خواستن اندر دعا

ترجمو: ”انهيءَ ڪري (الله تعاليٰ) حضرت موسيٰ عليه السلام کي فرمايو دعا ۾ مراد گهرڻ وقت“

اي موسيٰ! منهنجي پناهه ان منهن سان گهر جنهن سان تو گناهه نه ڪيو هجي. جيڪڏهن اهو منهن گنهگار آهي ته ماڻهن سان اهڙو ورتاءُ ڪر جو اهي دعائون گهرن. دعا گهرڻ جي لاءِ اهڙي منهن جي ضرورت هئي جنهن سان تو گناهه نه ڪيو هجي ۽ اهو تو وٽ نه آهي ته پئي جو منهن تنهنجي ان مجبوريءَ جي لاءِ عذر خواهه ٿيندو. جيڪڏهن پنهنجي منهن سان دعا گهرڻي آهي ته اُن کي ۽ روح کي پاڪ ڪرڻ گهرجي. روح کي پاڪ ڪرڻ جي هيءَ تدبير آهي ته ذڪر جي پاڪائي اُن ۾ داخل ڪر، ناپاڪائي خود بخود ڀڄي ويندي.

هڪ شخص جو الله الله چوڻ ته هڪ ڏينهن الله جو ڪيس لبيڪ چوڻ

آل يڪي الله مي گفتي شبا

تاڪه شيرين مي شد از ذكرش لباب

ترجمو: ”هڪ شخص رات جو الله الله چوندو هو، ايستائين جو ذڪر سان سندس چپ مٽي ويا.“

رات جو خدا جو ذڪر ڪندو هو، شيطان اُن کي چيو ته ذڪر نه ڪر، ڪيستائين اهو ذڪر ڪندو رهندين، تنهنجو اهو الله الله چوڻ غرور ۽ وڏائي سان آهي، تڏهن توکي الله جي طرفان ”بيشڪ، آئون حاضر آهيان“ جو جواب نٿو ملي. اهو ذڪر ڪرڻ وارو دل شڪست ٿي ويو ۽ سمهي رهيو. خواب ۾ حضرت خضر کي ڏٺائين (حضرت خضر جي اها ڪرامت آهي ته جتي وهندو آهي اتي ساوڪ ٿي پوندي آهي). حضرت خضر اُن کي چيو ته تون ذڪر کان چو رکجي پيو آهين؟ ذاڪر جواب ڏنو ته مون کي لبيڪ جو جواب نٿو ملي، جنهن ڪري آئون خوفزدہ آهيان ته آئون مقبول بارگاهه نه آهيان. حضرت خضر اُن کي جواب ڏنو ته الله جو پنهنجي ياد ۾ لڳائڻ ئي اُن جي طرفان لبيڪ آهي. ڪنهن شخص کي الله جي عبادت جي توفيق ملڻ ئي الله جي طرفان قبوليت جو دليل آهي. اهو الله جو ڪرم آهي جو پنهنجي ياد ۾ لڳائي ڇڏي ٿو، ته دعا گهرڻ واري جو هڪ دفعو ”يارب“ چوڻ الله جي طرفان چند دفعا لبيڪ چوڻ بنجي ويندو آهي. جنهن کان خدا ناراض هوندو آهي اُن کي ڪڏهن به دعا جي توفيق ڪونه ٿيندي آهي. فرعون کي سوين مُلڪ ۽ مال الله تعاليٰ عطا ڪيا ايستائين جو اُن خدائي جي دعويٰ ڪئي. الله تعاليٰ اُن کي مٿي جي سور کان به محروم رکيو، ورنه دعا جو سبب بنجي وڃي ها. بيماري جيڪا الله تعاليٰ ڏانهن رجوع ڪرائي اها الله جي رحمت آهي. حديث شريف ۾ آهي ته الله تعاليٰ جڏهن ڪنهن سان محبت ڪندو آهي ته اُن کي مبتلا ڪندو آهي تان ته اُن جي عاجزي ٻڌي. بيدرديءَ سان دعا افسردگي جو نتيجو آهي. درد سان دعا عشق جو نتيجو آهي. جڏهن انسان درد جي حالت ۾ ”اي خدا، اي خدا فرياد ٻڌڻ وارا!“ چوندو آهي ته اُن جو آواز صاف هوندو آهي ۽ اُن ۾ حزن جي ڪيفيت هوندي آهي. جڏهن جذبه الاهي طاري هوندو آهي تڏهن انسان درد سان گڏ گريه به ڪندو آهي. اصحاب ڪهف جي

ڪٿي ۾ جذب پيدا ٿي ويو هو، تڏهن ته شهنشاهن جي نشست تي ويهي رهيو. قيامت تائين قطمير (ڪٿي جو نالو) وحدت جو آب حيات پي رهيو آهي. گهڻا اهل الله اهڙا آهن جن کي ڪو سڃاڻيندو ڪونه آهي. جامر محبت جي طلب ۾ صبر سان جان ڏيڻ گهرجي. مجاهد مجاهدن ۾ صبر کان ڪم وٺي ٿو ته فتحياب ٿئي ٿو ۽ کيس جامر محبت حاصل ٿئي ٿو. دنياوي معاملن ۾ احتياط ۽ پخته ڪاري کان ڪم وٺڻ ضروري آهي. ٿورڙي غفلت انسان کي منزل کان گهڻو پري ڪري ڇڏيندي آهي. هر خواهش نفس جي تابع ڪڪ وانگر آهي. انسان کي ڪوهر گران هجڻ گهرجي. شيطان هر طرح سان انسان کي ڌوڪو ڏيندو آهي. انسان جي پخته ڪاري هي آهي ته اهو شيطان جي فريب ۾ نه اچي. يعني شيطان جي لالچ ۾ نه اچي ۽ مختلف بهانا ڪري ان جي دامن فريب کان بچي وڃي. ڇاڪاڻ ته شيطان جي خوشنما فريب ۾ سوين نقصان پوشيده آهن. شيطان جي عطا به پُر فريب آهي. دنيا جي دولت جي جهنگل انسان جي عقل کي اندو ڪري ڇڏي ٿي. قدرت انسان کي جيڪي ڪجهه ڏنو آهي ان تي قناعت ڪرڻ گهرجي. انسان جي پخته ڪاري هيءُ آهي ته خارجي عوامل ڏانهن ڌيان نه ڏي ۽ انهن کي ڌوڪو سمجهي. شڪاري مُرده جانور، اڳيان رکي، ان جون بوليون ڪندو آهي ٻيا پکي ان مان ڌوڪو کائي ويندا آهن، تون به ائين ڌوڪو نه ڪاءُ. ان جي تشريح ۾ هي قصو ٻڌ تان ته تون دين جي حفاظت جي لاءِ پخته ڪار بنجي وڃين.

هڪ بهراڙي واري جو شهر واري کي ڌوڪو ڪرڻ، خوشامد ۽ عاجزيءَ سان دعوت ڏيڻ
هن قصي جو خلاصو هي آهي ته شهريءَ احتياط کان ڪم نه ورتو ۽ بهراڙيءَ واري جي ڳالهين ۾ اچي ويو پر پوءِ پريشان ٿيو.

اے برادر بود اندر ماضي

شهری باروتائی آشنا

ترجمو: ”اي پيءُ! گذريل زماني ۾ هڪ شهري هڪ ڳوٺاڻي جو دوست هو.“

ڳوٺاڻو جڏهن شهر ۾ ايندو هو تڏهن ان جو مهمان ٿيندو هو، ٻه ٽي مهينا رهيو پيو هوندو هو، شهري ان جون ضرورتون پوريون ڪندو هو. هڪڙي ڏينهن ڳوٺاڻي شهريءَ کي چيو ته تفريح جي لاءِ منهنجي ڳوٺ ڇو نٿا اچو! بهار جي موسم آهي، سڀني گهر وارن کي به وٺي اچو. بهار جي موسم ۾ ڳوٺ جو ماحول سُٺو هوندو آهي، هر طرف پوکون ۽ دلڪش نظارا هوندا آهن يا گرمين ۾ اچو. پنهنجي ٻارن ٻچن کي وٺي اچو ٻه ٽي مهينا رهو. آئون توهان جي خدمت ڪندس. ڳوٺاڻي کي ٿارڻ لاءِ شهري وعدا ڪندو رهيو ايستائين جو اٺ سال گذري ويا، ڪڏهن شهري چوي ته منهنجا دوست اچڻا آهن، مهمانن جي اچڻ جي مجبوري آهي انهيءَ ڪري سفر نٿو ڪري سگهان. اهو سلسلو هلندو رهيو. بهراڙيءَ وارو اچي شهريءَ وٽ رهيو پوي، هن دفعي بهراڙي وارو ٽي مهينا ترسي پيو ۽ شرمساريءَ سان شهريءَ کي چوڻ لڳو ته تو کيترا وعدا ڪيا پر پورا ڪونه ڪيئي. شهريءَ چيو ته منهنجو جسم ۽ جان هلڻ لاءِ تڙپڻ ٿا پر نقل حرڪت (سفر) الله جي قبضي ۾ آهي، انسان پيڙي ۽ بادبان وانگر آهي، هوا هلائڻ وارو (الله) هوا جڏهن هلائي. بهراڙي واري شهريءَ کي قسم ڏنو ته پنهنجا ٻار ٻچا وٺي ضرور اچ. ٽي دفعا کانئس وعدو ورتائين.

شهريءَ جي ٻارن چيو ته بابا سڄ چنڊ ۽ ڪڪر به سفر ڪن ٿا. بهراڙيءَ واري جي پريور خاطر تواضع لاءِ توهان گهڻيون تڪليفون برداشت ڪيون آهن، جيئن ته توهان ان جي گهڻي خدمت ڪئي آهي اهو ان خدمت جو بدلو ڏيڻ چاهي ٿو، اسان کي چئي ويو آهي ته اسين توهان کي راضي ڪري ان جي ڳوٺ هلون. شهريءَ چيو ته اي عقلمند! اها ڳالهه نيڪ آهي پر ان شخص جي شر کان بچڻ گهرجي جنهن سان تو احسان ڪيو آهي. دوستي به انهن نيڪين مان آهي جيڪا انسان جي آخري وقت ۾ ڪم ايندي آهي پر مون کي ڊپ آهي ته اها نفرت ۾ تبديل نه ٿي وڃي، ڇاڪاڻ ته

ميل جول ٻن قسمن جا آهن: هڪ اهو آهي جيڪو دوستي ٿيڻ جو سبب بنبو آهي. ٻيو اهو آهي جنهن سان دوستي ۽ ۾ مضبوطي ايندي آهي، مون کي خيال آهي ته اهو ميل جول دوستي ٿوڙي ڇڏيندو. چار ڏسڻ ۾ ڪونه ايندو آهي پر ڊوڙن مهل ماڻهو ڦاسي پوندو آهي. هر وڪ کي چار سمجهه، جن ماڻهن احتياط کان ڪم نه ورتو انهن جو انجام قبرستان ۾ پيل هڏن ۽ کوپرين مان معلوم ڪري وٺ. قبرستان ۾ ويندا ته وڏائي جي نشي ۾ مست ماڻهن جو انجام ڏسندو. غلطي کان بچڻ جي پهرين صورت هي آهي ته عقل جي ذريعي غلطيءَ کان بچجي. ٻي صورت هي آهي ته تجربي جي ذريعي غلطي کان بچجي. ٽين صورت هي آهي ته ڪنهن ديدو ور ۽ پيشوا جي ذريعي غلطين کان بچاءُ ڪرڻ گهرجي. اندو هلڻ ۾ احتياط ڪندو آهي تڏهن ٿڌي ڪاٺ ۽ ڪڏ ۾ ڪرڻ کان بچي ويندو آهي. انسان خود غلطي ڪندو آهي هڪ غلطي کان بچندو آهي ته ان کان وڌيڪ غلطي ۾ مبتلا ٿي ويندو آهي. دونهين کان پڳو ته باهه ۾ ڪريو، لقمو (گراهه) گولياڻين ته نانگ جو لقمون بنجي ويو، اهل سبا جي قصي مان ان ڳالهه کي واضح ڪيو اٿس.

اهل سبا جو قصو ۽ الله جي نعمت ۽ شڪر جي فضيلت جو بيان

تو بخواندي قصه اهل سبا

يا بخواندي و ندمتي جز صدا

ترجمو: ”ڇا تو سبا وارن جو قصو ڪونه پڙهيو آهي؟ يا تو پڙهيو آهي ۽ ان کي فقط پڙاڏو سمجهيو اٿي.“

يعني قصي کي ٻڌو ان ٻڌو ڪري ڇڏيئي. آواز جي حقيقت جبل به نٿو سمجهي. جڏهن تون خاموش ٿين ٿو ته جبل به خاموش ٿي وڃي ٿو. اهل سبا جي فارغ البالي ۽ انهن جي نافرمانيءَ جو قصو قرآن پاڪ ۾ ذڪر ڪيل آهي. الله تعاليٰ انهن کي باغ، محل ۽ قلعا عنايت ڪيا هئا پر انهن نعمتن جو حق ادا نه ڪيو، ڪٿي کان به گهٽجي ويا. ڪٿي کي جتان مانيءَ جو ٽڪر ملندو آهي ته ان جي دروازي جو محافظ ۽ نگهبان بنجي ويندو آهي، پوءِ ڀلي ڪو ان تي ظلم ۽ سختي ڪري. اجنبِي ڪٿي تي مقامي ڪتن جو پونڪڻ ڄڻ ته ان کي تنبيهه ڪرڻ آهي ته پنهنجي پهرين مالڪ ۽ مڪان کي ڇڏي ڇو آيو آهين، اتي واپس وڃ. جهڙي طرح ڪٿي جو پهرين مڪان کي ڇڏڻ بي وفائي آهي اهڙي طرح بزرگن جي در تان مستفيد ٿي ڪري ان کي ڇڏڻ بيوفائي ٿيندي. طالب، ڪامل عارف جي در تان گهڻيون روحاني غذائون حاصل ڪري ٿو. تون لالچ جي ڪري دولتمندن جي در جا ڪئين چڪر لڳائين ٿو. لذت ۽ سٺي غذا اها آهي جيڪا جسم جي پرورش ڪري، باقي روح کي تازو نه ڪري. اهل دل جو دسترخوان حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي گرجا گهر آهي. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي گرجا روحاني ۽ جسماني بيمارين جو شفاخانو هئي، خبردار! اي بيمار ان در کي نه ڇڏ.

مصيبت ماريلن جو حضرت عيسيٰ جي گرجا گهر تي هر صبح جو شفا حاصل ڪرڻ جي لاءِ گڏ ٿيڻ

جمع گشتندے زهر اطراف خلق

از ضرير و لنگ و شل و اهل دل

ترجمو: ”انڌا، منڊا، اڀاهج ۽ گودڙين وارا، هر طرف کان مخلوق گڏ ٿي ويندي هئي.“

صبح جو حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي گرجا گهر جي دروازي تي بيمار ماڻهن جو هجوم گڏ ٿي ويندو هو، تان ته دم ڪري انهن کي تڪليفن کان چوٽڪارو ڏياري. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) پنهنجي معمولات مان فارغ ٿي چاشت جي وقت ٻاهر ايندو هو ته بيمارن ۽ ڪمزورن جا ميڙ ڏسندو هو. حضرت عيسيٰ دعا گهرندو هو، دعا کانپوءِ فرمائيندو هو ته الله تعاليٰ توهان سڀني کي شفا عطا فرمائي آهي، سڀئي بيمار بيماريءَ مان ائين آزاد ٿي ويندا هئا جيئن ڏاڻ ڪلڻ سان اٺ آزاد ٿي ويندو آهي. سڀئي اطمينان سان هليا ويندا هئا. جڏهن بزرگن جي در تان فيض حاصل ٿيو آهي ته ان در

ڪي ڇڏڻ حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي گرجا گهر کان منهن موڙڻ آهي. توکي بزرگن جو در نه ڇڏڻ گهرجي ۽ ڪٿي کان گهٽ نه ٿي. جيڪڏهن تو ۾ ڪمال به پيدا ٿي ويو آهي تڏهن به ان در کي نه ڇڏ. ٻين ڪتن جو وڙهڻ هن لاءِ آهي ته اهو پهرين مالڪ وٽ هليو وڃي. ڪتن جي وفاداري مشهور آهي، انهيءَ ڪري تون بيوفائي جي صورت پيدا نه ڪر. بي وفائي ڪتن جي لاءِ شرم ۽ ذلت آهي تون پنهنجي لاءِ ان کي چوڻو پسند ڪرين. سوره توبه ۾ الله تعاليٰ وفاداريءَ تي فخر فرمايو آهي ۽ فرمايو آهي ته ”الله تعاليٰ کان وڌيڪ عهد پورو ڪرڻ وارو ٻيو ڪو نه آهي.“ جيڪي ماڻهو مردود بارگاهه الاهي آهن انهن سان بيوفائي عين وفا آهي. چڱن سان چڱائي ۽ بُرن سان برائي ڪرڻ گهرجي. ماءُ جو وڏو حق آهي پر الله جو حق ان کان مقدم آهي. ڇاڪاڻ ته ماءُ جو حق الله جي فعل مان ثابت ٿيو آهي. ماءُ جي پيٽ ۾ الله تعاليٰ ئي پرورش ڪري ٿو ۽ پوءِ ماءُ جي پيٽ مان ٻاهر ڪڍي ٿو. ماءُ جي محبت کان اڳ الله تعاليٰ جا حق ثابت ٿي چڪا آهن. الله تعاليٰ جو حق هر طرح سان ماءُ جي حق تي مقدم آهي، جنهن ماءُ پيدا ڪئي ۽ ان جي ٿڌن ۾ کير پيدا ڪيو ۽ پيءُ کي ماءُ جو ساٿي بڻايو. هاڻي بزرگ رومي (رحمه الله) الله تعاليٰ جي احسانن جي بنياد تي مناجات شروع ڪري ٿو ته اي الله! اي محسن عظيم! جيڪو منهنجي علم ۾ آهي ۽ جيڪو منهنجي علم ۾ نه آهي. سڀ ڪجهه تنهنجي ملڪيت آهي. الله تعاليٰ فرمايو ته اسان جي ان احسان کي ياد ڪريو جو نوح جي پيڙهي جي ذريعي توهان جي حفاظت ڪيم يعني توهان جي ابن ڏاڏن کي بچايم، جڏهن پاڻي باه وانگر تباهي ڪري رهيو هو ۽ ان جون موجون جبل جي چوٽين کي برباد ڪري رهيون هيون. جڏهن انسان کي اشرف المخلوقات بنايم، پوءِ کين تباه ڪيئن ڪريان. ايتري قدر احسانن جي باوجود تون مون سان وفا نه ڪرڻ وارن تي چوڏا ٿين ٿو. الله تعاليٰ هر قسم جي ڀل ۽ بيوفائي کان پاڪ آهي. بيوفائي جي بدگمانن سان ڪري سگهجي ٿي. تون فاني انسانن سان دوستي ڪرين ٿو حالانڪ دوستي جي قابل باقي آهي، نه ڪي فاني. انسان ته انسان جو ساٿ ڇڏي ڏيندو آهي چاهي سٺو هجي يا بُرو، جيئن قافلو رواني ٿيڻ وقت باه کي ڇڏي هليو ويندو آهي. ان ذات سان تعلق پيدا ڪر جيڪو هيٺانهين ۽ مٿانهين کان آهي. نه حضرت عيسيٰ وانگر تنهنجو ساٿ ڇڏي مٿي يعني آسمان تي هليو وڃي، نه قارون وانگر زمين ۾ هيٺ هليو وڃي. جيستائين تون جسماني زندگي گذارين اهو توسان گڏ هجي. جڏهن تون روحاني زندگي گذارين ۽ لامڪان ۾ هجين اهو توسان گڏ رهي.

خدا جي ئي ذات آهي جيڪا انسان جي بُرائين کي پلاين ۾ تبديل ڪري ٿي. جڏهن انسان ڪا غلطي ڪري ٿو ته الله تعاليٰ ان کي تنبيهه فرمائي برائي مان ڪڍي پلائي ڏانهن متوجهه فرمائيندو آهي. جيڪڏهن انسان جي ڪا مقرر عبادت فوت ٿي ويندي آهي ته الله تعاليٰ انسان ۾ هڪ انقباضي ڪيفيت پيدا فرمائيندو آهي ۽ اها تنبيهه هوندي آهي ته انسان پنهنجو معمول نه ڇڏي. عبادت ڇڏڻ تي انقباضي ڪيفيت آخرت ۾ زنجير بنجي ويندي. انقباضي ڪيفيت جيڪا هڪ ذهني شيءِ آهي، آخرت ۾ اها ئي ڪيفيت زنجير جي شڪل ۾ ٿي ويندي آهي. عبادت ڇڏڻ تي انقباضي ڪيفيت جيڪا ذهني آهي اها آخرت ۾ اندائپ اختيار ڪندي. گناهه تي جيڪا دلي تنگي پيدا ٿيندي آهي، اها ان معصيت جو اثر هوندي آهي. جڏهن انسان ان گناهه تي اصرار ڪندو آهي ته نتيجي ۾ اها ئي تنگ دلي ظاهري گرفت بنجي ويندي آهي. گناهه تي اها ئي انقباضي ڪيفيت آخرت ۾ قيدخاني ۽ سزا جي صورت اختيار ڪندي گناهه تي انقباضي ڪيفيت ۽ نيڪيءَ تي انشراحي ڪيفيت پيدا ٿيندي آهي. گناهه تي قبض واري ڪيفيت طاري هجي ته ان جو علاج ڪري ازالو ڪرڻ گهرجي. نيڪيءَ تي انشراحي ڪيفيت پيدا ٿئي ته ان ۾ اضافي جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. انشراحي ڪيفيت ۾ ميوا پيدا ٿين ته انهن مان دوستن کي فيض پهچائي. وري واپس موت ۽ سبا وارن جو قصو بيان ڪر تان ته آئون توکي وري مرحبا چوان.

سبا وارن جو باقي رهيل قصو

آل سبا ز ايل صبا بودند خام
کارشال کفرانِ نعمت باکرام

ترجمو: ”اهي سبا وارا ٻارن وانگر بي عقل هئا، انهن جو ڪم بزرگن جي نعمت کان انڪار هو.“

سبا وارا ٻارن وانگر ناقص عقل هئا. نعمت جو انڪار هيءُ به آهي ته محسن سان دشمني ڪئي وڃي. سبا وارن کفران جي هيءُ صورت اختيار ڪئي جو انهن نعمتن کي نعمت نه سمجهيائون ۽ الله تعاليٰ کان ان جي خلاف تمنا شروع ڪيائون ۽ جهڳڙو ڪيائون. سبا وارن تي هي احسان هو جو انهن جون آباديون ويجهيون ويجهيون هيون تان ته سفر جي تڪليف کان بچن. چئني پاسي سرسبز باغ هئا تانته انهن مان فائدو وٺن پر انهن مذڪوره پنهي شين کي نعمت نه سمجهيو ۽ ان جي خلاف تمنائون شروع ڪيائون. انساني نفس جي هيءُ خاصيت آهي ته اهو هڪ حالت تي راضي ڪونه رهندو آهي. سياري ۾ گرميءَ جي ۽ گرمين ۾ سياري جي تمنا ڪندو آهي. نه تنگيءَ ۾ راضي آهي نه عيش ۾. انهيءَ ڪري نفس کي قتل ڪرڻ جو حڪم آهي. بزرگ نفس جو مثال نر ڄاهي سان ڏيندا آهن جيڪو ڪنهن پاسي تي ڪنڊن کان بچي چين سان نٿو رهي سگهي. نفس جي ڪنڊن کي ختم ڪرڻ جي هيءُ تدبير آهي ته خواهش کي ڇڏي ڏي. سبا وارن ايسٽائين زيادتي ڪئي جو اهي وبا کي صبح جي ٿڌڙي هير کان سنو چوڻ لڳا. نصيحت ڪرڻ وارن ڪفر ۽ فسق کان روڪڻ چاهيو ته سبا وارا نصيحت ڪرڻ وارن جي پويان پئجي ويا ۽ انهن کي مارڻ جو ارادو ڪيائون، پر ڪفر ۽ فسق کان باز ڪونه آيا. جڏهن خدا جي قضا آئي تڏهن هيءُ دنيا تنگ ٿي ويئي، ڇاڪاڻ ته قضاء خداوندي جي اڳيان انسان مجبور ٿي ويندو آهي. سُرْمون جيڪو اک جي لاءِ مفيد آهي، ان کي به اک ڪونه ڏسندي آهي. جڏهن قضا کي سمجهين ته ان وقت الله تعاليٰ کان مدد گهر. زاري ڪرڻ سان انسان قضا کان بچي ويندو آهي. پڪري چرڻ ۾ مشغول رهندي آهي ۽ بگهڙ جي لت کي ڪونه ڏسندي آهي. پڪريون ۽ حيوان پنهنجي تباهي جي اسباب کي ڏسي ڪري بچڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، ڇاڪاڻ ته حيوان شينهن جي بوءِ کي تاڙي چراگاه کي ڇڏي ڏيندو آهي. جڏهن خدا جي غضب جا آثار پيدا ٿي وڃن تڏهن دعائون ڪرڻ گهرجن. غضب جي آثارن کي ڏسي ڪري به جيڪو هوش ۾ نه آيو اهو مصيبتن ۾ گرفتار ٿيندو. نصيحت ڪرڻ وارن انهن کي نيڪيءَ جي دعوت ڏني پر انهن نه مڃيو ۽ چيائون ته اسين خود پنهنجي پلائي کي سمجهون ٿا، توهان جي نصيحت جي ضرورت نه آهي. اسين خود سردار آهيون ڪنهن جا تابع نٿا ٿي سگهون. اسان کي هلاڪ ٿيڻ منظور آهي پر توهان جي اطاعت ڪونه ڪنداسون. سندن دماغ ۾ جاهليت پريل هئي ۽ اهي مظلومن تي ظلم ڪندا هئا پر خود ان ظلم ۾ قاسي ويا. نصيحت ڪرڻ وارن کي دليل ڪيائون ۽ ان جي سزا پوڳيائون. سبا وارن جي لاءِ يوسف عليه السلام خود انهن جي دل هئي جيڪا حق جي طالب هئي. ان دل کي انهن نفس اماره جو قيدي بنائي ڇڏيو هو. يعني روح کي جسم جي ٽنپ سان ٻڏي ڇڏيائون ۽ ان کي زخمي ڪري ڇڏيائون. ان روح کي مادي غذائون ڪارائڻ چاهيائون، روح جي غذا مادي نه آهي. روح جي غذا ذڪر الله ۽ لقاء الله آهي. روح انساني انسان جي ان ظلم ۽ ستم جي خدا سان شڪايت ڪري ٿو ته اي خدا! هن پوڙهي بگهڙ کان فرياد آهي (يعني نفس اماره کان) خدا ان روح کي فرمائيندو آهي ته هاڻي وقت اچي ويو آهي صبر ڪر، آئون هر جاهل کان تنهنجو بدلو وٺندس. خدا مُنصف کان سواءِ ڪير انصاف ڪري سگهي ٿو؟ خدا جي صبر ڏيارڻ تي روح چوي ٿو ته هاڻي مون کي جلدي پاڻ وٽ گهرائي وٺ، ڇاڪاڻ ته مون کي نفس جي هٿان مادي تڪليفون برداشت ڪرڻيون پئجي رهيون آهن، جيئن حضور ﷺ کي يهودين هٿان ۽ حضرت صالح عليه السلام کي ثمود جي قوم هٿان برداشت ڪرڻيون پئجي رهيون هيون. روح چوندو آهي ته هاڻي فراق برداشت نٿو ٿئي، يا مون کي فنا ڪري يا ته

پاڻ وٽ گهراءَ، يا تون مون وٽ اچ. خدا کان جدائي جي صورت ڪافر به برداشت نه ڪري سگهندا جيتوڻيڪ مومن برداشت ڪري ويندا. فراق جي وقت ڪافر پنهنجي فنا ٿيڻ جي تمنا ڪندا. فراق ۾ بيگانن جو اهو حال آهي ته پنهنجن جو ڇا حال هوندو. الله تعاليٰ فرمائيندو آهي ته پاڪ نسل تون صبر ڪر، صبر سٺو آهي. سوره هود ۾ آهي ته حضرت جبرئيل (عليه السلام) حضرت لوط (عليه السلام) جي تسليءَ جي لاءِ چيو هو ته هاڻي صبح ويجهو آهي انهن بدڪارن کان تنهنجو بدلو ورتو ويندو. تنهنجي ڪوششن کان منهنجي ڪوشش بهتر آهي. تنهنجي حلوي کان منهنجي ڪڙي دوا بهتر آهي. برداشت ڪر، چپ ٿي، زبان نه ڪول. ڪن بنجي وڃ. ڳالهه ڊگهي ٿي ويئي، مطلب ته بهراڙي وارو شهريءَ کي گهر وٺي ويو، سبا وارن جو قصو پوءِ بيان ڪنداسون. اهو ٻڌ ته شهري ڪهڙي طرح ڳوٺ ۾ آيو.

بهرآڙي واري جي دعوت تي شهريءَ جو ڳوٺ وڃڻ واري قصي جو رهيل حصو
روستائي در مملق شے وه کرد
تاکه حزم خواجه را کالے وه کرد

ترجمو: ”بهرآڙي واري خوشامد جو اهڙو طريقو اختيار ڪيو جو هوشيار شهريءَ کي چريو بنائي ڇڏيائين.“
شهري پيغامن سان حيران ٿي ويو. جيئن حضرت يوسف (عليه السلام) جي ڀائرن حضرت يعقوب (عليه السلام) کي چيو هو ته ”اسين ڪائينداسون ۽ ڪيڏنداسون.“ تيئن شهريءَ جي ٻارن به چيو. انهن ئي جملن حضرت يوسف (عليه السلام) کي حضرت يعقوب (عليه السلام) جي پڌري ساڳي کان محروم ڪري ڇڏيو هو. اها راند جي دعوت ڪونه هئي پر حضرت يوسف (عليه السلام) کي مارڻ جي اٽڪل هئي. حيلو، مڪر ۽ دغا بازی هئي. جيڪا ڳالهه دوست کان جدائي جو سبب بنجي ان کي نه ٻڌڻ گهرجي، معمولي فائدي جي لاءِ وڏو نقصان گوارا نه ڪرڻ گهرجي. سوره جمع ۾ هن قصي ڏانهن اشارو آهي ته هڪ دفعو مديني ۾ ڪڻڪ جو اٽو وڪڻڻ جي لاءِ قافلو آيو، ان وقت حضور (ﷺ) جمعي جي نماز پڙهائي رهيا هئا، ڪي صحابي نماز ڇڏي هليا ويا. انهيءَ تي صحابي مورد عتاب بنيا. انهن ٿوري فائدي جي لاءِ وڏو نقصان ڪيو ۽ حضور (ﷺ) جو ساٿ ڇڏي ڏنو. ڪن عالمن جو خيال آهي ته اهو نماز جي دوران جو قصو نه آهي پر خطبي دوران ايئن ٿيو هو. بهتر اهو آهي ته ان مان جمعي جو خطبو مراد ورتو وڃي. ڏهن ٻارهن صحابين کان وڌيڪ موجود رهيا باقي ٻيا هليا ويا ته متان واپار جو مال ختم ٿي وڃي. قافلي وارن جي طبل تي ڪڻڪ جو اٽو وٺڻ هليا ويا. توهان جي حرص کي يقين نه آيو. پنهنجي رزق جي لاءِ خود ڊوڙيا حالانڪ رزق آئون آهيان. خدا ته اهو آهي جيڪو رزق کي به رزق ڏيندو آهي. اهو تنهنجي توڪل کي ڪيئن ضايع ڪندو؟ حقيقت ۾ نبيءَ کان جدا ٿيڻ خدا کان جدا ٿيڻ آهي. بدڪن به وڏي فائدي جي اميد تي ايئن ڪيو هو. انسان ٿوري فائدي جي لاءِ وڏو نقصان ڪري ويهندو آهي.

باز جو بدڪن کي پاڻيءَ مان جهنگ جي دعوت ڏيڻ ۽ بدڪن جو جواب
باز خشڪيءَ جو پکي آهي ۽ بدڪون پاڻيءَ ۾ رهن. باز بدڪن کي جهنگ جي دعوت ڏني.

باز گوے و بطور اکز آب خيز

تابه بنی دشتهارا قد ريز

ترجمو: ”باز بدڪ کي چيو: پاڻيءَ مان نڪر تان ته تون جهنگ کي ڳڙ پکيڙڻ وارو ڏسين.“

مطلب ته جهنگ ۾ عمدہ خوراڪ آهي. عقلمند بدڪ باز کي چيو ته پاڻي اسان جي لاءِ امن ۽ خوشيءَ جو قلعو آهي. شيطان اسان جي لاءِ ائين آهي جيئن باز بدڪن جي لاءِ هو. خبردار! پاڻيءَ جي قلعي مان نه نڪر جو. جڏهن شيطان لالچ ڏياري ته ان کي ڌڪاريو ته هي تنهنجو ڌوڪو آهي، اسين ان ۾ ڪونه ڦاسنداسون. قلعو اسان کي ۽ ڳڙ توکي مبارڪ

هجي. اسين تنهنجي هديءَ جا خواهشمند نه آهيون. اهو باغ توکي مبارڪ هجي. روزي جي باري ۾ انسان کي توڪل کان ڪم وٺڻ گهرجي. ساھ آھي تہ روزي گھٽ نہ ٿيندي. جيستائين لشڪر آھن جھنڊا گھٽ ڪونہ ٿيندا.

شھري ۽ ٻھراڙيءَ واري جي قصي ڏانھن واپسي

خواجہ حازم بے عذر آوريد

بس بہانہ ڪرڊ بادلو مريد

ترجمو: ”هوشيار شھريءَ گھڻا عذر ڪيا، سرڪش شيطان سان گھڻا بہانا ڪيائين.“

ڳوٺاڻي کي چيائين تہ مون کي هتي ضروري ڪم آهي. تو وٽ ايندس تہ ڪم رلي ويندو. بادشاهه مون کي هڪ نازڪ ڪم چيو آهي جنهن جو کيس انتظار هوندو. بادشاهه جو ڪم نه ڪندس تہ شرمندگي ٿيندي. هر صبح ۽ هر شام هڪ خاص سپاهي ايندو آهي. هاڻي جيڪڏهن تو وٽ ايندس تہ بادشاهه ناراض ٿي ويندو. بادشاهه ناراض ٿيو تہ زنده درگور دفن ڪندو. نيٺ شھريءَ جا بہانا تقدير خداوندي جو مقابلو نہ ڪري سگھيا ۽ ان کي ڳوٺ وڃڻو پيو. قضا جي اڳيان انسان مجبور آهي جيئن زمين سج جي تپش برداشت ڪرڻ تي مجبور آهي، اهڙي طرح انسان قضا جي مقابلي ۾ لاچار آهي. حضرت ايوب عليه السلام وانگر صبر ڪر ۽ پاڻ کي ان جي حوالي ڪر. انسان مٽيءَ مان ٺهيو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي تہ ”اي انسانو! اسان توهان کي زمين جي مٽيءَ مان پيدا ڪيو ۽ ان ۾ توهان کي واپس موٽائينداسون.“ خاڪساريءَ کانپوءِ سُرخروئي حاصل ٿيندي آهي. بچ مٽيءَ ۾ ملي ڪري وڌندو ويجهندو آهي، انسان خاڪي پيڪر بنبو تہ پيو دفعو وڏا مرتبا حاصل ڪندو. پاڻي بلنديءَ مان پستيءَ ۾ وڃي ٿو. وري باقي بنجي بلنديءَ ڏانهن وڃي ٿو يا کوه مان ٻاهر ڪڍيو وڃي ٿو يا انسان جو جُز بنجي ٿو. ڪڻڪ جو داڻو مٽيءَ ۾ ملي ٿو پوءِ وري سرسبز سائو سلو بنجي اُڀري ٿو. پاڻي آسمان مان وسيو، پوءِ زمين مان نڪري انسان جو جُز بنيو ۽ انساني صفتون اختيار ڪري عرش تائين پهتو. اسين به زنده جهان مان آياسون، پوءِ پستيءَ مان بلندي ڏانهن وياسون. سڀئي اجزاء حرڪت ۽ سڪون ۾ چون ٿا تہ اسين ان ڏانهن موٽڻ وارا آهيون. ڪائنات جو ذرو ذرو الله جي تسبيح ڪري ٿو.

جڏهن قضا طلسم ڪرڻ جو ارادو ڪيو تہ ٻھراڙي واري شھريءَ کي مات ڏني. هزارين احتياطن جي باوجود شھري هارائي ويو. شھريءَ کي پنهنجي عقل تي گھمند هو. شھري جبل تہ هو پر ان کي سيلاب وهائي ويو. جڏهن قضا ايندي آهي تڏهن سڀ عقلمند اندا ٿي ويندا آهن. مڇي پاڻيءَ مان ٻاهر نڪرندي آهي، پکي چار ۾ ڦاسي پوندو آهي، هاروت بابل ۾ هليو ويندو آهي، ديؤ ۽ پريون بوتل ۾ بند ٿي ويندا آهن (جنن ۽ پرين جو بوتل ۾ بند ٿيڻ هڪ شاعرانه ۽ عاميانه خيال آهي) هڪ موقعي تي حضرت عمر رضي الله عنه فرمايو هو تہ نَحْنُ نَفَرٌ مِّنْ قَدَرِ اللَّهِ إِلَى قَدَرِ اللَّهِ ”اسين الله جي قضا کان الله جي بي قضا ڏانهن پڄڻ اختيار ڪريون ٿا.“ قضا کان ڪا تدبير توکي آزادي نٿي ڏياري سگھي.

ضروان وارن جو قصو ۽ انهن جو هٿ پير هڻڻ، تان تہ اهي فقيرن جي زحمت کان بچي باغ جا ميوا پٽين

يمن ۾ صنعاء جي ويجهو هڪ ڳوٺ آهي، ان جي رهاڪن جو اهو قصو قرآن شريف ۾ ذڪر ڪيل آهي.

قصه اصحاب ضروال خوانده

پس چرا در حيله جوئي مانده

ترجمو: ”ضروان وارن جو قصو پڙهيو اٿئي، پوءِ تون ڇو حيله جوئي ۾ لڳو آهين؟“

ضروان وارن، فقيرن کي محروم ڪرڻ جي تدبير سوچي. سڄي رات سوچيندا رهيا. آهستي سس پس ان لاءِ ڪري رهيا هئا تہ خدا سندن سازش کي نه ٻڌي سگھي. ڇا هٿ دل کان پنهنجو ڪم مخفي رکي سگھن ٿا؟ قرآن

شريف ۾ آهي ته اَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ " وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ " (الملڪ-۱۴) "بیشڪ اهو ئي ڄاڻي ٿو، اُن کي جنهن کي اُن پيدا ڪيو آهي، اهو مهربان ۽ باخبر آهي". هاڻي خواجه جي ڳالهه ٻڌ ته اهو شهر ڏانهن ڪيئن ويو ۽ ڪيئن سزا پوڳيائين. ڪنهن ڏکويل جو داستان ٻڌڻ ان تي وڏو احسان هوندو آهي اُن سان هُن جي دل جو غم هلڪو ٿيندو آهي. شهر جي رستي تان ڳوٺ ڏانهن ويندي ڪهڙيون تڪليفون برداشت ڪيون. اُن جي دل غم جي ڏونهن سان ڀريل هوندي آهي. تنهنجو ٻڌڻ ڄڻ هڪ سوراخ آهي جنهن جي ذريعي اُن جي دل جو ڏونهن خارج ٿئي ٿو. جڏهن تنهنجو سلوڪ راهِ حق آهي ۽ عُروج حاصل آهي ته اسان کي به معيت جو شرف بخش. تردد جي ڪيفيت عروج جي لاءِ نقصانڪار آهي. اهو تردد الله جي رستي جو لڪ آهي. لڪ لنگهڻ ڏکيو هوندو آهي. اهو شخص قابلِ مبارڪباد آهي جنهن جو پير آزاد آهي. اهڙي شخص لاءِ تردد جي ڪيفيت اُن جي لاءِ سلوڪ کان مانع نه آهي، اُن جي تابعداري ڪر. هرڻ جي مُشڪ حاصل ڪرڻي آهي ته اُن جي نقشِ قدم تي هلڻ سان نيٺ اُن جي مُشڪ حاصل ٿيندي جيڪا اُن جي دُن ۾ هوندي آهي. آثارن مان ئي ذات تائين رسائي ٿيندي. انهن مجاهدن جي ذريعي تون روشن بلندي ڏانهن وڃي رهيو آهين. جڏهن توکي الله جي طرفان بشارت حاصل ٿي ويئي آهي ته درياءَ موج ۽ رستي جي ٻين مشڪلاتن کان نه ڊڄڻ گهرجي. ڊپ اُن جي لاءِ آهي جنهن کي ڊپ نه آهي. غم اُن جي لاءِ آهي جنهن کي هتي طواف جو موقعو نه آهي. ڊپ جي طاري هجڻ ۾ نشاني آهي ته لَا تَخَفْ (هود-۷۰) جو مقام حاصل ٿيندو. جيڪو خوف کان بلڪل خالي آهي، اهو اُن جي محروميءَ جو دليل آهي.

شهرِيءَ جو ٻارن سان گڏ ڳوٺ ڏانهن روانو ٿيڻ

خواجه درڪار آمد و تجمير ساخت

مُرغِ عزمِش سَوَءِ ده اشتابِ تاخت

ترجمو: ”شهرِي سنبت شروع ڪئي، سامان تيار ڪيائين، هُن جي ارادي جو پڪي جلد ڳوٺ ڏانهن اُڏاڻو.“
گهر وارن ۽ ٻارن سفر جي تياري ڪئي. ارادي جي ڍڳي تي سامان لڏيائون. خوش ٿي رهيا هئا ته اسين ڳوٺ جا ميوا کائينداسون، اتي اسان جو دوست سخي ۽ دل نواز آهي، هُن اسان کي هزارين تمنائن سان گهرايو آهي ۽ سخاوت جو وڻ لڳايو آهي. ان ڳوٺ مان سياري جي لاءِ گهڻا تحفا کڻي ڪري واپس موٽنداسون. سا ٿيو! جلدي تياري ڪريو. اندر مان عقل چڻي رهيو هو ته خوش نه ٿيو ڇاڪاڻ ته ڳوٺ پهچڻ کانپوءِ محرومي ۽ مايوسي ٿيندي، دنيا جون لذتون زياده خوشيءَ جو سبب نه هئڻ گهرجن. دنيا جون خوشيون فاني آهن. دنيا جون مرغوبات ۽ شيون تنهنجي لاءِ آزمائش جو سبب آهن. آخرت جو فڪر بي بها خزانو آهي. جنهن جو عقل پختو نه آهي اهو دنياوي لذتن ڏانهن ڊوڙندو آهي. تير لڪل ڪونه هوندو آهي پر ڪمان انسان جي پنهنجي اکين کان لڪل هوندي آهي. تير هلي رهيو آهي، ڪمان لڪل ۽ غائب آهي. هڪ جوان تي پيريءَ جا سو تير پهچن ٿا، دل جي جهنگ ۾ قدم رکڻ گهرجي ڇاڪاڻ ته دل جي دنيا مضبوط قلعو آهي جنهن ۾ قسمين قسمين باغ ۽ باغيچا آهن. دل جي دنيا شهر وانگر آهي ۽ خارجي دنيا ڳوٺ وانگر آهي. بزرگ رومي رحمۃ الله عليه فرمائي ٿو ته ڳوٺ مان مراد ناقص شيخ آهي. حضور صلی اللہ علیہ وسلم جن جي حديث آهي ته مَنْ سَكَنَ الْبَادِيَةَ جَفَى ”جنهن ڳوٺ جي سڪونت اختيار ڪئي اهو سخت دل بنيو.“ ڳوٺ ۾ هڪ ڏينهن گذارڻ سان انسان هڪ مهيني جي لاءِ بي عقل ٿي ويندو آهي ۽ جيڪڏهن هڪ مهينو ڳوٺ ۾ رهيو ته اهو سڄي عمر بي عقل رهندو، ڇاڪاڻ ته اتي گاهه کان سواءِ ٻيو ڇا هوندو! هتي ڳوٺ مان مراد ناقص شيخ آهي جيڪو فقط مشائخن جو نقل ڪندو آهي. شيخ ڪامل جي اعتبار سان اهو ناقص شيخ هُلي جو ڍڳو آهي. ان ڳالهه کي اتي رهڻ ڏي، موتي ڇڏي ڏي، حڪمت جون ڳالهيون وٺ. جيڪڏهن حقيقت حاصل نه ٿئي ته صورت کي اختيار ڪرڻ گهرجي. صورت سیرت جو وسيلو

آهي. مشهور مقولو آهي ته *الْمَجَازُ قَنْطَرَةُ الْحَقِيقَةِ* ”مجاز حقيقت تائين پهچڻ جي پُل آهي.“ هر انسان پهريان پُتلو بنيو پوءِ ان ۾ روح آيو آهي. پهريان ميوي جي صورت بنبي آهي پوءِ ان ۾ لذت ايندي آهي. اسباب ۽ ذريعا پهريان حاصل ڪرڻا پوندا آهن تڏهن مقصود حاصل ٿيندو آهي. پهريان تنبو تيار ڪبا آهن، ان کانپوءِ سردار کي مهمان بنائي آڻبو آهي، تنهنجي صورت تنبو آهي ۽ معنيٰ يعني سیرت سردار آهي.

شهر واري ۽ اُن جي ڀاتين جو ڳوٺ ڏانهن وڃڻ

بهر حق ايس را رها کن یک نفس

تا خر خواجه بجنبا ند جرس

ترجمو: ”خدا جي واسطي هن ڳالهه کي ٿوري دير جي لاءِ ڇڏي ڏي تان ته سردار جو گڏه گهٽي وڃائي.“

شهر ۽ سندس ٻارن سامان تيار ڪيو، سواريءَ تي چڙهي ڳوٺ ڏانهن روانا ٿيا. گڏه مٿيون وڄائيندا وڃن پيا. مشهور مقولو آهي ته *السَّفَرُ وَسِيلَةُ الظَّفَرِ* ”سفر ڪاميابيءَ جو ذريعو آهي.“ سفر جي ڪري غلام، ڪي خسرو (ايران جو مشهور شهنشاهه) بنجي ويندو آهي. سفر کانسواءِ ڇنڊ ڪيئن حسين بنجي سگهي ٿو؟ پيادو سفر ڪري عقل جو فرزين (جيڪو بادشاهه کانپوءِ سڀ کان وڌيڪ طاقت وارو مڃيو ويندو هو) بنجي ويندو آهي. سفر سان حضرت يوسف عليه السلام مرادون حاصل ڪيون. سفر ۾ هو ڏينهن جو سج برداشت ڪندو هو. رات جو ستارن جي سڃاڻپ سان سفر طئي ڪندو هو. هاڻي بزرگ رومي رحمته الله عليه چنڊ مثال ڏيئي سمجهائي ٿو ته محبوب لاءِ مقصد جي ڪري رستي جون سختيون خوشگوار بنجي وينديون آهن. منهن ۾ چين واري کان ڌڙڪو به دلداري لڳندو آهي. گلن جي ڪري ڪنڊا به دلڪش لڳندا آهن. معشوق جي ڪري ٿوه ڪارڪ بنجي ويندو آهي. گهر زال جي ڪري باغ بنجي ويندو آهي. ڪيترا ئي نازڪ بدن محبوب جي اميد تي سختيون برداشت ڪندا آهن. لوهار پنهنجو منهن اڱرن سان ڪارو ڪندو آهي تان ته رات اچي ته ڇنڊ جهڙي منهن واري جي چمي وٺي. انسان محبوب زال جي لاءِ سڄو ڏينهن ڪمائي ۾ لڳو رهندو آهي. انسان پنهنجي هٿ جي ڪمائن ۾ مٿل شين لوهر، ڪاٺي وغيره سان جيڪا محنت ڪري ٿو ۽ انهن کي قيمتي بنائي ٿو، اهو ڪنهن محبوب اولاد يا زال جي ڪري ڪري ٿو. وادي ۽ لوهار جي محبت فاني محبوب جي لاءِ آهي. ڇاڪاڻ ته فاني شين جي محبت عارضي آهي. ماءُ پيءُ جي محبت، کير پيارڻ واري جي محبت، اهي سڀئي محبتون عارضي ۽ چنڊ ڏينهن جي لاءِ آهن. ٻار جي اسڪول کان نفرت به عارضي آهي. مجازي محبوب تي حقيقي محبوب جو پرتو ۽ پاڇو پوندو آهي. انهيءَ جي ڪري اهو محبوب بنجي ويندو آهي ڪائنات جو حسن عارضي آهي. اهو محض ان ڪري آهي ته سمورين شين تي الله جي حُسن جو پرتو پيو آهي. هڪ وقت ايندو آهي ته اهو عارضي حُسن اصل ڏانهن موٽندو آهي. تڏهن اهو عارضي، حسين نه رهندو آهي، جڏهن عارضي حسن هليو ويندو آهي ته ان محبوب سان نفرت پيدا ٿي ويندي آهي. دنيا جي جن شين تي ذات باري جي پرتوي سان عارضي حُسن آهي انهن تي فريفت ٿيڻ نه گهرجي. ڪائنات جو حُسن عارضي آهي. عارض جي رفع ٿيڻ تي انهن جي بد صورتي واضح ٿي ويندي آهي. نور جي، ديوار تي عارضي چمڪ آهي انهي ڪري سج سان تعلق پيدا ڪرڻ گهرجي. پاڻي جو چشمو آسمان آهي. ناري مان وقتي طور تي پاڻي حاصل ٿي سگهي ٿو. حقيقتي لذتن جو مرڪز ذات باري تعاليٰ آهي. شهري ڌوڪي ۾ مبتلا ڳوٺ ڏانهن ڊوڙي رهيو هو. سون کي گندي ۾ ٻڌل سمجهي رهيو هو، شهري ۽ اُن جو اولاد ڳوٺ ڏانهن وڃي رهيو هو ۽ هي خيال هون ته مقصد انهن جي هٿ ۾ اچي چڪو آهي ۽ سمجهي رهيا هئا ته ڳوٺ ۾ پهچي مزو وٺنداسين. ڳوٺ مان هر ايندڙ سان محبت جو اظهار ڪري رهيا هيا ۽ پڇي رهيا هئا ته تو اسان جي دوست جو چهرو ڏٺو آهي يعني ان ڳوٺاڻي جو، جنهن اسان جي دعوت ڪئي آهي. تون اسان جي محبوب جي اک آهين.

مجنون جو ان ڪٿي کي نوازڻ جيڪو ليليٰ جي گهٽيءَ ۾ رهندو هو
هن حڪايت مان مقصد هي آهي ته محبوب جي در جو ڪتب به محبوب هوندو آهي، انهيءَ ڪري مجنون ان
ڳوٺ جي هر شيءِ سان محبت جو اظهار ڪري رهيو هو.

ٻيو مجنوں کي سڳي رامي نواخت

بوسه اڻي داد پيشش ۾ي گداخت

ترجمو: ”مجنون وانگر اهو هڪ ڪٿي کي نوازيندو هو، ان کي چوندو هو ۽ ان تي جان قربان ڪندو هو.“
مجنون ڪٿي جو ائين طواف ڪندو هو جيئن حاجي ڪعبي جو طواف ڪندو آهي. ڪڏهن ان جو مٿو ۽ پير
چمي ٿو ۽ ڪڏهن ان کي ڳڙ ۽ گلاب وارو شربت پيو پياري! هڪڙي بيهودي چيو: اي چريا! هي ڪهڙي حرڪت آهي
جيڪا تون ڪرين ٿو. ڪتب پليتي ڪائي ٿو. پنهنجي وات سان پنهنجي مقعد چٽي ٿو. اهو همراھ ڪٿي جا عيب ٻڌائي
رهيو هو. مجنون جيڪو ليليٰ جي ڪٿي سان محبت جو اظهار ڪري رهيو هو، تنهن چيو ته تون مجسم نقش ۽
صورت آهين. اندر اچ ۽ ان کي منهنجي اک سان ڏس، اهو طلسم مولا جو قائم ڪيل آهي. هي ليليٰ جي گهٽيءَ جو
محافظ آهي. ڪٿي جي ظاهر کي نه ڏس پر ان جي وصفن تي نظر ڪر ته هن ڪهڙي جڳهه پسند ڪئي آهي ۽ ٽڪاڻو
بنايو اٿس. اهو منهنجو همدرد ۽ غم خوار آهي. ان ڪٿي جو وار وار ڏيئي ڪري به شينهن کي نٿو خريد ڪري
سگهجي. جڏهن مجازي محبوب جي ڪٿي سان اهو تعلق هوندو آهي ته محبوب حقيقي جي تعلق وارن شين سان
ڪيتري قدر محبت هجڻ گهرجي. جيڪڏهن انسان صورت پرستيءَ کان بلند ٿي وڃي ته پوءِ حقيقت جي جنت جو
سير ڪري سگهي ٿو. جيڪڏهن انسان پنهنجو بت ٽوڙي ڇڏي ته پوءِ بت شکني ڪري سگهي ٿو. خوديءَ جي خاتمي
سان حيدري قوت حاصل ٿي سگهي ٿي. شهري ۽ ان جو اولاد صورت پرستي ۾ مبتلا ٿي ويو هو انهيءَ ڪري بهراڙي
واري جي سڀين ڳالهين ۾ قاسمي پيو. ان بهراڙي واري جون ڳالهيون ايئن هيون جڏهن چار يا پنج جي ڀر ۾ پيل داڻا!
لالچي پکي داڻا ته ڏسندو آهي، رچ تي نظر نه ڪندو آهي. شهري ڳوٺاڻي جي ڳالهين کي سخاوت تي محمول ڪيو ۽
لالچ ۾ اوڏانهن وڃڻ لڳو. شهريءَ کي ڳوٺاڻي جي ڳالهين ايتري قدر خوش ڪيو جو ڪجهه به نه سوچيائين. ڳوٺ ۾
پهچي ويو. اهو دعوت ڏيڻ واري ڳوٺاڻي جو ڳوٺ نه هو. شهري سڄو مهينو هڪڙي ڳوٺ مان ٻئي ڳوٺ ۾ ڦرندو
رهيو. جيڪو استاد ۽ سونهين جي رهبري کان سواءِ هلندو ان جو اهو ئي حال ٿيندو جيڪو ان شهريءَ ۽ سندس ٻارن
ٻچن جو ٿيو. ڪجهه حاصل ڪونه ٿيندس، اهو مذاق جو سبب بڻبو. ظاهري اسباب کان سواءِ مقصد کي پهچڻ بلڪل
ائين ئي نادر آهي جيئن ماءُ پيءُ کان سواءِ ٻار جو پيدا ٿيڻ آهي. معروف طريقي تي محنت ڪرڻ سان مقصد حاصل
ٿيندو آهي. اها حضور ﷺ جي خصوصيت هئي جو استاد کان سواءِ براه راست ذات خداوندي کان کين علوم حاصل
ٿيا ۽ عوام کي قلم جي ذريعي ئي تعليم ڏني ويندي آهي. ڳوٺ جي رستي ۾ شهري ۽ ان جي اولاد کي گهڻين
تڪليفن جو منهن ڏسڻو پيو. پوءِ اهو شهري ڳوٺ ۽ ڳوٺاڻن کان نفرت ڪرڻ لڳو.

شهريءَ جو ڳوٺ ۾ پهچڻ ۽ ڳوٺاڻي جو اڻوڻندڙ رويو اختيار ڪرڻ

بعد ما ٻي چوڻ رسيدند آڻ طرف

بنوا ايشال ستوراڻ بے علف

ترجمو: ”جڏهن اهو ان ڏانهن هڪ مهيني کان پوءِ پهتو تڏهن اهو بي سرو سامان هو ۽ جانورن لاءِ چارو به نه هو.“
اهو ڳوٺاڻو ڏينهن جو لڪو وڌندو هو تان ته اهي هن جا مهمان نه بنجن. اهڙن نالائقن کان منهن لڪائڻ بهتر

آهي. گهڻا اهڙا چهرآ آهن جو شيطان مڪين وانگر انهن جي حفاظت ڪندو آهي ته متان نيڪ ڪم نه ڪري وجهي. قرآن شريف ۾ ابوجهل جي متعلق آهي ته لَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ ﴿١٥﴾ (العلق-١٥) ”اسين ضرور اُن جي پيشاني پڪڙي گهلينداسين.“ جڏهن شهريءَ گهر معلوم ڪيو ته پنهنجن وانگر اوڏانهن ڊوڙيو. گهر وارن دروازو بند ڪري ڇڏيو. شهري چرين جهڙو ٿي ويو. دروازي بند هجڻ جي ڪري سياري جي رات ٻاهر پيو هو ۽ ڏينهن جو سج جي گرمي ۾ ويٺو هو ڇاڪاڻ ته پئسا ختم ٿي چڪا هئا، مجبورن اتي رهڻو پيو. بک ۾ اڀرو شينهن مُردار به کائيندو آهي. ان شهري ڳوٺاڻي کي ڏسي سلام ڪري ۽ پنهنجو تعارف ڪرايو پر ڳوٺاڻي سُڃاڻڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. اهو ڳوٺاڻو بزرگيءَ جون ڳالهيون ڪرڻ لڳو ۽ دنيا کان بي تعلقي ۽ الله تعاليٰ سان والهان محبت جو اظهار ڪرڻ لڳو ته خدا جي عشق سبب مون کي پنهنجو به پتو نه آهي. شهري همراھ چيو ته پوءِ هي ڏينهن قيامت جهڙو آهي ڇاڪاڻ ته اُن ڏينهن پاءُ پاءُ کي ڪونه سُڃاڻندو. شهري چوڻ لڳو ته مون توکي فلاڻو سامان خريد ڪري ڏنو هو، هاڻي اهو راز، راز نه رهيو آهي. ڇا تون مهينن جا مهينا منهنجو مهمان ٿي نه رهيو آهين؟! وات کائيندو آهي اک شرمائيندي آهي. ڳوٺاڻو چوڻ لڳو ته ڪهڙي بڪواس ڪرين ٿو، آئون توکي نٿو سڃاڻان. چار راتيون ۽ چار ڏينهن ائين گذري ويا، پنجين رات آسمان ۾ جُهڙالو ٿيو ۽ ڏاڍو مينهن پيو، شهريءَ کي انتهائي تڪليف پهتي، تڏهن شهريءَ دروازو کڙڪايو ۽ سوين خوشامدون ڪرڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو ته مون سڀ ڪجهه ڇڏيو، منهنجو جيڪو خيال هو اهو مون ختم ڪيو. هن مصيبت جو هڪڙو ڏينهن سال برابر هو، ڇاڪاڻ ته شهريءَ اهي تڪليفون ڪونه ڏٺيون هيون، عادت جي خلاف جيڪي ڪجهه ڪرڻو پوندو آهي اُن سان تڪليف ٿيندي آهي. جيڪڏهن اُن ڪم جي عادت هجي ته پوءِ اها تڪليف، تڪليف ڪونه رهندي آهي. شهري ڳوٺاڻي کي چوڻ لڳو ته تنهنجي محبت جو سج زوال پذير آهي. جيڪڏهن تون مون کي ماري به وجهين ته به توکي خون معاف آهي. اڄ رات برسات پئجي رهي آهي، ڪا اهڙي جڳهه اسان کي ڏي ته اسين مينهن کان بچي رات گذاريون. ڳوٺاڻي چيو ته مال جو واڙو آهي جنهن ۾ اهو چوڪيدار رات جو بگهڙ کان بچاءُ ڪندو آهي. چوڪيدار هٿ ۾ تير ڪمان کڻي ويهندو آهي. اها جڳهه خالي آهي، جيڪڏهن تون اها خدمت بجا آئين ته جڳهه حاضر آهي. شهريءَ چيو ته تير ڪمان مون کي هٿ ۾ ڏي، آئون اڄ رات اها خدمت بجا آئيندس. جڳهه سوڙهي هئي پر مجبوريءَ سبب شهري ٻارن ٻچن سوڌو ان جڳهه ۾ آيو. سيئي سوڙهه ۾ هڪ ٻئي سان جهيڙي رهيا هئا ۽ چون پيا ته اهاڻي اسان جي سزا آهي، جيڪو ڪميٽن جو دوست ٿيندو آهي، جيڪو بزرگن جي صحبت کي ڇڏي ڪري دنيا دار جي صحبت ڏانهن پڄي ٿو اهو نه گهر جو رهي ٿو نه گهاٽ جو. جيئن ان شهريءَ جو حال ٿيو. بادشاهن وٽ ساز و سرود کان سواءِ ڪجهه به نه آهي. روح جي مقابلي ۾ شهري (اهي ماڻهو جيڪي ظاهري علوم، فنون، تهذيب ۽ تمدن سان وابسته آهن) خود چور ۽ ڌاڙيل آهن. بهراڙيءَ واري جي ڪهڙي ڳالهه آهي. اها اُن جي سزا آهي جيڪو عقل جي تدبير کان سواءِ هليو. جڏهن شرمندگي ته ۾ پُهچي وڃي اُن وقت غلطيءَ جو اقرار ڪو فائدو ڪونه ڏيندو. انتهائي شرمناڪ ڪم ڪرڻ کانپوءِ شرمندگي مان ڪهڙو فائدو؟

شهري ڪمان تائيو بگهڙ کي گولي پيو. مڇر ۽ ٻيا جيت اُن لاءِ بگهڙ هئا جيڪي اُن کي چڪ هڻي رهيا هئا، مطلب ته هر مڇر ۽ مک اُن جي لاءِ بگهڙ هو، پر شهري اُن جي پرواهه ڪرڻ کان سواءِ بگهڙ جي ڳولا ۾ هو. بگهڙ جي ڊپ کان بگهڙ جي ڳولا ۾ ايتري قدر مشغول هو جو مڇر اڏائڻ جي به فرصت ڪونه هيس. ائين اڌ رات ڏڪندي گذاريائين. اوچتو بگهڙ جهڙي صورت ڌڙي تي ڏٺائين جنهن پنهنجو مٿو اڀو ڪيو ته شهريءَ تير ڇڏيو ۽ ان کي ماري وڌائين. جانور ڪرڻ سان اُن جي پيٽ مان هوا خارج ٿي. بهراڙي واري ڏانهن ڪئي ته تير سان تو منهنجو ڪودو (گڏه جو ڦر) ماري ڇڏيو. شهريءَ چيو ته نه، هن جي شڪل بگهڙ جهڙي آهي. ڳوٺاڻي چيو ته نه، مون ٻُٽ مان سمجهيو ته تو ڪودو ماريو آهي. خدا ڪري توکي ڪڏهن به ڪشادگي نصيب نه ٿئي. شهريءَ چيو ته هن وقت رات آهي، صورتون

هڪ جهڙيون آهن ۽ مٿان آسمان ۾ جهڙ ۽ برسات به آهي. پر ڳوٺاڻي چيو ته نه آئون نٿ ائين سُڃاڻان ٿو جيئن مسافر سامان کي سڃاڻندو آهي يا جيئن پاڻي ۽ شراب ۾ فرق آهي تيئن آئون سڃاڻان ٿو ته تو گڏه جو ڦر ماريو آهي. شهري ڪاوڙجي پيو. ڳوٺاڻي کي گلي مان جهليائين ۽ چوڻ لڳو: تو مڪر ۽ لڳي ڪئي آهي. هيڏي اونداهي ۾ تون گڏه جو نٿ سڃاڻين ٿو پر مون کي نٿو سڃاڻين. تو پنگ يا آفيم کاڌو آهي ڇا؟ جو ڏهن سالن جو ساڻي نٿو سڃاڻين ۽ پاڻ کي خدا جو عاشق سڏائين ٿو. ۽ چوين ٿو ته آئون ڪنهن کي نٿو سڃاڻان خدا جي عشق ۾ ٻڌل آهيان. اهو به ياد نه اٿم ته ڪله ڇا کاڌو هئم. هيءَ دل مقام حيرت کان سواءِ ڪنهن شيءِ مان خوش نه آهي. مون کي معذور سمجهه، جيئن مست ۽ پنگ پيئڻ واري جو طلاق ۽ واپار معتبر نه آهي. اهو ٻار وانگر آزاد آهي. امام شافعي رحمہ اللہ وٽ شراب سان مدهوش جي طلاق ۽ واپار واقع ڪونه ٿيندو آهي. اها مستي جيڪا الله جي خوشبوءِ سان پيدا ٿئي، اهڙي مستي شراب جا سؤ مت به نٿا پيدا ڪري سگهن. ان شخص کي مڪلف بنائڻ ڪيئن جائز ٿيندو. ڪريل گهوڙي تان بار لائون ويندو آهي. انڌي ۽ منڊي تي گناهه نه آهي پر انڌاڻپ ۽ منڊاڻپ جهڙي ڪا مصيبت نه آهي. گڏه جي ڦر تي ڪير بار لڏيندو. شيطان کي فارسيءَ جو سبق ڪير پڙهائيندو مطلب ته آئون الله جي معاملي ۾ هوش ۾ آهيان ۽ پنهنجي معاملي ۾ بي خبر آهيان. تون بي خبري جي ٻٽاڪ هئين ٿو ۽ الله جي عاشقن وانگر ها هو ڪرين ٿو ۽ چوين ٿو ته آسمان ۽ زمين ۾ فرق نٿو ڪري سگهان. تنهنجي دعوائن جو الله تعاليٰ امتحان ورتو. تون مقام فنا ۾ پهچڻ جي دعويٰ ڪري رهيو هئين. الله تعاليٰ ثابت ڪيو ته تنهنجي اها دعويٰ غلط آهي، توکي گڏه جي ٻٽ خوار ڪري ڇڏيو. جڏهن ڪو عشق الاهي جي دعويٰ ڪندو آهي ته ان جي آزمائش شروع ٿي ويندي آهي. جيتوڻيڪ عوام ان کي امتحان ڪونه سمجهندو آهي پر خاصان خدا دعويٰ جي حقيقت کي سڃاڻي وٺندا آهن.

جيڪو پاڻ کي هروڀرو ڪامل سڏائيندو ان جي سڃاڻپ جو اشارو

چون ڪند دعويٰ خياطي ڪي

افگند درپيش او شه اطلے

ترجمو: ”جڏهن ڪو درزي هجڻ جي دعويٰ ڪندو آهي ته بادشاهه ان جي اڳيان اطلس (هڪ ريشمي ڪپڙو) اڇلائيندو آهي.“

۽ چوندو آهي ته هن مان ڪشادي قبا تيار ڪر ته دعويٰ جو امتحان ٿي وڃي. جيڪڏهن غلط ۽ صحيح جو امتحان نه هجي ته جنگ ۾ هر ڪڏڙو رستم بنجي وڃي. ڪڏڙو فرض ڪر ته زره پاتل هجي، تڏهن به زخم لڳڻ تي هٿيار اڇلائيندو ۽ پنهنجو پاڻ کي قيدي بنائيندو. الله جو شراب سڄو هوندو آهي ڪوڙو ڪونه هوندو آهي. تون لسي پيتي آهي، تون پنهنجو پاڻ کي جنيد رحمہ اللہ ۽ بايزيد بنائي رهيو آهين ۽ چوين ٿو ته ڪهاڙي ۽ ڪنجي ۾ ڪو فرق نه آهي. ڪاهلي ۽ سستي، حرص ۽ لالچ کي تون ڪيئن لڪائيندين؟ تون پاڻ کي منصور رحمہ اللہ حلاج بنائي دوستن جي حق تي ڌاڙو هڻين ٿو. ابوبڪر رحمہ اللہ ۽ عمر رحمہ اللہ ۾ فرق نٿو ڪرين. ڏسڻ ۽ سڻڻ کان سواءِ تصديق ڪرين ٿو پر ڪودي جو نٿ سڃاڻي وڃين ٿو. گاهه نه ڪاءِ، تون چورن جو ساڻي آهين. پاڻ کي سالڪن کان گهٽ سمجهه. مڪاري ڇڏي، عقل ڏانهن ڊوڙ، نقلي پر آسمان تي ڪڏهن اڏامندا؟ تو پاڻ کي خدا جو عاشق بنايو آهي ۽ تنهنجي دوستي ڪاري شيطان ۽ ان جي پوڄارين سان آهي. قيامت ۾ عاشق ۽ معشوق گڏ پيش ٿيندا. تو پنهنجو پاڻي کي ديوانو ۽ مدهوش بنايو آهي. انگور جو خون نه، پر اسان جو رت چوسيو آهي. الله خالق تون مخلوق، مخلوق کي لامحالہ ان سان قرب حاصل آهي. الله وارن جو قرب محض خالق ۽ مخلوق وارو قرب نه آهي پر اهو خاص قرب آهي. حضرت داود رحمہ اللہ کي جيڪو قرب حاصل هو ان جو نتيجو هي هو ته ان جي هٿ ۾ لوھ ميڻ بنجي ويندو هو. خالي خالقيت ۽ مخلوقيت جي تعلق سان اها ڳالهه پيدا نٿي ٿئي. الله تعاليٰ هر انسان جي شه رڳ کان به وڌيڪ ان کي قريب آهي ۽ پنهنجي رزاق

جي اعتبار سان به سڀ کان وڌيڪ قريب آهي. اهو قرب ته سڀني کي حاصل آهي. جيڪي الله جي دربار جا قرب آهن انهن کي عشق جو قرب حاصل ٿيندو آهي. قرب جا ٻه قسم هوندا آهن. سج جبل تي به چمڪي ٿو ته سون تي به، پر سون سان سج جو قرب آهي جيڪو بنا ميوي واري وڻ کي خبر ئي نه آهي. ٻين وڻن جا ميوا سج جي قرب سان پچندا آهن. آلي شاخ (ناري) تي سج جي ڪري ميوا پچندا آهن. سُڪل ناريءَ کي سج جو قرب اڃان وڌيڪ سُڪائيندو. اهو غير واقعي مستيءَ جو اظهار شرمندگيءَ جو سبب ٿيندو. ڪاملن جي ديوانگي عقلمندن جي لاءِ باعثِ رشڪ آهي. دنيا جي دولت ناقص آهي. معارفِ الاهيه جو شراب پيئڻ ته درڪنار، توکي ان جو تصور به حاصل ڪونه ٿيو آهي. تون مستن وانگر هيڏانهن هوڏانهن ٽرين ۽ ڪرين ٿو. جيڪڏهن انسان حقيقت تائين پهچي وڃي ته جيڪر شوق سان وجد ۾ اچي وڃي. جڏهن موت جو وقت نه آهي ته پوءِ خواهه خواهه پاڻ تي نزع طاري ڪرڻ حماقت ۽ بيوقوفي آهي. فنا في الله جي مقام تي پهچي ڪري انسان مخلوق کي نه سڃاڻي ته ڪو مضائقو نه آهي. مست حق ڪنهن تڪليف کان ڪونه گهٻرائيندو آهي. فرضي شيخ جي حقيقت معمولي تڪليف واضح ڪري ڇڏيندي آهي. برف وارن ملڪن ۾ سياري جي موسم ۾ ٻار به برف سان راند ڪندا آهن.

گذر جو رنگ جي هوديءَ ۾ ڪري رنگين بنجڻ ۽ گذرڻ ۾ مور هجڻ جي دعويٰ ڪرڻ هن حكايت جو مقصد هي آهي ته فرضي شيخ جو مثال ان گذر جهڙو آهي جنهن رنگين ٿيڻ جي ڪري مور هئڻ جي دعويٰ ڪئي.

آل شغالڪ رفت اندر خم رنگ

اندرال خم ڪر وڌيڪ ساعت و رنگ

ترجمو: ”اهو ذليل گذر رنگ جي هوديءَ ۾ ڪري پيو ۽ ٿوري دير ان ۾ پيو رهيو.“

ٿوري دير کانپوءِ هو پاڻ رنگين ٿي ويو. تڏهن چوڻ لڳو ته آئون جنت جو مور آهيان. رنگين وارن سٺي رونق ڪئي هئي. وٽر سج جي شعاعن ان کي چمڪائي ڇڏيو. هن پنهنجو پاڻ کي ڳاڙهو ۽ پيلو، لال ۽ سائو ٿيل ڏٺو. اهڙي نموني سان گذرڻ ۾ ويو. سڀني گذرڻ چيس ته اي حقير گذر! تنهنجو ڪهڙو حال آهي؟ تنهنجي مٿي ۾ ڪهڙي مستي آهي ۽ مستيءَ جي ڪري تون اسان کان جدا ٿي ويو آهين! تو اهو تڪبر ڪٿان آندو آهي؟ هڪڙي گذر کيس چيو ته تو مڪر ڪيو، ايستائين جو تون خوش ٿي وئين، تو مڪر هن لاءِ ڪيو ته منبر تي ويهين (جيئن ته بزرگ رومي رحمته الله عليه گذر مان بناوڻي شيخ مراد ورتو آهي انهيءَ ڪري منبر جو لفظ به استعمال ڪيو اٿس) تو گهڻي ڪوشش ڪئي پر حقيقي عشق جي گرمي نه ڏني، تو مڪاري جي ڪري بي شرمي حاصل ڪئي. سچائي ۽ گرمي الله وارن عارفن جو شعار آهي ۽ بي شرمي ڌوڪيباز جي پناهه جي جاءِ آهي تان ته مخلوق جو توجهه پاڻ ڏانهن ڪري ته اسين خوش آهيون حالانڪ اندر ۾ ڏاڍو رنجيده آهي.

هڪ ٻٽاڪيءَ جو روزانو مڃون سڻيون ڪري قسمين قسمين کاڌي کائڻ جي دعويٰ ڪرڻ بزرگ رومي رحمته الله عليه بناوڻي شيخ جي حالت کي ان ٻٽاڪي جي حكايت سان سمجهايو آهي جنهن جو باطن خالي آهي، ظاهر سٺو آهي.

دنبه پاره يافت شخه مستهاں

هر صبا ٻه چرب ڪردے سبلاں

ترجمو: ”هڪڙي ذليل شخص دُنبه جي ڪل جو ٽڪرو لڌو. هر روز صبح جو پنهنجن مڃن کي سٺو ڪندو هو.“

مُچون سڻيون ڪري پوءِ مالدارن ۾ ويندو هو ۽ چوندو هو ته مون مجلس ۾ سڻي غذا کاڌي آهي. مُچن تي هٿ ڦيريندي چوندو هو ته ڏسو هي مُنهنجيون مُچون شاهد آهن. ان جو پيٽ آواز کان سواءِ جواب ڏيندو هو ته الله ڪافر جي مڪر کي برباد ڪري. مُچن جي سڻ ۽ ٻڌاڪ جي ڪري سڀ عِضوا بُڪيا رهيا، سو انهن مُچن کي بددعا ڏني. جيڪڏهن تون بُڪ جو اظهار ڪرين ها ته ڪو سخي کاڌو ڪارائي ها. قرآن شريف جي گهڻين آيتن جو مفهوم آهي ته انسان کي غلط بياني نه ڪرڻ گهرجي. سچن کي انهن جي سچائي لامحالہ نفعو ڏيندي آهي. بُرائي کي لڪائڻ نه گهرجي، ان جو اظهار ڪري علاج ڪرائڻ گهرجي. جيڪڏهن انسان جو باطن بُرو آهي ته گهٽ ۾ گهٽ ڀلائي جو ٻڌاڪ ته نه هڻي. مصنوعي نيڪي تي ٻڌاڪ نه هڻڻ گهرجي، اها زائل ٿيندي ته خواري ٿيندي، جيئن ٻڌاڪي جي واقعي ۾ بيان ٿيو. جيڪڏهن انسان کي ڪمال جو ڪو مقام حاصل ٿئي ته ان جو فخر به اظهار نه ڪندو وڃي. عارف ڪامل ڪري ۽ ڪوئي کي پرکي وٺندا آهن. اهي امتحان جي ڪسوٽي به آهن، خود انهن جو به امتحان ٿيندو آهي. فِي كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ (التوبه- ۱۲۶) هر سال ۾ ۱ يا ۲ دفعا آزمايا ويندا آهن. هي آيت جيتوڻيڪ منافقن جي باري ۾ آهي پر اهڙي طرح جون آزمائشون مومنن جون به ٿينديون آهن. هڪ آزمائش کانپوءِ ٻي آزمائش ٿيندي آهي. ڪنهن ادنيٰ آزمائش ۾ پورو لهڻ جي ڪري انسان ۾ خود پسندي نه اچڻ گهرجي. تقدير خداوندي جي امتحان مان مطمئن نه ٿي، خواري کان ڊڄندو ره.

بلعم باعور جو مطمئن هجڻ ته خدا اُن جو امتحان ورتو آهي ۽ اِن مان اها ڳالهه ثابت ٿي

بلعم باعور و ابليس لعين

ز امتحانِ آخري گشته مهين

ترجمو: ”بلعم باعور ۽ ملعون شيطان آخري امتحان ۾ ذليل ٿي ويا.“

بلعم باعور ۽ شيطان لعين ٻئي ابتدائي ڪاميابين تي مغرور ٿي ويا هئا ۽ تباھ ٿيا، تو انهن جون خبرون ٻڌيون هونديون. نصيحتون ڪرڻ کانپوءِ هاڻي وري ٻڌاڪي جو قصو شروع ڪيو اٿس، جيئن ته مُچن جي ڪري معدو بُڪيو رهيو، انهيءَ ڪري مُچن تي لعنت ملامت ٿو ڪري ۽ معدو هي دعا گهري ٿو ته اي خدا! جيڪو هو لڪائي رهيو آهي ان کي ظاهر ڪر. اي خدا ان ٻڌاڪيءَ سان کي ساڙي ڇڏيو آهي تون ان کي خوار ڪر. اُن جي جسم جا سڀ عِضوا ان جا دشمن آهن. بهار جي موسم جو ٻڌاڪ هڻي ٿو ۽ اهو خزان جي حالت ۾ آهي، انسان جو ٻڌاڪ، انسانن ۽ الله تعاليٰ جي ڪرم جي منافي آهي. ڳالهائ يا ماڻ ڪر، تڏهن رحمت کي ڏسندين. پيٽ اُن جي مُچن جو دشمن ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته اي الله! ڪميئن جي ان ٻڌاڪ کي خوار ڪر تان ته سخين جو رحم اسان جي لاءِ حرڪت ۾ اچي. اُن جي پيٽ جي دعا قبول ٿي، الله تعاليٰ فرمايو ته تون توتيجو فاسق يا بُت پرست آهين. جڏهن مون کي پڪاريندين آئون قبول ڪندس. توکي خوب دعا ڪرڻ گهرجي.

بليءَ جو دُنبِي جي ڪَل ڪڍي ڇڏڻ ۽ پهلوان جو خوار ٿيڻ

چوڻ شڪم خود را بحضرت در پُرد

گر به آمد پوستِ آل دُنبه بُرد

ترجمو: ”جڏهن پيٽ پنهنجو پاڻ کي الله جي حوالي ڪيو تڏهن بلي ۽ دُنبِي جي ڪَل ڪڍي ڇڏي.“

ٻڌاڪيءَ جو پُٽ بليءَ جي پويان لڳو جڏهن ڪامياب نه ٿيو تڏهن پيءُ جي ڊپ سبب سندس رنگ بدلجي ويو، پوءِ پُٽ اُن مجمع ۾ آيو جتي پڻهس روزانو ٻڌاڪ هڻندو هو. اتي اچي چيائين ته بلي ۽ اچتو اها ڪَل ڪڍي ويئي، آئون پويان ڏاڍو ڊوڙيس پر ڪو فائدو نه ٿيو. مطلب ته ٻار پنهنجي سادگيءَ سان سڄو قصو بيان ڪري ڇڏيو، جنهن سان ٻڌاڪيءَ جا ڀول پڌرا ٿي پيا. ٻڌاڪي پهلوان جڏهن اهو قصو ٻڌو تڏهن مجمع ۾ شرمندو ٿيو. ڪنڌ هيٺ ڪري

خاموش ٿي ويهي رهيو، ڇو ته سندس پٽ مجلس ۾ وڃي راز کولي ڇڏيو هو. تعجب جي ڪري مجلس وارن کي ڪل آئي ۽ پهلوان جي مسڪينيءَ تي انهن کي رحم به آيو. پوءِ هنن پهلوان ٻڌاڪيءَ جي دعوت ڪئي ۽ ان کي ڪارائي ڏو ڪيائون ۽ مهربانيءَ جو ٻج ان جي زمين ۾ پوکيائون. سڄي ڳالهه کي شريف ئي پسند ڪندا آهن، پوءِ اهو پهلوان خود سڄائي جو پابند ٿي ويو. سڄائي کي هميشه جي لاءِ پنهنجو بناء تان ته تون پنهنجن جهانن ۾ نيڪ نامر بنجين.

اُن گدڙ جو مور هجڻ جي دعويٰ ڪرڻ جيڪو ڪٿيءَ جي رنگ واري هوديءَ ۾ ڪريو هو

اَس شغال رنگ رنگ اندر نهفت

بر بنا گوش ملامت گر بگفت

ترجمو: ”اُن رنگ برنگي گدڙ ملامت ڪرڻ واري جي ڪن وٽ وڃي ڪري آهستي چيو،“

مون کي ۽ منهنجي رنگ کي ڏس. پوڄاري به اهڙو بُت ڪونه رکندو آهي. باغ وانگر سٺو رنگن وارو ۽ حسين آهيان، مون کي به سجدو ڪر، مون سان سرڪشي نه ڪر. جيئن ته آئون انتهائي حسين آهيان انهيءَ ڪري آئون خدا جي مهربانيءَ جو مظهر آهيان ۽ اُن جي ڪبريائي جي شرح جي تختي آهيان. منهنجي وجود مان اُن جي عظمت جو تفصيل معلوم ڪري سگهجي ٿو. اتي سڀ گدڙ ائين گڏ ٿي ويا جيئن شمع جي چئني پاسن کان پروانا گڏ ٿيندا آهن ۽ چوڻ لڳا ته اي دانا! تون اسان کي ٻڌاء ته اسين توکي ڇا چئون؟ اهو گدڙ جيڪو رنگين ٿي ويو هو اُن جواب ڏنو ته مون کي نرُ مور چئو، جيڪو مشتري ستاري وانگر آهي. تڏهن گدڙن چيو ته مور ته باغن ۾ رقص جو جلوو ڏيکاريندا آهن، تون اهڙو جلوو ڏيکاريندين يا نه؟ گدڙ جواب ڏنو: نه، جيڪو جهنگ ۾ نه ويو هجي اهو مني جي ڪهڙي ڳالهه ڪندو.

هڪ ٻئي گدڙ چيو: مور جي ڪوڪ پلي هوندي آهي. تون مورن جي ٻولي، ٻولي سگهين ٿو؟ اُن جواب ڏنو ته نه، ان تي سڀ ساڻي گدڙ کيس چوڻ لڳا: اي پاڻ ٻڌائڻ وارا سردار! تون مور نه آهين، مور کي جيڪو حسين لباس مليو آهي اهو قدرتي آهي، دعوائن جي رنگينيءَ سان تون اُن کي ڪٿي پهچي سگهين ٿو؟ تون دعويٰ ڪرين ٿو ته حقيقت پيش ڪر، بڪواس نه ڪر، پوءِ متان ڪنڌ ڪنهن. انسان شرمندگيءَ کان ڪنڌ ڪنهندو آهي.

فرعون طرفان خدائي جي دعويٰ ڪرڻ ۽ اُن کي اُن گدڙ جي مُشابهه ٻڌائڻ جنهن مور هجڻ جي دعويٰ ڪئي

ٻچو فرعون مريض ڪرده رے ش

برتر از موی پرے ده از خرے ش

ترجمو: ”فرعون وانگر جنهن ڏاڙهيءَ کي جزاءِ ڏنائين گڏهه پئي سان (حضرت) موسيٰ (عليه السلام) کان بلند پرواز ٿيڻ ٿي چاهيو.“

فرعون پنهنجي ڏاڙهيءَ ۾ قيمتي موتي پوتا هئا، فرعون حضرت موسيٰ (عليه السلام) کان افضل هجڻ جي دعويٰ ڪئي هئي. اهو فرعون به اُن گدڙ جي نسل مان هو جيڪو عارضي رنگ جي ڪري پنهنجو پاڻ کي مور سڏائڻ لڳو هو. اُن فرعون تي مال ۽ مرتبي جو عارضي رنگ هو. فرعون کي سجدو ڪرڻ وارا گهڻا آهي هئا جيڪي محض مذاق ۽ دل لڳيءَ جي لاءِ سجدو ڪندا هئا. دولت انسان کي اهڙي طرح هلاڪ ڪندي آهي جهڙي طرح نانگ هلاڪ ڪندو آهي. اي فرعون! تون معزز نه بنج، تون گدڙ آهين، مور نه بنج، جيڪڏهن تون مورن جي اڳيان ايندين ته عاجز ٿي ويندين. حضرت موسيٰ (عليه السلام) ۽ هارون (عليه السلام) معجزن جي ذريعي اُن کي خوار ڪيو ۽ اُن جي ڪوڙي خدائي باطل ٿي ويئي ۽ حقيقت ظاهر ٿي ويئي. ٻلي شينهن جهڙي آهي يا نه، اها ڳالهه پڌري پٽ پئي آهي. ان ڪري شينهن جو لباس نه پاء. شينهن جهڙي صورت ۽ ڪتن جهڙا اخلاق، اي بد صورت ۽ بي هنر گدڙ! پاڻ تي مور هجڻ جو گمان هرگز نه ڪر، ڇاڪاڻ ته مور توکي آزمائيندا پوءِ تون ذليل ۽ بي آبرو ٿي ويندين.

آيت وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ (محمد - ۳۰) جو تفسير

گفت يزدان مربي را در مساق

يك نشاني سهل نرز اهل نفاق

ترجمو: ”نبي ﷺ کي الله ته ’لي قرآن جي سياق ۾ منافقن جي سڃاڻڻ جي هڪ آسان نشاني ٻڌائي.“
قرآن شريف جي سياق ۾. جڏهن ته ڪن نسخن ۾ لفظ ”مناق“ آهي جنهن جي معنيٰ آهي عهد جي جڳهه. ان مان به مراد قرآن پاڪ آهي. جيتوڻيڪ منافقن جي ظاهري صورت سٺي معلوم ٿيندي پر انهن جي ڳالهائڻ مان انهن جي حقيقت کلي ويندي. هي ان جو مثال آهي ته آواز سان حقيقت کلي ويندي آهي. جڏهن تون مٽيءَ جو ٺڪر وٺين ٿو ته وڃائيندو آهين ته پڳل ته نه آهي. ٽٽل جو آواز پيو هوندو آهي. بادشاهه جي اڳيان نقيب هلندو آهي. آواز به حقيقت جي لاءِ پيش رو آهي جنهن سان حقيقت جي سڃاڻپ ٿيندي آهي. آزمائش جي رسوائِي تي هاروت ۽ ماروت جو قصو ياد اچي ويو. جيئن ته اهي به امتحان جي ڪري رسوا ۽ ذليل ٿيا. هاروت ۽ ماروت جي قصي جي اسرارن کان ٿورو اڳ مون چيو هو ته انهي قصي جا ڪجهه اسرار بيان ڪرڻ چاهيان ٿو پر ڪجهه رڪاوٽون پيش اچيو وڃن ٿيون.

هاروت ۽ ماروت جو قصو ۽ الله تعاليٰ جي آزمائش تي انهن جي دليري

گوش دل را يك نفس ايس موبدار

تا بگويم با تو از اسرار يار

ترجمو: ”ٿوري دير جي لاءِ ڪن کي هن طرف متوجه ڪر، تان ته آئون توهان دوست جا ڪجهه راز بيان ڪريان.“
اڳ ۾ اهو بيان فقط ايتري قدر هو جيئن هاڻيءَ جي ڪنهن هڪ عضوي جي تشريح ڪئي وڃي. اهي الله جي ديدار سان مست هئا ۽ الله تعاليٰ جي عجائبات جي ڍر جي ڪري مست ٿي ويا هئا. ڪشف ۽ ڪرامتن ۾ ڦاسي ڪري سالڪ مغرور ۽ تباھ ٿي ويندو آهي جڏهن استدراج جون مستيون به ايتري قدر آهن ته پوءِ حقيقي سورج جي مستين جو ڪهڙو ٺڪاڻو هوندو. هاروت ۽ ماروت استدراج جي مستين ۾ مدهوش ٿي ويا. امتحان جي لٽ وڌڻ وڌڻ کي تباھ ڪري ڇڏيندي آهي. مست کڏ ۽ هموار زمين ۾ فرق ڪري ڪونه سگهندو آهي ٻنهي تي هلندو آهي.

بڪريءَ کي ڏسي بڪر جو مستيءَ ۾ جبل تان ٽپو ڏيڻ

هن قصي جي منشا هي آهي ته شهوت جي مستيءَ ۾ انسان اندو ٿي ويندو آهي ۽ پنهنجو پاڻ کي هلاڪت ۾ وجهندو آهي.

آں بزرے کوئی براں کوہ بلند

بر دود از بهر خوروی بے گزند

ترجمو: ”جابلو بڪر بلند جبل تي خوراڪ جي لاءِ بي مشقت ڊوڙي ٿو.“

گاه چرڻ لاءِ ٻئي جبل ڏانهن ڏسي ٿو ۽ مستيءَ ۾ اندو ٿي وڃي ٿو. مست ٿي ڪري هن جبل تان هن جبل ڏانهن ٽپو ڏئي ٿو. اهو جبل ان کي ائين ويجهو نظر آيو جيئن اڱڻ هوندو آهي. جيئن ته اهي ٻئي جبل تمام بلند هئا ۽ هزارين گزن جو فاصلو هو پر ان کي هن گزن جيتري فاصلي تي نظر آيا. مستيءَ جي ڪري ان کي ٽپڻ جي خواهش ٿي. جيئن ٽپو ڏنائين تيئن ٻنهي جبلن جي وچ ۾ ڪري پيو. اهو شڪارين کان جبل تي پڳو هو. جابلو بڪر اهڙي طرح شڪار ٿي ويندو آهي، ورنه گهڻو چالاڪ ۽ هوشيار هوندو آهي. انهن ٻنهي جبلن جي وچ ۾ شڪاري ويٺا هئا. مٿي ۾ عقل ۽ بهادري جي باوجود شهوت ان جي پيرن جو پنجوڙ هوندي آهي. اٺ جي مستي به مشهور آهي. اها دنيا جي شهوت جي

مستي ملائڪ جي مستيءَ اڳيان گهٽ آهي. ملائڪن کي قرب الاهي سان جيڪا مستي حاصل ٿيندي آهي دنيا جي مستي اُن جي اڳيان گهٽ آهي. جنهن شخص کي قرب الاهي جي مستي حاصل ٿي وڃي ٿي، پوءِ اُن تي دنيا جي مستي طاري نٿي ٿئي. خدا جي مستيءَ دنيا جي مستيءَ جو مثال مٿو پاڻي ۽ ڪارو پاڻي آهي. ملائڪن ۽ روحن کي قرب الاهي جي اهڙي مستي حاصل ٿئي ٿي جو سڀ سرحدون ميسارجو وڃن. اهي دنيا جي مستيءَ جي اسباب کي ختم ڪري ڇڏيندا آهن. ڪافرن جا روح قرب الاهي جي مستيءَ کان محروم آهن. قرب الاهي سان جيڪا مستي طاري ٿئي ٿي اها ڪنهن وقت استدراج هوندي آهي، اُن کان هوشيار رهڻ گهرجي، ان مستيءَ ۾ ڪو غلط قدم نه کڻڻ گهرجي.

هاروت ۽ ماروت جو بشریت جي مقام جي تمنا ڪرڻ ۽ الله تعاليٰ جي غيرت

پس زمستی ہا بگفتند اے دروغ

برز میں بارال بدویے چو میخ

ترجمو: ”مستين جي ڪري انهن چيو ته هاءِ! افسوس! اسين زمين تي ڪڪر وانگر (انصاف جو) مينهن وسايون ها.“ هاروت ۽ ماروت مستيءَ ۾ غلط قدم کنيو، جنهن جو بدانجام پوڳڻو پين. انسان دنيا ۾ ظلم ۽ ستم ڪيو آهي. اسين هجون ها ته عدل ۽ انصاف سان دنيا کي سنواري ڇڏيون ها. هي انهن چيو ۽ قضا چئي رهي هئي: بيهو! توهان جي پيرن اڳيان گهڻا چار لڪل آهن. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ نصيحت فرمائي ٿو ته پنهنجو پاڻ کي آزمائش ۾ نه وجهڻ گهرجي ۽ اهڙي جاءِ تي ڦوڪي ڦوڪي قدم رکڻ گهرجي. آزمائش جي رستي ۾ گهڻيون هلاڪتون آهن. خدا جو غضب نازل ٿيو ته اهي قومون صفحہ هستي تان مٽجي ويون. نيڪ ٻانهن جي تعريف ۾ قرآن شريف ۾ فرمايو ويو ته وَ عِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِيْنَ يَشْكُوْنَ عَلَى الْاَرْضِ هَؤُنَا (الفرقان- 63) ”۽ الله جا نيڪ ٻانهن اهي آهن جيڪي زمين تي خاڪساريءَ سان هلن ٿا. نيڪ ٻانهن احسان جي واديءَ ۾ سوچي سمجهي ڪري وقفي وقفي سان قدم کڻن ٿا. قضا هاروت ۽ ماروت کي سمجهائي رهي هئي پر انهن ڪن بند ڪري ڇڏيا هئا. جن ماڻهن خودي کي مٽايو آهي انهن جا ئي ڪن ڪليل آهن. عنايت خداوندي ئي اڪيون کولائيندي آهي ۽ الله جي محبت ئي غضب الاهي کي جهڪو ڪري سگهي ٿي. جيستائين توفيق خداوندي ميسر نه اچي تيستائين ڪوشش بيڪار هوندي آهي.“

خواب ۾ فرعون جو حضرت موسيٰ عليه السلام کي ڏسڻ ۽ اُن کي روڪڻ جي تدبير ڪرڻ

توفيق خداوندي جيئن ته فرعون جي شامل حال نه هئي، انهيءَ ڪري حضرت موسيٰ عليه السلام جي پيدائش کي روڪڻ جون سڀئي ڪوششون بيڪار ثابت ٿيون.

جُهد فرعونے چو بے توفیق بُود

هر چه اومی دوخت آں تفتیق بُود

ترجمو: ”فرعون جون ڪوششون جيئن ته توفيق کان سواءِ هيون، جيڪو ڪُجهه هُن سیتو اهو ڦاڙي رهيو هو.“

فرعون جي حڪم ۾ هزارين نجومين ۽ جادوگر هئا. فرعون کي خواب ۾ ڏيکاريو ويو ته حضرت موسيٰ عليه السلام ايندو ۽ سندس ملڪ کي تباھ ڪندو. فرعون نجومين ۽ تعبیر ڪرڻ وارن کي چيو ته ان منحوس خواب کي ڪيئن روڪيو وڃي. سڀني نجومين ۽ تعبیر ڪرڻ وارن چيو ته اسين اُن ٻار يعني حضرت موسيٰ عليه السلام جي پيدائش جو رستو بند ڪري ڇڏينداسون ۽ اهڙي تدبير ڪنداسون جو ڪابه اسرائيلي عورت اُن رات حامله نه ٿيندي. جڏهن حمل واري رات آئي، تڏهن فرعون وارن جي هيءَ راءِ ٿي ته اڄ ڏينهن جو ميدان ۾ شاهي تخت ۽ درٻار لڳائي وڃي ۽ شهر ۾ اعلان ڪيو وڃي ته اڄ اسرائيلين جي دعوت آهي فرعون توهان کي دیدار ڪرائيندو ۽ توهان تي احسان ڪندو. بني

اسرائيلين کان، فرعون ۽ قبطي هر طرح جي بيگار وٺندا هئا. اسرائيلين جي لاءِ اهو قانون هو ته اهي فرعون جو ديدار نه ڪري سگهندا. جيڪڏهن رستي ۾ فرعون گڏجي وڃي ته کين منهن پاسي تي ڪرڻ جو حڪم هوندو هو. جي اسرائيل وٺل هجي ته اونڌو لپتي پوي جيئن فرعون تي نظر نه پويس، جيڪڏهن ان جو منهن ڏسندو ته قصور وار ٿيندو. جيڪو اسرائيلي فرعون کي ڏسندو هو ان کي سخت سزا ڏني ويندي هئي. بني اسرائيلن سمجهيو ته فرعون جو ديدار مُيسر ٿيندو ۽ فرعون بخشش به عطا ڪندو، ڇاڪاڻ ته انسان کي جنهن شيءِ کان روڪيو ويندو آهي ان ۾ حرص ڪندو آهي.

فرعون جو حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي پيدائش کي روڪڻ لاءِ تدبير ڪرڻ

شد منادي در محلتها رواں

بانگ می زدو کوبو شادی کنال

ترجمو: ”منادي (اعلان ڪرڻ) وارو محلن ۾ روانو ٿي ويو، هو خوشيءَ سان گهٽين ۾ اعلان ڪري رهيو هو، ته اسرائيليو! ميدان ڏانهن هلو، بادشاهه جي ديدار ۽ سخاوت جي اميد آهي. اسرائيلو خوشيءَ مان اوڏانهن ڊوڙ لڳا، ديدار لاءِ مشتاق هئا. ڇاڪاڻ ته سڀئي مقصد کان بي خبر هئا ۽ لالچ جي ڪري ٻاهر نڪتا هئا.“

مثال طور هڪ حڪايت

هن حڪايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته جهڙي طرح اسرائيلين جي تباهي جي لاءِ انهن کي ميدان ۾ گڏ ڪيو ويو هو اهڙي طرح هڪ تاتاري مُغل مصرين کي قتل ڪرڻ جي لاءِ ميدان ۾ گڏ ڪيو هو.

مچنالا کانيجا مغول حيله وال

گفت می جویم کے از مصریال

ترجمو: ”ائين ئي هتي هڪ حيلي ساز مُغل چيو ته آئون مصرين مان ڪنهن هڪ جي تلاش ۾ آهيان.“ ائين مصرين کي گڏ ڪيائين ته جنهن جي تلاش آهي اهو هت اچي وڃي. سڀئي مصري اچي گڏ ٿيا. هر هڪ بادشاهه کي پيش ڪيو ٿي ويو ۽ بادشاهه چيو ٿي ته هيءُ نه! ائين سڀئي بادشاهه وٽ پيش ڪيا ويا ۽ بادشاهه ان تدبير سان سڀني جا ڪنڌ ڪٽائي ڇڏيا. مصرين جو اهو قتل عام هن لاءِ ٿيو ته اهي نماز ڪونه پڙهندا هئا. مڪار جي دعوت انهن کي چڪي ورتو هو. اي هدايت تي هلڻ وارا! شيطان جي مڪر کان بچ، فقيرن ۽ ضرورت مند جي پُڪار ٻڌ، تان ته ڪنهن حيلي واري جو آواز تنهنجي ڪن ۾ نه پوي. عذابِ الاهي کان نجات جو سبب جهڙي طرح موذن جي پُڪار کي قبول ڪرڻ آهي اهڙي طرح فقيرن ۽ محتاجن جي صدا تي ڌيان ڌرڻ به آهي. انهن دنيا دار فقيرن مان ڪو صاحب دل به هوندو، انهيءَ ڪري سڀني جي خدمت ڪر. درياءَ جي تري ۾ پٿرن سان گڏ موتي به هوندا آهن. اسرائيلين جي گڏ ٿيڻ کانپوءِ فرعون انهن کي پنهنجو ديدار ڪرايو. انهن کي بخشش ۽ دلداري ڏنائين، ان کانپوءِ پنهنجي روح جي تفريح جي لاءِ انهن کي چيائين ته اڄ رات سڀ ميدان ۾ سُمهي رهو. بني اسرائيلين چيو ته اسين تابعدار آهيون اوهين چاهيندا ته مهيني تائين هتي ستا رهنداسين.

فرعون جو اسرائيلين کي عورتن کان ڌار ڪرڻ کانپوءِ خوش ٿي واپس ورت

شه شبانگه باز آمد شادماں

کامشاں حمل ست و دورند از زناں

ترجمو: ”بادشاهه خوشيءَ سان واپس موٽيو ته اڄ رات حمل قرار پائي ٿو ۽ اهي (مرد) عورتن کان جدا آهن.“

بادشاه سيني اسرائيلين کي ميدان ۾ سُمھاري خوشيءَ سان واپس آيو هيئن چئي رهيو هو ته منهنجي مُلڪ کي هيٺ مٿي ڪرڻ واري ٻار جو اڃ رات حمل قرار ٿيڻو هو. هاڻي جڏهن ته اسرائيلي مرد ۽ عورتون جدا آهن تنهن ڪري حمل قرار نه پائي سگهندو. فرعون جو خزانچي عمران به ان سان گڏ واپس شهر ۾ موٽيو. فرعون چيو ته اي عمران! تون به ان دروازي تي سُمهي رهه، زال ڏانهن نه وڃ. عمران فرعون جي دروازي تي سُمهي رهيو. عمران حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو پيءُ هو. اسرائيلي هو پر فرعون سان زياده تعلق هئس. فرعون عمران مان مطمئن هو پر فرعون جي تباهي ان کان ٿي. فرعون کي اهو خيال ڪونه هو ته ان جي تقدير ۾ به اها تباهي ۽ بربادي آهي جيڪا ثمود جي قوم لاءِ مقرر هئي.

عمران جو حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي ماءُ سان مجامعت ڪرڻ ۽ موسيٰ (عليه السلام) جي ماءُ جو حامله ٿيڻ

شہ برفت او بر آں درگاه خفت

نیم شب آمد بہ پیش خفته جفت

ترجمو: ”بادشاه هليو ويو ۽ هو (عمران) ان درگاه تي سُمهي رهيو. اڌ رات جو زال وٽس هلي آئي.“
زال سُتل کي اچي اُٿاريو. عمران ننڊ مان اُٿيو. عمران زال کي چيو ته تون هن وقت ڇو آئي آهين؟ عمران پاڻ تي ڪنٽرول نه ڪري سگهيو ۽ زال سان هم بستر ٿيو ۽ امانت حوالي ڪيائين ۽ پوءِ زال کي چيائين ته حضرت موسيٰ (عليه السلام) سان حامله ٿيڻ معمولي ڪم نه آهي ڇاڪاڻ ته حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي پيدائش فرعون جي تباهي ۽ جو سبب ٿيندي. آئون ڪڪر وانگر آهيان تون زمين آهين، ۽ موسيٰ (عليه السلام) ٻوٽو آهي. اها شيءِ جنهن کان فرعون ڊڄي رهيو هو ان وقت موجود ٿي ويئي، جڏهن مون توسان صحبت ڪئي.

صحبت کانپوءِ عمران جو زال کي نصيحت ڪرڻ ته مون وٽ نه اچ

وا مگرداں پچ زینہا دم مزن

تانیاید بر من و تو صد حزن

ترجمو: ”ڪجهه نه ڪولج، هن باري ۾ دم نه هٽج، تان ته توتي ۽ مون تي سوين غم نه اچي ڪڙڪن.“
نيٺ ان جا آثار ظاهر ٿيا. ان وقت ميدان مان ماڻهن جا نعرا فضا ۾ گونجيا. نعرن جي آواز سان پيرن اگهاڙو بادشاهه ٻاهر آيو ۽ چيائين ته هي ڳوڙ ڇا جو آهي؟ عمران فرعون کي مطمئن ڪرڻ جي لاءِ چيو ته اسرائيلي توهان جي عطا کان خوش ٿي ڪري نچي رهيا آهن.

فرعون جو ڳوڙ ۽ شور کان ڊڄڻ

گفت باشد کایں بود اما و لیک

وہم و اندے شہ مرا پُر کرد و نیک

ترجمو: ”هن چيو: ٿي سگهي ٿو ته ائين هجي، پر و هم ۽ گمان مون ۾ صفا گهر ڪري ويو آهي.“
فرعون عمران کي چيو ته ٿي سگهي ٿو ته ڳوڙ جو سبب اهوئي هجي جيڪو تو ٻڌايو پر منهنجي دل ۾ گهڻا انديشا پيدا ٿي ويا آهن. بادشاهه فڪر ۾ سڄي رات اندر ٻاهر ايندو ويندو رهيو. هر وقت ائين پيو چوي ته اي عمران! مون کي انهن نعرن بيچين ڪري ڇڏيو آهي. عمران جي اها همت ڪونه هئي جو چوي ته ڳوڙ جو اصل سبب حضرت موسيٰ جو حمل قرار پائڻ هو. جڏهن عمران زال سان هم بستري ڪئي هئي تڏهن فورن حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو ستارو آسمان تي نمودار ٿي ويو هو، جڏهن ڪوبه نبي ماءُ جي پيٽ ۾ آيو آهي تڏهن ان جو ستارو آسمان تي ظاهر ٿيو آهي.

حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي ستاري جو آسمان تي ظاهر ٿيڻ ۽ ميدان ۾ نجومين جو گوڙ ڪرڻ
برفلڪ پڻ ڏاڏاڻا آسمان
ڪوري فرعون و مکر و چاره اش

ترجمو: ”آسمان تي حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو ستارو فرعون ۽ ان جي مکر ۽ تدبير جي خلاف ظاهر ٿي ويو.“
جڏهن ڏينهن ٿيو، فرعون عمران کي چيو ته هاڻ وڃ ان گوڙ جي باري ۾ پڇا ڪر. عمران ميدان ۾ ويو، نجومين
کان گوڙ ۽ شور جو سبب پڇيائين ته نجومی سوڳ ۾ ڪپڙا ڦاڙي ۽ ماتر ڪري رهيا هئا ۽ مٿي ۾ مٿي وجهي رهيا
هئا. عمران پڇيو خير ته آهي! هي ڪهڙو ڪهرام آهي؟ ڇا منحوس سال بُري نشاني ڏيکاري رهيو آهي؟ تڏهن
نجومين جواب ڏنو ته اسان کي قدرت عاجز ڪري ڇڏيو ۽ اسين ٻار جي پيدائش کي روڪي نه سگهياسين ۽ اهو ٻار
وجود ۾ اچي ويو. رات ٻار جي پيدائش جو ستارو ظاهر ٿي ويو آهي ۽ اهو ڪم اسان جي منشا خلاف ٿيو آهي. انهيءَ
ڪري اسين روئي رهيا آهيون. عمران ٻار جي پيدائش مان خوش هو پر بظاهر غم جو اظهار ڪري رهيو هو. عمران
پنهنجو پاڻ تي غم ۽ ڪاوڙ طاري ڪئي. نجومين کي بُرو ڀلو چيائين ۽ ميدان مان واپس آيو. عمران نجومين کي
ڪاوڙ ۾ چيو ته توهان بادشاهه کي دليل ڪيو، ڪوڙا وعدا ڪيا، مال ۽ دولت برباد ڪرايو، پوءِ فرعون وٽ اچي ڪري
سڄي صورتحال بيان ڪيائين. بادشاهه نجومين کي ڦاسيءَ تي لٽڪائڻ جي ڌمڪي ڏني ۽ چيو ته مال بني اسرائيلين
تي خرچ ڪيو اهو اجايو ويو. اسرائيلين کي زالن کان ڌار ڪرايم پوءِ به توهان مقصد ۾ ڪامياب نه ٿيا. توهان سالن
کان بادشاهه جو مال کائي رهيا هئا. توهان جو علم اهو هو، جو ٻار حمل ۾ اچي ويو. آئون توهان کي ٽڪرا ڪري
ڇڏيندس. توهان جا ڪن، چپ ۽ نڪ وڍي ڇڏيندس ۽ توهان کي باهه جو ٻارڻ بڻائيندس. نجومی سجدي ۾ ڪري پيا ۽
چوڻ لڳا ته اي بادشاهه! واقعي هڪڙو دفعو شيطان اسان تي غالب اچي ويو. اسان سوين سالن کان مصيبتون برداشت
ڪيون آهن، ان ڪم تي اسين پاڻ حيران آهيون ته اهو اسان جي ڪنٽرول مان ڪيئن ويو پر ان غلطيءَ جو بدلو اسين
حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي ولادت واري ڏينهن وٺنداسين. هاڻي اسين رصدگاهه (جتان نجومی ويهي ستارن جي گردش
معلوم ڪندا آهن) ۾ ويهي ان جي ڄمڻ جو ڏينهن معلوم ڪنداسين. جيڪڏهن اسين ڄمڻ جي وقت ان ٻار جو
تدارڪ نه ڪري سگهياسين ته اسان کي قتل ڪرائي ڇڏج. نو مهينا ٻار حمل ۾ رهندو آهي، ان کان پوءِ پيدائش
ٿيندي. قضاء خداوندي جو مقابلو ڪرڻ وارو دليل ٿيندو آهي. قضاء خداوندي جو مقابلو ڪرڻ واري جو مثال هي
آهي ته ماڻهو زمين ۽ آسمان سان دشمني ڪري ۽ پنهنجو پاڻ کي تباهه ڪري. جيڪڏهن مخلوق خالق سان جهڳڙو
ڪري ته مخلوق جي بربادي آهي.

فرعون جو بني اسرائيل جي انهن عورتن کي مڪاريءَ سان ميدان ڏانهن سڏڻ جن کي هينئر ٻار ٿيا هئا
بعد ۾ شه ٻُروا آورو تخت
سوئے ميدان و منادی کرو سخت

ترجمو: ”نَو مهينن کانپوءِ بادشاهه ميدان ڏانهن تخت ٻاهر ڪڍيو ۽ سخت اعلان ڪريائين.“
جڏهن متوقع ولادت جو زمانو گذري ويو، تڏهن ٻيهر شهر ڏانهن اعلان ڪرڻ وارو روانو ٿيو ۽ پڙهو گهميائين
اي عورتو! ٻار ڪٿي ميدان ۾ پهچو، توهان کي انعام ڏنو ويندو. جيئن اڳ ۾ مردن کي مليو، تيئن هن سال عورتن
کي ملڻ وارو آهي. عورتن کي زيور ۽ ڪپڙا ڏنا ويندا ۽ ٻارن کي سونهري ٽوپيون پارايون وينديون. جنهن عورت هن
سال ٻار ڄڻو آهي اها بادشاهه کان خزانو حاصل ڪندي، جنهن عورت کي هن مهيني ۾ ٻار ٿيو آهي ان کي گهڻو
ڪجهه ملندو. بادشاهه ميدان ۾ پنهنجو تنبو لڳايو. هر نئين ٻار واري عورت شهر مان نڪري بادشاهه جي تنبوءَ وٽ

آئي. بادشاه ان بهاني سان معصوم موسيٰ ﷺ کي قتل ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو. جڏهن سڀ عورتون بادشاه جي تنبوءَ وٽ گڏ ٿي ويون تڏهن بادشاه ٻارن مان فقط چوڪرا ورتا ۽ چوڪريون ڇڏي ڏنيون. فرعون اهو هن لاءِ ڪيو ته دشمن پيدا نه ٿئي. ڇاڪاڻ ته بني اسرائيل ۾ جوش و خروش حضرت موسيٰ ﷺ جي ماءُ جي پيٽ ۾ اچڻ سان پيدا ٿيو آهي ان ۾ اڃا وڌيڪ اضافو نه ٿئي.

سپاهين جو عمران جي گهر داخل ٿيڻ ۽ حضرت موسيٰ ﷺ کي سندس والده جو تنور ۾ اچڻ
خود زنِ عمراڻ کي موڪلي زاده بود
دامن اندر چيد زال آشوب زود

ترجمو: ”عمران جي زال جنهن حضرت موسيٰ کي ڄڻو هو، هن فتني کان جلد پنهنجا پاند آجا ڪرائي ورتا.“
اهو فتنو جيڪو فرعون ٻارن کي قتل ڪرڻ لاءِ پيدا ڪيو هو. ان کان پوءِ فرعون جاسوسيءَ جي لاءِ دائين کي گهرن ۾ موڪليو. انهن دائين اشارو ڪيو ته هتي هڪ ٻار پيدا ٿيو آهي جيڪو ميدان ۾ ڪونه آيو آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي ماءُ کي شڪ ٿيو آهي ته فرعون ٻارن کي گهرائي ڪا خرابي پيدا ڪندو ۽ اها عورت ڏاڍي چالاڪ آهي جنهن ان طريقي سان ٻار کي ميدان ۾ ڪونه موڪليو. سپاهي ان ٻار جي لاءِ گهر ۾ پهچي ويا. اهو ٻار حضرت ابراهيم ﷺ جي نسل مان آهي. ماءُ کي وحي جي ذريعي حڪم ٿيو ته ٻار کي تنور ۾ وجهه، ائون ان ٻار جي حفاظت ڪندس. حضرت ابراهيم ﷺ تي باهه ٿڌي ٿي ۽ سلامتيءَ جو ذريعو بنجي ويئي، انهيءَ ڪري سندس نسل جي هن ٻار کي ان حڪم سان باهه کان چوٽڪارو ڏياريو ويندو، جنهن جي ذريعي حضرت ابراهيم ﷺ کي ڏياريو ويو هو. قرآن شريف ۾ فرمايو ويو آهي ”اي باهه، ابراهيم تي ٿڌي ۽ سلامتيءَ واري ٿي وڃ“ حضرت موسيٰ ﷺ جي ماءُ وحي جي ڪري ٻار کي باهه ۾ اچلايو. باهه، حضرت موسيٰ ﷺ جي جسم تي ڪو اثر نه ڪيو. سپاهين گهر جي تلاشي ورتي. جيئن ته ٻار تنور ۾ هو انهيءَ ڪري سپاهي ناڪام واپس موٽيا. چغل خور فرعون کي چوڻ لڳا ته ان گهر ۾ ٻار آهي، ٻيهر جانچ ڪرايو.

حضرت موسيٰ ﷺ جي ماءُ وٽ وري وحي اچڻ ته ٻار کي درياءَ ۾ اچلاءِ
باز وحي آمد که در آبش فلن
روی در آمد وار و مومن

ترجمو: ”وري وحي آئي ته ان کي پاڻيءَ ۾ وجهه، اميد رک ۽ پریشان نه ٿي.“

حضرت موسيٰ ﷺ کي درياءَ نيٺ جي پاڻي ۾ وجهي ڇڏ، ائون عزت سان تو وٽ پهچائيندس. ماءُ الله جي حوالي ڪري حضرت موسيٰ ﷺ کي پاڻيءَ ۾ اچلائي ڇڏيو، الله تعاليٰ جي ڪرم ۽ رحمت جي انتها نه آهي، فرعون ٻاهر لکين ٻار ماري رهيو هو، فرعون جي گهر ۾ حضرت موسيٰ ﷺ جي پرورش ٿي رهي هئي. قدرت جي معاملي ۾ فرعون اندو هو. دنياڌاري جي مڪر ۽ فريب ۾ فرعون جو مڪر دنيا جي بادشاهن کان مٿي هو. حضرت موسيٰ ﷺ فرعون جي سلطنت کي تباهه ڪري ڇڏيو، فرعون ۽ ان جو مڪر هڪ نانگ هو، جنهن کي حضرت موسيٰ ﷺ جي لٽ گهي ويئي، ڇاڪاڻ ته هر طاقت کان مٿان ٻي طاقت هوندي آهي ۽ سڀ کان مٿان خدا جي طاقت آهي. خدائي طاقت لامحدود سمند آهي، ٻين طاقتن جا دريا ان جي مقابلي ۾ هڪ واھ آهن. سڄي دنيا جون تدبيرون فقط هڪ موجود يعني الله تعاليٰ جي اڳيان معدوم آهن. فرعون جون جيتري قدر بُريون عادتون هيون اهي انسان جي نفس اماره ۾ موجود آهن. جيڪي بُريون مون بيان ڪيون آهن اهي نفس اماره جي برائين جو هڪ سيڪڙو آهن ۽ ان

جو بيان به مڪمل نه ٿي سگهيو آهي. خود انساني نفس ۾ جيڪي فرعوني خصلتون آهن جيڪڏهن اهي ڪنهن انسان کي سندس چٽي ٻڌايون وڃن ته اهو گهٻرائجي ويندو پر ٻئي جون جائزائي بيان ڪيون وڃن ته هڪ قصي ۽ ڪهاڻيءَ جي طور ٻڌندو! انسان پنهنجي خصلتن کان جاهل ۽ ناواقف رهندو آهي. هر انسان کي برائي ڪرڻ جو موقعو نٿو ملي ورنه هو اهي ڪم ڪري ڏيکاري جيڪي فرعون ڪيا. تاريخ بيان ڪرڻ وارن کان اهو قصو ٻڌ تان ته لڪل رازن جو توکي علم حاصل ٿئي.

اُن جوڳيءَ جو قصو جنهن سِيءَ ۾ ستيل نانگ کي مٿل سمجهيو ۽ رسين ۾ ٻڌي ويڙهي بغداد ۾ ڪڍي آيو هن حڪايت جو مقصد هي آهي ته نفس کي اُن جوڳيءَ جو ارڙ نانگ سمجهه جيڪو بظاهر مٿل هو.

مار گيرے رفت سوئے کُهار

تا بگيرد او با فسونهاش مار

ترجمو: ”هڪڙو جوڳي هڪڙي جبل ڏانهن ويو تان ته هو پنهنجي منترن سان نانگ جهلي.“

جوڳي ڪجهه منتر پڙهي پوءِ نانگ جهليندا آهن. جيڪڏهن طلب آهي ته مطلوب ضرور حاصل ٿيندو. چاهي طالب سست هجي يا چست هجي. انسان کي گهرجي ته پنهنجي معذورين کي نظر انداز ڪري طلب ۾ لڳي وڃي. طلب ڪرڻ جا جيتري قدر به طريقا آهن اهي اختيار ڪندو رهي. حضرت يعقوب عليه السلام پنهنجي اولاد کي چيو هو ته يوسف عليه السلام جي تلاش ۽ طلب ۾ پنهنجي هر حس کي ڪم ۾ آڻيو. حضرت يعقوب عليه السلام فرمايو هو ته وَلَا تَأْسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ (يوسف-87) ”الله جي رحمت مان مايوس نه ٿيو“ يعني يوسف عليه السلام جي طلب ۽ جستجو ۾ ڪڏهن مايوس نه ٿيو. محبوب جي چهري کي دل ۽ جان سان تلاش ڪريو. جيڪڏهن محبوب جي خبر ڏيڻ واري کي جان به ڏيڻي پوي ته آماده ٿيڻ گهرجي. جنهن محبوب جي تلاش ۾ نڪتا آهيون ان لاءِ هر پاسي ڳولا ڪريو.

وري بزرگ رومي رحمته الله عليه محبوب حقيقي جي سراغ لڳائڻ جو بيان شروع فرمايو آهي ته انسان جون صفتون الله جي صفتن جو مظهر آهن ۽ انهن صفتن جو اصل الله جون صفتون آهن. جهڙي طرح خوبيون راهنما آهن اهڙي طرح انسان جون برائون به راهنما آهن، ڇاڪاڻ ته هر برائي جو انجام ڪانه ڪا پلائي آهي. انسان جي بي سرو ساماني عمده حالت جو پيش خيمه آهي. جيئن طوبي، جنت جو هڪ وڻ آهي، جنهن جون ٿاريون هر جنتي جي گهر ۾ هونديون، جنهن مان اهو خوشبو ۽ ميو حاصل ڪندو. جنگيون صلح جو پيش خيمو هونديون آهن. ڪڏهن جنگ صلح تي ختم ٿيندي آهي ته ڄڻ مقصد سان صلح ٿيو. ڪڏهن انسان جنگين کان گهٻرائي خدا ڏانهن رجوع ڪندو آهي ته ڄڻ خدا سان صلح ٿيو. انسان تڪليفون برداشت ڪندو آهي ته راحت نصيب ٿيندي آهي. ڪاوڙ ڪڏهن شفقت جي ڪري هوندي آهي، جيئن والدين جي اولاد تي. ڪڏهن ڪاوڙ جي بُرائي ڏسي ڪري انسان شفقت جو رڳو اختيار ڪندو آهي. ڪڏهن مخلوق جو بيجا غصو ۽ ڪاوڙ شفقت خداوندي جو سبب بڻجي ويندي آهي. محبوب جي جفا ۽ ظلم جي نتيجي ۾ وفا نمودار ۽ ظاهر ٿيندي آهي. شڪايت جو سبب تڪليف آهي ۽ تڪليف راحت جو سبب آهي. جهڙي طرح پلائي کي الله تعاليٰ ڏانهن راهنما بنايو ائين اهڙي طرح هر بُرائي کي به راهنما بناء. برائي مان پلائي جي رهنمائي حاصل ڪرڻ ۽ هڪ مقابلي واري شيءِ جي مقابلي ۾ ٻي شيءِ جو سراغ لڳائڻ ائين ممڪن آهي جيئن حضرت موسيٰ عليه السلام جي لٽ جو نانگ بڻجڻ، حالانڪ ٻئي شيون متضاد آهن. اهڙي طرح جهان جي ٻين شين کي به سمجهه. جوڳيءَ نانگ تماشي جي لاءِ پڪڙيو حالانڪ نانگ هلاڪت جو سبب آهي، جيڪو تماشي جو ضد آهي. اهو جوڳي سياري جي موسم ۾ جبلن تي حيرت انگيز نانگ ڳولي رهيو هو. جوڳيءَ نانگ هن لاءِ جهليو ته اهو ماڻهن کي ڏيکاري حيرت ۾ وجهي. ماڻهن جو نانگ کي ڏسي حيراني ۾ پوڻ انهن جي ناداني آهي. جهڙي طرح جبلن

۾ نانگ هوندا آهن اهڙي طرح خود انسان ۾ برن اخلاقن جا ارڙ نانگ موجود آهن. تون هڪ نانگ کي ڏسڻ جو شوقين بنجين ٿو. پنهنجي اندر جا نانگ ڏسي وٺ. انسان جي، نانگ تي حيراني ائين آهي ڄڻ جبل نانگ تي حيران هجي. انسان پنهنجي رفعت ۽ بلندي کي ڪونه سمجهيو، اشرف المخلوقات بنجي ويو. انسان پوڙهي شيءِ کان گهٽ بنجي ويو. ڪائنات انسان جي اعليٰ مقام کان حيران آهي پر اهو انسان پنهنجي حماقت ۽ بي وقوفيءَ سان ادنيٰ مخلوق کي ڏسي ڪري حيران ٿئي ٿو. جوڳي ان نانگ کي مثل سمجهي رهيو هو حالانڪ اهو نانگ زندهه هو. جوڳي ڇڱي طرح جانچي ڪونه ڏٺو هو. اهو نانگ سيءَ ۾ ٺري ويو هو. مولانا رومي رحمۃ اللہ علیہ فرمائي ٿو ته دنيا ۾ جن شين کي بي حس و ادراڪ جماد مڃيو وڃي ٿو اهي به بيٺل آهن ۽ بظاهر جماد آهن. حشر ۾ جڏهن سج انهن تي پوندو ته انهن جو سيءَ ختم ٿي ويندو ۽ انهن جو حس ۽ ادراڪ نمودار ۽ ظاهر ٿي ويندو جيئن ان نانگ جي معاملي ۾ ٿيو هو. حضرت موسيٰ عليه السلام جي لڏ جيڪا بي حس ۽ حرڪت هئي جڏهن دنيا ۾ نانگ بنجي ويئي ته عقل سمجهي ويو ته جمادات ۾ به حرڪت نمودار ٿي سگهي ٿي. انسان به مٿي مان ٺهيو ۽ پوءِ ان ۾ به حس ۽ حرڪت اچي ويئي. اهڙي طرح ٻين جمادات کي به سمجهو. انهن ۾ به حس ۽ حرڪت اچي سگهي ٿي. جمادات عالم دنيا جي اعتبار سان مرده ۽ عالم آخرت جي اعتبار سان زندهه آهن. جڏهن الله تعاليٰ انهن تي عالم آخرت واري رخ کي اسان ڏانهن موڙيندو آهي تڏهن انهن جي زندگي ظاهر ٿي ويندي آهي. جبل جيڪو جمادات مان آهي اهو حضرت دائود عليه السلام جو نغمو اختيار ڪندو هو. پنهنجو رخ بدلائڻ سان لوهه حضرت دائود عليه السلام جي هٿ ۾ ميٺ بنجي ويندو هو. هوا جيڪا بي حس ۽ حواس آهي، اها حضرت سليمان عليه السلام جي لاءِ حمالي جو ڪم ڪري ٿي. درياءُ نيل حضرت موسيٰ عليه السلام جي ڳالهه کي سمجهي ورتو. ان جي دشمن فرعون کي ٻوڙي ڇڏيائين ۽ حضرت موسيٰ کي پار ڪيائين. حضور ﷺ جي هٿان شق القمر (چنڊ ڇيرڄڻ) جو واقعو صادر ٿيو ۽ چنڊ حضور ﷺ جي آڱر جي اشاري کي سمجهي ويو. زمين قارون کي ارڙ وانگر ڳهي ويئي. مسجد نبوي جو اهو ٿر جنهن جي سهاري حضور ﷺ خطبو ڏيندا هئا جڏهن منبر تيار ٿيڻ تي ان جو سهارو نه ورتائين تڏهن اهو روئي پيو. حضرت علي عليه السلام کان منقول آهي ته هڪ موقعي تي هر پٿر ۽ وڻ حضور ﷺ کي سلام ڪيو ۽ حضرت يحيٰ عليه السلام کي جبل پناهه ڏني هئي. ڪائنات جو هر ذرڙ دلالت حال سان پنهنجي ٻڌڻ ۽ ڏسڻ جي ڪيفيت کي ٻڌائي ٿو. انسان جڏهن پنهنجا حواس وڃائي ويهي ته پوءِ اهو جمادات جي روح جو محرم نٿو بنجي سگهي. جيڪڏهن انسان پنهنجي جماديت ختم ڪري روحانيت حاصل ڪري وٺي ته ڪائنات جي تسبيح ٻڌي سگهي ٿو. ڪائنات جي تسبيح جون اهي تاويلون جيڪي معتزله ڪن ٿا انهن جو وسوسو به دل ۾ ڪونه ايندو. جيئن ته تنهنجي جان ۾ باطني نور جون روشنيون نه آهن، قرآن پاڪ ۾ آهي ته **إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ** (بني اسرائيل - ٤٤) ”هر شيءِ الله جي تسبيح پڙهي ٿي پر توهان ان جي تسبيح کي نه ٿا سمجهو.“ معتزله هي تاويل ڪن ٿا ته هن آيت ۾ تسبيح مان ظاهري تسبيح مراد نه آهي پر مطلب هي آهي ته ڪائنات جو مشاهدو ڪرڻ وارو تسبيح جو مڪان بڻجي ويندو آهي ته جڏهن ڪائنات، ان جي تسبيح جو سبب ۽ دلالت ڪندڙ بڻي ته ڄڻ اها ڪائنات تسبيح حضرت بڻي، جيئن حديث شريف ۾ آهي ته خير جو ڏس ڏيڻ وارو خود خير ڪرڻ وارو آهي.

اهي روحاني ڳالهيون ڪٿيون نه آهن انهيءَ ڪري نانگ جو قصو شروع ڪيو وڃي ٿو: اهو جوڳي نانگ ڪٿي بغداد ۾ آيو تان ته چوٽي تي مجمعو لڳائي. دجله جا ٻئي ڪنارا آباد آهن، اتي مجمع لڳايائين. بغداد ۾ شور مچي ويو ته هڪ جوڳيءَ نانگ آندو آهي. ڪيترائي بيوقوف گڏ ٿي ويا. جوڳيءَ جو خيال هو ته ماڻهو گهڻا گڏ ٿين ته جيئن چنڊو جام ٿئي. چئني پاسي رش ٿي ويئي. مرد عورتون وڏي تعداد ۾ گڏ ٿي ويا. نانگ سيءَ ۾ سُڪل هو ۽ رسن ۾ ٻڌل هو. ماڻهن جي رش جي گرمي ۽ گهٽ ۽ پڻ سج جي گرمي ان نانگ کي حرڪت ۾ آڻڻ جو سبب بنجي ويئي، اهو نانگ جنهن کي ماڻهو مثل سمجهي رهيا هئا زندهه ٿي پيو، حيراني مان ماڻهن نعرا هنيا ۽ نانگ جي اچل

سان ماڻهو وٺي ڀڳا پر نانگ رسن ۾ ٻڌل هو. رسا ٽوڙڻ لڳو. رسن ٽٽڻ جي آواز مجمع کي ڏيڄاري وڌو. جوڳي ۽ نانگ جو مثال ائين آهي جيئن ڏينيو سٽل بگهڙ کي سجاڳ ڪن يا ڪو شخص خود ملڪ الموت وٽ هلي وڃي. ان بيوقوف کي نانگ هڪ لقمو بنايو. نانگ جي لاءِ ان کي مارڻ ائين آسان هو جيئن ظالم حجاج جي لاءِ مسڪينن جو رت پيئڻ. ارڙ نانگ جانور يا انسان کي گيهي ان جون هڏيون ٽوڙڻ جي لاءِ اهڙي طرح حرڪت ڪندو آهي. شهر خالي ٿي ويو ۽ ارڙ نانگ جبل واري پاسي جهنگ ڏانهن وڃڻ لڳو. بزرگ رومي فرمائي ٿو ته انسان کي پنهنجي نفس کي اهڙي قسم جو ارڙ سمجهڻ گهرجي. هن وقت وسيلن ۽ ذريعن نه هجڻ جي ڪري سيءُ ۾ مٽو پيو آهي. جيڪي اسباب ۽ ذريعا فرعون کي حاصل هئا. فرعون جي حڪم سان نيڀ درياءُ ۾ سيلاب آيو هو، اهو فرعون جي لاءِ الله تعاليٰ جي طرفان استدراج هو. اسباب ميسر نه هجڻ سان قوي ۽ طاقتور ڪمزور ۽ ضعيف بنجي ويندو آهي. چرخ باز مال نه هجڻ جي ڪري مڇر بنجي ويندو آهي. اسباب ۽ ذريعن نه هجڻ جي ڪري پنهنجي ارڙ کي برف ۾ رک، متان ان کي عراق جي گرميءَ ۾ کڻي وڃين. تنهنجو نفس سڀ کان پهريان توکي هلاڪ ڪندو. نفس کي شڪست ڏي. نفس تي رحم نه ڪر. اهو سٺي سلوڪ جو لائق نه آهي. نفس کي مردانه وار تڪليفن ۾ مبتلا رک. پوءِ الله جو وصل حاصل ٿيندو. جوڳيءَ ان نانگ کي گرميءَ سان آرام پهچايو ته اهو سرڪش بنجي ويو. سرڪش ٿيڻ کانپوءِ ارڙ جيڪي فتنا برپا ڪيا اهي منهنجي بيان کان سوين حصا وڌيڪ هئا. انسان جي غلط فهمي آهي جو اهو نفس کي آرام پهچائي ان مان وفا ۽ وقار جي اميد ڪري ٿو. نفس کي مارڻ هر انسان کان ممڪن نه آهي، ان جي لاءِ موسيٰ (عليه السلام) جهڙي اولو العزمي گهرجي. تماشو ڏيکاري پئسا وصول ڪرڻ جي لالچ جوڳيءَ کي برباد ڪيو ۽ ماڻهن کي به نقصان پهچايو.

فرعون جو حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي ڏمڪائڻ

گفت فرعونش چرا تو اے کلیم
خلق را کشتی و افگندی ز بیم

ترجمو: ”فرعون حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي چيو ته اي ڪليم الله! تو چو ڊپ کان ماڻهن کي ماريو ۽ ڪيرايو؟“
حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٺ کي ارڙ نانگ بنجندي ڏسي تماشائين جو ميڙ مٽو هو ۽ ان ڀاڄ ۾ گهڻا ماڻهو مري ويا هئا. ان تي فرعون حضرت موسيٰ (عليه السلام) سان اها گفتگو ڪئي هئي ته جيڪي ماڻهو مٽا انهن جا مائت توهان دشمني رکندا، ان ڪم سان ماڻهو دين جي باري ۾ شڪ شُبهي ۾ مبتلا ٿي ويا. پوءِ به تون ماڻهن کي پاڻ ڏانهن سڏي رهيو آهين. آئون به تنهنجي شر کان پوئتي ڀڳس ۽ توکان بدلي وٺڻ جي لاءِ ڊيگ تيار ڪري رهيو آهيان. جيتوڻيڪ هينئر آئون تنهنجو مقابلو نه ڪري رهيو آهيان پر بدلي وٺڻ جي فڪر ۾ آهيان. تون اها ڳالهه دل مان ڪڍي ڇڏ، ته تنهنجا پيروڪار ٿيندا. تنهنجي پاڇي کان سواءِ ٻيو ڪوبه تنهنجو پيروڪار نه ٿيندو. تون ان تي گهمند نه ڪر ته تولٽ کي نانگ بنايو، ان جهڙا جيڪڏهن وري به تون معجزا آڻيندين ته عوام جي لاءِ ڪل جو سبب ٿيندو، تو جهڙا ٻيا به مڪار هئا، جيڪي نيٺ اسان جي مصر مان رُسوا ۽ خوار ٿي هليا ويا.

حضرت موسيٰ (عليه السلام) طرفان ڏمڪيءَ جو جواب

گفت با امر ظم اشراک نیست
گر بریزد خونم امرش پاک نیست

ترجمو: ”حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو ته الله جي معاملي ۾ پاڻي پائيوار. جيڪڏهن ان جو حڪم منهنجو رت وهائي ته ڪو حرج نه آهي.“

حضرت موسيٰ ﷺ فرمايو ته الله تعاليٰ پنهنجي معاملي جو مختار آهي، منهنجي ان ۾ شرڪت نه آهي. دنيا جي رُسوائِي جنهن ۾ خدا جي رضامندي هجي مون کي منظور آهي. پنهنجي رسوائِي ۽ خوارِي جي ڳالهه مون چوڻ جي لاءِ چئي ڇڏي، ورنه الله جي رحمت ۾ يقين آهي ته آئون رُسوانه ٿيندس. تون ئي رُسوا ٿيندين. غلبو ۽ عزت الله ۽ ان جي غلامن جي لاءِ آهي. انهيءَ ڪري حضرت آدم ﷺ باعزت ٿيو ۽ شيطان ذليل ٿيو. الله وانگر الله جي تشريح جي انتها نه آهي. خبردار! وات بند ڪر ۽ پنو ورائي ڇڏ.

فرعون جو حضرت موسيٰ ﷺ کي جواب ڏيڻ لاءِ چاليهن ڏينهن جي مهلت گهرڻ
گفت فرعونش ورق درحکم ماست
دفتر وديوان و حکم ایں دم مر است

ترجمو: ”فرعون حضرت موسيٰ ﷺ کي چيو ته ڪاغذ منهنجي حڪم ۾ آهي. دفتر، ڪورٽ ۽ حڪم هن وقت منهنجو آهي.“

فرعون حضرت موسيٰ ﷺ کي چيو ته ڪاغذ، قلمدان ۽ حڪم منهنجو آهي. جڏهن ته سڀ ماڻهو مون کي پسند ڪن ٿا. ڇا تون سڀني کان وڌيڪ عقلمند آهين جو مون کي پسند نٿو ڪرين؟ اي موسيٰ! تون وڏائي نه ڪر. آئون دنيا جي جادوگرن کي گڏ ڪندس تان ته شهر کي تنهنجي جهالت ڏيکاريان. اهو هڪ پن ڏينهن ۾ ڪونه ٿيندو پر چاليهن ڏينهن کانپوءِ ٿيندو.

حضرت موسيٰ ﷺ جو فرعون کي جواب ڏيڻ

گفت موسیٰ ایں مرادستور نیست
بنده ام اِمهالِ تو مامور نیست

ترجمو: ”موسيٰ ﷺ فرمايو: ان جي مون کي اجازت نه آهي. آئون الله جو غلام آهيان. توکي مهلت ڏيڻ جو حڪم نه آهي.“ خدا کان سواءِ منهنجو ٻيو ڪو دوست نه آهي. تون غالب آهين ته خير آهي، آئون ته الله جو غلام آهيان، جيستائين الله جو حڪم هوندو آئون مقابلو ڪندس. مون کي ان سان بحث نه آهي ته منهنجي مدد ٿيندي يا نه.

حضرت موسيٰ ﷺ کي فرعون جو جواب ڏيڻ

گفت نے نے مهلتے باید نهاد
عشوها کم ده توکم پیمائے باد

ترجمو: ”فرعون چيو ته نه، مهلت مقرر ڪرڻ گهرجي، تون دوکو نه ڏي، فضول ڳالهيون نه بناء.“ الله تعاليٰ حضرت موسيٰ ﷺ کي وحي موڪليو ته ان کي مهلت ڏي. فرعون چاليهن ڏينهن جي مهلت گهري هئي. حڪم ٿيو ته ان کي مهلت ڏيو، ڀلي مڪر جون تدبيرون سوچي. آئون ان جي سڀني تدبيرن کي بيڪار ڪندس، تون ڊپ نه ڪر، ان کي مهلت ڏي.

فرعون کي حضرت موسيٰ ﷺ جو مهلت ڏيڻ تان ته هوشمرن مان جادوگرن کي گڏ ڪري

گفت امر آمد برو مهلت ترا
من بجائے خود شدم رستی هلا

ترجمو: ”فرمايائين: حڪم اچي ويو، وڃ توکي مهلت آهي، آئون پنهنجي جاءِ تي وڃان ٿو. خبردار! تون چٽين وئين.“

حضرت موسيٰ ﷺ قوم ڏانهن روانو ٿيو ۽ سندس پيرن هيٺان پٿر ذرا ذرا ٿي رهيا هئا. ارڙ نانگ پنهنجي ساه سان شين کي پنهنجي وات ۾ چڪيندو آهي ۽ لوھ کي چٻاڙي ذرا ذرا ڪندو آهي. اهو نانگ فضا ۾ پنهنجي مٿي کي به ماڙ جاءِ کان مٿي ڪري رهيو هو ۽ وات مان اٺ وانگر گججي ڪڍي رهيو هو ۽ اها گججي ايتري قدر زهريلي هئي جو جنهن تي پئي ٿي اهو ڪوڙھ وارو بنجي ويو ٿي. ان جي ڏندن جي آواز سان شينهن جو ساهه ويو ٿي. جڏهن حضرت موسيٰ ﷺ قوم ۾ پهتو ته اهو نانگ لٽ بنجي ويو ۽ حضرت موسيٰ ﷺ ان تي ٿيڪ ڏني ۽ چوڻ لڳو ته اهو نانگ جو معجزو اسان جي لاءِ خورشيد راهِ هدايت آهي ۽ دشمنن جي لاءِ اونداهي رات آهي، جنهن ۾ انهن کي ڪجهه نظر نٿو اچي. فرعون جا لشڪري ان جي سڃاڻپ جون نشانيون چو نه ڏسي رهيا هئا ۽ ان روشن معجزي جا قائل چو نه ٿي رهيا هئا؟ انهن جا حواس ۽ ذهانت موجود هئي، پوءِ به الله تعاليٰ انهن جي نظر بندي ڪري ڇڏي هئي. فرعوني حضرت موسيٰ ﷺ جي معاملي کان حيران هئا، اٿون انهن جي اڳيان هدايت جا گلدستا پيش ڪريان ٿو پر اهي گل انهن جي لاءِ ڪنڊا بنجي وڃن ٿا. هدايت جو جام انهن جو حصو آهي جيڪي خودي کي فنا ڪري چڪا هجن يعني اهي ماڻهو جيڪي دنيا جي معاملي ۾ سٺل هجن ۽ آخرت جي معاملي ۾ سجاڳ هجن. خواب ۾ جيڪي عالمِ بالا جون شيون نظر اچن ٿيون، اهي کين عالمِ بيداري ۾ نظر اچڻ لڳنديون آهن. جيڪي ماڻهو دنياوي فڪرن ۾ مبتلا آهن، اهي انهن خوابن کان محروم آهن. مقامِ حيرت ۾ پهچي ڪري سالڪ نه الله جي ذڪر تي قادر رهندو آهي ۽ نه دنياوي فڪر تي قادر رهندو آهي. جيڪي ماڻهو دنياوي معاملن ۾ هنرمند آهن اهي بظاهر بين کان اڳيان آهن پر حقيقت ۾ اهي پويان آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته **إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ** (البقره-۱۵۶) ”اسين الله جي لاءِ ٿي آهيون ۽ ان ڏانهن واپس ٿيڻ وارا آهيون.“ واپسيءَ جو مطلب هيءُ آهي ته پڪرين جو ڌڻ جيڪو جهنگ ۾ چرڻ ويو آهي اهو گهر واپس موٽي. جيڪا پڪري وڃڻ ۾ ڌڻ کان پويان هوندي واپسيءَ ۾ اها اڳيان ٿي ويندي. ڌڻ موٽڻ وقت جيڪي جانور اڳيان هوندا آهن اهي پويان ٿي ويندا آهن ۽ پويان جانور اڳيان ٿي ويندا آهن. پويان رهڻ جي ڪري انهن کي ڌڪ هو. واپسيءَ ۾ اهي دنياوي معاملن ۾ پنهنجو پاڻ کي ڄاڻي ٻجهي پويان رکندا آهن. بي سرو سامانيءَ ۾ عبادت گذاري ڪندا آهن ۽ سمجهندا آهن ته مشقتون برداشت ڪرڻ سان ئي اخروي راحتون ميسر اينديون.

عالمِ آخرت جو عقل درڪار آهي. اهوئي عالمِ آخرت جي رهنمائي ڪري سگهي ٿو. الله جي قرب تائين علمِ لدني (اهو علم جيڪو سڌو سنئون ذاتِ باري کان حاصل ٿيو هجي) وٺي ويندو آهي. اهو علم جيڪو محض عقلي دليلن سان حاصل ڪيو ويو هجي، ڪتاب ۽ سنت سان ان جو تعلق نه هجي، اهو علم تون ماڻهن کي چو سיקارين ٿو؟ دنياوي مشغولين ۾ پسماندگي بهتر آهي، واپسيءَ ۾ سبقت حاصل ٿي ويندي. حديث شريف ۾ آهي ته **نَحْنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ** اسين دنيا ۾ سڀني امتن کانپوءِ آهيون، قيامت ۾ سڀني کان اڳيان هوندا سون. زماني تاخر (دير) جي باوجود ميوي کي وڻ تي تقدر جو شرف حاصل آهي. ملائڪن امتحان جي وقت آخر ۾ چيو هو ته **لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا** (البقره-۳۲) ”اسان کي فقط اهو علم حاصل آهي جيڪو تو اسان کي سيکاريو آهي.“ انهيءَ ڪري جيڪڏهن انسان به دنيا جي مڪر ۽ فريب جي علم کان خالي هوندو ته ان کي **عَلَّمْتَنَا** يعني علمِ خداوندي حاصل ٿي ويندو. حضور ﷺ اُتي هئا. دنيا جي ڪنهن مڪتب ۾ تعليم ڪونه ورتي هئائون. خزانو غير مشهور ويرانن ۾ دفن ڪيو ويندو آهي. اهڙي طرح الله تعاليٰ پنهنجي امانت اهڙي شخص جي دل ۾ وديعت ڪندو آهي جنهن جي وڌيڪ شهرت نه هجي. جهڙي طرح خزانو غير معروف ويرانن ۾ هوندو آهي اهڙي طرح خوشي غم ۾ مخفي هوندي آهي ۽ سهولت تنگي سان گڏ هوندي آهي. هتي طبيعت ۾ هيءُ اشڪال پيدا ٿئي ٿو ته انبياءَ ۽ ڪيترائي عارف مشهور شخصيتون آهن ته پوءِ اهو چوڻ ته خزانو غير معروف ويرانن ۾ هوندو آهي، ڪيئن صحيح ٿيندو؟ اهڙي طرح انسان جو ذهن ان اعتراض جو جواب ڏيندو ته جيڪڏهن شهرت مقصود بنجي وڃي ته نقصانڪار آهي ۽ جيڪڏهن فقر ۽ مسڪينيءَ

جي باوجود من جانب الله هجي ته قبوليت جي منافي نه آهي. اعتراضن جو عقلي جواب سوچڻ بدران بهتر هيءُ آهي ته عشق جي باهه دل ۾ ٻاري وڃي جيڪا هر طرح جي اعتراضن کي ختم ڪري ڇڏيندي. جيڪو اعتراض دل ۾ پيدا ٿئي ان جو جواب به دل ۾ ئي تلاش ڪرڻ گهرجي. دل جي گوشي ۾ جيڪو نور پيدا ٿيندو آهي اهو حق جي چنڊ جو عطا ڪيل آهي. انسان پنهنجي دل ڏانهن متوجه ٿيندو آهي ته ان تي اسرار ڪلندا آهن. تڪليف جي وقت انسان ”يا ربي“ چوندي خدا ڏانهن متوجه ٿيندو آهي. اهڙي طرح اعتراض جو جواب به ان وٽان حاصل ڪرڻ گهرجي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضَرْبُ دَعَارٍ رَبِّهِ مُنِيبًا إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا حَوْلَهُ نِعْمَةٌ مِنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُو إِلَيْهِ (الزمر-۷) ”جڏهن انسان کي نقصان پهچي ٿو تڏهن اهو الله کي پڪاريندو آهي. ان ڏانهن رجوع ڪندي پوءِ جڏهن اهو ان ٻانهي کي نعمت عطا ڪندو آهي“ پوءِ اهو وساري ڇڏيندو آهي ان کي جيڪو ان کان گهرندو هو.“ مطلب ته اهڙي طرح ياد نٿو ڪري جهڙي طرح رنج جي وقت ياد ڪندو هو. اها ڪيفيت هن لاءِ آهي ته خدا تي پورو يقين نه آهي، ورنه ان جو رجوع دائمي الي الله هجي. جنهن جي دل ۽ عقل کي ڀرڻو هوندو آهي ڪڏهن ذات باري ان جي لاءِ پوشيده هوندي آهي ۽ اهو ان جي رستي کان به بي خبر هوندو آهي ۽ ڪڏهن ان جي ياد ۾ بيحال ٿي ويندو آهي. دنياوي عقل جزوي آهي. عقل ڪلي اهو آهي جيڪو من جانب الله عطا ٿيندو آهي. سالڪ جي لاءِ هڪ اهڙو مقام اچي ٿو جو هو انوار ۽ تجليات جي فراواني مان مبهور ٿي ويندو آهي ۽ ان کي نه ذڪر جو خيال رهندو آهي نه فڪر جو. مجاهدن کانپوءِ انسان جو قلب معارف ۽ اسرار جو خزانو بنجي ويندو آهي. ائون جيڪي قصا ٻڌائي رهيو آهيان اهي گذريل ماڻهن جا قصا نه آهن پر توهان جو ۽ پنهنجو احوال بيان ڪري رهيو آهيان ۽ ان جو مقصد رجوع الي الله آهي. ان کي اهي علوم نه سمجهجو جنهن کان ائون روڪي رهيو آهيان. منافقن قرآن کي به خالي اڳوڻن ماڻهن جون آکاڻيون چيو هو ۽ انهن قصن جو جيڪو مقصد هو ان کي نه سمجهيائون. اهڙي طرح منهنجي ڪتاب جو حال آهي. قرآن هڪ صفت خداوندي آهي جيڪو زمان ۽ مڪان کان بالاتر آهي، اتي ماضي ۽ مستقبل جو ڪو فرق نه آهي. قرآن جي اعتبار سان ماضي ۽ مستقبل به شيون نه آهن. تنهنجي لحاظ کان به شيون آهن. نسبت جي بدلجڻ سان احڪام بدلجي ويندا آهن. هڪ شخص هڪ جي نسبت سان ٻئي آهي. اهو ئي شخص ٻئي جي لحاظ کان پُٽ آهي. ڇت ڪنهن جي لحاظ کان هيٺ آهي ڪنهن جي لحاظ کان مٿي آهي. خدا جي ذات ۽ صفتن کي مثالن سان سمجهڻ ممڪن نه آهي، ڇاڪاڻ ته لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ (الشوري: ۲۶) قرآن جو حڪم موجود آهي. دريا جو ڪنارو نه آهي، ان ڳالهه جو خاتمو نه آهي، واپس متڪبر فرعون جي قصي ڏانهن موٽ ۽ ڏس ته هن ڇا ڪيو.

فرعون جو جادوگرن کي سڏڻ لاءِ شهرن ڏانهن ماڻهن کي روانو ڪرڻ

چونڪه موسيٰ بازگشت و او بماند

ال راى و مشورت را پيش خواند

ترجمو: ”جڏهن موسيٰ ﷺ واپس ٿيو ۽ فرعون اُتي رهيو، اُتي راءِ ۽ مشوري وارن کي گهرايائين.“

قرآن پاڪ ۾ آهي ته

قَالَ لِيَسْلَا حَوْلَهُ إِنَّ هَذَا لَسِحْرٌ عَلِيمٌ ۖ يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِ ۖ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ ۖ قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَأَبْعَثْ فِي السِّدَّائِينَ حِشْرِينَ ۖ يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَحَابٍ عَلِيمٌ ۖ (الشعراء- ۲۷، ۲۸). ”(فرعون) پنهنجن آس پاس وارن سردارن کي چيو ته بيشڪ، هيءُ شخص داناءِ جادوگر آهي (هيءُ) اوهان کي اوهان جي مُلڪ مان پنهنجي جادوءَ سان لوڏڻ گهري ٿو، پوءِ مون کي (هاڻي) ڇا ٿا حڪم ڪريو؟ چيائون ته کيس ۽ سندس ڀاءُ کي ترسا، ۽ شهرن ۾ ڪوئيندڙن کي موڪل، ته سڀ ڪنهن ڄاڻندڙ وڏي جادوگر کي تو وٽ آڻين.“ مطلب ته جتي ڪو مشهور جادوگر هو، اودانهن به قاصد روانا ٿيا.

جادوءَ جو اثر عام طور تي سفليات تي پوي ٿو، علويات متاثر نٿيون ٿين پر انهن جو ڪمال هو جو علويات کي به جادوءَ سان متاثر ڪري ڇڏيندا هئا. اهي ايتري قدر ماهر جادوگر هئا جو جادوءَ جي ذريعي شينهن جو ڪير ڏهي ڏيکاريندا هئا ۽ مٿ تي سوار ٿي ڪري سفر طئي ڪندا هئا. چنڊ جي چانڊاڻ جو ڪپڙو بنائي ان کي وڪڻي ڇڏيندا هئا. خريدار جڏهن گهر پهچندو هو ته ڪجهه ڪونه هوندو هو ۽ اهو حسرت سان مٿو پٽيندو رهندو هو. اهي جادوگريءَ ۾ مجتهد هئا، مقلد ڪونه هئا. جادوگرن کي چيائون ٿي ته اسين به فقير توهان وٽ آيا آهيون ته حضرت موسيٰ (عليه السلام) وٽ هڪ لٺ آهي جيڪا نانگ بنجي وڃي ٿي. ان جو بادشاهه جي قلعي تي قبضو آهي، جنهن کان بادشاهه ۽ فوج سڀ عاجز ٿي ويا آهن. جيڪڏهن توهان ان کي هاريو ته بادشاهه گهڻو انعام ڏيندو. انهن پنهنجن تي خوف هن بنياد تي طاري ٿيو ته جڏهن انهن پنهنجن فقيرن بادشاهه ۽ پوري لشڪر کي خوفزدہ ڪري ڇڏيو آهي ته خود موسيٰ (عليه السلام) ڪيتري قدر طاقت وارو هوندو. محبت هن لاءِ پيدا ٿي ته ايتري طاقت جي باوجود اهو ظاهري شان ۽ شوڪت کان خالي آهي ته خدا جو نيك ٻانهون هوندو. هنن جي خيال ۾ ته جيئن اسين به جادوگر آهيون، حضرت موسيٰ (عليه السلام) ۽ حضرت هارون (عليه السلام) به اسان وانگر جادوگر آهن ۽ انهن ڪمال جو معجزو پيش ڪري ڇڏيو آهي.

پنهجي جادوگرن جو ماءُ کان پيءُ جي قبر دريافت ڪرڻ ۽ سندس روح کان حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي اصليت معلوم ڪرڻ

بعد ازاں گفتہ اے مادرِ بيا

گورِ بابا کو تو مارا رهنما

ترجمو: ”ان کانپوءِ انهن چيو ته امان هلي آءُ (ٻڌاءِ) بابا جي قبر ڪٿي آهي؟ تون اسان جي رهنمائي ڪر.“ پوءِ اهي پيءُ جي قبر تي ويا ۽ بادشاهه لاءِ انهن تي ڏينهن روزا رکيا تان ته پيءُ جي روح کان حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي حقيقت معلوم ڪري سگهن. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٺ نانگ بنجي ڪري سڀني کي ڏيڄاري ٿي. اي بابا! تون سڄن جي جهان ۾ هليو ويو آهين. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٺ جو نانگ بنجڻ جيڪڏهن خدا جي طرفان ڪو معجزو آهي ته تون اسان کي ٻڌاءِ تان ته اسين ان جي تعظيم ڪريون. هن وقت اسين الله تعاليٰ جي رحمتن مان پنهنجي ڪڏن ڪارنامن جي ڪري مايوس آهيون. اسان جي لاءِ هدايت جو سج اُڀري پوي ۽ اسين گمراهي کان هدايت تي اچي وڃون.

مثل جادوگر جو پُٽن کي جواب ڏيڻ

گفت شاں در خواب کاهے اولادِ من

نیست ممکن ظاهرِ ایں رادمِ زون

ترجمو: ”هُن کين خواب ۾ چيو ته اي منهنجا پٽڙو! ان ۾ پڌري پٽ گالهه ڪرڻ ممڪن نه آهي.“ سندن مثل پيءُ جي روح خواب جي حالت ۾ چيو ته ان جي باري ۾ صاف صاف ٻڌائڻ ممڪن نه آهي. اها پوشيده گالهه مون کي معلوم آهي پر ٻڌائڻ جي اجازت نه آهي. هڪڙي نشاني ٻڌائي ڇڏيان ٿو جنهن مان توهان سمجهي ويندؤ ته اهو جادو آهي يا معجزو، جڏهن توهان اتي وڃو تڏهن ان جي سمهڻ جي جڳهه معلوم ڪريو. جڏهن اهو سُتل هجي ته ان جي لٺ چورائي وڃي. جيڪڏهن توهان لٺ چورائي ورتي ته اهو جادوگر آهي، جيڪڏهن نه چورائي سگهيا ته اها خدائي طاقت آهي ۽ اهو الله جو سچو رسول ۽ هدايت يافتہ آهي. جادو ۽ معجزو ۾ فرق هي آهي ته سحر جو تعلق محض ساحر جي توجه ۽ تصرف سان آهي ۽ معجزو جو تعلق نبي جي توجه ۽ همت سان نه آهي پر اهو خدائي

ارادي جي ماتحت ظهور پذير ٿيندو آهي. انهيءَ ڪري جادوگر جي غفلت جي وقت جادوءَ جو ڪو اثر ڪونه رهندو ۽ نبيءَ جي نند ۽ غفلت سان معجزاتي ڪو اثر ڪونه پوندو، اهو معجزو قائم رهندو. جيڪڏهن ان جي نند جادو جي اثر کي باطل ڪري ۽ چور کي چورائڻ تي طاقت ٿي وڃي ته جادوگر آهي. جيڪڏهن معجزو آهي ته فرعون مقابلي ۾ ڪامياب نه ٿي سگهندو پر ذليل ۽ خوار ٿيندو. ڌراڙ سجاڳيءَ ۾ حفاظت ڪري سگهي ٿو، جڏهن سمهي رهندو آهي ته ان جي حفاظت ختم ٿي ويندي آهي. معجزاتي جو تعلق خدا سان آهي. اتي غفلت جو ڪو تصور نه آهي انهيءَ ڪري ان جي حفاظت مڪمل آهي.

قرآن مجيد کي حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لک سان ۽ حضور (صلي الله عليه وسلم) جن جي وصال کي حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي سمن سان تشبيه ڏيڻ ۽ قرآن مجيد ۾ تغيير ڪرڻ وارن کي انهن ٻن جادوگر ٻارن سان تشبيه ڏيڻ جن ان وقت حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لک چورائڻ جو ارادو ڪيو هو جڏهن کيس ستل ڏنو هئائون.

مصطفى را وعده کرد الطاف حق

گر بميري تو نيمرد اين سبق

ترجمو: ”الله تعاليٰ جو مصطفى (صلي الله عليه وسلم) سان وعدو آهي ته جيڪڏهن توهان جي وفات ٿي ويئي تڏهن به اهو سبق فنا نه ٿيندو.“

الله تعاليٰ قرآن ۾ قرآن جي حفاظت جو وعدو فرمايو آهي ته اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ (الحجر - ۹) ”اسان ذڪر (قرآن) نازل ڪيو آهي ۽ اسين ئي ان جي حفاظت ڪرڻ وارا آهيون.“ قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ (المرشح - ۴) ”۽ اسان تنهنجي ذڪر کي بلند ڪيو آهي.“ قرآن پاڪ ۾ هي به آهي ته لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ (الانعام - ۳۴) ”ان جي ڪلمن کي ڪو بدلائڻ وارو نه آهي.“ اٺون تنهنجي رونق کي وڌائيندو رهندس. رسول (صلي الله عليه وسلم) جي ناراضگي خدا جي ناراضگي آهي. مڪي جي ابتدائي زندگيءَ ۾ صحابي سگورا پنهنجو تعلق حضور (صلي الله عليه وسلم) کان لڪائيندا هئا ۽ نمازون به لڪي ڪري پڙهندا هئا. جڏهن دين سڄي جهان کي روشن ڪري ڇڏيو، جنهن سان مخالفن جون پریشانين وڌي ويون، صحابن سگورن قيصر ۽ ڪسرا جي حڪومتن تي قبضو ڪيو ته زمين کان آسمان تائين اسلام مذهب پکڙجي ويندو ۽ قيامت تائين ڪا نئين شريعت ڪونه ايندي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) ۽ حضور (صلي الله عليه وسلم) هڪ ئي شريعت جا علمبردار ۽ پيغمبر آهن. جهڙي طرح حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لک جادوگر جي نانگن کي گيهو هو اهڙي طرح قرآن پاڪ ڪفر کي گيهي ويندو. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي نند جي باوجود جادوگر ان جي لک نه چورائي سگهيا. اهڙي طرح توهان جي وفات کانپوءِ به مخالف قرآن ۾ گڙهڙ نه ڪري سگهندا. ملحدن فلسفي قرآن جي منزل من الله هجڻ جي باري ۾ جيڪي اعتراض ڪن ٿا، نور محمدي انهن کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏي ٿو. الله تعاليٰ جيڪي واعدا ڪيا انهن کي نه فقط پورو ڪيائين پر ان کان به وڌيڪ وڌايائين. اهي ٻئي جادوگر پاڻ مصر ڏانهن روانا ٿيا. جڏهن مصر ۾ پهتا تڏهن ماڻهن کان حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو دَسُ پڇيائون. ماڻهن ٻڌايو ته حضرت موسيٰ (عليه السلام) کجيءَ جي هيٺان سٽو پيو آهي. ظاهري اکيون بند آهن پر دل جون اکيون اهو ڪجهه ڏسي سگهن ٿيون جيڪو جسم جون اکيون نٿيون ڏسي سگهن. توکي به دل جي اکين حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن توکي دل جون اکيون حاصل ٿي ويون ته ست آسمان ۽ طرف تنهنجي نظرن کان غائب نه ٿيندا. جيڪڏهن بادشاهه سجاڳ آهي ته چوڪيدار جي سمن سان ڪو نقصان نٿو پهچي سگهي، دل به بسنزل بادشاهه جي آهي. جڏهن هنن لک چورائڻ جي تياري ڪئي ته لک ۾ حرڪت ٿيڻ لڳي. حضور (صلي الله عليه وسلم) فرمايو ته منهنجون اکيون سمهنديون آهن دماغ ۽ دل سجاڳ رهندا آهن. اوهان کي معنيٰ ۽ حقيقتن جو طالب هجڻ گهرجي. لک جي حرڪت ڪرڻ سان اهي ٻئي پڳا ۽ منهن پر

ڪريا ۽ سندن چهره هيدو ٿي ويو. تڏهن يقين ٿي وين ته اها آسماني طاقت آهي. جيڪڏهن ڪو شخص جادو هن مطلب سان سڳي ته اهو جادو ۽ معجزو ۾ فرق ڪري سگهي ۽ باطل کي حق کان جدا ڪري ته اهو جائز آهي پر جادو ڪرڻ مطلقاً بهر صورت ناجائز ۽ حرام آهي. ڪرڻ کانپوءِ انهن کي دست ٿي پيا ۽ بخار اچي وين ۽ مرڻ جهڙا ٿي ويا. پوءِ انهن حضرت موسيٰ (عليه السلام) ڏانهن فوراً ماڻهو موڪليو ته اسان آزمائڻ چاهيو ٿي ۽ اهو حسد جي ڪري ڪونه هو، اسان کي معاف ڪريو. جيئن ته اسان الله جي رسول جو ڏوه ڪيو آهي، انهيءَ ڪري اسان الله جي ڏوه ڪيو آهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي معاف ڪرڻ کانپوءِ بخار ۽ دست ختم ٿي ويا ۽ اهي مسلمان ٿيا. حضرت موسيٰ (عليه السلام) انهن پنهنجن جادوگرن کي فرمايو ته فرعون سان پنهنجي ۽ منهنجي ملاقات ۽ توهان جي معافي وغيره جو ذڪر نه ڪجو ۽ بلڪل اجنبي بنجي ڪري فرعون جي اڳيان منهنجي مقابلي لاءِ اچجو ۽ هر طرح جا ڪرتب ڪجو، مطلب ته بظاهر اجنبي بنجو ۽ آشنائي کي پردي ۾ رکجو.

جادوگرن جو گڏ ٿيڻ ۽ اُن وٽان خلعتون وٺڻ ۽ سندس مخالف کي مغلوب ڪرڻ جي هام هڻڻ

پس زمين رابوسه دادند وشدند

انتظار وقت فرصت مي بُدند

ترجمو: ”پوءِ جادوگرن زمين کي چمي ڏني ۽ روانا ٿي ويا. فرصت جي وقت جو انتظار ڪندا رهيا.“

مطلب ته اهي جادوگر حضرت موسيٰ (عليه السلام) وٽان روانا ٿيا ۽ انتظار ڪرڻ لڳا ته ڪو وقت اچي ته اسين حضرت موسيٰ (عليه السلام) تي ايمان آڻڻ جو اظهار ڪريون. ان کانپوءِ فرعون وٽ ويا جنهن کان خلعتون، غلام ۽ گهوڙا اڳواٽ ورتائون. فرعون چيو ته جيڪڏهن توهان حضرت موسيٰ (عليه السلام) تي غالب آيا ته ان کان وڌيڪ ڏيندس. حضرت موسيٰ (عليه السلام) ۽ فرعون جي قصي مان دلچسپي پيدا ٿي رهي آهي پر مقصد خالي قصي جو نقل ڪرڻ نه آهي. قصو ته پراڻو آهي، ان قصي ۾ جيڪي حقيقتون آهن اهي مقصود آهن. قصو ته خالي آڙ جي لاءِ ذڪر ڪيو ويو آهي، اصلي مقصد ته اهو نور آهي جيڪو حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي عطا ڪيو ويو هو. هر نبي جو نور امت جي ڪنهن راهنما ۾ منتقل ٿيندو رهندو آهي ۽ جنهن خاص صفت جو ڪو نبي مربوط هوندو آهي، ان صفت جو ڪو عارف به مربوط هوندو آهي. شخص بدلبي رهندا آهن ۽ ان خاص صفت جو نور منتقل ٿيندو رهندو آهي. جيڪڏهن تو شيشي تي نظر رکي ته وحدت حقيقي هٿ مان نڪري ويندي. ڇاڪاڻ ته شيشي سان تعداد ۽ پيائي پيدا ٿيندي آهي. تعينات تي نظر تعداد ۽ پيائي جو سبب آهي. جيڪڏهن شيشو مقصد نه هجي پر نور مد نظر هجي ته وحدت حقيقي نظر ايندي. مومن ۽ ڪافر جو نقطه نگاهه جيئن ته جدا آهي، انهيءَ ڪري انهن ۾ اختلاف پيدا ٿيو. جيئن ته انسان خليفه الله آهي، انهيءَ ڪري اهو وجود ڪائنات جو مغز ۽ خلاصو آهي.

اونده رات ۾ هاڻيءَ جي شڪل ۽ ڪيفيت ۾ اختلاف ڪرڻ

هن حكايت جو مقصد هي آهي ته ساڳي شيءِ جي ڏسڻ جا جڏهن زاويا بدلجي وڃن ته اختلاف پيدا ٿي پوندو آهي.

پيل اندر خانه، تاريڪ بود

عرصه را آورده بودندش نمود

ترجمو: ”هاڻي هڪ انڌيري گهر ۾ هو، هندستانين اُن کي پيش ڪرڻ جي لاءِ آندو هو.“

اُن کي ڏسڻ لاءِ هر شخص اونهاهين گهر ۾ ويو. هاڻيءَ کي مختلف ماڻهن مختلف زاوين سان ڏٺو ته انهن جي خيال ۾ اختلاف ٿي ويو. اونهه ۾ اک سان ڏسڻ ممڪن نه هو، انهيءَ ڪري هاڻيءَ تي هٿ ڦيري اندازو لڳائي رهيا

هئا. هڪڙي سونڊ تي هٿ ڦيريو ۽ سونڊ ناري جهڙو هوندو آهي. اُن چيو ته هاڻي ناري جهڙو آهي. هڪڙي ڪن تي هٿ ڦيريو. هاڻي جا ڪنَ ونجڻي جهڙا هوندا آهن اُن چيو ته هاڻي ونجڻي جهڙو آهي. هڪڙي اُن جي ٽنگ تي هٿ ڦيريو ۽ چيو ته هاڻي ٽنڀي جهڙو آهي. ڪنهن جو هٿ چيله تي لڳو. هاڻي جي چيله تخت وانگر ويڪري هوندي آهي. اُن چيو ته هاڻي تخت وانگر آهي. جتي به اهي ماڻهو هاڻي جو ذڪر ٻڌندا هئا ته پنهنجي اندازي مطابق اُن جو تصور ڪندا هئا. جيئن ته هاڻي جو تصور سڀني جي ذهنن ۾ مختلف هو انهيءَ ڪري انهن هاڻيءَ جي پنهنجي پنهنجي اندازي مطابق جوڙجڪ بيان ڪئي. مثلاً ڪنهن اُن کي ”د“ چيو ته ڪنهن ”الف“ چيو. جيڪڏهن هر ڪنهن جي هٿ ۾ بتي هجي ها ته انهن ڳالهين جو اختلاف نه ٿئي ها. انسان جي حسي اڪ انهن ماڻهن جي هٿ جي تريءَ وانگر آهي. جيئن ته انهن جي تري پوري هاڻيءَ تي لڳي ڪونه هئي، اهڙي طرح هيءَ ظاهري اڪ ڪنهن شيءِ جي پوري حقيقت کي نٿي ڏسي سگهي. درياءَ جو وجود بهي شيءِ آهي ۽ گجي بهي شيءِ آهي. گجيءَ کي ڇڏ، اڪ سان درياءَ کي ڏس. مقصد هي آهي ته حقيقت شناسي هجڻ گهرجي. ظاهر پرستي نه هجڻ گهرجي.

انساني جسم روح جي ڪري متحرڪ آهن پر افسوس جو انسان تن پروري ڪري ٿو ۽ روح کان غفلت ڪري ٿو. اڳ ۾ جسمن کي درياءَ سان تعبير ڪيائين، هاڻي جسمن کي پيڙين سان تعبير ڪري ٿو. جيڪڏهن انسان کي روح جو مشاهدو ٿي ويو ته هاڻي اُن کي اڳتي قدم وڌائي ڪري ذاتِ حق جو مشاهدو ڪرڻ گهرجي. روح کي فيض پهچائڻ واري ذات الله جي آهي، جيڪا قديم آهي، جنهن آدم (عليه السلام) ۽ حوا کي پيدا ڪيو. ذاتِ حق جو تعبير جيڪو اسان ڪيو آهي اهو اڌورو آهي، خود الله تعاليٰ پنهنجي لاءِ جيڪي تعبير فرمايا آهن اهي صحيح آهن. هاڻي جيڪڏهن انهن مثالن سان اُن جي ذات ۽ صفتن کي بيان ڪيو وڃي ته اُن مثال تي توکي مڪمل اطمینان ٿيندو ۽ جيڪڏهن بلڪل اُن جو ذڪر نه ڪيو وڃي ته اها به افسوسناڪ ڳالهه آهي. عوام تقليد جي ڏهڻ ۾ ڦاٿل آهي ۽ صفتن جي بيان تي يقين ڪرڻ کان سواءِ يقين جي اظهار لاءِ ٻوڙن وانگر ڪنڌ ڌوڻڻ لڳندو آهي. ماڻهو تقليد کان تحقيق ڏانهن پيش قدمي نٿا ڪن ۽ نه وري گهٽ ۾ گهٽ تقليد کي ترڪ ڪن ٿا. جڏهن انسان سفلي زندگيءَ جو عادي ٿي ويندو آهي ته اُن جي لاءِ زندگي کي ڇڏڻ مشڪل ٿي ويندو آهي. جيڪڏهن انسان هن سفلي زندگي کي خيرباد چوي ته اهو دل جي دنيا ۾ پهچي وحدت جا اسرار حاصل ڪري سگهي ٿو. ٻار کي جيستائين لذت غذائون نٿيون ملن تيستائين دائيءَ کي چنڀريو پيو هوندو آهي. جڏهن کيس غذائون ملنديون آهن تڏهن دائي کان بي نياز ٿي ويندو آهي. اهڙي طرح انسان جيستائين عالمِ سفلي کي جهڻو پيو آهي لذت جي اسرارن کان بي خبر آهي. جڏهن اها لذت حاصل ٿيندي تڏهن عالمِ سفلي ڏانهن اڪ کڻي به ڪونه ڏسندو. ٻج زمين مان غذا حاصل ڪندو آهي. اهڙي طرح انسان عالمِ سفلي مان غذا حاصل ڪرڻ جو عادي ٿي ويو آهي، حالانڪ اُن جي اصلي غذا اها آهي جيڪا دل ۽ روح جي غذا آهي، جيڪا عالمِ ملڪوت مان حاصل ٿيندي آهي. تون دل جي غذا حڪمت ۽ نصيحت مان حاصل ڪر، جنهن ۾ نور لڪل آهي جيڪو اصل غذا آهي. پوءِ استعداد پيدا ٿيڻ تي سڌو سنئون اُن کي غذا حاصل ٿيڻ لڳندي، آهستي آهستي اها استعداد پيدا ٿي ويندي، جنهن سان حق جو مشاهدو ٿي ويندو، پوءِ عالمِ ملڪوت جو سير حاصل ٿيندو. عالمِ ملڪوت ڏانهن عروجي سفر اهڙي طرح ٿيندو جهڙيءَ طرح اُن عالم کان هن عالم (جهان) ڏانهن نزلتي سفر ٿيو پر اهو سفر جيئن ته توهان جي مدهوشيءَ ۾ ٿيو آهي، انهيءَ ڪري توهان کي نه اهو سفر ياد آهي ۽ نه اُن سفر کي طئي ڪرڻ جا رستا ياد آهن. جيڪڏهن توهان اُن اچڻ واري سفر جون ڳالهيون ياد ڪرڻ چاهيو ٿا ته جسماني ۽ مادي هوش ۽ حواس ختم ڪري روحاني هوش اختيار ڪريو ۽ هنن جسماني ڪنن کي بند ڪري روح جا ڪن کوليو، پوءِ توهان کي ڳالهيون ياد اچي وينديون ۽ عهدِ الست جو آواز ٻڌندو، مون توکي ٻڌايو ته تو ۾ اڃان خامي آهي. تو دنيا جي بهار ڏٺي آهي، مُجاهدن ۽ رياضتن جي گرمي ڪونه ڏٺي آهي. انسان ۽ دنيا جو مثال وڻ ۽ ميوي وارو آهي. ميوو

جيستائين ڪچو هوندو آهي تيستائين تاريءَ سان ان جو جوڙ مضبوط ۽ سخت هوندو آهي، جيئن جيئن اهو پڇندو آهي تيئن سندن تعلق ڪمزور ٿي ويندو آهي. اهڙي طرح ڪچو انسان دنيا کي چڱيو پيو هوندو آهي. جيڪڏهن ان ۾ پڪائي ۽ پختگي اچي ويندي ته دنيا سان تعلق ڪمزور ٿي ويندو اٿس. پيٽ جو ٻار جيستائين پيٽ سان چڱيل هوندو آهي ته ان جي غذا رت آهي، جڏهن اهو ٻاهر اچي ٿو ته کير پيئي ٿو جيڪا بهترين غذا آهي. اهڙي طرح جيستائين انسان دنيا سان چڱيل آهي اناج ان جي غذا رهندي آهي. ڪجهه اسرار ته مون ٻڌايا پر ڪجهه اهڙا آهن جيڪي آئون نٿو ٻڌائي سگهان، اهي توکي روح القدس ٻڌائيندو. روح القدس مان هتي مراد جبرئيل عليه السلام نه آهي ڇاڪاڻ ته ان جو چوڻ ۽ ٻڌائڻ ته فقط انبيائن سان خاص آهي پر حظيره القدس جا ٻيا ملائڪه مراد آهن. بزرگ چوي ٿو ته اهي ڳالهيون نه آئون توکي ٻڌائيندس، نه ڪو ملائڪه توکي ٻڌائيندو، پر نيٺ توکي اهو مقام حاصل ٿيندو جو تون خود پنهنجو پاڻ کي ٻڌائيندين. تون منهنجي لاءِ ائين آهين جو آئون ۽ تون جو امتياز ختم ٿي ويو آهي. اها ڳالهه هڪ مقام تي پهچي ڪري اسرار خداوندي جي باري ۾ انسان خود چوڻ وارو ۽ خود ٻڌڻ وارو بنجي ويندو آهي. ان کي هن مثال سان سمجهائي ٿو ته خواب جي حالت ۾ جڏهن انسان هڪ مقام کان ٻئي مقام ڏانهن ويندو آهي ته اهي مقام خارج ڪونه ٿيندا آهن، خود ان اندر هوندا آهن ۽ ڄڻ اهو هلڻ وارو خود پاڻ وٽان هلي پاڻ وٽ ويو آهي. انسان خواب ۾ ٻڌي ٿو ته ڪو ٻيو ان سان ڳالهيون ڪري رهيو آهي حالانڪ اهو ڪو ٻيو نه آهي پر خود چئي رهيو آهي ۽ خود ٻڌي رهيو آهي. اچڻ وڃڻ جا مختلف مقام مخاطب ۽ متڪلم جو امتياز، اهو سڀ ڪجهه انسان اندر موجود آهي. انسان بظاهر عالم صغير آهي پر حقيقت ۾ عالم كبير آهي. انسان جي شخصيت سوين شخصيتن جو مجموعو ۽ گهرو سمند آهي. انسان بيداري توڙي خواب جي حالت ۾ هڪ لامحدود شخصيت آهي. انهن اسرارن جي باري ۾ انسان کي اوستائين خاموشي اختيار ڪرڻ گهرجي، جيستائين خود الله تعاليٰ انهن کي ظاهر نه فرمائي. اهي اسرار تقرير ۽ تحرير ۾ نٿا سمائجي سگهن. پنهنجي دعويٰ ترڪ ڪر ۽ استاد ڪامل جو سهارو وٺ! حضرت نوح جي پٽ ڪنعان سهارو پسند نه ڪيو ته تباھ ٿيو.

حضرت نوح عليه السلام جو پٽ کي سڏڻ ۽ ان جو انڪار ڪرڻ

پڻ بيا در کشتي بابا نشين

تاگردی غرق طوفان اے مهين

ترجمو: ”خبردار! هلي آ، بابا جي پيڙيءَ ۾ ويهه اي ذليل! تان ته طوفان ۾ نه ٻڏين.“

پٽ جواب ڏنو ته مون بچڻ جي تدبير سوچي ڇڏي آهي ته آئون تري ويندس. چيو ويو ته ترڻ ڪم نه ڏيندو، قهر جو طوفان آهي، تون نه بچي سگهندين. قرآن پاڪ ۾ ڪنعان جو مقولو ذڪر ڪيل آهي ته سَاوِيَّ إِلَىٰ جَبَلٍ يَّعَصِيٰنِ مِنَ الْبَاءِ (هود-۴۳) ”آئون جبل تي چڙهي ويندس اهو مون کي پاڻيءَ کان بچائيندو.“ حضرت نوح عليه السلام فرمايو ته خبردار! جبل هن وقت ڪڪ وانگر آهي. الله پنهنجي دوست کان سواءِ ٻئي کي پناهه نه ڏيندو. پٽ جواب ڏنو ته مون تنهنجي نصيحت ڪڏهن ٻڌي آهي؟ تو هيءُ سوچيو آهي ته آئون ان خاندان ۾ آهيان. تنهنجي گفتگو مون کي هرگز پسند نه آهي. پيءُ جواب ڏنو ته خبردار! هيءُ ناز جو ڏينهن نه آهي. الله لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ (اخلاص-۳) آهي، ان جي حضور ۾ نه پٽن جي ناز جي گنجائش آهي، نه پيءُ جي راز جي گنجائش آهي. الله جي ذات عورت کان به پاڪ آهي. مردانه خواهش جي بنياد تي مرد عورت جي ناز برداري ڪندو آهي. الله جي درٻار ۾ فقط عاجزي ۽ زاري ڪم ڏيندي آهي. ڪنعان جواب ڏنو ته بابا تون سالن کان اهو چئي رهيو آهين ۽ اڍنگا جواب ٻڌي رهيو آهين. ننڍپڻ ۾، جيڪو ڪمزوري ۽ ناداني جو وقت هوندو آهي تنهنجو چوڻ نه مڃيم، هاڻي طاقت ۽ عقل جي وقت ڪيئن مڃيندس. پيءُ پٽ

ڪي نصيحت ڪندو رهيو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَحَالِ يَنْهَمَا التَّوْبَةَ فَكَانَ مِنَ الْبُغْرَيْنِ (هود- ٤٣) ۽ حائل ٿي ويئي انهن ٻنهي (ڪنعان ۽ حضرت نوح) جي وچ ۾ موج ۽ اهو ٻڌي ويو. ”اُن وقت حضرت نوح عليه السلام عرض ڪيو ته اي الله، تون مون سان وعدو ڪيو آهي ته تنهنجي اهل ڪي طوفان کان بچائيندس. الله تعاليٰ فرمايو: قرآن پاڪ ۾ آهي قَالَ يَنْوُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ (هود- ٤٦) ”اي نوح عليه السلام اهو تنهنجو پٽ تنهنجي اهل مان نه آهي، ان جا عمل سٺا نه آهن.“ جڏهن ڪو عضو بيمار ٿي وڃي ته اُن کي جدا ڪرڻ ضروري ٿي ويندو آهي ورنه سڄي جسم تي خراب اثر پوندا آهن. حضرت نوح عليه السلام تي حقيقت واضح ٿي ويئي، تڏهن پٽ جي بربادي جي شڪايت ختم ڪيائين ۽ معذرت شروع ڪيائين ته باغ مينهن جو محتاج هوندو آهي. اسين تنهنجي رحمت جا محتاج آهيون. حضرت نوح عليه السلام جيئن ته ذات باري ۾ فنا ٿي چڪو هو ۽ اُن کي ذات باري سان متصل به نٿو چئي سگهجي، ڇاڪاڻ ته اتصال ٻيائي کي چاهي ٿو ۽ مُنَـفَـصـل به نٿو چئي سگهجي. وصول الي الله جي ڪيفيت ناقابل بيان آهي. ذات باري تعاليٰ فڪر ۽ خيال کان بالاتر آهي ۽ نه وري ذات باري ڪنهن علت جي معلول آهي. حضرت نوح عليه السلام چون لڳو ته طوفان کان پهريان ۽ طوفان کانپوءِ تون ئي منهنجو مخاطب آهين. عاشق عام طور تي محبوب جي ڪنڊرات ۽ نشانن سان گفتگو ڪندا آهن پر حقيقت ۾ روءِ سُخن محبوب ڏانهن هوندو آهي. اهڙي طرح ٻين سان ڳالهه ڪرڻ وقت به منهنجو روءِ سُخن تودانهن هوندو آهي. عاشق جو رُخ جيتوڻيڪ محبوب جي دڙن ۽ ڪنڊرات ڏانهن هوندو آهي پر مقصود محبوب جو ذڪر هوندو آهي. تنهنجو شڪر آهي جو هاڻي تون انهن شخصن کي ئي ختم ڪري ڇڏيو جيڪي ڳالهيون ڪرڻ ۾ درمياني واسطو بمنزل دڙن جي هئا. اهي شخص اهڙا هئا جيڪي نه خود صحيح ڳالهه ڪندا هئا ۽ نه منهنجي ڳالهه جو صحيح جواب ڏيندا هئا. مون کي اهڙن مخاطبن جي ضرورت آهي جن مان صدا ٻاڙ گشت نڪري، يعني آئون تنهنجو ذڪر ڪريان ته اهي به تنهنجو ذڪر ڪن. ائين تنهنجو نالو تڪرار سان ٻڌندس. دنيا دارن جي اڳيان جڏهن دين جون ڳالهيون ڪيون وڃن ٿيون ته اهي گهٽجي ويندا آهن. اهڙا ماڻهو صالحن جي صحبت جي لائق نه آهن. اهڙن پست فطرت ماڻهن جو زير زمين هجڻ بهتر آهي. حضرت نوح عليه السلام کي الله تعاليٰ فرمايو ته جيڪڏهن تنهنجي خواهش آهي ته فقط ڪنعان کي ئي نه، آئون سڀني کي زندهه ڪريان. الله تعاليٰ حضرت نوح عليه السلام کي فرمايو ته تنهنجي پٽ ڪنعان جي معاملي ۾ آئون تنهنجي دل شڪني ڪرڻ نٿو چاهيان. حضرت نوح عليه السلام فرمايو ته هاڻي آئون ڪنعان جي چوڻڪاري جو خواهان نه آهيان، تنهنجي مرضي تي راضي آهيان. تنهنجي مرضي هجي ته مون کي به غرق ڪر، تنهنجو حڪم مون کي جان وانگر پيارو آهي. تنهنجي ذات کان سواءِ منهنجو ڪو منظور نظر نه آهي. جيڪڏهن ڪو ٻيو منظور نظر آهي ته اهو به تنهنجي لاءِ ئي آهي. آئون خدا ۽ اُن جي فعل جو عاشق آهيان، مخلوق جو عاشق نه آهيان. جڏهن ته بُت پرست غير الله سان عشق ڪندا آهن. الله جي فعل جو عاشق باعزت هوندو آهي. اُن جي بنايل شيءِ جو عاشق ڪافر هوندو آهي. خالق کي رب بنائڻ ۽ مخلوق کي رب قرار ڏيڻ ۾ تمام باريڪ فرق آهي ۽ اهو فرق اهو سڃاڻندو آهي جيڪو تارڻ ۾ ممتاز هوندو آهي.

ٻن حديثن ۾ مطابقت

ٻنهي حديثن ۾ تعارض هي آهي ته هڪ ۾ فرمايو ويو ته ڪفر تي راضي هجڻ ڪفر آهي. ٻي حديث ۾ فرمايو ويو ته جيڪو منهنجي قضا تي راضي نه ٿئي ته اهو منهنجو ٻانهو نه آهي ۽ ظاهر آهي ته ڪفر به خدا جي قضا ۾ آهي. ان اعتراض جو جواب پهرين شعرن تي مبني آهي. اڳين شعرن ۾ بزرگ فرمايو هو ته الله جي ڪاريگري ۽ فعل جو عاشق مومن آهي، مصنوع ۽ مخلوق جو عاشق ڪافر آهي. هاڻي سمجهڻ گهرجي ته قضا ڪفر جيڪو الله تعاليٰ جو فعل آهي ان تي رضا ضروري آهي ۽ اهو عين ايمان آهي ۽ ڪفر مقضي ۽ مخلوق آهي، اُن سان محبت ڪرڻ ڪفر

آهي. انهيءَ ڪري پنهنجن حديثن ۾ ڪو تعارض نه آهي.

دي سوال ڪرڻ سائل مرمر

زانڪ عاشق ٿو اُو بر ماجرا

ترجمو: ”ڪلهه هڪ سائل مون کان سوال ڪيو ڇاڪاڻ ته اهو بحث جو عاشق هو.“

اهو سوال ڪرڻ وارو بحث مباحثي جو ڪوڏيو هو. رسول الله ﷺ جي حديث حجت ۽ دليل آهي. ڪفر ۽ نفاق به الله جي قضا آهي، جيڪڏهن آئون ان تي راضي ٿي وڃان ته گمراهي آهي. جيڪڏهن ڪفر ۽ نفاق تي راضي نه ٿيان ته پي حديث جو مخالف ٿيندس. ڪفر مخلوق ۽ قضاء خداوندي سان پيدا ٿيل شيءِ آهي. الله تعاليٰ جو فضل ۽ قضا نه آهي. ڪفر قضاء خداوندي جو اثر آهي، جيڪو انسان جي ڪسب سان انسان ۾ ظاهر ٿيندو آهي. بحيثيت فعل خداوندي جي ڪفر تي راضي ٿيڻ عين ايمان آهي ۽ هن حثيت سان ته اهو اسان جي ڪسب ۽ ڪمائي سان وقوع ۾ اچي ٿو. ان تي رضا ڪفر آهي. بزرگ روميءَ جي ٻئي جواب جو خلاصو هي آهي ته قضاء ڪفر، ڪفر نه آهي. انهيءَ ڪري قضاء ڪفر تي رضا ڪفر نه آهي. قضاء ڪفر کي جيڪڏهن ڪفر قرار ڏنو وڃي ته نعوذ بالله خدا تي ڪافر جو اطلاق مڃڻو پوندو. ڇاڪاڻ ته قضا فعل خداوندي آهي، جيڪڏهن اها ڪفر هجي ته جنهن ذات سان فعل قائم هوندو آهي ان تي فاعل جو اطلاق هوندو آهي. ٽئين اعتراض جي جواب جو خلاصو هيءُ آهي ته قضاء ڪفر ۽ ڪفر ٻئي جدا شيون آهن. قضاء ڪفر از قبيل علم آهي ۽ ڪفر از قبيل جهل آهي، انهيءَ ڪري پنهنجن حديثن جو مفهوم جدا آهي، پنهنجن ۾ ڪو تعارض نه آهي. قضاء ڪفر جو علم هجڻ يا اهو ته قضاء خداوندي علم خداوندي تي مبني آهي يا هن اعتبار سان ته ٻانهي جي علم تي ئي هيءَ ڳالهه مبني آهي ته اهو خدا کي خالق ڪفر مڃي ٿو ۽ ڪفر لامحالہ صفت خداوندي سان جهل تي مبني آهي. چوٿون حل هيءُ آهي ته ڪفر بُري شيءِ آهي ان تي رضامندي ڪفر آهي پر قضاء ڪفر ۽ خلق ڪفر الله جي اعتبار سان صفت ڪمال آهي، ان تي راضي هجڻ ڪفر نه آهي پر عين ايمان آهي جيئن هڪ خوشنويس (ڪاتب) خراب تحرير تي قادر هجي يا هڪ مصور خراب تصوير بنائڻ تي به قادر هجي ته اها خراب تحرير ۽ خراب تصوير بُري شيءِ آهي پر ان جو لکڻ ۽ بنائڻ خوشنويس ۽ مصور جو ڪمال آهي. اهي علم ڪلام جا بحث آهن جيڪي عشق جي منافي آهن. علم ڪلام جون نڪتہ آفرينيون علماء عام طور تي پنهنجي علمي ڪمال کي ظاهر ڪرڻ جي لاءِ ڪندا آهن.

هن بيان ۾ هڪ مثال ته حيرت، بحث ۽ فڪر ۾ رڪاوٽ آهي

اهل ڦال ۽ اهل حال ۾ فرق واضح ڪرڻ لاءِ هي قصو نقل ڪيو اٿس ته جهڙي طرح حجام فضول فرمائش ۾ نه لڳو، اهڙي طرح اهل حال بحث مباحثي ۾ وقت ضايع ڪونه ڪندا آهن.

آل ڪي مردو مو آمد شتاب

پڻ ڪي آئنه وار مستطاب

ترجمو: ”هڪڙي سُئي آئيني واري (حجام) وٽ ٻڃي وارن وارو شخص تيزيءَ سان آيو.“

چيائين ته مون نئين شادي ڪئي آهي منهنجي ڏاڙهيءَ جي سفيدي هٽاءِ. حجام ڏاڙهي ڪوڙي وارن جي اڳيان رکيا ۽ چيائين ته اهڙي فضول فرمائش جو اهو ئي جواب مناسب آهي. وري بزرگ رومي ﷺ ٻيو قصو ٻڌائي ٿو. ان قصي مان به هيءُ ظاهر ڪرڻ آهي ته عشق وارو ته پنهنجي لڳن ۾ هوندو آهي. فضول بحثن جو ان وٽ وقت ڪونه

هوندو آهي. جنهن کي ڏک لڳو اهو سور ۾ مبتلا هو. اُن کي ٿڌو هٿ واري جي لغو بحث جي فرصت ڪٿي هئي. چماٽ هٿ واري چيو آئون توکان هڪ سوال ڪريان ٿو اُن جو مون کي جواب ڏي، پوءِ مون کي مار. چماٽ هٿ واري چيو ته ٺڪاءُ جو آواز منهنجي هٿ جو هو يا گڏه جو؟ جواب ۾ همراھ چيو ته مون کي درد مان چون ڪارو نه آهي جو آئون ان تي غور ڪر ڪريان. تون جيئن ته درد کان خالي آهين انهيءَ ڪري اهڙي قسم جا بحث تنهنجي دماغ ۾ اچي رهيا آهن. پوءِ اهو درد وارو حق پرست هجي يا باطل پرست اهو پنهنجي ڏن ۾ لڳو رهندو آهي، اهو عقلي بحثن ۾ ڪونه پوندو آهي. جيڪو دين کان غافل ۽ عشق جي درد کان خالي آهي، اهو لايعني منطقي بحث ڪندو آهي. درد مند ته الله تعاليٰ جا احڪام بجا آڻڻ ۾ ردل رهندو آهي ۽ پنهنجي خيالن کي هڪڙي پاسي رکندو آهي.

حكايت

صحابه ڪرام جيئن ته حق جي درد ۾ مبتلا هئا انهيءَ ڪري انهن کي قرآن حفظ ڪرڻ جو وقت ڪونه ملندو هو.

در صحابه کم بده حافظ ڪے

گرچه شوق بود جاں شاں رابه

ترجمو: ”صحابين ۾ ڪو حافظ گهٽ ٿيندو هو جيتوڻيڪ انهن جي جان کي شوق گهڻو هو.“

صحابه ۾ حافظ قرآن گهٽ هئا. هڪ هڪ سورت جي معنائن ۾ فڪر تي غور انهن جو سڄو وقت لڳندو هو. مشهور صحابن مان فقط چار حافظ هئا: ابي بن ڪعب، معاذ بن جبل، زيد بن ثابت، ابو زيد. صحابي قرآن جي معنيٰ ۽ مغز سان پُر هئا. انهن جي لاءِ الفاظ جي زياده اهميت ڪونه هئي. قانون آهي ته جڏهن ميوو پڇڻ تي ايندو آهي ۽ ان ۾ مغز ڀرجي ويندو آهي تڏهن کُل گهٽجي ويندي آهي ۽ پٿري ٿي پڇڻ لڳندي آهي. محبوب ۽ محب، عاشق ۽ معشوق به جدا شيون آهن. جيستائين اها ٻيائي آهي تيستائين حقيقي وصل حاصل نٿو ٿي سگهي. ذات باري جي تجلي اوصاف بشريت کي ختم ڪري ڇڏي ٿي. صحابه ڪرام ۾ وحي الاهي فنائيت جي صفت پيدا ڪري ڇڏي هئي. انهيءَ ڪري مشاهديءَ حق ۽ اشتغال بالعمل حفظ قرآن جو موقعو نه ڏيندو هو. چوٿون حصو قرآن شريف جو حفظ ڪرڻ به انهن جي لاءِ وڏي ڳالهه هو. قرآن شريف جي اسرارن ۽ گهري معنيٰ کي سمجهندي الفاظ کي ياد ڪرڻ وڏي انسان جو ڪم آهي. صحابه ڪرام کي مشاهديءَ حق سان جيڪا مستي حاصل هئي ان جي هوندي حفظ قرآن جي آڌارن جو پابند ٿيڻ هر انسان کان ممڪن نه آهي. مشاهديءَ حق جي مستي استغناء پيدا ڪندي آهي، ان جي هوندي نياز مندي جي نگهداشت ٻن متضاد شين کي گڏ ڪرڻ آهي ۽ اهو ائين ئي آهي جيئن ڪو شخص گول ۽ ڊگهي شيءِ کي گڏ ڪري. ناز ۽ نياز کي گڏ ڪرڻ ۽ مقام حيرت ۾ پهچي ڪري امتياز کي باقي رکڻ ٻن متضاد شين کي گڏ ڪرڻ آهي. صفات خداوندي جي تقاضا ناز هوندو آهي ۽ عبوديت جي تقاضا نياز آهي. تخير محمود جي مقام تي عبد ۽ معبود جو فرق قائم رکڻ اهو صحابه ڪرام ئي ڪري سگهيا ٿي. قرآن جي معنائن، اسرارن ۽ حڪمتن کي ڄاڻڻ کان سواءِ الفاظ کي رٿڻ ۽ انهن سان عشق ڪرڻ ائين آهي جيئن انڌي کي لٺ سان عشق هوندو آهي ۽ اهڙي حافظ قرآن جو مثال اُن صندوق جهڙو آهي جنهن ۾ قرآن شريف محفوظ ڪيو وڃي. نه صندوق کي ان جي معنائن ۽ اسرارن جو علم آهي ۽ نه اُن شخص کي. چون واري چيو ته جيڪي ماڻهو قرآن جي اسرارن ۽ معنائن کان بي بهره آهن ۽ فقط الفاظ رٿين ٿا اهي قرآن جي حرفن ۽ ذڪر فڪر جي آيتن جون ڀريل صندوقون آهن. جيڪي ماڻهو خالي قرآن جي الفاظ جا حافظ آهن اهي به انهن کان بهتر آهن، جيڪي الفاظ کان به محروم آهن. اهي ماڻهو جن جا سينا قرآن جي الفاظ کان به خالي آهن انهن ماڻهن کان بهتر آهن جن جا سينا خيالاتِ فاسده ۽ باطل عقيدن سان ڀريل آهن. مطلب ته جيڪي ماڻهو اصل بحق آهن انهن کي ڪنهن رهنما جي ضرورت نه آهي. جڏهن مقصود حاصل ٿي وڃي ته اُن جي

خبرچار معلوم ڪرڻ لغو ۽ بيڪار ڳالهه آهي. جيڪو شخص ماڙيءَ تي پهچي ويو اُن جي لاءِ چاڙهيءَ کي تلاش ڪرڻ بيڪار آهي. واصل بحق جيڪڏهن الله تعاليٰ سان قرب جي وسيلن ۽ ذريعن جو ذڪر ڪري ته ٻين جي تعليم جي لاءِ ڪري. جڏهن آئينو خود صاف آهي ته ان کي صيقل (روايت) ڪرڻ بيڪار آهي. جڏهن محبوب تائين رسائي ٿي وڃي ته پوءِ قاصد ۽ پيغام جي جستجو اجائي آهي.

عاشق جو معشوق اڳيان ويهي عشق نامو پڙهڻ

آل کيڪه را يار پيش خود نشاند

نامه بيرون ڪرو و پيش يار خواند

ترجمو: ”هڪ عاشق کي معشوق پنهنجي اڳيان ويهاريو، عاشق خط ڪڍي معشوق جي اڳيان پڙهڻ لڳو.“

معشوق وٽ ويهي لکيل خط پڙهڻ، اهو معشوق جي ناگواري جو سبب هوندو آهي. عاشق ان خط ۾ تعريف معشوق جي ڪئي هئي ۽ پنهنجي عاجزي ۽ مسڪيني بيان ڪئي هئائين. معشوق سڄو مضمون ٻڌي ڪري چيو ته جيڪڏهن اهو خط منهنجي نالي هو ته وصل جي حالت ۾ ان جو پڙهڻ عمر ضايع ڪرڻ برابر آهي. معشوق جي اڳيان خط پڙهڻ جي مصروفيت، شڪوه ۽ شڪايتون عشق کان خالي هجڻ جي نشاني آهن. عاشق ته محو ديدار ٿي ڪري سڀ ڪجهه وساري ڇڏيندو آهي. عاشق معشوق کي چيو ته تون حاضر آهين پر تنهنجو شباب هتي ويو آهي. پهريان صحبت جو لطف هو، هاڻي اهو مون کي حاصل نه آهي، تنهنجو اڳيون رنگ روپ به ڪونه رهيو آهي. معشوق جواب ڏنو ته آئون تنهنجو معشوق نه آهيان، ڇاڪاڻ ته تون منهنجي ذات ۽ ان جي مخصوص حالت تي عاشق آهين پر حال ته تبديل ٿيندا رهندا آهن. منهنجي پوري ذات تنهنجي معشوق نه آهي بلڪ توکي انجي جُزسان عشق آهي. آئون تنهنجو معشوق ڪونه ٿيس پر اها جواني معشوق هئي، جيڪا منهنجي ذات ۾ هئي. انهيءَ ڪري آئون صندوق هئس ۽ جواني ان ۾ پئسن وانگر هئي ۽ عشق صندوق سان ڪونه هوندو آهي پر پئسن سان هوندو آهي. مطلب ته عارضي حسن معشوق بنائڻ جي قابل نه آهي. عشق ان ذات سان هجڻ گهرجي جيڪا لازوال آهي. انسان جي ابتدا به اها آهي ۽ انتها به اها آهي. قرآن شريف ۾ آهي ته **اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ** (الروم-۱۱) ”الله ئي شروع ۾ پيدا ڪندو آهي، پوءِ وري اهو ٻيهر پيدا ڪندو، پوءِ توهان کي ان ڏانهن موٽي ڪري وڃڻو پوندو.“ الله جي وصل کانپوءِ ڪنهن معشوق جو منتظر نه بڻج. اهوئي ظاهر آهي ۽ اهوئي باطن آهي: **وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ** (الحديد-۲) عاشق خدا احوالن تي حاڪم هوندو آهي، احوالن جو محڪوم ڪونه هوندو آهي. زمانو ان عاشق جو محڪوم هوندو آهي. اهو احوالن تي حڪمراني ڪندو آهي ۽ جسمن کي روح بنائيندو آهي. اصطلاح ۾ حال اها ڪيفيت آهي جيڪا قلب تي بغير ڪنهن تڪلف ۽ ڪوشش جي محض خداوندي عنايت سان وارد ٿيندي آهي. جيئن قبض ۽ بسط، ذوق ۽ شوق وغيره ۽ اها ڪيفيت ڪنهن نفساني صفت جي ظهور مهل زائل ٿي ويندي آهي پر جنهن کي عشق الاهي ۾ فناء الفناء جو درجو حاصل ٿي وڃي، اهو انهن احوالن جو محڪوم ڪونه رهندو آهي پر انهن تي حاڪم بنجي ويندو آهي. جيڪو شخص احوالن جو تابع آهي اهو ڪامل نه آهي. فناء الفناء جي درجي تي پهچي ڪري احوال ان عاشق جا تابع ٿي ويندا آهن، جنهن حال جي ان کي خواهش هجي، اهو پيدا ٿي ويندو. اهو چاهي ته موت جهڙي ڪڙي شيءِ به مٺي بنجي ويندي آهي ۽ ڪندا گل بنجي ويندا آهن. مطلب ته اهو تصرفات جو صاحب هوندو آهي. فناء الفناء جي درجي تي پهچي ڪري احوالن تي قادر بنجي ويندو آهي. جيڪو احوالن جو محڪوم هوندو آهي ان ۾ قويٰ بشري جو غلبو رهندو آهي. ان کي ڪڏهن عروج ۽ ڪڏهن نزول جي ڪيفيتن سان مقابلو ڪرڻو پوندو آهي. اهو صوفي ابن الوقت هوندو آهي جيڪو احوالن ۽ تجليات تي قابو نه پائي سگهي ۽ ان کان خوار ۽ ڪرامتن جو ظهور اضطراري ٿيڻ لڳي.

صوفي اهو ابو الوقت ۽ صاحب مقام آهي جيڪو احوالن تي قادر هوندو آهي ۽ ان کي روح ۽ نفس تي پوري طاقت هوندي آهي. ان کان ڪرامتن جو ظهور ڪونه ٿيندو آهي ڇاڪاڻ ته اهو انهن ڳالهين کي سنت الله جي خلاف سمجهي ٿو. ابو الوقت کي ابن الوقت تي گهڻي فوقيت حاصل آهي.

وري بزرگ رومي رحمته الله عليه معشوق جي ڳالهه شروع ڪري ٿو. معشوق عاشق کي چيو ته تون منهنجي ذات جو عاشق نه آهين پر منهنجي هڪ كيفيت ۽ حالت جو عاشق آهين. جيڪا شيءِ تغير پذير آهي اها معشوق ۽ معبود بنائڻ جي قابل نه آهي. حضرت ابراهيم عليه السلام چنڊ ۽ سج جي باري ۾ فرمايو ته لَا أَحِبُّ الْأَفْلَاقَ (الانعام-۷۶) ”آئون انهن زوال پذير شين کي پسند نٿو ڪريان. جن شين جو حسن ۽ ڪمال زوال پذير آهي انهن کي صفات باري جو فقط مظهر سمجهو. حقيقي محبوب نه بنايو. ابو الوقت رب جي تجليات ۾ غرق رهندو آهي جيڪو ابدي ۽ دائمي آهي. ٽم يزل ۽ لا يزال سان عشق ڪرڻ گهرجي. انسان جي پنهنجي ذات جي چڱائي ۽ بُرائي طلب ۾ مانع ۽ رڪاوٽ نه بنجن گهرجي. ان کي هر وقت عشق ۽ معشوق حقيقي کي پيش نظر رکي ڪري جدوجهد جاري رکڻ گهرجي. طالب چاهي بيڪار ۽ ڪمزور هجي ته به طلب پيدا ڪري. ان جي ڪمزوري ئي مطلوب تائين راهنما بنجي ويندي. طلب جو اضطراب ۽ بي قراري لامحالہ مطلوب تائين پهچائي ڇڏيندي آهي ڇاڪاڻ ته طلب ۽ جستجو ڪاميابي جي ضامن آهي. جهڙي طرح ڪڪڙ جي ٻانگ باڪ ڦٽڻ جي نشاني آهي، اهڙي طرح جستجو مقصد تائين پهچڻ جي نشاني آهي. جيڪڏهن طلب نه آهي ته طلبگارن سان گڏ لڳي وڃڻ گهرجي، مقصود حاصل ٿي ويندو. نيڪن جي صحبت اثر کان خالي ڪونه رهندي آهي. جيڪڏهن ڪو ضعيف ۽ ڪمزور طالب حق آهي ته ان کي حقير نه سمجهو. دنياوي دولت به طلب، فکر ۽ تدبير سان ئي حاصل ٿيندي آهي. جيڪڏهن ڪنهن بزرگ جي صحبت سان ڪجهه حاصل به ٿي وڃي ته اها فقط استعداد هوندي. جيڪڏهن طلب ۽ جستجو ختم ڪئي وڃي ته اها به ضايع ٿي ويندي. عربيءَ جو مشهور مقولو آهي ته مَنْ جَدَّ وَجَدَ ”جنهن لوڇيو، تنهن لڌو.“ انسان جو هي خيال بلڪل غلط آهي ته محنت ۽ مشقت کان سواءِ ڪجهه حاصل ٿي سگهندو. جيڪو شخص محبوب جي طلب ۾ ڊوڙي ٿو اهو لامحالہ مطلوب کي حاصل ڪندو.

محنت کان سواءِ رزق حلال جي تمنا!

هن حڪايت جو خلاصو هيءُ آهي ته اهو شخص بهرحال پنهنجيون تمنائون پوريون ڪرڻ جي ڏن ۾ لڳو نيٺ سندس مقصد پورو ٿيو.

آل ڪي ور عهد دادو نبي

نزد هر دانا و پيش هر غبي

ترجمو: ”هڪڙو شخص حضرت دائود عليه السلام نبيءَ جي زماني ۾ عقلمند وٽ ۽ هر غبيءَ جي آڏو حاضر ٿيندو هو.“ اهو شخص هر جڳهه تي اها ئي دعا ڪندو رهندو هو ته کيس محنت کان سواءِ دولت ملي وڃي. آئون جنهن اهليت جو آهيان مون کان اهوئي ڪم وٺ. مون تي روزي ڪمائڻ جي تڪليف نه وجهه. تو مون کي سُست ۽ ڪاهل پيدا ڪيو آهي ۽ تنهنجي مهربانين جي پاڇي ۾ سُتو آهيان، جيڪا راحت طلبي جي نشاني آهي. شايد تو ڪاهلن جي روزي ڪمائڻ کان سواءِ مقدّر ڪئي آهي. جنهن ۾ ڪمائڻ جي طاقت آهي اهو روزي تلاش ڪري ٿو، جيڪو ڪاهل آهي ۽ ان ۾ ڪمائڻ جي صلاحيت نه آهي ان کي به روزي عطا ڪر. جهڙي طرح زمين جا پير نه آهن ۽ تون ان جي غذا ڪر موڪلي پهچائين ٿو، اهڙي طرح منهنجو رزق بنا محنت جي مون وٽ پهچاءِ. ٻار ۾ هلڻ جي طاقت نه آهي، تون ان جي ماءُ جي ذريعي ان جي غذا کيس موڪلين ٿو. مون ۾ خالي طلب آهي ۽ ڪو ذريعو اختيار ڪرڻ جي طاقت نه آهي. ڪمائي کان سواءِ روزي حاصل ٿيڻ تي ماڻهن کي تعجب ٿئي ٿو جو حضرت دائود عليه السلام کي ايتري قدر فضيلتن

جي باوجود زره ٺاهڻ جو پيشو اختيار ڪرڻو پوي ٿو تڏهن روزي مليس ٿي. حضرت دائود عليه السلام جي نغمي تي پڪي پڪڻ گڏ ٿي ويندا هئا. نغمي ۽ آواز جو معجزو فقط حضرت دائود عليه السلام کي مليو هو. حضرت دائود عليه السلام جڏهن وعظ ۾ سربلي انداز سان زبور پڙهندو هو ته سوين ماڻهو وجد ۾ اچي ڪري بيهوش ۽ جان بحق ٿي ويندا هئا. نغمو ٻڌي شينهن ۽ هرڻ گڏ ٿي ويندا هئا ۽ وجد جي عالم ۾ هڪ ٻئي کان بي خبر رهندا هئا. حضرت دائود جي نغمي سان جهنگ ۽ جبل جي گونج هم آواز ٿي ويندي هئي. حضرت دائود جي چهري جو نور مطلق به هو ۽ مقيد به هو. حضرت دائود عليه السلام لوهه جون زرهون ٺاهي پنهنجي روزي ڪمائيندو هو. هيڏانهن هيءُ بدبخت چوي ٿو ته هلندي ڦرندي کيس خزانو ملي وڃي ۽ ان خزاني ۾ هن جا پير گچي وڃن. اوچتو خزانو ملي وڃڻ جي تمنا ته ائين آهي جيئن ڪو آسمان تي چاڙهيءَ کان سواءِ چڙهڻ جي تمنا ڪري. ڪو ان کي مذاق ۾ چوندو هو ته روزي اچي ويئي آهي، ڪو چوندو هو ته ان مان اسان کي به ڏي. پر هي همراه پنهنجي دعا ڪونه گهٽائيندو هو. اهو فقير پنهنجي بيڪار لالچ ۾ ضرب المثل بنجي ويو هو. ان فقير پنهنجي دعا ۽ زاري ختم ڪونه ڪئي. نيٺ الله تعاليٰ ان جي دعا قبول ڪئي.

دعا گهرڻ واري جي گهر ۾ ڳئون جو گهڙي اچڻ ۽ عاجزي بابت رسول ﷺ جن جو قول

تاکہ روزے ناگہاں در چاشتگاه

اين دعا می کرد با زاری و آه

ترجمو: ”ايسٽائين جو هڪڙي ڏينهن چاشت جي وقت هو دعا ۽ آه و زاري ڪري رهيو هو.“

اوچتو هڪ ڳئون سندس گهر ۾ گهڙي آئي جنهن اچي سڀ سان در جي ڪنڊي ٽوڙي. همراه جلدي ڳئونءَ کي رسيءَ سان ٻڌو. ڍڳي ٻڌڻ کانپوءِ ان کي ذبح ڪيو ۽ ڪاسائي وٽ ويو ته ان جي جلد گل لاه. جهڙيءَ طرح پيٽ ۾ ٻار لڪل آهي اهڙي طرح باطن ۾ خدا جي طرفان ڪمن جي تڪميل جي تقاضا لڪل آهي. جيئن ته اڳين شعرن ۾ روزي طلب ڪرڻ واري جي دعا جي مقبوليت جو ذڪر هو، انهيءَ ڪري ان قصي کي ڇڏي مولانا مثنويءَ جي تڪميل لاءِ دعا گهري ٿو:

مون تي مثنوي جي پوري بيٺ جو بار نه وجهه پر مون کي مثنوي جي معنائن ۽ قوانين جي عنايت فرما. تنهنجي مدد کان سواءِ صبح ۽ شام يعني زماني جي ڪهڙي طاقت آهي جو اها ڪنهن کان شعر چورائي. دنيا جي هر شيءِ الله جي تسبيح ڪري ٿي پر هر شيءِ جي تسبيح ڪرڻ جو طريقو جدا آهي. انسان جمادات ۽ پٿر وغيره جي تسبيح کي نٿو سمجهي سگهي، انهيءَ ڪري انسان انهن جي تسبيح جو انڪار ڪري ٿو. مشهور آهي ته دنيا ۾ مذهبي 73 فرقا آهن جن مان 72 گمراه آهن، هڪ فرقو درست آهي هر فرقو پنهنجي اعتقاد مطابق الله جي تسبيح ڪري ٿو ڪه ٻيا ماڻهو ان کان واقف ڪونه هوندا آهن. به انسان جيڪي مذهبي اعتبار سان هڪ ٻئي کان جدا آهن ۽ هڪ ٻئي جي تسبيح کي نٿا سمجهن ته جمادات جي تسبيح کي ڪيئن سمجهي سگهجي ٿو. سڀني فرقو پنهنجي عقيددي مطابق الله جي پاڪائي بيان ڪري ٿو، جبري فرقو پنهنجي اعتقاد مطابق الله جي پاڪائي بيان ڪري ٿو ۽ هڪ ٻئي جي تسبيح نٿا سمجهن. جتي جتي قرآن ۾ انسان کي ”قمر“ جو حڪم ٿيو آهي جنهن جي معنيٰ آهي ”بيها!“ اهو هن ڳالهه جو دليل آهي ته انساني فعل انسان جي قدرت ۾ آهي، ورنه ان کي حڪم نه ڏنو وڃي ها. اهو جبري عقيددي جي خلاف دليل آهي پر جبري ان دليل کان بي خبر آهن. ازل ۾ اهي اختلاف مقدر ڪيا ويا هئا تان ته حق ۽ باطل جو فيصلو ٿي سگهي. ڪي خالص قهر ۽ ڪي خالص مهر آهن. اهڙا قهر ۽ مهر هر شخص سمجهي وٺي ٿو. ڪي اهي مهر آهن جيڪي قهر ۾ لڪل آهن. جيئن پيءُ جو ٻار تي تعليم جي لاءِ سختي ڪرڻ يا الله تعاليٰ جو ڪنهن مومن کي ڪنهن مرض ۾ مبتلا ڪرڻ. اهڙي طرح ڪي قهر آهي آهن جيڪي مهر ۾ پوشيده آهن. جيئن الله تعاليٰ جي طرفان ڪافرن

جي لاء دنياوي نعمتن ۾ فراخي ۽ ڪشادگي پيدا ڪرڻ. ان کي فقط خاصان خدا ئي سمجهن ٿا. عام ماڻهو مهر ۾ پوشيده قهر ۽ قهر ۾ پوشيده مهر جي باري ۾ ٻن نمونن جو خيال ڪن ٿا يعني ان جي حقيقت ۾ شڪ ڪن ٿا.

علم جا ٻه پَر، شڪ جو هڪ پَر:

حقيقت تائين پهچڻ ۾ يقين جي پرواز مڪمل آهي،

علم را دو پر گماں را يك پرست

ناقص آمد ظن پر واز ابرست

ترجمو: ”علم جا ٻه پَر آهن شڪ جو هڪ پَر آهي. شڪ اڏامن ۾ ناقص ۽ پُڇ ڪٽيل آهي.“

جنهن پکي ۽ جو پُڇ ڪٽيل هوندو آهي ان جي پرواز صحيح ڪانه هوندي آهي. شڪ ۽ گمان حقيقت تائين پهچڻ جي لاءِ ڪرڻو پوندو آهي. جڏهن انسان يقين جي مرتبي تائين پهچي وڃي ٿو تڏهن ان جي پرواز درست ٿيندي آهي. يقين جي مرتبي حاصل ڪرڻ کانپوءِ سڌي ۽ سچي اڏام ٿيندي آهي. انسان ٺوڪر ڪونه کائيندو آهي، انسان کي حقيقي معرفت حاصل ٿيندي آهي ۽ ان جي پرواز جبرئيل وانگر ٿيندي آهي. انسان کي جڏهن علم جو اعليٰ مرتبو حاصل ٿيندو آهي تڏهن ماڻهن جي مدح ۽ گلا ڪان بي نياز ٿي ويندو آهي. نه مدح ان ۾ موثر ٿيندي آهي ۽ نه گلا. ڪامل يقين وارو حاسدن ۽ خوشامدين جي ڳالهين کان قطعاً متاثر ڪونه ٿيندو آهي. علم جي اعليٰ مرتبن حاصل ٿيڻ تي انسان بهرحال مطمئن رهندو آهي ۽ سمجهندو آهي ته ماڻهن جي مدح ۽ گلا ته هر حال ۾ جاري ئي رهڻي آهي.

معتقدن جي رغبت جي وهم ۾ بيمار ٿيڻ ۽ ٻارن جي استاد جو قصو

هن حكايت جو مقصد هيءُ آهي ته جن کي علم ۽ يقين ڪونه هوندو آهي اهي ڪنن جا ڪچا هوندا آهن ۽ مدح ۽ قدح کان متاثر ٿيندا آهن.

کودکانِ مکتبے از استاد

رنج دیدند از ملال و اجتهاد

ترجمو: ”هڪ مڪتب جا ٻار استاد جي طرفان ٽڪاوت ۽ محنت جي ڪري رنجيده ٿي ويا.“

ڪم کي تارڻ جي لاءِ انهن مشورو ڪيو ته استاد کي پريشانيءَ ۾ مبتلا ڪجي. جيئن ته هو قدرتي طور بيمار نٿو ٿئي ۽ مڪتب ۾ برابر حاضر رهي ٿو، انهيءَ ڪري اسان کي ڪا فرضي ڪارروائي ڪرڻ گهرجي سڀني کان ذهين ڇوڪري هيءُ تدبير سوچي ته هو استاد وٽ وڃي چوندو ته توهان جو رنگ پيلو ڇو ٿي رهيو آهي. شايد توهان کي بخار ٿي ويو آهي، ان سان استاد کي ڪجهه وهم پيدا ٿيندو. پوءِ ٻيو ڇوڪرو به اهو ئي چوي ته استاد کي بيماري جو خيال اڃا وڌندو، اهڙي طرح مسلسل ٻيا ٻار به چوندا ۽ استاد کي پنهنجي بيماريءَ جو يقين ٿي ويندو. ٽيهه ٻار مسلسل استاد کي ايئن چوندا ته اها ڳالهه استاد جي دل ۾ جمي ويندي. ان تدبير تي هر ٻار ان ذهين ڇوڪري کي شاباس ڏني ۽ دعا ڪئي. هنن طئي ڪيو ته هاڻي سڀني ٻار ايئن ڪندا، ڪوبه ٻار ان ڳالهه ۾ تبديلي ڪونه ڪندو. ان کانپوءِ سڀني هڪ ٻئي کي قسم ڏنو ته اسان اها فرضي سازش ڪئي آهي. ڪوبه چغلوخوڙ ٿي نه ٻڌائي. اهڙي طرح ان ٻار ۽ ٻين ٻارن جي عقل ۾ فرق آهي. جيئن سڀني انسانن جو ظاهر هڪ جهڙو نه آهي تيئن باطني حواس به هڪ جهڙا نه آهن.

عقلن ۾ فرق جو بيان

معتزله سڀني انسانن جي عقل کي اصل فطرت ۾ هڪ جهڙو سمجهن ٿا ۽ فرق محض تجربتي ۽ تعليم جي بنياد تي مڃين ٿا.

زِيں قَبْلُ فرمود احمدُ در مقال
در زباں پنہاں بُود حُسنِ رجال

ترجمو: ”ان سلسلي ۾ حضور ﷺ جن فرمايو ته انسانن جو حُسنِ زبان ۾ پوشيده ۽ لڪل هوندو آهي.“
حديث شريف ۾ آهي اَلْكُرَىٰ مَخْفِيٌ تَحْتَ لِسَانِهِ ”انسان جي خوبي ان جي زبان ۾ لڪل آهي.“ معتزله ان مسئلي ۾ غلط آهن، ڇاڪاڻ ته اهو ٻار جنهن کي نه ڪو تجربو آهي نه تعليم، ان جي راءِ ۽ تدبير تجربڪار ماڻهن کان وڌيل ڏني وئي آهي. تڏهن معلوم ٿيو ته عقلن جو تفاوت فطرتي آهي. عقل جي اها زيادتي جيڪا فطري آهي اها ان کان بهتر آهي جيڪا ڪوشش ۽ تعليم سان حاصل ٿئي. ظاهر آهي ته الله جو عطيو بهتر آهي. عقل جي فوقيت جيڪڏهن فطري نه هجي ڪسي هجي ته ان جو مثال هيءُ آهي ته منڊو تيز روي اختيار ڪري.

مڪاريءَ سان ٻارن جو استاد ڪي وهم ۾ وجهڻ

روز گشت و آمدند آلِ کودکان
برهمنِ فکرت سوي مکتبِ رواں

ترجمو: ”ڏينهن نڪتو ۽ اهي ٻار آيا ۽ تدبير مطابق مڪتب ڏانهن روانا ٿيا.“
سيئي ٻار دوکي ڏيڻ جي تدبير لاءِ مڪتب کان ٻاهر بيٺا آهن ۽ ان اڳرو مڪار جو انتظار ڪري رهيا آهن ته اهو دوست اڳ ۾ وڃي ڇاڪاڻ ته ان تدبير جو سرچشمو اهو هو. اهو مڪار آيو، استاد کي سلام ڪيائين: ”خدا خير ڪري، توهان جي چهري جو رنگ پيلو لڳو پيو آهي!“ استاد چيو: ”بڪ بڪ نه ڪر، تون وڃي ويهه، مون کي ڪا تڪليف ڪونهي.“ استاد بيماريءَ جو انڪار ڪري ڇڏيو پر ٿورو وهم دل ۾ ويهي رهيس. ٻيو ڇوڪرو آيو ان به اها ئي ڳالهه ڪئي. ان تي استاد کي ٿورو وهم وڌيو. هڪٻئي پويان جڏهن ڏهين ٻار به اها ڳالهه ڪئي ته استاد حيراني ۾ پئجي ويو.

فرعون جو، ماڻهن جي تعظيم جي وهم سان بيمار ٿيڻ

سجده خلق از زن و از طفل و مرد
زو دلِ فرعون را رنجور کرد

ترجمو: ”عورتن ۽ ٻارن ۽ مردن جي سجدن اثر ڪيو ۽ فرعون جي دل کي بيمار ڪري ڇڏيو.“
فرعون کي خدائيءَ جي وهم جي بيماريءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏيائون، فرعون اقتدار جي ڳيهن ۾ ارڙ ننگ بنيو، پوءِ به ان جو پيٽ ڪونه ڀريو. انسان زمين تي تيزيءَ سان ڀڄندو وڃي ٿو ۽ ڪڏهن نٿو ڪري. زمين تي ڀڄڻ ۾ جيتري قدر زمين ان جي استعمال ۾ اچي ٿي، جيڪڏهن ان کان ٻيڻو رستو ڪنهن بلند ديوار تي هجي ته ان تي ڪڏهن به نٿو ڀڄي سگهي. ڇاڪاڻ ته کيس وهم ٿئي ٿو ته اهو ڪري پوندو ۽ ان قوتِ واهه جي بناء تي اهو ڪري پوي ٿو.

وهم و گمان جي ڪري استاد جو بيمار ٿيڻ

گشت استاد سخت سُست از وهم و نيم
برجهيد و می کشانید او گليم

ترجمو: ”وهم ۽ ڊپ جي ڪري استاد گهڻو سُست ٿي ويو، اٿيو ۽ چادر ڇڪيائين.“

استاد وڃڻ وقت هي ڳالهيون سوچي رهيو هو ته گهر وارن کي مون سان محبت گهٽ آهي ڪ منهنجو هيءُ حال آهي ۽ انهن پڇيو ٿي ڪونه! اهي سوچين ٿا ته آئون مري وڃان ته انهن کي مون کان چوڻ ڪارو ملي! استاد ڪاوڙ ۾ گهر آيو ۽ سختيءَ سان دروازو کوليائين. چوڪرا استاد جي پويان هئا. زال چيو: ”خدا خير ڪري، توهان جلدي گهر اچي ويا، ڪا تڪليف آهي ڇا؟“ استاد چيو: ”تون انڌي آهين، منهنجي حالت ۽ منهنجو رنگ ڏس، منهنجي ڏک ۾ ٻار روئي رهيا آهن، تون منهنجو خيال ٿي نٿي ڪرين.“ زال کيس چيو ته توهان کي ڪا بيماري ڪونهي، توهان جو وهم اڃايو آهي. استاد چيو: بيوقوف! تون جهڳڙو ڪري رهي آهين، منهنجي ڏکڻي ۽ بدليل حالت توکي نظر نٿي اچي، تون انڌي ۽ ٻوڙي آهين ته ان ۾ منهنجو ڪهڙو قصور آهي. زال چيو ته آئون آرسی آٿيان ٿي، آرسی ڏسي ڪري توکي معلوم ٿي ويندو ته تون بيمار نه آهين ۽ منهنجو چوڻ درست آهي. استاد چيو: وڃ، تنهنجي آرسی نه گهرجي. تون هميشه بغض ۽ سرڪشي ۾ مبتلا آهين. جلد منهنجو بستر وڃاء ته آئون سُمهان، منهنجو مٿو ڦري پيو.

استاد جو بستري تي ليٽڻ ۽ بيماريءَ جي وهم کان روئڻ

جامه خواب آورد و گسترش عجز

گفت امڪان نه و باطن پُرسوز

ترجمو: ”ٻوڙهيءَ بستر و آندو ۽ اُن لاءِ وڇايائين (پوڙهيءَ جي لاءِ) ڳالهائڻ ممڪن نه آهي ۽ دل ۾ ساڙ آهي“ استاد جي زال بستر و آندو پر ڳالهائڻ ممڪن نه هو، ورنه اڃا وڌيڪ ٻڌي ها پر غلط ڳالهه تي سندس دل جلي رهي هئي: ڪجهه چوان ٿي ته ڪاوڙ ڪري ٿو، نٿي ڳالهايان ته اها وهمي بيماري حقيقي بيماري بنجي ويندي. جيڪڏهن آئون هيءُ چوان ٿي ته تون بيمار نه آهين ته دل ۾ اهو سوچيندو ته مون کي ڪو بُرو ڪم ڪرڻو آهي جنهن جي ڪري آئون کيس گهر مان ڪڍڻ چاهيان ٿي. زال بستر و وڃايو ۽ استاد ليٽي پيو ۽ روئڻ شروع ڪيائين ۽ ٻار اتي ويهي رهيا. استاد کي بيمار بنائڻ جو بنياد وڌائون پر ڪو فائدو نه ٿيو. ان تي چوڻ لڳا: ڪا ٻي تدبير ڪريون جو هن مصيبت مان جلد راحت ملي.

ٻارن جو استاد کي بيهروهم ۾ مبتلا ڪرڻ

گفت اڻ زيرڪ که اے قوم پسند

درس خوانيد و کئے د آواز بلند

ترجمو: ”اُن چالاڪ ٻار چيو ته اي دوستو! اونچي آواز ۾ سبق پڙهو.“

ذهين ٻار پهريان هيءَ تدبير سوچي ته سڀ ٻار زور سان سبق پڙهن. جڏهن ٻارن زور سان پڙهڻ شروع ڪيو تڏهن چيائين: اي ٻارو! اسان جي آواز جي ڪري استاد کي تڪليف ٿئي ٿي ۽ مٿي ۾ سور پوي ٿو، ڇا مناسب آهي ته هڪ دمڙيءَ لاءِ استاد جي مٿي ۾ سور وجهون! ڇاڪاڻ ته هر ٻار استاد کي هر مهيني درهم جو ڇهون حصو ڏيندو هو.

مڪاريءَ جي ڪري ٻارن جو چوڻ ڪارو حاصل ڪرڻ ۽ مائرن جو ڪانئن پڇڻ

گفت استاد راست می گوید روید

ور و سر افزوں شرم بیروں شوید

ترجمو: ”استاد چيو اهو ٺيڪ ٿو چوي وڃو! منهنجي مٿي ۾ سور وڌي ويو آهي ٻاهر وڃو.“

ذهين ٻار جي چوڻ تي استاد چيو: هاڻو منهنجي مٿي ۾ گوڙ جي ڪري سور وڌي ويو آهي، ٻاهر هليا وڃو. ٻار

دعائون ڏيندا گهر مان هليا ويا. ٻار ائين ويا جيئن جهر ڪيون ڏاڻي ڏانهن اڏامي وينديون آهن. ٻارن جون مائرون ڪاوڙجي پيون ته اڄ پڙهائي جو ڏينهن آهي توهان پڙهائي کان نٿا ٿا، راند جا شوقين آهيو. ٻارن چيو ته امان اسان جو قصور نه آهي، استاد بيمار ٿي پيو آهي، مائرن چيو ته نه، توهين سڻو ڪوڙ ڳالهائي رهيا آهيو، اسين صبح جو اسڪول ڏانهن وينديوسين تان ته ترهان جو اصل مڪر معلوم ٿي وڃي. ٻارن چيو ته بسم الله الرحمن الرحيم وڃو، اسان جي سڄ ۽ ڪوڙ کان واقف ٿيو.

صبح جو ٻارن جي مائرن جو! استاد جي طبيعت ڀڄڻ لاءِ وڃڻ

بامداداں آمدند آل مآدراں

پُرش استاد زهر گوشه رواں

ترجمو: ”صبح جو مائرون پُهچي ويون، هر پاسي کان روانيون ٿيون، استاد جي مزاج ڀُرسي لاءِ.“

استاد سخت بيمار مريض وانگر سٽو پيو هو. عورتن وانگر مٿي تي پٽي ٻڌي سٿائين. گهڻين سوڙين جي ڪري پگهر ٿيو هوس، آهستي آهستي دانهون ڪري لاهول پڙهي رهيو هو. عورتون چوڻ لڳيون ته تنهنجي جان جو قسم! اسان کي خبر ئي ڪونه هئي. استاد جواب ڏنو ته منهنجي بيماريءَ جي مون کي به خبر ڪونه هئي پر ٻارن ٻڌايو. زياده مصروفيت ۾ بيماريءَ جو پتو ڪونه پيو. مشهور قصو آهي ته مصر جون عورتون حضرت يوسف عليه السلام جي حسن ۾ اهڙو محو ٿي ويون جو انهن ميوي کي وڍڻ جي بجاءِ پنهنجا هٿ وڍي ڇڏيا. بهادر جنگ ۾ اهڙو مصروف هوندو آهي جو ان کي هٿن پيرن ڪٽجڻ جي خبر ئي ڪونه پوندي آهي ۽ رت وهندو پيو آهي ۽ پهلو ان سمجهندو آهي ته هٿ سلامت آهي ۽ ان سان اهو ڪم ڪري رهيو آهي.

روح مثل لباس جي ۽ هٿ ان جو ٻانهوتو ۽ پير ان جو موزو هئڻ جو بيان

تابدانی که تن آمد چوں لیس

رَو بچو لابس لبائے رالمیس

ترجمو: خبردار! سمجهي ڇڏ، ته جسم لباس مثل آهي. وڃ پائڻ واري کي گول، لباس کي نه ڦاڙ.

روح جي لاءِ الله جي توحيد بهتر آهي. ظاهر کان سواءِ ان جا ٻيا هٿ پير آهن. خواب ۾ انسان جن هٿن پيرن کي ڏسي ٿو اهي ان مادي جسم جا نه آهن بلڪه مثالي جسم جا هٿ پير آهن. روح کي عنصرِي جسم مان نڪرڻ کانپوءِ گهڻا معاملو پيش ايندا آهن. هن عنصرِي جسم ۾ روح هڪ پکيءَ وانگر آهي جيڪو پيري ۾ بند هجي. عنصرِي جسم مان نڪرڻ کانپوءِ روح بلند پرواز بنجي ويندو آهي. جيئن ته بزرگ رومي رحمه الله هيءُ سمجهائي رهيو آهي ته عنصرِي جسم جي نقصان سان روح ۾ نقصان نٿو اچي. هاڻي هن حڪايت ذريعي هيءُ ٻڌائي ٿو ته ان بزرگ جو هٿ ڪٽجڻ جي باوجود بطور ڪرامت جي ڪم ڪرڻ لڳندو هو.

خلوت نشين درويشن جو قصو

گر باهم چو بے منی بے هم

ور بے هم چو بامنی باهم

ترجمو: ”جيڪڏهن تون سڀني سان گڏ آهين پر مون کان سواءِ آهين ته ڇڻ سڀني کان جدا آهين. جيڪڏهن تون سڀني کان سواءِ آهين پر مون سان آهين ته سڀني سان گڏ آهين.“

هڪڙو درويش جبل ۾ مُقيم هو. تنهائي ۽ اڪيلائي ان جو اوچڻ ۽ اوڍڻ هئي. هو الله جي عشق ۾ محو هو. انسانن جي ساهه کان به پري هو. جيئن اسان جي لاءِ اقامت آسان آهي تيئن ٻين جي لاءِ سفر آسان آهي. تون سرداري تي عاشق آهين ۽ اهو لوهار پٽي تي عاشق آهي. حديث شريف ۾ آهي ته **كُلُّ مُيَسَّرٍ لِبَاطِلٍ** لَه ”هر شخص جي لاءِ اهو ڪم آسان آهي جنهن جي لاءِ اهو پيدا ڪيو ويو آهي.“ انسان جا هٿ پير ڪنهن ڪم ۾ تڏهن ئي حرڪت ۾ اچن ٿا جڏهن منجهس ان ڪم جي دلي خواهش هوندي آهي. عالمِ بالا ڏانهن ميلان ۽ لاڙو سعادت جي نشاني آهي ۽ نيڪ ڪمن جي صدور جو سبب آهي. دنياوي ڪمن ڏانهن ميلان ۽ لاڙو تباهي جو سبب آهي. عقلمند اهو آهي جيڪو تباهي کان اڳ تباهي جي اسباب جي اصلاح ڪري. جاهل تباهي کانپوءِ روئندو آهي جيڪو بي سود آهي. دنياوي زندگيءَ ۾ جيڪڏهن آخرت جي رُسوائين کان چوٽڪارو حاصل ڪري وٺندو ته حشر ۾ پريشان ڪونه ٿيندو.

سوناري جو نتيجي کي ڏسڻ ۽ ساهمي وٺڻ واري کي انجام جي مطابق ڪم چوڻ

آل کي آمد به پيش زرگرے

که ترازو ده که سبم زرے

ترجمو: ”هڪڙو شخص سوناري وٽ آيو (۽ چوڻ لڳو) ته ساهمي ڏي، آئون سون توريندس.“

سوناري انجام تي نظر ڪئي ۽ پريشانيءَ کان بچي ويو. سوناري همراھ کي چيو ته مون وٽ چاڻڻي نه آهي. اُن همراھ سون تورڻ جو ڪانتو گهريو هو. سوناري چاڻڻي ڏيڻ کان انڪار ڪيو. اُن ٻيو دفعو ساهمي گهري. سوناري چيو ته مون وٽ ٻُهارو نه آهي. همراھ چيو ته آئون ساهمي گهران ٿو. تون چاڻڻي ۽ ٻُھاري جي ڳالهه ڪرين ٿو. سوناري جواب ڏنو ته آئون ٻوڙو ڪونه آهيان ۽ نه وري بيمار آهيان مون ٻڌو. اصل ڳالهه هيءَ آهي ته تون رعشي جي بيماري وارو ٻوڙو آهين. ان بيماريءَ ۾ هٿ ۽ پير ڏڪندا آهن. آئون سمجهي ويو آهيان ته تون سون تورڻ جي لاءِ ساهمي گهري رهيو آهين پر تنهنجا هٿ ڏڪي رهيا آهن، تون سون کي ڪيرائي وجهندي. جڏهن سون جا ذرا ڪرندا ته انهن کي سورن $\frac{3}{4}$ ميٽر جي لاءِ ٻُهارو گهرندي. پوءِ مٽي ۽ واري گڏ ڪري انهن کي چاڻڻ جي لاءِ چاڻڻي گهرندي. آئون اڳ ۾ ئي اهي ڳالهيون سمجهي ويو آهيان ۽ تنهنجي معاملي جو انجام مون کي نظر اچي ويو آهي، انهيءَ ڪري مون انجام تي نظر ڪري توکي جواب ڏنا هئا. جيڪو ڪم جي ابتدا کي ڏسي ۽ انجام تي نظر نه ڪري اهو اندو آهي، عقلمند اهو آهي جيڪو شروعات ۾ انتها تي نظر ڪري، جڏهن ته مدار آخر ۽ پڇاڙيءَ تي آهي ۽ بادشاهي جو انجام به دنيا مان خالي هٿين وڃڻ آهي، انهيءَ ڪري درويش اڳ ۾ ئي دنيا مان دست بردار ٿي ويندو آهي. انهيءَ ڪري درويشي بادشاهي کان افضل آهي. ان ڳالهه جي پڇاڻي نه آهي. زاهد مرد جو قصو وري ٻڌ، جنهن جي رهڻي ڪهڻي جبل ۾ هئي.

خلوت نشين عبادت گذار جو رهيل قصو

اندرال که بود اشجار و شمار

سب و امرود و انار بے شمار

ترجمو: ”اُن جبل ۾ ميوا هئا، ٻي شمار صوف، زيتون ۽ ڏاڙهون هئا.“

ان درويش جي خوراڪ ميون کانسواءِ ٻي ڪونه هئي. درويش الله سان وعدو ڪيو هو ته آئون ميوو ڪونه پئندس ۽ نه وري ٻئي کي پئي ڏيڻ لاءِ چونڊس، باقي جيڪو ميوو پاڻهي ڪريو اهو کائيندس. ڪافي وقت درويش وعدي جو پابند رهيو. حديث شريف ۾ آهي ته **إِنْ قُلُوبَ بَنِي آدَمَ كُلَّهَا بَيْنَ أَصْبَعَيْنِ مِنَ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ كَقَلْبٍ وَاحِدٍ يُصْرَفُهُ، كَيْفَ يَشَاءُ** ”انسانن جون سڀ دليون الله تعاليٰ جي ٻن آڱرين جي وچ ۾ اهڙي طرح آهن جيئن هڪ دل، انهن کي جهڙي

طرح چاهي ٿو ورائي ٿو. “قرآن شريف ۾ آهي ته ڪُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (الرحمن-۳۰) يعني هر ڏينهن الله جو هڪ نئون شان آهي. حديث شريف ۾ آهي ته مَثَلُ الْقَلْبِ كَرِيْشَةٍ فِي فَلَاةٍ تَقْلِبُهَا الرِّياحُ كَيْفَ تَشَاءُ ”دل جو مثال ميدان ۾ پيل پک وانگر آهي، جنهن کي هوائون جنهن طرف چاهين، ڦيرائين ٿيون.“ ٻي حديث ۾ آهي ته قَلْبُ الْمُؤْمِنِ أَشَدُّ غَلِيَانٍ ”مومن جي دل هندي (ديگريءَ) کان به وڌيڪ جوش کائي ٿي“ يعني هڪ حال تي نٿي رهي. ڪڏهن ان ۾ اڀار اچي ٿو ۽ ڪڏهن ٺهراءُ اچي ٿو. دل ۾ اهي ڪيفيتون الله تعاليٰ پيدا فرمائي ٿو. حضرت علي ڪرم الله وجهه يا ڪنهن ٻئي بزرگ جو قول آهي ته عَرَفْتُ رَبِّي بِفَسْخِ الْعَزَائِمِ ”مون پنهنجي خدا کي ارادن جي تبديليءَ سان سڃاتو.“ تون دل جي راءِ تي ڇو مطمئن ٿين ٿو، وعدو ڪرين ٿو ته پڇاڙيءَ ۾ شرمندو ٿين ٿو، پڪيءَ جا سڀ هوش ۽ حواس درست هوندا آهن ۽ پوءِ پنهنجي اختيار سان چار ۾ ڦاسندو آهي.

قضا جي چار جي تشبيه جيڪا ظاهر ۾ لڪل ۽ اثر ۾ ظاهر آهي

بگر اندر دل ۾ مهرزاده

ستر برهنه در بلا افتاده

ترجمو: ”هڪ اميرزادي کي گودڙيءَ ۾ ڏس، مٿو اڳهاڙو اٿس، مصيبت ۾ ڦاٿل آهي.“

هو هڪ معشوق جي عشق ۾ تباھ آهي، پنهنجو سامان ۽ جائيداد وڪڻي چڪو آهي. پنهنجي قوم ۾ ذليل ٿي ويو آهي. ان اميرزادي سان هر شخص اختلاف ۽ جهڳڙو ڪندو هو، ان جي ڪري ان جي دل زخمي ۽ ڦٽيل هئي. جنهن بزرگ کي ڏسي ان کي توجہ لاءِ عرض ڪري ته جيئن ٿوري دير غم مان چوٽڪارو حاصل ڪري. ان اميرزادي جي هٿ ۾ نه ٻيڙي هئي نه پيرن ۾ زنجير هئي، عشق جون ٻيڙيون هيون. عشق جون زنجيرون لوه جي زنجيرن کان به وڌيڪ سخت هونديون آهن ۽ عشق جو قيد خانو عام قيد خانن کان وڌيڪ سخت آهي. لوه جي زنجير کي لوهار ڪٽي سگهي ٿو. عام قيد خانن کي بند به ڪري سگهجي ٿو پر عشق جي معاملي ۾ اهو ممڪن نه آهي. عشق جي مخفي بند کي حضور ﷺ ۽ عارف ڪامل ڏسي سگهن ٿا. حضور ﷺ جن ان رسيءَ کي جيڪا اُمر جميل ابولهب جي زال جي ڪنڌ ۾ هئي ۽ ان پريءَ کي جيڪا ان جي چيلهه تي هئي ڏسي رهيا هئا. سوره تبت ۾ ابولهب جي زال اُمر جميل بنت حرب جي باري ۾ حَتَّالَةُ الْحَطَبِ (۱) فِي جَيْدِهَا حَبْلٌ مِّنْ مَّسَدٍ (۲) (اللب- ۴، ۵) آيو آهي يعني اها ڪائين جي پري ڪٿڻ واري آهي، ان جي ڪنڌ ۾ مڇ جي رسي آهي. مفسرن ان جون مختلف تاويلون ڪيون آهن. بزرگ رومي ﷒ فرمائي ٿو ته تاويلن جي ضرورت نه آهي، حضور ﷺ کي اهي شيون نظر اچن ٿيون. مفسرن پريءَ مان مراد گناهه جو بار يا چغل خوري ۽ رسيءَ مان جهنم جو طوق مراد ورتو آهي. انهن شين جو ديدار ان وقت ٿيندو آهي، جڏهن انسان دنياوي حواس ختم ڪري خود فراموشي اختيار ڪري. انهن تاويلن ڪرڻ وارن جا ظاهري هوش حواس آهن جن کي الله تعاليٰ نور بصيرت عطا فرمايو آهي. اهي سڀ علامتون ڏسي وٺندا آهن ۽ نيڪ بخت ۽ بدبخت ۾ فرق ڪري وٺندا آهن پر بصيرت وارا الله جو راز ظاهر ڪونه ڪندا آهن. ان ڳالهه جو خاتمو نه آهي. اهو درويش بُڪ جي ڪري ڪمزور ٿي ويو ۽ جسم قيدي هو.

خلوت نشين درويش جو وٺ مان زبٽون پٽڻ تي مجبور ٿيڻ ۽ بنا دير الله تعاليٰ جي طرفان پڇاڻو

ان بزرگ کي عهد سڪنيءَ جي هيءَ سزا ملي ته چوريءَ جي الزام ۾ ان جو هٿ ڪٽيو ويو.

بجز روز آل باد اُمرودے نريخت

ز آتش جو عيش صُبُورِي مي گريخت

ترجمو: ”هوا پنجن ڏينهن تائين ڪو زيتون ڪونه ڪيرايو، بک جي باهه جي ڪري هن جو صبر جواب ڏيئي بيٺو.“
 پنج ڏينهن بکيو رهڻ سان ان ۾ صبر جي طاقت ڪونه رهي، درويش هڪ ٽاريءَ تي زيتون ڏنا پر پنهنجو پاڻ
 کي روڪيائين. طبيعت غالب اچي ويئي ۽ صبر مغلوب ٿي ويو. ان بزرگ وعدو ڪيو هو ته ڪو ميوو پاڻ پٽي ڪونه
 کائيندس، وڻ مان زيتون پٽي وعدو ٿوريائين. الله تعاليٰ جي طرفان گوشمالي ٿي جنهن سندس اکيون کولي ڇڏيون،
 ڇاڪاڻ ته جيڪي بارگاهه جا مقرب هوندا آهن انهن جي آزمائش به وڏي هوندي آهي. اهڙو وعدو نه ڪر، جيڪو پورو
 نه ڪري سگهين. وعدي جي وفا ضروري آهي پر اهو به خدا جي توفيق سان ئي ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن وعدن کي
 پوري ڪرڻ جي لاءِ الله تعاليٰ جو فضل شامل حال نه ٿيندو ته لامحالہ رسوائي ٿيندي. ان درويش جيئن وعدو ٿوريو ته
 فوراً قيدي بنجي ويو. الله تعاليٰ جي غيرت ان کي سزا ڏني، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ فرمايو آهي **أَوْفُوا بِالْعُقُودِ** (المائدہ-۵)
 ”وعدا پورا ڪريو.“ ان علائقي ۾ چورن جو هڪ ٽولو رهندو هو جن لاتعداد سون ۽ چاندي آندو هو. انهن چورن مان
 ڪجهه پڳا ۽ انهن جبل ۾ پناهه ورتي.

خلوت نشين درويش تي چورن سان گڏ هجڻ جي تهمت لڳڻ ۽ سندس هٿ ڪٽجڻ

بيست از دُزداں بُدند آنجا و بيش

بخش می کردند مسروقات خویش

ترجمو: ”اُتي ويهه ۽ ڪجهه وڌيڪ چور هئا جيڪي چوريءَ جو مال ورهائي رهيا هئا.“

چوڪيدار کي خبر پئي ته هن سڀني چورن کي جهلي ورتو ۽ جلاد کي حڪم ڏنو. جلاد فوراً هر هڪ جو ساڄو
 هٿ ۽ کاٻو پير ڪٽي ڇڏيو. غلطيءَ ۾ درويش جو به هٿ ڪٽجي ويو ته اهو به چور آهي. درويش جو پير به ڪٽيائون
 ٿي ته هڪ معزز غيبي سوار آيو جنهن سپاهيءَ کي چيو ته ڪٿا! هي فلاڻو بزرگ ۽ خدا جي ابدالن مان آهي. تو هن
 جو هٿ ڇو ڪٽيو؟ سپاهي جلد چوڪيدار ڏانهن پڳو ۽ ان کي ٻڌايائين. چوڪيدار جلد اچي معافي ورتي ۽ چوڻ لڳو
 ته خدا جو قسم، مون کي خبر ڪونه هئي. اي بزرگ ۽ جنتين جا سردار! مون کي ان بري ڪم جي معافي ڏيو.
 درويش چيو ته هٿ ڪٽجڻ جو اصل سبب آئون ڄاڻان ٿو، مون قسم ٿوريو هو. الله جي محڪم انصاف منهنجو ساڄو
 هٿ ڪٽرايو، اها منهنجي بُرائي آهي. اهو منهنجو نصيب هو، مون توکي معاف ڪيو، توتي وبال نه آهي ڇاڪاڻ ته
 توکي خبر ڪونه هئي ته نڙيءَ جي خواهش هٿ ڪٽجڻ جو سبب بني، مڇي اونهي پاڻيءَ ۾ حرص جي ڪري ڪنڍيءَ
 ۾ ڦاسندي آهي، پکي پيٽ جي ڪري پجري جو قيدي بنبو آهي. پردي ۾ لڪل عورت شرمگاهه ۽ نڙيءَ جي بدبختي
 سان رُسوا ٿيندي آهي. نيڪ عادت علامه ۽ قاضي رشوت جي ڪري شرمندو ٿيندو آهي. عشق جي ڪري صبح ۾
 ويل حاجي ڪڏهن فسق و فجور جو ساٿي بنجي ويندو آهي. هاروت ۽ ماروت جي لاءِ اهو نشو آسمان تي چڙهڻ کان
 مانع بنيو.

بايزيد بسطامي رحمۃ اللہ علیہ کي هڪ دفعو نماز ۾ سُستيءَ جو احساس ٿيو. ان جي سبب تي غور ڪيائين ته پاڻيءَ
 پيئڻ جي ڪثرت کي سمجهيائين، تنهنڪري وعدو ڪيائين ته هڪ سال پاڻي ڪونه پيئندس. دين جي ڪري ان اها
 ادنيٰ ڳالهه ڪئي هئي جنهن جي ڪري الله تعاليٰ ان تي اهڙو فضل ڪيو جو ان کي ”قُطب العارفين“ جو درجو ڏئي
 ڇڏيائين. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ وري ان بزرگ جو تذڪرو شروع ڪيو آهي. جيئن ته ان بزرگ کي خبر هئي ته اها سزا ان
 جي عهد شڪني جي آهي انهيءَ ڪري بزرگ کي ڪا شڪايت نه آهي. قدرت هڪ ذريعو بند ڪندي آهي ته سؤ
 ذريعا پيدا ڪندي آهي.

لولي شيخ جي ڪرامت ۽ اڪيلائي ۾ اُن جو پنهنجن هٿن سان تيا هو اُٿڻ
 شيخ اقطع گشت نامش پيش خلق
 ڪرد معروفش بدیں آفات خلق

ترجمو: ”ماڻهن ۾ ان جو نالو لولو شيخ پئجي ويو، ان کي نٿي ۽ جي مصيبت، ان نالي سان مشهور ڪري ڇڏيو هو.“
 اهو بزرگ شيخ اقطع (لولو شيخ) جي نالي سان مشهور ٿيو هو. سندس اصل نالو ابوالخير هو ۽ تينات ڳوٺ جو رهاڪو هو. جهوپڙي ۽ ۾ هڪڙي ملاقاتي ۽ اُن کي ڏٺو ته هو پنهنجي پنهنجن هٿن سان ڳوٺڙي اُٿي رهيو هو. شيخ اُن کي چيو ته پنهنجي جان جا دشمن! تون منهنجي جهوپڙي ۽ ۾ جلدي ڇاڄي ڪري آيو آهين؟ اچڻ واري چيو ته محبت جي زيادتي جي ڪري آيو آهيان. تڏهن بزرگ ڪليو ۽ چيائين ته هاڻي پلي وڃ، پر اڪيلائي ۾ پنهنجن هٿن سان اُٿڻ واري ڳالهه کي لڪائج، جيستائين ائون نه مران تيستائين نه ڪنهن ساٿي يا دوست ۽ نه وري ڪنهن ڪميٽي سان بيان ڪج. ان کانپوءِ ٻيا ماڻهو گهر جي سوراخن مان بزرگ جي اُٿڻ واري ڳالهه کان باخبر ٿي ويا. بزرگ فرمايو: اي خدا تون حڪمت کي ڄاڻين ٿو مون لکايو پر تو ظاهر ڪري ڇڏيو. الله تعاليٰ الهام ۾ فرمايو ته اسان هي پسند نه ڪيو ته اسان جا ٻانهن توکان بدگمان رهن، انهيءَ ڪري اها ڪرامت ظاهر ڪري ڇڏي سين. اهي ماڻهو جيڪڏهن بدگماني جي حالت ۾ مري وڃن ته اسان جي بارگاه مان مردود ٿي ويندا. اڪيلائي ۽ ضرورت جي وقت ڪٿيل هٿ پيدا ڪرڻ تنهنجي تسلي جي لاءِ نه آهي. توکي ته اسان جي ذات مان پهريان ئي تسلي حاصل آهي. تون ان مقام کان اڳتي وڌي ويو آهين جو انهن جسماني هٿن پيرن کي اصل سمجهين ۽ انهن جي فنا ٿيڻ کان ڊڄين!

فرعون جي جادوگرن جو هٿن پيرن ڪٽجڻ تي جرئت جو سبب
 ساحراں رانے کہ فرعون لعین
 ڪرد تهديرو سياست برز میں

ترجمو: ”ڇا ائين نه آهي ته فرعون ملعون جادوگرن کي ميدان ۾ ڌمڪي ڏني ۽ تنبيهه ڪئي؟“
 فرعون جادوگرن کي مارڻ جي ڌمڪي ڏني هئي جڏهن ته اهي حضرت موسيٰ (عليه السلام) تي ايمان آڻي چڪا هئا ۽ جادوگر جنهن ميدان تي حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو مقابلو ڪرڻ آيا هئا اُتي فرعون انهن کي ڌمڪي ڏني هئي ته ائون توهان جا ٻئي هٿ ۽ ٻئي پير ڪٽيندس، پوءِ توهان کي ٽنگيندس ۽ معاف ڪونه ڪندس. فرعون سمجهيو ته جادوگر ڊڄي ويندا، پر جادوگرن جي دل ايمان جي نور سان منور ٿي چڪي هئي ۽ اهي هن جسم ۽ زندگي کي عارضي سمجهي چڪا هئا. دنياوي جسم ۽ اخروي جسم جو مثال جسم ۽ ان جي پاڇي جهڙو آهي. جادوگر سمجهي چڪا هئا ته هن جسم عنصر جي اصل حقيقت ۾ روح آهي، انهيءَ ڪري اهي هن عارضي وجود جي فنا هجڻ واري وهڻ کان بي خوف آهن. جسم عنصر کي هن جسم سان تشبيهه ڏيئي ڪري پوءِ فرمائي ٿو ته جيڪو انسان عالم خواب ۾ ڏسي ٿو، پوءِ سمجهائي ٿو ته جيڪڏهن عالم خواب ۾ نظر اچڻ واري جسم جا ٽڪرا ٿيندي ڏٺا وڃن ته ان سان اصل جسم کي ڪو نقصان نٿو پهچي.

اهڙي طرح جسم عنصر جي ٽڪرن ٿيڻ سان اصل جسم کي ڪو نقصان نٿو پهچي. عوام ۾ مشهور آهي ته جيڪڏهن انسان خواب ۾ پنهنجو پاڻ کي مُئل ڏسي ته اُن جو تعبير وڏي عمر آهي. حديث شريف ۾ آهي ته هڪ شخص حضور (ﷺ) کان پڇيو ته دنيا ڇا آهي؟ تڏهن پاڻ فرمايائون سُمهڻ واري جو خواب آهي. پوءِ اُن پڇيو ته دنيا ۽ آخرت ۾ ڪيترو فاصلو آهي؟ فرمايائون ته اک چنپ جيترو فاصلو آهي. عام انسان تقليدي طور تي دنيا جي ناپائيداري

تسليم ڪري ٿو ۽ ڪامل عارف اک سان ڏسن ٿا. ننڊ جي حالت فقط رات ۾ ڪونهي پر ڏينهن جي بيداري ۾ به خواب ئي خواب آهن. حضور ﷺ جن فرمايو ته ماڻهو ننڊ ۾ آهن، جڏهن مرنديا تڏهن سجاڳ ٿيندا. دنيا جو جهان ۽ ان جا موجودات سڀ وجود باري جي فرع ۽ پاڇو آهن.

بزرگ رومي ۽ الله دنيا جي سجاڳي کي خواب ٻڌايو ته شهبو ٿئي ٿو ته جڏهن بيداري ۽ سجاڳي خواب آهي ته ان کان پوءِ حالت خواب کي ڇا چيو ويندو؟ ان جو جواب هيئن ڏي ٿو ته انسان حالت خواب ۾ هي ڏسي ٿو ته هو سجاڳ هو ۽ هاڻي سٽو آهي. جهڙي طرح خواب ۾ خواب کي ڏسي ٿا، اهڙي طرح هن جهان جي سجاڳي خواب سمجهو هو ان جسم کي فنا ڪري ٿو، پوءِ جڏهن چاهي ٿو وري بنائي ٿو. اندو خطري کان ڊڄندو آهي پر ڏسن وارو بي نياز هوندو آهي. اهڙي طرح جن کي چشم بصيرت حاصل آهي اهي دنيا جي خطرن کان نٿا ڊڄن. وري بزرگ رومي ۽ الله جادوگرن جي ڳالهه شروع ڪئي آهي. جادوگرن چيو ته هيءُ جسم عنصر جيڪو روح جو لباس آهي، جيڪڏهن الله تعاليٰ جسم عنصر عانيت نه فرمائيندو ته روحاني وجود ئي بهتر آهي ۽ اسين بنا جسم جي روح سان بگل ڪير ٿينداسون ۽ اسان جي لاءِ روحاني زندگي خداوندي الهام جي ڪري خوشتر ٿي ويئي آهي.

خچر جوات کان ”گهٽ ڪرڻ“ ۽ پاڻ ”گهڻي ڪرڻ“ جو سبب پڇڻ

مولانا رومي ۽ الله فرمايو هو ته جن کي چشم بصيرت حاصل ٿي ويندي آهي اهي دنياوي خطرن ۾ مبتلا ڪونه ٿيندا آهن. هاڻي هن قصي ذريعي ان جي وضاحت ڪري ٿو.

گفت اُستر با شتر کائے خوش رفیق

درفراز و شیب و در راه و قیق

ترجمو: ”خچر اُٺ کي چيو ته اي سٺا ساٿي! هيٺ ۽ مٿي ۽ تنگ سوڙهي رستي ۾...“

تون منهن ۾ نٿو ڪرين، سولو هلين پيو، اٿون گمراه وانگر منهن ۾ ڪران ٿو. مون کي ان جو سبب ٻڌاءِ ته ڪيئن جيئن گهرجي؟ اُٺ جواب ڏنو ته اٿون پيش بينيءَ کان ڪم وٺان ٿو ۽ انجام تي نظر رکيان ٿو انهيءَ ڪري ٺوڪرون نٿو ڪوان. اها ئي صورت انهن ماڻهن جي آهي جن کي چشم بصيرت حاصل ٿي وڃي ٿي، اهي آخرت تي نظر رکن ٿا. اُٺ چيو ته ڏسي وٺ، منهنجي حالت مان منهنجي ڳالهه جي تصديق ٿي ويندي. تنهنجي نظر انجام تي ڪونه هوندي آهي. تنهنجي لاءِ سٺو ٻرو سڀ برابر آهي، اٿون هر شيءِ ۾ امتياز ڪريان ٿو.

مطلب ته اهل الله ۽ عوام جو مثال خچر ۽ اُٺ جهڙو آهي. مولانا وري پهرين مضمون ڏانهن رجوع ڪيو آهي. جادوگرن کي جسمن جي ٻيهر حشر جو يقين ٿي ويو هو. ان مان بزرگ حشر ۾ جسم جي ٻيهر موجود ٿيڻ کي ثابت ڪري ٿو. الله تعاليٰ ماءُ جي پيٽ ۾ ٻار ۾ هيءُ ڪيفيت پيدا ڪندو آهي جو اهو غذا جي جُزن کي جذب ڪرڻ لڳندو آهي جنهن مان ان جي نشوونما ٿيندي آهي. چاليهن سالن جي عمر تائين انسان جي جسم ۾ نشوونما ٿيندي رهندي آهي. جهڙي طرح هن جسم ۾ الله تعاليٰ جذب ڪرڻ جي قوت فرمائيندو آهي روح ۾ به اجزاء کي جذب ڪرڻ جي قوت فرمائيندو.

انهي ۾ بدن جي اجزاء کي غذا جي ذريعي گڏ ڪرڻ جي طاقت جهڙي طرح الله تعاليٰ عطا فرمائي آهي اهڙي طرح اهو غذا جي واسطي کان سواءِ به بدن جي اجزاء کي جمع فرمائي سگهي ٿو. انسان جڏهن ننڊ مان سجاڳ ٿئي ٿو ته زائل ٿيل حواس فورن موٽي ايندا آهن. اهڙي طرح حشر ۾ بدن جا اجزاء فورن موٽي ايندا.

الله تعاليٰ جي حڪم سان عزيز ﷺ جي مٿل گڏهه جي اجزاء جو فوراً سندس اکين اڳيان گڏجڻ
قيامت ۾ انسان جي جسم جا پراڻا جزا ائين گڏبا جيئن حضرت عزيز ﷺ جي گڏهه جا جزا گڏ ٿيا هئا.

پڻ عزيزاً درنگر اندر خرت

که بو سيدست و ريزيده برت

ترجمو: ”ها اي عزيز ﷺ! پنهنجي گڏهه کي ڏس، ته تنهنجي اڳيان ڳريل سڙيل ۽ ذرا ذرا ٿيل آهي.“
عزيز ﷺ هڪ نبي هو جنهن جو ذڪر سورة بقره جي آيت اُوْكَالٰذِيْ مَرَّعَلٰی قَرْيَةً (البقره - ۲۵۹) ۾ آهي. هو هڪ
ويران ڳوٺ وٽان لنگهيو، تڏهن هن الله کي عرض ڪيو ته تون هن کي ڪيئن آباد ڪندين! تڏهن الله تعاليٰ ان تي ۽ ان
جي گڏهه تي فوراً موت طاري ڪري ڇڏيو. سو سالن تائين اهي مٿل حالت ۾ رهيا ۽ پوءِ انهن کي زندهه ڪيائين. ان
عرصي ۾ گڏهه بلڪل سڙي ڳري ويو هو. الله تعاليٰ ان جي جزن کي گڏ ڪيو ۽ اهو وري زندهه ٿي ويو، تڏهن
فرمايائين: اهڙي طرح آئون ان ڳوٺ کي آباد ڪندس. تون پنهنجي گڏهه کي ڏس! ڳري سڙي چڪو هو. پوءِ اهو زندهه
ڪيو ويو. الله تعاليٰ پنهنجي قدرت سان زندهه ڪيو. قيامت ۾ به ائين ئي اجزاء کي گڏ ڪيو ويندو. انسان جڏهن
سُهي ٿو ته ان جو هوش ۽ حواس ختم ٿي ويندو آهي پر انسان سُهيٺ کان نٿو ڊڄي، ڇاڪاڻ ته ان کي يقين آهي ته
سجاڳ ٿيندي ئي اهي واپس اچي ويندا. اهڙي طرح جيڪڏهن قيامت جي زندگي ۽ جو يقين ٿي وڃي ته انسان موت
کان خوفزدہ ڪونه ٿيندو.

هڪڙي الله واري بزرگ جو پنهنجي اولاد جي مرڻ تي گهٻراهت جو اظهار نه ڪرڻ

بود شيخه رهنمائے پیش ازیں

آسمان شمع بر روئے زمیں

ترجمو: ”گهڻو اڳ هڪڙو رهنما شيخ هو جيڪو روءِ زمين تي آسماني شمع هو.“

الله وارا به نبوت جي ڪامل اتباع جي ڪري امت ۾ نبين وانگر هوندا آهن جيڪي ماڻهن جي بخشش جو سبب
هوندا آهن. جڏهن توهان ۾ رحم جو مادو ٿي نه آهي ته اسين توهان مان ڪهڙي توقع ۽ اميد رکنداسون. ازل ۾
عبوديت جو عهد ٿيو هو، گناهن جو ارتڪاب ان عهد کي ٽوڙي ٿو. قيامت ۾ حضور ﷺ گنهگارن جي شفاعت
ڪندا. نيڪ ماڻهن کي هن جي ضرورت نه هوندي ته انهن کي عذاب کان بچائڻ جي لاءِ شفاعت ڪئي وڃي. ها،
شفاعت سان انهن جا مرتبا وڌندا. الله جي حضور ۾ انهن جو عرض ضرور مقبول ٿيندو. اڳين شعرن ۾ انبيائن کي
رحم للعالمين چيو ويو ۽ انهن جي شفاعت جو ذڪر هو. ان تي هيءُ شهبو ٿي سگهي ٿو ته شفاعت ۾ ته ٻين جي
ذميداري پنهنجو پاڻ تي ڪڍي آهي ۽ اهو آيت وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرٰی (الانعام - ۱۶۴) جي منافي آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾
مذڪور آهي ته ڪو بار کڻڻ وارو ٻئي جو بار نٿو کڻي سگهي. بزرگ رومي رحمۃ الله عليه حضور ﷺ جي زباني ان شهبو جو
جواب ڏئي ٿو ته آيت جو مفهوم هي آهي ته ڪو بار وارو ٻئي جو بار نٿو کڻي سگهي. آئون ته بار وارو نه آهيان، خدا
منهنجو مرتبو بلند ڪيو آهي، انهيءَ ڪري آئون ٻين جو بار کڻندس. حقيقت ۾ آيت جو اهو مفهوم نه آهي جيڪو
مولانا بيان ڪيو. اهو محض هڪ نڪتو آهي ورنه آيت جو مفهوم هيءُ آهي ته مثلاً زيد گناهه ڪيو هجي ۽ عمرو کي
ان جي سزا ملي، اهو ڪونه ٿيندو. جهڙي طرح ڪمان هٿ جي تابع هوندي آهي اهڙي طرح شيخ الله جي مرضي جي
تابع آهي. شيخ ان کي چوندا آهن جيڪو پوڙهو هجي يعني ان جا وار اڇا ٿي ويا هجن، ڪارا نه هجن. بزرگ فرمائي
ٿو ته ڪارن وارن مان مراد ان جو وجود ۽ هستي آهي يعني اهو پنهنجي هستي کي فنا ڪري چڪو هجي. حضرت
عيسيٰ ﷺ ننڍپڻ ۾ شيخ ۽ مرشد هو. جيڪڏهن انسان ۾ خودي آهي ته چاهي وار اڇا هجن اهو شيخ ۽ پير نه آهي.

گهر واري سوال ڪيو هو ته اولاد جي باري ۾ توهان بي رقت ڇو آهيو، توهان جي دل نرم نه آهي؟ يا شايد توهان جي دل نٿي جلي، اي شيخ! اسان کي قصو ٻڌاء.

اولاد جي موت تي نه روئڻ متعلق شيخ جو عذر بيان ڪرڻ

شيخ گفت او را پندار اے رفيق
که ندارم رحم و مهر و دل شفيق

ترجمو: ”شيخ اُن کي چيو ته اي ساٿي! هيءُ نه سمجھه، ته مون ۾ رحم ۽ محبت ۽ شفقت ڪرڻ واري دل نه آهي.“
اسان کي ته ڪافرن تي به رحم اچي ٿو، جيستائين اهي الله جي نعمتن جا انڪاري آهن. ماڻهو ڪتن کي مارين ٿا پر اسان کي ڪتن تي به ترس اچي ٿو. جيئن ته ڪتو ڪاٺي ٿو انهيءَ ڪري اهو پٿر جهلي ٿو، اسين دعا ڪريون ٿا ته خدا اُن کان اها بد عادت ڇڏائي ۽ اُن ۾ اهڙو خيال پيدا ڪري جنهن جي نتيجي ۾ سنگسار نه ٿئي. نبي سڀني جي لاءِ رحمت هوندا آهن. مخلوق کي الله ڏانهن اُن جي فائدي جي لاءِ سڏين ٿا، ٻئي طرف الله کان انهن جي لاءِ توفيق جي دعا گهرن ٿا ته اي خدا! تون توفيق جو دروازو بند نه ڪر. هر انسان جي دل ۾ ٿوري رحمت ضرور هوندي آهي. شيخ جيڪو امت جو درد مند هوندو آهي اُن ۾ ڪلي رحمت هوندي آهي. ڪلي رحمت حقيقت ۾ الله تعاليٰ جي آهي پر شيخ جيئن ته پنهنجو پاڻ کي بلڪل الله تعاليٰ سان وابسته ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ ڪري اُن جي رحمت به ڪلي رحمت آهي. تون به ڪنهن شيخ سان پنهنجو پاڻ کي وابسته ڪر. جڏهن انسان ۾ جزوي رحمت آهي ته اهو ڪلي رحمت کي نٿو سڃاڻي، هر ڪس ۽ ناڪس (ايري غيري) کي ڪلي رحمت سمجهي ويهي ٿو. جيڪڏهن ناقص شيخ ڪجهه چوندو به ته اهو محض تقليد هوندو، ان جو مشاهدو نه هوندو. شيخ جي زال چيو ته جڏهن توکي سڀني تي رحم اچي ٿو، تون چئني پاسي مال جي ڌراڙ وانگر حفاظت ڪرڻ وارو آهين، پوءِ تون پنهنجي اولاد تي ڇو نٿو روئين؟ شيخ جواب ڏنو ته اک جي ڳوڙهن مان دل جي رحمت جو پتو پوندو آهي. زال اعتراض ڪري چيو ته توهان جون اکيون بنان ڳوڙهن جي ڇو آهين؟ عقلمند شيخ جذباتي ٿي ويو ۽ ڳالهائڻ ۾ بي قابو ٿي ويو. پوڙهيءَ ڏانهن منهن ڪري چيائين ته سڀ انسان برابر ڪونه هوندا آهن. دل جون اکيون مرده ۽ زندهه سڀني کي ڏسنديون آهن. آئون مرده کي به مجسم پنهنجي نگاهن سان ڏسندو آهيان، پوءِ ڪيئن نوح ڪريان. روئڻ جو سبب هجر ۽ فراق آهي. جڏهن منهنجو اولاد منهنجي اڳيان ڪيڏي رهيو آهي ته پوءِ روئڻ جو ڪهڙو سبب آهي. عام ماڻهن کي مرده خواب ۾ نظر ايندا آهن، مون کي سجاڳيءَ ۾ به نظر ايندا آهن. ننڊ جي حالت ۾ ظاهري حواس بيڪار ٿي ويندا آهن تڏهن مُردا نظر اچڻ لڳندا آهن، آئون بيداري ۾ پنهنجا ظاهري حواس معطل ڪري ڇڏيندو آهيان، پوءِ اهي نظر ايندا آهن.

حواس عقل جا پابند آهن ۽ عقل روح جو تابع آهي. عقل مُقيّد هوندو آهي، جڏهن ته روح ان جا مانع زائل ڪري ڇڏيندو آهي پوءِ ان ۾ جلا ۽ روشني پيدا ٿيندي آهي. روح تي جيستائين دنياوي خيالن جو غلبو رهندو آهي اهو ادراڪات کان محروم رهندو آهي. جڏهن دنياوي خيالات جا خس و خاشاڪ (ڪڪ ڪچرا) صاف ٿي ويندا آهن تڏهن اُن کي باطني ادراڪات حاصل ٿيڻ لڳندا آهن. جيڪڏهن خداوندي توفيق شامل حال نه هجي ته نفساني خواهشات ادراڪات کان مانع رهندا آهن. انسان تباهه ٿيندو آهي ته خواهشون مُسڪرائينديون آهن ۽ عقل روئندو آهي. جڏهن انسان عقل جي تابع هوندو آهي تڏهن ظاهري حواس ان جا محڪوم بنجي ويندا آهن. انسان کي ننڊ جي حالت ۾ خواب هن لاءِ نظر ايندا آهن ته ظاهري حواس معطل ۽ بيڪار ٿي ويندا آهن ۽ انسان نظرن کان غائب شين کي ڏسڻ لڳندو آهي. پوءِ جڏهن عقل جو غلبو ٿي ويندو آهي ته اهو بيداريءَ ۾ به حواسن کي معطل ڪري ڇڏيندو آهي ۽ اهي شيون اُن کي بيداري ۾ نظر اچڻ لڳنديون آهن جيڪي خواب ۾ ڏسي سگهي ٿو.

هڪ نابين بزرگ جو قرآن پڙهڻ وقت اُن کي ڏسي ڪري پڙهڻ ۽ الله تعاليٰ جي حڪم سان بيٺا ٿي وڃڻ هن قصي جو خلاصو هي آهي ته ظاهري حواسن جي نه هوندي به ظاهري حواس جا مُدركات حاصل ٿي ويندا آهن.

وے د در بغداد یک شیخ فقیر

مصطفیٰ درخانہ پیرے ضریر

ترجمو: ”هڪ فقير شيخ بغداد ۾ هڪ نابين پوڙهي جي گهر ۾ قرآن ڏنو.“

سخت گرميءَ ۾ اهو اُن نابين وٽ رهيو ۽ دل ۾ هي خيال ڪيائين ته هن نابين جي گهر ۾ قرآن چو آهي؟ وري خيال ڪيائين ته ائون ايترو هن سان گهرو نه آهيان جو بي تڪلفي سان سوال ڪري سگهان. نيٺ همراھ چند ڏينهن صبر ڪيو معاملو کلي ويو ڇاڪاڻ ته صبر ڪشادگي جي ڪنجي آهي. صبر ڪڙو آهي اُن جو ميوو منو آهي.

لُقمان عليه السلام جو صبر ڪرڻ

هن قصي جو خلاصو هي آهي ته حضرت لقمان عليه السلام صبر ڪيو، ان ڪري جيڪو دل ۾ سوال پيدا ٿيو هو اهو خود بخود حل ٿي ويو.

رفت لقمان سوی داؤد نبی

حلقه می کرد او ز پولاد ابل

ترجمو: ”(حضرت) لقمان عليه السلام دائود نبی وٽ ويو، هو سخت فولاد جا ڪٽا ٺاهي رهيو هو.“

سڀئي ڪٽا هڪ ٻئي ۾ گندي رهيو هو، لقمان اها ڪاريگري ڪونه ڏني هئي. حيران رھجي ويو ته اهو ڇا ٺاهي رهيو آهي. لقمان صبر ڪيو، ڇاڪاڻ ته صبر جو پڪي تيز اڏامندو آهي. بي صبري سان ڪم بگڙي ويندو آهي. لقمان اُن وقت خاموش رهيو. حضرت دائود عليه السلام زره ٺاهي ورتي ۽ لقمان عليه السلام جي اڳيان پاتائين، پوءِ فرمايائين ته جنگ جي ميدان ۾ زخمن کان بچڻ جي لاءِ هيءُ سٺو لباس آهي. لقمان عليه السلام فرمايو ته صبر سٺو ساٿي آهي، ڇاڪاڻ ته اهو هر جاءِ تي غم جي پناهه ۽ دفع ڪندڙ آهي. قرآن شريف جي سورة والعصر جي آخر ۾ آهي ته وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَوَاصَوْا بِالْقَبْرِ (العصر-3). ”انهن هڪ ٻئي کي حق جي وصيت ڪئي ۽ صبر جي وصيت ڪئي.“ ان مان معلوم ٿيو ته صبر جي نگهداشت ائين ئي ضروري آهي جيئن حق جي نگهداشت ضروري آهي. ڪيميا نامي جي حقيقت کي بدلائي ڇڏيندي آهي، اهڙي طرح صبر مصيبتن کي راحت ۾ تبديل ڪري ڇڏيندو آهي.

نابين جي ڏسي ڪري قرآن پڙهڻ واري قصي جو رهيل حصو

مردِ مهمان صبر ڪرد و ناگهان

کشف گشتش حالِ مشکل در زمان

ترجمو: ”مهمان شخص صبر ڪيو ۽ اوچتو اُن تي مُشڪل جو راز کلي ويو.“

مهمان اڌ رات جو قرآن جو آواز ٻڌو. ننڊ مان اُٿيو. ڇا ڏسي ته اهو نابين ڏسي ڪري قرآن شريف پڙهي رهيو آهي ۽ جيڪا آيت پڙهيائين ٿي اُن تي صحيح اگر رکي پڙهيائين ٿي. ناظره پڙهڻ وارا عام طور تي پڙهڻ وقت آيتن تي اگر رکي پڙهندا ويندا آهن. نابين کان مهمان پڇيو، تڏهن نابين جواب ڏنو ته مادي جسم جون جهالتون توکان پري ٿي چڪيون آهن. پوءِ خدا جي ان قدرت سان توکي ڪهڙي پریشاني آهي؟ مون الله تعاليٰ کان دعا گهري هئي ته مون کي قرآن پڙهڻ سان ساهه برابر محبت آهي، ائون حافظ ڪونه آهيان، مون کي روشني عطا ڪر. هن منهنجيون

ٻئي اکيون مونيون. جڏهن قرآن پڙهان ٿو ته ڏسي ڪري پڙهان ٿو. بارگاه خداوندي مان آواز آيو ته اي باعمل انسان اهو تنهنجو حسن ظن آهي. حديث قدسي ۾ آهي ته ”أَنْ عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي“ آئون اهوئي ڪندو آهيان جيڪو منهنجو ٻانهو منهنجي باري ۾ سوچيندو آهي.“ جيڪڏهن سندس الله مان سٺو گمان هوندو ته خير حاصل ٿيندو، برو گمان هوندو ته شر حاصل ٿيندو. جيڏي مهل تون پڙهڻ جو ارادو ڪندين آئون تنهنجي نظر موٽائي ڏيندس تان ته تون خوب پڙهين. دل جي سستي ۾ انسان غم وساري ڇڏيندو آهي. انسان کي مقصد جي طلب آهي، چاهي ان جو سبب ڪجهه به هجي. اک جو مقصد ڏسڻ آهي، جڏهن اهو ڏسڻ اک کان سواءِ حاصل ٿئي ته اک نه هجڻ سان اسان کي ڪهڙي شڪايت ٿي سگهي ٿي.

خدائي احڪامن تي هر حال ۾ راضي رهڻ وارن عارفن جو بيان
 بشو اکنوں قصه آل رهرواں
 که ندارند اعتراض درجهان

ترجمو: ”هاڻي انهن راهنمائن جو قصو ٻڌ، جيڪي دنيا ۾ ڪو اعتراض نٿا ڪن.“

بزرگ رومي هن وقت تائين اهو پئي سمجهايو ته ڪي الله وارا اهڙا آهن جڏهن مقصد حاصل ٿي ويندو اٿن. ته سبب جي موجود نه هئڻ جي شڪايت ڪونه ڪندا آهن. هاڻي هيءُ ٻڌائي ٿو ته ڪجهه بزرگ اهڙا آهن جو اهي ڪنهن حالت ۾ به شڪايت پسند ڪونه ڪندا آهن ۽ الله تعاليٰ جي قضا جي خلاف دعا کي به حرام سمجهندا آهن. واضح رهي ته اها حالت مغلوب الحال عارفن جي هوندي آهي ورنه انبياءِ دعائون نه ڪن ها. اصل ڪمال هي آهي ته راضي برضا هوندي دعا ڪئي وڃي. هي بزرگ مصيبتن کي خدا جي مرضي سمجهي ڪري انهن مان لذت حاصل ڪندا آهن: ضَرْبُ الْحَبِيبِ زَيْبٌ ”معشوق جي مار ڪشمش آهي“، اهو انهن جو مقولو هوندو آهي. مطلب ته هر تڪليف انهن جي لاءِ باعث رحمت بنجي ويندي آهي، اهي سمجهندا آهن ته دوست وٽان جيڪي اچي اهو سٺو آهي.

حضرت بهلول عليه السلام جو هڪ ولي درويش کان ڪجهه دريافت ڪرڻ

حضرت بهلول عليه السلام اهڙي ئي مزاج جي بزرگ کان پڇيو جيڪو راضي بقضاء خداوندي هو ۽ ڪا دعا ڪرڻ پسند ڪونه ڪندو هو.

گفت بهلول آں کي درويش را

چون اے درويش واقف کن مرا

ترجمو: ”حضرت بهلول عليه السلام اُن هڪ درويش کي چيو ته اي درويش! تون ڪيئن آهين؟ مون کي ٻڌاءِ.“

اُن درويش حضرت بهلول عليه السلام کي جواب ڏنو ته جنهن شخص جي منشا مطابق سڄي دنيا جو ڪاروبار هلي رهيو هجي ۽ ڪابه شيءِ اُن جي منشا جي خلاف نه هجي ته اهڙي شخص کان مزاج پڇڻ جو مطلب ڇا آهي؟ رستي تي هلڻ وارا مسافر ان جي نقش قدم تي هلن، منزل تائين نه پهچڻ وارا ان جي ارادي سان منزل کان محروم هجن. هر شخص جي خوشي اُن جي حڪم سان آهي. دنيا جي هر حرڪت ۽ سڪون اُن جي ارادي سان آهي، ماڻهن جي زندگي ۽ موت اُن جي مراد مطابق هجي. حضرت بهلول عليه السلام چيو ته جيڪي ڪجهه توهان چئو ٿا اهو ضرور درست آهي پر مون کي ٿورو تفصيل سان ٻڌايو تان ته آئون پورو مطلب سمجهي وڃان، ڇاڪاڻ ته سٺي مقرر جو هي ڪمال هوندو آهي ته ان جي تقرير مان عوام ۽ خواص ٻئي فائدو حاصل ڪندا آهن. قرآن شريف جي معنائن ۽ مطلب مان هر شخص پنهنجي سمجهه مطابق پورو فائدو حاصل ڪندو آهي. ان درويش حضرت بهلول عليه السلام کي جواب ڏنو ته هي سڀ مڃين

ٿا ته دنيا جي ذري ذري تي الله جي حڪمراني آهي ۽ ڪائنات جي هر حرڪت ۽ سڪون ان جي حڪم سان آهي. پوءِ جڏهن ٻانهو بلڪل راضي بقضاءِ الاهي ٿي وڃي، ته الله تعاليٰ جو هر حڪم ۽ فعل ان جي مراد بنجي ويندو ۽ هي سمجهيو ويندو ته جهان ۾ جيڪي ڪجهه ٿي رهيو آهي چڻ ته اهو ان ٻانهي جي مرضي مطابق ٿي رهيو آهي. انسان جي خواهش ۽ رغبت انسان کان پنهنجي خواهش مطابق ڪم ڪرائيندي آهي. وڻن جا پن جيڪي مٽاهي آهن، انهن جو ڳڻڻ ناممڪن آهي ۽ غير مٽاهي جو تفصيل ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ٿو. جڏهن الله جي سڀني فيصلن ۽ احڪامن تي ٻانهون راضي ٿي ويو آهي ته الله جا سڀ احڪام ان جو مطلوب بنجي ويا. اهو راضيو ان جي طبعي ڳالهه بنجي ويئي آهي، ان ۾ ڪو اجر ۽ ثواب به ان جي مدنظر نه آهي. پنهنجي زندگي به پنهنجي لاءِ نٿو چاهي پر هن لاءِ چاهي ٿو ته الله جو حڪم اهو ئي آهي جيڪو به خدا جو ازلي حڪم آهي. اهو ئي رستو ان کي پسند آهي، چاهي اها زندگي هجي يا موت. ان جو ايمان به محض مولا جي رضامندي جي لاءِ آهي، نه جنت جي لالچ جي ڪري آهي ۽ نه دوزخ جي خوف سبب آهي. ڪفر کان نفرت به مولا جي رضا جي لاءِ آهي دوزخ جي ڊپ کان نه آهي. الله جو حڪم ان کي اهڙو پسند آهي جيئن حلو و پسنڌ هوندو آهي. جڏهن احڪام خداوندي تي رضا جي اها ڪيفيت هجي ته يقينن هي چيو ويندو ته دنيا جا سڀ ڪم ان ٻانهي جي حڪم سان هلي رهيا آهن. جڏهن دنيا جا سڀ ڪم ان جي مرضي مطابق آهن ته دعا ۽ خوشامد بي معنيٰ شيءِ آهي. اهو شخص دعا به تڏهن گهري ٿو جڏهن ان کي هي معلوم ٿئي ٿو ته مولا جي مرضي اها ئي آهي. اهڙي انسان جي دعا به پاڻ تي رحم جي لاءِ ڪونه هوندي آهي، فقط خدا جي مرضي تي عمل ڪرڻ جي لاءِ هوندي آهي. اهو پنهنجي رحم کان ان وقت دستبردار ٿي ويو هو، جڏهن ان خدا جي عشق جي هام هنئي هئي. اهڙو انسان پنهنجون سڀئي صفون ۽ ذاتي خواهشون عشق جي باهه ۾ ساڙي چڪو هوندو آهي. ان فرق کي ته دعا به جيڪڏهن هجي ته فقط الله جي مرضي کي پوري ڪرڻ جي لاءِ هجي، پنهنجي ذاتي غرض جي لاءِ نه هجي، هر سالڪ نٿو سمجهي سگهي، دقوقي عليه السلام جهڙو بزرگ به ان کي نه سمجهي سگهيو.

دقوقي عليه السلام ۽ ان جي ڪرامتن جو قصو

آل دقوقي داشت خوش و ياباجه
عاشق و صاحب ڪرامت خواجه

ترجمو: ”دقوقي عليه السلام هڪ سٺو چهرو رکندڙ حسين هو، عاشق ۽ ڪرامتن وارو سردار هو.“

جهڙي طرح ماڻهو چنڊ مان روشني ۽ رهنمائي حاصل ڪندا آهن اهڙي طرح دقوقيءَ مان روشني حاصل ڪندا هئا. دقوقي عليه السلام هن خيال سان ته کيس ڪنهن مقام ۽ مسڪن سان محبت پيدا نه ٿي وڃي، هميشه سفر ۾ رهندو هو. انسان وطن ۾ پيارو هوندو آهي، سفر ۾ اجنبِي هجڻ جي ڪري تڪليفون برداشت ڪندو آهي. آزمائش جي وقت دل ۾ فقط الله جي محبت ثابت هجي، هن جي مدنظر ذاتِ باري تعاليٰ رهندي هئي. هو باز وانگر معارف ۽ اسرارِ الاهي جو شڪار ڪندو هو. هو فقط الله جي لاءِ خلوت کي پسند ڪندو هو. ورنه هو بدمزاج نه هو ۽ ان ۾ ماڻهن کان مغايرت نه هئي. سڀني انسانن سان ان کي شفقت ۽ محبت جو معاملو هوندو هو. جيئن ته هو پيغمبر صلي الله عليه وسلم جو پيروڪار هو ۽ پيغمبر صلي الله عليه وسلم امت کي مخاطب ڪري فرمايو هو ته آئون توهان تي پيءُ وانگر مهربان آهيان، امت جي زندگي ۽ بقا نبي سان وابسته هوندي آهي. جز ڪل کان ڪٽجي ڪري بيڪار ٿي ويندو آهي، عضوو بدن کان ڪٽجي مُردار ٿي ويندو آهي. جيڪڏهن نبي کان ڪٽجي ڪري ڪجهه حياتي جا آثار به ان ۾ نظر اچن ته ان کي حياتي نه سمجهو. ان جون اهي حرڪتون ذبح ڪيل آهن. جانور جو عضوو ڪٽجي به ڪجهه دير تائين تڙپندو رهندو آهي. نبي کان جيڪو ڪتبو اهو خود پنهنجو نقصان ڪندو. نبي صلي الله عليه وسلم ۾ ان جي جدا ٿيڻ سان ڪو نقص پيدا نه ٿيندو. نبي سان

جڙڻ ۽ ڪٽجڻ جو هي هڪ ناقص مثال اسان ڏٺو آهي، ورنه ان حقيقت کي بيان ڪرڻ ممڪن نه آهي. حضرت علي ڪرم الله وجهه کي اسد الله چيو ويندو آهي، يعني ان کي شينهن جي مثل قرار ڏنو ويو آهي، پر ان ۾ ۽ شينهن ۾ گهڻو فرق آهي. مثال ۽ مُثل ۾ بالڪليه مُشابَهت ڪونه هوندي آهي. اهڙي طرح حضور ﷺ ڪل ۽ امت جي جز هجڻ جو هي مثال به اهڙو ئي آهي.

دقوقي ﷺ جي قصي ڏانهن واپسي

از مثال و مثل و فرق آل برا

جانب قصه دقوقي اے جوال

ترجمو: ”مثال ۽ مُثل ۽ ان جي فرق کان اڳتي وڌ، اي جوان! دقوقيءَ جي قصي ڏانهن هل.“

اهو دقوقي ﷺ ظاهري علوم ۾ به وقت جو امام هو ۽ نيڪي ۾ ملائڪن کان به وڌيل هو. سير الي الله هيس ۽ انتهائي ديندار هو. وظيفن، نفلن ۽ نمازن جو پابند هو، هميشه خاصان خدا جو طالب رهندو هو. سڀني بزرگين جي باوجود دقوقي ﷺ هميشه بزرگن جي ڳولا ۽ ملاقات جو تمنائي رهندو هو ۽ دعا گهرندو هو ته اي الله! آئون جن بزرگن کي ڄاڻندس انهن جو خادم آهيان پر جيڪي بزرگ اهڙا آهن جن کي آئون نٿو سڃاڻان انهن جي ملاقات جي مون تي مهرباني ڪج. الله تعاليٰ ارشاد فرمايو: منهنجي محبت جي هوندي پيو ڇا چاهين ٿو؟ جڏهن توکي حق جي محبت مُيسر آهي ته ٻئي جي محبت جي توکي ڪهڙي ضرورت آهي؟ هو جواب ڏيندو هو: اي خدا! جن بزرگن سان ملڻ جي مون کي تمنا آهي، انهن لاءِ منهنجي دل ۾ نياز منديءَ جو رستو تو کولي ڇڏيو آهي.

غلط طريقي سان هي روايت مشهور ٿي ويئي آهي ته حضرت دائود ﷺ جون 90 زالون هيون پوءِ به ان کي سپاهيءَ جي عورت سان محبت ٿي ويئي هئي، جنهن کي ان مختلف طريقن سان پنهنجي زوجيت ۾ ورتو هو. بزرگ رومي ان مشهور غلط قصي جي بنياد تي هي شعر فرمايو آهي ته ”حضرت دائود وانگر مون وٽ 90 ريون آهن، ساڻيءَ جي رڍ جي لالچ به مناسب آهي.“ تنهنجو مقبول پانهن سان عشق تنهنجي ئي عشق جي حرص جو اثر آهي. جيڪي سلوڪ جي رستي جا مرد آهن، انهن جو حرص مقامات ۾ ترقيءَ جي لاءِ هوندو آهي. نامردن جو حرص ٻرن ڪمن ڏانهن هوندو آهي. سلوڪ جي رستي وارا مرد آهن، دنيا دار ڪڏڙا آهن. حضرت دقوقي جي پين الله وارن سان ملاقات جي تمنا ائين آهي جيئن حضرت موسيٰ ﷺ حضرت خضر ﷺ سان ملاقات جي تمنا ڪئي ۽ ان جي ملاقات لاءِ سرگردان بنيو هو. استسقاء (جلندر) جي بيماري ۾ مريض پاڻي مان ڪڏهن به ڍڙ ڪونه ڪندو آهي، سير الي الله جي ڪا انتها نه آهي. ان ۾ جيڪو مقام به حاصل ٿئي ان کان اوچي مقام جي طلب جاري رکڻ گهرجي. غلط فهمي سان جيڪڏهن ڪنهن مقام کي صدر مقام سمجهي رهيا آهيو ته اهو صدر مقام نه آهي، اهو ته رستي جي هڪڙي منزل آهي.

قرب ۽ نبوت جي باوجود حضرت موسيٰ ﷺ جو حضرت خضر کي ڳولڻ جو راز

از ڪليم حق بيا موز اے ڪريم

هين چه ميگويد ز مشتاق ڪليم

ترجمو: ”اي پلا! ڪليم الله کان سڪي وٺ. خبردار! ڪليم شوق ۾ ڇا چئي رهيو آهي.“

حضرت موسيٰ ﷺ سان طور جبل تي واسطي کان سواءِ الله تعاليٰ ڳالهايو، انهيءَ ڪري ان جو لقب ڪليم الله پئجي ويو. حضرت موسيٰ ﷺ حضرت خضر جو طالب ٿيو. حضرت موسيٰ ﷺ جڏهن خضر جي تلاش ۾ هليو،

تڏهن ان جي قوم هي ڳالههون ان سان ڪيون ته اي موسيٰ! تو قوم کي ڇڏي ڏنو آهي. حضرت موسيٰ کي قرب الاهي جو اهو مرتبو حاصل هو جنهن ۾ خوف ۽ اميد جو درجو ختم ٿي ويندو آهي. حضرت موسيٰ کي الله تعاليٰ جو قرب حاصل آهي. حضرت موسيٰ مرتبي جي لحاظ کان آسمان آهي. حضرت موسيٰ فرمايو: مون کي نه روڪيو، آئون مجمع البحرين تائين ويندس تان ته آئون زماني جي بادشاهه جو ساٿي بنجان. منهنجي ۽ خضر جي ملاقات قيران السعدين آهي، قرآن پاڪ ۾ آهي ته **وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا** (الكهف-60) ”جڏهن موسيٰ چيو پنهنجي جوان کي ته آئون هلندو رهندس جيستائين نه پهچان ان جاءِ تي جتي ٻه درياءُ ملندا آهن يا ڊگهو زمانو هلندو رهان.“ طلب ۽ جستجوءَ جي اها مشقت ۽ تڪليف ان مطلوب جي مقابلي ۾ گهٽ آهي. روزي ڪمائڻ جي لاءِ به ته ماڻهو رڻندو گهمندو آهي. اي چاچا! ان ڳالهه جو خاتمو آهي، ان بزرگ دقوقيءَ جي ڳالهه وري ٻڌاءِ.

دقوقي رحمۃ اللہ علیہ جي قصي ڏانهن رجوع

آل دقوقي رحمۃ اللہ علیہ

گفت سافرت مدی فی خانقہ

ترجمو: ”دقوقي رحمۃ اللہ علیہ فرمايو ته مون هڪ مدت تائين مشرق ۽ مغرب جو سفر ڪيو.“

چنڊ جي عشق ۾ سال ۽ مهينا سفر ڪيم، رستي کان بي خبر هيس، الله تعاليٰ ۾ محو هئس. مٽي ۽ پٿرن تي اڳهاڙن پيرن سان هلندو هئس. عاشق جو سير هڪ درجي ۾ جسماني ڪونه هوندو آهي پر اهو روحاني هوندو آهي. دل جي سير ۾ ويجهو ۽ پري ڪاشيءَ ڪونه هوندي آهي. جهڙي طرح انسان جو سير نطفي کان وٺي ڪري عقل اچڻ جي زماني تائين آهي. اهڙي طرح روح جو سير آهي جو ان ۾ نه ٽڪاوٽ ٿيندي آهي ۽ نه منزل جي پري هجڻ جو تصور ايندو آهي.

عاشق جو سير حقيقت ۾ روحاني آهي. جسماني سير خالي ان جي تابع آهي، انهيءَ ڪري جسماني سير جا عوارض ان تي طاري ڪونه ٿيندا آهن. روحاني سير کي هر شخص محسوس نٿو ڪري سگهي، جسماني رفتار ۽ سير کي سڀ ڏسندا آهن. عاشق جو سير جيتوڻيڪ جسماني شڪل ۾ هوندو آهي پر حقيقت ۾ اهو روحاني سير ڪندو آهي جيڪو بي ڪيف هوندو آهي. دقوقي رحمۃ اللہ علیہ فرمايو ته آئون هڪڙي ڏينهن شوق ۾ روانو ٿيس تان ته درياءُ وحدت کي جسم انساني ۾ مشاهدو ڪريان ۽ سج کي ذري ۾ ڏسان.

ڪناري ڏانهن ستن شمعن جهڙو نظر اچڻ

چوں رسیدم سوئے یک ساعل بگام

بودے گه گشته روز و وقت شام

ترجمو: ”جڏهن آئون پيادل هڪ ڪناري ڏانهن پهتس ته ڏينهن بي وقت ٿي ويو هو ۽ شام جو وقت هو.“

ان کانپوءِ مون اوچتو ست شمعون ڏٺيون. انهن شمعن (بتين) جي ڪري آءٌ ڪناري ڏانهن وڌيس. هر هڪ شمع جو نور آسمان جي فضا تائين بلند هو. آئون حيران ٿي ويس. حقيقت ۾ اهي ست شمعون انهن ستن ڪامل عارفن جو نور هو جن کي صاحب باطن ئي ڏسي سگهي ٿو، عوام کي اهو نظر نٿي آيو. الله تعاليٰ جنهن کي چاهي هدايت ڪري.

ستن شمعن جو هڪ جهڙو ٿي وڃڻ

باز مڃيدم ڪه شد آل هفت يڪ
ي شگافد نور او جيب فلڪ

ترجمو: ”وري مون ڏٺو ته اهي ست شمعون هڪ ٿي ويون ۽ انهن جو نور آسمان جو گريبان ڦاڙي رهيو هو.“
وري اهي ست ٿي ويون. منهنجي مستي ۽ حيراني شديد ٿي ويئي. انهن شمعن جي پاڻ ۾ اتصال جي ڪيفيت ناقابل بيان آهي. انهن جو يڪ رنگ ٿيڻ ڏسڻ وٽان آهي، بيان نٿو ڪري سگهجي. علم ۽ هوش جنهن شيء کي ٿوري دير ۾ سمجهي وڃي ٿو ان کي سالن ۾ به ٻڌڻ ممڪن نه آهي. ڇاڪاڻ ته انهن بزرگن جو اهو نور تجليات رب هو، ان جي تعريف ممڪن نه آهي. آئون انهن ڏانهن جلد ڊوڙيس ته بيهوش ٿي ڪري پيس. هوش ۾ اچڻ کانپوءِ انهن شمعن ڏانهن تمام تيز ڀڳس.

شيخ جي نظر ۾ ستن شمعن مان ست مرد ظاهر ٿيڻ
هفت شمع اندر نظر شد هفت مرد
نور شاں مي شد بسقف لاجورد

ترجمو: ”ڏسڻ ۾ ست شمعون ست مرد بنجي ويون، انهن جو نور آسمان جي ڇت تائين پهچي رهيو هو.“
اهو نور ايتري قدر تيز هو جو ٻيا نور ان جي مقابلي ۾ گهٽ هئا. آئون حيران هئس ته اها الله تعاليٰ جي ڪاريگري ڪهڙي آهي جو اهي شمعون انساني صورت اختيار ڪري رهيون آهن. آئون اڳتي ويس تان ته چڱي طرح ڏسي سگهان ته ڇا اها حقيقت آهي يا منهنجو متوڦري رهيو آهي.

ستن شمعن جو وري ست وڻ بنجڻ

باز هر يڪ مرد شد شڪل درخت
چشم از سبزي اے شاں نيك بخت

ترجمو: ”پوءِ هر مرد هڪ وڻ جي شڪل وٺي ويو انهن جي ساوڪ هر اک لاءِ ٿڌاڻ هئي.“
وڻن جي ساوڪ ايتري قدر وڻندڙ هئي جو اکين جي لاءِ هڪ نعمت هئي، پن ايتري قدر گهاٽا هئا جو ٿاري نظر نٿي آئي. وڻ ايتري قدر وڌيڪ هئا جو انهن ۾ پن ڍڪجي ويا هئا. هر وڻ جي ٿاري سدره تائين پهتي ٿي. سدره المنتهي ستين آسمان تي هڪ پير جي وڻ جهڙو وڻ آهي، جيڪو حضرت جبرئيل عليه السلام جي پرواز ۽ مخلوق جي علم جي انتها آهي ۽ ان جي گهرائي زمين جي ته تائين آهي. عام طور تي پاڙ ۾ ترو تازگي ڪونه هوندي آهي پر ان وڻ جي پاڙ به پُر رونق ۽ تروتازه هئي ۽ ميوا خوب پڇي ڦاٽڻ لڳا هئا.

وڻن جو ماڻهن جي نگاهن کان ڳجهو هجڻ

اين عجب تر ڪه برايشاں مي گذشت
صد هزاراں خلق از صحر او دشت

ترجمو: ”ان کان به وڌيڪ تعجب خيز اهو ته اتي جهنگ ۽ ميدان مان لکين انسان گذري رهيا هئا.“

لکين انسان اُتان گذري رهيا هئا پر اُهي انهن وٽن کي نٿي ڏسي سگهيا. ائين به ڪونهي ته انهن کي پاڇي جي ضرورت نه آهي. انهن ماڻهن جو انهن وٽن کي نه ڏسي سگهڻ جو سبب هيءُ هو ته الله تعاليٰ انهن ماڻهن جي نگاهن تي مهرون لڳائي ڇڏيون هيون. اهي ماڻهو معمولي شيءِ کي ڏسي سگهندا هئا پر ايتري قدر منور شيءِ کي نٿي ڏسي سگهيا. اهي ماڻهو الله وارن سان ملڻ جي جدوجهد به ڪونه ڪندا آهن ۽ پنهنجي اکين تان مهرون زائل ڪرڻ جي تدبير به نٿا ڪن ۽ خواهه خواهه اميدوار به آهن. علوم و اسرار خداوندي ڏانهن توجه نٿا ڪن ۽ دنياوي علوم جي حصول ۾ دست و گريبان آهن. ان نور جو هر حصو اها تمنا ڪري رهيو هو ته ڪاش قوم ان کي سڃاڻي ۽ ان جي ذريعي راهِ نجات تي هلي پوي. ان نور جي پُڪار تي غيرت خداوندي جي طرفان آواز آيو ته انهن کي دعوت نه ڏي، انهن جي اکين تي مهر لڳائي ويئي آهي، انهن جي لاءِ هاڻي ڪا پناهه جي جاءِ نه آهي. دعوت الي الله جي جواب ۾ منڪرين جي طرفان داعي کي اهوئي جواب ملندو آهي ته هن جو دماغ ٽيڪ نه آهي. جيئن ته ان داعي ۽ مشقتون برداشت ڪيون آهن ۽ مُجاهدا ڪيا آهن انهيءَ ڪري دماغ ۾ خشڪي اچي ويئي اٿس. داعيءَ کي تعجب ٿئي ٿو ته ايتري قدر واضح علامتن جي باوجود اهي ماڻهو دعوت کي ڇو نٿا قبول ڪن. دنيا جي معاملن ۾ سڀ عقلمند آهن پر هن روحاني چمن (باغ) جا بي عقلي سبب مُنڪر بنجي رهيا آهن. منڪرين جي انڪار سان داعي ۾ خود پنهنجي باري ۾ وسوسا پيدا ٿيڻ لڳن ٿا. اهو داعي پوءِ سوچي ٿو ته خواب ته بلڪل نه آهي، ڇاڪاڻ ته آئون نفس الامر ۾ انهن شين کي ڏسي رهيو آهيان ۽ انهن مان نفع افروز ٿي رهيو آهيان. مطلب ته داعي جي اڳيان هڪ طرف حقيقتون هونديون آهن ۽ ٻئي طرف منڪرين جو بالاتفاق انڪار. پوءِ ان کي شڪ ۽ شُبها پيدا ٿيڻ لڳندا آهن. ائين به نه آهي ته انهن شين جي انهن کي طلب ۽ ضرورت نه هجي. بزرگ رومي رحمته الله عليه هيءُ مضمون بيان فرمايو ته مُنڪرن جي انڪار سان خود داعي ۾ پنهنجي ۽ حقيقتن جي باري ۾ شڪ ۽ شُبها پيدا ٿي وڃن ٿا. هاڻي ان مضمون جي تائيد ۾ هن آيت مان دليل وٺي ٿو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته حَقٌّ اِذَا اسْتَيْسَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرٌ مِّنَّا (يوسف ۱۱۰) هن آيت ۾ لفظ ”ڪذبوا“ ۾ به قراتون آهن. هڪ حضرت عائشه رضي الله عنها عنهما جي قرات آهي. بي بي صاحبه ان لفظ کي ڪُذِّبُوا ”ذ“ کي شد سان پڙهندي هئي. ان قرات مطابق ترجمو هي ٿيندو: ايسٽائين جو جڏهن رسول مايوس ٿي ويا ۽ کين يقين ٿي ويو ته انهن جي قوم کين ڪوڙو چيو، تڏهن انهن وٽ اسان جي مدد پُهتي. “حضرت ابن عباس ”ان لفظ کي ڪُذِّبُوا پڙهندو هو، ان صورت ۾ ترجمو ٿيندو ته ”انهن رسولن کي هي وسوسو ٿيڻ لڳو ته انهن سان مدد جو وعدو غلط ڪيو ويو هو...“ بزرگ رومي رحمته الله عليه پنهنجي اڳين مضمون جي مطابقت ۾ ان لفظ کي حضرت ابن عباس ”جي قرات مطابق پڙهي ڪري ترجمو ڪري ٿو. هيءَ بدگمانِي ان وقت ٿيڻ لڳندي آهي جڏهن اهو داعي پنهنجو پاڻ کي الله جي مدد کان روڪيل سمجهندو آهي. ان داعي کي الله جي طرفان حڪم ٿيندو آهي ته انهن مُنڪرن کان قطع نظر ڪر ۽ خود انهن غيبي اسرارن ۽ معرفتن مان فائدو حاصل ڪر ۽ انهن ماڻهن کي فائدو پهچاءِ جن جي مقدر ۾ فائدو آهي. الله وارن کان هر وقت عجيب و غريب شين جو ظهور ٿيندو رهندو آهي. منڪر چوندا آهن ته هتي نه باغ آهي نه ميوا آهن. هي شخص ماڻهن کي ڇو دعوت ڏئي رهيو آهي؟ ۽ مُنڪر هي به چوندا آهن ته انهن چرين داعين اسان کي چريو بنائي ڇڏيو آهي. اسين ڏسي رهيا آهيون ته اسان کي ڪجهه نظر نٿو اچي، فقط بيابان ۽ ڏکيو رستو نظر اچي ٿو. داعي چون ٿا ته ايتريقدر وڏا واقعا ۽ حقيقتون غلط ۽ وهم ڪيئن ٿي سگهن ٿا! الله انهن تي مهر لڳائي آهي جنهن جي ڪري هي اندا ۽ ٻوڙا آهن، نه ڪجهه ڏسن ٿا ۽ نه ڪجهه ٻڌن ٿا. اهڙي قسم جا هي جهڳٽا حضور ﷺ سان قريشن ڪيا. انهن جي انڪار تي حضور ﷺ جن کي تعجب ٿيندو هو ۽ ابولهب کي به حضور ﷺ جن جي دعوت تي عجب ٿيندو هو. داعيءَ جو قوم جي انڪار تي تعجب ۽ مُنڪرن جو داعي جي دعوت تي عجب، انهن ٻنهي ۾ انجام جي لحاظ کان وڏو فرق آهي.

دقوقيء جي نگاه ۾ ستن ئي وٽن جو هڪ وٽ بنجي وڃڻ
گفت راندم پشتر من نيك بخت
باز شد آل هفت جمله يك درخت

ترجمو: ”(دقوقي رح) فرمايو ته آئون سعادت مند اڳتي وڌيس، پوءِ اهي ست ئي وٽ هڪ ٿي ويا.“
انهن ستن وٽن جو ڪڏهن هڪ ٿيڻ، ڪڏهن ست بنجڻ منهنجي لاءِ انتهائي حيرت جو سبب هو. ان حيثيت کان
پوءِ انهن ستن وٽن نماز لاءِ صف بندي ڪئي ۽ انهن مان هڪ امام بنجي ويو. وٽن جي نماز تي مون کي ڏاڍو عجب
ٿيو. پوءِ مون کي قرآن شريف جي هيءَ آيت ياد آئي وَ النَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ (الرحمن-6) يعني زمين وغيره تي
پڪڙڻ واريون وليون ۽ وٽ الله کي سجدو ڪن ٿا، نماز ۾ بيهن ٿا ۽ التحيات ۾ گوڏن ڀري ويهيو آهي. انهن وٽن جي نه
چيلهه آهي جو اهي بيهي سگهن، نه گوڏا آهن جو گوڏن ڀري ويهي سگهن، پوءِ اها ڪهڙي نماز آهي!

ستين وٽن جو ست مرد بنجي وڃڻ

بعد ديرے گشته آنها هفت مرد
جمله در قعده پے يزدان فرد

ترجمو: ”ٿوري دير کانپوءِ اهي (وٽ) ست مرد بنجي ويا، الله احد جي لاءِ سڀ قعده ۾ هئا.“

ٿوري دير کانپوءِ مون ڏٺو ته اهي ست وٽ وري ست انسان بنجي ويا ۽ قعده ۾ آهن، التحيات ويهي پڙهي رهيا
آهن. مون اڪيون مهڻي ڏسڻ چاهيو ته ست مرد ڪير آهن ۽ انهن جو دنيا ۾ ڪيتري قدر وڏو مرتبو آهي. جڏهن انهن
کي ويجهو پهتس ته هوش سان کين سلام ڪيم. قوم مون کي ان سلام جي جواب ۾ چيو: اي دقوقي رح، بزرگن جي
لاءِ باعثِ فخر ۽ تاج! آئون حيران ٿيس ته انهن منهنجو نالو ورتو ۽ مون کي ڪيئن سڃاتائون، هن کان اڳ ۾ انهن مون
کي ڏٺو هو ڇا؟ اهي منهنجي دل جي ڳالهه فوراً سمجهي ويا. هڪٻئي کي هيٺ نگاهون ڪري ڏسڻ لڳا، مون کي
چوڻ لڳا ته توتي اها ڳالهه ڇو لڪل آهي؟ جنهن دل کي الله سان مقامِ حيرت جو قرب حاصل ٿيندو آهي ان تي سڀ
مخفي ڳالهيون کلي وينديون آهن. مون انهن بزرگن کي چيو ته الله وارن جي حقيقت ڏانهن توجهه هوندي آهي ۽ اهي
رسمي نالي ڏانهن توجهه نه ڪندا آهن ۽ نه ان جو انهن کي ادراڪ هوندو آهي. توهان منهنجو نالو دقوقي عليه السلام ڪيئن
معلوم ڪيو؟ ڇاڪاڻ ته ولي معرفت حق ۾ غرق رهندو آهي، ان جي لاءِ رسمي نالن جو ذھول ٿي ويندو آهي. ايئن نه
آهي ته انهن کي باطني توجهه جي ذريعي نالي معلوم ڪرڻ جي طاقت نه آهي. ان کانپوءِ انهن چيو ته اسان جي تمنا
تنهنجي اقتدا ۾ نماز پڙهڻ آهي. مون چيو ته هاڻو، پر ٿوري دير بعد. ڇاڪاڻ ته آئون زماني جي انقلاب جي ڪري
ڪجهه مُشڪلات ۾ ڦاٿل آهيان. انهن چيو ته نه، صحبت ۾ وڏو تاثير آهي. هج مٽي ۽ پاڻيءَ جي صحبت اختيار ڪري
ٿو ته انگور بنجي اڀري ٿو، ڏاڻو بلڪل مٽي ۾ ملي ويو، پنهنجو رنگ ۽ بوءِ ختم ڪيائين، تڏهن نئين سر ڦٽو. ڏاڻي
پنهنجو پاڻ کي مٽيءَ ۾ ملايو ته ان جو ظاهر ختم ٿي ويو ۽ ان جي باطن جلوي گري شروع ڪئي. هنن سر ڏوٽي اهڙو
اشارو ڪيو جنهن جو مطلب هو ته اسين تنهنجو چوڻ مڃينداسون، ٿوري دير انهن بزرگن سان مراقبو ڪندي ئي آئون
زماني جي گردش کان ٻاهر نڪري ويس. جهان جا سڀ تغيرات زماني جي ڦير گهير جي ڪري آهن. جيڪو شخص
زماني جي دور کان مٿانهون ۽ بالاتر ٿي وڃي ته ان ۾ ڪو تغير نٿو اچي. انسان جيڪڏهن زماني جي دور کان بالاتر
ٿي وڃي ته ڪم ۽ ڪيف کان بالاتر ٿي ويندو آهي. جڏهن انسان چون چرا کان آزاد ٿي وڃي ته اهو خدا جو همراز
بنجي ويندو آهي. جيڪي ماڻهو نماز ۾ مُقيّد آهن اهي لازماً ذات باري تعاليٰ ڏانهن راه ياب نٿا ٿي سگهن. طلب ۽

جستجوء ۾ هر سالڪ ۽ غير سالڪ جي هڪ حد مقرر آهي. غيب جا موئڪل مقرر آهن. ان ڳالهه کي ان مقام تي رکون ٿا. جيڪڏهن انسان پنهنجي ان غيبي نگهبان کي نٿو ڏسي سگهي ته ان جي وجود کي هن مان سمجهه ته انسان گهڻي ڪوشش ڪندو آهي ۽ هر طرح سان ڪوشش جي لاءِ آزاد هوندو آهي پر مقصد تائين نٿو پهچي سگهي. ان مان معلوم ٿيو ته ڪا نه ڪا غيبي بندش آهي، توهان ان کان انڪار ڪريو ٿا ته اها رڪاوٽ غيبي محافظ جي ڪري آهي ۽ چئو ٿا ته انسان کي رڪاوٽ نفس جي ارادي جي ڪري پيش اچي ٿي.

دقوقي رحمۃ اللہ علیہ جو ان قوم جي امامت جي لاءِ اڳتي وڌڻ

اين سخن پايان نه وارو تيز ڏو

پڻ نماز آمد دقوقي پيش شو

ترجمو: ”انهن ڳالهين جو خاتمو نه آهي، تيز ڀڄ، خبردار! نماز جو وقت ٿي ويو، اڳيان ٿي.“

اي يڪتا! ٻه رڪعتون ادا ڪر تان ته زمانو تنهنجي ڪري باروتق بنجي وڃي، تون اهڙو امام آهين جنهن جي باطني اک کليل آهي ۽ امامت جي لاءِ اهڙو ئي شخص مناسب آهي جيڪو روشن ضمير هجي. فق جي ڪتابن ۾ لکيل آهي ته اندي جي پويان نماز مڪروهه آهي. روشن ضمير امام بهتر آهي، چاهي ان جي ظاهري تعليم نه هجي ڇاڪاڻ ته اندو گندگي کان بچاءُ نٿو ڪري سگهي، بچڻ ۽ پرهيز جو بنياد اک آهي. جيڪڏهن انسان دل جو اندو آهي ته اهو نسورو شر آهي. ظاهري اندي کي ته ظاهري نجاست هوندي آهي جنهن جو ازالو آسان آهي پر باطن جي اندي ۾ باطني نجاست آهي جنهن جو ازالو ڏاڍو ڏکيو آهي. ظاهري نجاست پاڻيءَ سان ڌوئي سگهجي ٿي پر باطني نجاست فقط لڙڪن سان ڌوئيندي آهي. الله تعاليٰ ڪافر کي نجس ۽ پليد، باطني نجاست جي ڪري قرار ڏنو آهي. ظاهري نجاست جي بدبوءِ ٿورو پري پهچي ٿي پر باطني نجاست جي بدبوءِ گهڻو پري تائين پکڙي ٿي. باطني نجاست جي بوءِ فقط دنيا تائين نه پر آسمانن تائين پکڙجي ٿي. مون جيڪي نڪتا ٻڌايا آهي تنهنجي عقل جي اندازي مطابق ٻڌايا آهن. ڪو عاقل ڪامل ملندو ته تفصيل بيان ڪندس، مون کي ان جي تمنا آهي.

انسان جي بدن ۽ سمجهه جو مثال ڏلي ۽ ان جي پاڻيءَ مان سمجهه، بدن جي ڏلي ۾ پنج حواس بمنزل پنج سوراخن جي آهن. جيڪڏهن ڏلي جا سوراخ بند نه ڪيا وڃن ته ڏلي ۾ برف نه رهندي، جنهن مان پاڻي ٺهي ٿو ۽ نه وري پاڻي رهندو. اهڙي طرح جيڪڏهن حواس خمسہ جي حفاظت نه ڪئي وڃي ته سمجهه ۽ سوچ ضايع ٿي ويندي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته قُلْ لِلنَّوْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ (النور- ۳۰) ”اي نبي ﷺ توهان مومنن کي چئو ته بيهوده گفتگوءَ سان به سمجهه برباد ٿيندي آهي. ڪن سان غلط ڳالهيون ٻڌندي ته فهم برباد ٿيندي. عارفن جي حواس خمسہ جي ذريعي به حق جي سمجهه گهٽبي آهي پر اهي ان جو عوض ۽ بدل حاصل ڪري وٺندا آهن. وقت نه آهي ورنه ائون سمجهايان ها ته ڪامل عارفن کي اهو عوض ۽ بدل ڪٿان کان حاصل ٿيندو رهندو آهي. وڏن دريائن جو پاڻي خرچ ٿيندو رهندو آهي، ڪڪر دريائن مان پاڻي حاصل ڪندا آهن، سمنڊ جو پاڻي بخارن جي شڪل وٺي پوءِ ڪڪر بنبو آهي.

مون هن ڪتاب ۾ قصا بيان ڪرڻ شروع ڪيا آهن ۽ باطن رهجي ويو آهي. ضياءُ الحق جي شخصيت نادر زمانه آهي. جيئن ته منهنجي دل شايد شان نه آهي، منهنجي طبيعت جي تقاضا اها ئي آهي ته تنهنجو ذڪر در حديث ديگران ڪندو رهان. اصل شخص کي مخفي رکڻ جي لاءِ ان کي ڪنهن مثال جي ذريعي بيان ڪيو ويندو آهي. منهنجون تعريفون تنهنجي مرتبي کان گهٽ آهن. هڪ گداگر کان مانيءَ جو ٽڪر به الله تعاليٰ قبول فرمائيندو آهي ۽ وڌيڪ مقدار جي صدقي جو ان کان مطالبو ڪونه ڪندو آهي. الله تعاليٰ وٽ اڪين جي ٻن لڙڪن جو ايترو قدر آهي جيترو وڏي کان وڏي مال جو نه آهي. مون جيڪي تعريفون ڪيون آهن انهن مان مقصود ضياءُ الحق آهي. ضياءُ الحق جو

نالو صراحتاً هن لاء نه آهي ته متان حاسد ان تي حسد ڪن، ضياء الحق جو تصور حاسدن جي دماغ ۾ نٿو اچي سگهي. انهن جي تصور ۽ حاسدن جي دماغن جو مثال طوطي ۽ ڪوئي جي پر وانگر آهي. ڪوئي جي پر ۾ ڀلا طوطو به ڪڏهن سٽو آهي؟ انهن حاسدن جي ذهن ۾ ضياء الحق جو حقيقي تصور نه آهي پر بناوٽي آهي، جيئن ڪن چنڊ ڏسڻ وارن کي پنهنجي پرونءَ جو وار چنڊ جي صورت ۾ نظر ايندو آهي. ائون تنهنجي تعريف ستن آسمانن ۽ پنجن حواسن کان وڌيڪ ڪندس.

امامت جي لاءِ دقوقي رحمۃ اللہ علیہ جو اڳتي وڌڻ

در تحيات و سلام صالحين

مدح جمله انبياء آمد عجيبين

ترجمو: ”التحيات ۽ نيڪن تي سلام ۾، سڀني نبين جي تعريف ڳوهيل آهي.“

التحيات ۾ جڏهن ڪو السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَىٰ عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ چوي ٿو ته ان ۾ مجموعي طور سڀني انبيائن ۽ نيڪن تي سلامتيءَ جي دعا ٿي ويندي آهي. حقيقي تعريف فقط خدا جي آهي، اشخاص ۽ صورتون جيئن ته ان نور حق مان فيض ڪسب ڪن ٿيون، انهيءَ ڪري اهي قابلِ مدح ٿي وڃن ٿيون. جيڪڏهن ڪو انهن صورتن ۽ شخصن کي اصل سمجهي ويهي ته گمراهي آهي. ديوار تي جيڪا چانڊاڻ آهي اها ان جي پنهنجي نه آهي پر اها چنڊ جي آهي. هاڻي جيڪڏهن ڪو ديوار تي چانڊاڻ نه هجڻ جي ڪري چنڊ جي تعريف ڇڏي ڏي ته ان جي گمراهي آهي. پاڻيءَ ۾ جيڪو عڪس آهي ان جي تعريف چنڊ جي تعريف آهي. جيڪڏهن ڪو اصولي طور اصل تعريف ان عڪس جي ڪري ته ان جي گمراهي آهي. سڀني خوبين جو سرچشمو ته ذاتِ خداوندي آهي، جيڪڏهن ڪو مخلوق کي اصل سمجهي ويهي ته اها ان جي بدبختي آهي. مجازي معشوق جي عشق جو نتيجو محض شهوت پرستي آهي. عارضي حُسن ديوار جي چانڊاڻ جهڙو آهي. خيالي معشوق سان جيڪڏهن عشق اَلْبَجَازُ قَنْطَرَةُ الْحَقِيقَةِ ”مجازي عشق حقيقت جي پُل آهي.“ اهو جذبو عشق جو هڪ پُر آهي، ان کي حقيقت تائين پرواز جو ذريعو بنائڻ گهرجي. ماڻهو مجازي عشق ۾ شهوت راني ڪري، پنهنجي ان پُر کي جيڪو حقيقت تائين پرواز جو سبب بنجي سگهيو ٿي، برباد ڪري ڇڏيندا آهن. ان نُڪتي جو تفصيل پوءِ ڪنهن وقت ٻڌايو ويندو، ڇاڪاڻ ته ائون مُفلس آهيان. مُفلس مقروض کي مُهلت ڏني ويندي آهي.

قوم جو دقوقي رحمۃ اللہ علیہ جي پيروي ڪرڻ

پيش در شد آل دقوقي در نماز

قوم پچوں اطلس آمد او طراز

ترجمو: ”نماز ۾ دقوقي رحمۃ اللہ علیہ اڳيان ٿيو. قوم اطلس وانگر هئي ۽ هو نقش و نگار وانگر هو.“

اها غيبي قوم بمنزل ريشمي ڪپڙي جي هئي ۽ دقوقي رحمۃ اللہ علیہ ان جي نقش و نگار وانگر هو. قوم وارن ان جي اقتدا ڪئي. جيئن ئي بزرگ تڪبير تحریم پڙهي دنيا و مافيا کان غافل ٿي ويو. قربانيءَ جي جانور تي جڏهن تڪبير چئي ڪري چري هلائي ويندي آهي ته اهو هن دنيا کان مُنقطع ٿي ويندو آهي. تڪبير تحریم جو مطلب به اهوئي آهي ته نمازي دربارِ خداوندي ۾ پنهنجي نفس جي قرباني پيش ڪري ٿو. انهيءَ ڪري جڏهن توهان تڪبير چئو ته فوراً نفس اماره کي ذبح ڪري وجهو. تڪبير تحریم جي وقت روح کي بمنزل حضرت ابراهيم خليل عليه السلام الله جي بنايو ۽ جسم کي بمنزل اسماعيل عليه السلام ذبيح الله جي بنايو. الله اڪبر جي ذريعي جسم شهوت ۽ حرص جي لحاظ کان مُرده هجڻ گهرجي ۽ بسم الله الرحمن الرحيم جي ذريعي جسم بسمل سر بُريده هجڻ گهرجي. نماز جي جماعت ۽

حالت کي ائين سمجهو جيئن قيامت ۾ الله جي دربار ۾ صفون ٻڌي ڪري بيٺل هوندؤ ۽ توهان کان حساب و ڪتاب ۽ سوال و جواب ٿيندا. هاڻي نماز ۾ جڏهن توهان ”قيام“ ۾ آهيو ته جن الله تعاليٰ توهان کان سوال ڪري ٿو ته توهان کي زندگي جي جيڪا مهلت ڏني هئي ان ۾ توهان منهنجو ڪهڙو ڪم ڪيو. مون توهان کي روزي ۽ طاقت ڏني اها ڪهڙي ڪم ۾ خرچ ٿي؟ پنج حواس ڏنا. هٿ پير ۽ اکيون ۽ ڪن ڏنا. انهن مان ڪهڙو ڪم ورتو؟ نماز ۾ ”قيام“ جي حالت ۾ جڏهن اهي سوال ٻڌي ٿو ته ”رڪوع“ ۾ ويڃن جن شرمندگي ۽ سان جهڪڻ آهي. هاڻي ان ۾ ايتري طاقت نٿي رهي جو بيهي سگهي، تڏهن شرمندو ٿي ڪري جهڪي تسبيح پڙهڻ لڳو آهي. پوءِ ان کي الله جو حڪم ٿئي ٿو ته ڪنڌ مٿي ڪڍ ۽ جواب ڏي. تڏهن اهو ”قوم“ ۾ بيهي ٿو ۽ پوءِ شرمندگي ۽ مان سجدو ۾ ڪري پوي ٿو. پوءِ ”سجدي“ جي حالت ۾ ان کي ڪنڌ ڪٽڻ جو حڪم ٿئي ٿو. اهو سجدو مان ڪنڌ ڪٽي ٿو پر شرمندگي ۽ مان وري سجدو ۾ ڪري پوي ٿو. ٻئي سجدو ۾ ان کي وري حڪم ملي ٿو ته ڪنڌ مٿي ڪڍ ۽ جواب ڏي. تڏهن ان ۾ ايتري طاقت نٿي رهي جو اهو بيهي سگهي، انهيءَ ڪري ”قعدة“ ۾ ويهي رهي ٿو. ”قعدة“ جي حالت ۾ جن الله تعاليٰ ان کي فرمائي ٿو ته اسان توکي نعمتن جو سرمايو ڏنو هو، ان سرمايي جو نفعو ڏيکار ڪٿي آهي؟ هاڻي اهو ڏسي ٿو ته نه وٽس سرمايو آهي نه نفعو! تڏهن گهٻرائجي سفارش ڪرڻ واري جي تلاش شروع ڪري ٿو.

الله تعاليٰ جي پڇاڻي جي ڪري ساڃي پاسي سلام جو اشارو ۽ انبيائن کان شفاعت گهرڻ جو بيان
هاڻي اهو ساڃي پاسي سلام ورائي ٿو ته جن انبياء ۽ ڪراما ڪاتبين کان پنهنجي سفارش جي استدعا ڪري ٿو.

رو بدستِ راست آرد در سلام

سوئے جانِ انبياء و آلِ ڪرام

ترجمو: ”سلام ۾ ساڃي پاسي منهن ڦيرائي ٿو، انبياء ۽ بزرگن جي روح ڏانهن.“

ساڃي پاسي سلام ڪرڻ سان جن ان جي مدعا انبيائن کان سفارش گهرڻ آهي. انبياء ان کي جواب ڏيندا ته وقت نڪري ويو، هاڻي ڪا تدبير نه آهي، هن وقت بي موقع پڪار ۽ ڏانهن آهي. هاڻي اهو جن مايوس ٿي ڪري ڪاٻي پاسي سلام ڪري پنهنجي رشتيدارن کان مدد جو خواهان ٿئي ٿو. رشتيدار به ان کي مايوس ڪن ٿا. جڏهن اهو پنهنجن پاسان مايوس ٿي وڃي ٿو ته هاڻي دل شڪت ٿي ڪري دربار خداوندي ۾ دعا لاءِ هٿ ڊگها ڪري ٿو ۽ عرض ڪري ٿو ته سيني جاين کان مايوس ٿي ڪري ٿو ڏانهن رجوع ڪريان ٿو. جڏهن اهو الله تعاليٰ کان دعا گهري ٿو ته اميد جڙي ٿي ته خدا متسرحم ڪري ۽ سندس جان چڻي وڃي. مٿي جيڪي شعرن ۾ نماز جا اشارا آهن اهي ته هر نمازي جي لاءِ آهن. هاڻي جماعت ۾ مقتدي بنجن جو اشارو سمجهو ته اهو امام حرڪتن ۽ سڪون تي سر تسليم خم ڪري ٿو ته جن اهو الله تعاليٰ جي هر هدايت تي عمل پيرا هجن جو اشارو آهي. ايستائين جو اهو پنهنجي خطائن جي سزا تي رضا جو اظهار ڪري ٿو. اسان نماز جي ارڪانن جا جيڪي اشارا سمجهايا انهن مان نتيجو ڪڍي وٺ ۽ نماز ۾ خالي ڪڪڙ وارا نونگا نه هئ.

نماز جي حالت ۾ دقوقي عليه السلام جو ٻيڙي ٻڌڻ وارن جي فرياد ٻڌڻ

آل دقوقي در امامت ڪرد ساز

اندر آل ساعل در آمد در نماز

ترجمو: ”دقوقي عليه السلام امامت شروع ڪئي، هن ڪناري تي نماز شروع ڪئي.“

جماعت اُن جي پويان قيام ۾ هئي. امام به بهترين ۽ مقتدي به بهترين هئا. اوچتو اُن جي نگاه درياءُ ڏانهن ويئي ته اُتان ٻيڙيءَ وارن جو فرياد ٻڌائين جيڪي ڊپ جي ڪري ڏانهن ڪري رهيا هئا. ڪُن ۾ ڦاسڻ کان پوءِ سڀئي ٻيڙيءَ وارا مُخلص بڻجي ويندا آهن ۽ خدا کان دعا گهرڻ لڳندا آهن. جن ماڻهن سڄي عمر سجدو به نه ڪيو هوندو آهي اهي به سجدو ڪندا آهن. دنيا جا سڀئي وسيلا ختم ٿي ويندا آهن ته الله ڏانهن رجوع ڪندا آهن. نزع جي وقت فرعون به ايمان آڻڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. انسان جي فطرت آهي ته سڀ تدبيرون ختم ٿيڻ کان پوءِ خدا ڏانهن رجوع ڪندو آهي، عاجزي ۽ دعا ۾ مصروف ٿيندو آهي. بدڪار جيئن ته شيطان جا پرستار آهن، جڏهن اهي پریشاني جي وقت الله کي ياد ڪندا آهن، تڏهن شيطان گهٻرائيندو آهي ۽ انهن کي سڏي چوندو آهي ته الله ڏانهن رجوع نه ڪريو، ورنه ٻن خداين ۾ مُبتلا ٿي ويندو. هڪ توبه کان پوءِ بدعهدي ٻيو گناهه آهي ۽ شيطان انهن کي گهوري ڏسندو آهي. چوٽڪاري حاصل ڪرڻ کان پوءِ توهان ڪڏهن نه رڻندؤ ۽ نه هي ياد ڪندؤ ته خدا توهان جي دستگيري ڪئي هئي. فقط نيڪ ماڻهو هي سمجهي رهيا هئا ته اهو شيطاني آواز خالي نيڪيءَ کان روڪڻ جي لاءِ آهي. هن واقعي مان حضور ﷺ جن جي قول جي تصديق ٿي وڃي ٿي ته جاهل کي جيڪي ڪجهه آخر ۾ ڪرڻو پوي ٿو اهو عقل مند ڪم جي شروعات ۾ ڪندو آهي. ٻيڙيءَ وارن فاسقن پڇاڙيءَ ۾ اهو ئي گريو ۽ زاري ڪئي جيڪا الله وارا ابتدا ۾ ڪندا آهن. جيڪڏهن هڪ عام ماڻهو غيبي پيش اچڻ واري ڳالهه کي نٿو ڏسي ته احتياط جي تقاضا هي آهي ته مصيبتن ۾ ڦاسڻ کان ڊڄندو رهي ۽ توبه ۽ استغفار ڪندو رهي.

مُحتاط انسان جا خيالات

حزم چه بود بدگمانی در جهان
دمدم دیدن بلائی ناگهان

ترجمو: ”احتياط ڇا هوندو آهي؟ دنيا ۾ بدگماني، گهڙيءَ گهڙيءَ ۾ اوچتو مصيبت ڏسڻ.“

احتياط جي تقاضا هي آهي ته انسان ڪڏهن مطمئن نه ٿئي ۽ هر وقت اوچتو مصيبت کان بچڻ جي تدبير ڪندو رهي. احتياط جي معنيٰ هن مثال مان سمجهو ته مثلاً هڪ ماڻهو جنهن کي شينهن پڪڙيو آهي ۽ اهو پنهنجي بچاءُ جون تدبيرون سوچي ٿو، توهان شينهن جي حملي کان اڳ ۾ ئي اهو سوچي وٺو، پر اسين غفلت ڪريون ٿا ۽ قضا جي شينهن کان بچڻ جي تدبير نٿا ڪريون. ماڻهو فقر ۽ مسڪيني کان ڊڄن ٿا ۽ ايتري قدر ان جي خوف ۾ مُبتلا آهن جيئن سمنڊ ۾ ٻُڌندڙ خوف ۾ مُبتلا هوندو آهي. جيڪڏهن فقر پيدا ڪرڻ وارا خدا کان اهڙي طرح ڊڄن ته انهن تي زمين جا خزانن کلي وڃن ۽ فڪر جو ڪو احتمال باقي نه رهي. انسانن جي هيءَ بي عقلي آهي ته موهوم غم جي ڪري عين غم ۾ مُبتلا ٿي وڃن ٿا ۽ محتمل فقر جي غم جي ڪري پاڻ تي غم طاري ڪن ٿا. اهو ائين آهي جيئن ڪو شخص زندگيءَ جي تلاش ۾ پاڻ تي موت طاري ڪري.

ٻيڙيءَ وارن جي چوٽڪاري لاءِ دقوقي ﷺ جي دعا ۽ سفارش

چوں دقوئی آل قیامت را بدید
رحم او جوشید و اشک او دَوید

ترجمو: ”دقوقي ﷺ جڏهن اُن قیامت کي ڏٺو ته سندس رحم جوش ۾ آيو ۽ کانئس ڳوڙها ڳڙي پيا.“

درويش چيو: اي خدا! انهن جي گناهن کي نه ڏس، انهن جي دستگيري فرما، سلامتي سان ڪناري تي پهچاءِ! گناهه درگذر ڪر. الله تعاليٰ ظاهري باطني حواس مفت عنايت فرمايا آهن. اي خدا! پنهنجي گناهن تي اسان جو دعا گهرڻ به تنهنجي تعليم ۽ عطا آهي. تو اسان کي دعا سيکاري آهي جهڙي طرح ماءُ بيچين ٿي ڪري ٻار جي لاءِ دعا

گهرندي آهي. دقوقي ﷺ جي اها ئي حالت هئي. دعا ۾ اهڙو مصروف هو جو ان کي پنهنجو هوش نه هو. انسان بي خود ٿي ڪري دعا گهرندو آهي ۽ جيئن ته اهو خود فنا في الله آهي انهيءَ ڪري اها دعا ان ڏانهن منسوب نه ٿيندي پر خدا ڏانهن ٿيندي. فاني جي دعا به الله جي طرفان آهي ۽ ان جي قبوليت به الله جي طرفان آهي. جڏهن دعا گهرڻ وارو فاني آهي ته درميان ۾ ڪو واسطو نه آهي. فاني جي جسم ۽ جان کي دعا جو احساس به ڪونه هوندو آهي. خدا جا خاص ٻانها جيئن ته خدائي اخلاق سان مُتَّصِف هوندا آهن ۽ انهن جي حالت به اها ئي هوندي آهي. اهي خالي پنهنجي صفتِ رحم جي ڪري سفارشي ۽ دستگير بڻجي ويندا آهن. ڪامل عارفن سان دعا جو تعلق مصيبت ۾ مبتلا ٿيڻ تي به ۽ مصيبت ۾ مبتلا ٿيڻ کان پهريان به رکڻ گهرجي. ٻيڙي بزرگ دقوقي ﷺ جي دعا سان بچي ويئي، ٻيڙيءَ وارن سمجهيو ته انهن جي قوت بازو سان ٻيڙي ڪن مان نڪتي آهي. ان جو مثال هي آهي ته لومڙي شڪاريءَ جي گرفت کان پنهنجي پيرن جي ذريعي بچي هئي پر اها پنهنجي مڪاري سان سمجهي ٿي ته پُچ جي ڪري بچي وئي آهيان. دوکي ۾ مبتلا انسان ائين سمجهي ٿو.

حقيقت ۾ جيڪو چوڻڪاري جو اصل ذريعو آهي ان جي حفاظت ڪريو. اسان جي چوڻڪاري جو ذريعو ڪامل عارف آهن. اسين خود پنهنجي نجات جون جيڪي تدبيرون ڪريون ٿا ان جو مثال لومڙيءَ جي پُچ جهڙو آهي، جنهن کي ان نجات جو سبب سمجهيو هو. اسين پنهنجي استدلال ۽ تدبير کي نجات جو ذريعو سمجهون ٿا، اهڙيون تقريرون ڪريون ٿا جنهن سان ماڻهو حيران ٿي وڃن ٿا. انسان پنهنجي تدبيرن ۽ مڪاري جو بيان ڪري ماڻهن کي مرعوب ڪرڻ چاهي ٿو ۽ ڄڻ ته انهن کي مرعوب ڪري پنهنجي خدائي ٻڌائڻ چاهي ٿو. انهن مڪارين جي ذريعي ماڻهن جي دلين تي حڪومت ڪرڻ چاهي ٿو. اهو نٿو ڏسي ته خود عاجزيءَ جي ڪڏ ۾ ڪريل آهي. جڏهن خود ڪڏ ۾ آهي ته ٻين کي معتقد بنائي ڇو ڪڏ ۾ ڪيرائي ٿو. ها جيڪڏهن خود کي ڪو اعليٰ مقام حاصل آهي ته بيشڪ، ٻين کي معتقد بنائي ان مقام تي چڱي آڻيو. جڏهن ته خود انسان چئن عناصرن، پنجن حواسن ۽ ڇهن جهتن ۾ ڦاٿل آهي يعني ان جي پُهچ فقط سفليات تائين آهي ۽ علويات سان ان جو ڪو واسطو نه آهي ته ٻين کي ان مقام جي دعوت ڏيڻ ڪهڙي انسانيت آهي. جيستائين انسان عالمِ سفلي ۾ ڦاٿل آهي ته ان جو مثال گڏه واري جهڙو آهي جيڪو گڏه جي پويان هلي ٿو ۽ ان کي گڏه جي مقعد سان قرب رهي ٿو. گڏه وارو ٻين کي گڏه جي مقعد کي چمي ڏيڻ جي دعوت ڏي ته اها ڪهڙي سُئي ڳالهه چئي؟ جيڪي ڪجهه تون پنهنجي تدبيرن سان حاصل ڪرڻ چاهين ٿو اهو ڪاملن جي دعائن سان بدرجہ اوليٰ حاصل ٿي ويندو. تون جُز وانگر پنهنجي ڪُل ڏانهن هليو ويندين. تنهنجي دل ناقص آهي، ڪاملن جي دل ڪُل وانگر آهي. الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته اسين دل تي نظر رکون ٿا پر حقيقت ۾ تنهنجي دل ئي اها نه آهي جيڪا منظور نظر بنجي سگهي. دل عرش جي بلندي تي هوندي آهي. بيشڪ دل ۾ اهائي صفت آهي پر جڏهن ته حقيقت ۾ اها دل هجي جيڪا عالمِ مجردات جي شيءِ آهي. جيڪڏهن اها آب و گل (مٽي ۽ پاڻيءَ) ۾ مبتلا آهي ته پوءِ ان ۾ ۽ صورت ۾ ڪو فرق نه آهي ۽ صورت منظور خدا نه آهي. جيڪا دل مٽي ۽ پاڻيءَ سان آلوده آهي ان جو مثال ان پاڻيءَ جهڙو آهي جيڪو ڪاري گپ ۾ آهي ۽ اهو جيتوڻيڪ پاڻي آهي پر پاڻيءَ جي جاءِ تي ڪم نٿو اچي سگهي. اهڙي طرح آلوده دل، دل نه آهي ۽ گپ وارو پاڻي حقيقي پاڻي نه آهي. اهڙي طرح آلوده دل، دل نه آهي. جنهن دل جي باري ۾ اهو طئي آهي ته اها آسمانن کان به بالاتر ۽ مٿانهين آهي اها ڪاملن عارفن ۽ پيغمبرن جي دل آهي، انهيءَ ڪري پنهنجي دل کي منظور خدا نه سمجه ۽ عارفن سان جُڙي وڃ. الله وارن ۽ انبيائن جي دل عالمِ ناسوت جي آلودگيءَ کان پاڪ آهي. عارف عوام جي دل کي پاڻ ڏانهن چڱي سگهن ٿا پر عوام جي انانيت مانع بنبي آهي. تون وڏائي ڇڏ، پنهنجي دل کي صاف ڪر. عوام جي دل عارفن جي دل سان وابستگي جي خواهشمند آهي پر عالمِ ناسوت جون لذتون مانع بنبيون آهي. دل کي صاف بنائڻ جو اهو ئي طريقو آهي ته دنيا جي لذتن کان علحدگي

اختيار ڪئي وڃي. مٿي جيڪا پاڻيءَ کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندي آهي ان جو سبب عالمِ ناسوت جون لذتون آهن. فقط شراب ۽ ڪباب نه پر دنيا جي هر شيءِ دل جي صاف ٿيڻ ۾ مانع ۽ رڪاوٽ آهي. دنيا جي هر شيءِ انسان کي مدهوش بنائي ٿي ۽ شراب جو ڪم ڪري ٿي. تنهنڪري دنيا جي محبوب شيءِ حاصل نه هجڻ سان اهي خمار پيدا ٿين ٿا جيڪي شرابيءَ کي شراب نه ملڻ سان پيدا ٿيندا آهن. دنياوي لذتون نه حاصل ٿيڻ سان بدن ۾ خمار ۽ سُستي پيدا ٿيڻ هن ڳالهه جو دليل آهي ته هن لذت ۾ شراب جهڙو اثر هو. مناسب آهي ته دنيا جي شين جو بقدرِ ضرورت استعمال ڪيو وڃي، انهن جي گهٽائي نه ڪئي وڃي. ڪامل عارفن جي وابستگي کان سرڪشي، رڳو هن بنياد تي آهي ته تون پنهنجو پاڻ کي اصل بحق سمجهيو وينو آهين. عالمِ ناسوت ۾ ڦاسڻ جي باوجود اصل هجڻ جي دعويٰ ته ائين آهي جيئن ڳپ جو پاڻي پنهنجو پاڻ کي خالص پاڻي سمجهي. تون خود انصاف ڪر، اها تنهنجي دل دل چورائڻ جي قابل آهي؟ تنهنجي دل ته دنياوي لذتن جي عاشق آهي ۽ اُن کي کير ۽ ماکيءَ مان لذت حاصل ٿئي ٿي حالانڪ دنيا جي هر لذت شيءِ جي لذت دل جي تابع آهي. جيڪڏهن دل ۾ لذت آهي ته ان شيءِ ۾ به لذت آهي ورنه نه آهي. دل ڪنهن شيءِ جي لذت سان لذت حاصل ڪري اها اصل دل نه آهي. جڏهن ته اصل دل جي لذت آهي ۽ ٻين شين ۾ لذت ان مان پيدا ٿيندي آهي. دل جوهر آهي ۽ دنيا جون لذتون ذاتي نه آهن، دل جو مقصود خود ان جي عطا ڪيل شيءِ ڪيئن ٿي سگهي ٿي؟ جيڪا دل دنيا جي شين جي عاشق هجي ۽ دنيا جي لذتن ۽ پنهنجي غلط تمنائن سان مغلوب هجي اها نالي ۾ دل آهي حقيقتاً دل نه آهي. حقيقي دل عارفن جي دل آهي، تنهنجي دل دل نه آهي دل جو ذرو آهي، ڪامل عارفن جي دل مڪمل دل آهي. انهن سان وابستگي ڪر ته تنهنجو ٽڪرو جبل بنجي وڃي. اوليائن جي دل دنيا ۾ هڪ سمنڊ وانگر آهي جيڪي ماڻهن تي راز کوليندا آهن. الله جي طرف کان سلامتيون انهن کي عطا ڪيون وينديون آهن ۽ اهي پنهنجي اختيار سان دنيا وارن ۾ سلامتي تقسيم ڪندا آهن. جيڪو پنهنجو درست دامن پکيڙيندو ان جي دامن ۾ اهو سون اچي ويندو. هتي دامن مان ڪپڙي جو پلاند مراد نه آهي پر الله وارن جي حضور ۾ نياز مندي ۽ حاضري مراد آهي ۽ توکي فسق ۽ فجور نه ڪرڻ گهرجي پر عقيدت جو تعلق سمجهي ڪري ڪرڻ گهرجي. دنيا دار پنهنجي دامن ۾ سون ۽ چاندي پريندو آهي، سون ۽ چاندي به پٿر آهن ۽ ان دنيا دار جو ڪم ٻارن وارو آهي. ان سون ۽ چاندي مان پلاند ٿئي ٿو ۽ غم ۾ اضافو ٿئي ٿو. دنيا دار به ڪورو ۽ نابالغ آهي جنهن کي عقل نه آهي. جهڙي طرح ٻار حقيقي پٿر جهول ۾ کڻي پلاند ڦاڙيندا آهن ۽ پٿر کي پٿر نه سمجهندا آهن، اهڙي طرح دنيا دار دنيا جي دولت ميڙي ٿو جيڪا بي حقيقت پٿر وانگر آهي. سونهين جي معنيٰ عقل مند آهي ۽ عقل مند اهو آهي جنهن ۾ عقل هجي. جيڪڏهن خالي وار اڃا هجن ته ان کي بزرگ نٿو چئي سگهجي. بزرگي ۽ ڪمالي ۾ وارن جو ڪو دخل نه آهي.

ماڻهن جو دقوقيءَ جي سفارش کان انڪار، بزرگن جا غائب ٿيڻ ۽ دقوقيءَ جي حيرانيت

چون رهيد آل کشتي و آمد بکام

شد نماز آل جماعت هم تمام

ترجمو: ”جڏهن ٻيڙي چوٽڪارو پاتو ۽ منزل تائين پهچي وئي ته ماڻهن جي نماز به پوري ٿي وئي.“

انهن ماڻهن پاڻ ۾ سس پس ڪئي ته اهڙو بيڪار ڪم اسان مان ڪنهن ڪيو جنهن جو اسان کي اختيار نه هو. ڪير آهي اهو شخص جنهن اهڙو ڪم ڪيو يعني دعا ڪئي جنهن جي ڪري ٻيڙي ٻڄي ويئي. انهن بزرگن مان هر هڪ اهو ئي چيو ته اسان نه زبان سان دعا ڪئي نه دل سان دعا ڪئي. ان کانپوءِ دقوقي عليه السلام چيو ته مون نگاهه ڪئي ته اهي ڇا چئي رهيا آهن. مون چئني پاسي ڏٺو، انهن کي ڪٿي نه ڏٺو. اهي موتي هئا جيڪي درياهه ۾ گم ٿي ويا، الله جي قريب خيمن ۾ پهچي ويا. اهي بزرگ دقوقي جي اکين کان اهڙي طرح لڪي ويا جيئن مڇون پاڻي ۾ ٽهي هئي

درياه ۾ هليون وينديون آهن. دقوقي ﷺ انهن جي ديدار جي حسرت ۾ سالن جا سال روئندو رهيو. دقوقي ﷺ جي انهن بزرگن جي فراق ۾ روئڻ تي تون ئي اعتراض ڪندين ته دقوقي ﷺ جڏهن ته بزرگ هو پوءِ انهن انسانن جي ياد ۾ چورنو ٿي؟ معترض جي غلطي در غلطي هيءُ آهي ته اهو ان کي فقط انسان سمجهي ٿو حالانڪ جڏهن اهو فاني في الله هو ته اهو بشري خواص کان خالي ۽ روح محض هو. هر انسان کي بشر سمجهڻ ۽ ان جي باطني فضيلت ڏانهن نظر نه ڪرڻ شيطاني نظريو آهي. شيطان حضرت آدم ﷺ جي ظاهري صورت کي ڏٺو ان جي باطني وصفن تي نظر نه ڪيائين. ظاهر بيني کي ڇڏي انسان جي باطن کي ڏسندا ڪريو. معترض جو اعتراض بئڪل غلط آهي. اي دقوقي رح! تون ان جي پرواهه نه ڪر ۽ انهن بزرگن جي فراق ۾ خوب لڙڪ هار! اهو جستجو ۽ ڪشادگي جو سبب آهي. جيئن قمري (گيري) پنهنجي محبوب جي باري ۾ چوندي آهي ته ڪٿي آهي، تيئن تون به ڳولا ڪر. الله تعاليٰ فرمايو آهي ته اَدْعُوهُ اسْتَجِبْ لَكُمْ (المؤمن-60) ”مون کان گهرو آءُ قبول ڪندس.“ جيڪو انهن نفسياتي بيمارين کان خالي هوندو آهي ته ان جي دعا خدا جي دربار ۾ پهچندي آهي ۽ قبول ٿي ويندي آهي.

حضرت دائود ﷺ جي زماني ۾ بنا مشقت جي حلال روزي طلب ڪرڻ واري شخص جي حكايت

يادم آمد آل حكايت کان فقير

روز و شب ميگرد فغان و نفير

ترجمو: ”مون کي اهو قصو ياد آيو ته اهو فقير ڏينهن رات فرياد ۽ زاري ڪندو هو.“

گهمڻ ڦرڻ ۽ هٿ پير هڻڻ جي تڪليف کان سواءِ الله تعاليٰ کان حلال روزي گهرندو هو. آئون اهو قصو ضرور ٻڌائيندس. ان ۾ گهڻيون حڪمت جون ڳالهيون لڪل آهن. جڏهن ڳئون ان دعا ڪرڻ واري جي گهر ۾ گهڙي آئي ۽ هن ڳئون کي پڪڙي ذبح ڪري وڌو. ڳئون جي مالڪ چيو ته تو ظلم سان منهنجي ڳئون ماري آهي. همراھ چيو ته آئون الله تعاليٰ کان روزي پيو گهرندو هوس ۽ قبلي ڏانهن منهن ڪري گهڻو رُنو آهيان. آئون سالن کان دعائون ڪندو رهيس، نيٺ الله تعاليٰ هڪڙي ڍڳي موڪلي. اها منهنجي روزي هئي جيڪا مون گهري هئي. منهنجي پراڻي دعا قبول ٿي. مون ان کي ذبح ڪري ڇڏيو.

بنهين چئن جو حضرت دائود ﷺ وٽ هلي وڃڻ

او زخشم آمد گريانش گرفت

چند مٿي زو بروءِ ش ناشگفت

ترجمو: اهو ڪاوڙ ۾ آيو، سندس گريبان پڪڙيائين ۽ بي تحاشا سندس منهن تي ٺونشا هنياين.

ڳئون جي مالڪ کي فقير جي بيان تي ڪاوڙ آئي. هن فقير کي ڳلي ڪان وٺي ٺونشا هنيا. اهو بيوقوف فقير کي حضرت دائود ﷺ وٽ چڪي آيو ته تون پنهنجي جسم ۾ عقل ۽ هوش پيدا ڪر، ڇا دعا گهرڻ سان ڪنهن ٻئي جو مال حلال ٿي ويندو آهي؟ فقير چيو ته مون الله کان گهڻي دعا گهري هئي، منهنجي دعا قبول ٿي آهي. ڳئون جي مالڪ چيو ته هن دليل جي بڪواس ۽ هٿ ڌرمي ڏسو. ڳئون واري، مسلمانن جي مجمع کي چيو ته هن جي دعا سان منهنجو مال هن جو ڪيئن ٿيو؟ جيڪڏهن دعا سان ڪو ٻين جي مال جو مالڪ ٿئي ٿو ته دنيا دعا ڪري ٻين جي مال جي مالڪ بنجي وڃي. انڌا فقير دعا ڪري صاحب دولت بنجي وڃن. فقير دعا ۾ هيءُ به چون ٿا ته اي خدا جيستائين تون نه ڏيندين ڪو ڪجهه نه ڏيندو، تون ئي مسڪيني ۽ افلاس جي بند کي کولي ڇڏ. انڌن فقيرن جي ڪمائي جو ذريعو دعا آهي. جڏهن انهن کي ڪو مانيءَ جو ٽڪر ڏئي ٿو ته دعا ڪن ٿا.

سڀني ماڻهن قصو ٻڌي ڪري چيو ته ڳئون وارو سچ چوي ٿو ۽ هيءُ فقير ظالم آهي، هڪ انسان ٻئي انسان جي شيءِ جو مالڪ محض الله تعاليٰ کان دعا گهرڻ سان نٿو ٿي سگهي. انسان مالڪ تڏهن بنجي ٿو جڏهن ڪو ٻيو ان کي پنهنجي شيءِ وڪڻي يا ان کي مفت ۾ ڏي يا وصيت ڪري ته منهنجي مرڻ کانپوءِ اهو مالڪ ٿيندو. اهو مسئلو ڪهڙي ڪتاب ۾ لکيل آهي ته الله تعاليٰ کان دعا گهرڻ سان ٻئي جي مال جو مالڪ بنجي وڃي، اهو غصب آهي جنهن جي سزا جيل خانو آهي. نيٺ ان فقير ماڻهن جي ڳالهين کان عاجز ٿي آسمان ڏانهن منهن ڪئي الله تعاليٰ کي ٻاڏائڻ شروع ڪيو: ”منهنجي دعا جو هيءُ اثر ٿيو جو مون خواب ۾ ڏٺو ته دعا ضرور قبول ٿيندي ۽ مون کي خواب تي اهڙو ئي ڀروسو ٿيو جهڙو حضرت يوسف (عليه السلام) کي پنهنجي خواب تي ڀروسو هو. حضرت يوسف (عليه السلام) خواب ۾ ڏٺو هو ته ان کي سچ، چنڊ ۽ ستارا سجدو ڪري رهيا آهن ۽ ان کي ان جي تعبير سان يقين ٿي ويو هو ته اهو لامحالہ بادشاهه يا وزير بنبو. پائرن کيس ڪوهه ۾ وڌو، زليخا جي ڪري قيد پوڳيائين پر ان کي پنهنجي خواب تي اعتماد هو ته هڪ ڏينهن يقينن وڌائي حاصل ٿيندي. انهيءَ ڪري اهي سڀ تڪليفون ان جي نگاهه ۾ هيچ هيون. قرآن شريف ۾ آهي ته وَ اَوْحَيْنَا اِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِاَمْرِهُمْ هَذَا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ (اليوسف-۱۵) يعني ”اسان يوسف (عليه السلام) کي وحي موڪلي ته تون پائرن جي ڪرتوتن کان انهن کي خبردار ڪندين ۽ هي نه سمجهي رهيا آهن.“ اهو وحي براہ راست آيو هو، ان جا آثار حضرت يوسف (عليه السلام) سمجهي ويو هو ته اهو خداوندي وحي آهي. ان آواز سان ان کي طاقت ۽ سهارو حاصل ٿي ويو. حضرت يوسف (عليه السلام) جي لاءِ قيد خانو اهڙو ئي خوشگوار ٿي ويو هو جيئن حضرت ابراهيم (عليه السلام) جي لاءِ نمرود جي باهه باغ ٿي وئي هئي. حضرت يوسف (عليه السلام) جي لاءِ اها وحي خداوندي اهڙي ئي ثابت ٿي جهڙي طرح هر مومن جي دل ۾ عهد الست جو آواز گونجي ٿو، جنهن جي ڪري انجي لاءِ سڀئي دنياوي مصيبتون آسان ٿي وڃن ٿيون ۽ احڪام خداوندي بجا آڻڻ ۾ ان کي انقباض طاري نٿو ٿئي. الله تعاليٰ جو سخت کان سخت فرمان خوشگوار بنجي وڃي ٿو. جنهن ۾ عهد الست جو ذوق نه هوندو، اهو احڪام خداوندي جي پابندي نه ڪري سگهندو. اهو عهد الست جي ذوق جي مستيءَ ۾ حڪم اهڙي طرح برداشت ڪندو جهڙي طرح مست اٺ ٽڪاوت کان سواءِ ٻار کڻندو آهي. مست اٺ جي وات ۾ گجي ايندي رهندي آهي، اهڙي طرح عهد الست جي مست جي وات ۾ ان جا تصديقي ڪلما مستيءَ جي گجي آهن. مستيءَ جي حالت ۾ نر اٺ ڏاچيءَ جي تمنا ۾ کاڌو به گهٽائي ڇڏيندو آهي ۽ ان ۾ تمام گهڻي طاقت اچي ويندي آهي. جنهن شخص عهد الست جي معاملي ۾ ڪو خواب نه ڏٺو هجي ان ۾ بندگي ۽ ارادت مندي جو مادو ڪونه هوندو آهي. اهڙي شخص ۾ ڪجهه ارادت مندي به جيڪڏهن هوندي آهي ته اها به تڏنبڏب سان هوندي آهي. ان جي زبان تي ڪڏهن شڪر اچي ٿو ۽ ان کان وڌيڪ اهو شڪايت به ڪندو رهندو آهي.

عهد الست جي وڌيڪ تشريح منهنجي ذمي قرض آهي اهو قرض ادا ڪندس، في الحال مون کان ڪا شيءِ وٺ ۽ گروي رک تان ته قرض جي ادائينگي جو اطمينان ٿي وڃي. جيڪڏهن گهڻي تڪڙ آهي ته اٽم نشتر پڙهي وٺ. اٽم نشتر سورة ۾ حضور (ﷺ) جي شرح صدر جو بيان آهي. شرح صدر کانپوءِ هر راز خود حل ٿي ويندو آهي. الله تنهنجو به شرح صدر ڪري ڇڏيندو ۽ اهو مضمون تنهنجي سمجهه ۾ پائهي اچي ويندو يا اهو مطلب آهي ته حضور (ﷺ) جي شرح صدر جو اهو ئي مطلب هو ته پاڻ سڳورن (عليه السلام) ۾ عهد الست جو پورو ذوق هو، ان جي ذريعي الله تعاليٰ پاڻ سڳورن (عليه السلام) جو بار گهٽ ڪيو هو ۽ سڀئي شرعي احڪام پاڻ سڳورن (عليه السلام) تي آسان ٿي ويا هئا. ان فقير چيو ته مون الله تعاليٰ کان دعا گهري هئي. شيطان حضرت آدم (عليه السلام) جي ظاهر کي ڏٺو ۽ ان بنياد تي پاڻ کي افضل سمجهيائين، حضرت آدم (عليه السلام) جي باطني اوصافن کي ان ڪونه ڏٺو. اهڙي طرح ان شخص منهنجي ظاهر ۽ فقر کي ڏسي ڪري مون کي انڌن فقيرن مان سمجهيائين، حالانڪ منهنجو فقر الي الله هو. انڌا فقير ته انسانن کان بيڪ وٺندا آهن، مون ته الله تعاليٰ کان بيڪ گهري هئي. ان ظالم منهنجي وصفن کي ڪونه ڏٺو. جيئن ته آئون عشق الاهي

۾ مصروف آهيان ۽ مون کي الله جي عشق اندو ۽ پوڙو بنائي ڇڏيو آهي انهيءَ ڪري منهنجو نابين هجڻ دنيا جي اعتبار سان آهي نه کي خدا جي معاملي ۾ آهي. جهڙي طرح حضرت يوسف (عليه السلام) کي خواب تي پروسو هو ۽ ان جو سهارو بنجي ويو، اهڙي طرح مون کي به خواب جي بنياد تي اعتماد هو ته ضرور دعا قبول ٿيندي. منهنجو گريو ۽ زاري راند روند نه هئي، يقينن ان کي قبول ٿيڻو هو. ماڻهو ان راز کان واقف نه آهن ۽ منهنجي ڳالهين کي بڪواس سمجهي رهيا آهن. جڏهن ماڻهن کي حقيقت حال معلوم نه آهي ته انهن جو چوڻ برحق آهي. ڳڻڻ جي مالڪ چيو ته سڄي ڳالهه ڪر آسمان ڏانهن منهن ڪري. مڪاري چوڻو ڪرين ۽ الله تعاليٰ سان عشق ۽ قرب جا پٽاڪ چوڻو هٿين. تنهنجو منهن ان جي قابل نه آهي جو الله تعاليٰ جي سامهون ڪرين! شهر ۾ وڏو گوڙ ٿي ويو. ڳڻڻ ذبح ڪرڻ وارو فقير سجدي ۾ ڪريل هو ۽ خدا کان سجدي ۾ دعائون گهري رهيو هو. اي الله! هن غلام کي رسوا نه ڪر، جيڪڏهن آئون برو به آهيان ته هن وقت تون مون کي خوار نه ڪر! منهنجي دعائن جو جيڪڏهن ماڻهن کي قدر نه آهي پر تنهنجي اڳيان اها ڳالهه واضح آهي. اي الله! جڏهن تو خود ان ڊگهيءَ کي منهنجي گهر ۾ موڪليو ته منهنجو ذبح ڪرڻ غلطي ڪونه هئي.

حضرت دائود (عليه السلام) جو ٻاهر نڪري ڪري اچڻ ۽ ٻنهي ڄڻن جي ڳالهه ٻڌڻ ۽ سوال جواب ڪرڻ

چونڪه داود نبی آمد برون

گفت ہیں چو نیت این احوال چوں

ترجمو: ”جڏهن دائود نبي ٻاهر آيو، فرمايائين ته هي ڪهڙا احوال آهن!“

حضرت دائود فرمايو: سڄو احوال ٻڌايو؟ مدعي چيو ته اي الله جا نبي، منهنجي ڊگهي هن جي گهر ۾ گهڙي ويئي ۽ هن ذبح ڪري ڇڏي. وڌيڪ کيس فرمايو ته بيان ڪري. حضرت دائود (عليه السلام) مدعا عليه کي فرمايو ته تو هن جي ملڪيت جو برباد ڪئي؟ خبردار! بيهودي ڳالهه نه ڪج، بيان ڪر تان ته آئون معاملي کي سمجهي ڪري فيصلو ڪريان. مدعا عليه چيو ته اي دائود! آئون ستن سالن کان دعا گهرندو رهيس ته اي الله! مون کي بنا تڪليف جي حلال روزي عطا ڪر. اهو منهنجو قصو عورتن، مردن، ٻارن ٻچن ۽ پوڙهن سڀني کي معلوم آهي. منهنجي دٻاءُ کان سواءِ توهان جنهن کان چاهيو پڇي سگهو ٿا. ان دعا ۽ فرياد کانپوءِ اوچتو مون پنهنجي گهر ۾ ڳڻڻ ڏٺي. پوءِ مون ڳڻڻ هن لاءِ ذبح ڪئي ته دعا جي قبوليت جي شڪراني ۾ ان کي غريبن ۾ ورهايان.

ڳڻڻ ذبح ڪرڻ واري جي خلاف حضرت دائود (عليه السلام) جو فيصلو

گفت داود این سخنہا را بشو

حجت شرعی دریں دعویٰ بگو

ترجمو: ”(حضرت) دائود (عليه السلام) فرمايو: انهن ڳالهين کي دل مان ڌوئي ڇڏ، ان دعويٰ تي ڪو شرعي دليل بيان ڪر.“

ڇا تون ان کي مناسب سمجهين ٿو ته بغير ڪنهن شرعي دليل جي تنهنجي حق ۾ فيصلو ڪري هڪڙو غلط طريقو رائج ڪريان. اها ڳڻڻ توکي ڪنهن بخش ڪئي هئي، تو خريد ڪئي هئي، يا تو ڪمائي هئي جو پيداوار جو مالڪ ٿئين؟ ڪمائي ۽ پوک جيڪو پوکيندو آهي، اها ان جي ملڪيت آهي. ٻئي جي ملڪيت ۾ تصرف ڪرڻ ظلم آهي. غلط ڳالهين نه ڪر! جيڪڏهن تو وٽ ڪجهه آهي ته ڳڻڻ جي قيمت ادا ڪر، ورنه قرض ڪئي ڪري هن کي پئسا ڏي. ڳڻڻ ذبح ڪرڻ واري چيو ته توهان به اهي ئي ڳالهين ڪرڻ لڳا جيڪي سڀ ڪري رهيا آهن. ايئن چئي وري الله جي اڳيان گريه ۽ زاري شروع ڪيائين.

اُن شخص جو حضرت دائود عليه السلام جي فيصلي تي خدا آڏو فرياد ڪرڻ
پس ز دل آهه بر آورد و بگفت
ڪاه خداي هر کجا طاعت و بخت

ترجمو: ”پوءِ اُن دل مان آه ڪڍي ۽ چيائين: اي هر اُن جاءِ جا خدا جتي ڪا اڪي ۽ ٻڌي آهي.“

هُن سجدو ڪيو ۽ چيائين: اي سوزش ڪي ڄاڻن وارا! اها روشني دائود عليه السلام جي دل ۾ وجهه. اي خدا، دائود جي دل ۾ اها ئي ڳالهه پيدا ڪر جيڪا تو منهنجي دل ۾ پيدا ڪئي هئي، جنهن سان آئون اُن ڳئون کي ذبح ڪرڻ تي آماده ٿيو هوس. ڳئون ذبح ڪرڻ واري ان گفتگو کانپوءِ آه و زاري شروع ڪئي ۽ اهڙو رُنو جو حضرت دائود عليه السلام جي دل بي چين ٿي ويئي. حضرت دائود مُدعي ڪي چيو ته اڄ وڃ. سڀاڻي فيصلو ٿيندو. آئون اڪيلائي ۾ نماز پڙهندس ۽ الله کان دعا گهرندس تان ته راز کلي وڃي. مون کي نماز ۾ الله تعاليٰ جي طرفان اهوئي توجه هوندو آهي جنهن جي باري ۾ حضور ﷺ فرمايو آهي ته منهنجي اکين جي ٿڌاڻ نماز ۾ آهي. حديث شريف ۾ آهي ته جُعِلَتْ قُرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ ”منهنجي اک جي ٿڌاڻ نماز ۾ رکي ويئي آهي.“ روح جي دري کليل آهي جنهن جي ذريعي ۽ واسطي کان سواءِ مون وٽ خدائي احڪام اچن ٿا. جنهن روح جي دري الله تعاليٰ ڏانهن کليل نه آهي اهو روح دوزخي آهي. دين جو بنياد تعلق مع الله تي آهي. ڪائين ويدن لاءِ ڪهاڙو هلائڻ ڪا معنيٰ نٿو رکي. اصل ڪم مُجاهدات جي ڪهاڙي سان روح ۾ دري کولڻ آهي. تون جيڪو روح جي دري کولڻ جي لاءِ مُجاهدا نٿو ڪرين ته ان جو سبب هي آهي ته تون نٿو سمجهين ته اصل نور ذات باري جو نور آهي. سج جو نور ته اُن جو هڪڙو عڪس آهي. جيڪڏهن تنهنجي نگاهه ۾ فقط اهو ئي ظاهري نور آهي ته پوءِ تو ۾ ۽ حيوانن ۾ ڪهڙو فرق آهي. ان ظاهري نور کي ته هر حيوان ڏسي وٺي ٿو، تنهنجي ڪهڙي خصوصيت آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ (بني اسرائيل - ۷۰) ”اسان انسان کي عزت بخشي.“ پوءِ جيڪڏهن انسان ۽ جانور ۾ ڪو فرق نه آهي ته اها آيت ان تي ڪيئن سچي اچي سگهي ٿي. آئون ذات باري ۾ فنا آهيان. هاڻي آئون پاڻ ۾ ۽ ذات باري ۾ ڪو امتياز ۽ ٻيائي نٿو لهان. ان اتحاد جي باوجود نفلن ۽ خلوت ۾ وڃڻ بين جي تعليم جي لاءِ آهي. عام ماڻهن جي هدايت لاءِ آئون ڪڏهن غير ضروري ڳالهيون ڪرڻ لڳندو آهيان ۽ اها اهڙي ئي ڳالهه آهي جيئن جنگ جي موقعي تي غير واقعي ڳالهه ظاهر ڪئي ويندي آهي. جنگ ۾ اهڙي غير واقعي چال سان ڪاميابي ٿي ويندي آهي. وحدت جو راز فاش ڪرڻ جي اجازت نه آهي. ورنه حضرت دائود عليه السلام سڀ راز فاش ڪري ها ۽ اهڙا اسرار بيان ڪري ها جو اسرارن جو درياءُ خشڪ ٿي وڃي ها. فوراً غيب حضرت دائود جي گريبان کي چڪي انهن اسرارن بيان ڪرڻ کان روڪيو.

حضرت دائود عليه السلام جو اڪيلائي اختيار ڪرڻ تان ته جيڪا ڳالهه صحيح آهي واضح ٿي وڃي

باخود آمد گفت را کوتاه کرد

لب به بست و عزم خلوتگاه کرد

ترجمو: ”حضرت دائود پاڻ سنڀاليو، ڳالهه کي مختصر ڪيو، خاموش ٿي ويو ۽ خلوت گاهه جو ارادو ڪيائين.“

حضرت دائود عليه السلام جي مستي ۽ جوش زائل ٿيو. دروازو بند ڪري محراب ڏانهن روانو ٿيو. الله تعاليٰ ان تي اها ڳالهه واضح ڪري ڇڏي ۽ ڳئون ذبح ڪرڻ جي سزا کان واقف ڪيائين. ٻئي ڏينهن صبح جو ٻئي ڄڻا آيا. ڳئون واري فورن اُن فقير تي لعن طعن شروع ڪئي ۽ چوڻ لڳو ته فورن منهنجي ڳئون ڏي ۽ خدا کان شرم ڪر، حضرت دائود عليه السلام نبي جي دور ۾ اهڙو ظلم ٿي رهيو آهي ۽ پوءِ وري خدا رسیده جون ڳالهيون ٿي رهيون آهن ۽ تون چوين ٿو

تہ تو اها دعا گھري ۽ الله تعاليٰ تو کي، ڳئون عنايت ڪئي. اي الله جا رسول! ڇا اهو جائز ٿي سگهي ٿو ته ڳئون منهنجي ملڪيت هئي، اها خدا ان کي ڪيئن ڏني؟

حضرت دائود عليه السلام جو ڳئون جي مالڪ جي خلاف فيصلو ڏيڻ

گفت داودش خمش کن رو پهل

اين مسلمان راز گاوت کن محل

ترجمو: ”حضرت دائود عليه السلام ان کي فرمايو: ڇپ ڪر، وڃ، هن مسلمان کي پنهنجي ڳئون معاف ڪري ڇڏ.“
جڏهن الله تعاليٰ تنهنجي پرده پوشي ڪئي آهي ته هاڻي معاملي کي نه ڪوٽ، ورنه رسوائِي ٿيندي. ڳئون واري چيو ته اهو ڪهڙو انصاف آهي؟ منهنجي معاملي ۾ توهان نئين شريعت ٺاهي رهيا آهيو؟ توهان جو انصاف ته زمين ۽ آسمان ۾ مشهور آهي! اهڙو انڌي ڪتي تي به ظلم ڪونه ٿيو آهي. پوءِ ڳئون وارو ماڻهن کي ظلم ڏيکارڻ جي دعوت ڏيڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو ته اي الله جا نبي، مون تي اهڙو ظلم نه ڪريو.

حضرت دائود جو ڳئون واري کي حڪم ڏيڻ ته پنهنجو سڀ مال هن کي بخشي ڇڏ!

بعد ازاں داود گفتش کائے غنود

جمله مال خویش او را بخش رُود

ترجمو: ”ان کانپوءِ (حضرت) دائود کيس چيو ته اي سرڪش! پنهنجو سڀ مال هن کي جلد بخشي ڏي.“
ورنہ تنهنجو معاملو مُشڪل ٿي ويندو. الله تعاليٰ پرده پوشي ڪئي پر تنهنجي نصيب ۾ نه هئي. هاڻي تون آهستي آهستي خود پنهنجو ظلم ظاهر ڪرڻ تي سندرو ٻڌي بيٺو آهين. جيڪڏهن اهو حضرت دائود عليه السلام جو پهريون فيصلو مڃي وٺي ها ته پورو معاملو نه کُلِي ها، فيصلو جي انڪار سان معاملو کُلندو ويو. اڳ ۾ تون آرام ۾ هئين ۽ مال و دولت جا مزا اڏائي رهيو هئين پر تون ان جو قدر نه ڪيو ۽ ان کي رستي جي مٿي سمجهيو.

جڏهن هو حضرت دائود عليه السلام جي فيصلي تي راضي نه ٿيو ۽ واويلا ڪرڻ لڳو ته حضرت دائود عليه السلام کي ناگوار گذريو، فرمايائين ته هاڻي فيصلو هي آهي ته فقط ڳئون جي معافي ۽ مال بخشڻ ڪافي نه آهي پر تنهنجو اولاد ۽ زال سڀ هن جا غلام آهن. اهو شخص ۽ جيڪي ماڻهو گڏ ٿي ويا هئا اهي به انهن فيصلن کي ظلم سمجهندي حضرت دائود عليه السلام کي ملامت ڪرڻ لڳا، ڇاڪاڻ ته اهي ان جي لڪل ڪم کان ناواقف هئا. جيئن ته انسان جو نفس خود ظالم آهي انهيءَ ڪري اهو فطري طور تي ظالم جي حمايت ڪري ٿو. ها جيڪڏهن انسان پنهنجي نفس جو سر قلم ڪري ته اهو ظالم ۽ مظلوم ۾ امتياز ڪري سگهي ٿو. نفس هڪ ڪٽو آهي ۽ ڪتي جي اها عادت آهي ته غريب ۽ ڪمزور تي حملو ڪندو آهي. حياءُ ۽ شرم شينهن ۾ هوندو آهي، جيڪو ڪڏهن پنهنجي پاڙيسريءَ جو شڪار ڦري ڪونه کائيندو آهي. عوام جيڪي ظالم جي حمايت جا عادي آهن کتن وانگر انهن جي فيصلي جي خلاف ٿي ڪري انهن ڏانهن ڊوڙندا آهن، توهان جي لاءِ مناسب نه آهن ڇاڪاڻ ته اهو کليل ظلم آهي جو توهان بنا سبب جي هڪ بي قصور تي ڪيو آهي.

حضرت دائود عليه السلام جو ماڻهن کي جهنگ ڏانهن سڏڻ جو ارادو ڪرڻ

گفت اے ياراں زمانِ آلِ رے د

کاں سرِ مکتوم او گردد پدے د

ترجمو: ”فرمايائين ته اي دوستو! اهو وقت اچي ويو آهي ته لڪل راز ظاهر ٿي وڃي.“

سيئي اُتو، باهر جهنگ ڏانهن هلون. فلائي جهنگ ۾ هڪ ٿلهو وڻ آهي، اُن وڻ جا مٿيان ٿار تنبو وانگر آهن ۽ پاڙ ڏاڍي مضبوط آهي ۽ اُن جي پاڙ مان مون کي رت جي بوءِ اچي رهي آهي. هيءُ ديوت مال لڳائي ويو آهي. اصل ۾ اهو اُن جو غلام آهي. هي فقير آقا جو پوٽو آهي. اُن وقت پار هو، کيس خبر ڪونه هئي. هن وقت تائين الله تعاليٰ ان جي حلم کي لکايو. هن ”گئون مالڪ“ ڪڏهن به پنهنجي آقا جي ٻارن ٻچن جي خبر چار نه ورتي، هڪڙي گئون جي ڪري پنهنجي مالڪ جي پوٽي کي تنگ ڪري رهيو آهي. الله تعاليٰ پرده پوشي فرمائيندو آهي پر ڪافر ۽ فاسق خود پنهنجي پرده دري ڪندا آهن.

ظالم تي دنيا، هٿن پيرن ۽ زبان جي شاهدي

ظالم جا هٿ پير آخرت ۾ اُن جي خلاف شاهدي ڏيندا ۽ دنيا ۾ به شاهدي ڏيندا. پوءِ هن جاءِ تي تنهنجا هٿ ۽ پير نقصان ڪانسواءِ تنهنجي باطن تي شاهدي ڏيندا آهن. باطن توتي موٽڪل وانگر هوندو آهي. تون صاف چئو، پنهنجو عقيدو نه لڪاءِ! مشهور چوڻي آهي ته خون نه لڪندو آهي ۽ انتقام جي جوش ۾ قاتل خود اقرار ڪندو آهي. جيڪا ذات خود دنيا ۾ توهان جي عضون کي توهان تي مُسلط ڪري اقرار ڪرائيندي آهي، اها حشر ۾ ٻيا موڪل پيدا فرمائيندي جيڪي توهان کان خود توهان جي ڏوهن ۽ جُرمَن جو اقرار ڪرائيندا. ان جي ڪا خاص ضرورت ناهي ته تنهنجو ظلم مشهور هجي. جڏهن به ظلم ظاهر ٿئي ٿو، تنهنجي افتادِ طبع کان تنهنجو ظلم واضح ٿي ويندو آهي. تنهنجو نفس خود پنهنجي ظالمانه طبيعت ۽ مزاج کي ظاهر ڪري رهيو آهي ۽ چئي رهيو آهي ته آءُ باه جو جز آهيان. پنهنجي ڪل (جهنم) ڏانهن وڃي رهيو آهيان. ائون نور نه آهيان جو الله جي درٻار ڏانهن وڃان. هن گئون واري هڪ گئون جو بدلو ڏيڻ کان انڪار ڪيو حالانڪ هن گئون ذبح ڪرڻ واري جو سڀ مال تباه ڪيو هو، جيڪو هن کي ورثي ۾ ملي ها. ان جيڪي ظلم ڪيا هئا جيڪڏهن اهي مڃي توبه تائب ٿي ها ته الله تعاليٰ اُن جي آقا کان معاف ڪرائي ها. الله تعاليٰ حق واري کي راضي ڪري حقوق العباد معاف ڪرائي سگهي ٿو. جيڪڏهن قتل خطا ٿئي ٿو ته اُن جو بدلو ۽ ديتِ عاقله يعني رشتيدارن کان ڏياري ويندي آهي. عهد الست ۾ الله تعاليٰ فرمايو هو ته اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ (البقره ۱۷۲) ”ڇا ائون توهان جو رب نه آهيان؟“ ٻانهن چيو هو ته بَلَىٰ ”چون! توهان اسان جا رب آهيو.“ استغفار ماهيت تبديل ڪري ڇڏيندو آهي ۽ بُرايون نيڪين ۾ تبديل ٿي وينديون آهن.

ماڻهن جو اُن وڻ ڏانهن باهر وڃڻ

چولُ بَروں رفتند سَوَے آل درخت

گفت دستش را پس بنديد سخت

ترجمو: ”جڏهن ماڻهو اُن وڻ ڏانهن باهر نڪري ويا، فرمايائين ته هن جا هٿ مضبوطي سان پٺيان ٻڌو.“

حضرت دائود عليه السلام فرمايو ته سندس ٻانهن چڪي ٻڌو تان ته ائون هن جا گناه ۽ ڏوه ظاهر ڪريان. تو گئون ذبح ڪرڻ واري جي ڏاڍي کي قتل ڪيو آهي. تون غلام آهين، ان طريقي سان آقا بنجي وينو آهين. تنهنجي زال حقيقت ۾ مقتول جي ٻانهي هئي. ٻانهيءَ جو اولاد اُن شخص جي ملڪيت آهي جنهن جي اها ٻانهي آهي، جڏهن ته تون خود اُن گئون ذبح ڪرڻ واري جو غلام آهين ته تنهنجي سڀ ڪمائي به اُن جي ملڪيت آهي ۽ تنهنجو آقا توکان پناه گهري رهيو هو ته تون هن کي قتل نه ڪرين پر تو جلدي سان چُرِي زمين ۾ کوڙي ان مقتول جو ڪنڌ ۽ چُرِي هن زمين ۾ دفن آهي، پوءِ اهڙي طرح هن زمين کي کوٽيو. قاتل جو نالو ان چُرِيءَ تي اُڪريل آهي. جڏهن زمين کوٽيائون ته چُرِيءَ سان سسي به ملي، ان وقت ماڻهن ۾ شور مچي ويو ۽ سيئي ڪافر مومن بنجي ويا، حضرت دائود عليه السلام جا جيتري قدر معترض هئا جيئن ته اهي بدظني ڪري تباه ٿيا هئا، اهي سيئي توبه تائب ٿيا.

دلیل قائم ڪرڻ کانپوءِ حضرت دائود عليه السلام جو قاتل تي قصاص جو حڪم فرمائڻ
قاتل کي مقتول جي عيوض قتل ڪرائڻ کي قصاص چئبو آهي

بعد ازال گقتش، بيا اے داخواه

داو خود بتال تو از ایں روسياه

ترجمو: ”ان کانپوءِ انهن (گئون ذبح ڪرڻ واري کي) چيو ته اي فريادي اچ، هن ڪار مهين کان پنهنجو بدلو وٺ.“
گئون ذبح ڪرڻ واري کي چيائون ته هن کان بدلو وٺ، اها ئي چري هٿينس جنهن سان هن تنهنجي ڏاڏي کي
قتل ڪيو هو. ان قاتل جو مڪر الله تعاليٰ جي علم کان لڪل نه هو. مشهور آهي ته خون ڪونه لڪندو آهي. الله
تعاليٰ جي انصاف جي تقاضا هر انسان جي دل ۾ مقتول جي باري ۾ جستجو پيدا ڪندي آهي. اهو ئي مقتول جو خون
ماڻهن جي دل ۾ جوش ڪندو آهي ۽ دل ۾ جستجو جي تقاضا ڪندو آهي. حضرت دائود عليه السلام جي ان معجزي کي
ڏسي ڪري سڀئي ماڻهو مٿن اگهاڙي ان جي اڳيان سر بسجود ٿي ويا ۽ چوڻ لڳا ته جيئن ته اسين باطن جا انڌا هئاسون
انهيءَ ڪري اسان پهريان توهان جي فرمان کي نه سمجهيم، اسان اڳ ۾ توهان جا گهڻا معجزا ڏٺا آهن.

جڏهن طالوت جالوت جي مقابلي لاءِ نڪتو هو تڏهن حضرت دائود عليه السلام کي پاڻ سان گڏ وٺي ويو هو. رستي ۾
پٿرن حضرت دائود کي چيو هو ته اسان کي ڪٿي هل، جالوت جي موت جو سبب بنباسون. پوءِ حضرت دائود عليه السلام تي
پٿر کنيا ۽ کانپاڻي به هٿ ڪيائين جنهن جي ذريعي دشمن تي سنگباري ڪئي ويندي آهي. اهي ئي پٿر هٿا پر اڇلائڻ
تي انهن جا هزارين ٽڪرا بنجي ڪري جالوت جي فوج کي لڳا. حضرت دائود عليه السلام زرهون ٺاهيندو هو ۽ لوهه ان جي
هٿ ۾ مين بنجي ويندو هو. جڏهن حضرت دائود عليه السلام زبور پڙهندو هو ته جبل ان سان هم آواز ٿي ڪري زبور جي
تلاوت ڪرڻ لڳندا هئا. حضرت دائود عليه السلام جي هٿ تي لکين ڪافر مومن بنيا. حضرت دائود عليه السلام جو سڀ کان وڏو
قوي معجزو هي آهي ته هن انسانن کي ابدي حيات بخشي. قرآن شريف فرمايو ته ”قاتل کي قتل ڪرڻ ۾ توهان جي
زندگي آهي.“

گئون جي دعويٰ دار، ذبح ڪندڙ ۽ حضرت دائود عليه السلام جو مثال

هن قصي مان بزرگ رومي رحمته الله عليه نصيحت جي لاءِ ڪجهه نتيجا اخذ ڪري بيان فرمائي ٿو ۽ چوي ٿو ته گئون ذبح
ڪرڻ واري جو مثال عقل آهي ۽ گئون جو بدلو وٺڻ واري جو مثال نفس آهي. حضرت دائود عليه السلام جو مثال الله تعاليٰ
آهي يا اهو شيخ ڪامل جيڪو الله تعاليٰ جو خليفو هوندو آهي.

نفس خود را کش جهاں رازنده کن

خواجه را کشت ست اورا بنده کن

ترجمو: ”پنهنجي نفس کي مار، جهان کي زنده ڪر، اُن آقا کي قتل ڪيو آهي اُن کي غلام بنا.“

جهڙي طرح گئون جي مُدعي جي قتل سان جهان زنده ٿيو، تون پنهنجي نفس کي قتل ڪر ته جهان زنده ٿي
ويندو. ان نفس تنهنجي عقل کي فنا ڪري ڇڏيو آهي ۽ پاڻ آقا بنجي ويٺو آهي، ان کي عقل جو غلام بنا، نفس عقل
کي فنا ڪيو ۽ خود آقا بنجي ويو حالانڪ اهو عقل جو غلام هو. شروع ۾ سڀئي ماڻهو گئون ذبح ڪرڻ واري جا
مخالف ٿي ويا هئا. عقل اهو نوجوان آهي جنهن گئون ذبح ڪئي هئي ۽ الله تعاليٰ کان بنا محنت جي روزي جو طالب
بنيو هو. روح کي غذا ان وقت حاصل ٿيندي جڏهن تن ڪشي ڪندو جيڪا بمنزل گئون جي آهي. بدن نفس جي لاءِ
ائين ئي آهي جيئن گئون جي مُدعي لاءِ گئون هئي. جهڙي طرح اهو نوجوان گئون جي مُدعي جي آقا جو پوٽو هو،

اهڙي طرح نفس جي اعتبار سان عقل کي سمجهو. نفس عقل جو قاتل آهي. تون ڄاڻين ٿو ته تڪليف کان سواءِ ڪهڙي روزي آهي؟ ڳئونءَ جي قرباني جو مطلب هيءُ آهي ته بدن کي مجاهدن جي ذريعي قربان ڪرڻو آهي. عشق جي شراب سان مدهوشي طاري ٿيڻ لڳي آهي، ورنه آئون روح جي غذا حاصل ڪرڻ جي پوري ڳالهه ٻڌايان ها ۽ سرور جو سبب مون پنهنجو فعل ٻڌايو. اها خالي چوڻ جي ڳالهه آهي، ورنه هر شيءِ غيب جي خزاني مان اچي ٿي ۽ ان جو سبب ذاتِ خداوندي آهي. جيتوڻيڪ هر شيءِ جو حقيقي سبب ذاتِ خداوندي آهي پر ظاهري اسباب اختيار ڪرڻ مون انبيائن کان سکيا آهن، انهيءَ ڪري مون به ظاهري سبب ڏانهن ڌيان ڏيڻو هو. الله جي ذاتِ مسبب الاسباب آهي، انبيائن معجزا ڏيکاري ثابت ڪيو آهي ته ظاهري اسباب کان سواءِ ٻيا به اسباب آهن. بغير ڪنهن ظاهري سبب جي حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لاءِ نيل درياءَ ڦاٽي پيو، حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لاءِ مَن و سلوي نازل ٿيندو هو. حضرت ابراهيم (عليه السلام) جي لاءِ واري اٿو بنجي ويئي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي ماءُ لاءِ اُن ريشم بنجي ويئي هئي. قرآن شريف ٻڌائي ٿو ته گهڻيون مهمون ظاهري اسباب کان سواءِ سرٿيون آهن. حضور ﷺ کي ظاهري اسباب کان سواءِ عزت حاصل ٿي ۽ ابولهب مالدار هجڻ جي باوجود تباھ ٿيو. ابرهه جي هاڻين جو لشڪر ابا بيلن جي پٿرين سان تباھ ٿيو. هاڻيءَ تي پٿري ڪري ٿي ۽ اُن جي بدن کي پڙڻ ڪري ڇڏيائين ٿي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) هڪڙي ڳئون ذبح ڪري ان جو گوشت يار ت مقتول تي هنيو ته اُن زنده ٿي ڪري قاتل جو پتو ٻڌايو. قرآن هن جي تعليم ڏئي ٿو ته اسباب ۾ تاثير مسبب الاسباب جي ڪري آهي. مسبب الاسباب جو موثر هجڻ دنياوي عقل سان سمجهه ۾ نه ايندو، اُن جي لاءِ مجاهدن جي ضرورت آهي. فلسفي محض دنياوي عقل ۾ قيد آهن پر عارف ڪامل عقل ڪل جو شه سوار هوندو آهي. حيوانات عام طور تي ڪلون کائيندا آهن. انهيءَ ڪري جنهن تي حيوانيت جو غلبو آهي اهو دنياوي عقل ڏانهن مائل هوندو آهي جيڪو بمنزل ڪل جي آهي. دنياوي عقل سوين دليل پيش ڪندو آهي جنهن سان يقين جو درجو حاصل ٿي ويندو آهي. عقل ڪل بدرجہ اوليٰ يقيني دليلن تي عمل پيرا آهي. نور حق انسانن جي دلين تي اُڀرندو آهي. عقل جو مثال همياڻي جهڙو آهي ۽ نور حق جو مثال سون جهڙو آهي. جيڪڏهن روح تي خداوندي پرتو نه آهي، اهو روح مُرده آهي، انهيءَ ڪري قرآن ڪافرن کي مُرده قرار ڏنو آهي.

بزرگ رومي (رحمه الله) فرمائي ٿو ته في الحال جيڪڏهن منهنجيون ڳالهيون سمجهڻ وارا نه آهن ته ايندڙ نسلن ۾ ماڻهو سمجهندا. اهي اچڻ وارا سمجهدار خود به اسرار بيان ڪري سگهندا ۽ مثنوي جي ڳالھين سان انهن کي تقويت حاصل ٿيندي. اڳين ڪتابن قرآن مجيد جي تصديق ڪئي. اهڙي طرح پويان اچڻ وارن جي اقوالن جي منهنجي مثنوي تصديق ڪندي. جهڙي طرح اُن نوجوان خدا کان محنت کان سواءِ روزي طلب ڪئي هئي، ايئن توهان به طلب ڪريو، ڪو وقت اهڙو ايندو جو توهان کي بنا واسطي جي فيض خداوندي حاصل ٿيڻ لڳندو. مانيءَ ۾ جيڪو نفعو لڪل آهي اهو محض الله جي عطا آهي اهو نفعو الله تعاليٰ مانيءَ جي واسطي کان سواءِ به عطا فرمائيندو آهي. لذت ۽ نفعو مانيءَ ۾ لڪل شيءِ آهي ۽ مانيءَ جي شڪل اُن جي لاءِ ائين آهي جيئن مانيءَ جي لاءِ دسترخوان آهي ۽ اها طاقت الله تعاليٰ مانيءَ جي ظاهري شڪل کان سواءِ پنهنجي سچن ٻانهن کي عنايت ڪندو آهي. روحاني رزق سچي سونهين جي ذريعي حاصل ٿيندو جيئن اُن نوجوان کي حضرت دائود (عليه السلام) جي انصاف سان رزق حاصل ٿيو. ڳئون جي مدعي جو مثال نفس جهڙو آهي. اهو تڏهن مطيع بنيو جڏهن اُن حضرت دائود (عليه السلام) جو فيصلو ٻڌو. اهڙي طرح نفس ڪامل عارف جي صحبت سان مطيع ٿيندو. عقل نفس جو شڪار تڏهن ڪندو جڏهن عارف يار بنجي وڃي. هيءُ ڳالهه مشهور آهي ته زُمرد جي تاثير سان نانگ اندو ٿي ويندو آهي. ساڳي طرح عارف ڪامل جو وجود نفس کي انڌي ڪرڻ ۾ زُمرد جو تاثير رکي ٿو، تون نفس کي گڏه وانگر چڪي ڪامل سونهين وٽ وٺي وڃ.

نفس گهڻو ئي مڪار آهي، اُن جي مڪرن جو تفصيل ممڪن نه آهي. نفس جي زبان عارف ڪامل جي صحبت ۾

ڪوتاه ٿي ويندي آهي. پوءِ اهو مڪاريءَ جون ڳالهيون نٿو ڪري سگهي. نفس ڳئون جي مُدعي وانگر آهي. ان مُدعي گهڻا غلط دليل پيش ڪيا هئا. ڳئون جي مُدعي جي تقريرن سان سڀئي ماڻهو ڏوڪي ۾ اچي ويا هئا. حضرت دائود عليه السلام فريب ۾ نه آيو هو. نفس بظاهر نيڪ معلوم ٿيندو آهي پر باطن ۾ ڏاڍو شرير آهي. ان جي ظاهري حالت ڏسي ان جو همدرد ۽ همراز نه ٿئي. نفس نيڪيءَ جي دعوت ڏيندو آهي پر ان ۾ به فريب هوندو آهي. عقل جهڙي شريف شيءِ تي ڪميئي نفس جو غلبو هن ڪري هوندو آهي جو تون عقل کان بيگانو ٿي ويو آهين ۽ ان کي تو پاڻ کان پري ڪري ڇڏيو ۽ پاڻ ۾ نفس کي وسايو آهي. هاڻي اهو نفس جو ڪٿو پنهنجي گهر تي رهي شينهن ٿي ويو آهي ۽ عقل ٻاهر ڦرندو وڃي. عقل جڏهن پنهنجي اصلي مقام تي مقيم هوندو تڏهن انهن ڪتن تي ان جي حقيقت واضح ٿي ويندي. نفس به دل جي وحيءَ سان مغلوب ٿيندو آهي جيئن ڳئون جو مُدعي حضرت دائود عليه السلام جي قلبي وحي سان مغلوب ٿيو، ورنه شهر وارا ان کي سڄو سمجهي رهيا هئا. جيڪو نفس جو هم جنس هوندو آهي اهو ان جي ڳالهه کي سڄو سمجهندو آهي. ڪامل عارف جيئن ته حضرت دائود عليه السلام وانگر آهي ان ڪري اهو ان جي فريب ۾ نٿو اچي. ڪامل شيخ اهو آهي جيڪو جسميت کي ختم ڪري مُجسّم روح بنجي وڃي ۽ اهڙي طرح سان مظهر خدا بنجي وڃي جهڙي طرح دل مظهر خدا آهي. عوام باطني مريض آهن ۽ بيماري بيماريءَ جي مددگار هوندي آهي، انهيءَ ڪري سطحي سوچ وارا ظالم جي حمايت ڪندا آهن. دنيا ۾ گهڻا مڪار ۽ فريب آهن جيڪي ڪامل هجڻ جا مُدعي بنجي ويندا آهن. جيڪڏهن انسان ۾ سڃاڻپ جي طاقت نه هوندي آهي ته اهو سندن مڪر ۾ ڦاسي ويندو آهي. اهي بيوقوف جن کي سچي ۽ ڪوڙي سونهين جي سڃاڻپ نه آهي ان بيوقوف پڪيءَ وانگر آهن جيڪو شڪاريءَ جي سيند کي پنهنجي هم جنس جو آواز سمجهندو آهي ۽ ڦاسندو آهي. انهن بيوقوفن ۾ ڪرڻ ۽ ڪوٽڻ جي تميز نه آهي. اهڙن بيوقوفن کان پرهيز ڪرڻ گهرجي چاهي اهي ڪيترائي ذهين ڇو نه هجن. اهڙن بيوقرن کي هيءَ تميز نه آهي ته ڪير جنتي آهي ۽ ڪير جهنمي آهي. جيڪڏهن اهڙا بيوقوف يقين جي دعويٰ ڪن ته يقين مشڪوڪ آهي. اهڙو بيوقوف چاهي ڪيترو ئي ذهين هجي ان کي احمق سمجهو ۽ ان کان اهڙي طرح بچو جهڙي طرح هرڻ شينهن کان بچندو آهي.

حضرت عيسيٰ عليه السلام جو بيوقوفن کان بچي جبل ۾ لڪي وڃڻ اُتي به ڪانئس سوال ڪرڻ

هن قصي مان اهو ٻڌائڻ مقصود آهي ته بيوقفي جو مرض عذابِ الاهي ۽ لاعلاج آهي.

عيسى مریم بکو ہے می گریخت

شیر گوی خون او میخوست ریخت

ترجمو: ”(حضرت) عيسيٰ (بن) مریم هڪڙي جبل ڏانهن بچي رهيو هو، جڏهن شينهن ان جو رت وهائڻ چاهيندو هجي.“

عيسيٰ ابن مریم اهڙي طرح جبل ڏانهن بچي رهيو هو جڏهن ڪو شينهن سندس پويان آهي. هڪڙو شخص ان جي پويان پڳو ۽ پڇڻ جو سبب پڇڻ لڳو پر حضرت عيسيٰ ايتري قدر تيز بچي رهيو هو جو ان کي جواب نه ڏيئي سگهيو. ان شخص تيز ڊوڙي حضرت عيسيٰ عليه السلام کي ويجهو ٿي چيو ته خدا جي واسطي بيهي رهو ۽ منهنجو جواب ڏيو. حضرت عيسيٰ عليه السلام فرمايو: آئون هڪ بيوقوف کان بچي رهيو آهيان مون کي نه روڪ! ان شخص چيو ته توهان جي دم ڪرڻ سان ته انداءُ ٻوڙا، نيڪ ٿي ويندا آهن، توهان بيوقوف جي بيوقفيءَ کان ايتري قدر خوف زده ڇو آهيو؟ حضرت عيسيٰ عليه السلام فرمايو ته تنهنجو چوڻ درست آهي. پويان پڇڻ واري چيو ته توهان ته اهي بادشاهه آهيو جن کي اسم اعظم اچي ٿو. جڏهن توهان اهو مُردِي تي پڙهو ٿا ته اهو شڪاري تير وانگر زنده ٿي وڃي ٿو. حضرت عيسيٰ عليه السلام فرمايو ته ها، آئون اهوئي آهيان جيڪو تون چوين ٿو: تڏهن ان چيو سائين توهان ته مٽيءَ مان پڪي بنائي اڏايو ٿا، ان ۾ ڦوڪ هڻو ٿا ته اهو اڏامي ٿو. حضرت عيسيٰ عليه السلام اقرار ڪيو، تڏهن ان شخص چيو: جڏهن توهان وٽ

اهڙا معجزا آهن ته پوءِ توهان کي ڪنهن کان ڪهڙو ڊپ آهي؟ ان سوال ڪرڻ واري جي جواب ۾ حضرت عيسيٰ (عليه السلام) فرمايو ته بيشڪ، ان اسم اعظم جو اهوئي اثر آهي جو ان سان انڌا ٻوڙا ٺيڪ ٿي وڃن ٿا، جبل ان جي عظمت ۽ هيبت کان ڦاٽي وڃن ٿا. اسم اعظم مُردِي تي پڙهيو وڃي ته اهو زنده ٿي ويندو آهي، اسم اعظم پڙهڻ سان معدوم موجود ٿي ويندو آهي پر بيوقوف تي اسم اعظم پڙهڻ سان ڪو فائدو نه ٿيو، اٿو اثر ٿيو جو اهو اڃان وڌيڪ سخت ٿيو. ان سوال ڪرڻ واري چيو ته ان ۾ ڪهڙو راز ۽ حڪمت آهي جو بيوقوف تي اسم اعظم به اثر نٿو ڪري. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) فرمايو ته حماقت ۽ بيوقوفي عذابِ الاهي آهي ۽ انڌاڻپ هڪ آزمائش آهي. آزمائش ۾ جيڪو مبتلا هوندو آهي ان تي رحم ڪيو ويندو آهي ۽ بيوقوف کي جوتا هنيا ويندا آهن ۽ حماقت تي هر شخص کي ڪاوڙ ايندي آهي. بيوقوفي جو اثر الله تعاليٰ جي هڪ مُهر آهي جنهن تي ڪا تدبير موثر نٿي ٿئي. بيوقوفن کان اهڙي طرح ڀڄو جهڙي طرح حضرت عيسيٰ (عليه السلام) ڀڳو هو. جهڙي طرح هُو ٿورو ٿورو پاڻي چورائيندي آهي ۽ حوض سُڪي ويندو آهي، اهڙي طرح بيوقوف جي صحبت تنهنجا سٺا اوصاف چورائيندي آهي. ڀلائين جي لاءِ گرم جوشي کي ان جي صحبت سردي، سستي ۽ ڪاهلي سان تبديل ڪندي آهي. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جو بيوقوف کان ڀڄڻ ٻين جي تعليم لاءِ هو. جيڪڏهن سڄي دنيا ۾ سيءُ پکڙيل هجي ته به سچ کي ڪو نقصان نٿو پهچي سگهي. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) کي نور حق جي گرمي حاصل هئي، ڪنهن بيوقوف جي حماقت سان اهو متاثر نٿي ٿي سگهيو.

اهل سبا ۽ انهن جي بيوقوفي ۽ انبيائن جي نصيحت جو مٿن اثر نه ڪرڻ جو قصو

يادم آمد قصه اهل سبا

کز دم احمق صباڻاں شد وبا

ترجمو: ”مون کي سبا وارن جو قصو ياد اچي ويو، بيوقوفيءَ وارين ڳالهيُن سان هو انهن جي لاءِ وبا بنجي ويئي.“ سبا هڪ وڏو شهر هو. تو هارن کان قصي ۾ ٻڌو هوندو. هارن جي آکاڻين ۽ افسانن ۾ به هڪ نصيحت جو پهلو هوندو آهي. افسانن ۾ عام طور تي مذاق جون ڳالهيون هونديون آهن پر حڪمت جي خزاني جي تلاش ڪرڻ وارن جي لاءِ ضروري آهي ته هر ويراني ۾ خزانو تلاش ڪن. سبا هڪ تمام وڏو شهر هو پر الله وٽ ان جو رتبو مٿيءَ جي پيالي کان وڌيڪ نه هو. هيٺ مٿي بصر جي ڪلن وانگر هو ۽ ان ۾ آبادي هئي. آباديءَ جو تعداد ته ڏهن شهرن جي آبادي جي تعداد برابر هو پر سڀ ماڻهو ان ۾ گندي قسم جا هئا. اهي گندا به هئا ته عقل جا ڪچا ۽ ڪاڏي جو پڪا هئا. اهڙا ماڻهو جن جو روح محبوب حقيقي سان وابسته نه هجي جيڪڏهن لکين به آهن ته اڌ مغزي آهن. ماڻهن جو هڪڙو قسم هيءُ هو جو آخرت جي معاملي ۾ انڌا ۽ دنياڌاري ۾ وڏا دوربين هئا ۽ دنيا جي معمولي ڳالهه جا به ماهر هئا. ماڻهن جو ٻيو قسم اهو هو جيڪي نيڪ ڳالهه ٻڌڻ ۾ ٻوڙا ۽ بُري ڳالهه ٻڌڻ ۾ سرلا هئا. اهو سبا جو شهر دنياوي مال ۽ دولت جي اعتبار سان خزانو هو پر نيڪي ۽ ڀلائي ان ۾ ذري برابر نه هئي. ٽيون قسم اهڙن ماڻهن جو هو جن جو ظاهري لباس ڊگهو وڏو هو پر تقويٰ جي لباس کان اگهاڙا هئا. ٻوڙي چيو ته اهي جيڪي ڳالهيون ڪري رهيا آهن ائون سڀ ٻڌي رهيو آهيان. اگهاڙي چيو: مون کي ڊپ آهي ته متان منهنجا ڊگها ڪپڙا ڪٽي نه وڃن. انڌي چيو ته ائون ڏسي رهيو آهيان ته اهي تمام ويجهه اچي ويا آهن. تيئي شهر ڇڏي ڀڳا ۽ هڪڙي ڳوٺ ۾ پهتا. انهن ڳوٺ ۾ هڪڙو ٿلهو ڪڪڙ ڏٺو پر ان تي گوشت نه هو. انڌي ان کي ڏٺو، ٻوڙي ان جو آواز ٻڌو. ننڳي ان کي پڪڙي لڪايو. مٿل ڪڪڙ کانگ جي ٺونگن سان سُڪل هو. هڏيون ڏاڳي وانگر سُڪل هيون. انهن ڳولا ڪئي. هڪڙي ڊيگري ڏٺائون جنهن جو نه سرو هو ۽ نه ترو هو. ان مٿل ڪڪڙ کي ڊيگري ۾ وجهي رڌڻ شروع ڪيائون. ائين رڌائون جو هڏيون ڳري ويون ۽ گوشت ڪچو رهجي ويو. ان مٿل ڪڪڙ کي اهڙي طرح کاڌائون جيئن شينهن پنهنجو شڪار کائيندو آهي ۽

ائين پيٽ پريائون جيئن هاڻي پيٽ پريندو آهي. اهي ٽئي جڻا مُئل ڪڪڙ کي ڪاٺي هاڻين وانگر بنجي ويا ۽ هر هڪ اهڙو ٿلهو ٿيو جو دنيا ۾ نٿي ماريو، پر ان ٿولهه جي باوجود اهي دروازن جي درزن مان پڇي نڪتا. درزن مان موت جو رستو مراد آهي جيڪو ڪنهن کي نظر نٿو اچي ۽ دروازي جو اهو شگاف نظر نٿو اچي اصل ۾ اها انسانن جي آخرت ڏانهن روانگي آهي. هر قصو محض افسانو ڪونه هوندو آهي، جيڪي معرفت کي ڄاڻن ٿا ان مان سٺا نتيجا ڪڍن ٿا. اهل دل جي لاءِ اهو قصو بيڪار نه هوندو آهي.

پري تائين ڏسڻ واري انڌي ۽ چٽي ٻڌڻ واري ٻوڙي ۽ اُن ڊگهي پلاند واري اُگهاڙي بابت سمجهاڻي

ڪراڻل راداڻا ڪه مرگ ما شنيد

مرگ خود شنيد و نقل خود نديد

ترجمو: ”ٻوڙو اميد کي سمجه، جو اُن اسان جي موت جي خبر ٻڌي پر پنهنجي موت کي ڪونه ٻڌو ۽ پنهنجي منتقل ٿيڻ کي نه ڏٺو.“

هن قصي ۾ ٻوڙي مان انسان جون تمنائون مراد آهن. تمنا ۽ اميد ٻين جي موت جي خبر ٻڌي ٿي پر، پنهنجي موت جي خبر کان ٻوڙي آهي ۽ دنيا مان پنهنجي منتقل ٿيڻ کي نٿي ڏسي. هن قصي ۾ انڌي مان مراد انسان جو حرص آهي جيڪو پنهنجي عيبن کان اندو آهي ۽ ٻين جا عيب ڏسي ٿو. اُگهاڙي مان مراد اهو شخص آهي جيڪو نيڪ عملن کان خالي ۽ آخرت جي دولت کان مُفلس آهي. دنيا دار مُفلس آهي ڇاڪاڻ ته دنياوي دولت آخرت ۾ ڪو فائدو نه پهچائيندي. دنيا دار اُگهاڙو پيدا ٿيو ۽ تقويٰ جي لباس کان ننگو مرنڊو. جڏهن هن دنيا جي دولت جي حقيقت کلي ويندي جنهن تي چورن جو ڊپ ٿيندو هئس، تڏهن پنهنجو پاڻ تي ڪلندو. جڏهن نه دنياوي دولت ڪم ايندي، نه دنياوي هنر، تڏهن سمجهندو ته هو ڪيتري قدر مُفلس ۽ بي هنر آهي. ان دنيا دار جي حالت اُن ٻار جهڙي آهي جنهن پلاند ۾ پٿريون گڏ ڪيون هجن ۽ انهن کي دولت سمجهي رهيو هجي. انهن پٿرين جي ڦرجڻ کان ڊڄي رهيو هجي ۽ جيڪڏهن ڪو هڪڙي پٿري ڦري ته روئڻ لڳي ۽ اُن کي واپس ڏي ته ڪلڻ لڳي. دنيا جي دولت اُن وٽ عارضي آهي. اها دولت اهڙي آهي، جيئن ڪو خواب ۾ دولت کي ڏسندو آهي. جيڪو شخص پنهنجي خواب جي مال تي چورن کان ڊڄي رهيو هجي، سجاڳ ٿيڻ تي اُن کي پنهنجو پاڻ تي ڪل اچڻ لڳي. اهوئي حال آخرت ۾ دنيا دار جو ٿيندو. دنيا دار عقلمندن کي قرآن بي علم چيو آهي. هر دنيا دار پنهنجي علم جي باري ۾ چور کان ڊڄندو آهي. دنيا دار عالم چونڊو آهي ته ماڻهو منهنجو وقت ضايع ڪن ٿا جنهن سان منهنجي علم کي خطرو ٿئي ٿو. حالانڪ اهو هي نٿو سمجهي ته ان جو وقت اُن جي لاءِ قطعاً غير مفيد آهي. اهو چوي ٿو ته ماڻهو اچي ڪري مون کي بيڪار بنائين ٿا حالانڪ جيڪي اُن جون مصروفيتون آهن اهي خود بيڪاريءَ جي برابر آهن. اهو دنيا دار علومِ آخرت کان خالي آهي پر اهو سمجهي رهيو آهي ته ٻيا اُن جي علمن کي برباد ڪري رهيا آهن. دنيا جي لکين علمن جو عالم آهي پر پنهنجي روح جي باري ۾ ظالم ۽ جاهل آهي. دنيا جي شين جي اصليت کي سمجهي ٿو پر پنهنجي جوهر (روح) جي باري ۾ گڏهه هجڻ جو ثبوت ڏئي ٿو. دنيا دار عالم هن جي دعويٰ ڪري ٿو ته آئون مُفتي آهيان ۽ آئون جائز ۽ ناجائز کي ڄاڻان ٿو. اُن مفتي کي خود هي علم نه آهي ته هو مُفتي آهي يا نادان پوڙهي آهي. پوڙهي عورت جيڪا عام طور تي دليلن کان ناواقف هوندي آهي. فقيه ايترو ته ڄاڻي ٿو ته هيءُ ڳالهه جائز آهي ۽ هيءُ ناجائز آهي پر اُن کي پنهنجو ڪجهه پتو نٿو پوي ته هو پاڻ ڪهڙي حالت ۾ آهي. ٻين جي احوال کان پوري واقفيت پر پنهنجي احوال کان غافل ٿيڻ بيوقوفي آهي. دنيا دار عالم نجوم، ستارن ۽ شين جي نحوست ۽ سعادت کان واقفيت رکي ٿو پر پنهنجي باري ۾ اهو ڪجهه نٿو سمجهي ته خود نيڪ بخت آهي يا بدبخت آهي. سڀني علمن جو اصل هي آهي ته انسان پنهنجي باري ۾

هيءُ علم حاصل ڪري ته قيامت جي ڏينهن ان جو ڪهڙو حال ٿيندو. دين جا اصول ڄاڻڻ به ضروري آهن پر ان کان وڌيڪ هيءُ ضروري آهي ته پنهنجي روح جي باري ۾ غور ڪري ته اهو نڪ آهي يا نه آهي. اصول فقہ جي ڄاڻڻ کان بهتر هيءُ آهي ته انسان پنهنجي اصل يعني روح کي سڃاڻي.

سبا جي شهر جي خوشحالي ۽ شهر واسين جي ناشڪريءَ جو بيان
اصل شاں بد بود آل اهل سبا
می رمیدند ز اسباب بقا

ترجمو: ”انهن سبا وارن جو بنياد بُرو هو، اهي بقا جي اسباب کان پڇندا هئا.“

الله تعاليٰ انهن کي ساڃي ۽ ڪاٻي باغ ۽ چراگاهون ڏنيون هيون. ايترا ميوا وٺڻ مان ڪرندا هئا جو هلڻ وارن جر رستو تنگ ٿي ويندو هو ۽ مسافر عجب ڪندا هئا. مٿي تي ٽوڪري رکي ڪري ماڻهو هلندو هو ته باغ مان ڪرندڙ ميون سان پاڻهي پرڃي ويندي هئي. واتهن کي ميوا اچي لڳندا هئا. مال ۽ خوراڪ جي ڪثرت جي ڪري نه چور کي چوري جي ضرورت رهندي هئي ۽ نه بگهڙ کي ڪنهن کي چيرڻ ڦاڙڻ جي ضرورت پوندي هئي. باهه جي ذريعي ڪپڙا ڌوئڻ جي ڪا ترڪيب انهن وٽ هئي. انبيائن کي حڪم ٿيو ته اهي انهن کي سنئين راهه جو حڪم ڏين. جڏهن انهن جي ناشڪري حد کان وڌي ويئي تڏهن الله تعاليٰ جي غيرت جوش ۾ آئي.

اهل سبا جي نصيحت جي لاءِ پيغمبرن جو اچڻ

سيزده پيغمبر آنجا آمدند
گمراهان را جمله رهبر می شدند

ترجمو: ”تيرهن پيغمبر اتي آيا، اهي سڀ گمراهن جا رهبر بنيا.“

توهان شڪر جي گهوڙي کي سُجاڳ ڪريو، عقلاً به انعام ڏيڻ واري جو شڪريو ضروري آهي. الله تعاليٰ جو اهو به ڪرم آهي ته ايتري قدر نعمتن تي محض هڪ شڪر جو طالب بنيو. الله تعاليٰ مٿو عطا فرمايو آهي ته ان جو شڪريو هيءُ آهي ته ان سر سان کيس سجدو ڪيو وڃي. الله تعاليٰ پير بخشيا آهن ته انهن جو شڪريو هيءُ آهي ته ان جي لاءِ عبادت ۾ قيام ۽ قعود ڪيو وڃي. سبا وارن چيو ته اسين نه انهن نعمتن کان تنگ دل آهيون ۽ اسان جي لاءِ هاڻي نه اطاعت ۾ لذت رهي آهي ۽ نه گناهه ۾ مزد آهي. جڏهن نعمت اسان جي لاءِ باعثِ زحمت آهي ته اسين شڪر ڪهڙي شيءِ جو ادا ڪريون! انبيائن سبا وارن کي چيو ته توهان جي دل ۾ مرض پيدا ٿي ويو آهي جنهن حق شناسي کي تباھ ڪري ڇڏيو آهي ۽ توهان نعمتن کي زحمت سمجهڻ لڳا آهيو. بيمار کي جيڪڏهن صحيح غذا به ڏني وڃي ته اها بيماريءَ ۾ اضافو ڪندي آهي. انهيءَ ڪري توهان نعمتن جا دشمن بنجي ويا آهيو. ان بيماريءَ جو اثر هيءُ آهي ته جيڪي توهان جا خير خواه آهن اهي توهان وٽ حقير ۽ ذليل آهن ۽ جيڪي بيگانہ آهن اهي توهان وٽ پيارا آهن. ان بيماري جو اثر آهي جو توهان شڪر کي گندي شيءِ سمجهو ٿا ۽ ان بيماريءَ ۾ پوري قوم مُبتلا آهي. ان بيماريءَ سبب هر سُئي شيءِ بُري بنجي ويندي آهي. آبِ حيات زهر جو ڪم ڪري ٿو. مرضِ موت ۽ درد جو سبب بنجي ٿو ۽ ان سان آخرت جي زندگي موت ۾ تبديل ٿي وڃي ٿي. ان بيماري جي ڪري توهان جي هيءَ حالت آهي ته جيڪو شخص توهان جي محبت ۽ پيار جي ڪري توهان جو شڪار ۽ گرويده آهي، توهان ان کي ذليل سمجهو ٿا. جيڪا دوستي عقل جي بنياد تي هوندي آهي ان ۾ اضافو ٿيندو رهندو آهي ۽ جيڪا به دوستي نفعي غرض تي مبني هوندي آهي اها گهٽجندي رهندي آهي. ڇاڪاڻ ته نفعي دوستي غرض جي ڪري هوندي آهي. جيڪڏهن

اهڙو دوست بنجڻ چاهيو ٿا جنهن کان سڀني کي نفرت نه هجي ته عقل جي بنياد تي عقلمند سان دوستي ڪريو. انسان جڏهن نفسياني اعتراض جي بيماري ۾ مبتلا آهي ته ان جو هر ڪم ان جي بيماري ۾ اضافو ڪندو. نفسياني مريض جو علمي ذوق فنا ٿي ويندو آهي. عمده قسم جا علمي نُڪتا به ان کي بُرا لڳندا آهن. جيڪڏهن ڪو نُڪتو به بيان ڪيو ويندو ته سڀني کي ان سان به نفرت ٿي ويندي. جيڪڏهن قلبي بيماري جو علاج ٿي وڃي ته پُراڻين ڳالهين مان نوان نُڪتا نظر ايندا. جسماني طبيب نبض کي ڏسي ڪري بيماري جي تشخيص ڪندا آهن.

انبيا ۽ عارف ڪامل ڪنهن به واسطي کان سواءِ دليلن کي ڏسندا آهن. جسماني ڊاڪٽر جو ڪم روح حيواني کي ٺيڪ ڪرڻ آهي. انبيا انسان کي ئي ٻڌائيندا آهن ته تنهنجو ڪهڙو ڪم ۽ قول هلاڪ ڪندڙ آهي ۽ ڪهڙو نفعي وارو آهي. انسان کي ڪهڙا افعال ۽ اقوال الله جي قريب ڪن ٿا ۽ ڪهڙا رستو روڪين ٿا. انسانن جي لاءِ نيڪي ۽ بديءَ کي خوب واضح ڪرڻ کان پوءِ وري انسان کي اختيار آهي ته اهو بديءَ جو رستو اختيار ڪري يا ڀلائي جو رستو. جسماني طبيب عملي دليلن کان ڪم وٺندا آهن، اسين وحي الاهي کان رهبري حاصل ڪريون ٿا. سڀئي نبي اهو ئي چون ٿا ته لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مَالًا ۚ إِنَّ أَجْرِي إِلَّا عَلَى اللَّهِ (هود-۲۹) ”اسين توهان کان هن ڪم جي مزدوري نٿا گهرون، اسان جي مزدوري الله جي ڏمي آهي.“ ناسور واري مريض جي لاءِ پُڪار آهي ته اسان جي دوا هر بيماريءَ لاءِ آهي.

قوم جو پيغمبرن کان معجزو گهڙڻ

قوم گفتند اے گروه مدعی

کو گواه علم و طب نافعی

ترجمو: ”قوم چيو: اي دعويدارو! نفعي ڏيندڙ طب ۽ علم جو ڪير شاهد آهي؟“

انهن ماڻهن انبيائن کي چيو ته پنهنجي دعويٰ تي گواه ۽ شاهد آڻيو. ڪافرن انبيائن تي هميشه ان قسم جو اعتراض ڪيو آهي مَالِ هَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَسْئَلُ فِي الْأَسْوَاقِ ۖ (الفرقان-۷) ”اهي ڪهڙا نبي آهن جيڪي بازارن ۾ گهمڻ ڦرڻ ٿا ۽ کاڌو کائڻ ٿا!“ ڪافرن نبين کي چيو ته توهان خود جيستائين مٽي ۽ پاڻيءَ مان ٺهيل آهيو ته توهان ٻين جي ڪهڙي اصلاح ڪري سگهو ٿا؟ ڪافرن هيءُ به چيو ته وڏي بنجڻ جو شوق پيغمبري جي دعويٰ ڪرائي ٿو. انبيائن ڪافرن کي چيو ته توهان اسان جي نبوت کي نٿا ڏسو اها توهان جي انداڻپ آهي. جيڪو شخص اسان جي رسالت کي نٿو ڏسي ۽ گواه طلب ڪري ٿو اها ڳالهه خود ان جي گواه آهي ته اهو اندو آهي. جيڪڏهن سچ ڪنهن کي چوي ته آئون موجود آهيان ۽ ٻيو چوي ته پنهنجي وجود تي شاهد آڻ، ته اهو ان چوڻ واري جي انڌي هجڻ جو دليل آهي. سچ خود پنهنجي وجود جو دليل هوندو آهي. جيڪو شخص ڏينهن ۾ ڏيئي جي ڳولا ڪري، اهو ئي ان جي انداڻپ جو دليل آهي. جيڪڏهن ڪنهن کي آفتاب رسالت به نظر نه اچي ته هو اهو گمان ڪري وٺي ته شايد اهو نڪتو هجي ۽ آئون خود پردي ۾ هجان انهيءَ ڪري مون کي نظر نٿو اچي. جيڪڏهن علي الاعلان مخالفت ڪندو ته هميشه جي لاءِ بدبختيءَ ۾ مبتلا ٿي ويندو ۽ ان کي آئين رسالت ۾ پنهنجو چهرو نظر نه ايندو. جيڪڏهن ڪو شخص ڏينهن ۾ هيءُ چوي ته ڏينهن ڪٿي آهي ته اهو خود پنهنجي انڌي هجڻ کي ظاهر ڪري رُسوائي ۽ خواري خريد ڪري رهيو آهي. صبر ۽ خاموشي رحمت جي آرزو آهي ۽ دليل طلب ڪرڻ بيماريءَ جي نشاني آهي.

قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿۲۰۴﴾ (الاعراف-۲۰۴) ”جڏهن قرآن پڙهيو وڃي ته توهان ڪن لڳايو ۽ خاموشيءَ سان ٻڌو تان ته توهان تي رحم ڪيو وڃي.“ جيڪڏهن بيماريءَ جي موٽڻ جو خواهشمند نه آهين ته پوءِ مٿي کي زمين تي رک، انبيائن ۽ رسولن جي اڳيان زياده گفتگو مناسب نه آهي،

انهن جي لاءِ هر طرح جي قرباني ڪرڻ گهرجي. انسان جي قربانين تي الله تعاليٰ اهڙي تعريف فرمائيندو جو آسمان کي به ان تي حسد ٿيندو آهي. جڏهن انهن طبيبن جي دلداري ڪئي ويندي ته انسان تي خود پنهنجي حقيقت کلي ويندي. رسالت جي نظر نه اچڻ جي مرض کان نجات الله تعاليٰ جي هٿ ۾ آهي ۽ انهن ماڻهن جي عزت ڪرڻ ان مرض جي چوٽڪاري جو سبب آهي.

قوم جو انبياء عليهم السلام تي تهمت لڳائڻ

قوم گفتند ايس همه رزق ست و مکر

کے خدا نایب کند از زری و د و مکر

ترجمو: ”قوم چيو: اهو سڀ مڪر ۽ فريب آهي. خدا زيد ۽ بڪر کي ڪڏهن قائم مقام بنايو آهي؟“ سبا وارن چيو: ڀلا انسان کي الله تعاليٰ پنهنجو خليفو ڪيئن بنائي سگهي ٿو! بادشاهه ۽ ان جي قاصد جو هم جنس هجڻ ضروري آهي. انسان جيڪو مٽي ۽ پاڻيءَ مان ٺهيو آهي ان کي الله تعاليٰ سان ڪهڙي مناسبت آهي. گڏه جي مغز ڪاٺ سان انسان گڏه بنجي ويندو آهي. الله تعاليٰ ۽ انسان ۾ ڪهڙي نسبت آهي. ذري کي سج سان ڪهڙي نسبت! ڪنهن انسان جو الله تعاليٰ سان همراز هجڻ عقل ۾ نٿو اچي سگهي. سبا وارن انبيائن کي چيو ته اهو ڪيستائين مڪر رهندو. اسان ۾ ايترو ته عقل آهي جو گندني (بدبودار آهي، ماڻهو پاڇي ڪري کائيندا آهن) ۽ گجر ۾ فرق ڪريون.

هاڻيءَ وٽ چنڊ جو قاصد ٿي ويندڙ سهي جو قصو

ايس بداا ماند که خرگوشے بگفت

من رسول ماہم و باہامہ بگفت

ترجمو: ”اهو ائين آهي جيئن هڪ سهي چيو ته آئون چنڊ جو قاصد ۽ چنڊ جو ساٿي آهيان.“

سهي چيو ته آئون چنڊ جو قاصد ۽ پيغامبر آهيان ۽ چنڊ جو همراز آهيان. اهو سڀو فرضي طور تي چنڊ جو قاصد هن لاءِ بنيو هو ته سڀئي جانور چشمي تي هائين جي اچڻ مان تنگ هئا ۽ سڀني گڏجي اها سازش ڪئي هئي ته هاڻي هن چشمي تي اچڻ ڇڏي ڏين. جهنگ جا سڀ جانور هائين جي ڊپ کان چشمي جي پاڻيءَ کان محروم هئا. جيئن ته وڙهن ۾ ڪمزور هئا، انهيءَ ڪري انهن اها تدبير سوچي هئي. هائين جي بادشاهه کي سهي حڪم ڏنو ته اهو بيهي رهيو ۽ چوڻ لڳو ته آئون چنڊ جو قاصد آهيان ۽ چنڊ جي طرفان پيغام آندو اٿم. چنڊ چوي ٿو ته اهو پاڻيءَ جو چشمو منهنجي ملڪيت آهي، توهين اتي نه ايندا ڪريو. جيڪڏهن چوڻ نه مڃيندا ته اندو بنائي ڇڏيندو سانو. مون توهان جو ظلم توهان کي ٻڌايو ۽ پنهنجو فرض ادا ڪري ڇڏيو آهي. سهي چيو ته منهنجي سچي هجڻ جي هيءَ نشاني آهي ته جڏهن ڪو هاڻي پاڻي پيئي ٿو ته اهو چنڊ پریشانيءَ ۾ هلڻ لڳندو آهي. پوءِ به جيڪڏهن يقين نه آهي ته چوڏهينءَ جي رات جو اچج ۽ منهنجي دعويٰ جي ان دليل کي اکين سان ڏسي وٺج.

جڏهن چنڊ ٻن هفتن جو ٿي ويو تڏهن هائين جو بادشاهه چشمي تي پاڻي پيئڻ آيو. جڏهن هاڻيءَ سونڊ پاڻيءَ ۾ پيئڻ لاءِ وڌي ته پاڻيءَ ۾ چنڊ جو عڪس لڏڻ لڳو، تڏهن هاڻيءَ کي سهي جي ڳالهه تي يقين ٿي ويو. ڊپ مان جڏهن هائين جو بادشاهه پڳو ته سڀئي هاڻي پڇڻ لڳا ۽ پوءِ ڪوبه هاڻي چشمي تي نه آيو. اهو قصو ٻڌائي سبا وارن چيو ته اسين اهڙا بيوقوف نه آهيون جو هائين وانگر توهان جي ڳالهين ۾ اچي وڃون.

انبيائن طرفان اعتراض جو جواب ڏيڻ ۽ هڪ مثال بيان ڪرڻ

انبياءَ گفتند آوه پندڙا

سخت تر ڪردائے سفيهاں بندڙا

ترجمو: ”انبيائن چيو: افسوس اسان جي نصيحت اي بيوقوفو! توهان جي ٻيڙيءَ کي سخت ڪري ڇڏيو.“

انهن ماڻهن جي ان تقرير تي نبين کين چيو ته اسان جي نصيحت سان توهان جي انڪار جون ٻيڙيون وڌيڪ سخت ٿي ويون ۽ دوا زهر جو ڪم ڪيو. جڏهن ڪنهن تي غضب خداوندي هوندو آهي ته نور هدايت ان جي لاءِ وڌيڪ اوندو جو سبب بنجي ويندو آهي. جنهن کي الله جي تقرب سان اهو مرتبو حاصل هجي جيڪو آسمان کان به بلند هجي اهو توهان جي سرداريءَ جو چا خواهشمند ٿي سگهي ٿو. جنهن سمنڊ ۾ موتي ڀريل هجن ان کي موتين سان ڀريل ٻيڙيءَ مان ڪهڙي شرافت حاصل ٿي سگهي ٿي. اها اڪ قابل افسوس آهي جنهن کي سج ذرو نظر اچي. اها شيطاني اڪ آهي جو ان حضرت آدم عليه السلام جي پٽلي جي مٽيءَ کي ڏٺو ۽ ان جي باطني اوصافن کي نه ڏٺو. شيطان کي شيطاني اڪ حقيقت جي خلاف ڏيکاريو. حضرت آدم عليه السلام جيڪو بمنزل بهار جي هو، اهو ان کي خزان نظر آيو. خود ذليل هو سندس نگاهه ذليل شيءِ تي پيئي. معشوق گهڻا آهن پر بدبختن کي قيمتي دولت حاصل نٿي ٿئي. ناقدرن کي دولت ملي ٿي پر اهي ان جو قدر نٿا ڪن. بيوقوفن جي محروميءَ جو سبب انهن جي حرمان نصيبي آهي جيڪا الله تعاليٰ جي حڪم سان انهن تي مسلط آهي. انبيائن سبا وارن کي چيو ته توهان بُت پرستيءَ ۾ مبتلا ٿي ويا آهيو انهيءَ ڪري لعنت ۽ اند توهان تي مسلط ٿي وئي آهي. توهان جي انڌي هجڻ جي نشاني هيءَ آهي ته پٿر جي بُت کي ته الله جو شريڪ سمجهي رهيا آهيو پر عقل ۽ جان کي الله جو همراز سمجهڻ ۾ توهان کي اعتراض پيش اچي رهيو آهي. بُت جيڪو توهان خود پنهنجي هٿن سان ٺاهيو، اهو الله تعاليٰ جو شريڪ ٿي ويو پر توهان وٽ انسان جيڪو الله جو ٺاهيل آهي اهو الله تعاليٰ جو همراز نٿو ٿي سگهي! حقيقت ۾ توهان پنهنجا ۽ پنهنجي مصنوعات (ٺاهيل شين) جا عاشق آهيو. نانگ جو پُچ نانگ جي مٿي جي تابعداري ڪندو آهي. مشهور چوڻي آهي ته ”جهڙا روح تهڙا ختمان!“ جيڏانهن منهن ويندو نانگ جو پُچ به اوڏهن ويندو.

حڪيم سنائي غزنوي پنهنجي ڪتاب ”الاهي نامي“ ۾ جيڪي ڳالهيون سمجهايون آهن انهن کي بيان ڪري هيءَ ڳالهه ٻڌائي ٿو ته ڪافرن جي محروميءَ ۽ انهن جي عجيب عقل تي تعجب جي ضرورت نه آهي، ان ۾ الله تعاليٰ جون حڪمتون لڪل آهن. اهوئي پنهنجي حڪمتن کي خوب سمجهي ٿو. الله تعاليٰ جي فيصلن ۾ وڌيڪ ڳالهيون بنائڻ بيڪار آهي. الله تعاليٰ هر ڪم مناسب سان ڪيو آهي. الله تعاليٰ سڀني عضون ۽ بدنن ۾ خاص تناسب رکيو آهي. هر روح ۾ ان جي مناسب اوصاف پيدا فرمايا آهن. هر جان جون وصفون ان جي مناسب پيدا فرمايون آهن. جڏهن الله تعاليٰ هڪ روح جي لاءِ صفت ڪفر پيدا فرمائي آهي ته اها ئي صفت ان جي مناسب هئي. تقدير جي قلم جيڪي حرف لکيا آهن ان شخص جي لاءِ مناسب هئا. انسان جي دل ۽ اک قدرت جي هن آڱرين جي قبضي ۾ آهن، قدرت جيڏانهن چاهيندي آهي انهن جو رخ اوڏانهن موڙيندي آهي. جن آڱرين جي وچ ۾ دل جو قلم آهي، انهن مان هڪ قهر جي آڱر آهي ۽ ٻي مهر (رحم) جي آڱر آهي. دل کي هميشه هن جي مدنظر رکڻ گهرجي ته اها ڪنهن ذات جي قبضي ۾ آهي. انسان جون سڀ حرڪتون ۽ سڪنات ان آڱر جي ڪري آهن. انسان ۽ انسان ۾ جيڪو فرق آهي اهو قيامت جي چوراهي تي ظاهر ٿيندو. انسان کي جيڪي حالات پيش اچن ٿا اهي تقدير جو قلم لکي ٿو. ڪن بزرگن چيو آهي ته عَرَفْتُ رَبِّي بِفَسْخِ الْعَزَائِمِ ”مون پنهنجي پروردگار کي پنهنجي ارادن جي ٽٽڻ سان سڃاتو.“ تقدير جي قلم لکيل کان چونڪاري جو رستو فقط عاجزي ۽ گريه آهي. ڪجهه ماڻهو پنهنجي پنهنجي دل جي احوال سان

پنهنجي سُنائي ۽ برائي جو اندازو لڳائيندا آهن. سڀا وارن رسولن ۽ خدا کي ڪليله ۽ دمنه جي قصي واري سهي ۽ هاڻي سان تشبيهه ڏني هئي.

هن جو بيان ته هر شخص کي اهو حق نه آهي ته الله بابت مثال بيان ڪري

ڪي رسد تا ايس مثلاً ساختن

سوئے آل درگاهِ پاک انداختن

ترجمو: ”انهن کي ڪهڙو حق ٿي پهتو جو مثال گهڙي ان پاڪ دربار ڏانهن منسوب ڪيائون.“

سڀا وارن کي هي حق نه هو ته اهي اهڙي طرح جا مثال الله تعاليٰ جي لاءِ ٺاهين. صحيح مثال اهو ئي ڏئي سگهي ٿو جنهن کي مثال ۽ جنهن جي لاءِ اهو مثال آهي ان کان پوري واقفيت هجي. گنجو جيڪڏهن وارن ۽ منهن جو مثال بيان ڪري ته اهو لامحالہ غلط هوندو. ڇاڪاڻ ته اهو خود وارن جي حقيقت کان ناواقف آهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جهڙو نبي پنهنجي لٺ جي حقيقت کان ناواقف هو. اهو ان کي فقط لٺ سمجهندو هو حالانڪ اها ارڙ نانگ هئي. ان چپ چوريا ته ان تي راز مُنڪشف ٿيو. جڏهن حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو علم به ناقص آهي ته پوءِ توهان انهن نفساني خواهش جي حقيقت جيڪي اصل ۾ شيطاني دمار ۽ دائو آهن ڪيئن ٿا سمجهي سگهو؟ غلط مثال ڏيڻ خود مثال ڏيڻ واري جي تباهي جو سبب بنبو آهي. شيطان چيو هو ته خَلَقْتَنِي مِنْ نَّارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ (الاعراف-۱۲) ”اي الله! تون مون کي باهه مان ٺاهيو ۽ آدم (عليه السلام) کي مٽيءَ مان بنايو“، انهيءَ ڪري آئون ان کان افضل آهيان پوءِ ان کي سجدو ڇو ڪريان؟ قارون کي چيو ويو ته الله تعاليٰ توکي جيڪا دولت ڏني آهي ان جي ذريعي آخرت جو طالب ٿي! تڏهن ان چيو اِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ (القصص-۷۸) ”اها دولت منهنجي علم ۽ تدبير سان مون کي حاصل ٿي آهي“، ان ۾ ڪنهن ٻئي جو ڪهڙو دخل آهي. نمرود خدائي جي دعويٰ ڪئي ۽ چيائين اَنَا اُخِي وَأُمِّيْتُ* (البقره-۲۵۸) ماڻهن جو موت ۽ زندگي منهنجي قبضي ۾ آهي. قارون کي زمين گيهي ويئي. نمرود جو مٿو مچر کاڌو ۽ فرعون چيو ته اَنَا رَبُّكُمْ اَلْعَلَىٰ (النزعت-۲۴) ”آئون توهان جو وڏو خدا آهيان“ ۽ فرعون دريا ۾ ٻڏو. حضرت هود (عليه السلام) سان انهن ماڻهن غلط ڳالهيون ڪيون ته طوفان سان هلاڪ ٿيا. مطلب ته غلط مثالن ۽ غلط دليلن سان قومون تباه ٿيون آهن. تون انهن جي مثالن کي ڪانگ ۽ چپ سمجهه، ڇاڪاڻ ته اهي تباهي ۽ نحوست جون نشانيون آهن.

نوح (عليه السلام) جي قوم جو حضرت نوح (عليه السلام) کي ٻيڙي بنائڻ وقت مذاق ۾ مثال بيان ڪرڻ

بزرگ پهريان ٻڌايو ته غلط دليلن سان قومون تباه ٿيون آهن، هاڻي ان کي مثال سان سمجهائي ٿو.

نوح اندر باديہ کشتي ساخت

صد مثل گو از پئے تسخر بتاخت

ترجمو: ”(حضرت) نوح (عليه السلام) جهنگ ۾ ٻيڙي بنائي. سوين مثال ڏيڻ وارا ۽ چٿرون ڪرڻ وارا پهچي ويا.“

ٻيڙيءَ جي اتي ضرورت هوندي آهي جتي درياءُ هجي، هتي سُڪل جهنگ آهي، ان ۾ نوح ٻيڙي ڇو ٺاهي رهيو آهي؟ ڪو چوي پيو ته اها ٻيڙي خُشڪي ۽ سُڪيءَ ۾ ڊوڙائڻ لاءِ آهي، انهيءَ ڪري ان کي جهنگ ۾ ڊوڙائيندو ۽ چون پيا ته هن ٻيڙيءَ ۾ پَر لڳاءُ تان ته اڏامي سگهي. پاڻي ته موجود نه آهي جو ان ۾ هلندي. مذاق ۾ ڪو حضرت نوح (عليه السلام) کي چوي پيو ته هن جو پٺيون حصو ٿيڏو آهي، ڪو چوي پيو ته پُٺ اڏي آهي. ڪو مذاق ۾ چوي پيو ته هن ۾ گڏه جو پلاڻ ڪٿي آهي. ڪو چوي پيو ته هن جا پاوا اڏا آهن. ڪو ان کي گڏه قرار پيو ڏي، حضرت نوح (عليه السلام) سڀني کي جواب ڏيندو رهيو ته ٻيڙي خدا جي حُڪم سان بنائي رهيو آهيان ۽ توهان جي مذاق ڪرڻ سان هن ۾ ڪا ڪوتاهي نه ڪندس.

چور جي حڪايت

حضرت نوح عليه السلام قوم کي فرمايو هو ته
 اِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ ﴿٣٨﴾ (هود-38) ”جهڙي طرح اڄ توهان اسان تي چٿرون ڪري رهيا آهيو،
 آئنده ڏسجو اسين توهان تي ٽوڪون ڪنداسون. ان مناسبت سان بزرگ رومي عليه السلام هيءَ حڪايت نقل ڪئي آهي.

ايس مثل بشنو ڪه شب ڏزو عنيد

در بئن ديوار حُضره مي بُريد

ترجمو: ”هيءُ مثال ٻڌ ته رات جو هڪ سرڪش ڪاٺڙيو. ديوار جي پاڙ وٽان کات هڻي رهيو هو.“
 هڪڙو بيمار شخص چور جي ڪٽ ڪٽ جي آواز کي ٻڌي رهيو هو. بيمار گهر جي ڇت تي چڙهيو ۽ ڪنڌ هيٺ
 ڪري چور کي چيائين: تون ڪهڙي ڪم ۾ لڳل آهين؟ خير ته آهي اڌ رات جو تون ڪهڙو ڪم ڪري رهيو آهين؟ ۽
 تون ڪير آهين؟ چور چيو: آئون ڏهل وڃائي رهيو آهيان. همراف پڇيو ته مُختلف طريقن وارو آواز ڪونه ٿو ٻڌجي؟
 لتيري چيو: تنهنجو سڀ لُٽجي ويندو ۽ جڏهن تون واپس ڪندين، اهو ئي منهنجي ڏهل جو آواز هوندو جيڪو تون
 ٻڌندين. جڏهن آئون چوري ڪري وٺندس تڏهن توکي سڀ ڪجهه معلوم ٿي ويندو. نبين فرمايو ته توهان ماڻهو غلط
 مثال ڏيئي رهيا آهيو. هڪ غلطي اها آهي ته اهو مثال خود فرضي آهي، ٻي غلطي هي آهي ته ان افساني ۽ فرضي
 قصي جي حقيقت کي نٿا سمجهو.

سهي جي قاصد بنجڻ جو مثال ۽ جيڪو مُنڪرن بيان ڪيو اُن جو جواب

هاڻي بزرگ رومي عليه السلام ان قصي جو حقيقي مطلب سمجهاڻي ٿو.

بِر آں خرگوش واں ويو فضول

ڪه به پيش نفس تو آمد رسول

ترجمو: ”اُن سهي جو راز سمجه، جو اهو نالائق شيطان آهي جيڪو تنهنجي نفس اڳيان قاصد بنجي آيو آهي.“

سهي مان مُراد شيطان آهي ۽ هاڻيءَ مان مُراد انساني نفس آهي. پاڻيءَ مان مُراد آبِ حيات آهي جيڪو حضرت
 جعفر عليه السلام حاصل ڪيو هو. مطلب ته شيطان نفس کي گمراه ڪري آبِ حيات کان محروم ڪندو آهي. سڀا وارن هن
 قصي کي اُٿو ڪري سَهن مان انبياءِ مراد ورتا. انبيائن کي ڌوڪيباز سهي سان تشبيه ڏيڻ ڪفر آهي. ان قصي ۾
 توهان آسمان جي چنڊ کي الله تعاليٰ سان تشبيه ڏني. اها تشبيه انتهائي غلط آهي. آسمان جو چنڊ ڇا الله تعاليٰ سان
 مُشابه ٿي سگهي ٿو؟ سڀ مخلوقات چاهي چنڊ هجي يا سج يا ٻيو ڪجهه، اها خالق سان ڪيئن مُشابه ٿي سگهي
 ٿي؟! سڀ جهان ان جو محڪوم آهي.

الله تعاليٰ جي ذات کي سج سان تعبير ڪرڻ به دُرست نه آهي. توهان جي ڪهڙي حقيقت آهي، انبيائن جي
 ناراضگي گهڻن شهرن جي تباهي جو سبب بني آهي، اُن جي ڪري جبل ڦاٽا آهن. سج چرخيءَ جي گڏه وانگر انهن
 جو طواف ڪري ٿو. مردان خدا جي ڪاوڙ ڪڪر کي سُڪايو ڇڏي. اهل دل جي ڪاوڙ جهانن کي تباه ڪريو ڇڏي.
 حضرت لوط عليه السلام جي ناراضگيءَ سان ڳوٺ ويران ٿيا، ابره جي هاڻين جو لشڪر ابا بيلن جي پٿرين سان هلاڪ ٿيو.
 حضرت نوح عليه السلام جي ناراضگيءَ سان قوم تي پاڻيءَ جو طوفان آيو. حضرت موسيٰ عليه السلام جي ناراضگيءَ سان فرعون
 جي قوم کي حضرت جبرئيل عليه السلام درياءَ ۾ غرق ڪيو. حضرت صالح عليه السلام جي ان کي ذبح ڪرڻ جي ڪري رڙ ۽
 دانهن جي عذاب سان هلاڪ ٿيا، حضرت هود عليه السلام جي نافرمانيءَ سان واءَ جي طوفان سان تباه ٿيا. انهن سڀني ٻڌل

ڏنل ڳالهين کي ان ڏٺو بنائي رهيا آهيو پر موت توهان جون اکيون چڱي طرح کولي ڇڏيندو. جڏهن انسان پنهنجو پاڻ کي اندو بنائي ته اهو نور کان محروم رهندو آهي. جيڪڏهن ڪو پنهنجو پاڻ کي ڪوه ۾ ڪيرائي دنيا جي وسعت کان محروم ٿي وڃي ته ان ۾ دنيا جو ڪهڙو قصور آهي!

انبيائن جي معجزن سان غير ذي روح به متاثر ٿيا آهن پر سنگدل انسان متاثر نٿو ٿئي. عقل ۽ انصاف هجي ته انسان حقيقت کي سمجهي وٺي ٿو. سبا وارا عقل انصاف کان ٻوڙا آهن. وري بزرگ رومي رحمه الله سبا وارن کي خطاب ڪري چوي ٿو ته انهن شريف رسولن جو چوڻ مڃو اهي خدا جا عاشق آهن. انهن جي تصديق ڪريو اهي مجسم نور آهن. انهن جي تابعداري قيامت جي رسوائين کان بچائيندي، لامحالہ قيامت جي ڏينهن اسان کي انهن ماڻهن جي اڳيان وڃڻو آهي. جيڪڏهن دنيا ۾ چوڻ نه مڃيندو ته اتي ڪم نه هلندو. اهي رسول ايتري قدر مخلص آهن جو اهي توهان کان ڪنهن پلائيءَ جو اجورو به نٿا وٺن پر توهان خود گمراهه آهيو ۽ ٻين کي گمراهه ڪري رهيا آهيو. توهان هي اعتراض ڪندا ته اسين فارسي ڳالهائڻ وارا آهيون، اسين عربي زبان نٿا سمجهون ته ائون عربيءَ ۾ نصيحت ڪرڻ بند ڪريان ٿو ۽ فارسيءَ ۾ ئي نصيحت ڪريان ٿو.

انبيا جيڪي ڪجهه خدا جي باري ۾ شاهدي ڏيئي رهيا آهن انهن کي ٻڌو، آسمان به انهن جي فرمان جا تابع آهن، توهان به تابع بنجي وڃو. الله تعاليٰ جي اطاعت جون ٻه صورتون آهن. هڪ هي آهي ته اڳوڻن نافرمانن جو انجام ڏسو يا آخرت جي معاملي ۾ پخته ڪاري، احتياط ۽ هوشياري کان ڪم وٺو.

پخته ڪاري جي معنيٰ جو بيان ۽ پخته ڪار انسان جو مثال

حزم چه بود در دو تدبير احتياط

از دو آل گيري که دورست از خطا

ترجمو: ”پخته ڪاري ڇا هوندي آهي؟ ٻن (شين) ۾ احتياط جي تدبير. تون ٻنهي مان اها اختيار ڪر جيڪا لغزش کان پري آهي.“

هڪڙو ماڻهو چوي ته هن رستي ۾ ستن ڏينهن تائين پاڻي نه آهي ۽ پيرن ساڙڻ واري مٽي آهي. ٻيو چوي ته اهو ڪوڙ آهي، تون هر رات وهندڙ چشمو ڏسندين. اهڙي حالت ۾ احتياط هيءُ آهي ته تون پاڻ سان پاڻي کڻ، تان ته پاڻي نه ملڻ جي خوف مان نجات لهن. حزم ۽ احتياط جي تقاضا هيءُ آهي ته آخرت جي لاءِ اعمال صالح جو ثمر پاڻ سان کڻ، جيڪڏهن نعوذ بالله آخرت جو معاملو افسانو به آهي ته اعمال صالح ڪرڻ ۾ ڪو نقصان ته بهرحال نه آهي ۽ جيڪڏهن آخرت جو معاملو حقيقت ثابت ٿيو ته اهي اعمال صالح ڪم ايندا ۽ جيڪڏهن قيامت حقيقت ٿي ۽ چڱن عمل جو ثمر به ساڻ نه هوندو ته لامحالہ تباهي آهي. انهيءَ ڪري حزم اهو ئي آهي ته نڪ ڪم ڪيا وڃن. اهو ئي مضمون حضرت علي ڪرم الله وجهه، هڪ دهري جي مقابلي ۾ پيش ڪيو هو. اهو شيطان جنهن حضرت آدم عليه السلام سان دشمني ڪئي ۽ کين بهشت مان ڪڍايو، حضرت آدم عليه السلام پنهنجي لغزش تي ايتري قدر رنجو جو لڙڪن ڪرڻ سان زمين تي گاهه ڦٽي پيو، ان شيطان جي شر کان بچو. جيئن ته اهو توهان کي نظر نٿو اچي، انهيءَ ڪري ان جي مارڻ لاءِ فقط لاحول جي تلوار ڪم ڏيئي سگهي ٿي. شيطان به هن طرح شڪار ڪندو آهي جو نفسياني شهوتن جو داڻو اڇلائيندو آهي ۽ پاڻ لڪي ويندو آهي. اهو ناممڪن آهي جو داڻو چڱي وٺو ۽ چار ۾ نه ڦاسو! انهيءَ ڪري داڻي کي ڏسي به پڇو. جيڪو شيطاني لذت کان بچندو اهو جنت جي باغن مان غذائون حاصل ڪندو. اهو انسان قابل مبارڪباد آهي جيڪو شيطان جي داڻن کان بچي ويو.

اُن پڪيءَ جي تباھي جنهن حرص ۽ لالچ جي ڪري پُخته ڪاري ڇڏي ڏني

باز مُرغِ فوقِ ديوارِ نشست

ويده سَوَے دانہ و دامِ بہ بست

ترجمو: ”وري اهو پڪي جيڪو هڪ ديوار تي ويٺو، ڏاڻي ۽ دام ۾ اڪ هئس.“

هن قصي ۾ ٻن پڪين جي حالت بيان ڪئي ويئي آهي: هڪڙو اهو پڪي آهي جيڪو حرص ۽ لالچ ۾ عقل وڃائي ويهي ٿو ۽ ڏاڻي جي لالچ ۾ چار ۾ ڦاسي ويو، ان جو انجام اهو آهي ته اهو شڪاريءَ جي پيٽ ۾ ويو. ٻيو اهو پڪي آهي جنهن ڏاڻي جي لالچ نه ڪئي ۽ چار مان چوٽڪارو حاصل ڪيائين، انهيءَ ڪري انسان کي ان مان عبرت حاصل ڪرڻ گهرجي ورنه اهوئي حال ٿيندو جيڪو لالچي پڪيءَ جو ٿيو، پوءِ اهو چوٽڪارو حاصل ڪرڻ وارو پڪي ٻين پڪين جو سردار بنجي وڃي ٿو. جيڪو پڪي ان هوشيار پڪيءَ کي امام بنائيندو ان کي امن ۽ آزادي حاصل ٿيندي. ان پڪيءَ جي دل پُخته ڪارن جي بادشاهه ثابت ٿي. انسان کي به ان محتاط پڪيءَ جو ڪم ڪرڻ گهرجي. الله تعاليٰ جو حڪم آهي ته جهڙو ڪندا اهڙو پريندا. الله تعاليٰ هر ڪم سان گڏ ان جي بدلي جو جوڙ لڳايو آهي. نر ماديءَ مان جيڪڏهن هڪ کي سڏيندو ته ٻيو خود توهان وٽ هليو ايندو. جيڪڏهن ڪو شخص نر کي پڪڙيندو آهي ته ان جي مادي نر جي تلاش ۾ خود پُهچي ويندي آهي پر انسان توبه ڪرڻ کانپوءِ وري گناهه ڪري ٿو ۽ توبه کي ٽوڙي ڇڏي ٿو. الله وري به توبه کي قبول ڪندو آهي. اي پروانا! شڪ نه ڪر، پتنگ روشنيءَ جو عاشق هوندو آهي. اهو شخص جيڪو گناهن تي فریفت آهي ان کي تباھ ٿيل قومن کي ڏسڻ گهرجي. توبه جو شڪر به هي آهي ته وري ڪڏهن معصيت ۽ گناهه ڏانهن رخ نه ڪيو وڃي. شڪر نعمت جي وڌڻ جو سبب آهي. سزا کان بچڻ جي نعمت کي هميشه ياد رکڻ گهرجي. انسان جڏهن توبه ڪري ٿو ته خدا کي پڪاريندو آهي ۽ چوندو آهي ته آئون عبادت ڪندس ۽ ان ۾ احسان جي صفت پيدا ڪندس پر جڏهن کيس مصيبت کان چوٽڪارو ملي وڃي ٿو وري پهرين وانگر بدڪار بنجي وڃي ٿو.

ڪُتن جو هر سياري ۾ اهو ارادو ڪرڻ ته جڏهن گرمي ايندي تڏهن اهي سياري جي لاءِ گهر بنائيندا

هن حڪايت جي منشا هيءَ آهي ته بدڪاريءَ جي اها عادت ڪٿي جي عادت سان مشابهه آهي

سگ زمستان جمع گردد و استخوانش

زخم سرما خرد گرداند چنانش

ترجمو: ”سياري ۾ ڪتي جون هڏيون گڏ ٿي وينديون آهن. سياري جي تڪليف ان کي صفا سوڙهو ڪريو ڇڏي.“

ڪتا سياري ۾ سيءَ جي تڪليف جي ڪري ڪمزور ٿي ويندا آهن. سياري ۾ ڪتو سوچيندو آهي ته گرميءَ ۾ پاڻ لاءِ پٿر جو گهر بنائيندس تان ته ايندڙ سياري کان محفوظ رهان. گرميءَ جي زماني ۾ سياري جي تڪليف ختم ٿي ويندي آهي، پوءِ هڏين ۽ گل ۾ جان پيدا ٿي ويندي آهي. گرمي جي زماني ۾ ڪتو ٿلهو ٿي ويندو آهي، پوءِ پاڇي ۾ آرام سان سُمهندو آهي. هاڻي ان ڪتي جا خيالات بدلجي ويندا آهن ۽ سوچڻ لڳندو آهي ته آئون ته اهڙو ٿلهو آهيان جو ڪنهن گهر ۾ ماڻهي ڪونه سگهندس. انسان جو حال به ان ڪتي جهڙو آهي. جڏهن انسان ڪنهن مصيبت ۾ مبتلا ٿي ويندو آهي تڏهن توبه جي ذريعي آرام گاهه بنائڻ جو سوچيندو آهي پر مصيبت کان نجات حاصل ڪرڻ کانپوءِ وري پنهنجي توبه کي وساري ڇڏيندو آهي. الله تعاليٰ جي نعمتن تي ان جو شڪر ادا ڪرڻ نعمت کان به وڌيڪ سٺو آهي. شڪر گذار ٻانهو الله تعاليٰ جي خوشنودي حاصل ڪري وٺندو آهي. شڪر ۽ نعمت ۾ اها ئي نسبت آهي

جيڪا بدن ۽ روح ۾ آهي. نعمت جو خاصو ته غفلت آهي ۽ شڪر جو خاصو خدا آگاهي آهي. الله تعاليٰ فرمايو آهي
لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ (ابراهيم - ۷) ”جيڪڏهن توهان شڪر ڪندؤ ته اسين نعمتن ۾ اضافو ڪنداسون. الله تعاليٰ جنهن
کي شڪر جي نعمت عطا فرمائيندو آهي، اهو وڏو ۽ بي نياز بنجي ويندو آهي ۽ دولت کي فقيرن ۾ ورهائيندو آهي.
الله جي طرفان اهڙيون غذائون حاصل ڪندو آهي جنهن جي ڪري اهو تن پروري ۽ ماڻهن جو دروازو کڙڪائڻ کان
مٽانهون ٿي ويندو آهي. شڪر وڌيڪ نعمتن جو سبب آهي. الله تعاليٰ جي نعمتن جو ڪفر انسان کي ڪافر بنائي
ڇڏيندو آهي.

مُتَّكِرَن جَوِ انْبِيَاءَ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ كِي وَعَظَ، نَصِيحَتِ كَان رُوكُ لَاءِ جَبْرِينَ وَانْكَرَ تَدْبِيرُونَ كَرُطُ
جبريه اهو فرقو آهي جيڪو انسان کي پنهنجي ڪمن ۾ مجبور ۽ مضطر قرار ڏئي ٿو.

قوم گفتند اے نصوصاں بس بُود

انچه گفتیدار دریں ده کس بُود

ترجمو: ”قوم چيو: اي نصيحت ڪرڻ وارو! ڪافي ٿيو جيڪي ڪجهه توهان چيو، جيڪڏهن ان ڳوٺ ۾ ڪو بااختيار هجي.“
جيڪڏهن اسين اختيار ۾ هجون ته توهان جي نصيحت تمام گهڻي ۽ ڪافي هئي. جڏهن الله تعاليٰ اسان جي
دلين تي مهر لڳائي ڇڏي آهي ته پوءِ الله تي ڪير غالب اچي سگهي ٿو! جڏهن خدا اسان کي مُنڪر بنايو آهي ته هاڻي
اسين ڪنهن جي گفتگو سان مومن ڪيئن بنجي سگهون ٿا. جيڪڏهن ڪو پٿر مان لعل بنجڻ جو چوي، يا پراڻي مان
نئون بنجڻ جو چوي يا مٽيءَ کي پاڻي بنجڻ جو حڪم ڪري، پاڻيءَ کي ماڪي يا ڪير بنجڻ جو حڪم ڏي. ڪوئي
کي خالص سون بنجڻ جو چوي يا ڪوئي کي اڪسير ۽ قيمتي بنجڻ جو حڪم ڏي! اهو سڀ ڪجهه چوڻ بيڪار آهي،
ڇاڪاڻ ته جن صفتن تي الله تعاليٰ جن شين کي پيدا فرمايو آهي انهن ۾ تبديلي ناممڪن آهي. الله تعاليٰ آسمان ۾
گهمڻ ۽ صفائي جي صفت پيدا فرمائي آهي، پاڻي ۽ مٽيءَ ۾ ڪدورت ۽ نشونما جي صفت پيدا فرمائي آهي، آسمان
مُڪدَر ۽ خراب نٿو ٿي سگهي. پاڻي ۽ مٽي مصفا نٿا ٿي سگهن. هر شيءِ جو هڪ حصو مقرر ڪري ڇڏيو اٿس، اُن
کي اهو ئي حاصل ٿيندو. تنهنجي ڪوشش سان جبل ٺهي پوندو ڇا!؟

جبرين کي انبياء عليهم السلام جو جواب ڏيڻ

انبیاء گفتند کارے آفرید

و صفهائے که نه تال زان سرکشید

ترجمو: ”انبیائ چيو ته هاڻو، هُن اهڙيون صفتون پيدا فرمايون آهن جو توهان انهن کان روگرداني نٿا ڪري سگهو.“
انبیائ فرمايو ته صفتون ٻن قسمن جون آهن: هڪ ۾ تبديلي ناممڪن آهي ۽ ٻئي ۾ تبديلي ممڪن آهي. هڪ
شيءَ ۾ مبغوض هجڻ جي صفت هوندي آهي، وري اها شيءِ محبوب بنجي ويندي آهي ته اها ان جي صفت بدلجي
ويئي. پٿر پنهنجو پٿرپڻو ڇڏي سون بنجي وڃي ته اهو ممڪن نه آهي ته تامون سون بنجي سگهي ٿو. ريتيءَ ۾ گل و
گلزار بنجڻ جي صلاحيت نه آهي پر مٽي گل و گلزار بنجي سگهي ٿي. اهڙي طرح ڪي بيماريون لاعلاج آهن ۽ ڪي
بيماريون قابل علاج آهن. پيدائشي گونگوا پيدائشي نڪ جو ڦڏو ٿيڻ يا پيدائشي اندوهڻ ناقابل علاج آهن پر مٽي
جي سور ۽ لقوه جو علاج ٿي سگهي ٿو. اهي دوائون بيمارين جو ازالو ڪن ٿيون. انهن دوائن ۽ مرض ۾ مناسبت آهي.
جيئن حديث شريف ۾ آهي ته مَا أَنْزَلَ اللَّهُ دَاءً إِلَّا أَنْزَلَ لَهُ، دَوَاءً ”خدا ڪا بيماري اهڙي ڪونه بنائي آهي جنهن جو علاج نه
هجي.“ تلاش ۽ جستجو ضروري آهي.

مُنڪرن جو جبرين جي دليلن کي دُھرائڻ

قوم گفتند اے گروه ایں رنج ما

نیست زان رنجی کہ پذیرد دوا

ترجمو: ”قوم چيو: اي جماعت! اسان جو اهو مرض اهو مرض نه آهي جيڪو دوا جو اثر قبول ڪري.“

سڀا وارن چيو ته جيڪڏهن اسين تسليم به ڪريون ته ڪن وصفن ۾ تبديلي ۽ ڪن بيمارين جو علاج ممڪن آهي ته به اسان جي وصف ۽ مرض ناقابل علاج آهي. اسان جي مرض لاعلاج هئڻ جي نشاني هيءَ آهي ته سالن کان توهان نصيحت ڪري رهيا آهيو پر اسان جي دل ته اڃان وڌيڪ سخت ٿي رهي آهي. جيڪڏهن اهو مرض قابل علاج هجي ها ته ڪجهه فائدو ٿئي ها. جڏهن جگر ۾ سڌه جي بيماري لڳي ويندي آهي ته پاڻي جگر تائين نه پهچندو آهي ۽ ٻئي پاسي هليو ويندو آهي ۽ اڄ ڪونه اجهامندي آهي، هٿن ۽ پيرن تي سوج اچي ويندي آهي. ان صورت ۾ پاڻي اڄ اجهائڻ بجاءِ مرض ۾ اضافو ڪندو آهي.

انبيائن جو وري جبرين کي جواب ڏيڻ

انبیاء گفتند نوے دی بدست

فضل و رحمتہائے باری بحدست

ترجمو: ”انبيائن چيو ته نااميدي بُري آهي، الله تعاليٰ جو فضل ۽ رحمتون بي انتها آهن.“

انبيائن کين چيو ته الله تعاليٰ جي رحمت مان نااميدي بُري ڳالهه آهي. گهڻا معاملو شروع ۾ ڏکيا نظر ايندا آهن پوءِ آسان ٿي ويندا آهن. نااميدي کانپوءِ اميدون پيدا ٿي وينديون آهن. اونداهين کانپوءِ روشنيون ظاهر ٿينديون آهن. اسان کي به تسليم آهي ته توهان سنگ دل بنجي ويا آهيو ۽ توهان دل ۽ ڪنن تي تالا لڳائي ڇڏيا آهن پر هيءَ به سمجهو ته تبليغ رسالت ۾ اسان کي توهان جي قبول ڪرڻ ۽ انڪار سان ڪوبه بحث نه آهي، اسين ته الله تعاليٰ جي حڪم جي تعميل ڪريون ٿا. اسين هن لاءِ زنده آهيون ته انجي حڪم جي پابندي ڪريون. جيڪڏهن اهو واريءَ ۾ بچ پوکڻ جو فرمائيندو ته واريءَ ۾ بچ پوکينداسون، چاهي اهو نه ڦٽي. جيئن ته الله جو اسان کي حڪم آهي ته توهان کي اسين تبليغ ڪريون، انهيءَ ڪري رياءَ کان سواءِ توهان کي احڪام پهچائي رهيا آهيون. اسان کي هن سان ڪوبه مطلب نه آهي ته ڪو اسانجي ڳالهه قبول ڪري يا رد ڪري، اسين الله تعاليٰ جي لاءِ تبليغ ڪريون ٿا ۽ ان ڪم جي مزدوري ان کان وٺنداسين. اسين ته ان جي لاءِ ماڻهن جي دشمني ڪئي رهيا آهيون. تبليغ ۾ ناڪامي اسان جو رستو نٿي روڪي سگهي. گرفتہ دل اهو ٿيندو آهي جيڪو يار کان رُٿل هجي. اسان کي هر وقت قُربِ الاهي حاصل آهي. اسانجو محبوب الله تعاليٰ آهي، اهو اسان سان گڏ آهي، ان جون رحمتون اسان تي هر وقت قربان ٿي رهيون آهن. اسانجون دليون انجي محبت سان گلزار آهن ۽ اسين هر وقت تروتازه آهيون. جڏهن روحانيت جو غلبو ٿي ويندو آهي تڏهن زمان ۽ مڪان جي قيد مان رهائي ٿي ويندي آهي. جسم زمان ۽ مڪان جو پابند هوندو آهي. اصحاب ڪهف تي روحانيت جو غلبو هو ته انهن جي لاءِ ٽي سئو نو سال هڪ ڏينهن جي برابر هئا. اصحاب ڪهف چيو هو ته اسين ان حالت ۾ هڪ ڏينهن ۽ ڏينهن جو ڪجهه حصو رهيا آهيون. جيڪڏهن روح زمان ۽ مڪان سان قيد نه آهي ته انجي لاءِ روح کي نه پيري آهي ۽ نه ٿڪاوت آهي. هن جهان جي مستي قُربِ الهي جي ڪري آهي، ڇاڪاڻ ته جنهن ماڻهو، ڪنهن شيءِ کي چڪيو نه هجي اهو ان جو ذائقو نٿو ڄاڻي سگهي. اها مستي وهمي نه آهي ڇاڪاڻ ته وهمي ڪيفيت زائل ٿي ويندي. جهڙي طرح دوزخ ۽ جنت ۾ بعد ۽ دوري آهي، دوزخي جنت جو تصور به نٿو ڪري سگهي، اهڙي طرح دنيا

وارن جي مستي ۾ بعد ۽ دوري آهي. دنيا دار ان مستي کي سمجهي ٿي نٿو سگهي. سبا وارن کي بزرگ چوي ٿو ته پنهنجي تباهي نه ڪريو، هدايت حاصل ڪريو. هدايت حاصل ڪرڻ ۾ جيتري قدر مصيبتون هونديون آهن اهي انبياء برداشت ڪندا آهن. قوم مجاهدي کانسواءِ انهن کان هدايت حاصل ڪندي آهي. انبيائن جي اطاعت ڪرڻ وارا چون ڪارو لهندا آهن ۽ جيڪي منڪر هوندا آهن اهي ابدي عذاب ۾ مبتلا ٿي ويندا آهن. نبي هدايت جا ستارا آهن.

قوم جو انبيائن تي ساڳيو اعتراض وارڻ

قوم گفتند ارثما سعد خوديد

نحس مائيد و منديد و مرتديد

ترجمو: ”قوم چيو ته جيڪڏهن توهان پنهنجي لاءِ نيڪ بخت آهيو ته اسان جي لاءِ بدبخت، مخالف ۽ مرتد آهيو.“ انبيائن پنهنجو پاڻ کي سعادت جو ستارو قرار ڏنو هو. قوم چيو ته توهان جي سعادت توهان جي لاءِ هوندي، اسان جي لاءِ ته توهان نحس آهيو توهان جي نحوست هيءُ آهي جو اسين فڪر ڪن ڪان خالي هئاسون توهان اسان کي فڪر مند بنائي ڇڏيو. توهان جي وجود سان اختلاف ٿي ويو. اڳ ۾ اسين سڀ پاڻ ۾ متفق هئاسون اسين ڪنڊ ڪاڻ وارا طوطا هئاسون، اوهان جي ڪري عذاب، نحوست ۽ غم وڌيو آهي.

انبيائن جو انهن کي وري جواب ڏيڻ

انبياء گفتند قال زشت و بد

از ميان جان تال وارو مدو

ترجمو: ”انبيائن چيو ته سٺو ۽ بُرو سٺو توهان جي جان ذريعي مدد حاصل ڪري ٿو.“

انبيائن چيو ته اهي سڀ بُرايون جيڪي توهان بيان ڪيون آهن، انهن جو سبب اسين نه آهيون، توهان خود آهيو. اسين ته توهان کي ان عذاب کان ڊيڄاريون ٿا جيڪو سچ پچ توهان تي ٿيڻ وارو آهي. اسان جو مثال ان شخص جهڙو آهي جيڪو ڪنهن ان ماڻهوءَ کي سجاڳ ڪري، جنهن تي نانگ حملي آور ٿي رهيو هجي، توهان جو مثال هي آهي ته اهو شخص جنهن تي نانگ حملي آور آهي تنهن کي سجاڳ ڪرڻ کي بُرو چون لڳو ٿا. نبي اکين سان ان عذاب کي ڏسي ٿو جيڪو منڪرن تي نازل ٿيڻ وارو هوندو آهي. توهان جو مثال ان بيمار جهڙو آهي جنهن کي ڊاڪٽر نقصان وارين شين کائڻ کان روڪي ۽ مريض وري الٽو ڊاڪٽر تي الزام مڙهي. توهان جو مثال ان شخص جهڙو آهي جنهن کي نجومِي بري گهڙي کان بچائڻ چاهي ۽ اهو الٽو نجومِيءَ تي الزام لڳائي. نجومِيءَ جي ڳالهه سوين دفعا ڪوڙي نڪري ٿي پر پوءِ به هن احتمال سان ته شايد اها ڳالهه صحيح هجي توهان نجومِي جو چيو مڃيو ٿا پر اسان جون پيشن گويون بلڪل صحيح هونديون آهن انهن کي توهان تسليم ڪرڻ لاءِ تيار نٿا ٿيو. نجومِي ۽ ڊاڪٽر خالي گمان سان ڳالهه چون ٿا، اسين ته مشاهدو ڪري چئي رهيا آهيون، انبيائن چيو ته اسين عذاب جي باهه ۽ دونهون اکين سان ڏسي ٻڌائي رهيا آهيون پر توهان اسان جي انهن ڳالهين کي بدفالي سمجهي رهيا آهيو. منڪرن جو وجود خود بد فال آهي. توهان جو مثال هي آهي ته عذاب جو نانگ توهان جي پويان آهي. هڪ شخص ماڙيءَ تان ان کي ڏسي توهان کي آگاهه ڪري رهيو آهي پر توهان کيس چئو ٿا ته اسان کي نانگ جي ڳالهه ٻڌائي غمگين نه ڪر. مجبورن خطري کان آگاهي ڏيڻ وارو اهو چوندو ته خراب ڳالهه کي در گذر ڪريو ۽ توهان خوش رهو. جڏهن اهو نانگ ڏنگ هڻندو پوءِ سڀ خوشيون ڪڙيون ٿي وينديون. پوءِ تون ٻڌائڻ واري کي چوندين ته منهنجي غم ۾ ڪپڙا ڦاڙي مون کي خبردار ڪرين ها ته آئون مڃي وٺان ها يا مون مٿان پٿر اڇلائين ها ته خبردار ٿيان ها. جواب ۾ اهو چوندو ته تون منهنجي ڳالهه

سان آزرده ٿيندو هٿين. اهو جواب ڏيندو ته آئون هاڻي ڪهڙو خوش آهيان. آگاهي ڏيڻ وارو چوندو ته مون شرافت کان ڪم ورتو هو، توکي مصيبت کان بچائڻ لاءِ نصيحت ڪئي هئي پر تو ڪميٽپ ڪئي، ان نصيحت جو قدر نه ڪيو، وٽر ان کي ايڏا رسائي ۽ سرڪشي جو سبب بنايو. ڪميٽن جو اهو طريقو آهي جو توهان انهن سان پلائي ڪريو ته اهي ان جي بدلي ۾ توهان سان بُرائي ڪندا. انسان جو نفس به اهڙو ئي ڪميٽو آهي جو ان سان پلائي ڪرڻ ۽ انکي مضبوط بنائڻ مناسب نه آهي، ان کي تڪليفن ۽ مُجاهدن سان ڪمزور بنايو. ڪنهن شريف سان شرافت ڪندا ته اهو ستر دفعا شرافت ڪندو آهي، ڪميٽي تي ظلم ڪندو ته پوءِ اهو اطاعت ڪندو. ڪافر ائين ئي ڪندا آهن جو دنيا ۾ انهن کي الله تعاليٰ جون نعمتون مليون ته ڪفر وڌايائون. دوزخ جي عذاب ۾ خدا کي مڃيندا ۽ پُڪاريندا. ڪميٽا ظالم سان سڌا آهن، شريف تي ظلم ڪندا آهن.

دوزخ ۽ قيدخاني کي هن جهان ۾ پيدا ڪرڻ جي حڪمت

”الله تعاليٰ زمين ۽ آسمان کي حڪم ڏنو ته ٻئي اچو، چاهي خوشيءَ سان چاهي نه چاهيندي به. تڏهن ٻنهي چيو ته اسين خوشيءَ سان حاضر آهيون.“ ان آيت مان معلوم ٿيو ته اطاعت لامحالہ ڪرڻي پوندي، چاهي خوشيءَ سان ڪريو يا مجبوريءَ سان ڪريو.

مسجد و طاعاتِ مثال پس دوزخ ست

پائے بند مرغِ بيگانه فتح ست

ترجمو: ”انهن جي حمد ۽ اطاعت (جي جڳهه) دوزخ آهي. بيگاني پڪيءَ جي پيرن جو ڦندو ڄار آهي.“
ڪافر جڏهن دوزخ جي عذاب ۾ مبتلا ٿيندا تڏهن فرمانبرداري ڪندا. وحشي جانور خوشيءَ مان ڪونه ايندو آهي ته ڄار ۾ ڦاسي ايندو آهي. جڏهن چور جيل خاني ۾ وڌو ويندو آهي تڏهن نيڪي شروع ڪندو آهي. جنن ۽ انسانن جي پيدائش جو سبب عبادت ۽ اطاعت آهي، خوشيءَ سان نه ڪندا ته جبراً ڪرڻي پوندي. مومن جنت ۽ دنيا ۾ اطاعت گذاري ڪندو ته ڪافر دوزخ ۾ اطاعت ڪندو. انسان ۾ گهڻن ڪمن ڪرڻ جون صلاحيتون آهن پر ان جي تخليق جي اصل منشا عبادت گذاري آهي. جيئن قرآن شريف ۾ مذڪور آهي ته وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (الذاريات-56) ”مون نه پيدا ڪيو انسانن ۽ جنن کي مگر هن جي لاءِ ته اهي عبادت ڪن.“ ڪتاب جي تصنيف ۽ اشاعت جو اصل مقصد ان فن ۽ علم کي ڄاڻڻ آهي. جنهن بابت اهو ڪتاب آهي. جيڪڏهن تون ان کي وهائو بنائيندين ته وهائو بنجي ويندو پر اها تنهنجي غلطي هوندي. اهڙي طرح جيڪڏهن انسان عبادت نه ڪندو ٻين ڪمن ۾ لڳندو ته ان جي غلطي ٿيندي. تلوار جو اصل مقصد ان جي ذريعي فتح ڪرڻ آهي. اها جانور جو ڪلو به بنجي سگهي ٿي پر جيڪڏهن تون ان کان ڪلي جو ڪم وٺيندين ته اها وڏي بيوقوفي ٿيندي. هر انسان جي تخليق جو مقصد عبادت آهي. هر هڪ جو عبادت خانو جدا آهي. شريف جي عبادت ته اُڪرمُتُه جو مقام آهي يعني مون ان جو اڪرام ڪيو ۽ ڪميٽي جي عبادت اَسَقَبَتُه جو مقام آهي يعني مون ان کي بيمار ڪيو. شريف انعاماتِ الاهي جي وقت عبادت گذار بنجي ٿو ۽ ڪميٽو مصيبتن ۾ مبتلا ٿي ڪري مڃي ٿو. الله تعاليٰ به مسجدون بنايون: ڪميٽن لاءِ دوزخ ۽ نيڪن لاءِ جنت آهي. جنت جي باري ۾ فرمايو ويو آهي: وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ (ق-35) ”۽ اسان وٽ ججهائي آهي.“ حضرت موسيٰ عليه السلام بيت المقدس ۾ هڪ دري بنائي هئي تان ته تڪبر وارا ان ۾ جهڪي ڪري داخل ٿين ۽ انهن جي سجدي واري حالت ٿي وڃي. دوزخ کي هڪ ننڍي دري سمجهو جو ان ۾ داخل ٿي ڪري اهي متڪبر عبادت گذار بنجي ويندا.

قوم تي بادشاه ٿاڦڻ جو مقصد

جهڙي طرح حضرت موسيٰ (عليه السلام) دري بنائي هئي اهڙي طرح الله تعاليٰ انهن متڪبرن جي لاءِ ظالم بادشاه ٿاڦيا ۽ دوزخ بنايو آهي. اهي ظالمن کي سجدو ڪن ٿا ۽ دوزخ ۾ خدا کي ياد ڪندا. قرآن پاڪ ۾ آهي ته سَجْدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ (البقره-58) ”بني اسرائيل کي حڪم ٿيو ته ان دريءَ ۾ سجدي جي حالت ۾ داخل ٿيو ۽ دعا گهرو ته الله تعاليٰ گناه معاف ڪري.“

آنڇڻاں ڪه حق زلم و استخوال

از شهاں باب صغیرے ساخت ہاں

ترجمو: ”اهڙي طرح جو الله تعاليٰ گوشت ۽ هڏين مان بادشاهن جو ننڍو دروازو بنايو.“

اهي متڪبر، بادشاهن کي سجدو ڪندا آهن، انهن جو محراب ۽ عبادت گاه چيئن جي جاءِ آهي. ان کي ٻين لفظن ۾ بادشاه ۽ پهلوان چيو ويندو آهي. اهي مُنڪر انهن جي اڳيان جُهڪندا آهن. انهن جا سجدا الله تعاليٰ جي لائق نه هئا ڇاڪاڻ ته انهن کي باري تعاليٰ سان ڪا مناسبت نه آهي. اهي صورت ۾ انسان آهن پر انسانيت کان خالي آهن. نيڪن جو ۽ انهن جو مثال اهو ئي آهي جيڪو ڪمند ۽ چوتي (چوڏي) وارو آهي. اهي دنيا دار بادشاه ڪتن جا تابعدار ٿين ٿا. شينهن جي تابعداري نٿا ڪن. ڪوٺو پليءَ کان ڊڄي ٿو. شينهن جيڪو ان کان ڪيترا درجا افضل آهي ان کان نٿو ڊڄي. منڪر به الله جي ڪتن کان ڊڄن ٿا ۽ انهن جي اطاعت ڪن ٿا. بلند ۽ بالا خدا کي مڃڻ شريفن جو ڪم آهي. انهن منڪرن جي لائق ادنيٰ آهي انهيءَ ڪري اهي ان کي ئي پوڄيندا آهن.

شينهن کان ڊڄڻ ڪوئي جو ڪم نه آهي پر هرڻ جهڙي شريف ۽ پاڪيزه جانور جو ڪم آهي. ”جهڙا روح تهڙا ختما!“ انهيءَ ڪري مُنڪرن جي خدائي جي لائق اهي ئي جابر ۽ ظالم آهن. بزرگ رومي (رحمه الله) چوي ٿو: هاڻي منڪرن جي معبودن جي وڌيڪ ڳالهه نه ڪر، ورنه اهي ناراض ٿيندا ۽ دل ۾ سمجهندا ته اسين به ڪجهه آهيون تڏهن ته اسانجو ايتريقدر ذڪر ڪيو وڃي پيو! جيڪي ماڻهو محنت ۽ مشقت جي زندگي گذارين ٿا اهي عام طور تي شڪر گذار هوندا آهن ۽ مالدار سرڪش هوندا آهن. آزمائش ۽ بيماري شڪر گذاريءَ جو سبب آهي.

کاڌي کان خالي دسترخوان تي هڪ صوفيءَ جي عشق جو قصو

صوفیءَ بر میخ روزے سَفره دید

چرخ می زد جامها را می درید

ترجمو: ”هڪ صوفي هڪڙي ڏينهن ڪلي تي دسترخوان ڏٺو، خوشيءَ مان رقص ڪيائين ۽ ڪپڙا ڦاڙيائين.“

بزرگ اڳ ۾ سمجهايو هو ته فقر ۽ ابتلا سان شڪر جي ڪيفيت پيدا ٿيندي آهي. ان جي تائيد ۾ هي قصو نقل ڪري ٿو. صوفي دسترخوان کي ڏسي دانهن ڪٽي ۽ وجد اچي ويس. ان صوفي جي وجد تي ٻيا صوفي به وجد ۾ اچي ويا ۽ نعرا هڻندا مست ٿي ويا. هڪڙي شخص صوفيءَ کي چيو ته تون وڃ ڇاڪاڻ ته تون بي روح آهين. عاشق عدم جا طالب هوندا آهن. انهيءَ ڪري اسين ماني جي نه هجڻ جا طالب ۽ عاشق آهيون. ۽ بک صديقيين کي مطلوب هوندي آهي. عاشق جي غذا عشق آهي جيڪو ماني نه آهي پر ان جي لاءِ مانيءَ جو ڪم ڏيندو آهي. عاشق هر شيءِ جي فنا جو طالب هوندو آهي. ان فنا مان انکي نفعو پهچندو آهي.

جهڙي طرح عاشقن جو نفعو سرمائي کان سواءِ آهي، اهڙي طرح اهي بنا پرن جي پرواز ڪندا آهن ۽ هٿن کانسواءِ هٿن جو ڪم ڪندا آهن. ”شيخ اقطع“ جو اڳ ۾ قصو گذري چڪو آهي ته هو هٿن کانسواءِ ٿيلهيون ٺاهيندو

هو. عاشق هر شيء کي ختم ڪندو آهي. امتياز وجودات ۾ هوندو آهي. عدمن ۾ يڪسانيت آهي، انهيءَ ڪري عاشقان خدا به يڪ رنگ هوندا آهن. هر شخص پنهنجي مناسب ڳالهه سمجهندو آهي ورنه اعتراض ڪندو آهي. بوالفضل صوفيءَ تي ان لاءِ اعتراض ڪيو ته اهو فنا جي ذوق کان ناواقف هو. کير پياڪ ٻار فقط کير جي مزي کان واقف آهي. اهو ان جي لذت کي سمجهي ٿو، کاڌي جي لذت کي نٿو سمجهي. پريءَ جي غذا خالي خوشبو آهي، انسان کاڌي جو عادي آهي، اهو خالي خوشبو سان پيٽ ڀرڻ کي سمجهي نٿو سگهي. شين جا احوال هر شخص جي اعتبار سان جدا آهن، جنهن شخص جي مناسب جيڪو حال آهي اهو ان کي سمجهي سگهندو آهي. درياءَ نيل حضرت موسيٰ (عليه السلام) ۽ ان جي قوم لاءِ رستو بنيو، فرعون ۽ ان جو لشڪر ان ۾ ٻڏي ويو، طوفان سان قوم عاد برباد ٿي. حضرت هود (عليه السلام) ۽ ان جي قوم لاءِ طوفان فتح جو سبب ٿيو. باه حضرت ابراهيم (عليه السلام) جي لاءِ گلزار بڻي. نمرود لاءِ هلاڪت جو سبب ٿي. هڪڙو پکي آهي جيڪو باه ۾ پرورش پائيندو آهي ۽ درد ۽ غم عاشقن جي غذا آهي. ڪميٽا حلوو به اهڙي طرح کائيندا آهن جنهن سان انهن کي بدهضمي ٿي پوندي آهي.

حضرت يعقوب (عليه السلام) جو حضرت يوسف (عليه السلام) جي خوشبوءِ مان الله جي خوشبو حاصل ڪرڻ هن قصي مان هيءَ ٻڌائڻ مقصد آهي ته شين جا احوال مختلف اعتبار سان مختلف ٿيندا آهن. حضرت يوسف (عليه السلام) جو چهره حضرت يعقوب جي لاءِ هڪ تاثير رکندو هو، ٻين جي لاءِ ان جو تاثير ٻيو هو.

اُنچي يعقوب از رُخ يوسف چشيد

• وآنچي او از بوئے او اندر کشيد

ترجمو: ”(حضرت) يعقوب (عليه السلام) جيڪي ڪجهه (حضرت) يوسف (عليه السلام) جي چهري مان چڪيو ۽ جيڪي ڪجهه هن ان جي خوشبوءِ سان باطن ۾ حاصل ڪيو.“

جيڪي خوبيون حضرت يوسف (عليه السلام) ۾ هيون اهي حضرت يعقوب (عليه السلام) کي نظر آيون، پاڻ نه ڏسي سگهيا. حضرت يعقوب (عليه السلام) يوسف (عليه السلام) جي غم ۾ پنهنجو پاڻ کي هلاڪ ڪري رهيو هو. يوسف (عليه السلام) جا پاڻ حضرت يوسف (عليه السلام) کي ڪوھ ۾ وجهي مارڻ جو سوچي رهيا هئا. حضرت يوسف (عليه السلام) جي چهري جو دسترخوان حضرت يعقوب (عليه السلام) جي لاءِ انوار ۽ برڪتن سان ڀريل هو، پاڻن جي لاءِ خالي هو. جن ماڻهن جون دليون نجاست سان ڀريل آهن انهن کي انوار نظر نٿا اچن. انهيءَ ڪري ڪافرن کي خدا جو ديدار نه ٿيندو. نماز ۾ ڪيفيتون ان شخص کي مُسَرِّ اينديون جيڪو قلب کي صاف ڪري حضور قلب سان نماز پڙهندو. عاشقن جي جان لاءِ عشق غذا آهي. مشهور مقولو آهي ته اَلْجُؤْمُ طَعَامُ الصِّدِّيقِينَ ”ٻڪ صديقن جي غذا آهي.“ حضرت يعقوب (عليه السلام) ۾ حضرت يوسف (عليه السلام) جي طلب صادق هئي، انهيءَ ڪري حضرت يعقوب (عليه السلام) کي پري کان خوشبو محسوس ٿي ويئي. اهو شخص جيڪو حضرت يوسف (عليه السلام) جي قميص حضرت يعقوب وٽ کڻي آيو اهو طلب صادق کان خالي هو، ان ڪري کيس ان قميص مان ڪا خوشبوءِ نه آئي. حضرت يعقوب (عليه السلام) قميص کان سوين ميل فاصلي تي هو ان کي خوشبو محسوس ٿي ويئي. بي عمل عالم جو مثال حضرت يوسف (عليه السلام) جي قميص اٿڻ واري جهڙو آهي. عالم بي عمل جي وعظ ۽ علم سان اهي جاهل جن ۾ طلب صادق ٿئي ٿي فائدو وٺن ٿا. بي عمل عالم وٽ علم هڪ عارضي شيءِ آهي. ان جو مثال ان غلام وڪڻڻ واري جهڙو آهي جنهن وٽ وڪڻڻ جي لاءِ ڪا ٻانهي هجي پر اهو ان کان بي بهره رهي ۽ خريدار ان مان فائدو وٺي! اها سڀ تقسيم الله جي طرفان آهي. جنهن جو جيڪو حصو آهي اهو ان کي ملي ٿو، طالب جو ان ۾ ڪو دخل نه آهي. هڪ شخص جي نصيب ۾ اهي خيالات هوندا آهن جيڪي ان جي لاءِ راحت جو سبب هوندا آهن. ٻئي جي لاءِ اهي خيالات آهن جيڪي ان کي تباه ڪن ٿا. نيڪ خيال جي نتيجي ۾ انسان کي راحت ۽ آرام حاصل ٿئي ٿو ته

بدخيال جهان جي تباهي جو سبب بنبو آهي. اها خيالن جي تقسيم ۽ عطا الله تعاليٰ جي طرفان آهي. انسان هي نٿو سمجهي سگهي ته ڪهڙا خيال آرامده آهن ۽ ڪهڙا خيال تباهه ڪندڙ آهن. انسان کي هي پتو نٿو پوي ته ان جي دل ۾ خيالات ڪهڙي رستي کان اچن ٿا. انسان پنهنجي لاءِ سُنن بُرن خيالن کي خدا جي مدد سان سُجائي سگهي ٿو ڇاڪاڻ ته اهي خيال الله تعاليٰ جا بنايل آهن، انسان جا ٺاهيل نه آهن. خيالن جي اچڻ جو رستو راهِ عدم ۾ آهي ۽ جاسوس وجود سان مقيد آهي ته عدم تائين ان جي رسائي ناممڪن آهي. انهن خيالن جي راه جيڪڏهن معلوم ڪرڻي آهي ته الله تعاليٰ جي فضل جو دامن الله جا احڪام آهن، انهن سان وابسته ٿي وڃ. نيڪ بخت ۽ بدبخت جو مثال هي آهي ته هڪ شخص باغ ۽ نهرن مان لطف اندوز آهي. اتي ئي هڪ ٻيو شخص گرمي ۽ آڇ جي تڪليف برداشت ڪري رهيو آهي. تڪليف سهڻ وارو راحت واري تي تعجب ڪري ٿو ۽ راحت وارو تڪليف واري تي عجب کائي ٿو. راحت وٺڻ وارو تڪليف ڪڻڻ واري کي چوي ٿو ته تون به هيڏانهن اچ، تڪليف ڇو ٿو برداشت ڪرين. ان تي هو جواب ڏئي ٿو ته آئون ايڏانهن نٿو اچي سگهان، اهو مومن ۽ ڪافر جو حال آهي. تنهنجي پيرن ۾ پيڙيون نه آهن هلي اچ. هي ان کي چوي ٿو ته تون به اوڏانهن نه وڃ، بيهي ره، مطلب ته ٻئي پنهنجي پنهنجي جڳهه تي قائم آهن. هي نه ان جو چوڻ مڃي ٿو، نه وري اهو هن جو مڃي ٿو. هر هڪ تقسيم خداوندي مطابق پنهنجو پنهنجو حصو حاصل ڪري رهيو آهي. آئون ان سلسلي ۾ هڪ قصو ٻڌايان ٿو: ڪن کولي ٻڌا! ان قصي جو خلاصو هي آهي ته آقا مسجد ۾ نه پئي پهتو ۽ غلام ٻاهر نٿي نڪتو. اهوئي حال مومن ۽ ڪافر جو آهي.

هڪ حاڪم جي ان غلام جو قصو جيڪو الله تعاليٰ جي نماز ۽ سرگوشيءَ سان محبت رکندو هو.

در زمانے بُود اميرے از کرام

بُود سُنقر نام اورا يک غلام

ترجمو: ”هڪ زماني ۾ وڏن ماڻهن مان هڪ حاڪم هو، ان جو هڪڙو غلام سُنقر نالي هو.“

هڪڙي ڏينهن صبح جو حاڪم کي وهنجڻ جي ضرورت ٿي. غلام کي چيائين: اٿ! ٽوال، ميٽ ۽ ٻيو وهنجڻ جو سامان ڪڍ ته غسل خاني ۾ هلون. غلام سامان کنيو. ٻئي جلدي وڃڻ لڳا. رستي ۾ مسجد هئي. غلام ٻانگ جو آواز ٻڌو. مالڪ کي چيائين ته توهان ٿورو هن دڪان تي ويهو ته آئون نماز پڙهي وٺان. غلام سُنقر نماز تي ويو. آقا شراب ۾ مست دڪان تي ويٺو آهي. ٻيا ماڻهو ورد وظيفن ۽ نماز مان فارغ ٿي ٻاهر آيا پر سُنقر نه آيو، چاشت نماز تائين مسجد ۾ ويٺو رهيو. مالڪ پڇيس: تون ٻاهر ڇو نٿو اچين؟ غلام جواب ڏنو ته آئون غافل نه آهيان، تنهنجو آواز ٻڌي رهيو آهيان بس اچان پيو. سُنقر هر دفعي حاڪم کي ٻڌائي پيو ته ”هيءُ مون کي نٿو ڇڏي.“ حاڪم چيو مسجد ۾ ته ڪو شخص ڪونه رهيو آهي، سڀ ٻاهر هليا ويا آهن توکي ڪير روڪي رهيو آهي؟ غلام جواب ڏنو ته جيڪا ذات توکي اندر اچڻ کان روڪي رهي آهي اها مون کي ٻاهر نڪرڻ کان روڪي رهي آهي. هڪ ئي سمنڊ آهي جيڪو ٻاهر نڪرڻ کان مڇين کي روڪي ٿو ۽ خشڪي جي جانورن کي اندر اچڻ کان روڪي ٿو. هر شيءِ پنهنجي جنس کي ڇڪيندي آهي ۽ غير جنس کي دفع ڪندي آهي. درياءُ ۽ مڇي هڪ جنس آهن انهيءَ ڪري درياءُ مڇي کي ڇڪي ٿو، خشڪي جي جانورن جو اصل مٽي آهي. پاڻي مٽي کي غير جنس هجڻ جي ڪري دفع ڪري ٿو. جنسي مغايرت جو تالو سخت هوندو آهي، اهو فقط الله جي فضل سان ڪلندو آهي. انهيءَ ڪري توهان خداوندي رضا سان راضي ٿي وڃو، تڏهن اهو تالو ڪلندو، ورنه اهو ممڪن نه آهي جو ممڪن کي واجب ڏانهن ڪشش ٿي سگهي. انسان جڏهن پنهنجي تدبيرن سان اهو تالو نه کولي سگهي ته شيخ ڏانهن رجوع ڪري. طالب کي جڏهن خود فراموشي حاصل ٿي ويندي آهي تڏهن سالڪ ان کي ياد ڪندو آهي. جڏهن طالب، عارف ڪامل جو غلام بنجي ويندو آهي ته

هو ان کي دنياوي واحد وطن کان آزادي عطا ڪندو آهي. جيڪڏهن توهان کي آزادي جي تمنا آهي ۽ دل جي زندگي چاهيو ٿا ته عبادت ۽ اطاعت اختيار ڪريو. خودي کي ڇڏي فنا في الله حاصل ڪرڻ تي دوامي بقا حاصل ٿيندي آهي. صديقين سان وصال ان وقت حاصل ٿيندو جڏهن انسان پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري ڇڏيندو.

انبيا عليهم السلام جو مُنڪرن جي قبول ۽ پذيرائيءَ مان نااميد ٿيڻ وري بزرگ روميءَ انبيائن ۽ مُنڪرن جو تذڪرو شروع ڪيو آهي.

انبيا گفتند در خاطر که چند

می دهم این را و آنرا وعظ و پند

ترجمو: ”انبيائن دل ۾ چيو ته ڪيترو هن ۽ هن کي وعظ ۽ نصيحت ڪريون؟“

مُنڪرن جي انڪار سان انبياء سندن اصلاح کان مايوس ٿي پئي ويا. انبيائن مايوس ٿي هي سوچيو ته انهن مُنڪرن کي نصيحت ڪرڻ ته ائين ئي بيڪار آهي، جيئن ٿڌي لوه کي ڪٽڻ يا سوراخن واري پيڇري ۾ ڦوڪ ڏيڻ بيڪار آهي. انهن ماڻهن کي نصيحت ڪرڻ بيڪار ۽ مذاق اڏائڻ جو سبب آهي. پوءِ سوچيائون ته اهو سڀ الله تعاليٰ جي قضا ۽ قدر سان آهي. جيستائين اوڏانهن کان ڪشش نه هجي تيستائين هنن جي هدايت ناممڪن آهي. بُڪ لڳندي آهي ته ڏند هلندا آهن. الله تعاليٰ جي ذات حُڪمران آهي. جيڪي ڪجهه آهي عالمِ بالا طرفان آهي پر قضا ۽ قدر جي پيش نظر عمل ۽ ڪوشش ترڪ نٿي ڪري سگهجي. اسان کي ته پيغام پهچائڻ جو حُڪم آهي چاهي اهو مُفيد ٿئي يا نه ٿئي. اهو ته مرڻ کانپوءِ پتو پوندو ته انسان جهنمي آهي يا جنتي، پر زندگيءَ ۾ اُن کي عمل ڪرڻ گهرجي. دنيا جا سڀ ڪاروبار توقع ۽ اميد تي مبني آهن. واپاري دريائي سفر ڪري ٿو ته موهورم نفع جي اميد تي ڪري ٿو. واپاري سمنڊ جو سفر ڪري ٿو، کيس هي معلوم نٿو ٿئي ته اهو ٻڏندو يا پار ٿي ويندو. جيڪڏهن ڪو واپاري هيءُ چوي ته آئون واپار جي لاءِ سامونڊي سفر نه ڪندس ته اهڙو واپاري ڪڏهن به واپار نٿو ڪري سگهي. اهڙي طرح جو ڊچڻ وارو واپاري نفعو ڪمائي نٿو سگهي ۽ نقصان ڪري ٿو. اڳ ۾ بزرگ رومي عليه السلام نقصان جو انڪار ڪيو هو، هاڻي فرمائي ٿو ته نه اهڙو واپاري نقصان ۾ آهي. نفعي کان محروم رهڻ ۽ ذليل ٿيڻ نقصان آهي. جڏهن ته دنيا جا سڀ ڪاروبار موهورم نفعي جي بنياد تي هلن ٿا ته دين جو ڪاروبار ان جو وڌيڪ مستحق آهي ته موهورم نفعي جي بنياد تي ڪيو وڃي. عبادت رحمت ۽ قبوليت جي اميد تي ڪرڻ ضروري آهي.

هن جو بيان ته مقلد جو ايمان اُميد ۽ خوف جي وچ ۾ آهي

دای هر پیشه امید ست و بُوک

گرچه گردن شاں ز کوشش شد چو دُوک

ترجمو: ”هر ڌنڌي جو مُحرڪ اُميد ۽ تمنا آهي جيتوڻيڪ اُن جو ڪنڌ ڪوشش ۾ لوه جي سنهي تار وانگر ٿي ويو آهي.“

انسان جيڪو ڌنڌو ڪندو آهي اهو محض اميد تي ڪندو آهي ۽ اُن ۾ ايتريون مصيبتون برداشت ڪري ٿو جو اُن جو ڪنڌ لوه جي تار وانگر ٿي وڃي ٿو. صبح سویر نفعي جي اميد تي دڪان کولي ٿو. جيڪڏهن نفعي جي اميد نه هجي ته ڪڏهن به دڪان کول نه ٿو. هتي به محرومي ۽ نقصان جو لامحالہ ڊپ آهي پر انسان جي مستعدي ۽ تياريءَ ۾ ڪو فرق نٿو اچي ته دين جي معاملي ۾ محرومي جي ڊپ کان سستي چو ڪٿي وڃي ٿي. دنياوي معاملن ۾ تون خود چوڻ ٿو ته ڪم ڪرڻ ۾ جيڪو محرومي جو خوف آهي، سستي ڪرڻ ۽ ڪم نه ڪرڻ ۾ ان کان وڌيڪ محروميءَ

جو ڊپ آهي. دنياوي معاملن ۾ انسان چوي ٿو ته ڪوششن ۾ بهرحال اميد آهي ۽ سستي ۾ ته گهڻا خطرا آهن. جڏهن دنياوي معاملن ۾ اها تقرير آهي ته دين جي معاملن ۾ اها تقرير چوڻي ڪئي وڃي؟ دين جي معاملات ۾ ڪوشش ڪري ڪامياب ٿيڻ وارن جا مثال دنيا ۾ گهڻا آهن. دنيا جي دڪان مان انبيائن ۽ عارفن اهو نفعو ڪمايو آهي جو جڏهن اهي ان دڪان مان موٽن ٿا ته انهن کي پئسا نه پر سون ۽ چانديءَ جون ڪاٿيون مليون آهن. هن دنيا جي دڪان مان حضرت ابراهيم عليه السلام اهو نفعو ڪمايو جو باهه گلزار بنجي ويئي. حضرت عيسيٰ عليه السلام جي ڦوڪ ڏيڻ سان مُردا زنده ٿيا، حضور ﷺ جن تي ڪڪرن پاڇو ڪيو، حضرت دائود عليه السلام جي لاءِ لوهه ميڻ بنيو، حضرت سليمان عليه السلام جو تخت هوا ڪلهن تي کڻي گهمندي هئي، حضرت موسيٰ عليه السلام جي لٽ نانگ بنجي وئي، حضور ﷺ جن جي لاءِ غار ثور ۾ ڪوريٽري چارو اٿيو، جنهن ڪري دشمن کين نه پڪڙي سگهيا.

هن جو بيان ته حضور ﷺ جن فرمايو آهي ته الله جا ڪجهه لڪل ولي آهن

قومِ ديگر سخت پنهنجا مرون

شهره خَلْقَانِ ظاهر ڪے شون

ترجمو: ”ڪجهه ٻيا ماڻهو آهن جيڪي لڪل هوندا آهن اهي ظاهري مخلوق ۾ ڪڏهن مشهور ٿين ٿا؟“

انبيائن جيڪي نفعاً ڪمايا آهن انهن جي ذڪر ڪرڻ کانپوءِ اوليائن جي نفعن جو ذڪر شروع ڪجي ٿو. اوليائن جي هڪ جماعت اها آهي جنهن کي ابدال به نٿا سڃاڻي سگهن، عوام انهن کي ڪيئن سمجهي سگهندو! جيڪي انبيائن جا نفعاً آهن اهي انهن کي حاصل آهن. اهي اولياءَ ۽ انهن جون ڪرامتون الله جي حرم ۾ لڪل آهن. دين جي باري ۾ تنهنجي سستي هن لاءِ آهي ته توکي اها خبر نه آهي ته الله جون رحمتون توکي پاڻ ڏانهن سڏين ٿيون. تنهنجي اڳيان ۽ پويان، ساڄي ۽ کاٻي الله جون رحمتون آهن. اهو الله باهه کي گلزار بنائي ڇڏيندو ۽ ان ۾ گل ٿرندا آهن.

حضرت انس بن مالڪ رضي الله عنه جو رومال کي تنور ۾ وجهڻ ۽ اُن جي نه سڙڻ جو قصو

هن واقعي مان هي ٻڌائڻ مقصد آهي ته انبيائن ۽ عارفن جي حڪم سان باهه پاڻيءَ جو ڪم ڪندي آهي.

از انسُ فرزندِ مالڪ آمدہ است

کہ بمهمانی او شمعے شده است

ترجمو: ”انس رضي الله عنه مالڪ جي پُٽ جي ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ شخص اُن جو مهمان ٿيو.“

کاڌي کائڻ کانپوءِ حضرت انس رضي الله عنه دسترخوان کي ميرو ڏٺو جنهن تي ٻوڙ جا چنڊا لڳل هئا، حضرت انس ٻانهيءَ کي حڪم ڪيو ته هي دسترخوان تنور ۾ اڇلاءِ. ٻانهيءَ جلدي ان کي تنور ۾ وڌو. سڀئي مهمان حيران ٿي ويا ۽ دسترخوان جي سڙڻ جو انتظار ڪرڻ لڳا. ٿوري دير کانپوءِ ٻانهيءَ اهو دسترخوان تنور مان ٻاهر ڪڍيو ته ميراڻ کان بلڪل پاڪ ۽ صاف هو. ماڻهن حضرت انس رضي الله عنه کان پڇيو ته هيءُ دسترخوان ڇو نه سڙيو ۽ ڪيئن صاف ٿي ويو؟ حضرت انس رضي الله عنه فرمايو: جيئن ته هن دسترخوان سان گهڻا دفعا حضور ﷺ هٿ منهن اُگهيو آهي، انهيءَ ڪري هن کي باهه نٿي ساڙي سگهي. جيڪو باهه جي عذاب کان ڊڄي ٿو ان کي گهرجي ته اهو عارفن ۽ عاملن جي دست بهوسي ڪري تان ته باهه ان کي نه ساڙي. جڏهن بي جان دسترخوان ايتري قدر فيض حاصل ڪري سگهي ٿو ته اندازو لڳايو ته ڇا! عاشق جي جان کي فيض حاصل نه ٿيندو؟ ڪعبي کي سرون ۽ پٿر هجڻ جي باوجود ايتري قدر عزت عطا ڪئي وئي آهي ته انسان کي ان کان وڌيڪ شرافت حاصل ٿي سگهي ٿي. حضرت انس رضي الله عنه ان راز کان واقف هو پر تون واقف نه هئين. تو ان جي چوڻ تي سوچڻ کانسواءِ دسترخوان باهه ۾ ڇو وجهي ڇڏيو؟ ٻانهيءَ جواب ڏنو ته مون کي بزرگن

تي پورو ڀروسو آهي، اهي ڪا غلط ڳالهه نٿا چئي سگهن. جيئن ته مونکي ان تي پڪو اعتقاد آهي ته باهه ۾ ٽپي پونديس ته ان جي ڪرم کان نااميد نه آهيان. دسترخوان ته معمولي شيءِ آهي، آئون خود باهه ۾ گهڙي پونديس. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ فرمائي ٿو ته مردن جو اعتقاد هن ٻانهيءَ کان گهٽ نه هئڻ گهرجي. مرد جي اها دل جيڪا عورت جي دل کان گهٽ هجي، اها اهڙي دل آهي جيڪا پيٽ کان گهٽ آهي، ڇاڪاڻ ته پيٽ انسان جو ذليل حصو آهي.

عرب جي قافلي جي اچ جي فرياد جو حضور ﷺ تائين پهچڻ حضور ﷺ جن کي عرب جي ان قافلي جي فرياد پهچڻ جو قصو جيڪو پاڻي نه ملڻ جي ڪري عاجز ٿي ويو هو، ماڻهو مرڻ جي ويجهو هئا. اٺن ۽ انسانن جون اچ جي ڪري زبانون ٻاهر نڪري آيون هيون! جيئن ته بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ انبيائن ۽ عارفين جي صحبت کي اڪسير قرار ڏنو هو، هاڻي اهڙو واقعو بيان ڪري ٿو جنهن سان ان جو اڪسير هجڻ ثابت ڪري. حضور ﷺ جي فيض سان ان حبشيءَ جو رنگ ۽ روپ بدلجي ويو.

اندر آل وادي گروہ از عرب

خشک شد از قحط باران شال قرب

ترجمو: ”ان واديءَ ۾ عرب جي جماعت جون ڪليون ڏڪار جي ڪري سُڪي ويون هيون.“

جهنگ ۾ قافلي وارن موت کي دعوت ڏني هئي. اوچتو پنهنجن جهانن جو فرياد رس مصطفيٰ ﷺ مدد جي لاءِ رستي تان نمودار ٿيو. پاڻ سڳورن ﷺ هڪ قافلو سخت گرم واديءَ ۾ ڏٺو. اچ جي ڪري اُن جون زبانون ٻاهر نڪتل هيون ۽ ماڻهو واريءَ ۾ ٿريا پکڙيا پيا هئا. پاڻ سڳورن ﷺ کي رحم آيو. فرمايائون ته جلد هن جبل ڏانهن وڃو، هڪڙو شيدي پنهنجي مالڪ ڏانهن پاڻيءَ جي کلي کنيو وڃي پيو ان حبشيءَ کي اٺ سميت مون وٽ وٺي اچو. ماڻهو ان جبل ڏانهن گوليندا ويا. ٿوري دير کانپوءِ ائين ئي ڏٺائون جيئن حضور ﷺ جن فرمايو هو ته اٺ تي پاڻي کنيو شيدي وڃي پيو. همراهن شيديءَ کي چيو ته توکي فخر الوري خير البشر سڏي ٿو. شيديءَ چيو ته اهو ڪير آهي؟ آئون ان کي نٿو سڃاڻان. قاصدن چيو ته سيد ۽ سردار محمد ﷺ منين عادتن وارو، چند جهڙي چهري وارو، گنهگارن جو شفيق، مطلب ته صحابين اها تعريف ڪئي جيڪا واقعي هئي. ان شيديءَ غلام چيو ته اهو اهوئي شخص آهي جنهن کي جادوگر چون ٿا. ان جادوگر پنهنجي جادوءَ سان هڪ جماعت کي پنهنجي تابع بنايو آهي، آئون ان ڏانهن ڪونه هلندس. صحابي شيديءَ کي زوريءَ گيهلي آيا. ان تي ان غلام شور مچايو ۽ ٻرو پلو چوڻ لڳو. جڏهن حضور ﷺ جي خدمت ۾ صحابي ان کي وٺي آيا، تڏهن حضور ﷺ جن اڃايلن کي چيو ته پيئو ۽ پاڻي پريو. سڀني پاڻي پيتو ۽ جانورن کي به پيارايائون. حضور ﷺ جي برڪت سان پاڻي ايترو وڌي ويو جو ڪڪر کي مشڪ (کليءَ) تي رشڪ اچڻ لڳو. رشڪ جو سبب هيءُ هو ته واقعو غير معمولي هو جو هڪڙي پڪال مان سڀني پيتو. حقيقت ۾ اهو پاڻي مشڪ جو نه هو. مشڪ ته هڪ آڙ ۽ پردو هئي. اصل پاڻي غيبي چشمي مان اچي رهيو هو ۽ ان جي قدرت جو مظاهرو ٿي رهيو هو ۽ ان جي قدرت جو اهو حال آهي جو پاڻيءَ کي هوا ۾ ۽ هوا کي پاڻيءَ ۾ تبديل ڪندي رهندي آهي. ان جي قدرت ته اسباب کان سواءِ شين کي عدم مان وجود ۾ آڻيندي آهي. جيئن ته انسان ننڍپڻ کان شين جي وجود کي اسباب سان متعلق ڪري ٿو انهيءَ ڪري مشڪ ڪيآڙ ۽ سبب بنايو ويو. جيئن ته اسين مُسَبَّب الاسباب يعني ذاتِ خداوندي کان غافل آهيون، انهيءَ ڪري اسباب ڏانهن مائل ٿيون ٿا. جڏهن سڀ اسباب منقطع ٿي وڃن ٿا تڏهن انسان خدا ڏانهن متوجه ٿيندو آهي ۽ ان کي پڪاريندو آهي. جڏهن اسباب کان مايوس ٿي ڪري الله ڏانهن رجوع ڪندو آهي. تڏهن الله تعاليٰ فرمائيندو آهي ته تعجب آهي! هاڻي مون ڏانهن ڇو متوجه ٿي رهيو آهين؟ ٻانهو چوندو آهي منهنجي توبه! آئون اسباب تي سهارو نه ڪندس، ان توبه ڪرڻ واري کي الله تعاليٰ فرمائيندو آهي ته اسين

جائون ٿا ته انسان عهد ۾ ڏاڍو ڪمزور آهي. توبه ڪري وري اهو ئي ڪندو آهي جنهن کان توبه ڪئي هئائين. قرآن پاڪ ۾ آهي ته جهنمي چوندا: اي پالڻهار، اسان کي دنيا ۾ موٽاءِ ته اسين نيڪ ڪم ڪنداسون. الله تعاليٰ فرمائيندو ته جيڪڏهن اهي موٽايا وڃن ته به ڦري ويندا. الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته اسان جو ڪم احسان ۽ وفا آهي، چاهي ٻانهو بد عهدي ۽ گناه ڪري. ڳالهه جو خلاصو هي آهي ته انسان جيئن ته اصل ذات جو مشاهدو ڪونه ڪيو آهي، انهيءَ ڪري ان جي اسباب سان وابستگي قابل معافي آهي. کليءَ جي پاڻيءَ جي ڪثرت ڏسي ڪري قافلو حيران ٿي ويو. اي محمد ﷺ! توهان سڀني قافلي وارن کي چاهي اهي عربي هئا يا ڪردي، سيراب ڪري ڇڏيو.

حضور ﷺ جن جي معجزتي سان مُشڪ جو پُڙ ٿيڻ ۽ غلام جو رنگ سفيد ٿي وڃڻ

اے غلام اُنکوں تو پُڙ ٿيڻ مُشڪ خود

تاڱوئي درشڪايت نيڪ و بد

ترجمو: ”اي غلام! هاڻي تون پنهنجي مشڪ کي پڙيل ڏس، تان ته تون شڪايت ۾ بُرو پلو نه چوين.“

سڀني کي ڏو ڪرائڻ کانپوءِ حضور ﷺ جن غلام کي ايئن چيو. اهو شيدي معجزتي جي ڪري حيران ٿي ويو. الله تعاليٰ ان جي دل ۾ ايمان جي ڪيفيت پيدا فرمائي ڇڏي، هاڻي ان جون باطني اڪيون روشن ٿي ويون. ان شيديءَ جي نظر جي اڳيان اسباب جي ڪا حقيقت نه رهي. ان غلام جي اکين ۾ لڙڪ پرجي آيا ۽ ان کان آقا ۽ گهر وسري ويو، ڇاڪاڻ ته اهو حيرت جي مقام ۾ پهچي چڪو هو. حضور ﷺ جن ان کي مقام حيرت مان مقام محو ۾ آندو. پاڻ سڳورن ﷺ پنهنجو هٿ مبارڪ ان غلام جي چهري تي گهمايو ته ان جو چهرو چوڏهين جي چنڊ وانگر چمڪڻ لڳو. ان غلام جو رنگ اڳ ۾ ڪارو هو، هاڻي ڏينهن وانگر روشن ٿي ويو. اهو غلام خوشيءَ جي مستيءَ ۾ اهڙي طرح روانو ٿيو جو ان کي پنهنجي بدن جي به خبر نه هئي. جيئن ته غلام قافلي ۾ ويو هو انهيءَ ڪري دير سان واپس اچي رهيو هو ۽ سندس مالڪ رستي تي انتظار ڪري رهيو هو.

غلام تي مالڪ جو شڪ آڻڻ

آقا جو پنهنجي غلام کي سفيد چهري وارو ڏسڻ ۽ نه سڃاڻڻ ۽ کيس اهو چوڻ ته تو منهنجي غلام کي قتل ڪيو آهي ۽ ان جي خون توکي گرفتار ڪرايو آهي، الله تعاليٰ توکي منهنجي هٿ ۾ ڏنو آهي

خواجه از ورش بديد و خيره ماند

از تحير اهل آل وه را بخواند

ترجمو: ”آقا ان کي پري کان ڏٺو ۽ حيران ٿي ويو. حيراني جي ڪري ڳوٺ وارن کي گهرايائين ۽ چيائين اُٺ ۽ پڪال اسان جي آهي.“ ڪاري مُنهن وارو غلام ڪيڏانهن ويو؟ هن جي چهري جو رنگ ڏينهن جي روشنيءَ تي غالب اچي رهيو آهي، اسان جو غلام شايد آواره آهي يا بگهڙ ان کي ماري ڇڏيو يا شايد هن غلام ان کي ماري ڇڏيو آهي ۽ تقدير خداوندي سان اسان جو اُٺ هن کي ڪٿي آيو آهي. هن جو رنگ ترڪي يا يميني لڳي ٿو، ڇاڪاڻ ته اتي جا ماڻهو پورا هوندا آهن. غلام مالڪ کي جواب ڏنو ته جيڪڏهن مون ان کي ماريو آهي ته پوءِ قتل ڪري خود اچڻ پنهنجو پاڻ کي خون ڪرائڻ آهي. مالڪ چيو ته تنهنجي چالاڪي ڪانه هلندي. منهنجو غلام ڪٿي آهي؟ غلام چيو ته اهو آئون آهيان، الله جي مهرباني مون کي منور ڪيو آهي. آئون حضور ﷺ جن جي ديدار سبب بزرگي ۽ مرتبي وارو بنجي ويو آهيان. تون ڪهڙيون خبرون ڪري رهيو آهين ته منهنجو غلام ڪٿي آهي، خبردار! آئون سچ ڪانسواءِ ٻي ڳالهه بيان نه ڪندس. ان غلام چيو ته جيڪڏهن اهي سڀ راز جون ڳالهيون توکي ٻڌايان جيڪي منهنجي خريد ڪرڻ

کانپوءِ تنهنجي ۽ منهنجي وچ ۾ ٿيون آهن ته توکي يقين اچي ويندو ته آئون تنهنجو اهو ئي غلام آهيان. رنگ بدلجڻ سان روح ۽ جان ۾ ڪو تغير نٿو ٿئي، روح رنگ وغيره کان مٿانهون آهي.

بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ هن مضمون جي شروع ۾ فرمايو آهي ته جهڙي طرح ان غلام جي آقا جي نظر محض جسم ۽ رنگ تي هئي انهيءَ ڪري ان کي نه سڃاڻي رهيو هو، اهڙي طرح جيڪي ظاهر بين آهن ۽ جسم شناس آهن اهي الله وارن عارفن کي نٿا سڃاڻن. جنهن کي اڄ هوندي آهي اهو مٿ ۽ ڪليءَ تي نظر ڪونه ڪندو آهي. جيڪي جان کي سڃاڻندا آهن اهي تعداد ۽ تشخص کان بي نياز هوندا آهن، اهي درياءَ وحدت ۾ ٻڌل هوندا آهن. روح جي سڃاڻ روح جي ذريعي ٿيندي آهي، انهيءَ ڪري پنهنجي روح جي ذريعي ڪامل عارفن کي سڃاڻو، انهن کي پنهنجو دوست سمجهو ۽ ان آقا وانگر نه بنجو جنهن پنهنجي غلام کي گمان سان غير سمجهو. پنهنجي روح کي ڪامل عارفن جي روح جو غير نه سمجهو. پنهنجن روحن ۾ وحدت آهي، محض انهن جي قرارگاه جي صورت جي ڪري بظاهر اختلاف آهي. جيئن حقيقت ملڪيه ۽ حقيقت عقل هڪ آهن پر پنهنجن کي جداگانہ صورتون عطا ڪرڻ ۾ ڪجهه حڪمتون آهن. حقيقت ملڪيه پر ۽ پڪ اختيار ڪيا، انهيءَ ڪري ان ۾ پرواز جي قوت اچي ويئي ۽ عقل ادراڪ حقائق جو شان ۽ شوڪت حاصل ڪيو. جيئن ته ملائڪ ۽ عقل ۾ حقيقي وحدت آهي، انهيءَ ڪري هڪ ٻئي جا مددگار آهن ۽ انهن بنهن ۾ ان طرح جو اتحاد آهي جيئن هڪ شيءِ جي منهن ۽ پٺ ۾ اتحاد هوندو آهي. ان اتحاد جي ڪري ٻئي الله تعاليٰ کي سڃاڻڻ ۾ متحد آهن ۽ ٻئي آدم عليه السلام جي لاءِ مددگار ۽ سجدو ڪندڙ بنجي ويا جهڙيءَ طرح ملائڪ ۽ عقل ۾ اتحاد آهي اهڙي طرح نفس ۽ شيطان ۾ اتحاد آهي. انهيءَ ڪري ٻئي آدم عليه السلام جا حاسد ۽ دشمن بنيا. نفس ۽ شيطان حضرت آدم عليه السلام جو فقط جسم ڏٺو ته سجدي کان انڪار ڪيو. عقل ۽ ملائڪ ان جي اڳيان جُهڪي ويا. عقل ۽ ملائڪ جون اکيون ان جي نور سان روشن ٿي ويون. نفس ۽ شيطان جي آس فقط مٿي ڏني هئي

عقل ۽ ملائڪ جي وحدت، شيطان ۽ نفس جي وحدت جو بيان نٿو ٿي سگهي. ڇاڪاڻ ته تون ان جي سمجهڻ جو اهل نه آهين. تنهنجي اڳيان ان بيان جي تشريح ائين آهي جيئن يهوديءَ جي اڳيان انجيل جي تلاوت يا شيعي جي اڳيان حضرت عمر رضي الله عنه جي فضيلت جو بيان يا ٻوڙي جي اڳيان سارنگي وڃائڻ ڪنهن ۾ اهليت آهي ته هو ان مجمل بيان سان شرح ۽ تفصيل سمجهي ويندو. منهنجيون چيل مجمل ڳالهيون سمجهائيءَ لاءِ ڪافي آهن. تفصيل ۽ تشريح جو مستحق ۽ اهل سالڪ بي زبان شين کي ڏسي ڪري انهن مان حقيقتن جو ادراڪ ڪندو آهي. اصل شيءِ استحقاق، طلب ۽ حاجت آهي. جيڪڏهن اها موجود آهي ته خود تفصيل ٿي ويندو آهي.

تمام موجودات، حاجت ۽ ضرورت تحت بنايل آهن

آل نياز مڏي بو دست و درو

که چناں طفلي سخن آغاز کرد

ترجمو: ”اها (حضرت) مريم جي نياز مندي ۽ درد هو جو اهڙي ٻار ڳالهائڻ شروع ڪيو.“

حضرت مريم کي حاجت ۽ ضرورت ٿي ته الله تعاليٰ ٻار جي ذريعي چورائي ڇڏي ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام پينگهي ۾ ان جي پاڪدامنيءَ جو شاهد بنجي ويو. جهڙي طرح عيسيٰ عليه السلام بيبي مريم جي بدن جو جزو هو ۽ شاهد بنيو. اهڙي طرح توهان جو هر جز توهانجو شاهد آهي. قيامت ۾ توهان جا عضوا توهانجي خلاف شاهدي ڏيندا. جيڪڏهن تون تشريح جو حقدار نه آهين ته وڏي کان وڏو مقرر به سست ٿي ويندو. ۽ تشريح نه ڪندو. الله تعاليٰ جيڪي ڪجهه پيدا فرمايو آهي اهو مخلوق جي ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ بنايو آهي. آسمانن جي پيدائش به مخلوق جي ضرورت ۽ احتياج جي ڪري آهي، جڏهن ته سڀني شين جي تخليق احتياج جي ڪري آهي، پوءِ جيڪو به محتاج

هوندو ان ۾ مطلب هوندي ۽ اهو ضرور مقصد حاصل ڪندو، رحمت جو اصل ۽ سرمايو انسان جو درد آهي. جتي ضرورت هوندي آهي اتي ضرورت جي شيءِ پهچي ويندي آهي. درد هجي ته دوا حاصل ٿي ويندي آهي. فقير هجي ته سامان ملي ويندو آهي. جواب اعتراض وٽ پهچي ويندو آهي ۽ پاڻي پنيءَ وٽ پهچي ويندو آهي. پاڻيءَ جي تلاش نه ڪر، پياس پيدا ڪر پاڻي خود بخود تو وٽ پهچي ويندو. جڏهن ٻار پيدا ٿيندو آهي ته ان کي کير جي ضرورت پوندي آهي. پوءِ قدرت ان ٻار جي ماءُ جي ببي ۾ کير پيدا فرمائيندي آهي. تون به ڊوڙ ڊڪ ڪر، پياس ۽ بدن ۾ گرمي پيدا ڪر، جڏهن ضرورت پيدا ڪندين ته غيب مان پاڻيءَ جو آواز اچڻ لڳندو. مطلب ته مطلوب جي فڪر ۾ نه پئو، ان جي ضرورت پيدا ڪر، مطلوب خود حاصل ٿي ويندو. گاهه کي جڏهن پاڻيءَ جي ضرورت هوندي آهي ته انسان خود ان تائين پاڻي پهچائيندو آهي. اهڙي طرح توهان حاجت پيدا ڪريو، قدرت مطلوب کي خود توهان تائين پهچائي ڇڏيندي. روحن جي پوک جي لاءِ رحمت جو ڪڪر ڪوثر جو پاڻي کنيو موجود بيٺو آهي. تون ضرورت پيدا ڪر ته وَسَقَهُمْ رَبُّهُمْ (الذهر- ۷۶) جو پيغام تو وٽ اچي ويندو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَسَقَهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا (الذهر- ۷۶) ۽ پياريو انهن کي انهن جي رب پاڪ شراب.

هڪ ڪافر عورت جي کير پياڪ ٻار جو حضور ﷺ اڳيان ڳالهائڻ
هم ازاں ده يك زن از کافراں
سوئے پیغمبر صه دواں شد ز امتحاں

ترجمو: ”ان ڳوٺ جي ڪافرن مان هڪڙي عورت امتحان جي لاءِ پيغمبر ﷺ جن ڏانهن ڊوڙي.“

اهو غلام جنهن جو پاڻي حضور ﷺ جن ورتو هو، جڏهن پنهنجي ڳوٺ ۾ پهتو ۽ حضور ﷺ جن جون ڳالهيون ۽ معجزا ان ذڪر ڪيا، تڏهن هڪ عورت حضور ﷺ وٽ آئي. هاڻي ان جو قصو بيان ڪجي ٿو. ٻن مهينن جو ٻار عورت جي هنج ۾ هو. اهو ٻار حضور ﷺ جي معجزن سان ڳالهائڻ لڳو ۽ ان حضور ﷺ کي سلام ڪيو ۽ پاڻ سڳورن ﷺ کي الله جو رسول چئي ڪري سڏيائين. جنهن تي سندس ماءُ ڪاوڙ ڪئي ۽ چوڻ لڳي ته خبردار! ڇپ ڪر! حضور ﷺ جي باري ۾ الله جي رسول هئڻ جي شاهدي تنهنجي ڪن ۾ ڪنهن وڌي آهي؟ اها ڳالهه توکي ڪنهن سيڪاري آهي جو تون حضور ﷺ جي رسالت جي شاهدي ڏئي رهيو آهين؟ ٻار جواب ڏنو ته مون کي الله تعاليٰ سيڪاريو، پوءِ جبرئيل ﷺ ٻڌايو آهي. بيان ڪرڻ ۾ جبرئيل جو هم زبان آهيان. ماءُ چيو: جبرئيل ڪٿي آهي؟ چوڪري جواب ڏنو ته تنهنجي مٿي تي آهي پر تون ان کي نه ڏسي رهي آهين، اهو منهنجي رهنمائي ڪري رهيو آهي. آءُ انکي چوڏهين جي چنڊ وانگر ڏسي رهيو آهيان، جيڪو مون کي رسول ﷺ جون صفتون ٻڌائي رهيو آهي. پاڻ سڳورن ﷺ ان ٻار کي چيو ته تنهنجو نالو ڇا آهي؟ ٻار جواب ڏنو ته الله تعاليٰ وٽ منهنجو نالو عبدالعزير آهي، هنن نالائقن وٽ منهنجو نالو عبدالعزير آهي. آئون عزرا کان پاڪ ۽ بيزار آهيان. ان ذات جو قسم جنهن توهان کي پيغمبري ڏني آهي. ٻن مهينن جي ٻار مجلس جي صدر وانگر پوري تقرير ڪئي. پوءِ ان وقت جنت جي خوشبوءِ آئي جيڪا ٻار ۽ ماءُ سَنگهي. ان خوشبوءِ کي ايتري قدر پسند ڪيائون جو ان جي ختم ٿيڻ جي ڊپ کان ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويا. جنهن ذات جي خدا تعريف فرمائي دنيا جي هر شيءِ ان جي تعريف جي تصديق ڪري ٿي. جنهن جو خدا نگهبان هجي پڪي ۽ مچي ان جا پهريدار ٿيندا آهن.

باز جو حضور ﷺ جي موزي کي ڪٿي ڪري هوا ۾ اڏامڻ ۽ اونڌو ڪرڻ ۽ موزي مان ڪاري نانگ جو ڪرڻ:

اندریں بودند کاواڑِ صلا
مُصطفاً بشنید از راهِ صلا

ترجمو: ”ماڻهو انتظار ۾ هئا ته ٻانگ جو آواز حضور ﷺ جن اونچائي تان ٻڌو.“

حضور ﷺ جي دل ۾ نماز جي لاءِ الهام ٿيو يا موذن جو آواز ٻڌائون. پاڻي گهرايائون، ٻڌي پاڻيءَ سان هٿ منهن ڌوئائون، ٻئي پير ڌوئائون ۽ موزن پائڻ جو ارادو ڪيائون ته باز آيو جنهن موزو اچي ڪنيو ۽ هوا ۾ اڏامي ويو. مٿي باز موزي کي اونڌو ڪيو ته ان مان ڪارو نانگ هيٺ ڪريو. وري باز موزي کي واپس کڻي آيو ۽ چيائين ته هيءُ پاڻي نماز تي وڃو، آئون ان گستاخيءَ جي ڪري شرمندہ ٿي ويو آهيان. جيئن ٿل ٿاري مُرجهائي آهي آئون ايئن مُرجهائيل آهيان. ضرورت جي وقت گستاخي قابل گرفت نه آهي پر نفساني خواهش سان گستاخي افسوسناڪ آهي. پاڻ سڳورن ﷺ ان جو شڪريو ادا ڪيو ۽ فرمايائون ته اسان اهو ظلم سمجهيو پر اها وفاداري هئي. تو موزو ڪنيو، مون کي ڪاوڙ ٿي. تو غم هٽايو ۽ آئون غمگين ٿيس. حضور ﷺ جن جي غفلت خود بيني جي ڪري ڪونه هئي، پر تنزل اختياري جي ڪري هئي. باز چيو ته مون تي موزي ۾ نانگ جي هجڻ جو انڪشاف توهان جي ڪشف جو عڪس ۽ پرتو آهي. الله وارن جي صحبت سان ڪشف باطني حاصل ٿيندو آهي. تاريخڪ دل ماڻهن جي صحبت دل کي بي نور بنائي ڇڏيندي، الله تعاليٰ جي نيڪ ٻانهن جو پرتو نوراني هوندو آهي ۽ خدا کان بيگانن جو پرتو ظلماتي ۽ اونڌاهو هوندو آهي.

هن حڪايت مان عبرت حاصل ڪرڻ جو پهلو ۽ يقيني طور تي ڄاڻڻ ته تنگيءَ سان گڏ سهولت آهي. موزي جي واقعي مان هيءَ نصيحت حاصل ڪرڻ گهرجي ته انسان جي پریشاني راحت جو سبب بنبي آهي.

عبر تست ایں قصه اے جان مر ترا

تا شوی راضی تو در حکم خدا

ترجمو: ”اي جان! تنهنجي لاءِ اهو قصو باعثِ عبرت آهي تانته تون الله تعاليٰ جي فيصلي تي راضي ٿي وڃين.“ اوچتو جيڪو حادثو پيش اچي ان جي ڪري الله سان بدگماني نه ڪرڻ گهرجي.

عام ماڻهن لاءِ جيڪو واقعو پریشانيءَ جو سبب بنجي تون ان کي به خنده پریشاني سان قبول ڪر، جيڪڏهن گل جا پن جدا جدا ڪيا وڃن ته ان جي مُرڪ ختم نه ٿيندي. گل اهوئي سمجهندو آهي ته منهنجي هر شيءِ عدم کان وجود ۾ آئي آهي انهيءَ ڪري ڪنهن جز جي عدم ڏانهن موٽڻ سان ناخوشي مناسب نه آهي. ڪنهن شيءِ جي فوت ٿيڻ کي ڪنهن مصيبت کان نجات جو سبب سمجهو. تصوف جي حقيقت اهائي آهي ته انسان هن ڳالهه جو عادي ٿي وڃي ته جيڪو دوست جي طرفان پهچي اهو سٺو آهي، ان سزا کي باز سمجهو، جيڪو نيڪ خصلت کان موزو کڻي ويو هو تان ته پاڻ سڳورن ﷺ جي پير کي نانگ جي زخم کان بچائي. اهو عقل قابل مبارڪ باد آهي جيڪو قضا تي راضي رهي ۽ ان تي شڪ ۽ شبن جو غبار بلڪل نه اچي. جيئن قرآن شريف ۾ آهي ته ”ڪنهن فوت ٿيل شيءِ تي غم نه ڪريو“ ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن پراڻي ويندي ته نئين ايندي انسان جي لاءِ هڪ مصيبت گهڻن وڏين مصيبتن کان نجات جو سبب بڻبي آهي. مال جي تباهي جان جي راحت جو سبب بنجي ويندي آهي.

هڪ شخص جو حضرت موسيٰ ﷺ کان جانورن جي ٻولي سکڻ.

گفت مویٰ را یکے مردِ جوال

که بیا موزم زبانِ جانوراه

ترجمو: ”هڪ نوجوان (حضرت) موسيٰ ﷺ کي عرض ڪيو ته مون کي جانورن جي زبان سيکاريو.“

جانورن جي زبان سکڻ واري چيو ته انسان جون سڀئي ڳالهيون دنياڌاري جي متعلق آهن شايد جانورن جون

گالهيون آخرت جي متعلق هجن ته آئون انهن مان عبرت حاصل ڪريان. حضرت موسيٰ (عليه السلام) ان کي جواب ۾ فرمايو وڃ، ان هوس کان درگذر ڪر، ڇاڪاڻ ته اهو اڳيان ۽ پويان گهڻا خطرا رکي ٿو. عبرت ڪتاب ۽ گفتگو مان حاصل ڪونه ٿيندي آهي خدا جو عطيو آهي. الله تعاليٰ کان گهر، حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي انڪار سان ان جو اصرار اڃان وڌي ويو، ڇاڪاڻ ته اهوئي انساني مزاج آهي. اهو حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي اصرار ۾ هي گالهيون چوڻ لڳو ته اي سخي! توهان جي مهرباني جي مناسب نه آهي جو مون کي مقصد کان محروم ڪريو. ان جي اصرار کان عاجز ٿي ڪري حضرت موسيٰ (عليه السلام) الله تعاليٰ ڏانهن متوجه ٿيو ۽ عرض ڪرڻ لڳو ته اي الله! هن کي شيطان ڀلايو آهي، جيڪڏهن سيڪاريان ٿو ته نقصان ده آهي نٿو سيڪاريان ته دل ۾ ٻرو چوندو. الله تعاليٰ فرمايو ته ان کي سيڪاري ڇڏ. حضرت موسيٰ (عليه السلام) عرض ڪيو ته جيڪڏهن ان کي سيڪاري ڇڏيندس ته اهو ان جي نتيجن کان شرمندو ٿيندو ۽ افسوس ڪندو. بااختيار ۽ باقدرت هجڻ هر شخص جي لاءِ بهتر نه آهي. قدرت نه هجڻ انسان کي پرهيز گار بنائي ٿي فقر ۾ انسان کي گهڻن گناهن تي طاقت ڪونه ٿيندي آهي انهيءَ ڪري اهو باعث فخر آهي. مالدار پنهنجي مالداريءَ جي ذريعي گهڻن گناهن ۾ ملوث ٿي ويندو آهي انهيءَ ڪري مردود ٿي ويندو آهي. مالدار ۾ غلط قسم جون تمنائون پيدا ٿي وينديون جن جي ڪري اهو فڪر ۾ مبتلا رهندو آهي ۽ ان جي عادت اهڙي بگڙي ويندي آهي جو صحيح شيءِ ان کي موافق ٿي ڪونه ايندي آهي. مٿي کائڻ وارو مٿيءَ جي تمنا ڪندو آهي ان ويچاري کي گلڦند گوارا ڪونه ٿيندو آهي.

الله تعاليٰ طرفان وحي اچڻ ته کيس ڪجهه سيڪاري ڇڏيو.

گفت يزداں توبه بايست او

برگشا در اختيار آل دست او

ترجمو: ”الله تعاليٰ فرمايو ته تون ان جي مُراد پوري ڪر، اختيار ۾ ان جو هٿ کولي ڇڏ.“

هيئن ته اهو جانورن جون گالهيون سمجهڻ کان عاجز آهي ان کي قدرت ۽ اختيار عطا ڪر، انسان جو اختيار ئي ان کي جزا ۽ سزا جو مستحق بنائي ٿو. مضطر ۽ مجبور جي فعل جو ڪو اعتبار نه آهي. عبادتن ۾ جيئن ته ٻانهي جي اختيار کي دخل آهي انهيءَ ڪري ان ۾ خوبي آهي. آسمان جي گردش اضطراري آهي انهيءَ ڪري نه ان تي ثواب جي ترتيب آهي نه عذاب جو، الله تعاليٰ جنهن وقت مُحاسبو ڪندو ته انسان جي اختياري افعالن جو مُحاسبو ٿيندو. ڪائنات مان هر شيءِ الله تعاليٰ جي تسبيح خوان آهي پر اها انهن جي اضطراري تسبيح آهي انهيءَ ري انهيءَ تي انهن کي ڪو ثواب ڪونه ملندو. توهان ان کي هٿ ۾ تلوار ڏي جيستائين انسان وٽ تلوار نه هجي اهو نه غازي بنجي سگهي ٿو نه ڌاڙيل. جڏهن تلوار ملي وڃي ته پوءِ غازي هجڻ جو ثواب يا چور هجڻ جو عذاب مُرتب ٿيندو. انسان کي ڪَرَمُنا (بني اسرائيل - ۷۰) جي فضيلت هن ڪري حاصل آهي ته ان ۾ برائيءَ جي به طاقت آهي ۽ ڀلائي جي به، قرآن پاڪ ۾ مذڪور آهي ته ”اسان بني آدم کي عزت بخشي.“ نيڪ عمل ڪرڻ ۽ ارا پين جي لاءِ به راحت جو سبب آهن ڪافر پين جي لاءِ به مصيبت آهن. دنيا ۾ جيتري قدر تعريفون آهن اهي انسان جي اختياري افعالن تي آهن. دوزخ ۾ وڃي ڪري دوزخي عبادت ڪندا پر اها انهن جي اضطراري عبادت هوندي جيڪا غير مُعتبر آهي. انسان کي ان وقت جو قدر ڪرڻ گهرجي جنهن ۾ ان کي اختيار حاصل آهي اهوئي سندس انعمي جو سرمايو آهي. جڏهن قدرت باقي نه رهندي ان وقت جي نيڪي بيڪار آهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) وري مُحبت سان ان کي نصيحت ڪئي ته جيڪڏهن تون جانورن جي ٻولي ڄاڻي وئين ته تون شرمندو ٿيندين جانورن جي ٻولي سمجهڻ تنهنجي لاءِ مٿي جو سور بنبو.

نوجوان جو رڳو پنهنجي ڪڪڙ ۽ ڪُٽي جي ٻولي سڪڻ لاءِ عرض:
اڳ ۾ اهو اصرار ڪندڙ هو ته سڀني جانورن جي ٻولي سڀني وڃي هاڻي ان تي راضي ٿي ويو ته فقط پنهنجي
گهرجي ڪڪڙ ۽ ڪُٽي جي ٻولي سڀني وٺي ته اهو ڪافي آهي.

گفت باري نطق سگ کو بردرست
نطق مرغ خانگی کاهل پرست

ترجمو: ”هن چيو ته ڪُٽي جي ٻولي جيڪو در تي پيو هوندو آهي، گهريلو ڪڪڙ جي ٻولي جيڪو ڪنڀن وارو پکي
آهي.“

حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو ته الله تعاليٰ جي طرفان مون کي ان جي سڀڪارڻ جي اجازت اچي ويئي آهي، تون
هاڻي سڀني وٺندي. اهو شخص ان آزمائش جي لاءِ ته ٻولي سمجهڻ لڳو آهي يا نه؟ صُبح جو گهر جي دروازي تي بيهي
رهيو. ٻانهيءَ دسترخوان چنڊيو ته پُراڻي مانيءَ جا ٽڪرا ڪريا جن کي ڪڪڙ گريوي شيءِ وانگر جهٽي ورتو. ڪُٽي
چيو ته تون مون تي ظلم ڪيو آهي هيءَ مانيءَ جو ٽڪرو منهنجو حصو هو، تون داڻا چڱي سگهين ٿو آئون ماني کائي
سگهان ٿو اهو ٽڪرو منهنجو حصو هو جيڪو تون جهٽي ورتو.

ڪڪڙ جو ڪُٽي کي جواب

پس خردش گفت تن زن مخور
که خدا بدهد عوض زین به دگر

ترجمو: ”پوءِ ڪڪڙ ان کي چيو: چپ ڪر غم نه ڪر، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ ان کان بهتر ٻيو بدلو ڏيندو.“
سياڻي آقا جو گهوڙو مرنڊو پيٽ پري کائج. گهوڙي جو مرڻ ڪتن جي عيد آهي، محنت ۽ ڪمائي کان سواءِ
پلي خوراڪ آهي. مالڪ جڏهن اها ڳالهه ٻڌي ته گهوڙو وڪڻي ڇڏيائين. ويچارو ڪڪڙ ڪُٽي اڳيان شرمندو ٿيو.
ٻئي ڏينهن به ڪڪڙ مانيءَ جا ٽڪرا کڻي پڳو. ڪُٽي دانهن ڪڍي ته اي مڪار ڪڪڙ! ايترو ڪوڙ! تون ظالم ۽ بي
اعتبار آهين. اهو گهوڙو جنهن جي باري ۾ تو چيو ته مري ويندو، ڪُٽي مٿو آهي؟ تون سڄائي کان محروم اندو
نجومي آهين. ڪڪڙ چيو ته مالڪ گهوڙو وڪڻي ڇڏيو ۽ نقصان کان بچي ويو. اهو گهوڙو ٻي پاسي مري ويو آهي
پر سياڻي ان جو خچر مرنڊو، اهو ڪتن لاءِ نعمت ٿيندو. مالڪ خچر به وڪڻي ڇڏيو ۽ نقصان کان بچي ويو. ٽئين
ڏينهن ڪُٽي ڪڪڙ کي چيو ته اي ڪوڙن جا سردار! ڪيترا ڏينهن تنهنجو ڪوڙ هلندو. ڪڪڙ چيو ته مالڪ خچر
جلدي وڪڻي ڇڏيو پر سياڻي هن جو غلام بيمار ٿيندو. جڏهن غلام مرنڊو تڏهن هن جو مالڪ ۽ مائٽ خير خيرات
طور مانيون ورهائيندا، پوءِ تون کائي ڍو ڪج. جڏهن مالڪ اها ڳالهه ٻڌي تڏهن غلام کي به وڪڻي ڇڏيائين ۽
نقصان کان بچي ويو ۽ شڪر ادا ڪيائين ته ٽن نقصانن کان بچي ويس. جڏهن کان مون ڪڪڙ ۽ ڪُٽي جي ٻولي سڀني
آهي بُرائي کان بچي ويو آهيان.

ٽيئي دعوائون ڪوڙيون ثابت ٿيڻ سان ڪڪڙ جو ڪُٽي اڳيان شرمندو ٿيڻ

روزِ دیگر آں سگ محروم گفت
کائے خروسِ ژاژ خاکو طاق و جفت

ترجمو: ”ٻئي ڏينهن ان محروم ڪُٽي چيو ته اي بڪواسي ڪڪڙ! اڪي ۽ ٻڌي ڪُٽي آهي؟“

تو جيڪي پيشن گويون ڪيون هيون ڪوڙيون نڪتيون، اوهين ڪوڙا آهيو. ڪڪڙ جواب ڏنو ته اسين ٻانگي وانگر سچ ڳالهائيندڙ آهيون، سچ تي نظر رکڻ وارا ۽ وقت جي جستجو ڪرڻ وارا آهيون. ڪڪڙ صبح صادق جي وقت ٻانگ ڏيندو آهي. ڪڪڙ جيڪڏهن اونداهي ڪوئي ۾ به هجي ته به ان کي صبح صادق جو احساس ٿي ويندو آهي. جهڙيءَ طرح ڪڪڙ آسماني سچ جو پاسبان آهي اهڙي طرح عارف ڪامل الله تعاليٰ جا آسمان آهن ۽ اهي انسانن ۾ جيڪي اسرار خداوندي آهن انهن کي سڃاڻي وٺندا آهن. ڪڪڙن کي الله تعاليٰ صبح جي نماز جي وقت اطلاع ڏيڻ جي لاءِ پيدا فرمايو آهي پر جيڪو ڪڪڙ بنا وقت جي ٻانگ ڏيندو آهي ان کي ذبح ڪيو ويندو آهي ڪڪڙ کان غلطي ٿي ويندي آهي. معصوم فقط انبياء آهن يا جبرئيل عليه السلام جيڪو وحي آڻيندو آهي. مالڪ ڪڪڙ کان غلام جي مرڻ جي پيشن گوئي ٻڌي ان غلام کي جلدي وڪڻي ڇڏيو ۽ اهو خريدار وٽ وڃي مري ويو. ان مالڪ پنهنجو مال بچايو پر نتيجي ۾ ان جي جان هلاڪ ٿي. هڪڙو نقصان قضاء قدر ۾ گهڻن نقصانن جو دفعي هوندو آهي. دنياوي عدالتن ۾ انسان مال خرچ ڪري جان بچائيندو آهي. قضا جي معاملي ۾ تون بي خبر آهين ۽ الله تعاليٰ کان مال لڪائين ٿو. جيڪڏهن تنهنجو مال توتي قربان ٿي وڃي ته اهو تنهنجو نقصان نه پر نفعو آهي.

ڪڪڙ جو آقا جي مرڻ جي خبر ڏيڻ

ليک فردا خواهد او مُردن يقين

گاؤ خواهد کُشت وارث در حنين

ترجمو: ”اهو سڀاڻي يقيناً مړندو، ان جي غم ۾ وارث ڊڳي ذبح ڪندا.“

تو کي سڀي غذا ملندي، پاڙيسري به کائي ڍو ڪندا. گهوڙي ۽ خچر جو مرڻ ۽ غلام جو مرڻ هن متڪبر ناتجربڪار جي غذا کي موٽائڻ وارو هو. هن پنهنجو پاڻ کي نقصان کان بچايو. جيڪڏهن مال ضايع ٿئي ها ته جان بچي وڃي ها. درويش جا مجاهدا جسم جي تڪليف ۽ جان جي بقا آهي. سلوڪ معرفت طئي ڪرڻ وارو جيئن ته فناء جسم ۾ بقاء روح سمجهندو آهي. انهيءَ ڪري رياضتن ۾ بدن کي ڳاريندو آهي. انسان جيڪي ڪجهه ڪري ٿو اهو عيوض ۽ بدلي جي لالچ ۾ ڪري ٿو. بي غرض ڪم ڪرڻ الله تعاليٰ جي صفت آهي. جيئن ته عارف ڪامل اخلاق خداوندي حاصل ڪندا آهن انهيءَ ڪري انهن جا ڪم به غرض کان خالي هوندا آهن، الله جا ڪم غرض کان خالي هن لاءِ آهن ته هو بي نياز آهي ۽ انسان جا ڪم غرض تي هن لاءِ مبني آهن ته اهو فقير ۽ محتاج آهي. ٻار به جيستائين سٺو عيوض نٿو ڏسي وٺي تيستائين پنهنجي شيءِ ڪونه ڏيندو آهي. دنيا جا سڀ ڪاروبار بدلي ۽ عيوض جي بنياد تي هلن ٿا. واپاري پنهنجو عمدو قسم جو سامان گراهڪ کي بدلي جي لالچ ۾ ڏيکاري ٿو. دنيا ۾ جيڪو ماڻهو سڪڻو سلام ڪري ٿو، اهو به ڪنهن نه ڪنهن وقت ان جو بدلو وٺڻ جي لاءِ دامن پڪڙي ٿو. الله جي طرفان جيڪو سلام پهچي ٿو اهو غرض کان خالي هوندو آهي. مون اهل الله جي زبان مان الله جو پيغام ۽ سلام ٻڌو آهي. آئون ان سلام جي توقع تي عوام جو سلام دل ۽ جان سان قبول ڪريان ۽ ٻڌان ٿو ته شايد انهن مان ڪو ان طرح جو سلام هجي. اهل الله جو سلام الله جو سلام هن سبب جي ڪري ٿيو آهي ته انهن پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري ڇڏيو آهي. هاڻي اهي فنا في الله ۽ باقي بالله آهن، ڇاڪاڻ ته انهن جي زبانن تي اسرار خداوندي هوندا آهن. رياضتن ۽ مجاهدن سان جسم کي فنا ڪيو ويندو آهي ته اهو خود زنده ۽ قوي ٿيندو آهي. اهل الله کي اهو درجو انهيءَ ڪري حاصل ٿيندو آهي. جانورن جي ٻولي سڪڻ واري ڪڪڙ کان جڏهن پنهنجي موت جي خبر ٻڌي ته گهٻرائي حضرت موسيٰ ڏانهن پهچي ويو.

اُن شخص جو اُن وقت حضرت موسيٰ (عليه السلام) ڏانهن پناهه جي لاءِ ڊوڙ ۾ جڏهن هن پنهنجي موت جي خبر ٻڌي
چوڻ شيندائينهارواڻ شد و تيز تفت
برور موسيٰ (عليه السلام) ڪليم الله رفت

ترجمو: ”جڏهن اُن اهو ٻڌو ته تيزيءَ سان ڊوڙندو موسيٰ (عليه السلام) ڪليم الله جي دروازي تي پهتو.“
حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو لقب ڪليم آهي ڇاڪاڻ ته ڪو به طور تي اُن جي الله تعاليٰ سان گفتگو ٿي هئي.
حضرت موسيٰ (عليه السلام) طنزاً فرمايو ته ٻين شين کي وڪڻي ڪري جهڙي طرح تون نقصان کان بچي وئين اهڙي طرح
پنهنجو پاڻ کي به وڪڻي ڇڏ! مرڻ واريون شيون ٻين کي وڪڻي تون انهن کي نقصان پهچايو ۽ پنهنجو ٿيلهو ڀريو. اهي
ڳالهيون جڏهن پردي ۾ هيون آئون اُن وقت سمجهي ويس پر تو پنهنجي بري انجام کي هاڻي سمجهيو آهي. اهو
همراه روئڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو ته هاڻي مون کي وڌيڪ شرمندو نه ڪريو آئون ته نالائق هئس. مون کان نالائقي سرزد
ٿي، توهان مون نالائق کي سٺو بدلو عطا ڪريو. عام طور تي سنتِ الاهي اها ئي آهي ته قضاء قدر ڪونه ٿيندي آهي.
حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو ته آئون بهترين انصاف واري درخواست ڪندس ته تون مومن ٿي مريين. تنهنجو مومن ٿي
مرڻ ئي اصل زندگي حاصل ڪرڻ آهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) اُن سان اهي ڳالهيون ڪري رهيو هو ته اُن کي اُتي آئي ۽
دل ڪچي ٿيڻ لڳي. ماڻهن ٽالهه آندو ته اُن ۾ اُتي ڪري تان ته فرش خراب نه ٿئي. موت جي آئيءَ سان آرام حاصل
ڪونه ٿيندو آهي پر بدهضميءَ جي آئي باعث سڪون هوندي آهي. چار ماڻهو ڪٽ تي لپتائي همراهه کي ڪٽي ويا،
سڪرات شروع ٿي ويئي. قضاء قدر سان ٽڪر کائڻ پنهنجو موت گهرڻ آهي ۽ ٽڪر کائڻ وارن جو اهوئي انجام
هوندو آهي.

حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو اُن شخص جي ايمان جي لاءِ سلامتيءَ جي دعا گهرڻ
گفت موسيٰ (عليه السلام) در مناجات آل سحر
ڪائے خدا ايمان ازو متان مبر

ترجمو: ”اُن صبح جو (حضرت) موسيٰ (عليه السلام) دعا ۾ عرض ڪيو ته اي خدا! هن جو ايمان نه ڦر،“
هن گنهگار جي خطا تي ان جي گرفت نه فرمائ، پنهنجي شهنشاهي جو مظاهرو فرمائي هن کي معاف ڪر.
مناجات ۾ حضرت موسيٰ (عليه السلام) عرض ڪيو ته منهنجي ڳالهه کي اُن تارڻ تي معمول ڪيو ۽ ڪمزور سمجهيو. خطري
۾ پوڻ هر شخص جو ڪم نه آهي. نانگ ۾ حضرت موسيٰ (عليه السلام) جهڙو شخص هٿ وجهي سگهي ٿو. خدائي رازن کان
اهو واقفيت حاصل ڪري جنهن ۾ ضبط جي طاقت هجي ۽ چپ نه چوري. پاڻيءَ ۾ ٽپي ڏيڻ آبي جانورن جو ڪم
آهي. اهو شخص اهل نه هو ۽ راز کان واقفيت حاصل ڪري تباهه ٿيو.

حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي دعا کي الله تعاليٰ جو قبول فرمائڻ

گفت بخشيدم بدو ايمان نعم
ور تو خواهی این زماں زندش کنم

ترجمو: ”الله تعاليٰ فرمايو ته هاڻو، مون اُن کي ايمان بخشيو. جيڪڏهن تون چاهين ته آئون اُن کي هاڻي زنده
ڪريان.“

حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي دعا قبول فرمائي الله تعاليٰ ارشاد فرمايو ته اسان ان کي ايمان عطا ڪيو. جيڪڏهن

توهان چاهيو ته اسين از ڪي پير زندگي بخشيون. نه فقط ان کي پر توهان جي دُعا سان سڀني مُردن کي زندگي بخشي ڇڏيون. حضرت موسيٰ (عليه السلام) عرض ڪيو ته هيءَ دنيا ته فنا جي جڳهه آهي، هتي جيڪڏهن توهان پيو دفعو به زندهه ڪريو ته آخر فنا آهي. عالمِ آخرت جي زندگي دائمي آهي، اها ان کي بخشي ۽ ٻين مُردن تي جيڪي عدم جي ته خاني ۾ آهن، توهان جي دربار ۾ حاضر آهن انهن تي رحم فرمايو. قرآن پاڪ ۾ مُردن جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته **وَإِنْ كُلُّ لُحَا جَبِيْعٌ لَّدَيْنَا مُحْضَرُونَ** (يس - ۳۲) ”يقيناً سڀ مخلوق اسان جي اڳيان حاضر ٿيل آهي.“ بزرگ رومي (رحمه الله) ان قصي جي نتيجي ۾ فرمائي ٿو ته هي سمجهو ته جسم ۽ مال جو نقصان جان جي نقعي ۽ وبال کان رهائي جو سبب بڻجي ٿو. انسان جو فرض آهي ته مُجاهدا ڪري جسم کي گهٽائي تان ته روح کي واڌ حاصل ٿئي. جهڙي طرح عمداً مُجاهدا ڪري جسم کي گهٽائڻ جو نتيجو روح جي باليدگي آهي، اهڙي طرح انسان کي قدرتي طور تي جيڪا جسماني تڪليف پهچي ٿي اها به اختياري مجاهدن جو ڪم ڪري ٿي، ان تي انسان کي شڪر ادا ڪرڻ گهرجي. جيڪي جسماني مصيبتون خداوندي حُڪم سان پُهچن ٿيون اهي رياضت ۽ مُجاهدي جو ڪم ڪن ٿيون ته جن الله تعاليٰ پنهنجي حُڪم سان مُجاهدي ۾ لڳائي ڇڏيو آهي. انهيءَ ڪري اهي مصيبتون وڌيڪ شڪر جو سبب آهن.

عورت جي اولاد جو نه بچڻ الله پاڪ طرفان ان کي مجاهدي ۽ رياضت جي قائم مقام چوڻ هن حڪايت مان به هي سمجهايو اٿس ته ان عورت جون قدرتي مصيبتون به ان جي مرتبن جي بلنديءَ جو سبب هيون.

اين حكايت بشود و عظمي شمر تاگردي خسته از نقص و ضرر

ترجمو: ”هيءَ حڪايت ٻڌ ۽ نصيحت حاصل ڪر، تان ته تون نقصان ۽ تڪليف کان خسته دل نه ٿئين.“ مطلب ته هن قصي مان نصيحت حاصل ڪر.

اها عورت هر سال ٻار ڄڻدي هئي پر ان جو ٻار ڇهن مهينن کان وڌيڪ زندهه نه رهندو هو، تن چئن مهينن ۾ مري ويندو هو. ان عورت هيءَ شڪايت ڪئي ته نو مهينا حمل جي مصيبت جهليان ٿي، فقط چار يا ٽي مهينا ٻار جي خوشي حاصل ٿئي ٿي. ان عورت جا ويهه ٻار لڳاتار ائين مئا ته انهن مصيبتن ان جي لاءِ مُجاهدن جو ڪم ڪيو ۽ ان تي غيب جا اسرار نمودار ۽ ظاهر ٿيڻ لڳا. هڪڙي رات غيب جا اسرار هن طرح ظاهر ٿيا جو هن خواب ۾ جنت ڏٺي، جنت جي متعلق حديثِ قدسي ۾ آهي ته الله تعاليٰ فرمايو: **أَعْدَدْتُ لِعِبَادِيَ الصَّالِحِينَ مَا لَئِنْ رَأَتْ وَلَا اِذْنِ سَبْعَتِ وَلَا خَطِ عَلَٰ قَلْبِ بَشَرٍ** ”مون پنهنجي نيڪ ٻانهن جي لاءِ اهي نعمتون تيار ڪيون آهن جن کي نه ڪنهن اک ڏٺو، نه ڪنهن ڪن ٻڌو ۽ نه ڪنهن انسان جي دل ۾ اهي نعمتون گذريون. الله تعاليٰ جهڙي طرح پنهنجي نور کي چراغ ۽ ڏيئو فقط انسانن جي فهم ۽ سمجهه جي لاءِ فرمايو آهي، اهڙي طرح جنت جو ذڪر آهي، ورنه جنت جي حقيقت فهم کان بالاتر آهي. عورت جنت ڏسڻ سان مست ٿي ويئي. جنت ۾ هڪڙي محل تي پنهنجو نالو لکيل ڏنائين. تڏهن هاتفي آواز آيس ته ان گهر جي حاصل ڪرڻ لاءِ گهڻي عبادت جي ضرورت آهي. اهو گهر توکي ملڻو هو ۽ جيئن ته تون عبادت ۾ ٿوري سست هئين، خدا تنهنجي لاءِ مصيبتون مقدر ڪري ڇڏيون آهن تان ته اهي عبادتن جي قائم مقام ٿي وڃن. جيستائين غيبي اسرار ڏسڻ واريون اڪيون ميسر نه ٿين تيستائين انسان، انسان ڪر نه بنبو آهي. جيتري قدر مصيبتون آهن انهن ۾ حڪمتون آهن ۽ اهي اسباب ڪڏهن انسان جي فائدي لاءِ نازل ڪيا ويندا آهن. اهڙي طرح سمجهه ته ڪنهن شخص ۾ رت جي زيادتي هئي پر هو سڱي ڪونه لڳرائيندو هو. قدرت ان جي ناڪيلي جاري ڪري ڇڏي جنهن جي ڪري هو بخار کان بچي ويو. هر ميوي ۾ مغز هوندو آهي جيڪو چلڪي ۽ کل کان افضل هوندو آهي. اهڙي طرح انسان ۾

هڪ مغز آهي جيڪو روح آهي. ٻيو چلڪو ۽ ڪل آهي اهو جسم آهي. جيڪڏهن انسان آدم عليه السلام جو اولاد آهي ته ان کي پنهنجي پيءُ وانگر روح جو مُربي ۽ طالب بنجن گهرجي.

حضرت حمزه رضي الله عنه جو جنگ ۾ بنا زره جي اچڻ

هن حڪايت مان هيءُ ٻڌائڻ مقصد آهي ته حفاظت جي شيءِ جسم نه پر روح آهي.

دَرْجَوَانِي حمزه عَمَّ مُصْطَفِي

با زره مي شد مُدام اندر دنما

ترجمو: ”مُصْطَفِي عليه السلام جو چاچو حضرت حمزه رضي الله عنه جواني ۾ هميشه جنگ ۾ زره پائي ايندو هو.“

آخري عمر ۾ حضرت حمزه رضي الله عنه زره کان سواءِ پاڻ جنگ جي صفن ۾ بيهندو ۽ سڀني کولي چڏيندو هو ۽ اڳيان صف ۾ بيهندو هو. ماڻهن پڇا ڪئي ته اي رسول جا چاچا! پنهنجو پاڻ کي هلاڪت ۾ نه وجهو. توهان الله جو اهو پيغام ڪونه پڙهيو آهي ته ”پوءِ توهان پاڻ کي هلاڪت ۾ ڇو ٿا وجهو؟“ (البقره-۱۹۵) جڏهن توهان جوان هوندا هئا ته زره کان سواءِ جنگ ۾ ڪونه ويندا هئا، هاڻي جڏهن ڪمزور ۽ پوڙها ٿي ويا آهيو، تڏهن ائين جنگ ۾ زور آزمائي ڪريو ٿا. ائين مناسب نه آهي جو اوهان جهڙو شينهن دشمن جي هٿان بري طرح قتل ٿئي. قرآن شريف جي آيت وَلَا تُلْقُوا (البقره-۱۹۵) آهي. ڪن مفسرن ان آيت جو مطلب اهو ئي بيان ڪيو آهي ته ڄاڻي ٻجهي ڪري پنهنجو پاڻ کي هلاڪت ۾ نه وجهو. ڪن مفسرن ”تهلته“ جي معنيٰ جهاد چڏڻ واري ڪئي آهي. جيئن بخاري شريف جي هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي. ان صورت ۾ آيت جو مطلب هيءُ ٿيندو ته جهاد چڏي ڪري پنهنجو پاڻ کي تباهه نه ڪريو.

انهن ماڻهن کي، حضرت حمزه رضي الله عنه جو جواب ڏيڻ

گفت حمزه چونكه بودم من جوال

مرگ مي ديدم وداع ايس جهان

ترجمو: ”حضرت حمزه رضي الله عنه فرمايو ته جڏهن آئون جوان هئس هن دنيا کي چڏڻ موت سمجهندو هئس.“

حضور عليه السلام جن جي فيض کان اڳ ۾ هن موت کي موت سمجهندو هئس، هاڻي ان موت کي ابدي زندگيءَ جو سبب سمجهان ٿو. هاڻي دنياوي زندگي آخرت جي زندگي جي مقابلي ۾ بلڪل حقير نظر اچي ٿي. هاڻي عالمِ غيب جو ميدان ڏسان ٿو جنهن ۾ خيمه در خيمه الله جي نور جا سپاهي مُقيم آهن. آئون حضور عليه السلام جن جي ذات جو شڪر گذار آهيان جنهن جي ڪري مون کي هن دنيا ۾ عالمِ غيب جا اسرار نظر اچن ٿا.

جيڪو شخص شهادت ۽ موت کي هلاڪت سمجهي ٿو ان جي لاءِ وَلَا تُلْقُوا (البقره-۱۹۵) جو حڪم آهي پر جيڪو شخص موت ۽ شهادت کي اسرارِ غيبي جو دروازو ڪُلُڻ سمجهي ٿو ان جي لاءِ سَارِعُوا جو حڪم آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ (آل عمران-۱۳۳) ”۽ توهان جلدي ڪريو پنهنجي رب جي مغفرت ڏانهن.“ اهو موت انهن ماڻهن جي لاءِ نعمت جي دعوت آهي جيڪي الله جي مهرباني کي سمجهن ٿا. جيڪي ماڻهو موت کي مصيبت سمجهن ٿا انهن جي لاءِ موت بلا آهي. جيڪو موت کي يوسف عليه السلام وانگر محبوب سمجهي ٿو، اهو ان تي جان قربان ڪري ڇڏي ٿو. جيڪو ان کي بگهڙ سمجهي ٿو اهو پڇي ٿو ۽ گمراهه ٿئي ٿو. موت هر شخص سان اهو ئي معاملو ڪري ٿو جنهن جي اهو موت مان توقع رکندو آهي. جيڪو ان کي دوست سمجهندو آهي ان سان موت دوستن جو معاملو ڪندو آهي ۽ جيڪو ان کي دشمن سمجهندو آهي ان سان موت دشمن وارو معاملو ڪندو آهي. موت جو مثال آئيني جهڙو آهي، انسان جهڙو پاڻ آهي اهڙو ئي ان جي لاءِ آئينو آهي. جيڪڏهن تُرڪ سهڻو ۽ حسين آهي ته

آئينو به ان لاء حسين آهي. جيڪڏهن ڪارو ڪوجھو آهي ته آئينو به ان جي لاء ڪارو ۽ خراب آهي. جيڪو موت کان ڊڄي ٿو ته اهو حقيقت ۾ پنهنجو پاڻ کان ڊڄي ٿو. جيڪڏهن انسان پاڻ خوفناڪ آهي ته موت ان کي خوفناڪ نظر ايندو. انسان ۽ موت جو مثال وڻ ۽ پنن جهڙو آهي. جهڙو وڻ هوندو پن به اهڙا هوندا. موت جي سُنائي ۽ برائي خود انسان جي سُنائي ۽ برائي تي موقوف آهي. موت ئي نه پر جيڪا به برائي ۽ سُنائي انسان کي پيش اچي ٿي، اها خود ان جي پوکيل هوندي آهي. انسان جي افعالن جي اجزا ۽ سزا صورت جي اعتبار سان افعالن سان مشابه ڪونه هوندي آهي. دنيا ۾ انسان کي ڪم جي مزدوري ملي ٿي اها به ڪم سان مشابه ڪونه هوندي آهي. ان جو عمل عرض هوندو آهي ۽ مزدوري جوهر هوندي آهي. عمل محنت ۽ مشقت هوندو آهي ۽ مزدوري روپيا پئسا هوندي آهي. جيڪڏهن انسان دنيا ۾ ڪنهن برائي سان متهم هوندو آهي ته اهو اهڙي ڪنهن مظلوم جي بددعا جو نتيجو هوندو آهي جنهن تي ان ظلم ڪيو هوندو. جيڪڏهن تون هي چوڻ لڳين ته مون ڪنهن تي تهمت ڪونه لڳائي هئي، مون کي سزا تهمت جي صورت ۾ چو ملي ته اها تنهنجي غلطي آهي. تون ڏاڻو پوکين ٿو ۽ ان جو ڦل کائين ٿو. ڏاڻي ۽ ڦل ۾ ڪا ظاهري مشابهت نه آهي. زنا جي سزا سؤ دُرا آهن پر ڏلو وڃي ته زنا ۽ سؤ دُرن ۾ ڪا مشابهت نه آهي. هڪ شيءِ جيڪا ٻي شيءِ تي مرتب ٿئي ٿي ان ۾ ظاهري مشابهت ضروري نه آهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٺ جو نتيجو نانگ آهي بنهين ۾ ڪا مشابهت نه آهي. درد تي دوا جو ترتيب آهي ان ۾ به ڪا مشابهت نه آهي. انسان جي نطفي جي نتيجي ۾ جيڪو ٻار پيدا ٿئي ٿو اهو ڪڏهن بي يارو مددگار هوندو آهي ته وري ڪڏهن نانگ وانگر موذي! پوءِ جڏهن نطفي مان نانگ بنجي سگهي ٿو ته لٺ مان نانگ بنجڻ ۾ ڪهڙو تعجب آهي. نه نطفي ۽ ٻار ۾ مشابهت آهي ۽ نه ڪمند ۽ ڪند ۾ مشابهت آهي انسان جي عبادتن جو ثمر ۽ نتيجو بهشت آهي. انسان جيڪا الله جي حمد ۽ ثنا ڪري ٿو، اها پڪين جي شڪل ۾ جنت ۾ ان لاءِ هوندي. حمد ۽ تسبيح جنت ۾ جيڪا پڪيءَ جي شڪل وٺندي، جيتوڻيڪ ان ۾ ايتري قدر مناسبت آهي جو حمد ۽ تسبيح به هوائي شيءِ آهي ۽ پڪيءَ جي نطفي تي به هوا جو غلبو آهي پر بنهين ۾ ڪا صوري مشابهت نه آهي. انسان جيڪو خير جو ڪم ڪري ٿو اهو جنت ۾ وڻن جي صورت ۾ نمودار ٿيندو. انسان جي صبر جو پاڻي، پاڻيءَ جي نهر جي صورت ۽ انسان جو جذبه محبت کير جي نهر جي شڪل اختيار ڪندو. عبادت جو ذوق ماکيءَ جي نهر ۽ عشق الاهي جي مستي ۽ شوق شراب جي نهر بنبو. انهن نهرن جا اسباب هنن نهرن جي مشابهت نه آهن. انهن چئن نهرن جا اسباب جهڙي طرح ٻانهن جي اختيار ۾ هئا، اهي چار نهرن به جنتيءَ جي اختيار ۾ هونديون، جهڙي طرح چاهيندو اهي اهڙي طرح روان ٿي وينديون. انسان کي پنهنجي نطفي تي اختيار آهي، اهڙي طرح ان جو ثمر يعني اولاد به سندس حڪم جي تابع هوندو آهي. اولاد پيءُ جي حڪم جي مطابق عمل ڪندو آهي ۽ سمجهندو آهي ته اسين پيءُ جي جز مان پيدا ٿيا آهيون جيڪو ان رحم مادر ۾ رکيو هو. جن صفتن سان اهي نهرن بنيون جيئن ته اهي اختياري هيون انهيءَ ڪري نهرن تي به جنتين کي اختيار حاصل هوندو. جنت جا وڻ به جيئن ته انسان جي اختياري صفتن سان ٺهيا آهن، انهيءَ ڪري اهي به اختياري ٿيندا. جهڙي طرح جنت جون شيون انسان جي نيڪين مان بڻجن ٿيون اهڙي طرح دوزخ جو عذاب پڻ انسان جي گناهن مان ٺهي ٿو. ٿوهر جو ڦل جهنمين کي ڪارايو ويندو. ڪاوڙ جهنم جي باه جو سرمايو بڻي آهي. انسان جي ڪاوڙ جي باه انسانن کي ساڙيندي آهي ته دوزخ جي باه به انسانن کي ساڙيندي. انسان جون اهي ڳالهيون جيڪي ٻين جي لاءِ نانگ ۽ وچون جو ڪم ڪن ٿيون اهي دوزخ جا نانگ ۽ وچون بڻبيون. انسان دنيا ۾ دوستن کي دوکو ڏيئي انتظار ڪرائيندو هو ته ان انتظار سان ان جي لاءِ حشر ۾ اهو انتظار پيدا ٿيندو جيڪو فيصلو جي تاخير سان ان جي لاءِ انتهائي پریشانيءَ جو سبب ٿيندو. هو، دوستن سان ڪوڙا وعدا ڪري انهن کي انتظار جي تڪليفن ۾ مبتلا ڪندو هو ۽ پوءِ حساب جي انتظار ۾ خود پریشان ٿيندو. سج سوا نيزي جي بلندي تي ان مٿان هوندو. عبادت جا ڪوڙا وعدا ڪري آسمان وارن کي منظر بنائيندو هو ۽ چونڊو

هو ته هدايت تي هلندس. انسان جي ڪاوڙ دوزخ جو بچ آهي ۽ انسان جي لاءِ هلاڪت جو چار آهي، انسان ڪاوڙ جي باهه کي دين جي نور سان وسائي سگهي ٿو. حديث شريف ۾ آهي ته مومن جڏهن پُلصراط تان لنگهندو تڏهن جهنم چوندو ته اي مومن! تون جلد لنگهي وڃ، تنهنجي نور منهنجي باهه وسائي ڇڏي آهي. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ فرمائي ٿو ته اسين سُکر گذار آهيون ته اي هادي! تنهنجي دين جي نور سان جي ڪاوڙ جي باهه کي وسائي ڇڏيو آهي. جيڪڏهن ڪو شخص پنهنجي بُردباري سان ڪاوڙ جي باهه کي وسائڻ چاهيندو ته اها ڦلهيار ۾ دٻجي ويندي بلڪل ڪونه وسامندي. جيئن ته اها بلڪل ڪونه اُجهائي آهي تنهنڪري ڪنهن وقت نمودار ۽ ظاهر ٿي ويندي. دين جي نور کي ان باهه جي وسائڻ جو پاڻي سمجهو. جيڪڏهن اهو حاصل ٿي وڃي ته پوءِ باهه مان خطرون آهن. پاڻي باهه کي وسائي ٿو، انهيءَ ڪري باهه ان جي پيداوار کي جلا ڏيندي آهي. هيئن سمجهو ته اهل الله ۽ بناوٽي بظاهر هڪ جهڙا آهن پر حقيقت ۾ ٻئي متضاد آهن. هڪ پاڻي آهي ته ٻيو تيل جيڪو باهه کي وڌيڪ پکيڙيندو آهي. سچو سونهون ۽ جعلي شيخ پنهنجي پنهنجي رستي تي هلائيندا آهن. پنهنجن جو مثال وسوسو ۽ الهام آهي. ٻئي عقلي ۽ غير محسوس شيون آهن پر پنهنجن ۾ تمام وڏو فرق آهي. وسوسو ۽ الهام ٻئي دل جي بازار ۾ اچي ڪري پنهنجي پنهنجي سامان جي تعريف ڪندا آهن تان ته انسان انهن ڏانهن راغب ٿي وڃي.

خرید و فروخت ۾ دوکي کائڻ کان بچڻ جي تدبير

آل کے یارے پیمر را بگفت

کہ منم در بیجا باغبان بگفت

ترجمو: ”هڪڙي صحابيءَ پيغمبر صلی اللہ علیہ وسلم کي عرض ڪيو ته آئون معاملات ۾ نقصان ۾ وڃان ٿو.“

حديث شريف ۾ آهي ته مُنقد بن حبان تميمي رحمۃ اللہ علیہ حضور صلی اللہ علیہ وسلم کي عرض ڪيو ته آئون ڪاروباري معاملي ۾ دوکو کائي وڃان ٿو. تڏهن حضور صلی اللہ علیہ وسلم فرمايو ته توهان معاملي ڪرڻ وقت هي چوندا ڪريو: لَا خَلَابَةَ وَلِي الْخِعَارُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ دُونَ هَجِي مَوْنِكِي تَنْ دِينَ تَائِينَ جَوِ اخْتِيَارِ آهي، جلدبازي نه ڪج. حديث شريف ۾ آهي ته اَلثَّانِي مِنَ الرَّحْمَنِ وَالْعَجَلَةُ مِنَ الشَّيْطَانِ ”توقف ڪرڻ الله جي طرفان آهي ۽ جلدبازي ڪرڻ شيطان جي طرفان آهي.“ ڪتي کي به ٽڪر ڏيندو ته جلدي ڪونه کائيندو آهي پر ان کي سنگهي پوءِ کائيندو آهي. جهڙي طرح ڪٿو نڪ سان سنگهي ٿو، اسان کي عقل جي ذريعي ان ڳالهه کي پرکڻ گهرجي. الله تعاليٰ زمين ۽ آسمان کي ڇهن ڏينهن ۾ آهستي آهستي بڻايو آهي. الله تعاليٰ جو امر ”ڪن“ جنهن سان شيءِ جلدي وجود ۾ اچي ويندي آهي، انسان جا عضوا چاليهن سالن ۾ مڪمل ٿيندا آهن. خدا کي هيءَ طاقت آهي ته هڪ گهڙي ۾ سوين مڪمل انسان پيدا ڪري ڇڏي. هڪڙي ڦوڪ سان مڪمل انسان حضرت عيسيٰ الله جي حڪم سان زندهه ڪندو هو. الله جي عمل ۾ آهستگي انسانن جي تعليم جي لاءِ آهي ته اهي به ڪمن ۾ اهو طريقو اختيار ڪن. هڪ ننڍڙي نهر جيڪا آهستي آهستي مسلسل جاري رهندي آهي اها ڪڏهن پليٽ ۽ گندي نه ٿيندي آهي. آهسته روي سان اقبال ۽ سرور حاصل ٿيندو ۽ نيڪ بختي جي دولت حاصل ٿيندي آهي. آهسته روي سان نيڪ بخت جي دولت پيدا ٿيندي آهي. اهو ائين آهي جيئن اُني مان پکي ڦٽندو آهي. حالانڪه ٻنهي ۾ ڪا صوري مشابهت نه آهي جهڙي طرح عمل ۽ ان جي نتيجي ۾ مشابهت ضروري نه آهي، اهڙي طرح هيءُ به سمجهڻ گهرجي ته بظاهر به عمل صورت ۾ هڪ جهڙا هوندا آهن پر انهن جا نتيجا مختلف هوندا آهن، جيئن نانگ ۽ جهرڪيءَ جو آڻو هڪ جهڙا آهن پر نتيجو ٻنهي جو مختلف آهي. ڪاڇن جو بچ ۽ پستي جو بچ بظاهر هڪ جهڙو آهي پر نتيجو مختلف آهي. بظاهر وڻن جا پن هڪ جهڙا نظر اچن ٿا پر انهن تي ڦل مختلف آهن، اهڙي طرح انسانن جا جسم هڪ جهڙا پر عملن جا نتيجا روح تي مختلف ٿين ٿا. اهڙي طرح نيڪ ۽ بد جو روح هڪ جهڙو نظر

اچي ٿو پر موت جا نتيجا هر شخص تي مختلف مرتب ٿين ٿا. هن ڳالهه جو خاتمو نه آهي. هاڻي تون حضرت بلال رضی اللہ عنہ جي هلال جي کارنامن جي ڳالهه ڪر.

حضرت بلال رضی اللہ عنہ جو خوشي ۽ مستيءَ جي حالت ۾ وفات ڪرڻ
چون بلال! از ضعف شد بهنجو بلال
رنگ مرگ افتاد بر روءِ بلال

ترجمو: ”جڏهن حضرت بلال رضی اللہ عنہ ڪمزوريءَ جي ڪري چند وانگر ٿي ويو، ته سندس چهر تي موت جا آثار اچي ويا.“

هو، پهرين رات جي چند وانگر زرد ۽ ڪمزور ٿي ويو. حضرت بلال رضی اللہ عنہ جي گهر واري اُن کي ڏٺو ۽ پوڻ لڳي: آءُ ڦرجي ويس! تڏهن حضرت بلال رضی اللہ عنہ اُن کي چيو: اهڙي ڳالهه نه آهي، خوشيءَ جو وقت آهي. زندگي مصيبتن جو سبب هئي، موت عيش ۽ عشرت جو سبب آهي. حضرت بلال رضی اللہ عنہ جا حالات ان ڳالهه جي شاهدي ڏئي رهيا هئا ۽ موت جا چٽا آثار اُن تي مرتب ٿي رهيا هئا. جنهن جي دل سياه ۽ ڪاري آهي اهي بلال رضی اللہ عنہ کي سياه روءِ ڏسن ٿا پر ڪنهن شيءِ جو ڪارو رنگ ان جي حقارت جو دليل نه آهي. اک جي ماڻڪي ڪاري آهي پر ان جي فضيلت ظاهر آهي. اندو روسياه آهي ۽ ماڻڪيءَ وارو چند جو آئينو آهي. بلال رضی اللہ عنہ کي اک جي ماڻڪيءَ جهڙو افضل اهاڻي ذات گرامي سمجهي سگهي ٿي جنهن کي خود سڀني انسانن ۾ اهو ئي مرتبو حاصل آهي جيڪو اک جي ماڻڪيءَ کي سڀني عضون ۾ حاصل آهي. حضرت بلال رضی اللہ عنہ جي حقيقي وصفن کي حضور ﷺ ۽ صحابي سمجهي سگهيا. حضور ﷺ ۽ صحابه رضی اللہ عنہم ڪانسواءِ ٻيا ماڻهو ان جي صحيح مرتبي کي حقيقي طور تي نه ٿي ڄاڻي سگهيا. فقط اُن کي تقليدي طور تي ڄاڻن ٿا. گهرواريءَ چيو ته توهان اڪيلا جدا ٿي مسافر بڻجي رهيا آهيو! حضرت بلال رضی اللہ عنہ جواب ڏنو ته نه دنيا سفر جي جڳهه آهي، اصل وطن عالم آخرت آهي. مومنن جي باري ۾ فرمايو ويو آهي: فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ (القمر- ۵۵) ”اهي مقتدر شهنشاهه وٽ سچائي جي جڳهه ۾ هوندا.“ اهو مقام جنهن ۾ مومنن کي جڳهه ملندي هر مومن ڏسي سگهي ٿو. شرط اهو آهي ته هو پنهنجي نظر بلند رکي ۽ پستيءَ ڏانهن نه ڏسي. ان حلقو ۾ الله جي خاص تجلي هوندي. گهر واريءَ چيو ته افسوس آهي، هي گهر ويران ٿي ويو. حضرت بلال رضی اللہ عنہ فرمايو: چند کي ڏس، ڪڪر کي نه ڏس، ويرانيءَ کانپوءِ نئين تعمير ٿيندي آهي.

موت جي ڪري جسم جي برباد هجڻ جي حڪمت

کرد ويراں تا کُند معمور تر

قوم اَنَبُ بود و خانه مختصر

ترجمو: ”ويران ڪيائين تان ته زياده آباد ڪري. ماڻهو گهڻا ۽ گهر مختصر هو.“

هاڻي آءُ معارف ۽ اسرارن جو خزانو بنجي ويو هئس، هن جسم ۾ ان جي گنجائش نه هئي. حضرت آدم رضی اللہ عنہ اڪيلائيءَ کان گهرايو، تڏهن حضرت حوا ۽ نسل جي پيدائش ٿي، جسم اونداھين ڪوه وانگر آهي. آءُ جيستائين فقير هئس، هن حقير جسم ۾ منهنجو روح رهي سگهيو ٿي، هاڻي جڏهن آءُ اسرار ۽ معرفت جي ڪري بادشاهه بنجي ويو آهيان ته بلند محل جي ضرورت آهي. انبياءَ به ان جي ڪري دنيا کي ترڪ ڪري آخرت ڏانهن روانا ٿين ٿا. جيڪي مرده دل آهن انهن جي لاءِ هيءَ دنيا شان ۽ شوڪت واري آهي. هيءَ دنيا، دنيا وارن جي لاءِ وسيع ۽ اهل باطن جي لاءِ تمام تنگ آهي. جيڪڏهن دنيا تنگ نه آهي ته پوءِ ان جي رهڻ وارن ۾ گوڙ ۽ شور ڇو آهي ۽ هر پيري ڇو

جُهڪي وڃن ٿا، جُهڪڻ ته مڪان جي تنگيءَ جي ڪري ٿيندو آهي. دنيا جي تنگيءَ جو احساس اُن وقت ٿيندو آهي جڏهن انسان سُمهندو آهي ۽ ان جو روح آزاد ٿي ويندو آهي. دنيا جيڪا حقيقتاً تنگ آهي سا، محض نظر بنديءَ جي ڪري وسيع معلوم ٿيندي آهي، ان جون مسرتون ۽ فخر سڀ اُبتڙ آهن.

دنيا وسيع هئڻ باوجود تنگ آهي ۽ خواب تنگيءَ کان چوٽڪارو ڏئي ٿو

بچو گرما به ڪر تقيدہ بُود

اندر آئي جانت بخيدہ بُود

ترجمو: ”حمام وانگر جيڪو گرم هجي، تون اندر اچين تنهنجي جان مُرجهايل هجي.“

بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ دنيا کي وسيع ۽ ڪشادو ۽ تنگ به ٻڌايو، هاڻي انکي مثالن سان سمجھائي ٿو ته حمام جيڪو گرم هوندو آهي ۽ وسعت جي باوجود اتي طبيعت تنگ هوندي آهي. اهڙي ريت اهو وسيع به آهي ۽ تنگ به. وسيع جهنگ ۾ جيڪڏهن ڪو تنگ جوتو پائي هلي ته اهو جهنگ وسيع به آهي ۽ اُن جي لاءِ تنگ به آهي. اهو ئي حال دنيا جو آهي، جيڪا وسعت جي باوجود تنگ آهي. وسيع جهنگ ۾ تنگ جوتي واري کي جيڪو ڏسندو اهو سمجھندو ته ڏاڍي آرام سان آهي حالانڪ هُو، هي نٿو ڄاڻي ته اهو ظالمن وانگر آهي جيڪي بظاهر خوش نظر ايندا آهن پر انهن جو روح آهن ۽ دانهون ڪندو آهي. انسان جڏهن ننڊ ۾ هوندو آهي ته ڄڻ اُن جي پيرن مان تنگ جوتو لهي ويندو آهي. ڪامل عارفن جو روح بيداري جي حالت ۾ اهڙي طرح آزاد رهندو آهي جهڙي طرح عوام جو روح ننڊ جي حالت ۾. ان جو مثال اصحاب ڪهف وانگر آهي جيڪي دنيا جي لحاظ سان ننڊ ۾ هئا ۽ آخرت جي اعتبار سان سجاڳ هئا. الله وارا به بيداريءَ جي حالت ۾ خواب ڏسندا ۽ مُلڪِ عدم جو سير ڪندا رهندا آهن جنهن جو ڪو دروازو نه آهي. حضرت بلال رضي اللہ عنه فرمايو ته زندگيءَ جي حالت ۾ روح هن جسم ۾ آڏو ٿيڏو رهندو آهي جيئن ٻار ماءُ جي پيٽ ۾ ٿيڏو رهندو آهي. حمل جي مدت ۾ ائين هوندو آهي. بدن تي موت جي تڪليف اهڙي آهي جهڙي ٻار جي پيدا ٿيڻ ۾ ماءُ کي وڃڻ دوران تڪليف ٿيندي آهي. موت کانپوءِ روح ملاءِ اعليٰ جو سير ڪندو آهي.

موت جي تڪليف جسم کي ٿيندي آهي، روح ان جي ڪري قيد کان آزاد ٿيندو آهي. هر انسان پنهنجي درد ۾ مبتلا آهي ۽ اُن کان باخبر آهي. عارف ڪامل ٻين جي احوالن کان ايتري قدر واقف هوندا آهن جو خود انسان پنهنجي احوالن کان ايترو واقف نه آهي. ڪامل درويش ماءُ جي پيٽ ۾ موجود ٻار جي احوالن کان به واقف هوندا آهن.

جسم عرض آهي ۽ غفلت، سستي جو سبب آهي

غفلت از تن بُود چوں تن روح شد

بنيد او اسرار رايه بچ بُد

ترجمو: ”غفلت جسم جي ڪري هئي. جڏهن جسم روح بڻيو ته ان يقيني طور تي اسرارن کي ڏسي ورتو.“

انسان جون سڀ غفلتون مادي بدن جي ڪري آهن. جيئن ته زمين آسمان جي وچ ۾ آهي انهيءَ ڪري زمين جي جنهن حصي تي سج پوي ٿو اتي ڏينهن هوندو آهي ورنه رات آهي. هاڻي جيڪڏهن زمين ان دائري مان خارج ٿي وڃي ته پوءِ ان جي هيءَ صفت بدلجي وڃي. اهڙي طرح جيڪڏهن مُجاهدن جي ذريعي جسماني حجاب رفع ڪيو وڃي ته روح هميشه منور رهي ۽ ان جي غفلت جا آثار طاري نه ٿين. ڪثيف ۽ گرو جسم ڪاٺيءَ مان پيدا ٿئي ٿو. اهڙي طرح ڪدورتون جسم مان پيدا ٿينديون آهن، روح انهن جو خزانو نه آهي. وهر دونهين وانگر آهي جيڪو غلطيءَ ۾ پوندو آهي. عقل محض نور آهي. رت چاهي جي ڳاڙهاڻ جو سبب آهي. صفراءِ هيڊاڻ جو سبب آهي، بلغم سفيدي جو

سبب آهي، سودا ڪارڻ جو سبب آهي. جهڙي طرح چهري جا اهي حالات اسباب جي ڪري آهن اهڙي طرح روح جون ڪدورتون اسباب جي ڪري پيدا ٿينديون آهن ورنه روح روشن شيءِ آهي. آثارن جي تخليق به الله تعاليٰ فرمائي ٿو پر ظاهر ۾ فلسفي ان کي علت (سبب) ۽ موثر جو نتيجو قرار ڏي ٿو. اهو علم جيڪو استدلال آهي ان ۾ غلطي واقع ٿئي ٿي. علم ڪشفي ۽ الهامي غلطي کان مبري آهي. پيدا ٿيڻ کانپوءِ جڏهن انسان مجاهدن جي ذريعي ٻيو دفعو اصل حياتي حاصل ڪندو آهي ته اسباب کي لت هڻندو آهي ۽ مسبب الاسباب کي ئي حقيقي موثر سمجهندو آهي. فلسفي خدا کي علت اوليٰ قرار ڏين ٿا، متڪلمين ۽ اهل مذهب خدا کي فاعل مختار مڃين ٿا. علت کان معلول جو صدور اضطراري ٿيندو آهي. ظاهري سبب کي ڏسي ڪري مسبب حقيقي کان غفلت ڪونه هوندي آهي. جهڙي طرح روح ۽ عقل لامڪان ۾ رهندا آهن، اهڙي طرح هي به لامڪاني بنجي ويندو آهي. ان ڪامل روح جي اڳيان اسان جا عقل هيچ آهن.

نص جي قياس سان تشبيه

هن مضمون مان هيءُ ثابت ڪري ٿو ته روح ڪامل جو الهام بمنزل نص جي آهي.

مجتهد برگرهه ڪه باشد نص شناس

اندرال صورت نيندشد قياس

ترجمو: ”مجتهد جيئن ته نص کان واقف هوندو آهي، اهو ان صورت ۾ قياس نه ٿو ڪري.“

اهو شخص جيڪو قرآن ۽ حديث ۾ ذڪر ڪيل احڪامن سان انهن شين تي حڪم لڳائيندو آهي جن جو حڪم قرآن ۽ حديث ۾ موجود ناهي، جيڪڏهن ڪا قرآن جي آيت يا حديث بطور نص جي موجود هوندي آهي ته ان جي ذريعي حڪم بيان ڪندو آهي، ورنه ڪنهن نص تي قياس ڪري حڪم جاري ڪندو آهي. روح قدسي جو احساس بمنزل نص جي آهي ۽ اسان جو عقل ۽ ادراڪ بمنزل قياس جي آهي، جيڪو نص کان گهٽ درجي جي شيءِ آهي. عقل روح مان استفادو ڪيو آهي ته روح ان کان گهٽ ڪيئن ٿي سگهي ٿو. روح عقل ۾ موثر آهي ۽ عقل جي تدبير روح جي تاثير سان آهي. جيڪڏهن روح عقل ۾ تاثير به ڪيو آهي ته به عقل کي روح جي همسري مناسب نه آهي. ان ۾ اهي اسباب ۽ علامتون ڪٿي آهن جيڪي روح ۾ آهن. عقل ڪڏهن روح جي تاثير کي روح سمجهي وهندو آهي، اها ان جي غلطي آهي. تاثير ۽ روح ۾ اهو ئي فرق آهي جيڪو سج ۽ ان جي نور ۾ آهي. جڏهن اهو معلوم ٿي ويو ته نور ٻي شيءِ آهي ۽ سج ٻي شيءِ آهي ته سالڪ فقط نور تي اکتفا نٿو ڪري پر سج تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. دنيا ۾ جيڪي قدرت جا آثار آهن اهي فاني آهن جن جو وصول ذات تائين ٿي ويندو، اهو دائمي نور ۾ مستغرق رهندو. هاڻي نه ان جون جسمي ڪشافتون نور کان مانع رهنديون، نه مظاهري قدرت جو فنا ٿيڻ ان جي لاءِ فراق جي سزا ڪوبيءَ جو سبب بڻبو. اهڙو شخص اهو ئي هوندو جيڪو لاهوتي هوندو، جيڪڏهن اهو ناسوتي آهي ته هن مجاهدن جي ذريعي پنهنجي ناسوتي هجڻ کي ختم ڪري ڇڏيو آهي. حاڪمي ۽ ناسوتي ذات جي شعاعن جو تاب نٿو سهي سگهي. ان کي هن طرح سمجهو ته جيڪڏهن سج زمين تي هميشه پوي ته اها برداشت نه ڪندي ۽ ان ۾ ڦٽائڻ جي طاقت ئي نه رهندي. مڃي جيئن ته پاڻيءَ جي شيءِ آهي اها دائمي طور تي پاڻيءَ کي برداشت ڪري سگهي ٿي. نانگ خشڪيءَ جو جيو آهي اهو سدائين سمنڊ ۾ نٿو رهي سگهي. اهڙي طرح لاهوتي ۽ ناسوتيءَ کي سمجهو. ڪڏهن ناسوتي، لاهوتي بنجڻ جي ڪوشش ڪندو آهي پر بحر وحدت ان کي رسوا ڪري ڇڏيندو آهي، هتي اهڙا لاهوتي انسان آهن جيڪي ناسوتي کي لاهوتي بنائي ڇڏيندا آهن. جيڪڏهن تون ناسوتي آهين ته لاهوتين جي صحبت اختيار ڪراهي توکي درياءُ وحدت ۾ ترڻ سڀڪاريندا، اهي لاهوتي اهڙو جادو ڪندا آهن جنهن سان ماهيت تبديل ٿي

ويندي آهي پر انهن جو جادو حلال آهي. گهڻين ناممڪن ڳالهين کي پنهنجي تصرفات سان ممڪن بنائي ڇڏين ٿا. انهن جي صحبت ۾ بُرا اخلاق سُنن اخلاق ۾ تبديل ٿي وڃن ٿا پر مُنڪر انهن کي فقط بشر سمجهن ٿا. انهن اهل الله جي صحبت جو تاثير جيڪڏهن آئون قيامت تائين بيان ڪريان ته به اهو ختم ڪونه ٿيندو.

شيخ جي زبان مان حڪمت جي فيض وقت ٻڌڻ وارن ۽ مُريدن جا آداب

برملولاں ایں مکرر کردن ست

نزو من عمرے مکرر بردن ست

ترجمو: ”تنگ دلين لاءِ اهو (اجايو) ورجاءُ آهي، مون لاءِ ٻيو دفعو زندگي حاصل ڪرڻ آهي.“

جيڪي ماڻهو منهنجي ان طرح جي ڳالهين سان ملول ٿين ٿا اهي هي سمجهن ٿا ته مڪرر مضمون بيڪار آهي پر انهن مضمونن جو ورجاءُ مون کي نئين زندگي بخشي ٿو، روشنيءَ جو تڪرار شمع کي نئين زندگي بخشي ٿو. سج جي لاڳيتن شعائن سان زمين ۾ سون جون ڪاٿيون پيدا ٿين ٿيون. الله وارا دلين کي پيغام ڏيندا آهن ۽ الاهي اسرار ٻڌائيندا آهن. حضرت اسرافيل (عليه السلام) هر وقت صور ڦوڪڻ جي لاءِ الله تعاليٰ جو حڪم ٻڌڻ لاءِ منتظر آهي. بزرگن جو بادشاهتو مزاج آهي ۽ اهي طالبن جي اصلاح لاءِ انهن کان خدمت گذاري جا خواهان رهندا آهن. طالب جي لاءِ خالي ذڪر ۽ فڪر ڪافي نه آهي، شيخ جي آڊاڻ جو بجا آڻڻ به ضروري آهي. شيخ جي پوري اطاعت ٿيندي آهي تڏهن اهو نسبت جي امانت جي حوالي ڪندو آهي. معمولي ادب سان ڪم ڪونه هڻندو، شيخ جي شايدان شان ادب ضروري آهي. غير مناسب ادب سان ان ۾ شڪر گذاريءَ جي ڪيفيت پيدا نه ٿيندي. ٻڌڻ وارن جي بي رغبتي باوجود انهن تي اسرارن جو مينهن وسايو وڃي. جيڪو مبلغ سامعين جي بي رغبتي جي باوجود بيان جا گهوڙا ڊوڙائي اهو قابل مبارڪباد آهي. اڳيان اسرار بيان ڪرڻ مُشڪل هوندو آهي. ان سان گڏوگڏ غيرت جي تقاضا آهن ته تنگ دل ماڻهن جي اڳيان اسرار بيان نه ڪيا وڃن پر اهڙو مبلغ قابل مبارڪباد آهي جيڪو انهن رکاوٽن کي ليکي ۾ نه آڻيندو آهي. بي توجه ماڻهن اڳيان اسرار بيان ڪرڻ سان جيڪڏهن شرمندگي طاري ٿئي ته ان کي ڦوڪ ڏي يعني باهه ڏي. ڪامل مُرشد کي اهڙين حالتن ۾ به پشيماني ڪونه ٿيندي آهي.

جانور به پنهنجي دشمن کي سڃاڻي بچاءُ ڳولين ٿا

جهڙي طرح هر جانور پنهنجي دشمن جي خوشبوءِ سَنگهي پڇي ويندو آهي اهڙي طرح پشيماني عارف ڪامل جي خوشبوءِ سان پڇي ويندي آهي. اهو شخص نهايت ئي بدبخت آهي جيڪو اهڙي شخص سان دشمني ڪري جنهن کان پڇڻ جي جاءِ نه آهي.

اسپ واند بانگ و بوءِ شیر را

گرچه حیوان ست إلا نادرا

ترجمو: ”گهوڙو شينهن جي آواز ۽ بوءِ کي ڄاڻي ٿو، جيتوڻيڪ جانور آهي پر تمام گهٽ.“

ايشن تمام گهٽ ٿيندو آهي جو گهوڙو شينهن جي بوءِ کي نه سڃاڻي. هر جانور پنهنجي دشمن کي سڃاڻي ويندو آهي. چمڙو سڀ کان وڌيڪ بدبخت آهي جو سج سان ان جي دشمني آهي حالانڪ ان کان پڇڻ جي ڪا جاءِ نه آهي. اهڙي طرح سڀ کان وڌيڪ بدبخت اهو ماڻهو آهي جيڪو حقيقي سج يعني ڪامل عارف سان دشمني رکي. اهو سج جو ڪرم آهي جو ان چمڙي کي ڦلهيار نٿو بنائي، اهڙي طرح ڪاملن جو ڪرم آهي جو اهي مُنڪرن کي تباھه ۽ برباد نٿا ڪن. الله وارن سان دشمني بُري آهي. جيڪڏهن دشمني ڪئي به وڃي ته اهڙي شخص سان ڪئي وڃي جنهن

ڪي انسان مغلوب ڪري سگهي. ڪاملن سان عام انسان جي دشمني ائين آهي جيئن قطرو (قُترو) سمنڊ سان دشمني ڪري، اها محض ان جي حماقت ۽ بيوقوفي آهي. عوام جي دشمني عارفن کي ڪو نقصان نٿي پهچائي سگهي. جو دشمن سج جي سج جو دشمن آهي. ڪامل عارف آفتاب (سج) حقيقي يعني الله تعاليٰ جو آفتاب آهي. عارف جو دشمن الله جو دشمن آهي ۽ اها دشمني خود ان جي پاڻ سان دشمني آهي. الله تعاليٰ سان انسان جي دشمني الله کي ڪو نقصان نٿي ڏيئي سگهي. جهڙي طرح آسمان جو جلال بي پايان آهي اهڙي طرح ان جي رحمت به خالص رحمت آهي. انسان جو رحم غم سان مليل جليل آهي. ڪنهن مجبور کي ڏسي ڪري انسان تي غم طاري ٿيندو آهي پوءِ ان جي رحمت اڀرندي آهي. انسانن جي رحمت ۽ شفقت ڪاوڙ سان مليل جليل آهي، الله تعاليٰ جي رحمت انهن سڀني ڳالهين کان پاڪ آهي. جهڙي طرح الله جي ذات جي حقيقت تائين رسائي ناممڪن آهي اهڙي طرح ان جون صفتون به عقل کان بالاتر آهن، فقط انهن صفتن کي ان جي اثرات سان سمجهي سگهجي ٿو.

هڪ شيءِ کي مثال سان ڄاڻڻ ۽ اصليت سان ڄاڻڻ ۾ فرق آهي

ڪنهن شيءِ کي مثال ۽ آثارن سان ڄاڻڻ بي ڳالهه آهي ۽ ان جي حقيقت ۽ ماهيت کي ڄاڻڻ بي ڳالهه آهي.

ظاهر ست آثارِ ميوه رحمتش
ليک ڪه داند جز او مائيش

ترجمو: ”ان جي رحمت جي ڦل جا آثار ظاهر آهن پر ان جي حقيقت سواءِ ان جي ٻيو ڪير ٿو ڄاڻي.“

اسان جي عقلن ۾ انهن صفتن جي حقيقت کي سمجهڻ جي صلاحيت نه آهي، جهڙي طرح ٻار جماع جي حقيقت کي نٿو سمجهي سگهي. ٻار کي جماع جي حقيقت هن طرح سمجهائي سگهجي ٿي ته اهو اهڙو مزيدار آهي جن حلوه، پر ظاهر آهي ته جماع جي حقيقت ٻي آهي ۽ حلوي جي حقيقت ڪجهه ٻي آهي. جڏهن حقيقت کي سمجهائڻ مشڪل هوندو آهي ته ان شيءِ کي مثالن جي ذريعي سمجهايو ويندو آهي. اهو علم جيڪو مثال مان حاصل ٿيو آهي ان کي ان شيءِ جو علم به چئي سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ ته مثال سان بهرحال ڪجهه علم حاصل ٿيو جنهن کي ان شيءِ جو جهل به چئي سگهجي ٿو ڇاڪاڻ ته حقيقت ته نامعلوم آهي. جيڪڏهن ڪنهن کي حضرت نوح عليه السلام جو علم ان جي ڪن صفتن سان حاصل ٿئي ٿو ۽ ڪماحقه ان جي حقيقت معلوم نه آهي ته ان جو اهو چوڻ به صحيح آهي ته آئون نوح عليه السلام کي ڄاڻان ٿو ۽ هيءُ چوڻ به درست آهي ته آئون ان کان واقف نه آهيان. آئون ان جي قابل ڪٿي آهيان جو ان جي حقيقت کان واقف ٿي سگهان.

هاڻي بزرگ رومي رحمه الله نصيحت فرمائي ٿو ته حقيقت کان ناواقفيت عوام جي شاين سان آهي. انسان کي گهرجي ته پاڻ اندر اها صلاحيت پيدا ڪري جنهن جي ذريعي شين جي حقيقت معلوم ڪري سگهي. ڪامل ماڻهو ماهيتن ۽ انهن جي رازن جي راز کان به واقف هوندا آهن. ماهيت مان اعيان ثابت مراد آهن ۽ ماهيتن جي راز مان مراد اسماءِ الاهي آهن ۽ ماهيتن جي رازن جي راز مان مراد حقيقت الاهيه آهي. الله تعاليٰ جي ذات ۽ ان جون صفتون عقل ۽ سمجهه کان گهڻو پري آهن، پوءِ به ڪامل عارف ان کان واقف هوندا آهن، جڏهن ڪامل عارف ذات ۽ صفاتِ احديت جو علم حاصل ڪن ٿا ته ڪائنات جي حقيقت ۽ صفتون انهن تي ڪيئن مخفي رهي سگهن ٿيون. فلسفي جو عقل هي چوي ٿو ته ذات ۽ صفتن جي باري ۾ جيڪي الفاظ آهن اهي حقيقي معنيٰ تي معمول هجڻ محال آهن، انهيءَ ڪري انهن ۾ تاويل ڪئي ويندي ۽ انهن کي تاويلي معنيٰ ۾ سمجهڻ ضروري آهي. ڪامل عارف جيڪو واقف حال آهي اهو چوي ٿو ته اهي ڳالهيون فلسفي جي عقل کان بالاتر آهن انهيءَ ڪري ان کي محال نظر اچن ٿيون، فلسفي جي عقل جو ته هيءُ حال آهي جو جيستائين ڪا شيءِ وقوع ۾ نه اچي تيستائين ان کي محال قرار ڏئي ٿو، جڏهن ان جو وقوع ٿي

ويندو آهي تڏهن ممڪن سمجهندو آهي. اڳ زمين جي حرڪت کي محال سمجهيو ويندو هو ۽ آسمان کي متحرڪ مڃيو ويندو هو. هاڻي زمين کي متحرڪ مڃيو ويو آهي. جڏهن انسان مجاهد ڪري ٿو ته اهو پنجن ئي ظاهري حواسن ۽ باطني حواسن جي قيد کان آزاد ٿي وڃي ٿو ۽ ڪشف ۽ شهود جي مقام تي پهچي وڃي ٿو. جڏهن الله تعاليٰ جي ڪرم سوين مصيبتون تاري ڇڏيون ته افلاس ۽ فقر جي هيبت کي به تاري ڇڏيندو. جڏهن ڏهن ئي حواسن کان آزادي ملي ويئي ته ڪشف ۽ شهود به ميسر ٿي ويندو.

انڪار ۽ اقرار جو هڪ جاءِ تي گڏ ٿيڻ

نفي ۽ اثبات هڪ جڳهه تي گڏ به ٿي وينديون آهن ۽ انهن ۾ تفريق به آهي. حيثيت ۽ جهت بدلجڻ سان حڪم بدلجي ويندو آهي. ساڳي شيءِ هڪ حيثيت ۽ جهت سان معلوم ۽ ٻي حيثيت ۽ جهت سان نامعلوم آهي.

نفي آڻ ڪرڻ ۽ اثبات روست

چوڻ جهت ۾ مختلف نسبت روست

ترجمو: ”هڪ ئي شيءِ جي نفي ۽ اثبات درست آهي، جڏهن جهت بدلجي ويئي ته نسبتون به ٿي ويون.“
جنگ بدر ۾ حضور ﷺ هڪ مٽيءَ جي مُٺ دشمنن ڏانهن اڇلائي، جنهن سان اهي انڌا ۽ شڪست وارا ٿي ويا. جيئن ته حضور ﷺ پنهنجي هٿ سان اها مٽي اڇلائي ته اڇلائڻ جي نسبت حضور ﷺ ڏانهن ڪئي ويئي ۽ جيئن ته ان اڇلائڻ اهو ڪم ڪيو جيڪو حضور ﷺ جو ذاتي نه هو، انهيءَ ڪري اڇلائڻ جي حضور ﷺ کان نفي به موجود آهي. جيئن ارشاد آهي ته وَمَا رَمَيْتْ إِذْ رَمَيْتْ (الانفال-۱۷) انبيائن جي باري ۾ فرمايو ويو آهي جيڪو ڪامل بزرگن تي به صادق آهي ته مُنڪر انهن کي به ائين ئي ڄاڻن ٿا جيئن اهي پنهنجي اولاد کي ڄاڻن ٿا. پوءِ فرمايو ويو ته الله وارا منهنجي دامن ۾ لڪل آهن، انهن کي مون کان سواءِ ڪير نٿو ڄاڻي. جيئن ته ڄاڻڻ ۽ نه ڄاڻڻ ٻن حيثيتن سان آهي، انهيءَ ڪري ٻئي ڳالههون درست آهن. حضرت نوح عليه السلام کي ڄاڻڻ ۽ نه ڄاڻڻ به ان لحاظ سان سمجهه. حيثيت ۽ جهت بدلجڻ سان به متضاد حڪم گهڻين شين تي لڳايا ويا آهن.

ڪامل درويش جي فنا ۽ بقا جو معاملو

ڪنهن جي فنا ۽ بقا جو مسئلو به ان نوعيت جو آهي ته مختلف حيثيتن جي اعتبار سان ان کي فاني ۽ باقي چيو وڃي ٿو.

گفت قائل در جهان درويش نيست

وربُود درويش آڻ درويش نيست

ترجمو: ”هڪ چوڻ واري چيو ته دنيا ۾ ڪو درويش نه آهي ۽ جيڪڏهن درويش هوندو ته اهو درويش نه آهي.“
جيڪڏهن اهو درويش موجود آهي ته پنهنجي ذات جي اعتبار سان نه آهي، پنهنجي ذات جي اعتبار سان فاني آهي ۽ ان کي بقا بالله حاصل آهي. ڏينهن ۾ سج جي سامهون جيڪڏهن بتي روشن ڪريو ته ان تي متضاد حڪم لڳي سگهن ٿا. جيئن ته سج جي روشني جي اڳيان ان جي روشني جهڪي آهي، ان ڪري چئي سگهون ٿا ته اها روشن نه آهي ۽ ان حيثيت سان ته ان جي پاسي تي ڪپهر رکو ته ٻري ويندي، توهان چئي سگهون ٿا ته شمع روشن آهي. جيڪڏهن به من ماکيءَ ۾ هڪ سير سرڪو ملايو ته چئي سگهون ٿا ته سرڪو غير موجود آهي ڇاڪاڻ ته ان جو ڪو مزو چڪڻ ۾ معلوم نٿو ٿئي ۽ هي به چئي سگهون ٿا ته سرڪو موجود آهي ڇاڪاڻ ته وزن ڪندا ته اهو به من هڪ سير ٿيندو. هرڻ جڏهن شينهن جي اڳيان بيهوش ٿي ويو ته اهو فاني به آهي ۽ باقي به، فنا ۽ بقا بابت هي جيڪي مثال ڏنا ويا آهن اهي الله

تعالیٰ جي شایان شان نہ آهن پر انهن جو بیان ڪرڻ عشق ۽ محبت جي جوش ۾ ٿيو آهي. ترڪِ ادب مقصد نہ آهي. عشقِ الاهي جي دعويٰ هڪ درجي ۾ برابري جي دعويٰ آهي ڇاڪاڻ تہ عاشق ۽ معشوق ۾ لامحالہ ڪا نسبت هوندي آهي ۽ ممڪن واجب سان ڪا مناسبت نٿو رکي. عاشق عشق جي مستي ۽ ۾ گستاخانہ ڳالهيون ڪري ويندو آهي پر اها گستاخي ان وقت گستاخي آهي جڏهن ان جي نسبت عاشق ڏانهن هجي پر جيئن تہ ان کي فنا جو درجو حاصل آهي ۽ اهي ڳالهيون ان جي ذات سان منسوب نہ آهن انهيءَ ڪري اها گستاخي نہ آهي. ان جو باادب هجڻ ۽ بي ادب هجڻ بہ نسبت جي اختلاف سان صحيح آهي. جيڪڏهن اهي ڳالهيون ان جي ذات ڏانهن منسوب هجن تہ بي ادب آهي، جيڪڏهن ذات باري تعاليٰ ڏانهن هجن تہ اهو باادب آهي. جيئن تہ ان کي فنا في الذات جو مرتبو حاصل ٿي ويو آهي، انهيءَ ڪري ان جي پنهنجي نہ ڪا دعويٰ آهي نہ ڪا ذات مَاتَ رِيڏُ نحوِي ترڪيب جي اعتبار سان مات فعل آهي ۽ زيد ان جو فاعل آهي. اها محض لفظي ڳالھ آهي. ورنہ زيد ۾ موت جي حالت ۾ فاعليت ۽ ڪرڻ جي صلاحيت ڪٿي آهي. اهو حقيقت ۾ مفعول ۽ مقتول آهي. موت ان جو قاتل آهي. فنا کانپوءِ فاعل بنجڻ جي صلاحيت ئي باقي نہ آهي، انهيءَ ڪري فعل جي ان ڏانهن نسبت نٿي ڪري سگهجي.

صدر جهان جي وڪيل جو تهمت لڳڻ ڪري شهر مان ڀڄي وڃڻ

هن قصي مان هي ٻڌائڻ مقصد آهي تہ وڪيل پنهنجي جان قطع نظر ڪري بادشاهن جي اڳيان پيش ٿيو، اهڙي طرح عاشق پنهنجي ذات ۽ صفات کان قطع نظر ڪندو آهي.

در بخارا بنده صدر جهان
مستم شد گشت از صدرش نهان

ترجمو: ”بخارا ۾ صدر جهان جو هڪ غلام مُتهم ٿي ويو، ان جي دربار مان غائب ٿي ويو.“

مطلب تہ اهو غلام صدر جهان جي دربار مان روپوش ٿي ويو. ڏهن سالن تائين رُلندو رهيو، ڪڏهن جهنگ ۾ ڪڏهن خراسان ۾ تہ ڪڏهن ڪهستان شهر ۾ پئي ڦريو. ڏهن سالن کانپوءِ عشق جي ڪري جدائي جهوري وڌس ۽ هو بيوس ٿي ويو. غلام چيو تہ هن کانپوءِ هاڻي مون ۾ جدائي جي طاقت نہ آهي. صبر فراق جي ڊپ کي ڪٿي جهڪو ڪري سگهي ٿو؟ زمين پاڻيءَ جي جدائي کان بنجر بنجي ويندي آهي ۽ پاڻي رواني جي جدائي کان گدلو ۽ گندو بنجي ويندو آهي. هوا صفائي جي جدائي کان ناموافق ۽ وبا بنجي ويندي آهي. باه ٻارڻ جي جدائي کان ڦلهيار بڻجي ويندي آهي. موسم بهار جي جدائي باغ کي بيمارين جو گهر بنائي ڇڏيندي آهي ۽ بيماريءَ جي ڪري ان جا پن هيڊا ٿي ڪرڻ لڳندا آهن. دوستن جي جدائي عقل کي اهڙو مبھوت ڪري ڇڏيندي آهي جهڙي طرح تير انداز ڪمان ٽٽڻ سان حيران ۽ مبھوت بنجي ويندو آهي. خدا جي رحمت جي جدائي ۾ جهنم ڀر سوز بنيل آهي. بيدمُشڪ جو وڻ طاقت جي فراق کان ڏڪندو آهي. فراق جي اثرن جو بيان قيامت تائين مڪمل نٿو ٿي سگهي. فراق جي اثرن جي تفصيل ۾ پوڻ بدران الامان الامان چوڻ گهرجي. دنيا جي خوش ڪندڙ شيءِ فراق ڏيڻ واري آهي. دنيا جي خوش ڪندڙ شين گهڻن کي فراق ۾ مبتلا ڪيو آهي. ان شيءِ جي جدائي کان پهريان ئي جيڪڏهن تون پنهنجي دل ان کان هٽائيندين تہ فراق جي تڪليف نہ ٿيندي. جهڙي طرح مريم عليها السلام خدا جي پناه حاصل ڪئي هئي، تون بہ دنيا جي خوش ڪندڙ شين کان خدا جي پناه حاصل ڪر ۽ انهن جي فوت ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي خدا ڏانهن رجوع ڪر.

بي بي مريم عليها السلام وٽ غسل ڪرڻ مهل حضرت جبرئيل عليه السلام جو اچڻ

ويد مريم صوته بس جانفزا
جانفزائے دلربائے درخلا

ترجمو: ”حضرت مريم عليها السلام عنها هڪ روح پرور صورت خلوت ۾ ڏني، جيڪا ڏاڍي روح پرور ۽ دلربا هئي.“
حضرت مريم عليها السلام ماڻهن کان تنهائي اختيار ڪئي. حضرت جبرئيل عليه السلام زمين مان نمودار ٿيو. هو بي حجاب اهڙي طرح ظاهر ٿيو جهڙي طرح مشرق کان سج اُڀرندو آهي. حضرت جبرئيل عليه السلام جي ظاهر ٿيڻ سان حضرت بي بي مريم عليها السلام گهٻرائجي ويئي. هو ۽ اڳهاڙي هئي. سمجهيائين ته ڪا خرابي پيش نه اچي. حضرت جبرئيل عليه السلام اهڙي حسين صورت ۾ ظاهر ٿيو جو جيڪڏهن حضرت يوسف عليه السلام کيس ڏسي ها ته ان جي حسن تي حيران ٿي اهڙي طرح پنهنجا هٿ ڪٽي ها جهڙي طرح سندس حسن تي حيران ٿي مصر جي عورتن پنهنجا هٿ وڌيا. حضرت مريم عليها السلام گهٻرائي فرمايو ته ”إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ (مريم-۱۸)“ ”آئون خدا جي پناهه وٺان ٿي.“ حضرت مريم عليها السلام عنها هئي ۽ عادت هئي ته هر پریشانيءَ ۾ اها خدا کان، پناهه گهرندي هئي. هاڻي بزرگ رومي عليه السلام الله جي تعريف ڪري ٿو ته آئون ۽ سڀ مخلوق ان جا آثار آهيون ۽ اثر موثر جي وجود جو دليل هوندو آهي، انهيءَ ڪري آئون ان جي وجود جو دليل آهيان. سج جو وجود ڪنهن دليل جو محتاج ڪونه هوندو آهي، جيئن فارسي چوڻي آهي ته آفتاب آمد دليل آفتاب ”الله تعاليٰ جي ذات سڀني ادراڪات کان وڌيڪ وڌيڪ آهي.“

اسان جي دليل ۽ ادراڪ جي وجود باري تعاليٰ سان اها ئي نسبت آهي جيڪا منڊي گڏهه ۽ هوا تي سوار جي نسبت آهي. منڊي گڏهه وارو ان کي ڪڏهن نٿو پهچي سگهي، الله تعاليٰ جي ذات انسان کي ويجهي به آهي ۽ ان جي ادراڪ کان بعيد به آهي. انسان جا جيتري قدر ادراڪات آهن، ڪوبه ان جي حقيقت تائين پهچي ڪري مطمئن نه آهي پر پوءِ به جستجو جاري رهڻ ضروري آهي. انسانن جا ادراڪات مختلف آهن. ڪنهن جو ادراڪ تيز آهي ۽ ڪنهن جو ادراڪ مانع ۽ حجابن کي پري ڪرڻ ۽ هٽائڻ وارو آهي، ڪنهن جو وهم ۽ خيال جي رواني ٻيڙيءَ وانگر آهي، ڪي ان جي تجلجي جي ادراڪ کان محروم ٿي ڪري ويهي رهندا آهن. انسان شڪار تي تير وغيره هلائڻ جي وقت هڪ اک بند ڪندو آهي ۽ هڪ اک سان نشانو چٽيندو آهي. مايوسيءَ ۾ سوچڻ لڳندو آهي ته اها تجلجي هئي يا محض غير واقعي خيال هو. انهن حالتن ۾ سالڪ ۽ مجاهد جي لاءِ مناسب آهي ته هو آرام ڪري تان ته ان ۾ طاقت پيدا ٿي وڃي. الله تعاليٰ رات کي هن لاءِ پيدا ڪيو آهي ته انسان ان ۾ آرام ڪري ۽ ٽڪاوت دور ڪري. جيڪڏهن رات نه هجي ته ڪمائيءَ جي لالچ ۾ هر وقت مصروف رهي بدن کي تباها ڪري ها. رات جو وجود انسانن جي لاءِ الله جي رحمت آهي. قبض جي حالت ۾ اهي سڀئي باطني قوتون گڏ ٿي وينديون آهن جيڪي بسط جي حالت ۾ خرچ ٿي رهيا هئا. موسمي تغيرات رحمت خداوندي آهن. خزان جي موسم جيتوڻيڪ ناگوار آهي پر ان ۾ به خوبي آهي. گرميءَ جي موسم ۾ جيتوڻيڪ انسان کي تڪليف ٿئي ٿي پر گل به ٻڙندا آهن. جيڪڏهن سالڪ تي قبض جي ڪيفيت طاري هجي ته ان سان غمگين نه ٿيڻ گهرجي بلڪه هو ان کي مفيد سمجهي. بسط جي ڪيفيت به هڪ ٻاراڻي حرڪت آهي، ان کان وڌيڪ خواهش مند نه بڻجو. ٻار عارضي خوشين سان خوش رهندو آهي. عقلمند جي پيش نظر آخرت رهندي آهي ۽ هو ان جي حساب ڪتاب کان مغموم رهندو آهي. دنياوي لذتن کي ڪاسائي جو گاهه سمجهو. اصل خوراڪ دين جو تفقه ۽ اهل يقين جو طريقو آهي. ”وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ“ (الملڪ-۱۵) ”توهان ان جو رزق کائو.“ ان رزق مان مراد حڪمت آهي نه ڪي دنياوي غذائون. اهو رزق اهو آهي جنهن تي ڪو اخروي مواخذو نه آهي. دنياوي لذتون ترڪ ڪرڻ سان اسرار خداوندي جو رزق حاصل ٿيڻ لڳندو آهي. مون اهو مضمون پورو ڪونه سمجهايو، جيڪڏهن پورو سمجهڻو هجي ته ”الاهي نام“ پڙهو جيڪو حڪيم غزنوي رحمہ الله جي تصنيف آهي. انسان کي آخرت جو غم خوشيءَ جي ڪنڊ عنايت ڪندو. دنيا جي خوشي ته زخم ۽ قت آهي. عقلمند انسان هر شيءِ کي آغاز کان انجام تائين ڏسندو آهي. تون به غم امروز سان مسرت فردا کي ڏس. مزدور ٻار جي مصيبت انجام يعني مزدوريءَ جي لالچ ۾ برداشت ڪري ٿو، جڏهن ته بي سرمايه انسان کي مزدوري حاصل ڪرڻ جي لاءِ مشقت ڪرڻي پوي ٿي ته الله جي طرفان

جيڪا مزدوري ملندي ان جي لاءِ چوڻ تڪليف ۽ مشقت برداشت ڪئي وڃي. اهو اهڙو خزانو هوندو جيڪو قبر ۾ ڪم ايندو. نيڪيون مُردِي کان پهريان ئي راحت رساني جي لاءِ قبر ۾ پهچي وينديون آهن. حڪم آهي ته مُوتُؤا قَبْلَ اَنْ تَمُوتُوا يعني موت کان اڳ ۾ ئي دنيا ۽ ان جي لذتن کي خير باد چئو. مجاهدي ڪرڻ وارو انسان غم ۾ خوشي ڏسندو آهي. رنج ۽ خوشي ٻئي هڪ ٻئي جو ضد آهن. جڏهن هڪ ضد يعني رنج نمودار ٿيندو آهي ته ان کانپوءِ ڪُشادگي ۽ خوشي ظاهر ٿيندي آهي. ڇاڪاڻ ته اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا ﴿١﴾ ”بيشڪ تنگي سان گڏ آساني آهي.“ تنگي ۽ کانپوءِ ڪشادگي اچڻ کي پنهنجي هٿ جي مُٺ سمجهو هٿ جي مُٺ بند ڪندڙ ته فارغ البال ۽ ڪشادگي ميسر ايندي. هٿ جي مُٺ جو نه هميشه کليل رهڻ سٺو آهي نه بند رهڻ. مُٺ جو نه هر وقت بند رکڻ مناسب آهي ۽ نه هر وقت کولڻ. جهڙي طرح پکي جي پرواز ان وقت صحيح رهندي آهي جڏهن پر بر وقت کُلن ۽ بر وقت بند ٿين.

حضرت جبرئيل عليه السلام جو چوڻ ته ”آئون قاصد آهيان گهراءِ نه!“

چونڪه مریم مضطرب شد يك زماں

مچنآں كه بر زمیں آں ماهیاں

ترجمو: ”جڏهن توري دير جي لاءِ حضرت مریم عليها السلام عنها ايئن تڙپي جيئن سُڪي ٿي مچي تڙپندي آهي.“

حضرت مریم عليها السلام عنها جبرئيل عليه السلام جي اوچتي ظاهر ٿيڻ سان ائين تڙپي جيئن مچي سُڪي ٿي تڙپندي آهي. جبرئيل عليه السلام چيو ته آئون خدا جو امين آهيان، تون مون کان چوڻي ڊڄين؟ آئون آخرت جو علم دار آهيان. منهنجو وجود شهودي به آهي ۽ مثالي به آهي. مثالي وجود خيال جي مثل آهي. خيال کان انسان پڄي ڪري نٿو بچي سگهي. عارضي باطل خيال کان جدائي مُمڪن آهي، جيئن صبح ڪاذب نمودار ٿي غائب ٿي ويندو آهي ۽ صبح صادق غائب ڪونه ٿيندو آهي. لَاحَوْلَ جي معنيٰ آهي طاقت فقط الله جي آهي ته جيڪا شيءِ الله جي طاقت سان نمودار ٿي هجي ان تي لاحول پڙهڻ بيڪار آهي. تحرير سان الله جي پناه وٺڻ جي ڪا معنيٰ نه آهي. جڏهن ته آئون خود توهان جي پناه ۽ بچاءُ جي جڳهه آهيان ۽ اعوذ سان اهائي شيءِ تون گهري رهي آهين ته پوءِ مون تي اعوذ پڙهڻ مناسب نه آهي. بزرگ رومي اهو بيان ڪري رهيو هو ته جبرئيل عليه السلام کي بي بي مریم نه سُڃاتو. هاڻي خدا کي نه سڃاڻڻ جو مضمون شروع ڪري ٿو. نه سڃاڻڻ سڀ کان وڏي مصيبت آهي. اي مخاطب! تنهنجو حقيقي محبوب تو وٽ آهي ۽ تون ان کي نٿو سڃاڻين ۽ نه ان سان محبت ڪرين ٿو. خدا سان تنهنجو معاملو غيرن جهڙو معاملو آهي. خدا جي ايتري قدر مهربانين جي هوندي ان کان پڇڻ وڏي بيوفائي آهي ۽ الله جي رحمت جا اسباب اسان جي نافرمانيءَ جي ڪري رحمت جا اسباب بنجي ويا آهن. جيڪو پاڻي رت بنجي ويندو آهي اهو چوندو آهي ته مون کي ضايع نه ڪر ۽ پاڻي بڻائي مون مان فائدو حاصل ڪر. دنيا جو اهو ئي دستور آهي ته جيڪڏهن دوست سان دوستي نه ڪريو ته دشمنيءَ تي لهي ايندو آهي. ان دوست جو جسم جيڪو توهان جو دشمن بنجي ويو آهي، اهو ائين آهي جيئن اڳ ۾ هو، توهان جي ان وڻندڙ حرڪتن جي ڪري ان جي مزاج ۾ تغير ۽ تبديلي آئي آهي.

محبت جي ڪري ان وکیل جو ارادو ڪرڻ ته لا پرواه ٿي ڪري بخارا ۾ واپس اچي ويندو

شمع مریم را بھل افروخته

که بخارا میرود آں سوخته

ترجمو: ”حضرت بي بي مریم جي ٻرندڙ شمع ڇڏي، ڇاڪاڻ ته اهو دل جليل بخارا ڏانهن وڃي رهيو آهي.“ سخت بي صبري ۽ تيز باهه ۾ چوي پيو ته ڀڄ، صدر جهان جو رخ ڪر. اهو بخارا عقل جو خزانو آهي، جيڪو ان طرح جو هوندو

سو بخاري آهي. مطلب ته بخاري اهو شخص هوندو جنهن ۾ علم ۽ دانش هوندي. شيخ کامل جي دل به ان معنيٰ جي لحاظ کان بخارا آهي، انهيءَ ڪري ان جي عزت ڪر. عارف کامل جي دل ۾ ان وقت جڳهه لهندين جڏهن خواري ۽ ذلت اختيار ڪندين. وڪيل چيو ته واپس بخارا وڃان ٿو. جيڪڏهن آئون ڪافر ٿي ويو آهيان ته ٻيو رستو اختيار ڪريان ٿو. معشوق جيڪي ڪجهه عاشق جي باري ۾ سوچي اهو عاشق وٽ پلو آهي. آئون چوندس ته مون پنهنجي جان تنهنجي اڳيان رکي آهي. زنده ڪرين يا ري وانگر سر قلم ڪرين، تنهنجي مرضي آهي. معشوق جي قدمن ۾ مرڻ بهي جاءِ جي شهنشاهي کان بهتر آهي. سفر جي ارادي سان منهنجو سرور مڪمل ٿي ويو، انهيءَ ڪري اي منهنجي انٿي! تون ويهي ره، تان ته آئون توتي سوار ٿي معشوق ڏانهن سفر ڪريان. اي زمين! فراق ۾ جيڪي منهنجا ڳوڙها ڳڙي رهيا آهن تون اهي پي وڃ! وڪيل چيو ته اي دوستو! آئون اوهان کي الوداع ڪري ان صدر ڏانهن وڃان ٿو جنهن جي اطاعت واجب آهي، جيتوڻيڪ ان پنهنجي دل سنگ خارا بنائي ڇڏي آهي. عاشق وٽ وطن جي محبت جي معنيٰ هيءَ آهي ته جتي ان جو محبوب هجي ان شهر سان محبت ڪري.

معشوق جو عاشق کان ڪنهن بهترين شهر بابت پڇڻ

گفت معشوقے بعاشق کائے فتي

تو بغربت دیدہ بس شہرا

ترجمو: ”هڪ معشوق عاشق کي چيو ته اي نوجوان! تو سفر ۾ گهڻا شهر ڏٺا آهن،“

انهن شهرن مان ڪهڙو شهر بهتر آهي؟ عاشق جواب ڏنو ته جنهن شهر ۾ معشوق آهي پوءِ اهو شهر چاهي ڪيتروئي تنگ هجي پر اهو عاشق جي لاءِ وسيع صحرا آهي. جيڪڏهن معشوق ڪوھ ۾ هجي ته عاشق جي لاءِ اها ئي جڳهه جنت آهي. محبوب سان گڏ تڪليفده مقام به راحت جو سبب آهي. محبوب جي موجودگيءَ ۾ دوزخ به جنت آهي ۽ محبوب جي فراق جي حالت ۾ چمن به دوزخ آهي، اها وڏي ڳالهه آهي. انتظار جي ڪري صدر جهان جو عاشق بيقرار ٿي ويو آهي.

دوستن جو کيس بخارا وڃڻ کان منع ڪرڻ

گفت اورا نامحے کائے بنجر

عاقبت اندیش اگر داری ہنر

ترجمو: ”ان کي هڪ نصيحت ڪرڻ واري چيو ته اي اڻڄاڻ! جيڪڏهن سمجهه اٿئي ته انجام سوچي وٺ.“

اڳ پٺ سوچ، پاڻ کي پرواني وانگر نه ساڙ، تون بخارا چو ٿو وڃين. تون ته چريو آهين؟! هو ڏاڍو تيز نگاهه آهي ۽ تنهنجي لاءِ ڪاتي تڪي ڪري رهيو آهي. خدا توکي بچڻ جو موقعو ڏنو آهي. عقل جي تقاضا آهي ته تون انهن سپاهين کان پرهيز ڪر، تون ته سپاهي کان سواءِ قيدي بنجي ويو آهين. ان وڪيل کي عشق قيد ڪري ڇڏيو هو جنهن کي ڊيچارڻ وارو نه پيو ڏسي. جهڙي طرح ان وڪيل تي هڪ غيبي موڪل مسلط هو اهڙي طرح سان هر سپاهيءَ تي هڪ غيبي سپاهي مسلط هوندو آهي جيڪو ان کي ڪٽي وانگر ڪن ڪنڊو بنائيندو آهي. انسان پنهنجي تباهي ان مخفي سپاهيءَ جي ڪري ڪندو آهي. انسان ان برباد ڪرڻ واري سپاهي کان غافل آهي ورنه اهو الله تعاليٰ کان دعا گهري ها ۽ پنهنجو چوٽڪارو چاهي ها. انسان پنهنجو پاڻ کي آزاد سمجهي ٿو انهيءَ ڪري ان غيبي سپاهي کي نٿو ڏسي. انسان زوال پذير دولت ۽ مرتبي سان ڌوڪي ۾ پوي ٿو ۽ اها ئي دولت ۽ مرتبو ان کي تباهه ڪري ٿو. جيڪڏهن انسان دولت ۽ غرور کان چوٽڪارو لهي وڃي ته اهو عالم بالا ڏانهن پرواز ڪري سگهي

ٿو. مطلب ته قنفس* جهڙي بي درد ملامت گر عاشق کي ڏاڍي نصيحت ڪئي.

عاشق جو عشق جي ڪري لاپرواهيءَ سان ناصح ۽ ملامت گر کي جواب ڏيڻ

گفت اے ناصح خوش کن چند چند

پند کم ده زانکه بس سخت ست بند

ترجمو: ”هِن چيو ته اي ناصح! چپ ٿي وڃ، ايتري قدر نصيحت نه ڪر ڇاڪاڻ ته قيد ڏاڍو سخت آهي.“

تنهنجي نصيحت سان قيد وڌيو آهي ۽ تو ڪڏهن عشق ڪونه ڪيو آهي. امام ابوحنيفه رحمته الله عليه ۽ امام شافعي رحمته الله عليه ڪامل عاشق هئا ۽ درس جا به ماهر هئا پر درد عشق جو انهن ڪڏهن ڪونه سٺو. پوءِ معلوم ٿيو ته اها ڪيفيت چوڻ ۽ بيان ڪرڻ جهڙي نه آهي. عاشقن کي موت کان نٿو ڊيڄاري سگهجي، اهي خود پنهنجي موت جا خواهشمند هوندا آهن. عاشقن جو فقط اهو ئي موت نه آهي جيڪو زندگي ختم ٿيڻ تي ايندو آهي پر انهن جي موت جا گهڻا قسم آهن. سُرخ (گاڙهو) موت نفس ڪشيءَ سان حاصل ٿيندو آهي. سبز (سائو) موت پيوند لڳل گودڙيءَ سان حاصل ٿيندو آهي. سياه (ڪارو) موت مخلوق جي اذيت ۽ تڪليف سان حاصل ٿيندو آهي. انهيءَ ڪري فرمايو ويو آهي ته **مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا** يعني مرڻ کان اڳ مري وڃو. عاشق سوين جانيون رکندو آهي ۽ هر وقت هڪ جان قربان ڪندو آهي ۽ ان کي هر جان قربان ڪرڻ تي ڏهه جانيون حاصل ٿين ٿيون. قرآن شريف ۾ آهي ته **مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَلِهَا** (الانعام-۱۶۰) ”جنهن هڪ نيڪي ڪئي ان کي ان جهڙيون ڏهه حاصل ٿين ٿيون.“ جيڪڏهن محبوب عاشق کي قتل ڪري ته اهو ان جي لاءِ انتهائي خوشيءَ جو موقعو آهي. عاشق جي اها زندگي حقيقت ۾ موت آهي ۽ موت ئي حقيقي زندگي آهي. عشق جي اظهار لاءِ سوين زبانون آهن پر انهن کي سمجهڻ وارا ٿورا آهن. معشوق جي صفتن جو بيان ڪنهن زبان سان به مڪمل نٿو ٿي سگهي. هاڻي آئون پنهنجي تقرير ختم ڪريان ٿو. عاشق جي زبان سان عشق جو داستان ٻڌو! عاشق جيڪڏهن داستان عشق بيان ڪرڻ کان ڪنهن مجبوريءَ سان توبه به ڪري ته به ان جو اعتبار نه آهي. اهو وري پنهنجي توبه کان توبه ڪري وٺندو آهي ۽ سوريءَ تي عشق جو داستان بيان ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيندو آهي. ان عاشق جي بخارا ڏانهن روانگي سبق ۽ استاد جي لاءِ نه آهي، هيءُ ته جان قربان ڪرڻ لاءِ وڃي رهيو آهي. عاشق جو استاد ته دوست جو حُسن آهي ۽ ان جو ڪتاب معشوق جو چهرو آهي.

جيڪڏهن ڪو هيءُ مسئلو پڇي ته ٿيلهيءَ کي امانت ۾ رکڻ وقت ٿيلهيءَ واري رقم گڻي ڪونه ڏني ويئي هئي. واپسيءَ وقت مالڪ ڪميءَ جي شڪايت ڪري وڌيڪ رقم جي دعويٰ ڪرڻ لڳي ته امانت رکڻ وارو ذميدار ٿيندو يا نه؟ فقهي مسئلا پڇڻ واري کي گول مول جواب ڏي ته الله جا خزانا ٿيلهيءَ ۾ نٿا سمائجي سگهن ۽ ان کي ٺاري ڇڏ. جيڪڏهن فقهي ظاهري مسئلن تي بحث ٿي رهيو آهي ته تون ان کي روحاني احوالن تي محمول ڪر. زال مڙس جي جدائي جي مسئلي کي جسم ۽ روح جي جدائي جي معنيٰ پاراءِ. هر شيءِ جو ذڪر عاشق ۾ هڪ خاصيت پيدا ڪندو آهي ۽ ان مان عاشق گهڻيون معنائون اخذ ڪندو آهي، ڇاڪاڻ ته هر صفت هڪ ماهيت رکي ٿي ۽ ان مان عاشق پنهنجي مقصود تائين پهچي ويندو آهي، تنهنڪري گهڻن عارفن جا قصا مشهور آهن جو معمولي لفظن سان

* قنفس هڪ ڏند ڪٽائي پکيءَ جو نالو آهي. هيءُ يوناني لفظ آهي. ان کي فارسيءَ ۾ آتش زن چوندا آهن. هن پکيءَ جي ڇهن ۾ گهڻا سوراخ آهن. جڏهن اهو ٻوليندو آهي ته هر سوراخ مان هڪ سُرو پيدا ٿيندو آهي. حُڪماءَ موسيقي جو فن ان پکيءَ کان ورتو آهي. هن جي عمر هڪ هزار سال ٿيندي آهي ۽ هن ۾ نر مادي ڪونه ٿين. جڏهن اهو پکي پنهنجي طبعي عمر کي پهچندو آهي تڏهن ڪاٺيون گڏ ڪري پنهنجي چٽني پاسن رکندو آهي ۽ ڊيپڪ راڳ شروع ڪندو آهي جنهن سان ڪاٺين ۾ باهه لڳي ويندي آهي ۽ اهو پکي سڙي ڦلهيار ٿي ويندو آهي. پوءِ ڪنهن موسم جي برسات سان قدرت ان ڦلهيار مان آڻو بنائيندي آهي ۽ ان مان وري نئون قنفس پيدا ٿيندو آهي!

جن جي بظاهر ڪا خاص معنيٰ نه آهي انهن تي وجد جي ڪيفيت طاري ٿي آهي. مشهور آهي ته باواز دولاڻ مستي ڪندڙ رهندي آهي آواز سان وجد جي ڪيفيت پيدا ٿي ويندي آهي. بخارا ۾ گهڻا علم ۽ هنر آهن جيڪي توهان سڳي سگهو ٿا پر مڪمل تڏهن بڻبو جڏهن خواري اختيار ڪندو جيڪا عشق جي لوازمات مان آهي. ان وڪيل کي فقط علم اليقين جو فڪر ڪونه هو پر ان مشاهدو ۽ عين اليقين حاصل ڪرڻ گهريو ٿي. جنهن کي مشاهدو حاصل ٿي ويندو آهي اهو خالي اسمن ۽ صفتن جي ذڪر جو متمني ڪونه رهندو آهي. جنهن کي مشاهدو حاصل ٿي ويندو آهي ان جي لاءِ خبرون، عقل ۽ دليل بيڪار ٿي ويندا آهن. خبر بابت مشاهدي سان حاصل ٿيڻ وارو علم قوي هوندو آهي، انهيءَ ڪري عوام تي دنيا جو غلبو هوندو آهي ڇاڪاڻ ته انهن کي دنيا جو مشاهدو حاصل آهي ۽ آخرت جو علم خالي خبرن جي بنياد تي هوندو آهي... ان نوجوان جي قصي ڏانهن واپس موٽ، ڇاڪاڻ ته اهو صدر جهان جي غم ۾ ڪمزور ٿي ويو هو.

ان عاشق جو بخارا ڏانهن رخ ڪرڻ

رونهاد آل عاشق خونا به ريز

دل طپاں سوئے بخارا گرم و تيز

ترجمو: ”ان رت وهائڻ واري عاشق سڙيءَ دل سان بخارا ڏانهن تيزيءَ سان رخ ڪيو.“

جهنگ جي واري ان لاءِ ريشم وانگر هئي ۽ جيحون درياءَ جو پاڻي ان لاءِ تلاءَ وانگر هو. جهنگ ان لاءِ باغ وانگر هو. اهو عاشق خوشيءَ مان گل چونڊڻ واري وانگر هو. عاشق کي بخارا جي گڙ جي عادت ٿي وئي هئي. عاشق بخارا کي خطاب ڪري ٿو ته اي بخارا! تون عقل وڌائڻ وارو آهين پر تو مون کان عقل ۽ دين ڦري ورتو. منهنجي جڳهه ته جئين واري جاءِ آهي، صدر جهان جو مقام بلند آهي ۽ وصال جي نيت مُشڪل آهي. جڏهن ان بخارا ڏانهن ڏٺو ته غم جي ڪاراڻ ۾ سفيدي نمودار ٿي وئي، ٿوري دير بيهوش ٿي ويو، ماڻهن کي هيءَ خبر ڪونه هئي ته اها بيماريءَ جي بيهوشي ڪونه هئي پر عشق جي بيهوشي هئي. اها بيهوشي ته معشوق جي خوشبوءِ سان رفع ٿيندي آهي، نه ڪي عرق گلاب سان. ان عاشق کي عشق جي حملي بيهوش ڪري ڇڏيو هو. بزرگ رومي رحمه الله مخاطب کي خطاب ڪري ٿو ته تو ۾ بيهوشيءَ جي راز کان واقفيت جي قابليت نه آهي، تون بظاهر انسان آهين پر تو ۾ انس جو مادو نه آهي. تون پنهنجي عقل تي ڀروسو ڪرين ٿو ۽ غيبي اسرارن کان غافل آهين. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَأَنْزَلَ جُنُودًا لَّمْ تَرَوْهَا (التوبه-۲۶) ”۽ ان اهو لشڪر لاٿو جنهن کي توهان نه ڏٺو هو.“ اهو جيتوڻيڪ ملائڪن جي جماعت جي باري ۾ فرمايو ويو آهي پر مولانا ان مان عشق جو لشڪر مراد ورتو آهي.

بي نياز عاشق جو بخارا ۾ اچڻ ۽ دوستن جو کيس ظاهر ٿيڻ کان ڊيچارڻ

اندر آمد در بخارا شادماں

شهر معشوق خود و دارالامان

ترجمو: ”اهو گدگد ٿيندو پنهنجي معشوق جي شهر دارالامن بخارا ۾ آيو.“

هو چڻ آسمان ۾ اڏامندو آيو ته جيئن معشوق سان ملي سالن جون سڪون لاهي پر اهو ماڻهن کيس چيو ته بادشاهه توکي ڏهن سالن کان ڪاوڙ ۾ ڳولي رهيو آهي ۽ تون بخارا ۾ اچي ويو آهين! هتان پيچ، خدا جي واسطي پنهنجو پاڻ کي نه ماراءِ، ايئن به نه سمجهه ته ماڻهو توکي بچائيندا ۽ هيءُ به نه سمجهه ته خود پنهنجي تدبير سان بچي ويندين، تون صدر جهان جو عقل مند چوڪيدار ۽ معتمد هئين، باعزت انجنيئر ۽ مشير هئين، تون هڪڙي قصور ۾

تہمت وارو ٿئين. تو غداري ڪئي ۽ سزا کان بچي ڪري پڇي وئين، هاڻي توکي بيوقوفي يا موت چڪي آيو آهي. جيڪو سهو شينهن جي جستجو ۽ ڳولا ڪري ته اهو پنهنجي موت کي ڳولي ٿو، جيئن عربيءَ ۾ مقولو آهي ته اِذَا جَاءَ الْقَضَاءُ ضَاقَ الْقَضَا "جڏهن قضا ايندي آهي تڏهن پڇڻ جو موقعو ڪونه ملندو آهي. فضا تنگ ٿي ويندي آهي، ارڙ نانگ جو جڏهن موت ايندو آهي تڏهن اهڙو ٿي ويندو آهي جيئن ڪنهن ان کي ٻڌي ڇڏيو هجي!

عاشق جو ملامت ڳرن ۽ ڊيچارڻ وارن کي جواب ڏيڻ
گفت من مستقيم آيم ڪشد
گرچه ميدانم که هم آيم ڪشد

ترجمو: ”هن چيو ته آئون استسقاء جو بيمار آهيان، پاڻي مون کي چڪي ٿو، جيتوڻيڪ آئون ڄاڻان ٿو ته پاڻي ئي مون کي ماري ٿو.“

استسقاء جي بيمار جي ڪڏهن اُچ ڪونه اُجهامندي آهي. پاڻي پيئڻ اُن جي لاءِ سخت نقصان ڪار هوندو آهي. اهو پاڻي اُن کي تباھ ڪندو آهي ۽ بيماريءَ ۾ اضافو ڪندو آهي. هن جا هٿ پير پاڻي پيئڻ سان ٽوڪجي ويندا آهن. ان بيمار کان جيڪڏهن باطن جا احوال دريافت ڪندو ته اهو تمنا ڪندو ته ڪاش پيٽ ۾ درياءُ وهندڙ هجي! استسقاء جي بيماريءَ ۾ هٿ ۽ پيٽ وغيره ٽوڪجي ويندا آهن. گل جي تروتازگي پاڻيءَ سان آهي ته گويا اهو پاڻيءَ جو عاشق آهي. زمين ۽ پيٽ جو ٻار خون پيئي ٿو. عاشق به جگر جو رت پيئي ٿو. آئون عاشق آهيان ۽ منهنجو اهوئي ڪم آهي. آئون پنهنجي محبوب صدر جهان کان پڇي وڃڻ تي شرمندو آهيان. محبوب کي چئو ته مون تي پنهنجي ڪاوڙ لاهي. ڳئون جو خواب ۽ ڪاڻڻ سڀ قربانيءَ ۾ قربان ٿيڻ جي لاءِ هوندو آهي. قرآن پاڪ ۾ قصو آهي ته حضرت موسيٰ (عليه السلام) هڪ ڳئون ذبح ڪري ان جو ڪجهه حصو مقتول تي هنيو ته اهو مقتول زنده ٿي ويو هو. انهيءَ ڪري منهنجي مرڻ کي موت نه سمجهو اهو ته ٻين جي زندگي آهي. اهڙي طرح آئون مقتول ٿي ڪري عاشق جي حياتيءَ جو سبب بنس. قرآن شريف ۾ آهي ته فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بَعْضَهَا (البقره-73) ”پوءِ اسان حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي چيو ته مقتول کي هن ڳئون جو ڪجهه گوشت لڳايو. اهو عاشق تعليم ڏئي ٿو ته توهان جسم کي جيڪو بمنزل ڳئون جي آهي مجاهدن جي ذريعي فنا ڪريو ته توهان جا نظري روح جيڪي حواسن جي ذريعي غير محسوس آهن اهي زنده ٿي ويندا. عاشق جسم جا تغيرات ٻڌائي ڪري ان جو فاني هجڻ ثابت ڪري ٿو ۽ سمجهائي ٿو ته فانيءَ جو فنا کان گهٽ بيمار ڳالهه آهي. انساني جسم جا تغيرات هي آهن ته ان جي ساخت ۽ بناوت هن طرح آهي جو نباتات پنهنجي غذا جمادات مان حاصل ڪندا آهن ته اهي اجزاء پنهنجي جماديت ڇڏي ڪري نباتيت اختيار ڪندا آهن. وري حيوان پنهنجي غذا نباتات مان حاصل ڪري ٿو ته اهي نباتات جا اجزاء پنهنجي نباتيت ڇڏي ڪري حيوانيت اختيار ڪن ٿا. وري انسان پنهنجي غذا اجزاء حيواني مان حاصل ڪري ٿو. اهي حيواني اجزاء پنهنجي حيوانيت ڇڏي ڪري انساني جسم بنجي وڃن ٿا. جڏهن انسان مري ٿو تڏهن اهو جمادي جسم مثالي جسم بنجي ويندو آهي ۽ اهو انسان ملائڪن جي صفت ۾ اچي ويندو آهي، پوءِ مون کي ملڪيت کي به ختم ڪرڻو آهي ڇاڪاڻ ته اها به فاني آهي ۽ عدم اضافي اختيار ڪري بحر وحدت ۾ شامل ٿيڻو آهي. موت بمنزل اُن اونداهيءَ جي آهي جنهن کي عبور (پار) ڪري آب حيات حاصل ٿئي ٿو. گاهه درياءُ جي ڪناري تي پيدا ٿيندو آهي ۽ اهو پاڻيءَ جو ڏاڍو حريص هوندو آهي. استسقاء جو مريض پاڻيءَ جو حريص هوندو آهي ۽ اهو ئي پاڻي اُن جي موت جو سبب بنبو آهي. اي عاشق! تون عشق جي دعويٰ ڪرين ٿو ۽ پوءِ ساهه جي ڊپ کان محبوب کان پڇين ٿو. هيءُ نٿو ڏسين ته لکين عاشقن جون جانيون خوشيءَ ۾ عشق جي تلوار جي اڳيان تارڙيون وڃائي رهيون آهن ۽ مرڻ جي لاءِ مشتاق آهن. جڏهن احديت جو درياءُ

نظر اچي وڃي ته پنهنجي حيات جي قطري کي ان ۾ اوتي ڇڏ، پوءِ تنهنجو پنهنجو تشخص ختم ٿي ويندو ۽ اهو باقي بقاء حق ٿي ويندو. پوءِ ان ۾ نه ڪمي ايندي ۽ نه ڪو تغير پيدا ٿيندو.

عاشق جو ان وقت معشوق وٽ پهچڻ جڏهن هن ساھ تان هٽ ڪنيو
خویش را بر نخل او آويختم
عذر آں را که ازو بگریختم

ترجمو: ”مون پنهنجو پاڻ کي سندس ڪجور جي وٽ تي لٽڪايو، هن معذرت ۾ ته آئون ان کان پڳو هئس.“
جيئن ته آئون ان کان پڳو هئس پر هاڻي ان جي قيد تي قربان ٿي ويندس. اهو بال وانگر ٽڊو رڙهندو ۽ روئندو صدر جهان ڏانهن روانو ٿيو. فراق ۾ ان جي چهرې جو رنگ هيڊو ٿي ويو هو. مرڻ جي پوري تياري ڪئي هئائين. سڀني ماڻهن جا ڪنڌ مٿي هئا ته صدر جهان ان کي ڪهڙي قسم جي سزا ڏيندو. هاڻي ان کي اهڙي سزا ملندي جيڪا زمانو ڪنهن بدبخت کي ڏيندو آهي. تماشائي چئي رهيا هئا ته اهو بيوقوف به پرواني وانگر نار (باه) کي نور سمجهندو هو پر ان جو اهو سمجهڻ غلط هو. اهو عشق جي شمع کي معمولي شمع سمجهي رهيو هو جنهن جي باه نور نظر ايندي آهي. معمولي شمع تي قربان ٿيڻ سان سوزش پيدا ٿيندي آهي. ان شمع تي قربان ٿيڻ مجسم خوشي آهي.

اها مسجد جنهن ۾ رهڻ وارو مري ويندو آهي
مسجد جي واقعي مان مولانا سمجهائي ٿو ته عام ماڻهو جنهن شيء کي هلاڪت جو سبب سمجهن ٿا اها
ڪاميابين جو ڪارڻ هوندي آهي.

يک حکایت گوش کن اے نیک پے
مسجدے بد برکنارِ شهر رے

ترجمو: ”اي نیک خصلت! هڪ قصو ٻڌ! شهر ”ري“ جي ڪناري تي هڪ مسجد هئي.“
هي اهو ئي شهر ري آهي جنهن ڏانهن منسوب ٿي ڪري امام فخر الدين رازي مشهور ٿيو. جيڪو به شخص ان مسجد ۾ سمنهندو هو ان جا ٻار یتيم ٿي ويندا هئا. جيئن صبح ستارن جي لاءِ موت آهي تيئن اهو صبح ٿيندي ئي قبر ۾ هليو ويندو هو. مخاطب کي نصيحت ڪري ٿو ته ان ڪهاڻيءَ مان عبرت حاصل ڪر، صبح يعني قيامت ويجهي آهي، غفلت جي خواب مان سجاڳ ٿي. هر شخص چوندو هو ته مسافر کي پريون تڪليف ڏيئي ماري ڇڏين ٿيون، ڪو چوي ته مسجد ۾ ڪو جادو آهي جيڪو ماريو ڇڏي. ماڻهن مسجد جي متوليءَ کي چيو ته هن مسجد ۾ رات جو سمنهن جي ممانعت جو اعلان ڪرائي ڇڏيو. ڪنهن جي هيءَ راءِ هئي ته مسجد کي تالو لڳائي ڇڏيو ته متان ڪو اڻڄاڻ اچي ۽ مسجد ۾ داخل نه ٿئي.

هڪ مهمان جو مسجد ۾ اچڻ

تاڪي مهمان در آمد وقت شب
کو شنه ده بود آں صے عجب

ترجمو: ”اڻسٽائين جو هڪ مهمان رات جو آيو جنهن اها عجيب شهرت ٻڌي هئي.“
اهو مهمان بهادر ۽ جانباز هو، هن امتحان وٺڻ چاهيو ٿي. ان مهمان دل ۾ سوچيو ته جيڪڏهن مري به ويس ته فقط ايترو نقصان آهي جن خزاني مان هڪڙو دائو ضايع ٿيو! انسان جو جسم ڏير ۾ بمنزل دائي جي آهي. جيڪڏهن

جسم هلاڪ به ٿي ويندو ته ڪهڙو حرج آهي، اصل ته روح آهي جيڪو باقي رهندو. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي (الحجر-۲۹) يعني ”آدم ۾ مون پنهنجو روح ڦوڪيو.“ جيڪڏهن جسم فنا به ٿي ويو ته الله جي ڦوڪ باقي رهندي. ائون جسم کان جدا ٿي ڪري فقط حق جي ڦوڪ وڃي رهندس، جيستائين اُن جي صور جو نفخو هن جهان ۾ نه ايندو. جڏهن نفخ صور ٿيندو ته به وري اهو نفخ حق منهنجي بدن سان وابسته ٿي ويندو. ائون نفخ حق کي بدن کان هن لاءِ جدا رکڻ چاهيان ٿو، ڇاڪاڻ ته ان گوهر نفخ حق جي لاءِ صرف جسم تنگ آهي. قرآن پاڪ ۾ يهودين کي خطاب ڪري فرمايو ويو فَتَمَتُّوا أَلْوَتًا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٦٠﴾ ”توهان موت جي تمنا ڪريو جيڪڏهن سچا آهيو.“ يهودي جيئن ته دعويٰ ۾ ڪوڙا هئا انهيءَ ڪري تمنا نه ڪيائون. ائون الله جي محبت ۽ ولایت ۾ سچو آهيان انهيءَ ڪري موت جو متمني آهيان.

مسجد وارن جو عاشق کي رات جو ان جاء تي سمهڻ تان ملامت ڪرڻ ۽ ڊيچارڻ:

قوم گفتندش کہ ہیں اینجا مُخپ

تا کوبد جاستانت بهجو کب

ترجمو: ”ماڻهن کيس چيو ته خبردار! هتي نه سمه، تان ته ساهه ڪڍڻ وارو توکي کلي طرح نه ڪٽي.“
تون مسافر آهين، توکي خبر نه آهي. هن جاء تي جيڪو ستو سو ويو، اهو اتفاق نه آهي پر اسان گهڻا دفعا ڏٺو آهي ته اڌ رات جو سمهڻ واري جو موت آيو آهي. هڪ کان پنج سئو تائين هن مسجد ۾ مرڻ وارا اسان ڏٺا آهن. رسول الله ﷺ فرمايو آهي ته اَلدِّينُ النَّصِيحَةُ ”دين خيرخواهي جو نالو آهي.“ اها خيرخواهي دوستيءَ ۾ سچائي آهي. خود غرضي خيانت ۽ ڪٽي واري عادت آهي. اسين توکي خيانت بدران خيرخواهيءَ سان نصيحت ڪري رهيا آهيون، تون عقل ۽ انصاف کان روگرداني نه ڪر.

عاشق جو نصيحت ڪرڻ وارن ۽ ملامت گرن کي جواب ڏيڻ

گفت اوائے ناصحاں من بے ندم

از جهانِ زندگی سیر آدم

ترجمو: ”هن چيو ته اي نصيحت ڪرڻ وارو! ائون بغير ڪنهن پریشانيءَ جي دنيا جي زندگيءَ مان پيٽ پري چڪو آهيان.“

ائون بيحس، زخم کي تلاش ڪرڻ وارو ۽ زخم جو خواهشمند آهيان. بي حس ماڻهوءَ کان زندگيءَ ۾ عافيت جي تمنا نه ڪر، ائون موت جو گهورو آهيان. زخم کان سواءِ مون کي آرام نٿو اچي. ائون عاشق آهيان زخمن جي تلاش اٿم. مون کي دنيا جي لالچ نه آهي. پُل تان ويندڙ پانڌيڙو آهيان ۽ هر دڪان تي ڦرڻ وارو نه آهيان. چاهيان ٿو ته معرفت خداوندي جي ڪاڻ تي پهچي وڃان. هن دنيا مان منتقل ٿيڻ منهنجي لاءِ ائين وڻندڙ آهي جيئن پکيءَ کي پيڇرو ڇڏي اڏامڻ وڻندڙ آهي. پکيءَ کي پيڇري ۾ نه ڊاٽو سٺو لڳندو آهي ۽ نه ان کي صبر ۽ قرار ايندو آهي. جڏهن پکيءَ جو اهو حال آهي ته پيڇري جي دروازي ٽٽڻ سان ان کي ڪيتري قدر خوشي ٿيندي پر اهو پکي جيڪو پيڇري جي چٽني پاسي هليون ڏسي ته اهو بيشڪ پيڇري ۾ ئي رهڻ پسند ڪندو.

جالينوس دنياوي فن جي ڪري دنيا کي پسند ڪندو هو

جالينوس يونان جو مشهور حڪيم آهي جيئن ته اهو محض علومِ عقليه کان واقف هو ۽ آخرت جو اُن کي ڪو علم نه هو، انهيءَ ڪري اهو دنيا ۾ جيئن جو متمني هو.

آنڇڻال ڪه گفٽ جالينوس راو

از هوائے ایں جهان واز مراد

ترجمو: ”هن دنيا جي محبت ۽ مراد ۾ جيئن حڪيم جالينوس چيو.“

آئون راضي آهيان، جيڪڏهن اڌ جان به رهي تان ته خچر جي گڻيءَ مان دنيا کي ڏسان. قطار ۾ پنهنجي چڻي پاسي پليون ڏسي ٿو، ان جو پکي (روح) پرواز کان مايوس ٿي ويو آهي يا ان هن جهان کانسواءِ.... کي معدوم سمجهيو آهي. ان عدم ۾ لڪل حشر ڪونه ڏٺو آهي جيئن ماءُ جي پيٽ جي ٻار کي ڪرم خداوندي ٻاهر ڇڪي ٿو ۽ ٻار پيٽ ڏانهن پوئتي پڇي ٿو. خدا جي مهرباني ان منهن نڪرڻ واري جڳهه ڏانهن ڪري ٿي. اهو ٻار ماءُ جي چيلهه ٺڪاڻو بنائي ٿو ۽ چوي ٿو ته هاءِ عجب! جيڪڏهن هن شهر مان ٻاهر قدم رکندس ته وري اها جاءِ ڪونه ڏسندس يا ان گندي شهر ۾ دري هجي جو آئون رحم مان نظارو ڪريان يا سوئي جي منهن جيترو رستو هجي جو رحم کان ٻاهر جون شيون ماڻهو ڏسي سگهي. اهو ٻار به دنيا کان جالينوس وانگر غافل آهي. پيٽ جي ٻار جون رطوبتون جيڪي کيس ماءُ جي ان غذا مان حاصل ٿين جيڪا ٻاهران ان کي حاصل ٿيندي آهي. انبياءَ ۽ عارف دنيا ۾ رهندي آخرت جي باغن جو سير ڪندا آهن. اهي ته جالينوس جي خواهش ۽ جهان کان بي نياز ۽ فارغ البال آهن. مون جيڪا جالينوس جي ڳالهه نقل ڪئي آهي جيڪڏهن اها ڪوڙي آهي ته منهنجو اهو ڪلام جالينوس لاءِ نه آهي پر ان جي لاءِ آهي جيڪو ان عقيدتي جو آهي ۽ ان جي دل نور سان منور نه آهي. جنهن جي دل ۾ نور نه آهي اهو اهڙو ڪوڙو آهي جنهن پلين جو آواز ٻڌو هجي ۽ پڇڻ جي جستجو ڪري. اهو هن دنيا ۾ دنيا جا هنر سکڻ ۽ دنيا کي سنوارڻ تي اکتفا ڪري ٿو. اهو اهي ڌنڌا اختيار ڪري ٿو جيڪي سندس دنيا بنائين، ڇاڪاڻ ته ان کي عالم آخرت ڏانهن رغبت نه آهي. ان جو مثال ڪوريٽري جهڙو آهي جيڪو پنهنجي لاءِ هڪ ڪمزور چار اٿي ٿو. موت پنهنجا چنبا بيمارين جي صورت ۾ ان سان وابسته ڪندو آهي. موت پلي آهي ۽ هي بيماريون ان جا چنبا آهن. بيماريءَ جي نوعيت تي جيڪو فيصلو ٿيندو آهي اهو فيصلو موت ڪندو آهي. موت بيمارين جي ذريعي پاڻ ڏانهن سڏيندو آهي. تون دوا ڪرڻ جي لاءِ مهلت چاهين ٿو. جيڪڏهن بيماريءَ مهلت ڏني ته دوا جي ذريعي بچڻ جي ڪوشش ڪرين ٿو ۽ جيڪڏهن ان مهلت نه ڏني ته فوراً موت جي حوالي ٿي ويندو آهين. اٺ ۽ موت ڏانهن هل. بيماريءَ جي ڪري جيڪو تنهنجي بدن کي نقصان پهتو آهي تون دوا جي ذريعي ان کي درست ڪرڻ چاهين ٿو. انجام ڪار اهو ايندو پوءِ مهلت ڪونه ڏيند. انهيءَ ڪري مناسب آهي ته ان درٻار ۾ حاضريءَ جي لاءِ وقت کان اڳ تياري ڪئي وڃي. خواهش جو انهماڪ نور خداوندي کان جدا ڪري ڇڏيندو آهي پر موت کان فرار ممڪن نه آهي. ان ڳالهه کي ڇڏ، ان شخص ڏانهن هل، جيڪو ان رات مسجد ۾ مهمان بنجي آيو هو.

مسجد واري جو، مهمان کي رات جو مسجد ۾ سمهڻ تي ملامت ڪرڻ

مولانا رحمۃ اللہ علیہ مسجد جي مهمان جو قصو ٻيهر شروع ڪري ٿو:

قوم گفتندش مکن جلدی برو

تاگردو جامه و جانت گرو

ترجمو: ”ماڻهن کيس چيو ته بهادري نه ڏيکار، هليو وڃ، تان ته تنهنجي جان ۽ ڪپڙا گروي نه ٿين.“

مسجد جو سمهڻ ڏکيو ٿيندو، ناتجربيڪار مصيبت ۾ ڦاسي ڪري بچڻ جي تدبير ڪندو آهي جيڪا ڏکي هوندي آهي. مصيبت اچڻ کان اڳ ۾ سٺو يا بُرو سوچي سگهجي ٿو، ناتجربيڪار مصيبت ۾ ڦاسي پريشان ٿيندو

آهي. موت بگهڙ آهي جيڪڏهن تون شينهن آهين ته ان جو مقابلو ڪري سگهين ٿو، جيڪڏهن تون بگهڙ آهين ته اهو توکي ڦاڙي ماري کائيندو. الله وارا موت کان ڊڄ نه ڪندا آهن. ابدال الله جا آهي ٻانها آهن جن جون برون صفتون سٺين صفتن ۾ تبديل ٿي چڪيون آهن. قرآن پاڪ ۾ منافقن جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته: **يَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ تَحْسَبُهُمْ جَيْتًا وَقُلُوبُهُمْ شَتَّىٰ ۚ** ”پاڻ ۾ انهن جي وڏي ڌاڪ آهي. تون انهن کي گڏ سمجهين ٿو پر انهن جون دليون جدا آهن.“ حديث ۾ آهي ته **لَا شَجَاعَةَ يَأْفَتِي قَبْلَ الْحُرُوبِ** ”اي نوجوان! جنگين کان اڳ بهادري ڪجهه نه آهي، بهادريءَ جو پتو ميدان جنگ ۾ پوندو آهي. بهادر سينو وڃائي بهادري نه ڏيکاريندا آهن. خالي ڦوڪي پريل مشڪ (ڪليءَ) ۾ هڪڙي سئي لڳايو ته هوا خارج ٿي ويندي آهي. يعني ٿوري تڪليف کي برداشت نٿا ڪري سگهن. جيڪو شخص دل جي صفائي چاهي ٿو ان جي لاءِ مجاهدا ضروري آهن. خدا سان عشق ۽ محبت هڪ دعويٰ آهي ۽ مجاهدو ان جو گواه آهي. دعويٰ دليل ۽ گواه کان سواءِ ناقابل اعتبار آهي. خزاني تي نانگ هوندو آهي، ان کي مانوس ڪري خزاني تائين پهچي سگهجي ٿو. مجاهدي جي سختي حقيقت ۾ ان برائي تي آهي جنهن جي ازالو جي لاءِ مجاهدو ڪرايو ويندو آهي. محسوسات ۾ اک جو مثال هي آهي ته ڪمبل چنڊڻ جي لاءِ ان تي لڪڻ جا ڌڪ هنيا ويندا آهن. اهو لڪڻ حقيقت ۾ ڪمبل کي نه پر لٽ يا ڌوڙ کي هنيو ويندو آهي. سُست گهوڙي کي جهيڪ هنيو ويندو آهي جيڪو حقيقت ۾ ان گهوڙي جي سُستي هنيو وڃي ٿو. انگور جي شيري کي مٺ ۾ هن لاءِ بند ڪيو ويندو آهي ته ان مان شراب ٺهي. استاد ٻار کي ماري ٿو. بظاهر اهو ظلم آهي پر حقيقت ۾ ان ٻار جي اصلاح ۽ خوبي آهي. ماءُ ٻار کي ڀارتو ۽ بددعا ڏيندي آهي ته ان جو مقصد ان بري عادت جو موت هوندو آهي. جيڪي ماڻهو مجاهدن کان پڇن ٿا اهي انسانيت کي تباھ ڪن ٿا. انهن منافقن کي انهن جي دوستن جهاد ۾ شريڪ ٿيڻ کان روڪيو ته اهي ماڻهو نامراد بنجي ويا. بزرگ رومي رحمته الله عليه انهن ماڻهن جي مصاحبت ۽ همراهيءَ کان روڪي ٿو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته انهن منافقن جي باري ۾ فرمايو ويو آهي **لَوْ خَرَجُوا فِئَكُمْ مَّا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا** ”جيڪڏهن اهي توهان سان گڏجي نڪرن ها ته وڌيڪ خرابيون وجهن ها.“ انهن جي ڳالهه ٿي نه ڪريو انهن کان قطع نظر ڪريو. انهن جي بُزدلي، مجاهدن کي به ناڪاره بنائي ڇڏيندي، ڇو ته منافق جڏهن صفتن مان پڇندا ته بهادرن جي دل ٽنڊي. پوءِ ٿورا بهادر بُزدلن جي مجمع کان بهتر آهن. خوش ذائقه مٺا ۽ ٿورا بادام ججهن کتن بادامن کان بهتر آهن. مٺا ۽ ڪڙا بادام جيتوڻيڪ صورت ۾ هڪ جهڙا آهن پر انهن جي باطن ۾ گهڻو فرق آهي. اهوئي حال مومنن ۽ منافقن جو آهي. جيئن ته ڪافرن کي اڳئين زندگي جي باري ۾ شڪ سبها آهن، انهيءَ ڪري انهن جي دل هميشه خوف زده رهندي آهي. جيئن ته اهي آخرت جي باري ۾ اندا آهن انهيءَ ڪري آخرت جي راه طئي ڪرڻ ۾ سُست آهن. اندو ڊڄي ڊڄي وڪ وڌائيندو آهي. جيڪو شخص رستي کان ناواقف هوندو آهي اهو تيزيءَ سان منزل طئي نٿو ڪري سگهي. معمولي انديشي سان بيهي رهندو آهي. رستي کان واقف ڪنهن جي شبيهي وجهڻ سان سُست ڪونه ٿيندو. انهيءَ ڪري منافقن کي شريڪ سفر نه ڪرڻ گهرجي. انسان جي طبيعت جي رنگيني انسان ۾ شڪ سبها پيدا ڪندي آهي ۽ انسان کي بلند مقام کان هيٺ ڪيرائيندي آهي.

شیطان جو پیغمبر عليه السلام سا جنگ لاءِ، قریش کان اپارڻ ۽ پاڻ وچان ڀڄي وڃڻ:

جنگ بدر جي موقعي تي شیطان سراقه نجدي جي صورت ۾ ظاهر ٿي ابوجهل وغيره کي برغلايو هو.

پڇو شیطان کز وساوس برقریش

وم دمید وگفت گرد آرید جیش

ترجمو: ”شیطان وانگر، جنهن قریش تي وسوسن جي ذريعي منتر ڦوڪيو ۽ چيائين ته لشکر گڏ ڪريو.“

اسين مسلمانن جو بنياد ختم ڪري ڇڏينداسين. شیطان سپاهين ۾ هڪ سو هڪ جو اضافو بنجي ويو ۽ ان

منتر پڙهيو ۽ چوڻ لڳو ته آئون توهان کي پناهه ڏيڻ وارو آهيان. جڏهن سپاهي ان جي ڳالهه تي گڏ ٿي ويا تڏهن ان چالاڪيءَ سان گفتگو ڪئي. قرآن مجيد ۾ آهي ته **وَإِذْ زَيْنَ لَّهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ وَقَالَ لَا غَالِبَ لَكُمْ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌ لَّكُمْ فَلَمَّا تَرَأَتِ الْفِتْنَةَ نَكَصَ عَلَى عَقْبَيْهِ وَقَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِّنْكُمْ إِنِّي أَرَى مَا لَا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ (الانفال-۴۸)** ۽ جڏهن شيطان انهن جي حرڪتن کي انهن لاءِ سٺو ڪري ڏيکاريو ۽ چيائين ته اڄ ماڻهن مان ڪو اهڙو نه آهي جيڪو توهان تي غالب اچي سگهي ۽ آئون توهان جو پشت پناهه آهيان. پوءِ جڏهن ٻئي جماعتون آمهون سامهون ٿيون تڏهن هو پويان پير ڪري وٺي پڳو ۽ چيائين ته مون کي توهان سان ڪوبه سروڪار نه آهي. آئون اهو ڏسي رهيو آهيان جيڪو توهان نٿا ڏسو ۽ آئون الله کان ڊڄان ٿو.

اڳ ۾ شيطان چيو هو ته پنهنجو خاندان ۽ ٻيا مددگار توهان جي مدد لاءِ وٺي ايندس، جڏهن جنگ بدر ۾ ٻئي جماعتون آمهون سامهون ٿيون ته هتي به مسلمانن جي مدد جي لاءِ ملائڪن جي جماعت نازل ٿي هئي. قرآن پاڪ ۾ آهي **وَإِنزَلَ جُنُودًا لَّمْ تَرَوْهَا (التوبه-۲۶)** ۽ لاڏاڻين اهڙا لشڪر جن کي توهان نه ڏٺو. اها آيت جيتوڻيڪ غزوه خندق جي سلسلي ۾ آهي پر مولانا رومي رحمته الله عليه بطور اقتباس غزوه بدر جي باري ۾ استعمال فرمائي آهي. شيطان حارث بن هشام کي سراقه جي شڪل ۾ اچي پڙڪايو هو ۽ چيائين ته تون ڪجهه نه پيو ڏسين؟ ڪلهه تون ذميدار هئئي. فتح جي تون هار هئين. ڪلهه تون سردار هئين. هاڻي نامرد ۽ ذليل ٿيو آهين. اسين تنهنجي مڪر ۾ ڦاسي بدر جي ميدان ۾ اچي ويا آهيون. شيطان سراقه جي صورت ۾ هو. جڏهن بدر ۾ انهن کي تباهه ڪري چڪو تڏهن چوڻ لڳو ته منهنجو ۽ توهان جو ڪهڙو واسطو آهي! بزرگ رومي رحمته الله عليه فرمائي ٿو ته نفس ۽ شيطان هڪ ئي طاقت جو نالو آهي. نفس جو ڌوڪو ڏيڻ شيطان جو ئي ڌوڪو ڏيڻ آهي. ملائڪ ۽ عقل حقيقت ۾ هڪ شيءِ آهن. نالا جدا جدا آهن. الله تعاليٰ پنهنجي حڪمتن جي ڪري انهن کي ٻن صورتن ۾ ظاهر ڪيو آهي. جهڙيءَ طرح اسان شيطان جي دشمنيءَ جو قصو ٻڌايو اهڙو ئي دشمن خود تنهنجي اندر تنهنجو نفس موجود آهي. اهو دشمن ڳوه وانگر حملو ڪري پر ۾ لڪي ويندو آهي. انسان جي دل ۾ ان جي رهڻ جا گهڻا سوراخ آهن. جيئن ته شيطان جو ڪم ڌوڪو ڏئي ڪري ڇڻڻ ۽ لڪڻ آهي انهيءَ ڪري قرآن ۾ ان کي خناس چيو ويو آهي جنهن جي معنيٰ گهڻو لڪڻ واري آهي. ٿر ڇاهو جيڪو ٻليءَ کان ننڍو هڪ جهنگلي جانور آهي ان جي بدن تي ڊگها ڊگها ڪنڊا هوندا آهن. هو خطري جي وقت اهي پنهنجا ڪنڊا اڀا ڪندو آهي ۽ پنهنجو منهن اندر لڪائيندو آهي. ٿر ڇاهو موقعو لهي حملو ڪندو آهي ۽ اهڙو مڪر ڪندو آهي جو نانگ به ان کان عاجز اچي ويندو آهي. انسان تي برين نفاڻي خواهشن جي ڪري اهڙي طرح بُرا ماڻهو غالب اچي ويندا آهن.

انسان جي اندر جيڪو سپاهي آهي اهو انسان کي برائين تي مجبور ڪري ٿو ۽ اهو چوري ڪرائيندو آهي، تڏهن ئي دل جي سپاهين کي ان تي ظلم ڪرڻ جو موقعو ملي ٿو. حديث شريف ۾ آهي ته توهان جو سڀ کان وڏو دشمن توهان جي ٻن پاسن جي وچ ۾ آهي. نفس ۽ شيطان توهان جي ٻن پاسن جي وچ ۾ آهي. نفس ۽ شيطان هڪ ئي شيءِ آهن، انهن جي شان ۽ شوڪت تي توجهه نه ڪر، ٻئي وڏا جهڳڙالو آهن. اهي دنيا جي لالچ ۾ انسان کي اهڙو گمراه ڪندا آهن جو اهو آخرت تي دائمي عذاب کي سهل ۽ آسان سمجهڻ لڳندو آهي. ان نفس کان هيءَ به پري نه آهي ته اهو انسان جي لاءِ ان جي ابدي موت کي آسان ڪري ڇڏي. اهو پنهنجي جادوءَ سان اهڙي طرح جاسوسيءَ جا ڪم ڪري وڃي ٿو جادوگر ڪڪ کي جبل ۽ جبل کي ڪڪ بنائي ڇڏيندو آهي. اهڙي طرح شيطان ٿوري عبادت کي گهڻو ۽ گهڻن گناهن کي تمام ٿورو ڪري ڏيکاري ٿو آهي. شيطان جي فريب ۾ انسان پلائين کي برائي ۽ برائين کي پلائي سمجهڻ لڳندو آهي. جهڙي طرح جادو بظاهر حقيقتون تبديل ڪندو آهي، اهڙي طرح شيطان حقيقتن کي نفس الامر ۾ بدلائيندو آهي. نفس اماره وسوسو وجهي انسان ۾ جادوگري ڪندو آهي. نفس جي ان جادوگريءَ جو هي

علاج آهي ته ڪاملن سان تعلق پيدا ڪر، الله تعاليٰ جيڪا بيماري پيدا ڪئي آهي اُن جو ترياق به پيدا فرمايو آهي. اهي ڪامل عارف توکي پاڻ ڏانهن سڏي رهيا آهن ۽ توکي چئي رهيا آهن ته نفس جون ڳالهيون جادو ۽ ويراني آهن. اسان جون ڳالهيون نفس جي جادوءَ جو ٽوڙ آهن. حضور ﷺ جن گفتگو کي جادوءَ سان تعبير فرمايو آهي. بيان به جادو آهي پر اصل جادو اهو آهي جيڪو جادوگرن جي جادوءَ جو ٽوڙ ڪندو آهي ۽ اهو ئي حقيقت ۾ ترياق آهي. اهو ترياق ڪامل عارفن ۽ بزرگان دين جو بيان آهي. جيڪو سڀني نفساني غرضن کان پاڪ هوندو آهي. تون به سڄي سونهين جي باطني علوم سان تعلق پيدا ڪر، اها وڏي ڳالهه آهي، شروع ڏانهن هل، مسجد واري مهمان جو قصر ۽ سرگذشت بيان ڪر.

مسجد جي مهمان کي ملامت ڳرن جي مُڪرَر نصيحت ڪرڻ
هين مڪن جلدی برو اے بوالکرم
مسجد و مارا مڪن زين مضم

ترجمو: ”خبردار! اي پلا ماڻهو، بهادري نه ڏيکار اسان کي ۽ مسجد کي تهمت وارو نه بناء.“
ڇاڪاڻ ته ڪو هتي قاضيءَ وٽ شڪايت ڪري سگهي ٿو ته هنن مهمان کي مارايو آهي. اسان تي اها تهمت نه لڳراءِ، ڇاڪاڻ ته اسين دشمنن مان مطمئن نه آهيون. جهڙي طرح گزن سان آسمان جي ماپ ڪرڻ بيهوده خيال آهي اهڙي طرح تنهنجو مسجد ۾ سمهڻ به بيهوده آهي. نصيحت ڪرڻ وارن مهمان کي چيو ته تو جهڙن گهڻن پنهنجي خوش نصيبيءَ جي ٻڌاڪ هنئي ۽ پوءِ شرمندہ ٿيا آهن. بحث مباحثي کي مختصر ڪر، پنهنجو پاڻ کي ۽ اسان کي مصيبت ۾ نه ڦاساءِ.

مهمان جو اُنهن کي جواب ۽ مثال ڏيڻ

گفت اے ياراں ازال ديواں نيم
که ز لاهولے ضعیف آید پيم

ترجمو: ”اُن چيو ته اي دوستو! آئون انهن پوتن مان نه آهيان جو لاهول سان منهنجو قدم ڪمزور پوي.“
هڪڙو چوڪرو پوک جو رکوالو هو، پکين کي اڏائڻ جي لاءِ ننڍڙو دهل وڄائيندو هو ۽ پکي پڇي ويندا هئا. سلطان محمود غزنوي اتان گذرڻ مهل اتي تنبو لڳايو. سلطان جي لشڪر ۾ هڪ نغاري کڻڻ وارو اٿ هو، جنهن تي روانگي ۽ واپسيءَ وقت نغارو وڄائيندا هئا. اهو اٿ پوک ۾ اچي پيو! چوڪري دهل وڄايو. هڪ عقلمند ٻار کي سمجهايو ته هن اٿ کي پڇائڻ جي لاءِ دهل وڄائڻ بيڪار آهي. هيءُ نغاري جو اٿ آهي. نغارو ٻڌڻ هن جي عادت آهي. همراه چيو ته توهان جون اهي ڌمڪيون جيڪي مسجد ۾ سمهڻ تي مون کي ڏيئي رهيا آهيو، انهن مصيبتن جي مقابلي ۾ جيڪي آئون برداشت ڪري چڪو آهيان اهي شاهي نغاري جي مقابلي ۾ ننڍڙي دهل جهڙيون آهن. مسجد ۾ سمهڻ جي باري ۾ جيڪي خيالات توهان پيش ڪري رهيا آهيو انهن کان باز رهو. اهي عاشقان خدا جيڪي خدا جي رستي ۾ حضرت اسماعيل عليه السلام وانگر جان ڏيڻ کان دريغ ڪونه ڪندا. قُلْ تَعَالَوْا (الانعام-۱۵۱) توهان چئو ته اچو! اها آيت قرآن شريف ۾ ڪيترين ئي جاين تي آئي آهي ۽ هر جڳهه تي ”اچو“ جو خطاب مختلف ماڻهن جي لاءِ آهي پر هن عاشق پاڻ لاءِ قرار ڏنو آهي ۽ چيو آهي ته اهو خطاب منهنجي جان لاءِ آهي ته تون هلي اچ. انسان جيڪي ڪجهه ڪنهن غريب کي ڏيندو آهي، ڪنهن وقت اُن جي ڏيڻ ۾ ان جي پيش نظر فقط اُن غريب جي حاجت کي رفع ڪرڻ هوندو آهي ۽ ڪنهن وقت اُن جي پيش نظر هي به هوندو آهي ته خدا مون کي ان جو عيوض ۽ بدلو آخرت ۾ عطا

فرمائيندو. اها ٻي صورت پهرين صورت کان بهتر آهي. حديث شريف ۾ آهي ته جَاءَ بِالسَّلَفِ مَنْ يَتَّقِنَ بِالْخَلْفِ (قرض ڏيڻ ۾ ان شخص جو دستخط ۽ ڪرم ڪيو، جنهن آخرت جي اجر جو يقين ڪري قرض ڏنو. “جنهن شخص کي اخروي اجر تي يقين هوندو آهي اهو تمام جلد عطا ۽ بخشش ڪندو آهي. دنياوي ڪاروبار ۾ به نفعي جي لاءِ ماڻهو پنهنجو مال خرچ ڪن ٿا. واپاري ٿيلهيءَ ۾ پريل روپيا نفعي جي لاءِ خرچ ڪرڻ جو منتظر رهندو آهي. ڪاروباري ماڻهوءَ کي جڏهن نفعو نظر ايندو آهي تڏهن پنهنجو سرمايو خرچ ڪرڻ ۾ ان کي ڪا هٻڪ نه ٿيندي آهي، هو پنهنجو مال گڏ ڪرڻ ۾ ان وقت تائين سرگرم آهي جيستائين ان کي نفعي جي اميد نه آهي. علم ۽ هنر ۾ جڏهن انسان کي شرافت نظر ايندي آهي ته هو زندگيءَ کي داءِ تي لڳائي به ان کي حاصل ڪندو آهي. انسان جڏهن اعليٰ شيءِ کان بي خبر هوندو آهي ته ادنيٰ شيءِ تي اکتفا ڪندو آهي. هي تصورن جي دنيا جيستائين آهي پياري آهي، جيستائين وصال حاصل نه آهي. وصال کانپوءِ اهي شيون بي حقيقت آهن. اهي حقيقتون محرم راز کي ئي سمجه ۾ اچي سگهن ٿيون جنهن جو فقدان آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ (توبه-۱۱۱) ”الله تعاليٰ مومنن کان انهن جون جانيون خريد ڪيون آهن.“ انسان کي پنهنجي جان ۽ مال ان وقت تائين پيارو آهي جيستائين ان کي ان جي ان قيمت جو يقين نه آهي جيڪا الله تعاليٰ عطا فرمائيندو. حقيقي شيءِ جي باري ۾ گمان ترقي ڪري يقين جو مرتبو حاصل ڪري وٺندو آهي پر ڪي انسان فقط اخروي اجر جي باري ۾ گمان جي درجي تي رهندا آهن ۽ انهن کي يقين جو درجو حاصل نٿو ٿئي. حالانڪ دنياوي امور ۾ هر گمان ترقي ڪري يقين تائين پهچي ويندو آهي. بزرگ رومي رحمه الله جي تحقيق مطابق ابتدا ۾ ڪنهن شيءِ جو ظن حاصل هوندو آهي پوءِ اهو ترقي ڪري علم بڻبو آهي، پوءِ علم ترقي ڪري يقين جو مرتبو حاصل ڪندو آهي. ڪنهن شيءِ جي وقوع (واقع ٿيڻ) يا لا وقوع مان ڪنهن هڪ طرف کي عقلا ترجيح حاصل ٿي وڃي ته ظن چيو ويندو آهي. علم مان مراد اهو پڪو اعتقاد آهي جيڪو واقعي جي مطابق هجي. يقين ان علم جي ثابت ڪي چونڊاسون جنهن جي ازالو جي ڪاراهه باقي نه رهي. عيان مشاهدي کي چيو ويندو آهي ته ابتدائي درجو ظن جو آهي، پوءِ علم جو مرتبو آهي ۽ ان کانپوءِ يقين جو مرتبو آهي ۽ يقين کانپوءِ مشاهدي جو درجو آهي. سوره تڪوير ۾ فرمايو ويو آهي ته كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿١﴾ ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿٢﴾ كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ ﴿٣﴾ (التڪوير ۳-۵) ”توهان ضرور ڄاڻندؤ، وري توهان ضرور ڄاڻندؤ توهان يقيني طور تي ڄاڻندؤ توهان دوزخ کي ڏسندؤ پوءِ توهان عين اليقين سان ان کي ڏسندؤ. هن آيت مان ثابت ٿيو آهي ته شڪ ۽ ظن کانپوءِ علم جو درجو ايندو آهي ۽ علم کانپوءِ يقين جو مرتبو آهي ۽ علم اليقين کانپوءِ مشاهدي جو درجو آهي. عاشق چيو ته هاڻي ڪنهن شڪ ۽ شڪي سان ان جو ازالو ڪون ٿي سگهندو جڏهن مون کي مشاهدو حاصل ٿي ويو آهي. جڏهن انسان کي پنهنجي مڪان جي باري ۾ علم مشاهدو حاصل هوندو آهي ته اهو ڪنهن شڪ شڪي جي بنياد تي ان ۾ داخل ٿيڻ کان ڪون رڪبو آهي. الله تعاليٰ جون تجليون جيڪي انهن شين تي پيون آهن اهي مون تي پئجي چڪيون آهن. هاڻي مون ۾ سرو جهڙي سڌائي ۽ نرگس جهڙو مشاهدو ۽ نسرين جهڙي خوشبوءِ پيدا ٿي وئي آهي ۽ منهنجي دل ڪمند جهڙي مٺي آهي. جڏهن ايتري قدر تجليون مون تي آهن ته هاڻي آئون ان جو عاشق آهيان. سڀئي ملڪيتون الله جون آهن ۽ هر جان ۽ عقل ان جي چپن جو عطيو آهي. جيڪڏهن آئون ٻڌاڪ هٿان ته اهو به واقعي آهي. جڏهن مون کي الله تعاليٰ سان قربت حاصل آهي ته هاڻي مون ۾ نه خوف آهي نه ڪنهن جو ڊپ آهي. انبيائن کي جيئن ته قرب الاهي حاصل هوندو آهي انهيءَ ڪري اهي بي ڊپا هوندا آهن، بادشاهن جي لشڪر تي حملہ آور ٿيندا آهن. انبياء پٿر وانگر آهن ۽ مخالف پٿر وانگر آهن. پٿر جي سختي انسان جي ڪاريگري آهي ۽ پٿر جي سختي خدا جي ڪاريگري آهي. مخالف ٻڪريون آهن ۽ انبياء بمزله ڪاسائي جي آهن. نبي بمزله ڌراڙ جي آهي جيڪو ٻڪرين جي حفاظت ڪري ٿو، فقط سرڪشيءَ جي وقت اهو قوم جي هلاڪت جو سبب بنجي ٿو. اهوئي حال هر

ذميدار جو آهي. جيڪڏهن پڪريون سرڪشي ڪن ته ڪاسائي انهن کان ڊپ نٿو ڪري. جيڪڏهن نبي قوم تي ناراض به ٿئي ٿو ته ان جو سبب قوم جي محبت آهي. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ وري عاشق جي ڳالهه شروع ڪري ٿو ته مون کي الله تعاليٰ بشارت ڏئي ٿو ته غم ۾ غمگين نه ٿج، ان ۾ تنهنجو مفاد لڪل آهي. عاشق چوي ٿو ته خدا مون کي فرمائي ٿو ته جڏهن تون منهنجو عاشق آهين ته توکي منهنجي مرضيءَ تي راضي رهڻو آهي تون منهنجي وصال جون تدبيرون ڪرين ٿو ۽ وصال جي لاءِ تڪليف ۾ مبتلا ٿي ڪري ٿڌيون آهون پرين ٿو. آئون اهو به ڪري سگهان ٿو ته توکي تڪليف ڏيڻ کان سواءِ پنهنجو وصال عطا ڪريان. توکي جيڪي تڪليفون پهچي رهيون آهن اهي تنهنجي نفعي لاءِ آهن. سفر ۾ انسان زياده ٿڪيو آهي ته اقامت ۽ رهڻ جي لذت ۾ اضافو ٿيندو آهي. جيڪو مقصد محنت کان سواءِ حاصل ٿيندو آهي، ان جو انسان قدر نٿو ڪري. وطن ۽ عزيزن جي لذت سفر جي تڪليف سان وڌي ٿي، انهيءَ ڪري وصل حاصل ڪرڻ ۾ جيتري قدر زياده مصيبتون برداشت ڪندو اوتري قدر وصل جي لذت ۾ اضافو ٿيندو.

مصيبت ۾ مومن جي ڀڄڻ ۽ اُن جي تڪڙ ۽ بي صبري ۽ هنديءَ ۾ پچندڙ چڻي جو مثال
هن مثال مان هيءَ سمجهاڻي مقصود آهي ته مصيبتن ۽ مجاهدن سان ئي تڪميل ٿيندي آهي.

در نخود بنگر که اندر ديگ چوں
می جھد بالا چو شد ز آتش زبوں

ترجمو: ”چڻي کي ڏس ته اهو ديگ ۾ جڏهن باهه کان عاجز ٿي وڃي ٿو ته ڪيئن ٽپو ڏئي ٿو.“

باهه جي گرميءَ کان عاجز ٿي ٽپي ٿو ۽ هنديءَ ۾ آواز اچن ٿا، چڻ ته زبان حال سان مالڪيائيءَ کي چوي ٿو ته تون مون کي خريد ڪري وٺي آئي هئين. هاڻي تون مون کي ذليل ڪري رهي آهين. هوءَ جواب ڏي ٿي ته آئون تنهنجي پلي لاءِ توکي جوش ڏيئي رهي آهيان. توکي هن لاءِ جوش ڏيئي رهي آهيان ته تون انسان جي غذا بنجي ڪري انسان جي جان بنجي وڃين، ڇاڪاڻ ته توکي ان مقصد جي لاءِ ڦٽايو ويو هو. حديث قدسي آهي ته رَحْمَتِي سَبَقَتْ غَضَبِي الله تعاليٰ فرمايو آهي ته منهنجي رحمت منهنجي غضب کان پهريان آهي. رحمت غضب کان هن لاءِ اڳ ۾ آهي ته ان رحمت جي ڪري ان جي پرورش ٿئي ۽ اهو امتحان جي قابل بنجي وڃي. رحمت جي ڪري ئي انسان جي وجود جي تڪميل ٿئي ٿي. رحمت جي ذريعي جيڪو گوشت پوست ٺهيو آهي جيڪڏهن اهو نه هجي ته عشق ڪهڙي شيءِ کي ڳاريندو. جيڪڏهن عشق جي بنياد تي انسان تي مصيبتون اچن ٿيون ۽ اهو مصيبتن ۾ ثابت قدم ۽ امتحان ۾ پورو لهي ٿو ته پوءِ خدا جي مهرباني ان سان عذرخواهي ڪندي آهي ۽ اُن کي قرب ۽ وصال جي بشارت ڏيندي آهي. گهر جي مالڪيائي چڻي کي چوندي آهي ته تو رحمت خداوندي مان فيض حاصل ڪيو آهي، تون رنج به خوشيءَ سان برداشت ڪر. رنج به الله جو موڪليل مهمان آهي، جيڪڏهن اُن سان گڏ ايتار ۽ قرباني ڪئي وڃي ته اهو بادشاهه جي دربار ۾ وڃي ڪري تعريف ڪندو. رنج تي شڪر گذاري سان نعمتن سان ئي نه، بلڪه مُنعم (نعمتون ڪندڙ) سان به وصال ٿيندو ۽ اها ايتري وڏي نعمت آهي جو ٻيون نعمتون اُن جي مقابلي ۾ هيچ آهن. مالڪيائي چوي ٿي ته جڏهن تون منهنجو آهين ته مون وانگر هر حالت ۾ شڪر گذاري ڪر. حضرت اسماعيل عليه السلام، حضرت ابراهيم عليه السلام جي اطاعت ڪئي هئي. قرآن پاڪ ۾ حضرت ابراهيم عليه السلام جو مقولو منقول آهي ته هُن فرمايو هو ته ”اي اسماعيل عليه السلام مون خواب ۾ ڏٺو آهي ته آئون توکي ذبح ڪري رهيو آهيان، ان تي حضرت اسماعيل عليه السلام فرمايو هو ته جيڪو توهان کي حڪم ٿيو آهي ان جي تعميل ڪريو ۽ اهو پنهنجو پاڻ کي ذبح ڪرائڻ تي آماده ٿي ويو هو. آئون توکي فنا ڪري رهي آهيان اهو بظاهر فنا آهي پر حقيقت ۾ بقا آهي. اهو مٿو جيتوڻيڪ نفس الامر ۾ ڪٽجي نه رهيو آهي پر ان نموني سان ظاهري طور تي مٿي ڪاٽڻ سان رضا ۽ تسليم جي تعليم ڏيڻ مقصود هو. ان آزمائش جي نتيجي ۾

تنهنجي پنهنجي هستي ۽ وجود ختم ٿي ويندو، پوءِ بقا باللہ حاصل ٿيندو. چڻي جي پهرين حالت جيتوڻيڪ هن لاءِ سُئي هئي پر آزمائش کان پوءِ جي حالت ان کان بدرجها بهتر آهي. غذا بنجڻ کانپوءِ اهو انساني جان ۽ دل جي باغ جو گل ٿي ويندو. هاڻي چڻو ترقي ڪري نباتات مان حيوانات ۾ داخل ٿي ويو، ڇاڪاڻ ته اهو حيوان جو جزو بنجي ويو. هاڻي انساني غذا بنجي ڪري انساني فڪرن جي غذا بنجي ويو. چڻو رڌجي انساني افڪار جي غذا بنجي وڃي ٿو. انساني جز هجڻ جي ڪري پنهنجي وجود کان اعليٰ وجود حاصل ڪري ٿو. چڻو انساني صفتن جي پيداوار هو. غذا بنجڻ کانپوءِ اهو وري انساني صفتون اختيار ڪري وٺي ٿو. نباتات جي پيداوار ۾ انهن شين جا اثرات آهن. حيوان نباتات مان خوراڪ حاصل ڪري ٿو، انهيءَ ڪري نباتات جو موت ان جي ترقيءَ جو سبب بنجي ٿو. منصور علاج جو قول آهي ته اُقْتُلُون اِي يارو! مون کي قتل ڪريو ڇاڪاڻ ته منهنجي قتل ڪرڻ ۾ ئي منهنجي زندگي آهي. جڏهن ثابت ٿي ويو ته موت ترقيءَ جو سبب آهي، انهيءَ ڪري ان جو قول صحيح ثابت ٿيو. شطرنج جي اها بازي جنهن ۾ مقابل جا مُهر مري وڃن فقط بادشاهه باقي رهي ته اهو اڌ موت آهي. بازيءَ ۾ شطرنج جي بادشاهه جو اهڙو گهيرجي وڃڻ جو اهو بند ٿي وڃي، اها پوري هار آهي. جڏهن اهو ثابت ٿيو ته موت کانپوءِ اعليٰ زندگي آهي ته ثابت ٿي ويو ته قتل ۾ ئي زندگي لڪل آهي. سچو قول ۽ فعل ملائڪ جي غذا بنجي ڪري بلندي حاصل ڪندو آهي. اهڙي طرح نباتات انسان جو جز بنجي ڪري بلندي حاصل ڪندي آهي يعني نوع ادنيٰ فنا کانپوءِ اعليٰ مقام حاصل ڪندو آهي. انساني روحن جا قافلا عالمِ بالا کان دنيا ۾ ڪاروبار جي لاءِ اچن ٿا ۽ نفعو نقصان ڪمائي واپس وڃن ٿا. اصل مقام عالمِ بالا آهي. جڏهن دنيا مان وڃڻو ٿي آهي ته خوشيءَ سان سُرخرو ٿي وڃي. مالڪيائيءَ چڻن کي هيءُ به چيو ته آئون توکي ڪاريون ڳالهيون هن لاءِ چوان ٿي تان ته تنهنجي ڪڙاڻ پري ٿي وڃي. جڏهن انگور جو وڻ ڪومائجي ويندو آهي ته ٿڌو پاڻي ان کي ڏنو ويندو آهي. ان سان ان ۾ جوش اچي ويندو آهي ۽ ان جي سردي ۽ ڪومائجڻ ختم ٿي ويندو آهي، انهيءَ ڪري تنهنجي لاءِ ڪڙيون ڳالهيون تنهنجي ڪڙاڻ دور ڪنديون. مصيبتن تي صبر مقبوليت جو سبب آهي. انسان ۾ جڏهن اها برداشت پيدا ٿي وڃي ۽ ڪڙين ڳالھين سان ان ۾ ڪڙاڻ پيدا نه ٿئي ته پوءِ اهو ماکيءَ وانگر مٺو بنجي ويندو آهي. ڪٽو پٽي جي مصيبت برداشت ڪري پوءِ شڪاري بنبو آهي. انسان مصيبتن جي ذريعي پڪو ٿي ڪري خوش ذات بنبو آهي.

مومن جي صابر هجڻ جو مثال، جڏهن ته اهو مصيبت جي راز کان واقف ٿي وڃي

آل نَخودُگفت از چُنيس ست اے سَتِي

خوش بجوشم يارِ يَمِ رِه راسِتي

ترجمو: ”اُن چڻي چيو ته اي بي بي! جيڪڏهن ائين آهي ته مون کي خوب جوش ڏي، منهنجي مدد ڪر، تون سچ ٿي چوڻ.“

جڏهن چڻي کي اهو احساس ٿي ويو ته مصيبتون تڪميل جو ذريعو آهن تڏهن هو مصيبتون برداشت ڪرڻ تي خنده پيشانيءَ سان راضي ٿي ويو. تنهنجي تڪليف رساني منهنجي تڪميل جو سبب آهي، تنهنجي ايذاءَ رساني هاڻي منهنجي لاءِ راحت جو سبب آهي. هاڻي هندستان جو جانور آهي بين ملڪن ۾ پُهچي ڪري جڏهن اهو خواب ۾ هندستان کي ڏسندو آهي ته مست ٿي ڪري سرڪش ٿي ويندو آهي، پوءِ فيلبان ان کي راهِ راست تي آڻيندو آهي. چڻي چيو ته انهن مصيبتن ۽ مُجاهدن جي ذريعي آئون آغوشِ رحمت ۾ راهِ ياب ٿي ويندس.

مالڪيائيءَ جو چڻن سان عذر ڪرڻ ۽ کين جوش ڏيڻ جي حڪمت بيان ڪرڻ

آل ستي گويد دُرا که پيش ازين

من چوتو بودم ز اجزائے زمين

ترجمو: ”عورت اُن کي چيو ته هن کان پهريان آئون به تو وانگر زمين جي اجزاء مان هيس.“

اُن عورت چڻن کي چيو ته آئون به نباتي اجزاء مان ٺهيل آهيان، مون تڪليفون ۽ مصيبتون برداشت ڪيون تڏهن ڪجهه بڻي آهيان، هڪ عرصي تائين خارجي مصيبتون برداشت ڪيون ۽ بدني مُجاهدا ڪيا. انهن مصيبتن کانپوءِ منهنجا باطني حواس بيدار ۽ سجاڳ ٿيا آهن ۽ آئون صاحبِ روح بنجي تنهنجي استاد ٿي آهيان. آئون جڏهن جماديت کان ترقي ڪري رهي هيس تڏهن چوندي هيس ته اها ترقي ان لاءِ آهي ته آئون انسان جو علم ۽ صفت بنجان. هاڻي جڏهن روح بنجي ويئي آهيان ته روح حيواني کان بلند مرتبو حاصل ڪرڻ گهرجي. ترقي جي ان ذڪر مان هي سبھو ٿيو ته ان جي ذڪر سان الله سان اتحاد ذاتي تائين ترقي نه سمجهي وڃي. انهيءَ ڪري فرمائيندا آهن ته خدا کان دعا گهر تان ته تون صحيح مطلب سمجهي سگهين ۽ گمراه نه ٿي وڃين. الله سان اتحاد ذاتي جو عقيدو گمراهي آهي. جهڙي طرح قرآن مان ڪجهه ڪج فهم گمراه ٿين ٿا ايئن مثنويءَ مان به ٿي سگهن ٿا، ان ۾ قرآن جو قصور نه آهي پر اهو انهن جي باطن جي انداڻپ جو قصور آهي.

مهمان مارڻ واري مسجد جي مهمان جي سچائي ۽ پڪي ارادي جو قصو

آل غريبے شهر سر بالا طلب

گفت می خسیم دریں مسجد شب

ترجمو: ”اُن شهر جي پرديسي ۽ عالمِ بالا جي طالب چيو ته آئون رات جو ان مسجد ۾ سمنهندس.“

اهو مهمان ان شهر ۾ مسافر هو ۽ عالمِ آخرت جو طالب هو. جيئن ته ان جو اصل مقصد فنا في الذات هو، مسافر چيو ته اي دوست! مون کي اجازت ڏيو ته آئون منصور وانگر قاسيءَ جو ڪيل ڪيڏان. منصور کي قاسي ڏني ويئي هئي. جيڪڏهن توهان نصيحت ڪرڻ ۾ جبرئيل عليه السلام آهيو ته باهه ۾ خليل الله مدد نٿو چاهي. اصل ۾ ٿيو هيئن هو ته حضرت ابراهيم عليه السلام کي جڏهن نمرود باهه ۾ وڌو تڏهن حضرت جبرئيل عليه السلام اچي ڪري مدد ڪرڻ جي خواهش ظاهر ڪئي هئي. عود ۽ عنبر جي ٻرڻ سان خوشبوءِ پکڙندي آهي. جبرئيل عليه السلام مان ان مهمان کي نصيحت ڪرڻ وارا مُراد آهن ۽ خليل عليه السلام مان مراد خود اهو مهمان آهي. مهمان نصيحت ڪرڻ واري کي چوي ٿو ته منهنجو روح حيواني روح نه آهي، جنهن ۾ گهٽجڻ ۽ وڌڻ ٿيندو آهي. حيواني روح غذا سان وڌندو آهي ۽ فقط هڪ شعلو آهي جيڪو باهه وانگر ختم ٿي ويندو آهي. جيڪڏهن انساني جان شهوت جي باهه ۽ غضب جو پارڻ نه بڻجي ته اها خوب وڌي ۽ ويجهي. خود به منور ٿئي ۽ ٻين کي به منور بناء. بزرگ رومي رحمه الله غضب ۽ شهوت جي فاني هجڻ کي حسي باهه جي فاني هجڻ سان سمجهائي ٿو ته هيءَ دنيا جي باهه ڪڙه آتش جو پرتو آهي، پرتو ۽ سايو ناپائيدار هوندو آهي. هن دنيا جي باهه جو آتشي ڪڙه جو پرتو ۽ ناپائيدار هجڻ هن طرح سمجهو ته جيئن انسان جو قد ۽ ان جو پاڇو آهي. پرتو اصل ڏانهن موٽي وڃي ٿو. مثنوي جي عالي مضمونن تائين ماڻهن جي رسائي نه آهي انهيءَ ڪري جنگ ۽ جهڳڙي ۾ مبتلا ٿي وڃن ٿا. مثنوي تي اعتراض ڪرڻ وارا گهڻا آهن ۽ آئون طبعاً خاموشي اختيار ڪريان ٿو. جيئن ته مون کي طبعاً ڏاڍو افسوس آهي، انهي ڪري فتنن جو سبب بيان ڪرڻ تي مجبور آهيان، ورنه خاموشي اختيار ڪريان ها.

ناسمجھ ماڻهن جي بدگمان سوچن جو ذڪر

پيش ازالا کائين قصه تا مخلص رسد

دو دو گندے آمد از اهل حسد

ترجمو: ”هن کان اڳ ۾ جو اهو قصو خاتمي تائين پهچي، حاسدن جي طرفان بدبوءِ ۽ دونهن پيدا ٿي ويو.“

مونکي اعتراض ڪرڻ وارن تي عقلي لحاظ سان ڪوبه رنج نه آهي انهيءَ ڪري آئون جواب نٿو ڏيان پر سوچيان ٿو ته جيڪڏهن جواب نه ڏيندس ته اعتراض ڪرڻ وارن جون ڳالهيون سادو دل ماڻهن کي گمراهه ڪري ڇڏينديون. حڪيم سنائي رحمۃ اللہ علیہ ڏاڍو سٺو چيو آهي ته گمراهن جي پُهچ خالي قرآن جي لفظن تائين آهي، انهن جو مثال چمڙي جهڙو آهي جيڪو سج جي نور کان محروم آهي ۽ فقط گرميءَ جو احساس ڪري ٿو. ان ۾ اصحاب معرفت جي توجهه جي ڪا حقيقت نه آهي. مثنوي ۾ ابواب ۽ فصل قائم ڪري تصوف جي مرتبن جو ذڪر هجڻ گهرجي ها ۽ سالڪ جي لاءِ هر منزل ۽ مقام جي نشاندهي هجڻ گهرجي ها. اعتراض ڪرڻ وارن چيو ته هن مثنويءَ ۾ ته فقط قصا ۽ ڪهاڻيون آهن ۽ اها مثنوي ظاهري ۽ باطني لحاظ کان ٻارائن قصن سان ڀريل آهي. مُعترضن قرآن تي به اهڙي طرح جا اعتراض ڪيا هئا ته اهو صرف اڳوڻن قصن سان ڀريل آهي، قرآن ۾ ڪو بلند پايو مضمون نه آهي، وڌ ۾ وڌ حلال ۽ حرام جا احڪام آهن باقي سڀ قصا آهن، اهي انبيائن جا قصا سڀني کي معلوم آهن، قرآن ۾ اهي مضمون ڪٿي آهن جن سان عقل دنگ رهجي وڃي! معترضن جي جواب ۾ قرآن چيو ته جيڪڏهن قرآن توهان کي اهڙو ئي آسان نظر اچي ٿو ته سڀئي جن ۽ انسان ۽ ٻيا مددگار گڏجي ڪري هڪڙي آيت قرآن جهڙي ٺاهي ڏيکاريو.

قرآن جو ظاهر ۽ باطن آهي، حديث جي سمجهاڻي

قرآن جو هڪ ته لفظي ترجمو ۽ معنيٰ آهي، ٻيو ان معنيٰ ۾ معنيٰ آهي. اهڙي طرح ته در ته ستن معنائن تائين اهو سلسلو آهي. انهن معنائن جي ڪجهه مرتبن تائين فهم ۽ فراست جي تفاوت جي لحاظ کان مجتهدين ۽ علماء جي پُهچ آهي ۽ ڪجهه مرتبن سان فقط علم الله جو تعلق آهي. واضح رهي ته اسرار ۽ علم جي بيان ۾ اها ئي معنيٰ معتبر ٿيندي جيڪا قرآني الفاظ ۽ ظاهر جي خلاف نه هوندي.

حرفِ قرآن رابداں که ظاهر ست

زیر ظاهر باطنے بس قاهر ست

ترجمو: ”سمجھ ته قرآن جا لفظ انهن جو ظاهر آهي ۽ ظاهر جي هيٺان هڪ مضبوط باطن آهي.“

حضرت علي ڪرم الله وجهه اهڙن اسرارن تائين پهچي ويندو هو ۽ ٻيا صحابي حيران ٿي ويندا هئا. قرآن جي معنيٰ جي ته ۾ سڀني جو عقل گم ٿي وڃي ٿو. معنيٰ جي چوٿين منزل تائين انساني عقل جي رسائي نه آهي. قرآن جي صرف الفاظ کي نه سمجهو، بلڪه اهو انهن ته به ته معنائن ۽ الفاظ جو مجموعو آهي. خالي ظاهر تي نظر ڪرڻ شيطاني ڪم آهي. قرآن جا الفاظ ۽ ان ۾ لڪل معنيٰ جو مثال انسان جي صورت ۽ ان باطني ۽ روحاني وصفن جهڙو سمجهو. هڪ انسان چاهي توهان جو ڪيترو به ويجهو عزيز چون هجي توهان ان جي باطني اوصافن کان غافل رهو ٿا.

انبیاء ۽ اولیاء جو جبلن ۽ غارن ۾ ويڃڻ عوام کي تنگ ڪرڻ لاءِ نه هوندو آهي

بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ هي سمجهايو آهي ته قُرب جي باوجود انسان جا باطني احوال عوام کان مخفي رهندا آهن. هاڻي ان خيال کي غلط ڪري ٿو ته الله وارا پنهنجو پاڻ کي لڪائڻ لاءِ جهنگلن ۽ جبلن ۾ هليا ويندا آهن ۽ فرمائي ٿو ته بزرگ جي خلوت نشيني پنهنجو پاڻ کي لڪائڻ نه آهي، انهن جا اوصاف ته بهرحال عوام تي لڪل رهندا آهن، اهو

ماڻهن کي ترڪ دنيا جي تعليم ڏيڻ لاءِ آهي.

آل که گوے ند اولياء در که بوند

تا ز چشم ترود ماں پنھاں شوند

ترجمو: ”ماڻهو چوندا آهن ته اولياء جبلن ۾ ان ڪري هوندا آهن تان ته ماڻهن جي نظرن کان لڪل رهن.“

اولياء عوام ۾ رهندي به انهن کان سوين جبلن جي بلندي تي آهن، انهن جي اوصاف تائين عوام جي پهچ ڪٿي آهي؟ جڏهن انهن ۾ ۽ عوام ۾ سوين جبلن ۽ دريائن جي دوري آهي ته انهن کي لڪڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ انهن جي بلند مقام تائين ته آسمان جي ڊوڙ ڊاڪ به نه آهي. شاعراڻو تخيل پيش ڪندي رومي رحمۃ اللہ علیہ چوي ٿو ته آسمان ڪارو ۽ نيرو لباس هن غم ۾ پاتو آهي ته اهو الله وارن جي مرتبي تائين نه پهچي سگهيو. پري، ظاهر ۾ انسانن جي نظر کان پوشيده آهي ته انجي اوصافن جو پوشيده رهڻ ايتري قدر تعجب خيز نه آهي جيتري قدر انسانن جي اوصاف جو پوشيده رهڻ. ڇاڪاڻ ته اهي نگاهن کان پوشيده به نه آهن. جڏهن عام ماڻهن جي اوصافن تائين پهچڻ ڏکيو آهي ته حضرت آدم عليه السلام جي اوصافن تائين ڪيئن ٿو پهچي سگهجي.

ڪاملين کي حضرت موسي عليه السلام جي لب ۽ حضرت عيسي عليه السلام جي ڦوڪ سمجهڻ

ڪامل عارفن ۽ سندن ڪلام کي حضرت موسي عليه السلام جي لب ۽ حضرت عيسي عليه السلام جي ڦوڪ هڻڻ سمجهڻ جيڪي بظاهر معمولي شيون هيون پر انهن جا باطني ڪمال ۽ اوصاف حيرت انگيز هئا.

آدمي ٻڃو عصائے موسیٰ ست

آدمي ٻڃو فسون عیسیٰ ست

ترجمو: ”ماڻهو (حضرت) موسي عليه السلام جي لب وانگر آهي. ماڻهو (حضرت) عيسي عليه السلام جي ڦوڪ (ڪرڻ) وانگر آهي.“

حديث شريف ۾ آهي ته **إِنَّ قُلُوبَ بَنِي آدَمَ كُلَّهَا بَيْنَ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ كَقَلْبٍ وَاحِدٍ يُصَرِّفُهُ، كَيْفَ يَشَاءُ** ”يقيناً سڀني انسانن جون دليون، هڪ دل وانگر، الله تعاليٰ جي ٻن آڱرين جي وچ ۾ آهن، انهن کي جهڙي طرح چاهي ٿو ڦيرائي ٿو.“ يعني جهڙي طرح حضرت موسي عليه السلام جي لب ۽ حضرت عيسي عليه السلام جي ڦوڪ خاص الله تعاليٰ جي تصرفات مان آهن. اهڙي طرح مومن جي دل تي به الله تعاليٰ جا خصوصي تصرفات آهن. حضرت عيسي عليه السلام جي ڦوڪ سان مُرده زنده ٿي ويندا هئا. هيءُ نه سمجهڻ ته معمولي ڪاڻي آهي آساني سان حاصل ٿي ويندي. حضرت موسي عليه السلام جي لب جي ضرب ۽ ڌڪ سان نيل درياءُ ٻن ٽڪرن ۾ ورهائجي ويو. تو پري کان صرف ڪار ڏٺي آهي، اندر گهڙي ڏس ته ڪيتري قدر لشڪر موجود آهي! تو پري کان فقط لب ڏٺي آهي ويجهو وڃ، ته ان ۾ مرد ڏسندين. مطلب ته تنهنجي نظر فقط ظاهري وصفن تي آهي. باطني وصفن کي به ڏس. انهن جا باطني اوصاف اهڙا آهن جو انهن جي لب به اکين کي روشن ڪري ڇڏي ٿي ۽ انهن جي همتِ مردانه جبلن کي لوڏي ڇڏي ٿي. حضرت موسي عليه السلام جي قدمن سان ڪو به طور رقص ڪرڻ لڳو هو.

الله پاڪ جو جبلن ۽ پکين کي تسبيح داؤدي ۾ شامل ٿيڻ لاءِ حڪم ڪرڻ

حضرت داؤد عليه السلام جي باري ۾ جبلن ۽ پکين کي حڪم ٿيو هو ته اهي ان سان گڏ نغما پڙهن.

روئے داؤد از فرش تا پاں شده

کوچه اندر پیش نالان شده

ترجمو: ”(حضرت) داؤد جو چهرو ان الله جي شان سان روشن ٿيو، جبل ان جي پويان رُنا.“

حضرت دائود عليه السلام ۽ جبل الله جي عشق ۾ هر نغمه بنجي ويا. الله تعاليٰ حضرت دائود عليه السلام کي فرمايو هو ته تون منهنجي فراق ۾ مبتلا آهين ۽ دوستن کان جدا آهين. فراق ۽ جدائي جو غم جهڪو ڪرڻ لاءِ محفل ۽ حوالي جي ضرورت آهي. انهيءَ ڪري آئون جبلن ۾ اها ڪيفيت پيدا ڪري ڇڏيان ٿو. جبلن کي ناله ۽ فرياد ۾ مبتلا ڪرڻ ۾ هيءَ به حڪمت آهي ته توهان اهو سمجهو ته چپن ۽ ڏندن کان سواءِ به دانهن ٿيندي آهي، جيڪا عارف ڪامل ڪندا آهن. ۽ سندن دل جي دانهن کي انهن جا ڪن ٻڌن ٿا، توهان نٿا ٻڌي سگهو پر انهن جي ان ڪيفيت تي يقين ڪرڻ توهان جي سعادت آهي. عارفن جا روحاني مڪالمات جاري رهندا آهن، انهن وٽ ويهڻ وارا ان کان بي خبر رهندا آهن. روحاني ڳالهه ٻولهه حسي ڪنن سان ٻڌي نٿي سگهجي، عوام ٻوڙو آهي جيڪو ان کي نٿو ٻڌي، جڏهن ته اهي مختلف ڪرامتون ڏسي چڪا آهن ۽ انهن کي ان ڳالهه جو معتقد هجڻ گهرجي.

مثنويءَ تي اعتراض ڪرڻ وارا ڪوتاهه بين آهن

اے سگ طاعن تو عمو عومي کن
طعن قرآن را بروں شومي کن

ترجمو: ”اي طعني ڏيڻ وارا ڪٿا! تون پئو پئو ڪرين ٿو، قرآن تي طعني جي لاءِ رستو بنائين ٿو.“
مثنوي جيڪا قرآن جي فارسي تشريح آهي، ان تي اعتراض حقيقت ۾ قرآن تي اعتراض آهي پر اعتراض ڪندڙن ۾ براه راست قرآن تي اعتراض ڪرڻ جي همت نه آهي، انهيءَ ڪري انهن بچاءِ جي هيءَ صورت اختيار ڪئي ته مثنوي تي اعتراض ڪيا وڃن. ڇاڪاڻ جو قرآن تي اعتراض ڪرڻ آسان ڳالهه نه آهي، اهو صريح ڪفر آهي. قيامت تائين قرآن جو اعلان آهي ته قرآن کي افسانو ۽ اڪائيون چوڻ وارا خود تباهه ۽ برباد ٿيندا ۽ انهن جو وجود خود افسانو بنجي رهجي ويندو. ڪلام، الله جي صفت آهي جيڪا ذات باري سان قائم آهي. ذات خداوندي بمنزله سج جي ۽ صفتون بمنزله نور جي آهن، جيڪي سج جي ذات سان قائم آهن. قرآن آب حيات جو اهڙو سرچشمو آهي جو جيڪو ان مان سيراب ٿيندو ان کي ابدی زندگي حاصل ٿي ويندي. جيڪڏهن منکر قرآن تي اعتراض نه ڪن ها، ته انهن جي قبرن تي به رحمت جو نزول ٿئي ها. هاڻي بزرگ رومي رحمه الله فرمائي ٿو ته مُعترضن جي اعتراضن ڪري آئون مثنوي لکڻ بند نه ڪندس ۽ اعتراض ڏانهن توجهه ڪونه ڏيندس.

سوارن جي سيٽي وڃائڻ سان وڃيري جي ٽهڻ جو مثال:

وڃيري کي ان جي ماءُ سمجهايو هو ته سيٽين سان چرڪ نه ڀري، پاڻي پيئڻ ۾ مشغول ره. آئون به ان طرح اعتراض کان قطع نظر ڪري پنهنجي ڪم ۾ لڳو رهندس.

آنکه فرمودست او اندر خطاب
گرهه و مادر مهر خورد نه آب

ترجمو: ”جيڪو گفتگو ۾ ان فرمايو ته وڃيرو ۽ ماءُ پاڻي پي رهيا هئا.“

سوار گهوڙن کي پاڻي پيارڻ وقت سيٽي وڃائيندا آهن تان ته اهي پاڻي پيئڻ ۾ مشغول رهن. سيٽي يا سينڊ ٻڌڻ سان وڃيرو پاڻيءَ کان ٽٽو ۽ ڏٺو ٿي، تڏهن ماءُ چيس ته جڏهن کان هيءَ دنيا ٺهي آهي بيڪار ڪم وارا پنهنجي ڪرت ۾ رڌل آهن، تون پنهنجو ڪم ڪر. وقت تنگ آهي ۽ پاڻي تيزيءَ سان وهي رهيو آهي. آب حيات سان ڀريل نهر مشهور آهي. ڪامل عارفن جي گفتگوءَ جي نهر مان خضر وارو پاڻي اسين پيون ٿا. جيڪڏهن توکي ان بزرگ جي ڪرامت نظر نٿي اچي ته ڏسڻ کان سواءِ ئي تعلق پيدا ڪر، پوءِ توکي ان جي

بزرگيءَ جو يقين اچي ويندو. جيڪڏهن انڌي کي نهر جو پاڻي نظر نه اچي ته ان کي گهرجي ته نهر ۾ مٽ وجهي ڏسي. پاڻيءَ سان مٽ پرڃي ويندو، پوءِ پاڻي هجڻ جو يقين ٿي ويندس. اڳ ۾ ته ان جو فعل ڏنل ٻڌل هو، هاڻي ان کي دل جو يقين حاصل ٿي ويندو. انڌي کي دلي پرڃڻ سان پاڻيءَ جو يقين ٿي ويندو. ان کي پنهنجي گران ۽ مشڪ جو ڀريل هجڻ ان وقت معلوم ٿيندو جڏهن اهو ڏسندو ته نفساني هوا ان کي اڏائي نٿي سگهي. جيڪي ماڻهو بيوقوف آهن ۽ بزرگن کان فيضياب نٿا ٿين انهن جو مٽ هلڪو هوندو آهي. خواهش جي هوا انهن کي اڏائيندي وٽندي آهي. شيخ جو تعلق ٻيڙيءَ جي لنگر وانگر آهي جيڪو ٻيڙيءَ کي مخالف هوا ۾ وڃڻ کان روڪي ٿو. جيئن ته تو ۾ عقل جو لنگر نه آهي تنهنڪري تون بزرگن جي عقل کان اهو لنگر حاصل ڪر. اها مدد پهريان دل کي حاصل ٿيندي آهي پوءِ ان سان اڪيون منور ٿينديون آهن. حسي ۽ باطني نور جو تعلق دل سان هوندو آهي. ان کان اڪ ۾ منتقل ٿيندو آهي. انهيءَ ڪري جڏهن قلب جي حرڪت بند ٿي ويندي آهي ته اکين جي روشني به ختم ٿي ويندي آهي. رب جي تجلین جو نزول دل تي ٿيندو آهي، جڏهن ته آسماني پاڻيءَ جو نزول دلي تي ٿيندو آهي. اسان کي ان وچيري وانگر پاڻي پيئڻ ۾ لڳو رهڻ گهرجي ۽ اعتراض ڪرڻ وارن جي سڀتن سان ٽهڻ نه گهرجي. سالڪ پيغمبرن جو پيروڪار آهي. جهڙيءَ طرح پيغمبرن طعن زني جي ڪري پنهنجو ڪم ڪونه ڇڏيو تيئن سالڪ کي به نه ڇڏڻ گهرجي.

مهمان ۽ مهمان کي قتل ڪرڻ واري مسجد جي قصي جو باقي حصو:

خفته در مسجد خود اورا خواب کو

مرو غرقه گشته چون خُسد بُجو

ترجمو: ”هو مسجد ۾ سُمهي رهيو، ان کي نند ڪئي ٿي اچي، ٻڌل انسان نهر ۾ ڪيئن سُمهي؟“ اهو عاشق مسجد ۾ لپتي رهيو پر ان کي نند نه آئي ڇاڪاڻ ته اهو عشق ۾ ٻڌل هو ۽ ٻڌل جو نند سان ڪهڙو واسطو؟ عاشق جي نند ته اڏامندڙ پکي يا ترندڙ مڇيءَ جي نند جيئن هوندي آهي. اڌ رات جو پنج دفعا سخت آواز آيو ته ”آئون تو مٿي اچان ٿو، اي فائدي مند! اچان پيو.“

هن آيت جو تفسير: **وَأَجْلِبْ عَلَيْهِم بِخَبَلِكْ وَرَجِلِكْ وَشَارِكْهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَعِدْهُمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا** غيبي آواز ان مهمان کي فقط ڊيڄاريو ۽ ان جو ڊيڄارڻ غير واقعي هو. اهڙي طرح شيطان سالڪ کي ڊيڄاريندو آهي جيڪا خالي ڌمڪي هوندي آهي. هيٺ ان گفتگوءَ جو تفصيل آهي.

توچو عزم دين کن بااجتهاد

ديو باثقت برزند اندر نها

ترجمو: ”جڏهن تون ڪوشش سان دين جو قصد ڪرين ٿو ته جسم جي اندران شيطان توکي آواز ڏئي ٿو.“ جڏهن انسان دينداري اختيار ڪرڻ جو عزم ۽ ارادو ڪندو آهي تڏهن شيطان ان کي فقر ۽ فاقو کان ڊيڄاريندو آهي. (چوندو آهي ته) دين جي ڪمن ۾ لڳندين ته ڪمائيءَ کان محروم ٿي ڪري مُفلس ۽ مسڪين بنجي ويندين، مُفلس جو نه ڪو دوست رهندو آهي ۽ نه ڪو مددگار! اهو پشيمان ۽ ذليل ٿي ويندو آهي. دينداري جو ارادو ڪرڻ وارو گمراهيءَ ڏانهن موٽندو آهي ۽ دنيا ۾ لڳي ويندو آهي ۽ دل ۾ سوچڻ لڳندو آهي ته نيڪي ڪرڻ جو گهڻو وقت آهي، آئيندي نيڪي ڪندس. ”پاڙيسريءَ جي موت سان ڪجهه تنبيهه ٿيندي آهي، پوءِ وري دين ڏانهن پهچندو آهي ۽ علم ۽ حڪمت جو ڪم وٺي چوندو آهي ته فقر جي ڊپ کان دين کان مُنهن نه موڙيندس. شيطان وري ان کي ڌوڪو ڏيندو آهي. انسان وري ان جي ڌوڪي ۾ اچي دين کان مُنهن موڙيندو آهي. سالن جا سال انسان ان ڪشمڪش ۾ گذاري

چڏيندو آهي ۽ گناهن جي اونداهيءَ ۾ زندگي بسر ڪندو آهي. شيطان جو آواز نه دين جي رستي تي هلڻ ڏئي ٿو، نه روحاني غذا کائڻ ڏئي ٿو. انهن جي روحن تي اهڙي ئي مايوسي طاري آهي جهڙي ڪافرن جي روحن تي مرڻ کانپوءِ طاري هوندي. شيطاني آواز جا جڏهن اثرات آهن ته خدائي آواز جا ان کان وڌيڪ اثرات هوندا. خدائي آواز جيتوڻيڪ شيطاني آواز کان وڌيل آهي پر توهان تي ان جا اثرات هن ڪري مُرتب نه ٿا ٿين جو توهان ان جا اهل نه آهيو. جهڙي طرح باز جي آواز جي هيبت ڪوريٽري جي آواز جي هيبت کان وڌيل آهي پر ان سان مک به متاثر نه ٿي ٿئي. جيڪڏهن توهان خدائي آواز جا اهل هجو ها ته لامحالہ ان کان ايئن متاثر ٿيو ها، جهڙي طرح ڊيل باز جي آواز کان متاثر ٿئي ٿي. مک جيئن ته باز جو شڪار نه آهي انهيءَ ڪري اها متاثر نٿي ٿئي. توهان خود بمنزلہ مک جي آهيو، انهيءَ ڪري ڪوريٽري (شيطان) جو آواز توهان تي اثر انداز آهي. خدائي آواز جا اهل عارف ڪامل آهن، انهيءَ ڪري انهن تي اهو اثر انداز آهي. ڪوريٽري (شيطان) جي آواز جو انهن تي ڪو اثر نه آهي. انهيءَ ڪري قرآن ۾ شيطان کي مخاطب ٿي چيو آهي تہ إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطٰنٌ (الحجر-۶۲) بيشڪ، منهنجي پانهن تي تنهنجو ڪوبه دٻڊو نه آهي. اهو امتياز هن لاءِ رکيو ويو آهي ته جيئن مقبول ۽ غير مقبول هڪ ٻئي کان ممتاز ۽ جدا رهن.

مسجد جي مهمان کي اڌ رات ۾ جادوءَ جي آواز جو پهچڻ:

خدائي ۽ شيطاني آواز جي اثرات کانپوءِ هاڻي بزرگ رومي اُن آواز جو ذڪر ڪري ٿو جيڪو مهمان مسجد ۾ ٻڌو پر ان آواز کيس خوفزده نه ڪيو.

بشنو اکنون قصه آل بانگ سخت

که زلفت از جابدان آل نیک بخت

ترجمو: ”هاڻي اُن سخت آواز جو قصو ٻڌ، ان سان اهو نيڪ بخت جڳهه تان نه هٽيو.“

مهمان چيو ته ائون ڇو ڊڄان جڏهن ته اهو عيد (خوشي) جو نغارو آهي. موت جي نشاني اهل الله لاءِ خوشيءَ جو سبب آهي. باقي اهل دنيا باطني نور کان خالي آهن موت اهل الله جي لاءِ خوشيءَ جو سبب آهي پر اهو اهل دنيا جي لاءِ تڪليف جو سبب آهي، عيد جو نغارو وڃندي ئي عيد ملهائڻ وارا خوش ٿيندا آهن. ان طلسم جي ڏهل جڏهن خوفناڪ آواز ڏنو تڏهن ان وليءَ کي ڪيتري قدر فائدو پهتو ته عيد ڪهڙي قسم جا کاڌا تيار ڪرائي ٿي. اُن مهمان جي آواز سان اهو طلسم ٽٽي ويو ۽ هر طرف کان زر پاشي شروع ٿي ويئي. ايترو سون وٺو جو کيس دروازي بند هجڻ جو احساس ٿيو ان کانپوءِ اهو شير بهادر اٿيو. صبح تائين سون ٻاهر ڪڍندو رهيو. سون جا توڙا ۽ ٿيلها پريندو رهيو. هن قصي ۾ جيڪا سون وسڻ جي ڳالهه آئي آهي ان مان اهل ظاهر ۽ دنيا دار زرپرست دنياوي سون سمجهندا حالانڪ ان مان مراد انوار خداوندي ۽ برڪتون آهن. جهڙي طرح ٺڪرن کي ٻار سون سمجهندا آهن اهڙي طرح اهل دنيا هن سون کي جيڪو حقيقت ۾ ٺڪريون آهن سون سمجهن ٿا. ٻارن جي اڳيان جڏهن سون جو ذڪر ڪندا ته اهي ٺڪريون مراد وٺندا. اهڙي طرح دنيا دارن جي اڳيان سون جو ذڪر ڪندا ته اهي دنياوي سون سمجهندا. هن سون مان مراد الله جون تجليون آهن. دل هن سون ۽ چاندي سان حريص بڻجي ٿي پر جڏهن اُن تي رب جون تجليون پون ٿيون تڏهن کيس غنا حاصل ٿئي ٿي. ان مهمان جي لاءِ مسجد شمع ۽ پاڻ اُن جو پروانو هو. پهريان ان طلسم جي آواز سان دهشت ٿي پر جڏهن اُن جان نثاري کان ڪم ورتو ته اُن تي تجلين جو نزول ٿيو. ان مهمان جي لاءِ اهو آواز اهڙو ئي ثابت ٿيو جيئن حضرت موسيٰ عليه السلام جي لاءِ اها باهه هئي جيڪا کيس وڻ وٽ نظر آئي هئي، اها باهه ڪانه هئي مگر نور هو. حضرت موسيٰ عليه السلام تي الله تعاليٰ جون پرپور عنايتون ٿيون. حضرت موسيٰ عليه السلام کي باهه جي ضرورت هئي ته الله تعاليٰ اُن کي نور نار جي شڪل ۾ عطا فرمايو ته جيئن شوق سان ان پاسي متوجه ٿئي، جڏهن ڪو عام انسان ڪنهن

عارف ڪامل کي ڏسي ٿو ته ان کي منجهس فقط بشري اوصاف نظر اچن ٿا. ان عارف ۾ بشري اوصافن جو نظر اچڻ خود ان جي طبيعت جو عڪس آهي. جيئن ته اهو خود فقط انهن ئي وصفن سان مُتصف آهي، انهيءَ ڪري ان کي فقط اهي ئي نظر اچن ٿيون، حالانڪ اهو الله وارو ان کان پاڪ ۽ صاف هوندو آهي. عارف ڪامل کي حضرت موسيٰ (عليه السلام) ۽ وٽ سمجهو جنهن تي باهه هئي پر اهو حقيقت ۾ نور هو. اهڙي عارف سان اتصال پيدا ڪر تڏهن توتي ان جي حقيقت ڪلندي. هڪ شيءِ جو بظاهر نار ۽ حقيقتاً نور هجڻ هن ڳالهه مان به سمجهو ته سالڪ کي دنيا پرستي ڇڏڻ نار معلوم ٿيندي آهي پر جڏهن اهو سلوڪ جي راهه تي هلي پوندو آهي، تڏهن ان کي معلوم ٿيندو آهي ته دنيا پرستيءَ جو ترڪ حقيقت ۾ نور آهي. دين جي شمع عشق سان روشن ٿيندي آهي پر اها پين باهين وانگر نه آهي. پيون باهيون بظاهر نور آهن پر ويجهو وڃڻ سان ساڙي ڇڏين ٿيون ۽ عشق جي باهه پري کان باهه آهي پر عاشقن جي لاءِ گلاب آهي. دنيا جي باهه بظاهر سٺي آهي پر ساڙڻ واري آهي. اها باهه جڏهن حاصل ٿيندي آهي ته دل روشن ٿي ويندي آهي. عشق جي باهه بظاهر سُعلو آهي پر طبيعت جي موافق پاڪ نور آهي. جيڪو ويجهو ٿئي ٿو ان تي حقيقت کلي ٿي. هن ڳالهه جو خاتمو نظر نٿو اچي، عاشق ۽ بزرگ صدر جي ڳالهه ڪر.

ان عاشق جو صدر جهان سان ملڻ

آل بخاري نيز خود بر شمع زو

گشته بود از عشق آسان آل کبد

ترجمو: ”ان بخاري پنهنجو پاڻ کي شمع سان ٻاري ڇڏيو، اها تڪليف عشق جي ڪري آسان ٿي وئي.“

جهڙي طرح مسجد جي ترجمان پنهنجو پاڻ کي شمع عشق تي قربان ڪرڻ جو پڪو پھ ڪيو هو، اهڙي طرح صدر جهان جي عاشق به پنهنجو پاڻ کي شمع عشق جو پروانو بنايو هو. صدر جهان جي عشق ۾ اهو آهون پريندو هو. اهي دانهون صدر جهان جي دل ۾ محبت جو سبب بنجي ويون. صدر جهان پنهنجي دل ۾ خدا کي چيو ”اي خداوند ڪريم! اسان جي هن آواره جو ڪهڙو حال ٿيندو، ان پنهنجي خط ڏانهن ڌيان ڪيو، اسان جي رحمت ۽ محبت تي غور نه ڪيو ۽ ڊڄي پڄي ويو. خطادار پنهنجي دل جي چور جي ڪري اسان کان ڊڄي ٿو پر ان جي خوف ۾ به سوين اميدون لڪل هونديون آهن. اسين نه ڊڄڻ وارن کي ڊيچاريندا آهيون، جيڪو خود ڊڄي رهيو آهي ان کي ڇا ڊيچاريون؟! ٿڌي هنديءَ جي هيٺان باهه ٻاري ويندي آهي، جيڪا هندي پاڻ ٽهڪي رهي هجي ان جي هيٺان ته باهه جهڪي ڪئي ويندي آهي. جتي جهڙي ضرورت هوندي آهي اتي اهڙو عمل ٿيندو آهي. انسان جو باطن وٽ جي پاڙ وانگر آهي، جهڙي طرح جي پاڙ هوندي آهي اهڙا ئي پن نڪرندا آهن. وٽن، نفسن ۽ عقلن جي اها ئي صورت آهي. جهڙيون پاڙون هونديون اهڙا ئي پن نڪرندا. جن دليين ۾ وفا جي وٽ جي پاڙ آهي انهن جا ميوا آسمان تي آهن ڇاڪاڻ ته اهو انهن وٽن مان آهي جن جي پاڙ ته زمين تي قائم آهي پر تاريون آسمان تي پهچي ويون آهن، جڏهن شق جو ڦل آسمان تي پيدا ٿيندو آهي ته پوءِ صدر جهان جي دل ۾ چو نه پيدا ٿيندو. دل کان دل تائين رستو هوندو آهي. به دليون جسمن وانگر بلڪل جدا ڪونه هونديون آهن انهن ۾ پاڻ ۾ اتصال هوندو آهي. جسمن جي جدائي ۽ دليين جي اتصال جو مثال هيءُ آهي ته ٻن روشنين جا ڏيڻا ڌار ڌار هوندا آهن پر انهن جي نور جو پاڻ ۾ اتصال آهي. اسان اهو ٻڌايو هو ته صدر جهان جي دل جي محبت ان وڪيل جي دل جي محبت جو اثر هو. اها ته سرسري ڳالهه هئي، غور ڪيو وڃي ته حقيقت هيءُ آهي ته عاشق جي دل جي محبت معشوق جي محبت جو اثر ۽ ثمر آهي. عاشق جي دل ۾ محبت تڏهن پيدا ٿئي ٿي جڏهن اڳ ۾ معشوق جي محبت پيدا ٿي چڪي هوندي آهي. بهرحال عشق جو اثر پنهنجن دليين ۾ هوندو آهي پر ان جا اثرات پنهنجن تي جدا آهن. عشق عاشق کي ڪمزور ڪري ڇڏيندو آهي ۽ معشوق کي تروتازه بنائيندو آهي ته ان مان شهبو ٿئي ٿو

تہ معشوق جي دل ۾ عشق نہ آهي. هاڻي هيءُ بہ سمجھو تہ پاڻي جي دل ۾ عشق الاهي جو ظهور اُن محبت جو اثر آهي جيڪا اُن پاڻي جي الله تعاليٰ ۾ آهي. تازي هميشہ پنهنجن هٿن سان وڃندي آهي. اڃايل جيڪڏهن پاڻيءَ جو طالب آهي تہ پاڻي بہ پيئڻ واري جو طالب آهي. اڃايل جي پيئڻ پاڻيءَ جي دل جي جذبي جو اثر آهي. جهڙي طرح خالق ۽ مخلوق ۾ پاڻ ۾ محبت ۽ عشق جو رستو آهي، اهڙي طرح ڪائنات ۾ پاڻ ۾ بہ جذب ۽ عشق آهي. دنيا جون شيون جوڙا جوڙا آهن ۽ هر هڪ پنهنجي جوڙي جو عاشق آهي، جيئن ڪهريا پٿر (چقمق) گاهه جي ڪڪ کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندو آهي. اهڙي طرح آسمان ۽ زمين ۾ پاڻ ۾ عشق ۽ محبت آهي. چقمق ۽ لوھ جي پاڻ ۾ ڪشش آهي. آسمان ۽ زمين ۾ زال ۽ مڙس جهڙو عشق ۽ جذب آهي. آسمان بمنزلہ مڙس ۽ زمين بمنزلہ زال جي آهي. آسمان جيڪي ڪجهہ زمين جي حوالي ڪري ٿو تہ زمين اُن کي ساهہ وانگر ساندي ٿي. آسمان ٿي زمين کي گرمي سردي ۽ آلاڻ پهچائي ٿو. آسمان جا مختلف حصا زمين کي مختلف قسم جا فائدا پهچائين ٿا، آسمان جو خاڪي بُرج زمين کي خاڪ عنايت ڪري ٿو، آبي بُرج پاڻي عطا ڪري ٿو. هوائي بُرج ڪڪري کي موڪلي ٿو. ناري (آتشي) بُرج سج جا ذرا آڻي ٿو. جهڙي طرح مڙس زال جي لاءِ ڪمائي ۾ سرگردان رهي ٿو اهڙي طرح آسمان زمين جي لاءِ سرگردان آهي. اها زمين آسمان جي لاءِ اهوئي ڪم ڪري ٿي جيڪو زال مڙس جي لاءِ ڪندي آهي. ٻار ڄڻي ٿي، اُن کي کير پياري ٿي. زمين ۽ آسمان جيئن تہ محسوس شين وانگر عمل ڪن ٿا، انهن کي بہ حساس سمجھو. هڪ ٻئي مان لطف اندوز نہ آهن تہ پاڻ ۾ چو گهڙيا رهن ٿا جيئن مڙس زال کان سواءِ لاوڻ هوندو آهي، اهڙي طرح جيڪڏهن زمين نہ هجي تہ آسمان پيداوار کان محروم هجي نہ ۽ ماديءَ ۾ هڪ ٻئي ڏانهن ميلان ۽ لاڙو هن ڪري آهي چو تہ هر هڪ جي ڪم جي تڪميل ٻئي کان سواءِ ممڪن نہ آهي. بقاءِ عالم عورت ۽ مرد جي اتحاد سان آهي. جهان جي اجزاء جو، پاڻ ۾ ميلان ۽ لاڙو توالد جو سبب آهي. رات ۽ ڏينهن بظاهر بہ مختلف شيون نظر اچن ٿيون پر انهن ۾ پاڻ ۾ اتحاد آهي. رات پنهنجي ڪمن جي تڪميل ۾ ڏينهن جي محتاج ۽ ڏينهن پنهنجي ڪمن جي تڪميل ۾ رات جو محتاج آهي. انسان رات جو سُمهي ٿو تہ سندس قوتون مجتمع ٿين ٿيون، جن کي اهو ڏينهن ۾ خرچ ڪري ٿو، جيڪڏهن رات جي آمدني نہ ٿئي تہ ڏينهن جو خرچ ڪيئن هلي؟

هر عنصر جو پنهنجي اُن جنس کي چڪڻ جيڪا بي جنس سان ماڻهوءَ جي بناوت ۾ ڦاٿل آهي

حيواني جسم چئن عنصرن مٽي، پاڻي، هوا ۽ باھ جو مُرڪب مڃيو وڃي ٿو. انهن عنصرن مان هر هڪ جو ڪُرو آهي جيڪو اُن جو مخزن ۽ ڪاڻ آهي. انسان جي جسم جا چار ئي عناصر هر وقت پنهنجي پنهنجي ڪُري ڏانهن موٽڻ چاهين ٿا. انهن عنصرن جو مُتفرق ۽ جدا ٿيڻ موت آهي.

خاک گوید خاکِ تن را باز گرد

ترکِ جاں گو سوئے ما آہنجو گرد

ترجمو: ”جسم جي مٽيءَ کي مٽي چوندي آهي: واپس اچ. جان کي ڇڏي ڏي، لت وانگر اسان وٽ هلي اچ.“ خاڪي ڪُره انسان جي خاڪي اجزاء کي پاڻ ڏانهن اچڻ جي دعوت ڏئي ٿو. انساني بدن جو خاڪي عنصر اُن خاڪي ڪُره کي جواب ڏيندو آهي تہ جيتوڻيڪ مون لاءِ مرڪز کان جدا رهڻ ڏکيو ٿي رهيو آهي پر آئون مجبور آهيان، هيئن رهن جسم جو پابند آهيان. بيماري عناصر جي جدائي جو سبب بڻبي آهي. اهي چار عنصر زندگيءَ ۾ پير پتل پکين وانگر آهن. موت ۽ بيماري انهن جا پير کوليندي آهي ۽ اهي عنصر پنهنجي مرڪزن ڏانهن پرواز ڪري ويندا آهن. انهن عنصرن جي پرواز ۾ حڪمت خداوندي موت جي وقت تائين رکاوٽ بڻبي رهندي آهي. الله تعاليٰ قيامت جو علم پنهنجي لاءِ مخصوص فرمايو آهي ۽ هر عنصر پنهنجي ڪُره جي رفاقت چاهيندو آهي.

جان (روح) جو به عالم ارواح ڏانهن چڪڙ

بڏهن عناصر پنهنجي اصل جي لاءِ بي چين آهن ته روح جيڪو حساس به آهي، پنهنجي اصل کان جدا رهڻ جي

ڪري ڪيتري قدر بيچين هوندو!

گوید اے اجزائے پستِ فریثم
غریت من تلخ تر من عریثم

ترجمو: ”روح چوي ٿو: اي منهنجا زميني پست اجزائي، منهنجي مسافت زياده ڪڙي آهي، آئون عرشي آهيان.“

روح جسم جي عنصر جي جُزن کي چوي ٿو ته آئون عرشي آهيان ۽ توهان فرشي آهيو، مون کي پنهنجي مرڪز کان جدا رهڻ سخت ناگوار آهي. جيئن ته جسم فرشي اجزاء مان ٺهيو آهي انهيءَ ڪري ان جو لاڙو فرشي شين ڏانهن هوندو آهي. روح انساني جو اصل روح اعظم آهي، انهيءَ ڪري روح جو لاڙو ابدي زندگي ۽ حي قيوم ڏانهن آهي. روح جو لاڙو ترقي ۽ شرف ڏانهن آهي ۽ جسم جو لاڙو کاڌي پيتي ڏانهن آهي. جهڙي طرح روح شرف ڏانهن مائل آهي اهڙي طرح شرف روح ڏانهن مائل آهي. قرآن پاڪ ۾ مومنن جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ (المائدہ-۵۴) ”خدا انهن سان محبت ڪري ٿو ۽ اهي خدا سان محبت ڪن ٿا.“ معلوم ٿيو ته جهڙي طرح روح، روح اعظم ڏانهن مائل آهي اهڙي طرح روح اعظم به روح ڏانهن مائل آهي. جيڪڏهن هن روح ۽ روح اعظم جي اتحاد جي ڳالهه ڪندس ته مثنوي تمام ضخيم ٿي ويندي. خلاصو هيءُ آهي ته هر معشوق پنهنجي عاشق جو عاشق هوندو آهي. جڏهن ته عشق پنهنجن پاسان هوندو آهي ۽ عاشق جو عشق معشوق جا چڪر کائيندو آهي ۽ معشوق جو عشق عاشق کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندو آهي. پنهنجن عشقن جو اثر جدا آهي. عاشق جو عشق ان کي ڪمزور ۽ اڀرو بنائيندو آهي. معشوق جو عشق ان ۾ حُسن جو اضافو ڪندو آهي. معشوق جو عشق ان جي گلن کي گلزار بنائيندو آهي عاشق جو عشق ان کي ساڙيندو آهي. ڪهريا پٿر ۾ به عشق آهي پر بي نيازيءَ سان گڏ آهي انهيءَ ڪري اهو پنهنجي جڳهه تي قائم آهي. ڪڪ ۾ به عشق آهي جيڪو ان کي ڪهريا ڏانهن ڇڪي آڻيندو آهي. ڪائنات جي پاڻ ۾ عشق جي ذڪر کي ڇڏ، صدر جهان جي عاشق جو ذڪر ڪر. ان جي عشق جو اثر صدر جهان تي پيو ۽ اهو ان تي مهربان ٿي ويو پر صدر جهان جي عشق لاءِ ان جي عزت ۽ آبرو معشوق جي تلاش ۾ رڪاوٽ هئي. صدر جهان جي رحمت ته ان جي مشتاق هئي پر ان جي سلطنت عشق جي لاءِ مانع بنجي رهي هئي. ڪشش پنهنجن ۾ هئي پر ڪنهن جي ڪشش پئي جي ڪشش جو اثر هئي؟ ان ۾ عشق حيران آهي. الله تعاليٰ پنهنجي محبوبيت جي اظهار لاءِ عاشق ۾ عشق جو جذبو پيدا ڪري ٿو پر اها اهڙي تقرير آهي جو عوام ان سان الله تعاليٰ جي احتياج ۽ ضرورت جو نتيجو ڪيندا آهن، انهيءَ ڪري ان جو بيان مناسب نه آهي. الله تعاليٰ اجازت نٿو ڏي ته ان امر جي وضاحت ڪئي وڃي. مون کي ان ارادي کان روڪڻ واري اها ئي ذات آهي جيڪا انسانن جي پختي عزم کي روڪيندي آهي. انسان سوين پڪا ارادا ڪري ٿو، پوءِ به ان ارادي کي پورو نٿو ڪري سگهي. ان مان معلوم ٿيو ته روڪڻ واري خاص ذات آهي. الله تعاليٰ انهن ارادن کي هن لاءِ فسخ ڪرائي ٿو ته ماڻهن کي ان جي معرفت حاصل ٿي وڃي. مشهور مقولو آهي ته عَرَفْتُ رَبِّي بِفَسْخِ الْعَزَائِمِ ”مون پنهنجي خدا کي ارادن جي فسخ ٿيڻ (تڻڻ) سان سمجهيو آهي.“ الله تعاليٰ دل ۾ سو ارادا پيدا فرمائيندو آهي، وري انهن ۾ ناڪام به بنائيندو آهي. جڏهن پهريون ارادو ٽٽندو آهي ته انسان سمجهندو آهي ته ڪا ذات فسخ ڪرڻ واري آهي. جڏهن انسان جي تدبير ناڪام ٿيندي آهي تڏهن ان کي قضاء خداوندي ۽ خدا جي وجود جو يقين ٿي ويندو آهي.

ارادن کي منسوخ ڪرڻ ۽ جاري رکڻ جي پويان الاهي حڪمت

عزمها و قصدہا در ماجرا

گاه گاہ راست می آید ثرا

ترجمو: ”معاملي ۾ ارادا ۽ قصد ڪڏهن ڪڏهن تنهنجي لاءِ ليڪ هوندا آهن.“

ڪڏهن ارادي جي تڪميل ٿي ويندي آهي، اهو هن لاءِ ته انسان بلڪل مايوس نه ٿئي. ارادي ۽ نيت کي بلڪل ڇڏي نه ڏئي. جيڪڏهن بلڪل ارادو ڪرڻ ڇڏي ڏيندو ته ارادي جي فسخ ٿيڻ ڪري جيڪا معرفت خداوندي حاصل ٿيندي آهي اها ڪونه ٿيندي. عقل وارا ارادي جي پختگي جي باوجود پوءِ محروميءَ مان ذات خداوندي جي معرفت حاصل ڪن ٿا. مقصد کان محرومي بهشت جو گس ڏسيندي آهي، ڇاڪاڻ ته حديث شريف ۾ آهي **حَقَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ** ”جنت کي ناپسنديدگين سان گهيريو ويو آهي“ يعني جنت ۾ وڃڻ جا اهي اسباب آهن جيڪي انسان کي ناگوار لڳندا آهن. پنهنجي محروميءَ سان انسان ان ذات کي سڃاڻيندو آهي جنهن جي ارادي سان مراد لامحالہ حاصل ٿيندي آهي. عقل وارن جي نامرادي جبري ۽ اضطراري آهي. عاشقان حق جي ڪسر نفسي ۽ نامرادي اختياري آهي. عقل وارا مجبوريءَ جا ٻانها آهن. عاشقان خدا ان محروميءَ ۾ وصل حق جون نعمتون حاصل ڪندا آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته **ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا (الحجر السجده-۱۱)** ”پوءِ الله تعاليٰ آسمان تي مستوي ٿيو ۽ اهو هڪ دونهون هو، پوءِ ان کي ۽ زمين کي چيائين ته توهان ٻئي فرمانبرداري ڪريو خوشيءَ سان يا جبراً.“ يعني اهل عقل جي اطاعت ڪرڻ جو مصداق آهي ۽ عاشقن جي اطاعت طوعاً جو مصداق آهي.

حضور ﷺ جو انهن قيدين تي تعجب ڪرڻ جن کي بيڙيون ۽ ڳٽ هڻي گهليو وڃي!
هن قصي مان هي ٻڌائڻ مقصد آهي ته ڪجهه ماڻهو اطاعت ڪرڻ تي مجبور ٿي ويندا آهن جيئن ڪافر جيڪي جنگ ۾ قيد ٿي آيا ۽ پوءِ اسلام آڻي اطاعت خداوندي ۾ لڳا.

ويد پنمبر کي جوق اير

که همه بُروند و ایشال ورنفر

ترجمو: ”حضور ﷺ جن قيدين جي هڪ جماعت ڏني جن کي ونيو پئي ويا ۽ اهي روئي رهيا هئا.“ حضور ﷺ انهن کي ڏٺو ۽ اهي قيدي حضور ﷺ کي چور نگاهن سان ڏسي رهيا هئا. اهي حضور ﷺ تي ڪاوڙيل هئا. حضور ﷺ انهن قيدين جو نه فديو قبول ڪيو هو ۽ نه روپيا پئسا ۽ نه حضور ﷺ جن وٽ ڪا سفارش پهچي رهي هئي. اهي قيدي دل ۾ چئي رهيا هئا ته ماڻهو انکي رحمت عالم چون ٿا حالانڪه هي ماڻهن جو ڳلو ڪاٽي رهيو آهي. اهي دل ٿي دل ۾ حضور ﷺ تي طعن زني ڪري رهيا هئا. اسان پنهنجي ڪاميابيءَ جون گهڻيون تدبيرون ڪيون پر ڪابه تدبير ڪارگر نه ٿي. بي سرو سامان ڪمزور ماڻهو شڪست کائي قيدي بنجي وڃي رهيا هئا، ان جو سبب اسان جي غلط روي آهي يا اسان پرستارن جي نحوست آهي يا جادو ٿيو آهي. وري دل ۾ چيائون ٿي ته جيڪڏهن ان جو جادو هليو آهي ته اسان به جادو ڪيو اهو چونه هليو!

حق تي هلڻ واري لاءِ ڪاميابيءَ جي ۽ ناحق واري تي پٿرن جي وسڻ لاءِ دعا گهرڻ
قرآن پاڪ ۾ آهي ته **إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمْ الْفَتْحُ ۚ وَإِنْ تَعُودُوا نَعُدَّ ۚ وَلَنْ تُغْنِيَ عَنْكُمْ فِئَتُكُمْ شَيْئًا وَلَوْ كَثُرَتْ ۚ وَأَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ** ”اي مڪي وارو! توهين فتح گهرندا هئا (چوندا هئا ته جيڪو حق تي هجي ان کي فتح ٿئي) ته هاڻي فتح اچي ويئي. هاڻي جيڪڏهن توهان باز رهندؤ ته توهان جي لاءِ بهتر آهي ۽ جيڪڏهن توهان واپس موٽيؤ ته اسين به موٽنداسون ۽ توهان جو جڻو توهان کي فائدو نه پهچائي سگهندو، چاهي ڪيترو ئي زياده هجي ۽ بيشڪ الله مومنن سان گڏ آهي.“

از بُنال و از خدا درخواستيم

که بکن مارا اگر ناروا ستيم

ترجمو: ”اسان بتن ۽ خدا کان درخواست ڪئي ته جيڪڏهن اسين غلط آهيون ته اسان کي (پاڙ کان) پٽي ڇڏ.“

ڪافر چوندا هئا ته اسان بُتن ۽ خدا کان دعائون گهريون هيون ته جيڪو حق تي هجي ته ان کي فتح ٿئي. هاڻي جڏهن مسلمانن کي فتح ٿي رهي آهي ته يقيناً اهي ماڻهو حق تي آهن. مسلمانن جي فتح مندي اسان جي دعائن جي قبوليت آهي. پوءِ ان خيال کي پنهنجي دل مان ڪڍڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. جيڪڏهن غلبو حقانيت جو دليل آهي ته اسان به ڪئين دفعا غالب اچي چڪا آهيون، پوءِ پنهنجي ان خيال جي ترديد ڪندا هئا ۽ سوچيندا هئا ته اسان جي شڪست ۽ مسلمانن جي شڪست ۾ گهڻو فرق آهي، اسين شڪست سان پست ۽ ڪمزور ٿيون ٿا ۽ مسلمان شڪست کائي اڀرن ٿا. مسلمان شڪست سان پست همت نٿا بنجن پر انهن ۾ ايماني قوت وڌي ٿي. حضور ﷺ جن ڪڏهن به شڪست سان شڪست دل نه ٿيا. مسلمانن جي بي سرو ساماني سندن ايمان جي نشاني آهي ۽ مومن جي شڪست انهن جي عملن ۽ اخلاق جي اصلاح ڪري ٿي. بزرگ رومي ؒ مسلمانن جي شڪست ۾ لڪل خوبيءَ کي هڪ مثال سان سمجهاڻي ٿو ته مُشڪ ۽ عنبر جي ڏلهي کي جيڪڏهن توريو وڃي ته ان جي خوشبو وڌيڪ مهڪندي آهي. ڪافرن جي شڪست جو مثال هي آهي ته گڏه جي لڏ کي جيڪڏهن ڦلهورو ٿو ته ان جي بدبوءِ اڃا وڌيڪ پکڙندي. مسلمانن جي شڪست ۽ ڪافرن جي شڪست کي هڪ سمجهڻ ائين آهي جيئن ڪو لڏ ۽ مُشڪ کي يا پاڻيءَ ۽ پيشاب کي يا اڻڄڻ ۽ ٿاڻ کي هڪ سمجهي.

حديثيه مان بنا مقصد حاصل ڪري موٽڻ کي به ”فتح مبین“ چوڻ جي راز جو بيان

هن ڳالهه جو راز ته مقصد پورو ڪرڻ کان سواءِ حديثيه کان حضور ﷺ جن جي واپس اچڻ کي الله تعاليٰ ”فتح مبین“ قرار ڏنو ۽ فرمايو ته ”بیشڪ، اسان توهان کي کلي فتح ڏني،“ بظاهر اها بندش حقيقت ۾ فتح هئي. مسلمانن جي شڪست جيئن ته وڌيڪ تقويت جو باعث هئي انهيءَ ڪري قرآن شريف حديثيه جي ناکاميءَ کي فتح قرار ڏنو هو.

وقت برگشتِ حديثيه رسول

در تفر بود و غمگين و ملول

ترجمو: ”حديثيه کان واپسيءَ تي رسول الله ﷺ فڪر ۾ هئا ۽ غمگين ۽ ملول هئا.“

حضور ﷺ ۽ صحابه رضه جي جماعت مديني مان عمره جي نيت سان مڪه معظمه جي لاءِ رواني ٿي، مڪي جي ويجهو حديثيه جي مقام تي پهچي ڪري منزل انداز ٿيا، مڪي جا ڪافر کين شهر ۾ داخل ٿيڻ کان روڪي رهيا هئا. تڏهن حضور ﷺ جن صلح ضري عمري کان سواءِ واپس اچي ويا اها صلح بظاهر مسلمانن جي شڪست پر حقيقت ۾ فتح هئي، جيئن ايندڙ واقعن ثابت ڪري ڏيکاريو. حديثيه جي ناکام واپسيءَ کي قرآن مجيد ”فتح مبین“ سان تعبير ڪيو آهي. حضور ﷺ کي حڪم ٿيو ته عمري کان سواءِ واپس وڃو ۽ ان ناکاميءَ کان رنجيده نه ٿيو، اها ناکامي گهڻين فتحن جو سبب بنجي. بني قريظہ ۽ بني نضير يهودين جا ٻه قبلا هئا جيڪي مديني جي آسپاس آباد هئا، انهن جي معاهده شڪني جي ڪري حضور ﷺ انهن کي حديثيه جي واقعي کان اڳ ۾ ئي جلاوطن ڪري چڪا هئا. بني نضير سنه 4 هجري ۽ بني قريظہ سنه 5 هجري ۾ غزوہ خندق کان فوراً پوءِ جلاوطن ڪيا ويا هئا. حديثيه جو واقعو سنه 6 هجري جو آهي البتہ انهن مان ڪجهه ماڻهو خيبر ۾ وڃي آباد ٿيا هئا ۽ خيبر سنه 7 هجري فتح ٿيو. هاڻي جيڪڏهن بزرگ رومي ؒ جي مراد فتح خيبر آهي ته مولانا جو فرمائڻ سیرت جي ڪتابن مطابق آهي ورنه مخالف آهي. جيڪڏهن فتوحات ۽ غنيمتون نه به هجن ته به هيءَ جماعت اها آهي جنهن کي رضا جو اهو مقام حاصل آهي جنهن ۾ غم به اهڙي طرح خوش گوار هوندو آهي جهڙي طرح خوشي. حضرت رابع بصريءَ ؒ فرمايو ته سالڪ کي رضا جو مقام ان وقت حاصل ٿيندو آهي جڏهن غم به ان جي لاءِ ائين خوش گوار هجي جيئن خوشي هوندي آهي. غم انهن کي هن لاءِ خوش گوار نه آهي ته اهو ڪنهن خوشيءَ جو پيش خيمو آهي. ذلت انهن کي ايتري قدر پياري آهي جو ان جي زوال ۽ تخت شاهي حاصل ٿيڻ کان ڊڄن ٿا. اهي ماڻهو فقر ۾ شهنشاهي ۽ خزان ۾ بهار جا لطف ماڻين ٿا. جڏهن ڪوھ جي گهرائيءَ ۾ معيت حق حاصل آهي ته اهو آسمان جي بلندي کان بهتر آهي.

حضور ﷺ جن جي هن حديث جو تفسير ته مون کي يونس بن متي تي فضيلت نه ڏيو
هن حديث جي تفسير مان رومي رحمته الله عليه هي ٻڌائڻ چاهي ٿو ته اصل، معيت حق آهي، وڏائي ننڍائي ۾ خود ڪا
فضيلت نه آهي.

گفت پيغمبرؐ که معراج مرا

نیست بر معراج یونسؑ اجابا

ترجمو: ”پيغمبر ﷺ فرمايو ته منهنجو معراج يونس علیہ السلام جي معراج کان وڌ ۾ پسندیده نه آهي.“

حضرت يونس علیہ السلام کي مڇيءَ جي ڀيٽ ۾ سمنڊ جي گهرائيءَ ۾ معراج حاصل ٿيو. حضور ﷺ کي معراج
آسمانن جي بلنديءَ تي حاصل ٿيو، حق جو قرب حاصل ٿيڻ سان اونچائي ۽ هيٺانهين ڪا شيءِ نه آهي، الله تعاليٰ جو
قرب بلندي ۽ پستيءَ سان حاصل نٿو ٿئي پر ترڪ هستيءَ سان ٿئي ٿو. جڏهن مقام فنا حاصل ٿي وڃي ته زمان ۽
مکان جي اونچ نيچ سان ڪو فرق نٿو پوي. فنائيت کانپوءِ اسرار خداوندي ظاهر ٿيندا آهن. جيڪو شخص هستيءَ
۾ ڦاٿو پيو آهي اهو فنائيت کي نٿو سمجهي سگهي. انهن قيدين چيو ته اسان جي ۽ مسلمانن جي شڪست ۾ وڏو فرق
آهي. اهي شڪست ۾ به ايتري قدر خوش ٿين ٿا جيئن اسين فتح ۾ خوش ٿيون ٿا. بي سرو ساماني انهن جو سامان
آهي، فقر ۽ ذلت ۾ فخر سمجهن ٿا. حضور ﷺ جي فنائيت تي ان شخص اعتراض ڪيو ته جيڪڏهن ان کي مقام
فنائيت حاصل آهي ۽ اهو الله جو مقرب آهي ته اسان جي تباهيءَ تي ڇو خوش ٿي رهيو آهي. جيڪڏهن ان ۾ بلڪل
تبديلي اچي ويئي آهي ۽ ان جي خوشي اسان جي قيد ۽ پنهنجي آزاديءَ جي متعلق نه آهي ته پوءِ اسان کي قيد ۾ ڏسي
ڪري ڇو ڪليو ۽ پنهنجي ڪاميابيءَ تي ڇو مغرور آهي. يقيناً ان جي خوشي ان ڪري آهي ته اسان جهڙن شينهن تي
هن فتح حاصل ڪئي آهي. ان ڳالهه مان آئون سمجهان ٿو ته هو هستيءَ مان آزاد نه آهي ۽ هڪ دنيا دار آهي، الله وارا ته
سڀني انسانن تي مهربان هوندا آهن چاهي ڀلا انسان هجن يا برا هجن. اهي ڳالهيون اهي قيدي پاڻ ۾ آهستي آهستي
ڪري رهيا هئا تان ته سپاهي نه ٻڌي سگهن.

خوشيءَ تي انهن جي طعنہ زنيءَ کان حضور ﷺ جن جو واقف ٿي وڃڻ

حضور ﷺ جن انهن جون اهي خفيہ ڳالهيون ٻڌي ورتيون ڇاڪاڻ ته پاڻ سڳورن ﷺ جا ڪن هن جهان جا ڪن
ڪونه هئا پر اهي خدائي ڪن هئا جن جي لاءِ آهستي توڙي وڏي آواز واري ڳالهه هڪ جهڙي آهي.

گرچه شنید آن مؤکل این سخن

رفت در گوشه که بد آں من لدن

ترجمو: ”جيتوڻيڪ اُن سپاهي اها ڳالهه ڪونه ٻڌي پر اُن ڪن ۾ پهچي ويئي جيڪو الله جي طرفان هو.“

ماڻهن کي قرب الاهي حاصل ٿي وڃي ٿو، اهي صفات حق سان متصف ٿي وڃن ٿا. حضرت يوسف علیہ السلام جي
قميص جي خوشبو ان محافظ کي نه پهتي جيڪو قميص کڻي وڃي رهيو هو پر پري هجڻ جي باوجود حضرت
يعقوب علیہ السلام کي پهچي ويئي. لوح محفوظ جا اسرار شيطان آسمانن تي پهچڻ کانپوءِ نٿا ٻڌي سگهن. حضور ﷺ جن
پنهنجي جڳهه تي رهندي به ٻڌي وٺندا هئا. حلوو دست درازي سان ڪونه ملندو پر محنت سان ملندو. اهو ئي حال
اسرار خداوندي جو آهي. جڏهن شيطان آسماني راز معلوم ڪرڻ جي لاءِ آسمان تي چڙهن ٿا ته ستارا انهن تي ڪري
کين ڀڄائي ڇڏين ٿا. اسرار خداوندي حضور ﷺ جن کان حاصل ڪريو، روزي ڏيڻ وارو الله تعاليٰ آهي، انهيءَ
ڪري ان کان روزي گهرو.

حضور ﷺ جو انهن قيدين جي دل جي ڳالهه سمجهي وڃڻ
پس رسول ﷺ آن گشت شان را فهم کرد
گفت آل خنده نبودم از نبرد

ترجمو: ”پوءِ رسول ﷺ انهن جي اها گفتگو سمجهي ويا، فرمايائون ته منهنجو اهو ڪلڻ جنگ جي معاملي ۾ ڪونه هو.“
حضور ﷺ کي وحيءَ جي ذريعي انهن جي گفتگوءَ جو علم ٿي ويو ۽ فرمايائون ته آئون جنگ جي معاملي ۾ ڪونه مسڪرائي رهيو هوس، اهي ڪافر حقيقت ۾ مرده آهن ۽ مردي کي مارڻ ڪهڙي بهادري آهي جو ان تي خوشي ڪئي وڃي! جڏهن ته اهي جنگي قيدي ڪونه هئا ۽ پنهنجي هم وطنن ۾ مقيم هئا. خاندان ۽ سلطنت تي ناز ڪرڻ اهڙو ئي ناپائيدار آهي جهڙي طرح اٺ جو چاڙهيءَ تي بيهن! جڏهن کان آئون جسم جي ماديت کان آزاد ٿي ويو آهيان هر اچڻ واري واقعي کي اهڙي طرح ڏسان ٿو جڏهن اهو منهنجي اڳيان هجي. انگور مان ٺهيل واري شراب کي ان جي ڪچن چڱن ۾ ڏسي وٺان ٿو. ڪنهن شيءِ جي معدوم هجڻ جي حالت ۾ ان جي وجود کي ڏسي وٺان ٿو ۽ ازلي واقعن تي به منهنجو علم محيط آهي. ازل ۾ جڏهن حضرت آدم (عليه السلام) جي پٺ مان ان جي اولاد کي ماکوڙين جي شڪل ۾ ڪڍي ڪري انهن کان عهد الست ورتو ويو هو، مون ان وقت توهان کي اونڌو ڏٺو هو. ڪائنات جي باري ۾ جيڪو علم مون کي ازل ۾ حاصل ٿيو هو ڪائنات جي وجود کانپوءِ ان ۾ ڪو اضافو ڪونه ٿيو. مون پنهنجي عالم ناسوت ۾ اچڻ کان اڳ ئي توهان کي اونڌو ڏٺو هو، توهان جي شڪست منهنجي لاءِ ڪا نئين ڳالهه نه آهي جنهن تي آئون ڪلان. مون ازل ۾ ئي توهان کي قهر الاهي ۾ مبتلا ڏٺو هو ۽ قهر به اهڙو جنهن کي توهان مهر سمجهو ٿا. جيڪڏهن ڪنهن جو دشمن اهو حلو ڪائي جنهن ۾ زهر هجي ته ان تي حسد جو ڪو موقعو نه آهي. توهان جي روحاني موت کان توهان جا ڪن پوڙا آهن. منهنجو جهاد ملڪ گيريءَ لاءِ نه آهي. هن دنيا جو مثال سڙيل مردار وانگر آهي ۽ ڪتو مردار کائيندو آهي. منهنجو ڪم ته ماڻهن کي ابدِي حياتي عطا ڪرڻ آهي. منهنجو جنگ ڪرڻ به جهان مان فساد کي ختم ڪرڻ لاءِ آهي. آئون پنهنجي شان ۽ شوڪت جي لاءِ جهاد نٿو ڪريان بلڪه چند فسادين کي ختم ڪرڻ جهان ۾ امن پيدا ڪرڻ چاهيان ٿو. حديث شريف ۾ آهي ته مَثَلُ كَمَلٍ رَجُلٍ اسْتَوْقَدَ نَارًا أَفَلَا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهَا جَعَلَ الْفَرَّاشَ وَهَذِهِ الدَّوَابُّ الَّتِي تَقَعُ فِي النَّارِ يَقَعْنَ فِيهَا وَجَعَلَ يَجْحَظُهُنَّ وَيَغْلِبُهُنَّ، فَيَتَّقَحْنَ فِيهَا فَأَنَا اخُذُكُمْ بِحُزْمِكُمْ عَنِ النَّارِ وَأَنْتُمْ تَقَحُّونَ فِيهَا ”منهنجو مثال ان شخص وانگر آهي جنهن باهه پاري، پوءِ جڏهن باهه پنهنجو ماحول روشن ڪيو تڏهن پتنگن ۽ انهن جانورن جيڪي باهه ۾ ڪرندا آهن، منجهس ڪرڻ شروع ڪيو ۽ باهه روشن ڪرڻ واري انهن کي روڪڻ شروع ڪيو. پوءِ به اهي ان تي غالب اچن ٿا ۽ باهه ۾ ڪرڻ ٿا. پوءِ آئون توهان جي چيلهه پڪڙيان ٿو ته توهان کي باهه کان بچايان ۽ توهان ان ۾ گهڙي پئو ٿا. توهان جو ظلم خود توهان تي هو ۽ توهان خود ان کان مغلوب آهيو.“

هن جو بيان ته سرڪش عين غلبي ۾ مغلوب آهي ۽ عين فتح مندي ۾ قيدي آهي

هن مثال مان هي سمجهايو اٿس ته چور سردار کي مغلوب ڪري رهيو هو ۽ ان ۾ خود ان جي مغلوبيت هئي.

دُزد قهر خواجه کرد وزر کشيد

او دران مشغول خود والي رسيد

ترجمو: ”چور سردار کي مغلوب ڪيو ۽ سون گڏ ڪيو، هو ان ۾ مشغول هو ته خود حاڪم اچي ويو.“

حاڪم ان سان ملڻ آيو هو. جيڪڏهن اهو چور سردار کي ڇڏي پڇي وڃي ها ته حاڪم جي سزا کان بچي وڃي ها ۽ مغلوب نه ٿئي ها. چور جو سردار تي غالب اچڻ ئي ان جي مغلوبيت جو سبب بنجي ويو. چور سردار کي قتل ڪيو هو ان جي بدلي ۾ حاڪم ان کي قتل ڪرائي ڇڏيو. الله تعاليٰ قصداً ڪافرن کي غلبو عطا فرمائيندو آهي تان ته

اهي غلبي جي غرور ۾ مبتلا ٿي ڪري چار ۾ ڦاسن، جڏهن غلبي جو غرور تباهي جو سبب بنبو آهي ته ان غرور ۾ مبتلا ٿي ڪري پستائي جو پيڇو نه ڪرڻ گهرجي. جڏهن غلبي جو ڏوڪو ڏيئي توکي ميدان وٺي ايندا پوءِ توتي سخت حملو ٿيندو، اهڙو غلبو خوشيءَ جو سبب نه آهي، حديث شريف ۾ آهي: **أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِأَمْرِ الْجَنَّةِ كُلِّ ضَعِيفٍ مَّتَضَعِفٍ لِّعَفْوِ لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللَّهِ لَا يَبْرُهُ** ”ڇا توهان کي جنتين جي خبر نه ٻڌايان، هر اهو ڪمزور جنهن ڪمزوري اختيار ڪئي هجي، اهو الله جي ڀروسي سان قسم ڪئي ته الله ان جو قسم ضرور پورو ڪندو.“ اهل جنت جي ڪمزوري ڪمال هوشيارِي ۽ پنهنجي افعالن کان بدظنيءَ جي ڪري هوندي آهي، ڪمزوري ڪڏهن عقل جي ڪمي سبب ايندي آهي، ڪڏهن بُزدليءَ جي ڪري، ڪڏهن مذهب تي يقين نه هجڻ ڪري هوندي آهي. اهل جنت جي ڪمزوري انهن سببن ڪري نه آهي. حُديبيه جي موقعي تي مومنن جي ظاهري مغلوبيت ۽ مڪي جي ڪافرن جي غلبي جي حڪمت قرآن پاڪ ۾ بيان فرمائي ويئي آهي: **وَلَوْلَا رِجَالٌ مُّؤْمِنُونَ وَنِسَاءٌ مُّؤْمِنَاتٌ لَّمْ تَعْلَمُوهُمْ أَنَّ تَحْطُّوهُمْ فَتُصِيبُكُمْ مِنْهُمْ مَعْرَةٌ بَغَيْرِ عِلْمٍ لِّيَدْخُلَ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ** ”لوتڙيلو اعدائين ڏين ڪفر وائين تنهن ڪري اهو اڳي (الفتح- ۲۵) ۽ جيڪڏهن (اهڙا ڪي) مڙس مومن ۽ (ڪي) زالون مومنياڻيون (مڪي ۾) نه هجن ها جن کي اوهان نه ڄاڻندا آهيو ته (متان) کين لتاڙي ڇڏيو، پوءِ بي خبريءَ ۾ انهن جو اوهان کي گناهه پهچي (ته هاڻي ئي فتح ٿي ها) ته جنهن کي الله گهري باجهه ۾ داخل ڪري. جيڪڏهن (بئي ٽوليون) ڌار هجن ها ته ضرور مڪي وارن مان ڪافرن کي ڏکوئيندڙ عذاب ڪريون ها.“ حُديبيه جي باري ۾ قرآن پاڪ ۾ آهي ته **وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَآَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ** ”وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا“ (الفتح- ۲۴) ۽ (الله) اهو آهي جنهن ڪافرن جا هٿ اوهان کان ۽ اوهان جا هٿ انهن کان جهليا، مڪي جي وچ ۾، اوهان کي مٿن سوارو ڪرڻ کانپوءِ ۽ جيڪي ڪندا آهيو تنهن کي الله ڏسندڙ آهي.“

غلبي جي وقت به حضور ﷺ پنهنجو پاڻ کي عاجز سمجهندا هئا ۽ غلبو محض تائيد خداوندي سان ڄاڻندا هئا. جنگ بدر ۾ جڏهن حضور ﷺ جن هڪ مُٺ مٽيءَ جي اڇلائي ۽ ان سان ڪافر مغلوب ٿي ويا ته ان جي باري ۾ قرآن ڪريم ۾ فرمايو ويو: **وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى** (الانفال- ۱۷) ”جڏهن توهان مٽي اڇلائي ته توهان ڪونه اڇلائي الله تعاليٰ اڇلائي.“ منهنجي ڪل ان جي ڪري ڪونه هئي ته توهان جي پيرن ۾ زنجيرون آهن، آئون ته هن لاءِ ڪليو هئس ته آئون توهان کي قيد ڪري جنت ڏانهن وٺي وڃي رهيو هئس، ان تي عجب ڪري رهيو هئس ته دشمني جي باوجود توهان کي باهه کان بچائي جنت ۾ وٺي وڃي رهيو آهيان. جڏهن توفيق شامل حال هوندي آهي تڏهن انسان کي جبراً يا خوشيءَ سان راهِ راست تي وٺي ايندي آهي. عام انسان خوف ۽ ڊپ کان هدايت جي واٽ تي هلن ٿا، پر الله وارا پنهنجي خوشيءَ ۽ بصيرت سان راهِ راست تي هلن ٿا جن کي بصيرت قلبي ۽ باطن جو نور حاصل ٿي ويو آهي. انسان مجاهدو ڪري ته ان کي باطني نور حاصل ٿي ويندو آهي جنهن سان سڌي راهه ان جي لاءِ آسان ٿي ويندي آهي. مقلد ٻارن وانگر آهن جن کي پنهنجي عمل جي مزدوري نظر نٿي اچي. ٻار کي جڏهن مڪتب وڃڻ تي انعام ملي ته مڪتب وڃڻ جي خوشيءَ ۾ سندس رات جي ننڊ اڏامي ويندي آهي. جيڪڏهن عمل جو ثواب اکين سان ڏسڻ ۾ اچي ته پوءِ عبادت گذارن کي ڏسي رشڪ ۽ سڌ ٿيڻ لڳي. مقلد جي اطاعت جبري آهي، اهل صفا جي اطاعت دل ۽ جان سان آهي. مقلد جي عبادت پنهنجي غرض تي مبني هوندي آهي. اهل الله جي عبادت محض عشق جي بنياد تي هوندي آهي. عام انسانن جو مثال ان ٻار جهڙو آهي جيڪو دائيءَ سان کير جي لالچ ۾ محبت ڪندو آهي. بالغ مرد عورت جي عشق جي بنياد تي گرويده هوندو آهي، اهو اهل الله جو مثال آهي. جيڪي ماڻهو جنت جي لالچ يا دوزخ جي ڊپ کان الله جا عاشق آهن اهي تقليدي سبق پڙهي رهيا آهن. اهڙا عاشق جيڪي محض ذات جي ڪري الله جا عاشق هجن ۽ سندن عشق ۾ ڪو غرض نه هجي، تمام گهٽ آهن. عاشق چاهي مقلد هجي يا مُنور دل وارو، الله جي ئي ڪشش ان کي پاڻ ڏانهن ڇڪي رهي آهي. چاهي عشق ۾ مقلد آهي ۽ ان جي جنت جو اميدوار بنجي ان جو عاشق بنبو آهي، چاهي ان جي ذات جو عاشق آهي ۽ اهو فقط هجر کان ڊڄي ٿو ۽ فقط وصال جو طالب آهي. پنهنجي طلب من جانب الله آهي ۽ پنهنجي جو عشق خدا جو پيدا ڪيل آهي.

معشوق جو عاشق کي ڳجهي نموني جذب ڪرڻ ۽ عاشق جو خوف ۽ مايوسي ۾ رهڻ
معشوق جي ڪشش اهڙي هوندي آهي جو عاشق کي اها محسوس ڪانه ٿيندي آهي ۽ نه منجهس ان جو ڪو
نشان هوندو آهي.

آمدیم اینجا که در صدر جهان

گر نبودی جذب آں عاشق نهال

ترجمو: ”اسين هتي اچي وياسون ته صدر جهان ۾ جيڪڏهن اُن عاشق جي لڪل ڪشش هجي.“

جڏهن ته معشوق عاشق جي ڪشش ڪري ٿو ته هاڻي ٻڌو اُن بخاريءَ جي لاءِ جيڪڏهن صدر جهان معشوق جي
طرفان ڪشش نه هجي ها ته اهو بخاري عاشق ڪيئن سزا ڏانهن ڇڪجي ها. لاڙو پنهنجن پاسي ٿيندو آهي پر معشوق
جو لاڙو لڪل هوندو آهي ۽ عاشق جو کُلمر ڪلا هوندو آهي. هن موقعي تي آئون هڪ ٻيو قصو ٻڌائڻ چاهيان ٿو پر
بخاري عاشق کي ڪيستائين انتظار ۾ رکان! اُن جي خواهش آهي ته موت کان پهريان معشوق جو چهرو ڏسي وٺي.
معشوق جو ديدار آب حيات آهي، ان کانپوءِ موت نٿو اچي سگهي. جنهن معشوق جو ديدار موت دفع ڪندڙ نه هجي
اهو حقيقت ۾ معشوق ئي نه آهي. معشوق جو صحيح ڪارنامو ته اهو ئي آهي ته اُن ۾ موت اچي وڃي. صحيح ايمان
جي نشاني اها آهي ته اُن تي جان قربان ڪرڻ سُني معلوم ٿئي. جيڪڏهن ايمان ۾ اها ڪيفيت نه آهي ته اهو ناقص
ايمان آهي، اُن جي تڪميل ڪرڻ گهرجي. توهان پنهنجو صحيح دوست اُن کي سمجهندا جيڪو توهان جي لاءِ جان
ڏيئي ڇڏي. جڏهن وصال جي شوق ۾ مرڻ آسان ٿي وڃي ته پوءِ اهو موت، موت نه آهي محض هڪ نقل مڪاني آهي.
موت ته هڪ ناگوار شيءِ آهي، جڏهن ناگوار شيءِ ختم ٿي وئي ته موت، موت نه رهندو. صحيح معنيٰ ۾ دوست ته الله
تعالٰي آهي ۽ دنيا ۾ اهو دوست ئي دوست آهي جيڪو الله وارو هجي.

عاشق بخاري جو صدر جهان جي خدمت ۾ پهچڻ

چون بدید اوچهره صدر جهان

گویا پریش از تن مرغ جاں

ترجمو: ”جڏهن هن صدر جهان جو چهرو ڏٺو ڄڻ اُن جي جسم مان ساهه جو پڪي پرواز ڪري ويو.“

جڏهن اُن بخاري عاشق صدر جهان کي ڏٺو تڏهن بي حس و حرڪت ٿي ويو ۽ سُڪل ڪاٺيءَ وانگر زمين تي
ڪري پيو ۽ مٿي کان پيرن تائين ٿڌو ٿي ويو. هوش ۾ آڻڻ جون سڀ تدبيرون بيڪار ٿيون. عاشق ته معشوق جي
سنگهڻ سان هوش ۾ ايندو آهي. صدر جهان جڏهن اُن جي اها حالت ۽ هيڊو چهرو ڏٺو ته سواريءَ تان لهي وٽس آيو.
صدر جهان چيو ته عشق جو معاملو به عجيب آهي، عاشق معشوق کي گوليندو آهي ۽ اُن جي اڳيان اچڻ تي فنا ٿي
ويندو آهي. خدا جي عاشق جو به اهو ئي حال هجڻ گهرجي جو عاشق کي فنا جو درجو حاصل هجي. پنهنجي ان فنا
کي به ڪجهه نه سمجهه، اتي هزارين فاني آهن. وصال جي وقت فنا لازمي آهي. پاڇو هجي ۽ اهو سج تي عاشق هجي ته
سج جي ظاهر ٿيندي ئي پاڇو غائب ٿي ويندو. محبوب سج آهي ۽ عاشق ستارو ۽ رات آهي. سج جي نڪرڻ سان رات
۽ ستارا غائب ٿي ويندا آهن. عشق جي تقاضا آهي جنون ۽ چرپائي. چرپائي ۽ عقل ۾ وير آهي. عشق شينهن آهي ۽
عقل هرڻ آهي، عشق تيز طوفان آهي ۽ عقل مڇر آهي.

مچر جو حضرت سليمان عليه السلام جي دربار ۾ هواتي فرياد ڪرڻ

هن قصي جو مقصد هوا جي مقابلي ۾ مچر جي بي وسيءَ کي ظاهر ڪرڻ آهي.

پشيم آمد از حدیقه د ز گياه
وز سليمان گشت پشيم داد خواه

ترجمو: ”باغ ۽ گاه مان مچر آيو ۽ مچر (حضرت) سليمان عليه السلام کان انصاف گهريو.“

حضرت سليمان عليه السلام جي جنن ۽ انسانن تي حڪومت هئي ۽ هوا به سندس حڪم جي تابع هئي، ان جو تفصيل مُشڪل آهي. مختصر هي ته هر شيءِ سندن حڪم جي ٻانهي هئي. مچر هوا جي ظلم جو هي تفصيل بيان ڪيو ته هوا اسان کي باغ ۽ گلن ۾ ويهڻ نٿي ڏي، توهان کي هر شيءِ تي اعليٰ کان اعليٰ اقتدار حاصل آهي ۽ اسان جي ڪمزوريءَ ۽ حقارت ضرب المثل آهي، نبيءَ جو هٿ خدا جو هٿ هوندو آهي، حضرت سليمان عليه السلام ته سرڪش شيطانن کي به قيد ڪري ڇڏيو هو، عدل نور آهي ۽ ظلم تاریکي ۽ اوندهه آهي. شيطان ۽ جن حضرت سليمان عليه السلام جي خدمت گذاري ڪندا هئا ۽ سرڪش جن قيد هئا. حضرت سليمان عليه السلام مچر کي فرمايو تون ٻڌاء ته ڪنهن کان انصاف چاهين ٿو؟ ظلم جو سرچشمو شيطان آهن ۽ اهي ته قيد آهن. الله تعاليٰ مُلڪ اسان کي هن لاءِ ڏنو آهي ته مخلوق آسمان ڏانهن فرياد نه ڪري. مظلومن جي آه سان ملاءِ اعليٰ مُضطرب ٿي ويندو آهي ۽ مظلوم جي آه عرش کي ڌڪائي ڇڏيندي آهي. اي مظلوم! تون آسمان ڏانهن نه ڏس! ڇاڪاڻ ته تون دنيا ۾ آسماني بادشاهي رکين ٿو. مظلوم جو فرياد ۾ ”يارب“ چوڻ انصاف جي لاءِ آهي، برحق بادشاهه الله جو خليفو هوندو آهي. حضرت سليمان عليه السلام کي مچر چيو ته هوا اسان تي ظلم ڪيو آهي، ان جي ڪري اسين پنهنجي جگر جو رت پي رهيا آهيون. ان ظلم جي ثبوت لاءِ ڪنهن شاهديءَ جي به ضرورت نه آهي. اسان جو عدل ۽ انصاف ڪر.

مظلوم مچر کي حضرت سليمان عليه السلام جو حُڪم ڏيڻ ته مُدعا عليه کي ڪچھريءَ ۾ حاضر ڪر!

پس سليمان گفت اے زبّادوی
امر حق باید که ازجان بشنوی

ترجمو: ”پوءِ حضرت سليمان عليه السلام فرمايو ته اي سُني پُڻ پڻاڻ وارا! توکي الله جو حڪم دل ۽ جان سان ٻڌڻ گهرجي.“
الله جو حڪم آهي ته مُدعي جو بيان مُدعا عليه جي موجودگيءَ ۾ ٿيڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته مُدعي ۽ مُدعا عليه ٻنهي جي ڳالهه ٻڌڻ سان حق واضح ٿئي ٿو. مدعا عليه جي غير حاضريءَ ۾ مُدعي جي قول تي فيصلو نٿو ڪري سگهجي. ڌرين جي موجودگي ضروري آهي. تون مُدعا عليه کي حاضر ڪر! مچر حضرت سليمان عليه السلام جي ڳالهه تسليم ڪندي عرض ڪيو ته مُدعا عليه توهان جي فرمان هيٺ آهي، ان کي حاضريءَ جو حڪم ڏيو. حضرت سليمان عليه السلام هوا کي طلب ڪيو. جڏهن هوا تيزيءَ سان هلي تڏهن مچر پڇي ويو. حضرت سليمان عليه السلام مچر کي چيو تون هتي بيهه، تان ته پنهنجي موجودگيءَ ۾ فيصلو ڪري سگهجي. جهڙي طرح هوا جو وجود مچر جي فنا آهي، اهڙي طرح وصل حق واصل جي فنا آهي. وصل سان جيتوڻيڪ بقا بالله حاصل ٿئي ٿي پر ان کان اڳ ۾ مقام فنا طئي ڪرڻو پوي ٿو. ممڪن جو وجود ساڻو ۽ پاڇو آهي، ذات باري نور آهي، نور جي ظهور وقت پاڇو معدوم ٿي ويندو آهي. ذات باري کان سواءِ هر شيءِ فنا ٿيڻ واري آهي. فاني في الله موجود به آهي معدوم به آهي. اهو پنهنجي ذات جي اعتبار سان معدوم آهي ۽ جيئن ته ان کي بقا بالله حاصل آهي انهيءَ ڪري موجود آهي. ان مالڪ ۾ هستي ۽ نيستي جو اجتماع حيران ڪندڙ آهي. مطلب ته وجود ۽ عدم وجود جي اجتماع ۾ عقل حيران آهي ۽ قلم جڏهن ان جاءِ تي پهتو ته نٿي ويو، عظمت باري جو بيان ڪٿو نه آهي.

معشوق کي بيهوش عاشق کي هوش ۾ آڻڻ لاءِ تدبير ڪرڻ

باز گرم جانبِ صدرِ جهاں
در نوازش عاشق خود را نہاں

ترجمو: ”آئون وري صدر جهان ڏانهن موٽان ٿو جيڪو در پرده عاشق کي نوازي رهيو آهي.“

صدر جهان در پرده ان تي عنايت ڪري رهيو هو، ان جو سرڙو سوري پنهنجي هنج ۾ رکيائين. ان بيهوش جي گلن تي صدر جهان جا لڙڪ ڪري رهيا هئا. هو، بيهوش کي هوش ۾ آڻي رهيو هو تان ته اهو ڳالهائڻ لڳي. صدر جهان ان جي ڪن ۾ چيو ته آئون تنهنجو مطلوب زر ڪٿي آيو آهيان، پنهنجو دامن پڪيڙ فراق ۾ تنهنجي جان بي چين هئي، هاڻي جڏهن آئون مدد جي لاءِ آيو آهيان ته تنهنجي جان ڪيڏانهن پڄي ويئي. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ ان قصي مان نتيجو ڪڍي ٿو ۽ ان کان اڳ ۾ سمجھائي ٿو ته انسان جو عشق خداوندي ۾ مبتلا هئڻ جو هيءُ مثال آهي ته هڪ ڪڪڙ اٺ کي پنهنجو مهمان بنائي وٺي آيو. جڏهن اٺ ان جي گهر ۾ قدم رکيو ته ڪڪڙ جو گهر برباد ٿي ويو. اهوئي حال انسان ۽ عشق الاهي جو آهي جو جڏهن اهو مهمان بنجي ڪري ايندو آهي ته ڪڪڙ جو گهر جيڪو عقل ۽ هوش آهي، اهو ختم ۽ فنا ٿي ويندو آهي. هوش جو مثال حضرت صالح عليه السلام جهڙو آهي جنهن الله جي ڏاچي طلب ڪئي ۽ عشق جو مثال ڏاچيءَ جو آهي جنهن قوم جو گاه پاڻي سڀ ختم ڪري ڇڏيو هو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته اِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا (الاحزاب- ۷۲) ”بيشڪ، اسان آسمان ۽ زمين ۽ جبلن کي امانت آچي ته ان جي ڪٿڻ کان انڪار ڪيائون ۽ ان کان ڊنا ۽ ان کي انسان ڪنيو. بيشڪ اهو تمام ظالم جاهل آهي.“ بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ امانت مان مراد عشق ورتي آهي. انسان جي ناداني ته هي آهي جو اهو ان مشڪل ڪم ۾ قاسي ويو ۽ انسان ۽ عشق الاهي ۾ مبتلا هئڻ جو مثال هي آهي جن ڪو سهو شينهن کي بغل ۾ جهلڻ جي ڪوشش ڪري. انسان ظالم آهي ۽ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري ٿو پر اهو اهڙو ظلم آهي جيڪو انصاف کان وڌيل آهي. صدر جهان ان بيهوش جو هٿ جهلي ڪري چيو ته هن جو ساهه تڏهن واپس ايندو جڏهن آئون ان کي ساهه عطا ڪندس. جڏهن اهو منهنجي ساهه سان زنده ٿيندو تڏهن ان جو روح مون ڏانهن متوجه ٿيندو. منهنجي عطا ڪيل جان ۾ منهنجون اعليٰ بخششون قبول ڪرڻ جون صلاحيتون هونديون. ان جي پهرين جان نامحرم هئي. منهنجو چهرو نٿي ڏسي سگهيو. ڪاسائي ذبح ٿيل جانور ۾ ڦوڪ ڏيندو آهي تان ته گوشت کُل کان جدا ٿي وڃي. صدر جهان چيو ته آئون به هن ۾ ڦوڪ پريندس تان ته اهو بشري گندگين کان پاڪ ٿي وڃي. صدر جهان پنهنجي وصل جو اعلان ڪري ڇڏيو. تنهنجي مستي ۽ بيهوشي اسان جي سبب کان هئي ۽ تنهنجي مستي اسان جي هستيءَ سان قائم آهي، هاڻي آئون توکي اسرارن جي تعليم ڏيان ٿو پر اهي اسرار مادي چين سان ٻڌايا ڪونه ويندا آهن، اهي باطني اسرار آهن. هاڻي تون اهي ڪن ڪول جيڪي انهن ڪنن کان علاوه آهن، اها خوشخبري ٻڌي ڪري مُردِي ۾ جان پوڻ لڳي. بهر حال اهو مدهوش عاشق مٽيءَ کان ته ڪونه ويو هو جڏهن بادِ صبا جي ڪرشم سان ان ۾ جان پئجي وڃي ٿي ته ان ۾ معشوق جي غمزن ۽ اشارن سان جان چونڊ پوندي. نطفو حڪم خداوندي سان حسين ترين ٻار جي صورت وٺي ٿو. مشهور آهي ته پڪين ۾ مذڪر جي هوا مونث جي رحم ۾ پهچندي آهي، جنهن سان اُنو ٺهندو آهي. باهه غيبي آواز سان حضرت ابراهيم عليه السلام تي گلزار بڻي. هڪ ڪرشمي سان حضرت موسيٰ عليه السلام جي لب ارڙ نانگ بڻي. ڪرشم خداوندي سان پٿر مان حضرت صالح عليه السلام جي ڏاچي پيدا ٿي. انهن جزئيات کي ڇڏ سڄي جهان کي ڏس، هڪ ڪرشمي سان عدم کان وجود ۾ آيو. مطلب ته صدر جهان جي ڪرشمي سان اهو مدهوش، هوش ۾ اچي ويو، رقص ڪرڻ لڳو ۽ سجدي ۾ ڪري پيو.

بيهوش عاشق جو هوش ۾ اچڻ ۽ معشوق جي تعريف ۽ شڪر ڏانهن متوجه ٿيڻ

گفت اے عنقائے حق جان رامطاف

شکر کہ باز آمدی زان کوه قاف

ترجمو: ”چيائين ته اي عنقا جا خدا!، جيڪو جان جي طواف گاه آهي، شڪر آهي جو تون ڪوه قاف کان واپس اچي وئين.“

هو مدهوش هوش ۾ اچي صدر جهان سان مخاطب ٿيو ۽ چيائين ته توهان جي ذات منهنجي لاءِ عنقاء ٿي وئي هئي، خدا جو سُکر آهي جو اها ڪوه قاف کان واپس اچي وئي، توهان تي عشق عاشق آهي ۽ توهان عشق جا محبوب آهيو، ان آرزو ۾ بيهوش ٿيو آهيان ته توهان جي ڪن کي پنهنجو درد ۽ غم ٻڌائي سگهان. ڪن جي شوق ۾ مدهوشي هن لاءِ طاري ٿي هئي ته توهان جي ڪن جون مهربانيون ياد آيون هيون. منهنجي ناقص جان جيڪو مڪر ڪندي هئي اهو ائون توهان کي چونڊو هوس ۽ توهان ان کي ٻڌي وٺندا هئا. مصنوعي احوال توهان کي ٻڌائيندو هوس، توهان ان کي صحيح احوال وانگر قبول ڪندا هئا. منهنجي بناوٽي حالت تي توهان اهڙي بردباري ڪندا هئا جو ان تي سوين بُردباريون قربان ڪجن. بخاري صدر جهان سان پنهنجا احوال بيان ڪري ٿو ته (1) ائون پنهنجي آغاز ۽ انجام کان بي خبر هئس (2) توهان جو ثاني نه ڏٺم (3) ائون عيسائين جي شرڪ ۾ مبتلا ٿي ويس (4) عملن جي پوک ساڙي ڇڏيم (5) پنهنجا حواس وڃائي ڇڏيم (6) تنهنجي چهري کان سواءِ ڇهن ئي طرفن کان مون تي غم وسي رهيو هو (7) (8) ستن ۽ اٺن ۾ فرق نه پئي ڪري سگهيس. منهنجي ڳالهه آه و بڪاءِ (روئن) بمنزل بجليءَ جي آهي. جيڪا منهنجي اکين جي ڪڪر ذريعي ڳوڙها وهائڻ چاهي ٿي. ائون روئن ٿو ته زباني شڪايت کان محروم ٿي وڃان ٿو. شڪايت ڪريان ٿو ته روئي نٿو سگهان. ڏس هاڻي منهنجي اکين مان رت جا لڙڪ شروع ٿي ويا آهن. ائين چئي هو روئن لڳو هاڻي ان جي هيءَ حالت هئي جو ڪڏهن شڪايت ڪري، ڪڏهن روئي ۽ ڪڏهن کلي. انهن چرين وارين حرڪتن تي سڀ حيران هئا. سندس اها حالت زار ڏسي ڪري پورو شهر روئن لڳو. قيامت جي ميدان ۾ مرد ۽ عورتون سڀ پاڻ ۾ گڏجي ويندا. آسمان زمين کي چيو ٿي ته جيڪڏهن قيامت نه ڏئي هجي ته هي ان جو نمونو آهي ڏسي وٺ. سمجهه ۾ نٿو اچي ته هن عاشق جو هجر زياده دردناڪ آهي يا وصال زياده دردناڪ آهي. آسمان قيامت جو بيان پڙهي ڪري ان حادثي تي ان کي منطبق ڪري رهيو هو.

بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ عشق جا احوال ۽ صفتون بيان ڪري ٿو ته عشق جا احوال پنهنجن جهانن جي احوال کان جدا آهن. دنيا جي هر پاڳل ۽ چري ۾ هڪ قسم جي ديوانگي هوندي آهي پر عاشق ۾ باهتر چريائيون هونديون آهن. عشق خود هڪ لڪل شيءِ آهي پر ان جا آثار گهڻا کليل آهن. انبياءِ پنهنجي بلندن جي باوجود ان جي تمنا ڪندا رهيا. عشق جو مسلڪ ۽ مذهب دنيا جي سڀني مسلڪن ۽ مذهبن کان جدا آهي. اهو شاهي تخت کي پيرن جي پيڙي سمجهندو آهي. اڳوڻي زماني ۾ قيديءَ جي پير ۾ ڪاٺ ڦاسايو ويندو هو. عشق جي هيءَ صدا آهي ته غلامي ان جي لاءِ قيد آهي ۽ آقا ئي ان جي لاءِ مٿي جو سور آهي. اسان جيڪو حال بيان ڪيو، هي ته مجازي عشق جون ڪيفيتون آهن. هاڻي جيڪڏهن خداوندي عشق هجي ته ان جي صفتن کي ان تي قياس ڪريو پر ان جي معاملي ۾ عقل ڪم نٿو ڪري انهيءَ ڪري. قياس به نه ڪري سگهندو. ڪو انسان بندگي اختيار ڪندو آهي، ڪو تخت سلطنت پسند ڪندو آهي پر اهي ٻئي ڳالهين عشق جي لاءِ پردو ۽ حجاب آهن. عشق انهن سان گڏ نٿو ٿي سگهي، ڪو ٻيو عشق جي حقيقت نٿو بيان ڪري سگهي. جيڪڏهن عشق جي خود زبان هجي ته اهو پنهنجو ۽ عاشقن جو حال بيان ڪري سگهي ها، انسان عشق جون جيڪي وصفون بيان ڪري ٿو ان سان عشق جي معرفت بدران تهائين وڌيڪ جهالت پيدا ٿئي ٿي. انسان جو قول ۽ فعل ته ان جي حقيقت سمجهڻ ۾ مانع ۽ رڪاوٽ آهي، انهيءَ ڪري ان جي ذريعي ان جي حقيقت کي واضح ڪرڻ ائين آهي جيئن ڪو رت کي رت سان ڏوئي. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ فرمائي ٿو جيئن ته ائون عاشقن جو محرم راز آهيان انهيءَ ڪري عشق جي حقيقت سمجهائڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو پر اها ڪوشش ائين رائيگان ۽ بيڪار آهي جيئن پجري ۾ ڦوڪ ڏيڻ بيڪار آهي. پاڻ کي خطاب ڪندي بزرگ چوي ٿو ته پنهنجي عشق جي حقيقت کي بيان ڪرڻ جي دعويٰ تنهنجا پراگنده خيال آهن جيڪي رات جي بي چينيءَ جا اثرات آهن. عشق جي حقيقت جي بيان کي ڇڏ! پهريان ڪو محرم راز تلاش ڪر. پوءِ ان سان ڳالهه ڪر. پاڻ کي رومي رحمۃ اللہ علیہ چوي ٿو ته تون

عاشق ۽ مست آهين ۽ پوءِ زبان هلائين ٿو، اها ته ايتري قدر حيرت انگيز ڳالهه آهي جيئن ڪو اُٺ چاڙهي ۽ تي چڙهي، جڏهن منهنجي زبان عشق جي ناز ۽ انداز جو بيان شروع ڪري ٿي ته آسمان خدا کي پڪاري انهن رازن جي مخفي رهڻ جي دعا ڪري ٿو. عشق جي راز کي لڪائڻ ائين آهي جيئن ڪو چٽنگ يا آلي کي ڪپهه ۾ لڪائي. جڏهن آئون عشق کي لڪائڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو ته اهو مٿو کڻي ٿو ۽ مون کي ذليل ڪرڻ جي لاءِ منهنجا ٻئي ڪن پڪڙي چوي ٿو ته مون کي لڪائي ڏس، تون ڪيئن لڪائي سگهندين؟! آئون ان عشق کي چوان ٿو ته توکي جوش اچي ويو آهي، توهان هن وقت هليا وڃو ۽ خود پنهنجو پاڻ کي لڪايو، توهين ته جان وانگر پوشيده آهيو ۽ ظاهر به آهيو. اهو عشق چوي ٿو ته منهنجو پنهنجو پاڻ کي پوشيده رکڻ ممڪن نه آهي. منهنجو مثال ان شراب جهڙو آهي جيڪو مٺ ۾ قيد هجي ۽ ان جا آثار سر محفل آهن. آئون به روح ۾ قيد آهيان پر آثار کليل آهن. آئون ان عشق کي چوان ٿو ته مصيبت ۾ ڦاسڻ کان پهريان لڪي وڃ، ورنه منهنجي مستي ڪو ظلم ڪندي ۽ مون تي مصيبت اچي ويندي ۽ اها منهنجي مصيبت تنهنجي مصيبت آهي. ان جي جواب ۾ عشق چوندو آهي: تون ته منهنجي لطيف جام سان سيراب آهين، آئون تنهنجو ساٿ ڪونه ڇڏيندس، تنهنجي ذريعي منهنجي رسوائي ڪونه ٿيندي. تون ڪم ظرف نه آهين جو پيڻ کان پوءِ وڌين. عشق شام تائين ساٿ نه ڇڏڻ جي ڳالهه ڪئي هئي ته ڇڻ اهو شام کانپوءِ جدا ٿي ويندو. شام جو وقت جڏهن جام عشق کي مون کان جدا ڪرڻ لڳندو ته آئون ان کي چوندس ته اڃا شام ڪونه ٿي آهي، مون کان جام نه چوراءِ. شراب کي عربي زبان ۾ مدام چيو ويندو آهي. ان جو سبب هي آهي ته شرابي ان مان ڏاپندو نه آهي ۽ ان جي هميشگيءَ جو خواهشمند رهندو آهي. پوءِ جڏهن ظاهري شراب جي اها صورت آهي ته حقيقي شراب مان آئون ڪيئن ڏاڍي سگهان ٿو. عشق ئي حقيقت تائين پهچائي ٿو ۽ اهو عشق عاشق جي لاءِ ساقی بنجي ٿو. جيڪڏهن تون الله جي توفيق سان عشق جي جستجو ڪندين ته اهو تنهنجي روح جي لاءِ آب حیات جو ڪم ڪندو ۽ تنهنجو بدن ان جي لاءِ جام بنجي ويندو. جڏهن عشق توفيق جي شراب کي جوش ڏيندو آهي تڏهن بدن جي صراحي ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويندي آهي ۽ اها جسماني واسطن کان آزاد ٿي ويندي آهي. پوءِ اها ڪيفيت ٿيندي جو عشق ۽ عاشق معشوق ۾ اتحاد ٿي ويندو. پاڻي ۽ ساقی ۽ مست هڪ ٿي ويندا. جيڪڏهن تنهنجي سمجهه ۾ اهو اتحاد نه اچي ته ترديد نه ڪر ۽ معاملو الله جي سپرد ڪر. انگور جي شيري جا سڀ خواص ساقی جو پرتو آهن. جيڪڏهن ڪو انڪار ڪري ته ان کان دريافت ڪر ته انگور جي شيري ۾ اهي خواص ڪٿان آيا آهن. هر انسان کليل طور تي ڄاڻي ٿو ته ڪو ڪم ڪرڻ واري کان سواءِ وجود ۾ نٿو اچي، ضرور هڪ ذات آهي جيڪا انهن سڀني شين ۾ متصرف آهي، اها الله تعاليٰ جي ذات آهي.

دگهي هجر واري امتحان ۾ مبتلا عاشق جو قصو

هن قصي ۾ به اهو ٻڌايو اٿس ته اسباب ۾ سببیت به الله تعاليٰ جي تصرف سان آهي ورنه اسباب خود ڪاشيءَ نه آهن.

يک جوانے برزے مجنوں بدست

روز و شب پے خواب و بختور آمدست

ترجمو: ”هڪ جوان هڪ عورت تي عاشق ٿيو هو، رات ڏينهن ننڊ ۽ کاڌي کان سواءِ رهندو هو.“

هڪ شخص هڪ عورت تي عاشق ٿي پيو پر ان کي ڪنهن به طرح وصل ميسر نه ٿي آيو. ان شخص کي عشق طرح طرح جون سزائون ڏنيون. عشق عاشق کي هن لاءِ ستائيندو آهي تان ته هر بوالهوس حسن پرستي جو شعار نه ناهي ۽ نااهل اهو ميدان ڇڏي وڃي. اهو عاشق ڪنهن کي قاصد بنائيندو هو ته اهو قاصد ان جو رقيب بنجي ويندو هو. جيڪڏهن اهو محبت جو پيغام لڪائي موڪليندو هو ته ان معشوقه جو منشي کيس غلط پڙهي ڪري ٻڌائيندو هو. جيڪڏهن اهو صبا (هوا) جي ذريعي پيغام موڪليندو هو ته اها هوا مٽي ۽ واري ۽ گرد آلود ٿي ويندي

هتي ۽ صحيح پيغام ڪونه پهچائيندي هئي. جيڪڏهن ڪبوتر جي پرن سان ٻڏي ڪري خط موڪليندو هو ته سوزش جي ڪري ڪبوتر جا پر سڙي ويندا هئا. مطلب ته ڪا تدبير ڪم نٿي آئي ۽ پيغام رساني جا جيتري قدر اسباب هئا اهي سڀ ناڪاره ٿي ويا هئا. اڳ پر ان جي لاءِ معشوق جو انتظار غم جو مونس بنيل هو. آخر ۾ اهو انتظار به ختم ٿي ويو ۽ ان تي بلڪل مايوسي طاري ٿي ويئي. ڪڏهن اهو عشق کي بلاءِ بي درمان (دوا) سمجهندو هو. ڪڏهن چونڊو هو ته اهو ئي ته مدارِ زندگي آهي. ڪڏهن ان تي خوديءَ جو غلبو ٿيندو هو ۽ خواهشون پيدا ٿينديون هيون. ڪڏهن بلڪل فنا جو درجو اختيار ڪندو هو ۽ پنهنجي وجود کي وساري وهندو هو. ڪڏهن تنهائي جي وحشت ۾ گريه و زاري ڪندو هو. ڪڏهن محبوب جي خيال سان دل وندرائيندو هو. ڪڏهن پنهنجي وجود کي فراموش ڪري ڇڏيندو هو ته محبوب سان اتحاد جو چشمو جوش هٽڻ لڳندو هو. هاڻي بي سرو ساماني ان جي لاءِ راحت جو سبب بنجي ويئي هئي. جڏهن ته ان جو عشق خواهشات جي ڪن کان پاڪ ٿي ويو هو. اهو ته عاشقن جو راهنما بنجي ويو. بزرگ رومي رحمته الله عليه اهل الله ۽ مدعيان ولايت جو فرق سمجهائي ٿو ته گهڻا اهي ماڻهو جيڪي بظاهر طوطي وانگر خوش بيان آهن پر انهن جو باطن بلڪل خاموش آهي. ڪجهه اهي ماڻهو آهن جن جو روح خوش ۽ تروتازه آهي پر بظاهر ترش رو آهن. حقيقي عارف ۽ بناوٽي بزرگ جو ظاهر ائين ئي يڪسان آهي جهڙي طرح قبرستان جون قبرون يڪسان ۽ برابر هونديون آهن ۽ حقيقتاً انهن ۾ ائين ئي فرق آهي جيئن مردن ۾ آهي. هر قبر واري جي حالت جدا آهي. مردن ۾ ته ٺهيو جيئن ۾ به بظاهر يڪسانيت ۽ هڪ جهڙائي آهي پر اندروني حالتون مختلف آهن. انسان ۽ انسان ۾ فرق تڏهن ظاهر ٿيندو آهي جڏهن اهو ڳالهائيندو آهي ڪڏهن ڪڏهن ڳالهائڻ سان به پوري حقيقت واضح نٿي ٿئي، اصل حالت جو پتو لڳائڻ مشڪل آهي. انسانن جون صورتون هڪ جهڙيون آهن پر وصفن ۾ گهڻو فرق آهي، جسم برابر آهن روح مختلف آهن. آواز به هڪ جهڙا معلوم ٿيندا پر آوازن ۾ مخفي درد ۽ ناز جي ڪري فرق آهي. گهوڙن ۽ پکين جي آوازن ۾ به هڪ جهڙائي آهي پر انهن آوازن جي باطني ڪيفيتن ۾ فرق آهي. جيڪو شخص اصل حالت کان واقف نه هوندو اهو آوازن کي هڪ جهڙو سمجهندو. وڻن جو لڏڻ به هڪ جهڙو آهي پر هڪ جي لڏڻ جو سبب بادِ صبا آهي، ٻئي جي لڏڻ جو سبب ڪهاڙي جي چوٽ آهي. منهن ڍڪيل ديگ جي جوش مارڻ سان ڌوڪو نه کائڻ گهرجي. هر انسان جو جوش و خروش توکي دعوت ڏئي ٿو. جيڪڏهن انسان ۾ خود امتياز ڪرڻ جي طاقت نه آهي ته ڪنهن صاحب بصيرت سان مشورو ڪري. سڃاڻپ جي لاءِ ان ماڻهوءَ جو سهارو وٺ، جيڪو ان گلشن جو دماغ رکندو هجي ۽ اهو عاشقن جو نورِ ديدنه هجي. هن قصي جي ڪري اسين بخاري جي قصي کان پري ٿي وياسون، هاڻي ان جو ذڪر ڪرڻ گهرجي.

عاشق جو معشوق کي لهڻ ۽ اهو ته جستجو ڪرڻ وارو نيٺ ڳولي لهندو آهي

جنهن ڪنهن شيءِ کي طلب ڪيو ۽ ڪوشش ڪئي ان شخص ان شيءِ کي لڌو. الله پاڪ سچ فرمايو آهي ته جيڪو شخص هڪ ذري جي وزن جيتري نيڪي ڪري ٿو اهو ان کي ڏسندو ۽ جيڪو هڪ ذري جي برابر شر ڪندو ان کي ڏسندو.

هن قصي جو خلاصو هي آهي ته حضرت حق تعاليٰ ظاهري اسباب کان سواءِ به مقصد پورو فرمائيندو آهي ۽ عالم اسباب ۾ سببیت پيدا ڪرڻ وارو به الله تعاليٰ ئي آهي پر انسان جي ڪوشش شرط آهي ۽ ڪوشش بيڪار نه ويندي.

کان جوان در جستجو بد هفت سال

از خيال وصل گشته چون خيال

ترجمو: ”اهو جوان ست سال تلاش ۾ رهيو، وصل جي خيال سان خيال وانگر ٿي ويو.“

ان نوجوان جو وجود هڪ خيالي شيءِ بنجي ويو هو، انسان جي ڪوشش رائيگان ڪونه ويندي آهي. محبوب جي جُسنجوءَ ۾ جڏهن توهان ان جي گهٽيءَ ۾ ڌڙو هڻندؤ ته ضرور ان جو ديدار ڪندؤ. مٽي ڪيندا رهندؤ ته ڪوه مان ضرور پاڻي نڪري ايندو. سڄي دنيا جو عقيدو اهو آهي. چاهي تون انڪار ڪرين ته به پوک جو ڦل ضرور ملندو آهي. جيڪو پوکيندو آهي اهو لڻندو آهي. لوه تي پٿر هڻندا تي سنت الله آهي ته ان مان باهه پيدا ٿيندي. عام طور تي ائين ئي ٿيندو آهي. ان جي خلاف تمام گهٽ ٿيندو آهي. جيڪي بدبخت هوندا آهن اهي سنت الاهي کي پيش نظر ڪونه رکندا آهن. نادر الوقوع ڳالهين ڏانهن ڌيان ڪندا آهن. نادر ڳالهين جا اهي مثال انهن جي پيش نظر هوندا آهن ته فلاڻي شخص ٻني ڪئي. اها سڙي ويئي، ان کي ڪجهه ڪونه مليو. هن درياءَ ۾ ٽهي ڏني، سڀ ڪڍي آيو ان مان موتي ڪونه نڪتو. بلڪه باغور ۽ شيطان عبادتون ڪيون. انهن کي ڪو فائدو ڪونه ٿيو. اهو بدبخت لکين انبيائن ۽ عارفن کي نٿو ڏسي جو عبادتن سان انهن کي ڪيترا وڏا رتبا مليا. بلڪه باغور ۽ شيطان کي پڪڙيو ويٺو آهي اها ان جي بدبختي جي نشاني آهي. نادر ۽ اتفاقي مثال آهي عبادتن کان لنوائي ٿو. جيڪڏهن نادر ئي دليل آهي ته اتفاق هي به ٿيو آهي ته ماني ڪاڻ سان انسان مٽو آهي، پوءِ تون ماني ڪاڻ ڇڏي ڇو نٿو ڏين؟ نادر الوقوع حادثن کي پيش نظر رکڻ وڏي بدبختي آهي. نادر شين مان دليل وٺڻ واري جو مثال هي آهي ته جهان ۾ ڪاڙهو ۽ چانڊوڪي پڪڙيل هجي ۽ هڪ شخص ڪوه ۾ منهن وجهيو انهن جو انڪار ڪندو رهي. ان جي لاءِ اهوئي جواب آهي ته جهان ته نور مان ڀريل آهي، تون خود ان کان محروم آهين. ڪج بحثي ۽ جهڳڙو بدبختي جو دليل آهي. انسان کي ڪج بحثي ڇڏي عمل ۾ لڳي وڃڻ گهرجي ۽ الله جي پروسي تي عمل ڪرڻ گهرجي. يقيناً اهو ان جي فائدين کان مستفيد ٿيندو. ڪج بحثي ڪرڻ وارو اهڙي طرح اونڌي منهن ڪري ٿو جو قيامت تائين اٿي نٿو سگهي. مطلب ته انسان کي ان جي عمل جو ڦل ضرور ملي ٿو.

ٿوري دير ان جوان عاشق جي احوال ڏانهن هل. اهو عاشق چوڪيدار جي ڊپ کان لڪڻ جي لاءِ باغ ۾ گهڙي ويو، اتي سندس محبوبه شمع سان گڏ موجود هئي. جيئن ته چوڪيدار ان جي وصال جو سبب بنايو انهيءَ ڪري چوڪيدار کي دعائون ڏيڻ لڳو. چوڪيدار کي سبب بنائي تو هيءَ تنبيهه ڪئي ته ڪنهن شيءِ کي انسان ذليل نه سمجهي، ڪنهن نه ڪنهن وقت اها مفيد ٿي سگهي ٿي. جڏهن الله جو ڪرم هوندو آهي ته پيرن سان پڇڻ، پر حاصل ٿيڻ جو سبب بنجي ويندو آهي يعني الله تعاليٰ هڪ ضد کي ٻئي ضد جي حصول جو سبب بنائيندو آهي، ڪوه جي گهرائي نجاست جو سبب بنجي ويندي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَعَلَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ (البقره-۲۱۶) ”ڪنهن وقت توهان هڪ شيءِ کي ناپسند ڪريو ٿا ۽ اها ئي توهان جي لاءِ بهتر هوندي آهي. سڀني رستن جي ڪشادگيءَ جو ذريعو ۽ سبب الله تعاليٰ آهي. هاڻي ان عاشق جو باقي قصو دفتر چوٿين ۾ بيان ڪيو.

تم الدفتر الثالث من الكتاب المثنوي المعنوي لمولوي المعنوي

دفتر چوٿون

ای ضياء الحق حسام الدين تویی
که گذشت از من به نور مثنوی

ترجمو: ”اي ضياء الحق حسام الدين! تون ئي آهين جو تنهنجي نور سان مثنوي چنڊ کان وڌ چمڪي پئي آهي.“
ضياء الحق حسام الدين چلبي، مولانا جو اهو خليفو آهي، جيڪو مثنويءَ جي تحرير جو سبب بنيو. جيئن چنڊ جي روشني ۽ نور جسم تي پوي ٿو، اهڙيءَ طرح مثنويءَ جو نور روح تي پوي ٿو. مُريد جي همت جو توجہ شيخ جي معارف جي ڪشش جو سبب ٿيندو آهي. اي ضياء الحق! مثنويءَ جي معرفتن جو رُخ تون جيڏانهن چاهين ٿو، اوڏانهن موڙين ٿو.

مثنوی پويان ڪشده ناپديد
ناپديد از جاہلی ڪش نیست وید

ترجمو: ”مثنوي ڊوڙي رهي آهي (پر) چڪڻ وارو لڪل آهي. لڪل ان ناواقف جي لاءِ آهي، جنهن جي نظر نٿي پوي.“
بظاهر مولانا حسام الدين مثنوي جي ڪشش جو سبب آهي، پر حقيقت ۾ ان جي ڪشش الله تعاليٰ جي طرفان آهي. صاحب بصيرت ڏسي رهيا آهن ته مثنوي جا بيان الله تعاليٰ جي طرفان آهن. ظاهري سبب جيئن ته مولانا حسام الدين آهي. انهيءَ ڪري مثنويءَ جي ڊيگهه انهيءَ جي طرفان ئي سمجهي ويندي.

چون چنين خواهی خدا خواهد چنين
می دهد حق آرزوی متقين

ترجمو: ”تون جيئن چاهين ٿو خدا به ائين ئي چاهي ٿو، الله تعاليٰ پرهيزگارن جي تمنا پوري ڪري ٿو.“
جڏهن فنا کان پوءِ بقا باللہ جو مرتبو حاصل ٿي وڃي ٿو تڏهن پاڻهي جي مرضي بغير الله جي مرضي بنجي ويندي آهي. ”کان لله“ يعني، مقام فنا، کان الله - بقا باللہ کان پوءِ انساني فعل خدائي فعل تصور ٿيندو آهي.

مثنوی از تو هزاراں شکر داشت
در دعا و شکر کفها بر فراشت

ترجمو: ”مثنوي تنهنجا هزارين شڪر ادا ڪري ٿي، دعا ۽ شڪر جي لاءِ هٿ (مٿي) کڻي ٿي.“
مثنوي جيئن ته حسام الدين کان فيض حاصل ڪري رهي آهي، سو ان جا پنا مثنويءَ جا هٿ آهن، جيڪي شڪر گذاريءَ ۾ اٿيا آهن. شڪر تي وڌيڪ احسان جو وعدو آهي، جيئن فرمايو ويو: وَلَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ (ابراهيم: ۷)
”۽ جيڪڏهن توهان شڪر ڪندؤ ته اسين ضرور وڌيڪ ڏينداسون.“ وَ اسْجُدْ وَ اقْتَرِبْ (العلق: ۱۹) ”۽ سجدو ڪر ۽

ويجهڙائي حاصل ڪر. ”يعني سجدو قرب خداونديءَ جو سبب آهي. مثنوي جي ڏيکڻ جو سبب مولانا حسام الدين چلبي جو جذبو آهي جيئن بهار جي موسم ۾ انگور جي ول خوب پڪڙندي آهي، اهڙي طرح مثنوي جي نشوونما جو سبب مولانا حسام الدين آهي.

جهڙيءَ طرح حج جي لاءِ ويندڙ قافلي جو هڪ امير هوندو آهي جيڪو انهيءَ جي رهنمائي ڪندو آهي. اهڙيءَ طرح هي معرفت جو ڪاروان ۽ قافلو رب ڪعبه جي زيارت لاءِ روان آهي ۽ مولانا حسام الدين ان جو سالار آهي. جيڪو قافلو حج تي ويندو آهي، ان جو مقصد ڪعبت الله جي زيارت هوندو آهي پر هن قافلي جو مقصد رب ڪعبه جي زيارت آهي.

زان ضياءِ گفتم حسام دين ترا

که تو خورشیدی و ایں دو وصفها

ترجمو: ”اي دين جي تلوار، مون توکي روشني ان ڪري چيو آهي جو تون سج آهين ۽ هي ٻئي (ان جون) صفتون آهن.“
ضياءِ روشني کي چوندا آهن ۽ حسام تڪي تلوار کي چوندا آهن، تنهنجي ذات سج آهي ۽ هي ٻئي ان جون صفتون آهن. سج جي تلوار ان جي روشني هوندي آهي، جنهن سان اوندھ ڪٽبي آهي. انهيءَ ڪري تون جهڙي طرح حسام آهين، اهڙيءَ طرح ضياءِ به آهين. قرآن پاڪ ۾ آهي ته، هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَ الْقَمَرُ نُورًا (يونس: 5) الله تعاليٰ چنڊ جي روشني کي نور ۽ سج جي روشنيءَ کي ضياءِ سان تعبير فرمايو آهي.

شمس را قرآن ضيا خواند اے پدر

و اں قمر را نور خواند ایں را نگر

ترجمو: ”بابا سائين! اي پيءُ! سج کي قرآن ضياءِ ۽ چنڊ کي نور فرمايو آهي، ان تي غور ڪر.“
جهڙيءَ طرح سج اضافي ۾ وڌيل آهي، پوءِ تون جيئن ته ضياءِ آهين، انهيءَ ڪري تون به وڌيل آهين. چنڊ جي روشنيءَ ۾ گهڻن ماڻهن کي رستو نظر ڪونه ايندو آهي ۽ سج جي روشنيءَ ۾ نظر اچي ويندو آهي ۽ اهو ڪري ۽ ڪوئي کي واضح ڪري ڇڏيندو آهي. اهوئي سبب آهي جو بازار ڏينهن ۾ ڪلندي آهي.

تا که قلب و نقد نیک آید پدید

تا بود از غبن و از حيله بعيد

ترجمو: ”تان ته ڪرو ۽ ڪوٺو خوب ظاهر ٿي وڃي، تان ته ٿوئي ۽ ٺڳيءَ کان بچاءُ ٿئي.“
سج جي روشنيءَ ۾ ڪرو ۽ ڪوٺو نظر اچي ويندو آهي ۽ خريدار دوکي کان بچي ويندو آهي. واپارين جي لاءِ سج جي روشني رحمت ڪامل آهي. اهڙيءَ طرح مولانا حسام الدين جيئن ته ضياءِ آهي، انهيءَ ڪري اهو به سالڪن جي لاءِ رحمت آهي. پوءِ جهڙيءَ طرح ڌوڪيباز سج جي روشنيءَ کان نفرت ڪن ٿا، اهڙي طرح بناوٽي شيخ به مولانا حسام الدين کان نفرت ڪن ٿا.

پس عدو جان صراف ست قلب

دشمن درویش که بود غیر کلب

ترجمو: ”پوءِ ڪوٺو سوناري جو ويڙهي هوندو آهي، ڪٿي کان سواءِ درويش جو جاني دشمن ڪير هوندو آهي؟“
جهڙيءَ طرح ڪوٺو مال پرڪڻ وارو سوناري جي جي جان جو دشمن هوندو آهي، اهڙي طرح جيڪي دنيا جا ڪٿا آهن، اهي بزرگن جا دشمن هوندا آهن. نبين جو مقابلو دنيا وارن سان هوندو آهي، جيڪي سندن دشمن هوندا آهن.

ملائڪ انهن نبين جي سلامتي جي لاءِ دعا ڪندا رهندا آهن. ملائڪ هيءَ دعا گهرندا آهن ته جيڪو هدايت جو ڏيئو
نبي ڪٿي آيا آهن، شال ان کي دشمن وسائي نه سگهن.

روشنی بر دفتر چارم بریز

کافقاب از چرخ چارم کرد خیز

ترجمو: ”چوٿين دفتر تي روشني وجهه. ڇاڪاڻ ته سج چوٿين آسمان مان اُڀري رهيو آهي.“
مولانا دعا فرمائي ٿو ته، هاڻي جڏهن ته بيان جي جوش جو سج چوٿين آسمان مان اُڀري رهيو آهي، ته اي خدا!
هن چوٿين دفتر تي معرفت جي نور جي روشني وجهه.

ہیں زچارم نوردہ خورشید وار

تا بتابد بر بلاد و بر دیار

ترجمو: ”ها، چوٿين (دفتر) مان سج وانگر روشني عطا فرمائ، تان ته اهو ملڪن ۽ شهرن تي چمڪي اٿي.“
سج کي به چوٿين آسمان تي مڃيو ويندو آهي. هن مثنوي کي جيڪو افسانو سمجهندو اهو خود افسانو ۽ مهمل
يعني بيڪار آهي. هڪ شيءِ هن شخص جي اعتبار سان به جدا حڪم رکندي آهي. درياءِ نيل حضرت موسيٰ جي لاءِ
پاڻي هو ۽ قبطين جي لاءِ رت هو. اهڙي طرح هيءَ مثنوي ڪن ماڻهن جي لاءِ افسانو آهي ۽ ڪن جي لاءِ گنجينهءَ
معرفت آهي.

دشمن این حرف این دم در نظر

شد مثل سرنگوں اندر ستر

ترجمو: ”هن وقت هن مثنوي جو دشمن (اسان جي) نظر ۾ دوزخ ۾ اونڌي منهن پيو آهي.“
مولانا حسام الدين جو ڪشف هو ته مثنويءَ جو منڪر ايمان کان محروم آهي.

این حکایت را که نقد وقت ماست

گر تماش می کنی اینجا رواست

ترجمو: ”هيءَ حڪايت جيڪا اسان جو ماحضر آهي، جيڪڏهن توهان ان کي هن جڳهه پورو ڪيو ته مناسب آهي.“

پوري حڪايت اُن عاشق جي جيڪو اڻڄاڻ باغ ۾ چوڪيدار کان پڳو

هي عاشق رات جو معشوقه جي جدائي ۾ گهمي رهيو هو. رستي ۾ ان چوڪيدار کي ڏٺو ۽ کانئس ڊڄي هڪ
باغ ۾ لڪي ويو، اُتي ڏٺائين ته سندس معشوقه موجود آهي، پوءِ اهو عاشق چوڪيدار کي دعائون ڏيڻ لڳو. انسان
ڪنهن شيءِ کي پنهنجي لاءِ ناپسند ڪندو آهي پر ان ۾ ئي سندس بهتري هوندي آهي.

سایہ اورا نبود امکان دید

ہمچو عنقا وصف اورا می شنید

ترجمو: ”اُن جي پاڇي کي ڏسڻ جو امڪان به ڪونه هو، عنقاء وانگر ان جون خوبيون ٻڌندو هو.“

محبوبه جو وجود ته پري رهيو، هي ان جو پاڇو به نه ٿي ڏسي سگهيو، جيئن ماڻهن رڳو عنقاء جون خوبيون
ٻڌيون آهن، ڏٺو ڪنهن به ڪونهي.

بعد ازاں چندانڪه مِي ڪوشيد او

خود مجالش مِي نداو اَن تندخو

ترجمو: ”پوءِ اُن عاشق جيتري به ڪوشش ڪئي، کيس اُن بدمزاج موقعو ڪونه ڏنو.“

پهرين ملاقات کانپوءِ اٺن سالن تائين ملاقات جو موقعو ڪونه مليو. عشق جو اهو ئي وهنوار هوندو آهي. اهو شروع ۾ ڦاسائيندو آهي، پوءِ تڙپائيندو آهي ۽ نيٺ وصال جو در بند ٿي ويندو آهي. پوءِ عاشق مصيبتون برداشت ڪندو رهندو آهي.

هم براں بومي تنند و مِي رَوند

هر دمي راجي و آئس مِي شوند

ترجمو: ”اهي اُن خوشبوءِ جي پويان هوندا آهن ۽ پيا هلندا آهن. هر لحظي اميدوار ۽ نااميد ٿيندا آهن.“

شروع ۾ جيڪو چين کي چسڪو لڳو آهي ان جي ڪري اميد ۾ رهندا آهن، هر شخص مقصد حاصل ڪرڻ جي فڪر ۾ لڳو رهندو آهي. جڏهن اهو عاشق چوڪيدار جي ڊپ کان ڀڄي باغ ۾ لڪو ته کيس محبوبه جو ديدار ٿي ويو.

بيند آں معشوقه را او با چراغ

طالب انگشتری در جوی باغ

ترجمو: ”هو ڏسي ٿو سندس معشوقه ڏيئو ڪٿي باغ جي نهر ۾ منڊي ڳولي رهي آهي.“

اهو عاشق الله تعاليٰ جي تعريف سان گڏ ان چوڪيدار کي دعائون ڏيڻ لڳو ته هن کيس گرفتار ڪري کانئس رشوت به ڪونه ورتي ۽ پوليس حوالي به ڪونه ڪيو، ڇاڪاڻ ته پوليس جي خواهش هوندي آهي ته ماڻهو ڏوهن ۾ مبتلا ٿين تان ته انهن کان نفعو حاصل ڪري سگهجي.

گر خبر آيد که شه جرمي نهاد

بر مسلمانان شود او زفت و شاد

ترجمو: ”جيڪڏهن پوليس کي معلوم ٿئي ته بادشاهه ڪنهن قوم کي مجرم ۽ ڏوهاري قرار ڏنو آهي ته اها خوش ٿيندي ۽ بادشاهه جي معاف ڪرڻ سان رنجيده ٿيندي آهي.“

ان چوڪيدار جي ڪري عاشق کي محبوبه جو ديدار ميسر ٿيو هو، انهيءَ ڪري هو کيس دعائون ڪرڻ لڳو.

پس بد مطلق نباشد در جهان

بد به نسبت باشد ايس را هم بدال

ترجمو: ”دنيا ۾ ڪو بلڪل بُرو نه آهي، بُرو نسبت سان ٿيندو آهي، اها ڳالهه سمجهي ڇڏا.“

مولانا فرمائي ٿو ته دنيا جي ڪابه شيءِ سڀني وجهن ۽ سببن جي ڪري بُري ڪانه آهي پر ڪنهن خاص نسبت سان ان ۾ برائي هوندي آهي. زهر ۽ مصري ٻئي شيون فائديمند ۽ نقصانڪار به خاص خاص نسبت سان آهن. نانگ جو زهر نانگ جي لاءِ زندگيءَ جو باعث آهي ۽ انسان جي موت جو سبب آهي. پاڻي آبي مخلوق جي زندگي آهي، حاڪي مخلوق جي لاءِ موت آهي. مطلب ته ڪنهن شيءِ جو نسبت جي اعتبار سان فقط فائديمند ۽ نقصانڪار هجڻ ئي نه آهي، پر نسبت جي اعتبار سان ان جي فائديمند يا نقصانڪار هجڻ جا هزارين ذريعا آهن. زيد ڪنهن جي اعتبار سان شيطان آهي، ۽ ڪنهن جي اعتبار سان سلطان (بادشاهه)، پوءِ جنهن جي لاءِ زيد سلطان آهي، اهو ان جون تعريفون

ڪندو ۽ جنهن جي لاءِ شيطان آهي، اهو ان کي ڪافر ۽ مارڻ جي لائق سمجهندو. جيڪڏهن تون زيد کي پنهنجي لاءِ ڪنڊ بنائڻ چاهين ٿو ته ان جي عاشقن جي نظر سان ان کي ڏس، پوءِ توکي ان کان ڪابه شڪايت ڪونه رهندي. محبوب کي پنهنجي نگاه سان نه ڏس، ان جي عاشقن جي نگاه سان ڏس، پر اڃا به اڳتي وڌي معشوق ۽ محبوب کي عاشقن جي نگاه سان نه، پر خود سندس نگاه سان ڏسڻ گهرجي. جڏهن انسان محبوب کي محبوب جي نگاه سان ڏسندو تڏهن اهو ”مُتَخَلِّقُ بِاخْلَاقِ اللَّهِ“ ٿي ويندو ۽ پنهنجي احساس کي فنا ڪري ڇڏيندو، تڏهن ان کي ”كَانَ اللَّهُ لَهُ“ جو مقام حاصل ٿيندو ۽ ان ۾ ”بِقَابِ اللَّهِ“ جي ڪيفيت پيدا ٿي ويندي.

حديث شريف ۾ آهي ته، ”فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ، كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ وَبَصَرَهُ الَّذِي يَبْصُرُ بِهِ“ يعني، جڏهن آئون پنهنجي ٻانهي سان محبت ڪندو آهيان ته آئون ان جو ڪن بنجي ويندو آهيان، جنهن سان اهو ٻڌندو آهي ۽ ان جي اک بنجي ويندو آهيان، جنهن سان اهو ڏسندو آهي.

ناپسنديده شيءِ جڏهن ڪنهن مرغوب شيءِ جو ذريعو بنجي ويندي آهي ته اها به مرغوب ۽ پسندیده ٿي ويندي آهي. چوڪيدار معشوقه جي وصال جو ذريعو هو، انهيءَ ڪري اهو به محبوب ٿي ويو.

واعظ جي حڪايت

اُن واعظ جي حڪايت جيڪو هر وعظ ۽ نصيحت جي شروع ۾ ظالمن ۽ ڪنور دل فسادين ۽ بداعتقادن جي لاءِ خير جي دعا ڪندو هو.

منقول آهي ته اهو واعظ هڪ واپاري هو، ڌاڙيلن سندس مال ڦريو. پوءِ هن خدا کان دعائون گهريون ۽ روج راڙو شروع ڪيائين، ان تي کيس غيبي آواز آيو ته، مال جي ڦرجي وڃڻ تي تون ايتري قدر روج راڙو ڪرين ٿو ۽ عمر برباد ٿيڻ جو ڪو خيال نه اٿئي! ان تنبيه کان پوءِ اهو واپاري الله تعاليٰ ڏانهن متوج ٿيو.

آل ڪيے واعظ چوہر تخت آمدے

قاطعانِ راہ را داعی شدے

ترجمو: ”هڪ واعظي جڏهن تخت تي ايندو هو ته ڌاڙيلن جو دعاگو ٿيندو هو!“

ڇاڪاڻ ته اهي چور الله تعاليٰ تائين پهچڻ جو سبب بنيا هئا، انهيءَ ڪري اهي چور ان واپاريءَ کي محبوب ٿي ويا هئا ۽ هو انهن جو دعاگو ٿي ويو هو. هو دنيا جي بُرن انسانن جي لاءِ خير جي دعا گهرندو هو ۽ نيڪن لاءِ ڪونه گهرندو هو. ماڻهن اعتراض ڪيو ته بُرا ماڻهو دعا جا حقدار نه آهن، تون انهن جي لاءِ دعا چو ٿو ڪرين؟ هن جواب ڏنو ته، انهن ماڻهن جو مون تي وڏو احسان آهي جو آئون انهن جي ظلمن کان پريشان ٿي رستي تي آيو آهيان ۽ سندن ظلمن مون کي نيڪيءَ تي لڳايو آهي.

ہر گہے کہ رو بدنيا کردے

من زایشان زخم ضربت خوردے

ترجمو: ”جڏهن به آئون دنيا جو رخ ڪندو هوس، تڏهن کانئس تڪليف پرائيندو ۽ مار کائيندو هوس.“

جڏهن به آئون انهن سان دنيا ۾ لڳندو هوس تڏهن اهي ايتري قدر ظلم ڪندا هئا جو آئون خدا ڏانهن رجوع ڪندو هوس. پوءِ سندن ظلم مون کي دنيا کان هٽائي الله تعاليٰ جي رستي تي لڳائي ڇڏيندو هو.

مولانا فرمائي ٿو ته جڏهن انسان ڪنهن رنج ۽ مصيبت جي الله تعاليٰ سان شڪايت ڪري ٿو، تڏهن الله پاڪ فرمائي ٿو ته اُن مصيبت جي شڪايت بجا آهي. اها مصيبت ته توکي مون ڏانهن متوجه ڪري رهي آهي. توکي

شڪايت ته منهنجي ان نعمت کان هجڻ گهرجي جيڪا توکي مون کان بي نياز بنائي ٿي. جيئن ته دشمن الله تعاليٰ ڏانهن رجوع جو سبب بنجي ٿو، انڪري اهو حقيقت ۾ تنهنجي لاءِ نافع ۽ ڪيميا آهي. انسان جا دوست سندس حقيقي دشمن آهن، ڇاڪاڻ ته اهي خدا کان غافل بنائين ٿا.

لڻ سان ماريو ته ان جو بدن ٿلهو ۽ مضبوط ٿيندو آهي، مومن به اهڙيءَ طرح آهي جو سندس روح مصيبتن کي برداشت ڪري قوي ۽ طاقتور ٿئي ٿو.

زيں سبب بر انبياء رنج و شکست

از همه خلق جهان افزوں ترست

ترجمو: ”انهيءَ جي ڪري انبيائن تي رنج ۽ تڪليف دنيا جي سموري مخلوق کان وڌيڪ هوندي آهي.“
جيئن ته انبيائن جي روح کي وڌيڪ مضبوط بنائڻو هوندو آهي، انهيءَ ڪري کين زياده مصيبتن ۾ مبتلا ڪيو ويندو آهي. ڪچي چمڙي تي دوائون لڳائي جڏهن ان کي نرم ڪيو ويندو آهي ته اهو نرم بنجي ڪري مضبوط به ٿي ويندو آهي، جيڪڏهن ان چمڙي تي تيز دوائون نه لڳائجن ته جيڪر اهو سڙي وڃي! ماڻهوءَ کي به چمڙي وانگر سمجهو، جيڪو فاسد رطوبتن جي ڪري بد صورت ۽ گرو آهي.

تلخ و تيز و مالش بيار ده

تا شود پاک و لطيف و بامزه

ترجمو: ”ان کي ڪڙيون ۽ تيز (دوائون) ڏي ۽ گهڻو مل، تان ته پاڪ پاڪيزه ۽ شاندار بنجي وڃي.“
انساني بدن جي اصلاح لاءِ به تلخ تيز مجاهدن ۽ عبادتن جي ضرورت آهي. تڏهن اهو پاڪ ۽ صاف بنجندو. جيڪڏهن انسان پنهنجي اختيار سان مجاهدا سان نٿو ڪري سگهي ته کيس آسماني مصيبتن تي صبر ڪرڻ گهرجي. اهي مصيبتون ان جي لاءِ مجاهدن جي قائم مقام بنجي وينديون. انسان کي سمجهڻ گهرجي ته خدا جي طرفان ابتلاءِ ۽ آزمائش ان جي تپهين ۽ پاڪائي جي تدبير آهي. جڏهن آسماني مصيبتن سان انسان پنهنجي باطني صفائي محسوس ڪندو آهي، تڏهن اها مصيبت ان جي لاءِ مٺي بنجي ويندي آهي. اهو ئي ڪڙي دوا جو حال آهي. پوءِ پنهنجي تخريب ۾ تعمير سمجهندو آهي ۽ دوستي ڦٽائي قتل ڪرڻ جي لاءِ تيار ٿي ويندو آهي. اها خداوندي حڪمت آهي جيڪا قاتلن کي سندن ظلم جي پاداش ۾ طلب جو حقدار بنائي ڇڏيندي آهي ۽ انهن جي ظلمن کي نيڪ بانهن جي لاءِ درجن جي ترقي جو سبب بنائي ڇڏيندي آهي.

اين عوان در حق غیری سود شد

لیک اندر حق خود مردود شد

ترجمو: ”هيءُ سپاهي ٻئي جي لاءِ فائدي وارو ٿيو، پر پنهنجي حق ۾ مردود ٿي ويو.“

حضرت عيسيٰ عليه السلام کان هڪ شخص جو سوال

هڪڙي شخص جو حضرت عيسيٰ عليه السلام کان پڇڻ ته اي روح الله! وجود ۾ سڀ کان وڌيڪ سخت شيءِ ڪهڙي آهي؟ ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام جو جواب ڏيڻ:

گفت عیسیٰ رایکے ہشیار سر

چيست در هستی ز جمله صعب تر

ترجمو: ”هڪ بيدار مغز ۽ هوشيار شخص حضرت عيسيٰ کان پڇيو ته وجود ۾ سڀ کان وڌيڪ سخت شيءِ ڪهڙي آهي؟“

حضرت عيسيٰ کيس جواب ڏنو ته خدا جي غضب ۽ ڪاوڙ جي ڪري دوزخ به ڏکندو آهي. اُن شخص سوال ڪيو ته، خدا جي غضب کان بچڻ جي ڪهڙي صورت آهي؟ حضرت عيسيٰ فرمايو ته، خدا جي غضب کان بچڻ جي هيءَ صورت آهي ته انسان پنهنجي ڪاوڙ تي ڪنٽرول ڪري. قرآن پاڪ ۾ مومنن جي صفت ۾ بيان ڪيو ويو آهي ته وَالْكٰظِمِيْنَ الْغَيْظَ وَالْعَافِيْنَ عَنِ النَّاسِ (آل عمران: 134) ”۽ جيڪي ڪاوڙ کي پيئندا آهن ۽ ماڻهن کي معاف ڪندا آهن.“ حديث شريف ۾ آهي ته ”مَنْ لَا يَرْحَمُ لَا يَرْحَمُ“ جيڪو ٻين تي رحم نٿو ڪري ان تي رحم نه ڪيو ويندو.

گر چه عالم را اذيتاں چاره نيست
اين سخن اندر ضلال افگند نيست

ترجمو: ”جيتوڻيڪ دنيا کي انهن کان بي نيازي نه آهي، اها ڳالهه گمراهي ۾ مبتلا ڪرڻ آهي.“
انتظام قائم ڪرڻ جي لاءِ سپاهين جو وجود ضروري آهي ۽ اها ئي ڳالهه انهن جي لاءِ گمراهي جو سبب آهي، جو پنهنجي وجود کي ضروري سمجهي تي سندر و ٻڌن ٿا، پر سندن اها ضرورت انهن جي لاءِ تعريف جو سبب بنجي نٿي سگهي. گهڻين گندين شين جي به دنيا کي ضرورت آهي، پر ان ضرورت جي ڪري انهن کي پاڪ قرار نٿو ڏيئي سگهجي.

عاشق طرفان خيانت جو ارادو ڪرڻ ان عاشق جو قصو جنهن معشوق سان چڪ چميءَ جو ارادو ڪيو
بانگ بروي زد بهيت آل نگار
که مرو گستاخ ادب را هوش دار

ترجمو: ”اها معشوقه ڪاوڙ جي مٿس ڪڙڪي پئي ۽ چيائين ته گستاخي سان اڳتي نه وڌ. ادب جو خيال ڪر.“
معشوقه، عاشق کي ان بيباڪيءَ تي جهٽڪيو. عاشق چيو: اڪيلائي آهي ۽ آئون وصل جو پياسو آهيان. صبر جي سهپ ڪٿي آهي؟ معشوقه چيو، ڪڏهن تون هوا کي گهلندي ڏسين پيو ته سمجه ته ان کي هلائڻ وارو موجود آهي. الله تعاليٰ قرآن پاڪ ۾ ارشاد فرمائي ٿو:

وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ (الاعراف: 57) ”۽ اهو ئي قادر مطلق آهي، جيڪو رحمت جي مينهن کان اڳ هوائن کي موڪليندو آهي ته ماڻهن کي مينهن جي اچڻ جي خوشخبري ڏين.“

انسانن وٽ جيڪا جزوي هوا آهي، اها به هلائڻ واري پنکي وغيره کان سواءِ حرڪت نٿي ڪري. تون سموري هوا کي اهڙي طرح سمجه، ته اها قدرت جي پنکي کان سواءِ ڪيئن حرڪت ڪندي هوندي! ان ڳالهه جو ٻيو مثال هيءُ آهي ته هوا هلائڻ واري کان سواءِ نٿي هلي. ساھ جي هوا کي به روح ۽ جسم حرڪت ۾ آڻين ٿا. اهو ئي روح ۽ جسم ساھ جي هوا ۾ سنائي ۽ خرابي جو تصرف ڪندا آهن. ڪڏهن ان کي گار (خراب) بنائيندا آهن، ڪڏهن تعريف جا لفظ بنائيندا آهن.

جهان جي هوا ۾ به الله تعاليٰ جا تصرف آهن. ڪڏهن هو، ان کي بادِ بهار بنائيندو آهي ۽ ڪڏهن بادِ سموم يعني لڪ واري ۽ گرم! عاد جي قوم جي لاءِ اها هوا طوفان بنجي آئي ۽ ان کين هلاڪ ڪيو ۽ حضرت هود جي لاءِ اها خوشگوار بنجي ويئي.

ساھ جي هوا سان تون ٻي هوا جون ڳالهيون سمجه، انسان جي ساھ جي هوا ۾ به اهو ئي موثر آهي جيڪو ڪنهن جي لاءِ ان کي ماکي بنائيندو آهي ۽ ڪنهن جي لاءِ زهر. اهڙيءَ طرح عام هوا کي سمجهو، جو ان کي ڪنهن جي لاءِ انعام بنائيندو آهي ۽ ڪنهن جي لاءِ ان کي قهر بنائيندو آهي. قدرت جو پنکو جيڪو هن هوا کي حرڪت

ڏٺي ٿو، ان ۾ به قومن جو امتحان ۽ آزمائش آهي. جڏهن ساهه ۽ پنڪي جي هوا ۾ راحت رسائي ۽ ايڏا رسائي آهي ته پوءِ لامحالہ سڀ هوا ۾ به اهو تاثير هوندو ۽ اهو تاثير الله جي پنڪي جو پيدا ڪيل آهي. ان هوا جي ذريعي هاري ڪڻڪ جو به ڏاڻن کان جدا ڪندا آهن.

پنجين در طلق آل بادِ ولا

گر نيايد بادِ بانگِ درد آيد که داد

ترجمو: ”اهڙيءَ طرح ويمر جي تڪليف ۾ اها پيدائش جي هوا جيڪڏهن نه اچي ته درد جو آواز اچي جيڪو فرياد آهي. ولادت جي وقت الله تعاليٰ رحم مادر کي هوا سان ڦوڪيندو آهي، تڏهن ويمر ۾ آساني ٿيندي آهي. تصور اهو آهي ته اها هوا هلائڻ وارو خدا آهي، ان ڪري سندس اڳيان گريه ۽ زاري ڪئي ويندي آهي، ورنه خالي هوا جي اڳيان گريه زاري ڪير ڪندو!

اهل کشتي، همچنان جويائے باد

جمله خواهانش ازان رب العباد

ترجمو: ”اهڙيءَ طرح ٻيڙيءَ وارا هوا جا طالب آهن، اهي رب العباد کان ان جا خواهان ۽ گهرندڙ آهن.“
ٻيڙيءَ وارا به موافق هوا جي لاءِ خدا کان دعائون گهرندا آهن.“ اهڙيءَ طرح ڏندن ۾ سور جي وقت ماڻهو بزرگن کان دم ڪرائيندا آهن.

از خدا لابه گنان آل جُندياں

که بده بادِ ظفر اے کامراں

ترجمو: ”خدا کان لشڪري (فوجي) دعا ڪندا آهن ته اي ڪارساز! ڪاميابيءَ جي هوا هلائي!“
فوجي ڪاميابيءَ جي هوا جون دعائون گهرندا آهن.

رُقعہ تعويذ می خواهند نیز

در شکنجہ طلق زن ازهر عزيز

ترجمو: ”عورت جي ويمر جي تڪليف جي وقت هر عزيز (۽ پياري) کان تعويذ جو ڪاغذ گهرندا آهن.“
انهن سڀني قسمن جي واقعن مان معلوم ٿيو ته سڀئي ماڻهو هوا کي هلائڻ وارو خدا کي مڃين ٿا. جڏهن سڀني عقلمندن جو يقين آهي ته حرڪت ڪرڻ واري کي ڪا ذات حرڪت ۾ آڻڻ واري آهي. جيڪڏهن تون حرڪت ڏيڻ واري کي نٿو ڏسي سگهين ته ان جي حرڪت ڏيڻ سان سندس موجودگيءَ کي سمجهه. انسان جي جسم کي روح حرڪت ڏيندو آهي، پر انسان ان روح کي نٿو ڏسي سگهي.

گفت او گر ابلهم من در ادب

زیرکم اندر وفا و در طلب

ترجمو: ”عاشق چيو ته جيڪڏهن آئون ادب جي سلسلي ۾ بيوقوف آهيان ته جستجو ۽ وفاداريءَ ۾ عقلمند آهيان.“
عاشق چيو ته، جيڪڏهن ادب جي سلسلي ۾ مون کان بيوقوفي ٿي آهي ته ان کي درگذر ڪر ۽ منهنجي وفاداري ۽ جستجوءَ جو قدر ڪري مون کي مقرر بنا.

محبوبه چيو ته تنهنجي ادب جي حالت نه اها هئي جيڪا ڏني ويئي، باقي رهي تنهنجي وفا ۽ جستجو جي دعويٰ ته ان کي به ان تي قياس ڪري سگهجي ٿو.

اُن صوفيءَ جو قصو جيڪو گهر ۾ آيو ۽ پنهنجي زال کي هڪ ڌارئي شخص سان ڏنائين عاشق جهڙي طرح پنهنجي ڏوه جي باوجود پڪائي جو ثبوت ڏنو، صوفيءَ جي زال به ايئن ڪيو.

صوفي آمد بسوءِ خانه روز

خانه يک در بود و زن با کفش دوز

ترجمو: ”ڏينهن جو هڪ صوفي گهر ۾ آيو، گهر جو هڪ دروازو هو ۽ زال موچيءَ سان گڏ هئي.“

گهر جو هڪ دروازو هو ۽ هي به ممڪن ڪونه هو ته موچيءَ کي پئي دروازي مان ٻاهر ڪڍي ڇڏي. صوفيءَ جو ان وقت گهر واپس اچڻ جو دستور ڪونه هو. صوفيءَ کي سندس زال جي بدچلنيءَ جو انديشو هو. انهيءَ ڪري صوفي ڄاڻي بجهي ڪمهلو گهر آيو. زال کي اطمينان هو ته صوفي دڪان تان شام جو گهر موٽندو آهي.

آن قياس راست نامد از قضا

گرچه ستارست هم بدد سزا

ترجمو: ”قسمت سان سندس اهو قياس درست نه ٿيو، جيتوڻيڪ اهو (خدا) پرده پوش آهي، سزا به ڏيندو آهي.“

الله تعاليٰ انسان جي پرده پوشي ڪندو آهي، پر ڪڏهن سزا جي طور تي رُسوا به ڪندو آهي. خدا جي ستاري ان لاءِ هوندي آهي ته شايد ٻانهو شرمائجي برائي کي پاڻ ڇڏي ڏي.

تمثيل جي نموني حڪايت

هن حڪايت جو خلاصو هيءُ آهي ته الله تعاليٰ عام طور تي پهريون دفعو خطا تي پرده پوشي ڪندو آهي ۽ بار گناه ڪرڻ تي پڪڙيندو آهي.

چوں عمر آں شاه و مير مومنان

داد دزدے را بجلاَد و عوان

ترجمو: ”جڏهن مومنن جي شاه ۽ امير عمر هڪ چور کي جلاد ۽ سپاهيءَ جي حوالي ڪيو.“

جلاد: اهو شخص جيڪو ڏوهارين کي سزا ڏيندو آهي.

بانگ زد آں دزد کائے مير ديار

اوليس بارسـت جرم زينهـار

ترجمو: ”چور دانهن ڪري چيو: اي ملڪ جا حاکم! مون کان پهريون پيرو ڏوه ٿيو آهي، معاف ڪريو.“

مون پهريون دفعو چوري ڪئي آهي، معاف ڪريو. الله تعاليٰ پنهنجي صفت ”فضل“ جي اظهار لاءِ پرده پوشي ڪندو آهي ۽ پوءِ اظهارِ عدل جي لاءِ پڪڙ به ڪندو آهي. الله تعاليٰ جو اهو معاملو پنهنجي ٻنهي صفتن جي اظهار جي لاءِ آهي، الله جو فضل انسان کي خوشخبري ڏيڻ وارو آهي ۽ ان جو عدل مجرم ۽ ڏوهارين کي ڊپ ڏيارڻ وارو آهي. صوفيءَ جي زال ان کان اڳ به اهو گناه ڪري چڪي هئي ۽ الله جي ستاريءَ ان جي پرده پوشي ڪئي هئي، پر هن اهو نه سمجهيو ته غلطي هر دفعي معاف ڪونه ڪئي ويندي آهي. اُن صوفيءَ جي زال کي قضاء خداوندي اهڙي طرح لاچار ڪري ڇڏيو، جهڙيءَ طرح اوچتو موت منافق کي بيوس ڪندو آهي ۽ کيس توبه جو موقعو به ڪونه ڏيندو آهي.

اُن صوفيءَ دل ۾ چيو: توهان ٻنهي کان بدلو وٺندس، پر صبر سان وٺندس، ان جو طريقو هيءُ اختيار ڪندس جو اوهان جي ان فعل کي اٽڻو ڪري ڇڏيندس، تان ته شور شرابو نه ٿئي ۽ پاڙي وارن کي ان جي خبر نه پوي. جيئن سلھ (دق) جي بيماري مريض کي ڳاري ڇڏيندي آهي ۽ کيس ان جو احساس ئي ڪونه ٿيندو آهي.

مرد دق باشد چو ڇ هر لحظه کم

ليک پندارو بهر دم بهترم

ترجمو: ”سلھ جو مريض هر گھڙي برف وانگر گھڙندو ۽ گھڙندو رھندو آھي، پر هر وقت سمجھندو آھي ته ٺيڪ آھيان.“
جيئن برف آھستي آھستي گھڙندي ختم ٿيندي ويندي آھي، تيئن سلھ وارو مريض به گھڙندو ويندو آھي.

نمست در سوراخ گفتار اے عمو

گشته او مفرو ر تر زیں گفتگو

ترجمو: ”اي چاچا! گورپت چُر ۾ ڪانهي! هو، اهو ٻڌي اڃا وڌيڪ ڊوڪي جو شڪار ٿي ويو.“

جيئن گورپت جا شڪاري ان جي ڏر تي اچي زور زور سان چوندا آهن ته گورپت ڏر ۾ نه آهي. پوءِ گورپت انهن جي ڳالهين سان مطمئن ٿي ڪري ويهي رهندي آهي ۽ جهلجي پوندي آهي. مطلب ته اُن گھر ۾ زال جي لڪڻ جي لاءِ ڪا جاءِ ڪانه ٿئي.

قرآن پاڪ ۾ الله تعاليٰ ارشاد فرمايو: وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا ۖ فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا ۖ لَا تَرَىٰ فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا ۚ (طہ: 105-107) ۽ اي پيغمبر! توکان جبلن جي باري ۾ پڇن ٿا، تون چئو ته، منهنجو پروردگار انهن کي (قيامت جي ڏينهن) اڏائيندو ۽ زمين کي هموار ميدان ڪندو، جنهن ۾ تون هيٺ مٿانهين ۽ ڪو وڪڙ ڪونه ڏسندين. پوءِ صوفيءَ جي زال موچيءَ کي چادر ڍڪائي، تان ته صوفي ان کي مرد بجاءِ عورت سمجهي. ائين هن دروازو کولي موچيءَ کي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو.

معشوق کي چادر هيٺان لڪائڻ:

زیر چادر مرد رسوا و عیاں

سخت پیدا چوں شتر بر زردباں

ترجمو: ”چادر ۾ مرد رسوا، کليل ۽ پورو ظاهر هو. جيئن سيڙهيءَ تي اُٺ (ظاهر هوندو آهي).“

چادر ۾ اهو مرد لڪي نه سگهيو ۽ اُن جو اهڙي طرح مرد هجڻ ظاهر ٿيو جيئن چاڙهيءَ تي اُٺ لڪي نٿو سگهي، پر ظاهر هوندو آهي. جيئن ته صوفيءَ طئي ڪيو هو ته ان واقعي بابت اُن ڄاڻائي ظاهر ڪندو. صوفيءَ تعجب مان پنهنجي زال کان پڇيو ته هيءُ ڪير عورت هئي؟ زال جواب ڏنو ته شهر جي باعزت ۽ مالدار عورت هئي. مون دروازو ان ڪري بند ڪيو هو ته متان ڪو اوڀرو ماڻهو گهر ۾ اچي نه وڃي ۽ عورت جي بي پردگي ۽ بي عزتي نه ٿئي.

صوفيءَ چيو ته، اهڙي معزز عورت ڪهڙي ڪم سان آئي هئي؟ مون کي ٻڌاء ته آئون جلدي ان جو ڪم پورو ڪريان. زال چيو ته، اها رشتو ڪٿي آئي هئي ۽ سندس مقصد اسان جي چوڪريءَ کي ڏسڻ هو، پر چوڪري مدرسي ۾ پڙهڻ ويئي هئي، انهيءَ ڪري کيس ڏسي ڪونه سگهي. پوءِ اهو چيائين ته چوڪري ڪهڙي به هجي آئون ان کي پنهنجي پٽ جي ڪنوار بنائينديس.

صوفيءَ زال کي چيو ته، چوڪري غريب گهرائي جي ۽ چوڪرو رئيس گهرائي جو آهي، اها ڳالهه به جوڙ آهي، اهو ائين آهي جيئن دروازي جو هڪڙو طاق ڪاٺيءَ جو ۽ ٻيو هاٿيءَ جي ڏندن جو هجي. جيڪڏهن زال مڙس

هڪ جهڙا نه هوندا ته اختلاف ٿيندو.

هي جوڙ اهڙو آهي، جهڙو فقير ۽ دولتمند يا ياقوت ۽ سنگر مرمر جو جوڙ. اطللس (ريشم جو قسم) جي ڪپڙي ۾ ڪچي سٺ جي چٽي عقلمندن وٽ خراب آهي.

ڪبو تر ۽ باز يا عنقاء ۽ ماڪي ۽ جي مک جو جوڙ ڪڏهن ٿيو آهي؟

زال جو مڙس کي جواب ته ڏاج جي ڳڻتي نه ڪر!

عورت چيو ته، اهي ماڻهو ڏاج جا گهورا ناهن. اهي ته پرده پوشي ۽ نيڪي جا طلبگار آهن.

صوفي ۽ جي زال چيو: اها عورت چوي ٿي ته اسين دولت مان تنگ آهيون، هي ۽ به چيو ته اسين عوام وانگر لالچي نه آهيون، اسين اهڙي چوڪري چاهيون ٿا، جيڪا پرده نشين ۽ نيڪ هجي، پنهي جهانن ۾ انهن شين سان پلائي حاصل ٿئي ٿي. صوفي ۽ تنگ دستي جو اظهار ڪيو. تان ته ڳالهه لڪل رهي. زال صوفي ۽ کي چيو، آئون پنهنجي غربت چڱي طرح بيان ڪري چڪي آهيان، پر هو ۽ پنهنجي ڳالهه تي ڳنڍ ڏيو بيٺي آهي ۽ اسان جي غربت کي ليکي ۾ ڪانه ٿي آئي بلڪ چوي ٿي ته اسين توهان سان مالداري ۽ جي ڪري رشتو ڪونه پيا ڪريون، پر توهان جي سچائي ۽ دعائن جي ڪري رهيا آهيون. صوفي صاحب هن وقت تائين ڳالهه ٻول جو اهڙو نمونو اختيار ڪيو هو، جنهن ڪري سندس زال نه ٿي سمجهيو ته هو ان جي خيانت کان باخبر ٿي چڪو آهي. هاڻي گفتگو ۾ صوفي ۽ اهڙو طريقو اختيار ڪيو، جنهن مان هي ظاهر ٿي وڃي ته هو زال جي بدچلني ۽ مان واقف ٿي ويو آهي.

خانه تنگه مقام يك تنه

که درو پنهان نه ماند سوزنه

ترجمو: ”سوڙهو گهر، هڪ شخص جي رهڻ جيتري جاءِ، جنهن ۾ هڪ سئي به لڪي نٿي سگهي.“

هن، اهو ڏسي ورتو آهي ته اسان جو گهر ايترو ننڍڙو آهي جو ان ۾ سئي به نٿي لڪي سگهي، باقي رهي پاڪائي ۽ نيڪي جي ڳالهه، ته جيڪڏهن ان کي نصيحت حاصل ڪرڻي آهي ته اها اسان کان به وڌيڪ ڄاڻي ٿي. ان کي اسان جي پردي جو حال ته چڱي طرح معلوم ٿي ويو آهي. اسان جي بي سرو ساماني، نيڪي ۽ پردي کان چڱي طرح واقف ٿي چڪي آهي. ظاهري طرح چوڪري ۽ جو ڏاج ۽ نوڪرياڻي ۽ جو نه هجڻ ته ظاهر هو.

هاڻي اها نيڪي ۽ پرده پوشي ۽ کان به واقف ٿي ويئي آهي. چوڪري جي پرده پوشي ۽ کي پي ۽ ڇا بيان ڪري، ان کان اها خود واقف ٿي چڪي آهي ۽ اها ڳالهه وائڪي ٿي ويئي آهي.

باغ واري معشوقه عاشق کي اهو قصو ٻڌائي ڪري چيو ته، اهو مون توکي هن لاءِ ٻڌايو آهي ته جڏهن تنهنجي بي ادبي پڌري پٽ ظاهر ٿي وئي آهي ته پوءِ وفاداري ۽ جي دعويٰ نه ڪر.

معشوقه پنهنجي عاشق کي وڌيڪ چيو ته، تنهنجي حالت به ان صوفي ۽ جي زال جهڙي آهي ۽ تون به هن وانگر خيانت ڪرڻ کان پوءِ دغا بازی ۽ جو ڄار وڇائي رهيو آهين ۽ پنهنجو پاڻ کي هر عيب کان پاڪ ظاهر ڪري رهيو آهين، تون ماڻهن کان شرمائين ٿو پر خدا کان نٿو شرمائين؟

الله تعاليٰ کي بصير، سميع ۽ علیم چوڻ جو مطلب

عاشق معشوقه کي اڪيلو ڏسي ساڻس ملڻ جو اهو مناسب موقعو ڄاتو پر هن اهو محسوس نه ڪيو ته الله تعاليٰ هر جڳهه تي موجود آهي ۽ اهو علیم آهي، ان جي احاطي مان ڪوبه واقعو ٻاهر نٿي رهي سگهي. الله تعاليٰ بصير آهي، ان جي بصارت کان ڪا شيءِ لڪي نٿي سگهي.

هاڻي الله تعاليٰ جي صفاتي اسمن جو بحث شروع ڪري مولانا هيءُ ٻڌائڻ چاهي ٿو ته صفاتي نالا جن صفتن مان ٺهيا آهن، اهي الله تعاليٰ ۾ بدرجھي اتم موجود آهن. سميع، الله پاڪ جو نالو آهي. هو سڀ ڪجهه ٻڌي ٿو، ان جي تقاضا آهي ته انسان پنهنجي زبان مان ڪا بُري ڳالهه نه ڪڍي ۽ هي سمجھي ته جيڪي ڪجهه انسان چوي ٿو الله تعاليٰ اهو ٻڌي ٿو. اسمِ علیم: اهو نالو آهي، جيڪو محض مسميٰ جي سڃاڻپ جي لاءِ رکيو ويندو آهي. هن کان قطع نظر ته ان مسميٰ ۾ اها صفت موجود آهي يا نه جنهن مان اهو اسم ٺهيو آهي.

نست اينها بر خدا اسم علم

که سیه کافور دارو نام هم

ترجمو: ”هيءُ نالو فقط خدا جي سڃاڻپ جي لاءِ نه آهي، ڇاڪاڻ ته شيديءَ جو نالو کافور به هوندو آهي.“
حبش جي رهڻ واري جو نالو کافور رکيو ويندو آهي، حالانڪ ان شيدي ۾ نه کافور جهڙي سفيدي هوندي آهي، نه خوشبوءِ.

الله تعاليٰ جا نالا ان جي قديم صفتن مان ٺهيا آهن، جن ۾ انهن صفتن جون معنائون موجود آهن. سميع سمع جي صفت مان ٺهيو آهي ۽ ان ۾ قوتِ سماع موجود آهي. اهڙيءَ طرح علیم صفتِ علم مان ٺهيو آهي. الله تعاليٰ صفتِ علم سان مُتَصِف آهي. فلسفي الله تعاليٰ کي علتِ اوليٰ قرار ڏين ٿا ۽ ان مان فقط معلول اول جو ثبوت بطريقِ وجوب ميجن ٿا.

مولانا فرمائي ٿو ته، حضرت حق علتِ اوليٰ وانگر نه آهي جو ان سان فقط معلول اول جو تعلق هجي ۽ اهو به بر سبيلِ وجوب پر سڀني شين جو فقط اهوئي خالق آهي ۽ پنهنجي سڀني صفتن سان مُتَصِف آهي ۽ اهو سڄي ڪائنات جي علت آهي ۽ ان جي صفتن جو تعلق به سڄي ڪائنات سان آهي، جيڪڏهن الله تعاليٰ کي ان صفت سان متصف نه مڃيو وڃي، جنهن مان اسمِ وصفي ٺهيو آهي ته اهو محض تمسخر ٿيندو، ٻوڙي کي سميع ۽ انڌي کي ضياءَ چوڻ مذاق آهي.

طِفْلُک نوزاده را حاجی لقب

یا لقب غازی نمی بهر نسب

ترجمو: ”ڪو شخص نئين پيدا ٿيل ٻار جو لقب نسب جي ڪري حاجي يا نمازي (پلي) رکي ڇڏي (مناسب آهي)“
پيءُ جي نسبت سان حاجي يا غازي هجڻ جي ڪري ڪنهن ٻار جو نالو حاجي يا غازي فقط سڃاڻپ جي لاءِ رکڻ ۾ ڪو حرج نه آهي پر جيڪڏهن ان ٻار جي تعريف ۾ اهڙا لفظ چيا وڃن جنهن ۾ اها صفت نه آهي ته اهو محض هڪ مذاق ٿيندو.

من همی دانستمت پیش از وصال

که نکو روئی و لیکن بدخصال

ترجمو: ”آئون تنهنجي باري ۾ ملاقات کان پهريان ڄاڻي ويئي هيس ته صورت جو سهڻو آهين پر تنهنجا ليڇ سٺا ناهن.“

معشوقه عاشق کي چيو ته، آئون ملاقات کان پهريان سمجھي ويئي هيس ته تون پڪو بدبخت آهين، جيئن ته ڪنهن شيءِ جو مشاهدو ٿي علم لاءِ ضروري ناهي، ان شيءِ جي آثارن مان به علم حاصل ٿي ويندو آهي. اڪيون ڏکڻ مهل ڳاڙهيون ٿي وينديون آهن. جيتوڻيڪ ڳاڙهاڻ کي انسان پاڻ ڪونه پيو ڏسندو آهي، پر سور مان سمجھي ويندو

آهي ته اڪيون ڳاڙهيون آهن.

تو مرا چوں بره دیدی بے شبّال

تو گماں بردی ندارم پاسباں

ترجمو: ”تو مون کي ڇانگان ڇڳل ڇيلڙو سمجهيو، تو ڀانيو ته منهنجو ڪو نگهبان نه آهي.“

معشوقه ان نياڳي عاشق کي چيو ته، تو مون کي بنا ڌراڙ جي ڇيلڙو سمجهيو ۽ مون کي نگهبان کان سواءِ ڄاتو. نظربازن جو روئڻ انهن جي گناهن جي سزا آهي.

حارسے دارم که ملکش می مزد

داند آں بادی که بر من می وزد

ترجمو: ”منهنجو نگهبان هو آهي جنهن کي حڪومت سونهي ٿي. هو ان هوا کي به ڄاڻي ٿو جيڪا مون تي هلي ٿي.

منهنجو محافظ اهو خدا آهي جيڪو علیم ۽ خبر آهي. هو ان هوا کي به ڄاڻي ٿو جيڪا مون مٿان لنگهي ٿي. تنهنجو نفس شهوت پرست آهي، جنهن ۾ روح جو ڪو نور نه آهي ۽ اهو الله جي معاملي ۾ اندو ۽ ٻوڙو آهي. تون اٺن سالن کان منهنجي فراق ۾ آهين، پر اٺون سمجهان ٿي ته تون جهالت ۽ ناداني مان ڀريل آهين، انهيءَ ڪري مون تنهنجي ڪا پرواه ڪونه ڪئي. جيڪو شخص خود تباهي جي بني ۾ ڪريل هجي، ان جو احوال معلوم ڪرڻ بيوقوفي آهي.

دنیا بني، تقویٰ حمام ۽ مالداران ۾ ڇيڻا وجهڻ وارا آهن

حمام ۾ پاڻي گرم ڪرڻ جي لاءِ چلھ يا بني بنائي ويندي آهي، جنهن ۾ گند ڪڍڻ ۽ ڇيڻا ٻاريا ويندا آهن. حمام جا خدمتگار ان بنيءَ ۾ ڇيڻو وغيره آڻي وجهندا آهن. بني گندي رهندي آهي. حمام ۾ وهجڻ وارا پنهنجي بدن جي مَر ۽ مٽي صاف ڪري نڪرندا آهن. دنيا جو مال بنيءَ جي ٻارڻ وانگر آهي ۽ دنيا دار بني روشن ڪرڻ وارن وانگر ۽ متقي حمام ۾ وهجڻ وارن وانگر آهن.

شہوت دنیا مثال گلخن ست

کہ از حمام تقویٰ روشن ست

ترجمو: ”دنيا جي شهوت بنيءَ جهڙي آهي، جنهن مان پرهيزگاري جو حمام روشن آهي.“

متقي هن دنيا جي حمام مان پاڪ ۽ صاف ٿي نڪرندو آهي. دنيا دارن ۾ دولت جو حرص نه هجي ها ته اها بني گرم نه ٿئي ها. هڪ مسلمان جو ڪم هي آهي ته، اهو بنيءَ جو رخ نه ڪري، حمام ۾ داخل ٿئي. دنيا دارن تقويٰ وارن کي دنيا جي ڪمن کان فارغ ڪري ڇڏيو آهي، ورنه انهن کي خود مصروف ٿيڻو پوي ها، جن دنيا دار متقين جا خدمتگذار ۽ خادم آهن. تقويٰ جا نشان چهري تي نمايان ۽ ظاهر هوندا آهن. دنيا دارن جا احوال انهن جي نشانين مان سڃاتا ويندا آهن. جيڪڏهن توهان ۾ اها استعداد نه آهي جو دنيا دارن جي چهري مان انهن جا احوال پڙهو ۽ سندن عادت ۽ احوالن کي سمجهو، ته پوءِ انڌي وانگر ٻوڙ سڃاڻو.

گر نداری بو در آرایش در سخن

از حدیث نو بدال رازِ کهن

ترجمو: ”جيڪڏهن توکي سنگھڻ نه ٿو اچي ته ان سان ڳالهائ، نئين ڳالھ مان پراڻو راز سمجه.“

اندو جيئن ته ڪونه ڏسندو آهي، اهو خوشبوءِ سان شيءِ جي حقيقت کي سمجهي وٺندو آهي، جيڪڏهن توهان سندن عادت سان انهن جي احوالن کي سمجهڻ جي استعداد نٿا رکو ته پوءِ انهن جي گفتگو مان سندن احوال سمجهو. مالدار، دنيا دار چوندو ته اڄ مون ويهه ٽوڪرا چيڻو ڪمايو. حرص مان به اهڙا ئي شعلا پيدا ٿيندا آهن جهڙا چيڻي جي دونهين مان ٿيندا آهن. عقلمندن وٽ سون ۽ چيڻو برابر آهن. چاڪاڻ ته سون حرص جي باهه کي اهڙي طرح فروغ ڏيندو آهي، جهڙي طرح چيڻو باهه کي وڌائيندو آهي ۽ انهن جو حرص جي باهه کي فروغ ڏيڻ دنيا دارن جي ڪشش جو سبب آهي.

آفتاب ڪه دم از آتش زند
چرک تر را لائق آتش کند

ترجمو: ”سج جيڪو باهه کي تيز ڪندو آهي، آلي چيڻي کي باهه جي لائق بنائيندو آهي.“

سج جي گرمي ئي آلي چيڻي کي خشڪ ڪري باهه ۾ ڀرڻ جهڙو بنائيندي آهي. سج ئي پٿر کي گرمائي ان جي رڱن ۾ سون پيدا ڪندو آهي، تان ته اهو سون حرص جي بنيءَ ۾ پهچي ڪري حرص جي شعلن کي وڌائي. جيڪڏهن دنيا دار ائين ٿو سمجهي ته هن مال جمع ڪيو آهي ته اهو غلط آهي. هن حقيقت ۾ حرص جي باهه لاءِ چيڻو گڏ ڪيو آهي. چيڻو گڏ ڪرڻ جيتوڻيڪ ڪا فخر جي ڳالهه نه آهي پر بنيءَ وارا فخر به انداز ۾ هڪ ٻئي جي مقابلي ۾ چوندا آهن ته جيڪڏهن توڙهه ٽوڪرا چيڻو گڏ ڪيو آهي ته مون ويهه ٽوڪرا گڏ ڪيا آهن. اها ئي حالت دنيا دارن جي آهي. جنهن جي نشوونما بنيءَ جي ماحول ۾ ٿي آهي، ان جي لاءِ چيڻي جي بدبوءِ وڌندڙ هوندي. جيڪڏهن توهان ان کي مشڪ سنگهائيندا ته ان سان کيس تڪليف پهچندي.

جيڪڏهن توهان به ساڻس بنيءَ جي ڪاروبار ۾ شريڪ ٿي ويندا ته نقصان کان سواءِ ڪجهه فائدو حاصل ڪري نه سگهندا. دنيا دارن جي صحبت ۾ توهان جي به اها ئي حالت ٿي ويندي، جيڪا انهن دنيا دارن جي آهي.

ڪَل رڱڻ واري جو قصو جيڪو بازار ۾ عطر جي خوشبوءِ سببان بيهوش ٿي ويو

هن قصي ٻڌائڻ جو هي مقصد هيءُ آهي ته جهڙي صحبت هوندي آهي، اهڙيءَ طرح جون عادتون پئجي وينديون آهن.

چمڙي رڱڻ وارو، ڪنهن ڪم سان عطر واري بازار ۾ ويو ته بيهوش ٿي ڪري پيو. ماڻهو مڙي ويا، ڪو ان جي دل تي هٿ رکي پيو، ڪو مٿس گلاب جو پاڻي ڇنڊڪاري پيو ته، ڪو سندس هٿ ۽ پير مهڻي پيو، ته ڪو ان کي سُڪل مٽي سونگهائي پيو، ڪو اگر ۽ ڳڙ جو دونهون ڪري پيو، ته ڪو ان جا ڪپڙا لاهي مٿان وڌي هڪڙو ڪري پيو. هڪ عقلمند ان جي نبض چڪاسي ڏسي پيو ته، پنگ پيتي اٿس يا ٻيو ڪو مرض اٿس. نيٺ ان جي عزيزن کي اطلاع ڏنائون ته، توهان جو هماره فلاڻي جاءِ تي بيهوش ٿيو پيو آهي.

چمڙي رڱڻ واري جو هڪ ٿلهو چالاڪ ۽ سمجهدار ڀاءُ هو، جيڪو روئيندو جلد اچي پهتو. هو ڪتي جو گوڻهن به ڪنيو آيو، چاڪاڻ ته چمڙي رڱڻ واري جي ڀاءُ ڄاتو ٿي ته پاڻس جو دماغ بدبوءِ جو عادي آهي، ڇو ته هيءُ رات ڏينهن سڙيل چمڙو رڱيندو آهي. انهيءَ ڪري بدبوءِ جو عادي آهي. لامحالہ خوشبوءِ هن کي تباهه ڪندي.

پس چنيس گفت ست جالينوس مه

انچه عادت داشت بيمار آتش ده

ترجمو: ”انهيءَ ڪري جالينوس اعظم چيو آهي ته جنهن شيءِ جي بيمار کي عادت آهي اها ڏجي.“

جالينوس يونان جو مشهور حڪيم ٿي گذريو آهي. ان چيو آهي ته مريض جي طبيعت مطابق دوا تجويز ڪريو. عام طور تي خلافِ عادت حادثي مان مرض پيدا ٿيندو آهي، پوءِ مزاج مطابق دوا ڏيڻ سان مرض زائل ۽ ختم ٿي ويندو آهي. چيٽا چونڊڻ وارن جو علاج چيٽي سان ٿي ڪيو ويندو، جيڪڏهن ان کي گلاب سنگهاڻيندا ته بيهوش ٿي ويندو. قرآن پاڪ ۾ ارشاد آهي ته: **الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالْطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ** (النور: 26) عام طور مفسرين فرمايو آهي ته ناپاڪ عورتون ناپاڪ مردن جي لاءِ آهن ۽ ناپاڪ مرد ناپاڪ عورتن جي لاءِ آهن. ناپاڪ عورتون ناپاڪ عورتن جي لاءِ آهن. مولانا الخبيثان مان بُريون عادتون ۽ الطيبات مان پاڪيزه اخلاق مراد ورتا آهن.

ناصران اورا بنبر يا گلاب

مي دوا سازند بهر فتح باب

ترجمو: ”نصيحت ڪرڻ وارا عنبر يا گلاب سان ان جو علاج ڪندا آهن (هدايت جي) دروازي کولڻ لاءِ“

خراب ۽ بدمزاج ماڻهن جي نصيحت لاءِ ناصح سُنيون ڳالهين ٻڌائين ٿا، جيڪي انهن جي عادت مطابق نه آهن، انهيءَ ڪري نصيحت ڪارگر نٿي ٿئي. عمدہ نصيحتون خبيثن جي مزاج مطابق نه آهن، ڇاڪاڻ ته وحي جو عطر انهن جي دماغ موافق نه آهي. اهي ان نصيحت کان گهٽائين ٿا ۽ وعظ و نصيحت انهن کي گرا لڳن ٿا. ڪافر ته انبيائن کي به ڌمڪيون ڏيندا هئا. ڪافرن انبيائن کي چيو ته، اسان جي پرورش راند روند ۾ ٿي آهي. اسان جو مزاج نصيحت سان ميل نٿو رکي، اوهان جي نصيحت سان اسان جي دل خراب ٿئي ٿي. انهن ڪافرن تي افسوس آهي. اهي پنهنجي بيماريءَ ۾ وڌيڪ اضافو ڪري رهيا آهن ۽ عقل جو علاج آفيم سان ڪري رهيا آهن، جيڪو خود عقل کي خراب ڪري ٿو. مولانا فرمائي ٿو ته، انهن ڪافرن کي سندن حالت تي ڇڏيو، ڇمڙي رڱڻ وارو جيڪو بيهوش پيو آهي، ان جي قصي کي پورو ڪريو.

ڇمڙي واري جي پاءُ جو علاج ڪرڻ

ڇمڙي رڱڻ واري جي پاءُ ماڻهن کي اتان هٽايو، تان ته ڪوبه ان جي علاج کان واقف نه ٿي سگهي، هن پنهنجو منهن پاڻس جي ڪن تي اهڙي طرح رکيو تان ته ماڻهو سمجهن ته ڪن ۾ ڪا دعا پڙهي رهيو آهي. جڏهن ته هن لڪ ۾ پاڻس جي نڪ تي ڪتي جو پاخانو لڳائي ڇڏيو. پاڻس جڏهن بدبوءِ سونگهي ته کيس هوش اچڻ شروع ٿيو. ماڻهو حيران ٿي ويا ته عجيب منتر هو جو ڪن ۾ ڦوڪڻ سان ئي همراه کي هوش اچڻ لڳو آهي.

مڪارن ۽ لڳن کي بزرگن جا قصا ٻڌايو ته کين مزو ڪونه ايندو. ها باقي زنا، عشق ۽ محبت جي داستانن سان خوش ٿيندا.

هر ڪرا مشڪ نصيحت سود نيست

لا جرم بابوي بدخو ڪرد نيست

ترجمو: ”جنهن کي نصيحت جي مُشڪ مان فائدو نه آهي، پڪ ڄاڻو ته هو بدبوءِ جو هيراڪ آهي.“

سُنيون ڳالهين جنهن جي مزاج مطابق نه هجن ته يقينن هن پاڻ کي برين ڳالهين تي هيرائي ڇڏيو هوندو. قرآن پاڪ ۾ آهي **إِنَّمَا الشُّرَڪُوتُ نَجَسٌ** (التوبه: 28) ”مشرڪِ پليت آهن.“ جيئن ته انهن ماڻهن جي نشونما گندي ماحول ۾ ٿي آهي، انهيءَ ڪري قرآن پاڪ انهن کي نجس چيو آهي. جيڪو ڪيڙو چيٽي ۾ پيدا ٿيندو آهي، عنبر سنگهاڻن سان ان جو مزاج ڪونه بدلبو. جيئن حديث شريف ۾ آهي ته: **إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ فِي ظِلْمَتٍ ثُمَّ رَشَى عَلَيْهِمْ مِنْ نُّورَةٍ فَمِنْ أَصَابَ مِنْ**

ذالك النور فقد اهتدى ومن اخطأ فقد غوى. ”بيشڪ الله تعالى مخلوق کي اونداهي ۽ ۾ پيدا فرمايو، پوءِ ان تي پنهنجو نور ۾ ڪاريائين، پوءِ جنهن تي اهو نور پيو، ان هدايت لڏي ۽ جنهن تي اهو نور نه پيو اهو گمراه ٿيو.“

درزش نور حق قيش داد

پجو رسم مصر سرگيس مرغ زاد

ترجمو: ”جيڪڏهن الله تعالى ان کي نور جي چنڊڪار مان حصو ڏنو ته مصرين جي رواج مطابق چيئي ڪڪڙ پيدا ڪيو.“
مصر جا ماڻهو اُني کي چيئي ۾ ڍڪي ڇڏيندا آهن، پوءِ وقت تي ان مان ٻچو ڪڍندا آهن، هي انهن جو هڪ تعجب انگيز طريقو هو. پوءِ گندي ماحول ۾ ڪنهن پلي جو پيدا ٿيڻ به ائين تعجب خيز آهي. گندي ماحول ۾ پيدا ٿيل نيڪ انسان ڏاڍو راسخ العمل هوندو آهي.

تو بداں ماني کزاں نور تهي

زانگه بنی بر پليدي می نمی

ترجمو: ”تون به ان (چمڙي رڱڻ واري) وانگر آهين جو ان نور کان خالي آهين، ڇاڪاڻ ته پليديءَ تي نڪ رکين ٿو.“
معشوقه عاشق کي چيو ته تون به ان چمڙي رڱڻ واري وانگر آهين، انهيءَ ڪري گندگيءَ جو عادي آهين. فراق جي گرميءَ کان تون هيڊو پنو ٿي ويو آهين، پر پڪل ميوو نه بنجي سگهين. تنهنجو مثال ائين آهي جيئن دونهين سان ڊيگ ته ڪاري ٿي ويئي، پر گوشت ڪچو ئي رهيو. مون توکي اٺن سالن تائين فراق ۽ جدائي جي باهه ۾ جوش ڏنو پر تنهنجي خاميءَ ۾ ڪا پختگي پيدا ڪونه ٿي، جيڪڏهن هزار دفعا توکي جوش ڏنو وڃي، پوءِ به تنهنجي خامي ختم ڪونه ٿيندي. انگور پڇڻ کانپوءِ مُنڦي ۽ ڊاڪ بنبو آهي، پر جيڪو انگور جو چڱو خراب ٿي وڃي، اهو گرميءَ سان به ڪونه پچندو آهي.

عاشق طرفان معافي وٺڻ

هاڻي عاشق مڪاريءَ سان عذرخواهي ڪئي ۽ پنهنجي فعل جي غلط توجيه ڏيڻ لڳو پر معشوقه ان کي به سمجهي ورتو.

گفت عاشق امتحان کردم مگیر

تابه بینم تو حریفی یا ستیر

ترجمو: ”عاشق چيو، معاف ڪر، آئون آزمائي رهيو هوس، تان ته سمجهان ته تون يار مجلس آهين يا پرده نشين آهين.“
عاشق چيو ته، مون چمي ڏيڻ جو ارادو ان ڪري ڪيو هو ته توکي آزمايان ته تون برائي تي راضي ٿين ٿي يا پاڪ دامن آهين. جيتوڻيڪ آئون توکي نيڪ ئي سمجهندو هوس پر وڌيڪ امتحان جي لاءِ ائين ڪري رهيو هوس، تنهنجي نيڪي روز روشن وانگر ظاهر آهي، پر آزمائڻ سان ان ۾ ڪو فرق نٿو پوي. دشمنن نبين کي به آزمايو ۽ انهن کان معجزا گهريا ته پاڻ انهن جي نبوت اڃا وڌيڪ پڪي ٿي ويئي.

تو ۽ مون ۾ اتحاد آهي، تنهنجو امتحان حقيقت ۾ منهنجو امتحان آهي. ان ۾ تنهنجي ناراض ٿيڻ جي ڪا ڳالهه نه آهي، امتحان سان حقيقت ۾ مون پنهنجي اک کي آزمايو، ان ۾ تنهنجي ناراضگي اچائي آهي.

امتحان چشم خود کردم به نور

ایکه چشم بد ز چشمان تو دور

ترجمو: ”مون روشنيءَ جي ذريعي پنهنجي اک جو امتحان ورتو، اي (محبوبه) تنهنجي اک کان بدنظر پري هجي.“

هن خراب جهان ۾ تون خزانو آهين، جيڪڏهن خزاني جي ڳولا ڪئي وڃي ته ان ۾ ڪو عيب نه آهي. اها منهنجي بيهودگي ان لاءِ هئي ته امتحان کان پوءِ دشمنن جي اڳيان تنهنجي نيڪيءَ جو اظهار ڪري سگهان، جڏهن آئون زبان سان تنهنجي تعريف ڪريان ته اک چنبري ڏيڏي ڏي، جيڪڏهن مون تنهنجي آبرو ريزي ڪئي آهي ته تلوار حاضر آهي ۽ ڪفن پائي آيو آهيان، مون کي قتل ڪري ڇڏ، تلوار سان قتل ڪڍين، جدائي سان قتل نه ڪڍين. پنهنجي هٿ سان قتل ڪڍ، ٻئي کان قتل نه ڪڍ، ڇاڪاڻ ته آئون تنهنجي ملڪيت آهيان، ٻئي جي هٿ جي ملڪيت نه آهيان. خدا جي واسطي جدائيءَ جي ڳالهه نه ڪر، ٻيو جيڪي وڻيئي سو ڪر. آئون پنهنجا ٻيا عذر به بيان ڪري سگهان ٿو، پر وقت تنگ آهي.

پوستها گتيم و مغز آمد دفين
گر بمانيم ایں بماند، بمچین

ترجمو: ”اسان ڪل ۽ چلڪا يعني مٿاڇرو بيان ڪيو آهي، مغز ته لڪو پيو آهي، جيڪڏهن اسين ايئن رهياسون ته اهو به اهڙي طرح رهجي ويندو.“

عاشق چوي ٿو ته، معذرت ۾ ڪجهه ظاهري ڳالهيون مون چيون آهن، پر اڃا حقيقت جو پورو اظهار نه ڪري سگهيو آهيان، جيڪڏهن اها منهنجي غلطي آهي ته هاڻي ان کي معاف ڪر، هاڻي آئون پنهنجي فعل تي ندامت جو اظهار ڪريان ٿو. مون کي معاف ڪر.

معشوق جو عاشق جي عذر کي رد ڪرڻ

عقلمندن جي اڳيان عقلي دليل پيش ڪرڻ بيوقوفي آهي، تنهنجي هر مڪر کان اسين واقف آهيون، جيڪڏهن اسين بنده نوازيءَ جي ڪري چشم پوشي ڪري رهيا آهيون ته توکي بيحيائيءَ کان ڪم نه وٺڻ گهرجي. انسان کي پنهنجي پيءُ حضرت آدم کان معافيءَ جو طريقو سکڻ گهرجي. حضرت آدم کان جيئن ئي غلطيءَ جو ارتڪاب ٿيو ته حيلاً بهانا ڪرڻ بدران فوراً معافي جي لاءِ اٿيو ۽ غم جي ڦلهياري تي ويهي رهيو. بهانه بازي ۾ هڪ بهاني کان ٻي بهاني ڏانهن منتقل ڪونه ٿيو.

رَبَّنَا إِنَّا ظَلَمْنَا نَفْسَنَا وَ نَفْسَ

چونکہ جانداراں بدید از پیش و پس

ترجمو: ”پوءِ هنن جڏهن پنهنجي اڳيان پويان ملائڪ ڏٺا ته چيو ته اي اسان جارب! اسان ظلم ڪيو آهي!“

کہ ہلا پیش سلیمان مُور باش

تانه بشگاند ترا ایں دور باش

ترجمو: ”خبردار! سليمان جي اڳيان ماڪوڙي بنجي وڃ، تان ته توکي اهو بيان نه ڦاڙي.“

ملائڪ چوندا هئا ته: حضرت سليمان يعني خدا جي اڳيان ماڪوڙي يعني حقير بنجي وڃو، ورنه اهو نيزو ماري وجهندو. جنهن کي بصيرت جي نگاه حاصل نه آهي، جيڪڏهن اهو توبه به ڪري ٿو ته ان تي قائم نٿو رهي. حضرت آدم کي چشم بصيرت حاصل هئي، پر قضاء خداوندي جي اڳيان مجبور ٿي ويو ۽ گناه ڪري ويٺو. چشم بصيرت وارو گناه ۾ گهٽ مبتلا ٿيندو آهي. جيڪڏهن بصيرت جي اک نه آهي ته پوءِ ان جو انڌپڻ هر وقت ان کي مصيبت ۾ مبتلا ڪندو رهندو آهي. پوءِ ان جي هيءَ حالت هوندي آهي جو هو اهو به نه سمجهندو آهي ته، ان مصيبت جو سبب اندروني آهي يا بيروني! جيئن انڌي تي مُشڪ ڇنڊڪاريو ته به سمجهندو ته ٻئي ڪنهن جي بدن جي خوشبوءِ آهي،

ڪنهن جو ڪو هن تي احسان نه آهي. خدا ڪنهن کي اڪيون عطا فرمائي ته اهي ان جي تربيت ڪرڻ ۾ سوين ماڻهن ۽ پئسن کان به بهتر آهن ۽ بُرائي کان ان کي بچائي سگهن ٿيون. دل جون اڪيون جسماني اکين کان ڪيترا درجا افضل ۽ وڌيڪ آهن.

اے دريغا رهزناں بنشته اند
صد گرہ زیر زبانه بته اند

ترجمو: ”هائ افسوس! چور وينا آهن، جن منهنجي زبان هيٺان سوين گنديون ڏئي ڇڏيون آهن.“

هن جاء تي پهچڻ کان پوءِ مولانا تي هيءَ ڪيفيت طاري ٿي وئي آهي. اسرار ۽ راز بيان ڪرڻ باوجود انهن کي ناکافي سمجهي ٿو، جو فرمائي پيو ته، افسوس! رازن بيان ڪرڻ جي لاءِ گهڻيون رڪاوٽون اچي ويون آهن. تيز رفتار گهوڙي جا جيڪڏهن پير ٻڏي ڇڏجن ته ان جي خوش رفتاري ختم ٿي ويندي آهي. اسرار ۽ حڪمتون بمنزل موتي ۽ جي آهن ۽ الله تعاليٰ جي غيرت انهن جي لاءِ بمنزل چڪي ۽ جند جي آهي. خدا جي غيرت انهيءَ کي پينهين ڇڏي ٿي. موتي جيڪڏهن ٽٽي ۽ پيسجي به وڃي ته به ان جو سرمون اکين کي روشن ڪندو آهي. اهڙيءَ طرح راز ۽ حڪمتون جيڪڏهن پوري طرح بيان نه ٿي سگهن ته به فائدي کان خالي نه آهن. موتين جو ٽٽڻ زياده قابل افسوس نه آهي، ڇاڪاڻ ته اهي بهرحال سفيد رهندا آهن. مون کي ٽٽل رازن ۽ حڪمتن کي جوڙڻو آهي. اميد آهي ته الله تعاليٰ انهن کي صحيح حالت ۾ ڪندو، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ بي نياز آهي.

ڪڻڪ پيسجڻ کانپوءِ به قيمتي اٽو بنجي ڪري ماني پچائڻ جي ڪم ۾ ايندي آهي. عاشق جو فرض آهي ته اهو پنهنجي خطا تي ندامت جو اظهار ڪري ۽ سڻيون ڳالهيون نه بنائي. صحيح اولاد جو فرض آهي ته اهو پيءُ جي بهترين سيرت اختيار ڪري. حضرت آدم پنهنجي لغزش تي ”إِنَّا ظَلَمْنَا“ چوڻ شروع ڪيو هو. بني آدم لاءِ به اهو ئي مناسب آهي. شيطان پنهنجي غلطيءَ تي اصرار ڪيو ته: خَلَقْتَنِي مِنْ نَّارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ ① (الاعراف: 12) ”تو مون کي باه مان پيدا ڪيو آهي ۽ آدم کي مٽيءَ مان!“ جيڪڏهن تو وٽ شيطان واري سخت روئي ۾ عيب لڪائڻ آهي ته تون به ائين ئي ڪر، پوءِ ڏس ته تنهنجو انجام به اهو ئي ٿيندو جيڪو ان جو ٿيو.

ابو جهل حضور ﷺ کان معجزو طلب ڪيو هو، ان تي حضور ڪريم ﷺ کان شق القمر (چنڊ چيرجڻ) جو معجزو رونما ٿيو پر ابو جهل کي معجزو ڏسڻ فائدو ڪونه ڏنو. ٻئي طرف حضرت ابوبڪر صديق ڪڏهن به معجزو طلب ڪونه ڪيو ۽ چيائين ته هن منهن (وات) مان ڪڏهن به ڪوڙ نٿو نڪري سگهي ۽ تصديق ڪيائين. مطلب ته امتحان وٺڻ عاشقن جو ڪم نه آهي، اهو ته مخالفت جو دليل آهي.

امير المومنين حضرت علي رضی اللہ عنہ کي هڪ يهوديءَ جو خدا جي حفاظت تي پروسبي جو ثبوت ڏيڻ لاءِ چوڻ ۽ حضرت جن جو جواب

ان يهوديءَ جي چوڻ جو مطلب هي هو ته حضرت علي رضی اللہ عنہ کي آزمائي. حضرت علي رضی اللہ عنہ کيس جواب ڏنو ته اسان کي الله تعاليٰ جي آزمائڻ جو ڪوبه حق نه آهي.

مرتضى راگفت روزے یک عنود
کو ز تعظیم خدا آگہ نبود

ترجمو: ”هڪ سرکش هڪڙي دينهن علي مرتضيٰ رضی اللہ عنہ کي چيو، جيڪو خدا جي تعظيم کان واقف ڪونه هو...“

حضرت علي رضی اللہ عنہ کي چيائين ته، جيڪڏهن توهان کي هيءُ يقين آهي ته الله تعاليٰ توهان جي حفاظت ڪري ٿو ته

ڪنهن بلند قلعي يا اونچي جاءِ تان پنهنجو پاڻ کي ڪيرائي ڏسو؟ حضرت عليؑ فرمايو، هائو، مون کي يقين آهي ته اهو منهنجو محافظ آهي. يهودي ۽ ڇيو ته، پنهنجو پاڻ کي مٿانهين جاءِ تان ڪيراءِ تان ته مون کي به ان جو يقين اچي وڃي ته توکي پنهنجي اعتقاد تي ڀروسو آهي.

حضرت عليؑ فرمايو، الله تعاليٰ کي آزمائڻ الله تعاليٰ جي بارگاه ۾ گستاخي آهي، جيڪا تباهي ۽ جو سبب بنبي آهي. آزمائڻ جو حق الله تعاليٰ کي آهي، تان ته اهو ٻانهن کي هيءُ ڏيکاري ته توهان جو عقيدو حقيقت ۾ ڇا آهي؟ حضرت آدمؑ جڏهن لغزش ڪئي، تڏهن اهو ڪونه فرمايائين ته مون اي خدا، تنهنجو حليم ۽ بردباري آزمائڻ جي لاءِ پُل ڪئي آهي. حضرت آدمؑ لغزش ڪري هيءُ ڪونه چيو ته مون پُل هن ڪري ڪونه ڪئي آهي ته تنهنجي بردباري کي آزمايان.

هڪ عاجز ٻانهو الله تعاليٰ جو ڪهڙو امتحان وٺي سگهي ٿو؟

انسان کي خود پنهنجي باري ۾ ڪجهه معلوم نه آهي. پهريان خود ان کي پنهنجو امتحان وٺڻ گهرجي. جڏهن انسان خود پنهنجو امتحان وٺندو ته کيس ٻين جي امتحان وٺڻ جي فرصت ئي ڪونه ملندي. جڏهن تون ڄاڻي وٺيندڙ ته تون جنت جي قابل آهين، تڏهن تون سمجهي ويندين ته جنتي آهين. الله تعاليٰ امتحان کان پوءِ انعام جو مستحق قرار ڏئي ٿو. امتحان کان سواءِ ڪنهن باعزت کي دليل نٿو ڪري. قيمتي موتين کي ڪوبه عقلمند پاڻي ۾ ڪونه ٿو اچي ته پوءِ الله تعاليٰ نيڪن کي دوزخ ۾ ڪيئن موڪليندو؟ ڪڏڪ کي ڪوبه عقلمند ٻه ۾ ڪونه اچائيندو. جڏهن وڏن جو امتحان وٺڻ خراب ڳالهه آهي ته پوءِ طالب جو عارف ڪامل کان امتحان وٺڻ به بيوقوفي آهي. ڇاڪاڻ ته طالب، عارف ۽ استاد جي اڳيان هڪ ذري برابر آهي. پنهنجي اندازي سان ساهمي ٺاهيندو آهي. عارف ان تارازيءَ (ساهميءَ) ۾ ڪيئن سمائجي سگهي ٿو؟ يقينن اها ساهمي نٿي ويندي.

عارف جو امتحان وٺڻ ڇڻ ته ان تي تصرف ڪرڻ آهي. عارف ۽ سچي سونهين ئي هن کي ڪشف ۽ تصوف سيکاريو آهي ۽ منجهس قوت تصرف ۽ ڪشف عارف جا نقش آهن. نقش، نقاش جو ڪهڙو امتحان وٺي سگهن ٿا؟ جيڪڏهن ڪشف جي ذريعي ان جي مقام کي آزمائي ٿو ته اهو ڪشف به عارف ڪامل جو ئي عطا ڪيل آهي. اهو ڪشف استاد جي مقابلي ۾ گهٽ آهي. عارف ڪامل کي آزمائڻ جو وسوسو به دل ۾ اچڻ طالب جي تباهي ۽ جو سبب آهي، جڏهن طالب جي دل ۾ اهڙي قسم جا وسوسا پيدا ٿين ته کيس فوراً توبه ڪرڻ گهرجي ۽ الله تعاليٰ کان پنهنجي ان گستاخيءَ جي معافي وٺڻ گهرجي، جڏهن مريد ۾ اهڙا وسوسا اچن ته سمجهي وٺي ته ان جي دين تي تباهي جا آثار ظاهر ٿي ويا آهن.

آل زماں ڪرت امتحان مطلوب شد

مسجد دين تو پر خروب شد

ترجمو: ”جنهن وقت امتحان ڪرڻ تنهنجو مقصد بڻيو، تنهنجي دين جي مسجد خروب گاه سان ڀرجي وئي.“

خروب هڪ قسم جو گاه آهي، جنهن جو ڪنهن جاءِ تي ڦٽڻ ان جي تباهي جي نشاني آهي. جيئن ته اڳين شعرن ۾ مولانا فرمايو هو ته، تنهنجي دين جي مسجد ۾ خروب گاه ڦٽو آهي، تڏهن مولانا جو ذهن مسجد اقصيٰ ڏانهن منتقل ٿي ويو، جنهن ۾ خروب گاه ڦٽو هو.

حضرت دائود عليه السلام جو مسجد اقصيٰ کي تعمير ڪرڻ جو قصو:

مسجد اقصيٰ ۽ خروب جي ڦٽڻ جو بيان ۽ حضرت دائود عليه السلام جو حضرت سليمان کان اڳ ۾ مسجد کي تعمير ڪرڻ جو قصو

چوں در آمد عزم داودی به تنگ که بسازد مسجد اقصی بسنگ

ترجمو: ”جڏهن اهو دائودي ارادو پختو ٿي ويو ته مسجد اقصي جي تعمير پٿرن سان ڪري.“

حضرت سليمان عليه السلام کان اڳ ۾ حضرت دائود عليه السلام مسجد اقصي جي تعمير جو ارادو ڪيو هو. الله تعاليٰ حضرت دائود عليه السلام کي مسجد اقصي جي تعمير کان روڪي ڇڏيو ۽ فرمايائين ته اسان جي تقدير ۾ تون هن کي تعمير نه ڪري سگهندين. حضرت دائود عليه السلام الله تعاليٰ کي عرض ڪيو: منهنجي ڪهڙي خطا آهي جو مون کي مسجد جي تعمير کان روڪيو پيو وڃي؟ حضرت دائود عليه السلام جڏهن انتهائي سُريلي انداز ۾ زبور پڙهندو هو ته گهڻا ٻڌڻ وارا مري ويندا هئا.

حضرت دائود عليه السلام فرمايو ته: آئون زبور پڙهڻ وقت جوش ۽ عشق خداونديءَ ۾ مغلوب ٿي ويندو آهيان ۽ دستِ قدرت سان منهنجا هٿ ٻڌل هوندا آهن.

جيڪو بادشاه جو مجنون هوندو آهي، اهو قابلِ رحم ۽ فاني هوندو آهي، ان تي ڪابه گرفت ڪونه هوندي آهي. الله تعاليٰ فرمايو: اي مغلوب، تون معدوم ناهين، فقط پنهنجي وصفن کي الله تعاليٰ جي وصفن ۾ گم ڪرڻ جي اعتبار سان معدوم آهين، جيڪو اهڙي طرح معدوم آهي اهو الشرف الموجودات آهي، ان پنهنجو پاڻ کي الله تعاليٰ جي صفتن ۾ فنا ڪري ڇڏيو آهي ته پوءِ ان جي فنا حقيقت ۾ بقا آهي.

هاڻي هن فاني في الله ۽ باقي بالله کي اهو مقام حاصل آهي جو سڀئي روح هن جي تصرف هيٺ آهن ۽ سڀئي جسم هن جي هيٺان آهن. جيڪو اسان ۾ فنا ٿي ويو اهو مجبور ناهي، پر اهو محبوب هجڻ جي ڪري بااختيار آهي. ٻنهي جي اعليٰ اختيار جو درجو هيءُ آهي ته اهو اسان جي مرضيءَ ۾ گم ٿي وڃي.

جيڪڏهن کيس ان اختيار ۾ لطف نه اچي ته پنهنجو پاڻ کي فنا ڇو ڪري! دنيا جون سڀئي لذتون چاهي ڪاڏي جون هجن يا پيئڻ جون، اهي هن تي ٺهن ٿيون ته ان شيءِ جي لذت کي مٽايو وڃي. فاني في الله جيتوڻيڪ دنياوي لذتن کي مٽائي ڇڏي ٿو پر اهو لذتن جو ڇڏڻ ان جي لاءِ لذت بڻجي وڃي ٿو. جيڪو الله جي صفتن کان مغلوب ٿي ويو اهو الله جي رحمتن جي سمند ۾ غرق ٿي رحمتن جو حقدار بڻجي ويو پر اهو اهڙو معدوم ناهي جو ڪوبه موجود ان تي غالب اچي سگهي، پر اهڙو فاني في الله موجودات تي حڪمران بڻجي ويندو آهي.

هاڻي نه ان جو ڪو مثال آهي، نه ان جو مڪان آهي ۽ نه شان! اهو لازمي آهي ۽ ڪيفيتن کان به جدا آهي، پوءِ هن معاملي ۾ نه ڪو اشڪال آهي ۽ نه سوال ۽ جواب جو موقعو آهي. بس خاموشي اختيار ڪر.

”انبا الومنون اخوة“ جي شرح

قرآن ۾ پاڪ ۾ ارشاد آهي: ”انبا الومنون اخوته“ مومن پاڻ ۾ ڀائر آهن. مشهور مقولو آهي ته، العلماءُ ڪنفس و احدة عالم هڪ جان وانگر آهن.“ خاص ڪري حضرت دائود عليه السلام ۽ حضرت سليمان عليه السلام ۽ باقي نبين جو اتحاد انهن تي سلامتي هجي. اهو اتحاد ۽ اخوت ايمان جي وحدت جي بنياد تي آهي. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي: لَا تَفَرَّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْ رُّسُلِهِ (البقره: ۲۸۵) ”اسين انهن رسولن مان ڪنهن ۾ تفريق نٿا ڪريون.“ انهيءَ ڪري هي حڪم آهي ته هڪ نبيءَ جو ڪفر سڀني انبيائن جو ڪفر آهي ۽ هي اتحاد جي نشاني آهي ته هزار گهرن مان تون هڪ گهر کي ويران ڪندين ته سڀ ويران ٿي ويندا ۽ هڪ ديوار به قائم ڪونه رهندي. عقلمند لاءِ اشارو ڪافي آهي ۽ هي ته اشاري کان وڌي ويو.

دل مدار اندر تفکر زین خبر ره مده درخود ملال و غم مخور

ترجمو: ”هن ڳاله سان دل کي فڪر ۾ مبتلا نه ڪر، ڏک کي پنهنجي اندر ۾ رستو نه ڏي ۽ غم نه ڪر.“
هن خبر سان ته تون مسجد اقصيٰ کي تعمير نه ڪري سگهندين، غم نه ڪر. مومن جيتوڻيڪ ڳاڻيٽي ۾ ٿورا آهن پر انهن ۾ ايماني وحدت آهي. انساني روح جيڪو هڪ لطيف رباني آهي ۽ اهو حيواني روح کان سواءِ آهي. جيڪڏهن اها مسجد تنهنجي ڪوشش ۽ طاقت سان نه ٺهي ته تنهنجو پٽ ان کي مڪمل ڪندو. ڇاڪاڻ ته مومن هڪ آهن، حيوانن ۾ فقط روح حيواني آهي، جيڪو طيبن وٽ هڪ لطيف بخارن وارو جسم آهي، جيڪو غذائن سان پيدا ٿئي ٿو. جيئن ته اهو بخار آهي، ان ڪري مولانا ان کي روح باد چيو آهي.

نئين ۽ مومن جو روح انساني هڪ قوي ۽ طاقتور لطيف رباني آهي، روح حيواني هر حيوان ۾ جدا آهي. اهو ئي سبب آهي ته هڪ روح حيواني جيڪڏهن غذا حاصل ڪري ٿو ته ٻئي روح کي اها غذا نٿي پهچي. انهن مان جيڪڏهن هڪ کي گران بار ٿئي ٿي ته ٻئي کي ان مان گرانتي نٿي ٿئي، پر هڪ روح حيواني جي خوشي ٻئي جي رنج جو سبب آهي. اسان انبيائن ۽ عارفن جي روح لاءِ جمع جو صيغو ڳالهايو آهي، حالانڪ اهو هڪ آهي، ان جو تعدد محض جسمن جي تعدد جي نسبت سان آهي. سج جو تڙڪو جڏهن مختلف جاين، اڱڻن ۽ صحنن تي پوندو آهي ته ان ۾ تعداد آهي، ورنه اهو هڪ شيءِ آهي. انساني روح کي سج جي نور سان تشبيهه ڏيڻ سان گهڻا اشڪال پيدا ٿي پوندا آهن.

مثال ۽ مثال ۾ هي فرق آهي ته مثال شيءِ اها چورائيندي آهي جيڪا ٻي شيءِ سان هر ڳالهه ۾ متحد هجي ۽ مثال جو هر صفت ۾ يڪسان هجڻ ضروري ناهي. هڪ وصف ۾ اتحاد آهي ته ان کي ان شيءِ جو مثال چئي سگهون ٿا. بهادر شخص جو شينهن مثال آهي، جيتوڻيڪ ٻنهي ۾ گهڻين ڳالهين ۾ فرق آهي. فقط بهادريءَ ۾ هڪجهڙائي آهي. بهادر شينهن جي مثال نه آهي پر مثال آهي. هن دنيا ۾ ڪا اهڙي شيءِ نه آهي جيڪا روح جي مثال هجي جو ان جي ذريعي روح کي سمجهائي سگهجي. ڪابه شيءِ روح مثال نه آهي جنهن جي ذريعي ان کي سمجهايو وڃي، پر هڪ ناقص مثال پيش ڪيو ويندو آهي ته جسم ڏيئي وانگر ۽ روح ان جي روشني وانگر آهي. روشني تڏهن ٿي سگهندي جڏهن ڏيئي ۾ وٽ ۽ تيل هجي. اهڙيءَ طرح جسم غذا وغيره جو محتاج آهي. حواس خمسہ تڏهن ڪم ڪندا، جڏهن ضروري حاجتون پوريون ٿينديون رهن.

حواسن جي بقا ضروري حاجتون پوريون ٿيڻ تي موقوف آهي ۽ ڪو وقت اهڙو اچي ٿو جو ضرورتون پوريون به ٿينديون رهن ته به اهي فنا ٿي ويندا آهن. جهڙيءَ طرح ڏيئو وٽ ۽ تيل جي باوجود سج نڪرڻ تي پنهنجي وجود کي معدوم ڪري ڇڏيندو آهي. اهڙيءَ طرح جڏهن موت جو وقت ايندو آهي، تڏهن هي حيواني روح ۽ وجود معدوم ٿي ويندا آهن. انهن جي لاءِ موت جو وقت ائين آهي، جيئن بتي جي لاءِ سج جو نڪرڻ. جهڙي طرح حيواني روح کي بقا ناهي اهڙي طرح انساني روح کي پڻ بقا ناهي. حشر ۾ رب جي تجلي جي اڳيان اهو نه رهندو. هن روح انساني جي فنا گاهه وانگر نه آهي، پر روح انساني جي فنا ائين آهي، جيئن ستارن جي فنا سج جي موجودگي ۾ هوندي آهي.

انساني روح جي فنا جو ٻيو مثال هي آهي ته مچر جي چڪ جو سور نانگ جي حملي وقت محو ٿي ويندو آهي. ٽيون مثال هي آهي ته انساني روح جي محويت اهڙي آهي جيئن اگهاڙو شخص ماڪيءَ جي مکين جي ڊپ کان پاڻي ۾ محو ٿي ويندو آهي ته جيئن مکيون ڏنگ نه هڻن پر ماڪيءَ جون مکيون ان جو پيڇو ڪنديون رهن ته جيئن ٻاهر نڪري ته مٿس حملو ڪن، ان انتظار ۾ ويٺيون هونديون آهن.

آب ذکر حق و زبور ایں زماں

ہست یاد ایں فلاں و آل فلاں

ترجمو: اللہ جي یاد گيري پاڻي آهي ۽ ماڪيءَ جون مڪيون هن وقت هن فلاڻي ۽ هن فلاڻي جي یاد گيري آهن. وسوسن جو حال ماڪيءَ جي مڪين جهڙو آهي ۽ انهن کان بچاءُ ذکر اللہ جي پاڻي جي رباعي ٿي سگهي ٿو. جڏهن انسان ترقي ڪندو آهي تڏهن ان جي طبيعت ذکر اللہ جي صفائي حاصل ڪندي آهي ۽ وسوسن کي پري ڪندي آهي ۽ ان کي حبس دم ۽ ذکر خفي ۽ ڀيره جي ضرورت ڪونه رهندي آهي. هاڻي خود سالڪ جي طبيعت ۾ اهي خواص پيدا ٿي ويندا آهن، جيڪي اذڪار ۾ هئا.

جهڙيءَ طرح انساني روح بلڪل فاني نه آهي، اهڙيءَ طرح گهڻا بزرگ اهڙا آهن جن جو موت صرف فنا نه آهي، پر انهن جي لاءِ موت جي معنيٰ هي آهي ته اهي صفات باري ۾ مستغرق آهن. اللہ تعاليٰ جي صفتن ۾ اهي اهڙي طرح معدوم آهن، جهڙيءَ طرح تارا سج جي اڳيان معدوم هوندا آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: **إِنْ كُنْتَ إِلَّا صَيِّحَةً وَاحِدَةً فَاذَا هُمْ جَبِيحٌ لِّدَيْنَا مُحْضَرُونَ** (يس: 53) ”هڪ زورائو آواز ٿيندو ۽ پوءِ هڪدم سڀ ماڻهو اسان جي حضور ۾ حاضر ٿي ويندا.“ **مُحْضَرُونَ** (حاضر ڪيا ويندا) جو لفظ هيءَ ڳالهه ٻڌائي ٿو ته روح موجود هئا، معدوم ڪونه هئا، حيواني روح کي بقا باللہ حاصل نه آهي، انهيءَ ڪري اهو عذاب ۾ هوندو پر جيڪو انساني روح بقا باللہ حاصل ڪري وٺندو، ان کي ڏئيءَ جو دیدار حاصل ٿيندو.

روح حيواني سان اتصال ۽ اتحاد عذاب جو سبب آهي. پنهنجي روح کي سالڪن جي روح سان وابسته ڪريو تڏهن رب جو دیدار حاصل ٿيندو. حيواني روحن کان قطع نظر ڪريو. انهن روحن ۾ ڪا يگانگت ۽ هڪجهڙائي نه آهي. جيئن ته عوام روح انساني کان محروم آهي، انهن ۾ فقط حيواني روح آهي، جنهن ۾ يگانگت نه آهي، انهيءَ ڪري منجهن اختلاف ۽ جنگ جهيڙي واري صورتحال رهندي آهي. انبيائن جو روح، روح انساني آهي جنهن ۾ وحدت آهي، انبيائن جا روح خورشيد وحدت جو نور آهن، جيڪي پاڻ ۾ متحد آهن. روح حيواني ڏيئي واري اها روشني آهي، جنهن ۾ اتحاد نه آهي. انهيءَ ڪري ڪو انسان ٻئي انسان جي احوال کان متاثر نٿو ٿئي. روح حيواني، غذائن تي زنده آهي ۽ پوءِ ان لاءِ فنا به ٿئي ٿو. روح حيواني جو مثال چراغ جي روشنيءَ وانگر آهي، جيڪڏهن هڪ گهر جو ڏيئو وسامي وڃي ته ٻئي گهر جو ٻرندو رهندو آهي. جڏهن هڪ گهر جي ڏيئي وسامن سان ٻئي گهر ۾ اوندھ نٿي ٿئي ته معلوم ٿيو ٻئي جدا آهن. روح انساني جو مثال چنڊ جي روشنيءَ وانگر آهي، جڏهن چنڊ ٻرندو آهي تڏهن سڀني گهرن ۾ نور پکڙجي ويندو آهي ۽ انهن سڀني گهرن جي نور ۾ وحدت آهي.

روح انساني ۾ جيئن ته وحدت آهي انهيءَ ڪري ڪامل عارف پنهنجي زندگيءَ ۾ چنڊ وانگر هر طالب کي روشني عطا ڪندو رهندو آهي، جڏهن اهو پنهنجو توجه هٽائيندو آهي ته طالبن ۾ فيض حاصل ڪرڻ جي اها پهرين ڪيفيت ڪونه رهندي آهي. مون ذات مقدس ۽ ان جي نور جو مثال سج ۽ ان جي روشنيءَ سان ڏٺو آهي. اهو مثال، جيڪو سڀني حيثيتن سان مٿل وانگر نه آهي، تنهنجي لاءِ هدايت جو ڪم ڪندو ۽ دشمن يعني فلسفيءَ جي لاءِ جيڪو معرفت جي اسرارن ۾ قياس کي دخیل بنائي ٿو، رهن بنبو ۽ ان کي وڌيڪ گمراه ڪندو. فلسفيءَ جو مثال ڪوريٽري وانگر آهي، جيڪو خود پنهنجي مٿان پنهنجي لعاب (پڪ) يا تاندورن سان نور کي لڪائي ڇڏيندو آهي.

از لعابِ خویش پرده نور کرد

ویدہ ادراک خود را کور کرد

ترجمو: ”هن پنهنجي لعاب (پڪ) سان نور تي پردو وڌو، پنهنجي احساس جي اک ٻوٽي ڇڏي.“

ڪوريٽرو پنهنجي لعاب سان پنهنجي مٿان ڄارو اُٿي پنهنجو پاڻ کي روشنيءَ کان محروم ڪري ٿو، اهڙيءَ طرح مُنڪر ۽ اعتراض ڪندڙ پنهنجن اعتراض ذريعي پنهنجي ادراڪ کي نور کان محروم ڪندو آهي. گهڙي تي قاعدي سان سوار ٿيندا ته فائدو حاصل ڪندا پر جيڪڏهن توهان ان جي پيرن کي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪندا ته لتون کائيندا. اهو ئي مثال ڪلام حق ۽ معرفت جي اسرارن جو آهي، انهن تي صحيح طريقي سان غور ڪندا ته فائدو حاصل ڪندا ۽ اعتراض واري نگاه سان ڏسندا ته تباهه ٿيندا.

اندرين آهنگ مگر مست و پست
کاندرين ره صبر سنقِ نفس مست

ترجمو: ”هن رستي کي سست ۽ پست نه سمجهو، ڇاڪاڻ ته هن واٽ ۾ صبر ڪرڻ جانين جي لاءِ ڏکيو آهي.“
سلوڪ جي رستي کي آسان ۽ حقير نه سمجهه هن رستي ۾ صبر ۽ استقلال ۽ مضبوطيءَ جي گهڻي ضرورت آهي، جيڪا نفس تي ڏکي گذري ٿي.

حضرت سليمان عليه السلام جي هٿان مسجد اقصيٰ جي تعمير جو رهيل قصو

چون سليمان ڪرد آغاز بنا
پاک چون کعبه همايون چون مٺي

ترجمو: ”جڏهن (حضرت) سليمان عليه السلام ان جي تعمير جي شروعات ڪئي جيڪا ڪعبي وانگر پاڪ ۽ مٺي وانگر بابرڪت آهي.“

در بنا هر سنگ کر که می شکست
فاش پیر واهی همی گفت از نخست

ترجمو: ”تعمير دوران جيڪو پٿر جبل مان ٿيندو هو اهو اڳواٽ علي الاعلان چونڊو هو ته مون کي ڪٿي هلو.“
جبل جو اهو پٿر خود ڳالهائيندو هو ته مون کي ڪٿي هلي تعمير ۾ لڳايو. جهڙيءَ طرح آدم عليه السلام جي مجسمي جي مٽي ۽ پاڻي پُر نور هو، اهڙيءَ طرح ان مسجد اقصيٰ جا پٿر، پاڻي ۽ مٽي پُر نور هئا.
حضرت سليمان عليه السلام جي معجزن سان اهي پٿر خود بخود تعمير ۾ لڳڻ جي لاءِ اچڻ لڳا ۽ ان مسجد جي دروازن ۽ ديوارن ۾ زندگي پيدا ٿي وئي. بهشتي ديوارن ۽ دروازن ۾ به زندگي هوندي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِیَ الْحَيَوَانُ (العنکبوت-64) ”بيشڪ آخرت جو گهر زندهه آهي.“

انسان جو جسم پاڻي ۽ مٽيءَ مان ٺهيو آهي ۽ ان ۾ زندگي آهي ته پوءِ جنت جي درن ۽ ديوارن ۾ زندگي ڇو نه هوندي. جنت جي هر شيءِ ۾ حياتي ۽ زندگي هوندي ۽ اها جنتين سان گفتگو ڪندي. جنت جي تعمير انسانن جي نيڪ عملن سان ٿيندي. دنيا جون جايون مٿل مٽيءَ مان ٺهن ٿيون، انهيءَ ڪري اهي مٿل آهن، جنت زندهه عبادتن سان تعمير ٿيندي ته ان ۾ زندگي هوندي. جنت جا تخت، قلعا، لباس ۽ تاج سڀ زندهه هوندا. جيئن ته اتي جي فرش ۾ به زندگي هوندي، انهيءَ ڪري اهو خود بخود ويڙهيل هوندو ۽ ان گهر ۾ به زندگي هوندي، انهيءَ ڪري اهو خود پنهنجو پاڻ کي صاف ڪندو.

جنت جو تخت خود بخود هلندو، جنتيءَ جي خواهش مطابق دروازي جون زنجيرون ۽ دروازو خود مُطرب ۽ قوال جو ڪم ڪندو. بهاري ڏيڻ واري کان سواءِ جنتيءَ جي گهر صاف هجڻ تي عجب نه ڪريو، خود پنهنجي دل کي ڏسو ته اها گناهن سان آلوده ٿي ويندي آهي ۽ توبه سان خود بخود صاف ٿي ويندي آهي. دل جي زندگيءَ جي پوري

ڪيفيت سمجھائڻ کان زبان قاصر آهي.

مسجد اقصيٰ جي مڪمل ٿيڻ تي حضرت سليمان عليه السلام روزانو صبح جو مسجد ۾ ويندو هو ۽ ماڻهن کي حق جي راه جي هدايت ڪندو هو. حضرت سليمان عليه السلام ماڻهن کي ڪڏهن زبان سان نصيحت فرمائيندو هو ۽ ڪڏهن عملي طور تي عبادت جي ذريعي هدايت ڪندو هو، ڇاڪاڻ ته عملي نصيحت وڌيڪ ڪارگر هوندي آهي. ٻيو ته عملي نصيحت دوران لهجي ۾ تحڪم ۽ آرڊر به ڪونه هوندو آهي، انهيءَ ڪري اها ماتحتن تي زياده اثر ڪندي آهي.

حضرت عثمان رضي الله عنه جي خلافت جو آغاز

حضرت عثمان رضي الله عنه جي خلافت جي شروعات جو قصو ۽ هن بابت سندس خطبو ته عامل پنهنجي عمل سان نصيحت ڪرڻ وارو زباني ڳالهه جي ذريعي نصيحت ڪرڻ واري کان بهتر آهي.

منبر مهتر ڪه سه پايه بدست

رفت بوبکر و دوم پايه نشت

ترجمو: ”سردار عليه السلام جو منبر ٽن چاڙهين وارو هو، ابوبڪر رضي الله عنه ويو ۽ ٻئي درجي تي ويهي رهيو.“
حضور عليه السلام جن جي منبر جا ٽي درجا يا ڏاڪا هئا. خطبي دوران حضور عليه السلام سڀ کان مٿئين درجي تي ويهندا هئا، حضرت ابوبڪر رضي الله عنه ٻئي درجي تي ويهڻ شروع ڪيو. حضرت عمر رضي الله عنه پنهنجي دور ۾ ان منبر جي ٽئين درجي تي ويهڻ شروع ڪيو. حضرت عثمان رضي الله عنه وري حضور عليه السلام واري ڏاڪي تي ويهڻ شروع ڪيو.

پس سواش ڪرد شخصي بوالفضل

ڪاڻ دو نشستند برجاى رسول

ترجمو: ”حضرت عثمان رضي الله عنه کان ڪنهن سادڙي شخص پڇيو ته اهي ٻئي (حضرت ابوبڪر رضي الله عنه ۽ عمر رضي الله عنه) رسول عليه السلام جي جاءِ تي ڪونه ويٺا (۽ تون ويٺو آهين؟)

حضرت عثمان رضي الله عنه جواب ڏنو ته جيڪڏهن ٽئين درجي تي وهان ٿو ته ماڻهو سمجهندا ته آئون عمر رضي الله عنه جهڙو آهيان، ٻئي درجي تي وهندس ته ماڻهو سمجهندا ته آئون حضرت ابوبڪر رضي الله عنه جهڙو آهيان، هاڻي مون حضور عليه السلام جي درجي تي ان ڪري وهڻ شروع ڪيو آهي ڇاڪاڻ ته ان جهڙو مون کي ڪير ڪونه سمجهندو. ان کان پوءِ حضرت عثمان رضي الله عنه منبر تي خاموش ويهي رهيو ۽ پوءِ هي چئي هيٺ لٿو ته توهان جو امير فعال (ڪم ڪندڙ) هجي، اهو قول (چوندڙ) کان بهتر آهي.

حضرت عثمان رضي الله عنه منبر تي خاموش ويٺو هو ۽ ڪنهن کي مجال ڪونه هئي جو ان کي خطبو ڏيڻ لاءِ چوي يا اٿيو هليو وڃي ۽ ان وقت اهو مظهر نور خداوندي بڻيل هو. اهي ماڻهو جن ۾ ان نور جي مشاهدي جي صلاحيت هئي، اهي ان جو مشاهدو ڪري رهيا هئا. باقي ماڻهو به ان جا اثرات محسوس ڪري رهيا هئا.

نابينا سج جي گرميءَ مان سج جي اُڀرڻ کي محسوس ڪندو آهي، پر نور جي گرمي انسان کي بيٺا بنائي ڇڏيند يا آهي. ان نور جي گرميءَ مان جيتوڻيڪ هڪ قسم جي بي چيني محسوس ٿيندي آهي، پر دل ۾ ان سان ڪشادگي ۽ وسعت پيدا ٿيندي آهي. جنهن ۾ مشاهدي جي صلاحيت نه هوندي آهي، اهو به جنهن وقت ان نور سان متاثر ٿئي ٿو، تڏهن پنهنجو پاڻ کي بيٺا سمجهڻ لڳندو آهي. جنهن کي مشاهدو حاصل نه آهي، اهو خوشيءَ ۾ مست ٿي ڪري سمجهندو آهي ته مشاهدو حاصل ٿي ويو. (حقيقت ۾ اهو) ان کي خطاب آهي ته ٿوري اڃا محنت ڪر، تڏهن ان مقام تي پهچندين. هيءُ ته ان شخص جي حالت هئي، جنهن کي مشاهدو حاصل نه آهي، پر جنهن کي مشاهدو

حاصل هوندو آهي، اُن کي جيڪا ڪيفيت حاصل ٿيندي آهي ان جي تشريح شيخ بو علي سينا به پنهنجي عقل ۽ فلسفي جي زور سان نٿو ڪري سگهي.

مقام مشاهدہ، مجاهدي سان حاصل ٿيندو آهي، مشاهدي جو پردو دليلن سان ڪونه هٽندو، جيڪو شخص نبوت جي واسطي سان سواءِ محض عقلي دليلن سان وصول الي الله جي ڪوشش ڪندو ته ان جي لاءِ هلاڪت آهي. جيڪڏهن ڪو محض عقل جي هٿ سان پردي کي هٽائڻ جي ڪوشش ڪندو ته خدائي تلوار ان جو هٿ ڪٽي ڇڏيندي. اها ڳالهه مون بطور فرض جي چئي آهي، ورنه هٿ سان پردي هٽائڻ جي ڪوشش ممڪن ئي نه آهي. هيءُ اهڙي طرح جي فرضي ڳالهه آهي جيئن ماڻهو چوندا آهن ته ماسي يا ماميءَ جا خسيه هجن ها ته اها مامو بنجي وڃي ها. زباني دليلن سان مشاهدي تائين پهچڻ ۾ جيڪڏهن آئون لکين سالن جو فاصلو ٻڌايان ته اهو به گهٽ آهي.

هاڻي مولانا فرمائي ٿو ته مشاهدي جي دوريءَ کان گهٽ ڪوشش ڪرڻ متان ڪرين! جڏهن الله تعاليٰ ان جو فاصلو گهٽ ڪرڻ چاهيندو ته فوراً گهٽ ٿي ويندو، ڇنڊ ستارن جو زمين کان فاصلو ڪروڙين سالن جي مسافت آهي، پر قدرت انهن جي روشني فوراً زمين تائين پهچائي ٿي، سج ۽ ڇنڊ جا شعاع کائين ۾ هيرا جواهر ٺاهين ٿا، انهن جا اثر کائين تائين فوراً پهچي وڃن ٿا. جڏهن ڇنڊ سج وغيره پنهنجي روشنيءَ سان زمين جي اونهائين کي ختم ڪن ٿا ته پڪ ڄاڻو الله تعاليٰ پنهنجين صفتن ۾ انهن کان وڌيڪ مضبوط آهي.

آسمان جو زمين کان پنج سؤ سالن جي مسافت جو فاصلو آهي، پر زمين تي اثر انداز ٿيڻ ۾ اهو فاصلو ڪجهه به نه آهي. زحل ستارو جيڪو ستين آسمان تي آهي، ان ۾ ۽ زمين ۾ ساڍا ٽي هزار سالن جي مسافت جو فاصلو آهي، پر اهو هر وقت زمين تي اثر انداز آهي. الله جي هيءَ قدرت آهي جو ان زحل جي اثرن کي جڏهن اهي زمين ڏانهن موٽي رهيا هجن، درهر برهم ڪري ڇڏي. آفتاب حق جي اڳيان انهن اثرن جي ڪهڙي حقيقت آهي، جيڪي پاڇي وانگر آهن.

مولانا اڳ ۾ هي فرمايو هو ته، آسمان جا تارا اسان تي اثر وجهي رهيا آهن. هاڻي فرمائي ٿو ته، جهڙيءَ طرح ستارا اثر انداز آهن، اهڙيءَ طرح انبيائن ۽ عارفين جو وجود ستارن تي اثر انداز آهي:

وز نفوس پاک اخترش مدد

سوءِ اخترهائے گردوں می رسد

ترجمو: پاڪ نفسن جي طرفان مدد، ستارن وانگر آسمان جي تارن تائين پهچي ٿي.

ظاهراً آں اخراں قوام ما

باطن ماڳشته قوام سما

ترجمو: ”بظاهر اهي ستارا اسان جي وجود جو باعث آهن، اسان جو باطن آسمان جي ماهيت بنائڻ وارو آهي.“

فلسفي جا ڄاڻو انسان کي ننڍو جهان ۽ دنيا کي وڏو جهان چون ٿا ۽ صوفي انسان کي وڏو جهان ۽ دنيا کي ننڍو جهان مڃين ٿا، ان جو سبب هيءُ آهي ته، فلسفين جي نظر انسان جي ظاهر تي آهي ۽ صوفيءَ جو علم انسان جي باطن سان وابسته آهي.

پس بصورت عالم صغریٰ توئی

پس بمعنی عام کبریٰ توئی

ترجمو: ”صورت جي لحاظ کان تون ننڍو جهان آهين، باطن ۾ وڏو جهان آهين.“

انسان سڄي ڪائنات جي نمونن جو هڪ ننڍو مجموعو آهي. جيئن ته انسان حقيقت اسماءِ الاهيه ۽ حقائق ڪونه جو جامع آهي. جيڪڏهن انسان جي تخليق ۽ پيدائش قدرت جي منشا نه هجي ها ته جهان کي پيدا نه ڪيو وڃي ها.

پس بمعني آل شجر از ميوه زاد

گر بصورت از شجر بودش ولاد

ترجمو: ”وڻ حقيقت ۾ ميوي (جي بچ) مان پيدا ٿيندو آهي، جيتوڻيڪ بظاهر وڻ مان ان جي پيدائش آهي.“

مطلب ته، جهان انسان مان پيدا ٿيو آهي. حديث شريف ۾ آهي: وانا حامل بواء الحمد يوم القيامة تحته آدم ومن دونه ولا فخر.... ”آئون قيامت جي ڏينهن حمد جو جهنڊو کڻڻ وارو آهيان جنهن جي هيٺان حضرت آدم (عليه السلام) ۽ ان کان علاوه سڀئي نبي هوندا ۽ ان تي ڪو فخر ڪونهي.“ اهو ان ڪري فرمايو ويو ته آدم (عليه السلام) ۽ ان جي اولاد جي تخليق مان مقصد حضور (صلي الله عليه وسلم) جي ذات آهي. جيئن ته مقصد حضور (صلي الله عليه وسلم) جي تخليق هئي، انهيءَ ڪري حضور (صلي الله عليه وسلم) فرمايو ته، آئون جيتوڻيڪ پڇاڙيءَ ۾ موڪليو ويو آهيان، پر جيئن ته مقصد اصلي آهيان. انهيءَ ڪري آئون پهريان آهيان. عڪسي شيءِ جي نمائي علت خارجي وجود ۾ جيتوڻيڪ موخر هوندي آهي، پر ذهني وجود ۾ اها ان شيءِ کان اڳ ۾ هوندي آهي. جيئن ته حقيقت آدم (عليه السلام) جو ظهور حقيقت محمديه مان ٿيو آهي. حضرت آدم (عليه السلام) مسجود ملائڪ انهيءَ ڪري بنيو جو ان جي پُشت (پُٺ) ۾ نور محمدي هو. ان کي معراج هن ڪري ڪرايو ويو ته اهو نور محمدي مان فيض حاصل ڪري سگهي. هر شيءِ ٿيڻ واريءَ جو فڪر ۽ تصور ان جي خارجي وجود کان اڳ ۾ هوندو آهي. گهر رهڻ جي لاءِ ۽ وڻ ميوي جي لاءِ وجود ۾ ايندو آهي، پر انهن جا تصور خارجي وجود کان اڳ ۾ هوندا آهن.

ايتري بيان ڪرڻ کان پوءِ مولانا وري اصل مضمون ڏانهن موٽي ٿو ته ذڪر ۽ مشاهدي جي فاصلي کان سالڪ کي گهٽ نه گهرجي، قدرت انهن فاصلن کي گهٽ ڪري ڇڏيندي آهي. جيڪڏهن ڪامياب ٿئي ٿي ته رستي جو فاصلو ۽ دشواري معدوم ٿي ويندي آهي. انسان جي دل هزارين ميلن جو فاصلو طئي ڪري ڪعبي ۾ پهچي ويندي آهي. الله جو ڪرم هجي ته جسم به دل جي رفتار اختيار ڪري وٺندو آهي ۽ بزرگن کان طئي الارض جي ڪرامت ظاهر ٿيندي آهي. رستي جي ڊيگهه ۽ ڪوتاهي جسم جي لاءِ آهي. روح جي لاءِ نه آهي.

معراج ۾ انبيائن جي لاءِ اها ئي صورت پيش ايندي آهي. مجاهدي ڪرڻ واري کي قيل و قال ڇڏي عمل ۾ لڳي وڃڻ گهرجي. خدا کان اميد آهي ته اهو مشاهدي جي منزل تائين پهچائي ڇڏيندو. سالڪ به اڪيون بند ڪري عمل ڪري ته منزل تائين پهچي ويندو آهي. انسان جيڪڏهن ٻيڙيءَ ۾ ويٺو هجي ۽ هو سمهي به رهي، تڏهن به منزل تائين پهچي ويندو.

مثل أمّتي كمثل سفينة نوح... واري حديث جو تفسير

هن حديث جو تفسير ته منهنجي امت جو مثال (حضرت) نوح جي ٻيڙيءَ جهڙو آهي، جيڪو ان سان وابسته ٿيو، اهو بچيو ۽ جيڪو ان کان وڇڙيو اهو ٻڏو.

بهر ایں فرمود پیغمبر که من

بمحو کشتی ام بطوفانِ زمن

ترجمو: ”انهيءَ ڪري پيغمبر فرمايو آهي ته، آئون زماني جي طوفان ۾ ٻيڙيءَ وانگر آهيان.“

حضور (صلي الله عليه وسلم) ۽ صحابه ڪرام جي سيرت تي عمل ڪري هڪ انسان نجات حاصل ڪري سگهي ٿو. طالب جي لاءِ عارف ڪامل جي صحبت حضرت نوح (عليه السلام) جي ٻيڙي جو ڪم ڪندي آهي. سالڪ چاهي ڪهڙو ئي هجي، سلوڪ

ڪامل ڪان سواءِ مُشڪل آهي. عارف ڪامل ڪڏهن پنهنجي صفتِ جمال سان تربيت ڪندو آهي، ڪڏهن صفتِ جلال سان. سندس نرمي ۽ سختي ڏاڪا چڙهڻ جو سبب هوندي آهي.

ڪامل رهبر جي محبت ۽ ڪاوڙ ٻنهي جا اثرات طالب لاءِ فائديمند آهن. انهيءَ ڪري اثر جي اعتبار سان هڪ ٻئي جو ضد نه آهن. هو پنهنجي قهر سان طالب کي نور ۽ وارو بنائيندو آهي ۽ ان ۾ اخلاقِ حسنہ جا گئونچ ڦٽائيندو آهي، پوءِ طالب جي ان شادابي کي ڏسندو آهي، عارف ڪامل سان بي اعتقادي فيض جي رستا روڪ ڪندي آهي.

تا بيا بي بوي خلد از يار من

چون محمد بوي رحماں از يمن

ترجمو: ”تان ته تون منهنجي دوست جي ذريعي بهشت جي خوشبوءِ حاصل ڪر، جيئن حضور ﷺ يمن مان خدا جي خوشبوءِ حاصل ڪئي.“

هيءُ حضرت اويس قرني رضی اللہ عنہ جي قصي ڏانهن اشارو آهي. حضرت اويس رضی اللہ عنہ يمن ۾ رهندو هو ۽ رسول ﷺ جن جو وڏو عاشق هو، پر ڪن مجبورين جي ڪري حضور ﷺ جي خدمت ۾ حاضر ٿي نه سگهيو. حضور ارشاد فرمايو هو: ”اِنِّي لَاجِدُ رِيحِ الرَّحْمٰنِ مِنْ قَبْلِ الْيَمَنِ، “آئون يمن جي طرف کان خدا جي خوشبوءِ سنگهان ٿو.“ حضور ﷺ جو اهو فرمان حضرت اويس رضی اللہ عنہ جي باري ۾ هو.

بزرگن جي صحبت ۾ جيڪو معراج ٿيندو، اهو اهڙو معراج نه آهي، جيئن ڏونهين يا غبار (لت) جي اڏام آسمان ڇهندي نظر ايندي آهي، بلڪ اهو اهڙو بامعنيٰ معراج هوندو جيئن ڪمند کي معراج حاصل ٿيڻ ڪري ان ۾ ڪنڊ پيدا ٿي ويندي آهي.

هي فنا جو براق اهڙو آهي جو جيڪڏهن توهان فنا جو مقام حاصل ڪري وٺندؤ ته پوءِ اهو توهان کي بقا ڏانهن وٺي ايندو. يعني سيرِ عروجي کان پوءِ سيرِ نزولي ٿيندو ۽ توهان پنهنجي هستيءَ ۾ اچي ويندو. فنا جي مقام حاصل ٿيڻ کان پوءِ سالڪ دنيا کان بي نياز ٿي ويندو آهي. شيخ جي صحبت ۾ جيڪو سير ٿيندو آهي، اهو ائين هوندو آهي، جيئن جان معشوق ڏانهن چڪبي آهي. ان ۾ هٿ پير ڪم ۾ نٿا اچن ۽ اهو سير ائين آهي، جيئن روح جو سير عدم کان وجود ڏانهن هوندو آهي.

مولانا فرمائي ٿو ته هيءَ عروج ۽ نزول ۽ فنا ۽ بقا جي تقرير اهڙي آهي جو ان کان پوءِ ڪنهن عقلي دليل جي ضرورت ڪانه پوندي، بشرطيڪ هوش حواس سان هن کي ٻڌي. هيءَ ايتري قدر پُر حقائق تقرير آهي، جو ان تي آسمان تان موتي وسائڻ گهرجن ۽ عالمِ ظاهر کي هن عالمِ معنيٰ کان شرم اچڻ گهرجي. موتي وسائڻ ۾ خود آسمان جو ڦاٽو آهي. ان سان آسمان جا موتي ڇهڻ ٿي ويندا ۽ ان جي بي جان مخلوق گويا (ڳالهائيندڙ) ۽ بيٺا (ڏسندڙ) بنجي ويندي. طالب جيتري قدر عقيدتي جا موتي وسائيندو ان ۾ سندس ئي ڦاٽو آهي. هاڻي ان مناسبت سان مولانا بي بي بلقيس جو قصو نقل ڪري ٿو.

بلقيس جو هديو موڪلڻ:

بي بي بلقيس يمن جي شهر سبا جي ملڪ هئي. هن حضرت سليمان عليه السلام ڏانهن هديو موڪليو هو.

هديّ بلقيس چل اشتر بدست

بار آنها جمله خشت زر بدشت

ترجمو: ”بلقيس جو هديو چاليهه اُٺ هئا، جن تي سون جون سرون لڏيل هيون.“

جڏهن قافلو حضرت سليمان عليه السلام جي علائقي ۾ پهتو تڏهن قافلي وارن کي ان علائقي جو فرش سون جو ڏسڻ ۾ آيو. اهو حضرت سليمان عليه السلام جو معجزو هو، جو فرش سون ٿي ويو. بي بي بلقيس جا قاصد چاليهن منزلن تائين سون تي هلندا رهيا. پوءِ سوچيائون ته اهو علائقو سڄو خالص سون آهي، اتي هي تحفو ڪٿي وڃڻ بي وقوفي آهي.

اے برده عقل هديه تا اله
عقل آنجا کمتر است از خاک راه

ترجمو: ”اي عقل جو هديو الله ڏانهن ڪٿي وڃڻ وارو! اتي عقل مٽيءَ کان (ب) گهٽ مان لهڻي!“

الله تعاليٰ جي معاملي ۾ عقلي ڳالهيون ائين بيڪار آهن، جيئن بي بي بلقيس جو هديو. هديو ڪٿي وڃڻ وارا شرعنده ٿيا ۽ هنن اهو هديو واپس آڻڻ چاهيو پئي، پوءِ انهن پاڻ ۾ چيو ته اسان کي سٺي يا بري تحفي سان مطلب نه هئڻ گهرجي. اسين ته حڪم جا تابع آهيون. جڏهن حضرت سليمان عليه السلام ان مال کي ڏٺو، تڏهن ڪليو ۽ فرمايائين ته مون فقط ايمان جي طلب ڪئي هئي، مال ڪونه گهريو هو. حضرت سليمان عليه السلام فرمايو: وَأَتُوبُ مُسْلِمِينَ (النمل: 31) ”مون وٽ مسلمان ٿي ڪري اچو.“ يعني مسلمان ٿيندا، تڏهن هديو ڏيڻ جي قابل بڻجندا. آئون مال ۽ دنيا جي دولت جي تحفن کان بي نياز آهيان. مون کي خدا اهڙيون دولتون عنايت ڪيون آهن، جو ڪو انسان انهن کي حاصل ڪرڻ درڪنار، انهن جي آرزو به نٿو ڪري سگهي.

جيئن ته سج جي شعاعن سان ڪاٺين ۾ سون ٺهندو آهي، انهيءَ ڪري توهان سج جي پوڄا ڪريو ٿا، توهان کي ته ان خدا جي پوڄا ڪرڻ گهرجي، جنهن سج کي بنايو آهي، سڄي ڪائنات الله تعاليٰ انسان جي لاءِ بنائي آهي. پوءِ ته ڪائنات انسان جي خادم بڻجي نه ڪه معبود. اهڙين شين کي پوڄڻ انسان جو پنهنجو پاڻ کي ذليل ڪرڻ آهي. سج جي شعاعن سان پوکون ۽ سڀئي ميوا پجن ٿا. ساڳئي وقت سج گرھن ۾ به اچي ٿو، ته اهڙي ناقص ۽ مجبور شيءِ کي پوڄڻ ڪهڙي عقلمندي آهي؟ سج جي گرھن کي پري ڪرڻ لاءِ تون خدا کان دعائون گهرندو آهين. پوءِ اهڙي بيوس مخلوق کي پوڄڻ مان ڪهڙو فائدو؟ رات جو سج غائب هوندو آهي، پوءِ جيڪڏهن رات جو مصيبت اچي ته ڪنهن کي پڪاريندين؟ ڇاڪاڻ ته عام طور تي رات جو حادثا پيش ايندا آهن. مخلوق کي ڇڏي جيڪڏهن تون خالق جي اڳيان سجدو ڪندين ته گهڻين مصيبتن کان چوٽڪارو حاصل ڪندين ۽ ڪائنات جو محرم راز بنجي ويندين. آئون توکي اسرار ٻڌائيندس، پوءِ توکي ان سج جو مشاهدو ٿيندو جيڪو اڌ رات جو به موجود هوندو آهي. ان جو مظهر فقط پاڪ روح آهي ۽ اهو هر وقت موجود آهي.

دنياوي ڏينهن ڪا شيءِ نه آهي، ڏينهن ته اهو آهي جڏهن حقيقت جو سج اڀرندو. جيڪڏهن اهو سج رات ۾ به تجلي ۽ روشني ڪري ته رات، رات ڪانه رهندي. جهڙيءَ طرح دنياوي سج جي مقابلي ۾ ذرو، بي حقيقت آهي. اهڙي طرح آفتاب حقيقت جي مقابلي ۾ هن سج جي حقيقت آهي. هي دنياوي سج جيڪو نگاهن کي خيره ڪندو آهي، عرش جي نور جي مقابلي ۾ ذرو، مسڪين خوار ۽ ناپائيدار آهي. ايتري قدر شديد نور کي ڏسڻ جي طاقت خدا عطا فرمائيندو آهي ۽ انسان ان جو مشاهدو ڪندو آهي. اهو آفتاب حقيقت اهڙي ڪيميا آهي جو ان جي اثر کان دونهن سج بنجي ويو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته ”هڪ مادو دونهن جي شڪل ۾ هو“ جنهن مان آسماني ڪائنات ٺهي آهي، اها خدا جي ڪيمياگري آهي جو هن دونهن مان سج بنايو.

بوالعجب ميناگرے کز یک عمل

بست چندیں خاصیت را بر زحل

ترجمو: ”اهو ڪيمياگر عجيب آهي، جو هڪ عمل سان زحل (ستاري) ۾ ايتري قدر خاصيتون پيدا ڪيائين.“

جيئن ته آسمان شيشي وانگر صاف ۽ شفاف آهي، انهيءَ ڪري لفظ ميناگر مان الله تعاليٰ جو استعارو ڪيو ويو آهي. زحل ستارو سڀني ستارن کان مٿي ستين آسمان تي آهي. جيئن آسمان ۽ سج الله تعاليٰ جي ڪاريگريءَ سان بنيا آهن. اهڙيءَ طرح روح جي موتين کي به سمجهو.

جسماني اک ته هن سج کي به نٿي ڏسي سگهي. حق جي مشاهدي لاءِ رباني اک جي ضرورت آهي، جسماني اک سج کان مغلوب آهي. رباني اک کان سج مغلوب آهي. رباني اک نوراني آهي ۽ جسماني اک ناري آهي، نار نور جي مقابلي ۾ اونداهو ٿي ويندو آهي.

شيخ عبدالله مغربيءَ جو نور ۽ ڪرامتون

شيخ عبدالله مغربي قدس سره جي هن ڪرامت ذريعي رباني اک جا حالات بيان ڪيا ويا آهن.

گفت عبدالله شيخ مغربي

شصت سال از شب ندیدم من شی

ترجمو: ”شيخ عبدالله مغربي فرمايو: سٺ سالن کان مون رات جي اونداهي ڪونه ڏٺي آهي.“

صوفين بيان ڪيو آهي ته: کيس آزمائش لاءِ اسين اڌ رات جو سندس پويان هلياسون. هو اونداهي رات ۾ اڳيان هلندو هو ۽ منهن موڙڻ کان سواءِ پٺئين کي ڪنڊن ۽ ڪڏن ڪو به ڪان بچڻ جي هدايت ڪندو هلندو هو. هن کي هيٺ واريون شيون به اونداهي رات ۾ نظر اينديون هيون.

سج اڀرڻ کان پوءِ اسان سندس وڌيڪ هيءَ ڪرامت ڏٺي ته هن جي پيرن تي مٽي به ڪونه لڳي هئي. پوءِ اسان عقيدت جي ڪري هن جا پير چُميا. سندس پيرن تي ڪنڊن ۽ پٿرن جا نشان ڪونه هئا، حالانڪ هو سڄي رات ڪنڊن ۽ پٿرن تي هليو هو.

خدائي نور سالڪ جي اڳيان اڳيان هلندو آهي ۽ کيس هلاڪتن کان بچائيندو آهي، قرآن پاڪ ۾ ارشاد آهي: **يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُوْرُهُمْ يَسْلُوْا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا آتِنَا نُوْرًا.** (التحریم: 8) هي اهو ڏينهن هوندو جڏهن الله تعاليٰ پيغمبر کي ۽ انهن ماڻهن جيڪي ساڻن گڏ آهن، ايمان آندائون، خوار ڪونه ڪندو. سندن ايمان جي روشني انهن جي اڳيان ۽ ساڄي پاسي هلي رهي هوندي. اهي دعائون ڪندا ويندا ته اي اسان جا پروردگار! اسان جي روشني کي اسان جي لاءِ آخري وقت تائين قائم رکج. ”جيتوڻيڪ ان نور ۾ قيامت ۾ اضافو ٿيندو پر هتي به ان جي اضافي جي دعا گهري ڏسو، ڇاڪاڻ ته جڏهن الله تعاليٰ غير جاندار شين کي نور عطا ڪري ٿو ته اشرف المخلوقات کي ڇو عطا نه ڪندو.

حضرت سليمان عليه السلام جو قاصدن کي واپس ڪرڻ ۽ بلقيس کي ايمان آڻڻ ۽ سج جي پوڄا ڇڏڻ جو چوڻ

باز گردید اے رسولان نجل

زرش مارا دل بما آرید دل

ترجمو: ”اي شرمندہ قاصدو! واپس موٽي وڃو. سون توهان جو آهي. اسان جي لاءِ دل آڻيو دل!“

هڏيو آڻڻ وارا حضرت سليمان وٽ سون جي سستائي ڏسي ڪري سون جو هڏيو ڏيڻ تي شرمندہ ٿي رهيا هئا. الله تعاليٰ جي درٻار ۾ سون ۽ چانديءَ سان ڪم ڪونه هلندو. دل جي سلامتي ڪم ڏيندي. هتان کان سون کڻي وڃو تان ته توهان جي حرص کي تسڪين ٿئي. جسم جي بي بصيرتي کي پنهنجو پاڻ کان پري ڪري ڪنهن گندي جاءِ تي اڇلائي ڇڏيو. خچري (مادي) جيڪڏهن ڏکي ٿي وڃي ته ڦر جي پيدائش دوران عام طور تي مري ويندي آهي، انهيءَ

ڪري ان جي شرمگاه تي سون جو ڪڙو لڳايو ويندو هو، تان ته اها ڏکي نه ٿي سگهي. عاشق جي ڪمزوري ۽ چهري جي زردِي (هيڊاڻ) ان جي زينت آهي. عاشق جي چهري جي زردِي خدا جي نظرگاه آهي ۽ سون جي ڪاڻ سج جي نظرگاه آهي، جنهن جي ڪري ڪاڻ ۾ سون تيار ٿيندو آهي، انهيءَ ڪري عاشق جي چهري جي زردِي وڌيڪ افضل آهي.

مرغ فتنه دانه بر بام ست او

پر كشاده بسته دام ست او

ترجمو: ”دائي جو عاشق پڪي ڇت تي آهي، پر ڪوليوس، اهو چار ۾ ڦاٿل آهي.“

اهو پڪي جيڪو دائي جي لالچ ۾ آهي، جيتوڻيڪ ڇت تي پر ڪوليو وينو آهي پر انجام جي اعتبار سان اهو چار ۾ ڦاٿل آهي. ان جي نظرن جي سچائي حقيقت ۾ ان جي پيرن جي ڳنڍ آهي. اهو دائي کي چور نظرن سان ڏسي رهيو آهي. اهو داتو ان جي صبر ۽ قرار کي چورائي رهيو آهي.

جڏهن لالچي نظر پڪيءَ کي دائي ڏانهن چڪي آئي آهي ته پوءِ ان کي سمجهڻ گهرجي ته شڪاري ڪانئس غافل نه آهي، هو کيس پڪڙي وٺندو.

عطار جي ساهميءَ جو تورو

ان عطار (عطر واري) جو قصو جنهن جي ساهميءَ جو وٽ مٽ جو هو. ڳڙ تورڻ وقت خريدار ان مٽ جو ٽڪر چوري ڪري کاڌو پر عطار کيس ڏٺو ان ڏٺو ڪري ڇڏيو.

پڪي جهڙي طرح هيئن سمجهندو آهي ته اهو شڪاريءَ جي غفلت مان ڦاٽو وٺي ڪري ڏاڻو کائي ويندو پر پاڻ قاسي ويندو آهي. اهڙي طرح هن قصي ۾ خريدار اهو سمجهي رهيو هو ته هو دڪاندار جي غفلت مان ڦاٽو حاصل ڪري رهيو آهي، حالانڪ اهو خود پنهنجو نقصان ڪري رهيو هو.

پيش عطارے کے گل خوار رفت

تاخرو ابلوج وقتد خاص و رفت

ترجمو: ”مٽ کائڻ وارو عمدو اچو ڳڙ وٺڻ لاءِ عطار وٽ ويو.“

عطار وٽ مٽ جا تورا هئا، جن جي ذريعي گهٽ توريندو هو. عطار خريدار کي چيو ته پٿر جي تورن بدران مون وٽ مٽ جا وٽ آهن. خريدار چيو ته مون کي ڳڙ جي ضرورت آهي، وٽن سان منهنجو ڪهڙو ڪم؟ جهڙا به هجن. مٽ خور جي لاءِ مٽ ته ڳڙ کان به وڌيڪ مزيدار هوندو آهي. عطار جو وٽن جي خرابيءَ کي ظاهر ڪرڻ ائين هو جيئن دلال چوڪريءَ ۾ خرابي ظاهر ڪئي جيڪا ان نوجوان جي لاءِ اڃا وڌيڪ دلچسپي جو سبب بڻي.

حلوائِي وٽ گيهه ۽ کنڊ گهڻي هوندي آهي، مٽ کائڻ واري جي لاءِ مٽ دل پسند شيءِ آهي. دڪاندار ساهميءَ جي هڪ پڙ ۾ مٽ رکيو ۽ ٻئي ۾ ڳڙ وڌو، جيئن ته ڳڙ همي ويو هو، جنهن کي پيڇڻ لاءِ کڻي جي ضرورت پئي. دڪاندار گراهڪ کي اتي وهاري پاڻ ڳڙ کي پيڇڻ لاءِ کڻي ورتو. ايتري ۾ خريدار دڪاندار کان ڊڄندي مٽ چورائي رهيو هو. دڪاندار کيس ڏسي ورتو پر پنهنجو پاڻ کي وڌيڪ مشغول ڪيائين، تان ته اهو خريدار وڌيڪ مٽ چورائي، ڇاڪاڻ ته اهو جيتري قدر مٽ چورائيندو اوتري قدر کيس ڳڙ گهٽ ملندو. سو، هو پنهنجو نقصان ڪري رهيو هو.

منهنجو دير ڪرڻ منهنجي بيوقوفي نه آهي پر مون لاءِ فائديمند آهي، جڏهن تون گهر وڃي ڳڙ کي توريندين تڏهن پتو پئجي ويندو ته بيوقوف ڪير هو. پڪي دائي چڱن ۾ پنهنجو ڦاٽو سمجهي رهيو آهي، حالانڪ اهوئي داتو

ان جي هلاڪت جو سبب آهي.

هڪ شخص ڪنهن حسين سان نظربازي ٿو ڪري. بظاهر ته هو لطف اندوز ٿي رهيو آهي، پر هميشه جي لاءِ پاڻ لاءِ پريشانين ڪٿي رهيو آهي. نظرباز تير خود نظرباز جي لاءِ تير سمر (زهر جو تير) آهي. حديث شريف ۾ اچي ٿو ته ”النظر سَهْمٌ مَسْهُومٌ مِّنْ سَهَامِ ابليس“ نظر بازي شيطان جي تيرن مان هڪ زهريلو تير آهي. ”دنيا جو زيب ۽ زينت ضعيف الايمان ماڻهن لاءِ جار آهي، مومن آخرت جا خواهشمند هوندا آهن.

من سليمان مي نخواهم ملكِ تان

بلکه من برهانم ازهر ملکِ تان

ترجمو: ”آئون سليمان (عليه السلام) توهان جو ملڪ نٿو چاهيان پر آئون توهان کي هر هلاڪت کان ڇڏيان ٿو.“

هي حضرت سليمان (عليه السلام) جو قاصدن کي خطاب آهي، اهي ستارن جي پوڄاري هئا. ڇاڪاڻ ته ستاره پرستي هلاڪت آهي. دنيا دار پنهنجي دولت جو غلام آهي، بادشاهه ته اهو آهي جيڪو ان جي هلاڪت کان بچي نڪري. دنيا دار پنهنجو پاڻ کي بادشاهه ۽ حاڪم سمجهندو آهي، اهو ائين آهي جيئن شيديءَ تي ڪافور نالور ڪجي.

حضرت سليمان جي قاصدن کي دلداري ۽ تحفو قبول نه ڪرڻ جو عذر ۽ ان جي تشريح ڪرڻ

اے رسولاں مي فرستم تان رسول

رو من بهتر شمارا از قبول

ترجمو: ”اي قاصدو! آئون اوهان کي قاصد بنائي ڪري موڪليان ٿو، منهنجو تحفو رد ڪرڻ توهان جي لاءِ قبول ڪرڻ کان سٺو آهي.“

هاڻي توهان منهنجي طرفان قاصد بنجي وڃو. منهنجو تحفي کي واپس ڪرڻ توهان جي لاءِ فائديمند آهي. توهان ايمان آڻيندو، توهان پنهنجا واقعا وڃي بلقيس کي ٻڌايو ۽ کيس چئو ته چاليهن منزلن تائين توهان سون لتاڙي مون وٽ پهتا هئا ۽ هيءُ به کيس ٻڌائجو ته اوهان کي سون جو هڏيو پيش ڪرڻ ۾ شرمندگي ٿي رهي هئي. تان ته بلقيس هي سمجهي وڃي ته اسين ان جي دولت جا طالب نه آهيون.

محشر جي ڏينهن زمين چانديءَ جهڙي ڪٽي ويندي ۽ اهو هن جي ڪري ٿيندو ته الله تعاليٰ هي ظاهر فرمائيندو ته وٽس سون ۽ چانديءَ جي ڪا قيمت ڪونهي. اسين سون کان بهي نياز آهيون. اسين ته ماڻهن کي ايمان عطا ڪري زرين بنائيندا آهيون. مومن مخلص بنجي ويندو ته ڪيمياگر بنجي ويندو.

آخرت جي ملڪن خاطر، دنيا جي سلطنت ۽ بادشاهي کي خير باد چئي ڇڏيو

پادشاهي نيست بر ريش خود

پادشاهي چوں کنی بر نیک و بد

ترجمو: ”تنهنجي پنهنجي ڏاڙهيءَ تي به حڪومت نه آهي، هر سٺي ۽ پري تي بادشاهيءَ جي دعويٰ ڇو ٿو ڪرين؟“ جيڪڏهن ڏاڙهي تي تنهنجو حڪم هلي ها ته اها تنهنجي منشاء جي خلاف اچي ڪانه ٿئي ها. اصل بادشاهت ان جي آهي جيڪو الله جي درٻار ۾ سر نياز جهڪائي. الله تعاليٰ کيس هن دنيا جي حڪومت کان سواءِ ٻيون حڪومتون به عطا فرمائيندو آهي پر جڏهن سجدي جو ذوق پيدا ٿي ويندو ته پوءِ اهو سلطنتن کان بهيزار ٿي ويندو ۽ خدا کان دعا گهرندو ته بس، اها ئي دولت ڪافي آهي. دنياوي بادشاهه جيئن ته بندگيءَ کان ناواقف آهن، انهيءَ ڪري اهي سلطنت جي شوق ۾ مبتلا آهن.

جيڪڏهن اهي واقف ٿي وڃن ته حضرت ابراهيم ادھر وانگر حڪومت کي لت هڻي ڇڏين ها پر جيئن ته الله تعاليٰ کي دنيا جو نظام به هلائڻو آهي، انهيءَ ڪري کين ان لذت کان محروم ڪري ڇڏيائين ۽ اهي ان ۾ مڱن آهن ته دنيا کان خراج وصول ڪن ٿا. دنيا جي دولت دنيا ۾ رهجي ويندي آهي. روح پرواز ڪري ويندو آهي. اهو سُرْمو حاصل ڪر جنهن سان اهي شيون بي حقيقت نظر اچن.

حضرت يوسف عليه السلام رسيءَ جي ذريعي ڪوه مان ٻاهر آيو هو، تون به عبادتن جي رسيءَ جي ذريعي دنيا جي هن ڪوه مان ٻاهر اچ. جنهن وقت حضرت يوسف عليه السلام ڪوه مان ٻاهر نڪتو ته ڏول ڪيڻ واري دانهن ڪئي هئي ته: ”خوشخبري آهي. هيءُ ته چوڪرو آهي.“ (يوسف: 19) اهڙيءَ طرح تنهنجو روح تنهنجي ڪوه مان نڪري اچڻ تي خوشخبري ڏيندو. دنيا ۾ نظر جو فريب آهي، جو دنيا جي بي حقيقت دولت قيمتي ڏسڻ ۾ ايندي آهي. ائين جيئن ٻار راند ۾ نڪرين کي پئسا تصور ڪندا آهن. جيڪي عارف بالله آهن اهي خود ڪيمياگر آهن. انهن جي نگاه ۾ رسون جي ڪا وقعت نه آهي.

درويش جو بزرگن جي جماعت کي ڏسڻ

خواب ۾ ڏسڻ ۽ ڪانئن ڪمائيءَ جي مشغوليت کان سواءِ حلال روزيءَ جي درخواست ڪرڻ هن قصي مان هي ٻڌائڻ مقصد آهي ته اهل الله جي نظر ۾ دنيا جو مال هيچ آهي ۽ انهن جي همت ڪيميا جو ڪم ڪندي آهي.

آل يڪه درويش گفت اندر سمر

خضريان را من بديدم خواب در

ترجمو: ”هڪ درويش قصي ۾ ٻڌايو ته مون خواب ۾ خضرين کي ڏٺو.“

خضريءَ جو مطلب آهي ابدال، جيڪي حضرت خضر وانگر نگاهن کان پوشيده آهن. مون انهن ابدالن کي چيو ته ڪمائڻ ڪاٺ ته اتي آهي. اهڙي ڪا تدبير ٻڌايو جو مون کي ڪمائي کان سواءِ حلال روزي حاصل ٿئي. اهي درويش مون کي جهنگ ۾ وٺي ويا. اتي هنن جهنگلي ميوا پٽيا ۽ الله تعاليٰ کان دعا گهري ته منهنجي لاءِ اهي ميوا ڪٽڙا، مٺا بنجي ويا. انهن ميون ڪاٺ سان منهنجي ڪلام ۾ اها شيرني پيدا ٿي ويئي جو ماڻهو مون تان گهور ٿيڻ لڳا. عارف ڪامل کي پنهنجي شهرت ۽ عوام ۾ مقبوليت ناگوار هوندي آهي.

ڪلام جي اها جاذب ڪيفيت زائل ٿي ويئي جيڪا عوام جي گرويدگيءَ جو سبب هئي ۽ دل ۾ هڪ مسرت جو جذبو پيدا ٿي پيو. اها قلبي ڪيفيت ايتري قدر پُر مسرت هئي جو جيڪڏهن جنت ۾ فقط اها ئي حاصل هجي ته پوءِ ٻئي ڪنهن شيءِ جي تمنا جي ضرورت نه آهي.

ڪائير کي سون ڏيڻ جو ارادو ڪرڻ

آل يڪه درويش همزم مي کشيد

مخسته و مانده پيشه در رسيد

ترجمو: ”هڪ درويش ڪائون ڪٿي اچي رهيو هو. جهنگ مان ٽڪو ٽٽو پئي آيو.“

مون سوچيو ته آئون جهنگلي ميون تي گذارو ڪري ويندس. انهيءَ ڪري هاڻي مون کي کاڌي پيتي جو ڪو فڪر نه آهي. اهو درويش منهنجي هن عطيه مان به ٿي ڏينهن پنهنجو ڪم هلائيندو. ان ڪائير جي دل کي الله تعاليٰ جي نور جي روشني حاصل هئي. مطلب ته روشن ضمير هو. دل جي ڳالهه ان تي ظاهر ٿي ويندي هئي. جيئن ڏيئو شيشي مان ظاهر هوندو آهي. بزرگ منهنجي خيال کي سمجهي ويو، ناراض ٿيو ۽ بڙ بڙ ڪيائين. مون ان بزرگ جي

ڳالهه ته ڪونه سمجهي پر ان جي ڪاوڙ جو اثر منهنجي دل تي ظاهر ٿيو. اهو ڪائير ڪائين جي پري ڇڏي شينهن وانگر مون ڏانهن آيو ته آئون ان جي هيبت کان ڏکڻ لڳس. ڪائيار چيو: اي خدا! جيڪڏهن تنهنجا مقبول بنڌا زنده آهن جن جي دعا اگاهامي ٿي ته آئون تنهنجي اهڙي مهرباني چاهيان ٿو جنهن سان هي سڀ ڪائون سون بنجي وڃن. بزرگ جي دعا سان اهي ڪائون سون جون بنجي ويون. ڪائين جي سون ٿيڻ کان پوءِ وري دعا گهرائين ته تنهنجا مقبول ٻانها شهرت کان ڀڄندا آهن ۽ منهنجي هي ڪرامت شهرت جو سبب بنجي ويندي. انهيءَ ڪري هنن ڪائين کي اصلي حالت ۾ آڻڻ، تان ته منهنجي شهرت نه ٿئي، چنانچہ اهي ڪائون پنهنجي اصلي حالت ۾ آيون ته درويش انهن کي ڪٿي روانو ٿيو. مون خيال ڪيو ته درويش کان سلوڪ جا مشڪل مسئلا پڇان، پر مون تي ايتري قدر رعب ٿيو جو آءُ اهڙي سگهه نه ساري سگهيس، جيڪي الله تعاليٰ جا اصل ٻانها هوندا آهن، عوام جي انهن تائين رسائي ڪونه ٿيندي آهي. جيڪڏهن ٿئي به ٿي ته اها انهن بزرگن جي ڪشش هوندي آهي. انهيءَ ڪري ان تي قربان ٿيڻ گهرجي. ائين نه هئڻ گهرجي جو قرب حاصل ٿيندي ئي گمراهي اختيار ڪجي! مشهور آهي ته ڪنهن بادشاهه اعليٰ قسم جي دُٻن جي قرباني ڪئي ۽ اهي فقيرن ۾ تقسيم ڪيا. هڪ فقير کي ران ملي، ان فقير دُٻي جي ايتري ٿلهي ران ڪڍڻ ڪونه ڏٺي هئي. تڏهن چوڻ لڳو ته هيءُ ڳئون جي ران آهي. يعني هُن انعام کي نه سڃاتو ۽ قدر نه ڪيو. اهو فقير ڪوڙو هو. اها ران اعليٰ قسم جي دُٻي جي هئي. مطلب ته ان صحبت جي قدر ۽ قيمت کي سڃاڻڻ گهرجي ۽ ان جي ناقدري نه ڪرڻ گهرجي.

قاصدن کي حضرت سليمان عليه السلام جي ترغيب ڏيڻ

اڳ ۾ ٻڌايو ويو هو ته بزرگن جي صحبت انهن جي ڪشش سان حاصل ٿيندي آهي. هاڻي حضرت سليمان عليه السلام جي واقعي ذريعي بزرگ سمجهائي ٿو ته بلقيس ۽ ان جي قوم جو حضرت سليمان عليه السلام تائين پهچڻ سندس ڪشش سان هو.

که بيايد اے عزيزاں زود زود

که برآمد موجه از بحر جود

ترجمو: ”اي عزيزو! جلد اچو، ڇاڪاڻ ته سخاوت جو سمنڊ موجون هڻي رهيو آهي.“

هن وقت رحمت خداوندي جو سمنڊ جوش ۾ آهي، جلد اچي فيضياب ٿيو. اهو سمنڊ جوش ۾ آهي ۽ ڪناري تي سوين موتي اڇلائي رهيو آهي. جلد اچي ڪري اهي حاصل ڪريو. حضرت سليمان عليه السلام فرمايو: هن وقت جنت جا دروازا کلي ويا آهن ۽ دعوتِ عام آهي. منهنجو پيش ڪيل دين اختيار ڪريو ۽ ستاره پرستي ڇڏيو. حضرت سليمان عليه السلام قاصدن کي چيو ته توهان بلقيس کي وڃي چئو ته سڀ هتي اچن ۽ سلامتي اختيار ڪن، جن کي هينئر طلب نه آهي اهي به اچن، هتي اچڻ سان انهن ۾ به سچي طلب پيدا ٿي ويندي.

ملک برهم زن تو ادهم وار زود

تا بيابی بچو او ملک خلود

ترجمو: ”تون ادهم وانگر جلد ملڪ کي خير باد چئو، تان ته اُن وانگر هميشگي جي سلطنت حاصل ڪرين.“

حضرت ابراهيم ادهم خراسان جي حڪومت ڇڏي فقيري اختيار ڪئي هئي.

سلطان ابراهيم ادهم عليه السلام جي هجرت جو سبب

خفته بود آل شه شبانه بر سریر

حارساں بر بام اندر دارد گیر

ترجمو: ”اهو بادشاه رات جو تخت تي سٽو پيو هو. چوڪيدار ماڙيءَ تي نگرانيءَ ۾ هئا.“

سلطان ابراهيم عادل بادشاهه هو ۽ عادل بادشاهه کي پهريدارن جي ضرورت ڪونه هوندي آهي. جيئن صوفين کي رباب جو آواز ان عهد جي يادگيري ڏياريندو آهي، جيڪو ازل ۾ بني آدم کان ورتو ويو هو، جنهن کي عهد الست به چيو ويندو آهي. اهڙي طرح چوڪيدارن سان بادشاهيءَ جو پتو پوندو آهي.

پس حڪيماں گفته اند ايس لحنبا
از دواي چرخ بگر فتيما

ترجمو: ”حڪيمن چيو آهي ته هي راڳ اسان آسمان جي گردش مان ورتا آهن.“

حڪيم فيثاغورث چيو آهي ته موسيقيءَ جا ٻارهن مقام آسمان جي ٻارهن بُرجن مان، ست آواز ستن ستارن مان، چوويهه شعبا رات ڏينهن جي چوويهه ڪلاڪن مان ۽ اڻتاليهه ترڪيبون سال جي اڻتاليهه هفتن مان ورتيون ويون آهن. انهن حڪيمن مطابق آسمانن جي وچ ۾ هوا آهي ۽ ان مان آواز پيدا ٿين ٿا، جنهن جو نقل تنبوري ۽ ڳلي جي ذريعي ڪيو ويو آهي.

مومن چون ٿا ته اهي سڀ آلاپ ۽ نغما بهشت جي حورن جي ڳائڻ ۽ جنت جي نهرن جي هلڻ ۽ وٺڻ لڏڻ جي آواز مان بنيل آهن.

جيتوڻيڪ اسين براه راست جنت ۾ ڪونه هئاسون، جو اتان ڪين ٻڌون پر جيئن ته اسان جو ڏاڏو آدم اتي هو ۽ اسين ان جو جُز آهيون، انهيءَ ڪري اهي آلاپ اسان به اتي ٻڌا هئا. هن مٿي ۽ پاڻيءَ جي دنيا اسان کي جنت جون سموريون ڳالهيون وسارائي ڇڏيون آهن، پوءِ به ڪجهه ڳالهيون ياد آهن. هاڻي جيئن ته اهي نغما اسان جي جسم مان پيدا ٿي رهيا آهن، جيڪو مٿي ۽ پاڻيءَ مان ٺهيو آهي، انهيءَ ڪري هاڻي ان مان اها مستي پيدا ڪونه ٿي ٿئي جيڪا جنت ۾ طاري ٿيندي هئي. جنت جا آواز جڏهن انسان ادا ڪندو آهي ته ان جو مثال هي آهي جو پاڪ پاڻي ناپاڪ ۾ ملي وڃي. ظاهر آهي ته ايئن ان جي پاڪيزگي ۽ لطافت ختم ٿي ويندي. ان جي باوجود ناپاڪ پاڻيءَ ۾ به پاڪ پاڻيءَ جون ڪجهه نه ڪجهه خاصيتون باقي رهجي وينديون آهن. جيڪڏهن ان کي باهه تي وڌو وڃي ته اهو ان کي وسائي ڇڏيندو. اهڙي طرح انهن آوازن ۾ ڪجهه نه ڪجهه اثر باقي آهن ۽ اهي آواز غم جي باهه کي وسائي ڇڏيندا آهن. پوءِ انهن نغمن جو سماع جيئن ته وصل محبوب جو تصور پيدا ڪندو آهي. انهيءَ ڪري اهو آواز عاشقن جي غذا آهي.

جيڪڏهن سامع ۾ عالي جذبا هوندا آهن ته انهن ۾ اهو آواز، اڀار پيدا ڪندو آهي ۽ خيال، جسم اختيار ڪندو آهي. عشق جي باهه انهن نغمن مان تيز ٿيندي آهي. جهڙي طرح ان اجاري شخص جي اڃ انهن اخروتن سان تيز ٿي رهي هئي، جيڪي پاڻيءَ ۾ ڪري آواز پيدا ڪري رهيا هئا، ايندڙ حڪايت ۾ ان جو تفصيل آهي.

اُجاري شخص جي حڪايت

همراه اچيو هو، پاڻي اونهي ڪڏ ۾ هو، هو پاڻيءَ تائين نٿي پهچي سگهيو، پوءِ هن اخروت جي وٺ تي چڙهي ڪري اخروت پتي پاڻيءَ ۾ اڇلائڻ شروع ڪيا. اخروتن جي پاڻيءَ ۾ ڪرڻ سان جيڪو آواز پيدا ٿي رهيو هو، هيءُ ان مان لطف اندوز ٿي رهيو هو. ايتري ۾ هڪ عقلمند شخص آيو. ان عاقل هن پياسي جي منشا ڪونه سمجهي ۽ ڏٺائين ته اخروت ضايع ٿي رهيا آهن. تڏهن چون لڳو ته، اخروتن جو ضايع ٿيڻ تنهنجي خواهش کي وڌائيندو، پاڻي انهن اخروتن کي پاڻ ۾ جذب ڪري وٺي ٿو. تنهنجا اخروت پاڻيءَ ۾ غائب ٿي ويندا.

اخروت اڇلائڻ واري پياسي چيو ته، منهنجو مقصد اخروت اڇلائڻ نه آهي. غور ڪر، منهنجو مقصد پيو آهي. اخروت پتي ان ڪري اڇلائي رهيو آهيان ته انهن جي ڪرڻ سان پاڻيءَ جو آواز ٻڌي سگهان ۽ ٻوڙيان ڏسي سگهان.

پياسي جو اهو ئي مشغلو هوندو آهي ته هو نهري حوض جا چڪر ڪاٽي ۽ جرفوٽن کي ڏسي ۽ پاڻي جو آواز ٻڌي ۽ ان جو اهو گهمڻ ائين آهي جيئن حاجي ڪعبي جو يا طالب ڪامل عارف جو طواف ڪندو رهندو آهي. جيئن اچي جو مقصد پاڻي جو طواف، حاجي جو مقصد ڪعبي جو طواف آهي. اهڙي طرح منهنجو مثنويءَ مان مقصد اي حسام الدين تون آهين.

منهنجي هن مثنوي جي ابتدا ۽ انتها سڀ ڪجهه تنهنجي لاءِ آهي. هن ۾ تنهنجي مدد شامل حال آهي ۽ مون کي هن جي تڪميل ۾ تنهنجي مهربانين ۽ امداد تي ڀروسو آهي. جيڪڏهن تو اها مثنوي قبول ڪئي ته منهنجي عزت افزائي ٿيندي، ڇاڪاڻ ته توهان منهنجي دل ۽ جان جا سلطان ۽ بادشاهه آهيو. وڏا ماڻهو هر سني ۽ خراب کي قبول ڪندا آهن ۽ پوءِ ڪڏهن ان کي رد نه ڪندا آهن. اي حسام الدين! جڏهن توهان مثنويءَ جو ٻوٽو لڳايو آهي ته پوءِ هاڻي ان جي آبپاري به ڪندا رهو. آئون مثنوي جي لفظن ۾ تنهنجو راز ۽ احوال بيان ڪري رهيو آهيان، ان جي ڳالهائڻ ۾ منهنجو نه، تنهنجو آواز گونجي رهيو آهي. هيءُ آواز جيتوڻيڪ تنهنجي نڙيءَ مان نڪري رهيو آهي، پر حقيقت ۾ اهو خدائي آواز آهي. تون خدا جو عاشق آهين، انهيءَ ڪري خدا کان ڪڏهن جدا آهين؟ الله تعاليٰ جو پنهنجي نيڪ پانهن سان اهو اتصال آهي جنهنجي ڪيفيت ناقابل بيان آهي ۽ اهو اتصال ڪنهن قياس ۾ نٿو اچي سگهي. هي خدائي اتصال انسان سان آهي، بن مانسن سان نه آهي ۽ انسان اهو آهي جيڪو پنهنجي خالق کي سڃاڻي. گهڻا انسان جي شڪل ۾ آهن پر انهن ۾ انسانيت نه آهي.

مَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ جُو مَفْهُوم

جنگ بدر ۾ حضور ﷺ جن هڪ مُٽ مٽيءَ جي دشمنن ڏانهن اڇلائي، جنهن سان اهي مبھوت ۽ حيران ٿي ويا. قرآن پاڪ ان جي باري ۾ فرمايو ته، اها مٽي تو ڪانه اچي اسان اچي. هي اهو اتصال آهي، جيڪو آئون سمجھائي رهيو آهيان، پر تون روح کانسواءِ ڪو ڪلو جسم آهين ۽ يقين جي مرتبي کي ڪونه پهچي سگهيو آهين. تون پنهنجي جسم جي سلطنت کي اهڙي طرح خيرباد چئو جهڙي طرح بلقيس حضرت سليمان عليه السلام جي خاطر سلطنت کي خيرباد چيو هو.

مِ کُنْم لَاحُولَ يَعْنِي چاره نيست

چوں ترا در دل بضم گفتنی ست

ترجمو: ”آئون لاهول پڙهان ٿو، يعني ڪو علاج نه آهي، جڏهن ته تنهنجي دل ۾ منهنجي خلاف ڳالهيون آهن.“ هتي پهچي مولانا کي مثنويءَ جي معترضن (اعتراض ڪرڻ وارن) جو خيال اچي ويو. فرمائي ٿو ته آئون پنهنجي گفتگو تي لاهول ڪونه ٿو پڙهان، پر انهن ماڻهن تي پڙهان ٿو جن جي دلين ۾ مثنويءَ جو انڪار ۽ ان جي متعلق بدگمانيون آهن. جڏهن ته مخالفن پڪو پڪو آهي ته پوءِ لاهول پڙهڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو نه آهي. چڱو، جيڪڏهن منهنجي گفتگو توهان کان هضم نٿي ٿئي ته پوءِ توهان هن جهڙي مثنوي ٺاهي ڏيکاريو، ان تي مولانا هڪ قصو ٻڌائي ٿو.

بانسري واري جو قصو

هڪ بانسري وڄائڻ واري کان بانسري وڄائيندي ٻٽ نڪري ويو، ان تي هن ڪاوڙ مان بانسري پنهنجي مقعد حوالي ڪئي ۽ چوڻ لڳو، ”جيڪڏهن تون سني وڄائڻ ڄاڻين ٿي ته هان وٽ، وڄاءِ!“

برداشت خاطر تواضع جو رستو اختيار ڪرڻ جو بيان

معترضن بي ادبي جو رستو اختيار ڪيو هو. ان تي مولانا برداشت جو مضمون شروع ڪري ٿو.

اي مسلمان خود ادب اندر طلب

نست الا حمل از هر بے ادب

ترجمو: ”اي مسلمان! هر بي ادب کي طلب جي راهه ۾ برداشت ڪرڻ کان سواءِ ادب حاصل نه ٿي سگهندو.“

طالب ۽ سالڪ جو طريقو هيءُ آهي ته هو هر ناگواري کي برداشت ڪري. جنهن کي تون ڏسين ته هو ٻئي جي بُرائي ۽ شڪايت ڪري رهيو آهي ته تون سمجهه ته اهو خود بدعادت آهي. ڇاڪاڻ ته هي بدگوئي ۾ مبتلا ٿي ويو آهي. سٺي عادت ته ان شخص جي آهي جيڪو بُرن کي برداشت ڪري. ڪامل عارف به طالب جي شڪايت ڪندو آهي، پر ان جي شڪايت جهيڙي ۽ نفس جي تقاضائن جي بنياد تي ڪانه هوندي آهي، پر خداوندي حڪم سان طالب جي اصلاح لاءِ هوندي آهي ۽ سندس اها شڪايت ائين آهي جيئن انبيائن قومن جي شڪايت ڪئي هئي. انبيائن جي ڪاوڙ ۽ شڪايت خدائي حڪم سان هوندي آهي، اهي ته نفس اماره کي ماري چڪا آهن، انهيءَ ڪري انهن جي ڪاوڙ نفس جي ڪري نه آهي، حڪم ايزديءَ سان آهي. جنهن وقت جنگ احد ۾ حضور ﷺ کي مشرڪن زخمي ڪيو هو، ان وقت پاڻ سڳورن ﷺ هيءُ دعا گهري هئي: اَللّٰهُمَّ اِهْدِ قَوْمِيْ فَاِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُوْنَ، ”اي الله! منهنجي قوم کي هدايت ڏي، اهي منهنجي مرتبي کي نٿا ڄاڻن“

حضرت سليمان عليه السلام جي بلقيس کي ڌمڪي

هين بيا بلقيس ورنه بدشود

لشكرت خضمت شود مرتد شود

ترجمو: ”خبردار! بلقيس هلي آ، ورنه ٻرو ٿيندو، تنهنجو لشڪر تنهنجو دشمن ٿي ويندو، باغي ٿي ويندو.“

تنهنجو لشڪر خود تنهنجو دشمن ٿي ويندو، اطاعت کان ڦري ويندو، چوڪيدار خود دروازو ٽوڙي ڇڏيندو. تنهنجي جان خود تنهنجي دشمن ٿي ويندي. الله تعاليٰ جڏهن ڪنهن کي تباهه ڪرڻ گهرندو آهي ته ڪائنات جو ذرو ذرو ان جو دشمن ٿي پوندو آهي. قرآن مجيد ۾ آهي ته: اَمَّا عَادٌ فَاهْلِكُوا بِرِيْحِ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ ① (الحاقة: ٦) عاد جي قوم آندي ۽ طوفان سان هلاڪ ڪئي وئي. ”قرآن مجيد ۾ ٻي جاءِ تي آهي: ”وَاعْرِضْنَا اِلَیْكَ كَذِبُا بِاَيَاتِنَا...“ جن ماڻهن اسان جي آيتن جي تڪذيب ڪئي، اسان انهن کي پاڻيءَ ۾ ٻوڙيو. فَغَشِيَهُمْ مِّنَ الْيَمِّ مَا غَشِيَهُمْ ② (طه: ٧٨) ”پوءِ انهن کي سمنڊ ڍڪي ڇڏيو.“ قرآن مجيد ۾ آهي ته، فَخَسَفْنَا بِهِ وَبَدَارِهِ الْاَرْضَ ③، (القصص: ٨١) ”پوءِ اسان ان کي ۽ ان جي گهر کي زمين ۾ گهائي ڇڏيو.“ قرآن پاڪ ۾ آهي، ”فَجَعَلَهُمْ كَعَصِفٍ مَّا تُكْوِلُ ④ (الفيل- ٥)“ ”پوءِ انهن کي کاڌل گاهه جي اولڙ جهڙو ڪري ڇڏيائين. حضرت داؤد عليه السلام تي پتر دشمن ڏانهن اڇلايا ته انهن جا سوين ٽڪرا ٿي کين لڳا ۽ اهي هلاڪ ٿي ويا. حضرت لوط عليه السلام جي قوم سنگسار ڪئي وئي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: ”لَنُرْسِلَ عَلَيْهِمْ حِجَابًا مِّنْ طِينٍ ⑤ (الذاريات- ٣٣)“ ”تان ته اسين انهن تي مٽيءَ جا پتر وسايون.“ جيڪڏهن انهن ڳالهين جي تشريح ڪئي وڃي ته جمادات انبيائن جي ڪهڙي مدد ڪئي آهي ته مثنوي جي ضخامت چاليهن اُنن جو بوجه ٿي ويندي.

دست بر کافر گواهي مي دہد

لشکر حق مي شود سري نہد

ترجمو: ”هٿ ڪافر جي خلاف شاهدي ڏئي ٿو، الله جو لشڪر بنجي وڃي ٿو ۽ اطاعت ڪري ٿو.“

قرآن مجيد ۾ آهي ته: وَتُكَلِّمُنَا آيٰدِيَهُمْ وَتَشْهَدُ اَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٦٥﴾ (يس-65) ”۽ انهن جا هٿ اسان سان ڳالهائيندا ۽ انهن جا پير شاهدي ڏيندا انهن ڪمن جي جيڪي انهن ڪيا. الله تعاليٰ جي مخالف کي ڊڄڻ گهرجي. اهو الله تعاليٰ جي ڪائنات جي لشڪرن ۾ گهيريل آهي. انسان جو هر جزو الله تعاليٰ جو لشڪر آهي. هن وقت نفاق جي ڪري منڪرن جو ساٿ ڏئي رهيو آهي. جيڪڏهن الله تعاليٰ ان کي چوي ته هن کي تنگ ڪر، ته اڪ جو سور سؤ علامتون پيدا ڪندو. ڏندن جو سور انسان کي مصيبت ۾ مبتلا ڪري ڇڏي ٿو. طب جي ڪتابن جو اهو باب جنهن ۾ بيمارين جو ذڪر آهي، ان مان معلوم ٿي ويندو ته انسان جي بدن ۾ ڪيتري قدر بيماريون لڪل آهن. الله جي پاهرين لشڪرن جو ذڪر ڇڏيو، خود انسان جي اندر اهڙيون بيماريون آهن، جيڪي مخالفن جي صف شڪن ۾ آهن.

ملڪ را بگذار بلبقيس از تخت

چوں مرايالي همه ملڪ آن تست

ترجمو: ”اي بلبقيس! پهريان سلطنت کي ڇڏ، جڏهن تون مون کي حاصل ڪري وٺيندين، پوءِ سڄو ملڪ تنهنجي ملڪيت آهي.“

بلقيس کي خطاب آهي ته ظاهري سلطنت ڇڏي اچ. جڏهن تون ايمان آڻيندين، پوءِ سڄي ڪائنات تنهنجي محڪوم ٿي ويندي. انسان پنهنجي باري ۾ گهڻين غلط فهمين ۾ مبتلا رهندو آهي ۽ ٻين کان پنهنجو پاڻ کي ممتاز سمجهندو آهي، حالانڪ انسان جا اهي سڀ تصور حقيقتن جي ابتڙ آهن. انسان پنهنجو پاڻ کي مقرب بارگاه ۽ مخلوق کان پري ٿي ڏسي پوءِ کيس معلوم ٿي ويندو ته مخلوق سان ان کي ڪهڙو اُنس آهي. تو هيءُ جيڪو سمجهيو آهي ته، تون عابد ۽ هو معبود آهي ۽ ٻئي جدا شيون آهن، اهو غلط خيال آهي. تون ته ذاتِ باري جو مظهر آهين ۽ الله تعاليٰ پنهنجي وحدت سان تو ۾ ظاهر آهي. ٻيو ته انهن مظهرن ۽ تعينات جي گهڻائي ان وحدت جي منافي نه آهي. الله تعاليٰ قائم بنفسه آهي، اهوئي عين موجود آهي، باقي موجودات ان جا مظهر آهن، جيڪي ان سان قائم آهن. حضرت آدم عليه السلام ڌراتِ عالم کي پنهنجي ذات ۾ مشاهدو ڪندو هو، ڇاڪاڻ ته ان جي حقيقت حقائقِ الاهيه ۽ ڪونده جي جامع هئي. ان جي اولاد کي به اهڙو ئي هجڻ گهرجي.

چيست اندر خم که اندر نهر نيست

چيست اندر خانه کاندنر شهر نيست

ترجمو: ”مٿ ۾ ڪهڙي شيءِ آهي جيڪا نهر ۾ نه آهي؟ گهر ۾ ڇا آهي جيڪو شهر ۾ نه آهي؟“

هن شعر ۾ عالم (جهان) کي خم ۽ خانه سان تعبير ڪيو ويو آهي ۽ انساني قلب کي نهر ۽ شهر سان تعبير ڪيو ويو آهي يعني جيڪي ڪجهه جهان ۾ آهي، اهو قلبِ انساني ۾ ان جي وسعت جي ڪري بدرجه اوليٰ آهي. انسان عالمِ ڪبير آهي ۽ دنيا عالمِ صغير آهي.

حضرت سليمان عليه السلام جو بلبقيس تي حقيقت واضح ڪرڻ

حضرت سليمان عليه السلام جو بلبقيس تي اهو واضح ڪرڻ ته تنهنجي ايمان جي باري ۾ ڪوشش خالص الله جي حڪم سان آهي. منهنجو ان ۾ ذرو به مطلب ڪونهي. نه تنهنجي نقش نگار ۾، نه تنهنجي حسن ۾ ۽ نه تنهنجي سلطنت ۾! جڏهن تنهنجي روح جي اڪ الله جي نور سان ڪلندي تڏهن تون خود جائندينءَ ته اهو سڀ مطلب کان سواءِ هو.

پس بيا که من رسولم دعوتی

چوں اجل شهوت کشم نے شهوتی

ترجمو: خبردار! هلي آ، ڇاڪاڻ ته آئون دعوت ڏيڻ وارو رسول آهيان، موت وانگر آئون دشمن کي ماري ڇڏيندو آهيان، شهوت وارو نه آهيان.

آئون اهڙو رسول آهيان جيڪو ماڻهن کي پنهنجي دين جي دعوت ڏيان. موت قاطع شهوت آهي. آئون شهوت جي بنياد تي توکي دعوت نه ڏئي رهيو آهيان. رسولن ۾ جيتوڻيڪ عورتن جي شهوت هوندي آهي، پر اهي شهوت کان مغلوب ڪونه ٿيندا آهن، پر شهوت تي غالب رهندا آهن. آئون ڪنهن حسين جي محبت جو قيدي نه آهيان. حضرت خليل الله ۽ ٻين نبين جو ڪم بت شڪني هو. رسول جيتوڻيڪ بتخاني ۾ (تبليغ وغيره جي خيال سان) وڃي ٿو ته بت اونڌا ٿي وڃن ٿا. حضور ﷺ خانہ ڪعبہ ۾ ويا ته بت اونڌا ٿي ويا. ابوجهل ويندو هو ته خود انهن جي اڳيان جهڪندو هو. دنيا شهوت جو گهر آهي، نبي ۽ ڪافر ٻئي هن ۾ مقيم آهن، پر شهوت پاڪ ماڻهن جي غلام هوندي آهي. ان جو مثال سون وانگر آهي. سون بنيءَ ۾ وڃڻ کان پوءِ اڃا وڌيڪ گرو ٿي ويندو آهي. ڪافرن جو مثال ملڪع شده (پالش ڪيل) شيءِ جهڙو آهي، جيڪا بنيءَ ۾ وڃڻ کان پوءِ وڌيڪ ڪاري ٿيندي آهي. ڪرو امتحان ۾ پوڻ کان پوءِ وڌڪ ڪرو بنجي ويندو آهي. کوٽي جي کوٽ ظاهر ٿي ويندي آهي. مومن جو ڪم نبين جي روحاني طاقت کي ڏسڻ آهي. شيطان حضرت آدم عليه السلام جي مٿيءَ جي جسم کي ڏٺو، تڏهن ان جو منڪر ٿيو. انبيائن جي روحاني طاقت ۽ اوصاف خاڪي جسم ۾ نٿا لڪي سگهن. سج تي مٽي اڇلائڻ سان اهو نٿو لڪي سگهي. دريا تي ڪڪ اچي وڃن ته اهو ڪڪن سان نٿو ڍڪجي سگهي.

خير بلقيس چو اوهم شاه وار

دود ازيں ملک دوسه روزه بر آر

ترجمو: اي بلقيس! ادهم ﷺ بادشاهه وانگر اٿي ڪٿي ٿي! هن ٻن ڏينهن جي حڪومت مان دونهن اٿي رهيو آهي مولانا جو بلقيس کي خطاب آهي ته ابراهيم ادهم وانگر تون به ملڪ ۽ سلطنت کي خير باد چئو.

ابراهيم ادهم ﷺ جو رهيل قصو

حضرت ابراهيم ادهم ﷺ رات جي وقت پنهنجي شاهي تخت تي سمهي رهيو هو ته ڇت تي ڪنهن جي هلڻ ڦرڻ جو آواز ٻڌائين.

بانگ زد بر روزن قصر او که کیست

اين نباشد آدمي مانا پريست

ترجمو: ”محل جي دريءَ تي آواز ڏنائين: ڪير آهي؟ هي يقيناً ڪو انسان نه آهي، پوت آهي.“
انسان جي مجال نه آهي جو بادشاهي ماڙيءَ تي رات جو چڙهي اچي. يقيناً ڪو پوت يا جن آهي.
مٿان ورندي ملي ته اسين ڪنهن ڳولا ۾ آهيون. حضرت ابراهيم ﷺ پڇيو، ڇا ٿا ڳوليو؟ هن چيو ته اٺ ڳولي رهيا آهيون. حضرت ابراهيم ﷺ چيو، ڇا اڄ ڏينهن تائين ڇت تي به ڪنهن اٺ ڳوليو آهي؟ هن جواب ڏنو ته جيڪڏهن ڇت تي اٺ ڳولڻ غلط آهي ته پوءِ خدا کي تخت ۽ تاج ۾ تلاش ڪرڻ ڪيئن صحيح آهي؟
بس ان واقعي کان پوءِ ابراهيم ﷺ جا حالات بدلجي ويا ۽ هو ماڻهن جي نظرن کان غائب ٿي ويو. حضرت ابراهيم ﷺ جو ماڻهن جي نظرن کان غائب ٿيڻ هيئن آهي ته ان جي باطني اوصاف ۽ مرتبي کي ماڻهو سمجهي نه سگهيا، جيتوڻيڪ هو انهن جي اڳيان هو. انهيءَ ڪري ظاهرين جي نگاهه ته فقط ظاهر تي هوندي آهي. حضرت ابراهيم ادهم پنهنجي اکين کان استغراق جي ڪري پري ۽ ٻين ماڻهن جي نگاهن کان به پري ٿي ويو. بس عنقا وانگر

سندس مشهوري ٿي وئي، جيئن سيمرغ (جانور) ماڻهن جي نگاهن کان پري آهي، انهيءَ ڪري هن جو ڏاڍو چرچو آهي.

حضرت سليمان عليه السلام جي واقعي جون يقيني ڳالهيون ته خدا کي معلوم آهن، جيڪي ڪجهه مشهور هو، اهو بيان ڪيو اٿئون.

سبا وارن جو رهيل قصو ۽ حضرت سليمان عليه السلام جي نصيحت

قصه گويم از سبا مشتاق وار

چوں صبا آمد بسوءِ لاله زار

ترجمو: ”سڪايل سبا جو قصو ٻڌايان ٿو، جڏهن لاله زار ڏانهن (باد) صبا پهتي.“

مطلب ته حضرت سليمان عليه السلام جي دعوت پهتي. حضرت سليمان عليه السلام سڀني پکين جون ٻوليون ڄاڻندو هو.

بلقيس جو ملڪ مان آزاد ٿيڻ ۽ ايمان جي شوق ۾ مست ٿيڻ

مطلب ته دعوتِ سليمان عليه السلام تي بلقيس ايمان جي شوق ۾ مست ٿي وئي ۽ پنهنجي ملڪ ۽ سلطنت جي هر شيءِ جي محبت دل مان ڪڍي ڇڏيائين، پر کيس پنهنجي ان شاهي تخت سان محبت رهي جيڪو ڏاڍو قيمتي هو.

چوں سلیمان سوی مرغابِ سبا

یک صفرے کردوبست آلِ جمله را

ترجمو: ”جڏهن سليمان عليه السلام سبا جي پکين لاءِ سڀني وڃائي ۽ سڀن کي ٻڌي ڇڏيائين.“

سڀني ماڻهن حضرت سليمان عليه السلام تي ايمان آندو، البتہ اهي ماڻهو جن ۾ استعداد ۽ قابليت نه هئي، اهي محروم رهيا. منهنجي ڳالهه مان هي شهبو نه ٿئي ته وحي ۾ اها صلاحيت نه آهي. جو اهو بدمزاج ماڻهن کي متاثر ڪري سگهي، پر اهي به جيڪڏهن توجهه ڪن ۽ طلب پيدا ڪن، ته خدا انهن جي مدد ڪري ٿو ۽ منجهن صلاحيت پيدا فرمائي ٿو. بلقيس مال ۽ دولت کان اهڙي بي نياز ٿي، جهڙي طرح عاشق ننگ ۽ نالي کان بي نياز هوندو آهي. تفريح جا اسباب هن لاءِ تڪليف جو سبب بنجي ويا. غصي ۽ ڪاوڙ جي اها ئي خاصيت هوندي آهي، ته جيڪي شيون محبوب هونديون آهن، اهي اهڙي حالت ۾ مردود بنجي وينديون آهن.

جڏهن انسان لاله جو قائل ٿئي ٿو، تڏهن ان جي لاءِ غير الله هيچ بنجي ويندو آهي، لاله ڪلمي طيبه جو حقيقي اثر اهو ئي آهي ته الله کان علاوه سڀ اجايو لڳندو آهي. بلقيس کي سلطنت جي ڪنهن شيءِ ڇڏڻ تي افسوس ڪونه هو پر تخت ڇڏڻ جو افسوس هو. حضرت سليمان عليه السلام بلقيس جي ان قلبي ڪيفيت کان باخبر ٿي ويو. ڇاڪاڻ ته دل کان دل تائين رستو پيدا ٿي چڪو هو ۽ پاڻ ۾ تعلق استوار ٿي چڪو هو. حضرت سليمان ماکوڙيءَ جي ڳالهه ٻڌي وٺندو هو ۽ پري پري جا دلي راز سمجهي وٺندو هو ۽ قرآن ۾ آهي ته ”جڏهن حضرت سليمان عليه السلام ماکوڙين جي جهنگ ۾ پهتو ته هڪ ماکوڙيءَ چيو: اي ماکوڙيون! پنهنجي ٻرن ۾ گهڙي وڃو، توهان کي سليمان ۽ ان جو لشڪر لتاڙي نه ڇڏي. تڏهن حضرت سليمان عليه السلام ان جي ڳالهه ٻڌي کلي ڏنو.“

جيڪڏهن آئون ان جو تفصيل بيان ڪريان ته بلقيس کي تخت سان چو محبت هئي ته ڳالهه ڊگهي ٿي ويندي. پوءِ به ٿلهي ليکي ڪجهه بيان ڪريان ٿو: محبت جي تقاضا هيءَ هئي ته بلقيس تخت کي گڏ کڻي اچي ها پر جيئن ته ان جي ڊيگهه ۽ ويڪر وڏي هئي، جنهن کي منتقل ڪرڻ ممڪن نه هو. ان کي ٽوڙي ان ڪري ڪونه آندائين ته تخت تي نازڪ ۽ باريڪ ڪم ٿيل هو جيڪو خراب ٿي وڃي ها. جڏهن حضرت سليمان تي بلقيس جي دل جي حالت واضح ٿي وئي،

تڏهن سوچيائين ته روحاني عروج کان پوءِ جيتوڻيڪ تخت وغيره جي محبت هئي ويندي پر في الحال هن کي تخت جو ڏک آهي. انهيءَ ڪري تخت کي گهرائڻ گهرجي، فنا کان پوءِ جڏهن بقا حاصل ٿيندي آهي، تڏهن سڀئي مادي شيون بي وقعت ٿي وينديون آهن. جڏهن سمنڊ مان موتي حاصل ٿيندو آهي ته پوءِ انسان ان جي ڪڪن ڏانهن نظر ڪونه ڪندو آهي. جڏهن سج اڀرندو آهي، تڏهن اهي ستارا جيڪي برج عقرب وٽ ڏم عقرب (عقرب جي پچ) وانگر گڏ ٿيندا آهن، انهن ڏانهن ڪونه نگاهه ٿي ڪونه ڪندو آهي.

بقليس جي تخت سان محبت ٻاراڻي ڳالهه هئي. جنن جي ذريعي ان کي سولائيءَ سان منتقل ڪري سگهجي پيو. مشهور آهي ته، اياز پنهنجي اصلي گودڙي ۽ جهنگلي چيل خزاني ۾ سنڀالي رکيا هئا. هو انهن کي ڏسي پنهنجي اصلي حالت ياد ڪندو هو. اهڙيءَ طرح تخت بلقيس جي لاءِ عبرت جو سبب ٿيندو، جو ان جي پهرين حالت ڪيتري قدر خراب هئي جو هوءُ تخت جهڙين شين سان محبت ڪندي هئي. پهرين دنيا جي سينگار ۾ ڦاٿل هئي، هاڻي روحانيت جي اعليٰ مقام تي فائز آهي. الله تعاليٰ انساني خلقت جا مرتبا بيان ڪيا. هي ظاهر فرمايو ته انسان کي الله تعاليٰ پنهنجي فضل سان ڪٿان کان ڪٿي پهچائي ڇڏيو البت ان جي ابتدا انهن شين سان آهي جن جي ذڪر سان به کيس شرم اچي ٿو.

قرآن پاڪ ۾ آهي ته ”اسان انسان کي مٽيءَ مان پيدا ڪيو، پوءِ ان کي نطفو بنايو، پوءِ نطفو مان علقو، پوءِ علقو مان مضغ بنايو. پوءِ اسان کيس هڪ نئين صورت عطا ڪئي.“ (المؤمنون: 12)

انسان زبان حال سان پنهنجي ابتدائي حالت کان ترقي ڪرڻ جو انڪاري هو. انسان کي ايتري قدر فضيلت ڏيڻ ان انڪار جو دفعي آهي جو ان جي فطرت ڪري رهي هئي. جنهن انڪار کي تون پنهنجي دعويٰ جي تائيد سمجهين ٿو، اهو انڪار تنهنجي دعويٰ جي ترديد بنجندو. جنهن شيءِ کي تون پنهنجي موافق سمجهين ٿو، اها ئي مخالف ٿيندي. مٽيءَ ۾ اها زندگي ۽ استعداد فقط الله جي قدرت سان آيو آهي. هي انسان نطفو هو. اڄ هو ان حالت ۾ آهي، جو حشر ۽ نشر جو انڪار ڪري ٿو. اهو الله تعاليٰ جي قدرت جو ئي ڪرشمو آهي. پوءِ ٻيو دفعو انجو حشر ۽ نشر الله تعاليٰ جي قدرت کان ڪيئن خارج ٿي سگهي ٿو. نطفو جي حالت ۾ تو ۾ انڪار جي صلاحيت ڪونه هئي. جڏهن هي ڳالهه ثابت ٿي وئي ته تون جماديت کان هن مرتبي تي پهتو آهين جو تو ۾ انڪار جي صلاحيت پيدا ٿي وئي آهي ته پوءِ تنهنجي انڪار جي صلاحيت هن ڳالهه جو دليل ٿي وئي ته تنهنجو ٻيو دفعو حشر ٿي سگهي ٿو. تنهنجو اهو انڪار خود حشر جو اقرار هن طرح آهي ته جيئن ڪو ماڻهو زيد کي سڏي. ان جي گهر وڃي ۽ خود زيد اندران چوي ته زيد گهر ۾ ڪونهي. حقيقت ۾ سندس اهو انڪار ان جي موجود هئڻ جو اقرار آهي. جماديت کان ترقي ڪري هن مرتبي تائين پهچڻ جو انڪار خود حشر کي سوين دليلن سان ثابت ڪري رهيو آهي. انسان بنجڻ تائين مختلف مرتبن ۾ الله جون ڪيتري قدر ڪاريگريون آهن، انهن جي هوندي حشر جو انڪار ڪيستائين ٿي سگهندو. مٽيءَ ۽ پاڻي ۾ هيءُ استعداد اچي وئي جو هن سور ”هل اقل“ جي مضمون جو (جيڪو حشر ۽ نشر متعلق آهي) انڪار ڪيو.

ان مان ثابت ٿيو ته مٽيءَ ۽ پاڻيءَ جو انڪار جي مرتبي تائين ترقي ڪرڻ خود حشر جي انڪار جي نفي ڪري ٿو. گهر اندران خود پنهنجي نه هئڻ جي خبر ڏيڻ کي، خبر ڏيڻ نٿو سمجهي. آئون هن مضمون کي ته انڪار خود اقرار آهي، مختلف طريقن سان سمجهائي سگهان ٿو، پر باريڪ بينين جو سمجهائڻ ڪن ناسمجھ ماڻهن جي لغزش جو سبب بنجي ويندو آهي. انهيءَ ڪري آئون خاموشي اختيار ڪريان ٿو ۽ بلقيس جي تخت منتقل ٿيڻ جي ڳالهه شروع ٿو ڪريان.

بلقيس جي اچڻ کان اڳ تخت حاضر ڪرڻ لاءِ حضرت سليمان عليه السلام جي تدبير
پس سليمان گفت بالشكر عياں
تخت اورا حاضر آريد ايس زماں

ترجمو: ”پوءِ (حضرت) سليمان عليه السلام لشكر کي چٽيءَ طرح چيو ته، ان جي تخت کي فوراً حاضر ڪريو.“
جنن مان هڪ سرڪش جن چيو ته مجلس ختم ٿيڻ کان اڳ ۾ حاضر ڪندس. ابن برخيا جيڪو حضرت سليمان جو وزير هو، ان چيو آئون اسر اعظم جي برڪت سان فورن حاضر ڪندس، جيتوڻيڪ اهو جن به جادوءَ ۾ ماهر هو پر تخت جو اچڻ حضرت آصف بن برخيا جي دم ڪرڻ جي برڪت سان ٿيو. حضرت سليمان عليه السلام ان ۽ ٻين نعمتن تي الله تعاليٰ جي تعريف ڪئي. جيئن ته تخت ڪاٺ جو ٺهيل هو، انهيءَ ڪري ان کي وڻ جي لفظ سان خطاب ڪري فرمايائين ته، تون بيوقوفن کي پنهنجي محبت ۾ ڦاسائين ٿو. بيوقوف ماڻهو چٽيل ڪاٺي ۽ پٿر جي بتن کي سجدا ڪندا آهن. بتن جا پوڄاري ۽ بت ٻئي روح کان بي خبر آهن. اهڙن بتن ۾ روح جو ٿورو اثر اچي ويندو آهي، جنهن ڪري ڪڏهن انهن کان حرڪت يا ڳالهه ظاهر ٿيندي آهي. اهي بيوقوف ماڻهو عبادت جي بازي ڪمھلا ڪيڏندا آهن. پٿر جي بت کي حقيقي شينهن سمجهندا آهن. الله تعاليٰ انهن جي استدراج لاءِ بتن کان اهڙي طرح ڪرامتون ظاهر ڪرائيندو آهي يعني ڪٽي کي هڏي ڏيندو آهي. الله تعاليٰ رب العالمين آهي، انهيءَ ڪري ڪٽي جهڙي بدنظر کي غذا مهيا فرمائيندو آهي.

حليم جو بتن کان مدد وٺڻ

جيئن ته هن قصي ۾ به بتن جي گفتگوءَ جو ذڪر آهي، انهيءَ ڪري ان کي بيان ڪيو ويو آهي.

قصه رازِ حليم گوئمت

تاز داید داستانِ او غمت

ترجمو: ”آئون تو سان حليم جي راز جو قصو چوان ٿو، تان ته ان جو داستان تنهنجو غم ٿاري سگهي.“
حليم سعديه حضور ﷺ جن جي رضائي ماءُ آهي. جيئن ته هن کان اڳ ۾ شق صدر جو واقعو ٿي چڪو هو، هو ان واقعي کان ڊنل هئي ۽ حضور ﷺ جي گهڻي نگراني ڪندي هئي. تان ته حضور ﷺ کي صحيح حالت ۾ ڏاڏي عبدالمطلب جي حوالي ڪري. بيبي حليم ڪعبي ۾ پهتي ۽ حطيم (بيت الله جي زمين جو اهو حصو جيڪو تعمير کان ٻاهر آهي) ۾ آئي ته غيب مان آواز ٻڌائين: اي حليم! توتي وڏو سج اڀريو آهي. غيبي آواز ٻڌڻ کان پوءِ آواز جي جستجو ۾ حضرت حليم حضور ﷺ کي هنج مان لاهي زمين تي ويهاريو. هي اهو آواز هو جنهن سان حضور ﷺ تي بهشت جا اسرار کلي رهيا هئا. جڏهن ته بيبي صاحب آواز ڏيڻ وارو ڪونه ڏٺو. تڏهن ڊپ جي ڪري ڏکڻ لڳي ۽ ٻار ڏانهن ڊوڙي آئي ته ٻار گم هو، گهرن ڏانهن پڳي ۽ دانهون ڪيائين ته منهنجو موتي ڪنهن گم ڪيو آهي؟ حضرت حليم ان رنج ۾ ايتري قدر رُني جو سڀني کي روئاري ڇڏيائين.

ان پوڙهي عرب جي حكايت جنهن حليم رضاعيا کي بتن کان مدد وٺڻ طرف رهنمائي ڪئي

هڪڙو پوڙهو لٽ جي سهارو هلي رهيو هو. هو حليم وٽ آيو ۽ کيس چيائين، توکي ڇا ٿيو آهي جو تنهنجي غم جي ڪري ٻين جا جگر ڪباب ٿي رهيا آهن. حليم چيو ته، مون احمد ﷺ کي هن جي لاءِ آندو هو ته سندس ڏاڏي جي حوالي ڪريان، جڏهن آئون حطيم ۾ پهتيس، تڏهن مون فضا مان آواز ٻڌا، پوءِ ٻار کي پٽ تي وهاريو ته جيئن آواز ٻڌان ته ڪنهن جو آهي؟ ڇاڪاڻ ته اهو منو ۽ سٺو آواز هو. مون چئني طرفن کان ڪو ماڻهو ڪونه ڏٺو ۽ نه

ڪو نشان نظر آيو ۽ نه وري آواز بند ٿيو. آئون ان حيرانيءَ ۾ واپس آيس ته ٻار گم هو.

ان پوڙهي شخص چيو: تون فڪر نه ڪر، آئون توکي هڪ بُت وٺ وٺي هلاڻ ٿو جيڪو توکي سڀ خبر ٻڌائيندو. پوءِ اهر پوڙهو حليمه ڪي مکي جي مشهور عزي بُت وٺ وٺي ويو ۽ چيائين ته، هن جي ذريعي اسان گهڻيون گم ٿيل شيون لڌيون آهن. اي عزي! تنهنجي ٻڌائڻ سان اسان گهڻين هلاڪتن کان نجات حاصل ڪئي آهي. تنهنجو حق ادا ڪرڻ عرب تي فرض ٿي ويو آهي. انهيءَ ڪري سڄو عرب تنهنجو فرمانبردار آهي. هيءَ حليمه سعديه تو وٽ آئي آهي. هن جو ٻار گم ٿي ويو آهي، جنهن جو نالو محمد (ﷺ) آهي.

جڏهن ان پوڙهي شخص محمد (ﷺ) جو نالو ڪنيو ته عزيءَ ان جي آس پاس ۾ جيڪي بت هئا، سڀئي اونڌي منهن ڪري پيا ۽ چوڻ لڳا: ان ٻار جي ڳولا ڇو ٿا ڪريو، جنهن جي بعثت اسان جي معزوليءَ جو سبب آهي، ان جي ظهور کان پوءِ اسان جي ڪا عزت ۽ وقعت ڪونه رهندي. بت پرستن جيڪي اسان جي حيرت جا واقعا ڏٺا آهن، اهي سڀ ختم ٿي ويندا. حضور (ﷺ) جن جي بعثت سان اسانجو شان ۽ شوڪت ختم ٿي ويندو.

عزي بت چيو، اي پوڙها! پري ٿي، اسين ته سڙي ويا آهيون، تون به نه سڙي وڃين! ڪو انسان ارڙ نانگ جي پُچ تي لت ڪونه ڏيندو، ڇاڪاڻ ته اهو خطرناڪ ڪم آهي. بت جون اهي ڳالهيون ٻڌي جهونڙي شخص گهٻرائجي پنهنجي لت اڇلائي ۽ ڊپ مان سندس ڏند وڃڻ لڳا.

حضرت حليمه فرمايو، اي پوڙها! جيتوڻيڪ حضور (ﷺ) جي معاملي ۾ آئون پريشان آهيان، پر عجائب جي ظهور تي حيرت ۾ آهيان. مون اهي ڳالهيون فضا کان به ٻڌيون آهن، شق صدر جي واقعي ۾ حضور (ﷺ) کي ملائڪ ڪڍي ويا هئا. ڪنهن سان فرياد ڪريان، ڪنهن سان شڪوه ڪريان، بس غيبي حالتن ۽ اشارن کي راز ۾ رکڻ چاهيان ٿي. جيڪڏهن ماڻهن سان اهي غيبي ڳالهيون ڪنديس ته ماڻهو مون کي چري ۽ پاڳل سمجهندا.

پوڙهي شخص حليمه کي چيو، تون غم نه ڪر، شڪر جو سجدو ڪر. حضور (ﷺ) گم ڪونه ٿيندو پر سارو جهان ان جي عظمت ۾ گم ٿي ويندو. هزارين ملائڪ ان جا محافظ آهن ۽ بت هن جي اڳيان اونڌا ڪريا پيا آهن، رسالت کي نه تسليم ڪرڻ وارن جو انجام بُرو ٿيندو. بت غير اختياري طور تي معبود بنيا آهن، جڏهن انهن جو اهو حال آهي ته سندن پوڄاري جيڪي باختيار آهن ۽ پوڄا ڪرڻ ۾ بي اختيار نه آهن، انهن جو انجام ته ڏاڍو خراب ٿيندو.

حضرت عبدالمطلب کي حضور (ﷺ) جن جي گم ٿيڻ جي خبر پهچڻ ۽ الله تعاليٰ کي ٻڌائڻ

چون خبر يابيد جد مصطفیٰ

از حليمه وز فغانش برملا

ترجمو: ”جڏهن مصطفیٰ (ﷺ) جي ڏاڏي خبر ٻڌي، حليمه ۽ ان جي برملا (ظاهر ظهور) روئڻ جي.“

حضرت حليمه جي روئڻ جو آواز هڪ ميل تائين ويو ٿي. عبدالمطلب سمجهي ويو ته حليمه حضور (ﷺ) کي گم ڪري ڇڏيو آهي. عبدالمطلب ڪعبي جي دروازي تي آيو ۽ چيائين: مون ۾ ڪا اهڙي خوبي نه آهي، جنهن ڪري تنهنجو همراز بڻجي سگهان. مون حضور (ﷺ) جي چهري تي تنهنجي مهربانيءَ جا آثار ڏٺا آهن. جيتوڻيڪ اهو اسان مانا آهي پر اهي آثار اسان مان ڪنهن ۾ نه آهن. هن کي ننڍپڻ ۾ جيڪا فضيلت تو عطا ڪئي آهي، اها سون سالن جي مجاهدي سان به ڪنهن کي حاصل نٿي ٿئي. آئون ان کي سفارشي بنايان ٿو. ان جي محابي اسان کي ٻڌاء ته اهو ڪٿي آهي؟ عبدالمطلب کي ڪعبي مان جواب مليو: تون عنقريب ان جي چهري کي ڏسندين. اهو اسان وٽ به سؤ ملائڪن جي جماعت جي حفاظت ۾ آهي. حضور (ﷺ) جا ظاهري احوال جهان تي ڪليا، باطني احوال ته الله سان ان جو ڪهڙو قرب حاصل آهي؟ ان تائين رسائي نه ٿي سگهي. پاڻي ۽ مٽيءَ مان جيڪا الله تعاليٰ مخلوق بنائي آهي ان جا مختلف

مرتباً آهن. ان ئي مٽيءَ مان لکين عاشق ۽ معشوق پيدا ٿين ٿا، جيڪي عشق جي ڪري فرياد ۽ دانهن ۾ مصروف آهن. اسان جا اهي ڪارناما منڪرن جي انڪار جي باوجود جاري آهن. مٽيءَ کي عاجزيءَ جي ڪري اها فضيلت حاصل ٿي آهي جو ان مان طرحين طرحين ماڻهو پيدا ٿين ٿا. زمين جو ظاهر غبار آلود آهي، پر ان جو باطن پُرانوار آهي جنهن مان لال و گل ظاهر ٿين ٿا. زمين جو باطن موتي ۽ ظاهر پٿر آهن. زمين جي ظاهري صورت باطني ڪمالن کي لکايو آهي، باطن ڪمالن سان ڀريل آهي. ظاهر ۽ باطن جي جنگ جاري آهي، ڪڏهن ظاهر جو غلبو ٿيندو آهي، ڪڏهن باطن کي فتح حاصل ٿيندي آهي. حسين و جميل مخلوق کي پيدا ڪرڻ ان جي باطني حسن جو اظهار آهي. زمين بظاهر روئندڙ صورت آهي، پر ان جي باطن ۾ مُسرتون ۽ خوشيون موجزن آهن. الله تعاليٰ لڪل رازن ۽ زمين جي گجهين خوبين کي ظاهر ڪندو آهي. چور، چوري نه باسيندو آهي ۽ خاموشي اختيار ڪندو آهي پر چوڪيدار کيس پڪڙي ڏوهه جو اقرار ڪرائيندو آهي. الله تعاليٰ به آزمائش ۾ وجهي ڪري انسان جون باطني خوبيون واضح ڪندو آهي. زمين گهڻا باڪمال فرزند ڄڻا پر سيد الانبياء جهڙو ڪونه ڄڻائين. جڏهن سيد الڪونين جو ظهور ٿيو تڏهن زمين ۽ آسمانن مُسرتن جو اظهار ڪيو.

حضور ﷺ جي پيدائش سان زمين کي عروج حاصل ٿيو. زمين حضور ﷺ جي جنم تي سوسن ۽ سنبل گل وانگر سٺو زبانن سان خوشيءَ جو اظهار ڪيو. جنهن جو ظاهر ۽ باطن هڪٻئي سان خدا جي لاءِ جنگ ۾ هجي، ان جو روح پُر نور هوندو آهي ۽ ان جو نور ناقابل زوال هوندو آهي. جيڪو شخص بارگاه خداونديءَ ۾ امتحان ڏيڻ جي معاملي ۾ ڪوشاڻ آهي، ان جو مرتبو آسمان کان بلند آهي، اهو شخص پنهنجي ظاهر کي ان لاءِ ناپسنديده رکي ٿو ته دنيا دار ان سان ميل جول پيدا نه ڪن، بزرگن جي ترش روئي ان ڪري هوندي آهي ته عوام کان پنهنجي روحاني لذت کي بچائين. ان جو مثال ان باغ وانگر آهي، جنهن گلن کي لڪائي ڪنڊن کي ظاهر ڪيو هجي، تان ته گل دشمن جي هٿچراند کان محفوظ رهن.

حضرت عبدالمطلب کي ڪعبي مان جواب اچڻ ۽ حضور ﷺ بابت معلوم ٿيڻ

گفت عبدالمطلب کائدم کجاست

اے عليم السرنشاں ده راه راست

ترجمو: ”عبدالمطلب چيو: هن وقت ڪٿي آهي؟ اي راز کي ڄاڻڻ وار! سڌو رستو ٻڌاء.“

عبدالمطلب سان گڏ قریش جا ٻيا سردار به هئا. عبدالمطلب کي آواز آيو ته، فلاڻي وڻ هيٺان پاڻ سڳورا ﷺ ويٺا آهن.

حضرت سليمان عليه السلام جو بلقيس کي ايمان جي دعوت ڏيڻ وارو رهيل قصو

خير بلقيسا بيا و ملک میں

بر لب دریا یزداں در بچیں

ترجمو: ”اي بلقيس! اُت، اڄ، سلطنت کي ڏس، الله جي دريا جي ڪناري تان موتي چونڊ.“

جيئن ته تنهنجي اها بادشاهي بي حقيقت آهي، انهيءَ ڪري تون بادشاهه نه آهين، گدا آهين ۽ انهن ڪڪن کي هيرا سمجهي پنهنجي بادشاهيءَ جو اعلان ڪرين ٿي!

دنيا ۾ انسان جي قانع هجڻ جو بيان

آل سڳو در کو گدائے کور دید

حمله می آورد و دلش می درید

ترجمو: ”کتي، گهٽي ۽ ۾ هڪ انڌي فقير کي ڏٺو ته مٿس حملو ڪري ان جي گودڙي ڦاڙي ڇڏيائين.“
انڌي، کتي کي چيو: ٻيا ڪتا ته جبل جهنگلي گڏهن جو شڪار ڪري رهيا آهن ۽ تون انڌي کي چنڊيو پيو
آهين؟

کتي جي قصي مان مولانا، بناوٽي پيرن کي غيرت ڏياريندي چوي ٿو: تون لوڻيائو پاڻي آهين انڌن مريدن کي
چئو طرف گڏ ڪريو ويٺو آهين. باطني ڪمال حاصل ڪر ۽ ان جي ذريعي مريدن کي فيض پهچاء. مردان حق غيبي
فيض سان بهره مند آهن. تون رڳو مريدن کي ڦرڻ ۾ لڳو پيو آهين. حقيقي مشائخ ته خدا جا طالب آهن، اهي مجسم
شير آهن ۽ فقط شينهن جو شڪار ڪندا آهن. اهي الله تعاليٰ جي مشاهدي ۾ مستغرق رهندا آهن ۽ انهن کي عشق ۾
فنا جو درجو حاصل آهي. شڪاري جهڙي قسم جو شڪار ڪندا آهن، ان قسم جي مئل جانور ۾ ڀڙ پري پاڻ سان گڏ
رکندا آهن، تان ته ان جي ذريعي ان جي هم جنس جو شڪار ڪري سگهن. اهڙيءَ طرح اهي پير گويا شڪاري ۽
سندن مريد مُرده جانور آهن. ظاهر آهي ته اهو مُرده جانور شڪاريءَ جي هٿ ۾ هوندو آهي.

اهوئي حال اهڙن پيرن جو آهي، اها ئي معنيٰ ان حديث جي آهي جنهن ۾ فرمايو ويو آهي ته دل الله جي هن
آڱرين جي وچ ۾ آهي. الله جنهن طرف چاهيندو آهي، ان طرف واريندو آهي. ان مُرده جانور جي ذريعي جيڪو
شڪار ٿيو، اهو حقيقت ۾ شڪاريءَ جو شڪار بنيو آهي، جيڪو جانور ڪناره ڪشي ڪندو اهو شڪاريءَ جي هٿ
کان پري رهندو. فنا في الله ٻانهو چوندو آهي: منهنجي خراب ظاهري حالت کي نه ڏس، خدائي عشق مون کي نجس
ٿيڻ کان بچايو آهي. فقر و فنا جي ڪري آئون مُردن جي صورت ۾ آهيان، حرڪت جيڪا زندگي جو اثر آهي، اها
پهريان منهنجي ذاتي ارادي سان هئي، هاڻي دستِ قدرت جي ذريعي آهي. جڏهن ٻانهو فرضن ۽ نفلن جي ذريعي الله
تعالٰيٰ جو قرب حاصل ڪندو آهي، تڏهن ان جا سڀ افعال الله تعاليٰ ڏانهن منسوب ٿي ويندا آهن.

فقيرن جو انتقام وڌي کان وڌي انسان کي مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيندو آهي. فاني في الله فقط پنهنجي افعال جي
اعتبار سان بي حس و حرڪت هوندو آهي. دستِ قدرت ان کان افعال جو صدور ڪرائيندو آهي. حضرت عيسيٰ (عليه السلام)
مُردن کي زنده ڪندو هو ته پوءِ عيسيٰ (عليه السلام) جو خالق مُردن کي ڪيئن زنده ڪونه ڪندو؟ حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي
حيات بخشي جو انڪار به جائز نه آهي. پوءِ خدا جي حيات بخشيءَ جو انڪار ڇو ڪيو وڃي؟ الله تعاليٰ نه رڳو زنده
آهي، پر بين کي به ابدي زندگي عطا ڪري ٿو. فاني في الله جا سڀ افعال الله تعاليٰ جي قدرت جا مظهر هوندا آهن.
اهو حق وارن جي لاءِ باعثِ نجات ۽ ڪافرن لاءِ باعثِ عذاب هوندو آهي.

دل چوي ٿي ته، آئون خدائي عذاب جو تفصيل بيان ڪريان ۽ فرعون طبع انسانن جي مڪر جو پردو ڇاڪ
ڪريان، پر انهن فرعونن کي دنياوي لذتن ۾ مبتلا رهڻ ڏيو، جيڪي حقيقت ۾ زهر آهن. نظامِ قدرت جي بقا لاءِ
گنهگارن جي به ضرورت آهي. اهي ماڻهو جنهن جي خوار ڪ آهن، جنهن سان ان جي پرورش ٿئي ٿي. قرآن شريف ۾
آهي ته: ذَرُّهُمْ يَأْكُلُوا وَيَشْتَبِعُوا وَيُلْهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ. (الحجر: 3) ”اي نبي! انهن کي ڇڏي ڏيو، اهي ڪائيندا ۽ نفعو
ڪڍندا رهندا ۽ انهن کي سندن سد غفلت ۾ رکي، پوءِ عن قريب ڄاڻي وٺندا ته دوزخ جا ڪتا انهن جي گوشت جا منتظر
آهن. ڪاوڙ جي بقا جي لاءِ مخالفت ۽ دشمني جو وجود ضروري آهي، ورنه ڪاوڙ ختم ٿي وڃي. دوزخ الله تعاليٰ جي
ڪاوڙ جو مظهر آهي، ان جي لاءِ انهن دشمنن جي ضرورت آهي، جيڪڏهن غضب نه رهي ته دوزخ ٽڌو ٿي وڃي.“

جيڪڏهن فقط صفتِ رحمت هجي ۽ صفتِ غضب نه هجي ته بادشاهيءَ جو ڪمال نه آهي. انهيءَ ڪري اُلوهيت جي لاءِ ٻنهي صفتن جو هجڻ ضروري آهي، جيڪي ماڻهو آياتِ الاهيه جي ذڪر سان محبت رکن ٿا ۽ ان در جي نيازمندي اختيار ڪن ٿا، اهي مبارڪباد جي لائق آهن.

مخلص ۽ منافق جو مسلڪ جدا آهي

هر ڀاڄي ۽ ٻوٽو پنهنجي ڪونڊيءَ ۾ اُڀرندو اُسرندو آهي ۽ سيرابي حاصل ڪري پڇندو آهي، پوءِ مُخلص کي منافق سان ميل جول نه ڪرڻ گهرجي. پنهنجي مسلڪ تي قائم رهي، پختگي پيدا ڪر، تان ته اعليٰ مقام حاصل ڪري سگهين. زعفران کي پنهنجي ڪونڊيءَ ۾ رهڻ گهرجي. گوگڙوءَ جي ڪونڊيءَ جو رخ ڪندو ته ان جي خاصيت زعفران ۾ اچي ويندي. الله تعاليٰ مومن جو هڪ مقام ۽ منافق جو ٻيو مقام بنايو آهي. خدا جي زمين وسيع آهي، گڏوڇڙ ٿيڻ جي ضرورت نه آهي، عالمِ غيب جي سرزمين ته ايتري قدر وسيع آهي جو ان ۾ ڏيو پريون به رستا گم ڪري ويهندا آهن.

عالمِ غيب جي سمنڊن ۾ جهنگلن ۽ جبلن جي وسعت تائين وهم ۽ خيال به نٿو پهچي سگهي. دنياوي زمين جي ڪائنات ان غيب واري زمين جي پيٽ ۾ ائين آهي، جيئن سمنڊ ۽ خشڪيءَ جي مقابلي ۾ هڪ وار. سالڪ جي باطن جو رکيل پاڻي جنهن جو وهڪرو لڪل آهي، اهو وهندڙ پاڻيءَ کان ڪئين درجا بهتر آهي. سالڪ جو سير جان ۽ روح جي سير وانگر مخفي ۽ پوشيده هوندو آهي.

حضرت سليمان عليه السلام جو بلقيس کي دعوت ڏيڻ واري قصي جو رهيل حصو

خيز بلقيسا که بازار یت تیز

زین خسیان کساد اقلن گریز

ترجمو: ”اي بلقيس! اُت، ڇاڪاڻ ته تنهنجي بازار ۾ تيزي آهي، انهن ٽوٽي ۾ مبتلا ڪرڻ وارن ڪميئن کان بچ.“
حضرت سليمان عليه السلام بلقيس کي عمل جي دعوت ڏني ۽ فرمايو ته بدڪردار جي صحبت کان بچ. انسان جيستائين زنده آهي ته بااختيار آهي. درگاهِ خداوندي ۾ نياز ۽ نوڙت ڪم ايندي. عالمِ آخرت جي لازوال بادشاهي نوڙت سان حاصل ڪري سگهجي ٿي. مرڻ کانپوءِ انسان مجبور هوندو آهي. انهيءَ ڪري دنيادارن جي پيرن ۾ نه ڪرڻ گهرجي، جيڪو شخص ناپائدار حڪومت کان دست بردار ٿي ڪري ابدي سلطنت حاصل ڪري وٺي اهو مبارڪباد جي قابل آهي. جنهن اخروي سلطنت حاصل ڪري ورتي اهو ڪمالات جو باغ ان سان گڏ رهندو آهي، پر عوام جي نظر کان مخفي آهي. اهو ان باغ جي نهرن مان آبِ حیات پي رهيو آهي. اهو سير روحاني هوندو، جنهن ۾ پيرن ۽ پرن جي ضرورت نه آهي. معارفِ خداوندي مان لذتون حاصل ٿينديون. هن خوراڪ لاءِ گراه چٻاڙڻ جي ضرورت نه آهي. پوءِ تنهنجي هن ٻيڙيءَ کي غم جو مانگر مڃ نقصان نٿو پهچائي سگهي. عالمِ ملڪوت ۾ تون خود ملڪ هوندين، خود لشڪر ۽ بادشاهي تخت هوندين. تون خود حصيدار هوندين ۽ خود نيڪ بخت هوندين، هن جهان ۾ جيڪڏهن تون حصي واري آهين ته بخت ٻي شيءِ آهي. ٻيو ته ٺهيو، پر بخت مفايرت جي ڪري ڪنهن وقت توکان جدا ٿي ويندو ۽ تون فقير بنجي ويندين، جڏهن تو ۾ ۽ بخت ۾ اتحاد ٿيندو، پوءِ تون بخت کي گم نه ڪري سگهندين. ڇاڪاڻ ته پنهنجو پاڻ کي ڪوبه گم نه ڪندو آهي.

حضرت سليمان جو مسجد اقصيٰ کي ٺاھڻ

حضرت سليمان عليه السلام جو ذڪر هلي رهيو هو، وچ ۾ بلقيس جو قصو اچي ويو. بهرحال هوءَ حضرت

سليمان عليه السلام وٽ آئي، پوءِ ان تي ايمان آندائين.

هاڻي حضرت سليمان عليه السلام جي قصي کي پورو ڪري ٿو ۽ مسجد اقصيٰ جي تعمير ۽ سليمان عليه السلام جو ذڪر شروع ڪري ٿو.

بعد ازاں آمدِ ندا از پيشِ تخت

برِ سليمان آلِ نبیٰ نیکِ بخت

ترجمو: ”ان کان پوءِ، ان نيڪ بخت نبي حضرت سليمان عليه السلام کي تخت جي اڳيان آواز آيو.“

جڏهن بلقيس جي دعوت جي تڪميل ٿي وئي ته تخت مان حضرت سليمان عليه السلام جي اڳيان غيبي آواز آيو ته، بلقيس جو لشڪر عبادت ڪرڻ لڳو آهي، هاڻي هڪ وسيع مسجد جي ضرورت آهي. حضرت سليمان عليه السلام جي حڪومت جنهن ۽ انسانن تي هئي. ڪجهه ماڻهو دل ۽ جان سان ڪم ڪري رهيا هئا. ڪجهه بددليءَ سان، جيئن عبادتن ۾ انسانن جو حال آهي. جهڙيءَ طرح مسجد جي ڪم ۾ جن لڳل هئا، اهڙيءَ طرح انسان ۽ ديوبه شامل هئا ۽ انهن جو قلبي رجحان انهن لاءِ بمنزل زنجير جي آهي ۽ اهي زنجير جي ڪم ۾ لڳا پيا آهن. زنجير جا ٻه قسم آهن: هڪ خوف جي زنجير آهي، ٻي آهي عشق ۽ محبت جي زنجير. قرآن مجيد ۾ آهي: مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ اخَذَ بِنَاصِيَتِهَا (هود: 56) ”زمين تي هلڻ وارو ڪوبه نه آهي، پر الله تعاليٰ ان جي پيشاني جي وارن کي پڪڙيندڙ آهي.“ اها مخفي زنجير ان کي مختلف ڪمن ڏانهن ڇڪيندي آهي. فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِّنْ مَّسَدٍ (الھب: 5) قرآن ۾ ابولھب جي زال جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته ان جي ڪنڌ ۾ مڇ جو رسو آهي.

مولانا جي هتي رسي مان مراد اها ئي نفساني خواهش آهي جنهن کي زنجير سان تعبير ڪري رهيو آهي. انسان جو حرص ان جي بُري عمل کي سهڻو ڪري پيش ڪندو آهي. جيئن باهه ڪاري ڪوئلي کي حسين ٿانڊو ڪري پيش ڪندي آهي. ڪوئلو ڪارو هوندو آهي، باهه ان کي ڳاڙهو بنائيندي آهي. جڏهن باهه وسامي ويندي آهي ته ڪوئلي جو ڪارو هجڻ ظاهر ٿي پوندو آهي. برو عمل حرص جي ڪري حسين بڻبو آهي. جڏهن حرص هليو ويندو آهي، تڏهن ان عمل جي برائي نظر ايندي آهي. انسان جو حرص چار کي داڻو ڏيکاريندو آهي. جڏهن ڪچو ميوو کائيندا تڏهن پتو پوندو ته ڏند ڪٿا ٿي پوندا آهن. جيڪڏهن چڱي ڪم ۾ حرص هجي ته پوءِ اهو بهتر آهي. دنيا جي ڪمن ۾ لالچ جي چمڪ هئڻ کان پوءِ انهن ڪمن جي بدنمائي ظاهر ٿي ويندي آهي.

ٻار گهوڙي جي حرص ۾ ڪاٺيءَ کي گهوڙو بنائي ان تي سوار ٿيندا آهن پر جڏهن ماڻهو وڏو ٿيندو آهي ته اهو حرص ختم ٿي ويندو آهي. پوءِ اهو ئي ٻار ٻين ٻارن جي اهڙي حرڪت تي کلندو آهي. مطلب ته انسان جو حرص ۽ لالچ برائي کي پلائي ڏيکاريندا آهن. سُڪو ماڻهو نظر ايندو آهي. جيڪا تعمير نبي ڪندا آهن، جيئن ته کين ڪا لالچ ۽ طمع نه هوندي آهي، انهيءَ ڪري انهن جي اڏاوت جي رونق ۾ اضافو ٿيندو رهندو آهي. ٻين سُنن ماڻهن به مسجدون بنايون، پر انهن کي اهو مرتبو حاصل ڪونه ٿيو، جيڪو مسجد اقصيٰ جو آهي. ڪعبي جي ترقي حضرت ابراهيم عليه السلام جي اخلاص جي ڏکري آهي. حضرت ابراهيم عليه السلام اخلاص سان مسجد حرام جي تعمير ڪئي هئي. ڪنهن حرص ۽ مقابلي ۾ تعمير ڪونه ڪئي هئي. نبين جي هر شيءِ انوکي هوندي آهي هر نبيءَ کي الله تعاليٰ اهو مرتبو عطا فرمايو آهي، جنهن ۾ لکين عزتون ۽ حشمتون لڪل آهن. هر نبي ڪنهن خاص صفت جو مظهر هوندو آهي. سندن فضيلت بيان ڪندي به دل هن خوف کان ڏکي ٿي ته، ان ۾ ڪوتاهي نه ٿي وڃي. جيئن ته ائون پوري تعريف نٿو ڪري سگهان، انهيءَ ڪري منهنجي تعريف ناقص آهي.

وچ ۾ ٻيون ڳالهيون شروع ٿي ويون هيون. هاڻي وري مسجد اقصيٰ ۽ حضرت سليمان عليه السلام جو ذڪر شروع

ڪريون ٿا. مسجد اقصيٰ جي تعمير ۾ ڏيو ۽ پريون مصروف هيون. جيڪڏهن اهي سرڪشي ڪندا هئا ته ملائڪ انهن کي سزا ڏيندا هئا. جيڪو ڏيو سرڪشي ڪري پيو ته ان کي بجليءَ جو چاٻڪ لڳي پيو.

حضرت سليمان عليه السلام جن تي هڪ منڊيءَ جي اثر سان حڪومت ڪندو هو. صخر نالي هڪ جن اها منڊي چورائي ورتي ۽ ان جي ذريعي حڪومت ڪرڻ لڳو. مولانا فرمائي ٿو، تنهنجي منڊي تنهنجي دل آهي. تون ان جي حفاظت ڪر، شيطان ان کي چورائي نه وٺي ۽ توتي حڪومت نه ڪرڻ لڳي. تنهنجو روح تو اندر آهي، جيڪڏهن تون ان جي اصلاح ڪندين ته ان جي ذريعي سليمان (حڪمراني) ڪندين. ڪوڙي شيخ جو مثال ان ڏيو وانگر آهي، جنهن حضرت سليمان عليه السلام جي منڊي چورائي ان جي ذريعي حڪومت ڪئي هئي. معمولي واڍو يا ڊڪڻ به اڻلس ۽ ريشم ٺاهڻ واري وانگر هٿ هلائي ٿو، پر پنهي جي ڪم ۾ گهڻو فرق آهي. اهو ئي حال سڄي سونهين ۽ ڪوڙي شيخ جو آهي. هيٺ بيان ڪيل حڪايت ۾ ٻن وزيرن جو ذڪر آهي. ٻنهي جو نالو حسن هو، پر سندن ڪمن ۾ وڏو فرق هو.

شاعر جو قصو ۽ بادشاهه جو انعام ڏيڻ ۽ حسن نالي وزير جو ان کي ٻيڻو ڪرڻ
شاعر جڏهن قصيدو ٻڌايو ته بادشاهه کيس هڪ هزار اشرفيون ڏيڻ جو حڪم ڏنو. سندس وزير حسن سفارش ڪرائي ڏهه هزار اشرفيون ڏياريون.

شاعر ۽ آورد شعر ۽ پيش شاه

برآمد خلعت و اڪرام و جاه

ترجمو: ”هڪ شاعر خلعت، اعزاز ۽ ۽ مرتبي جي آسري تي بادشاهه جي اڳيان شعر چيا.“

وزير بادشاهه کي چيو، اهڙي عمدي شاعر کي تو جهڙي انعام ڏيڻ واري جي نسبت ڏهه هزار به گهٽ آهن. بادشاهه جا خزانو ايتري قدر هئا جو اهي ڏهه هزار بچيل مال جو ڏهون حصو هئا. شاعر بادشاهه جي تعريف مان ڍاپيو ئي نٿي. پوءِ شاعر هيءُ معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته بادشاهه کي ان وڏي عطيتي تي ڪنهن آماده ڪيو آهي؟ ماڻهن شاعر کي ٻڌايو ته، فلاڻي وزير جنهن جو نالو حسن آهي، ان اهو عطيو ڏياريو آهي. ان شاعر وري بادشاهه جي تعريف ۾ هڪ وڏو قصيدو لکيو. بادشاهه وري به کيس هزار اشرفيون ڏيڻ جو حڪم ڏنو.

چند سالن کان پوءِ شاعر جو موٽي اچڻ

چند سالن کان پوءِ عطيتي جي اميد تي اهو شاعر ٻيهر درٻار ۾ آيو ۽ بادشاهه پنهنجي عادت مطابق هڪ هزار اشرفيون کيس انعام طور ڏنيون. ان تي اڳوڻي وزير جي موت کان پوءِ مقرر ڪيل نئين وزير جنهنجو نالو پڻ حسن هو، بادشاهه کي چيو ته اهو عطيو تمام گهڻو آهي ۽ اسان کي گهڻا خرچ درپيش آهن ۽ خزانو خالي آهي. آئون ان کي ڏهين حصي تي راضي ڪري وٺندس.

بعد سال ۽ چند بهر رزق و گشت

شاعر از فقر و عوز محتاج گشت

ترجمو: ”چند سالن کان پوءِ رزق ۽ سفر جي لاءِ شاعر فقر ۽ تنگ دستيءَ جي ڪري محتاج ٿي پيو.“

شاعر سوچيو ته جنهن درٻار مان پهريان عطا حاصل ٿي آهي، اتي ئي وڃڻ گهرجي.

صد هزاراں عاقل اندر وقت درد

جمله نالاں پيش آں وياں فرد

ترجمو: ”لکين عقلمند اوکيءَ ويل سڀ ان يڪتا حاڪم جي اڳيان روئن ٿا.“

لکين هزارين مخلوق مصيبت ۾ ان الله ڏانهن رجوع ڪري ٿي. جيڪڏهن عقلمندن جون ضرورتون پوريون نه ٿين ته ان ڏانهن جو رجوع ڪن! رڳو عقلمند نه پر سڄي ڪائنات پنهنجون ضرورتون ان الله وٽان پوريون ڪري ٿي، عقلمند انسانن کان علاوه فقط جاندار نه پر بيجان ڪائنات به ان الله کان سرمايو حاصل ڪري ٿي.

مطلب ته سڄي ڪائنات ان کان ئي بهره اندوز آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: وَالسَّالَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بَيْنَ يَدَيْهِ (الزمر: 67) ۽ آسمان ويڙهيل آهن، ان الله جي سڄي هٿ ۾. حديث شريف ۾ اچي ٿو ته: ”ڪتايدي ربي يمين، منهنجي رب جا ٻئي هٿ سڄا آهن.“ انسان جو ڪپو هٿ ڪمزور هوندو آهي، ٻيا جيڪي بخشش ڪن ٿا، اهي به خدا جي عطا ڪيل مال مان بخشين ٿا ته انهن جو اهو ڏيڻ به حقيقت ۾ الله جو ڏيڻ آهي.

الله تعاليٰ عطا جو سمند آهي. ٻيا سڪل نهرون آهن. ٻين جي عطا به حقيقت ۾ الله جي عطا آهي. ڇاڪاڻ ته منجهن سخا جو مادو ان ئي رکيو آهي. جڏهن اهو منڪرن کي نوازي ٿو، ته عبادت گذارن کي چو نه نوازيندو. شاعر شعر پيش ڪري داد ۽ انعام چاهيندو آهي. سخي پئسا کڻيو شاعرن جو انتظار پيا ڪن ته اهي اچن ته انهن کي انعام ڏيون. جيڪي ماڻهو شاعرن جا قدردارن آهن، انهن وٽ هڪ شعر ريشمي ڪپڙي جي سوين گئڙين کان وڌيڪ آهي. خاص ڪري ان شاعر جا شعر جيڪي هن نئين عمدو مضمون ۾ چيا آهن، انساني فطرت آهي ته اهو مانيءَ جو فڪر ڪندو آهي، جڏهن ان کٽڪي کان آجو ٿي ويندو آهي تڏهن مدح ۽ ثنا جو طالب بنبو آهي. انسان بکئي پيٽ لاءِ جائز ناجائز سوين ڌنڌا ڪندو آهي. هاڻي هن جي خواهش آهي ته شاعر سندس حسب نسب جي مدح ۽ ثنا ڪن ۽ منبرن تي ويهي تعريف شعر پڙهن، تان ته ان جي شان ۽ شوڪت جو هڳاءُ هنڌين ماڳين ڦهلجي وڃي.

الله انسان کي پنهنجي صورت ۽ صفات تي پيدا فرمايو آهي، الله تعاليٰ شڪر ۽ حمد جو طالب آهي. انهيءَ ڪري انسان ۾ به اها صفت آهي. اهل الله جڏهن پنهنجي تعريف ٻڌندا آهن ۽ سمجهندا آهن ته ماڻهو انهن جا مداح بنجي سڌي رستي لڳي رهيا آهن ته ان سان اهي ڏاڍو خوش ٿيندا آهن. ڪوڙي تعريف جو مثال ڦاٿل مشڪ ۾ ڦوڪ ڏيڻ آهي. محسن مري ويندو آهي، پر ان جو احسان زنده رهندو آهي. اهڙي طرح ظلم زنده رهندو آهي پر ظالم مري ويندو آهي. ان مفهوم جي ڪا حديث، حديثن جي ڪتاب ۾ دستياب نه ٿي سگهي، پر هڪ حديث آهي: إِذَا مَكَاتُ الْإِنْسَانُ انْقَطَعَ عَنْهُ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثَةٍ مِنْ صَدَقَةٍ جَارِيَةٍ أَوْ لَدَىٰ صَالِحٍ يَدْعُوهُ: ”

”جڏهن انسان مري ويندو آهي ته ان جو عمل منقطع ٿي ويندو آهي پر ٽي شيون (۱) صدقہ جاريه، (۲) علم جنهن مان نفعو حاصل ڪيو وڃي ۽ (۳) نيڪ اولاد جيڪو ان لاءِ دعا ڪري. نيڪ نامي به هڪ نه مرڻ وارو عمل آهي. اهو انسان بدبخت آهي جيڪو مري ويو ۽ پنهنجي پويان اهڙا بدعمل ڇڏي ويو جيڪي نه مرڻ وارا آهن. ان شخص جي مرڻ سان ان جي جان ڪونه ڇڏندي البت ان بدعمل جي ڪري ان جي گناهن ۾ اضافو ٿيندو رهندو.

شاعر جيڪو قصيدو پيش ڪيو، اهو ڏاڍو عمدو هو. ان جا موتين جهڙا الفاظ هئا. بادشاهه جي عادت هئي ته اهو عام طور تي شاعرن کي هڪ هزار اشرفيون انعام ۾ ڏيندو هو. هن دفعي جڏهن شاعر آيو تڏهن پراڻو وزير دنيا مان باعزت رخصت ٿي چڪو هو. هن جو قائم مقام نئون وزير بنيو هو. اهو بي رحم ۽ ڪميٽو هو. ان ٻئي وزير بادشاهه کي چيو: اسان کي خود پئسي جي ضرورت آهي، هڪ شاعر کي ايتري قدر زياده ڏيڻ مناسب ناهي. وزير چيو، هڪ هزار جي چاليهين پتي تي آئون شاعر کي راضي ڪري وٺندس. ماڻهن وزير کي چيو: ڪنڊ ڪاٺ کان پوءِ ڪمند جي چوٽن کي چٻاڙيندين ڇا؟ وزير ماڻهن کي چيو، آئون ان کي ايترو انتظار ڪرائيندس جو اهو عاجز ۽ پريشان ٿي ويندو. جڏهن اهو انتظار ۾ پريشان ٿيندو، تڏهن معمولي انعام کي به غنيمت سمجهندو. وزير بادشاهه کي چيو: اهو معاملو مون تي ڇڏيو. آئون اهڙن ڪمن ۾ استاد آهيان. گهر ڪرڻ وارو گرم مزاج هجي ته، آئون ان کي ٽڌو ڪري ڇڏيندو آهيان. ڪيتري به ان جي ڊوڙ ڊڪ هجي، مون کي ڏسي نرم ٿي ويندو ۽ راضي ٿي ويندو.

بادشاه وزير کي چيو: توکي اختيار آهي، جيڪو چاهين سو ڪر، پر اُن کي خوش ڪج. وزير بادشاه کي چيو: آئون اهڙن لکين ماڻهن کي منهن ڏيندو آهيان. اهو معاملو مون تي ڇڏيو. وزير انعام ڏيڻ ۾ تال متول شروع ڪئي. ڪيترا ئي ڏينهن گذري ويا. شاعر جيتري قدر پنهنجون ضرورتون ظاهر ڪندو هو ته وزير نت نئا کان ڪم وٺندو هو. شاعر وعدي پوري ٿيڻ جي انتظار ۾ پوڙهو ٿي ويو. نيٺ وزير جي مڪاريءَ کان عاجز ٿي کيس چوڻ لڳو: جيڪڏهن تون انعام نٿو ڏين ته مون کي گار ٿي ڪٿي ڏي، تان ته اهو انتظار ختم ٿئي. آئون تنهنجو شڪر گذار ٿيندس. اڳوڻو وزير حسن جيتوڻيڪ مري ويو، پر ان جا احسان زنده آهن. نيٺ وزير شاعر کي چاليهون حصو ڏنو.

ماڻهن شاعر کي چيو، اهو عطيو ڪٿي هليو وڃ، ورنه وزير ڪو الزام هڻي اهو به ڦري وٺندئي؟ وزير جي متعلق ماڻهن هي به چيو ته، توکي خبر ناهي ته اهو به اسان توکي گهڻين ڪوششن سان ڏياريو آهي. شاعر انهن ماڻهن کي چيو ته هي وزير ناهي، ظالم سپاهي آهي. الاجي ڪٿان آيو آهي. شاعر کي جڏهن خبر پئي ته، هن جو نالو به حسن آهي، تڏهن هن افسوس جو اظهار ڪيو ته اهڙي اڳوڻي پلي وزير ۽ ههڙي بُري وزير جو نالو هڪ جهڙو نه هجي ها ته چڱو! پهريون وزير جنهن جو نالو حسن هو، ان جي هٿان ته سخاوت ٿيندي هئي. هي حسن اهڙو آهي، جو هن جي ڏاڙهيءَ جي وارن مان نوڙيون وٽرائجن. اهڙو بدفطرت وزير بادشاه ۽ حڪومت لاءِ خواري ۽ رسواڻي جو سبب آهي.

فرعون جي وزير سان مشابھت

بادشاه جو هي ٻيو وزير اهڙو ئي هو جهڙو فرعون جو وزير هاماڻ. حضرت موسيٰ عليه السلام جي نصيحت کي قبول ڪرڻ ۾ فساد سان مشابھت:

چند آل فرعون می شد نرم و رام

چو شنیدے اوز موسیٰ آل کلام

ترجمو: ”ڪيترا دفعا فرعون موسيٰ عليه السلام جون ڳالهيون ٻڌي نرم ۽ مطيع بڻجي ويندو هو.“ فرعون ڪيترا دفعا حضرت موسيٰ جي گفتگوءَ سان نرم ٿي ويو هو، سندس وزير وري کيس حضرت موسيٰ جي مدمقابل ڪري ڇڏيندو هو. حضرت موسيٰ جو ڪلام اهڙو اثر وارو هو جو ان کي ٻڌي پٿر مان کير وهندو هو. هاماڻ جي طبيعت ڪيني واري هئي. فرعون جڏهن هاماڻ سان مشورو ڪندو هو ته هو فرعون کي حضرت موسيٰ جي پيروي کان روڪيندو هو. هاماڻ فرعون کي پڙڪائيندي چوندو هو: هيئنر ته تون مصر جو بادشاه آهين. حضرت موسيٰ عليه السلام جي پيروي کان پوءِ غلام بنجي ويندين. اي مخاطب! تنهنجو عقل تنهنجي خواهش کان مغلوب آهي. جيئن فرعون هاماڻ کان مغلوب هو. تنهنجو نفس مڪاريءَ سان ان نصيحت کي ٽاري ٿو. نفساني خواهش عقل کي چوندي آهي ته، اها ڳالهه نيڪ نه آهي. ان تي عمل نه ڪر! ان بادشاه تي افسوس آهي، جنهن جو وزير هاماڻ جهڙو هجي، انهن ٻنهي جو نڪاڻو جهنم آهي.

اهو بادشاه مبارڪباد جي قابل آهي، جنهن جو آصف جهڙو وزير ۽ مُشير هجي. جڏهن بادشاه انصاف وارو هجي ۽ وزير به سٺو هجي. ته پوءِ نور تي نور آهي. حضرت سليمان عليه السلام ۽ ان جو وزير آصف نور تي نور جو مصداق آهي، فرعون بادشاه ۽ ان جو وزير هاماڻ بدبختيءَ کان سواءِ ڪجهه ناهن.

اهڙي بادشاه جي لاءِ قيامت ۾ اوندهه مٿان اوندهه هوندي، اتي نه عقل ڪم ايندو ۽ نه دولت. جيڪڏهن ڪميئن ۾ توکي ڪا سعادت نظر اچي ته ان کي منهنجا سلام ڏي. بادشاه بمنزله ساه ۽ وزير بمنزله عقل جي آهي. جيڪڏهن عقل خراب ٿي پوي، ته روح باقي ڪونه رهندو. عقل بمنزله ملائڪ جي آهي. جيڪڏهن اهو هاروتي فطرت اختيار ڪري ته ان جا ڪارناما خراب ٿيندا آهن. انسان جي نفساني خواهش حريص هوندي آهي ۽ دنياوي معاملن جو فڪر ڪندي آهي. عقل آخرت جي معاملي تي سوچيندو آهي، عقل جون ٻئي اکيون انجام تي نظر تي رکنديون آهن.

انسان ۾ خود عقل هجي ته به عقل كامل سان مشورو ضروري آهي. انسان جو پنهنجو عقل ۽ كامل عقل ٻئي ملي ڪري مصيبت کان چوٽڪارو ڏياريندا آهن.

سليمان عليه السلام جي جاء تي ديو جو ويهڻ

صخر نالي هڪ جن (ديو) حضرت سليمان عليه السلام جي مُنڊي چورائي ۽ وڃي حضرت سليمان عليه السلام جي جاء تي ويهي رهيو هو. محققن وٽ اهو قصو محض افسانو آهي، جنهن جي ڪا حقيقت نه آهي. مولانا فقط تمثيل طور ان کي بيان فرمايو آهي. بهرحال مولانا رومي رحمته الله عليه هيءُ ٻڌائڻ چاهي ٿو ته انسان جي دل سليمان عليه السلام جي مُنڊيءَ مثل آهي. شيطان کان ان جي حفاظت ضروري آهي.

ڍوگر خود را سليماں نام کرد
ملک بُرد و مملکت را رام کرد

ترجمو: ”ديو پنهنجو نالو سليمان عليه السلام رکيو، ملڪ کنيائين ۽ سلطنت تي حڪم هلائڻ لڳو.“

اهو ديو حضرت سليمان عليه السلام جي ظاهري ڪم کان واقف هو، حقيقت کان واقف نه هو، تنهن ڪري اُن ظاهر جو نقل ڪرڻ شروع ڪيو، پر انهن ڪمن جو باطن شيطاني هو. جڏهن صخر، سليمان عليه السلام هجڻ جي دعويٰ ڪئي ۽ پنهنجو نالو به سليمان ظاهر ڪيائين ته ماڻهن چيو: هيءُ سليمان ته بي نور آهي. هن ۽ هن سليمان عليه السلام ۾ گهڻو فرق آهي ۽ ماڻهن انهن ٻنهي ۾ اهڙو فرق بيان ڪيو، جهڙو پهرين وزير حسن ۽ ٻئي وزير حسن ۾ هو.

صخر کي جڏهن شڪ ٿيو ته، متان ماڻهو کانئس بدظن ٿي اصل سليمان عليه السلام جي تلاش ۾ نه لڳي وڃن، تڏهن انهن کي وندرائڻ جي لاءِ چوڻ لڳو ته، الله تعاليٰ هڪ شيطان به منهنجي صورت تي پيدا ڪيو آهي، ڪڏهن اهو اچي ڪو ڪم ڪندو آهي. انهيءَ ڪري مون تي بدگمانِي نه ڪجو. صخر ماڻهن کي اهي ڳالهيون ٻڌائيندو هو پر نيڪ ماڻهن تي ان جي اصليت جو عڪس پئجي رهيو هو. نيڪ ماڻهن سان مڪر ڪرڻ آسان نه آهي. جيڪي ماڻهو آخرت جي دولت جا مالڪ آهن انهن جي عقل تي ڪو جادو، مڪاري ۽ فريب ڀرڻو نٿو وجهي سگهي. اهڙا ماڻهو ان صخر جي تقرير تي توجهه نه ڪندا هئا ۽ چوندا هئا ته، تنهنجيون اهي سڀ ڳالهيون غلط آهن ۽ تنهنجي چال ايتي آهي، تون دوزخ جي سڀ کان هيٺين طبقي ۾ ويندين. حضرت سليمان عليه السلام جيتوڻيڪ هن وقت سلطنت کان معزول آهي ۽ فقير آهي پر ان جي پيشانيءَ ۾ نور نبوت آهي. ماڻهن دل ۾ هيءُ به چيو ته، جيتوڻيڪ تو منڊي چورائي حضرت سليمان عليه السلام جي تخت تي قبضو ڪيو آهي پر تون دوزخ جي تري ۾ هوندين. اسين تنهنجي شان ۽ شوڪت جي ڪري تنهنجي اڳيان پيشاني ڪونه جهڪائينداسون. جيڪڏهن پُل ۾ تعظيم به ڪريون ته غيبي هٿ اسان جي لاءِ مانع آهي. الله تعاليٰ شيطانن کي ڇو موقعا عنايت ڪري ٿو ۽ انهن کي ڍر ڏيڻ ۾ ڪهڙا راز آهن، غيرت خداوندي ان تشريح جي لاءِ مانع آهي. شيطان پنهنجو سٺو نالو رکي ماڻهن کي دوکو ڏيندو آهي. انسان کي گهرجي ته مُقطع صورت ۽ وڏن القابن کان دوکو نه کائي، پر باطني اوصاف کي ڏسي.

انسان کي ان جي اخلاق ۽ ان جي ڪارنامن جي ڪري سڃاڻي. سڪڻي صورت ۽ نالي کان دوکو نه کائي. مطلب ته مردم شناسي هر ماڻهوءَ جو ڪم نه آهي. مولانا فرمائي ٿو ته، هاڻي اها ڳالهه ختم ڪري مسجد اقصيٰ جي تعمير جي ڳالهه ڪجي.

مسجد اقصيٰ ۾ هر روز حضرت سليمان عليه السلام جو اچڻ

چوں سليمانِ نبی شاهِ انام
ساخت مسجد را و فارغ شد تمام

ترجمو: ”جڏهن مخلوق جو بادشاهه حضرت سليمان عليه السلام مسجد ٺاهي بلڪل واندو ٿي ويو.“

مسجد ٺاهڻ کان پوءِ هر روز صبح جو حضرت سليمان عليه السلام جو اهو معمول هوندو هو ته مسجد جي صحن ۾ جيڪا نئين ٻوٽي ڏسندو هو، ان کان ان جو نالو، نفعو ۽ نقصان پڇندو هو. اها جڙي ٻوٽي پنهنجو نالو، ڪم ۽ خاصيتون حضرت سليمان عليه السلام کي ٻڌائيندي هئي. پوءِ طبيب ۽ حڪيم انهن ٻوٽين جون خاصيتون حضرت سليمان عليه السلام کان سکندا هئا. ان کان پوءِ طب جا ڪتاب تصنيف ٿيا ۽ حڪيم جسماني بيماريءَ جو علاج ڪرڻ لڳا. مطلب ته سڀني علمن جي ابتدا وحيءَ جي ذريعي سان ٿي، حديث شريف ۾ آهي ته: ان نبيا من الانبياءِ کان يخط خطافن وافق خطه خطه، صدق ومن لم يوافق كذب، ”هڪ نبي لکير چڪيندو هو، (جنهن مان ايندڙ واقعا معلوم ٿيندا هئا) پوءِ جنهن (رمال، جفار ۽ منجم) جي لکير ان جي لکير مطابق ٿيندي آهي، اهو درست آهي ۽ جنهن جي مخالف هوندي آهي، اهو غلط آهي.“

عام انساني عقل ۾ سکڻ جي صلاحيت آهي ۽ صاحب وحي ان کي سيکاريندو آهي. فلسفين ۽ ڏاهن ۽ عالمن علمن ۾ اضافو ڪيا آهن. ڪوبه هٿ جو هنر استاد کان سواءِ نٿو سکي سگهجي. عقل جيتوڻيڪ موشگافيون ڪري ٿو پر استاد کان سواءِ ڪو ڌنڌو نٿو سکي سگهي. جيڪڏهن ڪنهن ڌنڌي جو ڄاڻڻ عقل جي ڪري هجي ها ته، اهو بنا استاد جي حاصل ٿي وڃي ها.

قابيل قبر کوٽڻ جو علم کانگ کان سڳيو

کندن گورے که کتر پیشه بود

کے ز فکر و حیلہ و اندیشہ بود

ترجمو: ”قبر کوٽڻ معمولي ڪم آهي، اهو ڪڏهن غور فڪر، ۽ سوچ سمجهه سان ٿيو؟“

غور ۽ فڪر سان قابيل کي قبر کوٽڻ جو علم حاصل نه ٿي سگهيو. حضرت آدم عليه السلام جو پٽ قابيل، جنهن پنهنجي ڀاءُ هابيل کي قتل ڪيو هو. قتل ڪرڻ کان پوءِ ان جو لاش ڪلهي تي کڻي گهمي رهيو هو ته جيئن ان کي ڄاڻو ڪري. اوچتو قابيل ڏٺو ته هڪ کانگ ٻئي مٿل کانگ کي کڻي آيو ۽ زمين کوٽي پوءِ ان ۾ مٿل کانگ کي دفن ڪيائين. ان ذريعي قابيل کي قبر کوٽڻ جو علم هٿ آيو.

حضور ﷺ جو عقل ڪامل هو، قرآن پاڪ ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جي باري ۾ فرمايو ويو آهي: مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى ﴿١٥﴾ ”حضور ﷺ جي نگاه ٽپري نه ٿي ۽ نه سرڪشي ڪيائين.“ جيڪو عقل صحيح ڪم ڪندو آهي، اهو الله جي مقبول ٻانهن جو نور آهي، جيڪو انهن کي عطا ڪيو ويو آهي، کانگ جو عقل ته ايترو آهي جو اهو قابيل کي قبر کوٽڻ سيکاري سگهيو. تنهنجو نفس به چالاڪيءَ ۾ کانگ آهي، ان جي پويان نه هل، ورنه توکي قبرستان ۾ پهچائي ڇڏيندو. دل جيئن ته رازن جو مرڪز آهي، ان جي پويان هل. تنهنجي دل مسجد اقصيٰ آهي. ان جا خيال اهي جڙي ٻوٽيون آهن، جيڪي مسجد اقصيٰ ۾ ڦٽيون هيون. جهڙيءَ طرح حضرت سليمان عليه السلام انهن جڙين ٻوٽين مان علم حاصل ڪندو هو، تون به پنهنجي خيالات سان دل جو علم حاصل ڪندو ره، جهڙيءَ طرح جا خيالات پيدا ٿين، انهن مان دل جي حالت جو اندازو لڳائي وٺ!

زمين جي سنائي ۽ خرابيءَ جو معيار ان جي پيداوار آهي، جيڪا زمين ڪمند موري ٿي ڦٽائي اها پلي آهي ۽ جيڪا لوٽاندا ۽ ڊپ ڦٽائي اها خراب آهي. خيالات دل جي زمين جي پيداوار آهن، انهن مان دل جي سنائي ۽ برائي معلوم ٿي ويندي. جيڪڏهن مجلس ۾ سُخن فھر وٺل هوندا ته، پوءِ چوڻ واري جي دل ڪلندي آهي پر جيڪڏهن ٻڌڻ وارا ئي اوجھ هوندا ته ٻڌائڻ وارو فرار اختيار ڪندو. جڏهن ٻڌڻ وارن ۾ اهليت نه هجي ته خاموشي بهتر آهي، راز ۽

حڪمت نااهلن کي نه ٻڌائڻ گهرجن.

ٻڌڻ وارن جو جذبو مضمونن جي ڪشش جو سبب هوندو آهي ۽ جذبي جو صادق هجڻ به ضروري آهي. جهڙيءَ طرح ظاهري ڪشش آهي، اهڙيءَ طرح پوشيده ڪشش آهي، جيڪا ڪڏهن سڌو هلائيندي آهي ۽ ڪڏهن ڏنگو! انسان ٻڌل آهي، پر بندش نظر نٿي اچي ۽ نه وري چڪڻ وارو. انسان جو مثال انڌي اٺ وانگر آهي. جنهن جي مهار ٻئي جي قبضي ۾ هوندي آهي. انسان کي چڪڻ واري ڏانهن ڌيان ڏيڻ گهرجي، جيڪڏهن انسان جي غير محسوس مهار چڪڻ وارو ظاهر ٿي پوي ته پوءِ دنيا دوکي جو گهر نه رهي. ڪافر کي گمراهيءَ ڏانهن چڪڻ وارو ڪار، منهنون ڪتو شيطان آهي. جيڪڏهن گئون ڪاسائيءَ جي حقيقت کان واقف ٿي پوي ته ڪڏهن به ان جي پويان اڏيءَ تائين ڪانه وڃي ۽ نه ان جي هٿان گاهه کائي، نه ان کي کير پياري! جيڪڏهن مجبوريءَ ۾ ڪاسائيءَ جي هٿ جو گاهه کائي به ته اهو هضم ڪونه ٿئيس. دنيا جو وهنوار ائين غفلت سان هلي رهيو آهي، ورنه دنيا جي دولت جو خلاصو ڊوڙ ڊڪ، مار ڌاڙ کان سواءِ ڪجهه نه آهي.

ماڻهو جنهن ڪم ۾ محنت ۽ ڪوشش سان لڳندو آهي، خدا ان ڪم جا عيب ان کان مخفي رکندو آهي. تڏهن ته ماڻهو ان ڪم ۾ لڳو رهندو آهي. اها ڳالهه صرف ڪم ۾ نه آهي، پر فڪر ۽ خيال ۾ به آهي. جيڪڏهن ان خيال جو عيب ظاهر ٿي پوي ته ماڻهو ان کان سوين ڪوهه پري پڃي وڃي، ايترو جيترو مشرق ۽ مغرب ۾ فاصلو آهي. جنهن حالت ۽ ڪيفيت سان انسان پڇاڙيءَ ۾ شرمندو ٿيندو آهي، جيڪڏهن اڻندي ئي ان جي ڪيفيت معلوم ٿي وڃي، ته ان ۾ ڪڏهن ڪونه لڳي. قضاء خداوندي جي تقاضا اها آهي ته ڪم ۽ خيال جي برائي انسان تي ظاهر نه ٿئي، ورنه قضا جي مطابق ڪم ڪري ڪونه سگهندو. هڪ ته اهو ڪم مقدر ۾ هو، پوءِ اها پریشاني هڪ ٻي قضا خداوندي آهي. گناهه تي پریشان ۽ شرمندو ٿيڻ زياده مفيد نه آهي، پر عمل صالح ۾ لڳڻ زياده مفيد آهي. جيڪڏهن انسان گناهه تي شرمندگيءَ ۾ ڦاسي رهجي ويو ته نيٺ ان شرمندگيءَ کان اڃا وڌيڪ شرمندگي ٿيندي. جيڪڏهن انسان گناهه تي شرمندگي ئي پنهنجو شيو بنائيندو ته نتيجو هي ٿيندو ته اڌ عمر ڪمن جي پریشانيءَ ۽ باقي اڌ شرمندگيءَ ۾ گذري ويندي. ڪو نيڪ عمل هٿ نه ايندو. پشيمانيءَ جي عادت ڇڏي انسان کي سٺا ڪم ۽ سُني صحبت اختيار ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن تو وٽ ڪو نيڪي جو ڪم موجود ئي نه آهي، انهيءَ ڪري تون بُري ڪم جي شرمندگي ۾ وقت گذاري رهيو آهين، پوءِ تون اهو ٻڌاء ته شرمندو ڪهڙي ڪم جي ڇڏڻ تي ٿي رهيو آهين؟

جيڪڏهن توکي نيڪ رستو معلوم آهي ته ان تي هل ۽ جيڪڏهن توکي نيڪ رستو معلوم ئي نه آهي ته پوءِ تو اهو ڪيئن سمجهيو ته تون غلط رستي تي هئين. جيڪو شخص بديءَ کي نٿو سمجهي اهو نيڪيءَ کي به ڪونه سمجهندو. ڇاڪاڻ ته هر هڪ شيءِ کي ان جي ضد سان سڃاتو ويندو آهي. اسان جي نصيحت آهي ته، شرمندگي ختم ڪري عمل شروع ڪر، جيڪڏهن تون هي چوين ته، شرمندگي ختم ڪرڻ کان اڻون عاجز آهيان ته اهڙي عاجزي گناهه ڇڏڻ تي به هئي، انهيءَ ڪري تنهنجو گناهه اضطراري ٿيو ۽ اضطراري فعل تي شرمندگي اجائي ڳالهه آهي. تنهنجي عاجزي قضاء خداوندي وٽان اختيار جي سلب ٿيڻ جي ڪري نه آهي، انسان جو عجز قدرت جي سلب ٿيڻ جي ڪري نه آهي.

مولانا رومي رحمۃ اللہ علیہ وري اڳوڻي مضمون کي بيان ڪري ٿو ته، انسان جي هر تمنا هن ڪري آهي ته ان جو عيب کانئس لڪل آهي، جيڪڏهن ان جي آرزوءَ جو عيب واضح ٿي وڃي ته پوءِ انسان جيڪر چڪڻ سان به اوڏانهن ڪونه وڃي. جنهن ڪم کان انسان کي نفرت هوندي آهي، ان جو سبب اهو ئي آهي ته ان جو عيب انسان تي ظاهر ٿي ويندو آهي. اي الله! بُرن ڪمن جو عيب اسان کان مخفي نه رک ۽ نيڪ ڪم ۾ ڪو عيب رونما نه ڪر.

هاڻي مولانا وري حضرت سليمان عليه السلام واري ڳالهه ڏانهن اچي ٿو:

حضرت سليمان عليه السلام پنهنجي عادت مطابق صبح صادق کان پوءِ مسجد اقصيٰ ۾ ويندو هو ۽ نيون ٻوٽيون ڳوليندو هو، تان ته انهن جا فائدا ۽ نقصان معلوم ڪري سگهي.

حضرت سليمان عليه السلام جهڙي طرح ٻوٽين جا حالات معلوم ڪندو هو، اهڙيءَ طرح صوفي پنهنجي دل جي ”مُصفي“ اکين سان معارف جو راز ڏسندو آهي.

ان صوفيءَ جو قصو جيڪو باغ ۾ مُنهن مونن ۾ هنيون ويٺو هو

ان صوفيءَ جو قصو جيڪو باغ ۾ مُنهن مونن ۾ هنيون مراقبي ۾ ويٺو هو، سندس دوستن کيس چيو ته: مٿي ڪن! باغ جو سير ڪر، ميوا ڪاءُ ۽ پڪي ڏس! ڇاڪاڻ ته (حڪم آهي) الله جي رحمت جي نشانين تي نظر ڪريو

صوفيءَ در باغ از بهر کشاد

صوفيانہ روی بر زانو نهاد

ترجمو: ”هڪ صوفي باغ ۾ مشاهدي جي لاءِ صوفين جي طريقي مطابق مونن ۾ مُنهن هنيون ويٺو هو.“

هڪ بيڪار انسان ان کي نند جي صورت ۾ ڏسي پريشان ٿيو ۽ صوفيءَ کي چيائين ته، تون ڇو نند پيو آهين؟ قرآن پاڪ ۾ آهي: فَانْظُرْ إِلَىٰ اثرِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُخْرِجُ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا (الروم: 50) ”پوءِ توهان ڏسو رحمت (مينهن) جا آثار (ٻوٽا) ته اهي الله ڪيئن زنده ڪري ٿو، انهن جي مرڻ کان پوءِ.“ صوفيءَ جواب ڏنو ته حقيقت ۾ رحمت جا آثار دل جا آثار آهن، جن جو مراقبي ۾ مشاهدو ٿئي ٿو ۽ هن دنيا جا باغ دل جي نشانين جا نشان آهن ۽ جهڙيءَ طرح هن باغ و بهار جو عڪس هن نهر ۾ نظر اچي ٿو، جيڪا باغ مان وهي رهي آهي. اهڙيءَ طرح هي باغ بهار دل جي آثارن جو عڪس آهي. جيڪو پاڻيءَ ۾ نظر اچي ٿو، اهو اصل نه، بلڪ ان جو عڪس هوندو آهي. ڪائنات ۾ هر شيءِ ڪنهن صفت خداونديءَ جو مظهر آهي ۽ قلب انساني سڀني صفتن جو مظهر آهي، انهيءَ ڪري اصل آثار اهي آهن جيڪي دل ۾ نمايان ٿين ٿا. هيءَ ڪائنات ان جي ٻئي درجي جي شيءِ آهي. انهيءَ ڪري هي ان جو عڪس آهي. هن دنيا کي دوڪو ان ڪري فرمايو ويو آهي ته، هيءَ ڪائنات دل جي آثارن جو عڪس آهي. جيڪي ماڻهو دوڪي ۾ پيا آهن، اهي هن ڪائنات کي اصل ۽ جنت سمجهيو وينا آهن. دل جي باغ و بهار کان پڇن ٿا ۽ ان جا عڪس حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، جڏهن ان غفلت جي خواب مان بيدار ٿيندا ته اصل حقيقت نظر ايندن، پر ان وقت ڪو فائدو ڪونه ٿيندو. ان وقت اهي ماڻهو قبرستان ۾ هوندا ۽ دارالعمل (دنيا) مان هليا ويا هوندا، ان وقت انهن پرڻ کان سواءِ ڪجهه حاصل ڪونه ٿيندو. جنهن شخص موت کان پهريان فنا حاصل ڪري ورتي ۽ اصل باغن جو راز حاصل ڪري ورتو، اهو مبارڪباد جي قابل آهي.

مسجد اقصيٰ ۾ خُروب جو ڦٽڻ ۽ حضرت سليمان عليه السلام جو رنجيده ٿيڻ

هتان کان وري حضرت سليمان عليه السلام جو ٻوٽي سان هم ڪلام ٿيڻ جو بيان آهي. ”خُروب“ جي معنيٰ آهي: برباد ڪرڻ وارو. هيءُ هڪ گاه جو نالو آهي، جنهن جو ڦٽڻ مڪان جي برباديءَ جي نشاني سمجهيو ويندو آهي.

پنجن روزے سلیمان از قضا

شد بعادت مسجد اندر اے قضا

ترجمو: ”اي نوجوان! قسمت سان هڪ ڏينهن حضرت سليمان عليه السلام عادت مطابق مسجد اندر ويو.“

هن هڪ نئين ٻوٽي ڏني، جيڪا تمام گهڻو سرسبز ۽ شاداب هئي، ٻوٽيءَ حضرت سليمان عليه السلام کي سلام پيش ڪيو، ان ٻوٽيءَ جي خوش نمائيءَ سان حضرت سليمان عليه السلام جي طبيعت خوش ٿي ويئي. ٻوٽيءَ چيو ته، جتي آئون

ڦٽان ٿي، اها جڳه ويران ٿي ويندي آهي. ڇاڪاڻ ته منهنجو نالو خروب آهي، يعني خراب ڪندڙ آهي، انهيءَ ڪري آئون مڪان جي برباديءَ جي نشاني آهيان.

مسجد جي ويرانيءَ جي امڪان مان حضرت سليمان عليه السلام سمجهي ويو ته سندس وفات جو وقت اچي ويو آهي. ڇاڪاڻ ته ان مسجد جي بربادي سندس زندگيءَ ۾ ڪانه پئي ٿي سگهي، مسجد جي برباديءَ ته سندن مرڻ کان پوءِ ئي ممڪن هئي. هتان کان مولانا رومي هدايت ڪندي فرمائي ٿو ته، جنهن دل جو جسم نمازي هجي، اها دل مسجد آهي ۽ بري صحبت ان جي لاءِ خروب ٻوٽي آهي، جڏهن بري دوست جي محبت دل ۾ ڦٽندي ته دل جي مسجد برباد ٿي ويندي ۽ تون تباه ٿي ويندين. سالڪ جي اندر جي خروب ان جي دل جي ٿيڻ آهي، جيڪا ان کي ڪامل هاديءَ کان پري ڪري ٿي. ڪامل هاديءَ جي اڳيان پنهنجو پاڻ کي نادان ۽ مجرم سمجهه، تان ته هو تعليم ڏيڻ ۾ حجاب نه ڪري، جڏهن تون پنهنجي جهالت ۽ خطا جو اقرار ڪندين، تڏهن هو توکي تعليم ڏيندو. اها جهالت جي اقرار جي ذلت جيڪا واقعي آهي، جهالت جي فخر کان گهڻو بهتر آهي.

حضرت آدم عليه السلام ترت اعتراف ڪيو هو، شيطان وانگر عذر ۽ بهانا ڪونه بنايا. شيطان پنهنجي خطا جي سلسلي ۾ خدا سان بحث شروع ڪيو ۽ طرح طرح جا عذر پيش ڪيا. اهو بدبختي جو رنگ تنهنجو چڙهايل آهي: رَبِّ بِنَا أَعْوَيْتَنِي: (الحجر: 39) ”اي خدا تو مون کي ڪهڙي سبب جي ڪري گمراه ڪيو؟“ اهو شيطان چيو هو. مطلب ته، شيطان پنهنجو پاڻ کي سراسر مجبور بنائي پيش ڪيو هو. هو گناهه تي پنهنجي جبر کي بهانو بنائي ٿو ۽ پنهنجي اختيار کان قطع نظر ڪري ٿو. شيطان عذر جي بجاءِ الله تعاليٰ سان بحث شروع ڪيو. انسان گناهه مرضيءَ سان ڪري ٿو، تنهن ڪري ارادو ۽ اختيار هوندي جبر جو عذر غلط آهي. گناهه ڏانهن خوشيءَ سان وڃڻ سان گڏ جبر ۽ زور زبردستي ڪٿي گڏ ٿي سگهن ٿا. نصيحت ڪرڻ وارن سان گڏ ويهي اڀوجهه ماڻهن وانگر جنگ ڪرين ٿو ته پوءِ تون گناهه ۾ مجبور ڪيئن آهين؟ تون نصيحت ڪرڻ وارن کي چوندو آهين ته، جيڪو رستو مون اختيار ڪيو آهي، اهوئي صحيح آهي ۽ مون کي ڪو معمولي طعنو به نه ڏيو. مجبور اهڙيون ڳالهيون ڪئي ٿو ڪري ۽ اهڙي لڙائي ڪيئن ٿو ڪري سگهي. مطلب ته نفس ئي خواهش کي پوري ڪرڻ ۾ ته بااختيار بنجي ٿو پر عقل جي تقاضا سان نيڪ ڪم ڪرڻ ۾ پنهنجو پاڻ کي مجبور ظاهر ڪري ٿو.

نيڪ بخت خوب سمجهي ٿو ته، گناهه ڪري چالاڪيءَ سان ان جو عذر پيش ڪرڻ شيطاني ڪم آهي. عشق ۽ محبت جنهن جي تقاضا اطاعت آهي، اهو حضرت آدم عليه السلام جو ڪم آهي. اهڙي قسم جي چالاڪي سمنڊ کي تري پار ڪرڻ برابر آهي، جنهن جو انجام هلاڪت آهي. الله جي معاملي ۾ چالاڪيءَ سان ڪاميابي ناممڪن آهي، ان معاملي ۾ شيطان وڏائي ۽ ڪينو اختيار ڪيو. هن ناپيدا ڪنار دريا کي عبور ڪرڻ جي لاءِ عشق بمنزل ٻيڙيءَ جي آهي. انسان کي چالاڪي ڇڏي عشق جي حيراني اختيار ڪرڻ گهرجي، تڏهن مشاهدو حاصل ٿيندو. حضور ڪريم ﷺ جي تعليمات تي عقل کي قربان ڪر ۽ ان جي ٻڌايل رستي تي خدا جي پروسي تي هل. حضرت نوح عليه السلام جي نافرمان پٽ ڪنعان طوفان جي وقت ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿيڻ کان انڪار ڪيو، سو عشق جي ٻيڙيءَ کان انڪار ڪنعاني ڪم آهي.

قرآن پاڪ ۾ ڪنعان جو مقولو منقول آهي: سَأَوَىٰ إِلَىٰ جَبَلٍ يَّعَصِيْنِي (هود- ٤٣) ”آئون عنقريب جبل تي ٺڪاڻو بنائيندس، جيڪو مون کي بچائيندو.“ هن، هيءُ به چيو ته، آئون حضرت نوح جو احسان ڪونه ڪندس. خدا جنهن ذات جي مدح ۽ ثناء ڪري ٿو ته ان جي احسان وٺڻ کان چو گريز ڪجي، جڏهن اهو خدا جو محبوب آهي ته، احسان اسان جي جانين کي برداشت ڪرڻ گهرجي. ان بدبخت، ڪنعان کي ترڻ نه اچي ها ته اهو حضرت نوح عليه السلام جي ذريعي نجات جو طالب بنجي ها. ٻار کي حيل ۽ تدبيرون نٿيون اچن، ان ڪري اهو هر مصيبت جي وقت ماءُ جي پناهه ۾

ايندو آهي. ڪنڪان رسمي علمن کان محروم هجي ها ته عقلي تدبيرون ڇڏي ڪنهن خدا واري کان الهامي علم سڪي ها. وهبي علم جي مقابلي ۾ رسمي علم هيچ آهي. وهبي علم ۽ رسمي علم ۾ اها ئي نسبت آهي، جيڪا تيمر ۽ وضوءَ ۾ آهي. وضوءَ جي جيڪڏهن طاقت آهي ته تيمر بيڪار آهي. ڪامل رهنما جي اڳيان پنهنجو پاڻ کي نادان بنا. تڏهن رسمي علمن جي حماقت ۽ بيوقوفي مان چوٽڪارو ملند.

حديث شريف ۾ آهي ته: ”أَهْلُ الْجَنَّةِ بِلَهٍ...“ ”پورڙا جنتي آهن.“ پورڙي يا نادان مان مراد اهو نادان نه آهي جنهن ۾ مسخري هجي ۽ نه وري اهو مراد آهي جيڪو پنهنجي نادانيءَ سان دنيا جي دولت گڏ ڪرڻ جو شوقين هجي. ان مان اهو نادان مراد آهي جيڪو عشق خداوندي ۾ مقام حيرت ۾ هجي ۽ خدا جي عشق جو ان جي ڳلي ۾ طوق هجي. ”أَبْلَه“ مان مراد اهو سالڪ آهي جيڪو عشق خداوندي ۾ اهڙيءَ طرح مدهوش هجي جهڙيءَ طرح مصري عورتون حضرت يوسف (عليه السلام) جي عشق ۾ محو ٿي ويون هيون ۽ هنن ان محويت ۾ پنهنجا هٿ ڪڍيا هئا ۽ انهن کي فقط رُخ يوسف (عليه السلام) جو هوش هو. عقلمند، عقل کي الله جي ذات ۽ صفات جي سمجهڻ ۾ خرچ ڪن ٿا، بيوقوف وري دنيا جي ڪمن ۾ عقل جو استعمال ڪن ٿا، جيڪڏهن محويت جي بنا تي عقل نه رهي ته پوءِ انسان جو وار وار عقل ۽ هنر بنجي ويندو آهي.

دنياوي ڪمن ۾ عقل سوزي آهي، آخرت جي معاملي ۾ عذر ڪرڻ سان عقل باغ و بهار بنجي ويندو آهي. جڏهن عقل جي پيداوار جي باغ ۽ جهنگ ڏانهن رخ ڪندا ته ان جهنگ مان دين جا نُڪتا ٻڌندا ۽ توهان جو عقل ترو تازه ٿيندو. هن عشق جي راه ۾ پنهنجي شان ۽ شوڪت کي ترڪ ڪري عارف ڪامل جي تابع بنجي وڃو، جيڪو ڪامل هاديءَ جي تابعداري نه ڪندو ان ۾ عيب ٿي عيب هوندا ۽ اهو پاڪ روحن کي زخمي ڪندو، اهڙي شخص جي زندگيءَ کان موت ڀلو آهي، تان ته روح کي ان ناپاڪ جسم مان چوٽڪارو ملي.

چرئي جي هٿ مان هٿيار ڦرڻ عدل انصاف ۽ نيڪي آهي. جيڪڏهن چرئي جي هٿ ۾ ٿلوار هوندي ته گهڻو نقصان پهچائيندو. نااهل جي هٿ ۾ علم ۽ مال ۽ مرتبو اهڙو ئي تباه ڪن آهي، جهڙو ڌاڙيل جي هٿ ۾ ٿلوار آهي.

نالائق کي علم سيکارڻ کيس برباد ڪرڻ آهي ۽ ڌاڙيل هٿ ۾ تار ڏيڻ برابر آهي هيءُ بيان ته علم، مال ۽ مرتبو نالائق کي حاصل ٿيڻ ان جي رُسوائي آهي ۽ اهو ان ٿلوار وانگر آهي، جيڪا ڌاڙيلن جي هٿ اچي ويهي هجي.

بدگهر را علم و فن آموختن

دادن تيغ بدست را هن

ترجمو: ”بداصل کي علم ۽ فن سيکارڻ چور جي هٿ ۾ ٿلوار ڏيڻ برابر آهي.“

حبشي عام طور ڪم عقل هوندا آهن، اڃا جڏهن اهي نشي ۾ هوندا ته عقل جي ڳالهه بلڪل ڪونه ڪندا. اهڙيءَ طرح بداصل انسان علم ۽ مال مطلب ته هر شيءِ جو غلط استعمال ڪندو. جهاد جي مشروعيت ان لاءِ ٿي آهي ته هن دنيا جي سرڪشن جي طاقت ختم ڪئي وڃي تان ته اهي ماڻهن کي تباه ۽ گمراه نه ڪري سگهن. جيستائين انهن وٽ ذريعا ڪونه هئا ته انهن جا عيب لڪل هئا. وسيلن جو هٿ ۾ اچڻ ڄڻ ته نانگ جو سوراخ مان نڪرڻ آهي. جڏهن جاهل ۽ نادان بادشاهه بنجي وڃي ته ان جا ڪارندا نانگ ۽ وچونءَ وانگر ماڻهن کي ڏنگيندا. اهڙو بادشاهه خود به تباه ٿيندو ۽ ٻين کي به تباه ڪندو. جاهل بادشاهه يا ته بخل ڪندو، ڪنهن کي ڪجهه ڪونه ڏيندو، جيڪڏهن ڏيندو ته نااهلن ۽ غير مستحقن کي ڏيندو. ذليلن کي باعزت بنائيندو ۽ عزت وارن کي ذليل ڪندو. هو ان کي مرتبو ۽ منصب سمجهي ويٺو آهي، جيڪا ان لاءِ ڪڏ آهي.

جهڙيءَ طرح جاهل بادشاهه جي هٿان ملڪ تباه ٿيندو آهي، اهڙيءَ طرح بناوٽي پير جي هٿان دين برباد ٿيندو آهي. جڏهن رهنما خود راهه کان ناواقف هجي ته سڄي قافلي کي اوڙاهه ۾ هڻندو. هو دعويٰ ڪندو ۽ پيروڪارن کي چوندو ته اچو توهان کي حق جو مشاهدو ڪرايان، حالانڪ ان خود به مشاهدو ته درڪنار، حق جو پاڇو به ڪونه ڏٺو هوندو آهي.

”يا ايها المزل“ جو تفسير

خواند مُزمل نبي را ایں سبب
که بُروں آ از گليم آے بوالهرب

ترجمو: ”ان سبب ڪري نبي ﷺ کي چادر ويڙهڻ وارو چٽي سڏيو ويو ته اي پڄڻ وارا! چادر مان ٻاهر اچ.“ گهڻين روايتن ۾ هي بيان آهي ته جڏهن حضور ﷺ تي غار حرا ۾ پهريون وحي آيو، تڏهن پاڻ سڳورا ﷺ ڏکي ويا ۽ گهٻرائجي چادر ويڙهي لپتي پيا. ڪن روايتن ۾ اچي ٿو ته، پاڻ ﷺ قریش جي نافرمانيءَ کان رنجيده ٿي چادر ويڙهي لپتي پيا.

مولانا رومي جو ڪلام ان ٻي روايت تي مبني آهي ته حضور ﷺ جيئن ته نااهلن جي ڪري روپوشي اختيار ڪئي هئي، انهيءَ ڪري پاڻ سڳورن ﷺ کي مُزمل چادر ويڙهڻ وارو چيو ويو آهي. بوالهرب قریش کان عليحدگيءَ کي پڄڻ سان تعبير ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪري حضور ﷺ کي بوالهرب يعني قریش کان فرار اختيار ڪرڻ وارو چيو ويو آهي.

جيڪڏهن توهان روپوشي اختيار ڪندؤ ته دنيا ديوانگي ۾ مبتلا ٿي ويندي. انهيءَ ڪري هي حڪم آهي ته رات جو نماز ۾ قيام ڪريو. ڇاڪاڻ ته توهان شمع آهيو ۽ شمع (ڏيئي) جو ڪم رات جو بيھڻ آهي. توهان جي هدايت جي نور سان ئي جهان روشن ٿيندو، ورنه روح جيڪو شينهن آهي، اهو نفس کان، جيڪو سھو آهي، مغلوب ٿي ويندو. توهان امت جي لاءِ ناکثا آهيو. توهان اٿو! هر طرف شيطان جو راج آهي. هن وقت علوم لدنيہ جو فيض پهچائڻ وارا فقط توهان آهيو. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) قوم کان روپوش ٿي ڪري آسمانن تي پهچي ويو. مخلوق خدا جي لاءِ توهان آفتاب هدايت آهيو. توهان جي لاءِ خلوت ۽ ماڻهن کان جدائي مناسب نه آهي. توهان هدايت جي ڪوہ قاف جا عنقا آهيو. چنڊ آسمان تي پنهنجو سير جاري رکيو اچي ۽ ڪتن جي پونڪڻ سان پنهنجي رفتار نٿو ڇڏي. توهان جا مخالف ڪٿا آهن، انهن جي پونڪڻ سان توهان پنهنجو طرز عمل نه بدلايو، جڏهن قرآن پڙهيو وڃي تڏهن توهان خاموش رهو. خاموشيءَ سان ٻڌڻ جو حڪم آهي، پر هي ڪٿا ان حڪم کان بي بهرہ آهن ۽ پونڪي رهيا آهن. جهان بيمار آهي ۽ توهان ان جي شفا آهيو. مخلوق انڌي آهي، توهان ان جا رهنما آهيو. مخالفن جي ڪري انهن کي نه ڇڏيو. حديث شريف ۾ آهي ته: ”من قاد مكفوفاً ربيعین خطوة غفلة، ماتقدم من ذنبه وماتأخر:“ جنهن انڌي جي چاليهن قدمن تائين رهنمائي ڪئي، ان جا اڳيان پويان گناهه بخش ڪيا ويا.“ پوءِ توهان هن انڌي مخلوق جي قيادت ڪريو، توهان نبي آخرالزمان آهيو، ماڻهن جي سوڳ کي خوشيءَ ۾ تبديل ڪريو. جيڪي ماڻهو سڪن شينهن ۾ مبتلا آهن، انهن کي سڪن مان ڪڍي منزل تي پهچايو، جيڪي ماڻهو توهانجي خلاف تدبيرون ڪري رهيا آهن، ائون انهن کي هلاڪ ڪندس. جيڪي انڌا آهن، انهن کي وڌيڪ انڌو ڪندس ۽ اهڙي تدبير ڪندس جو اهي زهر کي ڪنڊ سمجهي کائيندا. انهن مخالفن جو عقل ۽ تدبير مون کان وڌيڪ نه آهي. قيامت ۾ جڏهن اسرافيل صور ڦوڪيندو تڏهن مردا اٿندا. توهان هتي پنهنجو صور ڦوڪيو ۽ نبوت جو اعلان ڪريو. مثل دليون ابدي حيات حاصل ڪنديون.

حضور ﷺ فرمايو، ائون ۽ قيامت مليل جليل موڪليا ويا آهيون. يعني جهڙيءَ طرح قيامت حق ۽ باطل جي

تفریق ڪري ٿي، آئون به حق ۽ باطل جي تفریق ڪريان ٿو. جهڙيءَ طرح قيامت ۾ مردا زنده ٿيندا، اهڙيءَ طرح حضور ﷺ جي بعثت سان مرده دلين کي زندگي حاصل ٿيندي. هتي ضروري آهي ته پاڻ سڳورن ﷺ جي ڪارنامن جو تفصيل بيان ڪيو وڃي ۽ ٻڌائجي ته حضور ﷺ جن چادر مان اٿڻ کان پوءِ ڇا ڇا ڪيو؟ پر وقت ۽ گنجائش ناهي. پاڻ سڳورن ﷺ جي انهن ڪارنامن جي تفصيل بيان ڪرڻ لاءِ جاودان عمر به ناڪافي آهي. بهترين نيزه باز کي جيڪڏهن چيو وڃي ته هو گڏ ۾ ويهي نيزي بازي ڪري ته هو ذليل ٿي ويندو ۽ صحيح نيزي بازي نه ڪري سگهندو. ڇاڪاڻ ته هن ڪم جي لاءِ وسيع ميدان درڪار آهي. ان صورت ۾ ٿوري وقت اندر معرفتن جو بيان اهو به عوام جي اڳيان آڻين ٿي آهي.

جواب نه ڏيڻ جواب آهي

اهو بيان ته جواب نه ڏيڻ جواب آهي، ان ڳالهه جي تائيد ڪري ٿو ته، بيوقوف جو جواب خاموشي آهي ۽ انهن ٻنهي ڳالهين جي شرح هن قصي ۾ ڪئي ويئي آهي:

بادشاهه بود اورا بنده

مرده عقله بود و شهوت زنده

ترجمو: ”بادشاه جو هڪ غلام هو، جنهن جو عقل مئل ۽ شهوت زنده هئي.“

بادشاه جو اهو غلام بيوقوف ۽ شهوت پرست هو. آقا جي معمولي خدمت به انجام نه ڏيندو هو. آقا جو بدخواه هو ۽ ان ڳالهه کي سٺو سمجهندو هو. بادشاه چيو، ان جو پگهار گهٽائي ڇڏيو، جيڪڏهن وڙهي ته ان جو نالو ملازم جي فهرست مان ڪڍي ڇڏيو. هن غلام ۾ عقل گهٽ ۽ لالچ گهڻي هئي. جڏهن پگهار گهٽ مليس تڏهن سرڪش بڻجي ويو. جيڪڏهن عقلمند هجي ها ته، پنهنجو جائزو وٺي ها ۽ غلطيءَ جي معافي گهري ها ۽ خطا معاف ٿي وڃيس ها. ان غلام جو مثال ان گڏه وانگر آهي، جنهن جي هڪ ٽنگ ٻڌڻ تي شرارت ڪري ته ٻي جنگه به ٻڌي ويندي آهي.

ٻئي ٽنگون ٻڌڻ کان پوءِ گڏه چوندو آهي ته، منهنجي لاءِ هڪ ٽنگ ڪافي هئي، هو اهو نٿو سمجهي ته، ٻئي ٽنگون سندس ڪميٽپ جي ڪري ٻڌيون ويون آهن. جيڪڏهن اهو سمجهي ته هڪ ٽنگ ان جي شرارت جي ڪري ٻڌي آهي ۽ شرارت ڇڏي ڏي ته اها به کولي وڃي.

حديث نبويءَ جو تفسير

”الله تعاليٰ ملائڪن ۾ فقط عقل رکيو، جنهن جي تقاضا اطاعت ۽ بندگي آهي. انهيءَ ڪري ملائڪن کان گناه نٿو ٿئي. حيوانن ۾ فقط شهوت رکيائين، جنسي هجي يا کائڻ پيئڻ جي. انسان ۾ عقل ۽ شهوت ٻئي رکيائين، پوءِ جنهن جو عقل شهوت تي غالب آيو، اهو ملائڪن کان افضل آهي. جنهن جي شهوت عقل تي غالب آئي، اهو جانورن کان به گهٽ آهي. نبي ﷺ سچ فرمايو.“

در حديث آمد که یزدان مجید

خلق عالم را سه گونه آفرید

ترجمو: ”حديث ۾ آيو آهي ته، الله تعاليٰ جهان جي مخلوق ٽن قسمن تي پيدا فرمائي آهي.“

هڪڙو قسم ملائڪن جو آهي جن کي صرف عقل ڏنائين، جنهن جي تقاضا اطاعت ۽ بندگي آهي. تنهن ڪري فرشتن کان گناه ڪونه ٿئي، حيوانن ۾ صرف شهوت رکيائين، پوءِ اها جنسي هجي يا کاڌي پيتي جي. ٽيون قسم

انسانن جو آهي، جن ۾ عقل ۽ شهوت ٻئي رکيائين. انسان روح انساني ۽ جسم جو مرکب آهي. روح ۾ ملڪيت آهي ۽ جسم ۾ حيوانيت آهي. جسم جو تعلق عالم سفلي ناسوت سان آهي. روح جي پرواز عالم بالا ڏانهن آهي. انسان جو ٻنهي قوتن سان ٽڪر رهندو آهي. جڏهن انسان روح جي تقاضا کي پورو ڪندو آهي ته ملائڪن کان وڌي ويندو آهي. ڇاڪاڻ ته ان جسماني خواهش کي مغلوب ڪيو آهي. جيڪڏهن انسان شهوت سان مغلوب ٿي وڃي ٿو ته، حيوانن کان به بدتر آهي.

ڇاڪاڻ ته حيوانن ۾ عقل ناهي، هن ۾ عقل هو. ملائڪن ۽ حيوانن ۾ انهن ٻنهي متضاد طاقتن جي ڪشمڪش نه آهي. انسان انهن جي ڪشمڪش جي ڪري عذاب ۾ آهي. هاڻي انسانن ۾ به ٽي قسم آهن: هڪ اهي جن خالص ملڪيت اختيار ڪئي، جيئن حضرت عيسيٰ (عليه السلام) آهي، جيڪو وڃي ملائڪن ۾ شامل ٿيو. ٻيو قسم انسانن جو اهو آهي جيڪو بلڪل حيوانن ۽ گڏهن وانگر آهي. انهن ۾ ملڪيت هئي پر اهي ڪم ظرف هئا. انهن مان ملڪيت ختم ٿي وئي. جهڙيءَ طرح روح نڪرڻ سان جسم مرده ٿي ويندو آهي، اهڙيءَ طرح ساهه مان ساهه نڪري وڃڻ سان جان مرده ٿي ويندي آهي. مطلب ته جڏهن روح جون وصفون باقي نه رهن ته روح مرده ٿي ويندو آهي. اهڙن ماڻهن کانگ صفت انسانن جي پيروي ڪئي. اهي کانگ وانگر مڪر، حرص ۽ مردار خوري جا عادي ٿي ويا. جڏهن روح ۾ روح جا خواص نه رهن ته اهو پست ۽ ذليل آهي. صوفي به ان جا قائل آهن. عالم ناسوت ۾ ان جي مشغوليت حيوانن کان به وڌي وڃي ٿي ۽ هي عالم ناسوت جي مشغولن دوران حيوانن کان وڌيڪ تڪليف برداشت ڪري ٿو. هاڻي اهي مڪاريون ڪري ٿو، جيڪي حيوانن کان به تصور نٿيون ڪري سگهجن. هن جو روح ملاءِ اعليٰ ڏانهن نٿو وڃي. هي جيتريقدر علم آهن، فقط عالم ناسوت جي تعمير ۽ ترقي جي لاءِ آهن، جيڪو حيوانات جي آخري منزل آهي. اهي علم چند ڏينهن جي زندگيءَ لاءِ آهن. انهن کي اهي بيوقوف فلسفي رمزن سان تعبير ڪن ٿا. طريقت ۽ ان جون منزلون صاحب دل ڄاڻي ٿو. حقيقت ۾ رمزن چورائڻ جا اهي ئي حقدار آهن. جڏهن انسان روح حيواني وڃائي ته اهو حيوان آهي. انهيءَ ڪري قرآن پاڪ ۾ اهڙن ماڻهن جي باري ۾ فرمايو ويو: **أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ**: (الاعراف: 179) ”جانورن وانگر آهن.“ روح انساني بيدار آهي ۽ هنن جو روح سُتل آهي. هي روح عقل ۽ مقتضيات کان اهڙيءَ طرح غافل آهن. جن ڪو سُتل هجي ۽ پنهنجي حواس کي عقل جي مقتضيات جي برعڪس ڪم ۾ آڻي. جڏهن انهن ۾ بيداري ايندي ته سندن حواس ابتاهجن جو احساس ٿيندو. ننڊ مان سجاڳ ٿي ڪري انسان سمجهندو آهي ته، ننڊ جي حالت ۾ ان جا حواس صحيح ڪم ڪونه ڪري رهيا هئا. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: **لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ۝ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَفِيلِينَ ۝** (التين: 4-5) ”اسان انسان کي بهترين ساخت تي پيدا ڪيو، پوءِ اسان ان کي هيٺانهين کان هيٺانهين مخلوق ۾ آندو.“

اهڙن ماڻهن جي صحبت کان بچڻ گهرجي، جيئن حضرت ابراهيم (عليه السلام) چنڊ سج جي الوهيت کان جدائي اختيار ڪئي هئي ته، ائون لهڻ واري کي پسند نٿو ڪريان. اهڙو انسان بدترين مخلوق آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ پلائيءَ جي استعداد هئي. هن ان کي تباه ڪيو. ٻين حيوانن ۾ استعداد ئي ڪونه هئي، انهيءَ ڪري اهي بهيميت ۾ معذور آهن. جڏهن انسان استعداد ئي گم ڪري ڇڏي ته پوءِ جيڪا غذا استعمال ڪندو، اها وڌيڪ حماقت جو سبب بڻبي. هي عام مومنن جو قسم آهي، جن جو نفس، نفس لوام آهي. هنن انسانن جي عقل ۽ نفس، روح ۽ بدن ۾ ڪشمڪش رهندي آهي.

عقل جو نفس سان مقابلو

عقل جو نفس سان مقابلو ائين آهي، جيئن مجنونءَ جو جهيڙو اُٿيءَ سان يا مجنوءَ جو لاڙو شريف زادي ڏانهن ۽ ڏاچيءَ جو لاڙو ڦر ڏانهن هو، سو مجنونءَ چيو: منهنجي اُٿيءَ جو لاڙو منهنجي پويان ۽ منهنجو لاڙو اڳيان آهي ۽

هتي پاڻ ۾ نٿا ٺهون.

هجو مجنون در تنازع با شتر
گر شتر چرید و گه مجنون خر

ترجمو: ”جيئن مجني ڏاچيءَ سان مقابلو ڪيو هو، ڪڏهن ڏاچي غالب آئي، ڪڏهن آزاد مجنون.“

مشهور آهي ته، مجنونءَ کي معلوم ٿيو ته، ليليٰ اچي رهي آهي ته، هو ان جي استقبال لاءِ روانو ٿيو. جنهن انهيءَ تي سوار ٿيو ان جي ڦر کي گهر ڇڏيائين. رستي ۾ مجنيءَ ڏاچيءَ جي ڪشمڪش شروع ٿي. مجنون چاهي پيو ته، انهي اڳتي وڌي تان ته ليليٰ جو وصال حاصل ٿئي. انهي وري گهر ڏانهن تائڻي پئي تان ته ڦر وٽ پهچي. مجني ٿوري به غفلت ڪئي ٿي ته، انهي پوئتي هٽي ٿي وئي. جيئن ته عشق ۾ مجني جا حال هيٺا هئا، انهيءَ ڪري هو انهيءَ جي ان حرڪت سبب بي هوش ٿي پئي ويو. انسان جو عقل ان جي ڪم جي نگهباني ڪندو آهي.

مجنون عشق ۾ بي عقل ٿي چڪو هو. انهيءَ کي عقل هو. اها جنهن وقت ڏسندي هئي ته ان جي مهار ڍري آهي ته فوراً سمجهي ويندي هئي ته مجنون غافل آهي ان وقت اها پوئتي موٽڻ جي ڪندي هئي. جڏهن مجنون کي هوش آيو ٿي تڏهن ڏٺائين ٿي ته انهي ڪيترا ميل پوئتي واپس هلي وئي آهي. مجنون ٽن ڏينهن جي مسافت ۾ ان حالت ۾ ڪئين سال رهيو. پوءِ هن سوچيو ته، ٻن متضاد طرفن جي عاشقن جو پاڻ ۾ سفر طئي ٿي نه سگهندو. ڏاچيءَ مجنون جو رستو کوٽو ڪري رهي آهي ۽ مجنون ڏاچيءَ جي راه ۾ رڪاوٽ ٿي پيو آهي. نيٺ مجنون ڏاچيءَ کي ڇڏي پيادل هلڻ لڳو.

مولانا فرمائي ٿو، جيڪو شخص جسم جو سات نه ڇڏي، اهو به گمراه ٿي ويندو آهي. روح ۽ جسم جي خواهش به جدا آهي، ٻنهي جو سات نٿو بڻائي سگهجي. روح جي پرواز عالم بالا ڏانهن آهي. جسم جي خواهش زمين تي رهڻ جي آهي. جيستائين انسان جو روح جسم سان گڏ رهندو، مقصد حاصل نه ٿيندو. مجنون چيو، هن ڪشمڪش ۾ منهنجو وقت ضايع ٿيو. وصال تائين هي رستو ٻن قدمن جو هو. جيئن بني اسرائيل تيهه جي ميدان ۾ چاليهه سال چڪر کائيندا رهيا ۽ شام جو ان ساڳي جاءِ تي هوندا هئا، جتان کان صبح جو هليا هئا. مجنون پوءِ پنهنجو پاڻ کي ڏاچيءَ تان هيٺ ڪرايو. هيٺ ڪرڻ سان مجني جو پير پجي پيو، پير کي ٻڌائين ۽ چيائين ته، هن حال ۾ به گوڏن پر گسڪندو ليليٰ ڏانهن ويندس.

حڪيم سنائي چوي ٿو ته، الله جو عشق ليليٰ جي عشق کان گهٽ نه آهي. جڏهن مجنون ليليٰ جي عشق ۾ ڏاچيءَ کي خيرباد چئي سگهي ٿو ته، خدا جي عشق ۾ جسم جي سواري کي يقيناً خيرباد چوڻ گهرجي. الله جي رستي ۾ رڙهندو ڏٺيءَ جي درٻار تائين پهچي وڃ.

هن سفر جي شروع ۾ تون ڪوشش ڪندين، پوءِ الله ڏانهن ڪشش پيدا ٿي ويندي. جذبهءِ خداوندي سان جيڪا رفتار ٿيندي اها فقط عطاءِ خداوندي آهي. اهو خدائي جذبو عام جذبو ناهي، جيڪو رستي ۾ حاصل ٿي وڃي. هي اهو جذبو آهي، جنهن کي حضور ﷺ جي مهرباني قائم ڪيو آهي ۽ ان جي جانشينن کي حاصل آهي.

پگهار گهٽجڻ تي بادشاهه کي غلام جي ڏانهن

رقعه پُر جنگ و پُر هستي و کيس
مى فرستد پيش شاهِ نازين

ترجمو: ”وڏائي، ڪاوڙ ۽ ڪيني سان ڀريل هڪ چٽي نازڪ مزاج بادشاهه جي خدمت ۾ پيش ڪيائين.“

بيوقوف غلام انتهائي ڪاوڙ مان خط لکيو ۽ اهو به نازڪ مزاج بادشاهه کي جنهن ۾ پنهنجي وڏائي ظاهر ڪيائين. مولانا رومي هتان کان ارشادي مضمون شروع ڪري ٿو ته:

”تنهنجو جسم ان غلام جي خط وانگر آهي، ان ۾ ڏس ته بادشاهه جي لائق مضمون آهن يا نه؟ جسم جي ان خط کي ڪولڻ ۽ پڙهڻ آسان نه آهي. پنهنجي جسم جي خط کي خاص ماڻهو ئي پڙهي سگهن ٿا. عوام کي پنهنجي دلي جي رازن جو احساس نه ٿيندو آهي. يعني، اسين نيڪ ڪمن جي فهرست تي اکتفا ڪري ويهون ٿا، جنهن ۾ فقط عنوان هوندا آهن، يعني فقط ظاهر جو اعتبار ڪريون ٿا، اهو عنوان عام کي ڦاسائڻ جو چار آهي. اهو خط جي مضمون کي به عنوان جهڙو سمجهيو وٺا آهن. يعني، باطن کي ظاهر جهڙو ڄاڻن ٿا. خط جي مضمون کي پڙهڻ گهرجي. ايمان جو زباني اقرار عنوان آهي. اصل ايمان دل ۾ آهي. جيڪڏهن فقط زباني اقرار آهي ۽ دلي مڃوتي نه آهي ته پوءِ اهو نفاق آهي. جڏهن تون بادشاهه جي اڳيان تحفي ۾ پورو پري ڪڍي وڃي رهيو آهين ته، ڪم از ڪم هي ڏس ته ان ۾ ڪهڙي شيءِ آهي؟ جيڪڏهن بادشاهه جي شايدان شان نه آهي، ته پورو خالي ڪر ۽ ان ۾ اهو ڪي پر جيڪو بادشاهه جي شان وٽان هجي. اها خراب ڳالهه آهي جو تون معمولي مٽيءَ جو پورو پري ڪڍي وڃين. جيڪڏهن انسان پنهنجي جسم کي اخلاق حسنہ سان نٿو پري سگهي ته ڪم از ڪم ايترو هجي جو اخلاق رذيلہ کان ته خالي هجي.

پٽڪي واري رذيلہ فقيه جي حڪايت

”ان فقيه جي ڳالهه جيڪو وڏو پٽڪو ٻڌندو هو. سندس پٽڪو چور ڪڍي پڳو ته فقيه کيس دانهن ڪري چيو ته، ان کي ڪولي ڏس ته ڇا ڪڍي وڃي رهيو آهين؟“

هڪڙي فقيه ڪپڙن جون اڳڙيون پنهنجي پٽڪي ۾ ويڙهيون ته جيئن اهو ٿلهو نظر اچي، پٽڪي جو ظاهر بهشتي جوڙن وانگر ٿي پيو، پر باطن منافق وانگر خالي هو. مطلب ته ان فقيه جو پٽڪي کي غلط شين سان ڀرڻ ڪيترو نه خراب هو. پرهه ڦٽي مهل فقيه مدرسي جو رخ ڪيو ته جيئن شان ۽ شوڪت سان نذرانو وصول ڪري رستي ۾ هڪڙو ڪپڙا ڦڙڻ وارو شخص لڪو ويٺو هو، جنهن جهڙپ ڏيئي فقيه جي مٿي تان پٽڪو لاهي ورتو ۽ وٺي پڳو. ان تي فقيه کيس سڏ ڪري چوڻ لڳو: ته پهريان پٽڪو ڪولي ڏس، پوءِ پلي ڪڍي وڃ، جڏهن چور پٽڪو ڪوليو ته، اندر پيل ڪپڙن جون اڳڙيون پڪڙجي ويون ۽ هڪ گز پراڻو ڪپڙو هٿ ۾ رهجي ويو. چور پٽڪو زمين تي اڇلائي فقير تي ناراض ٿيو ۽ چوڻ لڳو: جيڪڏهن آئون ان پٽڪي جي فڪر ۾ نه پوان ها ۽ ٻي ڪا فائدي واري چوري ڪريان ها ته، سٺو هو. فقيه چيو ته، توکي شروع ۾ ڌوڪو لڳو، پر آخر ۾ ته مون توکي سمجهايو. دنيا به شروع ۾ اهڙا ئي مڪر ڪندي آهي پر آخر ۾ پنهنجا عيب ظاهر ڪندي آهي. دنيا عالمِ ڪون و فساد آهي. هن جي ڪمن ۾ بناء ۽ بگاڙ ٻئي آهن، بناء فريب ۽ ڌوڪو ڏيندو آهي. بگاڙ عيب ظاهر ڪندو آهي.

دنيادارن کي نصيحت

زبان حال سان دنيادارن کي دنيا جي نصيحت ۽ وفا جي ڳولا ڪرڻ وارن کي پنهنجي بيوفائي ڏيکارڻ

هم چنين دنيا اگر چه خوش گفت

عيب خود را بانگ زد با جمله گفت

ترجمو: اهڙيءَ طرح جيتوڻيڪ دنيا بهترين شڪفته آهي، وڏي آواز سان ان سڀني کي پنهنجو عيب ٻڌايو.

دنيا جو سينگار پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿو ۽ بگاڙ دنيا جي بي ثباتي ظاهر ڪري ٿو. انسان موسم بهار جي رنگينين تي تعجب ڪندو آهي، ان جي خزان کي به خيال ۾ رکڻ گهرجي. ڏينهن ۾ سج جو چهره حسين هوندو آهي، لهن وقت ان جي چهر تي اوندهه چائنجي ويندي آهي. اهوئي چوڪرو جيڪو پنهنجي حسن جي ڪري ماڻهن جو آقا بنجي ٿو،

پيريءَ ۾ پوڙهو بي عقل ٿي رسوا ٿئي ٿو. سڄي بدن جا وار اڇا ٿي وڃن ٿا، ڪالهه اهي ڪارا هئا، سڀيون غذائون جيڪي انتهائي مرغوب هيون، جڏهن فُضلو بنجي بيت الخلا پهچن ٿيون تڏهن ناقابلِ ديد ٿي وڃن ٿيون. اهو فُضلو زبان حال سان چوندو آهي، اها منهنجي پهرين حالت چار جي ڏاڻي وانگر هئي، جڏهن تون قاسي وئين ته هاڻي ڏاڻو غائب ٿي ويو. ڪاريگر جون اهي ئي آڱريون جيڪي ڪڏهن فن جي استاد لاءِ باعثِ رشڪ هيون، پيريءَ ۾ ڏڪن ٿيون. جوانيءَ جون مست نرگسي اڪيون پيريءَ ۾ چنجهيون ٿي وڃن ٿيون، جن مان هر وقت پاڻي پيو وهندو آهي. وڏي ۾ وڏو بهادر پيريءَ ۾ بلڪل بيڪار ٿي پوندو آهي. مطلب ته بناء ۽ سينگار کان پوءِ بگاڙ آهي، انسان کي اهو پيش نظر رکڻ گهرجي. دنيا جو بگاڙ ظاهر ڪري ٿو ته، ان جو بناء ۽ سينگار انسان جي لاءِ چار آهي. انسان جو اهو عذر بيڪار آهي ته دنيا ڏوڪو ڏنو، اهي ئي شيون جيڪي رونق جو سبب هيون، انهن جو انجام تباهي آهي. سڄي جهان جو اهوئي حال آهي: ان جي ابتدا بناء سان ۽ انجام بگاڙ تي آهي. دنيا جي شين جي انجام تي جيڪو نظر رکندو، اهو نيڪ بخت آهي. هر شيءِ جي آغاز ۽ انجام کي ڏس! شيطان وانگر نه ٿي جو ڪجهه ڏنائين ۽ ڪجهه نه ڏنائين. شيطان حضرت آدم عليه السلام جو هڪ جز ڏنو ۽ ٻيو جز کونه ڏنائين. جسم ڏنائين روح تي نظر نه ڪيائين. مردن کي عورتن تي فضيلت مردن جي عاقبت بيٺيءَ جي ڪري آهي. جيڪڏهن طاقت جي بنياد تي افضليت هجي ته، پوءِ انسان کان شينهن ۽ هاڻي افضل هجڻ گهرجي.

دنيا جي ناپائيداري جي آواز تي متقي خواب حقيقت مان بيدار ٿين ٿا. دنيا جي ڪشش ۽ مرتبي جي آواز تي بدبخت ڪنائين ٿا، دنيا جي زوال ۽ عروج جو آواز ٻڌ ۽ پوءِ زوال جي آواز تي عمل ڪر، زوال جو آواز چوي ٿو ته، دنيا جي رونق ختم ٿيڻ واري آهي. دنيا جي رونق پاڻ ڏانهن سڏي ٿي، دنيا جو زوال چوي ٿو ته، مون کي ويجهو نه اچ. جيڪڏهن انسان دنيا جو هڪ آواز قبول ڪري ٿو ۽ پوءِ ٻي آواز کان بي تعلق ٿي وڃي ٿو ته، دنيا چوندي آهي ته، آئون پنهنجي رونق سان موجود آهيان. ٻيو آواز ايندو آهي ته، دنيا جي انجام کي ڏس. دنيا جي موجوده صورت مڪر ۽ فريب جي آهي. آغاز ۽ شروعات جي آئيني ۾ انجام به ڏس! اهو شخص مبارڪباد جي قابل آهي، جيڪو آغاز ۾ انجام کي ڏسي. جيڪڏهن انسان فقط آغاز جي پڪار ٻڌي ته اها ان جي دل ۾ گهر ڪري ويندي، پوءِ هو انجام ۾ جو آواز ٻڌڻ پسند ڪندو. انسان جڏهن آغاز ڏي لڙي ٿو ته، انجام کان اڪيون بند ڪري ڇڏيندو آهي. ان جو مثال هي آهي ته، ڪورو ٿانءُ جيڪڏهن پيشاب کي جذب ڪري ته پوءِ پاڻي ان کي پاڪ نٿو ڪري سگهي. نظامِ عالم جذب ۽ انجذاب تي قائم آهي.

هر شيءِ ڪنهن به شيءِ کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندي آهي، ڪفر ڪافر کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿو، نيڪي نيڪن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿي، اها معنوي ڪشش آهي. ظاهري ڪشش کي به ڏس! مقناطيس لوهه کي ڇڪيندي آهي، تو ۾ جهڙي صلاحيت هوندي، اُن ڏانهن تنهنجي ڪشش ٿيندي، جيڪڏهن نيڪن ڏانهن ڪشش نه آهي ته بُرن ڏانهن ڪشش ٿيندي. قبطي يعني فرعون جي قوم جي شخص جو حضرت موسيٰ عليه السلام ڏانهن لاڙو نه آهي. اهو ان کي خراب لڳي ٿو. سبطي يعني (اسرائيلي) حضرت يعقوب عليه السلام جي نسل جو لاڙو هاماڻ يعني فرعون جي وزير ڏانهن ناهي. اهو ان کي برو معلوم ٿئي ٿو. گڏهه جي معدي ۾ گاهه جي ڪشش آهي. سُڻ جي صحبت اختيار ڪرڻ جي لاءِ انهن جي ڪشش جو توهان کي پتو نه پوي ته. سندن سونهين ۽ رهبر جي ڪشش کي ڏسي سَنائي ۽ برائي جو فيصلو ڪيو.

انسان جيئن ته اشرف المخلوقات آهي، ان جي غذا بدن جي اشرف حصي (ماءُ جي ڇاتيءَ) مان حاصل ٿئي ٿي. گڏهه کي هينين حصي مان غذا ملي ٿي. جيئن ته عارف بالله اشرف المخلوقات ۾ اعليٰ فرد آهي، ان کي غذا الله جي صُرفان ملي ٿي، حضور ڪريم صلي الله عليه وسلم ۽ صديقين کي الله کان غذا حاصل ٿئي ٿي.

عارف جي غذا

خدا کي سڃاڻڻ واري جي غذا الله جو نور آهي، ڇاڪاڻ ته حديث ۾ آهي ته ”آئون پنهنجي خدا وٽ رات گذاريان ٿو، اهو مون کي ڪارائي ۽ پياري ٿو.“ حضور ﷺ جو فرمان آهي ته، بڪ خدائي غذا آهي، صديق ان مان زندگي لهن ٿا، يعني الله جو کاڌو بڪ ۾ پهچي ٿو.

عدل قسام ست و قسمت ڪرو نيست
اين عجب ڪه جبر نه و ظلم نيست

ترجمو: ”تقسيم ڪرڻ واري جو انصاف ۽ ان جي تقسيم ته ڏسو! عجيب ڳالهه آهي ته، نه ڪو جبر آهي ۽ نه ڪو ظلم آهي.“

قسمت ڇا هر شيءِ کي قسام ازل جيڪو شخص جنهن شيءِ جي لائق نظر آيو، اها ان کي ڏنائين. ان تقسيم ۾ ڪنهن تي جبر نه ٿيو ۽ نه ڪنهن تي ظلم ٿيو. پنهنجي صلاحيت جي اعتبار سان جڏهن انسان برو ڪم ڪندو آهي ته ان کي شرمندگي ٿيندي آهي. جيڪڏهن جبر هجي ته پوءِ عمل تي شرمندگي نه هجڻ گهرجي. الله تعاليٰ هر بندي جو نگهبان آهي، رزق ڏئي ٿو، صحت ڏئي ٿو. هاڻي هن مضمون کي ختم ڪرڻ گهرجي. گهڻو وقت گذري ويو ۽ مضمون اڏورو رهيو. مطلب ته جڏهن دربار خداوندي ۾ اچڻ وڃڻ هجي ته پنهنجي حالت کي مدنظر رک.

دنيا کان دوکو ڪاٽڻ وارن ۽ نفس جي قيدين سان گفتگو

اے بکرده اعتمادِ وائے

بر دم و بر چاپلوسِ فاسقے

ترجمو: ”هڪ فاسق جي فريب ۽ چاپلوسيءَ تي اي پڪو اعتماد ڪرڻ وارا!“

الله وٽان غذا حاصل ٿيڻ وارن جي مقابل ٻئي گروه جو تذڪرو شروع ٿئي ٿو:

اهل الله پاڻ ۾ ڪڏهن مخالف ڪونه هوندا آهن، اهي هڪ ٻئي جو مال ڪونه چورائيندا آهن. انهن جو ڌيان آخرت ڏانهن هوندو آهي، ڇاڪاڻ ته عالم آخرت جون نعمتون ناقابل زوال آهن ۽ سندن خوشي ڪڏهن غم ۾ تبديل ڪونه ٿيندي آهي. دنيا دار نفس جا تابعدار آهن ۽ نفس بي وفا آهي، انهيءَ ڪري دنيا دار به بي وفا آهن. نفس جو قبليو فسق ۽ فجور آهي. دنيا دار چاهي ڪيترو ئي ذهين هجي، پر جي هو آخرت کان غافل هجي ته مُرده آهي. دنيا دار کي جڏهن هدايت ميسر ٿئي، تڏهن سمجهو ته مردو زنده ٿيو آهي. نفس انسان کي دوکي ۾ مبتلا ڪري ٿو ۽ يقين ڏياريندو رهندو آهي ته عمر وڌي آهي. آئنده نيڪي ڪرڻ جا موقعا ملندا پيا. في الحال دنيا جا مزا وٺ!

تون اهو آواز ٻڌ، جيڪو ڪڏهن گمنام ڪونه ٿيندو ۽ اهو نور حاصل ڪر، جنهن جي لاءِ غروب ٿيڻ نه آهي ۽ اهو اهل حق وٽ آهي. دنيا جا سڀئي هنر بحث ۽ مباحثا بمنزل فرعوني قوم جي آهن ۽ انهن جي لاءِ موت بمنزل درياءِ نيل جي آهي. هن دنيا جي رونق، شان ۽ شوڪت جيتوڻيڪ انسان کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿو، پر موت کي ان جي لاءِ حضرت موسيٰ ﷺ جي لٺ سمجهو، جنهن جادوگرن جي جادوگريءَ کي گهي ڇڏيو هو. اهڙيءَ طرح موت انهن سڀني هنرمندن کي گهي ويندو. حضرت موسيٰ ﷺ جي ان معجزي سان دنيا جي اونهاڻي ختم ٿي ويئي هئي ۽ خداوندي نور ان کي گهي ويو هو. ان اوندھ کي گهڻ سان خدا جي ان نور مطلق ۾ ڪو اضافو ڪونه ٿيو، اهو اڳ ۾ ئي ڪامل ۽ مڪمل هو. سڄي دنيا جو ايمان آڻڻ خدا جي خدائي ۾ اضافو نٿو ڪري سگهي.

ڪائنات کي الله تعاليٰ هن لاءِ پيدا فرمايو، تان ته ان جي سڃاڻڻ جي نشانين ۾ اضافو ٿئي: کُنتَ كُنْزاً مَخْفِياً

فَأَحْبَبْتُ أَنْ أَعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ: ”آئون هڪ لڪل خزانو هوس، مون چاهيو ته سڃاتو وڃان. تڏهن مون مخلوق کي پيدا ڪيو.“ ذات ۽ نشانين جي اضافي ۾ فرق آهي، ڪنهن ذات ۾ اضافو ان جو دليل آهي ته، پهريان اها ناقص هئي. ذاتِ قديم حدوث ۽ نقصان کان بالا آهي. جيتوڻيڪ اهو مضمون دقيق آهي، پر تون ٻڌندو ره! الله تعاليٰ سمجهڻ جي توفيق ڏيندو.

فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ وَارِي آيت جو تفسير

پوءِ موسيٰ (عليه السلام) پنهنجي دل ۾ ڊٺو، اسان چيو ته: تون نه ڊڄ. يقيناً تون اعليٰ آهين. (طه: 68)
ان مان هيءُ سمجهيائين ته، معارف ۽ حقائق جا نُڪتا الله جي توفيق سان ئي سمجه ۾ اچن ٿا.

گفت موسیٰ سحر هم حیراں کئے ست

چہ کنم کایں خلق راتے زئے ست

ترجمو: ”(حضرت) موسيٰ (عليه السلام) چيو ته، جادو به حيران ڪندڙ آهي، آئون ڇا ڪريان، انهيءَ ۾ تميز نه آهي؟“

حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي ڊڄڻ جو سبب جادوگر يا نانگن جو ڊپ نه پر اهو هو ته ماڻهو معجزاتي ۽ جادوءَ ۾ فرق نه ڪري سگهندا. الله تعاليٰ اها مشڪل حل فرمائي، اهڙيءَ طرح الله تعاليٰ معارف سمجهڻ جون مشڪلاتون حل فرمائيندو آهي. هو فرمائي ٿو عصا (لٺ) ۽ يَدِ بيضا جا معجزا ۽ جادوءَ ۾ فرق سمجهائيندس ۽ مومنن جي ايمان ۾ اضافو ڪندس. بدبخت ايمان کان محروم رهندا، انهن جادوگرن جو جوش خروش سڀ ڪافور ٿي ويندو ۽ تنهنجو غلبو ٿيندو.

ان دور ۾ جادوگري فخر جو سبب هئي، پر عصا جي معجزاتي کان پوءِ حقير ۽ ذليل بنجي وئي. هر زماني ۾ هڪ هنر فخر جو سبب رهيو آهي، پر معجزاتي جي اڳيان اهو هار کائي ويو آهي.

حضرت مسيح (عليه السلام) جي دور ۾ طب ان جي دمر ڪرڻ جي معجزاتي سان جهڪي ٿي وئي. حضور ﷺ جي دور ۾ فصاحت ۽ بلاغت قرآن جي اچڻ سان مات ٿي وئي. کوٽي جو چلتو ان وقت تائين رهندو آهي، جيستائين ڪسوٽي نه هجي. ڪسوٽي کان پوءِ اهو بي ملهه ٿي ويندو آهي. اهو ئي حال معجزن جي مقابلي ۾ انهن هنرمندن جو آهي، جڏهن ڪسوٽي نه هجي ته کوٽو ڪري جي برابريءَ جي دعويٰ ڪندو آهي. نبين ۽ عارفن جو انتقال انهن جي لاءِ الله جي قرب جو سبب آهي، بدڪار جيڪو آخرت ۾ ندامت ڪندو جيڪڏهن اهو عاقبت بين هجي ها ته، زندگيءَ ۾ گناهن تي ندامت جو اظهار ڪري ها، جيڪڏهن گنهگار پنهنجي گناهن تي زندگيءَ ۾ نادم ٿئي ها ته آخرت ۾ نفاق ۽ بدبختي کان نجات لهي ها ۽ توبه ڪري الله جي رحمت جو اميدوار بنجي وڃي ها.

جڏهن انسان پنهنجي گناهن تي نادم ٿيندو آهي، تڏهن رحمت خداوندي ان جي دل شڪستگيءَ کي دور ڪندي آهي. جنهن آخرت کي پيش نظر رکيو، رحمت خداوندي ان جي دستگيري ڪندي آهي. هدايت جو دعويٰ ڏار جعلي راهنما ٻڌي ڇڏي ته سندس پيروڪار هميشه اهڙا انڌا ڪونه رهندا جو حقيقت کي سمجهي نه سگهن. تون انهن جعلي سونهن ڏانهن نه ڏس، انهن اصل حقيقتن مان ڪجهه شيون کائي ڇڏيون آهن، جن سان ماڻهن کي ڌوڪو ڏين ٿا. تون انهن ماڻهن جا مرتبا ڏس، جن آخرت جو ڌيان رکيو، اهي ماڻهو عوام جي جان ۽ اک لاءِ باعثِ رشڪ آهن. دنيا دار کي سچي ۽ ڪوڙي رهبر ۾ فرق نظر نٿو اچي. قافلو جيڪڏهن صبح ڪاڌب کي صبح صادق سمجهي هلي ٿو ته نيٺ لتجي ويندو. اهڙيءَ طرح ڪوڙي رهبر جي پيرويءَ سان انسان تباھ ٿي ويندو آهي. سچي سونهين جي تابعداريءَ سان صحيح نظر حاصل ٿيندي آهي. دنيا ۾ هر ڪري شيءِ جهڙي هڪ کوٽي شيءِ هوندي آهي، جنهن ۾ سڃاڻپ جي صلاحيت نه هجي ته ان جي تباھي آهي.

ڪوڙن دعوي دارن کي چٽاءُ

بُو مُسيلم گُفت من خود احمد

دين احمد را بفن برهم زوم

ترجمو: ”مُسيلم ڪذاب چيو ته، آئون خود پيغمبر آهيان، مون احمد ﷺ جي دين کي تدبير جي ذريعي تباه ڪري ڇڏيو.“

مسيلم ڪذاب جنهن ڀمام ۾ نبوت جي ڪوڙي دعويٰ ڪئي ۽ ڪجهه ماڻهو ان جا پيروڪار بنجي ويا، جيڪو حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ جي خلافت ۾ حضرت وحشي رضی اللہ عنہ جي هٿان قتل ٿيو. ابتدا ۾ چند ماڻهو سندس گرويده بنجي ويا، آخر ۾ ذلت سان ماريو ويو. ائين تون به پڇاڙيءَ تي نظر رک، چڱن جي صحبت اختيار ڪر ۽ بُرن کان پاڻ کي بچاءُ. انهن ڪوڙن رهبرن، سچن جون ڳالهيون رٿيون آهن. حقيقت کان محروم آهن، جيڪڏهن ڪونج هُڏ هڏ جي ٻولي سڪي ورتي ته ڇا ٿي پيو! اهو سليمانِي راز ۽ اهو پيغام ڪٿي آهي جيڪو هڏ هڏ بلقيس کي سبا ۾ وڃي ڏنو هو. حقيقي پرن سان اڏامڻ واري ۽ فرضي پرن سان اڏامڻ واري ۾ فرق ڪرڻ گهرجي. شاهي تاج ۽ هڏ هڏ جي تاج ۾ فرق ضروري آهي. انهن ڪوڙن رهبرن، بزرگن جون ڪجهه ڳالهيون سڪي ورتيون آهن، جن جي ذريعي عوام کي ڦاسائين ٿا. اڳين امتن تي هلاڪت هن ڪري آئي جو انهن سچ ۽ ڪوڙ ۾ امتياز نه ڪيو. الله تعاليٰ انهن کي امتياز ۽ فرق جي قوت ڏني هئي پر حرص ۽ لالچ کين اندو ۽ ٻوڙو ڪري ڇڏيو هو.

جيڪڏهن حقيقي اندو هجي ته الله جي رحمت ان جي دستگيري ڪري ٿي، پر لالچ ۾ اندي ٿيڻ واري جي معذوري ناقابل معافي آهي. اڳي جنهن کي سزا ڏني ويندي هئي، ان جا هٿ پير ڪليون ٽوڪي بند ڪيا ويندا هئا. انسان خود پنهنجي حسد جي ڪري سزا ۽ تڪليف ۾ مبتلا آهي ۽ ان جي معافي نٿي ٿئي. الله تعاليٰ به اڪيون هن لاءِ ڏنيون آهن ته، انسان آغاز ۽ انجام ٻنهي کي ڏسي. جيڪو فقط دين تي نظر رکي اهو ڄڻ ته هڪ اک وارو آهي، جانور پنهنجي انجام کان بي خبر آهي ته ڄڻ اهو هڪ اک وارو آهي. انسان جي اک کي جانورن جي اک تي فضيلت آهي ۽ ان جو سبب انسان جي انجام ٻيڻي آهي. اکين کي هلاڪ ڪرڻ جي صورت ۾ حيوان جي ٻنهي اکين جو تاوان (ڏنڊ) انسان جي هڪ اک جي تاوان برابر آهي، جيڪڏهن جانور جون ٻئي اکيون ڪڍيائين ته ان جانور جي اڌ قيمت ڏيئي پوندي، ڇاڪاڻ ته حيوان جون ٻئي اکيون پنهنجي ڪم ڪرڻ ۾ انسان جي اک جون محتاج آهن، انهيءَ ڪري اک جو پورو نفعو ان کي چئن اکين يعني خود ان جي ۽ انسان جي ٻن اکين سان، پوءِ ڄڻ ته ان جي ٻن اکين ڪيڏ سان ان جي اکين جي نفعي جو اڌ حصو ضايع ٿي ويو.

انسان ٻن اکين مان پورو نفعو حاصل ڪري ٿو ۽ سندس هڪ اک ضايع ڪرڻ ڄڻ اکين جو اڌ نفعو وڃائڻ آهي. انهيءَ ڪري ان کي اڌ ڊيٽ ڏيئي پوندي. گڏهه جيئن ته انجام ٻين نه آهي، انهيءَ ڪري ان جون ٻئي اکيون بمنزل هڪ اک جي آهن. ڄڻ ته هو ڪاٿو آهي.

غلام طرفان بادشاهه کي چئي لکڻ واري قصي جو رهيل حصو
رفت پيش از نامه پيش مطبخی
کائے بخیل از مطبخ شاه سخی

ترجمو: هو، خط لکڻ کان اڳ بورچيخاني جي داروغي وٽ ويو ته، اي سخي بادشاهه جي بورچيخاني سان بخل ڪرڻ وارا!

مطلب ته، منهنجي روزيءَ جو خيال ڪر، اُن ۾ ڪمي نه ڪر! داروغي کيس سمجهايو ته تنهنجي روزي شاهي حڪمران گهٽ ڪئي وئي آهي، پر غلام هڪ دليل به نه مڃيو. مطلب ته، تير ۽ ڪمان خود ڪم ڪونه ڪندا آهن، هلائڻ واري جون پانهون ڪم ڪنديون آهن. جنگ بدر ۾ حضور ﷺ مٽيءَ جي هڪ مُٺ اڇلائي، جنهن سان مخالف پريشان ٿي ويا. قرآن پاڪ ان جي اڇلائڻ جي نسبت پاڻ سڳورن ﷺ ڏانهن ڪئي ۽ وري ان جي نفي به ڪئي. ڇاڪاڻ ته ان وقت حضور ﷺ جن کي انتهائي قرب حاصل هو، جيڪي ماڻهو قرب فرائض کان ناواقف آهن، اهي حقيقت ۾ مجاز جو بحث شروع ڪندا آهن.

داروغي سان وڙهڻ کان پوءِ اهو غلام گهر ويو ۽ بادشاهه کي غصي مان خط لکيائين. اُن خط ۾ الفاظ ته تعريف جا هئا، پر انهن مان ڪاوڙ جهلڪي رهي هئي. انسان جا عمل جيڪڏهن نيڪ نيت کان خالي هجن ته، بي رونق آهن، اُن غلام طرفان ڪيل تعريف وانگر. جيئن تازي ميوي کي رطوبتون جلد خراب ڪنديون آهن، تيئن دنيا جي رونق جلد ڪوٽ کي ظاهر ڪندي آهي. ڇاڪاڻ ته دنيا ڦٽڻ ۽ ٺهڻ وارو جهان آهي. جيڪڏهن دل ۾ دشمني ۽ زبان تي تعريف هجي ته اهڙي واکاڻ مان ممدوح خوش ڪونه ٿيندو آهي. انسان دل جي صفائيءَ سان الحمد پڙهي تعريف ڪري ته تيزيءَ سان عالي مرتبا حاصل ڪري سگهي ٿو.

حديث شريف ۾ آهي ته: ”ان الله لا ينظر الى صوركم و اموالكم ولا ينظر الى قلوبكم و اعمالكم:“ ”الله تعاليٰ توهان جي صورتن ۽ مالن کي نه ڏسي، توهان جي دليين ۽ عملن کي نه ڏسي ٿو.“

آبروءَ لاءِ تعريف ڪرڻ

اُن تعريف ڪرڻ واري جي حڪايت جيڪو آبروءَ لاءِ ممدوح جو شڪريو ادا ڪندو هو پر سندس اندر جي ڪاوڙ اڻهوند ۽ پراڻي گودڙيءَ مان ظاهر ٿي ڄڻ ٻڌائي رهي هئي ته اهي سڀ شڪريا ڪوڙا آهن، مطلب ته ان تعريف ڪرڻ واري جي زبان تي تعريف جي جملا هئا، پر دل شڪر گذاريءَ کان خالي هئي.

آل کی باذل آء از عراق

باز پرسند یاراں از فراق

ترجمو: ”هڪ شخص عراق مان گودڙي پائي آيو، دوستن جدائي (جي دور) جو حال دريافت ڪيو.“

ڇيائين: جدائي ته هئي، پر سفر منهنجي لاءِ مبارڪ ۽ خوشخبري ڏيڻ وارو هو. ڇاڪاڻ ته خليفي مون کي ڏهه شاهي جوڙا ڏنا، انهيءَ ڪري سندس شڪر گذار آهيان. ماڻهن کيس چيو ته، تنهنجي خراب حالت هن ڳالهه جي شاهد آهي ته، تون ڪوڙ ڳالهائي رهيو آهين، تنهنجو ننگو بدن گواهي ڏئي رهيو آهي ته بادشاهه توکي ڪا خلعت ڪونه ڏني آهي. تنهنجي زبان ته خليفي جي تعريف ڪري رهي آهي، پر تنهنجا ست ئي عضوا سندس شڪايت ڪري رهيا آهن. تنهنجا پير اڳهاڙا ۽ بدن ننگو آهي، ڇا ان بادشاهي بخشش ۾ شلوار ۽ جوتو ڪونه هو. همراه جواب ڏنو ته، بادشاهه ته گهڻو ڪجهه ڏنو پر مون سڀ خيرات ڪري ڇڏيو ۽ خيرات عيوض ڊگهي عمر حاصل ڪيم. ماڻهن کيس چيو: توکي مبارڪ، جو تو دنيا جو فاني مال ڏئي ڇڏيو ۽ عمر دراز حاصل ڪئي. پر تنهنجي دل مان دونهون چو نڪري رهيو آهي؟ جڏهن دل ۾ ناگوارين جي باهه هجي ته غم ڪنهن خوشيءَ جي نشاني ڪونه هوندو آهي! جيڪڏهن تو الله جي رضامندي ۽ عشق ۾ سڀ مال خيرات ڪيو آهي ته ان جي ڪا نشاني توتي ظاهر هئڻ گهرجي.

جيڪڏهن ڪو چوي ته منهنجيون اڪيون سُرمئي ۽ سرميليون آهن ته پوءِ ان جي اکين ۾ نيراڻ ته هجڻ گهرجي؟ چهري جي ڪاوڙ ٻڌائي رهي آهي ته پاڪبازي جي دعويٰ ڪوڙي آهي. جيڪڏهن طبيعت ۾ ايشار جو مادو هجي ته انسان جو ڪردار صحيح هوندو آهي ۽ ان جا سوين آثار ظاهر ٿيندا آهن. ايشار جيڪڏهن هوندو آهي ته دل ۾ زندگي

پيدا ٿيندي آهي. انسان الله جي رستي ۾ قرباني ڏئي ۽ نيڪ نيت هجي ته نتيجا ۽ آثار يقيناً نمايان ٿيندا. جيڪڏهن زمين ۾ هڪ داڻي مان سؤ نه ڦٽن ته پوءِ الله جي زمين کي وسيع ڪهڙي اعتبار سان چئي سگهجي ٿو. مومن جي دل الله جي سرزمين آهي، دنيا جي فاني زمين جڏهن پيداوار ڏئي ٿي ته الله جي زمين ڪيئن پيداوار ڪونه ڏيندي ۽ دل ۾ نيڪي ۽ جو بچ پوکڻ سان ان جا ثمرات ۽ ميوا ڪيئن ظاهر نه ٿيندا! پيداوار جي باري ۾ قرآن پاڪ ۾ آهي ته:

مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَتَتْ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ : (البقره: 261) ”جيڪي ماڻهو خدا جي راهه ۾ پنهنجا مال خرچ ڪن ٿا، انهن جي خيرات جو مثال ان داڻي وانگر آهي جنهن مان ست سنگ پيدا ٿين ۽ هر سنگ ۾ سؤ داڻا ڦٽن.“ تو الله جي تعريف ڪئي، ان جي نشاني ڪئي آهي؟ عارف بالله جڏهن الله جي تعريف ڪندو آهي ته ان جا عضوا شاهدي ڏيندا آهن. اُن عارف بالله کي الله جي تعريف اعليٰ درجن تي پهچائي ڇڏيندي آهي. ان عارف جي عضون تي انوار ۽ برڪتون رونما ٿينديون آهن، اهو حمد ان عارف کي دنيا کان نجات ڏياري جنتي بنائيندو آهي.

قرآن پاڪ ۾ آهي ته: ”إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَ نَهَرٍ ۖ فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ ۝ (القمر-54,55) ”جيڪي پرهيزگار آهن اهي جنت جي باغن ۽ نهرن ۾ سڄي (عزت جي) جاءِ تي بادشاهه قادر جا مقرب هوندا.“ باغ جي حمد ان جي بهار آهي ۽ ان بهار جا گواه ۽ شاهد ان جي پيداوار ۽ چشما وغيره آهن. جڏهن وات مان بصر جي ڌپ اچي رهي هجي ته تون مُشڪ ڪاٺ جي پٽاڪ نه هئ. وات مان ٿور جي ڌپ اچي ۽ تون چوڻ ته مون گلڦند ڪاڌو آهي! دل وڏي گهر سان مشابيه آهي، دل جي گهر جا پاڙيسري لڪل آهي. دل جي درياءَ جي سوراخ سان اهي دل جا راز ڏسي وٺن ٿا، قرآن پاڪ ۾ آهي ته: ”إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ ۚ إِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ ۝ (الاعراف: 27) “بيشڪ، اهو شيطان ۽ ان جو اولاد توهان کي ڏسن ٿا، توهان انهن کي نٿا ڏسي سگهو، اسان شيطانن کي انهن جو يار بنايو آهي، جيڪي ايمان نٿا آڻين.“

اولياءَ الله پنهنجي ڪشف جي ذريعي دلين جا احوال معلوم ڪن ٿا، جڏهن شيطان دل جي ڳالهه ڄاڻن ٿا ته پوءِ اولياءَ چو نه ڄاڻندا؟ انسان خود انهن ڪمالن کان محروم آهي. اوليائن کي محروم نه سمجهڻ گهرجي.

الاهي طبيب جو دل جي بيماريءَ کي سڃاڻي وٺڻ

جڏهن بدني طبيب علامتن جي ذريعي بيماريون سڃاڻن ٿا ته، پوءِ روحاني طبيب علامتن جي ذريعي روحاني بيماريون چو نه سڃاڻندا. انهن کي ته ظاهري علامتن جي به ضرورت نه آهي، ڇاڪاڻ ته اهي دلين جا جاسوس آهن

اِس طبِيانِ بدنِ دانشوراند

برسقام تو ز تو واقف تراند

ترجمو: ”اهي بدن جا طبيب دانشمند آهن، تنهنجي بيماري بابت توکان وڌيڪ ڄاڻن ٿا.“

طبيب نبض، رنگ ۽ ساهه جي ذريعي مرض جي تشخيص ڪندا آهن، پر روحاني طبيب بيماري ٻڌائڻ کان سواءِ سڃاڻي وٺندا آهن. اهي بدني طبيب نوآموز ۽ سيڪڙا آهن، انهيءَ ڪري انهن کي علامتن جي ضرورت پيش اچي ٿي. روحاني طبيب پري کان نالو ٻڌي سڃاڻي اندروني حالات معلوم ڪري وٺندا آهن. اهي روحاني طبيب ته انسان جي پيدائش کان اڳ ئي ان جي اندروني ڪيفيت معلوم ڪري وٺندا آهن.

حضرت بايزيد طرفان خوشخبري ڏيڻ

حضرت بايزيد قدس سره طرفان (حضرت) ابوالحسن خرقاني جي پيدائش جي باري ۾ ڪيترا سال اڳ ۾ خوش

خبري ڏني وئي هئي ۽ ان جي صورت ۽ سيرت جي پوريءَ طرح نشاندهي ڪئي وئي هئي.
هن قصي ذريعي مولانا اهو سمجهايو آهي ته حضرت بايزيد عليه السلام حضرت ابوالحسن خرقاني عليه السلام جي پيدائش کان اڳ ئي ان جا احوال معلوم ڪيا هئا ۽ ماڻهن کي ٻڌايو هو.

آل شندي داستان بايزيد
کوز حال بوالحسن پيش چه ويد

ترجمو: ”تو (حضرت) بايزيد عليه السلام جو اهو قصو ٻڌو آهي، جو هن (حضرت) ابوالحسن جو حال اڳواٽ ڄاڻي ورتو هو.“

هڪڙي ڏينهن حضرت بايزيد مريدن سان گڏ ري جي علائقي ۾ وڃي رهيو هو ته اوچتو کيس خوشبوءِ جو احساس ٿيو. جنهن هڪ بايزيد لاءِ خوشبوءِ آندي، اها پاڻي بنجي وئي ۽ پاڻيءَ ۾ اها ڪيفيت پيدا ٿي ويئي، جيڪا شراب ۾ هوندي آهي. ان وقت هڪ مريد حضرت بايزيد عليه السلام کان دريافت ڪيو ته توهان ڇا سونگهي رهيا آهيو؟ بظاهر ڪو گل به نه آهي ۽ توهان تي اها عجيب و غريب ڪيفيت ڇو طاري ٿي آهي؟

حضرت يعقوب عليه السلام پري کان ئي حضرت يوسف عليه السلام جي قميص جي خوشبوءِ سونگهي هئي. توهان تي جيڪا ڪيفيت طاري آهي، ان جي باري ۾ اسان کي به ڪجهه ٻڌايو، ڇاڪاڻ ته اوهان اسان کي هن جو عادي ڪونه بنايو آهي جو توهان اڪيلا مستفيد ٿيو ۽ اسين محروم رهون. صدر مجلس ٿي ٻين کي شراب پياريندو آهي. حضرت بايزيد کي سندس مريد چيو ته، شراب لڪائي نٿو پي سگهجي، ان جو يقيناً اظهار ٿي ويندو آهي. انسان وات جي بوءِ لڪائي سگهي ٿو، پر اکين جي مستي ڪيئن لڪائيندو؟ معرفت واري شراب جي خوشبوءِ ته لڪن ڀرڻ ۾ به نٿي لڪي سگهي، هن شراب جي خوشبوءِ سان ته جهنگ ۽ صحرا واسيو پيو آهي. هيءُ خوشبوءِ ته آسمانن کان به لنگهي ويئي آهي. معرفت جي شراب جي مٺ جو منهن مٽيءَ سان بند نٿو ڪري سگهجي، اهو پرده پوشي جي قابل نه آهي، توهان جي باطني توجه معرفت جو جيڪو راز حاصل ڪيو آهي، اهو اسان کي به ٻڌايو؟

حضرت بايزيد فرمايو ته، حديث شريف ۾ آهي ته: اِنِّى لَآ جِدُّ نَفْسِ الرَّحْمٰنِ مِنْ قَبْلِ الْيَمِّنِ. ”آئون خدا جي ساهه کي يمن جي طرف کان محسوس ڪري رهيو آهيان.“

رامين مشهور عاشق هو ۽ ويسه ان جي معشوقه هئي، ان کان پوءِ ويسه تي عشق جو غلبو ايتري قدر ٿيو جو اها رامين جي عاشق بنجي وئي. يعني عاشق جڏهن پنهنجو پاڻ کي فنا ڪندو آهي ته ان مان معشوق جي خوشبوءِ اچڻ لڳندي آهي. اهڙيءَ طرح حضرت اويس قرني عليه السلام مان الله جي خوشبوءِ ايندي هئي. ان کان پوءِ انسان الله جي اخلاق وارو ٿي ويندو آهي ۽ زمين کان آسمان بنجي ويندو آهي. هرگز جو جڏهن مربو بنجي ويندو آهي ته اها پنهنجي خوشبوءِ ۽ ذاتي کان جدا ٿي ويندي آهي. جيڪو شخص فنا جو درجو حاصل ڪري وٺندو آهي ته ان جي خودي ۽ انسانيت ختم ٿي ويندي آهي.

سلطان بايزيد جو جواب

حضرت بايزيد قدس سره حضور عليه السلام جن جي هن قول جي هم معنيٰ جواب ڏنو ته آئون يمن جي طرف کان خدائي ساهه محسوس ڪري رهيو آهيان.

گفت زيسوى بوى يارے مى رسد
کاندريس ده شهر يارے مى رسد

ترجمو: ”فرمايائين هن طرف کان هڪ دوست جي خوشبوءِ اچي رهي آهي، ڇاڪاڻ ته هن ڳوٺ ۾ هڪ شاھ ايندو.“

هيترن سالن کان پوءِ هتي هڪ بزرگ پيدا ٿيندو، جنهن جو مرتبو تمام گهڻو بلندو هوندو. حضرت بايزيد عليه السلام بطور انڪسار جي فرمايو ته، ان جو مرتبو مون کان وڌيڪ هوندو. حضرت بايزيد ان پيدا ٿيڻ واري روح جون صفتون ۽ انهن جو مسلڪ سڀ ڪجهه ٻڌائي ڇڏيو.

مولانا فرمائي ٿو ته، انسان ٽن شين سان مرکب آهي: جسم، روح حيواني، روح انساني. پهريون ٻئي شيون فاني آهن ۽ انهن جو حليو به فاني آهي، انهيءَ ڪري انهن سان دل نه لڳائڻ گهرجي. روح انساني جنهن جو تعلق ملائ اعليٰ سان آهي، ان سان وابستگي هجڻ گهرجي. حضرت بايزيد فرمايو ته، ان بزرگ جو جسم ڏيئي وانگر زمين تي هوندو، پر سندس نور آسمانن تائين هوندو، ان شاهه جو جسم زمين تي هوندو ۽ نور آسمان تائين هوندو هو. ان ڳالهه کي مثالن سان سمجهائي ٿو.

سج آسمان تي آهي ۽ ان جو نور هر گهر ۾ آهي. گل نڪ کان هيٺان هوندو آهي، پر ان جي خوشبوءِ دماغ ۾ هوندي آهي. هڪ شخص پنهنجي گهر ۾ سٺل هوندو آهي ۽ ان جو روح عدن ۾ ڪنهن خوفناڪ نهر کي ڏسندو آهي ته ان جي جسم تي پگهر اچي ويندو آهي. حضرت يوسف عليه السلام جي قميص مصر ۾ رهي پر ان جي خوشبوءِ ڪنعان ۾ پهچي رهي هئي. ماڻهن حضرت بايزيد عليه السلام جي چوڻ مطابق حضرت ابوالحسن عليه السلام جي پيدائش جي تاريخ لکي ڇڏي هئي. پوءِ لکيل تاريخ مطابق ان جي پيدائش ٿي.

شيخ ابوالحسن جو ڄمڻ

زاده شد آل شاه و زو ملک باخت

از عدم پيدا شد و مرکب بتاخت

ترجمو: ”اهو شاه پيدا ٿيو، سلطنت جي بازي ڪيڏيائين، عدم مان آيو ۽ سواري ڊوڙيائين.“

حضرت بايزيد جي وفات کان تقريبن ٻه سئو سال پوءِ حضرت ابوالحسن پيدا ٿيو. حضرت ابوالحسن ۾ اهي وصفون هيون جيڪي حضرت بايزيد عليه السلام ٻڌايون هيون. حضرت بايزيد عليه السلام جون ٻڌايل وصفون صحيح چون نه هجن جو هن لوح محفوظ تان پڙهي ٻڌاين هيون ۽ ان لوح کي، لوح محفوظ هن ڪري چيو وڃي ٿو ته ان ۾ لکيل شيءِ غلطي کان محفوظ آهي. نجوم ۽ رمل وغيره جون ڳالهيون غلط ٿي وڃن ٿيون. حضرت بايزيد عليه السلام کي انهن احوالن جي خبر وحي الاهيءَ جي ذريعي ٿي هئي. صوفي ان کي وحي دل چوندا آهن، اسين ان کي وحي دل ٿي تسليم ڪريون ٿا، پر اها دل جيڪا خدا جي منظور نظر هجي، اها غلطي ڪيئن ڪندي. مومن کي جڏهن اهو مرتبو حاصل ٿي وڃي ته اهو الله جي نور جي ذريعي ڏسڻ لڳي، تڏهن ان جي صوابديدي غلطيءَ کان محفوظ ٿي ويندي آهي.

غلام جي روزيءَ جي گهٽتائيءَ واري حڪايت ڏانهن واپسي

صوفي از فقر چوں در غم شود

عين فقرش دايه و مطعم بود

ترجمو: ”جڏهن ڪو صوفي فقر سان رنجيندو ٿيندو آهي، ان لاءِ خود فقر دائي ۽ کاڌو ڪارائڻ وارو بنجي ويندو آهي.“

جڏهن صوفي فقر جي غم ۾ مبتلا ٿيندو آهي ته خود رزق ان کي حاصل ٿيڻ لڳندو آهي. جنت انهن شين سان حاصل ٿيندي آهي، جيڪي نفس کي ناگوار لڳنديون آهن. خدا جي رحمت عاجز ۽ شڪسته دل تي نازل ٿيندي آهي. معتبر ۽ مغرور تي خدا ۽ خلق خدا رحم ڪونه ڪندي آهي. جنهن صوفيءَ تي رزق جي تنگي هجي ته اهو مبارڪباد

جي قابل آهي. اهو صوفي جيڪڏهن ڪوڏي هو ته هاڻي موتي ۽ سمنڊ بنجي ويندو، جنهن مان موتي نڪرندا. فقر کان پوءِ جيڪو خدائي رزق حاصل ٿيندو آهي، جڏهن صوفي ان جي حقيقت سمجهي ويندو آهي ته ان کي قرب خداوندي حاصل ٿيندو آهي.

هاڻي جسماني رزق جو فراخيءَ سان اهو خدائي رزق گهٽجندو آهي، تڏهن اهو خوفزدہ ٿي ڏکڻ لڳندو آهي. هو سمجهندو آهي ته ان رزق خداوندي جي ڪمي ڪنهن خطا ۽ قصور جي ڪري ٿي آهي. ان وقت هو ان غلام وانگر پريشان ٿئي ٿو، جنهن جسماني روزي گهٽجڻ تي بادشاهه کي خط لکيو. ان غلام بادشاهه کي خط لکيو. بادشاهه ان جو جواب نه ڏنو ۽ چيائين ته، هن بيوقوف کي فقط روزي گهٽجڻ جو درد آهي ۽ جنهن بنياد تي هن جي روزي گهٽ ٿي ان جو ڪو خيال نه اٿس، هن کي منهنجي وصل ۽ فراق جو ڪو درد نه آهي. انهيءَ ڪري اهڙي بيوقوف جو جواب خاموشي آهي. هن کي روزيءَ جو فڪر آهي ۽ روزي ڏيڻ واري کان غافل آهي. هن غلام کي فرع يعني روزيءَ جو فڪر هو، اصل کان غافل هو.

ان مناسبت سان مولانا فرمائي ٿو ته: جهان کي هڪ صوف سمجهو ۽ انسان کي ان جي اندر جو ڪيڙو ۽ ڪيڙي جا ٻه قسم آهن: هڪ ڪيڙو اهو آهي جيڪو فرع ۽ صوف ۾ مشغول آهي ۽ اصل وٽ ۽ باغبان کان غافل آهي. ٻيو اهو آهي جيڪو جيتوڻيڪ صوف اندر آهي پر اهو وٽ ۽ باغبان کان چڱيءَ طرح واقف آهي. هن ڪيڙي ۾ ايتري قدر طاقت هوندي آهي، جو اهو صوف کي ڦاڙي ٻاهر نڪرندو آهي ۽ حجاب (پرڊا) هن جي نظر ۾ هيچ هوندا آهن. اهو بظاهر ڪيڙو آهي، پر حقيقت ۾ ارڙ نانگ آهي. اهو ٻيو قسم خدا وارن جو آهي جيڪي دنيا مان لنگهي آخرت تائين پهچن ٿا.

مولانا سمجهائي ٿو ته، هن انسان ۾ شروع ۾ اها طاقت ڪونه هوندي آهي، پر راهنما جي مدد ۽ محبت سان منجهس اها طاقت پيدا ٿيندي آهي، جيئن لوه مان نڪرندڙ چٽنگ پهريان ڪمزور هوندي آهي، پر جڏهن ڪپهه ۽ گندرف جي مدد ان کي حاصل ٿي ويندي آهي ته، ان جا شعلا آسمان تائين پهچندا آهن. انسان به پهريان دنياوي مشغلن ۾ لڳندو آهي، پر الله وارن جي مدد سان ملائڪن کان برتر ۽ مٿي ٿي ويندو آهي. هاڻي ان انسان ۾ ايترو نور ۽ طاقت پيدا ٿي ويندي آهي، جو دنيا کي روشن ڪري ڇڏيندو آهي ۽ لوه جي پُل کي سئيءَ سان اُڪوڙي ڇڏيندو آهي. اها باهه جنهن جا شعلا آسمان تائين پهتا اها نه روح آهن، نه روحاني، پوءِ به ان جي پُهج آسمان تائين ٿي ويئي آهي. هاڻي روح ۽ روحاني جي طاقت جو اندازو لڳايو.

جسم تي روح جي شرافت کي ان مان سمجهه ته جسم جي پرورش روح ڪندو آهي. بغير روح جي جسم ايتري قدر ذليل شيءِ آهي، جو ان کي مٽيءَ ۾ دفن ڪيو ويندو آهي. جسم جي وسعت ٻن گزن کان وڌيڪ نه آهي، پر روح جي پُهج آسمانن تائين آهي. توهان پنهنجي جڳهه تي هجو، روح جي لاءِ بغداد ۽ سمرقند تائين پهچڻ لاءِ اڌ قدم جي ضرورت آهي. اک جي چرٻيءَ کي ڏسو ته اها خود ستن مائن کان وڌيڪ نه آهي، پر ان جو نور آسمان تائين وڃي ٿو، نور اک جو محتاج نه آهي، اک نور جي محتاج آهي. روح کي جسماني خواهش جي ضرورت نه آهي، جسم روح جو محتاج آهي. اهو شان ۽ شوڪت ته اسان روح حيوانيءَ جو ڏيکاريو. روح انساني جيڪو ان کان وڌيڪ طاقتور آهي، ان کي هن تي قياس ڪريو. ان روح حيواني ۽ بحث مباحثي کان لنگهي ڪري روح جا طالب بنجو ۽ ان روح تائين پهچو جيڪو جبرئيل جي جان آهي. جڏهن اهو مرتبو حاصل ٿي ويندو آهي ته، حضور ﷺ پنهنجي اُمٽيءَ جي ترقي تي خوشيءَ مان تعجب ڪندا آهن ۽ جبرئيل ﷺ ان جي مقام کان هيٺ هوندو آهي.

مطلب ته معرفت ۽ اسرار معرفت جو بيان غير محدود آهي.

بادشاه جي طرفان خط جو جواب نه اچڻ تي ان غلام جو پريشان ٿيڻ
چوڻ جوابِ نامه نامه خيره گشت
وز غم او آبِ صافي تيره گشت

ترجمو: ”جڏهن خط جو جواب نه آيو ته هو حيران ٿي ويو، غم جي ڪري ان جو صاف پاڻي گدلو ٿي ويو!“
ان غلام جو سڪون ختم ٿي ويو، رات ڏينهن فڪر ۾ هو ته بادشاه خط جو جواب ڇو ڪونه ڏنو يا خط ڪٿي
وڃڻ واري خيانت ڪئي! پڪ سان قاصد منافق هو، بادشاه کي خط ڪونه ڏنائين... پر هيءُ پنهنجي خبر ڪونه ٿو
وٺي ته هن ابتي چال هلي آهي. رڳو ٻين تي الزام هڻي پيو. غلام جو خيال هو ته ٻيو خط لکان ۽ ڪو هنرمند قاصد
تلاش ڪريان.

حضرت سليمان عليه السلام جي تخت تي ان جي لغزش جي ڪري هوا جو ٿيڙو هلڻ
حضرت سليمان عليه السلام جي هن قصي مان هيءُ سمجهاڻي مقصد آهي ته جيڪڏهن اهو غلام پنهنجي غلطي
محسوس ڪري ان جي تلافي ڪري ها ته سڀ ڪجهه نيڪ ٿي وڃي ها. جيئن حضرت سليمان عليه السلام ڪيو.
باد بر تختِ سليمان رفت کڙ
پس سليمان گفت باد اڪثر مغر

ترجمو: ”حضرت سليمان عليه السلام جي تخت تي هوا ٿيڙي هلي. سليمان عليه السلام فرمايو، اي هوا ٿيڙي نه هل!“
هوا حضرت سليمان عليه السلام کي جواب ڏنو ته تون ٿيڙو نه هل! الله تعاليٰ ساھمي انصاف لاءِ پيدا ڪئي آهي، قرآن
پاڪ ۾ آهي ته: جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا (الشوري: 40) ”ٻرائي جو بدلو ان جهڙي ٻرائي آهي.“ هوا ڪج روي اختيار
ڪئي، حضرت سليمان عليه السلام جو تاج به ٿيڙو ٿي ويو، جنهن تي حضرت سليمان رنجيده ٿيو. تاج حضرت سليمان عليه السلام
کي چيو ته، اي امانتدار! جڏهن توهان جي دل ۾ مناسب خيال نه آهي ته منهنجي راست روي جي اميد نه ڪريو. اٺ
دفعي حضرت سليمان عليه السلام تاج سڌو ڪيو، وري به ٿيڙو ٿيو وڃي. جڏهن حضرت سليمان عليه السلام دل ۾ آندل نامناسب
خيال جي اصلاح ڪئي ۽ ان کان پوءِ تاج کي ارادي سان ٿيڙو رکيائين ٿي پر اهو پاڻهي سڌو ٿي ويو ٿي. اٺ دفعي
حضرت سليمان عليه السلام تاج ٿيڙو رکيو ته به سڌو ٿيو وڃي. آزمائش لاءِ ائين ڪيائين.
مولانا فرمائي ٿو ته، عمل ۽ جزا جي راز کي وڌيڪ واضح ڪرڻ جي اجازت نه آهي. بزرگ دعا ڪري ٿو ته اي
خدا! جيڪڏهن منهنجي وات مان تنهنجي مرضيءَ جي خلاف ڳالهيون نڪرن ۽ غيب جو راز ظاهر ڪرڻ لڳن ته
منهنجي وات کي بند ڪر. انسان کي جيڪا تڪليف پهچي ٿي، حقيقت ۾ اها ان جي ڪنهن عمل جي سزا هوندي
آهي. انهيءَ ڪري ٻين تي الزام نه رکڻ گهرجي ۽ ان غلام وانگر نه ڪرڻ گهرجي، البت پنهنجو پاڻ کي قصوروار
سمجهڻ گهرجي.

ان غلام جي بيوقوفِي هئي. سندس خطا جي ڪري روزي گهٽ ٿي ۽ اهو ٻين سان وڙهيو. فرعون به اها غلطي
ڪئي، ان جي سلطنت جي برباديءَ جو اصل سبب حضرت موسيٰ عليه السلام هو، جيڪو ان جي گهر ۾ پرورش وٺي رهيو
هو ۽ فرعون ٻين ٻارن کي قتل ڪرائيندو هو. خطا تنهنجي نفس جي هوندي آهي، تون ان سان خوش رهين ٿو ۽ ٻين
تي ناخوشيءَ جو اظهار ڪرين ٿو، تون به فرعون وانگر آهين، جيڪو دشمن سان خوش هو ۽ ٻين کي ذليل ۽ خوار
ڪري رهيو هو. انسان جي هيءَ فرعونيت آهي ته اصل دشمن يعني پنهنجو پاڻ کي بي قصور سمجهي ٿو ۽ ٻين سان
دشمني ڪري ٿو.

قرآن پاڪ ۾ آهي ته، مَا أَصَابَكُمْ مِّنْ مُّصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ: (الشوري: 30) ”جيڪا مصيبت توهان کي پهچي ٿي، اها توهان جي هٿن جي ڪمائي آهي.“ فرعون اصل ۾ ٻين بادشاهن کان وڌيل هو پر قضاء خداوندي ان کي بي عقل ۽ اندو بنائي ڇڏيو هو. الله جي مُهر وڌي کان وڌي عقلمند کي بي عقل جانور بنائي ڇڏيندي آهي. الله جو فيصلو لامحالہ ظاهر ٿيندو آهي، جيئن بايزيد جو غيبي حڪم ظاهر ٿيو.

حضرت شيخ ابوالحسن خرقاني رحمۃ اللہ علیہ جو، حضرت بايزيد جي پيدا ٿيڻ کان اڳ ڏنل خبر کي ٻڌڻ

ہمچتاں آمد کہ او فرمودہ بود

بوالحسن از مرد ماں آں را شنود

ترجمو: ”ائين ئي ٿيو، جيئن ان فرمايو هو، ابوالحسن رح ماڻهن کان اهو ٻڌو.“

حضرت ابوالحسن رحمۃ اللہ علیہ خرقاني پيدائش کان پوءِ حضرت بايزيد جي پيشن گوئي ٻڌي ۽ هيءُ به ٻڌو ته بايزيد رحمۃ اللہ علیہ فرمايو ته، ابوالحسن منهنجي قبر مان فيض حاصل ڪندو ۽ منهنجو مريد ٿيندو ۽ منهنجي حلقي ۾ داخل ٿيندو. هر روز صبح جو اچي منهنجي قبر مان فيض حاصل ڪندو ۽ خدا وارو بزرگ بنجي ويندو. جڏهن اهي ڳالهيون حضرت ابوالحسن رحمۃ اللہ علیہ خرقاني ٻڌيون تڏهن فرمايائين ته، شيخ بايزيد رحمۃ اللہ علیہ جي روح ساڻس به خواب ۾ اهي ڳالهيون فرمايون آهن. تنهن ڪري هر روز صبح جو بايزيد رحمۃ اللہ علیہ مثالي صورت ۾ اڳيان اچي سندس مونجهارا ۽ اعتراض حل ڪندو هو ۽ ڪڏهن مثالي صورت کان سواءِ فيض حاصل ڪندو هو.

هڪڙي ڏينهن حضرت ابوالحسن خرقاني رحمۃ اللہ علیہ قبر تي پهتو ته قبر نظر نه آيس، ان تي برف جا ته ڄميل هئا، تڏهن ڏاڍو ڏڪارو ٿيو، شيخ بايزيد رحمۃ اللہ علیہ جيڪو روحاني حيات سان زنده هو، ان جو آواز آيو ته، ”برف کان نه گهٻراءِ، مون وٽ اڄ، سڄي دنيا برف وانگر ناپائيدار آهي.“

هاڻي حضرت ابوالحسن خرقاني جي تڪميل ٿي چڪي هئي ۽ مٿس مشاهدي جي ڪيفيت طاري ٿي چڪي هئي. مولانا وري غلام جو قصو شروع ڪري ٿو.

غلام طرفان ٻيو خط لکڻ:

جڏهن پهرين خط جو جواب نه آيو ته ان غلام بادشاهه کي پيش ڪرڻ لاءِ ٻيو خط لکيو:

نامه دیگر نوشت آں بدگماں

پُر ز تشنّيع و نفير و پُرفغاں

ترجمو: ”اُن بدگمان ٻيو خط لکيو، ملامت ۽ فرياد ۽ آه و زاريءَ سان ڀريل هو.“

مون کي تعجب آهي ته، خط بادشاهه کي مليو، پوءِ به جواب ڪونه آيو. هي ٻيو خط آهي، ڀلي مون کي پنج خط لکڻا پون ته به لکندس. چوڪيدار بادشاهه کي چيو ته، بهرحال اهو توهان جو غلام آهي، جيڪڏهن جواب لکو ته مناسب ٿيندو. بادشاهه چيو ته، جواب لکڻ آسان آهي، پر هو بيوقوف آهي، بيوقوف انسان الله جي بارگاه مان تڙيل آهي. جيڪڏهن آئون ان جي خط ۽ لغزش معاف ڪندس ته مون ۾ ان جي بيماري سرايت ڪري ويندي.

بيعتل جي خارش خدا ڪري ڪافر کي به نه لڳي. بدعقلي جي نحوست کان ڪڪر به مينهن ڪونه وسائيندو آهي. مشهور آهي ته جتي ڇٻ وهندي آهي، اها جاءِ ويران ٿي ويندي آهي. نوح عليه السلام جي قوم جي حماقت جي ڪري طوفان آيو ۽ دنيا برباد ٿي وئي.

پيغمبر ﷺ جو عقلمندن جي تعريف ۽ بيوقوفن جي مذمت ڪرڻ
گفت پيغمبر که احق هر که هست
او عدو ما و غول رهن ست

ترجمو: ”پيغمبر ﷺ فرمايو ته، بيوقوف جيڪو به آهي، اهو اسان جو دشمن ۽ ڀٽڪائڻ وارو ڌاڙيل آهي.“
ڪن حديثن جو مفهوم هي آهي ته، حضور ڪريم ﷺ ارشاد فرمايو ته، بيوقوف اسان جو دشمن آهي ۽ عقلمند اسان جو دوست آهي. عقلمند جيڪڏهن ڪنهن کي بُرو ڀلو به چوي ٿو ته، ان ۾ ڪا به ڪا مصلحت هوندي آهي. بيوقوف جي ڀلائي ۾ به بُرائي آهي. بيوقوف سان محبت ڪرڻ ائين آهي، جيئن ڪو گڏهه جي مقعد کي چمي ڏي. ان چميءَ مان کيس نقصان پهچندو ۽ ڪپڙا خراب ٿيندا. اصل دسترخوان عقل آهي، جتان انسان غذا حاصل ڪري ٿو. نان ۽ ڪباب جيڪڏهن بيوقوف پيش به ڪري ته اهي نقصان پهچائيندڙ آهن. ان جو نمڪ ۽ نان بي عقل بنائي ڇڏيندا. جيڪڏهن بيوقوف جي دسترخوان تي ڪي پيش جون شيون نظر اچن ته اهي شراب نه هونديون. نوراني شراب ته عقل جي روشني آهي، روح جي پرورش ان سان ٿيندي آهي. جسماني غذائن ۾ انهن نوراني غذائن جو پرتو آهي، جيڪا انهن ۾ لذت اچي ٿي، اها حيواني جان ان نوراني جان مان ٺهي آهي.
نور جي روحاني غذا جو هڪ گرهه کائيندڙ ته اها جسماني غذا هيچ ٿي ويندي. جڏهن توهان اها غذا کائيندو تڏهن جسماني غذا کي چونڌو ته مون تي عاشق ٿي ويئي آهي. هاڻي تون مٺيون ڳالهيون چو ٿي ڪرين، مون کي رستو ملي ويو آهي، مون کي تو جهڙن ڪمزور پيرن جي ضرورت نه آهي.

عقل جا ٻه قسم آهن: هڪ ڪسبي عقل آهي، جيڪو درسگاهن مان حاصل ٿيندو آهي. اهو عقل جيڪڏهن حاصل ڪيو وڃي ته ٻئي عقل کان وڌي ويندو آهي. اهو عقل ڪتابن، استادن ۽ علم ذريعي حاصل ٿيندو آهي. هن عقل جي حاصل ٿيڻ تي انسان حفاظت ڪرڻ واري پٽي بنجي ويندو آهي پر لوح محفوظ جنهن جي الله تعاليٰ هر قسم جي غلطيءَ کان حفاظت ڪندو آهي، اها ٻي شيءِ آهي.

عقل جو ٻيو قسم خدا جي عطا آهي ۽ ان جو سرچشمو درسگاه ۽ استاد نه آهي، پر خود روح ۾ ان جو چشمو آهي، ان چشمي مان جيڪو پاڻي اچي ٿو اهو نه گندو هوندو آهي، نه ان جو رنگ بدلاجي ٿو. جيڪڏهن ڪسبي عقل جون راهون بند ٿي وڃن ته ان عقل واري کي ڪو غم ڪونه ٿيندو آهي. ڇاڪاڻ ته اهو دل جي خاني مان موجزن آهي. جيڪڏهن ڪسبي عقل حاصل ڪرڻ جا ذريعا وڃائجي وڃن ته انسان بي سرو سامان رهجي ويندو آهي، پر اندروني چشمو ان آفت کان محفوظ آهي. عقل جي روحاني چشمي جي ڳولا ڪرڻ گهرجي، تان ته ٻين جو احسان نه ڪٽڻو پوي.

هڪڙي شخص جو ٻئي سان مشورو

ان شخص جو قصو جنهن هڪ شخص سان مشورو ڪرڻ گهريو، پر هن کيس چيو ته، ڪنهن ٻئي سان مشورو ڪر، ڇاڪاڻ ته آئون تنهنجو دشمن آهيان.
هن قصي جو مقصد عقل جي فضيلت بيان ڪرڻ آهي:

مشورت می کرد شخے باکے

کز تردد وار بد وز مجھے

ترجمو: ”هڪ شخص ٻئي سان مشورو ڪرڻ ٿي گهريو، تان ته مونجهاري ۽ بندش مان چٽي پوي.“
ڇاڪاڻ ته انسان مونجهاري ۾ ڪنهن طرف پيش قدمي ڪونه ڪندو آهي. ان شخص چيو، ڪنهن ٻئي سان

مشورو ڪر، آئون تنهنجو دشمن آهيان، دشمن جي مشوري مان ڪا ڪاميابي ڪونه ٿيندي آهي. توکي ڪو دوست ڳولي ان سان مشورو ڪرڻ گهرجي. دوست، دوست جو خير خواه هوندو آهي. بگهڙ رڍن جو ڌنار نٿو بنجي سگهي، اجائي تلاش ۽ جستجو مان ڪجهه حاصل ڪونه ٿيندو.

دوستن جي صحبت ۾ ڪورو به باغ بنجي ويندو آهي ۽ دشمنن جي صحبت ۾ باغ به ڪورو بنجي ويندو آهي. خود غرضيءَ جي ڪري دوستن کي دشمن نه بنائڻ گهرجي. ماڻهن سان الله جي رضا خاطر پلائي ڪريو. جيڪڏهن اهو مقصد به نه هجي ته پنهنجي راحت خاطر ٻين سان پلائي ڪريو، جڏهن ماڻهن سان پلائي ڪندؤ ته اهي توهان جا دوست بنجي ويندا ۽ توهان جي دل ۾ تڪليف ڏيندڙ خيال ڪونه اچي سگهندا. جيڪڏهن تون سڀني کي دوست نٿو بنائي سگهين ته پوءِ ڪنهن خاص دوست سان مشورو ڪر!

مشوري وٺڻ واري چيو، آئون ڄاڻان ٿو ته، تون منهنجو دشمن آهين، پر تون انسان آهين ۽ عقلمند آهين ۽ بيڪار ناهين. مون کي يقين آهي ته تنهنجو عقل توکي مون سان ڏنگائي ڪرڻ ڪونه ڏيندو. عقلمند جي طبعي تقاضا جيتوڻيڪ دشمن کان بدلو وٺڻ هوندي آهي، پر ان جو عقل سندس طبيعت ۽ نفس تي غالب اچي ويندو آهي. عقل، عقلمند جي هر سُئي ۽ خراب موقعي تي حفاظت ڪندو آهي. عقل انصاف وارو چوڪيدار آهي ۽ دل جي خيالن تي حاڪم آهي. عقل بليءَ وانگر هوشيار آهي ۽ نفس ڪوئي وانگر آهي.

جتي نفس جو غلبو آهي، سمجهو ته اتي عقل ناهي. پر جيڪڏهن عقل آهي ته اهو مثل آهي. اسان عقل کي بلي قرار ڏنو آهي. اها غلطي هئي، عقل ته شينهن آهي. انسان ۾ لامحالہ نفسياني قوتون هونديون آهن. عقل جي پروسسي تي انهن کان غفلت نه ڪرڻ گهرجي. بس هي ايتري قدر آهي جو جيڪڏهن هوندو آهي ته، اهي قوتون ڍريون ٿي وينديون آهن، پر بلڪل فنا ڪونه ٿينديون آهن. ڪامل انسان جو عقل ڪامل هوندو آهي ۽ عقل جان جي جان آهي ۽ اهو سڄي ڪائنات تي حڪومت ڪري ٿو.

رسول الله ﷺ جن جو، هُڏيلي نوجوان کي، امير بنائڻ

هن قصي کي نقل ڪرڻ جو مقصد هيءُ آهي ته، بزرگي عقل جي ڪري آهي، عمر جي ڪري نه آهي.

يک سرِيءَ مِ فرستادے رسول

بهر جنگِ کافر و دفعِ فضول

ترجمو: ”حضور ﷺ جن هڪ لشڪر کي پئي موڪليو ڪافرن سان جنگ ۽ فضول ماڻهن کي دفع ڪرڻ جي لاءِ.“

حضور ﷺ جن هڪ لشڪر جنگ تي موڪليو، جنهن جو سالار عرب جي مشهور قبيلي هُڏيلي جي هڪ نوجوان کي مقرر ڪيائون، فوج جو سردار بمنزلہ مٿي جي آهي، سالار کان سواءِ فوج ائين آهي، جيئن مٿي کان سواءِ ڌڙ هجي.

مولانا لشڪر جي سالار کي ڇڏي راهنما جي ضرورت جو مضمون شروع فرمايو آهي. انسان جي عملن ۾ مُردگي ان ڪري هوندي آهي جو هن ڪنهن هاديءَ کي پنهنجو سونهون سردار ڪونه بنايو آهي. ڪنهن کي هادي ۽ سونهون بنائڻ ۾ انسان جي سُستي، خدمت ۾ بُخل ۽ خودي رکاوٽ بنبي آهي. هاديءَ کان گريز ڪرڻ واري جو مثال ان گڏھ وانگر آهي، جيڪو بار کان گهٽائي جبل ڏانهن پڄي وڃي. گڏھ جو مالڪ خبردار ڪري رهيو آهي ته جبل ۾ سوين بگهڙ آهن، جيڪي توکي ماري ڇڏيندا ۽ تنهنجا هڏا به چٻاڙي ڇڏيندا.

هادي يا سونهون پڻ پڄڻ وارن کي سمجهائيندو آهي ته پاڇ ۾ هاجو آهي پر جيڪڏهن هلاڪت ۽ هاجو نه هجي ته به گهٽ ۾ گهٽ نعمتن کان محرومي نه آهي ٿي آهي. هاديءَ جي تعليم کان گهٽائڻ نه گهرجي بلڪ طالب کي ائين

هجن گهرجي جيئن وهنجارڻ واري جي هٿ ۾ مردو هوندو آهي. انسان جو نفس گڏهه آهي. جڏهن اهو انسان تي غالب هجي جيئن ته حڪم غالب تي لڳندو آهي ته اهڙي انسان کي گڏهه چيو ويندو. جن ماڻهن تي نفس جو غلبو آهي، بلڪ کيس انهن کي الله تعاليٰ ازراه ڪرم گڏهه ڪونه چيو آهي پر گهوڙو قرار ڏنو آهي. عرب جڏهن عربي نسل جي گهوڙي کي سڏيندا آهن، تڏهن لفظ ”تعال“ (هلي آ) ڳالهائيندا آهن. اهڙيءَ طرح قرآن شريف حضور ﷺ کي چيو آهي ته، انهن ماڻهن کي ”تعالوا“ چئو. نبي جيئن ته قوم جي تربيت ڪندو آهي، انهيءَ ڪري ان کي وڌيڪ تڪليف برداشت ڪرڻي پوندي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: وَمَنْ كَفَرَ فَلَا يَحْزُنكَ كُفْرُهُ* (لقمان: 23) ”۽ جيڪو شخص ڪفر ڪري ته ان جو ڪفر ڪرڻ توکي غمگين نه ڪري.“

هر گهوڙو پنهنجي اسٽبل ڏانهن ويندو آهي. جيڪي بدبخت آهن، انهن جو اهو طنبيلو نه آهي، جنهن ڏانهن نبي دعوت ڏئي ٿو. جهڙيءَ طرح ملائڪن ۾ به آهي. انهيءَ ڪري انهن کي مختلف صفتن ۾ رکيو ويو. ملائڪن ۽ انسانن جي صلاحيت جي اختلاف کي هن مثال مان سمجهو ته سڀ ٻار هڪ اسڪول ۾ پڙهندا آهن پر صلاحيت ۽ استعداد جي اعتبار سان ڪن کي ڪن تي فوقيت حاصل آهي. صلاحيت جو اختلاف حواس ۾ به آهي. ڪن ۾ ٻڌڻ جي صلاحيت آهي جيڪا ڪن ۾ نه آهي. ڪن ۾ ڏسڻ جي صلاحيت آهي، جيڪا ڪن ۾ ناهي. جيڪڏهن لکين اکيون گڏجي پون ته به هڪ ڪن برابر ڪونه ٻڌي سگهنديون. سڀني حواسن جو اهوئي حال آهي. جيڪو جنهن شيءِ جي صلاحيت رکي ٿو اها ٻئي ۾ ناهي. ظاهري حواس ۽ باطني حواس سڀ پنهنجي صلاحيت جي اعتبار سان پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ لڳل آهن. جيئن ملائڪن جون مختلف صفون پنهنجي ڪم ۾ لڳل آهن. جيڪڏهن ڪنهن ۾ دين قبول ڪرڻ جي صلاحيت نه آهي ته اهو بي دينن جي صف ۾ شامل رهندو. نبيءَ جو ڪم دعوت ڏيڻ آهي. هو منڪرن کان تنگ ٿي دعوت کي نٿو ڇڏي. جيڪڏهن ڪو منڪر هڪ پيري انڪار ڪري ٿو، ٿي سگهي ٿو ته هو پنهنجي صلاحيت جي اعتبار سان آخر ۾ دعوت کي قبول ڪري.

قرآن پاڪ ۾ آهي: وَاللّٰهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (يونس: 25) ”الله تعاليٰ سلامتيءَ جي گهر جي دعوت ڏئي ٿو ۽ جنهن کي چاهي ٿو، سڌي رستي جي رهنمائي ڪري ٿو.“

رسول الله ﷺ جن جي فيصلي تي اعتراض وارڻ

چوں پیغمبر سرورے کرد از هذیل

از برائے لشکر منصور خیل

ترجمو: ”جڏهن پيغمبر ﷺ فتح مند ٿولي جي لشڪر لاءِ هذيل مان سردار بنايو.“

هڪڙي ماڻهو حسد جي ڪري اعتراض ڪيو ته اسان کي قبول نه آهي. جيئن ته ان تي دنيا داري جو غلبو هو. انهيءَ ڪري اعتراض جي نوبت آئي. پاڻ ۾ اختلاف جو سبب غرور ۽ وڌائي آهي. دنيا مان چوڻڪاري جي ڪنجي خود انهيءَ جي هٿ ۾ آهي. انسان مجاهدو ڪري نڪري سگهي ٿو، پر تعجب آهي جو ان کي قيدخاني ۾ رهڻ منظور آهي. انسان مصيبت ۾ ڦاٿل آهي. حالانڪ روحانيت جي نهران جي دامن سان ٽڪرائجي رهي آهي. ان سان آلودگي کي پري ڪري سگهجي ٿو.

روحانيت جي آرامگاهه ان جي پاسي ۾ آهي، تنهن هوندي به بيقراريءَ کان پاسا بدلائي رهيو آهي، ان آرام گاهه ۾ داخل نٿو ٿئي. خدا جو نور مخفي آهي ۽ عابدين جي ڳولا ان جي وجود جي گواهي آهي. دنيا کان وحشت انسان کي هدايت جي رستي جي ڳولا لاءِ مجبور ڪندي آهي، ڪثرت ۾ وحدت جو مشاهدو ڪريو. وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ: (الحديد: 4) الله تعاليٰ توهان سان گڏ آهي، توهان جتي به هجو: فَانظُرْ إِلَىٰ اثْرِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُخْرِجُ الْأَرْضَ بَعْدَ

موتها. (الروم: 50) زمين جي مرڻ کان پوءِ ان جي تروتازگي وجود باريءَ جو دليل آهي. آزاديءَ جي توقع آزادي جي وجود تي دلالت ڪري ٿي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن آزاديءَ جو وجود نه هجي ۽ آزاديءَ جي خوشخبري ڏيڻ لاءِ اچڻ واري جي اميد نه هجي ته دوازي تي نگاهون ڇو لڳل هجن! هدايت جي توقع ان جي وجود جو دليل آهي.

لکين گناهگار آبِ رحمت جي جستجوءَ ۾ آهن. اهو آبِ رحمت جو دليل آهي. راحت جي توقع تي بي سڪائي ۾ بيچيني ٿيندي آهي، جيڪڏهن توقع نه هجي ته قرار اچي وڃي. روح جي بيچيني آخرت جي آرام جي توقع جي ڪري آهي. بيقاراري تڏهن ٿيندي آهي، جڏهن ڪا متوقع آرامگاهه هجي. خمار تڏهن ئي ٿيندو آهي، جڏهن خمار کي ٽوڙيندڙ ڪنهن شيءِ جي توقع هجي. شراب جو وجود نه هجي ته ان جي طلب ۾ بدن ۾ ڪاهليءَ جو احساس ئي نه ٿئي. اعتراض ڪرڻ واري چيو، سائين توهان ئي فرمايو آهي ته، رهبر يا سونهون پوڙهو هجڻ گهرجي. اَلشَّيْخُ فِي أَهْلِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ ”پوڙهو پنهنجي اهل ۾ ائين آهي، جيئن نبي پنهنجي امت ۾“ هي حضور ﷺ جن جو فرمان آهي. ان اعتراض ڪرڻ واري حضور ﷺ کي چيو ته، سائين! لشڪر ۾ گهڻا پوڙها آهن، جيڪي هن نوجوان کان وڏا آهن. انهن جي پيريءَ کي نه ڏسو، سندن عقلا جي پختگيءَ کي ڏسو. پوڙهي ڇڏ جا آثار عقل جي پختگيءَ جا دليل آهن. جوانيءَ جا نشان عقل جي خامي جا دليل آهن. نوجواني جي ساز و سامان مان بي ساماني جهلڪندي آهي. سون جي هيڊاڻ سوناري جي سُرخروئيءَ جو سبب بنبي آهي. نوجوان جا گل گلاب وانگر آهن. اهو هن ڳالهه جو دليل آهي ته، هو خطا ۾ سيکڙاٽ، آهي ۽ ان جا حرف ۽ لکائي قاعدي مطابق نه آهي. اهڙو نوجوان جسماني طور جيتوڻيڪ چست هوندو آهي پر عقل ۾ اڀاهج هوندو آهي. پوڙهي جا هٿ پير جيتوڻيڪ سُست آهن، پر ان جي عقل کي پرواز حاصل هوندو آهي.

جيڪڏهن هٿ پير بيڪار ٿيڻ تي، پَر حاصل ٿيڻ جو ڪو مثال ڏجي ته اهو حضرت جعفر طيار رضی اللہ عنہ جو آهي. غزوه موت ۾ سندن هٿ ڪٽجي ويا ته الله تعاليٰ کين جنت ۾ پر عنايت فرمايا. جعفر برمڪي جي دور جو سون خالص هجڻ ۾ مشهور آهي. دنياوي سون جي ڳالهه سان راز پوشيده ٿيڻ لڳا جنهن ڪري منهنجي دل پاري وانگر بيقارار ٿي وئي. چپن تي هٿ رکڻ خاموش رهڻ جو اشارو هوندو آهي. انسان خاموشيءَ ۾ خيالن کي گڏ ڪندو آهي. تڏهن گفتگو شروع ڪندو آهي. خاموشي سمنڊ آهي، جنهن مان گفتگوءَ جي نهر جاري ٿئي ٿي، جڏهن ته سمنڊ خود انسان جو طالب هجي ته ان کي نهر تلاش نه ڪرڻ گهرجي.

خاموشي اشارو ڪري رهي آهي ته هاڻي انهن اسرارن جي گفتگوءَ کي ختم ڪريو. جڏهن ڪنهن شيءِ جو مشاهدو حاصل هجي ته مشاهدو ڪرڻ وارن کي ان شيءِ جون خبرون ٻڌائڻ بيڪار آهن. ڪنهن شيءِ جي باري خبرون ڏيڻ به قائم مقام آهن ۽ خبرن جو تعلق ان شخص سان آهي، جيڪو ان شيءِ کان غائب هجي، جيڪو شخص مشاهدو ڪري رهيو آهي، ان کي خبرون ٻڌائڻ بيڪار ڪم آهي. مقصد حاصل ٿيڻ کان پوءِ وسيلو ۽ ذريعا بيڪار ٿي ويندا آهن. ڪي عورتون عاشق ۽ معشوق جا هڪ ٻئي ڏانهن پيغام پهچائڻ جو ذريعو بڻبيون آهن. عاشق جي جواني خود معشوق کي دعوت ڏيندي آهي، پوءِ نياپن ۽ سلامن جي ضرورت ڪونه رهندي آهي، يعني جيستائين سالڪ جو ننڍپڻ آهي تيستائين ان کي ذريعن جي ضرورت آهي. جڏهن اهو بلوغت کي پهچي مشاهدو ڪندو آهي ته وسيلن کان بي نياز ٿي ويندو آهي. عارف ڪامل جيڪي ابتدائي ذريعا اختيار ڪندا آهن، اهي ٻين جي تعليم ۽ سمجهاڻيءَ لاءِ هوندا آهن، جن کي مشاهدو حاصل آهي، انهن کي خبرون ڏيڻ انهن جي مقام کان پنهنجي جها! ت جو ثبوت ڏيڻ آهي.

قرآن پاڪ ۾ آهي ته: إِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ وَالْعِزَّةِ (الاعراف: 204) ”جڏهن قرآن پڙهيو وڃي ته ان ڏانهن ڌيان ڏيو، خاموش رهو.“

جيڪڏهن مشاهدي ۾ ارو توهان کان ان شيءِ جي باري ۾ پڇي ته سٺي نموني ۾ مختصر ڳالهه ڪريو. ها،

جيڪڏهن اهو تفصيل جو مطالبو ڪري ته، عمدي طريقي تي تفصيل بيان ڪريو. منهنجو ۽ ضياء الحق جو به اهوئي معاملو آهي. آئون ان صاحب مشاهده جي اڳيان مختصر ڳالهه ڪريان ٿو پر هن جي طرفان تفصيل جو مطالبو آهي. حُسام الدين جو شوقِ سماع مون کي مثنوي چوڻ تي مجبور ڪري ٿو. توهان کي جڏهن مشاهدو حاصل آهي ته پوءِ محبوب جي ڳالهين جو ايتريقدر شوق ڇو آهي؟ اهو جواب آهي. عشق جي تقاضا آهي ته عاشق جا سڀئي حواس معشوق سان بهره ورهجن. اڪ جيڪڏهن ڏسي ٿي ته ڪن ڳالهين ۾ ٻڌڻ جو مشتاق هوندو آهي. مست چاهيندو آهي ته، ساقيءَ جي شراب مان فقط وات لذت حاصل نه ڪري، پر ڪن به ان جو نالو ٻڌڻ. وات تي جيڪڏهن جامر لڳل آهي ته ڪن پنهنجو حصو گهرندو آهي. ڪن کي جواب ملندو آهي ته، تنهنجو حصو عشق جي اها حرارت آهي جيڪا تو ۾ ڏسڻ سان سرايت ڪري رهي آهي. اهو چوندو آهي ته، آئون ان کان وڌيڪ لذت چاهيان ٿو ۽ اها محبوب جي ڪلام ٻڌڻ سان حاصل ٿيندي.

اعتراض ڪرڻ واري کي پيغمبر ﷺ جو جواب

در حضورِ مصطفایِ قد خُو

چوں زخرد آں عرب آں گفتگو

ترجمو: ”مني مزاج واري مصطفيٰ ﷺ جي درٻار ۾ جڏهن ان عرب اها گفتگو حد کان وڌائي ڇڏي.“ هن هذيلي نوجوان کي سردار بنائڻ تي گهڻو اعتراض ڪيو ته حضور ﷺ جن کيس خاموش رهڻ جو اشارو ڪيو. سورة والنجم ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جي برحق هجڻ جو ذڪر آهي ۽ سورة عبس ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جي ناگواري جو ذڪر آهي. اهي ٻئي ڳالهين صورت حال جي مناسب هيون، انهيءَ ڪري انهن جو ذڪر ڪيو ويو. اعتراض ڪرڻ واري ڳالهه سٺي انداز ۾ ڪئي هئي، پر ان جي منشاء حسد ۽ بدباطني هئي، انهيءَ ڪري مولانا ان جون تشبيهون ڄاڻايون آهن. پولٽي کي سونگهي، ها، ها ڪري ٿو، تان ته ٻيا ان کي خوشبودار مُشڪ سمجهن!

تون خوشبو جي ماهر کي دوکو ڏيڻ چاهين ٿو. وڏن جي بُردباري انهن کي ساڌو بڻائيندي آهي پر دوکي ڏيڻ واري کي پاڻ ڏانهن ڏسڻ گهرجي ته هو ڪنهن کي دوکو ڏئي رهيو آهي. جيڪڏهن ڊيگري ڪليل هجي ته ٻليءَ کي ڪجهه پنهنجو شرم ڪرڻ گهرجي ۽ ان ۾ منهن نه وجهڻ گهرجي. بردبار ماڻهو مجرم کان پنهنجو پاڻ کي غافل بنائيندا آهن، پر اهي سمجهندا سڀ ڪجهه آهن، انبيائن جي بردباريءَ جو معمولي حصو سڻو جبلن کان وڌيڪ مُتحمل هوندو آهي. انهن ۾ ايتري قدر بردباري هوندي آهي، جو وڏي کان وڏو هوشيار به دوکو کائي ويندو آهي، انهن جي بردباري ۾ شراب وارو اثر آهي، جيڪو انسان کي مدهوش ڪري ڇڏيندو آهي، شرابي مستانو ٿيندو ويندو آهي. نوجوان، شراب جي نشي ۾ پيوڙهن وانگر رستي ۾ ڪري پوندو آهي، جڏهن ان معمولي شراب جا اهي اثر آهن ته عشقِ الاهي جا ڪهڙا اثر هوندا؟

اصحاب ڪهف عشقِ الاهي جي شرابن سان اهڙا مست ٿيا جو کين ننڊ توڙي جاڳ جو هوش به نه رهيو! ٽي سئو نو سال هڪ غار ۾ سَٿا رهيا. حضرت يوسف ﷺ کي ڏسي مصري عورتون عشقِ الاهي جي شراب سان اهڙيون مست ٿيون جو پنهنجا هٿ ڪٽي ويهي رهيون، جن جادوگرن کي فرعون حضرت موسيٰ ﷺ جي مقابلي ۾ آندو هو، اهي ان شراب سان اهڙا مست ٿيا جو سوري تي چڙهڻ انهن کي پيارو لڳو. حضرت جعفر طيار غزوه موٽي ۾ ان شراب سان اهڙو مست ٿيو جو کيس هٿ ڪٽجڻ جي ڪا پرواهه ڪونه هئي.

”سبحاني ما اعظم شاني“ وارو قصو

حضرت بايزيد عليه السلام جي هن قصي جو مقصد به شراب معرفت جي نشي ۽ سکر جي كيفيت کي ظاهر ڪرڻ آهي. ”سبحاني ما اعظم شاني“ آئون پاڪ ذات آهيان، منهنجو شان عظيم آهي. استغراق وحدت ۽ کمال مستي ۽ ۾ بايزيد عليه السلام پنهنجو پاڻ کي خدا چيو.

با مُريداں آل فقير مُتَشَمِّم
بايزيد آمد کہ نیک يَزداں مَنَم

ترجمو: ”ان معزز درويش بايزيد رح مريدن جي اڳيان اچي چيو ته آئون خدا آهيان.“

جڏهن سکر ختم ٿيو تڏهن مريدن کيس چيو ته توهان جا چيل لفظ تمام غير مناسب هئا. بايزيد مريدن کي چيو ته، جيڪڏهن ان طرح جا اکر منهنجي زبان مان وري نڪرن ته مون کي قتل ڪري ڇڏجو. آئون خدا ڪيئن ٿي سگهان ٿو؟ آئون جسم وارو آهيان ۽ خدا جسم کان پاڪ آهي.

مريدن سندس وصيت تي چريون تيار ڪيون، پوءِ وري هڪ دفعو مٿن سکر جي كيفيت طاري ٿي ويئي، تڏهن کائڻ اها پهرين سڄي گفتگو وسري ويئي. بايزيد جا اهي اکر عشق جي ڪري هئا.

مولانا عشق جو اثر بيان ڪندي چوي ٿو ته عقل بمنزلہ شمع جي آهي ۽ عشق سج آهي، سج نڪرڻ تي شمع بيڪار ٿي ويندي آهي. اهڙيءَ طرح عقل عشق جي اڳيان لاچار آهي. عقل بادشاهه آهي ۽ عشق چوڪيدار آهي. عقل جي بقا الله تعاليٰ جي حجاب نور جي ڪري آهي. جيڪڏهن اهو نور جو پردو هٽي وڃي ته مخلوق ۽ عقل تاب نه لائي سگهن ۽ فنا ٿي وڃن. اهڙيءَ طرح پاڇي جو وجود سج جي پرده پوشي هجڻ جي ڪري آهي، جيڪڏهن پردو هٽي وڃي ته پاڇو باقي ڪونه رهي.

اڳ مولانا، بايزيد عليه السلام جي ان ڪلام تي عذر پيش ڪيو، هاڻي چوي ٿو ته، اهو چوڻ حقيقت ۾ ان جو چوڻ ڪونه هو، پر خود ذات حق جو چوڻ هو، جيڪو پنهنجي جاءِ تي بلڪل صحيح هو. ماڻهوءَ تي جيڪڏهن جن چڙهي وڃي ته ان مان انسانيت جا اوصاف ختم ٿي ويندا آهن ۽ جيڪي ڪجهه ڳالهائيندو آهي اهو هو پاڻ ڪونه ڳالهائيندو آهي، پر جن ڳالهائيندو آهي. جڏهن جن جا اهي اثرات ٿين ٿا ته الله تعاليٰ جي تجليات جي وقت هڪ انسان، پنهنجي حالت تي ڪيئن رهي سگهي ٿو؟ جن غالب اچن تي جاهل ترڪ عربي ڳالهائڻ لڳندو آهي، حالانڪ هن ڪڏهن عربي سڳي ڪونه هئي. جڏهن ان ترڪ تان جن لهي وڃي ٿو ته اهو عربيءَ جو هڪ لفظ به نٿو ڳالهائي سگهي، جڏهن جن جا اهي اثر آهن ته پوءِ خدا جي تجليات جا ڪي اثرات ڪونه هوندا ڇا؟

شراب ۾ نيم مست شخص شينهن کان نٿو ڊڄي. اها ان جي فطرت نه آهي، پر شراب جو اثر آهي. انڌي کان ڪير رستو معلوم ڪونه ڪندو آهي، ان مان معلوم ٿيو ته احڪامن جو تعلق ذات سان نه آهي، پر صفتن سان آهي، پوءِ جڏهن انسانيت جي صفت ختم ٿي وڃي، تڏهن ڪم ۽ ڳالهه فقط ذات ڏانهن منسوب نٿا ڪري سگهجن. نيم مست جڏهن شينهن کي بي ڌڙڪ ماري ٿو ته اهو عمل ان جي ذات ڏانهن منسوب نٿو ٿئي، پر ان اثر ڏانهن منسوب ٿئي ٿو جيڪو شراب پيدا ڪيو آهي. جڏهن نيم مست پراڻي راز کي ظاهر ڪرڻ لڳندو آهي تڏهن توهان چوندا آهيو ته اهو ڪونه پيو ڳالهائي، شراب پيو ڳالهائي، جڏهن شراب جا اهي ڪرشنا آهن ته پوءِ نور حق ۽ تجليءَ رب جڏهن انسان تي نازل ٿئي ته پوءِ ان کي ان تجليءَ ڏانهن چو منسوب نه ڪجي.

قرآن جا الفاظ جيتوڻيڪ حضور ڪريم صلي الله عليه وسلم جي زبان مبارڪ مان ادا ٿيندا هئا، پر ان کي حضور صلي الله عليه وسلم جو ڪلام چوڻ وارو ڪافر آهي ۽ ان کي خدا جو ڪلام قرار ڏنو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح اهي الفاظ جيتوڻيڪ بايزيد عليه السلام

جي وات مان نڪتا پر اهي خدا جو ڪلام هئا. حضرت بايزيد عليه السلام تي جڏهن تجليات سان وري بيخودي طاري ٿي، تڏهن هن پهرين کان وڌيڪ سخت جُملا چيا ۽ چوڻ لڳو ته منهنجي جُبي ۾ خدا کان سواءِ ڪوبه ڪونه آهي، ان کي منهنجي جُبي ۾ تلاش ڪريو، آسمان ۽ زمين ۾ چو تلاش ڪندا ٿا وٽو؟ ان جملي تي سڀئي مريد مجاهدن وانگر ان تي چريون کڻي ڪڙڪي پيا ۽ سندس پاڪ جسم تي ڌڪن جا وسڪارا لائي ڏنائون.

جنهن به مريد مرشد کي چري ٿي هئي ته ان کي پاڻ کي زخم ٿي رسيو. بايزيد عليه السلام جي بدن تي ڪنهن جي چري جو زخم نه لڳو ۽ مريد رت سان رڱجي ويا. جنهن مريد ان جو ڪنڌ ڪپڻ لاءِ حملو ڪيو، ان جو پنهنجو ڳلو ڪٽجي ويو ۽ مري ويو. جنهن بايزيد عليه السلام جو سينو چيرڻ گهريو، ان جو پنهنجو سينو چيرجي ويو ۽ ابدي نند سمهي رهيو. جنهن شخص حضرت بايزيد عليه السلام جي شخصيت کي سمجهيو ۽ ٿورو عقل کان ڪم ورتو ۽ معمولي زخم رسايو ته به اهو زخم خود ان کي لڳو.

رات ۾ اهو سڀ ڪجهه ٿيو. صبح جو جڏهن اڌ مٿل مريدن تي حقيقت ڪلي، تڏهن اهي ۽ ٻيا سوين ماڻهو درويش جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ چوڻ لڳا ته، توهان جي لباس ۾ ڪنهن هڪ شخص جو جسم ناهي، ٻئي جهان آهن. جيڪڏهن هن لباس ۾ انساني جسم هجي ها ته، اهو خنجرن سان زخمي ٿي پوي ها.

جڏهن ڪو دنيا دار ڪنهن بزرگ سان وڙهي ٿو ته، اهو خود پنهنجو نقصان ڪري ٿو. فنا تي پهچڻ کان پوءِ انسان جو پنهنجو ڪجهه ڪونه رهندو آهي، انهيءَ ڪري ان جي پنهنجي نقصان جو ڪو امڪان ئي ناهي. فاني جي پنهنجي صورت فنا ٿي ويندي ۽ اهو ٻين جي صورتن جو آئينو بنجي ويندو آهي. هاڻي ان ۾ خود ان جي پنهنجي صورت نظر ڪانه ايندي آهي، پر سامهون ٻئي جي صورت نظر ايندي آهي. آرسيءَ تي ٿڪ اچائڻ پنهنجي منهن تي ٿڪڻ جي برابر آهي. ان ۾ جيڪا چڱائي يا برائي نظر اچي ٿي، اها خود تنهنجي چڱائي يا برائي آهي.

فصاحت جي ڪري گهڻو ڳالهائڻ

پرتو مستي بيمد نبي
چول بزد هم مست و خوش گشت آل غبي

ترجمو: ”جڏهن نبيءَ جي لامحدود مستيءَ جو عڪس مٿس پيو ته ڏڌ به مست ۽ خوش گفتار بنجي ويو.“
ان اعتراض ڪرڻ واري تي جڏهن نبي جي لامحدود قرب الاهي جو پرتو پيو ته خوشيءَ ۾ چريو ٿي ويو ۽ غلط اعتراض ڪرڻ لڳو. جهڙيءَ طرح جا جذبات انسان جي دل ۾ هوندا آهن، مستي انهن کي اڀاريندي آهي. شراب جي اثر جي ڪري ذهين جي ذهانت وڌندي آهي ۽ بي عقل بي عقلي ڪرڻ لڳندو آهي. جيڪڏهن انسان خود غرض ناهي ۽ ان ۾ بلند جذبا آهن ته اهي جذبا تهائين وڌندا آهن. حڪم جيئن ته اڪثريت تي لڳندو آهي ۽ اڪثر ماڻهو سٺن جذبن جا حامل ڪونه هوندا آهن، انهيءَ ڪري شراب سڀني جي لاءِ حرام ڪيو ويو. عوام جي لاءِ شراب جي اجازت ائين آهي، جيئن ڌاڙيلن جي هٿ ۾ تلوار ڏيڻ.

رسول الله ﷺ طرفان هذيلي نوجوانن کي تجربڪارن جو اڳواڻ بنائڻ

گفت پیغمبر که اے ظاهر نگر

تو میں او را جوان و بے ہنر

ترجمو: ”پیغمبر ﷺ فرمایو: ای ظاہر بین! تون هن کي جوان ۽ اڻڄاڻ نه سمجه.“

مون هن کي ڪئين دفعا آزمايو آهي. ڪمن ۾ هن نوجوان وڏڙن وارو عقل ڏيکاريو آهي. جيڪڏهن عقلمند جو

حڪم فقط عمر جي اعتبار سان لڳي ته شيطان کان وڌي عمر وارو ڪير هوندو! ان کي عقلمند چئجي؟ ٻار جيڪڏهن صاحبِ ڪمال آهي ته اهو عقلمند آهي. وارن جي اچائي به عقل جي پختگيءَ جو دليل آهي پر اهو ظاهر بين ماڻهن جي لاءِ آهي. جنهن کي نور بصيرت حاصل نه آهي اهو هميشه دليل جو طالب ٿيندو آهي ۽ نشانين جو رستو تلاش ڪندو آهي. مُقلد جي لاءِ اهو حڪم آهي ته هو ڪنهن وڏڙي/ بزرگ سان مشورو ڪري، پر ان وڏڙي مان مراد عمر جو وڏو ناهي، صاحبِ بصيرت مراد آهي. بلڪ اهڙو شخص مراد آهي، جيڪو تقليد کان چوڻڪارو حاصل ڪري ويو هجي. الله جي نور سان شين کي ڏسندو هجي، سندس نگاهه ڪل يا مٿين سطح مان لنگهي باطن کي ڏسندي هجي. ظاهر بين ڪري ۽ ڪوئي ۾ فرق نٿو ڪري سگهي. گهڻا صحيح سڪا ڪارا ڪيا ويندا آهن، تان ته ڦورو دست اندازي نه ڪري. گهڻا سڪا ٽامي جا هوندا آهن، جن تي سون جو پاڻي چڙهيل هوندو آهي.

حضور ﷺ فرمايو: اسين دل کي ڏسون ٿا، ظاهر تي نظر نٿا رکون. قاضي ظاهر تي حڪم لڳائيندو آهي. جڏهن ڪو شخص ان جي اڳيان شهادت جو ڪلمو پڙهي، چاهي ان جي دل ۾ تصديق نه هجي ته به هو ان کي مومن قرار ڏيندو. گهڻن منافقن اهڙيءَ طرح پنهنجو ايمان ظاهر ڪري سازشون ڪيون آهن ۽ مسلمانن جي خونريزي ڪئي آهي. جڏهن عقل پيدا ٿيو، تڏهن الله تعاليٰ ان جي گهڻي عزت افزائي فرمائي. ان کي هڪ خوبي هئي ۽ عنايت ڪيائين ته، اهو ڪنهن جو محتاج نه ٿيندو. جيڪڏهن عقل مُجَسَّم ٿي ڪري دنيا ۾ ظاهر ٿئي ته سج جي روشني ان جي ڳيان جهڪي ٿي وڃي. جيڪڏهن بيوقوفي مجسم ٿي ڪري ظاهر ٿئي ته رات جي اونداهي ان کان شرمائجي وڃي. بيوقوف جو مثال چمڙي وانگر آهي. انهيءَ ڪري ان کي بيوقوفي پسند ايندي آهي. انسان کي نور هدايت سان تعلق پيدا ڪرڻ گهرجي، ورنه بُري حالت ۾ موت ايندو. اندر کان اڻڄاڻ اونداهي کي پسند ڪندو آهي ۽ هدايت کان پهچندو آهي. چمڙو صفت انسان دنياوي اوندھ جو طالب آهي ۽ هدايت جي ڏيئي کان پهچندو آهي. هو دنياوي اوندھ جو گهرجائو هن ڪري آهي ته جيئن دنيا جي دولت ڪمائي. اهڙي دولتمند انسان کي ڏسي ڪري پيا به گمراه ٿيندا آهن.

ڪامل عاقل ۽ نيم ۽ نيم ڪامل عاقل انسان جون نشانيون

هن بيان مان مولانا جو مقصد هيءُ آهي ته، ڪامل عقلمند اهو آهي، جنهن باطن جو نور حاصل ڪيو.

عاقل آڻ ٻاشد که با او مشعله است

او دليل و پيشواي قافله است

ترجمو: ”عقلمند اهو آهي، جنهن وٽ مشعل آهي، اهو قافلي جو رهنما ۽ پيشوا آهي.“

اهو بين جو به رهنما آهي. مشعل وارو پنهنجي نور جي تابع هوندو آهي. اهو مرتبو نبين جو آهي. نبين جو فرض آهي ته پنهنجو پاڻ تي ايمان آڻين ۽ پنهنجي نبوت جي تصديق ڪن. نيم عقل اهو آهي جو ڪنهن صاحبِ نور کي پنهنجي اک بنائي ۽ هر شيءِ کي ان جي اک سان ڏسي. هر معاملي ۾ ان تي اهڙو اعتماد ڪري، جهڙيءَ طرح انڌو پنهنجي رهنما تي ڪندو آهي. صفا گڏھ اهو آهي جنهن کي نه خود نور حاصل هجي، نه ڪنهن کي رهنما بنائي. هو خود غفلت ۾ غرق آهي ۽ بين کي رهنما بنائڻ ۾ ذلت محسوس ڪري ٿو. اهو ٽيون شخص وهمن ۽ خيالات جي وادين ۾ سرگردان رهندو آهي، ان کي خود ته نور باطن حاصل نه آهي ۽ ايترو عاقل به نه آهي، جو پنهنجو پاڻ کي ”ڪاليت في يد الغسال“ (جيئن تڙ ڏيارڻ واري جي هٿ ۾ مردو) ڪري. جيڪڏهن مردو بنجي پنهنجو پاڻ کي ڪنهن عقلمند جي حوالي ڪندو ته بامرِ عروج تي پهچي ويندو. جيڪڏهن توهان ۾ ڪامل عقل نه آهي ته پنهنجو پاڻ کي ڪنهن عقلمند جي حوالي ڪريو.

احمق (بي وقوف) انسان نه، نده آهي، جو حضرت عيسيٰ ﷺ وانگر ان جي دهر ۾ اثر هجي ۽ نه مرده آهي جو

ڪنهن عيسيٰ (عليه السلام) جي دمر سان زنده ٿئي. جيئن ڪچو انگور نه کائڻ جي قابل آهي، نه ان مان شراب ٺهي ٿو سگهي، ڪچو انگور کڻو ئي رهجي ويندو آهي ۽ ناقابل قبول هوندو آهي، بيوقوف انسان وهمن ۾ ڦاٿل رهندو آهي، عاقبت جو فڪر ڪونه ڪندو آهي، وري فڪر اهڙي وقت ۾ ڪندو آهي جڏهن ڪو فائدو مرتب ڪونه ٿيندو آهي. بي وقت ندامت ۽ افسوس فائديمند نه آهي.

تلاءَ، شڪاري ۽ ٽن مڇين جو قصو، هڪ عقلمند ۽ نيم عاقل ۽ هڪ مغرور بيوقوف ۽ غافل جو انجام هن قصي مان اهڙن ئي ٽن قسمن جي ماڻهن جي انجام کي سمجهائڻ مقصد آهي.

قصه آل آنگيرست اے غنود

که درو سه ماهی اشگرف بود

ترجمو: ”اي سرکش! هيءُ ان تلاءَ جو قصو آهي، جنهن ۾ ٽي وڏيون مڇيون هيون.“

هڪ ڏند ۾ ٽي املهه ٿلهيون مڇيون رهنديون هيون. تلاءَ وٽان شڪاري اچي لنگهيا، جن مڇيون ڏٺيون. مڇيون ڏسي ڄار کڻڻ ويا. ٽنهي مڇين مان جيڪا عقلمند هئي، ان شڪارين جي ارادي کي سمجهي ورتو ۽ اتان ڀڄڻ جي ڪيائين پر ٻنهي مڇين سان مشورو ڪونه ڪيائين، هن سمجهيو ته انهن مڇين تي وطن جي محبت غالب اچي ويندي ۽ اهي منهنجي ارادي ۾ مون کي سست ڪنديون. مسافر کي مسافر سان مشورو ڪرڻ گهرجي. گهريتري عورت به سفر کان روڪي سگهي ٿي. وطن جي محبت ايمان آهي، ان حديث ۾ وطن مان مراد آخرت جو وطن آهي. دنيا جو وطن مراد نه آهي. ان حديث جو غلط مطلب سمجهي دوکو کائڻ نه گهرجي.

وضوءَ ۾ دعائن جو اڳتي پوئتي ڪرڻ ۽ وطن جي حب ايمان جي تشريح

در وضو هر عضو را ورده جدا

آمده است اندر خبر بهر دعا

ترجمو: ”وضو ڪرڻ ۾ هر عضوي جو جدا وظيفو دعا جي لاءِ حديث ۾ آيو آهي.“

بزرگان دين وضوءَ ۾ هر عضوي کي ڏوئڻ وقت هڪ خاص دعا پڙهن ٿا. جڏهن نڪ ۾ پاڻي وجهن ٿا تڏهن دعا پڙهندا آهن: اَللّٰهُمَّ ارْحُنِي رَائِحَتَ الْجَنَّةِ ”اي الله! مون کي جنت جي خوشبوءِ سونگهه.“ گل جي خوشبوءِ باغ جي لاءِ رهنما آهي. اهڙيءَ طرح جنت جي خوشبوءِ جنت جي رهنما آهي. هيءَ دعا وضوءَ ڪرڻ کان پوءِ پڙهڻ گهرجي: ”اَللّٰهُمَّ اجْعَلْنِي مِنَ التَّوَّابِينَ وَاجْعَلْنِي مِنَ الْمُتَطَهِّرِينَ. هن دعا جو مطلب هي آهي ته دعا ڪرڻ وارو چوي ٿو ته، ”ظاهري پليديءَ جو ازالو ته مون کان ممڪن هو، اهو مون ڪري ڇڏيو، باطني نجاست کان خدا ئي پاڪ ڪري سگهي ٿو.“ خدا پنهنجي قدرت سان روح کي پاڪ ڪري ڇڏي. انسان جي وس ۾ اهو آهي ته اهو ظاهري نجاست کان پاڪائي حاصل ڪري. ظاهري نجاست جي حد کان اڳتي واري پاڪائي خدا جي هٿ ۾ آهي.

هڪڙي ماڻهو استنجا جي وقت اها دعا پڙهي، جيڪا نڪ ۾ پاڻي ڏيڻ وقت پڙهڻ گهرجي. ان تي هڪڙي شخص کيس چيو ته تو دعا جي سوراخ کي گم ڪري ڇڏيو. مطلب ته اها نڪ ڏوئڻ جي وقت جي دعا آهي. اهڙيءَ طرح هي به بي مهل دعا آهي جو انسان بيوقوفن جي اڳيان تواضع ڪري ۽ بادشاهن جي اڳيان آڪڙجي؛ انسان جون ايتيون چالون ان جي رفعت ۽ بلندي لاءِ رڪاوٽ آهن. گل سونگهڻ جي لاءِ آهي ۽ سونگهڻ نڪ جو ڪم آهي. پاخاني جي سوراخ سان جنت جي خوشبوءِ محسوس نٿي ٿي سگهي. وطن جي محبت جو جز ايمان هجڻ ته درست آهي، پر ان کي سمجهه ته اهو ڪهڙو وطن آهي. ظاهر آهي ته مومن جو اصلي وطن عقيبي آهي.

عقلمند مڃيءَ جو واقف ٿيڻ ۽ دانائيءَ سان ٻين جي مشوري کان سواءِ روانو ٿيڻ

گفت آل ماہی زیرک رہ کنم

دل زرای و مشورت شاں بر کنم

ترجمو: ”ان عقلمند مڃيءَ چيو، آئون رواني ٿيان، انهن جي مشوري ۽ راءِ تي آماده نه ٿيان.“

مطلب ته ٻين سان مشورو نه ڪريان. مڃيءَ هي به چيو ته، ان رستي جا محرم راز ناياب آهن. انهيءَ ڪري خاموشيءَ سان رات جو نڪري وڃڻ گهرجي. سالڪ کي به اهو ئي سوچڻو پوي ٿو ۽ سلوڪ جي مشڪلات کي خود ئي برداشت ڪرڻو پوي ٿو. تلاءَ ڇڏي درياءَ جو رخ ڪرڻ گهرجي. يعني محدود دنيا کي ڇڏي لامحدود عقيبي اختيار ڪرڻ گهرجي. سيني سان سُرندي اها محفوظ مقام تي پهچي ويئي. اها اهڙي طرح ڊوڙي ۽ پگي جهڙيءَ طرح اهو هرڻ پڇندو آهي، جنهن جي پويان شڪاري ۽ ڪتا پيا هجن. پوءِ غفلت جي ننڊ ۾ سمهڻ وڏي غلطي آهي. اها عقلمند مڃي رواني ٿي. هن ڊگهو رستو اختيار ڪيو، رستي جون تڪليفون برداشت ڪيون ۽ امن جي جاءِ تي پهچي ويئي. ان پنهنجو پاڻ کي ناپيدا ڪنار دريا ۾ آڻي وڌو. جڏهن شڪاري چار ڪٿي آيا تڏهن نيمر عاقل مڃيءَ کي فڪر ٿيو. ان تي هن چيو، افسوس مون وقت ضايع ڪيو، آئون ان عقلمند مڃيءَ جي پويان چو نه هلي ويس! هوءَ هلي ويئي، پر هاڻي به مون کي جلدي ان جي پويان وڃڻ گهرجي. گذريل ڳالهه تي افسوس ڪرڻ سان ڪو فائدو نه آهي. ويل وقت ٻيهر نٿو اچي سگهي. ان تي افسوس ڪرڻ بدران ترت ڪم شروع ڪرڻ گهرجي تان ته پهرين غلطي جي تلافِي ٿي سگهي.

اُن قاتل پکيءَ جو قصو جنهن وصيت ڪئي ته ناممڪن ڳالهه جو يقين نه ڪر

هن قصي مان هيءُ ٻڌائڻ مقصد آهي ته، گذريل ڳالهه تي افسوس ۾ وقت ضايع ڪرڻ بيڪار آهي.

آل کے مرغ گفت از مکر و دام

مرغ اورا گفت کائے خواجہ ہمام

ترجمو: ”هڪڙي شخص مڪر ۽ اٽڪل سان هڪ پکي پڪڙيو. ان تي پکيءَ چيو: اي وڏا بزرگ!...“

جيڪڏهن تون مون کي ذبح ڪري کائي به ڇڏين ته ڪهڙو فائدو ٿيندو! تون وڏا وڏا جانور کائي چڪو آهين، انهن مان تنهنجو پيٽ ڪونه ڀريو، مون کي کائي ڇا ڪندين. مون کي مهرباني ڪري آزاد ڪر، آئون توکي ئي پليون نصيحتون ڪندس. پهرين نصيحت ان وقت ڪندس، جڏهن تون مون کي هٿ ۾ جهليندين. ٻي نصيحت تڏهن ڪندس جڏهن تون مون کي ڇڏيندين ۽ آءٌ ديوار تي وڃي ويهندس ۽ ٽين نصيحت تڏهن ڪندس، جڏهن آئون اڏامي وڻ تي وڃي وهندس. تنهنجي هٿ ۾ هوندي هيءَ نصيحت ٿو ڪريان ته، جيڪڏهن ڪو توسان ناممڪن ۽ اڻ ٿيڻي ڳالهه ڪري ته ان تي يقين نه ڪج. جڏهن پکيءَ اها نصيحت ڪئي تڏهن شڪاريءَ ان کي ڇڏي ڏنو ۽ اهو اڏامندو پٽ تي وڃي ويٺو. پٽ تي وهڻ کان پوءِ پکيءَ ٻي نصيحت هيءَ ڪئي ته گذريل واقعي تي ڪڏهن به حيرت ۽ افسوس نه ڪج. ان کان پوءِ پکيءَ چيو: منهنجي پيٽ ۾ هڪ ملهائڻو موتي آهي، جنهن جو وزن ڏهه درهم يعني ٽي تولا آهي. جيڪڏهن تون مون کي ذبح ڪرين ها ته اهو موتي تنهنجي دولت هجي ها. جيئن ته تنهنجو مقدر ڪونه هو، انهيءَ ڪري توکي اهو موتي هٿ ڪونه آيو.

پکيءَ جي اها ڳالهه ٻڌي شڪاري اهڙيءَ طرح دانهون ڪرڻ لڳو، جهڙيءَ طرح حامله عورت ٻار ڄڻ وقت ڪندي آهي. شڪاري، پکيءَ جي ان ڳالهه تي غمگين ٿي انهن ڀرڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو ته، تو دوکي سان مون کي تباھ

۽ برباد ڪيو، ورنه آئون موتيءَ جي ذريعي وڏو دولتمند بنجي وڃان ها. پڪي چيو ته مون توکي نصيحت ڪئي هئي ته گذريل واقعي تي افسوس نه ڪج، هاڻي تون گذريل ڳالهه تي چو افسوس ڪري رهيو آهين، تو منهنجي نصيحت ڪونه سمجهي يا پوڙو هئين!؟ مون توکي ٻي نصيحت هئي ڪئي هئي ته، ڪنهن ناممڪن ڳالهه تي يقين نه ڪجانءِ. تو منهنجي ناممڪن ڳالهه تي يقين ڪري ورتو ۽ اهو نه سوچيئي ته، اهو پڪي جنهن جو ڪل وزن ساڍا 10 ماشا به نه آهي، ان جي پيٽ ۾ ٽن ٽولن جو موتي ڪيئن ٿي سگهي ٿو. جڏهن شڪاريءَ کي ٿورو سڪون ٿيو، تڏهن چوڻ لڳو: ٽئين نصيحت به ٻڌاءِ؟ پڪيءَ طنز ڪندي چيو، تو ٻن نصيحتن تي خوب عمل ڪيو آهي! ٽئين نصيحت ٻڌائي انهن ٻن جو عمل چو ضايع ڪريان. ان طنز ۾ ٽين نصيحت به لڪل آهي ته جيڪو قبول نه ڪري ان کي نصيحت نه ڪر. پڪي طنز ۾ اهو جملو چيو، جنهن ۾ ٽئين نصيحت به هئي ۽ اهو پوءِ اڏامي جهنگ ڏانهن هليو ويو. مولانا فرمائي ٿو ته، جاهل کي نصيحت ڪرڻ ائين آهي جيئن ڪلر واري زمين ۾ ٻج ڇڻڻ! بيوقوفيءَ ۽ جهالت ناقابلِ اصلاح آهي.

اڌ عقل واري مڇيءَ طرفان رت رتي پاڻ کي مثل بنائڻ:

نیم عاقل گفت در وقتِ بلا

چونکہ ماند از سایہ عاقل جدا

ترجمو: ”مصيبت مهل نیم عاقل چيو، جيئن ته آءٌ عقلمند جي پاڇي کان پري ٿي ويس...“

مڪمل عقلمندي هئي ۽ آهي ته مصيبت کان اڳ ۾ تدبير ڪجي. مصيبت مهل هٿ پير هڻڻ اڌ عقلمندي چئبي. عقلمند مڇي درياءُ ڏانهن هلي ويئي. هاڻي گذريل ڳالهه تي افسوس ڪرڻ ۾ وقت ضايع ڪرڻ مناسب نه ٿيندو. آئون هئي تدبير ڪريان ٿي جو پنهنجو پاڻ کي مثل بنايان. مڇي مري تري پاڻيءَ جي سطح تي اچي ويئي ۽ ائين ڪيائين جيئن ڪڪ پاڻيءَ جي سطح تي پيو ترندو آهي.

حديث شريف ۾ آهي: ”موتوا قبل ان تموتوا“ چوڻ ڪارو ان ۾ آهي ته مرن کان اڳ ئي فنا جو درجو اختيار ڪريو. فنا جو مقام اختيار نه ڪندا ته فتنن ۾ مبتلا ٿي مرندا. جيئن مڇيءَ سوچيو هو ائين ئي ڪيائين. جڏهن شڪاري ان کي زمين تي اچيو ته اها ڪنهن طريقي سان درياءُ ۾ گهڙي ويئي.

ٽئين بيوقوف مڇي ٽپندي ڦٽڪندي رهي ته جيئن ڪوشش جي ذريعي نجات حاصل ڪري. شڪاري ان کي ڄار ۾ پڪڙيو ۽ ڪباب ڪري کاڌائين. عقل ان تي طنز ڪري رهيو هو ته، ڇا تو وٽ عذاب کان ڊيچارڻ وارا نه آيا هئا. اها مڇي چئي رهي هئي ته، بيشڪ، ڊيچارڻ وارا آيا هئا، پر مون انهن جو چيو نه مڃيو ۽ هيئن چئي رهي هيس ته جيڪڏهن هن دفعي ٻجي ويس ته پوءِ تلاءُ سان محبت ڪونه ڪنديس، درياءُ جو رخ ڪنديس. اهو ئي حال انهن ماڻهن جو ٿيندو، جيڪي دنيا ۾ بي عقلي ڪندا ۽ نصيحت ڪرڻ وارن جي نصيحت نه ٻڌندا. هاڻي اها دل ۾ هن طرح عهد ڪري رهي هئي ته، جيڪڏهن ٻيهر زندگي حاصل ٿئي ته ڪنهن عقلمند جو دامن پڪڙينديس.

بيوقوف جو ڌڪيءَ ويل وڃن ڪرڻ ۽ نادم ٿيڻ ڪجهه فائديمند نه آهي

عقل می گفتش حماقت با تو است

باجماعت عهد را آید شکست

ترجمو: ”عقل ان کي چوي ٿو: بيوقوفي تو سان گڏ آهي. بيوقوفي هوندي وعدو ٿئي پوندو آهي.“

اهڙن بيوقوفن جي وڃڻ ۽ واعدن جو اعتبار نه آهي. قرآن پاڪ ۾ انهن جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته

”جيڪڏهن انهن کي ٻيهر زندگي ڏني وڃي ته به بدعهدي ڪندا. اهي ڪوڙا آهن.“ (الانعام: 29)

پرواني ۾ عقل جي ڪمي آهي، جنهن ڪري شمع جي باهه جي سوزش ان کي ياد نٿي اچي. پرواني جو حرص ۽ ڀل ان کي ساڙي ڇڏيندي آهي. ۽ ڇن ۽ وعدي جي حفاظت ۽ ان کي سمجهڻ ۽ ياد رکڻ عقل جا ڪم آهن، عقل ئي اهي صفتون پيدا ڪيون آهن.

انسان جو عقل ان کي سندس وعدو ياد ڏياريندو آهي. بي عقلي هيءُ آهي ته، ماڻهو پنهنجي بيوقوفي جي آثارن کي ڪونه سمجهندو آهي. عذاب جي وقت ندامت عذاب جو نتيجو آهي، پوءِ جڏهن عذاب ختم ٿي ويندو ته ندامت جي ڪا قيمت نه آهي. اها ندامت غم جي اوندھ ۾ پيدا ٿيندي آهي. رات جي ڳالهه کي ڏينهن وساري ڇڏيندو آهي. جڏهن اوندھ ختم ٿيندي آهي ته، ندامت به ڪانه رهندي آهي.

وهم عقل جو کوٽو سڪو

نفساني شهوت عقل جو ضد آهي، عقل ان ڏانهن مائل نٿو ٿي سگهي. جيڪو نفساني خواهشن ڏانهن مائل ٿئي، اهو وهم آهي، وهم به سڪو آهي پر کوٽو ۽ عقل به سڪو آهي پر اهو ڪرو آهي. عقل ۽ وهم جي تقاضائن کي قرآن ۽ سيرت جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ سان ٻنهي ۾ فرق واضح ٿي ويندو. قرآن ۽ سيرت واضح ڪن ٿا ته، وهم جون تقاضائون انهن مطابق نه آهن، عقل جو جيتري قدر به تجربو ڪيو ويندو، ان جو خالص هجڻ واضح ٿيندو.

حضرت موسيٰ (عقلمند) ۽ فرعون (وهميءَ) ۾ سوال جواب

وهم مَر فرعونِ عالم سوز را

عقل مَر موسيٰ جاں افروز را

ترجمو: ”عالم سوز فرعون جي لاءِ وهم آهي، جان کي روشن ڪرڻ واري موسيٰ (عليه السلام) جي لاءِ عقل آهي.“ حضرت موسيٰ فرعون وٽ پهتو ۽ ان وقت هو مقام فنا ۾ هو. حضرت موسيٰ فرمايو: آئون عقل مجسم آهيان. خدا، رسول ۽ الله جو دليل، ماڻهن کي گمراهيءَ کان بچائڻ وارو آهيان. فرعون چيو، اهي ڳالهيون آئون ٻڌڻ نٿو چاهيان، تون پنهنجو پراڻو نالو نسب ٻڌاءِ؟ حضرت موسيٰ (عليه السلام) چيو، منهنجو نسب هي آهي ته آئون خاڪ زادو آهيان ۽ منهنجو نالو الله جو ڪم ترين غلام آهي ۽ آئون الله جي غلام ۽ ٻانهي جي پٽ ۽ پيٽ مان پيدا ٿيو آهيان. آئون آدم جو اولاد آهيان، آدم کي خدا مٽيءَ ۽ پاڻيءَ مان پيدا فرمايو. پوءِ کيس دل ۽ جان عطا فرمائين. منهنجو خاڪي جسم وري خاڪ بنجي ويندو ۽ تو ظالم جي جسم کي به مٽيءَ ۾ ملڻو پوندو. سڀني انسانن جو اصل مٽي ۽ پاڻي آهي ۽ ان جون ستر نشانين آهن.

پهرين نشاني هيءُ آهي ته انسان زمين جي پيداوار مان خوراڪ حاصل ڪري ٿو ۽ ان مان پرورش وٺي ٿو. ٻي نشاني هيءُ آهي ته، سڀني کي مري مٽي ۾ ملڻو آهي، توکي به مٽي ۾ وڃڻو آهي ۽ تنهنجو اهو اقبال فاني آهي. فرعون ڪاوڙ مان چيو ته، تنهنجو هڪ ٻيو نالو آهي ۽ اهو زياده مناسب آهي، اهو نالو هيءُ آهي ته، تون فرعون جو غلام آهين، فرعون جي غلامن جو غلام آهين، ان غلام جي جان ۽ جسم کي فرعون ئي پاليو نپايو آهي. تون غلام ته آهين، پر باغي ۽ سرڪش غلام آهين ۽ تون اهوئي آهين جو هڪ ڏوه ڪري مصر مان ڀڄي ويو هئين. يعني تو هڪ قبضيءَ جو قتل ڪيو هو. تون اهڙي طرح پنهنجون وصفون سمجهه. فرعون حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي چيو ته، تون منهنجا حق ادا نه ڪيا. انهيءَ ڪري پرديس ۾ رلين پيو.

حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو: خدا جو ڪو شريڪ نه آهي. خدا واحد آهي، جنهن کي ڪنهن مددگار جي به

ضرورت ناهي. اهو پنهنجي پانهن جو اڪيلو خدا آهي. جيڪو ان جي شراڪت جي دعويٰ ڪندو اهو تباھ ٿيندو. حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو، اهو ئي منهنجي صورت ناهيندڙ آهي. جيڪڏهن ڪو ٻيو دعويٰ ڪري ته اهو ظالم آهي. تون منهنجو خدا ڪيئن ٿي سگهين ٿو؟ حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو: آئون غدار نه آهيان. تون خدا جو غدار آهين. مون قبضي جو قتل ارادي سان ڪونه ڪيو هو. اهو ڪافر هو. ان جي جان ئي نه هئي. تو ته يعقوب (عليه السلام) جي اولاد مان هزارين بي قصورن کي قتل ڪيو. ان جي سزا ۾ تون قسمن قسمن عذاب پوڳيندين. فرعون بني اسرائيل جي ٻارن کي قتل ڪري رهيو هو ۽ ان جو مقصد حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي قتل ڪرڻ هو. خدا تنهنجي مرضيءَ جي خلاف مون کي پنهنجي رسالت جي لاءِ منتخب ڪيو. تون منهنجي قتل تي قادر نٿو ٿي سگهين..

فرعون چيو: انهن ڳالهين کي ڇڏ. ڇا منهنجي حقن جي اها ئي تقاضا آهي جو تون مون کي پري مجلس ۾ ڏليل ڪرين ٿو؟ حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو: جيڪڏهن تون خير ۽ شر ۾ منهنجي تابعداري نه ڪندين ته قيامت ۾ ڏليل ٿيندين ۽ اها ڏلت هن دنيا جي ڏلت کان گهڻو سخت آهي. ايستائين جو هتي تون هڪ مچر جي چڪ کي برداشت نٿو ڪري سگهين ته قيامت ۾ نانگن جو زهر ڪيئن برداشت ڪري سگهندين؟ ظاهرًا جنهن کي تون بربادي سمجهين ٿو ان ۾ ئي منهنجي آبادي آهي.

هاڻي مولانا چند اهڙا مثال ڏئي ٿو جن ۾ بظاهر ويراني آهي، پر حقيقت ۾ اها ئي تعمير آهي.

هر شيءِ جو ضد ۽ جوڙو آهي جيئن تعمير لاءِ تخریب وغيره!

آں یکے آمد زمیں را می شکافت

بلے فریاد کرد و برنافت

ترجمو: ”هڪ شخص آيو ۽ زمين کوٽڻ لڳو، ان تي بيوقوف گوڙ ڪيو ۽ برداشت نه ڪري سگهيو.“

هڪ شخص زمين کيڙڻ شروع ڪئي ته هڪ بيوقوف، هر هلائڻ واري کي چيو: تون زمين کي ڇو ويران ڪري رهيو آهين ۽ ان جي مٽي کي ٽڙ پڪڙ ڪري رهيو آهين. تون تعمير ۽ تخریب ۾ فرق نٿو ڪري سگهين. باغ ۽ پوک تڏهن تيار ٿيندي آهي جڏهن پهريان زمين کي کيڙي ويران ڪيو وڃي. زمين کي جيستائين هيٺ مٽي نه ڪيو وڃي ته ان ۾ پوک پيدا ڪونه ٿيندي ۽ نه ان ۾ ميوا پيدا ٿيندا.

جيستائين بند زخم کي چيريو نه وڃي، تيستائين مريض شفایاب ڪونه ٿيندو. درزي ڪپڙن کي ڪٽي ٽڪرا ٽڪرا ڪندو آهي، اهو غلط ڪونه ٿو ڪري. جڏهن پراڻن بنيادن تي نئين تعمير ڪئي ويندي آهي ته، اڳوڻن بنيادن کي اُکوڙيو ويندو آهي. جيترا ڪاريگر آهن انهن جو اهو ئي اصول آهي ته تعمير کان اڳ اهي تخریب ڪندا آهن. هر ٻيڙا ڪٽي حڪيم دوا ٺاهيندا آهن، جنهن سان جسم جي تعمير ٿيندي آهي. ڪڻڪ کي پينهين ان مان اٽو ۽ لذیذ غذائون ٺاهيندا آهن، تڏهن اسان جو دسترخوان آراسته ٿيندو آهي.

حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو فرعون کي جواب ڏيڻ

اين تقاضا ڪرو آں نان و نمک

که زشتت داره انم اے سمک

ترجمو: ”اُن لوڻ پاڻي اهو ٿي چاهيو ته اي مڇي آئون توکي ڪنڊي کان بچايان.“

حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو، تنهنجي اها گهر آهي ته آئون توکي هلاڪت کان چوٽڪارو ڏياريان. جيڪڏهن تون منهنجي نصيحت قبول ڪندين ته ابدي هلاڪت کان چوٽڪارو لهندين. تنهنجو نفس هڪ معمولي ڪيڙو هو، تو

ان کي آرڙ نانگ بنائي پاڻ تي مسلط ڪيو آهي. تنهنجي نفس ارڙ نانگ ان جي مقابلي جي لاءِ آئون لٽ ڪئي آيو آهيان. ان جون ڦوڪارون منهنجي لٽ کي دٻائي نه سگهنديون پر منهنجو نانگ (لٽ) تنهنجي ارڙ نانگ کي برباد ڪندو.

فرعون جو حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي جواب ۽ ان جي ڌمڪي

گفت الحق سخت اُستا جادوئي

که در افگندی بمکر اینجا دوئی

ترجمو: ”ان چيو: يقيناً تون جادوءَ جو وڏو استاد آهين، تو مکر سان هتي اختلاف پيدا ڪيو آهي.“

فرعون حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي چيو، تون مڪمل جادوگر آهين. تو پنهنجي مکر ۽ جادوءَ سان منهنجي قوم ۾ اختلاف پيدا ڪيو. جادو جو اثر جبل ۽ پٿر کي به ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيندو آهي، حضرت موسيٰ (عليه السلام) جادوگر نه هجڻ جو دليل بيان فرمايو.

حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو پنهنجي باري ۾ سحر ۽ جادوگريءَ کان انڪار ڪرڻ

گفت هستم غرقِ پيغامِ خدا

جادوئي که دید بانامِ خدا

ترجمو: ”هُن فرمايو، آئون خدا جي پيغام ۾ غرق آهيان. خدا جي نالي سان جادوگري ڪنهن ڏني آهي!“

جادوگر پنهنجي عمل ۾ خدا جي نالي جو سهارو ڪونه وٺندو آهي. اهو جادوءَ ۾ شيطان جو نالو استعمال ڪندو آهي. مون تي الله جو وحي نازل ٿئي ٿو. جادوگر جو (وحيءَ) سان ڪهڙو تعلق! آسماني ڪتابن ۾ منهنجو ذڪر آهي. تون جهڙو آهين، مون کي به اهڙو سمجهي رهيو آهين، انسان جهڙو پاڻ هوندو آهي، اهڙو ئي ٻين کي سمجهندو آهي. تون دنيا دار آهين، ان ڪري ٻين کي به ائين سمجهين ٿو. انسان پنهنجي حالت تي ٻين کي قياس ڪندو آهي. جنهن جو مٿو چڪرائجي رهيو هجي، اهو گهر کي گهمندي محسوس ڪندو آهي. ٻيڙيءَ ۾ ويٺل انسان سمجهندو آهي ته ڪنارو به هلي رهيو آهي.

جيڪڏهن انسان تنگ دل هوندو آهي ته دنيا کي تنگ دل سمجهندو آهي، جيڪڏهن انسان خوش آهي ته کيس سڄي دنيا پُر مسرت معلوم ٿيندي. انسان جنهن شيءِ جي جستجو ڪري ٿو اها ان کي نظر ايندي آهي. جيڪو شخص باطني بصيرت کان خالي ۽ ظاهر بين آهي ته ان کي سڄي جهان ۾ فقط ظاهر نظر ايندو. ڍڳو جيڪڏهن بغداد ويندو ته ان کي گذري جي کلن کان سواءِ ڪجهه نظر ڪونه ايندو. ظاهر بين انسان جو سر به ان ڍڳي وانگر آهي، جيڪو فقط ظاهر کي ڏسي ٿو. ظاهري اسباب جو پابند انسان فقط پنهنجي طبيعت تي اعتماد ڪندو آهي ۽ ان جي مزاج جو مثال ان گوشت جي ٽڪري جهڙو آهي، جيڪو ڪنڍي ۾ لٽڪايل هجي، جنهن ۾ هاڻي اضافو ممڪن نه آهي. بلڪ روز گهٽجندو ويندو. علت ۽ اسباب کان لنگهي جڏهن انسان ان مقام تي پهچي ٿو جتي مسبب الاسباب جي قدرت جو عمل جاري آهي ته ان کي هڪ وسيع ميدان ملندو آهي. ان مقام تي پهچي ڪري کيس نوان جهان نظر اچن ٿا. انسان جي غفلت آهي ته اهو آهي مسبب الاسباب کان غافل آهي.

هر جس جا مُدرک جدا آهن

هيءُ بيان ته ادراڪ ڪرڻ واري انسان جي هر جس جي معلومات ٻيءَ کان جدا آهي. ٻي جس کي ان جي خبر نه آهي، جيئن هر عجمي پيشه ور استاد ٻئي استاد جي ڪم کان بيخبر آهي ۽ سندس بيخبري هن ڪري آهي ته اهو ان جو ڪم نه آهي، هن ڳالهه جو دليل نه آهي ته ان جا مدرڪ نه آهن:

پُڄنره ويد جهاں ادراڪِ تُست پردہ پاڪاں حسِ ناپاڪِ تُست

ترجمو: ”دنيا کي ڏسڻ جو دائرو تنهنجو ادراڪ آهي، تنهنجي ناپاڪ حس، پاڪ ماڻهن جو پردو آهي.“

انسان پنهنجي عينڪ سان بزرگن کي ڏسندو آهي، ان جي عينڪ پردو ۽ حجاب آهي. صوفين وانگر حواسن کي مشاهدي جي ذريعي پاڪ ۽ صاف ڪرڻ گهرجي. جڏهن تنهنجا حواس پاڪ ٿي ويندا تڏهن بزرگن جي حقيقت کي سمجهيندين. ڏسڻ اک جو ڪم آهي، ڪن جو نه آهي. ٻڌڻ ڪن جو ڪم آهي، ڪن ٻڌڻ جو ماهر آهي. نڪ جو ڪم ڏسڻ نه سونگهڻ آهي. نڪ محبوب جو منهن نٿو ڏسي سگهي. مطلب ته جيڪڏهن حس آڏي آهي ته اها صحيح ڪم ڪونه ڪندي. ٻاڏي جي اک هڪ شيءِ کي به ڪري ڏسندي آهي.

حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرعون کي چيو: جيئن ته تون مڪر ۽ فريب جو مجسمو آهين، انهيءَ ڪري تون مون ۾ ۽ پاڻ ۾ فرق نٿو ڪري سگهين. حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرعون کي چيو ته تون ٿيڻو آهين. مون کي پنهنجي اک سان نه ڏس. مون کي منهنجي اک سان ڏس. پوءِ توکي عالم غيب جو مشاهدو ٿيندو. منهنجي عشق ۾ توکي خدا جو عشق نظر ايندو. جڏهن تون جسم جي ماديت کان پاڪ ٿي ويندين تڏهن توکي معلوم ٿيندو ته ڪن ۽ نڪ به اک جو ڪم ڪن ٿا. ٻار جڏهن ماءُ جي پيٽ ۾ هوندو آهي تڏهن ٻيا حواس اک جو ڪم ڪندا آهن. فقط اک جي چرهي کي ڏسڻ جي علت نه سمجهڻ گهرجي. خواب ۾ انسان ڏسي ٿو ڀر ان جون اکيون بند هونديون آهن. پريون ۽ جن ڏسندا آهن، انهن جي اکين ۾ اها چرهي نه آهي. اک جي روشني ۽ چرهيءَ ۾ ڪا مناسبت نه آهي. خدا ان ۾ اها طاقت رکي آهي ۽ اهو ڪنهن ٻي شيءِ ۾ به ڏسڻ جي طاقت سمائي سگهي ٿو. انسان خاڪي ۽ جن ناري آهن. سندن اصل ۾ ڪا نسبت نه آهي. جهڙيءَ طرح الله جي قدرت اک جي چرهيءَ ۾ ڏسڻ جي طاقت عنايت فرمائي، ٻين کي به اها قوت عطا ڪري سگهي ٿو.

قوم عاد تي جيڪا هوا هلي اها چوندي چوندي دشمنن کي هلاڪ ڪري رهي هئي. نمرود جي باهه کي بصارت حاصل هئي. انهيءَ ڪري ان حضرت ابراهيم (عليه السلام) کي نٿي ساڙيو، پر حضرت ابراهيم (عليه السلام) جي حفاظت جي تڪليف سهي رهي هئي، درياءُ نيل کي به بصارت حاصل هئي، انهيءَ ڪري ان قبطين کي ٻوڙيو ۽ اسرائيلين کي ڪونه ٻوڙيو. جبل ۾ بصارت هئي. تڏهن ته پٿر حضرت دائود (عليه السلام) کي سڃاڻي ويا ۽ خواهش ظاهر ڪيائون ته، طالوت کي هلاڪ ڪرڻ جي لاءِ اسان کي پاڻ سان گڏ وٺي هلو. زمين کي بصارت حاصل هئي تڏهن ان قارون کي گهڻ شروع ڪيو. اسطوانه حنا (ڪجيءَ جو ٿڙ) حضور ڪريم (صلي الله عليه وسلم) جي فراق ۾ رُٺو، هن ڪري جوان ۾ بينائي هئي. پٿرين حضور (صلي الله عليه وسلم) جي مُٺ ۾ سندن رسالت جي شاهدي ڏني. سوره زلزال ۾ هن جو بيان آهي ته، قيامت ۾ زمين سڀ راز ظاهر ڪندي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرعون کي چيو، تو جهڙي ظالم حاڪم جي مقابلي جي لاءِ خدا جي علم ۾ هيءَ ڳالهه آهي ته تنهنجي مرض جو علاج آئون ئي آهيان. تو ڪئين دفعا خواب ۾ ڏٺو هو ته خدا تنهنجي مقابلي جي لاءِ مون کي منتخب ڪيو آهي. ٿورو غور ڪر، اهي خواب تنهنجي مناسب حال ۽ توکي ٻڌائڻ جي لاءِ هئا ته، الله تعاليٰ ناقابل علاج مرض جو به علاج فرمائيندو آهي، پر تون انهن خوابن جون غلط تاويلون ڪري انڌو ۽ ٻوڙو بڻجي وئين ۽ چوڻ لڳين ته، غفلت جي ننڊ ۾ اهڙا خواب ايندا آهن. طبيب ۽ نجومِي انهن خوابن جو صحيح مطلب سمجهي رهيا هئا، پر اهي ڄاڻن پيا ته، تون انهن جي ڳالهه ڪه نه مڃيندين ۽ مٿن عتاب نازل ڪندين. انهيءَ ڪري اهي هيئن چئي ڇڏيندا هئا ته، مختلف غذائون ۽ هاضمي جي خرابي خوابن جو سبب آهي.

بادشاهه مصلحت جي بنياد تي قتل به ڪرائيندا آهن، پر رعيت تي انهن جي شفقت انهن جي غصي تي غالب

رهندي آهي. بادشاهه کي الاهي اخلاق اختيار ڪرڻ گهرجن. خدا جو خلق هيءُ آهي ته، اُن جي رحمت ان جي غضب تي غالب آهي. شيطان جو غصو ۽ ڪاوڙ ان جي شفقت تي غالب آهي، پر تون اهڙو ظالم بادشاهه آهين جو بي قصور ماڻهن جو خون ڪرين ٿو. هاڻي الله تعاليٰ منهنجي لٺ جي ذريعي تنهنجي سر ۾ ڪي ٽوڙيو آهي.

دنيا جو حملو

هن دنيا وارن جو هن جهان وارن تي قلعي جي سرحد تائين حملو ۽ غارتگري ڪرڻ ۽ انهن جو ڪمين گاهه کان غافل هجڻ، ڇاڪاڻ ته غازي جڏهن جهاد نٿو ڪري ته ڪافر حملو ڪري ڏيندو آهي

حملہ بروند آسپہ جسامناياں

جانب قلعه و دژ روحاڻياں

ترجمو: ”جسم وارن جي فوج روحانين جي قلعي تي حملو ڪيو.“

قدرت خداوندي جي خلاف فرعون جون تدبيرون عالم غيب تي دنيا وارن جي حملي مثل آهن. قدرت جي طرفان ڏنل هوندي آهي، تڏهن ڪافرن کي جرئت ٿيندي آهي. فرعون نسل ڪشي شروع ڪئي، تان ته موسيٰ (عليه السلام) جو ظهور نه ٿي سگهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرعون کي چيو ته، هاڻي آئون تنهنجو علاج شروع ڪريان ٿو، جيئن توکي معلوم ٿي وڃي، ته قدرت هر فرعون جي لاءِ موسيٰ کي پيدا ڪندي آهي. انسان کي نيڪي ۽ بدلي جو بدلو ضرور ملندو آهي. جيڪڏهن انسان پنهنجو محاسبو ڪندو رهي ته ان کي پتو پوندو ته هر ڪم جو بدلو ضرور ملندو آهي. جيڪڏهن انسان پاڻ کان پڇاڻو ڪندو رهي ته پوءِ محاسبو واري ڏينهن يعني قيامت جي ان جي لاءِ ضرورت نه آهي. جيڪو شخص دنيا ۾ اشارات خداوندي کي سمجهي وٺندو ان جي لاءِ قيامت جي ڌڙڪن جي ضرورت ڪونه رهندي. جيئن ته انسان اشارن کي ڪونه سمجهندو آهي، انهيءَ ڪري مصيبتن ۾ مبتلا ٿيندو آهي بدلي ۽ برائي تي زور هاجي جو سبب آهي. جيڪڏهن انسان جي برائي تي ان جي گرفت نه ٿي آهي ته اهو الله جو ڪرم آهي، ائين نه سمجهجي ته خدا کي ان جي برائي جو علم نه آهي. انسان جي هر فعل جو ان تي نتيجو مرتب ٿئي ٿو، جيڪڏهن انسان ان مرتبي کان وڌيڪ ڪوشش ڪري ته مراقب جي مرتبي سان وڌي سگهي ٿو.

انسان جو خاڪي بدن

ماڻهوءَ جو خاڪي جسم اُن لوھ وانگر آھي جيڪو عسدي جوهر واري آئيني بنجڻ جي قابل آھي، تان ته دنيا ۾ بهشت، دوزخ ۽ قيامت وغيره جو معائنو ڪري وٺي. محض خيالي طريقي تي نه پر مشاهدي جي طريقي تي.

پس چو اهن گرچه تيره سیکلی

صیقلی کن صیقلی کن صیقلی

ترجمو: ”پوءِ جيئن ته تون لوھ وانگر ڪار ٻوٽو آهين، روات هن، روات هن، روات هن!“

انسان دل کي صاف ڪري ته مٿس آخرت مُنڪشف ٿي پوي ٿي. جيئن زنگيل لوھ سيقل (روات) جي ذريعي صورتن کي قبول ڪرڻ جي قابل ٿي ويندو آهي. اهڙيءَ طرح انسان جي دل مجاهدن جي ذريعي غيبي صورتن کي قبول ڪرڻ لڳندي آهي. انسان مجاهدن بجاءِ خواهشاتِ نفساني جي پويان آهي، جيڪڏهن انسان خواهشات کي ترڪ ڪري ته ان جي دل صيقل ٿي پوي.

قرآن پاڪ ۾ آهي ته: وَيَسْمَعُونَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ (المائدہ، 64) ”اهي ماڻهو زمين ۾ فساد پکيڙين ٿا ۽ خدا فساد پکيڙڻ وارن کي پسند نٿو فرمائي.“ حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرعون کي چيو ته، هيستائين تو فساد

پکيڙيو آهي، هاڻي ائين نه ڪر. مزاج ۾ جيڪا گندگي پيدا ٿي ويئي اٿئي، ان کي زائل ڪر ۽ ان ۾ آخرت جو مشاهدو ڪر. پاڻي جڏهن گندو ٿي پوندو آهي ته ان جو ترو نظر ڪونه ايندو آهي. انسان به هوا وانگر آهي، جڏهن هوا ۾ لٽ شامل ٿي ويندي آهي تڏهن اها ڳري ٿي ويندي ۽ سج لاءِ پردو بنجي ويندي. انسان پنهنجي طبيعت کي صاف ڪري ته اندر نظر ايندو. حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرعون جا لڪل واقعا بيان فرمايا، تان ته اهو الله تعاليٰ جي عليم ۽ خير هجڻ تي ايمان آڻي.

حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو فرعون جا لڪل راز ٻڌائڻ ۽ ان حبشيءَ جي ڳالهه جنهن آئيني کي گندو ڪيو
باڪمال تيرگي حق واقعات
مي نمود تاروي راهِ نجات

ترجمو: ”مڪمل ڪاراڻ جي باوجود الله تعاليٰ واقعا تنهنجي لاءِ رونما ڪري ٿو، تان ته تون چوٽڪاري واري رستي تي هلين.“

جيتوڻيڪ تنهنجي دل تاريڪ آهي، پر خدا عبرت جي لاءِ گهڻا واقعا توتي رونما ڪيا، جيڪي پڌرا ٿيڻ وارا هئا. حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرعون کي چيو ته، اهي واقعا توکي ان لاءِ ڏيکاريا ويا پئي ته تون ظلم ۽ ستم ڪرڻ ڇڏي ڏئين. پر توبه ۽ استغفار بجاءِ تو وڌيڪ ظلم ڪرڻ شروع ڪيا، اهي بُريون صورتون خود تنهنجون هيون، پر تون انهن کي پنهنجون نٿو سمجهين. تنهنجو مثال ان حبشيءَ وانگر آهي، جنهن آرسيءَ ۾ پنهنجي صورت ڏئي ته بجاءِ ان جي جو ان کي پنهنجي صورت سمجهي، هن ان کي آئيني جي خرابي سمجهي ڪاوڙ مان آئيني کي پاخانو ٿئي ڇڏيو ۽ آرسيءَ کي چوڻ لڳو ته، تون ڪيتري قدر بد صورت آهين ۽ ان سلوڪ جي لائق آهين جيڪو توهان کي اٿم. ان حبشيءَ جو اهو ظلم پنهنجي صورت تي هو، آئينو ته روشن آهي، ان تي ظلم ڪونه هو.

تو کي ڪڏهن خواب ۾ پنهنجو سڙيل لباس نظر ٿي آيو، ڪڏهن تو ڏٺو ٿي ته ڪو درندو توکي مارڻ جي لاءِ پويان آهي، ڪڏهن تو هي ڏٺو ٿي ته پاخاني ۾ اونڌو ڪريل آهين، ڪڏهن تو ڏٺو ٿي ته رت واري پاڻيءَ ۾ ٻڏل آهين، ڪڏهن تو خواب ۾ ڏٺو ته ڇت تان ڪريو آهين. ڪڏهن تو ڏٺو ته زنجيرن ۾ قابو آهين ۽ تنهنجا ٻئي هٿ ٻڏل آهن، ڪڏهن تو ڏٺو ته تنهنجي مٿي کي ڏهل وانگر ڪٽي رهيا آهن، ڪڏهن غيب مان آواز آيو ٿي ته، تون بدبخت آهين، ڪڏهن جبلن مان آواز آيو ٿي ته تون جهنمي آهين، ڪڏهن تون پٿرن مان پنهنجي دوزخي هجڻ جو آواز ٻڌندو هئين، ڪڏهن زمين جا ٻوٽا تنهنجي دوزخي هجڻ جي خبر ڏيندا هئا. انهن کان به وڌيڪ خراب ڳالهيون تو ٻڌيون آهن، جيڪي آئون شرم جي ڪري بيان نٿو ڪريان ته متان تون اڃا وڌيڪ ڪاوڙجي نه وڃين. اهي مون تنهنجا ٿورا واقعا توکي ٻڌايا آهن، تان ته توکي معلوم ٿي وڃي ته مون کي سڀ ڳالهيون معلوم آهن. انهن واقعن کان تون ڪيستائين اڪيون ٻوٽيندين؟ اڃا توبه جو دروازو کليل آهي، تون پنهنجي بدڪرداريءَ کان به توبه ڪري سگهين ٿو. جيستائين سج اولهندي پاسان ڪونه اڀرندو تيستائين توبه جو دروازو کليل رهندو.

توبه ۽ استغفار جو دروازو

پس مکن زیں پس فراگیرِ احتراز

کہ زنجبائش در توبہ است باز

ترجمو: ”خبردار! هن کان پوءِ نه ڪر، بجاءِ اختيار ڪر، ڇاڪاڻ ته بخشش سان توبه جو دروازو کليل آهي.“

جنت جا اٺ دروازا آهن، جن مان هڪ توبه جو دروازو آهي، ان دروازي کان سواءِ ٻيا دروازا ڪنهن وقت ڪلندا

آهن، ڪڏهن بند هوندا آهن، پر توبه جو دروازو هميشه کليل رهندو آهي. اڃا توبه جو دروازو کليل آهي. تمام جلد ان ڏانهن رجوع ڪرڻ گهرجي، ان جي بند ٿيڻ کان پوءِ آه و زاري ڪم ڪونه ايندي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو، اي فرعون! ان دروازي ڏانهن جلد رجوع ڪر.

حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو فرعون کي نصيحت قبول ۽ فضيلتن حاصل ڪرڻ لاءِ چوڻ

پس زمن بپذير يك چيز و بيار

پس زمن بستال عوض آل را چهار

ترجمو: ”خبردار! منهنجي هڪ ڳالهه مڃ ۽ بجا آڻ، پوءِ مون کان ان جي بدلي ۾ چار وٺ!“

حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو ته، هڪ ڳالهه مڃ ۽ ان جي عيوض چار فضيلتون حاصل ڪر. فرعون چيو، اي موسيٰ ان هڪ ڳالهه جي تشريح ڪر. حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو ته، اها هڪ ڳالهه هيءَ آهي ته تون توحيد جو قائل ٿي وڃ، ان الله کي آسمانن، ستارن، انسانن ۽ سڄي ڪائنات جو خالق مڃ. الله تعاليٰ هر انسان جي دل جو راز ڄاڻي ٿو. فرعون چيو ته، اي موسيٰ! شايد آئون تنهنجي فضيلتن تي ايمان آڻيان، مون کي اهي چار شيون ٻڌاءِ جيڪي توحيد جو قائل هجڻ سان مون کي حاصل ٿينديون.

حضرت موسيٰ (عليه السلام) طرفان چئن فضيلتن جي شرح

گفت موسيٰ ”كاڏلين آل چهار

صحتي باشد تننت را پائيدار

ترجمو: ”حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو، انهن چئن مان پهرين هي آهي ته تنهنجي جسم کي پائيدار صحت حاصل ٿيندي.“

حضرت موسيٰ (عليه السلام) انهن چئن ڳالهين جو تفصيل بيان ڪيو، جيڪي ايمان جي عيوض فرعون کي حاصل ٿي پئي سگهيون: (۱) جيتوڻيڪ تون هن وقت به صحتمند آهين، پر ايمان آڻڻ تي آئنده صحتمند رهڻ جو وعدو آهي. (۲) هي ڳالهه جيڪا توکي حاصل ٿيندي اها وڏي عمر آهي. نيٺ موت ته ايندو پر اهڙي حالت ۾ ايندو جو تون دنيا مان بامقصد ويندين. توکي پوءِ مرڻ جي اهڙي تمنا ٿيندي جهڙي ٻار کي ڪير جي هوندي آهي. دنيا مان تنگ ٿي مرڻ جي تمنا ڪونه هوندي، پر تون اهو سمجهيندين ته جيستائين جسم ويران نه ٿيندو ان اندر مدفون خزانو هٿ ڪونه ايندو. جسماني زندگي کي تون معرفت جي خزاني لاءِ ڀرڻ سمجهيندين، تون سمجهيندين ته معرفت جو چنڊ هن جسم جي ابرو (پروڻ) ۾ لڪل آهي، جيڪي ماڻهو جسم پروري ۾ لڳل آهن، انهن جو مثال ان ڪيڙي وانگر آهي، جيڪو هڪ پن کي چنبڙيو پيو آهي ۽ ان جي ڪري اهو انگور جي لذتن کان محروم آهي. جڏهن خدا جي ڪرم سان اهو ڪيڙو بيدار ۽ سجاڳ ٿي ويندو تڏهن جهل ۽ نادانيءَ جي ارڙ ڦاٽي ۽ ڳهي ويندو.

”کُنْتُ كَنْزاً مَخْفِيًّا...“ جو تفسير: ”آءُ لڪل خزانو هوس، پوءِ مون چاهيو ته آءُ سڃاتو وڃان“

خانه برکن کز عقيق ايس يمن

صد هزاراں خانه شايد ساختن

ترجمو: ”گهر اڪيڙي ڇڏ! يمن جي هن عقيق سان لکين گهر بنائي سگهجن ٿا“

مخلوق مان خدا جي معرفت جو مطلب هيءَ آهي ته انسان خدائي صفتون حاصل ڪندو آهي، پوءِ ان جي ذريعي

خدا جي صفتن جي معرفت ٿيندي آهي. هتي شعر ۾ يمن مان مراد قلب ۽ روح آهي ۽ عتيق مان مراد حڪمت آهي. مطلب ته مجاهدن جي ذريعي جسم کي فنا ڪرڻ کان نه مٿي، خزانو هٿ اچي وڃي ته هن ويران گهر جهڙا سوين ان جي ذريعي تعمير ڪري سگهجن ٿا. نيٺ جسم کي فنا ٿيڻو آهي، پر مزدوري محنت سان ملندي آهي، جيڪڏهن ان جي فنا ڪرڻ ۾ تنهنجي محنت شامل نه آهي ته غيبي خزانو تنهنجي مزدوريءَ ۾ توکي ڪونه ملندا، محنت نه ڪندي ته مزدوري نه آهي. انهيءَ ڪري انسان کي ان جي محنت ۽ ڪوشش جو ئي ثمر ملي ٿو. جڏهن خزانو ظاهر ٿيندو ۽ اهو تنهنجو ڪونه هوندو، تڏهن افسوس ڪندي. ان وقت نصيحت تي عمل نه ڪرڻ سان تون افسوس ڪندي ۽ سمجهندي ته جسم جو هڪ ڏاڻو هن ڪري حاصل ڪرڻ ۾ رڪاوٽ بڻيو. هيءُ جسم جو گهر تنهنجي ملڪيت نه آهي، هيءُ هڪ مساوڙي ۽ عارضي گهر آهي. اها ڪرايه داري موت تائين آهي ۽ ان جي لاءِ ته تون عمل ڪرين ٿو. ڪاڏي پيتي جي ذريعي تون جسم کي درست ڪرين ٿو ۽ هي نٿو سمجهين ته ان ۾ دڪان مدفون آهن. انسان جي بڪ آڇ جسم جو ڀڄڻ پُرڻ آهي ۽ ڪاٺ پيئڻ ان جي رفوگري ۽ مرمت آهي. هي عارضي جسم آهي، ان مان فائدو حاصل ڪر ۽ ان جي صورت هيءَ آهي ته مجاهدن جي ذريعي ان کي فنا ڪر. هڪ وقت ايندو جو اهو عارضي جسم توکان ورتو ويندو ۽ تون ان کان محروم ٿي ويندين ۽ تون افسوس ڪندي ۽ چوندين ته آئون خزاني کان محروم ٿي ويس ۽ مون آب حيات کي مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيو.

انسان جو پنهنجي ذهانت ۽ پنهنجي طبعي تصورن کان دوکو ڪاٺ

ديدم اندر خانه من نقش و نگار

بودم اندر عشق خانه بے قرار

ترجمو: ”مون گهر ۾ نقش و نگار ڏنا، آئون گهر جي عشق ۾ بيقرار هوس.“

انسان پنهنجي ذهانت ۽ عقلمنديءَ جي پروسي تي علم نبوت کان محروم رهجي وڃي ٿو. نيٺ ان کي افسوس ڪرڻو پوي ٿو ته، هو جاءِ جي نقش و نگار ۾ مصروف ٿي ڪري ان جي خزاني کان محروم ٿي ويو. پوءِ افسوس سان ان کي چوڻو پوندو ته آئون گهر جي نقش و نگار (سينگار) ۾ پئجي ويس ۽ خزاني کان محروم رهجي ويس.

حضرت موسيٰ (عليه السلام) طرفان چئن فضيلتن جي تشريح مڪمل ڪرڻ

بس کن اے موسیٰ بگو وعده عوم

که دل من ز اضطرابش گشت گم

ترجمو: ”اي موسيٰ (عليه السلام) بس ڪر، ٽيون وعدو ٻڌاءِ، ڇاڪاڻ ته منهنجي دل ان جي پریشانيءَ ۾ گم ٿي وئي آهي.“ هيستائين مولانا جي تقرير حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي زباني هئي، هاڻي فرعون چيو ته، تقرير ختم ڪر ۽ ٽين ڳالهه ٻڌاءِ! حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو، تون ايمان آڻيندين ته توکي پنهنجي جهانن جي ٻيئي بادشاهت حاصل ٿيندي، جنهن ۾ توکي ڪنهن دشمن جو ڀڄ ڪونه هوندو. ڪفر جي حالت ۾ توکي ايترو وڏو ملڪ ڏنو اٿس، جيڪڏهن تون صلح ڪرين ۽ ايمان آڻين ته پوءِ ڏس ته توکي ڪيتري وڏي سلطنت حاصل ٿئي ٿي. ايمان آڻڻ تي چوٿين شيءِ جيڪا توکي ملندي اها هيءَ آهي ته باقي رهيل عمر ۾ به تون جوان رهندين.

”کلموا الناس علي قدر عقولهم...“ ماڻهن سان سندن سمجهه مطابق ڳالهائڻ جو بيان

حضور ڪريم (صلي الله عليه وسلم) جو ارشاد آهي ته، ماڻهن سان دين جون اهڙيون ڳالهيون ڪريو جيڪي انهن جي سمجهه مطابق هجن، ورنه اهي انهن ڳالهين جي تڪذيب ڪندا.

چونکہ باکوڊڪ سروڪارم فٿاد
هم زبانِ کود کال بايد گُشاو

ترجمو: ”جيئن ته منهنجو واسطو ٻار سان پئجي ويو، مون کي ٻارن جي ٻولي ٻولڻ گهرجي.“
ٻارن سان ٻاراڻيون ڳالهيون ڪيون وينديون آهن: تون اسڪول وڃ، تو لاءِ پڪي آئيندس! اخروٽ ۽ پستا آئيندس.

حضرت عڪاشه رضي الله عنه جي ڳالهه

حضرت عڪاشه رضي الله عنه مشهور صحابي آهي. هڪڙي ڏينهن حضور ﷺ جن فرمايو: منهنجي امت ۾ ڪجهه ماڻهو اهڙا هوندا جيڪي بنا حساب ڪتاب جي جنت ۾ داخل ٿيندا. حضرت عڪاشه رضي الله عنه عرض ڪيو ته، يا رسول الله! دعا فرمايو ته، آئون به انهن ماڻهن مان هجان. تڏهن حضور ﷺ کيس بشارت ڏني ۽ فرمايو ته تون به انهن مان هوندين.

”بَشْرَنِي بِخُرُوجِ الصَّفَر...“ جي معنيٰ

هن حديث جو مطلب ته جيڪو مون کي صفر جي نڪري وڃڻ جي خوشخبري ڏيندو. آئون ان کي جنت جي خوشخبري ڏيندس. ان باري ۾ حضرت عڪاشه رضي الله عنه جي سبقت

احمد آخر زماں را انتقال

در ربيع الاول آمدے جدال

ترجمو: ”نبيء آخر الزمان احمد ﷺ جو انتقال ربيع الاول ۾ ٿيو، ان ۾ ڪو اختلاف ناهي.“

اهل سنت هن ڳالهه تي متفق آهن ته حضور ﷺ جي وفات ربيع الاول مهيني ۾ ٿي آهي. وفات جي وقت حضور ﷺ هي جملو فرمائي رهيا هئا: اَللّٰهُمَّ بِالرَّفِيقِ اَعْلٰى: ”هاڻي آئون رفيق اعليٰ وٽ وڃڻ چاهيان ٿو.“
حضور ﷺ فرمايو جيڪو صفر جي مهيني ختم ٿيڻ ۽ ربيع الاول جي اچڻ جي خوشخبري ڏيندو آئون قيامت ۾ ان جو سفارشي بنجندس. جڏهن صفر جو مهينو ختم ٿيو ته حضرت عڪاشه رضي الله عنه عرض ڪيو ته: سائين ربيع الاول جو چنڊ نظر آيو آهي. ڪنهن ٻئي صحابي به صفر ختم ٿيڻ جي خوشخبري ڏني، پاڻ ﷺ فرمايائون ته، عڪاشه رضي الله عنه بازي کٽي ويو. جن ماڻهن کي آخرت جي نعمتن جو مشاهدو ٿي ويندو آهي، اهي دنيا مان منتقل ٿيڻ تي خوشي محسوس ڪندا آهن ۽ جيڪي ماڻهو دنيا ۾ رهڻ تي خوش ٿيندا آهن، اهي ٻاراڻي طبيعت جا آهن. ايمان آڻڻ تي جيڪي انعام ملندا، حضرت موسيٰ عليه السلام فرعون کي اهي شمار ڪرائيندو رهيو. حضرت موسيٰ عليه السلام فرعون کي چيو، تون ايمان آڻيندين ته تنهنجو اقبال رهندو. فرعون نصيحتون ٻڌي چيو ته، جيستائين آئون پنهنجي زال سان مشورو نه ڪندس ان وقت تائين ڪو جواب نٿو ڏئي سگهان.

حضرت موسيٰ عليه السلام تي ايمان آڻڻ ۾ حضرت آسياه سان فرعون جو مشورو ڪرڻ

باز گفت او ایں سخن با آسياه

گفت جاں افشاں بریں اے دل سیه

ترجمو: ”پوءِ هن اهي ڳالهيون (حضرت) آسياه سان ڪيون، جنهن فرمايو ته، اي سياه دل! اُن تي جان قربان ڪر.“
حضرت آسياه جيڪا فرعون جي زال هئي، ان فرمايو ته، حضرت موسيٰ عليه السلام جي نصيحتن تي عمل ڪر. پوک

جو وقت اچي ويو آهي. پوءِ هيئن چئي روئڻ لڳي ته: وقت هٿان نه وڃاء. پاڻ جهڙي گنهگار تي الله جي رحمت ڏسي تنهنجو پتو ڪونه ڦاٿو! جيڪڏهن ڦاٿي وڃي ها ته ٻنهي جهانن جي ڪاميابي هئي، جيڪو پتو الله جي لاءِ ڦاٿي پوي ان کي شهيدن وانگر خدا جي طرفان غذا ملندي آهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي دعوت قبول ڪرڻ ائين آهي جيئن هڪ گل جي عيوض باغ خريد ڪيو وڃي.

حديث ۾ آهي ته: مَنْ كَانَ لِلَّهِ كَانَ اللَّهُ لَهُ: ”جيڪو شخص الله جو ٿيو الله ان جو ٿيو.“ حديث قدسيءَ ۾ آهي ته: مَنْ أَحَبَّنِي قَتَلْتُهُ وَمَنْ قَتَلْتُهُ، فَأَنَا دِيَّتُهُ: ”جيڪو مون سان محبت ڪندو آهي، آئون ان کي قتل ڪندو آهيان ۽ آئون جنهن کي قتل ڪندو آهيان. ان جو بدلو آئون خود آهيان.“ جيڪو قطرو دريا ۾ ملي ويو بظاهر اهو فنا ٿيو پر حقيقت ۾ اهو زياده محفوظ ٿي ويو آهي. پنهنجي ذات کي فنا ڪري ذات باري کي حاصل ڪرڻ ائين آهي جيئن ڦڙي جي عيوض سمنڊ حاصل ڪرڻ. قطري جو دريا ۾ ملڻ قطري جي عزت آهي. اها سعادت پنهنجي طاقت سان حاصل ڪونه ٿيندي آهي. جڏهن درياءُ وحدت خود دعوت ڏئي رهيو آهي ته هاڻي نت نءُ چوڻو ڪرين؟

قطرو ڏيئي جواهرن سان ڀريل دريا خريد ڪري وٺ. جيئن حضرت موسيٰ (عليه السلام) چوي ائين ڪرڻ گهرجي. پنهنجي هستيءَ کي ترڪ ڪري قرب حاصل ڪرڻ گهرجي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي دعوت قدرتي اشارو آهي. ان مان منور ٿيڻ گهرجي. حضرت آسيف فرمايو ته، تون هن وقت تائين آڏي چال چلي رهيو آهين ۽ گناهن ۾ سربلندي حاصل ڪندو رهيو آهين. ان تي الله جو شڪر ادا ڪر جو هن وقت تائين سندس گناهه تنهنجي رسوائيءَ جو سبب ڪونه بنيا آهن. اها ايمان جي سعادت قوت بازو سان نٿي حاصل ڪري سگهجي. حضرت آسيف جون ڳالهيون ٻڌي فرعون چيو ته، آئون ان معاملي ۾ هاماڻ وزير سان مشورو ڪندس.

بادشاهه جي باز ۽ ڪراڙيءَ جو قصو

باز اسپيد بک ڀر وي

اوبڙو ناخوش بهر بهي

ترجمو: ”هڪ اچو باز تون ان ڪراڙيءَ کي ڏئي رهيو آهين، جيڪا پلائي جي لاءِ اُن جا نهن ڪٽي ڇڏيندي.“

اچو باز تمام قيمتي هوندو آهي ۽ باز جي سڀني هنرن جو مدار ان جي چنبن تي آهي. ڪراڙيءَ عورت چوڻ لڳي ته، هن جي ماءُ ڪيڏانهن ويئي، جو هن جا نهن ايتري قدر وڌي ويا آهن. سو، اُن پوڙهيءَ اُن باز جا پر، چُهنب ۽ چنبا ڪٽي ڇڏيا. هن، باز لاءِ شوربي جهڙو کاڌو تيار ڪيو، باز اهو کاڌو نه پيو کائي ته، پوڙهيءَ کي اڃا وڌيڪ ڪاوڙ لڳي. محبت ختم ٿي ۽ ڪراڙي باز کي چوڻ لڳي ته، جيڪڏهن توکي خميري واري ماني پسند نه آهي ته هيءُ ڪا؟ باز جي طبيعت انهن شين کي قبول نٿي ڪري. باز جي اکين مان ڳوڙها وهن ٿا. باز جون نازنين اکيون، جن سان هو بادشاهه جو ديدار ڪندو هو، اڄ ڳوڙها ڳاڙين ٿيون!

مولانا فرمائي ٿو ته، باز مان مراد الله جو اهو ڪامل بندو آهي، جيڪو مخالف جاهلن ۾ ڦاسي پوي ٿو. اهڙي عارف ڪامل جون اکيون محسوسات مان لنگهي مغيبات مان لطف اندوز ٿينديون آهن. اُن جا اهي ڳوڙها ايتري قدر قيمتي هوندا آهن، جو انهن کي حضرت جبرئيل (عليه السلام) کڻندو آهي ۽ تبرڪا پنهنجي جسم تي مليندو آهي. اهو ڪامل بندو دشمن جي هٿان تڪليف برداشت ڪرڻ باوجود چوندو آهي ته، مخالفن جي ڪاوڙ سان منهنجي استقلال تي ڪو فرق نٿو پئجي سگهي. جيڪڏهن مادي جسم هلاڪ به ٿي وڃي ته ڪهڙي پرواهه آهي. ان جو مثال ته حضرت صالح (عليه السلام) جي ڏاچيءَ جهڙو آهي. خصوصيت حضرت صالح (عليه السلام) ۾ هئي، نه ڪي ڏاچيءَ ۾. خداوندي غيرت ڏاڍي بردبار آهي، ورنه اهڙي طرح جا غيبي راز افشا ڪرڻ سان ڏئي تعاليٰ ايتري قدر غضبناڪ ٿي ويندو آهي، جو چاهي

تہ عالم کي تباہ ڪري ڇڏي!

فرعون جو شاهي تڪبر نصيحت قبول ڪرڻ کان مانع رهيو. تڪبر جي ڪري هن چيو ته، آئون پنهنجي وزير هاماڻ سان مشورو ڪندس. هم جنس پنهنجي هم جنس سان مشورو ڪري ٿو. حضور ﷺ جو مُشير حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ هو ۽ ابوجهل جو مُشير ابولهب هو. جنس پنهنجي جنس ڏانهن لاڙو ڪندي آهي.

حضرت علي المرتضيٰ کي ٻار کي حفاظت سان هيٺ لاهڻ لاءِ سندس امڙ جي گذارش

يڪ زنه آمد به پيش مرتضىٰ

گفت شد بر ناواں طفله مرا

ترجمو: ”هڪ عورت (حضرت علي) مرتضيٰ وٽ آئي ۽ چيائين ته، منهنجو ٻار ڇت جي ناري تي چڙهي ويو آهي.“ جيڪڏهن آئون ان کي سڏيان ٿي ته نٿو اچي، ڇڏيان ٿي ته خطرو آهي، ڪري نه پوي، ننڍو ٻار آهي. اشارا به نٿو سمجهي، مون ان کي کير واري ڇاتي به ڏيکاري، پر هو منهن ڦيري ڇڏي ٿو.

حضرت علي رضی اللہ عنہ مشورو ڏنو ته، هڪ ٻيو ٻار ڇت تي ڇڏيو وڃي ته ناري تي بيٺل ٻار وٽس هليو ايندو. ان عورت حضرت علي رضی اللہ عنہ جي مشوري تي عمل ڪيو ته اهو ٻار ناري تان لهي ڇت تي اچي ويو، جتان پوءِ آسانيءَ سان کيس هيٺ لائڻ ويو. جيئن ته هر شيءِ پنهنجي جنس ڏانهن مائل ٿيندي آهي، انهيءَ ڪري انسانن لاءِ انسان پيغمبر بنايا ويا.

حضور ﷺ فرمايو آهي ته: آءٌ توهان وانگر انسان آهيان. جيڪو طبليگار هوندو آهي، اُن کي اُن جي جنس پاڻ ڏانهن ڇڪيندي آهي. حضرت عيسيٰ ﷺ ۽ حضرت اديس ﷺ آسمان تي گهرايا ويا، جيئن ته اهي ملائڪن جا هم جنس هئا. هاروت ۽ ماروت ملائڪ هئا، پر انسانن جا هم جنس هئا، آسمان تان زمين ڏانهن موڪليا ويا. ڪافر شيطان جا هم جنس آهن، انهيءَ ڪري انهن کان گنديون عادتون سکن ٿا. حسد شيطان جي خصلت آهي جيڪا ڪافرن ان کان سڪي آهي، شيطان جيئن ته پنهنجو سڀ ڪجهه تباہ ڪري چڪو آهي، انهيءَ ڪري اهو ڪنهن جي نيڪيءَ کي برداشت نٿو ڪري ۽ ڪنهن جي نيڪيءَ جي شمع کي روشن نٿو ڏسي سگهي. جيڪڏهن انسان وٽ ڪمال نه هوندو آهي ته ٻين تي حسد ڪندو آهي ۽ ٻين جي ڪمال کي ڏسي ڪري غم ۾ مبتلا ٿيندو آهي، حسد خدا ئي دفع ڪري سگهي ٿو، جيڪڏهن انسان پنهنجي احوال ۾ مشغول ٿيندو ته کيس ٻين کي ڏسڻ جو موقعو نه ملندو آهي ۽ هو حسد کان محفوظ رهندو آهي.

خدا گهڻين شين ۾ اها خاصيت رکي آهي، جيڪا ٻين ۾ مشغول ٿيڻ کان محفوظ ڪندي آهي. مجنون ليليٰ جي ظاهر تي عاشق ٿي ڪري ٻين کان غافل ٿي ويو هو. پنگ به ٻين کان بي نياز ڪري ڇڏيندي آهي. الله تعاليٰ دنيا ۾ گهڻيون شيون اهڙيون پيدا فرمايو آهن، جيڪي ٻين جي احوال کان غافل بنائي ڇڏينديون آهن. نفس اهڙين مستين ۾ مبتلا رهندو آهي جو نئين واٽ کان پٽڪي ويندو آهي. عقل اهڙين مستين ۾ رهندو آهي، جنهن سان اهو ابدي مقام حاصل ڪندو آهي، جنهن جي نتيجي ۾ اُن جي پرواز آسمانن کان مٿي ٿي ويندي آهي. انسان کي مستين ۾ فرق ڪرڻ گهرجي. هر مستي محمود نه آهي. حضرت عيسيٰ ﷺ جي مستي ۽ خِر عيسيٰ جي مستي الڳ آهي. هر سونهين جي صحبت ۾ ڪشش هوندي آهي، پر هر ڪشش جو صحيح هجڻ ضروري نه آهي، سالڪ کي امتياز ڪرڻ گهرجي ۽ اها ڪشش اختيار ڪرڻ گهرجي جيڪا خالص هجي، جيڪا ڪشش خدا ڏانهن وٺي وڃي، اها اختيار ڪرڻ گهرجي. انبياء جو تعلق ملاءِ اعليٰ سان هوندو آهي. انهيءَ ڪري ملائڪ انهن تائين پيغام آڻيندا آهن. هوءَ ٻاه جو عروج مٿي ڏانهن آهي، خالي پيالي کي جيڪڏهن منهن بند ڪري پائيءَ ۾ ٻوڙيو وڃي ته جيئن ته اُن ۾ هوا ڀريل آهي،

انهيءَ ڪري اهو هيٺ ڪونه ويندو. اها هوا اُن پيالي کي پاڻيءَ ۾ هيٺ وڃڻ ڪونه ڏيندي. انبيائن جا هر جنس روح ساڻن پاڇي وانگر گڏ رهندا آهن، اهڙن ماڻهن ۾ عقل جو غلبو هوندو آهي ۽ عقل ملائڪن جي هر جنس آهي ۽ نفعي خواهش جو لاڙو پاتال ڏانهن آهي.

فرعون جو وزير اسرائيلي هجڻ باوجود فرعون جو هر جنس هو. انهيءَ ڪري فرعون ان کي مشوري جي لاءِ منتخب ڪيو. توڙي جو هامن جي مشوري سان فرعون تباهيءَ جي ڪڏ ۾ ڪريو. دوزخ ۽ نور ۾ تضاد آهي ۽ دوزخ ايمان جي نور کان متنفرد ۽ نور دوزخ کان متنفرد آهي.

حديث آهي ته ”قيمت ۾ جهنم مؤمن کي چونڊو ته جلد لنگهي وڃ، منهنجي باهه ٿي وسائجي.“
هن حديث مان نور ۽ نار جي تضاد کي سمجهائڻ مقصود آهي.

بگذر اے مومن که نورت می کشد
آتش را چوں که دامن می کشد

ترجمو: ”اي مومن! جلدي لنگهي وڃ، ڇاڪاڻ ته تنهنجو نور منهنجي باهه کي وسائي ٿو. جڏهن اهو ناز مان هلندو آهي.“

جنهن وقت مومن پلصراط تان لنگهندو، تڏهن جهنم ايئن چونڊو. ڇاڪاڻ ته نور نار جو هر جنس نه آهي، هر انسان ۾ جنسيت جو جذبو هوندو آهي، غور ڪرڻ گهرجي ته ان ۾ ڪفر جي ڪشش آهي يا دين جي ڪشش آهي. جيڪڏهن انسان هامن ڏانهن مائل آهي ته اهو هامن جي جنس مان آهي ۽ جيڪڏهن موسيٰ (عليه السلام) ڏانهن لاڙو اٿس ته اهو انسان الله وارو آهي. جيڪڏهن انسان جو خير ۽ شر ٻنهي ڏانهن لاڙو آهي ته معلوم ٿيو ته ان ۾ نفس ۽ عقل جي ڪشمڪش جاري آهي. اهڙي انسان کي ڪوشش ڪرڻ گهرجي ته ان تي عقل جو غلبو رهي. ان ڪشمڪش ۾ ڪاميابي هيءَ آهي ته انسان هر وقت نفس کي مغلوب رکي. جنهن جي طبيعت فرعوني هوندي، اهو ان نصيحت کي قبول ڪونه ڪندو.

فرعون جو حضرت موسيٰ (عليه السلام) تي ايمان آڻڻ جي باري ۾ پنهنجي وزير هامن سان مشورو ڪرڻ
آل ستيزه رو بستخت عاقبت
گفت با هاماں برای مشورت

ترجمو: ”نيٺ هن سختيءَ سان جهڳڙي ڪرڻ واري، مشوري جي نيت سان هامن کي چيو...“

حضرت موسيٰ (عليه السلام) ايمان آڻڻ تي جيڪي وعدا ڪيا هئا، اهي سڀ فرعون هامن کي ٻڌايا. هامن ڪاوڙ مان پنهنجو گريبان ڦاڙي ڇڏيو ۽ چيائين: موسيٰ کي ڪيئن جرئت ٿي جو تو جهڙي شاهه سان اهڙيون ڳالهيون ڪري؟ ”هامن فرعون کي چيو ته، تو سڄي جهان کي پنهنجي فرمان جي تابع بنايو آهي ۽ سلطنت جي معاملن کي سون وانگر چمڪدار ڪيو آهي. دنيا جا بادشاهه تنهنجي در جي خاڪ چٽڻ پاڻ لاءِ فخر سمجهن ٿا ۽ مخالف لشڪر اسان جو لشڪر ڏسي پڇي ويندو آهي، تون هن وقت تائين معبود بنيل آهين، ماڻهو توکي سجدو ڪن ٿا. ڇا، هاڻي تون غلامن جو غلام بنين؟ اهڙي زندگيءَ کان هزارين باهيون بهتر آهن. موسيٰ (عليه السلام) تي ايمان آڻڻ کان اڳ ۾ مون کي قتل ڪري ڇڏ، تان ته تنهنجي اها رسوائِي ۽ ذلت منهنجون اڪيون نه ڏسن. ايئن ڪڏهن ڪونه ٿيو آهي جو بادشاهه غلام ۽ غلام بادشاهه بڻيو هجي. اهي اسرائيلي جيڪي هن وقت تائين اسان جا غلام آهن، پوءِ اهي حڪومت ۾ شريڪ بنجي ويندا، ان حالت ۾ دوست رنجيده ۽ دشمن خوش ٿيندا ۽ اسان جو عيش عشرت خاڪ ۾ ملي ويندو!

فرعون عليه اللعنة سان هامان جي ڳالهين جي ڪمزوري:

دوست از دشمن هي نشاخت او

نرو را کورا نه کژي باخت او

ترجمو: ”هو دوست ۽ دشمن کي ڪونه سڃاڻندو هو، اُن انداڻي جي ڪري هن اُتي بازي ڪيڏي.“

هامان کي دوست ۽ دشمن ۾ تميز ڪونه هئي، انهيءَ ڪري هن اُتي ڪيڏ ڪيڏي. تون پنهنجو دشمن پاڻ آهين. بي قصور ماڻهن کي دشمن نه سمجهه. تون هن دنيا کي دولت سمجهين ٿو، جنهن جي ابتدا ڊوڙ ڊڪ آهي، پڇاڙيءَ ۾ لت هڻي هلي ويندي آهي. جيڪڏهن خود انسان دنيا کي نٿو ڇڏي ته به دنيا اُن کي ڇڏي ڏيندي آهي. دنيا گهڻن بادشاهن کي قتل ڪيو آهي، دنيا ناپائدار آهي، اها ٻين کي ڪيئن پائيداري ڏيندي. مجبوريءَ جي ڪري ڪجهه انسان تنهنجي تعظيم ڪن ٿا، جنهن سان تون ڊوڪي ۾ پئجي ويو آهين. ماڻهن جي تعظيم هڪ زهر آهي، جيڪو انسان جي روح کي ماري ڇڏيندو آهي. خود سجدي ڪرڻ وارا به ان زهر کان متاثر ٿيندا آهن ۽ کين ان زهر جو پتو تڏهن پوندو آهي، جڏهن کين هوش ايندو آهي. جيڪي ماڻهو دنيا ۾ عاجزي اختيار ڪندا آهن، اهي وڏا خوش نصيب آهن، تڪبر هڪ زهر مليل شراب آهي. تڪبر جو شراب پي ڪري ڪجهه دير انسان مستيءَ جو اظهار ڪندو آهي، ٿوري دير کان پوءِ اهو زهر اثر ڏيکاريندو آهي. هيءَ قوم تڪبر جي زهر سان هلاڪ ٿي آهي. تڪبر جي زهر هجڻ جو هڪ مثال هيءُ به آهي ته بادشاهه پنهنجي تڪبر جي ڪري ماريو ويندو آهي ۽ زخمي سپاهي بچي ويندو آهي. ان بادشاهه جي مارجي وڃڻ جو سبب ان جو زهر تڪبر آهي. ڌاڙيل به متڪبر مالدار کي ڦريندو آهي. بگهڙ به متڪبر ۽ زنده بگهڙ ماريڻدو آهي. ٻيڙيءَ جي شڪسته حالي ان جي نجات جو سبب آهي.

انسان کي به شڪسته حال هجڻ مناسب آهي. جنهن جبل ۾ ڪاٺيون هونديون آهن، ان جي ڪوٽائي ٿيندي آهي. تڪبر واري سنگ جو ڪنڌ ڪپيو ويندو آهي. پاڇو پست شيءِ آهي. اُن تي تلوار ڪونه هلائي آهي. سڌي زمين کي تيرن جو نشانو ڪونه بنائبو آهي. زمين مان مٿو ٻاهر ڪڍندڙ شيءِ ئي نشانو بنبي آهي. تڪبر ۽ خودي هڪ اهڙي چاڙهي آهي جنهن تان ماڻهو ترڪي ڪري مرندي آهي. تڪبر جا اهي نقصان ته فروعي آهن، بنيادي ڳالهه هيءُ آهي ته تڪبر حقيقت ۾ خدا سان شرڪت جي دعويٰ آهي. وحدت الوجود جي نظريي مطابق جيڪڏهن تو پاڻ کي فاني نه بنايو ۽ بقا باللّٰه حاصل نه ڪئي ته تون خدا جو باغي آهين. جڏهن توکي بقا باللّٰه جو مقام حاصل ٿي وڃي ته، پوءِ تنهنجو وجود خدا جو وجود آهي ۽ اها خالص توحيد آهي. وحدت الوجود جي مسئلي جي تشريح گفتگو جي ذريعي ممڪن نه آهي، اهو مقام حاصل ٿيڻ سان ان جي حقيقت سمجهه ۾ ايندي آهي. ان مسئلي جي متعلق جيڪڏهن آئون پنهنجا پورا خيال ظاهر ڪريان ته ماڻهن جا جگر پاڻي بنجي ويندا، انهيءَ ڪري انهن اشارن تي اکتفا ڪريان ٿو جيڪي عقلمندن لاءِ ڪافي آهن.

مطلب ته فرعون هامان سان مشورو ڪيو، جنهن سندس هدايت جي راه بند ڪئي، ممڪن هو ته فرعون هدايت حاصل ڪري وٺي ها پر هامان ان جي برباديءَ جو سبب بنجي ويو. خدا اهڙو وزير ڪنهن بادشاهه کي نه ڏي، جيڪو برباديءَ جو سبب بنجي.

فرعون جو هامان جي ڳالهين ۾ قاسط ۽ حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو فرعون جي ايمان آڻڻ کان مايوس ٿيڻ

گفت موسيٰ لطف نموديم وجود

خود خداونديت را روزي نمود

ترجمو: ”حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرمايو: اسان مهربانيءَ ۽ سخاوت ڪئي پر آقائي تنهنجي مقدر ۾ ڪانه هئي.“

حضرت موسيٰ ﷺ فرمايو ته: اسان کيس ابدي سلطنت ڏيڻ ٿي گهري پر اها فرعون جي مقدر ۾ ڪونه هئي. غلط قسم جي آقائي هٿن پيرن کان سواءِ هوندي آهي. جيڪا آقائي انسان جي عطا ڪيل آهي، اها انسان واپس وٺندا آهن. انسانن جي عطا ڪيل آقائي غلاميءَ کان بدتر آهي. اها آقائي جيڪا خدا جي طرف کان ملي اها پائيدار ۽ متفق عليه هوندي آهي.

عرب سردارن جو تڪرار ختم ڪرڻ لاءِ حضور اڪرم ﷺ کي ملڪ ورهائڻ جو مشورو.

آل اميرانِ عرب گرد آمدند

نزدِ پيغمبرِ مزارعِ مِي شُندند

ترجمو: ”عرب جا سردار جهڳڙو ڪندي پيغمبر ﷺ وٽ گڏ ٿيا...“ عرب سردارن حضور ﷺ کي چيو: ملڪ تقسيم ڪيو وڃي، توهان پنهنجي حصي تي حڪومت ڪريو. اسين پنهنجي حصي تي حڪومت ڪريون. هر شخص پنهنجي حصي تي حڪومت ڪري. توهان اسان جي حصي تان دستبردار ٿي وڃو.

حضور ﷺ فرمايو ته، الله تعاليٰ مون کي پوري ملڪ جي سرداري عنايت ڪئي آهي. الله سائين فرمايو آهي: هي احمد ﷺ جو دور آهي، ان جو حڪم مڃو ۽ پرهيزگار بنجو. انهن سردارن حضور ﷺ کي عرض ڪيو ته، اسين به سردار آهيون ۽ اسان جي سرداري به خدا جو عطيو آهي. حضور ڪريم ﷺ فرمايو ته: منهنجي سرداري ابدی آهي ۽ اوهان جي دنياوي ۽ عارضي آهي. سردارن چيو: توهان پنهنجي ابدی سرداري تي ڪو دليل پيش ڪريو؟

سيلاب جو اچڻ ۽ ان کي روڪڻ لاءِ سردارن جو ڪاٺي اڇلائڻ ۽ مصطفيٰ ﷺ جو مٿن غالب اچڻ هن قصي مان هي ٻڌائڻ مقصد آهي ته، حضور ﷺ جي هڪ معمولي لٽ سان پاڻي جو سيلاب رڪجي ويو ۽ اهو معجزو حضور ﷺ جي ابدی سرداريءَ جو دليل بنيو.

در زماں ابرے برآمد ز امر مُر

سِل آمد گشت آل اطراف پُر

ترجمو: ”فورن سخت حڪم سان هڪ ڪڪر آيو، سيلاب آيو ۽ پاسا پاڻيءَ سان ڀرجي ويا.“ جڏهن ٻين سردارن پنهنجا نيزا اڇلايا ته انهن کي پاڻي پاڻ سان لوڙهي کڻي ويو پر حضور ﷺ جن هڪ ننڍڙي ڪاٺي اڇلائي ته ٻوڏ رڪجي ويئي.

حضور ﷺ فرمايو، هن وقت تائين منهنجي سرداري توهان تي لڪل هئي پر هاڻي واضح ٿي ويئي. حضور ﷺ جي لٽ سان سيلاب جو رڪجي وڃڻ ابدی هجڻ جو دليل آهي. ٻين سردارن ته ايمان آندو پر ابوجهل، ابولهب ۽ ابوسفيان ايمان ڪونه آندو ۽ حضور ﷺ کي جادوگر ۽ ڪاهن چوڻ لڳا.

اي مخاطب! جيڪڏهن تو اها ڪاٺي ۽ نيزا اکين سان ڪونه ڏٺا ته خير آهي. هاڻي نالن سان ان معاملي کي سمجه. انهن جي نالن کي موت جو سيلاب وهائي ويو ۽ حضور ﷺ جو نالو پنج وقت قیامت تائين ٻانگ ۾ ايندو رهندو.

حضرت موسيٰ ﷺ جي قصي جي تڪميل ۽ فرعون کي ڌمڪائڻ ۽ ڊيچارڻ

گر ترا عقل ست کردم لطفها

ور خری آورده ام خرا عضا

ترجمو: ”جيڪڏهن تو ۾ عقل آهي ته مون توتي مهربانيون ڪيون آهن ۽ جيڪڏهن تون گڏهه آهين ته آئون لٽ کڻي آيو آهيان.“

حضرت موسيٰ ﷺ فرعون کي فرمايو: جيڪڏهن تو ۾ عقل آهي ته مون دين جو رستو ڏيکاري تو تي مهرباني ڪئي آهي ۽ جيڪڏهن گڏهه آهين ته تنهنجي لاءِ مون وٽ هيءَ لٽ آهي. هن دنيا ۾ انسان ۽ حيوان توکان مصيبت ۾ آهن. هي منهنجي لٽ بي ادبن کي ادب سڀڪارڻ جي لاءِ آهي. هيءَ لٽ تنهنجي لاءِ ارڙ نانگ آهي. تون جبل جو نانگ آهين ۽ هي لٽ آسماني ارڙ آهي، مُنڪر جي لاءِ هيءَ لٽ دوزخ جو اثر رکي ٿي ۽ مومن جي لاءِ نور هدايت آهي. جيڪڏهن تون چوڻ نه مڃيندين ته هميشه جي لاءِ منهنجي قيد ۾ رهندين. حضرت موسيٰ ﷺ فرعون کي فرمايو: ڪفر ڇڏي دين حق اختيار ڪر، ورنه دوزخ ۾ پري حالت ۾ رهندين، هيءَ لٽ دوزخ جي عذاب جو نمونو آهي. تان ته دوزخ جو ثبوت ٿي وڃي.

الله پاڪ جي قدرت سڃاڻڻ وارا جنت جهنم جو نه ڀڃندا آهن

ظاهر ست ايس دوزخ اما بر دلت

هست پوشيده يقين ز آب و گِلَت

ترجمو: ”هي دوزخ ظاهر آهي، پر سندن دل تي يقيناً تنهنجي مٽي ۽ پاڻيءَ جي ڪري پوشيده آهي.“

جيڪو شخص قدرت الاهيءَ جو قائل هوندو آهي، اهو دوزخ ۽ بهشت جي باري ۾ شڪ نه ڪندو آهي. عالم غيب جي خبرن جا نشان هن عالم شهود ۾ موجود آهن پر انسانن جي عالم ناسوت ۾ محويت ان جي ادراڪ ۾ رکاوٽ آهي. انسان ڏندن جي تڪليف ۾ اهڙو مبتلا ٿيندو آهي، جو ان کي دوزخ ۽ ارڙ نانگ جي تڪليف تصور ڪندو آهي. وات جي پڪ کي اهڙو لذت بنايو آهي جو ماکي ۽ بهشت جو مزو ايندو آهي. انسان ۾ جيڪڏهن طاقت آهي ته ان کي ڪمزورن کي ايڏائڻ لاءِ استعمال نه ڪرڻ گهرجي. نيل دريا فرعونين جي لاءِ هاجيڪار ثابت ٿيو ۽ اسرائيلين جي نجات جو سبب بنيو.

هي ڳالهيون ظاهر ڪري رهيون آهن ته، جيڪا ذات انهن جمادات کي باشعور بنائي سگهي ٿي، اها ڪيتري قدر عليم ۽ خبر آهي! درياءَ نيل ۾ اها قوت تميز الله جي طرفان آئي هئي. الله تعاليٰ ڪڏهن جمادات کي عاقل بنائيندو آهي ۽ ڪڏهن عقلمندن کي بي عقل ڪري ڇڏيندو آهي.

سڀئي سيارا ۽ ستارا ترتيب سان عمل ۾ مصروف آهن. هر شيءِ ان ترتيب سان ڪم ڪري رهي آهي جو پنهنجي مقرر وقت کان نه اڳ ۾ ٿئي ٿي ۽ نه پوئتي هٽي ٿي. اها ڳالهه جڏهن انسان نبين سڳورن جي ذريعي نٿو سمجهي ته الله تعاليٰ جمادات ۾ اها سمجهه پيدا ڪندو آهي. لٽ ۽ پٿر تي قياس ڪري سمجهو ته، ٻين جمادات کي به الله تعاليٰ عقل عنايت فرمائيندو آهي. لٽ حضرت موسيٰ جي فرمانبرداري ڪئي ۽ پٿرن حضور ﷺ جي اطاعت ڪئي. قارون جي باري ۾ زمين کي شعور ٿيو، جنهن ان کي گهڻ شروع ڪيو. حضور ﷺ کان شق القمر جو معجزو ظاهر ٿيو. ڪجيءَ جو ٿڌ، حضور جي فراق ۾ رنو. پٿرن ۽ وڻن مان حضور ﷺ کي سلام ڪرڻ جو معجزو ظاهر ٿيو.

سُني ۽ فلسفيءَ جو بحث

دی یکے می گفت عالم حادث است

فانی ست ایں چرخ و حلق و ارث است

ترجمو: ”ڪله هڪ شخص چوي پيو ته، جهان نئون پيدا ڪيل آهي، هي آسمان فاني آهي ۽ الله تعاليٰ ان جو وارث آهي.“

سُنيءَ چيو ته، سڄو جهان الله تعاليٰ جي قدرت سان پيدا ٿيو آهي، فلسفيءَ چيو ته، تون خود جهان جي پيداوار آهين. پيداوار کي ان جي باري ۾ ڪهڙو علم ٿي سگهي ٿو، جنهن مان اها پيدا ٿي آهي! مينهن ڪڪر مان پيدا ٿيو

آهي، اهو ڪڪر جي باري ۾ ڇا ٿو ٻڌائي سگهي، ذري کي سج جي حادث هجڻ جو ڪهڙو علم ٿي سگهي ٿو! چيئي ۾ جيڪو ڪيڙو آهي، ان کي زماني جي ابتدا ۽ انتها جي ڪهڙي خبر ٿي سگهي ٿي؟ انسان پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏي کان جهان جي پيدا ٿيڻ جون ڳالهيون ٻڌيون آهن. اهڙيءَ طرح بنا تحقيق جي انهن کي مڃيندو اچي!

فلسفيءَ چيو، جيڪڏهن ان مسئلي ۾ ڪو دليل آهي ته بيان ڪر، خواهه خواهه وڌيڪ ڳالهيون نه ڪر؟ سٺيءَ چيو ته مون ٻن جماعتن کي هڪ ڏينهن ان مسئلي تي گفتگو ڪندي ٻڌو هو، ٻنهي ۾ زوردار بحث ٿي رهيو هو ۽ هڪ وڏو مجموعو گڏ ٿي ويو هو. آئون به ان هنگامي ۾ پهچي ويس، تان ته انهن جون ڳالهيون ٻڌان.

هڪ ماڻهو هين چيو ته، هن جهان کي ڪو ٺاهڻ وارو آهي، انهيءَ ڪري هي جهان نئين پيدا ٿيل شيءِ آهي. ٻي جماعت چيو پئي ته، عالم قديم آهي، هن جي ٺاهڻ وارو ڪير نه آهي، جيڪڏهن آهي ته پنهنجو پاڻ کي ٺاهڻ وارو هوندو. جهان جي باري ۾ هي سوال پيدا ٿي نٿو ٿئي ته اهو ڪڏهن کان آهي؟

ٻئي چيو ته، تون پيدا ڪرڻ واري رزاق جو منڪر ٿي ويو آهين؟ فلسفي چيو ته، آئون برهان ۽ دليلن کان سواءِ ڪا ڳالهه ڪونه ٻڌندس، تون فقط تقليدي ڳالهيون ڪري رهيو آهين. سٺيءَ چيو ته، حجت ذوقي آهي، اهو هيءُ ته انسان خود پنهنجي حالات تي غور ڪري ته، ان مان وجود باري تي استدلال وٺي سگهي ٿو. مَن عَرَفَ نَفْسَهُ، فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ. ”جنهن پنهنجو پاڻ کي سڃاتو، اُن خدا کي سڃاتو.“ ان دليل جو مثال پهرين رات جو چنڊ آهي، جيڪو ان کي نه ڏسي سگهي، اهو خود پنهنجو پاڻ کي ملامت ڪري، بحث دوران سٺيءَ ۽ فلسفيءَ ۾ ڳالهه ايتري وڌي ويئي جو ماڻهو جهان جي حادث هجڻ يا نه هجڻ تي حيران ٿي ويا.

سٺيءَ چيو، اي دوست اهو ذوقي ۽ باهمي دليل دنيا جي حادث هجڻ تي مضبوط دليل آهي ۽ ان مان مون کي يقين حاصل آهي. ٻيو ته منهنجي سڄي هجڻ جو دليل هيءُ آهي ته، آئون ۽ تون باهه ۾ ٽپو ٿا ڏيون، جيڪو سڄو آهي، اهو سالم رهندو، اهو دليل ڦولي نه آهي. عاشق جي عشق کي دليلن سان نه پر ان جي آثارن ۽ حالتن سان ثابت ڪري سگهجي ٿو. عاشق جي چهري جي زردِي ۽ ڳوڙها دليل هوندا آهن. عاشق جا ڳوڙها عشق ۽ معشوق جي حسن جو دليل هوندا آهن.

فلسفيءَ چيو ته، آئون اهڙو دليل چاهيان ٿو جيڪو عوام به سمجهي سگهي. سٺيءَ چيو ته، جيڪڏهن ڪري ۽ ڪوئي ۾ بحث هجي ته آزمائش جي اهائي صورت آهي ته ان کي باهه ۾ ٽپايو وڃي، ان سان شڪ سُٻها ختم ٿي ويندا. انهيءَ ڪري توکي ۽ مون کي باهه ۾ داخل ٿيڻ گهرجي، جيڪو سڄو آهي اهو بچندو. پاڻيءَ سان به آزمائش ٿي ويندي، تون ۽ آئون سمنڊ ۾ ٽپو ڏيون، پوءِ جيڪو سڄو آهي، اهو بچي ويندو، نيٺ ٻنهي باهه ۾ ٽپو ڏنو. سٺي بچي ويو، فلسفي سڙي ويو. نيڪن جو نالو موت به نٿو مٽائي سگهي، ڇاڪاڻ ته، نالي وارو برتر ۽ بزرگ هوندو آهي. جڏهن به مخالفن بازي لڳائي تڏهن انبياءَ سڳورا معجزن ذريعي ڪامياب ٿيا آهن.

انهن دليلن مان مون هيءُ سمجهيو ته، جهان کي نئون پيدا ٿيل چوڻ وارا سڄا آهن. مُنڪر جو سڀ کان وڏو دليل هي ٿيو ته جهان جو ظاهر ٻڌائي رهيو آهي ته اهو خود بخود پيدا ٿيو آهي. پيدا ڪرڻ وارو ڪٿي ظاهر نه آهي! ان جي دليل جي ڪمزوري هيءُ آهي ته هو ظاهر کي سڀ ڪجهه سمجهي ويٺو. ڏٺو وڃي ته ظاهر باطن لاءِ پيدا ڪيو ويندو آهي. ظاهر مقصد ڪونه هوندو آهي، پر ظاهر مان مقصد به باطن آهي. دوا جو فائدو دوا ۾ لڪل آهي ۽ اهو مقصد آهي.

مشهور آهي ته، ڳجهه جي عمر ساڍا ٽي هزار سال آهي. فلسفي پنهنجي عمر جي ڪوتاهي ۽ ڳجهه جي ڊگهي عمر هجڻ جي ڪري ان کي قديم مڃي ٿو ۽ سڀ ڪوترا ڳجهه کي سدا حيات سمجهندا آهن، حالانڪ هميشه حيات فقط خدا جي ذات آهي. دنيا جي هر شيءِ فاني آهي، باقي فقط ذات خداوندي آهي، الله تعاليٰ جيڪا شيءِ پيدا ڪئي آهي، ڪنهن پوشيده حڪمت سان پيدا ڪئي آهي.

”ماَخَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ“ واري آيت جو تفسير

”آسمانن ۽ زمين ۾ جيڪو ڪجهه آهي، اهو اسان حق سان پيدا ڪيو آهي.“

پُچَ نفاڻي نِگارو زين نقش

بے اميد نفع بهر عين نقش

ترجمو: ”ڇا نفعي جي اميد کان سواءِ محض تصوير جي لاءِ ڪو مصور عمدي تصوير بنائيندو آهي؟“

ڪو مصور تصوير براءِ تصوير ڪونه ٺاهيندو آهي، پر ان جو ڪو پوشيده مقصد هوندو آهي. مصور جو مقصد دوستن ۽ وڏن ماڻهن کي خوش ڪرڻ هوندو آهي.

ڪڏهن هيءُ مقصد هوندو آهي ته، ٻار خوش ٿين يا دوست جي تصويرن کي ڏسي دوست خوش ٿين. ڪنپار ڪوئرو ان لاءِ ٺاهيندو آهي ته ان ۾ پاڻي ڀريو وڃي. پيالو ان لاءِ ٺاهيندو آهي ته، ان ۾ کاڌي پيتي جي ڪا شيءِ وڌي وڃي. خطاط، خطاطيءَ جو ڪمال ان لاءِ ڏيکاريندو آهي ته ان کي ماڻهو شوق سان پڙهن، نقش ظاهري معنيٰ تي دلالت ڪري ٿو، اها معنيٰ ڪنهن ٻئي مقصد تي دلالت ڪري ٿي، اهڙيءَ طرح دنيا جو سلسلو قائم آهي ۽ عقل مطابق ماڻهو ادراڪ ڪن ٿا. شطرنج ۾ جيڪا چال هلي ويندي آهي، ان مان مقصد اها ئي چال نه آهي، پر ان جي بنياد تي جيڪا اڳين چال هلڻي هوندي آهي، اها، مقصد هوندي آهي. آخر تائين وارين چالن کي نظر ۾ رکي چال هلي ويندي آهي. ان سان انسان بازي کٽيندو آهي. پهرين چال ٻيءَ جي لاءِ اهڙي طريقي سان ذريعو آهي، جيئن چاڙهيءَ جا طبعا. پهريون طبقو ٻئي لاءِ ذريعو آهي ۽ ٻيو ٽئين ۽ ٽيون چوٿين جي لاءِ واسطو آهي.

کاڌي جي خواهش هوندي آهي، اها ذريعو بنبي آهي منيءَ جي توليد جو ۽ منيءَ جي توليد سبب بنبي آهي نسل جي بقا جو. جيڪو شخص ڪوتاه نظر آهي، اهو سمجهندو آهي ته کاڌي جو مقصد فقط کائڻ آهي، ٻيو ڪجهه نه آهي. اهڙو ڪوتاه نظر انسان گاه وانگر پنهنجي جاءِ تي ڄميل آهي، ان وٽ مقصد ۽ غير مقصد ۾ ڪو امتياز ۽ فرق نه آهي. زمين جي گاه کي سڏڻ ۽ نه سڏڻ ٻئي ڳالههون برابر آهن. گاه ڪڏهن به نٿو هلي سگهي، ڇاڪاڻ ته، ان جا پير مٽيءَ ۾ ڦاٿا پيا آهن. گاه جي لڏڻ مان دوکو نه کائو، اهو بيٺي بيٺي ڪنڌ لوڏي رهيو آهي. بادِ صبا جي دعوت تي ان جو ڪنڌ لڳيڪ چوي ٿو پر ان جا پير نافرمان ڪن ٿا. ان کي آفاق ۽ انفس جو سير حاصل نه آهي. اهو غائبانه ڳالههون ڪري ٿو ۽ ڏسڻ کان سواءِ انڌن وانگر قدم وڌائي ٿو ۽ توڪل جو سهارو وٺي ٿو. اسباب کي ترڪ ڪري توڪل اختيار ڪرڻ غلط آهي.

ميدان جنگ ۽ شطرنج جي راند ۾ جيستائين سٺي چال نه هلندي، ايستائين ڪم ڪونه هلندو. الله لوڪ عاشقن جون نظرون بيٺل نه آهن، اهي آفاق ۽ انفس جو سير ڪن ٿيون ۽ پردن کي ڇاڪ ڪري ڏهن سالن ۾ ٿيڻ وارن واقعن کي عالمِ مثال ۾ ڏسي وٺن ٿيون، انهن جي اڳيان اڳيون پويون رکاوٽون ختم ٿي وڃن ٿيون ۽ سندن نظرون لوحِ غيب مان ٿيڻ وارن واقعن کي پڙهي وٺن ٿيون.

اهڙن بزرگن جون نظرون ابتداءِ آفرينش (پيدائش) کي به ڏسي وٺن ٿيون. ازل ۾ حضرت آدم عليه السلام کي خليفي بنائڻ جي باري ۾ ملائڪن جيڪا گفتگو ڪئي، ان کي ٻڌي وٺن ٿا. ابد تائين جيڪي واقعا ٿيڻ وارا آهن، انهن کي به هي ڏسي وٺن ٿا. مطلب ته، ازل ۽ ابد انهن جي نگاهن جي اڳيان آهي. سندن علم جيتوڻيڪ علمِ خداوندي وانگر محيط نه آهي، پر الله تعاليٰ انهن کي گهڻين شين جو علم عطا فرمائيندو آهي، جيڪو شخص جيتري قدر دل کي صاف ڪري ٿو، اوتري قدر کيس مغيبات جو مشاهدو ٿئي ٿو. جيڪڏهن تون اهو خيال ڪرين ته دل جي صفائي محض خداوندي عنايت آهي، انسان ڪوشش ڪندو آهي تڏهن درياءُ رحمت جوش ۾ اچي ڪري عنايت ڪندو آهي.

انسان جي ڪوشش ۽ دعا بقدرِ همت آهي ۽ همت ڏيڻ وارو به خدا آهي، ورنه ناچيز انسان عرفانِ ڪائنات جو ارادو نٿو ڪري سگهي. تقدير اختيار جي منافي نه آهي. تقدير سان گڏ اختيار باقي آهي، بدبخت ان اختيار کي غلط استعمال ڪري ٿو ۽ مصيبت اچڻ تي ڪفر جو رستو اختيار ڪري ٿو. نيڪ بخت ان مصيبت تي آه و زاري جي ذريعي اڃا وڌيڪ قرب حاصل ڪندو آهي. جنگ جا آثار بهادر ۽ بزدل تي مختلف مرتب ٿين ٿا ۽ ان جي اختيار جي ئي بنياد تي آهن. بهادرن جي لاءِ خوف، پيش قدمي جو سبب بنبو آهي ۽ بزدل خوف کان خود بخود مري ويندو آهي. جاه جو خوف بهادر ۽ بزدل جي ڪسوٽي آهي.

خلاصو هيءُ آهي ته، انسان کي پنهنجي سڀني مقصدن ۾ شيطاني وسوسن کان بچي ڪري قضاءِ الاهي سان قضاءِ الاهي ڏانهن پهچڻ گهرجي.

هڪڙي موقعي تي جڏهن حضرت عمر رضي الله عنه طاعون (وبا) جي خطري کان سفر ڇڏي مديني ڏانهن واپس موٽيو ته ڪن صحابين اعتراض ڪيو ۽ چيو ته، لَفِرُ عَنْ قَدَرِ اللَّهِ: ”توهان قضاءِ الاهيءَ کان پڇو ٿا؟“ تڏهن هن ورائيو: نعم لَفِرُ مِنْ قَدَرِ اللَّهِ إِلَى قَدَرِ اللَّهِ: ”هاڻو! اسين قضاءِ الاهيءَ کان قضاءِ الاهي ڏانهن پڇون ٿا.“ يعني مصلحت جي بنياد تي جيڪو به رستو اختيار ڪيو ويندو آهي، اهو به قضاءِ الاهي آهي.

الله تعاليٰ جي وحي حضرت موسيٰ عليه السلام ڏانهن

گفت موسیٰ را بوی دل خدا

کای گزیده دوست می دارم ترا

ترجمو: ”الله تعاليٰ دل جي وحي جي ذريعي موسيٰ عليه السلام کي چيو ته، اي برگزیده! آئون توکي دوست پانين ٿو.“ هن قصي جو مقصد هيءُ آهي ته مومن کي خدا جي معاملي ۾ ائين ئي هجڻ گهرجي جيئن حضرت موسيٰ عليه السلام هو. حضرت موسيٰ عليه السلام عرض ڪيو: منهنجي ڪهڙي خصلت دوستيءَ جو سبب آهي. اها ٻڌايو ته، آئون ان ۾ اڃا وڌيڪ اضافو ڪريان؟ الله تعاليٰ فرمايو، تنهنجو مون سان اهو ئي معاملو آهي، جيڪو ٻار جو ماءُ سان هوندو آهي، توڙي جو ماءُ کيس ماري ٿي ته به هو ان کي چنبري ٿو، ڪنهن ٻئي ڏانهن مدد لاءِ نٿو وڃي. الله تعاليٰ حضرت موسيٰ عليه السلام کي فرمايو ته تنهنجو مزاج به اهڙو ئي آهي ته اسان جي طرفان خير هجي يا بظاهر شر، ٻنهي صورتن ۾ تون مون ڏانهن متوجه ٿين ٿو، ڪنهن ٻئي ڏانهن توجهه ڪونه ٿو ڪرين.

بادشاه جو مصاحب تي ڪاوڙجڻ

هن قصي جو خلاصو هي آهي ته مصاحب جي، عمادالملڪ بادشاه جي معاملي ۾ جيڪا مدد ڪئي اها ان مصاحب کي نه آڻي. اها ئي حالت هڪ مومن جي خدا جي معاملي ۾ هجڻ گهرجي.

بادشاهے برندیے خشم کرد

خواست تا ازوے بر آرد و دود و گرد

ترجمو: ”هڪ بادشاه پنهنجي مجلسي تي عتاب ڪيو. ارادو ڪيائين ته کيس سٽڪو ڪڍي. دود و گرد (مطلب ته ان ڪم جي سزا ڏي جيڪو مصاحب بادشاه جي مرضي جي خلاف ڪيو.)“

بادشاه جي اڳيان ڪنهن جي همت ڪونه هئي، جو ان مصاحب جي سفارش ڪري. عمادالملڪ بادشاه جي خاص ماڻهن مان هو. اهو سفارش سان اهڙي طرح خاص هو جهڙي طرح حضور ﷺ حشر ۾ عام شفاعت جي لاءِ مخصوص هوندا. بادشاه عمادالملڪ جي سفارش تي فوراً تلوار ڦٽي ڪئي. بادشاه چيو: توڙي جو هي مصاحب

شیطان هو ۽ ان شیطانيت کئي آهي پر مون ان کي معاف ڪري ڇڏيو.

بادشاهه عمادالملڪ کي چيو، ڏوهاري جون چاهي سوين خطائون هجن، پر جڏهن تون وڃ ۾ آيو آهين، آئون سوين ڪاوڙيون پي ڇڏيندس، ڇاڪاڻ ته تو ۾ ۽ مون ۾ بلڪل اتحاد آهي. تنهنجي خوشامد ڪرڻ بعين منهنجي خوشامد ڪرڻ آهي. عمادالملڪ جيڪڏهن تون سفارش نه ڪرين ها ته چاهي زمين ۽ آسمان هيٺ مٽي ٿي وڃن ها ته به آئون معاف ڪونه ڪريان ها.

بادشاهه چيو: اهو بيان توتي احسان رکڻ جي لاءِ نه آهي، پر تنهنجي مرتبي ۽ عزت جي تشريح آهي. هي سفارش تو ڪانه ڪئي آهي، پر مون ڪئي آهي. ڇاڪاڻ ته تون پنهنجي صفتن ۽ خواهشن کي منهنجي صفتن ۽ خواهشن ۾ فنا ڪري چڪو آهين، ان صورت ۾ توتي احسان جتائڻ جي ڪا معنيٰ نه آهي، جڏهن ته اصل سفارش منهنجي طرفان آهي، تون ته فقط هڪ آلو آهين، ڪم ڪرڻ وارو آئون آهيان، مون توتي سفارش رکي آهي. تو پاڻ اهو بوجهه نه ڪنيو آهي.

حضور ﷺ جڏهن پنهنجي شخصيت کي ذات باري ۾ فنا ڪري ڇڏيو، تڏهن جنگ بدر ۾ پترين جي مُٺ اڇلائڻ حضور ﷺ ڏانهن منسوب ڪونه ٿيو پر خدا ڏانهن منسوب ٿيو. اهڙيءَ طرح جڏهن تون پنهنجين صفتن کي منهنجي صفتن ۾ گم ڪري چڪو آهين ته پوءِ سفارش ڪرڻ تو ڏانهن منسوب ڪونه ٿيندي. ڪلمه طيبه ۾ لاله ۾ غير الله جي نفی آهي ۽ الا الله ۾ ذات باري جو اثبات آهي. اهڙيءَ طرح تنهنجو مون سان معاملو آهي. تون غير جو انڪار ڪري چڪو آهين ۽ مون ۾ فنا ٿي چڪو آهين. انهيءَ ڪري تون فاني به آهين ته باقي به ۽ تون محڪوم به آهين ته حاڪم به. حقيقي وجود فقط بادشاهه آهي. تنهنجو وجود تو ڏانهن منسوب ڪونه ٿيندو، پر شاهه ڏانهن منسوب ٿيندو.

عماد الملڪ جي سفارش سان چوٽڪارو حاصل ڪرڻ وارو اهو مصاحب ڪانئس ناراض ٿي ويو. جڏهن هو ناراض ٿيو تڏهن ماڻهن طرحين طرحين ڳالهيون چوڻ شروع ڪيون: ڪو ان کي چريو پيو چوي، ڪو ان جي نيڪي ڪري، ڪي ماڻهو چون ته اهڙي محسن جي پيرن جي توکي خاڪ بنجڻ کپي. ان کان ناراض نه ٿيڻ کپي. هڪ نصيحت ڪرڻ واري چيو ته، اهڙي پلائي ڪرڻ واري سان تون ڇو ناراض ٿيو آهين؟ ان توکي قتل ٿيڻ کان بچايو آهي. اهڙو محسن جيڪڏهن ظلم به ڪري ته ان کي برداشت ڪجي. ان جي پلائي تي ناراض نه ٿيڻ گهرجي. ان مصاحب چيو ته، منهنجي جان ته بادشاهه لاءِ هئي، هي وڃ ۾ اچي ڪري بچائڻ وارو ڪير ٿيندو آهي؟

حضور ڪريم ﷺ ارشاد فرمايو: لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ لَا يَسْعَيْنَ فِيهِ مَلَكٌ مُّقْرَبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُّرْسَلٌ: ”منهنجي لاءِ خدا سان اهو وقت به هوندو آهي، جنهن ۾ نه ڪنهن مقرب ملائڪ جي گنجائش هوندي آهي ۽ نه ڪنهن نبي مرسل جي.“ ان مصاحب چيو ته، مون کي شاھ وقت سان اهڙو قرب حاصل هو، جهڙو حضور ﷺ کي الله سان حاصل هو. انهيءَ ڪري عماد الملڪ جي ان ۾ گنجائش ڪٿي هئي؟ مون شاهه کان سواءِ سڀني جي نفی ڪري ڇڏي آهي ۽ فقط ان جي دوستي تي ڀروسو ڪيو آهي. هاڻي ان کي اختيار آهي ته مون سان چاهي سو ڪري، آئون ان جي رضا تي راضي آهيان. اهو ڪندڻ جيڪو بادشاهه جي هٿان ڪٽجي اهو باعثِ فخر آهي، جيڪو ڪندڻ ٻين جي اڳيان جهڪي اهو باعثِ ذلت آهي! جنهن رات بادشاهه ڪاوڙ ۾ هجي، اهو عيد جي هزارين ڏينهن کان افضل آهي. جنهن کي حق جو مشاهدو حاصل آهي ۽ اهو ذات حق جو طواف ڪري ٿو. ان جي لاءِ قهر ۽ لطف ۾ هڪجهڙي لذت آهي ۽ اهو ڪفر ۽ ان جي سزا کان مٿانهون هوندو آهي. مشاهدي جي مقام کي ڪنهن عبارت جي ذريعي تعبير نٿو ڪري سگهجي ڇاڪاڻ ته اهو مخفي آهي. عبارتون ان جي تعبير کان لاچار آهن. مادي الفاظ روح جي اعليٰ مقام جي تعبيرن کان قاصر آهن.

جيتوڻيڪ اسماء ۽ الفاظ جي تعليم حضرت آدم عليه السلام کي الله جي طرفان سيکاري وئي هئي، پر اهي نالا هنن مادي حروف تهجي مان ڪونه ٺهيا هئا. جڏهن انهن غيرمادي اسمن مادي جو لباس پاتو، تڏهن انهن جي روحانيت

ختم ٿي ويئي ۽ انهن ۾ اونداهي پيڻ تي ٿي ويئي. انهن اسمن کي مادي لباس هن ڪري پارايو ويو تان ته مادي انسان انهن جون معنائون سمجهي سگهي. ان مصاحب چيو: جيتوڻيڪ عمادالملڪ بظاهر مون کي بادشاهه جي ڪاوڙ کان بچايو، پر منهنجو اصل گريز گاه خود بادشاهه آهي. انهيءَ ڪري آئون عماد الملڪ جو احسانمند نه آهيان. مصاحب چيو ته، آئون پنهنجو اصل مقصد لفظن سان نٿو سمجهائي سگهان. الفاظ جيتوڻيڪ هڪ حيثيت سان مقصد کي واضح ڪن ٿا پر ذهن حيثيتن سان ان ۾ وهر پيدا ڪندا آهن.

جبرئيل عليه السلام جو حضرت ابراهيم خليل سان گفتگو
 من خليل و قتم و او جبرئيل
 من نخواستهم و ربلا او را دليل

ترجمو: ”آئون (پنهنجي) زماني جو خليل (الله) آهيان. هو (بمنزل) جبرئيل آهي، آئون مصيبت ۾ ان کي رهنما بنائڻ نٿو چاهيان.“

مصاحب چيو، منهنجو ۽ بادشاهه جو اهو ئي معاملو هو، جيڪو حضرت ابراهيم خليل الله جو الله تعاليٰ سان آهي. جهڙيءَ طرح خليل الله حضرت جبرئيل جي مدد کي پسند نه ڪيو، اهڙيءَ طرح مون کي به عمادالملڪ جي مدد پسند نه آهي.

عمادالملڪ کي جبرئيل عليه السلام جي ان قصي مان نصيحت حاصل ڪرڻ گهرجي. حضرت ابراهيم عليه السلام جڏهن باهه ۾ هو، تڏهن حضرت جبرئيل عليه السلام اچي مدد ڪرڻ گهري ته حضرت ابراهيم عليه السلام انڪار ڪري ڇڏيو ۽ فرمايائين ته، مشاهدي کان پوءِ واسطن جي ضرورت نٿي رهي. عام مومن جيڪي مشاهدي کان حجاب ۾ آهن، انهن لاءِ رسول واسطو هوندا آهن. حضرت ابراهيم عليه السلام خود مشاهدي ۾ مستغرق هو، ان کي جبرئيل عليه السلام ناگوار گذريو. هر انسان ۾ اها استعداد ناهي، جو هو وحيءَ کي ٻڌي سگهي. ڇاڪاڻ ته، وحي کي حرفن ۽ آوازن جي ذريعي ٻڌايو ويو آهي. جيڪڏهن هر ٻڌڻ واري ۾ وحيءَ کي ٻڌڻ جي استعداد هجي ته پوءِ حرفن ۽ آوازن جي ڪا ضرورت ئي نه هئي.

حضرت ابراهيم عليه السلام فرمايو: جبرئيل کي فنائيت جو مقام حاصل آهي پر منهنجو معاملو ان کان نازڪ آهي. ان ۾ ڪنهن واسطي جي گنجائش ناهي پوءِ فنا في الله چو نه هجي. جبرئيل جو ڪم مقام فنائيت جي ڪري، خدا جو ئي ڪم آهي. پر اهو ان ڪم ۾ الله جي طرف کان مامور ناهي. ورنه اهو چوي ته، آئون خدا جي حڪم سان مدد جي لاءِ آيو آهيان. اهڙيءَ طرح مدد عام جي لاءِ عين لطف خداوندي آهي پر عاشقن جي لاءِ مناسب ناهي.

مشهور مقولو آهي ته، ”حسنات الابرار سيّات المقرّبين“ جيڪي ڪم نيڪ ماڻهن جا حسنات آهن، اهي ڪم ڪنهن وقت مقربين بارگاهه جي لاءِ گناهه شمار ٿيندا آهن. ان ڳالهه کي سمجهڻ جي لاءِ رياضت ۽ مجاهدي جي ضرورت آهي. تڏهن ئي عام سمجهي سگهن ٿا ته مشاهدي کان پوءِ درمياني حرف ۽ واسطا مناسب ناهن. گهڻين مصيبتن برداشت ڪرڻ کان پوءِ حرفن جي ذريعي ان حقيقت کي سمجهي سگهجي ٿو. مصيبت تي شڪايت هجي ته تباهي آهي، جيڪڏهن صبر شڪر هجي ته درجا بلند ٿيندا آهن. درياءُ نيٺ جو پاڻي قبطين لاءِ تباهي ۽ سبطين لاءِ نجات جو سبب بڻيو. جيڪو مصيبت جي انهن عمدن نتيجن تي نظر رکندو اهو سعادت حاصل ڪندو. جيڪو پوک جي عمدي پيداوار کي ڏسندو، اهو ضرور محنت ڪندو. انجام تي نظر رکڻ وارو سمجهي ٿو ته دنيا آخرت جي پوک آهي، جيڪو هتي پوکيندو اهو اڳتي لڌندو. جهڙيءَ طرح دنيا خود مقصد ناهي پر آخرت جو ذريعو آهي، اهڙيءَ طرح ڪوبه معاملو فقط معاملي جي لاءِ ڪونه هوندو آهي، پر ان جو مقصد غم ۽ فائدو حاصل ڪرڻ هوندو آهي. اهو شخص ڪنهن حقيقت جو انڪار محض انڪار جي لاءِ نه ڪندو آهي، پر سامهون واري جي منلوبيت ۽ پنهنجي

فوقيت ان جي پيش نظر هوندي آهي. برتري به انسان جو مقصد ڪونه هوندي آهي، پر ٻيا نتيجا مقصود هوندا آهن. ڪم جي محض صورت ان وقت لذت بخش هوندي آهي، جڏهن ان ۾ ڪو مقصد لڪل هجي. ڪم ڪرڻ واري کان ماڻهو پڇندا آهن: تون ڪم ڇو ٿو ڪرين؟ ان سوال جو مطلب اصلي مقصد کي دريافت ڪرڻ هوندو آهي. معاملن جي ظاهري صورت مثال وانگر آهي ۽ اصل مقصد جو مثال تيل مان پيدا ٿيڻ واري روشني آهي. جيڪڏهن هر معاملي جي ظاهري صورت مقصد هجي ته پوءِ ”ڇو؟“ وارو سوال ڇو پڇيو وڃي. جڏهن هي ثابت ٿي ويو ته، معاملي جي فقط صورت مقصد نه هوندي آهي ته هاڻي سمجهو ته آسمان ۽ دنيا جي پيدا ڪرڻ مان ان جي صورت مقصد ناهي، پر ان جي پيدائش ۾ حڪمتون لڪل آهن. حڪيم جو فعل حڪمت کان خالي ڪونه هوندو آهي. آسمان ۽ دنيا جو پيدا ڪرڻ وارو حڪيم آهي. ڪائنات جو نظام ۽ ترتيب ان ڳالهه تي شاهد آهن ته، دنيا جي هر شيءِ جي تخليق ۾ حڪمت لڪل آهي.

مخلوق جي پيدائش ۽ تباهي بابت حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو خدا کان سوال

گفت موسیٰ اے خداوندِ حساب

نقش کردی باز چوں کردی خراب

ترجمو: ”حضرت موسيٰ (عليه السلام) عرض ڪيو: اي حساب جا مالڪ! تون جوڙ جوڙي پوءِ ان کي تباه ڇو ٿو ڪرين؟“ حضرت موسيٰ (عليه السلام) عرض ڪيو، اي خدا تون انسان کي پيدا ڪرين ٿو، پوءِ ان کي مارين ٿو، ان ۾ ڪهڙي حڪمت آهي؟ الله تعاليٰ فرمايو: جيئن ته تنهنجو اهو سوال انڪار ۽ غفلت تي مبني ناهي، ان ڪري آئون در گذر ڪريان ٿو، ورنه سزا ڏيان ها. تون ان لاءِ معلوم ڪري رهيو آهين ته، عام ڪي اسان جي حڪمتن کان آگاه ڪرين، ورنه توکي مخلوقات جي پيدا ڪرڻ ۾ اسان جون حڪمتون معلوم آهن.

سوال علم جي منافي ناهي، پر مشهور آهي ته: السؤال نصف العلم، يعني ڪنهن شيءِ جي باري ۾ پڇا ڪرڻ ان شيءِ جو اڌ علم آهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) حڪمتن کان واقف هو، ڪنهن شيءِ جو علم ٿيڻ کانپوءِ ان جي باري ۾ سوال جواب ٿي سگهي ٿو. اهي ٻئي ڳالهيون هڪ ضد آهن جيئن مٽيءَ مان گل به ڦٽندا آهن ۽ ڪنڊا به، علم ئي گمراهي ۽ هدايت جو سبب بڻبو آهي، جيئن آلاڻ ۽ خشڪي ئي ميوي ۾ ڪڙاڻ به پيدا ڪندي ۽ مناسب به. ملاقات ۽ تعارف سان دشمني ۽ دوستي پيدا ٿيندي آهي. غذا سان بيماري ۽ صحت پيدا ٿيندي آهي.

الله تعاليٰ فرمايو، اي موسيٰ! تون ناواقف کي حڪمت کان واقف ڪرڻ چاهين ٿو، انهيءَ ڪري تجاھل عارفانہ اختيار ڪري رهيو آهين. اسين به ان جي علم کان اڻڄاڻ بڻجي ڪري ان کي جواب ڏيون ٿا، دنيا ۾ هي طريقو رائج آهي ته الله وارا تجاھل وارو نمونو ڪري معاملي کي حل ڪندا آهن. گڏھ وڪڻڻ وارا پاڻ ۾ فرضي طور تي اهڙيون ڳالهيون شروع ڪندا آهن، جن کان متاثر ٿي گمراهڪ گڏھ وٺندا آهن. حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي جواب ڏيڻ کان اڳ الله تعاليٰ اهو عمل ڪرايو، جنهن ۾ خود جواب لڪل هو تان ته جواب چڱيءَ طرح ان کي سمجهه ۾ اچي وڃي. حضرت موسيٰ کي الله سائين فرمايو: تون پوک، پوک، جڏهن پوک تيار ٿئي ته ان کي لڻ، الله تعاليٰ حضرت موسيٰ کان پڇيو ته، جڏهن تو پاڻ پوک پوکي ته پوءِ ان کي ڇو لڻيئي؟ حضرت موسيٰ عرض ڪيو ته، پوک جي پڇڻ تي ان ۾ اُن ۽ ٻه گڏ هو. ٻنهي کي ملائڻ مناسب نه هو. حڪمت جي تقاضا اها هئي ته، ٻنهي کي جدا ڪيو وڃي.

الله تعاليٰ فرمايو ته، اهو عقل تو ڪٿان حاصل ڪيو؟ حضرت موسيٰ (عليه السلام) عرض ڪيو ته، اهو عقل تنهنجو عطا ڪيل آهي. الله تعاليٰ فرمايو ته، پوءِ اهو عقل مون ۾ ڇو ڪونه هوندو؟ الله تعاليٰ اصل جواب ڏيندي فرمايو ته، انسانن جا روح ٻن قسمن جا هوندا آهن: هڪ پاڪ ٻيا ناپاڪ! سڀ انساني جسم هڪ درجي جا ناهن. ڪنهن جسم ۾

موتي جهڙو روح آهي، ڪنهن جسم ۾ شيشي (ڪائي) جهڙو هوندو آهي، انهن روحن کي به اهڙي طرح هڪ ٻئي کان جدا ڪرڻ مناسب آهي، جهڙيءَ طرح ڪڻڪ کي ٻُھ کان جدا ڪرڻ ضروري آهي. ان ڪري ته جيئن نيڪ روح جنت ۾ وڃن ۽ بُرا روح دوزخ ۾ وڃن. پهرين حڪمت مارڻ جي هئي، پيدا ڪرڻ جي حڪمت هئي آهي ته اسان جي صفتن جو اظهار ٿي وڃي. حديث قدسيءَ ۾ آهي ته: **كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَاحْبَبْتُ أَنْ أَعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ**؛

”آئون لڪل خزانو هوس، پوءِ مون چاهيو ته، آئون سڃاتو وڃان، انهيءَ ڪري مون مخلوق کي پيدا ڪيو.“

حيواني روح جهڳ مثل آهي جڏهن ته وحي جو روح لڪڻ مثل آهي

جوهر صفت خفي شد در دروغ

بهمو طعم روغن اندر طعم روغن

ترجمو: ”تنهنجي سچائيءَ جو جوهر ڪوڙ ڀرائين لڪي ويو جيئن مڪڻ جهڳ ۾ لڪي ويندو آهي.“

انسان جي جسم ۾ جيڪو موتي آهي، ان کي ضايع نه ڪرڻ گهرجي. روح جسم ۾ اهڙيءَ طرح لڪل آهي، جهڙيءَ طرح مڪڻ کير ۾ لڪل هوندو آهي. ڪافي وقت اهڙو گذرندو آهي، جنهن ۾ روح جسم ۾ گم رهندو آهي. الله تعاليٰ رسولن کي موڪليندو آهي، تان ته اهي جسم جي کير کي ولوڙي ان مان روح جو مڪڻ ڪين. روح جي تربيت رسول ڪندا آهن يا اهي ماڻهو ڪندا آهن جيڪي رسولن جي لاءِ بمنزل ڪن جي هوندا آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي: **وَتَعِيَهَا أذُنٌ وَاعِيَةٌ** (الحاقي: 12) ”۽ ان وحي کي محفوظ رکڻ وارا ڪن، محفوظ ڪن ٿا.“

ٻار ماءُ جي ڳالهه ٻڌندو آهي ۽ پوءِ خود ڳالهائڻ لڳندو آهي. جنهن ٻار جي ڪن ۾ ٻڌڻ جي صلاحيت ناهي، اهو گونگو هوندو آهي. عام طور تي گونگو ان جي ڪري هوندو آهي جو ان جي ڪن ۾ ڪا بيماري هوندي آهي، جنهن ڪري اهو ماءُ جي ڳالهه ٻڌي نه سگهندو آهي. مخلوقات ٻڌي ڳالهائڻ تي ماءُ جي تعليم سان قادر ٿيندي آهي. تعليم کان سواءِ ڳالهائڻ واري ذات فقط ذات خداوندي آهي.

حضرت آدم عليه السلام جا ماءُ پيءُ ڪونه هئا. کين تعليم خدا ڏني. حضرت مسيح به تعليم کان سواءِ پاڻ مٿان تهمت دفع ڪرڻ جي لاءِ تعليم خداوندي سان ڳالهايو. جهڙيءَ طرح کير مان مڪڻ ڪڍڻ جي لاءِ کير جو هجڻ ضروري آهي، اهڙيءَ طرح روح جي بهار جي لاءِ جسم کي مجاهدن جي ذريعي ولوڙڻ ضروري آهي. مڪڻ لڪل آهي، کير ظاهر آهي. روح جيڪو نظر نٿو اچي اهو بمنزل مڪڻ جي آهي. جنهن کير مان مڪڻ نه ڪڍيو ويو هجي، ان کي محفوظ رکڻ گهرجي تان ته مڪڻ ڪڍي سگهجي. ان کي خرچ نه ڪرڻ گهرجي. جسم کي خوب چڱيءَ طرح ولوڙڻ گهرجي، تان ته اهو روح کي ظاهر ڪري. روح کي مخفي هجڻ جي ڪري معدوم نه سمجهڻ گهرجي. هي فاني جسم، روح باقي جو دليل آهي. روح جيستائين جسم ۾ آهي ته جسم کان اهي افعال ظاهر ٿين ٿا، جيڪي روح جي نڪرڻ کان پوءِ ختم ٿي وڃن ٿا، معلوم ٿيو ته روح به ڪا شيءِ آهي. مست، ساقيءَ جي خوشامد ڪندا آهن، معلوم ٿئي ٿو ته ساقِي موجود آهي. روح جسم ۾ لڪل آهي، تون ان کي جهڙو بنائيندين اهڙو بنجي ويندو.

ان معنيٰ ۾ ٻيو مثال

هن مثال مان به هي سمجهائڻ مقصد آهي ته، ظاهر ۽ موجود، مخفي شيءِ جي وجود جو دليل بڻبي آهي.

هست باز بهای آں شمر علم
مجرى از بادِ های مگتسم

ترجمو: ”ڪپڙي جي جهنڊي تي شينهن جي تصوير ٻڌائي ٿي ته جهنڊي جو ڦڙڪڻ ۽ شينهن جي تصويرن جو مختلف

طريقي تي متحرڪ هجن، هوا جي وجود جو دليل آهي.“

شينهن جي حرڪتن مان انسان سمجهي ٿو ته هوا هلي رهي آهي، ڇاڪاڻ ته پردو چري پيو. انساني جسم کي جهنڊي جو شينهن سمجهو. فڪر ۽ ارادو جيڪو روح مان پيدا ٿئي ٿو، ان کي هوا سمجهو. انسان کي جيڪي خيال مشرق کان اچن انهن کي هوا ۽ جيڪي مغرب کان اچن، انهن کي ڪثرت چوڻ گهرجي، پر فڪر جي هوا جو مشرق ۽ مغرب هي مشرق ۽ مغرب مراد ناهي. هوا بي روح شيءِ آهي، ان جو مشرق به بي روح آهي. روح جنهن مان فڪر پيدا ٿيو آهي ان جو مشرق قلب ۽ دل آهي. روح جنهن قلب کي روشن ڪيو آهي، هي ڏينهن جو سج ان جي ڪل ۽ عڪس آهي. جيڪڏهن دل کي روشن ڪرڻ وارو خورشيد يعني روح نه هجي ته پوءِ رات ڏينهن نظر نه ايندا ۽ دنيا جو سج بيڪار ٿي ويندو آهي سج نه هجي ۽ روح پاڪيزه هجي ته انسان سڀڪجهه ڏسي سگهي ٿو ۽ ان جو ڪم منظم هوندو آهي. روح خواب ۾ سج چنڊ کان سواءِ سڀ ڪجهه ڏسندو آهي.

مشهور معقولو آهي: اَلتَّوَمُّ اُخْلِلَمَوْتُ: ”ننڊ موت جي پيڻ آهي.“ انهيءَ ڪري جڏهن ننڊ جي حالت ۾ انسان سڀ ڪجهه ڏسي ٿو ته مرڻ کان پوءِ به سڀ ڪجهه ڏسي سگهي ٿو. جيڪڏهن ڪو هيئن چوي ته، خواب ۾ اهي شيون نظر اچن ٿيون، جيڪي انسان سج ۽ چنڊ جي روشنيءَ ۾ ڏسي ٿو. انهيءَ ڪري اهو چوڻ ته، روح پنهنجي ڏسڻ ۾ چنڊ سج کان بي نياز آهي، غلط آهي. انسان خواب ۾ اهي نظارا ۽ صورتون ڏسي ٿو، جيڪي هو ڪوشش سان به سج چنڊ جي روشنيءَ ۾ نٿو ڏسي سگهي. جيڪڏهن انسان اهي واقعا اکين ڏنا هجن، جيڪي خواب ۾ ڏنا آهن ته، پوءِ تعبير لاءِ ڪڏهن ڪونه ڊوڙي، انهيءَ ڪري هيءُ چوڻ ته، خواب سجاڳي يا بيداري جي ڏسڻ جو اثر آهي، غلط آهي. هي ته اسين عوام جي خواب جي ڳالهه ڪري رهيا هئاسين. خواص جو خواب ته ان کان به وڌيڪ غيب جا اسرار ڏيکاريندو آهي.

هاڻي هندستان جو جانور آهي، جڏهن اهو ٻئي ملڪ ۾ سڪ جي ننڊ سمهي ٿو ته خواب ۾ هندستان جا حسين نظارا ڏسي ٿو ۽ مست ٿي وڃي ٿو. اسرار غيبي به ان روح کي خواب ۾ نظر ايندا جنهن جو تعلق عالم غيب سان ائين هجي، جيئن هاڻيءَ جو هندستان سان آهي. گڏهه ۾ اها ڳالهه نه آهي جو اهو هندستان کي خواب ۾ ڏسي ۽ مست ٿي پوي. ان کي اهو رتبو به حاصل نه آهي جو کيس هندستان مان ورتو وڃي. روح هاڻيءَ وانگر هوندو، اهو پنهنجي اصلي وطن عالم غيب کي خواب ۾ ڏسندو. هاڻي هندستان کي ياد ڪري ٿو ته، ان جي ياد ۽ منظر خواب ۾ ان لاءِ مقصد ٿي وڃن ٿا. الله جو ذڪر ۽ يادگيري روح کي هاڻي صفت بنائي ڇڏي ٿي، پر اهو ڪم هر ڪنهن جو نه آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته، الله تعاليٰ پاڪ روح ۽ نفس مطمئنه کي فرمائيندو آهي ته: اَرْجِعْ اِلٰى رَبِّكَ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً ﴿٢٨﴾ (الفجر: 28) ”پنهنجي خدا ڏانهن موٽي وڃ، تون به خوش ۽ خدا به تون مان راضي ۽ خوش آهي.“ جيتوڻيڪ هاڻي وانگر ٿيڻ آسان نه آهي، پر مايوس ٿيڻ نه گهرجي، پاڻ ۾ تبديليءَ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. الله وارن جي صحبت اختيار ڪر، تو ۾ تبديلي پيدا ٿي ويندي. جيڪڏهن توکي الله وارا نظر نه اچن ته انهن جا آثار ڏس. نيڪ بنڊن جا تصرفات جاري آهن.

حضرت ابراهيم عليه السلام جو روح هاڻي بنيو ته، هن روحاني وسعت کي حجاب کان سواءِ ڏٺو. عالم غيب جي مشاهدي جو اثر هيءُ ٿئي ٿو ته انسان خواب مان ديوانو بنجي اٿي ٿو. جيڪو عالم غيب جو خواب ۾ مشاهدو ڪري ٿو، اهو تدبيرن کي ڇڏيو ڏئي. حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته، دل ۾ نور پيدا ٿيڻ جي علامت هيءُ آهي ته، انسان دنيا کان متنفر ۽ آخرت جو مشتاق بنجي ويندو آهي.

حقيقي بادشاهيءَ جو راز سمجه ۾ اچڻ:

ان شهزادي جي حڪايت جنهن کي حقيقي بادشاهي سمجه ۾ اچي ويئي، ”۽ جنهن ڏينهن انسان پنهنجي ماءُ پيءُ ۽ ڀاءُ کان پڇندو“ (عبس: 34-35) اهو ڏينهن سندس ان جي اڳيان اچي ويو. ان مٽيءَ جي ڍير جي بادشاهي جنهن

ڪي ٻاراڻي طبيعت وارا قلعو فتح ڪرڻ چوندا آهن، اهو ٻار جيڪو مٽيءَ جي ڏير تي بيهي چوي ته قلعو منهنجو آهي. ٻيا ٻار ان تي رشڪ ڪن ٿا، ڇاڪاڻ ته مٽي ٻارن جي موسم بهار آهي.

اهو شهزادو جڏهن رنگن جي قيد مان ڇٽو ته چوڻ لڳو: آئون هن رنگ برنگي خاڪ کي ساڳيو ئي بي مله مٽيءَ جو ڏير چوان ٿو. سون، اطلس ۽ اڪسون ڪونه ٿو چوان، آئون ان رهن اکسون کان چوٽڪارو حاصل ڪري ويس ۽ هڪدم ٽپي ويس ۽ اسان کيس بچپن ۾ حڪم عنايت ڪيو. الله جي رهنمائيءَ جي لاءِ سالن جي رياضت جي ضرورت نه آهي. ”ڪن فيڪون“ واري قدرت ۾ ڪو به شخص قابليت جي ڳالهه ڪونه ٿو ڪري.

هڪ بادشاهه جو قصو، جنهن حقيقي بادشاهت ڏسي ورتي ۽ قيامت جو منظر سندس اڳيان اچي ويو هو هو دنياوي بادشاهت کي ٻارن جي مٽيءَ جي ڏير جي بادشاهت سمجهڻ لڳو هو. ٻار ڪيڏن دوران مٽيءَ جو ڏير ٺاهيندا آهن. جيڪو ٻار راند ۾ کٽي ويندو آهي، اهو ٽپي ان ڏير تي وهندو آهي ۽ چوڻ لڳندو آهي ته هيءُ منهنجو قلعو آهي، جيڪو مون فتح ڪيو آهي ۽ ٻيا ٻار ان تي ريس ڪرڻ لڳندا آهن.

بادشاهه داشت يك زيبا پسر

ظاهر و باطن مزين از هنر

ترجمو: ”ڪنهن بادشاهه کي هڪ حسين پٽ هو، جنهن جو ظاهر ۽ باطن هنر سان سينگاريل هو.“

ان بادشاهه خواب ۾ ڏٺو ته سندس اهو حسين چوڪرو مري ويو آهي، ان خواب بادشاهه کي مرڻ پيو ڪري ڇڏيو ۽ هن جو جسم بيڪار ٿي ويو، پر اڃان عمر باقي هئي، انهيءَ ڪري سجاڳ ٿيو. سجاڳ ٿيندي کيس اهڙي خوشي ٿي جهڙي عمر ۾ ڪڏهن ڪونه ٿي هيس. هاڻي خوشيءَ ۾ نٿي ماريو، انتهائي گهڻي خوشي به موت جو سبب بنجي ويندي آهي پر جسم روح جي لاءِ طرق بنجي ويو ۽ ان کي پرواز ڪرڻ نه ڏنائين.

هي عجيب تماشو آهي، جو زندگيءَ جو ڏيئو غم سان به اجهامي ٿو ۽ خوشيءَ سان به! موت جي انهن ٻنهي سببن جي وچ ۾ انسان زندهه رهي ٿو ۽ ان تي ڪل اچي ٿي ته انسان جو جسم روح جي ڳلي جو هار بنيل آهي. بادشاهه سوچيو ته، اهڙو غمناڪ خواب ايتري قدر خوشيءَ جو سبب بنجي! اهو سڀ ڪجهه الله جي طرفان ٿي رهيو آهي. اهو ئي خواب موت جو سبب هو ۽ اهو ئي خواب زندگيءَ جو سبب به ٿيو. گهڻيون اهڙيون شيون آهن جيڪي هڪ طرف موت جو سبب بنجن ٿيون ته، ٻئي طرف زندگيءَ جو سبب پڻ بنجن ٿيون. جسماني خوشي دنياوي اعتبار سان ڪمال آهي، آخرت جي اعتبار سان زوال آهي. تعبير ڏيڻ وارا خواب ۾ ڪل جو تعبير رنج ۽ غم سان ۽ روئڻ جو تعبير مسرت ۽ خوشيءَ سان ڪن ٿا. بادشاهه سوچيو ته، جيتوڻيڪ خواب جي ڳالهه ختم ٿي ويئي آهي، پر هڪ بدظني باقي آهي. هاڻي جيڪڏهن خدانخواستہ چوڪرو مري ته، ان جي ڪا يادگار باقي رهن گهرجي. خدا ڪري چوڪري جي مرڻ جو صدمو ۽ ڏک مون کي نه پهچي. بهر حال احتياط جي تقاضا آهي ته ان جي يادگار جو بندوبست ڪجي. موت جا سوين سبب آهن، انهن تي قابو پائڻ مشڪل آهي. موت اچڻ جا سوين رستا ۽ دروازا آهن، جڏهن اهي ڪنن ٿا، ته انهن جا طاق چيڪاٽ ڪندا آهن، دنيا جي حرص جي ڪري انهن جو آواز ڪن نٿا ٻڌن. جسم جا درد ۽ دشمنن جا ظلم موت جي دروازن جا چيڪاٽ آهن، مطلب ته هر مرض جو بدن ۾ رستو آهي.

بادشاهه اهو به سوچيو ته منهنجي پٽ جو اولاد نه آهي. خدانخواستہ پٽ مري ته پويان پوئو ته هجي. بادشاهه جي تدبير اهڙي ٿي هئي، جيئن باخدا انسان ڪندو آهي ته جسم موڪلائي وڃي ته به روح جو ڏيئو روشن رهي. بادشاهه ۽ عارف جي ڪم ۾ فرق هي آهي ته هن فاني جو بدل فاني سوچيو، يعني پٽ جو بدل پوئو. بادشاهه جيڪا تدبير ڪئي، اها درست نه هئي، ڇاڪاڻ ته هو خودي ۾ مبتلا هو. انهيءَ ڪري ان جي گفتگو مصيبت کان ٻاهر نڪرڻ جي نه هئي.

نسل ختم ٿيڻ جي ڊپ کان بادشاه طرفان پنهنجي پٽ لاءِ ڪنوار ڳولڻ
پس عروس خواست بايد بهر او
تا بماند زين تزوج نسل او

ترجمو: ”هن لاءِ هڪ ڪنوار تلاش ڪرڻ گهرجي، تان ته ان نڪاح سان هن جو نسل باقي رهي.“
جيئن ته پٽ ۾ پيءُ جي خوشبوءِ هوندي آهي، انهيءَ ڪري حضور ﷺ فرمايو ته: الْوَلَدُ سِوَرُ لَاِبِيهِ، ”پٽ پيءُ جو راز آهي.“

ڪاريگر اولاد کي پنهنجو هنر سيکاريندو آهي، تان ته اهو هنر ان جي مرڻ کان پوءِ به باقي رهي. الله تعاليٰ والدين ۾ اهو جذبو هن لاءِ رکيو آهي ته، وڏڙن جو هنر انهن کان پوءِ به باقي رهي. بادشاهه چيو ته، آئون به پنهنجو نسل باقي رکڻ جي لاءِ پنهنجي پٽ جي شادي ڪندس. پٽ جي ڪنوار ڪنهن نيڪ شخص جي ڌيءُ کي بنائيندس. باخدا انسان کي شاهه چوڻ گهرجي. دنيا دار ته شرمگاهه ۽ خلق جو قيدي هوندو آهي. عام بادشاهه کي بادشاهه چوڻ ائين آهي، جيئن حبشيءَ جو نالو ڪافور رکيو وڃي. اها ابتر ڳالهه آهي، عام طور تي بادشاهه کائڻ پيئڻ ۽ عياشيءَ جا قيدي هوندا آهن. حبشي ڪارو هوندو آهي، ڪافور اڇو هوندو آهي. فارسيءَ ۾ مغازه جي معنيٰ آهي ڪاميابيءَ جي جڳهه پر جهنگ کي به مغازه چيو ويندو آهي، حالانڪ اهو هلاڪت جي جاءِ آهي. ڪوڙهه واري کي نيڪ بخت چيو ويندو آهي، حالانڪ ان کان وڌيڪ بدنصيب ڪير هوندو!

بادشاهه جو نيڪ شخص جي ڌيءُ کي پسند ڪرڻ
بادشاهه پٽ جي ڪنوار بنائڻ لاءِ هڪ نيڪ شخص جي چوڪريءَ کي پسند ڪيو، پر زال ان تي اعتراض شروع ڪيو.

اين سخن رانے ست پايں خواست بخت
بهر پور خوشن شله از نهفت

ترجمو: ”هن ڳالهه جو خاتمو نه آهي، بادشاهه لکي لکي پنهنجي پٽ جي لاءِ ڪنوار گهري ورتي.“
شريعت ۽ عقل چوي ٿو ته، چوڪري ۽ چوڪريءَ جو جوڙ هجڻ گهرجي. زال بادشاهه کي چيو ته تون خرچ کان ڊڄي فقير گهراڻي ۾ پٽ جي شادي ڪرڻ چاهين ٿو. حقيقت ۾ نيڪ ۽ قناعت پسند انسان کي فقير چوڻ درست نه آهي، جيڪڏهن انسان تقويٰ جي ڪري قناعت اختيار ڪري ته ان کي گدا نٿو چئي سگهجي. گدا ۽ قانع ۾ وڏو فرق آهي. گدا هڪ پئسي جي لاءِ ڪنڌ جهڪائيندو آهي ۽ قانع خزانن کي لت هڻندو آهي. جيڪو بادشاهه ڪمائڻ ۾ حلال ۽ حرام جو فرق نه ڪري، بزرگ ان کي گدا چوندا آهن. راڻيءَ چيو ته، انهن ماڻهن وٽ نه علائقو آهي ۽ نه قلعو، جو اهو چوڪريءَ کي ڏاج ۾ ڏيندا، نه چوڪريءَ جي رخصتي وقت ڏوليءَ تان اڇلائڻ لاءِ جواهر ۽ موتي آهن. بادشاهه راڻيءَ کي چيو ته، مون کي هاڻي دين جو فڪر آهي ۽ جيڪو شخص دين جي فڪر ۾ لڳي ويندو آهي، اهو غمن کان آزاد ٿي ويندو آهي. انهيءَ ڪري مون کي ڏاج وغيره نه هجڻ جو ڪو غم ۽ فڪر نه آهي! نتيجو هي ٿيو جو بادشاهه راڻيءَ جون ڳالهيون ڪونه مڃيون ۽ هڪ نيڪ شخص جي نياڻي پٽ جي ڪنوار ڪري وٺي آيو. هوءَ انتهائي حسين هئي، سندس حسن بيان کان ٻاهر آهي. انسان کي دين حاصل ڪرڻ گهرجي، ٻيون شيون ان جي تابع آهن، اهي اصل مقصود نه هئڻ گهرجن. آخرت جو مثال اٿن جي قطار وانگر آهي ۽ دنيا جو مثال انهن جي پولڙن ۽ وارن وانگر آهي. جيڪڏهن تون فقط انهن جي ڏاس جي فڪر ۾ لڳين ته قطار هٿ ڪونه ايندي!

هڪ ڪابلي ڪراڙيءَ جو شهزادي تي جادو ڪرڻ

چون برآمد ايس نکاح آل شاه را

نژاد صالحان و اوليا

ترجمو: ”جڏهن شهزادي جو نڪاح نيڪن ۽ ولين جي نسل سان ٿي ويو.“

شاديءَ کان پوءِ شهزادي تي هڪ ڪراڙي جادو گريائي جادو ڪيو، جيڪا ڪابل جي رهواسي هئي. اها ڪراڙي شهزادي تي عاشق ٿي پيئي هئي ۽ شهزادي کي پنهنجي چار ۾ ڦاسايائين. شهزادو ان خبيث جي عشق ۾ مدهوش رهڻ لڳو ۽ ڪمزور ٿي ويو. هڪ سال تائين شهزادو ان جي قيد ۾ سندس ٻڌو ٻانهو ٿي رهيو ان ڪراڙيءَ جي هر بستري سان هو ڳري نهل ٿي ويو هو. ٻيا ان جي ڪمزوريءَ کي ڏسي مٿي جي سور ۾ مبتلا ٿيا پر شهزادو پاڻ پنهنجي حالت کان بي خبر هو.

بادشاهه شهزادي جي غم ۾ روئيندو هو پر شهزادو وري بادشاهه تان ڪلندو هو. بادشاهه ان معاملي ۾ لاچار هو. هو صدقو ۽ خيرات ڪندو رهيو ته من اها مصيبت ٿري وڃي. جيڪڏهن بادشاهه جادوءَ جو ڪو ٽوڙ ڪرائيندو هو ته جادو اڃا وڌيڪ مضبوط ٿي ويندو هو. جڏهن ڪا تدبير ڪارگر نه ٿي تڏهن ان کي يقين ٿي ويو ته اهو سڀ ڪجهه الله جي طرفان آهي، ان جي اڳيان روئڻ ۽ دعا ڪرڻ گهرجي، انهيءَ ڪري بادشاهه الله جي عبادت ڪرڻ ۽ ان کان دعائون گهرڻ شروع ڪيون: اي الله! بيشڪ، تنهنجو ئي حڪم آهي، آئون اگر بتي وانگر ٻري رهيو آهيان، تون منهنجي دستگيري فرما!

ڪابلي جي جادو گريائيءَ کان چوٽڪاري جي باري ۾ بادشاهه جي دعا قبول پوڻ

تاز يارب يا رب و افغان شاه

ساحرے استاد پیش آمد ز راه

ترجمو: ”بادشاهه يارب يا رب پُڪاري فرياد پئي ڪئي ته ايتري ۾ هڪ استاد جادوگر سفر ڪري اتي پهتو.“

بادشاهه يارب، يا رب چئي ٻاڏائي رهيو هو ته ايتري ۾ هڪ جادوگر پهچي ويو. ان جادوگر ٻڌو هو ته، شهزادو جادو گريائيءَ جي ڦندي ۾ ڦاٿو آهي، ڇاڪاڻ ته ان پوڙهيءَ جادو گريائي جي ڏاڍي مشهوري هئي. دنيا ۾ هنرمند کان وڌيڪ هنرمند پيا آهن. سڀئي هنر خدا تي وڃي ختم ٿين ٿا. سڀئي دريا سمنڊ ۾ وڃي ڪرڻ ٿا، سمنڊ جا بخار ڪڪر بنجي وڃن ٿا. بادشاهه ان نئين آيل جادوگر کي چيو ته شهزادو اسان جي هٿ مان نڪري ويو آهي! جادوگر چيو، آئون ان جو علاج بنجي آيو آهيان، پوڙهيءَ جي جادوءَ کي ٽوڙڻ وارو مون کان سواءِ ڪو جادوگر نه آهي. جيئن حضرت موسيٰ عليه السلام جي يدِ بيضائي، لٿ جي معجزِي سڀني جادوگرن کي شسڪت ڏني هئي، تيئن آئون ان جو مقابلو ڪري سندس جادوءَ کي تباھ ڪندس. منهنجو علم خداوندي الهام سان آهي. مون ڪنهن جادوگر کان ڪونه سکيو آهي.

جادوگر چيو: صبح جي وقت قبرستان وڃو، اتي توهان کي پت جي پاسي ۾ هڪ سفيد قبر ملندي. ان جادوگر بادشاهه کي چيو ته، ان اچي قبر کي قبلي واري پاسان کوٽجو، پوءِ توهان کي خدا جي قدرت نظر ايندي. ان پوڙهيءَ هڪ وار ۾ سوين گنديون ڏئي جادو ڪيو هو، جيڪو ان قبر مان نڪتو. بادشاهه ان وار کي جادوگر وٽ کڻي آيو. جادوگر وار جون گنديون کوليون ۽ شهزادي کي جادوءَ کان چوٽڪارو ڏياريو. جادو ختم ٿيڻ کان پوءِ شهزادو فوراً پيءُ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. پنهنجي فعل تي شرمندو هو ۽ پنهنجو پاڻ کي مجرم قرار ڏئي رهيو هو. وري پاڻ سان گڏ تلوار ۽ ڪفن به آندائين. جنهن ڏينهن جادو ٿيو اهو به هڪ ڏينهن هو ۽ اڄ جڏهن جادو ختم ٿيو ۽ خوشيون

ملهاڻجي رهيو هيون، هيءُ به ڏينهن آهي. بادشاه انتھائي خوش هو ۽ الله تعاليٰ سان راز و نياز جون ڳالهيون ڪري رهيو هو. جڏهن جادو ختم ٿي ويو ته، پنهنجي معاملي تي شهزادو حيران هو. هاڻي پنهنجي زال وٽ ويو ته ان کي انتھائي حسين ڏنائين، ان جو حسن ڏسي ڪري بيهوش ٿي ويو ۽ ٽي ڏينهن بيهوش رهيو، جنهن ڪري ماڻهو پريشان ٿي ويا. بيهوشيءَ جو علاج ٿيو، تڏهن آهستي آهستي ان کي هوش آيو. هڪ سال کان پوءِ گفتگو دوران بادشاه شهزادي پٽ کي چيو ته، پنهنجي ڪراڙيءَ جادوگريائيءَ کي به ڪڏهن ياد ڪندو ڪر! شهزادي چيو ته مون دارالسرور (يعني جنت) حاصل ڪئي، هاڻي مون کي دارالغرور (پوڙهي جادوگريائيءَ جي ضرورت نه آهي. جيڪا حالت شهزادي جي هئي، جو هن پوڙهيءَ کي ياد ڪرڻ به پسند نٿي ڪيو، اها ئي حالت هڪ مومن جي ان وقت هوندي آهي، جڏهن ان کي نور خداوندي حاصل ٿي ويندو آهي. پوءِ هو دنيا جي ظلمت ڪڍه کي ياد ڪرڻ به پسند ڪونه ڪندو آهي.

شهزادو: انسان سمجه سندس پيءُ: حضرت آدم عليه السلام، ڪابلي ڪراڙي: هيءُ دنيا سمجه!

اے برادرِ دال که شهزاده تویی

در جهانِ کهنه زاده از نوي

ترجمو: ”اي پائڙا! ڄاڻ ته تون پاڻ شهزادو آهين. پراڻي دنيا ۾ تون نئون پيدا ٿيو آهين.“

اسان هن قصي ۾ جيڪو شهزادو چيو آهي، ان مان هر آدم زاد (انسان) مراد آهي ۽ ڪابلي جادوگريائي مان مراد دنيا آهي، جنهن بني آدم تي جادو ڪيو آهي.

حضور ﷺ دنيا کي جادوگريائي فرمايو آهي، جيڪا انسان کي جادوءَ جي ڪوه ۾ بند ڪندي آهي. جادو جو ٿوڙ هر شخص جي وس جي ڳالهه نه آهي. دنيا جي جادوءَ جون ڳنڍيون جيڪڏهن صرف عقل کولي سگهي ها ته پوءِ نبين ۽ رسولن جي اچڻ جي ڪا ضرورت نه هئي. ”اللّٰهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ“ (الحج: 18) خدا جيڪي چاهيندو آهي، اهو ڪندو آهي. شهزادو ته جادوگريائيءَ جي چار ۾ هڪ سال رهيو، تون سٺ سال يعني پنهنجي سڄي عمر دنيا جي چار ۾ ڦاٿل آهين. اهڙيءَ طرح تنهنجي دنيا توڙي دين ٻئي برباد آهن. دنيا منتر پڙهي جيڪا ڳنڍ ڏني آهي، اها ڏاڍي سخت آهي. اها الله تعاليٰ جي ڦوڪ سان ئي ڪلندي آهي. جهڙيءَ طرح شهزادو پنهنجي حقيقي ڪنوار سان ملي ويو هو، تون به پنهنجي حقيقي محبوب کي حاصل ڪر ۽ دنيا جو ڪندو پنهنجي پير مان ٻاهر ڪڍ. ان جي ترڪيب هيءُ آهي ته فنا جو درجو حاصل ڪر. جڏهن فنا جو درجو حاصل ٿي ويندو، ته پوءِ ڪڏهن به خودي اختيار ڪونه ڪندين ۽ دنيا کان ڪناره ڪش ٿي ويندين. جڏهن بصيرت جي نگاه ڪانه هوندي آهي ته انسان ڪا ٻا ڪامان ڪونه ڏسندو آهي ۽ ٺوڪر کائيندو آهي. حضرت يعقوب عليه السلام جي بينائي حضرت يوسف عليه السلام جي قميص جي خوشبوءِ سان روشن ٿي ويئي هئي. قدرت جا نظارا ڏسڻ سان تنهنجي نظر روشن ٿي ويندي ۽ تون مشاهدي تائين پهچي ويندين. انبياء کي چشم بصيرت ائين ئي حاصل آهي. هن نور جو مشاهدو شهوت جي باه کان چوٽڪارو ڏئي ٿو. عارضي دنياوي نور فقط عارضي شين کي ڏيکاري ٿو ۽ عقلي بصيرت کي بيمار بنائي ٿو. عارضي نور بظاهر نور آهي، پر حقيقت ۾ نار (باه) ۽ تباهيءَ جو سبب آهي. عارضي نور وارو هميشه ٺوڪرون کائيندو رهندو آهي، هن نور واري انسان جي دوربيني ائين آهي، جيئن ستل انسان جي هوندي آهي.

ستل جي دوربيني هيءُ آهي ته دريا ڪناري پياسو ستو پيو آهي ۽ ڏور رُڄ ڏسي رهيو آهي، جيڪا کيس پاڻي نظر اچي رهي آهي ۽ سمجهي رهيو آهي ته ائون ڏاڍو دوربين آهيان، پري کان پاڻي ڏسي رهيو آهيان! هو، خواب ۾ دوستن سان پنهنجي دوربينيءَ جي ٻٽاڪ هڻي رهيو آهي ۽ چوي ٿو ته، مون پري کان پاڻي ڏٺو آهي، اتي هلو. نهر کي ڇڏي خواب ۾ جيتري قدر رُڄ ڏانهن پهچي رهيو آهي، پاڻيءَ کان ايتري قدر پري ٿي رهيو آهي. رُڄ تائين پهچڻ جو

ارادو نهر جي اُن پاڻيءَ ۾ رکاوٽ بنجي رهيو آهي، جيڪو کيس ويجهو هو. گهڻا اهڙا شخص هوندا آهن، جن جو ارادو انهن کي مقصد کان پري ڪري ڇڏيندو آهي. سٽل جو ڪنهن شيءِ کي ڏسڻ محض خيال هوندو آهي، جيڪو بيڪار آهي. تون ننڊ ۾ آهين، جيڪڏهن توکي سمهڻو ئي آهي ته الله جي رستي تي سمه! شايد ڪو الله جو نيك ٻانهون اتان اچي لنگهي ۽ توکي خوابن خيالن مان ڪڍي حقيقت سان همکنار ڪري ڇڏي. تون سٽل آهين، پنهنجي تدبير سان رستو ڪونه لهندين، ڪنهن خدا واري جو هٿ جهل. سٽل شخص تي چوليون ۽ لهريون به اينديون آهن، تڏهن به رُج ڏانهن ڊوڙندو آهي. نهر جي ڀرسان سٽل اڄ محسوس ڪندو آهي جڏهن ته پاڻي بلڪل ان جي ويجهو هوندو آهي. اهو ئي حال دنيا وارن جو آهي جو خدا جي ذات انهن کي ويجهي آهي، پر اهي اُن ڏانهن وڪ وٽا وڌائين.

ڏڪار ۾ مُسڪرائيندڙ زاهد

اُن زاهد جي حڪايت جيڪو ڏڪار ۾ مُفلسي ۽ گهڻي عيالداريءَ جي باوجود مُسڪرائي رهيو هو ۽ خوش هو. جڏهن ته ٻيا ماڻهو بک مري رهيا هئا. ماڻهن کيس چيو ته، تعزيت جو وقت آهي، خوشيءَ جو وقت نه آهي. هُن چيو ته مون کي ڪا پرواهه نه آهي.

’مُڃڻاں ڪاں زاهد اندر سالِ قُط

بُود اُو خندان و گُرياں جملہ رَبط

ترجمو: ”اهڙيءَ طرح اهو زاهد جيڪو ڏڪار واري سال ۾ مسڪرائي رهيو هو ۽ سڀ قبيلي وارا روئي رهيا هئا.“
جهڙيءَ طرح سٽل جي ڪيفيت هوندي آهي، اهڙي ئي حالت انهن ماڻهن جي آهي، جن اُن درويش تي اعتراض واريو. ڏڪار جي ڪري ڪٿي سئو ته ڪٿي ڏهه ماڻهو مٿا پيا آهن. ماڻهن چيو ته: توکي رحم نٿو اچي؟ ان نيك شخص چيو ته، توهان جي نظر ۾ اهو ڏڪار آهي، منهنجي نظر ۾ بهشت آهي. آئون هر جاءِ تي پنهنجي اوچي پوک ڏسي رهيو آهيان، جيڪا مون کي چيلهه تي اچي ٿي. پوک جا پن هوا تي لڏي رهيا آهن. آزمائش جي لاءِ آئون ان پوک تي هٿ به ڦيرايان ٿو. هاڻي آئون پنهنجن هٿن ۽ اکين کي ڪوڙو ڪيئن چوان؟ توهان پنهنجي فرعوني جسم جا دوست آهيو، انهيءَ ڪري فرعون وانگر توهان کي به نيل نديءَ جو پاڻي رت نظر اچي ٿو. عقل جيڪو بمنزلہ موسيٰ عليه السلام جي آهي، ان جا يار بنجو، تڏهن توهان تي حقيقت حال واضح ٿيندي.

انسان جي پنهنجي اندروني ڪيفيت حقيقتن کي تبديل ڪري ڇڏيندي آهي. جيڪڏهن انسان پيءُ کان ناراض ٿي وڃي ته اهو ان کي وحشي نظر ايندو آهي، پنهنجي باطني ڪيفيت جي ڪري حضرت يوسف عليه السلام پنهنجي ڀائرن کي بگهڙ نظر آيو ٿي. جيڪڏهن پيءُ سان محبت هجي ته اهو سراسر رحمت نظر ايندو آهي.

سڄو جهان عقل ڪل جو مظهر آهي

عقل ڪل سان سڌو نه هلڻ پنهنجو پاڻ تي ظلم آهي. جهان جي صورت عام طور تي تنهنجو غم وڌائيندي. جيئن تو پيءُ سان برائي ڪئي ته پيءُ جي صورت تنهنجو غم وڌائيندي ۽ ان کي ڏسي نه سگهندين، توڙي جو ان کان پهريان هو اکين جو نور ۽ روح جي راحت رهيو هجي. سڄو جهان الله تعاليٰ جو مظهر ۽ ان جو پيدا ڪيل آهي، ان اعتبار سان اهو سڄي جڳ جو پيءُ آهي. جيڪڏهن توهان جي دل ۾ ان کان بيزاري آهي ته پوءِ هيءُ سڄو جهان توهان کي غير واقعي صورت نظر ايندو.

کُلّ عالم صورتِ عقلِ کُلّ ست

کوست باباي هر آل کابل قل ست

ترجمو: ”پورو جهان عقل ڪل جي صورت آهي، اهو هر ان شخص جو پيءُ آهي، جيڪو قول وارو آهي.“
 مولانا رومي عقل ڪل جو گهڻين شين تي اطلاق ڪري ٿو. هتي الله تعاليٰ مراد آهي. قول جو مطلب اهي روح جن ازل ۾ الست بربڪم جي جواب ”بلي“ جو قول ڪيو هو. جڏهن انسان جي دل ۾ خدا کان انڪار هوندو آهي، تڏهن ان کي سڄو جهان خطرناڪ نظر ايندو آهي، جڏهن انسان جي دل ۾ خدا جي فرمانبرداري هوندي آهي ته ان کي سڄي زمين انگورن سان ڀريل نظر ايندي آهي. قيامت ۾ زمين ۽ آسمان بدلایا ويندا. ان بزرگ چيو: جيئن ته خدا سان منهنجي صلح آهي، انهيءَ ڪري مون کي سڄو جهان جنت نظر اچي ٿو. هر گهڙي مون تي نئين تجلي جو انڪشاف ٿئي ٿو ۽ طبيعت ملول نٿي ٿئي. تارين جو هوا تي لڏڻ مون کي صوفين جو رقص معلوم ٿئي ٿو ۽ پنن جو وڃڻ سُريلو آلاپ معلوم ٿئي ٿو. اهي تجليون مون تي ناسوت جي پردن مان پئجي رهيون آهن. جيڪڏهن سڌيون پون ته ڪهڙو حال ٿيندو! مون هزارين حقيقتن مان هڪ ڳالهه به پوري ڪونه ٻڌائي آهي، ڇاڪاڻ ته ٻڌڻ وارا اهل ناهن. جن جا عقل ناقص آهن، اهي انهن ڳالهين کي بمنزلہ خوشخبري جي ٻڌن ٿا. ڪامل عقل وارا انهن جو مشاهدو ڪن ٿا.

حضرت عزيز (عليه السلام) جي فرزندن جو قصو جيڪي پيءُ کان ٿي پيءُ جو احوال پڇي رهيا هئا!
 هن قصي جو خلاصو هي آهي ته ڪجهه ڳالهيون حجاب وارن لاءِ خوشخبري ۽ ڪاملن لاءِ مشاهدي جو درجو رکنديون آهن.

حضرت عزيز هڪ سؤ سالن کان پوءِ جڏهن زنده ٿيو تڏهن سندن اولاد ٻڌو ته اسان جو پيءُ زنده ٿي اچي رهيو آهي. اهي ان جي ڳولا لاءِ شهر کان ٻاهر نڪتا. حضرت عزيز شهر ۾ اچي رهيو هو. هو کين رستي ۾ مليو پر سندس اولاد مان ڪن کيس نه سڃاتو ۽ کانئس پنهنجي پيءُ بابت خبرون معلوم ڪرڻ لڳا. ان تي حضرت عزيز کين چيو ته هو اڃا پنڌ ۾ آهي، اچي پيو. اها خبر ان اولاد جي لاءِ خوشخبري ٿي جن کيس ڪونه سڃاتو ۽ جن سڃاتو ته انهن جي لاءِ مشاهدو ٿي ۽ اهي خوشيءَ مان بيهوش ٿي ويا.

پڇو پورانِ عزيزِ اندر گذر

آمدہ پُرساں ز احوالِ پدر

ترجمو: ”حضرت عزيز (عليه السلام) جي اولاد وانگر رستي ۾ اچي ڪري پيءُ جو احوال دريافت ڪري رهيا هئا.“
 حضرت عزيز (عليه السلام) جو اولاد پوڙهو ٿي ويو هو پر هو پاڻ زماني جي تغيرات کان محفوظ هو. سندس ٽي اولاد کيس نه سڃاڻي سگهيو. تڏهن طنزيه فرمايائين ته هائو، اهو مون کان پوءِ ايندو. حضرت عزيز (عليه السلام) کين خوشخبري ڏيڻ جي دعا ڏني. ٻئي اولاد انهن کي سڃاتو ته گهڻي خوشيءَ مان بيهوش ٿي ويو. سڃاڻڻ وارن چيو: خوشخبري ڇا ٿيندي آهي. اهو منائيءَ جو دير اسان جي اڳيان آهي. ساڳي شيءِ ناقص عقل جي لاءِ خوشخبري جو درجو رکندي آهي. ڇو ته اهو مشاهدو نٿو ڪري سگهي. عقل ڪامل جي لاءِ اها مشاهدو آهي. هڪ ئي ڳالهه منڪرن جي لاءِ درد آهي. مومن جي لاءِ خوشخبري ۽ عاشق لاءِ مشاهدو آهي. عاشق مشاهدي ۽ ديدار سان مست رهندو آهي. انهيءَ ڪري اهو ڪافر ۽ رسمي مومن کان بالاتر آهي.

ڪفر ۽ رسمي ايمان ان عاشق جي در جا دربان آهن، ڇاڪاڻ ته اهو بمنزلہ مغز جي آهي ۽ ڪفر ۽ ايمان ٻئي اُن جا چلڪا آهن. انهن ٻنهي چلڪن ۾ هي فرق آهي ته، ڪفر ته مشاهدي کان بلڪل منهن موڙيو آهي البت ايمان ڪجهه نه ڪجهه لذت چڪي آهي. ڪفر سُڪل ڪل آهي، جيڪا باهه ۾ ساڙڻ جي قابل آهي. عام مومن جو ايمان اها ڪل آهي، جيڪا مغز سان ڳنڍيل آهي. عشق الاهي عام ايمان کان بالاتر آهي. انسانن پنهنجي عقل جي سون کي ميرو ڪري ڇڏيو آهي. سون جي ذرن تي ٺپو نٿو لڳائي سگهجي. معرفت جو ٺپو تڏهن لڳي ٿو جڏهن عقل گڏ هجي. انسان

پنهنجي عقل کي سوين ڏندن ۾ ورهائيو آهي. عشق خداوندي انساني عقل کي هڪ نقطي تي گڏ ڪندو آهي. جيڪڏهن عقل کي ٿورو ٿورو گڏ ڪيو وڃي ته ڪجهه نه ڪجهه معرفت حاصل ٿي ويندي.

جيڪڏهن ان کي هڪ مثقال جي وزن کان وڌيڪ گڏ ڪندو ته پوءِ ان جو زرڻ جامر بنجي ويندو. جيڪو بادشاهه جي مجلس ۾ هوندو ان کي بادشاهه جو مشاهدو حاصل ٿيندو. شاهي شراب تي بادشاهه جو نالو، لقب ۽ تصوير اڪري ويندي آهي. هاڻي توکي دنيا جي هر شيءِ ۾ الله تعاليٰ جو جلوو نظر ايندو. اها ڳالهه هن لاءِ چئجي ٿي ته ٻڌڻ وارن کي ان جو يقين ٿي وڃي ته جيستائين تو ۾ شرڪ جي ڪيفيت آهي، تون يقين کان خالي آهين. مُشرڪ جي جان ۽ روح جو تعلق هڪ ذات خداوندي تي مجتمع نه آهي، اها ڪائنات ۾ ورهائيل آهي ۽ سوين معاملن ۾ تقسيم ٿيل آهي. جاهلن جي اڳيان ڪنهن مُدعا جي ثبوت لاءِ خاموشي بهتر ثبوت آهي. چڪ ۽ اوپاسي ۾ بي اختيار وات کلي ويندو آهي، اهڙيءَ طرح اسرارن جي بيان ۾ پڻ وات بي اختيار کلي ويندو آهي.

”لَا سَتَغْفِرُ اللَّهُ رَبِّي...“ حديث جو تفسير

”آئون پنهنجي پالڻهار کان هر روز ستر دفعا مغفرت گهرندو آهيان.“

حضور ﷺ جن جو اهو استغفار به ان بناء تي هو ته بي اختيار معارف ظاهر ٿي ويندا هئا.

پيمبر ز گفت و از نثار

توبه آرم روز من هفتاد بار

ترجمو: ”پيغمبر وانگر گفتگو ۽ راز نچاور ڪرڻ سان آئون ڏينهن ۾ ستر دفعا توبه ڪريان ٿو.“

الله تعاليٰ چاهيو ته عالمِ آخرت جي ڊگهي تاريخ ماڻهن کي معلوم ٿئي. انهيءَ ڪري هو ڪجهه رازن کي پٿرو ڪندو آهي، تان ته اهو بيخوديءَ ۾ اسرارن کي ظاهر ڪري. ايتري قدر پوشيده رازن جي ظاهر هجڻ جو اهو سبب آهي ته خدائي تقدير سان معرفتن جو چشمو ڦٽڻ لڳي. الله تعاليٰ جي رحمت جا دريا وهي رهيا آهن، پر توهان غفلت جي ننڊ ۾ سُتا پيا آهيو. سُتل جي اها حالت آهي جو دريا جون چوليون مٿس پون ٿيون ۽ ان جا ڪپڙا ته پاڻي پيئن ٿا، پر هو پاڻ پياسو رهندو آهي، هو فقط پاڻيءَ جي توقع تي خواب ۾ پڄندو آهي. گويا پنهنجو پاڻ کي دريا کان اڃان وڌيڪ پري ڪري رهيو آهي.

جڏهن پاڻيءَ جو تصور ڪري رُج ڏانهن پڄي ٿو ته واقعي پاڻيءَ کان پنهنجو پاڻ کي محروم ڪري ٿو، جن جا روح سُتل آهن، اهي سُتل وانگر پري کان ڏسندڙ آهن. اڄ جي حالت ۾ ننڊ ڪونه ايندي آهي، پر بي عقل جي اڄ ان کي وڌيڪ سُمهاريندي آهي. عقل اهو آهي جيڪو خدا جي طرفان عطا ٿيل هجي. عطار د ستاري جي تاثير سان انسان ۾ جنهن عقل جي نشوونما ٿئي ٿي اهو حقيقت ۾ عقل نه آهي، انهيءَ ڪري هن دنياوي عقل سان انسان سمجهدار نٿو بنجي.

ناقص عقل قبر کان اڳتي نٿو ڏسي ۽ باقي معاملن ۾ اهو نبين ۽ ڪامل انسانن جو مُقلد آهي

دنياوي عقل جيڪو عطار د جي اثر سان پيدا ٿئي ٿو، ان جي ڊوڙ فقط قبر جي گڏ تائين آهي، اُن کان پوءِ جا احوال اُن جي ادراڪ ۾ نٿا اچي سگهن. اهو فقط انبياء ۽ ڪامل انسان ئي ٻڌائي سگهن ٿا، جن کي خداوندي عقل حاصل آهي. اهي ماڻهو قيامت تائين جا احوال سمجهي وٺن ٿا.

پیش بینی این خرد تا گور بود

وان صاحب دل بنفخ صور بود

ترجمو: ”هن عقل جي نهار قبر تائين آهي. صاحب دل جي ملڪيت صور ڦوڪجڻ تائين آهي.“

هن غور فڪر کان قطع نظر ڪر! مجاهدن ۾ مصروف رهي ڪري انتظار ڪر ته توکي موسوي نور ميسر اچي وڃي. مجاهدن جي حالت ۾ جيڪو انتظار ۾ آهي، ان جي لاءِ ڳالهائڻ مفيد ناهي، پر ٻڌڻ مفيد آهي. ظاهري علم جي خواهش جو بنياد جاه ۽ مرتبو آهي، جيڪا نفس جي خواهش آهي ۽ نفس جي خواهش کي پورو ڪرڻ راهِ طريقت ۾ بُت پرستي آهي. جيڪڏهن انسان کي وڌائي جي بنياد تي اسرارِ معرفت حاصل ٿين ته رسولن جي بعثت بيڪار هئي. انسان جو ناقص عقل ڪنڊ جي عارضي تجلي ۽ وانگر آهي. جنهن جي روشنيءَ ۾ رستو طئي نٿو ٿي سگهي. ڪنڊ جو جهٽڪو رستو طئي ڪرڻ جي لاءِ ناهي، پر ڪڪرن کي هيءُ حڪم ڏيڻ جي لاءِ آهي ته روئو! (سو) انساني عقل جي ڪنڊ يا وچ هن لاءِ آهي ته انسان عشقِ الاهي ۾ روئي، ان سان فنا جو مقام حاصل ٿيندو آهي. ناقص عقل جو مثال ٻار وانگر آهي. اهو عقل ٻار کي هي ٻڌائيندو آهي ته اسڪول ۾ وڃ، پر اهو عقل ان کي تعليم نٿو ڏئي سگهي. بيمار جو عقل کيس ڊاڪٽر وٽ وڃڻ تي مجبور ڪندو آهي، پر ان جي لاءِ دوا تجويز نٿو ڪري سگهي. اهڙيءَ طرح عوام جو عقل کين نبي ۽ راهنما تائين پهچائي سگهي ٿو. راز سيکارڻ نبي ۽ سونهين سردار جو ڪم آهي. جڏهن شيطان براهِ راست راز معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ته شهابِ ثاقب کين (امت) ڪيرائين ٿا ۽ انهن کي حڪم ملندو آهي ته اسرار جي تعليم نبيءَ کان حاصل ڪريو. اسرار حاصل ڪرڻ جو رستو نبي ۽ رهبر جي ذات آهي. انهن کي چيو ويندو آهي ته، آسمانن جو ڊگهو سفر ڪرڻ جي ضرورت نه آهي. اسان هڪ خاڪي يعني نبي کي راز ٻڌايا آهن. ان کان وڃي سکو. جيڪڏهن توهان ڪمند آهيو ته ڪنڊ بنجي ويندا. اهو نبي ۽ سونهن توهان جي مٿيءَ مان گاهه ڦٽائيندو، ڇاڪاڻ ته اهو مرتبي ۾ حضرت جبرئيل (عليه السلام) جي گهوڙي جي سَنب کان گهٽ نه آهي.

حضرت جبرئيل (عليه السلام) جڏهن اسرائييلين جي مدد لاءِ آيو هو ته سندس گهوڙي جو قدم جنهن جاءِ تي پوي پيو اها جاءِ سائي بنجي پئي وڃي. سامري اهو ڏسي ان جي پير جي مٿي کڻي گابي جي بُت ۾ وڌي. جنهن سان ان ۾ زندگيءَ جا آثار پيدا ٿي ويا. ان وقت ته مومن هئا پر سامري جي گمراه ڪرڻ کان پوءِ مُشرڪ ٿي ويا.

جيڪڏهن توهان ڪامل انسانن جي صحبت ديانداريءَ سان اختيار ڪندؤ ته اهو پردو هٽي ويندو جيڪو غيبي شين جي ڏسڻ ۾ رڪاوٽ آهي. باز جيستائين مالڪ سان مانوس ڪونه هوندو آهي ته ان جي مٿي تي هڪ ٽوپي رکي ويندي آهي، جنهن سان ان جون اکيون ۽ ڪن لڪل رهندا آهن. باز کي اها ٽوپي ان لاءِ پاتي ويندي آهي ته ان جو لاڙو مالڪ ڏانهن نه آهي ۽ ٻين بازن وانگر هوندو آهي. جڏهن انسان جو دنياوي شين ڏانهن لاڙو ختم ٿي ويندو آهي، تڏهن ان جو پردو هٽايو ويندو آهي. جيئن باز هر جنسن کان ڪنجي مالڪ ڏانهن لاڙو ڪندو آهي ته، ان جي ٽوپي هٽائي ويندي آهي. الله تعاليٰ شيطانن کي گهات هڻي هن لاءِ ماري پڇايو آهي ته ناقص عقل واري کي مستقل نه بنجڻ گهرجي ۽ وڌائي ڇڏي ڪنهن الله واري جي راه اختيار ڪرڻ گهرجي ۽ پنهنجي استعداد کي ڪم ۾ آڻڻ گهرجي. ناقص عقل واري کي ڪامل بندي جو غلام بنجڻ گهرجي. الله واري جي غلامي بادشاهيءَ کان بهتر آهي. شيطان حضرت آدم (عليه السلام) جي مقابلي ۾ پنهنجو پاڻ کي افضل قرار ڏنو هو، آدم بندگان کي اختيار ڪئي ۽ شيطان وڌائي ڪئي. ٻنهي جو فرق سمجهه، ڪهڙو نتيجو نڪتو؟

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْدِمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ جُوبِيَان:

”اي مومنو! الله ۽ ان جي رسول جي اڳيان پيش قدمي نه ڪريو ۽ الله کان ڊڄو.“

چون نبي نبيتي ز امت باش

چونکه سلطان نه لي رعيت باش

ترجمو: ”جڏهن تون نبي نه آهين ته امتي ٿي ۽ جيڪڏهن بادشاهه نه آهين ته رعيت ٿي!“

پانديٿڙي کي خاموشيءَ سان سونهين جي تابعداري ڪرڻ گهرجي، پانديٿڙي جو ڪم چپ رهڻ ۽ راهنما جي هدايت تي عمل ڪرڻ آهي. پنهنجي طرفان ڳالهيون ٺاهڻ ۽ پنهنجي وڏائي ڄاڻائڻ تباهي آهي. جيڪڏهن تون سونهين اڳيان وڏائي ڪندين، جيتوڻيڪ تون صاحب استعداد آهين، ته تنهنجي اها استعداد برباد ٿي ويندي. پورو موهجي ان وقت بنبو آهي، جڏهن صبر ۽ محنت سان سکندو آهي. ورنه فقط جوراب ۽ جوتو ٽانڪڻ وارو بنجي ويندو. جوتو ڳنڍڻ وارو جيڪڏهن صبر کان ڪم وٺي استاد کان سکندو ته هنرمند موهجي بنجي ويندو.

شيخ ابو علي سينا تي موت جي وقت جڏهن عالمِ آخرت مُنڪشف ٿيڻ لڳو، تڏهن اقرار ڪيائين ته انهن معاملن ۾ عقلي گهوڙو ڊوڙائڻ بيڪار آهي. علم جي غرور مون کي الله وارن تائين پهچڻ کونه ڏنو ۽ خيالي سمند ۾ غوطا کائيندو رهيس. مولانا رومي فرمائي ٿو ته، روح جي سمند ۾ خود ترڻ بيڪار آهي، اُتي نوح (عليه السلام) واري پيڙي ضروري آهي. جيڪڏهن شيخ ابو علي سينا عقل جو گهوڙو ڊوڙائڻ نٿي ڄاتو ته، ڪنهن الله واري کان رهنمائي وٺي ها.

حضور ﷺ انهيءَ ڪري ارشاد فرمايو آهي ته، آئون روح جي درياءَ جي پيڙي آهيان، ان کي منهنجي ذريعي پار ڪري سگهندو. صاحبي سڳورا حضور ﷺ جي بصيرت مان فيضياب هئا. حضور ﷺ فرمايو ته، آئون ۽ منهنجا فيض يافتہ صاحبي هن درياءَ معرفت جي لاءِ نوح (عليه السلام) جي پيڙي وانگر آهيون. حضرت نوح (عليه السلام) جي نافرمان پٽ پيڙي ۾ ويهڻ بجاءِ هيئن چيو هو ته، آئون جبل تي چڙهي پناهه حاصل ڪندس. قرآن پاڪ ۾ ان کي جواب ڏنو ويو: لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ، (هود: 43) ”اڄ ڪو بچائڻ وارو ناهي...“ جيئن ته اکين تي بندش آهي، انهيءَ ڪري حقيقي رهبرن جي محبت حقير ۽ پنهنجو عقل بلند نظر ايندو آهي. جيڪڏهن فضل خداوندي ان سان شامل آهي ته ان کي حقير نه سمجه، جيڪڏهن تنهنجو مزاج به ڪنعان وانگر آهي ته پوءِ تون منهنجي نصيحت کونه ٻڌيندين.

اهڙن ماڻهن جي ڪنن تي خداوندي مُهر لڳل آهي. ڪنهن جي نصيحت الله جي مهر کان لنگهي ڪن تائين ڪيئن پهچي سگهي ٿي. آئون جيڪا نصيحت ڪري رهيو آهيان، اها هن بناء تي آهي ته تون ڪنعان صفت نه ٿي.

مولانا وري اڳين مضمون تي موٽي ٿو: پڇاڙيءَ ۾ عقل جي بيڪار هجڻ جو اقرار ڪرڻو پوندو ۽ پڇاڙي جي معاملي کي هاڻي ئي سمجهي وٺ. جيڪڏهن تون چشمِ بصيرت کان ڪم وٺيندين ته انجام کي ڏسي سگهين ٿو. جيڪو شخص انجام بين هوندو آهي اهو ٺوڪر کونه کائيندو آهي. جيڪڏهن تون به اهو چاهين ٿو ته پوءِ اهل الله جي قدمن جي خاڪ کي سُر مو بناء. يقيناً منهن ڀر ڪرڻ کان بچي ويندين. اهل الله جي تابعداريءَ سان ٿوري استعداد وارو به ڪامل بنجي ويندو آهي. اهل الله جي اطاعت ناگوار ته هوندي آهي، پر اها انسان کي ڪامل بنائيندي آهي.

اُٺ جي اک ان ڪري وڌيڪ روشن آهي ته اهو ڪنڊا چٻاڙيندو آهي. پيغامبرن ۽ سچن سونهن جي تعليم ۽ محبت ۾ ناگواريون برداشت ڪر، تو ۾ معرفت جا گل ۽ ٻوٽا ڦٽندا. اکين ۾ روشني ۽ دل ۾ صفائي پيدا ٿيندي. جيڪڏهن نفس جي ذلتن جو ڪنڊو اک مان ٻاهر ڪڍيندين ته توکي بصيرت جو نور حاصل ٿيندو.

خچر جو اُٺ کي چوڻ ته اڌ رستي ۾ ڪري پوان ٿو تون ٺٽو ڪرين

هن قصي مان مولانا دوربيني، ان جي اطاعت ۽ تابعداري جا فائدا سمجهايا آهن.

اُٺڙي را وید روزے آسڙي

چونکہ با او جمع شد در آخرے

ترجمو: ”هڪڙي خچر هڪ ڏينهن اُٺ کي ڏٺو، جڏهن هڪ طنبيلي ۾ ان سان گڏيو هو.“

خچر اُٺ کي چيو ته، رستو سڌو هجي يا نه، پر آئون بازارين ۽ گهٽين ۾ منهن ڀرڻ ٿو ڪران؟ ان وقت بار ۽ پلاڻ ڪسڪي منهنجي ڪنڌ تي اچي پوي ٿو ۽ هڪلڻ وارو مون کي ماريندو ڪٽيندو آهي.

توبه ڪري وري ابتو گس وٺڻ واري جو مثال ان گڏه وانگر آهي. توبه ٿوڙيندڙ پنهنجي ڪمزور راءِ جي ڪري شيطان جو تابع هوندو آهي ۽ منڊي گهوڙي وانگر ٺوڪر کائي منهن ڀر ڪرندو آهي، توبه ٿوڙيندڙ وري توبه ڪندو آهي ۽ شيطان هڪ ڦوڪ سان وري ان جي توبه ٿوڙي ڇڏيندو آهي، پاڻ ايتري قدر ڪمزور آهي، پر بزرگن کي دليل سمجهندو آهي. خچر اٺ کي چيو ته، تنهنجو مثال مومن وانگر آهي، جيڪو منهن ڀر ڪري ۽ مار نه کائي. اٺ چيو ته، هر سعادت الله جي طرفان آهي، پر ظاهري سبب هيءُ ته منهنجو ڪنڌ مٿي آهي ۽ اڪيون دوربين يعني پري ڏسندڙ آهن. ڪنهن ڪامل انسان جو ڪشف اختياري ناهي ۽ نه سڀني شين سان ان جو تعلق آهي، ڪجهه مستقبل ۾ ٿيڻ وارا واقعا ان تي منڪشف ٿي ويندا آهن. ڪامل جي ڪشف جو سبب هي آهي ته نور ان جي اک ۽ دل کي پنهنجو مسڪن بنائيندو آهي، ڇاڪاڻ ته هو عالم غيب جو عاشق هوندو آهي ۽ ان عشق مان نور پيدا ٿيندو آهي.

يوسف عليه السلام خواب ۾ ڏٺو هو ته سج ۽ چنڊ کيس سجدو ڪري رهيا آهن ۽ ان واقعي جو ظهور چنڊ سالن کان پوءِ ان وقت ٿيو جڏهن ان جا پائر سندس اڳيان سر بسجود ٿي ويا. الله جو ڪامل بندو اچڻ واري ڳالهه کي هن لاءِ پرکيندو آهي ته، اهو نور خداوندي جي ذريعي ڏسندو آهي ۽ نور خداوندي جي لاءِ ڪا رڪاوٺ ناهي. عام انسان حسي اک سان ڏسندو آهي، جيڪا هڪ ڪمزور شيءِ آهي، انسان خود به ڪمزور آهي ۽ ان جي پيشوا يعني حسي اک به ڪمزور آهي. انهيءَ ڪري ان کي صرف ويجهو ۽ ڪجهه ڀرپور نظر ايندو آهي.

ان چيو: ٻي ڳالهه هيءُ آهي ته، منهنجي اک زياده روشن آهي. ٽئين ڳالهه هيءُ آهي ته آئون حلال ۽ پاڪ نسل جو آهيان ۽ تون حرامي آهين. ڇاڪاڻ ته خچر خچر مان پيدا ڪونه ٿيندو آهي، پر گڏه ۽ گهوڙي جي ميل سان پيدا ٿيندو آهي. جڏهن تنهنجي ولادت ٿي غلط آهي ته تنهنجا سڀ ڪم به غلط آهن. جيڪڏهن ڪمان آڏي هوندي ته تير ابتو ويندو.

خچر طرفان اٺ جي جوابن جي تصديق ۽ ان جي وڌائيءَ جو اقرار ڪرڻ

گفت استر راست گفتي اے شتر

اين بگفت و کرد چشم از اشک پُر

ترجمو: ”خچر چيو ته، اي اٺ! تو سچ چيو! ائين چوندي سندس اکين ۾ ڳوڙها ڀرجي آيا.“

خچر اٺ جي ڳالهين جي تصديق ڪئي ۽ روئڻ لڳو. پوءِ اٺ جي پيرن تي ڪري پيو ۽ چيائين ته غلطي معاف ڪريو. هن وقت تائين اطاعت نه ڪرڻ ۾ منهنجو عذر قبول ڪريو. اٺ، خچر کي چيو: هاڻي جڏهن تو پنهنجي عيبن جو اقرار ڪيو آهي ۽ مون کان مدد گهري اٿئي ته پوءِ تون مصيبتن کان چٽي وئين. تنهنجي اقرار جو سبب هيءُ آهي ته عيب تو ۾ عارضي هئا، جيڪڏهن اصل هجن ها ته ڪڏهن به اقرار نه ڪرين ها. عارضي گناهگار توبه ڪندو آهي.

حضرت آدم عليه السلام جي لغزش عارضي هئي، هن توبه ڪئي پر شيطان جي غلطي فطري هئي. ان کي توبه جي توفيق نه ٿي. اٺ چيو: هاڻي جڏهن تو توبه ڪئي ته تون بدعات ۽ خودي کان چوٽڪاري وارو ٿئين ۽ جهنم جي عذاب کان چٽي وئين. هاڻي تو کي خوشنصبيءَ جي دولت ملي وئي ۽ تو جنت حاصل ڪري ورتي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: فَادْخُلْ فِيْ عَبْدِي (30-29) (الفجر: 29-30) ”اي نفس مطمئه، تون منهنجي ٻانهن ۾ شامل ٿي وڃ ۽ منهنجي جنت ۾ داخل ٿي وڃ.“ يعني الله جي ٻانهن ۾ داخل ٿيڻ جنت ۾ داخل ٿيڻ جو سبب آهي. انسان الله جو ٻانهو ان وقت بنبو آهي جڏهن ان جي عبادت ڪري ۽ عبادت جي ذريعي جنت ۾ داخل ٿيندو آهي. جڏهن ڪو الله تعاليٰ کان دعا گهرندو آهي ۽ چوندو آهي ته: اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ: ”اسان کي سڌي رستي جي رهنمائي ڪر.“ تڏهن الله تعاليٰ دستگيري فرمائيندو آهي ۽ جنت ۾ داخل ڪندو آهي. پهريان تون ناقص هئين، هاڻي ڪامل بنجي وئين.

مولانا فرمائي ٿو: اي ضياءُ الحق! تون علوم ۽ معارف ۾ پنهنجي ماڳي ملائي، تان ته ان ۾ تغير نه اچي سگهي

۽ مزيدار ٿي وڃي. توهان جي تعليم سان اهو ناقص وجود ڪامل سان ملي ويندو، جڏهن وجود ڪل ۾ داخل ٿي ويندو ته ان کي هميشگي حاصل ٿي ويندي.

ماڪيءَ جي خصوصيت هيءَ آهي ته ان ۾ پيل شيءِ تغير پذير ڪونه ٿيندي آهي. اي ضياءُ الحق! تون الله تعاليٰ جو شير آهين، شينهن وانگر گجگوڙ سان خصوصيتون بيان ڪر! جيڪي حقيقتن جا طالب نه آهن، اهي اوهان جي معرفت کان واقف نه آهن. ڪوئو شينهن کي ڊوڙي کي روڪي نٿو سگهي ۽ سمجهي نٿو سگهي، پوڙها جانور ان کي سمجهن ٿا. ضياءُ الحق جا احوال درياءُ نيل وانگر آهن. جيڪو سبطين لاءِ سيراڀي ۽ جو ذريعو هو ۽ قبطين لاءِ رت هو.

قبطين جي وات ۾ پاڻي جو رت بنجي وڃڻ ۽ سبطين وٽ پاڻي جو پاڻي هجڻ!

من شدم که در آمد قبط

از عطش اندر وثاق سبط

ترجمو: ”مون ٻڌو ته، اُج اُجهائڻ لاءِ هڪ سبطيني (حضرت موسيٰ عليه السلام جي مڃڻ وارو) هڪ قبطيءَ (فرعون جي پيروڪار) جي گهر آيو.“

ان قبطيءَ چيو، حضرت موسيٰ عليه السلام جادو جي ذريعي اسان جي لاءِ نيل جي پاڻيءَ کي رت بنائي ڇڏيو آهي. ان درياءُ مان جيڪو پاڻي سبطيني پي رهيا آهن، اهو صاف آهي ۽ اسان جي لاءِ خون بنجي ويو آهي. هاڻي قبطي اُج مري رهيا آهن، هاڻي تون هيئن ڪر جو پاڻ لاءِ پاڻي ڀري، آئون به ان مان پي وٺندس. تون پنهنجي لاءِ پريندين ته اهو پاڻي پاڪ ۽ صاف رهندو، خون ڪونه بنبو. آئون تنهنجو طفيلي بنجي پاڻي پيئندس. طفيلي هر قسم جي فڪر کان بي نياز هوندو آهي. ان تي سبطيني چيو: آئون تنهنجي فرمائش پوري ڪري خوشي محسوس ڪندس.

ان سبطيني پاڻيءَ جو وٽو ڀريو ۽ اڌ پاڻ پيئائين، پوءِ قبطي ڏانهن پاڻي وڌايائين ته اهو پاڻي مان رت ٿي پيو! سبطيني جڏهن وٽو ڪانئس واپس ورتو ته اهو رت ٻيهر پاڻي بنجي ويو. ان واقعي جي ڪري قبطي کي گهڻي ڪاوڙ ٿي. اهو قبطي ٿوري دير ڪاوڙ ۾ رهيو، پوءِ هن سبطينيءَ کي چيو ته، اها ڳالهه ڪيئن ڪئي؟ سبطيني چيو، هن پاڻيءَ کي متقي پي سگهن ٿا. متقي اهو آهي جيڪو فرعون کان بيزار ٿي حضرت موسيٰ عليه السلام جي ڳالهه مڃي. جيڪو حضرت موسيٰ جي امت ۾ داخل ٿي متقي ٿي ويندو، اهو ئي پاڻي پي سگهي ٿو.

جيئن ته خدا جي مقبول ٻانهن تي توکي ڪاوڙ اچي ٿي، انهيءَ ڪري تنهنجي اکين تي تاريخي جا پردا پيل آهن. تنهنجي جبل جيڏي ڪفر هوندي نيل جو پاڻي پيئڻ ائين آهي جيئن سُئي جي پاڪڙي مان جبل کي لنگهائڻ! پنهنجي ڪفر جي جبل کي توبه جي ذريعي گاهه جو ڪڪ بنا! پوءِ سبطين جو پيالو وٺي خوب پاڻي پي.

الله تعاليٰ جڏهن پاڻيءَ کي هي حڪم ڏنو آهي ته، اهو قبطين جي لاءِ رت بنجي ته اهو نافرمان ٿي نٿو ڪري سگهي. ڪافر جي لاءِ ماني به، جنهن جو ڪم روح کي طاقت ڏيڻ آهي، پنهنجو ڪم نٿي ڪري، پر ابتو اثر ڏيکاري ٿي. جيڪڏهن مثنوي جهڙي ڪتاب کي بيڪار سمجهي پڙهندين ته ان مان نصيحت وارو نه ٿي سگهندين. ڪهڙي به دانائي جي ڳالهه هجي اها ناقص انسان جي ڪن ۾ نٿي پهچي. اهو محض ان کي افسانو سمجهندو. ان جي مغز تائين نه پهچي سگهندي. ان شخص جي لاءِ مغز جي حالت ايئن هوندي جيئن ڪو معشوق منهن مٿي تي چادر ويڙهي لپتي پوي ته ظاهر ۾ ان جي حُسن کي ڪونه ڏسي سگهيو. مُنڪر پنهنجي تڪبر جي ڪري انهن سڀني کي هڪ جهڙو سمجهندو آهي. حقيقت ۽ مجاز کي انسان تڏهن سمجهندو آهي، جڏهن ان کي بصيرت حاصل هجي.

محض دل وندرائڻ جي لاءِ قرآن جي تلاوت حقيقتن کان محرومي آهي. انسان جيڪڏهن دل جي پریشاني ۽ رنج دور ڪرڻ جي لاءِ قرآن پڙهي ته ان جي حقيقتن کان غافل رهندو. فقط وقت پاس ڪرڻ جي لاءِ قرآن ۽ افسانو هڪجهڙو

آهي. نند ۽ شراب پئي وسوسن ۽ دل جي خيالن کي ختم ڪندا آهن، پر ٻنهي ۾ گهڻو فرق آهي. جيڪڏهن ڪو شخص قرآن پاڪ کي ڪلام الله ۽ روحاني ڪلام سمجهي پڙهي ٿو ته، دل کي باغِ جنت جو رستو ملي وڃي ٿو. جيڪو شخص قرآن جي حقيقتن کان واقف ٿي وڃي ٿو، اهو جنت جي باغن ۽ نهرن جو سير ڪري ٿو.

جهڙيءَ طرح عام ماڻهو قرآن جي حقيقت تائين نٿا پهچن. اهڙيءَ طرح اهي نبي جي چهري جي حقيقت کان باخبر نٿا ٿين. حضور ﷺ کي تعجب ٿيندو هو ته هي ماڻهو منهنجي چهري جي نور کي جيڪو سج کان وڌيڪ منور آهي، ڇو نٿا ڏسن ۽ منهنجي تعليمات تي ڇو ٿا حيران ٿين؟ ان تي حضور ڪريم ﷺ جن کي ٻڌايو ويو ته، توهان جي چهري جو چنڊ انهن کان لڪل آهي. توهان جي چهري جو مثال ڪڪر جي چنڊ جهڙو آهي، جيڪو توهان واري پاسي کان چنڊ ۽ منڪرن واري پاسي ڪڪر آهي ۽ اهو ان لاءِ آهي ته، جڏهن اهي فائدو وٺڻ نٿا چاهين ته انهن کي ديدار کان محروم ڪيو ويو آهي. قرآن ۾ بتن جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته، ”اهي بظاهر ڏسندڙ نظر اچن ٿا، پر اهي نٿا ڏسن.“ (الاعراف: 198) منڪرن جو حال به ايئن ئي آهي. بت پرست، بت جي اکين ۾ روشني سمجهندو آهي جيڪا ڳالهه حقيقت جي خلاف آهي. بت پرست ان اک جي اڳيان بت جي تعظيم ڪري ٿو. پوءِ تعجب ڪري ٿو ته هيتري قدر تعظيم ڪرڻ جي باوجود هيءُ بت ته منهنجو ڪو خيال نٿو ڪري! هي بت ڏسي رهيو آهي، پر مون کي جواب نٿو ڏي! منهنجي سلام جو جواب نٿو ڏي؟ منهنجي سجدن جي جواب ۾ جيڪڏهن زبان سان نٿو ڳالهائي ته ڪم از ڪم مٿو لوڏي جواب ته ڏي ها!

مولانا فرمائي ٿو، الله به ڪنهن جي سجدن جو جواب نه ڏيندو آهي، نه ڪنڌ ڏوٿيندو آهي، البتہ دل ۾ اثر پيدا ڪندو آهي. پنهنجي پوڄڻ واري کي خدا اهو مرتبو عطا ڪندو آهي جو دنيا وارا ان جي اڳيان سر بسجود هوندا آهن، عبادت گذار کي خدا اهڙو ئي ڪندن بنائيندو آهي جهڙو پٿر کي سون بنائيندو آهي. سون پٿر جي نسن ۾ پيدا ٿي ويندو آهي. الله تعاليٰ مينهن جي هڪ ڦڙي کي موتي بنائيندو آهي، جيڪو سون کان به وڌيڪ آهي.

قبطي جي، سبطيءَ کي دعاءِ خير لاءِ گذارش

گفت قبطي تو دعای کن که من

از سیاهی دل ندارم آل و من

ترجمو: ”قبطيءَ چيو ته تون دعا ڪر، ڇاڪاڻ ته آئون دل جي سياهيءَ جي ڪري ائين نٿو ڪري سگهان.“ ڇاڪاڻ ته منهنجي دل ڪاري آهي، انهيءَ ڪري منهنجو منهن الله تعاليٰ کان دعا گهرڻ جي قابل نه آهي. قبطي سبطيءَ کي چيو ته، منهنجي لاءِ هدايت جي دعا ڪر! ٿي سگهي ٿو ته تنهنجي دعا سان منهنجي دل جون گنديون کلي پون. سبطي پنهنجو پاڻ کي مسخ شده انسان ۽ شيطان سان تعبير ڪيو آهي ۽ سبطيءَ جي هٿ کي حضرت مريم جو هٿ قرار ڏنو، جنهن جي برڪت سان سُڪل ڪجور ميو بدار ٿي ويئي هئي. قبطيءَ پنهنجو پاڻ کي ڪجور جو سُڪل وڻ قرار ڏنو. سبطي قبطيءَ جي درخواست تي سر بسجود ٿي ويو. خدا جو ٻانهون خدا جي اڳيان دعا لاءِ هٿ کڻي سگهي ٿو، دعا جي توفيق ۽ دعا جي قبوليت الله ئي ڏئي سگهي ٿو. انسان جي ڪوشش ڪامياب ٿيندي آهي. سبطيءَ جي دعا قبول ٿي ويئي. سبطي دعا ۾ مصروف هو، ان جي قبوليت جو اثر هيءُ ٿيو جو قبطي نعرا هڻڻ لڳو ۽ سبطي کي چيائين ته جلد ايمان جي دعوت ڏي، تان ته آئون مومن بنجان ۽ ڪفر جون پاڙون پٽي اڇلايان. مون شيطان صفت کي الله تعاليٰ ايمان سان نوازيو آهي، تنهنجي ابتدائي دوستي منهنجي دستگيري ڪئي. قبطي سبطيءَ کي چيو، تنهنجيون صحبتون منهنجي لاءِ ڪيميا ثابت ٿيون، خدا ڪري تون منهنجي دل ۾ وسيل رهين، تون جنت جي وڻ جي ٽاري هئين، جنهن کي مون جهليو ۽ جنت ۾ داخل ٿي ويس. سبطي ان قبطيءَ ڏانهن پاڻيءَ جو وٽو کڻي آيو ۽ چيائين

ته، هاڻي پاڻي پيءُ! ان تي هن چيو: هاڻي مون کي پاڻي جي ضرورت نه آهي. قرآن پاڪ جي آيت آهي ته، إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ (التوبه: 111) ”الله مومنن جي جانين ۽ مالن کي جنت جي بدلي ۾ خريد ڪيو آهي.“ هاڻي خدا منهنجي باطن ۾ چشما جاري ڪري ڇڏيا آهن. اڳ ۾ هي جگر خشڪ ۽ پياسو هو، هاڻي هي پاڻي ان جي لاءِ ناچيز آهي. اهي ڳالهيون ناممڪن نه آهن، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ قرآن پاڪ ۾ ”ڪايعص“ فرمايو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: كَافٍ هُوَ لَكُمْ يَا عِبَادَ اللَّهِ صِدْقًا: ”اهو الله تعاليٰ توهان جي لاءِ ڪافي آهي.“ اي الله جا پانها! يقيناً جڏهن الله جو وعدو آهي ۽ اهو سچو آهي ته اهو بنا سبب به هر بهتري پهچائي سگهي ٿو، جنهن ۾ ڪنهن واسطي جي ضرورت نه آهي. اهو الله مانيءَ کان سواءِ ڀيٽ ڀري سگهي ٿو. بنا لشڪر فتح ڏئي سگهي ٿو. بغير دوا جي صحت عطا ڪري سگهي ٿو، سخت مصيبتن کي آسان ڪري سگهي ٿو، بنا موسم نرگس ۽ نسرين عطا ڪري سگهي ٿو، بنا استاد ۽ ڪتاب جي علم عطا ڪري سگهي ٿو.

حضرت موسيٰ عليه السلام کي الله هڪ دل ۽ هڪ لٺ ڏني ۽ ان جي ذريعي جهان کي فتح ڪرايو. حضرت موسيٰ عليه السلام کي يديضا عطا ڪيو، جنهن جو نور سج تي غالب هو. حضرت موسيٰ عليه السلام جي لٺ کي ستن مٿن وارو نانگ بنايو، جنهن کي ڪنهن نر ۽ مادي ڪونه چڻيو هو. الله تعاليٰ درياءُ نيڻ ۾ رت ڪونه ملايو پر پاڻي کي ئي رت ڪري ڇڏيو. منهنجو خيال هي هو ته ايمان آڻڻ جو نتيجو هيءُ ٿيندو جو آئون نيڻ جو پاڻي پي سگهندس. اهو معلوم ڪونه هو ته اهو مون ۾ انقلاب پيدا ڪندو ۽ خود مون کي درياءُ نيڻ بنائي ڇڏيندو. هاڻي پنهنجي نظر ۾ وهندڙ نيڻ آهيان، چاهي مون کي اهڙو ئي سمجهن، جهڙو اڳ ۾ هوس. هڪ شيءِ جون ٻن نظرن ۾ به حقيقتون هجن، تعجب خيز ناهي. ڪائنات جي شين کي اسين خاموش ۽ سرڪش ڏسون ٿا، پر حضور ڪريم ﷺ انهن کي تسبيح پڙهندي ڏسندا هئا. حضور ڪريم ﷺ جي نظر ۾ سڄي ڪائنات عشقِ الاهيءَ سان ڀريل هئي. ٻيا ان کي مُرده سمجهندا هئا.

حضرت علي ڪرم الله وجهه فرمائي ٿو ته، آئون هڪڙي ڏينهن حضور سان گڏ هوس، جيڪو به پٿر حضور ﷺ جي سامهون آيو ٿي ان کين سلام ٿي ڪيو. اهو عجيب پردو آهي. عوام ڪجهه نٿو ڏسي ۽ ٻڌي، پر خواص پٿر جي تسبيح ۽ ذڪر ٻڌن ٿا. حضور ڪريم ﷺ جا احوال ڏسي ڪري ماڻهو چوندا هئا ته، حضور ﷺ ترش رڻ ٿي ويا آهن يعني پهريان خوشطبع هئا ۽ هاڻي ذوقِ خوشطبع کان بيگانه آهن. خواص چوندا هئا ته اهو توهان جي نظرن ۾ اهڙو آهي پر اسان جي نگاهه سان ڏسو ته کين مُرڪندي ڏسندؤ.

زيتون جي وڻن تي نظر ڪرڻ سان شيون ايتيون نظر اينديون آهن. جيئن ايندڙ حڪايت ۾ معلوم ٿيندو، اهو زيتون جو وڻ تنهنجي هستي آهي، جيستائين تون ان کي فنا نه ڪندين تيستائين توکي نئين شيءِ پراڻي نظر ايندي. جيستائين تون ۾ خودي آهي، توکي حسين ۽ پرورش ڪرڻ وارا ڪنڊن جو جهنگ نظر ايندا. جڏهن تون خوديءَ کي ڇڏيندين، پوءِ خدا جي فيض جا اسرار ڏسي سگهندين.

بدڪار زال جو قصو

اُن بدڪار عورت جي ڳالهه جنهن مڙس کي چيو: اهڙا خيال زيتون جي وڻن تان انسان کي نظر ايندا آهن، وڻ تان لهي اچ، تان ته اهي خيال دور ٿي وڃن!

جيڪڏهن ڪير چوي ته، جيڪي ڪجهه مڙس ڏٺو هو اهو خيال ڪونه هو ته، جواب هيءُ آهي ته اهو مثال آهي، مثال نه آهي. مثال ۾ اهو ئي ڪافي آهي ته جيڪڏهن هو زيتون جي وڻ تي نه چڙهي ها ته ان کي ڪونه ڏسي ها، پوءِ چاهي اها حقيقت هئي چاهي خيال هو!

جيڪڏهن ڪو هيءُ اعتراض ڪري ته هن حڪايت ۾ جيڪو قصو ٻڌايو ويو آهي، اُن ۾ ۽ خوديءَ جي حالت ۾

جيڪا ڪيفيت ٻڌائي ويئي آهي. اُن ۾ گهڻو فرق آهي. هستيءَ جي وٽ تان جيڪا شيءِ نظر اچي ٿي، اها سچ پچ اُپتي آهي ۽ زيتون جي وٽ تان مڙس جيڪو ڪجهه ڏٺو، اهو ته صحيح هو. ان کي مولانا هيئن واضح ڪري ٿو ته، اهو مثال نه آهي، جنهن ۾ پوري مطابقت ضروري هوندي آهي، پر مثال آهي ۽ ٻنهي ۾ ايتري ڳالهه مشترڪ آهي ته خوديءَ جي وٽ تان جيڪي شيون نظر اچن ٿيون، اهي هيٺ لهڻ کان پوءِ نظر نٿيون اچن. اهڙيءَ طرح مرد جيڪو لقاء وٽ تان ڏٺو اهو هيٺ لهي ڪونه ڏٺائين.

آل زئي ميخواست تا بامول خود برزند درپيش شوي گول خود

ترجمو: ”زال چاهيو ته، پنهنجي بيوقوف مڙس جي اڳيان پنهنجي يار سان ملي.“

زال مڙس کي چيو ته، آئون ميوا پٽڻ لاءِ وٽ تي چڙهان ٿي. جڏهن وٽ تي چڙهي ويئي، تڏهن روئڻ لڳي. مڙس پڇيس، ڇو ٿي روئين؟ مڙس کي چيائين ته، ڪو مرد توکي لڳو پيو آهي. تون عورت وانگر ٿيو پيو آهين؟ مڙس چيو: اهڙي ڪا ڳالهه ڪانهي! تنهنجو مٿو چڪرائجي رهيو آهي. هتي جهنگ ۾ ڪير آهي؟ عورت وري به اها ساڳي ڳالهه ڪئي. نيٺ مرد چيو: تون هيٺ لهي اچ، ڇاڪاڻ ته تنهنجو مٿو چڪرائجي رهيو آهي. جڏهن عورت هيٺ لٿي ته سندس مڙس مٿي چڙهيو، تڏهن عورت يار کي بغل ۾ ڪيو. ته وٽ تان مرد هڪل ڪري چيو: تو متان باندر وانگر ڪير چڙهيو پيو آهي؟ عورت چيو، نه، اهڙي ڪا ڳالهه ڪانهي! هتي مون کان سواءِ ٻيو ڪير ڪونهي. اهو زيتون جي وٽ جو اثر آهي، جو ان تان نظر غلط پوي ٿي. تنهنجو مٿو ڦري رهيو آهي. هيٺ لهي اچي ڏس ته هتي ڪير به ڪونهي. مون اهو فحش ۽ مذاق جو قصو تعليم لاءِ ٻڌايو آهي. توهان ان جي ظاهر کي نه ڏسو، ان مان جيڪا نصيحت مقصود آهي، اها ڏسو! جيڪي ماڻهو مذاق جا عادي آهن، انهن کي سنجيده ڳالهه به مسخري لڳندي آهي ۽ جيڪي عقلمند آهن، اهي مذاق جي ڳالهه مان به نصيحت حاصل ڪندا آهن. ڪاھل ان زيتون جي وٽ کي ڳولين ٿا، جيڪو کين صحيح ڏيکاري يعني اها هستي جيڪا فنا کان پوءِ حاصل ٿيندي آهي، پر اهو وٽ پري آهي. پهريان ان زيتون جي وٽ يعني پنهنجي خوديءَ ۽ هستيءَ کي ڇڏي ڏي، پوءِ هل، تڏهن توکي حق حاصل ٿيندو. ان هستيءَ جي هوندي تنهنجي نگاهه ٽپري آهي. اهو نظر ڪونه ايندو. اهو زيتون جو وٽ جنهن تان غلط نظر اچي ٿو، اها ان جي خوديءَ ۽ ابتدائي وجود آهي. جڏهن تون خوديءَ جي وٽ تان لهندين، ته پوءِ تنهنجو خيال، اک ۽ ڳالهه ٻوله سڌي ٿي ويندي ۽ تون ڏسندين ته اهو تنهنجو سخت وٽ هو ۽ ان جي پڪيڙ وڌي هئي. خودي ڇڏيندين ته پوءِ الله تعاليٰ ان وٽ کي تبديل ڪندو. حقيقتن کي صحيح ڏسڻ جيڪڏهن آسان هجي ها ته حضور ﷺ ”اللَّهُمَّ ارِنَا الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ“ (اي الله اسان کي شيون ائين ڏيکار جيئن اهي آهن) هي دعا ڪونه گهرن ها. حضور ﷺ دعا گهري ته اي خدا! اسان کي آسمان ۽ زمين جو هر هر جزو اهڙيءَ طرح ڏيکار جيئن اهو تو وٽ آهي. جڏهن خودي ۽ هستي ختم ٿي ويندي ته پوءِ بقا بالله جي هستي ميسر ايندي، ان کي اختيار ڪر.

اهو وٽ اهو آهي جنهن تي حضرت موسيٰ ﷺ کي رب جي تجلي نظر آئي هئي، پوءِ باھ ان تي ابتو اثر ڏيکاريندي ۽ ان جون تاريون اِنَّا لِلّٰهِ (القصص: 30) جون نعرو هڻنديون. حضرت موسيٰ ﷺ کي وٽ مان اهو آواز آيو هو ته، بيشڪ! آئون خدا آهيان، هاڻي اُن هستيءَ جي پاڇي ۾ تنهنجيون سڀ ضرورتون پوريون ٿينديون! اها خدائي ڪيميا هئي، جنهن تنهنجي فاني هستيءَ کي باقي هستي بنائي ڇڏيو. هاڻي اها خودي ۽ هستي دولت آهي، اُن ۾ خدائي صفتون نظر اينديون.

حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو باقي رهيل قصو

مولانا وڌائي ڇڏڻ جو بيان ڪري رهيو آهي، ان مناسبت سان هن، حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي جيڪو ”ڪج روي ۽ تيرائي ڇڏڻ“ جو حڪم ٿيو هو، ان جو ذڪر شروع ڪيو آهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي حڪم ٿيو ته هاڻي دعائن جو سهارو نه وٺ، فرعون جو مقابلو شروع ڪر. حضرت موسيٰ (عليه السلام) لٽ زمين تي اڇلائي ۽ ان جا جلوا نظر آيا. اهڙيءَ طرح تنهنجو هي فاني جسم عصاءِ موسيٰ آهي، ان کي ڇڏ، اڇل! پوءِ جيڪو جسم حاصل ٿيندو ان جا جلوا ڏس!

ڪامدش پيغام از وڃي مهم
که کڙي بگذار اکنوں فاستقم

ترجمو: ”اُن (موسيٰ (عليه السلام)) کي مهتم بالشان وحيءَ جي ذريعي پيغام آهي ته هاڻي تيرائي ڇڏي ڏي ۽ سڌو ٿي.“
حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٽ جيستائين هٿ ۾ هئي، اها فقط هڪ لٽ هئي. جڏهن خدائي حڪم سان ان کي اڇلايائين ۽ پوءِ ڪنڀائين ته اها ارڙ نانگ ٿي پئي هئي. شروع ۾ هو، اها فقط پڪرين هڪلڻ ۽ پن ڇاڻڻ جي ڪم آڻيندو هو، هاڻي اها ڪافرن جي لاءِ معجزو بنجي وئي. فرعونين جي لاءِ درياءِ نيل رت بنجي ويو ۽ مڪڙن جو مٿن حملو ٿيو. حضرت موسيٰ (عليه السلام) هي خيال ڪيو ته، انهن جو انجام لازماً بڻو آهي. ان ڪري کين معجزا ڏيکارڻ ۽ راهِ راست تي آڻڻ جي ڪوشش جو ڪئي وڃي؟ حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي حڪم ٿيو ته، نوح (عليه السلام) وانگر انهن جي انجام کان قطع نظر ڪري تبليغ ڪندا رهو، توهان فرمانبردار داعي آهيو، توهان جو ڪم تبليغ ڪرڻ آهي، توهان کي ان جو حڪم آهي ۽ توهان جي تبليغ ۾ فائدو لڪل آهي، پوءِ چاهي اهي ايمان نه ٿي آڻين. هڪ فائدو هي آهي ته توهان جي اصرار سان انهن جو جهڳڙو ۽ سرڪشي دفع ٿي ويندي. مخلوق جي پيدائش سان الله جو مقصد لڪل حالتن کي واضح ڪرڻ آهي. انهيءَ ڪري ضرورت آهي ته انسان کي نصيحت سان ۽ ڀلاڻ سان جانچيو ۽ پرکيو وڃي، تان ته ان جا مخفي حالات ظاهر ٿي وڃن.

شیطان گمراهيءَ تي ۽ ڪامل عارف هدايت تي اصرار ڪندو آهي، جڏهن حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي لڳولڳ تبليغ جو حڪم مليو ۽ فرعونين نافرمان ڪئي، تڏهن درياءِ نيل خون بنجي وهڻ لڳو.

قبطين تي ڏکيا ڏينهن اچڻ ۽ فرعون جي حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي سفارش

تا بنفس خویش فرعون آمدش

لابه می کرد و دو تا گشته قدش

ترجمو: ”اڻستائين جو فرعون بذاتِ خود وٽس آيو، ۽ اُوڻو جهوڻو ٿي خوشامد ڪيائين.“

جڏهن قبطين جي حالت تباهه ٿيڻ لڳي، تڏهن فرعون بذاتِ خود حضرت موسيٰ (عليه السلام) وٽ اچي خوشامد ڪرڻ لڳو ۽ تعظيم ۾ اُوڻو جهوڻو ٿي رهيو هو. چيائين ته، اسان جيڪي ڪجهه ڪيو آهي، اهو برو هو، توهان برائي جو بدلو برائي سان نه ڏيو. اسين ان قابل ناهيون جو توهان کان دعا جي التجا ڪريون. مون پنهنجي جسم جي هر حصي کي فرمانبردار بنايو آهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) عرض ڪيو، اي خدا! مون جهڙي توهان جي پياري نبيءَ کي هيءُ فرعون ڏوڪو ڏئي رهيو آهي. هاڻي ٻڌاءِ ته، ان جو چيو مڃان يا آئون به ان کي ڏوڪو ڏيان، تان ته اهو چڱيءَ طرح سمجهي ته اصل ۾ هر سبب جو بنياد خدا آهي ۽ اهو شاخ يعني سبب سان وابسته رهي ٿو.

الله تعاليٰ فرمايو ته، اهو فرعون ان جي به قابل نه آهي ته ان جي فريب جو جواب ڏوڪي ۽ فريب سان ڏنو وڃي. توهان ان ڪٿي کي هڏي ڏيو ۽ پنهنجي لٽ هلايو، زمين اها سڀ آبادي ۽ پيداوار ظاهر ڪندي جيڪا مڪڙن کاڌي

آهي. توهان جي لٽ جي اثر سان سڀ مڪڙ مري ويندا ۽ سڀ ماڻهو ڏسندا ته خدا کي هر شيءِ جي بدلائڻ جي ڪيتري قدر طاقت آهي. الله تعاليٰ کي سببن جي ضرورت نه آهي، اسباب ته هڪ پردو آهن. حڪيم دوا کي ۽ نجومِي ستارن کي چنڊڙيو پيو آهي، حالانڪ اصل سبب ذاتِ خداوندي آهي. ديندار پنهنجي ڪوشش ۽ محنت سان فائدو سمجهي رهيو آهي. اهو دنيا دار صبح جو نه عبادت ڪري ٿو ۽ نه ان کي منهن ڏوڻ جي فرصت آهي، نفعي جي لاءِ بازار ۾ پڄي ٿو، پنهنجي گراهه جي تلاش ۽ ڳولا ۾ دوزخ جو گراهه بنيل آهي. اهو ديندار کائڻ وارو به آهي ۽ خود دوزخ جي خوراڪ به آهي، ان جو مثال ان پڪريءَ جي ڦر جهڙو آهي، جيڪو چري ٿو ته ڪاسائي خوش ٿو ٿئي ته، اهو منهنجي (خوشحاليءَ) لاءِ چري رهيو آهي. اهو ئي حال دنيا دار جو آهي، جو هو سمجهي رهيو آهي ته، پاڻ پيو کائي. حالانڪ هو پنهنجي وجود کي دوزخ لاءِ پالي رهيو آهي.

انسان جي پاڻ لاءِ خوراڪ ته معارفِ الاهي آهي، جنهن سان دل قوي ٿئي ٿي ۽ ان جي شان ۽ شوڪت ۾ اضافو ٿئي ٿو. جسماني غذا روحاني غذا جي لاءِ مانع آهي. روح کي واپاري ۽ جسم کي ڌاڙيل سمجهو. واپاريءَ جو مال ڌاڙيل اڏائيندو آهي. واپاري ان وقت پُر رونق بنبو آهي، جڏهن ڌاڙيل تباهه ٿئي. انسان جو روح، ان جو هوش ۽ جسماني لذتون ان کي خطا ڪري ڇڏينديون آهن. هي سمجهه ته سڀئي شهواني لذتون شراب ۽ پنگ جي خاصيت رکن ٿيون. دنيا ۾ فقط شراب ۽ پنگ کي بيهوشيءَ جو سبب نه سمجهه، پر هر شهوت انسان جا ڪن ۽ اکيون بند ڪري ڇڏيندي آهي. شيطان شراب کونه پيئندو هو، تڪبر جي نشي ۾ مدهوش هو. مست ان کي چوندا آهن جو جيڪو معدوم کي موجود سمجهي، تامي ۽ لوهه کي سون سمجهي. شيطان غير واقعي ڳالهه کي واقعي خيال ڪيو، تڏهن يقيناً اهو بدمست هو، مستيءَ جي حقيقت جو بيان ختم ٿيڻ وارو آهي.

اي موسيٰ! دعا گهر ته، گاهه وغيره ڦٽي ۽ ڏڪار جي صورت ختم ٿئي.

حضرت موسيٰ عليه السلام جي دعا جي نتيجي ۾ مينهن پوڻ ۽ ٻنين جو سرسبز ٿيڻ

بمچناں کرد و هم اندر دم زمين

سبز گشت از سُنبل و حَبِ ثَمِين

ترجمو: ”ان ائين ٿي ڪيو ۽ زمين فوراً سُنبل ۽ قيمتي فصلن سان سرسبز ٿي ويئي.“

حضرت موسيٰ عليه السلام اهو ئي ڪيو جنهن جو خدا کيس حڪم ڏنو هو. فرعون جيڪو ڏڪار ۾ هو، لذتِ غذائون کائڻ لڳو. فرعونين جو جڏهن پيٽ ڀريو تڏهن وري سرڪش بنجي ويا.

مولانا فرمائي ٿو ته، انسان جو نفس به فرعون آهي، ان جو پيٽ ڀريو ته وري سرڪش ٿي ويندو. نفس جي آه و زاري مان دوکي ۾ نه پوڻ گهرجي. بُڪ ۾ اهو فرعون وانگر خوشامد ڪرڻ لڳندو آهي. نفس جو مثال گڏه وانگر آهي، جيڪڏهن ان تي بوجه نه هوندو آهي ته لتون هڻندو آهي. پيٽ ڀرجڻ تي پنهنجيون سڀ خوشامدون وساري ڇڏيندو آهي. نفس جي پُکڙڻ جو مثال ائين آهي، جيئن انسان سُهندي پنهنجي رهڻ جي جاءِ وساري ڇڏيندو آهي. خواب ۾ ٻين شهرن کي ياد ڪندو آهي ۽ پنهنجي شهر کي وساري ڇڏيندو آهي. انسان خواب ۾ هي سمجهندو آهي ته هو هميشه ان شهر ۾ هو. جيڪڏهن روح پنهنجي اصل وطن کي وساري ڇڏي ته ان تي تعجب نه ڪريو، دنيا جي زندگي هڪ خواب آهي ۽ خواب اصل وطن کي پلائي ڇڏيندو آهي. خواب ۾ اهو تجربو گهڻا دفعا ٿيو آهي. ان تي دنيا کي ياد ڪريو. روح گهڻا درجا ۽ مرتبا طئي ڪيا آهن ۽ اهي ان جي شهر ۾ رهيا آهن پر توهان پنهنجي قلب کي صاف ڪونه رکيو آهي. جيڪڏهن دل صاف هوندي ته اها پوشيده رازن جي سمند ۾ ٽپيون هڻندي آهي. آغاز ۽ انجام کي اکين سان ڏسندي آهي.

ماڻهوءَ جي پيدائش جا مرتبا ۽ حالتن جو بيان

آمدہ اول باقلم جماد

وز جمادی در نباتی اوفتاد

ترجمو: ”پھريان اھو (روح) جماد جي ولایت ۾ آيو ۽ پوءِ جمادي ولایت مان نباتي اقليم ۾ آيو.“

روح جيڪا مختلف شهرن ۾ سکونت ڪئي آهي، هاڻي مولانا ان جو تفصيل بيان ڪري ٿو. اهو ئي روح پھريان جمادات جي خطي ۾ رھيو، پوءِ ترقي ڪري نباتات جي خطي ۾ آيو. گھڻو عرصو نباتي خطي ۾ روح رھيو، پر ان کي پنهنجي جمادي حالت ڪڏهن ياد ڪانه آئي. وري روح نباتات جي خطي مان حيواني ولایت ۾ آيو، ته ان کي نباتي زندگي ياد ڪونه رھي، ها فقط ايتري قدر آهي ته روح بهار جي موسم ۾ ۽ نازبوءَ جي خوشبوءِ وقت ان ڏانھن لاڙو ڪري ٿو. اها ان جي نباتي زندگي جي ياد آهي. ٻار پنهنجي ماءُ جي کير ڏانھن مائل ٿيندو آهي، پر هي سمجھي ڪونه سگھندو آهي ته آئون ان جي پيت ۾ رھي چڪو آھيان.

نئين طالب کي ڪامل شيخ ڏانھن لاڙو هوندو آهي، پر هو ان لاڙي جو سبب ڪونه سمجھندو آهي. طالب جو لاڙو هن ڪري هوندو آهي ته ان جو عقل ڪامل شيخ جي عقل جو جز آهي، اهو پاڇو آهي ۽ عارف ڪامل شاخ گل آهي. هڪ وقت اهڙو ايندو جو اهو طالب فنا في الشيخ جو مقام حاصل ڪندو، پوءِ پنهنجي ميلان جو سبب سمجھندو ته فرع اصل ڏانھن مائل ٿيندو آهي. جيڪڏهن وڻ جي ٿاري حرڪت نه ڪري ته پاڇو حرڪت نٿو ڪري سگھي. الله تعاليٰ روح کي وري حيوانيت کان انسانيت جي مرتبي تي پهچائي ٿو. مطلب ته روح هڪ ولایت کان ٻي ولایت تائين سفر ڪري ان حالت تي پهتو آهي، جو هاڻي عقل وارو ٿي ويو آهي. روح پنهنجي گذريل عقلن کان غافل آهي، وري ان جو موجوده عقل ۾ به تبديلي ٿيندي. روح کي هن دنياوي حريص عقل کي به خيرباد چوڻو آهي. تڏهن ان کي لکين عجب عقل حاصل ٿيندا. جيتوڻيڪ انسان خواب جي حالت ۾ پنهنجا واقعا وساري ڇڏيندو آهي، پر اهو نيٺ سجاڳ ٿئي ٿو ۽ پنهنجي خواب جي واقعن تي کلي ٿو.

سجاڳ ٿيڻ کان پوءِ کيس تعجب ٿئي ٿو ته، هو صحيح واقعي کي ڪيئن وساري ويٺو هو! خواب وارن واقعن جي غم تي هو چونڊو آهي ته مون اهو ڇو نه سمجھيو ته، اهي خيالي ڳالهيون هيون. دنيا دار جيڪو دنيا جي زندگيءَ جي خواب ۾ اهو سمجھي ٿو ته اها ئي اصل زندگي آهي. جڏهن موت اچي ٿو تڏهن ان جي اک کلي ٿي، موت جي وقت جڏهن اهو سجاڳ ٿئي ٿو تڏهن دنيا جي غم تي کلي ٿو، دنيا جي زندگي ۾ جيڪا بُرائي آهي يا چڱائي آهي، اها قيامت ۾ سامهون ايندي. انسان کي هيءُ نه سمجھڻ گھرجي ته هن دنياوي خواب جو ڪو تعبير نه آهي، ان جو تعبير قيامت ۾ سامهون ايندو. دنيا ۾ ظالمن جي ڪلڻ جو آخرت ۾ تعبير روڻ هوندو. جيڪڏهن دنيا ۾ گريه زاري آهي ته آخرت ۾ ان جو تعبير خوشي آهي. ڇاڪاڻ ته خواب جو تعبير عام طور تي اُبتو هوندو آهي. جيڪو يوسف عليه السلام جهڙن نيڪن کي ستائيندو، اهو آخرت ۾ بگھڙ بنجي اُٿندو.

انسان جون بريون عادتون آخرت ۾ بگھڙ بنيون ۽ خود ان جي عضون کي چيرينديون ڦاڙينديون. جيڪڏهن انسان ڪنهن جو ناحق خون وھايو آهي ته اهو قيامت ۾ بدلو گھرندي. جيڪڏهن دنيا ۾ بدلو ورتو به ويو هوندو ته به آخرت جي عذاب کان چوٽڪارو ڪونه ملندو، پر دنيا وارو بدلو ان جي مقابلي ۾ راند سمجھيو ويندو.

قرآن دنيا واري زندگيءَ کي راند روند سان تعبير ڪيو آهي. ان جو سبب اهو ئي آهي ته هتي جو انتقام ۽ بدلو آخرت جي انتقام جي مقابلي ۾ چڻ راند روند آهي. دنيا ۾ جيڪو بدلو ورتو ويو، اهو وقتي فتني ۽ فساد کي جهڪو ڪرڻ لاءِ ورتو ويو آهي. هن دنيا جي بدلي جو مثال طهر ۽ آخرت جي بدلي جو مثال خُصي ڪرڻ سمجھو. اهي

فرعوني جهنم جي بگهڙن جي خوراڪ آهن، اهي بگهڙ بُڪ جي ڪري ڪاوڙ ۾ آهن، پوءِ فرعونين کي ٿلهو ٿيڻ ڏيو تان ته بگهڙن کي سُئي خوراڪ ملي.

دوزخ جي بڪايل خلق جو بيان

نالءِ گرگانِ خود را موقیم
اين خراں را طعمه ايشان کنیم

ترجمو: ”اسان کي پنهنجي بگهڙن جي روئڻ جو يقين آهي، اسين انهن گڏهن کي انهن جي خوراڪ بنائينداسون.“
منهنجي علم ۾ آهي ته اهي بگهڙ بُڪ جي ڪري دانهون ڪري رهيا آهن، مون کي، انهن گڏهن کي بگهڙن جي خوراڪ بنائڻو آهي. توهان پنهنجي خوش ڪلاميءَ جي ڪيميا سان انهن کي ماڻهو بنائڻ ٿي چاهيو، پر انهن جي مقدر ۾ ماڻهو بنجڻ ڪونه هو. انهن کي نعمتن جي سوڙ ۾ ڍڪي ڇڏيو، تان ته اهي غفلت جي ننڊ ۾ سُتا رهن. جڏهن سجاڳ ٿيندا تڏهن مجلس ختم ٿي چڪي هوندي، نه شمع هوندي، نه ساقي. يعني توهان مان ۽ توهان جي هدايت مان فائدي حاصل ڪرڻ جو وقت ڪونه رهندو، انهن جي سرڪشي توهان لاءِ حيران ڪندڙ هئي. هاڻي حسرت جو مزو چڪندا. اسان جي انصاف جي تقاضا هوندي ته اسين انهن کي سندن بُرن عملن جي بُري سزا ڏيون، جنهن خدا کي انهن ڪونه ٿي ڏنو، اهو خدا انهن سان گڏ هو.

مولانا رومي رح مثال سان سمجھائي ٿو ته، خدا وانگر ٻيون به شيون آهن، جن کي انسان نٿو ڏسي سگهي ۽ پر ساڻس گڏ هونديون آهن، جيئن انسان پنهنجي عقل کي نٿو ڏسي سگهي، پر اهو انسان سان گڏ آهي. تون پنهنجي عقل کي ڏسڻ کان قاصر آهين، پر تنهنجو عقل توکي ڏسڻ کان قاصر نه آهي. جڏهن نظر نه اچڻ وارو عقل تو سان گڏ آهي ته پوءِ اهڙيءَ طرح جيڪڏهن ان جو خالق يعني پيدا ڪندڙ خدا تو سان گڏ هجي ته ڪهڙو تعجب آهي؟ انسان غلطي ڪرڻ وقت عقل کان غافل بنجي ويندو آهي، پوءِ عقل ان کي ملامت ڪندو آهي. عقل طرفان ملامت ان ڳالهه جو دليل آهي ته اهو توکان ۽ تنهنجي ڪم کان غافل ڪونه هو. غلطيءَ سان ڪم ڪرڻ هن ڳالهه جو دليل آهي ته تون ان وقت عقل کان بيگانو هئين. تنهنجو عقل الله تعاليٰ جي قُرب کي سمجهڻ جو ذريعو آهي. تون ان مثال مان ئي سمجهي وٺ. عقل جي انسان سان تعلق کي لفظن ۾ بيان نٿو ڪري سگهجي. خود الله تعاليٰ جي ذات سببن ۽ ڪارڻن کان مٿانهين آهي. ان جو قرب يا تعلق به انهن ڪيفيتن کان مٿانهون آهي. جيئن اگر جي حرڪت کي اگر سان جيڪو تعلق آهي، ان جي ته نشاندهي ناممڪن آهي. سُهڻ دوران انسان جي اگر حرڪت ۾ ڪونه هوندي آهي. سجاڳيءَ کان پوءِ فورن حرڪت ۾ ايندي آهي. ڪير نٿو ٻڌائي سگهي ته اگر ۾ اها حرڪت ڪهڙي طرف کان اچي ٿي.

اڪين ۾ روشنيءَ جو اچڻ به طرف کان مُنڙه آهي. عالمِ خلق يعني اهو عالم جيڪو مادي ۽ زماني آهي، اهو جهت ۽ طرف سان مُتصف آهي. عالمِ امر يعني اهو عالم جنهن جي پيدائش لفظ ”ڪُن“ سان ٿي آهي. اهو مادي ۽ زماني نه آهي، اهو مجردات جو جهان آهي. جڏهن ته عالمِ امر مادي ۽ جهت کان مُنڙه آهي ته پوءِ امر يعني الله تعاليٰ جنهن اهو ڪُن جو ڪلمو فرمايو، بدرجه اوليٰ جهت ۽ جانب يعني طرف کان پاڪ هوندو. عقل به بي جهت شيءِ آهي ته پوءِ الله تعاليٰ عقل جو به عقل ۽ جان جي به جان آهي، اهو چو جهت (طرف) کان پاڪ نه هوندو؟؟ مخلوق جو خالق سان جيڪو تعلق آهي اهو به ڪيفيت کان بالاتر آهي. روح مادي کان پاڪ آهي، انهيءَ ڪري ان ۾ نه فصل جي صفت آهي، نه وصل جي، پر انسان جو خيال ۽ گمان وصل (ملاپ) ۽ فصل (جدائيءَ) کان سواءِ ڪو تعلق نٿو سمجهي.

اسان جي بيان ڪيل دليلن مان سمجهه ته، اتصال ۽ انفصال کان سواءِ به ڪو تعلق آهي، پر اهو شخص جيڪو نفعي بيمارين ۾ مبتلا آهي، اهو پتو نٿو ٻڌائي سگهي. جيڪڏهن انسان مسلسل اهو سوچيندو ته منهنجي ذات

خداوندي کان دوري آهي ته مردانگيءَ جي رڳ ان کي وصل ڏانهن وٺي ويندي. جيڪو عقل فقط اتصال ۽ انفصال جي تعلق کي سمجهي سگهي ٿو، اهو الله سان مخلوق جي تعلق جو پتو نٿو ٻڌائي سگهي. جيئن ته عقل ان کي نٿو سمجهي سگهي، انهيءَ ڪري حضور ﷺ جن فرمايو ته: تَفَكَّرُوا فِي خَلْقِ اللَّهِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ: ”الله جي مخلوق ۾ غور ڪريو، الله جي ذات ۾ غور نه ڪريو،“ ڇاڪاڻ ته ذات جو تصور ناممڪن آهي، انهيءَ ڪري ان ۾ تفڪر به ناممڪن آهي. ذات ۾ غور ڪرڻ ذات ۾ غور ڪرڻ نه آهي پر فقط پنهنجي هڪ مفروزي بابت غور ڪرڻ آهي. ڇاڪاڻ ته ذات ۽ مخلوق ۾ لاتعداد پرڏا آهن. ذات ۾ غور ڪرڻ وارو ڪنهن پرڏي سان وابسته ٿي ويو آهي ۽ ان کي الله جي ذات جو عين سمجهي رهيو آهي. خدا جي ذات ۾ مشغوليت نه هجي ۽ وهر ۾ مبتلا هجي، ته اها خدا جي ذات سان بي ادبي آهي، جنهن جي سزا هيٺ ڪرڻ آهي. مطلب ته انسان هيٺ ڪري رهيو هجي ۽ هيءُ سمجهي ته آئون مٿي چڙهي رهيو آهيان ته اها هاڻيڪار غلط فهمي آهي. خدا جي عجيب ڪاريگريءَ تي غور ڪرڻ گهرجي ۽ ان جي عظمت ۽ هيبت ۾ گم ٿي وڃڻ گهرجي. جڏهن الله تعاليٰ جي ڪاريگريءَ تي غور ڪندؤ تڏهن توهان تي پنهنجي حقيقت کلي ويندي ۽ پوءِ خاموشي اختيار ڪندؤ.

هاڻي توهان اهو چوندا: لَا أَحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَىٰ نَفْسِكَ: ”آئون تنهنجي تعريف جو احاطو نٿو ڪري سگهان، تون اهڙو آهين، جهڙي تو پنهنجي تعريف پاڻ ڪئي آهي.“
حضرت ذوالقرنين ۽ ڪوه قاف جي ڳالهه ٻولهه مان بزرگ اهو ئي سمجهايو آهي ته، اوصافِ باري تعاليٰ جو بيان ناممڪن آهي.

رفت ذوالقرنين سوي ڪوه قاف

ويدڪه را کز زمره بود صاف

ترجمو: ”ذوالقرنين ڪوه قاف ڏانهن ويو، هن جبل کي ڏٺو ته، زمره کان وڌيڪ صاف هو.“

ذوالقرنين هڪ نيڪ دل بادشاهه هو، جنهن جو نالو سڪندر هو. هيءُ سڪندر اعظم کان گهڻو اڳ ٿي گذريو آهي. ڪوه قاف هڪ جبل جو نالو آهي. اهو جبل سڄي دنيا کي پنهنجي گهيري ۾ آڻيو بيٺو هو، ذوالقرنين کيس مخاطب ٿيندي چيو ته تنهنجي وڏائيءَ جي مقابلي ۾ ٻين جبلن جي ڪا حيثيت نه آهي. ڪوه قاف جواب ڏنو: اهي جبل منهنجون پاڙون آهن، پاڙ ۽ اصل برابر ڪونه هوندا آهن. انهيءَ ڪري تون انهن کي ٻيو جبل سمجهي رهيو آهين. دنيا جي هر جبل هيٺان منهنجي رڳ آهي، اهڙيءَ طرح سڄي دنيا منهنجي رڳن ۽ نسن تي آباد آهي.

جڏهن الله تعاليٰ ڪنهن شهر تي زلزلو نازل فرمائڻ چاهيندو آهي، تڏهن مون کي حڪم ڏيندو آهي ته آئون پنهنجي رڳن کي چوريندو آهيان ته ان شهر ۾ زلزلو اچي ويندو آهي. جڏهن مون کي رڪن جو حڪم ڏيندو آهي ته منهنجي اها نس بيهي رهندي آهي. بظاهر آئون بيٺل ۽ ساڪن آهيان، پر الله جي حڪمن تحت منهنجي ڊوڙ ڊڪ جاري آهي. ساڪن رهي ڪم ڪرڻ جو مثال مرهم ۽ عقل آهي. جنهن جي عقل ۾ اها ڳالهه نٿي اچي، اهو زلزلي جو سبب زمين جي بخارن کي سمجهي ٿو، پر حقيقت ۾ زلزلي جو سبب خدائي حڪم ۽ ڪوه قاف آهي.

ماڪوڙين جي گفتگو

هڪ ننڍڙي ماڪوڙي ڪاغذ تي هلي رهي هئي. هن قلم کي لکندي ڏٺو ته ان جي تعريف ڪرڻ شروع ڪيائين. هي ماڪوڙي جنهن جي نظر تيز هئي، ان چيو: آڱرين جي واکاڻ ڪر، ڇاڪاڻ ته اهو هنر انهن جو آهي. ٽين ماڪوڙي جنهن جي نظر انهن ٻنهي کان وڌيڪ تيز هئي، تنهن چيو ته آئون ٻانهن جي واکاڻ ڪريان ٿي، ڇاڪاڻ ته آڱريون ان جون شاخون آهن.

مولانا رومي هن ڳالهه مان هيءُ ثابت ڪيو آهي ته عقلمند مسبب الاسباب تي نظر رکندو آهي. ڪم عقل رڳو سبب کي ڄاڻندو آهي.

مورڪے بر کاغذے دید او قلم

گفت بامور و گر این راز هم

ترجمو: ”هڪ ننڍڙي ماڪوڙيءَ کاغذ تي قلم هلندي ڏٺو، هن بي ماڪوڙيءَ سان اهو راز سڀو...“

بي ماڪوڙيءَ چيو ته، اهو قلم جو هنر نه آهي، پر اصل ڪاريگري ڪاتب جي آڱرين جي آهي. ٽئين ماڪوڙيءَ چيو ته، حقيقت ۾ اهو ڪم ٻانهن جو آهي. اها ڳالهه هلندي وڃي ماڪوڙين جي سردار وٽ پهتي جنهن چيو ته، ڪاريگريءَ جو اصل سبب جسم نه آهي، روح آهي. جسم روح جو هڪ لباس ۽ آلو آهي، نقش عقل ۽ جان ٺاهيندا آهن. اها ماڪوڙي به هن حقيقت کان بي خبر هئي ته عقل ۽ جان خدا جي تحريڪ تي عمل ڪن ٿا. جيڪڏهن الله تعاليٰ عقل تان ٿوري دير جي لاءِ پنهنجي مهرباني هٽائي ٿو ته اهو بي عقليءَ جا ڪم ڪرڻ لڳندو آهي.

ذوالقرنين جي بيهر التجا ۽ الله تعاليٰ جي تعريف ۽ عجائب جو بيان

چونکہ کوہ قاف دُرِ نطق سفت

چونش گویا یافت ذوالقرنين گفت

ترجمو: ”جڏهن ڪوہ قاف لفظن جا موتي پوتا، ته ذوالقرنين ان کي ڳالهائيندي ڏٺو، تڏهن چيائين...“

اي ڪوہ قاف! تون الله تعاليٰ جي صفتن کان واقف آهين، اسان کي ان جي صفتن کان واقف ڪر؟ ڪوہ قاف چيو، الله تعاليٰ جون صفتون بيان کان بالاتر آهن، قلم ۾ اها طاقت نه آهي جو انهن کي لکي سگهي. ذوالقرنين چيو: ڪجهه ته ٻڌاء؟ تڏهن چيائين ته: هي جهنگ ايڏو وڏو آهي جو 300 سال گهمندو رهجي ته به ان جو مڪمل جائزو وٺي نه سگهيو. ان کي خدا برف سان ڀريو آهي. ان تي برف جا ته ڄميل آهن. هن جهنگ ۾ الله تعاليٰ برف جا جبل گڏ ڪيا آهن، ان ۾ حڪمت هيءُ آهي ته، جيڪڏهن هن جهنگ جي برف جي جبلن جي ٿڌاڻ نه هجي ته دوزخ جي باهه جي گرمي مون کي ساڙي ڇڏي ها. جيڪڏهن غافلن جي غفلت جو اثر عارفن جي دل تي نه پوي ته عارفن جو شوق انهن کي ساڙي ڇڏي. غافلن جي غفلت جو اثر عارفن جي دل تي اهوئي اثر ڪري ٿو جيڪو برف جا جبل ڪوہ قاف جي لاءِ ڪري رهيا آهن. دوزخ جي باهه جنهن جي تاثير جو ايتري قدر بيان ٿيو، اها الله جي قهر ۽ غضب جو هڪ ذرو آهي، پر قهر ۽ غضب جي ان حالت جي باوجود الله تعاليٰ جي ڪرم جي ٿڌاڻ ان کان وڌيڪ آهي. رحمت جي غضب تي سبقت ڇڏي نه آهي، پر معنوي آهي، رحمت ۽ غضب ٻئي الله جي صفت ۽ ارادي جون صورتون آهن ۽ ارادو عين ذات باري تعاليٰ آهي.

انهيءَ ڪري هتي سابق به مسبوق هجڻ هڪ شيءِ جي صفت آهي. ساڳي شيءِ سابق به هجي ۽ مسبوق به. جيڪڏهن اهو سمجهه ۾ نه آئي ته اهو تنهنجي عقل جو نقصان آهي ۽ انسانن کي عقل جو ٿورو حصو مليو آهي. جيڪو انسان دنيا جي آلائشن ۾ آهي، ان جي پرواز اعليٰ علوم ڏانهن نٿي ٿئي. پڪي جي پرواز فقط آسمان جي فضا ۾ آهي. ناقص عقل جي پرواز جو حال به ائين آهي، رحمت ۽ غضب جي سابق ۽ مسبوق هجڻ کي جيڪڏهن تون نٿو سمجهي سگهين ته ان جو اقرار ۽ انڪار نه ڪر، پر پنهنجي عاجزيءَ جو اظهار ڪر، رحمت خداوندي تنهنجي دستگيري ڪندي. جيڪڏهن انڪار ڪندي ته توتي قهر خداوندي نازل ٿيندو. عجز ۽ حيراني اختيار ڪر ته الله جي مدد اچي ويندي. حيراني ۽ عاجزي جي حالت ۾ تون ضرور چوندين ته، اي الله! مون کي هدايت فرما. حقيقتن جو

سمجھڻ مشڪل آهي، پر جڏهن انسان عاجزي ڪندو آهي ته الله تعاليٰ رحمت فرمائيندو آهي ۽ حقيقتون سمجھ ۾ اچي وينديون آهن.

حضور ﷺ جن جو جبرئيل کي اصل صورت ۾ ڏسڻ

مصطفىٰ مٰ گفٽ پيش جبرئيل

ڪه چنانڪه صورت تست اے خليل

ترجمو: ”مصطفىٰ ﷺ جبرئيل عليه السلام کي چيو ته، اي دوست! جهڙي تنهنجي اصلي صورت آهي (مون کي ڏيکار) ...“
حضور ﷺ حضرت جبرئيل عليه السلام کي چيو، پنهنجي صورت ڏيکار تان ته آئون ان جو نظارو ڪريان!
جبرئيل عليه السلام چيو، جسماني حواس ڪمزور هوندا آهن، اهي ان نظاري جو تاب برداشت نه ڪري سگهندا ۽ توهان کي تڪليف ٿيندي! حضور ﷺ فرمايو: اصل صورت ڏيکاريو، تان ته جسم کي پنهنجي حواسن جي ڪمزوري معلوم ٿي وڃي. انسان جا جسماني حواس يقيناً ڪمزور آهن، پر روح انساني نهايت طاقتور ۽ وڏي مخلوق آهي. انسان جي جسم جو مثال لوهه ۽ پٿر وانگر آهي، پر ان جي صفت چمق وانگر آهي، جنهن ۾ باهه جهڙي مخلوق پوشيده هوندي آهي. پٿر ۽ لوهه مان جيڪا باهه پيدا ٿيندي آهي، اها قهر وانگر آهي. طاقتور جو ضعيف مان پيدا ٿيڻ ناممڪن ناهي. انسان جو بدن چمق جي ذريعي باهه پيدا ڪري ٿو ۽ اها باهه انسان جي بدن کي ختم ڪري ڇڏي ٿي. انسان جي بدن ۾ اها ابراهيمي باهه لڪل آهي، جيڪا باهه جي سياري تي غالب ايندي آهي.

پٿر ۽ لوهه هٿوڙي کان عاجز آهن، پر انهن مان جيڪا باهه پيدا ٿئي ٿي اها لوهه جي کاٽين کي به ڳاري ڇڏيندي آهي. انسان جيتوڻيڪ دنيا ۽ جهان جي پيداوار آهي پر اصل کان وڌيل آهي. انسان جو ظاهري جسم مچر کان عاجز ٿي وڃي ٿو. پر هن جو روح ستن آسمانن کي گهيري وٺي ٿو.

حضور ﷺ جي اصرار تي حضرت جبرئيل عليه السلام پنهنجي اصل صورت ۾ ظاهر ٿيو. حضرت جبرئيل عليه السلام جي پانهن جي هڪ ڪنڀ مشرق ۽ مغرب کي ڍڪي ڇڏيو. حضرت جبرئيل عليه السلام جي هيبت منڪرن لاءِ آهي. خواصن تي مهرباني ڪندو آهي. بادشاهه عوام تي هيبت طاري ڪندا آهن ۽ خواص تي مهرباني ڪندا آهن. جڏهن بادشاهه جي سواري ايندي پئي آهي ته ماڻهو رستي کان پري ٿي ويندا آهن. بادشاهه جو اهو سڄو رعب ۽ دٻڻو رستي جي عوام ۽ خواص لاءِ هوندو آهي تان ته اهي پنهنجي وڏائي جو خيال دل مان ڪڍي ڇڏين. چاڪاڻ ته بادشاهه ڪاوڙ جي وقت پڪڙڻ تي قادر آهي. جڏهن بادشاهه پنهنجي خاص محفل ۾ هوندو آهي ته، اتي نه خوف هوندو آهي، نه بدلي ۾ قتل جو ڊپ هوندو آهي، خاص مجلس ۾ بُردباري ٿي بُردباري هوندي آهي. طبل ۽ نغارو جنگ جي وقت لاءِ هوندو آهي. عيش عشرت جي مجلس ۾ چنگ ۽ رباب هوندو آهي. محاسبِي جي ڪچهري عوام جي لاءِ هوندي آهي. خاص محفل ۾ حسينن جي هٿ ۾ جام هوندو آهي. جنگ جو سامان جنگ جي لاءِ هوندو آهي. عيش عشرت جي مجلس ۾ شراب هلندو آهي. حضور ﷺ سج ۽ شمع وانگر آهن، حضرت جبرئيل عليه السلام ذري ۽ پرواني وانگر آهن.

روح جا اوصاف بيان کان ٻاهر آهن، جيڪڏهن بيان ڪيا وڃن ته ڪو ٻڌڻ جو تاب نٿو رکي سگهي. پاڻ سڳورن ﷺ جو فرمان آهي: تَنَامُ عَيْنَايَ وَلَا يَنَامُ قَلْبِي: ”منهنجون پئي اکيون سُمهن ٿيون، دل نٿي سمهي.“ روح مبارڪ ستل ڪونه هو، پر ان تي جسم جي حفاظت سان هڪ غير اختياري غفلت طاري هئي. حضور ﷺ جن جي روح جي اها صفت الله ۾ به آهي، جو اهو مجرمين کان غفلت اختيار ڪندو آهي، ورنه ڪو ظالم ظلم نه ڪري سگهي. مطلب ته حضور ﷺ جن جي بيهوشي جو تعلق جسم سان هو ۽ روح جي غفلت ان جي ڪري هئي ته، اهو يدالله جي محبت ۾ پُر جوش هو.

حضرت جبرئيل عليه السلام جي پر سان بيهوش ٿيڻ جي ڪري ڪو هيئن نه سمجهي ته حضرت جبرئيل عليه السلام پاڻ سڳورن عليه السلام کان افضل آهي، ڇاڪاڻ ته حضور عليه السلام ٿوري دير جي لاءِ بيهوش ٿيا. پر جيڪڏهن پاڻ سڳورا عليه السلام پنهنجا روحاني پر پڪيڙين ها ته جبرئيل هميشه لاءِ بيهوش ٿي وڃي ها! حضور عليه السلام جي افضليت جو اندازو هن مان لڳايو ته معراج ۾ حضرت جبرئيل عليه السلام پاڻ سڳورن عليه السلام سان گڏ ساٿ نه ڏئي سگهيو. سدرت المُنتهي تائين پهچي ڪري چوڻ لڳو ته اڳتي وڌندس ته، منهنجا پر سڙي ويندا ۽ حضور عليه السلام جو سير ان کان به اڳتي ٿيو.

حضرت جبرئيل عليه السلام کي خطاب ڪري، مولانا فرمائي ٿو ته، تون شمع محمدي جو پروانو نه هئين، ورنه ان جي سڌ تي پر سڙڻ جو عذر نه ڪرين ها.

مولانا جي راءِ ۾ سدرت المُنتهي واري پرواز جي حد حضرت جبرئيل جي خود متعين ڪيل آهي. الله تعاليٰ جي طرفان متعين ڪيل ڪانهي. انهيءَ ڪري حضور عليه السلام جي سڌ تي ان کي وڃڻ گهرجي ها، چاهي ان جا پر سڙي وڃن ۽ جان هلي وڃي ها. مولانا رومي، حسام الدين کي خطاب ڪري ٿو ته، عوام جو عقل ابتو آهي، انهيءَ ڪري اسان جون ڳالهيون انهن کي ابتيون معلوم ٿينديون. هاڻي اها ڳالهه ختم ڪريو ۽ توهان پنهنجو پاڻ کي شينهن وانگر سمجهو. عوام گورخر (جهنگلي گڏهه) آهي، انهن جو شڪار ڪريو ۽ ڳالهائڻ ۾ انهن جا تابع بنجي وڃو. توهان جي منشا جون ڳالهيون عوام کي ابتيون نظر اچن ٿيون. اهي ماڻهو ناسوتي آهن. توهان انهن ۾ عارضي طور تي آهيو. انهن جي عقل مطابق ڳالهيون ڪريو. توهان جو وطن عالمِ آخرت آهي.

حضرت موسيٰ کي حڪم ٿيو ته، هو فرعونين سان نرمي سان ڳالهائي. توهان به ائين ڪريو. گرم تيل ۾ پاڻي وجهيو ته اهو اڀامي پوندو. ڊيگ ۽ چلڪه کي به خراب ڪندو. مخالفن سان سخت ڳالهه ڪرڻ ۾ ڳالهه بگڙي ٿي. ڳالهه نرمي سان ڪريو، پر صحيح ڪريو. غلط بياني نه هجڻ گهرجي. نرم ۽ صحيح ڳالهه ڪرڻ جو طريقو هيءُ آهي ته مٿي ڪاڻڻ واري کي ڳڙ جا فائدا ٻڌايا وڃن. نرميءَ ۾ غلط ڳالهه هيءُ آهي ته ان کي مٿي ڪاڻڻ جي ترغيب ڏني وڃي.

توهان روحاني طور تي نصيحت ڪريو، جنهن ۾ لفظن جي ضرورت نه آهي. گذرن وغيره جي واڙين، فصلن ۽ انگورستان ۾ جانورن کي ڊيچارڻ لاءِ مٿل گڏهه يا ڪنهن وحشتناڪ شيءِ کي اڀو ڪوڙيو ويندو آهي. ان کي ڏسي جانور ڊڄي پڄي ويندا آهن. گذرن ۽ انگورن کان محروم ٿي ويندا آهن. عوام کي سمجهڻ ۾ نه اچڻ واري ڳالهه انهن لاءِ مٿي جو سور بنجي ويندي. اهي حقيقتن تي غور ڪرڻ کان محروم رهجي ويندا آهن. اي ضياءُ الحق! مثنوي جا علم جيڪي بمنزل انگورستان ۽ واڙين جي آهن، انهن ۾ اهي ڳالهيون نه ڪر، جيڪي عوام جي لاءِ مٿي جو سور بنجن. جڏهن اهي دنيا جي آلاش کان صاف ٿي ويندا، تڏهن اها مثنوي انهن جي لاءِ فائديمند ٿيندي.

اي حسام الدين! آئون توکي هن ڪري نصيحت ڪري رهيو آهيان ته مثنوي ۾ جيتوڻيڪ الفاظ منهنجا آهن پر معنائون تنهنجون عطا ڪيل آهن. آءٌ غلطي پيو ڪريان. اصل ۾ لفظ ۽ معنائون ٻئي تنهنجا عطا ڪيل آهن، مطلب ته مثنوي جو مدار توتي آهي. توهان الله وٽ محمود آهيو. خدا ڪري ته دنيا ۾ به محمود رهو ۽ ماڻهو توهان جي تعريف جا قائل ٿي توهان کان فيض حاصل ڪن. ناسوتي ماڻهو توهان جهڙن ملڪوتن سان ملي وڃن. جيستائين انهن ۾ ناسوتي آهي، بيائي آهي، جڏهن روحاني بنجي ويندا، بيائي ختم ٿي ويندي. دنيا ۾ اتحاد ۽ تفرقي جو سبب روحن جو اتحاد ۽ نفرت آهي. جڏهن روحن ۾ اتحاد هوندو آهي، تڏهن دنيا ۾ حضرت موسيٰ عليه السلام ۽ حضرت هارون عليه السلام وانگر ڪير ڪنڊ بنجي ويندا آهن. جڏهن ٿوري سڃاڻپ کان پوءِ انهن ۾ اجنبيت اچي ٿي ته اها پردو ۽ حجاب بنجي ويندي آهي. پوءِ مُربي روح ان ناشڪري جي ڪري ان کان مُنهن موڙيندو آهي. انهيءَ ڪري منڪرن جي روح حضور عليه السلام جن کان منهن موڙيو.

يهودين ۽ نصارن جي اعتقاد جو بيان

پيش از انكه نقش احمد فر نمود

نعت او هر گبر را تعويد بود

ترجمو: ”اُن کان پهريان جو احمد ﷺ جي صورت شان ڏيکاري، ان جي تعريف هر کافر جو تعويد هئي.“
 حضور ﷺ جي پيدائش کان اڳ سندن تعريف هر يهودي ۽ نصرانيءَ جو تعويد بنيل هئي ۽ اهي چوندا هئا ته هڪ نبي آخر الزمان ضرور ايندو ۽ حضور ﷺ جي آمد لاءِ آتا هئا. الله تعاليٰ کان حضور ﷺ جي جلد اچڻ جون دعائون گهرندا هئا. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: ”وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا“ (البقره: 89) يهودي بعثت کان اڳ ۾ پاڻ سڳورن جي توقع تي کافرن جي مقابلي ۾ پنهنجي فتح جون دعائون گهرندا هئا. حضور ﷺ جو تصور هر وقت انهن سان گڏ هوندو هو. حضور ﷺ جو صحيح نقش ۽ تصوير اهڙن گدڙن جي دل ۽ دماغ ۾ نٿي اچي سگهي. اها حضور ﷺ جي خيالي تصوير هئي. ديوار جي بياني ان جو عيب آهي، جيڪڏهن حضور ﷺ جي صحيح تصوير ديوار تي پئجي وڃي ته اها به پنهنجي بياني ڇڏي ڏي ها.

قرآن پاڪ ۾ آهي ته: فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ (البقره: 89) ”جڏهن اها شيءِ انهن وٽ آئي جنهن کي اهي ڄاڻي چڪا هئا، تڏهن ان جو كفر ڪرڻ لڳا.“ يعني حضور ﷺ جي بعثت ٿي وئي ۽ اصل صورت انهن جي اڳيان اچي ويئي. اهي ڪوڙا سڪا هئا. جڏهن مٿن ايمان جي گرمي پئي ته اهي وڌيڪ ڪارا ٿي ويا، ڇاڪاڻ ته کونن منافقن جي دل ۾ اهل الله جي محبت ڪانه هوندي آهي. کونو، ڪسوٽيءَ جو شوق هن لاءِ ظاهر ڪندو آهي تان ته ٻين کي شڪ ۾ مبتلا ڪري ۽ اهي سمجهن ته جيڪڏهن اهو ڪرو (سچو) نه هجي ها ته ڪسوٽيءَ جو شوق ڇو ظاهر ڪري ها، پر اهڙي طريقي ۾ نااهل مبتلا هوندا آهن. اهڙن نااهلن کي هي سمجهڻ گهرجي ته کونو ڪسوٽي ضرور چاهيندو آهي پر ڪوڙي، جنهن سان ان جو عيب ظاهر نه ٿئي.

هيءُ ڪلام ته ايتري قدر ڊگهو آهي جو قيامت تائين ختم ڪونه ٿيندو. انهيءَ ڪري في الحال ان کي ختم ڪرڻ گهرجي. بهرحال ٻي ڳالهه اها ته جيڪا ڪسوٽي عيب کي لڪائي اها ڪسوٽي نه آهي ۽ نه ان ۾ سڃاڻڻ جو نور آهي. جيڪو آئينو چهري جو عيب لڪائي، اهو منافق آهي. اهڙي آئيني جي هرگز جستجو ۽ ڳولا نه ڪريو. اهڙو آئينو تلاش ڪريو، جيڪو صحيح چهرو ڏيکاري، اهڙي آئيني يعني رهنما ۽ سونهين جي ذريعي توکي خدا خود اهڙو آئينو بنائيندو جو ان ۾ عرش ۽ آسمان نظر ايندو. عرش ۽ آسمان ته ڇا ان آئيني ۾ توکي خدا جون تجليون نظر اچڻ لڳنديون. اها ڳالهه سمجهي ڇڏ.

دفتر پنجون

شہ حسام الدين کہ نور انجم ست
طالب آغاز سفر پنجم ست

ترجمو: ”شاہ حسام الدين جيڪو ستارن جو نور آهي، پنجون ڪتاب شروع ڪرڻ چاهي ٿو.“

ضياءُ الحق حسام الدين جو مطالبو آهي ته مثنويءَ جو پنجون دفتر شروع ڪيو وڃي. اي ضياءُ الحق! عوام ۾ تنهنجي تعريف ٻڌڻ جي اهليت نه آهي ورنه آئون تنهنجي گهڻي تعريف ڪريان ها ۽ ان کان سواءِ ڪا ڳالهه نه چوان ها. عوام جي اڳيان حسام الدين جي تعريف ڪرڻ ائين آهي، جيئن باز جي خوراڪ جهرڪيءَ کي ڪارائي وڃي پر باز جو لقمو جهرڪيءَ جي ملڪيت نه آهي. هاڻي پاڻيءَ کي تيل چوڻو پئجي رهيو آهي. يعني عوام جي اڳيان غير حقيقي تعريف ڪرڻي پئجي رهي آهي ۽ تعريف ۾ تڪلف ڪرڻو پوي ٿو. جهڙي طرح سج مدح ۽ تعريف کان بي نياز آهي، حسام الدين به اهڙي طرح آهي. جيڪڏهن ڪو شخص سج کي اوندهه چوي ته ماڻهو خود ان کي انڌو چوندا. اي حسام الدين. جيڪو توهان تي حسد ڪري ٿو توهان ان کي معاف ڪريو، ڇاڪاڻ ته ان جي حسد سان اوهان جو نقصان نه آهي پر خود ان جو نقصان آهي. توهان سج آهيو ۽ توهان جو فيض سج جي فيض وانگر آهن. جيڪڏهن ڪو سج کي ۽ ان جي فيض رساني کي ماڻهن جي اکين کان لڪائڻ گهري ته اهو خود حماقت ۽ بيوقوفي ۾ مبتلا آهي.

سج جي شعائن سان ميون کي تازگي عطا ٿيندي آهي. سج جا حاسد نه ان جو نور گهٽائي سگهن ٿا ۽ نه ان جو رتبو گهٽ ڪري سگهن ٿا. اي حسام الدين! توهان جو رتبو عام عقلن کان مٿي آهي. ان جي جيڪا تعريف ڪئي وڃي اها گهٽ آهي. حسام الدين جي پوري تعريف جيتوڻيڪ ناممڪن آهي، پر پوءِ به عاجزان ان جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي ڇاڪاڻ ته جيڪا شيءِ پوري طرح حاصل نه ٿي سگهي ان کي مڪمل طور ڇڏڻ نه گهرجي، ڪجهه نه ڪجهه ان مان حاصل ڪرڻ گهرجي، انسان مينهن جو سڀ پاڻي نٿو پي سگهي پر ٿورو ضرور پيئي ٿو. درياءُ جو سڀ پاڻي نٿو پي سگهجي، پر بقدر امڪان سيراڻي حاصل ڪئي ويندي آهي. حسام الدين جي پوري تعريف عوام جي اڳيان ناممڪن آهي، ته به ان جو ڪجهه حصو بيان ڪرڻ گهرجي. جيتوڻيڪ حسام الدين جي تعريف ان تعريف جو مغز نه آهي، پر چلڪو يا گل آهي پر عوام ۾ ان لاءِ به فائدا آهن. بلندي ۽ پستي (هيٺانهين ۽ مٿانهين)، فائدا ۽ نقصان سڀ اضافي ڳالهيون آهن. هڪ شيءِ هڪ جي لاءِ مفيد ته ٻئي جي لاءِ غير مفيد آهي. توهان جي تعريف عوام جي لاءِ مفيد آهي. جيتوڻيڪ اها حقيقي نه آهي. معمولي تعريف هن ڪري ڪري رهيو آهيان تان ته اهي حقيقي تعريف تائين رهنمائي حاصل ڪن. تنهنجي ذات جي ذريعي مخلوق وهر ۽ گمان کان لنگهي يقين جو مرتبو حاصل ڪري سگهي ٿي. طالب ان وقت فيض حاصل ڪري سگهي ٿو جڏهن ان جي دل ۾ مطلوب جي عظمت هجي. فيض حاصل ڪرڻ لاءِ استعداد ۽ ڪوشش ضروري آهي. ڪوشش وارو نور حاصل ڪندو آهي. ڪوڻو اوندهه کي پسند ڪندو آهي. ڪمزور

اڪين وارا رات جو گهمندا آهن. چمڙو ۽ ڪوٺو ڪڏهن روشنيءَ جو طواف ڪونه ڪندا آهن. جن جي دليين ۾ دين ڏانهن تاريخي ۽ اوندھ آهي انهن لاءِ علمي موشگافيون حقيقت پهچڻ ۾ تائين مانع بنجي وينديون آهن. اهي ماڻهو جيستائين دين جي حقيقت جي هنر سان آراسته نه ٿيندا آهي شيخ حسام الدين جي تعريف کي نه سمجهندا. جيڪي ماڻهو ڪوئي وانگر زمين جي سوراخن ۾ رهڻ جا عادي آهن، اهي ڪجور وانگر بار آور ۽ ميويڊارا نه ٿيندا آهن.

فخذ اربعة من الطير واري آيت جو تفسير

حضرت ابراهيم عليه السلام کي فرمايو ويو: جيڪڏهن توکي اسانجي صفت زنده ڪرڻ ۽ مارڻ واري ۾ شڪ آهي ته چئن پکين کي ذبح ڪر. اهي چار پکي بدڪ، مور، ڪانگ ۽ ڪڪڙ هئا.

مولانا رومي فرمائي ٿو: انهن چئن پکين مان انسان جون چار بريون صفتون مراد آهن جيڪي انسان لاءِ حقيقت بيني کان مانع آهن. انسان انهن صفتن جو ازالو ڪري ته حقيقت بين بنجي ويندو آهي. بدڪ مان مراد حرص، مور مان مراد مرتبي جي محبت، ڪانگ مان مراد تمنا، ڪڪڙ مان مراد شهوت آهي.

چار وصف ست ايس بشر راول فشار

چار ميخ عقل گشته ايس چار

ترجمو: ”اهي چار صفتون انسان جي دل کي نيورڙن واريون آهن. اهي چار ئي عقل جون چار ميخون آهن.“

جيڪڏهن انسان ابراهيم خليل الله وانگر حقيقت بين بنجڻ چاهي ٿو ته ان کي پنهنجي انهن چئن حقيقتن کي مٽائڻ گهرجي. اهي چار ئي صفتون ڪانگ جي خاصيت رکن ٿيون. ڪانگ سڀ کان پهرين مُردِي جي اک ڪڍندو آهي، اها صفت به انسان کي اندو ڪندي آهي. جيڪو شخص انهن چئن صفتن کي مٽائيندو ته ان جي ڄاڻ حقيقت تائين پهچي ويندي. اي حسام الدين! ماڻهن مان صفاتِ ذميه کي پري ڪر تان ته انهن کي سلوڪ ۾ سير حاصل ٿي وڃي. انسان جي جسم ۾ اهي چار خصلتون آهن، جن کي چئن پکين سان تعبير ڪيو ويو آهي. انهن خصلتن جي ازالو سان انسان کي ابدي زندگي نصيب ٿيندي. انهن چئن خصلتن کي اهڙيءَ طرح قابو ۾ رکڻ جو انهن جي نقصان کان بچي سگهڻو. جڏهن توهان ماڻهن جي دليين تي حڪومت ڪرڻ لڳندا تڏهن خلافتِ الاهي جا حقدار ٿيندا. انهن بُراين جي ازالو سان حياتِ سرمدِي حاصل ٿيندي. انهن چئن پکين جهڙيون انسان ۾ چار خصلتون آهن. بدڪ مان مراد انسان جو حرص آهي ۽ ڪڪڙ مان مراد انساني شهوت آهي. مور مان مراد انسان جي جاه طلبي ۽ مرتبو آهي ۽ ڪانگ مان مراد انسان جي تمنا آهي. هڪ آرزومند جي هيءَ تمنا هوندي آهي ته کيس دنياوي زندگي هميشه جي لاءِ حاصل ٿي وڃي يا گهٽ ۾ گهٽ عمرِ دراز ٿي وڃي. انسان جو حرص بدڪ وانگر آهن جيڪا هر جڳهه پنهنجي چنڊ خوراڪ جي جستجو ۽ ڳولا ۾ هڻندي رهندي آهي. الله جي احڪامن مان ان فقط ”توهان کائو ۽ پيو“ جو حڪم ٻڌو آهي. ٻيا حڪم ڇڏي ڏنا اٿس. ائين کاڌي جي حرص ۾ آهي. جيئن چور گهر مان چوري ڪرڻ مهل جلدي جلدي پنهنجو ٿيلهو پريندو آهي. اهو جلد بازي هن ڪري ڪندو آهي ته جيئن ٻيو ڪو چور پائيوار نه ٿي وڃي. کيس پنهنجي خدا تي ڀروسو ڪونه هوندو آهي.

مومن مرد جيئن ته آخرت واري زندگي جو عقيدو رکي ٿو انهيءَ ڪري ان ۾ جلد بازي ڪونه هوندي آهي، کيس اطمینان هوندو آهي. سندس خدا ان جي دشمن تي غالب هوندو آهي ۽ کيس ٻين مومن جي طرفان به اطمینان حاصل هوندو آهي ۽ هو خدائي انصاف تي يقين رکندو آهي. مومن انهن عقيدن جي ڪري مطمئن رهندو آهي جو ان جو مُقدر ڪو ڦري نٿو سگهي. مومن پنهنجي ضرورت تي ٻين کي ترجيح ڏيندو آهي. ۽ ڇاڪاڻ ته حديث شريف ۾ آهي حِلْم ۽ بردباري الله جي طرفان آهي ۽ جلدبازي شيطان جي طرفان آهي ۽ قرآن شريف ۾ آهي ته، ”شيطان توهان کي مسڪينيءَ

کان ڊيچاريندو آهي. (البقره: 268) شيطان مسڪيني کان هن ڪري ڊيچاريندو آهي ته انسان ڪاڌو ڪمائڻ ۾ حرام کان پرهيز نه ڪري. ڪافر ۾ نه مروت هوندي آهي نه بردباري ۽ نه وري اهو ثواب جو حقدار هوندو آهي.

هن حديث جي وارد ٿيڻ جو سبب ته ”ڪافر جو ستن آندن ۾ ۽ مومن هڪ آندي ۾ ڪائيندو آهي“ هن قصي مان مقصد بسيار خوري ۽ گهڻي ڪاڻڻ جي نقصانن کي سمجهائڻ آهي.

ڪافرانِ مهمانِ پيغمبر شدند

وقتِ شام ايشان به مسجد آمدند

ترجمو: ”ڪافر پيغمبر ﷺ جا مهمان ٿيا، شام جي وقت مسجد نبوي ۾ آيا...“

۽ چيائون ته اي بادشاهه! اسين مهمان بنجي آيا آهيون ۽ پري کان آيا آهيون، بي سرو سامان آهيون، اسان تي مهرباني ڪريو. پاڻ سڳورن ﷺ دوستن ڏانهن منهن ڪيو ۽ فرمايائون: اي منهنجا دوستو! ورهاست ڪريو ڇاڪاڻ ته توهان منهنجي محبت سان نثار آهيو. دشمنن تي بادشاهه کي ڪاوڙ ايندي آهي، جنهن ڪري سپاهي تلوار هلائيندا آهن. بادشاهه لشڪر جي لاءِ روح وانگر آهي. جيڪڏهن بادشاهه خوب سيرت آهي ته سپاهي به خوب سيرت هوندو آهي. روح پاڻيءَ وانگر آهي ۽ هي جسم نهر وانگر آهن. جيڪڏهن بادشاهه جي روح جو پاڻي مٺو هوندو ته سڀ نهرون مٺي پاڻيءَ سان ڀريل هونديون آهن، ڇو ته عوام بادشاهه جي دين تي هوندو آهي. عبس جي بادشاهه ائين ئي فرمايو آهي. سورة عبس حضور ﷺ تي نازل ٿي. پاڻ سڳورن ﷺ ارشاد فرمايو ته، النَّاسُ عَلَى دِينِ مُلُوكِهِمْ ”ماڻهو پنهنجي بادشاهن جي دين تي هوندا آهن.“ جيئن چوڻي آهي ته جهڙو راجا تهڙي پرڄا.

مهمانن ۾ هڪڙو پيٽوڙي هو، جيئن ته گهڻو ٿلهو هو تنهنڪري ان کي ڪو پنهنجي گهر ڪونه وٺي ويو. اهو مسجد ۾ رهجي ويو. ان کي پاڻ سڳورا ﷺ وٺي ويا. حضور ﷺ وٽ ست ٻڪريون کير ڏيڻ واريون هيون. اهي کير ڏيڻ واريون ٻڪريون جهنگ ۾ ڪونه وينديون هيون تان ته ڪاڌي جي وقت انهن جو کير ڏڌو وڃي.

ڏڪار ۾ ماڻهو پيٽوڙي ٿي ويندو آهي. بڪايل مهمان ”غز جو پٽ عوج“ هو. (غز ترڪن مان هڪ قوم هئي، جيڪا ڌاڙيل هئي.) عوج جي پيءُ جو نالو عشق هو. مولانا ان کي بُرين عادت جي ڪري غز جو پٽ چيو آهي. عوج سڀني ٻڪرين جو کير پي ويو. ان کير ۾ ارڙهن ماڻهو حصي جا اميدوار هئا. سمهڻ وقت هو حُجري ۾ ويو. ٻانهيءَ ڪاوڙ مان دروازو بند ڪري ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته ان کي ڪاوڙ هئي. اڌ رات جو ڪافر کي پيٽ ۾ سور ٿيو ۽ حاجت جي تقاضا ٿي. پنهنجي بستري تان اٿي دروازي ڏانهن پڳو ته ان کي بند ڏنائين. هن دروازي کولڻ جون گهڻيون تدبيرون ڪيون پر دروازو نه کليو. هن حاجت کي روڪڻ جي هيءَ تدبير ڪئي جو سُمهي رهيو. پوءِ هن پنهنجو پاڻ کي خواب ۾ هڪ ويران جاءِ تي ڏٺو، ڇاڪاڻ ته ان جو باطن ويران هو. پاڻ کي خالي جاءِ ۾ ڏٺائين ته ڪاڪوس ڪري ڇڏيائين. خواب مان سجاڳ ٿيڻ بعد پليديءَ مان ڀريل بسترو ڏسي پریشانيءَ جي ڪري چريو ٿي ويو. سندس دل ۾ ان نازيبا حرڪت جي ڪري گهڻيون پریشانيون پيدا ٿي ويون. چيائين ته منهنجو سمهڻ منهنجي سُجاڳيءَ کان وڌيڪ بدتر آهي. جيئن ڪافر حشر جي ڏينهن تباهي ڏسي واپلا ڪندا ائين شور ڪرڻ لڳو ته رات ڪڏهن ختم ٿيندي، دروازو ڪڏهن کُليدو ته جيئن هو ائين پڇي جيئن تير ڪمان مان نڪرندو آهي، جيئن ان کي کير نه ڏسي. قصو وڏو آهي، مختصر هي ته دروازو کليو ۽ کيس غم جي درد مان چوٽڪارو مليو.

حضور ﷺ جن جو مهمان لاءِ حجرو کولڻ

مصطفى صبح آمد و در راکشاد،

صبح آں گمراه را اُو راه داد

ترجمو: ”صبح جو مصطفيٰ ﷺ آيو ۽ دروازو کوليائون. صبح جو ان گمراه کي پاڻ سڳورن ﷺ رستو ڏنو.“
 پاڻ سڳورن ﷺ کي مهمان جي اها حرڪت ڪنهن طرح معلوم ٿي وئي هئي. انهيءَ ڪري پاڻ سڳورن ﷺ ڪنڊاڻا ٿي ويا. تان ته اهو مصيبت جو ماريل شرمندو نه ٿئي ۽ بي ڌڙڪ ٻاهر هليو وڃي. رات جو دروازو هن ڪري نه کوليائون ته ان کي خوب شرمندگي ٿئي جيڪا ان جي ايمان آڻڻ جو سبب بڻجي وڃي. حضور ﷺ خود لڪا هئا يا خدا پاڻ سڳورن کي ان جي نگاهن کان لڪائي ڇڏيو. الله تعاليٰ ڪڏهن اکين تي اهڙو پردو وجهندو آهي جو انسان پنهنجي پاسي واري دشمن کي به ڪونه ڏسي سگهندو آهي. حضور ﷺ کي ان جي احوالن جو علم ٿي ويو هو پر خدا جو حڪم هو ته رات جو دروازو نه کوليو. رات جو دروازو نه کولڻ بظاهر ان سان دشمني هئي پر ان ۾ ئي ان جي پلائي لڪل هئي. جڏهن ان ڪافر صبح جو دروازو کليل ڏٺو تڏهن لڪي پڳو. ان جي لاءِ مناسب هو ته پنهنجي پاڇائي کي پاڻ صاف ڪري ها. هڪ شخص پاڻ سڳورن کي بسترو ڏيکاري چيو: سائين هي توهان جي مهمان ڪم ڪيو آهي. پاڻ سڳورن ﷺ مُر کي ڏنو ۽ فرمايائون ته ڪُرو ڪٿي اڃ تان ته آئون پنهنجي هٿن سان هن گندگي کي صاف ڪريان. صحابين مان هر هڪ ڪوشش ڪئي ته پاڇائي کي اهي صاف ڪن. صحابي چوڻ لڳا: اي الله جا رسول! اسان جي جان توهان تي قربان! توهان ڇڏيو، اهو ڪم اسين سرانجام ڏينداسين. قرآن پاڪ ۾ ته، لَعَنُكَ اِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ (الحجر: 72) ”تنهنجي عمر جو قسم! اهي پنهنجي مستي ۾ اندا ٿي رهيا آهن.“ خدا حضور ﷺ جي عمر جو قسم کنيو ۽ قسم ذات ۽ صفات خداوندي جو کنيو ويندو آهي ته جن الله تعاليٰ حضور ﷺ جي عمر کي پنهنجي صفت قرار ڏنو. صحابين عرض ڪيو: اسان جي زندگيءَ جو قسم مقصد توهان جي خدمت آهي. اسين جيڪڏهن خدمت نه ڪريون ته زندگي بيڪار آهي. حضور ﷺ فرمايو: مون کي انهن سڀني ڳالهين جو يقين آهي، پر پاڇانو آئون پاڻ پنهنجي هٿن سان صاف ڪندس. ان ۾ حڪمت لڪل آهي.

صحابي سڳورا انتظار ۾ بيهي خود ڌوئڻ واري حڪمت جو مشاهدو ڪرڻ لڳا حضور ﷺ پنهنجي هٿن سان نجاست کي خدائي حڪم سان ڌوئي رهيا هئا. ان ۾ ڪنهن جي تعليم يا رياءَ کي ڪو دخل نه هو.

ڪافر مهمان جو حضور ﷺ جن جي گهر واپس موٽڻ ۽ پنهنجي حالت تي شرمندگي بعد مسلمان ٿيڻ

کافرک را، سڳي بد يادگار

يا وه ويد آزر او گشت او بقرار

ترجمو: ”اُن حقير ڪافرو ته هڪ يادگار مورتِي هئي، جيڪا وڃايائين ته بقرار ٿي ويو.“

اهو مهمان پنهنجي مورتِي وساري ويو هو. جيتوڻيڪ اهو شرمندو هو پر مورتِيءَ جي حرص ان کي ٻيهر موٽڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو. اهو مورتِيءَ جي لاءِ واپس آيو. تڏهن اُن ڏٺو ته حضور ﷺ پنهنجي مبارڪ هٿن سان ان جي جي پليدي ڌوئي رهيا آهن. بيعت رضوان جي سلسلي ۾ قرآن ۾ فرمايو ويو آهي: يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ (الفتح: 10) ”خدا جو هٿ انهن جي هٿن مٿان آهي.“ جن ته الله تعاليٰ حضور ﷺ کي پنهنجو هٿ قرار ڏنو آهي. اهو ڪافر حضور ﷺ جي انهن ڪريمانه اخلاقن کي ڏسي ڪري ايتري قدر متاثر ٿيو جو مورتِي کي وساري ڇڏيائين ۽ چرين وانگر پنهنجو مٿو پتين سان هٿڻ لڳو. رت وهيس، تڏهن حضور ﷺ کي ان تي رحم آيو. هو وڏي واڪ رڙيون ڪندو چوندو رهيو ته اي ڪافرو! حضور ﷺ جي مخالفت کان ڊڄو. حضور ﷺ جيڪي مجموع عالم آهن، پوءِ به خدائي حڪم جا تابع آهن پر آئون جُز ٿي ڪري ظالم ۽ سرڪش بنيل آهيان. اهو ڪافر هر گهڙي آسمان ڏانهن مُنهن ڪري چئي رهيو هو ته منهنجو منهن ان جي قابل نه آهي جو حضور ﷺ جي روبرو پيش ٿيان.

حضور ﷺ سندس بيقراري کي ڏسي ڪري کيس سڀني سان لڳايو ۽ ان کي اطمينان ڏياريو. پاڻ سڳورن ﷺ

ان کي ايمان جو نور عطا فرمايو. مقصد هي آهي ته آه و زاريءَ سان ئي مقصد حاصل ٿيندو آهي. ٻار به ڄاڻي ٿو ته جيستائين نه روئندس ته دائي (ماءُ) ڊوڙي ڪري نه ايندي. پر عاقل بالغ انسان هي نٿو سمجهي، ته رحمت خداوندي آه و زاري کان سواءِ متوجہ نٿي ٿئي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته ”ٿورو ڪلو گهڻو روئو“ (التوبه: 82) ڪڪر جي روئڻ ۽ سج جي گرمي سان ئي دنيا جي تروتازگي آهي. جيڪڏهن جهان ۾ سج جي گرمي ۽ ڪڪر جو پاڻي نه هجي ته جسمن ۾ نشو و نما نه ٿئي. سال جي چئن موسمن جو دارومدار سج جي گرمي ۽ ڪڪرن جي پاڻي تي آهي. انسان کي به پنهنجي ڪمال جي لاءِ عقل ۾ سوزش (۽ گرمي) ۽ اک ۾ ڳوڙها درڪار آهن. جسم جي شادابي روح جي مردگي آهي. جسم کي گهٽائڻ ۽ روح کي وڌائڻ گهرجي. قرآن ۾ آهي ”وَاقْرُؤُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا“ (المزمل: 20) ”۽ الله کي ئي قرض حسنہ ڏيو.“ مولانا رومي، قرض جي معنيٰ الله جي رستي ۾ بدن کي گهٽائڻ واري ڪئي آهي. جسماني خوراڪ کي گهٽ ڪريو، جنت جو سير حاصل ٿيندو. جسم جڏهن جسماني فضلن کان خالي ٿيندو، تڏهن اسرارن ۽ انوارن سان ڀرجي ويندو. جسماني ناپاڪي پري ٿيندي تڏهن پاڪيزگي حاصل ٿيندي. قرآن پاڪ ۾ ”إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا“ (الاحزاب: 33)، ”بيشڪ، خدا چاهي ٿو ته اي اهل بيت توهان کان پليتي پري ٿئي. ۽ اهو توهان کي بلڪل پاڪ ڪري.“ جسماني لذتون ترڪ ڪرڻ کان شيطان ڊيڄاري ٿو ۽ طرح طرح جا وسوسا پيدا ڪري ٿو. شيطان مختلف شين جا فائدا سمجهائي انهن جي کائڻ جي ترغيب ڏي ٿو. شيطان چوي ٿو ته جسم روح جي سواري آهي، ان کي ڪمزور نه ڪرڻ گهرجي. جنهن شيءِ جي عادت آهي اها نه ڇڏ، ورنه بيماريون پيدا ٿينديون. شيطان پنهنجو پاڻ کي حڪيم جالينوس بنائي مختلف مشورا ڏئي ٿو. شيطان چوي ٿو ته جيڪڏهن فلاڻي شيءِ کائيندين ته غم جي درد کان نجات حاصل ٿي ويندي. حضرت آدم عليه السلام سان شيطان اهڙي طرح جون ڳالهيون ڪيون هيون ۽ ڪڻڪ جو دائو کارايائينس. شيطان جون اهي سڀ ڳالهيون هن لاءِ هونديون آهن ته حقير شيءِ کي وڻندڙ ڪري ڏيکاري. شيطان انسان کي ڪن کان جهلي حرص ۽ نقصان واري ڪمائي ڏانهن وٺي ويندو آهي. شيطان شين ۽ وسوسن جي ذريعي صحيح رستي کان روڪي ڇڏيندو آهي. شيطان اهڙو ڪم ڪندو آهي جو ماڻهو شڪ ۾ مبتلا ٿي ويندو آهي. جڏهن شڪ ۽ تردد هجي ته اهو ڪم ڪر جيڪو نبي ﷺ ڪيو آهي ۽ ٻارن ۽ چرين وارو ڪم نه ڪر. حديث شريف ۾ آهي ته ”حَقَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ“ ”جنت دل جي ناپسنديده شين سان ڍڪي وئي آهي.“ شيطان کي اهڙا منتر اچن ٿا جو ارڙ نانگ کي به ڪاريءَ ۾ بند ڪري ڇڏيندو آهي. شيطان پنهنجي منتر جي ذريعي هلندڙ درياءُ کي روڪي ڇڏيندو آهي ۽ وڏن وڏن عالمن تي چٿرون ڪندو آهي. جبلن کي ڪڪ بڻائي ڇڏيندو آهي ۽ پنهنجي چالاڪيءَ جي نمائش ڪندو آهي. شيطان کان بچڻ لاءِ پنهنجي عقل کي عارف ڪامل جي عقل سان وابسته ڪر ۽ ان سان مشورو ڪر.

حضور ﷺ جن جو مهمان کي نوازڻ

اين سخن پايان ندارو آلِ عرب

ماند از الطافِ آلِ قمر در عجب

ترجمو: ”هن ڳالهه جو خاتمو نه آهي. اهو عرب بادشاهه جي مهربانين سان تعجب ۾ پئجي ويو.“

اهو چريو ٿيڻ تي هو. حضور ﷺ ان جي عقل کي سهارو ڏنو. حضور ﷺ جن کيس فرمايو: چريائي ختم ڪر ڇاڪاڻ ته قدرت کي توکان گهڻو ڪم وٺڻو آهي. حضور ﷺ سندس منهن تي پاڻي ڇنڊ ڪاريو، تڏهن اهو هوش ۾ آيو ۽ چوڻ لڳو ته مون کي شهادت جو ڪلمو پڙهايو. حقيقي معنيٰ ۾ ڪلمي شهادت پڙهڻ تي انسان دنيا مان نجات حاصل ڪري آخرت جو ماڻهو بنجي ويندو آهي. ازل ۾ خدا پڇيو هو: ڇا آئون توهان جو خدا نه آهيان، تڏهن اسان جواب ڏنو ته هاڻو. هاڻي اسين دنيا ۾ ان جواب جي ثبوت لاءِ موڪليا ويا آهيون تان ته قول ۽ فعل جي ٻن شاهدين جي

ذريعي پنهنجي هائو واري دعوا کي ثابت ڪيون ته اسان ازل ۾ ”بلي“ چيو آهي، اسان جو قول ۽ فعل ان تي شاهد آهي. شاهدن کي قاضي جي عدالت ۾ خاموش نه رهڻ گهرجي. دنياوي زندگي قول ۽ فعل جي شاهدي لاءِ آهي. جيڪڏهن شاهد عدالت ۾ پهچي ڪري، خاموشي اختيار ڪري ته اهو ان جو جهڳڙالو هجڻ آهي. جيستائين شاهد شاهدي نه ڏيندو تيستائين قاضي جي عدالت ۾ قيد رهندو. شاهدي ڏيڻ ٿوري دير جو ڪم آهي. ان معاملي کي ڊگهو ڪرڻ بيڪار آهي.

نماز، روزو، حج ۽ ٻيون ظاهري عبادتون باطني نور جون گواه آهن
اين نماز و روزه و حج و جهاد
هم گواهي دادست از اعتقاد

ترجمو: ”هي نماز ۽ روزو، حج ۽ جهاد به عقيدتي تي شاهدي ڏين ٿا.“

ارڪان اسلام تي عمل عقيدتي تي عملي شاهدي آهي. هديو ۽ زڪوة ۽ حسد نه ڪرڻ به پنهنجي باطن تي شاهدي ڏين ٿا. جيڪڏهن ميزبان مهمان جي خاطر تواضع ڪري ٿو ته اها هن ڳالهه جي شاهدي آهي ته اهو مهمان مان خوش آهي.

ڪنهن کي هديو ۽ تحفو ڏيڻ به ان جي شاهدي آهي ته ان شخص مان خوش آهي. جيڪڏهن ڪو شخص مال خرچ ڪري ٿو يا دعا ڏئي ٿو ته اهو ان ڳالهه تي شاهد آهي ته ان شخص ۾ تقويٰ جو جوهر موجود آهي يا اهو سخي آهي. روزو هن ڳالهه جي شاهدي آهي ته روزيدار خدا جي حڪم مطابق حلال کاڌي کي به ترڪ ڪري ڇڏيو آهي ته پوءِ اهو حرام ڪيئن کائي سگهي ٿو.

زڪوات هن ڳالهه جي شاهد آهي ته جڏهن اهو پنهنجو مال خرچ ڪري رهيو آهي ته پوءِ ڪنهن ديندار جو مال ڪيئن چورائي سگهي ٿو. جيڪڏهن زڪوات ۽ روزي ۾ ريا وغيره کي دخل ڏيندو ته اهي ٻئي شاهد الله جي درٻار ۾ عدالت کان ڪري پوندا ۽ مجروح ٿي پوندا. شڪاري پکين کي داڻو ڏيندو آهي پر اها سخاوت نه آهي. ٻلي به روزيدار معلوم ٿيندي آهي پر ان اها صورت فقط شڪار کي ڦاسائڻ جي لاءِ بنائي آهي. رياڪاريءَ سان روزو رکڻ وارو ۽ مال خرچ ڪرڻ وارو روزيدار ۽ سخيءَ کي بدنام ڪرڻ وارو آهي. عبادت شروع ۾ ريا پوءِ عادت بنجي ويندي آهي، ان کانپوءِ الله تعاليٰ ان کي عبادت بڻائيندو آهي. جيئن ته الله تعاليٰ جي رحمت سبقت ڪندڙ آهي انهيءَ ڪري الله تعاليٰ رياڪار غدار کي به انجام ۾ نور بخشيندو آهي. الله تعاليٰ ان عبادت کي جنهن ۾ ريا هوندو آهي پاڪ صاف ڪندو آهي تان ته ان جي غفارت جو مظاهرو ٿي سگهي.

پاڻيءَ جي سڀني پليدين کي پاڪ ڪرڻ الله تعاليٰ جي پاڪائيءَ جو ثبوت آهي

الله تعاليٰ پاڻيءَ جي ذريعي پليديءَ کي پاڪ ڪري ٿو، وري ان ناپاڪ پاڻيءَ کي نئين سر وسائي پاڪ ڪري ٿو تان ته ان جي صفتِ قدوسيت ظاهر ٿي سگهي.

آب بهر ایں ببارید از سماک

تا پلیداں را کند از خبث پاک

ترجمو: ”ڪڪر مان پاڻي هن ڪري وسايائين تان ته پليدن کي نجاست ۽ ناپاڪيءَ کان پاڪ ڪري.“

جڏهن پاڻي ناپاڪ ٿيندو آهي ته انسان ان کي استعمال ڪونه ڪندو آهي. الله تعاليٰ ان پاڻيءَ کي واپس گهرائيندو آهي ۽ ان کي پاڪ صاف ڪري وري دنيا ۾ موڪليندو آهي. برسات جي موسم ۾ اهو پاڻي پاڪ صاف

تي ڪري وسندو آهي. جڏهن ان پاڻيءَ کان ڪو دريافت ڪري ٿو تڏهن اهو جواب ڏيندو آهي ته آئون جنتين جي دريا ۾ هئس. آئون هن دنيا ۾ ناپاڪ ٿي ويو هوس، انهيءَ ڪري هليو ويس. الله تعاليٰ مون کي وري پاڪائي جي خلعت عطا فرمائي. تڏهن آئون ٻيهر دنيا ۾ آيو آهيان. اهو پاڻي چوندو آهي اي ناپاڪو! مون ڏانهن اچو، آئون توهان کي پاڪ ڪندس. ڇاڪاڻ ته مون الله تعاليٰ جي صفت قدوسيت حاصل ڪئي آهي. آئون سڀني برائين کي ڏوئي ڇڏيان ٿو. جيڪڏهن انسان شيطان به آهي ته ان کي ملائڪ وانگر پاڪ صاف بنائي ڇڏيان ٿو. جڏهن ناپاڪ ٿيان ٿو ته ان جي دربار ۾ وڃان ٿو ۽ نئين سر پاڪائي حاصل ڪريان ٿو. الله تعاليٰ جو ڪم پاڪ ڪرڻ آهي ۽ منهنجو ڪم ٻين کي پاڪ ڪري آلوده ٿيڻ آهي. جيڪڏهن دنيا ۾ ناپاڪائي نه هجي ها ته پاڻيءَ جي صفت ظاهر نه ٿئي ها. پاڻي هر ضرورت مند کي سيراب ڪري ٿو. پاڻي گاهن کي سيراب ڪري ٿو. هر ناپاڪ کي پاڪ بنائي ٿو. درياءَ ۾ ٻيڙيءَ کي پاڻي مٿي ڦيرائي ٿو. جڙي ٻوٽن ۾ شفا جي خاصيت پاڻيءَ مان پيدا ٿئي ٿي. پاڻي هر قسم جي بيماري جي دوا عطا ڪري ٿو ۽ نهرن ۾ شفا خانو بنجي وهي ٿو. زمين جا بي سهارا ان مان سهارو وٺن ٿا ۽ سڪل ان مان آلاڻ حاصل ڪن ٿا.

گدلي ٿيڻ کانپوءِ ٻيهر صاف ٿيڻ لاءِ پاڻيءَ جو الله تعاليٰ اڳيان ٻاڏائڻ

چون نماز مائه اش تيره شود

پنجو ما اندر زمين خيره شود

ترجمو: ”جڏهن ان جو سرمايو نٿو رهي، اهو خراب ٿي وڃي ٿو ته اسان وانگر زمين ۾ حيران ٿي ويندو آهي.“
پاڻي فرياد ڪندو آهي ته جيڪا تو مون کي پاڪائي عنايت ڪئي هئي، اها آئون ٻين کي ڏيان. ان فرياد تي الله تعاليٰ ڪڪر کي حڪم ڏيندو آهي ته هن پاڻيءَ کي تون ٻي جاءِ تي کڻي وڃ ۽ سج کي حڪم ڏيندو آهي ته تون پاڻي کي مٿي ڇڪ. پوءِ سج پنهنجي گرميءَ سان ان کي ٻاڦ بنائي مٿي ڇڪي ٿو. پاڻيءَ جي انهن احوالن جي ذريعي مقصد الله وارن جي حالتن کي سمجهائڻ هو. عارف ڪامل به توهان جي نجاستن کي پاڪ ڪن ٿا. جڏهن عوام جي ميلاپ سان ڪدورت پيدا ٿيندي آهي، تڏهن اهي الله تعاليٰ ڏانهن رجوع ڪندا آهن. ۽ تَبَتَّلَ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا ① (المزمل: 8) ”ان الله ڏانهن رجوع ڪر“، تي عمل ڪندا آهن. جڏهن عارف ڪامل تبديل اختيار ڪندو آهي ته پوءِ ان ۾ الله جي طرف کان پاڪ ڪرڻ جي طاقت اچي ويندي آهي. هاڻي هو طالبن کي طهارت ڪامل عطا ڪندو آهي ۽ يقين جي درجي تي پهچائيندو آهي.

حضور ﷺ حضرت بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ کي فرمايو ته اي بلال! اسان کي ٻانگ جا ڪلما ٻڌائي راحت پهچاءِ. نماز جي حالت ۾ روح قرب الاهي جو سفر اختيار ڪندو آهي ۽ جسم رکوع ۽ سجدا ادا ڪندو آهي. نماز جي ختم ٿيڻ تي جيڪو سلام آهي اهو ڄڻ روح واپس اچي سلام ڪري ٿو. رجوع الي الله جي سلسلي ۾ حضور ﷺ جن جو اهو مثال، سمجهائڻ جي لاءِ هڪ واسطو ۽ ذريعو آهي. عوام مثال ۽ واسطي کان سواءِ مقصد تائين نٿا پهچن، سمنڊ جو جيوڙو بغير ڪنهن واسطي جي باه مان فائدو حاصل ڪندو آهي. ٻيا به ڪنهن واسطي جي ذريعي باه مان فائدو حاصل ڪندا آهن. حمام (غسل خانو) باه سان گرم ڪيو ويندو آهي. عوام ان جي واسطي سان باه جي گرميءَ مان فائدو وٺن ٿا. حضرت ابراهيم عليه السلام کي واسطي جي ضرورت ڪونه هئي. عوام جي لاءِ رسول بمنزل حمام ۽ ان جي شريعت بمنزل پاڻيءَ جي آهي.

پيٽ جو ڀرڻ الله جي طرفان آهي پر ان جي لاءِ ماني واسطو آهي. لطف الله جي طرفان آهي. باغ ان جو واسطو آهي. جڏهن واسطا ختم ٿي ويندا آهن تڏهن برابر فائدو ٿيڻ لڳندو آهي.

باهرين قول ۽ فعل جو دل ۽ اندروني نور تي شاهدي ڏيڻ

اين هنر با آب راهم شاهد ست

کاندر و نش پُر ز نور ايزدست

ترجمو: ”هي هنر پاڻيءَ جا به گواه آهن، ته هن جو باطن خدائي نور سان ڀريل آهي.“

مطلب ته پاڻيءَ جو ٻين شين کي پاڪ ڪرڻ ۽ وري خود پاڪ ٿيڻ، ان جي پاڪائي جو دليل آهي. انسان جي افعالن ۽ اقوال مان ان جي باطن جو حال معلوم ٿيندو آهي. طبيب مريض جي اندر جي حالت نٿو ڏسي سگهي، تڏهن اهو قاروره (پيشاب) جي ذريعي حالت معلوم ڪندو آهي. بيمارين جو قول ۽ فعل اهو پيشاب آهي جيڪو جسماني طبيب جي لاءِ دليل آهي. ڪامل شيخ جيڪو روحاني طبيب آهي، اهو مريد جي باطن جو سير ڪندو آهي. انهيءَ ڪري ان کي مريد جي قول ۽ فعل مان استدلال جي ضرورت نه آهي. شيخ دلين جا جاسوس هوندا آهن. عوام کي شيخ جي انتخاب ۾ شيخ جي قول ۽ فعل سان ان جي باطن تي استدلال ڪرڻ گهرجي ۽ پتو لڳائڻ گهرجي ته سندس بحر حقيقت سان اتصال ۽ ڳانڍاپو آهي يا نه؟ ان جو قول ۽ فعل ان جي ضمير جو حال ٻڌائيندو. اهو معلوم ڪرڻ ضروري آهي ته ان جو ظاهر خالي ماڻهن کي ڦاسائڻ جي لاءِ آهي يا ان ۾ ڪا حقيقت پوشيده آهي؟ جيڪڏهن اهو محض بناوٽي مرشد آهي ته طالب ان جي قول ۽ فعل ڏانهن ڌيان نه ڪري ۽ جيڪڏهن اهو شيخ سچو آهي ته ان سان وابسته ٿي وڃي. تان ته اهو حقيقت جي سمجهڻ تائين پهچي وڃي.

خدا جو نور عارف جو اندروني راز ظاهر ڪري ٿو

اهو خدائي نور جيڪو پاڻ کي عارف جي باطن مان عارف جي ماڻهن تي ظاهر ڪري اهو ان نور کان اڳرو آهي جيڪو ان جي قول ۽ فعل سان ظاهر ٿئي. جيئن جڏهن سج نڪرندو آهي ته ان کي ڪڪڙ جي ٻانگ ۽ موٽڻ جي اذان ۽ ٻين نشانين جي ضرورت ڪونه هوندي آهي.

جيڪڏهن سالڪ ۾ خدائي نور هوندو ته اهو يقيناً ظاهر ٿيندو آهي ۽ ان جي اظهار جي لاءِ سندس ڪنهن قول ۽ فعل جي ضرورت نه آهي.

ليک نور ساکي کز حد گذشت

نور او پُرشد بيا بها و دشت

ترجمو: ”پر سالڪ جو اهو نور جيڪو حد کان وڌيل آهي. ان جي نور سان جهرجهنگ ڀرجي ويندا آهن.“

عارف بالله ۾ اهو نور هوندو آهي جو ان سان جهان ڀرجي ويندو آهي، ان جي لاءِ شاهدن جي شاهديءَ جي ضرورت ڪونه هوندي آهي. ان جي جوهر جو نور اهڙو روشن هوندو آهي جو ان جي اظهار جي لاءِ ڪنهن تڪلف جي ضرورت نه آهي. اهڙي شيخ جي صداقت تي ان جي قول ۽ فعل سان شاهدي گهرڻ مناسب نه آهي. عرض فنا ٿي ويندو آهي جوهر باقي رهندو آهي. قول ۽ فعل عرض آهي ۽ نور باطن جو جوهر آهي. سون کي سڃاڻڻ جي لاءِ ڪسوتي تي هنيو ويندو آهي. ته اها هٿڻ واري شيءِ (ڪيميڪل) فنا ٿي ويندو آهي ۽ سون باقي رهندو آهي. عبادتن جي ذريعي روح کي نيڪ نامي حاصل ٿيندي آهي. اهي عبادتون فاني آهن نيڪ نامي باقي رهندي آهي.

روح پنهنجي نيڪ نامي جي لاءِ خدائي حڪم مطابق افعال ۽ اقوال ظاهر ڪندو آهي ۽ ٻڌائيندو آهي ته منهنجو عقيدو درست آهي ۽ هي افعال ۽ اقوال ان جي لاءِ گواه ۽ شاهد آهن. پر هر شاهد قابل قبول ڪونه هوندو آهي. انصاف پسند شاهد قابل اعتبار هوندو آهي، انهيءَ ڪري شاهد جو تزڪيه يعني ان جي عدالت ثابت ڪرڻ ضروري آهي.

افعال ۽ اقوال جو تزڪيه هي آهي ته ان ۾ اخلاص هجي، ربا وغيره نه هجي. تنهنجي ايمان جو جيڪو گواه قولي آهي ان ۾ هن جي ضرورت آهي ته تنهنجي زبان مان ڪو غير مناسب لفظ نه نڪري. فعلي گواه ۾ هن جي ضرورت آهي ته تون پنهنجي عملن ۾ عهد الست جي برابر نگهداشت رکندو ڪر. قولي گواه کان جيڪڏهن ڪو لفظ غلط نڪرندو ته گواه رد ٿي ويندو. فعلي گواه جو جيڪڏهن ڪو عمل عهد الست جي خلاف هوندو ته گواه رد ٿي ويندو. انهن ٻنهي گواهن ۾ موافقت ضروري آهي ورنه رد ٿي ويندا. انسان جو قول ۽ فعل ان جي دل ۾ لڪل كيفيت کي ظاهر ڪري ٿو. جيڪڏهن شاهدن جي نيڪي ثابت ٿئي ٿي ته شاهدي مقبول ٿيندي آهي ورنه خود شاهد قاسي پوندو آهي. حج شاهد کي حڪم ڪندو ته بيٺو ره. قرآن پاڪ ۾ حضور ﷺ کي حڪم آهي: فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَاتَّقِ اللَّهَ إِنَّهُمْ مُنْتَضِرُونَ (السجده: 30) ”اي نبي توهان انهن کان منهن موڙيو ۽ انتظار ڪريو، اهي به انتظار ۾ آهن.“

حضور ﷺ جن طرفان مهمان کي ڪلمو پڙهڻ جي آڇ

اين سخن پايال ندارد مصطفیٰ

عرضه کرد ايمان و پذيرفت آل مٿي

ترجمو: ”ان ڳالهه جو خاتمو نه آهي، مصطفیٰ ايمان پيش ڪيو ۽ ان نوجوان قبول ڪيو.“

ڪافر مهمان ڪلمو پڙهي مسلمان ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته آئون جتي به رهان توهان جي دسترخوان جو خوشه چين آهيان. توهان مون کي ابدي حياتي عنايت ڪئي آهي، جيڪو توهان جي دسترخوان تان پڇندو اهو هلاڪ ٿيندو ۽ شيطان ان جو پيالي پائي ٿيندو. جيڪو توهان جو پاڙو ڇڏيندو شيطان ان جو پاڙيسري ٿيندو. جيڪڏهن ان جي زال کي ٻار ٿيندو ته ان تي شيطاني اثر ٿيندو. قرآن پاڪ ۾ شيطان کي خطاب ڪيو ويو آهي: وَشَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ (بني اسرائيل: 64) ”۽ تون انهن جو مالن ۽ اولادن ۾ شريڪ بنجي وڃ.“ ان نئين مسلمان مهمان چيو اي الله جا رسول ﷺ! توهان ڪڪر کانسواءِ سڄ وانگر رسالت کي پوري طرح ڏيکاريو. ماءُ جي محبت مشهور آهي پر توهان جو ڪجهه ڪيو آهي اهو به سو ماڻهن به نه ڪيو. حضرت عيسيٰ ۽ ان جي دعا عاذر سان اهو ڪونه ڪيو جيڪا توهان اسان سان ڀلائي ڪئي. عاذر اهو شخص هيو. جنهن کي حضرت عيسيٰ مرڻ کان چاليهه سال پوءِ زنده ڪيو هو. پر وري اهو طبعي موت مري ويو. ته ان جي حياتي عارضي هئي توهان مون کي ابدي زندگي عطا ڪئي آهي. هاڻي اهو ئي گهڻو ڪاڻڻ وارو مسلمان ٿيڻ کانپوءِ هڪ ٻڪري جي اڌ کير مان ڍو ڪري ويو. حضور ﷺ ان کي وڌيڪ ڪاڻڻ تي اصرار ڪيو ان چيو ته منهنجو پيٽ پرڄي ويو آهي اهو تڪلف ۽ شرم نه آهي پر اڄ ٿوري غذا سان منهنجو پيٽ پرڄي ويو آهي. سڀئي گهر وارا عجب ۾ پئجي ويا ته هاڻي جو پيٽ ابابيل جي خوراڪ سان پرڄي ويو. جيئن ته هاڻي مومن ٿي چڪو هو ايماني غذا ان کي ٿلهو متارو ڪري ڇڏيو. جلندر جي بيماري ۾ ڪڏهن پيٽ ڪونه ڀريو آهي. ڪفر جلندر جي بيماري وانگر آهي. هن کان اڳ جيڪو شخص جوع البقر (جلندر) جي بيماري وانگر ترپندو هو ان (حضرت) مريم وانگر جنت جا ميوا ڏسي ورتا. حضرت بي بي مريم حامله هجڻ جي صورت ۾ جنتي ميوا کائيندي رهي ۽ دنياوي غذا کان بي نیاز رهي. ايمان جي حقيقت عجيب نعمت ۽ غذا آهي جيڪڏهن اها ڪنهن کي حاصل ٿي وڃي ته پوءِ ان کي جسماني غذا جي زياده ضرورت ڪونه رهندي آهي. جيڪي ماڻهو فقط زباني مومن آهن ان حقيقت کي نٿا سمجهن سگهن.

نور جيڪو روح جي غذا آهي، اهو عارفن جي جسم جي به غذا هوندو آهي حضور ﷺ فرمايو آهي ته منهنجو شيطان منهنجي هٿ تي مسلمان ٿيو آهي. ايمان جو نور روح جي غذا آهي. جڏهن روح ۽ جسم جو اتحاد ٿي ويندو آهي تڏهن اهو نور جسم جي به غذا بنجي ويندو آهي. حديث شريف جو مقصد هي آهي ته نفس اماره

حضور جن جي تابع بنجي ويو. مولانا رومي هتي شيطان مان مراد انساني جسم ورتو آهي يعني اهو به روح جو ساٿي بنجي ويو آهي.

گرچه آل مطعوم جان ست و نظر
جسم را هم زال نصيب ست ای پر

ترجمو: ”جيتوڻيڪ اهو جان ۽ نظر جي خوراڪ آهي. پٽڙا! ان ۾ جسم جو به حصو آهي.“

جيڪڏهن جسم روح جو هم پيالو ۽ هم نوالو نه بنجي ته حضور ﷺ جن ايئن نه فرمائين ها ته ”شيطان مسلمان ٿي ويو.“ شيطان جيڪڏهن نور مان غذا حاصل نه ڪري ته اهو مسلمان نٿو بنجي سگهي انساني جسم دنيا جو عاشق آهي. جيستائين آخرت جو عشق پيدا نه ٿيندو هن عشق جي چيلهه ڇڄي ڪونه ٿيندي. جڏهن الله تعاليٰ ڏانهن دل ۾ يقين جي ڪيفيت پيدا ٿيندي آهي تڏهن عشق نمودار ۽ ظاهر ٿيندو آهي. غذا جي تبديلي سان مزاج بدلبو آهي ۽ ان سان مرض زائل ٿيندو آهي. انسان کي جسماني غذا ڇڏي روحاني غذا جو عادي بنجڻ گهرجي. مزاج جي بدلجڻ سان ئي بيماريون پيدا ٿينديون آهن. جڏهن مزاج جي تبديلي ڪري ان کي اصل حالت ۾ آندو ويندو آهي، تڏهن مرض ختم ٿي ويندو آهي. صبر جون تڪليفون برداشت ڪرڻ سان راحت حاصل ٿيندي آهي. اي پڄڻ وارا! ٻُڪڻي رهڻ ۾ گهڻي غذا آهي، ان کي تلاش ڪر ۽ اميد رک. اک وانگر بنجي وڃ. نور جي غذا حاصل ڪر. ملائڪن جي موافقت ڪر. جيئن ملائڪن جي غذا نور آهي تيئن ڪوشش ڪر. ملائڪن کي تسبيح جي ذريعي نور جي غذا حاصل ٿيندي آهي. جبرئيل جي طاقت نوراني آهي، ان جي پرواز مُردار گجهه کان گهڻي اتاهين آهي. هاڻي جو جسم تمام گرو آهي پر مچر ان کي هلاڪ ڪري سگهي ٿو. پوءِ جسم جي طاقت تي مدار نه آهي. نوراني ٿالو دنيا ۾ موجود آهي پر اهو ڪميئن جي نگاهه کان لڪل آهي. اهي فقط ظاهري غذا تي پروسور ڪن ٿا.

تن پرورن جو روحاني غذا کان انڪار ۽ ٿوري جسماني غذا کان لنوائڻ
دنيادار روح جي غذا جا منڪر آهن ۽ جسماني غذا ڏانهن مائل آهن.

گر جهاں باغے پُراز نعمت شود
قسم موش و مار هم خاکی بود

ترجمو: ”ٿوڙي جو دنيا نعمت سان ڀريل باغ بنجي وڃي. ڪوئي ۽ نانگ جو حصو پوءِ به مٽي آهي.“

اهو ئي حال دنياداري جو آهي، ڪالِيءَ جو ڪيڙو ڪالِي کي ئي بهترين حلو سمجهندو آهي. زمين جو ڪيڙو زمين کي ئي پنهنجو حلو سمجهندو آهي. چيڙي جي ڪيڙي کي چيڙي ۾ ئي بهتر غذا معلوم ٿيندي آهي. ڪانگ پليدي کي بهترين غذا سمجهندو آهي.

دعا

ای خدائے بے نظیر ایثار گُن
گوش را چوں حلقه دادی زین سخن

ترجمو: ”اي بي مثال خدا! عنايت ڪر، جڏهن ته توهن ڪم جو ڪُن ۾ ڪڙو پارايو آهي.“

جڏهن ته اسان کي توفيق عطا فرمائي آهي، جو اسين حڪمتون ۽ اسرار ٻڌي رهيا آهيون ته پوءِ اسان کي حال وارن جي مجلس ۾ پهچاءُ، جڏهن ته اسان کي اهل دل جون ڳالهيون ٻڌايون آهن ته پوءِ انهن کي اسان کان مخفي نه رک. تنهنجي عطا عام آهي ته اسان کي به محروم نه ڪر، تنهنجي اها ذات آهي جو تون ان گهريل دعائون به قبول فرمائين

ٿو ۽ دل کي سوين اسرارن کان مانوس ڪرين ٿو. معشوقن جا عضوا چند حرفن جي مُشابهه آهي. نون (ن) پرون ۽ جي ۽ صاد (ص) اک جي حلقِي ۽ گول وانگر آهي. جيمر (ج) ڪن وانگر! اها الله تعاليٰ جي ڪاريگري آهي جو ان چند حرف تحرير فرمايا آهن، جن جي اثر سان سنگدل عاشقن جون دليون ميٺ ٿي ويون آهن. انهن حرفن جي ذريعي عقل مصنوع کان صانع تي استدلال ڪرڻ جي قابل ٿي ويو. انسان حسي اڪرن مان مقصد ۽ مطلب اخذ ڪندو آهي. اهڙي طرح خيالي حرف به آهن، جن مان انسان مطلب اخذ ڪندو آهي. ان جي خيال جي تختيءَ تي اکين ۽ پرون ۽ جا نقش قائم آهن. مولانا رومي فرمائي ٿو ته صورت خيالي سان عاشق جو ڪامل اتحاد هوندو آهي ۽ اهو ناقابل فنا آهي. انهيءَ ڪري ائون صورت حسيءَ کي خيالي صورت تي ترجيح ڏيان ٿو.

عقل جي (حضرت) جبرئيل سان مشابَهت

جهڙي طرح حضرت جبرئيل لوح محفوظ تان پڙهندو آهي. اهڙي طرح عقل به غيب مان پڙهندو آهي، ۽ روزانو درس حاصل ڪندو آهي.

چون ملڪ از لوح محفوظ آل خرد

هر صبحی درس هر روزه برد

ترجمو: ”عقل ملائڪن وانگر لوح محفوظ مان هر صبح جو هر ڏينهن جو سبق حاصل ڪندو آهي.“

غيب جي پردي ۾ جيڪي به تحريرون آهن عاشق انهن مان مطلب اخذ ڪندا آهن ۽ انهن جي سياهي (مس) ۾ حيران رهندا آهن. مختلف خيالن جي ڪري جيڪي ڪوششون آهن انهن جو ذڪر آهي. ڪو شخص موتيءَ جي خيالي صورت جي درياءَ مان انهي کي گوليندڙ آهي، ڪي ماڻهو رهبانيت اختيار ڪري دنياوي لذتن کي ڇڏي ڪنڊ وٺي ويهي رهندا آهن. مطلب ته هر شخص ٻئي جي خيالن تي تعجب جو اظهار ڪري ٿو. جيئن هر هڪ انسان جو خيال جدا آهي، انهيءَ ڪري هر شخص جو عمل به مختلف آهي. انسانن عقل مان صحيح ڪم ڪونه ورتو، انهيءَ ڪري حقيقي مقصد مخفي ٿي ويو ۽ هر هڪ پنهنجي خواهش مطابق قبلي جو هڪ رخ تجويز ڪري ان ڏانهن منهن ڪيو آهي.

جدا جدا روين جا مثال

حقيقي مقصد مخفي هجڻ جي صورت ۾ ماڻهن جو اختلاف ائين آهي جيئن قبلي جو حقيقي رخ معلوم نه ٿي سگهڻ جي صورت ۾ هر شخص مختلف رخ ۾ نماز پڙهي ٿو يا مختلف ٽوپا موتي گولڻ لاءِ مختلف طرفن ۾ لهيون هڻن ٿا.

پھو قوے کہ تھری میکنند

برخیال قبلہ ہر سوی تند

ترجمو: ”جهڙي طرح ماڻهو اندازو لڳائين ٿا، قبلي جي خيال سان هر طرف رخ ڪن ٿا.“

جڏهن صبح جو قبلو ظاهر ٿيندو آهي، تڏهن هر شخص کي غلطيءَ جو احساس ٿيندو آهي يا جهڙي طرح ٽوپا گهري پاڻيءَ ۾ موتين جي آسري تي ڪوڏين سان پنهنجو ٿيلهو پريندا آهن، جڏهن ٻاهر ايندا آهن تڏهن حقيقت واضح ٿي ويندي آهي. اهڙي طرح لوح محفوظ جو لکيل جڏهن واضح ٿيندو، تڏهن غلط انديشي وارن کي پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿيندو. جيڪي ماڻهو عقل سليم کان ڪم نه وٺندا ۽ شيطان جا فريب خورده هوندا، اهي رستو گم ڪندڙ آهن. جيڪي ماڻهو اکيون بند ڪري شهوت ۾ مبتلا ٿي ويا آهن، اهي ڏانهن ڪندا، قيامت جي ڏينهن باطل معبود انهن کان بيزاري ظاهر ڪندا.

آيت: يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَاد... جو تفسير

اوهي گوید کہ از اشکال تو
غره گشتم ویردیم حال تو

ترجمو: ”اهو چوندو ته تنهنجي صورت کان دوکو کائي ويس، مون تنهنجي حالت دير سان ڏٺي.“
معبود باطل خود عذاب ۾ هوندا، اهي ٻين کي ڇا بچائي سگهندا! باطل معبود پنهنجو منهن لڪائيندا وٽندا.
متوقع نفعو نقصان ثابت ٿيندو ۽ اهي ماڻهو پنهنجي انڌي هجڻ جي شڪايت ڪندا. مومنن جا روح مسلمان هوندا ۽
اهي ماڻهو جيڪي حق پرست آهن ۽ انهن پنهنجي رخ کي الله جي ذات ڏانهن ڪيو آهي، اهي باعزت هوندا. هر انسان
جو هڪ رخ هوندو آهي. ڪيتر پنهنجي رخ تي پرواز ڪندو آهي ۽ باز پنهنجي رخ تي اڏامندو آهي. پر نيڪ دل
انسانن جو مڪان لامڪان آهي. مشهور مقولو آهي ته گهر کي کوٽڻ سان گهڻو ٻارڻ فراهم ٿيندو آهي ۽ چادر کي
ڦاڙڻ سان روزي گهڻي ٿيندي آهي. ان جو استر وغيره وڪڻي ڪري گذارو ڪري سگهجي ٿو، يعني ظاهري اسباب
کي ختم ڪرڻ سان الله تي توڪل ٿيندي آهي.

اهو بيان ته شروع ۾ فرجي کي فرجي چو چيو ويو

جبي کي شروع ۾ فرجي هن ڪري چيو ويو ته هڪ فقير پنهنجو جبو ڦاڙي وڪرو ڪيو ۽ ان مان کيس
فراخدستي حاصل ٿي وئي. يعني ان ظاهري وجود کي فنا ڪيو ته هن کي جاوداني بقا حاصل ٿي وئي. هن ڪري ان
ڦاٽل جبي جو نالو فرجي يعني ڪشادگي ڏيڻ وارو رکيو.

صوفي بدريد جُڙ در حَرَج
پيش آمد بعد بدريدن قَرَج

ترجمو: ”هڪ صوفيءَ تنگي ۾ جبو ڦاڙيو، جُبي ڦاڙڻ کانپوءِ کيس فراخي ميسر ٿي وئي.“

ان جبي جو نالو ڪشادگي پئجي ويو. ڇاڪاڻ ته ان جي ڦاڙڻ سان ان فقير کي ڪشادگي حاصل ٿي وئي هئي.
دنيا جو قاعدو آهي ته ابتدا ۾ ڪو نالو ڪنهن حقيقت جي بنياد تي رکيو ويندو آهي، پر پوءِ ان نالي مان حقيقت گم
ٿي ويندي آهي ۽ سڪڻا لفظ رهجي ويندا آهن. دنيا پرستن مجاز کي اختيار ڪيو، حقيقت تائين نه پهتا. حقيقت پرست
صوفي حقيقت تائين پهچي ويا. مجاز پرست سمجهي ٿو ته مجاز ۾ حقيقت لڪل آهي. مجاز جو مثال تنگي ۽ ڪچي
ڪجور جهڙو آهي ۽ حقيقت جو مثال آساني ۽ پڪل ڪجور جهڙو آهي. هر تنگيءَ کانپوءِ سهولت ميسر ٿيندي آهي.
فنا کانپوءِ بقا حاصل ٿيندي آهي. جيڪڏهن تون چاهين ٿو ته حقيقت تائين پهچين ته ظاهر پرستي ۽ تن پروري ڇڏي
ڏي، تمام جلد حقيقت تائين پهچي ويندين. تصوف خالي جُبي پائڻ ۽ چتين لڳل گودڙي ۽ ان تي چٽ ڪيڻ جو نالو
ناهي. نيڪي تائين پهچڻ لاءِ نيڪن جو رستو اختيار ڪرڻ مفيد آهي پر خالي لباس اختيار ڪرڻ ۽ برن سان گڏجي
ڪم ڪرڻ بُرو آهي. منزل جي نشان سان منزل تائين پهچڻ گهرجي. خالي نشان حاصل ڪرڻ ڪافي نه آهي. ڪنهن
شيءَ جي خوشبوءِ سان ان شيءِ تائين پهچي سگهجي ٿو. حضرت يعقوب ع، حضرت يوسف عليه السلام جي خوشبو جي
عشق سان نظر وارو ٿيو ۽ ان جون اکيون روشن ٿيون. اهو ٻن شاخن وارو نيزو جيڪو چوڊار بادشاهن جي اڳيان کڻي
ماڻهن کي هٽائيندا آهن يعني مجاز ۾ ڦاسڻ ۽ مجاز جو خيال خدا جي غيرت جو ٻن شاخن وارو نيزو آهي، جيڪو
انسان کي ان جي درٻار کان هٽائي ڇڏي ٿو. اهو خيال حقيقت تائين پهچڻ نٿو ڏي پر جن سان خداوندي توفيق آهي،
اهي مجاز کان حقيقت تائين پهچن ٿا. توفيق جن جو ساڻ ڏي ٿي، اهي انهن خيالن کان شاهي تير جي نشاني ڏيکاري
اڳتي وڌي وڃن ٿا. بادشاهي تير تي اها نشاني هوندي هئي، جنهن کي ڏيکاري ڪارڪن هر جڳهه وڃي سگهندو هو.

دعا

اے قدیر از دالِ ذوالمنن
در ره تو عاجزیم و ممتحن

ترجمو: ”اي احسان وارا، رازن کي جائڻ وارا قدیم! تنهنجي رستي ۾ اسين عاجز آهيون ۽ تڪليف ۾ آهيون.“
هن حيران دل کي تدبير عنايت ڪر. سخين جي پيالي مان زمين کي به حصو ملندو آهي. مظاهر قدرت ۾ ازلي حسن جي تجلي ظاهر ٿي وئي آهي جنهن جي ڪري ماڻهو ان جا شيدائي آهن. مظاهر پرستي ان جي ازلي حسن جي ڪري ٿي رهي آهي. اها تجلي جيڪا ماديات ۾ ظهور پذير آهي، جڏهن ان کي ديوانو ڪري ڇڏيو آهي ته جيڪا تجلي ان کان منزّه ۽ پاڪ آهي ان جو ڪهڙو حال هوندو.

جيتري قدر مظاهر آهن، اهي حقيقي تجلي مان سيراب آهن. چاهي اهو سج هجي يا چنڊ يا عرش ۽ ڪرسي، اهو ڏک جيڪو حقيقي تجليءَ مان حاصل ٿئي ٿو، ان سان فاني به بقا حاصل ڪري ٿو. اهو ڏک حاصل ڪرڻ لاءِ گهڻن مجاهدن جي ضرورت آهي تان ته باطني طهارت حاصل ٿي سگهي. دنيا جي هر مرغوب شيءِ ان حسن ازلي مان چڪو چڪيو آهي. حسين معشوق ان جا پياڪ آهن. جڏهن هن آلودي ڏک کي ڏسي تنهنجو اهو حال ٿيو آهي جيڪڏهن صاف ڏک کي ڏسندي ته ڇا حال ٿيندي. جيئن ته حسين معشوق کان موت جي وقت اهو ڏک واپس ورتو ويندو آهي، پوءِ تون ان کي ڏسن به پسند ڪونه ڪندو آهين ۽ تمام جلد ان کي دفن ڪندو آهين ۽ ان سان پنهنجي رفاقت تي تعجب ڪندو آهين. صاف تجلي مان وصل جي لذت جو بيان ناممڪن آهي. حق جي ديدار جو لطف ۽ شرح ناقابل بيان آهي. حقيقي بادشاهه جي دربار مان جيڪي لذتون حاصل ڪري رهيا آهن اهي عجيب ۽ غريب آهن. اهي مظاهر جنهن ڪري مان ميڙي چونڊي گڏ ڪري رهيا آهن اهو ڪرو سوين مبارڪن جي لائق آهي. معنوي لذتن جو درياهه ايتري قدر وسيع آهي جو ست ٽي سمنڊ ان جي اڳيان ماڪ جو ڦڙو آهن. مظاهر قدرت واري ڏک سان اسين جوش ۾ آهيون. اسان عاجزن کي ٻيو ڏک به عطا ڪر. جيڪڏهن ٻئي ڏک جي لاءِ اسان جي فرياد جائز هجي ته اسين فرياد ڪريون ورنه خاموشي اختيار ڪريون.

صوفين جي اصطلاح ۾ بدڪ مان مراد انسان جي صفت حرص آهي. مولانا ان جو بيان ڪري رهيو هو، وچ ۾ ٻيون ڳالهيون اچي ويون. هاڻي ان جو بيان ختم ڪري ٻين مذموم صفتن جو بيان شروع ڪري ٿو.

مور جي صفت ۽ ان جو مزاج ۽ حضرت ابراهيم عليه السلام خليل الله جو ان کي مارڻ جو سبب

آمدیم اکنون بطاؤں دورنگ

کو کُند جلوه برائی نام و ننگ

ترجمو: ”هاڻي اسين منافق مور جي ذڪر تي آياسون، جيڪو فخر سان نمائش ڪري رهيو آهي.“

صوفين جي اصطلاح ۾ مور مان مراد مان مرتبي جي محبت آهي ۽ انسان مرتبي جي محبت ۾ منافقت کان ڪم وٺندو آهي. مرتبي جي محبت ۾ انسان، ماڻهن کي ڦاسائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ۽ ان جي لاءِ جائز ۽ ناجائز ذريعا اختيار ڪندو آهي. مان مرتبي جي محبت ۾ مبتلا شخص جي دوستي ناپائدار هوندي آهي. اهو مقصد حاصل ڪرڻ جي لاءِ دوست بنائيندو آهي ۽ پنهنجو فائدو پورو ڪري دوستن کي وساريندو آهي. مرتبي جي محبت ۾ مبتلا شخص کي سوچڻ گهرجي، ته اهڙين حرڪتن مان ان کي ڇا حاصل ٿيو. اهو شخص انهن بيڪار ڳالهين ۾ عمر برباد ڪندو آهي. ڪڏهن ڪنهن کي ڦاسائيندو آهي، وري ان کي ڇڏي ٻين کي ڦاسائيندو آهي. ان جون اهي پارائيون حرڪتون جاري رهنديون آهن. عمر نيٺ ڪٽي آهي ۽ رات جو موت اچي ڪڙڪندو آهي. هو ٻين جو شڪار ڪندو

رهندو هو پر خود محرومي جو شڪار بنجي ويندو آهي. اهو شڪاري وڏو احمق آهي جيڪو شڪار جي بجاءِ خود شڪار بنجي وڃي. عوام کي ڦاسائڻ سور جو شڪار ڪرڻ آهي، جو ڏاڍي تڪليف سان چار ۾ ڦاسندو آهي ۽ ان جو کائڻ حرام آهي، جيڪڏهن شڪار ڪرڻو اٿئي ته عشق جو شڪار ڪر پر اهو اهو شڪار آهي، جيڪو هر ڪنهن جي چار ۾ نٿو ڦاسي. عشق جو شڪار تڏهن ڪري سگهندين جڏهن خود تون ان جو شڪار بنجي وڃين. عشق جي صدا هي آهي ته شڪاري بنجڻ کان شڪار بنجڻ بهتر آهي. عشق جي معاملي ۾ پنهنجو پاڻ کي بي عقل بنا ۽ سج بنجڻ بجاءِ ذرو بنجي وڃ. عشق جو چوڻ آهي ته برباد بنجي منهنجي دروازي تي اچ. شمع جي دعويٰ کي ڇڏي پروانو بنجي وڃ. جڏهن اها ڪيفيت ٿيندي، تڏهن حقيقي لذت حاصل ٿيندي ۽ پوءِ انسان غلامي ۾ بادشاهي ڪندو. دنيا جا ڪم آبتا آهن، جيڪي دنيا جا قيدي آهن ماڻهو انهن کي شاهه چون ٿا ۽ جيڪي بادشاهه آهن انهن کي فقير ۽ گدا چون ٿا.

قهر کي مهر ۽ مهر کي قهر ۾ پوشيده ڪرڻ واري حڪمت جو راز

الله تعاليٰ جي قهر ۽ مهر کي هر شخص ڄاڻي ٿو ۽ هر شخص مهر جو طالب ۽ قهر کان پڇندڙ آهي پر الله تعاليٰ پنهنجي مهر کي قهر سان ۽ قهر کي مهر سان ڍڪي ڇڏيو آهي تان ته انسانن کي آزمائي.

گفت درويشي بدرويشي که تو

چوں بدیدی حضرت حق را بگو

ترجمو: ”هڪ درويش ٻئي درويش کي چيو ته تو الله تعاليٰ کي ڪيئن ڏٺو آهي، ٻڌاءِ؟“

ان درويش جواب ڏنو ته الله تعاليٰ جو نمونو ناقابل بيان آهي پر سمجهائڻ جي لاءِ ڪجهه بيان ڪجي ٿو. نفعي لذتون انسانن ۾ ڪيڙن ماکوڙن ۽ نانگن جي صورت ۾ نمايان ۽ ظاهر ٿينديون. مجاهدا، عبادتون ۽ تڪليفون حورن ۽ غلمانن جي صورت ۾ ظاهر ٿينديون. اها الله تعاليٰ آزمائش جي لاءِ هڪ تدبير فرمائي آهي. انسان جيڪڏهن دنيا ۾ نفعي لذتن ۾ لڳندو جيڪي بظاهر حوض ڪوثر آهن پر ايئن سمجهو ته هو باهه کي حاصل ڪري رهيو آهي ۽ جيڪڏهن عبادتن جي مشقت ۽ تڪليف ۾ پوندو جيڪي بظاهر باهه آهن پر پڪ ڄاڻو ته هو حوض ڪوثر کي حاصل ڪندو. جيئن نمرود جي باهه حضرت خليل الله ﷺ جي لاءِ بظاهر باهه ۽ حقيقت ۾ گلزار هئي. اهڙو مثال دنيا جي لذتن جو آهي. پرواني جو معاملو ان جي برعڪس آهي. پروانو نار (باهه) کي نور سمجهي ان ۾ ڪري ٿو. مومن نار کي نار سمجهي ان ۾ داخل ٿئي ٿو پر نور حاصل ڪري ٿو. ڪنهن شيءِ جو حقيقت جي خلاف نظر اچڻ ناممڪن نه آهي. جادوگر چانورن کي ڪيڙي جي شڪل ۾ ڏيکاري ٿو، خالي گهر کي وڇن سان ڀريل ڏيکاري ٿو. جادوگر به جادو جي آفرينين ۾ جهر ڪي ۽ وانگر ڦاسي پيو آهي ۽ حقيقت کان پري رهجي ويو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: وَإِنْ كَانَ مَكْرَهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ ﴿٤٦﴾ (ابراهيم: 46) ”خدا انهن جي مڪر کي برباد ڪيو، جيتوڻيڪ انهن جو مڪر اهڙو هو جو ان سان جبل لڏي وڃن!“ فرعون نيل دريا کي مشڪل سمجهي پاڻيءَ ۾ ٻڏو، حضرت خليل الله ﷺ باهه کي باهه سمجهي گلزار ۾ پهُتو. مولانا رومي ۽ فرمائي ٿو ته عبادتون عقل شرعي جي تڪميل جي لاءِ فرض ٿيون آهن. شرعي لحاظ کان عقل دل ۾ آهي. بزرگ رومي مُرشد جي لاءِ فرمائي ٿو ته مُرشد اهڙن مُريدن کي چونڊي جن جون دليون ٿوري صيقل (روات) سان چمڪي پون.

عقلن ۾ فرق ۽ انهن جا مرتبا

اين تفاوت عقلا را نيك دال

در مراتب از زمین تا آسمان

ترجمو: ”مرتبن ۾، زمين کان آسمان تائين عقلن جي ان فرق کي چڱي طرح سمجهي ڇڏ.“

هڪ عقل جو نور سج جهڙو آهي ۽ ٻئي عقل جو نور زهره وغيره کان به گهٽ آهي. عقل ڪُل يعني ولي الله جي عقل جي اڳيان جڏهن ماسوي الله جو ڪڪر هتي وڃي ٿو تڏهن اهو ٻين عقلن کي خدا کي ڏسڻ وارو نور عطا ڪندو آهي. مخلوق جا عقل ان جي عقل مان فيضياب ٿيندا آهن. عقل ڪل حقيقت ملڪي روحي آهي جنهن جو مظهر انسان آهي. ڪامل انسان جيڪو عقل ڪل ۽ نفس ڪل جو مظهر آهي ان سان حق جي جستجو ڪر. عام انسان جو عقل به جيتوڻيڪ عقل ڪل جو فيض آهي پر دنيوي مشغلي ان کي بي مقصد بنائي ڇڏيو آهي. عقل ڪامل پنهنجو پاڻ کي عشق حق جي چار جو شڪار بنائي صياد جو حسن سڪي ورتو يعني اهو اخلاق خداوندي سان مُتَصِف ٿي ويو ۽ عقل ناقص ٻين کي چار ۾ ڦاسائڻ چاهيو پر خود چار ۾ ڦاسي پيو. عقل ڪامل خادم بنجي مخدوم ٿيو. عقل ناقص مخدوم بنجي چاهيو ته عزت جي رستي تان پٽڪي ويو. فرعون مخدوميت پسند ڪئي ته درياءَ ۾ غرق ٿي ويو. سبطي خادم ۽ قيدي بنيو ته آقائن ۾ شمار ٿيو. خادميت مان مخدوميت حاصل ٿيڻ انساني تدبير سان ممڪن نه آهي پر فضل خداونديءَ تي موقوف آهي. انساني مڪاري ۽ تدبير فضل خداوندي جي منافي آهي، انسان خدمت گذاري جي تدبير اختيار ڪري ته انبيائن جي اخلاق سان مُتَصِف ٿي ويندو ۽ امتي هوندي ان ۾ انبيائن جا اوصاف پيدا ٿي ويندا. انسان کي پنهنجيون تدبيرون ترڪ ڪرڻ جي تدبير ڪرڻ گهرجي ۽ پنهنجو پاڻ کي اوصافِ ذميم کان پاڪ ڪرڻ گهرجي. ڪمترين، پانهون بنجي جي تدبير ڪندو ته آقائي مُيسر ٿيندي. خدمت چالاڪي ۽ مخدوم بنجي جي نيت سان نه ڪئي وڃي. پنهنجي تدبيرن سان زور آزمائي نه ڪر. عاجزي اختيار ڪر، الله تعاليٰ عاجزن تي رحم فرمائيندو آهي. عاجزي حقيقي هجي. بناوٽي عاجزيءَ سان مقصد پورو نه ٿيندو. حضرت يوسف عليه السلام جي ڀائرن جو روئڻ مصنوعي هو، اهڙو گريو ۽ روئڻ بيڪار آهي.

بدوي ۽ ان جي بڪايل ڪٽي جو قصو

آل سگهه مي مُردو گرياں آل عرب

اشڪ مي باريديو مي گفت اے کرب

ترجمو: ”ڪٿو مري رهيو هو ۽ عرب روئي رهيو هو ۽ ڳوڙها ڳاڙي چئي رهيو ته هاڻ مصيبت...!“

آئون ڇا ڪريان! منهنجي لاءِ ڪهڙو طريقو آهي! توکان پوءِ آئون تنهنجي لاءِ ڪيئن زندهه رهندس. هڪڙو واڻهڙو اتان اچي لنگهيو ۽ روئڻ جو سبب پڇيائين ته تون ڇو روئي رهيو آهين؟ ان بدويءَ چيو ته منهنجو هڪ سٺين عادت وارو ڪتو هو. اهو هينئر رستي تي مري رهيو آهي. اهو ڪتو تيز نظر وارو، چور کي پڇائڻ وارو ۽ شڪار کي پڪڙڻ وارو هو. شڪار جي پويان تير وانگر ڊوڙندو هو. ڏينهن ۾ منهنجي لاءِ شڪار ڪري آڻيندو هو، رات جو منهنجي حفاظت ڪندو هو. نيڪ طبيعت باوفا ۽ مهربان هو. صبر ڪندڙ، تيز مزاج ۽ دشمن کي پڇائڻ وارو هو. ان واڻهڙو پڇيو ته ڪٿي ڪا بيماري ٿي آهي؟ يا ڪو زخم رسيو آهي؟ ان بدويءَ چيو ته ڪٿي ڪي ”جوع الكلب“ (ڪٿي جي بُڪ) جي بيماري آهي. ان شخص بدويءَ کي چيو ته ڪٿي جي مرڻ تي صبر ڪر، الله تعاليٰ صابرن کي سٺو بدلو ڏيندو آهي. ان کانپوءِ ان همراهه چيو ته اي آزاد سردار! تنهنجي چيلهه تي ڪهڙو ٿيلهو ٻڌل آهي؟ بدويءَ چيو ته هن ۾ عمدو کاڌو آهي جيڪو جسم جي خوراڪ لاءِ ڪنڀو اٿم. واڻهڙو چيو ته اها ماني ڪٿي کي چوڻو ڏئين؟ بدويءَ جواب ڏنو ته مون ۾ ايتري محبت ۽ بخشش نه آهي. ماني پئسن سان ملندي، ڳوڙها مفت جا آهن. اهي ڳوڙها ڪٿي جي لاءِ خرچ ڪري سگهجن ٿا. هي منهنجا ڳوڙها پاڻي نه آهن پر ڪٿي جي ڏک ۾ رت بنجي ويا آهن. ان شخص چيو: ماني جيڪا زمين جي پيداوار آهي پر تو وٽ ڳوڙهن کان وڌيڪ بهتر آهي! ان بدويءَ پاڻ کي ذليل ڪيو انهيءَ ڪري ان جا ڳوڙها به اهڙا ئي ذليل آهن.

آئون ان مرشد کامل جو غلام آهيان جيڪو اهڙو باهت ڪيميا پرست آهي جو هو عاجزي ڪيميا (يعني ذات باري تعاليٰ) جي اڳيان ئي ڪري ٿو. عاجزي ۽ نمائائي سان جيڪا دعا گهري ويندي آهي ته خدا جو فضل ڏوڙي ايندو آهي. مولانا، سابق مضمون ڏانهن رجوع فرمائي چوي ٿو ته مجاهدن جي آتش ڏانهن هل، تڏهن دنيا کان چوٽڪارو ملندي. جڏهن انسان پنهنجي تدبير کي خدائي تدبير ۾ فنا ڪندو آهي تڏهن عجيب راهون کلي وينديون آهن. انهن رستن جو ادنيٰ درجو هي آهي ته انسان کي ابدِي عروج ۽ بقا حاصل ٿي ويندي آهي ۽ ان عروج کانپوءِ انسان کي علم لدني حاصل ٿي ويندو آهي. انسان جڏهن ان مقام کي خوب سمجهي وٺي ٿو ته ان جي حصول جي لاءِ پوري ڪوشش ڪري ٿو ۽ مغرور ڪونه ٿو ٿئي.

انسان جي لاءِ ڪابه بدنظر خود پسندي ۽ وڌائي جهڙي هاجيڪار نه آهي!
انسان جي وڌائي انسان جي لاءِ سڀ کان وڌيڪ هاجيڪار آهي. ها، جيڪڏهن هو صفات خداوندي سان مُتَصِف ٿي ويو آهي ته پوءِ ان جي وڌائي ان جي پنهنجي وڌائي ڪونه رهندي آهي.

پر طاوست ميس و پائي ميس
تاڪه سوء العين نكشايد ميس

ترجمو: ”پنهنجي مور وارن پرن کي نه ڏس پر پيرن کي ڏس تان ته بدنظر توکي گهائي نه وجهي.“
انسان کي پنهنجي عيبن تي نظر رکڻ گهرجي ورنه ان جي نيڪين کي نظر بد لڳي ويندي نظر بد جو خراب ۽ ڏاڍو تاثير آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته **وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ (القلم: 51)** ”۽ ويجهو آهي ته اهي توکي پنهنجي نظرن سان ترڪائي وجهن.“ رستي ۾ نه مينهن هو ۽ نه گپ، ان حالت ۾ ترڪڻ مان حضور ﷺ کي تعجب ٿيو. حضور ﷺ کي ترڪڻ جو سبب وحي خداوندي سان معلوم ٿيو. حضور ﷺ کي چيو ويو ته اها نظر بد ايتري قدر سخت هئي جو توهان ته فقط ترڪيا، جيڪڏهن ٻيو ڪو هجي ها ته هلاڪ ٿي وڃي ها. هن آيت کي پڙهي نظر بد جي حقيقت سمجهو. حضور ﷺ جيئن ته معصوم هئا انهيءَ ڪري مٿن ان جو اثر فقط ان جو تاثير ڏيکارڻ جي لاءِ ٿيو هو. حضور ﷺ جي ان واقعي مان عبرت حاصل ڪريو. جڏهن حضور ﷺ جهڙي لوهه تي ان جو اثر اهو ٿيو، پاڻ جي گاهه جهڙي حيثيت تي ان جي تاثير کي سمجهو.

آيت: **وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا** جو تفسير

يا رسول الله دران وادی کسان
ميزند از چشم بد بر کرگان

ترجمو: ”اي الله جا رسول ﷺ! هن واديءَ ۾ اهڙا ماڻهو آهن جيڪي گجهن کي به نظري وجهندا آهن!“
ماڻهن حضور ﷺ کي عرض ڪيو ته هن واديءَ جا ماڻهو بلند پرواز گجهه کي به پنهنجي بد نظر سان متاثر ڪن ٿا. سندن نظرن ۾ ايڏو اثر آهي جو شينهن جي ڪوپڙي چيرجي ويندي آهي! جيڪڏهن ڪنهن اٺ جو گوشت انهن کي پسند اچي ٿو ته ان تي پنهنجي نگاهه وجهي فوراً غلام کي ان جو گوشت وٺڻ جي لاءِ روانو ڪن ٿا. حسد ۽ نظر بد جي اثر سان آسمان جي گردش اوندي ٿي ويندي آهي. چشم بد جو تاثير جيتوڻيڪ بظاهر چشم بد جي متعلق آهي پر اصلي سبب تقدير الاهي آهي، جيڪا مخفي آهي. جهڙي طرح بظاهر هرلو متحرڪ نظر ايندو آهي پر ان جي حرڪت جو اصل سبب پاڻي آهي. چشم بد جي ان تاثير کي عارف جي نظر فنا ڪري ڇڏيندي آهي. نظر بد جو تاثير قهر الاهي آهي ۽ نيڪ نظر جو تاثير رحمت الاهي آهي ۽ رحمت قهر تي غالب آهي. نبي رحمت آهي ۽ ڪافر قهر جو

مظهر آهي. مان مرتبي جي خواهش جي بيماري شهوت کان وڌيل آهي. مان مرتبي جي محبت ۾ الهيت ۾ شرڪ جي دعويٰ آهي ۽ شرڪ ناقابل معافي گناه آهي. حضرت آدم عليه السلام جي لغزش نفساني شهوت ۽ باهه جي ڪري هئي، شيطان جو گناه مان مرتبي جي ڪري هو. حضرت آدم عليه السلام جي پُل جو اثر زائل ٿي ويو، شيطان معصيت ۾ مبتلا رهيو. کاڌي ۽ شرمگاهه جي شهوت ۾ عموماً انڪساريءَ کان ڪم وٺڻو پوندو آهي. نٺ نانگر ۾ حد کان وڌيڪ دلچسپي جي مذمت جي لاءِ دفتر درڪار آهي. سرڪش گهوڙي ۾ تڪبر ۽ ٻُلندي جاهه آهي ان کي شيطان چيو ويندو آهي. گڏهه ۽ خچر ۾ شهوت آهي. پر انهن کي شيطان ڪونه چيو ويندو آهي. لغت ۾ شيطانيت سرڪشي ۽ تڪبر کي چيو ويندو آهي. انهيءَ ڪري هي صفت لعنت جي مستحق آهي. کاڌي واري هڪ دستر خوان تي ڏهه ماڻهو گڏ ٿي وڃن ٿا پر ٻه بادشاهه دنيا ۾ گڏ نٿا ٿي سگهن. هر بادشاهه جي خواهش هوندي آهي ته اهو اڪيلو سڄي دنيا تي حڪومت ڪري. بادشاهت کي سَنديڻ چيو ويندو آهي، ان جو سبب هي آهي ته بادشاهه شرڪت جي ڊپ سبب سڀئي رشتا ٽوڙي ڇڏيندو آهي. بادشاهي جي تڪبر ۽ حُب جاهه جو مثال باهه وانگر آهي. باهه هر شيءِ کي ساڙي فنا ڪري ڇڏيندي آهي. جيڪڏهن ڪجهه نه ملي ته خود پنهنجو پاڻ کي ساڙي ڦلهيار بنائيندي آهي. پنهنجو پاڻ کي هيچ بنائي نٺ نانگر ۽ اجائي ڏيک ويڪ بيماريءَ کان نجات حاصل ڪريو. سخت شيءِ کي مُترڪن سان ڪٽيو ويندو آهي نرم شيءِ محفوظ رهندي آهي. ڪبريائي ۽ الهيت الله تعاليٰ جي چادر آهي جيڪو ان کي ڍڪيندو ان جي لاءِ اها چادر وبال بڻجندي. تاج خدا جي ملڪيت آهي، اسان جي لاءِ خدمت گذاري جي پتي آهي. وڏائي ۽ غرور مور جو ڪنڀ آهي اهو تنهنجي لاءِ فتنو آهي ۽ خدائي ۾ شرڪت جي دعويٰ آهي.

پنهنجي جهنم سان پنهنجا پرپٽيندڙ مور ۽ هڪ داناءُ جي گفتگو

پَر خود می کند طاووس بدشت
یک حکمی رفته بود آنجا بگشت

ترجمو: ”هڪ مور جهنگ ۾ پنهنجا پرپٽي رهيو هو ته هڪ داناءُ گهمندي اتي پهچي ويو.“

هُن مور کي چيو ته تون پنهنجا پر چوپٽي رهيو آهين؟ تنهنجي دل توکي ڪيئن اجازت ڏئي ٿي جو ان سهڻي لباس کي پٽي ڪچري ۾ اچائي رهيو آهين؟ هُن مور کي چيو: تنهنجا پر ايڏا ته پيارا آهن جو هر شخص انهن کي قرآن ۾ رکي ٿو. هُو ڏيڻ جي لاءِ تنهنجي پرن مان وڃي (مور چل) ٺاهي ويندي آهي. مور کي چيائين ته تنهنجن پرن کي پٽڻ پنهنجي بيباڪي آهي، توکي معلوم نه آهي ته تنهنجي پرن تي نقاشي ڪنهن ڪئي آهي؟ پر جيڪڏهن تون ڄاڻين ٿو ته قدرت اها نقاشي ڪئي آهي ته پوءِ ڄاڻي ٻجهي ڪري اهڙي ڪاريگري کي برباد ڪري رهيو آهين ۽ نخرا پيو ڪرين اهڙي طرح جو ناز بربادي جو سبب هوندو آهي ۽ اهو اجايو نخرو غلام کي بادشاهه جي نظرن کان ڪيرائيندو آهي. انسان کي ناز ڪرڻ پسند آهي پر ان ۾ خطرا گهڻا آهن. بنا خطري وارو رستو نيازمندي جو آهي انهي ڪري انسان کي اهو ئي رستو اختيار ڪرڻ گهرجي. ناز انداز جڏهن وڌندو آهي ته وبال جان بنجي ويندو آهي. ناز انداز جي خوبي جيڪڏهن ڪجهه وڌائي ٿي ته ان ۾ لڪل خوف انسان کي پگهرائي ٿو. نيازمندي جيتوڻيڪ ڪمزور ڪري ٿي پر دل کي چمڪندڙ چنڊ بنائي ٿي. الله تعاليٰ جي صفت آهي ته اهو مُردِي مان زندهه پيدا ڪندو آهي ته پوءِ جيڪو مُرده بڻبو ته ان کي اهو زندگي عطا ڪندو. جيئن ته اهو زندهه مان مُرده به پيدا به ڪندو آهي. انهيءَ ڪري جيڪڏهن تون نفس کي نه ماريندين ته اهو مُرده ٿي ويندو. تون فاني بنجي وڃ، پوءِ اهو توکي ابدي حياتي عنايت ڪندو، تون پاڻ تي خزان طاري ڪندين ته بهار جو لطف ڏسندين. رات بڻبين ته ڏينهن جو پيدا ٿيڻ ڏسي وٺندين. بظاهر اهو داناءُ جو مقولو آهي جيڪو هُن مور کي چيو هو ته پنهنجا پر نه پٽ چاڪاڻ ته اهي گنڊجي ڪونه سگهندا ۽ حسين چهري کي نه چل چاڪاڻ ته چهري کي بگاڙڻ وڏي غلطي آهي. خيالن

سان نفس مطمئنہ جي صفائي ۽ سادگي متاثر ٿيندي آهي ايئن جيئن آرسِيءَ تي ڪجهه لکجي، پوءِ ڀلي ان کي صاف ڪري ڇڏجي پر ان تي نشان باقي رهجي ويندا

روي نفس، مطمئنہ درجہ

زخم ناخنہائے فکر ت می کشد

ترجمو: ”جسم ۾ نفس مطمئنہ جو چهرو فڪر جي ننهن سان زخمي ٿي ويندو آهي.“

خاص طور تي بُرا خيال ته زهريلو ننهن آهن جيڪي روح تائين چاهي ڪي رهڙي ڇڏيندا آهن. جڏهن انسان فڪر جي ڪنهن ڳنڍ کي کوليندو آهي تڏهن روح جا سهڻا پر ناپاڪ ٿي ويندا آهن جنهن سان ان جي پرواز ۾ ڪمي اچي ويندي آهي. اهڙن دنياوي افڪارن جي عقيدو ڪشائي اهڙي آهي جيئن ڪنهن خالي ٿيلهي جي منهن جي سخت ڳنڍ کي ڪو شخص کولي جيڪو لاهاصل آهي. چند ڳنڍيون کولڻ ۾ تون پوڙهو ٿي وئين. فرض ڪر ته جيڪڏهن چند ڳنڍيون تو ٻيون به کوليون پر حاصل ڇا ٿيو! تنهنجي نيڪ بخت يا بدبخت هجڻ جي ڳنڍ جيڪا تنهنجي گلي ۾ لٽڪيل آهي جيڪڏهن تون ان کي کولين ته اهو سڀ کان بهتر آهي. جيڪڏهن تون ماڻهو آهن ته ان اشڪال کي حل ڪر. فلسفي عرض ۽ جوهر جي تعريف ۾ لڳا رهندا آهن ۽ خود پنهنجي حقيقت ۽ ماهيت کان بي خبر رهندا آهن. مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ، عَرَفَ رَبَّهُ ”جنهن پنهنجو پاڻ کي سڃاتو. ان خدا کي سڃاتو.“ نفس جي حقيقت جو علم خدا جي معرفت تائين پهچائي ٿو. حڪيمن جي عمر موضوع ۽ محمول جي وضاحتن ۾ گذري ويندي آهي ۽ ڪو فائدو هٿ نه اچي سگهندو آهي. جنهن دليل جو ڪو نتيجو برآمد نه ٿئي اهو بيڪار آهي. تون پنهنجي انجام تي غور ڪر! توم شاهدو ڪونه ڪيو آهي محض مخلوق جي ذريعي خالق کي سمجهيو آهي ۽ افترائي قياس تي صابر ٿي وئين. افترائي قياس جو مثال ته مثلاً عالم (جهان) مصنوع (ٺاهيل) آهي ۽ هر مصنوع جو ڪو صانع (ٺاهيندڙ) هوندو آهي. فلسفي غيبي امورن کي سمجهڻ جي لاءِ واسطي ۾ اضافو ڪندا رهندا آهن ۽ برگزيده شخص ان جي برعڪس مشاهدو ڪندو آهي. اهو دليلن کان هٽي ڪري مراقبي ۾ مشاهدو ڪندو آهي. فلسفي اثر سان موثر کي سمجهندو آهي يعني ڏونهين جي ذريعي باهه تائين پهچي ٿو. عارفن جي لاءِ قرب ۽ عشق جي باهه ڏونهين کان وڌيڪ ويجهي آهي. مشاهدي کان هٽي ڪري دليلن سان ان ذات تائين پهچڻ سياهه ڪاري ۽ غلطي آهي.

حضور ﷺ جي هن قول جي وضاحت ته اسلام ۾ رهبانيت نه آهي

برکن پر را و دل برکن ازو

زانکه شرط این جهاد آمد عُدو

ترجمو: ”پرن کي نه پٽ، انهن کان دل هٽاءِ ڇاڪاڻ ته ان جهاد جي لاءِ دشمن ضروري آهي.“

مور کي نصيحت آهي ته پر نه پٽ يعني شهوت ۽ ظاهري ڏيک ویک جي اسباب ۽ ذريعن کي ختم نه ڪر ڇاڪاڻ ته اهي دشمن آهن ۽ دشمن جي نه هوندي جهاد جي فضيلت حاصل نٿي ٿي سگهي. جيڪڏهن انسان ۾ شهوت جو مادو ٿي نه آهي ته زنا نه ڪرڻ واري حڪم جي فرمانبرداريءَ جي ڪا معنيٰ نه آهي. جيڪڏهن انسان ۾ ڪنهن شيءِ ڏانهن لاڙو نه آهي ته ان کان صبر ڪرڻ جي ڪا معنيٰ نه آهي. دشمن نه هجي ته لشڪر جي ڪا ضرورت ٿي نه آهي. راهب پنهنجا خصيا ڪيرائي ڇڏيندا هئا تان ته زنا نه ڪري سگهن. مٿن سان جهاد ڪا معنيٰ نٿو رکي. اَنفَقُوا (البقره: 254) ”خرچ ڪريو!“ ان حڪم جي تعميل تڏهن ٿي سگهي ٿي جڏهن انسان ڪمائي. جيتوڻيڪ قرآن ۾ فقط ”خرچ ڪريو“ آيو آهي پر ان جو مطلب اهو آهي ته ڪمايو ۽ خرچ ڪريو. اهڙي طرح ”صبر ڪريو“ جي حڪم جي

تعمیل تڏهن ئي آهي جڏهن رغبت موجود هجي. کڻا ”توهان کائو!“ جو حڪم شهوت جو چار آهي ۽ لَا تُسْرِفُوا (الاعراف: 31) ”فضول خرچي نه ڪريو،“ عفت ۽ پاڪ دامي آهي. هاڻي جيڪڏهن کڻا ممڪن نه هجي ته لَا تُسْرِفُوا (الاعراف: 31) جي ڪا معنيٰ نه آهي. جڏهن خبر جو وجود ئي نه هجي ته مبتدا جو ان سان اتصال ۽ تعلق ناممڪن آهي. صبر ۾ جيڪڏهن ڪا تڪليف ئي نه آهي ته ان جي جزا حاصل نٿي ٿي سگهي. إِذَا فَاتَ الشَّرْطَ فَاتَ الشَّرْطُ جڏهن شرط موجود نه هجي تڏهن مشروط مفقود ۽ گم هوندو آهي. صبر جي تڪليف هجي ته ان جو بدلو به ٿيندو، پوءِ ٻئي مبارڪباد جي قابل آهن.

الله تعاليٰ جي طرفان عاشق جي عمل جو ثواب فقط الله جل جلاله آهي جيئن ته پهرين مضمون ۾ جزا جو بيان هو، هاڻي مولانا ٻڌائي ٿو ته خدا جي عاشق جو بدلو ڪهڙو آهي!

عاشقان را شاد مانی و غم اوست

دست مزد و اجرت خدمت هم اوست

ترجمو: ”عاشقن جي خوشي ۽ غم اهو ئي آهي، مزدوري ۽ خدمت جي اجرت به اهو ئي آهي.“

عاشقن جو رنج ۽ خوشي، مزدوري ۽ ان جي اجرت فقط ذات خدا آهي. جيڪڏهن عاشق معشوق جي ذات کان سواءِ ڪنهن ٻي شيءِ جو طالب آهي ته پوءِ ان جو عشق عشق نه آهي پر هو چريو آهي. جڏهن عشق الاهي نمودار ۽ ظاهر ٿيندو آهي ته ماسوي الله، ان جي باهه سان سڙي ويندو آهي. ڪلمي ۾ لاله چون جي معنيٰ اها ئي آهي ته ان غير جي نفی ڪري ڇڏي آهي. الا الله چون جو مطلب هي آهي ته هاڻي ان جي لاءِ سڀ ڪجهه فقط ذات خداوندي آهي. هو غير جي عشق کي بلڪل ساڙي ڇڏي ٿو. صحيح اک هڪ ڏسندي آهي، ٻاڏي کي هڪ مان به نظر ايندا آهن. جتي ڪنهن به حسن جي جهلڪ آهي اها ان خدا جو پرتو آهي. جسم ۾ روح جي ڪري حرڪت ٿيندي آهي جيڪي فطرتاً بد آهن، انهن جي اصلاح ناممڪن آهي. هر شيءِ جي حسن کي عڪس خداوندي اهو سمجهندو جنهن جو انساني روح زنده هوندو. جيڪو روح انساني کان ناواقف هوندو اهو روح حيواني کي ئي سڀ ڪجهه سمجهندو. حضرت عمر بن عبدالعزيز اموي خليفو هو، جنهن جو شمار انتهائي انصاف پسند خلفاء راشدين ۾ ٿئي ٿو. هو ڏانهن حجاج بن يوسف ثقفی عبدالملڪ بن مروان عراق جو گورنر هو، جنهن جو ظلم ۽ ستم مشهور آهي؛ جنهن ٻاهتر هزار بي ڏوهين کي قتل ڪرايو، مطلب ته جنهن عمر بن عبدالعزيز کي نه ڏٺو هوندو، ان وٽ حجاج عادل هوندو. جيڪڏهن ڪنهن اصل کي نه ڏٺو هوندو ته اهو نقل مان ڏوڪو کائي ويندو. جيڪو شخص حقيقت کان ناواقف هوندو آهي اهو مجاز کي حقيقت سمجهندو آهي. مشهور مقولو آهي: تَعْرِفُ الْأَشْيَاءِ بِأَضْدَادِهَا ”شيون پنهنجي ضدن سان سڃاڻيون وينديون آهن.“ دنيا کي پوڳي آخرت جو قدر معلوم ٿيندو. انسان جڏهن دنيا جي زندگي ختم ڪري عالم آخرت ۾ پهچندو، تڏهن گهڻو شڪر گذار ٿيندو. پوءِ چون ٿو ته دنيا آخرت جي مقابلي ۾ خاڪ ۽ مٽي هئي. دنيا ڪنڊن جو گهر ۽ آخرت باغ آهي. دنيا ۾ جيتريقدر وقت گذريو ان تي افسوس ڪندو.

هن حديث جو بيان ته هر مرڻ وارو ضرور هيءَ تمنا ڪندو ته جيڪر هو اڳ ۾ مري وڃي ها...

زين بفرمود سہ آں آگہ رسول

کہ ہر آنکہ مُرد و کرد از تن نزول

ترجمو: ”هن جي لاءِ باخبر رسول ﷺ فرمايو آهي ته جيڪو شخص مٽو ۽ جسم کان جدا ٿيو...“

ان کي منتقل ٿيڻ ۽ مرڻ تي افسوس نه ٿيندو، پر ڪوتاهي ۽ فوت ٿيڻ جي حسرت ٿيندي. موت کانپوءِ هر

مردی جي خواهش هوندي ته ڪاش هو اڳ ۾ مري وڃي ها! جيڪڏهن نيڪ آهي ته هن لاءِ اها خواهش ڪندو. ته ڪاش! اڳ ۾ ئي جنت ۾ پهچي وڃان ها، جيڪڏهن بد آهي، ته هن لاءِ اهو سوچيندو ته جيڪڏهن جلد مري وڃان ها ته برياڻيون گهٽ ڪريان ها. بُرو انسان چوندو: آئون جيتري قدر زندهه رهيس، اوتري قدر گمراهي جا پردا وڌندا ويا. جيڪڏهن ان کان پهريان مري وڃان ها ته اهي پردا گهٽ هجن ها. حرص جي ڪري قناعت جي چهري کي زخمي نه ٺهڻ ۽ تڪبر سان عاجزي جي چهري کي زخمي نه ڪر. اهڙي طرح بُخل جي ذريعي سخاوت جو چهرو زخمي نه ڪر ۽ شيطانيت سان سجدي جي حسين چهري کي خراب نه ڪر.

مور جي تمثيل جي سلسلي ۾ مولانا رومي انسان جي انهن صفتن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي قدرت ان ۾ وديعت رکيون آهن ۽ انسان پنهنجي بداعمالن سان انهن کي برباد ڪري ٿو. جڏهن مور اها نصيحت ٻڌي ۽ نصيحت ڪرڻ واري جو چهرو ڏٺو تڏهن روئي پيو ۽ ٻين کي به روڻاري ڇڏيائين ۽ مور جي روڻڻ جي ڪري اهو ناصح حڪيم به روئي ويٺو. ناصح پر پٽڻ واري سوال تي شرمندو ٿي ويو ته مون ان کان بيهوده سوال ڇو ڪيو! اهو روئي رهيو هو، لڙڪ جي هر ڦڙي ۾ ان سوال جو جواب درج هو. جيڪو سچائي جو روڻڻ آهي ان جو تاثير محض دنيا تائين نه آهي پر عرش تائين پهچي ٿو. بناوڻي روڻڻ تي شيطان چٽرون ڪندو آهي. الْقَلْبُ عَرْشُ الرَّحْمٰن “دل خدا جو عرش آهي،” جيئن ته سڄي روڻڻ سان عرش متاثر ٿئي ٿو انهيءَ ڪري عقل ۽ دل جيڪي عرشي آهن اهي به متاثر ٿين ٿا.

عقل ۽ روح جسم جي مٿي ۽ پاڻيءَ ۾ ايئن قيد آهن جڻ هاروت ۽ ماروت بابل جي ڪوه ۾ قيد هجن!

پڇوهاروت وچوماروت آل دوپاک

بست انداين جا بچاه سہناک

ترجمو: ”اهي ٻئي پاڪ، هاروت ۽ ماروت وانگر ان جاءِ تي خوفناڪ ڪوه ۾ قيد آهن.“

جهڙي طرح هاروت ۽ ماروت جو تعلق عالمِ بالا سان هو پر بابل جي ڪوه ۾ قيد آهن، اهڙي طرح عقل ۽ روح به عالمِ بالا جون شيون هوندي انساني بدن جي ڪوه ۾ قيد آهن. جيئن ته ٻنهي عالمِ سفلي ۽ شهنائي سان تعلق پيدا ڪيو انهيءَ ڪري جسم جي ڪوه ۾ بند ڪيا ويا. هاڻي نيڪ ماڻهو انهن کان سُني تعليم حاصل ڪن ٿا ۽ بُرا ماڻهو بُري تعليم حاصل ڪن ٿا. عقل ۽ روح سمجھائي ٿو ته اسان جي جادو سیکارڻ ۾ هڪ امتحان ۽ آزمائش آهي ته سڪڻ وارو ان کي غلط استعمال ڪري ٿو يا صحيح. ان جادوءَ جو سڪڻ يا نه سڪڻ اختياري فعل آهي انهيءَ ڪري ان کي ٻنهي ڳالهين تي قدرت ۽ طاقت آهي. انسان جي اندر جون خواهشون سُتل ڪئي وانگر آهن ۽ انسان جي دل ۾ خير ۽ شر ٻئي موجود آهن. انسان جو هي سمجھڻ ته ان ۾ برائي جي طاقت نه آهي تمام وڏي غلطي آهي. جيئن ته بُرائي جو موقعو حاصل نه آهي انهيءَ ڪري اها قوت سُتل آهي. جڏهن موقعو ملندو تڏهن اها فوراً سجاڳ ٿي ويندي. انساني خواهش جو حال سُتل ڪئي وانگر آهي ان جي اڳيان جڏهن ڪو مُردار اچي ويندو آهي پوءِ ان جو حال ڏسو. هاڻي ڪتي جو وار وار ڏند بنجي ويندو آهي ۽ اهو حملي ڪرڻ ۾ ڪاوڙ مان پرڃي ويندو آهي. باهه کي جيڪڏهن ٻارڻ نه ملي ته ڪيتري قدر پُرسڪون هوندي آهي پر ٻارڻ ملندي سُٺا هڻندي آهي. انسان جي اندر بُريون صفتون ان ڪتي وانگر سُتل آهن، جڏهن موقعو ملندو آهي تڏهن اهي پنهنجي تيزي ڏيکارينديون آهن. انهن بُرين صفتن جو مثال ڪتي کان وٺو يا ان باز کان جنهن جون اکيون سبيل آهن پر شڪار لاءِ آتو آهي. شڪار جي وقت باز جي مٿي تان ٽوپي هٽائي ويندي آهي پوءِ اهو شڪار کي ڏسي جبلن جا چڪر کائيندو آهي. بيماري جي دوران مختلف غذائن جي شهوت ۽ رغبت سڪون پڌير هوندي آهي پر جڏهن اهو مختلف غذائون ڏسندو آهي ته اها شهوت بيدار ٿي ويندي آهي ۽ اهو ڪشمڪش ۾ مبتلا ٿي ويندو آهي. پوءِ کائڻ کي دل گهرندي آهي. جيڪڏهن کائيندو ته بد پرهيڙي ٿيندي.

هاڻي جيڪڏهن ان مريض ۾ صبر جو مادو آهي ته انهن غذائن جو ڏسڻ ان جي لاءِ مفيد آهي تان ته ان جون خواهشون سجاڳ ٿين ۽ جيڪڏهن اهو صابر نه آهي ته ان جي لاءِ مناسب آهي ته اهو انهن غذائن کي نه ڏسي. اهو ٻڌي هن چيو ته اي ناصح! تون فقط رنگ ۽ روپ جو عاشق آهين، هي نٿو ڏسين ته اهي ڪنپ منهنجي لاءِ مصيبت جو سبب آهن.

مور جو سوال ڪرڻ واري دانا کي جواب ڏيڻ

چون ز گريه فارغ آمد گفت رو

که تو رنگ و بوی را هستی گرو

ترجمو: ”جڏهن اهو مور روئڻ مان فارغ ٿيو ته چوڻ لڳو: تون رنگ ۽ بوءَ جو غلام آهين.“

تون اهو نٿو ڏسين ته سوين بلائون منهنجي وڻندڙ پرن جي ڪري مون ڏانهن اچن ٿيون. شڪاري منهنجو شڪار فقط انهن پرن جي ڪري ڪندا آهن. ڪو چار سان جهلي ٿو ته ڪو مون کي تير سان ماري ٿو. جڏهن ته مون ۾ انهن مصيبتن کي برداشت ڪرڻ جي طاقت ناهي. ان ڪري بهتر اهو آهي ته بد صورت بنجي وڃان، پرن جي بچائڻ کان جان بچائڻ بهتر آهي. منهنجا اهي پر منهنجي غرور ۽ وڏائيءَ جو سبب آهن ۽ تڪبر هزارين مصيبتن جو سبب بنجن ٿا.

دنيا جو هنر، ذهانتون ۽ مال مور جي پرن وانگر جان جا دشمن آهن

پس هنر آمد هلاکت خام را

کز پے دانه نه بیند دام را

ترجمو: ”هنر، ناقص جي لاءِ هلاڪت آهي ڇاڪاڻ ته اهو دائي جي ڪري چار کي ڏسي نه سگهندو.“

گناه ڪري سگهن ۽ نه ڪري سگهن جو اختيار ان شخص جي لاءِ مناسب آهي، جنهن ۾ تقويٰ هجي ۽ جيڪڏهن تقويٰ نه آهي ته پوءِ ان جي لاءِ اختيار باقي رکڻ مناسب نه آهي. مور چيو منهنجي تڪبر ۽ غرور جا اسباب منهنجا پر آهن انهيءَ ڪري آئون انهن کي ختم ڪري ٿو ڇڏيان. ڇاڪاڻ ته اهي هلاڪت جو ذريعو ۽ سبب آهن. جيڪو ماڻهو متقي ۽ صبر وارو آهي اهو انهن اسبابن کي ڪالعدم سمجهندو آهي. صابر پنهنجي صبر جي ڍال سان پنهنجو بچاءُ ڪندو آهي پر آئون جيئن ته نچڻ ۽ نمائش کان صبر ڪندڙ نه آهيان، انهيءَ ڪري منهنجا پر منهنجا دشمن آهن. جيڪڏهن انسان صابر هجي ته برائي تي اختيار هوندي برائي نه ڪرڻ افضل آهي. منهنجو مثال ٻار وانگر آهي جنهن جي هٿ ۾ تلوار ڏيڻ مناسب نه آهي، اهو ان کي غلط استعمال ڪندو. تلوار عقلمند جي هٿ ۾ ڏيڻ گهرجي تان ته اهو تلوار جو صحيح استعمال ڪري. جڏهن مون ۾ عقل ناهي ته پوءِ مون کي پنهنجا هٿيار يعني پر ڪوهه ۾ اڇلائڻ گهرجن. جيڪڏهن انسان ۾ تلوار سنڀالڻ جي طاقت نه آهي ته دشمن ان جي تلوار ڦري ان جو خاتمو ڪري ڇڏيندو. آئون پنهنجي نفس کي ذليل ڪرڻ جي لاءِ پنهنجا پر پٽي رهيو آهيان تان ته ان جمال ۽ ڪمال جا اسباب ئي باقي نه رهن. جڏهن ته پر پٽڻ گناه ناهي. جيڪڏهن مون ۾ پرده پوشيءَ جي طاقت هجي ته پوءِ آئون پر نه پٽيان ها. جڏهن مون ۾ گناه جا اسباب اختيار ڪري گناه کان بچڻ جي طاقت نه آهي، ته اسباب کي ئي ختم ڪري رهيو آهيان. جڏهن مون ۾ طاقت ناهي ته اهو هٿيار منهنجي خلاف استعمال ٿيندو. هاڻي جڏهن ته پنهنجو دشمن آئون پاڻ آهيان، ته جيستائين جان ۾ جان آهي آئون پڇندو رهندس. پر پنهنجو پاڻ کان پڇڻ ڏاڍو مشڪل آهي، البت ٻئي کان پڇڻ ۾ فرار ممڪن آهي. جڏهن اهو پري ٿي وڃي ته ماڻهو بيهي سگهي ٿو. پر جڏهن ته آئون خود پنهنجو دشمن آهيان ته منهنجو ڪم هر وقت دشمن کان پڇڻ آهي، نه منهنجي لاءِ هندستان ۾ قرار ممڪن آهي نه ختن ۾، ڇاڪاڻ ته منهنجو دشمن پاڻي وانگر مون سان گڏ آهي.

پنهنجي ٿي شرء هنر کان بچي ويل بيخودن جو بيان

چون فناش از فقر پرايه شود

او محمد وار بي سايه شود

ترجمو: ”جڏهن ان جي فنا فقر سان آراسته ٿي وڃي ته اهو محمد ﷺ وانگر بغير پاڇي ٿي ويندو آهي“

جڏهن فنا في الحق حاصل ٿي ويندي آهي تڏهن اهو اهڙي طرح بي سايه ٿي ويندو آهي جهڙي طرح حضور ﷺ جن هئا. جيئن ته محمد ﷺ جن پنهنجون صفتون صفت حق ۾ فنا ڪري چڪا هئا. انهيءَ ڪري پنهنجي صفتن جي لحاظ سان محمد ﷺ کي فقر حاصل هو، جيڪو محمد ﷺ جي لاءِ باعث فخر هو، ته پوءِ محمد ﷺ جي وجود جي شمع شمع جي شعلي وانگر بنا پاڇي جي آهي. جڏهن شمع مجسم شعلو بنجي وڃي ته ان جو پاڇو ڪونه رهندو آهي. شمع جو ميٺ ۽ پاڇو ان ذات جي شعائن ۾ گم ٿي ويو. جنهن شمع بنائي هئي، تنهن شمع کي چيو ته مون توکي فنا ڪرڻ جي لاءِ ناهيو هو. شمع چيو ته آئون ان جي لاءِ دنيا ۾ فنا ٿي وئي آهيان. اهو خدائي شعاع حقيقي شعاع آهي، عارضي ۽ فاني شعاع حقيقي نه آهي. شمع جڏهن پنهنجو پاڻ کي باهه ۾ فنا ڪري ٿي، ته ان جو ڪو نشان باقي نٿو رهي. اهو ئي حال فاني في الله جو آهي. نور جان ۽ نور شمع ۾ فرق هي آهي ته شمع جو نور شمع جي وجود سان وابسته آهي ۽ نور جان ايتريقدر وڌندو جيتريقدر ان جي شمع يعني جسم گهٽجندو. نور جان جو شعاع باقي ۽ نور شمع فاني آهي. نور جهان رباني شعلي سان منور آهي، جيڪو دائر ۽ قائم آهي. جهڙيءَ طرح نور هجڻ جي وقت باهه جي شعلي مان فنا جو پاڇو پري ٿي ويندو آهي اهڙي طرح جڏهن جان عين نور حق ٿي ويندي آهي ته فنا جو پاڇو ان کان پري ٿي ويندو آهي.

ڪڪر ۾ جيئن ته ڪثافت آهي، تنهن ڪري ان جو پاڇو ٿيندو آهي. چنڊ نور خالص آهي، ان ۾ پاڇو ناهي. جڏهن جان مقام فنا حاصل ڪري وٺي ٿي ته ان جي ڪثافت دور ٿي ويندي آهي ۽ اها چنڊ وانگر ٿي پوندي آهي. جيڪڏهن روح ۾ ڪنهن وقت خودي جي ڪيفيت پيدا ٿيندي آهي ته ان ۾ ڪڪر جهڙي ڪثافت پيدا ٿي ويندي آهي. نور هليو ويندو آهي ۽ ان نور جو فقط هڪ خيالي وجود وڃي رهندو آهي. جهڙي طرح چنڊ جو نور ڪڪر جي ڪري ڪمزور ٿي ويندو آهي ۽ چوڏهينءَ جو چنڊ پهرين رات جي چنڊ جهڙو نظر اچڻ لڳندو آهي. اها ئي خودي جي صورت ۾ نور جان جي ڪيفيت ٿي ويندي آهي. ڪڪرن ۽ غبار جي حجاب جي ڪري چنڊ جي هڪ خيالي صورت رهجي ويندي آهي، اهو ئي حال جسم جي ڪڪر جي ڪري نور جان جو آهي. اهو الله تعاليٰ جو ڪرم آهي جو تن پرورن کي ان پنهنجو دشمن قرار ڏنو. حالانڪ انهن جو خدا جي دشمن هجڻ جي ڪا معنيٰ نه آهي، ڇاڪاڻ ته انهن جي خدا سان دشمني متصور نٿي ٿي سگهي. اهي مومنن جا دشمن آهن. چنڊ تي گرد غبار جو ڪو اثر نه آهي اهو ته ڏسڻ وارن جو پردو آهي. ڪڪر ڏسڻ وارن جو دشمن آهي ڇاڪاڻ ته انهن جي نگاه کان چنڊ کي لڪايو ويو، اهو ڪڪر اسان جي نظر ۾ هڪ خوبصورت شيءِ کي بد نما بنائي ٿو. هو چنڊ کي ڪو نقصان نٿو پهچائي سگهي. خدا اسان جي دشمن کي پنهنجو دشمن قرار ڏئي اسان جي عزت افزائي ڪئي آهي. تعينات ۾ جيڪا ڪجهه رونق آهي اها وجود واحد جي ڪري آهي، جيڪو تعينات کي اصل سمجهي اهو گمراه آهي. تعينات جو وجود، وجود مطلق جو پاڇو ۽ عڪس آهي. ڪڪر کي جيتوڻيڪ چنڊ جي هر رنگي حاصل ٿي وئي آهي پر اها عارضي آهي. قيامت جي ڏينهن جڏهن فقط ذات حق باقي رهندي، تڏهن سڀني کي يقين اچي ويندو ته ٻين شين جو وجود فقط عارضي آهي. دنياوي هنر ۽ صوري صفتون بمنزل ڪڪر جي آهن، انهن کي پري ڪري چنڊ جي حسن جو براه راست مشاهدو ڪرڻ جي تمنا ڪجي. اهي عارضي صورتون مون کي درڪار نه آهن. آئون موسيٰ صفت آهيان. دائي جو خواستگار نه آهيان

براهِ راست ماءُ کان مستفيد ٿيڻ چاهيان ٿو. آئون مظاهر جي ذريعي ظاهر جو جلوو نٿو چاهيان براهِ راست اُن جو جلوو چاهيان ٿو. مظاهر ۾ قاسي ڪري ماڻهو تباھ ٿيا آهن. جيڪڏهن ذاتِ حق مان واسطي سان استفاده هجي ته اهڙي عارفِ کامل جي ذريعي هجي جيڪو باقي بالله هجي، تان ته اهو حجاب نه بنجي سگهي. ان جو وجود باقي بالله هجي ۽ پنهنجي ذات جي لحاظ کان فاني هجي جيئن انبياءُ ۽ الله وارا هوندا آهن. اهڙي شخصيت ڀردو ڪونه هوندي آهي پر اها ڀردي کي چاڪ ڪرڻ واري هوندي آهي. عارفِ کامل ڪڪر آهي پر اهڙو ڪڪر آهي جيڪو آسمان جي هم رنگ ٿي چڪو آهي. مينهن وسندي نظر اچي رهيو هو پر ڪڪر نظرن کان غائب هو، جيئن حضور ﷺ جي اُن معجزِي ۾ ذڪر ٿي چڪو آهي جيڪو اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي. اُن معجزِي ۾ ڪڪر هو پر اُن ۾ ڪڪر جون صفتون باقي نه هيون. جڏهن عاشق صبر ڪندو آهي تڏهن ان جي جسم جي به اها ئي حالت هوندي آهي جو بظاهر جسم آهي پر اُن ۾ جسمانيت نه آهي. مور چيو هو ته منهنجي لاءِ پَر پيارا نه آهن ڇاڪاڻ ته پَرن مان غير لطف اندوز ٿيڻ ٿا ۽ مٿي سان منهنجي بينائي، ٻڌڻ ۽ وجود جو تعلق آهي. ٻين جي لطف لاءِ جان قربان ڪرڻ بيوقوفي آهي. دنيا وارن جي لاءِ مصري نه، زهر ٿي ٿو. جيڪڏهن ماڻهن جي تحسين ۽ آفرين چاهين ٿو ته انهن دنيا وارن لاءِ پنهنجو پاڻ کي مُردار بنا، جيڪو ڪنهن طرح مناسب نه آهي. حضرت خضر رضی اللہ عنہ سالم ٻيڙيءَ کي هن لاءِ عيبدار بنايو هو ته اها دنيا دار ظالمن جي دُست بُرد کان محفوظ رهي سگهي. حضور ﷺ فقر کي پنهنجو فخر هن ڪري قرار ڏنو آهي جو ان جي هوندي انسان لالچي چورن کان محفوظ رهي ٿو. خزانو ويرانِي ۾ هن ڪري دفن ڪندا آهن تان ته حريص اتي نه پهچي سگهن. جيڪڏهن مور پنهنجا پَر نه پٽي سگهي ته پوءِ خلوت اختيار ڪري تان ته جلوي نمائي جو موقعو ئي نه رهي. جيڪو انسان ٻين کي قاسائيندو آهي اهو خود به قاسي ويندو آهي. دنيا جي هر شيءِ ٻين جو لقمو ۽ ٻين کي لقمو بنائڻ واري آهي.

الله کانسواءِ هر شيءِ کائيندڙ ۽ کائڻ واري آهي

الله تعاليٰ کانسواءِ هر شيءِ کائڻ واري ۽ غذا آهي اُن پکيءَ وانگر جيڪو مڪڙ جي شڪار ڪرڻ جو ارادو ڪري ٿو ۽ شڪار ۾ ايترو مشغول ٿي وڃي ٿو جو ٻُڪڻي باز کان غافل ٿيو وڃي، جيڪو تازا ۾ اُن جي شڪار ڪرڻ جو ارادو رکي ٿو. هاڻي اي کائڻ وارا شڪاري انسان! پنهنجي شڪاري ۽ کائڻ واري کان مطمئن نه ٿي! جيڪڏهن تون ان کي اک جي نگاه سان نٿو ڏسين ته دليل ۽ عبرت جي نظر سان ڏس تان ته تنهنجي بي نور اک کلي وڃي. سڄي کائنات ۾ تنازع البقاء آهي، هر شيءِ ٻي شيءِ کي کائي ٿي، پوءِ کائڻ واري شيءِ جي غذا بنجي وڃي ٿي. هڪ جهر کي ڪيڙي جو شڪار ڪري ٿي ۽ هن کان غافل آهي ته باز ان جي شڪار ڪرڻ جي تازا ۾ آهي، جيڪو انسان شڪاري ٻئي کي کائڻ وارو آهي ان کي پنهنجي کائڻ واري کان ٻي فڪر نه هجڻ گهرجي، خود ان کي کائڻ وارو جيتوڻيڪ نظر نٿو اچي پر ان کي عقل جي اک سان ڏسڻ گهرجي.

مرکے اندر شڪارِ کرم ٿو

گر به فرمتِ يافت اُورا ڌر رٿو

ترجمو: ”هڪ ننڍڙو پکي ڪيڙي جي شڪار ۾ (مصروف) هو. ٻليءَ کي موقعو مليو ته اها (جهٽ هڻي) اُن کي کڻي وئي.“

پکي ڪيڙي کي خوراڪ بنائي رهيو هو پر اهو خود ٻليءَ جي خوراڪ ٿي ويو جنهن کان هو غافل هو. چور سامان جي پويان آهي، چوڪيدار چور جي پُٺيان آهي، چور جو عقل سامان ۽ دروازي جي ڦلڦ ۾ مشغول آهي. هو چوڪيدار ۽ مظلوم جي بددعا کان به خبر آهي، چور پنهنجي ڏن ۾ ايتري قدر رڌل آهي جو پنهنجي دشمن کان بلڪل غافل آهي، جيڪڏهن گاهه پاڻيءَ کي هضم ڪري ٿو ته حيوان جو معدو وري گاهه کي هضم ڪري ڇڏي ٿو.

خدا کان سواءِ هر شيءِ بي شيءِ کي فنا ڪري ٿي ۽ ان کي وري ڪا پي شيءِ فنا ڪري ٿي. وَهُوَ يُطْعِمُ (الانعام-۱۴) الله جو شان آهي جو اهو ٻين کي غذا عطا ڪري ٿو ۽ خود غذا کان بي نياز آهي. دنيا جي ڪا به شيءِ پنهنجي گيهن واري کان مطمئن نٿي ٿي سگهي. انهن فاني شين جو پنهنجي فنا کان مطمئن رهڻ وڏي مصيبت ناک شيءِ آهي. ان معاملي ۾ الله تعاليٰ ڏانهن رجوع ضروري آهي. اها ڳالهه فقط ماديات ۾ ئي نه آهي پر هڪ خيال ٻئي خيال کي ڪائي ويندو آهي. انسان وسوسن ۽ خيالن کان ڪنهن به طرح نجات ۽ چوٽڪارو حاصل نٿو ڪري. جيڪڏهن انسان خيالن کي ختم ڪرڻ جي لاءِ سڀي به رهي ٿو ته اهي خيال ماکيءَ جي مکين وانگر باقي رهندا آهن جيڪي ڪنهن غوطه خور (توبی) جي فڪر ۾ ٻاهر اڏامي رهيون آهن تان ته پاڻيءَ مان ٻاهر نڪرڻ تي ان کي چڙهي وڃن. انسان خيالن جي خلش ۾ مبتلا رهندو آهي. هڪ خيال ان کي هڪ پاسي ڇڪيندو آهي ته ٻيو خيال ان کي ٻئي پاسي ڇڪيندو آهي. انسان کي ڪاڏي وارين شين مان خيالات گهٽ درجي جي شيءِ آهن. جڏهن ان جو هي حال آهي ته وڏين شين جي حالت خدا کي ئي معلوم آهي. انسان کي انهن تباهه ڪندڙ شين کان بچڻ جي لاءِ خدا جي پناهه حاصل ڪرڻ لازمي آهي. جيڪڏهن توهان پنهنجو رابطو براه راست خدا سان قائم رها ڪري سگهو. ته ڪنهن عارف ڪامل کي واسطو بنايو. پنهنجو هٿ سندس هٿ ۾ پڪڙايو. ڇاڪاڻ ته ان جي هٿ کي الله جي دستگيري حاصل آهي. تنهنجو عقل پارائيون عادتون رکي ٿو. ڇاڪاڻ ته اهو لڪل نفس جي پاڙي ۾ آهي. تون پنهنجي عقل کي عارف ڪامل جي عقل سان وابسته ڪر، اهو پارائيون عادتون ڇڏائيندو. جيئن ته تون عارف جي هٿ ۾ هٿ ڏيندين. اهو توکي برباد ڪرڻ وارين شين کان بچائيندو. جڏهن تون سندس هدايت جو پابند بنين، تڏهن تو کي تجربو ٿيندو، اهو تجربڪار آهي. وقت جي ڪامل هاديءَ کي نبي جو پرتو حاصل آهي. حُديبيه جي مقام تي حضور ﷺ بيعت الرضوان ورتي. تڏهن الله تعاليٰ حضور ﷺ جي هٿ کي پنهنجو هٿ قرار ڏنو. سڄي سونهين سان بيعت ڪرڻ کانپوءِ توکي اهائي فضيلت حاصل ٿيندي، جيڪا بيعت الرضوان ڪرڻ وارن کي حاصل ٿي هئي. عشره مبشره اهي ڏهه صحابي جن کي محمد ﷺ انهن جي زندگيءَ ۾ جنت جي بشارت ڏني هئي؛ چارئي خليفه، حضرت زبير رضی اللہ عنہ، حضرت طلحه رضی اللہ عنہ، حضرت عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ، حضرت ابو عبیده رضی اللہ عنہ، حضرت سعد بن وقاص رضی اللہ عنہ، حضرت سعيد بن زيد رضی اللہ عنہ، اهي خالص سون هئا. خالص سون اهو آهي جو گرم ڪرڻ کانپوءِ ان جو وزن اهو رهي، جنهن وزن جو اهو هو. حديث شريف ۾ آهي ته انسان اُن سان گڏ آهي جنهن سان اهو محبت ڪري ٿو. اهو حڪم دنيا ۽ آخرت ٻنهي جي لاءِ آهي. دنيا ۾ ڪمزورن تي ظلم ڪرڻ وارن جو حال ڏس. ڪمزورن تي ظلم ڪرڻ وارن کي سوچڻ گهرجي ته ڪو نه ڪو ان کان به وڌيڪ طاقتور هوندو جيڪو انهن کي سزا ڏيندو. مولانا رومي ابولهب جي زال جي گلي جي رسي کي حسد ۽ حرص جي رسي قرار ڏنو. جڏهن عقلاً چار کان جدائي ضروري آهي ته تنهنجو چار خود تنهنجي پيرن ۾ چنبريل آهي. هر انسان کي احتياط سان غور ڪرڻ گهرجي ته اهو مظلوم آهي يا ظالم. هر انسان کائڻ وارو ۽ پيڻ جي خوراڪ آهي. انهيءَ ڪري اهو خود شڪار به آهي ۽ شڪاري به آهي. انسان جي شڪاري هجڻ جي عادت ان کي خود شڪار بنجڻ کان غافل بنايو ويئي آهي. اهو ٻين جي دل چورائي ٿو ۽ خود ان جي دل چوري ٿي چڪي آهي. انسان اهڙو غافل نه هجڻ گهرجي جو ان جي اڳيان غفلت جي اهڙي ديوار هجي جيڪا کليل دشمن کي به ڏسڻ ۾ نه اچي. جهرڪي پنهنجي ڦاسڻ جي ڊپ کان هيڏانهن هوڏانهن ڏسي ٿي. تون جهرڪي کان گهٽ نه ٿي. اها جهرڪي هن لاءِ هيڏانهن هوڏانهن ڏسي ٿي ته ڪو شڪاري ته نه آهي تان ته دائي کان قطع نظر ڪري وٺي. انسان کي پوئين بدڪارين جي انجام ۽ ايندڙ دوڪن جي موت کي ڏسڻ گهرجي. الله تعاليٰ پهرين بدڪارن کي بغير ڪنهن ظاهري اوزار جي هلاڪ ڪري ڇڏيو. الله تعاليٰ انهن کي بنا ڪنهن گرز ۽ هٿ جي، سزا ڏني. توکي يقين ڪرڻ گهرجي ته الله تعاليٰ بغير ظاهري هٿ جي سزا ڏي ٿو. خدا جو منڪر به سزا جي وقت خدا جو اقرار ڪندو آهي جيڪو منڪر خدا جو وجود عقل کان پري سمجهندو هو، اهو ئي

عذاب جي وقت ان کي ”يا قريب“ چئي سڏي ٿو. خدا جي منڪرن کي انجام ڪار حسرت کڻي پوندي. جن منڪرن کي انجام ڪار حسرت کڻي پئي، انهن مان فرعون ۽ نمرود کي ڳڻ، انهن ماڻهن ۽ قومن جي انجام مان توکي معلوم ٿي ويندو ته الله تعاليٰ مظلومن جي فرياد ٻڌندو آهي ۽ اهو سڀ ڪجهه ڄاڻندو آهي ۽ ظالمن کي تباھ ڪرڻ ۾ ان کي ڪنهن جي پرواهه ناهي. مور چيو هو ته اهي ڪنڀ بمنزله جار جي آهن، انهيءَ ڪري آئون انهن کي مقصد حاصل ڪرڻ جي لاءِ پئي رهيو آهيان. مور نصيحت ڪرڻ واري حڪيم کي چيو ته تنهنجي عقل مطابق مون اهو جواب ڏنو آهي، هاڻي تون ان کي خوب سمجهه.

حضرت ابراهيم عليه السلام جو ڪانگ کي مارڻ جو سبب

اين سخن را نيست پايان و فراغ
اي خليل حق چرا گشتي تو زان

ترجمو: ”هن ڳالهه جو خاتمو ۽ دنگ نه آهي. اي الله جا دوست! توهان ڪانگ کي ڇو ماريو.“

حضرت ابراهيم عليه السلام، توهان ٻڌايو ته ڪانگ کي مارڻ ۾ ڪهڙي حڪمت لڪل آهي؟ حضرت ابراهيم عليه السلام جواب ڏنو ته ڪانگ جي ڪانءَ ڪانءَ جو مطلب هي آهي ته اهو پنهنجي وڏي ڄمار جو خواهشمند آهي. قرآن پاڪ ۾ ذڪر ڪيل آهي: أَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ (الحجر: 36) شيطان الله کان دعا ڪئي ته مون کي قيامت تائين جي عمر ڏي. حضرت آدم عليه السلام توبه ڪئي ۽ دعا گهري هئي. شيطان زندگيءَ جي دعا گهري، پر اها زندگيءَ جيڪا دوست کانسواءِ هجي خالي جان جي تباھي آهي ۽ الله تعاليٰ کان غفلت فوري موت آهي. موت هجي يا زندگي جيڪو الله سان گڏ آهي اهو ئي بهتر آهي. خدا کي ڇڏي آب حيات به باهه جو ڪم ڪندي آهي. شيطان جي ڊگهيءَ عمر جي دعا به ان جي ملعون هجڻ جو اثر هئي. خدا کان غير خدا گهرڻ تباھيا آهي. خاص طور تي اها عمر جنهن ۾ خدا جي رضا حاصل نه هجي، مڪاري آهي. شيطان جي دعا هي هئي ته خدا ان کي زياده عمر هن لاءِ ڏي تان ته اهو اڃا وڌيڪ ذلت جي ڪڏ ۾ ڪري ۽ خدا جي لعنت جو نشانو بنجي ته اهڙي شخص کان وڌيڪ بُرو ٻيو ڪير ٿيندو، جيڪو لعنت خداوندي جو ڳوليندڙ هوندو. سٺي زندگي اها آهي جنهن ۾ قرب الاهي ۾ جان جي پرورش ٿي سگهي. ڪانگ جي ڊگهي عمر چيئي کائڻ لاءِ آهي. ڪانگ جي عمر جي زيادتي جي تمنا چيئي کائڻ جي لاءِ آهي. جيڪڏهن اهو چيئي کائڻ وارو نه هجي ته هيءَ دعا ڪري ها ته مون کي ڪانگ بنجڻ کان چوٽڪارو ڏي.

دعا

اي مُبدل کرده خاکی را بزر
خاک دیگر را بکرده بوالبشر

ترجمو: ”اي اها ذات جنهن هڪڙي مٽيءَ کي سون ۽ ٻي مٽيءَ کي ابوالبشر بنايو.“

الله تعاليٰ جي قدرت آهي ته ان هڪ مٽيءَ مان سون بنايو ۽ ٻي مٽيءَ مان حضرت آدم ابوالبشر کي پيدا ڪيو. الله تعاليٰ جو ڪم تبديل ڪرڻ ۽ انسان جو ڪم پُل ۽ غلطي آهي پر الله تعاليٰ ۾ قدرت آهي، جو هو اسانجي پل کي عمل سان تبديل ڪري ۽ اسان جي ڪاوڙ کي بُردباريءَ سان بدلائي. الله تعاليٰ کي قدرت آهي ته ڪلر واري زمين مان به اهو گاهه ۽ اُن ڦٽائي جنهن مان ماني تيار ٿئي ٿي ۽ مُرده ماني کي انسان جي جان ۾ تبديل ڪري ٿو. خدا کي اها طاقت آهي ته گمراهه کي رهبر بنائي ٿو ۽ رستي نه ڏنل کي پيغمبر بنائي ٿو. انسان مٽيءَ مان ٺهيو آهي ۽ قدرت وري ان کي ايمان جي دولت سان بهره ور بنايو آهي. ڪمند مان ڪنڊ پيدا ڪرڻ ۽ ٽاريءَ ۾ ميوو پيدا ڪرڻ، نطفي مان

حسين معشوق پيدا ڪرڻ قدرت خداوندي جو ئي ڪم آهي. خدا جي قدرت آهي ته اهو مٿي مان حسين گل ۽ دل مان خلوص پيدا ڪري ٿو ۽ اک جي چرٻي ۾ روشني ۽ چمڪ پيدا ڪري ٿو. زمين منجهان انبياء پيدا ڪري ٿو ۽ انهن کي معراج ڪرائي ٿو. زمين مان جيڪي بخار اٿن ٿا، انهن مان آسمان بنائي ٿو. ستارن جي تاثير سان زمين ۾ پيداوار ڦٽي ٿي. جيڪو شخص دنياوي زندگي کي ڪمال جي انتهائي سمجهي ٿو، ان جو موت سڀ کان پهريان اچي وڃي ٿو. جيڪو شخص قلبي بصيرت سان آسمان کي ڏسندو. ان کي نظر ايندو ته اتي هر وقت قدرت جو مظاهرو ٿي رهيو آهي. عالم بالا جي تصرفات ۾ جسمن جي تبديلي آهي ۽ هڪ عالمگير ڪيمياگري آهي. ان تبديليءَ جو دليل هي آهي ته انسان ابتدا ۾ عناصر اربع مان ڪو عنصر هو. جيڪڏهن هو ان حالت ۾ رهي ها ته ان کي احسن تقويم جو ارتقائي رتبو ڪيئن ملي ها. الله تعاليٰ ان جي پهرين وجود کي بدلائي ٻيو وجود عنايت ڪيو. وجود جي تبديليءَ جا لکين مرتبا آهن. انسان جي توحيد جي تقاضا آهي ته اهو تبديل ڪرڻ واري جي ذات تي نظر رکي. تبديلي جي درمياني واسطن تي نظر رکڻ سان انسان ذات کان پري ٿي وڃي ٿو. محبوب سان ملاقات ۾ جيتريقدر وسيلن جو اضافو ٿئي ٿو، ذوق وصل ۾ ڪمي اچي ويندي آهي. اسباب ۽ علتون معلوم ڪرڻ سان اها حيرت گهٽجي ويندي آهي جيڪا انسان کي بارگاه خداوندي ۾ پهچائيندي آهي. جڏهن ته انهن مرتبن ۾ فنا کانپوءِ ارتقائي وجود حاصل ٿيو آهي، ته انسان کي فنا کان گهٽائڻ نه گهرجي. پهرين مرتبن جي فنا سان اڃا ارتقا حاصل ٿيو، انهيءَ ڪري بقا سان چنبڙيو رهڻ عقلمندي ناهي. جڏهن ته تبديلي کانپوءِ ٻيو وجود پهرين وجود کان بهتر مليو آهي ته انسان کي فنا جي جستجو ڪرڻ گهرجي ۽ تبديل ڪرڻ واري جو شڪرگذار بنجڻ گهرجي. انسان جا لکين مرتبا اهڙا آهن جيڪي فنا ٿي چڪا آهن. انسان پنهنجي جمادي وجود کان نباتي وجود ڏانهن منتقل ٿي ويو ۽ ان کان اهو لاعلم آهي. پوءِ نباتي وجود کان ان کي حيواني وجود ۽ پوءِ عقل جي بنياد تي ان کي اهو وجود مليو، جنهن ۾ اهو احڪامن جو مڪلف بنيو، پوءِ ان جو ارتقا عالم ارواح ڏانهن ٿيو، جيڪو حواس خمس ۽ جهات ست کان بالاتر آهي. انهن وجود جي مرتبن جا نشان ان وقت تائين آهن جيستائين ان جو وجود وجود مطلق سان وابسته نه ٿيو آهي ۽ جڏهن ان سمنڊ ۾ پهچي ويو ته پوءِ انهن وجودن جا نشان غائب ٿي ويندا آهن ان مسئلي کي هن طرح سمجهو ته خشڪي جي منزلن جا نشان هوندا آهن. انهن نشانن جي ذريعي ڳوٺ ۽ وطن ٻنيو آهي پر درياءَ جي منزلن جو ڪو نشان ڪونه هوندو آهي. درياءَ جي منزل جي نه ڇت هوندي آهي ۽ نه ديوار، نه اتي هلڻ جا نشان ٿيندا آهن. عالم مڪان ۽ عالم لامڪان ٻنهي منزلن جي وچ ۾ گهڻو فاصلو آهي. جڏهن ته پهرين مرتبن جي فنا کانپوءِ بقا حاصل ٿيندي آهي ۽ هن جسم جي بقا سان انسان کي چنبڙڻ نه گهرجي. جيڪو شخص وڏي ڄمار جو اميدوار آهي ان کي هن تبديليءَ ۾ جان جي بازي لڳائڻ گهرجي ۽ انسان کي تازو وجود حاصل ڪرڻ گهرجي ڇاڪاڻ ته ان کي هر مرتبو پهرين مرتبي کان افضل حاصل ٿيو. ڪجور پنهنجو ڦل ٻين کي ڏيندي آهي ته ان کي قدرت نئون ڦل عطا ڪندي آهي. جيڪڏهن پُراڻو ڦل نه ڪري ته اهو بوسيده ۽ گندو ٿي ويندو. جنهن نئون وجود حاصل ڪيو آهي اهو پراڻي وجود جو خريدار ڪونه ٻنيو. اهو ذات حق ۾ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري چڪو آهي. تنهنجا خريدار انڌا آهن. انڌا پرندا ڪاري پاڻيءَ تي گڏ ٿيندا آهن جيڪو انهن کي اڃان وڌيڪ انڌو بنائي ٿو. دنيا دار جيئن ته پُراڻي وجود سان چنبڙيا پيا آهن، ان ڪري اهي به ڪاري پاڻيءَ جي پکين وانگر انڌي دل وارا آهن. جيڪڏهن انسان جي دل ۾ آب حيات جاري نه آهي ته اهو ڪاري پاڻي پيئڻ ۽ هٻج ڪري کائڻ وارو آهي. جيڪڏهن ان بُري حالت ۾ تون عمر جي زيادتي جو خواهشمند آهين ته تنهنجو مثال ان حبشيءَ جهڙو آهي جيڪو پنهنجي سياه روئيءَ تي مطمئن ۽ خوش هجي. جيڪڏهن ڪو شروع ۾ خوش رنگ هجي ۽ پوءِ اهو ڪارو بنجي وڃي ته اهو ان حالت ۾ مطمئن نٿو ٿي سگهي. جيڪڏهن اڏامڻ وارو پکي پنجرِي ۾ ڦاسي وڃي ته اهو غم ۽ غصي ۾ رهندو آهي. پاليل پکي پنجرِي ۾ خوش رهندو آهي ڇاڪاڻ ته ان کي ڪڏهن آزادي نصيب ڪونه ٿي هئي ۽ اڏامڻ وارو پکي آزاد هو.

حضور ﷺ جن طرفان تن ماڻهن تي رحم جي هدايت

مولانا جو مقصد هي آهي ته سٺي حالت کانپوءِ جڏهن بُري حالت ٿيندي آهي ته اها انتهائي تڪليف ڏيندڙ هوندي آهي.

گفت پيغمبر که رحم آريد بر

حالِ مَنْ كَانَ غَنِيًّا فَافْتَقَرُ

ترجمو: ”پيغمبر ﷺ ارشاد فرمايو ته اُن شخص تي رحم ڪريو جيڪو مالدار هو پوءِ فقير ٿي ويو....“

جيڪو شروع کان مُفلس هجي اهو ايتري قدر قابلِ رحم نه آهي جيترو اهو شخص جيڪو مالداري کانپوءِ مُفلس ٿي ويو. جيڪو شخص اڳ ۾ باعزت هو پوءِ ذليل ٿي ويو، اهو به گهڻو قابلِ رحم آهي. اهو عالم جيڪو جاهلن ۾ قاسي ويو هجي، رحم جي لائق آهي. اهي ٽيئي شخص گهڻو رحم جي لائق آهن، ڇاڪاڻ ته عزت کانپوءِ ذلت ۾ مبتلا ٿيڻ سان اها تڪليف پهچندي آهي جيڪا بدن جو عضوو ڪٽجڻ کانپوءِ هوندي آهي. بدن مان ڪو عضوو ڪٽجڻ کانپوءِ اهو عضوو مرده ٿي ويندو آهي، ٿوري دير اهو ترپندو آهي ۽ پوءِ مري ويندو آهي. جيڪو شخص هڪ دفعو ڪنهن شيءِ جي لذت حاصل ڪري چڪو آهي ان جي يادگيري ان تي ستائيندي آهي. جنهن شخص ڪنهن سلطنت جو مزو نه چڪيو هجي اهو سُلطاني ۽ بادشاهي جي حرص کان محروم هوندو آهي. اهو شخص توبه ڪندو آهي جنهن کي پنهنجي گناه جو احساس هوندو آهي ۽ رستي کان پٽڪيل آه واري ڪندو آهي.

هرڻ جي ٻچي جو گڏهن جي واڙي ۾ قيد ٿيڻ جو قصو

هن قصي جو مقصد هي آهي ته هرڻ جي ٻچي جيئن ته آزاديءَ جو لُطف حاصل ڪيو هو انهيءَ ڪري اُن کي اُن جي نه هجڻ جو افسوس ٿيو. گڏهن ان کان محروم هئا.

آهوءَ را کرد صياده شکار

اندر آخر گردش آں بے زینهار

ترجمو: ”هڪ هرڻ کي هڪ شڪاريءَ شڪار ڪري ان کي ننڍڙو طنبيلو ۾ واڙي ڇڏيو.“

اهو طنبيلو گڏهن ۽ ڍڳن سان اڳ ۾ ڀريل هو. هرڻ وحشت جي ڪري هر طرف پڳو پر نڪرڻ لاءِ جاءِ نظر نه آيس. اُن شڪاريءَ رات جو گڏهن جي اڳيان سڪل گاهه اڇلايو. ڍڳا ۽ گڏهه گاهه کائڻ لڳا پر هرڻ پريشان هو. جهڙي طرح اهو هرڻ جو ٻچو گڏهن ۾ اچي ڪري پريشان ٿيو اهوئي حال عالم جو جاهلن ۾ هوندو آهي. جنهن وقت اسلام جي ابتدا ٿي، تڏهن به اهو ماڻهن جي لاءِ اجنبِي هو ۽ عنقريب وري اجنبِي بنجي ويندو، انهن ماڻهن جي لاءِ خوشخبري آهي جيڪي مسلمان هجڻ جي ڪري اجنبِي آهن. سزا ۾ جيڪڏهن ڪنهن شيءِ کي ان جي مخالف سان وابسته ڪيو وڃي ته اها سزا موت آهي. حضرت سليمان عليه السلام هُڏ کي جيڪو سخت عذاب ڏيڻ جو چيو هو اهو اهو ئي هو ته اُن کي ناجنس سان گڏ پڇري ۾ بند ڪري ڇڏيائين. انسان جي لاءِ اهو ئي عذاب آهي ته ان جي روح کي غير جنس يعني جسم سان قيد ڪيو وڃي. روح باز وانگر آهي ۽ بدن جي طبيعت کانگ وانگر آهي.

سُلطان محمد خوارزم شاه جي حڪايت

سُلطان محمد خوارزم شاه سبزوار شهر کي جنهن جا رهاڪو سڀ رافضي هئا جنگ ڪري حاصل ڪيو، ماڻهن قتل کان امن گهريو تڏهن هن چيو ته امان آئون تڏهن ڏيندس جڏهن هن شهر مان ابوبڪر نالي وارو ڪو شخص وٺي اچو.

شد محمد آلپ لغ خوارزم شاه

در قتال سبزوار پُر تباہ

ترجمو: ”بہادر محمد خوارزم شاہ تباہ حال سبزوار شہر ۾ قتال ۾ لڳي ويو.“

هو ايران جو بادشاهه هو. خراسان کان عراق تائين ان جي خلافت هئي. هي مولانا روميءَ جي والد خواجه بهاء الدين محمد جو مامون هو. هن جا سپاهي جڏهن دشمن جي هٿان قتل ٿي ويا تڏهن سبزوار جا باشندا مطيع ۽ فرمانبردار ٿي ويا ۽ انهن جان ۽ مال جو امن گهريو. سبزوارين چيو ته جيڪو ٽيڪس اسان تي لڳايو ويندو اسين هر فصل ۾ وڌائي ڪري ادا ڪنداسون. خوارزم شاهه چيو ته امن جو شرط هي آهي ته پنهنجي آبادي مان ابوبڪر نالي ڪو شخص آڻي پيش ڪريو. جيڪڏهن اهو شرط پورو نه ڪندا ته آئون سڀني کي قتل ڪري ڇڏيندس. تڏهن انهن اشرفين جو پورو اڳيان آڻي اڇلايو ته هي قبول ڪريو ۽ ابوبڪر نالي شخص جي آڻڻ جو شرط ختم ڪريو. سبزوار جي شهر ۾ ابوبڪر جي تلاش ائين آهي جيئن ڪو درياءَ ۾ سُڪل پتر تلاش ڪري. بادشاهه اشرفين کان منهن موڙي ڇڏيو ۽ چيائين ته اي ڪافرو! جيستائين توهان ابوبڪر جو تحفو مون وٽ نه آڻيندا تيستائين ڪو فائدو ڪونه ٿيندو. آئون ٻار ڪونه آهيان جو سون ۽ چانديءَ سان ريجهي وڃان. اشرفيون ڏيئي ڪري چوٽڪارو حاصل ڪرڻ جي تمنا ايئن هئي جيئن ڪو شخص نماز مان هن طرح چوٽڪارو حاصل ڪري جو سڄي مسجد کي ماپي پر سجدو نه ڪري. ابوبڪر نالي شخص جي ڳولا ۾ سبزوار جي شهرين جاسوس ڇڏيا. تن ڏينهن ۽ ٽن راتين کانپوءِ انهن ابوبڪر نالي هڪڙو ڪمزور مسافر هٿ ڪيو جيڪو ويران جڳهه ۾ بيمار پيو هو. ان کي چيائون ته تون اسان سان گڏجي هل، بادشاهه پنهنجي شرط مطابق هاڻي اسان کي معاف ڪري ڇڏيندو. ابوبڪر جواب ڏنو ته جيڪڏهن مون ۾ رهلڻ جي طاقت هجي ها ته پنهنجي منزل ڏانهن هليو وڃان ها، هتي ڪونه ترسان ها، چاڪاڻ ته رافضي حضرت ابوبڪر جي نالي جا به دشمن آهن. انهن هڪ تابوت کنيو ان تي ابوبڪر کي سوار ڪيائون. سڀئي خوارزم شاهه ڏانهن پڳا تان ته ان کي هيءَ نشاني ڏيکارين.

مولانا رومي فرمائي ٿو ته هيءَ دنيا به سبزوار آهي ۽ هتي به مرد حق اهڙي طرح بي يارو مددگار رهندو آهي جهڙي طرح ابوبڪر نالي شخص سبزوار ۾ هو. الله تعاليٰ جو مثال خوارزم شاهه سمجهو. الله تعاليٰ دنيا وارن کان دل جو مطالبو ڪري ٿو. حديث شريف ۾ آهي ته الله تعاليٰ توهان جي صورت ۾ مالن کي نٿو ڏسي، اهو توهان جي دليين ۽ ڪمن کي ڏسي ٿو. الله تعاليٰ خلق ڏانهن ڪنهن صاحب دل جي ڪري توجه فرمائيندو آهي. هر شخص اهڙو صاحب دل نه آهي جو مخلوق خدا جو منظور نظر بنجي. الله تعاليٰ ان دل کي پسند ڪري ٿو جنهن دل ۾ ايتري قدر وسعت هجي جو ستن آسمانن جهڙا ست سئو آسمان ان ۾ سمائجي وڃن. عام دليين ۾ ان دل جي تلاش ۽ ڳولا ائين آهي جيئن سبزوار ۾ ابوبڪر نالي شخص جي ڳولا. صاحب دل ڇهن جهتن (طرفن) کان مُصنفي هوندو آهي. ان جو مثال ڇهن منهن واري آئيني جهڙو آهي ۽ خدا هر طرف کان ان کي ڏسندو آهي. جيڪو شخص لامڪاني بنجي چڪو هجي اهو غير الله ڏانهن نظر کڻي به ڪونه ڏسندو آهي.

جيڪڏهن صاحب دل ڪيڏانهن نظر ڪري ٿو ته خدا جي لاءِ ڪري ٿو ۽ ان جو رد ۽ قبول سڀ خدا جي لاءِ هوندو آهي. جيئن ته ان صاحب دل جا سڀ عمل خدا جي لاءِ هوندا آهن انهيءَ ڪري اهو خدا جو برگزيده هوندو آهي. اهو صاحب دل خليفه الله آهي ۽ الله تعاليٰ جي جملي عطا ان جي واسطي سان هوندي آهي. الله تعاليٰ پنهنجون سڀ عطائون ان جي هٿان مخلوق کي پهچائيندو آهي. ان جي هٿ جو خدا سان جيڪو اتصال يا قرب آهي ان جو بيان ممڪن نه آهي. الله تعاليٰ سون ۽ چانديءَ کان بهي نياز آهي اهو فقط دل جو اخلاص قبول ڪندو آهي. جنهن مان اهو

صاحب دل راضي هوندو آهي ان مان خدا راضي هوندو آهي. جنهن کان اهو ناراض هوندو آهي. خدا به ان کان ناراض هوندو آهي. اهو صاحب دل اهڙوئي مُرَئي آهي، جهڙي طرح ماءُ مُرَئي هوندي آهي. اهو صاحب دل مخلوق لاءِ بمنزل ماءِ پيءُ جي هوندو آهي. تون خدا جي اڳيان پنهنجي دل پيش ڪرين ٿو جيڪا هڪ دمڙي جي به نه آهي. ان صاحب دل تي عالم جي بقا جو مدار هوندو آهي ۽ اها ئي دل آدم جي جان جي محبوب آهي. الله تعاليٰ اهڙي دل جو مُنَظَر آهي، جيڪا نور ۽ نيڪيءَ سان ڀريل هجي. دنيا ۾ اهڙي دل جو ملڻ اهڙو ئي ڏکيو آهي جهڙي طرح سبزوار شهر ۾ ابوبڪر نالي شخص جو ملڻ ڏکيو هو. جيڪڏهن اها دل تو وٽ نه آهي ته پنهنجي مٿل دل ئي بارگاه ۾ پيش ڪر. جهڙي طرح سبزوار وارن بيمار ۽ ڪمزور ابوبڪر کي پيش ڪيو هو. اهو بادشاهه توکي چونڊو ته هتي ڪو قبرستان آهي جو مٿل دل کي هتي آندو اٿئي، وڃ اها دل آڻ جنهن جي ڪري عالم کي بقا آهي. تون ان جي جواب ۾ چوندين ته دنيا تاريڪي ۽ اوندهه واري آهي ۽ دل نور آهي. تاريڪي ۽ اوندهه ۾ نور ڪٿي آهي. اهڙي دل سان دنيا کي روز ازل کان دشمني آهي. اها دل باز آهي ۽ دنيا کانگ آهي. ڪو پنهنجي ناجنس کي ڏسي نرمي نٿو ڪري، جيڪڏهن ڪو دنيا دار اهڙي صاحب دل سان نرمي ڪري ٿو ته اها نرمي منافقت تي مبني هوندي آهي يا اهو، ان کان ڪنهن فائدي جو اميدوار هوندو آهي. جيڪڏهن دنيا دار اهڙي صاحب دل جي ها ۾ ها ملائي ٿو ته فقط انهيءَ جي لاءِ ته متان ناصح ان کي دراز نصيحت نه ڪري، ڇاڪاڻ ته هڪ دنيا دار ۾ لکين مڪاريون هونديون آهن. گهڻا ماڻهو منافقانه طور حاضر ٿيا ۽ مومن ڪامل بنجي ويا. صاحب دل پنهنجي شان ۽ شوڪت جي ڪري عيبدار جو به خريدار بنجي ويندو آهي، جڏهن توکي اهو معلوم ٿي ويو ته صاحب دل عيبدار کي به خريد ڪندو آهي. هاڻي ڪنهن صاحب دل جي تلاش ڪر جيڪڏهن تون خدا جو دشمن نه آهين. جنهن جي مڪاري توکي پسند اچي اهو تنهنجو دوست آهي خدا جو دوست نه آهي. نفساني خواهش کي ترڪ ڪر. جڏهن تون خدائي خوشبوءِ کي سنگهندين ته تنهنجو دماغ عنبر کي سنگهندو پر جيڪڏهن تون نفس جي خواهشات کي پورو ڪندو رهندين ته مُشڪ ۽ عنبر کي تون نه سڃاڻي سگهندين. جيئن ته تون نفساني خواهشن ۾ مبتلا آهين تڏهن تنهنجو دماغ خدائي خوشبوءِ کان نا آشنا آهي.

گڏهن جي واڙي ۾ قيدي بڻايل هرڻ جو رهيل قصو

روزها آل آهوي خوش ناف ر

در شڪجه بود در اصطبل خر

ترجمو: ”اهو نر عمدي ڏن وارو هرڻ گهڻن ڏينهن تائين گڏهن جي واڙي ۾ قيد هو.“

ان هرڻ جي حالت ائين هئي جيئن مڇي پاڻيءَ کان سواءِ هجي گڏه هرڻ جي ٻچي کي چيو ته تنهنجو مزاج ته شاهائو ۽ اميرائو آهي ۽ تون بالڪل خاموش آهين. ٻئي گڏه چيو ته هن جي ڳالهه موتين ملهه آهي، هي ان کي سستو ڪيئن وڪڻي سگهي ٿو. ٽئين گڏه مذاق ڪندي چيو ته جيڪڏهن ايتري قدر نازڪ مزاجي آهي ته پوءِ شاهائي تخت تي ٽيڪ لڳائي ويهي رهي. هڪڙي گڏه کي بدهضمي ٿي پئي، جنهن ڪري ان جو گاهه ٻچي پيو ته هن هرڻ جي ٻچي کي گاهه کائڻ جي دعوت ڏني. ان ڪند لوڏي انڪار ڪيو. گڏه چيو تون نخرا ڪري رهيو آهين ۽ غرور ۽ وڏائي جي ڪري پرهيز ڪري رهيو آهين. هرڻ ان کي چيو ته اهو گاهه تون ڪاءُ، تنهنجي خوراڪ آهي، آئون جهنگ سان مانوس هئس ۽ مون باغن ۾ آرام ڪيو آهي جيتوڻيڪ آئون تقدير خداوندي سان هن عذاب ۾ قاسي ويو آهيان پر طبيعت ڪٿي بدلجي ٿي. جيڪڏهن آئون هن وقت فقير آهيان ته به آبرو نٿو وڪڻي سگهان. شريف انسان پراڻي لباس ۾ به تيار رهندو آهي. پرديس ۾ جيئن ته ناواقف ماڻهو هوندا آهن انهيءَ ڪري اتي وڏائي جو موقعو گهڻو هوندو آهي. گڏه چيو ته تون پلي پٽاڪ هن! هرڻ جي ٻچي چيو ته منهنجو ڏن منهنجي وڏائي تي گواهه آهي جيڪو عود ۽ عنبر

کان وڌيڪ آهي پر ان دن جي خوشبوءِ کير ٿو سنگهي؟ اهو ئي سنگهي ٿو جيڪو صاحب دماغ هجي. ڇيڻو سنگهن وارو گڏهه ان کي نٿو سنگهي سگهي. گڏهه جو ئي پيشاب سنگهندو آهي، گڏهن کي مشڪ ڪيئن ٿو سنگهائي سگهجي جيئن ته صحيح خوشبوءِ صاحب دماغ ئي سنگهي سگهي ٿو انهيءَ ڪري حضور ﷺ جن فرمايو آهي ته اسلام ناهلن لاءِ اجنبی آهي. مسلمان کان ان جا رشتيدار به ڀڄندا آهن جيتوڻيڪ ملائڪ ان سان مانوس آهن. عوام خواص کي پاڻ جهڙو ئي سمجهندا آهن پر انهن جي خوشبوءِ کان ناواقف آهن. مرد خدا عوام ۾ ائين ئي آهي جيئن بيلن ۾ شينهن آهي. ان کي پري کان ڏسي وٺ، وڌيڪ ڇيڙ ڇاڙ نه ڪر، جيڪڏهن تون ان جي احوالن جي وڌيڪ جستجو ڪرين ٿو ته پنهنجي جسم تان هٿ ڌو، اهو تنهنجي ڊگي هجڻ ۽ حيواني خصلت کي مٽائي ڇڏيندو. تون پهريان ڊڳو هئڻ هاڻي شينهن بنجي ويندين. جيڪڏهن توکي پنهنجو ڊڳو هجڻ پسند آهي ته ان شينهن جي ڳولا نه ڪر.

سَبَّ بَقَرَاتٍ سَنَان... جو تفسير

”بيشڪ، آئون ست ٿلهيون ڊڳيون ڏسان ٿو جن کي ست ڪمزور کائي رهيون آهن.“

انهن ڪمزور ڊڳين کي خدا بڪايل شينهن جي صفت تي پيدا فرمايو هو. ايستائين جو انهن، ستن ٿلهين ڳڻن کي بڪ جي ڪري کائي ڇڏيو. جيتوڻيڪ خواب جي آئيني ۾ اهي خيال ڳڻن جي صورت ۾ نمودار ۽ ظاهر ٿيا پر تون حقيقتاً شينهن سمجه.

اهو خواب جو قصو آهي جنهن جو حضرت يوسف (عليه السلام) تعبير ڏنو ۽ فرمايو هو ته ستن ٿلهين ڳڻن مان ست سال سُني پيداوار جا ۽ ستن اڀرين ڳڻن مان ست سال ڏڪار جا مراد آهن. مولانا پنهنجي اڳوڻي بيان مطابق ستن اڀرين ڳڻن مان اهل الله مراد ورتي آهي، جيڪي شير صفت آهن.

آل عزيز مصر ميدي بخواب

چونکہ چنم غيب را شد فتح باب

ترجمو: ”ان مصر جي بادشاهه خواب ۾ ڏٺو ڇو ته غيب جي نظر جو در کلي ويو هو.“

بادشاهه خواب ڏٺو ته ستن ٿلهين ڳڻن کي ست اڀريون ڳڻون کائي ويون. اهي اڀريون ڳڻون حقيقت ۾ شينهن هيون. گهڻا سالڪ اهڙائي اڀرا نظر ايندا آهن پر اهي طالب جي حيواني صفت کي ختم ڪري ڇڏيندا آهن. اهي حيواني صفتون ان مان پري ٿي وينديون آهن چاهي انهن جي ازالِي سان طالب کي تڪليف پُهجي. اها هڪ تڪليف آهي پر گهڻين تڪليفن کان چوٽڪارو ڏياري ٿي ۽ سفلي انسان کي علوي بنائي ڇڏيندي آهي. هاڻي اهو معمولي انسان ان سالڪ جي تصرف سان شاهه بنجي ويندو آهي ۽ بدن جي مُردگيءَ سان دل جي زندگي حاصل ڪندو آهي. جيڪڏهن توکي سالڪ سان عقيدت آهي ته مُجاهدا ڪري جسم جي قرباني ان جي خدمت ۾ پيش ڪر. جيڪڏهن تون جسم جي قرباني پيش نٿو ڪري سگهين ته ڄڻ تون سالڪ جي مهماني ادا نٿو ڪرين، جسم نيٺ فنا ٿيندو، پوءِ تون شرمندو ٿيندين.

حضرت ابراهيم (عليه السلام) جو ڪڪڙ کي گھڻ

حضرت ابراهيم (عليه السلام) جو ڪڪڙ کي ذبح ڪرڻ هن ڳالهه ڏانهن اشارو هو ته انسان کي شهوت پرست نه هئڻ گهرجي.

چند گوئی ہجو زانغ پُرفوس

ای خلیل از بہرچہ کشتی خروس

ترجمو: ”مڪار ڪانگ وانگر ڪيستائين ٻوليندين؟ اي خليل الله! توهان ڪڪڙ کي ڇو ماريو؟“

حضرت ابراهيم عليه السلام فرمايو ته مون خدائي حڪم سان ڪڪڙ کي ذبح ڪيو. سوال ڪرڻ واري چيو ته ان خداوندي حڪم جي ڪهڙي حڪمت هئي؟ حضرت ابراهيم جواب ڏنو ته ڪڪڙ هڪ شهوت پرست پکي آهي، جيئن ته انساني نسل جي بقا لاءِ شهوت ضروري آهي ورنه حضرت آدم پنهنجو پاڻ کي خصي بنائي ها. شيطان الله تعاليٰ کي چيو ته آئون انسان کي مضبوط چار سان شڪار ڪرڻ چاهيان ٿو. الله تعاليٰ ان کي چاندي ۽ سون ڏيکاريو ته هيءُ چار موجود آهي ان سان انسان کي تون ڦاسائي سگهين ٿو. شيطان انهيءَ چار کي ناکافي سمجهي رنجيده ٿيو. ان کانپوءِ الله تعاليٰ هن کي عمدي قسم جو سون ۽ جواهر ڏيکاريو: هيءُ چار ڪافي آهي؟ شيطان چيو ته آئون ان کان وڌيڪ چاهيان ٿو. الله تعاليٰ ان کي عمده غذائون ۽ فخر وارا لباس ڏنا ته هنن سان انسان کي ڦاساءِ! ان شيطان وري اهو ئي چيو ته، اي رب! هن کان مضبوط چار چاهيان ٿو تان ته هر ڪو ان کي نه ٽوڙي سگهي ۽ مردان خدا غيرن کان ممتاز ٿي وڃي. شيطان چيو اهڙو سخت چار ڏي جنهن ۾ وڏي کان وڏو بهادر ڦاسي وڃي. الله تعاليٰ انسان کي ڦاسائڻ جي لاءِ شراب ۽ ساز شيطان جي اڳيان رکيا ته ان تي شيطان ڪجهه راضي ٿي مرڪي ڏنو. ان شيطان الله تعاليٰ جي صفت مُضِل کي پڪاريو ته فتنن جي سمنڊ جي گهرائي مان ڪجهه ڌرو ڪٽي اڃ. جڏهن ته حضرت موسيٰ الله تعاليٰ جي صفت هادي جو اُتم مظهر آهي ۽ ان ڪمال ڏيکاريو جو درياءُ نيل جي وچ ۾ پرڏا قائم ڪري ڇڏيائين ته پوءِ مون کي صفت مُضِل جو اُتم مظهر هجڻ گهرجي. هاڻي الله تعاليٰ عورتن جي حُسن جو فتنو ڏيکاريو. تڏهن هو خوشيءَ مان چپٽيون وڄائڻ ۽ نچڻ لڳو ته هاڻي منهنجي منشاء پوري ٿي وئي. انهن عورتن جي انهي حُسن ۽ فريب کي ڏسي شيطان نچڻ لڳو.

لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ... جو تفسير

”بيشڪ، اسان انسان کي بهترين طريقي تي پيدا ڪيو ۽ پوءِ اسان ان کي هيٺانهين کان به هيٺانهين ڏانهن موٽايو ۽ جنهن کي اسين وڏي عمر ڏيون ٿا، ان کي بناوٽ ۾ اونڌو ڪريون ٿا، ڇا اهي نٿا سمجهن؟“ (يس: 68)

آدم و جن و ملڪ ساجد شده

پڇو آدم باز معزول آده

ترجمو: ”(حسينن جي اڳيان) ماڻهو، جن ۽ ملائڪ سجدا ڪرڻ وارا بنيا پوءِ هو (حسين) آدم عليه السلام وانگر معزول ٿي ويو.“
حسينن جي زوال پذير حُسن جي هيءَ ڪيفيت آهي ته شباب وقت سڄي مخلوق ان کي سجدو ڪري ٿي ۽ حسن لڙهي وڃڻ کانپوءِ ان جي حالت حضرت آدم عليه السلام جهڙي ٿي وڃي ٿي جيڪو جنت کان محروم ڪيو ويو. اهو حسين آهون پري ٿو ته ”هائ ڪمال کانپوءِ زوال“ ان کي جواب ملي ٿو ته اها زياده جيئن جي سزا آهي. جهڙي طرح حضرت آدم عليه السلام جنت مان نڪتو هو، اهڙي طرح هن حسين کي حضرت جبرئيل حسينن جي ٽولي ۽ حُسن جي دولت کان ٻاهر ڪڍي ڇڏي ٿو. اهو حسين حضرت جبرئيل کي چوي ٿو ته هن عزت کانپوءِ اها ذلت ڇو ٿي؟ جبرئيل جواب ڏي ٿو ته اهو حسن محض عطا هئي، هاڻي هي ذلت انصاف جي تقاضا آهي. اهو حسين چونڌو آهي: اي جبرئيل! پهريان تون مون کي سجدو ڪندو هئين، هاڻي تون مون کي حُسن جي جنت کان ٻاهر ڇو ٿو ڪڍين؟ آئون حسن جي لباس کان اهڙو ئي محروم ٿي رهيو آهيان، جيئن وڻ سِرءُ جي موسم ۾ پنن کان محروم هوندو آهي. اهو چهره جيڪو چند وانگر چمڪندو هو پيريءَ ۾ ڳوهه جي پنن جهڙو ٿي ويندو آهي. حسين وارن واري سيند ختم ٿي ويندي آهي ۽ همراھ گنجو بنجي ويندو آهي. نيزي جهڙو سڌو قد ڪمان وانگر ٿيڻو ٿي ويندو آهي. ڪانگ جي پرن جهڙا ڪارا وار اڇا ٿي ويا ۽ چمڙيءَ ۾ گهنج پئجي ويا. الال جو رنگ زعفران بنجي ويو. شينهن واري طاقت عورتن جي پتي وانگر نازڪ ٿي وئي. پيري ۾ جوش جذبا گهٽجي ويندا آهن. جيڪو شخص وڏن، وڏن پهلوانن کي نپوڙي رکندو هو،

هاڻي ان جي هي حالت آهي جو ماڻهو ان کي بغل ۾ هٿ ڏئي نيڪ نه ڏين ته هلي به نه سگهي. اهي پيري جا آثار موت جو پيغام ڏين ٿا.

تفسيرًا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ... جو تفسير

”پر اهي ماڻهو جن ايمان آندو ۽ نيڪ ڪم ڪيا، انهن جي لاءِ نه ختم ٿيڻ وارو اجر آهي.“

ليک اگر باشد قرينش نور حق

نيست از پيري و نقصان و دق

ترجمو: ”پر جيڪڏهن الله تعاليٰ جو نور ان جو ساٿي هجي ته پيريءَ کان ان کي ڪوبه نقصان ۽ پریشاني نه آهي.“

جنهن شخص کي نور حق حاصل ٿي ويو پيري ان لاءِ نقصان واري نه آهي. اهڙي انسان جي عضون جي سستي مست جي سستي وانگر آهي جيڪا رستم جهڙي پهلو ان جي لاءِ به ريس جوڳي آهي، اهڙو انسان مري ٿو ته ان جي رڳن ۾ خدا سان ملڻ جو شوق پريل هوندو آهي، جيڪو شخص ان نور خداوندي کان محروم آهي ان جو مثال ميوي کانسواءِ باغ جهڙو آهي اهڙي باغ جو سرءُ ۾ هي حال هوندو آهي جو گلن جي جاءِ تي ڪارا ڪنڊا هوندا آهن باغ جو ڪهڙو ڏوهه آهي ان باغ جو هي ڏوهه آهي ته ان ۾ خود بيني ۽ وڌائي هئي جيڪو وڏو ڏوهه آهي. جنهن معشوق جي عشق ۾ جهان روئندو هو هاڻي اهو ئي جهان ان کي پاڻ وٽان ڌڪي ڪڍي ٿو! ان جو ڪهڙو ڏوهه آهي؟ ان جو ڏوهه هي آهي ته هو حسن کي پنهنجي ملڪيت سمجهندو هو. اسان ان حسن کي هن لاءِ واپس وٺون ٿا تان ته سڀني کي معلوم ٿي وڃي ته حسن حقيقت ۾ اسان جي ملڪيت آهي ۽ دنيا جا حسين اسانجا خوشه چين آهن. تان ته اهو حسين هي سمجهي وڃي ته اهو حسن جو لباس ورتل ۽ الله تعاليٰ جي هڪ تجلي هئي. سڀ خوبيون الله تعاليٰ جون آهن. ڪائنات ان جو مظهر آهي اهي سڀ خوبيون ڪائنات ۾ عارضي آهن. اهي وري پنهنجي مرڪز ڏانهن واپس ٿي وينديون آهن. ڪائنات ۾ ان جو ظهور ائين آهي جيئن ته رنگي آرسيءَ ۾ سج جي روشني نظر اچي. جهڙي طرح اهو نور يڪرنگو آهي پر مختلف شيشن ۾ مختلف نظر اچي ٿو، اهڙي طرح ان جون صفتون آهن. جڏهن اهي مظاهر باقي نٿا رهن تڏهن فقط هڪ رنگو نور باقي رهجي ويندو آهي. انسان کي صفات خداوندي جو بغير مظاهري جي مشاهدو ڪرڻ گهرجي تان ته ڪائنات جي فنا ٿيڻ کانپوءِ به هو ان نور جو مشاهدو ڪري سگهي. تو مظاهر جي ذريعي ان جي صفتن جي مشاهدي جي عادت پاڻ ۾ وڌي آهي. الله تعاليٰ پنهنجي صفت حسن کي واپس وٺندو آهي تان ته توکي معلوم ٿي وڃي ته اهو حسن تو وٽ عارضي آهي. جيڪڏهن ان نعمت جي زوال تي به الله تعاليٰ جو شڪر ادا ڪندي ته اهو توکي ان کان سوين دفعا وڌيڪ حسن عطا ڪندو. جيڪڏهن حسن جي ازال تي تون ڪفر شروع ڪندي ته پوءِ رت جا ڳوڙها ڳاڙيندو ره! موت شڪر گذار کي ملندي آهي. ڪافر کي ڪونه ملندي آهي. ڪافرن جا اعمال رائيگان ۽ بيڪار آهن. الله تعاليٰ مومن جي دل جي اصلاح ڪئي آهي. ناشڪري کان هنر ۽ خوبي هن طرح زائل ٿيندي آهي جو پوءِ ان جو نشان ڪونه ملندو آهي. ڪافر مان سنيون و صفون هن طرح ختم ٿينديون آهن جو ان کي ياد به ڪونه اينديون آهن. وڃايل دولت ۽ ايندڙ دولت فقط شڪر گذارن ۽ وفادارن جو حصو آهي. اَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا (المزمل: 20) ”الله تعاليٰ کي سٺو قرض ڏيو“ جي حڪم تي عمل ڪر، الله توکي وڏو بدلو ڏيندو. انسان پنهنجي ضرورتن کي گهٽ ڪري ٻين تي خرچ ڪندو آهي تڏهن آخرت ۾ ان کي بدلو ملندو آهي. جيڪو سخي ٻين تي خرچ ڪندو آخرت جي دولت به ان جي هٿ ۾ ايندي. الله تعاليٰ بدلو ڏيئي ان کي خوش ڪندو ۽ جيڪي ڪجهه ان خرچ ڪيو آهي ان کي وڌائي واپس ڏيندو. الله تعاليٰ موت کي حڪم ڏيندو ته انهن شڪر گذارن کان جيڪو قريو ويو آهي اهو واپس ڪر. موت انهن کي دنياوي مال ۽ زندگي ڏيڻ چاهيندو پر اهي ان کي قبول نه ڪندا ڇاڪاڻ ته هاڻي

انهن کي اُخروي روحاني مالداري مُيسر ٿي وئي آهي. اهي چوندا اسين صوفي آهيون. گودڙي ڦرائي چڪا آهيون، هاڻي ان کي واپس نه وٺنداسين. هاڻي الله تعاليٰ اسان کي اهو بدلو عنايت ڪري رهيو آهي جنهن کان پوءِ اسان کي دنيا جو حرص ۽ حاجت ڪونه رهي آهي. دنيا جون شيون ڪاري پاڻي وانگر آهن ۽ آخرت جون نعمتون ڪوثر جي چشمي وانگر آهن. اهڙا انسان دنيا کي چون ٿا ته اسين شهيدان راه خدا مان آهيون تنهنجي سڀني عنايتن کي تنهنجي منهن تي هڻون ٿا، تان ته هيءَ دنيا هي سمجهي ته خدا جا اهي ٻانها به آهن جيڪي دنيا کي خراب سمجهن ٿا. اهي مردان خدا دنيا جي مڇن کي پٽي اڇلائن ٿا ۽ الله جي مدد جي قلعي تي جهنڊا ڦڙڪائن ٿا. جيڪي ماڻهو فنا کانپوءِ بقا جو درجو حاصل ڪن ٿا اهي از سر نو زنده ٿين ٿا. انهن جو سڀئي مُشڪلاتون فضل خداوندي سان ڪلي وڃن ٿيون ۽ انهن جو انڪاري (ڪافر) نفس بسمل ٿي ويندو آهي. فنا سان جيڪا نااميدي پيدا ٿي رهي هئي اها سڀ اميد ۾ بدلجي وئي. انهن جي لاءِ هي دنيا پاڪ جڳهه ٿي وئي. فنا کانپوءِ وري ان کي ابدي زندگي نصيب ٿيندي. عالم غيب ۾ اهڙا سج آهن جو دنيا جو سج انهن جي مقابلي ۾ سُها تارو آهي. نيستي ۾ هستي مُضمر ڪيئن ٿي سگهي ٿي؟ نيستي ۽ هستي به متضاد شيون آهن، هڪ ٻئي ۾ ڪيئن لڪي سگهن ٿيون؟ ان سوال جو جواب هيءُ آهي ته اهو ائين ممڪن آهي جيئن نطفي مان زنده بچو پيدا ٿئي ٿو. سڀني عابدين جون اميدون غيب ۽ عدم سان وابسته آهن. ڪاشتڪار ۽ هاري جنهن بچ خرچ ڪري پنهنجي ڪوئي خالي ڪري ڇڏي آهي، اهو ان پيداوار تي خوش آهي جيڪا في الحال معدوم آهي ۽ هو سمجهي ٿو ته اها عدم مان وجود ۾ اچي ويندي. انهيءَ ڪري انسان کي گهرجي ته جو ڪجهه ان جي لاءِ پرده غيب ۾ آهي هو ان جو منتظر رهي تان ته اهو سمجهي وٺي ته نيڪيءَ مان يقيناً آرام ميسر ٿيندو. پرده غيب جي شين کي ظاهر ڪرڻ جي اجازت نه آهي ورنه آئون موجود پرستن کي غيب يعني آخرت پرست بنائي ڇڏيان ها. الله تعاليٰ جي ڪاريگري جو خزانو عدم آهي جنهن مان اهو عنايتون عطا ڪندو رهندو آهي.

مثال موجوده عالم جو جيڪو بظاهر معدوم آهي ۽ معدوم عالم جيڪو بظاهر موجود آهي

نست را بنمود هست آل محشم

هست را بنمود بر شکل عدم

ترجمو: ”ان عزت ۽ جلال واري (الله) معدوم (غير موجود) کي موجود ڏيکاريو آهي ۽ موجود کي معدوم جي شڪل ۾ پيدا ڪيو آهي.“

دنيا حقيقت ۾ غير موجود آهي پر موجود نظر اچي ٿي ۽ آخرت حقيقتاً موجود آهي پر غير موجود نظر اچي ٿي. مولانا رومي انهيءَ ڳالهه کي چند مثالن سان سمجهايو آهي سمنڊ ۽ هوا حقيقت ۾ موجود آهن جن کي غبار ۽ گجيءَ سان ڍڪيو ويو آهي ۽ غير واقعي شيون آهن ته جيڪو معدوم آهي اهو نظر اچي رهيو آهي ۽ جيڪو موجود آهي اهو مخفي آهي. واچوڙو اُٿندو آهي مٿي نظر ايندي آهي ۽ هوا نظر ڪونه ايندي آهي. هوا نظر ڪونه ٿي اچي، ان جو وجود هن لاءِ سمجه ۾ اچي ٿو ته مٿيءَ ۾ از خود اڏامڻ جي طاقت نه آهي، پاڻيءَ جي سطح تي گجي وهي رهي آهي. گجي نظر اچي ٿي، پاڻيءَ جو وجود ان ڪري سمجه ۾ اچي ٿو ته گجي از خود نٿي وهي سگهي. انسان جا فڪر پوشيده ۽ لڪل آهن ۽ ان جي گفتگو جنهن جو وجود فڪرن جي وجود جو پرتو آهي اهو ظاهر آهي. اهو ئي حال شوئنات ۽ وجود مطلق جو آهي ۽ وجود مطلق جو جيڪو حقيقت آهي اهو بظاهر غير موجود آهي ۽ شوئنات جيڪي حقيقتاً غير موجود آهن، اهي موجود نظر اچن ٿا. اسان معدوم کي موجود ۽ موجود کي معدوم سمجهيو آهي. اهو اسان جي اک جو قصور آهي جو اها غير موجود کي موجود ڏيکاري رهي آهي. جنهن اک ۾ نند هجي اها محض خيال ۽ غير واقعي شين کي موجود ڏيکاري رهي آهي ۽ غير واقعي شيون نظر اينديون آهن. عالم شهود جيڪو معدوم آهي اهو نظر ايندو

آهي ۽ عالمِ غيب نگاهن کان پوشيده ٿي ويو آهي. اها الله تعاليٰ جي سحر آفريني آهي جو مُنڪر غير حقيقي شيءِ کي حقيقي سمجهڻ لڳندا آهن. دنيا ۾ اهڙا جادوگر به آهن جيڪي چند جي روشنيءَ کي ڪپڙو بنائي وڪڻندا آهن. دنيا جي باري ۾ اسان جي به اها ئي حالت آهي جو اسين روشنيءَ کي ڪپڙو سمجهي رهيا آهيون. دنيا دار جي عمر ان دوکي ۾ برباد ٿي ويندي آهي. عمر ختم ٿي ويندي آهي ۽ اهو ڪجهه حاصل ڪري ڪونه سگهندو آهي. حضور ﷺ جن تي سورة قلُّ اَعُوذُ جادو جي ازالو ٿي نازل ٿي سئي. اهي جادو گريائيون ڳنڍيون ڏيئي انهن تي پڙهي پوءِ دم ڪنديون آهن. اهو اعوذ فقط زباني نه هجي پر عمل به هجي. دنيا ۾ انسان جا ٽي ساٿي آهن 1, مال 2, مائٽ ۽ دوست 3, نيڪ عمل. انهن مان ٻه مرن وقت ساٿ ڇڏي ويندا پر نيڪ عمل وفاداري ڪندا ۽ ساٿ ڏيندا. مرن وقت دوست فقط قبر تائين ساٿ ڏين ٿا ۽ واپس موٽن ٿا پر انسان جا عمل ان جو قبر ۾ به ساٿ ڏين ٿا.

حضور ﷺ جن جي قول لاَبُدَّ مِنْ قَرِينٍ يُدْفَنُ... جو تفسير

حضور ﷺ جن فرمايو ته هڪ ساٿي ضروري آهي جيڪو مون سان گڏ زنده دفن ٿيندو ۽ تون مٿل ان سان گڏ دفن ٿيندين، پوءِ جيڪڏهن اهو شريف آهي ته تنهنجي عزت ڪندو ۽ جيڪڏهن ڪميٽو آهي ته توکي ڇڏي ڇڏندو ۽ اهو ساٿي تنهنجو عمل آهي، پوءِ جيتري قدر ممڪن هجي ته ان جي اصلاح ڪري وٺ.

پس پيمبرُ گفت بهر اين طريق

باوفا تر از عمل نبود رفيق

ترجمو: ”پيغمبر ﷺ فرمايو آهي ته هن رستي جي لاءِ ڪو ساٿي عمل کان وڌيڪ باوفا نه آهي.“

انسان جو نيڪ عملن کان وڌيڪ بهتر ڪو سفر جو ساٿي نه آهي. نيڪ عمل انسان جو يار بنبو ۽ بد عمل ان جي لاءِ نانگ وڃون بڻبا. عمل استاد ۽ هنر کان سواءِ حاصل نٿو ٿئي. انهيءَ ڪري ڪنهن سچي سونهين جو پياد پڪڙ جيڪو تنهنجي رهنمائي ڪري. هر شيءِ جو پهريان علم حاصل ڪيو ويندو آهي پوءِ ان تي عمل ڪيو ويندو آهي. انسان جي ظاهري حيثيت ان جي باطني جوهر کي گهٽ نٿي ڪري. جڏهن لباس تي وڏائيءَ جو مدار نه آهي ته پوءِ تعليم حاصل ڪرڻ ۾ ذلت ۽ مسڪينيءَ جو لباس اختيار ڪرڻ گهرجي. ڪتابي علم زباني سيکاريو ويندو آهي. هنري علم عملي طور تي سيکاريو ويندو آهي. فقر فقط عارف ڪامل جي صحبت سان حاصل ٿيندو آهي. نه زبان سان نه عمل سان. انوارِ الاهي جو علم الله وارن جي دلين ۾ آهي، اهو دل سان حاصل ڪري سگهجي ٿو. زبان ۽ ڪتاب سان حاصل نٿو ڪري سگهجي. سالڪ جي دل ۾ توڙي جو ڪجهه اشارا آهن پر انهن اشارن جي سمجهڻ کان اڃان محروم آهي. جڏهن سالڪ جي لاءِ نور خداوندي انهن اشارن جي تشريح ڪندو آهي تڏهن الله جي طرفان اُمرِ نـشرح واري بشارت ملندي آهي. قرآن ۾ حضور ﷺ جي لاءِ فرمايو ويو آهي، ”چا اسان تنهنجي لاءِ شرح صدر ڪونه ڪيو.“ (النـشرح: 1) يعني اسان اهو نورِ عنايت ڪيو آهي جنهن سان توهان رمزن ۽ اشارن کي سمجهي سگهو ٿا. اُمرِ نـشرح ۾ حضور ﷺ کي فرمايو ويو آهي ته اسان تنهنجي سيني ۾ اها استعداد رکي آهي. جنهن سان تون اهي راز سمجهي سگهين ٿو. هڪ عام انسان هي سمجهندو آهي ته علوم ۽ اسرار ڪٿان ٻاهران حاصل ڪيا ويندا آهن، اهو غلط آهي. اهي علوم خود انسان جي دل ۽ روح ۾ موجود آهن. انسان جي دل هڪ جامع حقيقت آهي ان ۾ ذات ۽ صفات باري تعاليٰ جو مُشاهدو ڪري سگهجي ٿو. جيڪڏهن ڪو ان ۾ مشاهدو نٿو ڪري ته اهڙي شخص تي (ايـصرون: 9) ”اهي نٿا ڏسن“ جو طعنو لڳندو جيڪو ڪافر جي باري ۾ آهي.

آيت: وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَمَا كُنْتُمْ جو تفسير: ”توهان سان گڏ آهي جتي به توهان هجو.“

يڪ سبڊ پُرنان ٿر ابر فرق سر

توهي خواهي لب نان در بدر

ترجمو: ”مانين جي هڪ ڀريل ٽوڪري تنهنجي مٿي تي آهي ۽ تون مانيءَ ٽڪر لاءِ در بدر پنڊو رهين ٿو.“

ذاتِ حق هر انسان سان گڏ آهي پر پردو حائل آهي. توکي بس هاڻي ان جي مشاهدي جي طلب ڪرڻ گهرجي. دل ۾ مشاهدي جي ڪوشش ڪر در بدر ان کي ڳوليندو نه ٿو. الله تعاليٰ کي ٻاهر ڳولڻ واري جو هڪ مثال هي آهي ته مانين جو ٿال مٿي تي هجي ۽ اهو در بدر ماني پنڊو وٺي. ٻيو مثال هي آهي ته انسان خود پاڻيءَ ۾ بيٺو هجي ۽ ٻين کان پاڻي گهري. ٽيون مثال هي آهي ته انسان گهوڙي تي سوار هجي ۽ ان گهوڙي کي ڳولي. ماڻهو ان کان پڇن ته تون ڪهڙي شيءِ تي سوار آهين ته ان کي چوڻو پوي ته گهوڙي تي، پر پوءِ به گهوڙي کي ڳوليندو وٺي. ان گهوڙي سوار کي ماڻهو چون ٿا ته گهوڙو تنهنجي هيٺان موجود آهي. هو چوي ٿو هاڻو، پر مون کي گهوڙو نظر نٿو اچي. اهو گهوڙي جي تلاش ۾ مدهوش آهي ۽ گهوڙو ان جي اڳيان موجود آهي. ان جو مثال ته اهو ئي آهي ته انسان وهندڙ پاڻيءَ ۾ بيٺو هجي ۽ ان کان بي خبر هجي. چوڻون مثال هي آهي ته موتي سمنڊ ۾ هجي ۽ پوءِ سمنڊ کي تلاش ڪري. جهڙي طرح موتيءَ جي لاءِ سڀ کي ڏسڻ ۾ سمنڊ رکاوٽ آهي اهڙي طرح انسان جا وهم ۽ خيالات رکاوٽ بنبا آهن. مطلوب کي ويجهو هوندي ان جو پڇڻ ان مطلوب جو پردو آهي ۽ ان مطلوب جي سج جي چمڪ ان جي لاءِ ڪڪر بنجي ويندي آهي. ان جي غلط نظر خود ان جي اک جو پردو آهي. اک جيڪا آڙ کي هٽائڻ واري شيءِ هئي. اها آڙ بنجي وئي. اهڙي طلبگار جو ڪم خود ان کي ٻوڙو بنائي ڇڏيندو. گدڻ خيالن واري انسان جي ڪا قيمت نه آهي. انسان کي پراگنده خيال نه رهڻ گهرجي.

حضور ﷺ جن جي قول: مَنْ جَعَلَ الْهُؤْمَ هَتًّا وَاحِدًا كَفَا اللَّهُ... جو تفسير

”جنهن گهڻن غمن کي هڪ غم ڪيو، الله تعاليٰ ان جي سڀني غمن لاءِ ڪافي ٿي ويو ۽ جنهن جا غم جدا جدا آهن. الله ان کان بي نياز آهي ته اهو ڪهڙي واديءَ ۾ تباھ ٿيو!“

آب هُش را می کشد هر بنخ و خار

آب هوش چون رسد سوئی شمار

ترجمو: ”هر پاڙ ۽ ڪنڊو هوش جي پاڻيءَ کي چوسي رهيو آهي. تنهنجي هوش جو پاڻي ڦلن تائين ڪيئن پهچي؟“

جيڪڏهن انسان دنياوي معاملن جي سوچ وڃار ۾ لڳو رهندو ته آخرت کان غافل ٿي ويندو. انسان دنيا جي فڪرن کان بچندو ته آخرت جي فڪر ۾ لڳندو. دنيا ۽ آخرت جي فڪر منجهان آخرت جو فڪر سٺا ميوا آڻيندو. دنيا جي باغ کي فڪر جو پاڻي ڏيڻ درست نه آهي. انصاف هي آهي ته انسان ميون واري وڻ کي پاڻي ڏي ڪنڊن کي پاڻي نه ڏي. پلائي جي جاءِ تي پلائي ڪرڻ عدل آهي. ڪو ڪم بي موقع ڪرڻ ظلم آهي. الله تعاليٰ جي عطا ڪيل نعمتن مان روح انساني جي تربيت ڪرڻ گهرجي، نه ڪي روح حيوانيءَ جي. دنياوي پرڻاڻن کي قالب (ڍانچي) تائين محدود رکڻ، قلب تائين پهچڻ نه ڏيو. روح حضرت عيسيٰ جهڙي شيءِ آهي ۽ جسم خُر عيسيٰ آهي. بوجه گڏه تي لڏڻ گهرجي نه ڪي عيسيٰ تي. اها بيوقوفي آهي ته عيسيٰ تي بوجه لڏيو وڃي ۽ گڏه باغ ۾ مزا وٺي. هر عمل جي هڪ جاءِ آهي. سرمو ڪن ۾ لڳائڻ بيوقوفي آهي.

جيڪڏهن تون مجسم روح ۽ قلب بنجي ويو آهين ته هاڻي مجاهدن جي تڪليف ڪٿڻ جي ضرورت نه آهي ۽

جيڪڏهن تون مجسم جسم آهين ته راحت طلبي ڇڏي مجاهدن جو زهر کاءُ، اها محنت ۽ مشقت جسم لاءِ مفيد آهي ۽ راحت طلبي نقصانڪار آهي. انسان جو جسم دوزخ جو پارٺ آهي، ان کي ختم ڪرڻ گهرجي ورنه تنهنجو لقب به اهو آهي جيڪو ابولهب جي زال جو آهي. قرآن ان کي ”حَالَةُ الْخَطْبِ“ (الله: 4) چيو آهي يعني دوزخ جو پارٺ ڪٽڻ وارو جسم. دوزخ جو پارٺ ۽ روح سدرت المنتهي جي شاخ آهي. ٻنهي ۾ فرق ڪر. جسم جي شاخ ڏونهين ۽ باهه جي پاڙ آهي ۽ روح جي شاخ عالم بالا جي شيءِ آهي. اهي ٻئي شاخون هڪ جهڙيون نظر اچن ٿيون. جنهن جو سبب اڪ جو غلط ڏسڻ آهي. دل جي اڪ سان ڏس ته ٻنهي ۾ فرق نظر ايندو. انسان کي غلط بيني مان نڪرڻ جي به ٻهر صورت ڪوشش ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن پير نه آهن ته جسم کي ئي سرڪائڻ گهرجي. برائي کان هر صورت ۾ بچڻ مفيد آهي.

هڪ رباعيءَ جي معنيٰ

گر راهروی راه برت بکشایند
ورنیت شوی بهتیت بگرایند

ترجمو: ”جيڪڏهن تون راه (طريقت) تي هلندي ته تنهنجي لاءِ رستو کولينداسين. جيڪڏهن تون فنا ٿي ويندين ته توکي بقا ڏانهن مائل ڪنداسين.“

جڏهن انسان راه طريقت ۾ ڪوشش ڪندو آهي تڏهن الله تعاليٰ رستو ڏيکاريندو آهي. جيڪڏهن ڪو فنا اختيار ڪندو آهي ته ان کي بقا نصيب ٿيندي آهي. انسان جي تري قدر ڪس نفسي اختيار ڪري ٿو اوتري قدر ان کي ٻڌندي نصيب ٿيندي آهي.

حضرت يوسف عليه السلام زنا کان بچڻ جي ڪوشش ڪئي ته زليخا جا بند ڪيل دروازا به کلي ويا ۽ حضرت يوسف عليه السلام زليخا جي ڦندي مان بچي نڪري ويو. دنيا مان بچي نڪرڻ جي لاءِ جيتوڻيڪ دروازو نظر نٿو اچي پر جڏهن انسان ڪوشش ڪندو آهي ته رستو نڪري ايندو آهي ۽ لامڪان جو رستو حاصل ڪري وٺندو آهي. انسان عالم بالا مان جنهن رستي تان آيو آهي اهو به نظرن کان غائب آهي، اهڙي طرح اهو غائب رستي سان عالم بالا تائين وڃي سگهي ٿو. انسان عالم بالامان آيو آهي ۽ ان کي اچڻ جو رستو معلوم نه آهي. رستو نظر نه اچڻ جي ڪري ان رستي جو انڪار نه ڪر، ان ئي رستي تان واپس وڃڻو آهي. انسان خواب ۾ رستي ڄاڻڻ کان سواءِ هلندو آهي. انسان کي حسي اڪ کي بند ڪري پاڻ کي خدا جي حوالي ڪرڻ گهرجي، تڏهن اهو عالم بالا جو مشاهدو ڪري سگهندو. تون دنيا کان اڪيون بند نه ڪري سگهندين ڇاڪاڻ ته سوين لالچن سان مست نظرن تنهنجي نظر بندي ڪري ڇڏي آهي ۽ تون دين جي سونهري شين کي ڏسي رهيو آهين. تون هر وقت پنهنجي سرداري ۽ وڏائيءَ جي خيال سان پنهنجي معتقدن جو منتظر بنيل آهين. توکي سٽي به اهي خيال اهڙي طرح نظر اچن ٿا جيئن چپ کي خواب ۾ ويرانو نظر ايندو آهي. تون پنهنجي خريدارن جو منتظر رهين ٿو پر تو وٽ کين وڪرو ڪرڻ لاءِ ڪا شيءِ نه آهي. جيڪڏهن تو وٽ ڪجهه هجي ها ته خريدارن جو منتظر ڪونه ٿئين ها. عوام ۾ مقبوليت ۽ عوام کي گرویده ڪرڻ جي اهو ئي شخص ڪوشش ڪندو آهي جيڪو خالي هوندو آهي. ايندڙ قصي مان اهو ئي ٻڌائڻ مقصود آهي.

ان شخص جو قصو جنهن پيغمبريءَ جي دعويٰ ڪئي

آل کے می گفت من پیغمبرم
وز ہم پیغمبراں فاضل ترم

ترجمو: ”هڪ شخص چوندو هو ته آئون پيغمبر آهيان ۽ آئون سڀني پيغمبرن کان مٿيو آهيان.“

اهو مسخرو هو جنهن بک کان مجبور ٿي ڪري نبوت جي دعويٰ ڪئي هئي تان ته ان جي ذريعي ڪجهه ڪمائي وٺي. اهو پنهنجي گفتگو ۾ اهڙا جملا استعمال ڪندو هو جن جون به معنائون ٿي سگهنديون هيون. هڪ معنيٰ نبوت جي دعويٰ مان ٺهڪندي هئي پر ٻي معنيٰ جو نبوت سان ڪو تعلق ڪونه هوندو هو. دنيا جي هر شيءِ ڪو پيغام ڏيندي آهي. هي انسان آهي انهيءَ ڪري سڄي ڪائنات کان افضل آهي ۽ ان جي هيءَ به معنيٰ آهي ته آئون پيغمبر آهيان ۽ دنيا جي سڀني پيغمبرن کان افضل آهيان. ماڻهو ان وٽ ماکوڙين وانگر مڙي ويا. ان مسخري پنهنجي رسول هجڻ جو مطلب هيءَ ٻڌايو هو ته اهو الله وٽان دنيا ۾ آيو آهي ۽ ان کي الله تعاليٰ ملڪِ عدم مان دنيا ۾ موڪليو آهي. ماڻهن چيو جيڪڏهن رسول جو مطلب اهو آهي ته اسين سڀ پڻ ملڪِ عدم مان دنيا ۾ آيا آهيون، انهي ڪري اسين سڀ رسول آهيون، تنهنجي ڪهڙي خصوصيت آهي؟ ان مسخري کين جواب ڏنو ته بيشڪ توهان به ملڪِ عدم مان آيا آهيو پر اهڙي انداز سان آيا آهيو جو نه توهان کي رستي جو پتو پوي ٿو ۽ نه منزل جو. مسخري چيو: توهان سٺل ٻار وانگر ملڪِ عدم مان رستو طئي ڪري دنيا ۾ آيا آهيو، آئون ملڪِ عدم مان بيداريءَ جي حالت ۾ دنيا ۾ آيو آهيان. ماڻهن بادشاهه کي کيس سزا ڏيڻ جي لاءِ چيو. بادشاهه ڏٺو ته هو تمام ڪمزور آهي. بادشاهه چيو ته اهو تمام ڪمزور آهي، سزا کي برداشت ڪري نه سگهندو تنهن ڪري سزا جي بدران هن کي سمجهايو وڃي چاڪاڻ ته هتي سختي ڪم ڪونه ڏيندي نرمي اختيار ڪجي. مُرلي وڃائڻ سان نانگ سوراخ مان ٻاهر نڪري ايندو آهي. بادشاهه اڪيلائيءَ ۾ ان کان پڇيو: ڪٿي جو رهاڪو آهين ۽ ڪهڙو ڪم ڪندو آهين؟ هن جواب ڏنو ته دارالسلام مان دارالملام ۾ آيو آهيان. دارالسلام جو مطلب سلامتي جو گهر آهي ۽ دارالملام جو مطلب ملامت جو گهر آهي. آئون چنڊ وانگر آهيان انهي ڪري نه منهنجو ڪو گهر مقرر آهي ۽ نه ڪو ساٿي آهي. بادشاهه تفريحاً ان کي چيو ته توڇا ڪاڌو آهي ۽ ناشتي جي لاءِ تو وٽ ڇا آهي؟ هن جواب ڏنو ته جيڪڏهن ڪجهه هجي ها ته آئون پيغمبري جي دعويٰ جو ڪريان ها؟ هنن ماڻهن ۾ منهنجي پيغمبري جي دعويٰ اهڙو ئي مشڪل ڪم آهي جيئن ڪو ماڻهو جبل ۾ دل جي تلاش ڪري. جبل ۽ پٿر جي دل ڪو ماڻهو تلاش نٿو ڪري، نه ان کان هي اميد ڪري ٿو ته اهو باريڪ ۽ مشڪل نڪتو سمجهندو. جبل کي جيڪي ڪجهه توهان چوندا ته اهو پڙاڏو بنجي توهان تي چٿرون ڪندو. اهو ئي حال هن قوم جو آهي جو خدا جي پيغام سان انهن کي ڪا مناسبت نه آهي. ها جيڪڏهن انهن وٽ ڪنهن حسين عورت جو پيغام آڻيو ته سڀ ڪجهه قربان ڪري ڇڏيندا. جيڪڏهن انهن کي خدا ڏانهن سڏيو ته انهن کي ناگوار ٿئي ٿو. اهو پيغام ڏيو ته دنيا فاني کان آخرت ڏانهن رجوع ڪيو ته اهي ماڻهو ان پيغام تي نبي جا دشمن بنجي وڃن ٿا. اهي ماڻهو الله جي پيغام کي جيڪو رد ڪن ٿا اهو ڪنهن حماقت ۽ بيوقوفي ۾ نٿا ڪن پر انهن کي هن فاني دنيا سان دلچسپي آهي انهيءَ ڪري رد ڪن ٿا ۽ انهن کي منو پيغام ڪڙو لڳي ٿو ۽ انهن جو مثال ان گڏه جهڙو آهي جنهن جو ذڪر اڳتي اچي رهيو آهي.

آب حيات ڏانهن رهنمائي

خرقهء بر ريش خر چپيد سخت

چونکه خواهی بر کُنی زو لخت لخت

ترجمو: ”پتي گڏه جي زخم تي قابو چنبڙيل آهي، جڏهن تون ان کي ٽڪرا ٽڪرا لاهيندين...“

تڏهن اهو گڏه تڪليف جي ڪري لتون هڻندو. خوش نصيب آهي اهو شخص جيڪو ان کان بچي ويو. زخمي گڏه جي زخم کي ڏوٽڻ لاءِ جيڪڏهن ڪو شخص ان جي پتي اُڪيڙي ٿو ته گڏه لتون هڻي ٿو. خاص طور تي جڏهن زخم خراب هجي ۽ پتي ان تي چنبڙي وئي هجي تڏهن گڏه وڌيڪ لتون هڻندو آهي. انهن دنيا وارن جو حرص انهن جا زخم آهن ۽ گهر ٻار انهن زخمن جون پٽيون آهن. چپ جي رهڻ جي جاءِ ويرانو آهي. جيڪڏهن ان کي ڪو بغداد ۽

طرابلس شهرن جون خوبيون ٻڌائيندو ته اها ڪڏهن به ٻڌڻ جي لاءِ تيار نه ٿيندي. جيڪڏهن ڪو الله جو پيغمبر ماڻهن کي الله جون ڳالهيون ٻڌائي ٿو ته اهي دنيا دار ان تي چٿرون ڪن ٿا. دنيا دار پيغمبر جي ڳالهين تي چون ٿا ته اهي پراڻيون ڪهاڻيون آهن حالانڪ اهي خود پراڻا آهن، ورنه اهي ڳالهيون ته پراڻي کي به نئون بنائينديون آهن. جن ماڻهن جون دليون مُرده ٿي چڪيون آهن اهي ڳالهيون انهن کي نئين زندگي بخشينديون آهن، عقل جو تاج ۽ ايمان جو نور عطا ڪنديون آهن. ان دلربا جي انهن ڳالهين کان دل نه چوراءِ! هو تنهنجي سرڪش نفس کي واڳ وجهندو. اهو وقت جو پيغمبر توکي تاج پهرائيندو. تنهنجي دل جون ڳنديون کوليندو پر انهن ڳالهين جي ٻڌڻ وارا ڪٿي آهن؟ آبيات جا طالب گر آهن! عشق ۾ جيڪڏهن هڪ ذلت برداشت ڪرڻي پوي ته تون ان کي ڇڏي ڇڏين ٿو. تو فقط عشق جو نالو ٻڌو آهي ان جي حقيقت کان واقف نه آهين. عشق ڏاڍو مُتڪبر ۽ ناز مان پريل آهي، گهڻين مُصيبتن سان هٿ ايندو آهي. عشق وفادار آهي اهو وفادار کي ئي حاصل ٿيندو آهي. اهو بي وفا ڏانهن نظر ڪري به نٿو ڏسي. انسانيت جو اصل ۽ بنياد وفاداري آهي ۽ وڻ جي پاڙن جي حفاظت ضروري آهي. جنهن شخص ۾ وفاداري نه هجي اهو ان وڻ وانگر آهي جيڪو پاڙ سڙي وڃڻ جي ڪري ميون کان محروم ٿي ويو هجي. جنهن وڻ جي پاڙ سڙي ويئي هجي، ان جي پنن جي ساوڪ مفيد نه آهي. جيڪڏهن پاڙ صحيح آهي ته پنن جي چٽڻ سان ڪو نقصان ڪونه ٿيندو آهي. پن وري ٿي ويندا. ڪنهن انسان جي علم مان دوکو نه کائڻ گهرجي. هي ڏسڻ گهرجي ته ان ۾ وفاداريءَ جو مادو آهي يا نه. وفاداري انسان جو جوهر آهي.

نيڪين کان محروم شخص جو بين جون پلايون ڏسي حسد جي باهه ۾ سڙڻ

وافياں را چوں به بنی کرده شود

تو چو شیطانی شوی آنجا حسود

ترجمو: ”جڏهن تون وفادارن کي فائدي مند ڏسين ٿو ته شيطان وانگر حاسد بنجي وڃين ٿو.“

ناڪام انسان بامراد انسانن تي شيطان وانگر حسد ڪندو آهي. جنهن شخص جي طبيعت بيمار هجي اهو ڪنهن کي تندرست ڏسڻ نٿو چاهي. جيڪڏهن انسان ان شيطاني صفت کان بچڻ چاهي ته پاڻ کي ڪامياب بنائي. جڏهن انسان وفاداري کان خالي آهي ته ان کي خاموش رهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته ان صورت ۾ ان جي دعويٰ ۾ به بُرايون ٿينديون: هڪ بي وفائي، ٻيو ڪوڙ ڳالهائڻ. انسان جون گهڻيون ڳالهيون عام طور تي تڪبر ۽ وڌائي تي مبني هونديون آهن. جيستائين ڳالهه سيني ۾ آهي اها روح جو جوهر آهي، ان کي خرچ ڪرڻ نه گهرجي. ڳالهه ڪرڻ سان روح جو جوهر خرچ ٿئي ٿو ته ان کي خرچ نه ڪرڻ گهرجي. اصل خيال مغز آهي ۽ ان جي تعبير جا الفاظ گل آهن. جيتري قدر ڪل گهٽ هوندي ڳر وڌندو. اخروٽ ۽ بادام ۽ پسته کي ڏسو. انهن جي جيڪڏهن ڪل ٽلهي آهي ته ڳر گهٽ نڪرندو. گنهگار شيطان صفت حاسد بڻجي ويندو آهي.

جڏهن انسان عهد الست يا فرضن جي عهد ۾ وفاداري ڏيکاريندو آهي ته پوءِ خدا ان جي عهد جي نگهباني فرمائيندو آهي ۽ عهد شڪني کان بچائيندو رهندو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: **فَاذْكُرُونَا اَذْ كُنْتُمْ وَاَشْكُرُوا لَنَا وَلَا تَكْفُرُونَا** (البقره: 152) ”توهان مون کي ياد ڪريو آئون توهان کي ياد ڪندس ۽ منهنجو شڪر ادا ڪريو ۽ ڪفر نه ڪريو.“ قرآن پاڪ ۾ آهي ته: **اَوْفُوا بِعَهْدِيْ اَوْفٍ بِعَهْدِكُمْ** (البقره: 40) ”توهان منهنجي واعدن جي وفا ڪريو، آئون توهان جي واعدن جي وفا ڪندس.“ اسين جيڪو الله تعاليٰ سان واعدو ڪريون ٿا يا ان کي قرض ڏيون ٿا ان ۾ اسان جو ئي فائدو آهي. ان جو مثال هي آهي ته اسين زمين ۾ جيڪو دائرو پوکيون ٿا، ان مان زمين کي فائدو نه آهي، فائدو اسان جو آهي. دائري پوکڻ ۾ هي اشارو آهي ته اي الله! تو جهڙي طرح هن دائري کي عدم مان موجود فرمايو، مون کي به

اهڙي قسم جو اناج عطا فرمائ. دائي پوکڻ وارو هي چوندو آهي ته مون جيڪا تنهنجي نعمت کاڌي اها ان قسم جي هئي. اها نعمت مون کي اڃا به ڏي. عمل کان خالي دعا خراب بچ آهي. ان مان وڻ وڻ ڪونه ڦٽندا، ان جي ڪري دعا سان گڏ عمل به ضروري آهي. حضرت مريم ڪجور جي ڪڪڙي ڪونه پوکي هئي پر ان کي درد هو. ڪڪڙيءَ مان وڻ ڦٽو. الله جي واعدي کي پورو ڪرڻ واري جماعت سڀ کان افضل آهي. حضرت موسيٰ عليه السلام تابوت ۾ دريا ۾ رهندي ۽ حضرت يونس عليه السلام مڇيءَ جي پيٽ ۾ دريا ۾ رهندي پرورش حاصل ڪئي. مختلف جاين تي ٻڌايو ويو آهي ته باهه پاڻي، هوا ۽ مٽيءَ نبين جي مدد ڪئي. معجزا خالي ماڻهن کي ڏيکارڻ جي لاءِ ڏنا ويندا آهن، بي باطني ڪرامتون جيڪي عوام جي نگاهن کان مخفي هونديون آهن اهي اصل آهن ۽ اهي دمبدم وڌنديون رهنديون آهن جيئن استقامت في الدين ۽ اتباع سنت وغيره.

دعا

اے وهنده قوت و حمکين و ثبات خلق را زير بي ثباتي ده نجات

ترجمو: ”اي روزي ۽ استقلال ۽ پائيداري عنايت ڪرڻ وارا! مخلوق کي ناپائيداري کان نجات ڏي.“
جيئن ته اڳ ۾ وفاداري ۽ عهد جي پابندي جو ذڪر آيو هو، هاڻي مولانا ان لاءِ دعا شروع ڪئي آهي ته جن ڪمن ۾ استقلال ۽ پائيداري ضروري آهي انهن ۾ ان کان منحرف ٿيڻ واري نفس کي پائيداري عطا ڪر!
ساهميءَ جو پڙ يعني ان تارازيءَ جو پڙ جيڪو قيامت ۾ عملن کي تورڻ جي لاءِ قائم ڪيو ويندو. ان کي اسان جي لاءِ گرو ڪر! اي ڪريم، حسد کان بچاءُ. حسد جي ڪري انسان شيطاني صفت سان متصف ٿي ويندو آهي. حسد عام طور تي اهڙين شين تي ٿيندو آهي جيڪي خود فاني آهن. بادشاهه رشتيدارن کي حسد جي ڪري قتل ڪرائيندا آهن. فاني ۽ بشریت جي لوازم سان پُر معشوقن جي عشق ۾ عاشق هڪٻئي کي قتل ڪرائي ڇڏائيندا آهن. خسرو، شيرين جي عاشق فرهاد کي مارايو. ان حسد جي نتيجي ۾ عاشق به فنا ٿيو ۽ معشوق به هميشه زنده نه رهيو. عشق هجي ته ذاتِ الاهي سان، جيڪا هميشه باقي رهڻ واري آهي. عاشق فاني معشوق کي فنا ڪري ڇڏيندو آهي. فاني کي فاني تي عاشق بنائيندو آهي. اهو عاشق جيڪو پنهنجو پاڻ کي بي دل چوندو آهي، ان جي دل ۾ حسد ڪر ڪٽندو آهي. عورتن ۾ شفقت جو مادو زياده هوندو آهي پر اهي به حسد ۾ مبتلا آهن. هڪ پهچ ٻي پهچ کي کائي ويندي آهي. جڏهن عورت جو حال اهو آهي تڏهن سنگدل مردن جي احوال جو اندازو لڳايو. مشهور آهي ته جن کي منتر جي ذريعي بوتل ۾ قيد ڪيو ويندو آهي. شريعت به قاتل تي شاهدن وغيره جي حجت قائم ڪري ان کي قابو ڪندي آهي. جيڪڏهن مدعي وٽ شاهد هجن ته ثبوت جي لاءِ ان کان شاهد گهريا ويندا آهن ورنه مدعي عليه کان قسم ورتو ويندو آهي ۽ ان جي قسم ۽ قسم کان انڪار تي، فيصلو ڪيو ويندو آهي. ڌرين کي مطمئن ڪرڻ جو اهو طريقو اهڙو آهي جيئن ساهمي ڌرين کي مطمئن ڪندي آهي. اهو شرعي فيصلو ڌرين جي لاءِ اهڙي طرح باعثِ اطمينان هوندو آهي جهڙي طرح شيءِ کي ماڻهي پاڻ تي وڌيڪ فيصلو ڪرڻ باعثِ اطمينان هوندو آهي. جڏهن دنيا جي ناپائيدار شين ۾ حسد ۽ رشڪ جو اهو حال آهي ته اخروي نعمتن ۾ حسد ۽ رشڪ جو اندازو خود لڳايو. شيطان ته حاسد هوندو آهي. انسان به حسد ڪري شيطان بنجي ويندو آهي. قرآن ۾ شيطان جا ٻه قسم ٻڌايا ويا آهن: هڪ جن پيو اٿس. جن شيطان جڏهن ڪنهن معاملي ۾ خود عاجز ٿي ويندو آهي ته پوءِ انسانن مان شيطانن کي پنهنجي مدد جي لاءِ سڏيندو آهي. شيطان مايوس ٿي انساني شيطانن کي چوندو آهي ته توهان ٿوري مدد ڪريو. جيڪڏهن ڪو ڪنهن کي گمراه ڪندو آهي ته جن ۽ انساني شيطان ان تي خوشي ملهائيندا آهن. جيڪڏهن ڪنهن کان نيڪي صادر ٿيندي آهي ته ٻئي رنجيده ٿيندا آهن. پنهنجن قسمن جا شيطان نيڪي ڪرڻ واري تي ڪاوڙبا آهن.

نبوت جي دعويٰ دار کان بادشاه جو پڇاڻو

بادشاه ان مسخري کان پڇيو ته وحيءَ مان صاحب وحي ۽ پين کي ڪهڙو فائدو آهي؟

شاه پر سيدش ڪه باري وحي چيست

يا چه حاصل دارد آنکس کونبي ست

ترجمو: ”بادشاه ان کان پڇيو ته هاڻي تنهنجي وحيءَ مان ڪهڙو فائدو آهي؟ يا جيڪو نبي آهي ان کي ڇا ملندو آهي؟“

نبي مڃڻ وارن کي ڪهڙي بلندي حاصل ٿئي ٿي؟ مسخري چيو: توهان اهو ٻڌايو ته اهو ڪهڙو فائدو آهي جيڪو صاحب وحي کي حاصل ٿئي ٿي. ان مسخري چيو ته مون مڃيو ته منهنجو وحي اهو وحي نه آهي جيڪو ڪنهن وڏي نبيءَ تي آيو هجي پر ماڪيءَ جي مک کي جيڪو وحي آيو هو ان کان ته گهٽ درجي جو وحي نه آهي. وحي جون ٻه معنائون آهن. هڪ ته اهو ڪلام خداوندي جيڪو ڪنهن ملائڪ جي ذريعي ڪنهن نبيءَ تي نازل ٿئي، ٻي معنيٰ اشاري ۽ دل ۾ ڪنهن ڳالهه جي اچڻ واري آهي. مسخري ٻي معنيٰ مراد ورتي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: **وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ** (النحل: 68) ”۽ تنهنجي رب ماڪيءَ جي مکين کي وحي ڪيو ته جبلن مان ۽ وڻن مان ۽ انهن سڀني شين مان جن مان اهي ڇهرا بنائيندا آهن گهر ٺاهن.“ ماڪيءَ جي مکين الله تعاليٰ جي وحي جي ذريعي ئي دنيا کي ماڪيءَ ۽ ميڻ عطا ڪئي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته **وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ** (اسرائيل: 70) ”بيشڪ اسان انسان کي وڏائي بخشي آهي.“ ان جي وڏائي ماڪيءَ جي مکين کان ڪيئن گهٽ ٿيندي؟ قرآن پاڪ ۾ حضور ﷺ کي خطاب ڪري فرمايو ويو آهي **تَرَانَا أَعْطَيْنَكَ الْكَوْثَرَ** (الڪوثر: 1) ”بيشڪ اسان توکي ڪوثر عطا ڪيو آهي“ ڪوثر جنت ۾ هڪ حوض آهي. هتي ان مان حضور ﷺ جا ظاهري ۽ باطني فيوض مراد آهن. شايد تون فرعون صفت آهين جو تنهنجي لاءِ ڪوثر، ڪوثر ڪونه رهيو، جيئن فرعون جي لاءِ درياءُ نيڻ جو پاڻي پاڻي ڪونه رهيو هو پر رت بنجي ويو هو. جيڪو انسان حضور ﷺ جي ان ڪوثر مان سيراب ڪونه ٿيو ان کان هر شخص کي بيزار رهڻ گهرجي. جنهن شخص حضور ﷺ جي ڪوثر مان سيرابي حاصل ڪئي آهي، توهان ان جي عادت اختيار ڪريو. حديث شريف ۾ آهي ته **أَحَبُّ إِلَيَّ فَقَدْ اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ** ”جنهن شخص الله جي لاءِ محبت ڪئي ان ايمان مڪمل ڪيو.“ جيڪو شخص ڪوثر نبوي مان مستفيد نه آهي، اهو اهو جهل ۽ اهلپ صفت آهي ان کان پري رهڻ گهرجي چاهي اهو ڪيترو ئي قريبي رشتيدار چونه هجي. حضرت ابراهيم عليه السلام پنهنجي ڪافر پيءُ آزر کان بيزار ٿي ويو هو. جڏهن تون الله جي لاءِ ڪنهن کان ناراض ٿيندين تڏهن عشق ۾ سچو ثابت ٿيندين. ”لا“ مان غير الله جي نفي ۽ ”الا الله“ مان الله جو اقرار مراد آهي. مومن ۾ جڏهن ٻئي ڳالهيون پيدا ٿينديون آهن تڏهن اهو سڌي رستي تي سمجهيو ويندو آهي.

تابع دار عاشق طرفان خدمتون آڇڻ جي موت ۾ معشوق جو جواب

عاشق هر موڙ تي وفا جي دعويٰ ڪندي چيو ته آءُ هر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار آهيان. ان لاءِ چاهي حضرت ابراهيم عليه السلام وانگر باهه ۾ ويڙهو هجي، چاهي حضرت يونس عليه السلام وانگر مڇيءَ وات ۾ ويڙهو هجي، چاهي حضرت جرجيس عليه السلام وانگر ستر دفعا قتل ٿيو هجي، چاهي حضرت شعيب عليه السلام وانگر نابين ٿيو پوي! انبيائن جي جانبازي ۽ وفاداري جو ته ڳاڻيٽو ئي نه آهي.

هن قصي مان هي ٻڌائڻ مقصود آهي ته عاشق کي معشوق کان سواءِ هر شيءِ مان هٿ ڪڍڻ گهرجي. خليل الله حضرت ابراهيم عليه السلام عشق خداوندي جي ڪري نمرود جي باهه ۾ ويو هو. حضرت يونس عليه السلام عشق جي ڪري مڇيءَ

جي پيٽ ۾ رهيو. حضرت جرجيس عليه السلام کي بار بار قوم شهيد ڪيو هو. حضرت شعيب عليه السلام عشق خداوندي ۾ روئندي روئندي نابين ٿي ويو هو.

آل يڪ عاشق به پيش يار خود
مي شمر د از خدمت و از کار خود

ترجمو: ”هڪ عاشق معشوق جي اڳيان پنهنجو ڪم ۽ خدمت ڳڻائي رهيو هو...“

مون تنهنجي لاءِ تير ۽ پالا برداشت ڪيا، مال وڃايم، طاقت وڃايم، پنهنجو نالو وڃايم، تنهنجي عشق ۾ گهڻيون شيون وڃايم. ڪنهن مون کي ڪلندي يا سمهندي ڪونه ڏٺو. مطلب ته عاشق جيڪي به تڪليفون برداشت ڪيون هيون سڀ ٻڌايائين. پنهنجون تڪليفون احسان ڄاڻائڻ جي لاءِ ڪونه ڳڻي رهيو هو پر پنهنجي محبت جو ثبوت پيش ڪري رهيو هو. عقلمندن جي لاءِ اشارو ڪافي هوندو آهي پر عاشق جو مزاج تفصيل پسند آهي. عاشق پنهنجي شڪايت تڪرار سان بيان ڪندو آهي مڃي پاڻي ۾ ٺهي هڻي پوءِ مطمئن ٿيندي آهي. هن عاشق پنهنجي درد جون سوين ڳالهيون معشوق کي ٻڌايون جن مان مون هڪ به پوري بيان نه ڪئي آهي. ان عاشق کي ڄڻ باهه لڳل هئي جنهن جي حقيقت کي هو سمجهي نه سگهندو هو پر ان جي گرمي شمع وانگر ڳوڙها ڳاڙي رهي هئي. عاشق چيو ته آئون اهي مصيبتون ته برداشت ڪري رهيو آهيان، هاڻي جيڪو حڪم هجي ان جي لاءِ آئون تيار آهيان. جيڪڏهن حڪم هجي ته حضرت ابراهيم عليه السلام وانگر باهه ۾ ٽپي پوان. تون چاهين ته حضرت يحيى عليه السلام وانگر مون کي قتل ڪري ڇڏ. جيڪڏهن تون حضرت عيسيٰ عليه السلام وانگر فقير بنائين ته به حاضر آهيان. آئون تنهنجي ڪنهن حڪم کان منهن ڪونه موڙيندس. معشوق عاشق جون سڀ تڪليفون ٻڌي ڪري چيو ته تو اهو سڀ ڪجهه ڪيو پر جيڪا عشق جي اصل تقاضا آهي اها ڪونه پوري ڪئي. عاشق چيو ته اها ڪهڙي آهي؟ معشوق جواب ڏنو ته اهو پنهنجو پاڻ کي فنا ڪرڻ آهي. عاشق معشوق جون اهي سڀ ڳالهيون ٻڌي. هڪ ٿڌو ساهه ڀريو ۽ جان قربان ڪري ڇڏيائين. ان عاشق جي موت جي وقت جي مُرڪ ابدي آهي. عارف جي روح جو مثال چنڊ جي روشني وانگر آهي. چنڊ جي روشني چاهي گندگي تي پوي ته به پاڪ رهندي آهي. اهوئي حال عارف جي روح جو آهي. چنڊ جي روشني بهر صورت پاڪ چنڊ ڏانهن موٽي ويندي آهي. اهڙي طرح عارف جو روح پاڪ صاف رهي خدا ڏانهن واپس موٽي ويندو آهي. چنڊ، پليديءَ جو ڪو اثر قبول نٿو ڪري. عارف جو روح نفسِ مطمئن آهي جنهن جي باري ۾ قرآن پاڪ ۾ آهي ته يَأْتِيهَا النَّفْسُ الْبُطِينَةُ ۝ اُرْجِعْ إِلَىٰ رَبِّكَ رَاضِيَةً مُّرْضِيَةً ۝ (الفجر: 27-28) ”اي نفسِ مطمئن تون راضي ۽ پسنديده ٿي ڪري پنهنجي رب ڏانهن موٽي وڃ.“ ان عارف جي روح تي دنيا جي سُني خراب جو ڪو اثر نٿو رهي. عارف جي روح جي واپسيءَ جو ٻيو تعبير هي آهي ته اک جي روشني اک ۾ واپس اچي ويندي آهي ۽ ڏسڻ واري جي نگاهه ۾ اهو جهنگ ڪونه رهندو آهي پر فقط دماغ ۾ ان جو تصور رهجي ويندو آهي، هاڻي اکين ۾ ان شيءِ جو فقط انتظار رهجي ويندو آهي ۽ اهو ويرانو نظرن کان غائب رهجي ويندو آهي.

نماز ۾ روئڻ بابت هڪ شخص جو عارف ڪامل کان سوال

ڪنهن شخص هڪ عارف، عالم کان پڇيو ته جيڪڏهن ڪو شخص نماز ۾ اوچنگارون ڏيئي روئي ته ان جي نماز باطل ٿيندي يا نه؟ عالم سڳوري جواب ڏنو ته ان جو دارومدار هن تي آهي ته روئڻ واري ڇا ڏٺو آهي؟ جيڪڏهن اُن الله تعاليٰ جو شوق ڏٺو آهي ۽ اهو روئي ٿو يا گناهه جي پشيمانيءَ مان روئي ٿو ته نماز خراب نه ٿيندي، پر وڌيڪ ڪمال حاصل ڪندي ۽ جيڪڏهن اُن جسماني تڪليف يا اولاد جي جدائي ڏٺي آهي ته ان جي نماز خراب ٿي ويندي ڇاڪاڻ ته اصل نماز حضرت ابراهيم عليه السلام وانگر جسم ۽ اولاد جو ترڪ ڪرڻ آهي، ڇاڪاڻ ته هو نماز جي تڪميل

جي لاء پُٽ کي قربان ڪري رهيو هو ۽ جسم کي نمرود جي باهه جي حوالي ڪري رهيو هو ۽ حضور ﷺ کي انهن خصلتن جو حڪم آهي ته تابعداري ڪريو ۽ تابعداري ڪر ابراهيم عليه السلام جي ملت جي جيڪا حنيفه آهي. (النحل: 23) ”بيشڪ توهان جي لاءِ ابراهيم عليه السلام جي تابعداري ۾ سٺو نمونو آهي.“ (الممتحنه: 4)

جيئن ته مولانا پهرين شعر ۾ اک جي روشنيءَ جو بيان ڪيو هو، هاڻي اک جي متعلق هڪ ٻيو نُڪتو سمجھائي ٿو.

آل يڪے پرسید از مفتی براز

گر کسی گر آید بنوحه در نماز

ترجمو: ”هڪ شخص آهستي آهستي سان مفتيءَ کان پُڇيو ته جيڪڏهن ڪو نماز ۾ اوچنگار ڏيئي روئي، ته ان جي نماز باطل ٿيندي يا نه؟“

اهو مسئلو پُڇيائين ته جيڪڏهن ڪو نماز ۾ روئي ۽ آهون دانهون ڪري ته نماز فاسد ٿيندي يا نه؟ جواب جو خلاصو هي آهي ته گريه کي آبِ ديدنه چوندا آهن يعني ڏنل جو پاڻي. هاڻي اها تحقيق ڪئي وڃي ته ان ڇا ڏٺو آهي جنهن جي ڪري اهو اک جو پاڻي وهيو آهي. جيڪڏهن ان خدا جو خوف ۽ شوق ڏٺو آهي ۽ گريه ٿيو اٿس ته اهو نماز جو ڪمال آهي ۽ جيڪڏهن ان بيماري يا پُٽ جي جدائي ڏٺي آهي ۽ ان جي ڪري اکين مان اهو پاڻي وهيو اٿس ته نماز خراب ٿي ويندي. جيڪڏهن روئڻ جو سبب ڪا بدني تڪليف يا رنج آهي ته سڀ ڪجهه ضايع ٿي ويو ڇاڪاڻ ته ان حالت ۾ سندس دل غير الله سان وابسته آهي. ان روئڻ سان نماز به ٽٽي ۽ ان کي ڪو فائدو به نه ٿيو. نماز جو اصل هيءُ آهي ته انسان ان ۾ غير الله کان بلڪل غافل ٿي وڃي. حضرت ابراهيم الله جي معاملي ۾ پنهنجي اولاد ۽ جان جي پرواهه نه ڪئي. مطلب ته روئڻ ۾ فرق آهي. هڪ روئڻ نماز جو روح آهي، ٻيو روئڻ نماز کي فاسد ڪري ٿو.

مقلد مرید ۽ مرشد جي روئڻ ۾ فرق

هن قصي ذريعي هي ٻڌائڻو آهي ته شيخ جو روئڻ ۽ ان جي مرید جو روئڻ برابر نه آهي. شيخ مان مراد پوڙهو نه پر اهو شخص آهي جنهن جو عقل ۽ معرفت اپار هجي. پلي اهو عمر جي لحاظ کان ٻار هجي. جيئن حضرت عيسيٰ عليه السلام پينگهي ۾ يا حضرت يحيٰ عليه السلام ٻارن جي مڪتب ۾ هو.

یک مریدے اندر آمد پیش پیر

پیر اندر گریه بود و در نفیر

ترجمو: ”هڪ مرید ڀيروٽ اندر ويو. پير روج راڙي ۾ مشغول هو.“

مرید شيخ جي تقليد ۾ روئڻ شروع ٿي ويو. پوڙهو هڪ دفعو ٻين کي کلندو ڏسي پاڻ کلندو آهي. پوءِ ماڻهن کان کلڻ جو سبب معلوم ڪري ٻيهر کلندو آهي. پهريون دفعو کلڻ ۾ پوڙي کي کلڻ جي سبب جو علم ڪونه هوندو آهي پوءِ جڏهن هو ماڻهن کان کلڻ جو سبب معلوم ڪندو آهي تڏهن ٻيو دفعو کلندو آهي. جيڪو شخص ڪنهن جي ريس ۾ ڪم ڪندو آهي ته ان جو مثال پوڙي جهڙو آهي. ان تي شيخ جي باطن جو اثر پوي ٿو ۽ ان سان ان کي خوشيءَ يا رنج حاصل ٿئي ٿو ته مرید جو تقليدي فعل به شيخ جو اثر هوندو آهي. جيڪڏهن ٽوڪري نهر ۾ پئي هجي ۽ ان ۾ پاڻي ڀريل هجي يا آئيني تي سج جي روشني پئجي رهي هجي ته ان پاڻي يا روشنيءَ کي ٽوڪري يا آئيني جو پاڻي سمجهڻ غلطي آهي. جڏهن ٽوڪري نهر مان ٻاهر ڪڍجي يا سج لهي وڃي ته ٽوڪري ۽ آئيني کي معلوم ٿيندو ته اهو پاڻي ۽ چمڪ انهن جي نه هئي. حضور ﷺ کي حڪم ٿيو: قُمْ الْيَلَّ إِلَّا قَلِيلًا ۝ (المزمل: 2) ٿوري رات ڇڏي رات ۾ عبادت ڪندا ڪريو. ”جڏهن حقيقت کلي ويندي آهي، تڏهن مرید کي پنهنجي پهرين ڪل تي ڪل ايندي آهي. هاڻي مرید پنهنجي اڳوڻي احوال جي باري ۾ سمجهيو آهي ته کيس جيڪي ڪجهه حاصل هو اهو ته محض شيخ جو

عڪس هو، هاڻي اهو ۽ آئون اصل کان ڪيتري قدر پري هئاسين. آئون حقيقت تائين ڪونه پهتو هئس ۽ خوشي ملهائي رهيو هئس. منهنجي ناقص علم ۽ ادراڪ ۾ هڪ خيالي شيء هئي. جيڪو سالڪ اڃا راه سلوڪ جو ٻار آهي اهو حقيقت تائين ڪٿي پهچي سگهي ٿو. ٻاراڻو فڪر ته فقط دائي ۽ کير، کائڻ ۽ پيئڻ جي معمولي شين تائين هوندو آهي. مُقلد جو مثال ٻار جهڙو آهي. اهو مقلد جيڪڏهن خود انهن اسرارن تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪندو يا دليل ڳوليندو ته اهي ان کي بصيرت کان اڃا وڌيڪ پري ڪري ڇڏيندا، جيڪو غور ۽ فڪر جو سرمايو وٽس هو اهو به هن بي جا خرچ ڪري ڇڏيو. اهي اسرار ۽ راز عقلي دليلن سان واضح نه ٿيندا. بخارا ظاهري علمن جو مرڪز آهي، ان کي ڇڏي خواري ۽ مجاهدن جي ذلت اختيار ڪر، تڏهن تون مردِ ميدان بنين. جڏهن انسان مجاهدو ڪندو ته پوءِ ان کي هڪ بخارا پنهنجي دل ۾ نظر ايندو ۽ ان بخارا ۾ ظاهري علمن سان بحث وارا بلڪل ناسمجھ هوندا. باقي بخارا ۾ ظاهري علماء آهن جيڪي اسرارن کي نٿا سمجھن. مشهور آهي ته هر مرد ۽ قاصد جيڪو خشڪي جو هلندڙ آهي اهو دريا ۾ نٿو هلي سگهي، ڇاڪاڻ ته اتي تارو جي ضرورت آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ الْبَحْرَ (بني اسرائيل: 70) ”اسان بني آدم کي عزت ڏني ۽ ان کي خشڪي ۽ سمنڊ ۾ سوار ڪيو.“ حَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ مان ظاهري علمن جا علماء ۽ حَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَحْرِ مان باطني علمن جا علماء مراد آهن. درياءَ جي جوان مردن تي الله تعاليٰ زياده بخشش ڪندو آهي.

مُقلد مريد جي حال جو باقي حصو

آل مريد ساده از تقليد نيز

گريء ميگرد وفق آل عزيز

ترجمو: ”اهو سادو مريد به تقليد ۾ ان معزز وانگر روئڻ لڳو...“

سادڙو مريد شيخ جي روئڻ جي سبب کان ناواقف هو. جڏهن هو روئي واندو ٿيو ۽ واپس وريو ته ان پويان هڪ خاص مريد تيزيءَ سان آيو. ان خاص مريد روئڻ واري مريد کي چيو ته تو بيبخبريءَ ۾ شيخ کي ڏسي رنو آهي، خدا جي واسطي پنهنجي روئڻ کي شيخ جي روئڻ وانگر نه سمجھ، تنهنجو روئڻ ته فقط شيخ جي تقليد ۾ هو ۽ تون شيخ جي روئڻ کان بي خبر هئين. تنهنجو اهو چوڻ شيخ جي فضيلت جو انڪار ٿيندو. پنهنجي روئڻ کي شيخ جي روئڻ تي قياس نه ڪر، ٻنهي ۾ زمين ۽ آسمان جو فرق آهي. شيخ جو روئڻ مشاهدي جي بنياد تي آهي جيڪو ٽيهن سالن جي مجاهدي کانپوءِ حاصل ٿيو آهي. خالي عقل جي بنياد تي اهو مقام حاصل نٿو ٿي سگهي. شيخ جو روئڻ نه دوزخ جي غم جي ڪري آهي، نه جنت جي فرحت جي ڪري آهي پر ان جو روئڻ محض شوقِ خداوندي جي ڪري آهي.

شيخ جو روئڻ ۽ ڪلڻ الله جي طرفان آهي، عقلي ۽ وهمي بنياد تي روئڻ سان ان جو ڪو تعلق نه آهي. شيخ جي اکين جهڙيون اکيون عالمِ غيب جو مشاهدو ڪن ٿيون، ائين ئي ان جو روئڻ آهي. انڌي جون اکيون اڪيون نه آهن. شيخ جن شين جو مشاهدو ڪري ٿو اهي عقلي نه آهن جهڙي طرح رات ڏينهن جا احوال نٿي ڄاڻي سگهي، اهڙي طرح عقل ۽ وهم شيخ جا مشاهدا نٿو ڄاڻي سگهي. جڏهن ته مڇر هوا جي پهرين جهوٽي سان پڇي وڃي ٿو ته هو هوا خوري جي ذوق کان ڪيئن واقف ٿي سگهي ٿو! اهو ئي حال شيخ جي مشاهدن ۽ عقل جو آهي. قديم جي اڳيان حادث جو وجود معدوم ٿي ويندو آهي ته پوءِ حادث قديم جي حقيقت کي ڪيئن سمجھي سگهي ٿو. قديم حادث کي مٿائي پنهنجو رنگ بنائيندو آهي. انسان صفاتِ خداوندي سان متصف ٿي ڪري بشریت کي گم ڪري ڇڏيندو آهي. ان جا گهڻا مثال آهن ته حادث ۽ قديم ۾ فرق آهي. حروفِ مقطعات يا قرآن جا عام حرف قديم آهن ۽ اهڙي طرح جا حرف انساني ڪلام ۾ به آهن پر ٻنهي ۾ ائين ئي فرق آهي جيئن حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لپ ۽ عام لپ ۾ فرق آهي. قديم

۽ حادث حرف بظاهر هڪ جهڙا آهن پر انهن جي وصفن ۾ تمام گهڻو فرق آهي. جيئن عام لٺ ۽ حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٺ ۾ فرق آهي. حضرت عيسيٰ جي، بيمار تي ڦوڪ هڻڻ ۽ عام ڦوڪ ۾ وڏو فرق آهي. قرآن پاڪ جا حرف خدائي دربار مان نازل ٿيل آهن. انهن کي عام حرفن وانگر نه سمجهڻ گهرجي، انهن مان جيڪي لفظ ٺهندا اهي عام لفظن وانگر ڪونه هوندا. ظاهري بناوٽ ته حضور (صلي الله عليه وسلم) جي به اهڙي ئي هئي جهڙي عام انسانن جي هوندي آهي. هر جسم انهن جزن مان ٺهي ٿيو آهي جن مان حضور (صلي الله عليه وسلم) جو جسم بنيو پر هر جسم جي بناوٽ ۾ اهي آثار ڪٿي آهن جيڪي حضور (صلي الله عليه وسلم) جي بناوٽ ۾ آهن. حضور (صلي الله عليه وسلم) جي جسم جي بناوٽ مان اهي معجزا ظاهر ٿيا جو سڀئي بناوٽون هار مڃي ويون. اهڙي طرح انهن حرفن مان جڏهن قرآني ڪلما ٺهيا تڏهن اهي فصاحت ۽ بلاغت جي اعليٰ مقام تي پهچي ويا. هاڻي انهن علمن سان دلين ۾ اهڙي ئي زندگي پيدا ٿئي ٿي جهڙي طرح نفخ صور سان قيامت ڏهاڙي جسمن ۾ زندگي ٿيندي. خدا ان ڪلام ۾ اهڙو ئي تاثير رکيو آهي جهڙو حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٺ ۾ هو. سج جي ٽڪي ۽ ماني جي ٽڪي بظاهر ٻئي هڪ جهڙيون آهن پر معنوي گهڻو فرق آهي. شيخ جي افعالن کي عام انسانن جي افعال وانگر نه سمجهڻ گهرجي. هاڻي ان جا افعال پنهنجا ناهن پر اهو الله جي اخلاقن سان متعلق ٿي چڪو آهي. ظاهرين کان حقيقت لڪل رهندي آهي. اصلي مقصد انهن جي نگاهن سان لکي ويندو آهي. جيڪو انهن کي پيش آيو.

مرشد جو مريدن ۽ پيغمبرن جو امت کي تلقين ڪرڻ جو مثال

جيئن ته عام ماڻهو الله تعاليٰ کان تلقين جي طاقت نٿا رکن ۽ الله تعاليٰ کان انهن کي مناسبت نه آهي. جيئن طوطو ماڻهو جي صورت سان مناسبت نٿو رکي جو ان کان تلقين حاصل ڪري سگهي. طوطي کي جڏهن سيکاريو ويندو آهي ته ان جو طريقو هي هوندو آهي ته طوطي کي آرسِيءَ جي سامهون ويهاريو ويندو آهي ۽ استاد آرسِيءَ جي پويان لکي ڳالهائڻ شروع ڪندو آهي. آرسِيءَ جي اڳيان اهو طوطو سمجهندو آهي ته ٻيو طوطو ٻولي رهيو آهي جيڪو ان کي آرسِي ۾ نظر اچي رهيو آهي. حقيقت ۾ اهو خود ان جو ئي عڪس آهي، انهيءَ ڪري اهو ان کي پنهنجو هم جنس سمجهي ته ان کان ڳالهائڻ سکي وٺندو آهي. اهو ئي حال الله تعاليٰ ۽ نبيءَ جي مخاطبن جو آهي. نبي بمنزله آرسِي واري عڪس جي ۽ الله تعاليٰ بمنزله استاد جي آهي، اهڙي طرح وحي جيڪو ڪلام الاهي آهي جيڪو انهن تائين پهچندو آهي پر ان مثال ۽ وحي جي معاملي ۾ فرق ايتريقدر آهي جو آرسِي واري طوطي جي چنڊ جي حرڪت ته ٻاهر واري طوطي جي حرڪت جي تابع آهي ۽ نبي جي زبان جي حرڪت الله تعاليٰ جي تابع آهي. انهيءَ ڪري هن تشبيهه کي مثال چيو ويندو. ان طوطي جي اڳيان ان جو عڪس هوندو آهي. آئيني جي ٻاهر وارو طوطو هي سمجهندو آهي ته طوطو ٻولي رهيو آهي انهيءَ ڪري هو ان جو نقل شروع ڪندو آهي.

طوطي درآئينه مي بيند او

عڪس خود را پيش او آورده رو

ترجمو: ”پنهنجي عڪس کي هڪ طوطو آئيني ۾ ڏسي ٿو جو ان جي اڳيان بيٺو آهي.“

آرسِيءَ جي پويان خوش بيان اديب استاد لکي ڳالهائي رهيو آهي. طوطو سمجهي ٿو ته اهو آواز ان طوطي جو آهي جيڪو آرسِيءَ ۾ اندر نظر اچي رهيو آهي. پوءِ اهو طوطو پنهنجي هم جنس کان ڳالهائڻ سکي ٿو ۽ تجربڪار استاد کان به خبر آهي جيڪو آرسِيءَ جي پويان ان کي سيکاري رهيو آهي. ان طوطي استاد کان ڳالهه سکي ورتي پر ان جي معنيٰ ۽ راز کان به خبر آهي. اهڙي طرح مُريد ۽ اُمتي سمجهندو آهي ته شيخ ۽ نبي ان جي هم جنس آهي ۽ ان کان سکي ٿو پر استاد عقل ڪُل الله تعاليٰ کي نه ٿو ڏسي جيڪو اصل ۾ مُعلم ۽ استاد آهي. مُريد ۽ اُمتي سمجهندو

آهي ته شيخ ۽ نبي چئي رهيو آهي ان راز کان هو بي خبر هوندو آهي ته حقيقت ۾ الله تعاليٰ ان کان چوائي رهيو آهي. نبي جي ڳالهه ٻڌندو آهي پر ان کي معلوم ناهي اصل ڳالهائڻ وارو نبي آهي جيڪو به بمنزل طوطي جي عڪس جي آهي يا الله تعاليٰ آهي جيڪو بمنزل ان ساٿي ۽ جي آهي جيڪو آئيني جي پويان ڳالهائي ٿو.

انسان پکين جي ٻولي سڳي ويندو آهي پر ان ٻوليءَ جي معنيٰ جيڪا پکي مراد وٺندا آهن هو ان کان لا علم هوندو آهي. اهڙي طرح گهڻا انسان ڪامل پانهن جو نقل ڪندا آهن. سندن اهو نقل نقل ٿي رهندو آهي ۽ حقيقت تائين رهنمائي ڪونه ڪندو آهي. هڪ درويش چلي ۾ خواب ۾ ڏٺو ته هڪ ڏکي ڪٽي آهي، ان جي پيٽ ۾ گلر پونڪي رهيا آهن. هو تعجب ۾ پئجي ويو ته ڪٽيءَ جي پونڪڻ نگهباني آهي پر ماءُ جي پيٽ مان پونڪڻ نگهباني جي لاءِ نه آهي بلڪ مدد گهرڻ ۽ کير گهرڻ جي لاءِ هوندو آهي ۽ ماءُ جي پيٽ ۾ ان مان ڪوبه مقصد نه آهي. هو جڏهن سجاڳ ٿيو الله تعاليٰ کان دعا گهريائين. الله کانسواءِ ڪوان جي تاويل نه ٿو ڄاڻي. جواب آيو ته اها ئي صورتحال ان قوم جي آهي جيڪا پردي مان نه نڪتي آهي ۽ ان جي اک نه کلي آهي ۽ اها بصيرت جي دعويٰ ڪري ٿي ۽ تقريرون ڪري ٿي جن سان نه انهن کي ڪا طاقت ۽ مدد حاصل ٿئي ٿي ۽ نه ٻڌڻ واري کي ڪا هدايت ۽ رهنمائي ملي ٿي.

هڪ بزرگ جو خواب: ڪٽيءَ جي گلرن جو پيٽ اندر پونڪڻ!

آل پکي مي ويد خواب اندر چله

در رهی ماده سگی بد حامله

ترجمو: ”هڪ شخص چلي ۾ خواب ڏٺو ته رستي ۾ هڪ ڏکي ڪٽي آهي...“

ڪٽيءَ جي پيٽ ۾ گلر پونڪي رهيا آهن. هن کي عجب ٿيو ته پيٽ ۾ گلر جو پونڪي رهيا آهن؟ ڇا دنيا ۾ ڪنهن ائين ڏٺو آهي؟ چلي ۾ اهڙو ماڻهو ڪونه هو جنهن سان خواب جو ذڪر ڪري تعبير پڇي. الله تعاليٰ کان دعا گهريائين ته اي الله! آئون ان فڪر ۾ تنهنجي ياد کان غافل ٿي رهيو آهيان ته ڪٽيءَ جي پيٽ ۾ گلرن جي پونڪڻ جو آواز ڪهڙي حقيقت رکي ٿو؟

غیبي ملائڪ کيس آواز ڏنو ته ڪٽيءَ جي گلرن جو پيٽ ۾ پونڪڻ جاهلن جي پٽاک جو مثال آهي. ڪٽيءَ جي پيٽ ۾ گلرن جو پونڪڻ بيڪار ڳالهه آهي. نه ان مان ڪو شڪار جو فائدو آهي ۽ نه ان آواز سان چور پڇندو. جاهل شيخ جي لالچ ۽ سرداري جي خواهش ۾ اها ئي حالت هوندي آهي جو ان جي نظر ڪند ٿي ويندي آهي ۽ اهو پٽاکن ۾ بهادر ٿي ويندو. حق ذات جي مشاهدي کانسواءِ ان جون سوين نشانيون بيان ڪندو آهي ۽ اهو جنهن جي غلط رهنمائي ڪندو آهي. اهو مريد به مشاهدي کانسواءِ بڪواس شروع ڪندو ۽ فرضي مستي ظاهر ڪرڻ لڳندو آهي. جيئن ڪو لسي پي فرضي مستي ڏيکاري! هڪ مومن جو خريدار حقيقت ۾ الله تعاليٰ آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي: إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ (التوبه: 111) ”الله تعاليٰ مومنن کان انهن جون جانيون خريد ڪيون آهن.“ انهيءَ ڪري هڪ مومن کي ٻئي ڪنهن خريدار جو فڪر ڪرڻ نه گهرجي. الله تعاليٰ تنهنجو گوليندڙ آهي ۽ اهو تنهنجي انجام ۽ آغاز کي ڄاڻي ٿو. جيڪڏهن خدا کانسواءِ ٻيو خريدار بنبو ته ان مان توکي ڪو فائدو نه ٿيندو. ان خريدار وٽ توکي خريد ڪرڻ جي قيمت ڪٿي آهي؟ اهو خود ٻن ڪوڏين جو آهي. ان تي پنهنجي عقل تي ۽ ياقوت ۽ موتين کي پيش ڪرڻ ناداني آهي. لالچ انسان کي اندو ڪري ڇڏيندي آهي جيئن ابرهه لالچ ۾ اندو ٿي ويو هو ۽ لوط جي قوم غضب هيٺ آئي. جيڪو شخص الله کان منهن موڙي ٿو، اهو وڏو بدنصيب آهي ۽ تباهه ٿي ويندو.

ضروان جي رهاڪن جو قصو

ضروان واسين کي ان تي حسد ٿيندو هو ته سندن پيءُ سادگيءَ جي ڪري باغ جي وڌيڪ پيداوار مسڪينن کي ڏيئي ڇڏيندو آهي. جڏهن انگور ٿيندا هئا ته ڏهون حصو ڏيئي ڇڏيندو هو ۽ جڏهن ڪشمش ۽ انگور جو شيرو هوندو هو ته به ڏهون حصو ڏئي ڇڏيندو هو ۽ جڏهن حلوا ۽ فالودو ٺاهيندو هو ته به ڏهون حصو ضرور ڏيندو هو. ڪچي پوک مان ڏهون حصو ۽ پوک پچندي هئي ته ان مان به اڌ ڏيندو هو ۽ جڏهن ڪڻڪ ٻُھ کان جدا ٿيندي هئي ته ڏهون حصو ڏيندو هو ۽ جڏهن اٺو ڪندو هو ته به ڏهون حصو ڏيندو هو ۽ جڏهن اٺو ڳوهيندو هو ته به ڏهون حصو ۽ جڏهن ماني پچائيندو هو ته به ڏهون حصو ڏيندو هو. يقيناً الله تعاليٰ سندس باغ ۽ پوک ۾ برڪت عطا ڪئي هئي جو ٻيا ان جا محتاج ٿيندا هئا. هن جي اولاد بار بار ڏهين حصي جو خرچ ڏنو پر اها برڪت ڪونه ڏني.

بُور مروي صالحِي رَبَّانِي

عقلِ کامل داشت و پاياں داني

ترجمو: ”عقلِ کامل ۽ انجام کان باخبر هڪ نيڪ ۽ خداپرست انسان هو.“

يمن جي شهر ضروان ۾ رهندو هو. خيرات ڪرڻ ۽ سُنن اخلاقن ۾ مشهور هو. فقيران جي گهر جو طواف ڪندا هئا ۽ چڪر لڳائيندا هئا. شرعي لحاظ کان زمين جي پيداوار جو ڏهون حصو خيرات ڪرڻو هوندو آهي. اهو سخي رياڪاريءَ کانسواءِ ڪڻڪ مان ڏهون حصو ڏيندو هو. اتي مان به ڏهون حصو ڏيندو هو. ماني پچندي هئي ته ان مان به ڏهون حصو ڏيندو هو. مطلب ته آمدني مان چار دفعا ادا ڪندو هو. انگورن مان ڏهون حصو ۽ ڪشمش مان ڏهون حصو ۽ انگورن جي شيري مان ڏهون حصو. حلوي مان ڏهون حصو ۽ فالودي مان به ڏهون حصو ڏيندو هو. گهٽ ۽ وڌيڪ مان ڏيندو هو. هر وقت وصيتون ڪندو هو. پتن کي چونڊو هو ته خدا جي واسطي مون کان پوءِ مسڪينن جو حصو بند نه ڪجو تان ته توهان تي خدا جي حفاظت رهي ۽ اهي باغ سلامت رهن. اها خدا جي غيب مان روزي آهي جيڪا ملندي رهندي. سڀ پيداوار حقيقت ۾ الله جي طرفان آهي. پيداوار جي وقت جيڪڏهن خرچ ڪندا ته فائدي ۾ رهندا. آبادگار پيداوار جو گهڻو حصو زمين ۾ پوکيندو آهي. ان مان جيڪو نڪرندو آهي، ڪجهه کائيندو آهي باقي پنهنجي خرچ ۾ استعمال ڪندو آهي. ضرورت کان وڌيڪ ٻين کي وڪڻي ڏيندو آهي. پيداوار جا ظاهري اسباب فقط هڪ پردو آهن. ورنه اصل روزي ڏيندڙ خدا آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَتَتْ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ ۖ وَاللَّهُ يُضَعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ ۖ (البقره: 261) ”انهن ماڻهن جو مثال جيڪي الله جي رستي ۾ خرچ ڪن ٿا هڪ ڊاڻي جهڙو آهي جنهن مان ست سئو سنگ ڦٽن، پوءِ هر سنگ مان سئو ڊاڻا پيدا ٿين. ۽ خدا جنهن جي لاءِ چاهيندو آهي ان کي ٻيڻو ڪندو آهي.“ جڏهن انسان اسباب مان مايوس ٿي ويندو آهي ته پوءِ خدا کان گهرندو آهي. پوک جي تباهي وقت مٿو پٽي خدا کان گهرڻ هن ڳالهه جو دليل آهي ته انسان اصل رزق ڏيڻ وارو خدا کي ئي سمجهي ٿو. جڏهن حقيقي رزاق خدا آهي ته ان کان رزق وٺڻ گهرجي. مستي ان کان گهر، شراب ۽ پنگ جي مستي ڇڏي ڏي. اصل مستي به خدا جي عشق سان حاصل ٿيندي آهي. انسان کي ان جي جستجو ڪرڻ گهرجي. پنگ ۽ شراب جي مستي وقتي هوندي آهي. انسان جي اصل مالداري نفس جي مالداري آهي، جيڪا عطاءِ خداوندي آهي. انسان پنهنجي خزاني ۽ مال کي دنيا ۾ ئي ڇڏي ويندو آهي. تعلق ان شيءِ سان پيدا ڪرڻ گهرجي، جيڪا سات ڏيئي سگهي. قرآن پاڪ ۾ آهي: يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ ۖ وَأُمُّهُ وَأَبِيهِ ۖ وَصَاحِبَتُهُ وَبَنِيهِ ۖ لِكُلِّ امْرِيٍّ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ ۖ (عبس: 34-37) ”قيامت جي ڏينهن هر شخص پنهنجي پيءُ پنهنجي ماءُ ۽ پيءُ پنهنجي زال ۽ پنهنجي اولاد کان پڇندو. هر شخص جي ان ڏينهن اها حالت هوندي جيڪا ٻين کان ان کي لاپرواهه ڪري ڇڏيندي.“ ان حالت جي ڪري

انسان جي لاءِ ان جو هر دوست ان جو دشمن ثابت ٿيندو. ڇاڪاڻ ته اهو دوست به ان کي هڪ بُت وانگر خدا کان غافل بنائي رهيو هو. مصنوع سان دل لڳائڻ ۽ صانع کان دل هٽائڻ صحيح نه آهي. جيڪڏهن دنياوي دوست هن دنيا ۾ تنهنجا مخالف ٿي وڃن ته اها تنهنجي خوش قسمتي ٿيندي. آخرت ۾ جيڪا تنهنجي لاءِ مصيبت هئي تو اها دنيا ۾ پوڳي ورتي. انهن دوستن جو نقصان دنيا ۾ برداشت ڪرڻ آسان آهي. ان جو مثال هي آهي ته خراب سودو خريد ڪرڻ تي فوراً ان جي عيب کان واقفيت ٿي وڃي ته ڪجهه تدارڪ ممڪن آهي. ورنه پوءِ افسوس ڪرڻو پوندو. انسان اهو ئي چوندو آهي ته هاءِ افسوس! آئون ڪوٺو سون خريد ڪري ڪهڙو خوش ٿي گهر آيو هوس. جيڪڏهن فوراً ڪوٺ ظاهر ٿي وڃي ۽ انسان ان جو تدارڪ ڪري وٺي، ته شڪر ادا ڪندو آهي. اهڙي طرح جيڪڏهن دنيا ۾ ئي تنهنجو دوست توکان ڪاوڙجي وڃي ته ان تي شڪايت نه ڪر. پر شڪر ادا ڪر. دنياوي واسطا دنيا ۾ ئي ٿئي وڃڻ تي شڪر ادا ڪرڻ گهرجي ۽ صدقو ۽ خيرات ڪرڻ گهرجي. توکي هن ڳالهه تي شڪر ڪرڻ گهرجي ته تون ان جي ڦندي مان نڪري آئين. هاڻي تون سڄي دوست جي تلاش ۾ لڳي ويندين. اهو ناز وارو دوست توکي ملي ويندو ته آخرت ۾ تنهنجو ساٿ ڏيندو. اهو دوست جيڪو آخرت ۾ ڪم ايندو اهو خدا يا خدا جو مقبول ٻانهو آهي. دنياوي دوستن جو ظلم تنهنجي لاءِ رحمت خداوندي آهي. جڏهن الله تعاليٰ جو ڪنهن تي ڪرم ٿيندو آهي تڏهن اهڙا اسباب پيدا ڪندو آهي جو انسان دنياوي تعلق ٽوڙي ڇڏيندو آهي. جيڪڏهن اهي ئي دنياوي دوستيون باقي رهيون ته قبر ۾ تون اڪيلو ٿي ويندين ۽ پوءِ پڪاريندين: اي خدا! مون کي اڪيلو نه ڇڏ!! دنياوي تعلق جي ٽٽڻ کي تون چوندين ته اهو ظلم ان جي دوستيءَ کان پلو هو. بزرگ رومي اڳ ۾ الله جي رستي ۾ خرچ ڪرڻ جون خوبيون بيان ڪري رهيو هو. وري ان مضمون کي پيهر شروع ڪري ٿو. ان دائمي کي الله جي سرزمين ۾ پوک تان ته نه ان کي چور چورائي سگهي ۽ نه ان کي سُرُو لڳي. شيطان جيڪو فڪر ۽ مسڪيني جا وسوسا پيدا ڪري ان کي لاهول جي آڏو هي لڳاءِ. شيطان کي ائين شڪار ڪر، جيئن شڪرو باز چڪور جو شڪار ڪندو آهي. جيڪڏهن بادشاهي باز کي چڪور ماري وجهي، ته ڏاڍي شرم جي ڳالهه آهي. پيءُ پٽن کي گهڻو سمجهايو پر انهن تي ڪو اثر نه ٿيو. نصيحت ان تي اثر ڪندي آهي جنهن جا ڪَن ان کي قبول ڪن. جنهن شخص جو ٻڌڻ جو ارادو نه هجي ان کي ڪيتري به نرمي سان سمجهايو اهو منهن موڙيندو. انبياءِ ايتريقدر محبت ۽ پيار سان سمجهائيندا هئا جو انهن جي نصيحت پٿر به قبول ڪندا هئا، پر ڪافر قبول نه ڪندا هئا. قرآن ڪافرن جي دلين کي پٿر کان وڌيڪ سخت ۽ متاثر نه ٿيڻ وارو قرار ڏنو آهي.

الله تعاليٰ ۽ ٻانهن جي عطا ۾ فرق

عطا، الله جل جلاله جي صفت آهي ۽ قابليت مخلوق جي صفت آهي ۽ قديم حادث تي موقوف نه هوندو آهي. الله تعاليٰ جي عطا جي لاءِ قابليت ضروري نه آهي. جڏهن عطا ٿيندي آهي ته قابليت خود پيدا ٿيندي آهي. عطا الله جي صفت آهي جيڪا قديم آهي. قابليت ٻانهي جي صفت آهي جيڪا حادث آهي، ته پوءِ قديم جي لاءِ حادث ڪيئن شرط بنجي سگهي ٿو؟ جڏهن ته شرط اڳ ۾ هوندو آهي.

چاره آں دل عطائي مُبدليست

داو او را قابليت شرط نيست

ترجمو: ”ان دل جو علاج، بدلائڻ واري جي مهرباني آهي. ان جي عطا جي لاءِ قابليت شرط نه آهي.“

هي دل جيڪا پٿر کان به وڌيڪ سخت آهي ان جي اصلاح جي تدبير اها ئي آهي ته الله تعاليٰ ان ۾ تبديلي آڻي. جڏهن الله تعاليٰ چاهيندو آهي ته اهڙي دل ۾ تبديلي پيدا ڪري ان ۾ قبول ڪرڻ جي صلاحيت پيدا فرمائيندو آهي. الله تعاليٰ جي طرفان جيڪو فيض ۽ عطا آهي ان جا ٻه قسم آهن: 1، فيض اقدس 2، فيض مقدس. فيض اقدس اهو

آهي جيڪو ذاتِ باري تعاليٰ کان اعيانِ ثابت ۾ پهچندو آهي. ان لاءِ استعداد شرط نه آهي ۽ فيضِ مقدس اهو جيڪو اعيانِ ثابت کان روحن ڏانهن ايندو آهي. اهو بقدرِ استعداد ۽ قابليت جي پهچندو آهي. حضرت موسيٰ جي لٽ ۽ يدِ بيضا فيضِ اقدس جا مثال آهن ۽ اهڙي طرح ٻين نبين جا معجزا انهن شين مان آهن جن ۾ قابليت شرط نه آهي. انهن معجزن جو اسباب سان مهيّا ٿيل قابليت سان تعلق نه آهي پر اهو دادِ بطورِ فيضِ اقدس جي آهي. جيڪڏهن هر شيءِ ۾ قابليت شرط هجي ته پوءِ ڪو معدوم وجود ۾ نه اچي. ڇاڪاڻ ته معدوم ۾ اسبابن سان مهيّا ٿيل قابليت ڪٿي آهي ۽ اها خود معدوم آهي. عام حالات ۾ سنتِ الاهي اها ئي آهي ته اسباب مهيّا هجن ۽ قابليت هجي ته عطا ٿيندي آهي. جڏهن فيضِ اقدس جو معاملو هوندو آهي ته سنتِ الاهي جي خلاف هوندو آهي. اهو مشيتِ الاهي جي خلاف ظهور پذير ٿيندو آهي. عزت اسباب سان حاصل ٿيندي آهي پر الله جي وس ۾ آهي ته بنا سبب عزت عطا فرمائي. عوام کي اسباب اختيار ڪرڻ گهرجن پر مُسببِ الاسباب کان غفلت نه ڪرڻ گهرجي. الله تعاليٰ جي علي الاطلاق قدرت اسباب جي محتاج نه آهي. عوام جي، مقصد جي تلاش ۾ اسباب رهنمائي ڪن ٿا. مقصد جا اسباب الله تعاليٰ جي قدرت جي لاءِ حجاب بنيا ويا آهن، ڇاڪاڻ ته هر شخص قدرت جي واسطي ڪا نسواً مشاهدي جو اهل نه آهي سو انسان کي اهو نظر ۾ رکڻ گهرجي ته هو اسباب کي ڇڏي اصل قدرت کي ڏسي سگهي. جڏهن مُسببِ الاسباب کي ڏسي وٺندو ته ان جي نگاهه ۾ اسباب بي حقيقت بنجي ويندا. هر خير ۽ شر مُسببِ الاسباب جي طرفان آهي. اسباب ۽ وسيلو خالي خيالي شيو ناهن. ان جو مقصد هي آهي ته انسان تي ڪجهه غفلت جو زمانو گذري ۽ غيب تي ايمان جا فضائل حاصل ٿي سگهن.

حضرت آدم عليه السلام جي پيدائش ۽ جبرئيل کي زمين تان مٽيءَ مٺ آڻڻ جو حڪم

چونڪه صالح خواست ايجادِ بشر

از برائی ابتلائی خیر و شر

ترجمو: ”جڏهن خلقڻهار، انسان کي ٺاهڻ گهريو خير ۽ شر کي آزمائڻ جي لاءِ...“

انسان جي تخليق ۾ آزمائش جي حڪمت لڪل آهي ۽ اهو ان وقت ٿي سگهي ٿو، جڏهن انسان تي ڪجهه زمانو غفلت طاري رهي. الله تعاليٰ جبرئيل عليه السلام کي حڪم ڏنو، ته مٽيءَ جي هڪ مٺ کڻي اچ، جبرئيل عليه السلام مٽي کڻڻ لاءِ زمين ڏانهن آيو تان ته الله جو حڪم پورو ڪري. جبرئيل عليه السلام زمين ڏانهن هٿ وڌايو. زمين ڊپ جي ڪري پاڻ کي هٽايو. پوءِ زمين زبان کولي ۽ خوش آمد ڪئي ته خدا جي واسطي مون کي ڇڏ، منهنجي جان بخش ڪر. گهوڙي جي واڳ پئي پاسي ڪر ۽ واپس هليو وڃ، خطرن ۽ تڪليفن ۾ مون کي نه وجهه. ان ڪرم جي صدقي جنهن ڪري الله سائين توکي برگزيده بنايو آهي، الله سائين توکي ملائڪن جو استاد بنايو ۽ لوح محفوظ جو علم توتي ظاهر ڪيو. جيئن ته زمين کي معلوم هو ته ان مان حضرت آدم عليه السلام جو پُتلو ٺهندو ۽ ابتلا ۽ آزمائش جي ڪشمڪش ۾ مبتلا ٿيندو، انهيءَ ڪري زمين گهٻرائي رهي هئي. حضرت جبرئيل الله جو پيغام ۽ وحي کڻي انبيائن وٽ اچي ٿو ۽ وحي روح جي حيات آهي. حضرت اسرافيل حشر ۾ صور ڦوڪيندو، تڏهن سڀ مُرده جسم زنده ٿي ويندا. پوءِ حضرت جبرئيل جي عطا حضرت اسرافيل جي عطا کان وڌيل آهي. حضرت ميڪائيل جو ڪم روزي تقسيم ڪرڻ آهي. عزرائيل جو ڪم روح قبض ڪرڻ آهي، انهيءَ ڪري صفتِ قهر جو مظهر آهي. حضرت جبرئيل، حضرت ميڪائيل، حضرت اسرافيل ۽ حضرت عزرائيل عرش جا حامل آهن ۽ ملائڪن جا بادشاهه آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي: وَيَخْبِلُ عَرْشُ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَلَاثَةٌ (الحاقة: 17) ”۽ ان وقت تنهنجي رب جي عرش کي اٺ ڪڍندا.“ مٽي اهو سمجهي وئي هئي ته مون مان انسان بنايو ويندو. جيئن ته حضرت جبرئيل عليه السلام شرم ۽ حياءَ جي ڪاڻ آهي. اهو قسمن جي ڪري مٽي کڻڻ

کان رُکجي ويو. جڏهن زمين گهڻي خوشامد ڪئي ۽ اهو دربار حق ۾ حاضر ٿيو ۽ عرض ڪيائين ته مون حڪم جي تعميل ۾ سستي ڪونه ڪئي پر جو ڪجهه ٿيو آهي، اهو تنهنجي علم ۾ آهي. حضرت جبرئيل عرض ڪيو ته زمين توهان جي ان نالي جو واسطو ڏنو جنهن جي ڪري آسمان جي گردش رُکجي ويندي آهي، پوءِ مون کي شرم اچي ويو ۽ زمين مان مٽي نه ڪئي سگهيس، ورنه تو مون کي اها طاقت عطا ڪئي آهي زمين ڪهڙي شيءِ آهي، آئون آسمانن کي چيري ڇڏيان.

حضرت آدم (عليه السلام) جي مبارڪ جسم جي ترتيب ۽ تركيب خاطر مٽي آڻڻ لاءِ حضرت ميڪائيل کي موڪلڻ

گفت ميڪائيل عه را رو تو بزر

مشت خاکی در رُبا ازوی دلیر

ترجمو: ”حضرت ميڪائيل کي الله تعاليٰ فرمايو: اي بهادر! تون هيٺ وڃ، زمين تان مٽ مٽيءَ جي ڪٽي اچ.“

حضرت جبرئيل (عليه السلام) کان پوءِ حضرت ميڪائيل کي حڪم ٿيو ته تون زمين جي مٽي ڪٽي اچ. جڏهن ميڪائيل (عليه السلام) زمين وٽ پهتو تڏهن اها ڏکڻ لڳي ۽ ان جي خوشامد ڪرڻ لڳي ۽ روئي ڪري قسم ڏيڻ لڳي ته بيمثال مهربان خدا جي واسطي جنهن توکي عرش ڪڍڻ وارو بنايو آهي. تون رزقن جو تقسيم ڪرڻ وارو آهين. الله جي فضل جي پياسن کي پڪ پري ڏيندو آهين. مون کي امن ڏي، مون کي آزاد ڪر. ملائڪن جي فطرت ۾ رحم ڪرڻ ۽ شيطان جي فطرت ۾ ظلم ڪرڻ آهي. خدا جي صفت رحمت صفت غضب تي غالب آهي. جيڪي الله جي خاص ٻانهن مان آهن انهن ۾ پنهنجي موليٰ جي صفت هوندي آهي. حديث شريف ۾ آهي ته ماڻهو بادشاهن جو دين اختيار ڪندا آهن. انهيءَ ڪري خدا جا نيڪ ٻانهن خدائي اخلاق اختيار ڪندا. زمين جي روئڻ تي ميڪائيل (عليه السلام) به خالي هٿين واپس موٽيو. بارگاه خداونديءَ ۾ اچي منٿ ڪيائين ته اي الله، تنهنجي دربار ۾ لڙڪن جو ڏاڍو قدر آهي. مون ان روئڻ کي رد نه ڪيو ۽ زمين تي رحم ڪري واپس موٽي آيس. الله تعاليٰ جي ڊپ کان روئڻ جو هڪڙو ڦڙو شهيد جي خون جي برابر سمجهيو ويندو آهي. پنج وقتي بانگ جن الله جي دربار ۾ گريه و زاريءَ جي دعوت آهي. الله تعاليٰ جنهن کي مصيبت ۾ مبتلا ڪندو آهي ان کان آه و زاري جي ڪيفيت ڦري وٺندو آهي. آهون ۽ زاري انسان جي سفارش آهي. جڏهن سفارشي نه هوندو ته انسان مصيبت ۾ گرفتار ٿيندو. جيڪڏهن تون مصيبت کان چوٽڪارو چاهين ٿو ته آه و زاري نه ڇڏ. قرآن پاڪ ۾ آهي، فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلَٰكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ (الانعام: 43) ”جڏهن اسان جو عذاب انهن کي پهتو هو، تڏهن گريه ۽ زاري چونه ڪئي ۽ پر انهن جون دليون سخت ٿي ويون هيون.“ دل سخت ٿيڻ جي ڪري اها گناهه کي گناهه نه پر عبادت سمجهندي آهي.

حضرت يونس (عليه السلام) جو قصو

الله تعاليٰ پنهنجي ڪمن ۾ بااختيار آهي، انهيءَ ڪري آه و زاري سان اهو مصيبت کي ٽاري ڇڏيندو آهي. فلسفي چون ٿا ته الله تعاليٰ کان ان جا افعال طبعي طور تي بغير ڪنهن اختيار جي ظاهر ٿين ٿا. جيئن باهه کان ساڙڻ جو فعل طبعي طور تي ظاهر ٿيندو آهي، انهيءَ ڪري آه و زاري مان ڪو فائدو نه آهي.

قوم یونس را چو پیدا شد بلا

ابر پُر آتش جدا شد ازما

ترجمو: ”جڏهن (حضرت) يونس (عليه السلام) جي قوم جي لاءِ بلا ظاهر ٿي ته باهه ڀريل ڪڪر آسمان کان جدا ٿيو.“

حضرت يونس (عليه السلام) جي قوم رات جو ماڙين تي سٽي پيئي هئي، انهن تي اهڙو ڪڪر آيو جيڪو باهه وسائي

رهيو هو جنهن سان انهن جو رنگ بدلجي ويو. اهي ماڙين تان هيٺ لهي آيا. سانجهي جي وقت سڀئي روئڻ لڳا. اهي پنهنجي چوٽڪاري کان مايوس ٿي چڪا هئا پر انهن جي آڻهه ۽ زاريءَ جي ڪري اهو باهه وارو ڪڪر ٿري ويو. حضرت يونس جو وڏو قصو آهي، اسان هتي ڇڏي ڏنو آهي. آه و زاريءَ جي جيڪا قيمت خدا جي دربار ۾ آهي، اها ڪٿي نه آهي. خدا جي دربار ۾ جيڪو آه و زاري ڪري ٿو، ان کي دائمي مسرت ٿئي ٿي. حديث شريف ۾ آهي: لَيْسَ شَيْءٌ أَحَبَّ إِلَى اللَّهِ مِنْ قَطْرَتَيْنِ قَطْرَةٌ دُمُوعٍ فَاضَتْ خَشْيَةَ اللَّهِ وَقَطْرَةٌ دَمٍ يُهْرَاقُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، ”هن ڦڙن کان وڌيڪ الله کي ڪا شيءِ محبوب نه آهي: هڪ اهو لڙڪ جيڪو الله جي خوف ۾ وهيو هجي ٻيو اهورت جو ڦڙو جيڪو الله جي رستي ۾ وهايو ويو هجي.“

ساڳئي مقصدن لاءِ حضرت اسرافيل عليه السلام کي زمين ڏانهن موڪلڻ

گفت اسرافيل را يزدان ما

که برو زان خاک پُر کن کف بيا

ترجمو: ”اسان جي خدا (حضرت) اسرافيل عليه السلام کي فرمايو ته وڃ ان مٽيءَ مان مٺ پري اچ.“

جبرئيل ۽ ميڪائيل عليه السلام کانپوءِ الله تعاليٰ حضرت اسرافيل عليه السلام کي چيو ته تون زمين جي مٽي کڻي اچ. حضرت اسرافيل عليه السلام زمين ڏانهن آيو ته زمين روئڻ شروع ڪيو. حضرت اسرافيل عليه السلام محشر ۾ صور ڦوڪيندو جنهن سان سڀ مُردہ زنده ٿي ويندا. حضرت اسرافيل عليه السلام جو صور سڀني کي زندگي بخشيندو. حضرت اسرافيل عليه السلام جو صور ڦوڪڻ مُردن کي زندگيءَ جي دعوت آهي. اي اسرافيل عليه السلام تنهنجي ڪرم سان پورو جهان زنده ٿي ويندو. تون عرش جي حاملين ۾ شامل آهين. عرش عدل ۽ انصاف جي کاڌ آهي. عرش جي هيٺان ڪير، ماڪي، شراب ۽ پاڻيءَ جون نهرون وهن ٿيون. انهن نهرن مان اهي سيراب ٿيندا جن جي مغفرت ٿي ويندي. انهن نهرن جا آثار دنيا ۾ به آهن. دنيا ۾ انهن نهرن جا آثار فاني آهن. انهن چئني نهرن جي پاڻيءَ مان حضرت اسرافيل عليه السلام هڪ لڳ پري ۽ ان سان آدم عليه السلام جي مٽيءَ جو خمير بنايو. اهو ان ڪري ڪيو ويو تان ته بني آدم (انسان) انهن اصل نهرن جي تلاش ۾ لڳن. ڪير جي نهر جو اثر ماءُ جي ٿڌن ۾ ظاهر ٿيو آهي. انگورن ۾ شراب جي نهر جو اثر ٿيو. ماڪيءَ جي مک، ماڪيءَ جي نهر جو اثر آهي. دنياوي پاڻيءَ ۾ پاڻيءَ جي نهر جو اثر آهي.

زمين حضرت اسرافيل عليه السلام کي الله جا قسم ڏيڻ لڳي ۽ چوڻ لڳي ته مون تي اهو ظلم نه ڪر، تون ته رحمت جو ملائڪ آهين ۽ رحمت ظاهر ڪرڻ وارو آهين. جيئن هُما پڪي شريف پڪي آهي، ڪنهن ساهواري پڪيءَ کي شڪار ڪونه ڪندو آهي پر سڪل هڏين تي گذارو ڪندو آهي ۽ جيئن پهرين ٻن ڪيو تون به ائين ڪر يعني واپس وڃ. حضرت اسرافيل عليه السلام الله جي دربار ۾ واپس ويو ۽ زمين جي ڳالهه عذر ۽ قصو پيش ڪيائين. حضرت اسرافيل عليه السلام خدا کي عرض ڪيو ته بظاهر توهان جو اهو حُڪم ٿيو ته آئون مٽي کڻي اچان ۽ منهنجي دل ۾ توهان اها ڳالهه به پيدا ڪئي ته آئون ان جي خوشامد تي رحم ڪريان، اهو باطني الهام رحمت خداوندي جو غلبو آهي.

حضرت عزرائيل کي مٺ مٽيءَ آڻڻ لاءِ موڪلڻ

گفت يزدان زود عزرائيل را

که بين آل خاک پُر تخيل را

ترجمو: ”الله تعاليٰ فوراً عزرائيل عليه السلام کي فرمايو ته اُن پُر تخيل زمين کي ڏس!“

الله تعاليٰ عزرائيل کي حڪم ڏنو ته زمين جي مٽي کڻي اچ. زمين طرحين طرحين عذر پيش ڪري رهي هئي.

حضرت عزرائيل عليه السلام زمين ڏانهن روانو ٿيو. زمين دانھون ڪرڻ شروع ڪيون ۽ جيئن حضرت جبرائيل عليه السلام کي قسم ڏنا هئائين ائين ڪيائين ۽ چوڻ لڳي ته اي عرش کي ڪٿڻ وارا خاص مقرب! عرش ۽ فرش جا مخدوم ۽ سردار! زمين، کيس خدا ۽ ان جي صفتن جا قسم ڏيڻ شروع ڪيا: الله تعاليٰ آه و زاريءَ تي ضرور رحم فرمائي ٿو. زمين کيس چيو ته الله تعاليٰ تو کي منهنجي مٿي ڪٿي اچڻ جو حڪم ڏنو آهي ۽ بردباريءَ ڪرڻ جو به حڪم آهي، انهيءَ ڪري تون بُريادي اختيار ڪر ۽ مون کي معاف ڪر! عزرائيل عليه السلام چيو ته مامور به جي حڪم جي مقابلي ۾ حِلْم اختيار ڪرڻ بلڪل غلط تاويل ۽ غلط قياس آهي. عزرائيل عليه السلام چيو ته آئون پهرين تنهن ملان ڪن کان وڌيڪ رحم ڪرڻ وارو آهيان. الله تعاليٰ جي طرفان اها مصيبت ۽ آزمائش جيڪا آخرت جي بهبود جو سبب بنجي ان نعمت کان بدرجها بهتر آهي جيڪا گمراهيءَ جو سبب بنجي. الله تعاليٰ مصيبتن کي اخروي عروج جو سبب بنائي ٿو ۽ ان قهر ۾ مهر مخفي آهي. جيڪڏهن الله تعاليٰ جو اهو حڪم قهر به آهي ته منهنجي ان رحم کان بدرجها افضل آهي جيڪو آئون توتي ڪريان ۽ تو مان مٿي نه ڪٿان. الله تعاليٰ جي حڪم تي جيڪڏهن جان کان به دریغ ڪيو وڃي ته اها هلاڪت آهي. الله تعاليٰ جي حڪم مطابق جان حوالي ڪرڻ جان جي افزائش جو سبب آهي. ان ڪري بدگماني ۽ گمراهي ڇڏي ڏي! جڏهن توکي ان حڪم ڏنو آهي ته مٿي پر هل، الله تعاليٰ جو اهو حڪم ڪرڻ ته هلي آ، ته توکي جنت جي نعمتن سان مالا مال ڪري ڇڏيندس. عزرائيل عليه السلام چيو ته آئون الله تعاليٰ جي حڪم جاري ڪرڻ ۾ ڪا هٻڪ ڪونه ڪندس. حضرت عزرائيل عليه السلام جون سڀ نصيحتون بيڪار ٿيون. زمين جي بدگماني کيس ٻوڙو ڪري ڇڏيو هو. زمين وري ٻئي نموني سان حضرت عزرائيل عليه السلام جي خوشامد شروع ڪئي. حضرت عزرائيل عليه السلام زمين کي چيو ته خداوندي حڪم جي تعميل تنهنجي لاءِ مفيد آهي. منهنجي ذميداري آهي ته توکي ڪو نقصان ڪونه پهچندو. آئون الله جي حڪم جو غلام آهيان، ان جو هر حڪم ناممڪن کي ممڪن بنائي ڇڏي ٿو. آئون الله جي ڳالهه کان سواءِ پنهنجي جان جي ڪا ڳالهه نٿو ٻڌان. ان جو حڪم مون کي پنهنجي جان کان به وڌيڪ پيارو آهي. جان ته الله تعاليٰ جي ڏنل هئي جيڪڏهن ان جي حڪم تي جان ويٺي ته اهو سوين جانيون عطا ڪري سگهي ٿو. الله جي مقابلي ۾ جان حقير آهي مُنگهڻ ڪهڙي شيءِ آهي جو ان جي ڪري رلي ساڙي ڇڏيان. آئون ٿوري فائدي جي ڪري وڏو نقصان برداشت نٿو ڪري سگهان. ان جي حڪم کي ڪنهن جي آه و زاري جي ڪري نٿو تاري سگهجي. آئون ان جي حڪم اڳيان مجبور آهيان.

اهل الله هر معاملي ۾ مُسبب الاسباب تي نظر رکندا آهن. اسباب کان قطع نظر ڪندا آهن. اسباب کي ڪاريگر جو اوزار سمجهندا آهن. حضرت بايزيدؒ بَسْطامي فرمايو هو ته مون وڏي عرصي کان نه ڪنهن انسان جي ڳالهه ٻڌي آهي ۽ نه ڪنهن انسان سان ڳالهايو آهي. ان جو مطلب اهو ئي هو ته هو هر معاملي جو متصرف خدا کي ئي سمجهندو هو. جڏهن ديوار ڪليءَ سان شڪايت ڪئي، تڏهن ڪليءَ جواب ڏنو ته اصل سبب کي ڏيان ۾ رک!

احمقانه ازبناں رحمت مجو

دردہاں اژدہا رَو بہر اُو

ترجمو: ”بيوقوفيءَ جي ڪري پالي کان رحم گهرندڙ نه ٿي ۽، اُن (الله تعاليٰ) جي لاءِ آرڙ نانگ جي وات ۾ هليو وڃ.“
الله جي ڪنهن حڪم کان نت نٿا نه هجڻ گهرجي. جيڪڏهن اهو نانگ جي وات ۾ وڃڻ جو حڪم ڏئي ته ان کي ئي بهتر سمجهڻ گهرجي. حضرت عزرائيل عليه السلام فرمايو ته حقيقي فاعل الله تعاليٰ آهي آئون بمنزلہ ان جي اوزار جي آهيان، ڪنهن تي رحمت جو حڪم هوندو ته آئون رحم ڪندس، ڪنهن تي قهر جو حڪم هوندو ته قهر ڪندس. جهڙي طرح اهو حڪم ڏيندو آئون اهو ئي ڪندس. چاهي اُن ۾ ڪنهن جو فائدو هجي. يا بظاهر نقصان هجي حضرت

عزرائيل عليه السلام فرمايو ته الله تعالى مون کان جيڪو به ڪم وٺندو آئون اهو ئي ڪندس. حديث شريف ۾ آهي ته: إِنَّ قُلُوبَ بَنِي آدَمَ بَيْنَ أَصْبَعِ الرَّحْمَنِ يُقَلَّبُهَا كَيْفَ يَشَاءُ. ”انسانن جون دليون الله تعالى جي ٻن آڱرين جي وچ ۾ آهن جيئن چاهي انهن کي ڦيري، مرضي وارو آهي.“ عزرائيل عليه السلام مٽيءَ کي ڳالهين ۾ لڳايو ۽ مٽيءَ جي هڪ مٿ ڀري ورتي ۽ الله جي درٻار ڏانهن وڃڻ لڳو. مٽيءَ کي الله جي درٻار ۾ وٺي ويو جيئن ڀڳوڙي ٻار کي اسڪول ۾ نيو ويندو آهي. حضرت عزرائيل عليه السلام جيئن ته زمين جي خوشامد کان متاثر ڪونه ٿيو هو انهيءَ ڪري الله تعالى ان جي لاءِ جلاڏي جو عهدو پسند فرمايو. حضرت عزرائيل عليه السلام کي ملڪ الموت بنايو ويو، تڏهن ان عرض ڪيو ته جن ساهوارن جو روح قبض ڪندس اهي مون سان بغض رکندا ۽ مون کي پنهنجو دشمن سمجهندا. پوءِ اها ڳالهه توهان منهنجي لاءِ ڇو پسند ڪريو ٿا؟ الله تعالى حضرت عزرائيل عليه السلام کي جواب ڏنو ته موت جا اسباب آئون پيدا ڪندس. ماڻهو انهن کي ڏسندا، تو ڏانهن ماڻهن جون نظرون ڪونه ٿينديون. حضرت عزرائيل عليه السلام عرض ڪيو اهو ته درست آهي ته عوام جون نگاهون اسباب تي هونديون آهن پر خاصان خدا به آهن جيڪي اسباب کان قطع ڪندا آهن ۽ اصل کي پيش نظر رکندا آهن. اهي ماڻهو هي ڄاڻندا آهن ته دوا ۾ تاثير آهي پر جڏهن اها اثر نه ڪري ته پوءِ اهو فعل خداوندي آهي. حديث شريف ۾ آهي ته لِكُلِّ دَاءٍ دَوَاءٌ ”هر بيماريءَ جي دوا آهي.“ سيءَ کان پوستين ۽ ڪل جي ذريعي بچاءُ ٿيندو آهي پر جيڪڏهن خدا چاهي ته سيءُ (سردي) ڪل کان لنگهي بدن تائين پهچي وڃي ٿو. پوءِ جسم ۾ اهڙو سيءُ ٿيندو آهي جو نه ڪپڙن سان چين ايندو آهي نه باهه ۽ ڏونهين سان آرام ٿيندو آهي. قضاء خداوندي جي خلاف هر دوا بيڪار ثابت ٿيندي آهي ۽ طبيب پنهنجي حماقت سان اُپتي دوا تجويز ڪندو آهي. جن ماڻهن کي بصيرت حاصل آهي اهي اسبابن کان ڌوڪي ۾ ڪونه پوندا آهن ۽ نگاهه صحيح ڪم ڪندي آهي پر جيڪو ٻاڏو آهي اهو اسبابن کي ڏسندو آهي.

الله تعالى جو عزرائيل عليه السلام کي جواب: اصل ۽ اسباب جي وڌيڪ سمجهاڻي

الله تعالى به حضرت عزرائيل عليه السلام کي جواب ڏنو ته تون بمنزل هڪ سبب جي آهين، توڙي جو ٻين سببن کان مخفي آهين پر بصيرت وارا توکي به سبب سمجهندا ۽ حقيقي متصرف مونکي ئي ڄاڻندا.

گفت يزدان هر که باشد اصل دال

پس ترا کی بیند او اندر میاں

ترجمو: ”الله تعالى فرمايو جيڪو شخص اصل کي ڄاڻڻ وارو هوندو اهو توکي درميان ۾ ڪيئن ڏسندو؟“

الله تعالى فرمايو: تون فقط هڪ پردو آهين، اصحاب بصيرت جي نگاهه پردو ڇاڪ ڪري اصل تائين پهچي ويندي آهي. جيئن ته اصحاب بصيرت جون نظرون اخروي دولت تي آهن. انهيءَ ڪري اهي موت ۽ مارڻ واري کي ٻرو نٿا سمجهي سگهن. اهي پنهنجي موت کي ائين سمجهن ٿا جيئن ڪو ڪوه مان نڪري باغ ۾ پهچي وڃي. مومن جو موت ائين آهي جيئن ڪنهن قيديءَ جو قيد مان نڪرڻ. جيڪڏهن ڪو ڪارڪن ان کي ٿورڙيندو ته ڪنهن قيدي کي تڪليف نه ٿيندي.

اهو قيدي ڪا ڳالهه ڪونه ڪندو. ائين نه چوندا ته تو نازڪ عمدہ پٿر يا عمارت توڙي ڇڏي. اهي ڳالهون اهو قيدي چوندا جيڪو جيل خاني مان ڦاسي گهاٽ تي وڃي. مومن جو موت ته اهڙو آهي جو ڪنهن کي نانگ جي زهر مان بچائي ڪند ڏانهن پهچايو وڃي. جڏهن روح جسم جي قيد مان آزاد ٿي وڃي ته ان جي پرواز وڌي ويندي آهي. مومن جي دنياوي زندگي جو مثال قيدي وانگر آهي. قيدي چاهيندو آهي ته اهو سجاڳ نه ٿئي ۽ روح جسم ۾ موٽي نه اچي. جيڪڏهن الله تعالى ان قيديءَ جي دعا قبول ڪري ته اهو ڪيتري قدر خوش نصيب هوندو. ان قيدي جي ننڊ

ڪيتري پياري هوندي جو موت ڏسڻ کان سواءِ جنت ۾ هليو وڃي. سُجاڳي ۽ روح جي جسم ۾ اچڻ تي اُن کي خوشي نه ٿيندي آهي، جڏهن مومن جي لاءِ دنيا قيد خانو آهي ۽ کيس ان کان چوٽڪارو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. اُن جي لاءِ آخرت ۾ محفلون آراسته آهن. آخرت ڏانهن رستو وٺڻ جي لاءِ رات جو محراب ۾ بيٺڻ گهرجي ۽ ميڻ بتي وانگر لڙڪ وهائڻ گهرجن. هڪ مومن کي شب بیداري مان عبادت ۾ شمع وانگر پُرسوز ۽ پُر عشق رهڻ گهرجي. دنياوي لذتن کي ترڪ ڪري اخروي نعمتن جو منتظر رهڻ گهرجي. بيد مُشڪ وٺڻ جون نازڪ شاخون هر وقت ڏڪنديون رهنديون آهن، مومن کي به ائين رهڻ گهرجي. الله تعاليٰ جي طرفان جهڙي طرح دنياوي نعمتن جو اهتمام آهي اخروي نعمتن جو به اهتمام ٿي رهيو آهي. آخرت جي نعمتن تائين پهچڻ جو ذريعو انسان جي طلب ۽ جستجو آهي، نه ڪه انسان جي جسماني طاقت. اها طلب ۽ جستجو به الله تعاليٰ عنايت فرمائيندو آهي، ڇاڪاڻ ته هر طالب جي لاءِ هڪ مناسب مطلوب هجڻ گهرجي. فطري طلب ۾ اضافو ڪري سگهجي ٿو. جڏهن تون مري وڃين ته هن حالت ۾ مر جو ماڻهو توکي مثل سمجهن ۽ تون پاڻ کي ابدي زندگي سان زندهه سمجهين. مثل سمجهڻ وارن کي تون هي چوين ته جيتوڻيڪ منهنجو جسم عام جسمن وانگر مثل نظر اچي رهيو آهي پر دل ۾ ان ئي صحبت جون بهارون ڏسڻ ۾ اچي رهيو آهن. جيڪڏهن روح گل نسرین جو سير ڪري رهيو آهي ته جسم جي ڪنهن خراب جڳهه تي هجڻ جي ڪري اهو صدمو ۽ ڏک نٿو ٿئي. جيڪو به روح عالمِ برزخ ۾ آرام سان سمهي رهيو آهي انکي جسم جي ڪا پرواهه نه هوندي آهي. جنتي جنت ۾ داخل ٿيڻ وقت تمنا ڪندو ته ڪاش! منهنجي قوم منهنجي هن عيش ۽ عشرت کان آگاهه هجي. جنت ۾ اهو مادي بدن نه هوندو ۽ روح زندهه رهندو ۽ انکي زندهه رکڻ جي لاءِ خدا انکي روزي عطا ڪندو. اها معنوي روزي ۽ زندگي هوندي.

واری زیں روزی ریزہ کثیف

درفتی درلوت و در قوت شریف

ترجمو: ”هن گندي ۽ معمولي روزيءَ کان چوٽڪارو حاصل ڪر، تون لذت غذا ۽ شريف روزيءَ کي پهچي ويندين.“
انسان جيتري قدر ظاهري رزق کان پري رهندو اوتري قدر اُن کي باطني رزق حاصل ٿيندو. معنوي رزق انهن سڀني عيبن کان پاڪ آهي جيڪي ظاهري رزق ۾ آهن. رزق ظاهري، آندي جو سور ۽ معدي جون بيماريون پيدا ڪندو آهي. ان ظاهري رزق جي گهٽتائي ۽ زيادتي ٻئي نقصانڪار آهن. اوباسي سُستي جي نشاني آهي جنهن سان دماغ ڊل ٿي ويندو آهي. انسان ظاهري روزي کي ڇڏيندو آهي ۽ معنوي روزيءَ جو منتظر رهندو آهي، تڏهن اُن کي معنوي روزي حاصل ٿيندي آهي. اهو پيٽ پريل انسان معنوي روزيءَ جو منتظر ڪونه رهندو آهي. جڏهن ظاهري روزي ڪونه هوندي ۽ هڪ لڳندي تڏهن انسان معنوي روزيءَ جو منتظر رهندو ۽ الله تعاليٰ ستر دفعا وڌيڪ معنوي روزي عطا فرمائيندو. حديث شريف ۾ آهي ته أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ أَنْتَظَارُ الْقَرَبِ، ”ڪُشادگيءَ جو منتظر رهڻ بهترين عبادت آهي.“ ظاهري روزيءَ کان پاسو ڪري جڏهن هڪ پيدا ڪري وٺندو. تڏهن معنوي زندگيءَ جو سج اُڀرندو. جيڪڏهن مهمان کاڌو گهٽ کائيندو آهي ته سخي ميزبان ان جي لاءِ اڃا وڌيڪ سٺو کاڌو تيار ڪري آڻيندو آهي. ڪميٽي ميزبان جو اهو طريقو آهي ته اهو مهمان جي پرواهه ڪونه ڪندو آهي ۽ ان جي گهٽ کائڻ سان ڪو سٺو کاڌو ڪونه کارائيندو آهي. خدا سان اهڙي قسم جي بدگمانِي نه ڪريو. اهو سخي مهربا نا آهي. ظاهري گهٽ روزيءَ تي اکتفا نه ڪريو بلڪه همت رکيو. بلند مٿي تي الله جو نور جلد پهچندو آهي. سج جي روشني سڀ کان پهرين بلند جبل تي پرندي آهي.

بيوقوف چوڻ لڳو: موت نه هجي ها ته هيءُ جهان ۽ زوال نه هجي ها ته هيءُ دنيا ڪيڏي نه سٺي هئي!
هن مان هيءُ سمجهائڻ مقصد آهي ته معنوي روزي عالمِ بالا سان متعلق آهي ۽ هن دنيا جي روزي کا اهميت نٿي رکي. عالمِ بالا ۽ معنوي روزي کي ڇڏي دنيا جي زندگي ۽ هتي جي روزي کي پسند ڪرڻ حماقت جي ڳالهه آهي.

آل کي مٿي گفت خوش بودے جهاں

گر نبودے پائي مرگ اندر مياں

ترجمو: ”هڪ شخص چوندو هو ته دنيا سٺي آهي پر جيڪڏهن موت جو پاڻي وڃ ۾ نه هجي.“

اهو بيوقوف دنيا جي ابدي زندگيءَ جو متمني هو. ٻيو شخص جيڪو عقل مند هو، تنهن چيو ته دنيا جي زندگي ته فقط ان جي لاءِ آهي ته هتي ماڻهو ڪجهه سٺا ڪم ڪري ته آخرت جي هميشه جي زندگيءَ ۾ ڪم اچن. جيڪڏهن موت نه هجي ۽ آخرت تائين نه پهچي ته پوءِ دنيا جي اعمالن جو مثال ان ڪري جهڙو آهي جيڪو بغير ڪنهن نفعي جي جهنگ ۾ ٺاهيو وڃي.

آخري زندگيءَ جي پيٽ ۾ دنياوي زندگي بمنزل موت جي آهي. هن کي زندگي سمجهڻ بيوقوفي آهي. ڪوڙو عقل ابتو ڏسندو آهي. چريو زندگيءَ کي موت سمجهندو آهي ڇاڪاڻ ته ان جا حواس سالم نه هوندا آهن. انساني عقل ناقص دنيا جي شين کي انهن جي برعڪس ڏيکاريندو آهي. اي خدا، تون ان کي صحيح حالت ۾ اسان کي ڏيکار. جڏهن مردي تي دنيا ۽ آخرت جي حقيقت کلي ويندي آهي ته پوءِ اهو مرڻ تي افسوس ڪونه ڪندو آهي پر پنهنجن سٺن ڪمن جي ڪميءَ تي افسوس ڪندو آهي.

دنيا ماتر جي جاءِ آهي. مرڻ کانپوءِ انسان آخرت جي وسيع ميدان ۾ منتقل ٿي ويندو آهي قرآن شريف ۾ آهي: **إِنَّ السُّقَيْنَ فِي جَنَّتٍ وَنَهْرٍ ۝ فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ ۝** (القمر: 54-55) ”جيڪي ماڻهو پرهيزگار آهن، اهي باغن ۽ نهرن ۾ سڄي جڳهه ۾ قادر بادشاهه جا مقرب هوندا.“ جيڪڏهن تون هن وقت تائين آخرت جي تياري نه ڪري سگهيو آهين ته هاڻي ڪري وٺ ۽ موت کان اڳ ۾ مردانه موت اختيار ڪر.

بدعملين کي نيڪين ۾ تبديل ڪندڙ رحمت اللعالمين

هن جو مقصد هيءُ سمجهائڻ آهي ته الله جي قرب ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون نعمتون حاصل ٿينديون آهن. ڪڏهن، فراق وصال جو سبب بنجي ويندو آهي. گهڻا گناهه بابرڪت ثابت ٿيندا آهن. الله تعاليٰ نيڪ ماڻهن جي برائين کي پلاين ۾ تبديل ڪندو آهي.

در حديث آمد که روزِ رُستخیز

امر آید هر یکے تن را که خیز

ترجمو: ”حديث شريف ۾ آهي ته قيامت جي ڏينهن هر جسم کي حڪم ٿيندو ته اٿ!“

صور قوڪڻ خدا پاڪ جو حڪم آهي. پوءِ سڀ مرده زنده ٿي ويندا. جيئن ننڊ مان ماڻهو سجاڳ ٿيندو آهي، اهڙي طرح سڀ اٿندا. صبح ٿيندي ئي روح جسم ۾ اچي ويندو آهي ۽ جسم جو لباس پائيندو آهي ۽ پنهنجي جسم کي چڱي طرح سڃاڻندو آهي. ڪڏهن ائين ڪونه ٿيو ته ڪنهن جو روح ڪنهن ٻئي جي جسم ۾ هليو ويو هجي. عالم جو روح عالم ۾، ظالم جو روح ظالم ۾ پهچي ويندو آهي. هر روح پنهنجي جسم کي ان علم جي ذريعي سڃاڻندو جيڪو خدا ان کي عطا ڪيو آهي. جيئن رڌ ۽ ان جو گهڻو هڪٻئي کي سڃاڻندا آهن. پيرِ اوندھ ۾ پنهنجو ئي جوتو سڃاڻندا آهن. انسان جو ننڊ مان صبح سویر اٿڻ ننڊو حشر آهي. ان مان وڏي حشر کي سمجهو. قيامت ۾ جهڙي طرح روح جسم ڏانهن پرواز ڪري ايندو، اهڙي طرح اعمال ناما ساڄي ڪاٻي پاسي کان پرواز ڪري انسانن وٽ ايندا.

ملائڪ هر انسان جي هٿ ۾ ان جون نيڪيون ۽ گناهَن جا اعمال ناما پڪڙائيندا.

جڏهن محشر جي صبح انسان موت جي ننڊ مان سجاڳ ٿيندو ته ان جو خير ۽ شر ان وٽ پهچي ويندو. جيڪڏهن ان مجاهدو ڪري نيڪ عادت بنائي هوندي ته محشر ۾ اها ان جي اڳيان ايندي ۽ جيڪڏهن اهو دنيا ۾ ڪچو، خراب ۽ گمراه هو ته انجو ڪارو اعمال نامو ان جي کاٻي هٿ ۾ ڏنو ويندو. جيڪڏهن انسان نيڪ هو ته ان جو اعمال نامو ساڄي هٿ ۾ ڏنو ويندو. اسانجو سمهڻ ۽ وري اٿڻ اسانجي مرڻ ۽ وري قيامت ۾ زنده ٿيڻ جا گواه ۽ شاهد آهن. ننڍي قيامت سمهي اٿڻ آهي. وڏي قيامت مرڻ کان پوءِ زنده ٿيڻ آهي. سمهڻ ننڍو موت ۽ مرڻ وڏو موت آهي. دنيا ۾ جيڪي اعمال ناما ملائڪ تيار ڪري رهيا آهن اهي اسان کان لڪل آهن. قيامت ۾ اهي ظاهر ٿيندا. اهو اعمال نامو هتي لڪل آهي پر اتي ان جو اثر ظاهر ٿيندو.

ان جو مثال هي آهي ته انجنيئر جي دل جا خيال آخر ۾ صورتون اختيار ڪندا آهن. انسان جا اندروني خيال ظاهري صورتون اختيار ڪندا. جهڙي طرح زمين جي اندر پيل بچ هڪ مقرر مدت کانپوءِ وڻ جي صورت اختيار ڪندو آهي تيئن انسان جا خيال ۽ اعراض قيامت ۾ صورتون اختيار ڪندا ۽ جوهر بنجي ويندا. هتي پنهنجن محشرن جو خيالي قصو بيان ڪونه ٿو ڪجي، پر مومنن جي لاءِ بطور عبرت ان جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

هر نيڪ ۽ بد رنده ٿي پڇي عدالت ۾ پهچندو. عدالت ۾ پهچڻ کانپوءِ امتحان شروع ٿيندو ۽ لڪل راز ظاهر ٿي ويندا. دل جا راز اهڙي طرح ظاهر ٿيندا جهڙي طرح لالين (بتيءَ) ۾ تيل يا پاڻيءَ جو پتو پئجي ويندو آهي. جيڪڏهن تيل هوندو آهي ته بتي ٻرندي آهي يا ساوڪ ڦٽڻ سان پتو پوندو آهي ته زمين اندر ڪهڙو بچ آهي. جيڪڏهن انسان ۾ تقويٰ آهي ته ان تي سرسبزي نمودار ٿي ويندي ۽ جيڪڏهن بدڪار آهي ته بنفشه وانگر هيٺ ڪٽي هوندس. خوف مان اکيون ڏرا ڏيئي ويندس، کيس بُرو اعمال نامو کاٻي هٿ ۾ ڏنو ويندو. هر شخص ساڄي ۽ کاٻي نظرون ڦيريندو ته متان ان جو اعمال نامو کاٻي هٿ وارو نه هجي جيڪو مجرم جو هوندو. ڪنهن شخص جي هٿ ۾ اهڙو اعمال نامو هوندو ته پورو ڪارو هوندو جنهن ۾ بُرائي کان سواءِ ڪا ڀلائي ڪونه هوندي. اُن گنهگار چوريون ۽ ٺڳيون ڪيون آهن، اهي سڀ اُن اعمال نامي ۾ درج هونديون ۽ ان جو ٽڪر ۽ غرور به لڪيل هوندو. گناهَن سان ڀريل ڳري اعمال نامي کي جڏهن پڙهندو ته ان جا سڀ گناه لڪيل هوندا ۽ معذرت جو رستو بند هوندو. گنهگارن جي باري ۾ قرآن پاڪ ۾ آهي ته اَلْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٦٥﴾ (اڄ اسين انهن جي واتن تي مُهر لڳائينداسون ۽ اسان سان انهن جا هٿ ڳالهائيندا ۽ انهن جي ڪارنامن تي انهن جا پير شاهدي ڏيندا.) جڏهن چور جي گهر مان چوريءَ جو سامان برآمد ٿي وڃي ته ثبوت مڪمل ٿي ويندو آهي. ڪنڊن وارو ٿارو ٻارڻ جي ٿي ڪم ۾ ايندو آهي جيڪي ملائڪ اڳ ۾ ان کان لڪل هئا، هاڻي چوڪيدار وانگر ان تي مسلط هوندا. اهي ملائڪ اُن کي جهنم ڏانهن وٺي ويندا هو. ڪوشش ڪندو ته جهنم کان ڀڄي وڃي. هو جهنم ڏانهن وڃڻ کان لنوائيندو ۽ ڪنهن اميد تي مُڙي ڏسندو پر سرءُ جي برسات بيڪار هوندي آهي. هو مُڙي الله جي درٻار کي ڏسندو ته اُن گنهگار جي لاءِ عالمِ قدس کان خطاب ٿيندو ته اي ڪوڙا! عملن کان خالي، پوئتي موٽي ڇو ڏسين ٿو؟ ڪهڙي بدلي جو انتظار آهي! تنهنجو اعمال نامو تنهنجي هٿ ۾ اچي چڪو آهي، هاڻي تال مٽول بيڪار آهي ان مان ڪو فائدو نه آهي. هاڻي توکي عذاب جي ڪڏ ۾ وڃڻو آهي. اتي روشنيءَ جي ڪا اميد نه آهي. الله تعاليٰ گنهگار کي فرمائيندو ته تو وٽ ڪو خير جو ڪم نه آهي. نه خير جي نيت، نه رات جي نماز نه ڏينهن جو روزو! تو ماڻهن کي زبان سان به ستايو ۽ ظالمن جي انجام بد کان تو عبرت حاصل ڪونه ڪئي. عبرت جو مطلب هي آهي ته تون پنهنجي مرڻ ۽ سڪرات جي ڪيفيت جو تصور ڪري عبرت حاصل ڪرين ها ۽ پوئين عبرت جو مطلب هي آهي ته جيڪي توکان اڳ ۾ مٿا آهن انهن کان عبرت حاصل ڪرين ها. جيڪڏهن تو وٽان گناه ظاهر به ٿيا هئا ته توبه ڪرين ها. جڏهن

تنهنجي عملن جي تارازي ۽ ساهمي غلط هئي ته هاڻي بدلي جي ساهمي ڪيئن صحيح ٿي سگهي ٿي؟ ۽ توکي ساڄي هٿ ۾ اعمال نامو ڪيئن ملي سگهي ٿو. جزا ۽ بدلي جو مثال پاڇي وانگر آهي. جڏهن قد ٿيڙو آهي ته پاڇو ضرور ٿيڙو ۽ آڏو ٿيندو. الله تعاليٰ جي طرفان ان گنهگار کي اهڙا سخت جواب ملندا جو انهن سان جبل به جهڪي وڃي. هاڻي اهو گنهگار الله جي دربار ۾ عرض ڪندو ته منهنجيون جيڪي خطائون ڳڻيون ويون آهن آئون انهن کان به وڌيڪ خطاوار آهيان پر تنهنجي رحمت انهن گناهن کان به بدتر گناهن جي پرده پوشي ڪري ٿي، مون کي نه پنهنجي عملن تي ڀروسو آهي نه پنهنجي عاجزيءَ تي پر فقط تنهنجي ڪرم تي ڀروسو آهي. منهنجي اميد تنهنجي ان ڪرم سان وابسته آهي جيڪو ڪنهن به بدلي ۽ عيوض کان بي نياز آهي. آئون مڙي تنهنجي ان ڪرم کي ڏسان ٿو، پنهنجي عملن ۽ افعالن کي ڪونه ٿو ڏسان تو اسان کي وجود عطا ڪيو هو. اهو تنهنجو محض ڪرم هو، ورنه ان کان اڳ ۾ نيڪ عمل ڪئي هئا. جڏهن اهو گنهگار پنهنجيون خطائون ڳڻائيندو تڏهن الله تعاليٰ جي بخشش جي عطا شروع ٿي ويندي. الله تعاليٰ ملائڪن کي حڪم فرمائيندو: هن گنهگار اسان جي بخشش سان اميد وابسته ڪئي آهي انهيءَ ڪري هن کي جهنم کان واپس وٺي اچو، اسين ان جون سڀ خطائون معاف ڪريون ٿا ۽ اسان کي ڪا پرواهه نه آهي، ڇاڪاڻ ته اسين بي پرواهه آهيون. بي پرواهه اهو هوندو آهي جنهن کي ڪنهن جي نيڪي ۽ بدلي سان ڪو نقصان نه پهچي. اسين پنهنجي ڪرم جي اها باهه ٻارينداسون جيڪا سڀني جي ڏوهن ۽ خطائن کي ساڙي ڦلهيار بنائي ڇڏيندي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته لِيُنْذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا وَيَحِقَّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿٦٠﴾ اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِّمَّا عَمِلَتْ اَيْدِيُنَا اَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مِلْكُونَ ﴿٦١﴾ (سبا: 70-71) ”اي ايمان وارو! الله کان ڊڄو پر هيڙي گاري حاصل ڪريو ۽ سڌي ڳالهه چئو ته اهو توهان جي عملن جي اصلاح ڪندو ۽ توهان جي لاءِ توهان جا گناهه بخش ڪندو.“ جيتري قدر انساني افعال آهن اهي مظهر صفات ۽ اسماء باري تعاليٰ آهن ۽ ان اعتبار سان انهن ۾ هڪ نور آهي پر جيئن ته انهن جو صدور ٻانهي جي اختيار سان ٿيو آهي، ان عارضي جي ڪري انهن ۾ جرم ۽ خطا جي صفت پيدا ٿي ويئي آهي، جڏهن الله تعاليٰ پنهنجي ڪرم سان ان اختيار جي نسبت کي محو فرمائيندو تڏهن ان جو نور واضح ٿي ويندو ۽ انهن افعالن ۾ جرم ۽ خطا جي صفت باقي ڪونه رهندي.

مولانا رومي ٻانهي جي ان اختيار جي حقارت ۽ صفت کي ظاهر فرمائي ٿو. اقوالن ۾ ٻانهي جو اختيار فقط هڪ زبان جي ڪري آهي، نظر جي گناهن ۾ اختيار جو تعلق اکين جي معمولي چرهيءَ سان آهي. مسموعات (بدن) ۾ اختيار فقط ڪن جي ٻن هڏين جي ڪري آهي. معلومات ۾ اختيار جو تعلق دل جي رت جي ٻن ڦڙن سان آهي. اها ٻانهي ٻانهي جي اختيار جي حقيقت، انسان مٺيءَ جهڙي پليد شيءِ مان ٺهيو آهي، جنهن دنيا ۾ پنهنجو غلط شان ۽ شوڪت بنائي رکيو آهي. جڏهن انسان ايتري قدر ناچيز آهي ته غرور ۽ تڪبر ان جي مناسب نه آهي، کيس اياز وانگر پنهنجي اصل تي نگاهه رکڻ گهرجي.

اياز جو پنهنجي چپل ۽ گودڙيءَ کي الڳ حجري ۾ لڪائي رکڻ جو سبب

انسان کي پنهنجو اصل ۽ حقيقت اهڙي طرح پيش نظر رکڻ گهرجي جهڙي طرح اياز عروج جي زماني ۾ پنهنجي اصل حقيقت کي فراموش نه ڪندو هو.

آل اياز از زيرکي ايڄته

پوئين و چارڻش آوڃته

ترجمو: ”اياز مان ذهانت ٻڪندي هئي. هن پنهنجي گودڙي ۽ چپل ٽنگي ڇڏيا هئا...“

اياز سلطان محمود جو هڪ ادنيٰ غلام هو ۽ پوءِ ترقي ڪري ان جو گهڻ گهرو وزير بنجي ويو هو. جيئن ته هو عقل

جو اکابر هو، تنهن ڪري هن پنهنجي غلامي جي حالت واري گودڙي ۽ ڇپل هڪ ڪمري ۾ لڪائي رکيا هئا. چارق اهڙي ڇپل کي چوندا آهن جيڪو ڌنار ماڻهو پائيندا آهن جيئن ٿرين وارو جهازولو ي جبل جي ماڻهن واري چال سمجهو. اياز جو معمول هو ته روزانو ان حجري ۾ وڃي پنهنجو پاڻ کي چونڊو هو: موجوده عروج کان وڌائي نه ڪر، تنهنجو اصل هي آهي. ٻين وزيرن سلطان محمود کي چيو ته اياز جو هڪ خاص حجرو آهي جنهن ۾ هو ڪنهن کي وڃڻ نٿو ڏي ۽ ان کي مضبوطيءَ سان بند ڪيو اٿس. ان ۾ هن زر ۽ جواهر موتي گڏ ڪري رکيا آهن ۽ اتي هڪ مٺ آهي جيڪو سون ۽ چاندي سان ڀريل آهي. بادشاهه چيو عجب آهي جو هن اسان کان لڪائي اها دولت گڏ ڪئي آهي. بادشاهه هڪ وزير کي اشارو ڪيو ته رات ۾ وڃي دروازو ٽوڙي اندر جانچ ڪر، ان حجري ۾ جيڪو توکي ملي اهو تنهنجه آهي. اياز جي ان راز بابت ماڻهن کي ٻڌائج. اسان جي ان ڪرم فرمائي هوندي هن اسان کان لڪائي، ايترو مال جو گڏ ڪيو آهي ۽ اسان سان عشق ۽ محبت جو دهر به پري ٿو ۽ وري ڪڻڪ ڏيکاري، جو پيو وڪڻي! يعني ڌوڪياڙي ڪري رهيو آهي عاشق لاءِ محبوب جي غلاميءَ کانسواءِ باقي هر شيءِ ڪفر هوندي آهي. ان وزير طئي ڪيو ته اڌ رات جو اعتماد وارن ٽيهن ماڻهن کي وٺي ان حجري جي در کي پڇنداسين. چند نوجوان پهلو ان بتيون کڻي خوشيءَ مان حجري ڏانهن روانا ٿيا ته اسان کي موتي ملندا. پيو چون لڳو: عقيق ۽ لعل سون ۽ چاندي جا ڍير آهن اهي سڀ پنهنجا آهن. جيئن ته اياز بادشاهه جو خاص خزانچي آهي ۽ بادشاهه کي پيارو آهي ۽ بادشاهه جو معشوق آهي. ان ڪري ان جي خزاني ۾ عقيق ۽ جواهر تمام گهڻا هوندا.

بادشاهه، اياز جي حجري کي ٽوڙڻ جي باري ۾ جيڪو حڪم ڏنو هو، اهو هن ڪري ڪونه ڏنو هو ته انهن ماڻهن جي ڳالهين جي ڪري بادشاهه اياز کان بدگمان ٿي ويو هو پر هن ان حڪم جي ذريعي ماڻهن کي آزمائڻ جي لاءِ مذاق ڪيو هو. بادشاهه اياز کي ان تهمت کان پاڪ سمجهندو هو پر پوءِ به بادشاهه جي دل ڏکي رهي هئي ته جيڪڏهن خداخواست انهن ماڻهن جي اها تهمت صحيح نڪتي ته اياز کي گهڻو رنج ٿيندو. بادشاهه اهو سمجهندو هو، ته اياز جي حجري ۾ خزانو گڏ ٿيل نه آهي ۽ جيڪڏهن خزانو گڏ به ڪيو اٿس ته جيئن ته اهو منهنجو محبوب آهي تنهن ڪري ان جو جيڪو جيءُ چاهي سو ڪري. جيڪڏهن ان خزانو به گڏ ڪيو آهي ته ڇڻ مون ئي گڏ ڪيو آهي ڇاڪاڻ ته مون ۽ هن ۾ ٻيائي نه آهي. مولانا رومي اياز جي محبوبيت مان حضور ﷺ جي محبوبيت ڏانهن منتقل ٿي حضور ﷺ جن جي مدح شروع ڪئي آهي جو چوي ٿو ته سڀئي هستيون ان جي محبت جو هڪ ذرو آهن. سڀ درياءُ ان سان پاڪائي حاصل ڪن ٿا. ان جو هڪ هڪ قطرو تمام اهم آهي ۽ مينا بنائڻ وارو آهي. اهو شهنشاهه شاهه گر آهي. نظر بد جي ڪري ان جو نالو اياز آهي. جيڪڏهن حضور ﷺ جي تعريف آهي ته اياز مان حضور ﷺ جي عبديت مراد آهي. آسمان جي وسعتن جيڏو وات چاهيان ٿو تان ته ان رشڪ ملائڪ جي تعريف ڪري سگهان. ڇاڪاڻ ته منهنجو منهن (وات) ننڍو آهي، ان جي تعريف کان قاصر آهي. اهڙي طرح جون سوين تعريفون به ان امين جي خوبين جو پورو بيان نٿيون ڪري سگهن. معشوق جي تعريف ڪرڻ سان عاشق کي تسلي ٿيندي آهي. قبا ۽ چادر کي ڦاڙڻ سان جنون کي تسلي ٿيندي آهي. مجنون جو جنون مهيني جي ابتدائي ٽن ڏينهن ۾ جوش تي هوندو آهي. هيءُ به مشهور آهي ته ظالم حجاج اجنبی حالت ۾ هڪ ڌراڙ کان پڇيو ته حجاج جي باري ۾ تنهنجي ڪهڙي راءِ آهي؟ تڏهن ان حجاج کي پتون ڏيڻ شروع ڪيون. حجاج کي ظالم ڪوٺيو. ان تي حجاج چيو ته تون نٿو ڄاڻين ته آئون خود حجاج آهيان. تڏهن چرئي گهٻرائجي چيو: تون نٿو ڄاڻين ته آئون هڪ چريو آهيان ۽ مون کي هر مهيني ۾ ٽي ڏينهن چريائي جو دورو پوندو آهي ۽ اڄ انهن ٽن جو پهريون ڏينهن آهي. ان تي حجاج کلي پيو ۽ ان کي انعام ڏنائين. ممڪن آهي ته ان لطيفي جي ٽن ڏينهن ڏانهن مولانا اشارو ڪيو هجي. مولانا فرمائي ٿو ته محبت ۾ چريائي جو منهنجو به پهريون ڏينهن آهي. جنهن جي دل ۾ معشوق حقيقي جو عشق هجي، انهن جي لاءِ ته هر گهڙي مهيني جا پهريان ٽي ڏينهن آهن.

تئونءَ كي تارو، تازيءَ كي اشارو!

محمود اياز جو عنوان ته قصي جي ظاهري صورت آهي. اصل مقصد عشق خداوندي کي بيان ڪرڻ آهي.

قصه محمود و اوصاف اياز

چول شدم ديوانه رفت انول ز ساز

ترجمو: ”محمود جو قصو ۽ اياز جون وصفون هاڻي ترتيب کان ٻاهر ٿي ويا آهن، ڇو ته آئون ديوانو بنجي ويو آهيان.“ جيئن ته هاڻي مون ۾ عشق حقيقي جي ديوانگي پيدا ٿي وئي آهي، انهيءَ ڪري هي قصو به هاڻي بي ربط ٿي ويو آهي. هاڻي هندستان جو جانور آهي. غير ملڪ ۾ وڃي جڏهن اهو خواب ۾ هندستان کي ڏسندو آهي ته ان تي مستي طاري ٿي ويندي آهي. هڪ چريو ۽ مجنون نظم ۽ قافيه تي قادر ڪونه رهندو آهي. منهنجو فقط هڪ جنون نه آهي، جنون درجنون ۽ درجنون آهي، ڇاڪاڻ ته عشق جو داستان بيان نٿو ڪري سگهان، انهيءَ ڪري ان جو اثر منهنجي جسم کي ڳاري رهيو آهي. جڏهن کان آئون پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري مقام مشاهده ۾ پهتو آهيان ته اي محبوب، هاڻي مون ۾ اها طاقت نه آهي جو تنهنجي عشق جو قصو بيان ڪري سگهان. هاڻي منهنجو وجود خود قصو بنجي ويو آهي، تون ان قصي کي بيان ڪر. آئون تنهنجي عشق ۾ فنا ٿي خود فسانو بنجي ويو آهيان. طور جي صدا خود طور جي ڪونه هئي، اها ته حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي صدا جو پڙاڏو هئي. هاڻي آئون طور آهيان تون موسيٰ (عليه السلام) آهين انهيءَ ڪري منهنجو آواز حقيقت ۾ تنهنجو آواز آهي. جبل پاڻ ان آواز کي نٿو سمجهي، موسيٰ (عليه السلام) سمجهيو هو. ان مان هي نه سمجهو ته جبل بلڪل بي شعور آهي. جبل ۾ به شعور آهي پر حضرت موسيٰ (عليه السلام) جهڙو شعور نه آهي. اصل لذت روح کي حاصل ٿيندي آهي، جسم به ان مان بهره اندوز ٿيندو آهي. اهو ئي حال حضرت موسيٰ (عليه السلام) ۽ جبل جو آهي. جسم سان روح جي منزلن ۽ مرتبن جو اهڙي طرح پتو پوندو آهي جهڙي طرح اضطراب سان سج جي احوالن جو پتو پوندو آهي. (اضطراب هڪ اوزار آهي جنهن سان سج چند وغيره جي فاصلن جو اندازو لڳايو ويندو آهي) جيڪو نجومی براه راست ستارن جا احوال نٿو ڏسي سگهي ان جي لاءِ اضطراب ذريعو بنبو آهي. جيڪو نجومی براه راست چند ۽ سج جي فاصلن کي نه سمجهي سگهي، فقط اضطراب جي ذريعي حقيقت تائين پهچي ٿو اهو آسمان ۽ سج جو ڪهڙو قدر ڄاڻندو؟ جيڪو انسان فقط اک جي اضطراب جي ذريعي علم جي حقيقت کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندو اهو حقيقت تائين نه پهچي سگهندو. اک جي ذريعي سمجهڻ وارو پنهنجي اک جي سمجهه جي اندازي مطابق سمجهي سگهندو. عارفن کان سرمون حاصل ڪرڻ گهرجي پوءِ حقيقتون واضح ٿينديون. جيڪڏهن مون ۾ ٿورو به عقل هجي ها ته آئون چريائي واريون ڳالهيون ڪونه ڪريان ها پر جيئن ته منهنجو عقل ۽ حواس گم ٿي ويا آهن، انهيءَ ڪري هي بي ترتيب بيان ڪري رهيو آهيان. اهو معشوق جنهن جي ڪري هوش ۽ حواس گم ٿي ويا آهن ان جو ڪو قصو نه آهي. ان جو شان اهو ئي آهي ته ان جي اڳيان عاقلن جا عقل گم ٿي ويندا آهن. تنهنجي عشق جي جنون کان پوءِ مون کي عقل جي گهرج نه آهي. تو مون کي چريائي ۾ مبتلا ڪيو آهي، مون عقل جي خواهش ڪونه ڪئي آهي. جڏهن مون کي تو زينت بخشي آهي ته حسن تي حسد ڇو ڪريان؟ تنهنجي عشق ۾ منهنجو جنون پلو آهي ۽ تو منهنجي انهن ڳالهين جي تصديق ڪئي آهي. معشوق جو ڳالهائڻ حقيقت ۾ عاشق جو ڳالهائڻ آهي ۽ ان جي سمجهڻ جي لاءِ حواس نه آهن. ان شراب کي همت وارو ئي برداشت ڪري سگهي ٿو، ان جي غلامي جي حلقي جو هر ڪن اهل نه آهي، هاڻي مون کي جنون جو وري دورو پوڻ لڳو آهي. جلد زنجير آڻ، پر اها زنجير پنهنجي زلفن جي آڻ، لوه جي زنجير منهنجي ديوانگي جو تاب برداشت نه ڪري سگهندي. جنهن شخص جي پيرن ۾ عشق جي پيڙي هجي، ان تي نصيحت اثر نٿي ڪري سگهي. عشق جي قصي جي نه ابتدا هوندي آهي ۽ نه انتها.

چيل ۽ گودڙيءَ کي ڏسڻ جي حڪمت

باز گرداں قصهءِ عشق اياز
کان کي گنجي ست مالامال راز

ترجمو: ”اياز جي عشق جو قصو ورجاءِ، ڇاڪاڻ ته اهو راز سان مالامال خزانو آهي.“

اياز جو قصو وري شروع ڪر ڇاڪاڻ ته ان ۾ گهڻيون حڪمتون لڪل آهن. اياز حجري ۾ هر روز چيل ۽ گودڙي ڏسڻ ويندو هو. عيش عشرت جي سامان هوندي انسان ۾ نه عقل رهندو آهي نه شرم. قديم زماني کان اها فراواني قومن ۽ ماڻهن جي تباهيءَ جو سبب بڻي آهي. شيطان کي هر طرح جو عيش عشرت ۽ وڏائي حاصل هئي. اها ئي ان جي گمراهيءَ جو سبب بڻي. شيطان ملائڪن جو مُعلم هو ۽ باه مان پيدا ٿيو هو جيڪا مٽيءَ کان اعليٰ آهي انهيءَ ڪري ان پاڻ کي سردار ۽ سردار زادو چيو. مٽي مرتبي ۾ باه کان گهٽ آهي. حضرت آدم عليه السلام جي پيدائش کان اڳ ۾ شيطان جي گهڻي عزت هئي.

آيت: خَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَّارِجٍ مِّنْ نَّارٍ ... بابت

شعله ميزد آتش جانِ سفيه
کاشي بود الولدِ برِ ابيه

ترجمو: ”نالائق مان شعلا ٿي پڙڪيا. ڇاڪاڻ ته هو باه مان ٺهيل هو. پٽ پيءُ جو راز هوندو آهي.“

جيئن شيطان آتشي آهي تيئن ان جي طبيعت به آتشي ثابت ٿي. جهڙو پيءُ تهڙو پٽ، مون ان جي نافرمانيءَ جي علت باه کي قرار ڏنو. اصل علت قهر خدا آهي. الله جو ڪم علت تي مبني ڪونه هوندو آهي، الله تعاليٰ جا ڪمالات ۽ صفتون ازلي آهن. ڪو ڪم حادث ان جي علت ڪيئن بنجي سگهي ٿو. شيطان جي نافرمانيءَ جي علت ان جي آتشي هجڻ کي قرار ڏيڻ صحيح نه آهي، جڏهن ته ازلي تقدير ۾ ان کي نافرمان قرار ڏنو ويو هو. ان وقت نه باه هئي نه شيطان جو آتشي هجڻ هو.

الْوَلَدُ سِرًّا لَّأَيُّهُ يَعْنِي پُتٌ جِي وَصْفَن لَاءِ پِيءُ جُون وَصْفُون علت آهن. بزرگ فرمائي ٿو ته پيءُ خود الله جو بنايل آهي، ڇا اهو علت بنجي سگهندو؟ اصل الله جي صفت آهي، پيءُ ان جو ظاهري چلڪو ۽ ڪل آهي. ته اصل علت ۽ سبب خدا جي ڪاريگري آهي. عشق روح ۾ واڌ ويجهه پيدا ڪندو آهي ۽ جسم کي گهٽائيندو آهي، جيڪو جسم ۽ ڪل جي واڌ ويجهه ڪري ٿو اهو دوزخي آهي ۽ الله تعاليٰ ان کي دوزخ ۾ نئين ڪل ڏيندو. قرآن پاڪ ۾ آهي: كُنَّا نَصْجَتُ جُلُودَهُمْ بَدَلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ ^١ (النساء: 56) ”انهن دوزخين جون جڏهن ڪلون سڙي وينديون اسين انهن جون ڪلون تبديل ڪنداسين تان ته اهي عذاب جو مزو چڪن!“ انسان جو روح، روح ڪامل جو پرتو آهي. انهيءَ ڪري اهو باه تي حاڪم آهي. باه جو ٻارڻ انسان جو جسم آهي. جنهن ڪاٺيءَ جي پيالي ۾ پاڻي هجي، جيڪڏهن ان کي باه تي رکبو ته پيالي تي باه جو اثر ٿيندو. روح انساني باه جو مالڪ آهي ۽ مالڪ فرشتو جهنم جو داروغو ۽ حاڪم آهي. اهو باه سان ڪيئن تباه ٿي سگهي ٿو. مالڪ ان ملائڪ جو نالو آهي جيڪو باه جو حاڪم ۽ داروغو آهي. جڏهن تون مُجَسِّم ڪل بڻجي ويو آهين ۽ ڪل جهنمي شيءِ آهي. تون به جهنم جي دونهين مان آهين. جسم پروري مان تڪبر پيدا ٿيندو آهي ۽ الله جو قهر ان جو قاتل آهي. جسم پروري جو نتيجو تڪبر ۽ غرور هوندو آهي. انهيءَ ڪري تڪبر مال ۽ مرتبي کي گهڻو پسند ڪندو آهي. جيئن ته اهي شيون تن ۾ وري جو سبب آهن، انسان جو تڪبر ان جي ذات ۽ صفات کان غفلت جو نتيجو آهي ۽ ان جو ڄمڻ اهڙو ئي آهي جيئن برف جو ڄمڻ سج

ڪان غفلت جي بنياد تي آهي. جڏهن ان کي ذات صفات جو مشاهدو حاصل ٿيندو آهي، تڏهن انسان ۾ ان جي حاصل ڪرڻ جي لالچ پيدا ٿيندي آهي ۽ لالچي هميشه ذلت اختيار ڪندو آهي.

جيئن عربي چوڻي آهي ذَلَّ مَنْ طَمَعَ، ”دنيا جي لالچ انسان کي ذليل ڪندي آهي.“ جيستائين انسان کي هڪ حقيقت جو مشاهدو نٿو ٿئي، اهو ظاهر تي قناعت ڪندو آهي ۽ قناعت جي پيڙي ان کي ٽڪر ۽ غرور ۾ مبتلا ڪندي آهي.

عَزَّ مَنْ قُنِعَ جي عام معنيٰ ته هيءُ آهي ته جيڪو شخص دنياوي معاملن ۾ قناعت اختيار ڪري ٿو، اهو باعزت رهي ٿو. مولانا فرمائي ٿو ته ان محاوري جي اها معنيٰ مراد نه وٺي، پر مطلب هيءُ آهي ته تن پروري ڪفر آهي ۽ دين ذلت اختيار ڪرڻ آهي. جسم جي پٿر کي جيستائين مجاهدن جي ذريعي فنا نه ڪيو ويندو، ته اهو جزاءِ نه بنجي سگهندو. جيئن ته انهن ماڻهن اصل جوهر کي ڪونه ڏٺو، انهيءَ ڪري اهي ڪل کي مغز سمجهي ويهي رهيا. انهن گمراهن جو پيشوا شيطان آهي جيڪو پاڻ مرتبي ۽ وڏائي جي چار ۾ ڦاسي ويو. مال ۽ مرتبي جي محبت انسان جي لاءِ نانگ آهي پر بزرگن جي محبت زُمرُد آهي. مشهور آهي ته زُمرُد جي اثر سان نانگ اندو ٿي ويندو آهي ۽ اهو انسان تي حملي جي لائق نه رهندو آهي.

هدايت جي رستي تي جيئن ته شيطان ڪندا وڃايا آهن هاڻي جنهن کي به ان راه ۾ ان کان تڪليف پهچي ٿي، اهو شيطان تي لعنت ڪري ٿو. هاڻي جيتريقدر گمراه آهن اهي شيطان جي پيروي ڪن ٿا.

حديث شريف ۾ آهي ته مَنْ سَنَّ سُنَّةَ سَيِّئَةٍ فَعَلَيْهِ وَزُرْهَا وَوَزُرْ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، ”جنهن شخص ڪو بُرو رستو قائم ڪيو ته ان تي ان جو ۽ انهن ماڻهن جو گناهه آهي جيڪي قيامت تائين ان تي عمل ڪندا.“ حضرت آدم عليه السلام پنهنجي اصل کي ڏٺو ۽ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا (الاعراف: 23) چيائين. اياز جو اهڙي طرح پنهنجي غريبي واري گودڙي ۽ چپل کي ڏسڻ جو معمول هو. انهيءَ ڪري ان جي پڇاڙي به سُئي ٿي، انسان پنهنجو پاڻ کي نٿو ڏسڻ ٿو هو ڪامياب ۽ ڪامران ٿيندو.

لڪيل ڪاغذ تي ڪوبه ڪونه لکندو آهي. جنهن ڪونڊيءَ ۾ پوٽو اڳ ۾ لڳل هوندو آهي ان ۾ نئون پوٽو ڪونه لڳايو ويندو آهي. انهيءَ ڪري پنهنجو پاڻ کي فنا ڪر تڏهن بقا حاصل ٿيندي. خوشنويس (ڪاتب) سادو ڪاغذ ڳوليندو آهي. باغ بنجر زمين ۾ لڳايو ويندو آهي. انسان کي پنهنجو پاڻ کي ڪوري ڪاغذ ۽ بنجر زمين وانگر بنائڻ گهرجي، پوءِ قدرت، قدرت جي قلم سان ان تي نقش و نگار بنائيندي ۽ ان ۾ معرفت جا نوان ٻوٽا لڳائيندي. پنهنجو پاڻ کي دنياوي لذتن کان خالي ڪر، پوءِ غيب جون لذتون حاصل ٿينديون. انسان دنياوي لذتن ۾ ڦاسي مُتڪبر بنجي ويندو آهي ۽ اصل حقيقت کي وساري ڇڏيندو آهي، پوءِ اهڙي وقت ۾ ندامت جو اظهار ڪندو آهي ته ان جو ندامت وارو اظهار مفيد نه ٿيندو آهي. تنهنجي هيءَ حالت آهي ته جيستائين تون بلڪل تباھ نه ٿيندين، پنهنجي اصل حقيقت کي نه ڏسندين. جڏهن مصيبت جي ڪُن ۾ ڦاسندين تڏهن توبه ڪندين پوءِ شيطان تو تي ڪلندو ۽ چونڊو ته هاڻي ڪمهي توبه ۽ ندامت مان ڪهڙو فائدو؟ چوندا آهن ته ان ڪڪڙ کي ذبح ڪريو جيڪو بي وقت ٻانگ ڏيندو آهي. اياز جي اها عادت نه هئي جو ان کي وقت گذرڻ تي تنبيهه ڪجي. ان جي هر نماز عجز ۽ انڪساري سان هئي ۽ اهو آسماني ڪڪڙ هو. ان جي عاجزي بروقت هئي.

ببن کي پاڻ جهڙو سمجهڻ جي غلط فهمي

أَرْنَا الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ، هيءَ دعا امام ابراهيم ڏانهن منسوب آهي. مولانا ان مناسبت سان هتي ذڪر ڪيو آهي ته اياز جي مخالفن کي ان جي حُجري ۾ وڃڻ جي حقيقت معلوم نه هئي. انهيءَ ڪري انهن مٿس تهمت هڻي. حضرت علي عليه السلام جو مقولو آهي ته منهنجو ايمان بالغيب هن درجي جو آهي ته جيڪڏهن غيب جا پردا به هتي وڃن، ته منهنجي

يقين ۾ ڪو اضافو نه ٿيندو. پردن جي هوندي آئون ايمان ۽ يقين جي آخري مرتبي تي آهيان. انسان ٻين کي پاڻ تي قياس ڪندو آهي، جهڙو پاڻ هوندو آهي اهڙو ٻين کي سمجهندو آهي. جيڪڏهن پاڻ انسان ٿيڻو آهي ته ان جو پاڇو يقيناً ٿيڻو ٿيندو.

اے خرو سال ازوے آموزيد بانگ

بانگ بهر حق ڪند نه بهر دانگ

ترجمو: ”اي ڪڪڙو! ان کان بانگ ڏيڻ سڳو جيڪو الله جي لاءِ بانگ ڏي ٿو، پئسن جي لاءِ نه.“

جيڪي ماڻهو پنهنجي اصلاح ڪرڻ گهرن انهن کي اهڙي طرح بروقت اصلاح ڪرڻ گهرجي، جهڙي طرح اياز بروقت پنهنجي اصلاح ڪئي هئي. منجهس اخلاص هو رياڪاري نه هئي، هو وقت کي صحيح سڃاڻندو هو. وقت ان کي ڏکيو نه ڏئي سگهيو. دنيا دار توبه جو صحيح وقت نٿا سڃاڻن. اهي اهڙي وقت تي توبه ڪن ٿا، جڏهن توبه مفيد نٿي رهي. صحيح وقت کي نه سڃاڻڻ سان گهڻيون قومون تباھ ٿيون آهن. قافلو جيڪڏهن صبح ڪاذب (وڏو اُسر) ۾ نڪرندو آهي ته ڦرجي ويندو آهي، خدا ڪري صبح ڪاذب ڪنهن جو رهبر نه بنجي ورنه تباھ ٿي ويندو. جيڪو شخص خود غلطيءَ ۾ مبتلا آهي اهو ٻين کي غلطيءَ تي نه سمجهي. جيڪڏهن انسان خود منافق آهي ته ان کي ٻين کي منافق نه سمجهڻ گهرجي. بدگمان گهڻو بدڪار آهي اهو پنهنجي اعمال نامي کي ٻين جو اعمال نامو سمجهي پڙهندو آهي. ڪافرن ۾ جيئن ته خود ٿيڻو، تنهن ڪري اهي انبيائين کي جادوگر وغيره سمجهندا هئا. سلطان محمود جي درٻار جا ٻيا امير جن اياز جي شڪايت ڪئي هئي خود مڪار هئا. انهن حجري جي باري ۾ اياز تي به مڪاري جو خيال ڪيو. سلطان محمود کي اياز جي پاڪائي جو يقين هو ۽ حجري جي تلاش جو حڪم انهن اميرن کي اياز جي پاڪائي جو يقين ڏيارڻ جي لاءِ هو. سلطان محمود انهن اميرن کي چيو ته توهان رات جو اياز جي بي خبري ۾ حجري جو دروازو کوليو تان ته ان جا پوشيده حالات ظاهر ٿي وڃن، پوءِ آئون ان کي ان جي سزا ڏيندس. بادشاهه هي به چيو هو ته جيڪي موتي اتي ملن اهي توهان جا آهن، مون کي رڳو اچي ٻڌائجو، بادشاهه اهو حڪم ته ڏنو هو پر هو بي چين هو ته جيڪڏهن مخلص اياز کي ان جو علم ٿيو ته مون بدگماني جي بنياد تي سندس حجري جي تلاشي جو حڪم ڏنو آهي ته ان کي ڪيتريقدر ڏک ٿيندو. وري بادشاهه دل ۾ چوندو هو ته اياز جي خلوص تي يقين آهي ته اهو ان حڪم جي باري ۾ مون کان بدگمان نه ٿيندو پر اهو ئي سمجهندو ته دشمنن تي حقيقت حال واضح ڪرڻ جي لاءِ مون اهو حڪم ڏنو آهي. مصيبت زده جڏهن پنهنجي مصيبت جي ڪا بهتر توجيه ڪندو آهي ته اهو ڏک ۽ غم ۾ شڪست خورده ڪونه رهندو آهي. بادشاهه خيال ڪيو ته اياز ان ڪم جي ڪا بهتر توجيه ڪندو. حضرت يوسف عليه السلام پنهنجي ساٿي قيدين جي خواب جو صحيح تعبير ڏنو هو. خواب ڏسڻ واري ڏٺو ته هو انگور نيپوڙي رهيو آهي، ان کي چيائين ته تنهنجو تعبير هي آهي ته تون وري بادشاهه جو ساقي بنين ۽ جنهن ڏٺو هو ته پکي ان جي مٿي تان مانيون کائي رهيا آهن ان کي چيائين ته تون سوريءَ تي چاڙهيو ويندين. سلطان محمود سوچيو ته جيڪڏهن آئون اياز کي تلوار هٿان ته به ان جو تعلق ڪمزور ڪونه ٿيندو ڇاڪاڻ ته هو ڄاڻي ٿو منهنجو ان کي تلوار هٿڻ پنهنجو پاڻ کي تلوار هٿڻ آهي.

حقيقت جي لحاظ کان عاشق ۽ معشوق جي اتحاد جي بيان ۾ جيتوڻيڪ اهي ان اعتبار سان متضاد آهن ڇاڪاڻ ته نياز بي نيازيءَ جو ضد آهي. جيئن آرسِي بنا صورت جي ۽ سادي آهي ۽ صورت جو هجڻ صورت جو ضد آهي پر حقيقت ۾ انهن ۾ اهڙو اتحاد آهي جنهن جي شرح تمام ڊگهي آهي ۽ عقلمندن لاءِ اشارو ڪافي آهي.

عاشق ۽ معشوق ۾ اتحاد ۽ نیاز ۽ بي نیازی ۾ ظاهري تضاد جي سمجھاڻي
جسم مجنوں را ز رنج دوری
اندر آمد ناگہاں رنجوری

ترجمو: ”جدائيءَ جي تڪليف جي ڪري مجنون اوچتو بيمار ٿي پيو!“

هڪ دفعي مجنون بيمار ٿي پيو. عشق جي شدت جي ڪري ان کي خون ۾ جوش پيدا ٿي ويو. جنهن سان کيس ڳلي جي سوچ ٿي پئي. طبيب چيو ته رت کي گهٽ ڪرڻ لاءِ سير چوڙائڻ ضروري آهي يا سڱي لڳائڻ کپي، انهيءَ ڪري سڱين واري کي گهرايو ويو. سڱيءَ جي لاءِ جڏهن ان جي ٻانهن ٻڏي وئي تڏهن مجنون ڳوڙ ڪرڻ لڳو ۽ چيائين ته ڀلي آئون مري وڃان، سڱي نه هئو. سڱيءَ واري چيو تون جهنگ ۾ ائين گهمندو هئين ۽ جانورن کان به ڪونه ڊڄندو هئين هڪڙي چاقوءَ کان چوڻو ڊڄين؟ جيئن ته عشق ۽ غم تنهنجو جگر جلائي ڇڏيو آهي. انهن درندن کي تو ۾ انسان جي بوءِ نٿي اچي ۽ اهي تو کي پنهنجو دشمن سمجهي توتي حملو نٿا ڪن. بزرگ فرمائي ٿو جڏهن حيوان به عشق کان آشنا آهن پوءِ جيڪڏهن انسان ۾ اهو جذبو نه هجي ته اهو ڪٿي کان به بدتر آهي. اصحاب ڪهف جي ڪٿي قطمير کي عشق ئي غار ۾ وٺي ويو هو. ٻيا ڪتا به قطمير وانگر آهن پر مشهور نه ٿيا آهن. تو انسانن جي دل جي عشق کي نه سڃاتو ته جانورن جي دل جي حالت ڪيئن ڄاڻي سگهين ٿو. روميءَ وٽ جهان جي وجود جو بنياد عشق آهي ۽ پوري ڪائنات ۾ باهمي عشق، جذب ۽ محويت آهي. جيڪڏهن ماني ۽ انسان جو پاڻ ۾ تعلق نه هجي ته ماني زنده انسان جو جزو ڪيئن بنجي. عشق ئي ان مثل ماني کي زنده انسان جو جز بنايو. مجنون سڱي واري کي چيو ته آئون نشتر لڳڻ کان نٿو ڊڄان، منهنجو صبر جبل کان به وڌيڪ آهي ۽ زخم کائڻ منهنجي عادت آهي، ان سان منهنجي جسم کي آرام ملي ٿو. جيئن ته هاڻي آئون پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري چڪو آهيان ۽ منهنجي ان جسم ۾ فقط ليلي آهي ته پوءِ اهو نشتر منهنجي جسم ۾ نه لڳندو پر ليلي کي لڳندو. عقل مند سمجهي ٿو ته هاڻي ليلي ۾ ۽ مون ۾ ڪو فرق نه آهي. آئون ليلي آهيان ۽ ليلي آئون آهيان. به روح هڪڙي بدن ۾ آهن.

عاشق ۽ معشوق جي اتحاد جي وڌيڪ وضاحت

گفت معشوقی بعاشق ز امتحان

در صبوحی کای فلان ابنِ فلاں

ترجمو: ”هڪ معشوق صبح جي شراب مهل، آزمائش طور عاشق کي چيو: فلاڻا، فلاڻي ڇا پٽ!...“

تون مون سان وڌيڪ محبت ڪرين ٿو يا پنهنجو پاڻ سان؟ ان چيو آئون پنهنجون سڀ صفتون گم ڪري چڪو آهيان، هاڻي تنهنجي علم سان تنهنجي قدرت سان قادر آهيان. انهيءَ ڪري تو کي دوست رکڻ ٿو ته پنهنجو پاڻ کي دوست رکڻ ٿو ۽ پنهنجو پاڻ کي دوست رکڻ ٿو ته تو کي دوست رکڻ ٿو. هاڻي ٻيائي ختم ٿي وئي آهي، انهيءَ ڪري اهو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. جنهن کي ذات ۽ صفات باري تي ڪامل يقين حاصل ٿي ويو جيئن ته اهو خودي کي ختم ڪري چڪو آهي انهيءَ ڪري ان جي خودبيني به خدايني آهي. جڏهن هڪ انسان فرضن ۽ نفلن جي ذريعي خدا جو قرب حاصل ڪندو آهي ۽ خدائي اخلاقن سان متعلق ٿيندو آهي ته ان انسان کي ڏسڻ خدا کي ڏسڻ آهي.

عاشق چيو: هاڻي تون ۽ آئون به شخص نه آهيون جو انهن جي باري ۾ محبت جي ڪمي ۽ زيادتي جو سوال پيدا ٿئي. منهنجي وجود جو ته رڳو نالو آهي ورنه ان وجود ۾ اصل ۾ تون آهين. سرڪي جو خالي نالو ٿي رهجي ويندو ورنه اهو سڀ ماڪيءَ ۾ ملي ماڪي بنجي ويو آهي. جنهن جسم ۾ ڪنهن ٻئي جسم جون پوريون صفتون اچي وڃن ته هاڻي ان پهرين جسم جو نالو ئي باقي رهندو آهي. پٿر جڏهن سج جي صفتن کي ان درجي ۾ قبول ڪيو جو ان ۾

پٿر پٿو نه رهيو ۽ اهو سج جون صفتون قبول ڪري لعل بنجي ويو ته هاڻي اهو فقط نالي جو پٿر آهي، ان ۾ پٿر جون صفتون باقي نه آهن ۽ لعل جيڪڏهن پنهنجو پاڻ سان محبت ڪري ته اها به سج سان ئي محبت چئبي. جيڪڏهن اهو لعل سج سان محبت ڪندو ته ان جي اها محبت خود ان جي ذات سان محبت چئبي. هاڻي ان جي پنهنجي ذات سان دوستي ۽ سج سان دوستي ۽ ۾ ڪو فرق نه آهي. انهيءَ ڪري هن ۾ ۽ سج ۾ صفتن جي هڪجهڙائي آهي. ها جيڪڏهن اهو پٿر اڃا لعل نه ٿيو آهي ته ان ۾ ۽ سج ۾ تضاد آهي. پٿر ۾ اوندھ آهي ۽ سج ۾ صفائي ۽ روشني آهي. جيڪڏهن ان حالت ۾ اهو پٿر پنهنجو پاڻ سان محبت ڪندو ته اهو سج جو انڪاري آهي. ان جو پنهنجي وجود جو اقرار سج جي غير جي وجود جو اقرار آهي. ڪنهن فرعونيءَ جو انا الحق چوڻ ان جي ڪري ڪفر آهي ۽ منصوري جو اهو ڪلمو چوڻ عين ايمان آهي. جيڪڏهن ڪو فرعوني صفت وارو شخص انا الحق چوي ته اهو ملعون آهي پر جي ڪو منصور علاج جي صفتن وارو انسان اهو ئي ڪلمو چوي ته ان تي خدا جي رحمت آهي. جڏهن انسان الله جي صفتن سان مُتَّصِف نه آهي ته ان ۾ ۽ الله ۾ تضاد آهي. مُتَّصِف بصفات خداوندي جو انا الحق چوڻ حقيقت ۾ هُو الحق چوڻ آهي. ان انا ۽ هُو ۾ ڪو فرق نه آهي ڇاڪاڻ ته نور ۽ صفت جي اعتبار سان ٻنهي ۾ اتحاد آهي. ذات باري کي ڪنهن انساني شڪل ۾ مڃڻ حلول آهي جيڪو ڪفر آهي. مُجاهدن جي ذريعي پنهنجي پٿر پٿي کي پري ڪري لعل بنجڻ جي ڪوشش ڪر. پوءِ آهستي آهستي پنهنجون صفتون فنا ڪري الله جي صفتن جي ذريعي بقا حاصل ڪر. تنهنجي وجود جون صفتون آهستي آهستي فنا ٿي وينديون. صفت خداوندي تنهنجي اندر گڏ ٿي وينديون. تون ڪُن وانگر مُجَسَّم سماعت بنجي وڃ ۽ انهن نصيحتن کي قبول ڪري صفت خداوندي کي حلقه بگوش بنا. جيڪڏهن انسان ۾ انسانيت آهي ته ان کي ڪوهه ڪوٺڻ واري وانگر مجاهدن جي ذريعي پنهنجي جسم جي ڪوٺائي ڪرڻ گهرجي تان ته اهو آب حيات تائين پهچي سگهي. مجاهدي سان گڏ جيڪڏهن الله ڏانهن جذب شروع ٿي وڃي ته پوءِ مقصد تائين پهچڻ جي لاءِ وڌيڪ مجاهدن جي ضرورت ڪونه رهندي. انسان کي مجاهدو شروع ڪرڻ گهرجي ۽ مقصد جي حصول جو منتظر رهڻ گهرجي. جنهن محنت ڪئي ان جي محنت رائيگان ڪونه ويندي. جيڪو ڪوشش ڪري ٿو اهو حاصل ڪري ٿو. عبادتون ان جي لاءِ ڪيون وينديون آهن تان ته حق جو در ڪلي ۽ انسان کي تقرب حاصل ٿئي. زنجير يا ڪڙو ڪڙڪائي دروازو کولايو ويندو آهي. عبادت به در ڪڙڪائڻ آهي. مشهور مقولو آهي ته مَنْ دَقَّ بَابَ الْكَرِيمِ انْفَتَحَ جيڪو شخص سخيءَ جو دروازو ڪڙڪائيندو آهي ته دروازو کلي ويندو آهي.

اياز جي حجري جو در ڪولڻ کانپوءِ چفلخور اميرن جو نااميد ۽ شرمندو ٿيڻ

آل اميرال بر در حجره شدند

طالب گنج و زر خمره شدند

ترجمو: ”اهي امير خزاني ۽ سون جي مٿن جا طلبگار بنجي حجري جي دروازي تي آيا.“

اياز حجري تي اهڙو سخت تالو لڳايو هو جنهن جو ڪلڻ آسان نه هو. مضبوط تالو ڪنهن بخل جي ڪري نه لڳايو هئائين پر پنهنجو اهو راز لڪائڻ جي لاءِ لڳايو هئائين جيڪڏهن ماڻهن کي چيل ۽ گودڙيءَ جو حال معلوم ٿيندو ته ان کي مڪاري تي معمول ڪندا. باهت ماڻهو پنهنجي باطني احوالن جي، موتين ۽ جواهرن کان به وڌيڪ حفاظت ڪندا آهن. بيوقوف وٽ سون ساهه کان بهتر آهي. عقلمند پئسن روپين کي جان جي خيرات سمجهندا آهن. لالچ انهن کي ڊوڙائي رهي هئي ۽ عقل آهستگيءَ جي تعليم ڏئي رهيو هو. هر حرص انسان کي غير واقعي نفعي ڏانهن ڊوڙائيندو آهي. عقل ان کي سمجهائيندو آهي ته رُج ڏانهن ڊوڙڻ بيڪار آهي، ڇاڪاڻ ته اهو پاڻي ناهي پر رُج آهي. انهن تي حرص جو غلبو هو ۽ عقل دٻجي ويو هو. عقل جي دانائي ۽ ان جا اشارا انهن ماڻهن کان مخفي ٿي ويا هئا.

حڪمت جا اشارا هن ڪري مخفي ٿيندا آهن ته اهو شخص ڌوڪي ۾ مبتلا آهي. اهو لالچي شخص جڏهن ڦاسي ويندو آهي تڏهن ان جو غرور ٽٽندو آهي ۽ پوءِ ان جو نفس ان کي ملامت ڪندو آهي. نفس لواڻو دل جي نور جي روشنيءَ ۾ گناهه کي ڏيکارڻ وارو نفس آهي. جيستائين مصيبتن جي ديوار سان ان جو مٿو نٿو ٽڪرائجي ان وقت تائين هي دل جي نصيحت ڪونه ٻڌندو آهي. ان جو مثال ٻارن جهڙو آهي جيڪي مٺائي جي لالچ ۾ ڪنهن جي نصيحت ڪونه ٻڌندا آهن. جڏهن مٺائي کائڻ سان ڦٽ ۽ ڦرڙيون نڪرنديون آهن تڏهن سندن ڪن ڪلندا آهن. هاڻي اياز جي حجري کي کولڻ وارو قصو شروع ڪجي ٿو. اهي ماڻهو رش ڪري، اياز جي حجري ۾ اهڙي طرح گهڙيا جهڙي طرح مڪيون لسي ۾ ڪرنديون آهن. اهي نه ان مان ڪجهه کائي سگهن ٿيون ۽ نه صحيح سالر ٻاهر نڪري سگهن ٿيون، اهو ئي حال انهن ماڻهن جو هو جو انهن کي اتي مال به هٿ نه آيو ۽ خوار به ٿيا. حجري ۾ مال نه ڏسڻ جي باوجود انهن چيو ته هي جڳهه مال کان خالي نه آهي، ٿي سگهي ٿو ته گودڙي ۽ چيل مال کي لڪائڻ جي لاءِ هڪ آڙ هجي. حجري جا ڪڏون ڪوٺا انهن کي چئي رهيا هئا ته اي ناپاڪ خيالن واروئي! اسان ۾ ڪا شيءِ نه آهي. هاڻي اهي پنهنجي خيالن تي شرمندو هئا. ديوار جا سوراخ ۽ زمين جا ڪڏا انهن تي چڱي هڻي رهيا هئا. هو انهن ڪڏن ۽ سوراخن کي هاڻي اهڙي طرح بند به نٿي ڪري سگهيا جو اياز جي اڳيان انهن حرڪتن جو انڪار ممڪن هجي. انهيءَ ڪري اهي سڀ حيران هئا ۽ در و ديوار جي شاهديءَ کان ڊڄي رهيا هئا. نيٺ اهي محروم واپس موٽيا ۽ عورتن وانگر منهن مٿو پٽي رهيا هئا.

چفلخورن جو ڪافرن وانگر خوار ٿي واپس موٽڻ

شاه قاصد گفت ٻين احوال چيست

که بغلتان از زر و همياں تهيست

ترجمو: ”بادشاه ڄاڻي وائي پڇيو: ها ڪهڙا احوال آهن؟ توهان جا توڻرا ۽ همياڻيون سون کان خالي آهن!“
بادشاه قاصداً انهن کان دريافت ڪيو ته توهان جا توڻرا ۽ همياڻيون زر ۽ جواهرن کان خالي آهن! جيڪڏهن توهان به هي چئو ته اهي اسان لکيا آهن ته به انهن جا آثار چهرن تي ضرور هجڻ گهرجن. پاڙ زمين ۾ لڪل هوندي آهي پر ان جا آثار پنن تي ظاهر هوندا آهن. لڪل عملن جا اثرات نيڪن جي چهرن تي ظاهر هوندا. قرآن پاڪ ۾ آهي ته سَيِّأُهُمْ فِيْ وُجُوْهِهِمْ مِّنْ أَثَرِ السُّجُوْدِ (الفتح: 29) ”سجڻ جا آثار انهن جي چهرن مان نمايان آهن.“ پنن مان پاڙ جي حقيقت واضح ٿي ويندي آهي. جيڪڏهن پاڙ ۾ زندگي نه هجي ته وڻ تي ساوا پن نٿا ٿي سگهن. مٽيءَ پاڙ جي منهن تي مهر لڳائي ڇڏي آهي پر ان جون شاخون ۽ تاريون جيڪي ان جا هٿ پير آهن، شاهدي ڏئي رهيا آهن. پراڻي زماني ۾ ڏوهاري لاءِ قانون هو ته تلوار ۽ ڪفن کڻي بادشاهه جي اڳيان ويندو هو ۽ ان طريقي سان سزا تي آمادگي ظاهر ڪندو هو. هر شخص شرمندگي مان آڱريون کڻي رهيو هو ۽ بادشاهه کي چئي رهيو هو ته جيڪڏهن اسان کي قتل ڪيو وڃي ته اسين ان جي قابل آهيون، جيڪڏهن توهان معاف ڪريو ته توهان جو ڪرم آهي. رات پنهنجو ڪم ڪندي ۽ ڏينهن پنهنجو ڪم ڪندو آهي. اسان جا ڪارناما اوندهه آهن ۽ توهان جي معافي پُر نور آهي. جيڪڏهن توهان معاف ڪندا ته اسان جي مايوسي اميد سان بدلجي ويندي ورنه اسين توهان تان گهورياسين. بادشاهه چيو: هن معاملي ۾ سزا ۽ عطا منهنجو ڪم ناهي، اياز جو ڪم آهي. بادشاهه اياز کي گهرائي انهن اميرن کي ان جي حوالي ڪيو.

چفلخورن جي سزا جزا جو اختيار اياز کي سونپڻ

اين جنابت بر تن و عرض ويست

زخم بر رگهائي آن نيكوپے ست

ترجمو: ”اهو ظلم ان تي ۽ ان جي آبروءَ تي ٿيو آهي، زخم ان نيڪ خصلت جي نسن تي لڳو آهي.“
 بادشاهه چيو: توهان جو ظلم ۽ زيادتي اياز جي جسم ۽ آبروءَ سان ٿي آهي. جيتوڻيڪ اياز ۽ آئون به نه آهيون
 پر ان معاملي ۾ اڪيلائي نه آهي. جيڪڏهن بادشاهه جي غلام تي ڪو تهمت لڳائي ته بادشاهه ذليل نٿو ٿئي پر غلام
 ذليل ٿيندو آهي، انهيءَ ڪري ان معاملي جو تعلق باوجود يگانگت جي اياز سان ئي آهي. جيڪڏهن ڪو بادشاهه جو
 ڏوهه به ڪري ٿو ته اهو به ان جي حلم جي پروسبي تي ڪري ٿو. بادشاهه کي ڏوهه جو علم به هوندو آهي پر پنهنجي
 حلم جي ڪري ان جو اظهار ڪونه ڪندو آهي. جيئن ته بادشاهه کي ڏوهاري جو پورو علم هوندو آهي ته سفارش فقط
 ان جي علم جي هلندي آهي. بادشاهه جي حلم جي ڪري خطاڪار کي همت ٿيندي آهي، ورنه هيبت ان کي خطا
 ڪرڻ جو موقعو نه ڏي ها. جيڪڏهن ڪو قتل ۾ خطا ڪري ٿو ته ان جي مائٽن کي ديت ڏيڻي پوندي آهي. جيئن ته
 قاتل انهن رشتيدارن جي سهاري جي اميد تي قتل ڪري ٿو، اهڙي طرح خطاڪار بادشاهه جي حلم جي سهاري خطا
 ڪري ٿو. اهڙي طرح ان جي خطا جي ذميداري به بادشاهه جي حلم تي اچي ٿي. بادشاهه جي حلم جي سستي خطاڪار
 تي طاري ٿي وڃي ٿي. ان حالت ۾ شيطان ان کي بي آبرو ڪري ٿو. جيڪڏهن حضرت آدم عليه السلام کي حلم خداوندي
 تي پروسو نه هجي ها ته شيطان ان جو ڪجهه نه بگاڙي سگهي ها. آدم عليه السلام کي ملائڪن کان وڌيڪ علم حاصل هو،
 انهيءَ ڪري شيطان ان کي دوکو نٿي ڏئي سگهيو. پر جيئن ته آدم عليه السلام جنت ۾ الله جي حلم جو پيالو پيتو هو تڏهن
 ان کان خطا سرزد ٿي وئي.

حضرت آدم عليه السلام الله تعاليٰ جي حلم جو آفيم کاڌو، جنهن سان ان تي غفلت طاري ٿي وئي، پوءِ ان غلطي سان
 ان جي عقل الله جي بُردباري کان پناهه ورتي.

بادشاهه جو اياز کي چوڻ ته جيڪو وٺئي سو ڪر!

بدلي وٺڻ ۽ معاف ڪرڻ مان جيڪو به پسند ڪرين اختيار ڪر چاڪاڻ ته انصاف ۽ مهرباني مان جيڪو به تون
 ڪندين هن جاءِ تي درست آهي ۽ هر هڪ ۾ مصلحتون آهن. انهيءَ ڪري هر انصاف ۾ هزارين مهربانيون درج آهن
 جيئن قرآن ۾ فرمايو ويو ”توهان جي لاءِ بدلي وٺڻ ۾ زندگي آهي.“ (البقره: 179) جيڪو شخص بدلي وٺڻ کي پسند
 نٿو ڪري اهو فقط قاتل جي زندگي نظر ۾ رکي ٿو. انهن لکين زندگين کي نٿو ڏسي جيڪي قصاص جي ڪري
 محفوظ رهن ٿيون.

گن میانِ مجرمانِ حکم ای اياز

اے ايازِ پاک باصدِ احتراز

ترجمو: ”اي اياز سوين پرهيزگارن جي ذريعي مجرمين جو فيصلو ڪر.“ انسان جوش ۾ اعتدال ڇڏي ويهندو آهي، پر
 اياز کان اهو ممڪن نه آهي. غلط ڳالهه جو امتحان وٺي گهڻا ماڻهو شرمندہ ٿيا آهن. هاڻي اهي ماڻهو به ان طرح
 شرمندہ آهن. اياز فقط علم جو درياءُ ناهي پر اهو علم جو اٿاھ درياءُ آهي. اهو فقط بُردبار ئي ناهي پر بُردباريءَ جو
 جبل در جبل آهي. اياز بادشاهه جي ڳالهين تي چيو ته منهنجو اهو مرتبو توهان جي عطا ۽ دين آهي، ورنه منهنجي
 حقيقت اها ئي چيل ۽ گودڙي آهي. حديث شريف ۾ آهي ته ”مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ“ جنهن پنهنجو پاڻ کي
 سڃاتو. ان پنهنجي خدا کي سڃاتو. جهڙي طرح اياز جي چيل ۽ گودڙي ان جي ابتدا هئي ۽ باقي عروج بادشاهي عطيو
 هو، اهڙي طرح انسان جو اصل درجو نطفو ۽ عورت جي رحم جو رت آهي. دنياوي عطا هن لاءِ آهي ته ان کي ڏسي
 اخروي عطا جو طلبگار بنجي. دنياوي عطا آخرت جو نمونو آهي، جهڙي طرح چند صوف باغ جي نموني طور
 ڏيکاريا ويندا آهن، ڪڻڪ جي کوڙ مان هڪ مُٺ ڏيکاري ويندي آهي. استاد هڪ معمولي نُڪتو بيان ڪندو آهي

تان تہ شاگرد اُن جي علمن کي ڄاڻي اُن جو طالب بنجي. جيڪڏهن شاگرد استاد جي نُڪتي کي ٻڌي هي چوي تہ بس استاد وٽ هن نُڪتي کان سواءِ ٻيو ڪو علم نہ آهي تہ استاد اُن کي سبق مان ڪڍي ڇڏيندو آهي. بادشاهه اياز کي چيو: هاڻي اڄ ۽ انصاف ڪر، هي چغلخور قتل جا مستحق آهن پر تنهنجي بردباري ۽ عفو جا طالب آهن. هاڻي هي ڏسڻو آهي تہ تون انهن تي رحم ڪرين ٿو يا عتاب نازل ڪرين ٿو. رحم آبِ ڪوثر آهي ۽ عتاب باه جي چپي آهي. روز اول کان حلم ۽ ڪاوڙ ٻئي صفتون الله تعاليٰ ڏانهن ماڻهن کي متوجھ ڪن ٿيون، حلم ۽ خشم (ڪاوڙ) جي صفت ڏانهن اشاري جي لاءِ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ* (الاعراف: 172) ۾ نفي بہ آهي ۽ اثبات بہ آهي. اَلَسْتُ ۾ سوالیہ همزو انڪار جي لاءِ آهي جيڪو الست بربرڪم ۾ داخل آهي جيڪو خود انڪار جي معنيٰ ۾ آهي ۽ انڪار جو انڪار اثبات هوندو آهي. انهيءَ ڪري ان مان الله جي ربوبيت ثابت ٿي ويئي جنهن جي تقاضا حلم آهي ۽ الست بربرڪم جي معنيٰ آهي ڇا ائون توهان جو رب نہ آهيان؟ تہ ربوبيت جي انڪار جو مطلب ڪاوڙ آهي، انهيءَ ڪري اهو الست بربرڪم جو جملو پنهنجن صفتن ڏانهن اشارو آهي. هاڻي هيءَ ڳالھ تہ ربوبيت جو نہ هئڻ نج احديت واري درجي جي ڳالھ آهي ۽ اها ڳالھ خواص کي سمجھائڻ جي آهي. عوام جي اڳيان ان جي تقرير مناسب نہ آهي. قهر ۽ لطف، الله تعاليٰ جون اهي ٻئي صفتون صبا (صبح جي ٿڌي هوا) ۽ وبا وانگر آهن. صبا پرورش ڪندي آهي وبا فنا ڪندي آهي. انهن مان هڪ مقناطيس آهي جيڪا لوھ کي ڇڪيندي آهي يعني صفتِ قهر سنگدليءَ لاءِ آهي ۽ ٻي صفتِ حلم ۽ لطف اها ڪُهريا وانگر آهي جيڪا نرم دٻين کي پاڻ ڏانهن مائل ڪندي آهي (مقناطيس پٿر کي ڇڪيندي آهي. ڪُهريا اهو پٿر جيڪو ڪڪ کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندو آهي) دنيا ۾ الله تعاليٰ جي پنهنجن صفتن جو ظهور آهي. اُن جو هادي هجڻ راست باز ۽ سچارن کي ڇڪيندو آهي ۽ ان جو مصل هجڻ غلط ڪارن کي ڇڪيندو ۽ ڪشش ڪندو آهي. مطلب تہ جهڙي جنهن جي استعداد آهي ان مطابق ان جو ميلان (لاڙو) آهي دنيا ۾ هر شيءِ جي ڪشش پنهنجي هم جنس ڏانهن آهي. معدي جو اهو ئي حال آهي، فرش جو اهو ئي حال آهي، دوست ۽ دشمن جو اهو ئي حال آهي، نور ۽ نار جو اهو ئي حال آهي. مطلب تہ ڪائنات ۾ هر هڪ شيءِ پنهنجي جنس کي ڪشش ڪري رهي آهي.

اياز کي حڪم تہ جلد فيصلو ڪر، چو تہ انتظار موت کان وڌيڪ اڻڌائيندڙ ٿيندو آهي

اے اياز این کار را زود تر گذار

زانکہ نوعِ انتقام ست انتظار

ترجمو: ”اي اياز، اهو ڪم جلدي ڪر ڇاڪاڻ تہ انتظار بہ هڪ قسم جو انتقام آهي.“

اياز عذر پيش ڪيو تہ ڏوهارين جو فيصلو ڪرڻ بادشاهه جو ڪم آهي. بادشاهه جي اڳيان منهنجو مثال ائين آهي جيئن زهره ۽ عطارد ۽ شهابِ ثاقب جي سج جي اڳيان ڪا حقيقت نہ آهي. جيڪڏهن آئون پنهنجي حقيقت چيل ۽ گودڙيءَ کان وڌيڪ سمجھان ها تہ ان چيل ۽ گودڙيءَ جي حفاظت ڪري ان حالت ۾ چو مبتلا ٿيان ها، تان تہ دشمن مون تي ملامت ڪن ۽ حاسد طرح طرح جا خيال ڪن. انهن حاسدن جي حالت تہ اُن شخص جهڙي آهي جيڪو واه ۾ هن لاءِ هٿ وجهي تہ ان مان سڪل پتر ڪڍي. واه مان سڪل پتر ڳولڻ ۽ مڇيءَ کي سڪل رستن تي ڳولڻ برابر آهي. انهن حاسدن مون کي صاحبِ جفا سمجهيو ۽ اهڙو بيوفا سمجهيو جنهن سان وفا کي شرم اچي. بزرگ فرمائي ٿو تہ ٻڌڻ وارا اهل نہ آهن ورنہ آئون وفا جي مضمون کي واضح ڪري بيان ڪريان جيئن تہ عوام حقيقت جي بيان ۾ شبها ۽ اعتراض پيش ڪندا آهن انهيءَ ڪري انهن کي اهو سمجھائڻ مشڪل آهي. انهيءَ ڪري اسين انهن کي معمولي ڳالهيون ٻڌايون ٿا. جيڪڏهن تون مجاهدن جي ذريعي پنهنجي جسم کي کوليندين تہ مغز بنجي ويندين پوءِ مغز جي ڳالھ سمجهيندين. جيستائين اخروٽ جو ڳر ڪل ۾ هوندو آهي تہ وڃندو آهي جڏهن ڪل ٽٽي ويندي آهي تہ پوءِ ان جو

وڃڻ ختم ٿي ويندو آهي. مغز ۾ به آواز آهي، پر جسم جا ڪن ٻڌڻ جا ناهن. جيڪڏهن مغز ۾ آواز نه هجي ته ڪل جي آواز کي ٻڌڻ ڪير پسند ڪري! ڪل جو آواز هن ڪري برداشت ڪيو ويندو آهي ته مغز تائين رسائي ٿئي. انسان مجاهدن سان چپ ۽ ڪن بنجي وڃي، تڏهن ان جا چپ رازن جي ماڪي چڪندا آهن. انسان هر وقت ڳالهائيندو آهي ڪڏهن نظر پڙهندو آهي ڪڏهن نشر، ڪنهن ڏينهن آزمائشي طور تي اهو خاموش ٿي ڏسي ته خاموشيءَ جا فائدا سامهون ايندا. روز مره جي عادت خلاف ڪجهه مجاهدو ڪر. لذت ڪاڏا گهڻا ڪاڏا آهن. ڪو ڏينهن روزو رکي ڏس. گهڻيون راتيون سٽو آهين ڪا رات بيداري جي حالت به حاصل ڪر. عمر جو زياده حصو پوڳن ۾ گذريو آهي ڪجهه مجاهدو ڪري به ڏس.

گفتگوءَ کان پوءِ خاموشيءَ جي صبر کي آزمائڻ جي حڪايت

آل کي را در قيامت ز انتباه

در کف آمد نامه عصياں سياه

ترجمو: ”تنبيه حاصل ڪرڻ جي لاءِ قيامت ۾ هڪ شخص جي هٿ ۾ گناهن جو ڪارو اعمال نامو اچي ويو.“
ڪنهن جي مرڻ تي تعزيت جو خط لکيو ويندو هو ته ان جي پاسن کي ڪارو ڪيو ويندو هو. هاڻي به اخبارن ۾ موت جي خبر کي ڪاري بارڊر ۾ شايع ڪيو ويندو آهي.

تعزيت جي خطن وانگر ان اعمال نامي جي پيشاني ڪاري هئي. اعمال نامي جو متن ۽ حاشيو گناهن سان ڀريل هو. ساڄو هٿ بابرڪت آهي. سٺو اعمال نامو ساڄي هٿ ۾ ڏنو ويندو آهي، کاٻي هٿ ۾ سٺو اعمال ڪونه ڏنو ويندو. انسان کي صبر ۽ خاموشي سان پنهنجي اعمال نامي تي هن دنيا ۾ غور ڪرڻ گهرجي. دڪان ۾ جوراب ۽ جوتا ڏسي ڪري پائڻ کان پهريان سڃاڻي وٺندا آهيو، اهڙي طرح اعمال نامي کي موت کان اڳ سڃاڻي وٺو. جهڙي طرح باندر ۽ شينهن جو آواز جدا آهي اهڙي طرح سٺا ۽ بُرا اعمال ناما به جدا اثر رکن ٿا. ماهيت کي بدلائڻ الله جي قدرت آهي، اهو بُري کي ڀلو بنائي سگهي ٿو، اهو هر بُرائي کي ڀلائي ۾ تبديل ڪندو آهي. جيڪڏهن انسان ان جي لائق آهي ته ان جو اعمال نامو ساڄي هٿ ۾ ڏنو ويندو. جيڪڏهن اهو الله جي درٻار سان وابسته ٿي ويندو آهي ته الله جون مهربانيون ان کي هن جي قابل بنائينديون آهن ته ان جو اعمال نامو ساڄي هٿ ۾ ملي. ڇا تون مناسب سمجهين ٿو ته اعمال نامو ساڄي هٿ مان لنگهي کاٻي ۾ اچي. اهڙو اعمال نامو جيڪو ظلم ۽ زيادتي سان ڀريل آهي ساڄي هٿ ۾ ڪيئن اچي سگهي ٿو؟

جيڪڏهن انسان گناه گار آهي ته ان کي اڳ ۾ توبه ڪرڻ گهرجي. انسان کي هي خيال نه ڪرڻ گهرجي ته آخري عمر ۾ توبه بيڪار آهي. وَنْ جَا پَن جِيڪڏهن چڻي وڃن ۽ ان وڻ جي پاڙ کي پاڻي ڏنو وڃي ته فائد مند آهي. انسان جيڪڏهن نيڪوڪار بنجي وڃي ٿو ته ان جون اڳيون خطائون نه فقط معاف ٿين ٿيون پر نيڪين ۾ تبديل ٿي وڃن ٿيون. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا (التحریم: 8) ”الله ڏانهن مخلصانه توبه ڪريو.“ مولانا روميءَ نصوح کي هڪ شخص قرار ڏنو آهي. ان جيڪا توبه ڪئي ان کي نصوح جي توبه فرمائي ٿو.

نصوح واري توبه بابت حڪايت

جيڪو شخص نصوح واري توبه ڪري ٿو ان کان ان گناه جو دوباره ٿيڻ ائين محال آهي جيئن ڏڌل ڪير جو ٻيهر ٿڻ ۾ واپس وڃڻ محال آهي. عشق کي عشق ئي ڪٽي سگهي ٿو، جيڪڏهن ڪو ڪنهن معشوق جو عشق فنا ڪرڻ چاهي ته ٻئي معشوق سان عشق ڪري. گناه کان توبه ڪرڻ کانپوءِ جيڪڏهن ان گناه کان نفرت ٿي وئي آهي

ته اها توبه جي قبول ٿيڻ جي نشاني آهي. انسان جڏهن نيڪي ڪرڻ گهري ته ان جي لاءِ نيڪيءَ جا رستا کوليا ويندا ۽ جڏهن بُرائي ڪندو ته ان جي لاءِ بُرائي جا رستا کلي ويندا آهن.

بود مردے پیش ازین نامش نصوح

بدر ذلای زنان او را فتوح

ترجمو: ”اڳ ۾ هڪ مرد هو جنهن جو نالو نصوح هو. عورتن کي غسلخاني ۾ مهٽڻ سان ان کي ڏوڪڙ ملندا هئا.“
يعني اهو شخص عورتن کي وهنجاري روزي ڪمائيندو هو. نصوح جو چهرو زنانو هو ۽ هن پنهنجي مردانه قوت کي لڪائي رکيو هو. نصوح پنهنجو پاڻ کي عورت ظاهر ڪري زناني غسل خاني ۾ نوڪري ورتي هئي. زنانو لباس پائيندو هو ان غسل خاني ۾ شهزاديون وهنجڻ اينديون هيون. نصوح ان ڪم کان ڪيترا دفعا توبه ڪئي پر اهو توبه تي قائم نه رهيو. نصوح هڪ عارف وٽ ويو. ان عارف کان دعا جي فرمائش ڪيائين. اهو درويش ان جي گناه کان واقف هو پر هن ظاهر نه ڪيو. الله وارا ماڻهن جي قلبي ڪيفيتن کان واقف ٿي ويندا آهن پر ظاهر ڪونه ڪندا آهن. جيڪو شخص رازن کان واقف ٿي ويندو آهي ان جي وات تي تالو لڳي ويندو آهي. ان عارف چيو: نصوح جنهن گناه کان تون خود واقف آهين خدا توکي ان کان توبه ڪرڻ جي توفيق ڏي.

عارف واصل جو الله تعاليٰ آڏو عرض خدا جو خدا اڳيان باڌائڻ آهي

الله وارن کي الله تعاليٰ سان پورو قرب حاصل هوندو آهي پوءِ انهن جو الله تعاليٰ کان دعا گهرڻ ائين آهي جيئن خدا پنهنجو پاڻ کان دعا گهري. سندن دعا جي مقبول نه ٿيڻ جي ڪا معنيٰ نه آهي. حديث قدسي آهي الله تعاليٰ فرمائي ٿو: جڏهن هڪ انسان نفلن ذريعي مون سان قرب حاصل ڪري ٿو ته آئون ان انسان جا عضوا بنجي وڃان ٿو. حضور ﷺ جي مٿي اڇلائڻ کي الله تعاليٰ پنهنجو اڇلائڻ قرار ڏنو آهي.

آل دُعا از هفت گرووں درگذشت

کار آل مسکین باخر خوب گشت

ترجمو: ”اها دعا ستن آسمانن کي پار ڪري ويئي. نيٺ ان مسڪين جو ڪم پلو ٿي ويو.“
نصوح جي لاءِ ان عارف جي دعا پنهنجو ڪم ڪيو. شيخ جيتوڻيڪ فاني آهي پر ان جي ڳالهه خدا جي ڳالهه آهي. جڏهن خدا پنهنجو پاڻ کان سوال ڪري ته اهو پنهنجي دعا کي ڪيئن رد ڪندو. الله تعاليٰ جي ڪاريگريءَ هڪ سبب پيدا ڪيو. جنهن ان کي گناهن کان نفرت ڏياري. اهو سبب موتي جو گم ٿيڻ هو. جيڪو ان جي توبه جو سبب بنيو. نصوح غسل خاني ۾ ڪم ڪري رهيو هو. ان دوران شهزاديءَ جو هڪ موتي گم ٿي ويو. اهو موتي ڪن جي والي جو هو ۽ عورت موتي ڳولڻ لڳي. جتي ان ڪپڙا لاهي رکيا هئا اتي ڳولڻ لڳي. سامان ۾ موتي نظر نه آيو ۽ چور به ظاهر نه ٿيو. تمام گهڻي ڪوشش ڪيائون مرد ۽ عورتون سيئي ڳولڻ لڳا ۽ اعلان ڪيو ويو ته پوڙها ۽ جوان سيئي اگهاڙا ٿين. هڪ پوءِ دربان عورتن تلاشي ورتي پر موتي هٿ نه آيو. نصوح کي هي ڊپ هو ته جيڪڏهن ان کي ننگو ڪيو ويو ته ان جو راز کلي ويندو، نتيجي ۾ متان کيس ماريو وڃي! سو هاڻي خدا کان آزي نيزاري، روح ۽ راڙو شروع ڪري ڏنائين.

”اي الله! مون گهڻا دفعا توبه ڪئي ۽ واعدو ٿوريو آهي، مون اهو ڪيو جيڪو منهنجي لائق هو. نصوح چئي رهيو هو ته جيڪڏهن منهنجي ڪپڙن جي تلاشي ورتي وئي ته سخت مصيبت اچي ويندي. ان غم جي باهه جگر ۾ لڳي آهي. سڙڻ جي خوشبو اچي رهي آهي. هو خدا کي چئي رهيو هو ته مون تنهنجي رحمت جو دامن جهليو آهي.“

نصوح تلاشي جي دوران چئي رهيو هو ته ڪاش آئون پيدا نه ٿيان ها ۽ جيڪڏهن پيدا ٿيان ها ته جهنگ ۾ ڪو بگهڙ مون کي ڪائي وڃي ها. اي الله! تون رحم ڪر، آئون چئني طرفان مُصِيبَت ۾ آهيان. مون ئي هن پریشانيءَ ۾ مرڻ گهرجي. اي الله منهنجو وقت تنگ آهي منهنجي فرياد رسي ڪر، مون هر نه ڪرڻ واري ڪم کان توبه ڪئي، منهنجي پرده پوشي فرمائ، منهنجي هن دفعي توبه قبول ڪر، جيڪڏهن هن دفعي کانپوءِ ڪوتاهي ڪريان ته پوءِ دعا ۽ ڳالهه نه ٻڌج. زاري ڪري رهيو هو ۽ ڳوڙها ڳاڙي رهيو هو ۽ چئي رهيو هو ته جلاد جي ور چڙهن وارو آهيان. ڪو نصراني به ائين نه مري، ڪو بد دين به ائين نه ٿئي. هو پنهنجي جان تي نوحا پڙهي رهيو هو، ساههون جلاد ملڪ الموت کي ڏسي رهيو هو. هن خدا کي ايتري قدر پڪاريو جو درو ديوار گونجي اٿيا.

نصوح جي تلاشيءَ جي نوبت اچڻ ۽ معاملو حل ٿيڻ

درميانِ يا رب و يارب بُد او

بانگ آمد از ميانِ جستجو

ترجمو: ”هو يارب يارب ۾ لڳو پيو هو، تلاشيءَ جي دوران آواز آيو.“

اسان سڀني جي تلاشي ورتي، اي نصوح اڳي اچ. ان وقت نصوح بيهوش ٿي ويو ۽ روح پرواز ڪري ويو ۽ نصوح جا حواس ختم ٿي ويا، پٿر وانگر ٿي ويو. ان بيهوشيءَ ۾ ان کي قُربتِ حق ميسر ٿي ويئي. ان انتهائي مايوسيءَ کيس درياءُ رحمت جي ڪناري تي پهچائي ڇڏيو. روح جسم کان پاڪ ٿي ڪري دربارِ خداوندي ۾ پهچي ويو. روح جسم ۾ اهڙي طرح قيد آهي جهڙي طرح انسان ڪاٺ ۾ قيد ڪيو ويندو آهي. جڏهن جسم بيهوش ٿي ويندو آهي ته روح پرواز ڪري بادشاهه وٽ پهچي ويندو آهي. جڏهن رحمت جو درياءُ جوش ۾ ايندو آهي تڏهن جنهن تي به چنڊا پوندا آهن، ان ۾ زندگي پيدا ٿي ويندي آهي. ابر رحمت سان ڌڙو موتي بنجي ويندو آهي. اهو بي رونق مٽيءَ مان گل پيدا ڪندو آهي. پُراڻا مٿل زنده ٿي ويندا آهن، بَرُو پلو بنجي ويندو آهي. سُڪل زمين سرسبز بنجي ويندي آهي، بُغض ۽ ڪينو ختم ٿي ويندو آهي، بگهڙ ۽ پڪري گڏجي پاڻي بڻجندا آهن.

موتي ملڻ ۽ شهزاديءَ جي درٻارن ۽ ٻانهين جو نصوح کان معافي گهرڻ کي چمڻ ۽ معذرت ڪرڻ.

بانگ آمد ناگهاں کہ رفت بيم

شد پديد آں گم شده دُرّ یتیم

ترجمو: ”اوچتو آواز آيو، خوف ختم ٿيو، اهو ناياب گم ٿيل موتي ملي ويو آهي.“

هاڻي هي اعلان ٿي ويو ته ڏپ ۽ خوف جو وقت ختم ٿي ويو موتي ملي ويو آهي. جڏهن موتي ملي ويو تڏهن ان جي ملڻ جي خوش خبري ڏني ويئي. سڀني تعلق وارن شهزاديءَ کان انعام جي درخواست ڪئي. حمام ۾ خوشيءَ جا نعرا ٻڌائي رهيا هئا ته غم ٽري چڪو آهي. هاڻي نصوح بيهوشيءَ مان هوش ۾ آيو ته هن جي نور جي اها ڪيفيت هئي جيڪا سئو روزن جي چلي کانپوءِ هوندي آهي. هر شخص ان جا هٿ چمي ۽ معافي وٺي رهيو هو. سڀني نصوح کي چيو ته اسان توهان تي بدگماني ڪئي هئي، اسان کي معاف ڪر. غيبت ۽ ڳلا ڪي پاڻ جي گوشت خوريءَ سان تعبير ڪيو ويندو آهي. نصوح تي زياده بدگماني هن ڪري هئي ته هو شهزاديءَ سان زياده ويجهو هو. شهزاديءَ جو جسم مهڻ لاءِ نصوح مخصوص هو. ٻئي هڪ روح به جسم بنيل هئا. ان بدگماني جي تقاضا هي هئي ته سڀ کان پهرين نصوح جي تلاشي ورتي وڃي پر ان جي عزت بچائڻ جي لاءِ ان کي موقعو ڏيئي رهيا هئا ته جيڪڏهن موتي ان وٽ آهي ته ڪنهن جاءِ تي رکي ڇڏي ۽ الزام کان بچي وڃي. غسل خاني جا متعلق ۽ نوڪر اڃا بيٺا هئا ۽ نصوح کان

معافيون وٺي رهيا هئا. ۽ نصوح چئي رهيو هو ته اهو الله جو ڪرم هو ورنه جيڪو توهان چيو آئون ان کان وڌيڪ بدتر آهيان. آئون دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ گنهگار آهيان. توهان جيڪي ڪجهه چيو اهو ته هڪ سيڪڙو آهي. ان باري ۾ چاهي ڪنهن کي شڪ هجي پر مون کي پنهنجي برائيءَ جو يقين آهي. منهنجي بد اعمالين کي مون کان سواءِ ٻيو ڪير ڄاڻي سگهي ٿو. نصوح چيو: پنهنجي بُراين کي آئون ڄاڻان ٿو يا منهنجو خدا ڄاڻي ٿو. شروعات ۾ شيطان منهنجو استاد هو پر پوءِ آئون برائي ڪرڻ ۾ شيطان جو به استاد بنجي ويس. اهو الله جو ڪرم آهي جو هو منهنجي پرده پوشي ڪري ٿو ۽ منهنجي ڦاٽل کي سبي ڇڏي ٿو. هن نه رڳو منهنجي گناهن کان قطع نظر ڪيو پر منهنجي بُراين کي پلائين سان بدلایو. هاڻي آئون سڀني دنياوي نائن کان سَرو ۽ سوسن وانگر آزاد آهيان. هاڻي ان منهنجو نالو نيڪن ۾ لکي ڇڏيو آهي ۽ مون دوزخي کي جنتي بنائي ڇڏيو آهي. مون پنهنجي خطاڪاري تي آه ڪئي. ان آه رسيءَ جو ڪم ڪيو ۽ گناهن جي ڪوه مان ٻاهر نڪري آيس. دنيا جي حرص ۽ هوس جي تنگيءَ ۾ هئس. آئون هاڻي پوري جهان ۾ نٿو سمائجان، جيڪڏهن منهنجو وار وار به الله جو شڪر ادا ڪري ته ممڪن نه آهي. مغفرت کانپوءِ جنتي چوندو ته يَلَيْتَ قَوْمٌ يَعْلَمُونَ ﴿٢٦﴾ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرِمِينَ ﴿٢٧﴾ (يس: 26) ”ڪاش منهنجي قوم هن ڳالهه کي ڄاڻي وٺي ته منهنجي خدا منهنجي بخشش ڪئي آهي ۽ مون کي باعزت ماڻهن مان بنايو آهي.“

شهزاديءَ جو نصوح کي توبه مستحڪم ٿيڻ کانپوءِ مالش جي لاءِ ٻيهر سڏڻ

بعد ازان آمد کي کز مرحمت

دختر سلطان ما ميخواندت

ترجمو: ”ان کانپوءِ ڪو آيو ته مهربانيءَ ڪر، اسان جي بادشاهه جي چوڪري توکي سڏي رهي آهي.“ انهن سڀني واقعن کانپوءِ نصوح جي گهر پيغام آيو ته توکي شهزادي سڏي رهي آهي، هو توکان بدن مهٽائڻ چاهي ٿي. نصوح چيو ته هاڻي منهنجو هٿ بيڪار آهي ۽ آئون بيمار آهيان، تون ئي ان جي مالش ڪر ۽ ميت سان ان کي وهنجار. نصوح دل ٽي دل ۾ چئي رهيو هو ته تلاشي جو ڊپ منهنجي دل مان ڪڍهن نٿو نڪري سگهي. هاڻي مون ان ڪم کان اهڙي توبه ڪئي آهي جيڪا مرڻ تائين ڪونه ٿيندي.

توبه ۽ شرمندگيءَ کي وساري ٻيهر مصيبت ۾ قابو ٿيڻ

هن حڪايت مان هي ٻڌائڻ مقصد آهي ته هڪ دفعو مصيبت مان چوٽڪارو لهڻ کانپوءِ ٻيهر مصيبت ۾ ڦاسڻ جو تمام خراب انجام ٿيندو آهي، اهڙي شخص جو مثال پاڙ کان سواءِ وڻ وانگر آهي جيڪو ڏينهن ڏينهن سُڪندو ويندو آهي ۽ ان جا پن ڪرندا رهندا آهن.

غازي بُود و مر اُورا يک خري

پُشت ريش اِشکم تهي تن لاغري

ترجمو: ”هڪڙو ڏوهي هو جنهن جو چيلهه ڦٽيل، ڪمزور جسم ۽ خالي پيٽ وارو گڏهه هو...“ گڏهه ڪمزور ٿي ويو هو. رات ڏينهن پٿريلي زمين ۾ بي سَرو سامان ۽ گاهه کان سواءِ بُڪ ۾ اندو ٿي ويو هو. ان جي پاسي ۾ چشمي وارو جهنگ هو جنهن ۾ هڪ شينهن هو جنهن جو ڏندو شڪار ڪرڻ هو. هڪڙي ڏينهن شينهن جي نر هاڻي سان جنگ ٿي پيئي جنهن ۾ شينهن زخمي ٿي پيو ۽ شڪار کان عاجز ٿي ويو. گهڻي وقت کان اهو شڪار جي قابل نه هو ۽ ٻيا جانور جيڪي ان جو اوڀر کائيندا هئا، اهي به هاڻي بُڪ ۾ مرڻ لڳا. شينهن هڪ لومڙيءَ کي چيو ته ڪنهن گڏهه کي پلائي مون وٽ وٺي اچ. گڏهه نه ملي ته ڍڳو به صحيح آهي. (لومڙيءَ جون چالاڪيون

مشهور آهن.) جڏهن آئون گڏھ جي گوشت مان طاقت وٺندس ته پوءِ ٻيو شڪار ڪندس. اُن گڏھ مان آئون ڪجهه کائيندس باقي توکي ڏيندس، مطلب ته گڏھ کي ريجھائي مون وٽ وٺي اچ.

قُطب، عارف ۽ واصل جي مرتبن جو بيان

قُطب شير و ميد ڪردن ڪار او

باقياں اين خلق باقي خوار او

ترجمو: ”قُطب شينهن آهي ۽ شڪار ڪرڻ ان جو ڪم آهي، باقي هيءُ مخلوق ان جو اوڀر کائڻ واري آهي.“

جيڪو شخص پنهنجي دور جو قُطب هوندو آهي اهو اسرار ۽ معارف جو براه راست استفادو ڪندو آهي ۽ ٻيا اوليائي، اوتار، نجباء ۽ نقباء ان جي واسطي سان فيضياب ٿيندا آهن. هر ولي جو فرض آهي ته اهو زماني جي قُطب جي خوشنودي حاصل ڪري ۽ ان کي خوش رکي. جيڪڏهن قُطب رنجيده ٿي ويندو آهي ته ٻيا ماڻهو بي سرو سامان رهجي ويندا آهن. ٻين ماڻهن جي روزي ان جو اوڀر آهي. قُطب ۽ ٻي مخلوق جي اها ئي نسبت آهي جيڪا عقل ۽ ٻين عضون جي آهي. عضوا عقل جي ذريعي خوراڪ حاصل ڪندا آهن. قُطب تي روحاني ضعف طاري نٿو ٿي سگهي. قُطب جي روح ۽ جسم جي اهائي نسبت آهي جيڪا حضرت نوح عليه السلام ۽ ٻيڙيءَ جي هئي. قُطب کي جنهن مدد جي ضرورت آهي اها ان جي جسماني مدد آهي. تون جيڪا ڪجهه قُطب جي بدني خدمت ڪندين اها تنهنجي لاءِ مفيد آهي. حضور ﷺ سان ملي ڪري جهاد ڪرڻ کي الله تعاليٰ پنهنجي مدد قرار ڏنو آهي ۽ فرمايائين ته ان مدد جو فائدو توهان کي بصورت مدد خداوندي حاصل ٿيندو. جهڙي طرح لومڙي شينهن جي لاءِ شڪار ڪري ٿي ۽ ان مان خود فائدو حاصل ڪري ٿي، اهڙي طرح توهان به جيڪڏهن قُطب جي بدني خدمت ڪندؤ خود فائدو حاصل ڪندؤ. قُطب جو ارادت مند قُطب کي جيڪي ڪجهه ڏيندو اهو لومڙيءَ جي شڪار وانگر هوندو جنهنجو توهان کي فائدو ٿيندو. قُطب جو مُنڪر بخود (هاتار) آهي جنهن جي ڪمائي مُردار هوندي آهي. پر قُطب وٽ پهچي اُن جو مُردار پئڻو ختم ٿيندو آهي، جيئن چيڻي جو پاڻ زمين ۾ پوندو آهي ته ان جي خاصيت بدلجي ويندي آهي.

لومڙيءَ جو شينهن کي جواب ڏيڻ

گفت رُوبه شير را خدمت ڪنم

حيلها سازم ز عقلش برکنم

ترجمو: ”لومڙيءَ شينهن کي چيو ته آئون خدمت بجا آڻينديس، تدبيرون ڪنديس، اُن کي عقل کان بيگانو ڪنديس.“

لومڙيءَ شينهن کي چيو ته آئون حڪم جي تعميل ڪنديس ۽ پنهنجي تدبير سان شڪار کي بيوقوف بنائينديس. لومڙي گهمي ڦري رهي هئي ته ڏوٻيءَ جو گڏھ اُن کي مليو. لومڙيءَ اُن کي گرمجوشيءَ سان سلام ڪيو. لومڙيءَ گڏھ کي چيو توهان هن سُڪل پٿريلي جهنگ ۾ ڇو پيا آهيو؟ گڏھ چيو ته اها خدائي تقسيم آهي، جيڪو منهنجو حصو آهي آئون ان تي راضي آهيان، انسان کي هر حالت ۾ شڪر ادا ڪرڻ گهرجي ۽ سوچڻ گهرجي ته الله تعاليٰ کيس هن کان بدتر حالت ۾ ڪونه ڪيو. الله جي تقسيم تي شڪايت ڪرڻ ڪُفر آهي، صبر ڪرڻ گهرجي، صبر سان ڪشادگي پيدا ٿيندي آهي. رزق خدا جو تقسيم ڪيل آهي. جڏهن هو سڀني جو مالڪ آهي ته ان جي تقسيم تي راضي رهڻ ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته هو سڀني جو آقا آهي. جانورن ۽ ڪيترن ماکوڙن کي به اهو ئي رزق رسائي ٿو، جيڪي قدر جاندار آهن سڀ ان جي ئي نعمتن مان رزق حاصل ڪري رهيا آهن. دنيا جي سڀ مخلوق ان

جي ٿي خوانِ نعمت مان روزي حاصل ڪري رهي آهي. سڄي مخلوق تي الله تعاليٰ روزي پهچائي رهيو آهي. ڪوبه جاندار روزيءَ کان محروم ناهي. جيڪڏهن تون زنده دل آهين ته راضي ره، هو هر ٻانهي کي روزي پهچائي ٿو. الله کانسواءِ سڀ دشمن آهن. الله سڀني جو دوست آهي ته دوست جي شڪايت دشمن سان ڪرڻ بيوقوفي آهي. جنهن حالت ۾ جيڪو به آهي ان کي شڪر گذار هئڻ گهرجي. ته هو ان کان بدتر حالت ۾ نه آهي. جيستائين مون کي معمولي روزي آهي آئون وڌيڪ روزيءَ جي خواهش نه ڪندس. ڇاڪاڻ ته هر وڌيڪ نعمت سان گڏ ڪا به تڪليف ڏيڻ واري شيءِ لڳل هوندي آهي. خزاني سان گڏ نانگ آهي، گل سان گڏ ڪنڊو آهي ۽ خوشيءَ سان گڏ غم آهي.

پخالي گڏهه ۽ عربي گهوڙي جي حڪايت

هن حڪايت مان هي سمجھائڻ مقصد آهي ته شاهي طنبيلي جي گهوڙن کي چڱي طرح خوراڪ ملندي هئي ته ان سان گڏ انهن کي جنگ ۾ تير به کائڻا پوندا هئا. انسان کي گهرجي ته دعاءِ مغفرت ۽ الله جي عنايت جو طالب بنجي. جيڪڏهن ان کي هي شيءِ حاصل ٿي ويندي ته مصيبتن جي ڪڙاڻ مٽائڻ ۾ تبديل ٿي ويندي. جيڪڏهن انسان نه آزمائيل نعمت جي تمنا ڪندو، ته ان سان مصيبت ۾ پريشان ٿي ويندو دنيا جي هر لذت سان ڪا به مصيبت وابسته آهي دائو آهي. ته ان سان گڏ ڄار به آهي. انسان دائي جي تمنا ڪري ٿو، اهو ڄار کان غافل هوندو آهي.

بود سقائي مر اُورا يڪ خرے

گشته از محنت دوتا چول چنبرے

ترجمو: ”هڪ پخالي جو گڏهه تڪليف جي ڪري دال (د) وانگر ٿيڻو ٿي ويو هو.“

گهڻي ٻار جي ڪري گڏهه جي چيلهه ۾ سوين ڦٽ ٿي ويا هئا. ان گڏهه کي مصيبتن جي ڪري موت جي تمنا هئي. جو ته پري رهيا سڪل گاهه به پيٽ پرن لاءِ نه ملندو هوس ۽ هر وقت لوهه جي سيخ سان مار کائيندو هو جنهن جي ڪري ان جا پٺا زخمي هئا. طنبيلي جي داروغي ان کي ڏٺو ۽ مٿس رحم ڪيو، ڇاڪاڻ ته اهو گڏهه جي مالڪ جو واقف هو. مالڪ کان حال پڇيائين مالڪ چيو ته منهنجي مفلسي ۽ ڪوتاهي جي ڪري گڏهه جو هي حال آهي. هن کي چارو نٿو ملي. داروغي چيو ته چند ڏينهن جي لاءِ اهو منهنجي حوالي ڪر ته شاهي طنبيلي ۾ کائي طاقت ورتي. مالڪ گڏهه داروغي جي حوالي ڪيو. داروغي هن کي شاهي طنبيلي ۾ ٻڌو. پخالي جي گڏهه شاهي طنبيلي ۾ عربي گهوڙا ڏٺا، جيڪي عمدي حالت ۾ هئا. طنبيلي جي زمين چنڊڪاريل هئي. دائو ۽ گاهه بروقت سڀني گهوڙن کي ملندو هو، انهن جي بدن تي گرگريو لڳندو ۽ مالش ٿيندي هئي. اهو ڏسي پخاليءَ جي گڏهه آسمان ڏانهن منهن ڪري دعا گهري: اي الله! آئون به تنهنجي مخلوق آهيان، آئون ايتري قدر مصيبت ۾ ڇو آهيان، ڏينهن جو مالڪ جا موچڙا! انهن موچڙن جي تڪليف ۽ بُڪ ۾ رات گذاريان ٿو ۽ هر وقت موت جي تمنا ڪريان ٿو. هي عربي گهوڙا ڪيتري قدر عيش عشرت ۾ آهن، تو مون کي مصيبتن جي لاءِ ڇو خلقيو آهي؟ ڪجهه ڏينهن کانپوءِ جنگ جو اعلان ٿيو ۽ انهن عربي گهوڙن تي تنگ چڪڻ جو وقت اچي ويو. اهي گهوڙا فوج سان گڏ جنگ جي ميدان ۾ ويا ۽ اُتي دشمنن جي نيزن ۽ تيرن سان زخمي ٿيا. جنگ مان موٽي اچي اهي گهوڙا طنبيلي ۾ پُٺن ۾ ڪريا، نعل بندن انهن جا پير ٻڌا ۽ تير ڪيڻ جي لاءِ انهن جي بدنن ۾ چير ڏيڻ شروع ڪيائون. پخالي جي گڏهه جڏهن عربي گهوڙن جي اها حالت ڏٺي تڏهن دعا گهرڻ لڳو ته آئون فقر ۽ عافيت تي راضي آهيان، ساز و سامان سان گڏ اها زخم خوري مون کي منظور نه آهي.

لومڙيءَ جو گڏهه ڪي جواب ڏيڻ

گفت رُوبه جُستنِ رزقِ حلال
فرض باشد از برائے امتثال

ترجمو: ”لومڙيءَ چيو حلال رزق جي تلاش ڪرڻ حڪم بجاءِ آڻڻ جي لاءِ فرض هوندو آهي.“
گڏهه جي تقرير ٻڌي ڪري لومڙيءَ چيو الله تعاليٰ جو حڪم آهي ته روزي تلاش ڪريو، انهيءَ ڪري حلال رزق جي طلب فرض آهي. دنيا عالمِ اسباب آهي. هتي تدبير ۽ سبب اختيار ڪرڻ کانسواءِ ڪو مقصد پورو نٿو ٿئي. قرآن پاڪ ۾ حڪم آهي ته ”جمعي جي نماز مان واندا ٿي الله جو فضل يعني رزق طلب ڪريو.“ (الجمعة: 10) حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته الله تعاليٰ رزق جا دروازا بند ڪيا آهن ۽ دروازن کي تالا لڳايا آهن. انسان جي ڪوشش ۽ ڪمائن انهن جي تالن جي ڪنجي آهي. چاهيءَ کانسواءِ ڪو تالو نه کُليو آهي، انهيءَ ڪري رزق حاصل ڪرڻ جي لاءِ ڪمائن ضروري آهي. لومڙي گڏهه کي چيو ته جيڪڏهن تون ڪو به رويي ويهندين ته تو وٽ پاڻهي رزق هلي نه ايندو.

گڏهه جو لومڙي ڪي جواب ڏيڻ

گفت از ضعف توکل باشد آن
ورنه بدهد نان کسی کو داد جال

ترجمو: ”ان چيو توکل جي ڪمزوريءَ جي ڪري ايئن ٿيندو آهي ورنه اهو ماني به ڏي ٿو جنهن ساهه ڏنو آهي.“
گڏهه چيو ته سبب کانسواءِ رزق جو نه اچڻ توکل نه هجڻ جي ڪري آهي ورنه جيڪڏهن خدا تي پوري توکل ڪئي وڃي ته رزق خود ايندو آهي. دنيا طلبي جي لاءِ جستجو ڪرڻي پوي ٿي ورنه رزق ته خود پهچندو آهي. پڪڻ سڀ رزق روزي کائين ٿا، اهي نه ڪمائيءَ جي پويان آهن ۽ نه رزق کي ڪٽڻ وارا آهن. سڀن کي رزق ڏيڻ وارو روزي ڏي ٿو. هر هڪ جو حصو ان جي اڳيان رکي ٿو، جنهن صبر اختيار ڪيو رزق ان جي اڳيان اچي ٿو. جيئن ته انسان بي صبر آهي انهيءَ ڪري رزق جي تلاش ۾ ڦرندو رهي ٿو.

لومڙيءَ جو گڏهه جي ان ڳالهه جو جواب ڏيڻ ته آئون پنهنجي حصي تي راضي آهيان

گفت رُوبه آن توکل نادر ست
کم کے اندر توکل ماہرست

ترجمو: ”لومڙيءَ چيو اها توکل ناياب آهي. تمام گهٽ آهن جيڪي توکل ۾ ماهر آهن.“
لومڙيءَ گڏهه کي چيو: ايتري قدر توکل ته روزي خود اچي، تمام گهٽ آهي. توکل جو اهو مرتبو فقط بادشاهن کي حاصل آهي. حضور ﷺ قناعت ۽ صبر کي خزاني سان تعبير ڪيو آهي. خزانو هر شخص کي هٿ ڪونه ايندو آهي. انسان کي پنهنجي مرتبي تي رهڻ گهرجي، ورنه مصيبت ۾ مبتلا ٿي ويندو. جڏهن ته توکل جو مرتبو حاصل نه آهي ته انسان کي رزق جي تلاش ڪرڻ گهرجي.

گڏهه جو ٻيهر لومڙيءَ کي جواب ڏيڻ

گفت خر معکوس میگوئی بدان
شورو شر از طمع آید سوئی جان

ترجمو: ”گڏهه چيو سمجه ڪر، تون اُپتي ڳالهه چئي رهي آهين، جان تي تڪليف لالچ جي ڪري ايندي آهي.“

گذه لومڙيءَ کي چيو تون ابتي ڳالهه ڪرين ٿي. توڪل سان نه پر لالچ سان روح شور ۽ شر ۾ مبتلا ٿيندو آهي. قناعت نقصانڪار ناهي ۽ حرص فائديمند نه آهي. رزق ڪتن ۽ سوئرن کي بنا ڪمائڻ جي ملي ٿو. ڪڪر ۽ مينهن انسان جي محنت کانسواءِ ٿئي ٿو. جهڙي طرح انسان رزق تي عاشق آهي رزق به انسان تي عاشق آهي. انسان صبر ڪري ته رزق هلي ايندو آهي.

توڪل کي آزمائڻ واري زاهد جو قصو

آل کي زاهد شنيد از مصطفیٰ

که يقين آيد بجاں رزق از خدا

ترجمو: ”هڪڙي زاهد مصطفيٰ ﷺ (جي حديث) ٻڌي ته هر ڪنهن کي يقيناً رزق پهچي ٿو.“

هن حضور ﷺ جي اها ڳالهه ٻڌي هئي ته رزق لامحالہ پهچي ٿو، رزق به انسان جو عاشق آهي. ان ڳالهه کي آزمائڻ لاءِ اهو زاهد جهنگ ۾ هڪ جبل جي ٻئي پاسي وڃي ويٺو. هڪڙو قافلو اتان کان اچي لنگهيو جنهن کان رستو گم ٿي ويو هو. قافلي وارن ڏٺو ته ڪو ماڻهو سٽو پيو آهي. قافلي وارن کي تعجب ٿيو ته شهر کان پري هي اڪيلو شخص هتي ويٺو آهي، بگهڙن ۽ دشمنن کان به نٿو ڊڄي، خبر وٺون ته مئل آهي يا جيئرو؟ اهي قافلي وارا ان وٽ آيا ۽ ان کي جاڳائڻ جي ڪيائون پر ان ڄاڻي ٻجهي خاموشي اختيار ڪئي. چريو پريو ڪونه، اڪيون بند ڪري ڇڏيائين. قافلي وارن سمجهيو ته بُڪ جي ڪري بيهوش ٿي ويو آهي، پوءِ قافلي وارن کاڌو آندو ته هن کي ڪارائين پر زاهد پنهنجو وات بند ڪيو تان ته اهو سچائيءَ وارو وعدو ڏسي. اهو حال ڏسي قافلي وارن کي اڃان وڌيڪ رحم آيو ته بُڪ جي ڪري هن جون نسون سُڪي ويون آهن. زاهد جيئن ته ڏند پيڙي ڇڏيا هئا، قافلي وارن چريءَ جي ذريعي هن جو وات کوليو ۽ ٻوڙ ۾ مانيءَ جا ٽڪر پُسائي ان کي ڪارايائون. ان زاهد پنهنجي دل کي چيو ته تون راز کي ڄاڻين ٿي ۽ هيءَ آزمائش بطور نامر جي آهي. دل جواب ڏنو ته هائو مون کي ان جو علم آهي ته جان ۽ جسم جو رازق الله ئي آهي. بزرگ رومي فرمائي ٿو ته ان کان بهتر ٻيو ڪهڙو امتحان ٿيندو. ان مان معلوم ٿيو ته صابر وٽ رزق پاڻ هلي ايندو آهي. يقيناً توڪل اختيار ڪرڻ گهرجي. حرص ڪرڻ گذه پڻو آهي، جڏهن قافلي وارن جبراً ان زاهد کي کاڌو ڪارايو، تڏهن ان زاهد وات کوليو ۽ چيائين ته مون رزق جي معاملي ۾ حضور ﷺ جي فرمان کي آزمايو اهو بلڪل سچ آهي.

لومڙيءَ جو وري گذه کي جواب ڏيڻ ۽ ان کي ڪمائيءَ جو شوق ڏيارڻ

گفت روبه اين حكايت را بيل

دستها در گسب زن جهد المقل

ترجمو: ”لومڙيءَ چيو ته ان قصي کي ڇڏ، غريبائي ڪوشش سان ڪمائيءَ جي لاءِ هٿ هلا.“

خدا توکي هٿ هن لاءِ ڏنا آهن ته هٿن سان ڪم ڪر، پنهنجو پلو ڪر ۽ ڪمائي ٻين جي به مدد ڪر. معاشري ۾ هر شخص ٻئي جي ڪمائي جو محتاج آهي. هر پيشو هر شخص نٿو ڪري سگهي. هر پيشي وارو ڪمائي ٻئي جي مدد ڪري ٿو. واڍو پنهنجي ڏنڌي مان انهن جي مدد ڪري ٿو جن کي اهو ڪم نٿو اچي. اهڙي طرح ڪوري ۽ موچي پنهنجي ڪم ۾ آهن. پخالي پاڻيءَ وارو ڪم ڪري ٿو. مطلب ته دنيا جو معاشرو باهمي امداد سان قائم آهي پيٽ پرستي مناسب نه آهي، سنت طريقو اهو آهي ته انسانن کي ڪمائڻ گهرجي.

گڏھ جو لومڙيءَ کي جواب ڏيڻ ته توڪل بهترين ڪمائي آهي
گفت من به از توکل بر آبي
می ندانم در دو عالم کسبه

ترجمو: ”هن چيو ته آئون خدا تي توڪل کان، پنهنجن جهانن ۾ ڪا ڪمائي بهتر نٿو ڄاڻان.“
ان جي شڪر ادا ڪرڻ جهڙي ٻي ڪمائي آئون نٿو ڏسان. قرآن شريف ۾ فرمايو ويو آهي ته ”جيڪڏهن توهان شڪر ڪندؤ ته اسين اڃان وڌيڪ ڏينداسين.“ توڪل به ڪمائي جو هڪ طريقو آهي ۽ اهڙو طريقو آهي جو ٻين طريقن ۾ ان جي ضرورت پوندي آهي ۽ ان ۾ ڪنهن ٻئي ڌنڌي جي ضرورت نه آهي. انسان جيڪو به طريقو اختيار ڪري ٿو ان ۾ دعا ڪري ٿو ۽ خدا تي ڀروسو جو اظهار ڪري ٿو.

لومڙيءَ جو گڏھ کي جواب ڏيڻ

بعد ازاں گفتش کہ اندر مُہلکہ
نہی لَا تَلْقُوا بِأیدی تہلکہ

ترجمو: ”ان کان پوءِ لومڙيءَ گڏھ کي چيو ته هلاڪت ۾ پوڻ جي باري ۾ آهي ته ”پنهنجو پاڻ کي هلاڪت ۾ نه وجهو.“
لومڙيءَ چيو ته هٿ پير پڇي ويهڻ پنهنجو پاڻ کي هلاڪت ۾ وجهڻ آهي ۽ پنهنجو پاڻ کي هلاڪت ۾ وجهڻ جي منع آهي. سڪل ۽ پٿريلي جهنگ ۾ صبر ڪرڻ بيوقوفي آهي. الله جي دنيا وسيع آهي. هتان کان سر سبز علائقي ۾ هليو وڃ جتي ساوا گاه آهن. جهڙي جنت هجي. چيلهه تائين ساوڪ آهي. ايترو ڊگهو ۽ وڏو گاه آهي جو ان ۾ اٺ به لڪي وڃي. اتي هر پاسي چشما جاري آهن ۽ جانور امن ۽ عيش ۾ آهن. گڏھ ته بهرحال گڏھ هو. مولانا رومي فرمائي ٿو ته ان گڏھ کان هي نه ٿيو جو لومڙيءَ کي چوي ته جيڪڏهن تنهنجو بيان صحيح آهي ته تون ڇو بدحال آهين. گڏھ لومڙيءَ کي چوي ها ته جيڪڏهن اهو جهنگ انهن خوبين وارو آهي جيڪي تون بيان ڪري رهي آهين ته ان جهنگ جا سُنا آثار توتي ظاهر چونه آهن ۽ تون ڇو ڪمزور ۽ اڀري آهين؟ ان جهنگ جي نعمتن جي ڪري تنهنجيون نگاهون مست هجڻ گهرجن. تنهنجو نه ڏسڻ جهڙو حال گداگريءَ جي ڪري آهي، سرداريءَ جي ڪري نه آهي. جيڪڏهن تون چشمي تان آئي آهين ته پوءِ سڪل ڇو آهين. جيڪڏهن تون هرڻ جي ڏن آهين ته پوءِ تو ۾ مُشڪ جي خوشبوءِ ڪٿي آهي؟

گڏھ لومڙيءَ کي چوي ها ته جيڪڏهن تون جنت جي باغيچي مان اچي رهي آهين ته تنهنجي هٿ ۾ گلدستو هجڻ گهرجي ها. تو جيڪي ڳالهيون ٻڌايون انهن ڳالهين مان تو ۾ نشاط ۽ خوشي ڇو نه آهي.
هن مثال جو خلاصو هي آهي ته ڪيترو عرصو انسان جي حالت ان جي قول جي ترديد ڪندي آهي.

آں کي می گفت اُتر را کہ ہے

از کجای آئی اے اقبال پے

ترجمو: ”ههرا، اٺ کي چيو ته اي پاڳيريا! تون ڪٿان کان اچي رهيو آهين؟“

هڪ شخص اٺ کان پڇيو تون ڪٿان اچي رهيو آهين؟ اٺ جواب ڏنو: تنهنجي پاڙي جي غسل خاني مان وهنجي اچي رهيو آهيان. ان جون رانون خراب هيون. ان شخص طنزاً چيو ته هائو تنهنجون رانون تنهنجي ڳالهه جي تصديق ڪري رهيون آهن. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي لٽ مان ارڙو نانگ کي ڏسي فرعون جي جيڪا حالت ٿي ان خود فرعون جي خدائي واري دعويٰ جي ترديد ڪري ڇڏي. جيستائين انسان دنياوي لذتن ڏانهن مائل آهي ته ان اخروي

نعمتن جي لذت ڪونه چڪي آهي. هاڻي جيڪڏهن انهي حالت ۾ ڪمال جو مُدعي آهي ته خود ان جو عمل ان جي
تڪذيب ڪندو ۽ ان جي دعويٰ فرعوني دعويٰ ٿيندي. آخرت جي نور جي ديدار جي نشاني اها ئي آهي ته انسان دنيا
کان بيزار ٿي وڃي. جيڪو پڪي ڪاري پاڻيءَ تي ڦيرا ڏي يقيناً ان مٿو پاڻي ڪونه ڏٺو آهي. دنيا دار جو ايمان فقط
تقليدي آهي مشاهدي تي مبني نه آهي. تقليدي ايمان وارو تمام جلد شيطان جي چوڻ ۾ اچي ويندو آهي، تحقيقي
ايمان کانپوءِ شڪ ۽ شبها زائل ٿي ويندا آهن. درياءَ جي سطح تي سُڪل شيون هونديون آهن، جيستائين اهي درياءَ ۾
رهنديون آهن انهن تي اضطراب طاري رهندو آهي، جڏهن اهي ڪناري سان لڳنديون آهن جيڪو انهن جو اهل آهي ته
خاموش ٿي وينديون آهن. جڏهن مشاهدو حاصل ٿيندو آهي ۽ هو پنهنجي اک سان ڏسندو آهي ته پوءِ ان تي شيطان
ڪنٽرول نٿو ڪري سگهي. گڏھ لومڙيءَ سان حقيقتن تي مبني ڳالهيون ڪيون، پر ان جون سڀ ڳالهيون تقليدي
هيون. انهيءَ ڪري لومڙيءَ جي ڦندي ۾ اچي ويو، گڏھ جون ڳالهيون اهڙيون هيون جيئن ڪو شخص پاڻيءَ جي
تعريف ڪري پر پاڻ پياسو نه هجي. عاشق جو حليو ٺاهي پر عاشق نه هجي. منافق عذر پيش ڪندا هئا پر اهي عذر
حقيقت تي مبني ڪونه هوندا هئا، انهيءَ ڪري مردود ٿيا. منافق مومنن جي صورت بنائيندا هئا پر انهن ۾ ايمان
ڪونه هوندو هو ۽ اهو نمونو مسلمانن کي نقصان پهچائڻ جي لاءِ اختيار ڪندا هئا. لومڙيءَ ۽ گڏھ جي معرڪي ۾
گڏھ جا حملا اهڙا ئي هئا جهڙو ميدان جنگ ۾ عورت جو حملو. عورت هٿ ۾ تلوار ته کڻندي آهي پر ان جي دل
ڏڪندي آهي. جنهن شخص جو عقل مادي هجي ۽ نفس نه هجي ته ان جي تباهي لازمي آهي. زنانو عقل لامحالہ
مرداني نفس کان مغلوب ٿي ويندو. عورت جي حملي جو انجام اهو ئي ٿيندو آهي جيڪو گڏھ جي حملن جو ٿيو.
پڇاڙيءَ ۾ لومڙيءَ ان کي ڦاسايو. عام حيوان رنگ ۽ بوءِ جو احساس نه ڪندا آهن پر انهن ۾ عقل جو مادو نه آهي جو
حقيقت تائين پهچي سگهن. عورت به ظاهر تي ريجهي ويندي آهي. عقل کان ڪم وٺي حقيقت تائين نه پهچندي آهي.
جيڪڏهن انسان ۾ نه عقل هوندو آهي ته اهو نفس تي غلبو حاصل ڪري وٺندو آهي. گڏھ رنگ ۽ بوءِ کي ڏٺو پر
عقل کان ڪم نه ورتو. اهو گڏھ ان راحت ۽ آرام جو محتاج هو جنهن جا اسباب اتي مهيا نه هئا. هي ائين ئي ٿيو جيئن
ڪو اڃايل مينهن جو انتظار ڪري ويهي رهي ۽ ڪڪر موجود نه هجي. جوعُ البقر هڪ بيماري آهي جنهن ۾ انسان
کائيندو رهندو آهي پر ان جو پيٽ ڪونه ڀريو آهي (جنهن کي سنڌيءَ ۾ جلندر چئبو آهي) ان تي هڪ مشهور عربي
مقولو آهي ته *الضَّبْرُ مِفْتَاحُ الْفَرَجِ*، ”صبر ڪشادگيءَ جي ڪنجي آهي. مُقلد جا دليل سڀ ٻڌل هوندا آهن مشاهدو نه
هوندو آهي. مقلد جي دليلن جو اهو ئي حال هوندو آهي جيئن پولڻيءَ تي مُشڪ مليو وڃي. مشاهدي جي لاءِ سالن
جي مجاهدي جي ضرورت آهي. ان جي حاصل ڪرڻ جي لاءِ روحاني خوراڪ جي ضرورت آهي. عمدي قسم جون
روحاني غذائون کائڻ کان پوءِ مشاهدي جو مرتبو حاصل ٿيندو آهي. اصولن جي روزي ۽ حڪمت تڏهن حاصل
ٿيندي آهي جڏهن انسان مجاهدن جي خوشبو ۽ گل جو عادي بنجي ۽ دنياوي گندگين کان پاڪاڻي حاصل ڪئي وڃي
۽ روحاني غذائون حاصل ڪيون وڃن. جسماني معدو حيواني غذائن ڏانهن رغبت ڪندو آهي. روحاني معدو اسرارن
جي غذا گهرندو آهي. جيڪو شخص حيواني غذائن جو عادي هوندو آهي اهو هلاڪ ٿي ويندو آهي. نوراني غذا سان
قرآن وانگر برڪت وارو بنجي ويندو. انسان ۾ ٻه قوتون آهن: هڪ حيواني ٻي ملڪوتي. اهو شخص جيڪو ٻڌل
ڳالهيون ڪري ٿو ان جي فقط زباني تقرير هوندي آهي. ان ۾ ڪا جان نه هوندي آهي، نه ان جي دماغ ۾ ان جا اسرار
هوندا آهن. جڏهن چوڻ واري ۾ جان نه هجي ته ان جي ڳالهه بي نتيجو هوندي آهي. ٻين کي ته اهو بهادر بنائيندو آهي
پر پاڻ ڏڪندو آهي. ان مقلد جي تقرير جيتوڻيڪ پُر شوڪت هوندي پر ان ۾ خوف به لڪل آهي.

ڪامل شيخ واصل ۽ ناقصن جي ڳالهه فرق

شيخ نوراني زره آڱه ڪند

باختن هم نور را همره ڪند

ترجمو: ”نوراني شيخ راه حق کان آگاه ڪندو آهي. سندس ڳالهه سان نور گڏ هوندو آهي.“

صاحب نور شيخ صحيح رهنمائي ڪندو آهي ۽ ان جي ڳالهه پُر تاثير هوندي آهي. انسان کي پاڻ صاحب نور بنجن گهرجي، تان ته ڳالهه ۾ تاثير ٿئي ۽ نور ان جي ڳالهه لاءِ بمنزلہ حرف روميءَ جي هجي، جيڪو شعر جي آخر ۾ لازمي آهي ۽ ان حرف تي قافيي جو مدار هوندو آهي. ڳالهه ۾ نور اهڙي طرح پيوست ٿي ويندو آهي جهڙي طرح انگور جي شيري ۾ جنهن شيءِ کي وجهي جوش ڏنو وڃي ته ان ۾ انگور جي شيري جو ذائقو پيدا ٿي ويندو آهي. جڏهن علم جو نور مربي بنجي ويندو آهي ته پوءِ ان علم جو اثر سرڪش قوم تي ٿي ويندو آهي. هاڻي نوراني شخص جيڪا ڳالهه ڪندو ان ۾ نور ۽ پاڪيزگي هوندي. ڪڪر ۽ آسمان جو پنهنجو ذاتي پاڻي آهي. ناري جو پاڻي پنهنجو نه آهي آسمان جو آهي. فڪر ۽ خيال جو مثال نار جي پاڻيءَ جهڙو آهي ۽ وحي جو مثال ڪڪر جهڙو آهي. برسات جو پاڻي سوين فائدين جو سبب آهي، ناري جو پاڻي عام طور تي پاڙيسري سان جهڳڙي جو سبب بنجندي آهي. هاڻي گڏه جو قصو ٻڌ، لومڙيءَ ان کي ڪهڙي طرح گمراه ڪيو.

گاه جي حرص جي ڪري گڏه جو لومڙيءَ جي هٿان مغلوب ٿيڻ

خردوسه حمله برويه سخت ڪرد

چون مقلد بُد فريب اُونجُورَد

ترجمو: ”گڏه لومڙيءَ تي به ٿي سخت حملا ڪيا پر جيئن ته مقلد هو ان ڪري ڊوڪو کائي ويو.“

گڏه لومڙيءَ تي جوابي حملا ڪيا پر جيئن ته مقلد هو، نيٺ پاڻ پسپا ٿيو ۽ پوئتي هٽي ويو. جيئن ته گڏه کي باطني نور حاصل ڪونه هو. لومڙيءَ جو مڪر ان تي غالب اچي ويو ۽ گڏه جي حرص دليلن هوندي به کيس دليل ڪري ڇڏيو.

ڪڏڙي ۽ لوطيءَ جو قصو

هن حڪايت ۾ هي ٻڌايو ويو آهي ته مقلد جو دليل اهڙو آهي جهڙي ڪڏڙي جي تلوار!

کون وهی را لوطی درخانه بُرد

سرنگوں افگندش و دروے فرود

جڏهن انسان ۾ بهادري نه هجي ته ان جي لاءِ خنجر ۽ مٿي واري لوهي جنگي ٽوپي بيڪار آهي. جيڪڏهن حضرت علي جي ذوالفقار تلوار توکي ميراث ۾ ملي ته ان مان ڪهڙو فائدو؟ تون شير خدا جو بازو به آڻ، حضور ﷺ جي مشهور تلوار جو نالو ذوالفقار هو جيڪا حضرت علي وٽ هئي. حضرت علي جو لقب اسد الله آهي. جيڪڏهن ڪو حضرت مسيح ﷺ وانگر دم ڪرڻ سکي وڃي جنهن سان مرده زنده ٿي ويندا هئا. پر هو حضرت مسيح ﷺ وارا چپ ۽ ڏند ڪٿان آڻيندو؟ تون چندي مان ۽ نذرانن مان ٻيڙي ٺاهين ٿو پر حضرت نوح ﷺ جهڙو ملاح ڪٿان آڻيندين؟ جيڪڏهن تو وٽ ڪو دليل آهي ته آڻ، دليل اصل ۾ عمل آهي جيڪو دليل عمل کان مانع بنجي ته اهو عذاب الاهي آهي. بي عمل انسان وعظ ڪري ٻين کي بهادر بنائيندو آهي خود بُزدلي ڏيکاريندو آهي. تون سڀني کي توڪل جو درس ڏين ٿو ۽ پاڻ اهڙو لالچي آهين جو هوا ۾ مچر کي چاقو هڻي ان جو رت پيئڻ چاهين ٿو. ڪڏڙو

مڙسيءَ کان محروم هوندو آهي، ڪڏڙي جي ڏاڙهي هڪ مذاق آهي. راهِ سلوڪ جي ڪڏڙي جو علاج هي آهي ته اهو الله جي دربار ۾ گريه ۽ زاري ڪري، عمل ۾ مردانگي جي دوا ڪاءُ، جڏهن سج بُرج حمل ۾ هوندو آهي ته ان جا شعاع زمين تي تمام گرم پوندا آهن. مردانگي جي دوا ڪر، نامرد نه بنج، تان ته سوين قسم جا حسين ٻار پيدا ٿين. معدي جي لڇ کي ڇڏي الله ڏانهن هل، مُجاهدا ڪر روزا رک تڏهن توکي قُرب خداوندي مُيسر ايندو. جيڪڏهن تون راهِ سلوڪ جو رستم بنجڻ چاهين ٿو ته مُجاهدي جي خنجر سان نفس ڪشي ڪر ورنه عورتن وانگر چادر ويڙهي گهر ۾ ويهي ره. راهِ سلوڪ ۾ تڪلف سان ئي اڳتي وڌ، پوءِ جذب شروع ٿيندو.

لومڙي جو مڪر غالب اچڻ ۽ گڏهه کي شينهن ڏانهن نيٽ

روبه اندر حيله پائي خود فشر

ریش خر گرفت و آں خر راهه بُرد

ترجمو: ”لومڙيءَ مڪاريءَ ۾ قدم رکيو. گڏهه کي ڏاڙهيءَ مان پڪڙي وٺي ويئي.“

مولانا رومي سالڪ کي نصيحت ڪري ٿو ته فقط شيخ جي قول تي عمل ڪر ٻين ماڻهن جي چٽ پٽين ڳالهين کان شيخ جي ڳالهه بدرجها بهتر آهي. بادشاهي شراب ۾ مستي شيخ جي ڳالهين جي مستيءَ سان اچي ٿي. جيڪو شخص شيخ کان پري هوندو ۽ ان شيخ جي ڳالهين جي مستي حاصل نه ڪئي هوندي اهو شراب جي مستيءَ سان محبت ڪندو. جيئن ته اهو شيخ جي ڳالهين جي مستيءَ کان محروم آهي انهيءَ ڪري ٻين جي ڳالهين تي ڌيان ڏئي ٿو. شيخ جو فيض سيني کي ڪوهِ طور بنائي ڇڏيندو آهي. شيخ پڙهو ڏياريو آهي. هن وقت شهر ۾ گُڙ سستو آهي. حضرت يوسف عليه السلام جي مناسبت سان قند مصري جو ذڪر ڪيو اٿس، جنهن مان روحاني اسرار مراد آهن. مصري اٺن جو رخ اسان ڏانهن آهي (يعني روحاني شيخ ڏانهن) اي طوطا! گهنڊ جو آواز ٻڌ! سياڻي اسان جي شهر ۾ ڪنڊ سستي ٿي ويندي.

نون سالن جو سرڪو مٺو ٿي ويندو يعني پراڻا بدڪار سنگ مرمر، لعل ۽ سونهري ٿي ويندا، مُرشد سج وانگر آسمان ۾ آواز ڪري رهيو آهي. عاشق رقص ڪري رهيا آهن. سالڪن جون نگاهون مخمور آهن شاخن تي گل ٽڙي رهيا آهن. حلاج فنا کانپوءِ بقا باللّٰه حاصل ڪري انا الحق جو نعرو هنيو هو. مشهور آهي ته زليخا حضرت يوسف عليه السلام جي دعا سان نوجوان بچي وئي هئي، مطلب هي آهي ته روح جي ڪمزوريءَ کانپوءِ ان کي نوجواني حاصل ٿي وئي. مشهور آهي ته ڪاري داڻي جو دونهون نظر بد کي زائل ڪندو آهي. اهي احوال جيڪي ذڪر ڪيا ويا آهن خود تنهنجا آهن، تون انهن مان خوش ره تان ته دنيا اصل مراد حاصل ڪري. جيڪڏهن لومڙي گڏهه کي هلاڪ ڪري رهي آهي ته ڪرڻ ڏي. تون گڏهه نه ٿي، بي فڪر زندهه ره.

گڏهن پڪڙڻ واري مهم کان ڊڄي پاڻ کي گهر ۾ بند ڪرڻ واري شخص جي حڪايت

هن حڪايت جو مقصد هي ٻڌائڻ آهي ته جيڪڏهن انسان انسان بنجي وڃي ته پوءِ گڏهه پڪڙڻ وارن مان کيس

ڪو خطرو نه آهي. جيستائين انسان گڏهه آهي اهو توکو کائيندو آهي.

آں کي از ترس در خانه گريخت

زرد رُو و لب کبود و رنگ ريخت

ترجمو: ”هڪڙو شخص ڊپ مان گهر ۾ اچي لڪو، چپ هيڊا ۽ رنگ بدليل هوس!“

گهر جي مالڪ ان کان پڇيو خير آهي تنهنجا هٿ ڏکي رهيا آهن جيئن وڻ جا پن ڏڪندا آهن؟ اصل واقعو هي

هو ته شهر ۾ بيگار جي لاءِ گڏه پڪڙي رهيا هئا. هڪ شخص ڊڄي ڪنهن گهر ۾ گهڙي ويو. گهر جي مالڪ چيو تون ڇو پڄي رهيو آهين؟ تنهنجو رنگ هيڊو ٿي ويو آهي. همراھ جواب ڏنو ته ظالم بادشاهه جي بيگر لاءِ ٻاهر گڏه جهلي رهيا آهن. گهر واري چيو تون گڏه ته ناهين. ڇو ڊڄين ٿو چيائين پڪڙڻ جي انتهائي ڪوشش ۾ انهن جي لاءِ گڏه ۽ غير گڏه جي تميز ختم ٿي وئي. جڏهن بي تميز سردار بنجي وڃن ته گڏه جي بجاءِ اهي ماڻهو گڏه واري کي به پڪڙي سگهن ٿا. اسان جي شهر جو بادشاهه خواهه مخواهه پڪڙڻ وارو نه آهي اهو تميز وارو آهي تون ماڻهو ٿي گڏه ناهين. انسان کي عيسيٰ (عليه السلام) صفت هجڻ گهرجي. توجهڙو حضرت عيسيٰ (عليه السلام) چوٿين آسمان تي آهي. اهڙي طرح ڪامل انسان جو مقام به چوٿون آسمان آهي. هدايت ڏيڻ ۽ وٺڻ جي لاءِ انسان کي دنيا ۾ موڪليو ويو آهي. طنبيلي ۾ هجڻ سان گڏه هجڻ ضروري نه آهي. داروغو به طنبيلي ۾ آهي پر گڏه نه آهي. اهڙي طرح اهل الله دنيا ۾ رهندي دنيا دار نه آهن. گڏه جي قصي کي ڇڏي عالم آخرت جي ڳالهه ڪر. هي سڀ جنت جون شيون آهن. ليمون، ڏاڙهون ۽ صوف جون تاريون شراب ۽ بي حساب معشوق يا اهو درياءُ جيڪو چوليون ڏئي رهيو آهي ان جا موتي اهو سڀ قدرت جا ڪارناما آهن. ان دنيا منجهان الله وارا پکين جي جهنڊ جيترو ڇڏندا آهن. سون ۽ چاندي جا آنا ڏيندا آهن. اهي الله وارا ماڻهن کي وڌيڪ نفعو ڏيندا آهن يا هن دنيا ۾ جيڪي باز آهن جيڪي چڪورن کي پاليندا آهن. کي پيٽ پرکي پُٺن پر اڏامندا آهن مطلب ته دنيا ۾ مختلف چاڙهيون آهن جيڪي درجہ به درجہ آسمان جي بلندي تائين پهچن ٿيون ۽ عروج جا مختلف رستا آهن. مشهور آهي ته الله تعاليٰ ڏانهن وڃڻ وارا رستا انسانن جي ساهه جي تعداد برابر آهن. هر گروهه جي ٻي چاڙهي آهي. هر رفتار لاءِ ٻيو آسمان آهي. هر سالڪ تي جيڪا تجلي آهي ٻيو ان کان بي خبر آهي. ايستائين جو طالب تي جيڪا تجلي ٿيندي آهي عارف ان کان بي خبر هوندو آهي. هر سالڪ جيئن ته ٻئي سالڪ جي تجلي کان بي خبر آهي انهيءَ ڪري هو ٻئي تي حيران ٿيندو آهي. قرب الاهي ايتري قدر وسيع آهي جو ان ۾ هر طرح جا معارف ڦٽا آهن. هر وڻ جي تاري ۽ پن خدا جي تسبيح ۾ مصروف آهن. بلبون ۽ سڄا عاشق تارين جي چئني پاسن کان ڇا کائي رهيا آهن ۽ چئي رهيا آهن ته اسان کي ڏيو. هي، عالم غيب جو بيان نه ختم ٿيڻ وارو آهي.

شينهن جو گڏه تي ناڪام حملو ۽ لومڙيءَ کي ٻيهر گذارش

چونڪه روبا، ش بسوئے مَرَج بُرد

تاڪند شیرش بمحمله خُرد مُرد

ترجمہ: ”لومڙيءَ اُن کي چراگاه ڏانهن وٺي وئي تان ته شينهن ان کي چيري ڦاڙي.“

گڏه اڃا شينهن کان پري هو ته شينهن حملو ڪري ڏنو. شينهن خطرناڪ ٿپ ڏنو. گڏه ان کي ڏسي پوئتي موٽيو ۽ جبل تائين پڄي ويو. لومڙيءَ شينهن کي چيو اي اسانجا بادشاهه! تو حملي وقت صبر ڇو نه ڪيو، تان ته اهو گمراهه توکي ويجهو اچي ها ۽ تون ڪامياب ٿين ها.

حديث شريف ۾ آهي ته جلدبازي شيطاني ڪم آهي ۽ آهستي ۽ صبر خدا جي طرفان آهي. گڏه پري هو، شينهن کي حملو ڪندي ڏٺائين ته پڄي ويو. تنهنجي ڪمزوري ظاهر ٿي. ۽ تنهنجي بيعزت ٿي وئي. شينهن چيو مون سمجهيو هو ته منهنجي طاقت بحال آهي ۽ آئون پنهنجي ڪمزوري کان ناواقف هئس. شينهن چيو مون سمجهيو هو ته مون ۾ طاقت آهي ۽ منهنجا هٿ پير ڪمزور نه آهن. جلدي حملي جو ٻيو سبب هي هو ته بُڪ گهڻي لڳي هئي، بُڪ ۾ عقل گم ٿي ويو هو، تنهنجي عقلمنديءَ جي تقاضا آهي ته ان کي ٻيو دفعو وٺي اچ. تنهنجو مون تي وڏو احسان ۽ ڪرم ٿيندو جو هن کي ٻيو دفعو وٺي ايندين. جيڪڏهن خدا مون کي گڏه جي روزي ڏني ته آئون کائي طاقت وارو

تي ويندس. پوءِ گهڻو شڪار ڪري توکي به ڪارائيندس. لومڙيءَ چيو: جيڪڏهن خدا جي مدد شامل حال رهي ته گڏه جي دل تي اونداهي جي مَهر لڳي ويندي، پوءِ اڳئين حملي جو خوف وسري ويندس. پر جيڪڏهن هن دفعي آئون ان کي وٺي اچان. ته تون مٿس حملي لاءِ تڪڙ نه ڪج. شينهن چيو هائو، مون تجربو ڪيو آهي، آئون سخت بيمار آهيان جسم ڪمزور ٿي ويو آهي. هن دفعي جڏهن اهو بلڪل ويجهو ايندو ته پوءِ حملو ڪندس. لومڙي رواني ٿي. چون لڳي ته گڏه جي عقل کي غفلت جو پردو اچي ته پوءِ کيس وٺي اينديس. گڏه خدا آڏو گهڻي توبه ڪئي هوندي، ته آئون هر نالائق جي ڌوڪي ۾ نه اچان، گڏه جو عقل اسان جي مڪر جو رانديڪو آهي. ان جي سمجهه اسان جي ٻارن جي ڪيڏن جي نرم ڪمان آهي پر اسين ان جي توبه کي ٿورينداسين. اسين عقل ۽ روشن عهد جا دشمن آهيون. گڏه اسان جي ٻارن جو رانديڪو آهي ۽ ان جو عقل اسان جي مڪر جو رانديڪو آهي. اهو ئي حال شيطان ۽ عوام جو آهي. زحل ستاري جي تاثير سان ٻار جي عقل ۾ ذهانت پيدا ٿيندي آهي پر زحل جو عطا ڪيل عقل، عقل ڪُل جي مقابلي ۾ گهٽ آهي. عوام جا عقل عطارد ۽ زحل ستارن جي تاثير سان آهن، شيطان جو عقل خداداد آهي.

هاڻي مولانا رومي رح لومڙيءَ جي زبان سان عقل ڪامل جون صفتون بيان فرمائي ٿو. قرآن پاڪ ۾ آهي، ”انسان کي اهو سڀ ڪارائين جيڪو هو نه ڄاڻندو هو.“ (العلق: 5) ٻي جاءِ تي قرآن پاڪ ۾ مذڪوره آهي ”تون چئو ته علم الله وٽ آهي.“ عقل ڪامل کي الله جي تربيت حاصل هوندي آهي انهيءَ ڪري اهو خداوندِ قدوس جي ربوبيت جو اقرار ڪندو آهي. لومڙيءَ چيو جيڪڏهن اهو تجربو رکي ٿو ته ان جي هوندي سوين تجربا ان جي مڪر سان ٿي ويندا. ٿي سگهي ٿو ته اهو گڏه پنهنجي توبه ٿوري ۽ عهد شڪني جي بدبختي ۾ مبتلا ٿي وڃي.

توبه ۽ وعدي جي پڇڪڙيءَ جو نتيجو

نقض يثاق و شکستِ توہا

موجبِ لعنت شود و رانہا

ترجمہ: ”وعدي جي پڇڪڙيءَ ۽ توبه جو ٿورڻ انجام ڪار لعنت جو سبب هوندو آهي.“

چنچر وارن جي توبه ۽ عهد ٿورڻ مسخ ۽ هلاڪت جو سبب بنيو. اُمتِ محمدي ۾ صوري مسخ ڪونه ٿيندو باطني مسخ ٿيندو. جڏهن انسان جي دل باندري جي دل بنجي وڃي ته ان جو جسم باندري جي دل کان به وڌيڪ بدتر آهي. حُسن ۽ خوبی ۾ صورت کان وڌيڪ دل جو اعتبار هوندو آهي. اصحابِ كهف جي ڪٿي جي دل ڀلي هئي، صورت جي بُرائيءَ جي ڪري ان تي ڪو عيب نه آيو. جسماني مسخ ۾ هيءَ حڪمت آهي ته ماڻهو عبرت حاصل ڪن. باطني طور تي لکين مسخ ٿيل آهن جيڪي عهد شڪني جي ڪري گڏه سوئر بنيا آهن.

ڀڳل گڏه وٽ ٻيو دفعو لومڙيءَ جو اچڻ تان ته ان کي ڌوڪو ڏي.

پس بياہِ زود روبہ سؤیٰ خر

گفت خراز چون توپاری الحذر

ترجمو: ”وري تمام جلد لومڙي گڏه وٽ آئي. گڏه کي چيائين تو جهڙي جي دوستي کان پناهه آهي.“

جڏهن لومڙي ٻيو دفعو گڏه وٽ آئي تڏهن ان کان پناهه ورتائين. گڏه لومڙيءَ کي چيو اي بزدل! مون تنهنجو ڇا بگاڙيو هو جو تون مون کي شينهن وٽ وٺي وئينءَ. شينهن ته ارڙ نانگ آهي. گڏه لومڙيءَ کي چيو تون منهنجي جان جي دشمن آهين باطني خباثت جي ڪري مون سان ٺهين نه ٿي.

ويون بغير ڪنهن سبب جي اندر جي پليتي سبب ڏنگ هڻندو آهي. شيطان به انسان کي بغير ڪنهن سبب

هلاڪ ڪندو آهي. شيطان کي انسان سان طبعي دشمني آهي، انهيءَ ڪري اهو هر ماڻهوءَ جي پويان آهي. شيطان جي ذاتي دشمني بغير ڪنهن سبب جي ان کي انسان تي ظلم ڪرڻ تي آماده ڪندي آهي. شيطان انسان کي سٺي جاءِ تي سڏي ڪري ڪوهه ۾ ڌڪو ڏيندو آهي. شاندار ماڻهو کي شور ۽ شر ۾ مبتلا ڪندو آهي يا لالچ ڏيئي انسان کي تباھ ڪندو آهي. انسان جي ڪا خطا نه آهي نه انسان شيطان جو ڪجهه بگاڙيو آهي. لومڙيءَ گڏهه کي چيو توکي جيڪو شينهن نظر آيو اهو ڪو حقيقت ۾ شينهن ڪونه هو پر هڪ جادوئي طلسم هو (اهو وهمي خيال جيڪو عجيب شڪل ۾ نظر اچڻ لڳي) اها پيانڪ تصوير جيڪا ڪنهن دفيني وغيره تي بنائي ويندي آهي. جيڪڏهن حقيقي شينهن هجي ها ته ائون جيڪو توکان به ڪمزور جسم واري آهيان اتي ڪيئن بچي سگهان ها؟ جادوئي طلسم بنائڻ جو سبب هي آهي ته هر پيٽوڙي اتي نه پهچي سگهي. ڍڳن ۽ هائين جهڙا بکيا اتي ڦرن ٿا جيڪڏهن طلسم نه هجي ته اهي چراگاهه کي پيلي وڃن ها. مون اڳ ۾ ئي توکي ان طلسم جي حقيقت ٻڌائي ٿي پر مون کان ڳالهه وسري ويئي ڇاڪاڻ ته ائون تنهنجي غم ۾ هيس انهيءَ ڪري طلسم جي حقيقت ٻڌائڻ وسري ويئي. مون توکي جلددر جي بيماريءَ ۾ بي سرو سامان ڏٺو انهيءَ ڪري مون ڊوڙ ڪڍي ته تنهنجي لاءِ غذا جو بندوبست ڪريان. مون کي اهو ٻڌائڻو هو ته اهو طلسم خيالي شيءِ آهي ڪو حقيقي شينهن نه آهي.

گڏهه جو لومڙيءَ کي جواب ڏيڻ

گفت رَوِ رَوِ هِيں ز پِشَم اِي عَدُو

تانه بيم رَوِے تَوِاے زشت رَوِ

ترجمو: ”اُن چيو ته اي دشمن! منهنجي اڳيان پري ٿي. اي بد صورت! پري ٿي ته ائون تنهنجو منهن نه ڏسان.“
گڏهه لومڙيءَ کي چيو ته ائون تنهنجي بُري صورت ڏسڻ نٿو چاهيان. منهنجي اڳيان ٿري وڃ، توکي خدا بدبخت بنايو آهي ۽ تنهنجي چهري کي به بي شرم ۽ سخت بنايو آهي. تون ڪهڙي منهن سان منهنجي اڳيان اچي رهي آهين. تون بي حياتي ۾ گيندي کان به وڌيڪ آهين. تون منهنجي جان جي پويان آهين. گڏهه لومڙيءَ کي چيو ته تون مون کي ملڪ الموت جي اڳيان وڃي بيهاريو. تون مڪار آهين جيتوڻيڪ ائون جانور ۽ گڏهه آهيان پر هلاڪ ٿيڻ ڪيئن پسند ڪري سگهان ٿو. مون ايترو ڊپ ڏٺو آهي، جيڪڏهن ٻار ڏسي ته مصيبت جي ڪري پوڙهو ٿي وڃي. ان شينهن جي ڊپ کان مون پنهنجو پاڻ کي جبل تان اونڌو ڪيرايو. شينهن جي ڊپ جي ڪري منهنجا پير ڪم نه ڪري رهيا هئا. ان وقت مون خدا سان وعدو ڪيو هو ته جيڪڏهن منهنجا پير کڻن ته وري ڪنهن جي ورغلائڻ ۾ ڪونه ايندس. اُن وعدي ۽ دعا جي برڪت سان منهنجا پير کڻي ويا ۽ ائون بچي ويس ۽ پڇي ويس، ورنه شينهن مون کي ماري ڇڏي ها. پوءِ ظاهر آهي ته شينهن جي چنبي ۾ منهنجو ڪهڙو حال هجي ها! هاڻي مڪر ڪرڻ جي لاءِ توکي وري ٻيو دفعو شينهن موڪليو آهي. شرير ساڻيءَ کان نانگ پلو آهي. نانگ ته خالي ماريندو پر بُرو ساڻي جهنم ۾ پهچائيندو آهي. ساڻيءَ جي طبيعت انسان ۾ مخفي طور تي اثر ڪري ويندي آهي. جڏهن بُري ساڻيءَ جو پاڇو پوندو آهي ته اهو سڄو سرمايو چورائي وٺندو آهي، چاهي انسان ڪيترو به عقل مند چوند هجي پر بُري دوست جي صحبت اُن کي اندو ڪري ڇڏيندي آهي. دنيا ۾ بُري ياريءَ کان وڌيڪ ڪا بُري شيءِ نه آهي. هاڻي ته تنهنجي مقابلي جي ڪري ان باري ۾ مون کي عين اليقين جو مرتبو حاصل ٿي ويو آهي.

لومڙيءَ جو گڏهه کي جواب ڏيڻ

گفت روبه صاف مارا دُرُو نِست

ليک تحيلاتِ وهی خُرد نِست

ترجمو: ”لومڙيءَ چيو ته اسان جي شراب ۾ ڪو سڻپ نه آهي پر وهمي خيال به ڪا ننڍي شيءِ نه آهي.“

لومڙيءَ چيو: منهنجي شراب ۾ ڪو سڻپ نه آهي يعني آئون صاف ۽ خطا کان آجي آهيان. پر وهم به ڪا معمولي شيءِ نه آهي. اهو صحيح ڳالهه ڪي غلط ڏيکاريندو آهي ورنه مون ۾ ڪا ڪوٽ نه آهي. وهم جي بنياد تي دوستن سان بدظني مناسب نه آهي. مخلصن جي باري ۾ بهتر خيال رکڻ گهرجي چاهي بظاهر انهن کان غلطي به سرزد ٿي وڃي. بدگمانِي جي ڪري گهڻيون دوستيون ٽٽي وينديون آهن. دوست آزمائش جي لاءِ ڪجهه زيادتيون ڪندو آهي پر عقلمندي اها ئي آهي ته ان سان بدگمانِي نه ڪئي وڃي، منهنجي مقدر جي ان غلطي کي معاف ڪيو وڃي. خاص طور تي آئون بُري قسم جي بدفطرت نه آهيان، جيڪي تون ڏٺو اهو بُرو ڪونه هو، طلسم هو. وهم ۽ خيال مسافر جي لاءِ مانع بنيا آهن. انهن وهمي خيالن کان حضرت ابراهيم عليه السلام کي تڪليف پهتي هئي ۽ هن وهم جي بنياد تي ستاري کي چيو هو ته ”هي منهنجو خدا آهي“ ۽ پوءِ ان غلطي جو احساس ڪري ان کان رجوع ڪيائين.

مولانا رومي، حضرت ابراهيم عليه السلام جي هن قول ته ”هي منهنجو خدا آهي“ جي بنياد تي ان کي وهم قرار ڏنو، ٻين مُفسرن وٽ سندن اهو قول قوم کي انهن جي غلطي جو احساس ڏيارڻ جي لاءِ هو. وهم جي بنياد تي عقيدي جو اظهار نه هو. حضرت ابراهيم عليه السلام حالانڪ نبي هو پر وهم ۾ مبتلا ٿي ويو ۽ چنڊ کي پنهنجو خدا چيائين! تون بيوقوف آهين! گڏهه وهم جي بنياد تي ڇا ڪجهه نٿو چوين. جبلن جيڏا عقل وهم جي سمندڻ ۽ خيالن جي ڪن ۾ ٻڏي ويا. ڏس وهم ڄميل عقل کي ڇا ڪري ڇڏيو. حضرت ابراهيم عليه السلام جو عقل پنهنجي جاءِ تي قائم هو پر وهم غلطي ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو. حديث شريف ۾ آهي ته حضور ﷺ فرمايو، منهنجي اهل بيت جو مثال حضرت نوح عليه السلام جي پيڙيءَ جهڙو آهي جيڪو ان سان وابسته ٿيو اهو نجات حاصل ڪندو.

هڪ ٻي حديث ۾ اهل بيت بجاءِ سنت جو لفظ آيو آهي. امت جا ٻاهتر فرقا ان وهم جي بنياد تي بنجي ويندا. حديث شريف ۾ آهي ته منهنجي امت ٻاهتر فرقن ۾ ورهائجي ويندي جن مان هڪڙو چوٽڪارو مائيندو، اهو فرقو اهو هوندو جيڪو منهنجي ۽ اصحابن جي سنت تي عمل ڪندو. باقي اڪهتر جهنمي ٿيندا. اڳ ۾ هڪ قصو گذريو آهي جنهن ۾ بيان ڪيو ويو هو ته هڪ صاحب جي پرونءَ جو وار مُڙيل هو ۽ اهو ان جي اک جي اڳيان اچي ويو. اهو همراه چنڊ ڏسڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو ته ان پرونءَ جي وار کي چنڊ سمجهيائين ۽ چوڻ لڳو ته چنڊ نظر اچي ويو، جنهن جي صحيح حضرت عمر رضي الله عنه ڪئي ۽ جڏهن اهو مُڙيل وار هٽايو ويو ته چنڊ غائب ٿي ويو. دنيا جي ٻين واقعن کان قطع نظر فرعون کي ڏسو. هن وهم جي بنياد تي ڪهڙي دعويٰ ڪئي! اهو ديوت جنهن جي زال زانيائي آهي پر پنهنجي زال کي زانيائي نٿو سمجهي ۽ جيڪڏهن سمجهي به ٿو ته پنهنجو پاڻ کي ديوت نٿو سمجهي. اها سڀ وهم جي ڪار فرمائي آهي.

انسان جي لاءِ پنهنجي وه جو علاج به مشڪل آهي ته ٻين جي وهم جو ڪهڙو علاج ڪري سگهي ٿو. جڏهن انسان خود خوديءَ ۾ مبتلا آهي ته ٻئي جي خودي جو علاج نٿو ڪري سگهي. جيڪو انسان خوديءَ ۾ مبتلا آهي اهو ته خود پنهنجو عاشق آهي، ان کي فنا جو مقام حاصل نٿو ٿي سگهي. اهڙي ڪامل هادي جي ڳولا ڪرڻ ضروري آهي جيڪو انانيت ۽ خودي ختم ڪري چڪو هجي. پوءِ ان جي اطاعت ضروري آهي. جيڪو شخص خودي فنا ڪري ڇڏي ۽ ان ۾ پنهنجي خودي نه آهي، ان ۾ مخلوق خدا جي خودي آهي ۽ اهو جملي خلق الله جو دوست آهي. جڏهن انسان جي دل ۾ خود پنهنجو نقش نه آهي ته ان جي دل جي قدر قيمت آهي. ان ۾ ٻين جون تصويرون نمايان ٿي سگهن ٿيون.

شيخ محمد سررزي غزنوي رحمته الله عليه جي ڳالهه

زاهدے در غزنی از دانش مزی

بد محمد نام و کنیت سررزی

ترجمو: ”غزنيءَ جي شهر ۾ هڪ زاهد عقل پرورده جو نالو محمد ۽ ڪنيت سر رزي هئي.“

جيئن ته پهريان اهڙي شيخ جي ضرورت جو اظهار ڪيو هئائين جنهن ۾ خودي ۽ انانيت نه هجي. ان جي مناسبت سان شيخ محمد غزنوي جو ذڪر ڪري ٿو جيڪو ان صفت سان موصوف هو. شيخ انگور جي گونچ سان روزو کوليندو هو، انهيءَ ڪري سندس لقب سر رزي پئجي ويو هو. غزنيءَ ۾ رهڻ وارو هو انهيءَ ڪري غزنوي سڏجي ٿو. غزني اهو شهر آهي جنهن ۾ سلطان محمود غزنوي پيدا ٿيو. شيخ محمد گهڻا عجائب ڏنا هئا پر هن جو مقصد وصول الي الله هو. هن جو مقصد عجائب ڏسڻ ڪونه هو پر ديدار خداوندي هو. خدا جي ديدار کانسواءِ ان جي زندگيءَ کان دل پر جي وٺي هئي ۽ زندهه رهڻ نٿي گهرائين. ديدار جمال جي درخواست تي کيس جواب مليو: اڃان تو کي اهو مقام حاصل نه آهي جنهن ۾ ديدار ڪري سگهين، جيڪڏهن جبل تان پاڻ کي ڪيرائي هلاڪ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندين ته تو کي مرڻ نه ڏنو ويندو ۽ تنهنجو بدن پڇندو به ڪونه! پوءِ شيخ جبل تان ٽپ ڏيڻ لڳو ۽ پاڻي ۾ وڃي ڪريو. پاڻيءَ ۾ اونڌي منهن ڪريو پر نه اُٿڻو ۽ پنهنجي موت جي فراق تي روئڻ لڳو. جيئن ته زندگي کان سندس دل پر جي چڪي هئي ۽ اونڌي ڪرڻ سان به نه مٽو ته روئڻ لڳو. ماڻهن کي زندگي عزيز آهي، هن لاءِ ڳالهه آيتي ٿي وئي. هن کي پنهنجو موت پيارو هو. هي درويش موت جي تمنا ڪري رهيو هو، انهيءَ ڪري هن کي يقين هو ته موت کان پوءِ جمال جو ديدار ٿيندو. هو مطمئن هو ته جان وٺي ته خير آهي پر ديدار ته ٿي ويندو، جيئن حضرت علي رضيه الله تعاليٰ عنه جي لاءِ دنيا جا اسباب دنيا جي لذتن کان وڌيڪ پيارا هئا. جيئن ته خدا کيس ان مرتبي تي پهچائڻ ٿي گهريو جنهن ۾ جمال جو ديدار هجي. غيبي آواز آيو جنهن ۾ هن کي هدايت ڪئي وئي ته هو شهر ۾ وڃي ۽ گودڙي پائي الله جي نالي پني. بزرگ سوال ڪيو ته شهر ۾ وڃي ڇا ڪريان؟ جواب مليو ته پنهنجو پاڻ کي عباس ديس وانگر بناء، عباس ديس هڪ پنڻ وارو هو جيڪو ڪئين حيل ڪري گداگري ڪندو هو. ڪڏهن محفل کي روٽاريندو هو ڪڏهن ڪلاتيندو هو ۽ مختلف طريقن سان پنندو هو. ”جامع الحڪايات“ ۾ عباس جا قصا ذڪر ڪيل آهن. ڪن ماڻهن ان گداگر جو نالو عباس ديس رکيو آهي ۽ چيو آهي ته اهو دوس قبيلي مان هو. هن بزرگ عرض ڪيو ته ان حڪم کي بجاءِ آئيندس. هن بزرگ ۽ الله تعاليٰ وچ ۾ اهي ڳالهيون ٿيون جن سان آسمان ۽ زمين منور ٿي ويا. ڪتاب ”مقالات“ ۾ شيخ محمد جا قصا ذڪر ڪيل آهن. ڪن ماڻهن اهو ڪتاب مولانا رومي جي تصنيف ڄاڻايو آهي.

هر ڪرا جاں ز عز لبيک ست

نامه بر نامه پيک بر پيک ست

ترجمو: ”جنهن شخص جي جان لبيڪ جي عزت سان (وابسته) آهي. ان جي لاءِ خط تي خط ۽ قاصد تي قاصد آهي.“

هن غيبي اشاري کانپوءِ شيخ محمد غزني ۾ پهتو. ماڻهن سندس استقبال لاءِ شهر کي سينگارڻو پر هو اطلاع کانسواءِ هڪ گجهي رستي سان شهر ۾ داخل ٿي ويو ۽ پنهنجي لاءِ ان اعزاز کي پسند نه ڪيائين. مخفي طريقي سان غزني ۾ پهچڻ کانپوءِ هن ماڻهن کي چيو آئون غزني ۾ وڌائي لاءِ نه آيو آهيان، آئون ته پنهنجو پاڻ کي دليل ڪرڻ ۽ پنڻ لاءِ آيو آهيان. پنڻ وارو ڪستوهٽ ۾ کڻي بازار ۾ ڦرندس. پنڻدس به عام فقيرن وانگر تان ته چڱي طرح دليل ٿيان ۽ ماڻهن کان گهٽ وڌ ڳالهيون ٻڌان. جڏهن خدا لالچ ۽ طمع جو حڪم ڏئي ته پوءِ قناعت ڏلت آهي ۽ ڏلتن ۾ عزت آهي. جڏهن خدا ڪنهن کان ڏلت جو طالب هجي ته طالب خدا عزت کي پسند نه ڪندو آهي. آئون عباس ديس وانگر پينو بنبس. فقيرن جي صدا هوندي آهي جيڪڏهن توفيق اٿو ته خدا ڪارڻ ڏيو. شيخ جو مقام عرش ۽ ڪرسيءَ کان بلند هو پر هن پنڻ وارو طريقو اختيار ڪيو، انبيائين جو به طريقي ڪار اهو ئي آهي، جو باوجود هر قسم دولت جي مفلس مخلوق کان گهرندا هئا. نبي چوندا آهن ته خدا کي قرض ڏيو ۽ الله جي مدد حاصل ڪريو. حالانڪ مخلوق خود

قرض ۽ مدد جي محتاج آهي.

شيخ در بدر ڦرندو رهيو حالانڪ ان جي لاءِ آسمان جا سوين دروازا کليل هئا. شيخ جو اهو پنڻ پنهنجي لاءِ نه هو، خدا جي حڪم مطابق هو ۽ جيڪڏهن هو پنهنجي لاءِ ڪري ها ته ان مقام تي پهچي چڪو هو جو هن جو ڪاٺ پيئڻ هن لاءِ نور پيئڻ هو ۽ ان جي لاءِ دنيا جون لذتون ٻين سالڪن جي مجاهدن کان بهتر هيون. اهڙا بزرگ ڪاڌو کائيندا آهن ته اهو نور بنجي ويندو آهي. بزرگ جي لاءِ دنيا جون لذتون به ٻين جي لاءِ فائدي جو سبب بنجنديون آهن، جهڙي طرح باهه ميڻ بتي کي کائيندي آهي ته ٻين کي روشني حاصل ٿيندي آهي. جن جون غذائون محض بدني آهن انهن جي لاءِ قرآن جو حڪم آهي: **كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا** (الاعراف: 31) (کائو ۽ پيو پر حد نه اورانگهيو) پر جن جي غذا نور بڻبي آهي انهن کي **اِكْتَفُوا** يعني ڪفايت ڪريو جو حڪم نه آهي. اهي جيڪو چاهين ۽ جيتري قدر چاهين پلي کائين. عام انسان جو گلو ۽ نڙي آزمائش جو سبب آهي. شيخ جو ڪاٺ پيئڻ خداوندي حڪم آهي، حرص ۽ لالچ تي مبني نه آهي. جيڪڏهن ڪيميا نامي کي ڪاٺي ته ان ۾ نامي جو فائدو آهي. شيخ جيڪو پني رهيو هو، ان ۾ خدائي حڪمتون لڪل هيون. خدا شيخ جي اڳيان سڄي زمين جا خزانا پيش ڪيا هئا پر شيخ عرض ڪيو هو ته جيڪڏهن زر جو طالب بنجان ته عاشق نه فاسق آهيان. جيڪڏهن ڪو جنت جي شوق ۽ دوزخ جي ڊپ کان عبادت ڪري ٿو ته اهو مومن ته آهي پر عاشق نه آهي ڇاڪاڻ ته جنت ۽ دوزخ جو تعلق بدن سان آهي. جنهن عاشق خدا جي عشق جي روزي ڪاڌي آهي ان جي لاءِ بدن هيچ ٿي ويندو آهي. جنت دوزخ جو تعلق بدن سان آهي، ان ڪري هو نه جنت تمنا ڪندو آهي نه ان کان دوزخ جو خوف عبادت ڪرائيندو آهي. شيخ جو بدن ته هو پر ان ۾ جسماني صفتون نه هيون. عشق مزوري نٿو چاهي. جنت ۽ دوزخ عبادت جي مزوري آهي. جهڙي طرح جبرئيل عليه السلام امين کان چوري جو تصور نٿو ٿي سگهي، اهڙي طرح عاشق کان مزوري جي خواهش جو تصور غلط آهي. خدا جو عاشق ته وڏي ڳالهه آهي، ليليٰ جي عاشق جي لاءِ دنيا جي بادشاهي هيچ هئي. مجنون وٽ سون ۽ مٽي ۾ فرق نه هو، نه ان کي جان جو خطرو هو. مجنون جهنگ ۾ ڦرندو هو ۽ چئني پاسان درنده جانور هوندا هئا. مجنون ۾ حيواني صفتون ختم ٿي ويون هيون ۽ ملڪوتيت پيدا ٿي وئي هئي. ان جو گوشت ۽ گلّ عشق سان زهرناڪ ٿي ويا هئا. عشق عقل جي لاءِ مٺائي آهي ۽ جانورن جي لاءِ زهر هوندو آهي. ڇاڪاڻ ته نيڪ بد جو ضد هوندو آهي. عاشق جو گوشت عشق جي ڪري زهريلو ٿي ويندو آهي. جيڪڏهن جانور ان کي ڪاٺي ته مري ويندو آهي. هر شيءِ جي خوراڪ آهي، ٻئي جهان ان جي لاءِ هڪ ڏاڻو آهن. ڏاڻو پڪيءَ کي نٿو ڪاٺي پر پڪي ڏاڻي کي کائيندو آهي. گهوڙو آهوري جو گاهه کائيندو آهي. آهورو گهوڙي کي نه کائيندو آهي، عبادت ڪسبي شيءِ آهي عمل ۾ اچي سگهي ٿي. عشق محض عطاءِ خداوندي آهي عبادت گذار آزادي چاهيندو آهي عاشق گرفتاري چاهيندو آهي. عبادت گذار انعام گهرندو آهي عاشق ديدار جو طالب آهي.

عشق جي حقيقت ناقابلِ بيان آهي اهو دريا ناپيدا ڪنار آهي. سمنڊ جا ڦڙا ڳڻڻ ناممڪن آهي. درياءُ عشق ته اهو درياءُ آهي جو ان جي مقابلي ۾ دنيا جا ست سمنڊ هڪ ننڍو سمنڊ آهن ته ان جون ڳالهيون ڪيئن بيان ٿي سگهن ٿيون.

لَوْلَا لِمَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاقَ... جيڪڏهن توهان نه هجو ته آئون آسمانن کي پيدا نه ڪريان ها، جي معنيٰ

شد چننن شيخ گدائے کوکو

عشق آمد لاابالي اَللّٰهُ

ترجمو: ”اهڙا شيخ در در جا پينو بنجي ويا. عشق لاپرواه آهي، بچو.“

ايتري قدر جو بزرگ شيخ ۽ عشق کان گداگري ڪرائي رهيو آهي. عشق لاءِ آهي جيڪي چاهي ڪرائي، اُن کان ڊڄندا رهو. عشق جا ڪارناما هي آهن ته اهو سمنڊ کي ڊيگ وانگر اُڀاري ٿو. جبل کي واريءَ وانگر پينهِي ٿو. عشق آسمان ۾ سوراخ ڪري ڇڏيندو آهي ۽ زمين کي ڏکائي ڇڏيندو آهي. عشق جي عظمت هي به آهي ته اهو حضور ﷺ کي لڳو ته خدا اُن جي باري ۾ فرمايو ته جيڪڏهن تون نه هجين ها ته آئون آسمانن کي پيدا ڪونه ڪريان ها. ٻين انبيائن ۾ به عشق هو پر حضور ﷺ ۾ بدرجہ اتم هو. آسمان جي بلندي عشق جي بلندي کي سمجھائڻ جي لاءِ آهي. آسمان جي بلنديءَ ۾ اصل نفعو اهو ئي آهي. نفعي جو مثال آني وارو ۽ اُن جي نفعي جو مثال چوڙي (ٻڇي) وارو آهي. چوڙو اصل آهي. زمين ۽ مٽي پيدا ڪرڻ جو نفعو هيءُ آهي ته عاشقن جي ذلت کي ان مان سمجھو. زمين سڪل هوندي آهي، پوءِ اُن ۾ سبزي پيدا ٿيندي آهي، اُن مان عاشقن جي تبديليءَ کي سمجھو. جبلن جو ڄمي بيھڻ عاشقن جي ڄمي بيھڻ کي سمجھائڻ جي لاءِ آهي. عشق هڪ معنوي شيءِ آهي ۽ اُن جي صفتن جي انهن شين سان تشبيهه محض سمجھائڻ جي لاءِ آهي. انسان جي ڪاوڙ هڪ معنوي شيءِ آهي پر اُن کي ڪنڊي يا باهه سان تشبيهه ڏني ويندي آهي. سخت دل کي پٿر سان تشبيهه ڏني ويندي آهي. جيڪڏهن مُشبهه به (جنهن سان تشبيهه ڏنل آهي) سان مُشبهه (تشبيهه ڏنل) پورو سمجھ ۾ نه اچي ته اهو تشبيهه جو نقصان آهي، ان ۾ مشبهه جو انڪار نه ڪرڻ گهرجي.

هڪ الله واري جو چار پيرا امير جي در تي وڃي صدا هڻڻ

شيخ روزے چار ڪرت چوں فقير

بهر گدیه رفت در قصر امیر

ترجمو: ”شيخ هڪڙي ڏينهن ۾ چار دفعا پنڻ جي لاءِ امير جي محل ۾ ويو.“

۽ شيخ جي هٿ ۾ پنڻ وارو ڪستو هو ۽ ”الله جي لاءِ ڏيو“ جي صدا لڳائي رهيو هو ۽ چئي رهيو هو ته الله تعاليٰ هڪ عدد ماني گهري ٿو. هي عجيب ابتدا معاملا آهن. خدا خود غني ۽ شيخ مُستغني ۽ مخلوق محتاج پر الله جو حڪم ٿيو ته شيخ انهن محتاجن کان ماني وٺي. امير چيو ته مون کي بخیل نه چئو، مون کي مجبوراً اهي ڳالهيون چوڻيون پئجي رهيون آهن. اُن امير شيخ کي چيو: ڪميٽا! ماني جي لاءِ ايتري قدر ڊوڙ ڏک چو ٿو ڪرين، ايتري مُنهن جي پڪائي جو ڏينهن ۾ چار دفعا اچين ٿو. هتي تنهنجو ڪو نوڪر وٺو آهي جيڪو بار بار تنهنجي خدمت ڪري! مون تو جهڙو ڪو بُرو فقير ڪونه ڏٺو آهي تو فقيرن جي عزت ۽ آبرو برباد ڪري ڇڏي آهي. درويش جواب ڏنو ته اي امير! آئون حڪم جو غلام آهيان، تون چُپ ره، منهنجي باهه جي توکي خبر نه آهي. ايتري قدر ڪاوڙ نه ڪر! آئون خدا جي حڪم سان پنندو آهيان. منهنجي دل ۾ عشق جي باهه لڳل آهي، جيڪڏهن آئون پاڻ ۾ مانيءَ جو حرص ڏسان ته پنهنجو پيٽ ڦاڙي ڇڏيان. مون ست سال جهنگ ۾ انگورن جي پنن تي گذارو ڪيو آهي، ساون پنن کائڻ سان بدن جو رنگ سائو ٿي ويو آهي ۽ تن ۾ تازگي اچي وئي آهي. جيستائين تون ماڻهو جي پردي ۾ آهين عاشقن کي سرسري نظر سان نه ڏس. ذهين ماڻهو جيڪي وار جي ڪل لاهيندا آهن انهن گهڻا دنياوي علم حاصل ڪيا پر انهن کي عشق جو علم حاصل نه ٿي سگهيو. شُعبده، جادو ۽ فلسفہ جو علم جيتوڻيڪ انسان پوري طرح ڄاڻي نه سگهيو پر پنهنجي طاقت مطابق انهن کي ڄاڻڻ جي ڪوشش ڪيائين. عشق انهن جي اکين کان پوشيده رهيو. حيرت هي آهي ته اهي ماڻهو باريڪ بين هئا پر انهن کي عشق نظر نه آيو. ان ڳالهه کي ڇڏ، منهنجي نصيحت مڃ، تون عاشقن کي عشق جي نظر سان ڏس. شيخ، امير کي چيو آئون پنهنجي عشق جي پوري ڪيفيت بيان نٿو ڪري سگهان. بس ايترو سمجھ ته اهو پنڻ وارو ڪم مون کان عشق ڪرائي رهيو آهي، تو پنهنجي عيش ۽ عشرت جي زندگي جي ڪري مون تي بدگماني ڪئي آهي، توکي ان ۾ احتياط ڪرڻ گهرجي.

بزرگ جي سچائي ڏسي امير جو روئي پوڻ ۽ سمورو خزانو پيش ڪرڻ
 ايس بگفت و گريه درشد هائے هائے
 آشک غلطان بر رخ او جائے جائے

ترجمو: ”اهو فرياد ۽ هاءِ هاءِ ڪري روئڻ لڳو، هن جي چهري تان زارو قطار لڙڪ وهي رهيا هئا.“

شيخ امير کي نصيحت ڪئي ۽ پوءِ زار و زار روئڻ لڳو. عشق هر وقت عجيب رنگ رچائيندو آهي ان جي سچائي امير تي اثر ڪيو. عاشقن جي سچائي غير جانبدار کي به متاثر ڪندي آهي امير ته وري به جانبدار هو. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي سچائي لڻ ۽ جبل کي متاثر ڪيو. لڻ اُڙڻ نانگ ٿي. طور جبل ۾ زلزلو اچي ويو ۽ نيل درياءَ رستو ڏنو ۽ حضور (ﷺ) جي سچائي سان شق القمر جو واقعو ٿيو ۽ لٿل سج واپس آيو. هاڻي شيخ به روئي رهيو هو ۽ امير به روئي رهيو هو. جڏهن گهڻي دير تائين پئي روئي چڪا تڏهن امير شيخ کي چيو ته جيتوڻيڪ توهان منهنجي خزاني مان سؤ سيڪڙي کان به وڌيڪ جا حقدار آهيو پر بهرحال منهنجو خزانو حاضر آهي ان مان جيڪو چاهيو کڻي سگهو ٿا. امير چيو ته منهنجي گهر کي پنهنجو، گهر سمجهو جيڪي چاهيو سو کڻو توهان جي لاءِ پئي جهان حقير آهن. شيخ فرمايو ته مون کي خدا جو اهو حڪم نه آهي ته آئون پنهنجي هٿ سان پاڻ کڻان. اها بيهوده ڳالهه آئون پنهنجي طرفان نٿو ڪري سگهان جو آئون دوستي ۽ ۾ دخل ڏيان. شيخ اهو بهانو ڪيو. ڇاڪاڻ ته شيخ کي اصل ڪٿو ڪونه هو چو ته هاڻي امير جي عطاءِ خدا جي لاءِ نه هئي پر شيخ جي عظمت جي ڪري هئي. شيخ اها شطرنج واري چال هليو جنهن سان مخالف مات کائي ويو. امير جيتوڻيڪ پنهنجي قول ۾ سچو هو پر شيخ ان سچائيءَ کي پسند نه ڪيو ڇاڪاڻ ته ان ۾ غير الله جي بوءِ هئي. شيخ چيو ته اسين خدائي حڪم سان پنهنجو ٿا ورنه اسين مال کان بي نياز آهيون.

هن سالن کانپوءِ شيخ محمد کي نئون حڪم

ٻه سال پنڻ کانپوءِ شيخ کي حڪم ٿيو ته هن وقت تائين تو پني ۽ فقيرن کي ڏنو آهي، هاڻي پنڻ کان سواءِ فقيرن کي ڏي. پوريءَ هيٺان هٿ وجهي ڪڍي وٺندو وڃ. ڪن حديثن مان معلوم ٿئي ٿو ته حضور (ﷺ) جن حضرت ابوهريره کي ڪجور جو هڪ ٿيلهو عنايت فرمايو هو. ابوهريره ان مان بي حساب کائيندو ۽ خرچ ڪندو هو. اهو ٿيلهو حضرت عثمان غني جي شهادت واري حادثي ۾ ابوهريره کان گهر ٿي ويو. عالم اسباب کان علاوه هڪ ٻيو جهان آهي جتي شين جو وجود بغير ڪنهن سبب جي ٿيندو آهي ۽ ان جو ظهور هن جهان ۾ ٿيندو آهي. معجزن جو تعلق ان جهان سان آهي ۽ هن جهان ۾ به ان جو ظهور ٿيندو آهي.

تا دو سال ايس کار کرد آل مرو کار

بعد ازاں امر آمدش از کردگار

ترجمو: ”پورهيت هن سالن تائين اهو ڪم ڪيو، ان کانپوءِ کيس خدا جو حڪم پهتو.“

هن سالن تائين شيخ محمد سررزيءَ جو اهو طريقو ڪار رهيو جو پنهنجو هو ۽ اها پن غريبن ۽ محتاجن ۾ تقسيم ڪندو هو، هن سالن کانپوءِ ان کي حڪم ٿيو ته هاڻي تون ماڻهن کان نه پن، اسين توکي خود ڏينداسون، تون ضرور تمندن ۾ اهو تقسيم ڪري ڇڏيندو وڃ. الله تعاليٰ شيخ کي فرمايو ته تون پنهنجي پوريءَ جي هيٺان جيڪي چاهين ۽ جهڙي طرح چاهين ڪڍي ڪري تقسيم ڪندو ره. تون جيڪڏهن مٽي هٿ ۾ کڻيندين ته سون ٿي ويندي، جيڪو توکان گهرن اهو ڏيندو وڃ، ڪو فڪر نه ڪر. خدا جي گهڻي عطا ۽ بخشش آهي. اسان جي بخشش ۾ نه ٿو ٿو آهي ۽ نه ڪمي. هن عطا ۾ نه شرمندگي آهي ۽ نه حسرت. پوريءَ ۾ هٿ هيٺان وجهڻ فقط نظر بد کان بچائڻ جي لاءِ آهي، هاڻي تنهنجو هٿ خدا جو هٿ آهي جيڪو مفت ۾ عطا ڪندو آهي. قرضدارن جو قرض ادا ڪر. دنيا جي زمين

ڪي مينهن وانگر سائو ڪر. هڪ سال تائين شيخ جو اهو ئي ڪم هو جو ٻوريءَ هيٺان ڪڍي ضرورت مندن کي ڏيندو رهيو. حاتم طائي جهڙو سخي به ان کان پنڻ وارن جي صف ۾ اچي بيهندو هو.

سائل جي سوال کان اڳ شيخ جو دل جي ڳالهه کي ڄاڻڻ
حاجتِ خودگر نڦٽي آلِ فقير
او بدادے و بدائتے ضمير

ترجمو: ”جيڪڏهن فقير پنهنجي ضرورت نه ٻڌائيندو هو ته به شيخ ڏيندو ۽ ڄاڻي وٺندو هو.“ سائل پنهنجي حاجت بيان نه ڪندو هو ته به هو ان جي دل جي ڳالهه ڄاڻي وٺندو هو. جيتري قدر قرض هوندو هوس، هو ادا ڪندو هو، جيتري رقم ۾ ڪو قيد ٿيندو هو ته ان کي ڏيندو هو. ماڻهن ان کان معلوم ڪيو ته توهان دل جي ڳالهه ڪيئن ڄاڻو ٿا؟ شيخ جواب ۾ چوندو هو ته اسان ماڻهن جي دل جنت وانگر احتياج کان خالي آهي. ان ۾ عشق خداوندي کان سواءِ ڪا شيءِ نه آهي. اسان پنهنجي دل کي عشق خداوندي کان سواءِ بلڪل خالي ڪري ڇڏيو آهي. مون چڱي بري کان دل کي خالي ڪري ڇڏيو آهي. منهنجو گهر خدا جي عشق سان ڀر آهي. هاڻي اسان جي دل ۾ جيڪي ٿئي ٿو اهو فقير جو عڪس هوندو آهي، انهيءَ ڪري اسين ان جي سڀني ضرورتن کي ڄاڻي وڃون ٿا. پاڻي صاف شيءِ آهي، ان ۾ ڪجور جو وڻ جيڪڏهن نظر ايندو ته اهو ٻاهر جو عڪس هوندو آهي ۽ پاڻيءَ ۾ جيڪا به تصوير ڏسندا اها ٻاهر جو عڪس هوندي پر دل کي صاف ڪرڻ جي لاءِ مجاهدن جي ذريعي ان جي صفائي ضروري آهي. جڏهن ان ۾ خود گدلاڻ نه هوندي تڏهن ان ۾ ٻاهريون عڪس نظر اچي سگهندو. انسان جو بدن گپ گاري مان ٺهيل آهي ان جي صفائي جي لاءِ تمام گهڻي محنت درڪار آهي، تون هر وقت کائڻ ۽ سمهڻ ۾ لڳو پيو آهين، جنهن سان ان جي ڪدورت ۾ اڃان وڌيڪ اضافو ٿئي ٿو.

ماڻهن جي دل جي ڳالهه ڄاڻڻ جو سبب

چوں دلِ آلِ آب ازینہا خالیست
عکسِ رُوها از بُروں درِ آبِ جُست

ترجمو: ”پاڻيءَ جي دل خالي آهي تڏهن ٻاهرين چهرن جو عڪس ان ۾ وڃي پوي ٿو.“ جڏهن دل جي پاڻيءَ ۾ صفائي پيدا ٿي ويندي ته هر خارجي شيءِ جو عڪس ان ۾ نظر اچڻ لڳندو. جڏهن تون ان کي صاف ڪندين پوءِ هر سائل جو عڪس تنهنجي دل ۾ نمودار ۽ ظاهر ٿي ويندو. تنهنجو باطن صاف ناهي ٿيو، باندن، پوتن ۽ درندن سان ڀريو پيو آهي. جڏهن انسان گڏهه پڻي ۾ مبتلا رهندو ته اهو خرعيسي ٿيندو پر عيسيٰ عليه السلام ڪونه ٿيندو. جيڪڏهن ڪو خيال نمودار ٿيندو ته تون ڪيئن سڃاڻيندين ته ڪهڙي لڪل خاني مان ظاهر ٿيو آهي. جڏهن انسان زهد اختيار ڪندو آهي ۽ خيالن کان دل کي پاڪ ڪندو آهي تڏهن ان جو جسم خيال وانگر لطيف ۽ نازڪ ٿي ويندو آهي.

لومڙيءَ جي مڪر جو گڏهه جي بچاءُ تي غالب اچڻ

خربے کوشید و اُورا دفعِ گفت
لیکِ جوعِ الکب باخر بود جُفت

ترجمو: ”گڏهه گهڻي ڪوشش ڪئي، روڪيائين پر ان کي جلندر جي بيماري هئي.“

گڏه جو حرص صبر تي غالب اچي ويو. مانيءَ جي حرص گهڻن کي هلاڪ ڪيو آهي. حديث شريف ۾ آهي ته كَاذِبُ الْفَقْرُ اَنْ يَكُونَ كَفْرًا “فقر قريب آهي ته كفر بنجي وڃي” يعني اڻهوند انسان کي ڪافر بنائي ڇڏيندي آهي. گڏه سوچيو ته جيڪڏهن اهو لومڙيءَ جو مڪر ئي آهي ۽ منهنجي مارڻ جي ترڪيب آهي ته بُڪ جي ذريعي بار بار مرڻ کان هڪ دفعي جو مرڻ سٺو آهي. بُڪ جي عذاب کان ته چوڻڪارو حاصل ڪندس. جيڪڏهن اها زندگي آهي ته آئون مثل بهتر آهيان. گڏه جيتوڻيڪ اڳ ۾ توبه ڪئي هئي ۽ قسم ڪيو هئائين پر نيٺ گڏه پڻي ڪري گڙبڙ ڪري وڌائين. لالچ انسان کي اندو ۽ ٻوڙو بنائي ڇڏيندي آهي ۽ موت کي آسان بڻائي ڇڏيندي آهي، جهڙي طرح گڏه پنهنجي موت کي پسند ڪيو. بيوقوفن ۽ گڏهن جي زندگي ابدِي نه آهي ۽ انسان نياڳ ۽ حماقت جي ڪري مرڻ پسند ڪندو آهي. انسان کي ابدِي زندگي حاصل ڪرڻ جي لاءِ ڪوشش ڪرڻ گهرجي. جيڪو الله تعاليٰ غيب کان ان تي سخاوت ڪري رهيو هو، گڏه کي ان الله جي رزافيءَ جو يقين ڪونه هو. جيترا ڏينهن زندهه رهيو رزق کان سواءِ زندهه ڪونه رهيو پر پوءِ به ان کي خدا جي رزافيءَ تي ڀروسو ڪونه هو.

پرهيز ۽ بُڪ جي فضيلت جو بيان

خدا بُڪ ۾ مبتلا ڪري ٿو ته ان ۾ به گهڻيون مصلحتون آهن

گر نباشد جوع صد رنج دگر

از پئے هيمه برآرد از تو سر

ترجمو: ”جيڪڏهن بُڪ نه هجي، دستن کانپوءِ ٻيون سوين بيماريون تو ۾ پيدا ٿي وينديون.“

بُڪ کان سواءِ جيڪڏهن ماڻهو کاڌو کائي ٿو ته دست ٿيو پون. ان کانپوءِ ٻيون بيماريون پيدا ٿي وينديون آهن. بُڪ جي تڪليف ٻين بيمارين جي تڪليف کان گهڻي بهتر آهي. ڇاڪاڻ ته ان ۾ جسم ۾ پاڪيزگي، هلڪائي ۽ ڪارڪردگي سٺي رهندي آهي. بُڪ عمل جي لحاظ کان پلي آهي ۽ ان ۾ بيا به گهڻا فائدا آهن. فاقِي جي ڪري گهڻيون بيماريون پري ٿي وينديون آهن. بُڪ ۾ جَوَن جي ماني به پلاءُ جو مزدو ڏيندي آهي. بُڪ کان سواءِ لذيت کاڌا به بدمزه معلوم ٿيندا آهن. هڪڙو شخص جَوَن جي ماني کائي رهيو هو. سوال ڪرڻ واري پڇيو ته توکي ان جو شوق ڇو ٿيو آهي؟ هن جواب ڏنو ته جڏهن انسان کي بُڪ لڳندي آهي ۽ انسان صبر کان ڪم وٺندو آهي ته جَوَن جي ماني به حلوي جو ڪم ڏيندي آهي. آئون بُڪ ۾ صبر کان ڪم وٺي جَوَن جي مانيءَ جو حلوو بنائي وٺندو آهيان. اها بُڪ اها نعمت آهي جيڪا هر شخص کي ميسر نٿي اچي. ڇاڪاڻ ته هيءَ دنيا وسيع چراگاهه آهي ان ۾ انسان ڪجهه نه ڪجهه کائيندو آهي. بُڪ فقط خاصان خدا جو حصو آهي، جنهن سان اهي روحاني شينهن بنجي ويندا آهن. هر ڪميڻي گداگر کي بُڪ جي نعمت عطا ڪونه ٿيندي آهي. اهڙن لاءِ عام خوراڪ مهيا ڪئي ويندي آهي ۽ کين چيو ويندو آهي ته اوهان درياءُ معرفت جا پڪي نه آهيو. ماني کائڻ وارا پڪي آهيو. اوهان جي دل ۾ مانيءَ جي فڪر کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه آهي. حريص پيٽو کائي پي مري ويندو آهي ۽ ان جي لاهاصل زندگي ختم ٿي ويندي آهي. ان زندگيءَ کان بُڪ جو موت بدرجها بهتر آهي.

حريص مريد کي توڪل جي قوت بخشڻ

شيخ می شد بامریدی بید رنگ

سوی شهرے نال درانجا بود تنگ

ترجمو: ”شيخ هڪ مريد سان بنا دير ان شهر ڏانهن روانو ٿيو جتي ماني گهٽ هئي.“

اهو شهر قحط ۽ ڏڪار جو ستيل هو. ماني گهٽ ۽ مهانگي هئي. مُريد جي سوچ ۾ بُڪ ۽ ڏڪار هو. خدا جي رزقي ۽ کان غفلت جي ڪري هر گهڙي پریشاني وڌي رهي هئي. شيخ دل کان واقف ۽ باخبر هو، هن مُريد کي چيو ته کيس تائين پریشاني ۽ ۾ رهندين؟ تون مانيءَ جي فڪر ۾ مري رهيو آهين، خدا تي ڀروسو نه اٿئي؟ تون انهن خاصان خدا مان نه آهين جن کي بُڪ جو تحفو ڏنو ويندو آهي. توکي لامحالہ دنياوي غذا مُيسر اچي ويندي. دنيا وارن جي لاءِ گهڻو کاڌو موجود آهي. جڏهن مرندا آهن ته به ماني انهن جي اڳيان اڳيان ويندي آهي جيڪا قبرستان ۾ غريبن ۾ تقسيم ڪئي ويندي آهي ۽ اها ماني مُردن کي چوندي آهي ته تون مانيءَ جي فڪر ۾ مئو آهين. اُت، هاڻي ماني وٺ. شيخ مُريد کي چيو ته انسان رزق جو ايترو عاشق نه آهي جيترو رزق انسان جو عاشق آهي. الله جو وعدو آهي، ضرور رزق انسان کي ڳولي ان وٽ پهچي ٿو. رزق انسان تي عاشق آهي ۽ انسان کي چوندو آهي بيهه ته آئون تو وٽ پهچان ٿو، ڇاڪاڻ ته اهو انسان جي بي صبريءَ کي ڄاڻي ٿو. بُڪ جي ڊپ جي ڪري اهو سيٺو تپ چو آهي؟ توڪل ۾ پيٽ پري زندهه رهي سگهو ٿا.

سرسبز پيٽ ۾ رهندڙ اڪيلي ڏاند جي حڪايت

هن حڪايت مان هي ٻڌائڻ مقصد آهي ته جهڙي طرح اُن ڍڳي جي بي صبري هئي ۽ رزق جي ڳڻتيءَ ۾ ڳري رهيو هو، اهو ئي حال انسان جو آهي.

يڪ جزيره سبز هست اندر جهاڻ

اندرو گاويست تنها خوش دهاڻ

ترجمو: ”دنيا ۾ هڪ سائو پيٽ آهي، جتي هڪڙو ڍڳو عمدو گاهه چري رهيو آهي.“

اهو ڍڳو رات ڏينهن گاهه کائي ٿلهو ٿيو پوي. رات جو هيءُ خوف ورائيس ٿو ته صبح جو ڇا ڪائيندس! ان غم جي ڪري اُڀرو ٿي وڃي ٿو. جڏهن صبح ٿئي ٿو ته جهنگ ۾ ساوڪ موجود ڏسي ٿو. چيلهه تائين وڏو گاهه موجود آهي. جلندر جي بيمار وانگر ڍڳو گاهه ۾ ڪاهي پوي ٿو. گاهه کائي ٿلهو ٿي پوي ٿو، رات جو وري اُن گهٻراهت ۾ ڏٻرو ٿيو وڃي ته صبح جو ڇا ڪائيندس! گهڻي زماني تائين اُن ڍڳي جي اهائي حالت رهي جو ڏينهن جو کائي ٿلهو ٿي ويندو هو ۽ رات جو صبح جي فڪر ۾ اُڀرو ٿي ويندو هو ۽ ڪڏهن هي نه سوچيائين ته اهو خوف بي جا آهي. هيترا سال گذري ويا ۽ مونکي هر روز خوراڪ ملي رهي آهي. اهو ڪڏهن هي نه ٿو سوچي ته هڪ ڏينهن به روزي گهٽ نه ملي آهي ته پوءِ آئون غم چو ڪريان. انسان جي نفس کي اهڙو ڍڳو ۽ دنيا کي جهنگ سمجهو. انسان ان ڳڻتيءَ ۾ ڳري ٿو ته صبحاڻي ڇا ڪائيندس. انسان کي گهرجي ته ماضي تي نظر رکي، مستقبل جي فڪر کي ڇڏي ڏيئي.

شينهن جو گڏهه ڪي مارڻ

بُرد خر را روبهڪ تاپش شير

پاره پاره ڪردش آل شير دلير

ترجمو: ”لومڙيءَ گڏهه ڪي شينهن جي اڳيان وٺي وئي بهادر شينهن ان جا ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيا.“

محنت جي ڪري جانورن جي بادشاهه کي اڃ لڳي، پاڻي پيئڻ لاءِ چشمي ڏانهن ويو. جڏهن شينهن پاڻي پيئڻ ويو ته لومڙيءَ کي موقعو ملي ويو. لومڙي گڏهه جي دل ۽ جگر کائي وئي. شينهن واپس اچي ڏٺو ته گڏهه جي دل ۽ جگر موجود ڪونه هو. شينهن لومڙيءَ کي چيو ته دل ۽ جگر هر جانور ۾ ضرور هوندا آهن هن گڏهه جا اهي اعضا ڪيڏانهن ويا؟ لومڙيءَ چيو ته جيڪڏهن هن گڏهه جي دل ۽ جگر هجي ها ته تو وٽ ٻيو دفعو ڪيئن اچي ها، ڇاڪاڻ ته

ان گڏه تنهنجو قيامت جهڙو حملو ڏنو هو ۽ جبل تان اونڌي منهن ڪريو هو. جيڪڏهن ان گڏه ۾ دل ۽ جگر هجي ها ته ٻيهر ڪونه اچي ها. جنهن عضوي جو جيڪو ڪم آهي جيڪڏهن اهو عضو پنهنجو ڪم نه ڪري ته ڇڻ اهو عضو ئي نه آهي. دل ۾ جڏهن نور نه هجي ته اها دل نه آهي. انسان ۾ روح نه هجي ته اهو خالي مٽي ۽ جو پتلو آهي. جنهن شيشي ۾ روشني نه آهي اهو قنديل نه آهي پر پيشاب جي شيشي آهي. ڏيئي جو نور خدا جي عطا آهي. شيشو مخلوق جي ڪاريگري آهي. ڏيئي ۽ قنديلن ۾ تعدد ۽ ڪپهه آهي. ان جي روشني جيڪا پڪڙي ٿي ان ۾ وحدت آهي. يهودين انبيائن جي جسم تي نظر ڪئي ته انهن ۾ تعدد سمجهيائون، ڪن تي ايمان آندائون ۽ ڪن جو انڪار ڪيائون. مومن جسم ۽ ظرفن تي نظر نه ڪئي پر روح ۽ نور کي ڏٺو. جنهن ۾ وحدت آهي ته ان جو عقيدو ٿيو: لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْ رُّسُلِهِ (البقره: 285) ”اسين انهن رسولن مان ڪنهن ۾ تفريق نٿا ڪريون.“ شاخ اها ئي آهي جنهن ۾ پاڻي هجي، ماڻهو اهو ئي آهي جنهن ۾ روح آهي. عوام انسان نه آهي مورتيون آهي. انهن کي زنده به نه سمجهو، اهي شهوت ۽ ماني جا مقتول آهن.

بازار ۾ ڏينهن جو ڏيئو ڪٿي گهمندڙ شخص جي حڪايت

هن ڳاله جو خلاصو هيءُ آهي ته بظاهر انسان ڳهڻا آهن پر انسانيت ڪن ٿورن ۾ آهي.

آل کي بائش برمي گشت روز

گرد بازار و دلش پُر عشق و سوز

ترجمو: ”هڪ شخص ڏينهن جو ڏيئو ڪٿي بازارن ۾ هلندو هو ۽ سندس دل عشق ۽ سوز سان پُر هئي.“

هڪ خدا جو عاشق ڏينهن ۾ ڏيئو ٻاري ڪجهه ڳوليندو رهندو هو. هڪ بيهودي شخص کيس چيو ته اي فلاڻا! هر دڪان وٽ تون ڇا ٿو ڳولين؟ ڏينهن ۾ ڏيئي جي روشني سان ڳولڻ مذاق ۽ دل لڳي جي ڳالهه آهي، تون ڏيئو ٻاري ڪهڙو مذاق ڪري رهيو آهين ۽ ڇا ڳولي رهيو آهين؟ ان عاشق خدا چيو: آئون هر طرف اهڙي ماڻهوءَ جي تلاش ۾ آهيان جيڪو الله جي عطا ڪيل روح سان زندهه هجي پر مون کي اهڙو ڪو انسان نٿو ملي. ان بيهودي شخص چيو ته هي سڄي بازار ماڻهن مان پري پئي آهي ۽ توکي ڪو انسان نظر نٿو اچي! ان عاشق خدا چيو ته آئون اهڙي انسان جي تلاش ۾ آهيان جيڪو پنهنجن حالتن ۾ ڪاوڙ توڙي حرص ۾ به سڌي رستي تي هلندو هجي. جيڪڏهن اهڙو ماڻهو مون کي ملي وڃي ته آئون ان تي جان قربان ڪري ڇڏيندس. ان شخص چيو ته اهڙي انسان جو ملڻ نادر ۽ اڻلڻ نه آهي پر دشوار آهي. تون قضاء خداوندي جي حڪم کان غافل آهين ۽ انسان جي فعلن کي اختياري فعل سمجهين ٿو. انسان جو پنهنجو اختيار ڪٿي آهي؟ اصل تقدير خداوندي آهي. تقدير خداوندي آسمان کي به رستي تان پٽڪائي ڇڏيندي آهي. عطارد ستارو جيڪو آسمان جو منشي آهي، ان کي تقدير بيوقوف بنائي ڇڏيندي آهي. تقدير جي اڳيان تدبير هيچ آهي. لوهه ۽ سنگ خاره کي تقدير پاڻي ڪري ڇڏيندي آهي. تو هي سمجهيو آهي ته تنهنجا پير رستو ٽٽي ڪري آيا آهن. اها تنهنجي خام ڪاري ۽ ڪچائي آهي، سڀ ڪجهه تقدير ڪري ٿي. تون ظاهري اسباب تي نگاه رکين ٿو ۽ حقيقي سبب کان غافل آهين. تون ظاهر تي نظر رکين ٿو، حقيقت ۽ باطن توکان لڪل آهي. جهڙي طرح ديگ باه کان سواءِ جوش نٿي کائي، اهڙي طرح ظاهري اسباب حقيقي موثر کانسواءِ ڪو اثر نٿا رکن. حضرت ايوب عليه السلام جو صبر به مشهور آهي. خدا ان کي به هي حڪم ڏنو هو ته پنهنجي صبر کي نه ڏس، صبر ڏيڻ واري کي ڏس، هرلي کي نه ڏس، هرلي هلائڻ وارن کي ڏس. تنهنجي دعويٰ هي آهي ته تون حقيقي سبب کي ڏسين ٿو پر حقيقي سبب کي ڏسڻ وارن جي هڪ به نشاني تو ۾ نه آهي. انهن تعينات جي جيڪي تمام ٿورا آهن تو صرف سرگرمي ڏئي آهي جيڪڏهن حيرت جي مقام تي پهچين ته درياءُ حقيقت ذات باري تعاليٰ تي نظر ڪرين، جيڪو فقط

تعينات تي نظر رکي ٿو ۽ انهن کي درياءَ کان جدا شيءِ سمجهي ٿو. اهو لا حاصل سجدا ڪري ٿو جيڪو شخص درياءَ وحدت تي نظر رکي ٿو. ان کي محمود حيراني حاصل ٿئي ٿي. جيڪو شخص خالي تعينات کي ڏسي ٿو ۽ پنهنجو پاڻ کي درياءَ حقيقت کان بلڪل جدا سمجهي ٿو، ان کي فقط بوڙيا ۽ جهاڳ نظر اچي ٿي. هو پنهنجي عمل کي پاڻ ڏانهن منسوب سمجهي مختلف نيتون چڱيون ۽ بريون ڪري ٿو، جنهن بحر حقيقت کي ڏٺو ان جي دل ايتريقدر وسيع آهي جو سڀ ڪجهه الله جي طرفان سمجهي ٿو، جيڪو شخص درياءَ حقيقت کان غافل آهي ۽ محض پاڻي جي ڦوٽن ۽ گجيءَ کي ڏسي رهيو آهي اهو پنهنجن افعالن کي ڏسي ٿو جيڪي ڪجهه اختياري ۽ ڪجهه اضطراري آهن ۽ جنهن شخص جي درياءَ تي نظر آهي، اهو پنهنجي اختياري افعال کي ائين سمجهي ٿو ته اهو اختيار به خدا جو عطا ڪيل آهي. جنهن گجيءَ کي ڏٺو ان شخص کي سکون حاصل نٿو ٿئي ۽ جنهن درياءَ کي ڏٺو ان کي اطمینان حاصل ٿي وڃي ٿو. جنهن گجيءَ کي ڏٺو اهو دنيا جي ڌنڌن ۾ لڳو رهندو آهي ۽ اخروي اجر کان محروم رهندو آهي ۽ جنهن درياءَ کي ڏٺو اهو مخلوق کي فنا ڪري خالق جي خدمت ۾ لڳي ويندو آهي. باقي جيڪو گجي ڏسي ٿو اهو مخلوق ۾ مست ٿي خدا کان غافل ٿي ويندو آهي ۽ درياءَ ڏسڻ وارو خدا ۾ غرق ٿي ويندو آهي. گجيءَ کي صاف ڪيو ويندو آهي. ان جي صفائي مجاهد آهن ۽ درياءَ کي ڏسڻ وارو آرام ۾ هوندو آهي.

مسلمان جو هڪ آتش پرست کي اسلام جي دعوت ڏيڻ ۽ ان جو جواب

مر مئے راگفت مردے کائے فلاں

ہیں مسلمان شو بہاش از مومنان

ترجمو: ”هڪ شخص هڪ آتش پرست کي چيو ته اي فلاڻا! خبردار، مسلمان ٿي وڃ، مومن مان ٿي!“

هن ورائيو: جيڪڏهن خدا چاهيندو ته آئون مومن بنجي ويندس ۽ جيڪڏهن وڌيڪ مهرباني ٿي ته پوءِ مومن (يعني اهو مومن جنهن کي عين اليقين جو درجو حاصل هجي) بنجي ويندس. مسلمان چيو ته خدا توکي مومن بنائڻ چاهي ٿو تان ته توکي دوزخ کان چوٽڪارو ملي وڃي پر تنهنجو نفس ۽ شيطان توکي ڪفر ۽ بت خاني ڏانهن ڇڪين ٿا. آتش پرست چيو ته جڏهن نفس ۽ شيطان جي ڳالهه هلي ٿي ۽ اهي ٽڪڙا آهن ته مون کي طاقتور جو ساٿ ڏيڻ گهرجي، جيڪڏهن خدا مون کان سچائي چاهي ٿو ۽ نفس ۽ شيطان جي مقابلي ۾ ان جي ڪجهه نٿي هلي ته پوءِ ان جي چاهڻ جو ڪهڙو فائدو آهي؟ جيڪڏهن ڪو شخص سٺي جاءِ جوڙائي ان کي مسجد بنائڻ چاهي ۽ ڪو ٻيو ان تي غالب اچي ان کي بت خانو بنائي ڇڏي ته مسجد ٺاهڻ واري جي خواهش جو ڪهڙو فائدو ٿيو؟ جيڪڏهن تو ڪپڙو ان لاءِ ٺاهيو ته تون ان جي قبا بنائين ۽ تنهنجو مخالف اچي ان کي شلوار بنائي ته ڪپڙي جي لاءِ ان کان سواءِ ڪهڙو چارو آهي ته غالب جي اڳيان مغلوب ٿي وڃي ۽ جيڪي ڪجهه کيس بنائڻ جو ارادو ڪيو ويو آهي، هو اهو بنجي وڃي.

جڏهن ڪو شخص ڪنهن تي غالب ٿي ويندو آهي ته ان جو سڀ ڪجهه بگاڙي ڇڏيندو آهي. غاصب جي مقابلي ۾ گهر جو مالڪ عاجز ٿي ويندو آهي ۽ ان تي ٻيو حڪمراني ڪندو آهي ۽ ڪمزور جو ساٿي ڪمزور بنجي ويندو آهي. جڏهن نفس ۽ شيطان غالب هجي ته هي چوڻ ته جيڪو الله چاهيندو آهي اهو ٿي ويندو آهي هڪ مذاق جي ڳالهه آهي. آئون چاهي ڪافري يا آتش پرست آهيان، آئون اهو خيال ڪري نٿو سگهان. الله جو چاهيل ٿئي يا نه ٿئي شيطان ۽ نفس جي خواهش پوري ٿئي. آتش پرست چوي ٿو ته آئون اهو عقيدو نٿو رکي سگهان ته ڪو شخص خدا جي ملڪيت ۾ ان جي برخلاف حڪم ڪري سگهي ۽ خدا ان جي اڳيان حڪم نه هلائي سگهي! خدا دشمن کي دفع ڪرڻ چاهي ۽ دشمن دفع نه ٿئي ۽ خدا جي ڪاوڙ وڌندي رهي! جيڪڏهن خدا ۽ شيطان جي اها ئي حالت آهي ته پوءِ خدا بدران شيطان جو پانهون بنجن گهرجي ڇاڪاڻ ته خدا مغلوب ۽ شيطان غالب آهي. هن حالت ۾ جيڪڏهن شيطان جي بجاءِ

خدا جي بندگي ڪئي وڃي ته شيطان دشمن بنجي ويندو ۽ خدا ڪا مدد نه ڪري سگهندو. جڏهن شيطان جي منشا پوري ٿي ويندي آهي ته پوءِ شيطان کان سواءِ منهنجو ڀلو ٻيو ڪير ٿو ڪري سگهي!

رحمان جي در تي شيطان جو مثال

حاش لله ايش شاء الله ڪان

حاکم آمد درمکان و لامکان

ترجمو: ”الله، پاڪ آهي جيڪو هو چاهي ٿئي ٿو. اهو مڪان ۽ لامڪان ۾ حاڪم آهي.“

الله تعاليٰ هن کان پاڪ آهي ته هن جو ڪو ارادو پورو نه ٿئي. ان جي خدائي ۾ سندس حڪم جي خلاف ڪجهه نه ٿو ٿي سگهي. دنيا ۽ آخرت ان جي ملڪ آهي. شيطان ان جي در جو معمولي ڪٽو آهي. ترڪمان خانہ بدوش قوم هئي. غارت گري هنن جو ڌنڌو هو. عام طور تي حفاظت جي لاءِ اهي ڪٽا پاليندا هئا. گهر جا ٻار انهن ڪٽن کي پڇ مان جهلي چڪيندا هئا پر اجنبی انسان تي اهي ڪٽا شينهن وانگر حملو ڪندا هئا. جيڪڏهن ڪو اجنبی اتان کان لنگهندو هو ته اهي ڪٽا ان جي لاءِ سخت هئا. دوستن جي لاءِ گل ۽ دشمنن جي لاءِ ڪندا هئا. ترڪمان ان ڪٽي کي پٿري دال پياريندا آهن ۽ اهو ڪٽو انهن جو پٿريءَ دال تي وفادار بنجي ويندو آهي. جڏهن معمولي غذا تي ڪٽو ترڪمان جو اهڙو وفادار آهي ته پوءِ شيطان جنهن کي خدا پيدا ڪيو ۽ هر طرح جون غذائون ان کي عطا ڪيائين، اهو شيطان ماڻهن جي آبرو مان غذا حاصل ڪري ٿو. الله تعاليٰ جي دربار ۾ شيطان ان جي حڪم تي چو قربان نه ٿيندو، خدا جي دربار ۾ هر ارادت مند ۽ هر سرڪش ڪٽي وانگر اڳيان پير وڇايو وينو آهي. الله جي دربار جي غار جي اڳيان شيطان ڪٽي وانگر وينو آهي جنهن جو ڌرو ڌرو الله جي حڪم جو منتظر آهي. الله تعاليٰ شيطان کي هن لاءِ وهاريو آهي تان ته اهو دربار ۾ پهچڻ واري جو امتحان وٺي ۽ سچائي جي نر ۽ مادي کي سچائي ۽ جيڪو سچائيءَ ۾ مڪمل نه آهي ان کي دربار تائين نه پهچڻ ڏي. انهيءَ ڪري شيطان جو وجود انسان جي اختيار جي منافي نه ٿيو. اعدو بالله جي تعليم انهيءَ ڪري ڏني ويئي آهي ته دربار ۾ پهچڻ وارن تي جيڪڏهن شيطان ڪٽو پونڪي ته هو اعدو جي مالڪ کي پڪاري ۽ چوي ته اهو ڪٽي کي رستي تان هٽائي تان ته هو دربار تائين پهچي سگهي. جڏهن ترڪمان خود ڪٽي کان عاجز هجي ته پوءِ اعدو پڙهن بلڪل بيڪار آهي. ترڪمان به چوي ته آئون ڪٽي کان پناهه گهران ٿو ڇاڪاڻ ته آئون به گهر ۾ ڪٽي کان عاجز آهيان. ترڪهي چوي ته ڪٽي جي ڊپ کان تون اندر نٿو اچي سگهين ۽ آئون ٻاهر نٿو نڪري سگهان، اهڙي ترڪمان ۽ مهمان پنهنجن جي منهن ۾ ڌوڙ پوي جو هڪڙو ڪٽو پنهنجن کي جڪڙيو بيٺو آهي. ترڪمان ڪٽي کان نٿو ڊجي سگهي. ڪٽو ته درڪنار ۾ ان جي جهٽڪ کان شينهن به رت جي آلي ڪندو آهي. انسان جيڪو خليفه الله آهي اهو شيطان جي ڊپ کان ڊجي ۽ مغلوب ٿي وڃي اها بُري ڳالهه آهي. جڏهن مالڪ خود ڪٽي کان ڊجي ته ڪٽو ان جي لاءِ ڇا شڪار ڪندو.

ٻانهي جو اختيار ثابت ڪرڻ جي باري ۾ سني مومن جو جبري ڪافر کي جواب

گفت مومن بشنوائے جبری خطاب

آن خود گفتی نیک آوردم جواب

ترجمو: ”مومن چيو: اي جبري! ڳالهه ٻڌ، تو پنهنجي ڳالهه چئي ورتي هاڻي منهنجو جواب ٻڌ!“

سني مسلمان جبر جي عقيدي واري کي جواب ڏنو ته شطرنجي! تو پنهنجي چال ڏيکاري، مخالف جي چال به ڏس. تو پنهنجي عذر جو ڪتاب پڙهيو، سنيءَ جو ڪتاب به پڙه ته خبر پويئي؟ قضا جي باري ۾ تو جبرين جو نقطو

بيان ڪيو. ان معاملي ۾ مون کان ان جو راز ٻڌ. جبر جي عقيدي ۾ انسان جي اختيار جو بلڪل انڪار آهي. بزرگ رومي انسان جي اختيار کي ثابت ڪري ٿو. چوي ٿو ته انسان کي به اختيار آهي. تون اکين ڏنل حس جو انڪار نٿو ڪري سگهين. تون پنهنجي اختيار کي ڏس، جبري نه بڻج، تو رستو ڇڏيو آهي، آڏو نه هل واپس رستي تي اچ. انسان کي حڪم ڏنو ويندو آهي، پٿر کي ڪو حڪم ڪونه ڏنو آهي. معلوم ٿيو ته انسان ۾ قدرت ۽ اختيار آهي. جنهن شيءِ جو انسان ۾ اختيار نه آهي ان جي باري ۾ ڪو ان کي حڪم نٿو ڏي. انسان کي ڪو نٿو چوي ته تون اڏر. پٿر کان ڪوبه ڪنهن قسم جو مطالبو نٿو ڪري ڇاڪاڻ ته هر ڪو ڄاڻي ٿو ته هن ۾ ڪا طاقت ۽ اختيار نه آهي. جيتريقدر مطالبا آهن اهي صاحب اختيار ۽ صاحب قدرت کان آهن. غصو ۽ ڪاوڙ، حڪم ۽ منع وغيره صاحب اختيار متعلق آهن. انسان ظلم ۽ ستم ڪرڻ ۽ نه ڪرڻ ۾ بااختيار آهي. جڏهن ظلم ڪري ٿو ته خود پنهنجي ارادي ۽ اختيار سان ڪري ٿو. نفس ۽ شيطان خود انسان جو پنهنجو ارادو آهي. جيستائين ڪنهن نموني خواهش پيدا نٿي ٿئي ته انسان جو اختيار ستل رهندو آهي. مصر جي عورتن جيستائين يوسف کي ڪونه ڏٺو هو، تيستائين انهن هٿ ڪونه وڌيا. جڏهن سد پيدا ٿي ۽ ڏٺائون تڏهن هٿ وڌيائون. جيستائين ڪتو هڏي نٿو ڏسي تيستائين ستل رهندو آهي. هڏي ڏسي پڇ لوڏڻ شروع ڪندو آهي. اهوئي حال انسان جي اختيار ۽ قدرت جو آهي، جيستائين سد نه آهي ته اهو ستل آهي، جڏهن ڪا سد ٿيندي تڏهن سجاڳ ٿيندو. گهوڙو به تڏهن هٿڪار ڪندو آهي جڏهن جون کي ڏسندو آهي. پلي جڏهن گوشت ڏسندي آهي تڏهن مياڻون مياڻون ڪندي آهي. سد ظاهر ڪرڻ اختيار کي سجاڳ ۽ متحرڪ بنائڻ آهي.

شيطان تنهنجي معشوق جو پيغام آڻي ٿو. تون دلائل جو ڪم ڪرين ٿو ۽ تنهنجو ستل اختيار حرڪت ۾ اچي وڃي ٿو ۽ جنگ شروع ڪري ٿو. الله تعاليٰ جو ملائڪ شيطان جي برخلاف خبرون پيش ڪري دل ۾ خلجان پيدا ڪندو آهي تان ته شر جي بجاءِ خير وارو اختيار سجاڳ ٿي وڃي. مطلب ته ملائڪ ۽ شيطان ته تنهنجي اندروني اختيار کي متحرڪ ڪن ٿا. اختيار تنهنجي اندر موجود هوندو آهي، جيڪو اختيار خود انسان ۾ موجود هوندو آهي اهو ملائڪن جي الهام ۽ شيطانن جي وسوسن جي ذريعي قوي ٿي ويندو آهي. جنهن وقت نمازي سلام ڦيرائي ٿو تڏهن ملائڪن جي به نيت ڪري ٿو ڇاڪاڻ ته هن انهن جي ئي ترغييب ۽ الهام سان اها نماز ادا ڪئي. گناهه کانپوءِ انسان شيطان تي ان ڪري لعنت موڪلي ٿو ته ان جي وسوسي جي ڪري هو گناهه ۾ مبتلا ٿيو ۽ ان ڪجروي اختيار ڪئي. حشر ۾ جڏهن دنياوي زندگي جو اهو حجاب ختم ٿي ويندو تڏهن تون ملائڪن ۽ شيطان کي خود ڏسندين ۽ جيڪي پس پرده انهن جون ڳالهيون هيون انهن جي ذريعي تون انهن شخصيتن کي سڃاڻي وٺندين. اتي شيطان توکي چونڊو ته مون ئي تنهنجي دل ۾ وسوسو وڌو هو پر توکي مجبور ڪونه ڪيو هو. ملائڪ توکي چونڊو ته مون تنهنجي دل ۾ اها ڳالهه وڌي هئي ته هن گناهه جي لذت ۽ خوشي گهڻن غمن جو سبب بڻبي. ملائڪ اهو به چونڊو ته فلاڻي ڏينهن مون توکي جنت جو رستو ٻڌايو هو ۽ هي به چيو هو ته اسين تنهنجا خير خواه آهيون ۽ تنهنجي پيءُ حضرت آدم (عليه السلام) کي سجدو ڪرڻ وارا آهيون. ملائڪ هي به چونڊو آهي ته جهڙي طرح اسان تنهنجي پيءُ جي خدمت ڪئي تنهنجي به خدمت ڪريون ٿا ۽ نيڪ رستو ٻڌائي توکي مخدوم بنائڻ چاهيون ٿا ۽ ملائڪ هي به چونڊو ته اها شيطان جي جماعت تنهنجي پيءُ جي به دشمن هئي ۽ کيس سجدي ڪرڻ کان روڪيو هو، تو اسان جو چوڻ نه مڃيو ۽ شيطان جو چوڻ مڃيو. اڳ ۾ تو اسان کي ڪونه ڏٺو هو ۽ آواز ٻڌو هو، هاڻي آواز سان آواز ملائي اسان کي سڃاڻي وٺ. اسين اهي ئي آهيون يا نه؟ اوندهه ۾ جيڪڏهن ڪو توهان سان ڳالهائي ٿو ته ڏينهن جو ان جي آواز سان ان کي سڃاڻي وٺو ٿا ته رات جو ڳالهائڻ وارو اهو ئي شخص هو. رات ۾ جيڪو شخص ڳالهائي ٿو ڏينهن جو ان جو آواز سڃاڻي متعين ڪري وٺو ٿا ته انهن پنهنجن مان فلاڻي ڳالهه فلاڻي شخص چئي ۽ فلاڻي ڳالهه فلاڻي شخص چئي هئي. رات جو جيڪڏهن شينهن ۽ ڪتي جو آواز ٻڌو ٿا ته ڏينهن جو پنهنجن جو آواز ٻڌي سڃاڻي وٺو ٿا ته رات وارو فلاڻو آواز شينهن

جو هو ۽ فلاڻو ڪٿي جو. ڳالهه جو خلاصو هي نڪتو ته انسان نيڪي ۽ بدي ڪرڻ ۾ بااختيار آهي، مجبور نه آهي. اهو اختيار لڪل هوندو آهي. مقصد جي سامهون اچڻ تي ان اختيار ۾ وڌيڪ طاقت اچي ويندي آهي. استاد ٻار کي مختار سمجهي غلطيءَ تي ماري ٿو. پٽ جيئن ته بلڪل مجبور آهي تنهن ڪري ان کي ڪوبه نٿو ماري. پٽ کي مجبور سمجهي نه ڪو شخص ان کي حڪم ڏئي ٿو ۽ نه ان کي سزا جو مستحق سمجهي ٿو. غور ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته جبر جو عقيدو ته قدر جي عقيدو کان به بدتر آهي ڇاڪاڻ ته جبر جي عقيدو جي بنياد تي انساني فعل جو انڪار لازم اچي ٿو، جيڪا محسوس شيءِ آهي ته، جڻ جبري پنهنجي هڪ محسوس جو مُنڪر آهي. قدري شخص جيڪو پنهنجو پاڻ کي خودمختيار مڃي ٿو ۽ الله تعاليٰ جو ٻانهي کي اختيار عطا ڪرڻ جو مُنڪر آهي اهو الله جي هڪ فعل جو مُنڪر آهي ۽ اها حسي شيءِ نه آهي. قدري شخص جيڪو الله تعاليٰ جي ٻانهي کي اختيار عطا ڪرڻ جو مُنڪر آهي اهو فقط هڪ نظري دليل جي نتيجي جو مُنڪر آهي. جبري عقيدو جو نتيجو هي آهي ته اهو چوي ٿو ته دونهن موجود آهي پر باهه جي ڪري نه آهي اهو خود بخود پيدا ٿي ويو آهي. ميٺ بتيءَ جو نور آهي پر اهو ميٺ بتيءَ جي ڪري نه آهي، خود بخود موجود ٿي ويو آهي. جبري محسوس جو انڪار ڪري ٿو ته جڻ باهه کي ڏسندي باهه جي وجود جو انڪار ڪري ٿو. ڪپڙو باهه ۾ سڙي رهيو آهي ۽ هو باهه جو انڪار ڪري ٿو. ڏاڳي سان ڪپڙو سبجي رهيو آهي پر هي ڏاڳي جو انڪار ڪري ٿو. جبر جو عقيدو ته سوفسطائي عقيدو تي مبني آهي جيڪو شين کي موجود نٿو مڃي، هو شين جي وجود کي وهم ۽ خيال چوي ٿو ۽ اهو سوفسطائي عقيدو دهرين جي عقيدو کان به بدتر آهي. دهرين اختيار جي حالت ۾ جهان کي موجود مڃي ٿو. هو خدا جو مُنڪر آهي پر اضطراري حالت ۾ خدا کي به سڏڻ لڳندو آهي پر سوفسطائي عالم ۽ جهان جي وجود جو ئي مُنڪر آهي. دنيا جا سڀ انسان، انسان جي اختيار جا قائل آهن انهيءَ ڪري هڪ ٻئي کي حڪم ڏين ۽ روڪين ٿا. جيڪڏهن مخاطب کي مختار نه سمجهجي ته حڪم نه ڏجي ها ۽ منع نه ڪجي ها. جبري هي چوي ٿو ته حڪم ڏيڻ ۽ روڪڻ سڀ غلط آهي. انسان کي ڪرڻ ۽ نه ڪرڻ ۾ ڪو اختيار حاصل نه آهي. اهي حيوان به جس جا قائل آهن پر جبري ان جو انڪار ڪري ٿو. قدري جيڪو ٻانهي کي مختار مطلق قرار ڏئي ٿو، اهو دليل جهڙي دقيق شيءِ جو مُنڪر آهي، انهيءَ ڪري جبري قدريءَ کان بي عقليءَ ۾ وڌيل آهي. انسان جو مختار هجڻ بلڪل حسي شيءِ آهي انهيءَ ڪري اهو مڪلف قرار ڏنو ويو آهي.

باطني احساس ۽ حس جي اهميت

درک وجداني بجائے حس بُود

هر دور یک جدول اے عم میرود

ترجمو: ”باطني احساس حس جي برابر آهي، اي چاچا! ٻئي هڪ گول ۾ وڃن ٿا.“

علم وجداني اهو علم جيڪو وجدان جي ذريعي حاصل ٿئي. وجدان نفس ۽ ان جي باطني قوتن کي چيو ويندو آهي. مولانا رومي جي فرمائڻ جو خلاصو هي آهي ته ڪجهه معلومات اها آهي جيڪا بذريعي وجدان انسان کي حاصل ٿيندي آهي جيئن مجبور هجڻ، مضطر هجڻ يا ڪاوڙ ۽ صبر ڪرڻ ۽ ڪجهه معلومات اها آهي جيڪا حواسن جي ذريعي حاصل ٿيندي آهي جيئن ڪنهن شيءِ جو ننڍو وڏو هجڻ يا ڪارو مٺو هجڻ وغيره. وجداني معلومات حواسن جي ذريعي حاصل ٿيندڙ معلومات جهڙي آهي بلڪه وجدانيات محسوسات کان وڌيڪ آهي. ڇاڪاڻ ته محسوسات جو ذريعو حواس آهن ۽ حواس انسان معطل ڪري سگهي ٿو پر وجدان کي معطل ڪرڻ ممڪن نه آهي. جيڪو شخص ڪنهن وجداني معلومات جو انڪار ڪري ته اهو محسوس جي انڪار وانگر آهي بلڪه ان کان به وڌيڪ بي وقوفي

آهي. ان لحاظ کان جبريه فرقو جيڪو انسان جي اختيار جو منڪر آهي جيڪو وجداني شيءِ آهي، قدريه فرقي کان وڌيڪ بي وقوف آهي. انسان جو هي چوڻ ته سڀاڻي هيئن ڪندس، اي پيارا! اهو اختيار جو دليل آهي. قرآن ۾ جيتري قدر امر نهي آهن اهي سڀ انسان جي اختيار جي بنياد تي آهن. پتر پتر جن کي ڪو اختيار نه آهي انهن کي نه ڪو حڪم ڏئي ٿو ۽ نه انهن کي ڪنهن ڪم کان روڪي ٿو. جن شين ۾ اختيار نه آهي انهن کي حڪم نه ڏنو ويندو آهي. جنگ جي تصوير ۾ وڃڻ جو اختيار نه آهي ته ڪوبه ان کي نٿو وڃائي. جنهن غلام جا هٿ پير ٻڌل آهن ته ان کي جنگ ۾ ڪو نيزي بازي جو حڪم نٿو ڏئي. الله تعاليٰ جنهن ستارا ۽ آسمان بنايو ان کان هي جاهلاڻو ڪم ڪيئن صادر ٿي سگهي ٿو ته اهو غير مختيار کي حڪم ڏئي يا منع ڪري. جبري جو اهو خيال آهي ته جيڪڏهن نفس ۽ شيطان کي مشيت خداوندي جي تابع نه مڃيو وڃي ته پوءِ الله تعاليٰ جو عجز ۽ مغلوبيت تسليم ڪرڻي پوندي پر انسان کي مجبور قرار ڏيئي هن الله تعاليٰ کي جاهل ۽ بي وقوف ٺهرايو، جو اختيار نه هوندي اهو امر ۽ نهي ڪري ٿو. جيڪڏهن انسان کي مختيار مڃيو وڃي ته الله تعاليٰ جو عجز لازم نٿو اچي ڇاڪاڻ ته ٻانهي جو اختيار مشيت جي تابع آهي. جيڪڏهن بالفرض لازم به اچي ته ٻانهي جي غير مختيار هجڻ جي صورت ۾ خدائي امر ۽ نهي سان جيڪو خدا جو جهل ۽ بي وقوفي لازم اچي ٿي اها ان کان به وڌيڪ بدتر آهي. بزرگ رومي ۽ ڪتي ۽ اچڻ واري مهمان جي تشبيهه ڏيئي سمجهايو آهي ته الله تعاليٰ ٻانهي کي اهڙا رستا ٻڌايا آهن جو شيطان جو انهن ۾ ڪو دخل نه آهي. ٻانهو انهن رستن کي پنهنجي اختيار سان ڇڏي ٿو، تڏهن شيطان جي مداخلت شروع ٿي ويندي آهي، ان صورت ۾ انسان تي نه الله جي طرفان جبر آهي ۽ نه شيطان جي طرفان ۽ نه شيطان تي جبر آهي. شيطان الله جو هڪ ڪٽو آهي ۽ اهو انهن کي ڏاهيندو آهي جيڪي الله جي ٻڌايل رستي تي نٿا هلن. انسان الله جي ٻڌايل رستي تي هلندو ته شيطان انسان جو ڪجهه به نه بگاڙي نه سگهندو. مهمان غلامن وانگر ترڪ جي تنبوءَ ۾ ايندو ته ڪٿو ان کي نه کائيندو. انسان غلط رستو اختيار ڪري ته شيطان کان تڪليف پهچندس. جبريه جي عقيدتي مطابق جيڪڏهن انسان مجبور آهي ته پوءِ خطاوار تي ناراضگي ڇو ٿي ٿئي؟ جيڪڏهن ڇت جي ڪاٺيءَ کان تڪليف پهچي ٿي ته انسان ان کي غير مختيار سمجهي ڪڏهن ان تي ڪاوڙ نٿو ڪري، جنهن شيءِ ۾ اختيار نه آهي جيڪڏهن ان کان ڪو نقصان پهچي ٿو ته انسان کي ڪڏهن ڪاوڙ نٿي اچي. جبريه شخص ٻارن جي تعليم ۽ تربيت لاءِ ٻارن کي ماري ٿو. اهو جبري انسان وڏن کي به اختيار کان آڇو سمجهي ٿو. اهڙي شخص جو جڏهن مال چوري ٿئي ٿو، ته هو چور کي گرفتار ڪرائيندو آهي. جبري انسان جي زال کي جيڪڏهن ڪو بدنظر وجهي ٿو ته کيس ڪاوڙ اچي ٿي. ان مان معلوم ٿيو ته اهو چور ۽ بدنظر کي مختار سمجهي ٿو. پاڻيءَ جي سيلاب ۽ هوا تي جبري کي ڪاوڙ نٿي اچي، ڇاڪاڻ ته هو سمجهي ٿو ته اهي شيون اختيار کان خالي آهن. جبري جو ٻين تي ڪاوڙ ڪرڻ هن جو دليل آهي ته اهو انهن کي مختار سمجهي ٿو. اٺ هي سمجهي ٿو ته لٺ ۾ اختيار ۽ ارادو نه آهي پر مارڻ واري ۾ آهي انهيءَ ڪري اهو مارڻ واري تي حملو ڪندو آهي. ڪتوبه پتر تي ڪاوڙ نٿو ڪري پر پتر هڻڻ واري تي ڪاوڙ ڪري ٿو. جيڪڏهن پتر تي ان جي ڪاوڙ آهي ته حقيقت ۾ اها مارڻ واري تي ڪاوڙ آهي، جيڪا ان جي پري هجڻ جي ڪري پتر تي پوري ڪندو آهي. جڏهن ته اٺ ۽ ڪتوبه انسان کي مختار سمجهي ٿو ته جبري کي ان عقيدتي کان شرم ڪرڻ گهرجي. جبريءَ جو مثال ان شخص جهڙو آهي جيڪو آسرواري کاڌي جي لالچ ۾ صبح صادق ۽ سج کان منهن موڙي ڇڏي. انسان جو حرص سج کي مخفي ڪري ڇڏيندو آهي. دليل کي مخفي ڪرڻ ته آسان آهي.

پنهنجي ڪارگذاريءَ کي خدا جي تقدير چونڊڻ چور جي حڪايت

هن حڪايت جو مقصد هي آهي ته ٻانهي کي پنهنجي فعلن تي اختيار حاصل آهي. تقدير خداوندي انساني اختيار کي فعل جو سبب بنائيندي آهي، اختيار کي سلب ڪونه ڪندي آهي.

گفت دزدے شهنه را کاه پادشاه
آنچه کردم بود آں حکم آله

ترجمو: ”هڪڙي چور چوڪيدار کي چيو ته اي حاڪم! مون جيڪي ڪجهه ڪيو اهو خدا جو حڪم هو.“
چوڪيدار چيو: اي منهنجا پيارا! آئون جيڪي ڪجهه ڪري رهيو آهيان، توکي سزا ڏئي رهيو آهيان اهو به خدا جو حڪم آهي. جيڪڏهن ڪو شخص ڪنهن دڪان تان سبزي واري کان موري چورائي ته ڇا اهو به خدا جو حڪم آهي؟ هو چور کي مارڻ لڳو ۽ چئي رهيو هو ته اها به خدا جي تقدير آهي.

جڏهن سبزي وڪڻڻ واري وٽ اهو عذر مقبول نه آهي ته پوءِ ان ڀروسي تي گناهن جو ارتڪاب ڪرڻ ڪيتري قدر بي وقوفي آهي. تون ان عذر جي ڀروسي تي جنهن جي نتيجي ۾ نانگ ۽ وچون ڏنگيندا، جبري عقيدي مطابق تنهنجو سڀ ڪجهه کڻي ڪري عذر ڪري سگهجي ٿو ۽ کڻڻ وارو پنهنجو پاڻ کي مجبور ظاهر ڪري آڇو ٿي سگهي ٿو. گناه جي سلسلي ۾ جيڪڏهن حڪم حق چئي ڪري عذر ڪري سگهجي ٿو ته پوءِ مون کي به اهو عذر سڀڪار، منهنجي دل ۾ به گناه جي تمنا آهي ۽ الله تعاليٰ جي ڊپ ۽ خوف کان آئون نه ڪري سگهيو آهيان، ائين ڪرڻ سان تنهنجي وڏي مهرباني ٿيندي ۽ مون مجبور کي آزادي ملي ويندي. انسان پنهنجي لاءِ ڪو ڌنڌو اختيار ڪندو آهي اهو ان جي اختيار جو دليل آهي. جبري انسان نفساني خواهش جو ارادو ڪري ته ويهن انسان جو اختيار ان ۾ اچي وڃي ٿو. جيڪڏهن ان جي هڪ رتيءَ جو نقصان ڪري ٿو ته لڙائي جو اختيار پوري بدن ۾ پکڙجي وڃي ٿو. جنهن وقت خدا جي اطاعت ۽ عبادت جو معاملو اچي ٿو ته پوءِ جبري چونڊو آهي ته آئون مجبور آهيان. پٿر کان به وڌيڪ پاڻ کي غيرمختار ظاهر ڪندو آهي. جڏهن جهنم جي باهه ۾ سڙندو ته اها باهه به چونڊي ته آئون ساڙڻ لاءِ مجبور آهيان. جبريءَ جي ان عذر کي دنيا ۾ ڪنهن تسليم نه ڪيو ۽ اهو سزا وقت جلاد جي هٿان ان عذر جي بنياد تي بچي نه سگهيو ۽ دنيا جو نظم ان انصاف سان قائم آهي ته جبريءَ جو عذر نه قبول ڪيو وڃي ته آخرت کي به ان تي قياس ڪرڻ گهرجي.

جبري جي جواب ۾ اختيار ثابت ڪرڻ ۽ حڪم ڏيڻ جي باري ۾ حڪايت

آل کي ميرفت بالائے درخت

می فشانند او میوه را دزدانه سخت

ترجمو: ”هڪ شخص وڻ تي چڙهيو ۽ چورن وانگر گهڻا ميوا ڇاڻڻ لڳو.“

باغ وارو آيو ۽ چوڻ لڳو: اي ڪميٽا، تو کي شرم نٿو اچي؟ تون ڇا ڪري رهيو آهين؟ ميوا پٽڻ واري چيو ته باغ خدا جو آهي ۽ آئون خدا جو ٻانهو آهيان. الله مون کي چوهارا عطا ڪيا آهن، تو جاھلن وانگر مون کي ڇو ملامت ڪرين ٿو. تون خدائي دسترخوان تي بخل ڪرين ٿو. باغ واري پنهنجي نوڪر کي گهرايو ته رسو کڻي اچ آئون هن کي ان جو جواب ڏيندس. باغ واري رسي سان کيس وڻ ۾ ٻڏي مارڻ شروع ڪيو. ميوا پٽڻ واري چيو ته تون خدا جو خوف ڪر، مون بي گناهه کي ڇو ٿو مارين؟ باغ واري چيو ته لٽ به خدا جي آهي، آئون به خدا جو ٻانهو آهيان، تنهنجي چيلهه ۽ پٽا به خدا جا آهن. آئون توکي الله جي حڪم سان ماري رهيو آهيان ته ان ۾ ڪهڙي برائي آهي؟ ان تي اهو جبري چور توبه ڪرڻ لڳو ۽ ٻانهي جي اختيار جو قائل ٿي ويو. قدره جي عقيدي جي خلاف مولانا فرمائي ٿو ته ٻانهي جو اختيار به خدا جو عطا ڪيل آهي. ٻانهي جو اختيار ظاهر ٿئي ٿو ۽ الله تعاليٰ جو اختيار پوشيده ۽ لڪل آهي. جبره جي عقيدي خلاف مولانا روايت فرمائي ٿو ته سڀني احڪامن ۽ حدن جو مدار اختيار تي آهي، جيڪو

ٻانهي کي حاصل آهي، انهيءَ ڪري امام جعفر فرمايو آهي ته لَا جَبْرَ وَلَا قَدَرٌ وَلَا كُنْ أَمْرُهَا بَيْنَ أَمْرَيْنِ يعني نه ته انسان مجبور آهي، نه سراسر مختار پر معاملو وچ ۾ آهي. انهيءَ ڪري الله جي صفت خاصه نه آهي. الله تعاليٰ جي صفت خاصه آهي ته اهو مختار هجي، بغير ڪنهن سھاري جي پاڻ ان جي اختيار کي ان جي زنجير بنائي ڇڏيندو آهي ۽ ان کي ڦاسائيندو آهي. الله تعاليٰ جي صفت خاصه آهي ته اهو انسان کي خود ان جي اختيار سان بغير ڪنهن اوزار جي شڪار ڪندو آهي. واڍو ڪاٺيءَ تي حاڪم بنجي ويندو آهي. مصور تصوير جو حاڪم بنجي ويندو آهي، لوهار لوھ تي حاڪم آهي، رازو اوزارن ۽ پٽ تي حاڪم آهي. جيڪڏهن غير مختار ٻانهن تي الله جي حڪومت هجي ته ان ۾ ڪا ندرت نه آهي، ندرت ته هي آهي ته ٻانهو مختار هوندي به ان جي اختيار جو غلام آهي. جيڪا شيءِ ماهيت جي لوازم مان آهي اها ماهيت کان جدا ڪونه ٿيندي آهي. جمادات جو بي اختيار هجڻ انهن جي ماهيت جي لاءِ لازم آهي. اهڙي طرح انسان جو بااختيار هجڻ ان جي ماهيت جي لاءِ لازم آهي. انسان جي جمادات تي قدرت ۽ طاقت جمادات جي بي اختيار هجڻ کي سلب نٿي ڪري. اهڙي طرح الله تعاليٰ جو اختيار ۽ قدرت انسان جي اختيار کي فنا نٿي ڪري. انساني افعالن ۾ انسان جي مشيت ۽ ارادي کي به دخل آهي، جيڪو مشيت خداوندي جي تابع آهي وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ (التكوير: 29) ”۽ توهان نٿا چاهيو پر اهو جيڪو الله چاهي.“ جيڪڏهن توهان اهڙا نه هوندا ته الله تعاليٰ ڏانهن جبر ۽ گمراه ڪرڻ جي نسبت ٿي ويندي. جڏهن جبري اهو چوي ٿو ته منهنجو ڪفر ڪرڻ الله تعاليٰ جي مشيت سان آهي ته ڪفر ڪرڻ جو ان اقرار ڪيو ۽ ڪفر اهو آهي جيڪو انسان پنهنجي ارادي ۽ اختيار سان ڪري. پنهنجي ارادي سان الله جو انڪار ڪرڻ ڪفر آهي. اختيار کان سواءِ انڪار ڪرڻ ڪفر نه آهي. پوءِ انسان پنهنجي ڪفر جو اقرار ڪري ۽ پنهنجو اختيار نه مڃي ته اهي ٻئي متضاد ڳالهيون آهن. عاجز کي حڪم ڏيڻ خراب ڳالهه آهي، خدا ان کان پاڪ ۽ آڄو آهي. ڊگي کي هر چڪڻ جو اختيار حاصل آهي تنهنڪري هر نه چڪڻ تي مار کائيندو آهي. نه اڏامي ته ڪوبه ان کي نٿو ماري. لغو ۽ بيڪار ڪم ۾ جڏهن ڊگي کي معذور نٿو سمجهيو وڃي ته ان جي مالڪ کي ڪيئن معذور سمجهي سگهجي ٿو. جبري معذور آهي. اهو غلط طريقي تي عذر ڪري ٿو. ها، جڏهن انسان مجاهدن جي ذريعي فنا في الله جو مقام حاصل ڪري وٺندو آهي ته پوءِ بيشڪ اهو بي اختيار ٿي ويندو آهي، جڏهن اهو وحدت جو شراب پي ڪري مست ٿي ويندو آهي تڏهن معذور سمجهيو ويندو آهي پر شراب معرفت جو مست غلط ڪم ڪونه ڪندو آهي. فرعون جا جادوگر شراب معرفت جا مست ٿي ويا هئا ۽ پوڻ لڳا هئا ته اسان کي هٿن پيرن جي ڪٽجڻ جو ڪو فڪر نه آهي. جادوگرن چيو هو ته اسان جا اصل هٿ پير شراب معرفت آهن. اهي جسماني هٿ پير بي حقيقت آهن. جڏهن شراب معرفت دماغ تي چڙهندو آهي تڏهن دل ۾ لهي ويندو آهي.

قول بنده ايش شاء الله کان

بهر آں نبود که مثل شوراں

ترجمو: ”ٻانهي جو اهو چوڻ ته خدا جيڪي چاهيو سو ٿيو، ان ڪري نه آهي ته تون ڪاهلي ۽ سستي ڏيکارين.“ اڳ ۾ هي ٻڌايو هو ته ٻانهي جي فعل ۾ ان جي مشيت جو دخل آهي. بظاهر ماشاء الله ”جيڪي الله چاهيو“ ان جي مخالف نٿي ٿو، انهيءَ ڪري بزرگ رومي ان جي معنيٰ سمجهائي ٿو. جيڪڏهن انسان کي هيءُ چيو وڃي ٿو ته هر ڪم تنهنجي منشا مطابق ٿي ويندو ته ان وقت انسان خدا جي اطاعت ۽ بندگي ۾ سستي ڪندو. جڏهن هيءُ چيو ويو ته جيڪو خدا چاهي ٿو اهو ٿيندو آهي ته انسان ان جي درٻار جا چڪر کائيندو آهي. جيڪڏهن بادشاهي اعلان ٿي وڃي ته هر معاملي ۾ وزير خودمختيار آهي ته سڀئي انسان ان جي اڳيان پويان ٿيندا. ان جي محل کان گريز ڪرڻ ان جي مدد طلب ڪرڻ نه ٿيندي. جبريءَ ان جو ابتو مطلب سمجهيو ۽ عبادتن ۾ سست ٿي ويو. جيڪڏهن هي اعلان نٿي

تہ فلاڻي سردار جو حڪم هلندو تہ ان جو مطلب هي آهي تہ فقط ان جي صحبت اختيار ڪر ۽ اُن جي اڳيان پويان ٿي! اهو توکي دشمن کان بچائيندو، جيڪو تون چاهيندين توکي ملندو. ان جو مطلب هي نہ آهي تہ اهو حاڪم آهي انهيءَ ڪري اُن جي ويجهو بہ نہ وڃ. قرآن ۽ حديث جي اها معنيٰ معتبر آهي جيڪا پاڻهي کي سرگرم عمل بنائي. جيڪڏهن اها معنيٰ سُست ۽ ڪاھل بنائي ٿي تہ اها تحريف آهي. ”ماشاء الله ڪان“ سرگرم عمل ڪرڻ جي لاءِ آهي. قرآن جون هڪڙيون آيتون ٻين جي تشريح هونديون آهن. تنهن ڪري هڪ آيت جو تفسير ٻي آيت جي روشنيءَ ۾ هجڻ گهرجي يا اُن عالم کان ڪرايو وڃي جنهن هوا ۽ هوس کي ساڙي ڇڏيو هجي. اهو عالم قرآن تي قربان ٿي ويو هجي ۽ ان جو روح مجسم قرآن بنجي ويو هجي. هاڻي اُن عالم ۽ قرآن ۾ اها ئي نسبت هوندي جيڪا گلن جي رس ۽ گلن ۾ آهي، جو پنهنجن کي سَنگهڻ برابر آهي. جيڪڏهن سرگرم عمل ڪرڻ واري معنيٰ توتي ظاهر نہ ٿي آهي تہ اُن جي تلاش ڪر.

تقدير جي قلم جو هر ننڍي وڏي ڳالھ لکي ڇڏڻ ۽ بعد ۾ اُن جو سُڪي وڃڻ

ہم چنیں تاویل قد جَفَّ القلم

بہر تحریض ست بر شغل اہم

ترجمو: ”اهڙي طرح“ بيشڪ قلم سُڪي ويو آهي ”جي تاويل اهم ڪم جي ادائينگيءَ لاءِ آيارڻ آهي.“

قلم جي لکڻ جي معنيٰ هيءَ آهي تہ هر ڪم جو تاثير اُن جي مناسبت سان تحرير ڪيو اٿس. قلم هي لکي ڇڏيو آهي تہ جيڪڏهن تون ئيڏائي اختيار ڪندين تہ نتيجو بہ ئيڏو هوندو ۽ سچائي اختيار ڪندين تہ ان مان سعادت پيدا ٿيندي. قلم لکي ڇڏيو آهي تہ ظلم جو نتيجو بدبختي آهي، عدل جو نتيجو راحت آهي، چوري جو نتيجو هٿ ڪٽڻ آهي، شراب پيئڻ جو اثر مستي آهي.

جيڪڏهن جَفَّ القلم جي معنيٰ هيءَ هجي تہ الله تعاليٰ سڀ ڪجهه ازل ۾ لکي ڇڏيو آهي ۽ هاڻي ان جي قدرت هيٺ ڪجهه بہ نہ آهي تہ گویا هاڻي خدا خدائي کان معزول ٿي ويو آهي! ان جو نتيجو هي نڪرندو تہ الله تعاليٰ هي فرمائي ٿو تہ اي پانها! تون هاڻي مون وٽ نہ اچ، هاڻي ڪم منهنجي ڪنٽرول کان ٻاهر آهي. جَفَّ القلم جي صحيح معنيٰ هيءَ آهي تہ الله تعاليٰ لکي ڇڏيو آهي تہ انصاف ۽ ظلم برابر نہ آهن هيءَ معنيٰ بہ آهي تہ الله تعاليٰ فرمائي ٿو تہ مون خير ۽ شر ۾، بد ۽ بدتر ۾ فرق ڪري ڇڏيو آهي. جيڪڏهن تون ۾ تنهنجي دوست جي پيٽ ۾ نيڪي ڏرو ڪن بہ وڌيڪ آهي تہ ان کي خدا ڄاڻي ٿو ۽ اهو ان ڌڙي جو بدلو ڏيندو جيڪو جبل جيڏو هوندو. جنهن بادشاهه جي دربار ۾ امين ۽ ظالم ۾ فرق نہ هجي يا اهو شخص جيڪو اُن جي ڊپ کان ڏکي ٿو ۽ اهو شخص جيڪو اُن جي برائي تي طعن زني ڪري ٿو، ٻئي ان جي دربار ۾ برابر هجن تہ اهڙي بادشاهه جي منهن ۾ ڌوڙ پوي. حقيقي خدا تہ اهو آهي جنهن جي تارازيءَ ۾ ڌرو ڌرو ٿوريو وڃي ٿو. اهو تہ دنياوي بادشاهن جو طور طريقو چئبو جو ڪو شخص سڄي زندگي اطاعت ڪري ٿو پر هڪ چُغل خور اُن جي سڄي پلائي برباد ڪرائي ڇڏيندو آهي. دانا ۽ بيٺا خدا جي دربار ۾ اهو ممڪن نہ آهي تہ ڪو چُغل خور چُغلي هڻي سگهي. چُغل خور شيطان وغيره اُتان مايوس ٿيڻ کانپوءِ اسان وٽ اچي اسان کي پلائين ٿا ۽ بادشاهه جو ظلم بيان ڪن ٿا ۽ چون ٿا تہ اُن سڀ ڪجهه اڳ ۾ ئي لکي ڇڏيو آهي. هاڻي اُن سان وفاداري جو ٿا ڪريو، چُغل خور شيطان جو جواب هيءُ آهي تہ جَفَّ القلم جي اها معنيٰ نہ آهي تہ جفا ۽ وفا برابر آهن، وفاداريءَ مان ڪو فائدو نہ آهي پر معنيٰ هيءَ آهي تہ جفا ۽ ظلم جو بدلو جفا ۽ ظلم آهي ۽ وفا جو بدلو وفا آهي. شُبهو ٿئي ٿو تہ جڏهن الله تعاليٰ گنهگارن کي بہ معاف ڪري ڇڏيندو تہ پوءِ اطاعت ۽ نافرمانی برابر آهن! بزرگ روميءَ جواب ڏنو آهي تہ معافي تہ ملي ويندي پر اهي انعام حاصل ڪونه ٿيندا جيڪي نيڪوڪارن کي ملندا. چور جي معافيءَ جو

اهوئي مطلب هوندو آهي ته ان جي جان بچي ويئي پر کيس وزير ۽ خزانچي ۽ جو مرتبو ته حاصل ڪونه ٿيندو. اي امين الدين! الله وارا، هلي اڄ چاڪاڻ ته امانت جي ڪري تاج ۽ جهنڊو رونما ٿيو آهي. امين الدين مان مراد شيخ حسام الدين آهي يا هر اهو مجتهد جيڪو شريعت جو امين آهي يا مولانا جي دور جو هڪ وزير. جيڪڏهن بادشاهه جو پٽ بادشاهه جو بد خواه هجي ته اهو گردن زدني ۽ ڪنڌ ڪٽڻ جي برابر آهي ۽ جيڪڏهن معمولي غلام وفاداري ڪري ٿو ته ان جو نصيب ان کي مبارڪباد ڏيندو آهي. غلام ته درڪنار پر ڪتوبه وفاداري ڪندو آهي ته آقا جي دل ۾ ان جي لاءِ سوين نيڪ تمنائون پيدا ٿي وينديون آهن. وفاداري جيڪڏهن ڪتوبه ڪندو آهي ته مالڪ ان جو منهن چمندو آهي ۽ جيڪڏهن شينهن وفاداري ڪري ته پوءِ ان جي ڪاميابي ۽ جو ڪهڙو ٺڪاڻو هوندو. اڳ ۾ بزرگ فرمايو هو ته چور کي معاف ته ڪيو ويندو پر ان کي اوچو مقام حاصل ڪونه ٿيندو. هاڻي ان کان استثناء ڪري ٿو چاڪاڻ ته ڪن چورن کي وڏا مقام حاصل ٿيا هئا، جيئن حضرت فضيل بن عياض چور هو پوءِ توبه تائب ٿيو. اولياءُ الله ۾ ان جو شمار ٿيو. اهڙي طرح فرعون جا جادوگر توبه کانپوءِ ڪامل بنيا، صبر ۽ وفاداريءَ سان فرعون جو ڪارو منهن ڪيائون، الله جي رحمت ۾ هٿ ۽ پير ڪٽرايائون، اهو مقام سو سالن جي عبادتن سان به مشڪل سان هٿ ايندو آهي. عام انسان پنجاه سال عبادت ڪري ٿو پر انهن جادوگرن جي سچائي ان کي حاصل نٿي ٿئي.

وزير جي غلامن کي ڏسي حيران ٿيندڙ فقير جي حڪايت

هن حڪايت ذريعي هيءُ ٻڌايو ويو آهي ته جهڙي طرح بادشاهن جا سڀ غلام برابر نه آهن، اهڙي طرح الله جا سڀ غلام به برابر نه آهن. اخلاص جي لحاظ کان وڏو فرق آهي.

آل کي گستاخ رُو اندر هرے

چوں بدیدی او غلام مهترے

ترجمو: ”هرات ۾ هڪ گستاخ وات ڦاٽوڙي هڪ سردار جي غلام کي ڏٺو.“

غلام کي اطلس جو لباس ۽ چيلهه تي سون جو پتو پتل هو. هو ڪيڏانهن وڃي رهيو هو ته گستاخ شخص آسمان ڏانهن منهن ڪري چيو: اي خدا! تون هن احسان ڪرڻ واري آقا کان غلام رکڻ ڇو نٿو سکين. اي خدا، بنده پروري اسان جي شهر جي رئيس کان سک! اهو درويش اهل الله مان هو پر ان وقت جي حالت کيس مجبور ڪيو ۽ هو الله جي تقرب جي پروسسي تي اهو چئي ويٺو. ڪي مقرب بارگاه خصوصي جي رحم ۽ ڪرم جي بنياد تي اهڙي گستاخي ڪري وهندا آهن. عوام جي لاءِ اهڙي طرح جي ڳالهه مناسب نه آهي. عميد جي عطا ۽ بخشش کان الله تعاليٰ جي عطا افضل آهي. الله تعاليٰ ان درويش کي ان وقت جواب ڪونه ڏنو. جڏهن هو عميد بادشاهه جو معتوب ٿيو تڏهن غيبي هاتف جواب ڏنو. هڪڙي ڏينهن بادشاهه ان تي تهمت لڳائي ۽ ان جا هٿ پير ٻڌا ۽ سزا ڏني. عميد جا غلام، عميد جا ايتري قدر وفادار ثابت ٿيا جو سزائون برداشت ڪيائون پر عميد جو راز نه کوليائون. عميد انهن کي چيو ته آقا جو خزانو جلد ڏيکاريو. اي ڪميٽو! ان جو راز مون کي ٻڌايو ورنه آئون توهان جو گلو ۽ زبان ڪپي ڇڏيندس. هڪ مهيني تائين انهن کي سزا ڏنائين. رات ۽ ڏينهن تڪليف ۾ هئا، انهن جا ٽڪرا ٽڪرا ڪيائين پر ڪنهن هڪ غلام به همت ڪري آقا جو راز ڪونه کوليو.

هاڻي الله تعاليٰ جي طرفان ان درويش کي جواب مليو ته الله تعاليٰ عميد کان غلام پروري ڇا سڪندو. تون عميد جي غلامن کان بندگي سک. انسان جهڙو ڪندو اهڙو پريندو. انسان جا جهڙا عمل هوندا آهن اهڙا ئي نتيجا سامهون ايندا آهن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ (الشوري: 30) يعني جيڪا مصيبت توهان تي اچي ٿي اها توهان جي آندل آهي. سنتِ الاهي ۾ تبديلي نٿي ٿي سگهي. فَكُنْ تَجِدَ

لَسْتُ لِلَّهِ تَبْدِيلًا (فاطر: 43) قرآن پاڪ ۾ آهي ته هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ (الرحمن: 60) تون ڪم ۾ لڳور ره حقيقي بادشاهه زنده آهي. جيستائين تون ديو آهين (نفس اماره) اُن جي تلوار ڪٽيندڙ آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (يونس: 62) ”جيڪي الله جا دوست آهن انهن تي نه ڪو خوف آهي ۽ نه اهي غمگين ٿيندا“، ڇاڪاڻ ته نيڪن کي عذاب کان امن حاصل آهي. سزا جو حڪم شيطان صفت جي لاءِ آهي. جڏهن انسان ملڪوتي بنجي وڃي ته پوءِ راحت ٿي راحت آهي. اهو جبر مذموم جو عقيدو آهي جيڪو ترڪ اطاعت پيدا ڪري ٿو. اُن کي ڇڏي فنا جو درجو اختيار ڪر. جڏهن توکي جبر محمود جو پتو پوندو ۽ معلوم ٿيندو ته توکي اختيار خداوندي حاصل آهي ۽ تنهنجو هر عمل اختيار خداوندي سان صادر ٿيندو آهي، ڪاهلن ۽ سستن جي جماعت جي جبر کي ڇڏي ڏي معشوق وارو ناز ڇڏي عاشق وارو نياز پيدا ڪر. تون پنهنجي سُريلي تقرير تي ناز پيو ڪرين جيڪا معنيٰ کان بلڪل خالي آهي ۽ تون پنهنجي اهڙين تقريرن سان خريدار ڳولين ٿو. اهي تنهنجون تقريرون ٻڌڻ وارا محض تنهنجي لحاظ ۾ جهومي رهيا آهن ۽ تون انهن جي عشق ۾ عمر برباد ڪري رهيو آهين. جڏهن آئون توکي انهن تقريرن کان روڪيان ٿو ته تون مون تي حسد جو الزام لڳائين ٿو حالانڪ انهن سُريلين تقريرن جي حاصل نه هجڻ تي ڪو ڇا حسد ڪندو، اهي خود بيڪار آهن. عوام ۾ تقريرون ڪري واه واه ڪرائڻ مٺي ۽ جي پتر تي باريڪ نقش ونگار ٺاهڻ جي برابر آهي جيڪي قائم نٿا رهي سگهن. پنهنجي اصلاح ڪر ۽ پنهنجو پاڻ کي عشق جي تعليم ڏي، اها باقي رهڻ واري شيءِ آهي. ٻين کي وعظ ۽ تلقين کان پنهنجي اصلاح بهتر آهي. هيءُ ڳالهه نڪتي ته گهڻا حقيقي بزرگ مُريدن جي تعليم ۽ تربيت ڪندا آهن ته ان کان چو روڪيو پيو وڃي. بزرگ روميءَ فرمايو ته جيڪي بزرگ اهڙا آهن جو انهن جو اتصال درياءُ وحدت سان ٿي ويو آهي اهي تعليم ڏين ته ڪو مضائقو ۽ حرج نه آهي. جڏهن تنهنجي دل عدن سان وابسته ٿي وڃي ته پوءِ ڊپ نه ڪر. قرآن پاڪ ۾ آهي ته قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِذًا دَالِكَلِت رَبِّي لَنَفَذَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَذَ كَلِمَتُ رَبِّي (الكهف: 109) ”توهان چئو ته خدا جي ڪلمن لاءِ جيڪڏهن سمنڊ مس بنجي ته اها مس اڳ ۾ ختم ٿي ويندي پر خدا جا ڪلما ختم ڪونه ٿيندا.“ قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا (الاعراف: 204) ”۽ جڏهن قرآن پڙهيو وڃي تڏهن ڪن ڏيو ۽ خاموش ٿي ٻڌو.“ پنهنجي پاڻيءَ کي لغو ڳالهين سان تباهه نه ڪر. ڇاڪاڻ ته باغ اڃيو آهي. اي بابا! ان ڳالهه جو خاتمو نه آهي، ان ڳالهه کي ڇڏ. انجام تي نظر ڪر. اي سُرليون تقريرون ڪرڻ وارا! اهي ٻڌڻ وارا تنهنجا حقيقي عاشق نه آهن. اهي ته تنهنجو مذاق اڏائڻ ٿا. تنهنجا عاشق ته اهي آهن جيڪي اصلاح جون دعائون ڪن ٿا، تون انهن عاشقن جو عاشق بنج ۽ چند ڏينهن جي واه واه ڪرڻ وارن کان پرهيز ڪر. انهن چند ڏينهن جي عاشقن توکي ضايع ڪري ڇڏيو آهي، انهن مان توکي ڪو فائدو ڪونه پهچندو. عوام جو مجمع لڳائڻ سان تنهنجو ڪو صحيح مقصد پورو نه ٿيو آهي. تنهنجا عاشق راحت جا ساٿي آهن. مصيبت جي وقت جو ساٿي فقط خدا آهي. ڏندن ۽ اکين جي تڪليف جي وقت خدا کان سواءِ ڇا ڪو شخص تنهنجي دستگيري ڪري ٿو؟ ان تڪليف جي وقت کي اهڙي طرح پيش نظر رک جهڙي طرح اياز پنهنجي پُراڻي گودڙيءَ کي پيش نظر رکندو هو ۽ ان مان عبرت حاصل ڪندو هو. اياز گودڙيءَ مان عبرت حاصل ڪندو هو، تون مصيبت جي وقت مان عبرت حاصل ڪر. جيستائين عشق خداوندي حاصل نٿو ٿئي انسان جي زبان گهڻو هلندي آهي ۽ انسان سوال جواب ۾ زبان درازي ڪندو آهي.

جبري ڪافر جو سني مومن کي جواب ۽ مناظرو ڊگهو ٿيڻ

ڪافر جبري جواب آغاز ڪرد

ڪه ازاں حیراں شد آں منطیق مرد

ترجمو: ”جبري ڪافر جواب ڏيڻ شروع ڪيو جنهن سان اهو گهڻو ڳالهائڻ وارو شخص حيران ٿي ويو“

جيڪڏهن آئون اهي سوال جواب سڀئي بيان ڪريان ته نصيحت جي ڳالهين کان آئون رهجي ويندس. اسان کي ان کان وڌيڪ ڳالهيون چوڻيون آهن ڇو ته انهن نصيحت جي ڳالهين سان سوچ ۽ سمجھ ۾ روشني پيدا ٿيندي آهي. اي سنگدل! ان بحث مان ٿورو چيو گهڻو سمجھ. مختلف فرقن جا اهي بحث قيامت تائين ختم ڪونه ٿيندا، ڇاڪاڻ ته دنيا ۾ ٻاهتر فرقا باقي رهڻا آهن. هر فرقي واري کي اهڙا دليل عطا ڪيا ويا آهن جيئن مخالف ان تي غلبو حاصل نه ڪري سگهي. جڏهن سج لهي ويندو آهي ته زمين جي جنهن رخ ۽ پاسي کان لهندو آهي ان جو پاڇو فضاين ۾ پکڙي ويندو آهي. دنيا ۾ ظلمت ۽ اوندهه آهي. هتي حق ايتري قدر واضح نه آهي، باطل دليلن سان حق پوشيده ٿي ويندو آهي، جيتري قدر قيمتي خزانو هوندو آهي اوترائي ان تي ڪلف زياده هوندا آهن، انهيءَ ڪري حق مذهب جيڪو قيمتي شيءِ آهي ان تي باطل ملتن جا تالا لڳل رهندا. مقصد جيتري قدر عزيز هوندو اوتري قدر ان تائين پهچڻ جو رستو پيچ در پيچ ۽ ڏکيو هوندو ۽ ڏاڙيلن جو خوف هوندو. ڪعبي جو دور دراز گوشتي ۾ هجڻ ۽ پوءِ اتي بدوين جي ڦرلٽ ۽ صحرا ۽ پوني جو ڊگهو هڻڻ ڪعبي جي باعزت هجڻ جو دليل آهي.

باطل فرقن جيڪا روش ۽ جيڪو رستو اختيار ڪيو آهي اهو سڌي رستي لاءِ مانع ۽ خطري وارو آهي. باطل فرقن جي روش صحيح رستي جي روش جي مخالف آهي، ان جي ڪري تقليد ڪرڻ وارو حيران ٿي ويندو آهي ته ڪهڙي رستي کي اختيار ڪري. اهو سمجهندو آهي ته ٻئي رستا درست آهن، جيڪڏهن باطل فرقي وارو لاجواب ٿي وڃي ته جهڳڙو ختم ٿي وڃي. اهو هي چئي ڇڏي ته ان سوال جو جواب مون کي نٿو اچي، منهنجا وڏا ڄاڻندا هوندا. اهڙي قسم جا وسوسا فقط عشق خداوندي سان متجي سگهن ٿا. وسوسا ان طريقي تي ختم ٿيندا ته عشق جو رستو اختيار ڪر ۽ ان رستي جو رهبر به تلاش ڪر جن عقلي دليلن سان تون وسوسا دور ڪرڻ چاهين ٿو اهي بيڪار آهن. عقلي دليلن سان جيڪي ڳالهيون سمجھ ۾ اچن ٿيون انهن کان اهي معقولات بهتر آهن جيڪي علومِ ڪشفيه مان حاصل ٿين ٿا. عقلِ معاش سان فقط دنياوي روزي حاصل ٿيندي آهي. عقلِ معاد آسمانن کي پنهنجو فرش بنائيندو آهي. عقلِ معاد نيڪي ڪرائيندو آهي جنهن جو ثواب ڏهڻي کان ستو سوئڻو ملندو آهي. اهو تڏهن ٿيندو جڏهن تون الله جي عشق ۾ عقل جي بازي لڳائيندين. انهن عورتن جي عقل جڏهن هار کڏي تڏهن اهي يوسف عليه السلام جي عشق ۾ چوٽ چڙهي ويون. حضرت يوسف عليه السلام جو جمال الله تعاليٰ جي جمال جو پرتو هو. مشهور مقولو آهي ته مَنْ عَرَفَ رَبَّهُ كَلَّ لِسَانُهُ ”جنهن شخص پنهنجي خدا کي سڃاتو ان جي زبان ڪنڌ ٿي ويئي.“ عشق اهڙي حرڪت پيدا ڪندو آهي جنهن سان گويائي عاجز ٿي ويندي آهي. عاشق ڊڄندو آهي ته جيڪڏهن اهو زبان کوليندو ته عشق جو راز ظاهر ٿي ويندو. حضور صلي الله عليه وسلم جنهن وقت ڪجهه بيان فرمائيندا هئا، صحابه کي هدايت هئي ته اهي خاموشيءَ سان ٻڌن ۽ صحابي خاموشيءَ ۽ سڪون سان اهڙي طرح ويهي ٻڌندا هئا جو ڄڻ ته انهن جي مٿن تي ڪو پڪي آهي ۽ انهن کي ڊپ آهي ته جيڪڏهن اهي ڳالهائيندا يا چرندا ته اهو پڪي اڏامي ويندو! پنهنجي چپن تي اگر رکڻ، ٻئي کي چپ رهڻ جو اشارو آهي. جهڙي طرح مٿي تي وينل پڪي ڳالهائڻ کان روڪيندو آهي، اهڙي ريت مقامِ حيرت به روڪيندو آهي. سالڪ جڏهن ان مقام تي پهچندو آهي تڏهن ان جي زبان بند ٿي ويندي آهي ۽ دل ۾ جوش و خروش هوندو آهي.

بادشاه جو اياز کان پڇڻ ته تون بي روح چيل ۽ گودڙيءَ سان روح رهاڻيون ڇو ٿو ڪرين؟

اي اياز اڃا مهر ٻاهر چارڻي

چيست آخر ٻچو بربت عاشق

ترجمو: ”اي اياز، چيل سان ايتري قدر محبتون آخر ڇو؟ ڄڻ تون بت تي عاشق آهين.“

اياز ڪوٺڙيءَ ۾ وڃي پنهنجي پُراڻي چيل ۽ گودڙيءَ سان ڳالهيون ڪندو هو. محمود اياز کي چيو ته تون پنهنجي چيل تي ڇو عاشق آهين؟ جيئن مجنون ليليٰ کي پنهنجو دين ۽ مذهب بنايو هو، تيئن تو چيل کي بنايو آهي. اياز پُراڻي چيل ۽ گودڙي ڪمري ۾ ٽنگي ڇڏي هئي. اياز گودڙي ۽ چيل سان پنهنجي غربت ۽ بي ڪسيءَ جا پراڻا واقعا دهرائيندو هو. عربي شاعر پنهنجي شعرن ۾ محبوبه جي منزل ۽ ان جي رهڻ وارن پڊن جو گهڻو ذڪر ڪندا آهن. اي اياز! تون به چيل جو گهڻو ذڪر ڪرين ٿو. تنهنجي چيل يوسف عليه السلام جي قميص آهي ڇا؟ حضرت يوسف عليه السلام جي قميص سان حضرت يعقوب عليه السلام جي نظر موٽي آئي هئي. نصاريٰ پنهنجي پيشوائن جي اڳيان پنهنجي گناهن جو اعتراف ڪندا آهن ۽ انهن جي معاف ڪرڻ کي خدا جو معاف ڪرڻ سمجهندا آهن. نصراني عالم جو نه گناه سان تعلق نه کيس معاف ڪرڻ جو اختيار پر نصراني جو عشق ۽ اعتقاد اهو سڀ ڪجهه ان کان ڪرائي ٿو. عشق قوتِ واهمه جي ذريعي معشوق ۾ حضرت يوسف عليه السلام کان سٿو دفعا وڌيڪ حُسن ڏيکاريندو آهي. عشق معشوق جي فرضي تصوير سامهون آڻيندو آهي ۽ ان سان ڳالهيون ڪرائيندو آهي. عاشق پنهنجي درد جا سوين راز ان فرضي تصوير سان اهڙي طرح بيان ڪندو آهي جيئن ڪو دوست، دوست سان بيان ڪندو آهي. حقيقت ۾ ڪجهه به ڪونهي ۽ هي عاشق ان فرضي تصوير سان سوين سوال ۽ جواب ڪري ٿو، ايئن جيئن ڪنهن عورت جو ٻار مري وڃي ته اها ان جي قبر سان ڳالهيون ڪندي هجي. ماءُ جو عشق ان ٻار کي زندهه ۽ تندرست ڏيکاريندو آهي. اها به عشق جي جادوگري آهي. ماءُ جڏهن ٻار جي قبر تي وڃي ڪري دانهون ڪندي آهي تڏهن سمجهندي آهي ته قبر جو ڌرو ڌرو ٻڌي رهيو آهي ۽ هيءُ به سمجهندي آهي ته قبر جي مٽيءَ جا ڪن ۽ اکيون به آهن ۽ قبر سان ان طرح چنبرندي آهي جو ٻار سان ان جي زندگيءَ ۾ به ائين ڪونه چنبري هئي. چند ڏينهن کانپوءِ اهو جوش ٿڌو ٿي ويندو آهي.

بزرگ رومي فرمائي ٿو ته اها ان عشق جي ڪيفيت آهي جيڪو مُردِي سان هجي. خدا جي عشق جي باهه ڪڏهن ٿڌي ڪونه ٿيندي آهي. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ اها حالت هوندي آهي جو ماءُ ان جي قبر وٽ اچي ڪري آرام سان سُمهندي آهي. اها ان جي حالت عشق جي جادوگريءَ جي ڪري هئي. عشق ختم ٿيو ته باهه ختم ٿي ڦلهيار بنجي ويئي. جيڪو حقيقتن تائين نه پهتو آهي اهو آرسِيءَ ۾ ڏسندو آهي ۽ جنهن کي حقيقتن جو ڪشف حاصل ٿي ويو ان کي آئيني ۾ ڏسڻ جي ضرورت ڪانهي. اڳ ۾ بزرگ فرمايو ته عشق حي قيوم سان ڪريو، هاڻي فرمائي ٿو ته جنهن کي اهو عشق حاصل ٿي ويندو آهي ان کي ڪشفي علوم حاصل ٿي ويندا آهن. ان جي ڪشف جي هيءَ حالت هوندي آهي جو لوه مان آئينو ٺهڻ کانپوءِ عوام کي جيڪي ڪجهه ان ۾ نظر ايندو آهي ان کي لوه جي سر ۾ سڀ ڪجهه نظر ايندو آهي. اهي عشق جون ڪارفرمايون آهن جو اهو فراق جي حالت ۾ معشوق جون صورتون ڏيکاريندو آهي. پوءِ ملاقات جي وقت صاحبِ تصوير سامهون ايندو آهي. شروع ۾ سالڪ جو صورتن سان پالو پوندو آهي پوءِ کيس ذات جو مشاهدو حاصل ٿيندو آهي. جڏهن ذات جو مشاهدو ٿيندو آهي تڏهن ذات چوندي آهي ته آئون سڀني جو اصل آهيان صورتن تي منهنجو عڪس پئجي ويو هو، هاڻي مون پرڏا هٿائي ڇڏيا آهن ۽ بغير ڪنهن واسطي جي حُسن جو مشاهدو ڪرايو آهي. عڪس ۾ مشاهدي کانپوءِ فنا واري درجي ۾ اها طاقت ٿي ويندي آهي جو هو مجرد ذات جو مشاهدو ڪري سگهي. حديث شريف ۾ آهي ته **أَلْحَسَنُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ تَكُنْ تَرَاهُ فَأَنْتَ، يَرَاكَ، صَافِيْن وَتَ أَنْ** حديث جي معنيٰ هيءُ آهي ته احسان هيءُ آهي ته تون عبادت هن طريقي تي ڪر ته جن تون ذات جو مشاهدو ڪري رهيو آهين. جيڪڏهن تون باقي نه رهين، فاني بنجي وئين ته ان ذات کي ڏسندين ۽ اها ذات بيشڪ توکي ڏسي ٿي. پردو جيڪڏهن آهي ته تنهنجي ذات جو آهي. عبادت جا ابتدائي مرتبا به جذب ۽ ڪشش خداوندي سان آهن پر اهو جذب ۽ ڪشش ان عابد جي نگاهن کان لڪل آهي. **حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْبُقَرَاءِ**، ”نيڪ ماڻهن جون حسنات مقربين بارگاه جي لحاظ کان سيات آهن.“ اڳ ۾ جيئن ته عبادت ۾ احسان جو درجو نه هو انهيءَ ڪري مشاهدي کانپوءِ ان

عبادت تي معافيءَ جو طلبگار ٿئي ٿو. جذب ۽ ڪشش جي مخفي هجڻ جو مثال هي آهي ته جنهن پٿر مان چشمو جاري ٿيندو آهي اهو پٿر پاڻيءَ ۾ ٻڏي ويندو آهي ۽ ماڻهن جي نظرن کان لڪي ويندو آهي ۽ هاڻي ماڻهو ان کي پٿر نٿا چون پر پاڻيءَ جو چشمو چون ٿا.

مجنونءَ جي رشتيدارن جو ليليٰ جي حسن کي معمولي چوڻ ۽ کين مجنونءَ جو جواب مجنون جي ان گفتگو مان به اهو سمجهايو اٿس ته مظاهر ظاهر جي حسن جي لحاظ کان رنگ ۽ نالو اختيار ڪندا آهن.

ابلهما گفتند مجنون را زجهل

حسن ليلى نيست چندان هست سهل

ترجمو: ”بيوقوفن نادانيءَ وچان مجنونءَ کي چيو ته ليليٰ جو حسن وڌيڪ نه آهي، معمولي آهي.“

ڪجهه بيوقوفن مجنون کي ملامت ڪرڻ شروع ڪئي ۽ چيو ته ليليٰ جو حسن معمولي آهي، تون ان تي ايتري قدر چو فدا ٿيو آهين. ان کان وڌيڪ لکين معشوق چنڊ جهڙا اسان جي شهر ۾ پيا آهن. ٻيا معشوق ناز ۽ انداز ۽ حسن ۾ ليليٰ کان گهڻو وڌيڪ آهن، تون ٻئي شهر ۽ ٻئي قبيلي جي چوڪريءَ تي عاشق آهين جنهن جي ڪري تو سميت سڄو خاندان بدنام ٿي رهيو آهي. مجنون چيو ته ليليٰ جي صورت ته هڪ پيالو آهي ۽ ان مان خدا پنهنجو شراب مون کي پياريندو آهي، ان پيالي مان توهان کي سرڪو ميسر ٿي رهيو آهي تان ته توهان کي ان جي عشق جي فضيلت حاصل نه ٿئي. اهو قدرت جي عجائبات مان آهي ته قدرت هڪ ئي پيالي مان ڪنهن کي زهر ۽ ڪنهن کي ماکي پياري ٿي. توهان ماڻهن کي فقط صورت ۽ ٿانءَ نظر اچي ٿو. جيئن ته توهان جون نظرون صحيح نه آهن توهان کي اهو شراب نظر نٿو اچي. جنتي حورن جي باري ۾ قرآن پاڪ ۾ ذڪر ڪيل آهي ته فِيْهِنَّ قُصُورُ الطَّرْفِ (الرحمن: 56) ٻي جاءِ تي ذڪر ڪيل آهي ته حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ (الرحمن: 72) يعني اهي حورون مڙسن کان سواءِ ڪنهن ٻئي ڏانهن نگاهه مٿي ڪئي به نٿيون ڏسن، اهو ئي حال عشق جو آهي. اهو اهل ڏانهن متوجه ٿيندو آهي. اهي حورون خيمن اندر رهنديون آهن ٻاهر ڪونه نڪرنديون آهن. ان شرابِ عشق جي لاءِ ٿانءَ بمنزل حورن جي تنبوءَ جي آهي. هڪ ئي شيءِ ڪنهن شخص جي اعتبار سان مفيد آهي ڪنهن جي اعتبار سان نقصانڪار آهي. درياءُ بدڪ جي لاءِ ذريع حيات آهي ۽ ڪانگ جي موت جو سبب آهي. نانگ جو زهر نانگ جي لاءِ زندگيءَ جو ۽ ٻين جي لاءِ موت جو سبب آهي. هر نعمت ۽ محنت جو صحيح استعمال جنت جو سبب ۽ غلط استعمال دوزخ جو سبب آهي. دنيا جو هر جسم جنهن کي توهان ڏسو ٿا ان ۾ روزي ۽ زهر لڪل آهي جنهن کي توهان نٿا لهو. هر جسم کي ائين سمجهو ته ظاهر کليل آهي، ان جي باطن ۾ نعمت آهي جنهن جو نتيجو استعمال ڪرڻ وارو سمجهندو. حضرت يوسف (عليه السلام) جي صورت هڪ جام جي هئي، ان مان حضرت يعقوب (عليه السلام) مست ڪرڻ وارو شراب پيئندو هو ۽ پاڻ زهر جو ڍڪ پيئندا هئا. پوءِ زليخا کي جيڪو يوسف (عليه السلام) کان شراب مليو اهو ان شراب کان سواءِ هو جيڪو حضرت يعقوب (عليه السلام) پيتو هو. هڪڙي پيالي مان مختلف قسمن جا شراب حاصل ٿين ٿا، تان ته غيبي شراب جي باري ۾ ڪو شڪ نه رهي. پيالي جو شراب نامحرمن کان لڪل آهي پر اسان جون نگاهون صحيح ڪم نٿيون ڪن. الله تعاليٰ جي ذات مخفي آهي پر ڪائنات کي محيط آهي. اي خدا! تون مخفي ۽ راز آهين پر اسان جا راز تو کان لڪل نه آهن. تون صبح جي روشني ۽ اسان جي نهرن کي جاري ڪندڙ آهين. اي مخفي، تون پاڻيءَ وانگر ۽ اسين پن چڪيءَ وانگر آهيون. تون هوا وانگر ۽ اسين لت وانگر آهيون. هوا لڪل رهندي آهي ۽ ان جي لت ظاهر آهي. باغ جي بهار ۽ بقا موسم بهار جي ڪري آهي، انهيءَ ڪري حديث ۾ آيو آهي ته تَفَكَّرُوا فِي آلَاہِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي ذَاتِہِ، ”الله جي نعمتن ۾ غور ڪريو ۽ ان جي ذات ۾ غور نه

ڪريو. ”جهڙي طرح جان ۽ روح مخفي آهي پر هٿن ۽ پيرن جي لاءِ اهو مُحرڪ آهي، اها ئي صورت الله تعاليٰ ۽ ڪائنات جي آهي. زبان کي عقل قوتِ گويائي بنائي ٿو. جهڙي طرح مُرڪ خوشيءَ جو نتيجو آهي اهڙي طرح اسين سڀ الله تعاليٰ جي طرفان ايندڙ شئون جا مظاهر آهيون. اسان جي حرڪت الله تعاليٰ جي وجود جي شاهد آهي. پن چڪيءَ جو هڪڙو پاسو پاڻيءَ جي حرڪت جي وجود جو دليل آهي. الله تعاليٰ جي ذات و هم ۽ قياس کان بالاتر ۽ مٿانهين آهي، انهيءَ ڪري ان جو ڪو مثال ان جي مطابق نه آهي. مثال ڏيڻ جي مجبوري هي آهي ته سراسر تصوراتي ٻانهو صبر نٿو ڪري پر وڌيڪ وضاحت گهرندو آهي. الله تعاليٰ جي لاءِ مثالن جي اهائي حقيقت آهي جهڙي طرح ڌراڙ ان جي ذات جو تعبير ڪيو هو. ان ڌراڙ جا تعبيرات جيتوڻيڪ غلط هئا پر الله تعاليٰ سان ان جو عشق بي مثال هو. ان جي عشق جو مقام عالمِ بالا هو ۽ جان جهڙي مُعرّز شيءِ ان جي تنبوءَ جو ڪتب بنيل هئي. عشق جو اثر ان جي دل تي هو، تنهنجي فقط ڪن تي آهي.

جيڪو شخص پنهنجي حقيقت نٿو سمجهي اهو ٻار آهي. جيڪڏهن مرد هجڻ ڏاڙهي ۽ خسين جي ڪري هجي ته اهي شيون ڇيلي جون به هونديون آهن. ڇيلي ۾ عقل خام آهي انهيءَ ڪري ڪسڻ واري جاءِ تي وڃڻ وقت ڇيلو ٻڪرين جو پيشوا بنجي ويندو آهي. بناوٽي پير به ڏاڙهيءَ کي ڦٽي ڏيئي ڪري چوندو آهي ته آئون پيشوا آهيان. تون پيشوا آهين؟ ڇيلي وانگر پيشوا آهين. انسان کي سڌي رستي جي روش اختيار ڪرڻ گهرجي، خالي ڏاڙهي تي گهمند نه ڪرڻ گهرجي، تو پنهنجي ڏاڙهي جو مذاق به اڏايو آهي. توکي ڏاڙهي آئي آهي، هاڻي ناز و انداز مناسب نه آهي، راهِ سلوڪ اختيار ڪر ورنه ڏاڙهي جو مذاق ٿيندو رهندو. پوءِ تون خوشبو وانگر عاشق جي لاءِ باغ جو رهنما بنجي ويندين. خوشبو مان مراد عقل مندي جون ڳالهيون ڪرڻ آهي.

بادشاه جو اياز کي ٻيهر حڪم ڏيڻ ته چيل ۽ گودڙيءَ جو راز کولي ٻڌاءِ!

بر چارق را بياں اے اى اياز

پيش چارق چيست چندى نياز

ترجمو: ”اي اياز، چيل جو راز ٻڌاءِ ۽ اهو به ته تون ان اڳيان نوڙت سان پيش ڇو ٿو اچين؟“

محمود اياز کي چيو ته چيل جو راز بيان ڪر ته تنهنجي ان سان ايتريقدر نياز مندي چاجي ڪري آهي، تان ته تنهنجو ساٿي غلام سُنقر به ٻڌي.

تنهنجي غلام هجڻ غلامي کي روشن ڪيو آهي. تنهنجي وجود سان آزاد ماڻهو غلاميءَ جي حسرت ڪرڻ لڳا آهن، جيئن ته غلامي کي تو هڪ زندگيءَ عطا ڪئي آهي. جهڙي طرح اياز جي غلامي آزادن جي لاءِ باعث حسرت هئي، اهڙي طرح مومن اهو آهي جنهن جي ايمان کي ڏسي ڪافر حسرت ڪري.

بايزيد عليه السلام جي زماني جي هڪ ڪافر جو قصو جنهن کي ماڻهن مسلمان ٿيڻ جو مشورو ڏنو

بود گبرے در زمان بايزيد

گفت او را يك مسلمان سعيد

ترجمو: ”(حضرت) بايزيد جي زماني ۾ هڪ ڪافر کي ڪنهن نيڪ بخت مسلمان چيو:“

جيڪڏهن تون مسلمان ٿي ويندين ته توکي چوٽڪارو ملي ويندو. ڪافر چيو ته جيڪڏهن ايمان اهو آهي جيڪو بايزيد رکي ٿو ته مون ۾ ان جي طاقت نه آهي، ڇاڪاڻ ته اهو انسان جي طاقت کان بالاتر آهي. جيتوڻيڪ آئون اسلام جي ايمان ۽ دين جو قائل نه آهيان پر بايزيد جي ايمان تي منهنجو ايمان آهي. ان ڪافر مسلمان کي چيو ته

منهنجو يقين آهي ته اهو بايزيد سيني کان وڌيڪ آهي ۽ منهنجو ان جي ايمان تي ايمان آهي پر زبان سان ظاهر نٿو ڪري سگهان ۽ جيڪڏهن ايمان مان مراد توهان وارو ايمان آهي ته مون کي نه اهڙي ايمان جي خواهش آهي ۽ نه ان ڏانهن منهنجو لاڙو آهي. توهان ته اهڙا مومن آهيو جو جيڪڏهن ڪنهن کي ايمان جي خواهش به هجي ته توهان کي ڏسي ڪري اهو سست ٿي ويندو، ڇاڪاڻ ته اوهانجو ايمان ته براءِ نام آهي جنهن جي ڪا حقيقت نه آهي ۽ توهان بريس نام نهندڙن کي کافور جو مصداق آهيو. جهنگ حقيقت ۾ هلاڪت جي جاءِ آهي پر ماڻهو ان کي ”مفازہ“ يعني ڪاميابيءَ جي جاءِ چوندا آهن. (عربيءَ ۾ جهنگ کي ’مفازہ‘ چئبو آهي.)

اڻ وڻندڙ آواز واري موذن جي حڪايت

هن قصي مان هي ٻڌائڻ مقصد آهي ته گهڻا مومن اهڙا آهن جو ڪافر انهن کي ڏسي ايمان آڻڻ جو ارادو ڇڏي ڏيندا آهن.

يک موذن داشت بس آواز بد

شب هم شب ميريدے خلق خود

ترجمو: ”اڻ وڻندڙ آواز وارو هڪ موذن سڄي رات ٻرڙاٽ پيو ڪندو هو.“

رات جو مناجات ۽ ذڪر بلند آواز سان ڪندو هو هن انسان تي مٿي نند حرام ڪري ڇڏي هئي. ان موذن جي ڪري عام توڙي خاص مٿي جي سور ۾ مبتلا هئا، ٻار بسترن ۾ ڊڄندا هئا، مرد ۽ عورتون ان جي آواز کان عذاب ۾ هئا. مٿي جي سور ۽ تڪليف مان جان ڇڏائڻ جي لاءِ انهن ماڻهن چنڊو گڏ ڪيو ۽ موذن کي گهرائي تحفا ۽ پئسا ڏنا ۽ چيائون ته (طنز ڪندي) اسان توهان جي پانگ مان راحت حاصل ڪئي آهي توهان رات ڏينهن وڏو ڪرم ڪيو، توهان جي ڪري شب بيداري جي دولت اسان کي نصيب ٿي آهي. هاڻي ان دولت جي خوشيءَ ۾ اسين رات جو سُمهي نٿا سگهون. اسين جيڪي توکي پئسا ڏيئي رهيا آهيون ان جي بدلي ۾ اسان جي لاءِ دل سان دعائون ڪجو. شدتِ شوق جي ڪري هڪ قافلو ڪعبي ڏانهن روانو ٿيو، موذن پئسا ڪنيا ۽ قافلي وارن سان روانو ٿي ويو. حاجين رات جي وقت اهڙي جاءِ تي قيام ڪيو جتي رڳو ڪافر هئا. ساڻين ان موذن کي ڪافرستان ۾ پانگ ڏيڻ کان روڪيو ۽ چيو ته اهي ڪافر لڙائي جهڳڙو ڪندا، ائين نه ڪر پر هن نه مڃيو ۽ پانگ ڏيئي ڇڏيائين. اهي ماڻهو ته ڪافرن جي حملي کان خوفزدہ هئا پر ڇا ڏسن ته هڪڙو ڪافر تحفي ۾ ڪپڙا ۽ حلو وغيره کڻي اچي رهيو آهي، ان موذن جي پڇا ڪري رهيو آهي ۽ چئي رهيو آهي ته موذن جي اذان اسان کي ڏاڍي راحت پهچائي آهي. ان ڪافر کان ڪنهن پڇيو ته انهي اڻوڻندڙ آواز مان توکي ڪهڙي راحت ملي آهي؟ ڪافر چيو ته منهنجي هڪ خوبصورت چوڪري آهي، اها اسلام آڻڻ تي آماده ٿي رهي هئي، اسان ان کي گهڻو سمجهايو پر اها پنهنجي ارادي کان باز نٿي آئي ان جي دل ۾ ايمان جي محبت پيدا ٿي ويئي هئي. اهو فڪر عود کي ٻارڻ واري ٿانو وانگر هو ۽ آئون اگر ڪاڻيءَ وانگر هئس. اگر ڪاڻيءَ سان واس ڏنو ويندو آهي. ان چوڪريءَ جي ارادي سبب مصيبت ۾ هئس ۽ اها ان ارادي ۾ پختي ٿي رهي هئي. چوڪري کي روڪڻ جي ڪا تدبير ڪونه هئي ايستائين جو ان موذن پانگ ڏني، تڏهن چوڪريءَ پڇيو ته هي خوفناڪ آواز ڪهڙو آهي؟ مون اهڙو خراب ۽ خوفناڪ آواز ڪڏهن ڪونه ٻڌو آهي. ان چوڪريءَ جي پيڻ کيس ٻڌايو ته اهو مسلمانن جي اذان جو آواز هو. چوڪريءَ کي پيڻ جي ڳالهه تي اعتبار نه ٿيو، پوءِ وري ٻئي ڪنهن کان پڇيائين ان به پيڻس جي تصديق ڪئي. جڏهن ان کي يقين اچي ويو تڏهن مايوسيءَ کان ان جو چهرو هيڊو ٿي ويو ۽ اسلام آڻڻ جو ارادو ترڪ ڪيائين. جڏهن ان جي دل اسلام کان برگشته ٿي ويئي تڏهن منهنجي مصيبت ختم ٿي ۽ رات جو آرام سان سُمهي سگهيس. موذن جي آواز مان مون کي ان طرح راحت ملي آهي، انهيءَ ڪري آئون ان جي لاءِ تحفا کڻي آيو

آهيان. جڏهن ان ڪافر موذن کي ڏٺو تڏهن چيائين ته هي تحفا وٺ، تون منهنجو دستگير ۽ پناه ڏيندڙ آهين. تو جيڪو مون تي احسان ۽ ڀلائي ڪئي آهي آئون هميشه لاءِ تنهنجو غلام ٿي ويو آهيان. آئون وڌيڪ مالدار نه آهيان ورنه آئون تنهنجو وات سون سان پريان ها. ان ڪافر اسلام جي دعوت ڏيڻ واري مسلمان کي چيو ته تنهنجو ايمان به موذن وانگر انسانن کي ايمان کان روڪڻ وارو آهي.

ڪافر واري حڪايت ڏانهن ٻيهر رجوع

ليک از ايمان و صدق بايزيد

چند حسرت در دل و جانم رسيد

ترجمو: ”بايزيد جي ايمان ۽ سچائي سان منهنجي دل و جان ۾ گهڻيون حسرتون پيدا ٿيون آهن.“

ان ڪافر هي به چيو ته بايزيد جي ايمان ۽ سچائي کي ڏسي ڪري مون کي حسرت ٿئي ٿي ته اهڙو ايمان مون کي ڇو ميسر نه ٿيو. حضرت بايزيد ايمان جو حق ادا ڪري ڇڏيو، اهڙي يڪتا شينهن کي آفرين آهي. سندس ايمان جي اها وسعت آهي جو جيڪڏهن ان جو هڪ قطرو سمنڊ ۾ ڪري پوي ته سمنڊ کي ٻوڙي ڇڏي. سندس ايمان جو قطرو سمنڊ تي ائين ئي حاوي ٿيو وڃي جهڙي طرح باهه جي هڪ چٽنگ جهنگ تي حاوي ٿي ويندي آهي ۽ ان کي ساڙي ڇڏيندي آهي يا جهڙي طرح بادشاهه جو هڪ معمولي خيال دشمنن ۾ ٿرڻو مچائي ڇڏيندو آهي. حضور ﷺ جي تائيد جي لاءِ خدائي تائيد جو هڪ ستارو ظاهر ٿيو جنهن سان سڀني ڪافرن جو ڪفر فنا ٿي ويو. سڀني ڪافرن جو ڪفر ان طريقي تي فنا ٿيو جو ڪجهه ته مسلمان ٿيا باقي ڪفر جي معاملي ۾ مشڪوڪ ٿي ويا ۽ خالص ڪفر بلڪل مٽجي ويو. جيڪڏهن مسلمان نه ٿيا ته ذمي بنجي ڪري مسلمان نما ڪافر رهجي ويا. اسان بايزيد جي ايمان جي ذري جا مثال ڏنا آهن، اهو محض تڪلف آهي ۽ اهي ان ذري جا صحيح مثال نه آهن. بزرگ رومي شيخ جي نور کي ذره سان تشبيهه ڏني هئي. وري فرمائي ٿو ته اها تشبيهه مناسب نه آهي. زمين جو پست ۽ هيٺانهون حصو خزانو بنجي وڃي ۽ بالائي يا مٿانهون حصو جنت بنجي وڃي. مطلب ته شيخ ۾ به شيون آهن: جان نوراني آهي ۽ جسم مٽي جو آهي. هاڻي اسين حيران آهيون ته شيخ جسم کي چئون يا روح کي. شيخ جيڪڏن جسم آهي ته اي پاءُ! اهو ڪهڙو جسم آهي جنهن جي نور کان ست ٿي آسمان لبريز آهن. جيڪڏهن روح آهي ته ڪهڙو آهي؟ اي دوست! هي بدن ڇا آهي؟ هاءِ تعجب! انهن پنهنجن مان اهو ڇا آهي ۽ ڪهڙو آهي؟

ان زال جو قصو جنهن مڙس کي چيو ته گوشت ٻلي کائي ويئي

جهڙي طرح شيخ جي باري ۾ حيراني آهي ته جيڪڏهن اهو جسم آهي ته روح کي ڇا چوندا سون، جيڪڏهن روح آهي ته جسم کي ڇا چئون؟ اهڙي طرح ان مڙس کي حيراني هئي ته ساهميءَ ۾ جيڪو ٿوريو اٿم جيڪڏهن اها ٻلي آهي ته گوشت ڪٿي آهي ۽ جيڪڏهن گوشت آهي ته ٻلي ڪيڏانهن وئي؟

بود مردے کد خدا او را زنی

سخت طعّاز و پليد و رهزنی

ترجمو: ”هڪ عورت مرد جي هڪ زال هئي سخت نخري باز ڦورو ۽ ناپاڪ هئي.“

مرد جيڪي ڪجهه گهر ۾ آڻيندو هو زال برباد ڪري ڇڏيندي هئي. مڙس ماڻ ڪري سهندو پيو هو. سوين تڪليفن کانپوءِ هن ٻارن ۽ مهمان لاءِ گوشت آندو. زال شراب ڪباب سان گڏ گوشت کائي ويئي. مرد گهر ۾ آيو ته زال ان کي غلط جواب ڏنو. مرد زال کي چيو ته مهمان آيو آهي، مهمان جي اڳيان لذت کاڌو رکڻ گهرجي، گوشت ڪٿي

آهي؟ زال مڙس کي جواب ڏنو ته گوشت ته ٻلي کائي ويئي، جيڪڏهن توکي ضرورت آهي ته ٻيو گوشت وٺي اچ. مرد نوڪر کي چيو ته ساهمي کڻي اچ، آئون ٻليءَ جو وزن ڪندس. ان تور ڪئي ته ٻلي اڌ سير جي ٿي. مڙس زال کي چيو ته اي بهانا ٺاهڻ واري! ٻلي به اڌ ڪلو آهي ۽ گوشت به اڌ ڪلو آهي. هي جيڪي مون توريو آهي جيڪڏهن ٻلي آهي ته گوشت ڪيڏانهن ويو ۽ جيڪڏهن گوشت آهي ته ٻلي ڪيڏانهن ويئي؟ ڇاڪاڻ ته اهو هڪ تور جو وزن آهي. جيڪڏهن اسين بايزيد جسم کي قرار ڏيون ته پوءِ روح کي ڇا چئون ۽ جيڪڏهن روح کي بايزيد چئون ته پوءِ جسم کي ڇا چئون؟ اي دوست حيرت در حيرت آهي. اهو نه تنهنجو ڪم آهي نه منهنجو ڪم آهي، جسم ۽ روح جي مجموعي کي بايزيد چوندا سون. روح بمنزل دائي جي ۽ جسم بمنزل پڏ جي آهي. الله تعاليٰ روح ۽ جسم کي پاڻ ۾ حڪمت جي لاءِ ملايو آهي. روح جسم کان سواءِ بيڪار آهي ۽ وري جسم به روح کان سواءِ مُرده آهي. جسم روح جو قالب آهي ۽ روح مغز آهي ۽ جسم ان جي ڪل ۽ چلڪو آهي. جسم ظاهر آهي روح مخفي آهي، پنهني سان ئي دنيا جو نظام هلي رهيو آهي. آميزش مان مقصد برادري ٿيندي آهي. خالي مٿي مٿو ڪونه ڦاڙيندي، ان ۾ پاڻي ملائي ڳوڙهو ٺاهيو ته پوءِ مٿو ڦاڙيندي. جڏهن روح جسم کان جدا ٿيندو، قرآن پاڪ ۾ آهي ته إِنَّ يَوْمَ الْفُصْلِ كَانَ مِيقَاتًا، (النبا: 71) ”بيشڪ، جدائي جو ڏينهن مقرر آهي.“ روح ۽ جسم جو پاڻ ۾ جوڙ جيڪو دنيا ۾ لڳل آهي، ان جي حڪمت هي آهي ته نيازمندن ۽ سرڪشن جو امتياز ٿي وڃي. عالم آخرت ۾ روح جو جيڪو جوڙ لڳندو اهو نه ڪن پڌو آهي ۽ نه اک ڏٺو آهي. جيڪڏهن ڪن ان جي حقيقت ٻڌي وٺي ته فنا ٿي وڃي يا ان جي قوت سماعت ختم ٿي وڃي. ڪن اهڙي طرح فنا ٿي وڃي جهڙي طرح برف ۽ يخ گرمي ۽ ڀڙ ڀڙ ٿي ويندي آهي. برفاني ملڪن ۾ سياري ۾ به شيون آسمان مان ڪرنديون آهن هڪ ڪپهه وانگر آهي جنهن کي برف چوندا آهن ٻي گهاٽي شيءِ ڳاڙهسري هوندي آهي جنهن کي يخ چوندا آهن. يخ به برف وانگر چمندي آهي. هوا جون لهرون پاڻيءَ جي سطح کي موجن جي ذريعي زره وانگر بنائينديون آهن. برف ۽ يخ سان وڻ سڙي ويندا آهن پر انهن جي پاڻيءَ سان وڻ پرورش لهندا آهن. يخ سامريءَ وانگر وڻن کي چوندي آهي ته مون کي هٿ نه لڳايو. يخ نه نباتات جو جز بني آهي ۽ نباتات کي خوشگوار لڳندي آهي. مطلب ته برف ۽ يخ وڻن کي فائدو نٿيون پهچائين پر ڪوبه شخص برف ۽ يخ کي بيڪار نه سمجهي. انهن کي پاڻيءَ ۾ ملائي ٿڌو ڪري پيتو وڃي ته جگر ۾ تازگي پيدا ٿيندي آهي. اي اياز! تنهنجو ستارو گهڻو ٻُڪندو آهي، هر بُرج ان جي عبور جو پسندیده نه آهي. هتان کان بزرگ وري اياز جي قصي ڏانهن موٽيو آهي. اياز ۾ خاص وفاداري ۽ خاص قسم جو خلوص هو.

ان امير جي حڪايت جنهن غلام کي چيو ته شراب کڻي اچ

جهڙي طرح اياز جو خلوص ۽ وفا عام خلوص ۽ وفا کان برتر هو اهڙي طرح هن حڪايت مان هي ٻڌائڻ مقصد آهي ته مختلف پرهيزگارن جي پرهيزگاري ۾ به وڏو فرق آهي.

بود اميرے خوش دلهے باره

کهف ہر مخور و ہر بیچاره

ترجمو: ”هڪ امير خوش دل ۽ شراب دوست هو. هر شرابي ۽ هر بيڪس جو سهارو هو.“

اهو امير مهربان ۽ غريب پرور منصف هو. سخي سون عطا ڪرڻ وارو ۽ دريا دل هو. بهادرن جو بادشاهه ۽ مومنن جو امير هو. رستي جو محافظ، رازن کان واقف ۽ دوربين هو. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جو زمانو پيار ۽ محبت جو زمانو هو. هڪڙي رات اوچتو ان امير وٽ مهمان آيو، اهو مهمان به ان طرح جو امير ۽ مذهبي هو جهڙي طرح ميزبان هو. اهي ماڻهو ديندار هئا ۽ شراب استعمال ڪندا هئا، جيئن ته حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي دور ۾ شراب حلال هو. امير

وٽ شراب ٿورو هو. غلام کي چيائين ته وڃ مٺ پري اچ پر شراب ٻئي ڪنهن کان نه وٺج، فلاڻي راهب کان آڻج چاڪاڻ ته ان وٽ خاص شراب آهي جنهن جي پيئڻ سان عوام ۽ خواص کان جان جو چوٽڪارو حاصل ٿي وڃي ٿو (راهب نصرانين ۾ عبادت گذار ۽ عالم ماهر هوندو آهي جيڪو دنيا کي ترڪ ڪري گرجا گهر ۾ رهندو آهي) ان راهب جي شراب جو هڪڙو ڏک هزارين مٿن کان ماڻهوءَ کي بي نيار ڪري ڇڏيندو آهي. ان جي شراب ۾ هڪ مخفي سرمايو آهي، جهڙي طرح عبا ۾ سلطاني مخفي هوندي آهي. فقيرن جي گودڙيءَ کي حقارت سان نه ڏسڻ گهرجي. فقيرن جي گودڙيءَ ۾ اها بادشاهي هوندي آهي جيڪا بادشاهن کي به نصيب نه آهي. سون کي مٿان کان ڪارو ڪيو ويندو آهي تان ته ان کي ڪو چورائي نه وٺي ۽ نظر بد کان بچائڻ جي لاءِ به سون کي مٿان ڪارو ڪيو ويندو آهي ۽ لعل (موتي) کي به دونهن سان آلوده ڪيو ويندو آهي. خزانو ۽ گوهر گهرن ۾ ڪٿي آهي. خزانو ته ويرانن سان وابسته آهن. حضرت آدم عليه السلام جو روح جيئن ته جسم جي مٽيءَ ۾ هو، اها مٽي شيطان جي اک جو پردو بنجي ويئي. شيطان جي نظر فقط مٽيءَ تي هئي. غلام ڊوڙندو راهب جي گرجا ۾ ويو. سون جون اشرفيون ڏيئي سون جهڙو شراب ورتائين. سون پٿر مان نڪرندو آهي مطلب ته پٿر ڏنائين ۽ بدلي ۾ گوهر خريد ڪيائين. بادشاهه جڏهن اهڙي قسم جي شراب سان مست ٿي ويندا آهن تڏهن ساقيءَ کي گهڻو انعام ملندو آهي. شراب شور ۽ شر پيدا ڪندو آهي ۽ آقا ۽ غلام جو امتياز مٽائي ڇڏيندو آهي. شراب پي ڪري انسان مجسم جان بنجي ويندو آهي. ان وقت شاهي بخت ۽ قاسي جو تخت برابر ٿي ويندا آهن. هوش جي وقت ماڻهن ۾ اهڙو وهڪرو هوندو آهي جيئن تيل ۽ پاڻي ۾ ۽ مستي جي وقت سڀ هڪ جان بنجي ويندا آهن. هريس حليم جهڙو کاڌو آهي جنهن ۾ گوشت ۽ ڪڻڪ جو ڌارو هوندو آهي. جڏهن هريس تيار ٿيندو آهي تڏهن گوشت ۽ ڌاري ۾ فرق ڪونه رهندو آهي. هاڻي ٻنهي جو فرق ختم ٿي ويندو آهي. اهو غلام انهن وصفن وارو شراب کڻي امير جي محل ڏانهن روانو ٿيو. هڪڙو غمن جو ماريل زاهد اڳيان اچي ويو جنهن جو مصيبت جي ڪري دماغ خشڪ ٿي ويو هو ۽ جنهن تي قبض جي ڪيفيت طاري هئي. گهڻن مجاهدن جي ڪري ان زاهد جو دماغ خشڪ ٿي ويو هو. ان زاهد جو جسم عشق جي باهه سان ڳري ويو هو ۽ انجي دل ۾ فقط الله جو خيال هو. مجاهدن جي بي پناهه تڪليف ان جي دل تي هزارين داغ لڳايا هئا. رات ڏينهن ان جو ڪم مجاهدو هو. ان زاهد کي پتو ڪونه پيو ۽ ان ۾ صبر ۽ حلم جي طاقت ڪونه رهي هئي. هن ڏٺو ته غلام شراب کڻيو پڳو ٿو وڃي. زاهد غلام کان پڇيو ته مٺ ۾ ڇا آهي؟ غلام چيو شراب آهي. هن چيو ته ڪنهن جو آهي؟ غلام زاهد جي جواب ۾ چيو ته هي شراب منهنجي امير اعظم جو آهي. زاهد چيو ته طالب حق جو ڪم هي آهي ته اهڙين شين کان پاڻ کي بچائي. شيطاني شراب پيئڻ کان پوءِ هوش ڪٿي رهندو آهي. انسان شراب کان سواءِ به غافل آهي جنهن جي لاءِ سوين هوش درڪار آهن ته پوءِ نشي ۾ هوش ڪهڙو رهي سگهي ٿو. نشي ۾ انسان ائين ڦاسندو آهي جيئن پکي چار ۾ ڦاسندو آهي.

حكايت: دراز قد ضياءِ بلخ ۽ سندس ڪوتاهه قد پاءُ شيخ الاسلام جو قصو

بزرگ هيءُ ٻڌايو آهي ته انسان خود ئي مدهوش آهي، شراب پيئي ته اڃا وڌيڪ بدحال ٿي ويندو. هن حكايت مان به اهو ئي ٻڌايو اٿس ته شيخ الاسلام جو قد ننڍو هو. اڌ بيٺ ٿي اڃا وڌيڪ ننڍو ٿي ويو.

آل ضياءِ بلخ خوش الهام ٿيو

دار آل تاج شيخ اسلام ٿيو

ترجمو: ”ضياءِ بلخي خوش طبع هو، تاج شيخ الاسلام جو پاءُ هو.“

علم جي ڪري ماڻهو ان جي اڳيان هميشه صحبت ۽ درس جا طالب رهندا هئا. دارالخلافت بلخ جو شيخ الاسلام تاج بندرو ۽ چوڙي وانگر پتڪڙو هو. تاج شيخ الاسلام جيتوڻيڪ وڏو صاحب علم هو پر ضياءِ خوش طبعي ۾ ان

کان وڌيل هو. شيخ الاسلام تمام بندرو ۽ ضياءَ تمام ڊگهو هو. شيخ الاسلام ۾ سوين تڪبر ۽ ناز هئا. ضياءَ هدايت يافتہ واعظ هو. شيخ الاسلام جو پنهنجي پيءُ کان ذلت محسوس ڪرڻ غير مناسب هو. مجلس جي ڏينهن ضياءَ اندر آيو. دربار قاضين ۽ منتخب ماڻهن سان ڀريل هئي. شيخ الاسلام پوري غرور سان ان پيءُ جي تعظيم جي لاءِ اڏائي بيٺو. ضياءَ کي محسوس ٿيو ته سندس دماغ ۾ تڪبر آهي انهيءَ ڪري فوراً ان کي شرمندو ڪرڻ گهرائين. هن چيو ته جي هاڻو توهان ماڻهن کي معتقد بنائي ڪري نذرانہ وصول ڪرڻ جي لاءِ ڊگها آهيو ۽ طنز ڪندي چيائين ته پنهنجي سُرود قد مان به ڪجهه چورائي ورتو اٿو.

امير جي غلام ۽ زاهد واري حڪايت ڏانهن واپسي

پس ترا خود هوش کوءِ عقل کوءِ

تا خوري ۽ اے تودانش را عدو

ترجمو: ”پوءِ توکي خود هوش ڪٿي ۽ عقل ڪٿي آهي؟ اي عقل جا دشمن! تان ته تون شراب ٿوپئين.“

بزرگ رومي وري زاهد جي قصي ڏانهن موٽيو آهي حسين چهري کي نظربد کان بچائڻ جي لاءِ مٿي تي نيل (نشان) لڳايو ويندو آهي، پر جيڪڏهن بد صورت نيل لڳائي ته اهو وڌيڪ خراب لڳندو. اي گمراه! تو ۾ نور ڪڏهن آيو آهي؟ جو تون شراب پئين ۽ ظلمت جو طالب بنجي وڃين. پاڇي تلاش ڪرڻ ۽ ڳولڻ جو قاعدو ۽ قانون ڏينهن ۾ آهي، تون ڪڪرن واري رات ۾ پاڇي جو طالب بنيو آهين. شراب جيتوڻيڪ عوام جي تقويت جي لاءِ حلال آهي پر نفس جي لذت جي لاءِ حلال شيءِ به پرهيزگارن جي لاءِ ممنوع ٿي ويندي آهي. عاشق شراب جي بجاءِ دل جو رت پيئندا آهن ۽ اهي راه ۽ منزل جي فڪر ۾ لڳا رهندا آهن. انهن کي عيش پرستي جي فرصت ڪٿي آهي. راه طريقت خوفناڪ رستو آهي ان ۾ ته گهڻن حواسن جي ضرورت آهي. عقل جڏهن شراب جي گرهن ۾ رهجي ته پوءِ اهو عقل ڪهڙي رهنمائي ڪندو؟ مدهوش جو عقل ڪهڙي رهنمائي ڪندو اهو ته قافلي کي گمراه ڪري ڇڏيندو. جيڪڏهن جون جي ماني سان به حظ نفس حاصل ٿئي ته پوسي جي ماني کائڻ گهرجي. نفس راه خدا جو دشمن آهي ان کي هر وقت ذليل رک، ان جي عزت نه ڪر، قاسي تي چاڙهه. چور جو هٿ وڍڻ گهرجي. اهو ممڪن نه هجي ته هٿ ٻڌڻ گهرجن چاڪاڻ ته جيڪڏهن تون چور کي آزاد ڇڏيندين ته اهو توکي تباھ ڪندو، تون دشمن کي ڪمند ۽ شراب چاڄي لاءِ ڏين ٿو؟ ان کي راحت سان چور کين ٿو؟ ڇڏ ته زهر پيئي ۽ مٿي کائي.

امير جو ڪاوڙ ۾ اچي زاهد کي سزا ڏيڻ جي لاءِ وڃڻ

رفت پيش مير و گتش باده کوءِ

ماجرا را گفت يك يك پيش او

ترجمو: ”اهو غلام امير جي اڳيان پهتو ته امير کيس چيو: شراب ڪٿي آهي؟ ان تي هن هڪ هڪ ڪري کيس سڀ ڳالهيون ٻڌايون.“

مطلب ته غلام پڇندي امير وٽ پهتو ۽ ان کي سڄو قصو ٻڌايائين. امير باهه ٿي ويو ۽ اٿيو. چيائين مون کي ڏيکاريو ته زاهد جو گهر ڪٿي آهي؟ تان ته آئون هن گري گرز سان ان جو مٿو ڦاڙيان! امير ڪاوڙ مان چيو ته اهو زاهد خود ڪٿو آهي، ان جو امر بالمعروف سان ڪهڙو واسطو؟ هو فقط شهرت جو طالب آهي. اهو مڪر سان پنهنجي جڳهه بنائڻ ۽ پنهنجو پاڻ کي نمايان ڪرڻ چاهي ٿو. ان جو هنر فقط ماڻهن سان مڪر ڪرڻ آهي. اهو جيڪڏهن ديوانو ۽ فتنه انگيز آهي ته مٿي مان شيطان ٻاهر ٿو ڪڍانس. گڏهه ڪنڀار جي مار کان سواءِ ڪڏهن هلندو آهي؟ امير

ٻاهر نڪتو. گُز هٿ ۾ هوس ۽ ڪاوڙ ۾ چريو ٿي رهيو هو. زاهد وٽ اڌ رات جو اڌوري مستي ۾ پهتو. ڪاوڙ مان زاهد کي مارڻ گهريائين، زاهد ڀڄي اُن جا رسا وٽس وارن جي اُن ۾ لڪي ويو ۽ اتي امير جون بليون ڳالهيون ٻڌندو رهيو. زاهد پنهنجي دل ۾ چيو ته ڪنهن جي منهن تي برائي ڪرڻ جي لاءِ آربي وارو چهرو هجڻ گهرجي تان ته مار کائي سگهي. آربي لوه مان مار کائي پوءِ ٺهي ٿي.

هڪ مسخري جي سيد شاه ترمذ کي مات ڏيڻ جي حڪايت
شاه باولق همي شطرنج بابت
مات ڪرڻ زود خشم شه بتاخت

ترجمو: ”بادشاه مسخري سان شطرنج جي بازي لڳائي. ته مسخري بادشاه کان کٽيو ته بادشاه کي جلد ڪاوڙ چڙهي ويئي.“

هارائڻ واري جي تحقير جي لاءِ شُه جا آواز ڪڍيا ويندا آهن. مسخري شُه شُه چيو ته متڪبر بادشاه ڪاوڙجي پيو ۽ شطرنج جو هڪ هڪ مهر ڪڍي مسخري کي هڻندو رهيو ۽ چوندو رهيو ته وٽ هي تنهنجو شُه آهي. اُن مسخري صبر ڪيو ۽ پناه گهري. امير ٻئي بازي لڳائڻ جي لاءِ چيو ته اهو مسخرو ائين ڏکيو جيئن اڳهاڙو سياري کان ڏڪندو آهي پر ٻي بازي پڻ بادشاه کان کٽيائين. هاڻي مسخري جي لاءِ شُه جو وقت اچي ويو، مسخرو ڀڄي ڪنڊ ۾ لڪو. ڊپ کان پاڻ تي ڇهن آنن جون ٺهيل سوڙيون وڌائين ۽ لپتي رهيو. ڇهن وهائڻ ۽ سوڙين هيٺان لڪي ويو، تانته بادشاه جي مار کان چوٽڪارو حاصل ڪري. بادشاه چيو ته هي ڪهڙي حرڪت آهي؟ مسخري چيو ته شُه شُه چوڻ جي لاءِ سوڙين ۾ لڪي ويو آهيان، ڪاوڙ واري ماڻهوءَ کي حق ڳالهه سوڙين ۾ لڪي چئي سگهجي ٿي ورنه زخم برداشت ڪرڻا پون ٿا.

امير جو زاهد جي دروازي تي اچڻ ۽ در کي لتون هڻڻ
چون محله پُرشد از بهيهاي مير
وز لکد برورزدن وز دارو گير

ترجمو: ”جڏهن امير جي هل هنگامي، دروازي تي لتن هڻڻ سان ۽ پڪڙ ڌڪڙ تي پاڙي وارا گڏ ٿي ويا.“
امير جي شور ۽ در کي ٽڌا هڻڻ سان پاڙي جا ماڻهو گڏ ٿي ويا. ساڄي کاٻي کان ماڻهو ٻاهر نڪري آيا ۽ چوڻ لڳا ته اي پيشرو! معافي ۽ راضي ٿيڻ جو وقت آهي، زاهد جو دماغ خشڪ ٿي ويو آهي. هڪ ته پيري پيو زهد، جنهن اُن کي وڌيڪ ڪمزور ڪري ڇڏيو آهي ۽ وري مٿس ڪشادگي يعني بسط جي ڪيفيت طاري ڪونه ٿي آهي. زاهد تڪليفون برداشت ڪيون آهن ۽ اڃا تائين ڪجهه فيض نه لڌو آهي. محنت ڪئي اٿس ۽ اڃا مزدوري ڪونه ملي اٿس يا اُن جي عبادت ۾ اخلاص ڪونه هو يا عبادت ته مقبول ٿي پر اجر جو وقت ڪونه آيو آهي يا اُن جي ڪوشش يهودين جي عبادت وانگر بيڪار آهي، اُن کي ته پنهنجون ئي مصيبتون ڪافي آهي ۽ توهان چو ٿا مصيبت ۾ وجهوس، چو جو اهو ان خوفناڪ واديءَ ۾ بيڪس ۽ عاجز آهي. هو مايوسيءَ جي حالت ۾ گوشه نشين آهي. منهن ڦٽايو ۽ چپ لڙڪايو ويٺو آهي، نه ڪو اک جي علاج وارو آهي جو اُن جو فڪر ڪري، نه اُن کي عقل آهي جو هو سرمي جي ڳولا ڪري. وهم ۽ گمان سان ڪوشش ڪري رهيو آهي، معاملو نيڪ ٿيڻ تائين اهو وهم ۾ آهي. جيئن ته اڃان اُن جو پنهنجي هستيءَ سان تعلق آهي انهيءَ ڪري مشاهدي جي منزل اُن کان پري آهي. اهو ڪنهن وقت ته خدا سان به وڙهندو آهي ته اُن کان مون کي غم چو مليو آهي. ڪنهن وقت ته خود پنهنجو پاڻ کي ٻرو پلو چوڻ لڳندو آهي ته سڀ

پرواز ڪري رهيا آهن ۽ اسان جا پر ڪٽيل آهن. جنهن ۾ خودي باقي آهي. چاهي اهو زاهد چوند هجي اهو تنگي ۾ رهندو آهي. جيستائين خودي جي تنگ رستي کي فنا نه ڪندو ان کي بسط جي ڪيفيت حاصل نه ٿيندي. بسط جي ڪيفيت طاري ٿيڻ کان پهريان قبض جي حالت ۾ ڪنهن وقت سالڪ پاڻ کي هلاڪ ڪري وجهندو آهي، انهيءَ ڪري اڪيلائي ۾ ان کي ڪڏهن به تلوار ۽ پاڪي نه ڏيڻ گهرجي. قبض جي حالت ۾ ايتري قدر تنگ دل ٿيندو آهي جو پنهنجي نامرادي واري ڏک ۾ سالڪ پنهنجو پاڻ کي هلاڪ ڪري ڇڏيندو آهي. دنيا جي ناڪامي انسان جي لاءِ بهتر آهي، مراد حاصل ٿيڻ سان انسان بدمزاج ۽ سرڪش ٿي ويندو آهي.

وحيءَ ۾ دير جي ڪري حضور ﷺ جن جو رد عمل.

مصطفى را بجز چوں بفراخته

خویش را از کوه می انداخته

ترجمو: ”مصطفى ﷺ تي جڏهن فراق غالب ٿيندو هو ته هو پنهنجو پاڻ کي جبل تان ڪيرائڻ جو ارادو ڪندو هو.“
قبض جي اها ڪيفيت وڌيڪ مشاهدي نه هجڻ سان پيدا ٿيندي هئي، هونئن ته کين هڪ نموني جو مشاهدو هر وقت حاصل هو. جبرئيل ﷺ پاڻ سڳورن کي چونڌو هو ته خبردار! ائين نه ڪريو ڇاڪاڻ ته الله جي حڪم سان توهان جي لاءِ گهڻيون دولتون آهن. پاڻ سڳورا ﷺ رُڪجي ويندا هئا، وري فراق حملو ڪندو هو، وري جبل تي چڙهندا ۽ اهڙي قسم جو ارادو ڪندا هئا. پوءِ جبرئيل ﷺ ايندو هو ۽ چونڌو هو ته اي بي نظير ۽ بي مثال بادشاهه! ائين نه ڪريو. پردي کلڻ تائين ائين ٿيندو رهيو ايستائين جو پاڻ سڳورن ﷺ مقصد جو موتي ڳولي لڌو. انسان دنيا جي مصيبت جي ڪري پنهنجو پاڻ کي هلاڪ ڪندو آهي. قبض جي اها ڪيفيت ته سڀني مصيبتن جو بنياد آهي. انبياءَ ۽ بزرگ جيڪي راهِ حق ۾ فدا هوندا آهن انهن تي ماڻهن کي تعجب ٿيندو آهي حالانڪ هر انسان سندن سيرت تي جان ڏيندو آهي. راهِ حق ۾ قربان ٿيڻ قابلِ مبارڪباد آهي. هي حق جو رستو ان جي لائق آهي ته ان تي قربان ٿيڻ گهرجي. ان رستي تي قربان ٿيڻ سان سوين زندگيون حاصل ٿين ٿيون. عاشق ۽ معشوق هميشه پنهنجن جهانن ۾ نصيب ور ۽ نيڪ نام آهن. دنيا ۾ هر شخص ڪنهن نه ڪنهن مشغلي تي اهڙو فریفته هوندو آهي جنهن ۾ عمر صرف ۽ خرچ ڪندو آهي ۽ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪندو آهي. سڀ کان بهتر هي آهي ته انسان پنهنجو پاڻ کي هجر حق ۾ فنا ڪري يا وصل ۾ فنا ڪري. وصل ۾ فنا ڪندو ته پوءِ عاشقي باقي، نه معشوق يعني ذاتِ باري معشوق جي حيثيت سان باقي نه رهندي، مجرد ذاتِ حق باقي رهندي. اي منهنجا مهربانو! عشق وارن تي رحم ڪريو. عاشق تي محويت طاري رهندي آهي ۽ اهو هر گهڙي فنا ٿيندو رهندو آهي. محلي وارن زاهد تي ڪاوڙيل امير کي چيو ته هن جي سختي کي معاف ڪي معاف ڪريو هو خود بدبختي ۾ مبتلا آهي، تون ان کي ٻئي ڪهڙي سزا ڏئين ٿو. حديث شريف ۾ آهي ته، اِرْحَمُوا مَنْ فِي الْأَرْضِ يَرْحَمَكُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ، ”توهان زمين وارن تي رحم ڪريو آسمان وارو توهان تي رحم ڪندو.“ اي امير! توبه غفلت ۾ گهڻا قصور ڪيا آهن. قرآن شريف ۾ آهي ته فَسَنُ يَعْمَلُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ① وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ② (الزلزال: 7-8) ”جيڪو هڪ ذرو خير ڪندو ان کي ڏسندو ۽ جيڪو هڪ ذرو شر ڪندو ان کي ڏسندو، ٻين ظالم اميرن جي انجام جا قصا ٻڌي ڪري عبرت حاصل ڪر.“

امير جو زاهد جي سفارشين کي جواب

میر گفت آل کیست تا شگے زند

برسبوی ما سُبُو را بشکند

ترجمو: ”امير چيو ته اهو ڪير ٿيندو آهي جيڪو اسان جي مٿ کي پٿر هڻي ٽوڙي ٿو؟“

سفارشين جي جواب ۾ امير چيو ته اُن زاهد کي ڪيئن همت ٿي جو منهنجي مٿ کي پڇي. منهنجي گهٽيءَ مان نر شينهن به لنگهندو آهي ته ڊڄندي لنگهندو آهي بلڪه ڊپ مان پيرن تي زور ڏيئي پڄندو آهي. منهنجي اڳيان ارڙ نانگ به ماکوڙي بنجي ويندو آهي. زاهد منهنجي غلام کي ستايو ۽ مون کي مهمان جي اڳيان شرمندو ڪيو. اهڙو قيمتي شراب زاهد هاريو جيڪو ان جي خون کان به وڌيڪ قيمتي هو ۽ هاڻي ڊڄي عورتن وانگر گهر ۾ لڪي ويو پر اهو منهنجي هٿان ٻڄي ڪونه سگهندو. جيڪڏهن اهو پڪي ٿي اڏامندو ته آئون به تير هلائي ان کي ماري ڇڏيندس. جيڪڏهن مڇر بنجي پاڻيءَ ۾ لڪندو ته منهنجو قهر اتي به اُن کي تهه و بالا ڪري ڇڏيندو. اهو چاهي ڪهڙي به تدبير ڪري پر مون کان جان نه بچائي سگهندو. جيڪڏهن اهو پٿر جي دل ۾ لڪندو ته آئون اُن کي اُتان به ڪڍيندس. سندس حالت ڏسي ٻيا به عبرت حاصل ڪندا ۽ ڪنهن کي به اهڙي گستاخيءَ جي جرئت ڪونه ٿيندي. زاهد جو ڪم مڪاري ۽ حيله بازي آهي ۽ اهو طريقو هن پنهنجي شهرت ظاهر ڪرڻ جي لاءِ تلاش ڪيو آهي، ٻين سان ته ڪندو هو پر مون سان به هن مڪاري ڪئي، هاڻي اُن کي ۽ اُن جا ڙن ٻين سوين مڪارن کي سزا ڏيندس. امير کي ايتري قدر ڪاوڙ اچي رهي هئي جو سندس وات مان باهه جا شعلا نڪري رهيا هئا.

پاڙيسرين ۽ سفارشين پاران امير جي ٻيهر خوشامد ڪرڻ

آل شفيعال از دم و هيبهاي او

چند بوسيدند دست و پاى او

ترجمو: ”انهن سفارشين (امير جي) شور گوڙ ۽ دعويٰ جي ڪري ان جا ڏاڍا هٿ پير چُميا.“

سفارشين ٻيو دفعو اُن امير جا هٿ پير چُميا ۽ کيس گذارش ڪئي ته اي امير! بدلو وٺڻ توهان جي لاءِ مناسب نه آهي. جيڪڏهن توهان جو شراب ضايع ٿي ويو ته ڪو حرج نه آهي، توهان شراب کان سواءِ به تمام سُٺا آهيو. شراب ته توهان جي سرور مان فيضياب آهي ۽ پاڻيءَ جي پاڪيزگي توهان جي پاڪيزگيءَ جي اڳيان هيچ آهي. توهان جو قد ۽ رُخسار شراب کان سواءِ حسين ۽ خوبصورت آهي ۽ توهان ۾ شراب کان سواءِ به اها مستي آهي جو مست ان تي حسد ڪن ٿا. توهان جو رنگ خود گلابي آهي توهان کي گلابي شراب ۽ گاڙهاڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي. جڏهن توهان جو رُخ خود منور آهي ته گلن وارو توهان جي رنگ جو محتاج آهي. توهان کي ته نه شراب درڪار آهي نه گاڙهاڻ. شراب ۾ جيڪو جوش آهي اهو توهان جي چهري جي شوق جي ڪري آهي. اي چمڪندڙ چنڊ! توکي ڪڪرن جي ڪهڙي پرواهه! تون سمنڊ آهين سمنڊ کي قطري جي ڪهڙي ضرورت آهي! تون درياءُ آهين شبنم کي ڇا ڪندين! توهان مُجسّم وجود آهيو زاهد کي ختم ڪري ڇا ڪندوي، توهان خود مجسّم خوشي آهيو شراب مان خوشي حاصل ڪري ڇا ڪندوي! ڪائنات تي انساني فضيلت جي بيان ۾ قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ (بني اسرائيل: 70) ”۽ الله آدم جي اولاد کي عزت بخشي آهي.“ قرآن پاڪ ۾ آهي ته إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ ۝ (الڪوثر: 1) ”بيشڪ اسان توهان کي ڪوثر عطا ڪيو آهي.“ جيتوڻيڪ اها حضور ﷺ جي خصوصيت آهي پر اها فضيلت حضور ﷺ کي انسان ڪامل هجڻ جي ڪري حاصل ٿي آهي. انسان بمنزل جوهر جي آهي ۽ سڄي ڪائنات بمنزل عرض جي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته خَلَقَ لَكُمْ مِّنَ الْأَرْضِ جِئَعًا³ (البقره: 29) ”جيڪي ڪجهه زمين ۾ آهي اهو توهان جي لاءِ پيدا ڪيو ويو آهي.“ جڏهن انسان جي لاءِ اهي فضيلتون آهن ته پوءِ توکي پنهنجو پاڻ کي رائيگان نه ڪرڻ گهرجي. ڪائنات انسان جي خدمتگار آهي. هاءِ افسوس! تون ڪتابن مان علم حاصل ڪرين ٿو. تون پوسي مان حلوي جو لطف حاصل ڪرين ٿو! توکي ته لدني علم حاصل ڪرڻ گهرجي. انسان علم جو سمنڊ آهي ان کي معمولي علمن ۾ منهنمڪ نه هجڻ گهرجي. تن گزن جي جسم ۾ عالم حيران ٿي ويو آهي. صوفين وٽ انسان عالم اڪبر آهي،

دنياوي لذتون فاني آهن جن مان تون لطف اندوز ٿيڻ چاهين ٿو. انسان سڄ آهي ۽ ڪائنات ڌڙو آهي. زهره ستارو خود چمڪدار آهي ان کي باهه مان روشني وٺڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي. بي ڪيف مجرد روح جيڪو ڪم ۽ ڪيف کان پاڪ آهي. ڪيف ۾ ڪيئن قيد ٿي ويو. سڄ عقده (اهو برج جنهن ۾ پهچي ڪري سڄ گرهجي ويندو آهي) ۾ ڦاسي ويو، اهو افسوس آهي!

امير جو سفارشين کي وري جواب ڏيڻ

گفت نے نے من حریفِ آلِ ميم
من بذوقِ ایں خوشی قانعِ نيم

ترجمو: ”اُن چيو: نه، نه، آئون ان شراب جو دوست آهيان، آئون ان خوشيءَ جي ذوق تي قانع نه آهيان.“
امير چيو ته آئون ان شراب جو دوست نه آهيان پر آئون شراب معرفت جو دوست آهيان. آئون سڀني خوفن ۽ اميدن کان نجات حاصل ڪيل آهيان. بيدمشڪ جي وڻ وانگر هر پاسي جهومان ٿو. آئون ائين آزادي چاهيان ٿو ته ياسمين جي وڻ وانگر ڪڏهن هيئن جهومان ۽ ڪڏهن هونئن جهومان. جنهن کي معنوي شراب حاصل ٿي ويو اهو ان شراب مان مستي حاصل ڪندو. انبيائن کي معنوي شراب حاصل آهي، انهن جي فطرت ۾ الله سان محبت ڪرڻ آهي، ڇاڪاڻ ته انهن جي جان ان خوشيءَ کي ڏٺو آهي. ظاهري خوشيون انهن جي لاءِ راند نظر اچن ٿيون. حقيقي نور جي مقابلي ۾ هر شيءِ تاريخ آهي. حديث شريف ۾ آهي ته اَلْجَوْءُ طَعَامُ اللَّهِ يُرْزَقُ بِهِ الصَّادِقِينَ، ”بُڪ الله جو کاڌو آهي جنهن جي ذريعي سچن کي رزق ڏنو ويندو آهي.“ جيڪو شخص بُڪ ۾ خدا جو کاڌو کائي اهو ماني ۽ ٻوڙ جي تمنا ڪيئن ڪندو؟ جيڪو شخص باغ ۾ سُتل هجي اهو بيوقوفن وانگر باهه جي بنيءَ جي خواهش ڪيئن ڪندو. جهڙي طرح استسقاء (جلندر) جو مريض پاڻيءَ مان ڏوٽو ڪري اهڙي طرح شرابي شراب مان ڪناره ڪش نٿو ٿئي. اهو ئي حال نور حقيقي جي عاشق جو آهي جيڪو شخص زنده معشوق جو دوست (يعني عالم آخرت جو عاشق) ٿي ويو هجي، اهو مُردِي سان (دنيا سان) بغل ڪير ڪيئن ٿيندو؟ ها مُردِي کي اهو بغل ۾ وٺندو جنهن کي دنيا ۾ دل جو پتو نه پوي.

آيت: وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ... جو تفسير

آل جهاں چوں ڏڙه ڏڙه زنده اند
نکته دانند و سخن گوینده اند

ترجمو: ”هن جهان جو ڌرو ڌرو زنده آهي، اِن نُڪتي کي سمجهڻ وارا ۽ ڳالهه ڪرڻ وارا اڃا زنده آهن.“
مُردہ جهان ۾ اُن کي راحت نه آهي، ڇاڪاڻ ته اهو چارو ۽ گاه جانورن جي لائق آهي. جنهن جي مجلس ۽ وطن چمن هجي، اهو باهه جي بنيءَ ۾ شراب ڪيئن پيئندو. پاڪ روح جو مقام عليين (جنت جو اعليٰ مقام) آهي. بلبل جو مقام ٻوٽا ۽ نسرین گل آهي. ڪيڙي جو وطن چيڻو آهي. جيڪي خاصان خدا آهن اهي شراب طهور پيئن ٿا. انڌن پکين جي لاءِ ڪارو پاڻي آهي، جنهن جي لاءِ حضرت عمر جو انصاف نمودار نه ٿيو اُن جي لاءِ خوني حجاج مُنصف آهي. چوڪرين کي مٿل گڏيون ڏيندا آهن ڇاڪاڻ ته اهي زندگيءَ جي راند کان واقف نه آهن. جيستائين جواني جي قوت بازو نٿا رکن تيستائين ٻارن جي لاءِ ڪاٺيءَ جي تلوار بهتر آهي. ڪافر انبيائن جي تصويرن تي قانع نه آهي جيڪي انهن گر جا گهرن ۾ نااهي رکيون آهن. جيئن ته اسان جي لاءِ عالم آخرت روز روشن وانگر آهي، انهيءَ ڪري اسان کي تصويرن جي ڪا پرواهه نه آهي. تصوير نقش ۽ عڪس مان ٺهندي آهي. انبيائن جو هڪ نقش دنيا ۾ هوندو آهي ۽ ٻيو نقش عالم بالا تي هوندو آهي. ظاهري نقش جا عضوا دنيا جي ڪمن ۾ هوندا آهن ۽ ٻيا عضوا الله تعاليٰ

سان مصروف هوندا آهن. ظاهري ڪن انسانن جون ڳالهيون ٻڌي ٿو، باطني ڪن الله تعاليٰ جا اسرار ٻڌي ٿو. ظاهري اڪيون انسانن جا حليا ڏسن ٿيون باطني اڪ مَازَاغَ الْبَصَرِ (النجم: 17) ۾ حيران آهي. حضور ﷺ جي باري ۾ آهي ته ان جي اڪ نه ٿيڌي ٿي ۽ نه سرڪشي ڪئي پر صحيح ڏٺو. عارف ڪامل مشاهده حق ۾ حيران رهندا آهن. ظاهري هٿ لين دين ڪري ٿو پر باطني هٿ يڪتا ۽ بي نياز جي در تي آهي. ظاهري پير مسجد جي صف ۾ صف بندي ڪرائڻ وارا آهن پر باطني پير آسمان تي طواف ۾ آهن. ظاهري جسر زمان ۽ مڪان جو پابند آهي پر علوي جسر وقت ۽ مڪان کان پاڪ آهي.

عنصري جسر موت تائين آهي. علوي جسر، ابدي ۽ ازلي آهي. جهڙي طرح ان جا به جسر آهن اهڙي طرح نالا به آهن: هڪ ولي الدولتين: دنيا ۽ آخرت جي بادشاهي جو والي ۽ ٻيو امام القبلتين يعني بيت الله ۽ بيت المقدس جو امام. هاڻي ان کي نه تنهائي جي ضرورت آهي نه چله ڪشيءَ جي. اهو هر حالت ۾ الله تعاليٰ سان گڏ آهي. دنيا ان جي لاءِ حجاب نٿي بنجي سگهي. ان جي لاءِ هر وقت ڏينهن آهي. رات جي اوندھ ان جي لاءِ حجاب نه آهي. بيماري ۽ پرهيز ختم ٿيا. بحران ڪونه رهيو، يعني نه ان ۾ مرض آهي نه پرهيز جي ضرورت آهي. الف وانگر سڌائي سان ڌڻيءَ کي پهچي ويو. هاڻي ان جي پنهنجي ڪا وصف ڪونه رهي. اهو پنهنجي اوصاف بشري کان نڪري بارگاه خداوندي ۾ پهتو. پوءِ الله تعاليٰ پنهنجي اوصاف جو جامو ان کي پارايو. جيئن ته هاڻي اهو اوصاف خداوندي سان مُتَصِف آهي انهيءَ ڪري ان جا مرتبا تمام بلند ٿي ويا. جڏهن سڻپ صاف ٿي ويندو آهي تڏهن ٽالهيءَ جو مٿيون حصو صحيح نظر ايندو آهي. سڻپ تر ۾ تڏهن رهندو آهي جڏهن ان ۾ مٽيءَ جي ملاوت هوندي آهي. روح به جڏهن جسماني عوارض کان پاڪ ٿي ويندو آهي تڏهن عالم بالا ۾ پهچي ويندو آهي. جسماني واسطن ان روح کي روڪي ڇڏيو هو ورنه روح پرواز ۾ چالاڪ آهي. حضرت آدم (عليه السلام) کي هيٺ لهڻ جو حڪم ڪڻڪ ڪاڻڻ جي ڪري ٿيو انهيءَ ڪري روح کي جسر جي ڪوهه ۾ لٽڪايو ويو. هاروت ملائڪن مان هو پر الله تعاليٰ جي ناراضگي جي ڪري اهو ڪوهه ۾ لٽڪايو ويو. اهو اوندو هن ڪري ڪيو ويو ته ان سرڪشي ڪئي ۽ اصل کان پري ٿيو. ٽوڪري يا ٿيلهي جيڪا دريا ۾ آهي، پنهنجي پاڻيءَ تي گهمند ڪري پئي درياءُ کان پري ٿي ته پاڻيءَ کان خالي ٿي ويئي، ان تي سمنڊ رحم ڪيو ۽ ان کي ٻيهر سڏيائين. روح کي جڏهن وڇوڙي جو پڇتاءُ بدرجہ اتم محسوس ٿيو ۽ شائبه ڪبر ختم ٿيو تڏهن بنان سبب ۽ محنت جي درياءُ وحدت جي رحمت ۾ پهتو. ان کي واپس سڏيائين.

انسان کي قرب الاهي جي جستجو ڪرڻ گهرجي. اهو چهره جيڪو غم ۽ اندوه جي ڪري هيڊو ٿي ويو آهي ان ۾ جوهر پيدا ٿي ويندو ۽ اهو سرخ رو ٿي ويندو. اهل الله جو چهره زرد (هيڊو) الله جي ملاقات جي انتظار جي ڪري هوندو آهي. جيڪو هڪ مقام تي بيهي رهندو آهي ان جو چهره سُرخ رهندو آهي. جيڪي وڌيڪ درجن جي لالچ ۾ رهندا آهن اهي اڀرا ۽ هيڊن منهن وارا ٿي ويندا آهن. اهل الله جي چهره جي زردِي درد ۽ بيماري جي ڪري ڪونه هوندي آهي. اهل الله جي چهرن جي زردِي جيئن ته ڪنهن بيماريءَ جي ڪري نه آهي، ان ڪري ظاهري طبيب ان مان حيران ٿيندا آهن. جڏهن سالڪ الله تعاليٰ جي انوار سان پنهنجي طمع وابسته رکندو آهي تڏهن ان جي نفس کي لذت حاصل ٿيندي آهي. جڏهن بشري صفتون بلڪل فنا ٿي وينديون آهن تڏهن سالڪ کي بنا پاڇي جي نور حاصل ٿيندو آهي ۽ جيڪڏهن صفات بشري ڪجهه باقي رهنديون آهن ته نور بي سايه حاصل ڪونه ٿيندو آهي پر اهڙو نور حاصل ٿيندو آهي جيئن پروڻ مان لنگهي ڪا روشني اچي، ان ۾ ڪجهه نور هوندو ڪجهه پاڇو هوندو. جيڪي عاشق آهن اهي بلڪل بشري صفات کان عاري ٿيڻ چاهين ٿا. نامرد کي ان جي ڪا پرواهه ڪونه هوندي آهي. جيڪي مجاهده ڪندا آهن اهي بشري صفات کان خالي ٿي ويندا آهن. اهو خوان نعمت انهن روزيدارن جي لاءِ آهي. دنيا دار جيڪي وڏي مک وانگر آهن انهن جي لاءِ شوربو ۽ چلھ برابر آهي، اهي ان کي چاهيندا آهن.

بادشاھ جو اياز ڪي ٻيهر چوڻ تہ پنهنجو مطلب سمجھاء!

اين سخن از حد و انداز ست بيش

اے اياز اکنوں بگو احوال خویش

ترجمو: ”اها ڳالهہ حد ۽ اندازي کان چڙھيل آھي. اي اياز! هاڻي تون پنهنجو احوال ٻڌاء.“

اي اياز، جيڪي ڪيفيتون تو تي طاري ٿين ٿيون انهن جا احوال ٻڌاء توتي نوان نوان احوال طاري ٿين ٿا، تون انهن احوالن تي يا جيڪي ڪيفيتون توکي حاصل ٿيون آهن تون انهن تي ڪڏهن راضي ٿين ٿو؟ پنهنجي سُنين ڪيفيتن جي ڳالهہ ٻڌاء، طرفن ۽ پنجن حواسن جي ڳالهہ ڪي ڇڏا! اياز چيو تہ جيڪڏهن باطني احوال ناقابل بيان آهن تہ ظاهري احوال خالص ۽ تشبيهاٽ سان گڏ ٻڌايان ٿو. جيڪڏهن يار جي مهرباني هجي تہ امتحان جون تلخيون خوش گوار ٿي وينديون آهن. انهن تلخين ۾ ايتري قدر مٺاڻ هوندو آهي جو جيڪڏهن انهن جو هڪ قطرو سمنڊ ۾ ڪري پوي تہ سمنڊ جي ڪاراڻ ختم ٿي وڃي. احوالن کي بقا نہ آهي اهي طاري ٿيندا آهن ۽ وري عالم غيب ڏانهن هليا ويندا آهن. هر روز جو حال ٻئي ڏينهن معدوم ٿي ويندو آهي ۽ ٻيو حال اچي ويندو آهي، جيئن نهر جو پاڻي وهندو رهندو آهي ۽ ان جي جاءِ نئون پاڻي وٺندو آهي. هر روز هڪ نئين خوشي حاصل ٿيندي آهي ۽ هر ڏينهن جي فڪر جو نئون اثر ٿيندو آهي.

ما ٿهوءَ جو جسم: اوطاق، سوچون: مهمان، عارف صابر: مهمان نواز ابراهيم خليل الله

هست مهمال خانه اين تن ابجوال

هر صبا حيف نو آيد دوال

ترجمو: ”اي جوان! جسم مهمان خانو آهي، هر صبح جو نئون مهمان ڪهي ايندو آهي.“

جڏهن انسان صبح جو سمهي اٿندو آهي تڏهن ان جي ذهن ۾ هڪ نئون خيال ايندو آهي. مون اهو غلط چيو تہ صبح جو خيال مهمان بنجي ايندو آهي، صحيح ڳالهہ هي آهي تہ صبح جو ئي نہ پر هر وقت خوشي ۽ غم جو خيال انسان جي ذهن ۾ ايندو رهندو آهي. حضرت ابراهيم خليل الله جي مهمان نوازي مشهور آهي، ان ڪري بزرگ رومي چوي ٿو تہ اي خليل! ڪلنڊر پيشانيءَ وارو ميزبان ٿي، دروازو بند نہ ڪر ۽ رستي ۾ مهمان جو انتظار ڪندو ره. جيڪو خيال بہ دل ۾ اچي ان کي مهمان تصور ڪري ان جي خاطر تواضع ڪرڻ گهرجي. ڪنهن مهمان خيال کي هيءُ نہ چڻو تہ اهو ڳچيءَ ۾ پئجي ويو، ڇاڪاڻ تہ اهو بہ عدم ڏانهن پرواز ڪري ويندو.

اوبلي مهمان ۽ گهر ڏياڻيءَ جي ڳالهہ

آں کے راہگاہاں آمد قن

ساخت اورا ہنجو اندر عنق

ترجمو: ”هڪ ميزبان وٽ اويلو مهمان آيو پر هن کيس جيءُ ۾ جايون ڏنيون.“

هن مهمان جي لاءِ دسترخوان وڇايو، نوڙت ڪئي، ان رات سندن گهٽيءَ ۾ شادي هئي. مرد زال کي چيو تہ اڄ جيئن تہ مهمان بہ آهي انهيءَ ڪري بہ بستر وڇائج، منهنجو بستر وڇايو ڪري ۽ مهمان جو بستر وڇائج. زال چيو: بلڪل خدمت بجا آئينديس. اي هن روشن اکين وارا! مون ٻڌو ۽ مڃيو. زال بہ بستر وڇايا ۽ شاديءَ واري گهر ۾ هلي ويئي ۽ اتي ترسي پيئي. مهمان ۽ مائي جو مڙس گهر ۾ رهيا. مهمان جي اڳيان کٽا ۽ مٺا ڪاڌا رکيائون. ميزبان ۽ مهمان ٻئي بزرگ هئا. اڌ رات تائين نيڪ ۽ بد قصن ۾ لڳا رهيا. کاڌي ۽ ڪچھريءَ کانپوءِ مهمان ميزبان

جي بستري تي لپتي رهيو ۽ جيڪا ڳالهه زال سان طئي ٿي هئي اها اُپتي ٿي ويئي. اُن رات اهڙو مينهن ٿيو جو ماڻهو ڪڪرن کي ڏسي ڊڄي پيو. زال ڏسي ته دروازي تي سندس مڙس ستل آهي. زال سمهن وارا ڪپڙا پائي سوڙ ۾ گهڙي ويئي ۽ شوق سان مهمان کي مڙس سمجهي چميون ڏيڻ لڳي. پوءِ مهمان کي مڙس سمجهي چوڻ لڳي ته جنهن شيءِ جو مون کي ڊپ هو اها ئي ٿي ته هاڻي گپ ۽ گاري جي ڪري مهمان ڪونه ويندو. جڻ ته بادشاهه طرفان تنهنجي لاءِ مقرر ٿي ويو آهي، اهو تنهنجي لاءِ چئي ٿي ويو. اهو ٻڌي مهمان اٿيو ۽ چوڻ لڳو ته مون وٽ چمڙي جا جوتا آهن مون کي گپ جو ڪو فڪر ڪونهي. ويڻ وقت مهمان ميزبانن کي دعا ڏني. دنيا جي زندگي سفر جي حالت آهي ۽ منزل آخرت آهي سفر ۾ خوشي ۽ آرام راهزن هوندو آهي. عورت اُن ڳالهه کان شرمندہ ٿي ويئي. جڏهن ته مهمان هليو ويو. اهو مهمان بزرگ قسم جو ماڻهو هو. عورت اُن کي گهڻو چيو ته اي سردار مون مذاق ڪيو آهي، ناراض نه ٿج. عورت کيس منٿون ڪيون پر مهمان عورت کي حسرت ۾ ڇڏي ويو. زال ۽ مڙس ان کانپوءِ نيرا ڪپڙا ڪيا (ڏک ۾ نيرا ڪپڙا پاتا ويندا هئا اتي جو رواج ائين هو جيئن اسان وٽ ڪارا ڪپڙا پاتا ويندا آهن) انهن مهمان جي صورت شمع دان کان سواءِ شمع وانگر ڏني. ان مهمان سان جهنگ روشن ٿي رهيو هو ۽ جنت جو نمونو بنجي رهيو هو. ميزبان ان شرمندگيءَ ۾ پنهنجي گهر کي مهمان خانو بنائي ڇڏيو. پنهنجن زال ۽ مڙس جي تصور ۾ اچي مهمان چوندو هو ته آئون توهان کي فائدو پهچائڻ آيو هئس پر توهان جي مقدر ۾ ڪونه هو.

دل ۾ ايندڙ خيالن کي بدمزاج مهمان سمجهو!

هر دے فکرے چو مهمان عزيز

آيد اندر سينہ هر روز نيز

ترجمو: ”هر وقت عزيز مهمان وانگر هڪ خيال روز سيني ۾ به ايندو آهي.“

اي جان! خيالن کي انسان وانگر سمجهه، ڇاڪاڻ ته جان جو قدر هن ڪري آهي ته اُن ۾ سوچ جي سگهه آهي. غم جو خيال سوين خوشين جو پيش خيمو آهي. فڪر ۾ انسان ٻيا فڪر وساري ڇڏيندو آهي. غم انگيز فڪر سيني فڪرن کي ختم ڪري ڇڏيندو آهي تان ته دل ۾ خوشي پيدا ٿئي. غم پُراڻن فڪرن جون پُراڻيون پاڙون پٽي ڇڏيندو آهي تان ته لڪل نئين پاڙن ۽ گل ڦٽائي. غم دل مان نڪرندو آهي يا ايندو آهي. روح جي صفائي ٿيندي آهي يقين وارن وٽ غم انهن جي رضامنديءَ سان ايندو آهي. ڪنوڻ ۽ ڪڪر جي ترش روئي انگور جي گونچ جي حيات آهي. خالي سج جون مُرڪون اُن کي ساڙي ڇڏينديون آهن. رنج ۽ خوشي اهڙي طرح دل جي خانن کي طئي ڪن ٿا جهڙي طرح سعد ۽ نحس ستارا آسمان ۾ پنهنجون منزلون طئي ڪندا آهن. جنهن زماني ۾ اهو (سعد) تنهنجي بُرج ۾ مقيم آهي تون ان جي عروج وانگر شيرين ۽ چُست ٿئي ۽ تان ته اهو فڪر بارگاه خداوندي ۾ تنهنجي شڪر گذاري ڪري. حضرت ايوب عليه السلام جنهن جو صبر مشهور آهي، صبر ۽ خوشيءَ سان ست سال مصيبت ۾ خوش هو. فڪر ۽ غم جنهن سان تعلق پيدا ڪندا آهن ان کي ماري ڇڏيندا آهن. حضرت ايوب عليه السلام هن جو لحاظ رکندو هو ته اها مصيبت الله جي حڪم سان آئي آهي. جيڪي نوان نوان فڪر دل ۾ اچن انهن کي ڪل خوشيءَ سان قبول ڪر، خوشيءَ سان قبول ڪرڻ هي آهي ته تون هيءَ دعا گهر ته اي الله تعاليٰ مون کي هن فڪر جي شر کان محفوظ رک ۽ مون کي ان جي پلائي کان محروم نه ڪر. جيڪي آئون تنهنجي طرفان ڏسان ان تي شڪر ڪريان ۽ ان جي ويڻ کانپوءِ مون کي هي حسرت نه ٿئي ته مون ان تي صبر چونه ڪيو. زمين لاءِ ڪڪر ترش روءِ آهي پر اهو ئي باغ پيدا ڪندو آهي ۽ ان جي شور (ويرانيءَ) کي زائل ڪندو آهي. پنهنجي غم کي ڪڪر وانگر سمجهه ۽ ان جي فائدين تي غور ڪر، ٿي سگهي ٿو ته ان فڪر ۾ تنهنجي لاءِ خير لڪل هجي. جيڪڏهن خير لڪل نه آهي ته تنهنجي صبر ۾ لامحالہ اضافي جو سبب

آهي. اها صبر واري عادت ٻي جاء تي به مفيد ٿيندي. جيڪو غم خوشيءَ کان مانع هوندو آهي اهو به الله جي حڪم سان هوندو آهي ۽ ان ۾ ڪا حڪمت پوشيده هوندي آهي. اي جوان! تون ان کي حقير نه سمجھ، ٿي سگهي ٿو ته اهو ستارو اڃا وڌيڪ سعادت مند هجي. اهو خوش نصيب آهي جنهن جي ولادت يا نطفي جي قرار وقت زحل ۽ مشتري هڪ برج ۾ هجن. ان فڪر کي اصل سمجھ ۽ ان کي مقصد بناء تان ته مقصد رسي ٿي ورنه تون مقصد کان محروم ۽ ان جو منتظر رهندين. صوفي ابن الوقت هوندو آهي، جيڪي ڪجهه وقت سان ايندو آهي ان کي خدا جي اسمن مان ڪنهن اسم جو مظهر سمجهندو آهي. اهي ئي اسم ۽ صفتون عشق جو اثر آهن.

سلطان محمود جو اياز کي نوازڻ

اے اياز پُر نیاز صدق کیش

صدق تواز بحر و زکوة ست بیش

ترجمو: ”اي نیازمند سچائيءَ جو طريقو ڄاڻندڙ اياز! تنهنجي سچائي سمند ۽ جبل کان وڌيڪ آهي.“

نه شهوت جي وقت تنهنجي لاءِ لغزش آهي جو تنهنجو جبل جهڙو عقل ڪڪ وانگر وهي وڃي. عام طور تي انسان ڪاوڙ ۾ صبر ۽ ثبات کي ڇڏي ڏيندو آهي پر اصل مردانگي هيءَ آهي ته ڪاوڙ جي وقت ۾ انسان پنهنجو پاڻ تي ڪنٽرول ڪري. ڏاڙهي ۽ عضو تناسل تي مردانگي جو اطلاق نه آهي ورنه گڏهه سڀ کان وڏو مرد هجي. الله تعاليٰ رجال انهن ماڻهن کي چيو آهي جن جو روح صاف ٿي چڪو آهي ۽ روح مان مراد حيواني روح نه آهي. حيواني روح جو منظر ڏسڻو هجي ته ڪسبيائين جي بازار ۾ وڃي ڏس. شهوت پرستي انسان جي بربادي جو سبب آهي ۽ انسان کي زنده درگور ڪندي آهي. فاحشه عورت شهوت ۾ انڌي ٿي ويندي آهي. ان جو عقل ڪوئي جهڙو ۽ شهوت شينهن جهڙي هوندي آهي.

پيءُ جي ڌيءَ کي فقير مڙس مان حامله نه ٿيڻ جي نصيحت

خواجہ بود ست او را دخترے

زهره خدے مہ رنخے سيمين برے

ترجمو: ”هڪ شخص جي هڪ چوڪري هئي. زهره جهڙا گل، چنڊ جهڙو چهرو ۽ چانديءَ جهڙو بدن هئس.“

چوڪري بالغ ٿي ويئي. ان شخص اها چوڪري مڙس جي حوالي ڪئي. مڙس جي حيثيت ان کان گهٽ هئي. گذرو جڏهن پڇي ويندو آهي رس وارو ٿيندو آهي جيڪڏهن تون ان کي نه چيريندين ته تباھ ۽ برباد ٿي ويندو. فساد جو ڊپ هو انهيءَ ڪري مجبوري هئي، پاڻ کان گهٽ درجي واري مرد کي ڏئي ڇڏيائين. پيءُ ان چوڪريءَ کي حامله نه بنجڻ جي هدايت ڪئي ڇاڪاڻ ته ان فقير سان شادي مجبوري هئي، تنهنڪري هن ڌيءَ کي هدايت ڪئي ته ذليل فقير سان وفاداري نه ڪج، چوٽه اهو فقير اوچتو پڇي ويندو ۽ سڀني کي ڇڏي ويندو. ان جو ٻار تنهنجي ڪنڌ ۾ پوندو. چوڪريءَ چيو ته اي بابا! تنهنجي نصيحت دل کي لڳڻ واري آهي ۽ غنيمت آهي ان تي عمل ڪنديس. ٽئين چوٿين ڏينهن پيءُ ڌيءَ کي ساڳي هدايت پيو ڪندو هو. اهڙا بي وقوف به دنيا ۾ آهن جيڪي اهڙي طرح جون لغو نصيحتون ڪندا آهن. جيئن ته زال ۽ مڙس ٻئي جوان هئا، اوچتو چوڪري ان مان حامله ٿي ويئي. چوڪري اها ڳالهه پيءُ کان لڪائي. ٻار پنجن ڇهن مهينن جو ٿي ويو. اهو ظاهر ٿي پيو. پيءُ چيو ته هي ڇا آهي؟ مون توکي ڪونه چيو هو ته ان کان دوري اختيار ڪج، منهنجي نصيحت هئا هئي جيڪا اڏامي ويئي؟ چوڪريءَ چيو ته اي بابا! جيڪڏهن باهه ۽ ڪپاهه ٻئي هڪ جاء تي هجن ته پوءِ ڪپاهه ڪيئن بچي سگهي ٿي؟ يا باهه ۾ بچاءُ ۽ حفاظت ڪئي آهي؟ پيءُ

چيو ته مون توکي مُرس وٽ وڃڻ کان منع ڪونه ڪئي هئي؟ ڏيئي چيو ته تنهنجو مطلب هو ته انزال جي وقت آئون پنهنجو پاڻ کي ڌار ڪريان؟ چوڪريءَ چيو ته مون کي ڪيئن معلوم ٿي سگهيو ٿي ته ان کي انزال ڪنهن وقت ٿي رهيو آهي، اها لڪل ڳالهه آهي. جڏهن ان جون اکيون خمار جي وينديون هيون ته آئون سمجهندي هيس ته اهو وقت ان جي انزال جو آهي پر ان وقت ته آئون خود شهوت مان انڌي هوندي هيس. لالچ ۽ جنگ ۾ تمام گهٽ عقل قائم رهندو آهي.

آرام پسند صوفيءَ جي دل جي ڪمزوري ۽ سستيءَ جو بيان
رفت يڪ صوفي به لشکر درغزا
ناگهان آمد قطار يق و دعا

ترجمو: ”هڪ صوفي جهاد ۾ لشڪر سان گڏ ويو، اوچتو هل هنگامو ٿيو ۽ جنگ شروع ٿي ويئي.“
صوفي سامان ۽ ڪمزورن سان گڏ خيمن ۾ رهجي ويو. شهنشوارن جنگ جي ميدان ڏانهن گهوڙا ڊوڙايا. مجاهد جهاد ۾ ڪامياب ٿي ڪري مال غنيمت سان واپس موٽيا، انهن صوفيءَ کي تحفو ڏنو ته تون به ڪجهه وٺ. صوفيءَ اهو تحفو ٻاهر اچي ڇڏيو ۽ ڪا شيءِ نه ورتائين. انهن صوفيءَ کي چيو ته تون ڪاوڙ ۾ ڇو آهين؟ صوفيءَ جواب ڏنو ته آئون جهاد کان محروم رهجي ويو آهيان. ان مال غنيمت جي مهربانيءَ سان صوفي خوش نه ٿيو. ڇاڪاڻ ته اهو جهاد ۾ خنجر هلائڻ وارو ڪونه بڻيو هو. ان تي مجاهدن چيو ته اسان ڪجهه قيدي آندا آهن انهن مان هڪڙي جو سر قلم ڪري غازي بنجي وڃ. صوفي ٿورو خوش ٿيو ۽ مضبوط دل بنجي ويو. صوفيءَ چيو ته وضو ممڪن نه هجي ته تيمم سان ڪم هلي ويندو آهي، اصل جهاد ته ميدان جنگ ۾ هو، هيءُ مجبوريءَ جو جهاد آهي. ٻڌل قيديءَ کي صوفي تنبوءَ جي پٺيان وٺي ويو. صوفيءَ جي واپسيءَ ۾ دير ٿي تڏهن ماڻهو حيران ٿيا ته هٿ ٻڌل قيديءَ کي قتل ڪرڻ ۾ ايتري قدر دير جو ڪهڙو ڪم؟ جاچ لاءِ هڪ شخص تنبوءَ جي پٺيان ويو ۽ ان ڏٺو ته ڪافر صوفيءَ کي دسيو ويٺو آهي. ٻئي هٿ ٻڌل ڪافر صوفيءَ جو ڳلو چٻاڙي رهيو آهي. ان ڪافر صوفيءَ جو ڳلو ايتري قدر چٻاڙيو جو صوفي بيهوش ٿي ويو ڪافر صوفيءَ کي اڌ مٿو ڪري ڇڏيو ۽ ڪافر جي ڏاڙهي صوفيءَ جي رت سان ڀرجي ويئي. ان صوفيءَ جو هٿن ٻڌل ڪافر هٿان جيڪو حال ٿيو اهوئي نفس جي هٿان تنهنجو حال آهي. تون مذهب جي پٽ کان عاجز آهين، تنهنجي اڳيان اڃان ته لکين پهڙ آهن، تون ننڍڙي پٽ کان ڊڄي وئين، تون جبلن جيڏن لکن تان ڪيئن لنگهندين؟ صوفيءَ جي ڪاوڙ سبب غازين ڪافر کي تلوار سان ماري ڇڏيو. صوفيءَ جي چهري تي گلاب ۽ پاڻي چنڊڪاريائون تان ته بيهوشي ۽ غفلت مان هوش ۾ اچي. جڏهن صوفيءَ کي هوش آيو، تڏهن ان کان بيهوشيءَ جو قصو پڇيائون ته هٿن ٻڌل قيديءَ جي هيٺان بيهوش ڇو پيو هئين؟ صوفيءَ جواب ڏنو ته ان ڪافر مون کي عجيب نموني سان گهوري ڏٺو. اکيون وڏيون ٻاهر ڪڍيائين ۽ پوءِ آئون بيهوش ٿي ويس. ان جي اکين چمڪائڻ سان مون کي ائين معلوم ٿيو ته ڪو لشڪر اچي ويو آهي، آئون ان خوفناڪيءَ جو بيان نٿو ڪري سگهان، مطلب ته آئون بيهوش ٿي ويس.

قوم گفتندش به پيکار و نبرد
باچنين زهره که توداري مگرد

ترجمو: ”ماڻهن کيس چيو ته ان پتي سان لڙائي ۽ جنگ ۾ نه وڃ.“

بورجي خاني ۽ خانقاه جا چڪر کائيندو ره، لشڪر ۾ نه وڃ. متان وڌيڪ خوار ٿئين، تون هٿن ٻڌل قيديءَ جي اکين کان ٻڏي وئين، تنهنجي پيڙي ٽٽي ويئي، بهادر ته اهڙا هوندا آهن جو انهن جي تلوار اڳيان پهلو ان جا ڪنڌ ٻال وانگر هوندا آهن، انهن جي تلوار جي ڪنڌ ڪپڻ جي آواز اڳيان ڏوهين ۽ ڪٽين جي چوچو جو آواز به گهٽ آهي.

پهلوانن جي تيرن جي اڳيان بهار جي موسم جو ڪڪر به آزمائش ۾ شرمندہ آهي، تون خون ۾ ڪيئن تري سگهندين؟ جڏهن ته تون بهادرن جي جنگ کان واقف نه آهين. ڪيترا ڌڙ جسم کان جدا ۽ ڪيترا سر ڌڙ کان ڌار پيا آهن. جهاد ۾ گهوڙن جي پيرن هيٺان سوين قاتل فنا ۾ غرق آهن، اهڙو هوش جيڪو ڪوئي کان ڊڄي ان صف ۾ تون تلوار ڪيئن ڪشيندين؟ هيءَ جنگي ڊوڙ ڊڪ آهي شراب نوشي نه آهي، هيءَ جنگ آهي کاڌو نه آهي. تلوار ڏس. هن صف ۾ ته حضرت حمزه جهڙو لوه جو بهادر درڪار آهي. هتي تلوار ۽ خنجر جو ڪم آهي مٿو ڇا پر هتي جان جي بازي لڳائڻ گهرجي. هر نازڪ دل جو ڪم جنگ ڪرڻ نه آهي، جيڪو هڪڙي وهن سان خيال وانگر ڀڄي وڃي. بهادرن جو ڪم آهي بڙ بڙين جو ڪم نه آهي، بڙ بڙين جي جاءِ گهر آهي تون وڃي گهر ۾ ويه.

حضرت عياض عليه السلام جي حڪايت

بزرگ روميءَ هن قصي ذريعي سمجهايو آهي ته هر صوفيءَ کي اُن صوفي صاحب وانگر نه سمجهو جيڪو هٿ ٻڌل قيديءَ جون اڪيون ڏسي ڪري بيهوش ٿي ويو هو.

گفت عياض نو بار آدم

تن برهنه بُوک زخمي آيدم

ترجمو: ”(حضرت) عياض فرمايو ته آئون نوي دفعا اڳهاڙن پُٺن سان آيس ته شل منهنجي جسم تي ڪو زخم لڳي.“
 آئون تنهنجي اڳيان اڳهاڙي بدن سان آيس تان ته ڪو تير من مون کي لڳي. گلي يا بدن جي اُن عضوي تي ڌڪ لڳي جنهن جي لڳڻ سان ماڻهو مريو پوي. اهڙو حصو ڀاڱ وارن شهيدن کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي ڪونه ٿو ملي. منهنجي جسم تي زخمن کان سواءِ ڪابه جڳهه نه آهي. منهنجو هي جسم تيرن جي ڪري پروڻ وانگر آهي پر تير مارڻ واري جاءِ تي ڪونه پهُتو. اها مقدّر جي ڳالهه آهي، هوشيار ۽ بهادريءَ جي نه آهي. حضرت عياض فرمائي ٿو ته جڏهن مون کي يقين ٿي ويو ته شهادت منهنجي مقدّر ۾ نه آهي تڏهن مون خلوت ۾ چل ڪشي شروع ڪئي، پوءِ مون محنت ڪرڻ ۽ ڪمزور بڻجڻ يعني جهاد اڪبر ۾ جسم وڌو، غازين جي نغاري جو آواز آيو ۽ جهاد جو لشڪر روانو ٿيو. منهنجي نفس اندران مون کي آواز ڏنو جيڪو مون حس جي ڪُن سان صبح جو ٻڌو: ”اٿ! جهاد جو وقت اچي ويو، پنهنجو پاڻ کي جهاد ۾ مصروف رک.“ مون نفس کي چيو ته اي خبيث توکي جهاد جي رغبت ڇو پيدا ٿئي ٿي. سڄ ٻڌاءِ ورنه توکي چيپاڻي ڇڏيندس. نفس جواب ڏنو ته تون هتي مون کي چل ڪشيءَ ۾ روز ڪافرن وانگر ڪهين ٿو، هتي اڪيلائي ۾ منهنجي قتل کان ڪو واقف نٿو ٿئي، جهاد ۾ مردس ته هڪڙو دفعو مري ويندس ۽ ماڻهو به منهنجي جان نثاري ڏسندا. مون نفس کي چيو ته تون نفاق سان جيئو آهين ۽ هاڻي ماڻهن جي ڏيکارڻ جي لاءِ جهاد ڪري منافق جو موت مرڻ چاهين ٿو، تون پنهنجن جهانن ۾ ذليل ٿيندين. تنهائي جي عبادت رڳو ڪاريءَ کان خالي هوندي آهي. خلوت ۾ چل ڪشي جهاد اڪبر آهي جيڪو حيدر ڪرار حضرت علي ڪرم الله وجهه جو ڪم آهي، يعني دشمن سان وڙهڻ اهو بهادر ۽ رستم جو ڪم آهي. جهاد اڪبر ۽ جهاد اصغر ان ٻڌل جو ڪم نه آهي جيڪو ڪوئي جي پُڄ کان ڊڄي، اهڙي شخص کي عورتن وانگر گهر ۾ ويهڻ گهرجي. هڪ صوفي اهو هو ۽ هڪ صوفي هي آهي. عجب افسوس آهي اهو صوفي جيڪو هٿ ٻڌل ڪافر کان مغلوب ٿي ويو. اهو صوفي صوفيءَ جي تصوير آهي جنهن ۾ جان نه آهي. اهڙن صوفين جي ڪري صوفي به بدنام آهن. انساني جسم جي ديوار تي الله تعاليٰ غيرت جي ڪري گهڻن صوفين جون تصويرون بنايون آهن تان ته اُن کي محبوب صوفي انهن تصويرون ۾ مخفي رهن. اهي تصويرون محض جادوگريءَ سان متحرڪ آهن ۽ صوفيان حرڪتون ڪري رهيون آهن. اهو ان وقت تائين آهي جيستائين حقيقي صوفي جلوه گر نٿو ٿئي. اُن جي جلوه گري انهن سڀني کي هضم ڪري ويندي.

هڪ ٻئي مجاهد صوفيءَ جي جانبازيءَ جي حڪايت

هن حڪايت ۾ به هڪ صوفيءَ جي بهادريءَ جا ڪارناما ذڪر ڪيل آهن

صوفي ڊيگر ميان صفِ حُر

اندر آمدِ بستبار از زهرِ ضرب

ترجمو: ”جنگ جي صف ۾ هڪ صوفي تلوار بازيءَ جي لاءِ ويهه دفعا آيو.“

ڪافرن تي حملي وقت مسلمانن سان گڏ هوندو هو، ڀڄڻ وقت مسلمانن سان گڏ ڪونه ڀڄندو هو. اُن کي هڪڙو زخم لڳندو هو ته فوراً ملهه پئي ڪري حملہ آور ٿي ويندو هو تان ته هڪ ئي زخم سان موت نه ٿئي. ايستائين جو جنگ ۾ گهٽ ۾ گهٽ ويهه زخم ته کائي. کيس اهو سوچي افسوس ٿيندو هو ته هو هڪ زخم سان جان نه ڏئي.

چانديءَ جي ٿيلهيءَ مان هر روز هڪ درهم ڪڍي ڪاهيءَ ۾ اڇلائڻ واري مجاهد جي حڪايت

جهڙي طرح پهرين مجاهد هڪ دفعو مرڻ نٿي چاهيو پر بار بار زخم کائي وري جان ڏيڻ چاهي ٿي، اهڙي طرح هن مجاهد هڪڙو دفعو سرمايو ختم ڪرڻ نٿي چاهيو پر نفس کي بار بار تڪليف پهچائڻ جي لاءِ روزانو هڪڙو درهم زيان ڪندو هو. مقصد پوري ٿيڻ سان به راحت ملندي آهي ۽ مقصد کان بلڪل مايوس ٿيڻ سان به نفس کي راحت ملندي آهي.

آل ڪيے بودش بکف در چل درم

هر شب افگندے ڪيے در آبِ ديم

ترجمو: ”هڪ صوفيءَ جي هٿ ۾ چاليهه درهم هئا. هو هر رات جا هڪڙو (درهم) پاڻيءَ ۾ اڇلائي ڇڏيندو هو.“

ان صوفيءَ جو نفس درهم کي درياءَ ۾ اڇلائڻ جي ڪري هر رات فرياد ڪندو هو ۽ چوندو هو ته درهمن کي اڇلائڻو آهي ته هڪ دفعو اڇلائي ڇڏ. هر روز مون کي تڪليف ۾ نه وجهه، جيڪڏهن هڪڙو دفعو مايوسي ٿي وڃجي ته سڪون ملي ويندو آهي. اهڙي طرح اُن صوفيءَ نفس کي قابو ڪري رکيو هو. هڪڙو زخم کائي شهيد ٿيڻ نٿي چاهيائين. مسلمانن جي حملي وقت اڳتي وڌندو هو پر ڀڄڻ وقت جلد ڪونه ڀڄندو هو. دشمن جي مقابلي ۾ حمي بيهندو هو. هڪڙو زخم لڳس اُن کي ٻڌائين. اهڙي طرح ويهن کان وڌيڪ نيزا لڳس. ان کانپوءِ منجهس طاقت ڪونه رهي، اڳيان ڪري پيو. قرآن پاڪ ۾ نيك روحن جي باري ۾ آهي ته اهي سچائي جي جاءِ تي هوندا. صاحبِ قدرت خدا وٽ پنهنجي سچائيءَ جي ڪري هوندا. ايندڙ آيت ۾ صدق جو مطلب الله جي رستي ۾ جان ڏيڻ آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ (الاحزاب: 23) ”ڪي مومن اهي آهن جن اُن معاهدي کي سچ ڪري ڏيکاريو جيڪو انهن الله تعاليٰ سان ڪيو هو“ يعني راهِ خدا ۾ شهيد ٿي ويا. راهِ خدا ۾ مرڻ جسم جو مرڻ نه آهي ڇاڪاڻ ته اهو روح جو هڪ اوزار آهي بلڪه اوصافِ رذيله جو ازالو ۽ نفس کي مارڻ آهي. گهڻا ماڻهو اهڙا آهن جيڪي جهاد ۾ مرن ٿا پر انهن جو نفس زندهه رهندو آهي ته اهي راهِ خدا ۾ ڪونه مئا. نفس جو زندهه رهڻ ۽ جسم جو مرڻ ته ائين آهي جيئن ڌاڙيل زندهه رهي ۽ ان جو هٿيار يا گهوڙو فنا ٿي وڃي. ان شخص جو مثال ته ان شخص جهڙو آهي جيڪو منزل تي پهچڻ کان اڳ ۾ گهوڙي کي ماري ڇڏي. جيڪڏهن خالي خون وهائڻ شهادت هجي ته هر ڪافر جيڪو جنگ ۾ مري ان کي شهيد چيو وڃي ها. جن ماڻهن نفس ڪشي ڪئي آهي انهن جو نفس مُرده ٿي چُڪو آهي پر اهي دنيا ۾ زندهه هلن ڦرن ٿا. حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته جيڪڏهن ڪو ڪنهن مُرده کي گهمندي ڦرندي ڏسي ته اهو ابوبڪر کي ڏسي. جيڪو نفس راهزن هو اهو مري ويو آهي اُن جي جيڪا تلوار هئي يعني جسم اهو مجاهد جي

هت ۾ باقي آهي. جسم ته اهوئي آهي پر هاڻي اهو شخص نه آهي، هو پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري بقا باللہ حاصل ڪري چڪو آهي. جيتوڻيڪ اهو شخص ڪونه رهيو پر هاڻي اها تلوار اللہ تعاليٰ جي دستِ قدرت سان ڪم ڪري ٿي.

ٻانهيءَ جي حاصلات لاءِ رتوڇاڻ

مر خليفه مصر را غماز گفت

کہ شہ موصل بحورے گشت جفت

ترجمو: ”جغل خور مصر جي خليفي کي چيو ته موصل جي بادشاهه کي هڪ حور ملي ويئي آهي.“
يعني موصل جي بادشاهه وٽ هڪ حور صفت ٻانهي آهي. ان جهڙي سهڻي دنيا ۾ نه آهي. ان جي حسن جو بيان نٿو ڪري سگهجي. ان جي تصوير هن کاغذ تي آهي. پوءِ جڏهن بادشاهه کاغذ تي ٻانهيءَ جي تصوير ڏٺي ته حيران ٿي ويو ۽ سندس هٿ مان جام ڪري پيو. مصر جي بادشاهه سردار کي وڏو لشڪر ڏيئي موصل ڏانهن روانو ڪيو ۽ سردار کي چيو ته جيڪڏهن حاڪم اها چنڊ صفت تنهنجي حوالي نه ڪري ته ان جي محل جي دروازن کي پاڙان پئي ڇڏجن. جيڪڏهن اها ٻانهي تنهنجي حوالي ڪري ته پوءِ بادشاهه کي ڇڏي ڏجن ۽ ٻانهي وٺي اچي. اها آسمان جو چنڊ آهي پر آئون ان سان زمين تي بغل ڪير ٿيندس. بهادر خادمن سان گڏ موصل ڏانهن روانو ٿيو. هزارين بهادر جهنڊا ۽ نغارا گڏ هئا. ان سردار موصل شهر جي چئني پاسن کان گهيرو ڪيو ۽ ڪوه قاف جبل وانگر بهادر بيهي رهيا. تيرن جا زخم، غبار ۽ لٽ ۾ تلوارن جا چمڪاڻ بجلي وانگر هئا. هڪ هفتي تائين اهڙي طرح بازار گرم هئي. پٿريلو بُرج نرم مين وانگر ڪمزور ٿي ويو. موصل جي بادشاهه خوفناڪ جنگ ڏني، تڏهن هن اندران قاصد موڪليو ته مومنن جي خونريزي مان توهان ڇا چاهيو ٿا جيڪي هن جنگ ۾ مري رهيا آهن؟ مطلب ته موصل جي بادشاهه قاصد جي ذريعي پهلو ان کي چوائي موڪليو ته حملي مان تنهنجو ڪهڙو مقصد آهي؟ آئون شهر مان ٻاهر وڃان ٿو تون اندر اچ، تان ته مظلومن جي خون جا چنڊا ٿوئي نه پون. جيڪڏهن تنهنجو مقصد مال سون ۽ هيرا موتي آئون موڪليان ٿو اڃا به پوءِ هي فتو ۽ شر ڇا جو آهي؟ جڏهن آئون سلطنت ڇڏڻ جي لاءِ تيار آهيان ته روپيا ۽ پئسا ڏيڻ آسان آهن.

حاڪم جو خليفي کي پنهنجي ٻانهي ڏيڻ ته خونريزي نه ٿئي

چوں رسول آمد به پیش پہلواں

گفت پیغام ملک اندر زماں

ترجمو: ”جڏهن قاصد پهلو ان جي اڳيان آيو ته هن فوراً بادشاهه جو پيغام پهچايو.“
پهلو ان چيو ته آئون نه ملڪ گهران ٿو نه مال، پر هڪ حسين جو طالب آهيان، هن کاغذ ڏنو جنهن ۾ ان حسين جي تصوير ۽ نشاني هئي، چيائين ته پنهنجي بادشاهه کي چئو ته هن کاغذ تي جنهن جي تصوير آهي اها اسان کي ڏي، تڏهن تنهنجو چوڻڪارو ٿيندو. جڏهن موصل جي بادشاهه کي بهادر جي خواهش جو علم ٿيو تڏهن ان کي چيائين: موصل جي بادشاهه کي چئو ته آئون بُت پرست نه آهيان انهيءَ ڪري هيءَ ٻانهي مصر جي بادشاهه بُت پرست جي لاءِ مناسب آهي. جڏهن قاصد ٻانهي وٺي آيو ته اهو پهلو ان تي عاشق ٿي پيو. عشق هڪ سمنڊ آهي آسمان ان تي هڪ گجي آهي. جيئن زليخا يوسف (عليه السلام) جي عشق ۾ هئي. زليخا آسمان جي تشبيهه آهي. يوسف اللہ تعاليٰ سان تشبيهه آهي. سڄي ڪائنات جي حرڪت جو سبب عشق آهي، جيڪو ان ۾ لڪل آهن ورنه ڪائنات ڪمال جي درجي کي ڪونه پهچي ها. جماد پنهنجو پاڻ کي نبات ۾ فنا ڪري ٿي. مٽي ۽ پاڻيءَ مان غذا حاصل ڪري نباتات (ٻوٽا) وڌن

ٿا. روح اُن نفخ تي قربان ٿئي ٿو جنهن مان حضرت مسيح عليه السلام جي پيدائش ٿي هئي. جيڪڏهن عشق جي تحريڪ نه هجي ته هر شيءِ اتي بيهي رهي. ڪائنات جو هر ذرو ڪمال جو خواهش مند آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ (الجمع: 62) ”آسمان ۽ زمين جو ذرو ذرو الله جي تسبيح ۾ رُڌل آهي. اها انهن جي تسبيح ان عشق جو دليل آهي ۽ ان جي ذريعي اهي جان جي لاءِ جسم کي فنا ڪن ٿا. پهلوان حقيقي عشق کي ڪونه سمجهيو ۽ ٻانهيءَ تي عاشق ٿي پيو. هن، ڪوه کي صاف رستو سمجهي ورتو. اهو پهلوان غير حقيقت کي حقيقت سمجهي ويٺو، جيئن انسان خواب ۾ بي حقيقت حسين سان جماع ڪري وهندو آهي ۽ پنهنجي توانائي ضايع ڪندو آهي ۽ سجاڳ ٿي پوءِ افسوس ڪندو آهي. هو جسم جو پهلوان هو، انسانيت ڪونه رکندو هو. هن انسانيت جو بچ واريءَ ۾ پوکي ڇڏيو. جيتوڻيڪ ٻانهيءَ سان عشق ڪرڻ ۾ انديشو آهي ته مصر جو بادشاهه قتل ڪرائي ڇڏيندو. پر مون کي موت جي پرواهه نه آهي، آئون محبت جي معاملي ۾ خليفي جي پرواهه نٿو ڪريان، مون وٽ منهنجو رجود ۽ هلاڪت ٻئي برابر آهن. اهڙي تپش ۽ گرميءَ ۾ بچ نه پوک، ڪنهن ڄاڻوءَ کان مشورو وٺ. پهلوان تي لالچ سوار هئي، اهو ڪٿي ٿو مشورو ڪري. رُخسار ۽ گلن جي عاشق کي اڳيان پويان نظر ڪونه ايندو آهي. جڏهن تباهي ايندي آهي تڏهن لومڙي شينهن کي ڪوه ۾ ڪيرائي ڇڏيندي آهي، جيئن پهرين دفتر ۾ بيان ٿي چڪو آهي. پهرين دفتر ۾ لومڙي ۽ شينهن جي قصي ۾ ٻڌايو ويو ته شينهن کي پنهنجو عڪس ڪوه ۾ نظر آيو ۽ ان سان وڙهڻ لاءِ هو ڪوه ۾ ٽپي پيو. اها خرابي ان ڪري آئي ته مصر جي بادشاهه پهلوان کي ٻانهيءَ جو محرم بنايو. هن باهه کي فقط الله تعاليٰ جي رحمت جو پاڻي ٿي وسائي سگهي ٿو. الله تعاليٰ حضرت يوسف عليه السلام کي بچائي ورتو. عشق جو مثال ڪپهه ۽ باهه وارو آهي. حضرت يوسف عليه السلام شينهن صفت مردن وانگر زليخا کان بچي نڪتو. نفس کي ڪنهن ڪامل هاديءَ جي مشوري سان مغلوب ڪري سگهجي ٿو.

پهلوان جو موصل کان مصر ڏانهن واپس ٿيڻ ۽ رستي ۾ ٻانهيءَ سان همبستر ٿيڻ

بازگشت از موصل و ميشد براه

تا فرود آمد به پشه و مرجاه

ترجمو: ”هو موصل مان موٽيو ۽ رستو وٺي روانو ٿيو ايستائين جو هن جهنگ ۽ چراگاه ۾ پڙاءُ ڪيو.“

پهلوان ٻانهيءَ کي وٺي ڪري موصل مان نڪتو، تڏهن هڪ جهنگ ۽ چراگاه ۾ پڙاءُ ڪيائين. سندس عشق جي باهه ايتري قدر پڙڪيل هئي جو هو اندوڻي رهيو هو. هو عشق مان مجبور ٿي ٻانهي جي تنبوءَ ۾ گهڙي ويو، هاڻي نه ان ۾ عقل هو ۽ نه خليفي جو ڊپ هو. جڏهن شهوت باهه لڳائيندي آهي تڏهن عقل ڪڪڻ پنن وانگر سڙي ويندو آهي. مصر جو بادشاهه ڇا سوين بادشاهه ان جي نظر ۾ مک کان به گهٽ هوندا آهن. جڏهن پهلوان شلوار لاهي عورت جي ٽنگن جي وچ ۾ ويٺو. ۽ مصروف ٿيو ته لشڪر ۾ ٽاڪوڙو پئجي ويو، ان تي باهه جهڙي تلوار هٿ ۾ کڻي اهو پهلوان ان حالت ۾ جنهن ۾ اهو ٻانهيءَ سان مصروف هو، صف ڏانهن ڊوڙيو. پهلوان ڏٺو ته هڪ ڪارو نر شينهن لشڪر جي درمياني حصي تي حملہ آور آهي. عربي گهوڙا ڏيو وانگر جوش ۾ اچي ويا آهن، سوين پڇاڙيون ۽ تنبو درهر برهر ڪري ڇڏيا اٿن. پهلوان بهادر هو، ڊپ کان سواءِ نر شينهن وانگر، شينهن جي سامهون هليو ويو. پهلوان شينهن تي تلوار جو وار ڪيو ۽ ان جو مٿو ڦاڙي ڇڏيو ۽ تمام جلد ٻيهر ان ٻانهي جي تنبوءَ ۾ هليو ويو، جڏهن هو ٻانهيءَ وٽ پهتو ته ان جي شهوت ۾ ڪا ڪمي ڪونه آئي هئي. ان جي شهوت ٿڌي ڪونه ٿي هئي. اها ٻانهي ايڏي مردانگي جي ان طاقت سبب حيرت ۾ پئجي ويئي. اهو پهلوان فوراً شهوت سان ان سان ملي ويو، ٻه جانيون هڪ ٿي ويون. ايئن ٻن جاني جي پاڻ ۾ پيوست ٿيڻ سان غيب مان هڪ ٻي جان پهچي ٿي (يعني ٿيڻ وارو ٻار) جيڪڏهن

نُظفي جي استقرار کان ڪو مرض وغيره مانع نه هجي، جڏهن مرد ۽ عورت جُفتي ڪن ٿا چاهي محبت سان يا ڪيني سان ته حمل ٿي ويندو آهي. اهڙي طرح ٻه شخص ڪو ٻيو معاملو ڪن ٿا يا ڪو شخص ڪنهن عمل سان جُفت بنجي ٿو ته ان جا نتيجا معنوي صورت ۾ ظاهر ٿين ٿا. پيدا ٿيل صورتون ته نظر اينديون آهن پر معنوي مواليد (پيدا ٿيل) عالم آخرت ۾ نظر اينديون. هاڻي انسان جو فرض آهي ته پنهنجي اُن ساٿيءَ کي خوب ڏسي جنهن جي ميلاپ سان نتيجو برآمد ٿيندو ته اهو ڪهڙي قسم جو آهي. تون قيامت جو منتظر ره، اولاد جي ملائڻ کي سچو سمجھ. قرآن پاڪ ۾ آهي ته، ”اسين قيامت ۾ مومنن کي مومن ذريت يعني اولاد کي انهن سان گڏينداسون.“ (الطور: 21) بزرگ رومي هتي ذريت مان مراد عملن جا نتيجا ورتا آهن. نيڪ عمل ۽ بُرا عمل آخرت ۾ گويا بنبا. انهن کان آواز اچي رهيو آهي ته اي اسان کان غافل! خبردار جلد اچ! عالم غيب ۾ هر شخص جا عمل اُن جا منتظر آهن. اُن پهلوان صُبح ڪاذب جي ڪري رستو گم ڪري ڇڏيو (صُبح ڪاذب جي ڪري مسافر دوکو کائي سفر ڪندو آهي پر اڃا رات هوندي آهي ۽ هو ڦرجي ويندو آهي) مک وانگر لسيءَ جي مائيءَ ۾ وڃي ڪريو.

پهلوان جو شرمندو ٿي راز لڪائڻ لاءِ ٻانهيءَ کي قسم ڏيڻ

چند روزي هم براں بُد بعد ازاں

شد پشیمان او ازاں جُرم گراں

ترجمو: ”هو چند ڏينهن ان حالت تي رهيو، ان کانپوءِ هو وڏي جُرم کان شرمندو ٿيو.“

پهلوان ٻانهيءَ کي قسم ڏنو ته اي چوڏهين جا چند! احتياط ڪج تان ته بادشاهه کي ان جي خبر نه پوي. پهلوان ٻانهيءَ کي قسم ڏنو ته رستي وارو واقعو مصر جي بادشاهه کي نه ٻڌائج. پهلوان ٻانهيءَ کي بادشاهه وٽ وٺي ويو. جڏهن خليفي اُن کي ڏٺو تڏهن مست ٿي ويو. چوڪريءَ جي عشق ۾ بدنام ٿي ويو، جيڪا تعريف هُن ٻڌي هئي ٻانهي کي ان کان سو دفعا وڌيڪ ڏنائين. ڏنل ٻڌل جي برابر ڪيئن ٿي سگهي ٿو؟ ڪنهن شيءِ جي وصفن ٻڌڻ سان اُن جي تصوير ذهن ۾ پيدا ٿيندي آهي ۽ اُن جي صورت اک سان ڏسڻ ۾ ايندي آهي. هن مثال ۽ حڪايت مان اهو ئي سمجهايو ويو آهي ته اهل شنيد (ٻڌڻ وارن) جو مرتبو اهل ديد (ڏسڻ وارن) کان گهٽ آهي.

حڪايت

کرد مردے از سخندان سوال

حق و باطل چيست اے نیکو مقال

ترجمو: ”هڪ شخص هڪ سُخندان کان پڇيو ته اي خوش بيان! حق ۽ باطل ڇا آهي؟“

هڪ همراه ڪنهن سمجهدار ماڻهوءَ کان حق ۽ باطل جي حقيقت جي باري ۾ سوال ڪيو. تنهن تي هُن پنهنجو ڪُن جهلي ٻڌايو ته هن جي ذريعي جيڪو علم حاصل ٿئي اهو باطل آهي، اک جي ذريعي جيڪو علم حاصل ٿيندو آهي اهو صحيح ۽ يقيني هوندو آهي. اسان ٻڌل ڳالهه کي ڏنل ڳالهه جي مقابلي ۾ جيڪو باطل ڪيو آهي اهو ڪثرت جي اعتبار کان آهي يعني گهڻو ڪري ائين ٿي هوندو آهي ورنه چمڙي کي سج جو علم جيتوڻيڪ مُشاهدي سان حاصل نه آهي پر اهو وري به دُرست ۽ صحيح آهي. روشنيءَ جو خوف اُن کي سج جو ڊپ ڏياريندو آهي ۽ اهو خيال اُن کي اوندهه ۾ وٺي ويندو آهي. دُشمن جو خيال ۽ تصور انسان کي دوست پيدا ڪرڻ ۽ انهن سان ملڻ تي مجبور ڪندو آهي. حضرت موسيٰ عليه السلام کي مُشاهدي جي درجي جو علم هو، ڪوهِ طور کي اُن درجي جو علم ڪونه هو، پر پوءِ به اهو جبل تي موثر ٿيو. جبل جنهن کي مشاهدو ڪونه هو فقط خيال حاصل هو پر انسان کي الله تعاليٰ جي خيال تي

اڪتفا نه ڪرڻ گهرجي. اهو خالي خيال سان واصل بحق ڪونه ٿيندو. لڙائي جو خالي خيال ۽ تصور ڪا شيءِ نه آهي پر مشاهدو اصل آهي. ڪڏڙو ۽ بزدل به خيالي لڙائي ۾ ڏاڍو رعب ۽ تاب ڏيکاريندو. رستم جي خيالي تصوير سان ته ڪڏڙو به وڙهان وڙهان پيو ڪندو آهي. خيال بيڪار آهي پر جيڪڏهن خيال مشاهدي جي درجي ۾ اچي وڃي ته پوءِ مفيد ٿي ويندو آهي. انسان کي ڪوشش ڪرڻ گهرجي ته مسموع (بذل) ۽ مشهور (ڏنل) بنجي وڃي ۽ ان ۾ ڪنهن باطل جو احتمال نه رهي. ان کانپوءِ ڪن اک جو مرتبو حاصل ڪندو. تنهنجا يشب جهڙا ٻئي ڪن گوهر بنجي ويندا (يشب هڪ معمولي پٿر آهي) يعني ڪن جيڪو گهٽ قيمت آهي هاڻي اهو گوهر (وڏي قيمت وارو) بنجي ويندو. ڪوشش سان خالي ڪن نه پر سڄو جسم اک جو مرتبو حاصل ڪري وٺندو. حُسن جي ڳالهه ٻڌي انسان وصال محبوب تائين پهچندو آهي. ٻڌڻ سان جيڪو خيال پيدا ٿيو آهي ان کي وصال جو رهبر بنا. مصر جو بادشاهه به ان چوڪريءَ سان بيوقوفن وارو عشق ڪرڻ لڳو. اها ان جي خرمستي حڪومت جي ڪري هئي. بادشاهي چاهي مشرق ۽ مغرب جي هجي اها ڪنڻ جي چمڪي کان وڌيڪ نه آهي. انسان جنهن کي سلطنت سمجهي ٿو ان جي حقيقت خواب کان وڌيڪ نه آهي. اهو سلطنت جو گهمند انسان جي لاءِ جلاو جو ڪم ڪري ٿو. هن دنيا کي ۽ هن سلطنت کي امن جي جڳهه نه سمجه. امن جي جڳهه عالمِ آخرت آهي.

آخرت جي منڪرن جو دليل ۽ ان دليل جي ڪمزوريءَ جو بيان
جَنَش اِيں سَت و گوید ہر دے
گر بُدے چیزے دگر من دیدے

ترجمو: ”هن جو هي دليل آهي ۽ هر وقت چونڊو وٺي ٿو ته جيڪڏهن ڪا ٻي شيءِ هجي ها ته مون کي نظر اچي ها.“
عالمِ آخرت جي منڪرن جو هي دليل آهي ته جيڪڏهن عالمِ آخرت هجي ته اسين ان کي ڏسي سگهون ها پر ڪنهن جي نه ڏسي سگهڻ سان ان شيءِ جو انڪار ڪيئن ٿي سگهي ٿو. ٻار عقل جي احوالن کي نٿو ڏسي سگهي پر عقلمند ته ان جو انڪار ڪونه ڪندو. جيڪڏهن ڪو صاحبِ عقل عشق جا احوال نٿو ڏسي سگهي ته ان جي نه ڏسڻ سان عشق ۾ ڪو زوال ڪونه ٿو اچي. يوسف عليه السلام جو حُسن پائرن کي نظر ڪونه آيو ته ان سان يوسف عليه السلام جي حُسن جو انڪار نٿو ڪري سگهجي. حضرت موسيٰ عليه السلام شروع ۾ عصا (لٽ) جي حقيقت ڪونه ڏسي سگهيو هو پر ان جو وجود هو. تڏهن ته قبضيءَ ان کي ڏسي ورتو. باطني اک ۽ ظاهري اک ۾ اختلاف هو. باطني اک دليل پيش ڪيو ۽ حقيقت واضح ٿي ويئي. هڪ ئي شيءِ هڪ جي لاءِ خيالي آهي ته ٻئي جي لاءِ يقيني آهي. هڪ ئي شيءِ جو مختلف نگاهن سان مختلف بيان هوندو آهي. جيڪو شخص پيٽ ۽ شرمگاهه جي شهوت کي ئي حقيقت سمجهي ان کي راز ٻڌائڻ بيڪار آهي. جيڪو شخص پيٽ ۽ شرمگاهه جي شهوت کان پري آهي ان کي باطن جو نور حاصل ٿيندو آهي. قرآن شريف جي سورہ الکافرون ۾ حضور ﷺ جن کي خطاب آهي ته لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ ۝ (الکافرون: 6) ”انهن کافرن کي چئو ته توهان جي لاءِ توهان جو دين آهي منهنجي لاءِ منهنجو دين آهي.“ انهن سان ڳالهه نه ڪر.

هم بستريءَ جي لاءِ خليفي جو ان حسينه وٽ اچڻ
آل خليفه کرد رای اجتماع
سوی آل زن رفت از بهر جماع

ترجمو: ”خليفي ملڻ جو سوچيو، هم بستريءَ جي لاءِ ان ٻانهيءَ وٽ ويو.“
محبت وڌائڻ واريءَ سان سمنه ۽ جاڳڻ جو ارادو ڪيائين. جڏهن بلڪل تيار ٿي ويو تڏهن قضا رستو روڪي

چڏيو ۽ هڪ ڪوئي جي ڪٺ ڪٺ جو آواز ٻڌائين، جنهن سان خليفو خوف زده ٿي ويو ۽ ان جي شهوت ختم ٿي ويئي. ڪوئي جي ڪٺ ڪٺ جي باري ۾ کيس هي خيال ٿيو ته اهو نانگ جي هلڻ جو آواز آهي جيڪو شايد بستري جي هيٺان آهي. مصر جي بادشاهه جي نامردي ۽ پهلو ان جي مردانگي ڏسي ٻانهي کلڻ لڳي.

ٻانهيءَ جو ڪلڻ ۽ خليفو جو راز سمجهي وڃڻ

زن بديد آل سستی او از شگفت

آمد اندر قهقهه خندش گرفت

ترجمو: ”عورت حيرانيءَ مان ان جي سُستي کي ڏٺو ۽ ٽهڪ ڏيڻ لڳي ۽ مٿس ڪل طاري ٿي ويئي.“

ٻانهيءَ کي پهلو ان جي مردانگي ياد اچي ويئي جنهن شينهن کي ماريو پر سندس شهوت ساڳي طرح برقرار رهي. عورت جي ڪل وڌي ويئي. ٻانهيءَ ڪوشش ڪئي ته وات بند ڪري پر وات بند نه ٿيو. مسخرن وانگر ٻانهيءَ جي ڪل ڊگهي ٿي ويئي. کيس اهو به خيال ڪونه رهيو ته بادشاهه جي ناگواري ان کي نقصان پهچائيندي، جيئن اوچتو پاڻيءَ جو بند ٽٽي پوي ائين ٻانهيءَ جي ڪل ٽٽي پيئي. ڪلڻ ۽ روئڻ جا خزانا الله تعاليٰ جي هٿ ۾ آهن. هُو اَضْحَکُ وَ اَبْكُ (النجم: 43) اهو ئي ڪلاتيندو آهي ۽ روٽاريندو آهي. ٻانهيءَ جي گهڻي ڪلڻ تي خليفو ناراض ٿي پيو ۽ تلوار ڪشيائين ۽ چوڻ لڳو ته ڪلڻ جو اصل راز ٻڌاءِ، ڇاڪاڻ ته ان ڪلڻ سان منهنجي دل ۾ بدگمانِي پيدا ٿي ويئي آهي. سچ ٻڌاءِ! غلط ڳالهه سان تون مون کي مطمئن نٿي ڪري سگهين. جيڪڏهن ڪوڙ ڳالهائيندين ته آئون سمجهي ويندس ڇاڪاڻ ته منهنجي دل ۾ روشني آهي. توکي چوڻ جي لائق ڳالهه چوڻ گهرجي. تون بادشاهن جي دل کي هڪ وڏو چنڊ سمجه، جيتوڻيڪ ڪڏهن اهو غفلت جي ڪري ڪڪر جي هيٺان اچي ويندو آهي. گهمڻ ڦرڻ وقت دل ۾ هڪ ڏيئو آهي جيڪو ڪاوڙ ۽ حرص جي وقت ٿال جي هيٺان اچي ويندو آهي. اهو نور ۽ اها روشني هن وقت مون سان گڏ آهي. جيڪڏهن تون صحيح ڳالهه نه ٻڌائيندين ته آئون فوراً سمجهي ويندس ۽ توکي ماري چڏيندس، ائين چئي بادشاهه تلوار ان جي اڳيان رکي ۽ ست قرآن هيٺ مٿي رکي قسم کنياين ته جيڪڏهن تون سچ چوندين ته توکي آزاد ڪيو ويندو.

ٻانهيءَ جو خليفو کي اصل راز ٻڌائڻ

زن چو عاجز شد بگفت احوال را

مردی آن رستم صد زال را

ترجمو: ”عورت جڏهن عاجز ٿي ويئي تڏهن هن سوين زالن واري رستم جي مردانگيءَ جا احوال ٻڌايا.“

ٻانهي جڏهن عاجز ٿي ويئي تڏهن هن پهلو ان جو پورو قصو ٻڌايو ۽ ٻڌايائين ته ان شينهن کي به قتل ڪيو ۽ پوءِ تنبوءَ ۾ واپس آيو پر ان جي شهوت ۾ ڪا ڪمي ڪونه آئي هئي. ٻانهيءَ چيو ته هيڏانهن تنهنجي اها حالت آهي جو ڪوئي جي ڪٺ ڪٺ سان تنهنجي شهوت ڪافور ٿي ويئي! منهنجي ڪلڻ جو سبب اهو آهي. بزرگ رومي فرمائي ٿو ته هر راز ظاهر ٿي ويندو آهي انهيءَ ڪري بُرائي جو ٻج نه پوکڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته اهو ڦٽندو. پاڻي، گرمي ۽ سچ زمين ۾ لڪل راز ظاهر ڪري ڇڏيندا آهن ۽ زمين جي هر لڪل شيءِ ڦٽندي آهي. بهار جي موسم ۾ اجڙيل چمن (باغ) وري زندگي حاصل ڪندو آهي، جيڪو حشر ۽ نشر جو هڪ دليل آهي. بهار جي موسم ۾ زمين مان هر اهو ٻج ڦٽندو آهي جيڪو زمين ۾ لڪل آهي ۽ ان مان ان ٻج جي حقيقت کلي ويندي آهي. هر وڻ جي پاڙ جو راز ۽ ان جي خوراڪ سڀ ان جي مٿي تي (ميوي جي صورت ۾) پيدا ٿيندي آهي. انسان تي جيڪا مصيبت ايندي آهي اها ان جي ڪنهن عمل جو نتيجو ۽ ثمر هوندي آهي پر انسان اهو نٿو سمجهي سگهي ته اها تڪليف ۽ رنج ڪهڙي گناه جو نتيجو آهي.

اهل باطن ڄاڻن ٿا. اهي سمجهن ٿا ته اهو خمار اُن ڏاڻي جو آهي. گناه ۽ اُن جي ثمر ۾ ڪا ظاهري مناسبت ڪونه هوندي آهي، جيئن بچ ۽ ميوي ۾ ڪا مناسبت ڪونه هوندي آهي. مٺيءَ مان ٻار پيدا ٿئي ٿو پر ٻار ۽ مٺيءَ ۾ مشابهت نه آهي. ڏاڻو وڻ جي مشابهت ڪڏهن ٿي سگهي ٿو؟ مٺي مٺيءَ مان ٺهي پر پاڻ ۾ ڪا مشابهت نه اٿس. جن باهه مان پيدا ٿيا ڪڪر بخارن مان پيدا ٿيا پر پاڻ ۾ مشابهت ڪونه اٿن. حضرت مسيح عليه السلام حضرت جبرائيل عليه السلام جي ڦوڪ سان پيدا ٿيو پر پنهنجن ۾ ڪا مشابهت نه آهي. حضرت آدم عليه السلام مٽيءَ مان پيدا ٿيو. انگور، انگور جي بچ ۽ گونچ مان پيدا ٿيو، انهن ۾ به ڪا مشابهت نه آهي. جنت عبادت جو ثمر آهي، چوريءَ جو نتيجو ڦاسي آهي پر پاڻ ۾ مشابهت نه اٿن. اصل ۽ نتيجي ۾ جيتوڻيڪ ڪا مشابهت ڪونه هوندي آهي پر نتيجي کي ئي اصل سمجهو، انهيءَ ڪري مصيبت کي گناه جو ثمر ۽ نتيجو سمجهڻ گهرجي. چاهي انسان عبرت حاصل ڪرڻ جي لاءِ اُن گناه کي نه سمجهي سگهي جنهن جي نتيجي ۾ مصيبت ۾ گرفتار ٿيو آهي پر اُن کي گناه جي معافيءَ جي درخواست ڪرڻ گهرجي. سجدو ڪري چوڻ گهرجي ته اها منهنجي گناه جي سزا آهي. الله تعاليٰ کان عرض ڪرڻ گهرجي ته تنهنجي ذات ظلم ۽ ستم کان پاڪ آهي، ڏوهه کان سواءِ تون سزا نٿو ڏئين، آئون ڏوهه کي معيّن ڪري نٿو ڄاڻان، پر تنهنجي بخشش جي لاءِ ڏوهه ۽ جرم هجڻ گهرجي. اي خدا! جڏهن تو منهنجي خطا کي ان باري ۾ پوشيده رکيو آهي جو آئون نٿو سمجهي سگهان ته اها مصيبت ڪهڙي خطا جي ڪري آئي آهي تون هاڻي هميشه جي لاءِ منهنجي ان خطا کي لڪائي ڇڏ. سزا ڏوهه جي اظهار جو سبب بنجي ويندي آهي. جڏهن چور کي سزا ملندي آهي تڏهن ماڻهو سمجهي ويندا آهن ته ان چوري ڪئي آهي. عاجزي ۽ نيازمندي گهڻن اسرارن تي مشتمل آهي.

بادشاه جو پهلو ان جي خيانت کي پنهنجي ظلم جي سزا سمجهي ٻانهي سندس حوالي ڪرڻ

شاه باخود آمد استغفار ڪرو

ياو جرم و زلت و اصرار ڪرو

ترجمو: ”بادشاه هوش ۾ آيو هن توبه ڪئي، پنهنجا ڏوهه ۽ لغزشون ۽ اصرار ياد ڪيائين.“

بادشاه چيو ته اهو سڀ ڪجهه منهنجي ظلم جي سزا آهي، مون موصل جي بادشاه جي ٻانهيءَ تي نظربند وڌي ته ان جي بدلي ۾ منهنجي ٻانهي تي نظربند پئجي. مون ٻئي جي پرده دري ڪئي تڏهن منهنجي پرده دري ٿي. جيڪو شخص ٻين جي عورتن تي فسق ڪري ٿو اهو ديوت آهي. حقيقت ۾ اهو پنهنجي عورت جي باري ۾ چاهي ٿو ته ماڻهو ان سان فسق ۽ فجور ڪن. انهيءَ ڪري بُرائي جو بدلو اُن جهڙي بُرائي آهي. جڏهن تنهنجو فسق ۽ فجور پنهنجي زال جي فسق ۽ فجور جو سبب بڻبو ته معلوم ٿيو ته تون ديوت هئين. مون موصل جي بادشاه جي ٻانهي غصب ڪئي ته منهنجي ماتحت منهنجي ٻانهي غصب ڪئي. اهو منهنجو امين ۽ منهنجو غلام هو پر کيس منهنجي خيانت، خيانت ڪرڻ وارو بنائي ڇڏيو. پوءِ آئون ٻين کان ڪهڙو بدلو وٺان اهو ته خود منهنجو ڪيل ڏوهه آهي. هاڻي جيڪڏهن آئون پهلو ان کي سزا ڏيان ته اُن جي سزا به مون کي پوڳي پوندي. هڪڙو دفعو آئون آزمائي چڪو آهيان ته بُرائي جو بدلو بُرائي آهي، هاڻي آئون ائين ڪونه ڪندس. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته **إِنْ عُدْتُمْ جِيڪڏهن توهان وري اهي ئي شرارتون ڪندؤ ته اسين به اهي ئي (بدلن ڏيڻ وارو ڪم) ڪنداسون**. هاڻي ان پهلو ان تي ڪو ظلم ۽ زيادتي مناسب نه آهي، صبر ۽ رحم سان ڪم وٺڻ ئي مناسب آهي. هاڻي ته بارگاه خداوندي ۾ اها ئي دعا ڪرڻ گهرجي ته اسان کان ظلم ٿيو، غلطي ٿي تون معاف ڪر! مصر جي بادشاه دعا ۾ چيو: اي خدا مون معاف ڪيو، تون به معاف ڪر. مصر جي بادشاه ٻانهيءَ کي هدايت ڪئي ته پهلو ان جو قصو هاڻي ڪنهن سان نه ڪج. مون طئي ڪري ڇڏيو آهي ته پهلو ان سان تنهنجي شادي ڪندس. جيڪڏهن هڪ بُرائي ڪئي آهي ته سوين ڀلايون به ڪيون آهن، آئون ان کي شرمندو

ڪرڻ نٿو چاهيان. مون توکان به وڌيڪ حسين ٻانهيون اُن جي حوالي ڪيون آهن پر هُن خيانت ڪون ڪئي، اها منهنجي برائين جي مون کي سزا ملي آهي.

بادشاه جو پهلو ان کي هڪ تدبير سان ٻانهي بخشڻ

پس بخود خواند آل امير خویش را

کشت درخود خشم قهر اندیش را

ترجمو: ”پوءِ هُن امير کي سڏيو، قهر واري ڪاوڙ کي پنهنجي اندر لڪيائين.“

اُن کانپوءِ بادشاه اُن پهلو ان امير کي گهرايو ۽ بظاهر هي بهانو ڪيائين ته آئون ان ٻانهيءَ کان نفرت ڪريان ٿو ۽ منهنجي نفرت جو سبب هي آهي ته منهنجي زال گهڻو ناراض آهي. منهنجو ٻانهيءَ کان نفرت جو سبب اهو آهي ته منهنجي ٻارن جي ماءُ (زال) کي ان کان تڪليف ٿئي ٿي، هاڻي جيئن ته اها ٻانهي مون کي ڪنهن کي ڏيئي آهي ته تون وڌيڪ مستحق آهين ڇاڪاڻ ته ان جي آڻڻ ۾ تو وڏي جانبازي ڪئي آهي. مصر جي بادشاه اُن ٻانهيءَ جو اُن پهلو ان سان نڪاح ڪري ڇڏيو ۽ پنهنجي ڪاوڙ کي ختم ڪري ڇڏيائين.

حيواني قوت ۽ نبين جهڙي ذهانت جي تقسيم جو بيان

الله تعاليٰ حيواني طاقتن جي تقسيم هر هڪ جي مناسب حال ڪئي آهي. ڪنهن کي ته گڏه جهڙي شهواني قوت ڏني اٿس ۽ ڪنهن کي وري ملائڪن ۽ نبين جي ذهانت ۽ ذڪاوت عطا ڪئي اٿس.

خواهش تي قابو پائڻ سرداري جو دليل آهي ۽ پيغمبري صفت آهي. جيڪو شخص شهوت جي تخمر ريزي نه ڪندو اهو قيامت ۾ پنهنجي تخمر ريزي جو ڦل لهندو.

گر بدش سُستی زری خراں

بُودِ اورا مردی پیغمبراں

ترجمو: ”جيڪڏهن منجهس گڏه جهڙي شهوت کان سُستي هئي ته پيغمبرن جهڙي مردانگي به هئي.“

مصر جي بادشاه ۾ گڏه جهڙي شهوت ڪونه هئي اُن ۾ معنوي مردانگي هئي. نفعي رذائل کي ڇڏڻ پيغمبري مردانگي آهي. اها مردگي جيڪا خدا جي منظور نظر هجي ان زندگي کان بهتر آهي جيڪا مردود بارگاه هجي. مردانگي اصل اها آهي جيڪا پيغمبرن ۾ آهي، اها ئي جنت ۾ وٺي ويندي. شهوت پرست جي مردانگي چلڪو (ڪل) آهي ۽ دوزخ جي رهنما آهي. جنت مڪروهات سان گهيريل آهي ۽ باه خواهش نفس سان گهيريل آهي. اها ڳالهه حديث مان ظاهر آهي.

بادشاه جو اياز کي ٻيهر خطاب ڪرڻ ۽ حڪومتي ڪارندن جو امتحان وٺڻ

اے ايازِ شیر نَرْدیو کُش

مردی خرم فزوں مردی هُش

ترجمو: ”اي اياز نر شينهن! ديُو کي مارڻ واري گڏه جي مردانگي گهٽ آهي. هوش جي مردانگي وڌيل آهي.“

اها ڳالهه ٻيا سردار نه سمجهيا جيڪا تون آساني سان سمجهي وئين، اي اياز! تون منهنجي حڪم جي لذت کان واقف آهين. ڇاڪاڻ ته تون منهنجي حڪم تي جان قربان ڪرين ٿو. حڪم جي ذوق ۽ اُن جي چاشنيءَ جي داستان جي معنوي ڳالهه هاڻي تون ٻڌ.

بادشاه جو هڪ وزير کي قيمتي موتي ڏيئي امتحان طور کيس پڇڻ لاءِ چوڻ؟

گفت روزے شاہ محمود غنی

آں شہ غزنی و سلطان سنی

ترجمو: ”چون ٿا ته هڪڙي ڏينهن بي نیاز شاه محمود، جيڪو غزنيءَ جو بادشاهه ۽ بزرگ شاهه هو...“

هڪڙي ڏينهن بادشاهه ڪچهري ڏانهن ويو، ان ڪچهريءَ ۾ حڪومت جا سڀ ارڪان موجود هئا. بادشاهه هڪ روشن موتي ٻاهر ڪڍيو ۽ پوءِ جلد هڪڙي وزير جي هٿ تي رکيائين ۽ چيائين ته هيءُ ڪيئن آهي؟ ۽ هي موتي ڪيتري قيمت جو آهي؟ وزير چيو ته سون جي سوين پورين کان وڌيڪ قيمتي آهي. بادشاهه چيو ته موتيءَ کي ٿوڙي ڇڏ. وزير چيو ته ان کي ڪيئن ٿوڙيان؟ آئون توهان جي مال ۽ خزاني جو خير خواه آهيان، آئون ڪيئن مناسب سمجهان ته هيءُ موتي جنهن جي قيمت جو اندازو نٿو ٿي سگهي ايئن رائيگان ۽ بيڪار وڃي. ان تي بادشاهه کيس شاباس ڏني ۽ خلعت عطا ڪيائين. بادشاهه ان کان موتي واپس ورتو. ڇو ته کيس سڀني جو امتحان وٺڻو هو. ان کانپوءِ بادشاهه اهو موتي چوڊار جي هٿ تي رکيو ۽ پڇيائين ته خريدار جي لاءِ اهو ڪيتري قيمت جو آهي؟ چوڊار چيو ته هيءُ اڌ سلطنت جي قيمت جو آهي خدا هن کي بربادي کان بچائي! بادشاهه چيو ته ان کي ٿوڙي ڇڏ. چوڊار چيو ته سج جهڙي چمڪدار تلوار وارا! هن جو ٿوڙڻ ڏاڍو قابلِ افسوس آهي هن کي رهڻ ڏيو ۽ روشنيءَ کي ڏسو ته سج جي روشنيءَ هن جي اڳيان جهڪي آهي. هن جي ٿوڙڻ ۾ منهنجو هٿ ڪيئن هلندو؟ آئون بادشاهه جي خزاني جو دشمن ڪونه آهيان. بادشاهه ان کي به خلعت عطا ڪئي ۽ ان جي ماهوار پگهار ۾ اضافو ڪيو ۽ پوءِ ان جي عقل جي واکاڻ ڪيائين. بادشاهه ان جي تعريف هن لاءِ ڪئي تان ته ٻين جو امتحان وٺي سگهي. ٿوري دير کانپوءِ بادشاهه اهو موتي هڪ ٻئي امير جي هٿ ۾ ڏنو ان امير به اهو ئي چيو ته قيمتي موتي آهي. بادشاهه ان کي به خلعت عطا ڪئي. ڇاڪاڻ ته اهي سمجهي رهيا هئا ته بادشاهه کي جواب پسند اچي رهيو آهي تنهن ڪري جيڪو پهرين امير جواب ڏنو پنجاه سن اميرن اهو ئي جواب ڏنو ڏسجي ته دنيا جو ڪم تقليد سان هلي رهيو آهي پر آزمائش سان هر مقلد رسوا ۽ خوار ٿيندو آهي. اهو موتي اهڙي طرح اميرن جي هٿ ۾ ايندو رهيو. پڇاڙيءَ ۾ بادشاهه اياز جي هٿ ۾ ڏنو ۽ چيو ته هن موتيءَ کي سڀني اميرن ڏنو هاڻي تون به ڏس.

تقليدي ايمان جي حيثيت

موتي جڏهن اياز جي هٿ ۾ پهتو ته هن ٻين سردارن جي تقليد ۾ جواب ڪونه ڏنو ۽ بادشاهه انهن کي جيڪي خلعتون ڏنيون انهن سان ڌوڪي ۾ ڪونه آيو. تقليدي ايمان معتبر نه آهي. ايمان جو تعلق يقين سان آهي ۽ مقلد کي عام طور تي يقين حاصل ڪونه هوندو آهي. معمولي شڪ سان ان جو علم زائل ٿي ويندو آهي. ثابت قدم اهي ماڻهو هوندا آهن جن کي عين اليقين جو درجو حاصل هوندو آهي.

اے اياز اکنوں بگوئی کایں گهر

چند می ارزد بدیں تاب و هنر

ترجمو: ”اي اياز! هاڻي تون ٻڌاء ته اهو موتي ان چمڪ ۽ خوبيءَ سان ڪيترو ملهائڻو آهي؟“

بادشاهه موتيءَ جي قيمت اياز کان پڇي ته هن جواب ڏنو ته هي ايتري قدر ملهائڻو آهي جو ان جي قيمت جو بيان ڪرڻ ممڪن نه آهي. بادشاهه چيو ته ان کي ٿوڙ. اياز پٿر جي ذريعي فوراً اهو موتي ڇڏيو. ان جو پاڳ هو جو دانائي ان جو ساٿ ڏنو. ممڪن آهي ته اياز خواب ۾ اهو قصو ڏٺو هجي انهيءَ ڪري پٿر کڻي مجلس ۾ آيو هجي،

جيئن حضرت يوسف عليه السلام قيد ۾ خواب ۾ ئي اچڻ وارا واقعا ڏٺا هئا، جنهن شخص جي فتح ۽ کاميابيءَ کي خوشخبري ملي چڪي هجي ان جي لاءِ فتح ۽ شڪست جا اسباب برابر ٿي ويندا آهن. جڏهن بازيءَ کٽڻ جو يقين ٿي ويندو آهي تڏهن پنهنجي گهوڙي ۽ هاڻيءَ جي مارجي وڃڻ جي ان کي ڪا پرواهه ڪونه هوندي آهي. حريف ۽ مُقابل جيڪڏهن ان جي گهوڙي کي ماري ته گهوڙي جو مارجڻ ان جي کاميابيءَ جو پيش خيمو ٿيندو. شطرنج (شطرنج راند وارو) کي گهوڙي سان ڪا محبت ڪونه هوندي آهي اهو ته کٽڻ جو خواهشمند هوندو آهي. گهوڙي سان ان جو عشق اڳتي وڌڻ لاءِ هوندو آهي. صورتن لاءِ ايتري قدر پيچ ۽ تاب نه کڻ. صورت جو درد کٽڻ کان سواءِ معنيٰ حاصل ڪر. معنيٰ جي ادراڪ جا مرتبا مختلف آهن. زاهد کي انجام جو غم رهندو آهي ته ڏسان ته قيامت جي ڏينهن ڇا ٿو ٿئي. جيڪي ماڻهو مڪمل آهن انهن کي ابتدا کان ئي انجام جو علم ٿي ويندو آهي ۽ انهن جو علم خوف ۽ اميد کي ختم ڪري ڇڏيندو آهي، عارف ڄاڻندو آهي ته جيڪو هن پوکيو آهي ان جي پيداوار ڪهڙي ٿيندي. جيئن ته اڳواٽ علم حاصل ٿي ويو آهي انهيءَ ڪري به انجام جي فڪر جو شور و غل ختم ٿي ويو آهي. ان کي به انجام جي باري ۾ خوف ۽ اميد جي ڪشمڪش هئي پر ان تي حقيقت واضح ٿيڻ جي ڪري هاڻي خوف ختم ٿي ويو آهي ۽ اميد باقي رهجي ويئي آهي. ان جي لاءِ هاڻي خوف ختم ٿي ويو ۽ اهو نور بنجي نور مطلق جي تابع ٿي ويو. اياز به انهن مان هو جن کي انجام جي خبر ٿي ويندي آهي. انهيءَ ڪري اهو بادشاهه جي احڪامن وغيره مان ڌوڪي ۾ ڪونه پيو. اياز موتيءَ کي بادشاهه جي حڪم مطابق فوراً پڇي ڇڏيو. اميرن شور ڪيو ۽ اياز کي چيو ته اها ڪهڙي بيباڪي آهي جو تو اهڙي عمدي موتي کي پڇي ڇڏيو. سردارن جي جماعت پنهنجي جهل سان اهو نه سمجهيو ته اياز ته موتي پڳو، انهن اميرن ته بادشاهه جي حڪم جي پڇڙي ڪئي! محبت ۽ دوستي جي موتيءَ کي انهن ان موتيءَ کان وڌيڪ قيمتي نه سمجهيو.

اميرن جو اياز کي ملامت ڪرڻ ته تو قيمتي موتي چوپڳو ۽ اياز جو کين جواب ڏيڻ

گفت اياز اے مہتران نامور

امر شہ بہتر بقیمت یا گہر

ترجمو: ”اياز چيو ته اي نامور سردارو! قيمت ۾ بادشاهه جو حڪم بهتر آهي يا موتي؟“

اياز انهن اميرن کي چيو ته ٻڌايو ته موتي زياده قيمتي هو يا بادشاهه جو حڪم. توهان جو منظور نظر موتي هو بادشاهه جو حڪم ڪونه هو. توهان پنهنجو قبلو سڌو رستو ڇڏي ٿيڌو رستو اختيار ڪيو. بادشاهه کي ڇڏي موتيءَ ڏانهن توجهه ڪرڻ محبت جو شرڪ آهي. جيڪو شخص رستي جي رنگين پٿر کي بهتر سمجهي ۽ بادشاهه جي حڪم کي پس پشت اڇلائي اهو خود بي جوهر آهي. مصنوعات کان روگرداني ڪري صانع ڏانهن توجهه ڪرڻ گهرجي. ظاهر ڏانهن رخ ڪر مظاهر تي اکتفا نه ڪر، دنيا جي خوشنمائي رستي جي رڪاوٽ آهي. اصل موتي بادشاهه جو حڪم هو. نافرمانِي ڪري توهان ان کي ٽوڙي ڇڏيو. اياز جي اها تقرير ٻڌي سڀئي امير شرمندہ ۽ حيران ٿيا. سردارن جا ڪنڌ هيٺ ٿي ويا! معذرت ڪرڻ لڳا ته اسان کان پُل ٿي ويئي ۽ هر هڪ ٿڌا ساهه ڀرڻ لڳو.

بادشاهه جو اميرن کي قتل ڪرڻ جو ارادو اياز جي سفارش ڪرڻ ته معاف ڪرڻ زياده بهتر آهي

کرد اشارت شہ بجلاؤ کہن

کہ ز صدرم این خصال را پاک کن

ترجمو: ”بادشاهه پراڻي جلاد کي اشارو ڪيو ته انهن ڪميٽن کي منهنجي دربار مان صاف ڪر.“

بادشاهه انهن سردارن جي نافرمانِي تي انهن جي قتل جو حڪم ڏيئي ڇڏيو ۽ چيائين ته اهي ڪميٽا منهنجي

مجلس جا لائق نه آهن، انهن کان مجلس کي پاڪ ڪرڻ گهرجي. انهن هڪ پٿر جي ڪري حڪم عدولي ڪئي. ان تي اياز شاهي تخت ڏانهن پڳو ۽ سجدو ڪري سفارش ڪرڻ لڳو ته اي بادشاهه! توکان آسمان تعجب ۾ آهي. اياز بادشاهه کي چيو ته توهان هُما آهيو. دنيا جا جيتري قدر هُما آهن انهن ۾ توهان جي ڪري برڪت آئي آهي، توهان اهڙا ڪريم آهيو جو دنيا جي ڪريم توهان کان ڪرم حاصل ڪيو آهي. توهان ايتري قدر حسين آهيو جو گلاب شرمندگيءَ جي ڪري پنهنجو لباس چاڪ ڪري ڇڏيو آهي. توهان جي معافي ايتري قدر وڌيل آهي جو مغفرت توهان کان سير چشم ٿي رهي آهي ۽ لومڙيون توهان جي عفو جي بنياد تي شينهن تي غالب آهن. جيڪو شخص توهان جي حڪم عدولي ڪري ٿو اهو توهان جي عفو جو سهارو وٺي ڪري، ڪري ٿو. آقا جي رحمدلي ۽ عفو جي صفت غلامن کي گستاخ ۽ غافل بنائيندي آهي. جڏهن انسان جون اکيون ڏکي رهيون هجن تڏهن اهو تعظيم کان غافل ٿي ويندو آهي. آقا جي هيبت ۽ ڊپ غلامن ۾ بيداري پيدا ڪندو آهي ۽ پُل کي ختم ڪندو آهي. جڏهن غنيم لُٽجي رهيو هجي تڏهن ڪوبه ڪونه سُمهندو آهي ڇاڪاڻ ته هر شخص پنهنجي گودڙي بچائڻ جي فڪر ۾ هوندو آهي. اهو ته گودڙيءَ جو ڊپ هو. هاڻي ته جان جو ڊپ آهي، پوءِ نند ڪيئن اچي سگهي ٿي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته لَا تَوَاخِذْنَا إِنْ نُسِينَا (البقره: 286) ”اسان جي پُل تي اسان جي پڪڙ نه ڪر.“ ان مان معلوم ٿيو ته پُل به گناهه آهي ورنه گرفت نه ڪرڻ جي دعا ڇو سيڪاري ويئي. اها پُل جيڪا بي پرواهيءَ کان هجي قابل گرفت آهي، البته جيڪڏهن ياد ڪرڻ جون سڀئي تدبيرون ڪيون هجن ۽ پوءِ به پُل ٿي وڃي ته ان تي گرفت نه آهي ڇاڪاڻ ته پهرين صورت ۾ ان اهي اسباب نه اختيار ڪيا جيڪي اهو ڪري سگهيو ٿي. جڏهن ياد رکڻ جي ذريعن ۽ اسباب کي ترڪ ڪري ٿو ۽ ان کان پُل سرزد ٿئي ٿي ته پوءِ مواخذو ٿيندو آهي. جيڪو شخص پُل جي اسباب کي اختيار ڪري ۽ پُل کي عذر بنائي ته ان جو مثال ان شخص جهڙو آهي جيڪو شراب ۾ مست ٿي ڏوهه ڪري ۽ پوءِ چوي ته آئون ته بي خود هوس، انهيءَ ڪري معذور آهيان! حاڪم ان کي اهو ئي چوندو ته بدبخت بيخودي جو سبب تو اختيار ڪيو هو تو پنهنجو خود اختيار ختم ڪيو هو، انهيءَ ڪري تون معذور نه آهين. جيڪڏهن تون پنهنجي طور تي مست نه ٿئين ها ته الله تعاليٰ تنهنجي پُشت پناهي ڪري ها ۽ تنهنجو عذر خواهه هجي ها ته اهڙي خدائي مست جي لغزش جا ته اسين غلام آهيون. اياز چيو ته اي بادشاهه، توهان جي عفو جي مقابلي ۾ سڄي جهان جون معافيون ڌرو آهن ۽ دنيا جون سڀ معافيون تنهنجي عفو جون ٿناگو آهن. اي انسانو! ان جو ڪو همسر نه آهي ان جو همسر قرار ڏيڻ کان بچندا رهو. اياز بادشاهه کي چيو انهن جي جان بخش ڪريو ۽ انهن کي پاڻ کان جدا نه ڪريو، جنهن هڪ پيرو به تنهنجو چهرو ڏٺو آهي اهو جدائي جي تلخي ڪيئن برداشت ڪندو، ان تي رحم ڪريو. توهان هجر ۽ فراق جي ڳالهه ڪري رهيا آهيو. ايئن نه ڪريو ۽ جيڪي چاهيو سو ڪريو، عاشق جي لاءِ يار جي جدائي کان بدتر ڪا سزا نه آهي. توهان خطاڪارن جا فرياد رس آهيو، ڪنهن شخص کي به فراق جي سزا نه ڏيو. وصل جي اميد تي مرڻ پلو آهي. تنهنجي جدائي جي تلخي باهه کان وڌيڪ آهي. ڪافر به جهنم ۾ اهو چوندو ته توهان جي نظر ڪرم هجي ته جهنم به گوارا آهي. توهان جي نظر ڪرم فرعون جي جادوگرن جي لاءِ هٿ پير ڪٽرائڻ آسان ڪري ڇڏيا ۽ انهن توهان جي شيرين نظر کي پنهنجي هٿن پيرن جي خون جو بدلو سمجهيو.

لَا ضَيْرَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ ﴿٥٠﴾ (الشعراء - ٥٠) چوڻ جو تفسير

جڏهن فرعون جادوگرن کي قتل ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني تڏهن انهن چيو ته هٿ پير وڍجڻ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي،

اسين پنهنجي رب ڏانهن موٽي رهيا آهيون.

نعره لَا ضَيْرَ بُشْنِيد آسمان

چرخ گوئے شد پئے آل صولجان

ترجمو: ”آسمان“ ڪو نقصان نه آهي ”جو نعرو ٻڌو. آسمان اُن ڌاڙيءَ لاءِ بال بنجي ويو.“

مطلب ته ان نعري سان آسمان به رقص ڪرڻ لڳو. جيڪڏهن تون اسان جي ان جذبي کي سمجهي وڃين ته اسان کي تڪليف ڪونه ڏئين. انطاڪيه وارن جڏهن حبيب نجار، حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي حواري کي شهيد ڪيو تڏهن اُن فرمايو: ”ڪاش منهنجي قوم ان ڳالهه کي ڄاڻي وئي ته منهنجي رب منهنجي مغفرت فرمائي ۽ مون کي معزز بنايو.“ انهن جادوگرن چيو هو ته خواب غفلت مان جاڳ ۽ اسان جي هميشه واري سعادت کي ڏس، مصر ۽ نيل جي سلطنت تي غرور نه ڪر. جيڪڏهن تون ان حقير سلطنت کي ٽڪرائي ڇڏيندين ته تنهنجي روح ۾ ايتري قدر وسعت پيدا ٿي ويندي جو اهو درياءُ نيل اُن ۾ غرق ٿي ويندو. جادوگرن فرعون کي چيو ته هن مصر جي حڪومت مان هٿ ڪڍي وڃ، پوءِ روحاني دنيا جا سوين مصر هٿ اچي ويندا. فرعون قوم کي چيو هو ته آئون توهان جو رب آهيان. جادوگرن چيو ته تون ”آنا“ ۽ ”رب“ ٻنهي جي حقيقت کان بي بهر آهين. ”آنا“ اها آهي جيڪا فنا کانپوءِ حاصل ٿئي، تون اُن کان ناواقف آهين. تون رب جي حقيقت کان به ناواقف آهين. جيڪو پنهنجي رعيت جي بگڙي وڃڻ کان خوفزده هجي اهو رب ڪيئن ٿي سگهي ٿو؟ اصل انانيت تڏهن حاصل ٿيندي آهي جڏهن انسان پنهنجي انانيت ۽ خودي کي ڇڏي، جيڪا مصيبت ۽ مشقت سان ڀرل آهي. تنهنجي انانيت خودي جي لاءِ آهي، تون منحوس آهين. اسين فنا جو درجو حاصل ڪري چڪا آهيون انهيءَ ڪري اسان جي انانيت هڪ دولت آهي. تنهنجي انانيت اسان جي خوش بختي جو سبب بنجي ويئي آهي. تنهنجي انانيت اسان کي هن فاني دنيا مان چوٽڪارو ڏنو آهي هاڻي. اسين سوريءَ تي چڙهي توکي نصيحت ڪري رهيا آهيون. اها سوري اسان جي لاءِ قرب خداوندي جو براق بنجي ويئي آهي. اها خفيہ زندگي جيڪا موت جي صورت ۾ آهي اهو خفيہ موت آهي جيڪو زندگي جي چلڪي ۽ ڪل ۾ آهي. تنهنجو دارالملڪ موت بصورت حيات آهي. دنيا کي توکي جو گهر هن ڪري چيو ويندو آهي ته اهي حقيقتون ايتيون نظر اينديون آهن. پهرين فنا حاصل ڪر، پوءِ غروب (سج لهڻ) کانپوءِ منور طلوع ٿيندو. بشري وصفون فنا ڪرڻ کان اڳ ۾ ”آنا“ چوڻ ازل کان مردود آهي. فنا کانپوءِ ”آنا“ چوڻ محمود آهي. جنهن ”آنا“ ۾ بشري انانيت نه هجي اُن سان روح خوش ٿيندو ۽ انسان اُن اُنا جي ذريعي هن دنيا جي ”آنا“ مان نجات ۽ چوٽڪارو لهندو آهي. جڏهن انسان بشري انانيت مان چٽي ويندو آهي تڏهن کيس حقيقي اُنا حاصل ٿيندي آهي. فاني، حقيقت جي لاءِ گريزان آهي ۽ بقا اُن جي پويان آهي ۽ ان مظهر ۾ صفات الاهي پنهنجو ظهور چاهيندي آهي ۽ جيستائين انسان پنهنجي اُنا جو طالب آهي تيستائين فنا حقيقي ان کي حاصل ڪونه ٿيندي. جڏهن پنهنجي بشري صفتن سان مرده ٿي ويندو تڏهن فنا خود ان جي طالب بنجي ويندي. جيستائين انسان پنهنجي اُنا سان زنده آهي ته ان مُردِي کي وهنجارڻ وارو يعني فنا اُن سان مصروف عمل ڪونه ٿيندي. ان بحث ۾ ته فنا پنهنجي اُنا ختم ڪرڻ کانپوءِ حاصل ٿيندي آهي عقل رهنمائي نٿو ڪري ورنه امام فخر الدين رازي جيڪو عقلي دليلن تي هر شيءِ جو مدار رکي ٿو دين جي اسرارن جو سڀ کان وڏو عالم هجي ها. اهي مسئلا ذوق آهين جنهن انهن جو مزو نه چڪيو اهو انهن جي حقيقت تائين نٿو پهچي سگهي. انهن مسئلن ۾ عقلي دليل حيرت ۾ اڃان وڌيڪ اضافو ڪن ٿا. حقيقي انا جو علم فنا کانپوءِ واضح ٿيندو آهي. جيڪڏهن خالي عقل جي ذريعي انهن مسئلن کي حل ڪيو ويندو ته انسان حُلُول ۽ اتصال جهڙن عقيدن ۾ مبتلا ٿي ويندو يعني هي سمجهي ويهندو ته بقا بعد فنا جنهن ۾ هڪ انسان وجودِ عبد کان سواءِ صفاتِ رب سان متصف ٿئي ٿو حُلُول جي صورت ۾ آهي يعني الله تعاليٰ وجودِ عبد کي پنهنجو محل بنائي ٿو يا عبد ۽ رب ۾ اتحاد هجڻ جي صورت سان آهي. بقا ۽ فنا جو صحيح مثال جيڪڏهن آهي ته هي آهي ته جهڙي طرح ستارو سج جي شعاع ۾ گم ٿي ويندو آهي اهڙي طرح عبد (بانهر) حادث پنهنجو پاڻ کي ربِ قديم ۾ گم ڪري ڇڏيندو آهي. اهو ته صفتن جي تبديليءَ جو مثال آهي. يا هي سمجهو ته نطفو انساني جسم ۾ تبديل ٿي ويندو آهي. اهو ذاتي تبديلي جو مثال آهي.

سفارش ڪرڻ ۾ اياز جو پنهنجو پاڻ کي مجرم سمجهڻ ۽ ان خطا جي معافي گهرڻ

اياز ان سفارش جي باري ۾ به پنهنجو پاڻ کي قصوروار سمجهيو ۽ عذرخواهي ڪرڻ لڳو. اها صورت تڏهن پيدا ٿيندي آهي جڏهن انسان شاه جي عظمت کي سمجهي چڪو هجي. تنهنڪري حضور ﷺ جن ارشاد فرمايو ته آئون خدا کي توهان کان وڌيڪ جاتان ٿو ۽ خدا کان توهان کان وڌيڪ ڊڄان ٿو ۽ الله تعاليٰ فرمايو آهي ته، ”الله جي پانهن مان الله کي ڄاڻڻ وارا ئي الله کان ڊڄن ٿا.“

من که باشم که بگویم عفو کن

اے تو سلطان و خلاصه امر کن

ترجمو: ”آئون ڪير (ٿيندو) آهيان جيڪو چوان ته معاف ڪريو. توهان ته اهي بادشاهه آهيو جيڪي ”ڪُن“ جي امر جا خلاصه آهيو.“

منهنجو توهان جي اڳيان سفارش ڪرڻ پنهنجي هستي جو اقرار ڪرڻ آهي جيڪو غير مناسب آهي. منهنجي رحم ۾ ته خلوص نه آهي. آئون ته فقط توهان جي حلم جي رهنمائي ڪري رهيو آهيان. جيڪڏهن توهان مون کي سزا ڏيڻ پسند ڪريو ته آئون لکين ٿڌن جو حقدار آهيان. سفارش ڪرڻ منهنجي گستاخي آهي. آئون ڪير ٿيندو آهيان جو توهان کي ٻڌايان ۽ ڪرم جو شرط ياد ڏياريان. جڏهن ته توهان کي هر شيءِ معلوم آهي ۽ هر ڳالهه ياد آهي. توهان خود جهل کان پاڪ آهيو ۽ ڪايل ڪنهن شيءِ کي توهان کان پوشيده نٿي ڪري سگهي. توهان معافي جو اختيار مون کي ڏيئي ڪري ڪنهن قابل بنايو. هاڻي جڏهن توهان مون کي ڪنهن قابل بنايو آهي ته ڪرم ڪري منهنجي خوشامد به ٻڌو! هاڻي آئون، آئون ڪون آهيان انهيءَ ڪري منهنجي اها سفارش منهنجي نه آهي توهان جي آهي. جڏهن مون وٽ پنهنجو ڪجهه نه آهي پوءِ گهر ۾ جيڪي ڪجهه آهي منهنجي ملڪيت نه آهي. توڻي مون کي سفارش جي توفيق ڏني آهي هاڻي تون ئي ان کي قبول فرما. دعا ڪرڻ وارو تون ئي آهين ۽ توکان ئي قبول ڪرڻ جي اميد وابسته آهي. جڏهن منهنجو ڪر حصو نه آهي ته پوءِ مون کي خواهه مخواهه جو فخر ٿيندو ته بادشاهه منهنجي سفارش تي خطاڪارن کي معاف ڪيو آهي. آئون ته خود بيماري هئس بادشاهه مون کي دوا بنائي ڇڏيو. آئون دوزخ هئس جيڪو ٻين کي ساڙيندو آهي، ان بادشاهه جي فضل مون کي ڪوثر بنائي ڇڏيو، جيڪو سڙيل کي زندگي بخشيندو آهي. هاڻي جيئن ته آئون ڪوثر آهيان تنهن ڪري دوزخ سزا ۾ جن جو جسم ساڙي ڦلهيار ڪري ڇڏيو آهي انهن کي ٻيهر جسم ڏيان ٿو. ڪوثر جو هڪ هڪ قطرو پڪاري چوندو آهي ته مون کي ويجهو اچو ته آئون سڙيل کي ٻيهر جسم عطا ڪندس. منهنجو مثال مرهم وانگر آهي جيڪو سڙيل جسم تي ٻيهر عمدو گوشت پيدا ڪندو آهي. دوزخ سرءُ جي موسم وانگر آهي ۽ ڪوثر موسم بهار وانگر آهي ته دوزخ موت آهي، ڪوثر نفخ صور آهي جنهن سان مُرده زنده ٿي ويندا آهن. جيڪي ماڻهو دوزخ جي باهه سان سڙي ويا آهن انهن کي الله جو ڪرم ڪوثر ڏانهن سڏي ٿو. حديث قدسي ۾ آهي ته الله تعاليٰ فرمايو آهي مون مخلوق هن لاءِ پيدا ڪئي آهي تان ته اها مون مان فائدو حاصل ڪري. هن لاءِ پيدا ڪون ڪئي آهي ته آئون انهن مان فائدو وٺان. اهو خدا جو فرمان هن لاءِ آهي ته ان جي ذات سان ناقص درست ٿي وڃن. مخلوق جو معاف ڪرڻ به ان جي درياءُ عفو جو هڪ حصو آهي. مخلوق جون معافيون پنهنجي اصل ڏانهن پرواز ڪن ٿيون. ”كُلُّ شَيْءٍ يَرْجِعُ إِلَىٰ أَصْلِهِ“ هر شيءِ پنهنجي اصل ڏانهن موٽندي آهي. ”پوءِ الله تعاليٰ انهن کي سڄو ڏينهن انساني بدنن ۾ قيد ڪندو آهي ۽ وري رات جي وقت ان محل ڏانهن پرواز ڪري ويندا آهن. اها انهن جي آمدورفت ان وقت تائين آهي جيستائين زندگي مقدر آهي. انهن جي پرواز ڪافرن ۽ فاسقن جي پرواز وانگر اونڌي منهن نه آهي. انهن جي واپسيءَ تي الله تعاليٰ جو ڪرم آواز ڏيندو آهي ته اچو هاڻي هن واپسيءَ کانپوءِ دنيا جو درد ۽ رنج ختم ٿي ويندو. انهن کي ڪرم خداوندي چوندو آهي ته توهان سفر جون تڪليفون ڪنهن

آهن هائي ڪرم جي پاڇي ۾ پير ڊگهيري سُمهي رهو. هائي انهن پيرن کي جن الله جي عبادتن ۾ ڏاڍيون تڪليفون برداشت ڪيون آهن حورن جي هٿن ۽ پيرن ۾ پڪيڙيو. انهن ماڻهن جي حالت سج جي روشنيءَ جهڙي آهي جيڪا مٽي ۽ نجاستن مٿان گذري ٿي پر صاف ۽ پاڪ سج ڏانهن موٽندي آهي. صوفي به دنيا جي نجاستن تان پاڪ ۽ صاف لنگهي واپس ايندو آهي. گناهگار ۽ خطاوار به هائي شرمندو آهن. جيتوڻيڪ اهي قدرت سان مغلوب هئا پر پنهنجي جرم ۽ خطا کان واقف آهن. هائي آهون پيرن پيا ۽ تودانهن منهن ڪيو اٿن. تنهنجي مهرباني خطاڪارن کي رستو ڏيکارڻ واري آهي. معافي جي نهر ۽ چشمي جو آلوده ٿيڻ وارن کي جلد رستو عطا ڪر. تان ته پاڪ ٿي نماز ۾ شريڪ ٿي سگهن.

انهن صنفن ۾ اندازي کان وڌيڪ نمازي آهن وَائَا لَنَحْنُ الصَّافُونَ (الصافات: 165) ملائڪن جو مقولو آهي ته بيشڪ، اسين صنفون ٻڌڻ وارا آهيون. جڏهن ڳالهه ان حالت جي بيان ۾ پُهتي ته قلم به ٽٽي ويو ۽ کاغذ به ڦاٽي ويو (يعني شفاعت جي اسرارن جي بيان ۾) اسرارن جو هڪ بي پايان سمنڊ آهي ۽ اسان جو مثال ان تي ترڻ واري جو آهي. ترڻ وارو سمنڊ کي نٿو ماپي سگهي. چيلڙو شينهن کي نٿو ڪٽي سگهي. جيڪڏهن اسرار توکي نظر نٿا اچن ته حجاب کان ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪر. پوءِ عجيب بادشاهي ڏسندين. اياز جو مقولو آهي ته جيتوڻيڪ ان مست قوم توهان جو حڪم ٿڌيو آهي پر جيئن ته اهي توهان جا مست آهن انهيءَ ڪري معذور آهن. انهن جي مستي ان مرتبي ۽ مال جي ڪري آهي جيڪو توهان انهن کي ڏنو آهي. جيئن ته تون انهن سان خصوصيت رکين ٿو، انهيءَ ڪري هي مست ٿي ويا آهن. جڏهن تون انهن سان خاص طور تي خطاب ڪرين ٿو تڏهن انهن تي شراب جي سوين مٽن جي مستي طاري ٿي وڃي ٿي. شرعي حڪم آهي ته مست تي نشي جي حالت ۾ شراب پيئڻ جي حد يعني ڪوڙا ڪونه لڳايا ويندا آهن. جڏهن مست جو نشو لهي ويندو آهي تڏهن ان کي ڪوڙا هنيا ويندا آهن پر آئون اهڙو مست آهيان جنهن جي مستي تنهنجي جام جي ڪري آهي جيڪا قيامت تائين زائل نٿي ٿي سگهي. جيڪو تنهنجي عشق ۾ فنا ٿي ويو اهو وري ڪڏهن نٿو پاڻ سنڀالي. تنهنجي مهرباني اسان جي مستي جي عذر تي چوي ٿي ته تون جيتوڻيڪ اسان جي جام جو مست نه آهين پر جهڙ پي مستيءَ جو اظهار ڪري رهيو آهين، پر پوءِ به تنهنجو عذر قبول ڪن ٿا. تون اهڙو شراب آهين جو اهل دل تو مان مستي حاصل ڪن ٿا. اي مڪ! گجهه تو کان مست ٿي ويندي جڏهن تون ماڪيءَ جي سمنڊ تي گهوڙو ڊوڙائيندين (يعني حقيقت جا اسرار ڏسندين) هائي تنهنجي مستيءَ جو اهو حال آهي جو سڄي ڪائنات تنهنجي تصرف ۾ آهي. دنيا جون مصيبتون توکان لرزه بر اندام (ڏڪندڙ) آهن ۽ دنيا جي هر قيمتي شيءِ تنهنجي لاءِ بي قيمت آهي.

جيڪڏهن خدا مون کي پنج سئو وات ڏي ته آئون تنهنجي واکاڻ ڪريان. هڪ زبان آهي اها به شرمندگي کان شڪسته آهي، ته پوءِ آئون ڪيئن تنهنجي تعريف جو حق ادا ڪري سگهان ٿو پر آئون عدم کان ته ويل نه آهيان. ان مان به ته غيبي آثار ظاهر ٿي رهيا آهن جيڪي توکان فيض حاصل ڪري رهيا آهن. تنهنجي ئي ذات جي تقاضا آهي ته آئون ان جون وصفون بيان ڪريان. ان ڪرم تي آئون قربان آهيان. تعريف ڏانهن اسان جي رغبت تنهنجي تقاضا ۽ جذبي جي ڪري آهي. ڦوڪڻو هوا جي سهاري اڏامندو آهي. پيڙي درياءَ جي سهاري هلندي آهي. آب حيات هر شيءِ جي زندگي جو سبب آهي پر تنهنجي رحمت جي مقابلي ۾ اهو ميرو ۽ مڪرر پاڻي آهي. آب حيات جي املهه هجڻ جو هي دليل آهي ته ان کي اهي پسند ڪن ٿا جيڪي پنهنجي جان کي بچائڻ چاهين ٿا پر جيڪي ماڻهو فنا کي پسند ڪن ٿا اهي تنهنجي آب عشق سان زنده آهن. انهن جي لاءِ آب حيات هيچ آهي. آب حيات سان هر جان کي تازگي حاصل ٿيندي آهي پر هن آب حيات جي زندگي تون آهين. جيئن ته مون کي موت کانپوءِ زندگي جو يقين آهي انهيءَ ڪري منهنجي لاءِ موت جي حقيقت نند کان وڌيڪ نه آهي. تنهنجي ٻيو دفعو زندگي عطا ڪرڻ جو حال هي آهي جو جيڪڏهن ست سمنڊ سُڪي واري بنجي وڃن پر تون انهن کي چوڻ ته پاڻي ٿي وڃو ته اهي پاڻي ٿي ويندا. عقل موت

کان ڊڄندو آهي ۽ عشق ان معاملي ۾ لاپرواه آهي. ڪچو پتر مينهن کان ڊڄندو آهي پتر ڪڏهن نٿو ڊڄي. مثنوي جي دفترن مان هي پنجون آهي آسمانن جي بُرجن ۾ ستارن وانگر آهي. جهڙي طرح ستارن مان هر شخص رهنمائي نٿو حاصل ڪري سگهي اهڙي طرح مثنويءَ مان هر شخص رهنمائي نٿو حاصل ڪري سگهي مثنويءَ مان هر شخص مستفيد نٿو ٿي سگهي. ٻيڙي وارا ملاح ستارن کي سڃاڻندا آهن ٻيا رڳو نظارو ڪندا آهن ۽ انهن جي نيڪ بختي کان غافل آهن. رات ڏينهن مثنويءَ سان شغل رک، اهڙي طرح شيطان کان چوٽڪارو حاصل ڪندين. ستارا شيطان کي ساڙيندا آهن.

بزرگ رومي مثنوي جي دفترن کي بمنزل ستارن جي قرار ڏنو آهي ۽ جان جي لاءِ اهي بُرج ثابت ڪيا آهن، جيڪي آسمان ۾ آهن. انهيءَ ڪري اهڙا الفاظ استعمال ڪيا آهن جن جي لفظي معنيٰ به مراد وٺي سگهجي ۽ اهي ستارن ۽ بُرجن جا نالا به آهن جيڪي شيطان لاءِ وڃون ۽ جو ڪم ڪندا آهن ۽ ستاره شناس انهن مان فائدو وٺندا آهن. اهو ئي مثنوي جو حال آهي. ستارا جيتوڻيڪ عقرب (وڃون) وانگر آهن، مشتري (خريدار) جي لاءِ اهي قريبي دوست آهن. قوس (ڪمان) جيڪڏهن شيطان جو تير ٽوڙڻ واري آهي ته دلو (ڏول) پوک ۽ ميوي جي لاءِ پاڻيءَ سان لبريز آهي. حوت (مڇي) جيتوڻيڪ گمراهيءَ جي ٻيڙيءَ کي ٽوڙي ٿي. دوست جي لاءِ ٿور (ڍڳي) وانگر پوک پوکي ٿي. شمس (سج) جيڪڏهن رات کي اسد (شينهن) وانگر ڦاڙي ٿو. موتيءَ کي ان مان اطلس خلعت ملندي آهي. سرطان (ڪيڪڙو) جي صورت جيتوڻيڪ آڏي آهي، ميزان (ساهمي) جي هيٺ ان کان الڳ آهي. مريخ جو ڌنڌو جيتوڻيڪ خونريزي آهي پر اهو تبريزي سج کان مغلوب آهي. تبريز آذربائيجان جو هڪ شهر آهي جيڪو مشرق ۾ واقع آهي ۽ ان مان شمس تبريزي به مراد آهي جيڪو مولانا جو مرشد آهي. زحل جيتوڻيڪ تاثير ۾ منحوس ثابت ٿيو آهي عمل ۾ ان سان فڪر جي باريڪي پيدا ٿئي ٿي. منهنجو قمر (چنڊ) سج جي ڪري جيڪڏهن ٻئي تارڙيون وڃائي رهيو آهي ته زهره جو پتو نه آهي ته ڏم هڻي. مطلب ته جيڪڏهن منهنجي مثنوي سرور بخشي ته زهره جيڪو رڳو فلڪ آهي ان جو ساهه گهٽجي ويندو پر عطارد پنهنجو گهر گم ڪري ڇڏيندو آهي ۽ چريائي جي ڪري جوزا جو اخروٽ ٽوڙي ڇڏيندو آهي. مشتري جو هٿ ڏکي ٿو ۽ دل تڙبي ٿي. قمر (چنڊ) ٽوڪريءَ وانگر پاڻيءَ تي پيو آهي. سرطائر (اڏامڻ واري گجھه). هي ستارن جو هڪ ميڙ آهي جيڪو اڏامڻ واري گجھه وانگر نظر ايندو آهي. (جا شرم کان پَر ڦڙڪن ٿا. اَرڙ (تارن جو ميڙ جنهن کي سنڌيءَ ۾ پتون چئجي ٿو) لالچ جي ڪري ميڻ وانگر نرم ٿي وڃي ٿو. بنات ٿي ستارا آهن ۽ نعش چئن ستارن جو مجموعو آهي. بنات النعش انهن ستن ٿي ستارن جي مجموعي کي چيو ويندو آهي جيڪي ڪٽ جي صورت ۾ نظر ايندا آهن. (سنڌيءَ ۾ انهن کي ڪٽ چئبو آهي) مطلب ته ڪٽ حامل ٿي وڃي ٿي، گڏجي وڃي ٿي ۽ تارڙيون وڃائي ٿي. انهن اشارن کان درگذر ڪرڻ بي وقعت ٿي ويو. ڪهڪشان سنبه جي ڪري ڪڪن سان پر جي ويئي. ڪهڪشان هڪ ڊگهي سُفيدي آهي جيڪا رستي جي صورت ۾ نظر ايندي آهي (برسات جي موسم ۾ سرشار نظر اچڻ لڳندي آهي. هن جو هڪڙو سِر ڏکڻ ڏانهن ۽ ٻيو اتر ڏانهن هوندو آهي)

هاڻي ان مثنوي جي رمزن جي بيان کي ختم ڪريون ٿا. بيان جي ڊيگهه جي ڪري هن جا صاف مضمون به سمجهڻ مشڪل ٿي رهيا آهن. مثنوي جو سج اڀريو آهي جنهن جي روشني پکڙجي ويئي آهي پر مُنڪرين کي اهو به ناگوار آهي. دشمني جي ڪري دشمن ماڪي ۽ کير کي به زهر سمجهي ٿو. اهو ماڪي ۽ زهر هجڻ مثنويءَ جي خصوصيت نه آهي پر هر شيءِ جو اهو ئي حال آهي. دوست بنجي وڃي ۽ بُرين عادتن کان خالي ٿي تان ته زهر جي مٺ مان به تون ماڪي کائين. حضرت عمر جي لاءِ ان جي فاروقي ترياق جي ڪري مُخالفن جو زهر ڪنڊ بنجي ويو هو، انهيءَ ڪري حضرت عمر لاءِ اهو زهر مُضر ۽ نقصانڪار ڪونه رهيو. اهو ئي ترياق فاروقي جيڪڏهن تون حاصل ڪندين ته پنهنجي زماني جو فاروق بنجي ويندين.

دفتر چھون

اے حیاتِ دل حُسامِ الدین بے
میل می جوشِ بقسمِ ساد سے

ترجمو: ”اي دل جي زندگي حُسامِ الدين! ڇهين دفتر ڏانهن خواهش گهڻيون اچلون ڪاٺي رهي آهي.“

مولانا جو پنهنجي مُريد ضياء الحق حُسامِ الدين کي خطاب آهي ته تنهنجي باطني ڪشش آهي جيڪا حسامي نام (مثنوي) جي لاءِ ظاهر کان بي نياز آهي ۽ حقيقت جي طالب آهي، تنهنجي رضامندي لاءِ آئون پيش ڪري رهيو آهيان جيئن ته ڇهين دفتر سان مضمون مڪمل ٿي ويندا، انهيءَ ڪري ان کانپوءِ ٻئي ڪنهن دفتر لکڻ جي ضرورت ڪونه رهندي. شارحن جو اهوئي خيال آهي ته هن دفتر ۾ مولانا تصوف جا آخري ۽ پيش بها مضمون ذڪر فرمايا آهن. طرف به ڇهه آهن ۽ بزرگِ رومي رحمۃ اللہ علیہ دفتر به ڇهه لکيا آهن تان ته هر طرف ۾ هن جو نور پکڙجي وڃي. مثنوي جو اصل مقصد قربِ حق ۽ عشقِ حق آهي ۽ عشق کي پنجن ۽ ڇهن دفترن سان ڪو خاص تعلق نه آهي، مقصد پورو هجڻ گهرجي. ڇهون دفتر هن اميد تي شروع ڪيو پيو وڃي ته شايد ڪجهه رهيل اسرار بيان ڪرڻ جي اجازت ملي وڃي ۽ اهي ان ۾ بيان ڪيا وڃن.

اڳين دفترن ۾ جيڪي ڪجهه بيان ڪيو ويو آهي هاڻي انکي وڌيڪ کولي بيان ڪيو ويندو. راز، رازدان لاءِ مناسب آهي. مُنڪر جي ڪُن ۾ راز، راز نه هوندو آهي، ٿي سگهي ٿو ته اسرارن جو بيان ڪن ماڻهن جي انڪار جو سبب ٿئي. الله تعاليٰ جو حڪم آهي ته ماڻهن کي حق جي دعوت ڏني وڃي، انهيءَ ڪري دعوت ڏيڻ واري کي هن سان بحث نه آهي ته ڪو انجي دعوت کي قبول ڪري يا انڪار ڪري. حضرت نوح عليه السلام نو سو سالن تائين دعوت ڏيندو رهيو پر سندس قوم جو انڪار به وڌندو رهيو (حضرت نوح جي دعوت جو زمانو ساڍا نو سو سال آهي، بزرگِ رومي رحمۃ اللہ علیہ ڪسر (پڳ) کي حذف ڪري ڇڏيو آهي. سنڌيڪار) حضرت نوح عليه السلام مُنڪرن جي انڪار کان دعوت کان ڪونه رُڪيو. مُنڪرن جو مثال ڪُتي وانگر آهي ۽ دعوت ڏيڻ وارن جو مثال قافلي وانگر آهي. قافلو ڪُتن جي پونڪڻ سان رستي تان واپس ڪونه ايندو آهي پر اڳتي وڌندو رهندو آهي. چوڏهين جو چنڊ ڪُتن جي پونڪڻ سان پنهنجي رفتار گهٽ ڪونه ڪندو آهي. قدرت هر شخص جي استعداد مطابق هڪ ڪم تي ان کي مقرر ڪيو آهي ۽ ان مان مقصد خداوندي ان جي آزمائش آهي. مُنڪرن جي انڪار سان دعوت کي ڇڏيو ڪونه ويندو آهي پر ان ۾ اڃا وڌيڪ سختي پيدا ڪئي ويندي آهي. جڏهن سُرڪو تيز ٿيندو آهي ته ان ۾ ڪنڊ جو اضافو ضرور ٿيندو آهي ورنه اهو ناقص ٿي ويندو. مطلب ته مُنڪرن جو انڪار سرڪو آهي ۽ حق جي دعوت ماڳي آهي. حضرت نوح عليه السلام جي قوم جو انڪار جيتري قدر وڌيو قدرت حضرت نوح جي ايتري قدر زياده ڪنڊ وڌائي. شڪر جي اضافي جي صورت هي آهي ته جيتري قدر مُنڪر سخت هوندا آهن ايترو ئي اولوالعزم پيغمبر انهن ڏانهن موڪليا ويندا آهن. اهڙو هڪڙو

پيغمبر لکين داعين جي وزن برابر ته ڇا هوندو بلڪ سَوَنَ زمانن جي انسانن جي برابر هوندو آهي جيئن ته ان نبي ۽ رسول جو بحر حقيقي سان رابطو هوندو آهي، ان ڪري اهو ڪروڙن تي غالب هوندو آهي.

الله تعاليٰ جي فيض کي عام طور تي سمنڊ ۽ درياءَ سان مثال ڏنو ويندو آهي. ان تمثيل سان هي درياءَ شرمندہ ٿيندا آهن ۽ چوندا آهن ”چه نيست خاک را با عالم پاک“ جڏهن ٻنهي جهانن جو ذڪر گڏ ٿيندو آهي تڏهن حسي عالم کي حقارت محسوس ٿيندي آهي. الله تعاليٰ کي درياءَ قرار ڏيڻ هڪ ناقص تعبير آهي، درياءَ کي الله تعاليٰ سان ڪابه نسبت نه آهي. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ وري اڳين مضمونن ڏانهن موٽي ٿو ته منڪرن جي انڪار جي ڪري اسرارن جو بيان نٿو چڙهي سگهجي. ڪي ماڻهو منڪرن جي تابعداري ڪندا آهن ته ڪي داعين جي، اها خدائي مشيت هوندي آهي. ڪنڊو ٻين لاءِ ناپسنديده آهي پر باهه کي وڻندو آهي ڇاڪاڻ ته ان جي غذا آهي. اهڙي طرح انڪار منڪرن جي غذا آهي، سٺي دماغ کي خوشبو پسند آهي. اهڙي طرح دعوت قبول ڪرڻ وارن کي دعوت پسند ايندي آهي. پليستي انسان جي لاءِ خراب آهي ڪٽي ۽ سوئر جي خوراڪ آهي. هر شيءِ بتقاضاءِ فطرت پنهنجو ڪم انجام ڏيئي رهي آهي. نجاست پليست ڪندي آهي پاڻي وري پاڪ ڪندو آهي. منڪر انڪار ڪندا آهن داعي انهن کي پلائي ڏانهن سڏيندا آهن. ڪڳ ۽ ڪنڊا پنهنجو ڪم ڪندا آهن باهه پنهنجو ڪم ڪندي آهي. منڪرن جي شرارتن کي داعين جي دعوت فنا ڪري ڇڏيندي آهي. نانگ پنهنجو ڪم ڪندو آهي ماڪيءَ جون مکيون پنهنجو ڪم ڪنديون آهن. انهيءَ ڪري اسان کي فسادن جي ڪري تبليغ کي ڇڏڻ نه گهرجي. منڪرن جي انڪار سان جڏهن زهر پکڙي ٿو تڏهن مصلحين پنهنجي ترياق سان ان جو اثر زائل ڪندا آهن. بقائي اختلاف سان آهي انهيءَ ڪري منڪرن جي اختلاف ڪري مصلح کي پنهنجو ڪم نه روڪڻ گهرجي. عالم امڪان مختلف جزن جو مجموعو آهي ان جي هر ذري کي ٻئي ذري سان اها ئي نسبت آهي جيڪا دين کي ڪفر سان آهي. هڪ ذري جو رخ ساڄي پاسي آهي ته ٻئي جو کاٻي پاسي آهي. هڪ ذري جو رخ مٿي آهي ته ٻئي جو هيٺ آهي. مطلب ته انهن ڌرن جي پاڻ ۾ ڪشمڪش ۽ اختلاف آهي. ڌرن جو اختلاف الله تعاليٰ جي مختلف اسمن ۽ صفتن جو مظهر هئڻ جي ڪري آهي. جڏهن مقام فنا حاصل ٿيندو آهي ته اهو اختلاف طبعي انهيءَ ذري ڏانهن منسوب ڪو نه رهندو آهي. ذري جي محو ٿيڻ کانپوءِ ان جا افعال سج ڏانهن منسوب ٿيندا. جيئن ته هينئر ان جي جنگ طبعي نه آهي پر من الله آهي ته ان جي جنگ خدا جي جنگ آهي. فنا کانپوءِ ذري جو هر سڪون ۽ حرڪت ان جو پنهنجو نه آهي پر من جانب الله آهي. جيڪو فنا جي مقام کي ڪونه پهتو آهي ان جا افعال خود ان ڏانهن منسوب آهن، الله تعاليٰ ڏانهن منسوب نه ڪرڻ گهرجن، ٻڌاڪ نه هئڻ گهرجن. فاني جو هر ڪم خدا ڏانهن منسوب آهي. حديث شريف آهي ته انسان جي دل الله جي ٻن آڱرين وچ ۾ آهي اهو جهڙي طرح چاهيندو آهي ان کي ڦيرائيندو آهي، انهي ڪري اسان جا افعال خدا ڏانهن منسوب آهن. عالم جي جزن ۾ جنگ طبعي يعني جزن ۾ آثار ۽ طبيعتن جو اختلاف، جنگ فعلي يعني افعالن ۽ خواص جو اختلاف، جنگ قولِي يعني اقوالن جو پاڻ ۾ اختلاف خوفناڪ جنگ آهي. ان جو سبب هي آهي ته فاني دنيا جو قيام ئي جنگ تي آهي. عناصر جي پاڻ ۾ جنگ تي غور ڪرڻ سان هيءَ ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته دنيا جي ڇت چئن متضاد عنصرن تي قائم آهي. پاڻي باهه کي فنا ڪري ڇڏيندو آهي. جڏهن ته مخلوق جو بنياد ئي مختلف عنصرن تي آهي، تڏهن مخلوق پاڻ ۾ مختلف آهي. مختلف شين ۾ ئي اختلاف نه آهي پر هر شيءِ جي احوال ۾ به اختلاف آهي. جڏهن خود انسان جا احوال پاڻ ۾ مختلف آهن ته پوءِ ٻين سان ڪيئن متفق ٿي سگهي ٿو. انسان جا احوال هڪ ٻئي سان برسرِ پيڪار آهن. جيڪڏهن انسان پنهنجي احوالن تي نظر رکي ته ٻين سان جنگ ڪرڻ ۾ مشغول نه ٿئي. جيڪڏهن خدا ڪنهن کي صلح جي يڪ رنگ جهان ۾ پهچائي ڇڏي ته بيشڪ اهو اختلاف کان بچي سگهي ٿو. عالم آخرت جي ترڪيب اضداد سان نه آهي انهي ڪري ان ۾ بقا آهي. عالم دنيا جو فنا ٿيڻ اضداد جي ترڪيب جي ڪري آهي. عالم آخرت ۾ نه سج جي گرمي

هوندي ۽ نه سياري جي سردي، عالم آخرت اصل مقصود آهي. عالم شهود ۾ عالم آخرت ئي متصرف آهي. اهو ئي بي رنگ جهان هتي اچي ڪري رنگ حاصل ڪندو آهي ۽ اهي ئي شيون جن ۾ اتي صلح هئي هتي اچي جنگ اختيار ڪنديون آهن. عالم آخرت ۾ وصل آهي ۽ عالم دنيا ۾ حجر ۽ فراق آهي. حجر ۽ فراق جو اصل وصل هوندو آهي. عالم دنيا جو پاڻ ۾ جيڪو اختلاف ۽ اتحاد آهي ان جو سبب هي آهي ته هن جهان جو بنياد اضداد تي آهي ۽ جيئن ته هنن شين ۾ روح به آهي جيڪو هن عالم اضداد مان نه آهي ان جي ڪري پاڻ ۾ اتحاد پيدا ٿيندو آهي. روح جي تقاضا اختلاف نه آهي. ان ۾ ڪبريائي اخلاق آهي جيڪو اتحاد پيدا ڪندو آهي. رسولن جا جهاد شر کي ختم ڪرڻ جي لاءِ هئا انهيءَ ڪري اهي جنگيون صلح جا اصول آهن. اهڙي جنگ حقيقت ۾ قتني کي ختم ڪرڻ جي لاءِ آهي ۽ اها جنگ پنهنجي ذات لاءِ نه آهي پر خدا جي آهي. اهڙي طرح جي جنگ ڪرڻ وارو پنهي جهان ۾ غالب رهندو آهي. انهن جنگين جون فضيلتون جيڪي معيت حق سان هونديون آهن درياءُ ناپيدا ڪنار آهن. جيڪڏهن انهن جي پوري فضيلت نٿي بيان ڪري سگهجي ته بقدر ضرورت بيان ضروري آهي مَا لَيْدَرْكَ كُفَّهٖ، لَا يَتْرُكُ كُفَّهٖ، جنهن شيءِ جو ڪل حاصل نه ڪري سگهجي ان کي پورو نه ڇڏي ڏبو آهي. جيڪڏهن اهو مقصد حاصل ڪرڻ آهي ته مثنويءَ جو سير ڪر ۽ ان جي معنائن تي غور ڪر، درياءُ جيڪو ڪڪن ۾ لڪو پيو آهي جڏهن هوا ان جي ڪڪن کي هٽائيندي آهي تڏهن درياءُ جي يڪ رنگي نظر ايندي آهي، اهو ئي حال مثنويءَ جو آهي. الفاظن کي هٽائي معنيٰ تي غور ڪيو وڃي ته حقيقت واضح ٿيندي. گاهه هٽائڻ کانپوءِ درياءُ ۾ مرجان جون شاخون نظر اينديون. ڪنهن مضمون جي لاءِ حرف بمنزل گاهه جي آهن. غور ڪرڻ کانپوءِ چوڻ وارو ۽ ٻڌڻ وارو ۽ حرف سڀ حقيقت بڻجي ويندا آهن. ان جو مثال اهڙو آهي جيئن ماني ڏيڻ وارو ۽ ماني کائڻ وارو ۽ ماني پنهنجون صورتون ختم ڪرڻ کانپوءِ سڀ مٽي بڻجي ويندا آهن. اهي ئي شيون روح بڻجي وينديون پر هر روح جو مقام جدا آهي. جسم فاني آهي ۽ روح باقي آهي، ان جي بقا جو انڪار نه ڪرڻ گهرجي. صورت جي فنا ٿيڻ کانپوءِ روح هميشه جي لاءِ صورت کان جدا ڪونه ٿيندو آهي. الله تعاليٰ ان کي مختلف صورتون عنايت ڪندو آهي: ڪڏهن روح جي مصور هجڻ جو حڪم ٿيندو آهي. ڪڏهن مجرد هئڻ جو حڪم ٿيندو آهي ته لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ ... (الاعراف: 54) هن آيت ۾ خلق مان صورت ۽ امر مان روح مراد آهي. جسم جيئن ته مادي آهي انهي ڪري بارگاه مان ٻاهر آهي ۽ روح جيئن ته مجرد آهي انهي ڪري ان جو مرتبو بارگاه اندر آهي. جڏهن خدا روح کي مصور ڪرڻ چاهيندو آهي ان کي حڪم ڏيندو آهي ته جسم جي سواري تي سوار ٿي وڃ. جڏهن وري ان کي جسم کان جدا ڪندو آهي تڏهن ان کي حڪم ڏيندو آهي ته پنهنجي سواري تان لهي اچ، هاڻي اها ڳالهه عوام جي ذهن کان پري ٿي وئي آهي، انهي ڪري ان کي ختم ڪيو وڃي. روح جي جسم ۾ اچڻ ۽ وڃڻ جي پوري ڪيفيت عوام جي عقل کان مٿاهين آهي، الله تعاليٰ معنائن جي صوفن جو باغ پيدا فرمائيندو آهي ۽ انهن کي حرفن جي ڪڪر ۾ پوشيده ڪندو آهي ۽ ماڻهن کي فقط خوشبوءِ پهچندي آهي. جڏهن اسرارن جي خوشبوءِ پهچي تڏهن انهن جي ذريعي اصل تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪر، خوشبوءِ جي حفاظت ڪر ۽ پنهنجو پاڻ کي زڪام کان بچاءُ، جيڪو عوام جي خلط ملط سان پيدا ٿيو آهي. عوام جي صحبت روحاني مرض پيدا ڪندي آهي. عوام جي صحبت سان جسم ڍرو ٿي ويندو آهي. جڏهن اهڙي صورت هجي ته ڪنهن ڪامل جي صحبت اختيار ڪر. سج جي گرمي سان برف ڳري ويندي آهي، عارفن جي صحبت اهڙو سج آهي جنهن جو اڀرڻ ۽ لهڻ سان تعلق نه آهي. اهو سج نجوم کي چوندو آهي ته تو ستارن کي پنهنجو قبلو ڇو بڻايو آهي؟ حضرت ابراهيم عليه السلام چيو هو ته، ”آئون انهن لهڻ وارن ستارن کي پسند نٿو ڪريان.“ (الانعام: 76) نجوم جي چرچن واري گاهه مان ناخوش ٿيندو آهي. نجوم کي هن ڳالهه جو به منڪر آهي ته قيامت ۾ سج کي بي نور ڪيو ويندو ۽ تارا ٽٽي ويندا. بيشڪ علم نجوم مان فائدا آهن پر ستارن کي موثر حقيقي سمجهڻ غلطي آهي. جيئن ماني مان نفعو آهن پر ان جو غلط استعمال هلاڪ

ڪندو آهي. زهره ستاري ۾ پاڻي کان وڌيڪ تائير نه آهي. پاڻيءَ جو غلط استعمال به بربادي جو سبب آهي. ستاري جي محبت نجوم جي دل سان ڳنڍجي ويئي آهي ۽ نصيحت مٿي تان مٽي ويندي آهي. منڪر تي اسان جي نصيحت اثر نٿي ڪري. ها جيڪڏهن خدا ان جا ڪن کولي ڇڏي ته نصيحت اثر ڪرڻ لڳندي. خدائي نصيحت ستاري وانگر آهي جيڪا خدا جي حڪم سان ئي موثر بڻبي آهي. دوست جي نصيحت ان تي اثر ڪندي آهي جيڪو وحي جو مشتاق آهي. انسانن کي طرف واري تاري کي ڇڏي ٻي طرف تاري يعني دوست جي نصيحت ڏانهن رجوع ڪرڻ گهرجي تان ته هلاڪت کان بچي سگهي. اهي ٻي طرف ستارا ايتري قدر روشن آهن جو سج انهن جي شعائن کان چمڙي وانگر منهن لڪائي ٿو. ان ستاري جا ست ئي آسمان غلام آهن. چنڊ ان جي اڳيان جهڪو جهيٽو نظر ۾ ايندو آهي. زهره ستارو ان جو ٻڌو ٻانهو آهي. مشتري ان تي جان قربان ڪري ٿو، زحل ان جا هٿ چمي ٿو پر پنهنجو پاڻ کي ان فضيلت جو مستحق نٿو سمجهي. مريخ جيڪو جلادِ فلڪ آهي تنهن هن جي خدمت ۾ پنهنجا هٿ پير زخمي ڪيا آهن. عطارد جيڪو دبیرِ فلڪ آهي ان هن جي تعريف ۾ سوين قلم ٽوڙي ڇڏيا آهن. ستارا نجوم جي ۽ تي ملامت ڪن ٿا ته تو روح يعني ٻي طرف ستاري کي ڇڏي اسان سان چو تعلق پيدا ڪيو آهي. اهي محدود آهن ۽ هو لامحدود آهي. روح لامڪاني شيءِ آهي اهو ڪنهن مڪان ۾ محدود رهي نٿو سگهي. روح جا مثال محض ڪمزور عقل وارن کي سمجهائڻ لاءِ بيان ڪيا وڃن ٿا پر اها شيءِ روح جي مثل نه هوندي آهي جيڪا سڀني وصفن ۾ شريڪ هجي بلڪه مثال ۽ مثال هوندي آهي. تن پرور روح جي اوسر کان غافل هوندا آهن، انهن کي فقط عقل معاش حاصل آهي. عقل معاد (آخرت جي ڪٽڪي) کان اهي بلڪل محروم آهن. غلط دعوائن ۾ وڏي حيثيت جا مالڪ آهن پر تقويٰ جي اعتبار کان انهن جي ڪا حيثيت نه آهي. وڏائي ۾ اهو هڪ دنيا معلوم ٿيندو آهي ۽ وفا جي وقت دنيا وانگر بي وفا معلوم ٿيندو آهي. خودبيني جي وقت دنيا ۾ ڪونه سمائبو آهي ۽ گلي ۽ معدي جي لذت جي وقت مانيءَ وانگر گم ٿي ويندو آهي. انسان جڏهن نيڪ خصلت بنجي ويندو آهي ته ان جون برائون پلاين ۾ تبديل ٿي وينديون آهن. خودي خراب شيءِ آهي پر جڏهن ان جو تعلق روح سان ٿي وڃي ته سٺي ٿي ويندي آهي. جڏهن جمادِ نبات جو جز بنجي ويندو آهي تڏهن فضيلت حاصل ڪندو آهي. جيڪو ٻوٽو روح سان تعلق پيدا ڪري ويندو آهي ان ۾ وڌيڪ فضيلت حاصل ٿي ويندي آهي. جڏهن روح پنهنجو تعلق روح الارواح سان ڪندو آهي تڏهن ان کي لازوال زندگي حاصل ٿيندي آهي.

هڪ شخص جو واعظيءَ کان پڇڻ ته پڪي جو ڪهڙو عضوو وڌيڪ شريف آهي

واعظي را گفت روزے سائے

ڪاے تو نبر را سنی تر قابله

ترجمو: ”هڪڙي ڏينهن هڪ سوال ڪرڻ واري ڪنهن واعظ کي چيو ته اي جناب! توهان منبر جي اعليٰ درجي جا قابل آهيو.“

منهنجو هڪ، وال آهي ته قلعي جي ديوار تي هڪ پڪي ويٺو آهي؛ ٻڌايو ته ان جي پڇ ۽ مٿي مان ڪهڙو عضوو پلو آهي؟ واعظ چيو ته جيڪڏهن ان جو منهن شهر ڏانهن ۽ پُچ ڳوٺ ڏانهن آهي ته ان وقت ان جو منهن پُچ کان بهتر آهي ۽ جيڪڏهن پُچ شهر ڏانهن ۽ منهن ڳوٺ ڏانهن آهي ته ان جي پُچ تان قربان ٿي ۽ ان جي چهرې کان پُچ، پڪي پرن سان اڪيري ڏانهن پرواز ڪندو آهي. اي ماڻهوي! انسان جو پر همت آهي. عاشق جي افعالن تي نظر نه ڪر پر ان جي همت کي ڏس جيڪا بهر حال قابل تعريف آهي. باز جيڪڏهن ڪوئي جو شڪار ڪري ته ذليل آهي. جيڪڏهن چيرو بادشاهه ڏانهن ڏسي ته شريف آهي. جيڪو شينهن مٿل گڏه جو شڪار ڪري اهو ڪٿو آهي ۽ جيڪڏهن ڪٿو چيتي جو شڪار ڪري ته اهو شينهن آهي. انسان جنهن جي سرشت مٽيءَ ۽ پاڻيءَ مان آهي پر همت جي ڪري آسمان ۽

ستارن کان بلند آهي. قرآن شريف ۾ انسان جي فضيلت جو اعتراف آهي. اها انسان جي فضيلت ان جي بلند همت جي ڪري آهي. انساني خصوصيتون جيڪي آسمان ۽ زمين کي حاصل نه آهن اهي محض ان جي بلند همت جي ڪري آهن. ساهه جي خاصيت هيءَ آهي ته اهو بري ۽ پلي کي سڃاڻندو آهي، احسان سان خوش ۽ نقصان سان غمگين ٿيندو آهي. جڏهن ساهه جون اهي خاصيتون آهن ته جيڪو وڌيڪ باخبر هوندو اهو مڪمل جان هوندو ۽ جيڪو زياده باخبر هوندو ان جي جان زياده قوي هوندي. بي جان دانش ۽ عقل کان خالي هوندو آهي. جيڪڏهن طبيعت ۾ علم ۽ احساس جو مادو نه آهي ته اهو روح بمنزل جماد جي سمجهيو ويندو. اهو روح جيڪو مُدَبَّر بدن آهي اهو الله جي صفتن جو مظهر آهي ۽ جان جي جان جيڪا علوم ۽ معارف سان مُتَصِف ٿي ويندي آهي اها مظهر ذات حق ٿي ويندي آهي. ملائڪه مُجَسَّم عقل ۽ جان هئا پر اهي حضرت آدم عليه السلام جي روح جا اهڙي طرح تابع ٿي ويا جهڙي طرح جسم روح جو تابع آهي. شيطان ان روح سان رابطو منقطع ڪيو تنهنڪري مُردہ عضوو بنجي رهجي ويو. جيڪو عضوو ٿئي ويندو آهي اهو روح کان خالي ٿي ويندو آهي پر شيطان جي نافرمانی سان آدم عليه السلام جي ڪمال ۾ نقص ڪونه آيو. شيطان جي نافرمانیءَ جو هڪ ٻيو راز به آهي جيڪو عوام جي اڳيان بيان نٿو ڪري سگهجي. ٻيءَ جاءِ تي مولانا اهو راز به ظاهر ڪيو آهي ۽ ٻڌايو آهي ته الله تعاليٰ جي صفت مُضَلَّ جو مظهر ضروري هو انهيءَ ڪري شيطان کي پيدا ڪيائين. خاصان خدا جي لاءِ رازن جي ڪنڊ گهڻي موجود آهي، اهي ان مان غذا حاصل ڪري رهيا آهن. عوام ان ڏانهن توجه نٿو ڪري. جيڪو شخص خالي لفظن جو شوقين آهي ان کي معنيٰ جو لطف حاصل نٿو ٿئي. هيءَ مثنوي خالي شاعري نه آهي پر اسرارن جو بيان آهي. حضرت عيسيٰ عليه السلام پنهنجي گڏهه کي به اسرارن جي تعليم ڏئي سگهيو ٿي پر گڏهه ۾ استعداد ٿي ڪونه سئي. جيڪڏهن ان جو گڏهه اسرارن ٻڌڻ جي اهليت رکي ها ته حضرت عيسيٰ عليه السلام ان کي اسرارن جي تعليم ڏئي ها. قرآن پاڪ ۾ آهي ته اَلَيْسَ مَرْخَتُمْ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ (يس-65) ”اڄ اسين انهن جي واتن تي مهر لڳائينداسون.“ بزرگ رومي رحمه الله فرمائي ٿو ته ان جي معنيٰ هي آهي ته انهن ۾ رازن کي هضم ڪرڻ جي استعداد نه آهي. جيڪڏهن اهي بي استعداد ماڻهو حضور عليه السلام جو طريقو اختيار ڪن ته ٿي سگهي ٿو ته انهن ۾ استعداد پيدا ٿي وڃي ۽ اها مهر جيڪا انهن جي ماڻهن جي واتن تي لڳل آهي اها حضور عليه السلام جي برڪت سان کلي وڃي. انهن ماڻهن جي واتن تي جيڪي تالا لڳل آهن اهي حضور عليه السلام جي برڪت سان کلي وڃن. قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته، اِنَّا فَتَحْنَا (فتح: ۱) ”بيشڪ اسان انهن جي لاءِ فتح ڪيو“ ان ۾ فقط مڪي جي فتح مراد نه آهي پر تالن جو کڻڻ به مراد آهي. حضور عليه السلام ٻنهي جهانن جا شفيع آهن. دنيا ۾ پاڻ سڳورن عليه السلام جي شفاعت سان دين جي رازن تائين رسائي ٿي آهي ۽ آخرت ۾ جنت تائين رسائي ٿيندي. دنيا بزبان حال پاڻ سڳورن عليه السلام کي چوي ٿي ته هدايت جو رستو ڏيکاريو ۽ آخرت چوندي آهي ته ديدار خداوندي ڪرايو. حضور عليه السلام دعا گهري هئي ته ”اي خدا مهنجي قوم کي هدايت ڏي اهي مون کي نٿا ڄاڻن.“ حضور عليه السلام جي دعا قبول ٿي. حضور عليه السلام کي خاتم النبيين خالي هن ڪري ڪونه چيو ويو آهي ته پاڻ سڳورن عليه السلام ڪاپوءِ ڪو نبي نه ايندو پر هن ڪري به چيو ويو آهي ته فيض رساني ۾ نه ڪو پاڻ سڳورن جهڙو ڪو ٿيو ۽ نه ڪو ٿيندو يعني جهڙي طرح پاڻ سڳورا خاتم زماني آهن اهڙي طرح پاڻ سڳورن جا ڪمالات به خاتم آهن. جڏهن ڪو استاد ڪنهن ڪاريگري ۾ انتهائي ڪمال پيدا ڪندو آهي ته چيو ويندو آهي ته اها ڪاريگري ان تي ختم آهي. حضور عليه السلام کي مُهرن جي کولڻ ۾ ان درجي جو ڪمال هو جو پاڻ سڳورن عليه السلام کي خاتم چيو ويو. حضور عليه السلام جن جي ڪلام ۾ ابي اشارا آهن جن سان مُهرن جي ڪُشادگي ٿي ڪُشادگي آهي. پاڻ سڳورن جا جانشين جيڪي پاڻ سڳورن عليه السلام جي عنصرن مان ٺهيا آهن اهي جانشين چاهي ڪهڙي به ملڪ جا هجن پاڻ سڳورن عليه السلام جا روحاني اولاد آهن. ڪنهن وڻ جو قمر جتي به لڳايو اهو ان وڻ جو ٿار آهي. شراب ڪنهن به ٿانو ۾ هجي اهو شراب ئي آهي. انهيءَ ڪري اولاد ۾ پيءُ جو اثر ٿئي آهي. سج جتان به اُڀري سج ئي آهي. انهن بزرگن جا

جيڪي عيب ڳوليندڙ آهن منهنجي هن ڪلام کان انهن کي محروم رک. جن جي دليين تي مهر لڳي وئي آهي انهن جون اڪيون بيمثال سج سان بند آهن.

پڪرين کي بگهڙ سمجهندڙ ڪڏڙي جي حڪايت

هن حڪايت جو مقصد هيءُ آهي ته جهڙي طرح اهو ڪڏڙو بنا سبب جي پڪرين کان ڊڄي ويو هو، اهڙي طرح ڪم همت ماڻهو پنهنجي دولت ۽ ظاهري ناموس جي خيال سان حق قبول ڪرڻ کان ڊڄن ٿا.

اے ضياءُ الحق حُسام الدين بيا

اے مقالِ روح و سلطانِ هُدي

ترجمو: ”اي روح جي روات ۽ هدايت جا بادشاهه ضياءُ الحق حسام الدين هلي آءِ!“

مثنوي کي ڪشادو ميدان ڏي. ان جي مثالن جي صورت کي روح ڏي تان ته ان جا حرف مجسم عقل ۽ جان بنجي وڃن يعني مثنوي جا الفاظ عالمِ غيب ڏانهن متوجه ٿي وڃن توهان جي ڪوششن سان عالمِ ارواح مان آيا آهيو. حرفن جي چار ۾ قيدي ٿي ويا آهيو. حضرت خضر عليه السلام پريشانن جي حوصله افزائي ۽ بيڪسن جي دستگيري ڪري ٿو ۽ جڏهن کان پيدا ٿيو آهي برابر زندهه آهي. اهي ٽيئي ڳالهيون حسام الدين کي حاصل ٿي وڃن. حضرت الياس عليه السلام زندهه آسمانن تي کنيو ويو آهي، آئون ماڻهن جي نظربد جي ڊپ کان توهان جا احوال بيان نه پيو ڪريان. ٻين بزرگن جي پيرايه ۾ توهان جو ذڪر ڪريان ٿو. ماڻهن جي نظر بد الله جي عشق کان به منع بڻبي آهي. ابوطالب ماڻهن جي طعن ۽ تشنيع جي ڪري ايمان نه آندو ۽ سوچيائين ته ماڻهو اهو طعنو ڏيندا ته سرداري مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيئي. حضور صلي الله عليه وسلم فرمايو ته چاچا، آهستيگيءَ سان ڪلمو پڙه تان ته مونکي توهان جي سفارش جو حق ٿي وڃي. ابوطالب چيو ته راز، راز ڪونه رهندو مشهور ٿي ويندو. آئون هميشه عربن جي سامهون بدنام رهندس ۽ دليل ٿي ويندس. ابوطالب تي الله جي مهرباني نه ٿي ورنه اهو ڪلمو پڙهي ها. مطلب ته انسان تذبذب جي حالت ۾ عاجز ٿي ويندو آهي. اختيار جي به واڻي تي فقط انسان ئي نه پر آسمان به پريشان ٿيو. به واڻي کان هي بهتر آهي ته خدا هڪ صراطِ مستقيم جي هدايت فرمائي. جيتوڻيڪ گنهگار ۽ فرمانبردار ٻئي اسماءِ الاهي جو مظهر آهن پر تشريعاً اطاعت ڪرڻي آهي. معصيت مظهرِ قهر آهي اطاعت مظهرِ مهر آهي، انهيءَ ڪري ٻئي برابر نه آهن. قرآن پاڪ ۾ ذڪر ڪيل آهي ته ”امانت آسمانن ۽ زمينن آڏو پيش ڪئي ويئي آهي امانت برداشت ڪرڻ کان ڊڄي ويا. بزرگ رومي رحمه الله امانت مان مراد اهوئي اختيار وارو به واڻو ورتي آهي. تردد واري حالت ۾ خوف ۽ ڀلائي جي پاڻ ۾ ڪشمڪش رهندي آهي. تردد جي حالت ۾ خدا عاقبت خير سان ڪري.

اختيار ۽ ان جي اسباب جي فتني کان پناهه جي دعا

انسان هميشه اختيار جو طالب بنو آهي. بيماريءَ کان صحت هن لاءِ گهرندو آهي ته اختيار ۾ اضافو ٿئي ۽ اها اختيار جي زيادتي ئي انسان جي تباهيءَ جو سبب بنبي آهي. جيئن فرعون ۽ اڳين امتن جي واقعن مان ظاهر آهي.

اے ڪريم ذوالجلال مهراڻ

وائِم المعروف دارِ اِي جهان

ترجمو: ”اي مهربان، عظمت وارا سخي! سدائين احسان وارا، جهان کي سهاري ڏيڻ وارا.“

اي هميشه رهڻ وارا، معافي ڏيڻ وارا، بي مثال بادشاهه گهڻي خير وارا! اهو تردد (ٻڌڻ) جو گهٽجڻ ۽ وڌڻ مون کي توکان مليو، الله جي طرفان هڪ آزمائش آهي ان آزمائش جي مقام تي وڏا بهادر ناڪام ٿي ويا آهن. انسان تي

اختيار ائين وڌل آهي جيئن اُت تي پاڪوڙو. انسان جو اختيار ڪڏهن بُرائي ڏانهن جُهڪندو آهي ڪڏهن ڀلائي ڏانهن. جنت جو باغ هر ڀلائي جو نتيجو آهي. اصحاب ڪهف جو سُمهڻ خدا جي حڪم سان هو انهيءَ ڪري آهي ان غير اختياري حالت ۾ به اطاعت ۾ مصروف هئا. اسين به غير اختياري حالت ۾ اطاعت ۾ مصروف رهون. خدا ئي اصحاب ڪهف جا پاسا بدلائيندو هو. عالم ارواح ۾ انسان غير اختياري حالت ۾ هو. انسان عالم ارواح جي زندگي وساري ڇڏي آهي، ننڊ ۾ ان ڏانهن منتقل ٿي ويندو آهي. ان وقت انسان عالم شهود جي تڪليفن کان غير مڪلف ٿي ويندو آهي. ننڊ جي حالت ۾ عالم ارواح جو مزو چڪي وٺندو آهي، بيخودي ۽ بي اختياري جي لاءِ انسان شراب پيئندو آهي ۽ سرود ۽ نغم ٻڌندو آهي. سڀئي انسان محسوس ڪن ٿا ته خودي هڪ چار آهي. انهيءَ ڪري ڪو مستيءَ جي ذريعي ڪو ٻئي ڪنهن شغل جي ذريعي بي خودي اختيار ڪندو آهي. جيڪا مستي ۽ استغراق عبادت سان پيدا ٿيندي آهي ان ۾ دوار هوندو آهي. ڪنهن گناه سان پيدا ٿيل بي خودي عارضي هوندي آهي. جيڪا بي خودي عبادت ۽ اطاعت سان پيدا ٿيندي آهي ان سان مشاهدو حاصل ٿيندو آهي. ڪنهن ولي کي معراج روحاني ۽ عالم ملڪوت جو سير ان وقت ميسر ٿيندو آهي جڏهن جذب الاهي هجي ۽ خدا ان کي انهن ستارن کان بچائي جيڪي عالم ملڪوت مان ڳالهين چورائڻ وارن شيطانن کي ساڙيندا آهن. فنا کانپوءِ ئي بقا جو درجو ممڪن آهي ۽ نيستي کانپوءِ روحاني معراج حاصل ٿيندو آهي. گودڙي ۽ چيل سانڍي رکڻ مان اياز جو مقصد نياز مندي هئي، جيڪا فنا ۽ نيستي جو سبب آهي. اياز جو گودڙي ۽ چيل کي محفوظ رکڻ ۽ روزانو انهن کي ڏسڻ هن بناء تي نه هو ته هن جي نيستي ۽ فنا ناقص هئي يا کيس ڊپ هو ته هستي ۽ خودي جون وڏيون مصيبتون پيدا نه ٿي وڃن، پر ان کي نيستي جي اسبابن کي ڏسڻ في نفس پسند هو. هستي تي اياز جو ڄمي بيهڻ ايتريقدر قوي هو، جو انکي ان جي ضرورت ڪونه هئي ته هو وڌائي جي ڊپ کان ان کان ڊپ ڪري. هو هستي جي سڀني عيبن کان پاڪ ٿي چڪو هو، وڌائي ۽ نفس کي فنا ڪري چڪو هو. هي به احتمال آهي ته اهو گودڙي ۽ چيل جي زيارت ٻين جي تعليم جي لاءِ ڪندو هجي يا هي به ٿي سگهي ٿو ته هستي جي واپس اچڻ جو احتمال ڪونه هو، پر فنا جي مرتبن ۾ ڪمي آئي هئي ۽ ان جي تڪميل جي لاءِ ڪندو هجي. ان جي نيستي ڄڻ ته پارسين جي دخم ۾ بند آهي ۽ اهو چاهي ٿو ته نيستي جي خوشبو ان دخم مان سنگهي تان ته روح جي زندگي جي نسيم ۽ عيش انکي حاصل ٿي وڃي. (دخم: مجوسين جو قبرستان جيڪو تهه خاني يا هڪ مڪان جي صورت ۾ هوندو آهي، جنهن ۾ مُردن کي دفن ڪندا آهن.) يعني دخم خوشبو انهن کي حاصل ٿيندي رهي جيڪي پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري زندگي حاصل ڪري چڪا آهن. دنيا جي دولت ۽ مال فاني جي جان لاءِ مانع بڻبا آهن. اياز ان ڪيفيت کي پري ڪندو هو. هي دنيا جون روايتون سون جون زنجيرون آهن جن جي ظاهر کي ڏسي انسان انهن ۾ پنهنجو پاڻ کي قيد ڪندو آهي پر ان جي انجام کان ان کوه جي سوراخ ۾ قيد ٿي رهندو آهي. دنيا جو ظاهر ڏاڍو خوشنما آهي، پر ان ۾ زهر ڀريل آهي. مومن کي هي دنيا جو جهنم جو قيد خانو نقصان نٿو پهچائي سگهي. بهر حال جنت ان کان بهتر آهي. جڏهن ته ڪاملن جي لاءِ به دنيا کان پاسو بهتر آهي ۽ ناقصن جي لاءِ اها بلڪل تباهي جو سبب آهي.

امير زاديءَ جي عاشق غلام جي حكايت

خواجہ را بُود هندو بنده

پروریده کرده او را زنده

ترجمو: ”هڪ آقا جو هڪڙو هندي غلام هو جنهن جي هن پرورش ڪري کيس حيات رکيو هو.“

ان کي سڀئي علم ۽ هنر سيکاريائين ۽ ان جي دل ۾ هنر جي شمع روشن ڪيائين. ننڍپڻ کان ان کي ناز سان

پاليائين "ان آقا جي چانديءَ جي بدن واري هڪ چوڪري به هئي. جڏهن چوڪري بالغ ٿيڻ جي ويجهي ٿي تڏهن ان جا طلبگار وڏيون رقمون خرچ ڪرڻ لڳا، هر گهڙي ڪنهن نه ڪنهن سردار جو پيغام وارو پهتو ٿي. آقا چيو ته مال کي بقا نه آهي، ڏينهن جو اچي ٿو ته رات جو هليو وڃي ٿو. حُسن به بي اعتبار شيءِ آهي، هڪڙي ڪنڊي سان چهري جو رنگ هيڊو ٿي وڃي ٿو، سردار جو پُٽ هجڻ به معمولي ڳالهه آهي ڇاڪاڻ ته اهو مال ۽ گهوڙي تي مغرور هوندو آهي. ڪينرا رئيسن جا پُٽ آهن جيڪي پنهنجي بُرن ڪمن، شور ۽ شرم جي ڪري پيئڻ جي لاءِ عار جو سبب آهن. هُرمند به جيڪڏهن حاسد آهي ته ان کي سٺو نه سمجهه. شيطان مان عبرت وٺ، ان کي علم ته هو پر دين جو عشق ڪونه هو، شيطان آدم ۾ مٽيءَ جي صورت کان سواءِ ڪجهه ڪونه ڏنو، علم جي باريڪين سان غيب بين اڪيون نٿيون کُڻن. ظاهر بين جي نظر فقط ظاهر تي هوندي آهي، اهو باطن جي حالت ڪنهن ٻئي کان پڇندو آهي. اي عارف! تون ٻڌائڻ واري کان بي نياز آهين تون خود ڏسين ٿو، ڇاڪاڻ ته تون چمڪندڙ نور آهين. دين ۽ دنيا جي ڪاميابي تقويٰ ۽ نيڪيءَ سان حاصل ٿيندي آهي. انسان جي ڪاميابيءَ جو مدار تقويٰ تي آهي انهيءَ ڪري ان سردار نائيءَ طور هڪ متقي شخص کي پسند ڪيو جيڪو سڄي خاندان ۽ قبيلي جي لاءِ فخر هو. تڏهن عورتن چيو ته هن وٽ مال نه آهي. سرداري مستقل هجڻ جي خوبي نه آهي هن وراثيو ته اهي شيون زهد ۽ دين جي تابع آهن، جڏهن چوڪريءَ جو رشتو مشهور ٿي ويو تڏهن آقا جو غلام جيڪو گهر ۾ هو جلد بيمار ضعيف ۽ ڪمزور ٿي ويو، ان جي بيماري ڪو طبيب نه سڃاڻي سگهيو. سلجھ جي بيمار وانگر ڳرندو ويو. عقل چوي ته ان جي بيماري دل جي آهي. جسم جي دوا دل جي غم ۾ بيڪار آهي، ڇاڪاڻ ته عشق جي بيماريءَ ۾ دوا بيڪار آهي. ان ويچاري غلام پنهنجي حال جي باري ۾ ڳالهه ظاهر نه ڪئي جيتوڻيڪ وڏي تڪليف ۾ هو. هڪڙي رات مڙس زال کي چيو ته اڪيلائي ۾ غلام کان حال پڇ. تون ان جي ماءُ جي جاءِ تي آهين، ٿي سگهي ٿو ته اهو پنهنجو غم توسان ظاهر ڪري. زال جڏهن اها ڳالهه ٻڌي تڏهن ٻئي ڏينهن غلام وٽ ويئي ۽ نازن ۽ محبتن سان غلام کي ڦٽي ڏنائين، جيئن مهربان ماءُ ڪندي آهي. غلام کي ايترو ريجهايائين جو اهو چوڻ تي اچي ويو. چوڻ لڳو مونکي توهان مان اها اميد نه هئي ته توهان اجنبِي سرڪش کي چوڪري ڏيندا، اها منهنجي آقا زادي آهي ۽ آئون ڦٽيل آهيان، ڇا مون کي افسوس ڪونه ٿيندو ته اها ٻئي پاسي وڃي؟ زال کي ڪاوڙ اچي ويئي خيال ڪيائين ته ان غلام کي پٽ مٿان ڪيرائي يا ماري وجهي. اهو هندي غلام ڪير ٿيندو آهي جيڪو آقا جي چوڪريءَ جي لالچ ڪري پر عورت صبر ڪيو ۽ پنهنجو پاڻ کي قابو ڪيائين. پوءِ مڙس کي چيائين ته هيءُ عجيب ڳالهه ٻڌ، اهو ڪميٽو غلام بد ديانت آهي، اسان گمان ڪيو هو ته اهو پروسي جي لائق آهي پر هن پنهنجو حال مون کي هيئن ٻڌايو آهي.

آقا جو پنهنجي زال کي صبر جي تلقين ڪرڻ ۽ غلام لاءِ تدبير سوچڻ!

گفت خواجه صبر کن با اوگو

که ازو بریم و بدبیش بو

ترجمہ: ”آقا چيو ته صبر ڪر، کيس چئو ته اسين ان کي ڇڏائي تو کي ڏينداسين.“

پوءِ تماشو ڏس ته آئون ان کي ڪهڙي طرح دفع ڪريان ٿو، تون ان جي دل خوش ڪر ته اسان جي چوڪري توکي ئي سونهي ٿي. اڳ ۾ اسان ڪونه سمجهيو هو، هاڻي سمجهيو سون ته تون وڌيڪ مناسب آهين، اسان جي باهه اسان جي بڻيءَ ۾، ليليٰ به اسان جي ته مجنون به اسان جو، ائين چوڻ سان ان تي سٺو اثر ٿيندو ۽ غلام ٿلهو ٿي ويندو. جانور گاهه سان ٿلهو ٿيندو آهي ماڻهو عزت سان وڌندو آهي. ماڻهو ڪن جي رستي سان ٿلهو ٿيندو آهي، جانور نڙي ۽ کاڌي جي رستي سان مچندو آهي. مطلب ته انسان پنهنجي وڏائي جون ڳالهيون ٻڌي تيار ٿيندو آهي. زال چيو ته ان ڏلت ۽

رسوائِي جي معاملي ۾ منهنجي زبان ڪيئن هلندي؟ آئون ان لاءِ اهڙي بڪواس ڪيئن ڪريان. ڀلي اهو بدديانت شيطان صفت مري وڃي. مڙس چيو ته نه، ڊپ نه ڪر ان کي تسلي ڏي شايد ان جي بيماري هلي وڃي. جڏهن عورت انکي اهو چيو تڏهن اهو ناز جي ڪري زمين تي نٿي سمايو، ٿلهو ڳاڙهو ۽ متارو ٿي پيو، گلاب جي گل وانگر ٿي پيو ۽ هزارين شڪر ادا ڪيائين. ڪيڏي مهل ائين چوي پيو ته اي بيگم! متان هي مڪر ۽ فريب نه هجي پر زال ان کي يقيني طور چيو پئي ته اسين ان ڳالهه سان ٻڌل آهيون تون هاڻي مطمئن ره. آقا جڏهن ڏٺو ته غلام ٿلهو متارو ۽ ڳاڙهو لال ٿي ويو آهي، گهمڻ ڦرڻ لڳو آهي ۽ بيماري ختم ٿي ويئي اٿس تڏهن جماعت گهرائي ۽ دعوت ڪيائين ۽ چيائين ته آئون ”فرج“ (غلام جو نالو آهي) جي شادي ڪري رهيو آهيان. سڄو مجمع فرج کي مبارڪون ڏيڻ لڳو. ايستائين جو فرج کي يقين ٿي ويو ان کان پوءِ شب عروسي لاءِ هڪڙو تنبو لڳايو ويو، جنهن ۾ هڪ چوڪر کي ميندي لڳائي ويئي. ان ڳيروءَ کي عورت وانگر سينگارايو ويو ۽ غلام کي ٻڌايو ويو ته تنهنجي شادي امير زاديءَ سان ڪري رهيا آهيون پر شادي نوجوان سان ڪري ڇڏيائون. ڪڪڙ ڏيکاري نر ڪڪڙ ڏيئي ڇڏيائونس. زنانن ڪپڙن سان چوڪر جو منهن لڪائي ڇڏيائون. اڪيلائي جي وقت ۾ فوراً بتيءَ کي وسايو ويو. غلام ان هٿي ڪٽي ڳيروءَ سان رهجي ويو. جڏهن اهو نوجوان غلام کي چنبڙيو تڏهن غلام شور ڪرڻ لڳو پر ڏهل ۽ دف جي گوڙ ۾ ان جو آواز ڪنهن نه ٻڌو. سڄ اُڀرڻ تائين اهو چوڪرو ان غلام کي ايئن جنجهوڙيندو رهيو جيئن ڪٽي سي اٿي جي پوريءَ ۾ پنهنجي غذا نه ملي ته ان کي جنجهوڙي جڳهه جڳهه تان ڦاڙيندو آهي. رسمون ادا ڪندي فرج اڌ مٿو غسل خاني ۾ ويو. غلام رنجيده حمام مان ٻاهر تنبوءَ ۾ آيو. چوڪري ڪنوار وانگر ان جي اڳيان ويهي رهي، چوڪريءَ جي ماءُ اتي ويهي رهي تان ته اهو غلام نه ڏسي هيءَ ٻي آهي ۽ رات ٻيو هو. ٿوري دير ڪاوڙ مان انکي ڏٺائين، پوءِ ٻنهي هٿن سان ان کي ڌڪو ڏنائين ۽ چوڻ لڳو ته خدا ڪري توهڙي بدڪار ڪنوار سان ڪنهن جو جوڙ نه لڳي. ڏينهن جو تنهنجو چهرو ختن (چين ۾ هڪ شهر، جنهن جو حسن مشهور آهي) جي عورت جهڙو آهي، رات جو تنهنجي شاخ گيندي جي س ۾ جهڙي سخت آهي. ڏينهن ۾ تنهنجو چهرو تاتاري عورت جهڙو آهي. رات جو تنهنجو ڪلو گڏهه جي ڪلي کان به بدتر آهي. جهڙي طرح ان غلام جي لاءِ اها ڪنوار مصيبت ثابت ٿي دنيا جي نعمتن جو به اهو ئي حال آهي. جيئن رُج ۾ پري کان پاڻي نظر ايندو آهي جڏهن ويجهو ويندين ته اها رُج هوندي. دنيا پوڙهي عورت وانگر چايلوسيءَ سان پاڻ کي جوان ڪنوار ڏيکاري ٿي. خبردار! ان کان ڌوڪو نه ڪاءُ، ان جي زهر واري ماڪي نه چڪ، تان ته تون ”فرج“ وانگر سوين مصيبتن ۾ پئجي نه وڃين پر صبر ڪر، ڇاڪاڻ ته صبر ڪشادگيءَ جي ڪنجي آهي. دنيا جو دائو ظاهر آهي ڄار لڪل آهي. شروع ۾ ان جو انعام سٺو نظر ايندو آهي.

اهو بيان ته هر ماڻهو هندي غلام وانگر ڪڏهن نه ڪڏهن دوکو کايو وڃي، جنهن کي الله بچائي!

چول به پيو ٿي بدام اے هوشيار

چند نالي در ندامت زار زار

ترجمو: ”سياڻا! جڏهن تون ڄار ۾ ڦاسندين ته پوءِ ندامت مان زار زار ڪيترو روئيندين!“

نالو ته سرداري، وزارت ۽ بادشاهي جو آهي پر ان ۾ موت، درد ۽ تڪليف لڪل آهي. غلام بنجي خدا جي زمين تي گهوڙي وانگر هل، جنازي وانگر نه ٿي جنهن کي ڪلهي تي ڪٽي هلندا آهن. جيڪڏهن ڪو ڪنهن شخص کي خواب ۾ جنازي تي مُرده ڏسي ته ان جو تعبير اهو ٿيندو آهي ته ان شخص کي ڪو وڏو مرتبو حاصل ٿيڻ وارو آهي. ان خواب جو اهو تعبير هن لاءِ آهي ته تابوت به ماڻهن جي ڪنڌ جو بار هوندو آهي ۽ وڏا ماڻهو به ٻين تي پنهنجو بوجھ وجهندا آهن. فقير ڪنهن تي بار ڪونه هوندو آهي.

حضور ﷺ جن فرمايو آهي ته جيڪڏهن خدا کان جنت چاهيو ٿا ته ڪنهن کان ڪاشيءَ نه گهرو. جڏهن ڪنهن کان نه گهرندا ته خدا جنت الماويٰ عطا ڪندو ۽ پنهنجو ديدار نصيب فرمائيندو. اهو ابو دائود شريف جي هڪ حديث جو مضمون آهي. حضور ﷺ حضرت حڪيم ابن حزام کي به اهڙي طرح جي نصيحت فرمائي هئي. اهو صحابي ڪرو ثابت ٿيو، ايستائين جو هڪڙي دفعي ڪنهن وهت تي سوار ٿيو ته سندس ساڄي هٿ مان لڪڻ ڪري پيو، ڪنهن کي ڪٽڻ لاءِ ڪونه چيائين، خود هيٺ لٿو ۽ لڪڻ ڪنيائين. پنهنجي سڀني ضرورتن جو الله تعاليٰ کان سوال ڪرڻ گهرجي. ها جيڪڏهن خدا جو حڪم هجي ته ٻين کان گهري سگهجي ٿو جيئن حضور ﷺ جن کي هوءَ توهان انهن کان صدقو وصول ڪريو. امر خداوندي کانپوءِ سوال ٿيو ته آهي. جيڪڏهن انسان ڪلماتِ ڪفر الله جي لاءِ اختيار ڪري ته اهو عين ايمان آهي. جيئن ڪن صحابين اسلام جي مدد جي لاءِ اختيار ڪيا يا جبر جي صورت ۾ ڪو مومن خداوندي حڪم سان ڪفر جا ڪلما چوي. اضطرار جي وقت مردار کائڻ نيڪي آهي. نيڪيءَ جي لاءِ ڪا برائي، برائي نه آهي. جيڪڏهن سڀ جي ڪل زخمي ٿي پوي ته به ان کي نه ڌڪار ڇاڪاڻ ته ان ۾ هزارين موتي آهن. بادشاهه جو هم مزاج بنج، جيئن باز شڪار ڪري بادشاهه جي هٿ تي اچي ويهندو آهي. انابت الي الله اختيار ڪرڻ گهرجي تان ته توکي دنيا ۾ قاسي پوءِ پڇاڙيءَ ۾ افسوس نه ڪرڻو پوي. چور کي جڏهن سزا ملندي آهي تڏهن اهو چوري جي لذت کي ڌڪا ڏيندو (پڇتائيندو) آهي. تنهنڪري چور هٿ ڪٽجڻ تي چوري کي ڌڪو ڏيندو آهي. هر خطا وار پنهنجي خطا کي اهڙي طرح ڌڪو ڏيندو آهي جهڙي طرح پرواني کي شمع ۾ سڙڻ کانپوءِ ڌڪو ملندو آهي. پر وري ان کي پُل ٿي ويندي آهي ۽ پروانو ٻيهر ان خطا جو ارتڪاب ڪرڻ لڳندو آهي. جڏهن ٻار ٿاڀڙجي ڪرندو آهي ته ان کي وندرائڻ لاءِ چئبو آهي ته لوڻ هارجي پيو (سنڌيءَ ۾ چوندا آهن ته ماکوڙي مري پيئي) پر پروانو وري نور جي لالچ ۾ شمع تي ڪرندو ۽ سڙندو آهي. پروانو شمع کي اهوئي چوندو آهي جيڪو ان غلام آقا جي چوڪريءَ کي چيو هو ته شمع تنهنجو چهرو رات جو روشن ڪرڻ واري چنڊ وانگر آهي پر دوستيءَ ۾ تون ڪوڙي ۽ ڌوڪو ڏيندڙ آهين ۽ ڪوڙن جي مڪر کي الله تعاليٰ ڪمزور ڪرڻ وارو آهي.

آيت کَلَّمَآ اَوْ قَدْ وَاَنَارَا جي تاويل

هن آيت ۾ بيان ڪيو ويو آهي ته جڏهن ڪافر الله تعاليٰ جي منشا جي خلاف مسلمانن سان جنگ ڪرڻ جو ارادو ڪن ٿا ته الله تعاليٰ انهن تي پُل طاري ڪري ڇڏيندو آهي ۽ ان لڙائي جي باهه کي وسائيندو آهي. اهو ئي حال هر انسان جو آهي. جڏهن اهو قدرت جي منشا جي خلاف ڪم ڪندو آهي ته ان تي ويسر طاري ڪئي ويندي آهي.

كَلَّمَآهُمْ اَوْ قَدْ وَاَنَارَا نَارَ الْوَعْدِ

اَطْفَأَ اللَّهُ نَارَهُمْ حَتَّىٰ انْطَفَا

ترجمو: ”جڏهن به انهن جنگ جي باهه پڙڪائي الله تعاليٰ انهن جي باهه کي وسايو ايستائين جو اها (بلڪل) اجهامي ويئي.“
پر هن پڪو ارادو ڪيو ته اي دل! هتي نه بيهه پوءِ وري پُلجي ويو، ڇاڪاڻ ته پڪي ارادي ڪرڻ وارو ڪونه هو، ڇاڪاڻ ته هن سچائي جو بچ ڪونه پوڪيو. الله تعاليٰ ان تي ان جي پُل طاري ڪري ڇڏي جيتوڻيڪ هو چقمق تي دل گسائي ٿو ان جي چٽنگ کي الله جو هٿ وسائي ڇڏي ٿو.

آيت جي معنيٰ ۽ تفسير سان لاڳاپيل قصو

رفت دزدے شب بخانه یک بزرگ
آمد و پنهان درآمد همچو گرگ

ترجمو: ”هڪڙو چور رات جو هڪڙي بزرگ جي گهر ۾ ويو. بگهڙ وانگر لڪي گهر ۾ گهڙيو.“

جيئن ته بگهڙ لڪي حملو ڪندو آهي. چور جي گهڙڻ جو آواز ٻڌي گهر جي مالڪ ڪپڙي جو ٽڪرو يا اڳڙي ڪٽي تان ته ان ۾ باهه ٻاري (اڳي باهه ائين ٻاريندا هئا) روشني ڪري ۽ ڏسي ته گهر ۾ ڪير آهي. جڏهن ڪپڙي ۾ چٽنگ ڏکي ته چور ان تي آگر رکيو وسايو ڇڏي. چور آگر پاڻيءَ سان به پُٺائي هئي تنهن ڪري باهه جلد وساميو وڃي. گهر جو مالڪ اهوئي سمجهي رهيو هو ته اها چٽنگ پاڻهي وسامي ٿي. مالڪ سمجهيو ته وٽ آلي آهي، کيس اهو محسوس ڪونه ٿيو ته چور ان کي وسائي ڇڏي ٿو.

اهڙي طرح الله تعاليٰ پنهنجي منشا خلاف ارادي کي گنهگار جي دل مان مٽائي ڇڏيندو آهي. اهو گنهگار اهو ڪونه سمجهندو آهي ته هر ڪم خداوندي تصرف سان ٿي رهيو آهي. معقولات وارو محض عقلي دليلن سان خدا جو انڪار ڪري ٿو ۽ پنهنجي بي عقلي کي نٿو سمجهي. جڏهن ته ڪوبه گهر رازي کان سواءِ نٿو ٺهي سگهي. هي دنيا جو ايتري قدر عظيم گهر ڪنهن جي ٺاهڻ کان سواءِ ڪيئن بنجي سگهي ٿو. ڪنهن لکڻ واري کان سواءِ خط جو لکجڻ غير معقول ڳالهه آهي. عاشق ڪن جي دائري کي ج سان، اک جي دائري کي ع سان ۽ منهن جي گولائي کي م سان تعبير ڪندا آهن. اهو ڪاتب جي لکڻ کان سواءِ ڪيئن ٿي سگهي ٿو. شمع جي باري ۾ هي سمجهڻ مناسب آهي ته اها ٻارڻ واري کان سواءِ روشن ٿئي يا هي سمجهڻ ته ان کي روشن ڪرڻ واري روشن ڪيو آهي. سُني دستڪاريءَ کي انڌي ڏانهن منسوب ڪرڻ بهتر آهي يا بيٺا ڪاريگر ڏانهن؟ جڏهن انسان کي معلوم ٿي ويو ته ان تي ڪا بهي طاقت مسلط آهي، ته پوءِ ان کي اطاعت ڪرڻ گهرجي. نمرود اهو بادشاهه آهي جنهن حضرت ابراهيم عليه السلام کي باهه ۾ وڌو هو. ان خدا سان جنگ ڪرڻ جي لاءِ آسمان ڏانهن تير هلا يا هئا. الله جي حڪم جي خلاف آرزو ڪرڻ به ان کان ڀڄڻ جي برابر آهي. هيءُ دنيا چار آهي. آرزو ۽ اميد ان جو داڻو آهي. حرص ۽ لالچ جي چارن مان جلد ڀڄ، جيڪڏهن تون حرص ۽ هوس ۾ مبتلا ٿي وئين ته پوءِ حرص ڇڏڻ جي حقيقت معلوم ٿيندي. ڇاڪاڻ ته تُعَرَفُ الاشياءَ بِأَضْدَادِهَا، ”شيون پنهنجي ضدن سان سُجاتيون وينديون آهن.“ تقويٰ اختيار ڪرڻ کانپوءِ انسان جي دل خود ڀلائي ڏانهن رهنمائي ڪندي آهي. حديث ۾ آهي ته اسْتَفْتِ قَلْبُكَ وَإِنْ أَفْتَاكَ الْبُفْتِييُونَ ”تون پنهنجي دل کان فتويٰ حاصل ڪر چاهي مفتي توکي فتويٰ ڏين.“ الله کي هي پسند آهي ته انسان حرص ۽ آرزو کي ختم ڪري. جڏهن خدا کان ڀڄڻ ممڪن نه آهي ته ان جي اطاعت ڪرڻ گهرجي. جڏهن تون ان فلسفي تي غور ڪندين ته توکي شرح صدر ٿي ويندو.

بادشاهه جو مانائتي طريقي سان اياز جي مرتبي کي ظاهر ڪرڻ

سلطان محمود اهڙو طريقو اختيار ڪيو جنهن سان اياز جي فضيلت ظاهر ٿي وئي ۽ ٻيا امير بهتان بازيءَ کان باز اچي ويا.

چول اميرال از حسد جوشاں شدند

عاقبت بر شاه خود طعنہ زدند

ترجمو: ”جڏهن امير حسد سان جوش ۾ ڀرجي ويا ته نيٺ انهن بادشاهه تي طعني زني ڪئي.“

اميرن شاه محمود آڏو اعتراض ڪيو ته اياز کي ٽيهن اميرن جي پگهار چوڻي ڏني وڃي. اياز کي به اوترو عقل آهي جيترو ٻين کي آهي. اها پگهار ڪپڙن لاءِ ڏني ويندي هئي. بادشاهه ٽيهن اميرن کي شڪار جي بهاني شهر کان ٻاهر وٺي ويو. بادشاهه پري کان هڪ قافلو ڏٺو. هڪڙي امير کي حڪم ڪيائين ته وڃ انهن قافلي وارن کان پڇ ته ڪهڙي شهر مان اچي رهيا آهن. امير ويو قافلي وارن کان پڇيائين ته ڪٿان کان اچي رهيا آهيو؟ قافلي وارن چيو ته ري شهر کان اچي رهيا آهيون. ٿوري دير بعد بادشاهه ان امير کان پڇيو ته اهي ڪيڏانهن ويندا؟ امير جواب نه ڏيئي

سگهيو. بادشاه ٻئي امير کي موڪليو ته تون وڃي پڇي اڄ ته ڪيڏانهن ويندا؟ امير قافلي وارن کان پڇيو ته انهن چيو ته اسين يمن وينداسون. بادشاه ان امير کي چيو ته سامان ڪهڙو اٿن؟ امير جواب نه ڏيئي سگهيو. بادشاه ٽئين امير کي موڪليو ته وڃ پڇي اڄ ته قافلو ڪهڙو سامان کڻيو وڃي پيو؟ امير آيو پڇا ڪيائين قافلي وارن چيو ته هر قسم جي شيء آهي. گهڻا ري شهر جا ٺهيل پيالا آهن. بادشاه ان امير کي چيو ته ري شهر مان ڪڏهن نڪتا هئا؟ امير حيران رهجي ويو. بادشاه چوٿين امير کي موڪليو ته وڃ پڇي اڄ ته قافلي وارن سفر ڪڏهن کان شروع ڪيو آهي؟ امير ويو. پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيس ته رجب جي اٺين تاريخ قافلو نڪتو آهي. بادشاه ان امير کان پڇيو ته انهن پيالن جو ري ۾ ڪهڙو اگه هو؟ وزير خاموش رهيو. بادشاه وري اگه پڇڻ لاءِ ٻئي امير کي موڪليو، اهڙي طرح ٽيهه امير سست ۽ ناقص نڪتا. انهن ٽيهن اميرن مان ڪو پوري ڳالهه معلوم نه ڪري سگهيو. سلطان محمود چيو ته مون هڪڙي ڏينهن اياز کي اهڙي معلومات جي لاءِ اڪيلو موڪليو هو، توهان ٽيهن ماڻهن جيڪي جواب ڏنا ان اڪيلي اهي سڀ جواب ٻڌايا.

اميرن جو جبرين وانگر شرڪ ۽ اپيل ڪرڻ ۽ سلطان محمود جو انهن کي جواب ڏيڻ

پس بگهند آل اميرال کائين فني ست

از غلته تا ست کار جہد نمت

ترجمو: ”تڏهن انهن اميرن چيو ته اهو هٽر آهي جيڪو الله تعاليٰ جي عنايتن سان آهي، ڪوشش جو معاملو نه آهي.“
اميرن چيو ته اها اياز جي هنرمندي نه پر خدا جي عطا آهي ۽ ان ۾ اسان يا هن جي ڪوشش کي ڪو دخل نه آهي. اها خدائي تقسيم آهي جو ان چنڊ کي خوبصورت چهرو عطا ڪيو ۽ گل کي خوشبوءِ عطا ڪئي. سلطان محمود چيو ته اها ڳالهه درست نه آهي، خدا ٻانهي کي به اختيار ڏنو آهي. انسان جيڪو ڪم ڪري ٿو ان ۾ سندس ڪوتاهي ۽ ڪوشش جو دخل آهي. حضرت آدم (عليه السلام) اهو ئي سمجهيو ورنه پنهنجي ڪوتاهي کي پاڻ ڏانهن منسوب نه ڪري ها پر خدا ڏانهن منسوب ڪري ها. اهڙي طرح جي ڪمن جي خدا ڏانهن نسبت ڪرڻ شيطان جو ڪم آهي. ان پنهنجي غلطيءَ کي خدا ڏانهن منسوب ڪيو ۽ چيائين ته تو مون کي گمراه ڪيو، منهنجو ڪهڙو قصور آهي. صحيح ڳالهه هيءَ آهي ته الله تعاليٰ جي قضاء قدر به حق آهي ۽ انسان جي ڪوشش به پنهنجي جڳهه تي صحيح آهي، فقط هڪ پاسي ڏسڻ شيطان جي پاڙي اک جو ڪم آهي. انسان گهڻن ئي ڪمن کي سرانجام ڏيڻ جي حوالي سان ٻڌتر ۾ هوندو آهي. جيڪڏهن کيس اختيار نه هجي ته هو ٻڌتر ۾ ڇو هجي ها، جبر جي حالت ۾ ان ٻڌتر جو سوال ئي پيدا نه ٿئي ها. جڏهن انسان کي مٿي اڏامڻ جي طاقت ٿي نه آهي ته ڪڏهن اهو مونجهارو نٿو ٿئي ته مون کي مٿي اڏامڻ ڪپي يا سمنڊ ۾ ٽپڻ گهرجي. انسان کي موصل ۽ بابل وڃڻ جو اختيار آهي جنهن ڪري هو دل من هڻي ٿو. انسان کي پنهنجي غلطيءَ جو ذميدار قضاء خداوندي کي نه بنائڻ گهرجي، پنهنجي ڏوهه جي ذميداري قضا تي اڇلائڻ ائين آهي جيئن قتل زيد ڪري ۽ بدلو عمرو کان ورتو وڃي. شراب بڪر پيئي ۽ ڪوڙا احمد کي لڳايا وڃن، الله تعاليٰ ڪڏهن به غير مجرم کي سزا نٿو ڏئي. ماڪي هڪڙو کائي ۽ ان جي اثر کان بخار ٻئي کي ٿئي، ڏينهن جو مزدوري هڪڙو ڪري ۽ ان جي اجرت رات جو ٻئي کي ڏني وڃي اهو نٿو ٿئي سگهي. ظاهري عملن جا نتيجا خود ڪرڻ واري کي حاصل ٿيندا آهن. انسان جا عمل ئي ان کي دامنگير ٿيندا جهڙي طرح ظاهري اولاد ان کي چنبرندو آهي. آخرت ۾ اعمالن کي مصور ڪيو ويندو پر عملن ۽ جزا ۾ ظاهري مشابيهت ڪونه هوندي. چوري، ڌاڙو ۽ ان جي سزا قاسيءَ ۾ ظاهري مناسبت نه آهي پر خدا دنيا ۾ انصاف قائم ڪرڻ جي لاءِ ان جي اها سزا تجويز ڪئي آهي. جڏهن انصاف قائم ڪرڻ جي لاءِ خدا اهو الهام ڪيو آهي ته پوءِ قضاء خداوندي غير مناسب جزا ۽ سزا ڪيئن ڏيئي سگهي ٿي؟ جڏهن دنيا جو

حاکم مناسب جزا ۽ سزا ڏئي ٿو ته احڪم الحاکمین لامحالہ مناسب جزا ۽ سزا ڏيندو. جڏهن تو قرض ورتو آهي ته تون ئي گروي رکندين. پنهنجو ڏوهه ڪنهن ٻئي تي نه رک ۽ ان جي بدلي جو منتظر ره. انسان جي بدعقلي ان جي تڪليف جو سبب آهي ۽ بدعقلي جو اهو خود ذميدار آهي، مقدّر ان جو ذميدار نه آهي. محض تقدير تي نظر رکڻ انسان کي ٻاڏو بنائي ڇڏيندي آهي ۽ انسان نفس کي بُرائي جو عادي ۽ ڪاهل بنائي ڇڏيندو آهي. بُرائي جي تهمت پاڻ تي رکڻ گهرجي، الله جي انصاف کي مُتهم نه بنائڻ گهرجي. خدا فرمايو آهي ته ”جيڪو هڪ ذرو عمل ڪندو ان جو نتيجو ان جي اڳيان ايندو. انسان کي نفس کان ڌوڪو نه کائڻ گهرجي. ان جي عمل جو ڌرو ڌرو علمِ الاهي آهي جهڙي طرح جسماني ڌرا ظاهري سيج ۾ چمڪندا آهن اهڙي طرح خيالات جا ذرات علمِ الاهي ۾ چمڪندا آهن. علمِ الاهي عالمِ غيب جي اسرارن مان آهي. ان ۾ عالمِ شهود ۾ غور فڪر نه ڪرڻ گهرجي. تنهنجي اختيار کان جيڪي خيالات مخفي آهن اهي سڀ علمِ الاهي ۾ ظاهر آهن.

دوڪيباز شڪاري ۽ هوشيار پکيءَ جو قصو

رفت مرنے درمیانم غرار

بود آنجا دام از بهر شکار

ترجمو: ”هڪڙو پکي باغ ۾ ويو، اُتي شڪار جي لاءِ ڄار لڳل هو.“

زمين تي چند داڻا پيل هئا ۽ شڪاري پنهنجو پاڻ کي گاهه ۾ ويڙهي لڪو ويٺو هو. ان شڪاري پنهنجو پاڻ کي لڪائڻ لاءِ بدن تي گاهه ۽ مٽي تي گلن جي ٽوپي رکي هئي ته جيئن پکي ائين نه سمجهن ته اهو شڪاري آهي. ان ڄاڻائي مان هڪڙو پکي ان ڏانهن آيو ۽ کانئس پڇيائين ته تون ڪير آهين؟ هن جهنگ جي جانورن ۽ پکين پڪڻن جي وچ ۾ تون ڪيئن ويٺو آهين. شڪاري چيو ته آئون هڪ مٽي ۽ زاهد آهيان، فقط گاهه پني تي گذارو ڪريان ٿو. جيئن ته موت هر وقت منهنجي اڳيان آهي انهي ڪري مون دنيا مان زهد اختيار ڪيو آهي. پاڙيسري جي موت کان مون کي عبرت حاصل ٿي ويئي ۽ مون پنهنجو دڪان وغيره خيرات ڪري ڇڏيو آهي. مرڻ کانپوءِ مون کي قبر ۾ اڪيلو رهڻو آهي انهي ڪري مون دنيا وارن سان تعلقات ٽوڙي ڇڏيا آهن ۽ خدا سان لئون لڳائي آهي. موت جي وقت منهن تي ڪپڙو ڏنو ويندو آهي. بهتر هي آهي ته آئون بڪواس نه ڪريان. جيڪي ماڻهو زندگي ۾ زربفت جو لباس ۽ رنگارنگي ڪپڙا پائين ٿا اهي به موت کانپوءِ ان سبيل ڪفن پائيندا آهن. انسان مٽيءَ مان پيدا ٿيو آهي ۽ ان کي مري مٽي ۾ وڃڻو آهي، انهي ڪري مٽي سان تعلق رکڻ گهرجي. انسان جو اصل رشتو چئن عنصرن سان آهي پر انسان عارضي رشتيدارن سان دل وابسته ڪندو آهي. انسان جي جسم جي پيدائش کان اڳ ان جو جسم چئن عنصرن جو ساٿي هو. انسان جو روح عالمِ نفوس ۽ عالمِ عقول جي شيءِ آهي پر اهو پنهنجي اصل کي وساري ڇڏيندو آهي. جڏهن روح پنهنجي اصل کي وساريندو آهي تڏهن ان کي عقل ۽ نفس چوندا آهن ته تو اسان کي وساري ڇڏيو آهي ۽ عارضي يارن سان رشتو جوڙيو آهي، انسان جو مثال انهن يارن جهڙو آهي جيڪي سڄو ڏينهن راند ۾ لڳا پيا هوندا آهن ۽ رات جو انهن جا مائٽ انهن کي پڪڙي گهر وٺي ويندا آهن. اهوئي حال انسان جو آهي جو ان جي روح کي ضرور پنهنجي اصل وطن ڏانهن وڃڻو آهي. ٻار راند ۾ پنهنجا ڪپڙا لاهي رکي ڇڏيندو آهي ۽ راند ۾ ايتريقدر مست ٿي ويندو آهي جو چور ان جا ڪپڙا کڻي پڇندو آهي. جڏهن رات جو ٻار گهر موٽڻ چاهيندو آهي ته ڪپڙن جي چوري جي شرمندگي کان گهر موٽڻ جي همت نه ڪندو آهي، اهوئي حال انسان جو آهي جو دنيا جي شغل ۾ پنهنجو سڀ ڪجهه وڃائي ويٺو آهي ۽ آخرت ڏانهن رخ ڪرڻ کان شرمائي ٿو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته اَعْلَمُوا أَنَّمَا الْخَلْقُ لِلَّهِ وَاللَّهُ (الحديد: 20) ”ڄاڻو ته دنيا راند روند آهي انهيءَ ڪري توهان جو حال ان ٻار جهڙو نه هجڻ گهرجي جيڪو انهيءَ راند ۾

پنهنجو سڀ ڪجهه وڃائي ويهندو آهي. “واپسي جي وقت کان پهريان پنهنجو جائزو وٺو. ان شڪاري، پکي کي چيو ته مون جهنگ ۾ تنهائي اختيار ڪئي آهي. مون ماڻهن کي ڪپڙن جو چور سمجهيو آهي. انسان غفلت ۾ اهڙي طرح ڏينهن گذاري ڇڏيندو آهي جو اڌ عمر ته مرغوبات جي تمنا ۾ گذري ويئي ۽ اڌ عمر دشمنن جي ڪاوڙ ۾ ويئي. مطلب ته آخرت جي سفر لاءِ جيڪو سامان تيار ڪرڻو هو اهو سڀ برباد ٿي ويندو آهي. واپسيءَ جو وقت ويجهو آهي، راند کي ڇڏي هلڻ جي تياري ڪرڻ گهرجي. غلطي جي تلافي جي تدبير توبه ۽ استغفار آهي. توبه جي حفاظت ضروري آهي متان ڪٿي شيطان ان کي توڙائي نه وجهي. ان شيطان چور توهان جو سامان ته چورائي ورتو آهي هاڻي اها توبه جي سواري به چورائي نه وئي.

ان شخص جو قصو جنهن جو چور پهريان دنيو ۽ پوءِ ڪپڙا به چورائي ويا!

آل کي ڇڏڻ ڏاڻا ڇڏڻ ڇڏڻ

دُڙو ڇڏڻ ڇڏڻ ڇڏڻ

ترجمو: ”هڪ شخص وٽ دنيو هو، اهو ان کي چڪيندو ويو (همراهه ۾ هو) دُني کي چور رسو وڌي ڪاهي ويو.“ اهو شخص پنهنجو دُنيو رسي ۾ ٻڌيو ڪاهيو پئي ويو، چور پويان اچي رسو وڌي دُنيو چورائي ورتو. خبر پوڻ بعد اهو شخص ان جي ڳولا ۾ پڳو. تڏهن چور هڪ ڪوه تي بيهي روئڻ لڳو ۽ دُني جي ڌڻيءَ کي چيو ته منهنجي پنج سؤ اشرفين جي ٿيلهي ڪوه ۾ ڪري پيئي آهي، جيڪڏهن ڪو ان کي ڪوه مان ڪڍي ڏي ته آئون ان کي انهن مان سؤ اشرفيون ڏيندس. اهو شخص لالچ ۾ اچي ويو ۽ ڪپڙا لاهي ڪوه ۾ لهي ويو. چور ان جا ڪپڙا به کڻي پڳو. چور دُني واري کي چيو ته جيڪڏهن تون منهنجي همياڻي ڪڍي ڏيندين ته ان جو پنجون حصو توکي ڏيندس. دُني واري دل ۾ سوچيو ته مون کي ته ڏهن دُني جي قيمت جي برابر اشرفيون ملي رهيون آهن، جيڪڏهن دُنيو ويو ته ڪهڙي پرواهه آهي مون کي ان جي بدلي ۾ اٺ ملي رهيو آهي. اهو سوچي دُني واري پنهنجا ڪپڙا لاهي رکيا ۽ ڪوه ۾ لهي ويو. چور ان جا ڪپڙا کڻي پڳو. منزل طئي ڪرڻ لاءِ ڏاڍي پخته ڪاري جي ضرورت آهي. شيطان هر گهڙي ويس بدلائي ڏوڪو ڏيندو آهي ان جي چالن کي خدائي سُچائي سگهي ٿو. بس ان کان ئي مدد وٺندا رهو.

پکيءَ جو شڪاريءَ سان رهبانيت اختيار ڪرڻ جي باري ۾ مناظرو

مُڙغ گشت خواجه در خلوت ماست

وين احمد را ترهب نيك نيست

ترجمو: ”پکيءَ چيو ته اي سائين! خلوت ۾ نه ره، حضور ﷺ جي دين ۾ رهبانيت سٺي نه آهي.“ حضور ﷺ جن رهبانيت کان منع ڪئي آهي، رهبانيت اسلامي طريقو نه آهي، انهيءَ ڪري اهو بدعت آهي. اسلام جمع ۽ جماعت ۽ امر بالمعروف ۽ نهی عن المنکر جو حڪم ڏئي ٿو. رهبانيت ان جي منافي آهي. شريعت جو حڪم آهي ته ماڻهن جي بدخلي تي صبر ڪريو ۽ ڪڪرن وانگر ماڻهن کي نفعو پهچايو. حديث شريف ۾ آهي ته ”بهترين انسان اهو آهي جيڪو ماڻهن کي نفعو پهچائي.“ پٿرن سان دوستي رکڻ پٿر جو ڪم آهي، انسان جو ڪم نه آهي. عوام سان گڏجي زندگي گذارڻ سنت آهي. حديث شريف ۾ آهي ته الْجَمَاعَةُ رَحْمَةٌ وَالْفُرْقَةُ عَذَابٌ ”جماعت رحمت آهي الڳ رهڻ عذاب آهي.“ ان چالاڪ شڪاريءَ چيو ته جماعت کي اڪيلائي تي مطلقاً فضيلت نه آهي، ڪنهن وقت گوشه تنهائي جماعت کان افضل هوندو آهي. جيڪڏهن ساڻي بُرا هجن ته تنهائي افضل ٿيندي. بي عقل انسان عقلمندن وٽ پٿر ۽ پٿر آهي. بي عقل پٿر ته ڇا بلڪه گڏهه آهي، ان سان گڏ رهڻ ائين ئي بُرو آهي جيئن تون رهبانيت

جي بُرائي ڪري رهيو آھين. اُن بي عقل انسان کي چڙ ۽ ڪاڻڻ جو فڪر آھي، اُن جي صحبت بي هنر بنائي ڇڏيندي. ان بي عقل جو مقصد جيئن ته غير حق آھي تنھن ڪري اھو بلڪل فنا ٿي ويندو، پر اھو فنا شدہ آھي. جيڪا شيءِ ٿيڻ واري آھي سمجھو ته ٿي چُڪي. قرآن شريف ۾ آھي ته كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ (التقص: 88) ”خدا کان سواءِ ھر شيءِ فنا ٿيڻ واري آھي.“ ممڪنات بمنزلہ پاڇي جي آھن ۽ پاڇو مفيد نہ آھي. ممڪنات ۽ پاڇي کان لنگھي ڪري ذاتِ باري سان واسطو قائم ڪرڻ گھرجي. غير الله فاني آھي اُن جي صحبت بُري آھي. هن فاني يار پنھنجو مقصد فانيءَ کي بنايو آھي انھيءَ ڪري خود فاني آھي. جيڪو دنيا وارن جي صحبت اختيار ڪري اھو بہ راھب آھي، ڇاڪاڻ ته اھي دنيا وارا پٿر ۽ پٿر آھن. بُرن ساٿين کان تعلق ٽوڙي الله تعاليٰ ڏانھن رجوع ڪرڻ گھرجي. بخشش جي لاءِ سون جي ڪاڻ ۾ وڃ، جھنگ جا پٿر ۽ پٿر ڪنھن راھب جي راھڙي نٿا ڪن ۽ اھي بُرا ساٿي سوين مصيبتن جو سبب آھن. پڪيءَ چيو ته انھن بُرن ساٿين سان گڏ رھڻ سان ئي نفس سان جھاد ڪرڻ ممڪن ٿي سگھندو. جيڪڏھن دشمن نہ هجي ته جھاد جي فضيلت ڪيئن حاصل ٿي سگھي ٿي. بهادر اُھا راھ اختيار ڪندو آھي جنھن تي کيس دوستن جي مدد ۽ راھڙن سان جنگ جو موقعو ملي سگھي ۽ دشمنن جي موجودگيءَ ۾ ان جي بهادريءَ جو ش ڪاٽيندي آھي. حضور ﷺ جن کي نبي السيف ”تلوار وارو نبي“ بہ چيو ويندو آھي ته پاڻ سگورن ﷺ جي امت بہ بهادر ۽ مجاہد آھي. اسلام ۾ ڪافرن سان جھاد نيڪي ۽ مصلحت آھي ۽ رھبانيت اختيار ڪرڻ ۽ غارن ۾ ويھي عبادت ڪرڻ حضرت عيسيٰ ﷺ جو دين هو. ھر مذهب ۾ وقت جي مناسبت سان احڪام ڏنا ويا آھن. شڪاريءَ چيو ته بيشڪ گوشه نشيني تي جھاد کي فضيلت آھي پر اُن شخص جي لاءِ جنھن ۾ جھاد جي طاقت هجي. شڪاريءَ چيو ته جھاد جي لاءِ طاقت ۽ مخلص ساٿي ضروري آھن. ڏاھپ انھيءَ ۾ آھي ته انسان انجام تي نظر رکي ڪم شروع ڪري. راھ جھاد لاءِ دوست جي ضرورت آھي ۽ هن زماني ۾ مخلص دوست ڪٿي آھن! پڪيءَ چيو ته جيڪڏھن پنھنجي دل ۾ صداقت هجي ته دنيا ۾ دوستن جي ڪمي نہ آھي. تون خود ٻين جو دوست بنج، پوءِ ڏس ته ڪيتري قدر دوست ملن ٿا ۽ زندگي جي راھ ۾ يار جي بيحد ضرورت آھي. شيطان کي بگھڙ سمجھ ۽ بگھڙ ھميشہ اُن پڪريءَ تي حملو ڪندو آھي جيڪا ڏن کان ڌار هجي. جيڪو شخص سنت ۽ جماعت کي ڇڏي تنھائي اختيار ڪري ٿو اھو اُن پڪريءَ وانگر آھي جيڪا خوفناڪ درندن جي جھنگ ۾ ڏن کان جُدا هجي. رستو ۽ جماعت اُن جا ساٿي آھن، انھن کان سواءِ انسان مصيبت ۾ ڦاسي ويندو آھي پر سفر جو ساٿي گولي ڦولھي بنائڻ گھرجي ۽ اھو اھڙو شخص هجڻ گھرجي جيڪو خدا جو طلبگار هجي ۽ ھمدرد هجي. اھو ساٿي عقل جو دشمن نہ هجي ۽ اھڙو نہ هجي جو موقعو ملندي تنھنجو سامان ئي کڻي وڃي ۽ اھو توسان متان اُن لاءِ نہ گڏيو هجي ته ڪٿي وجهه وٺي توکي ڦري وٺي. اُن ساٿيءَ جي مٿين ڳالھين سان ڌوڪو نہ کائج ۽ اھو ساٿي اھڙو بُزدل بہ نہ هجي جو جيڪڏھن دين ۾ ڪجهہ تڪليفون پيش اچن ته دينداري ڇڏڻ جو مشورو ڏئي. اھڙي ساٿيءَ کي دشمن سمجھ، دوست نہ ڄاڻ، ڇاڪاڻ ته اھو ٻين کي بُزدل بنائي ڇڏي ٿو. بُرو ساٿي نانگ وانگر آھي. بُزدل راھڙن آھي، جيڪو ساٿيءَ کي بي راھ ڪري ڇڏي ٿو. جيڪو شخص اھڙي ساٿيءَ کان مغلوب هجي اھو مرد نہ آھي مردانگي کان خالي بُزدل آھي. دين جي رستي کي الله تعاليٰ هن لاءِ پُر خطر بنايو آھي تان ته هلڻ وارن جي آزمائش ٿي سگھي، ان رستي جو ڊپ نيڪ ۽ بد کي اھڙي طرح جدا ڪري ڇڏي ٿو جيئن پروڻ اٿي ۽ ڇاڻ کي جدا ڪندو آھي. صحيح رستو اھو آھي جنھن تي ٻين سالڪن جي هلڻ جا نشان هجن، دوست اھو ئي آھي جنھن جو عقل تنھنجو سھارو هجي، اڪيلو سفر ڪرڻ ۾ ٿي سگھي ٿو ته احتياط جي ڪري نقصان نہ ٿئي پر نشاط ۽ خوشي جماعت سان گڏ رھڻ ۾ آھي. اڪيلائي ۾ بہ جيڪڏھن بهتر ڪم ڪرين ٿو ته تون جماعت ۾ رھي ڪري ان کان وڌيڪ بهتر ڪم ڪري سگھيندين. گڏھ جھڙو ڪثيف مزاج بہ ٻين گڏھن سان گڏ هجڻ جي ڪري تيز رفتار بنجي ويندو آھي. جيڪڏھن اڪيلو هلي ٿو ته سُست رفتاريءَ جي ڪري اُن کي وڌيڪ مار ملندي آھي. انسان کي گڏھ

مان ئي عبرت حاصل ڪرڻ گهرجي ۽ جماعت کي ترڪ نه ڪرڻ گهرجي. اڪيلو مسافر غير مطمئن رهندو آهي. ساٿين جي همراهيءَ ۾ آرام سان سفر ڪندو آهي. انبيائن به جماعت بنائڻ جي لاءِ معجزا ڏيکاريا ۽ تنهاروي اختيار ڪونه ڪئي. جيڪڏهن ديوارن جي پاڻ ۾ ياري نه هجي ۽ فقط هڪ ديوار هجي ته ان مان گهر ڪونه ٺهندو ۽ نه ان ۾ ان جا انبار لڳندا. مس ۽ قلم جي گڏجڻ سان ڪتابت ٿئي ٿي، ورنه اڪيلي مس يا رڳو قلم ڇا ٿو ڪري سگهي. تڏو ڪجيءَ جي ڦڙهن سان ٺهي ٿو ورنه هر پني کي هوا اُٿائي ڇڏي. الله تعاليٰ هر جنس کي جوڙو پيدا ڪيو آهي ۽ انهن جي اجتماع ۽ گڏجڻ سان نتيجا برآمد ٿين ٿا.

پڪي ۽ شڪاريءَ جي وچ ۾ رهبانيت ۽ اجتماعي زندگي جي افضيلت جو بحث رات گذرڻ تائين ٿيندو رهيو. پڪي ۽ شڪاريءَ جي وچ ۾ ان مسئلي تي گهڻا سوال ۽ جواب ٿيا پر جيئن ته اسان کي مثنوي ۾ ٻيا مضمون به بيان ڪرڻا آهن انهيءَ ڪري ان بحث کي مختصر ڪريون ٿا. چار ۾ ڊاڻو ڏسي پڪي بي قابو ٿي ويو ۽ شڪاريءَ کان پڇڻ لڳو ته اها ڪٿڪ ڪنهن جي آهي؟ شڪاريءَ چيو ته لاوارث يتيم ٻارن جي آهي. جيئن ته ماڻهو مون کي امانتدار سمجهن ٿا ان ڪري مون وٽ رکي وڃن ٿا. پڪيءَ چيو ته آئون بک کان مران ٿو ۽ اهڙي حالت ۾ ته مُردار به کائڻ جائز ٿي ويندو. ڇا مون کي اجازت آهي ته آئون اها ڪٿڪ کاوان. شڪاريءَ چيو ته تون خود پنهنجي باري ۾ فتويٰ ڏي ته تون مجبور آهين يا نه؟ جيڪڏهن مجبوري آهي ته به حرام کان بچڻ بهتر آهي. جيڪڏهن تون مجبوريءَ مان ڪائيندين ته پوءِ ضمان (ڏنڊ) ڏيڻو پوندو. مطلب ته پڪي ڊاڻي کائڻ تي مجبور ٿي ويو. ڊاڻو چڱندي ئي پڪي چار ۾ ڦاسي ويو ۽ پڪيءَ سورھ ياسين ۽ سورھ انعام پڙهي جنهن جو پڙهڻ مصيبت ۾ مفيد هوندو آهي پر پڪيءَ کي ڪوبه فائدو ڪونه ٿيو. جڏهن عذاب الاهي ايندو آهي تڏهن توبه مفيد نه ٿيندي آهي.

ان کان اڳ جو ڊاڻو تنهنجي لاءِ چار بنجي ۽ ڊپ جي ڪري تنهنجي لالچ ٿڌي ٿي وڃي، توبه آه و زاري عذاب ۽ موت جي چنبي کان اڳ ۾ مفيد آهي. انسان جو نفس جڏهن گناه تي مجبور ڪري ٿو تڏهن خدا ڏانهن رجوع ڪرڻ مفيد آهي. بصره (شهر جو نالو) جي تباهي کان اڳ ۾ ان جي روڪڻ مفيد آهي. تباهي کانپوءِ تدبير بيڪار آهي. بصره ۽ موصل جي تباهي مان خود انسان جي تباهي مُراد آهي. مرڻ کانپوءِ روءِ نه پر صبر ڪر. جڏهن شيطان گناه تي مجبور ڪري ان وقت گناه کان بچڻ جي تدبير مفيد آهي. قافلي جي تباهي کان اڳ ان کي بچائڻ جي تدبير مفيد آهي.

چوري ڪري سامان ڪڍي وڃڻ کانپوءِ چوڪيدار جي هاءِ گهوڙا ڪرڻ

هن قصي مان هي ٻڌائڻ مقصد آهي ته جيڪو چوڪيدار قافلي لٽجڻ کانپوءِ پنهنجو فريضو ادا ڪري ته ان جو ڪو فائدو نه آهي.

پاسانے بود در یک کارواں

حارس مال و قماش آں، مهاں

ترجمو: ”هڪڙي قافلي ۾ وڏن واپارين جي سامان ۽ مال جو محافظ هڪڙو چوڪيدار هو.“

چوڪيدار، رات جو سُهي رهيو ۽ چور سامان ڪڍي ويو. چور ايل سامان چور زمين ۾ پوري ڇڏيو. جڏهن سج اُڀريو، قافلي وارا سجاڳ ٿيا ڏٺائون ته سامان سون چاندي اٺ سڀ لٽجي ويا آهن. قافلي لٽجڻ کانپوءِ چوڪيدار هاءِ گهوڙا شروع ڪئي البت هو رات جو خاموش هو، ان ڪري ڄڻ ته اهو خود چور ٿيو. چوڪيدار چيو ته چور منهن ويڙهي آيو هو ۽ منهنجي موجودگي ۾ جلدي سامان ڪڍي ويو هليو. ماڻهن چيو اي واريءَ جا ڏڙا! تون ڇا ڪري رهيو هئين؟ تون ڪهڙي قسم جو ذليل آهين؟ چوڪيدار چيو اهي گهڻا ۽ هٿياربند هئا ۽ آئون اڪيلو هوس. قافلي وارن چيو جيڪڏهن انهن جو مقابلو نه ڪري سگهئين ته شور ڪرين ها. چوڪيدار چيو ته انهن تلوار ڏيکاري مون کي ماڻ

ڪرائي ڇڏيو. ان وقت ته آئون نه ڳالهائي سگهيس هاڻي آئون فرياد ڪري رهيو آهيان. ان وقت آئون دانهن نه ڪري سگهيس هاڻي جيتري قدر توهان چاهيو ڳوڙ ۽ شور ڪريان. جهڙي طرح قافلي ڦرجڻ کانپوءِ ان چوڪيدار جو ڳوڙ ۽ شور بيڪار هو اهڙي طرح پوري عمر برباد ڪرڻ کان پوءِ اعوذ ۽ فاتح پڙهڻ بيڪار آهي. بزرگ رومي فرمائي ٿو ته آخري عمر ۾ به غفلت کان توبه بهتر آهي. آخر عمر ۾ آه زاري ڪري وٺ ۽ دربار خداوندي ۾ عرض ڪر ته اي خدا تون قادر مطلق آهين، تنهنجي لاءِ وقت ۽ بي وقت ڪا شيءِ نه آهي. انسان جي اعتبار سان ڪنهن ڪم جو وقت گذري ويندو آهي ۽ فوت ٿي ويندو آهي خدا جي لاءِ ڪا شيءِ فوت نه ٿيندي آهي. انهي ڪري قرآن پاڪ ۾ فرمايو ويو آهي ته ”جيڪو توهان کان فوت ٿي وڃي...“ الله تعاليٰ هي ڪونه فرمايو ته مون کان جيڪي ڪجهه فوت ٿي وڃي.

پڪيءَ جو چار ۾ پنهنجي گرفتاريءَ کي زاهد جي فعل کي مڪر ۽ ڌوڪي سان وابسته ڪرڻ ۽ زاهد جو پڪيءَ کي جواب ڏيڻ

گفت آں مرغ ایں سزای آں بُود

گر فسوں ز اها ال را بشنود

ترجمو: ”پڪيءَ چيو ته هي ان جي سزا آهي جيڪو زاهدن جي مڪاريءَ کي ٻڌي.“

قاسم کانپوءِ پڪيءَ چيو ته جيڪو زاهدن جي مڪر ۾ قاسمي وڃي ان جي اها سزا آهي جيڪا مون کي ملي آهي. زاهد چيو ته پنهنجي سزا کي پنهنجي فعل سان وابسته ڪر، تو ڇو ڪم جو مال کاڌو، هي ان جي سزا آهي. پوءِ پڪي ان سزا کي پنهنجي فعل جي سزا سمجهي ڪري ان دردناڪ طريقي تي روئڻ شروع ڪيو جنهن سان شڪاري ۽ چار ڌڪي ويا. انسان جي دل ۾ متضاد خيال ايندا رهندا آهن. ڪڏهن گناهه ڏانهن لاڙو ايندو آهي ته ڪڏهن ان کان نفرت ٿيندي آهي. هاڻي ان پڪي يعني گناهه ۾ مبتلا شخص هي دعا شروع ڪئي ته اي خدا! منهنجي مٿي تي ڪرم جو هٿ رک، تنهنجي ڪرم جي هٿ هيٺان منهنجي مٿي تي راحت آهي تنهنجي ڪرم جو هٿ مون کي نعمت بخشي ٿو ۽ شڪر جي توفيق ڏي ٿو. اي خدا! منهنجي مٿي تان پنهنجو پاڇو نه هٽاءِ، آئون بيقرار آهيان ۽ تنهنجي غم ۾ منهنجي ننڊ اڏامي ويئي آهي. آئون جيتوڻيڪ نالائق آهيان پر هڪ نالائق تي ڪرم ڪرڻ سان تنهنجو ڪجهه نٿو بگڙي ۽ تو مون کي بنا ڪنهن حقداري جي پنهنجي ڪرم سان پيدا ڪيو آهي. پنهنجي مهرباني سان، تو ان تي اهڙا دروازا کوليا جو خارج جي مٿي کي ڪرم وارو ڪري ڇڏيو. حس جي نور جا ڏهه موتي کيسي ۾ وڌائي: پنج ظاهري ۽ پنج باطني، نطفو هڪ ٻي جان شيءِ آهي. پوءِ ان ۾ ڏهه ئي حواس تو پيدا ڪيا. جيڪڏهن توبه ۾ توفيق الاهي شامل نه هجي ته ان توبه جي بقا مشڪل آهي ۽ پوءِ ان توبه جو مذاق اڏايو ويندو آهي. تون توبه جون مڇون پٽي ڇڏين ٿو. توبه هڪ پاڇو آهي ۽ تون چنڊ آهين. چنڊ جي اڳيان پاڇو ڪٿي باقي رهي ٿو. اي خدا، تنهنجي قضا ۽ قدر جي ڪري منهنجا حواس ۽ دل تباهه آهي. جيستائين تون منهنجي عملن کي منظر نه ڪا، ٻين منهنجو ڪم ناقص رهندو، خدا جي توفيق کانسواءِ ڪم جو نظام درست هجڻ ته درڪنار زندگي ممڪن نه آهي. خدا جي خدائي کانسواءِ ٻانهي جو وجود ممڪن نه آهي. ڪنهن ٻلي جيڪڏهن ماڙيءَ تي شڪار پڪڙيو آهي ته اتي چڪر لڳائيندي آهي. جنهن شخص کي جنهن ڌنڌي مان فائدو ٿي چڪو آهي اهو ان ڏانهن متوجهه هوندو آهي. جن کي عالم بالا کان روحاني غذا حاصل ٿيندي آهي انهن جو توجهه عالم بالي ڏانهن رهندو آهي. اصل ڪم انهن ماڻهن جو هوندو آهي، دنيا دارن جو مثال انهن ٻارن جهڙو هوندو آهي جيڪي راند ۾ وقت وڃائي ڇڏيندا آهن. انهن دنيا دارن مان جنهن تي به هوش اچي ٿو شيطان ان کي اهڙي طرح ٻيڙي ٻيو دفعو غافل بڻائي ڇڏيندو آهي، جهڙي طرح دائي ٻار کي ٺهري سمهاري ڇڏيندي آهي. وسوسي جي دائي شيطان ان کي سمهاريندي چوندي آهي ته آرام سان سمهي رهو ته آئون ڪنهن کي موقعو نه

ڏيندس جيڪو تنهنجي آرام ۾ خلل انداز ٿئي. انسان کي گهرجي ته غفلت جي نند جي اسباب کي خود ختم ڪري ۽ اهڙي طرح سجاڳ رهي جهڙي طرح اڃايل پاڻيءَ جو آواز ٻڌي ڪري سجاڳ رهندو آهي. بزرگ عليه السلام چوي ٿو ته جهڙي طرح پاڻي جو آواز جيڪو آسمان تان نازل ٿئي ٿو اڃايلن جي غفلت کي ختم ڪري ٿو. ائون به غافلن کي اهڙي طرح سجاڳ ڪري رهيو آهيان. سالڪ کي غفلت ڇڏي مشاهدي جي لاءِ مضطرب هئڻ گهرجي ورنه اها طلب حقيقي نه ٿيندي ۽ اهو عاشق عشق جي دعويٰ ۾ ڪوڙو ٿيندو. ائون ديوانگي جي هنر تي عاشق آهيان. منهنجو عقلمنديءَ مان پيٽ ڀرجي چڪو آهي. تقدير جو راز حالت محو ۾ بيان نٿو ڪري سگهجي، عوام جي لاءِ نقصان ڪار آهي، سکر ۾ چئي سگهجي ٿو. اهو راز هي آهي ته قضاء قدر ۽ اسان جو مثال هي آهي ته منڊو هرڻ هجي ۽ شينهن شڪاري هجي ته اهو ڪٿان ٿو بچي سگهي. اهو ئي حال اسان جو آهي جو گناهن جي ڪري قضاء قدر اسان جو رستو بند ڪري ڇڏيو آهي. منڊي هرڻ جي لاءِ هن کانسواءِ ڪو چارو نه آهي ته اهو پنهنجو پاڻ کي شينهن جي حوالي ڪري. جيئن ته اهو خود کائڻ پيئڻ ۽ سمهڻ کان بي نياز آهي اسان کي به اهڙو ئي بنائي ڇڏيو آهي. الله تعاليٰ انسان کي پنهنجي اخلاق وارو بنائڻ چاهي ٿو تان ته ان جو مشاهدو حاصل ٿي سگهي. جيئن ته روح لامڪان کان غذا حاصل ڪري چڪو آهي ان ڪري ان جون نظرون اوڏانهن لڳل آهن. ٻليءَ کي جڏهن ڪنهن سوراخ مان غذا ملندي آهي ته اها اُتي ئي انتظار ۾ ويٺي رهندي آهي.

معشوق جي انتظار ۾ ججري ۾ نند ڪندڙ عاشق

هن حڪايت ۾ هي ٻڌايو ويو آهي ته ان عاشق جو عشق حقيقي نه هو انهيءَ ڪري هو سمهي رهيو ورنه عشق ۽ نند ويو آهي.

عاشق دوست در ايام پيش

پاسان عهد اندر عهد خویش

ترجمو: ”اڳئين زماني ۾ هڪڙو عاشق هو. واعدي جو پڪو هو.“

اهو عاشق پنهنجي زماني ۾ عشق جي واعدي جو پابند سمجهيو ويندو هو. اهو عاشق جو بادشاهه هو. سالن کان وٺي پنهنجي محبوب سان ملاقات جي فڪر ۾ هو. نيٺ: لوچين سي لهن. جيئن حديث شريف ۾ آهي ته ڪشادگي صبر سان ٿيندي آهي. هڪڙي ڏينهن معشوق کيس چيو ته اڄ رات ججري ۾ اچج، مون تنهنجي لاءِ قريون رديون آهن. اڌ رات تائين فلاڻي ججري ۾ ويٺو رهجان، سڌ ڪرڻ کانسواءِ ائون اچي ويندس. وصل جي اميد تي عاشق قرباني ڪئي ۽ مانيون ورهائون. اهو گرم جوشيءَ سان رات جو ان ججري ۾ ويهي رهيو. عاشق رات جي شروع ۾ معشوق جو انتظار ڪيو ۽ پوءِ سمهي رهيو. نشاني طور معشوق اچڻ کانپوءِ عاشق جي ٻانهوتي کي ڦاڙي ڇڏيو. ٻارن کي اخروٽ ڏيئي وندرايو ويندو آهي. معشوق ان عاشق کي ٻار سمجهي ان جي کيسي ۾ اخروٽ وجهي واپس هليو ويو. جڏهن صبح جو عاشق سجاڳ ٿيو ۽ پنهنجي قميص جي ٻانهن ڦاٽل ۽ کيسي ۾ اخروٽ ڏٺا. تڏهن چيائين ته معشوق سچو آهي ۽ محرومي خود منهنجي ڪري ٿيا آهي. بزرگ رومي عليه السلام پنهنجو پاڻ کي خطاب ڪري چئي ٿو ته اسين ان خواب غفلت کان محفوظ آهيون ۽ چوڪيدار وانگر ماڙيءَ تي ويهي نهارو وڃايون ٿا ۽ اسان غفلت جي اسباب کي فنا ڪري ڇڏيو آهي. بزرگ عليه السلام چوي ٿو ته اسان ديوانن کي ملامت نه ڪر ان سان مٿي ۾ سور ٿئي ٿو. ملامت ڪرڻ وارا عام طور تي فراق کان ڏيهاري عشق ڇڏڻ لاءِ چوندا آهن. ائون هجر کي آزمائي چڪو آهيان. اهو هجر ئي ته آهي جنهن ۾ منهنجي لاءِ لذت آهي. عشق جي رستي ۾ ديوانگي ۽ سوزش کان سواءِ هر شيءِ معشوق کان بي گانگي آهي. هاڻي ائون ديوانگي اختيار ڪري چڪو آهيان انهي ڪري زنجير جو حقدار آهيان پر ائون فقط معشوق جي زلف جي زنجير جو قيدي بڻجي سگهان ٿو. ان کانسواءِ سڀ زنجيرون ٽوڙي ڇڏيندس. عشق سان ذلت ۽

رسوائِي گڏ ٿي سگهن ٿيون. عاشق آبرو کان بي پرواه هوندو آهي. هاڻي منهنجو اهڙو وقت آهي جو مون کي جسماني صفتن کان غريان ٿي ڪري سراسر جان بڻجڻ گهرجي. عشق ۾ شرم ۽ حياءَ وصل کان روڪيندڙ آهي. عشق جو عجيب جادو آهي جو ان ننڊ کي اکين مان تڙي ڇڏيو آهي. عشق تڏهن خوش هوندو آهي جڏهن عاشق جو صبر ۽ قرار فنا ٿي وڃي. جيستائين آئون عشق جي باهه سان سڙي خاک نه ٿي وڃان اهو محبوب خاموش نه ٿيندو. منهنجي دل ٿي ان جو خاندان ۽ مڪان آهي ۽ ان کي جيڪڏهن ڦوڪڻ گهرين ٿو ته ڦوڪ ڏي، ان کي برو چوڻ وارو ڪير آهي. عاشق جي دل کي ساڙي ڇڏ، اها ان جي قابل آهي. دل جي سڙڻ سان جيڪا ان ۾ سوزش ٿيندي اها ئي منهنجو مقصد آهي. شمع سوزش سان ئي روشن رهندي آهي. جيڪڏهن انسان عشق کان خالي آهي ته کيس عاشقن کي ڏسي ڪري عبرت حاصل ڪرڻ گهرجي. عاشقن کي ڏس ته اهي مجنون بنيل آهن ۽ وصل لاءِ پرواني وانگر قربان ٿي رهيا آهن. انهن عاشقن جي پيڙيءَ کي ڏس ته عشق جي درياءَ ۾ ڪهڙي طرح ٻڏي رهي آهي. ڇڻ ته عشق هڪ ارڙ نانگ آهي جيڪو سيني کي گيهي رهيو آهي. عشق هڪ اهڙو ارڙ نانگ آهي جيڪو بظاهر نظر نٿو اچي پر دل کي گيهي ويندو آهي ۽ جبل جهڙي عقل کي مغلوب ڪري ڇڏيندو آهي. عقل جڏهن عشق کان باخبر ٿيندو آهي تڏهن پنهنجو سڀ ڪجهه قربان ڪري ڇڏيندو آهي. سڀ ڪجهه قربان ڪندي عقل چوندو آهي ته هاڻي اهي شيون ان محبوب تي قربان آهن جيڪو بينظير آهي، انهيءَ ڪري انهن شين جي واپسي جي ڪڏهن خواهش نه ٿيندي. مڪار عاشق جي احوال کان ڄاڻي وائي اڪيون بند ڪندو آهي ۽ چوندو آهي ته آئون انهن احوالن کي نٿو ڏسان، اهو محروم آهي. جيڪڏهن اهو عشق جي ميدان ۾ اچي وڃي ته ان کي سڀ احوال نظر اچڻ لڳن. پوءِ جن احوالن جي باري ۾ اهو چوندو هو ته آئون نٿو ڏسان انهن جي باري ۾ چوندو ته آئون ڏسان ٿو. عقل جي مستيءَ کان لنگهي عشق جي مستي تقسيم ڪرڻ وارو بنجي وڃي، عقل جا مست ته گهڻا آهن جيڪي ڦرندا گهمن ٿا. الله جي مستن مان جيڪڏهن ٻئي جهان به پرچي وڃن ته اهو انهن جي ذلت جو سبب ڪونه بڻبو، ڇاڪاڻ ته اهي سڀ ملي ڪري هڪ آهن. ان کان سواءِ خالي ڪثرت ذلت جو سبب نه آهي. دليل ته تن پرست ۽ جهنمي هوندو آهي. چنڊ جي روشنيءَ سان جيڪڏهن سڄو جهان پرچي وڃي ته ان ۾ ڪا کوٽ نه ايندي. اهڙي طرح سج جي روشنيءَ سان هي سڄو جهان پرچي وڃي ته سج جي روشني بي قدر نه آهي. مستي ۽ سکر جي انهن فضيلتن جي باوجود سالڪ کي ان کان اعليٰ مقام محو حاصل ڪرڻ گهرجي. مستي ۽ سکر به جيتوڻيڪ قيمتي شيءِ آهي پر سلوڪ جي ميدان ۾ ان کان به بهتر مقام آهي ۽ اهو ”محو“ آهي. سکر جو مقام ابرارن جو آهي ۽ محو جو مقام مقربين جو آهي. ادنيٰ درجي جو مقرب اعليٰ درجي جي ابرار کان افضل آهي. حضرت اسرافيل عليه السلام قيامت ۾ الله تعاليٰ جي حڪم سان صور ڦوڪيندو ته مرده زنده ٿي ويندا. جيڪو سالڪ مقام ”محو“ ۾ هوندو آهي اهو به الله تعاليٰ کان فيض حاصل ڪندو آهي ۽ ٻين کي فيض پهچائيندو آهي. سکر جي حالت حيرت جي حالت هوندي آهي. ان ۾ اهو بي اصل ڳالهيون ڪندو آهي ۽ هر معاملي ۾ لاعلمي جو اظهار ڪندو. سکر جي حالت ۾ جيڪو لاعلمي جو اظهار ڪندو آهي ان مان مقصد ان ذات ڏانهن اشارو آهي جنهن کي اهو ڄاڻي ٿو. انڪار ڪنهن شيءِ جي اقرار جي تمهيد هوندو آهي، انهي ڪري تمهيد کي ڇڏي مقصد تي اچو. ”لااله“ ۾ نفي آهي ”لااله“ جي اثبات لاءِ ته ”لااله“ تي پهچڻ گهرجي. ”نست“ کي ڇڏي ”هست“ جي جستجو ڪرڻ گهرجي. جهڙي طرح مست ترڪ ۽ گوبي جي قصي ۾ ذڪر ڪيل آهي.

هڪ مخمور ترڪ امير جو گوبي کان شراب گهرڻ ۽ ان حوالي سان هڪ حديث ۽ آيت جو تفسير

مے در خم اسرار ازاں می جوشد

تاہر کہ مجرد ست ازاں می نوشد

ترجمو: ”راز جي مٿ ۾ شراب هن لاءِ جوش ڪري ٿو تان ته جيڪو مجرّد آهي اهو اُن کي پيئي.“

انجي ترڪي سحر آگاه شد

وز خمار خمر مطرب خواه شد

ترجمو: ”هڪ عجمي ترڪ صبح جو سجاڳ ٿيو ۽ شراب جي خمار جي ڪري گوپي جو خواهش مند ٿيو.“

هڪ ترڪ سردار جڏهن صبح جو سجاڳ ٿيو ته اُن تي خمار جي ڪيفيت طاري هئي. هن گوپي کي گهرايو.

شيخ جي توجه وڌيڪ سُڪر جو سبب بنبي آهي. مطلب ته سُڪر جي ڪيفيت شيخ ڏانهن متوجه ڪندي آهي ۽ شراب

قوال ڏانهن ڇڪيندو آهي. هتي بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ گوپي ۽ شيخ ٻنهي لاءِ مطرب جو لفظ استعمال ڪيو آهي. جيئن

هن کان اڳ ۾ قصي ۾ گذري چڪو آهي ته هڪ بادشاهه جا ٻه وزير حسن نالي وارا هئا پر انهن ٻنهي ۾ وڏو فرق هو.

انهن ٻنهي ۾ محض لفظي مشابهت آهي پر آسمان ۽ ريسمان وانگر ٻنهي ۾ وڏو فرق آهي. لفظي اشتراڪ ماڻهن جي

گمراهي جو سبب بنبو آهي. مومن ۽ ڪافر ۾ به جسم هڪ جهڙو آهي. خالي جسم کي نه ڏسڻ گهرجي پر اُن جي

اندروني حالت پيش نظر رکڻ گهرجي. مومن جو جسم ايمان سان لبريز آهي جيڪو آب حيات آهي ۽ ڪافر جو

جسم ڪفر سان ڀريل آهي جيڪو زهر آهي. هاڻي جيڪڏهن ٻنهي جي باطن تي نظر رکندا ته توهان بادشاهه آهيو،

ورنه گمراه ٿي ويندا. لفظن کي بمنزل جسم ۽ معنائن کي بمنزل روح جي سمجهو. جسماني اک جسم کي ڏسي ٿي،

روحاني اک روح کي ڏسندي آهي. مثنوي جو به اهو ئي حال آهي ته جيڪو شخص اُن جي حڪايتن جي خالي لفظن

کي ڏسندو اهو اُن کان بد عقيدة ٿي ويندو ۽ جيڪو حڪايتن جي معنائن ۽ مقصدن تي غور ڪندو اهو اُن مان مستفيد

ٿيندو. قرآن جي باري ۾ به اهو فرمايو ويو آهي ته ڪن کي هدايت ٿيندي آهي ۽ ڪي گمراه ٿيندا آهن. جڏهن ڪو

عارف شراب جو لفظ ڳالهائيندو آهي ته اُن مان اهو حقير ۽ ظاهري شراب مراد ڪونه هوندو آهي پر معرفت جو شراب

مراد هوندي آهي. جيڪو شخص خالي دنياوي شراب کي ڄاڻي ٿو اهو شراب جي لفظ مان شراب محبت ڪيئن ٿو

سمجهي سگهي؟ شراب ۽ ڳاڻڻ ٻئي ان باري ۾ برابر آهن جو انهن مان هر هڪ ٻئي تائين پهچائي ٿو. مخمور گوپي

مان غذا حاصل ڪندو آهي، گوپو اُن کي شراب خاني تائين وٺي ويندو آهي. ميدانِ عشق جي ابتدا ڳاڻڻ آهي ۽ اُن

جي انتها شراب آهي. دل گوپي جي ڪنٽرول ۾ هوندي آهي. انسان جي دماغ ۾ جيڪو خيال هوندو آهي اهو لفظن

کي اُن ڏانهن وٺي ويندو آهي. جيڪڏهن دماغ ۾ ٿوري به صحيح ڳالهه هوندي آهي ته اهو انهن لفظن کانپوءِ غلطيءَ

سان بدلجي ويندو آهي. جيڪڏهن مٿي ۾ صفرا آهي ۽ سودا جي غلبي سان سودا بنجي وڃي آهي ته سودا ۽ صفرا

ٻئي بيهوشيءَ جو سبب بنجي وينديون ۽ پوءِ سبب ۽ مسبب ٻئي هڪ تائين ڪندا. جڏهن اُن ترڪ ڳاڻڻ جي خوشي ۽

خمار جي تڪليف محسوس ڪئي تڏهن اُن گوپن کي سجاڳ ڪيو ۽ گوپن شعر ڳاڻڻ شروع ڪيا؛ ائون تو کي نٿو

ڏسان مون کي پيالو عطا ڪر. انسان قُرب جي باوجود پنهنجي جهري کي خود نٿو ڏسي. انتهائي قُرب اشتباه جو

سبب ٿيندو آهي. انسان جو عقل انسان کي ڪيترو ويجهو آهي پر اهو اُن کي به نٿو ڏسي. ائون تو کي ”يا“ جي لفظ

سان هن لاءِ سڏيان ٿو ته رقيب اهو نه سمجهي سگهن ته تون مون کي قريب آهين.

هڪ نابينا جو حضور جن جي گهر ۾ اچڻ ۽ بيبي عائشہ رضي اللہ عنہا جو اُن کان پردو ڪرڻ

اندر آمد پيش پيغمبر ضرر

ڪا لاءِ نوا بخش تنور هر خمير

ترجمو: ”پيغمبر ﷺ جي اڳيان هڪ نابين آيو (۽ چوڻ لڳو) اي تنور جي هر قسم جي خمير مان توشو بخش وارا!“

جڏهن اهو نابين دروازي مان آيو ته جلد پردي ڪرڻ جي لاءِ بي بي عائشه اُٿي رواني ٿي، ڇاڪاڻ ته اها پاڪ بي بي غيور رسول ﷺ جي غيرت کان واقف هئي. جيڪو شخص زياده حسين هوندو آهي ان ۾ رشڪ جو مادو زياده هوندو آهي. ڇاڪاڻ ته رشڪ ۽ سڌ ناز جي پيداوار آهي ۽ ناز وڌيڪ حسين ۾ وڌيڪ هوندو آهي. جڏهن عورت پوڙهي ٿي وڃي ته ان ۾ نه ناز رهندو آهي نه رشڪ، اها خود مڙس کي پانهي مهيا ڪندي آهي تان ته ان سان هم صحبت ٿي سگهي. جڏهن ته حضور حسن ۾ سڀني کان وڌيڪ هئا ۽ خداوندي نور سندن مددگار هو ته پاڻ سگورن ﷺ کي ناز به هو ۽ رشڪ به. حضور ﷺ کي پنهنجي حسن ۽ جمال جي بنياد تي هي چوڻ جو حق آهي ته مون پنهنجي حسن جي دعويٰ جو بال زحل تي اڇلائي ڇڏيو آهي، انهيءَ ڪري ڪنهن حسين کي حسن جي نمائش جو حق نه آهي. هاڻي جيتري قدر حسين آهن اهي سڀ پنهنجي حسن کي پنهنجي حسن ۾ گم ڪن، ورنه رُسوا ۽ خوار ٿي ويندا. ائون ڪڏهن بظاهر روپوش ٿي ويندو آهيان تان ته ٻيا حسين پنهنجي حسن جو مظاهرو ڪري سگهن. سج جيتوڻيڪ دنيا مان غائب نٿو ٿئي البت ڪن پاسن کان ان جي روپوشي ٿي ويندي آهي تان ته چمڙا به ڪجهه اڏامي سگهن. نشي جا چار درجا آهن: سرخوش، تردهماغ، شير مست ۽ خراب. مشهور آهي ته مور پرن کي ڏسي خوش ٿيندو آهي ۽ نچندو آهي ۽ پير جيئن ته سندس باقي حسن جي پيٽ ۾ ايندا هوندا آهن، سو انهن کي ڏسي رنجيده ٿيندو آهي. انسان کي به گهرجي ته جڏهن ان ۾ تڪبر جي ڪيفيت پيدا ٿئي ته پنهنجي برائين تي نظر ڪري. جهڙي طرح اياز پنهنجي تڪبر جو علاج پنهنجو ڇميل محفوظ رکي ڪيو هو، تيئن سج وري صبح جو اڀرندو آهي تان ته تارا تڪبر جي ڪري دوزخي نه بڻجن.

حضور ﷺ جن جو حضرت عائشه رضی اللہ عنہا کان سوال ته توکي اندي کان لڪڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟

گفت پیغمبرِ برائے امتحان

اُونی بند ترا کم شونہاں

ترجمو: ”امتحان لاءِ پيغمبر ﷺ فرمايو ته اهو توکي نٿو ڏسي. تون نه لڪ!“

حضرت عائشه هٿ سان اشارو ڪيو تان ته غير مرد سندس آواز نه ٻڌي. حضرت عائشه عرض ڪيو اهو ته ڪونه ٿو ڏسي پر ائون ته هن کي ڏسان ٿي ۽ غير مرد تي پنهنجي نگاهه پوڻ توهان جي غيرت جي منافي آهي. عقل کي روح جي حسن تي غيرت آهي ڇاڪاڻ ته اهو روح جي حقيقت کي ظاهر نٿو ڪري. خالي تشبهن سان ان کي سمجهائيندو آهي. عقل کي خطاب آهي ته تون اهڙين شين کي چو لڪائيندو آهين جنهن جو نور خود ان لاءِ حجاب آهي. سج پردي کانسواءِ ڦري ٿو. نور جي زيادتي جي ڪري ڪو ان کي نظر ڪري ڏسي نٿو سگهي. جنهن جي جهان گردي مشهور آهي تون ان کي چو لڪائين ٿي. ڪو ڏسي سگهي يا نه ڏسي. رشڪ جي تقاضا هيءَ هوندي آهي ته عاشق محبوب کي خود پنهنجو پاڻ کان لڪائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. جيئن ته مون ۾ رشڪ جي باهه پڙڪيل آهي ته پنهنجي باهه خود پنهنجن اکين ۽ پنهنجي ڪنن سان جنگ آهي ته اهي محبوب کي چو ڏسن ٿيون ۽ محبوب جي ڳالهه چو ٻڌن ٿيون ۽ اي عقل، جيڪڏهن تو ۾ اهڙي ئي سڌ آهي ته پوءِ ان جي ڳالهه نه ڪر. عقل جو جواب آهي ته جيڪڏهن ائون بلڪل خاموشي اختيار ڪريان ته اها خاموشي پردو ڇاڪ ڪري ڇڏيندي. جيڪڏهن ڪنهن معاملي ۾ بلڪل خاموشي اختيار ڪئي وڃي ته ماڻهو ان جي معلوم ڪرڻ لاءِ وڌيڪ ڪوشش ڪندا. مشهور چوڻي آهي ته التَّوَهُّمُ حَرِيصٌ فِيمَا مَيْنَعُ ”جنهن ڳالهه کان انسان کي روڪيو وڃي ان متعلق وڌيڪ حريص بڻجي ويندو آهي.“ سمنڊ ۾ جڏهن جوش ايندو آهي تڏهن گج جي ظاهر ٿيندي آهي ۽ اهو جوش ان جي سُڃاڻپ جو ذريعو بڻجي ويندو آهي، پر اها گج ان کي لڪائي ڇڏيندي آهي. محبوب جي ٿوري تعريف ڪرڻ جن ان کي لڪائڻ آهي. جيڪڏهن ماڻهن کي مصروف نه

رڪجي ته ان جي پويان لڳي پوندا آهن. بلبل گل تي جيڪو نعرو لڳائيندي آهي ان جو مقصد هوندو آهي. تماشائي ان جي نعري ٻڌڻ ۾ مصروف ٿي وڃن ۽ گل کي ڏسن. سج جي جيتري قدر وضاحت ڪئي وڃي اهو ايتريقدر مخفي ٿيندو ويندو.

هڪ قوال جو سردار جي وڏي تعريف ڪرڻ ۽ سردار جي کيس منع ڪرڻ ان قوال جو قصو جنهن ترڪ سردار جي محفل ۾ هي غزل شروع ڪيو ته ”تون گل آهين يا سوسن يا سرو يا چنڊ آهين آئون نٿو ڄاڻان.“ ان تي ترڪ امير جو ڏانهن ڪري چوڻ ته اهو چئو جيڪو تون ڄاڻين ٿو هن حڪايت جو مقصد هي آهي ته جنهن شيءِ جي حقيقت بيان نه ڪئي وڃي ان جي سلبِي صفتن جو ذڪر ڪبو آهي. انهيءَ ڪري الله تعاليٰ جي سلبِي صفتن جو ذڪر ڪيو ويندو آهي.

مُطرب آغا زید پیشِ تُرک مست

دَر حجابِ نغمہ اسرارِ اَلست

ترجمو: ”قوال، مست ترڪ جي اڳيان نغمي جي پردي ۾ الست جا راز شروع ڪيا.“
 آئون نٿو ڄاڻان ته تون چنڊ آهين يا بُت، آئون نٿو ڄاڻان ته مون کان ڇا ٿو گهرين؟ آئون نٿو ڄاڻان ته تنهنجي ڪهڙي خدمت ڪيان. آئون خاموش ٿيان يا تنهنجو بيان ڪريان، تون هر وقت مون سان گڏ آهين، پوءِ به مون کي اهو معلوم نه آهي ته آئون ڪٿي آهيان ۽ تون ڪٿي آهين! مون کي هي معلوم نه آهي ته تون ڪڏهن مون سان پيار ڪندو آهين ۽ ڪڏهن قتل ڇو ڪندو آهين؟ گويي جو ”آئون نٿو ڄاڻان“، ”آئون نٿو ڄاڻان“ وارو تڪرار جڏهن حد کان وڌي ويو تڏهن مست ترڪ کي ڪاوڙ آئي. هو ڪاوڙ مان هٿ ۾ گرڙ ڪٽي قوال ڏانهن ڊوڙيو. هڪ سپاهي ڊوڙي ترڪ کي روڪيو ۽ چيائين ته قوال کي مارڻ مناسب نه آهي. ترڪ ڪاوڙ ۾ جواب ڏنو ته هن جي ”آئون نٿو ڄاڻان“ مون کي تڪليف پهچائي آهي، آئون به ان قوال جو مٿو ڦاڙيندس. پوءِ ڪاوڙ ۾ قوال کي چوڻ لڳو: اي ديوت! جيڪڏهن تون نٿو ڄاڻين ته ڏوڙ اٿئي ڪجهه ڄاڻين ٿو ته اهو ڳائي پنهنجو انعام وٺ! جيڪو تون ڄاڻين ٿو اهو ڳاءِ ۽ ”آئون نٿو ڄاڻان“ جي جان چڏ، تنهنجي حالت ته اها آهي جو آئون پڇان ته تون ڪٿي جو رهاڪو آهين؟ تون چوڻ شروع ڪرين ٿو ته آئون نه بلخ جو آهيان نه هرات جو نه روم وغيره جو.... بس نه نه ڪندو ٿو رهين. تنهنجو ڪم آهي ته تون سڌي طريقي سان هي ٻڌاءِ ته آئون فلاڻي علائقي جو رهاڪو آهيان. جيڪڏهن آئون هي پڇان ته تو ڇا ڪاڌو آهي ته تون چوڻ شروع ڪرين ٿو ته هي به ڪونه ڪاڌو آهي هو به ڪونه ڪاڌو آهي. اها ڊگهي بڪواس ڇا جي لاءِ؟ تو جيڪي ڪجهه ڪاڌو آهي صاف ٻڌائي ڇڏ. قوال جواب ڏنو ته جڏهن مقصد تصور کان مٿي هجي ته ان جي اثبات جو پهلو پيش نٿو ڪري سگهجي، لامحالہ ان جي نفِي جو سلسلو شروع ڪيو ويندو آهي، جيڪو ڊگهو هوندو آهي ۽ ان طريقي سان اهو مقصد سمجهه ۾ ايندو آهي. آءٌ به ايئن ڪندو آهيان تان ته جڏهن سڀني جي نفِي ٿي وڃي ته مقصد سمجهه ۾ اچي وڃي. انهي ڪري سکر جو مرتبو محو جي مرتبي لاءِ چاڙهي سمجهيو ويندو آهي. ان مضمون کي حديث ۽ حڪيم ثنائي جي شعر سان بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ سمجھائي ٿو.

حضور صلی اللہ علیہ وسلم جن جي قول ”مرڻ کان اڳ مرو“ ۽ حڪيم ثنائيءَ جي شعر جو تفسير

جاں بے کندي و اندر پرده

زانکہ مُردن اصل بُد ناورده

ترجمو: ”تو گهڻي جان ڪپت ڪئي پر تون پردي ۾ آهين، ڇاڪاڻ ته مرڻ اصل هو پر اهو تو حاصل نه ڪيو.“

مُجاهدن ڪرڻ کانپوءِ جيستائين فنا جو درجو حاصل نه ٿيندو، مشاهدو نه ٿيندو، مشاهدي جي چاڙهي فنا آهي. جيڪڏهن ان ۾ ڪمي آهي ته تون مشاهدي تائين نه پهچي سگهندين. جيڪڏهن چاڙهي سو ڏاڪڻين واري آهي ۽ به ڏاڪا به باقي آهن ته ڇت تي پهچڻ ممڪن نه آهي. ان کي پتو نه پوندو ته ڇت تي ڇا آهي؟ جيڪڏهن ڪوهه ۾ سو گزن جو رسو وڃي ٿو ۽ ان مان هڪ گز کڻي ٿو ته ڏول ۾ پاڻي نه ايندو. پيڙي ان وقت تائين نه ٻڌندي جيستائين ان ۾ اهو آخري وزن نه رکيو وڃي جيڪو ٻوڙڻ جي لاءِ ضروري آهي. اهو آخري وزن بمنزل ان تاري جي آهي جيڪو رات جو چمڪي رهنمائي ڪري ٿو ۽ اهو ئي ان گمراهيءَ جي پيڙي کي غرق ڪندو. هستي فنا کانپوءِ آسمان جو سج بڻجي ويندي آهي. جيڪڏهن تو فنا جو درجو حاصل نه ڪيو ته مجاهدن جو زمانو ڊگهو ٿي ويندو. صبح جي وقت شمع کي قربان ٿيڻ گهرجي. سج جڏهن نڪرندو آهي ته ستارا لهي ويندا آهن. مشاهدو تڏهن ئي حاصل ٿيندو جڏهن غير الله سان تعلق بلڪل ختم ٿي وڃي. مجاهدي جي گرز سان پنهنجي خودي کي فنا ڪري ڇڏ. جيستائين تو ۾ جسماني وصفون آهن تيستائين اسرارن کان آگاهي ممڪن نه آهي. اهو قوال جو ترڪ امير کي خطاب آهي. جنهن عيب جي بنا تي تون مون کي گرز هڻي رهيو آهين اهو خود تو اندر آهي. سو ڄڻ تون گرز مون کي نه پاڻ کي هڻي رهيو آهين ۽ منهنجي اها خودي جنهن جي ڪري مون اهو سمجهيو ته تون مون کي اهو گرز هڻي رهيو آهين تنهنجي خودي جو عڪس آهي. تو مون ۾ پنهنجي صورت ڏئي آهي ۽ مون کي قتل ڪرڻ اصل ۾ تنهنجو پاڻ کي قتل ڪرڻ آهي. تنهنجو ۽ منهنجو مثال ان شينهن جهڙو آهي جنهن خود پنهنجو عڪس پاڻيءَ ۾ ڏٺو ۽ ان تي حملو ڪيو. جيئن اڳ ۾ هڪ قصي ۾ گذري چڪو آهي ته ڪنهن شيءِ جي ضد جي نفي سان ان جو اثبات ٿيندو آهي ۽ سڀي صفتن سان ذات جو ڪجهه تعارف ٿيندو آهي. دنيا ۾ ذات حق جي معرفت غير الله جي نفي سان ئي ٿي سگهي ٿي. انسان دنياوي واسطن جي چار ۾ ڦاٿل آهي. جيڪڏهن انسان بي حجاب مشاهدو چاهي ٿو ته فنا اختيار ڪري ۽ پردو ڇاڪ ڪري. هن موت مان اهو موت مراد نه آهي جنهن کانپوءِ انسان قبر ۾ دفن ڪيو ويندو آهي پر جسماني وصفن جي تبديلي مراد آهي. جڏهن انسان بالغ ٿيندو آهي ته ان جو ننڍپڻ فنا ٿي ويندو. جيڪڏهن ڪنهن ڪاري شيءِ کي ڳاڙهو ڪريو ته ان جي ڪاراڻ مري ويندي آهي. مٽي جڏهن سون بڻجي ويندي آهي ته ان جو مٽي هجڻ مري ويندو آهي. غم جڏهن خوشيءَ ۾ بدلجي ويندو آهي ته غم مري ويندو آهي. حضور ﷺ جن ارشاد فرمايو ته جيڪڏهن ڪو ڪنهن مُردِي کي ڏسڻ چاهي ته اهو ابوبڪر کي ڏسي يعني جيڪڏهن ڪو اهڙي مُردِي کي ڏسڻ چاهي جيڪو زندن وانگر زمين تي هلندو ڦرندو هجي ۽ اهو مثل هجي ۽ ان جي روح جو عالم بالا مُنتقل ٿيڻ ضروري نه هجي ته ابوبڪر کي ڏسي. ظاهري موت کانپوءِ روح جي مُنتقل ٿيڻ کي عقلاً نٿو سمجهي سگهجي. ان کي اهوئي سمجهي سگهي ٿو جنهن مقام فنا حاصل ڪيو هجي. ان روح جو عالم بالا ڏانهن مُنتقل ٿيڻ اهڙي طرح آهي جهڙي طرح زنده هڪ جاءِ کان ٻي جاءِ ڏانهن مُنتقل ٿيندو آهي. ”جيڪو هلندي ڦرندي مُردِي کي ڏسڻ چاهي اهو حضرت ابوبڪر رضه کي ڏسي.“ اهو قول حديث جي نالي سان مشهور آهي پر ان جو حديث هجڻ ثابت نه آهي. اهو هيئن آهي مَنْ ارَادَ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى مَيِّتٍ يَنْشَأْ عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ فَلْيَنْظُرْ إِلَى ابْنِ أَبِي قُحَافَةَ ”جيڪو شخص اهڙي مُردِي کي ڏسڻ چاهي جيڪو زمين تي هلندو ڦرندو هجي ته هو ابو قحافه جي پٽ کي ڏسي.“ مرڻ کانپوءِ جيئرو ٿيڻو آهي ته ابوبڪر کي ڏسي انجو يقين ٿي ويندو. ان کي فنا کانپوءِ بقا حاصل ٿي وئي آهي. اهڙي طرح حضور ﷺ جي صحبت ۽ درٻار ۾ فنا کانپوءِ بقا حاصل ٿيندي آهي. حضور ﷺ کي خود فنا کانپوءِ بقا حاصل هئي. ڇاڪاڻ ته حضور ﷺ جن قيامت جو نمونو هئا. قرآن پاڪ ۾ ذڪر ڪيل آهي ته ”اهي ماڻهو توهان کان قيامت جي باري ۾ پڇن ٿا ته اها ڪڏهن ٿيندي؟“ (الاعراف: 187) پاڻ سڳورا ﷺ زبان حال سان جواب ڏيندا هئا ته قيامت کي قيامت سان ڪير دريافت ڪري ٿو. مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا اها حديث ثابت نه آهي. ملا علي قاري رضه فرمايو آهي ته اهو صوفين جو قول آهي ۽ ان جو مطلب هي آهي ته مرڻ کان اڳ ۾ فنا جو

درجو حاصل ڪريو.

حضور ﷺ فرمايو ته آئون طبعي موت کان اڳ ۾ مري چڪو آهيان، ڇاڪاڻ ته هن جهان مان اهي ڳالهيون آئي پڌايان ٿو. حضور ﷺ سوال ڪرڻ واري کان پڇيو ته تون خود قيامت بنجي وڃ، تڏهن توکي قيامت جو مشاهدو ٿيندو. هر شيءِ جي لاءِ مشاهدي جو اهو ئي شرط آهي ته ان شيءِ ۾ ايتري قدر انهماڪ (مشغولي) ٿي وڃي جو اهو مشاهدو خود اها شيءِ بنجي وڃي. جيستائين انسان روشنيءَ جا آثار پنهنجو پاڻ تي طاري نه ڪندو، روشنيءَ کي ڏسي ڪونه سگهندو. اهڙي طرح عقل ۽ عشق جا آثار طاري ڪرڻ سان عقل ۽ عشق کي ڄاڻي سگهندو. هي اعتراض ٿي سگهي ٿو ته ان قاعدي مطابق ته جيستائين انسان خدا نه بنجي وڃي تيستائين ذات حق جو مشاهدو نٿو ٿي سگهي ۽ اهو ممڪن نه آهي. مولانا رومي رحمته الله عليه ان کي هن طرح سمجھائي ٿو ته بيشڪ مشاهدي جي لاءِ خدا سان اتحاد في الصفات ضروري آهي ۽ جيستائين انسان تَخَلُّقًا بِأَخْلَاقِ الله جو مصداق نه بنجي وڃي تيستائين مشاهدو نٿو ٿي سگهي پر ان اتحاد جو سمجھڻ عام عقلن کان بالاتر آهي. بزرگ رومي رحمته الله عليه چوي ٿو ته اسان وٽ ان قسم جا گهڻا دليل آهن پر انهن جي سمجھڻ وارا گهٽ آهن. بس، ايئن سمجهو ته دنيا جا سڀ انسان موت جي سڪرات ۾ مبتلا آهن ۽ انهن جون ڳالهيون ڄڻ مرڻ جي وقت جون ڳالهيون آهن. صوفين جي اصطلاح ۾ مراقبو موت سڏبو آهي. ان جو فائدو هي آهي ته انسان جي دل ۾ هڪ غيرت ۽ رحمت پيدا ٿيندي آهي ۽ بغض ۽ ڪيني جو مادو ختم ٿيندو آهي. رشتيدارن جي باري ۾ سڪرات واري ڪيفيت جو تصور ڪندڙ ته توهانجي دل ۾ سوز و گداز پيدا ٿيندو. جيڪو موت اچڻ وارو آهي سمجهو ته اهو اچي ويو. جيڪڏهن نفسياني اغراض ان مراقبي کان مانع ٿين ته انهن کي دل مان ڪڍو. جيڪڏهن توهان انهن اغراضن کي دل مان نه ڪڍي سگهو ته پوءِ پنهنجي عجز تي قائم نه رهو. اهو توهان جو عاجز هجڻ هڪ زنجير آهي جيڪا زنجير ٻڌڻ واري ٻڌي آهي. ان ڏانهن رجوع ڪريو، ان زنجير ٻڌڻ واري الله تعاليٰ ڏانهن رجوع ڪري چئو ته اي حقيقي زندگي ڏانهن هدايت ڪرڻ وارا، آئون فطرت جي اعتبار سان باز هوس، هاڻي عاجز مڃر ڇو بنجي ويو آهيان. هاڻي مون برائي ۾ هٿ وڌا آهن ۽ تنهنجي قهر جي ڪري آئون ٽوٽي ۾ مبتلا آهيان. آئون نصيحتن کان ٻوڙو بنجي ويو هوس. بت شڪن جو مدعي هوس، پر اصل ۾ آئون بتگر (بت ٺاهيندڙ) هوس. اي موت کان غافل، تون هي ٻڌاءِ ته تنهنجي لاءِ پنهنجي دستڪاري جي ياد ضروري آهي يا موت جي ياد؟ موت بمنزل خزان جي آهي ۽ تون پن آهي جيڪو خزان ۾ لامحالہ چٽي ويندو آهي. اهو موت سالن کان پنهنجو ڏهل وڃائي رهيو آهي پر تون نٿو ٻڌين. جڏهن ٻڌڻ جو وقت ڪونه رهندو تڏهن تون ٻڌندين. نزع جي وقت تون هاءِ موت چوندين ان وقت ڪو فائدو ڪونه ٿيندو. اعلان ڪرڻ وقت موت جو گلو ويهي رهيو ۽ ان جو نغارو ٽٽي ويو پر تون دنياڌاريءَ جي باريڪين ۾ لڳو پيو آهين.

روزِ عاشورا همه اهلِ حَلَب

بابِ انطاڪيه اندر تا شب

ترجمو: ”عاشوري جي ڏينهن سڀئي حَلَب جا رهاڪو انطاڪيه جي در وٽ رات تائين هوندا آهن.“

مردن ۽ عورتن جو وڏو مجمع هوندو آهي. ڪربلا جي يادگيريءَ لاءِ نوح خواني ڪندا آهن ۽ روئندا آهن. ڪربلا ۾ امام حسين^(ع) ۽ سندس ساٿي شهيد ٿيا هئا. يزد جي دورِ حڪومت ۾ اهو واقعو پيش آيو. حضرت امام حسين^(ع) کي شهيد ڪرڻ واري جو نالو شمر هو. هڪ مسافر شاعر عاشوري جي ڏينهن اتي پهتو. ماڻهن کي ماتم ڪندي ڏٺائين ته چوڻ لڳو ته اهو ماتم يقيناً ڪنهن وڏي انسان جو هوندو، مون کي ان جو نالو ۽ صفون ٻڌايو ته آئون ان جو مرثيو چوان تان ته ڪجهه سامان ۽ لنگر مون کي ملي وڃي. هڪڙي همراه ان شاعر کي جواب ڏنو ته تون ته ڪو

چريو ٿو ڏسجين، تون شيعو نه آهين اهل بيت جو دشمن آهين. توکي خبر نه آهي ته ڏهين محرم آهي، اُن جان جو ماتر آهي جيڪا هڪ صديءَ کان بهتر هئي. هڪ مسلمان جي لاءِ اهو معمولي قصو نه آهي. جيتري حضور ﷺ سان محبت هوندي اوتري قدر اُن جي اهل بيت سان محبت هوندي. هڪ مسلمان جي لاءِ اُن نيڪ روح جو ماتر حضرت نوح عليه السلام جي سوين طوفانن کان وڌيڪ مشهور آهي.

شاعر جو حلب جي شيعن کي طعنو

گفت آرے ليک کو دور يزید

کے بدست ایں غم چه دیر ایجار سید

ترجمو: ”شاعر چيو ته هائو، پر يزید جو زمانو ڪٿي؟ اهو رنج ڪڏهن پهتو هو؟ ۽ هتي ڪيترو دير سان پهتو.“
شاعر چيو ته جيڪو تون چئي رهيو آهين، اهو نيڪ آهي پر يزید جي دور کي گذريي هڪ وڏو عرصو ٿيو آهي ۽ اهو واقعو ان وقت ٿيو هو، ڇا هتي ايتري عرصي کانپوءِ خبر پهتي آهي؟ اهو واقعو ته اهڙو دردناڪ هو جو انڌن، ٻوڙن ٻڌو ۽ ڏٺو. ڇا توهان ان وقت ستا پيا هئا، جو هاڻي ماتر ۾ ڪپڙا ڦاڙي رهيا آهيو؟ جيڪڏهن توهان ايتري قدر غافل آهيو ته پنهنجو پاڻ تي ماتر ڪريو. حضرت حسين ته عظيم هو، اُن جو روح قيدخاني مان ڇڻي ويو ته ان تي ماتر جو هي ڪهڙو موقعو آهي! الدنيا سبحن المؤمن ”دنيا مومن جو قيد خانو آهي.“ هي ان جي شهنشاه بنجن جو وقت آهي. جيڪڏهن تون ان کان واقف نه آهين ته پنهنجو پاڻ تي ماتر ڪر، توکي پنهنجي دل ۽ دين تي ماتر ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته توکي هن دنيا کان سواءِ ڪجهه نظر نٿو اچي. جيڪڏهن هو ٻئي جهان کي ڏسي ٿو ته ان کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ بهادر ۽ جانباز هيءَ دنيا ڇو نه ڇڏيندو. جيڪو عالم آخرت کي ڏسي ٿو اُن جي چهري تي هڪ خاص نور هوندو آهي. جيڪو سمنڊ جي خزانن کي ڏسي وٺندو آهي پوءِ اهو سخاوت ۾ دريغ ڪونه ڪندو آهي. جنهن درياءُ ڏٺو هجي اهو ڪڏهن به پاڻيءَ تي بخل ڪونه ڪندو.

مور بر دانه ازال لرزاں شود

کوز خر منهای خوش عیال بود

ترجمو: ماکوڙي هڪ داڻي تي هن لاءِ ڏڪندي آهي ڇاڪاڻ ته وڏن ڏيرن کان بي خبر هوندي آهي.
ماکوڙي هڪ داڻي جي حفاظت ۾ لڳي پئي آهي، ان جو سبب هي آهي ته اها وڏن ڏيرن کان بي خبر آهي. حرص ۽ لالچ ۾ داڻي کي چڪي ٿي. ڏير وارو مالڪ چوي ٿو ته افسوس آهي، انڌي هجڻ جي ڪري ناچيز کي تون چيز سمجهي رهيو آهين. ان ماکوڙيءَ ڏير مان رڳو اهو ڏاڻو ڏٺو. انسان جسم جي اعتبار سان هڪ حقير ڌڙو آهي پر روح جي اعتبار سان سڀ کان وڏو زحل ستارو آهي. انسان جسم جي اعتبار سان منڊي ماکوڙي آهي ۽ روح جي اعتبار سان سليمان آهي. انسان جسم جو نالو نه آهي پر انسان ديدنه حق بين آهي. انسان جي حقيقت حق جي ديد جو اوزار يعني روح آهي ۽ باقي گوشت پوست آهي. جيڪي ڪجهه ان جي حق بين اک ڏسي ٿي شيءَ اها ئي آهي ورنه ڪجهه نه آهي. جيئن ته حضور ﷺ جون صفتون الله جي صفتن ۾ فنا ٿي چڪيون هيون، انهي ڪري حضور ﷺ جو قول الله تعاليٰ جو قول آهي. قرآن شريف ۾ مختلف جاين تي لفظ ”قل“ آيو آهي. اهو بظاهر حضور ﷺ جو مقولو آهي پر حقيقت ۾ الله تعاليٰ جو مقولو آهي. حضور ﷺ جي دل جي وابستگي جيئن ته حقيقت جي سمنڊ سان هئي، ان ڪري پاڻ سڳورن جو مقولو ان سمنڊ جو موتي آهي. پوري اطاعت ڪرڻ کانپوءِ انسانن جا فعل الله تعاليٰ ڏانهن منسوب ٿيندا آهن ته ان ۾ ڪهڙو تعجب آهي جو ڪنهن عارف کي فنا في الذات جو فلسفو حاصل ٿي وڃي. جنهن مٿ

مان سمنڊ جو پاڻي لنگهي رهيو آهي. تنهنجي ظاهر بين نظر رڳو پاڻيءَ جي گذرگاهه کي ڏسي رهي آهي حالانڪ اهو خود سمنڊ آهي. دريا ۽ مٺ کي به سمجهڻ ٿيڌاڻپ آهي، ورنه ٻنهي ۾ اتحاد آهي. مٺ کي نه ڏس، جيڪي ڪجهه مٺ ۾ آهي ان کي ڏس. ان ۾ هڪ لامحدود سمنڊ آهي. ڪامل انسان ۾ الاهي فيوض آهن جيڪي لامحدود آهن، جيڪي پاڪ ۽ شيرين آهن. جيڪو شخص انهن ڀلائين کان محروم آهي اهو خدائي قهر جي ڪري عذاب ۾ آهي. ڪامل انسان کي ان فيض جو مظهر بنائڻ ۾ هي حڪمت آهي ته ان سان وحدت جو راز ظاهر ٿئي ۽ پوءِ ڪو بلند اقبال ان جي جستجو ۾ لڳي. ان مظهر کي ڏسي ڪري بانصيب وڌيڪ مجاهدي ۽ ڪوشش ۾ لڳندو ته ان کي حق جو مشاهدو حاصل ٿيندو. اهل دل جو مثال هي سمجهو: منجهن هڪ نهر جاري آهي ۽ انهن کي ذات حق سان اتحاد حاصل آهي. اهي اهل دل آهي آهن جن سان آسمان ۽ زمين قائم آهي. اتحاد ته ٻن شين ۾ هوندو آهي، ان جو ذات حق سان اهڙو وصال آهي جو ٻيا ئي ختم ٿي چڪي آهي. هاڻ انهن جي ڳالهه خدا جي ڳالهه آهي. جڏهن اها وحدت حاصل ٿي وڃي ٿي ته پوءِ منصور حلاج انا الحق جو نعرو هڻندو آهي ۽ موت جو مزو چڪندو آهي. اهو تعلق مع الله بقا بعد الفنا سان معلوم ٿيندو ۽ ان مقام بابت بحث نه ڪر ۽ ان کي حاصل ڪر. حشر ۽ بعث بعد الموت تڏهن ٿيندو جڏهن پهريان موت اچي وڃي. ڇاڪاڻ ته بعث مرڻ کانپوءِ زنده ڪرڻ کي چوندا آهن ته ان بعث جي لاءِ موت ضروري آهي. جيڪي موت کان ڊڄن ٿا انهن جو رستو غلط آهي.

تعلق مع الله جو علم تڏهن حاصل ٿيندو جڏهن تعلق غير الله جو علم ڇڏي ڏيندو. الله سان صلح ۽ محبت تڏهن پيدا ٿيندي جڏهن غير الله سان تعلق ٽوڙيندو. اخلاق ۽ ان جا مبادي ۽ آثار مثلاً شهوت هڪ مذموم خلق آهي ۽ ميلان ان جو مبدا آهي ۽ شهوت جو چمڻ ان جو اثر آهي. انهن جي ڇڏڻ سان پاڪائي پيدا ٿيندي. بريون ڳالهيون ڇڏيندو ته سُنيون ڳالهيون حاصل ٿينديون. بقا فنا کانپوءِ حاصل ٿيندي ۽ فنا جي افعالن سان بقا جا افعال پيدا ٿيندا. فاني شين کي ڏسڻ واري اک کي تون ڏسڻ واري اک بنائي سگهين ٿو. اسان جي جسماني اک عدم کان وجود ۾ آئي. ان کي معدوم سان ئي مناسبت آهي. اها وجود مطلق کي به محدود ڏسندي آهي. جيڪڏهن اها اک حقيقت بين بڻجي وڃي ته اها منظم دنيا کي محشر بڻيل ڏسي. ناقص مڪمل کي به ناقص ڏسندو آهي. جنت جون جيتري قدر نعمتون آهن اهي دوزخين تي حرام آهن. دوزخين لاءِ جنت جي ماڪي به ڪڙي ٿي ويندي آهي. جيستائين خريدار نه هجي سودي ڏيڻ ۾ سوداگر جو هٿ حرڪت نٿو ڪري. اهڙي طرح جيستائين ڪو الله جي جنت جو طالب نه آهي تيستائين الله تعاليٰ ان کي جنت عطا نٿو ڪري. تماشائي جو هي پڇڻ ته هي شيءِ ڪيتري جي آهي ۽ هو شيءِ ڪيتري جي آهي، خالي وقت گذارڻ ۽ تفريح لاءِ هوندو آهي. هو اجايو سجايو اڳهه پڇائي ٿو. اهو شخص خريدار نه آهي. اهڙو خريدار ڪڏهن ڪپڙو حاصل ڪري ٿو؟ وقت ضايع ڪندو آهي. خريدار جي آمد و رفت مذاق ۽ دل لڳي ۾ گهڻو فرق آهي. ان وٽ پئسو به نه آهي اهو خالي مذاق ۽ تفريح جي لاءِ ڪيسي ۾ هٿ لڳائي رهيو آهي. جڏهن ڪاروبار جي لاءِ ان وٽ سرمايو نه آهي ته اهو خود ۽ ان جو پاڇو ٻئي برابر آهن. دنياوي ڪاروبار لاءِ پئسا ضروري آهن. آخرت جي ڪاروبار لاءِ عشق ۽ آه و زاري ضروري آهي. جيڪو شخص پئسن کانسواءِ بازار ۾ وڃي ٿو اهو پنهنجي عمر برباد ڪري ٿو. ان شخص کان جيڪڏهن ڪو پڇي ته تون ڪيڏانهن ويو هئين ته هو جواب ۾ اهو ئي چوندو ته ڪيڏانهن به نه. کانس ڪو پڇي ته توڇا رڌيو آهي؟ ان کي چوڻو پوندو ته ڪجهه به نه. اي مخاطب! تون خريدار ٿئي ۽ پوءِ ڏيڻ جي لاءِ الله تعاليٰ جو هٿ حرڪت ۾ ايندو ۽ ان جي پيريل کان توکي جواهر ۽ موتي عطا ڪندي. مصلحين کي خطاب آهي ته جنت جا طالب چاهي سست هجن پر توهان کي حڪم آهي ته توهان پنهنجو فرض پورو ڪريو. مبلغ جو فرض آهي ته اهو پنهنجي باز جي ذريعي قوم جي روح جو شڪار ڪري ۽ حضرت نوح عليه السلام جي طريقي تي عمل ڪري. اها الله تعاليٰ جي فرض جي ادائگي آهي. ماڻهن جي مڃڻ نه مڃڻ سان ان جو ڪو تعلق نه آهي.

آڌرات کي سحري سمجھي نغارو وڄائيندڙ شخص جو داستان
آل کي مڙي زو سحري بر درے
در گهے بود و رواق مهترے

ترجمو: ”هڪڙو شخص ڪنهن سردار جي محل ۽ دربار جي دروازي تي سحري جو نغارو وڄائي رهيو هو.“
هو محنت سان نغارو وڄائي رهيو هو، ان کي چوڻ واري چيو ته اي پنڻ وارا! تون سحريءَ جي وقت اهو نغارو وڄاء، آڌرات جو شور نه ڪر! هي گهر خالي آهي، هن ۾ پوتن ۽ پرين کان سواءِ ڪو انسان نه آهي. تون پنهنجو وقت جو برباد ڪرين ٿو؟ نغارو هوش ۽ گوش لاءِ وڄايو ويندو آهي جيڪو هتي مفقود آهي. ان نغاري وڄائڻ واري چيو ته تون پنهنجي ڳالهه چئي چڪين هاڻي منهنجو جواب ٻڌ تان ته تنهنجي پریشاني دور ٿئي. تنهنجي لاءِ اها آڌرات آهي پر منهنجي لاءِ مستيءَ جو صبح آهي. تهجد پڙهي مستيءَ شروع ڪري سگهجي ٿي جيڪا تنهنجي نظر ۾ شڪست آهي منهنجي نظر ۾ فتح آهي ۽ جنهن کي تون اوندهه سمجهين ٿو منهنجي نظر ۾ نور آهي. اها رات ۽ ڏينهن جي تبديلي ائين آهي جيئن درياءِ نيل سبطين جي لاءِ پاڻي هو ۽ قبطين جي لاءِ رت بنجي ويو. سخت پٿر حضرت دائود عليه السلام جي لاءِ ميڻ هو ۽ منڪرن جي لاءِ سخت پٿر هو. حضرت دائود عليه السلام جنهن وقت سر ۾ زبور پڙهندو هو ته جبل به جهومڻ لڳندا هئا. حضور ﷺ جي هٿ ۾ پٿرين سندن رسالت جي شاهدي ڏني هئي ۽ تسبيح پڙهي هئي. اسطوانات حنانه عام انسانن جي نظر ۾ بي جان ڪجيءَ جو ٿڙه هو پر حضور ﷺ جي جدائي ۾ رنو هو. جمادات ۽ نباتات عوام جي اعتبار سان مرده آهن پر الله تعاليٰ جي اعتبار سان سمجهدار ۽ زنده آهن. تون جيڪو چوين ٿو ته هن محل ۾ ڪوبه نه آهي ۽ چو تون نغارو وڄائي رهيو آهين ان جو جواب هي آهي ته خدا جي لاءِ جيڪو ڪم ڪيو وڃي ان جي ڳولا ڪونهندي آهي ته اتي ڪو انسان آهي يا نه. خدا جا عاشق حج ڪرڻ ويندا آهن ۽ خدا جي گهر جو طواف ڪندا آهن ۽ دعائون گهرندا آهن. ڪي ماڻهو چون ٿا ته اهو الله جو گهر خالي آهي پر جنهن جي دل ۾ ايمان جي روشني آهي اهو بيت الله کي پريل ٿي سمجھي ٿو. گهڻا اهڙا گهر آهن جيڪي انسانن سان پريل آهن پر اهي انسان حقيقتاً انسان نه آهن. اهل دل انهن گهرن کي خالي سمجهن ٿا. انسان جنهن محبوب حقيقي جو طالب آهي انکي ڪعب يعني قلب مومن ۾ تلاش ڪري. جن انسانن کي الله تعاليٰ فخر ۽ بلندي عطا فرمائي آهي اهي الله جي گهر کان خالي نه آهن، انهن جي دل الله جو گهر آهي. عارف ڪامل جي دل هر وقت فيض رساني ڪري ٿي، ان گهر جو دروازو ڪنهن وقت به بند نٿو ٿئي ۽ سڀ انسان ان جا محتاج آهن. حاجي لبیک لبیک چوندو آهي جنهن جي معنيٰ آهي ”آئون حاضر آهيان“ اهي لفظ ڪنهن سڏڻ واري جي جواب ۾ چيا ويندا آهن پر حاجيءَ کي اهو ڪير نٿو چوي ته توکي ڪير سڏي رهيو آهي جنهن جي جواب ۾ تون لبیک چئي رهيو آهين. سڀ اهو سمجهن ٿا ته حاجيءَ کي اها توفيق خدا ڏني آهي. خدا جي طرفان سڏيو پيو وڃي، جنهنجي جواب ۾ حاجي لبیک چئي رهيو آهي. آئون پنهنجي بدن جي ناميءَ کي هيٺ مٿي سر جي طريقي تي ان جاءِ جي ڪيميا تي ملي رهيو آهيان. آئون اهو نغارو هن لاءِ وڄائي رهيو آهيان ته رحمت جو سمنڊ جوش ۾ اچي مون تي موتي وسائڻ لڳي. منهنجو اهو ڪم ته معمولي آهي، ماڻهو ته خدا جي لاءِ جهاد ۾ جان جي بازي لڳائين ٿا. خدا جي رضا جي لاءِ نبين وڏيون وڏيون تڪليفون برداشت ڪيون آهن. حضرت ايوب عليه السلام جي بدن جو ڳرڻ ۽ ان تي سندس صبر ۽ حضرت يعقوب عليه السلام جو حضرت يوسف عليه السلام جي گم ٿيڻ تي صبر ضرب المثل ۽ مشهور آهي. حضرت نوح عليه السلام خدا جي لاءِ قوم جون مصيبتون برداشت ڪيون. حضور ﷺ جن الله تعاليٰ جي لاءِ دشمنن سان جهاد ڪيو. ڪي ماڻهو الله تعاليٰ جي رضا جي لاءِ ابوذر جو زهد اختيار ڪن ٿا. ڪي حضرت عمر رضي الله عنه جو دين لاءِ اٽل ارادو اختيار ڪن ٿا. جهڙي طرح انهن ماڻهن خدا جي لاءِ ڪم ڪيا آهن آئون به خدا جي لاءِ سحريءَ جو نغارو وڄايان ٿو. جيڪڏهن انسان پنهنجو ڪو خريدار چاهي ٿو ته خدا کان بهتر خريدار ڪير هوندو.

الله تعاليٰ تنهنجا ناقص عمل خريد ڪري ٿو ۽ ان جي عيوض نور عطا ڪري ٿو. انسان جو فاني جسم خريد ڪري ان جي بدلي ۾ ابدی سلطنت عطا ڪري ٿو. انسان جڏهن ان جي دربار ۾ روئي ٿو ته الله تعاليٰ لڙڪن جي چنڊ ڦڙن جي عيوض حوض کوثر عطا ڪري ٿو. الله جي بازار ۾ پهچي ڪري پنهنجو پراڻو مال وڪرو ڪر ۽ ان جي بدلي ۾ نئين سلطنت حاصل ڪر. جيڪڏهن توکي ان ڪاروبار ۾ شڪ آهي ته نبين کي ڏسي وٺ، انهن ايتري قدر نفعو ڪمايو آهي جو جبل به انهن جي دولت کي نٿو کڻي سگهي.

حضرت بلال رضی اللہ عنہ جي عشق ۽ قربانيءَ جو قصو

تن فدائے خاumi کرد آل بلال

خواجہ اش میزد برائے گوشمال

ترجمو: ”بلال رضی اللہ عنہ جسم کي ڪنڊن تي قربان ڪري رهيو هو. سندس مالڪ سزا جي لاءِ کيس ماري رهيو هو.“ جيئن ته بلال رضی اللہ عنہ بچاءَ جو طريقو اختيار ڪونه ڪندو هو، سو ڄڻ پنهنجو جسم قربان ڪري رهيو هو. آقا چوندو هوس: تون منهنجو غلام ٿي ڪري منهنجي مذهب جو انڪار ٿو ڪرين. گرميءَ ۾ بلال رضی اللہ عنہ جو مالڪ کيس ڪنڊن واري ڏنڊيءَ سان ماريندو هو ۽ بلال رضی اللہ عنہ ”احد احد“ چوندو هو. اهو بلال رضی اللہ عنہ جو ”احد احد“ چوڻ آه واري ڪونه هو پر پنهنجي دين تي فخر جي لاءِ هو. جتي بلال رضی اللہ عنہ جو مالڪ کيس ماريندو هو اُتان کان حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ جو گذر ٿيو. تڏهن حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ بلال جي احد احد جو آواز ٻڌو، ابوبڪر رضی اللہ عنہ کي محسوس ٿيو ته بلال رضی اللہ عنہ مسلمان آهي ۽ ان کي اسلام جي ڪري ماريو پيو وڃي، تڏهن رنجيده ٿيو. حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ بلال کي تنهائي ۾ چيو ته پنهنجي ايمان کي پوشيده رک. الله تعاليٰ تنهنجي پوشيده ايمان کي ڄاڻي ٿو. حضرت بلال رضی اللہ عنہ ايمان کي گجهو رکڻ جو وعدو ڪيو. ايمان جي عشق ايمان کي پوشيده رکڻ جي توبه ٿوڙائي ڇڏي. حضرت بلال رضی اللہ عنہ ايمان جي اظهار کان توبه ڪندو هو ۽ اها توبه بار بار ٿي ويندي هئي. بلال رضی اللہ عنہ ان توبه کان بيزار ٿي ويو ۽ پنهنجي ايمان جو اظهار ڪري جسم کي مصيبتن جي حوالي ڪيو ۽ پنهنجي دل ۾ چوڻ لڳو ته اي محمد صلي اللہ عليہ وسلم! تون منهنجي توبه جو دشمن آهين، جيئن ته تنهنجي محبت منهنجي دل جي نس نس ۾ سمايل آهي، اتي توبه جي گنجائش ڪٿي آهي؟ هاڻي آئون توبه کان توبه ڪريان ٿو پر جنهن ايمان جي بدولت جنت جي زندگي حاصل ٿئي ٿي ان جي اظهار کان ڪيئن توبه ڪريان؟ حضرت بلال رضی اللہ عنہ چيو هاڻي آئون عشق کان مجبور ٿي چڪو آهيان. آئون عشق جي تيز هوا جي مقابلي ۾ هڪ ڪڪ آهيان، خبر نه آهي ته اها مون کي ڪٿي وڃي اڇلائيندي. آئون چاهي ڇنڊ هجان يا بلال رضی اللہ عنہ هاڻي آئون عشق جي سج جو ڳولائو آهيان. ڇنڊ کي ته سج جي پويان رهڻو آهي. چاهي ان ۾ گهٽائي هجي يا وڌيل هجي آئون عشق جي هٿ ۾ ائين آهيان جيئن پلي ٿيلهي ۾ بي چين هوندي آهي ۽ ٽپندي آهي. عشق عاشق کي مسلسل گھوما ٿيندو رهندو آهي.

عشق جو مثال سخت وهڪري وارو آهي. پن چڪي هميشه گهمندي رهندي آهي. جهڙي طرح چڪيءَ جو پُر درياءَ جي وجود جي نشاني آهي اهڙي طرح انسان جو تذبذب ۽ بي قراري قضاء خداوندي جو دليل آهي. جيڪڏهن توکي قضاء خداوندي نظر نٿي اچي ته ان جي آثارن کي ڏس. جڏهن قضا جي ڪري ايتريون عظيم الشان شيون بيقرار آهن ته پوءِ دل هڪ ننڍڙي شيءِ ڇو بيقرار نه ٿيندي؟ قضا جي مقابلي ۾ تون جيڪو سهارو ڳوليندين ته قضا ان کي فنا ڪري ڇڏيندي. جيڪڏهن انسان الله تعاليٰ جي ان فعل کي نٿو ڏسي سگهي جيڪو اهو عالم (جهان) جي اجزاء ۾ ڪري رهيو آهي ته ان فعل جي ان اثر کي ڏس جيڪو جهان جي اجزاء ۾ آهي. سمند تي جيڪا گجي آهي ۽ ڪڪن ۾ جيڪا حرڪت آهي سڀ سمجهن ٿا ته اهو سمند ۾ جوش چي ڪري آهي. اهو دريا جي موج جو جوش خدائي تصرف

آهي. سج ۽ چنڊ جيڪي آسمان جي چڪي يا چنڊ جي پن پڙن وانگر آهن ان جا فرمانبردار آهن ۽ حڪم مطابق ڪم ڪن ٿا. ستن ئي ستارن جي بُرجن ۾ مختلف تاثيرات انهن جي تصرف جو نتيجو آهن. جيڪڏهن توهان جي نگاه آسمان جي نشانين کي نٿي ڏسي سگهي ته ان جي انهن تصرفن کي ڏسو جيڪي توهان جي نفسن ۾ آهن. اهي توهان جا حواس رات جو ڪٿي هوندا آهن ۽ ڏينهن جو ڪٿي هوندا آهن ۽ انهن تي ڪهڙيون ڪهڙيون ڪيفيتون طاري ٿين ٿيون. انهن سڀني تي غور ڪريو. چنڊ جي تغير تي غور ڪريو. زماني جي تغير کي ڏسو. هيءُ غور ڪريو ته دنيا جون ايتري قدر وڏيون وڏيون شيون قدرت جي هٿن ۾ ڪيتري قدر تغير پذير آهن. انسان جي دل هن ڪائنات جي مقابلي ۾ تمام ننڍي شيءِ آهي ته پوءِ اها قدرت جي احڪامن سان بيقرار چوڻ ٿيندي. جيئن اٺ، ڍڳو ۽ گهوڙو وغيره پنهنجي مالڪ جو هر طرح سان فرمانبردار هوندو آهي، اهڙي طرح انسان کي پنهنجي مولائي جو فرمانبردار هجڻ گهرجي. جهڙي طرح ”ذنب“ (ستاري جو نالو آهي جنهن کي ذنب الفرس به چيو ويندو آهي.) وٽ پهچي سج گرهن جي ويندو آهي ۽ ”ذنب“ (گناه) جو قرب انسان جي ڪارڻ جو سبب آهي. ملائڪ ڪڪرن کي مختلف مقامن تي کڻي وڃي ڪري وسائيندا آهن. انساني عقل سج کان وڌي شيءِ نه آهي. جڏهن غلط روي سان اهو رو سياهه (ڪار مُنهن) ٿي ويندو آهي تڏهن انسان جو عقل جيڪڏهن غلط روي اختيار ڪندو ته اهو به رو سياهه ٿي ويندو. جيڪڏهن انسان جا مڪمل گناه هوندا ته ان جي مڪمل رو سياهي ٿيندي. جيڪڏهن گناه اڌورا هوندا ته رو سياهي به اڌوري هوندي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ (يونس: 54) ”۽ انهن جي وچ ۾ انصاف سان فيصلو ڪيو ويندو ۽ انهن تي ظلم ڪونه ڪيو ويندو.“ الله تعاليٰ هر ڍڪيل ۽ لڪل نيڪي ۽ بديءَ کي ڏسڻ ۽ ٻڌڻ وارو آهي. هاڻي قدرت جو بحث ختم ڪر، ڇاڪاڻ ته عاشقن ۾ عشق جي غلبي جي ڪري عيد جهڙي خوشي طاري ٿي ويئي آهي ۽ معشوق پنهنجي عاشقن سان سٺي اخلاق سان پيش اچي رهيا آهن. عاشقن جو حصو هاڻي ناز ڪرڻ آهي ۽ عشق جي غلبي کان توبه شڪنيءَ جو وقت اچي ويو آهي. حضرت بلال رضی اللہ عنہ ٻيهر اظهار ايمان کان توبه ٿوڙڻ تي مجبور ٿي ويو. عاشق چون ٿا ته اسان کي عشق جون دولتون حاصل ٿي ويون آهن. هاڻي اتي نظربد کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪاري ترجي داڻي کي واس ڏي. هاڻي هلال بلال رضی اللہ عنہ جو يار ٿي ويو. ان جي لاءِ ڪنڊن جا ڦٽ گل ۽ گلزار ٿي ويا. جيڪڏهن ڪنڊن جي ڦٽن سان جسم پروڻ ٿي ويو آهي ته به منهنجي جان پاڳ واري ٿي ويئي آهي. جسم کي جيتوڻيڪ ڪافر زخمي ڪري رهيا آهن پر الله جي عشق سان مست آهيان. هڪ مهربان دوست جي خوشبو مون کي واسي رهي آهي. حضور ﷺ معراج عروج روحاني تان نزول فرمايو ۽ حضرت بلال رضی اللہ عنہ ڏانهن متوجه ٿيو.

حضرت صديق رضی اللہ عنہ جو بلال رضی اللہ عنہ جي واقعي کان حضور ﷺ جن کي آگاه ڪرڻ

چونڪه صديق از بلال دم درست

اين شنيد از توبه از دست شست

ترجمو: ”جڏهن صديق رضی اللہ عنہ سڄي بلال رضی اللہ عنہ کان هي ٻڌو، تڏهن ان جي توبه کان هٿ ڌوڻائين.“

يعني حضرت بلال رضی اللہ عنہ جي توبه کان مايوس ٿي ويو. ان کانپوءِ صديق رضی اللہ عنہ حضور ﷺ جن جي اڳيان ان وفادار بلال رضی اللہ عنہ جو حال بيان ڪيو ته اهو شهباز (بلال رضه) توهان جي عشق جي چار ۾ قابو آهي. هو ڪافرن کان تڪليف ۾ آهي جيڪي ان تي ظلم ڪري رهيا آهن. بنا ڏوهه جي ان جا پر پٽي رهيا آهن. ان جو ڏوهه فقط اهو آهي ته اهو باز آهي. حضرت يوسف علیہ السلام سان ان جي پائرن جي دشمني ان جي حسن جي ڪري هئي. اهي ڪافر ڇهون آهن جن جي رهڻ جي جاءِ ويرانو آهي. شهباز تي انهن ڇهن کي انهيءَ ڪري ڪاوڙ آهي. جڏهن ته باز لاله زار ۽ باغن کي ياد ڪري ٿو ته ڇهن کي ڪاوڙ اچي ٿي ۽ ڇهون چون ٿيون ته تون شاهي قلعي، محلن ۽ شاهي هٿن کي چو ياد ڪرين ٿو.

۽ اسان کي ڇو پريشان ڪرين ٿو. ڪن چنن هي به چيو ته تون اسان جي مسڪن کي جيڪو آسمانن کان به افضل آهي، ويران چوين ٿو، تنهنجي اها سڄي مڪاري سردار بنجڻ جي لاءِ آهي. تون اسان کي چريو بنائڻ چاهين ٿو ۽ اسان جي جنت کي ويرانو چوين ٿو. حضرت بلال رضی اللہ عنہ کي اهڙي طرح سزا ڏيندا هئا جو اگهاڙو ڪري چئني هٿن پيرن کي ڪليون هڻندا هئا ۽ ڪنڊن واري ڪاٺيءَ سان ماريندا هئا. اهي ڳالهون حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ حضور ﷺ جن کي عرض ڪيون ۽ چيو ته:

مار ڪاٺ سان بلال رضی اللہ عنہ جي بدن جي سوين ڦٽن مان رت وهي ٿو ۽ هو احد احد چوندو رهي ٿو ۽ انهن جي سزا کان گهٽائي نٿو. حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ عرض ڪيو ته مون ان کي ايمان ڳجهو رکڻ جون نصيحتون به ڪيون آهن پر اهو خدا ۽ رسول ﷺ جو اهڙو عاشق آهي جو ڄڻ قيامت اچي وئي آهي ۽ ان جي لاءِ ان عشق کي ظاهر ڪرڻ جو توبه جي دروازو بند ٿي ويو. بزرگ رومي رضی اللہ عنہ فرمائي ٿو ته عاشق هجي ۽ پوءِ اهو محبوب جي ذڪر کان توبه ڪري، اها ڳالهه ناممڪن آهي. عشق جي اڳيان توبه هڪ ڪمزور شيءِ آهي. توبه ٻانهي جي صفت آهي ۽ عشق خدا جي صفت آهي. الله جي صفت ۽ ٻانهي جي صفت جو ڪهڙو مقابلو؟

حقيقي عشق خدا جي صفت آهي، ٻي شيءِ سان عشق مجازي عشق آهي. غير خدا سان عشق اهڙو آهي جيئن قلعي ڪيل سون جو عشق. جڏهن مجازي معشوق کان خدائي عڪس جدا ٿي وڃي ٿو ته ان معشوق سان عشق به نٿو رهي. مجازي معشوق جو حسن جڏهن پنهنجي وصل ڏانهن موٽي ويندو آهي، تڏهن معشوق جو جسم گدلو، خراب ۽ برو معلوم ٿيندو آهي. ان جو مثال هيءُ آهي ته ڪاري ديوار کان جڏهن چنڊ جي روشني غائب ٿي ويندي آهي ته پوءِ ديوار ڪاري نظر اچڻ لڳندي آهي. مجازي معشوق تان الله تعاليٰ جي حسن جو عڪس هٽي وڃڻ سان نه ان ۾ زندگي رهندي آهي نه حسن ۽ اهو فقط مٽي ۽ پاڻي رهجي ويندو آهي. رنگ ڪيل شيءِ تان جڏهن سونو پاڻي اڏامي پنهنجي ڪاڻ ۾ پهچي ويندو آهي تڏهن تامون ڪارو رهجي ويندو آهي ۽ ان جو عاشق ان کان وڌيڪ رسوا ٿي ويندو آهي. جيڪي عقلمند هوندا آهن اهي اصل تي عاشق ٿيندا آهن. سون کي ڇڏي اصل ڪاڻ جا عاشق بنبا آهن. بزرگ رومي رضی اللہ عنہ جوش ۾ حقيقي معشوق کي خطاب ڪري چوي ٿو ته تنهنجي حقيقي صفتن ۾ ڪو شڪ نه آهي ۽ تنهنجي ان صفت ۾ تنهنجو ڪو شريڪ نه آهي. جيڪو مجازي موصوف کي حقيقي موصوف سان شريڪ ڪندو، جيڪو عاشق ڪوئي سون کي ڪاڻ جو شريڪ بنائيندو ته پوءِ جڏهن ڪوڙي سون جو پاڻي لهي ويندو، تڏهن عاشق ۽ معشوق ٻئي پريشاني سان اهڙا مرده ٿي ويندا جيئن مڇي تلاءُ جو پاڻي سڪڻ سان ٻاهر پئي ڦٽڪندي آهي.

قرآن مجيد ۾ آهي ته اَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ (الاعراف: 54) خلق ۽ امر ان جي لاءِ آهي. عالم امر اهو عالم آهي جو مادي کان خالي هجي ۽ عالم خلق جسماني عالم آهي. اصل عالم، عالم امر آهي ۽ عالم خلق ان جو پاڇو آهي. حضرت بلال رضی اللہ عنہ جو قصو ٻڌي ڪري حضور ﷺ خوش ٿيا ۽ حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ ان جي خوب تعريف ڪئي. حضور ﷺ جن حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ کان حضرت بلال رضی اللہ عنہ جو پورو قصو ٻڌي ڪري فرمايو ته هاڻي ڪيئن ڪجي؟ تڏهن حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ فرمايو ته آئون ان کي خريد ڪندس. ڪافر جيڪا به قيمت وٺندا انهن کي ڏيندس ۽ ڪنهن ظاهري نقصان جي پرواهه نه ڪندس، ڇاڪاڻ ته اهو خدا جو قيدي دشمنن جي هٿ ۾ ڦاٿل آهي.

حضور ﷺ جو چوڻ ته ڪافر ان جي گهڻي بها وٺندا ان ڪري آءٌ به ان ۾ حصي دار ٿيندس!

مصطفى گمشده کائے اقبال جو

در خريدن می شوم انبار تو

ترجمو: ”حضرت مصطفيٰ ﷺ کيس فرمايو: اي نيڪ بختي جي ڳولا ڪرڻ وارا! خريداري ۾ آئون تنهنجو شريڪ بنجان ٿو.“

بلال جي خريداريءَ ۾ تون منهنجو وڪيل بنجي وڃ. ابوبڪر رضي الله عنه پنهنجي دل ۾ سوچيو ته اهي ڪافر بلال رضي الله عنه جي قدر ۽ قيمت کان بي خبر آهن. آئون انهن کان بلال رضي الله عنه کي آساني سان اهڙي طرح وٺندس جهڙي طرح ٻار کان موتي ورتو ويندو آهي، انهن ڪافرن کان شيطان دنيا جي بدلي ۾ عقل ۽ ايمان خريد ڪري وٺي ٿو.

شيطان انهن ڪافرن جي لاءِ مردار دنيا کي ايتري قدر پُر رونق ڪري ڏيکاريندو آهي، جو انهن کان آخرت جو باغ خريد ڪري وٺندو آهي. ڇنڊ جي روشنيءَ کي ڪپڙو بنائي ڏيکاريندو آهي ۽ انهن جون پئسن رکڻ واريون همياڻيون انهن کان ڦري وٺندو آهي. نبين انهن کي واپار ڪرڻ سيکاريو پر شيطان انهن جي نظرن ۾ انبياءَ ۽ انهن جي تعليم کي برو ڪري ڏيکاريو. شيطان اهڙا اثر پيدا ڪندو آهي جو زال مڙس ۾ نفرت ٿي ويندي ۽ طلاق تائين نوبت اچي ويندي آهي. جهڙي طرح شيطان زال ۽ مڙس ۾ جادوگري ڪندو آهي اهڙي طرح جادوءَ سان انهن کي اندو ڪندو آهي نيٺ انهن ڪافرن حضرت بلال رضي الله عنه کي چند پئسن ۾ وڪڻي ڇڏيو. ڇاڪاڻ ته گڏهه جي اڳيان ڪوڏي ۽ موتي برابر آهي. اهو موتي پنهنجن جهانن کان بالاتر آهي. ڇاڪاڻ ته بلال رضي الله عنه ايمان جي ڪري قيمتي هو. ايمان سمنڊ آهي. اهي ڪافر ان جي موتين جا انڪاري آهن. جانور ان کان آرائش جو طالب ڪونه ٿيندو. الله جانور جي مٿي ۾ هيءَ ڳالهه نه رکي آهي ته اهو لعل ۽ موتين جو پرستار هجي. حيوان ۾ الله تعاليٰ ايتري سمجهه نه رکي جو اهو لعل ۽ موتين جي قيمت کي سمجهي سگهي. جيئن ته اهي موتيءَ جي قيمت کي نه سمجهندا هئا، انهيءَ ڪري اهي ڪنن ۾ موتين کي نٿا لکائين. سورت والتين ۾ ذڪر ڪيل آهي ته: لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ (التين: 4) ”بيشڪ اسان انسان کي بهترين خلقت ۾ پيدا ڪيو آهي.“ روح ڪامل عرش کان افضل آهي ۽ انسان هن دنيا ۾ ان جي حقيقت کي نٿو سمجهي سگهي. روح ڪامل جنهن جي حقيقت جو بيان ناممڪن آهي. جيڪڏهن آئون ان جي قدر ۽ قيمت بيان ڪريان ته آئون به ۽ توهان به سڙي ويندا ۽ ڪجهه حاصل نه ٿيندو. انهيءَ ڪري ان سلسلي ۾ خاموشي بهتر آهي.

حضرت ابوبڪر رضي الله عنه اميه جي گهر جي دروازي تي ويو ۽ آواز ڏنائين، پوءِ گهر ۾ ويو ۽ جيئن ته حضرت بلال رضي الله عنه جي مار جو ڏک هوس، انهيءَ ڪري اميه کي سختيءَ سان چيائين ته تون هن الله جي ولي کي ڇو مارين ٿو؟ اي نور جا دشمن، هي ڪهڙو ڪينو آهي؟ جيڪڏهن انسان پنهنجي مذهب ۾ سچو آهي ته ٻئي مذهب ۾ سچي دل واري جي حقيقت کي سمجهي سگهي ٿو ۽ اهو ان تي ظلم ڪرڻ پسند نه ڪندو. ان جي عقيدتي تي ان کي محبوب سمجهندو. جڏهن تون ڪنهن سچي ديندار تي ظلم روا رکين ٿو، تڏهن معلوم ٿيو ته تون پنهنجي دين ۾ پڪو ناهين. جيئن ته تنهنجي فطرت ٽيڙي آهي تنهن ڪري تون ٻين کي ڪج فطرت سمجهين ٿو. حضرت ابوبڪر رضي الله عنه ان وقت حيران ڪندڙ ڳالهيون چيون جيڪي حڪمت سان ڀريل هيون. انهن ڳالهين جي پُر حڪمت هجڻ جو سبب هي هو ته اهي ڳالهيون جيتوڻيڪ حضرت ابوبڪر رضي الله عنه جي زبان تي جاري ٿيون پر انهن جو اصل سرچشمو الله تعاليٰ هو. حضرت ابوبڪر رضي الله عنه جي وات مان انهن چشمن جي جاري ٿيڻ تي ڪهڙو تعجب آهي، جڏهن ته الله تعاليٰ پٿر مان به چشما جاري ڪري ڇڏيندو آهي. الله تعاليٰ رات ان پٿر کي پنهنجي لاءِ پردو بنايو هو. تنهنجي اک کي به الله تعاليٰ پنهنجي نور عطا ڪرڻ جو هڪ حجاب بنائي رکيو آهي، ورنه اک جي جزن ۾ نور ڪٿي آهي. انسان جو ڪن به قدرت جو هڪ پردو آهي. ورنه انسان جي اجزاءَ ۾ ٻڌڻ جي طاقت ڪٿي آهي. هر معاملي ۾ اصل متصرف خدا ئي آهي. حديث شريف ۾ آهي، ڪن مٿي جو حصو آهن ۽ ظاهر آهي ته مٿو هڪ حادث شيءَ آهي، ان ۾ خود اهي صفتون ڪٿي ٿي سگهن ٿيون. اميه حضرت ابوبڪر رضي الله عنه کي چيو: جيڪڏهن توکي بلال رضي الله عنه تي رحم اچي ٿو، ته تون ان کي خريد ڪري وٺ. اها مشڪل خرچ ڪرڻ کانسواءِ آسان نه ٿيندي. حضرت ابوبڪر رضي الله عنه فرمايو ته ايئن ٿي وڃي ته خدا جو شڪر ادا ڪندس ۽ فرمايائين مون وٽ هڪ اچي رنگ جو حسين غلام آهي پر ان جي دل ڪفر جي ڪري ڪاري آهي ان جي بدلي ۾ ڪارو بلال رضي الله عنه مون کي ڏي جنهن جي دل روشن آهي. حضرت ابوبڪر رضي الله عنه جو غلام ايتريقدر سهڻو

هو جو ان کي ڏسي ڪري اميه جي دل بي قابو ٿي وئي. ظاهر پرستن جي اها ئي حالت آهي جو اهي ظاهر ۽ صورت تي قربان ٿيندا آهن. اميه اصرار ڪيو ته بلال رضی اللہ عنہ جي عيوض هن غلام سان گڏ ڪجهه چاندي به ڏي. حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ چاندي جو اضافو ڪيو. چاندي جي اضافي تي هو راضي ٿي ويو ۽ لين دين ٿي وئي. اميه موتي ڏيئي ڪري پٿر ورتو. ان کي هي خيال هو ته مون گهڻو نفعو ڪمايو آهي. ڪارو ڏيئي ڪري گورو ورتو اٿم. جڏهن واپار مڪمل ٿي ويو تڏهن هو ڏاڍو ڪليو ۽ ان کي يقين هو ته ان معاملي ۾ حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ نقصان ڪنيو آهي.

ڪافر جو ڪلڻ ۽ اهو سمجهڻ ته صديق رضی اللہ عنہ هن معاملي ۾ ٿوئي ۾ آهي

قهقهه زو آل جهو تنگ دل

از سر افسوس و طنز و غش و غل

ترجمو: ”ان سنگدل ڪافر مڪر فريب ۽ طنز ۽ مذاق طور تهڪ ڏنو.“

حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ سبب پڇيو ته اهو اڃان وڌيڪ ڪليو ۽ چوڻ لڳو ته جيڪڏهن هن غلام جي خريداري ۾ توهان کي اصرار نه هجي ها ته آئون ان جي قيمت نه وڌايان ها ۽ هاڻي جيڪا قيمت ورتي اٿم ان جي ڏهين حصي ۾ وڪڻان ها ڇاڪاڻ ته اهو ڪارو غلام مون وٽ دمڙيءَ جو به ناهي. تو ڳوڙ شور ڪري ان جو اگهه وڌايو. حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ کيس جواب ڏنو ته تون اڻڄاڻ ڄاڻو آهين، تو اخروٽ جي بدلي ۾ موتي ڏيئي ڇڏيو.

مون وٽ ان جي قيمت ٻئي جهان آهن. ڇاڪاڻ ته منهنجي نظر ان جي باطن تي آهي. هي غلام ته ڪارو سون آهي، ان تي ڪاراڻو رشڪ جي ڪري آهي تان ته بيوقوف ان کي سڃاڻي نه سگهي. جيڪي اڪيون خالي انگن جو ادراڪ ڪنديون آهن اهي روح جو ادراڪ نٿيون ڪري سگهن. جيڪڏهن تون زياده چڪتاڻ ڪرين ها ته آئون پنهنجو سڀ مال ۽ ملڪيت ڏيئي ڇڏيان ها ۽ ڪنهن ٻئي کان قرض وٺي ڪري به بلال رضی اللہ عنہ کي وٺان ها. جيئن ته توکي سستو هٿ آيو تڏهن تو سستو وڪيو، توهي نه ڏٺو ته دٻليءَ ۾ ڪهڙو موتي آهي؟ حضرت بلال رضی اللہ عنہ موتين جي پريل دٻلي هو. اهو ڪافر به ان معاملي ۾ سياه روح بنيو ۽ ان تي خوش ٿي رهيو هو. جڏهن حقيقت ڪلندي تڏهن افسوس ڪندو. تنهنجو پاڳ غلاميءَ جي شڪل ۾ تو وٽ آيو ۽ تون ان کي نه سڃاتو. ان غلامي جو اظهار ڪيو، تو چالاڪي ۽ مڪاري ڪئي. تون هن غلام کي وٽ جنهن جو جسم سفيد آهي پر باطن ڪارو آهي، اهوئي بت پرستن جو طريقو آهي. بت پرستن جي اها ئي سزا آهي ته انهن کي اهو ڪاٺ جو گهوڙو حاصل ٿيندو آهي جنهن تي اطلس جي جهل هجي. انهن جو ماحصل ڪافر جي قبر جهڙو هوندو آهي جو ان تي نقشش و نگار هوندا آهن پر اندر باهه ۽ دونهون هوندو آهي. ڪافر جي ماحصل جو مثال ظالمن جي مال جهڙو آهي جنهن جو ظاهر ڏاڍو پيارو ۽ ان جي باطن ۾ مظلومن جو خون مخفي آهي. ڪافر جي ماحصل جو مثال منافق به آهي جو بظاهر اسلامي فرض ادا ڪري ٿو پر ان جو باطن ايمان ۽ يقين کان خالي هوندو آهي ۽ ان کي ان ڪڪر سان به تشبيهه ڏيئي سگهجي ٿي جيڪو فقط ڳوڙ ڪري پر وسي نه، يا ڪوڙي وعدي سان تشبيهه ڏيو جنهن جي ابتدا خوش ڪن ۽ انتها مايوس ڪن هوندي آهي.

خريداري کانپوءِ حضرت ابوبڪر رضی اللہ عنہ حضرت بلال رضی اللہ عنہ کي حضور ﷺ جي خدمت ۾ وٺي آيو. جڏهن حضرت بلال رضی اللہ عنہ جي نظر حضور ﷺ جي چهره انور تي پئي تڏهن خوشيءَ مان بيهوش ٿي ڪري پيو. ٿوري دير بيهوش رهيو جڏهن هوش آيس تڏهن خوشيءَ مان روئڻ لڳو. حضور ﷺ ان کي سيني سان لڳايو، سيني سان لڳائڻ سان بلال رضی اللہ عنہ کي جيڪي فيض حاصل ٿيا، انهن کي ڪير نٿو سمجهي سگهي پر انهن جي وضاحت چند مثالن سان ڪري سگهجي ٿي. هي سمجهو ته هڪ ٿامون هو جيڪو اڪسير کي چنڊڙي ويو يا ڪو مُفلس ۽ مسڪين هو، اوچتو ان جو پير پرپور خزاني تي پئجي ويو يا اڌ مٿل مڇي هئي جيڪا سمنڊ ۾ پهچي وئي يا ڪو پٽڪيل قافلو هو جنهن

ڪي رستو ملي ويو. پوءِ حضور ﷺ اُن سان اهڙيون موثر ڳالهيون فرمايون جيڪي رات سان ڪيون وڃن ته اها روشن ٿي وڃي. انبيائن ۽ عارفين جي صحبت کانسواءِ جيڪو دليين تي اثر طاري ٿيندو آهي اهو خالي ذوق آهي. الفاظ ۾ ان جو بيان ممڪن ناهي. ڪم کانسواءِ جيڪو تاثير آهي ان کي چند مثالن سان واضح ڪجي ٿو. سج جڏهن برج حمل ۾ پهچندو آهي ته ان جي تاثير سان ميون ۾ مناس پيدا ٿيندي آهي ۽ ڪجور مزيدار ٿيندي آهي. توکي خبر آهي ته صاف پاڻي گلن ۽ پوڻن ۾ تازگي پيدا ڪندو آهي.

اهڙي طرح اسبابن جو وجود ۽ انهن جي اثرن جو تعلق به حڪم خداوندي جو تابع آهي، جيڪو بغير چين ۽ منهن جي صادر ٿيندو آهي. اسبابن جو تاثير الله تعاليٰ جو فعل آهي پر عوام ان کي سمجهڻ کان قاصر آهي. جڏهن ته عوام جو عقل الله جي ذات جي معاملي ۾ انبيائن جو مقلد آهي، ان ڪري انهن جزوي مسئلن ۾ به تقليد کان ڪم وٺڻ گهرجي. ڏينهن جا حادثا الله تعاليٰ جو فعل آهن يا نه؟ حڪم انڪار ڪن ٿا ۽ چون ٿا ته باري تعاليٰ جي ارادي جو تعلق جيڪڏهن هن حادث سان قديم مڃيو وڃي ته ان حادث کي به قديم مڃڻو پوندو ۽ جيڪڏهن حادث مڃيو وڃي ته پوءِ ان حادث ۾ به اهو ئي حال پيدا ٿيندو. جنهن جو نتيجو يا ته حادث کي قديم مڃڻ آهي ورنه تسلسل لازم ايندو. اهي ٻئي ڳالهيون غلط آهن. انهيءَ ڪري قديم جو حادث سان تعلق بالا راده نٿو ٿي سگهي ڇاڪاڻ ته حادث کي حادث جو فعل مڃڻو پوندو، نه ڪي قديم جو. متڪلمين محققين ان جو جواب ڏنو ۽ فرمايو آهي ته ارادي جو حادث سان تعلق حادث آهي پر ان حادث جي لاءِ مستقل ايجاد جي ضرورت نه آهي. پر ايجاد ته ان حادث جي آهي ۽ ان جي ضمن ۾ ان تعلق جو حدوث وجود ۾ اچي وڃي ٿو. بزرگ رومي رحمته الله عليه ان مقام تي پنهنجي منصب مطابق امتناعي تقرير ڪري مسئلي جو جواب ڏنو آهي.

رسول الله ﷺ جن جو صديق اڪبر رحمته الله عليه تي ناراضگيءَ جو اظهار ڪرڻ

سيد کونين و سلطان جهان

در عتاب آمد زماڻي بعد ازال

ترجمو: ”پنهنجن جهانن جو سردار شهنشاه عالم اُن کان پوءِ ٿوري دير جي لاءِ ڪاوڙيو.“

حضرت ابو بڪر رحمته الله عليه حضرت بلال کي فقط پنهنجي پشن سان خريد ڪيو. تڏهن حضور ﷺ جن کي ناگواري ٿي ته تو اڪيلو ڇو خريد ڪيو، منهنجو تو هن ۾ حصو نه رکيو؟ حضرت ابو بڪر رحمته الله عليه عرض ڪيو ته مون بلال رحمته الله عليه کي آزاد ڪرڻ جي لاءِ ورتو هو. انهيءَ ڪري توهان جي اڳيان ان کي آزاد ڪريان ٿو ۽ توهان مون کي پنهنجي غلاميءَ ۾ قبول ڪريو. حضور ﷺ جن جي ذات گرامي جي فيض سان هڪ جهان پرگزیده بنجي ويو. عوام خواص بنجي ويا. حضرت ابو بڪر رحمته الله عليه جي لاءِ خاص فيض هو. ان خصوصي فيض جو تفصيل هي آهي ته آئون (حضرت ابو بڪر رضه) جواني ۾ خواب ڏسندو هوس ته سج مون کي سلام ڪري ٿو ۽ ان مون کي زمين کان آسمان تي کنيو آهي ۽ آئون بلندي تي پهچڻ جي ڪري ان سان گڏ آهيان. ان وقت آئون اهو سمجهندو هوس ته اهو منهنجو دماغي خلل آهي. ڪڏهن محال جو به وقوع ٿيندو آهي پر جڏهن توهان جي صحبت جو شرف حاصل ٿيو، تڏهن مون تي پنهنجي حقيقت کلي ۽ توهان جي ذات منهنجي لاءِ آئيني جو ڪم ڏنو ۽ اها ڳالهه جنهن کي آئون محال سمجهندو هوس، هاڻي اها حاصل ٿي وئي آهي. توهان جي ديدار کانپوءِ معاملو ڪليو، اهو سج ته توهان جي ذات گرامي آهي ۽ هي دنيا جو سج توهان جي اڳيان هيچ آهي ۽ رڳو هي سج ئي هي حقيقت نه بنيو پر دنيا جي هر شيءِ هي حقيقت بنجي وئي. مون کي تمنا هئي ته نور ڏسان، جڏهن مون توهان جو ديدار ڪيو ته نور النور کي ڏنو ۽ فقط حور کي ئي نه، رشڪ حور

کي به ڏٺو، حضرت يوسف عليه السلام جي حسن کي ڏسڻ جي تمنا هئي، توهان جي ديدار سان مون کي يوسف جو ديدار حاصل ٿي ويو.

توهان جي ديدار سان هڪ جنت نه پر گهڻين جنتن جو ديدار ٿي ويو. آئون انهن لفظن ۾ توهان جي تعريف ڪري رهيو آهيان پر جيئن ته اها ڪماحقه تعريف نه آهي. انهيءَ ڪري منهنجي اها تعريف توهان جي فضيلتن جي اعتبار سان ناقص آهي ۽ هي منهنجي تعريف اهڙي آهي جهڙي ڌراڙ حضرت موسيٰ عليه السلام جي اڳيان الله تعاليٰ جي ڪئي هئي. ان ڌراڙ الله جي عشق ۾ الله تعاليٰ جي باري ۾ چيو هو: اي الله تعاليٰ، آئون تنهنجون جونءَ ڪيندس، توکي ڪير پياريندس، تنهنجي چيل سبي توکي پاريئندس... ڌراڙ جي اها تعريف الله تعاليٰ جي شايدان شان نه هئي، پر الله تعاليٰ ان کي قبول فرمايو. اهڙي طرح توهان به منهنجي ناقص تعريف قبول فرمايو ته توهان جي ڪرم کان بعيد نه آهي. ڇاڪاڻ ته اسان جا ناقص عقل توهان جي ڪمال ۽ اوصاف تائين نٿا پهچي سگهن. عالم ملڪوت هر گمراه جي لاءِ رهنمائي ڪري ٿو ۽ ان جهان ۾ گهڻا عجائبات آهن. وحي جهڙي شيءِ جنهن سان ويچارن جي رهنمائي ٿئي ٿي اها به ان عالم مان اچي ٿي. جنت ۽ پلصراط جهڙيون عجيب شيون ان ۾ موجود آهن. هاڻي جڏهن توهان جي ذات گرامي ان جهان مان اچي ويئي آهي ته قوم جي لاءِ بشارت آهي. ڇاڪاڻ ته توهان جي آمد سڀني گمراهين کي ختم ڪندي. حضور ﷺ جي آمد سڀني جي لاءِ باعث بشارت آهي. خاص ڪري حضرت بلال رضي الله عنه ۽ ان جهڙن ٻين جي لاءِ ۽ حضرت بلال رضي الله عنه کان حضور ﷺ ٻانگ ڏيڻ جي فرمائش ڪئي هئي. حضور ﷺ جو فيض عام آهي. تون هن دنيا جي قيدخاني ۾ ڪيستائين رهندين. توهان خاموشي ڪيئن اختيار ڪري سگهو ٿا. توهان جي جسم جو هر وار دعوت جو اعلان ڪري رهيو آهي پر دشمن ايتري قدر ٻوڙو ٿي ويو آهي جو ٻڌي ٿي ڪونه ٿو ۽ چوي ٿو ته آواز ڪٿان اچي رهيو آهي. اهو دشمن ايتري قدر اندو ٿي ويو آهي جو نبي ان جي چاهي تي گل اڇلائي رهيو آهي ۽ اهو چوي ٿو ته هيءَ مون کي ڪهڙي شيءِ کان تڪليف پهچي رهي آهي. ان مدبر جو مثال ان انڌي جهڙو آهي جو حور جنهن جو هٿ پڪڙي چڪي ۽ اندو حيران ٿي چوي ته اها ڇو ستائي ٿي ۽ هيئن چوي ته اها منهنجي هٿ ۽ جسم کي ڇو ٿي چڪي. آئون سمهان ٿو مون کي سمهڻ ڏي. ان انڌي کي هي معلوم نه آهي ته جنهن حور جا هو خواب ڏسي ٿو اها اها ئي حور آهي. جڏهن معلوم ٿيو ته احڪامن جو مڪلف بنجڻ جيتوڻيڪ نفس کي ناگوار آهي پر نفس الامر اهڙو پر لطف آهي جيئن حور هٿ پڪڙي چڪي ته بلائن جو اچڻ به محبوبيت ۽ مقبوليت جو دليل ٿيو. انهيءَ ڪري چوندا آهن ته آزمائش محبوبن جي ٿيندي آهي. مصيبتن ۾ مبتلا ٿيڻ عام طور تي محبوبيت جو دليل آهي پر ڪڏهن اجنبين سان به چيڙ چاڙ ٿيندي آهي تان ته انهن ۾ به شعور برپا ٿئي.

خدا جي مخلص بانهي هلال رضي الله عنه جو قصو

هيءُ شايد هلال رضي الله عنه بن حارث آهي جنهن جي ڪنيت ابو الحمراء آهي، جيڪو حضور ﷺ جو آزاد ڪيل غلام هو. شايد حضور ﷺ جي آزاد ڪرڻ کان اڳ، ڪنهن سردار جو غلام هجي. هو سردار جي طبيلي ۾ ملازم هو ۽ جيئن ته ان سردار کي بصيرت حاصل ڪونه هئي ۽ اهو هن جو مرتبو ڪونه سڃاڻيندو هو هلال رضي الله عنه حضرت لقمان ۽ حضرت يوسف عليه السلام وانگر پنهنجو پاڻ کي غلاميءَ ۾ لڪايو ويٺو هو. هو نابين هو ۽ نابين ايترو ته ڄاڻندو آهي ته ان جي ڪا ماءُ آهي پر اهو تصور ۾ نٿو آئي سگهي ته اها ڪهڙي قسم جي آهي. هاڻي جيڪڏهن هو فقط ايتري قدر ڄاڻ ٿي ان جي تعظيم ڪري ته به کيس نجات ۽ چوٽڪارو حاصل ٿي وڃي. دل جي بصيرت دل جي زندگيءَ سان حاصل ٿيندي آهي.

چون ٿيندي بعض اوصافِ بلال

بشنو اکنن قصه ضَعْفِ بلال

ترجمو: ”جڏهن تو بلال رضی اللہ عنہ جون ڪجهه وصفون ٻڌيون، هاڻي هلال رضی اللہ عنہ جي ضعيفيءَ جو قصو به ٻڌ.“
حضرت هلال رضی اللہ عنہ حضرت بلال رضی اللہ عنہ کان مجاهدي ۽ سلوڪ ۾ وڌيل هو. ان جي حالت تو وانگر ڪونه هئي جو
تون هر دم ۽ هر گهڙي پستيءَ ڏانهن وڃي رهيو آهين، پنهنجي موتي پٽي کي پٿر بنائي رهيو آهين.

موتي پٽي کي پٿر بنائڻ جي سمجهاڻي

مچنال ڪال خواجه را مهمان رسيد

خواجه از ايامالش پُرسيد

ترجمو: ”جيئن هڪ همراه وٽ مهمان اچي پهتو ته هن مهمان جي عمر پڇي.“

انسان کي پنهنجي مرتبي کان پوئتي هٽڻ تي بزرگ قصو ٻڌايو آهي. ميزبان مهمان کان پڇيو ته تنهنجي عمر
ڪيتري آهي؟ مهمان پنهنجي عمر 18 سالن مان گهٽائيندي گهٽائيندي ڏهه سالن تائين پهچائي. تڏهن ميزبان چيو ته
ايئن چئو ته آئون اڃا پيدا ٿي ڪونه ٿيو آهيان.

ان معنيٰ جي اثبات ۾ حڪايت

آل ڪيڪه اڀر طلب ڪرد از امير

گفت رو آل اسپ اشهب را بگير

ترجمو: ”هڪ شخص سردار کان هڪ گهوڙو گهريو، هن چيو: اهو اچو گهوڙو جهلي ڪاهي وڃ!“

ان شخص چيو ته آئون اهو گهوڙو نٿو چاهيان. امير چيو ڇو؟ تڏهن همراه چيو ته اهو گهوڙو اڳتي وڃڻ بجاءِ
پوئتي هٽي ٿو. سردار چيو ته تون ان جو پڇ گهر ڏانهن ڪڇ گهوڙو پوئتي هٽندو، تون پنهنجي منزل تي پهچي ويندين.
بزرگ رومي رضی اللہ عنہ فرمائي ٿو ته تنهنجو نفس بمنزل گهوڙي جي آهي ۽ اهو پوئتي هٽندڙ گهوڙي وانگر آهي ۽ ان جو
پڇ شهوت آهي، تون ان جي شهوت جو رخ دنياوي لذتن ڏانهن موڙيندين ته پوءِ اها شهوت عقل جي رستي سان اڀرندي.
ان جو مثال هي آهي ته وڻ جي هڪڙي ٽاري ڪاٽي ويندي آهي ته ان جي طاقت پيءُ ٽاري ۾ نمودار ٿيندي آهي. جڏهن
تون نفس جي پڇ يعني شهوت کي آخرت ڏانهن ڪندين ته اهو پوئتي هٽندي هٽندي محفوظ مقام تي پهچي ويندو.
اهي ماڻهو قابل مبارڪباد آهن جن جا پاڪ نفس اعليٰ مرتبا طئي ڪندا اڳتي وڃن پيا. حضرت موسيٰ رضی اللہ عنہ حضرت
خضر رضی اللہ عنہ جي ملاقات جي سلسلي ۾ فرمايو هو ته لَا أَبْرُحُ حَتَّى أَبْدُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا (الكهف: 60)
”جيستائين آئون ٻن دريائن جي ملڻ جي جاءِ تي نه پهچان پنهنجي ارادي کان باز نه ايندس اهڙي طرح سالن جا سال
هلندو رهندس.“

جڏهن ته ان جي جسماني، همت جو سير اهو هو، جو ست - ٽو سالن جي مسافت طئي ڪيائين. ظاهر آهي پوءِ ته
روح جو سير لامحالہ جنت جي اعليٰ مقامن تائين هوندو.

ان معنيٰ جي اثبات ۾ حڪايت

آل چنال ڪه ڪارواني مي رسيد

در دے آمد درے را باز ويد

ترجمو: ”هڪ قافلو اچي رهيو هو، جيئن ئي هڪ ڳوٺ ۾ آيا ته هڪڙو دروازو کليل ڏٺائون.“

هڪڙي شخص چيو ته هن سياري ۾ هتي چند ڏينهن سامان رکجي. سياري جي چاليهي ۾ ست ڏينهن سخت سيءُ

هوندو آهي جنهن کي بردالعجوز چوندا آهن. ڳوٺ وارن هڪلون ڏيندي کين چيو ته سامان ڳوٺ کان ٻاهر ڇڏي هٿين خالي اندر اچي سگهو ٿا. ظاهر آهي ته جن ماڻهن کي مال جي محبت هوندي، اهي سامان ڇڏي ڳوٺ اندر آرام جي جڳهه ڪونه بنائيندا. بزرگ رومي رحمہ اللہ فرمائي ٿو ته مقام قرب به هڪ بلند مجلس آهي، ان ۾ به سامان ٻاهر اچي پوءِ پهچي سگهجي ٿو.

هلال رحمہ اللہ جي قصي ڏانهن رجوع

بد هلال استاد دل جا روشن
سائنس و بنده امير مومن

ترجمو: ”هلال جي دل استاد هئي ۽ روح نوراني هو، هو هڪ مسلمان سردار جو ملازم ۽ غلام هو.“

هلال رحمہ اللہ دل جو استاد هو يعني ان جي دل سلوڪ جي طريقي جي استاد هئي ۽ روح روشن هو. اهو هلال رحمہ اللہ ان سردار جي غلامي ڪندو هو ۽ ان جي طنبيلي ۾ خدمت ڪندو هو. نالي جو غلام هو پر حقيقت ۾ بادشاهه هو. هو جهڙي طرح گهوڙي جو سوار هو اهڙي طرح پنهنجي نفس جو به مصلح هو. ڇاڪاڻ ته ان جو مرتبو گهڻن انسانن کان وڌيل هو. جهڙي طرح شيطان حضرت آدم عليه السلام جي فقط ظاهر کي ڏٺو، اهڙي طرح ان سردار جي نظر به فقط حضرت هلال رحمہ اللہ جي ظاهر تي هئي. جسماني احوالن کي ڏسندو هو اصل ۽ روح کي ڪونه ڏسندو هو. جسماني احوال ته ظاهر ٿيندا آهن پر دين جو نور پوشيده هوندو آهي، ڇاڪاڻ ته ظاهر بينن هر نبيءَ سان اهو ئي معاملو ڪيو جو ظاهر کي ڏٺائون ۽ باطن تي نظر نه ڪيائون. حقيقت تائين پهچڻ ۾ افسانن جا ڪئين قسم آهن، انهن افسانن کي بزرگ هن طرح سمجهايو آهي ته هڪڙو منارو آهي ان تي پکي ويٺو آهي. ان پکيءَ جي چنڊ ۾ هڪ وار آهي جيڪو ان جي لاءِ مدار حيات آهي. ڪجهه ماڻهو ته اهڙا آهن جن جي نظر ان سڄي پکي تي پوي ٿي، ڪجهه اهڙا آهن جيڪي مناري سان گڏ پکي کي به ڏسن ٿا. ڪي وري اهڙا آهن جيڪي مناري کي ۽ پکيءَ جي چنڊ ۾ وار کي به ڏسن ٿا. انسان جي جسم جو مثال مناري وانگر آهي، علم ۽ عبادت پکي وانگر آهن ۽ انسان جي نور باطن جو مثال ان وار وانگر آهي جيڪو پکيءَ جي چنڊ ۾ آهي. اوسط درجي جو انسان فقط پکي ڏسڻ وارو آهي. پکيءَ جي اڳيان ۽ پويان ڪجهه نٿو ڏسي. اوسط درجي جو انسان اهو شخص آهي جيڪو جسم سان گڏ انسان جي علم ۽ عمل کي به ڏسندو آهي. ٽيون اهو شخص آهي جنهن جي نظر انسان جي نور باطن تي به پوي ٿي. ان جو علم ۽ عمل عارضي نه آهي جو چئجي ته ڪنهن کان ورتل آهي.

هلال رحمہ اللہ جي بيماريءَ کان آقا جي لاعلمي ۽ حضور ﷺ جن جو دل جوئيءَ لاءِ وٽس هلي وڃڻ

از قضا رنجور و ناخوش شد هلال

مصطفى را وحي شد غمازِ حال

ترجمو: ”قسمت سان هلال رحمہ اللہ بيمار ٿي پيو، مصطفى جي لاءِ وحي حال جي مخبر بنجي ويئي.“

حضرت هلال رحمہ اللہ بيمار ٿيو. حضور ﷺ جن کي وحي جي ذريعي ان جي بيماريءَ جو پتو پيو. جيئن ته آقا وٽ ان جو ڪو قدر ڪونه هو انهيءَ ڪري هن جي بيماريءَ کان بهي خبر رهيو ۽ نون ڏينهن تائين هلال رحمہ اللہ گهوڙن جي طنبيلي ۾ پيو هو. حضرت هلال رحمہ اللہ جي بيماريءَ جو حال حضور جن کي وحي جي ذريعي معلوم ٿي سگهيو، ڇاڪاڻ ته ان جي بيماري عقلي نه هئي. منقولات جو علم وحي جي ذريعي ئي ٿي سگهي ٿو. جڏهن حضور ﷺ کي ان جي بيماريءَ جو علم ٿيو تڏهن پاڻ سگورا عليه السلام عيادت جي لاءِ وٽس هلي ويا. حضور ﷺ خورشيد وحي جي

روشنيءَ ۾ هليا پئي ۽ صحابي ستارن وانگر پاڻ سڳورن ﷺ سان گڏ هئا. حضور فرمايو آهي ته اصحابي كالشجر ۾ بانيه اُتديتم اهتديتم ”منهنجا صحابي ستارن وانگر آهن توهان جنهن جي پيروي ڪندؤ هدايت لهندؤ.“

حضور ﷺ جي اچڻ جو اطلاع سردار کي ڏنو ويو، تڏهن اهو بي قابو ٿي ويو. جڏهن خوشخبري ڏيڻ واري اُن سردار کي حضور ﷺ جي اچڻ جو ٻڌايو ته هو ماڙيءَ تان هيٺ آيو ۽ خوش خبري ڏيڻ واري تي قربان ٿيڻ لڳو. ان هيٺ اچي حضور جي قدم بوسي ڪئي ۽ سلام ورايو. هو خوشيءَ جي ڪري گلاب جي گل وانگر ٽڙڻ لڳو. ان عرض ڪيو ته منهنجي گهر هلو. اهو منهنجو گهر پنهنجي آسمان تي فوقيت جي ڪري زبان حال سان ٻڌائيندو ته اڄ مون ان ذات کي ڏٺو آهي جيڪا ڪائنات جي وجود جو مدار آهي. حضور ﷺ عتاب جي ڪري فرمايو ته تون اچڻ جو اصل سبب معلوم ڪر ته جيئن تو کي حضرت هلال رحمته جي بيماري جو علم ٿي وڃي ڇاڪاڻ ته آئون تنهنجي لاءِ نه آيو آهيان.

حضرت هلال رحمته مرتبي جي بلندي جي ڪري عرش جو چنڊ آهي ۽ عاجزي جي ڪري فرش آهي. اي عرفي! چنڊ بيمار ٿي ڪري هلال بڻجي ويندو آهي پر اُن هلال رحمته جي بيماري قابلِ تعجب آهي جنهن تي چوڏهينءَ جو چنڊ قربان آهي. ان سردار چيو ته حضرت هلال رحمته جي بيماريءَ جو ته مون کي علم نه آهي ها، البت اهو چنڊ ڏينهن کان مون کي نظر نٿو اچي.

مزاج پرسيءَ لاءِ مصطفيٰ ﷺ جن جو سردار جي طنبيلي ۾ وڃڻ ۽ هلال کي نوازڻ

رفت پيغمبر برغبت بهر او

اندر آخر آمد و اندر جستجو

ترجمو: ”حضور ﷺ خوشيءَ سان ان لاءِ روانا ٿيا، ڳولا ڪندا طنبيلي ۾ پهتا.“

مطلب ته حضرت هلال رحمته جي ملاقات لاءِ پاڻ سڳورا اتي ويا. طنبيلي ۾ اونڌاھ ۽ گندگي هئي پر حضور ﷺ جن جا انوار سيني تي غالب اچي ويا. حضرت هلال رحمته حضور جي خوشبوءِ کي اهڙي طرح محسوس ڪيو جهڙي طرح حضرت يعقوب عليهما السلام حضرت يوسف عليهما السلام جي خوشبوءِ کي محسوس ڪيو هو. ايمان آڻڻ لاءِ معجزه موثر قريب آهن پر ايمان آڻڻ وارو جيڪڏهن نبي جو هم جنس آهي ته اهو نبيءَ جي صفتن کي جذب ڪندو آهي. ايمان جو قريبي سبب جنسيت جي بوءِ آهي. نبي جي معجزن سان فقط دشمن عاجز ٿي ويندو آهي، پر اُن جو ايمان آڻڻ لازمي نه آهي، جيڪو عاجز مغلوب هجي ان جي دل ۾ دوستي پيدا نٿي ٿئي. حضور ﷺ جن جي خوشبوءِ سان هلال جاڳي پيو. حضرت هلال رحمته کي جانورن جي پيرن مان حضور ﷺ جن جي دامن جي جهلڪ نظر آئي ته هو گسڪندو حضور ڏانهن وڌيو ۽ قدم بوسي جي لاءِ پيرن تي منهن رکيائين. حضور ﷺ ان جي منهن کي پيرن کان هٽائي، محبت ۾ پنهنجو منهن ان جي منهن تي رکيو ۽ اکين ۽ مٿي کي چميون ڏنيون. حضور ﷺ حضرت هلال رحمته کي فرمايو ته تون عرشي آهين، دنيا ۾ مسافر آهين، تنهنجي طبيعت ڪيئن آهي؟ حضرت هلال رحمته عرض ڪيو ته آئون هن وقت ايشن خوش آهيان جيئن اهو شخص جنهن جي رات ۾ ننڊ اڏامي وڃي ۽ هو سج اڀرڻ جو انتظار ڪندو هجي ۽ پوءِ اوچتو ان جي منهن تي ٽڙڪو پوي يا اهو اڃايل جيڪو اڃ جي تڪليف جي ڪري گندگي چوسي رهيو هجي ۽ اوچتو پاڻي جو ايتريقدر سيلاب اچي جو هو ان ۾ ترڻ لڳي.

حضور ﷺ جو حضرت عيسيٰ عليهما السلام جي يقين جي باري ۾ ڪجهه چوڻ

هيءَ حديث احياء العلوم جي شرح زبيدي ۾ منقول آهي. محدث عراقِي رحمته فرمايو ته اها حديث منڪر آهي، ان جا راوي غير ثقه آهن. صحيح حديث هي آهي ته حوارين حضرت عيسيٰ کي عرض ڪيو ته توهان پاڻي تي ڪهڙي طرح هلو ٿا؟ هن فرمايو ته ايمان ۽ يقين جي ذريعي. تڏهن حوارين چيو ته ايمان ۽ يقين ته اسان کي به حاصل آهي.

تڏهن حضرت عيسيٰ فرمايو ته توهان به پاڻي تي هلو. جڏهن اهي هلڻ لڳا ته ٻڌڻ لڳا. حضرت عيسيٰ فرمايو ته هي ڇا ٿيو؟ تڏهن انهن جواب ڏنو ته جڏهن چولي آئي ته اسين ڊڄي وياسون. حضرت عيسيٰ فرمايو ته توهان چوليءَ کان ڊنا چوليءَ جي رب کان چونه ڊنا؟ پوءِ کين پاڻيءَ مان ٻاهر ڪڍيائين. يقين مان مراد توڪل علي الله جو مرتبو آهي. ايماني يقينيت مراد نهاي. زماني جي حادثن ۾ جيڪڏهن انسان هڪ پهلوءَ تي يقين ڄمائي ٿو ته ٻئي پهلو تي احتمال به ان جي ذهن ۾ نه هجي ته عادت الله هيءَ آهي ته ان جي يقين مطابق وقوع عمل ۾ ايندو آهي پر اها شيءِ ڪمال نبوت سان متعلق نه آهي ۽ نه ڪمال ولايت سان آهي.

پڇو عيسىٰ بر سرش گيرد فرات

کامني از غرقه در آب حیات

ترجمو: ”حضرت عيسيٰ وانگر فرات انهن کي مٿي کنيو وٺي، تون آب حيات ۾ هجڻ ڪري ٻڌڻ کان محفوظ آهين.“
حضور ﷺ معراج واري رات ۾ براق تي سوار هئا ۽ براق هوا تي هلي رهيو هو. ان رات ۾ پاڻ سگورن کي ملائڪن جي ۽ الله تعاليٰ جي صحبت ميسر ٿي. حضرت هلال ﷺ پنهنجي لاءِ ٽيون مثال بيان ڪيو ته آئون پهريان بمنزل ڪتي جي هيس، حضور جي زيارت سان شينهن بڻجي ويس. حضرت هلال ﷺ پنهنجو چوٿون مثال بيان ڪيو ته آئون پهريان انڌي نانگ وانگر هوس جيڪو زمين تي پيٽ ۾ هلي ٿو. هاڻي اک کلي ته باغ بهاري ۾ آهيان. فنا کان پوءِ بقا جو مقام اچي ٿو، جنهن کي حياتستان سان تعبير ڪيو ويندو آهي. سالڪ تي جيڪي ڪيفيتون طاري ٿينديون آهن، انهن جو ذڪر ڪري ٿو. هاديءَ ڪامل مادي وصفن کان پاڪ ٿي چڪو آهي. سالڪ جيستائين ابتدائي ڪيفيتن ۾ هوندو آهي ته ان جي مقصود حقيقي جي طلب مناسب نه آهي. ان کي عارف ڪامل چوندو آهي اڃان تون هن حالت ۾ نه آهين جو مقصد تائين پهچي سگهين ۽ تنهنجي حالت ان ناپاڪ جهڙي آهي جنهن کي قرآن پڙهڻ جي منع آهي. سالڪ عرض ڪندو آهي ته ڪيفيتن جي نفي هجي يا نه هجي، جيڪڏهن آئون مقصد حاصل نه ڪريان ته ٻيو ڇا ڪريان. توهان چئو ٿا ته غسل کانسواءِ قرآن نه پڙهان يعني جيستائين اوصاف بشري جو ازالو نه ٿئي تيستائين مقصد تائين پهچڻ جي ڪوشش نه ڪريان. حالانڪ مقصد تائين پهچڻ تي ئي بشري صفتن جي نفي ٿيندي. هي ته ائين آهي، جيئن ڪو ناپاڪ کي چوي ته پاڪائي کانسواءِ حوض مان پاڻي ڀرڻ لاءِ وڃ. جيڪڏهن اهو نه وڃي ته پاڪ ڪيئن ٿيندو. انهي ڪري حوض جي ٻاهران ته مٿي آهي پاڻي نه آهي ۽ پاڪائي پاڻيءَ سان حاصل ٿيندي. هاديءَ ڪامل جي طرفان جواب آهي ته منهنجو اهو مقصد نه هو جيڪو تو سمجهيو آهي پر مقصد هي هو ته اوصاف بشري کي مقصود بالذات نه بناء. نجاست ته انهن کي مقصد بنائڻ آهي، ورنه ظاهر آهي ته پاڻي جي ذريعي ئي پليدي دور ٿي سگهندي. مقصد تي پهچي ڪري ئي صفات بشري جي نفي ٿيندي. پاڻي جو ڪرم آهي جو ناپاڪن کي قبول ڪري ٿو ۽ پاڪ ڪري ٿو. هتي ٻڌائڻ هي مقصد آهي ته تربيت درج به درج هجڻ گهرجي. سالڪ جي تڪرر ۽ تقاضا نقصانڪار آهي. اهو وقت کانپوءِ شيخ بڻجي ويندو آهي.

ضياءُ الحق تنهنجو نور چمڙن کان تنهنجو محافظ آهي. اهو نور انهي کي انڌو بنائي ڇڏيندو آهي. مطلب ته تنهنجا مخالف چمڙن وانگر آهن. سج جي لاءِ ان جو نور ڀردو آهي. جنهن جي ڪري رات ۽ چمڙا نور کان محروم آهن. ضياءُ الحق جي نور کان ڪجهه ته اهي محروم آهن جن ۾ صلاحيت آهي پر اهي توجهه نٿا ڪن جيئن چمڙا وغيره ۽ ڪجهه اهي آهن جن ۾ صلاحيت ٿي نه آهي جيئن رات جو صلاحيت هجڻ باوجود چمڙو محروم آهي ۽ رات هن ڪري محروم آهي ته ان ۾ صلاحيت گم آهي. جڏهن تو هلال ﷺ جو ٿورو قصو بيان ڪيو آهي ته هاڻي چوڏهين جي چنڊ جو قصو به گفتگوءَ ۾ آڻ.

طالب ۽ مطلوب ۾ اتحاد آهي اهي بيائي، دُئي ۽ فساد کان پري آهن. ان تشبيه سان مغالطي ۾ نه پوڻ گهرجي. هلال عليه السلام يعني مريد ۾ ظاهري ڪمي آهي. ان جو باطن آهستي آهستي مڪمل ٿي رهيو آهي. اهو بدر يعني هاديءَ ڪامل هلال عليه السلام يعني مريد کي هر رات ۾ تعليم ۽ تربيت جي ذريعي آهستي آهستي مڪمل ڪري رهيو آهي. تدریج ۾ ترقي جي باري ۾ بزرگ رومي سمجھائي ٿو ته سلوڪ ۾ جلد بازي مناسب نه آهي. ماڙيءَ تي چاڙهي جون ڏاکڻيون طئي ڪري ٿي پهچي سگھجي ٿو. صحيح طريقي سان ڊيگ ٽانڊن جي مچ تي تيار ٿيندي. تيز مچ ۾ سڙي ويندي آهي. آهستي خدا جي صفت آهي، انهي ڪري قدرت جي باوجود ان آسمانن کي چهن ڏينهن ۾ پيدا فرمايو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ (الاعراف: 54) آسمانن ۽ زمين کي چهن ۾ ڏينهن ۾ پيدا ڪيائين. ٻي جاءِ تي قرآن ۾ آهي ته: وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ (الحج: 47) يعني الله تعاليٰ وٽ هڪ ڏينهن هڪ هزار سالن جو آهي. الله تعاليٰ ٻار کي به هڪ منٽ ۾ پيدا ڪري سگھي ٿو. پر سنت الاهي هي آهي ته نون مهينن بعد ان جي پيدائش ٿيندي آهي. حضرت آدم عليه السلام جي پيدائش جي تڪميل به چاليهن ڏينهن ۾ ٿي ۽ هر ڏينهن هڪ هزار سال جو هو. سالڪ کي هي نه جڳائي جو جلدبازي ڪري ۽ وقت کان اڳ شيخ بنجي ويهي رهي. ڪدوءَ جي ول گهڻو جلد پڪڙي ويندي آهي. ان صورت ۾ سالڪ کي مجاهدن جي نوبت نٿي اچي. ڪدوءَ جي ول ٻئي جي سھاري تي پڪڙندي آهي. ٻئي جي سھاري ترقي ٿي ويندي آهي پر اها پائيدار نه هوندي ۽ اهو رنگ جلدي لهي ويندو آهي.

پنهنجي ڪوجھي چھري تي پاڻوڊر مليندڙ پوڙهي عورت جو قصو

بود کم پیرے نود سالہ کلاں

پُر تشخِ رون و رنگش زعفران

ترجمو: ”هڪڙي نوي سالن جي پوڙهي هئي (جنهنجو) چھرو گھنجيل ۽ رنگ زرد هو.“

پوڙهيءَ جي چھري جي ڪل ۾ پيري جي ڪري ڪڏون پئجي ويون هيون، پوڙهيءَ جي خواهش هئي ته ڪو مڙس ڪري. پيري جي ڪري هن جا ڏند ڪري پيا هئا. وار کير جهڙا اڇا ٿي ويا هوس ۽ بدن ڪهڙي ويو هوس ۽ حواسن ۾ تغير اچي ويو هوس. مڙس ته گھريائين ٿي پر سندس حالت اهڙي نه هئي جو ان سان ڪو نڪاح ڪرڻ تي راضي ٿي سگھي. مطلب ته ان پوڙهيءَ جي خواهش بي معنيٰ هئي. ان پوڙهيءَ جو مثال ان شخص جهڙو آهي جنهن کي جنگ جي ميدان ۾ وڃڻ جو شوق هجي پر ان وٽ نه گهوڙو هجي نه کيس پير هجن يا ڪنهن کي وات سان باجي وڃائڻ جو شوق هجي پر ان کي چپ نه هجن ۽ نه وري ان وٽ بانسري هجي. اهڙو ڪمھلو حرص خدا دشمن کي به نه ڏي. ڪتب به ڏند پڇڻ کانپوءِ انسانن کي ڏاڙهن ڇڏي ڏيندو آهي ۽ پنهنجي غذا چيئن کي بنائيندو آهي پر انسان جو هي حال آهي ته جيئن پوڙهو ٿيندو آهي ته حرص وڌندو آهي. پيريءَ ۾ ڪتي جا وار چڻندا آهن پر انسان جي حرص جو هي حال آهي ته پيريءَ ۾ به اطلس (ريشي ڪپڙي جو قسم) پائي ٿو. جيڪا عمر گناهن ۾ بسر ٿي اها دوزخ جو سرمايو آهي ۽ عذاب جي ملائڪن جو ڪاميلو (جانور ڪهڻ جي جاءِ) آهي. هن سياه ڪار (بزرگ رومي عليه السلام) کي جڏهن وڏي ڄمار جي دعا ملندي آهي تڏهن خوش ٿيندو آهي ۽ هي نٿو سمجھي ته اها وڌيڪ عذاب جي دعا آهي. گنهگار لاءِ عمر درازيءَ جي دعا، دعا نه آهي پر ان جي لاءِ بددعا آهي. جيڪڏهن ان کي آخرت جو ڪجهه به خيال هجي ته ان کي بددعا سمجھي ۽ دعا ڏيڻ واري کي چوي ته اهڙي وڏي عمر توکي نصيب نٿي.

گيلانيءَ کي دعا ڏيندڙ فقير جو قصو

هن قصي جو خلاصو هي آهي ته فقير وطن واپسيءَ جي دعا کي دعا سمجھيو پر سردار جيئن ته وطن وارن کان تنگ ٿي نڪتو هو تنهن ڪري هن دعا کي بددعا سمجھيو.

گفت یک روزے بخواجه گیلے
نان پرستے ز گذار نیلے

ترجمو: ”هڪڙي ڏينهن هڪ ٿلهي متاري پينو فقير گيلاني شخص کي چيو...“

مون کي ماني ڪاراءِ، آئون توکي دعا ڏيندس. جڏهن فقير ماني کائي ورتي ته هن فقيرن جي عام دستور مطابق خيريت سان وطن واپسيءَ جي دعا ڪئي. گيلاني سردار جيئن ته وطن مان ناخوش هو، سو هن فقير کي ڪاوڙ مان چيو ته خدا توکي ان وطن ۾ پهچائي. جهڙي طرح فقير جي دعا کي ان سردار سنو نه سمجهيو، اهڙي طرح بزرگن جي ڳالهه کي پست فطرت ماڻهو پست معنيٰ تي معمول ڪندا آهن. نتيجي ۾ اهي بزرگ انهن ٻڌندڙن جي لاءِ ناگوار ڳالهيون ڪرڻ تي مجبور ٿي ويندا آهن. مقرر کي سامعين (ٻڌندڙن) جي عقل مطابق ڳالهائڻ گهرجي، جيئن درزي ڪپڙا سبرائڻ واري جي قد مطابق ڪپڙو ڪٽيندو آهي، مجلس ۾ عام طور تي عوام هوندو آهي، ان جي روبرو لامحالہ پست ڪلام ڪرڻو پوندو آهي.

ان پوڙهيءَ جي ڳالهه ڏانهن رجوع ڪرڻ

چول مُسن گشت ودرين ره نيست مرد
تو به نامش عجز سالخورد

ترجمو: ”جڏهن ڪا (عورت) پوڙهي ٿي وڃي ۽ ان جو مڙس نه هجي ته تون ان جو نالو ڪراڙي رکي ڇڏ.“

بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ وري حريص پوڙهن جو ذڪر شروع ڪيو آهي، ان پوڙهيءَ جو هي حال آهي ته سندس زندگي جو سرمايو ختم ٿي ويو آهي، ڪو نڪ ڪم نه ڪيائين جنهن سان سندس مقبوليت ٿئي ۽ مرتبو بلند ٿئي ۽ منجهس نه افادي جي صلاحيت ۽ نه استفادي جي. نه منجهس ڪا خوبي آهي ۽ نه اها خوبي جي طالب آهي ۽ نه وٽس حق گوئي جي زبان آهي نه حق ٻڌڻ جا ڪن آهن، نه حق فهم عقل آهي ۽ نه حق بين نظر آهي، نه ان ۾ صحو آهي نه سفر آهي ۽ نه الله جي آيتن ۾ غور فڪر جي جستجو آهي، نه ان ۾ طالب جو نياز آهي، نه صاحب ڪمال جو ناز ۽ نه هن سلوڪ جي راه طئي ڪئي، نه ان جا پير هليا ۽ نه ان ۾ راه سلوڪ جو عزم آهي نه محبت جي گرمي آهي ۽ نه محبت جو سوز و گداز.

ان فقير جو قصو جنهن گهر ڏٺين کان جڏهن به ڪا شيءِ طلبي ٿي ته هنن چيو: ”ڪانهي!“

ساکے آمد بسوئے خانہ
خشک نانے خواست یا تر نانہ

ترجمو: ”هڪ سوالي سڪل يا تازي مانيءَ جي لاءِ صدا هنئي...“

گهر ڏئي ۽ چيو ته هتي ماني ڪٿي آهي؟ تون چريو آهين، هتي ڪو حلوائِي جو دڪان ته ڪونهي؟ سائل چيو ماني نه آهي ته چريءَ جو ٽڪرو ڏي. گهر ڏئي ۽ چيو هيءُ ڪاسائي جو دڪان نه آهي؟ سوالي چيو ته پوءِ ڀلا اتي جي لپ ته ڏي. گهر ڏئي ۽ چيو ته تون هي چڪي سمجهين ٿو ڇا؟ سواليءَ چيو پيئڻ جي ٿانو ۾ ڪجهه پاڻي ڏي. گهر جي مالڪ چيو هي شاخ يا پاڻي ۽ جو تتر ته نه آهي. مطلب ته سوالي جيڪي ڪجهه گهريو ٿي، مالڪ ان جو مذاق اڏايو پئي. اهو فقير اندر گهڙي ويو ۽ قميص مٿي ڪٽي هنگڻ جي ارادي سان گهر ۾ ويهي رهيو. ان تي گهر مالڪ دانهون ڪرڻ لڳو ته چريا منهنجو گهر خراب نه ڪر، سائل چيو: جڏهن هن گهر ۾ زندگي جو ڪو ذريعو نه آهي ته پوءِ اهڙي ويران جاءِ ان جي قابل آهي ته ان ۾ پائخانو ڪيو وڃي.

هاڻي رومي بزرگ کمالات کان خالي هجڻ جو بيان شروع ڪري ٿو ۽ چوي ٿو ته تون اهڙو باز به نه آهين جنهن بادشاهه جي هٿ تي ويهي شڪار جهلڻ سگهيو هجي، تو ۾ ڪو ظاهري حسن به نه آهي. طوطي کي جڏهن ڪنڊ ڪارائيندا آهن ته گهڻو ڳالهائيندو آهي. بلبل آه زاري ۾ باغ اندر گلن سان همناوي ڪندي آهي. هڊ هڊ پکي حضرت سليمان عليه السلام جي پيغامبري ڪئي هئي. روهاڪي پکي هر موسم ۾ پنهنجي لاءِ بهترين وطن گولي لهندو آهي. سياري ۾ هندستان ۽ سنڌ ۾ ايندو آهي ۽ بهار جي موسم ۾ ترڪستان هليو ويندو آهي. جڏهن تون ڪمالن کان خالي آهين ته ماڻهو تنهنجا گراهڪ ڇو بڻجن؟ جڏهن تو ۾ ڪو ڪمال نه آهي ته تون پنهنجي بناوٽي ڳالهين کي ڇڏي الله ڏانهن رجوع ڪر. اتي مقبوليت جي لاءِ ڪمال جي ضرورت نه آهي. تنهنجو اودانهن رجوع ڪرڻ مقبوليت جي لاءِ ڪافي آهي. الله تعاليٰ ڪوئي به خريد ڪندو آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي منشا نفعو ڪمائن نه آهي. اتي نفعي جو معاملو فقط هن بناء تي آهي ته هو ڪريم آهي تون مايوس نه ٿي. ان جون مهربانيون گهڻيون آهن. في الحال آئون پوڙهيءَ جي قصي ڏانهن واپس موٽان ٿو ڇاڪاڻ ته ان ۾ ڏاهپ جي نقطن جي انتها نه آهي.

پوڙهيءَ جي قصي ڏانهن واپسي

بوو در همسايه اش سور عجب

کرده بودند از قضا اورا طلب

ترجمو: ”ان پوڙهيءَ جي پاڙي ۾ هڪ ٻي پوڙهيءَ جي شادي ٿيڻي هئي جنهن ۾ هن کي به سڏيو هئائون.“

جڏهن پوڙهي شادي لاءِ تيار ٿي ته پنهنجن اچن وارن کي خوب ڪارو ڪيائين. پنهنجي منهن جي اڳيان آرسِي رکي سهڻي نموني سان ڀرن ڪي ڪمان وانگر بيهاريائين. پنهنجي منهن تي پائوڊر لڳايائين پر پيريءَ جا نشان وڌيڪ نه لڳا. قرآن پاڪ جي آيتن وانگر پنهنجي چهرِي کي سنهري بنايائين. منهن کي سنهري ان ڪري ڪري رهي هئي ته پيريءَ جا نشان مٽجي وڃن. منهن کي چادر کان ڍڪيائين ٿي پر ڍڪيو نٿي ۽ چادر ڪري ٿي پئي. پوڙهي همت ڪري ٻيو دفعو ويڙهي ٿي. جڏهن تدبيرون ڪيائين پر پيريءَ جي نشانن ۽ چهرِي جي ڌارن تي ميڪ اپ نه بيٺو تڏهن شيطان تي لعنتون موڪلڻ لڳي. شيطان مجسم بڻجي ڪري ان جي اڳيان آيو. شيطان چيو تنهنجو چهرو سڪل گوشت جهڙو آهي تو بدڪار ڪانسواءِ ٻئي ڪنهن کي ائين ڪندي نه ڏٺو آهي. مون سڄي عمر اهڙي خباثت نه سوچي آهي. تو کان سواءِ ڪنهن کي اهڙي حرڪت ڪندي نه ڏٺو آهي. تو دنيا ۾ عجيب برائي جو ٻج پوکيو آهي. تو قرآن جي سونهري اکرن وانگر چهرِي کي بنائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته جيئن تنهنجو چهرو صوف وانگر رنگين ٿي وڃي. اي خراب پوڙهي مون کي ڇڏي ڏي!

بزرگ رومي حڪايت جي مقصد ڏانهن متوجه ٿئي ٿو ۽ چوي ٿو ته اي بناوٽي شيخ، تون ڪيستائين بزرگن جي ڳالهين کي چورائي ماڻهن کان واه واه حاصل ڪندين. اهو فرضي رنگ حقيقي رنگ نه ٿيندو، ڪا وڻ تي ٻڌل ٿاري اصلي ٿاري وارو ڪم نه ڪندي. جڏهن تون موت جي چادر ڍڪيندين تڏهن اهو پوڙهي وانگر هٿرادو لڳايل ميڪ اپ لهي ويندو. جڏهن وڃڻ جو وقت ايندو آهي فرضي قصا سڀ ختم ٿي ويندا، خاموشي جو جهان اچي ويندو. هي حڪم ٿيندو ته رب العالمين اڳيان ٻيهو. ان شخص تي افسوس آهي جنهن کي خدا سان انس ۽ محبت ڪانه هئي. الله سان محبت پيدا ڪرڻ جو طريقو هي آهي ته مجاهدن جي ذريعي دل کي مانج ته پوءِ ان ۾ اسرار ظاهر ٿيندا ۽ تنهنجي دل تنهنجي لاءِ دفتر ۽ ڪتاب جو ڪم ڏيندي. جڏهن حضرت يوسف عليه السلام جي پاڇي سان زليخان جوان ٿي سگهي ٿي ته تنهنجي سيني ۾ به انوار الاهي پيدا ٿيندا ۽ تون هينئر پوڙهي وانگر آهين پوءِ جوان بڻجي ويندين. جهڙي طرح سردِي سج جي اثر سان گرمي ۾ تبديل ٿي ويندي آهي اهڙي طرح تنهنجي اندر تبديلي ٿي ويندي. حضرت بيبي

مریم جي تائين سان سڪل ڪجور ميوو ڏيڻ لڳي هئي، اهڙي طرح تنهنجي اندر تبديلي ٿي ويندي. انسان کي گذريل گناهن کان مايوس ٿي ايندڙ احوالن جي اصلاح کي ترڪ نه ڪرڻ گهرجي. گذريل کي قطع نظر ڪري اصلاح حال ۾ لڳي وڃڻ گهرجي. اڳ ۾ تو جيڪي فرضي ڳالهون ڪيون هي ڪنهن به طرح مفيد نه ٿينديون هاڻي صحيح حالات پيدا ڪر.

آن مريض جي حڪايت جنهن جي صحتياب ٿيڻ جو آسرو نه هو
آل کي رنجور ٿيڻ سوي طبيب
گفت نبضم را فروين اے لبيب

ترجمو: ”هڪ مريض ڊاڪٽر وٽ پهتو ۽ کيس چيائين ته اي عقل منا! منهنجي نبض کي غور سان ڏس...“
تون نبض سان دل جي حالت کان واقف ٿي ويندين ڇاڪاڻ ته هٿ جون نسون دل سان ڳنڍيل آهن، دل جي حالت نبض سان معلوم ڪر، نبض واري نسل دل سان ڳنڍيل آهي.

دل نظرن کان غائب آهي، جيڪڏهن ان جي حالت سمجهڻ جي لاءِ ڪنهن مثال جي ضرورت آهي ته نبض مان سمجهي وٺ. ان جو دل سان ڳانڍاپو آهي. نبض دل جي حالت ٻڌائي ڇڏيندي، جيڪا مخفي هجي ان جي حالت متصل سان معلوم ڪئي ويندي آهي. هوالڪل شي آهي، غبار (لٽ) ۽ پٺا ان سان متصل آهن. انهن سان ان جي حالت جو پتو پوندو آهي. پٺا ٻڌائيندا آهن ته هوالهه کان هلي رهي آهي يا اوڀر کان. دل جي عشق جو اڪيون حال ٻڌائينديون آهن. ذات باري به مخفي آهي ان جي صفتن جو حال رسول ۽ ان جي معجزن سان معلوم ٿيندو آهي. رسول ۽ عارفن جي برڪت سان معجزا ۽ ڪرامتون دل تي اثر انداز ٿينديون آهن. جيئن ته انهن جي باطن ۾ قيامت لڪل آهي ۽ قيامت مردن کي زندهه ڪندي آهي، انهي ڪري انهن جو باطن مرده دليين کي زندگي بخشيندو آهي، ان جو اثر هي آهي جو ان جو پاڙيسري مست ٿي ويندو آهي. انهن جو هر نشين الله تعاليٰ جو هر نشين بڻجي ويندو آهي. يعني ان ۾ الله جي هر نشيني جو اثر جيڪو تعلق مع الله آهي، پيدا ٿي ويندو آهي. معجزن جو تاثير دل تي خاص مواد جي تاثير جي واسطي سان پوندو آهي. معجزن جو اثر لٽ تي پيو ته اها ارڙ نانگ بڻجي وئي ۽ سمنڊ تي پيو ته اهو حضرت موسيٰ عليه السلام جي لنگهڻ جيترو سڪي ويو يا شق القمر تي پيو ۽ ان جي ذريعي ان جو تاثير ان تي پيو. جيڪڏهن معجزو خام مواد جي واسطي کان سواءِ دل تي اثر ڪندو ته ان سان معجزن جو مقصد به درجه اتم پورو ٿي ويندو. يعني دل ۾ ۽ الله ۾ ربط پيدا ٿي ويندو. معجزن جو اصل مقصد ان مواد کي متاثر ڪرڻ نه آهي پر روح کي متاثر ڪرڻ آهي. بيجان، معجزن کان هن لاءِ متاثر ٿئي ٿي جو ان سان انسان جي دل متاثر ٿيندي آهي ته جيڪڏهن جان جي واسطي کان سواءِ اها ڳالهه حاصل ٿي وڃي ته ڪيڏو نه سٺو آهي. هي ائين آهي جيئن ماني پچائڻ ۽ اتي جي گوهڻ جي تڪليف کان سواءِ پيٽ پر جي وڃي. حضرت عيسيٰ ۽ حضرت مریم کي مادي واسطن کان سواءِ نعمتون حاصل ٿيون پر ان تاثير جي لاءِ طلب ضروري آهي. معجزن کي دريا سمجهو ۽ ناقص کي خشڪيءَ جو پڪي، جيڪو دريا ۾ نٿو جي سگهي ۽ ڪامل روح پاڻيءَ جي پڪي وانگر آهي، جيڪو دريا ۾ هر طرح سان محفوظ رهندو آهي. معجزن جو اثر ناقص تي ان جي عاجز جي صورت ۾ ظاهر ٿيندو آهي. اهو ان جي مقابلي کان عاجز ٿي ويندو آهي ۽ ڪامل کي قوت ۽ عمل جي طاقت عطا ڪندو آهي. نامحرم ۽ همدم کان سواءِ انسان جو هڪ ٽيون قسم به آهي جيڪو وچ ۾ آهي، جن لاءِ مناسب آهي ته اهي ظاهري معاملن مان استدلال وٺن. الله تعاليٰ جا اثر حواسن تي ظاهر ٿي ويندا آهن جيڪي موثر جي خبر ڏيندا آهن. دوا جو اثر ۽ جادو هئي نظرن کان مخفي آهن پر انهن جا اثر ڏسي ڪري تون انهن جو اظهار ڪرين ٿو. دوا جي طاقت ۽ جادو جو اثر جڏهن وجود ۾ اچي ٿو تڏهن محسوس ٿيندو آهي. جيئن ته هر مخفي شيءِ

پنهنجي آثارن سان سُجائي ويندي آهي پوءِ خدا جي آثارن سان ان کي ڪيئن نٿو سڃاڻي سگهجي. دنيا ۾ جيتري قدر اسباب ۽ انهن جا آثار آهن سڀ الله تعاليٰ جا آثار آهن. دنيا جي شين سان سندن آثارن جي بناء تي محبت هوندي آهي ته پوءِ اهي آثار پيدا ڪرڻ واري سان محبت ڇو نه آهي. جيڪڏهن ڪنهن جي باري ۾ سٺو خيال قائم ٿي ويندو آهي چاهي غير واقعي هجي ته به ان سان محبت پيدا ٿي ويندي آهي. پوءِ الله تعاليٰ جيڪو مشرق ۽ مغرب جو بادشاهه آهي ان سان دوستي ڇو نه آهي؟

بیمار جي قصي ڏانهن واپسي

باز گرد و قصه رنجور گو

باطبيب آگه و ستار خو

ترجمو: ”واپس موٽ ۽ بیمار جو قصو ٻڌاءِ، واقفڪار ۽ پرده پوشي ڪرڻ واري طبیب سان گڏ.“

مریضن ۽ بیمارن جي پریشانیءَ جي ڪري اهو طبیب مریضن جي پوري کیفیت کان کين واقف نه ڪندو آهي. اهو طبیب مریض جي نبض جهلي سندس حال کان واقف ٿي ويو. ان مریض جي تندرستی ناممکن هئي. اهو رت (سلهه) جي آخري درجي ۾ پهچي چڪو هو. طبیب چيو ته جيڪو تنهنجي دل چاهي اهو ڪر. تان ته تنهنجي جسم مان پراڻي بیماری ختم ٿي وڃي. مطاب ته طبیب پرهيز جي پراڻي تڪليف يا مریض جي تسليءَ جي لاءِ چيو ورنه مریض لاءِ علاج ٿي چڪو هو. هاڻي صبر ۽ پرهيز نه ڪر ورنه طبیعت اڃان وڌيڪ ڪمزور ٿيندي، مرض جو غلبو ٿي ويندو. هاڻي بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ جو ذهن مایوس العلاج روحاني مریضن ڏانهن منتقل ٿي ويو. فرمائي ٿو ته قرآن اهڙن ئي مایوس العلاج مریضن جي لاءِ فرمايو آهي ته جيڪي چاهيو سو ڪريو. جيتوڻيڪ قرآن جو اهو قول تنبيهه ۽ روڪ ٽوڪ تي مبني آهي ۽ طبیب جو قول مریض کي اجازت جي لاءِ هو. مریض طبیب جو قول ٻڌي ڪري ان کان موڪلايو ۽ دریا جي سیر تي نڪري پيو، جيڪا ان جي دل جي خواهش هئي ۽ طبیب جي نصیحت مطابق صحت خاطر دل جي خواهش پوري ڪرڻ جو ارادو ڪيائين. دریا جي ڪناري تي هڪڙو صوفي ويٺو هو. هٿ ۽ منهن ڏوئي رهيو هو ۽ پاڪائي وڌائي رهيو هو. باطني پاڪائي ته ان کي حاصل هئي، ظاهري پاڪائي لاءِ وضو ڪري رهيو هو تان ته هڪ جي بجاءِ ٻه طهارتون حاصل ٿي وڃن. مریض صوفي کي پڇيڙو ويٺل ڏٺو ته کيس مک هڻڻ جو خيال دل ۾ پيدا ٿيس. ان حریص، صوفيءَ جي ڪپاڙي تي مک هڻڻ جي لاءِ هٿ وڌايو. دل ۾ سوچيائين ته جيڪڏهن اها تمنا پوري نه ڪندس ته طبیب جي چوڻ مطابق بیماریءَ ۾ اضافو ٿيندو. اهو هلاڪت ۽ موت آهي ۽ قرآن پنهنجو پاڻ کي هلاڪ ڪرڻ کان منع ڪئي آهي. مریض پنهنجو پاڻ کي چيو: سست ۽ ڪاهلن وانگر خاموش نه ٿي. نيٺ هن صوفيءَ کي مک هڻي ڪڍي. صوفيءَ کيس مارڻ چاهيو پر ان جي ڪمزوري جي ڪري هيءُ سوچيائين ته جيڪڏهن آئون ان کي ماريندس ته اهو مري ويندو. هاڻي بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ هي مضمون بیان ڪري ٿو ته جهڙي طرح طبیب جي ڳالهه سان غلط فهميءَ ۾ ان بدني مریض صوفيءَ کي مک هڻي، اهڙي طرح عوام روحاني مریض شیطان جي برعلائن سان خدا جي مخلوق کي ستائڻ تي آماده رهندا آهن. او بي گناهن کي ڪپاڙي تي مک هڻڻ وارا تون پنهنجي ڪپاڙي ڇو نٿو ڏسين؟ اهوئي شیطان جيڪو توکي گمراهه ڪري ٿو تنهنجو مذاق اڏائي ٿو، ان تنهنجي ڏاڍي آدم عليه السلام کي پلايو هو ته دوا جي لاءِ هيءُ ڏاڻو ڪاءُ، ته توهان ٻئي هميشه جي لاءِ جنت ۾ رهو. ان شیطان جي لاءِ اها ئي مک سزا بنیو چاڪا ته هن توبه ڪونه ڪئي. حضرت آدم عليه السلام جي پُل مان پنهنجي لاءِ پُل جو جواز پيدا نه ڪر، تو ۾ ان جهڙيون خوبيون ڪٿي آهن. الله تعاليٰ ان جو دستگیر هو. حضرت آدم عليه السلام جو مثال ته ان جبل جهڙو آهي جنهن ۾ نانگ هجن ۽ ترياق به هجي. عوام ۾ اهي صلاحيتون ڪٿي آهن جيڪي حضرت آدم عليه السلام ۾ هیون. حضرت

ابراهيم عليه السلام کي جيڪو توڪل جو مرتبو حاصل هو اهو تو ۾ ڪٿي آهي؟ انهي توڪل جي بنياد تي ان جي تلوار حضرت اسماعيل عليه السلام جو گلو نه وڌي سگهي. حضرت موسيٰ عليه السلام ڪليم الله جهڙي توڪل تو ۾ ڪٿي آهي؟ ان توڪل جي ڪري درياءَ نيل ان کي ٻوڙي نه سگهيو. حضرت شيخ شجاع سعدي رحمه الله جو واقعو مشهور آهي ته هن پاڻ کي هڪڙي مناري تان ڪيرايو پر هو سندس ڪپڙن ۾ ڀرجي ويئي ۽ ٻچي ويو. اهو ان جو ڀاڱ ۽ نصيب هو تون پاڻ کي مناري تان ڪيرائي برباد نه ڪر. اها ئي هون جيڪا شيخ سعدي رحمه الله جي ڪپڙن ۾ ڀرجي ويئي جنهن جي ڪري اهو ٻچي ويو هو، قوم عاد وانگر لکن جي تباهي جو سبب بڻي آهي. تون لکن جي تباهي تاريخ ۾ پڙه. رسيءَ جي راند جنهن ۾ رسو چڪي ان تان هلي لنگهندا آهن، تون نٿو ڄاڻين، تون پيرن جو شڪر ڪر ۽ زمين تي هل، تون ڪاغذ جا بناوٽي پر بنائي جبل تان اڏامن جي ڪوشش نه ڪر ورنه هيٺ ڪري مري ويندين. صوفي کي ڪاوڙ ضرور آئي پر اهو عاقبت بين هو. بامراد اهوئي شخص هوندو آهي جيڪو انجام تي نظر ڪري. حضور ﷺ سڀ کان وڌيڪ انجام بين هئا. حضور ﷺ تي آخرت جون سڀ شيون منڪشف ٿي ويون هيون. انسان جيڪڏهن نجات ۽ چوٽڪارو چاهي ته آغاز (شروعات) کان اک بند ڪري ۽ انجام تي نظر ڪري. آخرت جون شيون هن وقت نظرن کان معدوم آهن دنياوي شيون پيش نظر آهن غور ڪر دنيا ۾ هر شخص معدوم جي جستجو ۾ لڳو پيو آهي.

فقير روپين پئسن جو طالب آهي جيڪي ان جي اعتبار سان معدوم آهن. ڪاروباري نفعي جو طالب آهي جيڪو في الحال مفقود ۽ گم آهي. هاري پيداوار جو طالب آهي جيڪا معدوم آهي. مالهي گلن جو خواهش مند آهي جيڪي موجود نه آهن. طالب علم ان علم جو طالب آهي جيڪو معدوم آهي. عبادتگذار ان بردباريءَ جو طالب آهي جيڪا معدوم آهي. انهن سڀني پنهنجي موجود کي پٺڻي ۽ پويان اڇلايو ڇڏيو آهي ۽ معدوم جي طلب ۾ ڪوشاڻ آهن. الله تعاليٰ جي صفت ايجاد ڪرڻ آهي. اهو معدوم کي موجود ڪندو آهي ۽ ان جي صفت جو تعلق معدوم سان آهي. انهيءَ ڪري ان جي پانهن ۾ به اها ئي صفت آهي. ڪاريگر به معدوم کي موجود ڪندو آهي. رازو غير تعمير ٿيل جي تعمير ڪندو آهي. پخالي ان ٿانو ۾ پاڻي وجهندو آهي جنهن ۾ پاڻي نه هجي. واڍو اتي دروازو ٺاهي لڳائيندو آهي جتي دروازو نه هجي. شڪاري جڏهن شڪار ڪندا آهن ته عدم تي حملو ڪندا آهن پوءِ به عدم يعني موت کان بچندا آهن. جڏهن ته هر شخص معدوم سان اميد وابسته ڪيو ويٺو آهي ته پوءِ پنهنجي مرغوب شيءِ عدم جي مخالفت ڇو آهي؟ انسان کي انهن حالتن ۾ ته فنا ۽ نيستي سان رغبت هجڻ گهرجي. جيڪڏهن عدم سان محبت نه آهي ته پوءِ هر وقت عدم جي تاڙ ۾ ڇو آهن. انسان جي دل موجوده تي مطمئن نٿي ٿئي، جيڪو وڌيڪ معدوم آهي ان جي لاءِ ڪوشش ڪري ٿي. انسان هي سمجهي ٿو ته جيڪي ڪجهه آهي اهو دنيا جو ڪوھ ٿي آهي ۽ ڪوھ تي جيڪو عالم غيب جو جهنگ آهي اهو زهر ۽ نانگ آهي. موت انسان تي واضح ڪري ڇڏيو آهي ته جنهن کي هن جاءِ پناهه سمجهيو پئي اهو ڪوھ يعني هلاڪت جو سبب هو. يعني انسان اسباب هلاڪت کي اسباب نجات ۽ اسباب نجات کي اسباب هلاڪت سمجهندو رهيو آهي.

هندو غلام ۽ سلطان محمود جو قصو

رحمة الله عليه گفته است

ذكر شه محمود غازي سفته است

ترجمو: ”رحمة الله عليه فرمائي ٿو (سلطان) محمود غازي جو ذڪر (نظم جي لڙيءَ ۾) پوتو اٿم...“

رحمة الله مان مراد شيخ فريد الدين عطار آهي. سلطان محمود کي هندستان جي غزوي مان غنيمت ۾ هڪ غلام هٿ آيو. سلطان ان کي سردار بنايو ۽ تخت تي وهاريو ۽ فرزند جو لقب عطا ڪيو. اهو چوڪرو ان زرین تخت

تي ويٺو ۽ بادشاهه جي پير سان تخت تي ويهي زارو قطار روئڻ لڳو. بادشاهه ان کي چيو ته اي نيڪ بخت! تون روئين ڇو
 ٿو؟ توکي اهو ناگوار آهي ته آئون توکي سلطنت جو مالڪ بنائي رهيو آهيان؟ تنهنجو مرتبو آسمان کان به بلند ٿي
 ويو آهي. تنهنجي اڳيان وزير ۽ سپاهي چنڊ جي ستارن وانگر صف ٻڌيو بيٺا آهن. ڇوڪري چيو ته منهنجي روئڻ جو
 سبب هي آهي ته منهنجي ماءُ ناراض ٿي ڪري جڏهن مون کي ڊيچاريندي هئي تڏهن هيئن چوندي هئي ته شل آئون
 توکي محمود شير (شينهن) جي هٿ ۾ ڏسان. ان تي منهنجو پيءُ منهنجي ماءُ کي چونڊو هو ته ايتري قدر سخت بددعا
 ڇو ڏئين ٿي؟ هن کي ڪا معمولي بددعا ڏيندي ڪر! سلطان محمود جي هٿ ۾ اچڻ سوين تلوارن سان قتل ٿيڻ آهي.
 آئون ٻنهن جي ڳالهين مان حيران ٿيندو هئس ۽ غمگين ٿيندو هئس. انهن بددعائن مان آئون سوچيندو هئس ته
 سلطان محمود ڪيتري قدر ظالم آهي، جيڪو تباهي ۽ برباديءَ جي لاءِ ضرب المثل بنجي ويو آهي. آئون تنهنجي
 نالي کان ايتري قدر ڏڪندو هئس ۽ توهان جي اڪرام ۽ عزت ۽ عظمت عطا ڪرڻ کان غافل هئس. اڄ منهنجا ماءُ
 پيءُ هجن ته اهي ڏسن ها ته انهن جا خيال ڪيتري قدر غلط هئا. فقر ۽ عدم کان انسان جو ڊڄڻ اهڙوئي غير واقعي
 آهي، جهڙو هندو غلام جو سلطان محمود کان ڊڄڻ هو. تون هي دعا ڪندين ته خدا ڪري منهنجي عاقبت محمود
 ٿئي. ان جون ٻه معنائون آهن ته قابل تعريف هجي يا انجام ڪار اسان کي به سلطان محمود ميسر اچي وڃي. جهڙي
 طرح ان ڇوڪري جي ماءُ کيس اجايو ڊيچاريندي هئي اهڙي طرح انسان جي طبيعت انسان کي فقر کان خوامخواه
 ڊيچاريندي آهي. جڏهن توکي فقر حاصل ٿي ويندو پوءِ تون ان طرح روئيندين، جهڙي طرح پنهنجي پهرين معلومات
 تي اهو هندو غلام رنو هو. انسان جو جسم انسان جي اهڙي طرح پرورش ڪندو آهي جهڙي طرح ماءُ ٻار جي پرورش
 ڪري ٿي پر اهو جسم انسان جو سون دشمن کان وڏو دشمن آهي. جيڪڏهن جسم بيمار ٿئي ته انسان دوا جي ڳولا ۾
 پريشان ٿئي ٿو ۽ جيڪڏهن اهو تندرست هجي ته پوءِ انسان ۾ شيطانيت پيدا ڪندو آهي. جهڙي طرح لوه جي زره
 بدن کي ڪنهن حالت ۾ به راحت نٿي پهچائي، اهڙي طرح جسم پڻ انسان کي ڪنهن حالت ۾ به راحت نٿو پهچائي.
 جسم جيتوڻيڪ برو ساڻي آهي پر ان جي مصيبتن تي صبر ڪر ته پوءِ ان مان فائدو حاصل ڪري سگهين ٿو. ڪاري
 رات ۾ چنڊ جو صبر ان کي منور ۽ روشن ڪندو آهي. گل جو ڪنڊي سان گڏ صبر ان ۾ خوشبو پيدا ڪندو آهي.
 ڪير لڏ، ڇيڻي ۽ رت جي درميان صبر ڪندو آهي ته ٻار کي زندگي بخشڻ وارو بنجي ويندو آهي. سڀني نبين جا
 اخروي مرتبا صبر ڪرڻ سان بلند ٿيا آهن. دنياوي نفعاً به صبر سان حاصل ٿين ٿا. انسان جي لباس جي درستگي صبر
 سان گڏ ڪمائي تي لڳڻ جو نتيجو آهي ۽ اگهاڙو هجڻ ان جو دليل آهي ته اهو محنت تي صبر نه ڪري سگهيو آهي.
 جيڪو شخص غمگين هجي ان جي باري ۾ سمجهه ته ان الله سان تعلق تي صبر نه ڪيو بلڪه الله سان بي وفائي ڪئي ۽
 دغا ڏيڻ واري شئي سان تعلق پيدا ڪيو هو. جيڪڏهن اهو فاني انسان ان بي وفا سان تعلق پيدا نه ڪري ها ته اڄ غمگين
 نه ٿئي ها. اهو خدا سان تعلق پيدا ڪري ها ۽ حضرت ابراهيم عليه السلام وانگر چوي ها ته مون کي غائب ٿيڻ وارين شين
 سان محبت نه آهي. جڏهن انسان پنهنجي بي صبريءَ سان خدا جي غير جو ساڻي بنجي ٿو ۽ پوءِ جڏهن ان کان جدائي
 ٿئي ته غمگين ٿئي ٿو. الله تو ۾ هيءَ صلاحيت عطا ڪئي هئي ته تون ساڻس تعلق پيدا ڪري سگهين ٿو. اها تمام
 يقيني ڳالهه آهي. ڪنهن خيانت ڪرڻ واري وٽ ان کي امانت نه رک. مطلب ته ان صلاحيت کي غير الله جي لاءِ خرچ
 ڪندين ته فائدو نه ٿيندو ۽ ڄڻ ته اها امانت ضايع ٿي ويندي. امانت جو ضايع ٿيڻ ۽ غائب ٿيڻ انڪار سان هوندو
 آهي. عادتون پيدا ڪرڻ واري ۽ انبيائن کي بهترين عادتون ۽ اخلاق عطا فرمائڻ واري سان انسان کي تعلق پيدا ڪرڻ
 گهرجي. الله تعاليٰ وٽ امانت رکڻ جو نتيجو هي نڪري ٿو ته تون ان کي ٻڪريءَ جو هڪ ڦر ڏيندين، اهو توکي ڏن
 عطا ڪندو. جيڪڏهن پنهنجي صفتن ۽ صحبت کي تو غير الله ۾ صرف ڪيو ته اهو ائين ئي آهي جيئن ڪو ٻڪريءَ
 جو ڦر بگهڙ وٽ امانت رکي. نادان جي صحبت ڪڏهن به اختيار نه ڪر ڇاڪاڻ ته اهو الله ۽ دين کان جاھل منافق

هوندو آهي ۽ ان جا ٻه چهرا ائين هوندا آهن جيئن خنثي (کدڙو) جنهن ۾ مرد ۽ عورت پنهين جا اهڃاڻ هوندا آهن. اهو خنثي عورتن ۾ وڃي ٿو ته مردن واري آله تناسل کي لڪائي ٿو ۽ مردن ۾ وڃي ٿو ته عورتن واري آله تناسل کي لڪائي ٿو. اهل بصيرت ان جي ٻئي پاليسي کي سمجهي ويندا آهن. خدا انهن کي ان جون اهڙيون نشانيون ڏيکاريندو آهي جنهن سان اهي ان جي نفاق کي سمجهي ويندا آهن. قرآن پاڪ ۾ وليد بن مغيره کافر جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته اسين ان جي نڪ تي داغ لڳائينداسون. جهڙي طرح خنثي مردانگي نثور کي سگهي، اهڙي طرح جاهل جون مٿيون ڳالهيون به ڪم جون نه آهن. جاهل جي روشني جو مثال ماءُ جي محبت آهي جيڪا ٻار جي لاءِ نقصانڪار آهي. اهو جاهل محبت مان توکي پنهنجي جان ۽ پنهنجي روشن اک چٽي ٿو. پيءُ پٽ کي تعليم جي لاءِ مڪتب ۾ موڪلي ٿو ته ٻار جي محبت ۾ ماءُ ٻار جي پيءُ سان وڙهي ٿي ۽ چوي ٿي ته جيڪڏهن اهو ٻار تنهنجي ڪنهن ٻي زال جو هجي ها ته تون ان تي ايتري قدر ظلم ڪونه ڪرين ها. پيءُ جواب ڏيندو آهي ته عورتن جون اهي بي عقلي جون ڳالهيون آهن. جيڪڏهن اهو ٻار تنهنجي ڪنهن ٻي زال مان هجي ته اها به اهو ئي چوي ها جيڪو تون چئي رهي آهين. انسان جي نفس کي ماءُ ۽ عقل کي پيءُ سمجهه. جيئن ته نفس جي فريب کان چوٽڪارو مشڪل آهي، انهي ڪري مولانا ان جي بيان کانپوءِ دعا شروع ڪئي آهي ته اسان جي طلب تنهنجي توفيق سان آهي ۽ نيڪي به تنهنجي توفيق جي ڪري آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ (التكوير: 29) ”۽ توهان نٿا چاهيو مگر هيءُ ته الله چاهي.“ انسان جا افعال سڀ الله جي ايجاد تي موقوف آهن. اي الله، اسان ڳالهيون تنهنجي حوالي ڪيون. ان مان مقصد هي آهي ته تون اسان ۾ اطاعت ۽ عبادت جي طاقت وڌاءُ! اهو حوالي ڪرڻ جبرين جي عقيدي جي اعتبار سان نه آهي جيڪو انسان کي ڪاهل ۽ سست بنائي ٿو.

بزرگ رومي رحمۃ الله عليه ڪيترا دفعا سمجهايو آهي ته هڪ جبر اهل سنت جو عقيدو آهي. اهو نجات جو سبب آهي ۽ ٻيو جبر جبرين جو عقيدو آهي جيڪو گمراهي آهي. جبر محمود به آهي ۽ مذموم به آهي. ان جو مثال درياءُ نيٺ آهي جيڪو سبطين جي لاءِ پاڻي ۽ قبطين لاءِ رت ثابت ٿيو. شهباز جا پر انکي بادشاهه ڏانهن وٺي ويندا آهن، ڪانگ جا پر ان کي مردار کائڻ لاءِ قبرستان ۾ وٺي ويندا آهن. سلطان محمود مٿي عدم ۽ معدوم جي مطلوب هجڻ جو ذڪر ڪيو هو. هاڻي وري ان ڏانهن رجوع ڪري ٿو ته تون انکي زهر سمجهين ٿو حالانڪ اهو ترياق آهي. هن عدم جي معاملي ۾ تنهنجو مثال ان هندو چوڪري جهڙو آهي جيڪو سلطان محمود جي نالي کان ڏڪندو هو ۽ اهو ئي ان جي لاءِ انتهائي شفيق ثابت ٿيو. جيڪو هن وقت تنهنجو وجود آهي حقيقت ۾ عدم ۽ معدوم آهي ۽ هي خيالات فاني آهن ۽ تون به فاني آهين. تنهنجو هن وجود تي عاشق ٿيڻ ڇڏ ته معدوم جو معدوم تي عاشق ٿيڻ آهي. جڏهن تنهنجو اهو وجود فنا ٿيندو تڏهن توکي معلوم ٿيندو ته تون ڪيترن نامعده ول ڳالهين ۾ ڦاٿل هئين.

نبي ﷺ فرمايو ته وڃڻ وارن کي موت جو غم ناهي، ڪين فوت ٿيڻ جي حسرت آهي

هن مضمون جي حديث ته ثابت نه آهي پر قرآن پاڪ ۾ ذڪر ڪيل آهي ته ڪافر مرڻ کانپوءِ مرڻ تي افسوس نه ڪندا ڇاڪاڻ ته انهن کي معلوم ٿي ويندو ته وجود فاني جو فوت ٿيڻ رنج جي ڳالهه نه آهي پر اعمال صالحه جن کي اهي معدوم سمجهندا هئا انهن جي نه ڪرڻ تي افسوس ڪندا.

راست فرموده آل سپهبدار بشر

که هر آنکه کرد از دنیا گذر

ترجمو: انسانن جي سردار سچ فرمايو ته جيڪو دنيا مان گذري ويو ان کي موت جو درد، افسوس ۽ نقصان نه آهي پر هي افسوس ٿيندو ته معدوم جي لاءِ ڪوشش جو ڪيائين ۽ نيڪ عمل لاءِ ڪوشش جو نه ڪيائين.

موت هڪ پل آهي جيڪا دوست کي دوست تائين پهچائيندي آهي. موت کانپوءِ معلوم ٿيندو ته سڀئي دنياوي خيالات لاحاصل آهن. زندگي عالم آخرت ۾ آهي. دنيا وي شيون بي روح تصويرون آهن. افسوس هي ٿيندو ته اسان دنياوي شين کي بي روح تصويرون ۽ سمنڊ ڦيڻ چو نه سمجهندا هئاسون. ڦيڻ يا گجي خود بي حقيقت شئي آهي ان جي حرڪت ۽ بقا محض درياءَ جي ڪري آهي. جڏهن اها خشڪي ۾ وڃي ته بلڪل بي حس ۽ حرڪت آهي. مثل آهن، انهن جي زبان ڦاٽ نه آهي انهي ڪري زبان حال سان جواب ڏيندا ته اسان جو اصل ته درياءُ آهي ان کان سوال جواب ڪر. عالم امڪان وحدت واري سمنڊ جي موج کانسواءِ ڪيئن ٿو حرڪت ڪري سگهي؟ عالم امڪان مٽي آهي ۽ اهو خداوندي ارادي کانسواءِ هوا جو وجود ۽ بلندي ڪيئن حاصل ڪري سگهي ٿو. عالم امڪان کي ڏسڻ کانپوءِ توحيد نظر پيدا ڪر. اها توحيد نظر تنهنجي ڪم ايندي باقي تنهنجو تاجي پيٽو گوشت ۽ گل سڀ بيڪار آهي. نه دنيا ۾ ڪار آمد ۽ نه آخرت ۾ ۽ نه وري تنهنجي چرپيءَ مان ميڻ بتي ٺهي ٿي ۽ نه تنهنجي گوشت مان ڪباب ٺهن ٿا. جڏهن ته تنهنجي اندر اصل نظر توحيد ۽ روح جو فعل آهي. معلوم ٿي ويو ته جسم بيڪار شيءِ آهي. ان ڪري مجاهدي جي ذريعي جسم کي نظر جي حاصل ڪرڻ ۾ ڳاري ڇڏ. تاثر کان موثر ڏانهن نظر ڪرڻ جا ٻه درجا آهن: هڪ بدن کان روح تي نظر ڪرڻ، ٻيو روح کان حقيقي موثر ڏانهن نظر ڪرڻ. اسان جو مقصد ٻيو درجو آهي، پهريون درجو نه آهي. ٻنهي نظرن ۾ گهڻو فرق آهي. هاڻي عدم ۽ نيستي جي خوبين جو بيان شروع ڪجي ٿو. عيني عالم ارواح جيئن ته نظرن کان معدوم آهي. هر ڪاريگر معدوم کي پنهنجي ڪاريگري سان وجود ۾ آڻيندو آهي. قدرت جي ڪاريگري معدوم کي موجود ڪري ٿي جيڪا بلڪل خلاءِ بي نشان ۽ خالي آهي ۽ الله تعاليٰ جي ذات بي نياز آهي. جتي نيستي زياده هوندي اتي الله تعاليٰ جي ڪاريگري زياده ظهور پذير ٿيندي. نيستي جيئن ته هڪ اعليٰ مقام آهي ۽ عام طور تي درويشن کي حاصل آهي انهي ڪري اهي سڀني کان اڳرائي ڪري رهيا آهن. خاص طور تي اهي فقير جن جسم کي به لتايو هجي ۽ مال کي به. اصل فقيري جسماني فقر آهي، بيڪ وٺڻ فقيري نه آهي ۽ پنڻ وارو اهو آهي جنهن صرف مال ڳاريو هجي. جسم کي ڳاريندڙ قانع ۽ صابر هوندو آهي ڪڏهن سوالي نه بنبو آهي. مال جو درد هجي توڙي جسماني درد هجي ان جي شڪايت نه ڪر ڇاڪاڻ ته صبر ۽ فنا اعليٰ مقام تائين پهچائي ڇڏيندڙي. مون جيڪي فضيلتون بيان ڪيون آهن ان کان علاوه ترڪ دنيا جي فضيلتن تي به غور ڪر ۽ فڪر کي سجاڳ ڪرڻ جو طريقو الله جو ذکر آهي. ذکر فڪر کي سجاڳ ڪرڻ جو طريقو الله جو ذکر آهي. ذکر فڪر کي بيدار ڪندو آهي ۽ اهو ئي ڪم ڪندو آهي جيڪو سرديءَ ۾ ٽٽڪڻ واري لاءِ سڄ ڪندو آهي. خالي ذکر ۽ عبادت سان قرب موثر نٿو ٿئي جيستائين الله سان جذب ۽ ڪشش نه هجي، پوءِ به انسان کي عبادت ۽ ذکر ۾ مشغول رهڻ گهرجي. جذب جي انتظار ۾ نه رهڻ گهرجي. محنت کي ڇڏڻ ناز ڏيکارڻ آهي جيڪو عاشق جان باز جي لاءِ ڪنهن به طرح مناسب نه آهي. ٻانهي جو ڪم بندگي آهي ان کي قبول ٿيڻ يا نه ٿيڻ جي تڪرار ۾ نه پوڻ گهرجي. جيڪي خدا جا احڪام آهن انهن جي پابندي ڪرڻ گهرجي. جڏهن تون مجاهدو ڪندو رهندين ته جذب پنهنجي مقام تان اڏامي ٿو ۾ اچي ويندو. ايتري قدر مجاهدن جي ضرورت ڪونه پوندي. جذب صبح آهي ۽ مجاهدو هڪ شمع آهي. صبح کي شمع بي ضرورت ڪونه هوندي آهي. جڏهن ٻانهو نفلن جي ذريعي قرب حاصل ڪندو آهي ته پوءِ ان جا فعل الله تعاليٰ ڏانهن منسوب ٿي ويندا آهن. ان کي ڪائنات جي هر ذري ۾ الله جو مشاهدو نصيب ٿيندو آهي.

صوفي ۽ قاضيءَ جي قصي ڏانهن ٻيهر واپسي

گفت صوفي در قصاص يك قفا
سرشايد باد دادن از عمي

ترجمو: ”صوفيء چيو ته هڪ ٿڌڙ جي بدلي ۾ انڌي هجڻ جي ڪري مٿو نه ويڃائڻ گهرجي.“

صوفيءَ دل ۾ سوچيو ته جيڪڏهن آئون بيمار ڪي ٿڌڙ هٽندس ته منهنجو سر ڪاٽيو ويندو. قضاء خداوندي سان جيڪا ڳالهه پيش اچي سر تسليم خم ڪرڻ گهرجي. پوءِ قاضيءَ وٽ ڪيس وٺي ويو تان ته ڪجهه تنبيهه ٿئي ۽ هو ٻين صوفين تي ظلم نه ڪري. صوفيءَ سوچيو: هن بيمار جي حالت پراڻي تنبوءَ جهڙي آهي جيڪو هڪ هوا جي جهوٽي سان ڪري پوي ۽ ان جون رسيون به ٽٽي وڃن. اهو بيمار مردي وانگر آهي، ان جي بدلي ۾ سر ڪٽائڻ مناسب نه آهي. قاضي جو ڪم هي آهي ته اهو ماڻهن جي حقن جي حفاظت ڪري، ڪنهن جو حق ڪنهن کي ڪاٽڻ نه ڏي. غاصب شيطان جيڪو مڪر سڀڪاريندو آهي قاضيءَ جو فيصلو ان کي ختم ڪري ڇڏيندو. مدعي ۽ مدعي عليه جي جنگ، جهڳڙو ۽ بحث قاضيءَ جي فيصلي کان پوءِ ختم ٿي ويندو آهي. جيڪا به ڌر شيطانيت تي آماده هوندي آهي، قاضي جي فيصلي کانپوءِ ان جي شيطانيت ختم ٿي ويندي آهي. جڏهن ته قاضي ساهمي آهي ۽ ان ۾ ساهميءَ جا اوصاف آهن. جڏهن ڪو شخص حصي کان وڌيڪ وٺڻ جو خواهش مند هوندو آهي ته ساهمي کي ڏسي ان جي اها تمنا ختم ٿي ويندي آهي. جيڪڏهن ساهمي نه هجي ۽ ٻيو مخالف قسم به ڪٿي ته اهو شخص راضي نه ٿيندو آهي. قاضي قيامت جي ڏينهن عدل جو هڪ نمونو آهي. ڦڙي مان دريا جي پاڻي جو مزو معلوم ٿيندو آهي پر ڦڙي ۾ اها رواني نه آهي جيڪا دريا ۾ هوندي آهي. جيڪڏهن تون قطري ۾ سمنڊ جا جلوا ڏسڻ چاهين ٿو ته پاڻ ۾ رزقِ حلال جي عادت وجهه. جزا ڪل تي اهڙي طرح دلالت ڪن ٿا جهڙي طرح شفق سج جي وجود جو پتو ڏيندي آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته **فَلَا أَقْسِمُ بِالشَّفَقِ** (الانشقاق: 16) ”آئون شفق جو قسم ڪٿان ٿو.“ بزرگ رومي **رحمۃ اللہ علیہ** شفق مان حضور **صلی اللہ علیہ وسلم** جو جسم اظهر مراد ورتو آهي، جيڪو روحِ احمدي جو مظهر آهي، ماکوڙي ڌاڻي جي گم ٿيڻ تي ڏک ڪندي آهي. ان جو سبب اهو ئي آهي ته ان ڌاڻي مان ڪري کي ڪونه سڃاتو. انسان به جيڪڏهن ممڪنات جي ذريعي واجب کي سڃاڻي ته ڪڏهن به ڪنهن ممڪن جي فوت ٿيڻ سان نه ڏکوئجي جيڪڏهن انسان ظلم وغيره کان پاڪ هجي ته ان جي دل آسمان کان به وڌيڪ منور ۽ روشن ٿيندي پر تون انهن حقن جي ڪري قيد آهين. نافرمانِي ڇڏ! اي پيارا پنهنجي پاڻيءَ کي صاف ڪر تان ته توکي محتسب جلدي نه پڪڙي.

صوفيءَ جو، پاڻ کي ٿڌڙ هٽڻ واري ڏانهن وڃڻ ۽ ڪيس قاضيءَ وٽ وٺي وڃڻ

رفت صوفی سوی آں سلی ز نش

دست زد چوں مدعی بردا منش

ترجمو: ”صوفي پاڻ کي ٿڌڙ هٽڻ واري ڏانهن روانو ٿيو. مدعي وانگر ان جي پلوءَ مان وڃي پڪڙيائين.“

صوفي، ڪيس مڪ هٽڻ واري شخص کي جهلي قاضيءَ وٽ وٺي ويو. رُسوا ۽ خوار ڪرڻ جي لاءِ ڏوهاريءَ کي گڏهه تي وهاري گهمايو ويندو هو، ڏوهاريءَ کي ڪوڙن جي سزا ڏني ويندي هئي. جيڪڏهن ڪو مجرم سزا دوران بغير ڪنهن زيادتي جي مري وڃي ته قاضيءَ تي تاوان (ڏنڊ) ڪونه پوندو آهي. ڪن عالمن وٽ حد شرعي جاري ٿيڻ سان گناهه معاف ٿي ويندو آهي ۽ مجرم معصوم بنجي ڪري جنت ۾ هليو ويندو آهي. قاضي معمولي شخصيت نه آهي. اهو خدا جو قائم مقام (نائب) آهي ۽ الله جي انصاف جو پاڇو آهي. هر مدعي مدعي عليه جو آئينو آهي. قاضي جيڪا سزا ڏئي رهيو آهي ان ۾ هن جي پنهنجي ڪا ذاتي غرض نه آهي، هو مظلوم جي لاءِ سزا ڏئي ٿو. مجرم جي مرڻ تي ڪنهن طرح جو به ضمان ڪونه ٿيندو آهي. اهو تڏهن جڏهن سزا قاعدي مطابق ڏني وڃي پر جيڪڏهن سزا ۾ ڪا زيادتي ٿي رهي آهي ته پوءِ ان جو بيان هي آهي ته جيڪڏهن پيءُ پٽ کي ماريو، اهو مري ويو ته پيءُ کي خون بها شمار ڪرڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته هن پنهنجي معاملي جي لاءِ ماريو. ان جي خدمت پٽ تي واجب آهي.

جيڪڏهن قاتل خطا سان قتل ڪيو هجي ته مقتول جي ديت قاتل جي رشتيدارن تي ايندي جن کي عاقله چيو ويندو آهي. قاضي جيڪا سزا ڏني اها ڪنهن ذاتي غرض تي مبني ڪونه ٿي پر خدا جي لاءِ هئي. جيڪڏهن سزا ۾ مري ويو ته اهڙي شخص جي ديت بيت المال مان ادا ڪئي ويندي. قاضي بهرحال ديت کان بچي ويو. پيءُ پٽ کي خدمت نه ڪرڻ تي ماري ٿو. پيءُ تي پٽ جي خون بها واجب آهي. استاد جي، شاگرد کي مارڻ ۾ ڪا ذاتي غرض نه آهي انهيءَ ڪري اهو خون بها کان بري آهي. استاد ٻار کي ٻار جي مفاد ۾ ماري ٿو. شاگرد تي استاد جي خدمت واجب نه آهي جو مارڻ ان جي مطلبن ۾ سمجهيو وڃي. پيءُ جي خدمت پٽ تي واجب آهي ان جو مارڻ خدمت جي مطالبي جي ڪري آهي. اهو امام ابو حنيفه رحمه الله جو مرجوع قول آهي. صاحبين وٽ پيءُ تي خون بها واجب نه آهي. جڏهن معلوم ٿيو ته جيڪڏهن مارڻ ۾ خودي ۽ پنهنجو مطلب نه هجي ته خون به معاف آهي ته پوءِ خوديءَ کي ختم ڪري ڇڏ. جڏهن تون خودي ڇڏي فاني بنجي ويندين ته تنهنجو فعل پنهنجو فعل نه رهندو.

مثنوي ۾ فقهي مسائل بيان ڪرڻ مقصود نه آهن انهيءَ ڪري ديت ۽ بيت المال جي مسئلن لاءِ فقهي ڪتابن جو حوالو ڏنو ويو آهي. مثنوي ۾ اصل مقصد توحيد جو بيان آهي. موهبيءَ جي دڪان ۾ اصل شيءِ چمڙو آهي، جيڪڏهن تون اتي ڪاٺيءَ جا فرير ڏسين ته اهي اصل مقصد نه آهن. اهڙي طرح ريشمي ڪپڙن جي دڪان ۾ اصل ريشمي ٽاڪيا آهن. جيڪڏهن لوھ جو گز آهي ته اهو اصل مقصد نه آهي. مثنوي شريف فقط توحيد جو دڪان آهي. توحيد جي مضمونن کان سواءِ جيڪي ڪجهه ذڪر ڪيل آهي اهو بت آهي. مثنوي ۾ توحيد کان سواءِ جيڪي ڪجهه بطور بت بيان ڪيو ويو آهي اهو ائين ئي آهي جيئن حضور ﷺ جي زبان تي سورة النجم جي تلاوت جي دوران تلک الغرائق العلل جاري ٿي ويو. اهو حقيقت ۾ سورة النجم جو جزو ڪونه هو (واضح رهي ته محققين ان قصي کي بي بنياد سمجهن ٿا) جڏهن ڪافرن اهي لفظ بتن جي تعريف ۾ ٻڌا تڏهن سڀئي سجدي ۾ ڪري پيا. اهڙي طرح عوام جڏهن غير توحيد مضمون ٻڌن ٿا ته متوجہ ٿين ٿا. پوءِ توحيد مضمون ٻڌڻ جو به انهن کي اتفاق ٿي ويندو آهي. بتن جي تعريف حضور ﷺ جي زبان تي جاري ٿيڻ ۾ ٻيون ڳالهيون بيان ڪري سگهجن ٿيون پر محققن جي هيءَ راءِ آهي ته ڪي اهڙا مسئلا آهن جن جي سوال ۽ جواب ۾ نه پوڻ گهرجي ورنه شبهات پيدا ڪرڻ وارا وڌيڪ شها پيدا ڪندا، انهي ڪري تون به محققن جي راه اختيار ڪر.

قاضي ۽ صوفيءَ جي قصي بابت تقرير

گفت قاضي ثبت العرش اے پر

تا برو نقشے کنم از خیر و شر

ترجمو: ”قاضيءَ چيو: اي پٽ! تخت وچاء، تان ته آئون ان تي پلي ۽ بري جو نقش قائم ڪريان.“

قاضي صوفيءَ کي چيو ته مدعي عليه کي متعين ڪر. مشهور مقولو آهي ته ”ثبت الفرش ثم النقش“ پهريان تخت وچاء پوءِ ان تي نقش بناء، يعني مدعي عليه ته محض خيالي انسان رهجي ويو آهي. ان کان بدلو ڪڍي ٿو وٺي سگهجي. ضمان ۽ تاوان ته زنده ۽ مالدار کان وٺي سگهجي ٿو، مردي کان ڪونه ورتو ويندو آهي. بزرگ وري انهن درويشن جو بيان شروع ڪيو آهي جيڪي سکر جي حالت ۾ هوندا آهن ۽ خوديءَ کان لنگهي فنا جو مقام حاصل ڪندا آهن. فرمائي ٿو ته اهي ماڻهو سوين حشيتن سان مرده آهن. حقيقي مردو ته بس هڪ مرض سان مردو بنجي ويندو آهي. جيئن حضرت جرجيس عليه السلام کي وقت جي بادشاهه سٺ دفعا قتل ڪيو پر هو هر دفعي زنده ٿي ٿي ويو. الله جي پالي جو زخم انهن کي اهڙو پيارو آهي جو ٻئي زخم جي تمنا ۾ روئن ٿا. قاضي چيو ته آئون ته جيئن تي حڪم جاري ڪندو آهيان مردن تي حڪم جاري ڪرڻ منهنجو ڪم نه آهي. هن مدعي عليه جو جسر جيتوڻيڪ قبر

۾ پوريل ته نه آهي پر منجهس گهڻيون قبرون آهن. تو قبر ۾ مردا ته ڏنا آهن اي انڌا! هاڻي مردي ۾ قبر کي ڏس، چاڪاڻ ته صوفيءَ ان کي مرده نه سمجهيو، انهي ڪري ان کي چيائين. جڏهن ته مدعي عليه مجسم قبرستان آهي. جيڪڏهن قبرستان مان ڪا سر ڪنهن تي اچي پوي ته ان تي ڪير دعويٰ ڪري ٿو. جڏهن مدعي عليه مرده آهي ته تون ان تي ڪاوڙ نه ڪر، اهو ته محض هڪ بي جان تصوير آهي. ان سان جهڳڙو ڪرڻ بيوقوفي آهي. جنهن کي بقا ۽ زندگي حق سان حاصل ٿي وئي هجي ان جو هر فعل الله جو فعل هوندو آهي. اهڙي باقي بالله جي ڪاوڙ الله جي ڪاوڙ هوندي آهي. ان باقي بالله کي الله تعاليٰ اڳ ۾ فنا ڪيو، ان کي رذائل بشري کان پاڪ ڪيو ۽ پوءِ ان ۾ روح ڦوڪيائين. قاصائي پڪريءَ جي ڪل چڪي پوءِ ان ۾ ڦوڪ ڏيندا آهن تان ته چربي وغيره اڀري اچي ۽ گوشت سڻيو معلوم ٿيڻ لڳي. قاصائي ۽ الله جي ڦوڪ ڀرڻ ۾ فرق آهي. الله جو قتل ڪري وري ڦوڪ ڀرڻ ۽ ٻيهر زندهه ڪرڻ وڏي خوبي آهي ۽ قاصائيءَ جو معاملو برو آهي. چاڪاڻ ته قاصائي ان جي زندگي هميشه جي لاءِ ختم ڪري پوءِ ڦوڪ ڀريندو آهي. باقي بالله ۾ جيڪو الله جو نفخ آهي اهو ذوق شيءَ آهي جنهن جي شرح نٿي ٿي سگهي. تون هن دنيا جي ڪوھ مان نڪري اعليٰ مقام تي اچ پوءِ خبر پئجي ويندي. مُردِي کي گڏھ تي وهارڻ مناسب نه آهي انجي لاءِ تابوت مناسب آهي. ڪالئون گڏھ تي کڻيون آهن نڪي ڪائين جي تصوير. ڪنهن شي کي بي موقع رکڻ ظلم آهي صوفي قاضي کي چيو ته پوءِ توهانجو مطلب هي آهي ته ان جيڪا مون کي مُڪ هڻي، ان جو نه جسماني بدلو آهي نه مالي. جيڪڏهن توهان ان کي ائين ڇڏيندا ته پوءِ صوفين جو خير نه آهي. هر آواره ۽ بي آبرو صوفين کي ڪٽيندي دير ٿي نه ڪندو. قاضيءَ صوفيءَ کي چيو ته صوفي ته وڏا مجاهدا ڪندو آهي هڪڙي مُڪ ٿڌ هڻڻ جي ان کي ڪهڙي پرواه. قاضي چيو ته جهڳڙو ته بنان ڪنهن عيوض جي ختم ٿي وڃي ٿو پوءِ به توکي ڪجهه وٺي ڏيان ٿو. قاضي بيمار کان پڇيو ته تو وٽ ڪجهه آهي؟ بيمار چيو ته مون وٽ 6 درهم آهن. قاضي بيمار کي چيو ته ڇهن درهمن مان ٽي تون خرچ لاءِ رک ۽ ٽي صوفيءَ کي ڏي ۽ صوفي کي چيائين ته هي بيمار ۽ ڪمزور آهي، ٽي درهم هن وٽ رهن ۽ ٽي درهم تون کاڌي جي لاءِ وٺ. قاضي ۽ صوفي ۾ اها گفتگو هلي رهي هئي ته اوچتو ان بيمار جي نظر قاضي جي ڪپڙي تي پئي اها ڪپڙي بيمار کي صوفيءَ جي ڪپڙيءَ کان به وڌيڪ مناسب معلوم ٿي. ان بيمار سوچيو ته منهنجي مُڪ ته تمام سستي آهي. انهيءَ ڪري هو قاضيءَ کي به مُڪ هڻڻ جي لاءِ تيار ٿيو ۽ قاضيءَ ڏانهن ائين آيو جيئن ڪا راز جي ڳالهه قاضيءَ کي چونڌو. بيمار ويجهو اچي قاضي کي ڪپڙيءَ تي مُڪ وهائي ڪڍي ۽ چيائين ته هاڻي پئي پئسا وٺو، ٽي ٽي درهم ورهائي کڻو. ائون مال جي سار سنڀال ۽ دولتمند هئڻ جي عيب کان آزاد ٿيس.

ان بيمار فقير جي ٿڌڙ سان قاضي جو ناراض ٿيڻ ۽ صوفيءَ جو قاضيءَ کي ملامت ڪرڻ

گشت قاضي تيره صوفي گشت ۽

حکم تو عدل ست لاشک نیست غ

ترجمو: ”قاضي پريشان ٿيو، صوفيءَ چيو: توهان جو حڪم بيشڪ انصاف آهي، گمراهي نه آهي.“

بيشڪ توهان جو اهو فيصلو ته مُڪ جو عيوض ٽي درهم ٿيندو آهي بلڪل منصفانه هو. ان ۾ ڪا گمراهي ڪونه هئي. ان فيصلي کي توهان کي به قبول ڪرڻ گهرجي. عربي ۾ مشهور مقولو آهي ته من حفر بئر لاخيه فقد وقع فيه، ”جنهن پنهنجي پاڻ لاءِ ڪوھ کوٽيو اهو خود ان ۾ ڪريو.“ تنهنجو فيصلو خود تنهنجي لاءِ مُڪ جو سبب بنيو آهي. اهو ته هڪڙي فيصلي جو بدلو هو خبر نه آهي ته ٻيا فيصلا توتي ڪهڙو ظلم ڪيرائيندا؟ تو ظالم کي خرچ جا ٽي درهم ڏياريا، ظالم جو ته هٿ وڌڻو هو، نه ڪي ان جي هٿ ۾ فيصلو ڏيڻو هو، تنهنجو مثال ته ان پوڙهي جهڙو آهي جنهن بگهڙ جي پڇي کي ڪير پياريو ۽ پاليو هو. پڇاڙيءَ ۾ اهو بگهڙ جو پڇو ان پوڙهي جي پڪري کائي ويو.

قاضيء جو صوفيء کي جواب ڏيڻ

گفت قاضي واجب آيد ماں رضا
هر قضا وهر جفا کارد قضا

ترجمو: ”قاضيء چيو: اسان جي رضامندي ضروري آهي هر تقريظ ۽ ظلم تي جيڪو قضا آئي.“

قاضيء چيو ته قضاء خداوندي جيڪي نازل ڪري چاهي تقريظ هجي يا سزا، ان تي راضي هجڻ اسان جو فرض آهي. سچ ڏکيو لڳندو آهي، اڪ جي روئڻ سان دل ۾ شادابي پيدا ٿيندي آهي. جهڙي طرح ڪڪر سان باغ ۾ شادابي ايندي آهي. سچ جي چمڪ کي سچ جو ڪلڻ قرار ڏنو اٿن جنهن کي باغن جي سڙڻ جو سبب پڻ ڄاڻايو اٿن. قرآن پاڪ ۾ آهي ته فَلْيُضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا (التوبه: 82) ”گهرجين ته اهي ٿورو ڪلڻ ۽ وڌيڪ روئڻ.“ جڏهن سريءَ کي باهه تي پڇيو ويندو آهي تڏهن ڪل سڪي ويندي آهي ۽ ڏند ڪلي ويندا آهن. تون پڳل سريءَ وانگر ڇو ڪلي رهيو آهين؟ ميڻ ڳوڙهن وانگر ڳڙندي آهي تڏهن شمع روشن رهندي آهي. ماءُ پيءُ جي سختي ٻار جي حفاظت ڪندي آهي. ياد الاهي ۾ روئڻ ۾ جيڪو لطف آهي اهو ڪلڻ ۾ نه آهي. جهنم جو خوف روئاري ته اهو جنت جي ياد کان وڌيڪ بهتر آهي. روئڻ جو انجام ڪلڻ آهي. غم ۾ لذت اهڙي طرح لڪل آهي جهڙي طرح آب حيات اوندهه ۾ لڪل آهي. منزل کي لڪائڻ جي لاءِ جوتن ۾ ابتا نعل لڳايا ويندا آهن. جڏهن نشان لڪل آهي ته پوءِ تون پنهنجيون اڪيون هاديءَ ڪامل جي اڪين سان جوڙ تڏهن منزل جي نشان جو پتو پوندي. عبرت حاصل ڪرڻ ۽ نشان کي سڃاڻڻ جي لاءِ پنهنجي اڪين سان عارف ڪامل جون اڪيون شامل ڪر. صحابين جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته اهي پاڻ ۾ مشوري سان ڪم ڪندا آهن. سچي سونهين کان بي نيازي نه ڪر. سونهين جو رستو مددگار آهي. پر صحيح ڳالهه هي آهي ته اهو خود رستو آهي. بزرگن جي مجلس ۾ خود نمائي مناسب نه آهي. خاموشيءَ سان ويهي انهن کان استفادو ڪر. جمعي جي نماز ۾ سڀ خاموشيءَ سان خطبو ٻڌندا آهن. سالڪ کي عارف ڪامل جي صحبت ۾ وڌيڪ خاموشي اختيار ڪرڻ گهرجي. حضور ﷺ جو ارشاد آهي ته اصحابي ڪا النجوم بايهم اقتديتم اهتديتم، ”منهنجا صحابي ستارن وانگر آهن، توهان جنهن جي اقتدا (پوئواري) ڪئي هدايت يافته بنجي ويندؤ.“ ستارن کان هدايت تڏهن حاصل ٿيندي جڏهن خاموشيءَ سان انهن تي نظر ڪندؤ. ڳالهائڻ نظر ۾ خلل انداز هوندو آهي. عام حالت ۾ به ڳالهائڻ مفيد نه آهي. انسان به ڳالهيون صحيح چوي ٿو ته ان سان گڏ غلط ڳالهيون به زبان مان نڪري وينديون آهن. الڪلام في شحون يعني گفتگو مختلف شين ۾ واقع ٿيندي آهي. جڙهه الڪلام ڪلام جو ڊگهو ڪرڻ ان کي چڪي آڻيندو آهي يعني گفتگو جڏهن شروع ٿيندي آهي ته پوءِ مختلف گوشن تائين پهچندي آهي. انسان پلي ڳالهه شروع ڪندو آهي ته ڪلام جي ڊيگهه ان کي بري ڳالهه تائين پهچائي ڇڏيندي آهي. جڏهن توڙي ڪولي بوتل کي اونڌو ڪيو ته صفائي کانپوءِ سٺپ ايندو آهي، هاڻي روڪڻ تنهنجي ڪنٽرول ۾ نه آهي، اهو فقط انهيئن جو شان آهي جو انهن جي زبان مان ڪا غلط ڳالهه نٿي نڪري. قرآن پاڪ ۾ حضور ﷺ جن جي باري ۾ فرمايو ويو آهي ته وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ (النجم- ۳) ”اهو خواهش نفس سان نٿو ڳالهائي اهو وحي آهي جيڪو ان ڏانهن موڪليو وڃي ٿو.“ پنهنجي پاڻ کي زبان حال سان ڳالهائڻ وارو بناء، تان ته تون مون وانگر مغلوب مقال نه ٿين.

صوفيء جو قاضيء کان سوال ڪرڻ

گفت صوفي چوں زيك کان ست زر
اين چرا نفع ست و آں ديگر ضرر

ترجمو: ”صوفيء چيو ته جڏهن سون ساڳي ڪاڻ جو آهي ته هڪ نفعي وارو ۽ ٻيو نقصان وارو ڇو آهي؟“

جڏهن سڀني جو خالق هڪ آهي ته هڪ مفيد ۽ ٻيو نقصانڪار ڇو آهي؟ جڏهن سڀني قدرت جي هٿ جا پيدا ڪيل آهن ته پوءِ هڪ عقل مند ۽ ٻيو چريو ڇو آهي؟ هڪ دريا جي واھن جي پاڻيءَ جو هڪ مزو هوندو آهي پر مخلوق ڪا مٺي ۽ ڪا ڪڙي آهي. جڏهن ته سڀ ذات باقي جا نور آهن ته پوءِ هڪ صبح صادق ۽ ٻيو صبح ڪاذب ڇو آهي؟ جڏهن سڀني جون اکيون هڪ ئي سُرمي سان سينگاريل آهن ته پوءِ راست بيٺي ۽ ڪج بيٺي ڇو آهي؟ جڏهن سڀ هڪ سانچي مان ٺهيل آهن پوءِ ڪي سڪا ڪرا ۽ ڪي ڪوٽا ڇو آهن؟ جڏهن خدا دين جي رستي کي پنهنجو رستو فرمايو آهي ته پوءِ ان ۾ راهنما ۽ راهزن جو فرق ڇو آهي؟ جڏهن سڀ هڪ پيٽ جي پيداوار آهي ۽ پُٽ ۾ پيءُ جا اوصاف ظاهر ٿين ٿا ته پوءِ هڪ پيٽ مان هڪ عالم ۽ ٻيو جاهل ڪيئن پيدا ٿئي ٿو. خدا جي وحدت ۾ متغير ۽ غير متضاد هجڻ جو ته يقين آهي پوءِ ان مان ايتري قدر متغير ۽ متضاد شيون ڪيئن ظاهر ٿيون آهن؟ مصدر ۾ سڪون ۽ صادر ۾ حرڪتون ٿيڻ به سمجهه کان ٻاهر آهي. مطلب ته واحد حقيقي کان ايتري ڪثير ۽ متضاد شين جو مخلوق هجڻ مستبعد معلوم ٿئي ٿو.

قاضيءَ جو صوفيءَ کي جواب ڏيڻ

گفت قاضي صوفيا خيره مشو

يک مثالی در بیان این شنو

ترجمو: ”قاضيءَ چيو: اي صوفي! تون حيران نه ٿي ۽، ان باري ۾ هڪ مثال ٻڌ!“

قاضيءَ چيو ته غير متغير ۽ غير متضاد هستيءَ جو متغير ۽ متضاد شين جي سرچشمي بنجڻ سان حيران نه ٿي ۽، هڪ مثال ٻڌ ۽ حال کي سمجهه. معشوق جو قرار ۽ سڪون عاشقن جي بيقراري جو سرچشمو آهي. معشوق جبل وانگر ناز تي ڄميل آهي ۽ عاشق پني وانگر ڏڪي ٿو. معشوقن جو مُرڪڻ عاشقن جي روئڻ جو سرچشمو آهي ته انهن ڳالهين سان سمجهه ۾ اچي ٿو ته سرچشمي يا اصل ۽ ان جي آثارن ۾ يڪسانيت ضروري نه آهي. ذات باري تعاليٰ سڀني عوارض کان منزله ۽ پاڪ آهي. اصل ۽ اثر، علت ۽ معلول ۾ مشابهت ۽ هڪ ٻئي جو مثل هجڻ شرط نه آهي پر تضاد نه هجڻ گهرجي. هاڻي ثابت ڪري ٿو ته سرچشمو (اصل) جيڪا ذات واحد آهي ۽ ان جا آثار جيڪي ممڪنات آهن انهن ۾ تضاد نه آهي ۽ نه ڪو ان جي ذات ۽ افعال ۾ ان جو مثل آهي. جيئن ته ذات باري ۽ ممڪنات ۾ تضاد نه آهي، انهي ڪري ممڪنات وجود جو لباس پاتو آهي. هڪ ضد ٻئي ضد کي موجود نٿو ڪري سگهي يعني ان جي علت نٿو بنجي سگهي پر ان کان پڄندو ۽ گريز ڪندو آهي ته پنهنجن جو اجتماع نٿو ٿي سگهي. ذات باري جو ند ۽ مثل نه هجڻ جو دليل هي آهي ته ند مثل کي چوندا آهن ۽ هڪ هستي پنهنجي مثل کي وجود عطا نٿي ڪري سگهي، ڇاڪاڻ ته ٻئي هڪ جهڙا آهن ته هڪ کي خالق ۽ ٻئي کي مخلوق چوڻ بنان سبب جي ترجيح آهي جيڪا باطل آهي.

سڀني ممڪنات جيڪي هڪ ٻئي جو ضد ۽ ند آهن اهي بحر وحدت تي جيڪو بي ضد ۽ ند آهي، گجيءَ وانگر ظاهر آهن. ان جا سڀئي افعال اهڙا آهن جو انهن جي ڪيفيت جي گهرائي تائين نٿو پهچي سگهجي ته پوءِ ذات جي اصليت تائين ڪٿي رسائي ٿي سگهي ٿي؟ روح ان جي معمولي مخلوق آهي. انجي حقيقت ۽ ماهيت تائين رسائي ممڪن نه آهي. اها ذات باري تعاليٰ جيڪا لاتعداد عقلن ۽ ساهن جي علت آهي ان جي حقيقت تائين ڪيئن رسائي ٿي سگهي ٿي. هو ڪنهن طرح به ڪيفيتن جي قيد ۾ مفيد نٿو ٿي سگهي. ان جي حقيقت جي باري ۾ عقل ڪامل به ناواقف آهي. حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته لَا أَحْصَى ثَنَاءَ عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَىٰ نَفْسِكَ، ”اي خدا آئون تنهنجي تعريف جو احاطو نٿو ڪري سگهان، تون اهڙو ئي آهين جهڙو تو پنهنجي تعريف پاڻ ڪئي آهي. جڏهن عقل ڪامل جو اهو حال آهي ته عام عقل لامحالہ ان جي حقيقت جو ادراڪ نٿو ڪري سگهي. جسم روح کان سواءِ بي جان آهي. عقل

جسم کي چوندو آهي ته اي بي روح، تو ان بحر معاد (ذات باري) جو ڪو انت لڌو؟ ذات باري جي حقيقت جي ادراڪ جو معاملو اهڙو آهي جو ان ۾ قابل ادراڪ ۽ ناقابل ادراڪ ٻئي برابر آهن. عقل جيئن ته جسم ناقابل ادراڪ کان ذات باري جي حقيقت معلوم ڪرڻ گهري هئي ۽ ان جواب ڏنو هو ته جڏهن توکي ٿي معلوم نه آهي ته تنهنجو مون کان سوال ڪرڻ ڇا مناسب آهي؟ تڏهن عقل چوندو آهي ته اهو اهو مقام آهي جتي اعليٰ ادنيٰ کان استفادو ڪندو آهي، سج ذري جي خدمتگاري ڪندو آهي، شينهن هرڻ کان عاجز آهي، باز تتر جي مقابلي ۾ عاجز آهي. اهو ئي سبب آهي جو حضور ﷺ صحابين رضی اللہ عنہم کي فرمايو هو ته اسان کي به پنهنجي دعا ۾ شريڪ ڪجو. پاڻ سڳورن ﷺ جي دعا جي باري ۾ جيڪڏهن ڪو هي چوي ته اها استفاده جي لاءِ نه هئي پر ڪنهن وقت حضور ﷺ پنهنجي مقام کان تنزل اختيار ڪندا هئا ۽ تعليم امت جي لاءِ ان قسم جو طريقو اختيار ڪندا هئا ته ان جو مطلب هي ٿيو ته حضور ﷺ اهو طريقو ان لاءِ اختيار ڪيو تان ته امت کي تعليم ڏين ته توهان مان اعليٰ فرد ادنيٰ فرد کان استفادو ڪن ۽ هيءَ ڳالهه مڃيل آهي ته اعليٰ ادنيٰ کان استفاده نٿو ڪري سگهي ته پوءِ حضور ﷺ جي اها تعليم ڪٿي ٿي؟! اهو ته امت کي جهالت ۾ مبتلا ڪرڻ ٿيو پر حضور ﷺ جو دعا جي لاءِ فرمائڻ تعليم جي لاءِ نه هو بلڪ حضور ﷺ ڄاڻندا هئا ته خزانو ويران ۽ ۾ هوندو آهي ۽ الله تعاليٰ جي رحمتن جا خزانا ڪنهن وقت انهن ماڻهن وٽ هوندا آهن جيڪي بظاهر معمولي انسان نظر ايندا آهن. مسڪين ۽ بظاهر حقير انسانن سان بدگماني ڪرڻ ابتو ڪم آهي جنهن سان انسان غلط رستو اختيار ڪندو آهي. جيتوڻيڪ عقل مند انسان جي نظر ۾ ان جو جز جز جاسوس ۽ مخبر بنيل آهي جيڪو ان جي رهنمائي ڪري ٿو. گمراهن لاءِ اهو معڪوس فعل فقط ابتو نشان ٿي نه آهي پر انهن جي نگاهن کان حقيقت بلڪل لڪي وئي آهي. انهيءَ ڪري انهن جا ستر بلڪ سئو فرقا بنجي ويا آهن. قاضي اصل جواب ڏانهن موٽي ٿو ته راضي بالقضا رهڻ گهرجي. ائون توکي هڪ اندر جي ڳالهه چوان ٿو، غور سان ٻڌ ته الله جي طرفان هر سزا سان گڏ عطا به آهي. تو اهو ملڪ ته ڏٺو، ان سان جيڪا باطن جي صفائي ٿي اها به ڏس. جڏهن قاصدي ران جو حصو ڪٽي ڏيندو آهي ۽ ان ۾ هڏي گهٽ ۽ گوشت وڌيڪ هوندو آهي ته ان سان گڏ ڪند جو حصو به ڏيندو آهي جنهن ۾ هڏي گهڻي هوندي آهي. هاڻي ان جي معنيٰ هي آهي ته چڱائي برائيءَ سان گڏ آهي. خدا جي ذات مان اها توقع نه آهي ته اهو فقط سزا ڏئي ۽ ان سان گڏ عطا نه هجي. جيڪڏهن الله تعاليٰ ڪنهن کان ڪا شيءِ ڦريندو آهي ته ان جي حقيقت مڃر جي پر کان وڌيڪ نه آهي. ان جي بدلي ۾ لاتعداد نعمتون عطا ڪندو آهي. انبيائن جيڪي تڪليفون برداشت ڪيون آهن اهي انهن جي سرفرازي جو سبب بڻيون آهن. سزا جي عيوض عطا جو شرط هي آهي ته حضور مع الحق هجي يعني الله تعاليٰ ڏانهن رضا ۽ محبت سان قلب جي ذريعي رجوع هجي پوءِ اهو تنهنجي دل تي فيض ڪندو. جيڪڏهن حضور قلب نه هوندو ته خلعت موٽي ويندي.

وري صوفيءَ جو قاضيءَ کان سوال ڪرڻ

گفت صوفيءَ کي ڇو بودي کائڻ جهاڻ

ابروي رحمت ڪشاده جاوداڻ

ترجمو: ”صوفيءَ چيو ته ڇا ٿي پوي ها جو هي جهان هميشه رحمت جي ڪڪرن سان ڇانيل هجي ها.“

صوفيءَ چيو ته هي ڳالهه سمجهه ۾ اچي ويئي ته ٻن متضاد شين جو سرچشمو ساڳيو ٿي سگهي ٿو پر هيءَ ڳالهه باقي آهي ته متضاد شين جي صدور ۾ ڪهڙي حڪمت آهي؟ جيڪڏهن رحمت ٿي رحمت هجي ۽ رحمت نه هجي ته ڪهڙو حرج هو؟ ڏينهن ٿي ڏينهن هجي رات نه هجي، بهار هجي خزان نه هجي، فقط صحت هجي بيماري نه هجي، اطمينان کي مصيبت نه ڏيڃاري ته ان جي سخاوت ۽ رحمت ۾ ڪهڙي ڪمي ايندي؟ جيڪڏهن فقط رحمت هجي ته سڀ

خوش رهن ها. ڪنهن جي طبيعت ۾ تڪڙ پيدا نه ٿئي ها. حضور ۽ عمده ذوق هميشه هجي، روح ۾ به هميشه بهترين شوق هجي.

صوفي جي سوال تي قاضيءَ جو جواب ۽ ترڪ ۽ چور جي قصي جو مثال ڏيڻ
قاضيءَ جي جواب جو خلاصو هي آهي ته جيڪڏهن خالي عيش عشرت هجي ته ان سان گهڻا ڏچا ۽ نقصان پيدا
ٿي وڃن ها. ان مناسبت سان بزرگ ترڪ ۽ ان جي درزيءَ جو قصو ٻڌايو آهي
گفت قاضي بس تهی رو صوفي
خالی از فطنت چو کاف کوفي

ترجمو: ”قاضيءَ چيو تون ته ڏاڍو خشڪ دماغ صوفي آهين، تون کوفي کاف وانگر سمجھ ڪان خالي آهين.“
کوفي کاف نقطي ڪان خالي هوندو آهي. هڪڙو شيرين سخن درزين جي چوريءَ جا قصا ٻڌائي رهيو هو.
قصي گوئيءَ ۾ درزي نامو پڙهي رهيو هو. ان جي چئني پاسن کان مجمع گڏ هو.

حضور ﷺ جن جي قول جو تفسير
حضور ﷺ جن جو ارشاد آهي ته جيتري قدر ٻڌڻ وارن جي صلاحيت هوندي آهي اوتري قدر کين وعظ جي
بيان مان دانائيءَ جو حصو ملندو آهي.

مستمع چوں یافت جاذب آل و قود

جمله اجزائش حکایت گشته بود

ترجمو: ”جڏهن ان آتش بيان ٻڌڻ وارن کي آماده ڏنو ته ان جا سڀ جزا حڪايت بنجي ويا.“
ٻڌڻ وارا شوقين هوندا آهن ته واعظ به دل جمعي سان وعظ چوندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن واعظ جي خوش
بياني ڏسو ته سمجهو ته ٻڌڻ وارن جي ڪشش آهي. ٻار ذهين هوندو آهي ته استاد محنت سان پڙهائيندو آهي.
جيڪڏهن ٻڌڻ وارا ماهر ۽ شائق نه آهن ته سارنگي نواز جي دل اجهامي ويندي آهي. جيڪڏهن انبيائين ۾ وحي ٻڌڻ
جي استعداد نه هجي ته جبرئيل عليه السلام وحي کڻي ڪونه اچي ها. جيڪڏهن الله تعاليٰ جي صنعت کي ڏسڻ وارا نه هجن ته
نه آسمان ٿئي ها ۽ نه زمين پيداوار ڏئي ها. حضور ﷺ جي باري ۾ آهي لَوْلَاكَ لَمَّا خَلَقْتَ الْاَفْلَاكَ، ”جيڪڏهن توهان نه
هجو ته آئون آسمان کي پيدا ڪونه ڪريان ها.“ جو مطلب اهو ئي آهي ته پاڻ سگوراءِ ﷺ ڪامل صاحب نظر آهن،
انهي ڪري آسمان پيدا ڪيا ويا آهن. محدثين حضرات ان حديث کي بي اصل قرار ڏنو آهي. عوام معشوق ۽
دسترخوان جا شيدائي آهن. انهن کي الله تعاليٰ جي ڪاريگري ۾ غور ڪرڻ جي توفيق ڪئي آهي.

هڪڙي ترڪ جي دعويٰ ڪرڻ ۽ بازي لڳائڻ ته ڪو درزي سندس ڪا شيءِ نٿو چورائي سگهي

چونکہ در دیہائے بیرحمانہ گفت

کہ کنند آل درزیاں اندر نہفت

ترجمو: ”جڏهن هن ظالمانه چوريون بيان ڪيون جيڪي درزي لکي ڪندا آهن.“
ان مجمع ۾ خطا جو رهڻ وارو هڪ ترڪ هو جيڪو درزين جي چوريءَ جا قصا ٻڌي ڪري ڪاوڙ ۾ پرچي ويو.
رازن جي فاش ٿيڻ جو سبب هڪ زبان آهي ۽ هڪ راز چوڻ واري جي نڙي آهي. راز فاش ڪرڻ جو سبب عداوت ۽
دشمني هوندي آهي ۽ راز فاش ٿيڻ سان رسوائي ٿيندي آهي. جڏهن هن درزين جي چوريءَ جو ذڪر ڪيو ته ترڪ
کي ڏاڍو افسوس ۽ ڏک ٿيو.

ترک جو درزيءَ جي گھر جو پتو معلوم ڪرڻ

گفت اے قصاص در شهر شما

کيست استا تر دریں مکر و دغا

ترجمو: ”هن چيو: اي قصه گو! توهان جي شهر ۾ مکر ۽ دغا ۾ سڀ کان استاد کير آهي؟“

قصه گو چيو ته سڀ کان وڌيڪ چالاڪ پورشش درزي آهي. ترک چيو ته اهو پنهنجي حرڪتن باوجود منهنجي اڳيان هڪ وڻيل ڏاڳو به چورائي ڪونه سگهندو. ماڻهن ترک کي چيو ته توکان وڌيڪ هوشيارن کي ڏوڪو ڏيئي چڪو آهي، تون پنهنجي عقل تي گھمند نه ڪر. ان جي مڪارين ۾ تون گم ٿي ويندين. ماڻهن جي انهن ڳالهين سان ترک اڃان وڌيڪ ڪاوڙيو ۽ هن بازي لڳائي ته هي منهنجو عربي گهوڙو بيٺو آهي، جيڪڏهن هو منهنجو ڪپڙو چوري ڪري ويو ته پنهنجو عربي گهوڙو شرط ۾ هارائيندس ۽ جيڪڏهن اهو نه چورائي سگهيو ته توهان کان هڪ گهوڙو وٺندس. اها رات ڪاوڙ مان ترک نه سمهي سگهيو ۽ سڄي رات ان جي چوري جي ڏانڻ پيچن تي ۽ انهن جي ٿوڙ بابت کي سوچيندو رهيو. صبح جو ترک اطلس (ریشمي ڪپڙو) کڻي دڪان تي پهتو ته درزي پنهنجي جاءِ تان اٿيو، کيس سلام ڪيائين ۽ سندس مزاج پرسي شروع ڪيائين. جيتري قدر ترک جي مزاج پرسي ڪرڻي هئي ان کان وڌيڪ ڪيائين. جنهن سان ترک جي دل ۾ محبت پيدا ٿي ويئي. ترک درزيءَ کي چيو ته هن اطلس جي قبا سبي ڏي مٿان چست (تنگ) ۽ هيٺ دامن ويڪرو هجي. مٿيون حصو سوڙهو هوندو ته سينو ۽ جسم جي آرائش حسين لڳندي. دامن ڪشادو هوندو ته پير ڪونه ڦاسندا. درزي چيو ته اي دوست! آئون سڀ خدمتون بجا آڻيندس پوءِ درزي ڪپڙو ماپيو ۽ ڪٽيو. ان کانپوءِ بڪواس لاءِ وات کوليائين. ان درزي ان ترک کي ٻين سردارن جي عطا ۽ بخشش جا قصا ٻڌايا ۽ بخيلن جا قصا به ٻڌايا. درزي تيز ڦينچي ڪڍي جنهن سان ڪپڙو ڪٽي پيو ۽ زبان سان قصا ٻڌائي پيو.

درزيءَ جو ترک کي ڪل ۾ ڪيرو ڪرڻ ۽ گھڻو ڪلڻ جي ڪري درزيءَ کي چوريءَ جو موقعو ملڻ

یک مضاحک چست گفت آل اوستا

ترک مست از خنده شد ست و فتاد

ترجمو: ”ان استاد ڪل جي ڳالهه فوراً چئي. مست ترک ڪل ۾ ڪيرو ٿي ڪري پيو.“

درزي ڪل جي هڪ ڳالهه شروع ڪئي جنهن سان اهو ترک ڪلندي ڪلندي سست ٿي ويو ۽ ڪري پيو. ڪل ۾ سندس ٻئي ننڍڙيون اکيون بند ٿي ويون. درزي موقعو ملندي ئي اطلس جو هڪڙو ٽڪرو هيٺان لڪائي ڇڏيو جيڪو سڀ کان لڪل هو پر الله تعاليٰ ان کي ڏسي رهيو هو. خدائي صفت ستار آهي. اهو پرده پوشي ڪندو آهي پر جڏهن معاملو حد کان وڌي ويندو آهي تڏهن راز فاش ڪندو آهي. ترک درزيءَ جي ڳالهين مان اهڙو خوش ٿيو جو پنهنجي دعويٰ کي به وساري ڇڏيائين. هيئن ان کي نه اطلس جي پرواهه هئي نه دعويٰ جي، نه ان گهوڙي جي جيڪو هن گروي رکيو هو. درزي وري به ڪو ڪل جو قصو ٻڌايو جنهن سان ترک پنن ۾ لپتي پيو. هاڻي جيئن ته ترک بلڪل غافل هو، درزي کي موقعو مليو، هن اطلس جو ٽڪرو ران هيٺان ڪڍي ڪپڙن جي ڪوڪي ۾ هڻي ڇڏيو. ترک وري ٽيون دفعو به فرمائش ڪئي ته مهرباني ڪري ڪو مذاق جو قصو ٻڌاءِ، هن دفعي درزيءَ هڪڙو ٻيو ٽڪرو به چورائي ورتو. تهڪ ڏيڻ سان ترک جون اکيون بند ٿي ويون، عقل هليو ويو ۽ هو قصي تي مست هو. درزيءَ ٽيون دفعو به اطلس چورايو. ترک وري چوٿون دفعو به مذاق ٻڌائڻ جي فرمائش ڪئي. هاڻي درزي کي ان تي رحم آيو ۽ هن پنهنجي فن کي ٻين ماڻهن يا ٻئي وقت جي لاءِ رکيو. اهو ترک درزي تان گهور پئي ٿيو پر اها خبر ڪونه هيس ته سندس ڪهڙو نقصان ٿي رهيو آهي. ترک خوشامد ۾ ان درزي کي چمي ڏني ته خدا جي واسطي مون کي افسانو ٻڌاءِ.

اها خبر ڪونه هيس ته پاڻ خود افسانو آهي. انسان جو وجود به متجي افسانو رهجي ويندو آهي. اي انسان، توکان وڌيڪ ڪل جهڙو ٻيو ڪو افسانو نه آهي. تون قبر جي مٿان وڃي پنهنجو انجام سوچ.

ان نفس کي خطاب جيڪو اهڙي مصيبت ۾ ڦاٿو آهي

اي فر و رفتہ بقبرِ جهل و شک

چند جوئي لاغ و دستانِ فلک

ترجمو: ”اي ناداني ۽ شڪ جي قبر ۾ لٿل! آسمان جو مڪر ۽ مذاق ڪيستائين طلب ڪندين.“

آسمان جي مذاق لکن کي برباد ڪيو آهي، تون ڪيستائين هن دنيا جو فريب ڪائيندين. نه تنهنجو عقل فائدي ۾ رهيو نه روح. اهو آسمان انسانن سان اهو ئي ڪجهه ڪندو آهي جيڪو درزي ترڪ سان ڪيو. هن تو جهڙن لکن جي آبرو برباد ڪئي آهي. اهو عام درزي ڪپڙا ڪٽيندو ۽ سبندو آهي. ناتجربيڪار ٻار ۽ سو سالن جي پوڙهي جا ڪپڙا به سبندو آهي. آسمان پنهنجي سعد ۽ نحس جي ذريعي ماڻهن سان مذاق ڪندو آهي. آسمان جو مذاق هي آهي ته جيڪڏهن بهار جي موسم ۾ اهو باغ کي بخشش ڏيندو آهي ته خزان ۾ ڦري وٺندو آهي.

درزيءَ جو چوڻ ته گهڻي ڪلڻ ڪري جيو سوڙهو نه ٿي وڃي!

گفت درزي ترڪ را ازين درگذر

وائے بر تو گر کنم داغِ دگر

ترجمو: ”درزيءَ ترڪ کي چيو ته ان کي ڇڏ ڪڍي! جيڪڏهن مون اڃا وڌيڪ مذاق ڪيو ته تنهنجي حالت تي افسوس ٿيندو.“

ڪل جي ڳالهه جي فرمائش تولا پنهنجو ڪپڙو چوري ڪرائڻ برابر آهي. ايئن پاڻ سان ڪير ڪونه ڪندو آهي. درزيءَ چيو ته جيڪڏهن تون ان ڪل جو راز سمجهي وڃين ته آئون توکي ڇو ڪلائي رهيو آهيان ته تون ان ڪل کي سوين دفعا روئڻ کان بدتر سمجهين. بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ فرمائي ٿو ته اي مخاطب! تون به مذاق ۽ دل لڳي ڇڏي ڏي ڇاڪاڻ ته گهڻي عمر ته گذري ويئي اٿئي، هاڻي به باز نه آئين ته بلڪل برباد ٿي ويندين. جڏهن ظاهر ٿي ويو ته مال چوري ٿي چڪو آهي ته گهوڙو به هارائي ويندين. هاڻي رومي رحمۃ اللہ علیہ قاضيءَ جي زبان سان فرمائي ٿو ته اي انسان! تون مست ترڪ آهين ۽ هيءَ دنيا غدار درزي آهي. تنهنجي عمر اطلس آهي، تنهنجي شهوت ڪل مذاق جون ڳالهيون آهن. رات ۽ ڏينهن ڦينچي آهن ۽ غفلت ڪلڻ آهي ۽ گهوڙو تنهنجو ايمان آهي ۽ شيطان اهڙي طرح تاڙ ۾ آهي جهڙي طرح شرط ٻڌڻ وارا هئا.

چالاڪ درزي ۽ ترڪ واري قصي جو تمثيلي بيان

اطلسِ عمرت بمقراضِ شهر

بردِ پاره پاره خياطِ غرور

ترجمو: ”مهينن جي ڦينچيءَ سان تنهنجي عمر جو اطلس دوکي جو درزي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڪٽي ويو.“

تنهنجي عمر جي اطلس کي مهينن ۽ سالن جي ڦينچيءَ سان زمانو ٽڪرا ٽڪرا ڪري چورائي رهيو آهي. اي صوفي! تون هي تمنا ڪرين ٿو ته تنهنجا ستارا هميشه سعد رهن ۽ اهي هميشه توسان ڪل پوڳ جون ڳالهيون ڪندا رهن. تون ستارن جي نحوستن کان گهٻرائين ٿو ۽ انهن جي اثرن کان رنجيده ٿئين ٿو. انهن ستارن جا سنا اثر نه هجن ته تون رنجيده ٿئين ٿو. انسان کي ستارن جي سعادت ۽ نحوست جو پابند نه هجڻ گهرجي. جيڪڏهن تون هميشه خوشيءَ

۾ رهندين ته ان ترڪ وانگر بلڪل ٿوئي ۾ پوندين. انهن ستارن جي گردش تي نظر نه ڪرڻ گهرجي پر جيڪا ذات انهن کي گهمائي رهي آهي ان سان عشق پيدا ڪر.

زمانی جي ظلم سان فقيرن کي تسڪين ڏيڻ ۾ هن دنيا جو مثال

هن قصي ۾ به عورت واتان چورايو ويو آهي ته اسان جي گهڻائي کي نه ڏس پر اهو ڏس ته اسان جي ڪثرت جي باوجود ماڻهو ڪهڙي بدڪرداريءَ ۾ مبتلا آهن

آل کي مئ شده بره سوئي دڪان

پيش ره را بسته ويد او از زناں

ترجمو: ”هڪڙو شخص رستو وٺي دڪان ڏانهن روانو ٿيو پر اڳتي رستو عورتن سان بند هو.“

تڪڙ جي ڪري ان جو پير سڙي رهيو هو ۽ رستو چند جهڙين عورتن جي مجمع سان بند هو. ان شخص هڪ عورت ڏانهن منهن ڪيو ۽ ان کي مخاطب ٿيندي چيائين ته عورتون ايتري قدر وڌي ويون آهن جو رستي تي هلڻ ڏکيو آهي. عورت ان همراه کي مخاطب ٿي چيو ته اسان جي ڪثرت ڏسڻ جي قابل نه آهي پر غور ڪرڻ جي هيءَ ڳالهه آهي ته اسان جي ڪثرت جي باوجود بدفعل ماڻهو بدفعلي ۾ مبتلا ٿين ٿا ۽ ٻئي رسوا ٿين ٿا. اهڙي طرح اي صوفي! تون آسمان ۽ زماني جي تلخين کي نه ڏس پر هيءَ ڏس ته ان جي باوجود تون زماني تي جان ڏين ٿو ۽ دنيا کي ڇڏڻ نٿو چاهين. جنهن ڪري امتحان کان تون پهچندڙ آهين انکي رحمت سمجھ، ڇاڪاڻ ته اهو صبر ۽ رضا جي ظهور جو سبب آهي ۽ دنياوي عيش ۽ عشرت کي عذاب سمجھ، ڇاڪاڻ ته اهو غفلت ۽ الله کان دوريءَ جو سبب آهي. ابراهيم نالي هڪ يهودي بهرام گور بادشاهه جي زماني ۾ هو، جيڪو بخل ۾ ضرب المثل هو. مال خرچ ڪرڻ کان پهچندو هو. اهو نجات ۽ چوٽڪاري لهن کان رهجي ويو. حضرت ابراهيم خليل الله دنياوي وجاهت کان پڳو ته بارگاه خداوندي جو مقرب ٿي ويو. حضرت ابراهيم عليه السلام دنيا کي لت هنئي ۽ تڪليفون برداشت ڪيون ته ان کي باهه نه ساڙي سگهي. ابراهيم يهودي بخيل، مال ۽ دولت جي زيان جي سوزش کان بچيو پر جهنم جي باهه ۾ سڙيو. جهڙي طرح مطلوب جي نه هجڻ جو خيال آهي اوڏانهن هلو ته مطلب تائين پهچندا.

صوفيءَ جو ان سوال کي ٻيهر ورجائڻ

گفت صوفي قادر ست آل مستعال

که کند سودائے مارا بے زیاں

ترجمو: ”صوفيءَ چيو ته اهو مددگار وس وارو آهي ته اسان جي معاملي کي به آسان ڪري...“

صوفيءَ جي سوال جو خلاصو هي آهي ته الله تعاليٰ کي هيءَ به قدرت آهي ته لذتن کي تلخين کان خالي ڪري بي ضرر بنائي. الله تعاليٰ جڏهن باهه کي چمن بنائي سگهي ٿو ته اهو به ڪري سگهي ٿو ته ان کي بي ضرر بنائي. جيڪا ذات ڪنڊن مان گل پيدا ڪري سگهي ٿي اها خزان کي بهار به بنائي سگهي ٿي. جيڪا ذات زمين ۾ پوريل سرو (جي بچ) کي آزادي بخشي سگهي ٿي اها رنج کي خوشي پڻ بنائي سگهي ٿي. جنهن ذات معدوم کي موجود بنايو اها موجود کي باقي ۽ دائم به بنائي سگهي ٿي. جيڪا ذات مرده جسم کي حياتي عطا ڪري ٿي اها هي به ڪري سگهي ٿي ته زنده کي موت نه اچي. ان ۾ ڪهڙي ڳالهه آهي ته بغير ڪوشش جي مقصد حاصل ٿي وڃي. اها هي به ڪري سگهي ٿي ته ڪمزورن تي شيطان کي غالب نه اچڻ ڏي.

قاضيء جو صوفيء کي جواب ڏيڻ

گفت قاضي گر نبودے امر مُر

ور نبودے خوب وزشت و سنگ در

ترجمو: ”قاضيء چيو ته جيڪڏهن تلخ معاملو نه هجي ۽ جيڪڏهن چڱو ۽ برو، پتر ۽ موتي نه هجي...“

جيڪڏهن نقصان ۽ تڪليفون بلڪل ختم ٿي وڃن ته پوءِ اهڃ ۽ امتحان باقي نه رهندو، جنهن جو ثمر ۽ نتيجو آخرت جو اجر ۽ روحاني ڪمال آهي. نفس ۽ شيطان جون پيدا ڪيل برائيون ۽ تلخيون نه رهن ته الله تعاليٰ جي طرفان ڪنهن کي صبور ڪنهن کي حليم ۽ ڪنهن کي شجاع ۽ حڪيم چيو ويو آهي اهو نه چيو وڃي. جڏهن برائيون نه هونديون ته حلم جو تحقق نه ٿئي ۽ نه شجاعت ۽ حڪمت جو تحقيق ٿئي ها. صابرين جو خطاب به بغير شيطان جي وجود جي ممڪن نه هو علم ۽ دانائي جو تحقيق به تڏهن ئي آهي جڏهن راه روي ۽ گمراهي هجي. تون پنهنجي ڪڙاڻ واري مزاج جي ڪري هي چاهين ٿو ته ٻئي جهان برباد ٿي وڃي. آخرت ته هن لاءِ آهي ته فضائل حاصل ڪيا وڃن ۽ اتي انهن جو بدلو ملي. جڏهن ابتلاءِ ۽ امتحان ٿي ختم ٿي ويندو ته اعمال جي فضيلت حاصل نه ٿيندي ۽ نه دنيا ”مزرعة الآخرة“ بڻبي. انهيءَ ڪري ٻئي جهان ويران ٿي ويندا. قاضيءَ صوفي کان جهل جي نفی ڪندي ٻڌايو ته صوفي جا اهي سوالات عوام جي شبنهن پري ڪرڻ جي لاءِ هئا. جيڪڏهن مصيبتون نه هجن ته الله تعاليٰ کان غفلت ٿي ويندي. دنيا جون مصيبتون برداشت ڪرڻ آسان آهن ڇاڪاڻ ته اهي هن زندگيءَ کانپوءِ ختم ٿي وينديون پر جيڪڏهن الله کان دوري هجي ته ان جون مصيبتون دائمي آهن.

ڏک تي صبر ڪرڻ دوست جي وچوڙي جي تڪليف کان آسان آهي

ڪپڙن ۽ مانيءَ جي تنگي طلاق کان آسان آهي

آل کي زن شوی خود را گفت هے

ای مروت را بیک ره کرد طے

ترجمو: ”هڪ عورت پنهنجي مڙس کي چيو: خبردار! اي شخص، جنهن هڪ ڏک ۾ مروت کي ويڙهي ڇڏيو آهي.“

زال مڙس کان خرچ پڪي جي گهٽتائي جي شڪايت ڪئي ته تون ڇو منهنجي خبر گيري نٿو ڪرين، تون مون کي هن ذلت ۾ ڪيستائين رکيندين. مڙس چيو آئون جيتوڻيڪ مسڪين آهيان، هٿ پير هٿان ٿو. خرچ جي تدبير ڪريان ٿو. اي صنم! خرچ ۽ لباس واجب آهي. انهن ۾ ڪمي ڪونه ڪندس. عورت پنهنجي چولي جي پانهن ڏيکاري جيڪا ميري ۽ ٿلهي ڪپڙي جي هئي. عورت چيو ته هي چولو منهنجي بدن کي ڪاٽي ٿو. مڙس زال کي چيو ته منهنجي وس ۾ جيڪي ڪجهه آهي ڪريان ٿو. بيشڪ، اهو لباس گهٽ درجي جو آهي، جيڪڏهن تون ان ۾ گذارو نٿي ڪرين سگهين ته پوءِ پاڻ ۾ طلاق مناسب آهي. هاڻي تون غور ڪر ته اهو لباس بهتر آهي يا طلاق؟ مصيبت ۽ فقر جو نه هجڻ ڇاڪاڻ ته الله کان دوريءَ جو سبب آهي تنهنڪري مصيبت ۽ فقر جي ڪنجي زياده بهتر آهي. عبادت جي سختي الله جي دوريءَ کان بهتر آهي، ڇاڪاڻ ته اهي تڪليفون عارضي آهن. جڏهن خدا پنهنجو چئي سڏيندو ته سڀ ڏک ۽ تڪليفون دور ٿي وينديون. الهام جي ذريعي الله تعاليٰ جي آواز کي هر شخص سمجهي نٿو سگهي پر هڪ قلبي سکون اڪثر اهل نسبت محسوس ڪندا آهن. ان کي الله تعاليٰ جي پڪار سمجهو. ان کي سمجهڻ جي لاءِ مجازي عاشقن ۽ معشوقن جي باري سمجهي وٺو. معشوق بيمار عاشق جي مزاج پرسي ڪندو آهي ۽ جيڪڏهن بدنامي جي ڪري نٿو اچي ته پيغام جي ذريعي مزاج پرسي ڪندو آهي. جيڪڏهن پيغام موڪلڻ به ممڪن ناهي ته دل ۾ فڪر ڪندو آهي. بهرحال معشوق عاشق کان بي خبر نه هوندو آهي. توهان عشق بازن جا داستان پڙهو اهي

ڳالهيون معلوم ٿي وينديون. هنن مٿين شعرن ۾ الله کان دوري جي مذمت هئي. هاڻي بيان ڪري ٿو ته سڄي عمر تو ان برائي جي ازالو جي ڪوشش نه ڪئي. ترڪ اڌ ڪچو ۽ اڌ پڪو گوشت کائيندا هئا پورو رڌيندا نه هئا. اهڙا اسباب موجود هئا جن مان تون تنبيه حاصل ڪرين ها. جيڪڏهن تون تنبيه حاصل ڪرين ها ته استاد بنجي وڃين ها. پنهنجي ماءُ پيءُ کان عبرت حاصل ڪر ته اهي اڃ ڪٿي آهن. رات ڏينهن مان به عبرت وٺ.

هڪ عارف جو پادريءَ کان پڇڻ ته تون ڏاڙهيءَ کان وڌي عمر جو آهين يا ڏاڙهي توکان وڌي آهي؟

عارف ۾ پرسيد زال ۾ ڪشيش

ڪه توکي خواجه من تر يا ڪه ريش

ترجمو: ”ان پوڙهي پادريءَ کان هڪ عارف پڇيو ته اي صاحب! تون وڌي عمر جو آهين يا تنهنجي ڏاڙهي؟“
جواب ۾ هن چيو ته آئون ان کان پهريان پيدا ٿيو آهيان. مون دنيا کي ڏاڙهيءَ کان پهريان گهڻو ڏٺو آهي. عارف چيو تنهنجي ڏاڙهي اڳ ۾ ڪاري هئي هاڻي اڇي ٿي ويئي، حالت بدلجي وئي پر تنهنجي بري عادت سٺي نه ٿي. ڏاڙهي بعد ۾ پيدا ٿي، ان ۾ تبديلي اچي وئي پر تون ان کان پهريان پيدا ٿيڻ پر پوءِ به تو ۾ تبديلي نه آئي. تون ٿريد (لذيت ڪاڌو) جي عشق ۾ سُڪي ويو آهين، تون ايئن ئي آهين جيئن شروع ٿيو هئين. ان کان هڪڙو قدم اڳتي نه وڌايو اٿئي. تون لسيءَ وانگر آهين جنهن مان مڪڻ نه ٺهيو. هڪ روايت ۾ آهي ته الله تعاليٰ فرمايو: خبرت طيبة آدم اربعين صباحاً ”آدم عليه السلام“ جي مٿي چاليهه ڏينهن تائين خمير جي حالت ۾ رهي. هوا پنهنجي جاءِ تي بيٺي ٿي جهولي. اها ئي تنهنجي حالت آهي جو تون جتي هئين اتي آهين. تيهه جي ميدان ۾ حضرت موسيٰ عليه السلام جي قوم چڪر کائيندي رهي ۽ جتي هئي اتي رهي. تون هر روز ڊڪين ڊوڙين ٿو پر پنهنجو پاڻ کي پهرين منزل تي ڏسين ٿو. اي بيوقوف، چاليهن سالن کان هڪ جاءِ تي آهين. جيستائين تنهنجو عشق دنيا سان آهي تنهنجو مقام نه بدلجي سگهندو. جيستائين حضرت موسيٰ عليه السلام جي قوم جي دل مان گابي جي محبت نه نڪتي تيستائين اها تيهه جي ميدان ۾ چڪر کائيندي رهي. جنهن سان توکي عشق ڪرڻ گهرجي اهو گابو ناهي، ٻيو ڪي آهي. ان جي لکين نعمتن سان تون بهر اندوز آهين. جيئن ته تنهنجي طبيعت شيطاني آهي، انهيءَ ڪري شيطان سان ئي توکي عشق آهي. جيڪو خدائي نعمتون فراموش ڪري ويهندو آهي ان تي تنهنجو جز جز شاهد آهي. جزن سان انهن نعمتن کي دريافت ڪر، جيڪي تو وساري ڇڏيون آهن. تون افسانن ٻڌڻ جو شوقين آهين. پنهنجي جزن کان نعمتن جا فسانا ٻڌ. تون جڏهن کان وجود ۾ آيو آهين تنهنجي جزن سوين خوشيون ۽ غم ڏٺا آهن. غم ته توکي ياد آهن، خوشيون ياد نه آهن. خوشي ڏسڻ جو دليل هي آهي ته تنهنجي اجزاء خوشيءَ جي لذت سان نشوونما حاصل ڪئي آهي ۽ تون ننڍپڻ کان جوان ان خوشيءَ جي ڪري ٿيو آهين. تنهنجا اجزاء ته باقي آهن پر اهي خوشيون تنهنجي حافظي مان نڪري ويون آهن بلڪه نڪتيون نه آهن، تنهنجن پنجن حواسن ۽ ستن عضون کان مخفي ٿي ويون آهن.

سياري ۽ گرمي جي موسم هلي ويندي آهي پر انهن جون نشانيون رهجي وينديون آهن. اهڙي طرح الله تعاليٰ جون اڳيون نعمتون ختم ٿي وينديون آهن پر انهن جون يادگار جسم جو جزو جزو باقي رهندو آهي. جماع جي لذت ختم ٿي ويندي آهي ۽ ان جو نشان اولاد باقي رهندو آهي. حمل قرار ان وقت وٺندو آهي جڏهن زال مڙس ۾ مستي ۽ ڪل مذاق هجي. جيستائين بهار جي موسم جي مستي نٿي ٿئي، باغ ۾ گل ٽري نٿو. وڻن جو وڌڻ وجهڻ هن ڳالهه جو دليل آهي ته انهن وڻن بهار جي موسم سان عشق بازي ڪئي آهي. الله تعاليٰ جي حڪم سان هر وڻ اهڙي طرح حمل وارو بنبو آهي جهڙي طرح حضرت بيبي مريم بڻي هئي. پاڻيءَ ۾ باهه جي گرمي نظر نٿي اچي پر ان جا آثار بوڙيا نظر اچن ٿا ۽ اهي گرمي جي وجود تي دلالت ڪن ٿا. جهڙيءَ طرح انهن شين ۾ موثر لڪل آهي ۽ ظاهري آثار ان تي

دلالت ڪن ٿا اهڙي طرح جيڪي ماڻهو وصال حق سان مست آهن، انهن جي اجزاء ۾ حال ۽ قال مخفي آهي. ۽ انهن مستن جا اجزاء ان تي دلالت ڪن ٿا. حال اها ڪيفيت آهي جيڪا مشاهده حق سان اسان تي طاري ٿيندي آهي. قال مان مراد به اهي مضمون ۽ نفسي ڪلام آهي، جيڪي مشاهده حق سان پيدا ٿيندا آهن. جڏهن انسان تي حال طاري ٿيندو آهي ته حيراني ۾ وات پٽيو ٿي رهجي ويندو آهي ۽ اک دنيا جو نقشو ڪونه ڏسندي آهي. اهو حال ۽ قال عنصرن نه آهي انهي ڪري عنصرن اڪيون ان کي نٿيون ڏسي سگهن. اهو رب جي تجلي جي پيداوار آهي انهيءَ ڪري اهو بي رنگي جي پردي ۾ مخفي آهي. جيستائين خدائي حڪم نه ٿئي تيستائين حال ۽ قال جو تفصيل نه ڪر. هي حال ۽ قال خود زبان حال سان گويا آهن ته چپ ڪر انهن جي ڳالهه ٻڌ، حال ۽ قال الله جي وصل جا شاهد آهن ۽ فنا ۽ بقا جا گواه پڻ آهن. برف سياري جي يادگيري ڏياريندي ۽ سياري جي ٿڌڙين هوائن جو ذڪر ڪندي آهي. گرمين جو پيدا ٿيل ميوو سياري ۾ گرمي جي يادگيري ڏياريندو آهي. سج جي شعائن سان ميوا پچندا آهن. گذريل نعمتن جي باري ۾ پنهنجي اجزاء کان دريافت ڪر يا خود ياد ڪري وٺ. جڏهن مصيبتون گهيرين ۽ انهن جي ڪري توتي غم ۽ ڪاوڙ طاري هجي ته ان ڪاوڙ جي ڪري نعمتن جو انڪار نه ڪر. پوءِ تون ٻڌاء ته تنهنجي جسم جي نشوونما ڪيئن ٿي. جسم گلن جو ڍير آهي ۽ فڪر ان جو عرق آهي. تعجب جي ڳالهه آهي ته عرق گلاب، گلاب جو انڪار ڪري! ڪفر ان جي برائي ۽ شڪر جي تعريف آهي. خدا ڪري ناشڪر ماڻهو گاهه جي ڪڪ کان محروم ٿين ۽ شڪر گذارن تي علوي شيون نثار ٿين. ناشڪري باندن جي خصلت آهي ۽ شڪر گذاري انبيائن جو طريقو آهي. ناشڪرو دنيا ۾ به رسوا ۽ خوار آهي ۽ آخرت ۾ به. شڪر گذارن جا مرتبا بلند ٿيندا آهن. تن پرور ڪتا آهن ۽ جن ماڻهن مجاهدي ۾ بدن ڪي ويران ڪيو آهي انهن جا روح نور ۽ عزت جو خزانو آهن. جيڪڏهن اهي خزانو لڪل نه هجن ته فلسفي گمراهه نه ٿين. انهن کي سمجهڻ جي لاءِ دين جي عقل جي ضرورت آهي، جيڪي نالي ماتر دنياوي عقل رکن ٿا، انهن جي بيوقوفِي نمايان ٿي وئي آهي.

ان فقير جو قصو جنهن هت پير هڻڻ کانسواءِ روزي ٿي چاهي!

هن قصي مان به دنياوي عقل جون بيوقوفيون ظاهر آهن.

آں کي بچارهٽ مفلس ز درو

که ز ميخيزي هزاراں زخم خورو

ترجمو: ”هڪ ويچارو مفلس مسڪين جنهن اڻهوند جي ڪري هزارين تڪليفون برداشت ڪيون هيون...“

نمازون پڙهي الله آڏو پاڏائيندو هو ته انسان جي پيدائش ۾ انسان جي محنت ۽ ڪوشش جو ڪو دخل نه آهي. انهيءَ ڪري اهڙي طرح مون کي دنيا ۾ زندهه رک ۽ بغير ڪمائيءَ جي روزي عنايت ڪر. تو منهنجي مٿي ۾ پنج موتي عطا ڪيا آهن ۽ پنج باطني حواس به رکيا آهن، تنهنجون عطائون بيشمار آهن. آئون انهن جي بيان کان عاجز ۽ شرمندو آهيان. منهنجي پيدا ڪرڻ ۾ تون اڪيلو آهين، منهنجي رزق رسائڻ کي تون درست ڪر. سالن کان اها دعا گهرندو رهيو، نيٺ ان جي عاجزي ڪار آمد ٿي ان شخص وانگر جيڪو حلال روزي خدا کان ڪمائي کانسواءِ گهرندو هو. ان شخص جي گهر ۾ ڍڳو گهڙي آيو. حضرت دائود جيڪو خدائي انصاف وارو هو، جي زماني ۾ هن دردمند به عاجزون ڏيکاريون تڏهن سندس دعا کي قبوليت جو شرف حاصل ٿيو. ڪڏهن دعا جي دوران نتيجي جي دير سبب بدظن ٿي ويندو هو پوءِ وري خداوند ڪريم جي اميد مان پنهنجي دل کي خوشخبري ڏيندو هو. الله تعاليٰ جي طرفان الهام ٿيندو هو ته اڄ دعا گهر، دعا قبول ٿيندي. دنيا ۾ متضاد ڪيفيتون حڪمت جي بناء تي ظهور پذير ٿين ٿيون. الله تعاليٰ مٿي به ڪندو آهي ۽ ڪيرائيندو به آهي. دنيا جا ڪم پنهي صفتن سان مڪمل ٿيندا آهن. زمين کي هيٺ

ڪيائين ۽ آسمان کي مٿي ڪيائين، تڏهن ئي آسمان جو دور آيو. اهي لاها چاڙها ۽ متضاد صفتون رڳو ٻن شين ۾ ئي نه آهن پر هڪ شيءِ ۾ ٻنهي جو ظهور آهي. زمين بنجر پئي هوندي آهي. اهو زمين جو پست رهڻ آهي ۽ زمين سائي به ٿيندي آهي اهو زمين جو بلند ٿيڻ آهي. زماني جو پست ۽ بلند ٿيڻ رات ۽ ڏينهن جو هجڻ آهي. انساني مزاج جي پستي ۽ بلندي ان جي بيماري ۽ صحت آهي. دنيا جي احوالن کي اهڙي طرح سمجه: ڏکار به آهي ۽ سڪار به آهي، صلح به آهي ۽ جنگ فتنن ۾ مبتلا ٿيڻ به آهي.

جهان جي بقا انهن متضاد ڪيفيتن سان آهي ۽ آس اميد انهيءَ سبب جي ڪري آهي. انهيءَ آس اميد جي ڪري دنيا ڏڪندي رهندي آهي ۽ ان تي مختلف ڪيفيتون طاري ٿين ٿيون. دنيا ۾ متضاد ڪيفيتون هن لاءِ پيدا ڪيون ويون آهن تان ته عالمِ آخرت جو قدر ٿئي. اتي راحت ٿي راحت آهي، مصيبتون نه آهن. لوڻ جي کاڌ ۾ جيڪا شيءِ پهچي ويندي آهي، اها لوڻ بنجي ويندي آهي. قبر عالمِ آخرت جي ابتدا آهي اتي پهچي ڪري اهي سڀ رنگ ختم ٿي ويندا. قبر جسمن لاءِ لوڻ جي کاڌ آهي. روحن جو انڪسار عالمِ آخرت آهي. عالمِ آخرت ۾ نئون پراڻو نه آهي پر اتي هر شيءِ نئين آهي. چاڪاڻ ته نئين ٿيڻ کانپوءِ پراڻو ٿيڻ بي رنگي آهي. دنيا ۾ نواڻ کانپوءِ پراڻا ايندي آهي. عالمِ آخرت جي يڪ رنگي اهڙي طرح ٿيندي جهڙي طرح حضور ﷺ جي نور سان مختلف قسم جي ڪفر جون اونداهيون هڪ قسم جي نور ۾ تبديل ٿي ويون ۽ ڪفرن جو تفاوت ختم ٿي ويو. عالمِ آخرت جي يڪ رنگي گجهي آهي پر محشر جي يڪ رنگي سڀني تي ظاهر ٿي ويندي. اتي معنوي شيءِ ظاهري صورت اختيار ڪندي. اتي پهچي ڪري استر جيڪو اندرين شيءِ آهي ٻاهرين شيءِ بنجي ويندو. اخروي ڳالهين هن دنيا ۾ ڇٽ ڪري جانور وانگر آهن جو ان ۾ مختلف رنگ هوندا آهن. انهن ئي اخروي ڳالهين جي باري ۾ مختلف قسم جا خيالات آهن ۽ مذهبي ڳالهين ۾ زبان جو ٽڪلو مختلف رنگن جا ڌاڳا کڻي رهيو آهي. هن دنيا ۾ حقيقت تي پردو آهي. اهو پردو هن لاءِ آهي ته اهلِ باطل به ڪجهه ڏينهن مزا مائي وٺن. حقيقتون مخفي آهن ۽ ظاهر هجڻ ۾ حڪم جون منتظر آهن. قيامت جو ڏينهن عيد جو ڏينهن هوندو جنهن ۾ مومن خوشي ملهائيندا ۽ ڪافر هلاڪ ٿيندا. مومن جو مثال دريائي پکين جهڙو هوندو جيڪي سمنڊ جي سطح تي ترندا. اهي پلصراط تان آرام سان لنگهي ويندا. حقيقتون هن لاءِ واضح ڪيون وينديون ته نجات ۽ هلاڪت پوري ثبوت سان هجي. انهن ڪوئن جي غذا جيڪا دنيا ۾ هئي اها ئي آخرت ۾ هوندي. ڪٿي دانائيءَ جي چاشني ڪٿي ڪوٺو، ڪٿي چيڻي جو گينگهو ڪٿي باغ، انهن ۾ ڪا مناسبت نه آهي. جهاد ۽ بزدلي ۽ عود ۽ مشڪ ۾ ڪا برابري نه آهي. صوفين وٽ ڪفرن سان جهاد، جهاد اصغر ۽ نفس سان جهاد، جهاد اڪبر آهي. حديث شريف ۾ آهي ته مرد ته گهڻا ڪامل ٿيا آهن ۽ عورتن ۾ فقط حضرت بي بي مريم ؑ حضرت آسيه ؑ ڪامل ٿيون ۽ حضرت عائشه ؓ کي عورتن تي اهڙي ئي فضيلت آهي جهڙي طرح سڀني کاڌن مان ٿريد (ڪٽي) افضل آهي. گهڻا مرد جيڪي زنا ۽ صفت ۾ آهن آخرت ۾ انهن جي صفت واضح ٿي ويندي. عالما آخرت ۾ قيامت جو ڏينهن انصاف جو ڏينهن هوندو. اتي پير جو تلو پائيندا ۽ مٿو ٽوپي ڏڪيندو تان ته هر طالب کي ان جو مطلوب ملي وڃي ۽ هر انسان پنهنجي صحيح مقام تي پهچي وڃي. الله وٽ انصاف آهي. هر طالب کي ان جو مطلوب ملي وڃي ٿو. گرمي ۽ تپش جو مطلوب سج ۽ پاڻيءَ جو مطلوب ڪڪر آهي. دنيا ۾ به الله تعاليٰ جي قهر جو ظهور ٿيندو آهي. جڏهن انسان ظلم ڪندو آهي ته ان تي خدائي قهر نازل ٿيندو آهي. جن تي قهر خداوندي نازل ٿيو آهي انهن جو انجام ڏسو. چار ۾ ڦاٿل پکين جا ٻه چار جي چٽني پاسن پکڙيا پيا آهن. اهي انهن جي مقهور هجڻ جي زبان حال سان شرح ڪن ٿا. جن تي قهر خداوندي آهي مرڻ کانپوءِ فقط قبر جي مٽيءَ جو دير سندن نشان رهجي ويندو آهي ۽ اهو به چند ڏينهن کانپوءِ مٽجي ويندو آهي. جنهن شخص کي جنهن شخص سان مناسبت هوندي آهي قدرت ان جو جوڙو ان سان لڳائيندي آهي. حضور ﷺ جو جوڙو ابوبڪر ؓ، عمر ؓ، عثمان ؓ ۽ علي ؓ سان لڳايو.

ابو جهل جو جوڙو عتبہ ۽ ذوالخمار سان لڳايو، عتبہ مڪي جو مشهور ڪافر سردار هو، جيڪو جنگ بدر ۾ حضرت حمزه رضی اللہ عنہ جي هٿان مارجي ويو ۽ ذوالخمار هڪ جادوگر هو، پنهنجو منهن ڏي ٻڌو هو. انهيءَ ڪري ذوالخمار (ويڙهڻ وارو) جي نالي سان مشهور هو. جبرئيل ۽ روحن جو قبلو سدره آهي. پيٽ جي غلام جو قبلو دسترخوان آهي. ”سدره“ پير جو وڻ جيڪو ستين آسمان تي آهي ۽ اهو مخلوق جي علم ۽ حضرت جبرئيل علیہ السلام جي منتهي آهي. باخدا انسان نور وصال جو طالب آهي ۽ فلسفي جو مقصد و هم آهي. زاهد جو مقصد خدا آهي ۽ لالچي انسان جو مقصد دولت آهي. جيڪي خدا پرست آهن انهن جي مطمع نظر نيڪ عمل آهن. نااهلن جو قبلو ذليل جهل آهي. اهل باطن جو قبلو صبر ۽ سکون آهي. ظاهر پرستن جو قبلو پٿر جو نقش آهي. خلوت گزين جو قبلو خدا آهي. ظاهر پرستن جو قبلو عورت جو چهرو آهي. اي پٽ! عاشق جو قبلو خدا آهي. اي بابا! باطل جو قبلو شيطان آهي. فرعون جو مطلوب دنيا ۽ درياءَ نيل آهي. اهڙي طرح نون ۽ پراڻن مثالن کي شمار ڪر ۽ جيڪڏهن تون تنگ دل آهين ته پنهنجو ڪم ڪر، اسان جو رزق سونهري پيالي ۾ بهشت جو شراب آهي. دنيا دارن جي لاءِ ڪٿي ميوي جي رب آهي، جنهن جي لائق هئا. جيڪو جنهن جي لائق آهي الله ان کي اهڙو رزق موڪليو آهي. هڪ کي مانيءَ جو عاشق بنائين ۽ هڪ کي جان کان به بي نياز بنائين. انجو سبب هي آهي ته هڪ جي باطني سرشت کي جيئن ته ان ۾ ان جا آثار هئا مانيءَ جو عاشق ڪيائين ۽ ٻئي کي خدائي مست بنائي ڇڏيائين. ڇاڪاڻ ته ان ۾ ان جا آثار هئا. جڏهن انسان پنهنجي برين عادت تي خوش آهي ۽ اهي ئي جزا جو سبب آهن ته انهن جي مناسب جزا آهي. ان کان چو پڇين ٿو، جيڪڏهن عورت پڻ توکي پسند آهي ته رلي ويڙهڻ پسند ڪرڻ گهرجي. بهادري پسند آهي ته خنجر ٻڌڻ به پسند هجڻ گهرجي. جيڪڏهن توکي جهاد پسند آهي ته زره پاءِ. نامردي جو شوق آهي ته وڃي گهر جي ڪنڊ ۾ ويهه. ان ڳالهه جو خاتمو نه آهي. اهو فقير محتاجيءَ جي زخم سان زخمي ٿي پيو آهي.

صوفيءَ کي غيبي آواز ذريعي خزانو هٿ اچڻ جو اشارو

ديد در خواب اوشے و خواب کو

واقعہ بے خواب صوفی راست خو

ترجمو: ”هن هڪ رات جو خواب ڏٺو ۽ خواب ڪٿي؟ خواب کان سواءِ واقعو (ڏسڻ) صوفيءَ جي عادت آهي.“
ان نوجوان خواب ۾ ڏٺو... مولانا فرمائي ٿو ته خواب جي حالت ڪونه هئي پر جنهن حالت ۾ هن ڏٺو اها نند ۽ سجاڳيءَ جي هڪ درمياني ڪيفيت هئي، ان کي اصطلاح ۾ ”واقعہ“ چيو ويندو آهي، جيڪو صوفين کي پيش ايندو رهندو آهي. غيب مان آواز ڏيڻ واري چيو ته اي تڪليف برداشت ڪرڻ وارا، هڪڙو ڪاغذ ردي وڪڻڻ واري کان وٺ، ان جون نشانيون ۽ رنگ ههڙو آهي. اي غمگين! پوءِ ان کي اڪيلائي ۾ پڙهڻ. حقيقت ۾ اها چوري ڪونه هئي، انهي ڪري جو رديءَ جي ٽڪري جي ڪا قيمت ڪونه هوندي آهي. پوءِ ان پرچي کي اڪيلائي ۾ ٻئي جي شرڪت کان سواءِ پڙهڻ تان ته راز نه کلي. احتياط باوجود جيڪڏهن راز کلي وڃي ته غمگين نه ٿي، ڇاڪاڻ ته اهو خزانو توکي ئي ملندو، جيڪڏهن ان ۾ دير لڳي ته نااميد نه ٿي. ائين چيائين ۽ ان خوش خبري ڏيڻ واري پنهنجو هٿ ان جي دل تي رکيو تان ته ان کي سکون حاصل ٿئي. جڏهن اهو جوان ان غيب مان هوش ۾ آيو ته خوشيءَ مان نٿي ماپيو. ايتري قدر خوش هو جو دل جي ڌڙڪڻ سان پتو ڦاٽي پويس ها جيڪڏهن الله تعاليٰ ان جي حفاظت نه فرمائي ها. ان جي خوشيءَ جا گهڻا سبب هئا هڪ هيءُ ته الله تعاليٰ ان کي دعا جو جواب ڏنو. جهڙي طرح ان جي قوت سماعت حجابن کان گذري، سامع بنجي ويئي هئي، اهڙي طرح هي ڪيئن ٿيندو جو ان جي دل جي اک حجابن کان لنگهي وڃي ۽ ان کي قلبي طور حق جو مشاهدو حاصل ٿي وڃي! جڏهن سالڪ جي قوت سامع ۽ باصره حجابن کي طئي ڪري وڃي ٿي ته

پوءِ ان کي مسلسل الله تعاليٰ جو ديدار ۽ ڪلام حاصل ٿيڻ لڳندو آهي. هاڻي سالڪ جي هڪ ٽئين ڪيفيت جو ذڪر آهي جو ان جي دل تي واردات ٿيڻ لڳندي آهي، کيس علوم ۽ معارف لدني حاصل ٿيڻ لڳندا آهن. ان کانپوءِ وجود حقيقي فنا جي تلوار هلائيندو آهي ۽ اهو فاني ٿي ڪري بقا بالله حاصل ڪندو آهي ۽ الله تعاليٰ جي صفت علميه سان مستفيد ٿيڻ لڳندو آهي. خوشيءَ جو ٻيو سبب هيءُ هو ته ان کي بدلو ملي ويندو. خوشيءَ جو ٽيون سبب هي هو ته دعا مقبول ٿي ويئي. هاتف جو آواز ٻڌڻ کانپوءِ اهو پاڙيسري ردي ڪاغذ وڪڻڻ واري وٽ ويو ۽ اهو پرچو صوفيءَ کي ملي ويو. پرچي کي بغل ۾ هنيائين ۽ ردي فروش کي چيائين ته هن وقت ڪم آهي ويڃان ٿو جلد واپس ايندس. صوفيءَ ڪاغذ کنيو، تنهائي ۾ ويو. پڙهڻ سان حيران ٿي ويو: ايتري قدر قيمتي پرچو جو ان جي قيمت جو اندازو نه لڳائي سگهجي. ردي ڪاغذن ۾ ڪهڙي طرح پيو هو. پوءِ سندس دل ۾ خيال آيو ته جڏهن الله ڪنهن شيءِ جو محافظ هجي ته پوءِ غير مستحق ان کي ڪٿي ڪٿي ٿو سگهي. اهو پرچو ته لڪل هو، جيڪڏهن بيابان سون سان پريل هجي جيڪو سڀني کي نظر اچي تڏهن به خدا جي مرضيءَ کان سواءِ ان مان ڪو دمڙي به نٿو ڪٿي سگهي. اسباب ۾ اهو تاثير به خدا ئي پيدا فرمائيندو آهي ورنه اسباب بيڪار آهن. الله تعاليٰ اسباب کان سواءِ به مسبب کي پيدا فرمائيندو آهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو هٿ گريبان ۾ وجهڻ سان چمڪڻ لڳندو هو ۽ ان کي هي ڏيکاريو ويو ته جنهن نور کي تون آسمان مان طلب ڪري رهيو هئين اهو تنهنجي گريبان ۾ به موجود آهي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي گريبان مان نور عطا ڪرڻ ۾ هي تنبيهه به مقصد هئي ته بلند آسمان به انسان جي قوت مدرڪ عقل ڪامل جو عڪس يعني تابع آهي. ان مان انسان جي افضليت آسمانن تي ثابت ٿئي ٿي. ڪن حديثن ۾ آهي ته اول ما خلق الله العقل ”سڀ کان پهرين الله تعاليٰ عقل کي پيدا ڪيو.“ عقل مان مراد عقل ڪامل آهي جيڪو معرفت الاهي جو درجو آهي. عقل ڪامل جي افضليت جيتري قدر سمعي آهي اها ته ظاهر آهي ۽ ان جو ڪشفي حصو اهلِ قال جي سمجهه کان ٻاهر آهي ڇاڪاڻ ته انهن جي ۽ اهلِ قال جي سمجهه جو مثال عنقا ۽ مک جهڙو آهي. انهيءَ ڪري ان بحث کي ختم ڪري فقير ۽ خزاني جو قصو شروع ڪرڻ گهرجي.

فقير جي قصي جي تڪميل ۽ ان خزاني واري جڳهه جي خبر پوڻ

اندران رُقعہ نوشتہ بود ایں

کہ بروں شہر گنجے داں دفین

ترجمو: ”ان پرچي ۾ هيءُ لکيل هو ته شهر جي ٻاهران هڪ خزانو مدفون سمجهه.“

ردي وڪڻندڙ جي دڪان تان مليل پرچي ۾ لکيل هو ته شهر جي ٻاهران هڪ خزانو دفن ٿيل آهي، فلاڻو قبر جنهن ۾ مزار آهي جنهن جي پُٺ شهر ڏانهن ۽ اڳيون حصو جهنگ طرف آهي، تون ان ڏانهن پُٺ ڪر ۽ منهن قبلي ڏانهن ڪر، پوءِ زور سان تير هلا، اي محبوب! جڏهن تون ڪمان مان تير اڇلائين ۽ جنهن جاءِ تي تير ڪري اها جڳهه ڪوٽ، پوءِ تير ڇڏيائين. هو خوشيءَ مان بيلچو ۽ ٽيڪر ڪڍي آيو هو، جنهن جاءِ تي تير ڪريو ان جاءِ تي ڪوٺڻ لڳو، ڪوٺيندي ڪوٺيندي لڪجي پيو، بيلچو ۽ ٽيڪر مڏائي ويا. هو روزانو تير اڇلائيندو ۽ تير ڪرڻ واري جاءِ ڪوٺيندو رهيو پر خزاني جو ڪو نشان نه مليو. جڏهن ماڻهن ڏٺو ته هي شخص روزانو اهو ڪم ڪري ٿو تڏهن ماڻهن ۾ ڳالهين شروع ٿي ويون.

ان خزاني جي خبر بادشاهه تائين پهچڻ

ہر کے در گفتگوے او فاد

کانے چنیں بازی باشد در نہاد

ترجمو: ”هر شخص هڪڙي ڳالهه چوڻ لڳو ته اهڙي راند (ڪنهن جي) طبيعت ۾ ڪونه هوندي آهي.“ مطلب ته هن جو ڪم ڪار راند نه آهي، ان ۾ ڪو خاص راز آهي. سندس ڪيترائي حاسد پيدا ٿي ويا. ماڻهن کي جستجو مان پتو پئجي ويو ته اهو خزاني جي تلاش ۾ آهي ۽ سندس هٿ ۾ ڪو ”گنج نام“ آيو آهي. حاسدن بادشاهه کي وڃي چيو. جڏهن ان فقير ٻڌو ته بادشاهه تائين خبر پهچي ويئي آهي ته هن کان پهريان جو گنج نامو بادشاهه کي ڏيڻو پوي پرچو پنهنجي خوشيءَ سان بادشاهه جي اڳيان رکيائين. بادشاهه کي هيءُ به چيائين ته جڏهن کان اهو گنج نامو مليو آهي روزانو ڪوٽائي ڪريان ٿو پر تڪليف کان سواءِ هن وقت تائين ڪجهه حاصل ڪونه ٿيو آهي. جيڪڏهن خزانو ملي وڃي ها ته ان مان واپار ڪرڻ ۾ مون کي نفعو ۽ نقصان پهچي سگهي ها. ٿي سگهي ٿو ته توهان جو پاڳ ان ڪاڻ تان پردو هٽائي ڇاڪاڻ ته توهان جنگ ۽ قلعي جا فاتح آهيو. ڇهن مهينن تائين بادشاهه تير اندازي ڪندو ۽ زمين ڪوٽائيندو رهيو بادشاهه هر جڳهه تان تير انداز گهرائيندو رهيو ۽ تير ڪرڻ واري جاءِ تي خزانو تلاش ڪندو رهيو پر پريشاني، غم ۽ بيهوده گوئي کان سواءِ ڪجهه ڪونه مليو.

خزانو نه ملڻ تي بادشاهه جو نااميد ٿيڻ

چون تعويق آمد اندر عرض و طول

شاه شد زان گنج دل سير و ملول

ترجمو: ”جڏهن هر جاءِ رڪاوٽ آئي ته بادشاهه جي دل ان خزاني مان پرچي ويئي ۽ پريشان ٿي ويو.“ جڏهن خزاني ملڻ ۾ گهڻي تاخير ٿي تڏهن بادشاهه رنجيده ٿي ويو. جهنگ ۾ بادشاهه گز گز تي ڪوهه ڪوٽايو پر ڪجهه ڪونه مليو پوءِ دردمند فقير کي گهرائي ڪاوڙ مان اهو پرچو ان جي اڳيان اڇلايائين ۽ چيائين ته هي پرچو ڪٿن هن جو ڪو نشان نه آهي. جيئن ته توکي ٻيو ڪو ڪم نه آهي انهيءَ ڪري اهو بيڪار ڪم ڪندو ره. هي ان جو ڪم نه آهي جنهن کي ڪو ڪم هجي. اصل مقصد حاصل نه هجي ته بيڪار ڪم ۾ دل ڪونه لڳندي آهي. خزاني جو ڪٿن ته اهڙي چريائي آهي جيئن ڪو لوهه مان گاهه ڦٽائڻ چاهي. توکي ڏک ڪونه ٿيندو ڇاڪاڻ ته توکي ٻيو ڪو ڪم ڪونه هو. بادشاهه جي جستجو ۽ ڳولا عقلي هئي انهيءَ ڪري اهو مايوس ٿي ويو. پر ان فقير جي جستجو عشق جي بنياد تي هئي اهو مايوس نه ٿيو. عشق بي پرواهه آهي ۽ عقل فائدي ڏانهن ڊوڙندو آهي. عشق پنهنجي هر شيءِ لٽائيندو آهي ۽ ننگ ۽ ناموس جي پرواهه ڪونه ڪندو آهي. جنڊ جي هيٺين پُڙ وانگر مصيبتون برداشت ڪندو آهي. ڊٻجي ويندو آهي ڪڏهن منهن ڪونه موڙيندو آهي. اهو مقصود جوئي کي فنا ڪري چڪو آهي پاڪباز آهي. ان جا ڪم غرض کان خالي آهن جيئن الله تعاليٰ جا ڪم غرض کان سواءِ آهن. الله تعاليٰ ان کي وجود بغير ڪنهن غرض جي عطا ڪيو آهي. ۽ اهو به پنهنجو وجود الله جي حضور ۾ بغير ڪنهن غرض جي پيش ڪندو آهي اصل جوان مردي اهائي آهي ته بغير ڪنهن غرض جي ڏيڻ هجي. اهڙي طرح جي جوان مردي ملت جي ظاهر پرستن ۾ ڪونه هوندي آهي. ظاهر پرست مذهبي انسان عبادت ثواب حاصل ڪرڻ جي لاءِ ڪندو آهي. دوزخ کان چوٽڪاري جي لاءِ ڪندو آهي بي غرض ماڻهو فقط ذات خداوندي تي قربان آهن. اهي نه خدا کي آزمائيندا آهن ۽ نه نفعي ۽ نقصان جو خيال ڪندا آهن.

بادشاهه جو نااميد ٿي گنج نام واپس وٺڻ:

چونکہ رُقعہ گنج پر آشوب را

شہ مسلم داشت آل مکروب را

ترجمو: هاڻي ان پر فتنه خزاني جو پرچو بادشاهه ان مصيبت زده جي حوالي ڪري ڇڏيو.

جڏهن بادشاهه ان کي پرچو واپس موٽائي ڏنو ته هاڻي اهو هر طرح سان مطمئن ٿي ويو ۽ وري پنهنجي ڏن ۾ لڳي ويو. ان پرچي جي ڪري ڪوٽائي جون مصيبتون بادشاهه به برداشت ڪيون هيون هاڻي دشمنن کان صوفي مطمئن ٿي ويو ۽ پنهنجي شوق ۾ هليو ويو. عشق درد، غم ۽ الم ڪي دوست بنائيندو آهي جيئن ڪو خود پنهنجي زخم جو علاج ڪندو آهي، اهڙي طرح عاشق پنهنجي عشق ۾ پئي جو سهارو ڪونه ڳوليندو آهي. عشق جو ڪو ساٿي نه آهي نه وري ڪو ان جو محرم راز هوندو آهي. ڪا عقل جي ڳالهه ڪونه سوچيندو آهي ڇاڪاڻ ته عقل کي ان جي ڪمن جي ڪا خبر ڪونه هوندي آهي. طب ۾ عام چرين جو علاج آهي عشق جي چريائي ۾ طب ڪا رهنمائي نٿي ڪري. هيءَ ته اها بيماري آهي ته جيڪڏهن طبيب کي به لڳي وڃي ته اهورت جي ڳوڙهن سان طب جي ڪتابن کي ڏوٽيندو. سڀئي عقلي طب عشق جي معاملي ۾ حيران آهن. سڀني معشوقن جو چهره ان عشق جو برقعو آهي جنهن ۾ جمال عشق لڪل آهي ۽ صورت پرست انهن صورتن کي مقصد سمجهي وٺن ٿا ۽ انکي پنهنجو رفيق بنائڻ چاهين ٿا حالانڪ عشق جو ڪو رفيق نه آهي. جڏهن ته عشق جو ڪو رفيق نه آهي ته پوءِ ڪنهن پئي ڏانهن رفاقت جي نظر سان نه ڏس. تون خود ئي پنهنجو رفيق آهين. هن فقير دل ڏانهن توجهه ڪري دعا شروع ڪئي. دعا هن لاءِ شروع ڪئي ڇاڪاڻ ته اهو ڄاڻي ٿو ته انسان جي ڪوشش ئي ان جي ڪم ايندي آهي. گنج نام ڪونه مليو هو تڏهن به اهو دعا گهرندو هو. هاڻي ته انکي بشارت به ملي ويئي هئي، دعا جي قبوليت جي بشارت به ڪونه ملي هئي پر دل سان دعا گهرندو هو ۽ لبیک جو مخفي آواز ٻڌندو هو يعني سمجهندو هو ته دعا جي توفيق خدا جي قبوليت آهي. جڏهن ته دف کان سواءِ ان جو رقص هو (يعني بشارت کان سواءِ دعا ۾ مصروفيت هئي) ته هاڻي ڇو نٿي ٿئي. کيس غيبي آواز پرچي جي بشارت ڪونه ڏني هئي پر اهو قبوليت سان پر اميد هو جڏهن ان جي اميد الله تعاليٰ ڏانهن ئي ان کي دعوت ڏيندي هئي ته سندس سڀ ٿڪاوٽون دور ٿي وينديون هيون. ان فقير جو روح ائين هو جيئن پاليل ڪبوتر آهي. ان کي سڏڻ جي ضرورت ڪونه هوندي آهي جنهن شخص جو روح ان فقير جي روح وانگر آهي جيڪڏهن توهان ان کي پنهنجي دربان مان هٽائيندا ته به اهي توهان جي صحبت ترڪ ڪونه ڪندا. جيڪڏهن بنان سبب جي پڇائين ته به رنجيده دل نه ٿيندا. جيئن ته انهن روحن کي توهانجي صحبت مان غذا ملي ٿي انهي ڪري اهي ان جا شيدائي آهن. جيڪڏهن ڪنهن وقت اهو روح منڪر ٿيندو آهي يعني تقاضا ۽ عشق و محبت جي ادائينگي ۾ ڪوتاهي ڪندو آهي ته عشق جي امڙ وري باهه پڙڪائي ڇڏيندي آهي. عشق جي امڙ بار بار پنهنجو ڪينو ڪڍندڙ آهي. عشق جو چوڪيدار چوي ٿو ته چنڊ يعني محبوب ڏانهن رجوع ڪر. عشق مان خود عشق مراد ورتو وڃي ۽ شاهه عشق مان محبوب مراد آهي. آئون ضياءِ الحق جي پنچري جو ڪبوتر آهيان. ڪبوتر جي مستي وانگر اڏامان ٿو آئون عشق جو جبرئيل عليه السلام آهيان ۽ تون منهنجو سدره المنتهي آهين، آئون بيمار آهيان تون عيسيٰ بن مريم آهين. پنهنجي فيوض ۽ برڪتن جي سمنڊ کي جوش ڏي ۽ مون بيمار جي چڱي پرسش ڪر. حديث شريف ۾ آهي ته من کان الله کان الله له ”جيڪو خدا جو ٿي ويو خدا ان جو ٿي ويو“. جيتوڻيڪ توکي اهو مرتبو حاصل نه آهي. آئون التجا ۽ زاري ڪري رهيو آهيان هي به ان جو عطيو آهي ۽ هي ان درد جو ٿورو اظهار آهي. جهڙي طرح بانسريءَ جا به منهن هوندا آهن هڪ وڇائڻ واري جي وات ۾ ۽ ٻيو ٻڌندڙن ڏانهن هوندو آهي ۽ جيڪي ڪجهه ٻڌندڙ ٻڌندا آهن اهو اهو هوندو آهي جيڪو وڇائڻ واري جو وات ان جي منهن ۾ ڦوڪيندو آهي. اهڙي طرح منهنجيون دانهون به ان محبوب جو فعل آهي جيڪو صاحب نظر آهي. اهو ڄاڻي ٿو ته منهنجي اها دانهن منهنجي نه آهي پر اهو محبوب مون کان ڪرائي رهيو آهي. اهو بانسريءَ جو جيڪي ڪجهه نوحو آهي اهو ڦوڪڻ واري جو اثر آهي. السلطان ينصرف في ملڪه كيف يشاء بادشاهه پنهنجي ملڪيت ۾ جهڙي طرح چاهيندو آهي تصرف ڪندو آهي. جيڪڏهن اها دانهن ۽ ڪوڪ محبوب جي طرفان نه هجي ته ان ۾ ايتري قدر جذب

ڪونه هجي ها ۽ اها دنيا ڪي ڪنڊ سان ڪونه پري ها. اي ضياء الحق! توهان رات جو عشق جا هم آغوش هئا تڏهن ته توهان پرايتري قدر جوش و خروش آهي. حضور ﷺ جو ارشاد آهي ته ابيت عند رب يطمئن ويستقيني ”آئون پنهنجي رب وٽ رات گذاريان ٿو اهو مون کي ڪارائي ٿو ۽ پياري ٿو. يعني پاڻ سڳورن ﷺ کي رات ۾ وصال حق ميسر آيو آهي. هن جي باوجود جو پاڻ سڳورن ﷺ پاڻ کي درياء عشق ۾ وڌو پوء به پاڻ زنده آهن. معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ سڳورن ﷺ سان حضرت ابراهيم عليه السلام وارو معجزو پيش آيو آهي. جڏهن ته توهان جي جوش ۽ خروش مان گهڻا مستفيض ٿي رهيا آهن. ته چند حاسدن جي سج تي مٽي وجهڻ سان سج جي روشني لڪي نٿي سگهي. توهان ۾ جيڪي ڪمال آهن جيڪڏهن ڪو انهن کي ٻڌڻ جي صلاحيت رکندو هجي ته آئون انهن جي ڪري مان هڪ جو جيترو بيان ڪري سگهان ٿو. حضرت علي رضه جي باري ۾ مشهور آهي ته جڏهن اهو ڪن رازن جي لڪائڻ کان عاجز ٿي ويندو هو ۽ ڪو همراز ڪونه ملندو هوس جنهن کي ٻڌائي هلڪائي ڪري ته پوء ڪو ۾ منهن ڪري اهي راز چونڌو هو. جڏهن ٻاهر دشمن ٿي دشمن هجن ته پوء ڪو ٿي بهتر آهي ان سان جان ته بچيل رهندي پر هاڻي منهنجي ڪيفيت هي آهي جو مستيء جي زيادتيء جي ڪري رازن کي لڪائڻ جي طاقت نه آهي، انهي ڪري هاڻي آئون علي الاعلان راز چونڌس. هڪ توج اڃان وجهو پوء منهنجي مستيء جو شان ڏسو. جيتوڻيڪ فقير جو قصو خزاني ملڻ تائين آئون پورو نه ڪري سگهيو آهيان ۽ اهو خزاني جو منتظر آهي پر مون تي شراب جي مستي طاري آهي هاڻي مون کي انجي جاء جي تلاش جي فرصت نه آهي. هاڻي آئون فقير جي ڪا مدد نٿو ڪري سگهان. اهو فقط خدا جي پناه وٺي، ڇاڪاڻ ته مون کي ان سند جي پرواهه نه آهي جنهن ۾ خزاني جي ڳالهه لکيل هئي. آئون پنهنجو پاڻ کي فراموش ڪري چڪو آهيان ته پوء پرچي جي مون کي ڪهڙي پرواهه آهي؟ جيڪو شراب ايتري قدر صاف آهي جو ان ۾ وار به نظر اچي ٿو ان شراب کانپوء انسان ۾ تڪبر ۽ مرتبي جي محبت بلڪل ڪونه رهندي آهي. تڪبر ۽ غرور جي ازالو جو اهوئي علاج آهي ته انسان عشق جو شراب پيئي. جيئن ته اهو خواجه شراب عشق کان خالي آهي ۽ ان جي مستي جي خلاف مڃون وٺي ٿو يعني فخر ڪري ٿو پر ان جي انهي فعل جو نقصان ان کي ٿي پهچي ٿو ۽ اهو خود پنهنجي ڏاڙهي پٽي ٿو. هاڻي ان خواجه کي ڏمڪائيندي سمجهائيندي چوي ٿو ته چڱو جيڪڏهن تون اسان فقيرن سان تڪبر ڪرين ٿو ته ڪندو ره. اسان کي ان جو ڪو نقصان ڪونه پهچندو، اسين ان تڪبر جي مڪارين کان واقف آهيون. توکي لامحال پنهنجي ان غرور جو خميازو (ڪيتو) پوڳڻو پوندو. تون ان جي سزا کي في الحال ڏسي نه رهيو آهين پر اسان کي اها نظر اچي رهي آهي. سزا ۽ تڪبر جا بدنتيجا جيڪي تون سو سالن کانپوء ڏسندين اسان کي هاڻي کان ٿي نظر اچي رهيا آهن. عوام جنهن شيء کي آئيني ۾ ڏسي ٿو شيخ ان کي ڪچي سر ۾ ڏسندا آهن جنهن تي معمولي روشني به ڪونه هوندي آهي. گهرجي اندرين شيء جيڪا وڏو ڪونه ڏسندو آهي ٻار ان کي ڏسي وٺندو آهي. محرمي جا لڪل عضوا وڏي عمر جا انسان نٿا ڏسي سگهن ٻار ڏسي وٺندا آهن. پر مغرور کي خطاب آهي ته تون عاشق زاده آهين، آدم عليه السلام جو اولاد آهين تنهنجي ماويء ۽ ملجا درياء عشق آهي تون ڪڪ وانگر غرور ۽ تڪبر ۾ چو مبتلا آهين، تون ڪڪ نه آهين موتي آهين. موتي جو تعلق دريا سان آهي. اڳ ۾ بزرگ رومي عليه السلام الله تعاليٰ کي سمنڊ سان تشبيه ڏني هئي ۽ ان سمنڊ جي لاء موتي مڇي ۽ موج ثابت ڪئي آهي. ان مان شبها پيدا ٿين ٿا. انهن جو ازالو ڪري ٿو ته خدا بحر ته آهي پر اهو اهڙو بحر وحدانيت آهي نه ان کي فرد چئي سگهجي ٿو نه روح يعني اهو ڪنهن عدد سان متصف نٿو ٿي سگهي. امام اعظم عليه السلام جو مقولو آهي ته الله واحد ليس وحدته كوحدة الاعداد بل بمعنى انه لا شريك له ”خدا واحد آهي پر ان جي وحدت انگن جي وحدت نه آهي پر ان جي معنيٰ هيء آهي ته ان جو ڪو شريڪ نه آهي.“ ان سمنڊ جا موتي مقرب ملائڪ آهن ۽ ان جي مڇي، عاشق آهن. جن جو وجود ساڳيو حق جو وجود آهي. ان سمنڊ جو ڪو شريڪ نه آهي. اتي موجود به عين ذات آهي. لاموجود الا الله ”الله کان سواء وجود مستقل سان ڪو متصف نه آهي ٻاڏو

جنهن کي هڪ شي به ڏسڻ ۾ ايندي آهي. ياد رک ته وجود واجب کان سواءِ ڪنهن ٻئي کي وجود مستقل سان موصوف
ميجڻ ته شرڪ آهي پر صوفين وٽ ان عقيدتي کان سواءِ ڪنهن سان اهو معاملو ڪرڻ جيڪو وجود مستقل سان ڪيو
ويندو آهي اهو به شرڪ آهي. ٻاڏي کي وجود جي وحدت سمجھائڻ مشڪل آهي انهي ڪري آئون ان کي ڪجهه نٿو
چوان. مجبوراً سمجھائڻ جي لاءِ متڪلمين کي چوڻو پوي ٿو ته موجودات کان صانع جي وجود کي سمجھو. حالانڪ
ممڪنات جو وجود وجود ئي نه آهي. الله تعاليٰ جي وحدت وصف يعني بيان لفظي ۽ خيالي يعني تصور کان بالاتر
آهي. هاڻي جيڪڏهن ان کي سمجھائيندا ته لامحالہ ٻيائي پيدا ٿيندي. هاڻي يا ته ان ٻاڏي وانگر ان ٻيائي کي گوارا
ڪريو ورنه خاموش رهو يا ائين ڪريو ته جڏهن صاحب باطن ملي ان کي سمجھائي ڇڏيو ورنه خاموشي اختيار ڪريو.
جڏهن راز دار ملي ته ان سان توحيد عارفين جي ڳالهه ڪندو ڪر، اهو محرم بمنزل گل جي آهي ان جي اڳيان بلبُلن
وارا نعره نه هڻ. جڏهن تون غير عارف کي ڏسين تڏهن ايئن سمجھ ته اهو ڪا ڪلي آهي جيڪا مڪر ۽ مجاز سان ڀريل
آهي. تون منهن بند مٿ وانگر ٿي وڃ ۽ چپ نه چور. اهو اسرارن جو دشمن آهي جيڪو تو کي ستائيندو پر جيڪڏهن
اهو اسرارن جي اظهار کان سواءِ به ستائي ته ان جي ايذاءَ رسائي جي ڪري تون ان کي ايذاءَ نه پهچاء. صبر ڪر ان ۾
تنهنجو فائدو آهي. تنهنجي دل ۾ صفائي پيدا ٿيندي. نمرود جي باهه حضرت ابراهيم عليه السلام جي دل کي وڌيڪ صاف
ڪري ڇڏيو. حضرت نوح کي قوم ستايو ته ان جا روحاني مرتبا اڃا وڌي ويا.

شيخ ابوالحسن خرقاني قدس سره جي مريد جو قصو

هن حڪايت ذريعي اهو ٻڌايو ويو آهي ته شيخ ابوالحسن خرقاني رحمته الله عليه کي زال جون تڪليفون برداشت ڪرڻ
سان وڏا مرتبا حاصل ٿيا.

رفت درويش ز شهر طالقان

بهر صيت بوالحسن تا خارقان

ترجمو: ”هڪ درويش طالقان شهر مان روانو ٿيو. ابوالحسن خرقاني رحمته الله عليه جي شهرت جي ڪري طالقان کان خارقان
روانو ٿيو.“

شيخ جي ديدار لاءِ سچائي ۽ نيازمندي سان جبل ۽ پري جا پنڌ طئي ڪيائين. رستي ۾ جيڪي ان ظلم ۽ ستم
ڏٺا اهي جيتوڻيڪ بيان ڪرڻ جي لائق نه آهن پر آئون ڳالهه کي مختصر ڪريان ٿو. جڏهن اهو جوان رستو طئي ڪري
منزل تي پهتو ته هن شيخ جي گهر جي پڇا ڪئي. گهر جي دروازي جو ڪٽو ڪٽڪاڻيائين. گهر مان شيخ جي زال منهن
ٻاهر ڪڍيو ۽ چيائين ته اي صاحب ڪرم! تون ڇا چاهين ٿو؟ همراه چيو ته زيارت جي ارادي سان آيو آهيان. زال تهڪ
ڏنو ۽ چيائين واه واه! پنهنجي ڏاڙهي ڏس، ان جي هوندي اها بيوقوفي، توکي پنهنجي گهر ۾ ڪم ڪونه هو جو هي
بيهودو سفر اختيار ڪيو اٿئي. يا ته توکي بيوقوفن وانگر آواره گردي پسند آهي يا توکي وطن ۾ تڪليف آهي يا
شيطان بيانور کي ڇڏيو اٿئي ۽ توتي سفر جي وسوسي جو دروازو کولي ڇڏيو اٿس. ان عورت نامناسب، فحش ۽ لغو
ڳالهيون ڪيون، انهن جو نقل ڪرڻ به گستاخي آهي. اهي ڳالهيون ٻڌي مريد غم جي کڏ ۾ ڪري پيو.

شيخ جي زال جو مريد کي نامناسب جواب ڏيڻ

انگش از دیده بخت و گفت او

با همه آل شاه شيریں نام کو

ترجمو: ”سندس اکين مان ڳوڙها وهي پيا ۽ ان جي باوجود هن چيو اهو نالي مٺو ڪٿي آهي.“

شيخ کي بري ڀلي چوڻ سان اهو مريد روئي پيو ۽ چيائين ته بهر حال اهو ٻڌاءِ ته شيخ کٽي آهي. ان شيخ جا برا لقب ذکر ڪري پوءِ چيو ته جيڪڏهن تون ان کي نه ڏسين ته ان ۾ تنهنجو خير آهي. اهو مڪار، ریاڪار، ڪمالن کان خالي بيوقوفن جو چار آهي. تو جهڙا لکين بي وقوف ان جي ڪري سرڪشيءَ ۾ مبتلا آهن. شيخي باز، لالچي ۽ پيتوڙي آهي. ان جي ڊهل جو آواز ملڪن ۾ پهچي ويو آهي. ان جا مريد به اهي اسرائيلي آهن جيڪي گابي کي پوڄڻ لڳا هئا. جيڪو شخص ان جو مريد ۽ معتقد آهي اهو رات جو مردار وانگر سٽو پيو هوندو آهي ۽ ڏينهن جو به ان کي ڪو ڪم نه آهي. سڀئي صوفي اهڙا ئي هوندا آهن جو علم ۽ ڪمال کي ڇڏي ڪري چوندا آهن ته اهو هڪ باطني حال آهي. علماءِ حق کٽي آهن؟ جي هاڻي گابي پوڄارين جي خونريزي ڪن. انهن صوفين رسول اڪرم ﷺ ۽ صحابه جي سنت کي مٽايو، روزي ۽ نماز کي ختم ڪيو، انهن ماڻهن شريعت ۽ تقويٰ کي پس پشت اڇلايو. هن وقت حضرت عمر رضی اللہ عنہ جهڙي شخصيت جي ضرورت آهي ڇاڪاڻ ته حرام کي حلال هن جماعت ڪري ڇڏيو آهي ۽ هر آواره کي موڪل ملي ويئي آهي.

مريد جو جواب ڏيڻ ۽ ان طعنن زن عورت کي ڪفر ۽ بيهودگيءَ کان جهڻڪڻ

بانگ زو بروے جوان وگفت بس

روز روشن از کجا آمد عس

ترجمو: ”نوجوان کيس چنڊ پٽيندي چيو: بس ڪر، روشن ڏينهن ۾ رات جو چوڪيدار ڪٿان آيو!“

مطلب ته شيخ کي روشن ڏينهن ۽ زال کي رات جي چوڪيدار سان تعبير ڪيائين. تون بزرگن ۽ صوفين کي برو چئي رهي آهين، حالانڪ انهن جو شان هي آهي جو مشرق ۽ مغرب انهن جي نور سان منور آهن. انهن جي عظمت جي اڳيان آسمان جو سر جهڪيل آهي. انهن ۾ جيڪو نور آهي سج ۾ کٽي آهي. جڏهن منهنجو اهو عقيدو آهي ته پوءِ تو شيطان جي ٿيڙائن سان آئون هن شيخ جي در کي کٽي ڇڏي سگهان ٿو. آئون هوائي ڳالهيون ٻڌي ڪونه آيو آهيان. انهيءَ ڪري تنهنجيون گاريون مون کي هن بارگاه مان موٽائي نٿيون سگهن. تو ان جي مريدن کي گابو پوڄڻ وارو چيو آهي، تون ٻڌ، شيخ ۾ جيڪو نور آهي، اهو حق جو نور آهي جيڪڏهن اهو گابي ۾ نمودار ٿي وڃي ته گابو قبلو بنجي وڃي ۽ جيڪڏهن اهو نور قبلي مان گم ٿي وڃي ته پوءِ ان کي سجدو ڪرڻ ڪفر ۽ بت پرستي بنجي وڃي. تو چيو آهي ته هن گروه مان اباحت پيدا ٿي آهي ته سمجهه ته اباحت جا ٻه قسم آهن: هڪ اباحت اها آهي جنهن کي اهل ڪلام اباحت چون ٿا يعني حرام کي حلال سمجهڻ. اهو نفساني خواهش سان پيدا ٿيندو آهي ۽ گمراهي آهي. هڪ اباحت اها آهي جيڪا غلبه حال سان پيدا ٿيندي آهي، جيئن سماع ۽ وجد، اهو خدا جي طرفان آهي ۽ ڪمال آهي.

حضور ﷺ فرمايو ته مون سان به هڪ شيطان آهي پر الله تعاليٰ ان جي برخلاف منهنجي مدد ڪئي آهي ۽ اهو مسلمان ٿي ويو آهي. اهڙي نور وارو عشق جو مظهر آهي ۽ خدا جو محبوب ۽ ملائڪن کان افضل آهي. حضرت آدم عليه السلام کي ملائڪن کان سجدو ڪرائڻ ان فضيلت جو بيان آهي. مفضل افضل کي سجدو ڪندو آهي، تون خدائي شمع کي ڦوڪ ڏيئي رهيو آهين، تون به سڙي ويندين ۽ تنهنجو مٿو به سڙي ويندو. کٽي جي وات سان دريا ڪڏهن ناپاڪ ٿي سگهي ٿو؟ سج ڦوڪ سان ڪڏهن اجهامي سگهي ٿو؟ جيڪڏهن تون ظاهر تي حڪم لڳائين ٿي ته ٻڌاءِ ان روشنيءَ کان وڌيڪ ظاهر ڇا آهي؟ جيڪڏهن تون شيخ جي باطني اوصافن کي نٿي ڏسي سگهين ۽ ظاهر تي حڪم لڳائين ٿي ته تون ٻڌاءِ ان ظاهر کان وڌيڪ ڪنهن جو ظاهر روشن آهي؟ سڀني انسانن جا ظاهر عمل شيخ جي عملن جي مقابلي ۾ هيچ آهن. تو جهڙين چمڙن جي ڪري شيخ جهڙو سج معدوم نٿو ٿي سگهي. روح جي درياءَ جون موجون طوفانِ نوح عليه السلام جي موجن کان تيز هونديون آهن، انهن کان ڊڄندي رها! حضرت نوح عليه السلام جي پٽ ڪنعان

حضرت نوح عليه السلام ۽ ان جي ٻيڙي کي ڇڏي ڪري چيو ته سَاوِيءُ اِلَى جَبَلٍ يُعَصِّى (هود: 43) ”آئون جبل تي نڪاڻو بنائيندس.“ اهو مون کي محفوظ رکندو. هڪ معمولي موج آئي ۽ ان ڪنڪان ۽ جبل کي ٻوڙي ڇڏيو. ڪتن جي پونڪڻ سان چنڊ پنهنجي روشني نٿو ڇڏي. رات جا مسافر چنڊ جي روشنيءَ جو فائدو وٺي سفر ڪندا رهندا آهن. ڪتن جي پونڪڻ سان اهي نٿا رڪجن. عارف بالله شريعت ۽ تقويٰ جو خلاصو هوندو آهي. ان کي جيڪا خداوندي معرفت حاصل ٿي آهي اها تقويٰ جو نتيجو آهي. زهد ۽ تقويٰ پوک جي ڪوشش وانگر آهي ۽ معرفت خداوندي ان پوک جو ڦٽڻ آهي. عمل صالح ۽ عقيدو جسم وانگر آهن ۽ ان جي پوکي يعني عمل ۽ عقيدو جي جان سنگ ڪڍڻ ان جو لاڙو (معرفت) آهي. امري بالمعروف به آهي ۽ معروف به آهي. اهو رازن جو ڪولڻ وارو به آهي ۽ راز به اهو آهي. تو چيو ته حضرت عمر رضي الله عنه ڪٿي آهي جيڪو پلائي جو حڪم ڏي يعني شيخ ۾ پلائي نه آهي. تون سمجهه ته اهو مجسم امري بالمعروف ۽ خود پلائي آهي ۽ ان جي باطن جو حال هي آهي ته اهو ڪاشف اسرار آهي ۽ خود مجسم اسرار آهي يعني شيخ ظاهراً ۽ باطناً مڪمل آهي. اهو دنيا ۾ به اسان جو بادشاهه آهي ۽ آخرت ۾ به اهو ڪل آهي ۽ اهو مغز آهي، انهيءَ ڪري اسين ان جا غلام آهيون. شيخ مجسم شريعت آهي جيڪڏهن اهو انا الحق چوي ۽ ظاهر بينن وٽ حد تجاوز ڪري وڃي ۽ ان جي ڪري ظاهر بين ڪاوڙ ۾ مبتلا آهن ته اهو به خلاف شرع نه آهي. جڏهن ٻانهي جي هستي ان جي ذهن مان فراموش ٿي ويئي ته پوءِ خود ڪونه رهيو. هاڻي خدا کان سواءِ ڪجهه ڪونه رهيو. جيڪڏهن تنهنجي حقيقت بين اک آهي ته غور ڪر. جيڪڏهن هاڻي به ڪو انا الحق تي اعتراض ڪري ته اهو آسمان ڏانهن ٽڪڻ آهي، جنهن جي برائي خود ان تي پوندي. اهڙن بزرگن جي تڪفير ڪرڻ وارو خود ڪفر ۾ مبتلا آهي ۽ اهڙن ماڻهن تي خدا جي ٿڪ قيامت تائين رهندي، جهڙي طرح ابولهب جي باري ۾ سورة تبت جي بددعا وسي رهي آهي. جڏهن ته شيخ بادشاهه آهي ۽ بادشاهه نغاري ۽ جهنڊي جو مالڪ هوندو آهي ته ان کي پيٽو اهو ئي چوندو جيڪو خود ڪتو هوندو. جڏهن شيخ ۾ نور حق آهي ته زمين ۽ آسمان ان جا غلام آهن ۽ ڪائنات جي بقاء ان جي طفيل آهي يعني اهو، اهو نور آهي جيڪو حضور صلي الله عليه وسلم ۾ هو، جنهن جي بنياد تي الله تعاليٰ فرمايو هو ته جيڪڏهن تون نه هجين ها ته آئون زمين ۽ آسمان کي پيدا نه ڪريان ها ۽ شيخ کي اهو ئي نور حاصل ٿيو آهي ته هاڻي سڄو جهان ان جو طفيلي آهي ۽ اهو به الله تعاليٰ جي ان فرمان جو مصداق آهي. جيئن ته منجهس اهو نور آهي جو جيڪڏهن اهو نور نه هجي ته زمين آسمان نه هجن ها. انهيءَ ڪري آسمانن جي گردش ۽ انهن جو نور ان جي ملائڪن جو مقام هجڻ، سمنڊ ۾ مڇي ۽ موتي، زمين ۾ خزانو ۽ ٻاهر جون جڙي ٻوٽيون سڀ ان جي طفيل آهن. رزق خوارن جو رزق ۽ ميون جي لاءِ برسات سڀ ان جي طفيل آهي. فقيرن کي جيڪو صدقي ڏيڻ جو حڪم آهي ان ۾ هي عجيب ڪرم آهي ته فقيرن ۽ بزرگن جي مهابي اسان کي دولت ملي آهي ته گويا اها دولت انهن اسان کي عطا ڪئي آهي. هاڻي اسان کي چيو وڃي پيو ته جن ماڻهن توهان کي صدقو ڏنو آهي تون انهن کي صدقو ڏي. تنهنجو سڀ سون ۽ ريشم فقيرن جي ڪري آهي. اي فقير! تون مالدار کي زڪوة ادا ڪر، ان حڪم جو مطلب هي آهي ته اسان فقيرن کي چيو وڃي پيو ته تون غني يعني فقير ۽ شيخ کي صدقو ڏي.

شيخ جا فخر ۽ فضائل بيان ڪرڻ کانپوءِ عورت کي چيڻ شروع ڪريائين ته تو جهڙي عورت ان شيخ جي گهر ۾ آهي. اهو ته ائين آهي جيئن حضرت نوح عليه السلام جي گهر ۾ ڪافر عورت هئي. توکي شيخ سان نسبت آهي ورنه تنهنجي گستاخي تي توکي ٽڪرا ڪري ڇڏيان ها ۽ نوح عليه السلام صفت شيخ کي توکان چوڻ ڪارو ڏياريان ها. جيڪڏهن تنهنجي قتل ڪرڻ تي مون کي بدلي ۾ قتل ڪيو وڃي ته منهنجي لاءِ باعث شرف ٿيندو. مجبوري اها آهي ته توکي شيخ سان نسبت آهي، وڃي دعا ڪر جو تون ان در جي ڪٽي آهين، انهيءَ ڪري منهنجي هٿاڻ بچي وئين ۽ ورنه مون کي جيڪي ڪجهه ڪرڻو هو ڪري ڇڏيان ها!

شيخ جي گھر مان مرید جو موٽڻ ۽ ماڻهن کان پڇڻ

بعد ازالا پر سالا شد او از هر کي

شيخ را می جست از هر سو بے

ترجمو: ”ان کانپوءِ هر شخص کان پڇندو ۽ هر پاسي شيخ کي گهڻو گوليندو رهيو.“

عورت کي اهي ملامتون ڪرڻ کانپوءِ اهو مرید شيخ جي گولا ۾ لڳي ويو. تڏهن ڪنهن کيس چيو ته اهو قطب عالم جهنگ مان کانپون ڪرڻ ويو آهي. ان مرید جو ذهن ايئن تيز هو جيئن حضرت علي رضی اللہ عنہ جي ذوالفقار تلوار تيز هئي. شيطان شيخ جي زال جي سلسلي ۾ مرید جي دل ۾ وسوسا پيدا ڪرڻ شروع ڪيا. وسوسو هي هو ته شيخ هن بد زبان عورت کي زال ڇو بنايو آهي؟ شايد شهوت کان مغلوب آهي! ضد کي ضد سان محبت ڪيئن؟ پوءِ ڪاوڙ ۾ لاهول پڙهيائين ته منهنجي ان تي بدگماني ڪرڻ ڪفر ۽ ڪينو آهي. اهڙي بد عورت جو شيخ جي زال هجڻ خدائي تصرف آهي، اها مصلحت هو پاڻ ڄاڻي ٿو. اسان کي اعتراض ڪرڻ جو حق نه آهي. هو لاهول پڙهندو رهيو پر نفس وري سندس دل ۾ اهڙي طرح وسوسا پيدا ڪري ڇڏي پيو جيئن گاهه گهڻو دونهون پيدا ڪندو آهي. شيطان کي جبرئيل علیہ السلام (مرشد) سان ڪهڙي نسبت؟ جو اهو صحبت ۾ ساڻس هم خواب ٿئي. خليل علیہ السلام آذر سان ڪيئن نباه ڪري سگهي ٿو؟ رهبر رهزن سان ڪيئن هلي سگهي ٿو.

مرید جي جهنگ جي ويجهو شيخ سان ملاقات ۽ مراد حاصل ٿيڻ

اندریں بود او که شيخ نامدار

زود پیش افتاد بر شیرے سوار

ترجمو: ”اهو مرید ان شش و پنج ۾ هو ته نامور شيخ هڪ شينهن تي سوار ٿي جلد اتي اچي پهتو.“

مرید ڏٺو ته شينهن گجي رهيو آهي ۽ ان جي چيلهه تي ڪاڻيون پيل آهن ۽ شيخ انهن ڪاڻين تي ويٺو آهي ۽ شينهن اچي پيو. شيخ جي هٿ ۾ هڪ نانگ آهي جنهن کان ڏنڊي جو ڪم وٺي رهيو آهي. شيخ ابوالحسن ٿي نه پر هر شيخ مست شينهن تي سوار آهي. فرق فقط ايترو آهي ته شيخ ابوالحسن جو شينهن نظر اچي رهيو آهي ۽ ٻين بزرگن جا شينهن عوام کي نظر نٿا اچن. فقط انهن ماڻهن کي نظر اچن ٿا جن کي چشم بصيرت حاصل هجي. بزرگن ۽ ڪامل عارفن جي سواريءَ ۾ لکين شينهن آهن جيڪي انهن جي خدمت ڪن ٿا. بزرگ رومي علیہ السلام شينهن مان مراد نفس اماره ورتي آهي. جيئن گذريل دفترن ۾ لومڙي ۽ شينهن جي قصي مان واضح ٿئي ٿو پر خدا هن هڪ کي ظاهر ڪيو تان ته اهو به ڏسي جيڪو مرد ميدان نه آهي (يعني عام ماڻهو شيخ مرید کي پري کان ڏٺو ۽ کلي پيو. فرمايائين ته اها شيطاني وسوسي جي ڳالهه نه ٿي. شيخ جيڪا کيس نصيحت ڪئي ان جو سبب هي هو ته ان کي ڪشف سان سندس دل جو وسوسو معلوم ٿي ويو هو. ان جي دل جي ڳالهه ڇو معلوم نه ٿئي! ڪشف بهترين رهنما آهي. ان جي دل تي جيڪي وسوسا گذريا هئا اهي سڀ ٻڌايائين. عورت شيخ جي بزرگيءَ جو انڪار ڪيو هو جنهن سان ان جي دل ۾ اعتراض پيدا ٿيو هو ته اهڙي عورت کي زال ڇو بنايو اٿس. شيخ ان جو جواب ڏيڻ شروع ڪيو: مون کيس نفاڻي خواهش جي ڪري زال ڪونه بنايو آهي پر پنهنجي نفس جي اصلاح ۽ صبر جي طاقت وڌائڻ جي لاءِ زال بنايو آهي. اسان صوفين جو مثال نيڪين ڏانهن سبقت ڪرڻ ۾ بختي اٿن جهڙو آهي. الله تعاليٰ جي فيصلي جو بوجه مستي ۽ بيخوديءَ سان برداشت ڪريون ٿا. ائون به خدا جي احڪامن جي باري ۾ ڪچو نه آهيان جو ڪنهن معاملي ۾ عام بدنامي يا خاص بدنامي کان ڊڄان. اسان جو عوام يا خواص سان واسطو نه آهي اسان جو تعلق ته فقط فرمان خداوندي

سان آهي. مون کي ماڻهن جي تعريف جي پرواه نه آهي نه مذمت جي. ڪنهن سان جدائي يا ڪنهن سان گڏ رهڻ پنهنجي خواهش سان نه پر منشاء خداوندي جي مطابق آهي. اها بيوقوف زال ئي ڇا، ان جهڙا سوين بار فقط رضاء خداوندي جي لاءِ برداشت ڪريان ٿو. جيتري قدر تعلق مع الله ۽ ان جي احڪامن جي اتباع جو ذڪر آهي اهو ته اسان جي شاگردن کي به آهي ۽ خدا جي ڪرم سان اسان جو مرتبو ته ان کان گهڻو زياده آهي. اسان جي پُهچ ته لامڪاني جي مشاهدي ۾ آهي جتي نور ئي نور آهي، جيڪو تصور ۽ خيال کان بالاتر آهي. مون جيڪو پنهنجو پاڻ کي بختي اٺ بنايو ۽ چيو هو ته اسين بيوقوفن جي صحبت اصلاح نفس جي لاءِ برداشت ڪريون ٿا، اها پنهنجي مقام کان پست گفتگو تنهنجي نصيحت جي لاءِ هئي تان ته تون صبر جي عادت پاڻ ۾ وجهين.

جڏهن تون ڪميٽن جي ڪميٽائپ کي برداشت ڪندين ته رسولن جي سنت جو عامل بنجي ويندين. رسولن ۽ نبين هميشه ڪميٽن جي هٿان ڏاڍيون تڪليفون برداشت ڪيون ۽ صبر ڪيو ۽ انهن نانگن کان پريشان رهيا آهن. هاڻي ان جي حڪمت بيان فرمائي ٿو ته نيڪن ۽ برن جي اها آويزش ڇو آهي؟ الله تعاليٰ پنهنجي تجلي ۽ ظهور چاهيو ته ظاهر آهي هڪ شيءِ کي پورو علمي ظهور تڏهن ٿي سگهي ٿو جڏهن ان جو ضد به پيدا ڪيو وڃي. جڏهن علمي اعتبار سان هڪ شيءِ جو ظهور ٻئي جي ضد تي موقوف آهي ۽ الله تعاليٰ جو ڪو ضد نه هو، تڏهن الله تعاليٰ پنهنجو هڪڙو خليفو بنايو تان ته ان جا ڪمالي اوصاف الله تعاليٰ جي اوصافن جو آئينو بنجي وڃن.

انسان کي پنهنجو خليفو سڏڻ واري ڳالهه ۾ سمايل خدائي حڪمت

پس خليفه ساخت صاحب سينه

تابود شائش را آئينه

ترجمہ: ”هُن صاحب دل کي خليفو بنايو تان ته اهو ان جي بادشاهي ۽ جو آئينو هجي.“

الله تعاليٰ هن خلفي ۾ اثباتي صفتون وديعت فرمايون ۽ ان جي مقابلي ۾ هڪ اهڙي مخلوق پيدا فرمائي جيڪا اونداهي سان ڀريل آهي. هاڻي ٻه شخصيتون رونما ٿي ويون. هڪ اچي ۽ ٻي ڪاري هئي. آدم عليه السلام ۽ شيطان. هاڻي ٻنهي قسمن جي مخلوق ۾ متضاد وصفون آهن ۽ هر هڪ خدا جي متضاد صفتن جي مظهر آهي. سڀ کان پهريان حضرت آدم عليه السلام ۽ شيطان انهن صفتن جا مظهر آهن، پوءِ هابيل ۽ قابيل مظهر آهن. حضرت ابراهيم عليه السلام ۽ نمرود ۾ ڪشمڪش ٿي ۽ اهي ٻئي انصاف ۽ ظلم جا مظهر آهن. جڏهن حضرت ابراهيم عليه السلام ۽ نمرود جي جنگ ڊگهي ٿي، تڏهن باهه کي ٻنهي جو حڪم بنايو ويو ۽ ان فيصلو ڪيو ته ابراهيم عليه السلام حق تي آهي ۽ نمرود باطل تي آهي. هر زماني ۾ اهڙي طرح جا ٻه ٽولا آهن، جن ۾ ڪشمڪش جاري آهي. حضرت موسيٰ عليه السلام ۽ فرعون ۾ اها ڪشمڪش هئي ۽ انهن جي جنگ ۽ جهڳڙي ڊگهو وقت ورتو. حضرت موسيٰ عليه السلام ۽ فرعون جي پاڻ ۾ جنگ ۾ درياءِ نيل کي حڪم ڏنو ويو ته ان حضرت موسيٰ عليه السلام کي تاري ڇڏيو ۽ فرعون کي ٻوڙي ماري هلاڪ ڪري ڇڏيو. ٿمود جي قوم تي عذاب آيو ۽ هڪڙي زوردار رڙ ڪين ختم ڪري ڇڏيو. عاد جي قوم کي تيز هوا جي ذريعي هلاڪ ڪيو ويو. قارون جي لاءِ زمين جهڙي پر وقار ۽ بردبار شيءِ کي عذاب جو سبب بنايو ويو ۽ زمين ان کي ارڙ نانگ وانگر گهي وئي. زمين ۾ بردباري هئي پر قارون جي لاءِ قهر واري بنجي ويئي هئي. اهو ته غذا جهڙي شيءِ کي جيڪا انسان جي مددگار ۽ مدار حيات آهي موت جو سبب بنائي ڇڏيندو آهي. جڏهن خدا ماني ۾ قهر پيدا ڪندو آهي ته اها ماني ڪنٺ روڳ وانگر ڳلي ۾ ڦاسي ويندي آهي. گرم ڪپڙن ۾ تڏاڻ پيدا فرمائيندو آهي ۽ اهي برف وانگر تڏا ٿي ويندا آهن.

امام شافعي وٽ جيڪڏهن به مٽ پاڻي هجي ۽ ان ۾ پليدي ڪري پوي ته پاڻي ناپاڪ نه ٿيندو. يعني تون ڪامل مرد نه آهين. اصحاب ايڪه تي عذاب آيو تڏهن خدا جاين، درن ۽ ديوارن کي حڪم ڏنو ته انهن تي پاڇو نه ڪن ۽ اهي

ماڻهو صبح جي گرمي سان مري ويا. جڏهن جايون مينهن ۽ گرمي کان روڪيندڙ نه ٿيون تڏهن اهي ماڻهو ڊوڙندا پنهنجي رسول حضرت شعيب عليه السلام وٽ ويا. وڃي ڪري چوڻ لڳا ته اسين مرڻ جي ويجهو آهيون اسان کي امن ڏي. الله تعاليٰ جي ڪمال کي ثابت ڪرڻ ۽ حق کي قبول ڪرڻ جي لاءِ جڏهن حضرت موسيٰ عليه السلام لٺ کي نانگ بنايو تڏهن جي تو ۾ عقل آهي ته اهو ئي نڪتو ڪافي آهي. حضور ﷺ ۽ ابوجهل جو مقابلو ٿيو هو. حضور ﷺ جن کان هي معجزو ظاهر ٿي ويو جو سندن هٿ ۾ پٿرين سندن رسالت جي شاهدي ڏني. ابوجهل اهو معجزو ڏٺو پر پوءِ به سر تسليم خم نه ڪيائين، ان جو سبب هي هو ته ان جو غور ۽ فڪر صحيح نه هو.

هاڻي نظر جي صحت ۽ ان جي نفع رسانيءَ جو بيان شروع ڪجي ٿو: جيڪڏهن نظر ۾ گهرائي نه هجي ته مفيد نه آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته: **ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ (الملڪ: 4)** ”به دفعا نظر وجهه.“ نظر جو تڪرار به ان کي گهرائي ۾ وٺي ويندو آهي. نظر جي صحيح هجڻ جو شرط هي به آهي ته خدا جي نيڪ ٻانهي، جيڪو وحي جو تابعدار آهي، جي مدد حاصل ڪئي وڃي ورنه خالي فلسفي جي طرز تي غور ڪرڻ ته ٿڌي لوهه کي ڪٽڻ آهي. حضرت اسرافيل عليه السلام ته جسم کي حياتي بخشڻ وارو آهي ۽ اهل الله روح کي زنده ڪندا آهن، انهي ڪري انهن جي صحبت اختيار ڪندين ته توکي صحيح نظر حاصل ٿي ويندي. جيئن ته تون فاسدن ۾ مبتلا آهين انهي ڪري تون پنهنجي هم جنس فلسفي وٽ وڃين ٿو ۽ جيئن ته اهو به فاسد خيال ۾ مبتلا آهي اهو توکي ڪڏهن صحيح نظر عطا نه ڪري سگهندو ۽ اهو سوفسطائي خود عقل کان بيگانو آهي. نتيجو اهو آهي ته پنهنجي وجود کي به هڪ موهوم شيءِ سمجهي ٿو. جڏهن اهو پنهنجي وجود ۽ عقل کان بيگانو آهي ته ان ۾ حس به باقي نه آهي. انهيءَ ڪري ان جي صحبت تنهنجي لاءِ بلڪل نفع بخش نه آهي. ڳالهه هيءُ ٿي رهي هئي ته الله تعاليٰ جو ظهور مخلوق جي وجود جي واسطي سان آهي. اهو مسئلو عوام نه سمجهي سگهندو، انهيءَ ڪري خاموشي اختيار ڪر ورنه رسوائي کان سواءِ ڪجهه حاصل نه ٿيندو. جتان ڳالهه شروع ٿي هئي يعني صحيح نظر، نظر جي گهرائي اها ئي ڳالهه ڪرڻ گهرجي.

”امعان نظر“ لفظ امعان جي لغوي معنيٰ چشمي جاري ۽ روان ڪرڻ جي آهي. جيئن ته روح جسم کان جدا ٿي روانو ٿيندو آهي انهيءَ ڪري ان کي روان چوندا آهن. انهيءَ ڪري امعان نظر جي معنيٰ نظر کي گهرائي ڏانهن روانو ڪرڻ جي آهي. شيخ بوعلی سينا رسالي ”معراجيه“ ۾ چيو آهي ته انسان ۾ ٻه روح آهن. هڪ کي روح حيواني چيو ويندو آهي. روح حيواني هڪ لطيف بخار آهن. ٻئي کي روح انساني جيڪو بدن مان نڪري روانو ٿي ويندو آهي ۽ اهو روح حيواني کي نفس حيواني ۽ جان سان تعبير ڪري ٿو ۽ روح انساني کي نفس ناطقه ۽ ”روان“ سان تعبير ڪري ٿو ته ان ۾ به روان روانگي ۽ جاري ٿيڻ واري معنيٰ جو لحاظ ڪبو. اهڙي طرح امعان نظر ۾ نظر کي گهرائي ۾ جاري ڪرڻ ۽ رواني ڪرڻ جي جو مفهوم ماخوذ آهي. شيخ بوعلی سينا جي ڪن عالمن تڪفير ڪئي آهي، انهي ڪري بزرگ رومي رحمه الله فرمايو ته ان جو نفس ناطقه ۽ روان بدن کان جدا ٿي ڪري باغ ۾ ويو آهي يا هاويه يعني جهنم جي ڪڏ ۾ ويو آهي يا جهنم جي هڪ قيدخاني کان ٻئي قيدخاني ڏانهن روانو ٿيو آهي. شيخ صاحب ٻن شين جي لاءِ ٻه لقب تجويز ڪيا آهن. هڪ کي جان ۽ ٻئي کي روان چيو اٿس. هن مضمون جو مقصد ان شخص جي حالت بيان ڪرڻ آهي جيڪو خدا جي حڪم کي بجا آڻي ٿو. جيڪڏهن اهو خدا کان دعا گهري ته ڪنڊو گل بنجي وڃي.

پيغمبر هود عليه السلام جو معجزو

هن قصي مان هيءُ مقصد آهي ته مقربين بارگاه جي دعا قبول ٿيندي آهي.

هود گردِ مومنان خطي کشيد

تا ز باد آں قوم او رنجِ نديد

ترجمو: ”هود عليه السلام مومنن کي هر هنڌان محفوظ ڪري ڇڏيو، ايستائين جو ان قوم هوا کان ڪا تڪليف ڪونه ڏني.“

مومن نقصان پهچائڻ واري هوا کان بچي سڀ دائري ۾ ويهي رهيا. اهو دائرو مومنن لاءِ ٻيڙي هو. اهڙي طرح طوفان ۽ ٻيڙيون گهڻيون آهن. الله تعاليٰ گهڻين شين کي هوا جي طوفان وانگر هلاڪت جو سبب ۽ ٻيڙي جي ذريعي نجات ڏياريندو آهي. جهڙي طرح ٻيڙي حفاظت جو ذريعو آهي اهڙي طرح الله تعاليٰ ان بادشاهه کي مفسدين کان حفاظت جو سبب بنائيندو آهي، جنهن جو مقصد ملڪ گيري هوندو آهي. ان بادشاهه جو مقصد مخلوق کي مطمئن ڪرڻ ڪونه هوندو آهي پر ملڪ گيري هوندو آهي پر الله تعاليٰ ان کان مخلوق جي حفاظت جو ڪم وٺندو آهي. گهاٽي وارو ڍڳو پيچندو آهي. ان جو مقصد چوٽڪارو حاصل ڪرڻ آهي، ان جو مقصد پاڻي چڪڙ يا ترن جو تيل ڪڍڻ ڪونه هوندو آهي. هتي مقصد ٻيا آهن پر الله تعاليٰ انهن مقصدن کان سواءِ ماڻهن جي نفعي جو ڪم وٺندو آهي ۽ بمنزل ٻيڙي جي بنائيندو آهي. دڪاندار پنهنجي نفعي جي لاءِ ڪندو آهي پر ان جي ڪري ماڻهن جون ضرورتون پوريون ٿين ٿيون. هر انسان پنهنجي مقصد جي لاءِ ڪم ڪري ٿو پوءِ به ان سان جهان جو نظام قائم آهي ۽ ماڻهن جو مفاد وابسته ٿي ويندو آهي. هر انسان پنهنجي مقصد فوت ٿيڻ کان ڊڄي ٿو ۽ ان خوف سان جهان جو نظام قائم آهي. ان خدا جي لاءِ تعريف آهي جنهن ان خوف کي هن دنيا جو معمار ۽ آباد ڪندڙ بنايو آهي. دنيا جو هر نيڪ ۽ بد پنهنجي مقصد فوت ٿيڻ کان ڊڄي ٿو ۽ اهو ڊپ خود بخود پيدا ڪونه ٿيو آهي پر ان جي پيدا ڪرڻ وارو ڪو آهي. پوءِ معلوم ٿيو ته هر شخص تي ڪا ذات حاڪم آهي ۽ ان شخص کي ان ذات سان محڪوميت جو قرب حاصل آهي پر اها ذات ان کي محسوس نٿي ٿئي. محسوس ته ڪانه ٿئي ٿئي پر تنهنجي تاڙ ۾ آهي، تان ته تون پنهنجي فرض کان غافل نه ٿئين. ان کي عقل ڪامل وارا محسوس به ڪن ٿا، عوام جي لاءِ غير محسوس آهي، جنهن جي ان تائين رسائي نه آهي.

خدا جنهن حس جو محسوس آهي اها هن دنيا جي ظاهري حس نه آهي اها ٻئي جهان جي حس آهي. ظاهري حس ته حيوانن ۾ به آهي جيڪڏهن حيواني حس انهن صورتن کي ڏسي سگهي ته ڳئون ۽ گڏهه وقت جا بايزيد عليه السلام هجن. اها ذات جيڪا غير ٻيڙي کي ٻيڙي بنائي ڇڏي ٿي يعني اها ئي شيءِ جيڪا نجات جو ذريعو هئي هلاڪت جو سبب بنجي وڃي. تنهنجو اهو غم ۽ خوشي تنهنجي لاءِ طوفان ۽ ٻيڙي بنائي ڇڏي ٿو ۽ پوءِ غم کي خوشي ۽ خوشي کي غم جو سبب بنائي ڇڏي ٿو جيڪڏهن تنهنجو غم ۽ تنهنجي خوشي توکي نظر نٿا اچن ته انهن جي آثارن کي سمجهه. فلسفي جيئن ته ان خوف جي اصل کي جيڪو خدا کان آهي نٿو ڏسي ته اهو طبعي اسبابن کي خوف جو سبب قرار ڏئي ٿو. جيڪو عموماً غلط هوندو آهي. ان فلسفي جو مثال ان انڌي جهڙو آهي جنهن کي ڪنهن ڳوار مدهوش مڪ هنئي هجي ۽ هن ان جو سبب خچر جي لت کي سمجهيو هجي. خچر کي مڪ هڻڻ وارو هن ڪري سمجهيائين ته ان وقت ان ڌراڙ خچر جي هينگ ٻڏي هئي ۽ انڌي جا ڪن ان جي اک جو ڪم ڪندا آهن. پوءِ اهو انڌو هي چوي ٿو ته نه اها خچر جي لت ڪونه هئي پر ڪنهن پٿر هنيو آهي يا شايد ڪنهن پر آواز جبل تان اچي لڳو آهي. انڌي پٿر لڳڻ جا ٽي سبب سمجهي، (۱) گڏهه جي لت (۲) ڌڪ هڻڻ وارو (۳) يا مٿانهين جبل تان پٿر جو ڪرڻ. توڙي جو اهي ٽيئي غلط هئا. جنهن ذات خوف پيدا ڪيو هو ان انڌي جا اهي خيالات پيدا ڪيا. اهو خوف ۽ ڪٿي خود بخود پيدا نٿي ٿئي، ڪنهن سبب سان پيدا ٿيندي آهي. اهو فلسفي وهم کي خلاف قرار ڏيئي ڪري ان کي خوف جو خالق قرار ڏئي ٿو، اها ان جي ڪج فهمي آهي. وهم ڪنهن شي مان تڏهن پيدا ٿيندو آهي جڏهن ان شي مان ڪڏهن اها شي به پيدا ٿي هجي مثلاً زيد کي هي وهم ٿيو ته مون کي ڪو ماري نه وجهي، تڏهن ٿيو جڏهن ته اهڙا واقعا حقيقتا ٿين به ٿا ته وهم جڏهن ڪنهن حقيقت تي مبني هوندو آهي ته لامحالہ ان حقيقت جو ڪو پيدا ڪرڻ وارو آهي جنهن جي ڪري اهو وهم رونما ٿيو آهي. ان کي هن طرح سمجهو ته وهم بمنزل ڪوئي سڪي جي آهي ۽ ڪرو سڪو حقيقت آهي. ڪوئي تڏهن هلندو آهي جڏهن ته ڪرو هلي ٿو. ڪوڙ جو رواج هن ڪري ٿيو ته ماڻهن سچ جو رواج ڏنو. سچ جو ڪوڙ

تي هي احسان آهي ته ان جي ڪري ان جو رواج ٿيو آهي. فلسفي ۽ خدا جي پيڙين جو بيان ٿي رهيو هو. هاڻي آئون سوچيان ٿو ته وڌيڪ گفتگو فلسفي جي باري ۾ ڪريان يا پيڙين جي باري ۾ ڳالهائين. پيڙيءَ جو بيان ڪريان ٿو ان جي ضمن ۾ فلسفي جو به رد ٿي ويندو. اهل الله بمنزل نوح عليه السلام ۽ پيڙيءَ جي آهن ۽ عوام بمنزل طوفان جي آهن. انسان جي لاءِ شينهن ۽ نانگ ايتري قدر مهلڪ نه آهن جيتري قدر دوست ۽ پنهنجا هلاڪ ڪندڙ آهن. انهن جي موجودگي ۾ ملاقات سان وقت ضايع ٿئي ٿو ۽ غير موجودگي ۾ انهن جي ياد ۾ توهان جو فڪر برباد ٿئي ٿو. دوستن ۽ پنهنجن جي يادگيري توهان جي قوت فڪر کي اڃايل گڏهه وانگر چوسي ٿي دوستن ۽ عزيزن جي يادگيري تعلق بالله کي زائل ڪري ٿي. شاخن جو پاڙن مان پاڻي چوسڻ جي نشاني هي آهي ته انهن ۾ لڄڪ هوندي آهي. اهڙي طرح جڏهن عضون ۾ آلاڻ هجي ته هر پاسي مڙي ويندا آهن. آلي ٿاريءَ کي موڙي ٽوڪري به بنائي سگهون ٿا، ان کي گول ڪري ڳچيءَ ۾ به وجهي سگهجي ٿو. جڏهن اهو پنهنجي جڙ ۽ پاڙ مان پاڻي چوسڻ ڇڏي ڏي ته ان ۾ اهي صفتون ڪونه رهنديون. اهڙي طرح جڏهن قوي ارادي سان عضوا سيراڻ ٿي سگهن ته انهن ۾ جنبش جي ڪمي ٿيندي آهي. ڪافرن جي باري ۾ قرآن پاڪ ۾ آهي ته **وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كَسَالَىٰ** (النساء: 142) ”۽ جڏهن اهي نماز جي لاءِ بيٺن ٿا ته سست ٿي ڪري بيٺن ٿا.“ اهو تعلق مع الله جو بيان عوام نه سمجهي سگهندو ۽ انهن لاءِ نقصانڪار ٿيندو.

انهي ڪري هاڻي آئون فقير ۽ خزاني جي ڳالهه شروع ڪريان ٿو. تو هي باهه ته ڏئي آهي عشق جي باهه کي به ڏس! جيڪا جان ۽ دل کي ساڙي ٿي ڇڏي ۽ فقط جان ۽ دل کي نه پر انسانيت جي خيال کي به ساڙي ڇڏي ٿي. پر جنهن جان ۽ دل ۾ قبوليت جي صلاحيت نه آهي ان ۾ زندگي ته ڇا ان باهه جي روشني به محسوس نٿي ٿئي. اها عدم صلاحيت جي ڳالهه آهي ورنه اها عشق جي باهه جڏهن جان کي ساڙي ڇڏي ٿي ته ان جي سڙڻ سان نه خيال بچي ٿو نه حقيقت بچندي آهي. عشق اهڙي شيءِ آهي جو شينهن يعني حقيقت ۽ لومڙي يعني خيال تي غالب اچي ويندو آهي ۽ پنهنجن کي فنا ڪري ڇڏيندو آهي. ان عشق سان ماسوي الله سڀ سڙي خاڪ ٿي ويندو آهي. ان ذات جي تجلي ۾ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري ڇڏ. بسم اصل ۾ ب اسم هو ۽ س جي وصل جي ڪري وچ ۾ الف يعني همزه فنا ٿي ويو. تون به اهڙي طرح ذات احديت ۾ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري ڇڏ. اهو همزه جيڪو بسم ۾ لکي ويو معنيٰ جي اعتبار سان موجود آهي ۽ لفظن جي اعتبار سان معدوم آهي. تون به اهڙي طرح ان ذات ۾ فنا ٿي وڃ يعني حسي اعتبار سان ته تنهنجو وجود رهي ۽ ذهني اعتبار سان نه رهي. اهو همزه وصل هو. جڏهن ب ۽ س جو وصل ٿيو اهو وصل ان همزه کي برداشت نه ڪري سگهيو. جڏهن وصل هڪ حرف کي به برداشت نٿو ڪري ته تنهنجو وصل بالله منهنجي تقرير کي ڪيئن برداشت ڪندو ته اها منهنجي تقرير ۽ بيان فنا جي خلاف آهي، انهي ڪري مون کي خاموشي اختيار ڪرڻ گهرجي. جڏهن همزه جو وجود ب ۽ س جي وصل کان مانع آهي ته مقام فنا ۾ پهچي ڪري خاموشي ضروري آهي. ڳالهائڻ وجود جي آثارن مان آهي جيڪو فنا جي منافي آهي. جڏهن همزه پاڻ کي فنا ڪري ڇڏيو ته هاڻي ب ۽ س ان کي ٻڌائي رهيا آهن ۽ اهڙي طرح جڏهن فاني پانهون فنا في ذات الله ٿي ويندو. ته ان کي بقا بذات الله حاصل ٿي ويندو حضور ﷺ جنگ بدر ۾ هڪ مٿ مٽيءَ جي جڏهن دشمنن ڏانهن اچي ته اهي انڌا ٿي ويا. جيئن ته حضور ﷺ کي مقام فنا حاصل هو، انهي ڪري حضور ﷺ جي ان فعل کي حضور ﷺ جي بجاءِ الله تعاليٰ پاڻ ڏانهن منسوب ڪيو ۽ فرمايو ته تو ڪونه اچايو پر خدا اچيو ته جڏهن فاني جو فعل فاني ڏانهن منسوب نٿو ٿي سگهي ته ان جو قول به ان ڏانهن منسوب نه ٿيندو پر الله تعاليٰ ڏانهن منسوب ٿيندو. **وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ** (الانفال: 17) مان هيءُ مستفاد ٿئي ٿو ته حضور ﷺ ڪونه چيو پر الله چيو. جيئن ته بزرگ رومي رحمته مٿي تمام عمدہ مضمون ذڪر فرمايا، انهن جي پيش نظر مثنوي شريف جي تعريف شروع ڪري ٿو.

هن (مثنوي) جا مضمون ڪلمات الله آهن ۽ انهن جي باري ۾ قرآن پاڪ ۾ اهو ئي چيو ويو آهي. جيستائين

زمين آهي يعني دنيا قائم آهي، زمين مان سرون ٺهنديون رهنديون ۽ ان وقت تائين هن مثنوي جا اشعار به دستياب رهندا. جڏهن هي زمين ختم ٿي ويندي ۽ قيامت جي ڏينهن جون هوائون دنيا کي هيٺ مٿي ڪنديون تڏهن، هن مثنوي يعني ڪلمات جو سمنڊ جوش ماريندو ۽ عالمِ آخرت ۾ هڪ زمين بنائيندو. جڏهن هي جهان دنيا جا جهنگ نا پيد ٿي ويندا ته مثنوي يعني ڪلمات الله ۽ آخرت جي جهان جا جهنگ پيدا ٿي ويندا. جيئن ته ڪلمات الله لا محدود آهن انهيءَ ڪري انهن جون ڳالهيون به لامحدود آهن، انهن کي بيان ڪندا وڃو ڪا تنگي ڪونه ايندي. هاڻي ڪلمات الله ۽ ان جي رازن جي سمنڊ جي ڳالهين کان خشڪي ڏانهن يعني ظاهري ڳالهين ڏانهن رجوع ڪر، ۽ ڪجهه راند جون ڳالهيون ڪر. اهي ٻار جي لاءِ مفيد آهن. جڏهن ٻار ڪاٺيءَ جي تلوار سان ڪيڏڻ سڪي ويندو آهي تڏهن اصلي تلوار خوب هلائيندو آهي. ڪيڏڻ ڪڏڻ سان عقل آشنا ٿيندو آهي. ڪيڏڻ سان ٻار هنر سڪي وٺندو آهي جيتوڻيڪ بظاهر عقل ۽ راند ۾ ڪو جوڙ نه آهي. راند سان ٻار کي عقل ايندو آهي، چريو ٻار ڪڏهن راند ۾ مشغول ڪونه ٿيندو آهي.

قبي ۽ خزاني واري قصي ڏانهن واپسي

تڪِ خيال آں فقير بے ريا

عاجز آورد از بياؤ از بيا

ترجمو: ”اُن مخلص فقير جي خيال ”هلي آ، هلي آ“ چئي مجبور ڪري ڇڏيو.“

مخلص فقير جو خيال مون کي مجبور ڪري رهيو آهي ته آئون ان جي قصي کي پورو ڪريان. جيئن ته آئون ان فقير جو همراز آهيان، اُن جي سڏڻ جو آواز مون کي اچي رهيو آهي. ان فقير کي خزاني جو طالب نه سمجهه، پر اهو خود خزانو آهي، ڇاڪاڻ ته دوست باطن جي اعتبار سان دوست جو غير ڪونه هوندو آهي. مطلوب طالب جو آئينو هوندو آهي ۽ آرسِي ڏانهن سجدو ڪرڻ پنهنجي لاءِ ئي سجدو ڪرڻ آهي. انسان ڪنهن شيءِ جو طالب پنهنجي غرض جي لاءِ ٿيندو آهي ته ڇڻ اهو مطلوب خود طالب آهي. طالب مطلوب جي آئيني ۾ پنهنجو پاڻ مڃائي ڏنو ته طلب ۾ ايتري قدر مشغول ٿي ويو پر جيڪڏهن اهو مطلوب ۾ ان حقيقت کي ڏسي جنهن جي لاءِ هر مخلوق ۽ مطلوب آئينو آهي ته اهو ان حقيقت جي پويان لڳي پوي ۽ ان جي ذهن مان هر خيالي مطلوب زائل ٿي وڃي ۽ ان حقيقت جي آئيني بنجڻ سان جڏهن ان ۾ پنهنجي چهرِي کي ڏسي ته منصور وانگر ان انا الله جانعرا هڻي. حضرت آدم عليه السلام ملائڪن جو مسجود هن لاءِ هو ته اهو حقيقت جو مظهر هو، ان ۾ بني آدم جي لاءِ هيءُ اشارو آهي ته اهي به حضرت آدم عليه السلام وانگر حقيقت جا مظهر آهن. الله تعاليٰ ملائڪن جي اک مان بياني دور ڪري ڇڏي ۽ انهن حضرت آدم عليه السلام جي مٿيءَ کي اهڙي طرح مهبطِ انوار ڏنو جهڙي طرح فلڪ مهبطِ انوار آهي. جو انا الله چوڻ لالا الله ٿي چوڻ هو. جڏهن ته لاله يعني غير الله مظهرِ الله بنجي ويو ته لاله يعني غير الله عين حقيقت بنجي ويو، سو ڇڻ انا الله چوڻ بعينِ لاله لاله چوڻ هو يعني اهي خالي به عنوان آهن حقيقت ۾ مضمون هڪ آهي.

هاڻي انهن اسرارن جو بيان ان درجي تي اچي ويو آهي جو الله تعاليٰ اسان جو ڪن پڪڙي شرعي ارڪانن ڏانهن وٺي وڃي ۽ حڪم ڏئي ته شريعت جي چشمي مان منهن ڏوڙ تان ته انهن اسرارن جي بيان جو منهن ۾ جيڪو اثر آهي اهو ظاهر ٿي وڃي، ڇاڪاڻ ته شريعت اهڙي طرح جي ڪلمن جي اجازت مغلوب الحال کان سواءِ ڪنهن کي نٿي ڏي ۽ اهي اسرار اهي جيڪي شريعت عوام کان گجها رکيا آهن. جيڪڏهن انهن اسرارن کي بيان به ڪيو ويندو ته اسرار واضح نه ٿيندا ۽ اهڙي قسم جا لفظ چوڻ وارو مجرم ۽ ڏوهاري قرار ڏنو ويندو ۽ شريعت جي احڪامن جي اعتبار سان قاسيءَ جو حقدار ٿيندو. آئون جيڪي ڪجهه بيان ڪري رهيو آهيان اهي به پراگنده ڳالهيون آهن جن سان

اسرارن جي حقيقت واضح نٿي ٿئي پر انهن جي چوڻ وارو به آئون آهيان ۽ ٻڌڻ وارو به آئون آهيان. جيئن ته پيو ڪو سمجهڻ وارو نه آهي انهي ڪري آئون عوام سان راز ظاهر ڪرڻ جو مجرم به نه آهيان. اسرارن جو بيان هاڻي ختم ٿيو. هاڻي به ڳالهيون ٻيون بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ بيان ڪري ٿو جن جو مٿي ذڪر ٿيو آهي. هڪ درويش جو قصو پيو رحمت جو چشمو يعني شريعت جو ذڪر. عوام کي اهي ڳالهيون پسند آهن جن جو ذڪر غير خدا جو ذڪر آهي ۽ اهي اسان جي لاءِ تڪليف ڏيندڙ آهن پر جيئن ته عوام جو مزاج اهڙو بنجي ويو آهي انهيءَ ڪري مجبوراً اسان کي اهڙي طرح جا قصا بيان ڪرڻا پئجي رهيا آهن. چشم رحمت جنهن ۾ شريعت جون ڳالهيون عوام پاڻ تي حرام ڪري ڇڏيون آهن ۽ ٻيا قصا جيڪي زهر آهن انهن جي عادت بڻجي ويا آهن. ماڻهو شريعت جي مسئلن کي پنهنجي خرافات سان ملائڻ چاهين ٿا پر اهو ممڪن نه آهي. مخالفن جي مخالفت سان شريعت ختم نه ٿيندي. اهي محروم رهجي ويندا. اهي دين ۾ تاويلون ڪرڻ وارا اونڌي طبيعت جا آهن انهن کي شريعت جو صاف چشمو پسند نه آهي ۽ تاويل جي مٿي چٽين ٿا. انبياءَ ته حق چوندا هئا پوءِ عوام کي چاهي پسند نه اچي. هي عوام تي ڀروسو ڪن ٿا ۽ انهن کي خوش ڪرڻ لاءِ تاويلون ڪن ٿا. اهي ئي فلسفيانه توجيهون انهن جي اکين جو پردو آهن. انهن حقيقتن کان اڪيون بند ڪري ڇڏيون آهن. شريعت جي اسرارن کانسواءِ فلسفيانه تاويلون انهن جي پيش نظر آهن، جيڪي حقائق شرعيه جو بدترين بدل آهن. عقلي موشگافين ڪرڻ وارن مان ڪجهه ماڻهو اهڙا آهن جيڪي اصل شريعت جو انڪار ته نٿا ڪن پر ڪن جاين تي سلف جي خلاف تاويلون ڪن ٿا. انهن کي خدا جي ڪرم سنڀالي ورتو آهي. الله تعاليٰ انهن تي ڪرم ڪيو ۽ انهن جا ڪجهه عقيدا سلف جي خلاف هوندي به انهن کي معذور قرار ڏنو آهي. انهن جي ڪن فاسد عقيدن سان محبت ئي پنهنجي محبت جا چشما جاري ڪري ڇڏي. الله تعاليٰ هڪڙي ضد مان ٻيو ضد پيدا فرمائيندو آهي. ڪنڊن مان گل ۽ نانگ مان مڙ پيدا ڪندو آهي جيڪا ان جي زهر جو ترياق آهي. رات مان ڏينهن پيدا ڪندو آهي. مفلس جي هٿ مان مالداري پيدا ڪندو آهي. حضرت ابراهيم عليه السلام واريءَ مان ڪڍڪ جو اٽو پيدا فرمايو. الله تعاليٰ جبل کي حضرت داؤد عليه السلام جو هر زبان بنايو. حضرت داؤد عليه السلام سان جبل زبور پڙهڻ ۽ تسبيح ۾ هر آواز رهندو هو. حضرت داؤد عليه السلام عوام کان گهٻرائجي اڪيلائي ۾ ويو ته جبل ان جو هر آواز بنيو.

خزاني جي طالب جي دعا ته خزانو ظاهر ڏيکار!

جڏهن اهو فقير خزاني جي ڳولا ۾ ٿڪجي پيو تڏهن هن خدا ڏانهن رجوع ڪيو.

گفت آں درويش اے دانای راز

از پے ایں گنج کردم یاوه تاز

ترجمو: ”فقير چيو ته اي راز دان! مون ان خزاني جي لاءِ بيهوده ڊوڙ ڊڪ ڪئي.“

ڊوڙ ۾ جلدي ڪرڻ واري لالچ ۽ حرص جي ڪري جلدي ڪيائين. خزاني جي ڳولا ۾ تڪليف کانسواءِ ڪيس ڪجهه حاصل نه ٿيو. منهنجي اها غلطي هئي جو تير اڇلائڻ واري تفسير تي يقين نه هوندي به تو ڏانهن رجوع نه ڪيم. الله تعاليٰ پنهنجي ڪلام جو تفسير خود ڪري سگهي ٿو، جيئن قرآن جو تفسير آهي. جيڪو ڳنڍ ڏئي ٿو اهوئي کوليندو آهي. جنهن شطرنج جي ڪوڏي وهاري آهي اهوئي ڪوڏي اٿاري بازي کڻي سگهي ٿو ٻئي جي طاقت نه آهي. قرآن پاڪ کي آسان چيو ويو آهي پر ان جون رمزون خدا ئي حل ڪري ٿو. اي خدا! مون ان ۾ جلد بازي ڪئي. جڏهن تو دروازو بند ڪيو ته تون ئي کولي ڇڏ. مون دعا ان طرح نه ڪئي جو خزاني جو ملڻ به ڪمائي کانسواءِ هجي ۽ ان جي ڳولا ڪرڻ ۾ مون کي محنت ۽ تدبير ڪرڻي نه پئجي وڃي. اهو منهنجي دعا جو قصور هو. انسان ڪجهه نه آهي جيڪي ڪجهه آهي خدا جو عڪس آهي بلڪه عين خدا آهي. انسان جي هنر ۽ تدبير جو حال هي آهي جو هر رات

غائب ٿي ويندو آهي. ننڊ جي حالت ۾ انسان جا سڀ هنر ختم ٿي وڃن ٿا ۽ اهو هڪ مردي جي صورت ۾ هوندو آهي. صبح تائين سڀ انسان مرده هوندا آهن. الله تعاليٰ خود ئي سوال ڪندو آهي خود ئي جواب ڏيندو آهي.

مُردن ۾ جواب ڏيڻ جي صلاحيت ڪونه رهندي آهي. صبح جي وقت جڏهن سج نڪرندو آهي تڏهن انسان جا هوش ۽ حواس واپس ايندا آهن. هاڻي صبح جو انسان سجاڳ ٿي ڪري پوءِ دنيا جي رنگ ۽ بوءِ ۾ مشغول ٿي ويندو آهي. جهڙي طرح حضرت يونس عليه السلام فرمايو هو ته: لا اله الا انت سبحانك ”هر انسان الله جي تسبيح ڪندو آهي.“ انسان کي رات ۾ سمهڻ سان وڏي راحت حاصل ٿيندي آهي. سمهي جڏهن اُٿندو آهي تڏهن اها تسبيح ڪندو آهي. ان خزاني سان حواس کي هي طاقت ملندي آهي جو اهي سجاڳي تي تيز ٿي ويندا آهن ۽ بدن هلڪو ٿي ويندو آهي. جڏهن وحشتناڪ رات ۾ الله جون ايتريقدر رحمتون لڪل آهن ته پوءِ خدا جي ذات جي سهاري سان وحشت ناڪ شيءِ کان بچڻ نه گهرجي. هر شيءِ اسان جي خيال مطابق ڪونه هوندي آهي. حضرت موسيٰ عليه السلام نور کي نار سمجهيو، اسان رات کي برو سمجهيو جيڪو صحيح نه هو. سڀ کان وڏي نعمت صحيح اک آهي جيڪا هر شيءِ کي اصلي حالت ۾ ڏيکاري ٿي. اسان کي ان لاءِ دعا ڪرڻ گهرجي ته اسان جي نگاه صحيح ڪم ڪري ۽ اسان جي نظر جي لاءِ ڪڪ ڪچرو درياءُ کي لڪائي نه سگهي. فرعون جي جادوگرن کي صحيح نظر حاصل ٿي ويئي هئي، اهي جسماني هٿن پيرن کي ڪجهه نه سمجهندا هئا بلڪ انهن جي وڃڻ تي رقص ڪري رهيا هئا. صحيح نظر اها ئي آهي جيڪا اسباب جا پرڏا هٿائي مسبب الاسباب کي ڏسي. جيڪي صحيح نظر نٿا رکن اهي به مايوس نه ٿين. الله تعاليٰ انهن جي به رهنمائي فرمائي ٿو. الله جي ڪرم جو هٿ مستحق ۽ غير مستحق سڀ تي آهي. جڏهن اسين معدوم هئاسين پوءِ ان جو اسان تي ڪرم ٿيو ۽ هن اسان کي وجود ۽ حواس عنايت ڪيا حالانڪ اسان ۾ ڪو استحقاق ڪونه هو.

الله جي رحمت ڪافرن تي به آهي. شروع ۾ جسماني وجود عطا فرمايو، هاڻي روحاني حياتي عطا فرمائي. دعا به اسين تنهنجي حڪم ۽ توفيق سان ڪري رهيا آهيون ورنه اسان جي همت ڪٿي هئي جو تو کان دعا گهرون. جڏهن تو دعا جي توفيق ڏني ته اها اسان جي نه پر تنهنجي دعا آهي تون ان کي قبول فرماء. رات جو حواس ۽ انهن جا آثار، ڊپ ۽ خوف سڀ ختم ٿي ويندا آهن. رات جو الله تعاليٰ حواسن کي حيرت جي درياءُ ۾ غرق ڪري ڇڏيندو آهي. عارفن کي نور سان پر ڪندو آهي، دنيا وارن ۽ فلسفين کي وهم ۽ خيال سان پر ڪندو آهي. جيڪڏهن حواس ۽ هنر اتي هجن ته پوءِ اسان جي حڪم جي تابع هجن ۽ رات جو اسان جي اجازت کان سواءِ انسان کان جدا نه ٿين. اسان کي هي معلوم ٿئي ها ته اسان جو هي روح ڪٿي ڪٿي سير ڪري رهيو آهي. ننڊ جي حالت امتحان جي حالت آهي جنهن سان معلوم ٿيو ته اسانجا حواس ۽ روح اسان جي قبضي ۾ نه آهن. جڏهن اسين پنهنجي حواسن ۽ عقل کان به خالي آهيون ته غرور ۽ تکبر جو ڪهڙو ڪم؟

هاڻي بزرگ رومي رحمه الله وري ان فقير جي دعا ڏانهن موٽي ٿو ته اي الله تعاليٰ هن وقت تائين جيڪا دعا ۾ غلطي ٿي ۽ خزاني جي پرچي ملڻ جي باوجود خزانو نه مليو، انهن سڀني کي ڪالعدم قرار ڏيئي ڪري نئين سر آئون دعا ڪريان ٿو. الف نقطتي کان خالي آهي، مر جو مٿو يعني اک سوڙهي هوندي آهي. اسان جو اصل وجود ۽ ان جا لوازم سڀ الف ۽ مر جي مٿي وانگر آهن. اسان جي غفلت جو وقت هجي يا هوش جو، پئي الف ۽ مر وانگر آهن. غفلت ۽ هوش جا سڀئي وقت پريشان ڪندڙ آهن. بي خودي جي وقت بلڪل ڪجهه نه هوندو آهيان. هوش ۽ عقلمندي جي وقت زماني جي ڌنڌن ۾ گتل هوندو آهيان. مون وٽ ڪجهه نه آهي تون منهنجو ڪارساز بڻجي وڃ. انسان پنهنجي هجڻ جي وهم سان سوين مصيبتن ۾ ڦاسي ٿو، اهو ئي وهم دنياوي ۽ ديني ترقي ۾ رکاوٽ بڻبو آهي. جڏهن مون وٽ ڪجهه نه آهي تون منهنجي رکوالي ڪر. آئون دعا جي آڌارن کان به محروم آهيان. دعا جي لاءِ لڙڪن جي ضرورت آهي. آئون کان به محروم آهيان. ان جو سبب هي آهي ته حقيقت بين نظر ئي نه آهي. منهنجي اک ۾ ڳوڙها

پيدا ڪر، منهنجي اعمالن کي سر سبز بڻاءِ! جيڪڏهن منهنجي اکين ۾ لڙڪ نه رهن ته لڙڪ به عنايت ڪر، جهڙي طرح تو حضور ﷺ کي ڳوڙها عنايت ڪيا هئا. حديث شريف ۾ آهي ته اللهم ارزقني عينين هطالتين ”اي خدا! مون کي ٻه جاري ٿين واريون اکيون عنايت ڪر.“ حضور ﷺ جن سڀني بزرگين ۽ فضيلتن جي باوجود روئڻ وارين اکين جا طالب بڻيا ته پوءِ اسان جهڙن لاءِ اهي ڳوڙها تمام ضروري آهن ۽ اسان جي چوٽڪاري جي لاءِ جيحون درياءَ جيترا ڳوڙها گهربل آهن. حضور ﷺ جي اک جو هڪڙو لڙڪ ٻه سو جيحون (درياءَ) برابر لڙڪن کان افضل آهي. ڇاڪاڻ ته هنن لڙڪ ڦڙي سان گڏ جڏهن دعا گهري ته جن ۽ انسان قيامت ۾ حساب ڪتاب جي کان چوٽڪارو حاصل ڪري ويا ۽ حضور ﷺ جي ان سلسلي ۾ شفاعت منظور ٿي ويئي. اهڙي صورت ۾ ته اسان کي ٻه سو جيحون برابر نه پر ان کان به وڌيڪ ڳوڙها درڪار آهن. حضور ﷺ جيڪي خود جنت جي باغ وانگر آهن، جڏهن ڳوڙهن جي مينهن جا طالب بڻيا ته اسين جيڪي بدترين ڪلر واري زمين آهيون ته اسان کي لڙڪن جي مينهن جي ضرورت ڇو نه پوندي. جڏهن تو کي دعا جون فضيلتون معلوم ٿي ويون ته هاڻي دعا گهرندو ره. توکي ان سان ڪو بحث نه هئڻ گهرجي ته اها مقبول ٿئي ٿي يا نه، پنهنجو پاڻ کي روئڻ ۽ دعا ۾ چست ڪر ۽ انهن لڙڪن جي ذريعي آخرت جو سامان تيار ڪر.

خزاني جي طلبگار کي غيبي سڏ

اندرين بود او که الهام آمدش

کشف شد ایں مشکلات از ایزدش

ترجمو: ”هو ان ۾ (مصروف) هو ته کيس الهام ٿيو ته سندس اهي تڪليفون خدا جي طرفان آسان ٿي ويون.“

فقير دعا ۾ مصروف هو ته کيس غيب کان الهام ٿيو جنهن سان ان جون مُشڪلاتون حل ٿي ويون. غيبي آواز چيو ته اسان تو کي هي نه چيو هو ته تير ڪمان ۾ رکي پوءِ چڪي زور سان هن ۾ فقط ايترو چيو هو ته ڪمان ۾ رکي ڪيرائي ڇڏ. جهڙي طرح تيراندا ڪمان مٿي ڪري تير هلائيندا آهن، تو پنهنجي ڪمان بازي شروع ڪئي. وڃ، ڪمان چڪي تير زور سان نه هلاءِ. ڪمان ۾ تير رکي ڪيرائي ڇڏ. جتي اهو ڪري ان جاءِ کي ڪوٽ. زور کان بچ، عاجزيءَ سان سون جو طلبگار ٿي.

مولانا رومي فرمائي ٿو ته حق ۽ مقصد ويجهڙو هو پر هو تير پري اُڇلائي اُن جڳهه کي کوٽي خزانو تلاش ڪندو هو. الله تعاليٰ جيڪو حق آهي جيڪو انسان جي ش رڳ کان وڌيڪ ويجهو آهي ان جي باري ۾ فڪر کي پري نه ڊوڙائڻ گهرجي. انسان جو حقيقي مقصد ان جي ويجهو آهي پر هو ان کي هيڏانهن هوڏانهن ڳولڻ ڪري مقصد کي پري سمجهي رهيو آهي، اهڙو انسان مقصد کان گهڻو پري آهي. هو پنهنجي قوت بازو کي آزمائي رهيو آهي جنهن سان مقصد حاصل نه ٿيندو. جيڪو عقلي تير هلائي ٿو اهو مقصد کان وڌيڪ پري ٿيندو آهي. الله تعاليٰ جي تلاش ۾ فلسفي جو به اهو ئي حال آهي، ان کي چئو ته هو مقصد کي پٺڀريو آهي ۽ هو جيتري قدر ڊوڙندو مقصد کان پري ٿيندو ويندو قرآن پاڪ الله تعاليٰ جي صحيح طور تي طلب ڪرڻ وارن جي لاءِ ڄاڻايو آهي ته جاهدوا فينا، يعني اسان ڏانهن اچڻ ۾ جيڪي ڪوشش ڪن ٿا. الله تعاليٰ اهو ڪونه فرمايو ته اسان وٽان وڃڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. اهڙو ئي بُري صحبت جو مثال حضرت نوح ﷺ جو پُٽ ڪنعان آهي جنهن حضرت نوح ﷺ جي پيڙيءَ ۾ وهڻ سان ذلت محسوس ڪئي ۽ طوفان کان بچڻ جي لاءِ جبل جي چوٽيءَ ڏانهن پڳو. هو جيتري قدر ڪوشش ڪري رهيو هو اوتري قدر بچڻ جي جڳهه کان پري ٿي رهيو هو جيڪا حضرت نوح ﷺ جي پيڙي هئي. ڪنعان اُن فقير وانگر هو جيڪو هر روز هڪ سخت ڪمان تلاش ڪندو هو ۽ ان سان تير اُڇلائيندو ۽ خزاني کان پري ٿيندو ويو. مقصد کان پري ٿيڻ جو سبب ان مثال سان سمجه ۾ اچي ويندو جيڪو ساهه سان سانڍڻ جي قابل آهي ته ڪو شاگرد استاد کان ذلت محسوس ڪرڻ

لڳي ۽ پنهنجو دڪان خود کولي ويهي رهي. ظاهر آهي ته اهڙو شاگرد مقصد کان پري ٿي ويندو. اهڙي شاگرد جو دڪان هنر کان خالي هوندو ۽ نقصان پهچائيندڙ هوندو. ان مان معلوم ٿيو ته مقصد تائين پهچڻ جو رستو حق وارن جي پوئاري آهي. اهڙي شاگرد کي گهرجي ته فوراً پنهنجي دڪان کي ويران ڪري ۽ استاد جي شاگردي اختيار ڪري وڌي ۽ ويجهي. ڪنهن وانگر نه ٿئي جو ان سڌو رستو چڱي غلط رستو اختيار ڪيو. ان فقير کي ان جي تير اندازي جي علم ئي خزاني کان پري رکيو ورنه خزانو بلڪل سندس ويجهو هو. مذموم ذهانت تباه ڪندڙ آهي ۽ مطلوب کان پري ڪري ٿي. حديث شريف ۾ آهي ته اَلْمُؤْمِنُ غَرَّ كَرِيمٌ ”مومن ڀالو ڀولو شريف هوندو آهي.“ مشهور پهاڪو آهي ته اَهْلُ الْجَنَّةِ بُلَّةٌ ”جنتي ڀالا ڀولا (سادا) هوندا آهن.“ اهڙي مذموم ذهانت کان پنهنجو پاڻ کي بچاءِ پوءِ توتي رحمت نازل ٿيندي. انسان کي اهڙي غلط ذهانت ۽ چالاڪي چڱي ڀالو ڀولو هجڻ گهرجي. ذهانت کي چار سمجهه. پوءِ ذهانت کي پاڪباز ڇا چاهيندو؟ مذموم ذهين دنيا ۾ ڦاسي رهجي ويندا آهن ۽ ڀالا ڀولا ماڻهو صانع يعني خدا تائين پهچي ويندا آهن. جهڙي طرح نادان ٻار جي لاءِ ماءُ هٿن پيرن جو ڪم ڪندي آهي اهڙي طرح ڀالي ڀولي مومن جي خدا دستگيري فرمائيندو آهي.

نصراني، يهودي ۽ مسلمان مسافر جو قصو

هن قصي ۾ ذڪر ڪيل آهي ته هڪ سفر ۾ يهودي، نصراني ۽ مسلمان گڏ هئا. رستي ۾ حلوو مليو ته ٻنهي چالاڪيءَ سان مسلمان کي حلوي کان محروم ڪرڻ چاهيو پر قدرت اهڙو بندوبست ڪيو جو حلوو مسلمان کي ئي مليو ۽ قدرت ان جي دستگيري فرمائي. ان مان معلوم ٿيو ته چالاڪي الله کي پسند نه آئي ۽ ڀالي ڀولي مسلمان تي رحمت نازل ٿي.

يڪ حڪايت بشنو اينجا اے پر تاگردي ممتحن اندر هنر

ترجمو: ”پت! منهنجي ڳالهه (ديان سان) ٻڌ، تان ته تون هنر ۾ آزمائش ۾ نه پوين.“

تون هن قصي کي ٻڌي چالاڪيءَ کان بچيندين ۽ ان ۾ هنرمندي ڏيکاري آزمائش ۾ گرفتار ٿيندين. يهودي، نصراني ۽ مسلمان جو سفر قصداً هو يا اتفاق سان ٿي پيو، مطلب ته هڪ مومن ٻن گمراهن سان روانو ٿيو. اهي ٻئي نفس ۽ شيطان جهڙا هئا ۽ مومن بمزله عقل جي هو. اهو جوڙائين هو جيئن هڪ پڇري ۾ بي جوڙ پکي گڏ ٿي ويندا آهن يا قيدخاني ۾ مختلف قسمن جا ماڻهو گڏ ٿي ويندا آهن. اتفاق سان ائين به ٿي ويندو آهي. اهو ئي مثال هن دنيا ۾ انسانن جو آهي. رستي ڪلڻ تي رکيل مسافر پنهنجو پنهنجو رستو اختيار ڪن ٿا. پڇرو ڪلڻ سان پکي پنهنجي هم جنس ڏانهن اڏامي ويندو آهي. پڇري ۾ واپسي واري جاءِ جي شوق ۾ پکي پر ڦٽڪائيندا آهن. اهي پکي وطن جي شوق ۾ پر پڪيڙين ٿا پر اڏامن جو رستو نه آهي. رستي ملڻ سان تمنا پوري ٿيندي آهي. انسان جي بدن جي جزن جو به اهو ئي حال آهي. انسان چئن عنصرن مان ٺهيو آهي. انسان جا اجزاء پنهنجي مرڪزن ڏانهن منتقل ٿيڻ جا منتظر آهن. جمود ان وقت تائين آهي جيستائين حق جي اڳيان حاضري ڪونه ٿي آهي. جڏهن جلال خداوندي جو پرتو پوندو تڏهن قيامت جو منظر سامهون اچي ويندو.

اهي ٽيئي مسافر هڪڙي جاءِ تي رهيا. ڪنهن ڳوٺ جي مهمان نواز انهن جي لاءِ حلوو آندو. قرآن پاڪ ۾ آهي ته اِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ (البقره: 186) ”جڏهن توکان منهنجي باري ۾ پڇن (ته ڪين ٻڌاءِ) آئون ويجهو آهيان.“ اهو ميزبان مسلمان هو، ان کي مهمان نوازي ۾ ثواب جي اميد هئي. ذهانت ۽ ادب شهرين ۾ آهي، مهمان نوازي ۽ کاڌو ڳوٺائين ۾ آهي. ڳوٺ ۾ هر روز هڪ نئون مهمان آهي جنهن جو خدا کان سواءِ ڪو فرياد رس نه آهي. يهودي ۽

عيسائي کاڌو وڌيڪ کاڌو هو، جنهن جي ڪري انهن کي دست ۽ آلتون ٿي پيون. مومن روزي سان هو انهيءَ ڪري ان کي گهڻي بک هئي، سانجهي نماز مهل اهو حلوو آيو. انهن ٻن چئن چيو ته اسان جو پيٽ ڀريل آهي. اڄ رات رکي ٿا ڇڏيون سڀاڻي کائينداسون. مومن چيو ته حلوو اڄ کائجي. انهن پنهنجن چيو ته تنهنجو مقصد اڪيلي کائڻ جو آهي ڇاڪاڻ ته اسين هن وقت نٿا کائي سگهون. مومن چيو ته آئون اڪيلو سڀ کائڻ نٿو چاهيان پر چاهيان ٿو ته تقسيم ڪيو وڃي، جيئن حديث ۾ آهي ته الْقِسَامُ فِي الثَّارِ ”ورھائڻ وارو جھنمي آهي.“ جيڪڏهن اها حديث آهي ته ان جو مطلب اهو نه آهي جيڪو انهن مراد ورتو پر صحيح مطلب اهو آهي جيڪو مومن ورتو يعني تقسيم ۾ نفساني غرض نه هجي. انسان الله تعاليٰ جي ملڪيت آهي، هاڻي جيڪڏهن اهو پنهنجو پاڻ کي ۽ پنهنجي افعالن کي تقسيم ڪري، ڪجهه خدا جي لاءِ ۽ ڪجهه ڪنهن ٻئي جي لاءِ ته گویا اهو مشرڪ آهي. مومن جي راءِ انهن کي نه وئي.

پنهنجن جو مقصد هي هو ته مومن رات جو به بکيو رهي ڏينهن جو ته روزي سان هو. مومن هڪ هو ۽ اهي ٻه هئا، مجبوراً مومن انهن جو چيو مڃيو. پوءِ اهي رات جو سمهي رهيا ۽ صبح جو اُٿي مُنهن ڌوئائون ۽ سڀئي پنهنجي وظيفي ۾ لڳي ويا. مقصد سڀني جو الله جو فضل طلب ڪرڻ هو. هر شخص خدا جو طالب آهي چاهي هن، طلب جو غلط طريقو اختيار ڪيو هجي. مطلب ته ڪائنات جي هر شيءِ خدا جي عبادت ۽ تسبيح پنهنجي حال مطابق ڪري ٿي. سڀني جو مقصد خدا آهي. هڪڙي چيو ته هر شخص رات جو خواب بيان ڪري، جنهن جو خواب ڀلو هوندو اهو سڀني جي حصي مان حلو حاصل ڪري سگهندو. جنهن جو خواب ڀلو هوندو اهو گهٽ واري جو حصو کڻندو، جنهن جو خواب بهتر هوندو يقيناً ان جو عقل به بهتر هوندو، اهڙي عقل مند جو کاڌو سڀني جو کاڌو هوندو. جنهن جو عقل بالاتر هوندو يقيناً ان جو روح پر انوار هوندو ۽ اهڙي بزرگ جي خدمت ۽ پنهنجي حصي جو حلوو ان کي ڪارائتو برڪت جو سبب ٿيندو. مومن، جن جو عقل عامل آهي انهن کي ابدی حياتي حاصل آهي. سڀني کان پهريان يهوديءَ پنهنجو خواب بيان ڪيو. هن چيو ته خواب ۾ وڃان پيو، رستي ۾ حضرت موسيٰ (عليه السلام) ملي ويو (بزرگ رومي چوي ٿو ته ٻليءَ کي خواب ۾ ڇيڇڙا نظر ايندا آهن) آئون حضرت موسيٰ (عليه السلام) سان گڏ ڪوه طور تي پهتس ته ايتري قدر نور ڏنم جو آئون، حضرت موسيٰ (عليه السلام) ۽ ڪوه طور ان نور ۾ ڊڪجي وياسون. ان کانپوءِ ان نور مان هڪ ٻيو نور پيدا ٿيو. اهو ٻيو نور ايتري قدر روشن هو جو اسين ٿيئي بلڪل ان ۾ گم ٿي وياسون. ان نور جي تجليءَ سان طور جبل ٿي ٽڪرا ٿي ويو، ان تجلي ۾ ايتري قدر هيبت هئي جو طور جبل جو هڪڙو ٽڪرو سمنڊ ۾ وڃي ڪريو، جنهن سان ان جو زهر جهڙو پاڻي مٽو ٿي ويو، ٻيو ٽڪرو زمين ۾ هليو ويو ته ان مان هڪ چشمون پيدا ٿيو جيڪو بيمارن لاءِ صحت جو سبب هو، ڇاڪاڻ ته طور جبل تي حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي وحي آئي هئي جنهن جي برڪت سان اهو پاڻي بيمارن لاءِ شفا ٿيو. ٽيون ٽڪرو اڏامي بيت الله وٽ پهچي عرفات جو جبل بنجي ويو. آئون جڏهن ننڊ مان سجاڳ ٿيس ته طور جبل پنهنجي جاءِ تي بيٺو هو. ان کانپوءِ طور جبل ۾ ٻي تبديلي شروع ٿي. اهو جبل حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي پيرن ۾ برف وانگر ڳرڻ لڳو. ان وقت منهنجا حواس درست ٿي ويا. تڏهن حضرت موسيٰ (عليه السلام) ۽ طور جبل کي اصلي حالت ۾ ڏنم پر هاڻي هيءَ عجيب ڳالهه ڏني اٿم جو ان جبل جو دامن عجيب مخلوق سان ڀريل آهي. هر شخص جي هٿ ۾ حضرت موسيٰ جهڙي لٽ ۽ ان جي بدن تي حضرت موسيٰ (عليه السلام) جهڙو خرقو آهي ۽ اهي سڀ ٿلندا طور جبل ڏانهن وڃن پيا. حضرت ابراهيم (عليه السلام) دعا گهري هئي ته رَبِّ ارِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى (البقره: 260) ”اي خدا، مون کي ڏيکار ته تون مُردن کي ڪهڙي طرح زندهه ڪندو آهين!“

سڀئي ماڻهو دعا لاءِ هٿ پکيڙيو بيٺا آهن. پوءِ اها بيهوشي جلد ختم ٿي. مون کي هر هڪ جي صورت ٻئي جهڙي ڏسڻ ۾ آئي. هاڻي مون هي سمجهيو ته انبيائن جو مجمع آهي ۽ ان مان آئون سمجهي ويس ته نبي سڀئي پنهنجي دعوت ۾ متحد آهن، پوءِ مون کي ملائڪن جي هڪ اهڙي جماعت نظر آئي جيئن اهي برف جا ٺهيل هجن. ملائڪن

جي هڪ ٻي جماعت به هئي جن جي صورت باهه جهڙي هئي. ان خواب تي تعجب نه ڪريو، ٿي سگهي ٿو ته ان يهودي جو انجام ۽ خاتمو بهتر حالت ۾ ٿيو هجي ۽ ان مرڻ وقت شرڪ وغيره کان توبه ڪئي هجي. ڪنهن ڪافر جي باري ۾ به حتمي طور تي ڪجهه نٿو چئي سگهجي. ٿي سگهي ٿو ته ان کي آخري وقت ۾ توبه ميسر ٿي هجي. ان يهودي کانپوءِ عيسائي پنهنجو خواب بيان ڪيو ته مون کي حضرت عيسيٰ خواب ۾ نظر آيو. آئون ان سان گڏ چوٿين آسمان تي پهتس. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جو چوٿين آسمان تي هجڻ عوام جو خيال آهي. حديث مان ان جو ٻئي آسمان تي هجڻ ثابت ٿئي ٿو. سج جو چوٿين آسمان ۾ هجڻ به خالي هڪ اندازو آهي بظاهر آسماني شيون زمين جي شين کان گهڻيون آهن. آسمان جي عجائن کي زمين سان ڪا نسبت نه آهي.

اٺ، ڊگي ۽ دُني جو قصو

اشتر و گاؤ و تھے درپیشِ راه
یافتند اندر روش بند گیاه

ترجمو: ”اٺ، ڊگي ۽ دُني واٽ ويندي گاهه جي هڪ پري ڏني.“

دُني چيو ته جيڪڏهن اها گاهه پري اسين سڀئي ڪائينداسون ته ڪنهن جو پيٽ نه پرڻو انهيءَ ڪري اسان مان جنهن جي وڏي عمر آهي اهو گاهه اهو ڪائيندو. ڇاڪاڻ ته حديث شريف ۾ حڪم آهي ته وڏي جي عزت ڪريو پر هن وقت ۾ فقط ٻن جاين تي وڏن کي اهميت ڏني ويندي آهي. هڪ جڏهن کاڌو گهڻو گرم هجي ۽ ان جي کائڻ سان وات سڙندو هجي. ٻيو ان جاءِ تي جتي پُل ٽٽل هجي ۽ اتان لنگهڻ خطرناڪ هجي. جيڪڏهن ڪو ڪنهن وڏڙي جي خدمت ڪري ٿو ته ان مان خدمت واري جو ڪو مقصد هوندو آهي. انهن جي پلائي اها آهي ته چڱائي ڪهڙي هوندي؟ سندن برائي کي انهن جي پلائي مان سمجه.

خودپرستي ۽ پلائي جي آڙ ۾ بُرائي واري حالت جي بيان ۾ حڪايت

سوی جامع می شد آل یک شریار
خلق را می زد نقیب و چوبدار

ترجمو: ”هڪڙو بادشاهه جامع مسجد ڏانهن وڃي رهيو هو. ماڻهن کي نقیب ۽ چوبدار ماري رهيا هئا.“

لئون هٿڻ وارو ڪنهن جو مٿو ڦاڙي رهيو هو ته ڪنهن جا ڪپڙا ڦاڙي رهيو هو. ان وچ ۾ بي ڏوهي هڪڙي شخص ڏه لئون کاڌيون. اهو شخص رت ڳاڙيندو بادشاهه ڏانهن روانو ٿيو ۽ بادشاهه کي چيائين ته هي ڪلم ڪلا ظلم ڏس، بدن مان رت پيو ٿي. دل کي جيڪو صدمو رسيو آهي، ان جو تون ڇا ٿو پڇين؟ تنهنجي نيڪيءَ ۾ ايتري قدر شر آهي ته تنهنجو نقصان ۽ بُرائي ڪهڙي هوندي؟ شيخ ڪنهن ڪميٽي کان هڪ سلام به ڪونه ٻڌندو آهي تان ته نتيجي ۾ اهو ان کي وڌيڪ نه چنڊڙي. ولي کي ڪو بد نفس ملي ان کان بهتر آهي ته ڪو ان کي بگهڙ پڪڙي، ڇاڪاڻ ته بگهڙ جيتوڻيڪ ڏاڍو ظالم آهي پر ان ۾ اها تدبير مڪر ۽ چالاڪي نه آهي. ورنه اهو ان حالت ۾ ڪيئن قاسي ها؟ پورو مڪر ماڻهوءَ ۾ ئي هوندو آهي. مڪران ڪري ٿو ته ان وٽ پئسا آهن. هو آواز ٻڌي ٿو ۽ چوي ٿو ته آئون نٿو ڏسان.

اٺ، ڊگي ۽ دُني جي ڳالهه ڏانهن واپسي، هر هڪ جو پنهنجي عمر جي تاريخ ظاهر ڪرڻ

گفت راج باگاؤ و اشتر کائے رفاق
چوں چینی افتاد مارا اتفاق

ترجمو: ”دُني اٺ ۽ ڊگي کي چيو ته اي ساڻيو! جڏهن اسان سان اهڙو اتفاق ٿيو آهي.“

... ته هر ڪو پنهنجي عمر جي تاريخ بيان ڪري ته اسان مان ڪير وڏو آهي. دنبي چيو ته ائون ان دنبي سان گڏ گاه چنو آهيان جيڪو حضرت اسماعيل بدران قربان ٿيو هو يعني ائون حضرت ابراهيم عليه السلام جي زماني جو آهيان. ڊگي چيو ته ائون ان جوڙ جو ڊگي آهيان جنهن حضرت آدم عليه السلام جي پني ڪيڙي هئي، انهيءَ ڪري منهنجي عمر دنبي کان وڌيڪ آهي. اٺ جڏهن دنبي ۽ ڊگي جون اهي عجيب ڳالهيون ٻڌيون تڏهن هيٺ ڪنڌ ڪري گاهه ۾ وات وجهي ڪنڌ مٿي ڪنيائين. اٺ چيو ته مون کي پنهنجي پيدائش جي تاريخ ٻڌائڻ جي ضرورت نه آهي. منهنجو جسم ۽ منهنجي ڊگهي ڳچي ٻڌائي رهي آهي. منهنجي ڪنڌ ۽ جسم مان هر شخص اندازو لڳائي سگهي ٿو ته ائون توهان بنهين کان ننڍو نه آهيان. هر عقلمند ڄاڻي ٿو ته منهنجو وجود توهان کان وڌيل آهي. هر شخص ڄاڻي ٿو ته آسمان ٻُلندي جي ڪري زمين کان وڌيل آهي ۽ آسمان ۾ زمين کان وڌيڪ عجائب آهن. انهي ڪري منهنجو خواب يقيناً يهوديءَ جي خواب کان وڌيل آهي.

عيسائي ۽ يهوديءَ کي مسلمان جو جواب ڏيڻ

پس مسلمان گفت کائے ياران من

پيشم آمد مصطفیٰ سلطان من

ترجمو: ”پوءِ مسلمان چيو ته منهنجا دوستو! منهنجو بادشاهه مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم منهنجي اڳيان آيو.“

جيڪو سردارن جو سردار ۽ رسولن جو شاهه آهي، بنهين جهانن جي لاءِ باعثِ فخر ۽ رستن جي لاءِ هدايت ڪرڻ وارو آهي. پوءِ مون کي فرمايائين ته اهو هڪڙو وڃي طور جبل تي پهتو ۽ ان ڪليم عليه السلام الله سان عشق جي راند ڪئي ۽ ٻيو چوٿين آسمان تي ويو. حضور صلي الله عليه وسلم جن مون کي چيو ته تنهنجي ساٿين کي گهڻو عروج حاصل ٿيو ۽ تون نقصان ۾ رهين. ان نقصان کي حل ڪرڻ پورو ڪر. هڪڙو طور جبل تي ويو ۽ ٻيو آسمان تي پهتو. بنهين ملائڪن سان ملاقات ڪئي. پالي پولي مومن چيو ته مون حضور صلي الله عليه وسلم جي حڪم سان حل ڪرڻ ۽ ماني کائي ڇڏي، تڏهن يهودي ۽ عيسائي مسلمان کي چوڻ لڳا ته اي لالچي! تعجب آهي جو تو چوهارن جو حل ڪرڻ ڇڏيو! مسلمان جواب ڏنو ته جڏهن مون کي نبي صلي الله عليه وسلم حڪم فرمايو ته پوءِ ائون ڪير ٿيندو آهيان جيڪو ان جي حڪم کان رڪجان؟ تون يهودي آهين تون خود ٻڌاء ته جيڪڏهن حضرت موسيٰ عليه السلام تو کي حڪم ڏي، چاهي تو کي اهو گوارا هجي يا نه هجي، تون سرڪشي ڪري سگهين ٿو؟ اهڙي طرح عيسائي کي به چيائين ته ڇا تون حضرت عيسيٰ جي حڪم جي نافرماني ڪري سگهين ٿو؟ ته پوءِ ائون مسلمان ٿي ڪري حضور صلي الله عليه وسلم جي حڪم کي ڪيئن نه مڃان؟ تڏهن بنهين چيو ته تنهنجو خواب سچو آهي ۽ اسان جي سوين خوابن کان بهتر آهي. اي صاحبِ نظر! تو ٿي مراد ماڻي تو کي حل ڪرڻ ملي ويو، تو کي حضور صلي الله عليه وسلم حڪم ڏنو ته ڪاءِ پيءُ. اسين شرمندو آهيون. تنهنجو روح ڍاول آهي، تو ان خواب کي ظاهر ۾ ڏٺو يعني حل ڪرڻ ڇڏيو. ڇاڪاڻ ته تون ان خواب جي ڪري اسان کان زور آهين. نبي جيڪي ڪجهه خواب ۾ ڏسندا آهن اهو بعينه اڳيان ايندو آهي.

هاڻي وري بزرگ رومي رحمه الله نصيحت فرمائي ٿو ته انسان کي وڏائي ۽ بهادري ۽ هنر جو دعويٰ دار نه هئڻ گهرجي. انسان جي ڪم اچڻ واري شيءِ خدمت يعني عبادت ۽ اطاعت ۽ سٺا اخلاق آهن. خدا به ان عبادت جي لاءِ پيدا فرمايو آهي ۽ هن آيت ۾ اهو ئي فرمايو ويو آهي ته وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (الذاريات: 56) سامري هنرمندي ڏيکاري ۽ گابو بنايو انهي ڪري اهو مردود بنيو، قارون ڪيميا حاصل ڪئي، ڪيميا گري ۽ خزاني قارون کي زمين ۾ ڳڙهايو. ابوجهل چالاڪي ۽ هنر جي ڪري جهنم ۾ ويو. هنر معارفِ يقيني ۽ علومِ دينيه آهن نه ڪه علومِ عقليه حقيقت ۾ عارفِ عقلي دليلن کي انهن دليلن کان به گندو سمجهي ٿو جيڪي طبيب جا قاروره جي باري ۾

هوندا آهن. قاروره (پيشاب) کي ڏسي ڪري طبيب مرض تي استدلال ڪندا آهن. جيڪڏهن تو وٽ عقلي علوم کي سواءِ ڪجهه نه آهي ته وڃي ڏوڙ پاءِ! عقلي دليل انڌي جي لٽ آهن جيڪي ان جي انڌي هجڻ جا دليل آهن. عقلي دليل ۽ انهن جا مدعي ٻئي عارفن وٽ دليل ۽ حقير آهن. عقلي دليلن جو شان ۽ شوڪت ته گهڻو آهي پر مدعي بلڪل حقير آهي. ان جو مثال هي آهي ته ڪو اندو پنهنجي انڌي هجڻ جي ثبوت لاءِ ڳوڙ شور ڪري.

بادشاه جو تن ڏينهن اندر سمرقند مان حال وٺڻ لاءِ ماڻهو موڪلڻ مسخري جو چوڻ ته اهو مون کان نه پڇي

سيد ترمذ که آنجا شاه بود

مسخره او دلڪ و لخواه بود

ترجمو: ”ترمذ جي بادشاه جو ”دلڪ“ نالي هڪ دلچسپ مسخرو هو.“

بادشاه پڙهو ڏياريو ته ڪو سمرقند وڃي اتان جا احوال معلوم ڪري اچي. ان اعلان بعد هڪ مسخرو هڪڙي ڳوٺ مان ڊوڙندو آيو ۽ فقط اهو چوڻ آيو ته آئون ان جي قابل نه آهيان جو اها مهم سر ڪري سگهان. بادشاه چيو ته جيڪو پنجن ڏينهن ۾ اتي جي خبر آڻيندو ان کي خزانو ڏيندس ۽ اهو ملڪ ۾ سردار ۽ عزت وارو بنجي ويندو. ان مسخري ڊوڙ ڊڪ دوران بادشاه تائين پهچڻ ۾ ٻه گهوڙا ماري وڌا. رستو به صاف ڪونه هو نيٺ هو بادشاه جي ڪچهري ۾ پهچي ويو. دلڪ جي گهٻرائيندي اچڻ ۽ ان طريقي سان بادشاه وٽ پهچڻ سان ڪچهري جي ماڻهن ۾ ڇ مي گوڻيون شروع ٿي ويون ۽ بادشاه به ڪجهه گهٻرائجي ويو. هر شخص کي هي خيال ٿيو ته دلڪ ڪا خوفناڪ خبر کڻي آيو آهي، ڪا خطرناڪ خبر آهي تڏهن ته دلڪ ايترو تيزيءَ سان سفر ڪيو آهي جو ٻه گهوڙا رستي ۾ مري ويا. اهڙن افواهن سان ڪچهري ڀرجي ويئي. دلڪ جي عجلت ۽ تڪڙ تڪڙ جي ڪري پورو شهر تشویش ۾ مبتلا ٿي ويو. سڀني اهو سمجهيو ته ڪنهن وڏي مصيبت جي خبر آندي اٿس. هر ماڻهو چئي رهيو هو ته خبر نه آهي ڪهڙي باهه ٻري آهي، ڪهڙو عظيم حادثو پيش آيو آهي. دلڪ ان حالت ۾ درٻار ۾ حاضريءَ جي اجازت گهري ۽ بادشاه فوراً ان کي ملاقات جي اجازت ڏني. دلڪ درٻار ۾ آيو تڏهن بادشاه پڇيو ته ڇا حال آهي؟ بادشاه يا ڪو وزير جڏهن به دلڪ کان ڪجهه پڇڻ چاهي ته هو پنهنجي وات تي هٿ رکي، چپ رهڻ جو اشارو ڪري پيو. هن جي ان حرڪت سان اڃان زياده پريشاني وڌي ويئي. دلڪ بادشاه کي اشاري سان چيو ته مون کي ساهه کڻڻ ڏيو تان ته آئون پنهنجا حواس درست ڪريان، هن وقت منهنجي عجيب حالت آهي، پوءِ ڪجهه ٻڌائيندس. بادشاه ٿوري دير انتظار ڪيو ۽ انتظار ۾ کيس سخت ناگواري لڳي.

دلڪ بهترين خوش طبع ۽ همر نشين هو. هن کي ڪنهن ڪڏهن به پريشان ڪونه ڏٺو. دلڪ هميشه داستان گوئي ۽ مذاق سان بادشاه کي خوش رکندو هو. هو بادشاه کي ايتري قدر ڪلائيندو هو جو بادشاه کي ڪل جي زيادتي جي ڪري پيٽ ۾ سور پئجي ويندو هو. جڏهن ته هن جي اڄوڪي حالت تمام بد حال آهي ۽ بادشاه کي به خاموش رهڻ جا اشارا ڪري رهيو آهي. ان سان بادشاه کي طرح طرح جا خيال اچي رهيا هئا ۽ بادشاه سوچڻ لڳو ته خبر نه آهي ڪهڙي مصيبت پوڻ واري آهي. بادشاه کي خوارزم سمرقند جي بادشاه کان گهڻو ڊپ هو انهيءَ ڪري هن دلڪ جي حالت مان هي سمجهيو ته دلڪ کي ان جي حملي جي خبر آئي آهي. ڇاڪاڻ ته خوارزم شاه ڏاڍو خونريز هو. خوارزم شاه جو تخت گاهه سمرقند هو ۽ ان جو وزير ڏاڍو چالاڪ ۽ ذهين هو. اهو گهڻن بادشاهن کي تدبير ۽ حملي سان قتل ڪري چڪو هو. ترمذ جي بادشاه کي به ان جو ڊپ هو ۽ دلڪ جي ان حالت مان بادشاه جو ڊپ ۽ خوف وڌي ويو بادشاه دلڪ کي چيو ته جلد ڳالهه ٻڌاء. ان تي دلڪ چيو ته مون ڳوٺ ۾ توهان جو پڙهو ٻڌو ته توهان ڪنهن شخص کي سمرقند موڪلي احوال معلوم ڪرڻ چاهيو ٿا ۽ توهان هي اعلان ڪرايو آهي ته خبر آڻڻ

واري کي توهان گهڻو انعام ڏيندا، آئون ڊوڙي هن لاءِ آيو آهيان ته توهان کي ٻڌايان ته آئون اها مهم سر نٿو ڪري سگهان، اهڙي چستي ۽ چالاڪي جو فوراً سمرقند وڃي احوال معلوم ڪري سگهان مون کان ممڪن نه آهي، توهان مون مان اميد وابسته نه رکو جڏهن جبل کوٽڻ تي کوٽو نڪتو، تڏهن بادشاهه چيو ته تنهنجي اهڙي جلدبازي ۽ تي لعنت هجي. سڄي شهر کي پريشان ڪري ڇڏيو.

مولانا رومي فرمائي ٿو ته انهن ڪوڙن بزرگن جي اها ئي حالت آهي جيڪا دلڪ جي هئي جو هڪ معمولي ڳالهه جي لاءِ ايتري قدر طمطراق ڏيکارين ٿا. اهي ناقص شيخ به ڏهل وڃائن ٿا ۽ چون ٿا ته اسين فقر ۽ فنا جا امام آهيون ۽ وڏائي ڏيکاري پاڻ کي بايزيد عليه السلام ثابت ڪن ٿا. اهي شيخ بلڪل بي پير آهن. خود بخود سالڪ بنيا ۽ پوءِ خود بخود واصل بحق ٿي ويا ۽ دعوائون شروع ڪري ڇڏيائون. سندن مثال بلڪل اهڙو آهي جيئن ڪو پنهنجي گهر ۾ شاديءَ جو ڪاڇ رچائي رهيو هجي پر چوڪريءَ وارن کي ڪا خبر نه هجي. ان مڙس جي گهر ۾ ڌام ڌوم ٻڙپا آهي ۽ شاديءَ جون سڀ ضرورتون مهيا ڪيون وڃن پيون ۽ چوي پيو ته اسان شاديءَ جي پوري تياري ڪئي آهي. گهر کي به رنگ ڏياري نئون ڪيو اٿس ۽ ان هوس ۾ مست آهي، حالانڪ چوڪريءَ وارن جي طرفان ڪابه موٽ ڪانهي. هتان کان پيغامن جي پري آهي هتان کان ڪو به جواب ڪونهي. جيڪڏهن ڪو ان کان پڇي ٿو ته چوڪريءَ وارن طرفان به ڪو پيغام آيو آهي ته چوي ٿو ته نه اتان ته ڪو جواب ڪونه آيو آهي پر انهن کي سڀ ڪجهه معلوم آهي. اهو ئي حال مڪار شيخن جو آهي جو انهن جي طرفان مقبول بارگاهه هجڻ جون دعوائون آهن پر الله تعاليٰ جي طرفان مقبوليت جا ڪجهه به آثار نه آهن. بزرگ رومي عليه السلام فرمائي ٿو عليه السلام ته جيڪڏهن تعلق مع الله جي دعويٰ ۾ ٿوري به صداقت آهي ته پوءِ اتان کان جواب ۾ محرومي ڇو آهي؟ خدا سان تعلق جا گهڻا باطني آثار آهن جن کي بيان ڪرڻ مناسب نه آهي.

ان مسخري جي قصي جي تڪميل ڪر، ان يهوديءَ خواهه خواهه پاڻ تي مصيبت نازل ڪئي. بادشاهه ان کي جيل موڪلڻ جو حڪم ڏيئي ڇڏيو. وزير چيو ته مسخري کي هتي ڪو ڪم هو جنهن جي ڪري هي پڇندو آيو، هاڻي ان جي راءِ بدلجي ويئي تڏهن هن اهو بهروبي وارو ڪردار ادا ڪيو آهي. ان جو اصل مقصد اها خبر ڏيڻ نه آهي، هي چالاڪي ڪري رهيو آهي ۽ اصل مقصد کي لڪائي رهيو آهي، هن ميان ڏيکاري ۽ تلوار لڪائڻ جي ڪوشش ڪئي، غلاف ڏيکاري ۽ چري لڪائي رهيو آهي يعني اچڻ جو اصل مقصد ظاهر نه ڪري رهيو آهي. بادام ۽ اخروٽ مان اصل حقيقت تڏهن ظاهر ٿيندي آهي جڏهن ان کي پڇجي. جڏهن بادام پڇبو تڏهن اصل حقيقت ظاهر ٿيندي. ان جي ڳالهه تي ڌيان نه ڏيو ان جي ظاهري نشانين تي نظر رکيو. الله تعاليٰ به نيڪي ۽ بدِي جي ظاهري نشان ڏانهن اشارو فرمائي ٿو. ظاهري نشانين ان جي قول جي برخلاف آهن ۽ هي بشر مان شر بنيو آهي. دلڪ جڏهن وزير جي گفتگو پنهنجي خلاف ٻڌي تڏهن چيائين ته اي وزير! منهنجي پويان نه پئو. توکي اجائي اها بدگمانِي آهي جيڪا گناهه آهي. ظلم خود ٻرو آهي ۽ ظلم تي ظلم ڪرڻ ته تمام گهڻو خراب آهي. بادشاهه مخالفن تي به ظلم نٿو ڪري ته دوستن تي ظلم ڪيئن ڪندو. بادشاهه وزير جي گفتگو مان مسخري جي مڪر کي سمجهي ويو. بادشاهه حڪم ڏنو ته مسخري کي جيل ۾ موڪليو وڃي. ڏهل جڏهن وڃندو آهي تڏهن ٻين کي خبر پوندي آهي. ڏهل ۾ ٻئي ڳالههون آهن: هڪ هي ته ان ۾ هوا ڀريل آهي ٻي ڳالهه هي ته ان ۾ ڪو ٻيو جسم نه آهي. انهيءَ ڪري اهو ڀريل به آهي ۽ خالي به. جڏهن دلڪ ڦاٽندو تڏهن سڄي ڳالهه چوندو، جنهن سان دل مطمئن ٿي ويندي ۽ سچ ڳالهه سان دل مطمئن ٿيندي آهي. ڪوڙي ڳالهه دل کي مطمئن ڪون ڪندي آهي. ڪوڙ دل ۾ اهڙي طرح کٽڪندو آهي جهڙي طرح ڪڪ وات ۾ لڳندو آهي. ڪڪ جڏهن وات ۾ رهندو آهي ته زبان کي هيڏانهن هوڏانهن گهمائيندو رهندو آهي. جيڪڏهن ڪڪ اک ۾ پئجي وڃي ته پاڻي اچي ويندو آهي ۽ اک پوري پٽي ۽ ڪرندي رهندي آهي. اسين ان ڪڪ (دلڪ) کي لتون هڻنداسون تان ته منهن ۽ اکين کان اهو پري رهي. دلڪ چيو ته اي بادشاهه، سزا جي حڪم ۾ جلدي نه ڪريو، اها

ڳالهه توهان جي حلم ۽ مغفرت جي منافي آهي. توهان جي جلدي جو سبب به نه آهي. آئون توهان جي قبضي ۾ آهيان. جيڪو شخص خدا جي لاءِ سزا ڏئي ٿو ان ۾ جلدبازي مناسب ڪونه هوندي آهي. جيڪا سزا خدا جي لاءِ نه آهي پر پنهنجي ذات جي ڪري ڏني وڃي ان ۾ جلدي بازي هوندي آهي تان ته رضامندي مانع نه ٿئي. ان شخص کي هي ڊپ هوندو آهي ته جيڪڏهن رضامندي ايندي ته سزا ۽ انجو مزو هليو ويندو. جنهن کي ڪوڙي بُڪ هوندي آهي اهو جلد کائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ته متان بُڪ ختم ٿي وڃي حالانڪ اها ڪوڙي بُڪ خود هڪ بيماري آهي. جيڪڏهن سڄي بُڪ آهي ته کائڻ ۾ دير بهتر آهي تان ته بُڪ ۾ اڃان اضافو ٿئي ۽ کاڌو بغير ڪنهن ناخوشگوارِي جي هضم ٿي وڃي. توهان مون کي هن ڪري مارڻ چاهيو ٿا ته توهان جي ذهن ۾ هي آهي ته مون کي ڪا خوفناڪ ڳالهه معلوم ٿي آهي ۽ اها آئون ڪونه ٻڌائي رهيو آهيان، جيڪڏهن ٻڌائيندس ته توهان تدبير ڪندا ۽ مصيبت کي منهن ڏيڻ جو انتظام ڪري وٺندا پر توهان کي معلوم هجڻ گهرجي ته مصيبت اچڻ جو ڪو هڪ رستو نه آهي. جيڪڏهن توهان هڪ رستو بند ڪندؤ ۽ اها مصيبت مقدر آهي ته ٻئي رستي تان اچي ويندي. مصيبت ٿارڻ جي ترڪيب اها نه آهي ته مون کي ماري ان جي ٿارڻ جي تدبير ڪئي وڃي پر اصل ترڪيب هي آهي ته ماڻهن سان احسان، عفو ۽ ڪرم جو معاملو ڪيو وڃي. حضور ﷺ فرمايو آهي ته صدقو مصيبت کي دفع ڪري ٿو ۽ اصل مرض جو علاج صدقو آهي. صدقي جي اها ڪا صورت نه آهي ته توهان مون درويش کي مارايو ۽ پنهنجي بردباري جي اک کي بند ڪريو. بادشاهه چيو ته ڀلائي سُني شيءِ آهي پر ان وقت جڏهن ان جو موقعو هجي بي موقع ڀلائي تباهي آهي. شطرنج جي مهرن ۾ رخ جي بجاءِ بادشاهه کي وهاريو وڃي ته بازي ويران ٿي ويندي. شريعت جزا ۽ سزا جو حڪم ڏنو آهي ۽ ٻئي شيون پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ٿيڪ آهن. بادشاهه جي لاءِ تخت ۽ گهوڙي جي لاءِ دروازو بهتر جڳهه آهي. ڪنهن شيءِ کي ان جي مقام تي رکڻ عدل آهي ڪنهن شيءِ کي بي موقع رکڻ ظلم آهي. وڻن کي پاڻي ڏيڻ عدل آهي ڪنڊن کي پاڻي ڏيڻ ظلم آهي. جيڪڏهن هر جڳهه جزا ضروري ۽ مناسب هجي ته پوءِ سزا جو پيدا ڪرڻ عبث ۽ بيڪار ٿي ويندو. ڪا شيءِ نه ته مڪمل خير آهي نه مڪمل شر آهي. خير کي جيڪڏهن بي موقع استعمال ڪيو وڃي ته شر آهي. شر کي باموقع استعمال ڪيو وڃي ته خير آهي. نفعي ۽ نقصان جو مقام جدا آهي. علم جي ضرورت ۽ نفعو هي آهي ته انسان کي ان سان صحيح جڳهه معلوم ٿي ويندي آهي. ڪنهن فقير کي چمات هڻڻ ۾ ڪنهن وقت اهو ثواب حاصل ٿيندو آهي جيڪو ان کي ماني ۽ حلوي ڪارائڻ ۾ نٿو ملي. حلو ته ان ۾ گرمي ۽ صفراءِ جو اضافو ڪندو ۽ چمات ان جي باطني خبائت کي صاف ڪندي. جيڪڏهن مسڪين ڪا اهڙي حرڪت ڪري رهيو آهي جنهن سان جي ڪنڌ ۾ ڪرڻ جو امڪان هجي ته ان کي چمات هڻي روڪي ڇڏ. تون جڏهن ڪنهن مسڪين جي بد عادت تي کيس چمات هڻين ٿو ته تون مسڪين کي ڪونه ٿو مارين پر ان جي بد عادت کي مارين ٿو. ڪمبل تي جيڪڏهن لت لڳل آهي ته لت کي مارين ٿو. ڪمبل کي ڌڪ ڪونه هڻين ٿو. بادشاهن وٽ نشاط ۽ خوشيءَ جي به محفل هوندي آهي ۽ جيل خانو جي به. محفل مخلص دوستن جي لاءِ آهي ۽ جيل خانو ناقصن جي لاءِ آهي. ڳڙ نشتر کي چاهيندو آهي جيڪڏهن تون ان تي مرهم رکين ته ان جو مطلب هي ٿيو ته تون ڳڙ ۾ پونءِ ۽ گند جمائي رهيو آهين. اها پونءِ گوشت کي ڳاري ڇڏيندي. اهڙي ۾ مرهم سان فائدو گهٽ نقصان وڌيڪ ٿيندو. ڳڙ ۾ ساڙو ٿيندو ۽ ان جو اندروني حصو تباهه ٿي ويندو. نتيجي ۾ موت ايندو.

دلڪ چيو ته منهنجو مطلب هي نه آهي ته مون کي ڇڏيو وڃي پر مقصد هي آهي ته پوري تحقيق ڪري عمل ڪيو وڃي. صبر ۽ بردباريءَ جو دروازو بند نه ڪريو، چند ڏينهن ان معاملي تي غور ڪري ڪنهن نتيجي تي پهچو، تحمل جي نتيجي ۾ معاملي جو يقين حاصل ٿي ويندو آهي. پوءِ جيڪڏهن سزا به ڏيڻي آهي ته جرم جي يقين تي ڏني وڃي. جڏهن سڌو بيهي هلڻ ممڪن هجي ته اونڌي منهن نه هلڻ گهرجي. سزا ۾ به صحيح طريقو اهو ئي آهي ته جرم

جو يقين حاصل ڪيو وڃي پوءِ ڪنهن راءِ تي پهچڻ جي لاءِ سڪون سان مشورو به ڪرڻ گهرجي. حضور ﷺ جن جي لاءِ به مشوري جو حڪم هو. صحابہ جي باري ۾ فرمايو ويو ته انهن جو معاملو مشوري سان ٿيندو آهي، ڇاڪاڻ ته مشوري جي صورت ۾ غلطيءَ جو امڪان گهٽجي وڃي. هڪ عقل ۽ ڇند عقلن جو مثال هڪ چراغ ۽ ڇند چراغن جو آهي. ٿي سگهي ٿو ته مشورو ڏيندڙن ۾ اهڙو به هجي جنهن کي آسمان مان فيض حاصل هجي. نظر وارن مان ان بينائي جي تلاش ڪر جنهن جو تفصيل هن مختصر مجموعي ۾ نٿو ڪري سگهجي. رهبانيت ۽ خلوت جي هن ڪري مخالفت آهي ته انسان هميشه جي لاءِ اهڙي صاحب علم و نظر کڻ محروم ٿي ويندو. نيڪ ماڻهن ۾ ڪو اهڙو مقبول بارگاهه به هوندو جنهن جي سند تي بادشاهه جي طرفان لفظ ”صح“ لکيل آهي. اها نشاني هن ڳالهه جو اشارو هوندي آهي ته ان فرمان ۾ جيڪو حڪم آهي اهو بلڪل صحيح ۽ درست آهي ۽ ان نشانيءَ جو مطلب هي به آهي ته الله تعاليٰ ان جي دعا کي قبول فرمايو ۽ الله وٽ ڏاڍو مقبول ۽ بخشيل آهي. اهو به گ ايتري قدر الله جو مقبول هوندو آهي جو ان سان اختلاف جي گنجائش ڪونه هوندي آهي ۽ ان جي مخالف جو هر دليل الله وٽ ڪمزور هوندو آهي. الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته جڏهن اسان ان کي مقبول بنايو ته ان سان اختلاف ڪرڻ جو ڪو جواز نه آهي. ان شخص جي ڳالهه کي نه مڃڻ ۽ ٻي ڳالهه چوڻ ائين آهي جيئن قبلو اکين جي اڳيان هجي ۽ پوءِ انسان اٽڪل سان قبلو متعين ڪري. جڏهن قبلو اڳيان سامهون اچي ويو ته هاڻي اٽڪل کان منهن موڙڻ ضروري آهي. ان عقل واري کي پنهنجو قبلو بناء ۽ سمجهه ته جيڪڏهن تون ان کان غفلت ڪئي ته تون باطل قبلي جو غلام بنجي ويندين. جڏهن تون ان قبلي جو قدر نه ڪندين ته تنهنجي ناشڪري جي ڪري اها نظر به توکان ڦري ويندي جنهن سان تون قبلي کي سڃاڻي سگهين. جيڪڏهن تون نيڪي ۽ ان جي رزق جو طالب آهين ته تون اهڙن همدردن کان ٿوري دير جي لاءِ به قطع نظر نه ڪر، ڇاڪاڻ ته سٺي ساٿيءَ کي ڇڏڻ جي نتيجي ۾ بُرو ساٿي ملندو آهي.

ڪوئي ۽ ڏيڏر جي حڪايت

هن حڪايت جو مقصد هيءُ آهي ته بُري ساٿي جو بُرو انجام هوندو آهي. ڏيڏر، ڏيڏر جو ساٿ ڇڏي ڪوئي سان سنگت رکي ته مار کاڌائين.

از قضا موٽي و چنڙي باوفا

بر لبِ جو گشته بودند آشنا

ترجمو: ”قسمت سان هڪ ڪوٽو ۽ وفادار ڏيڏر واه ڪناري (مليا ۽) پاڻ ۾ دوست ٿي ويا.“

ڪوٽو ۽ ڏيڏر مقرر وقت تي هڪڙي جاءِ تي گڏبا هئا. هڪ ٻئي سان دل جو اوڀر ڪيندا هئا. پنهنجن دل ۾ ڪشادگي پيدا ٿي. هڪڙو ٻئي کي قصو ٻڌائيندو هو ۽ ٻيو ان جو قصو ٻڌندو هو. بزرگ رومي عليه السلام فرمائي ٿو ته دل سان گفتگوءَ جو جوش اٿڻ دوستيءَ جي علامت آهي ۽ بي الفت ۾ زبان ڳالهه ڪرڻ کان رکبي آهي. جڏهن عاشق محبوب کي دل جي نگاهه سان ڏسندو آهي ته ان جو هر حجاب ختم ٿي ويندو آهي ۽ دل کولي ڳالهيون ڪندو آهي. جيئن بلبل گل کي ڏسي خوب ٻوليندي آهي. عاشق ڀڳل مڇي آهي ۽ معشوق جو ديدار آبِ حيات آهي. جتي حضرت موسيٰ عليه السلام جي خضر عليه السلام سان ملاقات ٿي اتي آبِ حيات جو چشمو هو. حضرت موسيٰ عليه السلام جي ناشتي جي ڀڳل مڇي کي اهو پاڻي لڳو ته زنده ٿي ڪري سمنڊ ۾ هلي ويئي هئي. طالب پنهنجي شيخ ڪامل جي اڳيان جڏهن وهندو آهي ته شيخ جي قلب جا اسرار ان تي منعڪس ٿيندا آهن. عارف ڪامل جي پيشاني لوح محفوظ آهي جنهن ۾ پنهنجن جهانن جا اسرار محفوظ آهن. شيخ راهِ سلوڪ جو هادي آهي جنهن کي ڏسي ڪري مقصد تائين پهچي سگهو ٿا. انهي ڪري حضور ﷺ جن صحابين رضيه الله عنه کي ستارن وانگر قرار ڏنو جنهن جي ذريعي ريگستان ۽ سمنڊ ۾ رهنمائي حاصل

ڪري سگهجي ٿي. انهيءَ ڪري طالب جو فرض آهي ته اهو نظر شيخ تي ڄمائي رکي. شيخ جي ديدار سان رهنمائي حاصل ڪر، بحث ۽ گفتگو جي لت اڏائي ان ستاري کي پوشيده نه ڪر. شيخ جي زيارت زياده نافع آهي. بحث ۽ مباحثي ۾ زبان لغزش ڪندي آهي تان ته اها ذات، جنهن جو وحيءَ سان سڌو رابطو هجي جيئن انبياءَ يا اها ذات جنهن جو وحي سان ان سڌو تعلق هجي جيئن اوليائي، پاڻ ڳالهائي ان سان شڪ شبها ختم ٿي ويندا آهن ۽ غبار (لت) ان ستاري کي نٿي لڪائي سگهي. حضرت آدم (عليه السلام) وحي جو مظهر بنيو ته ان کي خود بخود سڀني شين جا نالا ياد ٿي ويا. جيتري قدر به شيون هيون ان جي زبان دل جي صحيفي مان سيراب ٿي ڪري ٻڌائي ڏينديون هيون. حضرت آدم (عليه السلام) لوح دل تان پڙهي هر شيءِ جو نالو ان جي خاصيت ۽ ماهيت ٻڌائيندو هو ۽ هو هر شيءِ جو اهو نالو ٻڌائيندو هو جيڪو ان شيءِ جي مناسب هوندو آهي. ائين نه ته بزدل جو نالو شينهن رکي ڇڏي.

حضرت نوح (عليه السلام) ساڍن نو سو سالن تائين هر روز نئون وعظ فرمائيندو هو. ان جو موتي دليٰن جي ياقوت سان تازو ٿيندو هو. حضرت نوح (عليه السلام) جي دل ٻين دليٰن جي مقابلي ۾ بمنزل ياقوت جي هئي. حضرت نوح (عليه السلام) امام قشيري جو رسالو قوت القلوب ڪونه پڙهيو هو ۽ نه ئي وري ابوطالب مڪي جو شروح پڙهيو هو. پر مڪاشفي جي چشمي ۽ روح سان وعظ ڪندو هو. اهو وعظ خدائي شراب مان حاصل ٿيو هو جنهن جي پيئڻ سان گونگو به فصيح ۽ بليغ بنجي وڃي ٿو. حضرت مسيح (عليه السلام) ننڍي عمر ۾ فرمايو هو ته اِنِّي عَبْدُ اللَّهِ اَتَى الْكِتَابَ (مريم: 30) ”آئون خدا جو ٻانهو آهيان ان مون کي ڪتاب عطا فرمايو آهي.“ حضرت داؤد (عليه السلام) جڏهن اهو شراب پيتو تڏهن هو پر لطف ۽ شيرين ڪلام فرمائڻ لڳو. پڪي به ان سان مست ٿي ڪري حضرت داؤد (عليه السلام) جي نغمي ۾ شريڪ ٿي ويندا هئا. پڪي ته جاندار آهن پر لوهه به ان کان متاثر ٿيندو هو ۽ ميڻ بنجي ويندو هو. جڏهن حضرت سليمان (عليه السلام) اهو شراب پيتو تڏهن اهو ئي ٿيو جنهن جي اثر سان عاد جي قوم تباهه ٿي ۽ ان جي خدمتگار بنجي وئي. اها ئي هوا ان جي تخت کي مٿي تي کڻي هر صبح ۽ شام هڪ مهيني جي منزل طئي ڪندي هئي. اها ئي هوا حضرت سليمان (عليه السلام) کي پري جو خبرون آڻي ڏيندي هئي.

ڪوئي ڏيڏر جو هڪٻئي سان ملاقات لاءِ رستو تجويز ڪرڻ

ڪوئي جو ڏيڏر سان مشورو ڪرڻ ته آئون ضرورت پوڻ تي تو وٽ پاڻي مان نٿو اچي سگهان، اسان جي وچ ۾ ڪو اهڙو وسيلو هجڻ گهرجي ته جڏهن آئون ڪناري تي اچان ته توکي خبر ڏيئي سگهان ۽ جڏهن تون ٻر جي دروازي تي اچين ته مون کي خبر ڏيئي سگهين.

اين سخن پايان ندارو گفت موش

چنر راروزي ڪه اے مصباح هوش

ترجمو: ”هن ڳالهه جو خاتمو نه آهي، ڪوئي هڪٻئي ڏينهن ڏيڏر کي چيو: اي هوش جا ڏيئا...“

آئون ڪيڏي مهل چاهيان ٿو، ته توکي راز جون ڳالهيون ٻڌايان پر تون درياءَ ۾ گهمندو وتين ۽ آئون مقرر وقت جو انتظار ڪندو رهان ٿو. آئون درياءَ جي ڪناري تي توکي آواز ڏيان ٿو. تون مون جهڙن عاشقن جو آواز نٿو ٻڌين. مقرر وقت ۾ ڳالهين سان دل نٿي پرڃي ته ٻئي وقت به ڳالهه ڪرڻ چاهيان ٿو. نماز ۾ الله تعاليٰ سان پنج وقت ڳالهين ٿين ٿيون، اهي مقرر وقت عوام لاءِ آهن، پر عاشقان خدا ته هر وقت نماز يعني خدا سان گفتگو ۾ مصروف رهندا آهن. فقط پنجن وقتن ۾ ڳالهه ڪرڻ سان انهن جي دل مطمئن نٿي ٿئي، ڇاڪاڻ ته انهن جي دليٰن ۾ لکين راز آهن، جيڪي اهي الله سان سلڻ چاهين ٿا. هڪڙو ڏينهن ڇڏي ملاقات ڪرڻ، اهو حڪم عاشقن لاءِ نه آهي. عاشقن جي جان ڏاڍي پياسي آهي، انهن جي آڇ اجهائڻ جي لاءِ هر وقت ملاقات درڪار آهي. درياءَ جي باري ۾ مڇي کي نٿو چئي

سگهجي ته تون هڪڙو ڏينهن ڇڏي دريا سان ملاقات ڪر. ڇاڪاڻ ته مڇي درياءَ کان سواءِ ٿوري دير ۾ ئي بيزار ٿي ويندي آهي. مڇي درياءَ جي ڪن کي به پاڻيءَ جو هڪ ڍڪ سمجهي ٿي. عاشقن جي لاءِ هجر جي هڪ گهڙي به سال برابر آهي ۽ لاڳيتو هڪ سال جو وصال ڪن پل جي ناپائيدار خيال وانگر آهي. معشوق به عاشق جو پياسو ۽ ان جو طلبگار آهي. عاشق ۽ معشوق جو حال اهڙو آهي جيئن ڏينهن ۽ رات جو هڪ ٻئي سان عشق آهي، نه ڏينهن کي رات جي دل ۾ قرار آهي نه رات کي ڏينهن جي طلب ۾. هوهو وقت هڪ ٻئي جي پويان آهن. ڏينهن ۽ رات هڪٻئي جو ڪن ۽ پير پڪڙي رکيو آهي ۽ هڪ ٻئي تي مدهوش آهن. معشوق جي دل ۾ عاشق جي تصور جو غلبو آهي. عاشق جي دل ۾ معشوق کانسواءِ ڪجهه نه آهي. عرب جي مشهور معشوقه ”عذره“ جي دل ۾ هميشه مشهور عاشق ”واق“ آهي. عاشق ۽ معشوق اهڙي طرح ڳنڍيل آهن جهڙي طرح اڻ جي ڪنڊ ۾ به ڊگرا پيا آهن ۽ انهن جي لاءِ ڪڏهن ملاقات ڪرڻ جو حڪم نٿو ٿي سگهي. معشوق ۽ عاشق ۾ اتحاد آهي. هاڻي جيڪڏهن عاشق کي هي چيو وڃي ته تون معشوق جي ڪڏهن ڪڏهن زيارت ڪندو ڪر ته ڄڻ هي صورت آهي جو ان کي چيو وڃي ته تون ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي زيارت ڪندو ڪر. محبوب حقيقي ۽ محبت جو اتحاد عقلي نه آهي. اها ڳالهه مرڻ کانپوءِ سمجهه ۾ اچي ٿي. هن دنيا ۾ به اهو شخص ان کي سمجهي سگهي ٿو، جنهن فنا جو مقام حاصل ڪيو هجي. جيڪڏهن نظري عقل سان اهو اتحاد سمجهه ۾ اچي سگهي ٿو، ته الله تعاليٰ انسان کي مجاهدي جو حڪم نه ڏي ها. الله تعاليٰ روءف ۽ رحيم آهي، اهو سبب کان سواءِ تڪليف ۾ مبتلا نٿو ڪري. مجاهدي ڪا نپوءِ اهو ذوق پيدا ٿيندو آهي جو ان اتحاد کي سمجهي سگهجي.

خوشامد ۾ ڪوئي جو وڌاءُ کان ڪم وٺڻ، عاجزي ڪرڻ

گفت اے يار عزيز مهر کار

من ندارم بے رخت یکدم قرار

ترجمو: ”ڪوئي چيو: اي مهربان پيارا دوست! آئون توکي نٿو ڏسان ته هڪ گهڙي به قرار نٿو اچي.“

ڏينهن ۽ رات جا جيڪي مقصد ٿيندا آهن اهي فقط تنهنجي ذات آهي. تنهنجي مروت جي تقاضا آهي ته مون کي وقت مقرر ٿي ۽ ان کانسواءِ به سڏيندو ڪر. هاڻي ته ڏينهن ۽ رات ۾ فقط هڪ ملاقات مقرر آهي، پر مون کي ان تي قناعت نٿي ٿي سگهي. آئون ته محبت ۾ عجيب بنجي ويو آهيان. تنهنجي محبت ۾ منهنجي دل ۾ پنج سؤ استسقاءون آهن، جنهن ۾ به اڄ نٿي اجهامي ۽ هر استسقاء کي جلندر جي بيماري آهي. بک نٿي وڃي. تون منهنجي عشق کان بي نیاز آهين ورنه تون به خود ڪثرت سان ملاقات جي ڪا تدبير سوچين ها. تون عشق جي معاملي ۾ امير آهين ۽ حسن سان مالا مال آهين. پنهنجي مرتبي جي ڪجهه زڪوات مون کي ڏي ۽ مون تي محبت جي نظر رک.

بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ مجازي معشوق مان حقيقي معشوق ڏانهن رجوع ٿيو آهي ۽ چوي ٿو ته آئون نالائق ۽ بي ادب آهيان پر تنهنجون مهربانيون فقط لائقن لاءِ نه آهن، تنهنجي عام مهرباني سند ڪونه پڇندي آهي. سج جو فيض عام آهي. سج جي گرمي جيڪڏهن پليٽي تي پوي ٿي ته به ڪو نقصان نٿو اچي، اها پليٽي ڪارآمد ٿي ويندي آهي. ڇيٽو سج جي گرمي سان سُڪي ڪري بڻي ۽ جي ٻارڻ ۾ ڪم ايندو آهي ۽ خود روغن ٿي ويندو آهي جنهن سان حمام خاني جا در ۽ دريون روشن ٿي ويندا آهن. اهو پهريان آلاش هو هاڻي آرائش بنجي ويو. هي ته ان پليٽيءَ جو ذڪر هو جيڪا سُڪڻ کانپوءِ حمام ۾ پهتي، جيڪڏهن حمام ۾ نه وڃي ته زمين ان کي ڳهي وڃي ها ۽ اها مٽي ۾ ملي پاڻ بنجي ٻوٽن جي پيداوار جو سبب بنجي ها. جهڙي طرح سج پليٽيءَ کي پري ڪري ڇڏي ٿو اهڙي طرح الله تعاليٰ براين کي مٽائي ڇڏيندو آهي. هڪ مرتبو هي آهي ته الله تعاليٰ براين کي نيڪين ۾ تبديل ڪندو آهي.

قرآن پاڪ ۾ آهي ته فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ (الفرقان: 70) ”پوءِ اهي ماڻهو آهن جو الله تعاليٰ انهن جي گناهن کي نيڪين ۾ تبديل ڪندو.“ جڏهن سج الله تعاليٰ جو پليتن (گناهگارن) سان اهو معاملو آهي، ته ان پليتي (گناه) مان گل ٻوٽا (نيڪيون) ڦٽن ٿا ۽ پوءِ گلن (نيڪين) تي جيڪي اثرات مرتب ٿيندا انهن کي ته اهو ئي ڄاڻي ٿو. جڏهن خبيثن کي اهڙي خلعت عطا ڪري ٿو ته پاڪن کي ڇا نه بخشيندو؟ جنت جون اهي نعمتون ملنديون جن کي نه ڪنهن جي اک ڏٺو آهي نه ان جو تصور ڪري سگهجي ٿو. اهي زبان ۽ بيان ۾ نٿيون اچي سگهن. اسين انهن نعمتن جو بيان نٿا ڪري سگهون، توهان خود بيان ڪريو ۽ پنهنجي خلق حسن سان انهن مان اسان کي ڪجهه عطا ڪري اسان جي ڏينهن کي روشن ڪريو. منهنجي خرابيءَ تي نظر نه ڪريو پر پنهنجو رحم ڪريو ڇاڪاڻ ته آئون جابلو نانگ وانگر زهر سان ڀريل آهيان، توهان کي اها طاقت آهي جو مون کي ڪنڊي مان گل بنايو ۽ نانگ مان ماکوڙي بنايو. آئون برائيءَ جي انتها تي آهيان ۽ تنهنجي مهرباني ڪرم جي انتها تي آهي، مون جهڙي انتها درجي جي گنهگار کي سنڌءِ انتهائي باجهه درڪار آهي.

بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ وري حقيقي محبوب کان مجازي محبوب ڏانهن رجوع ڪري ٿو. ڪوئي ڏيڏر کي چيو ته منهنجي زندگيءَ ۾ تون بي نيازي ڪري رهيو آهين پر منهنجي مرڻ کانپوءِ تون روئيندين ۽ اهو روئڻ ڪرم جي ڪري هوندو، ورنه توکي منهنجي ڪا ضرورت نه آهي. قبر تي اچي روئيندين ۽ ڳوڙها ڳاڙيندين، منهنجي وصل جي محرومي تي نوح خواني ڪندين ۽ منهنجي مظلوميت جي ڪري ڪنڌ هيٺ ڪندين. اي منهنجا محبوب! مرڻ کانپوءِ جيڪي تنهنجون مهربانيون ٿينديون انهن مان ذري کن مهرباني هينئر ڪر ۽ جيڪي ڳالهيون قبر تي اچي ڪندين، انهن مان ڪجهه مون کي هينئر کن ۾ ٻڌاء. جيڪي محبت پريون ڳالهيون قبر تي اچي ڪندين هن وقت غمگين احساس تي نچاور ڪر، هن وقت منهنجي دستگيري ڪر ۽ غم ۾ مون کي خوش ڪر، اوڏر کان روڪڙ بهتر آهي. جيڪي ڪرڻو اٿئي هينئر ڪر.

اوڏر کان روڪڙ ۽ سياڻي کان اڄ بهتر آهي

صوفي راگفت خواجه سيم پاش

اے قدم ہائے ترا جانم فراش

ترجمو: ”چاندي بخشڻ واري صاحب هڪ صوفيءَ کي چيو: منهنجي جان تنهنجي قدمن جو فرش آهي.“
صوفيءَ چيو: اڄ جي هڪ درهم بجاءِ سياڻي جا ٽي درهم ڇا سو درهم به مون کي پسند نه آهن. نقد ته اهڙي شيءِ آهي جو ان جي چمات به اڌار جي عطا ۽ بخشش کان سٺي آهي. خاص ڪري تنهنجي چمات ته وڌيڪ بهتر آهي، ڇاڪاڻ ته منهنجي ڪياري تنهنجي ٿڌڙ تي عاشق آهي. جڏهن نقد بهرحال بهتر آهي ته تون هاڻي اڄ، آئون رات جو مسافر آهيان، تنهنجو چهرو چنڊ آهي، چنڊ کي رات جي مسافر کان لڪائڻ مناسب نه آهي. آئون نهر آهيان تون وهندڙ پاڻي آهين، پاڻيءَ کي نهر ۾ اچڻ گهرجي. پاڻي پهچڻ سان نهر جا ڪنارا ٻڙي پوندا آهن ۽ انهن تي گل ٻوٽا نمودار ٿيندا آهن. اي مخاطب! جڏهن تون نهر جي ڪناري تي ساوڪ ڏسين ته پري کان سمجهه ته نهر ۾ پاڻي آهي يعني ڪنهن شخص جي انوار ۽ برڪتن سان ان جي صاحب نسبت هجڻ کي سمجهه. نيڪيءَ جا آثار پيشانيءَ تي هوندا آهن. ساوڪ اشارو ڪري ٿي ته اتي پاڻي آهي. جيڪڏهن رات جو مينهن پوي ٿو ته مينهن کي ڪوبه نشو وڻسي پر صبح جو ساوڪ تي تازگي ڏسڻ ۾ اچي ٿي ته سمجهون ٿا ته رات مينهن پيو آهي.

کوئي ۽ ڏيڏر جي حكايت ڏانهن رجوع

اے انخي من خاڪيم تو آئي

ليک شاه رحمت و واپسي

ترجمو: ”اي منهنجا پيءُ! آئون خاڪي آهيان، تون آبي آهين پر تون رحمت جو اشارو ۽ عطا ڪرڻ وارو آهين.“

کوئي ڏيڏر کي چيو ته آئون جيتوڻيڪ خاڪي آهيان ۽ تون آبي، انهيءَ ڪري آئون تنهنجو هم جنس نه آهيان پر تون رحمت جو بادشاهه ۽ عطا ڏانهن منسوب آهين ۽ عطا جي لاءِ هم جنس هجڻ جي ضرورت نه آهي. مون کي اهڙو موقعو ڏي جو توسان وقت بوقت ملندو رهان. کوئي ڏيڏر کي چيو ته آئون واه جي ڪناري تي اچي توهان کي سڏيان ٿو پر توهان جواب عنايت نٿا ڪريو. جيئن ته آئون خشڪيءَ جو جانور آهيان انهيءَ ڪري پاڻيءَ ۾ نٿو وڃي سگهان! يا ته ڪو نياپو آئيندڙ يا ڪا اهڙي نشاني مقرر ڪريو جو منهنجو آواز توهان تائين پهچي. ٻنهي دوستن پاڻ ۾ بحث ڪيو. پڇاڙيءَ ۾ هي طئي ٿيو ته هڪ وڏو ڏاڳو هجي جنهن جو هڪ چيڙو کوئي جي پير ۾ ۽ ٻيو چيڙو ڏيڏر جي پير ۾ ٻڌل هجي، جڏهن ضرورت پوي ته ٻنهي مان هر هڪ ان ڏوريءَ کي ڇڪي وٺي. ايئن ٻئي کي معلوم ٿي ويندو ته اهو سڏي رهيو آهي. بزرگ رومي رحمته الله عليه فرمائي ٿو ته جسم جو تعلق روح جي پيرن جي ڏوري آهي جيڪو ان روح کي آسمان کان ڇڪي اٿي ٿو. روح جو ڏيڏر نند جي حالت ۾ جسم جي کوئي کان آزادي لهي خوشي محسوس ڪري ٿو. جسم جو کوٽو وري ان کي ڇڪي اٿي ٿو. جيڪڏهن جسم جو کوٽو روح جي ڏيڏر سان وابسته نه هجي ته روح جو ڏيڏر پاڻيءَ ۾ عيش ڪري ها. جسم ۽ روح جو اهو ته دنياوي زندگيءَ ۾ حال آهي، قيامت ۾ وري جڏهن جسم سان وابسته ٿيندو ته ان جا احوال الله تعاليٰ کان ٻڌي وڃن جو.

کوئي چيو ته جڏهن تنهنجي پير ۾ رسي ٻڌل هوندي، آئون توکي خشڪيءَ مان ڇڪي اٿي سگهندس، هاڻي معاملو حل ٿي ويو. ڏيڏر کي اها ڳالهه ناگوار گذري ته کوٽو مون کي ڦاسائڻ چاهي ٿو. روشن ضمير انسان کي جيڪا ڳالهه ناگوار ٿئي ٿي اها يقيناً ڪنهن مصيبت جو پيش خيمو هوندي آهي. مومن ۾ اها فراست الله جي صفت آهي جيڪا مومن جي دل جي نور، الله تعاليٰ جي علم مان حاصل ڪئي آهي. الله تعاليٰ جو علم لوح محفوظ ۾ آهي. اها ڳالهه ته اچڻ واري مصيبت کي مومن جي دل تازي وٺندي آهي، الله تعاليٰ ڪنهن وقت اها خوبي جانور جي دل ۾ به پيدا فرمائيندو آهي. ابرهه جڏهن پنهنجو هاڻي ڪاهي ڪعبت الله کي ڊاهڻ جي لاءِ روانو ٿيو تڏهن اهو هاڻي اچڻ واري مصيبت کي تازي ويو هو ۽ ان جي وڪ ڪعبت الله ڏانهن نٿي وڌي. جڏهن ان هاڻيءَ جو منهن يمن ڏانهن موڙيندا هئا ته ڊوڙڙ لڳندو هو. جڏهن هاڻيءَ جو اهو حال هو ته سمجهو ته جنهن عارف ڪامل تي قلبي واردات هجن ان جو ڪهڙو حال هوندو. حضرت يعقوب عليه السلام حضرت يوسف عليه السلام جي لڪل ڳالهه تازي ويو. جڏهن ڀائرن پيءُ کان يوسف عليه السلام گهريو تان ته ٿوري دير جي لاءِ کيس جنهنگ ۾ وٺي وڃن. سڀني ڀائرن چيو ته بابا ڊپ نه ڪر، يوسف عليه السلام کي اجازت ڏي. انهن هيءُ به چيو ته توهان اسان کي امين چون نٿا سمجهو، اسين ته ان جي حفاظت ڪنداسون. (يوسف-۱۱) حضرت يعقوب عليه السلام فرمايو ته يوسف عليه السلام کي جدا ڪرڻ سان مون کي تڪليف محسوس ٿئي ٿي. (يوسف-۱۳) هونئن منهنجي دل ڪڏهن صحيح ڳالهه سان تڪليف محسوس نٿي ڪري. ان کي الله تعاليٰ جي نور سان روشني حاصل آهي. حضرت يعقوب عليه السلام کي قلبي احساس سان پورو يقين ٿي ويو هو ته ڀائرن جي ڳالهين ۾ فساد مخفي آهي. ان جي باوجود قضاء خداوندي ۾ جيئن ته ائين هو، انهيءَ ڪري هو وري به راضي ٿي ويو. حضرت يعقوب عليه السلام دل جي ڳالهه کي در گذر ڪيو، ڇاڪاڻ ته ان معاملي ۾ الله جي طرفان حڪمت لڪل هئي. حضرت يعقوب عليه السلام کي دل جو نور حاصل هو پوءِ به هو فريب ۾ اچي ويو، اها ڏاڍي عجيب ڳالهه آهي. جيڪڏهن ڪو جهل جو اندو فريب کائي ته

تعجب نٿو ٿئي، قضاء خداوندي جا عجيب تصرفات آهن. اها بيٺا ڪي به نابين بنائي ڇڏيندي آهي ۽ خدا جي مشيت ان جي اک جو پردو بنجي ويندي آهي. جڏهن تقدير خداوندي ڪنهن معاملي ۾ آڏو اچي ٿي، ته انسان يقيني ڳالهه ۾ به تذبذب جو شڪار ٿي ويندو آهي.

دل جو پختو ارادو نرم ٿي ويندو آهي، ڇڻ دل پنهنجي ارادي جي خلاف ان قضا تي راضي ٿي ويندي آهي. اهو پنهنجي ارادي سان پنهنجو پاڻ کي غافل بنائي ڇڏيندو آهي ۽ واڳ قضا جي هٿ ۾ ڏيئي ڇڏيندو آهي. جيڪڏهن ڪو باطني نور وارو پنهنجي احساسن هٿان مغلوب ٿي ويندو آهي، ته حقيقت ۾ اها مغلوبيت ناهي پر قدرت جي طرفان آزمائش آهي ته پنهنجي ارادي جي ابتڙ هو قضا سان راضي آهي يا نه. قضا جي ڪري جڏهن اهو مصيبت ۾ ڦاسي ٿو ۽ ان مصيبت تي رضا جو اظهار ڪري ٿو ته سوين مصيبتن کان چوٽڪارو حاصل ڪري ٿو ۽ ان جو ايئن ڪرڻ ان کي بلندين تي وٺي وڃي ٿو. اهو دليري ۾ ناقص هو، هاڻي جڏهن هن آزمائش ۾ ڪامياب ٿي ويو ته سوين فاسد خيالن کان چوٽڪارو حاصل ڪري ورتائين.

ان ڪاميابيءَ جي نتيجي ۾ اهو مضبوط ۽ استاد بنجي وڃي ٿو ۽ دنيا جي وسوسن کان آزاد ٿي وڃي ٿو. هاڻي غير الله کان چوٽڪارو حاصل ڪري توحيد جي مقام تي پهچي وڃي ٿو. هاڻي ان کي هڪ خاص امتياز حاصل ٿي وڃي ٿو. عام ماڻهو غير حق جي وجود ڏانهن متوجہ ٿين ٿا، هي ان کان نجات حاصل ڪري وڃي ٿو. قضا ۽ قدر جي لامحدود سمند ۾ انسان جو علم ۽ احساس ڪهڙو هنر ڏيکاري سگهي ٿو. عالم شهود ۾ جيڪي ڪجهه آهي، اهو ان عالم غيب مان آيو آهي. ڪائنات جي هر شيءِ خدائي حڪم بجا آڻڻ جي لاءِ مشتاق آهي. عالم شهادت ۾ هڪ نئين شيءِ اچي ڪري پراڻي شيءِ جي جڳهه وٺندي آهي. پٽ پيءُ جي جاءِ سنڀاليندو آهي، پيءُ عالم آخرت ڏانهن روانو ٿيندو آهي. هيئن سمجهه ته عالم شهادت ۽ عالم غيب جي وچ ۾ هڪ کليل رستو آهي، جنهن تي هر وقت آمد رفت جاري آهي، اسان کي محسوس نٿو ٿئي، ورنه عمر جو جيڪو ڏينهن گذري رهيو آهي، اسين ان عالم آخرت ڏانهن وڃي رهيا آهيون. انسان جيڪو ڪاروبار ڪري ٿو ۽ نفعي ڪمائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، اهو ڪنهن وقتي ضرورت جي پيش نظر نٿو ڪري پر آئيندي کي نظر ۾ رکي ڪاروبار ڪري ٿو. تون به پنهنجي عمر جي مال جو واپار آخرت جي پيش نظر خرچ ڪر. موجوده زندگيءَ ۾ عمر صرف نه ڪر. صحيح مسافر اهو آهي، جنهن جي نظر منزل مقصود تي آهي. جهڙي طرح خارجي موجودات جو سلسلو آهي اها ئي صورت ذهني موجودات جي آهي. مضمون ۽ خيال عالم غيب مان دل تي اچن ٿا. لڳو لڳ تصورن جو اچڻ هي ٻڌائي ٿو ته اهي سڀ هڪ جڳهه تان اچي رهيا آهن. مخزن هڪ آهي. جهڙي طرح اڃايل پاڻي ڏانهن ڊوڙندا آهن، اهڙي طرح خيالات دل ۾ ايندا آهن ۽ پنهنجي اڄ اجهائي واپس ويندا آهن. ڪجهه خيال نمايان هوندا آهن ۽ ڪجهه بلڪل لڪل هوندا آهن. جهڙي طرح ستارا آسمان ۾ گردش ڪندا آهن اهڙي طرح خيال دل جي آسمان ۾ گردش ڪندا آهن. جهڙي طرح نجومِي ستارن کي سعد ۽ نحس سمجهندا آهن، تون به انهن خيالن کي اهڙو ئي سمجهه. سٺو خيال هجي، ته ان مان ٻئي کي فيض پهچاءِ، برو خيال اچي ته صدقو ڪر ۽ توجهه ڪر. فاسد خيالن جي نحوست کان بچڻ جو علاج اسان صدقو ۽ استغفار ٻڌايو پر حقيقت ۾ انهن کان محفوظ رکڻ فضل خداوندي جو ڪم آهي. منهنجا منحوس حالات تبديل ڪر ۽ ان نحس کي ڦيراءِ ته سعد طلوع ٿئي ۽ چنڊ جي نور سان منهنجي نور کي روشن ڪر. اهو گناهن جي اثر کان ڪارو ٿي ويو آهي. منهنجي روح کي گناهن جي خيالن کان چوٽڪارو ڏي. تنهنجي عنايت ۽ مهرباني سان منهنجي دل اها پرواز ماڻي جو دنياوي ڌنڌن کان چوٽڪارو حاصل ڪري. عزيز مصر جي خواب ۾ حضرت يوسف عليه السلام جي آزادي جي بشارت هئي. جڏهن الله تعاليٰ احسان ڪرڻ وارن کي پسند ڪري ٿو ته تون چو نٿو احسان پسند ڪرين. منهنجا گناه منهنجي نيڪين کي گهي رهيا آهن. مون ۾ نيڪين جو قحط آهي ان کي ختم ڪر. حضرت يوسف عليه السلام مصر جي عورتن جي سازش سان

جیل ۾ ویو هو. انسان جي نفس ۽ شهوت ان کي عالم بالا کان کيرائڻ جو سبب بني آهي. ماءُ جي شهوت ان جو سبب بني جو آئون رحم مادر ۾ قيد ٿيس. پهريون دفعو روح جو هيٺ لهڻ هو جيڪو حضرت آدم عليه السلام جي ضمن ۾ ٿيو. اهو حضرت هوا جي گجهي شهوت جي ڪري پيٽ ۾ آيو. ٻيو دفعو هيٺ لهڻ جسم جو هو، جيڪو ماءُ جي شهوت جي ڪري ٿيو، ۽ جسم جي پيدائش ٿي. تون منهنجي زاري ٻڌي مون تي رحم ڪر، يا منهنجو رهبرِ کامل جيڪو منهنجي لاءِ دعا ڪري ٿو ان جي دعائن جي ڪري مون تي رحم ڪر. يوسف عليه السلام جا ڀائر ان جي مصر پهچڻ جو سبب بنيا جتي اهو قيد ٿيو ۽ عورتن جي سازش ان کي قيد ۾ ڦاسايو. منهنجا گناهه مون کي قرب کان پري ڪيو بيٺا آهن، انهيءَ ڪري آئون خزان جي پن جيان مرجهايل آهيان. جڏهن مون تنهنجي لطف ۽ ڪرم تي نظر ڪئي ۽ هي پيغام ٻڌو ته تون توجهه قبول ڪرين ٿو، تو شيطان جي نظر بد کي دفع ڪرڻ جي لاءِ ڪارو داڻو پيدا ڪيو جنهن جو واس ڏيان. يعني توبه ته ان توبه کي نظر بد لڳي ويئي. معلوم ٿيو ته توبه ڪرڻ ڪا خاص اهميت نٿو رکي پر اصل ان جي قبوليت آهي، جيڪو تنهنجو پر لطف نظر ڪرم آهي. تنهنجي نظر ڪرم جو تاثير ته هي آهي ته اهو نظر بد کي نيڪ نظر بنائي ڇڏي ٿو. الله تعاليٰ جو نظر ڪرم جن تي ٿي ويندو آهي انهن جي دل جي همت بلند ٿي ويندي آهي. هاڻي اها دل فقط شير نر يعني آخرت جو شڪار ڪندي آهي. انهن اوليائن جو مقصد آخرت جي معنيٰ ته ڇا پر فقط ذاتِ خداوندي هوندو آهي. جنهن جا اهي طالب بنجي ويندا آهن ۽ انهن عارفن جو نعرو هي هوندو آهي ته اسين دنيا جي فاني شين سان ڪا محبت نٿا رکن. اولياءُ الله جي دل جيڪا تنهنجي طلب ۾ پرواز ڪري ٿي ان کي تنهنجي عطا سان خاص حواس حاصل ٿي وڃن ٿا. انهن جا حواس خدائي صفتن سان متصف ٿي وڃن ٿا جيئن ته حديثن ۾ مذڪور آهي، هاڻي انهن جي حواسن جو تعلق عالمِ حقائق سان ٿي ويندو آهي ۽ انهن حواسن ۾ موت يا پيريءَ سان ڪا ڪمزوري نٿي اچي، جڏهن انهن ۾ خدائي صفتون پيدا ٿي وڃن ٿيون. پوءِ جهڙي طرح خدا مالڪ الملڪ آهي انهن جي حواسن کي به عوام جي حواسن تي شاهي حاصل ٿي ويندي آهي انسان کي اهڙي ئي بالائي (مٿيڙاپ) حاصل ڪرڻ گهرجي.

رات ۽ چورن جو قصو، جڏهن سلطان محمود وٽن پهچي چوڻ لڳو ته آءُ به توهان جو ساٿي آهيان

شب چوشه محمود برمي گشت فرد

باگروه قوم وزداں باز خورد

ترجمو: ”رات جو جڏهن سلطان محمود اڪيلو گشت ڪري رهيو هو ته چورن جي هڪ گروه سان وڃي مليو.“

چورن سلطان محمود کان پڇيو تون ڪير آهين؟ هن چيو آئون توهان مان ئي آهيان. هڪ چور پنهنجي ساٿيءَ کي چيو ته هر ڪو پنهنجو هنر ظاهر ڪري. هڪ چيو ته منهنجي ڪنن ۾ هيءَ خاصيت آهي ته آئون ڪٿي جي ٻولي سمجهندو آهيان. ٻين چيو ته اهو وڏو هنر نه آهي. ٻئي دوست چيو ته منهنجي اکين ۾ هيءَ تاثير آهي ته جنهن شخص کي اوندھ ۾ ڏسان ڏينهن جو به ان کي جلدي سڃاڻي وٺان ٿو. ٽئين دوست چيو ته منهنجي ٻانهن ۾ ايتري قدر طاقت آهي جو اوزار کانسواءِ ڀت ۾ سوراخ ڪري سگهان ٿو. چوٿين دوست چيو ته منهنجي نڪ ۾ هيءَ خاصيت آهي ته زمين جي مٽي سنگهي ٻڌائي سگهان ٿو ته هتي خزانو آهي يا نه آهي؟ حديث شريف ۾ آهي ته: الناس معادن كمعادن الذهب والفضة ”انسان سون چاندي جي کاڌين وانگر کاڌيون آهن.“ بزرگ رومي رحمته الله عليه فرمائي ٿو ته ان حديث جي معنيٰ ان قصي مان سمجهه اچي وئي. مطلب هي آهي ته جهڙي طرح انهن ماڻهن جون وصفون مختلف هيون اهڙي طرح دين سان لاڳاپيل انسانن ۾ مختلف خواص آهن. انهيءَ چور چيو ته آئون مٽي سنگهي ٻڌائي سگهان ٿو ته اتي ڪيتري قدر مال دفن آهي. ڪنهن کان ٻي انداز سون هوندو آهي ڪنهن ۾ ايترو نه هوندو آهي. ڪوٽائي جو خرچ به ڪونه

نڪرندو آهي. مجنون کي ليلي جي قبر ڪنهن ڪونه ٻڌائي هئي، هن مٽي سنگهي ڪري ليلي جي قبر سڃاتي هئي. حضور ﷺ جن فرمايو ته آئون خدائي ساھ هتان کان محسوس ڪري رهيو آهيان ۽ يمن ڏانهن اشارو ڪري فرمايائون. اهڙي سنگهڻ جو مون کي به حصو ملي ويو آهي. ٻئي چور چيو ته منهنجي هٿ ۾ هيءُ خصوصيت آهي جو آئون جبل جيڏن قلعي تي به ڪمند اڇلائيندو آهيان. بلند قلعي جي ڪنگرن ۾ ڦاسندڙ ڪمند اڇلايان ٿو. بزرگ رومي ﷺ فرمائي ٿو ته حضور ﷺ به عشق الاهي جي ڪمند اڇلي جنهن جي ذريعي معراج ۾ پاڻ ﷺ سڳورا آسمان تائين پهتا. حضور ﷺ اهڙي ڪمند اڇلائي جيڪا پاڻ سڳورن کي تخت الاهي، عرش ۽ بخت يعني قرب الاهي تائين کڻي ويئي. حضور ﷺ معراج ۾ بيت المعمور به ڏٺو. ان ڪمند اندازي جي باري ۾ خدا فرمايو ته اهو فعل به توهان جو نه آهي پر اسان جو آهي. جيئن غزوه بدر ۾ پٿرين جو اڇلڻ پاڻ سڳورن ﷺ جو فعل ڪونه هو.

سلطان محمود چورن جي سوال تي فرمايو ته منهنجي ڏاڙهيءَ ۾ هي خاصيت آهي ته آئون جڏهن ڏاڙهي لوڏيان ٿو ته مجرم سزا کان بچي ويندو آهي. جڏهن مجرم کي جلاد جي حوالي ڪن پر آئون انهن جي آزاديءَ جي لاءِ ڪنڌ سان اشارو ڪريان جيئن ڏاڙهي لڏي ته مجرم فورن ڇڏيا ويندا آهن. چورن چيو ته تون اسان جو قطب ۽ اڳواڻ آهين ڇاڪاڻ ته مصيبت ۽ گرفتاري جي وقت تون ئي ڪم ايندين. ان گفتگو کانپوءِ سڀ چور چوري ڪرڻ ويا ته هڪڙي ڪٽي پونڪڻ شروع ڪيو. جنهن تي هڪ چور چيو ته ڪٽو چئي رهيو آهي ته سلطان محمود اسان سان گڏ آهي. ٻئي مٽي سنگهي ۽ چيائين ته هي بيوه جو گهر آهي. پوءِ ڪمند واري ڪمند اڇلائي. قلعي جي ديوار تان اندر پهچي ڪري هڪڙي چور مٽي سنگهي ٻڌايو ته هتي بادشاهه جو خزانو بي مثال پوريل آهي. سرنگهه واري سرنگهه ڪئي. پوءِ سڀني چورن خزاني جو سامان لٽڻ شروع ڪيو. سون ۽ زيور، ڪپڙو ۽ موتي چورن زمين ۾ دفن ڪري ڇڏيا. سلطان محمود انهن سڀني کي سڃاڻي چڪو هو ۽ ان سڀ ڪجهه ڏٺو هو. سلطان اٽڪل سان انهن کان جدا ٿي ڪري واپس موٽيو ۽ عدالت ۾ پهچي رات واري سڄي سر گذشت ٻڌائي. بادشاهه جي چوڻ تي چورن جي گرفتاريءَ جي لاءِ سپاهي روانا ٿيا ۽ انهن چورن کي گرفتار ڪري انهن جا هٿ ٻڌا. چورن سڃاتو ته سلطان رات جو سندن ساٿي هو. جنهن چور جي اک جي هيءُ خصوصيت هئي جو هو رات جي اوندھ ۾ ڏٺل انسان کي ڏينهن جو سڃاڻي وٺندو هو، ان چيو سلطان! تون رات سان گڏ هئين، تنهنجي ڏاڙهيءَ ۾ گهڻيون خصوصيتون آهن، ان جي ڪري ئي اسان جي گرفتاري عمل ۾ آئي آهي. جيئن ته بادشاهه کي اهو چور سڃاڻندو هو انهي ڪري ان چيو: اهوئي سلطان آهي. ان اسان جا سڀ ڪارناما ۽ راز ڏنا آهن، آئون رات ۾ ئي سلطان کي سڃاڻي ويو هئس ۽ ان جي چاهي مان لطف اندوز ٿي رهيو هئس، مون کي خبر آهي ته بادشاهه ڄاڻڻ سڃاڻڻ وارن سان مروت ڪندو آهي، انهن جي ڳالهه ڪونه ٿاريندو آهي، آئون توهان جي سفارش ڪري توهان کي ڇڏائيندس. چور جي عارف هجڻ سان بزرگ رومي ﷺ عارف بالله انسان جو ذڪر شروع ڪيو آهي ته انهن جي اک پنهنجن جهانن جي لاءِ باعث امن آهي ۽ هر بادشاهه انهن کان مدد حاصل ڪري ٿو. اهو عارف بقاء عالم جو سبب هوندو آهي. جيئن ته حضور ﷺ کي الله تعاليٰ جي مڪمل معرفت حاصل هئي ۽ حضور ﷺ جي نظر جي باري ۾ قرآن پاڪ مَا زَاغَ الْبَصَرُ (النجم: 17) فرمايو آهي يعني حضور ﷺ جي منظور نظر فقط ذات حق هئي ۽ غير ڏانهن نظر ڪونه هئي ڇاڪاڻ ته حضور ﷺ کي شفاعت جو حق مليو ۽ حشر ۾ باعث امن بنيا. دنيا رات آهي ۽ ان ۾ سج يعني ذات حق مخفي آهي، پوءِ به پاڻ سڳورن ﷺ جي منظور نظر ذات حق آهي ۽ وعدي جي بنياد تي ذات حق کان حضور ﷺ جن شفاعت ۽ امن ڏيڻ جي باري ۾ پُر اميد هئا. قرآن پاڪ ۾ ذڪر ڪيل آهي ته اسان توهان جي سڀني کي ڪشادو ڪيو آهي ۽ ان شرح صدر جو سرمو پاڻ سڳورن جي اکين ۾ هو. ڇاڪاڻ ته حضور ﷺ انهن تجلين کي به ڏٺو جن کي جبرئيل نه ڏٺو ۽ سدره المنتهي کان اڳتي نه وڌيو. اهڙو سرمو ڪنهن يتيم کي لڳي وڃي ته اهو دريڪتا ۽ هادي بنجي وڃي ٿو، جيئن حضور ﷺ جن بنيا. ان جي روشني جي مقابلي ۾ ٻين

جي بصيرت سج جي مقابلي ۾ ڏرن جي چمڪ آهي. پوءِ اهو ان بصيرت جي ذريعي اهڙي مطلوب (ذات حق) جو طالب بنجي ويندو آهي. پوءِ ان جي نظر جي اڳيان ماڻهن جا احوال واضح ٿي وڃن ٿا. انهي ڪري الله تعاليٰ حضور ﷺ جن کي شاهد، ڏسڻ وارو يا گواه (شاهد) جو لقب عنايت فرمايو. حضور ﷺ جن کي قرآن ۾ شاهد ۽ گواه قرار ڏنو ويو آهي. شاهديءَ جو مدار ٻن شين تي آهي. هڪ هيءَ نه شاهد جي زبان هجي تان ته عدالت ۾ شاهدي ڏيئي سگهي، ٻيو هي ته اڪ تيز هجي جنهن سان اهو واقعو ڏسي سگهي، انهي ڪري پاڻ سڳورن ﷺ ۾ اهي ٻئي شيون مڪمل هيون. جيئن ته پاڻ سڳورن ﷺ جو قلب نند جي حالت ۾ به سجاڳ رهندو هو، انهيءَ ڪري پاڻ سڳورن ﷺ جهڙي بيدار قلب کان ڪو راز لڪل نه رهندو هو. پاڻ سڳورن ﷺ کي ان راز تي اهڙو ئي يقين هوندو هو جيئن پاڻ سڳورن ﷺ ان کي ڏٺو هجي. فقط مدعي جي چوڻ تي قاضي ان جي قول مطابق فيصلو نٿو ڪري پر شاهديءَ کي ٻڌندو آهي. قاضين جو اهو ئي طريقو آهي ۽ انهن کي گواهن جي ذريعي مشاهدي جو علم حاصل ٿيندو آهي ته جن شاهد قاضيءَ جي اک آهي.

شاهد جي شاهدي قاضيءَ جي لاءِ مشاهدو هن ڪري هئي ته ان شاهد بي غرضيءَ سان ان واقعي کي ڏٺو آهي. مدعي به ان ڳالهه کي ڏٺو آهي پر ان جي غرض ان واقعي جي ڪن پهلوئن کي مخفي ڪري ڇڏيو آهي، انهي ڪري ان جي ڳالهه جو اعتبار نه آهي. الله تعاليٰ جي منشا اها آهي ته انسان بي غرض بنجي وڃي، تان ته ان کي گواه جو مرتبو حاصل ٿي وڃي. انسان جا مطلب ان کي شاهديءَ جي لاءِ ناقابل بنائين ٿا. انسان کي محبوب جي برائي نظر ڪونه ايندي آهي، نه اهو ان جي بري ڳالهه کي ٻڌندو آهي. نور خداوندي جي ڪري پاڻ سڳورن ﷺ جو علم و معرفت ايتري قدر مڪمل هو جو ٻين جو علم ان جي مقابلي ۾ هيچ هو. پاڻ سڳورن ﷺ کان اسرار مخفي نه هئا ۽ پاڻ سڳورن ﷺ ڄاڻي ويا هئا ته مومن جي روح جي رفتار ڪهڙي پاسي آهي ۽ ڪافر جي روح جي رفتار ڪيڏانهن آهي. ٻنهن جهانن ۾ روح کان وڌيڪ لڪل ڪابه شيءِ نه آهي. جن ماڻهن قرآن ۽ حديث جو علم حاصل ڪيو آهي انهن پنهنجي پنهنجن اکين کي کوليو آهي. انهن کي سڀ معلومات حاصل ٿي ويئي پر روح جي حقيقت انهن جي لاءِ به واضح نه ٿي. ڇاڪاڻ ته ان جي باري ۾ قرآن پاڪ فقط ايتري قدر ذڪر فرمايو ته اهو خدائي امر مان آهي پر حضور ﷺ جن ان روح کي ڏسي ورتو ۽ پاڻ سڳورن ﷺ جي نظر کان ڪا شيءِ لڪل نه رهي. جڏهن حضور ﷺ کي اسرارن جو به مشاهدو آهي تڏهن قيامت ۾ پاڻ سڳورن ﷺ گواه بنيا ۽ پاڻ سڳورن ﷺ جو مشاهدو ئي اختلافن جي درد سر کي رفع ڪندو. حضور ﷺ جن کي محبوبيت جو درجو هن لاءِ آهي ته الله تعاليٰ عادل آهي ۽ جنهن شاهد ۾ عدالت هوندي آهي، اهو عادل جو محبوب هوندو آهي ته پاڻ سڳورن ﷺ عادل گواه هجڻ جي اعتبار سان دوست يعني الله تعاليٰ جي قوت باصره آهن. جيئن عادل گواه عالم جو محبوب هوندو آهي انهيءَ ڪري قلب الله جو منظور نظر ۽ محبوب آهي ۽ اهو به عادل گواه آهي. الله تعاليٰ کي حضور ﷺ سان محبت آهي اها ئي محبت ايجاد عالم جو سبب بني آهي. جيئن ته ايجاد عالم حضور ﷺ سان محبت جي ڪري فرمائي ويئي، انهيءَ ڪري شب معراج ۾ حضور ﷺ جن کي هي فرمايو ويو ته لَوْلَاكَ لَمَّا خَلَقْتُ الْأَفْلَاقَ ”جيڪڏهن توهان نه هجو ها ته آئون آسمانن کي نه پيدا ڪريان ها.“ حاڪم جو حڪم سڀني انسانن تي حاڪم آهي پر حاڪم جو ڪو حڪم شاهد جي تابع هوندو آهي. حضور ﷺ عالم بشريت جي اعتبار سان قضا جا محڪوم هئا پر چشم بصيرت جي ڪري شاهد ۽ گواه بنيا ته پاڻ سڳورن ﷺ کي ان لحاظ سان الله تعاليٰ پنهنجي اختيار سان پنهنجي فيصلي جو حڪم بنايو آهي.

بزرگ اڳ ۾ فرمايو هو ته عارف مخلوق جي امن جو سبب هوندو آهي، هاڻي ان مناسبت سان فرمائي ٿو ته عارفن الله تعاليٰ کان گهڻيون درخواستون ڪيون آهن جن مان ڪن جو ذڪر ڪري ٿو. اسان جي دل اسان کي پلائي جا اشارا ڪري ٿي پر اسين انهن کي نٿا سمجهون يعني ڪنهن وقت انهن تي عمل نٿا ڪريون. خدا اسان کي هر وقت

ڏسي ٿو، اسين ان کي نٿا ڏسي سگهون. ڇاڪاڻ ته سبب يعني عالم اسباب جي مشغوليت اسان جي لاءِ پردو بنجي ويئي آهي. مشاهدي جا به مرتبا هوندا آهن. عارف مشاهدي جي باوجود اڃان به اعليٰ مرتبي جي لاءِ دعا گهرندو آهي. تون انعام ۾ اپار آهين ۽ تنهنجو هي لطف به هڪ درجي جو مشاهدو آهي جيڪو مون کي حاصل آهي پر تنهنجي عطا جو ڪمال هي آهي ته مون کي وڌيڪ مرتبو عطا ڪر. تو جڏهن دنيا ۾ ڪرم فرمايو ته آخرت ۾ به ڪرم فرمائ. ڇاڪاڻ ته وصال کانپوءِ فراق وڏي مصيبت آهي. جن کي ديدار حاصل ٿي چڪو آهي انهن کي هاڻي ديدار کان محروم نه ڪر پر انهن جي سبزه ديد ۾ اڃا اضافو فرمائ. مون تو کان ڪنهن وقت به استغناء ۽ بي نيازي ڪونه ڪئي آهي، تون به مون کان استغناء نه ڪر، جنهن کي ديدار جو قرب حاصل ٿي چڪو آهي ان کي هاڻي محروم نه ڪر. تو کان سواءِ هر شيءِ لغو ۽ فاني آهي. جيئن ته آئون خود باطل آهيان انهيءَ ڪري اهي باطل شيون مون کي سنيون نظر اچن ٿيون ۽ پاڻ ڏانهن ڇڪين ٿيون. هن جهان جي هر شيءِ پنهنجي هم جنس جي لاءِ باعث ڪشش آهي. معدومانيءَ کي ۽ جگر جي گرمي پاڻيءَ کي ڇڪي ٿي. معشوق ٺهي سنبري نڪرندا آهن تان ته انهن کي ڪو ڏسي. دماغ خوشيءَ جي تلاش ڪندو آهي. اک ۽ رنگ روپ ۾ مناسبت آهي، نڪ ۽ دماغ ۽ خوشبو ۾ مناسبت آهي. انهن باطلن ۾ جيڪا اسان جي لاءِ ڪشش آهي تون پنهنجي مهرباني جي ڪشش جي ذريعي انهن ڪشش کان اسان کي بچاءِ، انهن سڀني ڪشش تي تون غالب آهين. جيڪڏهن اسان درماندن کي تون ڇڪي وٺين ته اهو تنهنجي ڪشش جي لاءِ شايدان شان ٿيندو. ان شاه شناس چور بادشاه ڏانهن ايئن منهن ڪيو جيئن اڃايل ڪڪر ڏانهن منهن ڪندو آهي جيئن ته ان جي شاه سان وابستگي هئي انهيءَ ڪري هن همت کان ڪم ورتو. ان شاه شناس عرض ڪيو ته اسين ايئن مقيد ٿي ويا آهيون جيئن روح جسم ۾ قيد آهي. قيامت ۾ الله تعاليٰ روح جي لاءِ باعث رحمت بنبو جهڙي طرح دنيا ۾ سج روح جي انشراح ۽ راحت جو سبب آهي. هاڻي وقت اچي ويو آهي ته توهان پنهنجي ڏاڙهيءَ جي خاصيت ڏيکاري اسان کي قيد مان چوٽڪارو ڏياريو. ٻين ساٿين جا هنر ته اسان جي قيد جو سبب بنجي ويا جيئن ابولهب جي زال جي باري ۾ آهي ته **فِي جَيْدِهَا حَبْلٌ مِّنْ مَّسَدٍ** (الله: 5) ”ان جي ڪنڌ ۾ مڇ جي رسي آهي“ چورن جون جيڪي خصوصيتون هيون اهي سڀ تباهي ۽ قيد جو سبب بنيون، فقط ان چور جي خصوصيت ڪم آڻي جيڪورات جي ڏنل کي ڏينهن ۾ سڃاڻي وٺندو هو. اها اک ڪم جي آهي جنهن بادشاه کي سڃاتو هو. بدلي جي ڏينهن بادشاه کي ان کي سزا ڏيندي شرم ايندو. جنهن ڪٽي بادشاه کي سڃاڻي ورتو اهو ڪتب به ان جي قابل آهي ته ان کي اصحاب ڪهف جو ڪتبو چيو وڃي. جيڪو چور ڪٽي جي آواز کي ٻڌي ڪري سمجهي وٺندو هو ان جي خاصيت به سٺي هئي، ڇاڪاڻ ته ان سان کيس شينهن يعني بادشاه سان آگاهي ٿي. هاڻي بزرگ رومي **رحمه الله** هڪ مستقل مضمون بيان فرمائي ٿو ته ڪتبو جيڪو شب بيداري ڪري ٿو اهو خبردار پاڳين کان واقف هوندو آهي ۽ اها ڪٽي ۾ هڪ خوبي آهي. ان مان هي نتيجو نڪتو ته ڪٽي جهڙي بدنار جانور کان به بلڪل نفرت ڪرڻ مناسب نه آهي، ان جي لڪل سئين وصفن تي نظر رکڻ گهرجي. جيڪڏهن ڪو هڪڙو دفع بدنار ٿي ويو آهي ته ڪنهن کي خالي ان جو نالو ڳولڻ ۽ پنهنجو پاڻ کي خامڪار بنائڻ مناسب نه آهي، ٿي سگهي ٿو ته ان ۾ ڪا خوبي به لڪل هجي، خالي ظاهر تي حڪم نه لڳائڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته ڪڏهن خالص سون کي به ڪارو ڪيو ويندو آهي تان ته ڪو ان کي نه ڦري. اهو ڪارو سون زبان حال سان چوندو آهي ته هر شخص منهنجي راز کي نٿو سمجهي سگهي، تون مون وٽ اچي ڏس تڏهن راز سمجهيندين.

پاتار ۾ پيهي موتي آڻيندڙ سامونڊي ڍڳي ۽ جوهرِيءَ جو قصو

هن قصي ۾ ٻڌايو ويو آهي ته سامونڊي موتيءَ کي دريائي ڍڳو نه سڃاڻي سگهيو ڇاڪاڻ ته ان جي نظر ظاهر تي وئي پر واپاري ان جي باطن کان واقف هو ان ڪري اهو ان کي ڪٽي ويو.

گاو آبي گوهر از بحر آورد بند اندر مرج و گردش می چرد

ترجمو: ”دريائي ڊڳو سمنڊ مان موتي آڻي، چراگاه ۾ رکي ٿو ۽ ان جي آس پاس چري ٿو.“

دريائي ڊڳو موتي ۽ جي روشنيءَ ۾ سنبل ۽ سوسن چري ٿو. ان دريائي ڊڳي جو چيڻو عنبر آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي غذا نرگس ۽ نيلوفر آهي (ڪي چون ٿا ته عنبر مڇيءَ جو فضلو آهي ۽ ڪي ماڻهو ان کي سمنڊ جي چشمي جي پيداوار سمجهن ٿا ۽ ڪي ماڻهو درياءَ جي گاهه کي عنبر سڏين ٿا) بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ فرمائي ٿو ته جهڙيءَ ريت دريائي ڊڳو خوشبودار شيون کائي ٿو ته ان جو نتيجو خوشبودار آهي. اهڙي طرح جيڪڏهن ڪو ذڪر الله جي نور جي روحاني غذا حاصل ڪندو ته ان جي زبان مان حلال سحر يعني موثر ڪلام ظاهر ٿيندو. جيڪو شخص وحي الاهي مان خوراڪ حاصل ڪندو ته ان جو گهر يعني منهن ماکيءَ سان ڀريل هوندو.

اهو جوهر واپاري ان موتيءَ کي ڪچري ۾ لڪائي وڌ تي چڙهي ويو ۽ ڊڳو سخت سڱن سان ان کي ڳولي ٿو. ويه چڪر چراگاهه کي ڏئي ٿو تان ته ان مخالف کي سڱن سان سولو ڪري. جڏهن ڊڳو نااميد ٿئي ٿو ته پوءِ واپس ان جاءِ تي اچي ٿو جتي موتي رکيل هو ۽ در شهوار تي گپ ڏسي ٿو. اهو شيطان وانگر مٽي کان پڇي وڃي ٿو جهڙي طرح شيطان حضرت آدم عليه السلام جي فقط ظاهر کي ڏٺو ۽ پڳو، اهڙي طرح اهو دريائي ڊڳو ان چيڻي جي مٿين مٽيءَ کي ڏسي پڇي ٿو. شيطان حضرت آدم عليه السلام جي باطن اوصافن کان اندو هو. جيئن هن ڊڳي نه سمجهيو ته ان مٽيءَ اندر موتي آهي. عوام جي روح کي تڪويني اعتبار سان قرآني حڪم ته ”هيٺ لهو“ پستيءَ ۾ وجهي ڇڏيو. پوءِ گناهن جي ارتڪاب انهن کي اڃا وڌيڪ بدتر ڪري ڇڏيو. نفساني خواهشون انسان کي نماز يعني قرب الاهي کان محروم ڪن ٿيون. عالم بالا کان روح جو جسم ۾ اچڻ ائين آهي جيئن عدني موتيءَ جو مٽيءَ ۾ لڪي وڃڻ. جڏهن روح جسم ۾ اچي ويو ته هاڻي ان کي جوهر ٿي سڃاڻي سگهي ٿو. عام انسان دنيا دار نٿو سڃاڻي سگهي. جنهن مٽيءَ ۾ چيڻو هوندو آهي اهو موتي واري پي مٽيءَ کي سڃاڻي وٺندو آهي. مشهور چوڻي آهي ته ”ولي را ولي مي شناسد“ جنهن جسم تي الله جي نور جي چنڊڪار نه آهي اهو اولياءَ جي جسم جي صحبت کي برداشت نٿو ڪري، انهن کان نفرت ڪري ٿو. اسان کي ڪوئي جي ڳالهه وسري نه آهي، ان جو آواز اسان جي ڪن ۾ اچي رهيو آهي. ڪوئي ڏيڏر کي سڏڻ جي لاءِ ڏوري چڪي، جيڪا ڏيڏر جي پير ۾ ٻڌل هئي.

ڪوئي ۽ ڏيڏر جي دوستيءَ واري قصي ڏانهن واپسي

آن سرشته عشق رشته می کشد بر امید وصل چنبر بارشد

ترجمو: ”اهو محبت ۾ ٺٽار هدايت يافته ڏيڏر جي وصل جي اميد ۾ رسيءَ کي ڇڪي ٿو.“

محبت ۾ چور ڪوڻو ان تي غرور ۽ ناز ڪري رهيو هو ته ڏوريءَ جو سرو سندس هٿ ۾ آهي. ديدار جي مطالعي ۾ منهنجي دل ۽ جان تار وانگر ٿي ويا هئا، هاڻي هڪ ذريعو هٿ آيو آهي. هاڻي ان ڏوريءَ جي انجام جو ذڪر ڪري ٿو. فرمائي ٿو ته فراق جو ڪانگ آيو ۽ ڪوئي کي ان جاءِ تان کڻي ويو. جڏهن ڪانگ ڪوئي کي کڻي اڏاڻو ته ڏيڏر کي به پاڻيءَ جي گهرائي مان ڇڪي آيو. ماڻهو ان قصي کي ڏسي رهيا هئا ۽ چئي رهيا هئا ته ڪانگ پاڻيءَ جي ڏيڏر کي ڪهڙي طرح شڪار ڪيو. ڪانگ پاڻيءَ ۾ ڪيئن گهڙيو؟ پاڻيءَ جو ڏيڏر ته ڪانگ جو شڪار نٿو بنجي سگهي ڏيڏر چيو ته جيڪو بي آبروئن بي عزتن جو ساٿي بنجي ان جي اها ئي سزا آهي. هاڻي بزرگ فرمائي ٿو ته ناچنس جي صحبت کان بچو ۽ هر جنس يعني نيڪ جي صحبت تلاش ڪريو. هر جنس مان مراد

هياهي ته وصفن جي پاڻ ۾ شرڪت هجي. عقل ۽ نفس تقريباً هم جنس آهن پر وصفون پنهنجن جون جدا آهن، انهيءَ ڪري عقل بُري نفس سان فرياد ڪري ٿو. جهڙي طرح حسين چهره خراب نڪ سان فرياد ڪندو آهي. عقل نفس کي چونڊو آهي ته هم جنس هجڻ باطني وصفن جي يڪسانيت سان هوندو آهي نه ڪي جسماني مشابهت سان. صورت جي مشابهت سان هم جنس هجڻ جو قائل نه ٿي، صورت هڪ بي جان شيءِ آهي، ان ۾ جنسيت جو احساس نه آهي. جسم ۾ احساس ۽ حرڪت جان جي ڪري آهي جيئن ڪڻڪ جي داڻي ۾ حرڪت ماکوڙيءَ جي ڪري آهي جيڪا ان کي کڻي وڃي رهي آهي. ماکوڙيءَ جي داڻي ڏانهن ڪشش به جنسيت جي ڪري آهي ڇاڪاڻ ته اهو هضم ٿي ان جو هم جنس بنجي وڃي ٿو. هڪ ماکوڙيءَ رستي ۾ جون جو داڻو کنيو، ٻيءَ ڪڻڪ جو داڻو کنيو هاڻي اهي هڪ ٻئي ڏانهن هلڻ لڳيون ته ڪڻڪ جو داڻو جون جي داڻي ڏانهن ڪونه پيو وڃي پر ماکوڙي ماکوڙيءَ ڏانهن ڊوڙي رهي آهي. جون جي داڻي جو ڪڻڪ جي داڻي ڏانهن هلڻ تبعاً آهي. ماکوڙيءَ کي ڏس ته سمجهي ويندين. جون ۽ ڪڻڪ جي داڻي جي حرڪت جي ڪري هيءَ نه سمجهه ته اهي هلي رهيا آهن، انهن جي اڳيان جيڪا شيءِ آهي يعني ماکوڙي ان کي ڏس، اهي داڻا ته ان جي قبضي ۾ آهن. ڪڏهن ڪڏهن ائين ٿيندو آهي جو ماکوڙي نظر ڪونه ايندي آهي ڇو ته ان وقت اها ڪاري پٿر تي هلي رهي هوندي آهي. ان مهل داڻو هلندو نظر ايندو آهي. تون عقل سان سمجهه ته داڻي کي کڻي وڃڻ واري ماکوڙي آهي جيڪا هلي رهي آهي. جيئن ته هم جنسيت وصفن جي ڪري آهي نه ڪي صورت جي ڪري، انهيءَ ڪري اصحاب ڪهف جي ڪشي اصحاب ڪهف ڏانهن هئي. صورتن کي داڻو سمجهه، دل ۽ باطني اوصاف کي ماکوڙي سمجهه. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) ۽ ملائڪن ۾ وصفن جي اعتبار سان هم جنسيت هئي. جسم ظاهر آهي روح مخفي آهي پر سمجهه ته جسم روح جي ڪري حرڪت ۾ آهي. آرام سان اهي آهن جيڪي عقل کان ڪم وٺن ٿا. بُري ۽ پلي ۾ عقل ئي تميز ڪري سگهي ٿو. اک ته فقط هڪ روپ کي ڏسي ٿي. اک ساوڪ ڏانهن مائل ٿي ويندي آهي پر عقل سمجهندو آهي ته ان جي ته ۾ ڇا آهي. جيڪو پڪي عقل کان ڪم نه وٺي فقط اک سان ڏسي اهو چار ۾ ڦاسي ويندو آهي. ڪجهه ڳالهيون اهڙيون آهن جو اتي اهو عقل جزوي ڪم نٿو ڏي، فقط وحي الاهي رهبري ڪري ٿو. جنسيت جو مدار جيئن ته باطني وصفن تي آهي ته ان کي عقل سڃاڻي سگهي ٿو نه ڪي اک، خالي صورت جي اعتبار سان جنسيت نه آهي ورنه حضرت عيسيٰ رڳو جنس بشر هجي ها ملائڪن جي جنس نه هجي ها. ان جنسي اوصاف جي ڪري الله تعاليٰ ان کي ملائڪن سان ملايو.

عبدالغوث جو قصو

عبدالغوث هڪ اهڙو شخص آهي جيڪو وصفن جي اعتبار سان جن ۽ صورت جي اعتبار سان انسان هو. هو انسانن کان مانوس ڪونه هو، جنن ۾ رهڻ پسند ڪندو هو. ان جا ٻار ٻچا به هئا پوءِ به سندس دل پرين ۾ لڳندي هئي.

بود عبدالغوث هم جنس پري

چول پري نه سال در پنهان پري

ترجمو: ”عبدالغوث پريءَ جو هم جنس هو، پريءَ وانگر نون سالن تائين مخفي پرواز ۾ هو.“

جنن وانگر لڪل پرواز ۾ نون سالن تائين رهيو. سندس ٻار ٻچا هن جي مري وڃڻ جا قصا بيان ڪندا هئا. ٻار چوندا هئا ته بگهڙ کائي ويس پا ڌاڙيلن ماري ڇڏيس، يا ڪنهن ڪوه ۾ ڪري پيو يا ڪنهن لڪل جاءِ ۾ آهي. سندس ٻارن کان وسري ويو هو ته ڪو انهن جو پيءُ آهي. عبدالغوث نون سالن کانپوءِ عارضي طور تي ظاهر ٿيو، وري لڪي ويو. اوچتو ٻارن کي ڏسڻ ۾ آيو ۽ وري اهڙو غائب ٿيو جو ان جو راز ڪنهن جي اڳيان نه ڪليو. هڪ مهيني تائين پنهنجي اولاد جو مهمان رهيو، ان کانپوءِ کيس ڪنهن نه ڏٺو. جيئن جنتي جنت جو هم جنس هوندو آهي انهي ڪري

اهو خدا جي عبادت ڪري جنت ۾ ويندو آهي. حضور ﷺ فرمايو آهي ته سخاوت جنت جو وڻ آهي ان جي هڪ شاخ دنيا ۾ آهي جيڪو ان کي پڪڙي وٺي ٿو اهو جنت ۾ هليو وڃي ٿو. محبتون محبتن جون هم جنس ۽ ظالم، ظالم جو هم جنس آهي. لاپرواهه لاپرواهه جو هم جنس آهي. حضرت اديس (عليه السلام) کي ستارن سان هم جنسيت هئي انهيءَ ڪري اهو ستين آسمان تي زحل ستاري سان گڏ اٺ سال رهيو (اهو سڄو قصو خالي شهرت تي مبني آهي قرآن ۽ حديث ۾ ان جو ذڪر نه آهي) زحل ستارو مشرق ۽ مغرب ۾ ويندو هو ته هو به ان سان گڏ هوندو هو ۽ ساڻس ڳالهيون ڪندو هو ۽ هم راز ٿيندو هو. نون سالن کانپوءِ جڏهن هو زمين تي آيو تڏهن ستارن جي احوال جو درس ڏيندو هو، ستارا به ان جي درس ۾ موجود رهندا هئا. درس ۾ شريڪ سڀئي ماڻهو انهن ستارن جو آواز ٻڌندا هئا. ستارن کي زمين تي حضرت اديس جي جنسيت چڪي آئي هئي. هر ستارو پنهنجو نالو ۽ حال ٻڌائيندو ۽ اهڙي تشريح ڪندو هو جهڙي طرح رصدگاهه ۾ انهن جا حالات معلوم ڪيا وڃن ٿا. جنسيت نظر ۽ فڪر جي هيڪڙائي ۽ اتحاد جو نالو آهي. جڏهن الله تعاليٰ ٻن روحن ۾ هڪ جهڙا خيال پيدا ڪندو آهي تڏهن اهي هڪ ٻئي جا هم جنس ٿي ويندا آهن. جسم جي ڪشش نظر ۽ فڪر جي ڪري آهي. جسم جيڪو بي خبر آهي ان کي باخبر روح چڪيندو آهي. جڏهن مرد ۾ عورت جون صفون پيدا ٿي وينديون آهن ته اهو ڪڏڙو بڻجي ويندو آهي ۽ عورتن وانگر جماع ڪرائيندو آهي. جڏهن ڪنهن عورت ۾ مردن واريون صفون پيدا ٿي وينديون آهن ته اها عورتن سان جماع ڪندي آهي. جڏهن ڪنهن انسان ۾ ملڪوتيت جو غلبو ٿيندو آهي ته هو پڪيءَ جي ٻچي وانگر ملاءِ اعليٰ ڏانهن پرواز جي لاءِ رستو ڳوليندو آهي، ان جو ڌيان ملاءِ اعليٰ ڏانهن رهندو آهي ۽ زمين کان بيزار رهندو آهي. جيڪڏهن انسان تي بهيميت جو غلبو هوندو ته ان کي هر وقت کاڌي جو فڪر رهندو آهي. ڪوٺو صورت جي ڪري ذليل نه آهي پر باطني خباثت جي ڪري ذليل آهي. گرھ جي ڳولا ڪرڻ، خيانت ڪرڻ ۽ اونداھ ۾ نقصان ڪرڻ، پٺير ۽ پست ۽ انگور خراب ڪرڻ اها انجي باطني خباثت آهي. اشعب باز جيڪو نهايت قيمتي آهي، جيڪڏهن ان ۾ خباثت پيدا ٿي وڃي ته اهو ڪوئن ۽ بين وحشي جانورن کان بدتر آهي. هاروت ۽ ماروت ملائڪه هئا پر انهن ۾ بشري اوصاف هئا انهي ڪري ملائڪن جي صف مان خارج ٿي ويا. ملائڪن جي صفن مان نڪري ڪري بابل جي کوھ ۾ سزا ۾ اونڌا ڪيا ويا. قرآن پاڪ ۾ آهي: **إِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ** (الصافات: 165) ”بيشڪ، اسين صفون ٻڌڻ وارا آهيون“ اها ملائڪن جي خصوصيت آهي. اڳ ۾ انهن جي نظر لوح محفوظ تي رهندي هئي پوءِ جادو جي پٽين تي رهڻ لڳي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) فرعون ۾ جسماني جنسيت هئي پر اوصاف جدا جدا هئا. جڏهن اهو ثابت ٿي ويو ته جنسيت وصفن جي اعتبار سان آهي ته پوءِ توکي نيڪن جي صحبت حاصل ڪرڻ گهرجي. صحبت جو تاثير ڏسڻو هجي ته تيل کي ڏس، ته ان ۾ گلن جي صحبت سان ڪهڙي خوشبوءِ پيدا ٿي آهي. انسان ته درڪنار پر مٿي به جيڪڏهن بزرگن جي هم صحبت ٿي وڃي ٿي ته ان ۾ بزرگي اچي ويندي آهي. مشهور چوڻي آهي ته گهر وٺڻ کان پهريان پاڙيسريءَ جو انتخاب ڪر. جيڪڏهن تون دل رکين ٿو ته ڪنهن دلدار جي ڳولا ڪر، صاحبِ نسبت جي نسبت عارف بالله جي فيض سان وڌي ويندي آهي.

قرضدار ۽ سخي محتسب جو قصو

هن قصي مان هيءُ ٻڌائڻ مقصد آهي ته جيڪو شخص قبر مان به ٻين کي فيض پهچائي رهيو آهي اهو مثل نه آهي. مثل ته اهو زندهه آهي جيڪو بلڪل بي فيض آهي.

آل کے درویش ز اطراف ديار

جانب تبریز آمد وام دار

ترجمو: ”ملڪ جي ڪنهن ڪنڊ مان تبريز ڏانهن هڪ فقير قرضدار ٿي آيو.“

شايد نو هزار اشرفيون مٿس قرض هو. تبريز ۾ بدرالدين عمر محتسب هو. محتسب ته هو پر دل جو درياء هو. سندس هر وار حاتم خانو هو. جيڪڏهن ان زماني ۾ حاتم طائي زنده هجي ها ته ان جو غلام ٿئي ها. جيڪڏهن اهو اڃايل کي مٺي پاڻي جو سمنڊ به ڏئي ها ته پنهنجي سخاوت جي ڪري شرمندہ ٿئي ها ۽ پنهنجي عطا کي حقير سمجهي ها. جيڪڏهن هو ذري کي مشرق بنائي ها جتان سج اُڀري ٿو ته به پنهنجي همت جي اعتبار سان ان کي حقير ئي سمجهي ها. بدرالدين عمر جي عطا جي اميد تي اهو پرديسي تبريز ۾ آيو، جيئن ته اهو پرديسي ان در تان پهريان به عطا حاصل ڪري چڪو هو ۽ ان کان گهڻو قرض ادا ڪري چڪو هو. ان کي يقين هو ته جڏهن وڃي گهرندس ته اهو ڏيندو. جيئن ته ان کي بدرالدين جي عطا تي اعتماد هو انهي ڪري قرض وٺڻ ۾ به بهادر ٿي ويو هو. ٻين قرضين جو محتسب سان تعلق نه هو، اهي فڪر ۾ رهندا هئا پر هي شخص ان سخي جي ڪري قرض کان بي فڪر رهندو هو ۽ کلندو رهندو هو. جنهن شخص کي حضور ﷺ جي مدد حاصل هجي اهو ابولهب کان ڇا ڊڄندو؟ جيڪڏهن ڪنهن شخص جو ڪڪر سان جوڙ ٿي وڃي ته اهو پاڻي پيارڻ وارن کي پاڻي ڏيڻ ۾ بخل ڪيئن ڪري سگهي ٿو؟ فرعون جي دربار جي جادوگرن کي جڏهن خدائي هٿ سان واقفيت ٿي ويئي ته پوءِ اهي پنهنجن هٿن پيرن کان بي نياز ٿي ويا. جيڪڏهن لومڙي کي شينهن جي پشت پناهي حاصل ٿي وڃي ته پوءِ اها چيٽن سان به وڙهي سگهي ٿي.

حضرت جعفر طيار رضي الله عنه جو اڪيلي سر قلعي تي حملو ۽ وزير جو مشورو

چونڪه جعفر رفت سوي قلعه

قلعه پيش ڪام خشڪش جرمه

ترجمو: ”جڏهن حضرت جعفر رضي الله عنه قلعي ڏانهن ويو، قلعو هن جي خشڪ ۽ سُڪل ڳلي جي لاءِ هڪ ڍڪ هو.“

جڏهن حضرت جعفر رضي الله عنه قلعي تي حملہ آور ٿيو ته قلعو ان جي همت جي اڳيان حقير هو. هو اڪيلو ئي قلعي تي حملہ آور ٿيو ۽ دشمن ڊپ کان قلعي جو دروازو بند ڪري ڇڏيو. ڪنهن ۾ اها همت ڪونه هئي جو سندس مقابلي لاءِ اچي. جيڪو ترڻ به نه ڄاڻندو هجي ۽ پيڙيءَ ۾ درياءَ جو سفر ڪري، اهو ناڪڻي جي مقابلي ۾ ڪيئن اچي سگهي ٿو؟ بادشاهه ان معاملي ۾ وزير سان مشورو ڪيو. وزير چيو ته ان جي مقابلي ۾ تڪبر ۽ جنگ نه ڪريو پر عاجزانہ تلوار ۽ ڪفن کڻي ڪري سامهون هليا وڃو جنهن جو مطلب هيءُ هو ته اسين پنهنجي تلوار کڻي آيا آهيون ته هن سان اسان کي قتل ڪر ۽ ڪفن به گڏ آندو اٿئون ته مارڻ کانپوءِ دفن ڪري ڇڏ. بادشاهه چيو ته اهو نيٺ اڪيلو ئي آهي ايتري قدر خوف زده چوڻيون. وزير چيو ته ان جي اڪيلي هجڻ کي حقارت سان نه ڏس، اڪيون کولي ڏس ته قلعي وارا ۽ قلعو پارِي وانگر ڏکي رهيو آهي، گويا مشرق ۽ مغرب جا ماڻهو ان سان گڏ آهن. ابتدا ۾ چند ماڻهو ڏانهس ڊوڙيا پر هن هر هڪ کي گرز هڻي گهوڙي جي قدمن ۾ ڪيرائي ڇڏيو. وزير چيو ته جڏهن منهنجي نظر ان وڏي بادشاهه تي پئي ته مون کي يقين ٿي ويو ته اهڙي بهادر جي اڳيان دشمنن جي تعداد جي ڪثرت ڪا شيءِ نه آهي.

هاڻي بزرگ رومي رحمۃ الله عليه اهڙا مثال ذڪر ڪري ٿو جن مان هڪ جي مقابلي ۾ ڪثرت ڪا شيءِ نه آهي. سج جي مقابلي ۾ ستارن جي ڪثرت به معنيٰ آهي. هڪڙي هليءَ جي مقابلي ۾ سوين ڪوٺا بهي وقعت آهن. ڪوٺن جي جمعيت قلبي نه آهي. جسمن ۽ صورتن جي ڪثرت ۽ جمعيت بيڪار آهي. جسم ۽ نالي جي حقيقت واقعي نه آهي. پنهنجائي جي ڪري چند ڪوٺا گڏ ٿي ويندا آهن، فدائين وانگر هلي تي حملہ آور ٿيندا آهن. ڪو ان کي اک ۾ چنبو هڻي ٿو، ڪو ڪن ۾ چڪ وجهي ٿو، ڪو ان جي پاسي ۾ سوراخ ڪري ٿو. مجمع جي ڪري انهن جو ڀڄڻ ممڪن نه ٿو ٿئي. ڪوٺن ۾ قلبي جمعيت نه آهي. هلي جي آواز سان انهن جا هوش اڏامي وڃن ٿا. اهڙي طرح هڪ ڪاسائي جي مقابلي ۾ پڪرين جو ڌڻ بهي معنيٰ آهي. هوش جي ڪثرت ننڊ کي ڪيئن روڪيندي؟ جڏهن خدا قلبي جمعيت عطا

ڪندو آهي ته شينهن جهنگلي گڏهن جي ڌڻ تي حملو ڪندو آهي، ٿوري دير ۾ انهن کي منتشر ڪري ڇڏيندو آهي الله جي عطا فقط جمعيت قلبي نه آهي پر ان جون ٻيون به عطائون آهن. ڪو يوسف عليه السلام وانگر حسين آهي. ڪڪر جو پاڻي صاف ۽ شفاف آهي، ڪنهن حسين جي منهن ۾ ستاري جي چمڪ پيدا فرمائيندو آهي، جنهن جي ڪري بادشاهه ٻانهي جو غلام بنجي ويندو آهي. ظاهري حسن کان سواءِ باطني حسن به عنايت ڪندو آهي ته اهو بزرگ اڌ رات ۾ به نيڪ ۽ بد کي سڃاڻي ويندو آهي. حضرت يوسف عليه السلام جي چاهي جو نور مشهور آهي. طور جبل جي تجلي کانپوءِ حضرت موسيٰ عليه السلام جي چاهي ۾ به اهڙو نور پيدا ٿي ويو هو جنهن کي ڏسڻ جو هر شخص تاب نه سهي سگهندو هو. حضرت موسيٰ عليه السلام جي منهن تي اهڙي چمڪ هئي جو ڪو ان کي ڏسي نه سگهندو هو انهي ڪري هن منهن تي نقاب وجهڻ شروع ڪيو هو. حضرت موسيٰ عليه السلام جي چاهي جو نور ڏسڻ سان اڪيون انڌيون ٿي وينديون هيون. زمرد پٿر تي جيڪڏهن نانگ جي نظر پئجي وڃي ته اهو اندو ٿي ويندو آهي. اها هڪ مشهور ڳالهه آهي. نانگ جو هڪڙو قسم ٻوڙو آهي جنهن جو زهر قاتل آهي.

حضرت موسيٰ عليه السلام الله تعاليٰ کي درخواست ڪئي ته منجهس نور لڪائڻ جي سگهه پيدا ڪر الله تعاليٰ حضرت موسيٰ عليه السلام جي جواب ۾ فرمايو ته پنهنجي ڪمبل کي نقاب ڪندو ڪر، ان ۾ اها طاقت آهي جو اهو ان نور کي ڍڪيندو، ٻيو ڪو ڪپڙو ان نور کي روڪي نه سگهندو. حضرت موسيٰ عليه السلام جي چادر ان جي نور کي برداشت ڪندي هئي ۽ ان جو تاجي پيٽو نور سان روشن هو. ان ڪمبل کان سواءِ ڪو محافظ نٿو ٿي سگهي، ان کان سواءِ ٻي شيءِ اسان جي نور کي برداشت نٿي ڪري سگهي. ڪوه قاف جيڪو طور جبل کان به وڏو مڃيو وڃي ٿو اهو رڪاوٽ بنبو ته طور جبل وانگر ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويندو. الله تعاليٰ جي قدرت جو ڪمال آهي جو هن مومن جي دل ۾ ان نور جي تحمل جي طاقت پيدا ڪئي آهي.

قرآن پاڪ ۾ آهي ته مَثَلُ نُورٍ كَبَشْكُوهٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ أَلْيَضَاوَةٌ زُجَاجَةٍ (النور: 35) ”الله تعاليٰ جي نور جو مثال (هيئن آهي) هڪ چارو آهي جنهن ۾ ڏيئو هجي ۽ اهو ڏيئو شيشي ۾ آهي.“ بزرگ رومي رحمه الله چاري مان مومن جو جسم، مصباح مان نور حق ۽ زجاج مان مومن جو قلب مراد ورتو آهي. مرد ڪامل جڏهن تخليق عالم جو سبب آهي، ته جن اهو عرش ۽ افلاڪ جي نور جو واسطو آهي. زمين ۽ آسمان جو نور قلب مومن جي نور کان حيران آهي ۽ ان جي مقابلي ۾ مضحل آهي. عرش ۽ افلاڪ تي نور قلب مومن جي واسطي سان آهي. ان ڪري حديث قدسي ۾ مضمون آيو آهي ته آئون آسمانن ۽ فضا ۾ نٿو سمائيجان پر مومن جي دل ۾ مهمان وانگر سمائيل آهيان. مهمان عزت وارو هوندو آهي. ان نور حق جو قلب سان تعلق ٻي ڪيف آهي. ائين نه آهي جيئن مطروف جو طرف سان هوندو آهي. ان قلب جي واسطي سان علوي ۽ سفلي فيض حاصل ڪن ٿا. مومن جي قلب جي واسطي کان سواءِ علوي ۽ سفلي پنهنجي تجلي کي برداشت نه ڪري سگهيا ٿي، قلب مومن کي آئينه تجليات بنائي ڇڏيائين. ان ۾ الله جو وڏو ڪرم آهي. اهو مومن جي قلب جي وسعت ڏانهن اشارو آهي. ان آئيني جي احوال جر اجمالي ذڪر ٻڌ. تشریح ۾ نه وڃ، ڳالهه جو خلاصو هي آهي ته الله تعاليٰ جي فرمائڻ کانپوءِ جڏهن حضرت موسيٰ عليه السلام پنهنجي چادر کي نقاب بنايو. جيئن ته ان کي معلوم هو ته ٻي ڪا شيءِ ان نور کي روڪي نه سگهندي. جبل جي ٿولهه ٻيئي به ٿي وڃي ته ان نور جي تجلي سان اهو جبل ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويندو. اهو حق جو نور لوهه جي ديوارن کي به پار ڪري ويندو آهي. حضرت موسيٰ عليه السلام جي چادر عشق جي حرارت، گرمي ۽ شورش کي برداشت ڪيو هو. اهو نقاب (يا پردو) نور کي ڍڪي رهيو هو. حضرت موسيٰ عليه السلام سان گڏ بيبي صفورا هئي. حضرت صفورا پهرين هڪ اک بند ڪري ٻي اک سان ان نور کي ڏٺو ته اها اک هلي وئي، پوءِ ٻي اک سان ڏٺائين ته اها به هلي وئي. مجاهدي جو پهريون درجو لذتن کي ترڪ ڪرڻ آهي. پوءِ جڏهن محبت جو غلبو ٿيندو آهي ته جان کي فنا ڪري ڇڏيندو آهي ۽ مقام فنا ۾ پهچي ويندو آهي. حضرت بي بي صفورا

فرمايو حسرت هيءَ آهي ته لکين اڪيون ڇو نه هيون جو انهن سڀ کي قربان ڪري ڇڏيان ها. جيتوڻيڪ پنهنجي اک جو دريڇو ويران ٿي ويو ان ۾ بصارت نه رهي پر ان ويراني ۾ ان حسن جو دفينو آهي. هاڻ ائون ان خزاني جي ڪري پوري جسم کان بي نياز آهيان. حضرت صفورا جي اها گفتگو الله کي پسند آئي ۽ هن فوراً ان جون اڪيون واپس ڪيون، پنهنجو نور عنايت ڪيو، جنهن سان اها حضرت موسيٰ جو ديدار ڪري سگهي. هاڻ اهو نور جيئن ته نور خداوندي هو انهي ڪري ان جمال موسوي کي برداشت ڪيو.

حضرت يوسف لنگهدو هو ته ان جو نور محلات ۽ ان جي جاري تي پوندو هو. ماڻهو پنهنجي گهرن ۾ چوندا هئا ته حضرت يوسف هتان کان لنگهي رهيو آهي. مولانا رومي هاڻي وري محبوب حقيقي جي تبلي جو ذڪر شروع ڪري ٿو ته جنهن دل جو دريڇو محبوب حقيقي ڏانهن کليل آهي اهو ان جي تجليات مان فيضاب ٿيندو آهي. انسان کي دل جي دري الله ڏانهن کولڻ گهرجي ۽ پوءِ عالم ملڪوت جو سير ۽ تفريح ڪرڻ گهرجي. دري کولڻ جو مطلب هي آهي ته ان سان عشق ڪر، ايئن تون معشوق حقيقي جو مشاهدو مائي سگهندين. اها تنهنجي اختياري ڳالهه آهي. انفس ۾ جيڪي حق جون نشانيون آهن انهن تي غور ڪر ۽ غير الله جي خيال کان پري پڃ! معشوق حقيقي ڏانهن دري کولڻ اهڙي ڪيميا آهي جو تون ان سان نفساني ردائل دور ڪري سگهين ٿو ۽ دشمن يعني شيطان وغيره کي رام ڪري سگهين ٿو. جڏهن تون ڪل جو علاج ڪري حسين بنجي ويندين ته الله جي دربار ۾ پهچي ويندين ڇاڪاڻ ته اهو جميل آهي ۽ جمال کي پسند ڪندو آهي ۽ پوءِ اهو تنهنجي روح کي بيڪسي کان چوٽڪارو ڏيندو. ان جي رحمت جي ادنيٰ برسات تنهنجي روح جي باغ کي شاداب ڪندي ۽ تنهنجي مردگي دور ڪندي. ان جي عطا فقط دنيا جون روايتون نه آهن اهو ان جهڙيون سوين سلطنتون عطا ڪري ٿو. حضرت يوسف عليه السلام کي الله تعاليٰ فقط حسن جي سلطنت ٿي نه پر خواب جي تعبير جي مملڪت به عطا ڪئي هئي. ان جو حسن قيدخاني جو سبب بنيو ۽ خواب جي تعبير جو علم بلنديءَ تي وٺي ويو ۽ کيس مصر جي بادشاهه جو مقرب بنايو، مصر جو بادشاهه ان جو فرمانبردار بنجي ويو. معلوم ٿيو ته علم جي سلطنت، زياده ڪار آمد آهي. علم جي مملڪت حسن جي مملڪت کان وڌيڪ سٺي آهي.

قرضدار شخص جي حكايت ڏانهن رجوع

آل غريب مُتَحَن از ٻيم دام

در ره آمد سوی آل دار السلام

ترجمو: ”اهو مصيبت ملول پرديسي قرض جي ڊپ کان دارالسلام ڏانهن آيو.“

اهو پرديسي مقروض قرض حاصل ڪرڻ جي لاءِ تبريز ڏانهن هن اميد تي روانو ٿيو ته گلن جي سيج تي سُمهي. تبريز سان سندس گهڻيون اميدون وابسته هيون، مقروض چيو ته اي حادي! (اٺ کي تيز هلائڻ جي لاءِ حُدي جا شعر پڙهندڙ کي حادي چئبو آهي) منهنجي ڏاچي وهار، منهنجي ڪاميابي اچي ويئي ۽ منهنجو فاقو اڏامي ويو. ڏاچي ويه، ڪم ٺيڪ ٿي ويا. ”مناجات الصدور“ اچي ويئي. اها اها جڳهه آهي جنهن جي باري ۾ ائون دل ۾ ڳالهيون ڪندو هوس. اي منهنجي ڏاچي! باغن ۾ چرندڙي ره، بيشڪ تبريز اسان جي لاءِ بهترين فيض جي جاءِ آهي. اي ساربان! ڏاچيءَ تان سامان لاه. تبريز شهر آهي ۽ محبوب جي گلي آهي. هن باغ جو جنت جهڙو شان آهي. هن تبريز جي لاءِ عرش نور آهي. جڏهن ان پرديسيءَ محتسب جو گهر گوليو ته ماڻهن چيو: اهو ته گذاري ويو. ٽيون ڏينهن دنيا مان ويو هليو. مرد ۽ عورتون ان جي ڏک ۾ روئي رهيا آهن. اهو عرشي مور عرش ڏانهن هليو ويو. محتسب جي ذات سان مخلوق کي راحت هئي. محتسب دنيا جي زندگي مان هليو ويو. ٽيون ڏينهن هن ڪناري تان ٻيڙي هاڪاري ويو. محتسب جي موت جي خبر ٻڌي اهو مسافر ڏانهن ڪري بيهوش ٿي ڪري پيو. جڏهن ان مسافر کي هوش آيو

تڏهن هيءَ به هوش آيس ته غير الله تي ڀروسو ڪرڻ غلطي هئي ۽ هو پنهنجي غلطي تي نادم ٿي ڪري الله ڏانهن راجع ٿيو.

مقروض پرديسيءَ جو محتسب جي وفات کان باخبر ٿيڻ بعد الله تعاليٰ ڏانهن رجوع ڪرڻ

چوڻ بهوش آمد بگفت اے کردگار

مجرم بودم بخلق اميدوار

ترجمو: ”جڏهن هو هوش ۾ آيو، تڏهن چيائين ته اي خدا! آئون قصور وار هوس جو مخلوق مان اميدوار بنيس.“

جڏهن کيس هوش آيو ته هن الله تعاليٰ جي اڳيان پنهنجي غلطيءَ جو اعتراف ڪيو. هن خدا کي عرض ڪيو ته بيشڪ محتسب ڏاڍو سخي هو پر تنهنجي سخاوت برابر نه هو. محتسب ٽوپي ڏني ۽ تو مو عنايت ڪيو. هن قبا ڏني تو اهو قد ۽ قامت عطا ڪيو جنهن سان آئون ان قبا مان فائدو حاصل ڪري سگهيس. محتسب سونا سڪا عطا ڪيا تو اهو هٿ عطا ڪيو جنهن سان مون انهن کي گهڻيو. هن سواري ڏني ۽ تو عقل ڏنو جنهن جي ڪري آئون ان تي سوار ٿي سگهيس. محتسب مون کي شمع ڏني تو اها اک ڏني جنهن جي ذريعي شمع ڪار آمد ٿي. هن پگهار ڏني تو زندگي ڏني جنهن کان بغير اها پگهار بيڪار هئي. پوءِ جيڪو هن ڏنو ان ۾ به تنهنجو ڪرم شامل آهي. ڇاڪاڻ ته تو ئي انکي سخي بنايو. اهو جيڪي ڪجهه ڏيندو هو ان جو ڪو نه هو تنهنجو هو. ان ۾ سخاوت جو مادو تو پيدا ڪيو هو جنهن ڪري کيس سخاوت ڪري خوشي محسوس ٿيندي هئي. اها منهنجي غلطي هئي جو مون محتسب کي اميد جو قبلو بنايو ۽ جيڪو ان کي قبلو بنائڻ وارو آهي ان کي وساري ڇڏيم.

ان کانپوءِ الله تعاليٰ جي انهن نعمتن جو ذڪر ڪيو اٿس جيڪي ان سان مخصوص آهن. يعني الله تعاليٰ جو ڪرم آهي جو ان اسان کي عقل عطا ڪيو. آسمان کي عدم مان پيدا ڪيائين ۽ زمين کي بسترو بنايائين. ستارن کي ڏيئو ۽ طبيعتن کي ڪنجي ۽ قلف بنايائين. اي مخاطب! الله تعاليٰ گهڻيون لڪل ۽ ظاهر شيون هن ڇت (آسمان) ۽ بستري (زمين) ۾ رکيون آهن. هاڻي انهن نعمتن جو ذڪر ڪري ٿو جيڪي خود انسان ۾ مضمر ۽ لڪل آهن. انسان اسماءِ الاهي جو مظهر ۽ حقائق ڪونه جو جامع آهي. انسان جيئن ته اسماءِ الاهي ۽ حقائق جو مظهر آهي، تنهن ڪري ان ۾ جيڪي ڪجهه نظر اچي رهيو آهي اهو خدا جو عڪس آهي. جيئن چنڊ جو عڪس درياءَ جي پاڻيءَ ۾ نظر اچي ٿو. اضطراب جو پهريون حصو ڪوريٽري جي جاري وانگر سوراخن وارو هوندو آهي يعني صفات انساني الله جي صفتن جو ثبوت آهن. جهڙي طرح اضطراب جي تار مان آسمان ۽ سج جا احوال معلوم ڪيا وڃن ٿا اهڙي طرح انساني صفتون الله تعاليٰ جي صفتن جي تشريح ڪن ٿيون. نجومين جي اضطراب مان ته نجومی ٿي احوال معلوم ڪري سگهن ٿا پر انسان جي صفات جي ذريعي عوام به صفات خداوندي جو علم حاصل ڪري سگهن ٿا.

عوام انبيائن جي تعليم جي واسطي سان خود اهي علم حاصل ڪري سگهن ٿا. هاڻي انسان هتي انسان ۾ جيڪي ڪجهه سمجهي ٿو ان کي اصل سمجهي ٿو حالانڪ اهو عڪس آهي ۽ انسان جو مثال ان شينهن وانگر آهي جيڪو ڪوھ ۾ پنهنجي عڪس تي حملہ آور ٿيو هو. جيڪڏهن تون انسان جي فعل کي اصل سمجهيندين ته اهو ئي بي وقوف شينهن بڻين جيڪو پنهنجي ئي عڪس تي حملہ آور ٿيو هو. ان احمق شينهن کي سيهڙ (سهي) گمراه ڪيو هو ۽ چيو ته ڪوھ ۾ غضبناڪ شينهن ويٺو آهي. ڪوھ ۾ وڃي ان کان بدلو وٺ، اهو بي وقوف شينهن سهي جي چوڻ ۾ اچي ويو. ايئن نه سمجهيائين ته منهنجو نقش آهي ۽ اهو شينهن جيڪو سهو ٻڌائي رهيو آهي پاڻيءَ ۾ نه آهي. اهو تصرف به خدائي آهي جو هو حقيقت نه سمجهي سگهيو، تون به دشمن سان دشمني ڪرڻ ۾ حقيقت تائين نٿو پهچين. تون چهن جهتن (پاسن) جو تابع آهين ۽ هر جهت (پاسي) ۾ غلطي ٿي آهين. دشمن ۾ دشمنيءَ جو جذبو الله تعاليٰ جي

صفت قهر جو عڪس آهي، ڇاڪاڻ ته اهو ان صفت قهر مان پيدا ٿيو آهي. دشمن جيڪو گناهه ڪري رهيو آهي اهو تنهنجي ڪنهن ڏوه جو عڪس آهي. تون پنهنجي ان جرم واري عادت پنهنجي اندران ڏو، تنهنجي بري عادت جو دشمن ۾ عڪس آهي.

جڏهن تون ان کي پنهنجي بُرائي جو عڪس سمجهي ورتو ته هاڻي دشمن کي جيڪو بمنزل آئيني جي آهي، نه مار. تنهنجو مثال هي آهي ته ڪو پاڻيءَ ۾ ستارن جو عڪس ڏسي ۽ ان تي مٽي وجهي ۽ هي چوي ته اهو ستارو منحوس آهي ۽ منهنجي سعد ستاري کي دٻائڻ آيو آهي. تون ان عڪس کي منحوس ستارو سمجهي ان تي مٽي وجهي رهيو آهين. پوءِ جڏهن ٿوري دير ۾ عڪس غائب ٿي ويو ته تو سمجهيو ته ستارو غائب ٿي ويو. ستارو جنهن کي تون پنهنجي خيال سان منحوس سمجهي رهيو آهين اهو ستارو ته آسمان تي آهي. جيڪڏهن ڪا تدبير به ڪرڻي هئي ته آسمان ڏانهن ڪرڻي هئي پر جيڪڏهن ستاري جي نحوست کان بچڻو هو ته خدا کي التجا ڪرڻي هئي. جهڙي طرح شين جي نحوست ۾ جانب الله آهي اهڙي طرح عطا به حقيقت ۾ من جانب الله آهي. نعمتون ۽ عطائون جيڪي پنجن حواسن ۽ ڇهن جهتن (صفتن، پاسن) ۾ آهن. انسان جي عطا مفيد نه آهي عارضي آهي. عڪس تي ڏسڻ ڇڏي ڏي اصل تي نظر رک. الله تعاليٰ جنهن کي اعمال صالحه جي نعمت بخشيندو آهي ان کي جنت جي عمر دراز ڏيندو آهي تان ته اهو ان مان پوري طرح نفعو حاصل ڪري سگهي. الله تعاليٰ مُردن کي زنده ڪرڻ وارو ۽ زندهن کي مارڻ وارو آهي. الله تعاليٰ جي عطا توسان ساهه وانگر رلي ملي وڃي ٿي. جيڪڏهن پاڻي ۽ ماني جي خواهش نه رهي ته به اهو توکي انهن ٻنهي کان پاڪ غذا ڏي ٿو. جيڪڏهن جسماني طاقت ويئي هلي ته ڪمزوريءَ ۾ باطني قوت عطا ڪندو آهي. جنن ۽ ملائڪن کي روزي ڏيندو آهي، توکي به روزي ڏئي ٿو.

الله تعاليٰ پنهنجي عشق سان توکي زنده رکي ٿو. الله تعاليٰ کان ئي زندگيءَ جي درخواست ڪر جنهن جو مدار عشق تي آهي. انسانن جون سموريون صفتون الله تعاليٰ جي صفتن جو مظهر آهن پاڻيءَ وانگر صاف سمجھ. ان ۾ الله ذوالجلال جون صفتون روشن آهن. ان جو علم، ان جو عدل ۽ ان جي محبت هلندڙ پاڻيءَ ۾ آسمانن جي ستارن وانگر آهي. بادشاهي ان کي جڳائي ٿي. سڀ بادشاهه ان جي اڳيان عاجز آهن. بادشاهه الله جي بادشاهيءَ جا مظهر آهن. عالم، فاضل الله جي علم جو آئينو آهن. زمانا گذري ويا ۽ هي نئون زمانو آهي، چنڊ ساڳيو آهي، سج ساڳيو آهي، فضل ۽ عدل ساڳيو آهي. ماڻهو بدلجي ويا، صفات قديم پنهنجي جڳهه تي آهن. زمانو بدلجي رهيو آهي مظاهر بدلجي رهيا آهن ۽ ظاهر قائم آهي. ستارن جو بنياد پاڻي تي نه آهي، صفات جو تعلق به ذات باري سان آهي. حسين ان جي حسن جو آئينو آهن ۽ انسانن ۾ عشق ان جي عشق جو عڪس آهي. حسينن جو حسن هتي ويندو آهي ۽ اهو اصل ڏانهن موٽندو آهي. جڏهن صحيح نظر پيدا ڪندو تڏهن معلوم ٿيندو ته سڀ ڪجهه اهو آهي. پهريان ان غريب الوطن خواجه مرحوم ۽ الله تعاليٰ کي مُغايير سمجهيو هو، پوءِ ان جي عقل ان کي چيو ته اصل ڏيڻ وارو الله تعاليٰ آهي جنهن هن کي ڏنو آهي. خواجه کي غير چوڻ بيائي آهي جنهن سان هڪ مان به نظر ايندا آهن. خواجه هاڻي ملاءِ اعليٰ ۾ پهچي چڪو هو ۽ دنيا کي ڇڏي چڪو هو. خواجه جو جسم نه هو پر پاڪ روح هو.

شيطان حضرت آدم عليه السلام جي فقط مٽيءَ کي ڏٺو. تون ائين نه ڪر. خواجه جي وصفن تي نظر رک، خواجه کي ذات الهي سان قربت حاصل هئي. جنهن حيثيت سان حضرت آدم عليه السلام مسجود ملائڪه هو ساجد نه هو. اهو خواجه بظاهر بشر هو پر ان ۾ جي حق تجلي نمايان هئي. مُشاهده حق جي ڪري ان جي جماديت ۽ جسميت ختم ٿي چڪي هئي. ترن جو تيل جڏهن گلن ۾ ملايو ويندو آهي ته پوءِ ان کي ترن جو تيل ڪونه چئبو آهي. ان ۾ گلن جي خوشبو به هوندي آهي. اهل الله جي هڪ جماعت آهي جنهن جا اوصاف بشري اوصاف خداوندي ۾ بدلجي ويا ته هاڻي ان کي عام مخلوق ۾ شمار نه ڪيو ويندو آهي. هاڻي ان موضوع کي ختم ڪر، توحيد تي نظر واري جا به قبلا نه هوندا آهن.

ملائڪن جي مسجد آدم ﷺ جي مٽي نه ٿي ٿي سگهي. ڪي عڪس محض عڪس سان مشابه آهن، حقيقت ۾ عڪس نه آهن پر اصل آهن. ان کي هن طرح سمجهيو ته واه ۾ صوف جي وڻ جو عڪس ڏسجي ۽ ان جي ٿارين ۾ صوف هجن ته اهو بظاهر عڪس آهي پر حقيقت ۾ اهو وڻ آهي. ايئن حضرت آدم ﷺ ۾ به حقيقت ۾ صفات حق هيون جيتوڻيڪ بظاهر اهي عڪس هئا. آدم ﷺ کي خالي جسم سمجهي جان جو ڪي ۾ نه وجهه. ان جي لاءِ ته اهو ڪم انڌن گونگن جو هو، جو انهن خالي نيين جي جسمن کي ڏسي ڪري انهن جي تڪذيب ڪئي. ”مَا رَمَيْتَ“ واري آيت مان معلوم ٿيو ته حضور ﷺ کي الله جي عينيت حاصل هئي ۽ پاڻ سڳورن ﷺ جو ديدار خدا جو ديدار هو. پاڻ سڳورن کي رحمت اللعالمين هن ڪري چيو ويو ته پاڻ سڳورا جنن ۽ انسانن جا سردار هئا. جنهن دري تي تڙڪو پئجي رهيو هجي انکي ڏسڻ سج کي ڏسڻ آهي. حضور ﷺ ڪنهن کان فيض يافتہ نه هئا پر ٻين انبيائن ۽ عارفين پاڻ سڳورن کان فيض ۽ نور حاصل ڪيو هو.

الله تعاليٰ جو فيض اهڙي رستي سان حضور ﷺ کي پهتو جنهن کان ٻيا انبياءِ ﷺ واقف نه هئا. حضور ﷺ جي خصوصيت ان بناء تي هئي ته جيڪڏهن نور جي لاءِ ڪو مانع اچي ته به حضور ﷺ ۾ جيڪو نور آهي اهو خود به خود جوش وارو ۾ اچي وڃي. عارفين جي لاءِ حجاباتِ بشره، نور کان مانع بنجي وڃن ٿا. عام درين ۾ سج جي روشني هوا جي مُتڪيف هجڻ ۽ ڇهن طرفن کان پُهچندي آهي پر حضور ﷺ جن اها دري آهن جو سج کي به ساڻن خاص الفت ۽ لڳاءُ آهي. هاڻي ان اتحاد جي ڪري پاڻ سڳورن ﷺ جي تنزيه ۽ تعريف خدا جي تنزيه ۽ تعريف آهي. جيڪڏهن ڪنهن ٿانو ۾ خود ميوو ڦٽي پوي ته جيڪڏهن ان کي وڻ چئون ته ڪو عيب نه ٿيندو. جڏهن ٿانو ۽ ٽوڪريءَ ۾ اها خصوصيت پيدا ڪئي وڃي جو ان ۾ خود به خود ميوا ٿي پون ته تون ان کي ميوي دار وڻ سمجهه، ڇاڪاڻ ته وڻ ۽ ان ٽوڪري ۾ خاص نسبت ٿي آهي. توکي ان ٽوڪري کي وڻ سمجهي ان جي پاڇي ۾ ويهڻ گهرجي. صورت جو اعتبار نه آهي سیرت معتبر آهي. جنهن ماني ڪاڻڻ سان دست ٿين ان کي سُقمونيه چيو ويندو آهي جنهن جي خاصيت جُلاب ڏيڻ آهي. مٽيءَ ۾ جيڪڏهن سرمي جي خاصيت هجي ته ان کي سرمو چيو ويندو. حضور ﷺ جا اوصاف بشري فنا ٿي چڪا هئا. توحيد ۾ ٽُٻيون لڳائڻ سان بشري صفات ڪمال کي پهتيون هيون. حضور ﷺ تي اها تجلي خاص هئي جيڪا پاڻ سڳورن ﷺ جي ذات ۾ سمائجي ويئي هئي. جڏهن الله تعاليٰ ڪنهن ٻانهي کان فنا جو طالب هوندو آهي ته ان جي هستي کي فنا ڪري ڇڏيندو آهي. هاڻي فنا کانپوءِ ان اعتبار سان اتحاد ۽ وحدت ٿي ويندي آهي جو ٻانهو آقا ۾ محو ٿي ويندو آهي ۽ اهو مرتبو فنا في الشيخ جو آهي. پوءِ جيڪڏهن شيخ به فاني في الله آهي ته پوءِ مريد وڌيڪ ترقي ڪري فنا في الله جو مرتبو حاصل ڪندو پر جيڪڏهن تون شيخ کي فاني في الله نه سمجهين ته انهن ۾ ٻيا ئي جو قائل رهندين ۽ مقصد ۽ رستي ٻنهي کان هٿ ڌوئي وهندين. تون ان شيخ جي صورت کان گذر ۽ هڪ قبلو سمجهه به نه سمجهه. محرومي ان طرح ٿيندي جيئن چقمق سان باهه لڳي ۽ ڪو ماڻهو سڙندڙ شيءَ کان قطع نظر ڪري چقمق ڏانهن متوجه ٿي وڃي ۽ سڙندڙ سڙي ختم ٿي وڃي. هاڻي اهو باهه کان بلڪل محروم ٿي ويندو ڇاڪاڻ ته هاڻي سڙندڙ ئي نه آهي جنهن جي ذريعي چقمق مان فائدو حاصل ڪري سگهي.

ٻاڏائي جي هاڻيڪار اثرن جي بيان ۾، شهر ڪاشان جي رافضين جو ”عمر“ نالي سان نه پوڻ جو قصو.

گر عمر نامي تو اندر شهر ڪاش

ڪس نيفروشد بهد دانگت لواش

ترجمو: ”جيڪڏهن تنهنجو نالو عمر آهي ته ڪاش شهر ۾ توکي سو روپين ۾ به ڪو ماني ڪونه ڏيندو.“

جيڪڏهن تنهنجو نالو عمر آهي ته ڪاش شهر وارن کي گهڻي قيمت ڏين ته به توکي ماني نه ڏيندا. جيڪڏهن

تون ڪنهن دڪان تي وڃي پنهنجو نالو عمر ٻڌائيندين ته اهو توکي ٿاري ڇڏيندو ۽ چوندو ته ٻئي دڪان تان وٺ. اتي ماني ڏاڍي سٺي آهي. هو پنهنجي ٻاڏائي جي ڪري دڪانن کي ڌار ڌار سمجهي رهيو آهي حالانڪ عمر نالي واري جي هٿ تي ماني وڪڻڻ ۾ اهي هڪ آهن. جيڪڏهن اهو مسافر ٻاڏائي ڇڏي هي سمجهي ته سڀ دڪان هڪ آهن ۽ پنهنجو نالو عمر جي بدران علي ٻڌائي ته اها تدبير هلي وڃي ها ۽ اهي ڪاش جا دڪاندار ان عمر کي علي سمجهي ماني ڏين ها. پهريون نانواڻي ئي ٻئي کي آواز ڏيئي ڪري چوندو هو ته عمر اچي رهيو آهي ان کي ماني ڏي ۽ مقصد ان نانواڻي جو ان نالي جو اظهار هو تان ته ٻيو نانواڻي به کيس ماني ڏيڻ کان انڪار ڪري. ٻي نانواڻي جي ٻاڏائي اها آهي جو هو ماني کي علي رضيه سمجهي ڪري عمر رضيه کي ڏيڻ کان انڪار ڪري رهيو آهي. حالانڪ عمر رضيه ۽ علي رضيه ٻه نه آهن، ٻئي حقيقت ۾ هڪ آهن. ان ٻئي نانواڻي کي آواز ڏيئي ڪري چئي رهيو آهي ته عمر اچي رهيو آهي تون ان کي ماني ڏي ۽ منهنجي آواز مان راز سمجهي وڃ ته مقصد ان جو عمر نالو ٻڌائڻ آهي. ٽيون نانواڻي ٻئي جو حوالو ڏيئي چوٿين نانواڻي کي چوي ٿو ته عمر اچي پيو هن کي ماني ڏي. جڏهن تون هڪ دڪان تي عمر بنجي وئين ته هاڻي تون سڄي ڪاشان ۾ گهمندو ڦر، توکي ماني نه ملندي. جيڪڏهن اهو انهن دڪانن کي چند دڪان نه سمجهي ها ۽ شروع ۾ ئي پنهنجو نالو علي ٻڌائي ها ته فورن ماني ملي وڃيس ها. ان مسافر جي ٻاڏائي ٿوري هئي پر اها ان جي محروميءَ جو سبب بڻي ته اهو ٻاڏو جيڪو سڄي ڪائنات کي مستقل موجود سمجهي ڪري ٻاڏو بنجي رهيو آهي، ان جي محررمي کي ان تي قياس ڪري ڏس ته ڪيتري ٿيڌائي هوندي. هيءَ دنيا به ڪاشان آهي. جڏهن تون ٻاڏائي نه ڇڏيندين ته ائين پيو ڦرندين جيئن مسافر پئي ڦريو. جيڪو ڪائنات کي حقيقي موجود سمجهندو، اهو ڪڏهن ڪنهن پاسي ته ڪڏهن ڪنهن پاسي پلائي سمجهي ڪري متوجه ٿيندو وتندو.

جيڪڏهن صحيح نظر حاصل ٿي ويئي ته سڀني موجودات کي هڪ موجود حقيقي جو پاڇو سمجهندو ۽ فقط ان ڏانهن توجه ڪندو ۽ هر جاءِ ته رلڻ پنڻ کان چوٽڪارو حاصل ڪندو. الله وارا خدائي اخلاق سان آراسته آهن، الله جو مظهر هجڻ ثابت ڪري ٿو ته جڏهن تون ڪو اهڙو عڪس ڏسين جيڪو گلن ۽ ميون سان چنجهيو پيو هجي ته ان کي ٻين عڪسن وانگر نه سمجه. جو عين حقيقت حق بنجي وڃي ۽ اها توکي ميوو عطا ڪرڻ لڳي. اهل الله جي صحبت سان صحيح نظر حاصل ٿيندي آهي. اهي عڪس آهن پر انهن مان اصل جو فائدو ٿي ويندو آهي ۽ مقصد حاصل ٿي ويندو آهي. اهي اهل الله فقط پاڻي نه آهن جو انهن ۾ خيالي عڪس نظر اچي بلڪه عين حقيقت ۽ باغ آهن. تون اهڙي طرح ڌوڪو نه ڪاءِ، جهڙي طرح شيطان غير پاڻي کي پاڻي سمجهيو. اهل الله ۽ عوام کي هڪ نظر سان نه ڏس. مختلف انسان هن طرح آهن ته ڪنهن تي لعل ۽ جواهر لڏيل آهن ڪنهن تي پٿرن جو بار آهي. سڀني نهرن کي هڪ جهڙو نه سمجه. هڪ نهر ۾ بعيٽ چنڊ موجود آهي ان کي عڪس نه سمجه. ان نهر جو پاڻي آب حيات آهي. اهو خالي جانورن جي پيئڻ جو پاڻي نه آهي، ان ۾ جيڪي نظر ايندا اهو خالي عڪس ڪونه هوندو، پر عين حقيقت هوندو. ان نهر جي تري ۾ خود چنڊ ڳالهائي رهيو آهي ته آئون هم سڄن هم راه آهيان، عڪس نٿو ٿي سگهان. ان نهر ۾ جيڪو مٽي آهي اهو هيٺ آهي. تون جتان کان فيض حاصل ڪندين اهو ئي هڪ فيض هوندو. ٻين نهرن ۾ ته چنڊ جو عڪس آهي. هن نهر کي ائين نه سمجه. هن عڪس کي تون بلڪل چنڊ سمجه. هن نهر مان تنهنجا دنيوي ۽ اخروي سڀ مقصد پورا ٿي ويندا. تو ۾ ۽ مقصدن ۾ ڪا دوري ۽ جدائي نه رهندي.

مسافر لاءِ تمام ٿورو چنڊو گڏ ٿيڻ، ان جو محتسب جي قبر تي وڃي نوح خواني ڪرڻ

واقعہ آل دَام او مشهور شد

پائمر د از درد او رنجور شد

ترجمو: ”هن جي قرض جو قصو مشهور ٿي ويو، مددگار سندس ڏک کان متاثر ٿيو.“

پرديسيءَ جي قرض جو قصو تبريز ۾ مشهور ٿيو ته هڪڙو شخص ان جو همدرد بڻجي ويو. ان شخص هن جو قرض ماڻهن تي ورهائي گڏ ڪرڻ جي لاءِ شهر جو گشت شروع ڪيو ۽ ان لالچ سان ته ماڻهو رحم ڪري هن کي چنڊو ڏين ۽ هن جو سڄو قصو بيان ڪرڻ شروع ڪيائين. ان مددگار کي سڄي شهر مان فقط چنڊ سوڍ دينار چندي ۾ مليا. مددگار کي مايوسي ٿي. تڏهن هو پرديسي وٺي محتسب جي قبر وٽ آيو رستي ۾ مددگار ان کي چيو ته جيڪڏهن ڪنهن کي ڪنهن بابرڪت مهمان جي مهمانداري جي توفيق ميسر ٿئي ۽ اهو ان مهمان جي پوري خاطر تواضع ڪري ته اهڙي ميزبان جو شڪريو ادا ڪرڻ خدا جو شڪريو ادا ڪرڻ آهي. جيئن ته الله تعاليٰ ئي ان ميزبان کي توفيق عطا فرمائي آهي. اهڙي ميزبان جي ناشڪري الله تعاليٰ جي ناشڪري ٿيندي. جيئن ته محتسب توتي احسان ڪيا آهن، تون خدا جو شڪر ادا ڪر ۽ محتسب جو به شڪر گذار بڻج. ماءُ ۾ جيتوڻيڪ رحم جو مادو خدا پيدا ڪيو آهي پر پوءِ به ماءُ جي خدمت ڪرڻ فرض ۽ مناسب آهي. جيئن ته اسين حضور ﷺ جن جا محتاج آهيون ۽ الله جي نعمتن جو اسان جي لاءِ واسطو آهن، انهيءَ ڪري اسان کي شڪريو ادا ڪرڻ جي لاءِ مٿن درود موڪلڻ جو حڪم ڏنو ويو آهي. خدا قيامت جي ڏينهن ٻانهي کي چوندو ته مون توکي نعمتون ڏنيون هيون، تو چا ڪيو؟ اهو ٻانهو چوندو: جيئن ته اصل ماني ڏيڻ وارو تون هئين مون تنهنجو شڪريو ادا ڪيو. الله تعاليٰ فرمائيندو جڏهن تو محسن جو شڪريو ادا نه ڪيو جڻ منهنجو به شڪريو ادا نه ڪيو. جنهن سخيءَ جي هٿان مون توکي ماني ڏياري هئي تو ان جو شڪريو ادا نه ڪري ان تي ظلم ۽ ستم ڪيو آهي. اهي سڀ ڳالهيون مددگار ان پرديسيءَ کي چيون تان ته هو پنهنجي محتسب جو شڪريو ادا ڪري پرديسي قبر وٽ پهچي شڪريو ادا ڪري چوڻ لڳو ته اسان کي رزق پهچائڻ جو توکي فڪر هوندو هو ۽ تنهنجو احسان ۽ نيڪي اهڙي طرح عام هئي جهڙي طرح تنهنجو دسترخوان عوام جي لاءِ کليل هو. سمنڊ ڪناري تي موتي آڻيندو آهي ۽ پري وارن کي مينهن سان فيض پهچائيندو آهي. تون اسان جو پشت پناه هئين. ڪڏهن ڪنهن کي ڏسي تنهنجي پيشانيءَ تي گهنج نه پوندو هو، تون سڀني کي خوش آمديد چوندو هئين. حضرت ميڪائيل مخلوق کي روزي پهچائڻ تي مقرر آهي، تون به ميڪائيل وانگر سخي ۽ روزي ڏيڻ وارو هئين. درياءُ غيب ڪڏهن منقطع نٿو ٿي سگهي. مون جهڙن هزارن جو تون اولاد وانگر خيال رکندو هئين. پرديسيءَ چيو اسان جون سڀ نعمتون الله تعاليٰ جي طرفان هيون ۽ تون انهن جو واسطو ۽ ذريعو هئين ۽ تو اسان ۽ الله تعاليٰ ۾ رابطو پيدا ڪيو هو. اڄ صرف تون نه مٿو آهين پر اسان جا سڀ نفعا مري چڪا. تون هڪ نه هئين پر رزم ۽ بزم هزارن جو قائم مقام هئين ۽ انعام ڏيڻ وقت سوين حاتمن وانگر هئين. حاتم فقط دنياوي حقير نعمتون عطا ڪندو هو جيڪي فاني هيون. تنهنجي عطا زندگي آهي ۽ پائيدار آهي يعني روحاني دان ۽ ظاهري دان به روڪڙا ۽ بيشمار آهن. تنهنجي انهن فضيلتن ۾ تنهنجو ڪوبه قائم مقام نه آهي. مخلوق کي رنج ۽ غم کان تون ائين ئي محفوظ رکين ٿو جهڙيءَ طرح حضرت موسيٰ ﷺ پنهنجي پڪرين جو محافظ ۽ انهن تي مهربان هو.

پڪريءَ جو حضرت موسيٰ ﷺ کان پڇڻ

گوسفندے از کليم الله گريخت
پائی موی آبله شد نعل ريخت

ترجمو: ”هڪڙي پڪري حضرت (موسيٰ ع) ڪليم الله کان پڇي ويئي، حضرت موسيٰ ﷺ جي پيرن ۾ لقون پئجي ويون ۽ هو ٽڪجي پيو.“

جنهن ڏڻ جي اها پڪري هئي ان ڏڻ کان حضرت موسيٰ ﷺ گهڻو پري نڪري ويو. پڪري پڇندي پڇندي ٽڪجي ڪري پئي. حضرت موسيٰ ﷺ وٽس پهچي ماءُ وانگر ان تي شفقت سان هٿ ڦيرڻ لڳو. پڪريءَ جي ان

حرکت سان حضرت موسيٰ ﷺ کي ذري برابر به ڪاوڙ نه آئي ۽ اُن جي درماندگي تي ڳوڙها وهائڻ لڳو ۽ فرمائڻ لڳو ته جيڪڏهن توکي منهنجي پڇڻ تي رحم نه آيو ته خير آهي پر، تو پنهنجو پاڻ تي به رحم نه ڪيو! حضرت موسيٰ ﷺ جون اهي ڳالهيون ٻڌي الله تعاليٰ ملائڪن کي فرمايو ته موسيٰ ﷺ جهڙو بردبار نبوت جي لائق آهي. بخاري شريف جي حديث آهي ته هر نبي ۽ پڪريون چاريون آهن. پڪريون چارڻ واري ۾ حلم ۽ بردباري پيدا ٿيندي آهي. پڪري هيڏانهن هوڏانهن پڇندي ڏٺ کان ڌار چرندي وتندي آهي ۽ اُن تي ڪاوڙ به نٿي چنڊي سگهجي. ڌڪ هٿس ته مري ويندي. جڏهن حضور ﷺ جن اهو فرمايو ته هر نبي ۽ پڪريون چاريون آهن. تڏهن ڪن صحابين پڇيو ته توهان به پڪريون چاريون آهن؟ پاڻ فرمايائون ته مون به مڪي وارن جون پڪريون چاريون آهن. بزرگ رومي ﷺ فرمائي ٿو ته جيڪو حضرت موسيٰ ﷺ وانگر خلق خدا کي ڏٺ جيئن ڌاريندو ۽ پنهنجي تدبير ۽ عقل سان انهن جي سار سنڀال ڪندو ته الله تعاليٰ ان کي لامحالہ نگراني جو روحاني مقام عنايت فرمائيندو آهي، جهڙي طرح انبيائن کي ان نگراني مان منصب نبوت حاصل ٿيو آهي. پرديسي مسافر چوي ٿو ته اي محتسب! تو جيئن ته انسانن کي ڏٺ وانگر ڌاريو آهي، مون کي يقين آهي ته خدا توکي به دائمي سرداري بخشي آهي. اُن پرديسيءَ چيو ته مون تنهنجي عطا جي پروسي تي ئي قرض وٺڻ ۾ بي پرواهي ڪئي ۽ نو هزار قرض ورتم، هاڻي تون منهنجي گندگي صاف ڪر ۽ مون کي نعمتون عطا ڪر.

مسافر اُن جي موت جي حسرت سان گڏ پنهنجي مثل تمنائن جو ذڪر ڪري ٿو. تون ڪٿي آهين جو مون کي چوڻ ته پنهنجي قرض کان ٻيڻو مون کان وٺي وڃ ۽ آئون چوان ته اها عطا منهنجي لاءِ ڪافي آهي ۽ تون چوڻ ته ٻين جي لاءِ به ڪٿي وڃ. مون کي سمجه ۾ نٿو اچي ته تو جهڙو آسمان زمين ۾ ڪيئن سمائجي ويو. وري مسافر چوي ٿو ته منهنجي غلطي آهي جو توکي زير زمين سمجهي رهيو آهيان! تون زندگي ۾ هئين ۽ هاڻي به اتي آهين. تون حقيقت ۾ روح هئين جيڪا ملاءِ اعليٰ جي شئي آهي ۽ جسم جيڪو زمين تي آهي اهو بمنزل پاچي جي آهي. بزرگ رومي ﷺ جسم کي پاڇو قرار ڏنو. ان پاچي جي حقيقت ٻڌائي ٿو ته قلب روح آهي ۽ روح جا ٻه قسم آهن. هڪ سراجي روح جيڪو اعظم آهي ۽ اهو سڀني روحن جو سرچشمو آهي ٻيو روح جيڪو هر شخص ۾ جدا آهي. ان جو تعلق هر شخص سان حيواني روح جي ذريعي آهي. پوءِ جسم حيواني روح کان استفادو ڪندو آهي ۽ زجاجي روح جي تابع آهي ۽ زجاجي روح، روح سراجي جي تابع آهي ته جسم ان سراجي روح جي پاڇي جو پاڇو ٿيو. انهيءَ ڪري جسم کي اهو رتبو ڪٿي ملي سگهي ٿو جيڪو روح کي حاصل آهي. ننڊ جي حالت ۾ جسم سوڙ ۾ ستل هوندو آهي ۽ روح عالم مجردات ۾ درخشان آهي. روح کي قرآن امر ربي چئي ڪري مخفي رکيو آهي ته اهو ڪنهن مثال جي ذريعي به نٿو سمجهائي سگهجي. مولانا رومي وري محتسب جا فضائل ٻڌائي ٿو ته محتسب جو ڪلام ايتري قدر فصيح هو جو عاقل ان جي فصاحت ۽ بلاغت کان حيران رهجي ويندا هئا. ڳيرو پنهنجي اڪيري جي تلاش ۾ آهي ته اهو ڪٿي آهي.

اي مسافر! تون چوڻ ٿو ته محتسب ڪٿي آهي، ته ٻُڌ اهو ان جاءِ تي آهي جتي الله تعاليٰ جون صفتون آهن. يعني اُن کي الله تعاليٰ جي خاص رفاقت حاصل آهي. محتسب ان جاءِ تي آهي جتي اُن جو خيال اهڙي طرح لڳل رهندو هو جيئن شينهن جو ڌيان پنهنجي گر (غار) تي هوندو آهي يعني دربار خداوندي تي. جڏهن هوا رکجڻ سان ٻني ۽ پيڙيءَ کي نقصان پهچي ٿو ته الله تعاليٰ ڏانهن رجوع ڪيو ويندو آهي. جڏهن ذڪر ڪرڻ وارو ”هو“ چوي ٿو تڏهن قلب الله تعاليٰ ڏانهن اشارو ڪندو آهي. اُن کي الله تعاليٰ جي قربت حاصل آهي جيڪا ڪوڪو کان سواءِ آهي يعني اُن جي متعلق ”ڪٿي“ نٿو چئي سگهجي. ڇاڪاڻ ته اهو مقام لامڪاني آهي. اسان کي ”ڪٿي“ جي بجاءِ ”ڪٿي نه“ چوڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته اسين مڪاني آهيون. جيڪڏهن اسان ۾ عقل هجي ته اسين ڏسي سگهون ٿا ته

مشرق ۽ مغرب ۾ اهل الله جي روحن ۾ سوين قسمن جون تجليون وارد ٿين ٿيون. اهل الله جي روح کي مرڻ کانپوءِ قربت حاصل ٿيندي آهي. زندگي ۾ جسم روح جي جهنگ ۾ آهي، ان ۾ قرب الاهي جي اعتبار سان گهائي وادي هئي، جڏهن وفات ٿي وڃي ٿي ته گهٽجڻ ختم ٿي وڃي ٿو ۽ وڌڻ ٿي رهندو آهي.

مقروض پرديسيءَ چيو ته مون تي نو هزار قرض آهي جيڪو ٻئي جي پُهچ کان ٻاهر آهي، ڇاڪاڻ ته هن چندي ۾ به سو دينار مليا آهن. الله تعاليٰ توکي عالم بالا ڏانهن چڪي ورتو، آئون هاڻي ڪشمڪش ۾ آهيان ۽ واپس وڃي رهيو آهيان. هاڻي ڪجهه روحاني توجو وجهه، اشرفين ملڻ بدران غم حاصل ٿيو. آسمان ۽ زمين ساڳيا آهن پر تنهنجي مرڻ سان هاڻي ان ۾ ڪو لائق سخاوت ڪونه آهي. دنيا ۾ احسان ڪرڻ وارا آهن پر تو جهڙو ڪٿي؟! تون سج هٿين ۽ پيا ستارا آهن. تون خدا وٽ پهچي وئين هاڻي آئون به پهچان ٿو. **كُلُّ لَنَا جَبِينٌ لِّدَيْنَا مُخَضَّرُونَ** (يس: 32) ”سڀ اسان وٽ حاضر ڪيل آهن“ يعني سڀني کي خدا ڏانهن موٽڻو آهي. لشڪر جا ماڻهو جهنڊي وٽ گڏ ٿيندا آهن. مري ڪري خدا ڏانهن موٽنداسون. زندگي ۾ به سڀئي ان جي تصرف ۾ آهيون، ان جو تصرف ٿي آهي جو انسان جي دل ۾ هر وقت خيالات ايندا رهن ٿا. ڪنهن وقت اهو انسان ۾ ڪاوڙ پيدا فرمائي ٿو، ڪڏهن خوشي، ڪڏهن بخل پيدا ڪري ٿو، ڪڏهن سخاوت، اهو سڀ ان جو تصرف آهي. ڪينو ۽ خلوص، ڪم همتي ۽ عطا جي همت سڀ ان جا تصرفات آهن. ڪنهن وقت به انسان ان جي تصرف کان ٻاهر نه آهي. مصنوع ۾ صانع جو تصرف هوندو آهي. ڪاٺي وادي جي تصرف ۾ آهي. ڪپڙو درزيءَ جي تصرف ۾ آهي، ڪپڙو نه پاڻمرادو ڦاٽي سگهي ٿو ۽ نه سيبو ڏيئي سگهي ٿو. کليءَ تي پخاليءَ جو تصرف آهي. انسان به ڪڏهن خيالن سان پرپور ۽ ڪڏهن خالي هوندو آهي. معلوم ٿيو ته اهو به صانع جي تصرف ۾ آهي. صانع جي صنعت کي تون خود پنهنجي چشم بصيرت سان ڏس، ان اک سان نه ڏس جنهن وٽ نه عقلي دليل آهن ۽ نه نقلي آهن. توکي خدا ڪن ڏنا آهن تون انهن سان ٻڌ، ٻڌل ڳالهين تي پروسو نه ڪر، تحقيقي نظر وجهه. تقليدي نظر ڪافي نه آهي، تون هيءُ قصو ٻڌ تان ته تحقيق ۽ تقليد جي فرق کي چڱي طرح سمجهي سگهين.

چون زبانِ حسد شود نحاس

يوسف يابی از گزِ کرباس

ترجمو: ”جڏهن حسد غلامن جي وڪري جا واک ڏيندو هجي ته تون ڪپڙي جي هڪ گز عيوض يوسف عليه السلام کي حاصل ڪري وٺيندين.“

يوسف عليه السلام جي پائرن جي حاسدانہ دلاليءَ جي ڪري خريدارن کي ايتري قدر زياده حُسن غير اهم ٿي لڳو ۽ اهي منجهس دلچسپي نه پيا وٺن.

خوارزم شاهه گهوڙي کي تقليدي نظر سان ڏٺو، فوراً عماد الملڪ جي چوڻ سان ان جو خيال بدلجي ويو، جيڪڏهن تحقيق جي نظر کان ڪم وٺي ها ته گهوڙي کان محروم ڪونه رهي ها.

حڪيم سنائي مشهور صوفي شاعر آهي ”الاهي نام“ سندس مشهور ڪتاب آهي. مٿي ذڪر ڪيل شعر ”الاهي نام“ جو آهي. جيڪڏهن غلامن جو واپاري يا دلال حاسد هجي ته غلام غير اهم ٿي ويندو آهي ۽ معمولي قيمت ۾ وڪامي ويندو آهي. حضرت يوسف عليه السلام جهڙي غلام جي قيمت به هڪ گز ڪپڙو وڃي رهندي آهي. حضرت يوسف عليه السلام جا پائر جيئن ته حاسد هئا انهيءَ ڪري خريدار کيس وٺڻ جا وڌيڪ شائق نه بنيا.

بود اميرے را یکے اسپ گزین

در گله سلطان نبودش یک قرین

ترجمو: ”هڪ سردار جو هڪ خاص گهوڙو هو. بادشاهه جي طنبيلي ۾ ان جي جوڙ جو ڪو گهوڙو ڪونه هو.“

سردار جو ايتري قدر خاص گهوڙو هو جو ان جهڙو گهوڙو بادشاهه وٽ به ڪونه هو. اهو صبح جو جلوس ۾ سوار ٿيو. خوارزم شاهه اوچتو گهوڙو ڏٺو. بادشاهه جلوس جي واپسيءَ تائين ان کي ڏسندو رهيو. گهوڙي ۾ چستي ۽ کيس تيزيءَ کان سواءِ ٻيون به خوبيون هيون. بادشاهه کي حيراني ٿي ته اهو گهوڙو ڪهڙو آهي جو ان چريو بنائي ڇڏيو آهي. اٺون سير چمر آهيان ۽ بي نياز آهيان، منهنجي اک ۾ سوين سجن جي روشني آهي پر انهن ڳالهين جي باوجود هڪڙي گهوڙي منهنجي عقل کي حيران ڪري ڇڏيو آهي، اها ته الله تعاليٰ جي سحرڪاري آهي ۽ ان جي اها ڪشش آهي، گهوڙي جي عمدگي جي اها ڪشش نه آهي. گهوڙي جي خيال کي دور ڪرڻ لاءِ هن سوره فاتحه ۽ لاهول پڙهڻ شروع ڪئي پر فاتحه به ان جي درد ۾ وڌيڪ اضافو ڪيو. الله تعاليٰ جڏهن پنهنجي ڪنهن غير کي حسين بڻائيندو آهي ته ان جي صورت هيءَ ٿيندي آهي جو انسان گهوڙي ۽ ڍڳي جي بُت کي پوڄڻ لڳندو آهي. اهو ڪافران بُت کي عديم المثال سمجهڻ لڳندو آهي، حالانڪ اهو جاندار آهي ۽ نه ان ۾ ڪو شان شوڪت آهي. اهو انسان جي لاءِ ڪشش واري ڪهڙي شيءِ آهي جيڪا مخفي در مخفي آهي ۽ عالم غيب مان هن جهان ۾ اچي انسان کي متاثر ڪري ٿي. ان کي نه عقل سمجهي سگهي ٿو ۽ نه روح، اهو قدرت جو راز آهي جنهن ۾ بحث ڪرڻ به ممنوع آهي. جڏهن خوارزم شاهه واپس آيو تڏهن هن پنهنجي خاص ماڻهن سان مشورو ڪيو ۽ سپاهين کي روانو ڪيو ته ان سردار جو گهوڙو زوريءَ ڪاهي اچن. اهو سردار به سرڪش هو پر سپاهين جي اڳيان ان جي ڪابه نه هلي. اهو سردار ان گهوڙي جي ڏک ۾ مرڻ جهڙو ٿي ويو هو ۽ سوچيائين ته ان مصيبت کي فقط عماد الملڪ ئي تاري سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته اهو ماڻهن جو همدرد آهي ۽ خوارزم شاهه عماد الملڪ جي گهڻي عزت ڪري ٿو ۽ ان جي چوڻ کي نبيءَ جي فرمان جهڙو سمجهندو آهي. اهو بي طمع ۽ نيك هو. رياضت ڪرڻ وارو شب بیداري ۽ سخاوت ۾ حاتم جهڙو هو. برکت وارو مدبر، منصف ۽ وڏو سخي هو. الله تعاليٰ کان اهڙي طرح فيض ڪسب ڪندو هو جهڙي طرح چنڊ سڄ کان فيض حاصل ڪندو آهي. امير هو پر پنهنجو پاڻ کي غريبن ۾ شمار ڪندو هو ۽ انهن جو دل گهريو هو. هر محتاج جي لاءِ پيءُ جهڙو هو. اهو بادشاهه جي اڳيان سفارشي ۽ نقصان کي دفع ڪرڻ وارو هو. بُرن جي برائي کي الله تعاليٰ جي بردباري وانگر لکائيندو هو. ايتري قدر بهادر هو جو اڪيلو جبلن ڏانهن هليو ويندو هو، جتي قاتل ڌاڙيل ۽ درنده گهڻا هوندا آهن. جيڪڏهن هو هڪ وقت ۾ سو سفارشون به ڪندو هو ته بادشاهه ان جي ڳالهه ٽارڻ ۾ شرم محسوس ڪندو هو. اهو سردار جنهن جو گهوڙو ڦريو هو، عماد الملڪ جي دربار ۾ مٿي اگهاڙو زمين تي ڪري پيو. عماد الملڪ کي عرض ڪيائين ته بادشاهه کي چئو ته منهنجي محبوبه پانهي ۽ سڀ مال زر ۽ زيور ڪٿي ۽ لٿڻ وارن کي لٿڻ جو حڪم ڏي پر منهنجو گهوڙو ڇڏي ڏي. ڇاڪاڻ ته منهنجي جان ۽ ساهه ان ۾ اٽڪيل آهي. ان کانسواءِ آءٌ زندهه نه رهي سگهندس. الله تعاليٰ منهنجي دل ۾ ان جي محبت پيدا ڪئي آهي. جيڪڏهن اهو مون وٽان هليو ويو ته آئون مري ويندس. انهيءَ ڪري توهان مسيحتائي ڏيکاريو. جيڪڏهن بادشاهه گهر بار نقد جائيداد وٺي ته آئون صبر ڪندس ۽ اڪيون مليندي ماڻ ڪندس. عماد الملڪ بادشاهه جي دربار ۾ بيٺي دانهيو ۽ چئي رهيو هو ته اي خدا جيتوڻيڪ ان سردار جي هي غلطي آهي جو ان توکي ڇڏي منهنجي پناهه ورتي آهي. اي خدا! تون ان جي خطا تي گرفت نه فرمائ ۽ پنهنجي شايدان سان ان سان معاملو فرمائ. ڪنهن قيدي جي ذريعي قيد کان چوٽڪارو گهرڻ بيوقوفي آهي. مخلوق کان ڪجهه گهرڻ ته ائين آهي جيئن هڪ پنڻ وارو پٽي کان پٽي. خدا جي هوندي پانهي کان مدد گهرڻ ائين آهي جيئن ڪو سج جي هوندي ميڻ بتي ۽ ڏيئي کان روشني حاصل ڪري. يقيناً انسان جو اهو فعل خدا جي شان ۾ گستاخي آهي. اهو شيطاني نفس جي خواهش آهي پر گهڻا انسان چمڙي صفت آهن. مسبب الاسباب کان قطع نظر ڪري اسبابن سان تعلق پيدا ڪن ٿا، حالانڪ هي سمجهڻ گهرجي ته اسبابن سان جيڪي حاصل ٿيندو آهي اهو به ان جو ئي ڏنل آهي. چمڙو جيڪو ڪيڙو کائي ان کي سج جي روشنيءَ پاليو آهي. سج پنهنجي دشمن

چمڙي کي غذا ڏي ٿو. خدا ڪافرن کي به رزق پهچائي ٿو. اسباب تي ڀروسو ڪرڻ وارا به مسبب الاسباب جي سھاري مقصد حاصل ڪري رهيا آهن. عوام اسباب تي اعتماد ڪري پر خواص جو اهو جرم آھي. چمڙو رات جو رزق ڳوليندو آھي. باز جيڪڏهن ائين ڪندو ته مجرم آھي. سج باز کي چونڊو: چمڙي ۾ ته بيماري هئي جنهن جي ڪري ان جي روش غلط ٿي پر توڻو چو غلطي ڪئي. انهيءَ ڪري باز سزا جو حقدار آھي تان ته اهڙي غلطي ٻيهر نه ڪري.

حضرت يوسف (عليه السلام) جي آزمائش

خواص جيڪڏهن اسباب تي ڀروسو ڪن ته مجرم آهن مولانا ان کي حضرت يوسف (عليه السلام) جي واقعي سان ثابت فرمايو آھي. حضرت يوسف (عليه السلام) آزاديءَ جي اميد پئي قيديءَ سان وابسته ڪئي ته سزا مليس ۽ کيس وڌيڪ جيل خاني ۾ رکيو ويو.

آنجانکه يوسف عه از زنداني

بانيانے خاضع سعادتي

ترجمو: ”حضرت يوسف (عليه السلام) هڪ قيدي کان (مرد ٿي چاهي) جيڪو عاجز، پست ۽ غم ۾ غلطان هو.“

حضرت يوسف ان قيديءَ کي چيو ته جڏهن هو ٻاهر نڪري ته بادشاهه سان منهنجو ذڪر ڪري تان ته مون کي به هن قيدخاني مان ڇڏائي.

قرآن شريف حضرت يوسف جو مقولو نقل ڪيو آھي ته وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِّنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ (يوسف: 42) ”۽ چيائين ان ماڻهوءَ کي جنهن جي باري ۾ گمان ڪيائين ته اهو ٻنهي مان آزاد ٿيڻ وارو آھي، ته پنهنجي مالڪ وٽ منهنجو ذڪر ڪج.“ ان شخص کي چيائين ته عزيز مصر وٽ منهنجو ذڪر ڪج. دنيا جي ماڻهن کان مدد وٺڻ قيديءَ کان آزادي جي مدد گهرڻ برابر آھي. انسان کي مرڻ تي دنيا جي قيدخاني مان چوٽڪارو ملي ٿو. ها، ڪنهن الله واري انسان کان مدد گھري سگھجي ٿي. جيئن ته حضرت يوسف (عليه السلام) کان اها لغزش ٿي انهي ڪري کيس وڌيڪ قيد پوڳڻو پيو. قرآن شريف ۾ آھي ته: فَأَنسَلَسُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ (يوسف: 42) ”۽ ان قيدخاني مان چٽڻ واري کي شيطان پنهنجي مالڪ وٽ ذڪر ڪرڻ وسارائي ڇڏيو.“ اها معصيت نه هئي ذلت هئي. قرآن شريف ۾ بضع جو لفظ آيو آھي، جيڪو ٽن سالن کان نون سالن تائين جي مدت جي لاءِ ڳالهايو ويندو آھي، پر بزرگ روميءَ ان کي ست سال شمار ڪيو آھي. حضرت يوسف (عليه السلام) تي ناراضگي جو اظهار هن طريقي تي ڪيائين ته اسان جي طرفان تنهنجي مدد ۾ ڪهڙي ڪمي آئي هئي جو تو ٻين کان مدد گھري؟ عوام ته اندو آھي اهو ٻين کان مدد وٺي ٿو، ان تي عتاب نه آھي. اي يوسف، تنهنجون اکيون ته کليل هيون. جيڪڏهن چمڙو اونڌاھ چاهي ته ايترو قصور وار نه آھي جيترو بادشاهي باز قصور وار آھي. مشهور چوڻي آھي: حَسَنًا لِابْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُقَرَّبِينَ ”نيڪن جون نيڪيون درٻار جي مقربن جون برائيون آهن.“ يعني اها ئي ڳالھ جنهن تي نيڪن کي ڪرڻ تي ڀلائي ملي ٿي جيڪڏهن ساڳي ڳالھ مقرب بارگاهه ڪن ته انهن تي گرفت ٿئي ٿي. حضرت يوسف (عليه السلام) محبوب خدا هو، انهيءَ ڪري ان سزا ۾ به ان کي راحت ڏني وئي هئي. ان قيد جي حالت ۾ به مٿس اهي تجليون هيون جو نه هو قيدخاني کي قيد خانو سمجهندو هو ۽ نه اتي جي اوندهه کي اوندهه سمجهندو هو. ان تي تعجب نه ڪر، ماءُ جي رحم کان وڌيڪ اوندهه وارو ڪهڙو قيد خانو هوندو پر خدا ان رحم جو دروازو پاڻ ڏانهن کولي ڇڏيندو آھي ۽ ٻار ڪهڙي طرح خوش و خورم رهي ڪري وڌندو آھي. ان رحم مادر جي قيدخاني ۾ ٻار جي حواس جا گل ٻڙندا آهن. ٻار ان رحم مان نڪرڻ پسند نه ڪندو آھي. پيدائش جي وقت پوئتي پڇندو آھي. لذت جو مدار خارجي اسباب تي نه آھي، پر سڪون قلب تي آھي. دولت ۽ قلغن ۾ لذت جي تلاش بي وقوفي آھي. جنهن کي الله تعاليٰ سڪون ڏيندو آھي اهو مسجد جي ڪنڊ ۾ به مست رهندو

آهي. ورنه باغ ۾ به تڪليف وارو هوندو آهي. معلوم ٿيو ته لذت قلعي ۽ محل ۾ نه آهي. انهيءَ ڪري تون هن جسم جي قلعي کي مجاهدي سان برباد ڪري ڇڏ، پوءِ ڏس ته ويرانِي ۾ توکي ڪهڙو خزانو ملي ٿو. شرابي کي ان وقت لذت اچي ٿي جڏهن بزم شراب خراب ۽ ان جا حواس ويران ٿي ويندا آهن. جسم جي نقش و نگار جي پسنديدگيءَ جي ڪري ان جي ويرانِي کان گهٽيءَ ڇاڪاڻ ته ان کي ويران ڪرڻ کانپوءِ ان مان گهڻو قيمتي خزانو برآمد ٿيندو. هن گهر جي بنياد ۾ خزانو مدفون آهي ۽ هي حسين ان جو پردو آهي. سيني ۾ جيڪا حسين تصوير اُڀري ٿي هي ان اصل خزاني جو عڪس آهي. جهڙي طرح انسان گجيءَ جي ڪري اصل پاڻيءَ جي نظاري کان محروم رهندو آهي، اهڙي طرح هن جسم جي نقش و نگار جي ڪري روح جي خزاني جي لطف کان محروم آهي. انسان جو بدن روح جي خزاني جو پردو ۽ حجاب آهي. جڏهن هي معلوم ٿي ويو ته اسان جو جسماني نقش و نگار ئي روح جي خزاني جي ديدار کان محروميءَ جو سبب آهي ته پوءِ هيءُ مثال اسان تي بلڪل سچو اچي ٿو، ته اسان جون مصيبتون خود اسان جون پيدا ڪيل آهن. ڦيڻ يا گجيءَ جا پوڄاري ان گجيءَ جي پردي جي ڪري پاڻيءَ کان محروم آهن. مسبب الاسباب جي هوندي اسبابن تي توڪل ڪرڻ اسان جو چمڙي وارو ڪم آهي. انهن اسباب پرستن کي پاڻ ڏانهن متوجہ ڪر، تان ته تو تي ڀروسو ڪن. جنهن جو گهوڙو ڦريو هو ان نوجوان منهنجو سهارو ڳوليو آهي اها ان جي غلطي آهي. عماد الملڪ جي دل ۾ اهي ڳالهيون جوش ڪري رهيون هيون. هن جو جسم بادشاهه جي اڳيان هو ۽ روح غيب جي چمن زادن ۾ مشغول هو. ملائڪن وانگر هن جو روح ان مقام ۾ هو، جتان خدا سان ڳالهه ٻوله ٿي رهي هئي. هر ڪلامي جي ان مستيءَ سان ان جي باطن ۾ سرور هو ۽ جسم ان مظلوم جي ڪري غمگين هو. ان تنگ لحد جهڙي جسم ۾ هڪ خوشيءَ جو جهان هو. ان گهوڙي جي باري ۾ عالم غيب جو فيصلو ڪهڙو ٿئي ٿو؟ عماد الملڪ جڏهن ان گهوڙي کي ڏٺو ته واقعي اهو بي نظير گهوڙو هو. ايتري قدر حسين رنگ هيس جو نظرون چڪي ٿي ورتائين. معلوم ٿيو ٿي ته اهو گهوڙو گهوڙيءَ ۽ گهوڙي مان پيدا نه ٿيو آهي پر چنڊ ۽ وچ مان پيدا ٿيو آهي. معلوم ائين ٿيو ٿي ته اهو چوَن ۽ ڊاڻي بدران تيز هوا تي پليو آهي. جڏهن حضور ﷺ کان گهٽ درجي واري چنڊ جي رفتار اکين ڏٺي آهي ته حضور ﷺ جي معراج واري سير تي ڪهڙو شهبو ٿي سگهي ٿو. حضور ﷺ جو درجو ته هي آهي جو چنڊ سندن آڱر جي اشاري سان به ٽڪر ٿي ويو. اهو تعجب خيز معجزو چنڊ ۾ هن ڪري ڏيکاريو ويو ته اسان جو ضعيف احساس ان جو ادراڪ ڪري سگهيو ٿي. پاڻ سڳورن ﷺ جا اهي به عجائب آهن جيڪي اسان جي احساس ۽ ادراڪ ۾ سمائجي نٿا سگهن. انبيائن جا اصل معجزا ماديات کان سواءِ آهن. تون ان مادي دنيا کان نڪري، وري انبيائن جي عجائب جو نظارو ڪر. ان ماديات ۾ رهندي تنهنجو مثال آني اندر ٻجي جهڙو آهي جيڪو فضا جي پکين جي تسبيح نٿو ٻڌي سگهي. معجزن جي بحث جي هتي گنجائش نه آهي. گهوڙي ۽ خوارزم شاهه ۽ ان واقعي جي ڳالهه ڪرڻ گهرجي. الله تعاليٰ جي مهرباني جو سج جنهن تي چمڪي وڃي ٿو اهو ڪتو هجي يا گهوڙو ان ۾ اصحاب ڪهف جو شان پيدا ٿي ويندو آهي پر ان چمڪ کي هڪ جهڙو نه چئو، پٿر ۽ لعل جي صلاحيتن وانگر هنن ۾ به فرق آهي. لعل ۽ موتي ان چمڪ مان خزانو حاصل ڪندڙ آهي. پٿر ۾ فقط گرمي ۽ تابش پيدا ٿيندي آهي.

سج جي روشني قبول ڪرڻ ۾ ديوار ۽ پاڻيءَ جي سطح خصوصاً جڏهن ته اها متحرڪ هجي برابر نه آهي.

بادشاهه، گهوڙي ۽ عماد الملڪ جي قصي ڏانهن رجوع

چول دے حیراں شد از دے شاه فرد

روی خود روی عماد الملک کرد

ترجمو: ”جڏهن ٿوري دير شاهه ان کان حيران ٿيو، ته هن پنهنجو منهن عماد الملڪ ڏانهن ڪيو.“

اُن گهوڙي جي حسن تي ٿوري دير بادشاهه حيران رهيو. پوءِ عماد الملڪ ڏانهن منهن ڪري چيائين ته اهو گهوڙو زمين جي پيداوار نه آهي شايد بهشت مان آيو آهي. عماد الملڪ بادشاهه کي چيو ته توهان جي پسنديدگي سان شيطان به ملائڪ بنجي ويندو آهي. گهوڙي ۾ ٻيون خوبيون ته آهن پر اُن جو مٿو ننڍو آهي. مٿو ڊگهي جهڙو لڳي ٿو. جيئن ته عماد الملڪ جو مطلب ان گهوڙي کي خراب چوڻ سان وابسته هو انهي ڪري هن گهوڙي کي برو چيو ۽ گهوڙي جي وقعت ڪري پيئي. مشهور آهي ته حضرت يوسف عليه السلام کي خريدارن معمولي قيمت تي خريد ڪيو هو. موت جي وقت واري پریشانيءَ ۾ شيطان ايمان کي ايتري قدر حقير ڪري ڏيکاريندو آهي جو بي وقوف ماڻهو اُن کي پاڻيءَ جي هڪ ڪوٺري جي بدلي ۾ وڪڻي ڇڏيندو آهي. شيطان جو مقصد ته ايمان کي برباد ڪرڻ آهي. ايمان جي وڪڻڻ جي قصي ۾ تعجب جي ڪهڙي ڳالهه آهي. انسان زندگيءَ ۾ به معمولي نفعي جي خيال تي ڪوڙ ڳالهائيندو آهي. معمولي نفعي جي عيوض سچائي کي وڪڻڻ ائين آهي جيئن بيوقوف ٻار موتيءَ جي عيوض چند اخروٽ وٺي. اُن وقت انسان مجبور به نه آهي. موت جي وقت ته اُن کي اُچ به لڳي هوندي. اهو خيال جنهن جي ڪري انسان سچائي کي وڪڻي ٿو، هڪ سڙيل اخروٽ آهي. شروع ۾ اهو خيال ڏاڍو سٺو معلوم ٿيندو آهي پر انجام ڪار اهو حقير بنجي ويندو آهي. جيڪڏهن انسان ابتدا ۾ ئي انجام تي نظر ڪري ته قريب کان بچي وڃي. هن دنيا جو نفعو هڪ پراڻو اخروٽ آهي ۽ اها ايتري قدر واضح ڳالهه آهي جو ان کي آزمائڻ جي به ضرورت نه آهي. بادشاهه اُن گهوڙي جي موجوده حسن ۽ جمال تي نظر ڪئي ته اُن گهوڙي جي اهڙي طرح چاهڻ سان ڪيترو وڏو ظلم ۽ انجام ڪهڙو ٿيندو. بادشاهه جي نظر ٻن گزن تائين ڏسي رهي هئي ۽ اها به آڏي سوراخ مان. عماد الملڪ جي نظر پنجاهه گزن تائين ڏسي رهي هئي. الله تعاليٰ جنهن کي بصيرت عطا فرمائيندو آهي ته اهو اهڙو سُرُمو آهي جو سو ڀرڻ جي پويان به شيءِ ڏيکاريندو آهي. حضور ﷺ جن دنيا کي جيڪو مردار چيو اهو انجام ڪار جي اعتبار سان چيو آهي. عماد الملڪ جي فقط هن چوڻ سان ته ان گهوڙي جو مٿو ناقص آهي اهو گهوڙو بادشاهه جي دل تان لهي ويو. بادشاهه پنهنجي اک ۽ ڳالهه تي عماد الملڪ جي اک ۽ ڳالهه کي ترجيح ڏني. جيئن ته عماد الملڪ نياز منديءَ سان دعا ڪئي هئي ته بادشاهه کان اهو ظلم سرزد نه ٿئي انهي ڪري سندس ڳالهه کي ان دعا جي منظوريءَ جو هڪ سبب ۽ بهانو بنائي ڇڏيو. بادشاهه جو گهوڙي کي ناپسند ڪرڻ جو اصل سبب الله تعاليٰ آهي. ڇاڪاڻ ته ان اصل دروازو جيڪو ان جي حسن کي ڏسڻ جو هو، بند ڪري ڇڏيو ۽ عماد الملڪ اُن جي هڪ ظاهري علامت هو. جڳهه جون شيون دروازي بند ڪرڻ سان لڪي وينديون آهن ۽ جنهن شخص دروازو نه ڏٺو هجي اهو دروازي بند ٿيڻ جي آواز کي مشين جي بند ٿيڻ جو سبب سمجهي ٿو.

عماد الملڪ جي ڳالهه کي الله تعاليٰ نظر جو ڀردو بنايو ۽ بادشاهه جي نظر کان گهوڙي جو حسن پوشيده ٿي ويو. انسان جي ڳالهه جا نتيجا عالمِ آخرت ۾ نمودار ۽ ظاهر ٿيندا آهن. تون پنهنجي آواز کي دروازي جو آواز سمجهه ۽ سڃاڻ ته ان آواز سان دروازو بند ٿيو آهي يا کليو آهي. انسانن جي در جو آواز جيڪو انهن جي گفتگو آهي محسوس ٿئي ٿو. اهو جنهن دروازي جي کلڻ ۽ بند ٿيڻ جو آواز آهي اهو دروازو نظر نٿو اچي. اهو عالمِ غيب ۾ آهي. انسان ڪا دانائي جي ڳالهه ڪري ٿو ته جنت جو دروازو کلي ٿو. ٻري لفظ جو آواز دوزخ کولي ٿو. جڏهن توکي دروازو نظر نٿو اچي ته اُن جو آواز ٻڌ ۽ ان جي ذريعي ان دروازي کي سمجهه. جڏهن انسان نيڪي ڪري ٿو ته اُن جو محل جنت ۾ تيار ٿيندو آهي. جڏهن انسان گناهه ڪري ٿو ته جنت جي نعمتن کان محروم ٿي وڃي ٿو. دنيا جي فاني نعمتن کي پنهنجي چشمِ بصيرت سان ڏس. دنيا دارن جي ڳالهه جو اعتبار نه ڪر، اهي گڏهه آهن جيڪي توکي مردار ڏانهن وٺي وڃن ٿا. الله تعاليٰ توکي به چشمِ بصيرت عطا ڪئي آهي، تون تڪلف سان انڌو نه ٿي ۽ انڌن وانگر پڇا نه ڪر. جنهن کي تون پنهنجو رهبر بنائي رهيو آهين اهو دنيا دار توکان وڌيڪ انڌو آهي، جيڪڏهن تون مجتهد نه آهين

تہ اللہ جي رسي پڪڙ ۽ اُن جي کليل احڪامن جي پابندي ڪر. اللہ جي رسي نفس جي خواهشن کي ترڪ ڪرڻ آهي. فورم عاد انهن نفساني خواهشن جي ڪري تباه ٿي ۽ انهن تي آندي ۽ طوفان جو عذاب آيو. هر جاندار نفسياني خواهش جي ڪري مصيبت ۾ گرفتار ٿيندو آهي. مڃي جيڪڏهن ڳالهه جي لالچ نه ڪري ته ڪڏهن به ڪنڊي ۽ ۾ قاسي، ٿئي ٿي ڪونه ڀڄجي ها. عورتون به ان لالچ سان خواهش ۾ مبتلا ٿين ٿيون. چوڪيدار جي ڪاوڙ انسان تي ان نفسياني خواهش جي ڪري نازل ٿئي ٿي ۽ کيس سزا ان جي ڪري ملي ٿي. تون دنياوي چوڪيدار کي ڏسين ٿو. آخرت جي چوڪيدار کي به مدنظر رک. روح جي لاءِ عذاب جا اوزار آهن جيڪي مرڻ کانپوءِ نظر ايندا. جڏهن تون عالم آخرت جي وسعتن ۾ پهچندين تڏهن هن دنيا کي شڪنجو سمجهيندين. ڇاڪاڻ ته ضد کي ڏسي ڪري ضد پوري طرح سمجهه ۾ ايندو آهي. ڪوھ جو ڏيڏر جيستائين باغ جو سير نٿو ڪري تيستائين نه اُن کي ڪوھ جي تڪليف جو احساس ٿئي ٿو، نه باغ جو لطف حاصل ٿئي ٿو. جڏهن تون نفسياني خواهش کي ترڪ ڪندين ته آخرت جي نعمتن جو لطف محسوس ڪرڻ لڳندين. پنهنجي نفسياني خواهش تي نه هل، خدا جي دربار ۾ جنت جي چشمي سلسبيل جي تمنا ڪر. گاهه وانگر نفسياني خواهشن جو تابعدار نه ٿي! گاهه هوا جي جھونٽي سان ڪري پوندو آهي. جيڪو نفسياني خواهش کي ڇڏيندو اهو عرش جي پاڇي ۾ هوندو.

بادشاهه کي هاڻي احساس ٿيو ته ان سردار کان گهوڙو ڦرڻ ظلم آهي. پوءِ بادشاهه عماد الملڪ کي مخاطب ٿي چيو ته مون جهڙي شينهن کي، گهوڙي جي مٿي کي ڊڳي جي مٿي جهڙو چئي دو ڪونه ڏي. اللہ تعاليٰ گهوڙي تي ڊڳي کان سر ۾ ڪونه هڻندو آهي. اللہ تعاليٰ انساني جسم کي قلعي وانگر تعمير فرمايو آهي ۽ اهو انساني جسم هلندڙ ڦرندڙ قلعو آهي. انساني جسم ۾ هڪ جهان آهي. صوفين انسان کي عالم اڪبر چيو آهي ڇاڪاڻ ته جهڙي طرح سڄي ڪائنات اسماءِ الاهي جو مظهر آهي، اڪيلو انسان انهن سڀني جو مظهر آهي. اللہ تعاليٰ جا تصرف انساني جسم تي بصورت قبض و بسط جي طاري ٿين ٿا. پوءِ قبض سان اهو سُئي کي خراب ڏسندو آهي ۽ بسط جي ذريعي بُري کي سٺو ڏسندو آهي. جيئن ته اللہ تعاليٰ جي تجلي قبض ۽ بسط ۾ مختلف صورتون ڏيکاريندي آهي انهيءَ ڪري حضور ﷺ دعا گهري ته سُئي کي سٺو ۽ خراب کي خراب ڏيکار. اها دعا هن لاءِ آهي ته زندگيءَ جو ورق بدلجڻ کانپوءِ شرمندگي نه ٿئي. بادشاهه جي دل مان گهوڙي جي محبت پري ڪرڻ جي لاءِ اللہ تعاليٰ اها تدبير سيڪاري هئي. پلائي جي لاءِ حيلو ڪرڻ پلائي آهي. بُرائي جي لاءِ حيلو ڪرڻ بُرائي آهي. انسان کي پنهنجي ڪنهن تدبير تي مغرور نه ٿيڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته انهن تدبيرن جو سرچشمو اللہ تعاليٰ جي تدبير آهي ۽ انسان جو قلب اللہ تعاليٰ جي ٻن آڱرين جي وچ ۾ آهي. اهو جهڙي طرح چاهيندو آهي اُن کي ڦيرائيندو آهي. جيڪا ذات توکي اهو حيلو سيڪاري ٿي، اها تنهنجي علم کي ضايع به ڪري سگهي ٿي.

مددگار ۽ مقروض پرديسيءَ جي قصي ڏانهن واپسي

بے نہایت آمد این خوش سرگذشت

چوں غریب از گورِ خواجه بازگشت

ترجمو: ”هيءُ ڀلو قصور رهي ويو. اهو پرديسي جڏهن خواجه جي قبر تان موٽيو...“

اهو مددگار اُن پرديسيءَ کي گهر وٺي ويو، سؤ دينارن جي ٿيلهي جنهن تي مُهر لڳل هئي اُن پرديسيءَ کي ڏنائين. پرديسيءَ کي ڪاڌو ڪارايائين ۽ اهڙا قصا ٻڌايائين جنهن سان اُن جو غم هلڪو ٿيو. اُن کي پنهنجا اهڙا قصا ٻڌايائين جن ۾ پریشانين کانپوءِ راحت ۽ آرام ميسر ٿيو هو، تان ته پرديسيءَ جي تسلي ٿي وڃي. هو ان پرديسيءَ کي اڌ رات تائين قصا ٻڌائيندو رهيو پوءِ اُن کي ننڊ اچي ويئي. ننڊ ۾ انسان جو روح هيڏانهن هوڏانهن سير ڪندو آهي.

سُمن جي حالت ۾ مددگار محتسب کي خواب ۾ ڏٺو ته اهو هڪ جاءِ جي وچ تي ويٺو آهي. محتسب خواب ۾ اُن مددگار کي چيو ته ان پرديسيءَ منهنجي قبر تي جيڪي ڳالهيون چيون آهي مون سڀ ٻڌيون آهن، مردو سڀ ڳالهيون ٻڌندو آهي جواب نٿو ڏيئي سگهي. مردن کي ڳالهائڻ جي اجازت هن ڪري نه آهي ته اهي رازن کان واقف ٿي چڪا آهن. جيڪڏهن ڳالهائيندا ته غيب جا اسرار کلي ويندا. جيڪڏهن تڪوينيات جا سڀ راز کلي ويندا ته جهان جو نظام درهم برهم ٿي ويندو. عالم جو نظام انسان جي غفلت جي پردن سان هلي رهيو آهي. راز کُلڻ سان ترڪ عمل ٿي ويندو. حقيقت کُلڻ تي غلط دعويٰ نٿي ٿي سگهي. ڏنل شيءِ جيڪا اڻ ڏني بنيل آهي اها ان غفلت جي پردي جي ڪري آهي. محتسب خواب ۾ چيو ته جيتوڻيڪ اسان جا ڪن ختم ٿي ويا آهن پر هاڻي اسين هم تن ڪن آهيون. اسين بغير زبان جي مجسم گويائي آهيون پر ڳالهائڻ جي اجازت نه آهي. اسين مجسم اک آهيون اک کان سواءِ. جيئن مردا ٻڌندا آهن ۽ ڏسندا آهن اسين به ابر ۽ غبار کان آجا سج آهيون جنهن جو ادراڪ ڏاڍو قوي آهي. ان جي باوجود ته اسين هيچ آهيون پر قرب جي اعتبار سان اسان جو الله تعاليٰ جي ذات سان اتحاد آهي. هاڻي اسان جي ذات گناهن جي ڪدورت کان صاف ٿي چڪي آهي ۽ اسان کي معافي جي حالت ۾ دوامي زندگي حاصل ٿي ويئي آهي. اسان جيڪو عمل دنيا ۾ ڪيو هاڻي اُن جا نتيجا ڏسي ورتا آهن. هي جهان پردو آهي ۽ هو جهان ظاهر آهي. جنهن ڏينهن هاري بچ پوکيندو آهي اهو بچ کي زمين ۾ ڍڪيندو ۽ پکيڙيندو آهي. دنيا پوک جو وقت آهي، ڍڪيل بچ جو نتيجو ظاهر ٿيندو آهي. آخرت ان جو مثال آهي.

خواب ۾ خواجه جو اُن مددگار کي مقروض دوست جي قرض جي ادائينگيءَ جو طريقو ٻڌائڻ

محتسب مددگار کي خواب ۾ ٻڌايو ته مون مقروض پرديسي جي قرضن کي ادا ڪرڻ جي لاءِ گهڻو سامان فلاڻي جڳهه تي رکي ڇڏيو آهي، منهنجي وارثن کي چئو ته اهو هن مسافر کي ڏين ۽ اُن مان پاڻ ڪجهه به نه کڻن.

بشنو اکنوں داوِ مهمانِ جديد

من همي وديم که او خواهد رسيد

ترجمو: ”هاڻي نئين مهمان جي بخشش جو حال ٻڌ، مون سمجهيو ته اهو ايندو.“

هاڻي اهو قصو ٻڌ ته محتسب ان پرديسيءَ جو قرض ادا ڪرڻ لاءِ ڪهڙي طرح عطا ڪئي. محتسب چيو ته آئون سمجهي ويو هئس ته اهو پرديسي مقروض ٿي ڪري مون وٽ ضرور ايندو. آئون ٻڌي چڪو هئس ته اهو مقروض ٿي ويو آهي، مون اُن جي لاءِ ٻه ٽي موتي ٻڌي رکي ڇڏيا آهن. اهي موتي ايتري قدر قيمتي آهن جو انهن سان هن جو قرض ادا ٿي ويندو ۽ بچي پوندا. مون کي معلوم ٿي ويو ته ان تي نو هزار دينار قرض آهي. هو انهن موتين مان ڪجهه موتي وڪڻي قرض ادا ڪري، جيڪو بچي اهو به خرچ ڪري ۽ مون کي دعاءِ خير ۾ ياد رکي تان ته ڪنهن کي خبر نه پوي ۽ اهو شرمندو نه ٿئي، پر مون کي موت اهو موقعو ڪونه ڏنو. اهي موتي لعل ۽ ياقوت هڪڙي پيالي ۾ رکيل آهن ۽ اُن پيالي تي مون اُن جو نالو لکي ڇڏيو آهي ۽ اهو پيالو فلاڻي جاري ۾ دفن ٿيل آهي. اهي تمام قيمتي آهن. ڪو ماڻهو ڏوڪو ڏيئي ڪانئس سستو نه وٺي وڃي. وڪڻڻ ۾ پنهنجي لاءِ ٽن ڏينهن جو اختيار رکج جيڪڏهن قيمت گهٽ لڳي ته سوڻڌو ٿوڙي ڇڏج. واپس وٺڻ ۾ هن کان نه ڊڄ، ته انهن جي قيت گهٽجندي. محتسب اُن مددگار کي هي به چيو ته منهنجي وارثن کي منهنجا سلام ڏي ۽ اها منهنجي وصيت انهن کي پهچائي ڇڏ، وارثن کي هن ڪري چئج ته ايتري قدر زياده مال هڪ پرديسيءَ کي ڏيڻ کان نه گهرائين.

جيڪڏهن پرديسي هيئن چوي ته ايتري مال جي مون کي ضرورت نه آهي ته ان کي چئجو ته مال وٺي ڪنهن ٻئي کي ڏيئي ثواب حاصل ڪري. وصيت ڪرڻ ڇڻ ڏيڻ آهي، جيڪو مون ڏنو آهي ان مان ذرو به واپس نه وٺندس. ٿڻ مان

ڏڏل ڪير واپس نٿو ٿئي. حضور ﷺ عطيو ڏيئي ڪري واپس وٺڻ واري کي اُن ڪتي جي مثل قرار ڏنو آهي جيڪو اُتي ڪري پوءِ چٽي ٿو. جيڪڏهن اهو عطيو قبول نه ڪري ۽ دروازو بند ڪري ڇڏي ته اُن جي در تي مال ڇڏي ڏجو تان ته وانهڙو اُن کي ڪٿي وڃي. اُن کي گهرجي ته اهو عطيو وٺڻ کان انڪار نه ڪري ڇاڪاڻ ته مخلص جو هديو واپس ڪرڻ خراب عمل آهي. مون ٻن سالن کان اهو مال اُن جي لاءِ رکي ڇڏيو آهي ۽ خدا وٽ اُن کي ڏيڻ جي باس باسي آهي. منهنجي وارثن کي سمجهائج ته جيڪڏهن انهن اُن رقم مان ڪجهه ورتو ته جيترو ڪٽندا اُن جا ويه حصا وڌيڪ انهن کي نقصان پهچندو. وارثن کي چئج ته جيڪڏهن منهنجي وصيت جي پڇڪڙي ڪري منهنجي روح کي رنجائيندا ته انهن تي سوين مصيبتون اينديون.

بزرگ رومي ﷺ فرمائي ٿو ته محتسب اُن مددگار کي به ڳالهين ٻيون به چيون هيون اهي راز آهن انهن کي ائون بيان نه ڪندس. هڪ ته راز هجڻ جي ڪري بيان نه ڪندس، ٻيو هيءُ به خيال آهي ته بيان ڪندس ته مثنوي تمام ڊگهي ٿي ويندي. اهو مددگار ننڊ مان خوشيءَ وڃان اٿيو ۽ چپٽيون وڄائي رهيو هو ۽ بشارت جي خوشيءَ ۾ غزل چئي رهيو هو ۽ ڪنهن وقت محتسب جي وفات جي ڪري رنائين پئي. رات جو گهڻو حصو گذري چڪو هو. هاڻي هندستان جو جانور آهي ٻئي ملڪ ۾ خواب ۾ هندستان کي ڏسندو آهي ته وطن جي ياد ۾ زنجيرون ٽوڙيندو آهي. هي به چوي پيو ته مون پنهنجي دل ۾ سج ڏنو آهي يعني اهو محتسب جنهن الله تعاليٰ تي جان قربان ڪري ڇڏي. اهو مددگار مستي ۽ بي خودي جي حالت ۾ محتسب جون وصفون بيان ڪندي بيهوش ٿي ويو. جڏهن هو بيهوش ٿي ڪريو ۽ ماڻهو اُن جي چٽني پاسن گڏ ٿي ويا. ننڊ جي حالت ۾ اُن کي تمام بلند مضمون سيڪاريا ويا هئا. خواب ۾ کيس اهي ڳالهين معلوم ٿيون جيڪي بيداريءَ ۾ به معلوم ڪونه هيون. جيڪو بيدل يعني عاشق خدا هوندو آهي اهو محبوب ۽ حق جو به دلدادو هوندو آهي. تعجب نه ڪر. ڪائنات ۾ مشاهدو ڪر. الله تعاليٰ جي قدرت هڪ ضد کي ٻئي ضد ۾ مخفي ڪري ڇڏيو آهي. گرم پاڻيءَ ۾ باهه لڪل آهي جنهن جي اجزاء سان پاڻي گرم آهي. نمرود جي باهه ۾ خليل الله جي لاءِ باغ لڪل هو. الله تعاليٰ جي راهه ۾ خرچ سان مال ۾ اضافو ٿئي ٿو. حضور ﷺ سخاوت کي نفعو فرمايو آهي. خيرات الله تعاليٰ سان ربط پيدا ڪندي آهي ۽ هر مال ۾ برڪت پيدا ٿيندي آهي. زڪواه ڏيڻ سان برڪت ٿيندي آهي. نماز نيڪي ۽ مُنڪر جي بديءَ کان بچائڻ تي مشتمل آهي. زڪواه ڏيڻ واري جو مال ضايع نٿو ٿئي. تنهنجي نماز شيطاني بگهڙن کان محافظ آهي. وڻ جي ٿاري ۽ پنن ۾ ميوو پوشيده آهي. موت جاودان (هميشه واري) زندگي تي مشتمل آهي. نجاست جي روش مٿيءَ جي روزي بڻي ۽ پاڻ ٿي. زمين ۾ اُن غذا سان ميوو پيدا ٿيو. موجود هجڻ عدم مان وجود ۾ آيو. حضرت آدم ﷺ ساجد ٿي ڪري ملائڪن جو مسجود بنيو. لوهه ۽ پٿر جي ڪاراڻ ۾ نور مُضمَر آهي. جيڪي الله تعاليٰ کان ڊڄندا رهن ٿا اهي عذاب جي سوين مصيبتن کان محفوظ رهن ٿا. اک جي ماڻڪي ڪاري آهي ۽ اُن ۾ روشني مُضمَر آهي. انسان جو جسم ڊگهي جي جسم سان مُشابهه آهي ۽ اُن ۾ روح بمنزل شهزادي جي مُضمَر آهي. ويراني ۾ خزانو هوندو آهي. انهن ڳالهين ۾ هيءَ حڪمت لڪل آهي ته خرپير يعني شيطان صفت ماڻهو ظاهر کي ڏسي ڪري پڇي وڃن. شيطان حضرت آدم ﷺ جي ظاهري جسم کي ڏٺو ۽ اُن جي باطني اوصافن تي نظر نه ڪيائين.

اُن بادشاه جي حڪايت جنهن پنهنجي ٽن پٽن کي بهترين وصيت ڪئي

بود شاه شاه را بدست پر

هر سه صاحب فطنت و صاحب نظر

ترجمو: ”هڪ بادشاه هو. بادشاه کي ٽي پٽ هئا، ٽيئي سمجهدار ۽ صاحب نظر هئا.“

ان بادشاه جا ٿيئي پٽ سخاوت ۽ جنگ، منهن مهاندي ۽ شان شوڪت ۾ هڪ ٻئي کان وڌيل هئا. جيتوڻيڪ بادشاهه جي باطني اوصاف تي نظر ڪرڻ ۾ هڪ جهڙا نه هئا. شهزادا بادشاهه جي اڳيان اچي بيٺا، شمع وانگر اکين جي ٿڌاڻ هئا، پيءُ جي جسم جي ترو تازگي اولاد سان آهي. مخفي طرح سان اولاد ماءُ پيءُ جي باغ کي سيراب ڪري ٿو. اولاد جي اکين مان مخفي چشما جاري آهن جيڪي والدين جي باغيچي کي پاڻي ڏين ٿا. انهيءَ ڪري جڏهن اولاد بيمار ٿئي ٿو ۽ چشمي ۾ ڪمزوري اچي ٿي ته ماءُ پيءُ جو جسم سُڪڻ لڳندو آهي. ان حالت ۾ والدين جي جسم جو سُڪڻ ظاهر ڪري ٿو ته انهن جو وڻ اولاد جي اکين جي چشمي مان سيراب ٿيندو هو. جهڙي طرح والدين اولاد جي مخفي چشمي مان سيراب ٿين ٿا اهڙيءَ طرح انسان جي جان مخفي چشمن مان سيرابي حاصل ڪري رهي آهي. انسان جو جسم عالم جي گهڻين شين مان ٺهي ٿو. انساني جسم جي ترڪيب عالم جي گهڻن مادن مان ٿي آهي. ڪائنات عالم جا اجزاء انساني جسم حاصل ڪيا آهن. انسان کي هي سمجهڻ گهرجي ته اهي اجزاء جيڪي ان جي جسم حاصل ڪيا آهن ڇا انهن کي واپس ڪرڻو ڪونهي؟ اهي چورائيل اجزاء هميشه رهڻ وارا نه آهن. چوري ٿي موت جو سبب آهي. ورتل شيءِ واپس ڪرڻي پوندي آهي. تون بدن جي انهن اجزائن کي به هڪ ڏينهن واپس ڪندين پر روح جو عطيو الله تعاليٰ جي طرفان آهي جيڪو مستقل ۽ باقي آهي. جسم جي اجزائن کي بيهوده، روح جي اعتبار سان چيو ويو آهي ورنه اهي به الله تعاليٰ جي تخليق آهن، انهيءَ ڪري ان جي مخلوق بيهوده نٿي ٿي سگهي.

عارف جو ابدي زندگيءَ جي سرچشمي مان مدد حاصل ڪرڻ جو بيان

انسان جڏهن بي وفا چشمن جي مدد تي ڀروسو ڪري ٿو ته سداحيات سرچشمي جي طلب سُست ٿي وڃي ٿي. جيئن ته بدن جا اجزاء ورتل آهن ۽ روح عطيه خداوندي باقي رهڻ وارو آهي ته انسان کي جسم جي چشمن کان وڌيڪ روح جي چشمن کان فيض حاصل ڪرڻ گهرجي. تنهنڪري عارف بالله جسم جي چشمن کان وڌيڪ روح جي چشمن مان فيض حاصل ڪرڻ ڏانهن توجه ڪندو آهي ۽ انهيءَ ڪري هو دارالغور يعني دنيا کان پڇندو آهي.

جڏا ڪاريز اصل چيزا

فارغت آرد ازين ڪاريزا

ترجمو: ”خوب ڀلو چشمو آهي جيڪو شين جو بنياد آهي. اهو توکي انهن چشمن کان بي نياز ڪري ڇڏيندو.“
جيڪا نهر روح کي سيراب ڪري اها علمن جو اصل آهي، جڏهن تون اهو حاصل ڪري وٺيندين ته پوءِ تون ظاهري حواسن ذريعي دريافت ڪرڻ واري قوت کان بي نياز ٿي ويندين. جيڪو چشمو گهر ۾ هجي اهو ٻاهرين واه کان بهتر هوندو آهي. تون ٻاهرين چشمن مان لطف حاصل ڪرين ٿو، جيڪڏهن انهن مان ڪنهن ۾ ڪمي به اچي وڃي ته تنهنجي خوشي ناقص ٿي ويندي آهي. جڏهن تنهنجي اندر خوشيءَ جو چشمو هجي ته پوءِ ٻاهرين اسبابن جي ضرورت ڪونه رهندي آهي. جيڪڏهن توکي اک جي ٿڌاڻ ڪنهن خاڪ ۽ پاڻيءَ جي پٽلي مان حاصل آهي ته فراق جي صورت ۾ ان جو انجام دردِ دل آهي. جنهن قلعي ۾ ٻاهران پاڻي اچي ته امن جي حالت ۾ ته پاڻي خوب ايندو رهندو آهي پر جڏهن ٻاهران دشمن گهيرو ڪندو آهي ۽ ان واه کي بند ڪندو آهي ته تنهنجي حالت تباهه ٿي ويندي آهي. گهيري کانپوءِ تنهنجي حالت هي ٿيندي آهي جو تون اندروني ڪاري پاڻيءَ جي کوهه کي ٻاهر جي سوين مٺن پاڻين کان بهتر سمجهندو آهين.

موت جڏهن لذت جي سڀني خارجي ذريعن کي ختم ڪري ڇڏيندو ته پوءِ خارجي بهار مان توکي ڪو نفعو نه ٿيندو. فقط اها بهار باعثِ لذت ٿيندي جيڪا يار جي ديدار سان توکي حاصل ٿي هجي. جيئن ته موت لذت جي دنياوي ذريعن کي ختم ڪري ڇڏي ٿو ۽ اهي ذريعا تنهنجو سات نٿا ڏين، انهيءَ ڪري دنيا کي دوکو قرار ڏنو ويو.

آهي. اها دنيا مرڻ وقت تنهنجو ساٿ ڪونه ڏيندي، پنهنجو قدم پوئتي هٽائيندي آهي. دنيوي يار تنهنجي ساڄي کاٻي ساٿ هوندو هو ۽ دعويٰ ڪندو هو ته تنهنجو ڏک سور آئون ڪٽندس پر ان ڪجهه نه ڪنيو. جڏهن موت جا سپاهي تنهنجو گهيرو ڪن ٿا ته هو ان جو به اقرار نٿو ڪري ته ڪڏهن تنهنجي ۽ ان جي ڪا ڄاڻ سُڃاڻ به هئي. الله تعاليٰ شيطان جي هيءَ حالت بيان ڪئي آهي ته توکي حيلي ۽ تدبير سان جنگ ۾ ڦاسائي ٿو. اهو چوي ٿو ته آئون هر مصيبت جي وقت تنهنجي مدد ڪندس، هر خطري ۾ توکان اڳيان رهندس، تير هلندو ته تنهنجي ڍال بنجندس، هر مصيبت جي وقت تنهنجو مُخلص رهندس، توتي خوشيءَ سان قربان ٿي ويندس! تون پاڻ به رستم ۽ شينهن آهين، جنگ کان نه گهٻراءِ. شيطان انسان کي اهڙي طرح جا ڌوڪا ڏيئي ڪفر تي آماده ڪندو آهي. هاڻي جڏهن انسان تباهي جي ڪڏ ۾ ڪري پوي ٿو ته اهو ان جي هر حالت تي ٽهڪ ڏيندو آهي. ان وقت انسان ان شيطان کي مدد جي لاءِ سڏي ٿو ته اهو انسان کان پنهنجي بيزاريءَ جو اظهار ڪري ٿو ۽ ان کي چوي ٿو ته تو خدا کان ڊڄ نه ڪيو آئون ته خدا کان ڊڄان ٿو. آئون تنهنجو ساٿ نٿو ڏيئي سگهان. انسان پنهنجي معذرت ۾ هي چوندو ته شيطان مون کي ڌوڪو ڏنو. الله تعاليٰ فرمائيندو ته اهو خير کان خود جدا هو ۽ اها ڳالهه سڀني کي ٻڌائي ويئي هئي، تون ان جو چوڻ چو مڃيو، هاڻي معذرت جي حيلي سان نجات حاصل نه ڪري سگهندين. اهو شخص جنهن کي شيطان گمراهه ڪيو پر ان وري توبه ڪئي ۽ توبه کانپوءِ نيڪ ڪم ڪرڻ لڳو ته اهو ٻچي ويو. جڏهن گنهگار ندامت سان روئي ٿو تڏهن عرش ان طرح ڏکي ٿو جيئن ماءُ ٻار جي روئڻ تي ڏڪندي آهي. ماءُ محبت مان روئندڙ ٻار کي هنجھ ۾ کڻي ٿي اهڙي طرح عرش روئڻ واري گنهگار کي مٿي ڪٽندو آهي ۽ تسلي ڏيندو آهي ۽ هيئن چوندو آهي ته توتي رب غفور رحم ڪيو، تون ان جي مهربانيءَ جي باغيچي ۾ پُهچي وئين، هاڻي توکي بنا محنت جي رزق ملندو. جڏهن الله تعاليٰ پنهنجي محبوب جي لاءِ واسطن کي پسند نٿو ڪري ته بنا سببن جي رزق پهچائيندو آهي ۽ اهو محبوب به مشڪ يعني اسباب کي ترڪ ڪري دريا ڏانهن متوجه ٿي ويندو آهي. هاڻي شهزادن جو قصو بيان ڪجي ڇاڪاڻ ته مضمون توڪل ۽ دنيا جي دارالغرور هئڻ جو پورو بيان ممڪن نه آهي.

تنهي شهزادن جو سفر تي روانو ٿيڻ ۽ بادشاهه جو وصيت کي دهرائڻ ته هو شرُبا قلعي ۾ نه وڃجو!

عزم ره کردند آل هر سه پسر

سوی املاک پدر رسم سفر

ترجمو: ”تنهي ڇوڪرن سفر جي طريقي تي رستي جو پختو ارادو ڪيو. پيءُ جي مُلڪن ڏانهن.“

تنهي شهزادن ملڪي انتظام جي لاءِ سفر جو ارادو ڪيو. سفر جي ارادي وقت انهن بادشاهه کان اجازت ورتي. جڏهن بادشاهه انهن جي پڪي نيت ڏٺي، تڏهن کين اجازت ڏنائين. شهزادن بادشاهه جي دست بوسي ڪئي ۽ رخصت ورتي. بادشاهه انهن کي چيو ته جتي توهان جي دل چاهي اتي وڃو، الله جي حفاظت ۾ خوش ٿيندي روانا ٿيو، پر هوش رُبا قلعي ۾ نه وڃجو، اهو تاجدارن تي قبا تنگ ڪندو آهي. خدا جي واسطي ان تصويرن واري قلعي کان ڊڄجو ۽ پري رهجو. گهڻا بادشاهه ان تصوير کي ڏسي ڪري جنهن جي اها تصوير آهي ان تي عاشق ٿي ڪري پريشان ٿين ٿا. ان قلعي ۾ هر جاءِ تي تصويرون آهن. زليخا حضرت يوسف عليه السلام کي ڦاسائڻ جي لاءِ پنهنجيون تصويرون محل ۾ جڳهه جڳهه تي لڳائي ڇڏيون هيون تان ته انهن کي ڏسي ڪري حضرت يوسف عليه السلام زليخا تي عاشق ٿي پوي پر حضرت يوسف عليه السلام زليخا کي اک کڻي به نٿي ڏٺو. حضرت يوسف عليه السلام عفت ۽ پاڪدامنيءَ جي ڪري زليخا تي نظر ڪونه ڪندو هو. جڏهن عارف ڪائنات ۾ ڪمال قدرت جو مشاهدو ڪن ٿا تڏهن انهن جي معرفت ۾ اضافو ٿئي ٿو. عارفن جي جماعت کي چيو ويو آهي ته جنهن طرف توهان رخ ڪندؤ توهان کي اسان جو (الله) جو جلوو نظر ايندو. عارف

پاڻيءَ جي ڪٿوريءَ ۾ الله کي ڏسندو آهي، غير عارف پاڻيءَ جي ڪٿوريءَ ۾ پنهنجي صورت ڏسندو آهي. عارف جيئن ته پنهنجي ذات کي الله تعاليٰ ۾ فنا ڪري چڪو آهي ته جيڪي ڪجهه ڪٿوري ۾ نظر اچي رهيو آهي اهو ان جي چهري جو عڪس نه آهي پر الله تعاليٰ جو عڪس آهي. حسين حور جو ڏيڍار به انهن جو مقصود نه آهي، ان ۾ به حسن حق مشاهدو ٿئي ٿو. جيئن ڇنڊ جو عاشق پاڻيءَ ڏانهن نظر ڪندو آهي ته ان جو مقصد ڇنڊ جو عڪس ڏسڻ آهي جيڪو پاڻيءَ ۾ آهي. عارف جيئن ته محبوب حق آهي انهيءَ ڪري الله تعاليٰ جي غيرت جي تقاضا آهي ته اهو غير تي نظر نه ڪري. شيطان ۽ جانور به پاڻيءَ ۾ خود پنهنجو چهرو ڏسن ٿا. اتي غيرت حق آڏي نٿي اچي جو اهي پنهنجي چهري بدران خدا جو چهرو ڏسن. شيطان صفت جيڪڏهن توبه ڪري عاشق خدا بنجي ويندو آهي ته ان سان به اهو ئي معاملو هوندو آهي. حضور ﷺ جو شيطان جي باري ۾ ارشاد آهي ته وَلَٰكِنَّ اللَّهَ آعَاذُنِي فَاَسْلَمَ ”پر الله تعاليٰ منهنجي مدد ڪئي ته اهو مسلمان ٿي ويو.“ بزرگ رومي رحمته الله عليه فرمائي ٿو ته ان جي اها ئي معنيٰ آهي ته جيڪڏهن شيطان توبه ڪري عارف بنجي وڃي ٿو ۽ يزد جهڙو ظالم بايزيد بسطامي رحمته الله عليه بنجي وڃي ٿو. ان ڳالهه جو خاتمو نه آهي.

بادشاهه شهزادن کي چيو ته هوس متان توهان کي هوش رُبا قلعي ڏانهن ڇڪي نه وٺي، پوءِ ته ابدي بدبختيءَ ۾ مبتلا ٿي ويندؤ. خطري کان بچڻ فرض آهي. بي غرض ڳالهه مخلصانه هوندي آهي. جهڙي طرح خوشيءَ جي جستجو ضروري آهي تيئن مصيبت کان پرهيز ڪرڻ به ضروري آهي. جيڪڏهن بادشاهه انهن کي نصيحت نه ڪري ها ۽ قلعي ۾ وڃڻ کان نه روڪي ها ته انهن جو ان قلعي ڏانهن لاڙو نه ٿئي ها ۽ اهي اتي نه وڃن ها. جيئن ته اهو قلعو ڪو مشهور قلعو ڪونه هو، ان ڪري کين اتي وڃڻ جو خيال به نه اچي ها. جيئن ته بادشاهه منع ڪئي انهيءَ ڪري انهن کي ان قلعي ۾ وڃي ڪري راز معلوم ڪرڻ جي خواهش پيدا ٿي. اهڙا ماڻهو گهٽ آهن جيڪي منع ڪيل شيءِ کان رُڪجن، ڇاڪاڻ ته انسان ممنوع شيءِ جو اڃان وڌيڪ حريص ٿيندو آهي. جيڪي متقي آهن اهي گهٽ آهن، انهيءَ ڪري ممانعت ان شيءِ کان بغض جو سبب بنجي ويندي آهي ۽ جيڪي خواهشن جا علاج آهن اهي گهڻا آهن، انهن جي لاءِ ممانعت آمادگيءَ جو سبب بنجي ويندي آهي. انهيءَ ڪري قرآن جي هيءَ صفت آهي ته گهڻا ان سان گمراه ٿي وڃن ٿا پر جن جا قلب بيدار ۽ باخبر آهن اهي هدايت حاصل ڪن ٿا. بانس جي چڙهه هلائڻ سان پالتو ڪبوتر گهر ۾ واپس اچي ويندا آهن ۽ جهنگلي ڪبوتر ڀڄي ويندا آهن. هڪ ئي شيءِ جون ٻه خاصيتون آهن. شهزادن بادشاهه کي چيو ته اسين توهان جو چوڻ مڃينداسون، توهان محسن آهيو ۽ محسن سان غفلت ڪفر آهي. شهزادن اطاعت جو وعدو ڪيو ۽ الله کي ياد ڪري انشاء الله نه چيائون. پنهنجو پاڻ تي ڀروسو ڪيائون، انشاء الله ۽ احتياط جون ڳالهيون اسين پهرين دفتر ۾ بيان ڪري چڪا آهيون. پهريون دفتر ۽ هي دفتر ڪي ٻه شيون نه آهن. دنيا جي هر گوشي مان ماڻهو ڪعبه الله ڏانهن رخ ڪن ٿا ته اهي سڀ متحد آهن. جڏهن سڀ رستا هڪ مڪان تائين پهچندا هجن ته تعدد جي باوجود انهن ۾ اتحاد سمجهبو. جيڪي سنگ هڪڙي ڍاڻي مان ڦٽن آهي به متحد آهن. کاڌي جي لکين شين ۾ اتحاد آهي. ان اتحاد جو نتيجو آهي جو هڪ شيءِ سان پيٽ پرڃي وڃي ته ٻين کاڌن کان بي نيازي ٿي ويندي آهي. بک ۾ انسان غلطيءَ سان انهن کي جدا سمجهندو آهي. انشاء الله نه چوڻ ۽ اسباب تي اعتماد ڪرڻ جي ڳالهه جو مطلب چوڪري جو قصو ۽ طبين جي بي وقوفي يعني اسباب تي ڀروسو ڪرڻ جي ڳالهه سمجهائڻ آهي. اهو طبيب متصرف حقيقي کان ائين غافل هو جيئن بي سوار جو گهوڙو سوار کان غافل هوندو آهي. حالانڪ خدا جا تصرفات انهن تي جاري هئا، هي ان کان غافل هئا ته انهن کي سيکارڻ وارو سوار آهي. پنهنجي حالات سان ان کي سمجهڻ گهربو هو ته ڪا متصرف ذات ان تي مسلط آهي. اهي ماڻهو اسباب اختيار ڪن ٿا ۽ پوءِ مقصد حاصل نٿو ٿئي، انهن کي سوچڻ گهرجي ته اسباب جي خلاف ڪهڙي ذات متصرف آهي؟ اهو به خدا جو تصرف آهي جو اهي طبيب محض اسباب جا غلام بنجي ويا آهن. واقعن جي ترتيب کانپوءِ جڏهن خلاف واقع نتيجو برآمد ٿئي ٿو ته غور ڪرڻ گهرجي ته ائين ڇو ٿيو آهي.

انهن حالتن ۾ به جيڪڏهن ڪو نه سوچي ته پوءِ اهو گڏهه آهي. انهن حالتن ۾ ان کي هڪ مخفي متصرف جو قائل هجڻ گهرجي. انسان پنهنجي ارادي سان تير ساڄي پاسي هلائي ٿو ۽ اهو کاٻي پاسي وڃي ٿو، آخر ائين ڇو ٿئي ٿو؟ ارادو هرڻ جي شڪار جو ڪري ٿو ۽ خود سوئر جو شڪار بنجي وڃي ٿو اهو ڇو آهي؟ انسان نفعي جي ڪوشش ڪري ٿو ۽ نفعي بجاءِ نقصان حاصل ٿئي ٿو اهو ڇو آهي؟ انسان ٻئي جي لاءِ ڪڏ ڪوئي ٿو ۽ اهو پاڻ ان ۾ ڪرندو آهي. انسان هڪ مقصد جي لاءِ اسباب اختيار ڪري ٿو پر کيس مقصود حاصل نٿو ٿئي. پوءِ اسباب کان بدظن ڇو نٿو ٿئي؟ هڪڙوئي سبب آهي جيڪو هڪ جي لاءِ مفيد ۽ ٻئي جي لاءِ مضر هوندو آهي. شادي خوشي ڪنهن کي اهڙي راس ايندي آهي جو ان جي عروج جو سبب بنبي آهي، ٻئي جي لاءِ اها تباه ڪن هوندي آهي. معلوم ٿيو ته هڪ ئي سبب جا مختلف نتيجا ۽ تاثرات آهن انهيءَ ڪري اسباب تي ڀروسو مناسب نه آهي. توڙي جو سبب کي اختيار ڪرڻ تڏهن به ان کي مستقل نه سمجه ۽ غير ضروري اسباب اختيار نه ڪر. ڇاڪاڻ ته اهوئي سبب جنهن کي تون راحت جو سبب سمجهين ٿو مصيبت به آڻي سگهي ٿو. اهو گڏهه جي پُڇ وانگر ڦري ٿو. انشاءِ الله چوڻ جو راز اهوئي آهي ته ان سبب جي تاثير کي انشاءِ الله جي حوالي ڪرڻ مناسب آهي. ڇاڪاڻ ته مشيت خداوندي نه هجي ته پوءِ انسان گڏهه کي ٻڪري سمجهڻ لڳندو آهي. جڏهن الله تعاليٰ ظاهري حواسن کي بدلائي سگهي ٿو ته فڪر جي تبديلي ته گهڻو آسان آهي. ان ۾ ته از خود به غلطيءَ جو وڌيڪ امڪان آهي. الله تعاليٰ انسان جي نگاه ۾ تبديلي ڪندو آهي ته پوءِ ماڻهو ڪوھ کي عمدو گهر ۽ چار کي دائو سمجهي ويهندو آهي، تنهنڪري صحابه جي نگاه ۾ جنگ بدر ۾ مخالفن جو تعداد گهٽ ڪري ڏيکاريا ٿين تان ته اهي صحابه جي نگاه ۾ بي قدر ٿي وڃن ۽ صحابه بهادريءَ سان وڙهن. سوفسطائي فرقو ته حقيقت جو به انڪار ڪري ٿو ۽ هر شيءِ کي محض خيالي سمجهي ٿو ۽ اهو الله تعاليٰ جي تبديل حقيقت جو انڪار نه آهي پر اهو ٻڌائڻ آهي ته حقيقتون موجود آهن ۽ اهي خدا جي قدرت جي قبضي ۾ آهن. سوفسطائي حقيقت جو انڪار ڪري ٿو ۽ هر شيءِ کي محض خيالي قرار ڏئي ٿو. جيڪڏهن اهو صحيح معنيٰ ۾ ان جو قائل آهي کيس پنهنجي ان عقيدتي ۽ خيال کي به خيال محض ۽ غير حقيقي سمجهڻ گهرجي، اها اک جي غلطي آهي. هواک کي مهتي ۽ ڏسي ته حقيقت نظر اچي ويندي.

شهمزادن جو حرص وچان هوش ربا قلعي ڏانهن وڃڻ

اين سخن پايان ندارو آل فریق

بر گرفتند از پی آل دژ طریق

ترجمو: ”اها ڳالهه ڪٿي نه آهي ته اهي ان قلعي ڏانهن روانا ٿيا...“

جهڙي طرح حضرت آدم عليه السلام منع ڪيل ڪڻڪ جي دائي وٽ پهچي ويو اهڙي طرح اهي شهزادا منع ڪيل قلعي ۾ وڃي پهتا. بادشاه جي مخلص ۽ فرمانبردارن جي مسڪن کان جدا ٿي ويا. مخالفت جي ڪري انهن جو شوق اڃا وڌيڪ شديد ٿي ويو، ان هوش ربا تصويرن واري قلعي جا پنج دروازا دريا ڏانهن ڪلندا هئا تان ته اچڻ وارو دريائي دروازي مان ان ۾ سهولت سان داخل ٿي سگهي ۽ پنج دروازا خشڪيءَ ڏانهن ڪلندا هئا تان ته خشڪيءَ جو مسافر آرام سان داخل ٿي سگهي. پنجن درن کي انسان جي ظاهري حواسن وانگر ۽ پنجن درن کي باطني حواسن وانگر سمجهو. انسان انهن حواسن جي ڪري ڪنهن وقت عقل کان محروم ٿي ويندو آهي. هوش ربا قلعي ۾ داخل ٿيڻ وارن سان به ساڳي ڪار ٿيندي هئي. اهي ان قلعي جي انهن هزارين تصويرن کي ڏسندا ۽ گهمندا رهيا ۽ ڪنهن هڪ کي ڏسڻ جي لاءِ انهن کي قرار نه هو. هاڻي بزرگ رومي رحمه الله نصيحت فرمائي ٿو ته تصويرن جي پيالي مان پي ڪري مست نه ٿي، ورنه تون به ٻت تراش ۽ ٻت پرست ٿي ويندين، جنهن جو تعلق خالي صورت سان آهي. بيشڪ انهن صورتن جو حسن به

شراب جهڙي مستي پيدا ڪري ٿو پر اهو حُسن انهن جو ذاتي نه آهي، پر اڌارو حسن آهي. توکي اصل حسن ۽ ان جي عطا ڪرڻ واري ڏانهن متوجہ ٿيڻ گهرجي. جنهن ذات انهن صورتن جي جامِ شراب جو حسن پريو آهي، ان ڏانهن توجہ ڪر پوءِ توکي قلبي واردات محسوس ٿيندا، جڏهن اهو شراب عشق حاصل ٿي ويندو پر تون ڪنهن صورت جو پابند نه رهندين. ڪائنات جو ذرو ذرو ان جو مظهر ٿيندو. حضرت آدم عليه السلام جي واسطي سان بني آدم عليه السلام کي خطاب آهي ته حقيقت جا طالب بنجو ۽ صورت کان قطع نظر ڪريو. صورت بي معنيٰ آهي ڪڻڪ جي صورت ڪونه هئي، حضرت ابراهيم عليه السلام کي واريءَ مان اٿو حاصل ٿيو. صورت جي علت بي صورت ذات آهي انهيءَ ڪري توجہ جي قابل علت آهي. دونهين جي علت باهه آهي انهيءَ ڪري اها اصل آهي. صورت ته اهڙي شيءِ آهي جو جيڪڏهن انسان کي مصور جو خيال بار بار ايندو ته هو ان مان بيزار ٿي پوندو آهي. جڏهن تون ذات کان صورت ڏانهن توجہ ڪندين ته پریشاني نه پر طبيعت ۾ حيرت پيدا ٿيندي جيڪا وڌيڪ توجہ ۽ محنت جو سبب بنجي ٿي. ان بي ذات صورت مان هزارين قسمن جون صورتون پيدا ٿين ٿيون، انهيءَ ڪري اهو اصل آهي. جيڪا ذات هٿن کان منزله آهي ان ڪروڙين هٿ بنيا آهن. روح الروح (ذات خداوندي) ماڻهو کي مصور پيدا فرمايو. اصل اهو آهي. غير مصور، مصور ۾ اهڙي طرح موثر آهي جهڙي طرح هجر و وصال طرح طرح جي خيالات جو مصور آهي پر اهو پاڻ غير مصور آهي. موثر ۽ اثر ۾ مشابھت ضروري نه آهي. ضرر ۽ تڪليف روئڻ ۽ ڏانهن ڪرڻ جو موثر آهي پر ٻنهي ۾ ڪا مشابھت نه آهي. روئڻ ۽ پار ڪيڏن هڪ مصور شيءِ آهي ۽ نقصان هڪ اضافي شيءِ آهي جيڪا مصور نه آهي. انسان رنج ۽ ڏک مان هٿ ڪڍي چڪي وجهندو آهي انهن ٻنهي ۾ ڪا مشابھت نه آهي. الله تعاليٰ جيڪو موثر آهي ۽ ڪائنات ان جو اثر آهي. ان جا مثال ناقص آهن. محض سمجهاڻ جي لاءِ هڪ اهڙي شخص جي ڪوشش آهي جيڪو ان جي صحيح مثال ڏيڻ تي قادر نه آهي. بي صورت جي ڪاريگري صورت بنائي ٿي ۽ انهن ۾ حواس پيدا فرمائي ٿي. الله تعاليٰ انهن صورتن کي هن لاءِ بنايو تان ته اها صورت پنهنجي مناسب حال انساني جسم مان نيڪي ۽ بدي حاصل ڪري.

جيڪڏهن اها نعمت جي صورت آهي ته جسم کان شڪر گذاري ڪرائيندي آهي. جيڪڏهن اها صورت مهلت ۽ دير جي آهي ته انساني جسم کان صبر ڪرائيندي آهي. جيڪڏهن ان تي ڪو رحم ڪندو ته هو خوش ٿيندو آهي. رنج جي صورت ۾ نالان ۽ ناراض هوندو آهي. ڪنهن شهر جي صورت هجي ته نتيجو سفر هوندو آهي. جيڪڏهن تير جي صورت هجي ته ڍال سنڀالڻي آهي. جيڪڏهن خيال ۾ حسين جي صورت اچي ٿي ته تون گوشه نشيني اختيار ڪرين ٿو. ڪنهن ضرورت ۽ احتياج جي صورت اچي ٿي ته تون ڪمائي ڪرين ٿو. پنهنجي طاقت جي صورت خيال ۾ اچي ٿي ته ماڻهن جون شيون ڦرين ٿو. اها ڳالهه ته قسمن قسمن خيال فعل جا داعي بنبا آهن، ڳڻڻ کان ٻاهر آهي. دنيا جا منصب، مرتبا ۽ ڌنڌا به خيالات جي پيداوار آهن. خيالات جي سبب هجڻ ۽ افعال جي سبب هجڻ جو مثال هي سمجهو ته ڪجهه ماڻهو ماڙيءَ تي هُجن ۽ انهن جو پاڇو زمين تي پئجي رهيو هجي. خيال جي صورت دماغ جي ماڙي تي آهي ۽ عمل پاڇي وانگر عضون تي آهي. فعل جو تعلق عضون سان آهي ۽ خيال دماغ ۾ لڪل آهي پر ٻئي پاڻ ۾ گڏيل آهن. عمل سان گڏ اهو خيال به موجود رهندو آهي. خوشيءَ مان جيڪي صورتون پيدا ٿينديون آهن انهن جو اثر ۽ نتيجو بي هوشي ۽ بي خودي آهي. مرد ۽ عورت جي تصور سان جماع جي وقت مدهوشي طاري ٿيندي آهي. غذائن جي صورت جو نتيجو بي صورت طاقت آهي. جنگ جي ميدان ۾ تلوار ۽ ڍال جي صورت جي علت غائي بي صورت ڪاميابي آهي. مدرسي ۽ ان جي متعلقات جون صورتون علم ۽ دانش سان متعلق ٿيون تڏهن اهو بي صورت علم موجود ٿيو. جڏهن اهي صورتون هڪ بي صورت ذات جي تابع آهن ته پوءِ انهن صورتن جا دهر يا منڪر چو آهن؟ اهو بي صورت جڏهن انهن صورتن جو سبب ۽ علت آهي ته ان کان پيدا ٿي ان جو انڪار چو ٿا ڪن؟ اهو بي صورت انهن صورتن جو ايجاد ڪندڙ آهي، پوءِ اهي صورتون ان جو انڪار چو ٿيون ڪن؟ منڪر جو انڪار خود ان

بي صورت جو اثر آهي ته پوءِ اهو مُنڪر ان جي وجود جو چو مُنڪر آهي. گهر جي صورت ان رازي جي خيال جو اثر آهي، جيتوڻيڪ ان رازي جي ذهن ۾ گهر جا اجزاء موجود نه آهن. سڀني دليلن جو نتيجو هي آهي ته انهن صورتن کي پيدا ڪرڻ وارو بي صورت آهي ۽ اهي صورتون ان جي لاءِ بمنزل اوزار جي آهن. ڪڏهن اها صورت پنهنجي تجلین کي رونما ڪندي آهي. ان تجلي مان مقصد کمال ۽ جمال ۽ قدرت جو فيض آهي. پوءِ جڏهن اها تجلي غائب ٿي ويندي آهي ته لوازم بشریت اُپري ايندا آهن. کمال ته بي صورت مان حاصل ڪيو ويندو آهي. هڪ صورت بي صورت کان کمال جي طالب هجي ته گمراهي آهي. ها، عارف کمال جن کي خدا رهنمائي لاءِ منتخب فرمايو آهي انهن کان کمال جي طلب ڪري سگهجي ٿي ورنه صورت خود محتاج آهي ان تي احتياج کي پيش ڪرڻ ڪهڙي عقلندي آهي. جڏهن صورتون بي صورت جون غلام آهن ته ان بي صورت تي صورت جو گمان نه ڪر ۽ مُشْتَبه فرقي وانگر تشبیهن وانگي ان جي تلاش نه ڪر. ان جي صورت کي صورتن سان تلاش نٿو ڪري سگهجي پر فنا ۽ تضرع ۽ زاريءَ جي ذريعي تلاش ڪري سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ ته سوچ ۽ فڪر سان صورتون ئي خيال ۾ اينديون آهن ۽ هو بي صورت آهي. جيڪڏهن مُجاهدي سان بغير صورت جي ان جو تصور نٿو ٿئي ته پوءِ تنهنجي تصور ڪرڻ کانسواءِ جيڪا ان جي صورت سامهون اچي ان جو سهارو وٺ.

بزرگ رومي وري اڳئين مضمون ڏانهن موٽيو آهي ته ذوق جيڪو بي صورت آهي اهو توکي شهر جي صورت ڏانهن وٺي وڃي ٿو. جيتوڻيڪ بظاهر تون شهر جي صورت ڏانهن وڃي رهيو آهين پر حقيقت ۾ تون لامڪاني ۽ لازماني ذوق ڏانهن وڃي رهيو آهين. دوست جي صورت ڏانهن وڃڻ جو مقصد اُنس ۽ محبت آهي جيڪو بي صورت آهي. دوست ۽ شهر ڏانهن تنهنجو وڃڻ هڪ بي صورت جي ڪري آهي جيتوڻيڪ تون هن کان غافل آهين. جيئن ته ذوق جو مقصود هجڻ پهرين مثالن مان ثابت ٿي چڪو آهي. هي ثابت ٿي ويو ته حقيقت ۾ الله تعاليٰ سڀني جو معبود آهي ڇاڪاڻ ته سڀني رستن جو ملڻ ذوق جي ڪري آهي ۽ ذوق بخشڻ الله تعاليٰ جو فيض آهي. هاڻي ان معبود سان ڪن جو معاملو هي آهي جو انهن الله تعاليٰ جي توابع ڏانهن مُنهن ڪيو آهي يعني افعال باري ڏانهن توجه ڪيو آهي حالانڪ مقصود ان جي ذات آهي ڇاڪاڻ ته اها اصلاً هي تنهنڪري انهن کي به ذات مان استفادو ٿئي ٿو ۽ انهن جو توجه به مقبول آهي. عبادت گذارن جا مختلف مرتبا آهن. هڪڙا آهي جن جو توجه ۽ طلب حق جي ذريعي ۽ واسطي سان آهي، اهو درجو عوام جو آهي. ٻيا آهي ماڻهو آهن جيڪي صفتن جي ذريعي فيض حاصل ڪن ٿا، اهو درجو خواص جو آهي. اخص الخواص جو درجو هي آهي ته اهي فقط ذات ڏانهن توجه رکندا آهن ۽ ان کان بنا واسطي جي استفادو ڪندا آهن. انهن ماڻهن نه افعال کي مقصود بڻايو نه صفات کي پر ذات کي مقصود بڻايو، انهيءَ ڪري ذات باري تعاليٰ انهن کي حاصل ٿي.

قلعي ۾ چيني شهزاديءَ جي تصوير ڏسي شهزادن جو بيهوش ٿيڻ

اين سخن پایاں ندارد آل گروه

صورتے دیدند باحسن و شکوه

ترجمو: ”ان ڳالهه جو خاتمو نه آهي ته اُن ٽولي حسين ۽ شاندار تصوير ڏني.“

شهزادن هڪ تصوير ڏني جيڪا حسين هئي. جيتوڻيڪ اهي ان کان به وڌيڪ حسين تصويرون ڏسي چڪا هئا پر ان تصوير کي ڏسي ڪري عشق جي گهري سمنڊ ۾ ٻڏي ويا. ڇاڪاڻ ته کين آفيمر ان پيالي مان مليو هو. پيالو ڏسڻ ۾ آيو ٿي پر آفيمر لڪل هو. بزرگ رومي حسن کي آفيمر سان تشبيهه ڏني آهي، پيالي مان مراد صورت آهي. صورتون ته نظر اچن ٿيون پر انهن جو آفيمر غير محسوس آهي. مطلب ته هوش رُبا قلعي پنهنجو ڪم ڪيو ۽ ٺهي کي مصيبت

۾ ڦاسايو. ان حسين جي ناز و انداز جي تيرن سندن دليون گهائي وڌيون. اهي تير خطرناڪ آهن، خدا انهن کان پناه ڏي. شهزادن جي دل ۾ تصويرن جو عشق پالي وانگر چڙهي رهيو هو. اهي نئيئي بادلن وانگر برسي روئي رهيا هئا هاءِ افسوس! جيڪا مصيبت اسان هاڻي ڏني آهي بادشاهه اڳ ۾ ڏسي چڪو آهي. اسان تي انبيائن جو هن ڪري بي پناهه حق آهي جو انهن اسان کي انجام کان باخبر ڪري ڇڏيو آهي. نبين ٻڌايو آهي ته نڦساني خواهشن سان توهان جيڪو ڪم ڪندا انهن جا ڪندا ڦٽندا. تيز رفتاري دنيا ڏانهن آهي. ان ۾ چوٽڪارو نه آهي.

انبيائن ٻڌايو ته اسان جي طريقي تي عمل ڪريو ان سان فائدو حاصل ٿيندو. اسان جي طريقي تي هلندا ته معصيت جو تير توهان ڏانهن نه پهچندو. انسان انبيائن جي تابعداري ضروري نٿو سمجهي حالانڪ انهن جي تابعداري ضروري آهي، پڇاڙي ۾ ان ڳالهه کي سمجهندو. انبيائن جي پرن سان اڏامڻ خود انهن جي مخاطب جو ئي عمل آهي پر اي مخاطب! تنهنجي ”تون“ جا ٻه حصا آهن: هڪ تنهنجو بدن آهي ٻيو تنهنجو روح آهي. انبيائن جي تابعداري نفعي وارو فعل آهي اهو تنهنجي بدن جو فعل نه آهي پر ان تون جو فعل آهي تنهنجي روح ۾ آهي ۽ اهو جسمي پنڌن کان مٿاهون آهي. جنهن کي تون ”تون“ سمجهي رهيو آهي يعني جسم اهو ته جهٽن (پاسن، شڪلين) ۾ قيد آهي. اصل ”تون“ روح آهي جيڪو جهٽن کان آجو آهي. تون جسمن جي تباهي کان ڏکين ٿو حالانڪ اهو سڀ آهي ۽ اصل تون تنهنجو روح آهي جيڪو موتي آهي. اصل ”تون“ جسم کي نه سمجهه، پر جيڪو ان ۾ روح آهي ان کي سمجهه. جسم جو ”تون“ هجڻ پراڻي شيءِ آهي تون پنهنجو پاڻ تائين پهچ، جيڪو روح آهي ۽ ان پياڻي کي يعني جسم کي روح سان جوڙڻ ڇڏي ڏي. تنهنجو روح تنهنجي جسم ۾ لڪي ويو آهي. آئون ان جو غلام آهيان جيڪو خود کي يعني روح کي ڏسي وٺي. شهزادن چيو: اسان جيڪو هاڻي ڏٺو اهو اسان جو پوڙهو پيءُ اڳ ۾ ڏسي ويو هو.

جوان جيڪو آرسِيءَ ۾ ڏسي ٿو بزرگ ان کان اڳ ۾ ڏسندو آهي. اسين بادشاهه جي حڪم کان ٻاهر ٿي وياسين. پيءُ جي مهربانين جا باغي ٿي وياسون. اسان بادشاهه جي ڳالهه کي معمولي سمجهيو. هاڻي سڀئي ڪڏ ۾ ڪري پياسون ۽ جنگ کان سواءِ قتل آهيون. اسان پنهنجي عقل ۽ سمجهه تي گهمند ڪيو ۽ نصيحت نه ٻڌي. اسان پنهنجو پاڻ کي مرض ۽ بيماري جي غلامي کان آزاد سمجهيو ٿي. اسان پنهنجي ڪچائي کي هاڻ سمجهيو جڏهن قاسي وياسون. شيخ جي صحبت سان خلوص ۽ استعداد پيدا ٿيندو آهي جيڪو ذڪر الله جي نافع هجڻ جو شرط آهي ۽ شرط تي عمل کان پهريان مشروط تي عمل سٺو نه آهي. جهڙي طرح وضو ۽ نماز، بغير وضوءَ جي نماز سان وضوءَ جي مشغوليت بهتر آهي. شيخ جي صحبت قناعت ۽ صبر پيدا ڪندي، جيڪا بلندي جي لاءِ ذڪر جي هزارين کاڌن کان وڌيڪ فائديمند آهي. حضرت ابوالحسن خرقاني رحمته الله عليه کي ذڪر مان ان وقت فائدو پهتو جڏهن هن حضرت بايزيد بسطامي رحمته الله عليه جي قبر جي صحبت حاصل ڪئي. اهو قصو اڳ ۾ گذري چڪو آهي. شيخ کي چشم بينا حاصل آهي ۽ توکي فقط ذڪر جي لت جو سهارو حاصل آهي. شهزادا جڏهن ان بت جي عشق ۾ مبتلا ٿي ويا تڏهن جستجو شروع ڪيائون ته هي ڪهڙي حسينا جو بت آهي. شيخ بصير هڪ بصيرت وارو بزرگ هو جنهن کي قلبي بصيرت حاصل هئي. اها هن ان ڪنهن کان نه ٻڌي هئي پر ڪشف جي طور تي کيس معلوم ٿي هئي. ان بزرگ ٻڌايو ته اهو بت چين جي بادشاهه جي چوڪريءَ جو آهي، جيڪا ايتري قدر حسين آهي جو ان تي پريون به رشڪ ڪن ٿيون. چين جي بادشاهه جي اها چوڪري حسن ۽ جمال ۾ بي مثال آهي. اها پرين ۽ روح وانگر مخفي آهي ۽ قلعي جي پردن ۾ رهندي آهي. ان وٽ نه مرد وڃي سگهي ٿو ۽ نه ئي عورت. بادشاهه ان کي فتنن کان بچائي رکيو آهي. جيڪڏهن ڪو ان جو نالو به وٺي ٿو ته بادشاهه کي غيرت اچي ٿي. ان جي ماڙيءَ تان جهر کي به اڏامي نه ٿي سگهي. اهڙي معشوق جو عشق خدا ڪري ڪنهن کي نه هجي، جنهن جو حصول ناممڪن هجي. هي مصيبت ناڪ عشق ان جي سزا آهي، جيڪو نادانيءَ سان ڪم ڪري ۽ بزرگن جي نصيحت کي معمولي ۽ گهٽ سمجهي. شيخ جو ٿورو توجو پنهنجي سوين

تدبيرن کان بهتر ۽ نافع آهي. پنهنجي تدبير کي ڇڏي شيخ جي توجه ڏانهن هل ۽ ان جي اڳيان پنهنجو پاڻ کي فنا ڪر. شيخ جو توجه تنهنجي ڳڻيل تدبيرن کان گهڻو وڌيڪ مفيد آهي. جيستائين تون شيخ ۾ پنهنجو پاڻ کي فنا نه ڪنديون اهي تدبيرون مفيد نه رهنديون.

صدر جهان بخاري جي حڪايت جنهن کان گهرڻ وارو سائل عام صدقي کان محروم ٿي ويندو هو

در بخارا خوي آل صدر اجل

بود باخواهندگان حسن عمل

ترجمو: ”بخارا ۾ سائين سان سهڻو سلوڪ ان صدر اعظم جي عادت هئي.“

بخارا ۾ هڪ صدر اعظم هو. اهو سائين سان بهتر سلوڪ ڪندو هو. بهتر سلوڪ هيئن ته گهڻو عطا ڪندو هو ۽ سڄو ڏينهن پيو سون ورهائيندو هو. ڪاغذ ۾ سون ويڙهي پڙيون ٺاهي رکندو هو جيستائين اهي پڙيون هونديون هيون ڏيندو رهندو هو.

سج ۽ چنڊ کي الله تعاليٰ روشني عطا ڪري ٿو، اهي ٻين کي عطا ڪن ٿا. کان ۾ سون ۽ ويراني ۾ خزانو سج جي عطا آهي. صدر اعظم خيرات جي مستحق ماڻهن مان هر قسم جي ماڻهن جو هڪ هڪ ڏينهن مقرر ڪيو هيائين. هڪڙي ڏينهن بيمارن کي ڏيندو هو، ٻئي ڏينهن بيواهه عورتن تي سخاوت ڪندو هو. هڪڙو ڏينهن علوين جي لاءِ مقرر هو. هڪ ڏينهن شاگردن لاءِ خاص هو. قرضدارن ۽ مسڪينن جي لاءِ جدا ڏينهن هو. قيدين ۽ يتيمن جي لاءِ ڌار ڏينهن مقرر ڪيل هو. مسافرن ۽ مڪاتب پانهن جي لاءِ جدا ڏينهن هو. هن جو شرط هي هو ته زبان سان سائل ڪابه گهر نه ڪري. جيڪو سائل زبان سان گهرندو هو، اهو بخشش کان محروم رهجي ويندو هو. اهو ان قانون من صمت نجا (جيڪو چپ رهيو ان نجات حاصل ڪئي) تي سختيءَ سان عامل هو. ان جي ٿيلهي ۽ پيالو خاموشن جي لاءِ هو. هڪڙي ڏينهن اتفاقاً هڪڙي پوڙهي چيو: مون کي زڪوات ڏي، آئون بڪ کان لاچار آهيان. صدر جهان منع ڪئي ۽ پوڙهي اصرار شروع ڪيو. ماڻهو پوڙهي جي اصرار جي ڪري تعجب ۾ هئا. صدر جهان چيو ته اي پوڙها تون ڏاڍو لالچي آهين، منهنجي منع ڪرڻ سان به نٿو مڙين. پوڙهي صدر جهان کي چيو ته تون مون کان به وڌيڪ لالچي آهين. تو دنيا جون دولتون ۽ مزا حاصل ڪيا پوءِ به تنهنجو پيٽ نٿو پر جي، هاڻي آخرت جون دولتون لٽي رهيو آهين. ان لطيفي تي صدر جهان کي ڪل اچي ويئي ۽ ان کي تمام گهڻو مال ڏنائين. ٻئي ڪنهن کي رتي به ڪونه ملي. اوچتو فقيهن جي واري واري ڏينهن لالچ مان هڪڙو طالب فقيه ڏانهن ڪرڻ لڳو. ان فقيه گهڻيون زاريون ڪيون پر ڪابه گالهه فائديمند نه ٿي. ڪپڙن ۾ چٽيون هڻي منڊجندو مريضن جي قطار ۾ اچي بيٺو. پيرن تي ڪالين جون چپرون اهڙي طرح ٻڌي آيو جن ان جو پير کڻي پيو هجي.

ان جو قصور اهو هو ته هن زبان سان گهريو هو. اهو فقيه جڏهن ٻين تدبيرن سان ڪامياب نه ٿيو تڏهن چادر ڍڪي بيوه عورتن ۾ وڃي ڪنڌ جهڪائي ويٺو ۽ هٿ لڪائي ڇڏيائين تان ته سڃاڻپ ۾ نه اچي. صدر جهان وري به ان کي سڃاڻي ورتو ۽ فقيه خيرات کان محروم رهجي ويو ۽ ان جي دل ۾ محروميءَ جو ساڙ پيدا ٿيو. پوءِ هو هڪ شخص وٽ ويو جيڪو ڪفن جي لاءِ چنڊو گڏ ڪندو هو ۽ ان کي چيائين ته مون کي هڪ ڪپڙي ۾ ويڙهي مردي وانگر رستي جي ڪناري تي رکي ويهي ره. زبان سان ڪجهه نه چئج ورنه صدر جهان پنهنجي عادت مطابق ڪجهه ڪونه ڏيندو. ٿي سگهي ٿو ته هو مون کي مردو سمجهي ڪفن جي لاءِ ڪجهه ڏي. هو جيڪي ڪجهه ڏيندو اڌ تنهنجو ۽ اڌ منهنجو. ڪفن جي لاءِ چنڊي وٺڻ واري ائين ڪيو. صدر جهان اتان اچي لنگهيو. هن مردي تي سون جي پڙي رکي ته فقيه جلديءَ مان هٿ ٻاهر ڪڍيو. پوءِ ان مان مٿو ٻاهر ڪڍيائين. پوءِ صدر جهان کي چيائين ڏس، مون دان ڪيئن وصول ڪيو؟ صدر جهان

جواب ۾ چيو جيستائين تون نه مٿين تيستائين مون کان وٺي نه سگهين، انڪار ته توکي ڏيڻ کان ڪيو هئم. صوفين جي ان مقولي مٿو اقبل اُن توتوا (مرڻ کان پهريان مري وڃو) جو راز هاڻي اسان سمجهيو ته مرڻ کانپوءِ انسان انعام ۽ عطيا حاصل ڪندو آهي. خدا جي دربار ۾ جيستائين فنا حاصل نه ڪندا ته ٻي ڪا تدبير ڪارگر نه ٿيندي.

الله تعاليٰ جي طرفان هڪ جذب سوين مُجاهدن کان بهتر آهي، ڇاڪاڻ ته مُجاهدن ۾ وڏائي ۽ رڀا پيدا ٿيڻ جو خوف هوندو آهي. جذب الاهي اُن وقت ايندو آهي جڏهن انسان فنا حاصل ڪري. اصل جذب الاهي آهي. فنا جو مقام به جذب الاهي کان سواءِ حاصل نٿو ٿئي. جذب کي زمرّد ۽ نفس کي نانگ سمجهو. نانگ زمرّد سان ئي اندو ٿيندو آهي. شيطان کان بچاءُ جي تدبير ۽ مجاهدو ڪندو ره پر فقط اِن تي ڀروسو نه ڪر. جذب الاهي ۽ عنايت حاصل ڪري وٺ پوءِ ڪجهه مطمئن ٿي. عالم جي ننڊ کي عبادت قرار ڏنو ويو ۽ ظاهر آهي ته عارف ۽ عالم جي عبادت جاهل جي عبادت کان افضل آهي، انهيءَ ڪري عالم جو سُمهڻ جاهل جي عبادت کان افضل ٿيو. عالم سُمهڻ ۾ ساڪن ۽ خاموش پيو آهي ۽ غير عالم عبادت ۾ هٿ پير هلائي رهيو آهي. اُن جو مثال هيئن سمجهو ته هڪ ماهر تارو سُڪون سان پاڻي تي لڀيو پيو آهي ۽ ٻيو اناڙي هٿ پير هلائي ترڻ جي جستجو ڪري رهيو آهي. جهڙي طرح هڪ ماهر تارو جو سُڪون ٻئي جي حرڪت کان افضل آهي اهڙي طرح عالم جي ننڊ جو سُڪون جاهل جي عبادت جي حرڪت کان بهتر آهي. اُن جي سُمهڻ ۾ ايترو اخلاص ۽ صحيح نيت هوندي جيتري جاهل جي عبادت ۾ به ڪونه هوندي ۽ افضليت جو مدار نيت ۽ اخلاص تي آهي. هاڻي بزرگ رومي رحمته الله عليه علم جي فضيلت بيان ڪري اُن جي طلب ڏانهن متوجّه فرمايو آهي. علم ناپيدا ڪنار دريا آهي ۽ طالب علم اُن مان موتي ڪڍندو آهي. علم جي اها لذت آهي جو طالب علم جي اُن کان ڪڏهن سيراڻي ۽ ڍو نٿو ٿئي. انهيءَ ڪري حضور صلوات الله عليه جن فرمايو ته به لالچي اهڙا آهن جو ڪڏهن انهن جو پيٽ نٿو ڀرجي هڪ علم جو طالب ۽ ٻيو دنيا جو طالب.

دنيا جو طالب ۽ علم جو طالب

طالب الدنيا و توفيراها
طالب العلم و تدبيراها

ترجمو: ”دنيا جو ۽ اُن جي ترقيين جو طالب، علم جو ۽ اُن جي تدبيرن جو طالب.“

هڪ ڍو نه ڪرڻ وارو دنيا ۽ اُن جي ترقيين جو طالب آهي، ٻيو ڍو نه ڪرڻ وارو علم ۽ اُن جي تدبيرن جو طالب آهي، اهي ٻئي هڪ ٻئي جا قسم ۽ مُقابل آهن، انهيءَ ڪري علم مان مُراد آخرت جو علم ٿيندو. اهو علم دنيا ۾ مصروف ٿيڻ ڪونه ڏيندو ۽ آخرت جو رهبر ٿيندو. دنيا مان آخرت ۾ ئي وڃڻو آهي ۽ دنيا کان سواءِ اها ئي جڳهه آهي.

تنهي شهزادن جو ان واقعي جي کوجنا ڪرڻ

رو بهم کردند هر سه مقتن

هر سه را يك درد و یک رنج و حزن

ترجمو: ”ٽيئي فتني ۾ مبتلا پاڻ ڏانهن متوجّه ٿيا، تنهي جو ساڳيو ئي درد ۽ ساڳيو ئي رنج ۽ غم هو.“

ٽيئي شهزادا هڪ ٻئي ڏانهن متوجّه ٿيا، تنهي جو هڪ ئي فڪر هو، هڪ ئي قسم جو ڏک ۽ هڪ ئي قسم جي بيماري هئي. ٽيئي چين جي بادشاهه جي چوڪريءَ جي فراق ۾ مبتلا هئا. خاموش رهن ته به سڀني جو هڪڙو خيال يعني شهزاديءَ جو تصور، ڳالهائڻ ته به هڪڙي ئي ڳالهه يعني شهزاديءَ جو ذکر. ڪڏهن ٽيئي جڻا گڏجي روئن ڪڏهن وري ٿڌيون آهن پرين.

سڀ کان وڏي ڀاءُ جي گفتگو

آل بزرگيس گفت ڪا ڀاءُ اخوان خیر

مانہ نر بودیم اندر نصیح غیر

ترجمو: ”ان وڏي چيو: اي سٺا ڀائرو! ڇا اسين ٻين کي نصيحت ڪرڻ ۾ مرد نه هئاسين.“

جڏهن ڪو اسان جي تعلق وارن مان ڪنهن مصيبت جي شڪايت ڪندو هو ته اسين ان کي صبر جي تلقين ڪندا هئاسين، انهيءَ ڪري اسان کي به صبر کان ڪم وٺڻ گهرجي. صبر سان ئي مقصد پورو ٿيندو. اسين ٻين کي صبر ڏياريندا هئاسين، هاڻي صبر جي اها ڪنجي جنهن سان ڪشادگي ٿيندي آهي اسان جي هٿ مان ڪيڏانهن هلي وئي؟ اسين ٻين کي چوندا هئاسين ته مصيبت جو وقت خنده پيشاني سان گذارڻ گهرجي، مصيبت جي ڊپ ۾ رنگ نه بدلائڻ گهرجي، اسين پنهنجي لشڪر کي چوندا هئاسين ته پالي ۽ تير جي نوڪ وانگر اڳتي گهڙي وڃو. اسين سڀني کي صبر جي تلقين ڪندا هئاسين ڇاڪاڻ ته صبر سان دل روشن ٿيندي آهي. جڏهن اسان جو وارو آيو تڏهن اسين عورتن وانگر بهانا ڳولڻ ويهي رهياسون. پوءِ پنهنجي دل کي دلاسو ڏنائين. ان شهزادي پنهنجي زبان کي نصيحت ڪئي ته تون ٻين کي نصيحت ڪندي هئين، هاڻي تون ڇو خاموش آهين. پنهنجي عقل کي چيائين ته تون وڏيون نصيحتون ڪندو هئين هاڻي ڇو چپ آهين. اڳ ۾ قصو بيان ٿيو آهي ته سلطان محمود چيو هو ته آئون ڏاڙهي لوڏيان ٿو ته ماڻهن جي مصيبت ٿري ويندي آهي. اڳ ۾ تون ٻين جي ڏاڙهي تي ڪلندو هئين هاڻي معلوم ٿيو ته اها ڪل تنهنجي پنهنجي ڏاڙهي تي هئي. ٻين کي نصيحت ڪرڻ وقت تون انهن کي تنبيهه ڪندو هئين، هاڻي عورتن وانگر هاءِ هاءِ ڪري رهيو آهين. تون ٻين جي مرض جو علاج ڪندو هئين هاڻي پنهنجي مرض وقت ڇو چپ آهين؟ تون ٻين کي لشڪر ۾ آواز ڏيندو هئين هاڻي تنهنجو آواز ڇو ويهي رهيو آهي. تون مٿو هئين هاڻي پنهنجو پاڻ کي پُچ نه بناء ۽ دليل نه ڪر. پنهنجي قوت ۽ همت تي عمل ڪر. رنجيده نه ٿي ۽ طبيعت ۾ خوشي پيدا ڪر ۽ بازي کڻي ڏيکار!

فقيه سان تعدي

بادشاهه مست اندر بزم خوش

مي گذشت آل یک فقيه بر درش

ترجمو: ”هڪ بادشاهه خوشيءَ جي محفل ۾ مست هو ته درٿان هڪڙو فقيه اچي لنگهيو...“

بادشاهه درٿارين کي اشارو ڪيو ته ان کي پڪڙي اچن ۽ شراب پيارين. درٿاري کيس جهلي بادشاهه وٽ وٺي آيا پر هو ڪاوڙ ۾ ٻئي پاسي منهن ڪري مجلس ۾ ويهي رهيو. ساقي هن کي شراب ڏنو. هن بادشاهه ۽ ساقي کان منهن ڦيري ڇڏيو، چيائين ته مون سڄي عمر ۾ شراب نه پيتو آهي، مون کي خالص زهر ڏيو اهو هن شراب کان سٺو آهي. فقيه چيو ته مون کي شراب جي بجاءِ زهر ڏيو تان ته آئون چوٽڪارو حاصل ڪريان، شراب پيئڻ بدرٿان هن جهيڙو شروع ڪيو. جهيڙي جي ڪري هو سڀني جي لاءِ مصيبت بڻجي پيو. اڳ ۾ ظاهري شراب نه پيئڻ واري شرابين کان منهن موڙڻ جو ذڪر هو. هاڻي بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ معنوي شراب نه پيئڻ وارن جو شراب معرفت پيئڻ وارن کان انتباه جو ذڪر ڪيو آهي. اهي ماڻهو جيڪي شراب معرفت حاصل نٿا ڪن اهل نفس آهن. اصحاب دل معرفت وارن سان گڏ آهن دنيا ۾ ويٺا آهن. الله تعاليٰ کين هر وقت معرفت جو شراب پياريندو رهندو آهي. اهي ماڻهو دنيا وارن کي اهو شراب پيش ڪن ٿا پر اهي ان جي حقيقت تائين نٿا پهچن ڇاڪاڻ ته انهن جي نظر ان جي حقيقت تائين نٿي پهچي. جيڪڏهن انهن جي ڪن کان نڙي تائين رستو هجي ته ان ڪلام جي حقيقت انهن جي دل تي اثر ڪري. انهن جي دل تي

شہوت جي باھ آھي ۽ باھ تائين چوڏا ئي پهچندا آهن. ڪلام جو مغز ته ٻاهر رهجي ويو. معدي ۾ فقط چوڏا ئي پهچن ٿا، انهن سان ڪا قوت حاصل نٿي ٿئي. باھ ۾ فقط چوڏا ۽ ڪلون وڌيون وينديون آهن انهي ڪري جهنم ۾ اهي ماڻهو ويندا جيڪي حقيقت جي مغز کان خالي هوندا. جيڪڏهن مومن جهنم ۾ ويندا ته اهي پختا ڪرڻ جي لاءِ موڪليا ويندا ۽ ان سان انهن جي گناهن جو ازالو ٿي ويندو. الله تعاليٰ حڪمت وارو آهي ۽ اهو هميشه جي لاءِ حڪمت وارو آهي. اهو قاعدو جاري رهندو ته مغز کي جهنم ۾ نه ساڙيو ويندو. مغز وارا ته ايتري قدر بهتر هوندا جو انهن جي شفاعت سان ڪل وارا به بخشيا ويندا. جيڪڏهن عنايت خداوندي ۽ جذب الاهي منهن موڙڻ واري جي سرڪوبي ڪري ته ان کي شراب جي خواهش پيدا ٿي ويندي. جهڙي طرح ان فقيه کي پيدا ٿي ويئي هئي ۽ جيڪڏهن عنايت خداوندي سرڪوبي نه ڪري ته ان فقيه وانگر بادشاهن جي شرابن کان محروم رهندو جيڪو سرڪوبي کان اڳ ۾ محروم هو.

بادشاه ساقي کي چيو ته هن فقيه جي طبيعت ٺيڪ ڪر ۽ هن کي شراب ڏي. جهڙي طرح ساقيءَ فقيه جي طبيعت ٺيڪ ڪئي اهڙيءَ طرح هر عقل تي هڪ پوشيده حاڪم آهي جيڪو عقل کي خودي مان بي خود ڪندو آهي. ان ذات جي قبضي ۾ پوري ڪائنات آهي. آسمان ان جي معمولي حڪم جو پابند آهي. جيڪڏهن ڪنهن عقل ۾ تابع ڪرڻ جي طاقت آهي ته اها ان جي عطا ڪيل آهي. ساقي ان فقيه کي ڪجهه ٿڌ هليا جنهن سان ان جو عقل صحيح ٿي ويو. مست ۽ خوش ٿي ويو. باغ جي گل وانگر ٻڙي پيو. مسخري، مذاق ۽ خوش طبع ۾ لڳي ويو. مستي ۽ خوشيءَ ۾ چپٽيون وڃائڻ لڳو. بيت الخلاء ڏانهن ويو تان ته پيشاب به ڪري. بيت الخلاء ۾ بادشاه جي پانهين مان چنڊ جهڙي خوبصورت پانهي هئي. جڏهن ان کي ڏٺائين ته وات پٽجي ويس ۽ عقل هليو ويس. جسم رهجي ويو. سڄي عمر ڪنوارو، مشتاق ۽ مست رهيو هو. پنهني هٿن سان پانهي کي جهلڻ جي ڪوشش ڪيائين. پانهيءَ ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪئي، شور ڪيو پر ڪجهه نه ٿيو، اهڙي وقت ۾ عورت مرد جي هٿ ۾ ائين هوندي آهي جيئن گوھيل اٽو نانوائِي جي هٿن ۾ هجي. نانوائِي اُٿي کي اٿلائيندو پٿلائيندو ۽ موڙيندو مهٽيندو رهندو آهي، اهو ئي حال مرد عورت جو ڪندو آهي. مطلب ته جهڙي طرح نانوائِي اُٿي ۾ تصرف ڪندو آهي اهڙي طرح مرد عورت سان ڪندو آهي. اهڙي طرح عاشق ۽ معشوق ويڙهجي ويندا آهن. ڪائنات ۾ هر عاشق جو پنهنجي معشوق سان اهو ئي طريقو آهي. جهان جي شين ۾ پاڻ ۾ جذب آهي ۽ اهي هڪ ٻئي تي عاشق آهن، جنهن کي مولانا متعدد مقامن تي بيان ڪري چڪو آهي. مرد ۽ عورت جي راند ٻئي نموني جي آهي ۽ ڪائنات جي ٻين شين جي راند ۽ چنڊ ٻئي نموني جو آهي. قرآن پاڪ ۾ مرد ۽ عورت جي حقن جو ذڪر بطور مثال جي ڪيو ويو آهي ورنه اهو جوڙ فقط مرد ۽ عورت جو نه آهي. قرآن ۾ فرمايو ويو آهي ته مرد جيڪڏهن عورت کي طلاق ڏي ۽ جدا به ڪري ته بري طرح نه ڪري. فرمايو ويو ته **اَوْ تَسْرِیْمُ بِاِحْسَانٍ** (البقره: 229) يا ان کي بهتر طريقي سان جدا ڪرڻو آهي. شاديءَ واري رات ڪنوار جو هٿ مرد جي هٿ ۾ بهتر امانت طور ڏنو ويندو آهي، جهڙي طرح مرد ۽ عورت جا حق آهن. اهڙي طرح عورت جا حق آهن، اها به الله تعاليٰ بطور امانت انسان جي هٿ ۾ ڏني آهي.

بزرگ رومي **رحمۃ اللہ علیہ** وري ان فقيه جو ذڪر شروع ڪيو آهي جيڪو پانهي مان اهو اهڙو بيخود ٿيو جو ڪانئس پاڪدامني، زهد ۽ تقويٰ رخصت ٿي ويا. اهو فقيه پانهيءَ کي چنڊڙي پيو ۽ ان جي شہوت جي باھ پانهيءَ جي ڪپهه ۾ لڳي وئي جان جان سان پيوست ٿي ويئي. ڪهڙو شراب، ڪهڙو بادشاه، ڪهڙو حياءُ، ڪهڙو دين ڇا جو ساه جو ڊپ؟ پنهني پنهنجي مراد حاصل ڪري ورتي ۽ هر هڪ جي دل خوش ٿي ويئي. دير ٿي ويئي، واپسيءَ جو رستو ڪٿي آهي؟ بادشاه جو انتظار به حد کان وڌي ويو. بادشاه آيو تان ته واقعو ڏسي. فقيه پانهيءَ وٽان پڳو. فوراً مجلس ۾ پهچي ويو. شراب جو جام هٿ ۾ کنيائين. بادشاه دوزخ وانگر پڙڪي رهيو هو ۽ پنهني بدڪارن جي خون جو پياسو ٿي رهيو هو. جڏهن فقيه بادشاه جي ڪاوڙ ۾ اها حالت ڏٺي ته فوراً زور سان ساقيءَ کي چيائين ته سست ڇو وينو

آهين، بادشاهه کي ڄام ڏي ۽ هن جي طبيعت ٺيڪ ڪر! هي اهو ئي جملو آهي جيڪو بادشاهه فقيهه جي ناگواري وقت چيو هو. بادشاهه کلي پيو، چيائين ته اي پهلو ان! آئون مزاج تي اچي ويس، اها ٻانهي مون توکي بخش ڪئي. آئون بادشاهه آهيان، منهنجو ڪم انصاف ۽ عطا آهي. آئون به اهو ئي ڪاوان ٿو جيڪو ڪنهن ٻئي کي ڪارايان ٿو، جيڪو پنهنجي لاءِ ناپسند ڪريان ٿو، دوستن جي لاءِ به ناپسند ڪريان ٿو. آئون جيڪو ڪچو پڪو ڪاوان ٿو غلامن کي اهو ئي ڪارايان ٿو، آئون جيڪو پاڻ ٿو متعلقين کي به اهو ئي پارايان ٿو. حضور ﷺ جن غلامن جي باري ۾ فرمايو آهي ته ”جهڙي قسم جو توهان پاڻو ان قسم جو انهن کي پارايو، جيڪو توهان کائو اهو انهن کي به ڪارايو“ بادشاهه جي اجازت سان اهو فقيهه روانو ٿي ويو ۽ ٻانهي به پاڻ سان گڏ وٺي ويو. الله تعاليٰ مهرباني ڪئي.

هاڻي وري بزرگ وڏي پاءُ جي ڳالهه ڪري ٿو. ان وڏي پاءُ پنهنجو پاڻ کي مخاطب ٿي چيو: تون ٻين کي صبر ڏياريندو هئين، هاڻي خود صبر ڪر. پنهنجي مڙسيءَ سان پنهنجي طبيعت ٺڪائي تي آڻ ۽ عقل صبر انديش کي رهنما بنا. صبر جي رهنمائي هوندي ته عرش ۽ ڪرسي جي بلندي حاصل ٿيندي. حضور ﷺ ڪافرن جي ايذاءَ رساني تي صبر ڪيو. تڏهن براق تي ويهي ڪري پاڻ سڳورا ﷺ آسمان جي طبقن تي پهچي ويا. جڏهن حضرت ايوب ﷺ صبر ڪيو ته ان جي لاءِ چوٽڪاري جو دروازو کلي ويو. مطلب ته صبر اعليٰ شيءِ آهي. جڏهن صبر ڪشادگيءَ جي ڪنجي آهي ته تڪڙ ۾ چو پيو آهين؟ صبر جي فضيلت جي حد نه آهي، ٽيئي شهزادا چين ملڪ ڏانهن روانا ٿي ويا تان ته محبوبه کي ويجهائي سگهن. جيڪڏهن محبوبه جو وصل حاصل نه ٿئي ته به جيترو ويجهرائي ٿئي بهتر آهي.

شهزادن جي پنهنجي مقصد کي ويجهو ٿيڻ جي جستجو

هر سه شهزاده چو کار افتاد شال

عشق درخور گوشمالی داد شال

ترجمو: ”جڏهن ٽنهي شهزادن جو واسطو پيو ته عشق انهن جي مناسب ڪن مهٽ ڪئي.“

شهزادا ٻين کي صبر جي تلقين ڪندا هئا پر جڏهن خود عشق ۾ مبتلا ٿيا ته ان عشق هنن جي ڪافي ڪن مورو ڪئي. جيڪي ڪجهه ٿيڻو هو اهو ٿي ويو ۽ انهن وڌيڪ انتظار ڪونه ڪيو. فوراً چين روانا ٿي ويا، يا مطلب هي آهي ته اها روانگي ئي سڀ ڪجهه هئي ۽ ايندڙ واقعا ان جا فروعات آهن. انهن عشق اختيار ڪيو ۽ ان جي عملي تصديق ڪئي. ماءُ پيءُ ۽ ملڪ کي ڇڏيائون. چين جي شهزادي جيڪا پردن ۾ لڪل هئي ان ڏانهن روانا ٿي ويا. ابراهيم بن ادهرم ﷺ وانگر سلطنت کي خير باد چيائون. عشق انهن کي بي سروپا فقير بنائي ڇڏيو. حضرت ابراهيم ﷺ خوشيءَ سان باهه ۾ وڃڻ پسند ڪيو ۽ پنهنجي دعوت کان ڦريو ڪونه حضرت اسماعيل ﷺ پنهنجي قرباني ڏيڻ تي راضي ٿيو، عشق ۽ ان جي خنجر اڳيان ڪنڌ رکيائين.

امرءُ القيس جي حكايت

امرءُ القيس عرب جو مشهور شاعر هو. سندس هڪ شعر آهي ته: قَفَا نَبِّكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٌ وَمَنْزِلٌ ”توهان ٻئي بيهو، اسين محبوب ۽ منزل جي ذڪر سان روئون.“

جڏهن سڀئي عورتون دل ۽ جان سان ان جي جستجو ۾ هيون. تعجب آهي ته ان جي اها ڏانهن ڪنهن جي لاءِ هئي؟ شايد جن ڄاڻي ورتو هو ته اهي سڀ تصويرون آهن جيڪي مٽيءَ جي تختن تي نقش ڪيون ويون آهن. نيٺ امرءُ القيس جي اهڙي حالت ٿي ويئي جو اڌ رات جو ملڪ ۽ اولاد کان پڇي نڪتو ۽ پنهنجو پاڻ کي گودڙيءَ ۾

لڪاڀائين ۽ هڪڙي ملڪ مان ٻئي ملڪ ۾ اُن ذات جي طلب ۾ هليو جيڪا مُلڪ کان پاڪ آهي ۽ الله (تعالٰي) پنهنجي رحمت سان جنهن کي چاهي خاص ڪري ٿو ۽ الله تعاليٰ وڏي فضل وارو آهي.

امرؤ القيس از ممالڪ خشڪ لب

هم کشيدش عشق از خطّ عرب

ترجمو: ”اُچاري امرؤ القيس کي عشق عرب جي خطي مان چڪيو.“

اهو امرؤ القيس جيڪو سلطنت کان محروم ٿيو، اُن کي به عشق خطّ عرب کان جدا ڪيو. حسين به هو، شاعر ۽ پنهنجي فن جو ماهر شخص هو، جڏهن مٿس عشق جو اثر ٿيو ته هر شيءِ کان اُن جي دل کڻي ٿي وئي. امرؤ القيس تي جڏهن الله تعاليٰ جي عشق جو اثر ٿيو ته حڪومت ڇڏي اڌ رات جو پڳو. پنهنجو وطن ڇڏي تبوڪ جي علائقي ۾ پهتو ۽ اُتي سرون ٺاهڻ لڳو. ماڻهن تبوڪ جي بادشاهه کي چيو ته امرؤ القيس بادشاهه هتي فقير بنجي آيو آهي ۽ سرون ٺاهي پيو، عشق جي چوٽ لڳي اٿس! تبوڪ جو بادشاهه رات ۾ امرؤ القيس وٽ پهتو ۽ چوڻ لڳو ته حسن ۽ جمال ۾ تون هن دور جو يوسف آهين، مُلڪ ۽ حسن تنهنجو غلام آهي، مرد تنهنجي تلوار جي ڪري تنهنجا غلام آهن ۽ عورتون تنهنجي حسن جي ڪري تنهنجيون ٻانهيون آهن، جيڪڏهن تون مون وٽ رهين ته منهنجي خوش نصيبي ٿيندي. تو پنهنجي مردانه همت سان پنهنجي مُلڪ کي ڇڏيو، ائون ۽ منهنجو مُلڪ هاڻي تنهنجا آهيون. تبوڪ جي بادشاهه اُن سان گهڻيون دانائي جون ڳالهيون ڪيون پر هو خاموش رهيو. پوءِ اُن پنهنجي مُنهن تان پردو هٽايو. خبر نه آهي ته امرؤ القيس تبوڪ جي بادشاهه جي ڪن ۾ عشق ۽ درد جي ڪهڙي ڳالهه چئي جو اُن کي به پاڻ جهڙو بنائي ڇڏيائين. تبوڪ جي بادشاهه امرؤ القيس جي هٿ ۾ هٿ ڏيئي اُن جو ساٿي بنجي ويو ۽ کيس شاهي تخت ۽ تاج کان بيزاري ٿي وئي. ٻئي بادشاهه ڏورانهن مُلڪن ڏانهن هليا ويا. عشق کان اها ڪرامت پهريون دفعو صادر ڪونه ٿي آهي. اهو ڪم عشق سوين دفعا ڪري چڪو آهي. عشق جو اهو اثر وڌن تي ئي نه آهي ٻارن تي به آهي. عشق وڌن لاءِ ماڪي ۽ ٻارن لاءِ کير آهي ۽ پيڙي ۽ جو اهو بوجھ آهي جنهن جي رکڻ تي وزن ايترو وڌيو وڃي جو پيڙي ٻڏڻ لڳي. عشق اهو وزن آهي جنهن جي رکڻ سان انسان جي پيڙي ٻڏي ويندي آهي.

عشق امرؤ القيس ۽ تبوڪ جي بادشاهه سميت سوين بادشاهن جا محل اجاڙي ڇڏيا! ڪيخسرو جو پيءُ سياوش پنهنجي پيءُ ڪيڪائوش کان ناراض ٿي ڪري توران جي بادشاهه افراسياب وٽ هليو ويو هو جنهن کي ڪنهن وقت افراسياب ماريو هو. ڪيخسرو توران ۾ ئي پيدا ٿيو ۽ اُن اتي پرورش حاصل ڪئي پوءِ پنهنجي ڏاڏي ڪيڪائوش وٽ آيو ۽ ڏاڏي جي مرڻ کانپوءِ تخت نشين ٿي هن افراسياب کان پنهنجي پيءُ جو انتقام ورتو ۽ وري هڪ وقت آيو جو پنهنجي پٽ لهراسپ کي تخت تي ويهاري يادِ الاهي ۾ جهنگ منهن ڪيائين ۽ لاپت ٿي ويو. ٽيئي شهزادا چين ۾ پهچي ڪري هيڏانهن هوڏانهن ڦرندا رهيا. پنهنجي عشق جو راز به خطرناڪ هجڻ جي ڪري ظاهر نه ٿي ڪيائون. جڏهن عشق ۾ معشوق يا اُن جي سرپرستن جي ڪاوڙ جي ڪري غضبناڪي پيدا ٿي ويندي آهي ته پوءِ عاشقن جا مٿا ڪوڏين جي قيمت ٿي ويندا آهن. عشق جي خوشيءَ ۾ معشوق جون ادائون قتل ڪنديون آهن. جڏهن اُن جي خوشيءَ جي حالت جو اثر اهو آهي ته ڪاوڙ جي حالت جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي. عاشق بهرحال اُن تي جان قربان ڪرڻ جو خواهشمند رهندو آهي. فراق جي هزارين زندگين کان عاشق مرڻ کي بهتر سمجهندو آهي ۽ عشق جي غلاميءَ تي سوين سلطنتون قربان ڪندو آهي. جيئن ته راز جي ظاهر ٿيڻ ۾ خطرو هو انهيءَ ڪري تنهن ان معاملي ۾ پاڻ ۾ ڳالهه ٻول جي لاءِ ڪجهه اصطلاح ٺاهي ورتا هئا. سندن راز جو سواءِ خدا جي ڪو محرم نه هو. انهن جي آه جو آسمان کان سواءِ ڪو ساٿي ڪونه هو. جڏهن اهي پاڻ ۾ درد ۽ عشق جون ڳالهيون ڪندا هئا ته انهن اصطلاحن ۾ ڪندا هئا. بزرگ

رومي ڪٿي انهن شهزادن جي اصطلاح سازيءَ کان بزرگن جي اصطلاحن ڏانهن منتقل ٿئي ٿو ۽ چوي ٿو ته عوام بزرگن جا اصطلاح سکي وٺن ٿا ۽ انهن جي حقيقي معنائن کان بي خبر هوندا آهن ۽ انهن اصطلاحن کي پنهنجي شان ۽ شوڪت وڌائڻ جي لاءِ ڪم ۾ آڻيندا آهن. بزرگن جا اصطلاح انهن جي لاءِ ائين آهن جيئن ڪو شخص پکين جي ٻولي ٻڌي وٺي پر جيڪو ان جو مقصد آهي ان کي نه سمجهي. پکين جي ٻولي حضرت سليمان ڪٺي سمجهي سگهندو هو. اهڙي طرح عارفن جي ڪلام کي عارف ئي سمجهي سگهي ٿو. صخر نالي جن جيڪڏهن حضرت سليمان ڪٺي جي ملڪ تي قبضو به ڪيو ۽ ان جهڙي شڪل به اختيار ڪيائين. پر هو ان منطق الطير (پکين جي ٻولي) کي نٿي سمجهي سگهيو. اهو ئي حال مزورين جو آهي.

حضرت سليمان ڪٺي فرمايو هو ته اسان کي پکين جي ٻولي سڀڪاري ويئي آهي. اي مخاطب! تون انهن هوائي پکين کي ڏسي ڳالهه سمجهي وٺ، ته تون انهن جي ٻولي ٻڌي وٺين ٿو پر ان جو مفهوم نٿو سمجهين. عارفن مان ڪجهه اهي آهن جن کي علمِ لدني حاصل آهي. بزرگ، عارفن مان مراد انهن جو روح ورتو آهي جنهن جو مقام عرش کان به مٿانهون آهي. هر خيال جي لاءِ آسان نه آهي ته ان جي مقام ۽ فيض جو مشاهدو ڪري سگهي. جيڪي عارف ان مقام ۽ استفاضه جو مشاهدو ڪن ٿا اهي هر وقت نٿا ڪن پر ڪجهه حالتن ۾ مشاهدو ڪن ٿا وري انهن کي فراق حاصل ٿي وڃي ٿو. انهن ماڻهن جي جذباتي قطع تعلق جي ڪري نه آهي پر جسم سان تعلق جي مصلحت جي بنياد تي آهي. ڇاڪاڻ ته ان فيض جي لاءِ جسم جي بقا به ضروري آهي. انهيءَ ڪري اهو مشاهدو منقطع ڪيو ويندو آهي ۽ تجليات جو سج ڪڪر ۾ غائب ٿي ويندو آهي. جيئن ته جسم کي به قائم رکڻو آهي انهيءَ ڪري تجليات ان روحي جسم کان مخفي ٿي وڃن ٿيون تان ته بدن جي ان برف کي سج جون تجليون بلڪل ڳاري نه ڇڏين. مطلب ته عارفن کان پنهنجي روح جي اصلاح ڪراءِ، انهن جا اصطلاح چورائي استعمال نه ڪر.

زليخا رازداريءَ جي لاءِ مختلف اصطلاح ٺاهي ڇڏيا هئا. حرمل ۽ اگر چئي حضرت يوسف ڪٺي مراد وٺندي هئي. جڏهن نظر لڳندي آهي ته حرمل (ڪاري ڊاڻي جهڙو پٿر ڪو وکر) جو دونهون ڏيندا آهن. عود جي ڪاٺي خوشبوءِ جي لاءِ ٻاري ويندي آهي. جيڪي ان جا همراز هئا اهي انهن لفظن مان حضرت يوسف ڪٺي جي متعلق سمجهي ويندا هئا. جڏهن هوءَ هي چوندي هئي ته ميڻ نرم ٿي ويئي ته ان جو مطلب هي هوندو هو ته اڄ حضرت يوسف ڪٺي مون تي مهرباني ڪئي. جڏهن هوءَ چوندي هئي ته ڏسو چنڊ اُڀري آيو ته ان جو مطلب هي هوندو هو ته يوسف ڪٺي اچي ويو. جڏهن هوءَ چوندي هئي ته بيد مُشڪ جي ٿاري سائي ٿي ويئي ته مطلب هوندو هو ته وصل جي اميد پيدا ٿي ويئي آهي. جڏهن هوءَ چوندي هئي ته پاڻي عمدہ لهرون کائي پيو، ان جو مطلب هوندو هو ته اميدن جو درياءُ موجزن آهي. جڏهن چوندي هئي ته حرمل سڙي رهيو آهي ته ان جو مطلب هي هوندو هو ته رقيب سڙي رهيو آهي ۽ جڏهن چوندي هئي ته پن لڏي رهيا آهن ته ان جو مطلب هوندو هو ته هر حسين حضرت يوسف ڪٺي جو دلدادہ آهي ۽ جڏهن چوندي هئي ته گل بلبل سان راز سڻيو آهي ته ان جو مطلب هوندو هو ته اڄ ڳالهيون ٿيون ۽ جڏهن چوندي ٿي ته بادشاهه شهباز سان راز بيان ڪيو ته ان جو مطلب هي هوندو هو ته اڄ حضرت يوسف ڪٺي منهنجي حال جو ذڪر ڪيو ۽ جڏهن چوندي هئي ته پاڳ برڪت ڀريو ٿي ويو ته ان جو مطلب هي هوندو هو ته اڄ ديدار ميسر ٿيندو ۽ جڏهن هيئن چوندي هئي ته سامان پٽيو ته ان جو مطلب هي هوندو هو ته مون وٽ محرم راز کانسواءِ ڪوبه نه رهي ۽ جڏهن چوندي هئي ته پڪالي پاڻي ڪٿي آيو ته ان جو مطلب هي هوندو هو ته وصل جي پاڻيءَ سان سيراڻي جو وقت اچي ويو. جڏهن چوندي هئي ته سج اُڀري آيو ته مطلب هي هوندو هو ته وصل جو ڪرڻو ظاهر ٿيو آهي. جڏهن چوندي هئي ته ڪلهه رات ان ڊيگ رڌي آهي ته ان جو مطلب هي هوندو هو ته وصل جا اسباب مهيا ڪيا ويا آهن. جڏهن چوندي هئي ته مانيون بنا لوڻ جي آهن ته ان جو مطلب هوندو هو ته وصل جا اسباب سازگار نه آهن. جڏهن چوندي هئي ته آسمان

اُبتو ڦري پيو ته ان جو مطلب هوندو هو ته وصل جي تدبير جو نتيجو اُبتو نڪتو. جڏهن چوندي هئي ته منهنجي مٿي ۾ سور آهي ته ان جو مطلب هوندو هو ته فراق جا اثر پئجي رهيا آهن ۽ جيڪڏهن چوندي هئي ته مٿي جو سور صحيح ٿي ويو ته ان جو مطلب هي هوندو هو ته وصل جي جهلڪ نظر اچي ويئي. جيڪي رازدان هوندا هئا اهي مطلب سمجهي ويندا هئا ۽ اهو طريقو ان لاءِ اختيار ڪيو هئائين ته رازدانن ۾ غير به هئا. جيڪڏهن هوءَ ڪنهن جي تعريف ڪندي هئي ته ان شيءِ مان مراد حضرت يوسف عليه السلام جو وصل هوندو هو ۽ جيڪڏهن بُرائي ڪندي هئي ته ان جو مطلب هوندو هو فراق. حضرت يوسف عليه السلام جو تذڪرو زليخا لاءِ غذا جو ڪم ڏيندو هو. اهڙي طرح هوءَ حضرت يوسف عليه السلام جي ڳالهه سان پنهنجي اُچ اجهائيندي هئي ۽ ان جي لاءِ حضرت يوسف عليه السلام جو ذڪر شربت بڻجي پوندو هو. يوسف جو ذڪر زليخا جي درد جو علاج هوندو هو. سياري ۾ ان جي ذڪر سان بدن ۾ حرارت پيدا ڪندي هئي. خواص الله جي ذڪر سان اهو ئي فائدو وٺندا آهن پر عوام جي ذڪر ۾ جيئن ته عشق شامل نه آهي انهيءَ ڪري سندن ذڪر جو اهو اثر به نه آهي. خدا جو نالو عشق سان ته اثر ڪري ٿو پر فنا جي مقام تي پهچڻ کانپوءِ خود فاني جو نالو اهو اثر ڪندو آهي جيڪو خدا جو نالو ڪري ٿو.

هاڻي حضرت عيسيٰ جو ”قُمْ بِأَذْنِ“ جو هو. جڏهن فاني جي جان الله جي ذات سان متصل ٿي ويئي ته ان جان جو ذڪر ڪرڻ خدا جو ذڪر ڪرڻ آهي ۽ خدا جو ذڪر ڪرڻ ان جان جو ذڪر ڪرڻ آهي. فاني هاڻي پنهنجي ذات کان خالي آهي ۽ الله جي عشق سان ڀريل آهي. پيالي مان اهو ئي ڳڙندو آهي جيڪو پيالي ۾ هوندو آهي. هاڻي ان فاني جا طبعي افعال به الله تعاليٰ سان معاملي جا مخير هوندا. ان جو ڪلڻ وصل جي ڪري هوندو ۽ ان جو روئڻ فراق جي ڪري هوندو. عام انسانن جي دليين ۾ سوين مرادون آهن. اهو عشق جو مذهب نه آهي. عاشق جي دل ۾ فقط معشوق جي حصول جي مُراد هوندي آهي. عاشق کي ته هر شيءِ ۾ معشوق جي جهلڪ نظر ايندي آهي. سج ۾ به هو معشوق جي جهلڪ ٿي پسندو آهي. هو سج جي سوجهري کي ان جو ذاتي نور نٿو سمجهي بلڪه ان کي فقط نور حق جو مظهر ٿي سمجهي ٿو ۽ سج کي خالي ان محبوب جي چهري جو نقاب سمجهي ٿو. سج جي سوجهري کي جيڪو ان جو ذاتي نور سمجهي اهو سج جو پوڄاري آهي، ان سان تعلق ٿوڙي ڇڏ. عاشق جو ته سڀ ڪجهه اهو ئي معشوق آهي. ان جو ڏينهن به اهو ئي آهي ان جي خوراڪ به اهائي آهي. دل به اهائي آهي ۽ دل سوزي به اهائي آهي. مڇيءَ کي سڀ ڪجهه پاڻي مان حاصل آهي. اهڙي طرح خدا جي عاشق کي به سڀ ڪجهه عين ذات مان حاصل ٿيندو آهي، چاهي خوراڪ هجي يا پوشاڪ هجي. عاشق معشوق کانسواءِ ڪنهن سان تعلق نٿو رکي، جيئن کير پياڪ ٻار فقط کير کي ڄاڻندو آهي. ٻار کير کي في الجمله ڄاڻندو آهي ان جي حقيقت کان واقف نه هوندو آهي، اهو ئي حال عارف جو آهي جو هو ذات خداوندي جو عاشق آهي پر ان جي حقيقت کان واقف نه آهي. عوام عارف جي ان علم کان به محروم آهن. ان جو سبب هي آهي ته بدني تعلق سندن روح کي محروم ڪري ڇڏيندو آهي. ان پڳل تعويد روح کي بي وقوف بڻائي ڇڏيو. گرد نام اهو تعويد آهي جيڪو ڪنهن پڳل جي لاءِ ڪيو ويندو آهي تان ته پنهنجي وطن واپس موٽي اچي. مطلب بدني تعلقات آهن. هاڻي ان جو روح فاتح (الله تعاليٰ) ۽ مفتوح (مخلوق) ۾ امتياز نٿو ڪري. عام انسان جي اها حالت سلوڪ کان پهريان هوندي آهي. جڏهن هو سلوڪ اختيار ڪندو آهي ته ان جي اها حالت نه رهندي آهي. ان جا بدني تعلقات ختم ته ڪونه ٿيندا آهن پر هاڻي درياءَ حقيقت ان جو حامل بڻجي ويندو آهي. سالڪ جڏهن ان حقيقت کي تلاش ڪري ٿو ته خود بخار (باق) ٿي ويندو آهي. جهڙي طرح وهڪرو سمنڊ ۾ پهچي ڪري بخار (باق) ٿي ويندو آهي. ٻج جڏهن بخار (باق) ٿي ويندو آهي تڏهن انگور بڻجي ظاهر ٿيندو آهي. صدر جهان جي مقولي ”تان مردي“ جو اهو ئي مطلب هو.

وڌي عرصي کانپوءِ وڌي پاءُ جو بي صبر ٿيڻ
آل بزرگين گفت اے اخوانِ من
ز انتظار آمد بلب ایں جانِ من

ترجمو: ”وڌي چيو: اي منهنجا پائرو! انتظار جي ڪري منهنجو ساھ ڇپن تي اچي ويو آهي.“

وڌي پاءُ ٻنهي ننڍن پائرن کي چيو ته صبر جي ڪري ساھ ٿو وڃيم. هاڻي مون کي موت جي ڪا پرواهه نه آهي. موت آتش فراق کان بهتر آهي. هاڻي صبر منهنجي وس کان ٻاهر آهي. فراق جي حالت ۾ زندهه رهڻ نفاق آهي جيڪو مناسب نه آهي. فراق مون کي هر وقت قتل ڪري ٿو. هاڻي منهنجو سر قلم ڪري ڇڏيو جيئن فنا کانپوءِ بقا حاصل ٿي وڃي، ائون معنوي زندگي حاصل ڪرڻ چاهيان ٿو. ظاهري زندگي منهنجي لاءِ ذلت آهي. شهيد گناهن کان پاڪ ٿي ويندو آهي. جسماني واسطن کان جدا ٿي ڪري روح وڌيڪ روشن ٿي ويندو آهي. ائون گهڻي وقت کان اها صدا ڏيئي رهيو آهيان ته منهنجي موت ۾ منهنجي زندگي آهي. بدڪ پاڻيءَ جي طوفان کان نٿي ڊڄي، ائون به قتل کان نٿو ڊڄان. بدڪ جو پير خود ٻيڙي آهي ۽ هوءَ ٻيڙي جي ٿڌ کان نٿي ڊڄي. جڏهن عشق سان منهنجي زندگي آهي ته ان عشق جي دعويٰ کان ائون ڪيئن خاموشي اختيار ڪريان. اها منهنجي استغراقي ڪيفيت آهي. عوام ان کي ننڊ سمجهي ٿو پر اها ننڊ نه آهي. عشق ۾ ڪنڌ ڪٽجڻ ائين آهي جيئن مين بتي کي اجهائڻ آهي، جنهن سان ان جي روشني اڃان وڌي ويندي آهي.

عشق جي آتش جيڪڏهن جسم جي ڪري کي فنا ڪري ڇڏي ته ڪا پرواهه نه آهي. جسم جي ڪري ڪانسواءِ محبوب جو ڪرو ان جي لاءِ ڪافي آهي. عشق لامحالہ ڪاميابي جو سبب بڻبو آهي. حضرت يعقوب عليه السلام جي عشق کيس ڪامياب ڪيو. پائرن جيتوڻيڪ ان جو جسم لڪائي ڇڏيو هو پر حضرت يوسف عليه السلام جي قميص راز کولي وڌو ۽ حضرت يعقوب عليه السلام سمجهي ويو ته اهو زندهه آهي. اهڙي طرح جيڪڏهن منهنجي محبوبه لڪل آهي ته ڪاميابي ضرور ٿيندي. ٻنهي پائرن وڌي پاءُ کي چيو ته پنهنجو پاڻ کي خطرن کان بي خبر نه بڻاءِ. هڪ ته اسين عشق ۾ مبتلا آهيون وڌيڪ تنهنجي جدائي پريشان ڪندي. اها خطرناڪ ڳالهه آهي خطرناڪ رستو تجربڪار جي تدبير سان طئي ڪري سگهجي ٿو. جنهن پکي جا پر نه ڦٽا هجن جيڪڏهن اهو بلند پروازي اختيار ڪندو ته خطري ۾ پئجي ويندو.

انسان جا پر ۽ وار انسان جو عقل آهي. جيڪڏهن ان جو عقل ڪامل نه هجي ته ڪنهن رهبر جي عقل کي رهنما بناء يا انسان خود مڪمل هجي ورنه ڪنهن مڪمل جي تلاش ڪري. خود صاحب نظر هجي ورنه ڪنهن صاحب نظر کي تلاش ڪري. عقل ۽ نظر ڪانسواءِ ان سلوڪ جي راه جو دروازو کڙڪائڻ دين نه پر نفسياني خواهش ٿيندي. نفسياني خواهشن ۽ دوا جي هڪجهڙن زخمن جي ڪري هڪ عالم چار ۾ ڦاٿل آهي. نقش جي مڪارين جو مثال هي آهي ته اهو نانگ آهي جيڪو سيني تي موت وانگر وات ۾ پن وجهيو بيٺو آهي. اهو نانگ گاهه ۾ گاهه جي پنن وانگر بيٺو آهي. پکي سمجهي ٿو ته اهو به ڪر گاهه آهي. پوءِ جڏهن کائڻ جي لاءِ ويهي ٿو ته موت جي منهن ۾ هليو وڃي ٿو يا هيءُ مثال سمجهو ته هڪ مانگر مڇ منهن کوليو ويٺو آهي ۽ ان جي ڏندن تي وڏا ڪيڙا پيا آهن. اهي ڪيڙا ان گوشت مان پيدا ٿيا آهن، جيڪو ان پهريان ڪنهن شيءِ جو کاڌو هو. پکي انهن ڪيڙن کي خوراڪ سمجهي انهن تي اچي ويهي ٿو ته مانگر مڇ پنهنجو وات بند ڪري ٿو. ان مانگر مڇ جو پيٽ جڏهن پکين سان پر جي وڃي ٿو تڏهن اهو پنهنجو منهن فورن بند ڪندو آهي. هن جهان کي اهڙي طرح جو مانگر مڇ سمجهه. لومڙي به مٽيءَ ۾ پنهنجو پاڻ کي لڪائي شڪار ڪندي آهي. پنهنجو پاڻ کي مٽيءَ ۾ لڪائيندي آهي تان ته ڪانگ ڌوڪي سان اتي اچي وڃي ۽ اها لڳي سان ان کي جهلي وٺي. جڏهن حيوانن ۾ اهڙي طرح جا لکين مڪر آهن ته انسان جي مڪرن جو پاڻ اندازو

لڳايو. انسان جو مڪر هيءُ آهي جو هٿ ۾ قرآن ۽ ڪڇ ۾ زهر ڀريل خنجر هوندو آهي. اهو بظاهر نيڪ ماڻهو زبان سان ته توکي پنهنجو موليٰ ۽ آقا چئي رهيو آهي پر دل ۾ تنهنجي لاءِ دشمني ڀريل اٿس. حقيقت ۾ قاتل زهر آهي بظاهر ماڪي ۽ ڪير نظر اچي رهيو آهي جڏهن نفس جي اها ڌوڪي بازي آهي ته سلوڪ سڄي سونهين کانسواءِ اختيار نه ڪر. نفس جون سڀ لذتون مڪر ۽ ڌوڪا آهن ۽ ان جو مثال ڪنوڻ آهي جنهن ۾ چمڪاٽ هوندو آهي ۽ ان جي آسپاس هاڃو ۽ اونداھ هوندي آهي. ڪنوڻ ۾ مختصر روشني به هوندي آهي پر ان جي ان چمڪاٽ ۾ نه تون خط پڙهي سگهين ٿو نه گهوڙي کي منزل تائين پهچائي سگهين ٿو. جيئن ته تون نفس جي ڌوڪي ۾ مبتلا آهين ۽ ناپائيدار ڪنوڻ کان روشني حاصل ڪرڻ چاهين ٿو، ان ڏوهه جي ڪري ڪامل عارف توکان منهن موڙين ٿا.

اهو ڪنوڻ جو چمڪاٽ توکي اونداھ واري جهنگ ۾ پهچائي رهيو آهي. تنهنجي رفتار به هيئن هوندي آهي جو ڪڏهن ڪنهن جبل تي چڙهين ٿو ڪڏهن نهر ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڪرين ٿو. تون خود رهبر ڪامل کي نٿو ڏسين ۽ جيڪڏهن اهو ڪامل از راه ڪرم توتي نظر ڪري توکي نصيحت ڪري ٿو ته تون ان کان منهن موڙين ٿو ۽ هيئن سوچين ٿو ته مون ڪافي سفر ڪري ورتو پر هي ڪامل مون کي رستي تان پٽڪيل سمجهي ٿو، جيڪڏهن آئون ان جي ڳالهه تي عمل ڪندس ته پوءِ نئين سر سفر شروع ڪرڻو پوندو! تون ان ڪامل کي چونڊو آهين ته مون ڪافي عمر خرچ ڪري ڇڏي، جيڪي ڪجهه ٿيڻو آهي اهو ٿي ويندو، توهان مون کي ڪجهه نه چئو. ڪامل عارف توکي چونڊو آهي ته تنهنجو خالي خيال آهي ته تو رستو طئي ڪيو آهي! تون وحي جي روشني ۾ ٿورو سفر ڪري منزل تائين پهچي ويندين! تو محض پنهنجي گمان سان رستو طئي ڪيو آهي ۽ الله تعاليٰ جي معاملي ۾ گمان فائدي وارو نه ٿيندو آهي ۽ تون ان گمان جي ڪري سج جي روشني کان محروم آهين. هاڻي به وقت آهي ته تون اسان جي ڳالهه تي عمل ڪري يا پنهنجي ڳالهه ۾ اسان سان مشورو ڪندو ڪر.

ان جي باوجود تون ڪامل رهبر کي چونڊو آهي ته هاڻي آئون خود ڪامل مڪمل آهيان. ڪنهن جو طفيلي بنجڻ نٿو چاهيان. ڪامل مربي کان ڀڄڻ واري جو مثال ان چوڪري جهڙو آهي جيڪو پيءُ جي تنبيهه کان ڀڄي ڪري بدمعاشن ۾ وڃي قاسي. حضرت يوسف عليه السلام حضرت يعقوب عليه السلام کان راند جي شوق ۾ پري ٿيو ۽ نتيجي ۾ ڪوهه ۾ ڪريو. تون به ڪوهه ۾ ڪرندين پر فرق هيءُ آهي ته ان جي ته خدا دستگيري ڪئي، تنهنجي لاءِ اها عنايت ڪئي آهي؟ ۽ پوءِ فرق هيءُ به آهي ته ان جي مربي کان دوري خود مربي جي اجازت سان هئي، ورنه ان جي به دستگيري نه ٿي ها. حضرت يوسف عليه السلام تي اها مصيبت حضرت يعقوب عليه السلام جي راءِ جي ڪري ڪونه آئي پر راءِ خود حضرت يوسف عليه السلام جي هئي. هن حضرت يوسف عليه السلام جي دل رکڻ جي لاءِ اجازت ڏني هئي. جيڪو ناقص مربيءَ کان سرڪشي ڪندو ان جو حال يهود جهڙو ٿيندو جن حضرت مسيح سان سرڪشي ڪئي. ان ناقص ۾ جيڪا صلاحيت هئي اها به مربي کان منهن موڙڻ جي ڪري هن برباد ڪري ڇڏي. مربي ان ناقص کي چونڊو آهي ته منهنجي تابعداري ڪر. ان انداز ۾ جو سُر موٽي وٺ آهي. جيڪڏهن تون اندو آهين ته توکي مون کان بينائي حاصل ٿيندي ۽ تون يوسف عليه السلام جي قميص حاصل ڪندين، جنهن سان حضرت يعقوب جي بينائي موٽي آئي هئي. پنهنجي اڍنگي سلوڪ کي ڇڏي ڏي ۽ راهنما جي تابعداري ڪر، خدا ڪري توکي اتباع نصيب ٿئي.

پير يا بزرگ مان مراد عمر جو پوڙهو نه آهي پر راه سلوڪ جو پير مراد آهي. توکي سلوڪ ۾ منزل تائين پهچڻ جو شرط پنهنجو پاڻ کي پير جي حوالي ڪرڻ آهي، ڊوڙڻ ۽ ڀڄڻ نه آهي. پير کانسواءِ اهو ڀڄڻ ۽ ڊوڙڻ منزل کان پري ڪري ڇڏيندو. جڏهن پير جي ضرورت ثابت ٿي وئي ته خود آسمان تي اڏامڻ جي ڪوشش نه ڪر. پير تلاش ڪر! عروج جو ذريعو پير آهي. جهڙي طرح تير ڪمان کانسواءِ پرواز نٿو ڪري مريد به شيخ کانسواءِ پرواز نٿو ڪري سگهي. نمرود حضرت ابراهيم عليه السلام کي عروج ۽ پرواز جو ذريعو نه بنايو، پنهنجي نفساني خواهش کي بنايو، مردود

ٿي ويو. گجھ آسمان ۾ نه اڏامندي آهي. نمرود نفس جي خواهش ۾ زور رکيو. حضرت ابراهيم عليه السلام چيو ته جيڪڏهن تون منهنجي تابعداري ڪندين ته توکي عروج حاصل ٿي ويندو يعني توکي تعلق مع الله حاصل ٿي ويندو. دل مشرق ۽ مغرب جو سير سامان ۽ سواري کانسواءِ ڪندي آهي. اهو حال عارف جو آهي جو ان کي ظاهري اسبابن کانسواءِ ملڪوت جو سير حاصل ٿي ويندو آهي. باطني حواس به خواب ۾ شهر در شهر ظاهري اسبابن کانسواءِ سير ڪندا آهن. عارف پنهنجي مراقبي ۾ جهانن جو سير ڪندو آهي. جيڪڏهن انهن جو سير نه آهي ته پوءِ هنن عوام کي خبرون ڪيئن ڏنيون آهن. انهن جون اهي خبرون تواتر جو درجو رکن ٿيون، جن سان يقين حاصل ٿي ويندو آهي. علوم عقليه ۾ عقلاء مختلف آهن پر اولياءَ ۽ انبياءَ جهانن جي خبرن ۾ متفق آهن. اهي خبرون اٽڪل سان نه ڏنيون ويون آهن پر مشاهدي کانپوءِ ڏنيون آهن، انهيءَ ڪري انسان کي نمرود بنجن نه گهرجي پر شيوخ جي ذريعي پرواز ڪرڻ گهرجي. عقل ناقص گجھ آهي، ان جي پرواز مُردار کائڻ سان وابسته آهي. عارفن جو عقل ڪامل آهي ۽ انهن جي پرواز حضرت جبرئيل وانگر سدره المنتهي تائين آهي. حضرت ابراهيم عليه السلام نمرود کي فرمايو هو ته منهنجي تابعداري ڪر، اهو تنهنجي لاءِ نفس جي تابعداري کان بهتر آهي، اندي گهوڙي کي ڊوڙائڻ ۾ ڪو فائدو نه آهي.

ننڍن پائرن وڏي پاءَ کي چيو ته ڪنهن عقلمند سان مشورو ڪر اهو عقل مند جيڪي چوي ان تي عمل ڪر. سڀئي چيني چون ٿا ته اسان جي بادشاهه کي ڪو اولاد ٿي نه آهي. ٻار ٿيڻ ته پري ان ڪنهن عورت سان صحبت ٿي نه ڪئي آهي. جڏهن به ڪنهن بادشاهه ان کي شادي جو پيغام ڏنو آهي ته ان جو ڪنڌ ڪپيو ويو آهي. ان پيغام ڏيڻ واري کان بادشاهه جو مطالبو هي هوندو آهي پهريان اهو ثابت ڪر ته منهنجو اولاد آهي. جيڪڏهن تون اهو ثابت ڪندين ته منهنجي ڪا چوڪري آهي ته منهنجي تلوار کان بچي ويندين، ورنه آئون تنهنجو ڪنڌ ڪپيندس. صوفيءَ جي جان ۽ جسم ان جي گودڙي آهي. بادشاهه کيس چونڊو آهي ته جيستائين تون ان جو ثبوت نه ڏيندين تنهنجي جان نه بچندي ۽ چونڊو آهي ته هن ڪڏ ۾ وڃي ڏس جنهن ۾ اهڙي قسم جون ڳالهيون ڪرڻ وارن جا ڪنڌ ڪپيا پيا آهن. اهو چوڻ وڌاءُ آهي ته بادشاهه جي ڌيءَ ٿيندي. پائرن چيو: سڀني اها ڳالهه چئي هئي ۽ اهڙي ريت اهي پنهنجي قتل جو سبب بنيا آهن. خبردار تون اهڙي ڳالهه نه چئو ۽ انهن ڪنڌ ڪپيلن کان عبرت حاصل ڪر، تون انهن ڳالهين سان پنهنجو ڪنڌ ڪپائي اسان جي زندگي وڌيڪ تلخ ڪندين. جيڪڏهن رستي کان ناواقف سؤ سال هلندو رهي ته ان جو هلڻ صحيح رستي ۾ نه ٿيندو. ڪنهن عقلمند جي مشوري کان سواءِ تنهنجو اهو ڪم ائين ٿي آهي جيئن ڪو شخص هٿيارن کان سواءِ جنگ ۾ ڪاهي پوي. پائرن جي ان تقرير تي اهو وڏو پاءُ چوڻ لڳو ته مون سان اهي ڳالهيون نه ڪريو، مون کي انهن ڳالهين کان نفرت ٿئي ٿي. هاڻي سڀني ۾ صبر جي بجاءِ عشق جي باهه آهي ۽ سڀني سگري بنيل آهي. پوک پچي چڪي آهي ۽ ان جي لاڀاري جو وقت اچي ويو آهي. جنهن وقت عشق پيدا ٿيو هو صبر مري ويو. هاڻي صبر جي تلقين ائين آهي جيئن ٿڌي لوهه کي ڪٽڻ. هاڻي آئون حادثن جي لاءِ آماده آهيان. هاڻي آءٌ مصيبتن جو بوجه ڪٿڻ کان نه گهرائيندس، جيڪڏهن انهن جو انجام فنا آهي ته آئون ان جي لاءِ بخوشي آماده آهيان. منهنجو ڪنڌ ڪپجڻ کانپوءِ ڪنهن انتهائي اونهي ڪڏ ۾ به دفن ٿئي ته مون کي ان جي ڪا پرواهه نه آهي. اها منهنجي لاءِ هڪ تفريح جي ڳالهه آهي. هاڻي آئون ان عشق کي مخفي نثر کي سگهان. هاڻي عشق جو جهنڊو ميدان ۾ ڪوڙيندس يا وصل حاصل ٿئي يا موت اچي. جيڪا نثري شراب وصل نه پي سگهي ان جو ڪپجڻ بهتر آهي. جنهن اک کي محبوب جو ديدار ميسر نه ٿئي ان اک جو اندو ٿيڻ بهتر آهي. اهو ڪن جيڪو محبوب جو راز نه ٻڌي سگهي اهو مٿي جي لاءِ باعث ننگ آهي. جنهن هٿ جي دولت عشق تائين دسترس نه هجي ان جو ڪٽجڻ بهتر آهي. جيڪو پير محبوب جي باغ تائين نه پهچي اهو پير ڏنڊا پيرين جي لائق آهي.

هڪڙي بندي من ۾، بي جا ڪري الله...

جهڙي طرح مجاز ۾ ضروري آهي ته انسان سعي ۽ ڪوشش جاري رکي چاهي مقصد تائين رسائي حاصل ٿئي يا نه ٿئي. اهڙي طرح حقيقت جي طالب جو فرض آهي ته هو مجاهدو جاري رکي، چاهي ان کي اهو احساس هجي ته اهو مجاهدو حقيقت تائين پهچڻ جو ذريعو نه آهي. انسان جو ڪم ڪوشش ڪرڻ آهي نتيجو انسان جي قبضي ۾ نه آهي. السَّعْيُ مَتَىٰ وَالْإِتِّسَامُ مِنَ اللَّهِ، ايئن به ٿيندو آهي جو انسان هڪ سبب اختيار ڪري محنت ۽ ڪوشش ڪندو آهي ۽ الله تعاليٰ ڪنهن ٻئي سبب سان ان جو مطلب پورو فرمائيندو آهي. وَيَزُقُّهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ (الطلاق: 3) جي اها ئي معنيٰ آهي. انسان جو ڪم تدبير ڪرڻ آهي ۽ مقدرات الله جي هٿ ۾ آهن.

يا دريں ره آيدم آل ڪام مَن

يا چوباز آيم روم سوي وطن

ترجمو: ”يا ان رستي سان منهنجو مقصد مون کي حاصل ٿئي يا جڏهن آئون واپس اچان وطن ڏانهن...“

مجاهدو ڪرڻ وارو چوي ٿو ته آئون ڪوشش بهرحال جاري رکندس خواه مقصود ان سفر ۾ ٿئي يا نه. آئون بهرحال ڪوشش جاري رکندس، ٿي سگهي ٿو ته منهنجي ان ڪوشش تي مقصد جو حصول موقوف هجي، چاهي اهو مقصد ٻئي سبب سان حاصل ٿي وڃي. مقصود مان مراد الله تعاليٰ جي معيت آهي ۽ سفر مان مجاهدو ۽ حضر ۽ وطن مان خود مجاهدي جي فطرت ۽ طبيعت مراد آهي. آئون پنهنجي محبوب جي تلاش ۾ سرگردان رهندس جيستائين اهو ملي نه وڃي. مشهور مقولو آهي ته خُطُوتَانِ مِّنْ قَطْعُهَا قَقْدٌ وَصَلَ بِهِ قَدَمُ أَهْنِ جَنَهِنْ اِهي طُيَ ڪِيا اُن ڪي وصال حاصل ٿي ويو. وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَا كُنْتُمْ (الحديد: 4) ”اهو الله تعاليٰ توهان سان گڏ آهي توهان جتي به هجو.“ الله تعاليٰ هي نه فرمايو آهي ته آئون توهان سان گڏ آهيان پر دل تي مهر لڳائي ڇڏي اٿس تان ته خالي ان جو مفهوم سمجه ۾ اچي وڃي ۽ ذوق معيت مجاهدي ڪانسواءِ سمجه ۾ نه اچي. جڏهن انسان سفر يعني مجاهدو ڪندو آهي ته ان کي معيت خداوندي جامع ۽ مانع حاصل ٿي ويندي آهي ۽ ان جي ذوق حقيقت کلي ويندي آهي. ڪنهن مجهول عدد کي معلوم ڪرڻ جا گهڻا طريقا آهن، انهن مان هڪ خطائن جو عمل آهي. هن ۾ ٻن خطائن تي عمل ڪرڻ سان مجهول عدد معلوم ٿي ويندو آهي.

اهڙي طرح مجاهد جون ٻه غلطيون جن جو غلط هجڻ مقصد جي حاصلات کانپوءِ محسوس ٿيندو آهي، معيت جي حصول جو سبب بڻجي ويندو آهي. هڪ غلطي هي هئي ته مجاهد سمجهندو هو ته مون کي معيت حاصل نه آهي. ٻي غلطي هي هئي ته مجاهد سمجهندو هو ته اها معيت مجاهدي سان حاصل ٿيندي. جڏهن اها معيت خود ان جي فطرت سان کيس حاصل ٿيندي آهي تڏهن هو چوندو آهي ته مون پاڻ ان کي گوليو پئي. ان معيت جو علم سفر ۽ مجاهدي تي موقوف هو. خالي فڪر جي تيزيءَ سان اها ذوق معرفت ۽ علم حاصل نٿو ٿئي. ان فطري معيت جهڙو ذوق مجاهدي ذريعي حاصل ڪرڻ جو مثال شيخ جو قرض آهي جنهن جي ادائگي حلوائِي جي ٻار جي روئڻ تي موقوف هئي. ظاهر آهي ته قرض جي ادا ڪرڻ ۽ ٻار جي روئڻ ۾ ڪو خاص تعلق نه آهي.

اهڙي طرح ان معيت جي حصول ۽ مجاهدي ۾ ڪو خاص تعلق نه آهي مجاهدو ان جي حصول ۾ هڪ بهانو آهي. شيخ جي قرض ادا ڪرڻ جو قصو ٻئي دفتر ۾ گذري چڪو آهي. اسباب جي سبببت خدا جي عطا آهي. انسان جنهن کي سبب سمجهي ٿو الله تعاليٰ ان مان سبببت کي سلب ڪري وٺندو آهي ۽ ڪنهن وقت نفعي جي سبب کي نقصان بڻائي ڇڏيندو آهي. جنهن جڳهه تان نفعي جي لالچ هجي اها خوف جي جاءِ بڻجي ويندي آهي. جنهن کي تون نفعي جو سبب سمجهندو هئين ان سان تنهنجي طبيعت هن لاءِ وابسته ٿي ته اهو ٻين سببن سان تنهنجي ان طمع کي پورو

ڪندو. انسان هڪ خاص رڻ جي ميوي کي تلاش ڪري ٿو، جيڪو کيس اُتان حاصل نٿو ٿئي، خدا ٻي جاءِ تان ان کي عطا ڪندو آهي. جنهن سبب سان تنهنجي طمع پوري نه ٿي ان سان طمع کي وابسته ڪرڻ ۾ هي حڪمت آهي ته تون حيراني ۾ مبتلا ٿي ڪري اسباب کي غير موثر سمجهڻ لڳين تان ته تون اهو سمجهين ته انسان اسباب جي ميسر اچڻ جي باوجود عاجز آهي ۽ حقيقي موثر ڪا ٻي ذات آهي. هڪ سبب کي غير ميسر بنائي ڪنهن ٻي شيءِ ۾ سبب بڻائڻ ۾ انسان تي حيراني طاري ٿئي ٿي جيڪا هڪ خاص تجلي آهي. انسان پنهنجي لاءِ درزي جي ڌنڌي کي روزي جو سبب سمجهي ٿو پر ان جو رزق سونار کي ڌنڌي ۾ مقدر هوندو آهي ۽ اتان ان کي ملندو آهي.

انسان کي ان سبب ڏانهن متوجه ڪرڻ ۾ جنهن سان روزي حاصل ٿيندي ڪجهه حڪمتون پوشيده آهن جيڪي الله تعاليٰ جي علم ۾ آهن. هڪڙي حڪمت هيءُ آهي ته انسان سبب تي ڀروسو نه ڪري ۽ حيراني جي ڪيفيت مٿس طاري رهي. شهزادي اهو ئي چيو ته آئون ان طريقي کي وصال جو سبب نٿو سمجهان. ٿي سگهي ٿو ته ان طريقي سان وصال ٿي وڃي يا الله تعاليٰ ڪو ٻيو ذريعو پيدا فرمائي. آئون ته حيران ۽ پريشان آهيان ته ڏسجي مقصد ۾ ڪاميابي ڪيئن ٿي ٿئي. ڪُل پکي پنهنجي جان جسم مان ڪڍڻ لاءِ مختلف پاسن ۾ ڪرندو آهي. خبر نه آهي ڪهڙي پاسي سان ڪرڻ، سبب بڻجي ٿو. شهزادي چيو ته چين جي بادشاهه تائين پهچڻ وصال جو سبب ٿئي يا ممڪن آهي برجن واري آسمان جو ڪو برج وصال جو سبب بڻجي آهي.

ان شخص جي حڪايت جنهن خواب ۾ ڏٺو ته جيڪا مالداري هو چاهي ٿو اها مصر ۾ ملندي

بود زر ميراثي را بے شمار

جمله را خورد و بماند او عور زار

ترجمو: ”هڪڙي ميراث حاصل ڪرڻ واري وٽ بي شمار پئسا هئا، اُهي سڀ ڪاٺي ويو ۽ اگهاڙو عاجز رهجي ويو.“ ورثي جو مال وفادار نه هوندو آهي جيڪڏهن وفادار هجي ها ته مرڻ واري کان چو جدا ٿيو. وارث کي به ورثي ۾ ملڻ واري مال جو قدر نه هوندو آهي، ڇاڪاڻ ته ان کي حاصل ڪرڻ ۾ ڪا محنت ۽ تڪليف برداشت ڪرڻي نٿي پوي. انسان کي روح به جيئن ته بنا محنت جي مليو آهي انهي ڪري هو ان جو قدر نٿو ڪري. ان وارث جو مال ۽ گهر سڀ برباد ٿي ويا ۽ هو چين وانگر ويران ۾ رهڻ لڳو. اهڙي حالت ۾ هن دعا گهرڻ شروع ڪئي ته اي خدا مون کي مال ڏي يا موت ڏي. انسان مسڪيني ۾ خدا کي ياد ڪرڻ شروع ڪندو آهي. حضور ﷺ جن فرمايو ته مومن جو مثال بانسريءَ جهڙو آهي، جيستائين اها ڪوڪلي هوندي آهي ان مان ڏانهن نڪرندي آهي پر جيڪڏهن بانسري جو سوراخ بند ڪيو وڃي ته ڇڻ ان کي هٿ سان رکي ڇڏيائين. تون به خالي رهند تان ته فنڪار جي هٿ ۾ رهين سگهين. تون خالي رهندين ته الله تعاليٰ جي ٻن آڱرين جي وچ ۾ رهندين ۽ غيب جي نغمي سان سرمست رهندين. هاڻي ان وارث ۾ مالداريءَ جي سرڪشي نه رهي هئي ۽ ان جي لڙڪن جي مينهن سان دين جي پوک سيراپ ٿي رهي هئي. هاڻي هو پوري طرح دعا ۾ مصروف هو.

مومن جي دعا جي قبوليت ۾ دير جو سبب

اے بسا مخلص کہ نالد در دعا

دو اخلاص برآید تا

ترجمو: ”اي (مخاطب) گهڻا مخلص دعا ۾ روئن ٿا. سندن اخلاص جو ڏونهون آسمان تائين پهچي ٿو.“

سڀ کان مخلص ٻانهو آه و زاري ڪندو آهي ۽ ان جي آڻهن جو ڏونهون ملاءِ اعليٰ تائين پهچندو آهي. ملائڪ

الله جي دربار ۾ عرض ڪندا آهن ته هڪ مومن ٻانهو روئي رهيو آهي، تون جڏهن غيرن کي عطا ڪرين ٿو ته هن مومن جي عطا ڪرڻ ۾ دير چو ٿي رهي آهي. الله تعاليٰ ملائڪن جي جواب ۾ فرمائيندو آهي ته هي دير ان جي لاءِ نه آهي ته اسين کيس حقير سمجهون ٿا پر اها ته ان جي مدد آهي.

مومن جو روئڻ اسان کي پسند آهي ۽ ان دير ۾ ان جو اعزاز آهي. ان جي حاجت ان کي اسان ڏانهن متوجہ ڪيو آهي، جيڪڏهن ان جي دعا جلد قبول ٿي وئي ۽ حاجت رفع ٿي ويئي ته اهو اسان کان رخصت ٿي ڪري راند روند ۾ لڳي ويندو. هيئنر هو دل سان اسان کي پڪاري رهيو آهي، شڪسته دل آهي، اسان کي ان جو آواز ۽ ”يا خدا“ چوڻ ۽ واقعو بيان ڪرڻ ۾ خوشامد، اهي سڀ ڳالهيون اسان کي پسند آهن. ان جو مثال هي آهي ته طوطي جي خوش آوازي جي ڪري ماڻهو ان کي پجاري ۾ قيد ڪري رکندا آهن. ڇپ ۽ ڪانءُ کي اڄ ڏينهن تائين پجاري ۾ بند ڪري ڪنهن پاليو آهي؟ ٻيو مثال هي آهي ته ڪنهن حسن پرست جي اڳيان جيڪڏهن ٻه عورتون اچن. هڪ پوڙهي ۽ هڪ جوان هجي ته هو پوڙهيءَ کي جلدي ماني ڏيئي روانو ڪندو ۽ جوان خوبصورت کي مختلف بهانن سان ماني ڏيڻ ۾ دير ڪندو. ان خوبصورت عورت کي چونڊو ته ٿورو ويهه تازي ماني پڇي رهي آهي ان مان توکي ڏيندس. جڏهن ماني به اچي ويندي ته ان کي حلوي جو انتظار ڪرائي ويهاريندو آهي. انهن ترڪيبن سان ان کي ويهي رهيو ويهي رهيو چونڊو رهندو آهي ۽ نظر بازي سان ان جو شڪار ڪندو رهندو آهي. انهن تدبيرن سان ان کي فريب ڏيندو آهي ۽ پنهنجي ڪنٽرول ۾ رکندو آهي، تون بيگانن ۽ مومنن جو مثال انهن ٻن عورتن مان سمجهي وٺ. مومنن جي خوبي جي ڪري هي دنيا انهن لاءِ پڇرو آهي ۽ ڪافرن جي براين جي ڪري هي دنيا انهن جي لاءِ جنت ۽ باغ آهي جنهن ۾ اهي گهمڻ ڦرڻ ٿا. مومن جي دعا جي قبوليت ۾ دير جو سبب اهوئي آهي ته الله تعاليٰ ان کي پاڻ ڏانهن مصروف رکڻ چاهيندو آهي.

ان شخص جي قصي ڏانهن واپسي جنهن کي مصر ۾ خزاني جو ڏس مليو

خواجہ چول میراث خورد و شد فقير

آمد اندر يا رب و گريه و نفير

ترجمو: ”سردار جڏهن ميراث (جو مال) کائي ڪپائي فقير ٿي ويو، تڏهن يارب يارب (چئي) هاءِ گهوڙا ۾ مصروف ٿي ويو.“

جڏهن ميراث حاصل ڪرڻ وارو فقير ٿي ويو ته دعا ۽ روئڻ ۾ مصروف ٿي ويو. جيڪو الله تعاليٰ جو دروازو کڙڪائيندو آهي اهو ضرور پنهنجي مراد حاصل ڪندو آهي. الله جو دروازو اهو آهي جتان رحمت جي پڪيڙ ٿيندي آهي. پوءِ غيبي آواز آيو ته توکي خزانو مصر ۾ ملندو. خزانو فلاڻي جاءِ تي مصر ۾ آهي. مصر ۾ ڪنڊ تمام گهڻي ٿيندي آهي توکي خزانو ڪنڊ واري جاءِ تي ملندو. اهڙي اشاري بعد هو بغداد مان مصر ڏانهن آيو. جڏهن مصر ڏانهن روانو ٿيو ته پاڻ ۾ سگهه محسوس ڪيائين. هاتف جي چوڻ جي ڪري کيس اميد هئي ته مصر ۾ خزانو هٿ ايندو. هاتف ان کي خزاني جو پورو پتو ٻڌايو هو پر وٽس خرچ بلڪل نه رهيو. پنڻ لاءِ ماڻهن جا دروازا کڙڪائڻ لڳو پر شرم جي ڪري پنهنجي خواهش کي دبائڻ چاهيائين ته وري ان جي نفس کيس بُڪ ۾ تڙپايو روزي حاصل ڪرڻ جي لاءِ پنڻ کان سواءِ ڪو چارو نه ڏنائين. هن دل ۾ سوچيو ته آئون پنڻ لاءِ رات جو نڪرڻ تان ته ڏٺو ڪونه ٿيان ها. بهتر آهي ته ان فقير وانگر صدا ڏيان جيڪو وڻ تي ويهي ڪري رات جو پنڻ وٺي ٿو تان ته ان کي ڪوبه ڏسي نه سگهي. ان خيال سان ٻاهر نڪتو. ان فڪر ۾ هيڏانهن هو ڏانهن ڦري رهيو هو. شرم پنڻ کان روڪي رهيو هو ۽ بُڪ کيس پنڻ تي آماده ڪري رهي هئي. ان شش و پنج ۾ رات جا ٻه پهر گذري ويا.

خزاني جي متلاشي شخص جو مصر پهچڻ ۽ گرفتار ٿيڻ
 ناگهاني خود عس او را گرفت
 چوبها زوبے محابا ناشگفت

ترجمو: ”اوچتو خود پهريدار پاڻ کيس پڪڙي ورتو. بنا رک رکاءَ جي کيس ڏنڊا به هنياين.“

رات جو گهمندي ڏسي چور هجڻ جي شڪ ۾ چوڪيدار اُن کي گهڻو ماريو. گرفتار ڪرڻ جو سبب هي ٿيو ته اُن زماني ۾ مصر ۾ چوريون گهڻيون ٿي رهيون هيون انهيءَ ڪري چوڪيدار چورن جي گرفتاريءَ ۾ ڪا رعايت نٿي ڪئي. حاڪم هي حڪم ڏنو هو ته جيڪو به رات جو گهمڻ وارو هٿ اچي ته اُن کي گرفتار ڪري سزا ڏني وڃي، چاهي منهنجو رشتيدار چو نه هجي. چورين جي گهڻائي جي ڪري چوڪيدار تي عتاب ٿي رهيو هو. چوڪيدارن کي چيو ويو هو يا ته توهين چورن جي چڪرن ۾ اچي وڃو ٿا يا انهن کان رشوت وٺو ٿا، حالانڪ چورن تي رحم ڪرڻ ڪمزورن تي ظلم آهي. عوام جي راحت خاطر ڪنهن ظالم تي رحم نه ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن آگر ۾ ڪو زهريلو جانور چڪ هڻي ته باقي جسم کي بچائڻ لاءِ اُن جو ڪٽڻ بهتر آهي. جيئن ته شهر ۾ چورن جي گهڻائي هئي انهيءَ ڪري سڀني ۾ اُن شخص کي چوڪيدار گهمندي ڏٺو ته گرفتار ڪري ورتائين. اُن فقير چيو ته مون کي نه مار، آئون صحيح حال ٻڌايان ٿو. چوڪيدار چيو نيڪ آهي صحيح ڳالهه ٻڌاءِ، تون مصري نه آهين پرديسي آهين سچ ٻڌاءِ تون چو گهمين رهيو هئين؟ شاهي دفتر وارا آفيسر چوڪيدارن کي طعنا ڏيئي رهيا آهن؟ چورين جي گهڻائي تو جهڙن جي ڪري ٿي آهي، پنهنجن بُرن ساٿين جي خبر ٻڌاءِ، ورنه سڀني جي بدلي جي سزا توکي ڏيندس تان ته هر معزز شر کان محفوظ رهي.

اُن همراه ڏاڍا قسم ڪنيا ته آئون چور نه آهيان آئون مصر جو پرديسي ۽ بغداد جو رهاڪو آهيان
 قهر آں خواب و گنج زر بگفت
 پس ز صدق او دل آنکس شگفت

ترجمو: ”هُن خواب ۽ سون جي خزاني جو قصو ٻڌايو، سچ سان اُن جي دل ٽڙي پئي.“

ڪاري ڏاڻي کي باهه ۾ وجهندا آهن ته اُن مان دونهن نڪرندو آهي. اُن جو دونهن باهه جي وجود جو دليل آهي. اهڙي طرح اُن جي ڳالهين مان اندروني سوزش جو پتو پئجي ويو. چوڪيدار اُن جي ڳالهين مان مطمئن ٿي ويو، ڇاڪاڻ ته سچي ڳالهه ٻڌڻ واري جي دل کي مطمئن ڪندي آهي. ڪافرن جون دليون جيئن ته پردي ۾ آهن انهيءَ ڪري سچي ڳالهه انهن جي دل تي اثر نٿي ڪري ڇاڪاڻ ته ڪافر سچي ۽ ڪوڙي ۾ تميز نٿو ڪري سگهي. انبيائن جي ڪلام جو تاثير ايتريقدر آهي جو چنڊ تي اثر ٿيو ته شق القمر جو معجزو رونما ٿيو.

پرديسي جون ڳالهيون ٻڌي چوڪيدار روئي پيو. انسان جو نفس بمنزل دوزخ جي آهي. اُن جي ڳالهه دوزخي آهي ساھ جي ڳالهه جنتي آهي. نفس ۽ روح پنهنجن جون ڳالهيون چپن سان ٽڪرائجن ٿيون. نفس جون ڳالهيون ته زندگي جي تباهيءَ جو سبب آهن. جيئن شهرن جي وچ ۾ منڊيءَ ۾ هر پاسي کان سامان اچي ٿو. سٺو واپاري ڪري ۽ ڪوئي ۾ امتياز ڪندو آهي. اهڙي طرح چپن تي ايندڙ سچ ۽ ڪوڙ ۾ ماهر امتياز ۽ فرق ڪري وٺندا آهن. منڊي ڪنهن جي نفعي جو گهر آهي ته ڪنهن جي لاءِ گناهن يعني ٽوٽي جو گهر آهي. منڊي ڇا دنيا جي هر جز جو اهوئي حال آهي، ڪنهن جي لاءِ مفيد ۽ ڪنهن جي لاءِ نقصانڪار آهي. ڪنهن جي لاءِ مٺاڻ ۽ ڪنهن جي لاءِ زهر آهي. هڪ تي رحم آهي ۽ ٻئي تي قهر آهي. ڪنهن جي لاءِ جهان ڪافر شيطان ثابت ٿئي ٿو ڪنهن جي لاءِ حور ثابت ٿئي ٿو.

هڪ تي خزانو آهي ۽ ٻئي تي نانگ آهي. مشهور آهي ته خزاني تي نانگ هوندو آهي.

بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ گھڻن شعرن ۾ اهو ئي ٻڌايو آهي ته جهان جي هر جز جا مختلف شخصيتن جي اعتبار سان مختلف اثرات آهن. هڪڙي جي لاءِ گل ته ٻئي جي لاءِ ڪنڊا آهن. هڪ لاءِ مٺو ته ٻئي لاءِ ڪٽو. هڪڙو هوش ۾ ته ٻيو مدهوش. هڪ تي پوشيده ٻئي تي ظاهر. هڪ لاءِ نفعو ٻئي لاءِ نقصان. هڪ تي قيد ٻئي تي ڪشادگي. هڪ تي ماکي ٻئي تي ڏنگ وانگر هڪڙي تي بيگانن وانگر ۽ ٻئي تي پنهنجن وانگر. هڪ تي عيب ٻئي تي ڪمال. هڪ تي هجر ٻئي تي وصال. حضور صلی اللہ علیہ وسلم کي پتر سلام ڪندا هئا. ڪعبو حج ڪرڻ واري لاءِ گواه ۽ ڳالهائيندڙ آهي. مسجد نمازي جي لاءِ گواه آهي ته اهو پري کان پنڌ ڪري مون وٽ آيو آهي. باهه ابراهيم عليه السلام لاءِ خوشبودار ٻوٽو ۽ گلاب جو گل آهي پر نمرود لاءِ موت ۽ درد آهي. اهو مضمون ته هڪ شئي جا مختلف اثرات آهن ڪئين دفعا بيان ڪري چڪو آهيان پر منهنجو ڏوڏو نٿو ٿئي انهيءَ ڪري ان مضمون ۾ تڪرار آهي. توهان ماني بار بار کائو ٿا ان سان توهان ۾ ڪو ملال پيدا نٿو ٿئي. توهان جي خواهش توهان کي مانيءَ کان ملال ۽ پريشان ٿيڻ نٿي ڏي. مطلب ته ملال جو سبب تڪرار يا ورجاءُ نه پر ان شيءِ جي خواهش نه هجڻ آهي.

کاڌي جي لذت جو مدار خواهش تي آهي. بُڪ هجي ته جَوَن جي ماني پُلاءُ ۽ قورمون آهي ورنه پُلاءُ ۽ قورمي مان به ملال پيدا ٿيندو. انسان ڳلا ڪري ٿو اهو ٻين جو گوشت کائي ٿو ان مان انسان ملول نٿو ٿئي، ان تي پاڻ رغبت ۽ شوق آهي. تو رنڊيءَ جي عشق ۾ گھڻا شعر چيا ملال کان سواءِ گل وانگر ٽريل رھين. تو شرمگاهه جي گھڻي تعريف ڪئي پر خوش آھين. اهڙن شعرن جي تون بار بار فرمائش ڪرين ٿو ۽ تڪرار ۾ تنهنجو جوش ۽ شوق وڌي ٿو. جڏهن درد اٿندو آهي تڏهن تون اها ئي دوا پيئندو آھين جيڪا ڪيترائي ڀيرا اڳ ۾ پيتي اٿئي. جهڙي طرح ظاهري درد پراڻي دوا کي نئون بنائي ڇڏي ٿو، ايئن انسان تڪرار سان پريشان ڪونه ٿيندو آهي، اهڙي طرح تون نصيحت جي ڳالهين کان ملول ۽ پريشان ٿي ٿڌيون آهون نه پر، پر پنهنجي دل ۾ آخرت جو درد پيدا ڪر! جيئن ته آخرت جو درد بزرگن جي صحبت مان حاصل ٿئي ٿو تنهن ڪري بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ بناوڻي بزرگن کان بچڻ جي نصيحت ڪري ٿو ته انهن جي صحبت درد پيدا ڪرڻ جو دوکو آهي. جهڙي طرح ڪاري پاڻيءَ سان آڇ نٿي اجهامي اهڙي طرح غلط صحبت سان مقصد حاصل نٿو ٿئي. جهڙي طرح انهن دوکيباز مرشدن ۾ ڦاسي ڪري انسان صحيح هاديءَ کان محروم ٿي ويندو آهي اهڙي طرح کوٽا ڪرڻ کان رڪاوٽ وجهندا آهن. اهي صحيح بزرگن تائين تنهنجي پرواز کي ختم ڪن ٿا. اهو ڪوڙو چوي ٿو ته آئون تنهنجي درد جو علاج آهيان حالانڪ اهو علاج ڪهڙو هوندو جيڪو خود درد آهي. ڪوڙن کان بچ، تان ته تنهنجي ان طلب جا بهتر اثرات رونما ٿين.

چوڪيدار جو مسڪين پرديسيءَ کي پنهنجو خواب بيان ڪرڻ ۽ سندس گهر ۾ خزاني جي خبر ٻڌائڻ

گفت نے دزدی تو ولی فاسقی

مرو نیکی لیک گول و احمقی

ترجمو: ”هُن چيو: نه تون چور آھين نه بدڪار، تون نيڪ انسان آھين پر بيوقوف ۽ احمق آھين.“

ان چوڪيدار پرديسيءَ کي چيو ته تنهنجي ڳالهه ته صحيح آهي پر تون احمق ۽ بيوقوف آھين. جو هڪ خواب ۽ خيال تي بغداد مان مصر پهتو آھين. مون ڪيترا دفعا خواب ۾ ڏٺو ته اهو خزانو بغداد ۾ آهي ۽ چوڪيدار خزاني جو پورو پتو ٻڌايو. جتي جو جن پتو ٻڌايو اهو خود ان پرديسيءَ جي محلي ۽ گهر جو پتو هو. مون اهو خواب ڪيترا دفعا ڏٺو آهي پر آئون پنهنجي جاءِ تان نه چريس ۽ بغداد روانو ڪونه ٿيس. تنهنجي اها بي وقوفي آهي جو هڪڙي خواب تي ڊوڙي پئين جهڙو تون بي عقل آھين تنهنجو خواب به ائين آهي. عورت جو خواب ايترو صحيح ڪونه هوندو آهي

جيترو مرد جو هوندو آهي. ڇاڪاڻ ته عورت جو عقل ناقص آهي. جڏهن ناقص عقل جو خواب به ڀروسي جوڳو نه آهي ته بي عقل جو خواب ته هوائي توائي هوندو. پرديسيءَ چوڪيدار جو خواب ٻڌي پنهنجو پاڻ کي چيو ته جڏهن خزانو خود منهنجي گهر ۾ آهي ته آئون هتي مسڪيني ۽ شڪوه جي حالت ۾ چوپٽي رهيو آهيان. اهو سڀ ڪجهه منهنجي غفلت جو نتيجو آهي. هو، ان خوشخبري سان مست ٿي ويو. سفر جي تڪليف ۽ چوڪيدار جي مار و سري ويس.

هن دل ۾ سوچيو ته خزاني جو ملڻ چوڪيدار جي مار تي موقوف هو. هو، دل ۾ چوڪيدار کي چوڻ لڳو ته تون مون کي بي وقوف سمجهين يا احمق چوين پر آئون پنهنجي مُراد کي پهچي ويو آهيان. اي معزز! تون مون کي بيمار چوين پر آئون چڱو ڀلو آهيان، ها جيڪڏهن تنهنجي اڳيان نيڪ ٿيان يا بيمار ٿيان ها ته افسوس جي ڳالهه هئي. اُن جو هي مثال آهي ته ڪنهن شخص هڪ درويش کي چيو ته هتي توکي ڪير به نٿو سڃاڻي. اُن درويش جواب ڏنو ته جيڪڏهن مون کي عوام الناس نه ڄاڻي ته ڪو حرج نه آهي، آئون پنهنجي پاڻ کي سڃاڻان ٿو ته الله تعاليٰ مون کي ڪهڙا ڪمالات ڏنا آهن. ها، جيڪڏهن معاملو ايترو هجي ها يعني ماڻهو مون کي سڀ ڪجهه سمجهن پر آئون ڪجهه به نه هجان ها ته افسوس جي ڳالهه هئي. پنهنجي بي وقوفي کي تنهنجي قول مطابق تسليم ڪري رهيو آهيان ورنه ڀاڳ ٻڌائي پيو ته آئون عقل مند آهيان.

اُن شخص جو خوش ٿي واپس ورت

اُن شخص جو خوش خوش ۽ مُراد حاصل ڪري ۽ شڪر ادا ڪندي سجدي ۾ ڪرندي ۽ الله تعاليٰ جي اشارن جي عجائبات ۾ حيران واپس موٽڻ ۽ اُن جي تاويلن جو اهڙي طريقي تي ظاهر ٿيڻ جو ڪو عقل ۽ سمجهه اتي نٿي پهچي.

بازگشت از مصر تا بغداد او

ساجد و راکع ثنا گو شکر گو

ترجمو: ”هو مصر مان بغداد واپس موٽيو، سجدو ۽ رکوع ڪندي، تعريف ڪندي ۽ شڪر ادا ڪندي واپس وريو.“
چوڪيدار کان خواب ٻڌڻ کانپوءِ هو بغداد ڏانهن واپس ٿيو. شڪر ادا ڪري رهيو هو. شڪراني جا نفل پڙهي رهيو هو. الله تعاليٰ جون تعريفون ڪري رهيو هو. هو واپسيءَ دوران سڄي واٽ حيران هو ته الله تعاليٰ ڪٿي جو اميدوار بنايو ۽ ڪٿي مقصد پورو فرمايو! ڪٿي مصر ۽ ڪٿي بغداد ۽ ڪٿي مون تي چاندي ۽ نفعو نثار ڪيائين. ان ۾ ڪهڙي حڪمت هئي جو مون کي وطن کان بي وطن ۽ خزاني جي خلاف رهنمائي ڪيائين، جنهن جي حاصلات لاءِ آئون خوشيءَ مان ڊوڙي رهيو هئس ۽ مون جيڪو قدم مصر ڏانهن ڪنيو ٿي ته حقيقت ۾ خزاني کان پري ٿي رهيو هوس. پوءِ منهنجي ان گمراهيءَ کي ڪاميابيءَ جو ذريعو بنايائين. مصر ۾ چوڪيدار جي هٿان مار کاڌم ۽ اهو ئي چوڪيدار مقصد جو وسيلو بنجي ويو. جيئن ته خزانو گمان جي خلاف حاصل ٿيو الله تعاليٰ ڪنهن وقت انسان جي گمراهين کي ايمان جو سبب بنائي ڇڏيندو آهي ۽ احسان ۽ عبادت جي نتيجي ۾ انسان گمراه ٿي ويندو آهي. ان ۾ هيءَ حڪمت آهي ته ڪو عبادت گذار خوفِ خدا کان خالي نه رهي ۽ ڪو بدڪار رحمت کان مايوس نه ٿئي. بُرائي ۾ ڀلائي کي ان لاءِ مخفي ڪيو اٿس تان ته اُن جي نالي ”ذواللطف الخفي“ جو مظهر اڳيان ايندو رهي. عبادت گذار کي بخشڻ الله جو مخفي لطف نه آهي، گنهگار کي مغفرت سان نوازڻ مخفي لطف آهي.

عجائباتِ قدرت مان هي به آهي ته مُنڪرن جي انڪار مان مقصد انبيائن کي تنگ ڪرڻ هوندو آهي پر اُن سان انهن جي عزت اڃان وڌندي آهي ۽ انهن جي انڪار جي ڪري معجزا ظاهر ٿيندا آهن جنهن سان انبيائن جي عزت ۾ اضافو ٿيندو آهي. انهن مُنڪرن جو ارادو هي هو ته سندن انڪار سان دين جي ذلت ٿيندي پر اها ئي شيءِ انهن جي عزت جو سبب بنجي ويئي. جيڪڏهن مُنڪرن جو انڪار نه هجي ته معجزن جي ضرورت نه ٿئي ها ۽ نه انهن جو ظهور

ٿئي ها. معجزا ته رسول جي صداقت جا گواه آهن. جيڪڏهن مخالف دعويٰ کي قبول ڪري ته پوءِ قاضي شاهد طلب ڪونه ڪندو آهي. انهن مُنڪرن جي طعنن جي ڪري معجزن جو ظهور ٿيو. اهڙي طرح فرعون جو مڪر به اُبتو ٿيو. فرعون جادوگرن کي ان لاءِ گڏ ڪيو هو تان ته هو حضرت موسيٰ (عليه السلام) جي معجزن تي جيڪو بمنزل گواه جي هو جرح ڪري، ان جي صداقت کي باطل ڪري ۽ اهو معتبر گواه نه رهي پر اهو مڪر اُبتو ٿي ويو. حضرت موسيٰ (عليه السلام) جو شاهد اڃا وڌيڪ معتبر ثابت ٿيو ۽ لٺ جي عدالت ۽ صداقت واضح ٿي ويئي. حضرت موسيٰ (عليه السلام) ۽ انجي سبطي ساڻين جي تعاقب ۾ فرعون مصر مان نڪتو تان ته کين هاڻو رسائي پر اها حرڪت سبطين جي لاءِ باعثِ اطمينان ٿي ويئي ۽ فرعون درياءَ ۾ غرق ٿي ويو. جيڪڏهن اهو مصر ۾ رهي ها ته سبطين کي پورو اطمينان نه ٿئي ها پر ڊڄندا رهن ها ته ڪنهن وقت حملو ڪندو. اهو فرعون سبطين جي تعاقب ۾ نڪتو تان ته انهن کي خوف زده ڪري. نتيجو هي نڪتو جو هو پاڻ غرق ٿي ويو ۽ سبطي مطمئن ٿي ويا. اهو سڀ ڪجهه هن لاءِ ٿيو ته جيئن ڄاتو وڃي ته امن خوف ۾ لڪل آهي. لطفِ خفي هي آهي ته الله تعاليٰ ڪو به طور تي حضرت موسيٰ (عليه السلام) کي نار ۾ نور ڏيکاريو. عبادت گذارن کي اجر ڏيڻ لطفِ خفي نه آهي. لطفِ خفي ته هي آهي ته فرعون جا جادوگر آيا مقابلي ڪرڻ جي لاءِ ۽ انهن تي مهرباني ٿي ويئي ۽ اهي مومن بنجي ويا. ظاهري انعامن ۾ لطفِ خفي نه آهي. لطفِ خفي ته هي آهي جو جادوگرن جا هٿ پير ڪٽرايائين. هٿن پيرن جي هوندي هلڻ ڪو مخفي امر نه آهي. مخفي اهو سير آهي جيڪو فرعون جي جادوگرن کي هٿن پيرن کانسواءِ حاصل ٿيو. عارف جيئن ته هر قسم جي خطرن کان گذري چڪو آهي، انهيءَ ڪري اهو بلڪل امن ۾ آهي. اهو ڏسي چڪو آهي ته خوف جي گهڻن اسبابن کان کيس امن حاصل ٿيو آهي. جهڙي طرح امن خوف ۾ مخفي هوندو آهي، اهڙي طرح خوف به امن ۾ مخفي هوندو آهي.

يهودي حضرت عيسيٰ (عليه السلام) کي قتل ڪرڻ جي لاءِ ويو تان ته ان جي جاءِ تي سرداري حاصل ڪري سگهي. حضرت عيسيٰ (عليه السلام) بچي وڃي ٿو ۽ الله تعاليٰ ان کي حضرت عيسيٰ (عليه السلام) جي مشابه بنائي ڇڏي ٿو. قوم ان کي حضرت عيسيٰ (عليه السلام) سمجهي جهلي ورتو ۽ قاسي تي چاڙهي ڇڏيو ۽ هو چوڻ لڳو ته آئون عيسيٰ (عليه السلام) نه آهيان پر ڪو ان تي يقين نه پيو ڪري. قوم چوي پئي ته هي عيسيٰ نه هجڻ جي غلط بياني ڪري اسان کان پڇڻ چاهي ٿو. نيٺ ان کي سوريءَ تي چاڙهيو ويو. جيڪو ڪم هن امن جو سبب سمجهيو ان ۾ خوف لڪل هو. لشڪر جيڪو دشمن تي فتح جي لاءِ حملو ڪري ٿو ۽ ان ۾ سندن موت لڪل هوندو آهي. واپاري نفعي جي لاءِ وڃي ٿو ۽ نقصان کڻي ٿو. دنيا ۾ گهڻا واقعا اهڙا ٿيا آهن جن کي انسان مفيد سمجهيو ٿي پر اهي نقصانڪار ٿيا آهن. لشڪر گهيرجي ويندو آهي ۽ يقين ڪندو آهي ته هاڻي مخالف جي هٿان مرڻو آهي، پر نيٺ ڪاميابي ظهور پذير ٿيندي آهي. ابرهه حبش جو گورنر مڪي وارن کان انتقام وٺڻ جي لاءِ ۽ انهن تي فتح حاصل ڪرڻ جي لاءِ هليو، نيٺ هلاڪ ٿيو. ان جو ارادو هي هو ته مڪي جي ڪعبي کي ڊاهي، تان ته سڀ سندس ڪعبي جو حبش ۾ وڃي طواف ڪن. ان جي بنايل ڪعبي ۾ ڪنهن پائخانو ڪري ڇڏيو يا باهه ڏيئي ڇڏي هئي. ان جي انتقام جي لاءِ هليو پر هن جو اهو ڪم جنهن ۾ اهو ڪاميابي ۽ مڪي جي توهين سمجهندو هو مڪي جي قيامت تائين عزت جو سبب بنجي ويو. ابرهه ۽ ان جو ڪعبو نيست نابود ٿي ويو. ان جي لشڪر مان ايتريقدر سامان ۽ پئسا مڪي وارن کي هٿ آيا جو اهي مالدار ٿي ويا. ان سمجهيو ته آئون مڪي وارن تي لشڪر کشي ڪري رهيو آهيان، ثابت هي ٿيو ته هو مڪي وارن جي لاءِ دولت کڻي وڃي رهيو آهي. بغداد ۾ پرديسي مصر ۾ پنهنجي احوالن جو تماشو ڪري رهيو هو. هن بغداد اچي چوڪيدار جي خواب مطابق گهر کوٽيو ته کيس خزانو ملي ويو. اهو سڀ ڪجهه هن لاءِ ڪيو ويو ته کيس ٻڌايو وڃي ته الله تعاليٰ نقصان وارين ڳالهين ۾ نفعو پوشيده فرمائيندو آهي. هاڻي وري انهن شهزادن جو قصو شروع ڪري ٿو.

پائرن جي وڏي پاءَ کي ٻيهر نصيحت

آل دو گفتندش که اندر جان ما

هست پانسخها چو نجم اندر سما

ترجمو: ”انهن پنهنجن کيس چيو ته اسان جي دل ۾ (ايترا) جواب آهن، جيترا آسمان ۾ ستارا آهن.“

پنهني ننڍن پائرن وڏي پاءَ کي چيو ته تنهنجي سڄي تقرير جو اسان وٽ جواب آهي. اهو جواب جيڪڏهن اسين نٿا ڏيون ته ڪم خراب ٿئي ٿو ۽ جيڪڏهن ڏيون ٿا ته توکي تڪليف ٿيندي. ڏيڌر پائيءَ ۾ منهن کولي ڳالهائي ته وات پائيءَ ۾ ٿو پرجيس، نه ڳالهائي ته دل سُڪڙبي وينديس. نه چوڻ صلح ۽ دوستي جي خلاف آهي ۽ چوڻ جي توهان جي طرفان اجازت نه آهي. پائرن هائي تقرير ڪري رهيا هئا ته هو فوراً اُٿي بيٺو ۽ چوڻ لڳو: هي دنيا ۽ ان جي زندگي چند ڏينهن جو فائدو آهي. هو ائين چئي هليو ويو. ڪجهه چوڻ جو موقعو نه ڏنائين. هو فوراً چين جي بادشاهه جي دربار ۾ پهتو ۽ زمين کي چمڪائين. چين جو بادشاهه صاحب باطن هو، کيس ان جا سڀئي حالات بطور ڪشف معلوم ٿيا. بادشاهه ۽ ان جي اهائي حالت هئي جيئن رڌ ۽ ان جو ڌراڙ هجي. رڌ پنهنجي ڪم ۾ مشغول آهي، پر ڌراڙ ان تي نظر رکندو آهي ۽ ان جي هر حالت کان واقف هوندو آهي.

حضور ﷺ ارشاد فرمايو ته هر انسان ڌنار آهي ۽ قيامت ۾ کانئس ان جي رعيت جي باري ۾ سوال ٿيندو. ڌراڙ پنهنجي ڌڻ کان واقف هوندو آهي ته ڪهڙو جانور چري رهيو آهي ۽ ڪهڙو جانور وڙهي رهيو آهي. شهزادي جي وات مان لفظ به نٿي نڪتو. باهه جي صورت ڏيک جي هيٺان هوندي آهي. باهه جو باطن ڏيک اندر هوندو آهي. پري هوندي به ان ۾ هجڻ جو مثال هي آهي ته باهه ڏيک اندر ڪاڌي کان پري آهي پر ان جو اثر ڪاڌي اندر آهي. روح جيتوڻيڪ معشوق آهي جسم مادي کان ڌار شيءِ آهي، پر ان جو اثر نس نس ۾ رت وانگر جاري آهي. معرف، دربار ۾ اچڻ وارن کي انهن جي مناسب مقام تي ويهاري بادشاهه سان تعارف ڪرائيندو آهي. اهو تعارف ڪرائڻ وارو پنهنجو منصب فرض ادا ڪري رهيو هو. جيڪڏهن باطن ۾ عرفان جو هڪ به ذرو هوندو آهي ته ان سان جيڪو ڪشف ٿيندو آهي اهو ڪنهن ٻڌائڻ واري جي اعتبار کان گهڻو زياده هوندو آهي. ڪشف حاصل ڪرڻ گهرجي. جنهن جي دل جي اک کلي ويندي آهي، ان کي قلبي مشاهدي سان يقين ايندو آهي.

دربار ۾ تعارف ڪرائڻ واري، شهزادي جو حال بيان ڪرڻ شروع ڪيو ۽ بادشاهه کي عرض ڪيائين ته ”هن سان پنهنجي شاهي شان مطابق معاملو ڪريو، اهو توهان سان وابستا ٿي ويو آهي، هن جي مٿي تي هٿ ڦيريو. هن کان سواءِ آئون به ان جو سفارشي آهيان. تعارف ڪرائڻ واري چيو ته جڏهن هيءُ توهان جي عشق ۾ مبتلا ٿيو آهي. توهان کانسواءِ هن جي دل ۾ ٻي ڪا خواهش ڪانه آهي. پنهنجي ملڪ جي بادشاهي ۽ شهزادگي ڇڏي توهان جي لاءِ غريب الوطن بنيو آهي. جهڙيءَ طرح هن شهزادي بادشاهي ٽڌي ڇڏي ۽ ان کي واپس وٺڻ جي لاءِ تيار نه ٿيو اهڙي طرح جڏهن صوفي وجد ۾ اچي ڪري پنهنجي گودڙي اڇلائيندو آهي ته واپس نه ڪندو آهي. جيڪڏهن اهو لاتل گودڙي جي خواهش ڪري ۽ اڇلائڻ تي پشيمان ٿئي ته ان جي معنيٰ هيءُ ٿئي ته هو قيمت عيوض گودڙي ڏيڻ ۾ پنهنجو نقصان سمجهي ٿو. جيڪڏهن صوفي لاتل گودڙي تي افسوس ڪري ته ان کي معنيٰ هيءُ ٿئي ته هو چئي رهيو آهي ته منهنجي گودڙي واپس ڪريو، اهو منهنجو وجد ايتري قدر قيمتي نه هو، جو آئون گودڙي ڏيئي ان کي خريد ڪريان. خدا ڪري عاشق کي اهو خيال به نه اچي ۽ جيڪڏهن اچي ٿو ته اهو ذليل ۽ خوار آهي. گودڙي ته بي جان شيءِ آهي، عشق ته هزارين جاندار جسمن کان به وڌيڪ قيمتي آهي. جڏهن عشق جسم کان به وڌيڪ قيمتي شيءِ آهي ته دنيا ان جي مقابلي ۾ گهٽ آهي ۽ حقير شيءِ دنيا ڌارن جي لاءِ مناسب آهي. عاشقن کي ته عشق جي لازوال سلطنت گهرجي.

تعارف ڪرائڻ واري چيو ته شهزادو عشق جي حڪومت جو عهديدار آهي. هن کي عهدي تان نه لاهيو. شهزادو به زبان حال سان توهان کي چوي ٿو، ته جيڪو عهدو توهان جي ديدار ۾ رڪاوٽ بنجي ۽ توهان کان پري ڪري اهو عهدو ناهي، پر معزولي آهي. توهان حاضريءَ ۾ هن جي دير کي عشق جي ڪوٺ جو سبب نه سمجهو، بلڪه هيءُ پاڻ ۾ استعداد پيدا ڪرڻ ۾ لڳو رهيو ۽ جسم جي ڪمزوري تاخير جو سبب ٿي. ان حالت ۾ نه روحاني فيض حاصل ڪرڻ جي صلاحيت هئي نه جسماني خدمت گذاري جي قابليت هئي. جيستائين مقصد جي حصول جي استعداد نه هجي ته ڪوشش بيڪار آهي. جيڪڏهن ڪنهن ۾ ڪاڻ ڪوٺڻ جي استعداد ۽ هنر نه آهي ته ڪاڻ مان ڪجهه حاصل نه ڪري سگهندو. بي استعداد مريد بنا تيل واري بتي جو ڏيئو آهي. جيڪڏهن نڪ ۾ خوشبوءِ سونگهڻ جي استعداد نه آهي ته باغ مان فائدو حاصل نه ڪري سگهندو. بي استعداد پيروڪار ۽ ڪامل راهنما جو مثال نامرد ۽ حسين محبوب جهڙو آهي. جنهن پکي ۾ ترڻ جي استعداد نه هجي ان جي لاءِ درياءُ هلاڪت ظاهر آهي. طالب جو استعداد کانسواءِ مطلوب وٽ وڃڻ ائين آهي جيئن ڪو ڪڻڪ کانسواءِ چڪيءَ تي وڃي. اهو اتي لٽ مٽيءَ ۾ ڏاڙهي ۽ مٽو اچو ڪرائي پوءِ موٽندو. بي استعداد ماڻهن کي آسمان جي گردش ۽ پيريءَ جي آثارن کان سواءِ ڪجهه حاصل نٿو ٿئي. آسمان جي چڪي به انهن کي نفعو ڏيئي ٿي جن وٽ علم ۽ عقيدتي جو اٿو هجي. اعمال صالح جي ذريعي جنت جي استعداد پيدا ڪرڻ گهرجي. ٻار ۾ شراب ۽ ڪباب، ماڙين قلعن مان لذت حاصل ڪرڻ جي استعداد نه آهي. استعداد کانسواءِ فائدي حاصل نه ٿي سگهڻ جا بي شمار مثال آهن. تون ڪيستائين ٻڌندين، وڃي استعداد پيدا ڪر. تعارف ڪرائڻ واري هي به چيو ته شهزادو هن وقت تائين استعداد جي حصول ۾ توهان کان پري رهيو. جيتوڻيڪ هاڻي به پوري استعداد پيدا نه ٿي آهي، پر عشق مان مجبور ٿي حاضر ٿيو آهي.

شهزادي هاڻي سوچيو ته استعداد جي تڪميل به توهان جي صحبت سان ٿيندي. پوري قابليت جسم ۾ روح اچڻ کان پوءِ ايندي آهي ۽ اها توهان عنايت ڪندا. توهان جي مهرباني هن کان سڀئي غم و سارائي ڇڏيا آهن. گهر مان ان لاءِ هليو هو ته پنهنجي ڪمال سان توهان کي مسخر ڪري. هاڻي هو پاڻ توهان هٿان مسخر ٿي ويو. ظاهر آهي ته جيڪو توهان کي مسخر ڪرڻ هليو اهو خود مسخر ٿي ويو. هر محبوب شيءِ جو قاعدو اهوئي آهي ته انسان ان کي حاصل ڪرڻ بدران پنهنجو پاڻ کي ان جي حوالي ڪري ويهندو آهي. دنيا جي ڳالهين کي ابتڙ سمجهو. جيڪو دنيا جو قيدي آهي اهو دنيا جو امير سڏبو آهي، جيئن ته جسم جي ڪري روح قيدي بنبو آهي، پوءِ روح جو جسم کي خطاب آهي ته تو لکين آزاد روحن کي قيدي بنايو آهي ٿوري دير جي لاءِ ترڪ ڪر ۽ ڪجهه ڏينهن مرڻ کان اڳ آزاد زندگي گذار. جيڪڏهن گڏه وانگر تنهنجي آزادي ناممڪن آهي ۽ تون ڏول وانگر ڪوه ۾ ڪرڻ جو عادي آهين ته پوءِ گهٽ ۾ گهٽ مون کي ته آزاد ڪر ۽ تنهنجي جاءِ تي ڪنهن ٻئي کي ساڻي بناء. هاڻي تنهنجي آزاديءَ جو وقت اچي ويو آهي، مرن کي آزاد ڪر، ڪنهن ٻئي کي نياڻو بناء، جيئن ايندڙ حڪايت ۾ مذڪور آهي. اها ڳالهه قاضيءَ، جوحيءَ جي زال کي چئي هئي.

جوحيءَ جي زال تي عاشق ٿيڻ کانپوءِ قاضيءَ سان ٿيل جٺ

هر زماں جو جي درويشي بفن

روپزن ڪردے کہ اے دلخواه من

ترجمو: ”جوحی هر وقت بُک جي ڪري مکر سان زال ڏي منهن ڪري چوندو هو: اي منهنجي پسندیده!“

جوحی مسکين به هو ۽ مڪار به، هو گهڻو ڪري زال کي چوندو هو ته تو وٽ جڏهن هٿيار آهن ته تون شڪار ڪر، تان ته تنهنجي شڪار مان اسان کي فائدو پهچي. تنهنجي ابروءَ جي ڪمان ۽ تنهنجي ادا جو تير ۽ تنهنجي مکر

جو چار تنهنجا هٿيار آهن، اهي خدا توکي هن لاءِ عطا ڪيا آهن تان ته تون ماڻهن جو شڪار ڪرين. تون وڃ ڪنهن سٺي پکيءَ کي ڦاسائي ان کي ڏاڻو ڏيکار، کادو نه ڏي پر پنهنجي حسن جو گرويده بنا ۽ پر ان وٽ ڦاسي نه وڃج. چار ۾ ڦاسڻ کانپوءِ پکيءَ کان ڏاڻو ڪونه کائندو آهي. جوحِيءَ جي زال قاضيءَ کي شڪار بنائڻ جي فڪر ۾ لڳي ۽ قاضيءَ جي عدالت ۾ وڃي ڪري مٿس جون شڪايتون ڪيائين ته ان جو مختلف عورتن سان تعلق آهي. قاضي جوحِيءَ جي زال جي شڪار ۾ اچي ويو. قاضيءَ جوحِيءَ جي زال کي چيو ته هيءُ عدالت جو وقت آهي ۽ گوڙ شور آهي، اٿون هن وقت پوري طرح تنهنجي شڪايت ڪونه سمجهي سگهندس. جيڪڏهن تون اڪيلائي ۾ اچين ۽ مٿس جي ظلمن جو تفصيل بيان ڪرين ته بهتر، اٿون چڱي طرح سمجهي سگهندس ۽ ان کي سزا ڏيندس. تنهنجو حق توکي ضرور ملندو، تون ان جو غم نه ڪر ۽ تنهنجي مٿس ۾ ڪا سرڪشي ڪونه رهندي. عورت چيو ته توهان جي گهر ۾ اڪيلائي نه ٿي سگهندي، ماڻهن جي اچ وڃ زياده آهي.

مولانا رومي رحمۃ اللہ علیہ قاضيءَ جي گهر جي تشبيهه ڏيئي ڪري دنيا وارن جي قلب ۽ دماغ جي باري ۾ ارشاد بيان شروع ڪيو آهي، ته انهن ماڻهن جا ڪتڪا ختم ٿي ڪونه ٿيندا آهن ۽ سيني ۾ هر وقت وسوسا پريل رهندا اٿن. اعضاء رئيس مصيبت ۾ هوندا آهن ۽ باقي عضوا آرام سان رهندا آهن. انهن ماڻهن کي گهرجي ته جوحِيءَ جي گهر وانگر پنهنجي قلب ۽ دماغ کي خالي ڪن، جڏهن اهي خالي هوندا پوءِ خداوندي حڪم سان پاڪيزه خيالات نمودار ٿيندا. غيبي خيالات ان وقت ايندا جڏهن پراڻا خيالات ختم ڪيا وڃن. الله تعاليٰ جي خوف جي خزان انهن پراڻن خيالن جا گل گوئڻج چاڻي ڇڏيندي. دنياوي خيالات جي ازالِي کانپوءِ صحيح خيالات پيدا ٿيندا. انهن فڪرن کان منهن موڙي ڇڏ ۽ پوءِ اهي خيالات پيدا ٿيندا، جيڪي حقيقت ۾ سجاڳي آهن. ورنه دنياوي خيالات غفلت جو خواب آهن، جهڙي طرح اصحابِ ڪهف کي ماڻهو سمجهندا هئا ته اهي جاڳي رهيا آهن، حقيقت ۾ اهي سمهي رهيا هئا. اهڙي طرح تون پنهنجو پاڻ کي دنياوي خيالن جي اعتبار سان بنا ۽ يعني ماڻهو توکي انهن خيالن کان باخبر سمجهن ۽ تون انهن کان بي خبر هجين. قاضي چيو ته جيڪڏهن خلوت جي لاءِ منهنجو گهر مناسب ناهي ته پوءِ ڇا هجڻ گهرجي. جوحِيءَ جي زال چيو ته منهنجو گهر بلڪل خالي آهي. مٿس ڳوٺ ويل آهي. اتي ڪو نگران به نه آهي، تون رات جو اتي اچ. رات جو جيڪو ڪم ٿيندو آهي اهو لڪل رهندو آهي. ماڻهو ان کي ڏسي نٿا سگهن. رات جاسوسن کي به سُمهاري ڇڏيندي آهي. قاضي جوحِيءَ جي زال جي فريب ۾ اچي ويو. حضرت آدم عليه السلام به حوا کان فريب کائي ويو هو. شيطان به حضرت آدم عليه السلام سان گهڻا افسانا بيان ڪيا. حضرت آدم عليه السلام جي اولاد مان قابيل به هابيل کي عورت جي ڪري قتل ڪيو هو. حضرت نوح عليه السلام وعظ ڪندو هو ته سندس ڪافر زال واهل ان جي خلاف سازشون ڪندي هئي ۽ ان جي وعظ ۽ نصيحت جي صاف پاڻيءَ کي مڪروه ڪندي هئي. ماڻهن کي چوندي هئي ته هن بي دين کان پنهنجي دين کي بچايو.

حضرت لوط عليه السلام جي گهر واري به حضرت لوط جي ڳيرو مهمانن جي خبر قوم کي ٻڌائيندي هئي، تان ته اهي بدڪاري ڪن. حضرت يوسف عليه السلام زليخا جي مڪر جي ڪري قيدخاني ۾ رهيو. دنيا ۾ جيڪا به مصيبت کلي ڏسندين (هر جڳهه تي عورت جي سبب کان هوندي).

قاضيءَ جو جوحِيءَ جي گهر اندر وڃڻ، جوحِيءَ جو ڪاوڙ مان در ڪڙڪائڻ ۽ قاضيءَ جو صندوق ۾ لڪڻ.

مکر زن پايان ندارد رفت شب

قا، ضي زيرک سوی زن بهر وب

ترجمو: ”عورت جي مڪر جي انتها نه آهي، سمجهدار قاضي عورت سان بدفعليءَ جي لاءِ رات جو روانو ٿيو.“

عورتن جي مڪر جا لاتعداد قصا آهن، انهن کي ڪيترو بيان ڪجي! عورت شمع ۽ محفل جو نقل تيار ڪيو، تڏهن قاضي ڏاڍو خوش ٿيو. قاضي جوشيءَ جي زال سان ملي ويٺو تان ته تنهائي ۾ آرام ڪري تڏهن ڏاڍو خوش ٿيو. جنهن وقت ٻئي ملي ويٺا تڏهن فوراً جوشي اچي پهتو. قاضيءَ پڇڻ چاهيو پر ڪا جڳهه نه ملي، تڏهن اتي جيڪا صندوق هئي ان ۾ لڪي ويهي رهيو. جوشي گهر ۾ اچي زال تي بگڙيو ته تون منهنجي لاءِ هر موسم ۾ وبال آهين مون توتي هر شيءِ قربان ڪئي آهي پوءِ به تون چوڻ ڪندين ٿي وتين. مون کي هڪ شخص ٻڌايو آهي ته تو قاضيءَ وٽ وڃي ڪري منهنجي باري ۾ تمام نامناسب ڳالهيون چيون آهن. منهنجي هر طرح جي خاموشيءَ جي باوجود تو زبان درازي ڪئي آهي. ڪڏهن مون کي مفلس ۽ ڪڏهن ديوت چوين ٿي. جيڪڏهن آئون ديوت آهيان ته ان جو سبب تنهنجي آوارگي هوندي، جيڪڏهن آئون مفلس آهيان ته خدا مون کي مفلس بنايو آهي. گهر ۾ صندوق کان سواءِ ڇا آهي. انهيءَ ڪري مون تي تهمتون لڳن ٿيون ان صندوق جي ڪري ماڻهو مون کي مالدار سمجهي صدق ۽ خيرات به نٿا ڏين. صندوق مٿان ته ڏاڍي سٺي آهي پر اندران خالي آهي. ان جي اهڙي حالت آهي جهڙي مڪار رهنما جي هوندي آهي. آئون تهمت جي ان پاڙ کي صبح جو چوڪ تي ساڙيندس تان ته سڀئي ڏسن ته ان صندوق ۾ مذاق کان سواءِ ڪجهه ڪونه هو. عورت چيو ته ائين نه ڪج، همراه قسم ڪئي ڪري چيو ته ضرور ڪندس.

هن پنهنجو پاڻ کي چريو بنايو هو. هن فوراً صندوق کي رسيءَ سان ٻڌو. صبح جو ڊوڙي وڃي هڪڙي حماليءَ کي وٺي آيو جڏهن حمالي صندوق کڻي هليو تڏهن قاضي حماليءَ کي چوڻ لڳو. حمالي حيران ٿي اڳيان پويان ڏسڻ لڳو. حماليءَ کي جڏهن ڪو نظر نه آيو، تڏهن سوچيائين ته ڪو غيبي ملائڪ يا ڪا پري مونکي پڪاري رهي آهي. مسلسل آواز جي ڪري سمجهيائين ته هاتف يا غيبي آواز آهي نيٺ سمجهيائين ته ڪو صندوق ۾ بند آهي ۽ اهو پڪاري رهيو آهي. عاشق به بظاهر ٻاهر آهي پر هو عشق جي صندوق ۾ بند آهي. عاشق جي عمر به غم جي صندوق ۾ گذري ٿي، ان کي دنيا جي ڪنهن شيءِ جي خبر ڪونه هوندي آهي. اها عاشق جي خصوصيت نه آهي پر جيڪو شخص به زمين جي شين جو دلداده آهي ان جو اهو ئي حال آهي. اهو مرڻ وقت ڄڻ ته هڪ صندوق کان قبر جي صندوق ۾ منتقل ٿيو آهي. نيٺ قاضيءَ حماليءَ کي چيو ته تون ڊوڙي ڪري منهنجي هن حالت جي خبر منهنجي عدالت ۾ منهنجي نائب کي پهچاءِ، تان ته منهنجو نائب اچي ڪري هن صندوق کي جوشيءَ کان وٺي ۽ بند ٿيل صندوق منهنجي گهر پهچائي. مولانا دعا فرمائي ٿو ته الله تعاليٰ پنهنجي نيڪ ٻانهن کي متوجه ڪري ته اهي اسان کي به اهڙي طرح خريد ڪن. اهي خريدار انبياءَ ۽ رسول آهن ۽ انهن جا وارث آهن اهل دين، جيڪي صندوق ۾ بند آهن پر اهو احساس گهٽ ماڻهن کي آهي. جنهن کي اهو احساس آهي ان جي سڃاڻپ هي آهي ته اهو هن دنيا جي راحتن کان گهٽائيندو آهي، اهو ان تنگ دنيا کي صندوق هن لاءِ سمجهندو ته عالم آخرت جي ڪشادگي ڏسي چڪو هوندو آهي هڪڙو ضد ٻئي ضد کي ڏسڻ کانپوءِ سڃاڻي وٺندو آهي ۽ ان جي مقابلي ۾ دنيا کي هڪ صندوق سمجهي ٿو. انهيءَ ڪري حضور ﷺ جن فرمايو آهي ته هر حڪمت ۽ دانائي مسلمان جي گهر ٿيل شيءِ وانگر آهي، هو جتي به ان کي ڏسي ٿو سڃاڻي وٺي ٿو ته اها شيءِ ته منهنجي آهي. جنهن شخص پنهنجا سٺا ڏينهن ڏنا هجن اهو نحوست ۾ تڙپندو ۽ جنهن جي پوري زندگي نحوست ۾ گذري هجي اهو نحوست کان ڪڏهن بي چين نه ٿيندو. جنهن شخص جي پوري زندگي غلامي ۾ گذري هجي يا مادر زاد غلام هجي اهو آزاديءَ جي لذت کان واقف نٿو ٿئي، آزاديءَ جو ان کي ڪو قدر ڪونه هوندو. ان جي پوري زندگي غلاميءَ جي صندوق ۾ گذري آهي. هو خالي صورتن ۾ مبتلا آهي. ان جو عقل صورت جي هڪ پيجري کان صورت جي ٻي پيجري ۾ منتقل ٿيندو رهندو آهي. ان جي پيجري ۾ ڪو اهڙو سوراخ نه آهي جنهن مان اهو بلند نظر ڪري سگهي. قرآن شريف ۾ انهن ئي بي سوراخ پيجري ۾ ڦاٿل ماڻهن جي لاءِ فرمايو ويو آهي: **إِنْ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السُّلُوتِ وَالْأَرْضِ فَاَنْفُذُوا** (الرحمن: 33)

جيڪڏهن ٿي سگهي ته توهان آسمان ۽ زمين مان لنگهي وڃو ته لنگهو. ”قرآن انهن ماڻهن جي باري ۾ فرمايو جو انهن جي لاءِ جيڪڏهن ڪو لنگهڻ جو رستو آهي ته وحي الاهي ۽ طاقت جي ذريعي انهن کي حاصل ٿي سگهي ٿو. اهو دنيا دار آسماني نه آهي پر دنيا جو صندوق آهي. اهو دنيا جي لذتن ۾ مست آهي، جنهن جي ڪري اهو به نٿو سمجهي ته هو صندوق ۾ بند آهي. جيڪڏهن هو انهن صندوقن تي فدا نه ٿئي ته قاضيءَ وانگر انهن کان نڪرڻ جي ڪوشش ڪري ها. جيڪو اهو سمجهي ٿو ته اهو دنيا جي صندوق ۾ قيد آهي اهو هر وقت آهون پري ٿو. اهو جوحِيءَ جي صندوق ۾ بند قاضيءَ وانگر ڏکي ٿو.

مولانا وري قاضيءَ جو قصو شروع ڪيو آهي ته قاضيءَ جي چوڻ تي حماليءَ هڪڙي مسافر کي چيو ته جلد وڃي قاضيءَ جي نائب کي سڄو قصو ٻڌاءِ ۽ چئيس ته قاضيءَ جي مٿي تي قيامت اچي ڪڙڪي آهي. نائب کي چئو ته اهو ڪم ڇڏي جلد اچي ۽ هن بند صندوق کي خريد ڪري وٺي وڃي. ان شخص جي ڳالهه تي قاضيءَ جا متعلقين حيران ٿي ويا. مطلب ته ان ماڻهو جي اطلاع قاضي جي نائب جا هوش اڏائي ڇڏيا. هن پاسي جوحِيءَ هي حرڪت ڪئي جو چوڪ تي باهه باري چوڻ لڳو ته اڄ آئون هن صندوق کي ساڙيندس. جوحِيءَ جي ان گوڙ شور سان چوڪ تي ماڻهو گڏ ٿي ويا.

قاضيءَ جي نائب جو جوحِيءَ کان صندوق خريد

نائب آمد گفت صندوقت بچند

گفت نهصد بيشتر زرميدمند

ترجمو: ”نائب اچي پڇيو: تنهنجي صندوق ڪيتري جي آهي؟ هن چيو ته مون کي هن جا نو سو چيا اٿن.“

نائب اچي جوحِيءَ سان صندوق جي خريداريءَ جو معاملو شروع ڪيو. تڏهن جوحِيءَ هزار اشرفيون قيمت ٻڌائي ۽ چيائين ته نو سو اشرفيون ملن ٿيون پر آئون هزار کان گهٽ ڪونه ڏيندس، جيڪڏهن تون خريدار آهين ته ٿيلهي ڪڍ ۽ هزار اشرفيون ڏي. نائب جوحِيءَ کي چيو ته ڪجهه شرم ڪر، معمولي صندوق جي ايتري قيمت وٺين ٿو. جوحِيءَ نائب کي وڌيڪ پريشان ڪرڻ جي لاءِ چوڻ شروع ڪيو ته چڱي طرح ڏسڻ کانسواءِ شيءِ جو وٺڻ درست نه آهي. آئون ان صندوق کي کولي ڏيکاريان ٿو، جيڪڏهن ان قيمت ۾ وٺڻ پسند ڪرين ته وٺ نه ته تون چو ٿو ٿي ۾ پوين ٿو. نائب گهٽائيندي فوراً چيو ته نه کولڻ جي ضرورت نه آهي، راز جي پرده پوشي ڪر، آئون صندوق کي بند ئي خريد ڪندس. جوحِيءَ کي چيائين ته هاڻي قاضيءَ جو پردو رک، خدا تنهنجي پرده پوشي ڪندو. جيستائين پنهنجي نجات جو يقين نه هجي ڪنهن گهنگار خلاف واويلا ڪرڻ نه گهرجي، تو وانگر ٻيا به دنيا جي صندوق ۾ بند آهن. جهڙي طرح تون پنهنجي صندوق ۾ بند هجڻ تي مذاق پسند نٿو ڪرين اهڙي طرح ٻين جو به مذاق نه اڏاءِ. جيڪي ڪجهه سٺو يا خراب انسان پنهنجي لاءِ پسند ڪري اهو ئي ٻين جي لاءِ به پسند ڪري. ”الله تعاليٰ هر شخص جي گذرگاه تي آهي.“ (الفجر: 14) ان کان ڪنهن جو ڪم لڪل نه آهي ۽ اهو قيامت کان اڳ ۾ به بدلو ڏيندو آهي. ان جو انصاف سڀني تي گهرو ڪيل آهي، تون به ان جي عدل جي ماتحت آهين، جهڙو ڪندؤ اهڙو پريندؤ. سٺو ڪندؤ ته سٺو نتيجو ٿيندو برو ڪندؤ. ته برو نتيجو ٿيندو. انسان غور ڪري ته انسان کي عملن جي سزا دنيا ۾ به ملي رهي آهي، قيامت ۾ جيڪو بدلو ملندو اهو غير معمولي آهي ۽ بدعملن جو بدلو قيامت ۾ جهنم آهي. جوحِيءَ چيو ته بيشڪ قاضيءَ سان جيڪي ڪجهه مون ڪيو اهو منهنجو ظلم آهي پر جيئن ته برائي جي ابتدا قاضيءَ ڪئي جو منهنجي زال سان برائي ڪيائين تنهنڪري اهو مون کان وڌيڪ ظالم آهي، انهيءَ ڪري ان تي ظلم بيجا نه آهي. نائب چيو ته ٻي ڪي پاڻ کان وڌيڪ ظالم قرار ڏيڻ درست نه آهي. اسين سڀ گناهن ۾ ملوث آهيون ۽ سڀئي برائي جي

ابتدا ڪرڻ وارا آهيون. اسين پنهنجو پاڻ کي بي قصور ۽ ٻين کي برو سمجهڻ ۾ ان حبشيءَ وانگر آهيون جيڪو پنهنجي ڪارڻ نٿو ڏسي ٻين جي ڪارڻ ڏسي ٿو. هر انسان مصيبتن جي صندوق ۾ قيد آهي. هاتفِ غيبي يعني اهل الله اُن کي خريد ڪري رهيا آهن. توکي يقين ڪرڻ گهرجي ته تون به قاضيءَ وانگر غمن ۽ فڪرن جي صندوق ۾ قيد آهين. دل پسند ۽ ناپسند جيڪو به تنهنجو دنياوي مطلوب آهي اهو تنهنجي لاءِ صندوق ۽ راهِ آخرت جي لاءِ رڪاوٽ آهي جيستائين تون انهن واسطن کي ٽوڙي آزاد نه ٿيندين توکي حياتِ طيبه نصيب نه ٿيندي.

حضور ﷺ جن جي حديث: ”مَنْ كُنْتَ مَوْلَا فَعَلَيْ مَوْلَا“ جو بيان

زير سبب پيغمبر ﷺ بااجتهاد

نام خود و آل علي ﷺ مولا نهاد

ترجمو: ”انهيءَ ڪري جاکوڙي پيغمبر ﷺ پنهنجو ۽ علي ﷺ جو نالو مولا رکيو.“

حضور ﷺ ارشاد فرمايو ”جنهن جو آئون مولا آهيان، آقا آهيان علي ﷺ اُن جو مولا آهي. مولا ڪير آهي؟ جيڪو توکي آزاد ڪري تنهنجي پيرن مان غلاميءَ جا زنجير ٽوڙي. نبوت انسانن جي رهنمائي ڪري ٿي ۽ دنياوي تعلقات کان آزادي ڏياري ٿي. مومنن کي ان آزاديءَ جي خوشي ملهائڻ گهرجي. سرو ۽ سوسن کي ميوي نه هجڻ جي ڪري آزاد چيو ويندو آهي. پنهنجي مربي جو اهڙي طرح شڪر ادا ڪريو جهڙي طرح خوش رنگ باغ پاڻيءَ جو شڪر ادا ڪندو آهي. خالي زبان سان شڪر، شڪر نه آهي پر دل ۽ حال سان شڪر ادا ڪريو. باغ جا گل احوالن سان شڪر ادا ڪن ٿا. باغن جو شڪر ادا ڪرڻ گهرجي جو انهن نيون پوشاڪون پاتيون آهن ۽ ناز و انداز ڏيکاري رهيا آهن ۽ خوشبو مهڪائي رهيا آهن. چمن ۽ باغ جو هر جز بهار جو شڪريو هن طرح ادا ڪري ٿو جو اُن جو هر حصو گلن سان پرڃي ويو آهي. سڀئي گل خاموش آهن پر انهن جا احوال گويا ۽ ڳالهائيندڙ آهن. باغ چوي ٿو ته جهڙي طرح اسين بغير ڳالهائڻ جي شڪر گذار آهيون، اهڙي طرح اسان جي محسن موسمِ بهار ۾ گويائي نه آهي پر ٻين جي گويائي اُن جو فيض آهي ۽ موسمِ بهار انهن جي نشو و نما ڪري ٿي. موسمِ بهار مان زبان کي گويائي حاصل ٿيڻ اهڙي طرح آهي جهڙي طرح حضرت عيسيٰ ﷺ کي ننڍپڻ ۾ گويائي حضرت مريم ﷺ جي نور مان حاصل ٿي ۽ حضرت آدم ﷺ کي گويائي الله تعاليٰ جي نفخ مان ٿي. شڪر جي تلقين هن ڪري جاري آهي ته شڪر سان نعمت ۾ اضافو ٿئي ٿو. نعمت اندر وڌيڪ نعمت آهي جيڪا شڪر سان حاصل ٿيندي. دنيا جي شين جي باري ۾ آهي ته عزّ مَنْ قَنَعَ ”جنهن قناعت ڪئي اُن عزت حاصل ڪئي“ ۽ ذُلَّ مَنْ طِمَعَ ”جنهن لالچ ڪئي اهو ذليل ٿيو“ پر دنياوي نعمتن جي باري ۾ معاملو اُٿو آهي. هتي جيڪو قناعت ڪري ٿو اهو ذليل ٿئي ٿو ۽ جيڪو لالچ ڪري ٿو اهو عزت پائي ٿو. نفس جي صندوق مان ٻاهر نڪر، تنهنجا مربي تنهنجا خريدار آهن، انهن جي تابعداري ڪر اهوئي انهن جو شڪريو آهي.

بئي سال جوحِيءَ جي زال جو قاضيءَ وٽ وڃڻ

بعد سالے باز جوحی از محن

رُوبزن کرد و بگفت اے چست زن

ترجمو: ”مصيبتن جي ڪري هڪ سال کانپوءِ جوحِي پنهنجي زال کي مخاطب ٿيندي چيو: اي چالاڪ عورت...“ گذريل سال وانگر قاضيءَ کي وري قاساءِ. جوحِيءَ جي زال ڪجهه عورتن کي پاڻ سان گڏ وٺي قاضيءَ جي ڪچهريءَ ۾ پهتي ۽ هڪ عورت کي پنهنجو ترجمان بنايائين. جوحِيءَ جي زال پاڻ هن ڪري نه ڳالهائيو ته متان قاضي

اُن جي آواز مان کيس سڃاڻي نه وئي ۽ گذريل سال جي مصيبت قاضيءَ کي ياد نه اچي. عورتن جون ادائون به فتنو آهن پر آواز سان ملي ڪري اهي سؤ فتنن بنجي وينديون آهن. جيڪڏهن عورت جو آواز ادا سان نه هجي ته خالي ادا ايترو ڪم نٿي ڪري. قاضي جيئن ته هن دفعي فریفته نه ٿيو تنهنڪري چيائين ته مڙس کي حاضر ڪر. اها عورت پنهنجي مڙس جوحيءَ کي وٺي آئي. قاضي جوحيءَ کي نه سڃاڻي سگهيو ڇاڪاڻ ته اُن جي ملاقات وقت قاضي صندوق ۾ بند هو. قاضيءَ جوحيءَ جو فقط آواز ٻڌو هو. جنهن وقت اهو نائب سان صندوق ۾ سودو ڪري رهيو هو.

قاضيءَ جوحيءَ کي چيو ته تون عورت کي پورو خرچ ڇو نٿو ڏئين؟ جوحيءَ چيو ته آئون شريعت جي احڪامن جو غلام آهيان پر آئون ايتري قدر مسڪين آهيان جو جيڪڏهن مري وڃان ته ڪفن به شايد نصيب ٿئي! ڳالهين دوران قاضي جوحيءَ کي سڃاڻي ورتو ۽ کيس گذريل سال واري مڪاري ياد اچي ويئي. قاضيءَ چيو ته تو گذريل سال مون سان مڪاري ڪئي هئي ۽ مون کي مصيبت ۾ ڦاسايو هو. هاڻي ڪنهن پئي کي ڦاساءِ. عارف شش و پنج کان فارغ هوندو آهي. پنجن مان مراد پنج حواس ۽ ڇهن مان مراد 6 جهتون آهن. عارف جو ادراڪ حواسن ۽ جهتن کان مٿانهون آهي. هاڻي اُن کي علوي علوم حاصل آهن ۽ وهمن کان لنگهي ويو آهي ۽ يڪسو ٿي ويو آهي جيڪڏهن اهو دنيا جي ڇهن ڪنڊن واري ڪوه ۾ هجي ته ٻين کي ڪيئن ڪوه مان ٻاهر ڪڍي سگهي ٿو.

قرآن پاڪ ۾ آيو آهي ته فَأَرْسَلْنَا وَارِدَهُمْ (يوسف: 19) پوءِ انهن پاڻي ڀرڻ واري کي موڪليو. اهو ئي وارد هو جنهن حضرت يوسف عليه السلام کي ڪوه مان ڪڍيو. اهڙي طرح طالبن کي ڪوه مان ڪڍڻ وارو عارف دنيا کان مٿانهون آهي، فقط اُن جو جسم دنيا جي هن ڪوه ۾ ڏول وانگر اچي ٿو، جيڪو ڪوه ۾ بند ۽ قيد ڪونه هوندو آهي. طالب اُن جي ان جسم سان وابستہ ٿي دنيا جي ڪوه مان چوٽڪارو حاصل ڪري حضرت يوسف عليه السلام وانگر مصر جا بادشاهه بنجن ٿا. دنيا دارن جا ڏول ته دنيا حاصل ڪن ٿا ۽ عارف جو ڏول دنيا کان ٻاهر ڪڍندو آهي. ٻين جا ڏول پاڻي ڪڍڻ جي لاءِ ڪوه ۾ وڃن ٿا عارف جو ڏول مڇيءَ کي زندگي ۽ روزي عطا ڪري ٿو. بزرگ رومي عليه السلام عارف جي جسم کي ڏول وغيره سان تشبيه ڏني آهي. هاڻي فرمائي ٿو ته عارف جي لاءِ اهي مثال بلڪل ناقص آهن، هن جو مثال ڪائنات ۾ ڪوبه نه آهي.

اهو عارف هڪ ذات هوندي به پوري اُمت هوندو آهي ۽ اهو هڪ تير آهي جنهن ۾ سوين تير ڪمان پوشيده آهن. عارف خدا سان وحدت رکندو آهي، ماڻهن جي لاءِ آزمائش آهي جو اهي ماڻهو خالي اُن جي جسم کي ڏسي ڪري شيطاني نظر اختيار ڪندا آهن. عارف جو روح هڪ سج آهي جيڪو جسم جي ذري ۾ پوشيده آهي. زمين اُن سج جو تاب نٿي برداشت ڪري سگهي. جڏهن روح جي وسعت ۽ عظمت جو حال هي آهي ته پوءِ اهو هن جسم جي لائق ڪٿي آهي. جيڪو جسم روح جو گهر بڻيل آهي، روح جو ان ۾ ٿوري دير قيام ڪافي آهي.

سمند جهڙو روح مُشڪ جي جسم ۾ ڪيستائين رهي سگهي ٿو. روح هزارين جبرئيلن جي بمنزل آهي ۽ جسم هڪ بشر آهي. روح مسيح آهي ۽ جسم خر آهي. خبردار جسم جي غار ۾ الله جو محبوب پوشيده آهي. جسم جي نانگ ۾ خدائي خزانو پوشيده آهي. چادر ۾ ڪليم الله پوشيده آهي. جيڪو خوف کان واقف آهي اهو نيڪ ۽ بد کان چٽي ويو. اهي سڀ تشبيهون روح ۽ جسم جون آهن. شيطان محض جسم کي ڏسي غلطي ۾ مبتلا ٿي ويو. تون مڪان ۾ لامڪاني جي سجده گاه آهين. هڪڙي قول مطابق ملائڪن آدم کي زمين تي سجدو ڪيو هو، اهو شيطان جي دڪان جي ويرانن جو بيان آهي. بزرگ رومي شيطان کي چئي ٿو ته اک کولي ڏس ته اهو خالي جسم نه آهي جلال سان گڏ نور جي چمڪ به موجود آهي.

شھزادي جي قصي ڏانهن واپسي ۽ ان جي بادشاهه جي دربار سان وابستگي

شاهزاده پيش شه حيران ايس

هفت گردوں ويده در يکشت طيس

ترجمو: ”شھزادو بادشاهه جي اڳيان حيران هو، ست آسمان هن هڪ مُٺ ۾ ڏنا.“

روح ڪامل ان کان به وڌيڪ وسيع آهي. جيڪي اعتراض شھزادي جي ذهن ۾ آيا هئا اهي زبان سان بيان نٿي ڪيائين پر ٻنهي ۾ روحاني ڳالهه ٻولھ ٿيندي هئي. شھزادي جي ذهن ۾ هي سوال پيدا ٿيو ته جڏهن سڀ فضيلتون ۽ خاصيتون روح جون آهن ته پوءِ جسم سان ان جو تعلق ڇو ڳنڍيو ويو؟ روح ڪامل کي صورت سان ان ڪري ڳنڍيو ويو ته صورت اختيار ڪري ٿو ۽ اهو فيض پهچائي جو تون صورت کان بيزار ٿي وڃين. اهو فيض روح مجرد حاصل نٿي ڪري سگهيو ڇڻ ان جو مثال هي ٿيو ته هڪ ستل، ستل کي سجاڳ ڪيو ۽ تون صورت کان بيزار ٿي وڃين. انهيءَ روح ذريعي، جڏهن اها صورت وابسته آهي، ڪلام صادر ٿئي ٿو ته جيڪو توکي ان ڪلام کان باز رکي ٿو جيڪو مقصد ۾ رکاوٽ، هجي جسماني بيمارين کي الله تعاليٰ گناهن جي بيمارين جي دوا بڻائيندو آهي يا مطلب هي آهي ته روح ڪامل جي جسم تي جڏهن عشق جون بيماريون طاري ٿين ٿيون ته ان جي آثارن کي ڏسي ڪري ماڻهو پنهنجي اصلاح ڪن ٿا. اسان عشق کي بيماري چيو آهي پر هي اهڙي بيماري آهي جيڪا صحت جي جان آهي ۽ ان جون تڪليفون راحت جي لاءِ باعث حسرت آهن جيڪي صحت سان مقصود هونديون آهن. هاڻي ان جهان جو پيڇو ڇڏ ۽ جيڪڏهن تون بلڪل روح کي ڇڏڻ نٿو چاهين ته جيئن قاضي چيو ته ڪو ٻيو روح تلاش ڪر.

چين جي بادشاهه جو پرديسي عاشق شھزادي کي نوازڻ

حاصل آل شه نيك اورامي نواخت

اوازاں خورشيد چوں مه مي گداخت

ترجمو: ”خلاصو هيءُ آهي ته بادشاهه کيس خوب نوازيندو هو، اهو سڄ کان چنڊ وانگر ڳرندو هو.“

عاشقن جو ڳرڻ انهن جو وڌڻ آهي جيئن ڪڪر ۾ چنڊ خوش هوندو آهي، ٻيا بيمار دوا جي اميد ڪندا آهن. عشق جو ستيل اها تمنا ڪندو آهي ته منهنجي بيماري وڌي. سڀ مريض دوا ڳوليندا آهن ۽ هي وڌيڪ رنج، تڪليف ۽ روئڻ ڳوليندو آهي. عشق جيتوڻيڪ زهر آهي پر ان جي مناسب سڀني کان وڌيل آهي. هي مرض آهي پر صحت کان بهتر آهي. عشق ۾ ورهيه بمنزل هو وڏي ساعت جي آهن. هڪ عرصي تائين اهڙي طريقي سان بادشاهه وٽ رهيو جو دل درد سان ٽٽار هئي، جان قربان ڪرڻ ٿي گهريائين. جن ماڻهن بادشاهه جي چوڪري جي تمنا ڪئي انهن جو هڪڙو دفعو ڪند ڪٽيو، ائون هر وقت بار بار قربان ٿي رهيو آهيان، ائون پئسا ۽ سرقربان ڪري رهيو آهيان، فنا کانپوءِ بقا حاصل ٿيندي آهي هن عشق ۾ ٻن پيرن ۽ هڪ مٿي سان ڪم نٿو هلي. عوام هن ڪري عشق کان محروم آهن ڇاڪاڻ ته انهن جو هڪ مٿو ۽ ٻه پير آهن. خدا جا عاشق ٿورا آهن. عشق مجازي جو هنگامو مٿي ۽ پيرن کانپوءِ ختم ٿي ويندو آهي پر حقيقي عشق جو هنگامو روز بروز تيز ٿيندو آهي. جيئن ته حقيقي عشق جو چشمو لامڪاني ۽ غير فاني آهي، ان عشق جي گرمي اڳيان دوزخ جي گرمي گهٽ آهي.

مومن سان دوزخ جي گفتگو

مومن ۾ جيئن ته عشق جي گرمي آهي ان ڪري دوزخ ان کي برداشت نٿو ڪري ۽ کيس چونڊو آهي ته جلد لنگهي وڃ نه ته تنهنجو نور منهنجي باهه وسائي ڇڏيندو.

ز آتش مومن ازين رُواي صفي مي شود دوزخ ضعیف و منطفي

ترجمو: ”اي برگزیده! ان جي ڪري مومن جي باهه سان دوزخ ڪمزور ۽ اجهائڻ ٿي ويندو آهي.“
مومن عشق جي باهه آهي ان سان دوزخ جي باهه ڪمزور ٿي اجهامي ويندي آهي. دوزخ جي باهه کي پڙڪائڻ واري شيءِ ڪفر آهي. ڏسو دنيا ۾ مومن جي ايمان سان ڪفر ڪهڙو پريشان ٿيندو آهي. اهو مومن جڏهن جهنم وٽان لنگهندو تڏهن دوزخ جي باهه مضمحل ٿي ويندي. تون پاڻ مان جلد ان مادي کي پري ڪر، پنهنجي هستي کي ڪنهن صاحب عشق و معرفت جي حوالي ڪر تان ته ان ۾ اهو مادو ئي نه رهي جنهن کي دوزخ جي باهه پڪڙي نه سگهي. مومن جي اعتبار سان جنت به گهٽ درجو آهي. قلب مومن ذات خداوندي مظهر اتم آهي. جنت ۾ اها صفت نه آهي. اعليٰ کان ادنيٰ شرمائيندو آهي انهي ڪري جنت جو اهو قول پاڻ کي گهٽ ٻڌائڻ جي لاءِ آهي. مطلب ته مومن جنت کان به افضل آهي ۽ جهنم کان به.

وڏي شهزادي جو مرڻ ۽ وڃڻ جو بادشاهه سان سنگت

رفت عمرش چاره را فرصت نيافت
صبر بس سوزاں بُد و جاں بر نتافت

ترجمو: ”هن جي عمر ختم ٿي، علاج جو موقعو نه مليس، صبر ساڙڻ وارو هو ۽ جان برداشت نه ڪري سگهي.“
ان وڏي شهزادي جي عمر ان حالت ۾ ختم ٿي وئي ۽ وصل جي ڪا تدبير نه ٿي سگهي. هڪڙي مدت تائين عشق جي اظهار کان ڊڄندو رهيو ۽ نيٺ وصل کانسواءِ هن دنيا مان رخصت ٿي ويو. هاڻي معشوق جيڪو ان جي نظرن کان غائب هو ۽ جيڪو مظهر ۾ ظاهر هو يعني حسن خداوندي ان سان وڃي مليو. هاڻي هو مجاز ۾ حقيقت ڏسڻ بدران ڪنهن پردي کانسواءِ حقيقت سان هم ڪنار ٿي ويو. هاڻي هو هي چئي رهيو هو ته آئون جسم کان اگهاڙو ٿي ويو آهيان ۽ جسم ان شهزادي جي خيال ۾ اگهاڙو ٿي ويو ۽ هاڻي آئون ان حقيقت جي وصل ڏانهن وڃي رهيو آهيان. وصل خداوندي جا بحث جيڪي اسان ذکر ڪيا آهي ئي گفتگو ۾ سمائجي سگهن ٿا. ان کان اڳتي جا احوال ذوقِي آهن ۽ ذوقِي شيون گفتگو سان بيان نٿيون ڪري سگهجن. اڳتي جي ڳالهين جي لاءِ گفتگو ڏريعو نه آهن. ان جو مثال هن طرح سمجهو ته گهوڙي جي سواري درياءُ جي ڪناري تائين ڪم ڏيندي آهي پوءِ اها بيڪار آهي، ٻي سواري جي ضرورت ٿئي ٿي ته ٻيڙي ڪم ڏيئي ٿي. اهلِ قال کي حال سان نٿو سمجهائي سگهجي. ان کي فقط اهلِ حال ئي سمجهي سگهن ٿا. ٻيڙي سڪي ۾ ڪم نٿي ڏيئي سگهي.

گفتگو کان خاموشي اهلِ حال جي لاءِ گفتگو آهي. جيڪڏهن تون اهلِ قال مان آهين ته گفتگو کان خاموشي مان پريشان ٿيندين پر اهلِ حال جي لاءِ اهي عشق جا نعرا آهن. تون ان خاموشيءَ کي خاموشي سمجهين ٿو. صاحبِ حال چوي ٿو ته تنهنجا ڪن نه آهن جو تون حال جي گفتگو کي سمجهي سگهين. اهو صاحبِ ذوق چوي ٿو ته آئون عشق جي نعرن سان ٻوڙو ٿيندو پيو وڃان ۽ هي بي خبر آهي. دنيا دار ۽ تيز ڪنن وارا عشق جي نعرن کان ٻوڙا هوندا آهن ان جو مثال هي آهي ته هڪ شخص خواب ۾ نعرا لڳائي ٿو ۽ گهڻيون ڳالهيون ڪري ٿو ۽ ٻيو شخص جيڪو ان جي پاسي ۾ ويٺو آهي ان کان بي خبر آهي پوءِ جيڪڏهن جاڳي رهيو آهي ته به سٽل آهي. اهو حال ته اهلِ ذوق جو هو. هاڻي جيڪي فنا ۽ استغراق جا مقام آهن انهن جو ذوق به فنا ٿي چڪو آهي. هاڻي اهي خود مڃي آهن، انهن کي هن ٻيڙي جي به ضرورت نه آهي. اهو صاحبِ مشاهدہ نه صاحبِ ذوق وانگر خاموش آهي ۽ نه ڳالهائيندڙ هي هڪ نادر

شخصيت آهي ۽ ان جي ان كيفيت جو پورو بيان ڪرڻ جي لاءِ الفاظ نه آهن، ان کي نه خاموش چئي سگهون ٿا نه گويا اهو خاموش به آهي ۽ ڳالهائيندڙ به. هاڻي ان جي تشريح جي لاءِ شريعت جو ادب مانع آهي. وڏي شهزادي جي احوال جو خلاصو هي آهي ته هو، درد، عشق ۽ سوز جي حالت ۾ دنيا مان هليو ويو.

وچت پاءُ جو پاءُ جي جنازي ۾ شريڪ ٿيڻ ۽ کيس بادشاهه جو نوازڻ
کو چڪيس رنجور بود و آل وسط
بر جنازه آل بزرگ آمد فقط

ترجمو: ”ننڍو بيمار هو، فقط وچت وڏي پاءُ جي جنازي ۾ آيو.“

سڀ کان ننڍو شهزادو بيمار هو، اهو وڏي پاءُ جي جنازي ۾ نه اچي سگهيو ۽ فقط وچت پاءُ حاضر ٿيو. بادشاهه ڪشف سان سمجهي ويو هو، پوءِ به هن پڇيو ته هي ڪير آهي؟ تعارف ڪرائڻ واري چيو ته هي به ان پيءُ جو پٽ آهي ۽ مرڻ واري جو ننڍو پاءُ آهي. بادشاهه جي توجه سان ان جي قلبي كيفيت بدلجي ويئي ۽ دل ۾ زندگي محسوس ٿيڻ لڳي. هن پنهنجي دل ۾ عشق الاهي جو اهڙو جوش و خروش ڏٺو جيڪو صوفيءَ کي سوين سالن به حاصل نٿو ٿئي. هن پنهنجي دل ۾ علم ۽ معرفت جو عاليشان جهان ڏٺو، نور جي تجلي سان سڄو جهان روشن ٿي ويو ۽ ان ۾ واردات ۽ معارف منڪشف ٿيڻ لڳا ۽ هر شيءِ مظهر صفات و ڪمال نظر اچڻ لڳي.

هاڻي جهان جو ذرو ذرو ان جي ڪشف جو ذريعو بڻجي ويو ۽ ان جي ذريعي علوم ۽ معارف جو دروازو کُلڻ لڳو. اهو علم جو دروازو ڪڏهن روشن دان وانگر علم جو ذريعو بڻبو هو، ڪڏهن خود علم بنجي ويندو هو. ڪڏهن مٿي مقصود بالذات بنجي ويندي هئي ۽ ڪڏهن مقصود جو ذريعو ۽ وسيلو.

هاڻي عالم ناسوت کيس بي قدر معلوم ٿيندو هو ۽ سندس نگاهن جي اڳيان عالم ملڪوت هو. شهزادي جو اهو ڪشف تعجب جي ڳالهه نه آهي. روح زيبا جڏهن جسماني لذتن کان آزاد ٿي ويندو آهي پوءِ اهو مجاهدي سان ٿئي يا عارف جي صحبت سان، ان کي ان قسم جا انڪشافات حاصل ٿيڻ لڳندا آهن. شهزادي کي عارف جي صحبت سان اهو درجو حاصل ٿي ويو، استدلالِي علوم هاڻي مشاهدو بنجي ويا. بادشاهه جي صحبت سان ان کي باطني سُرُمو حاصل ٿي ويو يعني باطني علمن جي باغ ۾ ناز سان گهمي رهيو هو ۽ اهل باطن وانگر وڌيڪ جي لاءِ نعرا هڻي رهيو هو. هن کي جيڪو معنوي باغ حاصل ٿيو هو، اهو دائمي هو. ساوڪ جو باغ عارضي هوندو آهي پر جيڪو باغ دل ۾ ڦٽندو آهي، اهو پائيدار هوندو آهي. رسمي علوم ان باغ معرفت جا فقط ٻه ٽي گلستا آهن. اسين انهن رسمي علمن جو ان ڪري چاهه رکون ٿا جو اسان حقيقي علمن جو دروازو پاڻ تي بند ڪري ڇڏيو آهي. جن ڪنجين سان انهن علمن جا خزانا کُلن ٿا اهي لذتن جي ڪري اسان جي هٿن مان ڪريو پون. جڏهن ڪنهن انسان جو پيٽ پر جي ويندو آهي ته پوءِ شهوت جو گرويده ٿي ويندو آهي، تڏهن ماني ۽ عورت جي پويان ڪاهي پوندو آهي. اڳ ۾ اهو عام نانگ هو، جنهن جو هڪڙو مٿو هو، هاڻي اهو ستن مٿن وارو ارڙ نانگ بنجي ويندو آهي. دوزخ ستن مٿن وارو ارڙ نانگ آهي، دوزخ جا ست دروازا آهن جن سان جهنمي ان ۾ داخل ٿيندا. حرص انسان جي لاءِ ڏاڻو ۽ دوزخ چار آهي. ان ڏاڻي ۽ چار کان پري پڇ، پوءِ معارف ۽ علوم لڌيه جو دروازو کُلندو. جيڪڏهن تون خدا جو عاشق نه آهين جيڪو انهن علمن ۽ معرفتن جو حامل هوندو آهي ته پوءِ تون اهڙو جبل آهين جنهن سان گونج پيدا ٿيندي آهي ۽ اهو جبل ان کان لاعلم هوندو يعني تنهنجو علم به خالي جبل جو پڙاڏو آهي. جهڙي طرح تنهنجي گفتگو پڙاڏو آهي تيئن تنهنجا عارضي احوال به ڪنهن ٻئي جو عڪس آهن. تنهنجي ڪاوڙ ۽ تنهنجو ڪينو ٻئي جو عڪس آهي، جهڙي طرح سپاهي جي ڪاوڙ ۽ ان جو سبب ٻيو هوندو آهي.

سپاهي جي ڪاوڙ انهن پئسن جو عڪس آهي جنهن جي ان کي لالچ آهي. انهن عڪسي احوالن تي اڪتفا نه ڪر، ڪوشش ڪر تان ته تنهنجي لاءِ اها حقيقت بڻجي وڃي. جڏهن تنهنجي اندر حقيقي وصف پيدا ٿي ويندي ته تنهنجي گفتار پنهنجي هوندي ۽ تنهنجي رفتار تنهنجي پنهنجي پرن ۽ پيرن جو نتيجو هوندي. تير جا پر لڳايل هوندا آهن ان جا پنهنجا نه آهن انهيءَ ڪري اهو شڪار جي گوشت کان محروم آهي. باز پنهنجي پرن جي ذريعي شڪار ڪندو آهي ۽ تلور ۽ چڪور جو گوشت کائيندو آهي. نقال پرن وانگر ۽ صاحب حال باز وانگر آهي. علوم بي بصيرت ۽ احوال جي حقيقت جو تعلق وحي سان نه آهي پر اهي محض نفساني شيون آهن. سورت والنجم ۾ آهي وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۝ اِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ ۝ (النجم: 3-4) ”حضور ﷺ جو ڪلام وحي کان ورتل آهي نفسي خواهي سان نه آهي. حضور ﷺ جا سڀئي علم وحي متعلق هئا. جيڪي ماڻهو جسماني آهن انهن جو تعلق روحاني ملائڪن سان نه آهي، انهن جي لاءِ تحري (قبلي جو رخ معلوم نه ٿي سگهڻ جي موقعي تي پنهنجي خيال موجب ڪنهن طرف ڏانهن منهن ڪرڻ) ۽ اجتهاد وحي جي قائم مقام آهي، انهيءَ ڪري اجتهادي مسائل به نفسي نه آهن.

حضور ﷺ کي به اجازت هئي ته جڏهن وحي نه اچي ته قياس کان ڪم وٺن. وحي نه هوندي قياس مان فائدو حاصل ڪرڻو آهي. جيڪڏهن بيد مُشڪ جو ميوو نه آهي ته ان جي ڇانو مان فائدو حاصل ڪيو ويندو آهي. جڏهن ڪعبو سامهون هجي ته اندازو لڳائڻ جائز نه آهي پر جيڪڏهن انسان اهڙي جهنگ ۾ هجي جتي قطعي دليل سان طرف کي متعين نه ڪري سگهجي ته قياس يا اندازي سان متعين ڪرڻ جائز آهي. جيڪڏهن اٽڪل ۽ اجتهاد ڪانسواءِ ڪو عمل ڪندو ته اها بدعت آهي. بغير اجتهاد جي جيڪڏهن ته هواءِ نفس آهي ته اها نفس جي خواهش ان کي اهڙي طرح برباد ڪندي جهڙي طرح عاد جي قوم کي هوا برباد ڪيو هو. جيڪڏهن ان اجتهاد کان ڪم ورتو ته پوءِ هوا ان جي لاءِ اهڙي طرح مفيد ٿيندي جهڙي طرح حضرت سليمان عليه السلام جي لاءِ مفيد هئي. عاد جي قوم جي لاءِ هوا اهڙي هئي جيئن پيٽو انسان وٽ جنهن کي هو ڪچ ۾ کڻي وڃي رهيو هجي ۽ پوءِ ڪاسائي وانگر ان کي ذبح ڪري.

عاد جي قوم ۾ تڪبر هوا پري هئي جيڪو پوءِ تباهي جو سبب بنيو. اهي شروع ۾ ان کي ڏسي ڪري خوش ٿيا، پوءِ ان سان تباهه ٿيا. انسان کي ان تڪبر جي هوا کان بچڻ گهرجي ورنه هلاڪ ٿي ويندو. حضرت هود انهن کي تڪبر ڇڏڻ لاءِ چونڊو هو. هو سمجهائيندو هو ته هوا به الله تعاليٰ جو لشڪر آهي ۽ اها توهان کي نفاق سان ڪجهه فائدو پهچائي رهي آهي. جڏهن الله جي ڪاوڙ جو وقت ايندو پوءِ اها توهان کي تباهه ڪندي. اڳ ۾ اها ئي هوا مدار زندگي هئي، هاڻي هلاڪت جو سبب بڻجي وئي. اهو ئي شخص جيڪو توهان جا هٿ چمڪندو آهي ڪاوڙ جي وقت ان جا هٿ گرز بڻجي ويندا آهن. ساهه سان گڏ هوا ڪهڙي عمدگي سان نڙيءَ ۾ ايندي ۽ ويندي آهي پر جنهن وقت خدا چاهيندو آهي ته اها ڏندن ۾ گهڙي ويندي آهي. جڏهن اها ڏند ۾ گهڙي ويندي آهي ته ان جو هڪ ذرو جبل معلوم ٿيندو آهي ۽ انسان ڏند جي سور کان بي چين ٿي ويندو آهي. هاڻي هو سور ۾ خدا آڏو پاڏائيندو آهي ۽ ان هوا کي ڪڍڻ جي درخواست ڪندو آهي. جڏهن اهي سڀ شيون الله جي حڪم جي تابع آهن ته ان ڏانهن رجوع ڪرڻ گهرجي. اهڙي سور جو فائدو هي آهي ته اهو خدا جي يادگيري ڏياريندو آهي ۽ سخت دليين کي روڻاريندو آهي. مردان خدا جي نصيحت کي تو قبول نه ڪيو هاڻي سور جي ڪري انهن ڳالهين کي تسليم ڪري وٺ. هوا دلالت حال سان چوندي آهي ته آئون خدا جي قاصد آهيان، ڪڏهن بشارت ڏيان ٿي ڪڏهن ڊيڄاريان ٿي ۽ ڪڏهن چوندي آهي ته آئون انسان وانگر خدا کان غافل نه آهيان، آئون حڪم جي پابند آهيان حاڪم نه آهيان.

جيڪڏهن تون حضرت سليمان عليه السلام وانگر خدا جو فرمان بردار هجين ته آئون تنهنجي خادم آهيان. هاڻي آئون تنهنجي ملڪيت نه آهيان. عارضي طور تو وٽ آهيان. آءُ الله تعاليٰ جي نشاني آهيان پر جيئن ته تون الله تعاليٰ جو باغي آهين انهيءَ ڪري به چار ڏينهن توکي دنياوي نفعو پهچائي رهي آهيان، جنهن کانپوءِ توکي عاد جي قوم وانگر

جهنم ۾ اونڌو ڪيرائينديس. منهنجي بغاوت جو نتيجو هي ٿيندو جو ان وقت تنهنجو ايمان بالغيب مضبوط ٿي ويندو پر ان وقت ايمان نفعو نه ڏيندو بلڪ باعث حسرت ٿيندو. جيئن قرآن پاڪ ۾ آهي ته قَدْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ اِيْمَانُهُمْ لَئِنْ رَاَوْا بَاسًا (المؤمن: 85) ”جڏهن انهن اسان جي سختي ڏٺي تڏهن سندن ايمان انهن جي لاءِ فائدي مند نه هو.“ جڏهن عذاب نازل ٿيڻ لڳندو آهي ته پوءِ توبه ۽ ايمان نافع نه ٿيندو آهي. سوريءَ تي پهچڻ کانپوءِ مجرم جي توبه مفيد نه آهي. ها، جيڪڏهن انسان ان حالت ۾ سڌو ٿي وڃي جڏهن ته عذاب غائب هجي ۽ ان کي هن ڪونه ڏٺو هجي ته پوءِ اهو خود شاهه آهي، کيس ڪوبه ستائي نه سگهندو. جڏهن ايمان بالغيب هجي ته مستقل بادشاهي حاصل ٿي ويندي آهي، پوءِ تنهنجي غلامانه زندگي نه هوندي بلڪه تون آزاد هوندين. اهي وات ۽ نڙي جون لذتون اسان جي لاءِ جان جو وبال آهن. عذاب جي وقت انسان حيرت ۽ حسرت مان چونڊو ته مون انهن لذت شين بجاءِ مٽي ڦڪي هجي ها ته بهتر هو. لذت شيون حقيقت ۾ مٽي آهن، انهن تي فقط رنگ چڙهيل آهي.

دنيا جون جيتري قدر مرغوب شيون آهن حقيقت ۾ اهي رنگين نقشا ۽ مٽي آهن. اڳ ۾ ان مٽيءَ تي ميون ۽ غذا جو رنگ هو. هاڻي جڏهن اهي بدن جو جز بنيون، تڏهن انهن تي گوشت ۽ گل جو رنگ اچي ويو. پوءِ اهو گوشت ۽ گل انجام ڪار مٽي بنجي ويندا. جسم جيڪو مٽي ٿي وڃي ٿو انسان چاهي ڪٿي جو رهڻ وارو هجي، قبر ۾ وڃي ڪري سڀ برابر مٽي ٿي وڃن ٿا. سڀني جو اهو انجام عبرت جي لاءِ ۽ هي ٻڌائڻ جي لاءِ آهي ته اهو رنگ ۽ نقش نگار عارضي آهن، باقي فقط ادب جو رنگ آهي جيڪو اعمال صالح سان چڙهندو آهي. چڙو جيڪو جانور جي ڪنڌ ۾ ٻڌو ويندو آهي اهو جانور جو جز نه آهي. اهو هڪ عارضي شيءِ آهي. نيڪ اعمال جو رنگ دائمي ۽ باقي آهي. اهڙي طرح بد اعمال جو رنگ به دائمي آهي. فرعون جو جسم فنا ٿي ويو ان جي سياه روئي باقي آهي. جيڪي سڃا آهن انهن جا جسم ته فنا ٿي ويندا پر سندن عمل قيامت تائين قائم رهندا. برائي پلائي جسم جي نه آهي پر عملن جي آهي جيڪا قائم ۽ دائمي آهي. جسم جو رنگ ۽ روپ بي معنيٰ آهي. جسم جي لالچ ٻارن وانگر آهي. ٻارن جي لاءِ اتي جو شينهن ۽ اٺ پڇايا ويندا آهن حالانڪ اها ئي ساڳي ماني آهي. اتي جو پڪل شينهن ۽ ان جي باري ۾ ٻارن کي سمجهايو ته ان ۾ ۽ مانيءَ ۾ ڪو فرق نه آهي ته اهي ان کي تسليم ڪونه ڪندا. اسان به ٻارن وانگر جهول ۾ مٽي پري آهي ۽ اصل واپار ۽ دڪان کان غافل ٿي آهيون. ٻار جي ناداني ۽ جهالت وڌيڪ نقصانڪار نه آهي ڇاڪاڻ ته ان ۾ وڌيڪ طاقت نه آهي. جيڪڏهن ان جي جهالت جو نتيجو جنگ آهي ته اها معمولي قسم جي آهي. قابل افسوس ته اهي نابالغ پير آهن جيڪي حقيقت ۾ منڊيون ماکوڙيون آهن ۽ امارت جا مدعي آهن. ٻار وڙهي ٿو پر خدا جو شڪر آهي جو کيس نه ڪو لڙائي جو فن اچي ٿو نه وٽس هٿيار آهن. ان نابالغ پوڙهن جي جهالت به آفت جان آهي.

جڏهن هٿيار ۽ جهالت گڏجي وڃن ته پوءِ انسان فرعون بنجي ويندو آهي. مفلس کي شڪر ادا ڪرڻ گهرجي جو الله ان کي گمراهي جي اسباب کان محفوظ رکيو آهي. مفلس ۽ مسڪين عام طور تي مظلوم هوندو آهي ظالم ڪونه هوندو آهي، خدائي جي دعويٰ پيٽ پريو ڪندو آهي، ٻُڪڻي ۾ اها فرعونيت ڪونه هوندي آهي. جيڪڏهن پيٽ خالي آهي ته شيطان ان ۾ قيد ٿي ويندو آهي ڇاڪاڻ ته ٻُڪڻي کي مانيءَ جي فڪر مان فرصت ڪونهي. جيڪو پيٽ لذت غذائن سان ڀريل آهي اهو شيطان جي بازار آهي جتي مڪر ۽ فريب جا وکر وڪامن ٿا ۽ انسان انهن کي خريد ڪندو آهي. شيطان واپارين جي گهٽا گهمي سان انسان جو عقل خراب ڪندو آهي ۽ ماڻهو دوکي فريب ۾ اچي ويندو آهي. اهي شيطان جادوگر پنهنجي جادوگريءَ جي مٿ کي گهوڙن وانگر ڊوڙائيندا آهن. چنڊ ۽ اوندھ جي اڇاڻ ۽ ڪاراڻ ڪپڙو بنائي وڪڻندا آهن، ڌوڙ ۽ لت مان ريشمي ڪپڙو بنائي وڪڻندا آهن. الله تعاليٰ جي ذات پاڪ آهي. ڪنهن قبيح ۽ خراب شيءِ کي پيدا ڪرڻ قبيح ۽ خراب نه آهي. اسين ٻارن وانگر رنگين مٽيءَ تي وڙهون ٿا. ڳاڙهين ٺڪرين سان ڀريل جهول کي ٻار سون جون اشرفيون سمجهي ٿو.

دنيا دار، ٻار صفت آهن، کين بزرگن سان اختلاف نه ڪرڻ گهرجي ۽ انهن جي ڳالهه مڃڻ گهرجي. پوڙهيئن دنيا دارن کي ٻاروتن مان نٿو ڪڍي سگهي. جيڪو انگور نه پڇي ۽ ڪچو رهجي وڃي اهو جيڪڏهن سڄو سال ول ۾ پيو هوندو ته ڪچو ئي چورائيندو. اهڙي طرح جيڪڏهن پيريءَ ۾ به عقل نه اچي ته ماڻهو ٻار ئي آهي.

أَلَا يُبَيِّنُ الْخَوْفَ وَالرَّجَاءَ إِيْمَانُ خَوْفٌ ۽ اَمِيْدٌ جِي وِج ۾ آهي. اِن جِي حَقِيْقَت تَه هِي آهي تَه اِنْسَان شَرِيْعَت ۽ اَمَرَن ۽ نَهِيَن جِي پُورِي پابندي ڪري، پوءِ به پنهنجي عملن کي گهٽ سمجهي ڪري ڊڄي ۽ الله تعاليٰ جي رحمت تي نظر ڪري قبوليت جو اميدوار بنجي. ان جو مثال اهڙو آهي جيئن هڪڙو هاري پنهنجي ٻني خوب ڪيڙي ۽ بچ پوکي ۽ الله تعاليٰ جي رحمت جي مينهن جو انتظار ڪري. ٻيو هاري وري عمل ڪو به نه ڪري پر رحمت جي اميد رکي. اهو ائين آهي جيئن ڪو هاري بچ نه پوکي ۽ پوک جو اميدوار بنجي. اهو حقيقت ۾ غرور ۽ دوکو آهي يا ڪو شخص الله جي عظمت جي خوف کان، پنهنجي ڪارگذاريءَ کي گهٽ سمجهي عمل کي ڇڏي ڏي ۽ هيئن چوي ته الله وڏو ڪريم آهي بي عمل تي به فضل فرمائيندو آهي! اهو خوف نه بلڪه بي عملي، مايوسي ۽ بزدلي آهي. بي عمل ماڻهن جو اهڙو خوف محض ٻاراڻي حرڪت آهي. ٻاراڻي خوف ۾ انسان چوندو آهي خبر نه آهي ته آئون درٻار تائين پهچندس يا خدا مون تي رحم ڪندو يا آئون مردودِ بارگاه هوندس. هو عمل کان سواءِ انهن خيالن ۾ وقت گذاري ٿو، پوءِ پنهنجو پاڻ کي تسلي ڏئي ٿو ۽ چوي ٿو ته چاهي ڪهڙو به هجان خدا ته مون تي لطف ۽ ڪرم ڪندو، توڙي جو آئون ڪچو آهيان، خدا مون کي پنهنجي رحمت سان انگور بنائيندو. هونئن ته مون کي ڪا اميد نه آهي پر خدا جيئن فرمايو آهي ته مايوس نه ٿيو انهيءَ ڪري آئون اميدوار آهيان. اهي چون ٿا ته الله تعاليٰ هميشه جشن ملهائيندو آهي ۽ جشن مهل ”مايوس نه ٿيو“ جو شاهي اعلان فرمائيندو آهي. اسان جا عمل ان جي قابل نه آهن جو انهن سان اميد وابسته ڪريون، هٿ پير هڻي رهيا آهيون پر اهو عمل گهٽ آهي. عشق ۽ محبت جو پيالو پي رهيا آهيون پر اهو جامر قابلِ اعتبار نه آهي، ڇاڪاڻ ته اتي هر شيءِ روحاني درڪار آهي جنهن ۾ ڪو رڻيا ۽ شرڪ جو شائبو نه هجي. مطلب ته عمل ضروري آهن انهن جو تاثير رحمت ۽ جذب حق تي موقوف آهي. اعمالن جو خلاصو سلوڪ آهي ۽ رحمت جو نتيجو جذب حق آهي.

اعمال جسمي پاڇو آهن، روحاني احڪام سج آهن. نور پاڇي کانسواءِ تڏهن پوندو آهي جڏهن جسم کي فنا جو درجو حاصل ٿي وڃي. آبادي ۾ درن ۽ ديوارن جو پاڇو نور ۾ رکاوٽ هوندو آهي. جڏهن فنا جو مقام اچي ويندو آهي ۽ بشري اوصاف جون سرون بلڪل گم ٿي وينديون آهن ته پوءِ نور جي لاءِ پاڇو رکاوٽ نه رهندو آهي. جڏهن ته سر اڪيڙڻ سان روشني حاصل ٿئي ٿي ته پوءِ اها سر ڪيتري به قيمتي چونه هجي اڪيڙڻ جي قابل آهي. تجلي جي وقت جبل پنهنجي جسم کي ذرا ذرا ڪري ڇڏيو هوندو ته اها تجلي ان اندر پهچي سگهي. جڏهن ڪوه طور جي ظاهري حصي تي تجلي ٿي ته اهو ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو تان ته اهو نور اندر پهچي وڃي. بکڻي کي جڏهن ماني هٿ چڙهندي آهي ته اهو شوق ۽ حرص مان وات ڦاڙيندو آهي، اهو ئي حال طور جبل جو هو. جسم بمنزل زمين جي آهي جيڪو پاڇي جو سبب بڻجي ٿو ۽ سج جي نور کان مانع بڻبو آهي ۽ رات ٿي ويندي آهي. جسم ۽ عالم ناسوت نابالغ دنيا دارن جو گهوارو آهي ۽ پينگهو بالغن جي لاءِ تنگ جڳهه آهي. اهڙن نابالغ ٻارن لاءِ ناسوتي نفعا بمنزل ڪير جي آهن. انهن ٻارن جي پينگهن سان گهر ۾ سوڙهه ٿي رهيا آهي. الله تعاليٰ انهن کي جلد بالغ ڪري اِهْدِ قَوْمِي قَائِمًا لَا يَغْلِبُوْنَ (اي خدا! منهنجي قوم کي هدايت ڏي) ڏانهن اشارو آهي. انهن نابالغن جون رکاوٽون ختم ٿي وڃن ۽ بالغ ٿي سگهن.

وسوسي جي ڪري شهزادي کي هاجورسٽ

شهزادي کي چين جي بادشاه جي فيض ۽ برڪت ۾ پنهنجي ڪمال جو شهبو ٿي ويو ۽ هي خيال ڪرڻ لڳو ته هاڻي مون کي بادشاه جي خدمت ۽ تابعداري جي ڪهڙي ضرورت آهي، ان وسوسي ۽ خيال جو نتيجو هي ٿيو جو ڪانس سڀ برڪتون ڦرجي ويون.

چون مُسلم گشت بے پيچ و شری

از درون شاه درجانش جری

ترجمو: ”جڏهن ڏيتي لپتي بغير قبوليت ٿي ته بادشاه جي اندر مان ان جي جان لاءِ روزينو جاري ٿي ويو.“

شهزادو بادشاه مان استفادو ڪرڻ لڳو ۽ ان جي مجلس ۾ کيس روحاني غذا حاصل ٿيڻ لڳي. هو اهڙي طرح بادشاه کان مستفيد ٿيو جهڙي طرح چند سج مان روشني حاصل ڪندو آهي. کيس روح جي هڪ مقرر ڪيل خوراڪ روزانو بادشاه کان حاصل ٿيندي هئي. اها غذا نصرانين ۽ مُشرڪن جي جسماني غذا نه هئي، پر ملائڪن جي روحاني غذا هئي. پوءِ شهزادي پاڻ ۾ بي نيازي محسوس ڪئي ۽ منجهس بادشاه جهڙي سرڪشي جي ڪيفيت پيدا ٿي ويئي. بلڪ هن پنهنجي باري ۾ اهو سمجهيو ته ائون بادشاه ۽ شهزادو آهيان ۽ باڪمال آهيان ۽ پوءِ ٻين جي هٿ ۾ پنهنجي واڳ ڇو ڏيان؟ جڏهن دل خود منور ٿي ويئي آهي ته پوءِ ائون ٻئي جي نور جو جيڪو بمنزل غبار جي آهي ڇو تابع بڻجان؟ ائون خود صاحب ڪمال آهيان ته پوءِ ٻين جا ناز ڇو ڪٿان؟ جڏهن مون ۾ باطني بيماريون نه آهن ته پوءِ علاج لاءِ روحاني رهبر ڏانهن رجوع ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ هاڻي مون ۾ خود باطني ڪمالات آهن ته مون کي پاڻ کي هادي ۽ رهنما بڻجڻ گهرجي.

جڏهن منجهس اها خوبي ۽ انانيت پيدا ٿي تڏهن گهڻي بڪواس ڪرڻ لڳو. حرص ۽ حسد کان نظر بد گهڻو پري تائين ڪم ڪندي آهي. تهذيب اخلاق کانپوءِ به فساد حال جو انديشو آهي. بادشاه شيخ جي دل سمنڊ آهي جيڪا هر مريد جو مرجع آهي ۽ ان کي ڪيئن نه ڄاڻندو، جيڪو وهڪرو نهر ۾ آهي. ان جي خيال سان بادشاه جي دل ڏکي، ڇاڪاڻ ته بادشاه جي عطائن جي ناشڪري ڪيائين. جيڪو فيض بادشاه کان پهچي رهيو هو ان بادشاه چيو ته اي ڪميٽا! تعجب آهي منهنجي بخشش جي اها سزا هئي ان عمدہ خزاني مان مون توسان ڇا نه ڪيو؟ تو ڪميٽي عادت جي ڪري مون سان ڇا ڪيو؟ مون تنهنجي بغل ۾ اهڙو چند رکي ڇڏيو جيڪو قيامت تائين غروب نه ٿيندو. ان پاڪ نور جي بخشش جي بدلي ۾ تو منهنجي اک ۾ ڪنڊو هنيو ۽ منهن تي مٽي اڇلائي. ائون تنهنجي لاءِ آسمان جي چاڙهي بنيس ۽ تون مون سان وڙهڻ ۾ تير ۽ ڪمان بڻجي وئين. کيس ان ڳالهه تي غيرت آئي ته احسان جي باوجود اهو شهزادو سرڪشي ڪري رهيو آهي.

شهزادي جي قلبي ڪيفيت هي هئي جو ان تي عتاب پيو ۽ شهزادي بادشاه کان ڪناره ڪشي جو ارادو ڪيو. روحاني خوراڪ جيڪا بادشاه کان ملندي هئي ان جي گهٽ ٿيڻ ڪري پاڻ ۾ سياه ڪاري جو اثر ڏٺائين. لطف ۽ نعمت جي خوراڪ گهٽجي ويئي، ان جي خوشيءَ جو خانو غم سان ڀرجي ويو. هو شراب جي مستي کان هوش ۾ آيو. ان خطا کان هن جو مٿو ڦٽو ۽ خمار خانو بڻجي ويو. جيڪو شخص طريقت جي رستي ۾ تڪبر ڪري ٿو اهو حقيقت کان خالي ٿي ويندو آهي. اها اها تباهي آهي جيڪا دشمن کي به شل نصيب نه ٿئي. شراب جي حرمت هن ڪري ٿي ته ان کي پي ڪري انسان خود بين ٿي ويندو آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي: **إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ** (المائدہ: 91) عداوت ۽ دشمني جو سبب وڌائي آهي. جيڪو شخص پنهنجي خودي جي هوندي انانيت جو شراب پي ٿو ۽ ان تي مستي طاري هجي ته اهو خود بين ۽ مردود آهي جيئن شهزادو هو. جيڪو شخص معيت حق

سان گڏ انانيت جو شراب پيئي ٿو اهو حلال آهي جيئن اهل الله آهن. معيت حق حاصل نه هجي ۽ پوءِ انانيت ڪري ته اها ان جي لاءِ وبال آهي. معيت حق سان گڏ شراب پيئڻ وارو هي چوندو آهي ته آئون جڏهن اک کوليان ٿو ته ان جون تجليون نظر اچن ٿيون ۽ هي به چوندو آهي ته آئون بلڪل فاني ٿي وڃان ٿو، منهنجي شراب نوشي جو خلاصو هي آهي ته منهنجي انانيت بلڪل محو ٿي ويندي آهي، بزرگ رومي رحمۃ اللہ علیہ ان مقام کي حاصل ڪرڻ جي ترغيب ڏئي ٿو ته جيڪڏهن تون اهو مقام چاهين ٿو ته پنهنجي دل ۽ جان جي قيد مان آزاد ٿي وڃ، پنهنجو سڀ ڪجهه محبوب جي حوالي ڪر، تڏهن مشاهدو ٿيندي ۽ جيڪو دل ۾ عشق جو درد پيدا ڪندو آهي اهو خوش هوندو آهي. پنهنجي نفس کان مغلوب نه ٿي ۽ ان کي لذت کان محروم ڪر. خود بيني جي مستي جنهن شيءِ سان به پيدا ٿئي چاهي اها حلال هجي يا حرام، ان کي ترڪ ڪر، هر شيءِ مان مستي پيدا ٿيندي آهي. دسو حضرت آدم عليه السلام جي مستي ڪڻڪ مان پيدا ٿي ۽ ان ناواقف بڻايو ۽ هو دوکو کائي ويو، ڪڻڪ کائڻ کانپوءِ حضرت آدم عليه السلام جو لباس ان کان جدا ٿي ويو ۽ هو جنت کان محروم ٿي ويو.

هاڻي ان شهزادي کي محسوس ٿيو ته خود بينيءَ جي شراب کيس مريض بڻائي ڇڏيو آهي. منجهس جيڪا انانيت ۽ جيڪا وڏائي پيدا ٿي هئي ان زهر جو ڪم ڪيو. جيڪا جان ناز جي باغ ۾ مور وانگر هئي اها مجاز جي ويراني ۾ چپ جهڙي ٿي ويئي. حضرت آدم عليه السلام بهشت کان پري ٿي ويو ۽ زمين تي اچي هر هلايائين. هو پنهنجي حال تي روئڻ لڳو. پوءِ شينهن کي ڊڳي جي پچ جو قيدي بڻائي ڇڏيو. اي نفس! تنهنجي ڪلام ۾ بي لحاظي جي هاڻي گرمي نه هئڻ گهرجي، تو لالچ ۾ ڪڻڪ کي پسند ڪيو. ڪڻڪ جو هر داڻو تڪبر ۽ حرص جي ڪري تنهنجي لاءِ وڃون بڻجي ويو. هو ان ڳالهه تي روئي رهيو هو ته مون بادشاهه جي مخالفت جو چو خيال ڪيو. پوءِ هوش ۾ اچي هن توبه ڪئي. اهو درد جيڪو ايمان جي وحشت کان هجي اهو درد ناقابل علاج آهي. جيئن ڪمال تي خود پسندي ۽ خود بيني تباهي جو سبب آهي اهڙي طرح مال تي به خود بيني هلاڪت جو سبب آهي. انسان کي جڏهن مال ۽ دولت جي طاقت حاصل ٿيندي آهي پوءِ اهو ڪجهه نه ڏسندو آهي. انسان جي لاءِ ضرورت کان وڌيڪ نقصان ڪار آهي. نفس اڳ ئي تباهه ڪرڻ وارو آهي، جڏهن ان کي مال ملي وڃي ته پوءِ تباهي جو ڇا ٿا پڇو. عام ماڻهن جي لاءِ آزمائش جي حالت بهتر آهي، ان ۾ الله تعاليٰ ڏانهن رجوع ڪندا آهن.

الله تعاليٰ جو عزرائيل عليه السلام کان پڇڻ ته ساهه ڪيندي، توکي سڀ کان وڌيڪ رحم ڪنهن تي آيو؟

حق بعزرائيل عليه السلام ۾ گفت اے نقیب

برکه رحم آمد ٿرا ازهر کئیب

ترجمو: ”الله تعاليٰ عزرائيل عليه السلام کي فرمايو: اي نقیب حق! توکي سڀني غم وارن مان ڪنهن تي رحم آيو؟“

عزرائيل عليه السلام جواب ڏنو ته ساهه قبض ڪرڻ وقت ڏاڍو ڏک ٿئي ٿو پر توهان جي حڪم ڪري مجبور آهيان ۽ ڏکندو آهيان، ايستائين ڏک ٿيندو آهي جو ڪنهن وقت دل چوندو آهي ته ان جي بدلي ۾ منهنجي جان ورتي وڃي. الله تعاليٰ فرمايو سڀ کان وڌيڪ رحم توکي ڪنهن جي ساهه ڪڍڻ ۾ ٿيو؟ عرض ڪيائين هڪڙي ڏينهن تيز موج ۾ ٻيڙيءَ تي ماڻهو سوار هئا. مون تنهنجي حڪم سان ٻيڙي پڇي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏي. پوءِ تو فرمايو ته سڀني جو روح قبض ڪر، ان جماعت مان هڪ عورت ۽ ٻار کي ڇڏي ڏي. اهي ٻئي هڪڙي تختي تي رهجي ويا. سمنڊ جي ڇولين سان چلندا جڏهن اهو ٻار ۽ ان جي ماءُ ڪناري تي پهتا تڏهن آئون خوش ٿيس ته هاڻي اهي ٻئي بچي ويا پر وري حڪم ٿيو ته ان ٻار جي ماءُ جو روح قبض ڪر. جڏهن مون ٻار کي ماءُ کان محروم ڪيو، توکي علم آهي ته مون کي ايئن ڪندي مون تي ڇا گذريو هوندي، منهنجي دل ۾ درد جي انتها نه هئي ۽ ان جو غم دل مان جدا نٿي ٿيو. الله

تعالیٰ فرمایو پوءِ مون هن چوليءَ کي حکم ڏنو ته اها ان ٻار کي هڪ اهڙي جهنگ ۾ اڇلائي جيڪو گلن سان ڀرپور هجي ۽ وٽن تي لذیذ میوا هجن، ان ۾ مٺي پاڻيءَ جا چشما هجن. اهڙي طرح مون ان ٻار کي سوين نازن سان پاليو. ان جهنگ ۾ لکين سُرِیلا پکي پنهنجون پنهنجون ٻوليون ٻولي رهيا هئا. مون نرم پنن سان ان جو بسترو تيار ڪيو. مون سج کي چيو ته ان کي تڪليف نه پهچاءِ! هوا کي چيم ته ان تي آهستي هل، آسمان کي چيم ته ان تي مينهن نه وساءِ، وڃ کي چيم ته ان تي تيزي سان کنوڻاٽ نه ڪر. اي خزان ان باغ مان اعتدالي ختم نه ڪر. ڦڳڻ ۽ ماڳه (سُرءُ) جي مهينن کي چيم ته ان باغ تي هٿ نه ڦيرجو.

شيخ شيبان راعي قدس سره العزيز جون ڪرامتون

پڇو آل شيبان که از گرگ عنيد

وقت جمعہ بر رعا خط می کشيد

ترجمو: ”ان شيبان وانگر جيڪو سرڪش بگهڙ جي ڪري جمعي تي ڏڻ کي واڙي ڇڏيندو هو.“

هي بزرگ پڪريون چاريندو هو ۽ جمع جي نماز تي جڏهن شهر ويندو هو ته ليڪو ڪڍي پڪرين کي ليڪي اندر ڪري پوءِ هليو ويندو هو. ڪابه پڪري ان کان ٻاهر نه نڪرندي هئي ۽ ڪو بگهڙ ان ۾ داخل نه ٿيندو هو. حضرت هود عليه السلام پنهنجي گهر وارن کي گڏ ڪري هڪڙو ليڪو ڏنو هو. آندي وارو طوفان ان ۾ داخل نه ٿيندو هو. گهر وارن کي چيائين اٺ ڏينهن هن دائري ۾ چپ رهو. ڪافرن جا هٿ پير ان هوا ۾ ڪٽجي ڪري رهيا هئا. اها هوا انهن کي فضا ۾ اڏائي ڪڍي وڃي رهي هئي ۽ پوءِ جبل تي انهن کي اڇلايائين ٿي، جنهن سان اهي چيرجي چٽجي ٿي ويا. ڪن ماڻهن کي فضا ۾ پاڻ ۾ ٽڪرائي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ٿي ڇڏيائين. انهن کي جيڪا سزا ملي ان سان آسمان ڏڪڻ لڳو. مثنوي ۾ ان جي تفصيل جي گنجائش نه آهي.

جيڪڏهن هوا کان اهي ڪم ان جي طبيعت ۽ مزاج جي ڪري خود به خود صادر ٿين ٿا ته هوا کي چئو ته اها ٿورو حضرت هود عليه السلام جي دائري جو چڪر نه لڳائي. جيڪڏهن بگهڙ جو چيرڻ ڦاڙڻ محض ان جو پنهنجو فعل آهي ته ان کي چئو ته حضرت شيبان جي حصار ۾ پهچي ڪري پڪريءَ کي ته ماري، جيڪو ناممڪن آهي. اهو فلسفي جيڪو طبيعيات جو ماهر آهي ۽ شين ۾ فقط طبعي خاصيتون مڃي ٿو، ان کي چئو ته عالم طبيعيات کان مٿانهون هڪ ٻيو جهان آهي جيڪو ان ۾ موثر آهي، جيڪو قرآن ٻڌائي رهيو آهي.

قرآن شريف ۾ هي قصو موجود آهي جيڪو حضرت هود عليه السلام ۽ مومن جو چوڻڪارو ٻڌائي رهيو آهي. توکي پنهنجي عاجزي تي حيراني آهي ۽ ان جو سبب نٿو سمجهين. سمجهه ته اصل عاجزي قيامت جي ڏينهن ظاهر ٿيندي. انسانن جي عاجزي ته اڳيان اچڻ واري آهي، قيامت جي ڏينهن هر شيءِ جو عجز ظاهر ٿي ويندو ۽ اها قيامت بلڪل ويجهي آهي. عجز محمود هي آهي ته انسان اختيار ۽ ارادي کي شڪر گذار بنائي ۽ الله تعاليٰ جي رضا جي تابع بنجي وڃي. اهڙا ماڻهو جيڪي ان عاجزي ۽ حيرت کي پنهنجي غذا ٻڌائين ٿا اهي قابلِ مبارڪ باد آهن. اهي آرام سان الله جي پاڇي ۾ سمهن ٿا. هنن شروع ۾ ئي پنهنجي عاجزي کي محسوس ڪيو ۽ پنهنجي اختيار ۽ ارادي جي اعتبار سان مرده ٿي ويا ۽ پوڙهين عورتن جو دين اختيار ڪيائون جنهن ۾ عام طور تي تابعداري ۽ اعتقاد جو مادو زياده هوندو آهي. حديث شريف ۾ آهي *عَلَيْكُمْ بِدِينِ الْعَجَائِرِ* ”توهان پوڙهين عورتن جو دين اختيار ڪريو.“ ان ۾ فنا کانپوءِ بقا حاصل ٿيندي.

الله تعاليٰ جو نمرود کي ننڍپڻ ۾ ماءُ ۽ ڏاڏي کانسواءِ پرورش ڪرڻ جو قصو

حاصل آڻ روضه چو جانِ عارفان

از سموم ضرر آمد در امان

ترجمو: ”مطلب ته اهو باغ جيڪو عارفن جي جان وانگر هو، لت ۽ لڪ کان محفوظ رهيو...“

جنهن جهنگ ۾ نمرود جي پرورش ٿي رهي هئي، اهو عارفن جي روح وانگر هو. ان جهنگ ۾ هڪ شينهن جا ٻچا به هئا. الله تعاليٰ هن کي حڪم ڏنو ته نمرود کي پنهنجو کير پياريندي ره، تنهنڪري ان ائين ئي ڪرڻ شروع ڪيو. نمرود جوان ٿي ويو. جڏهن شينهن نمرود جو کير ڇڏايو تڏهن تربيت ۽ تعليم جي لاءِ جن کي مقرر فرمايو ويو. مطلب ته الله تعاليٰ ان جي اهڙي طرح پرورش ڪئي جيڪا بيان کان ٻاهر آهي. منهنجا عجيب تصرفات هي آهن جو مون ايوب عليه السلام ۾ انهن ڪيڙن جي لاءِ، جيڪي ان جي بدن مان غذا حاصل ڪندا هئا اهڙي محبت پيدا ڪئي جيئن پيءُ جي محبت اولاد سان هوندي آهي. جيڪڏهن ڪو ڪيڙو ان جي بدن مان ڪرندو هو ته ايوب عليه السلام ان کي ڪٽي وري پنهنجي بدن تي ويهاريندو هو. ڪيڙا به ان سان اهڙا مانوس هئا جيئن ٻار پيءُ سان مانوس هوندو آهي. ماءُ جي دل ۾ اولاد جي محبت جي عجيب شمع روشن آهي. ان ٻار کي مون بنا واسطي جي غذائون پيش ڪيون جن ۾ اسباب کي دخل نه هو. اسان اسباب کانسواءِ نمرود جي ان لاءِ پرورش ڪئي تان ته اهو اسباب اختيار ڪرڻ سان پريشان نه ٿئي، ڇاڪاڻ ته سبب ڪڏهن پنهنجي مسبب جو ذريعو نه ٿو بڻجي ۽ اهو سبب کي ڇڏي براه راست اسان کان مدد حاصل ڪري. اهو هي عذر ڪري سگهيو ٿي ته اسباب ڏانهن توجه سان آئون توهان کان غافل ٿي ويس. ان عذر کي به ختم ڪرڻو هو ۽ هي به نه چئي سگهي ته فلاڻي يار مون کي گمراه ڪيو پر ان انهن سڀن ڳالهين جو شڪريو هن طرح ادا ڪيو جو اهو نمرود بنيو ۽ حضرت ابراهيم عليه السلام کي ان باهه ۾ وڌو. ان نمرود جي اها ئي حالت هئي جيڪا ان شهزادي جي هئي جنهن بادشاهه جي شڪر جي بجاءِ ڪفر ڪيو ۽ ٽڪر ڪرڻ لڳو. ان شهزادي جي ڪفر جو نتيجو هي نڪتو جو اهو بادشاهه جي عنايتن کان محروم ٿي ويو. نمرود به اهڙي طرح سڀني مهربانين کي پيرن سان لتاڙيو. هاڻي ڏس ان جي هيءَ حالت آهي جو ڪافر آهي، ماڻهن کي دين کان روڪي ٿو ۽ خدائي جي دعويٰ ڪري ٿو. ٽي ڳجهون ڪٽي آسمان ڏانهن روانو ٿيو تان ته مون سان جنگ ڪري، جيئن ته ڪنهن نجومِيءَ کيس چيو هو ته هڪ ٻار پيدا ٿيندو جيڪو تنهنجي سلطنت کي درهم برهم ڪندو، پوءِ هن لکين ٻار قتل ڪرايا تان ته اهو ابراهيم عليه السلام کي به قتل ڪري. نمرود اهي ٻار ماري جيڪي معصوم هئا جن کان ڪو گناهه سرزد نه ٿيو هو. ڪنهن نجومِيءَ کيس ٻڌايو ته هڪ ٻار پيدا ٿيندو جيڪو توهان سان جنگ ڪندو. جيئن ته هن ڪيترن ئي ٻارن کي بنا ڏوهه جي قتل ڪرايو هو، جن سڀني جو خون ان جي ڪنڌ تي آهي. اهي سڀئي نعمتون ۽ حڪومت کيس براه راست اسان کان ملي هئي پيءُ کان ورثي ۾ ڪونه ملي هئي. ماءُ پيءُ جي ذريعي جن ماڻهن کي نعمتون، مال ۽ دولت ملندو آهي ته اهي سمجهندا آهن ته هي شيون اسان کي ماءُ پيءُ ڏنيون آهن پر نمرود کي ته اهي شيون براه راست اسان کان مليون هيون. ماءُ پيءُ بيشڪ ظاهري گمراهي جو سبب بنجن ٿا پر حقيقت ۾ گمراهي جو سبب انسان جو نفس آهي. اهو نفس آهي جيڪو انسان کي پنهنجون بُرايون ڏسڻ نه ٿو ڏي، جهڙي طرح گنجي جي ٽوپي ان جي گنج لڪائيندي آهي. انهيءَ ڪري ان ڪٽي نفس جي ڪنڌ ۾ مجاهدن جي وڏي وجهڻ گهرجي. جيڪڏهن ڪٽي کي سڪارجي به ته وري به اهو ڪٽو ئي آهي. تون پنهنجي نفس کي ذليل رک پر هي به سمجه ته خالي مجاهد ڪافي نه آهن، ڪامل شيخ جي صحبت واري فرض جي بجا آوري ضروري آهي. تون ان جو طواف ڪندو ره، تان ته تون ان کان فيض حاصل ڪندو رهين. جيئن سهيل تارو آهي، ان جي شعائن سان رڳيل چمڙي ۾ لطافت ايندي آهي. سهيل جي شعائن سان چمڙي کي عمدو بنائي ان مان

طائف ۾ بهترين موزا ٺاهيندا. تون به شيخ جي صحبت سان دوست جو پيرن جو موزو بنجي ويندين. قرآن ۾ نفس جي خباثتن ۽ ان جي ڪري انجام بد جا تفصيل موجود آهن. عاد جي قوم جي نفس انهن کي انبيائن سان جنگ تي آماده ڪيو، هر زماني ۾ نفس جي خباثت ئي دنيا ۾ باهه لڳائي ٿي.

اُن شهزادي جي قصي ڏانهن واپسي جيڪو سرڪشيءَ جي ڪري نقصان ۾ پيو
قصه ڪو ته ڪن ڪه رائي نفس کور
پُرد اورا بعد سالے سوي گور

ترجمو: ”قصو ڪوتاهه، انڌي نفس جي راءِ کيس هڪ سال کانپوءِ قبر ۾ وڃي وڌو.“

جڏهن بادشاهه محويت کان هستيءَ ۾ آيو تڏهن کيس محسوس ٿيو ته شهزادو سندس ڪاوڙ جي ڪري مري ويو. نبي ۽ ولي جي ڪاوڙ الله تعاليٰ جي ڪاوڙ جو سبب بنجي ويندي آهي ۽ الله تعاليٰ پنهنجي انبيائن ۽ اوليائن جو بدلو وٺندو آهي. اهو بدلو الله جو فعل آهي. ها، جيڪڏهن نبي ۽ ولي پنهنجي همت سان ڪنهن کي هلاڪ ڪري ته ان ڏانهن اهو فعل منسوب ٿيندو. هتي ان بادشاهه جي ڪاوڙ الله جي ڪاوڙ جو سبب بني ۽ اهو شهزادو الله جي فعل سان هلاڪ ٿيو. هاڻي جڏهن هستيءَ ۾ اچڻ کانپوءِ بادشاهه جي ڪاوڙ جهڪي ٿي، تڏهن خدا ڏانهن رجوع ڪيائين ۽ ڪاوڙ لهڻ جو سبب دريافت ڪيائين، تڏهن الله تعاليٰ آگاهه ڪيو ته ان شهزادي کان جيئن ته بدلو ورتو ويو آهي، انهيءَ ڪري ڪاوڙ ٽڌي ٿي ويئي. الله تعاليٰ فرمايو ته ان کي اسان تنهنجي ڪاوڙ جي ڪري فنا ڪري ڇڏيو، بادشاهه ان کي معاف ڪيو پر تقدير الاهي جو تير ان جي مقتل کي لڳي چڪو هو (مقتل اهو عضو آهي جنهن تي ڌڪ لڳڻ سان موت واقع ٿي ويندو آهي) شهزادو مري ويو ۽ بادشاهه روئڻ شروع ڪيو. ڇاڪاڻ ته جيتوڻيڪ هو ان جي موت جو سبب بنيو پر ان جو ولي ۽ سرپرست به ته اهو ئي هو، اهو صاحب تصرف به هو ۽ ولي ۽ مربي به هو، ڪمال تڏهن آهي جڏهن اهي ٻئي صفتون هجن. جيئن ته بادشاهه جامع هو ڇاڪاڻ ته ان ۾ ٻئي صفتون هيون. جيڪڏهن فقط تصرف جي طاقت هجي ۽ ان ۾ ولايت نه هجي ته ڪمال نه آهي. اهو شهزادو ان تي خدا جو شڪر ڪري رهيو هو ته ان غلطيءَ جي سزا فقط جسم پوڳي، روح ۽ ايمان محفوظ رهيا. جسم ته لامحالہ فاني آهي. جيڪڏهن روح مري وڃي ها ته تباهي هئي. ڪاوڙ جسم تي ٿي ته روح وڃي روح اعظم سان مليو. ان شهزادي جيتوڻيڪ بادشاهه کي سلوڪ جو ذريعو بنايو هو پر نظر بد ان جو رستو بند ڪري ڇڏيو. ٽيون متحمل پاءُ جنهن وڏي پاءُ وانگر نه وصل ۾ جلدبازي ڪئي ۽ نه وڃت پاءُ وانگر ڪمال جي دعويٰ ۾ جلدي ڪئي، تنهن بادشاهه جي چوڪري ۽ حڪومت حاصل ڪئي. اهڙي طرح جو تحمل نادر آهي جيڪو باعث تعجب آهي. آئون انهي قصي جي ڊيگهه کان پريشان آهيان، ڇاڪاڻ ته قصي جي هر جز مان اسرارن ڏانهن منتقل ٿي وڃان ٿو ۽ معنيٰ ۾ غرق ٿي وڃان ٿو. تون چاهين ٿو ته آئون جلد قصي جي صورت بيان ڪريان. ان ننڍي شهزادي تحمل سان بادشاهه جي ڌيءَ، سلطنت ۽ خلافت حاصل ڪري ورتي ۽ ذلت ۽ نياز مندي سان قرب ۽ قبوليت جي دولت الله ڪار ساز کان حاصل ڪئي. اهو مرتبو فقط عطاءِ خداوندي آهي.

تن ڪاهلن جو قصو

آل ڪي شخصے بوقت مرگ خویش

گفته بد اندر وصیت بیش بیش

ترجمو: ”هڪڙي شخص موت جي وقت پنهنجي وصيت ۾ بار بار چيو هو...“

منهنجو وارث اهو آهي جيڪو سڀ کان وڌيڪ ڪاهل هجي. ان جا ٽيئي پُٽ سرو قد هئا، ان شخص وصيت ۾

چيو ته منهنجو ورثو ان کي ملندو جيڪو سڀ کان وڌيڪ کاهل هوندو. قاضيءَ کي ايئن چئي اهو شخص مري ويو. چوڪرن قاضيءَ کي چيو ته اسين پيءُ جي وصيت تي عمل ڪنداسون، جيئن حضرت اسماعيل (عليه السلام) ذبح جي معاملي ۾ حضرت ابراهيم (عليه السلام) جي اطاعت ڪئي هئي. قاضيءَ سڀ کان کاهل جو اندازو لڳائڻ جي لاءِ انهن کي چيو ته پنهنجي سمجھ سان هر هڪ پنهنجي کاهل هجڻ جو قصو ٻڌائي، تان ته آئون هر هڪ جي کاهلي سمجھي وٺان. اهل الله پنهنجي توڪل سان روزي حاصل ڪن ٿا، اهي ان معاملي ۾ سڀني کان وڌيڪ سُست آهن ڇاڪاڻ ته اهي زمين کيڙين نٿا. عارف دين جي ڪمن ۾ توڪل کان ڪم وٺن ٿا. عوام جي نگاهه ۾ جيئن ته الله تعاليٰ جا تصرفات نه آهن اهي صبح شام محنت ڪن ٿا. عارف فقط دنيا جي ڪم ۾ سست آهن. آخرت جي ڪمن ۾ تيز روي ۾ چند کان وڌيل آهن. اها حالت ان شخص جي هوندي آهي جيڪو اهو سمجھي ٿو ته دنيا وڃي رهي آهي ۽ آخرت اچي رهي آهي. تنهي پٽن مان سڀ کان وڏي کي قاضيءَ چيو ته سڀ کان وڌيڪ کاهليءَ جو قصو ٻڌاءِ، ٻئي کي به چيائين ته تون پنهنجي سڀ کان وڌيڪ کاهلي جو قصو ٻڌاءِ تان ته آئون اندازو لڳايان ته توهان ڪهڙي درجي جا کاهل آهيو.

هاڻي بزرگ رومي (رحمته الله عليه) چوي ٿو ته ڳالهائڻ سان انسان جا عيب ۽ هنر ظاهر ٿي ويندا آهن. مولانا رومي (رحمته الله عليه) ان مضمون تي ڪتاب ختم ڪري ڇڏيو آهي ۽ ٽئين چوڪري جو قصو پورو بيان ڪونه فرمايو آهي. زبان هلندي ته دل جا راز ظاهر ٿيندا. زبان جي پردي ۾ لکين راز لڪل آهن، ان تي تعجب نه ڪر. ننڍي شيءِ وڏين شين کي ڍڪي ڇڏيندڙ آهي. اک تي اگر رکي وڃي ته جيڪڏهن سوين سج هجن ته به نظر نه ايندا. زبان سان راز پڌرو ٿي ويندو آهي. جيڪڏهن انسان ڪوڙ به ڳالهائيندو ته اهو سُڃاتو ويندو ۽ حقيقت واضح ٿي ويندي. انسان باغ جي هوا ۽ ٻئيءَ جي هوا کي سڃاڻي وٺي ٿو، اهڙي طرح سچ ۽ ڪوڙ ۾ فرق واضح ٿي ويندو آهي. سچ ۽ ڪوڙ ۾ ايترو ئي امتياز آهي جيئن مُشڪ ۽ ٿور ۾ آهي. اخلاص ۽ نفاق جي ٻوڙ ۾ اهڙو ئي فرق آهي جهڙو عود (اگر) ۽ ٻي جي ٻوڙ ۾ آهي. جيڪڏهن تون دوست ۽ هرجائي جي خوشبوءِ ۾ فرق نٿو ڪري سگهين ته تنهنجي اها حس جنهن ۾ سُنڱهڻ جي طاقت آهي خراب آهي، ان جي شڪايت ڪر. جيڪڏهن تون معشوقه ۽ پوڙهيءَ ۾ فرق نٿو ڪري سگهين ته پنهنجي اک جي شڪايت ڪر. جيڪڏهن تون ڪنڊ ۽ ايربي ۾ فرق نٿو ڪري سگهين ته پنهنجو قوتِ ذات جي شڪايت ڪر. جيڪڏهن تون ڪانگ ۽ بلبل جي آواز ۾ فرق نٿو ڪري سگهين ته پنهنجي قوتِ سامع جي شڪايت ڪر. جيڪڏهن سمور ۽ خارپشت تنهنجي لاءِ هڪ آهي ته تنهنجي چُهڻ جي حس توکي پُٺ ڏيکاري آهي (سمور لومڙيءَ جهڙو برفاني جانور آهي جنهن جي کل ڳاڙهي ڪاراڻ ڏانهن مائل هوندي آهي، ان جا وار تمام نرم هوندا آهن جنهن مان يوستين ٺاهيندا آهن. خارپشت جي پُٺ تي وڏا ڪنڊا هوندا آهن، شايد ٿر ڇاهو) لومڙي ۽ شينهن جي هنر وانگر بُزدلن ۽ دلير بهادرن جو آواز واضح آهي. پنهنجي حواسن جو علاج ڪر، پوءِ طلب جي واٽ وٺي اڳتي وڌ! زبان بلڪل ڍيڳ جي ڍڪڻ وانگر آهي. جڏهن ڍيڳ اُڀامندي آهي تڏهن تون ڄاڻيو وٺين ته ڪهڙو ٻوڙ آهي. هوش وارو ان جي ٻاڦ مان سمجھي ويندو آهي. مٺي ڍيڳ کي کڻي رڀ کان جدا ڪري ويندو آهي.

اهڙي طرح انسان جڏهن نئين هندي وٺندو آهي ته ان کي وڃائي سڃاڻندو آهي ته ٿٺل آهي يا سلامت آهي. حقيقت کي سڃاڻڻ ۾ انسان جا مرتبا مختلف آهن. هڪڙي شخص هڪ همدرد انسان کان پڇيو ته تون ٻئي کي ڪيتري مدت ۾ سڃاڻي وٺين ٿو؟ هن چيو ته جيڪڏهن ڳالهائي ته فوراً سڃاڻي وٺان ٿو ۽ جيڪڏهن نه ڳالهائي ته چال چلت مان ٽن ڏينهن ۾ سڃاڻي وٺان ٿو ۽ ٻئي چيو ته جيڪڏهن ڳالهائين ته سڃاڻي وٺندس ۽ جيڪڏهن نه ڳالهائين ته ڪنهن تدبير سان ان کي ڳالهائڻ تي مجبور ڪندس. ان چيو ته جيڪڏهن اهو تنهنجي تدبير کي اڳ ۾ ئي سمجھندو هجي ۽ نه ڳالهائي ته پوءِ ڇا ٿيندو؟ ان چيو ته وڃ تون وڃي ان کي چئو ته نه ڳالهائي ۽ زمين ۾ غرق ٿي وڃي. جيڪڏهن کيس نه سڃاڻندس ته منهنجو ڇا بگڙندو. جيڪڏهن مون کي هڪ انسان جو حال معلوم نه ٿيو ته منهنجي دين ۾ ڪهڙو نقصان ايندو، انهيءَ ڪري تنهنجو اهو سوال ئي لغو ۽ بيڪار آهي.

مثال

آں چُٺالَ کَہ گُفت مادرِ بچہ را
گر خیالِ آیدت در شبِ فرا

ترجمو: ”جيئن هڪڙي ماءُ ٻار کي چيو ته جيڪڏهن رات ۾ ڪو خيال تنهنجي ويجهو اچي...“

يا قبرستان وغيره ۾ سمجهين ته ڪا خوفناڪ شيءِ تار ۾ ويٺي آهي ته تون دل مضبوط ڪري ان تي حملو ڪر ته اها شيءِ فوراً پڇي ويندي.

ٻار چيو ته جيڪڏهن ان جي ماءُ به کيس اها ڳالهه سمجهائي هوندي ته هو اچي منهنجي گلي ۾ چنبڙندو، جهڙي طرح تون مون کي سمجهائي رهي آهين ايئن ان خيال جي به ڪا ماءُ هوندي جنهن ان کي اهڙي طرح سمجهايو هوندو. جيڪڏهن شيطان جي باري ۾ ڪو اهڙو ئي سوال ڪري ويهي رهي جيئن ان ٻار ماءُ کان سوال ڪيو هو ته پوءِ؟ شيطان جي باري ۾ قرآن چيو آهي ته إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطٰنٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٩٩﴾ (النحل: 99) شيطان جو ڪنٽرول انهن ماڻهن تي نه آهي جيڪي ايمان آڻين ٿا ۽ پنهنجي رب تي ڀروسو ڪن ٿا يعني ايمان ۽ توڪل اختيار ڪريو ته شيطان توهان تي غالب نه ٿيندو. جيڪڏهن ڪنهن هي سوال ڪيو ته جيڪڏهن شيطان کي به اهڙي ئي تعليم ڏني ويئي هجي ته ان جو ڪهڙو علاج آهي؟ بزرگ رومي ان جو جواب هيئن ڏئي ٿو ته پوائتي خيال جي باري ۾ ماءُ ۽ ٻار جيڪو احتمال ڪيو هو شيطان جي معاملي ۾ اهو احتمال نه آهي، ڇاڪاڻ ته هتي ته سمجهائڻ واري هڪ ئي ذات آهي.

وري سوال ڪرڻ واري جي حڪايت ڏانهن رجوع ڪيو اٿس. سوال ڪرڻ واري چيو ته جيڪڏهن اها تدبير به ڪم نه اچي ته پوءِ هن جو راز معلوم ڪرڻ جي ڪهڙي صورت آهي؟ ان جواب ڏنو ته آئون صبر سان ان جي اڳيان ويٺو رهندس ۽ صبر کي مقصود جو ذريعو بنائيندس. صبر کانپوءِ ظفر ۽ ڪاميابي آهي. هر تلخي ۽ ڪڙاڻ کانپوءِ شڪر آهي يعني مراقب ۽ نگران ٿي وهندس. هاڻي جيڪي خيال منهنجي دل تي عڪس ٿيندا جيڪڏهن اهي دنيوي خيالات نه آهن ته آئون سمجهندس ته ان منهنجي دل ۾ موڪليا آهن يعني ان جا قلبي خيالات آهن، جڏهن ان جي ضمير جو منهنجي دل تي عڪس پوي ٿو ته آئون ان جي بزرگي جو قائل ٿي وڃان ٿو ۽ ان جو شڪر گذار ٿيان ٿو. آئون دل ۾ سمجهان ٿو ته اهي منهنجا قلبي خيالات ان مبارڪ شخص جي دل مان آيا آهن ڇاڪاڻ ته دل مان دل ڏانهن رستو هوندو آهي. هاڻي القاءِ مضامين جو سج منهنجي دل جي ڳڙ کي ۽ مان الهی ويو آهي ۽ هاڻي آئون به ڪتاب پورو ٿو ڪريان ۽ الله پنهنجي حڪمتن کي خوب ڄاڻي ٿو.

سندن صاحبزادي عارف ڪامل، محقق مولانا بهاءُ الملت والدين قدس سره پاران مثنويءَ جي پڄاڻي ٽئين شهزادي جو قصو ناقص ڇڏي مولانا رومي رحمۃ اللہ علیہ مثنوي ختم ڪري ڇڏي. مولانا جي پٽ ان کي مڪمل ڪري ان طريقي ڪار جي وضاحت هن طرح ڪئي آهي:

مَدَتِ زِيں مثنوی چوں والدِ دم
شد خمش گفتم ورا کائے زنده دم

ترجمو: ”سندرم والد جڏهن هڪ مدت تائين هن مثنوي کان خاموش رهيو ته مون کيس چيو: اي زنده دم!

توهان ڪهڙي سبب جي ڪري وڌيڪ ڳالهه نٿا ڪريو. علم لدني جو دروازو توهان چو بند ڪيو آهي. ٽيئي شهزادا چين جي بادشاهه جي خدمت ۾ پهتا هئا. تنهي مان ننڍي شهزادي جو موتي بند رهجي ويو، هن (مولانا) چيو ته منهنجي گويائي اٺ وانگر سمهي رهي. ان جي قيامت تائين ڪنهن سان ڳالهه ٻوله نه آهي، ان جي شرح باقي آهي پر اها بند ٿي ويئي هاڻي اها ٻاهر نٿي اچي. قوتِ گويائي اٺ وانگر سمهي رهي ۽ چوي ٿي ته مون گفتگو جو وات بند

ڪري ڇڏيو آهي. سفر ۽ نهر ٽپڻ جو وقت اچي ويو آهي. ان ذات کان سواءِ هر شيءِ فنا ٿيڻ واري آهي. هاڻي ڪو صاحب باطن ٿي هوندو جنهن جي دل ۾ منهنجي چوڻ کان سواءِ اهو قصو اچي ويندو ۽ اهو ان جي تڪميل ڪندو. هاڻي منهنجي موت جي بشارت اچي وئي آهي. هاڻي آئون عالم ارواح ۾ هليو ويندس. ان سمنڊ جي مقابلي ۾ منهنجو ساهه معمولي ماڪ ڦڙو آهي. هن ناسوت جي جهان ۾ عالم ارواح جو معمولي اثر آهي. جيئن ته هي روح عالم ناسوت جي مٿي ۽ معمولي ماڪ ۾ زندهه آهي. تون عالم ارواح ۾ ان جو خود اندازو لڳاءِ ته اها زندگي ڪهڙي هوندي. هيءُ عالم ناسوت عالم ارواح ۽ ملڪوت جي شهر لاءِ بمنزل دروازي جي آهي ۽ هن جو ان جي مقابلي ۾ ڦڙي ۽ دريا جو مثال آهي. اها ماڪ جان آهي ۽ سمنڊ جانان آهي. جان جي بقا جانان جي اتصال ۾ آهي. هتي جيڪي ڪجهه آهي اهو روح اعظم جو اثر آهي، تون ان روح اعظم سان اتصال پيدا ڪرڻ جي عزت حاصل ڪر. اهو رستو توکي اتي پهچائيندو جتي روح اعظم آهي. عالم ناسوت ۾ ان جي جستجو بيڪار آهي. انسان جو خاڪي جسم ان کي قبرستان ڏانهن وٺي وڃي ٿو، روح ان کي محبوب ڏانهن ۽ روح کي الله جي ذڪر مصروف رک. جڏهن تنهنجو روح ذاڪر ٿي ويندو ته توکي عبادي زندگي حاصل ٿي ويندي. عمر کي جسم جي پرورش ۾ ختم نه ڪر ورنه تباهه ٿي ويندين. عمر جهڙي قيمتي شيءِ کي جسم جي پرورش ۾ ضايع نه ڪر، زندگي جو اهو حصو جيڪو دنياوي ڌنڌن ۾ خرچ ٿيو اهو ضايع ٿيو.

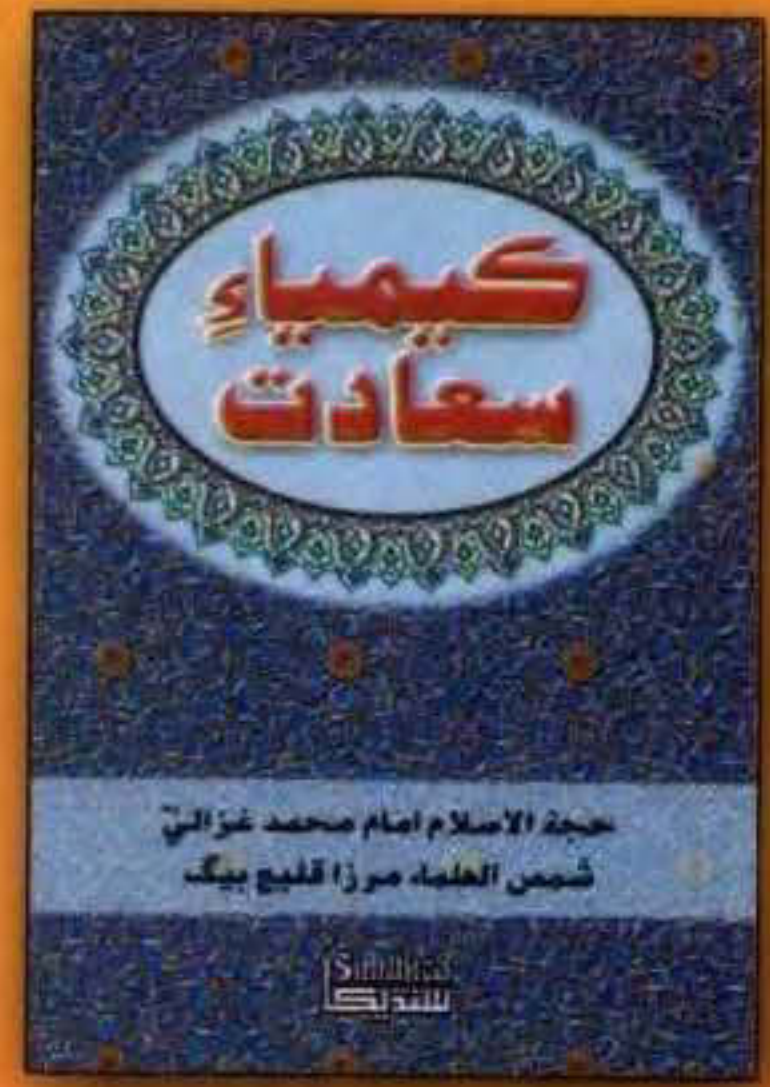
دنيا جي محدود زندگي کي جيڪڏهن الله تعاليٰ جي لاءِ خرچ ڪيو وڃي ته ابدی زندگي حاصل ٿي وڃي ٿي. هڪ نيڪي جو ستر دفعا وڌيڪ ثواب ملي ٿو ۽ جنهن کي خدا چاهيندو آهي اڃان به وڌيڪ ڏيندو آهي. ڳاڻيٽو ته دنياوي فاني شين جو آهي آخرت جي نعمتن جو ڳاڻيٽو نه آهي. روح اعظم سان اتصال پيدا ڪر جنهن جو طريقو ترڪ خودي ۽ فنا آهي. بزرگ جسم جي تشبيهه مٿ سان ۽ روح جي تشبيهه پاڻي سان ڏيئي ٿو. هاڻي فرمائي ٿو ته جسم کي پاڻي جي گجيءَ سان تشبيهه ڏيو. هندي جي گرمي ايام ۽ خوشبوءِ ٻڌائيندي آهي ته ڇلھ ۾ ڇا پڇي رهيو آهي، اهڙي طرح انسان جي جسم جو قول ۽ فعل روح جي حالت ٻڌائيندو آهي. انسان جو قول ۽ فعل روح جي مرتبي، ڪفر ۽ ايمان ۽ ولایت کي ظاهر ڪندو آهي. روح جي پاڻي جو تعلق روح اعظم جي درياءَ سان پيدا ڪر، ورنه ڪڏ جو بيٺل پاڻي بدبوءِ دار ٿي ويندو آهي. حديث شريف ۾ آهي ته مَنْ اسْتَوَى يَوْمَهُ فَهُوَ مَغْبُوتٌ جنهن جا به ڏينهن هڪ جهڙا هجن اهو نقصان ۾ آهي يعني ان نفعي کان محروم آهي جيڪو ان کي ٻئي ڏينهن ڪمائڻ گهرجي ها. جنهن کي يقين جو مرتبو حاصل نه آهي اهو تنزل اختيار ڪندو رهندو آهي ۽ درياءَ سان تعلق نه هجڻ جي ڪري ان جي روح جو پاڻي خراب ٿي ويندو آهي. جنهن کي ايمان جو مرتبو حاصل نه آهي اهو مردود بارگاهه آهي ۽ جهنم ڏانهن وڃي رهيو آهي. ان حالت کان اڳ ۾ تون الله تعاليٰ ڏانهن رجوع ڪر. حضرت ابراهيم عليه السلام ستارن جي الوهيت جو انڪار فرمايو هو. چنڊ سج سڀ مخلوق آهن انهن کان اڳتي لنگهي بارگاهه ۾ پهچي وڃ. فنا حاصل ڪر تڏهن وصل ٿيندو ورنه شيطان وانگر جدا رهندين. هاڻي ان خاتمي کي ختم ڪر ۽ چپ ٿي وڃ. مون وٽ جيڪي مضمون هئا پنهنجي پير پائين کي پهچايا آهن. هي ڪلام آسمان جي چاڙهي آهي جيڪو ان جي ذريعي مٿي ويندو ڇت تي پهچي ويندو. آسمان کي ڇت نه آهي جيڪا سبز هجي پر ان ڇت تي جيڪا آسمان کان مٿاهين آهي ان جي لاءِ سامان ۽ خوراڪ آسمان مان اچي ٿو ۽ هي ان جي خواهش ۽ عشق ۾ سرگردان رهي ٿو.

تمت بالخير

ڪيميائي سعادت

حجة الاسلام امام عزالي / مراز قليچ بيگ

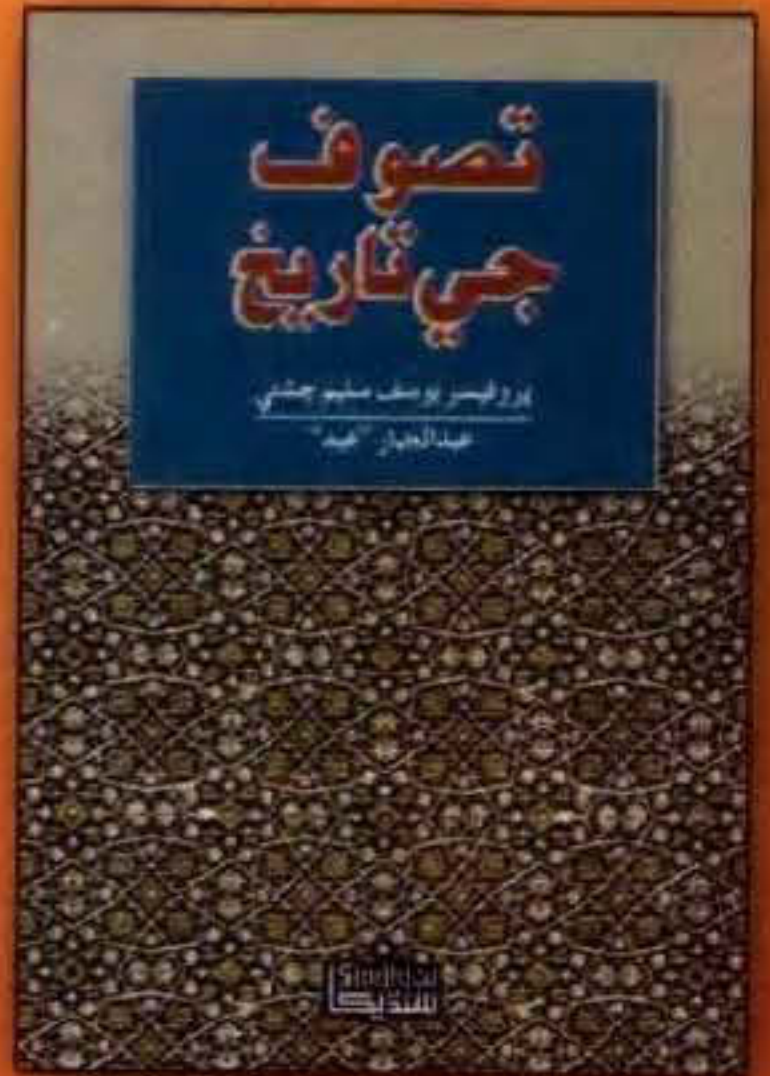
اسلامي لٽريچر ۾ ان وسرندڙ ڪتاب جيڪو اسرار تصوف، تهذيب، اخلاق، تزڪيه نفس، ارڪان اسلام ۽ شريعت جي اسرارن جي چٽائي ڪري ٿو ۽ دنيا ۽ آخرت جي ڪاميابي واسطي حق جي ڳولائڻ لاءِ واقعي نسخہ ڪيميا جي حيثيت رکي ٿو.

تصوف جي تاريخ

پروفيسر يوسف سليم چشتي / عبدالجبار "عبد"

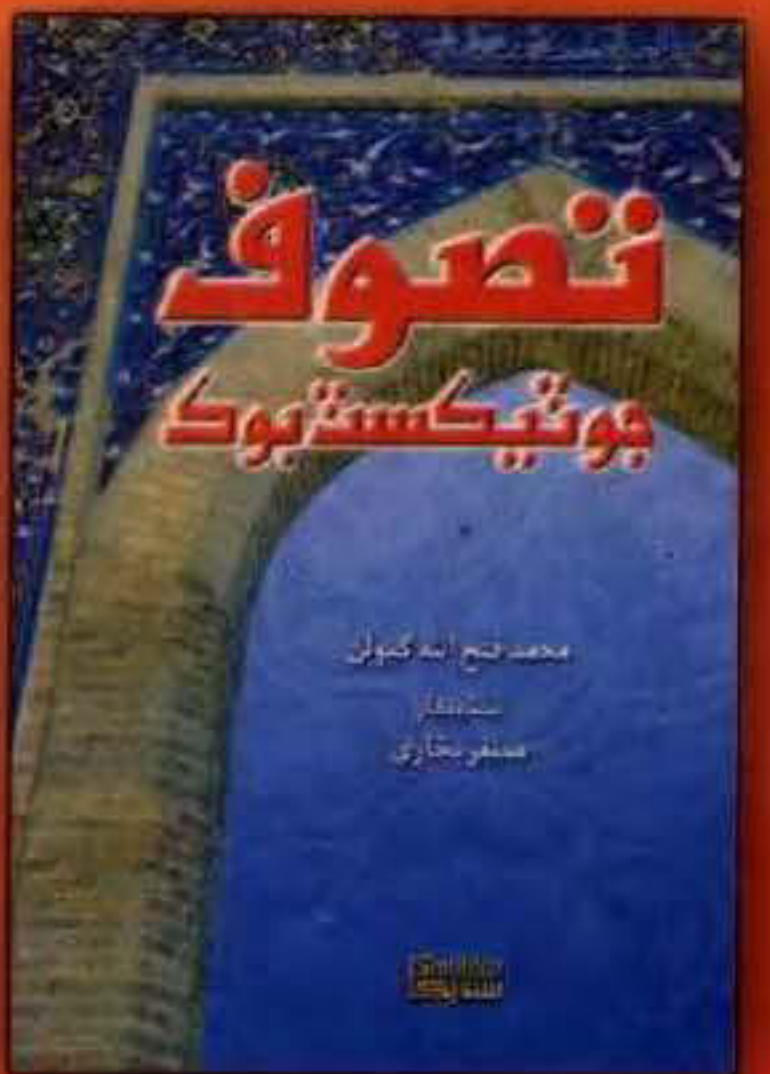
تصوف ڇا آهي؟ تصوف جو انساني زندگيءَ تي اثر، تصوف جا مڪتب ۽ دنيا جي وڏن صوفين جي تفصيل ۽ تاريخ تي شاهڪار ڪتاب جو ترجمو.

تصوف جو ٽيڪسٽ بوڪ

محمد فتح الله گيولن / مظفر بخاري

تصوف جي بنيادي تصورن جو تعارف، ان جون گهرجون ڇا آهن؟ ۽ هو نتيجا ڪهڙا ڏئي ٿو؟ دنيا جي مشهور صوفين ۽ صوفي نظرين جي روشنيءَ ۾ ترڪي جي مشهور عالم جو تحقيقي نچوڙ.

غير سامي مذهبن جا باني

الطاف جاويد / جاويد ميمڻ

اوپارين وڏن مذهبن جي باني رهنمائن جون حياتيون، افڪار ۽ انساني سڌاري لاءِ

